

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

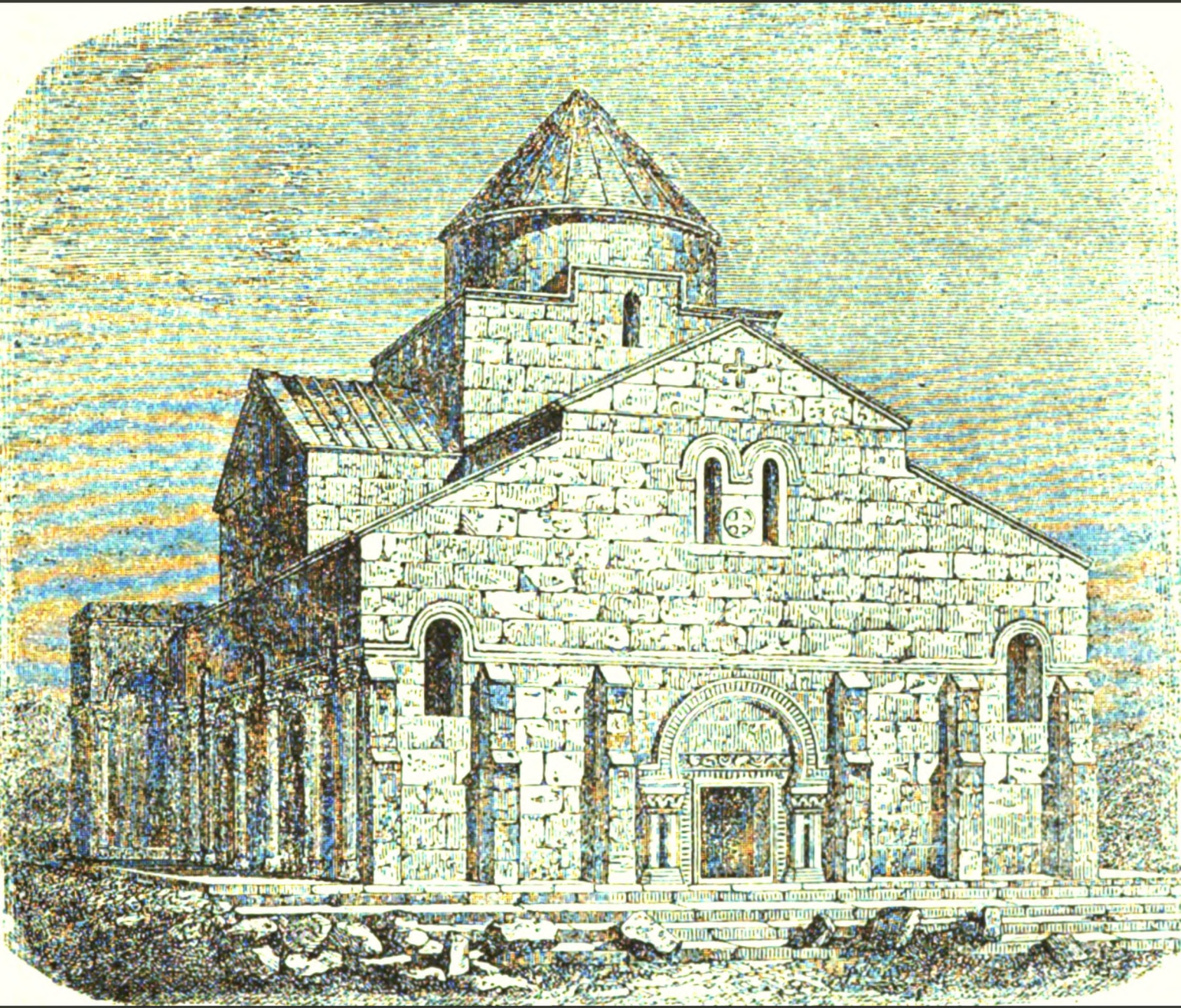
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

*Srbazan
pataragamatoyts□k□ ...*

Hakovbos Tashean

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ԺԵ՝

ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑՔ ՀԱՅՈՑ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՆԱԽՆԵԱՑ ՀԱՅՈՑ

Ք Ն Ն Ա Կ Ա Ն Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Ւ Ն

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱՆ

Ի ՎԻՆՆԱԿԱՆ ՄԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱՐԱՆՈՒԹԵՆԷ

ՀԱՏՈՐ Ա.

ՍՐԲԵՂԸՄ ԳԼԿՐԱՐԵԳ-ԼՈՂԱՐՈՅՅՔ ՀԱՅՈՑ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա
Մ Ի Դ Բ Ե Ր Ե Ե Ն Ց Պ Ե Ր Ե Ն

1897.

27

750 p.

ՍՐԲԱԶԱՆ
Substron p. b. c. e. g. e. m. a. l. o. y. i. c. "s. y. t. s.
ՊԱՏԱՐԱԳԻՆՄԱՏՈՅՑԻ ՀԱՅՈՑ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՊԱՏԱՐԱԳԱՅ ՅՈՒՆԱՅ, ԱՍՈՐԻՈՅ ԵՒ ԼԱՏԻՆԱՅԻՈՅ

ՀԱՆԴԵՐԶ

ՃԱՆՈՒԹԵԱՐԻՔ. ՆԱԽԳԻՅՆԵՆՈՒ ԵՒ ԺԱՆՍԹՈՒԹԵԱՐԻՔ

Ի Հ. ՅՈՎԱԵՓԱՅ Վ. ԳԱԹՐՃԵԱՆ

Ի ՄԻԻԹ. ՈՒԻՑԵՆ

ՅՐԱՏԱՐԱԿԵԱԼ ՀԱՆԴԵՐԶ ՅՈՒՆԵԼՈՒՆՈՒՎՔ

Ի Հ. ՅԱԿՈՎՐՈՍԷ Վ. ՅԱՅԵԱՆ

Ի ՄԻԻԹ. ՈՒԻՑԵՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԱՊՈՃԵԱՆԻ
Կարգաթիվ. 1295

ՎԻԵՆՆԱ

Մ Ի Դ Ք Ե Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ե Ր Ե Ն

1897.

6943
1511
706
1306

“ԲԱԶՈՒՄ” են եկեղեցականաց Կարգաց
զանազանութիւնք, Բարոզից եւ Աղաւթից
եւ ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՒՑԱՑ, . . . զորս
քովանդակ բան առ բան ընդ ըննութեամբ
սրկանել . . . չլինէաք հանդուրժող:»,

ԽՈՍՐՈՎ, Մեկն. Պտրզի:

GRAD
F. I. I.
174
621.9198

ԹԱՆՈՒՑՈՒՄՆ Ի ԿՐԱՏԱՐԱԿՉԷՆ

Այս իւր տեսակին մէջ ցայսօր միակ մատեանը մեր մէջ տիրած շփոթ ու անճիշդ գաղափարները եւ ճրի ննթադրութիւնները մշտնջենական նպատակն ունի՝ հիւսելով անընդհատ պատմութիւն մը Հայոց ըստմութիւ պատարագամատուցաց Ե դարէն ցայսօր, եւ առաջին անգամն յերեւան հանելով խորհրդատետրներու խումբ մը՝ դարերէ ի վեր Հայոց մեծագոյն մասին անձանօթ ու մոռացուած*. ասոնց իրաքանչիւրին ներքին արժէքն ու յարգը կշռելով, եւ վերջապէս մեր Պաշտաման իրաց մասին որոշ ու պայծառ տեղեկութիւններ տալով: Ընդարձակ երկասիրութիւնս լոյս հանելու ատեն՝ պէտք կը տեսնենք քանի մը խօսքով բացատրել այն հանգամանքները, որոնց պատճառաւ գիրքն ուրիշ կերպարանօք կ'երեւայ եւ կրկին ծաւալով նախնականին:

Քիչ գիրք կայ որ ասոր պէս՝ իւր ներկայ հանգամանաց մէջ՝ երեք անձանց աշխատութեանց արգասիքն ըլլայ: Հիմնական մասն Հեղինակին Հ. Յովսէփայ Վ. Գաթրմեանց՝ երկարամեայ վաստակոց եւ հետազօտութեանց արդիւնքն է. այս հիմնական մասին արդի ծելը Խմբագրին կամ Հ. Քերովրէի Վ. Սպենեան. իսկ արդի ծաւալն՝ ըստմութիւ նոր մասերով եւ բնագիրներով Հրատարակչէն է՝ վերջնոյս այնպէս՝ որ ըտրըրովին ինքնակաց է նախընթացներէն եւ դիրաւ կրնայ զանազանուիլ:

Հեղինակն այլևայլ պատարագաց մտադիր եղած էր արդէն 1865էն յառաջ. որ տարին իւր երկասիրութեան համար օրինակել տուած էր Մոնարքոնեան օրինակը. (1865 Յունուար 8 մինչև Յունիս 19. տես նոյնը մեր Մատեն. Թ. 268:) Երկրորդ օրինակին մտադիր եղած էր 1867ին ի Փարիզ: Բայց քանի մը պատարագաց ընդօրինակութիւնքն ստացած միայն 1870ին,

* Վերջին ժամանակներս ծանօթանալով Լիոնեան եւ Մոնարքոնեան օրինակները, մտադրութիւն եղած է պատարագացս ալ. սակայն տակաւին ըտրըրովին շփոթ են գաղափարներն ասոնց իւրաքանչիւրին արժէքին նկատմամբ: Այս անճշտութիւններէն ազատ չէ եկեղեցական պաշտամանց գրքերու մասին եղած հատուածն ի գիրս «Հայկական թարգմանութիւնք նախնեաց», Վենետ. 1889, ուր Պատարագամատուցաց վրայ՝ էջ 248—68: — Պատարագներս ծանօթ են նաեւ Պրայթմանի (Brightman, Liturgies, I, էջ 24 — Թ.):

երը նոր աւարտած էր Հանգանակին քննութիւնը, որով սկսած կ'երեւան հետազոտութիւնքն ալ: Երկարամեայ աշխատութիւնքս աւելի զարգացած են հեղինակին 1875ին այցելելովն ի Լիոն՝ ուր կը գտնուի բուն օրինակը: Այս միջոցին կ'երեւայ ամէնէն աւելի զբաղած էր Հեղինակն առաջիկայ երկասիրութեամբ: Նագիանգեան չորս պատարագաց ծանօթութիւնները պարունակող տետրակը (տես վարը էջ 222 եւն) 1876 տարեթիւը կը կրէ: Ընդհանրապէս առաջիկայ երկասիրութեանս մեծագոյն մասը զրի առնուած է 1875—77 տարիները. քայց հեղինակը չէ դադրած միշտ երկասիրելէն եւ զարգացընելէն, նաեւ իւր տաժանելի հիւանդութեան (1877ի վերջերը) առաջին ժամանակները, մինչեւ որ ի վերջոյ բոլորովին անկարող եղաւ զրելու եւ ընդհանրապէս շարժելու անգամ՝ եւ կնքեց իւր մահկանացուն 1882ին սկիզբը*, առանց վերջնական կերպարանք տալու իւր այս եւ միւս երկասիրութեանց՝ ի միջի այլոց Հայ Կանոնադրոց քննութեան: Իւր հիւանդութեան ատենէն ալ կը գտնուին գործոյս վերաբերեալ մասեր ու սրբազրութիւններ դողդոջուն եւ շատ տեղ անընթեռնելի գրով. այսպէս՝ Պատրաստութեան մասն 1879 տարեթիւը կը կրէ, թէեւ Պատերի եւն կտորները ուրիշ թղթոց մէջ (մատիտաւ) 1878 մարտ 30 թուականաւ են, եւ տակաւին հաստատուն ձեռք մը կը ցուցընեն:

Ընդհանրապէս Հեղինակին սովորութիւնն է իւր երկասիրութիւնքն քանի մ'անգամ յղկել ու ողորկել. ասով ամէն մէկ հատած քանի մը խրաբագրութեամբ կը գտնուի միշտ իւր թղթերուն մէջ: Այսպէս է նաեւ առաջիկայ երկասիրութիւնս՝ որուն վերաբերեալ թղթերը մեծ դէզ մը կը կազմեն մասնը ու մեծ թղթիկներու եւ տետրակներու. տեղ մը ընագիրներ օրինակուած (յաճախ քանի մ'անգամ), ուրիշ տեղ մը քննութեանց այս կամ՝ այն մասն, այլուր ծանօթութիւնք պատարագաց, դարձեալ շարունակութիւնք քննութեանց, յաւելմունք այս կամ՝ այն տեղոյ, հաւաքմունք նիւթոց եւ ատաղձ հետազոտութեանց, եւ նմաններ: Աւելցընենք ասոր վրայ միեւնոյն մասերու այլեւայլ ձևով եւ խմբազրութեամբ գտնուած թղթերը, եւ կը տեսնենք թէ ինչ դժուար եւ տաժանելի գործ է թղթերու ու խմբազրութեանց այս պէսպիսութեան մէջ ընտրութիւն ընել, կարելորն ու վերջնականն որոշել անկարելորէն եւ առաջին ուրուագծերէն, ցիրուցան մասերն ու մանունք իրենց տեղը բերել եւ ամբողջը դասաւորել ու կապակցել: Անշուշտ այս վերջնական աշխատութեան ալ մէկ մեծ մասն քրած էր Հեղինակը, քայց հիւանդութեամբն արգելուած՝ ուրիշի մը մնաց ի զուխ հանել:

* Հ. Յովսէփ Վ. (մանկութեան անունն՝ Աւետիք) Գաթրճեան ծնած է ի Կ. Պոլիս 1820ին Փետր. 19. Վիեննա Միքիթարեանց վանքն եկած՝ 1833 Մայիս 25, Միաբանութեան ուխտեալ անդամ եղած՝ 1838, Մայիս 20, քահանայութեան ձեռնադրութիւն ընդունած 1841 Մայիս 30: Վտիճանած է 1882 Յունուար 9, (ըստ հին տոմարի՝ 28 Դեկտ. 1881.) հագի 62 տարեկան, վերջին երեք չորս տարիներն ալ հիւանդութեամբ անկարող եղած իւր գործունէութիւնը շարունակելու:

Այս տաժանելի գործը կատարած է՝ նոյնպէս երկարամեայ աշխատութեամբ՝ Խմբագիրն Հ. Քերովը Կրդ. Սպենեան, որ ամէն թղթերն մի առ մի քննած, կարգի դրած եւ դասաւորած է: Մինչեւ Հեղինակին մահը՝ (1882 Յունուար) գործոյս ամէն մասանց կարգաւորութիւնն ու աշխատութիւնքն ըրած է Հեղինակին հսկողութեամբն եւ անոր դիտաւորութեանց ու կամաց համեմատ՝ ի Կ. Պոլիս: Առջեւ ունիմ՝ կրկին վերջնական ընդօրինակութիւններ երկասիրութեանս. առաջինը՝ որ յետոյ մէկդի դրուած է՝ ճակատին վրայ 1879 թուականը կը կրէ եւ վերջը ծանօթութիւնս՝ «Կատարեցաւ վերջին ընդօրինակութիւնս ի Փանկալդի ի Վանատան Մխիթարեանց Վիեննայ 1882, ի տօնի Ընծայման Կուսին:», Բայց արդէն ճակատին վրայ մատիտով նշանակուած «վերջին վերատեսութիւն 1883, 1 Յունուար», խօսքը կը ցուցնէ որ Խմբագիրը չէր դադարած աշխատել: Ով որ այսպիսի հանգամանաց մէջ գտնուած երկասիրութիւն մը տպագրութեան պատրաստած է՝ զիտէ թէ՛ որչափ ճշդելու ու ճշգրտելու կէտեր կը գտնուին, զլուինները յաճախ աւելի լաւ դասաւորել պէտք կ'ըլլայ, կրկնութիւնքը հանել, կոշմունքները համեմատել, անյարմար ու անկապ մնացած մասերը պատշաճեցընել կամ՝ յարմար տեղ փոխադրել, մի՞թիւն ու թերատ մասերը պարզել, եւն: Այս ընդօրինակութիւնն ալ տպագրութեան տակաւին յարմար չէ տեսած Խմբագիրը, շատ մասերն այլազգ դասաւորելու, քազմաթիւ կէտեր ճշդելու կարօտ: Եւ այսպէս պէտք եղած է ընդարձակ երկասիրութիւնս նորէն ընդօրինակել, զոր ի գլուխ ալ հանած է: Վերջին ընդօրինակութիւնս ալ՝ որուն վրայէն եղած է մեր հրատարակութիւնը՝ նախընթացին թուականները կը կրէ քիչ տարբերութեամբ. հոս ճակատին վրայ նշանակուած է 1878, իսկ վերջը՝ «Կատարեցաւ վերջին ընդօրինակութիւնս ի Փանկալդի ի Վանատան Մխիթարեանց Վիեննայ 1883, Նոյ. 21 ի տօնի Ընծայման Կուսին:», Ըստ այսմ՝ տարի մը միայն ուշ է ասոր ժամանակը. սակայն Խմբագիրն անկէ ետքն ալ ի Վիեննա շարունակած է իւր խնամքն՝ ամէն մանր կէտերն ալ վերջնականապէս ճշգրտելու: Տպագրութեան պատրաստելու համար 1885 Փետր. 22ին Յանձնաժողով մը կազմուեցաւ երեք անձէ, որոնց դիտողութիւնքն ալ կը գտնենք նշանակուած: Այս դիտողութեանց համեմատ երկրորդ անգամ՝ քննած է Խմբագիրն, եւ այս միջոցին նշանակած է քանի մասերու տեղափոխութիւնը, զոր պահեցիւնք մննք ալ: Վերջին վերաքննութիւնը կատարած է՝ ինչպէս օր ըստ օրէ նշանակուած կը գտնենք, 1885 Դեկտ. 7էն սկսեալ մինչեւ 1886 ապրիլ 16: Վերջապէս Խմբագիրը ձեռքէ չէ թողուցած երկասիրութիւնս՝ չզլանալով ամէն խնամք՝ մինչեւ իւր ալ մահը (1886 Դեկտ. 3:)

Խմբագրին այս երկարատեւ խնամքն եղած է ամենայն հոգացողութեամբ եւ խղճմտութեամբ: Իմաստ մը, խօսք մը, քառ մ'անգամ՝ չէ

աւելցուցած կամ փոփոխած իւր կողմանէ: Ուր ընագրին մութ իմաստն պարզելու համար քառ մ՝ ալ աւելցընել կամ փոխել պէտք էր, նշանակած է նոյնը մատիտով որոշելով Հեղինակին գրածէն, կամ “Եւմը..”, համա-
նօտութեամբ զանազանելով: Բիշ քան կայ աւելցուցած իւր կողմանէ (տես այսպէս էջ 557:) Բայց վերջին ընդօրինակութեան մէջ աւելցուցած էր մեր Սոփոքասկանին ընագիրն՝ համեմատութեամբ քանի մը տպագրութեանց եւ Լամբրոնեանին: Դժբախտաբար մեզի կարելի չեղաւ Խմբագրին այս աշխատութիւնը պահել. որուն տեղ պէտք եղաւ նոր տպագրաստել նոյն մասն համեմատութեամբ իբր 50 օրինակաց, նոյնպէս Լամբրոնեան Խորհրդատետրը լիակատար դնել առանձինն: Գրքին ծայրն ալ աւելցուցած էր Խմբագիրն նիւթոց եւ անուանց ցանկ մը. իսկ բովանդակ մատեանը քաժ-
նած այլեւայլ հատածներու (§. 1—427:)

Գիրքն այս հանգամանաց մէջն էր երբ 1893ի վերջերը սկիզբն եղաւ տպագրութեան: Հրատարակչին պատշաճ երեւցաւ պահել այն ձեւն զոր ունէր երկասիրութիւնս Խմբագրին վերջին ընդօրինակութեան մէջ: Անշուշտ կարելի էր Հեղինակին թղթերուն մէջ գտնել տակաւին շատ քան որ դուրս մնացած ըլլայ Խմբագրին ընդօրինակութենէն, ինչպէս մէկ երկու տեղ ալ արդեամբ առած ենք այսպիսի կտորներ. (տես Մասն Ը՝ Յաւելուածը:) Բայց այս նկատմամբ ընդհանրապէս ուզեցինք կապուիլ Խմբագրին պատրաստած ձեռագրին. վասն զի՝ ինչպէս ըսինք՝ Խմբագիրը գործած է Հեղինակին առաջնորդութեամբ՝ ցորչափ կենդանի էր վերջինս, ուստի անշուշտ այս էր նաեւ անոր դիտածը: Բաց աստի թղթերուն մէջ շատ քան կրկնութիւն է միայն ուրիշ խմբագրութեամբ, երբեմն աւելի համառօտ եւ երբեմն աւելի ճոխացած: Եւ տարակոյս չկայ որ Հեղինակին նպատակը չէր իւր երկասիրութիւնը ընդհանուրել այսպիսի յաւելուածոյ կտորներով:

Այս հանգամանաց մէջ գտնուող երկասիրութեան մը հրատարակութեան համար պահանջուած խնամքէն զատ (— նաեւ վերջին ընդօրինակութիւնը շատ քան խնդրական ու բննութեան կարօտ նշանակած էր, կոչմունքն համեմատելի, հարեւանցի նշանակուածները փնտոկելու եւ գտնելով զետեղելու, եւն —) կը մտար մեզի աւելի ծանրակշիռ պարտք մը՝ թերի մասերը լրացընել:

Նախ ընագրաց ընդօրինակութիւնը՝ սակաւ քացառութեամբ՝ պարզ օրինակուած էին նաեւ Խմբագրին կողմանէ, ձեռագրաց տարբերութիւնքն ուր կային, սովորաբար առանց նշանակելու թողուած: Այս թերին լրացուցինք, ամէն ընագիր բննադատութեան պահանջած ձեւին վերածելով եւ ձեռագրաց համեմատութիւնները հոգալով: Դիւրաւ կ'որոշուին մեր յօրինած այս մասերը. մեծ տառերով տպուած ընագրին ներքեւ դրուած են համեմատութիւնքն աւելի մանր տառերով ընագրին տողերուն կարգաւ նշանա-

կուած. տողերն ալ աւելի կարճ են քան ընազրինը: Այս շատ ընթերցողներու համար աւելորդ երեւցած աշխատութիւնն՝ որչափ քանասիրութեան համար կարելոր է, նոյնչափ ցամաք ու տաժանելի է եւ ամենամեծ ճշդութեան կարօտ նաեւ մանունց մէջ:

Կ'երեւայ թէ Հեղինակը յետոյ իւր երկասիրութեան ծրագիրը սեղմած ամփոփած էր: Բնագրաց ընդօրինակութիւնն իւր թղթերուն մէջ՝ սակաւ քացառութեամբ՝ զրեթէ լիակատար կը գտնենք: Բայց շատ ընագիրներ՝ որոնք այնչափ մեծ յարգ չունին՝ ըլլորովին մէկդի թողուած էին: Որեւէ հետազօտութիւն կամ քննութիւն զրած չգտանք ասոնց մասին Հեղինակէն. ուստի եւ վերջին կրկին ընդօրինակութեանց մէջ ալ ի սպառ զանց առնուած էին Խմբագրէն: Առաջիկայ երկասիրութեանս մէջ մտած էին ըստ այսմ՝ միայն սա պատարագները՝ Բարսղի (հին թարգմանութիւնն), չորս Նագիազեանք (անուանակոչեալքն Սահակայ, Գրիգորի Աստուածաբանի, Կիւրղի եւ Աթանասի), եւ քաղուածքներ մեր Պատարագէն՝ ըստ Վատիկանեան եւ ըստ Լամբրոնեան օրինակին, վերջինքս ալ ըստ այսմ՝ ոչ լիակատար. (տես վարը էջ 503—507 եւ 508 ծան. .:) — Սակայն ասոնցմէ դուրս կը մնային տակաւին քազմաթիւ Պատարագներ, որոնք՝ թէեւ չունենան նախընթացներուն յարգը՝ անհրաժեշտ էին զոնէ ամբողջութեան համար: Բաց աստի՝ ասոնց մէկ քանին (այսպէս Ռսկեքերանի անուն կրողը) կարելոր էին մեր արդի Պատարագին պատմութեան համար, մեծ ազդեցութիւն ունեցած ըլլալով եւ անոր այնչափ մասեր փոխ տալով, այնպէս որ զանհկայ Բիւզանդեան պատարագաց կարգը դասելու պէտք տեսած են շատ գիտնականք. (ի միջի այլոց Ա. Դանիէլ, Շթէք, Պրայթման եւ ուրիշներ:) Հոռմայեցոց պատարագն՝ օրինակի համար՝ ուշ ժամանակի է, հաւանականօրէն Լամբրոնացոյ թարգմանութիւնն. եւ սակայն անկէ առած ենք մեր Սովորականի Զգեստաւորութիւնն եւ Մտից մասերէն մէկ քանին: Բարսղի պատարագին երկրորդ թարգմանութիւնն անշուշտ չունի հին թարգմանութեան յարգը. քայց եւ այնպէս աւելորդ չէ՝ նոյն իսկ պարզ լեզուի եւ թարգմանութեան պէսպիսութեան համար՝ իրարու համեմատել երկուքը, որմէ՝ քաց աստի՝ կը տեսնուի նաեւ թէ ինչպէս պատարագամատուցաց մատնանները հետ զհետէ կը ճոխանան: Նոյնը հասկընտարու ենք մտացեալներուն համար ալ:

Պէտք տեսանք ըստ այսմ՝ երկասիրութեանս մէջ առնուլ ամէն պատարագ մեր նախնեաց թարգմանութեամբ՝ որ մեզի ծանօթ էր, այն ձեւով ու կերպարանօք՝ որ ունէին նախընթացները Հեղինակէն պատրաստուած: Բնագիրներուն կցեցինք ըստ այսմ՝ նոյնպէս համեմատութիւններ ձեռագրաց՝ ինչպէս ըրած էինք միւսներուն. մանրագիր երկսին դրինք նաեւ ծանօթութիւններ ասոնց ներքնոյն մասին՝ զլիաւորաբար հայերէն թարգմանութիւնքն համեմատելով յոյն, ասորի եւ լատին սկզբնագիրներուն հետ: Իւրա-

քանչիւրին սկիզբը դրինք հետազոտութիւններ՝ ընդարձակ կամ համառօտ ըստ նիւթոյն “Ազդումս, կամ” “Տեղեկութիւնք, ըաժնին տակ: Վերջապէս ջանացինք ըստ կարի անթերի եւ ամբողջական ընելու:

Գլխաւորաբար այս նոր մասերը կամ՝ յաւելմունքն եղան որ երկասիրութեանս նախնական ծաւալը կրկնապատիկ մեծցուցին հրատարակութեան ատեն: Բայց եւ այնպէս առաջիկայ զրքիս մէջ մեր աւելցուցած մասերն՝ որոնց մէջ յայտնուած կարծեաց պատասխանատուութիւնը՝ քնական է՝ միայն մեր վրայ կը ծանրանայ, այն կերպով եւ այնպիսի տեղեր զետեղուած են որ մէկ կողմանէ շընդհատեն պատարագամատուցաց պատմութիւնն՝ այլ ընդհակառակն լրացնեն ու շարունակեն, միւս կողմանէ շխտնուին Հեղինակին բուն երկասիրութեան հետ: Ընդհանրապէս մեր աւելցուցած մասերը զատ զլուխ կը կազմեն միշտ՝ քիչ քացառութեամբ. եւ ամէնուն սկիզբը ծանօթութեան մէջ նշանակուած է որոշ կերպով այն մասերուն հրատարակէն ըլլալը: Ընդհանրապէս կրնանք ըսել առաջիկայ երկասիրութեանս կէսէն ետքը (էջ 341էն սկսեալ) մեր աւելցուցած մասն է, անկէ յառաջ եղածը Հեղինակին. սակայն առաջին մասին մէջ ալ կան մեզմէ աւելցուած ըաժիններ, ինչպէս երկրորդին մէջ ալ քանի մը քան Հեղինակէն է:

Աւելի որոշ ընելու համար կը դնենք հոս այս մասերը: (Գ, 1) “Հայ Բարսեղեան Պատարագին օրինակները, (էջ 81—87) կրկին փակագծի մէջ առնուած. — Բարսեղեան Պատարագին յոյն քնագիրն ու համեմատութիւնքն՝ ըստ դիտաւորութեան Խմբագրին (էջ 121 եւն, էջ 119 ծան. քնագրին համար համեմատելու է մեր յետոյ ըսածը յէջն 345, ծան. 1.) — “Թովմայ առաքելոյ, տաղը (էջ 169—70.) — (Գ, 6) “Բարսղի Պատարագին երկրորդ թարգմանութիւնը, տեղեկութիւնք ու քնագիր եւն (էջ 171—216.) — “Ծանօթութիւն, հատածը Աթմնասի պատարագէն յառաջ. (էջ 269—71.) — Ծանօթութիւնք Զ. պատարագի (էջ 300—303.) — Բովանդակ Զ Մասը “Ուրիշ խորհրդամատոյցք Ժ դարէն մինչեւ ԺԳ դարուն վերջը, (էջ 341—500), ի մասնաւորի քննութիւնք, քնագիրքն եւն սա պատարագաց՝ Ոսկերերանի (էջ 342—84.) Իգնատիոսի (էջ 385—411.) Նախարրեւոց (էջ 412—29.), Յակոբայ (էջ 430—50), Հոովմայեցոց պատարագ (էջ 451—66) եւ Միաբանողաց Միսալ (էջ 467—500:) — Նաեւ յաջորդ է Մասին՝ որ է “Հայոց այժմու Խորհրդամատոյց ԺԱ դարուն սկիզբներէն մինչեւ ցայսօր, ամենամեծ ըաժինը մերն է, Հեղինակէն ըլլալով միայն “ըստ Վատիկանեան օրինակին, հատածը (կամ էջ 501—507) եւ Խմբագրէն՝ փոքրիկ յառաջաբան մը մեր Սովորականին վրայ (կամ էջ 557—508:) Մեր յաւելուածն են մուսցեալներն, այսինքն՝ “Ազդումս եւ Պատարագն առ Յով. Արմիշեցոյ, (էջ 508—18), Լամբրոնեան Պատարագ

(էջ 519—56), Տեղեկութիւնք մեր Սովորականին վրայ հանդերձ ուրուագծերով Լիոնեան եւ Կիլիկեան օրինակաց եւն. (էջ 558—616.) եւ վերջապէս Բնագիրն մեր Սովորական Պատարագին Հայոց՝ համեմատութեամբ իբր 50 օրինակաց (էջ 617 եւն մինչեւ վերջ:) — Գիրքը կը փակուի Ը. Մասով կամ Յաւելուածով Հայոց տաճարաց, պատարագի զգեստուց եւ կահուց մասին, որ Հեղինակէն է: Այս վերջին մասը ճոխացուցինք այլեւայլ յաւելուածներով որ քաղուած են Հեղինակին թղթերէն: — Այս մասերէն զատ կը կրկնենք որ ամէն ընագրաց ներքեւ դրուած ձեռագիրներու համեմատութիւնքն ալ մնզմէ են:

Ուրիշ տեղեր քիչ անգամ պատշաճ տեսանք փոքր կամ մեծ յաւելուած մ'ընել ծանօթութեանց շարքին մէջ: Ասոնք՝ ուր որ եղած են՝ դիւրաւ կը գանազանուին, վասն զի տարբեր մանրածեւ տառերով տպուած են եւ ընդհանրապէս «ՀԻՏԲ», ստորագրութիւնը կը կրեն:

Գրքին ծայրը Խմբագրէն կար աւելցուած, ինչպէս ըսինք, նիւթոց եւ անուանց ցանկ մ'ըստ իւր վերջին ընդօրինակութեան: Այս մասն աւելորդ երեւցաւ առնուլ, որ արդէն քանի մ'անգամ պիտի կրկնապատկուէր երկասիրութեանս արդի ծաւալին պատճառաւ: Այսպիսի գրքի մը համար նշանակութիւն չունի՝ կարծենք՝ գիտնալ թէ այս կամ այն անունը քանի անգամ յիշուած է եւն: Իսկ նիւթոց համար՝ կարծենք կը քաւէ յաջորդ զլիսոց ցանկն, զոր ընդարձակ խմբագրեցինք այն պատճառաւ որ ամէն կարեւոր նիւթ յիշուի եւ նիւթոց յատուկ ցանկի մը տեղը բռնէ:

Մատենիս երկու վերջին ընդօրինակութեանց մէջ կար ուրիշ երկար մաս մ'ալ, որ այս հրատարակութեան մէջ կը պակսի: Այս մասն էր՝ «Հերձուած եւ Հանգանակ», խորագրով, եւ երկու բաժին ունէր. առաջինը Հայոց Եկեղեցական Պատմութեան քննութիւն մըն է՝ դիտելով զխաւորաբար պարզաբանել Միաբնէից պատճառաւ ծագած բազմադարեան վէճերն ի Հայաստան արդէն Զ դարուն սկզբէն սկսելով. երկրորդը Հայոց հանգանակին պատմութիւնը կը հիւսէ, քննելով անոր ծագումը, զարգացումն եւ գործածութիւնն առ Հայս: Երկու մասերս ալ առաջին ընդօրինակութեան մէջ ճաճարաց մասին Յաւելուածոյն հետ՝ դրուած էին Նագիանդեան շորս պատարագներէն ետքը, երկրորդը ընդօրինակութեան մէջ զրքին ծայրը՝ իբր Յաւելուած: Ասոնք անշուշտ քիչ շատ կապ ունին Պատարագաց հետ. Հանգանակն արդէն Պատարագաց ալ մաս է, իսկ եկեղեցական պատմութեան այն մասերն ալ առանց օգտի չեն պատարագաց վերաբերեալ քանի մը խնդիրներու լուսաւորութեան՝ ի մասնաւորի Բաժակի խնդրին եւ Երեքսրբենին ծանօթ յաւելուածին: Սակայն նաեւ միայն այսչափ կապ ունին. այլապէս ըրորովին անկախ խնդիրներ են եւ անկախ գրութիւնք: Հանգանակի քննութիւնն, զոր Հեղինակն աշխատասիրած էր 1870ին, արդէն

առանձին ալ տարուեցաւ՝ հայ (Վիեննա 1891) եւ լատին (անդ՝ 1893) լեզուա խմբագրուած Հեղինակէն։* Միւս մասն ալ արժանի է առանձինն հրատարակութեան, մանաւանդ որ Հեղինակին թղթերուն մէջ կը գտնուի նոյնը շատ աւելի ընդարձակ, իսկ Խմբագրին ընդօրինակածն՝ աւելի համառօտութիւն մըն է։ Ուստի դուրս թողուլ պէտք տեսանք եւ ուրիշ առթի պահել։ Արդէն Հեղինակն ալ նախնաքար իբր անկախ գործ երկասիրել ղիտած էր։**

Այս հանգամանօք կը ներկայացընենք այսօր՝ Հեղինակին մահուանէն իբր 15 տարի ետքը՝ երկասիրութիւն մ՝ որ տարիներու աշխատութիւն արժած է Հեղինակին, Խմբագրին եւ նաեւ Հրատարակչին. միանգամայն՝ կը համարձակինք ըսել իբրեւ նախընծայ օրինակ մ՝ այնպիսի Հրատարակութեան մեր նախնեաց երկերուն, որ արդի քանասիրութեան ամէն պահանջմունք գոհացընէ։ Աջողելով Տերամբ՝ կը յուսանք որ լոյս տեսնէ ժամանակին Հեղինակիս երկրորդ մեծ երկասիրութիւնն՝ Կանոնադիրք Հայոց, որուն դժբախտաբար պակասած է Խմբագրի մը խնամքն։ Կը կարծենք որ քաղմերախտ Հեղինակին յիշատակն աւելի պատշաճ կերպով պիտի պահուի եւ յաջորդաց աւանդուի՝ իւր այս երկու երկասիրութեանց հրատարակութեամբն, որ Հեղինակին զբաւոր վաստակոց*** զլուխ-գործոց երկերէն են։

Հ. Թ. ՏԱՅԵԱՆ:

* Հեղինակին ղիտաւորութիւնն էր նաեւ առաջիկայ երկասիրութիւնս հրատարակել լատիներէն լեզուաւ, հայկական՝ մանաւանդ հնագոյն թանկագին հինգ պատարագները՝ ծանօթացընելու համար եւրոպացի գիտնոց։ Իւր թղթոց մէջ կը գտնուին այս նկատմամբ աշխատսիրութիւններ, բայց ոչ ամբողջական եւ ոչ շարունակեալ կարգաւ։

** Եկեղեցական Պատմութեան այս քննութիւնը գրած էր Հեղինակը նախնաքար իբր Բ Տնտրակ իւր գործոյն «Իրաւախոհի կեղծիք», են (Վիեննա 1873)։ Արդէն առաջին երկու երկք թերթերը շարուած ալ էին. բայց կոչընդոտներու պատճառաւ առ ժամս խափանուած տպագրութիւնը թուրովին մէկդի թողուած էր Հեղինակին հիւանդութեամբն։ Խմբագիրն՝ իբր ասոր փոխարէն՝ կարեւոր մասերը քաղելով դրած էր գործոյս իբրեւ Յաւելուած։ Հրատարակութիւնը կը մնայ ապագային։

*** Յիշենք ի միջի այլոց՝ «Տիկզերական Պատմութիւն», Հտր. Ա (Վիեննա 1849) եւ Հտր. Բ (անդ՝ 1852) հեղինակին ամէն նշանաւոր գործերէն. — «Պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց։ Ա. Անգիր ժամանակ», (Վիեննա 1851) թերի մասցած. — «Հիմնական տարբերութիւն Կաթողիկէ եւ Էջմիածնական դաւանութեանց», Կ. Պոլիս 1864. — «Իրաւախոհի կեղծիք եւ իրաց ճշմարտութիւնը», (Տնտր. Ա.) Վիեննա 1873. — «Հանգիստ երանելոյն Յովհաննու, Dormitio Joannis», հայերէն քննարար եւ լատ. թարգմանութեամբ, Վիեննա 1877. — «Հանգանակ հաւատոյ որով վարի Հայաստանեայց եկեղեցի», են, Վիեննա 1891. նոյնը լատ. De Fidei Symbolo եւ՝ անդ, 1893. — Թարգմանութիւններէն՝ «Կիկերոնեայ Խօսք վասն Ժերութեան», Վիեննա 1843. — «Լսննոփոնտեայ Կիրոսի խրատք», յոյն քննարկէն, Վիեննա 1843. — «Ս. Կիպրիանու Գիրք վասն միութեան եկեղեցոյ», Վիեննա 1846. — «Կ. Կորնտեայ՝ Վարք Աղեքսանդրի Մեծի», Հտր. Ա-Բ. Վիեննա 1843. — Փր. Մոշեքայ «Երկրաշափուութիւն», Վիեննա 1864. — Կը թողունք յիշել քաղմաթիւ մանունք (գոր օր. «Քանի մը խօսք Մասիս լրագորդ 114 թուոյն վրայ», 1854. «Բան դամբանական ի մահ Գեոր. Եաղըզովան», Վիեննա 1875), շատերն արանուն՝ մանաւանդ ի Կ. Պոլիս. նոյնպէս իւր գործակցութիւնն այլեւայլ գրոց մէջ, ի միջի այլոց «Բոսուեայ Խօսք վասն տիկզերական Պատմութեան», Վիեննա 1841, են։ Թող եւ անտիպ մասցած քաղմաթիւ կարեւոր ուսումնասիրո՞թիւնները։

Ց Ա Ն Կ*

Ազդ Հրատարակչին եւ Ցանկ	էջ	Ա—Ի
Յառաջարան (Հեղինակին)	,,	1—2
Սրբազան Պատարագամատոյցը Հայոց: Պատրաստութիւն	,,	3—9
Ներածութիւն, 3. — Մերոց եւ օտարաց սխալ կարծիքները, 4. — Հոռմի տպագրութեան վիճակը եւ Բարսեղեան սրբագրութիւնը, 5—6. — Պատմութիւն երկասիրութեան սկզբնաւորութեան, 6—7. — Արդիւնք եւ Նպատակ, 8—9:		

Ա. Նախագիտելիք էջ 11—73

1. ՕՐԻՆԱԿԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳ-ՊԱՏԵՔ. էջ 11—14: — Հրէական արարողութիւնը Ջատկական գառին, 11—12. — Բաղարջ, Քարուէթ եւ գինի, 12. — Ջատկական ընթրեաց ծէսն եւ առաջին մինչեւ չորրորդ Բաժանները, 13—14:
2. ՎԵՐՆԱՑԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳ. էջ 14—16: — Թէ ինչպէս կատարեց Քրիստոս վերջին ընթրիքն ի վերնատան. նէք էր բաժակի սրբագործութիւնը եւն, անդ:
3. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՊԱՏԱՐԱԳ. էջ 17—22: — Բեկաննել հացին եւն, 17: — Առաքելոց Պաշտաման ծրագիր, 18: — Երկոնացիք, եւ Բաժակի եւ Ջրոյ խնդիր, Ջրաւորք, 19—20: — Աւանդութիւն, 21—22:
4. ԱՌԱՔԵԼՈՑԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳ. էջ 22—73:
 - Ա. ՅՈՒՍԻՍԻՆՈՍԻ ՆԿԱՐԱԳՐԱԾ ՊԱՏԱՐԱԳՐ, էջ 22—26: — Հատածք ի «Հաւատացելոց Պատարագէն», 22—23. — «Յերախայից եւ ի Հաւատացելոց Պատարագէն միանգամայն», 23—24. — Տեղեկութիւնք Նութեան Պատարագի Ը. գրոց «Առաքելական Սահմանադրութեանց», 24—26:
 - Բ. ԱՌԱՔԵԼՈՑԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ Ը. ԳՐՔԻՆ ՊԱՏԱՐԱԳՐ, էջ 26—44: Բնագիր՝ 1. «Սրբոյն Անդրէի առաքելոյ Պատարագ երախայից.» (Թարգմանութիւն Հեղինակին), 26—33. — 2. «Կարգաւորութիւն Յակովբու եղբոր Յովսիմնու Զեբեղեայ» շարունակութիւն Նոյն բնագրին, 33—44:
 - Գ. ԱՌԱՔԵԼՈՑԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ Բ. ԳՐՔԻՆ, էջ 44—51: — Թարգմանութիւն Ժէ՛ գլխոյն, 44—46: — Կղեմեան Սահմանադրութիւն, յունական Կանոնք Առաքելոց, 46: — Առաքեալք շեն հեղինակ, Գեղասիոսի վճիռն եւն, 47. — (Միմ. Առաք. Ը, գլ. Ծ) ձեռնադրութեան աղօթքն ըստ Վատիկանեան օրինակի, 47—48. — Նոյնն ընդարձակեալ ի Սահմանադրութեան Առաք. (հայ-լատ.), 48—50. — Հետեւութիւն, 50—51:
 - Դ. ՆԱՅԻՆԻԿԻԱԿԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳ, էջ 51—64: — Պիքքէլի կարծիքներն Երեց առաջին քրիստ. դարուց պատարագաց մասին, 51—53. — Փրոփստի կարծիքներն ընդդէմ Տրայի, ձգնաւորաց յիշատակութիւնն, Համեմատութիւն ընդ Յուստինոսի, Վարդապետութիւնքն ի Պատարագի, ասոր գործածութիւնն եւն, 53—62. — Քննութիւն Փրոփստի կարծեաց: Պատարագս հին եկեղեցւոյ «մի միայն» գործածուածը չէ, 62—64. — Այս դարերէն ոչինչ կայ հայերէն, 64:

* Ցանկիս մէջ առադամիչ (*) են երկասիրութեանս այն Մասերն ու Գլուխներն, որ մեզմէ աւելցուած են, ինչպէս նախընթաց ժամուցման մէջ նշմանակեցիւք: ՀՐՏՐ.

Ե. ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ ՊԱՏԱՐԱԳ, Էջ 64-69: — Գործունէութիւն Լուսաւորչին, «Արշակ, արքայ Թէոդոսեան Օրինաց եւն, 64-65. — Ստուծեամբ իրեն կը տրուի Պատարագ, Հանգանակ եւ անկի եւս Անշուր բաժակն, 64-66. — «Լուսաւորչի» անուամբ Պատարագ տա օտարս, 65-66 ժան. — Բաժակի կոչումն առ Մանդակունւոյ, յետնոց խարդախին այս խօսքը, խարդախանք «Եւսեքիտի եպիսկոպոսի» ժառին եւն, 66-69:

Զ. ԱԴԴԷԻ ՆԻ ՄԱՐԷՍԻ ՊԱՏԱՐԱԳ, քաղուած ի քննագրէն (Թրգմ.), էջ 70-73:

Բ. Հայոց Խորհրդամատոյցը Չորրորդ դարուն վերջերը էջ 75-80

Մտաւոր Կրթութիւն Հայոց Գրեգոր եւ Տրդատ, զօրանալ ասորական դպրութեան, 75. — Այն ատենէն Անխմոր հացն առ Հայս, 76. — Հայր գործածեցին ասորի Պատարագները. Զգօն, Եփրեմ եւ Զննոր, 76. — Էջմիածնի յունարէն արձանագրութիւնն այն ժամանակէն, 76. — Լուսաւոր վարդապետութիւնը Ասորոց առ Հայս, «գրգումն» Հոգւոյ, 77. — «Չորրորդութիւն», 77-78. — Մահակ եւ Մեսրոպ 78-79. — Ժրագիր գրաւոր զործունէութեան առաջին թարգմանչաց, 79-80:

Գ. Հայոց Խորհրդամատոյցը Հինգերորդ դարուն սկիզբը. Բարսեղեան միակ Խորհրդամատոյց էջ 81-216

1. ԱՍԵ-ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐԸ, Էջ 81-89. — *Ձեռագիրը Պատարագամատոցաց Հայոց, Լիոնեանն եւ Մոնարոնեանն, 81-87. — Երբ եղած է Պատարագաց Հաւարումն, 87-89. — Հնութիւն հայ (առաջին) Թարգմանութեանն, 89:

2. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ, Էջ 89-96. — Ազաթանգեղոս, իւր անձն եւ գրութիւնը, հայ է Ե դարէն եւն, 90. — Փաւստոս եւ իւր Պատմագրութիւնը, բուն հայ Ե դարէն, Մահառունի, լաւ պատմագիր եւն, 91-94. — «Բարդղութիւն Թաղէի», 94-95. — Երկնգունեան Թարգմանք եւն, 94-95:

3. ՆԸՄԱՐԷ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ԵՒ ՆՈՅՆ Ի ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԵԱՆ ԱՌ ՀՆՅՍ, Էջ 96-116:

Ա. ՈՒՐՈՒԱԳԻՐ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ԿԻՍՈՑ Ե ԴԵՐՈՒՆ, Էջ 96-100: — Բուզանդայ Ե, իը զլուխը. Պատարագն յեղբայրանոցին Մամբրէի, 96-98. — Փաւստոսի հատածը հայերէն քննագրէն է, հետեւութիւնը, 99-100:

Բ. ՈՒՐՈՒԱԳԻՐ ՀԱՆՎՏԱՑԵԼՈՑ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ, Ի Փ. Բուզանդայ (Ց1-17), Էջ 100-109: — Թիւ պատարագ, քայց նաեւ ամէն օր. 100-101. — «Մատուռն», «եկեղեցի» եւն; «Հաց ջերմ» եւն, 101. — «Դիպտիկոն», կամ Բնագիրը, Յիշատակը եւ այլ մասեր, 102-103. — Ժնրադրութիւնն նոր, Խոնարհումն, 103-104. — մաշակումն, Հաղորդութիւն, եւն, 104-105. Բաղարջ, եւն, 105-106. — Հատածը Պատարագին առ Ազաթանգեղայ, 106-108. — Բարսի պատարագէն առնուած է. վերջնոյ թարգմանութեան ատենը, 109:

Գ. ՈՒՐՈՒԱԳԻՐ ԵՐԼՈՆԱՅԻՑ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ, Էջ 109-116: — Ընթերցումն եւ «վարդապետութիւն» երախայից, 110. — Կանոնը ինչ վասն երախայից, 110-11. — Բնագիրը «Բարդղութեանց» կորսուած, 111. — Աղօթք «ընդ ձեռամբ» երախայից եւ իւր աղբիւրը 111-12. — Այսահարք, եւ Աղօթք անոնց վրայ, 112-13. — Աղօթք ի վերայ Ազաթարողաց, 113-14. — Համեմատութիւնը (ընդ յունականին եւն), 114. — Մնացորդը «Բարդղութեանց» Երախայից Պատարագին, Խաղաղականը, 115. — «Մի ոք յերախայից», «Սրբութիւն սրբոց», 116:

4. ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԱՐԱԳ Ս. ԲԱՐՍԷՂԻ ԿԵՍԵՐՈՑԻՈՑ. ՍՏՈՒԹԵԱՄԻ ԸՆԾԱՅԵԱԼ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻՆ, Էջ 117-62:

Ա. ԱՉԴՈՒՄՍ, Օրինակներ, Տեղեկութիւնը, էջ 117-18: — Համառոտութիւնը, 119:

Բ. ԲՆԱԳԻՐ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՒՑԻ, հայերէն քննագրի՝ ծանօթութեամբ, *Համեմատութեամբ Ձեռագրաց, եւ *Յոյն Բնագիր, դէմ առ դէմ, էջ 120-59: Վարք Բարսի յեղադրութ, 120-21. — «Կենդանի» իբր «ամարիւն», 122 եւ 127. — Հայերէն ըստ Բարբերինեանի, Բիւզանդականը ճիշտացած, 122. — Ողջունատրութեան մասերն («Ահի կացուք», «Բրիտոսս ի մէջ մեր», եւն) 124-26. — «Կնիք հաւասար», 127. — Հոգին Սուրբ առ Բարսի եւն, 129. — «Հանգիստ բարութեան», 131. — «Խառնեաց», 138-39. — «Օրինակ մարմոյ եւ արեան», 141. — Կոչումն եւ «արացես», 142. — Յիշատակը պակասաւոր են

հայերէնին մէջ, 145, 148. — Ասորական հետք մը, 151. — Միջարկութիւն աղօթից «Տէր սնորանց, եւն. 152-53. — «Պուասխումէն», «Սրբութիւնը սրբոց» եւն, 155: — Աղօթքն «յես կոյս կորանի» ի նոր թարգմանութիւնէն, 156-57:

Գ. ԲԱՐՍԵՂԻ ԿՈՉՄԱՆ ԱՂՕԹՔԸ, ԷՋ 160-62: — Բարսղի Պատարագի նոր թարգմանութիւն մ'ալ կայ, 160. — Բարսղի կարծիքն Կոչման աղօթքին վրայ, «Արասցես»ի իմաստը, 161-62:

5. ԳԻՑԵԼԻՔ ԲԱՐՍԵՂԻ ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ, ԷՋ 163-71:

Ա. ԲԱՐՍԵՂԻԿԱՆ ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԾԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ, 163-65: — Աս է Հայոց Ծ դարու պատարագը, 163. — Հնագոյն վկայն է Բարսղի նուիրագործութեան, 163-64. — Միւս վկաներէն աւելի հարազատ ձեւն է սս, 164-65:

Բ. ԲԱՐՍԵՂԻԿԱՆ ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԲԻԻՋԱՆԻԿԱՆ ԲԱՐՍԵՂԻ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ՀԻՏ, ԷՋ 165-68:

Գ. ՀԱՅ-ԲԱՐՍԵՂԻԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՄԱՏՈՒԹԻՒՆ ԱՍՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԷՋ 168-71: — Բանի մ'աստորական յաւելումնոյ կտորներ, 168. — Ասորական է Կանոնին երեք անգամ «սուրբ», ըսելով սկսիլ, Տէրունականին փոխնիփոխ ըսելին քահանայէն եւ ժողովրդէն, եւ «Սրբութիւնը սրբոց», 168-69. — «Թովմայի առաքելոյ», նախադրական տաղն, ընագրաւ, 169-70. — Եփրեմի Կցուրդը, 170. — Զոյգ բառեր եւ ասութիւնը, 170. — Հայոց յատուկ մէկ երկու բան, 170-71:

*6. ԲԱՐՍԵՂԻ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ԵՐԿՐՈՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ԷՋ 171-216:

*Ա. ԲԱՐՍԵՂԻ ԲԻԻՋԱՆԻԿԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԸ, ԷՋ 171-79: — Զատ է Բարսղի հիւ («Կապ-պաղովկեան») եւ զատ՝ նոր («Բիւզանդեան») պատարագը, 171-72. — Բարսղի պատարագ յորինած է. Պրոկղի վկայութիւնն ի զիրս «Վասն աւանդութեան», եւն. Հրատարակութիւնը յոյն ընագրին, 172. — Պետրոս Սարկաւագի խօսքն, 173. — Նիկիոյ Բ ժողովի կոչումն, 173-74. — Ստոյն-Ամփիլոքիոսի վարք Բարսղի եւ կոչումն ի պատարագէս, Սրբութիւնն «յոսկեղէն Աղաւթի», Ամփիլոքիոս ծանօթ Բուզանդայ, 174-75. — Ե՛րբ եղած է Բարսղի հայերէն նոր թարգմանութիւնը, 175-76. — Լամբրոնացւոյ խօսքն, պատարագ Յակոբայ, կոչմունք եւն, 176. — Հատածն ի գրոց Արիսպագացւոյ, 177. — Գրիգորի որդւոյ Արասու գործը, 178. — Թարգմանութեան լեզուն ու արժէքը, սխալմունք, 178. — Աղերս հայկականին ընդ Բարսղիներէն, 179:

*Բ. ԲԱՐՍԵՂԻ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ԽՈՐՀՐԴՈՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ, ԵՎ ԺԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆԸ, ԷՋ 180-216: — Ե՛րբ կը գործածուի ընագրիս առ Յոյսս, 180. — Խաղաղականք Ոսկեբերանի, 182-83. — Երեսրբքեանն ըստ Բարսղիներէն, 187-88. — «Սոփիա որթի», «Իմաստութեամբ» եւն, 187, 189, 192 եւն. — «Որք զբրովբէից» տաղն, 193-94. — Պատարագամատոյց, 195 եւն. — Նախերգանք (Գ, 1) յատուկ է հայոյն, 198. — «Կնիք հաւասարատիպ» 199. — «Առաջնապտուղ», «անհանգիստ աստուածաբանութեամբ», 200. — «Ստանալ» փխ «ստեղծել», «Դառնալ ի ստեղծուածոց», 201. — Բաժակի մասն աղարտած, 204. — «Վերացուցանել» Կոչման աղօթքին, 205, տես 210. — «Ուղղակեցեալ», 208. — Ծաշակման մասը յատուկ հայոյն, 213 եւն. — Աղօթք ի մէջ եկեղեցւոյ կամ Արձակմանն՝ յատուկ հայոյն, 215-16:

Դ. Հայոց Խորհրդամատոյցը Հինգերորդ դարուն վերջերը, Եագիանդեան չորս Խորհրդամատոյցը էջ 217—318

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՑԵՍՈՒԹԻՒՆ. ԷՋ 217-219. — Գիտ եւ Մանդակունի, 217. — Զորս Խորհրդամատոյցը ընծայեալը Սահակայ, Կիւրդի, Գր. Աստուածաբանի եւ Աթմասուի, 218. — Ասոնք Ծ դարուն «Խորհրդամատոցաց մատեան» մը կը կազմէին, մեկ հեղինակէ, Գր. Աստուածաբանէ, 219:

1. ՆՈՋԻՆՁԵՆՆ ՀՈՒՑԱՑՆԵԼՈՑ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆԵՐԸ, ԷՋ 219-303:

Ա. ԵՐԿՐՈՐԻ ՊԱՏԱՐԱԳ, Ազդուս, ԷՋ 220-21: — «ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՑ», ընծայեալ «ՍՐՈՒԹՆ ՍԱՀԱԿԱՅ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ», Բնագիր, Ժանօթութիւնը (ի գրոց Աստուածաբանի) եւ *Համեմատութիւնը ճնորագաց ԷՋ 222-42: — Աղօթքն Ողջունի 381ին գրուած յԱստուածաբանէ եւն, 222-23. — «Գեղեցկայարմար արուեստող» 224. — Եղիշի Մեկնութիւն ծննդոց, 225. — Կանոնին խօսքերն ի զիրս Աստուածաբանի, 227-28. — «Բարեշնորհութիւն», «Որ զի», «Միացեալ», (տպաւորուած ըլլալ), 230. — «Օրինակ մարմոյ եւ արեան», 231. — Աս-

տուածածնի յիշատակութիւնը, 232. — «Բարբարոս», 233. — Աղօթք մը ծանօթ Նիւսաքոյ, 234. — «Նոր թրում», 235. — «Գեղարշարհիկ», 237. — Սովորութիւն կնքելոյ զգայարանաց արեամբ Բրիտանի, 238 Եւն. Նոյն սովորութիւնն առ Հայս, «Մատանի», 239. «Կնքել», 240. «Խոնաւ շրթունք», 241. ընդհանրապէս Հաղորդութեան սովորութիւնը, 238-42:

Բ. ԵՐՐՈՐԴԻ ՊԱՏԱՐԱԳ, Ազդուս, Էջ 243: — «ՊԱՏԱՐԱԳԱՄՍՏՈՅՑ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՐԱՆԻ», Բնագիր, Ժանօթութիւնը (ի զրոց Աստուածաբանի) եւ *Համեմատութիւնը ձեռագրաց, Էջ 244-55: — «Խնդիր բանական», «Յարբմանց էիցոյ ճաշակել», «Սիրողութիւն», «Արփիական», 244-45. — «Դնքնագոյ երբեակ զօրութիւն», 246. — Դաւիթ Փիլիսոփայ տեսած է զայս, 248. — «Սուղամանեայ», 248-49. — Երրորդութեան վերադիրք, 249. — «Աստուածացեալ մարմին եւ արիւն», 249-50. — Կոչման աղօթքն Բրիտանի ուղղուած՝ աղաւաղութիւն է, 250. — Յիշատակքն 373ի զրուած Աստուածաբանէ, ընտելութիւն Կարկտի Եւն. 250-51. — Ոսկեքերանի պատարագէն հատած մը ներմուծուած Հաւաքէն, 251. — «Զհայրապետն մեր» Աստուածաբանի հայրը. «Կարկտի», ճառէն (373-74) քիչ ետքը զրուած է պատարագս, 252. — Թերոյթ Յիշատակաց, 253:

Գ. ԶՈՐՐՈՐԴԻ ՊԱՏԱՐԱԳ, Ազդուս, Էջ 255: — «ՊԱՏԱՐԱԳԱՄՍՏՈՅՑ. ընծայեալ «Ս. Կիւրղի ԱՂԵՔՍՆԻՐՈՐԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒՆ», Բնագիր, Ժանօթութիւնը (ի զրոց Աստուածաբանի) եւ *Համեմատութիւնը ձեռագրաց, Էջ 256-67: — «Տեսակ սնորակ», «Սիւսանական», 257. — «Անիմանալի խորհրդականութեամբ», «Գեղարշարհիկ», 258. — «Խրատեալ հարուածովք», 259. — «Յաղթանակ», իբր ամական, 260. — Հատածն առնուած ի հեղինակէ իցնատիոսի պատարագին, 263-64. Յիշատակքն մեկնեալ ի զրոց Աստուածաբանի, «մարդ շար», է Մաքսիմոս Ենական Եւն, 263. — Զ հատածը միջին, քաղուածք է Բ եւ Գ պատարագներէ, 265. — «Ստուերակերպութեամբ», «Վարագուրեալ մարմնով», 266-67:

Դ. ՀԻՆԳԵՐՈՐԴԻ ՊԱՏԱՐԱԳ, Էջ 268-99: — ԱԶԴՈՒՄՍ, իչ Աթամասի, այլ Աստուածաբանի, 268. — Հնագոյն հայ օրինակն է Խոսրովու Անծնացեաց եպիսկոպոսի մեկնածը, 269: — *ԺԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ: Հինգ օրինակ համեմատուած են Խոսրովեան եւ Լամբրոնեան, 269-70. — Աթամասի անուամբ ասորերէն մ'ալ կայ, 270-71: — Խոսրովայ թարգմանութիւնը, 271: — Բնագիր ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԻ («Աթամասի»), Ժանօթութիւնը եւ *Համեմատութիւնը ձեռագրաց, Էջ 272-99: — «Յառաջաբան», մասն (Մանդակունէին) 272-75: — «Պատարագամատոյց», «Աթամասի», տրուած ի յետնոց, 275. — Ողջունատրութեան հին ձեւ, 276-77. — «Էն եւ ես եւ էդ», բացատրութիւն Աստուածաբանի մեկնեալ, 278-79. — «Որ ժողովուրդ», եւ իչ «ճոր», 279. — Կանոն, 280 Եւն. — «Ճանապարհորդեցալ», նաեւ առ Մաթուսաղայի, 281. — Յիշատակք մեկնուած, 285 Եւն. — Յիշատակաց «Սուրբ Սիոն», Կ. Պոլսոյ Աստուածաբանի քարոզած՝ «Նոր Սելով», սկեղեցին Լ, 287-88. — Բանասէն կ'ըսէր «Հայր մեր», ըստ ասորականին, 293. — «Բխումն ողորմութեան», 294. — «Սրբութիւնը սրբոց վայելն», 295. — Վերացուցումն, 295-96. — «Բրիտանոս պատարագեալ», 297:

Ե. ՎԵՑԵՐՈՐԴԻ ՊԱՏԱՐԱԳ, Հատակոտորք այլոյ Պատարագի (Ե դարու), քաղուածքներ, Էջ 300-303:

2. ԵՐԱՆԱՅԻՑ ՊԱՏԱՐԱԳ Ե. դարու առ Հայս, Էջ 304-18:

Ա. ԵՐԱՆԱՅԻՑ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ ՈՒՐՈՒԱԳԻԺԸ (§ 1-7), Էջ 305-307 — «Միածին Որդի» ժամամուտ, 305. — Ուրիչ հին ժամամուտներ, 306. — Մտից Բարոզութիւնը եւ Աղօթք (այժմ ի ժամագիրս), Մաղմոս սկիզբն պաշտման, եւ Սրբասացութիւն, 306. — Խնկարկութիւն, Բարոզ համաշխարհական, 307:

Բ. ԵՐԱՆԱՅԻՑ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍԻՆ ՈՒՐՈՒԱԳԻԺԸ (§ 8-18), Էջ 307-18: — Ընթերցուածք, «Մեակի» եւ «Կցորդ», մեկնեալ, 307. — Հանգանակն ի Պատարագին, 308-309. — Այժմու Հայոց Երախայից Պատարագին Ոսկեքերանի փոխառեալ Աղօթքները, 309. — «Բնագրասացութեան տեղի», 299. — «Բնորոշական երգ», 310. — Երախայից պատարագի Աղօթք առ Մանդակունոյ, 310-11. — Ապաշխարողաց կարգեր եւ Բարոզ ու Աղօթք

Մանդակունայ, 311-12. — Նոյն՝ առ Խոսրովայ, Զարդուծիւնք ի Հասարակ Օրինակին, 313-14. Ապաշխարողարծակէից կանոնն, 314-16. — «Ընդ ծնոամբ», եղեալք, 316. — Ուրուագիծ Երախայից Պատարագին Ե. դարու, վերակազմեալ, 316-17. — «Վարդապետութիւն», եւ յարակիցք, 317. — Չեռաց լուսցումս, Առաջադրութիւն եւն, 317-18 :

Ե. Հայոց Խորհրդամատոյցը Վեցերորդ դարու սկիզբներէն մինչեւ Տասներորդ դարու վերջերը: — Գիտելիք նագիանգեան Պատարագաց վրայ էջ 319—340

Ներածութիւն, Հինգերորդ ստարագը աւելի գործածուեցաւ եւ տիրեց, 319-20:

1. **ԱՍ ՆԱԶԻՆՆԱԶԵՆ ԳՍՏԱՐԱԳՍՑ ՎՐԱՑ ԵՒ ԵՄՍՏԱՐԱՊՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԱԿՆԱՐԱՊՈՒԹԻՒՆՔ. Էջ 320-25.** — Ստեփ. Ասողկան խօսքը, 320. — Խոսրովայ Անծեւացեաց ծանօթ շատ մը «Պատարագամատոյցք», 320-21. — Յովհաննէս Կթղ. Պատմաբանի վկայութիւնն, իւր «Շարադրութիւն Հայրապետացն», եւն, 321. — Իւր ժամանակէն՝ Վարդավառի աղօթքն ի ծառցս, ասոր հայ Խմբագիրը կը գործածէ այս Պատարագները, 321-22. — Աղօթքը չէ Բարսղի, 321. — Ստեփ. Սիւնեցի, Յովհ. Մամիկոնեան, Վկայաբանութիւն Սահակայ եւ Համազասպայ, Մաթուսաղայ Սիւնեաց եւ Սահակայ ընծայեալ կանոնք (Զ դարու) գիտնն Պատարագներս, 323. — Ե դարէն Ղազար Փարպեցի՝ Փաւստոսի պէս՝ յաճախ կը գործածէ Պատարագներս, 323-24. — Նոյն դարէն Յովհ. Մանդակունի ալ կը գործածէ, իրենն են Գեներալուստից երեքդրուագեան Աղօթքն եւ Ապաշխարողացն, 324-25. — Անկէ վեր չկայ յիշատակ, «Յաճախապատոււմ», ԺԱ դարուն Լուսաւորչի ընծայուած, 325:

2. **ԱՍ ԳՍՏԱՐԱԳՍՑ ՎՐԱՑ ՔԱՆԻ ՄԸ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ. Էջ 325-30.** — Ե դարուն առաջի կիսուն չկան ասոնք տակաւին հայերէն, 326. — Ամէնէն աւելի Ե. («Աթանասի») Պատարագը կը յիշուի, անոր առաւելութիւնքն, 326-27. — Ասողկան «Աթանասի», տալը միայն «ասնն լիննւ, կամ մօտ ժամանակի կարծիք է, հինք «Մանդակունայ», կու տան, Միւ. Այրիվանեցոյ վկայութիւնն, Մաշտոցի հին հաւաքումս, 327. — Համեմատութիւն աղօթից Պատարագի ընդ մաշու Զարդուծեան Մանդակունայ եւն, 328. — Բայց Մանդակունի չէ հեղինակն, այլ կարգադրողը, 328-29. — Ասոնք յունական են՝ Աստուածաբանի՝ իրը 480ին թարգմանուած, 329-30:

3. **ՔԱՆԻ ՄՈՒՐԻՒՇ ԳԻՏԵԼԻՔ ԱՍ ԳՍՏԱՐԱԳՍՑ ՎՐԱՑ ԱՌ ՀԱՍԱՐԱՊ ԵՒ Ի ՄԱՍՆԱՌՈՒՒ.** Էջ 330-36. — Պատարագներս մէկ մատեան կը կազմէին՝ մէկ ալ հեղինակէ (Աստուածաբան), 330-31. — Կեսարիոյ եկեղեցոյն էր մատեանն, այնպէս հաւաքեալ գտած հայ թարգմանչէն, ինչպէս Հաւաքումս Կանոնագրոց, Վկայաբանութեանց եւն Կեսարիոյ, 331. — Պատարագացս Կարգը, 332. — Պատարագամատուցաց Նորդրութիւնն ի Կեսարիա ի ծնոն Բարսղի, Գր. Նագիանգացոյ խօսքը, 332-33. — Ե (Աթանասի) Պատարագն անբաժին էր միւսներէն, Կիւրղի եւ Գրիգոր (Գ եւ Դ Պարզ.) անուանակալք կապ չունին Ասորոց եւ Եգիպտացոց համանուն Պատարագաց հետ, Հայոց քով ալ մէկանց կը յիշուին, 333-34. — Գ Պատարագն ալ աս խմբէն է, 334: — Ասոնց (յատկապէս Ե Պատարագին) լեզուն ալ ինքնուրոյն է բառագրապէս եւ քերականօրէն, 335. — Ի՛նչպէս խափանուեցան միւսները՝ բայց ի «Աթանասի», անուանեալէն, 336:

4. **ԱՍ ԳՍՏԱՐԱԳՍՑ ՀՐԵՏԱՐԱԳԻՉ-ԲԱՐԳԻՄԱՆՆ ՈՒ ՀԵՂԻՆԱԿԸ. Էջ 336-40.** — Ո՛վ է Հրատարակիչ, Մանդակունի՝ ըստ վկայութեանց, 336-37. — Նոյնը՝ թարգմանն, 337-38. — Հեղինակը՝ Գր. Նագիանգացի, 338-39. — Յոյն մնագիրը կորսուած են, բայց կան քանի մը հատակտորք, 339-40:

***Զ. Ուրիշ Խորհրդամատոյցք Տասներորդ դարէն մինչեւ Երեքտասաներորդ դարուն վերջը էջ 341—500**

Ներածութիւն. Պաշտամանց գրոց վերակազմութիւնն ԺԱ-ԺԴ դարերը, Նոր Պատարագաց ծաշակ, այս կարգէն է Բարսղի ալ Աոր թարգմանութիւնը (տես Գ, 6) էջ 347-48:

*1. «ՈՍԿԵՐԵՐԱՆԻ», ԳՍՏԱՐԱԳ. Էջ 342-84:
*Ա. ՏԵՂԵՎՈՒԹԻՒՆՔ ԲԻԿՁԱՆԴԻԱՆ ԵՐԵՔ ԳՍՏԱՐԱԳՍՑ ՎՐԱՑ, Էջ 342-52. — Պատարագ Գեորգի, Բիւզանդեան (Բարսղի, Ոսկեբերանի, Գր. Տրամախօսի)

Պատարագք կան ամէն լեզուաւ, 343. — Յունարէն քնագրաց տպագրութիւնք եւ եւրոպական թարգմանութիւնք, 343-45. — Ուրիշ լեզուներով թարգմանութիւնք եւ անոնց տպագրութիւնք, 345-46. — Հայերէնցն Նազդն են, 346-47. — Բիւզանդեան Պատարագաց ծագումն, Յովհ. Պահեցող, Պրայթմանի ուրուագիծք յունական պատարագաց դարուց ի դարս, 346-47. — “Նախասրբնոց, Պատարագն, “Գր. Տրամախօս,“ են, 348-49. — Տեղեկութիւնք Հայերէնին վրայ, Լամբրոնացոյ տեղեկութիւնքն եւ իւր ծոխացմունք, 349-51. — Բարսղի նոր թարգմանութիւնն եւ Ոսկերչրանինը մէկ անձէ թարգմանուած, 351. — Գործածուած են ասոնք Հայոցմէ, Հայ-Հոռոմոց մատենաք, Սոյ ժողովին կրչումը, 351-52:

*Բ. ԲՆԱԳԻՐ “ՅՈՎՀ. ՈՍԿԵՐԾՐԱՆԻ” ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ (Նախերգան եւ Պատարագամտոյց), Կանդեծ ժանօթութեամբք, Կամեմատութեամբք յոյն քնագրին եւ Կամեմատութեամբք ծեռագրաց, Էջ 353-84: — Նախերգանն առնուած դրուած Բարսղի սկիզբը, 353 են. — Պատրաստութիւնն (եւ այլ մասեր) Կայոյ մէջ ինքնուրոյն են, շատ բան անցած մեր Սովորականին, 354 են են. — Աղօթքն յառաջադրութեան դուրս մնացած, անոր տեղ ուրիշ մը 355, նոյապէս Խնկարկութեանն 356. — “Միածին Որդի,“ ժամամուտն ըստ յունին, 358-59. — Երեքսրբանի աղօթքը նոր ծնուով է, 361. — “Աղօթք աթոռոյ սեղանոյն,“ կը պակսի, 362. — “Գիտակցութիւն,“ են, 366. — Պատարագամտոյցը, 396 են. — “Սի Կիրիէ,“ 370. — “Ողջն տուք,“ են, 371. — ‘Լուացումն Իոզոց,“ են, 374 են. — “Ուղղածեալ,“ 376-81. — Վերացուցումն եւ Ճաշակումն տարբեր Կայերէնին մէջ, 379-80. — “Որ օրնեսս զայնսիկ,“ են, 382-84:

*Զ. ԻԳՆԱՏԻՈՍԻ ՊԱՏԱՐԱԳԻ, Էջ 385-411:

*Ա. ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ-Ը, Էջ 385-88: — Իզնատիոսի Աստուածազգեցի անունը կեղծիք է, 385. — Ասորի քնագիրը Կին չէ, ըստ յետոնց՝ Յակոբ Եղեսացի է թարգմանիչը, Կրատարակութիւնք են, 386. — Հայերէնն ալ նոր է, ԺԳ դարուն թարգմանուած, 387. — Ասորի Կեղինակը մեր “Նազիանզեան,“ Պատարագաց երկուքը՝ “Կիրիէ,“ եւ “Գրիգորի,“ առջեւն ունեցած է, “Նազիանզացոյ,“ Պատարագն ասորերէն, 387-88:

*Բ. ԲՆԱԳԻՐ “ԻԳՆԱՏԻՈՍԻ” ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ, Ժանօթութիւնք (Կամեմատեալ ընդ ասորականին) եւ Կամեմատութիւնք Չեռագրաց, Էջ 389-411: — “Հաւատացեալ,“ եւ “Կաւատարիմ,“ 391. — “Եկեղեցի,“ եւ “Ժողովուրդ,“ 391. — Նախերգանն Կամեմատ, 393. — “Ներմարդեղութիւն,“ 394. — Բաժակի խառնումը փոխուած, 394. — “Ժագն,“ 395. — “Հատանել,“ պաղատանաց, 396. — “Կնքել,“ Հոգւոյն, 397. — Կիրիլի Պատարագէն առնուած Կատածք, 399. — “Աշխարհակութիւն,“ “Ներքոյ ծեռաց,“ են, 401. — “Նախարար,“ (փխ. Կայրապետ), յիշատակք Կիոսկորոսի, Սեւերոսի են, 402. — “Առաջորդք,“ են, 403. — “Աստիւլիոս եւ Ներսէս եւ Ս. Յովհաննէս,“ թարգմանութեան ժամանակը, 405-406. — Հատածն ի Պատարագէն Գր. Աստուածաբանի, 407-408. — Ճաշակումն են, 408-11:

*Գ. ՆԱԽԱՍՐԱԲԵԼՈՑ ՊԱՏԱՐԱԳԻ, Էջ 412-29:

*Ա. ԱԶԴՈՒՄՆ, Էջ 412-13:

*Բ. ԲՆԱԳԻՐ ՆԱԽԱՍՐԱԲԵԼՈՑ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ, Ժանօթութիւնք (Կամեմատեալ ընդ յունականին) եւ Կամեմատութիւնք ծեռագրաց, Էջ 414-29: — Սկիզբը տարբեր է յունարէնէ, 414-15. — “Կիրիէ կեկրակսայ,“ են, 417. — “Լոյս զուարթ,“ տաղն Կամեմատեալ յունականին, 418. — “Տարածմամբ ծեռաց աղօթք,“ 420. — Բերովբէական երգ, 424-25. “Պարասխօ կիրիէ,“ 425. — “Կիրիէ Էլէիսն,“ 429:

*Դ. ՅԱԿՈՐԱՑ ՊԱՏԱՐԱԳԻ, Էջ 430-50:

*Ա. ԱԶԴՈՒՄՆ, Էջ 430-34. — Այլ է Պատարագ Յակոբայ Զեբեդեան, 430. — Պատարագ Յակոբայ Տեանեղբոր յունարէն, եւ Կրատարակութիւնք, 430-31. — Ասորերէնն ընդարձակ, եւ Կրատարակութիւնք, 431. — Ասորական Կամեմատն “Գրիգորի մակրիանի,“ եւ ուրիշ թարգմանութիւնք, 432. — Պատարագիս ասորականը չէ սկզբնագիր, ասոր Կնութիւնն են, 433. — Հայերէն թարգմանութիւնը, 433-34:

*Բ. ԲՆԱԳԻՐ ՅԱԿՈՐԱՑ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ, Ժանօթութիւնք (Կամեմատեալ ընդ ասորոյն) եւ Տարբերութիւնք ծեռագրին, Էջ 435-50: — Սկիզբը տարբեր է Կայն, 435. —

Հայոյն յատուկ «Աղօթք», 436. — Հայերէնը տարբեր խմբագրութիւն է. 439 եւ այլուր. — Բաժակի մասը դարձեալ խանգարած, 441. — Յիշատակը այլազգի հայումն, 442 եւն. — Յիշատակութիւն Յակոբայ, 445. — «Թարգմանիչը», 445-46. — Ճաշակումն եւն, 448:

***5. ՀՌՈՎՄՐԱՅԵՑԻՈՑ ՊԼՏԱՐԱԳ, ԷՋ 451-500:**

*Ա. ԱԶԴՈՒՄՆ, ԷՋ 451-54: — Հայերէնը Կիլիկիա թարգմանուած, 451. — Լամբրոնացւոյ Պատարագն ասկէ առած է Պատրաստութիւնն, 451-52. — Լամբրոնացի թուի թարգմանն, 452. — Լատինական պէսպէս Խորհրդամատոյցք, հրատարակութիւնք եւն, 453. — Մարտէնէի գործքը, 454:

*Բ. ԲՆԱԳԻՐ ՀՌՈՎՄՐԱՅԵՑԻՈՑ ՊԼՏԱՐԱԳԻՆ, Ժամօթութիւնք (համեմատեալ ընդ լատինականին), եւ Տարբերութիւնք ձեռագրին, ԷՋ 455-66: — Պատրաստութիւնն, Զգեստաւորման աղօթքն անցած մեր Պատարագին, 455-56. — Նոյնպէս անցած է սկիզբն Կարգի Պատարագին, 457-58. — «Սքրնթն» եւն, 459. — Երեք աղօթքներ յաւուր-պատշաճից, 460. — «Բրոֆացք» 461. — Կանոն Պատարագի, 468 եւն. — Մեծ թերոյթ մը, 468. — Խորթութիւնք անուանց Սրբոց, 463. — «Գառն Աստուծոյ», 464. — Ճաշակումն եւն, 465. — Վերջին արեւտարանը չկայ, 466:

*Գ. ՄԻԱԲԱՆՈՂԱՑ ՄԻՍԱԼ, ԷՋ 467-500: — Կարգ Միաբանողաց, 467. — Թարգմանութիւն ժամագրոց եւ Միսալի, Բարթողիմէոս Մարաղայ եւ Պետրոս Արակունացի, 467-68. — Թարգմանութիւնք Գր. Ժորժոնիցւոյ եւ Խոշկաշիցւոյ, Յիշատակարան տպագրութեան, 468-69. — Պատրի Թ. Խսակերտնց եւն, 469-70. — Չեռագիրք Միսալի յԵրոպա, 470-71. — Յակոբ Կննեցի, 471: — Յիշատակարան Փարիզի Թ. 22 ձեռագրին՝ այլոյ թարգմանութեան, 472. — Այս տարբեր թարգմանութեան տարին եւն. Փրանկիսկեան Միսալ, 473-74. — Երեք խմբագրութիւնքն եւ ձեռագիրք մեր Մատենադարանի, 474-75:

*«ՊԼՏԱՐԱԳ ՄԻԱԲԱՆՈՂԱՑ», Բնագիր, Ա. եւ Բ. խմբագրութիւնք դէմ առ դէմ, համեմատեալ Գ. խմբագրութեան կամ տպագրին հետ, ԷՋ 476-96: — Պատրաստութիւն, 476. — Կարգ Պատարագի 477 եւն. — «Պրէֆէսիոնք», 484 եւն. — Կանոն Պատարագի, 489 եւն:

*ՅԱԽԵԼՈՒՄԺ. 1. «ՊԼՏԱՐԱԳ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ», երեք խմբագրութիւնք Միսալի, ԷՋ 497-99: — 2. «ՊԼՏԱՐԱԳ ՀՌԻՓՄԻՄԵԱՅ», մէկ խմբագրութեամբ, ԷՋ 499-500:

Է. Հայոց այժմու Խորհրդամատոյցը ԺԱ դարուն սկիզբներէն մինչեւ ցայսօր էՋ 501—721

1. ԸՍՑ ՎԱՑԻԿԱՆԵՆՆ ՕՐԻՆԱԿԻՆ, ԷՋ 501-507: — Տիրելն Բիզանդեան ձեւերու, 501. — Թէոդորոս Պալսաման, 502. — Հայոց քով ալ մուտք գտան Բիզանդականք, 503: «ՀԱՍԱՐԱԿ ԿԼՄ ԱՅՍՕՐԻԱՆ ԳՈՐԺԱՇՈՒԱՇ ՕՐԻՆԱԿՆ ԸՍՑ ՎԱՑԻԿԱՆԵՆՆ ՕՐԻՆԱԿԻՆ» Բնագիր ձեռագրին ամէն առանձնայատկութեանց, էՋ 503-507:

***ԸՍՑ ԼԱՄԲՐՈՆԵԱՆ ՕՐԻՆԱԿԻՆ, ԷՋ 508-56:**

*Ա. ԱԶԴՈՒՄՆ ԵՒ ՊԼՏԱՐԱԳ ԱՌ ԵՌՎՀ. ԱՐԺԻՇԵՑԻՈՑ, ԷՋ 508-18: — Լամբրոնացւոյ յարդարած Պատարագը, 508 եւն. — «Խորհրդածութիւնք» եւ Պատարագամեկնիչն եւ անոր Յիշատակարանը, 509. — «Միսակ» չէ օրինակը, մեր ձեռագիրք, 510. — Յովհ. Արժիշեցի Ոսպնակեր եւ իւր Պատարագամեկնիչը, 511-12:

*ՊԼՏԱՐԱԿԱՆՍՏՈՑ ԱՌ ԵՌՎՀ. ԱՐԺԻՇԵՑԻՈՑ, Ուրուագիծ Բնագրի կամ Խրատագիրք քաղուածոյ ի Մեկնութենէն, ԷՋ 513-18:

*Բ. ԲՆԱԳԻՐ ԼԱՄԲՐՈՆԵԱՆ ՊԼՏԱՐԱԳԻ, եւ Համեմատութիւնք ձեռագրաց, ԷՋ 519-56:

***Ե. ԸՍՑ ՀԱՍԱՐԱԿ ՕՐԻՆԱԿԻՆ, ԷՋ 557-721: — Յառաջարան (ի Խմբագրէ), էՋ 557-58:**

*Ա. ԼԻՈՆԵԱՆ ԵՒ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՕՐԻՆԱԿ, ՉԵՌԱԳԻՐԷ ԵՒ ԱՅԼ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆԷ, ԷՋ 558-616: — Մեր Պատարագը չէ միակ եւ անփոփոխ, 558. — Հին ձեռագիրք քիչ կան, ձեռագիրք յԷջմիածին, Վենետիկ եւն, 559. — Չեռագիրք ի Փարիզ եւն, 560. — Մեր ձեռքն ունինք ԺԴ դարէն սկսեալ ամէն դարու ներկայացուցիչք, 560. — Կանի մը հետեւութիւնք, 561:

*1. ԼԻՈՆԵԱՆ ՕՐԻՆԱԿ քաղուածոյ քննարկ ամէն տարբեր տեղերու, էՋ 561-66:

- *2. Կիլիկեան Օրինակ (B) եւ DF ձեռագիրք, էջ 566-82: — Անցման շրջան մեր Խորհրդատետտի, 466-67. — B ձեռագիրք, 567. Կիլիկեան Օրինակ մին է, 567-68. — Ներքին կազմութիւնն են, 568. — Բնագիր՝ «Կիլիկեան Օրինակ» (B), ուրուագիծ կամ խրատագիրքը, էջ 569-73: — Բնագիր՝ D եւ F ձեռագրաց, ուրուագիծ դէմ առ դէմ, 573-82:
- *3. Ռարիչ ձեռագիրք այդի Պատարագամատուցի, էջ 582-90: — Ժամագիրք ձեռագիրք են, 582-83. — Մնծոփեան խումբն ACM, 583-86. — Մնացեալ 2 ձեռագիրք EGHKN, 586-88. — Երեք ձեռագիրքն I-ի JN, 588-89:
- *4. Կարգ Դպրութեան եւ Մանրութեան, էջ 590-94: — Դպրութեանց կամ Սպասարութեանց տանն ձեռագիրք, 590-91. ասոնց իւրաքանչիւրն յատուկ մասերը, 591-92. — Մանրութեանց եօթն հատ, 593, ասոնց յատուկ մասերը, «պարոն հայոց» են, Մեղեդիք 593-594:
- *5. Լեհահայոց Պատարագը, էջ 594-99. — Ստեփ. Ռոշքա եւ իւր ժամանակագրութիւն, 595. — Յովհ. Բարմատանենց եւ իւր ծիսարան, 595. — Հոմի տպագրութիւնքն եւ Լեհահայոց, Վարդան Յունանեան եւ իւր գործքերը, 596. — Աւետարանի մասերը եւ Լեհահայոց Մաշտոցը, ժամագիրք, Կանոնագիրք են, 597-98: — Մեր ձեռագիրք Լեհահայոց Պատարագամատուցին, 598:
- *6. Տպագիրք եւ ուրիշ տեղեկութիւնք, էջ 599-615: — Տպագրութիւնք Հոմայ 1642, եւ 1677 Բարսեղեանի, 599. — Յովհ. Կ. Պոլսեցի եւ մեր Պատարագի Ա. խմբի տպագրութիւնք, ժողով Կ. Պոլսոյ, 600-601. — Բ. խմբի տպագրութիւնք, 601-2. — Տպագրութիւնք Դպրութեանց կամ Սպասարութեանց, 602. — Իրարմէ են ասոնք. Թաթարերէն Թարգմանութիւնք, 603. — Թարգմանութիւնք յեւրոպական լեզուս Ա. խմբի քնագրէն, Պիտու, են, 604-5. — Թարգմանութիւնք Բ խմբի քնագրէ, Fortescue են, 606. — Անարկ մ'երկու խմբի զանազանութեանց, 606-7. — Հոմի կամ Բարսեղեանի Սրբագրութիւնք, 607-9. — Բարսեղեանի քնագրին ուրիշ տարբերութիւնք, 609-10. — Կոչման ձեւը, 610. — Աւետիքեանի գործը, 611. — Ա. եւ Բ. խմբի ուրիշ զխատուր զանազանութիւնք, 611-12. — Բարսեղեան ինչ օրինակ գործածած է, 612-13. — Հնագոյն տպագրութիւն 1513ին ի Վենետիկ, 613-14. — Վերջաբան եւ Տեղեկութիւնք մեր նրատարակութեան վրայ, 614-15:
- *Համառոտութիւնք մեր գործածած 2 ձեռագրաց եւ Տպագրաց, էջ 616:
- *Բ. ԲՆԱԳԻՐ ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ ՊԼՏԱՐԱԳԻՆ ՀԵՅՈՑ, Համեմատութեանք իբր 50 օրինակաց, Լիակատար Խորհրդատետտի եւ Դպրութիւն, էջ 617-721: — Ա. Ղզնասարութիւնք, 617-22. — Բ. Սկիզբն Պաշտման, 622 են. — Մեղեդիք, 631-32. — Յառաջադրութիւն, 634. — Խնկարկութիւն, 636. — Գ. Երախայից Պատարագ, Մասն Ա., 637 են. — Ժամամուտք, 638-49. — Աղօթք Կցորդից, 650-51. — Մուտք, 651. — Աղօթք Երեքսրբենին, 652. — Զարոգ համաշխարհական, 654. — Աղօթք բազկատարած, 656. — Հանգանակ, 658. — Խաղաղականք, 661. — Դ. Հառատացեաց Պատարագ, 665 են. — Սրբասացութիւնք, 666. — Վերաքերութիւն, 669. — Յառաջքերութիւն, 672. — Ե. Պատարագամատուց, 673 են. — Ողջոյն, 675. — Նախերգան Կանոնի, 677. — Կանոն, 679. — Կոչում, 684. — Զարոգ Յիշատակաց, 687. — Յիշատակք, 692. — Նախ քան զՏէրունական, 697. — Տէրունական, 701. — Աղաւթք խոնարման, 702. — Վերացուցում, 703. — Նախադրողականք, 708. — Ժաշակումս եւ Հաղորդութիւն, 711. — Աղաւթք Գոհութեան. 715. — Աղաւթք ի մէջ եկեղեցւոյ, 717:

Ը. Եւրոպացի: Տաճարք, Հանդերձք եւ Կարգ Սրբութեան առ Հինսն Հայոց փոքր ի շատէ էջ 723—746

- Ա. ՏՆԱԳԻՐ Է. Էջ 723-737: — «Եկեղեցի» 723: — Անուանակոչութիւնք տաճարաց, Մատուց են, 723. — Վաղարշապատու տաճարն ըստ տեսեան Լուսաւորչի, 723. — Տեկոտոյ եկեղեցին (Նկարով) եւ իւր յիշատակարանք, 724-25. — Յատկակագիծ Տեկոտոյ եկեղեցւոյն եւ իւր նկարագիրը, Ս. Սարգիս են, երկու սենեակք յաջմէ եւ յախեկ սեղանոյն, «Սարկաւագանոց» են, 726-27. — «Տեսիլ Սահակայ», եւ անոր գրութեան տարին, 727-28. — Բեմ, 729. — Տետրասեղ, Փեղկք, են, 729-30. — Սեղան, 730-31. — Աթոռ քեմին, Խորան եւ մասունք տաճարի, Խորհրդանոցք են, 732. — Վարագոյր են, 733. — Ամպոն, Աստիճանք, Դասք են, 734. — Եկեղեցիք շինուած Ե դարու նորոգուեցան է դարուն, 734-37. — Եկեղեցի

Ս. Հոփսիմնայ (պատկեր եւ յատակագիծ), 735. — Յատակածեւ Կաթուղիկէին Անույ, 736. — Յատակագիծ Ս. Գէորգայ, 737:

Բ. ՀԱՆԴԵՐՁԷ. Էջ 737-45. — Հրահանգութիւն Մաշտոցին՝ այլեւայլ խմբագրութեամբ, 737 եւն. — Նկար Չեռնադրութեան մը՝ Սեղան եւ Տետրասկեղ. 738. — Սքող կամ Զող, 739. — Ծմբիորդն. 739-40. — Նափորտ, Ուրար կամ Կտու, 740. — Վակաս, Եապիկ, Հողաթափ եւն, 741. — Բազմախաչեան. Թագ կամ Միդր եւն, 741-42. — Հանդերձից գոյնը, 742-43. — Նկար Ս. Գր. Լուսաւորչի (բազմախաչեան հագած), 743. — Եկեղեցական հանդերձք Լամբրոնացոյ օրով. Խաչք հանդերձից, Նափորտ. Ուրար, Վակաս-Ուսանոց, Կոնքեռ. Բազպան եւն, 744. — Նիւթ զգեստուց, 745:

Գ. ԳՈՒԷ. Էջ 745-46. — Սաասուց անուանք, Սկիհ. Մաղզմայ, Բուրվառ եւն, 745. — Զշոցք, 745-46. — Կանթեղ եւ Աշտանակ, Կահուց հին ձեւը, Ճոխութիւնն. Խաչ եւ Նշխար 746:

Վերջաբան էջ 747

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Առաջինից չափաւոր երկասիրութեանս ձեռնարկած ատեն՝ մէկ չէ մեր դիտաւորութիւնը: Բնականապէս պիտած ենք նախնաբար հանգանակել եկեղեցական պաշտամանց պատմութեան եւ քննադատութեան՝ ինչ որ կրօնանք գլխաւորաբար մեր աղբիւրներուն հետազօտութենէն հանել. աս ազնուական ուսման՝ որն որ մեր օրերը նորէն շատերը մասնաւոր սիրելութեամբ մը կը զբաղօրնէ:

Նախ, ինչպէս ի դէպ է, պաշտօնական իրաց բուն կենդրոնէն — Պատարագէն — կը սկսի մեր հետազօտութիւնը: Ասիկայ, եթէ չենք խարուիր, ընդունայն եղած չ'ըլլար՝ եթէ ասով գոնէ ինչ ինչ երեւան հանուի՝ որն որ առհասարակ բոլոր պաշտամանց գործածուած բնագիրներուն բազմօք ընդհատուած շղթային կարենայ գոնէ օղ մը կազմել, որով իրաց ընթացից եւ հետեւորդաց վրայ քիչ շատ լոյս ցոլանայ:

Իայց մեզի Հայոցս համար այլեւայլ մասնաւոր պիտոյք կան, որոնց աս խուզարկութիւններէն հիմնական լուծում կը սպասուի: Մեր պատարագին՝ ինչպէս ուրիշ պաշտամանց գիրքերուն ալ՝ ծագման եւ հնութեան նկատմամբ դարաւոր եղած ձրի ենթադրութիւններէն հրաժարելէն ետքը՝ զորն որ մենք՝ հիմնայ իբր Յ 5 տարի է՝* շատերուն հետ ըրած էինք, գիտնական հարկ մըն էր՝ որ ջանայինք գիտնալ ի մասնաւորի մեր Պատարագին ճշմարիտ ծագումը եւ թէ ինչ եղած է սկզբնաբար անոր իրական վիճակը:

Սակայն ասանկով ստացուած ծանօթութիւնները չեն մնար ամուլ եւ անպտուղ: Արձն ծանօթ չեն կաթողիկէ միութենէ դուրս կեցող բոլոր Արեւելեայց՝ պաշտամանց մասին ունեցած եղական ըմբռնումներն ու խառնակութիւնները, եւ ի մասնաւորի անոնց մէջ հայկականք: Ուստի բազմապատիկ պէտք ունէինք աս ծանօթութեանց եւ ունինք՝ մեր ոչ-համարիտ ազգային-

* Պէտք է գիտնալ միշտ որ Հեղինակը կը նալու է վերոյիշնալն եւ անոր նման խօսքերը: զրէ 1875-77 տարեաց մէջ: Ըստ այսմ հասկը- ՀՐՏՐ.

ներուն հետ գրով եւ բերանացի խօսելու եւ վիճելու ատեն, որոնց շեղումներն, ինչպէս յայտնի է, գլխաւորաբար Խորհրդոց կատարողութեան մասին են, եւ որոնք իրենց յատկացած աններելի սովորութիւնները շատ հին եւ անյիշատակ ժամանակներու կրնճայեն:

Ի տու վաճառք! Իայց մենք կաթողիկեացքս ալ ունինք դեռ մեր մէջ պաշտօնական գրոց՝ ուստի նաեւ Պատարագի՝ բնագրին եւ արարողութեանց նկատմամբ շատ մը տատամութիւններ: Ասոնց լուծումը, թէպէտ եւ բարձրագոյն եկեղեցական իշխանութեան վերաբերած ըլլայ, ապահովապէս եւ յարմարապէս ընելու համար՝ գէթ չի կրնար անօգուտ ըլլալ այսպիսի խուզարկու երկասիրութիւն մը՝ երբ որ ուզուի վերջնական որոշման մը գալ:

Ատաղձ առ այս աշխատութիւն, ինչպէս ակնարկեցինք, մեր աղբիւրներէն ունինք գլխաւորաբար, որոնք թէպէտ առատ չհոսեն՝ սակայն կը ծորեն: Գլխաւոր զօրութիւննիս պիտ'որ կայանայ՝ ձեռքերնիս ունեցածէն, ցայսօր եղածէն լաւագոյն գործածութիւն մ'ընել՝ աւելի առողջ բանադատութեամբ եւ ի լուսոյ պաշտօնական իրաց գիտութեան մեզի նպաստ առնելով: Ասով կը յուսանք թէ յաջողինք մեր պաշտօնական գրոց՝ — առ այժմ մեր սրբազան Պատարագի կատարողութեան վերաբերեալ գրոց՝ — ճշմարիտ ծագումը յայտնել, եւ անոր՝ սանկ ըսենք՝ պատմութիւնը հիւսել:

Ս Ր Ր Ա Ջ Ա Ն

Պ Ա Տ Ա Ր Ա Վ Ա Մ Ա Տ Ո Յ Ց Ք Հ Ա Յ Ո Ց

Պ Ա Տ Ր Ա Ս Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Շատերը շատ բան խօսած ու պատմած են Հայոց պատարագին եւ պատարագամատուցին վրայ, բայց կարծենք՝ ոչ բաւականապէս: Ուրիշ եղած են ժամանակները, եւ գիտութիւնը կ'ուզէ հիմայ ուսում մը՝ որն որ կարելի եղածին չափ աւելի շրջահայեաց ըլլայ, եւ մեր ոչ այնչափ հարուստ աղբիւրներուն լաւագոյն գործածութիւն մ'ընէ:

Շատ չէ՝ 16^{րդ} դարուն եղաւ՝ որ աս ազնուական գիտութիւնն իրրեւ աստուածաբանական հրահանգաց շառաւիղ մը յառաջ եկաւ մոլորանուն նորոգութեան դէմ, որն որ սուրբ խորհուրդներն ու նոր օրինաց զոհը կ'ուրանար. ուսում կամ գիտութիւն մը՝ որուն հիմը հարկաւ ուրիշ բան չէր կրնար ըլլալ, բայց եթէ՝ որ աղօթից եւ քարոզութեան բանին համաձայնութիւնը մէջերնին կատարեալ պիտ'որ ըլլար, ինչպէս Ս. Կեղեցատինոս՝ հին Բահայայեաններէն մէկը՝ ըսած էր գեղեցկապէս՝ թէ «Օրէնք աղօթելոյ տայ զօրէնս հաւատալոյ.» — Lex orandi legem dat credendi.¹

Ասկէ՝ այլեւայլ առանձին պատարագներ հրատարակութեան տրուած. ասկէ՝ լուսաւորութիւնք անոնց վրայ. ասկէ՝ վերջապէս հաւաքումներ պատարագաց այլեւայլ ազգաց: Ի՛նչ խուճապ եւ տագնապ բողոքականաց՝ որոնք ընդ ծով եւ ընդ ցամաք Արեւելք կը դիմեն հարց եւ խնդիր ընելու ազգերու, եւ լսելու իրենց համոզումը: Արդիւնք ի՛նչ. — Ամօթապարտութիւն. Աստուած այնպէս նախախնամած ըլլալով՝ որ Արեւելք յայսմ աւելի բացայայտ ըլլայ իրենց դէմ իր պաշտամանց գրքերովը: Մօտ տարիներ են որ անոնցմէ մէկը, Հերմանն Ադալբերտ Դանիէլ իրենց աստուածաբան-պատմական ընկերութեան անդամ՝

¹ Տես նաեւ սա խօսքը. Ut legem credendi | Episcopos Galliae.)
lex statuat supplicandi. (Coelestini Epist. ad

փրկեստից թեան վարպետ, շատ հմտութեամբ Երևանաց եւ ուրիշ ոմանց Արեւելեացց պատարագները հրատարակելով՝ սանկ խոստովանութեամբ կր սկսի. «Կը խոստովանուի ան զորն որ ամէն լաւաց հետ մեծապէս կ'ողջանք՝ թէ սրբազան իրողութիւնք անանկ ատեն փոփոխութեան առնուեցան, կը քրիստոնէից շատ հին գրուածոց եւ բնաւ նախկին եկեղեցւոյ հանգամանաց վրայ՝ խաւարի մէջ կեցած ըլլալով նոր լոյս գեռ աս մարդկան ծագած չէր:՝, Ոչ կարծեօք, այլ դրականապէս զիտնք՝ որ Հայք եւս ան ատեն անոնցմէ փորձուած եւ քննուած են առանձնաբար:

Նրկերիւր տարիէ աւելի է որ Հայոց պատարագն աշխարհք քալած է. տասն անգամի չափ լատիններէն թարգմանուած հրատարակաւ եւ առանձնակի, քանի մ'անգամ գաղղիերէն, իտալերէն, նոյնպէս գերմաներէն, անգլիերէն, մինչեւ յունարէն իսկ դարձած վերջապէս (ըստ էական մասին՝ Աթէնքի *Εὐδοξ-γελικὸς κτῆρου* պարբերականին մէջ):²

Շատ հին Հայերը չէ, սակայն եթէ նորերը հարցուն՝ զանի մինչեւ իրենց Լուսաւորիչը կը հանեն. իբրեւ թէ շատ բան իր մատամբը գրած է Սուրբը: Ասանկով կը մտածեն անշուշտ յարգ մը տալ, ուր անիկայ իր յարգը, ինչպէս պիտ'որ սեաննք, իր ծննդեամբն ունի, իրեն պատմութեամբը: Աւելի նորերս Ռուսաստանի Հայք են՝ որ աս ենթադրութիւնը կը հռչակեն: 1857ին, ինչպէս կ'երեւայ՝ իրենց Մսեր վարժապետին նիւթ տալով՝ գաղղիերէն գրիչ մը վարձելով՝ Հայոց պատարագը, առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ, կը վերագրուի իբրեւ Սրբոյն Գրիգորի պատարագ, եւ կը հիւսուի մանրամասն անոր պատմութիւնը: Այսպէս էջ 175, (*Hist. Dogm. Traditions et Liturgie de l'église armén. orientale, par Edouard Dulaurier.*) «Արեւելեան Հայոց եկեղեցին մի միայն պատարագ մ'ունի, որուն ծագումը կ'ըլլէ մինչեւ առաջին դար քրիստոնէութեան. եւ որն որ Նրուսաղէմի պատարագէն առնուած է. Լուսաւորիչ այլեւայլ աղօթքներ անոր աւելցուց, եւ Նիկիոյ Հանգանակը՝ քանի մը խօսքերու յաւելուածով թէ 'Դսկ մեք փառաւորեսցուք... գորոնք քահանայն հան-

¹ *Cod. lit.* (IV, p. 3) «In confessum venit quod cum omnibus bonis maxime deploramus: Sacra ea aetate esse reformata, qua antiquissimis Christianorum literis atque omnino primaevae ecclesiae imagini, in tenebris iacentibus, nova lux nondum affulserit.»

² Աղալը. Դանիէլ (*Cod. lit.* IV, p. 451) գիւտ մ'ըրած կը համարի՝ Neale (անգղիացի բողոքական) պատարագաց վրայ գրած գրքի մը մէջ, անվտաս ըլլալով Աւետիքեանցի իտալական՝ եւ Շթեքքի գերմանական թարգմանութեանց վրայ, վասն զի կաթողիկէայ Հայոց գործածած պատարագին վրայէն ըրեր են, ուսերէն թարգմանութիւն մը ձեռքը կ'անցնի՝ զորն որ Հայոց եպիսկոպոս

մը Արղութիւնքի Տօլորուքի մայրենեօք հայ. Ռուսաստան ըրեր է. եւ անիկայ անգղիերէն կ'ընէ: Դանիէլ աս անգղիերէնը լատիններէնի կը դարձնէ իբրեւ բուն աղբիւրէն եկած ազահ. վազոյն թարգմանութիւն: Չարմանալին եւ միանգամայն ցաւալին ան է որ հիմա Գերմանիա աս վերջինն իբրեւ վաւերականագոյն բնագիրը բռնուելով, ամենայն ոք ուղղակի ան թարգմանութեան կը դիմէ՝ Հայոց պատարագին համար պէտք եղած ասեն, նոյն իսկ Հոփփէի, Փրոփսթի, Պիքքէի եւ Ֆրանցի պէս մարդիկ: Սակայն մեր սկզբնագիրն աս վերոյիշեալ թարգմանութեանց շրջանէն շատ բան կրած է. բաղձաթիւ են անձղութիւնք եւ այլայլութիւնք:

դիսապէս կը զրուցէ: „ Եւ ինչպէս ուրիշ տեղ մը կը ծանուցուի, “նորէն նայուած եւ աւելցուած է նոյն պատարագը սուրբ հայրապետաց եւ վարդապետաց, Սահակայ եւ Մեսրոպայ ձեռօք:”¹ Առանց պատճառի չեն աս մանրամասն տեղեկութիւնք՝ որ կը տրուին: Հոգ մը կը ստիպէ մերազնեաները. հոն շատ բաներու՝ ուստի իրենց պատարագին ալ անշուշտ, աս՝ անծանօթ ծագում ունեցող նուիրագործութեան՝ ծուռ կը նայուի ան երկիրը ուր Աստուածարանք կը տիրեն ՄուրավիէՖի պէս՝ որն որ Ոսկերերանի անուամբ Բիւզանդեան ձեւերուն համար վճիռ կու տայ՝ թէ “Անոնք ալ աստուածային պաշտաման մարդկային եղանակաւ մի միայն կարելի ձեւն է ծայր ու ծագ. ալ անկէ կատարեալ բան կարելի չէ:”

Բայց այսպիսի պիտոյից դէմ՝ սուս ու փուտ ենթադրութեանց պէտք չենք դիմել, մանաւանդ՝ եթէ, ինչպէս ըսինք, հետզհետէ իմանանք աս մեր պատարագին ճշմարիտ արժանապատուութիւնը: Անոր համար ալ կը համարինք թէ առանց Աստուծոյ տնտեսութեան եղած չէ որ մեր ողջամիտ Հարքը տարակուսած չեն ասիկայ պահելու՝ տաճարներն ու սեզանները թող տալու ատեննին, “Յելաներն Իսրայէլի յՆգիպտոսէ.,” վասն զի զգացած էին աս բնագրին մէջ Հոգւոյ Աստուծոյ շարժում մը, թէպէտ առձեռն էր անոնց՝ հայերէն պատարագամատուցաց հոյլ մը՝ նոյն իսկ Հռոմէականն՝ հայերէն լեզուաւ: Ետքէն ընդօրինակութեանց կամայական տարբերութիւնք, տպագրութիւնք ոչ-հաւատարկից եղբարք ձեռօք, առանձնական կարծիք եւ կասկածք, եւ չափազանցութիւնք ի մի կամ ի միւս կողմն այլեւայլ կէտի նկատմամբ, հարկաւոր կ'ընեն ասկէ 200 տարի առաջ որ ունենան մեր Հարք կանոն եւ սահման մը յայտ: Այսպիսի կանոն (norma) մը հռոմ հոգացուեցաւ, որն որ՝ ինք իրեն կ'իմացուի՝ ամէն մոլորութեան կասկածը փարատելով՝ բնագիրն իր կարմրագրովքը կը թողուր ի գործածութեան: Եթէ քանի մը մանր բաներ աւելի մեր ճաշակին համաձայն կրնային ըլլալ հիմայ, անիկայ մեր յանցանքը կը մնայ: Ի՞նչ աստիճան ունկման ու վատթարութեան մէջ էր ան ատեն մեր հայկական դպրութիւնը՝ որուն ծանօթ չէ. սակայն աս տարրէն մարդիկ էին որ պիտի խօսէին ու գործէին՝ երբ որ սուրբ Աթոռն ուրիշ դիտում չունէր, բայց եթէ իր փափուկ նուիրագործական օրէնքներն ազատել, զորոնք՝ իրեն գրոց համար ալ՝ թէպէտ մոլորութիւն չպարունակեն, կը պահէ ժամանակին եւ ժողովրդեան յարմարապէս զգուշանալով: ² Թէ ինչ պիտ'որ ըլլար մեր բնագիրը՝ եթէ հռոմ իր զգուշաւորութիւնը թէ լեզուին եւ թէ բնագրին ինայելու համար չընէր, ան այսօր շատ

չաւտարակ

¹ Հասոնց է որ Հայք. Ինք իրեն մտալով չի տարակուսիր ասոր: Ռոյնալգոս Տարեգր. առ ամս 1684 (Տրիդ. Ժողովոյն ատեն) կը պատմէ թէ Հայոց պատրիարքը պատգամաւոր մը Հռոմ խուրեց դաւանութեամբ մը մէկտեղ՝ որուն մէջ կ'ըսուէր. “Ունինք պատարագ՝ զորն որ Ս. Գր.

Լուսաւորիչ առաջին հայրապետը մեզի գրեց:”
² Կրցան առաջնորդք քանի մը լեզուական անպատեհութեանց դարձան ընել խոհեմութեամբ. վասն զի բաւական զգուշացած էր Ս. Ժողովքը իր վճռոյն մէջ յայտնելու՝ որ իր կամքը լեզուական օրէնք տալ չէր:

յայտնի է: Մէկ մեծ հայ ուղղափառ գաւառի մը (Լեհաստանի) վստահութեան մարդը՝ ամբողջ բնագիրը կը սրբագրէ, գրեթէ ուրիշ մը կ'ընէ, իբրեւ թէ իմաստին աւելի կապ եւ ամբողջութիւն կու տայ, եւ սասանկ կ'առաջարկուի ընդունուիլ: Կեցած է խոշոր հատոր ձեռագիր՝² ան իրաց հմուտ կարդինալ Բոնայե անշուշտ նայուած եւ Ս. Ժողովքէն աս վիճակին մէջ ետ մղուած:՝³ Այսպէս կը պահուի ամբողջ, քահանայապետներէ զրուատեալ, հեղինակներէ հաճութեամբ տեսնուած աս Խորհրդամատոյցը: Անոր համար, որչափ լաւագոյն կըլլայ՝ եթէ ատենօք մեր կողմանէ պակասած եւ հիմայ մեզմէ ուղուած սատարութիւնը անկեղծութեամբ մատուցուի՝ ուր պէտք է, քան թէ զինչպէտ խօսուի:

Աս Հայոց պատարագը, ինչպէս արդէն լսեցինք, մի միայն է ցայսօր. գրեթէ անլուր է ուրիշ Հայոց պատարագի վրայ խօսք: Թէպէտ եւ ըլլայ Խորհրդայ Անձեւացեաց եպիսկոպոսի քով 10^{րդ} դարուն՝ Հայոց ուրիշ պատարագայ խօսք մը, ասիկայ կամ՝ անխմանալի էր եւ կամ՝ իր հաւանականութեան մէջ կը մնար անհոգութեամբ: Բայց երբ որ, արդէն բաւական տարիներ են, հայերէն լեզուի վրայ սուր եւ նուրբ դատողութիւն (criterium) մը երեւան ելաւ՝ որն որ հնագոյնը նորագոյնէն մինչեւ ի բառ եւ ի գիր բաժնելու եւ անխար դատաստանով շատ սուտ՝ իրաւէն որոշելու սահմանուած է, այլ աս դպրոցին հետեւողքն ոչ երբեք կրնային հաւատալ որ հիմայ ձեռքերնին ունեցած պատարագամատոյցը Հայոց առաջին եւ մի միայն Խորհրդամատոյցն եղած ըլլայ, ըսէին ինչ որ կ'ուզէին՝ Աւգերեան եւ Աւետիքեան:՝⁴ Կը փնտռէին ան դպրոցին քննասէրքն «հնոց

1 (Բարոնդ Բարոնդեան) կը կենան (Վիեննա) նամակաց օրինակներ Լեմբերգէ Հասմ գրուած՝ զինք աստղները բարձրացնելով. կարծես թէ երանելին Բարոնդ՝ պատարագի կարգադրին ան է, փութացնելով ի գործ:

2 Ի Թանգարանին Museo Borgiano.

3 Խօսք կ'ըլլայ Հասմ եզած ուրիշ տպագրութեան մը վրայ, զորն որ Ս. Ժողովքը հոգացած, բայց ետքը արգար կասկածի համար բնաջինջ ըրած ըլլայ օրինակները, ատենին իմանալով՝ որ Երեքսրեան երգը սանկ ապուած է. «Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հօր, սուրբ եւ տնմահ տ-այն:»

4 Աւետիքեան (Salle corree, fatte ai libri eccl. arm. Venezia 1869, Art. 4.) խօսելով Հայոց պատարագին յարգելի հնութեան վրայ՝ կը հաստատէ թէ 4րդ դարու վերջերը եւ 5րդին սկիզբները շինուեցաւ, երբ որ ուրիշ եկեղեցեաց ալ պատարագը զրուեցան:

«Սակայն մենք, կ'ըսէ, ունինք աւելի ճիշդ անզեկութիւններ մեր ազգային ազդիւրներէն եւ մասնաւորապէս Տարսնի Արքեպիսկոպոսէն Ներսիսէ Լամբրոնացւոյ՝ 12րդ դարուն: Յայտնի

կ'երեւայ ան եպիսկոպոսին խօսքերէն որ պատարագի կարգաւորութիւն մը ունէին Հայք հայերէն Թարգմանած 4րդ դարէ հետէ, եւ ասիկայ Գրիգորի Լուսաւորչի ատեն եւ քիչ մը ետքը՝ այս ինքն Ս. Ներսիսի ատեն՝ որն որ Ոսկերեանէն առաջ ծագկեցաւ: Անկէ ետքը, այս ինքն 5րդ դարու սկիզբները մեր պատարագը լուսոգոյն կարգի բերուեցաւ եւ ճոխացուեցաւ շատ բաներով՝ որոնք Յովհ. Ոսկերեանի պատարագէն են, ուստի՝ աս երկուքին մէջ գրուած մեծ նմանութիւնը, մանաւանդ ան մասին մէջ որ Երախայից պատարագ կ'ըսուի:»

«Հիմա գալով մեր պատարագին, միթտութեամբ կը տեսնենք որ Հայոց պատարագին կարգն ու արարողութիւնը պահուեցաւ կատարեալ ընդ այնչափ դարս ազգին մէջ անփոփոխ: Յայտմ աստուածային նախախնամութեան օգնութեան զատ կը փայլի նոյն ազգին մեծ զրուաւորութիւնն եւ նախանձախնդրութիւնը զանոնք անայլուիլի պահելու:»

Յայտնի է որ աս խօսքերն զմեզ չեն գոհ ընէր այսօր:

պատարագ, ըլլալու բան մը: Ան դի աս դի աչք պտրտցրնելէն ետքը գրեթէ յուսահատուած էր ասոր վրայ: Մէկ պատարագէն աւելի՝ պատարագի անուամբ վերջին ատենները ձեռագիրներ երեւցան՝ որոնք մեր ծանօթ պատարագէն — Ոսկերեանէն, Բարսեղէն — առնուած՝ վերջնոց ըստ կամի խմբագրութիւններ էին:

Աս վերջիններուն կարգէն ենթադրելով էր որ երբ 1867 ին Փարիզ ասանկ Հայերէն մատենի մը անունը կարդացինք ցանկի մէջ. «Պատարագք Աթանասի, Գրիգորի Լուսաւորչի, Սահակայ, Բարսղի, Ոսկերեանի, Գրիգորի Աստուածաբանի, Կիւրղի Աղէքսանդրու Հայրապետի, Ս. Յակոբայ Առաքելոյ, Դանատիոսի.» շատ հոգ չունեցանք զանոնք տեսնելու ան ատեն կայսերական մատենադարանին մէջ. գոհ եղանք իսկ ժամն մատենին անունն ու թիւը մեղի նշանակելով. համրուած օրերնիս (20 օր) ուրիշ հարկաւորներու սպառեցինք: Բայց աս անտեսութիւնը շատի եղաւ մեզի թէ՛ ժամանակաւ եւ թէ՛ այլովք: Հագիւ երկու լեցուն տարի ետքը դիպուածով յիշեալ մատենէն կտոր մը (15 տող) ընդօրինակուած կարդալով՝ արթնցանք: Աստուած պատարագին մէկ փոքր կտորն էր. բայց ասոր կէսն ալ բաւական էր որ որոշեմք՝ թէ ասիկայ մեր Սահակայ չի կրնար ըլլալ, չի հնչեր ան շեղուցի (լեզուն). բայց արդէն յեղինգանէ առիւծ կը գուշակուէր: Կեռայինք աս պատարագը տեսնելու. կենթադրելիք արդէն Ս. Կիւրղի Նրուսաղէմի Հայրապետին (իրեն խորհրդածական Կոչման ընծայութեան գրոց մէջ՝ 4^ր դարուն) պատարագն ընդ հուպ ձեռք բերելու անոր Նախերգանին խօսքերը յիշելով: Հասաւ մեզի 1870 ին տարեգլխուն իբր շատ հաճոյական պարգեւ՝ ընդօրինակութիւն մը Փարիզէն՝ ազնիւ բարեկամի մը ձեռքով՝ որ դպրոցական քննութիւններն ան օրերը կատարած էր:

Բայց արդէն անկէ առաջ՝ Միւնխէնէն Պաւլերացւոց մայրաքաղաքին թագաւորական մատենադարանէն ձեռագիր Հայերէն մատեան մը բերել տուած էինք ընդօրինակելու վախճանաւ, որուն մէջ վերջապէս նախնաբար փնտռուածը, այս ինքն մեր 5^ր դարուն մեծագոյն մասին Հարց գործածած պատարագամատոյցն ուրախութեամբ ճանչցանք:

Սակայն մենք վերոյիշեալ բարեկամին ծանրանալ չուզելով՝ խնդրած էինք իրմէ մի եւ նոյն ատեն որ ան պատարագէն զատ մէկալ պատարագներուն միայն երեքին, այս ինքն Կիւրղի Աղէքսանդրացւոյ, Գրիգորի Աստուածաբանի եւ Դանատիոսի Վկայի անուանց տակ եղածներէն մեզի ճաշակ մը տայ՝ անոնցմէ մէյմէկ պղտի պատառիկ ընդօրինակելով: Ուղածնիս՝ հարկ չէ զրուցել՝ կատարուած էր փութապէս ազնիւ պատանիէն: Աս պատանները բաւական եղան: Առաջին երկուքը վաւերական պատարագներ էին. Դանատիոսինը՝ որ Կիլիկեցւոց ատեն ասորերէնէ թարգմանուած բազմաթիւ պատարագաց մէկն էր, կայ Ռինտոյի Բ. Հատորին մէջ: Անոնց յարգը չունի:

1 Տե՛ք Սեբեայէլ Հէքիմեան:

Ասոնք մեզի դարերու փյառակաց հանուածներու պէս եկան, իլիոնի պեղուածներու պէս: Արհամարհելի բան ալ չեն, մեր Հարց ձեռօք ստացուած եւ գործածուած: Մեր ոսկի դարուն պատարագէն զատ՝ կան ուրիշ երեք մ'ալ՝ որոնց ներքուստ կու գայ կը յարի ուրիշ կողմանէ չորրորդ մ'ալ, որն որ ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ այսօրուան Հայոց պատարագը, ինչպէս պիտ'որ տեսնենք, ուստի 5 պատարագաց խումբ (cyclus) մը կը ժողվի: Շատ յայտնի բան է որ աս պատարագներու նկատմամբ մեծ բան մը յայտնուած չի սեպուիր՝ ցորչափ գրաստանց մէջ քանի մը աչուրներէ՝ խուռն ուրիշ բաներու հետ՝ կը տեսնուին կամ կ'ընդօրինակուին, որն որ քանի մը տարի կայ՝ եղած էր. այլ երբ որ ասոնց նշանակութիւնը կը զտուի, իրենց տրուած սուտ անուններէն ազատելով՝ ճշմարիտ հեղինակը եւ մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ կարեւորութիւնը երեւան կը հանուի:

Սակայն յիշեալ երկու վաւերական պատարագներուն օրինակն ընդունիլ այնչափ դիւրին չեղաւ մեզի, եւ վերջապէս ակամայ յապաղմամբ ընդունելէն ետքը, — որովհետեւ բոլորն իրեւ ընդօրինակութիւն յընդօրինակութենէ ստացած էինք, բունը ոչ ի Փարիզ՝ հապա ի Լիոն ըլլալով՝ — ամէն տարակուսէ ու կասկածէ զերծանելու համար հարկ էր անձամբ ձեռագիր մատեանը հոն տեսնել. յաջողեցաւ մեզի 1875ին օգնութեամբ տանն Աբր. Ալլահապետեանց՝ «որում տացէ Տէր ոգորմութիւն», անցնիլ Թրիեստէն ան իրենէսսի քաղաքը, եւ շաբաթ մը հոն դեգերելով բնագիրը տեսնել, համեմատել ունեցածնուս հետ եւ ինչ ինչ լրացրնել. դարձանք՝ շնորհակալ ըլլալով ծերունի գրապետին՝ որն որ մեզի դիւրութիւն ըրաւ իւր բնակարանը ազատ ժամեր շնորհելով, եւ վերջապէս իր հարցմանցը վրայ՝ ապահովցրնելով զինք թէ Տիպ մատեան մը կը պահէ հոս Գաղղիա: Այլ երանի՜ թէ սուտ ելլենք սխալինք, եւ ուրիշներուն փոխը լաւագոյն եւ աւելի ամբողջ Օրինակ մը երեւան հանէ: Էջմիածնի 3000 գրոց տպուած ցանկը ձայն մը չի տար. ինչ արդեօք Երուսալէմինը՝ 1000 թիւէ աւելին:

Ասոնք կը մնան մեր բոլոր 5^{րդ} դարուն ուղղափառ Հարց արդիւնքը, որմէ բարձրագոյնն այսօր չունի եւ ոչ մէկն արեւելեան եկեղեցիներէն. եթէ եւ աս ազնուական բնագիրներուն համեմատ բան մը թողած են երանելիք՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ իրենց բաղարջ հացին նոյնպէս ազնուական սովորութիւնը: Իրենց յաջորդները, թէպէտ ասոնցմով ըստ ամենայն արժանաւորութեան վարուած չըլլան, սա գիտցան ընել՝ որ ուրիշներուն պէս պատարագներ չգրեցին, զանոնք Ատուրոց պէս յանչափս բազմացրնելով չգիտեցան եւ ոչ յաւելուածներու ինկան: Անանկ աղէկ յայտ՝ իրենց առաջնորդներէն նպարակաւորուած՝ ոչ դք մեծ կամ փոքր բան մը փորձելու համարձակեցաւ 600 տարի:

1 Որմէ Տիւրիէ ընդօրինակութիւն մը հօ. | գացեր է Փարիզու ազգային մատենադարանին:

Հիմակ ալ ասոնք ուրիշին են, մեր փետուրները չեն. յունական գեղեցկութիւններ են, որոնց տէրերը՝ Հիմայ գրեթէ բոլորը կորսնցուցած՝ չենք գիտեր ինչ հաճութեամբ կը տեսնեն զանոնք, թէպէտ եւ իրենց առաջին կարգի լուսաւոր արանց գրուածքներն ըլլան, ինչպէս պիտ'որ տեսնենք: Բայց մեզի համար նոյն իսկ ան ինք զինք կը վարձատրէ՝ որ այսպէս կաթողիկէ եկեղեցւոյ Աստուծոյ զասոնք կը դարձնենք, մեր մասն ալ մէջէն ունենալով:

Ըսինք 600 տարի. վասն զի երբ որ Հայք Հայաստանէն դուրս ելան՝ գաղթական եզան, ուրիշ ճաշակ մը սկսաւ՝ որն որ երթալով սաստկութիւն առաւ, եթէ ոչ պատարագամատոց գրելու՝ բայց թարգմանելու կամ եղածը գէթ ստուարացընելու: Ի սկզբան քիչ մը բան: Վկայասէր էր որ տեսաւ ամէն Բիւզանդեան շքեղութիւնները. անոր ատեն կը կարծենք սկիզբն եղած՝ 1100ին մօտերը՝ նոր փոփոխութեանց. պիտ'որ տեսնենք սկզբնական վեճակը: Ետքը բոլոր Ոսկեբերանի ըսուած Բիւզանդեան ազօթքները ներս թափեցան մեր պատարագին. անկէ՛ երկայն շրթայով ածանց մըն է Հիմակուան ձեռքերնիս ունեցած Հայոց պատարագը, ինչպէս մի առ մի կը տեսնենք:

Ձի կրնար վերջապէս մեր ընթերցողներուն մնալ անյայտ՝ որ առաջիկայիս մէջ մեր նպատակը մինակ ուսումնական չէ, հապա միանգամայն եկեղեցական եւ հոգեկան: Վկայ է Աստուած որ սուգ եւ մեծ տրտմութիւն է մեզի որ ոչ միայն Արեւելից մեծ մասին հետ այնչափ մերազնեայք աս ահաւոր Խորհրդոյ ծանրութեան կէտը մի միայն հոն չեն դներ՝ ուր մեր յաւիտենական քահանայապետը դրաւ իր ամենաբաւական խօսքերովը, այլ եւ ամենեւին մէկու մը չյանդանած կերպով կը համարձակին Բրիտոսոսի Տեառն մերոյ Սահմանադրութիւնը կրճատելով՝ փոխանակ զՀայրն գթութեանց յողորմութիւն շարժելու՝ զգորութեանց Տէրն ի բարկութիւն շարժել: Անոր համար՝ կրնայ առանց օգտի ըլլալ, ինչպէս շատ անգամ, բայց ոչ սուելորդ՝ որ բոլոր գրուածոյս մէջ լեզուն հոն երթայ ստէպ՝ ուր ցաւը կը կանչէ:

Ա.

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Տ Ե Լ Ի Ք

1.

Օրինակիսն պատարագ. — Պասեք:

«Յառաջագոյն քան զտօնն Ջատկի գիտաց Յիսուս, կըսէ Աւետարանագիրը,՝ թէ հասեալ է ժամ նորա՝ զի փոխեացի յաշխարհէ աստի առ Հայր, սիրեաց զիւրսն՝ որ յաշխարհի աստ են, ի սպառ սիրեաց զնոսա:» «Բրիտոսի նոյն անհուն սիրոյն գործն էր որ, զհին պասեքը կատարելէն ետեւ, զոր ի յիշատակ իրենց ելքին յնգիպտոսէ կը զննուր բազմութիւն որդւոցն Իսրայէլի, նոր կարգեց պասեք ինք զինքն՝ որ զենուի յեկեղեցւոյ քահանայից ձեռամբ տեսանելի նշաններով ի յիշատակ իւր անցման յաշխարհէ աստի առ Հայր, երբ արեանը հեղմամբ զմեզ զնեց, եւ փրկեց յիշխանութենէ խաւարի, եւ անցոյց զմեզ յիւր թագաւորութիւնն:»¹

Արդ որովհետեւ Պասեքի (Ջատկի) ընթրեաց մը վրայ էր՝ որ թողուց մեր Փրկիչը զօհ մշտնջենաւոր իր եկեղեցւոյն եւ ամէն իրեններուն կերակուր կենդանարար՝ «զի զկեանս ունիցին, եւ առաւել եւս ունիցին,» պահեց չէ թէ մինակ ինչ որ յօրինաց եւ ի մարգարէից առ այն սեղան սահմանուած էր,² հապա չի կրնար տարակուսուիլ որ իրեն ատենն արժաժ մասնաւոր արարողութիւնները՝ զորովք իւրաքանչիւր տանուտէր նոյն սեղանին վրայ կը պահէր, ինքն ալ չարհամարհեց: Ուստի ասոնց ուսումը կրնայ լաւագոյն իմացում մը տալ Վերնատունը գործուածներուն: Անոր համար է որ աս մասնաւոր հրէական արարողութեանց մտադիր եղած են նորագոյն ատեններս մատենագիրք:

Լսենք ասոնցմէ մէկուն աս արարողութեանց համառօտութիւնը (Թէոդ. Փրանց, Վայրկեան սրբագործ. էջ 25):

Ինչպէս Մովսիսական մատենանը կը սորվեցրնէ, պասեքի կերակուրը կատարուեցաւ ի յիշատակ զարմանալի անցից մահաբեր հրեշտակին եւ ազատութեան յեգիպտական ծառայութենէ: Բայց թէ ինչ կերպով պիտ'որ կատարուէր, այս ինքն թէ ինչ ծէս պիտ'որ պահուէր, այնչափ մանր մեզի չի սորվե-

¹ Յովհ. Ժ. Գ. 1: | ² Մատթ. Ի. Զ. 17. — Մարկ. Ժ. Գ. 12-
³ Յրեզնտ. սիւնհոգ. նիստ 22. Գ. Լ: | 24. — Ղուկ. Ի. Բ. 7-17:

ցրներ, որչափ կ'առատանայ Պատիւ-հագարա,՝ որն որ Հրէից պատեքին համար ծիսարան մըն է որ ըստ էական մասին մինչեւ Վրոց սրբոց ժամանակը կը հասնի, որուն կը յարի Միշնա Բրիտոսէ ետքը 2^ա դարուն վերջերը Ռարբի Յուդա հակապոչէն շարագրեալ, եւ Տոսեփոս ըսուած գրութիւնը՝ որն որ զՄիշնա կ'ամբողջացնէ եւ յիշեալ Ռարբի Յուդայի աշակերտներէն հաւաքուած սուանդութիւններ կը բովանդակէ:

Դառնը՝ որն որ Զատիկ ընթրեաց ատեն պիտ'որ ուտուէր, տաճարին մէջ կը զենուէր: Նիսան ամսոյն 14ին կէսօրէն ետքը իբրեւ ժամը 2ին, ամէն տաճարուտէր կամ անոր փոխանորդը իր գառնը ի սրահ տաճարին պիտ'որ տանէր ու զենուէր, երբ որ կարգն իրեն կու գար, ներկայութեամբ քահանայից՝ որոնք ոսկի եւ արծաթ զոհարաններով մօտ կեցած, արիւնը կ'առնէին սեղանին վրայ թափելու համար. անմիջապէս գառնը տաճարին մէջ մորթուելէն ետքը պարարտ մատուցը կ'այրէին սեղանին վրայ:

Սա դժուարութիւնը լուծելու համար թէ ուստի պիտ'որ առնէին Յիսուսի աշակերտք ընթրեաց համար օրինական գառնը՝ եթէ Հրեայք ան տարին Նիսանի 15ին զատիկ բռնեցին, կ'ըսենք հոս անմիջապէս թէ կ'ըլլային դէպքեր՝ որ նաեւ տաճարէն դուրս զատիկ գառնը կրնար զենուիլ, այնպէս որ կրնար զատիկ ուտել ու զող խումբ մը Նրուսաղէմ տան մը մէջ աս ընել եւ կամ տօնական զոհով մը շատանալ՝ որն որ Նիսան ամսոյ 14ին առտուանց իբրեւ զոհ խաղաղական մատուցուած էր:²

Իրիկուան դէմ՝ տաճարին մէջ զենեալ գառնը, (ինչպէս նաեւ հաւեղնաց եւ երնջոց միւր՝ եթէ այսպիսիք պատարագուած ըլլային), զոհի մասն այրելէն ետքը տուն կը բերուէր, եւ ինչպէս կանոնաւորուած էր՝ կը պատրաստուէր:³

Զատիկ ընթրեաց համար կարեւոր էր նաեւ անխմոր (բաղարջ) հաց՝ ի յիշատակ փութանակի ելից յՆզիպտոսէ, — այլեւայլ դառն եւ ուրիշ կանաչեղէնք՝ ի յիշատակ խիստ բախտին՝ զորն որ Իսրայելն որդիք ունեցան, երբ որ հոն բնակեցան, — պնակ մը քսոցախով՝ թաթխելու համար, — Վարդոսէի՝ որն որ տեսակ մը անուշեղէն էր, կը շինուէր ընկուզէ՝ նուշէ՝ խնձորէ՝ դարիճենիկէ, մէջը գինուով եփուած թուզեր եւ ասոր նման միրգեր պնելով, եւ ձեւուած ազիւսոյ մը ձեւով՝ կարմրիկեկ գունով՝ ի յիշատակ տաճանական սշխատութեանց՝ գլխաւորաբար ազիւսարկին՝ յՆզիպտոս: Վերջապէս պիտ'որ գտնուէր Բիշի, եւ զոնէ չորս բաժակ, նաեւ ամէնէն աղքատները, ընթրեաց վրայ պիտ'որ խմէին՝ վերաբերելով չորեքպատիկ խոստման, այս ինքն հանելոյ, աղատելոյ, փրկելոյ եւ ընդունելոյ ի ժողովուրդ Աստուծոյ: (Նլից, Զ. 6:)

Ամէն բան այսպէս պատրաստուած՝ կը սկսէր ընթրիքը, որուն մասնակից կ'ըլլային շատ անգամ այլեւայլ ընտանիք, սակայն ոչ աւելի քան զքսան եւ ոչ պակաս քան զտասն անձինք:⁴ Ընթրեաց զանազան արարողութիւնները լաւագոյն տեսնելու համար աղէկ կ'ընենք, եթէ առաջնորդ բռնենք մեզի չորս արարողական բաժակները:

¹ Եբրայեցիներէ՝ գերմանական Թարգմանուածեմբ, Լիփսիա, 1843:
² Հոցլու. վտոն խորհրդոյ Գոհութեան. ԳԼ. Ա. 107. Բ:
³ Միշնա, ԳԼ. Ե:
⁴ Փղաւիտ Յովեպոս, Վտոն հրեական պատերազմին. Գիրք Է. ԳԼ. 17:

Նախ եւ առաջ բոլոր սեղանակիցք կը լուան ձեռքերնին, ինչպէս որ ամէն սեղանի կ'ըլայ: Ասոր վրայ կ'աղթէր տանուտէրն ամէնուն համար, եւ կը գոհանար Աստուծոյ որ աս սօնը պարգեւեց: Անկէ ետքը՝

Առաջին բաժակը կը լեցուէր, այնպէս որ չորսին երեք մասը գինի՝ եւ մէկ մասը ջուր՝ ըլլայ, տանուտէրը կ'օրհնէր զանիկայ, եւ գոհանալով վասն բերոյ որթոյ՝ նախ ինք եւ ետքն ամէն սեղանակից կարգաւ կը խմէր:

Ապա տանուտէրը միայն կը լուար ձեռուրնները եւ սեղանին կը մօտենար ու կ'օրհնէր կերակուրը, կ'առնուր լեղի չեղած կանաչեղէններէն կը թաթխէր զանոնք քացախին մէջ եւ կ'ուտէր ձիթապտոյ մը չափ. նոյնը կ'ընէին ամէն սեղանակիցք: Զանի մը կտորներ յՕրինաց կարդալէն ետքը՝

Նրկրորդ բաժակը կը լեցուէր, եւ որչի սանն կամ երբեմն սեղանակիցներէն կրտսերագոյն մը կը հարցընէր տանտիրոջ թէ ի՞նչ կը նշանակէ աս ամէնը՝ սա խօսքերով. Ինչո՞ւ աս իրիկունը բոլոր մէկալ իրիկուններէն տարբեր է: Վասն զի ուրիշ իրիկուն կ'ուտենք թէ խմորեալ եւ թէ՛ անխմոր հաց, իսկ աս իրիկուն՝ մինակ անխմոր. ուրիշ իրիկուններ՝ ուրիշ բանջարեղէններ կ'ուտէինք, աս իրիկուն՝ լեղի բանջարեղէններ. ամէն իրիկուն կ'ուտենք քացախաթուրմ եւ եփեալ միս, աս իրիկուն՝ մինակ քացախաթուրմ. ուրիշ իրիկուն սովորութիւն չունինք եւ ոչ անգամ մը թաթխելու, իսկ աս իրիկուն՝ երկու անգամ կը թաթխենք (քացախ եւ քարոսէթ). ամէն իրիկուն կ'ուտենք երբեմն նստելով երբեմն բազմելով, աս իրիկուն՝ մինակ բազմելով:

Տանուտէրն ասոր վերաբերելով Նլին ԺԲ. 26 եւ Նրկր. Օրինաց Զ. 20, կը մեկնէ սօնին նշանակութիւնը եւ կ'ընթեռնու Ձատկի Ժիսարանը՝ որն որ սա խօսքերով կը սկսէր. Մենք ծառայք էինք Փարաւոնի, բայց Յաւտեմականն, մեր Աստուածն զմեզ կորզեց հանեց:

Նրբ որ կը մեկնէր նշանակական բաները, այս ինքն զատկին գառնը, բաղարջ հացը եւ դառն բանջարեղէնները, զատնք մէկիկ մէկիկ վեր կ'ամբառնար, նաեւ բաժակին նոյնը կ'ընէր, եւ առ այս կ'ըսէր. «Ասոր համար, այս ինքն յԵ-գիպտոսէ ազատութեան համար, պարտական ենք գոհանալու, օրհնելու, գովելու, մեծացընելու, բարձրացընելու, փառաւորելու, օրհնութիւն կարդալու, վերացընելու, հռչակելու զԱնիկայ՝ որն որ մեր հարցը համար եւ մեր ամէնուս համար աս ամէն իրերն ըրաւ. ան զմեզ բերաւ ի ծանոյցութենէ յազատութիւն, ի տառապանաց յուրախութիւն, ի սգոյ ի սօնս տարեկանի, ի խաւարէ ի լոյս մեծ, եւ ի գերութենէ ի փրկութիւն: Վասն այսորիկ երգեսցուք նմա երգ նոր այլուրիս:»

Անմիջապէս ասոր ետեւէն կ'ըսէր զՀայէլ, եւ անոր առաջին երկու սազմոսները (ԾԺԲ մինչեւ ԾԺԳ, 8 ըստ թուոյ Վուկաթայի) կ'երգեցուէին բոլոր ռազմութենէն:

Յետոյ կ'օրհնէր տանուտէրն արդէն լեցուած երկուրդ բաժակը՝ որն որ ան ատեն կը խմուէր:

Միւսանգամ կը լուար տանուտէրը ձեռուրնները. երկու բաղարջ հաց կ'առնուր, անոնցմէ մէկը երկու մաս կը բեկանէր, եւ աս երկու բեկեալ կտորները ամբողջին տակը կը դնէր եւ երկուքը քովէ քով բռնած դէպ ի վեր կ'ամ-

1 Սովորաբար՝ կարմիր:
2 Հագագա:

3 Նլին ԺԲ. 26.
4 Պատեքի Ժիսարան, էջ 1-16:

բառնար. կ'ըսէր օրհնութիւն մը վրան, կ'առնուր բանջար լեղի, կը թաթխէր ի քարոսէթ, կ'ուտէր եւ կը բաշխէր անկէ (հացէն եւ բանջարէն):

Անկէ ետքը կը սկսէր բուն ընթրեաց ժամանակը, երբ ամէն սեղանակիցք իջ Բաղձէին ի սեղան: Դուրսբանչիւր ոք կ'ուտէր ըստ հաճոյս զոճեալ մսէն, գառնէն, բաղարջ հացերէն՝ դառն կանաչեղէններով: Թէ՛ զասոնք եւ թէ՛ բաղարջը միշտ չկերած նախ քարոսէթի մէջ կը թաթխէին:

Սակայն իբրեւ վերջին պատահած ամէն մէկը պատահիկ մը գառնէն պիտ'որ ուտէր, գոնէ ձիթապտոյղ մը մեծութեամբ. ետքը բոլոր գիշերը չէր հրաման ուրիշ բան մ'ուտելու:

Ետ ընթրեաց կը լուացուէին նորէն ձեռքերնին, եւ կը լեցուէր

Երրորդ բաժակը (նոյնպէս) խառնուած, որուն վրայ սովորական սեղանի օրհնութիւնը, գոհութեան աղօթք յետ ընթրեաց՝ կ'ըսուէր: Տանուտէրն դեռ երբորք բաժակը պատրաստելու համար չառած՝ կ'ըսէր. «Տուէք ինձի բաժակը. կ'ուզեմ գոհացողութիւն խօսիլ»: Աս աղօթքը մէկ կողմանէ գոհութեան զեզմունք է՝ անդեան եւ ուրիշ աստուածային բարութեանց համար, եւ ուրիշ կողմանէ ալ այլեւայլ խնդրուածք Դսրայելի ժողովուրդն օրհնելու՝ Մեսիայի զարտեան համար՝ եւ կը լեցընէր օրհնելով աս երրորդ բաժակը՝ որն որ անմիջապէս կը խմուէր: Իսկ եւ իսկ կը լեցուէր

Չորրորդ բաժակը. եւ ետքէն ամէն ներկայ եղողները Հալէլին երկրորդ մասը կ'երգէին (Սաղմոս ԾԺԵ մինչեւ ԾԺԸ, 9 ըստ թուոյ Վուլկաթայի ԾԺԳ, — ԾԺԷ):

Հալէլին կը յարէր Մեծ-Հալէլ ըսուածը: Թէ՛ Սաղմոս ԾԼԶ (ըստ Վուլկ. ԾԼԵ) առ այս կը վերաբերէր, Պիքքէլն ըսածին պէս, չեղաւ երբեք հակառակութիւն: Վերջապէս կու գար բաժակի օրհնութիւնը եւ անմիջապէս կը պարպուէր: Ասկէ ետքը ալ հրաման չկար բան մը խմելու: Եթէ բաց աս չորս արարողական բաժակներէն, հինգերորդ մ'ալ կը լեցընէին, ան ատեն ԾԻ մինչեւ ԾԼԷ Սաղմոսն ալ պէտք էր երգուիլ:

Ետմախ յիշուած () րհնութեանց համար չմոռնանք ըսելու՝ որ ասոնք՝ երբեմն ընդարձակ եւ երբեմն համառօտ ձեւով ամէն կերուածին կամ խմուածին եւ գործողութեանց ի փառս Աստուծոյ վերաբերելու համար եւ Աստուծոյ նուիրուած ըլլալու կնիք մը տպաւորած ըլլալու համար էին. անոր համար մերթ գովութիւն Աստուծոյ, մերթ գոհութիւն, մերթ պաղատանք եւ երբեմն մէկը մէկային միացեալ կը կազմէր ձեւը:

2.

Վերնաւարտան պարտադրագ:

Այսպէս լեցուած են, ուզենք չուզենք, արարողական բաժակները: Բույզ մը մէկը կասկած կամ խէթ չի կրնար ունենալ՝ որ այնպիսի բան մը չէր բաժակը՝ զորն որ գիտենք թէ «յետ ընթրեացն առ» մեր Տէրը: Ոչ առանց Հոգւոյն Զրիստոսի էր ան երբայեցին (Բ. Մակար. ԺԵ. 40.) որն որ կ'ըսէր. «Ով որ

Վարձից մէկուն մէջ կ'ըսուի. Ամենազորմն | բուն եւ հանդերձեալ կենաց աշխարհին: համեստի արժանի ընել զմզ Մեսիայի օրեւ

զինին կը իմէ առանձին կամ ով որ ջուր կը խմէ առանձին, անարգ է. զինին ջրով խմողն աւելի կ'ընէ անոր շնորհքը: Արհամարհէ՛ց Տէր իր պատեքը. անարգէ՛ց իր ընթրիքը: Սեղանակիցք — սուրբ Առաքեալք որոնք ոչ միայն տեսան, այլ եւ ճաշակեցին, անոնց պատմութիւնն ալ ան է. ոչ ուստեք՝ բայց եթէ աս վկաներէն կրնայ ըլլալ բոլոր հնագոյն պատարագի ձեւերուն բացայայտ պատմութիւնը՝ թէ Տէր ի զինւոյ եւ ի ջրոյ խառնեց բաժակը: Անոր համար աս գործողութիւնն այսպէս եղած «կը հասարայ եկեղեցի», կ'ըսէ Տրիդենտեան Սիւնհոդոսը, եւ նշովեալ կը հերքէ՝ ով որ զասիկայ (Լուծերի հետ) «մարդկային հնարողութիւն» եւ «Քրիստոսի Սահմանադրութեան դէմ», կը գտնէ: Այսչափ առ այժմ՝ Քրիստոսի Տեառն մերոյ օրինակէն համար:

Այս եւ այսպիսի էր ուրեմն ընթրիքը՝ զորն որ աստուածային Փրկիչը, իր խօսքին համեմատ՝ թէ Օրէկքը լուծելու եկած չէ՝ հապա լրացնելու, կատարեց իր աշակերտներովը: Ասիկայ կատարեց վերջին անգամ իր չարչարանաց եւ մահուան նախընթաց իրիկունը, որպէս զի ան ընթրեաց փոխանակ՝ հաստատէ շատ զարմանալի, բոլորովին մէկհատիկ, աստուածային ընթրիք մը, փոխանակ ստուերի՝ լոյս, փոխանակ օրինակին՝ լուսնի. այնպէս ինք զինք իբրեւ ճամբարիտ, երկայն ատեն սպասուած զատկական գառն, հիացման մէջ եզող աշակերտներուն եւ անոնց հետ բովանդակ աշխարհի՝ իբրեւ կերակուր ընծայեց, որպէս զի ան ատեն իսկ իր ամենագոր զօրութեան եւ իմաստութեան ամէնէն բարձր հրաշքերը կատարէ անարիւն եւ խորհրդական կերպով ան զոհը, եւ զենու ան պատեքը՝ որն որ հետեւեալ օրը հոսմամբ ամենասուրբ արեան յայտնապէս ամէնուն աչքին առջեւ երկնաւոր Հօրը պիտ'որ ընծայուէր առ ի փրկութիւն խեղճ մարդկային ազգի ի ծառայութենէ մեզաց եւ հօրն ստութեան:

Ասոր համար ոչ յանձահս ընտրեց աստուածային իմաստութիւնն աս ամենասուրբ Խորհուրդը դնելու ան վայրկեանը՝ որ հին կտակարանաց զատկին ընթրիքը լմնցած էր. իրաւ. սակայն տանուտէրը դեռ ըստ կանոնի չէր գոցած: Աշակերտները պէտք էին համոզուիլ որ նոր զատկական ընթրիք մը սկիզբ կ'առնու, ինչպէս իրօք ալ ի մխիթարութիւն եւ ի փրկութիւն բոլոր աշխարհիս եղաւ՝ երբ որ Յիսուս մնացած հացերէն մէկն առաւ, զոհանայով օրհնեց եւ ըսաւ. «Առէք կերայք. Այս է մարմին իմ», եւ ապա, ինչպէս որ սովորութիւն էր եւ չէր առանց մասնաւոր նշանակութեան մը, յերկուս կիսեց, եւ ետքը փոքրագոյն մասնիկներու բաժնելով ամէն մէկ աշակերտաց մէյմէկ հատ տուաւ:

Ինչպէս ի փոխարկութեան հացին՝ պատեքի արարողութեան ինք զինք կապեց, այսպէս ըրաւ նաեւ բաժակին սրբազործութեան ատեն: Առաւ բաժակը, ինչպէս տանուտէրը սովոր էր, զոհացաւ, օրհնեց եւ ըսաւ. «Արբէք ի ամանէ ամենեքեան. Այս է արիւն իմ», ետքը տուաւ զանիկայ աշակերտաց՝ որոնք մէկիկ մէկիկ անկէ խմեցին:

Այսպէս՝ զիտեմք ուրեմն թէ ինչ առ թիւ եւ ինչ արարողութեամբ սուրբ Գոհութիւնն առաջին անգամ կատարուեցաւ:

1 Բանի առաւել պէտք էր որ Քրիստոսի բաժակը շնորհքով ըլլար. կ'ընէ Միքիթար Աբր. ի Մեկն. Մատթ:
 2 Իբէ ուրիշ մէկն էր «Իմաստութիւնը» որն որ «Չեն զգնիլ իւր, եւ խառնեց ի խառնելիս զզինի իւր», եւ առաքելով կանչեց՝ «Եկայք կերայք ի հացէ իմ», եւ արբէք զզինի իմ՝ զոր խառնեցի ձեզ:» (Առակ. Թ. 2, 6):

Կան. Տրիդենտ. (ու. Երկրորդ. Թ. 13)

Ձի կրնար տարակուսուիլ որ Բաժակին սրբագործութիւնը չեղաւ երկու առաջին արարողական բաժակներուն առթիւ. որովհետեւ Զատկական ծիսարանին համեմատ արդէն ընթացիկ յարաբերութիւն կը խոհուէին ասոնք. իսկ Ղուկաս եւ Պողոս Առաքեալ բացայայտ կը զրուցեն թէ գինւոյն փոխարկութիւնն ընթրիքէն ետքն եղաւ :

Շատերը կը միաբանին հացին փոխարկութեանը համար թէ ան ատեն եղաւ՝ երբ որ դադրեցան ուտելէն, բայց դեռ սեղանի ժողոված էին, եւ անմիջապէս անոր վրայ՝ երրորդ բաժակին տեղ՝ բաժակին սրբագործութիւնը կատարուեցաւ, եւ ընթրեաց յողորովին կատարու մը չորրորդ բաժակն եղաւ Հայէրով մէկտեղ :

Հանէբերդ կը համարի թէ հացին սրբագործութիւնն եղած է՝ երբ որ երկրորդ բաժակը խմելէն ետքը տանուտէրը բաղարջ հացը կը բեկանէր, կը թաթխէր, կ'ուտէր անկէ ու կը բաշխէր ուրիշներուն: Ուրիշներն ալ գառնն ուտելէն ետքը կը դնեն: Իսկ գինւոյն համար Փրոփսթ ու Պիքքէլ, պատարագամատոյցները դիտելով, սա կարծիքն ունին թէ չորրորդ բաժակն եղած է Գոհութեան բաժակը:

Գալով թէ հացին եւ թէ գինւոյն սրբագործութեան վայրկենին՝ եղան, նաեւ ուղղափառք, որք սորվեցուցին թէ է վերնաբան չեղաւ այնպէս՝ ինչպէս անկէ ետքն ընդ ամենայն աշխարհ աս կրկին բողոքական փոխարկութիւնն ի պատուիրանէ Բրիտոսի իշխան խօսքերովը կ'ըլլայ, հապա հոն ինքն Տէրն ամենազօր կամօք սրբագործած եւ փոխարկած էր օրհնութեամբ կամ գոհութեամբ մը, եւ ետքը իբրեւ արդէն եղածին պարզապէս յայտարար՝ ըսաւ. « Այս է մարմին իմ — Այս է արիւն իմ », երբ որ աշակերտացը տուաւ, թէպէտ եւ ասոնք աւանդեցան իրենց՝ իբրեւ անկէ ետքը սրբագործութեան ձեւ:

Յայտնի է որ ասիկայ առողջ վարդապետութեան համաձայն չէ, եւ ամէն կողմանէ կը մերժուի իբրեւ յանդուգն: Սակաւաւորք եղած են ուղղափառաց մէջ ասանկ մտածողներ. բայց աւանդ որ առաւել քաջալերութիւն մ'ասով գտնել կը համարի Արեւելք՝ աւելի եւս շեղելու վերնատան առաջին պատարագէն:

Ձի համարուիր բաւական մեր յաւիտենական Բահանայապետէն իր քահանայիցն աւանդեալը՝ « Այս է մարմին իմ. Այս է արիւն իմ » — որոնց անանկ կապած է իր ամենազօր զօրութիւնը՝ որ մէկ անգամ վերնատան մէջ իրմէ ըսուածը՝ զօրաւոր է միշտ բովանդակապէս փոխարկելու զհաց իր ամենասուրբ մարմնոյն՝ եւ զգինի ընդ ջրոյ՝ իր ամենասուրբ արեանը, — այլ ճարտարի հանձարով զրուցուած ձեւ կամ կոչում մը փոխանակելու կը բերուի: Վերնատունն եղածները՝ ըսուածներով զնոսն եղած է. մարմին եւ արիւն խորհրդականապէս բաժնելով՝ յիշատակ մահուանը:

Բայց ի՞նչ, եթէ ըսուածներէն զատ՝ նաեւ գործուածներէն պակսին: Սակայն ասոր վրայ ետքը՝ ընդարձակօրէն:

1 Կընէ Գրիտոսն. հասկական. « Ինչ որ Տէրն հապա նաեւ ըսածներուն պէտք է վերաբերել: համայնց ընել, չէ թէ մինակ իրեն ըրածներուն. Մասն Բ. Ինդիք 18:

3.

Առաքելոց պատարագ:

Այսպիսի վերնատան պատարագին համար: Ի՞նչ Առաքելաբ յետ այսորիկ: Չկար ասոնց՝ Վարդապետին վերանալէն եւ իրենք զՀոգին ընդունելէն ետքը այնպէս կարեւոր հոգ մը, ինչպէս իրենց յանձնուած աստուածային կտակը՝ որուն կերպը տեսան եւ լսեցին նախ ի վերնատան, եւ դարձեալ մանրամասնութեամբ սորվեցան մեր Փրկչէն, որն որ 40 օր շրջեցաւ իրենց հետ «ուսուցանելով վասն արքայութեան Աստուծոյ», այս ինքն վասն խորհրդոց, որոնց կենդրոն եւ աղբիւր՝ նորոց օրինաց պատարագն էր: Կղեմէս, Պօղոսի աշակերտ եւ Պետրոսի յաջորդ, իր Ա. թղթին մէջ առ Կորնթացիս կ'ըսէ. «Ամէն բան՝ որ Տէրը մեզի որոշ ժամերով կատարել հրամայեց, որպէս զի պատարագներն ու աստուածային պաշտաման կարգերը (προσφορας και λειτούργειας) որոշ ժամանակներ ու ժամեր կատարուին, եւ թէ ո՛ր եւ որո՛ւն ձեռօք ասոնք կատարուելու են, իւր ամենասուրբ կամօքն որոշեց: Անոնք որոնք որոշեալ ատենին իրենց պատարագը կը մատուցանեն, հաճոյ են իրեն. վասն զի քահանայապետին՝ իրեն մասնաւոր մասունքը (գործողութիւնք) սեպհականուած են, քահանայից՝ իրենց սեպհական տեղին տրուած է, ղեւտականաց՝ իրենց սեպհական ծառայութիւնը սահմանուած է, եւ ժողովրդականը՝ կապուած է ժողովրդականաց համար տրուած պատուէրներուն: Ո՞վ կրնայ այնուհետեւ տարակուսիլ թէ Առաքելաբ, մասնաւորապէս Պետրոս, Բրիստոսի զինի երթալով՝ արդէն իր Վարդապետին թերադրութեանցն եւ հրամանաց համեմատ կարգադրած էր, երբ որ առաջին հաւատացելոց խումբը՝ հանապազօրէր վարդապետութեան առաքելոց եւ հաղորդութեան (եւ) Բեկանեւոյ հաջին եւ աղօթից»,՝ եւ ետքը երբ որ բազմութիւնը մեծցաւ, կը ժողվէր հանապազօր «բեկանել զհացն»,՝ եւ յետ այնորիկ Ագապը կը կատարէին. եւ ան տներէն յապագայս ելան ժողովարանը: Երուսաղէմ եղածը ձեւացաւ ուրիշ տեղուանք ալ: Անտիոք՝ ուր մարգարէք եւ վարդապետք էին Բառնարաս եւ Շմաւոն, Ղուկիոս Կիւրենացի, Մանայէն դայեկորդի Հերովդի չորրորդապետի եւ Մարկոս, որոնք պաշտօն կը կատարէին Տեառն (λειτούργωντων αυτών τῷ Κυρίῳ): Պօղոս առանձինն յայտնութեամբ ի Բրիստոսէ սորված՝ անկէ վերնատան մէջ եղած աստուածային Սահմանադրութիւնը կը քարոզէր ազգաց:՝

որ Կորնթոսի յե ձեռնաբերել:

Անկարելի է մտածել որ Առաքելոց ի Բրիստոսէ յանձնուած թերադրութիւնները մերթ այսպէս եւ մերթ այնպէս ըստ հաճոյս կատարուած ըլլան՝ չըլլալով որոշ կամք կամ ընթացք իրաց, չըլլալով տաճիս ԵՍՏՄԱՅ, որոշ ձեւեր՝ օրհնելու, գոհանալու եւ արբելու եւայլն: Ասոնց նայելով՝ անընդդիմանալի ստուգութիւն մըն է՝ թէ եկեղեցւոյ խանձարուրէն աստուածային պաշտօնը որոշ կանոններով կը կատարուէր՝ որոնք ի Բրիստոսէ եւ յԱռաքելոց յառաջ եկան: Ուստի աս կանոններուն համեմատ՝ Առաքելոց եւ Առաքելական հարց պատարագը կամ պաշտօնը սա կը պարունակէր:

1 Գործ. Բ. 42.
 2 Գործ. Բ. 46.
 3 Գործ. ԺԳ. 1, 2.

4 Եբբ. ԺԳ. 10: — Ա. Կորնթ. ԺԱ. 20:
 — Եփես. Ժ. 16: — Գործ. Ի. 7:

Ընթերցուած ի Գրոց (Հին) Կտակարանաց,
 Վարդապետութիւն,
 Մատուցումն Նուիրաց
 ի պէտս Ագապաց՝ որոնք ետքը բաժնուեցան սուրբ Գոհութեան պաշտամուն-
 քէն, մնալով Ագապաց սեղանին յարակից գտնուած սովորութիւնքն, այս ինքն՝
 Համբոյր խաղաղութեան,
 Աղօթք,
 Երգ օրհնութեան (սաղմոսք) եւ
 Նուիրումն: Ասոր կը հետեւէր
 Գոհութեան աղօթքը,¹ որուն կը յարէր
 Բուն կատարումն սրբոյ Գոհութեան,
 որն որ կըսուէր « Բեկումն Հացի, » եւ միշտ աստուածային պաշտաման կենդրոնը
 կը կազմէր, եւ կը կայանար ան իւրօրեայ կրկնութեան վրայ՝ որոնք Բրիստոսի
 Սահմանադրութեամբն ըսուած էին: Ասիկայ էր նոր կտակարանաց Զոհը:
 Սրբադործութենէն ետքը՝ տակաւին

Աղօթք, (ինդրուածք.)² կու գար ետքը՝
 Բաշխումն սրբոյ Հաղորդութեան ի ձեռն սարկաւազաց, եւ
 Բոլոր հաւատացելոց կողմանէ զանիկայ ընդունիրը:
 Աս էր առաքելական պատարագին պատկերը:³

Որչափ համեմատ է ըսուածներուն՝ ան առաքելական պատարագին ստուե-
 րագիրը՝ որն որ հիմն կը հանուի ի « Հանգստենէ երանելոյն Յովհաննու, »
 գրուած առաքելական մարդէ մը 2^ր դարուն առաջին տարիները, բացայայտ
 յիշուած յՄպիփանէ, 5^ր դարուն կէսերը մերիններէն թարգմանուած եւ
 յայսօր պահուած անարատ: (Ա էջի յայտն ընդ առաքելացն: Եւս.)

Հոն « տուն, » կըսուի տեղին, եւ « կիրակէ, » օրը, որ « եղբայրք » ժողոված
 են: Առաքեալն իր վարդապետութենէն ետքը կը ինկրէ « Հաց, » համառօտ
 բացատրութիւն բոլոր նուիրաց. կը գոհանայ ըսելով. « Զոր օրհնութիւն կամ
 զոր գոհութիւն կամ զոր պատարագ (προσφορα) ի բեկանել (ի բեկման) Հացի, »
 (սկզբնական առաքելական անուանակոչութիւն սրբոյ Սորհրդոյն)...: Արուն
 անշուշտ հետեւած է Բրիստոսի սահմանադրութեան պատմութիւնը՝ որն որ
 չի նշանակուիր հոն՝ իբրեւ ծանօթ: « Եւ բեկեալ զհացն կարկառ նոցա, եւ ի
 վերայ իւրաքանչիւր եղբոր աղօթս առնելով՝ արժանի լինել շնորհացն Տեառն

¹ Եփեռ. Ե. 19, 20:

² Ա. կր. ԺԱ. 26—29:

³ Ս. Առաքելական սասնկ համապատասխանել կու տայ առաքելական ժամանակին պատարագը ուրիշ պատարագամտոյցներուն՝ որոնք իր ժամանակը կը գործածուէին. (Թղթ. ԾԹ. առ Պաւղոսն կամ Վեկտորինոս, ինդիր 5.) Հիմնելով Ա. Տիմ. Բ. գլխոյն « Աղաչեմ առնել աղօթս, » եւն ըսուածին վրայ. Eligo inter his verbis hoc intelligere, quod omnis vel pene omnis frequentat ecclesia, ut preces accipiamus dictas, quas facimus in celebratione Sacramentorum, antequam illud, quod est in Do-

mini mensa, incipiat benedici: Orationes, cum benedicitur et sanctificatur et ad distribuendam diminuitur, quam totam petitionem fere omnis ecclesia Dominica oratione concludit. Interpellationes autem, seu ut nostri Codices habent, postulationes fiunt, cum populus benedicitur. Tunc enim Antistites velut advocati susceptos suos per manus impositionem misericordiosissimae offerunt pietati Quibus peractis et participato Sancto Sacramento, gratiarum actio cuncta concludit.

Եպիսկոպոսական օրհնութիւնը հին սասնկ կըլար նախ քան զՀաղորդութիւն:

եւ սրբոյ Գոհութեան (τῆς χάριτος τοῦ Κυρίου καὶ ἀγίας Εὐχαριστίας) եւ ճաշակեալ նորա նոյնպէս, եւ ասացեալ թէ եւ ինձ մասն ընդ ձեզ լիցի եւ Խաղաղութիւն Տեառն ընդ ձեզ: Արդէն սխուած է Գոհութիւն (Εὐχαριστία) անունը՝ որուն զոյգ կերթայ Ծնորհք Տեառն (ἡ χάρις τοῦ Κυρίου): Հաւատացելոց ձեռքը կը տրուի:

Բայց չմեկնած երանելի Առաքեալներէն, կարեւոր վկայութիւն մը խընդրենք աս սիրելի աշակերտէն՝ որն որ Փրկչին լանջքն ինկաւ վերնատունը, եւ առնթեր կեցաւ Գողգոթա, թէ որպիսի՞ բաժակ կ'ընծայէր առաքելական եկեղեցին:

Որո՞ւն ծանօթ չէ՞ թէ Յովհաննէս, ըլլայ իր աւետարանին մէջ՝ ըլլայ իր Ա. Թղթին մէջ, ստեպ նոյն ատեն ճարակող հերձուածոց դէմ կը խօսի: Օրինակի աղագաւ. Յովհաննու Մկրտչի աշակերտաց աղանդոյն դէմ՝ որոնք զՅովհաննէս Մեսիա կը համարէին: Աս այլեւայլ կարգի մոլորելոց մէջ արդէն զոյգ մ'աղանդ եղած է՝ որոնց յաճախ կը դառնայ կը խօսի Առաքեալը գլխաւորաբար իր թղթին մէջ, այս ինքն կարծական (Δοκίμα) աղանդաւորաց՝ որոնք ճշմարիտ մարդեղութիւնը կ'ուրանային Յիսուսի, մինակ կարծեօք կամ ցնորիւք մարդ երեւցած զանիկայ կը քարոզէին: Ուրիշ երկրորդ մըն էր Նբիոնացւոցը՝ որոնք պարզապէս մարդ եւ ոչ Աստուած՝ զանիկայ կը հաւատային, հասարակ ծնընդեամբ յառնէ եւ ի կնոջէ բարբանջելով:

ի վերաբերեալ

Նբիոն կամ Նբիոնացիք մեծ նշանակութիւն մ'ունին մեր բաժակին համար: Աս հրէամիտ քրիստոնեաներով է որ հանդիսապէս կ'իմանանք՝ թէ եկեղեցւոյ խանձարուլքը բաժակ մը կայ՝ որն որ ի գինւոյ եւ ի ջրոյ է: Ասոր նշանակականը (signal) իրենց հաճոյ չ'ըլլար. ակնարկութիւն, յայտարարութիւն մըն է Աստուծոյ եւ Մարդոյն Բրիստոսի՝ զոր իրենք պարզ մարդ կը ճանչնան՝ Նբիոնացիք, եւ ըստ այնմ կը ձեւեն Խորհրդոյ բաժակը՝ մինակ ի ջրոյ: Ի՞նչ առ այս Որդին որոտման: Իրեն պատմական վիճողութեամբ կը ցուցնէ որ «Մի ոմն ի զինուորաց տիգաւ խոցեաց զկողս նորա (զորն որ ոչ որ յաւետարանչաց պատմած էր), եւ ել վաղվաղակի արիւն եւ ջուր,»՝ որոնք, Խորհրդոյ բաժակին ցուցուցածին պէս, զԱստուած եւ զՄարդ կը նշանակեն: Յիսուս Բրիստոս եկաւ «Ոչ ջրով միայն (կ'ըսէ, որով միայն Կուրք զինք կ'ուզէք նշանակել,) այլ եւ արեամբ,»՝ (որուն դուք նշանակութիւնը Խորհրդէն կը խափանէք): Ուստի Առաքելոյն համար աս երեքը իրարու կապուած են. գինի եւ ջուր ի խորհրդեան, — արիւն(եւ ջուր ի խաչելութեան), — աստուածութիւն եւ մարդկութիւն ի Բրիստոս: Թէ որչափ սաստկութեամբ իր աս վկայութեան վրայ Նբիոնացւոց դէմ կը դնէ՞ յայտնի է Ա. Թղթէն:՝

Ո՞վ չէ գիտեր թէ մի եւ նոյն սկիզբներով կը նուիրէ ու կը հաւատայ ցայսօր սուրբ եկեղեցի Աստուծոյ: Բայց կարժէ որ իրերը նոյն իսկ Առաքելոյն մօտաւոր եւ Նբիոնացւոց ոչ հեռաւոր Հարց խօսքերովն ալ դիտենք: Գլխաւոր խնդիրներէն մէկն է. եւ տեղերնիս ալ սուրբ Գրոց կը վերաբերի:

Ս. Եպիփան 4^ր դարուն վերջերը գրելով կ'ըսէ թէ Նբիոն՝ որն որ «ըկ մարդ կը յանդգնէր ըսելու զՓրկիչը,» Պաղեստինէն անդին Ասիա եւ Հռոմ իր մոլորութիւնը տարածեց:՝ Հին աղանդաւորք իրենց վարդապետութեան հա-

1 Յովհ. Թ. 34:
2 Ա. Յովհ. Ե. 6:

3 Անդ. Կարէն Եսայի Եպիփան (Ս. Եպիփան 4^ր)
4 Հերձ. Նբիոնացւոց. Գլ. 18:

մեմատ՝ կը ձեռէին սուրբ Խորհուրդն ալ: «Նբիոնացիք, կ'ըսէ Կիպրացւոց եպիսկոպոսը, Խորհուրդը կը կատարեն ըստ նմանութեան սրբոց յեկեղեցւոջ, (այս ինքն՝ ինչպէս քրիստոնեայք կ'ընեն,) տարւէ տարի, բաղարջով, իսկ Խորհրդոյն մէկալ մասը՝ մինակ ջրով:»¹ Զի զրուցելու սուրբ Հայրը թէ ինչ կը դիտեն ասով, թէպէտ գրածներուն ընթացքէն կ'իմացուի, այսինքն իբրեւ յայտարարութիւն մը՝ թէ Բրիտոս մինակ մարդ է եւ ոչ միանգամայն Աստուած: Մինչև 4^{րդ} դարուն վերջերը Նբիոնի աշակերտաց ձեռօք աղանդը յաւելուածներ առած էր, սակայն աս սովորութիւնն ու ասոր նշանակութիւնը սկզբնական ուստի եւ Առաքելոց ժամանակէն էր. վասն զի Ս. Իրենէոս՝ որն որ Աւետարանէն մինակ Ս. Պողիկարպոսով կը բաժնուի որ իր վարդապետն էր, նոյնը նոյնպէս գիտէ Նբիոնացւոց նկատմամբ, մի եւ նոյն ատեն սրբազան Աւետարանչին եւ Թղթազրին խօսքերուն իմաստը սքանչելիպէս դուրս ցատքեցընելով:²

Իրենէոս գիտէ Սուրբ Եպիփանէն շատ յառաջ՝ 2^{րդ} դարուն՝ թէ ջրով միայն առանց գինեոյ զԽորհուրդն կարծեն կատարել, ինչպէս զՄեսիա կը հաւատան Նբիոնացիք՝ մարդ առանց աստուածութեան, ըստ այսմ կ'իմանայ եւ կը մեկնէ Յովհաննու փառաւոր վկայութիւնը երանելին Իրենէոս՝ որն որ, ինչպէս ըսինք, Պողիկարպոսի՝ Յովհաննու աշակերտին աշակերտեալ էր:

Մեր Առաքեալը՝ իր ամենավճիտ ոճոյն մէջ՝ երբ որ վիճելու կ'ելլէ, բոլորովին բացայայտ եւ որոշ ձեւեր ունի իրեն: Ինչպէս Յովհաննու Մկրտչի աշակերտաց դէմ՝ որոնք զՅովհաննէս Մեսիայի տեղ բռնած էին, (Յովհ. Ա. 6-8,) «Նրեւ այր մի առաքեալ յԱստուծոյ, անուն նմա Յովհաննէս. սա եկն ի վկայութիւն, զի վկայեցէ վասն լուսոյն: Այլ էր նա լայն, այլ զէ վայեացէ վասն լուսոյն:» Յովհաննէս՝ (ԻԱ. 23,) սխալ ըմբռնման մը դէմ կ'ըսէ. «Նլ բանս այս յեղբարս թէ աշակերտն այն (այսինքն՝ ինքն Յովհաննէս Առաքեալ) ոչ մեռանիցի. այլ ոչ ասաց նմա չիտո՞ւ թէ ոչ զեռանիցի, այլ՝ եթէ կամիմ զի կացցէ դա մինչև ես գամ, քեզ զի՞ փոյթ է:»

Ըստ ամենայնի նոյն ձեւով է որ Նբիոնացւոց դէմ կ'ելլէ մեր Աւետարանիչը: «Ետ նոցա իշխանութիւն որդիս Աստուծոյ լինել՝ որոց հաւատացեն յանուն նորա. ոչք ոչ յարենէ եւ ոչ ի կամաց մարմնոյ եւ ոչ ի կամաց առն, այլ յԱստուծոյ ծնան:»³ «Ուստի Նբիոնացիք, կ'ըսէ Իրենէոս, զմիաւորութիւն Աստուծոյ ընդ մարդոյն չընդունելով՝ կը մնան հին ծննդեան խմորին մէջ, անոր համար ալ կը խոտեն կը մերժեն անոնք Երկնային Գինոյն խառնումը, եւ կ'ողեն որ միակ զոր աշխարհական ըլլայ (այս ինքն՝ մարդ սոսկ յերկրէ եւ ոչ միանգամայն Աստուած յերկնից), չընդունելով զԱստուած առ խառնումն իւրեանց, որոնք կը յարատեւեն ան Աղամայ վրայ՝ որն որ յաղթեցաւ, եւ չեն ուզեր իմանալ թէ Հոգին սուրբ եկաւ ի Մարիամ, եւ զօրութիւն Բարձրելոյն հովանի եղաւ անոր, անոր համար ալ ծնեալը սուրբ է եւ Որդի Բարձրելոյն՝ ամենեցուն Հօր՝ որն որ զործեց անոր մարմնաւորութիւնը եւ ցուցուց նոր ծնունդ մը, որպէս զի ինչպէս առաջին ծննդեամբ մահ ժառանգեցինք, այնպէս ալ աս ծննդեամբ կեանք ժառանգենք:» Բիչ մը ետքը կը յաւելու. «Վասն զի Աստուծոյ ձեռքը չի թողուր երբեք զԱլիամ... անոր համար ի վախճանի ոչ ի կա-

¹ Անդ. ԳԼ. 16.
² Յոյն բնագիրը կը պահի հոս. ափսոս որ հայ թարգմանութիւնը կորսուած է. բայց ճիշտ
 ... անդէն պահուած է գոնէ Լեհացւոյն Բառարանին սա կտորը՝ «Հարախառնումն գինեոյն»
³ Յովհ. Ա. 13:

մաց մարմնոյ եւ ոչ ի կամաց առն, այլ հաճութեամբ Հօր, անոր ձեռօքը զնախատեսեալ մարդը շինեց՝ որ ըլլայ երկրորդ Ադամ ըստ պատկերի եւ ըստ նմանութեան Աստուծոյ:»

Ասոնք, ինչպէս յայտնի է, մեկնաբանութիւն (paraphrase) մըն են Առաքելոյն Աւետարանին խօսքերուն եւ մասնաւորաբար Ա. Թղթոյն.¹ «Ամենայն որ հաւատայ եթէ Եփսոս է Բրիստոսն (Մեսիայն), յԱստուծոյ ծնեալ է. ամենայն որ յԱստուծոյ ծնեալ է՝ յողթէ աշխարհի: Եւ ո՞ իցէ՝ որ յողթիցէ աշխարհի, եթէ ոչ որ հաւատայցէ թէ Եփսոս է Որդի Աստուծոյ: (Հոս Առաքեալը իր վերոյիշեալ ընդդիմախօսութեան ձեւերուն համեմատ՝ Երիտնացւոց բացայայտ կըսէ.) Սա է որ եկն ջրով՝² եւ արեամբ Եփսոս Բրիստոս. ոչ ջրով Ժայն, այլ եւ արեամբ եւ ջրով:»³ Դժուարաւ կրնար տեղի ունենալ մեր հիներէն ան ազիտական առարկութիւնը՝ զորն որ Տրուղեան սիւնհոդոսին առջեւն հանած կը տեսնենք, եթէ ունեցած ըլլային քիչ մը պատմական ծանօթութիւն Երիտնացւոց վրայ կամ զՍ. Իրենէոս կարգային՝ որուն վերոյիշեալ գիրքն իրենց Հայք, սուրբն 5^ր դարէն, թարգմանած էին:⁴ Տրուղեան 33^ր կանոնէն կ'իմանանք որ Հայք 692ին Ոսկեբերանի (Մաթ. Մեկն.) խօսքը ի բանն «ի բերոյ որթոյ, որով կը մերժուի ուրիշ չար աղանդ մը այնպիսեաց՝ որոնք՝ ջրով վարին ի Խորհուրդն,»⁵ չիմանալով որ սուրբ Հայրը Երիտնացւոց մինակ ջուր գործածելուն համար կը գրէ, իրենց մոլորութեան նպատտ առած են: Պատմականօք միշտ մանուկ էին Հայք:

Չե՞րքոյն ալ յո՞վարեալ էր Եփսոսն աշխարհի:

Ետքէն եւ զանազան առթիւ եղաւ որ գրեցին չորս սուրբ գրողք Բրիստոսի Խորհրդոյն Սահմանադրութեան վրայ. — Մատթէոս Ի.Ձ. 26—28, Մարկոս Ի.Գ. 22, 24, Դուկաս Ի.Բ. 19, 20, եւ Պաւղոս Ա. Կոր. ԺԱ. 23—26: Երեք առաջինները վերնատունը գտնուած. իսկ չորրորդն ի Բրիստոսէ մասնաւոր յայտնութեամբ սորված: Ասոնց եւ ոչ մէկն երբեք մէկականրուն ամէն ըսածը կ'ըսէ, բայց ամէնը կ'ըսեն միշտ մէկ էականը՝ որն որ է հացին եւ բաժակին վրայ Բրիստոսի արտաբերած խօսքերը, որոնք չորսին քովն ալ մի եւ նոյն իմաստի կը ժողվին: Սակայն Առաքեալք թէ յառաջ եւ թէ յետոյ աղբիւր մ'եղան պատարագամատոյցներու՝ իրրեւ վկայք ի վերնատան եղածներուն: Շատ բան այսպէս մեզի անցած է՝ իրենցմէ աւանդուած: Օրինակի աղադաւ. ուստի յայտնի է մեզի որ հնազոյն պատարագամատոյցք, ինչպէս Կղէմեանը, կ'ըսեն «Ամբարձ վաչս իւր առ Աստուած իւր եւ Հայր» (ἀναβλέψας πρὸς τὸν Θεὸν αὐτοῦ καὶ

¹ Ա. Յովհ. Ե. 1. 4:
² Հոս կ'աւելցնեն հայերէն Օրինակները «եւ Հողեով» որն որ չ'երեւար Ս. Գրոց վերաբերել. յոյնը չունի. Առկաթա չունի:
³ Կրնայ տեսնուիլ առոր նկատմամբ նաեւ Ալափիտէի մեկնութիւնը յայտ բան Առաքելոյն:
⁴ Ս. Իրենէոսի Լուգոսի Եպիսկոպոսի «5 գիրք ընդդէմ հերձ.» 10րդ դարուն դեռ ձեռքն ունի Գրիգ. Կթղ. (Անաւարդեցին) առ Հեթում թագաւոր ասորի թիւ վրայ գրած հմտական թղթին մէջ. ասկէ 50 տարի առաջ կը կենար աս գիրքը հայերէն լեզուաւ ի Կալիքիա Լեհաստոյց. զոր Սա. Լեհաստի կը գործածէ իր Բաւարանին մէջ: Ան վերջը «աստուածային գինւոյ խառնուսն» թարգ.

մանանիս մեր հին թարգմանութեան մէջ «առ. սուածային գինւոյ շարխառնուսն» (σύμμιξις) թարգմանուած է, ինչպէս Անաւարդեցւոյն եւ Ստեփանոսի քով կը տեսնուի: Հիմայ մեջտեղը չկայ մատեանը: Ափսոս. վասն զի յունարէնը որ հիմայ ունինք, շատ տեղ պակասաւոր, հին լատիններէնը շատ տեղ մնթ թարգմանուած է:
⁵ «Ջրով վարին ի Խորհուրդն» ըսել չէ՝ ջուր կը գործածեն Խորհրդեան մէջ, այլ ըստ յունականին՝ որուն անհոգաբար նայուած չ'երեւար, եւ ըստ բուն հայերէն հին թարգմանչին չի նշանակեր՝ բայց եթէ (բոլոր) ի ջրոյ կ'ընեն Խորհուրդը: Չասոնք՝ Ս. Հարք Ջրաւորք (Υδροπαράσταται) այ կ'անուանէին:

Πατέρα) ըսելով՝ յառաջ քան զգիտարկութիւն, եւ հացին վրայ՝ τὸ μυστήριον τῆς καινῆς διαθήκης...: Կամ Հռոմէական պատարագին մէջ՝ Accipiens panem in manus suas, et elevatis oculis ad te Deum et Patrem suum omnipotentem et gratias agens... dicens: Hic est calix sanguinis mei... aeterni sacramenti, mysterium fidei, qui pro nobis... Ուստի՝ «Եւ զբաժակն առեալ գինւով եւ ջրով», (καὶ τὸ ποτήριον οἶνου καὶ ὕδατος). Ուստի՞ գիտեն պատարագամատոյցք թէ ի վերնատան ի Բրիտանոսէ ըսուած էր «Քանիցս անգամ թէ ուտիցէք զհացս զայս, եւ զբաժակս ըմպիցէք, զմահ իմ պատմեսցիք, մինչեւ եկից ես:» Սինակ Պողոսի Առաքելոյն խօսքէն չէինք կրնար իմանալ թէ ասիկայ ի Բրիտանոսէ զըուցուած է:՝

Արդէն 2^ր դարուն ընդ գրով առնուած կենթադրուին պատարագամատոյցք եւ հալածուած գրքերէն կը համարուին. եւ ըստ ամենց՝ այսպիսի գրաւոր մասնաշեւն ունեցած կը համարուի Յուստինոս վկայ, երբ որ 165ին կայսեր իր Առաջին Պատասխանատուութիւնը կու տայ՝ որն որ մեզի ի մասնաւորի կարեւոր կէտեր կը բովանդակէ, այսպէս.

4.

Առաքելական պատարագ:

Ա.

ՅՈՒՍՏԻՆՈՍԻՆ ԵԿԱՐԱԳՐԱԾ ՊԵՏԱՐԱԳԸ՝

(ի հաւատացելոց պատարագէն):

Իսկ մեր յետ այսպէս լուանալոյն՝ ածեմք զայն որ հաւատացն եւ հաւանեցաւ՝ առ այնոսիկ որք Եղբարքն կոչին, ուր իցեն սոքա ժողովեալք մատուցանել առ հասարակ աղօթս վասն անձանց եւ վասն լուսաւորելոցն եւ այլոցն ամենեցուն ամենայն ուրեք մտադելւր, որպէս զէ արժանաւորք եղիցուք որք զճշմարտութիւնն ուսաք՝ եւ արդեամբք եւս բարւոք քաղաքավարել եւ ի պատուիրանացն պահպանութեան գտանել:

Յաղօթիցն դադարեալք՝ ողջոյն տամք միմեանց համբուրիւ:

Յետ այսորիկ բերեալ տան գլխաւորի եղբարցն հաց եւ բաժակ ջրոյ եւ գինւոյ. եւ սորա առեալ, գովութիւն եւ փառս ամենեցունցն Հօր՝ անուամբ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ առաքէ, եւ մատուցանէ բազմօք գոհութիւն՝ զի այսմ ամենայնի արժանի եղեաք ի նմանէ: Իբրեւ նա զաղօթան եւ զգոհացողութիւնն կատարէ, ամենայն ժողովուրդն՝ որ մօտ կայցէ, կցէ ի գովութիւնն՝ Ամէն: Իսկ «Ամէն», երրայեցւոց բարբառով «Եղիցի», յայտ առնէ:

¹ Այսպէս հնագոյն պատարագամատոյցներու մէջ՝ Յակոբայ, Մարկոսի, եւ Վերբրիանու քով պատարագամատոյց մը: Յաճախապատում ըսուած գրոց մէջ նշանակէ՝ էջ 138. «Ըստ բանի Տեառն. Քանիցս անգամ ուտիցէք ի մարմնոյ

իմէ եւ ըմպիցէք յարենէ իմէ. զսխառակ մահուան իմոյ պատմեսցիք մինչեւ ի գարձ գաղտտեան իմոյ յերկիր:» Գրեգ. Նազ. ստորեւ:
² Յուստինոս վկայ. Աղբրս Ա. (յաֆ իբր 165-168):

Իսկ իրրեւ գոհասցի գլխաւորն եւ կցիցէ գովութեամբ ամենայն ժողովուրդն, որ առ մեզ Սարկաւազունքն կոչին՝ տան իւրաքանչիւր ումեք յայնցանէ որ անդ են՝ ճաշակել ի գոհացելոյ հացէն եւ ի գինւոյն եւ ի ջրոյ, եւ որք չենն անդ՝ տանին առ նոսա: Եւ կերակուրն այն կոչի առ մեզ Վոհու-թիւն՝ որում ոչ այլ ոք իշխէ հաւասարել, բայց որ հաւատայն եթէ ճշմարիտ է՝ որ ի մէնջն պատմի, եւ լուացեալ է զլուացումն՝ որ վասն թողութեան մեղաց եւ ի վիրատին ծնունդն է, եւ այնպէս կեցցէ՝ որպէս Վրիստոսն աւանդեաց: Վանդի ոչ եթէ իրրեւ դոյզն ինչ հաց եւ ոչ իրրեւ դոյզն ինչ ըմպելի զայն առնումք, այլ զոր օրինակ բանիւ Աստուծոյ մարմին եղեալ Յիսուս Վրիստոս Փրկիչ մեր եւ մարմին եւ արիւն վասն մերոյ փրկութեան առ, նոյնպէս եւ զկերակուրն զայն զգոհացեալն աղօթիցն բանիւ՝ որ ի նմանէ, յորմէ կերակրոյ մեր արիւն եւ մարմինք փոփոխմամբ (փոխարկութեամբ) սնանին, նորին իսկ Յիսուսի մարմին եղելոյ եւ մարմին եւ արիւն ուսաք լինել:

Օ՛ի Առաքեալք ի յիշատակարանսն՝ որ առ ի նոցանէ ի գրի հարան որ Աետարանքն կոչին, նոյնպէս աւանդեն պատուիրեալ նոցա Յիսուսի, սուեալ նորա հաց՝ գոհանալով ասել. Օ՛այլ արարէք առ իմոյ յիշատակի, այս ինքն՝ զմարմին իմ. եւ զբաժակն նոյնպէս առեալ եւ գոհացեալ ասել. Այս է արիւն իմ. եւ նոցա միայն աւանդեաց: Օ՛որ եւ ի Միթրայ խորհուրդսն ուսուցին առնել նմանելով՝ չար դեւքն. քանզի հաց եւ բաժակ ջրոյ զնի ի ձօնիս նորա հանդերձ բանիւք ինչ՝ որ ի վերայ բարբառիցին. այդմ կամ գիտակ էք եւ կամ ուսանել կարող էք:

Սակայն մեք յետ այսր ամենայնի միշտ զմիմեանս յիշեմք, եւ գոյաւորքս զամենեցուն կարօտելոց ինսամ ունիմք. եւ ի միասին կամք հանապազ: Եւ ի վերայ ամենայնի՝ զոր նուիրեմք, օրհնեմք զամենեցունց արարիչն ի ձեռն Ար-դւոյն իւրոյ Յիսուսի Վրիստոսի եւ ի ձեռն Հոգւոյն սրբոյ:

(ՅՈՒՍԵՒՆՈՍԻՆԻ ԵՎ Ի ՀԱՆՈՒՍԱՊԵՏՈՍԻ ՄԻՄՆԱԳԱՎՈՒՄԱՆ:)

Իսկ յաւուրն՝ որ անուանի Արեգական, զան ժողովին ամենեքին ի մի վայր որ ի քաղաքսն եւ որ յագարակս, եւ ընթեռնուն Առաքելոցն յիշատակարանք կամ գիրք մարգարէիցն ցոր վայր ի դէպ է:

Ապա դադարէ որ ընթեռնուն, իրատ տայ եւ թելադրէ գլխաւորն նմա-նող նախանձաւոր լինել ամենայն լաւութեանցն այնոցիկ:

Յետ այնորիկ յոտն կամք ամենեքին առ հասարակ եւ առաքեմք աղօթս:

Եւ որպէս վերագոյնն ասացաք, իրրեւ յաղօթիցն դադարեմք, մատուցանի հաց եւ գինի եւ ջուր, եւ գլխաւորն նոյնպէս աղօթս եւ գոհութիւնս՝

որչափ կար իցէ նմա՝ առաքէ, եւ ժողովուրդն կցելով գոհութեամբ յասերն՝ լամէն:

Իսկ տրւչութիւն եւ հաղորդութիւն ի գոհացելոց անտի առնի իւրաքանչիւր ումիք. եւ սր անդ չեն, առաքի առ նոսա ի ձեռն սարկաւազացն:

Ար ընչաւէտքն են եւ կամին, իւրաքանչիւր ըստ յօժարութեան զիւրն զոր կամի տայ. եւ որ ինչ ժողովն՝ մթերի առ գլխաւորին, եւ սա խնամ ունի որբոց եւ այրեաց եւ որոց ցաւովք եւ այլով իւրիք պատճառանօք չքաւորիցին, եւ կալանաւորաց եւ օտարաց ի տար աշխարհէ եւ առ հասարակ ամենեցուն իսկ որոց պէտք ինչ են՝ հոգարարձու լինի:

Այլ յաւուր Արեգականն զժողովն յայն սակս առնեմք ամենեքին առ հասարակ. զի առաջին օր է՝ յորում Աստուած զիսաւար եւ նիւթ մեկնեալ յարդ եւ զարդ արար. եւ Արիստուս Վրիստոս Փրկիչ մեր ի նմին աւուր ի մեռելոց յարեաւ. քանզի յառաջ քան զԱրովնեան օրն խաչեցին զնա, եւ յաւուրն՝ որ յիտ Արովնեան աւուրն է, որ է Արեգականն օր, երեւեալ առաքելոց իւրոց եւ աշակերտաց, ուսոյց զայդ ամենայն՝ զոր եւ ձեզն աւանդեցար, զի դիտեալէք տեսլէք:

Աս նկարագրութիւնը կ'ընէ Յուստինոս փիլիսոփան՝ որն որ կը կարծուի քահանայ. որ Արեւելքէն Հռոմ եկաւ 2^{րդ} դարուն եւ հոն արիւն թափեց. — կարծես Արեւելից ապագայ խոտորումները գուշակելով՝ սուրբ Խորհրդեան նկատմամբ, Արիստոսի խօսքերուն զօրութեան եւ բաժակին նկատմամբ գրածները նշանաւոր են:

Բայց մենք ասկէ զատ ուրիշ ամբողջ պատարագ կամ պատարագամասնոց մ'ալ ունինք, — այս ինքն Առաքելոց Սահմանադրութիւնը ըստած մատենին Ը. գրքին մէջ պահուած պատարագը՝ որն որ ամէնքը կը միաբանին գոնէ 3^{րդ} դարուն ընծայելու՝ — չէ թէ միայն սա ըստածներուն վկայ, այլ եւ ուրիշ պատարագաց վրայ կարեւորաց համար առաջնորդ:

Աս պատարագը շատերը համարեցան թէ իրական կերպով տեղ մը գործածուած պատարագ չըլլայ, այլ Առաքելոց անուամբ գրուած իբրեւ գաղափարական պատարագ մ'ըլլայ. հեղինակ հեղինակէ, առանց հիմնական պատճառի, սա կարծիքն ընդունելով, ինչպէս Ատ. Դանիէլ կ'ըսէ. բայց ալ հիմայ սա ասանկ չէ: Այլ մանաւանդ ասոր հակառակ ծայրը կը պտըտին ոմանք: Այս ինքն թէ լոկ գաղափարական շինութիւն մը չէ. եւ չէ թէ տեղ մը մինակ գործածական էր, այլ ամէն տեղ քրիստոնեայ տիեզերքին բոլոր երից առաջին դարուց, մինչեւ ցառաքելական ժամանակ, անոր համար ալ՝ Առաքելական պատարագ, մի միայն պատարագ: Այսպէս նորերս Գերմանիայի մէջ Փրոփադ՝ բոլոր հնութեան գրուածները, ինչպէս կ'ըսուի, մեծ անխոնջ աշխատութեամբ եւ սրամտութեամբ քննելով կը համարի ցուցնել՝ որ ան ժամանակները ամէն տեղ աս եղած է մի միայն պատարագ, եւ ոչ ուրիշ մը: Աս ստոյգ է ամէնուն համար (Ռընտոյ, Տրայ, Լիւֆթ, Փրանց, Պիքքէլ) այսօրւան օրս որ ամէնէն հին ունեցած պատարադնիս հիմայ ան է, եւ սնոր մատուցած օգնականութիւնը

մեզի անզուգական է, եւ գիտութիւն առանց անոր չ'ըլլար. նախախնամութիւն մըն է. սակայն թէ մի միայն էր անիկայ, եւ թէ Առաքելոցմէ, կարծես, (զորն որ կը զգուշանայ ըսելու Փրոփսդ) գրաւոր եկած ըլլայ, չեմ գիտեր թէ իր դպրոցէն կամ Հետեւողներէն զատ կ'ընդունուի՞, չէ նէ ասկէ առաջ շատ գիտնոց հետ ան երեք առաջին դարուն համար եկեղեցիք այլեւայլ գրաւոր պատարագներ ունեցած են՝ որոնք հիմայ մէջ տեղ չկան, ի բազմութենէ ի սակաւ ժողովելով՝* Փրոփսդ վերոյիշեալ «Նրից առաջին դարուց պատարագ» գործքին մէջ սանկ կ'եզրակացընէ իր երկասիրութիւնը:

«Առաջիկայ գրքին մէջ, կ'ըսէ, կեցած է ապացոյց մը — որմէ աւելին խիստ գիտութիւնը չի պահանջեր, եւ առանց ամէն բան տարակուսի տակ ձգելու՝ չի կրնար ալ պահանջել — ցուցընելու որ Յուստինոս զ'Առաքելական պատարագը (ան մի միայն պատարագը) կը ճանչնայ եւ զանիկայ կը նկարէ: Մենք ատով չենք ըսեր որ աս պատարագն ան ատեն բառ առ բառ ասանկ հնչած ըլլայ, բայց իրաւամբք չի կրնար մարդ ըսել ալ որ անիկայ միակ ըստ գլխաւոր իրին եւ ըստ էութեան՝ Յուստինոսի նկարագրած ին հետ կը միաբանի: Միաբանութիւնը կերթայ մինչեւ ցմանրամասնութիւն, եւ ստուգիւ շատ անգամ մինչեւ ցրառ: Մասանց յաջորդութիւնը նոյն է. աղօթքներուն պարունակածը չէ թէ մինակ բացայայտ կ'ակնարկուի ան Պատասխանատուէն, այլ շատ անգամ անանկ նշանակուած են, որ այսօր մէկը լուազոյն չի կրնար նշանակել: Համառօտ ըսելու համար. Առաքելական պատարագը՝ նշանակութիւն չունեցող յաւելուածները մէկդի առնելով՝ որոնք ետքը հոն եկան, նոյնն է՝ որուն վրայ նկարագրութիւն կ'ընէ Յուստինոս: Բայց որովհետեւ Յուստինոս 2^ր դարուն առաջին կէսին իր Պատասխանատուութիւնը գրեց, ուստի եւ պատարագն ան ատեն ընդհանուր գործածութեան մէջ էր, հարկ է անոր (աս առաջին պատարագին) ծագումն ի Հարիւրերորդ տարին վեր հանել: Սակայն հարկաւոր չէ որ մարդ մակարեղելով միայն գտնէ. վասն զի միաբանութիւնը՝ որն որ կայ Յուստինեան եւ Իղնատիոսեան պատարագին մէջ, իրը տարակուսէ դուրս կը հանէ. նոյնպէս ան պատարագը՝ զորն որ կ'ենթադրէ «առ Դիոզնետոս», թուղթ մը, Առաքելական պատարագին կը համապատասխանէ: Աւելի յայտնագոյն կը խօսի Հռոմայեցի եպիսկոպոսն Կղեմէս աս պատարագին վրայ: Անոր համար պէտք է մարդ առանց վարանման ըսել թէ ան կ'ար աս եպիսկոպոսին ատեն. եւ եթէ Առաքելական պատարագը 2^ր դարուն սկիզբը կար, եթէ Կղեմէս Հռոմայեցին յամի 96 գործածեց, նոյնը յառաջին դար չհանել՝ ալ անկէ ետքէ անգիսնական եւ հաճոյից գործ է:»

Ահաւասիկ այսչափ ամէնուն մտադրութիւնը իրաւամբք գրաւած պատարագ մը՝ որն որ յունարէն** եւ հայերէն առաջին անգամ մերիններուն կը հա-

* Նորագոյն քննութիւնք քիչ մը տարբեր արդիւնք կու տան: Ըստ Փունքի (F. X. Funk, Die Apostolischen Constitutionen. Rottenburg 1891) Առաքելական Սահմանադրութեանց Ը. գրոց սկզբան (զլ. ա. ք.) աղբիւրն է Հիւստոնտիոսի պատարագը (զլ. գ-ծե) Ամտիոքայ եկեղեցոյն է, որ իբր 400ին Ռսկեբերանի գրոց մէջ կը ներկայանայ մեզ, եւ աղբիւր շունի՝ Ինչպէս կը կարծուէր, սուտանուն վարդապետութիւն Ս. Առաքելոց վասն Ենոր-

հաց, եւ ոչ ալ «Սահմանադրութիւնք Առաքելոց վասն Չեռնադրութեան», գրութիւնները: Պատարագն յեակիսմս առաջին երեք դարերէն է, բայց իւր խմբագրութիւնը Դ դարու կէսէն կամ «Սահմանադրութիւնք Առաքելոց», գրութեան այժմու ծեւն աննելու ժամանակէն, որ ըստ Փունքի Ե. դարուն սկիզբն եղաւ, ուստի եւ կը պակսի Պատարագն նոյն գրոց ասորի նազոյն խմբագրութեան մէջ (Didascalia): ԸՐՏ.
** Հեղինակին դիտաւորութիւնն էր յիշողոց

նենք Փրոփսդի իօսքերուն ազդեցութեամբ: Իրեն գտած համաձայնութեանց եւ միաբանութեանց համար կ'ըսէինք թէ հարկաւոր չէ որ աս պատարագը (զորն որ ճշմարտապէս Առաքելական կ'անուանէ) մի միայն ըլլար, հապա կրնային նոյնպիսի շատեր ըլլալ եւ յէական համաձայնութենէ չպակսիլ: Յուստինոսինը թէ որ բառ առ բառ կը գտնէ, մենք՝ թէ ինչպէս ասիկայ կարելի կ'ըլլայ, կարծենք, առանց ան հնութեան հանելու աս իրեն «Առաքելական պատարագը», բացատրելու կը ջանանք յետոյ, որչափ կրնանք: Կսեալ ըստ մեզ, ինչպէս ըստ ամենայն իրազիտաց, կը մնայ մեր ցոյսօր ունեցած ամենահին պատարագը «Առաքելական Սահմանադրութիւնք», ըսուած Ը. գրքին մէջ գտնուածը, պսպէս:

Բ.

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ Ը. ԳՐՔԻՆ ԳՈՏԱՐԱԳԸ

(1. ՍՐԲՈՅՆ ԸՆԴՐԷԻ ԱՌԱՔԵԼԱՑ ԳՈՏԱՐԱԳ ԵՐԱԽՈՅԻՑ)

Ա. Եւ ընդ այգն ընդ առաւօտն նստուցեն յաթոտ՝ ի տեղւոջ՝ որ նմին անկ իցէ, այլ եւս եպիսկոպոսք, ամենեցուն համբուրեալ զնա համբուրի որ ի Տէր է: Եւ յետ ընթեռնելոյ Օրինացն եւ Մարգարէից եւ մերոց Թղթոց եւ Գործոց եւ Աւետարանաց, ողջոյն տացէ եկեղեցւոյն ձեռնադրեալն, եւ ասացէ:

Ընորհք Տեառն մերոյ Վիսուսի Վրիստոսի, սէրն Ըստուծոյ եւ Հօր եւ հաղորդութիւն սրբոյ Հոգւոյն ընդ ամենեւեան ընդ ձեզ: (Ը. Գրք. Ժ. Գ. 13):

Եւ ամենեքին տացեն պատասխանի՝ Եւ ընդ հոգւոյդ քում:

Բ. Եւ յետ պատասխանելոյ խօսեցցի առ ժողովուրդն ըսն միսթարութեան. եւ իբրեւ կատարեցէ նա զքան վարդապետութեանն, ասեմ եւս Անդրէաս՝ եղբայր Պետրոսի, զի ամենեցուն յոտն կացեալ՝ սարկաւազն ելեալ ի բարձր ինչ տեղի քարոզեցէ. Մի որ յունկնորաց, մի որ յանհաւատից:

Գ. Եւ իբրեւ լուծիւն լիցի, ասացէ. Ասցէք յայօթս, երախայք: Եւ ամենայն հաւատացեալք մատուցեն ի վերայ նոցա աղօթս մտաւորութեամբ, եւ ասացեն՝ Տէր ողորմեա:

Պաշտեցէ վասն նոցա սարկաւազն, եւ ասացէ:

Վասն երախայից ամենեքեան աղաչեսցուք, զի բարերարն (եւ) մարդասեր լուիցէ գթութեամբ աղաչանաց նոցա եւ խնդրուածոց, եւ ընկալեալ զպաղատանս նոցա՝ օգնական լիցի նոցա, եւ տացէ նոցա զինչըրուածս սրաից նոցա յայն՝ որ օգուտն է. յայտնեցէ նոցա զաւետարանն () ծելոյ իւրոյ, լուսաւոր արասցէ զնոսա եւ իսելամուտ. իրաւեսցէ զնոսա աստուածգիտութեամբ, ու-

պատարագը դէմ առ դէմ հրատարակել յունարէն ընագրին հետ, որ կը գտնուի Ժիրանաւոր Փիթրայի գրութեան մէջ. (սմտ. Juris Ecclesiastici Graecorum Historia et Monumenta, ed. J. B. Pitra. I. Romae, 1865, p. 393 նւն:) Որովհետեւ

յաջորդ պատարագին հայերէնը նոր թարգմանութիւն մըն է՝ մեր Յրգ. Հեղինակէն. աւելորդ համարեցանք յունարէն երկար ընագիրն ալ հրատարակել ի միասին: ՀՐՏ.
 1 Զեպիսկոպոս գործող ձեռնադրեալ:

սուսցէ նոցա զՏրամանս իւր եւ զարդարութիւնս. տնկեսցէ ի նոսա զիւր զանրիժ եւ զկեցուցիչ զերկիւղ. բացցէ զականջս սրտից նոցա, զի խորհեսցին յօրէնս նորա ի տուէ եւ ի գիշերի. եւ հաստատեսցէ զնոսա յաստուածպաշտութեան. միաւորեսցէ եւ խառնեսցէ զնոսա ի թիւ սրբոյ հօտին իւրոյ, արժանի առնելով զնոսա լուսցման վերստին ծննդեան, զգեստու անապականութեան, ճշմարիտ կենացն. եւ փրկեսցէ զնոսա յամենայն ամպարշտութենէ. եւ մի տացէ սեղի օտարին հակառակ նոցա. եւ սրբեսցէ զնոսա յամենայն պղծութենէ մարմնոյ եւ հոգւոյ (Բ. Կոր. 13. 1), եւ բնակեսցէ ի նոսա եւ շրջեսցի ի ձեռն (Ծեղոյ իւրոյ (ՊԵԼՍ. ԻՕ. 11 — Բ. Կոր. 9. 16). օրհնեսցէ զիւս նոցա եւ զմուտս (Սղմ. 7. 8), եւ ուղղեսցէ զառաջիկայսն յոր ինչ օգուան է: Եւ եւս մտադեւր¹ վասն նոցա կացցուք յաղօթս, զի հասեալք թողութեան յանցանաց սրբութեամբ, արժանի եղիցին սրբոց խորհրդոց եւ խառն ընդ սուրբսն կալոյ:

Յոտն կացէք, երախայք:

Խնդրեսցէք զՄատուծոյ զխաղաղութիւնն ի ձեռն (Ծեղոյ իւրոյ, խաղաղութեամբ զօրս եւ աւանց մեղաց զամենայն ժամանակս կենաց ձերոց, քրիստոնէութեամբ զձեր վարձան, զհաշտն եւ զքաւիչ լինել Մատուծոյ, զթողութիւն յանցանաց, զանձինս ձեր միայնոյ ոնծնին Մատուծոյ Վրիստոսիւ նորա յանձն արասջիք: Խոնարհեսցարուք, եւ օրհնեսջիք:

Դ. Առ իւրաքանչիւր բան ի բանինց՝ զոր սարկաւագն բարոզէ, որպէս արդ ասացաք, ասասցէ ժողովուրդն՝ Տէր ողորմեա. եւ յառաջ բան զամենեսին մանկտին:

Իսկ իբրեւ խոնարհեցուցեալ իցէ զգլուխս, օրհնեսցէ զնոսա եպիսկոպոսն ձեռնադրեալ՝ օրհնութեամբս այսուիկ:

Մատուած ամենակալ, ոնծին եւ անմատոց, միայն ճշմարիտ Մատուած, Մատուած եւ Հայր (Ծեղոյ քո Միածնի Արդւոյ քո, Մատուած Մխիթարչին² եւ ամենեցունց Տէր, որ Վրիստոսիւ վարդապետս զաշակերտս կարգեցեր յուսումն աստուածպաշտութեան. ինքնին եւ այժմ՝ նայեաց ի ծառայս քո՝ որ կան յուսման աւետարանի Վրիստոսի քո, եւ տուր նոցա սիրտ նոր, եւ հոգի ուղիղ նորոգեա ի փորի նոցա, զիտել եւ առնել զկամս քո լիով սրտիւ եւ յանձինս կամակարս. արժանի արա՛ զնոսա ի սուրբ եկեղեցի քո, եւ հաղորդս արա աստուածեղէն խորհրդոց ի ձեռն Վրիստոսի յուսոյն մերոյ՝ որ ի վերայ նոցայն մեռաւ, որով քեզ փառք եւ պաշտօն ի Հոգի սուրբ յաւիտեանս. Ամէն:

Ե. Եւ յետ այսորիկ ասասցէ սարկաւագն. Երթայք, երախայք, խա-

¹ Առ Փիթրայի՝ Ատաիկ. օր. 2 էւ իտե-
նէստերոս, համաձայն Ուկեր.:

² Օրինակ Վիենն. առ Փիթրայի՝ օ του Πα-
ρακλήτου προβολεις.

ղազութեամբ: Եւ յեւաննին նոցա արտաքս՝ ասասցէ. **Յաղօթս կացէք, նեզեալք յայսոց պղծոց:**

Մտադեւր ամենեքեան վասն նոցա աղաչեսցուք, զի մարդասէրն Աստուած սաստեսցէ Վրիստոսիւ այսոց պղծոց եւ չարաց, եւ զերծուցէ զիւր աղաչաւորսն յօտարին բռնադատութենէ: Ար սաստեացն լեզէոնի զիւացն (Մարկ. 12. 9) եւ սկզբնաւորն սատանայի, ինքնին եւ այժմ սաստեսցէ ապստամբելոցն յաստուածպաշտութենէ, եւ փրկեսցէ զարարածս իւր ի նորա ազդեցութենէ, եւ սրբեսցէ զնոսա՝ զոր բազում իմաստութեամբն արար: Եւ եւս մտադեւր վասն նոցա աղաչեսցուք. կեցո եւ յարո (կացո) զնոսա Աստուած, զօրութեամբ քով:

Խոնարհեցարուք, այսահարք, եւ օրհնեալք:

Եւ եպիսկոպոսն մատուցէ ի վերայ նոցա աղօթս. եւ ասասցէ.

Ար զհզօրն կապեցիր եւ զամենայն զգործիս նորա յափշտակեցեր, (Մատթ. 13. 29.) որ տաս մեզ իշխանութիւն կոխել զօձս եւ զկարիճս (Ղուկ. 11. 19) եւ զամենայն զօրութիւն թշնամոյն. որ զօձն մարդասպան ետուր մեզ ի ձեռս՝ կապեալ, իրրեւ ճնճղուկ ի ձեռս մանկանց. որոյ ամենայն ինչ դողայ եւ սարսէ յերեսաց զօրութեան նորա. որ կործանեցեր զնա իրրեւ զփայլակն յերկնից յերկիր՝ ոչ եթէ անկմամբ ինչ ի տեղւոջէ իմքէ, այլ ի պատուոյ յանարգութիւն (Ղուկ. 11. 18). վասն նորա կամաւոր չարախորհուրդ մտացն ոյր նայեցած ցամաքեցուցանէ զանդունդս, եւ սպառնալէք՝ զլերինս, եւ ճրչմարտութիւն մնայ յաւիտեան. զոր օրհնեն մանկուկք եւ օրհնեն ստնդիացք. որում երգեն եւ երկիր պագանեն հրեշտակք. որ հայիս յերկիր՝ եւ տաս դողալ սմա. որ մերձենաս ի լերինս՝ եւ ծխեն. որ սաստես ծովու՝ եւ ցամաքեցուցանես զնա, եւ զամենայն զգետս նորա թափուր կացուցանես. ոյր ամպք փոշի ոտից են. որ շրջեալ ի ծովու՝ իրրեւ ի վերայ յասակի. (Սղմ. 7. 9 — Եսայ. 40. 10 — Սղմ. 41. 5 — Եսայ. 41. 1 — Սղմ. 41. 2, 3, 4, 8, 7. 32 — Եսալու. 1. 4, 3 — Ովս. 10. 8) Աստուած Միածին մեծի Հօր Արդի, սաստես այսոց պղծոց, եւ փրկես զգործս ձեռաց քոյ յազդեցութենէ ոգւոյն օտարի, զի քեզ փառք եւ պաշտօն եւ քեւ քում Հօրն ի Հոգի սուրբ, յաւիտեանս. ամէն:

2. Եւ սարկաւազն ասասցէ. **Երթայք, այսահարք: Եւ յետ նոցա (ելաւնելոյ) քարոզեսցէ. Յաղօթս կացէք, լուսաւորեալք:**

Մտադեւր ամենայն հաւատացեալք վասն նոցա աղաչեսցուք, զի Տէր արժանի արասցէ զնոսա մաքրեալս ի մահ անդր Վրիստոսի՝ ընդ նմին յառնել (Հռոմ. 9. 4, 5), եւ հաղորդս լինել արքայութեան նորա եւ խորհրդոց հաւասարել. միաւորեսցէ եւ խառնուցէ (ժողովեսցէ) զնոսա ընդ փրկեալսն ի սուրբ եկեղեցի ոջ իւրում: Ահոց եւ յարո զնոսա քո շնորհօք:

Մըքեալ Աստուծոյ Քրիստոսիւ իւրով, խոնարհեալք օրհնեացին յեպիսկոպոսէն օրհնութեամբս այսուիկ.

Ար կանխաւ ի ձեռն մարգարէիցն քոյ ասացիր մաքրելոցն՝ Ղուացարուք, սուրբ եղերուք (Նսայ. Ը. 16). եւ եղիր Վրիստոսիւ օրէնս վերստին ծննդեան, ինքնին եւ այժմ հայեաց ի մկրտեալսս, եւ օրհնեա եւ սրբեա զնոսա, եւ կազմեալ յարդարեա՝ լինել արժանաւորս քում հոգեւորն պարգեւի եւ ճշմարիտ որդեգրութեան, քոյ հոգեւորն խորհրդոց. եւ ժողովեացին ընդ փրկեալսն Վրիստոսիւ Փրկչաւ մերով, որով քեզ փառք, պատիւ եւ պաշտօն ի Հոգի սուրբ, յաւիտեանս. ամէն :

Լ. Նւ ասացէ սարկաւազն. Նրթայք, լուսաւորեալք, Նւ յետ այնորիկ քարոզեսցէ. (Յաղթս կացէք՝ ոյք յապաշխարութեանն էք :

Մտադելր ամենեքեան վասն եղբարց՝ որ յապաշխարութեանն են, աղաչեսցուք. զի գթածն Ղստուած ցուցցէ նոցա ճանապարհ ապաշխարութեան. ընկալցի զդարձ նոցա եւ զխոստովանութիւն, եւ խորտակեսցէ զսատանայ ընդ ոտիւք նոցա մերձ ընդ մերձ (Հ.Ոմ. Ժ.Չ. 20), եւ զերծուցէ զնոսա յորոգայթէ բանսարկուին եւ ի նենգութենէ դիւաց, եւ զերծուցէ զնոսա յամենայն բանն անիրաւութեան եւ ի բնաւ խեղաթիւր գործոց եւ ի չար խորհրդոց. եւ թողցէ նոցա զամենայն յանցուածս նոցա զկամայան եւ զակամայան, եւ ջնջեսցէ զձեռագիրն՝ որ կայր նոցա հակառակ (Սող. Բ. 13, 14), եւ գրեսցէ զնոսա ի դպրութեան կենաց. եւ սրբեսցէ զնոսա յամենայն պղծութենէ մարմնոյ եւ հոգւոյ (Բ. Սրբ. Լ. 1). եւ միացուցէ զնոսա կարգելով միւսանգամ ի սուրբ հօտդ քո, զի դու զիտես զստեղծուածս նոցա : (Սղմ. ՂԲ, 14.) Եւ ո՞ք պարծեսցի սիրտ սուրբ ունել կամ ո՞վ ոք համարձակեսցի պանծալ լինել սուրբ ի մեղաց (Նոակ. Բ. 9). քանզի ամենեքեան ընդ սաստիւ եմք : Եւ եւս վասն նոցա մտադելրագոյնս աղաչեսցուք, զի ուրախութիւն եղիցի յերկինս ի վերայ միոյ մեղաւորի՝ որ ապաշխարիցէ. (Պուկ. Ժ. 7.) որպէս զի ի բաց կացեալ յամենայն անպատեհ գործոց մերձաւոր լիցին ամենայն գործոց բարութեան, զի մարդասէրն Ղստուած ընկալեալ արագ արագ հաշտութեամբ զպաղատանս նոցա՝ դարձուցէ ի նոսա զցնծութիւն փրկութեան եւ հոգւով պիտութեան հաստատեսցէ զնոսա (Սղմ. Ն. 14), զի մի եւս սասանեսցին զնացք նոցա. (Սղմ. Լ.Չ. 31.) այլ արժանի եղիցին լինել հաւասարորդս սրբութեանց նորա եւ հաղորդս աստուածեղէն խորհրդոց. զի որդեգրութեան արժանաւորք երեւեալք հասցեն կենացն յաւիտենից :

Եւ եւս մտադելր ամենեքեան վասն նոցա ասացուք՝ Տէր ողորմեա, կեցո զնոսա Ղստուած, եւ յարո ողորմութեամբ քով :

(Յարուցեալք Ղստուծոյ Վրիստոսիւ իւրով, խոնարհեցարուք եւ օրհնեսցիք :

Իսկ եպիսկոպոսն մատուցէ ի վերայ նոցա աղօթս այսպէս:

Ամենակալ Աստուած յաւիտենական, ամենեցունց Տէր, արարիչ եւ վարիչ բոլորեցուն, որ զմարդ աշխարհ (զարդ*) աշխարհի ցուցեր Վրիստոսիւ, եւ օրէնս ետուր նմա բնածին եւ գրաւոր առ ի կելոյ կեանս ըստ օրինի իրրեւ բանաւոր եւ մտաւոր: Այլ իրրեւ մեղաւ՝ ետուր նմա գրաւական յապաշխարութիւն զքո զթութիւնդ. նայեաց ի սոսա՝ որ խոնարհեցուցին քեզ զպարանոցս հոգւոյ եւ մարմնոյ, զի ոչ եթէ կամիս ընդ մահ մեղաւորին՝ այլ ընդ ապաշխարութիւն, որպէս դառնալ նմա ի ճանապարհէ իւրմէ չարէ եւ կեալ (Ազեկ. 1Ղ. 11): Այլ զլինուէացուցն ընկալար զապաշխարութիւնն. որ կամիսզ զի ամենայն մարդիկ կեցցեն եւ ի գիտութիւն ճշմարտութեան եկեցցեն (Ա. Տիմ. Բ. 4), որ ընկալարդ զորդին՝ որ եկեր զկեանս իւր անառակութեամբ, հայրենի աղեօք, վասն ստրջանացն. դու եւ այժմ ընկալ զքոց աղաչաւորացդ զապաշխարութիւն, զի չէք ոք որ ոչ մեղեցէ քեզ (Ղ. Խառ. Բ. 46). զի եթէ զանօրէնութիւնս քննեսցես, Տէր, Տէր, ո՞ կարիցէ կալ, զի ի քէն է քաւութիւն (Սղմ. ԴՂ. 3), եւ կացո զսոսա միւսանգամ ի սուրբ եկեղեցւոջ քում փառօք եւ պատուով Վրիստոսիւ Աստուծով Փրկչաւ մերով, որով քեզ փառօք եւ երկրպագութիւն ի Հոգին սուրբ, յաւիտենաս. ամէն:

Ը. Եւ սարկաւազն ասացէ. Արձակեցարուք՝ ոք յապաշխարութեան կայք: Եւ յարեցէ ի նոյն՝ Մի՛ ոք յառաջ մատիցէ յայնցանէ՝ որք ոչ են կարող:

Ծուռնր կրկնեսցուք հաւատացեալքս: Օ Աստուած աղաչեսցուք Վրիստոսիւ նորա: Մի՛արան ամենեքեան առ Աստուած պաղատեսցուք Վրիստոսիւ նորա:

Այն խաղաղութեան եւ հաստատութեան աշխարհի եւ սրբոյ եկեղեցւոյ աղաչեսցուք, որպէս զի ամենեցունցն Աստուած զքանգորդ եւ զհաստատուն զիւր զխաղաղութիւն պարգեւեսցէ մեզ, զի զմեզ ի կատարման առաքինութեան՝ որ ըստ աստուածպաշտութեանն է, հանապազորդ պահեսցէ:

Այն սրբոյ եւ կաթողիկէ եւ առաքելական եկեղեցւոյ՝ որ ի ծագաց մինչեւ ի ծագս երկրի է, աղաչեսցուք՝ որպէս զի անշարժ եւ առանց մրրկաց զսա պահեսցէ (եւ պահպանեսցէ) Տէրն մինչեւ ցկատարած յաւիտենիս, հիմն եղեալ ի վերայ վիմի:¹

Այլ վասն որ աստ սուրբ գաւառս է՝ աղաչեսցուք, որպէս զի արժանի արասցէ զմեզ ամենեցունցն Տէր հանապազորդ զնորին զերկնաւոր զլուսոյն զհետ ընթանալ, եւ անպակաս նմին զաղօթիցն զպարտս հատուցանել:

* Յոյնը նոս բառախառն մ'ըրած է զրեւով ձ տօն անթրապոն կօսմօս կօսմօսն անաւէջս, վասն զի կօսմօս կը նշանակէ թէ՛ զարդ, կարդ եւ թէ՛ աշխարհ. (նմն. լատ. mundus):
1 Ատեկ. Օր. 2. առ Փիթրոսի. 'Υπερ τής τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας τής ἀπό περάτων τής οἰκουμένης.

Այլ վասն ամենայն իսկ եպիսկոպոսութեան՝ որ ընդ երկնիւք է, որք ուղիղն համառօտան զբան ճշմարտութեան քո՝ աղաչեսցուք, եւ վասն եպիսկոպոսին մերոյ ճշակօքայ եւ գաւառացն նորա՝ աղաչեսցուք. վասն եպիսկոպոսին մերոյ Աւուրեայ եւ գաւառացն՝ աղաչեսցուք, որպէս զի զթաժ Աստուած շնորհեսցէ զնոսա սրբոց իւրոց եկեղեցեաց ողջս, պատուականս ընդ երկայն աւուրս, եւ ծերութիւն պատուական պարգեւեսցէ նոցա աստուածպաշտութեամբ եւ արդարութեամբ:

Այլ վասն երիցանց մերոց աղաչեսցուք, որպէս զի փրկեսցէ զնոսա Տէր յամենայն անպատեհ եւ ի չար իրաց, եւ ողջ եւ պատուական նոցա զքահանայութիւնն շնորհեսցէ:

Այլ վասն ամենայն ի Վրիստոս սարկաւազութեան եւ սպասաւորութեան աղաչեսցուք, որպէս զի առանց արատոյ զպաշտօն ծառայութեան նոցա Տէրն շնորհեսցէ (պարգեւեսցէ):

Այլ վասն անագանոսաց (ἀναγιώστης), սաղմոսասաց (սաղմոսողոզաց ψαμολόγος), կուսանաց, այրեաց եւ որբոց աղաչեսցուք, վասն որք յամուսնութիւնս են եւ յորդեճնութիւնս՝ աղաչեսցուք, որպէս զի ամենեցուն նոցա ողորմեսցի Տէրն:

Այլ վասն ներքինեաց՝ որք սրբութեամբ գնան, աղաչեսցուք:

Այլ վասն որք ի ժուժկալութեան եւ ի բարեպաշտութեան՝ աղաչեսցուք:

Այլ վասն որ պտղաբերեն ի սուրբ եկեղեցւոջ, եւ առնն յաղքատս ողորմածութիւնս՝ աղաչեսցուք. եւ վասն որք պատարագս (զոհս) եւ երախայրիս մատուցանեն Տեառն Աստուծոյ մերում, որպէս զի ամենարարին Աստուած հատուցէ ընդ այնր իւրովք երկնաւորն պարգեւօք, եւ տացէ նոցա յայժմուս զհարիւրապատին եւ ի հանդերձելումն զկեանսն յաւիտենականս, (Պատթ. ԺԻԻ. 29) եւ շնորհեսցէ նոցա փոխանակ երկրաւորացս զերկնաւորս:

Այլ վասն նորոգ լուսաւորելոց եղբարց մերոց աղաչեսցուք, որպէս զի պընդեսցէ զնոսա Տէրն եւ հաստատեսցէ:

Այլ վասն որք ի հիւանդութեան եղբարքն մեր աղաչեսցուք, որպէս զի փրկեսցէ զնոսա Տէր յամենայն ցաւոց եւ յամենայն ախտէ եւ ողջանդամ կացուցէ միւսանգամ ի սուրբ եկեղեցւոջ իւրում:

Այլ վասն նաւորդաց եւ ճանապարհորդաց աղաչեսցուք:

Այլ վասն որք ի մետաղն եւ յաքսորս եւ ի բանտս եւ ի կապանս են վասն անուան Տեառն՝ աղաչեսցուք:

Այլ վասն որք ի դառն ծառայութեան տագնապին՝ աղաչեսցուք:

Այլ վասն թշնամեաց եւ որք ատեանն զմեզ վասն անուանն Տեառն՝ աղաչեսցուք, որպէս զի ցածուցեալ զարամութիւն նոցա Տեառն, ցրուեսցէ զբարկութիւնն որ ընդդէմ մեր է:

Վ ան որք արտաքոյն են եւ մոլորեալք՝ աղաչեսցուք, որպէս զի դարձուցէ զնոսա այսրէն Տէրն:

Չ եկեղեցւոյ զմանկունս տղայս յիշեսցուք, որպէս զի կատարելով զնոսա Տեառն երկիւղեւն իւրով՝ հասուցէ զնոսա ի չափ հասակի:

Վ ան միմեանց աղաչեսցուք, որպէս զի պահեսցէ զմեզ Տէրն (եւ պահպանեսցէ) իւրով շնորհօք ի սպառ, եւ փրկեսցէ զմեզ ի չարէն եւ յամենայն զայթակողութեանց որոց (որք) գործենն զանօրէնութիւն եւ զերծուցէ յարքայութիւն իւր յերկնաւոր:

Վ ան ամենայն անձին քրիստոնէի աղաչեսցուք: Փրկեա եւ յարո զմեզ Աստուած, ողորմութեամբ քով:

Յոսն կացցուք:

Մտադեւր աղաչելով՝ զանձինս եւ զմիմեանս Աստուծոյ կենդանոյ, Վրիստոսիւ նորա, յանձն արասցուք:

Թ. Յայնր վերայ արասցէ աղօթս քահանայապետն, եւ ասասցէ.

Տէր ամենակալ, բարձրեալ՝ որ ի բարձունս բնակեալ ես, սուրբք՝ որ ի սուրբս հանգուցեալ ես, անսկիզբն, միահեծան՝ որ Վրիստոսիւ ետուր քարոզութիւն գիտութեան ճանաչել զփառս քո եւ զանունդ քո, զոր յայտ արար մեզ՝ զի իմացուք. դու եւ այժմ նայեաց նովաւ ի հօտս քո, եւ սրբեա զսա յամենայն տգիտութենէ եւ ի չար գործոց, եւ սուր երկիւղեւ երկնչել եւ սիրով սիրել զքեզ եւ լուսաւոր լինել յերեսաց փառաց քոց. լեր նոցա հաշտ եւ քաւիչ եւ ունկնդիր աղօթից նոցա, եւ պահեա զնոսա անբիծ եւ անարատ եւ առանց բաւբասանաց՝ զի իցեն սուրբք մարմնով եւ հոգւով՝ ոչ ինչ ունելով արատ կամ խորշ կամ այլ ինչ յայնպիսեաց, այլ զի իցեն կատարեալք եւ մի ոք ի նոսա խեղ եւ թերակատար: Վաշտպան հզօր՝ որ ոչ առնուս ակն երեսաց, լեր ընդունելի ժողովրդեան քո այսորիկ՝ զոր գնեցիր պատուական արեամբ Վրիստոսի քո: Վ երակացու, խնամակալ, հզօրիչ, պահասպան, պարիսպ ամրութեան, պատնէշ զգուշութեան. քանզի ի քումմէ ձեռանէ ոչ ոք զօրէ հանել. քանզի չիք Աստուած այլ՝ իբրեւ զքեզդ, զի ի քեզ է համբերութիւն մեր: Սուրբ արա զնոսա ճշմարտութեամբ քով. զի քո բանդ ճշմարտութիւն է: Անակնառուդ, անխաբդ, փրկեա զնոսա յամենայն ցաւոց եւ յամենայն հիւանդութենէ, ի բնաւ յանցանաց, ի բոլոր հնարից եւ ի պատրանաց, յերկիւղէ թշնամւոյն եւ ի նետէ որ թռչի ի սուէ, յիրէ որ շրջի ի խաւարի. եւ արժանի արա զնոսա յաւիտենիցն կենաց՝ որ Վրիստոսիւ Որբով քով Միածնաւ Աստուծոյ եւ Փրկչաւ մերով, որով քեզ փառք եւ պաշտօն ի Հոգի սուրբ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Ժ. Եւ յետ այսորիկ ասասցէ սարկաւազն. Վայեսցուք զգուշութեամբ.՝

1 Փիթրա հօո կը ծանուցանէ թէ Վատիկ. | Օր. 2. կորմագիր Հրահանգներ ունի. նոյն.

(πρόσχωμεν.) Եւ ողջոյն տացէ եպիսկոպոսն, եւ ասասցէ. Խաղաղութիւն Աստուծոյ ընդ ամենեւին ընդ ձեզ: Եւ տացէ պատասխանի ժողովուրդն. Եւ ընդ հոգւոյդ քում: Եւ սարկաւազն ասասցէ ցամենեան. Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան:

Եւ ողջոյն տացեն՝ ոյք յուխտէն են՝ եպիսկոպոսին, արք ժողովրդականք՝ արանց ժողովրդականաց, կանայք կանանց: Իսկ մանկունք կացցեն առ ըմին, եւ մեւս եւս սարկաւագ՝ վերակացու կացցէ նոցա, զի մի անկարգս ինչ գործիցեն: Եւ այլ եւս սարկաւագունք շրջեսցին եւ դէտ կացցեն արանց եւ կանանց, զի մի աղմուկ ինչ պատահեսցէ, եւ մի ոք ակնարկի առնիցէ կամ շնջեսցէ կամ նիրհեսցէ: Սարկաւագունք յարանցն դրունս կացցեն, եւ կէս սարկաւագաց ի կանանցն դրունս, զի մի ոք ելցէ արտաքս եւ մի՛ բացցի դունն, թէպէտ ի հաւատացելոց ոք իցէ, ի պատարագին ժամու: Իսկ մի ոմն ի կէս սարկաւագաց տացէ ջուր քահանայիցն լուանալ զծնոս, նշանակ հոգւոցն սրբութեան Աստուծոյ նուիրելոց:

(Զ. ԳՐԴԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ ՅԱՊՈՎՐՈՒ ԵՂՐՈՐ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԶԵՐԵԴԵՆՍ)

ԺԱ. Ասեմ եւ ես Եակովբոս եղբայր Թովհաննու Զեքեղեայ, զի իսկ եւ իսկ ասասցէ սարկաւագն.

Մի ոք յերախայից, մի ոք յունկնդրաց, մի ոք յանհաւատից, մի ոք յայլափառաց:

Արք զառաջին զաղօթսն կատարեցէք, յառաջ մատերուք: Ամանկտին առ ձեզ առէք, մարք:

Մի ոք հակառակ ուրուք, մի ոք կեղծաւորութեամբ:

Աւղղեալք¹ առ Տէր, ահիւ եւ զողութեամբ յոտն կացցուք մատուցանել (պատարագս²):

Իբրեւ այս ամենայն կատարիցի, ըբրցեն սարկաւագունքն զընծայսն առ եպիսկոպոսն ի սեղան անդր, եւ երիցունք կացցեն յաջմէ նորա եւ յահեկէ իբրեւ աշակերտք՝ որ կայցեն առ վարդապետին:

Իսկ երկուք ի սարկաւագացն աստի եւ անտի սեղանոյն կալցին բշոց* ի պղնձի թիթղանց կամ ի փետրոց սիրամարգի կամ ի քողոյ, եւ հանդարտիկ բշոցեն զմանր մանր անասնիկսն որ թռչիցին, զի մի ի բաժակսն անկանիցին:

ԺԲ. Այնուհետեւ աղօթս մատուցեալ քահանայապետին ի միասին ընդ քահանայսն, եւ զգեստ մեծապայծառ զանձամբ արկեալ, եւ կացեալ առ սեղանոյն, զնշան յաղթութեան խաչին ի ճակատուն ձեռամբն արարեալ (յամենեսին³), ասասցէ.

զէս Վատիկ. Օր. 1. ի լուսանցն. այնպէս որ կրնայ ըսուիլ թէ եկեղեցւոյ մէջ ի գործածութեան եղած բլլան ասոնք:

¹ "Որթիւն ձգծով. կանգուն կալով:

² Փիթրա. ἐσώτες ὧμεν προσφερόντες γενομένηων. Վատիկ. Օր. 2. որն որ ընարելի կ'երեւ.

այ՝ ուղղելով սանկ, քրօսօքօն.

* Յոյսը կ'ըսէ ἐπίδωον (հողմահար, հովհարիչ) — flabellum, ինչպէս ունի նաեւ այստեղ Փիթրայի լատիններէնը: Այս տեղը ինքնին կրնար լուծել բշոցի նշանակութիւնն ու նախնաքար ինչ ըլլալուն վրայ վերջերս յուզուած խնդրը: ՀՐՏՐ.

³ "Թամենեսին — εις πάντας, (զոր յունիսն

Հնորհք ամենակալին Աստուծոյ եւ սէրն Տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի եւ հաղորդութիւն Հոգոյն սրբոյ եղիցի ընդ ամենեսին ընդ ձեզ :

Նւ ամենեքին ասասցեն միաբան բարբառով թէ Նւ ընդ հոգոցոյ քում :
Նւ քահանայապետն՝ Ի վեր զմիտս : Նւ ամենեքին՝ Աւնիմք առ Տէր :
Նւ քահանայապետն՝ Գոհասցուք զՏեառնէ : Նւ ամենեքին՝ Արժան եւ իրաւ :

Նւ քահանայապետն ասասցէ :

Արժան է ճշմարտիւ եւ իրաւ յառաջ քան զամենայն զքեզ օրհնել՝ որ սուրբարեւ Աստուածոք ես, յորմէ ամենայն նահապետութիւն յերկինս եւ յերկրի անուանի. (Ափես. Գ. 15.) զմիայն անձինդ եւ զանսկիզբն եւ զանթագաւոր եւ զանտէրդ, զանկարօտդ եւ զամենայն բարութեան տուիչ եւ քան զամենայն ծնունդ ազնուագոյն, որ հանապազ ի նոյնս եւ նոյնպէս կաս, յորմէ ամենայն՝ իբրեւ ի գանձարանէ իմեքէ՝ ի լինել եւ ի գոյանալ եկն. քանզի դու ես գիտութիւն անսկիզբն, տեսութիւն մշանջենաւոր, լսողութիւն անձին, իմաստութիւն ոչ ուսեալ. առաջին՝ բնութեամբ, եւ օրէնք լինելութեան, քան զամենայն թիւ եւ համար լաւագոյն : Գ ամենայն ինչ առ ի չգոյէ ի գոյութիւն ածեալ Միածնաւ Արդւով քով, այլ զսա յառաջ քան զամենայն յաւիտեանս ծնար կամօք եւ զօրութեամբ եւ բարերարութեամբ, առանց միջնորդի, Արդի Միածին, Բան Աստուած, իմաստութիւն կենդանի, անդրանիկ ամենայն արարածոց, (Աող. Ա. 15.) հրեշտակ մեծի խորհրդոյ քոյ, (Ասայ. Խ. 6.) զքո քահանայապետն՝ եւ զթագաւոր եւ զՏէր ամենայն մտաւոր եւ զգալի բնութեան, որ յառաջն է քան զամենայն. նովաւ զամենայն արարեր եւ նովաւ զընաւ սպառնալ տեսչութեանն արժանի առնես, զի որով զլինելն շնորհեցեր՝ նովին եւ բարեոքն լինել սարգեւեցեր : Աստուած եւ Հայր Միածնի Արդւոյ քոյ, որ նովաւ յառաջ քան զամենայն արարեր զԲերովբէսն եւ զՍիրովբէսն, զՅաւիտեանսն եւ զԱթոռս, զՀրեշտակապետս եւ զՀրեշտակս, եւ յիտ ամենեցուն նոցա՝ արարեր նովաւ զայս աշխարհ երեւելի, եւ զամենայն որ ի սմն. զի դու ես՝ որ զերկինս կանգնեցեր իբրեւ զկամար եւ իբրեւ զսորան ձգեցեր, եւ զերկիր ի վերայ ոչնչի հաստատեցեր կամօք լոկով. (Գ. Եզր. Ժ. Գ. 60 — Աղմ. ՂՊ. 2.) որ յօրինեցեր զհաստատութիւն, եւ զգիշեր եւ զտիւ կազմեցեր, հաներ լոյս ի գանձուց, եւ նորին մեկնելով ածեր վերստին զիսաւար ի հանգիստ գազանաց՝ որ յաշխարհի գնան. որ եղիւր զարեգակն յիշխանութիւն տուրնջեան յերկինս եւ զլուսին յիշխանութիւն գիշերոյ, եւ զսարս աստեղաց յերկինս՝ ծրագրեցեր ի գովեստ մեծվայելչութեան քոյ. որ արարեր ջուր յարբումն եւ ի մաքրումն, օդ կենդանական

Վատիկ. Օր. 2 եւ Օր. Վիեննայի.) ըստ այլոց | ἀξιοχρεων, βασιλεία Vatic 2. quae quidem varietas adeo singularis est, ut arianam hic latere interpolationem facile concederem.
Օրինակաց՝ այսպէս Վատիկ. Օր. 1 :
՝ Փիթրա՝ Ἀρχιερέα σὸν καὶ προοικνητὴν

առ ի շունչ եւ ի տալ ձայն բարբառոյ՝ լեզուաւ զօրն բախելով, եւ զի լսելիք յօդոյն նպաստ գտեալ՝ ընդունիցին զբանն ի նա անկեալ. որ արարելի հուր ի մխիթարութիւն խառարի, ի լրումն պիտոյից եւ ի մեր ջեւնուլ եւ լուսաւորել ի նմանէ. զծոփն մեծ զատուցելի զամաքէ, եւ զմին ցուցելի ի նաւարկութիւն եւ զմեւն արարելի զնացս ոտից, զմին անասնովք մանուկք եւ մեծամեծօք լցելի, իսկ զմեւն զգօն եւ ամեհի գազանօք լցուցելի, եւ ազգիազգի տնկովք ծածկեցելի եւ բուսովք պսակեցելի, եւ ծաղկօք գեղեցիկ գործեցելի եւ սերմամբք ետուր մեծութիւն: Ար զանդունդս հաստատեցելի եւ թուրք զնովաւ եղիլ, աղտաղտին ջրոյ բազմութեամբ լցեալ՝ եւ պատեցելի զնա շուրջանակի դրամբք թնթեւ աւազոյ. որ մերթ բարձրացուցանես զնա հողմովք լեւնարերձ, եւ մերթ յասակեալ դաշտացուցանես, եւ երբեմն ուռուցանես մրկօք, եւ երբեմն ցածուցանես հանդարտութեամբ, զի նաւազնացից պելր լիցի զնալ (զի պելր լիցի նաւուց զնալոյ): Ար գետովք պատեցելի զաշխարհ ի քէն եղեալ Վրիստոսիւ, ողորեցելի հեղեղատօք, եւ մշտաբուխ աղբերօք արբեցուցելի, լերամբք սեղմեալ պնդեցելի յանշարժ եւ յանխախտ հողոյն զանգումն: Չի զքո զաշխարհի լցելի. եւ զարդարեցելի զա անուշահոտ եւ բժշկելի բուսովք, բազում եւ պէսպէս անասնովք, յորոց կէսք ուժեղք են կամ սկարք, եւ կէսք ուտին եւ ի գործ են, եւ կէսք ընդելականք են եւ կէսք վայրիք, սողնոց չմամբ, գունակ գունակ թռչնոց կանչիւք, ամաց բոլորիւք, ամաց եւ աւուրց համարովք, ժամանակաց կարգաւ, անձրեւաբեր ամպոց զնացիւք ի ծնունդս պտղոց եւ ի սնունդ անասնոց, դարարումն հողմոց՝ որ շնչեն յորժամ ի քէն առնուն հրաման, զտնկոց եւ զբուսոց բազմութիւն: Այլ ոչ միայն զաշխարհ արարելի, այլ եւ զաշխարհաբաղաբացին զմարդն ի նմա աշխարհ աշխարհի (աշխարհի գարդ, κόσμου κόσμον) զնա ցուցեալ: Վանդի ասացելի քում իմաստութեանդ. Արացուք մարդ ըստ պատկերի մերում եւ ըստ նմանութեան, եւ իշխեսցէ ձկանց ծովու եւ թռչնոց երկնից: Արդ արարելի զնա յանմահ հողոյ եւ յանցաւոր մարմնոյ, զմին ի չգոյէ եւ զմեւն ի չորից տարերաց. եւ ետուր նմա ըստ հողոյն զբանաւորն խելամտութիւն, զբարեպաշտութեան եւ զամպարշտութեան զընտրութիւն, զիրաւի եւ զանիրաւի զնկատութիւն. իսկ ըստ մարմնոյն զհնգապատիկ զգայունան շնորհեցելի եւ զգայունա խաղացս: Վանդի դու, Աստուած ամենակալ, Վրիստոսիւ զգրախտն յԱդեմ ընդ արեւելս տնկեցելի ամենազգի տնկոց ուտելեաց զարդու, եւ անդ իրրեւ ի տուն բազմամթեր մուծելի զնա. եւ ետուր ընդարդոյս օրէնս առ ի գործել, որպէս զի ի բնէ եւ յանձնէ ունիցի զաստուածպաշտութեանն զսերմանիսն: Իսկ իրրեւ մուծերն ի դրախտ անդր փափկութեան, ետուր նմա իշխանութիւն յամենայնէ ճաշակել, զմիոյն եւեթ զճաշակումն արգելել լաւագունացն յուսով, զի յորժամ զպատուիրանն պահիցէ, սպա վարձս ընդ այնր զանմահութիւնն ընկալի: Այլ իրրեւ անփոյթ արար

զհրամանն, եւ եկեր ի պաղոյն յորմէ հրաժարեցուցեր՝ խաբէութեամբ օձին եւ խորհրդով կնոջն, յիրաւի մերժեալ զնա ի դրախտէն. սակայն բարերարութեամբ չարարեր ի սպառ անտես զկորուսեալն, քանզի քո իսկ արարած էր. այլ հնազանդեալ նմին զարարածս՝ ետուր նմա իւրովք քրտամբք եւ վաստակօք հնարել գտանել իւր կերակուր, քո զքնաւ բուսուցանելով եւ աճեցուցանելով եւ հասուցանելով: Այն այնորիկ առ սակաւ մի ի քուն արարեալ զնա՝ երգմամբ կոչեցեր վերադին ծնանել, զմահուն սահման լուծեալ՝ կեանս ի յարութենէ խոստացար: Առ ոչ այսչափ միայն, այլ զաւակ ի նմանէ անհամար բազմութեամբ սփռեցեր, եւ որ ընդ քեզն մնացին՝ փառաւորեցեր, եւ ոչք յետս կացին ի քէն՝ ածեր ի վերայ նոցա պատիժս. եւ զԱբէլին իբրեւ զարթոյ ընկալեալ զգոհան, իսկ զեղբայրասպանն Այեբնի մերժեցեր զպատարագն իբրեւ զարշանս: Վարձեալ զԱբէլ եւ զԱնուվս ընկալար, եւ զԱնուվք փոխեցեր: Չի դու ես մարդկան արարիչ եւ կենաց պարգեւատու, կարօտութեան լցուցիչ եւ օրինաց տուիչ, եւ որոց պահենն զնոսին՝ վարձահատոյց, եւ որոց զանցանենն՝ վրէժխնդիր. որ զմեծ ջրհեղեղն ածեր ի վերայ աշխարհի վասն բազմանալոյ ամպարշտոյցն, եւ զարդարն զԱոյ ազատեցեր ի ջրհեղեղէ տապանաւ՝ ութ ոգովք, լինել վախճան կատարածի կորուսելոցն՝ եւ սկիզբն հանդերձելոցն. որ հուր ահադին ի վերայ Առդոմական հինգ քաղաքացն վառեցեր, եւ զերկիրն պողարեր եղիր յաղտաղտինս առ չարութեան բնակչաց նոցա, եւ զուրբն զՂովտ յափշտակեցեր ի միջոյ հրոյն: Վու ես՝ որ զԱբրահամ ապրեցուցեր ի նախնեացն ամպարշտութենէ, եւ աշխարհի ժառանգ կացուցեր, եւ ցուցեր նմա զքո Վրիստոնն. որ զԱբելիքիսեդելի՝ քահանայապետ պաշտաման քո ընտրեցեր. որ զբազմամարտիկ զԺառայն քո զԱնուվք ի վերայ սկզբնաչար օձին յաղթող ցուցեր. որ զԱհակ արարեր որդի աւետեաց. որ զԱնուվք հայր երկոտասան ուստերաց եւ զզաւակ նորա արարեր ի բազմութիւն, եւ ածեր մեծեր Ագգիպտոս ոգիս եւթանասուն եւ հինգ: Վու, Տէր, զԱնուվք չարարեր անտես, այլ վարձս ընդ զգաստութեանն վասն քո՝ ետուր իշխել Ագգիպտացոցն: Վու, Տէր, զԱբրայեցիսն չարչարեալս Ագգիպտացոցն՝ վասն առ հարսն աւետեաց ոչ անտես արարեր, այլ փրկեցեր զնոսա՝ տանջելով զԱգգիպտացիսն: Իբրեւ ապականեցին մարդիկ զօրէնս զքնածինս, եւ զարարածս մերթ ինքնակացս համարեցան եւ մերթ առաւել քան զարժանն ի պատիւ առին եւ քեզ ամենեցունցն Աստուծոյ հաւասարեցուցին, ոչ թողեր մոլորել, այլ ածեր ի մէջ զուրբ պաշտօնեայն քո զԱնուվքս. նովա առ ի յօգնականութիւն բնածին օրինացն զգրոյն օրէնսն ետուր, եւ զարարածս արարեալ ցուցեր թէ քո գործ է. մերժեցեր վտարեցեր զբազմաստուածութեան մոլորութիւնն: Չհարոն եւ զնորին զարմ եւ զաւակ քահանայական պատուով փառաւորեցեր. զԱբրայեցիսն որ մեղան՝ պատժեցեր. իբրեւ դարձան՝ ընկալար: ՉԱգգիպտացիսն տասնհարուածեան պատուհասիւ խոշտան-

գեցեր. զճով բաժանեալ՝ անցուցեր զխարայելացիսն. որ զհետն մտեալ էին նոցա զլագիպտացիսն ընկղմեալս սատակեցեր. փայտիւ զդառն ջուրսն ի քաղցրութիւն փոխեցեր. յապառաժ վիմէ ջուր բխեցեր. տեղացեր մանանայ յերկնից կերակուր, յօդոց զլորամարգին. սիւն հրոյ ի գիշերի առ ի լուսաւորութիւն, եւ սիւն ամպոյ ի տուէ առ ի շուք հովոյ. զՆեսու ցուցեր զօրափար, զեւթն ազգս Վանանացւոցն նովաւ ջնջեցեր. զՆորբանան բաժանեցեր, զգետսն Նթամայ ցամաքեցուցեր. պարիսպս առանց մենքենայից եւ ձեռին մարդոյ՝ կործանեցեր: Վասն այսր ամենայնի փառք քեզ, Տէր ամենակալ: Վեզ երկիր պագանեն անհամար զօրք հրեշտակաց,¹ հրեշտակապետաց, աթոռոց, տէրութեանց, պետութեանց, իշխանութեանց, զօրութեանց, զօրաց, յաւիտեանց (յաւիտենականաց), Վերովքէք եւ վեցթեւեան Սերովբէք՝ որք երկու թեւովքն ծածկեն զոտս եւ երկու թեւովքն զգլուխս եւ երկու թեւովքն թռչին, (Նս. Օ. 2.) եւ ասեն հանդերձ հազարօք հազարաց հրեշտակապետաց եւ բիւրուք բիւրուց հրեշտակաց (Վան. 1: 10.) որք անհանգիստ եւ առանց լսելոյ գոչեն.

Եւ ամենայն ժողովուրդն միանգամայն ասացէ.

Սուրբ, սուրբ, սուրբ Տէր Սարաւովթ. լի են երկինք եւ երկիր փառօք նորա. օրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Եւ քահանայապետն ասացէ զայնր զկնի:

Չի սուրբ ես ճշմարտապէս եւ ամենասուրբ, բարձրեալ եւ առաւել բարձրացեալ յաւիտեանս. սուրբ է Միածին քո Արդի Տէր մեր եւ Մատուած Յիսուս Վրիստոս՝ որ առ ամենայն ինչ սպասաւոր եղեւ քեզ Մատուծոյ իւրում եւ շօր յազգիազգի ի գործ արարչութեան եւ ի պէսպէսն տեսչութիւն, ոչ արար անտես զազգ մարդկան զկորուսեալ, այլ յետ բնականն օրինաց, յետ օրինականն թելադրութեան, յետ մարգարէական յանդիմանութեանց եւ հրեշտակացն վերակացութեանց, իրրեւ ապականեցին հանդերձ եղելովք օրինօք եւ զքնածինն, եւ մերժեցին յուշոյ յիշատակաց ի բաց զջնհեղին, զհրայրեացսն եւ զլագիպտացւոց զհարուածսն, զկոտորած Պաղեստինացւոցն, եւ ամենեքին այնուհետեւ կորնչելոց էին, հաճոյ թուեցաւ նմա, քո կամօք, մարդոյն արարչի լինել մարդ, օրէնսդրին՝ ընդ օրինօք, քահանայապետին լինել պատարագ, հովուին՝ ոչխար. եւ աժ մեզ ի հաճութիւն զիւր զՄատուած եւ զայր եւ հաշտեցոյց ընդ աշխարհի, եւ ապրեցոյց զամենեսին ի բարկութենէ ի վերայ հասելոյ, եղեալ ի կնոջէ, եղեալ ի մարմնի Մատուածն Բան, Արդին սիրելի, անդրանիկ ամենայն արարածոց, ըստ մարգարէութեանցն՝ որ վասն նորա ի

¹ Հոս ծանօթ. է սրբ. ֆիթրայի. — Secunda manu, quasi erasa alia scriptura, additar, Σὲ προσκυνεῖ ὁ παράκλητος, et pergitt insolentissima

varietas: πρὸ δὲ πάντων ὁ ἅγιός σου παῖς Ἰησοῦς. ὁ Χριστὸς ὁ κύριος καὶ Θεὸς ἡμῶν, σοῦ δὲ ἀγγελος καὶ τῆς δυνάμεως ἀρχιστρατήγος, եւ այլն.

նմանէ կանխաւ ասացան, ի զաւակէ Ղաւթի եւ Արրաճամու եւ ի առճմէն Յուդայ, եւ եղեւ յարգանդի մօր կուսի այն՝ որ ստեղծն զամենայն ծնունդ, եւ մարմնացաւ անմարմինն, ծնեալն անժամանակ՝ ծնաւ ի ժամանակի, քաղաքավարեալ սրբութեամբ եւ ուսոյք խրատեաց օրինօք, զամենայն ցաւս եւ զամենայն հիւանդութիւն ի մարդկանէ փարատեցուցեալ եւ նշանս եւ արուեստս ի ժողովրդեան կատարեալ, կերակրոյ եւ ըմպելոյ եւ քնոյ հաւասարեալ որ կերակրէն զամենեսին՝ որոց կերակուր սխտոյ է, եւ ընու զամենայն կենդանի՝ հաճութեամբ. յայտնեաց զանուն քո որոց չէինն գիտակ, մերժեաց զտգիտութիւն, զաստուածպաշտութիւն արծարծեաց, զկամս քո ելից, զգործ՝ զոր ետուր նմա, կատարեաց. եւ իբրեւ զայս ամենայն ուղղեաց կատարեաց, ըմբռնեալ ի ձեռաց անօրինաց, սուտանուն քահանայից եւ քահանայսպետաց, մատնեալ յայնմանէ՝ որ չարութեամբն ախտանայր, եւ բազում ինչ չարչարեալ ի նոցանէ, եւ կրեալ զամենայն անարգութիւն, ներելով. մատնեալ Պիղատոսի դատաւորի, եւ զատեալ՝ որ դատաւորն է, եւ դատապարտեալ՝ որ փրկիչն է, ի խաչ բեւեռեցաւ անկրականն եւ մեռաւ անմահն ի բնէ, եւ թողեցաւ կենդանարարն, զի զկիրս չարչարանաց լուծցէ եւ ի մահուանէ զերծուցէ զայնոսիկ՝ վասն որոց եկն, եւ փակեցէ զկապոնս սասանայի եւ փրկեցէ զմարդիկ ի խաբէութենէ նորա. եւ յարեաւ ի մեռելոց յաւուր երրորդի, եւ զաւուրս քառասուն շրջեալ ընդ աշակերտան, ամբարձաւ յերկինս եւ նստաւ ընդ աջմէ քո Աստուծոյ եւ Հօր Իւրոյ:

ԺԴ. Ախշելով այսուհետեւ որ ինչ միտնգամ վասն մեր համբեր, գոհանամք զքէն, Աստուած ամենակալ, ոչ եթէ որչափ ինչ պարտիմք՝ այլ որչափ ինչ կարող եմք, եւ զնորին պատուէր կատարեմք. քանզի ի գիշերին՝ յորում մատնէր, առեալ հաց՝ սուրբ եւ անարատ ձեռօք իւրովք, եւ հայեցեալ ի վեր առ քեզ Աստուած իւր եւ Հայր, եւ բեկեալ՝ ետ աշակերտացն, եւ ասէ. Այս է խորհուրդ նորոց ուխտի (նորոց կտակարանաց). առէք ի սմանէ կերայք. Այս է մարմին իմ, որ վասն բազմաց բաշխի ի թողութիւն մեղաց: Սոյնպէս եւ զբաժակն խառնեալ ի գինւոյ եւ ի ջրոյ, եւ արբեալ՝ ետ ի նոսա եւ ասէ. Աբբէք ի դմանէ ամենեքեան. Այս է արիւն իմ, որ վասն բազմաց հեղեալ ի թողութիւն մեղաց: Չայդ արարէք առ իմոյ յիշատակի. զի քանիցս անգամ թէ ուտիցէք զհացս զայս եւ ըմպիցէք զբաժակս զայս, զմահ իմ պատմեցէք, մինչեւ եկից:

Ախշելով այսուհետեւ զչարչարանս նորա եւ զմահ եւ զյարութիւն ի մեռելոց եւ զմիւսանգամ յերկինս զբարձն եւ զհանդերձեալ զերկրորդ զալուստ նորա՝ յորժամ զայ փառօք եւ զօրութեամբ դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս եւ հատուցանել իւրաքանչիւր զգործս իւր, մատուցանեմք քեզ Խաղաղորիդ եւ Աստուծոյ, ըստ նորա հրամանին, զհացս զայս եւ զբաժակս,

զոհանալով զքէն նովաւ, զի արժանաւորս արարեր զմեզ կալ առաջի քո. եւ աղերսեմք զքեզ, որպէս զի հայեսցիս հաշա անամբ յընծայսս յայտոսիկ՝ որ եղեալ են առաջի քո, դու աննիսող¹ Մատուած. եւ հաճեսցիս ընդ սոսա ի պատիւ Վրիստոսի քոյ, եւ առաքեսցես զՀոգի քո սուրբ ի պատարագս² յայս, զքո զվկայ չարչարանաց Տեառն Ախտուսի, որպէս զի ցուցցէ զհացս մարմին Վրիստոսի քոյ եւ զբաժակս արիւն Վրիստոսի քոյ, զի ոլք ճաշակենն ի սմնէ՝ հաստատեսցին յաստուածպաշտութիւն, գտցեն մեղաց թողութիւն, ապրեսցին ի սատանայէ եւ ի մոլորութենէ նորա, լըցին Հոգւով սրբով, եղիցին արժանի Վրիստոսի քոյ, հասցեն կենացն յաւիտենից, քո ընդ նոսա հաղորդելով,* Տէր ամենակալ:

ԺԾ. Աւ եւս աղաչեմք զքեզ, Տէր, եւ վասն սրբոյ քոյ եկեղեցւոյ՝ որ ի ծագաց մինչեւ ի ծագս է, զոր ստացար պատուական արեամբ Վրիստոսի քո, որպէս զի պահեսցես զսա անշարժ եւ առանց ալեկոծութեան մինչեւ ի կատարած յաւիտենիս: Աւ վասն ամենայն եպիսկոպոսութեան՝ որ ուղիղ համառօտեն զբանն ճշմարտութեան:

Աւս աղերսեմք զքեզ եւ վասն իմոյ չքութեան³ որ մատուցանեմն, եւ վասն ամենայն քահանայութեան, վասն սարկաւազաց եւ ամենայն ուխտիս, զի զամենեսին իմասանացուցեալ լըցես Հոգւով սրբով:

Աւս աղաչեմք զքեզ, Տէր, վասն թագաւորին եւ իշխանաց⁴ (Մ. Տիմ. Բ. 2) եւ ամենայն զօրուն, զի խաղաղութեամբ կացցեն իրք մեր, որպէս զի հանդարտութեամբ եւ միամտութեամբ կեցեսալք զամենայն ժամանակս կենաց մերոց, փառաւոր արասցուք զքեզ Ախտուսիւ Վրիստոսիւ յուսով մերով:

Աւս մատուցանեմք քեզ եւ վասն ամենայն սրբոյ՝ որ ի յաւիտենից հաճոյ եղեն քեզ, նահապետաց, մարգարէից, արքարոց, առաքելոց, մարտիրոսաց, խոստովանողաց, եպիսկոպոսաց, երիցանց, սարկաւազաց, անագանոսաց, սաղմոսողոզաց, կուսանաց, այրեաց, ժողովրդականաց եւ ամենեցուն՝ զորոց դու ինքնին գիտես զանուանան:

Աւս մատուցանեմք քեզ եւ վասն ժողովրդեանս այսորիկ, զի ցուցցես զսա ի գովեստ Վրիստոսի քոյ՝ թագաւորութեան քահանայութիւն, ազգ սուրբ. (Մ. Պետր. Բ. 9.) վասն որ ի կուսութեան եւ ի ժուժկալութեան են, վասն այրեաց եկեղեցւոյ, վասն որք ի պարկեշտ հարսանիս իցեն եւ յորդեծնութիւնս, վասն մանկանց ժողովրդեան քոյ, որպէս զի մի զոք ի մէնջ ընդ խոտունս համարիցիս:

¹ Անկարօղ:
² Ի զոհս:
 Յոյն ընագիրը կ'ըսէ. οὐδ καταλλαγέντος αὐτοῖς, այրիսն քո ընդ նոսա հաշտելով.

ինչպէս ունի նաեւ Փիթրայի լատիներէնը՝ te illis reconciliato. ՀՐՏՐ.
³ Ա.Մ. Օրին. «տկարութեան»:
⁴ Որոց յիշխանութեան են:

Եւս աղերսեմք զքեզ եւ վասն քաղաքիս եւ որ ի սմայն բնակեալ են. վասն որք ի հիւանդութիւնս իցեն. վասն որ ի դառն ծառայութեան. վասն որք ի վտարանդիս¹ են. վասն որոց ինչք գրաւեալ են. վասն նաւելոց եւ ճանապարհորդաց, որպէս զի եղիցես ամենեցուն պաշտպան, օգնական եւ ընդունելի:

Եւս աղաչեմք զքեզ եւ վասն որ ատեանն զմեզ եւ հալածեն զմեզ վասն անուան քոյ. վասն որք արտաքոյն են եւ մոլորեալք, զի վարձուցես զնոսա ի լաւ անդր, եւ զստամտութիւն նոցա ցածուցես:

Եւս աղաչեմք զքեզ եւ վասն երախայից եկեղեցւոյ, եւ վասն ալեկոծելոց² յօտարէն, եւ որք յապաշխարութեան կան եղբարքն մեր, որպէս զի զնոսա կատարեսցես ի հաւատս եւ զնոսա սրբեսցես յազգեցութենէ չարին եւ զայլոցն զապաշխարութիւն ընկալիս եւ թողցես եւ նոցա եւ մեզ զյանցուածս մեր:

Եւս աղօթս առնեմք եւ վասն քաղցրախտունութեան օւրոց եւ պտղաբերութեան³ պտղոց, որպէս զի առանց նուազութեան վայելեալք ի բարութիւնսն որ ի քէն են, օրհնեսցուք զքեզ անդադար⁴ հանապազ, որ տաս կերակուր ամենայն մարմնոյ:

Եւս աղաչեմք զքեզ եւ վասն որք իրաւացիկ պատճառանօք հեռի են, որպէս զի զամենեսին զմեզ պահեսցես յաստուածպաշտութեան. ժողովեսցես յալքայութեան Վրիստոսի քոյ, Մստուծոյ ամենայն զգալի եւ մնաւոր բնութեան, թագաւորին մերոյ, անրիծս անարատս եւ անբամբասս. զի քեզ ամենայն փառք,⁵ պաշտօն եւ գոհացողութիւն, պատիւ եւ երկրպագութիւն, չօր եւ Արդւոյ եւ սրբոյ Հոգւոյն եւ այժմ եւ միշտ եւ յանսպառ եւ յանվախճան յաւիտեանս յաւիտենից:

Եւ ամենայն ժողովուրդն ասասցէ. Ամէն:

ԺՁ. Եւ եպիսկոպոսն ասասցէ. Խաղաղութիւն Մստուծոյ եղիցի ընդ ամենեսին ընդ ձեզ:

Եւ ամենայն ժողովուրդն ասասցէ. Եւ ընդ հոգւոյդ քում:

Եւ սարկաւազն ասասցէ միւսանգամ քարոզելով:

Եւ եւս աղաչեսցուք զՄստուած Վրիստոսիւ նորա վասն ընծայիս մատուցելոյ Տեառն Մստուծոյ, որպէս զի բարերարն Մստուած ընկալցի զսա միջնորդութեամբ Վրիստոսի իւրոյ յիւր յերկնաւոր սեղանն ի հոա անուշից:

Վասն եկեղեցւոյս այսորիկ եւ ժողովրդեանս աղաչեսցուք, վասն ամենայն եպիսկոպոսութեան, համօրէն քահանայութեան, բոլոր ի Վրիստոս սար-

¹ Եւքորոս:
² Հարուածելոց:
³ Քաղաքութեան:
⁴ Անհանգիստ:

⁵ Փիթրո՝ ή δόξα σοι και ευχαριστία, και δια ος και μετα ος αυτου τιμη, προσκυνησις, εν αγιω πνεύματι. Աւստիկ. Օր. 2:

կաւազութեան եւ սպասաւորութեան, ամենայն իսկ լրման եկեղեցւոյ աղաչեացուք, որպէս զի զամենեսեան պահեսցէ եւ պահապան լիցի նոցա Տէրն:

Վասն թագաւորաց աղաչեացուք, զի խաղաղութեամբ կացցեն մեր իրք, որպէս զի զհանգստեան եւ զհանկարտութեան կեանս կեցցուք ամենայն աստուածպաշտութեամբ եւ պարկեշտութեամբ:

Չսուրբ մարտիրոսան յիշեացուք, որպէս զի նոցին նահատակութեան հաղորդել արժանի եղիցուք:

Վասն որք հաւատովն հանգեան:

Վասն քաղցրախառն օտոց եւ հասանելոյ պտղոց աղաչեացուք:

Վասն լուսաւորելոցն աղաչեացուք, որպէս զի եղիցին հաստատունք ի հաւատս:

Ամենեքեան ի միմեանց վերայ յաղթս կացցուք:

Յարո զմեզ, Աստուած, շնորհօք քո:

Յարուցեալք Աստուծոյ զանձինս Վրիստոսիւ նորա յանձն արասցուք:

ԺԷ. Եւ եպիսկոպոսն ասացէ:

Աստուած մեծ եւ մեծանուն, մեծ խորհրդով եւ հզօր գործովք, (Նշրեմ. 1Ղ. 19.) Աստուած եւ Հայր սրբոյ Արդոյ քոյ Յիսուսի Փրկչին մերոյ, նայեաց ի մեզ եւ ի հօտս քո՝ զոր նովաւ ընտրեցեր ի փառս անուան քոյ, եւ սրբեալ զմեր մարմինս եւ զշունչ՝ արժանաւորս արա մաքրեալս յամենայն պղծութենէ մարմնոյ եւ հոգւոյ (Բ. Ղոր. 12. 1) յառաջիկայ բարութիւնսդ վայելել. եւ մի զոր անարժան համարիցիս, այլ լեր մեր օգնական, պաշտպան եւ հովանի Վրիստոսիւ քով, ընդ որում քեզ փառք, պատիւ, օրհնութիւն, փառաբանութիւն, գոհացողութիւն եւ սրբոյ Հոգւոյն յաւիտեանս. Ամէն:

ԺԸ. Եւ յետ ամենեցուն ասելոյ Ամէն՝ ասացէ սարկաւազն.

Նայեացուք զգուշութեամբ. (պռոսխոմէն. πρὸς χαλκην).

Եւ եպիսկոպոսն քարբատեցի առ ժողովուրդն այսպէս:

Արբութիւնք սրբոց:

Եւ պատասխանի տացէ ժողովուրդն:

Միայն սուրբ, միայն Տէր, միայն Յիսուս Վրիստոս,¹ ի փառս Աստուծոյ Հօր, օրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Փառք ի բարձունս Աստուծոյ եւ յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն:

Ովսաննա Արդոյ Վաւթի, օրհնեալ որ զայն յանուն Տեառն, Աստուած մեր եւ Տէր, եւ երեւեցաւ մեզ: Ովսաննա ի բարձունս:

¹ Մի սուրբ, 4 Տէր, 4 Յիսուս քրիստոս:

ժԹ. Եւ յետ այտորիկ ճաշակեացէ եպիսկոպոսն, ապա երիցունքն եւ սարկաւազունք եւ զրակարդացք եւ սաղմոսողոզք եւ ճգնսուորք, եւ ի կանանց՝ կանայք սարկաւազք եւ կուսանք եւ այրիք, ապա մանկտին եւ ապա ամենայն իսկ ժողովուրդն ըստ կարգի եւ պարկեշտութեամբ եւ երկիւղածութեամբ առանց աղմկոյ:

Եւ եպիսկոպոսն տացէ զպատարագն, եւ ասացէ. **Մարմին Վրիստոսի:** Եւ որ ընդունին՝ ասացէ. **Ամէն:**

Իսկ սարկաւազն կայցի զբաժակն, եւ ի տալն իբրում՝ ասացէ. **Արիւն Վրիստոսի, բաժակ կենաց:**

Եւ որ ըմպէն՝ ասացէ. **Ամէն:**

Եւ սաղմոս ասացի երեսներորդ երրորդ՝ ի հաղորդել այլոցն ամենեցուն: Եւ յորժամ՝ ամենեքին հաղորդին արք եւ կանայք, առեալ սարկաւազացն զմնացորդսն՝ բերցեն ի ներքս ի սարկաւազանոցն:

Ի. Եւ ի կատարել սաղմոսողոզին ասացէ սարկաւազն.

Հաղորդեալք պատուական մարմնոյ եւ պատուական արեանն Վրիստոսի, գոհասցուք զնմանէն՝ որ արժանի արար զմեզ հաղորդել սրբոց իւրոց խորհրդոց, եւ աղաչեսցուք՝ մի ի դասապարտութիւն (Ա. Կոր. ԺԼ. 29.) այլ ի փրկութիւն մեզ լինել, յօգտակարութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ, ի պահպանութիւն աստուածպաշտութեան, ի թողութիւն մեղաց, ի կեանն յաւիտենին՝ որ զայլոց է:

Յոսն կացցուք:

Հնորհօքն Վրիստոսի՝ զանձինս Աստուծոյ եւ Վրիստոսի նորա յանձն արասցուք:

ԻԱ. Եւ եպիսկոպոսն զոհասցի:

Տէր Աստուած ամենակալ, Հայր Վրիստոսի քոյ օրհնելոյ Արդւոյ, որ լսես այնոցիկ՝ ոյք ուղղութեամբ կարդան առ քեզ, որ եւ զուելոցն գիտես զինդիրս. գոհանամք զքէն, զի արժանաւորս արարեր զմեզ հաղորդել սրբոց քոյ խորհրդոց, զոր շնորհեցեր մեզ ի կատարումն գիտութեան բարւոք ի մէնջ ծանուցելոյ, ի պահպանութիւն աստուածպաշտութեան, ի թողութիւն յանցանաց, զի անուն Վրիստոսի քոյ կոչեցեալ է ի վերայ մեր եւ քեզ եմք անկ, որ մեկնեցեր զմեզ յամպարշտացն հաղորդութենէ, միացո զմեզ ընդ այնոսիկ՝ որ քեզն նուիրին, հասատեա զմեզ ի ճմարտութեան դալստեամբ Հոգւոյն սրբոյ. զանգիտացեալսն յայտնեա, զպակասեալսն ած ի լրումն, զծանուցեալսն զօրացո. զքահանայս պահեա անբիծս ի քում՝ պաշտամանն, զթաղաւորս պահեա ի խաղաղութեան. զօլս քաղցրախառն, զպտուղս՝ քաջաբերս, զաշխարհ հզօր սեպտութեամբ. զազգս որ կամին ընդ պատերազմ՝ ցածո՞. զմոլորեալսն դարձո. սուրբ արա զժողովուրդ քո. ոյք ի կուսութեան են՝ լեր պահասպան, ոյք յամուսնութեան են՝ պահեա ի հաւատս, ոյք ի ժուժկալու-

¹ ՍԼԺ. ԼԳ. Օրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ: | ² ՍԼԺ. ԿԷ. 32:

Թեան են՝ զօրացս, հաստ ի չափ զտղայսն, զնորոզ կասարեալսն հաստատեա, զերախայս ուստ խրտաեղով՝ եւ խորհրդականութեան արժանի արա, եւ զմեզ զամենեսին ժողովեա յերկնից արքայութիւնն Վրիստոսիւ Հիսուսիւ Տերամբ մերով, ընդ որում քեզ փառք, պատիւ եւ պաշտօն, եւ սրբոյ Հոգւոյն յաւիտեանս. ամէն:

ԻԲ. Եւ սարկաւագն ասացէ.

Աստուծոյ, Վրիստոսիւ նորա, խոնարհեցարուք եւ օրհնեսջէք:

Եւ եպիսկոպոսն արասցէ ի վերայ նոցա աղօթս, եւ ասացէ.

Աստուած ամենակալ, որ ճշմարտիւ Աստուածդ ես եւ առանց համեմատութեան, որ ամենայն ուրեք ես եւ ամենայնի մերձ ես, եւ ոչ ի միում իմիք կա իբրեւ ի նմին բովանդակեալ, որ տեղեօք ոչ սահմանիս, որ ժամանակօք ոչ հնանաս, որ յաւիտենիւք ոչ անցանես, որ բանիւք ոչ հրապուրիս, որ չես ընդ ծննդեամբ, որ չես նիալ ի պահանջութենէ, որ դեր ի վերոյ ես ապականութեան, որ փոփոխման չես ընդունիլ, որ բնութեամբ առանց այլ այլելոյ ես, որ բնակեալք ես ի լոյս անմատոց (Ա. Տիմ. Գ. 16), որ ի բնէ անտես ես, որ ճանաչիս յամենայն բանաւոր բնութեանց՝ որք բարեղք մտօք ինչպիսն զքեզ, Աստուած Խարայէլի՝ որ ճշմարտիւն տեսանէ, ժողովուրդեան քոյ՝ որ ի Վրիստոս հաւասայ. լուր ինձ հաշտութեամբ վասն անուան քոյ, եւ օրհնեա զոսս՝ որք խոնարհեցուցին քեզ զպարանոցս իւրեանց, եւ տուր սոցա զինչորուածս սրտից սոցա զօգտակարսն, եւ մի զոք ի սոցանէ առնիցես ընկեցիկ¹ յարքայութենէ քումմէ, այլ սրբեա զոսս. ամրացո, պատսպարեցո, ընկալ, յօտարէն փրկեա եւ յամենայն թշնամոյ. զտունս նոցա պահեա, զմուսս սոցա եւ զելս ամրացո. զի քեզ փառք,² գովութիւն, մեծ վայելչութիւն, պաշտօն, երկրպագութիւն, եւ քում Արդոյի Հիսուսի, Վրիստոսի քում Տեառն մերում եւ Աստուծոյ եւ Թագաւորի, եւ սրբոյ Հոգւոյն, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

ԻԳ. Եւ սարկաւագն ասացէ. Արձակեսցուք խաղաղութեամբ:

Զայս վասն խորհրդական պաշտաման կարգեցար միւր առաքեալք ձեզ եպիսկոպոսացդ եւ երիցանց եւ սարկաւագաց:^{3*}

¹ Խոնարհ: ² Փիթրոս՝ Καὶ μετὰ οὐ καὶ διὰ οὐ (iterum Vatic. 2, qui pergit) τῷ παιδί σου Ι. Χρ. τῷ Κ. ἤμ. καὶ βασιλεῖ (Θεῶ ὀμῖσσο) δι' οὐ σοι ἐποφείλεται παρὰ πάσης λογικῆς καὶ ἁγίας φύσεως ἢ ἐπάξιος εὐχαριστία ἐν ἁγίῳ πνεύματι. Hic multa per malam enjusdam ariani fraudem violari res per se clamat. ³ Ասկէ ետքը Երեկոյեան Աղթթին Բջ

(Գլ. 36.) Եղիսիպոսը կ'ըսէ. 'Ο ἀναρχος Θεός καὶ ἀτελετήτος, ὁ τῶν ὄλων ποιητῆς διὰ Χριστοῦ καὶ κηδεμῶν, πρὸ δὲ πάντων αὐτοῦ Θεός καὶ Πατῆρ, ὁ τοῦ Πνεύματος Κυρίου, καὶ τῶν νοητῶν καὶ αἰσθητῶν βασιλεύς. * Եակոբու անուամբ պատարագաց վրայ յետոյ առիթ պիտի ըլլայ Խօսելու, նոն կը տեսնենք նաեւ ուրիշ պատարագի մը յայնրէն Թարգմանութիւնը: ՀՏՏՐ.

Առ ուսումն քիչ կարեւոր չըլլալուն՝ Առաքելական Սահմանադրութեանց Բ. գլխին մէջ (Գլ. 57. ըստ Փիթրա) եղածն ալ կը յարենք հոս այսպէս:

Գ.

Ա Ռ Ա Ք Ե Լ Ա Կ Ա Ն Ս Ա Հ Մ Ա Ն Ա Գ Ի Ռ Ի Թ Ե Ա Ն Ց Բ. Գ Բ Ք Ի Ն Ը

(Գլ. Ժ՛. տպգր. Փիթրա. 1864, էրես 203.)

Յորժամ ժողովեցես (եպիսկոպոսդ) զեկեղեցին Աստուծոյ, իբրեւ առաջնորդ մեծի իրիք նաւու՝ բազում իմաստութեամբ հրաման տացես կատարել ժողովոցն, ազի առնելով սարկաւազացն իբրեւ նաւավարաց՝ սահմանել տեղիս եղբարցն իբրեւ նաւամտից՝ բազում հոգաբարձութեամբ եւ պսկեշտութեամբ:

Եւ նախ, տաճարն լիցի երկայնաձեւ ընդ արեւելս, եւ ունիցի յերկուց կողմանց՝ կահուց տունս կամ սրկապանս՝ ընդ արեւելս, եւ նաւու նման իցէ: Ապցէ ի միջի աթոռ եպիսկոպոսին, եւ յաջմէ եւ յահեկէ նորա նստցի քահանայութիւնն, եւ սարկաւազունք առնիժեր կացցեն զգաստք եւ թեթեւ զգեցեալք, զի նմանն նաւազայ եւ որոց թիավարն: Սովին տեսչութեամբ ի մեւս կողման նստուցին ժողովրդականքն ամենայն հանդարտութեամբ եւ կարգաւ, եւ կանայք եւս մեկուսի նստուցին լուռ եւ լի կալով: Ի միջի անդ զրահարդացն ի բարձու ուրեք տեղոջ կացեալ ընթերցցի զգիրսն Սովսիսի, եւ զՅեսուայ՝ Նաւեայ, զՎաստաւորացն եւ զԿազաւորաց, զՄնացորդացն եւ զգարձին այսրէն, հանդերձ սոքիմք զՅորայն եւ զՍողոմոնի զգիրսն եւ զվեշտասան մարգարէիցն: Իբրեւ երկու ընթերցուածք կատարեսցին, այլ ոք զՎաւթի երգսն սաղմոսեցէ, եւ ժողովուրդն զծայրս ստիքսացն կցեսցէ սաղմոսելով: Յետ այսորիկ մեր Գործք ընթերցցին եւ Թուղթքն Պաւղոսի գործակցին մերոյ՝ զորս առաքեաց եկեղեցեացն ըստ ազգեցութեան Հոգւոյն սրբոյ: Եւ յետ այսր ամենայնի սարկաւազ կամ երէց ընթերցցի զԱւետարանսն՝ զորս եւ Մատթէոս եւ Յովհաննէս աւանդեցաք ձեզ, եւ զորս գործակիցք Պաւղոսի ընկալեալ թողին ձեզ՝ Ղուկաս եւ Մարկոս. եւ յորժամ յընթեռնուլ իցէ աւետարանն, ամենայն երիցունք եւ սարկաւազունք եւ ժողովուրդն համօրէն յոտն կացցեն բազում հանդարտութեամբ. զի գրեալ իսկ է. Եւեա եւ յուր, Խորայէլ. եւ դարձեալ՝ թէ Խսկ զու յոտն կաց եւ ունկն գիր նմին:

Եւ զվնի խրատեսցեն մխիթարելով երիցունք զժողովուրդն, մէն մի ի նոցանէ, այլ մի ամենեքեան, եւ յետ ամենեցուն եպիսկոպոսն՝ որ նաւապետի նմանէ:

Ապցցեն զոնսպանք ի մոլտս արանցն պահել զչրունսն, եւ սարկաւազունք ի մոլտս կանանց ըստ օրինակի առաջապահաց նաւորդացն, քանզի եւ

ի վրան ժամուն¹ նոյն կարգ պահէր եւ ի տաճարին Մատուծոյ: Իսկ եթէ գտցի որ նստեալ ի տեղւոջ որ ոչ նմա անկ իցէ՝ կշտամբեցի ի սարկաւազէն իբրեւ յառաջնորդէ նաւու, եւ տարցի ի սեղին որ նմա պատշաճ իցէ. քանզի ոչ եթէ նաւի միայն՝ այլ եւ գաւթի ոչխարաց նմանէ եկեղեցի: Չի զորօրինակ հովիւք զիւրաքանչիւր յանասնոցն, զայծեացն եւ զօրեաց, ըստ ազգի եւ ըստ հասակի զետեղեցն, եւ անձնիւր ի նոցանէ նմանին ի նմանին դիմէ. նոյնպէս եւ յեկեղեցւոջ երիտասարդք առանձինն նստցին, եթէ կայցէ տեղի, ապա թէ ոչ՝ կայցեն կանգուն. իսկ յառաջադէմքն հասակաւ նստուցին ի կարգին: Իսկ զմանկտին առ իւրեանս առցեն նոցին հարք եւ մարք՝ կացեալ յոտս: Իարձեալ եւ մանկամարդք առանձինն, եթէ կայ տեղի, ապա թէ ոչ՝ կայցեն յառաջոյ՞ կանանցն. ամուսնաւորք եւ որք յորդեծնութեան՝ առանձինն կայցեն. կուսանք եւ այրիք եւ պառաւունք յառաջոյ քան զամենայն կանայս կայցեն կամ նստցին: Իսկ տեղեացն տեսուչ սարկաւազն կայցէ, զի իւրաքանչիւր որ ի մտեղոցն յանձնիւր տեղիս երթիցեն, եւ մի անդէն առ դրամքն ի մուտն նստիցին: Եւ նոյնպէս դիտեցէ սարկաւազն զժողովուրդն՝ զի մի լիցի ումեք շնջել կամ նիրհել կամ ծիծաղել կամ ակնարկել. զի յեկեղեցւոջ պարտ եւ պատշաճ է իմաստութեամբ եւ զգաստութեամբ եւ արթնութեամբ կալ ձգտեալ զլսելիս առ բանն Տեառն:

Եւ յետ այսորիկ միաբան յարուցեալք ամենեքին, եւ ընդ արեւելս նայելով, յետ երախայիցն եւ ապաշխարողաց արտաքս ելանելոյ, մատուցեն աղօթս առ Մատուած՝ որ նստին յերկինս երկնից ընդ արեւելս, (Սղմ. ԿԲ. 34.) յիշելով եւ զհին բնակութիւնն զբախտին ընդ արեւելս՝ ուստի առաջին մարդն անաստեղով հրամանին՝ հրապուրեալ օձին խրատու՝ ի բաց մերժեցաւ:

Իսկ յետ աղօթիցն կէսք ի սարկաւազացն բերելոյ նուիրաց Վահագնութեանն ուշ ունիցին, սպասաւորելով մարմնոյ Տեառն երկիւղել, եւ այլք շրջելով դիտեցեն զամբոխն, եւ ի հանդարտութեան կայցին զնոսա:

Եւ ասացէ՛ որ առնթեր քահանայապետին կայցէ սարկաւազն՝ ցժողովուրդն. Մի որ հակառակ ուրուք. մի որ կեղծաւորութեամբ: Եւս եւ ողջոյն տացեն միմեանց՝ արք արանց եւ կանայք կանանց՝ զհամբոյրն որ ի Տէր է. այլ մի որ նենգութեամբ, որպէս Յուդաս զՏէրն համբուրիւ մատնեաց:

Եւ յետ այսորիկ աղօթս մատուցէ սարկաւազն վասն ամենայն եկեղեցւոյ եւ համօրէն աշխարհի եւ որ ի նմին կողմանք եւ վիճակք, վասն քահանայից եւ իշխանաց, վասն քահանայապետին եւ թագաւորին, համօրէն խաղաղութեան:

Եւ յետ այնորիկ եպիսկոպոսն աղօթս առնելով ի վերայ ժողովուրդեանն վասն խաղաղութեան, օրհնեցէ զնա, որպէս եւ Սովսէսն հրաման ետ քա-

¹ Ի խորանին վկայութեան: | ² Դէմ յանդիման:

Հանայիցն օրհնել զժողովուրդն այսու բանիւք. (Օրհնեցէ զքեզ Տէր եւ պահեսցէ զքեզ. երեւեցուցէ զերեսս իւր ի քեզ, եւ սացէ քեզ խաղաղութիւն. (Թուոց, Օ. 24:) Արդ աղօթս արասցէ եւ եպիսկոպոսն, եւ ասասցէ. Այցո զժողովուրդ քո, Տէր, եւ օրհնեա զժառանգութիւն քո՝ զոր ստացար եւ արարեր սեպհական՝ պատուական արեամբ Վրիստոսի քոյ, եւ կոչեցեր թագաւորութեան քահանայութիւն եւ ազգ սուրբ:

Յետ այսր ամենայնի կղեցի զԵնուսն (Թստա)՝ յոտն կալով ամենայն ժողովրդեանն եւ աղօթս մատուցանելով Հանդարտութեամբ:

Աւ յորժամ մատուցի, հաղորդեսցի իւրաքանչիւր դաս ուրոյն՝ տէրուհական պատուական մարմնոյն եւ պատուական արեանն կարգաւ՝ համեստս եւ բարեպաշտութեամբ իբրեւ առ մարմին թագաւորի մատուցեալք, եւ կանայք ծածկեալ ունելով զգլուխս՝ որպէս վայելէն իսկ կանայց կարգի՝ այնպէս մատիցեն: Սակայն պահեսցին դուքն, զի մի դք անհաւաս ի ներքս մտցէ կամ անմաքուր:¹

Ահաւասիկ աս երկու առաջին համբաւաւոր Սահմանադրութեանց առաջին պատարագը՝ որն որ շատ անգամ Կղեմեան (Clementina) ալ կ'ըսուի, վասն զի Առաքելոց Սահմանադրութեանց գիրքն՝ իբրեւ ի ձեռն Կղեմայ (Հռոմայեցոյ, աշակերտին Պօղոսի եւ յաջորդին Պետրոսի) տրուած՝ վերնագրուած է: Մենք կը կարծենք որ աս պատարագը լաւագոյն եւ փառաւորագոյն պէտք էինք ունենալ քան զոր հիւսայ ունինք. վասն զի՝ ճշմարիտն ըսելով՝ փոփոխութիւն կրած կը կարծենք. սկզբնականն աւարտս եկած չենք համարիր, այլ ընդմիջարկեալ (interpolé) քիչ շատ:

Շատ անգամ յիշուած «Առաքելոց Սահմանադրութիւնք», ըսուած գիրքը, որ բաւական քանակութիւն ունի, որ եւ մեր ոչ նորերուն եւ ոչ հիներուն ծանօթ եղած է, մի միայն «Առաքելոց Կանոնք», էն ի զսո՝ որոնք աս գրքէն սարգէն 5^{րդ} դարուն հանուած էին, հաւանականաբար 6^{րդ} դարուն հայերէն թարգմանուած ըլլալով՝ իմաստասիրին հաւաքման մէջ մտած են. ասկէ զատ անոր մէկ հետքը երեւան ելած չէ: Եռնաց մէջ բաւական հին է. 4^{րդ} դարուն մէջ երեւան կու գայ. Եւսեբիոս զասոնք, ինչպէս կրնայ կարծուիլ, կը յիշէ իբրեւ αἱ λεγομέναι διδαχαι, նոյնպէս ալ Աթանաս իբրեւ ἡ διδαχή τῶν ἀποστόλων ըսելով.* Եպիփանու քով աւելի որոշակի կ'երեւան իբրեւ αἱ τῶν ἀπο-

¹ Անկէք:
* շեղինակին ծանօթ չէր կենար ըլլալ նորնրս գտնուած գրութիւնն Αἰδαχή τῶν δώδεκα ἀποστόλων («Վարդապետութիւն ԺԲ Առաքելոց»), զոր նոյնպէս Ս. Հարր յաճախ կը յիշեն: Այս կորուսեալ գործը գտաւ յոյն մետրապոլիտն Նիկոմեդիոյ Պրիմնիոս եւ հրատարակեց. (Վ. Պոլիս 1883,) եւ մեծ աղմուկ հանեց թովանդակ Եւրոպիոյ մէջ բազմաթիւ քննութեանց ննթարկուելով. (միւս. ի միջի այլոց Osk. v. Gebhardt, Lehre der zwölf Apostel etc. Berlin 1884.) Ըստ ոմանց Ա դարէն է գրութիւնս եւ շարունակու-

թիւն Բառնարայ թղթին. ըստ այլոց Բ դարու կէսէն: Յամենայն դէպս ամենահին գրութիւններն մին է, որուն մէջ կայ նստելու պատարագի նկատմամբ շատ բան, բայց ի մասնաւորի Հաղորդութեան բաշխման մասն ընդարձակ, այնպէս որ գիտնականք արդէն ճշմարտեալ են վերականգնելու սոյն գրութեան հեղինակին ծանօթ պատարագը: Արդիւնքս այն եղած է՝ որ այն պատարագը բաւական տարբեր ցուցուցաւ: «Առաքելոց Սահմանադրութեանց» պատարագէն: Սակայն Փրոփսթ իւր նորագոյն գրութեան մէջ կը շանայ ջրել աս կարծիքը եւ հաստատել որ ազ-

στούλον διατάξεις, Կիբին սկիզբն ալ յիշելով «Տունկ յԱստուծոյ եկեղեցի», Վերջապէս Չեռագրաց մէջ անուն կը կրին διατάξεις կամ διαταγαί.

Թէ սսոնց յօրինողը Առաքեալ մը՝ կամ, ինչպէս հոն կ'ըսուի, բոլոր Առաքեալք չեն, իրենց պարունակածէն յայտնի է. եւ յիշեալ հայերէնը նոյնպէս ճանչցուեցաւ երեւան ելած ատենէն. Թէպէտ եւ՝ ինչպէս Աթանաս կ'ըսէ՝ քանի մը եկեղեցեաց մէջ կարդացուեր են:

Եկեղեցական դատաստանը հաւասար չէ: Գեղասիրոսի վճիռը կ'ըսէ Կանոնաց համար՝ Liber Canonum Apostolorum apocryphus. Յունաց Տրուղեան ժողովը կը սահմանէ. «Ութսուն եւ հինգ Կանոնք սրբոց Առաքելոց այժմ եւ առ յսպա հաստատուն եւ անշարժ մնացեն. բայց քանզի ի նոսին հրամայի մեզ եւ զՍահմանադրութիւնս նոցին Առաքելոց ղժողովեալսն ի Կղեմայ ընդունել՝ զորս հերեսիովտայքն վաղ իսկ անհարազատ յաւելուածովք՝ որք օտար են յեկեղեցոյ՝ խանգարեցին, եւ զյստակ պատկերի աստուածեղէն վարդապետութեան նսեմացոցին, պատշաճ համարեցաք զՍահմանադրութիւնս զայստիկ ի համարոյ Դրոց սրբոց ի բաց հանել.» (692ին:) Ըստ այսմ խօսած են Յունաց իրաւագէտք հետզհետէ:

Արեւմտեայց համար 16^ր դարուն ձեռագիրներէն հանուած տպագրուեցաւ, ետքէն լատին թարգմանութեամբ մէկտեղ. սսոնց մէջ նշանաւոր է Կոտեղերիոս (Cotelerius): Նորերս Կարլ. Փիթրա, բոլոր Եւրոպայի գրաստունները պտրտելէն ետքը՝ աւելի զգուշաւոր տպագրութիւն մը՝ անոնց եւ բազմաթիւ Վատիկանեան ձեռագրաց վրայէն յոյն եւ լատին թարգմանութեամբ հաննց ի հռոմ:

Բայց մեզի հիմայ պէտք չկայ սս գրքին բոլոր պարունակածին վրայ տարածուիլ. բաւական է մեզի վերջին Ութերորդը կամ երկու վերջինները՝ որոնք ըստ քննչաց ժամանակաւ ետքէն վրայ եկած կերեւան. ասորական թարգմանութիւնը դեռ զատնք ունեցած չէ. վերջին գիրքն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ հին աղօթամատոյց եւ մեր շատ անգամ յիշած պատարագը: Ասոնք բաւական են մեր ըսելիքին:

Արդ սս Ը. գրքին, գլ. 5. եպիսկոպոսի ձեռնարրութեան աղօթից նկատմամբ, ըստ այլեւայլ Օրինակաց, կրկին տարբեր ձեւեր ունինք: Նախ Անգղիական Barocciana մատեանն էր՝ որ մի միայն սս ձեւն ունէր՝ մէկալներէն տարբեր. հիմա Փիթրա երկրորդ մատեան մ'ալ գտաւ ի Վատիկան: Զատիկայ հնութեան քիչ ճանչողներէն ոմանք՝ ուրիշ Սահմանադրութեանց հասարակ Օրինակներուն մէջ գտնուած ձեւին համառօտութիւնը կը համարին անհմտաբար, զորոնք Uelzerius իրաւամբ կը հենգնէ. Թէպէտ Փիթրա վերջապէս կը դառնայ ճանչնալու թէ հարազատագոյնն է, եւ թէ երկարագոյնը յաւելուածներ ըլլալով ելած է:

Ահա սս անհամեմատ վեհ ճաշակ ունեցող աղօթքն ըստ Barocci. եւ Վատիկան. մատենից (Pitra, p. 50—51):

«Ո՛ր Աստուած եւ Հայր Տեառն մերոյ Ախուսի Վրիստոսի, Հայր ողորմութեանց եւ Աստուած ամենայն մխիթարութեան, որ ի բարձունս

գակից են երկուսն. (inbu Liturgie des vierten Jahrhunderts, § 85, p. 324—329.)

հանդուցեալ ես եւ զխոնարհս տեսանես,¹ որ ճանաչես² զամենայն մինչ չեւ լեալ:

Վու, որ տաս սահմանս եկեղեցւոյ բանիւ շնորհաց քոց, որ յառաջագոյն սահմանեցեր զազգ արդար ի սկզբանէ զսկսեալսն յԱրրահամէ, եւ քահանայս կացուցեր յայնժամ՝ սրբութիւն քո³ ոչ թողեր առանց պաշտամանի⁴ որ ի սկզբանց աշխարհի հաճոյ եղեն քեզ, յորս ընտրեցեր փառաւոր լինել:⁵

Եւ արդ հեղ զառ ի քէն զօրութիւն Հոգւոյ պետութեան քոյ՝ զոր ի ձեռն սիրելոյ Արդւոյ քոյ Հիսուսի Վրիստոսի պարգեւեցեր սրբոց քոց Առաքելոց, որ կանգնեցին զեկեղեցի ի տեղւոյ սրբութեան ի փառս եւ յօրհնութիւն անպակաս անուան քոյ, սրտագէտդ ամենայնի:

Տուր ի ծառայս քո յայս՝ զոր ընտրեցեր յեպիսկոպոսութիւն քո սուրբ եւ քահանայապետանալ քեզ անարատ, պաշտել⁶ ի զիշերի եւ ի տուրնջեան, եւ անպակաս հաճոյ լինել երեսաց քոց եւ մատուցանել քեզ զընծայս սրբոց եկեղեցւոյ քոյ:

Եւ Հոգւով քահանայապետականաւ ունել իշխանութիւն թողուլ զմեզ ըստ պատուիրանի քում, տալ ժառանգաւորս ըստ կարգի քում, արձակել զամենայն կապանս ըստ իշխանութեանն զոր ետուր Առաքելոց, եւ հաճոյ լինել քեզ հեղութեամբ եւ սուրբ սրտիւ:,,

Ասանկ հիանալի աղօթքը՝ ետքէն ձեռք մտնելով, հետեւեալ ձեւն ու ընդարձակութիւնն առած եւ այնպէս խոթում է Սահմանադրութեանց Ը. գրքին մէջ, ինչպէս առհասարակ Օրինակներն ունին:

Ձանց կ'ընենք յունարէնը՝ դնելով լատին թարգմանութիւնը՝ ինչպէս որ Փիթրա ունի: Փիթրա իւր գրոց ծանօթութեան մէջ (p. 50, ad l. 23) սա դիտողութիւնը գրած է. Jam nobilissimae invocationis duplicem formulam hinc et inde apposuimus, breviorē ex duobus codicibus Vaticano 3 et Barocciano haustam, prolixiorē ex aliis Codicibus, ne Barberiniano quidem excepto, et vulgatis libris.

Որ ետդ, Տէր Տէր Աստուած, միայնդ անծին (ἀγέννητος) եւ անթաղաւոր (ἀβασίλευτος), որ ետդ միշտ (ὁ ἀεὶ ὢν), եւ յառաջ քան զյաւիտեանս ունիս գոյութիւն, որ անկարօտ ես իմիք (ὁ παντὶ ἀνευδέτης), եւ որ քան զամենայն պատճառ եւ զինելութիւն (զձեռնդ) վերադոյն ես, որ միայն ճշմարիտ Աստուած, որ միայն իմաստուն, որ ետդ միայն բարձրեալ եւ բնութեամբ աներեւոյթ, որոյ գիտութիւն անսկիզբն (ἀναρχος), մի միայն

Qui es, Dominator Domine, Deus, omnipotens, solus ingenuitus ac dominator immunis; qui semper es, et ante saecula subsistis, qui sufficis omnemque causam, atque ortum superas; qui solus verus, solus sapiens, solus es altissimus; cuius nemo naturam vidit; cuius scientia, principii expers; qui solus bonus et cum nemine comparandus, qui omnia nosti antequam fiant, cui occulta cognita sunt,

¹ Հայիս ի խոնարհս.
² Գիտես:
³ Կամ՝ զօրութիւն քո.
— Բնագիրն է այսպէս. και ιερεις καταστήσας τότε αγίασμά σου μη καταλιπών αλειτούργητον.

Հայերէն լատագոյն է կարծենք կարդալ՝ «Ջուրբ յոռնթ իւն քո ոչ թողնաւ, եւն: ՀՐՏ.
⁴ Անպաշտօնեաց:
⁵ Կամ՝ փառաւորել:
⁶ Կամ՝ կատարել պաշտօն:

բարի եւ անհամեմատ (ἀσύγχετος), որ զամենայն տեսանես մինչեւ լեալ նոցա, որ զժածկեալս գիտես, որ անմատոյց ես, որ չունիս տէր, Աստուած եւ Հայր Միածնի Որդւոյ քոյ՝ Աստուծոյ եւ Փրկչին մերոյ, որ արարիչդ ես ամենայնի ի ձեռն նորա (նովաւ), որ տեսուչ եւ խնամակալ ես, ո՞վ Հայր գթութեանց եւ Աստուած ամենայն մխիթարութեան, որ ի բարձունս բնակեալ ես եւ հայրս ի խոնարհս:

Գու, որ տաս սահմանս եկեղեցւոյ մարմնաւոր գալստեամբ ֆրիստոսի քոյ՝ վկայութեամբ Մխիթարչին ի ձեռն Առաքելոց քոց եւ մեր շնորհիւ քով կացելոց եպիսկոպոսացս. որ յառաջագոյն սահմանեցեր ի սկզբանէ քահանայս ի վերակացութիւն ժողովրդեան քո, զԱբել յառաջինս, զԱբել եւ զՆոովս եւ զՆոովք եւ զՆոյ եւ զՄելքիսեդեկ եւ զԹոբ. որ ցուցեր զԱբրահամ եւ զայլ նահապետան հանդերձ հաւատարիմ պաշտօնէիք քովք Մովսիսի եւ Ահարոնի եւ Եղիազարաւ եւ Փենեհեսիւ, եւ ի նոցունց յառաջ մատուցեր իշխանս եւ քահանայս ի խորանին վկայութեան. որ զՄամուէլ ընտրեցեր քահանայ եւ մարգարէ. որ զարբութիւն քո ոչ թողեր անպաշտօնեայ եւ հաճեցար փառաւորել որովք ընտրեցերդ:

Ինքնին եւ արդ միջնորդութեամբ ֆրիստոսի քոյ հեղ ի ձեռն մեր զշնորհս Հոգւոյ պետութեան քոյ՝ որ սպասաւորէ սիրելւոյ Որդւոյ քոյ Յիսուսի ֆրիստոսի, որ պարգեւեցաւ կամօք քո յաւիտենական Հօրդ:

Տուր յանուն քո, սրտագէտ Աստուած, ծառայի քում այսմիկ զոր ընտրեցեր յեպիսկոպոսութիւն, հովուել զհօտ քո սուրբ եւ քահանայապետանալ քեզ, անարատ կատարելով պաշտօն ի գիշերի եւ ի տուրնջեան, եւ հաշտ առնելով զերեսս քո ժողովեացէ զթիւ փրկելոցն, եւ մատուցանել քեզ զընծայս սրբոյ եկեղեցւոյ քոյ:

Տուր նմա, Տէր ամենակալ, ֆրիստոսի քով զհաղորդութիւն Հոգւոյն սրբոյ՝ ունել իշխանութիւն թողոյ զմիզս ըստ պատուիրանի քում, տալ ժառանգաւորս ըստ կարգի քում, արձակել զամենայն կապանս ըստ իշխանութեանն՝ զոր ետուր Առաքելոց, եւ հաճոյ լինել քեզ հեղութեամբ եւ սուրբ սրտիւ առանց յանցանաց, անարատ եւ անբասիր:

Զի մատուցէ քեզ սուրբ եւ անարին պատարագ՝ զոր ֆրիստոսի կարգեցեր զխորհուրդս նորոց կաակարանաց ի հոտ անուշից ի ձեռն սրբոյ Որդւոյ քոյ Յիսուսի ֆրիստոսի

inaccessus, domino carens; Deus et Pater unigeniti Filii tui, Dei ac servatoris nostri, conditor universorum per ipsum, provisor, procurator, Pater misericordiarum et Deus totius consolationis, qui in altis habitas et humilia respicis.

Tu, qui dedisti regulas Ecclesiae per adventum in carne Christi tui, testante Paraclete per Apostolos tuos ac nos, qui gratia tua adstamus episcopi; qui ab initio constituisti sacerdotes, qui populo tuo praeessent, Abel in primis, Seth et Enos et Enoch et Noë et Melchisedech et Job; qui declarasti Abraham caeterosque Patriarchas cum fidelibus tuis Melchisedech Moyse et Aaron, Eleazar et Phinees; qui ex ipsis creasti principes et sacerdotes in tabernaculo testimonii; qui Samuelem elegisti in sacerdotem et prophetam, nec tuum sine ministro sanctuarium reliquisti; qui benedicis iis quos elegisti ad glorificandum.

Ipse nunc quoque, mediatore Christo tuo, per nos infunde virtutem moderato- ris tui Spiritus, qui ministratur dilecto Filio tuo Iesu Christo, quemque sanctis Apostolis, te volente qui aeternus Deus es, donavit.

Da in nomine tuo, cognitor cordis Deus, huic tuo famulo, quem elegisti in episcopatum, pascere sanctum tuum gregem et pontificis munere fungi, sine reprehensione die noctuque ministrantem, qui dum propitium facit vultum tuum, congreget numerum eorum qui salvi fiunt, et offerat tibi dona sanctae Ecclesiae tuae. Tribue illi, Dominator omnipotens per Christum tuum participationem Spiritus sancti, ut habeat potestatem remittendi peccata secundum mandatum tuum, conferendi ordines iuxta praeceptum tuum, sed et solvendi omne vinculum iuxta eam quam Apostolis tribuisti potestatem, ita demum tibi placendi in mansuetudine et mundo corde, ut sine culpa, sine labe, sine crimine, tibi purum offerat et incruentum sacrificium, quod per Christum instituisti, mysterium novi testamenti, in odorem suavitatis, per sanctum Filium tuum Iesum Christum Deum ac Salvatorem nostrum, per quem tibi gloria, honor et veneratio in sancto Spiritu, nunc et semper et in saecula saeculorum.

եւ Փրկչին մերոյ՝ որով քեզ փառք, պատիւ
եւ պաշտօն Հոգւով սրբով այժմ եւ միշտ
եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:

Et postquam ita oraverit, reliqui
sacerdotes respondeant: Amen. Atque
cum eis omnis populus.

Բանի մը յաջորդ աղօթքներ ալ, քահանայութեան եւ սարկաւազու-
թեան աղօթք, նոյն Լ. գրքին մէջ աս երկուութիւնն աւելի կամ պակաս ունին,
ինչպէս օրինակաց տարբերութիւնն առ Փիթրայի կը ցուցնէ:

Սակայն գիտե՛ք որ ան ձեռքն՝ որ զասոնք աս կերպարանաց բերած աս Լ.
գրքին ժողված է, դրած է Հոն մեր պատարագն ալ, ինչպէս ըսինք: Ալ արեւու
լուսոյն պէս պայծառ է՝ որ նոյն գործողութիւնը նմանապէս ասոր վրայ ալ կա-
տարուած է: Հոս ալ քիչ շատ ստորին ճաշակի բերուած է շատ բան. նոյն
ճոխացուցմունք, սուրբ Գրոց մթերքէն յաւելեալք, բազմաբանութիւնք, ճար-
տարմտութիւնք դպրոցականք, որոնցմով նախնական վեհութիւնն ու ազնուու-
թիւնը կորսուած է: Բայց — որն որ աւելի շոշափելի եւ նկարագրական է —
ինչպէս աղօթքներուն մէջ, նոյնպէս պատարագին մէջ վարդապետական երեւոյթ-
ներն են ծայրէ ծայր Արիոսեան խորամանկութիւն սիւռած, ոչ միամիտ կերպով
նախնիկիական պարզութեամբ, ինչպէս ոմանք կարծեցին մեկնել, այլ աշխա-
տուած ամբողջ դրութիւն մը ըստ Եւնովեան ոճոյ լիուրի 4^ր դարուն ընթացքին.
Նոյն իրենց բերդերը, ինչպէս Գրիգոր Նազիանզացի կ'ըսէ, ἄναρχος եւ ἀτένυτος
ամենայն սարգք, թէ յիշեալ աղօթքներուն եւ թէ պատարագին մէջ՝ որ կրնայ
սկզբնաբար Անտիոքայ մեծ եկեղեցւոյնն ըլլալ: Յոյնք, այս ինքն ի Տրուղոն ժող-
ված Հարք, ոչինչ ընդդէմ է որ չէ թէ տարտամ խորհրդածութեամբ, այլ ստոյգ
իրաց գիտութեամբ կ'ըսէին, ինչպէս տեսանք, թէ հերետիկոսայք Սահմանա-
դրութիւնները յաւելուածով խանգարեցին՝ պատարագն ալ անշուշտ հետն
իմանալով. անոր համար ալ (Կան. 33.) Հայոց անապակու պատարագելուն դէմ
չուզեցին զանիկայ կոչել. գոհ եղան ի գործածութեան եղած Բարսղե պատա-
րագին վկայութեամբը, որպէս զի զՅորդանան ի Մեռեալ ծովէ չառնուն: Ուստի
Արիոսէ մը, ի մասնաւորի Եւնովեանոսէ մը, իրենց գործածութեանը յարմար-
ցուած պատարագ կրնանք անուանել ոչ առանց հիման. Բարսղի քով կրնանք
բոլոր սկզբունքնին գտնել ան ատեններէն՝ ճշդիւ անոր համեմատ: Փիթրա՝ Ձե-
ւազիրներէն մէկուն կերպարանքը կը յիշէ իբրեւ ասանկներուն գործածու-
թիւնէն ելած:

Հիմայ, կը կարծենք, կրնանք Փրոփաղի հետ խօսքերնիս գոցել՝ որն որ,
ինչպէս լսեցինք, աս մեր պատարագը չէ թէ մինակ Ռգնատիոսի եւ Կղեմայ,
հապա անկէ անդին բուն առաքելական ատենները կը հանէ, բայց բուն իրեն
յինարան ըրած է զԵուստինոս, որուն քով «համաձայնութիւն մինչեւ ցրառ»
կը գտնէ շատ անգամ:

Սակայն ոչ միայն հոս աղօթքներն ան օժութիւնն ու վեհութիւնը չունին
զորն որ ան առաքելական ատենը կամ առաքելական արանց ատենն ունի, —
օրինակի համար՝ Պետրոսի ի Գործս աղօթքը, Կղեմայ թուղթ Ա., Պողոնկարպոսի
եւ մեր վերն յառաջ բերած ձեռնադրութեան աղօթքը, — հապա ան գլխաւոր
նեցուկը բաւական ջախջախ կ'երեւայ, ինչպէս Սահմանադրութեանց պատա-
րագն ու եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան աղօթքը Եուստինոսի հետ համեմա-
տողը կրնայ ստուգել:

Մեզի եթէ մնայ, ասոնցմով հարկ չենք տեսներ մեր պատարագը փիլիսոփոս վկային հանելու տանելու: Դիտենք որ Արիանոսը՝ առաջնոց, իմաստնոց փառաւոր հետեւող ըլլալ կը պարծէին, ինչպէս Բարսղի քով Նենովիոս (Պօպ ընդ Նենովեայ), եւ անշուշտ սիրով կը կարգային Յուստինոսի Աստուածխօսութիւնը, մանաւանդ անոր «Անձին Աստուած»ը, իրենց դրութեան սկզբնական եզրը հոն գտնելով: Ուստի քանի մը եզրներ ոչ պատարագէն՝ Յուստինոսիւ, այլ ընդ հակառակն շատ դիւրաւ եկած են անոր մասնաւոր աստութեանց մեր պատարագին նոր կերպարանք տուող ջերմեռանդին ձեռք ի պէտս աղանդոյն:

Ուրեմն զուր եւ անպատճառ չէր, այլ Արիանոսաց յանդնութեամբ սկսեալ՝ որ 4^ր դարուն պատարագամատոյցքն, ի մասնաւորի կապաղովկիոյ վեճակին մէջ, ի հարց խմբագրեցան՝ որոնք գլխաւորաբար սուրբ պատերազմ մը յանձն առած էին ասոնց չար ժրութեան դէմ:*

Դ.

Ն Ա Ն Ի Կ Ի Ա Կ Ա Ն Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ք

(Երից առաջին քրիստոնէական դարուց:)

Հետազոտութիւնը դժուարին՝ բայց ձեռք բերուած արգասիքը շատ յարգի ինդիր մը կը ներկայանայ սոյն վերնագրով, որուն վերջին տարիներս, բաւական հատորներ իսկ լեցրնելու չափ, քանիներ զբաղած են: Եթէ գոհ ըլլայինք՝ աս դարերուն պատարագին ընդհանուր գործածութիւնն ու գլխաւոր մասանց բարձր հնութիւնը, նաեւ առաքելականութիւնը, պապահովապէս նոյն իսկ ամենալուրջ գիտութեան օրինաց համաձայն երեւան ելած ցուցնելով, ստուգիլ չի պակսիր բան մը այս օրուան օրս այն գործողութիւնը լիովն կատարուած ըսելու: Նոյն ժամանակին եկեղեցական մատենագրութեանց մէջ աս նկատմամբ մնացած հետք եւ նշմարք առ այս բաւականէն աւելի են: Սակայն ասկէ աւելի բանի մը կը ձգնի գիտութիւնը: Ան ժամանակներուն պատարագին չէ թէ ստուերագրութիւնը՝ հապա նոյն իսկ բովանդակ մարմինը, յօդուք եւ խաղալեօք, կ'ուզէ առջեւ տեսնել, կ'ուզէ շօշափել: Որո՞նք ալ ցանկալի չէ՝ նոյն իսկ Իրենէոսի, Պողեկարպոսի, Յուստինոսի, Իգնատիոսի ձեռքն եղած կամ անոնց բերնէն հնչած պատարագի ձեւերը կարդալ կամ լսել, միայն թէ կարելի ըլլայ:

Որովհետեւ որոնց համար որ սահմանած է մեր գրութիւնը՝ անոնց այնչափ ծանօթ չեն աս նկատմամբ եղած շատ նոր երկասիրութիւնք, հարկ կ'ըլլայ քիչ մ'իրերը սկիզբներէն յառաջ բերել, նոյն իսկ աս նորագոյն գրութեանց սեպհական խօսքերովը. թէպէտ, ինչպէս մեզի կ'երեւայ, հոն ոսկին հողէն բուրովին չէ զտուած, եթէ չենք սխալիր:

«Դժուարաւ կրնայ աստուածաբանական գիտութեանց ճիւղ մը ցուցուիլ, — կ'ըսէ անմիջապէս իր գրքին սկիզբը Պիքքէլ,¹ — որն որ մինչուկ սա մօտ ասեմները ան աստիճանի քիչ թուով ստոյգ եւ ընկալեալ հետեւութիւններ յառաջ բերած ըլլայ՝ ինչպէս քրիստոնէական Պաշտամանց պատմութիւնը:

* Տես այս մասին ընդարձակագոյն Փրոփսդի նոր գործքը. (Liturgie etc. § 90 ff. էջ 354 եւ այլն: ՀՐՏՐ.

¹ Երբ որ մենք, ինչպէս վեր յայտնեցինք. Փարիզէն ընդօրինակութիւններ կը սպասէինք, իր

«Պատարագ եւ Պասք», մակագրուած գրութիւնը մտնոյ աւանդեր է կուսութաւ Պիքքէլ. արեւելեան բանասիրական Ուսուցիչի Միւնիսթէր. — Messe und Pascha, v. G. Bickell. Mainz, 1872, p. 1 ff.

«Աս ուսումն սկսաւ, ինչպէս ծանօթ է, սա գործնական հարկաւորութենէ՛ որ պէտք էր Բողոքականաց յարձակմանց դէմ ապացուցանել թէ քրիստոնէութեան նախնական սկիզբէն է ան ուղղափառ վարդապետութիւնը՝ որն որ կը սորվեցընէ թէ սրբազան Գոհութիւնը՝ Բրիստոսի պատարագին մշտնջենաւոր ներկայացուցումը, շարունակութիւնն ու մերձեցուցումն է: Սակայն 300 եւ աւելի եւս տարիներու միջոցին՝ գրեթէ նիւթեր ժողվելէն աւելի բան մը չեղաւ. եւ աս նիւթերուն շատութիւնը փոխանակ նպաստելով՝ մանաւանդ քննական հետազոտութեան շփոթութիւն պատճառեց: Վասն զի բոլոր ան միջոցը ուրիշ ապահով արդիւնք մը յառաջ չբերաւ՝ որն որ իբրեւ սկզբունք կարող ըլլայ ծառայել, բայց եթէ — ամէնէն աւելի որոշ կերպով Ուրնոտոյէ՛՝ ձեւի բերուած — սա նախադասութիւնները, այս ինքն որ մի եւ նոյն պատարագներ թէ Ուղղափառաց քով եւ թէ Միաբնեայց քով (յԱսորիս եւ յԾգիպտոս) ի գործածութեան գտնուիլը՝ կը ցուցընէ որ սոյն պատարագներն այսպէս կային՝ առ անագանն 5^ր (՞) դարէ հետէ, եւ թէ բոլոր Պատարագաց միաձայնութիւնը՝ որ ունին իրենց ներքին կարգադրութեան մասին, եւ շատ անգամ նաեւ ի բաժնս, յայտնի կ'ընէ անոնց ամէնուն հասարակաց, այս ինքն Առաքելական՝ հիմն ու սկիզբը:

«Եթէ նաեւ բազմութիւ գիտուն եւ սրամիտ քննյաց ջանքովն ալ քրիստոնէական պատարագին կամ Պաշտամանց ծագման եւ զարգացման վրայ եղած մթութիւնը ասկէ աւելի չկրցաւ փարատիլ, ասոր պատճառը՝ մի միայն կանխակալ կարծիք մըն էր՝ որով ան ատեն իրենք զիրենք մեզի մնացած միակ յիշատակարանէ մը կը զրկէին. յիշատակարանէ մը որով կրնար Առաքելոց պատարագին կերպարանքը տեսնուիլ. այս ինքն որ «Առաքելական Սահմանադրութիւնը», ըսուած գրքին մէջ գտնուած պատարագը չէ թէ մինակ 4^ր կամ առ առաւելին 3^ր դարու ծնունդ մը բռնեցին, հապա նոյնը — զարմանալի կերպով — առանձնական մէկուն թարմատար յորինուածը համարեցան, սնանկ որ երբեք ատեն մը կամ տեղ մը հանդիսական գործածութիւն ունեցած չըլլայ: Դեռ առաջին անգամ՝ Փրոփսդ 1870ին հրատարակած իւր ընտիր գրութեամբն՝ ան նախապաշարու մը հիմնովին վերցուց, եւ անով Պատարագաց պատմութիւնը շատ մը անապացուցական ենթադրութիւններէն ճիշդ պատմական գիտութեան կարգը վերացաւ: Փրոփսդ Առաքելական Սահմանադրութեանց պատարագն ըստ զոյացութեան Առաքելոց կարգադրած պատարագը կը համարի՝ որն որ երից առաջին դարուց բովանդակ եկեղեցւոյ մէջ, մանր տեղական տարբերութեամբք, գործածուեր է, եւ ասկէ ելեր են յետոյ՝ ի 4^ր դարուն Պաշտօնականաց վերաքննութիւնն ըլլալով՝ բաւական տարբերող ծէսեր այլեւայլ եկեղեցական գաւառաց մէջ:

«Կատարելապէս յաջողեալ է Փրոփսդի սա ապացուցութիւնը թէ երից առաջին դարուց եկեղեցւոյ Հայք՝ պատարագի վերաբերեալ կոչում եւ ակնար-

1 Renaudot, Liturgiarum orientalium collectio. Paris, 1716.
 2 Probst, Die Liturgie der drei ersten christlichen Jahrhunderte. Tübingen 1870. (Երեք առաջին քրիստոնէական դարուց պատարագը)
 — Այս այժմ 78ամեայ ծերունի գիտնականը նոր գործք մ'ալ հրատարակեց մօտերս

նոյն նիւթոյ վրայ՝ սա վերնագրով «Աստուածն զէն պաշտօն Դ դարու եւ անոր կրած կերպարանափոխութիւնն», (Probst, Liturgie des vierten Jahrhunderts und deren Reform. Münster, 1898. 40 472 pp.) — Առաքելական Պատարագի վրայ իւր յառաջ յայտնած կարծիքները հոս ալ կը հաստատէ. հմմտ. 8 83-89 (էջ 319-354.)
 ՀՐՏՐ.

կութիւն ընելու ատեն գրեթէ միշտ ամենաճիշդ կերպով Առաքելական Սահմանադրութեանց պատարագին կապուած են: Ասոր հակառակ՝ նոր կոտակարանէն յառաջ բերած տեղերն ան աստիճանի անորոշ են եւ կրնան շատ մտքի առնուիլ, որ դժուարաւ կարող են անհաւան քննիչ մը համոզել թէ նոյն պատարագին ծագումը իրօք Առաքելոցմէ ըլլայ:

Պիքքէլ այս եւ սոյն պակասը կ'ուզէ լեցնել, եւ անանկ ընել որ՝ (ինչպէս ինք կ'ըսէ)՝ գոնէ ճշմարտասէր քննիչներու համար այլ ազատ խնդիր չըլլայ ան նախնական անուանեալ Առաքելական Սահմանադրութեանց մէջ գտնուած պատարագին Առաքելոցմէ անմիջական կերպով ծագում ունենալը, ապացուցանելով թէ աս սկզբնական պատարագը՝ որն որ «գրեթէ բոլորովին վաւերական ձեւովը, յիշեալ Սահմանադրութեանց մէջ պահուեր է, «թէ ըստ կարգի մասանց եւ թէ նաեւ ըստ բանից» Բրիտոսի ատենուան Հրէական Պատեքին ընթրեաց արարողութեան հետ կապակցութիւն ունի, եւ աս պատարագին «կանոն» ըսուած մասը ճշդիւ կը համեմատի ան Օրհնութեան (Հայէլին)՝ որն որ չորրորդ եւ վերջին բաժակին վրայ կ'ըսուէր նոյն ընթրեաց ատեն. իրօք աս չորրորդ բաժակն ըլլալով՝ ան զոր Փրկիչը սրբագործեց, հարկաւ կը հետեւի (կ'ըսէ Պիքքէլ) թէ աս նախնական պատարագը կերպաւորուած է ճշդիւ Բրիտոսի Պատեքին ընթրիքէն ետքը հաստատուած Գոհութեանը վրայ. ուստի ան նախնական պատարագն աս Բրիտոսի գործքէն քիչ ետքը՝ Առաքելոցմէ ի գիր աւանդուած է:

Այսպէս Պիքքէլ. որն որ չ'ուզեր աս սկզբնաբար նախնական պատարագին (զորն որ սովորութիւն եղած է համառօտութեան համար «կղեմեան» անուանել,) հնութեան վրայ ընդարձակ խօսիլ, վասն զի նոյնը Փրովսոզ արդէն ըրած է: Ուստի աս նկատմամբ ճշդագոյն տեղեկութիւն առնելու համար լաւագոյն կ'ըլլայ զնոյն իսկ Փրովսոզ լսել՝ որն որ սոյն պատարագին հետքերը բովանդակ երից առաջին դարուց եկեղեցական մատենագրութեան մէջ վնասուելէն ետքը՝ կը դառնայ ասոր հնութեանը վրայ իր խօսքերը կը ժողվէ, քանի մը իրեն նախնիքաց մատենագրաց ըսածները ջրելու ջանալով:

«Առաքելական Սահմանադրութեանց պատարագին ծագման ժամանակն որոշելու համար, կ'ըսէ, բուռնհար կ'ըլլանք նախ Տրային խօսքերուն:

«Տրայ (Drey) աս պատարագը մեր ճանչցածներուն ամէնէն երիցագոյնը կը համարի: Վասն զի «Նրախայից պատարագը», դեռ բոլորովին հին խիստ բարեկարգութեան (discipline) համեմատ է, արտաքին ժողովուրդը՝ երախայից, այսահարաց, լուսաւորելոց եւ ապաշխարողաց բաժնուած: Բարսղի եւ Ոսկերեանի պատարագներուն մէջ, ինչպէս որ հիմայ կան, աս ամէնքն արդէն անհետ եղած են: Նոյն իսկ Նիւրդի Երուսաղէմացոյ պատարագը՝ որուն վրայ աս հայրապետը մինակ գումարաբար (sommairement) կը խօսի, եւ որն որ ըստ այլոց մասանց մերինին՝ հետ ան աստիճան ճիշդ կը համաձայնի որ կրնան երկուքը մի եւ նոյն բռնուիլ, պատարագի աս առաջին մասը («Նրախայից» ըսուած պատարագը) չունի, անշուշտ աս պատճառով որ հարկ չկարդանիկայ մկրտելոց մեկնել՝ որոնք դեռ չմկրտուած՝ գիտէին: Սակայն Նիւրդի պատարագն ունի արդէն զհայր

1 Յիշեալ մատեն. § 85:
2 Catech. mystagog. V.

3 կղեմեանին, Առաք. ՍՀՁԳԲ. մէջ գրուածին:

մեր յառաջ քան զՀաղորդութիւն՝ զորն որ մեր* պատարագը դեռ չունի, եւ զոր ուրիշ բոլոր կրօնաբանքն պատարագները պահած են:

“Դարձեալ. մեր պատարագին հնութիւնն աղօթքներուն երկայնութենէն ալ կը ճանչցուի. որովհետեւ անկէ ետքի ժամանակներու մէջ քրիստոնէից եռանդը նուազելով աղօթքին ալ համառօտեցաւ, եւ աս էր գլխաւոր պատճառն ալ որ Բարսեղ եւ Ոսկերերան հնագոյն պատարագը կերպարանափոխ ըրին:

“Նմանապէս. մեր պատարագն իր հնութիւնը կը ցուցնէ՝ տարբերելով յիշեալ երկու պատարագներէն, եւ աւելի եւս “Յակոբայ” ըսուած պատարագէն, ըստ որում չէ թէ մինակ չունի ան քահանայի աղօթքները, որոնք ան ատեն աւելցան՝ երբ որ աստուածային պաշտաման կերպը բոլորովին փոփոխութիւն առաւ, հասկա վախճանելոց Յիշատակաց մէջ դեռ մասնաւոր Սրբոց անուանք չկան, եւ ոչ Աստուածամօր անունը. իսկ կենդանեաց համար եղած խնդրուածոց մէջ՝ հին պատարագին մէջ գտնուած Դաննայ տեղ մերինին մէջ Գաննայ (ἀσκηται) կը յիշուին:

“Սակայն (կը յաւելու Փրոփազ,) աս Սահմանադրութեանց պատարագին (մեր ճանչցածներուն մէջ) հնագոյնն ըլլալը երեւան հանելով՝ շատ բան մը շահուած չ'ըլլար. որովհետեւ եթէ մէկն ուրիշ բան չունէ՝ բայց եթէ նոյնը մնացած պատարագաց հետ, ինչպէս որ հիմայ կը գտնուին, համեմատել, ինք իրմէ յայտնի կ'ըլլայ հնութիւնը: Ուստի Տրայ կը ջանայ անոր ժամանակը՝ անոր պարունակածին մասնաւոր յատկութենէն յառաջ բերել:

“Ե՛րբ. Սուրբ Գրոց ընթերցմունք Տերտուղիանոսի եւ Յուստինոսի ըսածներուն կը համաձայնին. “Նրախայից” պատարագը ան բարեկարգական կարգադրութեանց համեմատ է՝ որոնք 2^ր դարուն վերջէն՝ ընդհանուր կային: Նոյնն ըսելու է նաեւ հաւատացելոց համար եղած աղօթից եւ խաղաղութեան ողջունին նկատմամբ: Նաեւ զՏաղարժութեան (Opferhandlung) մասը մեր պատարագին մէջ Յուստինոսի եւ Իրենէոսի քով՝ նշանակուածէն տարբեր չէ. նոյն իսկ Սրբագործութեան ձեւը Իրենէոսի քով ըստ գոյացութեան նոյն ձեւն ունի: Խնդրուածոց մէջ գտնուած յիշատակութիւնք՝ հաւատոյ համար աքսորելոց, ինչպէս նաեւ ատելեաց եւ հալածչաց համար եղած խնդրուածք 3^ր դարուն կը վերաբերին: Առ հասարակ բոլոր պատարագին մէջ բան մը չի կրնար ցուցուիլ՝ որ զմեզ ստիպէ աս պատարագն 3^ր դարէն անդին ձգելու՝ բայց եթէ երկու եզրներ:

“Առաջինն է Գաննայ, որոնց համար (Գլ. 2.) յանուանէ կ'աղօթուի եւ ասոնց՝ (Գլ. 13.) հաղորդողաց կարգին մէջ մասնաւոր տեղ մը կը նշանակուի, կղերականներէն անմիջապէս ետքը: Ուրեմն մեր պատարագին յօրինուած ատեն ասոնք մասնաւոր վիճակ մը կը կազմէին եկեղեցւոյ մէջ: Արդ ճգնաւորք 2^ր դարուն վերջերն երեւան ելան: Ուստի եթէ հաշուելու ըլլանք թէ ի ծագմանէ միանձանց՝ որոնք ճգնաւորաց տեղն անցան, որչափ ժամանակ անցաւ մինչեւ որ եկեղեցւոյ մէջ հրապարակաւ ծանուցեալ վիճակ մը ձեւացուցին, շատ սխալած չենք ըլլար եթէ ըսենք որ ճգնաւորք 4^ր դարուն սկզբնաւորութիւնէն յառաջ մասնաւոր կարգ եւ վիճակ մը կազմելու հասած պիտ'որ չըլլան:

* Այստեղ “մեր” ըսելով հեղինակը չի հասկընար Հայոց պատարագը. խօսողն է Տրայ, եւ խօսքն “Սոսրեւական Սահմանադրութեանց” պատարագին վրայ է: ՀՐՏՐ.
1 L. 4. 17. 38 — L. 5. 2, et fragm. ad Mass.

“Նոյնպէս կէս-սարկա-սագաց աստիճանին եւ անուան նկատմամբ: Առաքել. ՍՀմնդր. առաջին վեց գրքերը դեռ կիսասարկաւագ չեն գրտեր, այս ինքն ասոնց տեղ կան հոն (Գիրք Բ. Գլ. 15, 28, 57,) քննարկ, (դռնապանք, դրոյլք.) եւ (Գիրք 6. 17,) օժտուածաւ. (հիւսիսեւր, սպասաւորք:) Իսկ Ը. Գրքին մէջ ոչ քննարկ եւ ոչ օժտուածաւ կը պատահի, հապա անոնց տեղ օժտուածաւ. Աս փոփոխութիւնն ալ չի կրնար 4^ր դարուն սկիզբաւորութենէ առաջ եղած ըլլալ, ուստի նոյն աստիճան ալ պիտո՞ր ինչայ մեր պատարագին յօրինումը հիմնական ունեցած կերպարանաց մէջ:

“Ըստ այսմ կը զանազանէ Տրայ պատարագի ծագումը եւ Հրատարակութիւնը (կրտ Գրոփոք): Վերջինը 4^ր դարուն սկիզբը կը դնէ, եւ ստիկայ մենք իրեն կը թողունք. իսկ առաջինը — ինչպէս կ'երեւայ, վասն զի շատ անորոշ եւ վերապահութեամբ կը խօսի, — 3^ր դարուն կը հանէ:

“Գարով ճգնա-որաց համար ունեցած վարանացը, ահա աս անունը (Գլ. 12.) չկայ. իսկ ան կտորը, (Գլ. 13.) որուն մէջ նոյն անունը կը գտնուի, կարէն եղած յաւելում մըն է, ինչպէս նախընթաց հատածին մէջ ցուցուցինք:՝ Նոյնպէս են ան տեղերն՝ որոնց մէջ օժտուածաւ կը գտնուին:

“Իսկ նկատմամբ ճգնա-որաց կ'աւելցրնենք որ դարով մը կը սխալի Տրայ: Ասոնք 1^ր դարուն վերջը կային, եւ 3^րին սկիզբը մասնաւոր կարգ կամ վիճակ մը կը ձեւացրնէին: Առաջինը Յուստինոսէն յայտնի է, երկրորդը Հիպոդոտոսէն:

“Յուստինոս կը խոստանայ յարանց եւ ի կանանց անանկներ ցուցնելու՝ որոնք 60 կամ 70 տարւան են, եւ ի մանկութենէ Բրիտոսի աշակերտելով կուսութեամբ ապրած են:՝ Եթէ ասոնք Յուստինոսի գրած ատեն 70 տարւան էին, իրենց ծնունդն իբր 80 թուականին կ'իշխար: Ուրեմն առաջին դարուն մէջ կային ժուժկալք (continentes) եւ ճգնաւորք (ascetae):

“Ըստ Հիպոդոտոսայ՝ իրեն ժամանակակիցներն Առակաց (Թ. 1.) խօսքը եկեղեցոյ մէջ գտնուած եօթն վիճակաց վրայ կը մեկնէին, այս ինքն մարգարէից, առաքելոց, մարտիրոսաց, եպիսկոպոսաց, ճգնա-որաց, սրբոց եւ արդարոց:՝ Ան եօթն վիճակը վախճաները Յիշատակաց մէջ Պատարագին Գլ. 12ը կ'ենթադրուին եւ կ'ընդլայնուին, անոր համար ալ Յերարանքը Հիպոդոտոսէն յառաջ գրուած չեն:՝ Եթէ Հիպոդոտոսայ օրերը չէ թէ մինակ ճգնաւորաց անոնք, հապա նաեւ ճգնալք ձեւացած կար, եթէ երկուքն ալ ան աստիճան ծանօթ եւ ընտանի եզած էր որ իրեն ատենուան սուրբ Գրոց մեկնիչք Առակաց խօսքն յիշեալ կերպով կը մեկնեն, եւ եթէ վերջապէս Հիպոդոտոս 3^ր դարուն սկիզբներն ապրած է, ան ատեն ան գրութիւնը — այսինքն Առաք. ՍՀմնդր. պատարագը՝ որուն մէջ ճգնա-որ անոնք դեռ չկայ,՝ հապա մինակ Աւետարանէն առնուած ԵՍՅՍՅՍՅՍ աստիճանը, — պէտք է Հիպոդոտոսէն առաջ, ուստի եւ գոնէ ի վախճան 2^ր դարուն դնել:՝

“Ժամանակի որոշման համար ուրիշ կուսաններ կու տան վարդապետական յատկութիւնը:

1 Սակայն աւանց հիման.	տեղ:
2 Յուստ. Պատար. Գլ. 15:	՝ Որն որ իբու չէ:
3 Galland, II, p. 488.	՝ Գլ. 12, ἐπεὶ τῶν ἐν παρθενία καὶ ἀγγελία.
4 “Ե” գիրքի ընթացքը՝ “վ” ընթացքը	ὅσῳσ πορευόμενοι. Գլ. 10:

“Եթէ ան համարձակութեան նայինք (կրտէ Տրայ), որով այլեւայլ ասու-
թիւնք կը գործածուին աս պատարագին մէջ Երրորդութեան անձանց յարաբե-
րութիւնները նշանակելու եւ թէ ինչ ազատութեամբ ասութիւնք փոփոխակի
կը գործածուին, կը հասկնանք որ ան ատեն դեռ ձեւ մը կանոնուած չէ եղեր:

“Շատ մը ասութիւնք ալ յայտնի կը կրին նշաններ սուտանուն Վիպա-Ռեան
դէմ ձեւացած ըլլալուն, ինչպէս սա ստորագելիք՝ Անծին, ó πρώτος τῆ φύσει,
νόμος τοῦ εἶναι, ἀρείττων παντός ἀριθμοῦ — ինչպէս նաեւ սա նախադասու-
թիւնք թէ Որդի՝ Հօր կամքէն, զօրութենէն ու բարութենէն առանց Տեղորդի
(ἀμεσίτευτος) ծնած է, որն որ յայտնի կերպով Վաղենտինեայ եւ Պողոմեայ
մոլար վարդապետութեան դէմ կու գայ:՝

“Ասկէ կ'եզրակացրնէ Տրայ (կրտէ Փրոփադ,) որ պատարագին յօրինումը
Արիստութեան ծագմանէն յառաջ է: Բայց ասիկայ շատ քիչ է: Աս պատարա-
գին Երրորդութեան վրայ ունեցած վարդապետութիւնն ան աստիճանի Եռու-
տինոսի ունեցածին հետ զարմանալի նմանութիւն ունի որ աս մինակ բուական
պատճառ էր՝ սոյն պատարագը Եռուտինոսի ատենը հանելու:

“Ամենայն իրաց Հայրն, ըստ Եռուտինոսի, անուն չունի, վասն զի անծին
եւ անսահման է: Աստուած ըստ ինքեան — այս ինքն ըստ Եռուտինեայ —
ամենայնի Հայրը բոլորովին գեր ի վերոյ է միջոցի եւ ժամանակի, հոս կամ հոն
չէ եւ ոչ բովանդակ աշխարհք, իր տեղն անշարժ է, անանկ որ ամէն բան կը
ձանձնայ, ոչ դք եւ ոչ ինչ իրեն անյայտ կը՝ մնայ: Ասանկ կը նկարագրէ Բուն՝
Եռուտինոսի աստուածաբանութիւնը:

“Ասոր հակառակ իր Որդին՝ որն որ մինակ յատուկ կերպով Որդի կ'ըսուի,
Բանն նախ քան զամենայն արարածս՝ որն որ Հօրը հետ է եւ անկէ ծնած
է, երբ որ անոր ձեռքը ամէն բան հիմնեց եւ կարգաւորեց, ասիկայ ունի (բուն)
անուն՝ Բրիստոս, վասն զի աստուածային փառաց ձաճանչ է, եւ Աստուած
անոր ձեռքը ամենայն ինչ զարդարեց:

“Աւելի կը բացատրէ ինք զինք Եռուտինոս Հօր եւ Որդւոյ յարաբերու-
թեան մասին հետեւեալ խօսքերով — իրեւ բոլոր արարածներէն սկզբնաւո-
րութիւն՝ Աստուած իրմէ բանական զօրութիւն մը՝ որն որ մերթ Փառք Տեառն,
մերթ Որդի, Իմաստութիւն, Հրեշտակ, Աստուած, Տէր եւ Բան կանուանուի:
— Անոր խօսեցաւ. Արասցուք մարդ. — Անոր ձեռքը կատարեց բոլոր արարչու-
թեան գործը:՝ —

“Աւելի եւս մտադրութեան արժանի է ըսելը՝ թէ Որդի Հօր կամօք ծնաւ
(Θελήσει τοῦ Πατρός, κατὰ βουλῆν. δυνάμει καὶ βουλῆ αὐτοῦ):՝⁴ Ուստի աշ-
խարհքիս արարչութեան պատճառաւ Աստուծմէ ելած Աստուծոյ Բանը կ'երեւ-
ցուի իրեւ Հին Կտակարանաց աստուածայայտնութիւններուն անձր (subject):՝⁵

“Վերջապէս սա խօսքն ալ կ'աւելցրնէ Եռուտինոս թէ Արրահամու երեւ-
ցողն Արարչէն ուրիշ Աստուած մըն էր, այսինքն ըստ թուոյ բայց ոչ ըստ կամաց,
վասն զի երբեք ուրիշ բան մը չըլլաւ՝ բայց եթէ ինչ որ աշխարհքիս Արարչը՝
որմէ վեր ուրիշ Աստուած չկայ՝ ուզեց որ ընէ եւ խօսի:՝⁶

1 Տրայ, յեւ. տեղը. էջ 124.
2 Kuhn, Dogmatik, էջ 138:
3 Ասոնք ուրեմ Եռուտինոսէն յառաջ
եղած պատարագին մէջ կը գտնուին ու առա-
ջելական են եղեր: Չարմանք:
4 Բուն, (Kuhn,) անգ. էջ 131:
5 Նոյն. էջ 132:
6 Նոյն. էջ 139:

« Ըստ ամենայնի նոյն տեսութեան վրայ շինուած է Պատարագն ալ :

« Աս ալ Աստուծոյ անուն մը չի տար, եւ նոյն պատճառով չի տար՝ որով Յուստինոս կը զլանայ, վասն զի աստուածութիւնն իր ծայրագունութեամբն անեղը անսահմանութեան կերթայ եւ անոր համար անըմբռնելի է. որովհետեւ սա խօսքերը՝ *անսահման*, *անխափառ* (ἀναρχος, ἀβασίλευτος) ուրիշ բան չեն՝ բայց թէ անուանց բացասութիւնք :

« Դարձեալ . 15^ր Գլխոյն մէջ կրտուի թէ Աստուած անհամեմատական է, ամէն տեղ էական եւ յամենայնի ներկայ, եւ ոչ յիմիք իբրեւ ներգոյող իր կը գտնուի, տեղով մը չի պարագրուիր, ի բնէ անփոփոխ եւ աներեւոյթ, անմատոյց լուսոյ մէջ բնակած եւ այլն :

« Բայց ազէկ կ'ըլլայ նոյն իսկ տեղերը տեսնել համեմատել : Ամէն բան, — կը շարունակէ ըսել Պատարագը, — Միածին Որդւոյն ձեռք եղաւ՝ որն որ ինք յառաջ քան զյաւիտեանս ծնաւ (βουλήσει, καὶ δυνάμει καὶ ἀγαθότητι) ան, որն որ է Միածին Որդի, Բան Աստուծոյ, Իմաստութիւն կենդանի, Անդրանիկ ամենայն արարածոց, Հրեշտակ մեծի կամաց քոց, Բահանայապետ քո, Թագաւոր եւ Տէր աշխարհի. — Բու Իմաստութեանդ ըսիր. Արասցուք մարդ, — Բու Օծեալդ Արրահամու երեւցաւ — Բեզի, իր Աստուծոյն եւ Հօր յամենայնի սպասաւորեց թէ յարարութեան եւ թէ ի նախախնամութեան :

« Դնչպէս Յուստինոս՝ նոյնպէս Պատարագն ասանկ կը բացատրէ ղեկեղեցական վարդապետութիւնն սոյն հրամանական (dogmatique) մասանց նկատմամբ : Աս տեսակ բանից ձեւերը՝ Հակառակ-երրորդականներու վիճողութիւններէն ետքը, ալ յարմար չըլլալով, արդեօք անոնք պատճառ եղած են որ Ս. Բարսեղ Պատարագը կերպարանափոխ ըրաւ եւ ճշդիւ գոհութեան աղօթքը՝ որուն մէջ սոյն ասութիւնք կը գտնուին, կ'ըսէ Փրոփսդ :

« Բայց ասկէ կը հասկըցուի որ Պատարագը կրնայ այդ Յուստինոսէն առաջ, այլ ոչ անկէ ետքն ըլլալ . վասն զի Յուստինոսէն ետքը շատ վիճողութիւնք սկսան սրբոյ Երրորդութեան անձանց յարաբերութեան վրայ՝ զորոնք դեռ բոլորովին կանգիտանայ Պատարագը :

« Անկէ ետքը Պատարագին մէջ գտնուած փառաբանութեան (doxologia) կանցնի Տրայ, եւ սա խորհրդածութիւնը կ'ընէ թէ ինչպէս սա ձեւը կայ՝ « Փառք եւ երկրպագութիւն քեզ (Հօր) է յեռն Որդւոյ է Հոգին սուրբ, » կայ նաեւ մէկալ ձեւը՝ « Երկրպագութիւն քեզ Հօր է Որդւոյ է Հոգւոյն սրբոյ, » որով կը տեսնուի, կ'ըսէ, թէ նաեւ յայսմ անկասկած ազատութիւն մը կը բանեցուի, մինչուկ որ հերետիկոսք մինակ մէկ ձեւը գործածելով՝ զանիկայ կասկածելի ըրին, եւ ասով ստիպեցին որ եկեղեցին ալ իր կողմանէ մէկալ ձեւը որոշէ իբրեւ ուղղափառական :¹

« Մինակ մէկ ձեւոյ որոշումը արիանտութենէն հետեւեցաւ. անոր համար ալ Պատարագին շարագրութիւնը Նիկիական սիւնհոդոսէն յառաջ կը դնէ Տրայ : Տանիէլ 12^ր Գլխոյն սկիզբը գտնուած Փառաբանութեան համար կ'ըսէ՝ թէ վասն զի Առաքելական (այս ինքն Բ. Դորնթ. ԺԳ. 13ին) օրհնութեան ձեւէն կը տարբերի, Պողոսի Սամոստացւոյ կամ Սարգիս դէմ ուղղուած պիտ'որ ըլլայ :² Դ'աւելցընէ Տանիէլ թէ Պատարագին սկիզբը՝ եպիսկոպոսն Առաքելոյն

¹ Տրայ. անդ. էջ 126. | ² Տանիէլ. յիշ. տեղը, Գ. էջ 61 :

խօսքն անայլայլակ կը գործածէ: Մենք ալ ճիշդ այս եւ սոյն պատճառին համար կը կարծենք որ Գլ. 12 ձեւին մէջ եղած տեղափոխութիւնը վիճողական պատճառէ մը յառաջ եկած չէ: Իթէ մասնաւոր նպատակաւ մ'եղած ըլլար փոփոխութիւնը, այս ինքն հերեւակոտութեան դէմ ուղղուած ըլլար, պէտք էր նաեւ առաջին տեղն ալ փոխել: Արդ որովհետեւ երկրորդ տեղն եղած բառից տեղափոխութիւնը թէ՛ մկրտութեան ձեւին եւ թէ՛ հանգանակին մէջ սովորական ու գործածական եղած է, անոր համար հոս մենք դիտմամբ եղած բան մը չենք տեսներ. ուստի կը կարծենք որ Պատարագին մէջ գտնուած փառաբանութիւնը չէ թէ 325էն ետքը՝ հապա կրնան 2^ր դարուն մէջ ի գործածութեան եղած ըլլալ:

“Թէ Աստուած — կը շարունակէ Տրայ — Որդւոյ ձեռք զաշխարհ ստեղծեց, ստէպ կը կրկնուի, եւ պարզ բան մըն է. սակայն սա մտադրութեան արժանի է որ նաեւ աշխարհին հառաւարտութիւնը Որդւոյն կ'ընծայուի, եւ թէ ինչ կերպով կ'ընծայուի: Դնչպէս գրեթէ ամէն հին քրիստոնէական դրուածոց մէջ, հոս ալ սուրբ Դրոց սովորական ըմբռնումը սփռած է, մարդկան առ Աստուած բոլոր յարաբերութիւններն ամէն ժամանակաց մէջ Որդւոյ ձեռք միջնորդեալ մտածելով:

“Սոյն իսկ ստեղծման վրայ ունեցուած գաղափարին ալ (Գլ. 12) միտ ղենելու է. վասն զի կ'երթայ կը շոշափէ բիւման (emanation) գաղափարը. եւ Պատարագին ժամանակը ցուցնելու ուրիշ ապացոյց մ'ալ աս է: Առ այս մենք մինակ սա ունինք աւելցրնելու (կ'ըսէ Փրոփսդ) որ սոյն նշաններն աւելի 2^ր դարուն քան թէ 3^ր դարու մէջ յօրինուած կը ցուցնեն սա Պատարագը:”

“Ուրիշ մասնաւոր բան մ'ալ ունի Պատարագը՝ որն որ ըստ ասութեան Տրայի, Բանակրօնութիւն (rationalisme) մըն է: Մարդուս իմացականութեան մէջ ի բնէ ստեղծման՝ կայ աստուածածանօթութեան սերմը, (Գլ. 12.) անոր համար ալ (Գլ. 9 եւ 12) կ'ազօթուի իմացականութեան պարգեւին համար՝ նաեւ ճաշակմանէ ետքը:” Բոլորովին համաձայն է ասոր Եռասփնոս՝ որն որ Բրիտանոնէութիւնն իրրեւ ամբողջ Ճշմարտութիւն կը ճանչնայ, իսկ Եռնաց փիլիսոփայական դրութեանց եւ բանաստեղծներուն ասութեանց մէջ մինակ մասնական Ճշմարտութիւն:” Ի ձեռն սերմնական բանին՝ ինչ ինչ իօսած են ոչ օտար ի քրիստոնէական Ճշմարտութենէ, սակայն եւ ոչ ալ հաւասար: Իրենց բնածին սերմնական բանին Ճշմարտութիւններ ճանչցան ընդ ադատ՝ զորոնք մենք քրիստոնէայքս պայծառ կը տեսնենք. վասն զի ուրիշ է բանին սերմը, ուրիշ է նոյն իսկ բանին մասնակցութիւնը:” Եռասփնոսի եւ Պատարագին մէջ եղած նմանութիւնը դարձեալ գրեթէ բառերու իսկ կու գայ: Պատարագին Բանակրօնութիւնը յայտնապէս 2^ր դարը կը ցուցնէ քան թէ 3^ր, կ'ըսէ Փրոփսդ, եւ կ'աւելցրնէ՝

“Յայս վայր յառաջ բերուածներուն համեմատ՝ սանկ կ'ուղղագրենք Տրայի ասութիւնը. այս ինքն թէ

1 Տրայ, անգ. էջ 126:
 2 “Հրեշտակաց ստեղծման կերպին վրայ, ինչպէս որ Պատարագը կը սորվեցընէ (Գլ. 12), համեմատել է Իրենէսի Գիրք Բ. գլ. 30. Թ. 6.” կ'ըսէ Փրոփոսդ:
 3 Տրայ, էջ 127:

4 Եռաս. Պատար. Բ. գլ. 8:
 5 Λόγος σπερματικός.
 6 Եռաս. անգ. գլ. 13:
 7 Առաք. Սահմանադրութիւնք, Գիրք Ը. գլ. 12. Պատար. Բ. գլ. 8:

«Աս Պատարագին մէջ չէ թէ մինակ բան մը չի կրնար ցուցուիլ՝ որ ստիպէ զմեզ զանիկայ 2^ր դարէն ասդին ձգելու, հաստ շատ բան կայ՝ որ կը ստիպէ սոյն 2^ր դարուն սկիզբը զանիկայ հանելու, գլխաւորաբար նոյն Յուստինտսի ակնարկութիւնները:

Ասկէ ետքը Փրոփսփ սոյն Պատարագին հայրենեաց վրայ (§ 86) ճրայի դէմ վիճելով կ'ըսէ.

«Դնդիր ըլլալով թէ ո՞ր էկեղեցոյ մէջ աս Պատարագը գործածուած է, այլեւայլ ենթադրութիւններ ծնան պատասխանելու համար: Ըստ որում ասիկայ Առաքելական պատարագ է, հարկ է որ ըստ գոյացութեան ամէն եկեղեցեաց մէջ ի գործածութեան եղած ըլլայ, եւ կրնայ դիւրաւ ցուցուիլ որ հին պատարագներն ամէնքն ալ գոյացապէս միաձայն են: Սակայն ասոր վրայ է ինդիրը՝ թէ աս բանից ձեւ ունեցող պատարագն ո՞ր եկեղեցւոյ մէջ գործածութիւն ունեցած է: Կոար եւ Ուրնոտոյ կ'ըսեն թէ ասիկայ արեւելեան եկեղեցեաց եւ ոչ մէկուն մէջ ի գործածութեան եղած է. Բրապպէ զանիկայ իրեւ զաղափար շինուած պատարագ մը կը համարի: Աս կարծիքներուն դէմ ճրայի զրուցածները յառաջ բերենք, կ'ըսէ Փրոփսփ:

«Աս մեր Պատարագն այսչափ անտարակուսելի հնութիւն մ'ունենալով, մեծ սխալմունք է որ Կոար եւ անկէ ետքը Ուրնոտոյ կ'ըսեն թէ Առաքելական Սահմանադրութեանց պատարագն արեւելեան եկեղեցեաց եւ ոչ մէկուն մէջ երբեք գործածուած է: Ուստի՞ գիտեն ասոնք զասիկայ, ի՞նչ մտաք կրնան ըսել: Թէ Ս. Բարսղի աստեններէն ետքը, երբ որ ծանօթ եպիսկոպոսաց եւ եկեղեցեաց անուամբ պատարագներ կը սկսին, աս Պատարագը չգործածուեցաւ, կրնայ բուական հաւանականութեամբ ըսուիլ. որովհետեւ կրնան վկայութիւնք գրանուիլ՝ որ կ'ըսեն թէ Բարսեղեան պատարագը շուտով մէկալ պատարագները խափանեց, եւ ի 5^ր դարու բոլոր Արեւելքին մէջ ընդունուած էր, ուր որ Ոսկերիանինը՝ որն որ յետնագոյն է, նախ մինակ Կոստանդինուպոլսի եկեղեցւոյն յատուկ էր, մինչեւ որ նոյն եկեղեցւոյն համարումն ու իշխանութիւնը երթալով զօրացաւ, եւ սոյն Ոսկերիանինը բովանդակ Յունաց մէջ՝ եւ Յունաց ձեռագր նաեւ քրիստոնէութեան եկող Սլաւներուն մէջ՝ տարածեցաւ, բայց Բարսղինը բոլորովին անհետ չընելով: Սակայն ի՞նչ կը հետեւի ասկէ նախընթաց դարուց համար: Աս դարերն ալ անշուշտ իրենց պատարագներն ունէին եւ ըստ զանազանութեան իւրաքանչիւր ձեւոց՝ ետքի աստեններէն շատ աւելի բազմաթիւ պատարագներ. վասն զի մասնաւոր եկեղեցիք ան աստեններ իրարմէ աւելի անկախութիւն ունենալով՝ իւրաքանչիւր իրեն աստուածային պաշտօնն ըստ կամի կարգաւորեց: Դրաւ է, մեք ան հին պատարագները չենք գիտեր, վասն զի անոնցմէ եւ ոչ մէկն ընդհանուր, հաստ ամէն մէկն իրեն եկեղեցւոյն մէջ ծանօթ էր: Բայց եթէ ըստ պատահման պատարագ մը մեզի պահուած է՝ որն որ բոլոր իրեն որպիսութեամբ մէկալ բոլոր պատարագներէն բարձրագոյն հնութիւն մը կը ցուցնէ, ինչո՞ւ պիտ'որ ըսենք թէ Արեւելքի եկեղեցեաց եւ ոչ մէկուն մէջ երբեք գործածուած ըլլայ՝ մինակ սա պատճառաւ որ չենք կրնար լիովն ստուգութեամբ ըսել թէ ո՞ր եկեղեցւոյ մէջ գործածուած է: Ինչո՞ւ Բրապպէի հետ պիտ'որ ըսենք թէ Սահմանադրութեանց գիրքը զաղափարական (մտացածին) պատարագ մը, վարդապետութեան զաղափարական կանոն մը՝ առջեւնիս կը դնէ. կարծես թէ նաեւ առաջին դարուց մէջ սովորութիւն եղած ըլլար ինքնա-

գրուին պատարագներ շինել, մեր պաշտամանն նորոգելներուն պէս. իբրեւ թէ սասնկ բան մ'ան աստեն մէկուն միտքը կարող ըլլար իյնալ, մինչդեռ առ հասարակ ընդունուած էր որ մինակ եպիսկոպոսաց իրաւունքն է պաշտօնական իրողութիւնները կարգադրելը:

« Աս բացատրութեան մէջ (կ'ըսէ Փրոփսդ,) ամէնէն աւելի ծանրակշիռ սախօսքերը կը համարինք. Բարսեղեան պապարագը +իւ արեւելն քուր մէկալ պապարագներուն փեղն անցաւ: Անոր համար 4^ր դարուն վերջէն սկսելով պէտք չենք լուր մը սպասել՝ որն որ մեր պատարագին որ որչափ եկեղեցւոյ մէջ գործածուած ըլլալուն վկայէ: Աս պատարագն ան ժամանակէն յառաջ ի գործածութեան էր. երից առաջին դարուց մէջ կը գործածուէր անիկայ: Ուստի եթէ Ռիմոսոյ կ'ըսէ թէ Յոյնք թէպէտ եկեղեցական իրաց մէջ բանաբնութիւն (critique) բանեցուցած չեն, սակայն եւ այնպէս սա պատարագն երբեք հին պատարագաց կարգին մէջ յառաջ բերած չեն, անտարակոյս անոր համար որ նոյնն Արեւելից եկեղեցիներուն եւ ոչ մէկուն մէջ ի գործածութեան գտան. ընդ հակառակն Յակոբայն, Բարսղին եւ Ոսկեբերանինը յանուանէ կը յիշատակեն:՝ ասով ահա տրուած կ'ըլլայ ան լուծութեան մեկնութիւնը: Կ'ընայ մէկը պատասխանել թէ նաեւ իրենց առաջին դարուց մատենագիրք սա պատարագին վրայ չեն խօսիր: Այո, չեն ըսեր թէ անիկայ որոշ եկեղեցւոյ մը մէջ գործածուած է. բայց ամէնքը զանիկայ կը ճանչնան իբրեւ ամէն տեղ ի գործածութեան եղած պատարագ մը: Առաջիկայ գրութիւնը (Փրոփսդի գիրքը) կ'ապացուցանէ որ սա մատենագրաց ակնարկութիւնները բոլորն ալ սա պատարագին կը հային: Թէպէտ շատ անգամ ըսուած է թէ առաջին երից դարուց մէջ աստուածային պաշտօնն այլեւայլ եկեղեցեաց մէջ շար այլեւայլ էր, եւ թէ իւրաքանչիւր եկեղեցի իրեն յատուկ պատարագն ունեցած է. բայց սա ասութիւնը դեռ ոչ որ ասպացուցութեամբ հաստատած է: Զի կ'ընար ասպացուցութիւն ընդունիլ, վասն զի առաջին դարուց մատենագիրք այնպէս միաձայն են պատարագը նկարագրելու մասին որ ան աստեն նշանաւոր տարբերութիւն մը եղած չի կ'ընար մտածուիլ: Աս տարբերութիւնը 4^ր դարուն վերջն երեւան ելաւ: Անոր համար մեր Պատարագը առ հասարակ կ'ախողիլէ եկեղեցւոյ պապարագն է: Իբրեւ այսպիսի կը նկարագրէ զանիկայ Յուստինոս ալ: Կ'ը յիշեցրինք սա նկատմամբ որ Ռոմոսիէս՝ զՏՄՆԱՍՏՆՆ (կցոյթը) Սրբագործութենէն ետք կը ղնէ. սակայն Մարկոսի պատարագը Սրբագործութենէն յառաջ ունի: Ուրեմն վերջինը ետքէն փոփոխութիւն մը կրած պիտ'որ ըլլայ: Նկատմամբ Գոհութեան աղօթքին կը ցուցրնէ Յուստինոս (ինչպէս նաեւ Կղեմէս Հռոմայ, եւ թուղթն առ Դիոգնեստոս) որ Ա եւ Բ դարուն մէջ գործածուած Գոհութեան աղօթքն Առաքելական պատարագին աղօթքն է: Ուստի ան համառօտութիւնն որ Յակոբայ եւ Մարկոսի պատարագներուն մէջ եղած է՝ յետնագոյն ժամանակի է: Նոյնը պատահած կը տեսնուի՝ եթէ մէկը De Trinitate գրքին մէջ գտնուած Հանգանակը հռոմէական խորհրդատեսրին եւ մեր Պատարագին հետ համեմատէ: Ուստի Արեւելք եւ Արեւմուտք յայսմ միաբան էին: Յիշեալ երկու բանն էր միայն որ այլեւայլ պատարագներ կը ձեւացընէր, եթէ Հաղորդութենէ յառաջ

1 Ռեւնայ, յիշ. տեղը, Հատ. Ա. էջ 10:

եւ ետքի աղօթքները չհաշուենք: Թէպէտ նաեւ ըստ այսմ մնասին Առաքելական պատարագը նախնական կերպը պահած է, ինչպէս պիտ'որ ցուցուի § 110:

«Ուստի Առաքելական պատարագին հայրենիքը փնտռելը, այս ինքն թէ որ որոշեալ եկեղեցւոյ կը վերաբերի — անանկ որ մէկալ եկեղեցեաց պատարագներն անկէ տարբեր եղած ըլլան, — ամենեւին տեղի չունի: Որովհետեւ երից առաջին դարուց պատարագն ամէն տեղ մի եւ նոյնն էր դոյզն տարբերութիւններով՝ որոնք կրնան եղած ըլլալ: Ա՞յ պարագին հայրենիքն ամէն տեղ էր: Ասոր հետ մէկտեղ՝ կը կարծենք որ Առաքելական Սահմանադրութեանց յորինողը Ասորիքէն եղած ըլլայ, եւ ըստ այսմ Առաքելական պատարագն ալ Ասորական (Անտիոքէն) որովհետեւ հաւանական է որ առ այն վերաբերեալ աղօթից ձեւերը անոր մօտերէն ժողոված եւ պահուած ըլլան: Դարձեալ. Պատարագին մէջ Սւտիոս կը յիշուի որն որ յԱնտիոք առաջին եպիսկոպոս նստաւ: Նստեւ քշոցները՝ ճանճեր քշելու համար, Արեւելք կ'ակնարկեն: Ասով կրնայ մեկնուիլ միանգամայն թէ ինչպէս կ'ըլլայ որ Յուստինոս, որ Սիւքեմ ի Սամարիա ծնած էր, այսչափ ճիշդ կը ճանչնայ սա Պատարագը:»

Փրովագ սակէ ետքը (§ 87) Յուստինոսի նկարագրած պատարագին եւ Առաք. Սահման. Պատարագին նոյնութիւնը երկայն բաղդատութեամբ ցուցնելու աշխատելէն ետքը, վերջապէս կը ժողովէ խօսքն ըսելով՝ «Յառաջ բերուածներուն մէջ անանկ ապացուցութիւն կայ՝ որ անկէ ճշդագոյնն ու ստուգագոյնը չի պահանջեր գիտութիւնը, եւ չի կրնար ալ պահանջել՝ եթէ չուզեր ամէն բան տարակուսանաց մատնել, այս ինքն սա ապացուցութիւնը՝ որ Յուստինոս Առաքելական պատարագը կը ճանչնայ եւ կը նկարագրէ: Ասով չենք ըսել թէ իրեն ատենը բառ առ բառ ասանկ եղած ըլլայ. սակայն իրաւացի ալ չէ ըսել թէ մինակ ըստ գլխաւոր իրաց եւ գոյացութեան Յուստինոսի նկարագրածին հետ կը միաբանի ան Պատարագը: Միաբանութիւնը մինչուկ մանրամասնութեանց կերթայ եւ շատ անգամ իրօք բառերուն ալ: Մասանց շարադասութիւնը մի եւ նոյն է: Աղօթքներուն իմաստը Պատարանաստուութիւն գրող Վկայն չէ թէ մինակ կ'ակնարկէ, հապա շատ անգամ ան աստիճանի ճիշդ կը բացատրէ՝ որ այսօր անկէ աղէկ չի կրնար բացատրուիլ: Համառօտ ըսենք. Առաքելական պատարագը՝ աննշանակ յաւելուածները չհաշուելով՝ որոնք ետքէն հոն մտած են, Յուստինոսի ծանուցածին հետ մի եւ նոյն է:

«Արդ որովհետեւ Յուստինոս 2^{րդ} դարուն առաջին կէսին մէջ իրեն Պատարանաստուութիւնը գրեց, ուստի եւ ան արեւն ընդհանուր գործածութեան մէջ էր մեր պարագին, հարկաւ ասոր ծագումը մինչեւ մեր թուականին 100^{րդ} տարին հանելու է: Սակայն պէտք չէ հոս սահման ընելով կենալ. վասն զի այնպէս անտարակուսելի է (Յոստինոսի պարագին՝ Իգնատիանին հետ ունեցած համայնութիւնը, որչափ որ առ Իրոզնետոս գրուած թղթոյն ենթադրած պատարագին՝ Առաքելականին հետ ունեցած միաբանութիւնը: Աւելի բացայայտ կը խօսի սա Պատարագին վրայ Կղեմէս Հռոմաց եպիսկոպոս: Անոր համար կրնայ մարդ առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ ըսել թէ սա Պատարագը Կղեմէս ատեն կար: Եթէ Առաքելական պատարագը 2^{րդ} դարուն սկիզբը կար, եթէ Կղեմէս Հռոմացեցի յամի 96 նոյնը գործածեց, գիտութեան կանոնաց դէմ կամ ըստ հաճոյս բան մըն է նոյնն Ա. դարուն վերաբերել: Ասիկայ չի

կրնար ըսուիլ մանաւանդ անոր համար ալ՝ որ նոր կտակարանայ գրուածոց մէջ գտնուած նշմարները բոլորն ալ աս Առաքելական Սահմանադրութեանց պատարագը կ'ակնարկեն եւ դէպ ի հոն կը դիմեն:»*

Մենք ամենեւին մեղի նպատակ դրած չենք Փրոփսդի աշխատութեան յարգը որոշել կամ իրեն, ինչպէս Պիքքէլ կ'ըսէ, սրամտութեամբ յառաջ բերածները մի ըստ միոջէ քննել. սակայն կը կարծենք որ մեր Պատարագին հետ-
թեանը, ժամանակին եւ գործածութեան նկատմամբ Տրայ իր եզրակացու-
թեամբն առեւի հաստատ կերպով կը խօսի: Եթէ չենք սխալիր, շատ անտոյգ ճամբաներէն եւ չափազանցութիւններով կը յառաջանայ Փրոփսդ իր զխաւոր հետեւութիւններուն գալու: Թէ Առաքելական Սահմանադրութեանց պատարագը շատ հին է, թէ ըստ կամի շինուած չըլլալով՝ գործածական եղած պատարագ մըն է, արդէն իրմէ բաւական առաջ ծանուցեալ եւ ընկալեալ էր առ հասարակ. ալ ասոր ոչ ոք ի գիտնոց կը տարակուսէր: Բայց թէ ասիկայ բոլոր քրիստոնեայ տիեզերաց մի միայն պատարագն եղած ըլլայ բոլոր երեք առաջին դարուց մէջ, առ այս զմեզ չկրցանք համոզել իրեն աշխատութենէն: Եթէ քրիստոնեայ պատարագին ընդհանուր յատակագիծն առնունք, այո, չէ թէ մինակ առաջին երեք դարուց՝ հապա նաեւ մինչեւ հիմայ ալ մի միայն Առաքելական պատարագ կայ բոլոր տիեզերք: Սակայն մի միայն պատարագ ըսելու համար ուրիշ աստիճանի նոյնութիւններ կը պահանջուին ի բանս եւ յիմաստս, որոնք դժուարաւ ապացուցուած կրնան ըսուիլ Փրոփսդի գործքին մէջ: Ո՞վ կրնայ ընդունիլ, ինչպէս Փրոփսդ կ'ուզէ, որ աս Պատարագին գոնէ զխաւոր եւ էական մասը նոյն իսկ Առաքելոց ձեռքէն այնպէս ելլէ, այնպէս Իգնատիոս եւ Կղերմէս Հռոմայեցի գործածէ՝ ինչպէս Յուստինոսի ձեռքը կը կարդայ Փրոփսդ, այս ինքն ինչպէս քիչ մը վերը տեսանք Բուենէն բացատրուած՝ Յուստինոսի Ներդրութեան անձանց իրարու եւ աշխարհի հետ յարաբերութիւնները՝ զորոնք Փրոփսդ ճիշդ մեր Պատարագին մէջ, այս ինքն անոր էական մասին մէջ, կը գտնէ՝ «Ըստ ամենայնի նոյն տեսութեան վրայ շինուած է Պատարագն ալ» ըսելով:

* Իւր նոր գրութեան մէջ այսպէս կը պարզէ Փրոփսդ իւր կարծիքը (Liturgie, § 88, էջ 311 Բ.)
"Ի դարուն՝ պատարագամատուցի կերպարանա-
փոխութիւն մ'ենդաւ. ասկէ ազատ մնաց Սահ-
մանադրութեանց Ը գրքինը. անոր համար "հին
պատարագամատուցին հաւատարմագոյն օրի-
նական է: Բայց ոչ թէ ամենուրեք ճիշդ աս պա-
տարագն էր ի գործածութեան. այլ "ըստ իմ
կարծեաց՝ եկեղեցեաց մեծագոյն մասն յատուկ
պատարագամատուց ունէր, քայց ասոնք այն-
պէս իրարու նման էին, որ մի միայն կաթողիկէ
եւ առաքելական պատարագամատուցին իբրեւ
լոկ տեսաւներ կը ներկայացնէին: Ուստի այս
մի միակ, առաքելական պատարագին ամէնէն
կատարեալ ներկայացուցիչն է Սահմանադրու-
թեանց Ը գրքինը, թէ եւ վերջինս ալ յաւելուած-
ներ եւ եղանակաւորութիւնք կրած է, եւ: — Ըսինք
վերս (էջ 25, ծան.) որ Փունք (Funk, die apostol.
Const. եւն) Ե դարուն սկիզբը կը դնէ յիշեալ

պատարագին այժմու խմբագրութիւնն, զոր այ-
լակերպած ըլլայ ընդմիջարկողն նազոյն պա-
տարագէ մը ձեւելով: Փրոփսդ երկար կը վիճէ
այս կարծեաց դէմ: Ընդունելով ալ կ'ըսէ, որ ընդ-
միջարկութիւն կրած է պատարագը, Ե դարէն
յառաջ պէտք է դնել պատարագին այժմու
ձեւը: Վասն զի գիտենք Պրոկոլոսէն՝ որ Բարսեղ
(330—379) եւ Ռակեքերան (347—407) կերպարա-
նափոխ ըրին Նախնիկական պատարագը: Արդ
Սահմանադրութեանց պատարագին վրայ ամե-
նեւին ազդեցութիւն չենք գտներ Ի դարու այս
կերպարանափոխութեան. ուստի աւելի հին է:
Դարձեալ նեստորականք 431ին եւ Նուսիքականք
451ին քաժնուցանս եկեղեցիէն, քայց իրենց
պատարագամատուցք կը համաձայնին կէրպա-
րապետի յետեւ ձեւին հետ եւ ոչ թէ Սահմա-
նադրութեանց պատարագին. ուստի վերջինս
աւելի հին է, եւ:

Նրից առաջին դարուց ընդհանուր եւ բացարձակ միութիւն պատարագի հաստատողներն ընդհանրապէս անանկ բաներ յառաջ կը բերեն ի փաստ, որոնք հիմայ ալ՝ ի զանազանութեան պատարագաց՝ մի եւ նոյն են ըստ կարգի եւ ըստ բանից:

Փրոփադ, օրինակի աղագաւ, Յուստինոսի գործածած պատարագն Առաք. ՍՀմնդր. պատարագն եղած ըլլալը ցուցնելու ատեն, (որն որ անցողակի ըսելով, կրնայ ըլլալ, առանց անով ցուցուած ըլլալու որ մի եւ նոյնը բոլոր քրիստոնեայ տիեզերաց էր, եւ թէ անկարելի էր որ ասիկայ առանձնական ըլլայ եւ Գնոստիկեանց դէմ յարմարուած ձեւ մ'առած Գոհութեան աղօթքին մէջ,) «Պատարագը (կ'ըսէ Փրոփադ) կ'ենթադրէ՝ Նրախայից պատարագին մէջ կարգադրուած բարեկարգութիւն մը՝ երախայից, ապաշխարողաց եւ այլոց նկատմամբ: Աս բարեկարգութիւնը գիտէ Յոստինոս ալ. վասն զի Գոհութեան հանդիսութենէն արտաքսուած են, ըստ Յուստինոսի, անհաւատք, երախայք եւ ապաշխարողք: Արդեօք նոյն դարուն մէկ ըստ շարադրութեան տարբեր պատարագը զատկե պիտ'որ չարտաքսէր:

«Աստուածային պաշտօնը, ըստ Յուստինոսի ինչպէս նաեւ ըստ Պատարագին, սուրբ Դիքէն առնուած ընթերցուածներով կը սկսէր, որոնց կը հետեւէր եպիսկոպոսին խրատը:» — Ո՛ր եւ իցէ տարբեր շարադրուած եւ կարգադրուած պատարագ ալ նոյն սկզբնաւորութիւնը կրնար ունենալ, եւ էր ընդհանուր սովորութիւն, ինչպէս հիմնական տարբեր տարբեր պատարագներուն ալ նոյն սովորութիւնը նախընթաց կ'ըլլայ:

«Ասոր կը յաջորդէին, ըստ Պատարագին, Աղօթք՝ զորոնք սարկաւազը կ'ըսէր, եւ ժողովուրդը կը պատասխանէր Κύριε ἐλέησον. ἡμετέρας. «Յոստինոս գիտնալով զΚύριε ἐλέησον, կ'ախարհէ προσφώνησις եւ ἐπίκλησις զանազանութիւնը:» — Ասոնք մեր պատարագներուն մէջ ալ, որչափ զանազան ըլլան, կան. նոյնպէս կրնային ըլլալ ան դարերուն մէջ, որ եւ իցէ զանազանութիւն մնալով:

«Պատարագին մէջ այսահարաց եւ ապաշխարողաց եղած աղօթքներուն կրնան առանց բռնարարութեան վերաբերիլ ասկէ յառաջ մեր (§ 31) Յուստինոսէն յառաջ բերած խօսքերնիս:» — Շատ դիւրին է որ եւ իցէ ժամանակի եւ տեղւոյ այսահարաց եւ ապաշխարողաց վրայ եղած աղօթքն աս կերպով վերաբերել:

«Վերջին աղօթքին մէջ Պատարագը կ'աղօթէ հաւատացելոց, նորատնկոց, հիւանդաց, ճանապարհորդաց, ի մետաղս, յաքսորս եւ ի բանտի եւ ի կապանս գտելոց համար, որպէս զի Տէր զանոնք իր շնորհօքը պահէ եւ իրեն երկնից արքայութիւնը ժողվէ. (Գ. Ժ.) Ըստ Յուստինոսի հաւատացեալք կ'աղօթեն նորատնկոց, հիւանդաց եւ կալանաւորաց համար ալ, որպէս զի պատուիրանները պահեն եւ յաւիտենական փրկութեան հասնին:» — Շատ են հիմայ ալ պատարագներ իրարմէ տարբեր՝ որոնք նոյններուն համար կ'աղօթեն. ան դարուն մէջ հարկաւ անոնց մէջ «նորատունկք» (νεόφυτοι, neophyti) ալ կը գտնուէին:

Նոյնը կը կրկնէք Փրոփադի յաջորդ համեմատութիւններուն:

«Համբոյրն ու պատարագաց մատուցումը նոյն կերպով կը պատմէ Յուստինոս՝ ինչպէս Պատարագը: Ըստ Յուստինեայ՝ վերակացուն կամ գլխաւորը Գոհութեան աղօթքը մինակ կ'ընէ հանդիսական խօսքերով, օրհնութեան ձեւով, մինչ զեռ հաւատացեալք կանգուն կը կենան: Պատարագը կը հաստատէ Յուստինոսի խօսքերը:»

տինոսի ամէն խօսքը: — Աս խօսքերը մեր գիտցած պատարագներուն ալ ճշդիւ յարմար են, մեր չգիտցածներուն ալ շատ աղէկ կը յարմարէին, տարակոյս չունինք. եւն, եւն:

Երեք առաջին դարուց պատարագին նկատմամբ Հայոց քով ի զուր է բան մը գտնել յուսալ: Սակայն աս տարարախտութեան պատճառն ան չէ որ Հայք ան դարերուն մէջ դեռ հեթանոս էին: 4^{րդ} դարուն սկզբան արդէն քրիստոնեայ էին, անանկ որ իբրեւ քրիստոնեայք կուռեցան 311ին Մաքսիմիոս կայսեր դէմ:՝ Ուստի շատ աղէկ կրնային Առաքելական Սահմանադրութեանց մէջ գտնուած (Գիրք Ը. եւ Գիրք Բ.) պատարագներուն հնութեամբ հաւասար պատարագ գործածել. եւ թէ իրօք ալ նոյնպիսի պատարագ մը գործածած են՝ չի կրնար տարակուսուիլ: Եթէ մեր ազգին նոյն իսկ գիտնոց հարցրնենք, ինչպէս տեսանք, կարծած են եւ դեռ կը կարծեն թէ աս իրենց առաջին Լուսաւորչին գործածածն է որ ցայսօր կը գործածեն: Սակայն մեր Լուսաւորչին եւ անոր ժամանակաւ մերձաւորներուն գործածածը՝ տարակոյս չկայ՝ որ նոյն իսկ իրենց ապրած դարէն ասդին չգործածուեցաւ՝ զոնէ առհասարակ. վասն զի, ինչպէս բոլոր Յունական եկեղեցւոյ մէջ իրենց Լիտուրգիային վերաբերեալ բաները վերաքննութիւն (recoognition) մ՝ուսնեցան, նոյնպէս ալ Հայոց քով աս վերաքննութեան եւ ճոխացեալ մատեաններուն տեղի տուաւ հինը՝ նախնիկիականը (anteniciana): Բայց կրնար աս հինէն եւ կամ ուրիշ ասոր հաւասարէն բան մը հայ մատենագրութեան մէջ գտնուիլ, ինչպէս ուրիշ շատ բաներ գտնուեցան: Այլ դժբախտաբար կրնանք ամենայն վստահութեամբ ստուգել գիտնոց որ ան Առաքելական Սահմանադրութեանց պատարագին հնութեանը հասնող պատարագի մը եւ ոչ մէկ հետքը գաած ենք ցայսօր մեր դեռ բազմօք անտիպ (inedit) մատենագրութեան մէջ. նոյն իսկ վերոյիշեալ Սահմանադրութեանց անգամ ոչ հին եւ ոչ նորադոյն մէկ թարգմանութեան մը նշմարանքը:

Ասոր փոխարէն՝ անմիջապէս յաջորդող ժամանակին համար բաւական առատ լոյս կը հեղուն՝ Հայոց քով ցայսօր կէս մ՝անծանօթ եւ կէս մ՝ալ առանց մտադրութեան մնացած քանի մը հին Յիշատակարանները:

Ե.

Լ Ո Ւ Ս Ա Խ Ո Ր Զ Ի Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ

Ո՛վ. որչափ բարձր եւ քանի՛ պրանչելի ըրաւ Աստուած իր բազուկը բոլոր հռոմէական պետութեան վրայ՝ երբ որ իր հաւատարիմ ծառայից այնչափ համբերութենէն ետքը բոլոր բռնաւորներն իր լուսաւոր Նշանին զօրութեամբն յազթահարած՝ հեղութեան եւ արդարութեան միահծածն ինքնակալ մը շնորհեց:

Մի եւ նոյն ատենները զօրացոյց վերջապէս իր ողորմութիւնն անոր սահմաններէն դուրս երկրի մը վրայ, ուստի կ'աղաղակէին իրեն՝ ընտրեալ ծառայ մը եւ իբրեւ զաղանիս երամովին հեռուանց եկած կուսանաց արիւնը:

Հռոմէական պետութիւնը՝ որուն թագաւորք եւ իշխանք շատ կողմանէ կը դիմէին ան ատեն, նիզակակից դաշնաւոր մ՝ալ կ'ունենար թագաւոր հաւա-

՝ Եւսեբ. Եկեղ. Պատմ. Թ. ԳԼ. Ը:

տակից՝ որն որ չի դանդաղիր իր առ Աստուած եւ առ մարդիկ հաւատարմութիւնը ցուցնելու՝ նաեւ զինու զօրութեամբ արիւնախանձ բռնաւորին (Լիկիանէսին) դէմ՝¹ պատուեալ եւ արտօնացեալ եւ ընտանեցեալ Հռոմայեցեաց արքունիքը իբրեւ Արշակ՝ Հայոց աշխարհի իշխեցող թագաւոր: Դաշնաց պատճէնը չէ թէ յիշատակաւ, այլ իրօք՝ գոնէ մինչեւ 5^ր դարուն կէսին առ Մարկիանոս կայսերը կեցած էր:

Սակայն այս չէ, հասպա ուրիշ էր բոլոր երկրին համար բարութեանց լուսմը: Կաթողիկէ եկեղեցի՝ որն որ ոչ լեռներով եւ ոչ գետերով սահման կ'առնու, մեծատարած աշխարհ մը, միլիոններ կը ստանայ՝ մէկ անզուգական քահանայապետի մը ձեռքը՝ երջանիկն Գրիգորի: Արդէն վերոյիշեալ թագաւորին յարաբերութիւնները զուշակ պէտք են ըլլալ ամէն մտացեաց՝ որ չէին կրնար առանց բարձրագոյն օրհնութեան մ'ըլլալ մեր սկզբնաւորութիւնը: Բայց բախտով 5^ր դարուն սկիզբներէն մեր պատմութեան ամէնէն ստոյգ կէտերէն մէկն է՝ որ երթ մը, տեսութիւն մը եւ հոգեւոր օծութիւն մը ժառանգուած է ան միութեան կենդրոնէն՝ ուր մեր Հայրը ոչ թէ դաշինք կը դնէ — քաւ լիցի, — այլ սուրբ հասարակ կ'ընդունի յերանելի եպիսկոպոսապետէն Հռոմայ յԵւսեբիոսէ:² Ո՛վ Բրիտանիոսի փոխանորդին աշակերտ եւ որդի ըլլալու դաշնադիր կրնայ ըլլալ: Աս է մեր հայր մնաքուր աւանդութիւնը եւ ոչ ուրիշ:³

Աս սուրբ ժառանգութենէն եւ իրեն նուիրական ոսկրներէն ի զատ՝ որոնք սրբոյն Պետրոսի հովանւոյն տակ կը պահուին ցայսօր մարգարիտներու եւ ականց պատուականաց պէս, յովս մի՛ որ նշանախեց մի է՝ չունինք իրմէ մեզի պահուած. այսչափ դժբախտ ենք: Ձխարուինք, աւելի ունինք ըսելու՝ թէ ինչ իրեն չէ:

Սուտ է, ինչպէս արդէն ըսինք, որ ոմանք ցայսօր իրմէ պատարագ մը կը ցուցնեն: Պիտ'որ տեսնենք ճիշդ անոր ծագումը:⁴

¹ Եւսեբ. Եկեղ. պատմ. անդ.
² Առանկ „Artaaces“ գիտէ զանիկայ Թեոդոսեան Օրինաց մատենանը (Cod. Theod. 315), երբ որ կոստանդիանոս Ա. կայսեր հրամանը յառաջ կը բերէ իր համարակալին Եւսեբիոսի՝ որ Արշակոյ կառուածքն ապահարկ ըլլան: Այսպէս ուրիշ անուն ունէին ի Հռոմ շատ անգամ Հայոց թագաւորք. կը տեսնենք որ մեր Արտաշէս (Բ) ըսուածը՝ առ Եւսեբիոս Հռոմ կ'անուանէին Տրոգատ: Եւսեբիոս մեր Տրոգատը կ'անուանեն եղբի՝ Արշակ: Բայց ոչ առանց հիման: Իրօք ալ աս տասնի, ինչպէս կ'երեւայ, կ'ապահարկուի վտանգի ինք՝ իբրեւ խորոզայ որդի՝ կ'ունենայ որդի եւ յաջորդ զխորոզ (Բ), եւ խորոզ (Բ) կ'ունենայ զԱրշակ (Բ): Ուստի Տրոգատայ մէկ անունն է Արշակ, որն որ թուան վրայ նստէ կը դառնայ, եւ հաւանականաբար՝ հանդիսական մէկ անունը, ինչպէս Եօզաննէս՝ մկրտութեան: Անոր համար անտարակուսելի է Թեոդոսեան մատենինը:

³ Ագաթ., էջ 649 եւն. ճիշտ այսպէս կ'երեւայ. նոյնիւզ լաւագոյն ձեռագիր մատենաներուն, եւ ոչ՝ Սեղբեոսոս, որն որ Երկիր ժո-

ղովոյն Պատմութենէն եկած մասն կ'երեւայ եւ որ Եւսեբեայ յաջորդն է:

Տես եւ Տիկզ. պատմ. 4. Ե. Գաթրժ. Բ. հտր. էջ 479: ՀՐՏՐ.

⁴ Դեռ սուրբ Հօրմէ 150 տարի ետքը Հասպիվան ժողոված Հայոց եպիսկոպոսուք եւ նախարարք աշխարհանազ կը խոստովանին թէ ի սկզբանէ սուրբ հաւատքը Հռոմայ եպիսկոպոսէն ընդունած են: Եղիշէ, Թղթ. ժողովոյն. (Պատմ. վեհեա. 1859, էջ 54—55.)

* Հոս անւորդ չէ մտադիր ընել որ Ս. Գր. Լուսաւորչի պատարագ մ'ընծայելու կնիծիքը քաւական հին է, եւ իւր ազդեցութիւնն ունեցած նաեւ ուրիշ արեւելեան զրականութեանց վրայ: Լուսաւորչի անուամբ պատարագ մը կը գտնենք Եթովպացեոյն Պետրինի արքունի զրատան Եթովպական ծեղագրաց մէջ Թիւ 34. (Peterm. II. Nachtr. 36.) Այս ծեղագիրն ըստ Տիւմանի ցուցակին՝ (A. Dillmann, Verzeichniss der abessinischen Handschriften der königl. Bibliothek zu Berlin. Berlin 1878, p. 26) այլեւայլ պատարագներ կը բովանդակէ, որոնց տամբերողն է Պատարագ՝ Ս. Գրիգորի Հայոց. (fol. 75a—78.) Տարբեր բան ըլլալու չէ Փարիզի ազգային մա-

Սուա է նոյնպէս որ Հանգանակ մը կը կարդանք՝ իրմէ կազմուած: Կը տեսնենք նոյնպէս ասոր ուստի ըլլալը:՝ Նրկուքն ալ գոնէ հնոց համոզումը չէ. նոր եւ անհիմն կարծիքներ են: Ան խօսքը "Իսկ մեք փառաւորեսցուք որ յառաջ քան զյաւիտեանս, եւն՝ չէ ցուցուած թէ իրօք իրենն ըլլայ:

Սակայն սիրով կը ներուէր ասանկ ըսողներուն՝ եթէ մինակ հոս մնային: Բայց մեծ դժբախտութեամբ մը՝ անանկներ ալ սրբազան Խորհրդոյն նկատմամբ կ'ընծայուին Սրբոյն՝ որ մեծ խայտառակութիւն եւ անհանդուրժելի այլանդակութիւն է: Սթովպացի սեւերը թուի կը նկարեն հրեշտակներն ալ. Հայերը աւնապակաւ պատարագել կու տան իրենց Սրբոյն: Ասոնք խաւարային ժամանակէ մը ժառանգելով աս մոլորութիւնը՝ յանկարծ իրենց Լուսաւորչին բեռնաւորելով կ'ուղեն անմեղացնել: Տր վարուն եպիսկոպոսաց ժողով մը կը լանդքնի սա վճիռը յախուռն բերել.՝ "Սան. Ը. Արժան է եւ զհասցն՝ անխոր, եւ զգինին՝ անապակ հանել ի սեղանն, ըստ աւանդելոյն մեզ սրբոյն Գրիգորի, եւ չխոնարհել՝ յայոց ազգաց քրիստոնէից յաւանդութիւնս: Զի սուրբ Լուսաւորիչն՝ յօրինականէն բերեալ զայս, առաքելաբար հրաման ետ կատարել իւրոց վեճակելոցն:"

տննադարանին թիւ 111 եթովպական ձեռագրին ալ, որ ըստ Յօթիւնպէրկի (Zotenberg, Catalogue des mscr. éthiop. Paris 1878, p. 109.) կը բովանդակէ նախ (fol. 7) "Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի՝ հայրապետի Հայոց աշխարհի, վկայի՝ առանց արեան հեղման, (խոստովանողի) Վարքն, եւ ապա նաեւ (fol. 28 եւն.) երեք քաղաքացի Քատարագէն նորին Սրբոյ, ինչպէս նաեւ քաղուած մ'ի թղթոյ Պրոկոի առ Հայս, եւ երկու հատակտորք "Նււրաքսիոսի հայրապետին Հայոց:" Դժբախտաբար այս երկու կարեւոր ձեռագրերն են ո՛չ մէկը կրցանք տեսնել, որոնց բովանդակութիւնն անշուշտ առանց օգտի չէ՝ յայ մատենագրութեան քննութեան համար: Ս. Լուսաւորչի Վարքն եւ Հատուածք անոր վերագրեալ "Վարդապետութիւնն" (առ Ազաթ.) ցանցառ չին Արևելեաց քով: Օրինակի համար՝ Լուսաւորչի Վարքը կը գտնուի Փարիզի թիւ 126 (Zotenberg, p. 168, § 15) ձեռագրին մէջ: Տրդատայ դարձին Պատմութիւնը կցելով Ս. Սարգսի եւ Հայոց զրոյ գիւտի պատմութեանց նետ նետաքորքական վիպական զրութիւն մը ծագած է "Տերտագ արքայի" վրայօք Պերլինի թիւ 64 եթովպական ձեռագրին մէջ (Petern. Nachtr. 38, fol. 83) որ եւ հրատարակուած ալ է. (տես Bachmann, Aethiopische Lesestücke, Leipzig 1891. p. 1-8. R. Basset, Les apocryphes éthiopiens, IV. Les légendes de S. Tértag, Paris, 1894.) Պոտլեան գրատան եթովպական ձեռագրաց ցուցակին համեմատ (Catal. cod. Mscr. Bibl. Bodl. Pars VII Codices Aethiopiici, digessit A. Dillmann. Oxonii 1848) կը գտնուի թիւ 34 ձեռագրին մէջ, (տես Յուցակ էլ 83,) որ նաեւ հայերէն այբուբենը մը զրուած կայ (fol. 3), Զաղուածք մ'ի Մեկնութենէ Նփրեմի ի ծնունդս, եւ "Հատուածք ի Գրիգորի Լուսաւորչի, ուստի

ի "Վարդապետութիւնն", Ազաթանգեղեայ: Նոյնը կը գտնենք արաբերեն լեզուաւ թիւ 144 ձեռագրին մէջ, (տես Նոյն Յուցակ էլ 470.) որուն մէջ կայ (fol. 117) հետեւեալ կտորը՝
 وايضا من قول مري غريغوريوس الذي تلمذ الكرمين وهو علي الارمن "Դարձեալ ի քսանից Տեսում Գրիգորիոսի, որ աշակերտեաց զՀայս, եւ հայրապետ էր Հայոց." Տղոյն "եւ է ի վերայ Հայոց:") Վերջապէս Պերլինի թիւ 28 (Msc. Or., տես Տիւման էլ 21) ձեռագրին մէջ կայ զրութիւն մը "Հաւատք Հարց," (fol. 356) որուն մէջ կը յիշուի եւ ի վկայութիւն կը կոչուի նաեւ "Գրիգոր եպիսկոպոս Հայոց աշխարհին," եւ "Ափրոսիոս՝ հայրապետ Հայոց ա շխարհին:"

ՀՐՏՐ.
 * Տես՝ "Հանգանակ հաւատոյ, որով վարի Հայաստանայց Եկեղեցի:" Բնութիւն Հանգանակին ծագման, նշխարակին եւ ժամանակին վրայ, Վիեննա, 1891: ՀՐՏՐ.

1 Եւզ. Ա. Ժն. ապ. Վենես. 1822, էլ 25:
 2 Եօրինակին՝ ու Եռեհիւ:

3 Գիւ եզած է եկեղեցական պատմութեան մէջ ասոր չափ համարձակ արձանագրութիւն՝ ուր յանգուգն գաղափարաց խառն բազմութիւն մը նետուի՝ առտիւրբոր հրամայեց ըսելով. որն որ աւելի բացայայտ կ'ըլլար թէ որ ըսուէր՝ իբրեւ զՈրդի Առտուոյ ինքուոյ. վասն զի մի ուրիշ մը զտրեմեանները նորէն "օրինակներու" (ինչպէս կ'ըսուի) կրնար գարձենել: 400 տարի ետքը աս կրիւք լքեալ եպիսկոպոսունք առանց ապացոյց մը բերելու կը վկայեն թէ Ս. Գրիգոր հրաման կու տայ զգինի անապակ հանել ի սեղան, Գրիգորի Սահմանագրութեան գէմ՝ որն որ զբաժակ ի գինեւ եւ ի ջրայ լեծելով (ինչպէս

Ո՛րչ գեղեցիկ աւետարանիչ կը ստեղծեն իրենց աս հովիւները, ոչ Բրիստոսի զատկէն՝ բաղարջ կ'առնու, եւ ոչ իրեն բաժակէն՝ բաժակ, այլ նորէն հնոյն դառնալ կը մտածէ: Մենք Բրիստոսի բաժակը գիտենք եւ ոչ ուրիշինը: Միայն իրեն բաղարջովը լաւ է անխմոր վարիլ:

Արդէն ընդդէմ ելած էին իրենց՝ Արեւմտեան զրացիք, (Ժող. Տրուղ.) զայրացած էին Արեւելեայք՝ Ասորիք, ըստ իմիք իրենց հաւատակիցք: Ո՞վ է աս Գրիգորը, — կը գրէ 8^ր դարուն ասորի եպիսկոպոս մը,* — Առաքեալներէն մեծ է: Նայեցէք չորս հայրապետական աթոռները. ո՞րն ունի:

Իրաւ է, Սուրբն ալ անսխալ չեն, կրնան սխալել, սակայն դժուարին է մտածել որ Աստուած իւր քաղցրութեամբն ասանկ քարոզութեան համար ընտրեալ մարդոյն թոյլ տայ որ չափերն այնպէս անցնի՝ մինչեւ մոլորեցընել ժողովուրդ բազում եւ դարեր:

Աստուած իր Սուրբն արդարացուցած է: Նոյն իսկ յիշեալ ժողովոյն գահերէցը քանի մը տարի ետքը բոլոր Հայաստանի կանոնադրութիւնները կը հաւաքէ, — ունինք այսօր զանիկայ անթերի, — բայց չի գտներ կանոն մը ի Սրբոյն Գրիգորէ կամ անոր յաջորդներէն՝ որ նման ըլլայ իրենին, 8^ր դարուն. կը պակսի այսպէս բոլորովին աս ձրի ենթադրութեան վկայութիւն մը՝ 400 տարի Սուրբն ետքը:

Այսպէս ստած է ինք զինք ան վճիռը Բայաստպէս աշխարհօրէն: Հագիւանկէ ետքը խենթ բաներ խոթուած են:

Խնամած է Տէր՝ Սրբոյն համբաւը որբանասպէս ալ տիեզերական եկեղեցւոյ առջեւ:

Աս վճռէն 200 տարի յառաջ՝ Հայաստանի համար կը վկայուի որ այսպիսի չարաչար սովորութիւն չկայ, այլ անոր հակառակ՝ հաց, գինի եւ զո՞ւր կ'ելլէ պատարագի, եւ բոլոր ժողովուրդը զասոնք կը պիտի: Այսպէս վկայուած է, ինչպէս իր ժամանակակիցք կ'անուանեն, «հրեշտականման»,՝ կաթողիկոսէ մը հրապարակախօսութեամբ, որուն աս նուիրագործական իրաց հմտութեանը, (թէ՛ հաւատալեաց եւ թէ՛ բարոյական) վարդապետութեան մաքրութեանը նման երկրորդ հայ մը դժուարին է ցուցընել. Յովհանն կաթողիկոս Մանդա-

առաքելական պատարագամտոյցք ունին) եւ ընելով թէ աս է իրեն արիւնն, պատուիրեց «Չայս արարէք առ իմոյ յիշատակի:»
Ուրիշ խնդիր մըն է հացին խնդիրը. բայց թէ որոշակի ինք Ս. Գրիգոր անխմոր սահմաներ է եւ ոչ մանաւանդ ուրիշ պարագաներով մուս գտեր է ասոր աշնուական կիրառութիւնը անկարող էին որոշակի ընելու աս Հարք: Բըւնելու պատճառ մը ոչ անոնք ան ատեն եւ ոչ մեք այսօր ունինք՝ որ հետեւցընենք թէ այնպէս ըրած է. այլ աս միայն՝ որ ի կետարիա այնպէս կ'ըլլար: Ասոր համար՝ մանանիսոյ մը հատի չափ հաւառք ընծայել չարժեր: Իրմէ ետքը կամաց կամաց ուրիշ եզան ատեններն ու հանգամանքները:

* Ասորոց Գէորգ Եպիսկոպոսն առ Յնուայ

ուղղեալ թղթին մէջ: Հոն կը պատմէ Ս. Գրիգորի կենսագրութիւնն, եւ միանգամայն կը յիշէ բաժակի խնդիրը, ըստ որում հայ մ'ըսած էր Յնուայի՝ թէ Ս. Գրիգոր հրամայած ըլլայ անշուք պատարագել. որուն Գէորգ կը պատասխանէ թէ Գրիգոր չէ հրամայած այս բանս: Այս նամակին ասորի քննարկէն ի հայ թարգմանութիւնը կը գտնուի ի գիրս «Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի Եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ Գրոց», ի Հ. Յ. Տաշեան. (Վիեննա 1891, էջ 4-10. քաժակի կտորը՝ էջ 7:) Գէորգ նամակը գրած է 714 Յ. Ք. ուստի այն ատեն արդէն խնդիրը սաստկացած էր Հայոց եւ Ասորոց մէջ: ՀՐՏԲ.
՝ Պաշար Փարպ. (այ. Վեննա. 1873) էջ 372 եւ սակայ:

կուսի է որ մեր բոլոր ոսկի դարուն սիրտը կը ներկայացնէ,¹ Ս. Սահակայ աշակերտ,² աննմանն Գիւտայ Կաթողիկոսի եղբորդի:³

Ի՞նչ կըսէ աս հրեշտականման Հայրը:

«Երբ Բրիստոս է. մի իրրեւ Հասարակ Հաց նայիս, եւ մի իրրեւ գինի կարծես եւ տեսնես. վասն զի տեսնելու բան չէ սուրբ Խորհրդոյ ահաւոր եղած բանը, հապա մտքով իմացուելու իրողութիւն. որովհետեւ ոչինչ տեսանելի աւանդեց մեզի Բրիստոս սուրբ Խորհրդոյն է՝ Վերո-Յեան մէջ, այլ իմանալի: (Հաց եւ գինի եւ) Ընդ կը տեսնենք, բայց աստուածային բանին կը հասարակն [սրբագործութենէն ետքը] թէ «Այս է մարմինս եւ արիւնս», եւ թէ «Ով որ ուտէ իմ մարմինս եւ ըմպէ արիւնս, ան յիս կը բնակի եւ ես անոր մէջը» . . . զանիկայ կ'իմանանք սեղանոյն վրայ . . . զանիկայ կը տեսնենք, զանիկայ կը շօշափենք . . . զանի ներս կ'առնունք եւ կ'ընդունինք» եւն:⁴

¹ Բայց հալածուած ալ է իւր խօսքն, ինչպէս ամէն ասոր պէս վկայութիւնները. հայերէն երկաթագիր մը մեզի բաւական ազատած է. թէպէտ նորագոյն ընդօրինակութեանց մէջ հետքը ջնջուած է: Երկաթագրին ընդօրինակողն ալ աւրել ուզած է. բայց բաւական չէ յաջողած շփոթութեամբ. այսպէս փակագծի մէջ առնուածները (տես վարը՝ Ծան. 4):

² Յովհ. Կթղ. Շարագր. Հյրպոյց:

³ Ղազար. Թղթ. առ Վահան Մամիկ. էջ 595: Անշուշտ առանց նշտակութեան չէ որ 1871ին Եւրոպայի եկեղեցականք իրեն ճառերը թարգմանած ապած են. (Heilige Reden des Johannes Mandacuni, Katholicos und Patriarch der Armenier, übersetzt etc. von J. M. Schmid. Regensburg 1871)

⁴ Մանգ. Ճառ ԻԲ. էջ 161. «Մի իրրեւ ի լոկ հաց հայիցիս, եւ մի իրրեւ զգինի համարիցիս եւ տեսանիցես. զի ոչ տեսանելի է ահա ուրութիւն սուրբ Խորհրդոյն, այլ իմանալի՝ զօրութիւնն. քանզի ոչ ինչ տեսանելի աւանդեաց մեզ Բրիստոս ի Խորհրդոյն է՝ Վերո-Յեան. այլ իմանալի: (Հաց է՝ գինի է) Ընդ տեսնենք, այլ աստուածային բանին հաւատամք որ ասէն եթէ Այս է իմ մարմինս եւ արիւնս, որ ուտէ ի մարմնոյ իմէ եւ ըմպէ յարենէ իմէ, նա յիս բնակեցէ եւ ես ի նմա . . . զԲրիստոս իմանամք ի վերայ սեղանոյն . . . զնա տեսնենք, զնա շօշափենք . . . զնա առնունք ի ներս եւ ընդունինք:» — Յառաջ «հոյ է՝ գինին» ջնջելով կարծած է որ այսչափս բաւական ըլլայ՝ խօսքը յիշուած մկրտութեան ջրոյն հետ կապելու:

Բայց գանք քիչ մ'աւելի մտանց դիտելու աս Արտո-Յեան խօսքը: Ընդօրինակողին աս Արտո-Յեան բառին ընդմիջարկութիւնը շատ անյայտ է. անյարիր եղած է, ինչպէս տեսնենք: Մեր սուրբ Հօր ճառերուն «Նախագործութիւնը» որն որ առ հասարակ ամէն մէկ Ճառին համա-

ուտ՝ բայց բաւական ճիշդ իմաստը կը բովանդակէ, առաջիկային համար՝ փայն աս կ'ըսէ. «Վասն զգործութեամբ ի սուրբ Խորհրդոյն մարմնաւոյ. եւ սրտէս պարտ է . . . ընդունել ի մարմնոյ եւ յարենէ Տեառն մարոյ . . . եւ եթէ . . . որ . . . ի Խորհրդոյն մարմնոյ . . . եւ եթէ սրտիս սրբութեամբ . . . ի սուրբ մարմինս եւ յարիւնն տերունական մարմնաւոյ» եւն. իսկ Արտո-Յեան վրայ ամենեւին յիշատակութիւն չ'ընեն: Նոյնպէս առաջիկայ ԻԲ. Ճառին «վերոնագիրը» մկրտութեան նկատմամբ ակնարկութիւն մը չ'ունի: Նմանապէս բովանդակ ճառը է Գ-յն Հաղորդութեան Խորհրդոյն վրայ կը դառնայ ծայրէ ի ծայր, եւ ոչ փոքր նշանակեցիւ կը մտանայ մկրտութեան Խորհրդոյն: Վերը յառաջ բերուած հատուածին մէջ երկու անգամ կը դառնայ Հաղորդութեան խօսքը: Մէյ մը «Չի ոչ տեսանելի է ահա ուրութիւն սուրբ Խորհրդոյն խօսքին մէջ. հոս՝ մկրտութեան յիշատակութիւն չ'ըլլար, եւ ընդօրինակողն ալ Արտո-Յեան ընդմիջարկութիւն չ'ընեն: Մէյ մ'ալ նոյն խօսքն անմիջապէս մեկնուած աստն, «Բանզի ոչ ինչ տեսանելի աւանդեաց մեզ Բրիստոս ի Խորհրդոյն» հոս՝ ուստի՝ կը գտնէ յանկարծակի եւ կը յաւելու ընդօրինակողը «է՝ Արտո-Յեան»: Վերի խօսքին վրայ անմիջապէս կը յարէ սուրբ Հայրը «Հաց եւ գինի է՝ Ընդ տեսնենք, այլ աստուածային բանին հաւատամք որ ասէն, եթէ Այս է մարմինս իմ եւ արիւնս» հոս՝ եթէ ջուրը մկրտութիւն ակնարկէր, Ի՞նչպէս կը կապուէր աստուածային բանին հետ՝ «Այս է մարմինս, եւն: Վերջապէս բովանդակ Ճառին մէջ փոքր «ուտել — ըմպել — մարմնաւ — շօշափել — համբուրել — ի ներս առնուլ — ընդունել» կը յիշուի՝ որոնց բոլորն ալ Գ-յն Հաղորդութեան նկատմամբ կրնայ իմացուիլ, եւ ոչ այլապէս: Իսկ «մկրտել կամ լուանալ, լուսաւորել — թաղել կամ ընկղմել — սրբել» կամ ուրիշ

Ընդօրինակողն իմաստը շփոթելու աղաւաղելու ջանք մ'ընել ուզած է «հաց եւ գինին», զեղչելով, որոնք արդէն յառաջագոյն յիշուած են եւ ետքէն նորէն կ'ենթադրուին «մարմին եւ արիւն», համապատասխանող խօսքերով. բայց անոնցմէ ետքը Հաղորդութեան խօսքն երկննայով՝ ալ զեղչումն անկատար թողուցած է: Բաւական բացայայտ խօսողին իմաստը կ'աղաղակէ: Նշանաւոր է Չոք բառին Մորհրդեան համար մնալը: Եթէ ասիկայ ջնջէր եւ նախընթացները թողուր, կ'անցնէր նենգութիւնն առանց իմացուելու, բայց չէ եղած: Փառք Տեառն:

Անոր համար երթան, թէ որ կ'ուզեն, մեր Աւետարանիչը նախատելու, բայց չմոռնան՝ «Որ ձգէ քար երկնապող ի գլուխ իւր ընկենու», գէպ ի երկինք քար նետողը՝ իր գլուխը կը ձգէ: Աս մեծ վկայութիւնը զամէկը պապանձեցրնելու բաւական է՝ թէ միայն կոյր կիրք չյաղթէ:

Բայց մենք պիտոր տեսնենք ուրիշ անգամ մ'որ Յովհանն Մանդակունի Բրիտտոսի Խառնեալ բաժակը Հայոց կը յանձնէ, ըսեն ինչ որ կ'ըսեն իրեն յաջորդ կարծուողները՝ Մանդակունիէ 200 տարի ետքը:

Աս եւ այսպիսիները մեր առաջին Լուսաւորչին նկատմամբ՝ բնականապէս աւելի որոշ կրնանք գիտնալ — վասն զի կը վերարելին սրբազան պատարագին ըստ ինքեան՝ որուն ինք ոչ օրէնադիր, այլ սպասուոր մին էր՝ — քան թէ գիտնալ ինչ խորհրդամաստոյց ձեռքն ունէր՝ երբ որ փրկութեան աւետեօք նոր երկիրը մտաւ: Եթէ Փրոփսդ արդարացած ըլլար իր վերոյիշեալ ան ստեղծուան մի միայն առաքելական պատարագաւր, ուրիշ բան չկար մեղի՝ բայց եթէ նոյնը իբրեւ մեր Հօրն խորհրդամաստոյցը ցուցնել: Բայց ո՞վ կրնայ տարակոյս հանել որ նոր ձեռնադրեալն իր ձեռնադրողին, Ղեւոնդիոսի Լիսարու Վապարովկացւոց եպիսկոպոսապետին, որն որ մեր պատմութեան հաստատուն կէտերէն մէկն է, հետեւած չըլլայ, ուստի եւ ան արդէն ի գիր անցած Նախնիկիական պատարագամաստոյցներէն աս եկեղեցւոյնը ընդգրկած չըլլայ, որուն նշմարանքը՝ 4^ր դարուն նոյն նահանգին մէջ փոխանակուած պատարագամաստոյցներէն հազիւ կարող կ'ըլլանք փնտռել հետաքրքրութեամբ, եւ ասոնց մէկը կամ երկուքն առաջիկայիս մէջ կ'ունենանք:

բառ մ'որ հրոսթիւն կարենայ ակնարկել՝ չի յիշուիր ամենեւին:

Արք' կ'ըսենք, ուստի կը գտնէ յնկարձ սա հրոսթիւնը մեր ընդօրինակողը: Ո՞վ չի տեսներ, ո՞վ չի շոշափեր հոս՝ ընդմիջարկողին (interpolateur) կողմանէ անհետեթ եւ յանգուզն նենգութիւն մը:

— Եւ այս անսովոր երեւոյթ մը չէ: Օրինակ. «Եւսեքիոսի Եւ.ի վասն հարցման Աղեքսանդրու վասն կիւրակէի», տակաւին անտիպ (Մատող. Հարց Միտիթարեանց Վննետ.) մտին մէջ, որ յունարէնէն (— տես զայս Card. Mai, Spicil. Rom. IX. իսկ գերմ. Թարգմանութիւնը եւ քննութիւնը ի Դ. Յաւնէ՝ „Zeitschrift für kirchliche Wissenschaft und kirchliches Leben“, 1884, Heft X, էջ 516, որ եւ մտին գրութեան տարին կը զնէ իբր 350ին, —) Ե. դարուն Թարգմանուած է, մի-

ւնոյն երեւոյթը կ'երեւայ: Ահաւասիկ յոյս քննարկն եւ այսօրուս հայ Թարգմանութեան քննարկն համեմատութիւնը:

ՅՈՅՆ ԲՆԱԳԻՐՆ	ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹ.
Պահել մեզ գտարք կիրակէն եւ ի բաց կալ ի գործելոյ այս է պատմաւ: Երբմա՞ Յէրմ' զարեմակ խորհրդոյն սահմանը՝ առեալ զհացն աւրճեաց, երեկեւեա իւրոց աշակերտացն եւ ասէ: Աւելք: կերպք, այս է մարմն իմ, որ վասն ձեր եւ բազմաց բնկանի ի թողութիւն մեզաց: Կոյնդէս եւ զքո՞մակն յեւթիտանելոյ իս օրճելոյ, ես եւ ասէ: Այս է արիւն իմ, որ վասն ձեր եւ բազմաց հեղանի ի թողութիւն մեզաց: այս արարէր սա իմոյ յեւթիտանի:	Պահել մեզ զկիրակէն այս է պատմ. Երբմա՞ մասնէր Յէրմ' մեր, աշակերտացն խորհրդոյն սահմանը՝ առեալ զհացն աւրճեաց, երեկ, ես եւ ասէ: Այս է մարմն իմ որ վասն ձեր վրտ ի թողութիւն մեզաց.

Յայտնի է որ ընդօրինակողը դուրս թողած է Խառնեալ բաժակին յիշատակութիւնը, ասանց

Handwritten notes in Armenian script, including the word 'Մատող' and other illegible characters.

2.

Ա Գ Դ Է Ի Ե Ի Մ Ա Ր Ի Ս Ի Գ Ա Տ Ա Ր Ա Գ

Աս պատարագը — զորն որ հին աւանդութիւնը կը համարի թէ Ս. Թուրէոս կամ Ադդէ եւ Ս. Մարիս, Ասորոց առաջին եպիսկոպոսք, յորինած ըլլան՝ երանելի Առաքելոց պատարագին վրայէն, — կրնայ ենթադրուիլ որ սուրբ Լուսաւորչի յաջորդները Ասորոցմէ առնելով գործածած են՝ Հայաստանի գոնէ Պարսկային կողմերը: Ասոր համար պատշաճ կը տեսնենք հոս ան պատարագէն ճաշակ մը տալ:՝

Ը. Մատչի քահանայն մատուցանել պատարագ, եւ երիցս խոնարհի առաջի սեղանոյն՝ զորոյ համբուրէ զմիջավայրն, ապա զաջ եւ զահեակ եղջիւրն, եւ խոնարհի ի քարձրագոյն մասն նորին: Եւ ասէ (սարկաւագն). Օրհնեա Տէր:

Քահանայն՝

Յաղթս կացէք վասն իմ, հարք եւ եղբարք եւ տեարք, զի տացէ ինձ Աստուած զօրութիւն եւ բաւականութիւն՝ կատարել զխորհուրդս զայս՝ յոր մատեայս, եւ ընկալի զընծայս զայս ի ձեռաց տկարութեանս իմոյ, վասն իմ, վասն ձեր եւ վասն ամենայն մարմնոյ սրբոյ կաթողիկէ եկեղեցւոյ, շնորհիւ եւ զթութեամբ իւրով ի յաւիտեանս. Ամէն:

Եւ տան պատասխանի.

Լուիցէ Վրիստոս աղօթից քոց, եւ հաճեսցի ընդ պատարագն քո, եւ ընկալի զընծայս քո, պատուեսցէ զքահանայութիւն քո, եւ տացէ մեզ միջնորդութեամբ քով՝ քաւութիւն յանցանաց եւ թողութիւն մեղաց շնորհօք իւրովք եւ զթութեամբ իւրով ի յաւիտեան:

միտ զննելու որ Զրիստոսի զոհին մէջ միայն հացի նուիրագործումը զննելով իւր խարդախութիւնն ինքնին կը մատնէ:

ՀՐՏՐ.

՝ Տե՛ս Daniel, Cod. Lit. IV. 171. (Կը թղթուէք Գլ. Ա.—Է.):

— Ադդէի եւ Մարիսի ընծայուած պատարագը սովորութիւն է այժմ նաեւ «արեւելեան-ասորական», անուանել, վասն զի նեստորականաց քով ի գործածութեան եղած է եւ է, թէ եւ նեստորականութենէ շատ յառաջ այն արեւելեան զաւառաց մէջ կը գործածուէր, որով նոյն աղանդին հետքէն իսկ ազատ մտացած է, եւ նազոյն սովորութիւններ պահած: Ըստ Պիքքէլի (Paseha, p. 14) Թէոդորոսի եւ Նեստորիոսի անուն կրող պատարագներն ալ պարզ նմանողութիւն են Առաքելական Պատարագին. առաջինը բողոքովին գերթ է նեստորականութենէ, եւ երկրորդն ալ շատ մեղմ ազդուած, այնպէս որ ի սկզբան այն խոտվութեանց ծագած ըլլալու է, երբ զեռ յունաստօս հետեւողներ ալ ունէր հոռմկական կայսրութեան մէջ, ինչպէս կը ցուցնէ Հոգւոյն

Սրբոյ կոչման աղօթից սա յաւելուածը «Փոխարկեալ Հոգւովդ սրբով», որ միայն Կ. Պոլսոյ երկու պատարագաց մէջ կը գտնուի եւ անկէ անցած է հայերէն սովորական պատարագին: Արեւելեան ասորի ծէսը կը ներկայացընէ նաեւ ասորի պատարագ մը, որ Բրիտանական Թանգարանին Զ դարէն ասորի ծնագրի մը մէջ կը գտնուի եւ զոր Պիքքէլը լատիներէնի թարգմանած է, թէ եւ շատ տեղ անկարելի է կարդալ՝ ծնագրին եղծած ըլլալով. (Bickell, Conspectus rei Syrorum literariae. 1871. p. 71—73.) Այս գիտնականը կը պատրաստէ Արեւելեան-ասորի Պատարագի ամէն ծանօթ նիւթերուն եւ այն պատարագաց արեւրաց քննութիւն մը: Այն ասորի պատարագին ընդհանուր ծնն ու պարունակութիւնն, որ Եփրեմայ ժամանակ ի գործածութեան էր, այս հեղինակին գրութիւններէն վերակազմել փորձած է Փրոփսթ իւր նոր գրութեան մէջ: (Probst, die Liturgie des vierten Jahrhunderts. § 82, pp. 309—318.) ՀՐՏՐ.

Կնքէ զխորհուրդսն, եւ տան պատասխանի՝ Լժէն:
 Յառաջ մատուցանէ քահանայն. Ի վեր ընծայեցին միաք ձեր:
 Տան պատասխանի. Ըս քեզ են, Ըստուած Լքրահամու, Խահակայ եւ
 Խարայէլի, Ըստուած փառաւորեալ:
 Քահանայն. Մատչին ընծայք Ըստուծոյ ամենեցուն Տեառն:
 Տան պատասխանի. Ըրժան եւ իրաւ:
 Սարկաւազն. Խաղաղութիւն ընդ ձեզ:

Արկանէ քահանայն խունկ եւ ասէ զաղօթս զայս:

Տէր, Տէր, տուր ինձ բացաւ երեսօք կալ առաջի քո, զի համարձակու-
 թեամբ որ ի քէն է՝ կատարեսցուք զպատարագս զայս զահաւոր եւ զաստուա-
 ծեղէն, մտօք յամենայն ամպարշտութենէ եւ ի դառնութենէ սրբովք: Աեր-
 մանեա ի մեզ, Տէր, զսէր, զխաղաղութիւն եւ զմիաբանութիւն ընդ միմեանս
 եւ առ ամենեսին:

Եւ յարուցեալ ասէ ի ծածուկ:

Ըրժանի է փառաց յամենայն բերանոյ, եւ խոստովանութեան յամենայն
 լեզուաց, երկրպագութեան եւ բարձրութեան յամենայն արարածոց, անուն
 երկրպագեալ եւ փառաւորեալ Հօր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, որ արար
 զաշխարհ շնորհօք իւրովք եւ զընակիչս սորա ողորմութեամբ իւրով. որ
 փրկեաց զմարդիկ գթութեամբ իւրով, եւ եցոյց շնորհս մեծամեծս առ մահ-
 կանացուս: Օ մեծվայելութիւն քո՝ Տէր Ըստուած, օրհնեն, եւ երկիր պա-
 գանեն նա զօրութիւնք հազարք հազարաց վերին (հոգիք) եւ բիւրք բիւ-
 րուց հրեշտակաց սրբոց, բանակք հոգեղինաց, սպասաւորք հրեղէնք եւ հո-
 գեղէնք, ընդ սուրբ քերովբէսն եւ ընդ հոգեղէն սերովբէսն զանուն քո՝ սուրբ
 առնեն եւ օրհնեն, աղաղակեն եւ գովեն եւ անդադար աղաղակեն ընկեր առ
 ընկեր:

Ասեն ի ձայն բարձր.

Սուրբ, սուրբ, սուրբ ես, Տէր Ըստուած հզօր: Լի են երկինք եւ երկիր
 փառօք նորա:

Եւ քահանայն ի ծածուկ:

Սուրբ, սուրբ, սուրբ ես, Տէր Ըստուած հզօր, որոյ փառօք լի են եր-
 կինք եւ երկիր, եւ բնութեամբ էութեան դորա, իբրեւ ի պատուոյ ճառա-
 գայթից դորա փառաւորեալք. (որպէս եւ գրեալ է,) երկինք եւ երկիր լի են
 ինեւ, ասէ Տէր կարող: Սուրբ ես Ըստուած Հայր միայն ճշմարտապէս.
 Սուրբ ես Արդի յաւիտենական՝ որով ամենայն ինչ եղեւ. Սուրբ ես Հոգի
 սուրբ յաւիտենական՝ որով ամենայն ինչ սուրբ առնի: Վայ ինձ, վայ ինձ, զի
 ապշեցայ. քանզի այր պղծաշուրթն եմ ես, եւ ի մէջ պղծաշուրթն ժողո-
 վըրդեան բնակեալ եմ, եւ զթագաւոր զՏէր հզօր տեսին աչք իմ: Խրրեւ

զի ահեղ իմն է այսօր տեղիս այս՝. (Օնն. ԻՌ, 17.) ոչ է սա այլ ինչ կիթէ ոչ՝ տուն Աստուծոյ եւ դուռն երկնից. զի ակն յանդիման երեւեցար, Տէր: Եւ այժմիկ ընդ մեզ լիցին շնորհք քո Տէր. սրբեա զաղտեղութիւնս մեր սրբութեամբ սերովբէից եւ հրեշտակապետաց: Փառք զթութեանց քոց զի զերկրաւորս խառնեցեր ընդ երկնաւորսն, եւ այլն*:

* Այստեղ նախագիտելեաց վերջն իբրեւ անցումն յօտարաց առ ազգայինն՝ մեր Հեղինակը (քննագիրը) տող մ'ինքնակաց յաւելուած ունէր՝ թերեւս հարեւանցի նշանակած այսպէս. Ասկի Խոքր կը դատմանք զբարեբոն՝ ճշմարտէ ընդ

Հ-յո — ակնարկութիւն մը Բուզանդարանի սա մասին՝ թէ «մանապարհու ընդ Եղջնրս է.», (տպ. վերնետ. էջ 252.) միանգամայն միւս եւս նշանակ՝ Հեղինակիս առ նոյն պատմագիրն ունեցած յարմանն ու համարման: ՀՐՏՐ.

Հ Ա Յ Ո Ց Խ Ո Ր Հ Ր Դ Ա Մ Ա Տ Ո Յ Ց Ք

Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Դ Ա Ր Ո Ւ Ն Վ Ե Ր Ջ Ե Ր Ը

Ընդհանրապէս՝ մեր 4^{րդ} դարուն համար խորհրդամատուցի խնդիրը հարկաւ եկեղեցական կրթութեան խնդիր մըն էր: Ստոյգ է որ՝ ինչպէս Տրդատ, ամէն մերձաւոր ժամանակին տուած զրոյցներուն համեմատ, արեւմտեան կրթութեանէ եւ նրբութեանէ զուրկ չէ՝ որոնք վրան եկած աստուածապաշտութեամբ ազնուութիւն ընդունած էին անշուշտ. նոյնպէս Գրիգոր՝ Գրիգորներու երկիրը անած զարգացած՝ բոլորովին արեւմտեան կրթութեան եւ հրահանգի վրայ՝ ազնուագոյն ընելու ան անմշակ երկիրը ձեռնարկած էր իրեններովը: Իրօք ինչ ուրիշ նպատակ կամ դաշնաւոր ունէին ասոնք իրենց ի սկզբան՝ բայց ան նուազ լոյսը զորն որ հոն գտան,¹ եւ արծարծելու կը ջանային գլխաւորաբար յունական ուղղութեամբ:

Սակայն այս մեծ գործողութիւնը շատ բաներով յրնթացս ընկրկեցաւ: Կոստանդիանոսի վախճանէն ետքը՝ որդիքը կամ յաջորդները չկրցան Պարսկային պետութիւնը յառաջուան երկիւղին մէջ բռնել: Տրդատայ յաջորդները հին կեանքին դարձան կամաց կամաց. բոլոր երկիրը — Ճակիտոսի՝ ըսածին պէս՝ բարուք եւ վարուք աւելի յԱրեւելք հակեալ երկիրը — երթալով Արեւմուտքին թիկունք դարձուց: Ս. Ներսէս իրերն այնպէս գտաւ՝ որ եկեղեցական հրահանգն երկուքի բաժնէ, ի յոյն եւ յասորի դպրութիւն: Բայց բերում՝ դիւրութիւն եւ արտաքին խափանումն՝ անանկ ըրին որ կը զօրանար վերջին տարրը:

Եր ատեններ զԱրիստակէս ի Նիկիա 325ին առ Գրիգորիւ, եւ զՆերսէս ընդ սրբոյն Բարսղի առ Դամասոս Հայրապետ գրելով. բայց բազմութիւն հայ պատանեաց կը յաճախէ նաեւ յՆիքեսիա (յՈւռհա) ի քրիստոնէական ուսումն, ուստի շատ Հայոց գաւառներ կ'ունենան իրենց ժառանգաւորները: Պատմութիւնը բաւական կը ցուցնէ՝ որ երթալով կ'ամփոփուէին յունական կրթութիւն, հրահանգք եւ գիրք, մինչեւ այրել իսկ զասոնք²: Ուրիշ ինչ կը մնար Հայ կղերին

¹ Բիւզանդ. Գ. էջ 83. «Ոչ եթէ որպէս պարտն էր գիտութեամբ, յուսով կամ հաւատով, բայց միայն սակաւ ինչ որք զհամն գիտէին հելլէն կամ ասորի գորու-

թեանց, որք էին հասու ինչ այն՝ քերք ի շատէ:»

² Տակիա. Տարեգիրք, Բ. ծգ:

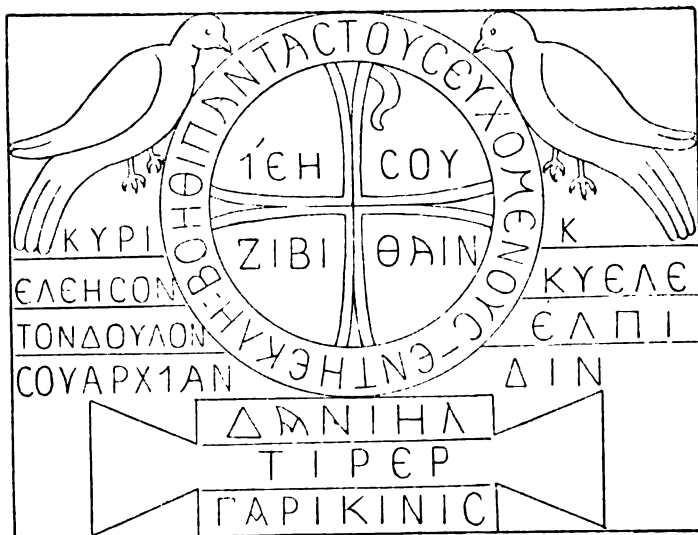
³ Մեզի շատ հաճոյական Յիշատակարան

անկէ ետքը՝ բայց եթէ որ երթալով զօրանայ կամ տարածուի անոնց մէջ ասորի ուսում եւ ինչ որ ասոր յարակից է: Զորօրինակ. Ասորոց արարողական սովորութիւնք, անոնց պատարագամատուցաց գործածութիւնք, Հիմնական վարդապետութեանց անանցմէ լուսաւորութիւնք: Իրենց գրականութիւնը Պետրոսի առաւելութեան, Հռոմայ կեդիցեղոյն եւ քահանայապետաց մեծ յարգ կը ցուցնէր:

Ուստի տարակոյս չկայ եւ ոչ մի՛ որ ան ատեններէն զլիսաւորաբար Հայ անխմոր ընդունելի եղած է Հայոց, ան ասորական կեդիցեղոյ սիզնական ազնուական սովորութիւնը՝ զորն որ գեռ Ասորոց մէկ մասը (Մարոնիտք) կը պահեն: Գործածած են Հայոց քահանայք անոնց խորհրդամատուցները. ասոր ոմկ կը տարակուսի: Ամէնէն Հին բռնուածը գիտնոց մէջ՝ է Պարտաբ Լուսաւորոց, այս ինքն Աղդէի եւ Մարիսի, իրենց առաջին եպիսկոպոսաց, (որուն ճաշակը վերը էջ 70 եւն, տեսանք): 4^{րդ} դարուն կէսերը մեծ պայծառութիւն առաւելիսիայ դարոցը. նաեւ Յունաց մէջ համբաւը կը հնչէր: Ափրատէս իմաստուն կամ Զգօն ըսուած,՝ Լիփրեմ եւ ասոր աշակերտը Զենոբ՝ կը ծաղկէին հեղհեաւ, որոնց գրուածները — նաեւ վերջնոյն — մասնաւոր առաջամտք 5^{րդ} դարուն թարգմանուեցան հայերէն:

մըն է առ մեր՝ սեղհական գորութենէ զուրկ գարուն՝ յունականը նախագահ ընող մասէն առ հեռեւեալը, այնչափ մտադրութեան արժանի որչափ միակ: Ասոր համար շնորհակալութիւն

պարտական ենք Շահաթունեանի. (Ստորգր. եօթն գաւառաց Արարտայ Ա. էջ 18): Նմաններն այս գարէն փնտռել կը յանձնէինք: — Պատկերս դրկնք ըստ նորագոյն նրատու-

րակութեան մասնագէտ ուսուցչապետին՝ Յ. Ստըզիգովսկի (Էջմիածնի աւետարանը, Վիեննա 1892, էջ 7):

՝ Հեղինակ գրոյն՝ որ առ մեր Զգօն կուշուած է. եւ՝ անշուշտ ետքերը՝ մերիներէն Թեփրայ Մծբնայ եպիսկոպոսի ընծայուած:

— Ասորականը նրատարակեց Ռայթ. (W. Wright, The homilies of Aphraates. London

1869.) նոյնը միզմէ քիչ ժամանակ յառաջ լոյս տեսաւ կրկին ի Փարիզ՝ Ասորի Հարց գրութեանց նոր ծննդարկեալ մեծագործ նրատարակութեան մէջ Միսնէի գործը լրացնելու համար. (Cursus patrologiae syriae: ae. ed. Graffin. I. Paris 1892.)

2 Ոչ ան Զենոբ՝ որ իր համանուն գրովը Հայ կարկատանք մըն է 7^{րդ} դարուն, նշն գա-

Թէպէտ ի սկզբան ուրիշ եղած կ'երևայ՝ 4^ր դարուն համար զիտուածը, սակայն քիչ չօգտեցաւ աս առանց դպրութեան գանուող աղգը դրացի Եդեսիայ դպրոցէն:

Ասոր լուրջ վարդապետութիւնները շատերն ամէն ատեն զարմացուցած են. օրինակի աղագաւ՝ — երբ որ « Զօգէ ի վերայ ջուրց », կ'առնուր աս դպրոցը (առ Նփրեմի) ոչ հողմ, ինչպէս ոմանք ի Յունաց կ'իմանային, այլ զԶօգէն սուրբ Աստուծոյ՝ որ արարչութեան վրայ « Գրգայր », զորն որ չի յագիլր սուրբ Բարսեղ գովելէ, — եւ կամ երբ որ մարդկային հոգին (զարձեալ առ Նփրեմի) կը տեսնենք որոշ սորվեցուած՝ արդիւնք մը ստեղծմամբ ամէն անգամ՝ եւ ոչ ծննդեամբ կամ ածանցմամբ, (Creationismus եւ ոչ Generationismus,) — եւ ուրիշ շատ այսպիսի առողջ եւ լուրջ գաղափարներ զարմացուցած են զմեզ:

Բայց մենք ի մասնաւորի վարդապետութեան լուսաւորութիւն անուանելով՝ ակնարկել ուզած ենք դպրոցին սա կանուխ պայծառութիւնը՝ մեծ ճշմարտութեան մը համար, այս ինքն որ հոգին սուրբ է ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ, յէութենէ Հօր եւ Որդւոյ: Ի՞նչ լուսաւոր գաղափար մեր երեքանձնական Աստուծոյն վրայ:

Երկայն ատեն անհաւատալի երեւցաւ սսիկայ, մինչեւ որ ամէնքը համոզուեցան թէ իրօք աս ասանկ է: Դեցուն են Ասորոց գրքերը ասով. եւ վաւեր է եւ ոչ եկամուտ՝ որ բացայայտ իրենց Սահակայ եպիսկոպոսին՝ որ 5^ր դարուն նոյն դպրոցին աշակերտներէն էր, ի ժողովոյ տուած Հանգանակը նոյնը նոյնպէս ունի:

Մենք ալ, երբեմն աշակերտակիցք, ունեցանք նոյն բախտն անոնց հետ նաեւ հիմայ: Մեր ատեններն էր որ Palmer, անգղիացի, համալսարանի վարպետներէն, ան ատեն դեռ բողոքական, պտրտելով տարիներ՝ Յունաստան եւ Ռուսաստան, սիրահարած յունական ջախջախ ըմբռնմանց, Հ. Աւետիքեանի « Հոգւոյն սրբոյ բխման » համար Հայոց երկայն դարերով ունեցած վարդապետութեան ճառը կարդալով՝ կը սարակուսէր թէ աս որչափ նոյն եւ նման է հռոմէական վարդապետութեան. եւ թէ չկայ սրբեօք ասոր ազդեցութիւնը: Վստահացրնել պէտք է զինքը. 100 տարւոյ մօտ է Աւետիքեանին գրածը, այսօր շատ բանով նոյնը կրնանք աւելի հաստատուիլ: Շատ դարերով յառաջ քան զՓոտ կարծես նախասահմանուած են Հայք առ այս մեծ վկայութիւն. ո՞վ կրնայ այսօր զասիկայ ուրանալ:

Մեզի վարդապետական ճառերի եւ գրքերի չառուաւ 4^ր դարը, բայց տուածն աս նկատմամբ անգին է, եւ ժամանակները չեն մաշեցրնել: Մեր աս ժամանակի Հայք են՝ որոնք անանկ դրած են մեր բերանն աս փառաւոր խոստովանութիւնն, որ լեզունիս մեզմէ չիւլած՝ դժուար է կորսնցրնել:

Ան երկրպագի անուներ՝ որուն յունարէն կ'ըսուի Կրօն: եւ բոլոր Արեւմուտք կ'անուանէ Trinitas.³ ասոնց մէջ թէ մէկը թէ՛ մէկալն ուրիշ բան չի բացասուրի՝ բայց երեքութիւն մը կամ երկից միութիւն մը: Ոչ այսպէս մերինը՝ զորն որ 4^ր դարէն՝ Երբորդոս-Երեմի ըսելու սորված ենք. նախընթացով գոհ չեն

րուն Սերէոսի զուէր գտնուած « Ագաթանգե. զօսի » գրուածքին պէս:
— Ջննդայ գրութիւնք, զոր Եփրեմ իւր Կտակին մէջ եւ Երեմիսու իւր Յուցակին մէջ (Ass. I, 168—169.) կը յիշեն, ասորիքնագրաւզնու երեւան ելած չնն. Կայնըն ծնողարաց մէջ կը

գտնուին քանի մը ճառեր իւր անուամբ: ՀՐՏ.
1 P. G. Avedikian, Della Proc. etc. Ven. 1824.
2 Նախ ի Թեոփիլոսէ Անտիոքացւոյ գործածուած՝ 2^ր դարուն:
3 Նախ ի Տերտուղիանոսէ գործածուած 3^ր դարուն:

եղած մեր Հարք նիկիական հաւատքն արտաբերելու, այլ ուզած են կատարելազոյն մը հնարել իրենց լուսաւոր գաղափարին եւ նրբութեան համեմատ, — Լըբրորդո-Նի-ն. — ուր չէ թէ մինակ երեք անձինք մի էութիւն կը բացատրուի, հապա միանգամայն ան երեքին ներքին շարժումը, կարգը, դասաւորութիւնը: Ոչ թէ մինակ երեք՝ այլ նաեւ առաջին մը, երկրորդ մը, եւ երրորդ մը՝ որոնք մէկ էակի մը կը գումարին: Փոտեան մը յաւիտեան չի կրնար ըսել աս երկրպագելն անունը՝ Լըբրորդո-Նի-ն, որն որ ուրիշ բան չի խոստովանիր՝ բայց Առաջին, Երկրորդ եւ Պարձեալ Երկրորդ. ուստի առ առաւելն պիտ'որ կարենայ ըսել Լըբրորդո-Նի-ն եւ ոչ աւելի:

Երրորդութեամբ՝ բացատրած են մեր Հարք զհոգին իբրեւ Երրորդ՝ որն որ առանց երկու- Առաջիններու չի մտածուիր: Բայց աս Լըբրորդո-Նի-ն յայտնի է, ոչ թէ մէկը մէկայլն առանձին կամ հեռաւոր եւ մերձաւոր է աս Լըբրորդո-Նի-ն կատմամբ, այլ երկու-Նի-ն իբրեւ մի, երկու անձ եւ մի միայն էութիւն՝ սկիզբ կամ պատճառ են Հոգոյն. վասն զի Լըբրորդո-Նի-ն անունը, ինչպէս ըսինք, կը պարունակէ յինքեան նախ Լըբրորդո-Նի-ն մը յառաջ քան զԵրրորդութիւն ան յաւիտենական եւ անժամանակ կարգին մէջ, այս ինքն Հայր եւ Որդի մի էութիւն՝ մի Աստուած, եւ ետքը կ'ըլլայ Հոգւով սրբով Երրորդութիւն: Կամ — վասն զի ոչ ըստ ձայնին եւ ոչ ըստ նշանակութեանն՝ կրնայ մտածուիլ եւ անուանուիլ Երրորդութիւն՝ բայց եթէ երկու- անձինք ի միում էութեան, այս ինքն Հայր եւ Որդի մի միայն Աստուած: Այսպիսի Երրորդութիւն մը կը յառաջանայ յաւիտենական շարժմամբ եւ գործողութեամբ յԵրրորդութիւն: «Հայր յանձնէ, Որդի ի Հօրէ, Հոգին սուրբ ի նոյննց եւ ի նոսին:»¹

Ծառերէ եւ զրքերէ աւելի է մեզի աս սրբազան անուան ժառանգութիւնը, ուր ամէն անմիտ առարկութիւն կը ժեպո-ի: Չենք կրնար բաւական զարմանալ թէ որչափ կանուխ ըմբռներ են մեր Հարք բոլոր նիկիական հաւատքը:

Այսպէս եղած է որ Հայք ալ, ինչպէս իրենց դրացիներն ատենաք, աս երկու բանով, — բաղարջ հացով ի Մորհրդեան, եւ Հոգոյն սրբոյ միանգամայն յՈրդոյ յաւիտենականաբար բխած ըլլալուն վարդապետութեամբ — ուզեն չուզեն՝ նախախնամական վկայ անարատ պահուած են Արեւելք եւ բոլոր աշխարհք՝ Փոտեան աղանդոյն գլխաւոր յանդգնած կէտերուն հակառակ, ի կողմն կաթողիկէ հռոմէական վարդապետութեան՝ սրբոյ Փրօքնտեան Սիւնհոյոսին հետ:

Թէպէտ ասոնք ասանկ էին, բայց շատ յոգնած էր Հայաստան քաղաքականապէս եւ եկեղեցականապէս: Որչափ անբացատրելի էր ի սկզբան Ծ² դարուն Հայաստանի իրաց վիճակը: Լրացած էր՝ վերը անարկուած յարաբերութեանց հետեւութեամբ՝ բոլոր երկրին բաժանումը, ինչպէս դարուն պատմագիրը կ'ըսէ, կարծես յերկու ծուէնս պատառելով, մեծագոյնը Պարսկայնոյն, փոքրը Յունականին ինկած: Հոն Արշակունի թագաւորի մը ստուեր, հոս կայսերական կոմսեր, եւ մնս մը եպիսկոպոսաց անոնց հրամանին տակ՝ Ստորին Հայք: Ասդին ալ ասորական տարրը զօրացած արտաբուստ եւ ներքուստ. այնչափ որ շորհիւ պարսկային իշխանութեան կու դայ եւ կ'երթայ կաթողիկոս ասորի, օրինաւոր կաթողիկոսը մնացած է անոր հրամանին տակ: Եղևրը ժողովրդեան քիչ հաղորդական՝ քարոզութեամբ եւ պաշտամամբ, եւ ժողովուրդն առանց միջոցաց կըրթութեան:

¹ Ագաթանգ. 1862. էջ 191 եւ 266. | ² Տրտմեր — կ'ըսէ նոյն դարուն մարգը՝

Բարեբախտաբար աս Բարիտնին մէջ կայ մարդ մը, որ ամենայն հանգամանօք կազմեալ յարդարեալ է աս բաներուն՝ որչափ իրեն ձեռքն է՝ դարման մ'ընելու: Երջանիկ գաղափար մը ծնանելով, քայքայեալ յօդուածներն իրարու բերելու շատ բնական, անոնց հոգի, ջիղ եւ շարժում տալով. — սեպհական դպրութիւն մը:

Մանաւանդ եկեղեցական կրթութիւնը կենդրոնացընելու զիսուոր դիտում մըն էր զՆդեսիա ի Վաղարշապատ բերել: Սահակայ զօրաւոր բազուկ մը, հոգելից հոգեկիր Մաշտոց, եւ Վառնապուհ իր թագաւորական գանձովն առնութիւն գանուելով, զարմանալի ժրութեամբ եւ արագութեամբ մեծ վերանորոգութեան գաղափարը յաջողեցաւ:

Ձէր կրնար անծանօթ ըլլալ Սահակայ, որն որ այն տարիները դուրսն ի հրահանգս էր, թէ զիսուորաբար 4^ր դարէն ետքն ան ասոնները՝ ինչ եղած է յոյն աշխարհի մէջ եկեղեցական մատենագրութիւնը: Շատ արագութեամբ հոն ծովացընելու աշխատուեցաւ ոչ միայն Արեւելից՝ այլ եւ Արեւմտից գիտութիւնը: Կը զարմանայ մարդ, ինչպէս համեմատութեամբ քիչ ասոնուան մէջ այնչափ մթերք ժողովեցան երկիր մը՝ ուր քիչ մ'առաջ գիր չկար: Կենք ասոնց վերջը, թէպէտ շատ բան ցրուած կորսուած, դեռ չենք կրցած բերել:

Ոչ առանց յատակագծի մը՝ աշխատութեան ձեռնարկուած է:

Գրականը, (Biblica.) — Մեծայաղթ են Գրական աշխատութիւնները, որոնց մասնաւոր կերպով ստիպուած էին: Ս. Սահակ առ այս ծնած կերեւայ³, գործ մը որուն կատարեալ գննութիւնները դեռ չեն եղած:

Պատմականը, (Historica.) — Եւսեբեայ կրկին գործքերը. Բրոնիկոն (որմէ հիմայ աշխարհք կը վայելէ՝ Յունաստան նոյնը գրեթէ կորսնցուցած ըլլալով,) եւ Եկեղեցական պատմութիւն, որն որ չի գիտցուիլ՝ ինչու Մեարուպայ

Ղազար Փարպեցի. (Պամ. Վենետ. 1873 էջ 35.) արամէր երանելի այրն Մաշտոց տեսանելով զմեծաբան ծախս մանկանցն Հայաստան աշխարհիս՝ սրբ բազում թաշակօք եւ հեռագնաց ճանապարհօք եւ բազմաժամանակեայ դեղերմամբք մաշէին զուսուր իւրեանց ի դպրոցս առորի գիտութեան: Բանդի պաշտօն եկեղեցւոյ եւ կարգացմանք գրք տարի ուսումնք վարէին ի վանորայս եւ յեկեղեցիս հայաստան ժողովրդացո, յարմէ այնչէն էին կարող լսել եւ օգտել յօգուվարքն այնպիսի մեծ աշխարհի՝ յանլրութենէ լեզուին տարւոյ:

Էջ 44. «Ասորի մեծաբան եւ անօգուս ուսմամբքն աշխատեալք յախորդ, յորոց բազմութիւնք ժողովրդոց ունայնք եւ թափուրք հրատարեալք գնային յեկեղեցւոյն: Եւ ուսուցիչք հանելով յօգուս եւ հառաչելով զզրանային զնոսի ջանն իւրեանց, յորում ոչ զբ յուսուցեալս հոգովելոցն տեսանէին օգտեալս ի վարդապետութենէ հոգեւոր խրատուցն:»

Մ. Խորեն Գիրք Գ. Խէ: «Եւ ի վարդապետել երանելոյն Մեարուպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս. քանզի ինքն էր ընթերցող եւ թարգ.

մանիչ. եւ եթէ այլ ոք ընթեւնոյր, ուրն ոչ հանդիպէր, զանխուլ ի ժողովրդոցն լնէր, յազազ ոչ լննելոյ թարգմանիչ: Վասն սրոյ եգ ի մտի հնարել գտանել նշանագիրս Հայոց լեզուիս, եւ արկեալ զանձն ի ջանս,» եւ այլն:

1 Կըսէ գարձեալ Փարպեցի, (էջ 42—43.) «Վմենայն անձն յարգարեալ փափաքէր յուսուցե հայերէն գիտութեան, որպէս ի խաւարէ՝ յասորի տանջանացն՝ զերծեալք ի լոյս, խնդայլին:»

2 Փարպեցի, (էջ 43.) «Բայց տարակուսեալք կային յակոբ-Յիսի Գրոց սրբոց. քանզի ոչ դոյին դեռ եւս հայերէն լսողութեամբ սուրբ կտակարանք եկեղեցւոյ:»

3 Փարպեցի (էջ 32.) «Տարեալ ի գլուխ սուրբ Հայրապետին Հայոց Սահակայ զգործ մեծ հոգեւոր վաստակոյն, կարգեցան վաղվազակի յայնմ հեռէ հօտն ուսմանց, բազմացան դասք գրչաց՝ ելեւելս առնելով զմիմեամբք. զարգարեցան պաշտամունք եկեղեցւոյ. յորդորեցան բազմութիւնք արանց եւ կանանց ժողովրդոց ի անսօ ֓րկչին եւ ի ժողովս մարտիրոսաց. որ շահեալք լն հոգեւոր օգուս, ընթանային խնդայլք ի հազարգմանէ մեծի Խորհրդոյն, արձակեալք իւ-

Հրամանաւ՝ ասորերէնէն կը թարգմանուի, յունարէն առձեռն գտնուելով . — (նոյն ասորին ալ հիմայ երեւան ելած է,*) — գուցէ ասորին արիստեան բժէ սրբուած գտնելով :

Կանոնակիւնք, (Canonica.) — յունական հին հաւաքում մը . մէկ առաջին թարգմանութիւն մը՝ շատ զգուշութեամբ եղած, — վասն զի քիչ մը ետքը երկրորդ մ'ալ կ'ըլլայ :

Հայրաքանակիւնք, (Patristica.) — ասորականք եւ յունականք :

Մեկնակիւնք, (Hermeneutica.) — կամ սուրբ Գրոց Մեկնութիւններու հոյլ մը :

Վկայաքանակիւնք, (Martyrologica.)

Վերջապէս Եկեղեցական դպրոց մը՝ Ընծայարան (Séminaire) մը հիմնու մեծ գաղափարով :² Չէին կրնար մոռնալ՝

Ժիսակիւններ, (Liturgica.) — որոնց հետքը կամ կտորներն ան ատենէն ունինք ետքի յեղափոխութեան մէջ :

Բայց ոչ միայն ժիսարան մը, հապա նաեւ Նոռիլազործակիւնի (Liturgiqueի) նկատմամբ ժիւր եղան՝ որն որ մեր առաջիկայ նիւթն է :

Ի՞նչ եղաւ աս նկատմամբ . վասն զի շատ բաներ կրնային : Կրնային անմիջապէս ասորականներէն մէկը՝ նոր դպրութեամբ հայերէն ընել : Նոր դպրութեամբ նոր պատարագ մը կրնար մեզի հայերէն գրուիլ : Բայց աս ճաշակի չէին մեր Հայք . իրենց աւելի սիրելի էր Եկեղեցւոյ մէջ ընդունուածն ու գործածուածը :

Չէին անշուշտ անձանօթ՝ դրացի յունական կողմն եղած պատարագաց փոփոխումներն եւ ի մասնաւորի՝ մօտեւ հեռու՝ սրբոյն Բարսղիւր մուտք գտնելը : Եթէ 5^ր դարու առաջին տասնամեակներուն հայ Հեղինակի մը՝ անսանք, նաեւ Հայաստանի մէջ, գոնէ Յունաց մերձաւոր տեղերի՝ զոր օրինակ Մամբրէ, կը գործածուէր 4^ր դարուն վերջերը . թէպէտ, ինչպէս պիտ'որ տեսնենք քիչ մը ետքը, նոյն Հեղինակը ուրիշ կերպով աղօթքներէն կտորներ յառաջ չի բերեր՝ բայց եթէ 406էն՝ դպրութեան գիւտին թուականէն ետքը եղած հայերէն թարգմանութենէն՝ զորն որ հիմայ յառաջ կը բերենք առաջիկայ աղբիւրներէս :

բաբանիւր ի տունս մեծամեծք եւ ազալք օազմանելով եւ կցորդս առելով ընդ ամենայն տեղեւ, ի հրապարակս եւ ի փողոցս եւ առտնին . պայծառացան եկեղեցիք . շուք առին վկայարանք որբոց, միշտ ծաղկելով ի նոսա ուխտ կտակարանաց ընծայիւք : Հանապազարուի հոռէին վտակք յասողացն մեկնութեանց :¹

¹ Խոր. Բ, Ժ :

² Աօ ծննդական գաղափարը՝ որն որ հոգի մը տուած էր՝ բոլոր Հայոց կղերականութեան

մղում մը տալով . մինչեւ դարուն վերջերը ծերացաւ :

³ Փ. Բիւզ, տես վարը :

⁴ Բայց հատակոտորը միայն հրատարակուած են, այսինքն՝ Ա, ա—ւ. (Krehl, Eus. opp. recognovit Dindorf, IV, 18—56), Ա. ժգ (Curetton, Documents etc. p. 1—5), Ա, զ, ժգ, ժէ, ին. (Lagarde, Praetermissa, 219—52.) Ամբողջական հրատարակութիւն մը՝ հայոյն հետ համեմատուած, անհրաժեշտ է : ՀՐՏՐ.

Հ Ա Յ Ո Ց Խ Ո Ր Հ Ր Դ Ա Մ Ա Տ Ո Յ Ց Ը

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ր Ի Գ Ա Ր Ո Ւ Ն Ս Կ Ի Ջ Ի Ը

Բ Ա Ր Ս Ե Ղ Ե Ա Ն Մ Ի Ա Կ Խ Ո Ր Հ Ր Դ Ա Մ Ա Տ Ո Յ Ց

1.

Հայ-Բարսեղեանս պատարագին Օրինակները:

[* Հայոց հնագոյն պատարագները կը գտնենք երկու ձեռագրաց մէջ մէկը՝ Լիոն, եւ միւսը՝ Մոնպրոն, երկուքն ալ ընտիր Հաւաքածոյ ձեռագիր այլեւայլ պատարագաց: Որովհետեւ յաջորդ մասանց մէջ այս երկու ձեռագիրք միշտ պիտի յիշուին, հարկ է ակնարկ մ'արձակել ասոնց պարունակածներուն վրայ:

Ա. Ըսինք** որ Փարիզի Ազգային Մատենադարանին մէկ ձեռագիրը մեր պատարագաց հաւաքում մըն է. (Supplément Arm. Nr. 50.) սակայն Տիւրիէի ձեռք 1858ին հոգացուած ընդօրինակութիւն մըն է՝ Լիոնի Մատենադարանին թիւ 15 ձեռագրէն,*** ուստի վերջինս պէտք է աչքէ անջընել: Լիոնի մատենան 212 թղթէ կը բաղկանայ, կոնակը գրուած է Missale Armenium եւ երկու բառերու միջոցը՝ „circa 1400“: Պատենին ներսի կողմը սկիւթել կտաւ մը պատած է. երկու թուղթ գրքին սկիզբը եւ երկու թուղթ գրքին վերջը՝ մագաղաթ Եղիշէի վարդանանց պատերազմէն հատուած:**** Գիրքը բամբակէ հին թղթի վրայ բոլորգիր գրուած է. առաջին երեսը կը սկսի Ծ տող յունարէն շատ վարժ եւ մաքուր գրուած խօսք մը, որուն առաջին կարմրագիր տողը ջնջուածի պէս է. երկրորդը կը սկսի այսպէս γενού σου նιοῦ μεθ' οῦ εὐλογητός եւն: Ասկէ ետքը գրուած է սա խօսքը. “Հոգին սուրբ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ ոչ արարեալ, ոչ ստեղծեալ, ոչ ծնեալ, այլ բխեալ:” Չախ կողման երեսը մագաղաթի վրայ

* Երկու փակագիծներու մէջ առնուած մամրագիր հատարակչին կողմէն յաւելուած են, որ անհրաժեշտ են յաջորդ քննութեանց լուսաւորութեանն համար: Լիոնի ձեռագրին նկարագրութիւնը քաղուած է հեղինակին թղթիկներէն՝ շատ տեղ քառ առ քառ յառաջ բերելով իւր դիտողութիւնքը: ՀՐՏՐ.

** Տես վերը էջ 7:

*** Խշպէս կը ցուցնէ արդէն մատենին ծակատը գրուած սա վերնագիրը՝ „Liturgies Armeniennes, d'après un manuscrit arménien, (Nr. 15) de la Bibliothèque de Lyon. R. C 5188.”

**** Այս հատակոտորները հրատարակուեցան Հանդիսի մէջ (1893, Թիւ 5, էջ 129—133) հայագէտ Կ. Կոնիքիի ինսամովք:

գրուած է. “Շատ մարդ կայ ի քահանայն որ զպատարագն սուտ կու այնէ, զքարոզանին կու ասէ ու զաղօթնին ի տեղն կու թողու, զաստուած կու խաբէ ու զմարդ:”

Բուն մատենանը կը սկսի երկրորդ երեսէն, եւ հետեւեալ կտորները կը բովանդակէ: (Սուտ անունները յետոյ մի առ մի պիտի ուղղենք:)

1. “Պատարագամատոյց: Աստուծով զոր արարեալ է սրբոյ Հօրն մերոյ Անահատի՝ Պատրիարքին Ալեքսանդրու: Թրժամ կամեցի քահանայն զպատարագ մտնել, պարտ է այսպէս խորհրդաբար զգեստաւորել... Որ զգեցեալդ ես զլոյս որպէս հանգերձ...” Պատարագէն վերջը սատողերը կը կարդանք. “Ողորմելի գերիս Անահատի՝ յերես անկեալ աղաչեմ զձեզ յիշեսցիք ի սուրբ եւ ի մաքրափայլ աղօթս ձեր եւ զձեռնուն մեր եւ Աստուած զձեզ:”

2. (Թղ. 28b) “Պատարագ աստուծով Հօրն մերոյ Գրիգորի՝ Լուսաւորչին. ասի սրբոյն Աթանասիոս սկիզբն: Տէր Աստուած արարիչ մեր որ արարեր...:”

3. (Թղ. 39) “Աստուածային պատարագ ասացեալ սրբոյ Հօրն մերոյ Բարդի՝ եպիսկոպոսապետին Կեսարու: Ամենայն որ ինչ զգեստաւորելոյն է խորհրդածութիւն գրեալ է յառաջինսն բաւականապէս... Տէր Աստուած մեր որ զենար գառն անբիծ յաղագս աշխարհի կենաց...” Պատարագին վերջը (Թղ. 64) կը կարդանք. “Բարեխօսութեամբ սուրբ Հօրս մերոյ Բարսղի ողորմեա քրիստոս Աստուած գրողի սորա Անիկ. եւ ծնողացն մերոց ամէն:”

4. (Թղ. 65) “Աստուածային պատարագ սուրբ քառասորդացն Պրոքիմի, արարեալ սուրբ Հօրն մերոյ Անահատի: Զգենու քահանայն եւ երթայ յառաջագրութեամբ ի սեղանն...: Տէր Աստուած մեր որ ցուցեր մեզ զմեծ փրկութեան խորհուրդս...:”

5. (Թղ. 77) “Աստուածային Պատարագ ասացեալ սուրբ Հօրն մերոյ Գրիգորի՝ Աստուածաբանի.” եւն:

6. (Թղ. 84) “Պատարագամատոյց աստուծով զոր արարեալ է սրբոյ Հօրն մերոյ Թեոփիլոսի՝ Կոստանդինուպուլի պատրիարքին: Ասի ասի սաղմոսն Դատ արա ինձ Տէր...:” Աւետարանի մասին մէջ, ուր սա խորագիրը կայ՝ “Եւ ընթեռնուն զաւետարանն եւ ի յաւարտելն սկսանին զՀաւատամքն ժողովուրդն որպէս եւ գրեալ է ի պատարագն.” ստորին լուսանցքին մէջ գրուած է՝ նոյն գրով կարմրագիր՝ այսպէս. “Թուզթ մի շրջէ եւ քարոզէ զի խալատ է Հաւատամքն գրած,” այսինքն՝ թո՛ղ տուր Հաւատամքը, հոս մի՛ ըսեր, տեղը չէ: Հաւատամքն ալ աւելի Կ.Պոլսոյ հանգանակն է, փոքր ինչ խառնեալ մերովն: Հաւատամքը ըմնայէն ետքը՝ լուսանցքին մէջ ծանուցածը նորէն ընդարձակ կը ծանուցանէ այսպէս. “Սարկաւագն յաւարտել աւետարանին սկսանի քարոզել որպէս եւ գրեալ ի սուրբ Բարդի՝ պատարագն. եւ յորժամ յառաջագրի խորհուրդն ի սուրբ սեղանն եւ կատարի ամենայն խորհրդածութիւնքն, նա յապա՝ ասի Հաւատամքն ի յիրում տեղւոջն,” Պատարագին վերջը (Թղ. 105a) կը կարդանք. “Բարեխօսութեամբ տիեզերաքարոզ Հօրս մերոյ սրբոյն Թահանու ոսկիբերանին ողորմեա քրիստոս Աստուած ամենայն Հաւատացելոց եւ գրողի սորա եւ ծնողացն իմոց եւ ամենայն եղբարց անապատիս ամէն:”

7. (Թղ. 105b) “Աստուածային պատարագ սրբոյն Սահակոյ” եւն: Գրողին յիշատակարանը չկայ, վասն զի վերջին էջին վրայ (Թղ. 118b) տեղ չէ ձեռագրած:

8. (Թղ. 119a) “Աստուածային Պատարագ սրբոյն Ահարոն” եւն: վերջը (Թղ. 128b) գրողին յիշատակարանին տեղ չէ ձեռագրած:

9. (Թղ. 129a) “Պատարագ սրբոյն Յակոբայ եղբօր Տեառն” եւն: Թղ. 141b կը կարդանք. “Ո՛վ սուրբ քահանայք որք ազօթէք ի սուրբ մատենան յայս յիշեսջիք զարտասուաց արժանիս զՆիկող եւ զուրք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոս:” Ասկէ ետքը կան սա պատարագներն ալ:

10. (Թղ. 141b) “Պատարագ ասացեալ սուրբ Հօրն մերոյ Ինչորդոսի աստուածազգեաց հայրապետին Անտիոքայ փոխեալ յասորոյն ի մերս ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:” Այս պատարագին մէջ ասորի խորագրի մը հրամայածին համար սա դիտողութիւնը կցուած է. (Թղ. 153.) “Քահանայն աստանօր ոչ արացէ վայրապար ինչ, քանզի սովորութիւն է Ասորոցն յայսմ տեղոջ բեկանել եւ կնքել զսուրբ մարմինն, այլ ո՛չ ամենայն եկեղեցեաց է այս սովորութիւն: Այլ յորժամ վերացուցանէ զսուրբ հացն ի տես ժողովրդեանն եւ ապա զետրհրդական աղօթանին ասացէ եւ բաշխեսցէ զտէրունական մարմինն, որպէս եւ հրամայէ սուրբն Աստուծոյ եւ Ներսէս եւ սուրբն Յոհանն:”

11. (Թղ. 157a) “Պատարագ ամատոյց աստուծով որով կատարի խորհուրդն յամենայն օր զի այս միայն է եւ ոչ գոյ Հոգւոյնցոց (կը պակսի այլ) խորհուրդ պատարագի:” Ա՛լաւարտի՛ Թղ. 167:

Ասկէ ետքը կու գան Պենտեկոստէի երեք աղօթքներն իբրեւ “Աղօթք Տեառն Յովհաննու ոսկիքերանին ասացեալ ի սուրբ երրորդութիւնն: Ամենակալ անարատ Աստուած...:” Ետքը կան Աւետարանք իւղաբերից, Կրոնք (Թղ. 194), Մեծի Ուրբաթին (Թղ. 195), Մեծի կիւրակէին ոստոցն (Թղ. 204) եւ ասոնցմէ վերջը (Թղ. 208) գրչին գլխաւոր յիշատակարանը, որ կարեւոր կէտեր կը բովանդակէ:

Յիշատակարանն է այսպէս. “Փառք...: Աստանօր կամօք եւ խնամօք ամենազօրին Աստուծոյ յանկ ելեալ սուրբ մատենան պատարագամատուցի, որ ունի ի յինքն բովանդակեալ զաղօթս սուրբ քահանայապետից Աստուծոյ զոր յիւրաքանչիւր ժամանակս արարեալ են խորհուրդ պատարագի: Արդեղեւ սա գրեալ ձեռամբ մեղաւոր եւ անարժան քահանայի Նիկողայոսի յիշատակ ինձ եւ ծնողացն իմոց եւ եղբօրն մերոյ Յովհաննիսի քահանայի ի Խոսիանի շայն 249 (= 1314)* ի դղեակս Աւարդքա ընդ հովանեաւ սուրբ մօրս լուսոյ տիրուհոյ եւ միշտ կուսին Մարիամու աստուածածնիս, ի թագաւորութեան Աշնի եւ ի քահանայապետութեանն Տեառն Կոստանդուպոլսոյ, եւ ի մերոյ եկեղեցւոյս առաջնորդութեան Տեառն մերոյ Յովհաննիսի եպիսկոպոսի, որոյ Տէր Աստուած պահեսցէ զսա հանապազ: Յիշեսջիք աղօթիւք զսպասաւորս սրբոյ եկեղեցւոյս եւ զքահանայս սուրբս, զկոստանդին եւ

* Թուականիս ներքեւ սա դիտողութիւնը գրած է Յարգ. Նեղիսան. “— 2 Յունուարի 1314 -- 1 Յունուարի 1315. — 560 տարւան ձեռագիր է. կգմ. 1875ին” այսինքն 1875ին կազմուած է

Լիոնի մատենանը նոյն զրատան վարչութեան կողմանէ: Զովս ալ գրուած է. “Տես առ Տիւրքիէի վասն Օշնի եւ Կոստանդեայ:” — Յիշատակարան տես նաեւ “Մատենադար. թրգմ. նախն. էջ 265:

զմիւս Կոստանդին, եւ ՂԱնդրոնիկոս եւ զԲասիլիոս, եւ զմիւս Բասիլիոս եւ զՄտեփաննոս եւ զսարկաւագոննս զՎասիլ եւ զԹէոդորոս եւ զՎարդան սեււեռնցի եւ զՅակոբ եւ զամենայն հաւատացեալս սրբոյ Երրորդութեան որում փառք եւ զօրութիւն այժմ եւ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն: Յիշեցիք ի Քրիստոս եւ զԹորոս երէց որ փոխեցաւ առ Քրիստոս: Եւ որ յիշէ զմեզ աղօթիւք եւ զնա յիշեսցէ Քրիստոս Աստուած ի յիւր միւսանգամ գալուստն որ է օրհնեալ յաւիտեան:»

Չեռագրին մէջ Յիշատակարանէս ետքը քանի մը մանր բաներ ալ կան գրուած: Կախ «Աղօթք սրբոյն Յովհաննու ոսկիւքերանոյն ի ժամ ճաշակմանն.» — հոս կարմրագիր գրուած Մր իՅ, (այսինքն Մարիամ, Յիսուս) Ոչ եմ արժանի եւ ոչ բաւական որ ընդ յարկաւ մտանես, եւն. մէկուկէս թուղթ: Յետոյ աւետարանչաց նկատմամբ տեղեկութիւնք, որ յաճախ կը գտնուին Աւետարանաց սկիզբն, այսինքն «Մատթէոս թարգմանի(ի) երգ կենաց: Մատթէոս գրեաց զաւետարանս իւր յԵրուսաղէմ...: Մարկոս հրամանաւ Պետրոսի Վիմի գրեաց... Ղուկաս արուեստիւ թփռչ գոլով... Յովհաննէս հնազանդութիւն... Միանգամայն չորեքեան աւետարանս Գլուխք ՌՃԿԲ. Վկայութիւնք ՀԹ. Տունք ՓՁ:» — Ասկէ ետքը երեքուկէս տող յունարէն հոգեւոր խօսքեր գրուած են՝ կարմրագիր բայց ջնջուած. այսպիսի ինն տող ալ գրքին վերջին երեսը կայ յունարէն՝ շատ մաքուր գրով: Վերջապէս գրքին երեք վերջին երեսները կը լեցընեն լատինական Praefatio աղօթից հայերէն թարգմանութիւնք՝ 7 թուով. գործքին ընթացքին մէջ ալ քանի մը հատ կայ: Յիշեալ 7 աղօթից առաջնոյն վրայ գրուած է «Պահոց.» երկրորդին վրայ նոյնպէս կարմրագիր՝ «Բրօֆաց յարութեան Քրիստոսի, եւն:

Բ. Լիոնի ձեռագրին վրայ մանրամասն տեղեկութիւն տալ հարկ էր. վասն զի ձեռագիրս այլուր չէ ցուցակագրուած: Երկրորդին՝ այսինքն Մոնաքոնի Արքունի Մատենադարանին (Cod. Arm. VI.) ձեռագրին վրայ երկար խօսիլ աւելորդ է. վասն զի մանրամասն ցուցակագրուած է:* Հոս կը յիշենք քանի մը կէտ միայն: Չեռագիրս որ 1427—1432 տարիները գրուած է մասամբ Մեծոփայ եւ մասամբ Ուրծայ վանաց մէջ՝ Մկրտիչ, Յովհաննէս եւ Զաքարիա վարդապետներէ, ծաղկագրուած Յովհաննէս եւ Աբրահամ վարդապետներէ, Մկրտիչ արքեպիսկոպոսէ եւ Սարգսէ Չագավանեցւոյ, ողորկ եւ ամուր թղթի վրայ կանոնաւոր մանր բոլորգիր գրչութիւն մըն է 314 թղթէ (մեծութիւն 13.4 × 9 սանդիմեղր. տողք՝ 19): Մատենան թէ յամագիրք եւ թէ Պատարագամատոյց է՝ ընտրելագոյն ընթերցուածներով շատ անգամ քան զԼիոնինը: Յիշենք համառօտիւ պատարագները:

1. (Թղ. 47a) «Աւրէնք արկանելոյ սպաս եկեղեցւոյ... (Թղ. 49a) Որ զգեցեալ ես զլոյս որպէս հանդերձ...» մինչեւ Թղ. 64: Այս նախերգանը՝ ինչպէս դիրքը կը ցուցընէ՝ հոս գրուած է, որ յաջորդ պատարագները գործածելու ժամանակ ի միասին կատարուի: Թղ. 64a կը սկսի «Պատարագամատոյց: Զոր արարեալ է սրբոյն Աթանասի Աղեքսանդրու

* Տես Հ. Գր. Վ. Գալչեմքեարեան, Ցուցակ | ի Միւնիխ: Վիեննա 1892. (4° Երես Բ եւ 37:) հայերէն ձեռագրաց արքունի Մատենադարանին | չմտ. էջ 14 - 21:

Հայրապետի: Տէր Աստուած զօրութեանց եւ արարիչ ամենայն լինելութեանց...»

2. (ԹՂ. 123a—156b) «Աւրէնք արկանելոյ սպաս եկեղեցւոյ...: Խնդրեսցուք Հաւատով միաբանութեամբ ի Ցեառանէ...: Զգեցո ինձ տէր զՀանդերձս փրկութեան...: Տէր Աստուած մեր որոյ կարողութիւնդ անքնին է,» եւն. որ այժմու սովորական պատարագն է մինչեւ գրեթէ «Ողջն տուք միմեանց»: Անկէ ետքը շարունակութիւնը կու գայ սա վերնագրով՝

3. (ԹՂ. 158a—161b) «Պատարագամատոյց զոր արարեալ է սրբոյն Անուշաբէ Աղեքսանդրու Հայրապետին: Տէր Աստուած զօրութեանց եւ արարիչ ամենայն լինելութեանց...»

4. (ԹՂ. 183a—213a) «Պատարագամատոյց աստուծով զոր արարեալ է սրբոյ Հաւրն մերոյ Յովնան տիեզերաքարոզ վարդապետի եւ Ոսկեբերանի:»

5. (ԹՂ. 215a—255b) «Աստուածային Պատարագ ասացեալ սրբոյ Հաւրն մերում Բարդէ կպիսկոպոսապետի կեսարու...: Տէր Աստուած մեր որ զենար...»

6. (ԹՂ. 256a—267b) «Պատարագամատոյց որով կատարի խորհուրդն յամենայն աւուր. զի այս միայն է եւ այլ ոչ գոյ Հայրապետաց խորհուրդ պատարագի:»

7. (ԹՂ. 269a—284b) «Պատարագամատոյց զոր արարեալ է սրբոյն Գրիգորի Լուսինացի: Տէր Աստուած արարիչ մեր...» — Ասկէ ետքը կը յաջորդեն այնչափ Աղօթքներ:

Բազմաթիւ յիշատակագրութիւնք կան մատենիս մէջ, բայց մասնաւորապէս՝ երկու գլխաւոր յիշատակարան, մին ժամագրոց եւ միւսը Պատարագամատուցի: Առաջինը (ԹՂ. 118a—119b) սա գլխաւոր կէտերը կը բովանդակէ. «Ի՞րդ ես Նիւրեմ սուտանուն կրօնաւորս... խնդրեցի յաստուածաբան վարդապետէն... Թա՛մայե... եւ ինքն շնորհեաց զքարտէսն եւ ետ գրելիւր ձեռնասուն աշակերտացն Մկրտիչ վարդապետին եւ Յովնանի եւ Զոհարայն... եւ արդ գրեցաւ սա ի թվականիս Հայոց ՊԶԱ (=1432) ի հրեշտակաբնակ յանապատս եւ ի հրաշափառ ուրիշ Մեծոփայ ընդ հովանեաւ սուրբ աստուածածնիս եւ սուրբ Յակոբ Հայրապետի...: Այլ եւ յիշել աղաչեմ զարհեստակարանս զտէր Մկրտիչ Ամուս, որ երպիս երպիս գունով եւ զանազան երանգով զարդարեաց զսուրբ գիրքս...»

Մեզի կարեւորն է Պատարագամատուցին յիշատակարանը՝ (ԹՂ. 286a—290a) որ մասամբ ոտանաւոր է (95 տող), եւ է յիշատակարան նախագաղափարին Մոնաքոնի օրինակին եւ յետոյ արձակ: Անկարելի ըլլալով ամբողջը յառաջ բերել, կը դնենք հոս այն տողերն, որ յաջորդ քննութեան մէջ կարեւոր վկայութիւն մը պիտի տան Պատարագամատուցաց Հաւաքման հնութեանը: Ոտանաւոր յիշատակարանը կ'ըսէ.

«Ի ժամանակս յետին եղեալ
Ի Լիւնի արքայ աւձեալ
Ի Հայրապետութիւնն լեալ
Որ կոստանդին սիսի եղեալ, . . .
Ի թուականիս մեր շուրջ առեալ,

Հարիւրիաւթանց վերեսուն այլ լեալ:
 Կա եւ եւթն այլ յաւելեալ,
 Միակս ի հետ կոյս թիւս եկեալ: *
 Գրեցաւ սուրբ տառքս այս շարքերեւ
 Որ պարտաբար էն յարեալ:
 Աշխարհից որ խորհրդանեալ
 Ի հայ բարբառ եւ յոյժ քերեալ . . . :
 Ձիր պարգեւաց սա իշ զարեւ
 Ի նախահարց իր յարեւելեւ:
 Եւ ի յաւանդ մեզ հաստատեալ
 Աստուածախօս տառքս այս պատուեալ . . .
 Ընդ որս մեծ բարբին վարդաւ կոչ-
 եալ
 Վրարուն Սարգիս Շալի՛ ձայնեալ
 Չաւ յիշատակ հոգւոյ ստացեալ . . . :
 Որպէս զտէրս մեր գլտեալ
 Չարգիս Շալի՛ բարուն եղեալ . . .
 Եւ ընդ ծնողն իւր նընջեցեալ,
 Զարմիւքն իւրովք առ տէր գնացեալ . . .
 Որոց եւ մեր արժանացեալ,
 Լիցուք մասին անդ ժառանգեալ .
 Զարգիս երեց ** որ զայս գծեալ
 Չեռամբ իւրով եւ շարագրեալ .
 Կա եւ զծնաւղսն իմ կարօտեալ,
 Յիշման ձերոյ արժանացեալ . . .
 Զի մեր յաղաւթս ձեր յիշեալ, ***
 Գտից ընդ ձեզ հաղորդ եղեալ, յեն:

Այս յիշատակարանէս ետքը կը կցուի Մոնարքոնի ձեռագրին բուն գրչին յիշատակարանը, որ է այսպէս. «Փառք . . . որ ետ կարողութիւն տկար ոգոյ եւ տարտամ մարմնոյ Զարգիսի փծուն գրչի հասանել յաւարտուած . . . : Արդ գրեցաւ փրկական սուրբ խորհուրդ եւ մեղսաքաւիչ պատարագիս ընդ հովանեաւ սուրբ աստուածածնիս եւ սուրբ յակոբիս, ի վանս որ կոչի Ուրծոյ, առ ոտս վարժապետիս մերոյ Սարգսի . . . ի թվականութեանս Հայոց ՊՀԶ (= 1427): Արդ յիշեցէք . . . զստացող սորա զնեւրեւ սրբամիտ եւ կուսակրօն քահանայ, որ բազում փափաքանաւք եւ տենչմամբ սրտիւ ինչիւր եղեւ վարդափութիթ եւ աստուածային պատարագացս, եկեւ ի հանդէպեցաւ ի սարգիսիս Աստուծոյ» (ի լուսանցս՝ նոյն գրչէ՛ Անդրէի ե-

* Թուականս է — 1289: Բայց այս թուականը չէ թէ Մոնարքոնի ձեռագրին ընդօրինակման տարին է (վասն զի վերջինս գրուած է Զաքարիայէն՝ 1427ին յուրօմ եւ ոչ Կիլիկիա), այլ անոր զաղափարին, որուն զրիչը՝ Թորոս երէց քիչ մ'ետքը կը յիշուի: Զաքարիա իւր զաղափար-օրինակին ոտանաւոր յիշատակարանն ալ օրինակներ է հոս:
 ** Գրուած է մէջը՝ Զաքարիա կրակահառոյ . . .

եւ լուսանցքին վրայ միայն «ԶԹորոս երէց:», Զաքարիա յիշատակարանն օրինակելու ատեն իւր սնունքը դո՛ւր է զաղափար-օրինակին գրչին անուան տեղ:
 *** Հոս ալ լուսանցքի վրայ գրուած է. «Նաեւ որդեակն իւր հսկող լեալ, Գրիգորիոսն ամենօրհնեալ:», Յայտնապէս Զաքարիա կարգէն հաներ է այս տողերն, ինչպէս քիչ յառաջ Թորոսի երիցու անունը:

Մ-նի) ե- Գո-ու- շ-Գ-ու-ի-ն իւր մեծ ուրախացաւ: Եւ բազում աշխատու-
թեամբ . . . ետ գրեւ ի հալալ ընչից իւրոց յիշատակ բարի իւր եւ ծնաւ-
ղաց իւրոց հանգուցելոցն ի Քրիստոս հաւրն Սարգիս եւ մաւրն Շահազուրի եւ
եղբարցն իւրոց Թո-մայի եւ Շահաշահի . . . : Յիշեսցիք . . . նաեւ զՍարգիս
Չո-վանդի որ զգլխագիրն գրեաց նաեւ շա-ւրն-ի-ն Գլ-ու-ն եւ որ զսակաւ
յիշատակարանս գրեաց զՅովհաննի . . . :»

Ուրիշ ձեռագրաց վրայ, որոց մէջ այս կամ այն պատարագը կը գտնուի,
յետոյ իրենց տեղը կը խօսուի:*

Ե՛րբ պատարագաց ան հաւաքումն եղած է՝ զորն որ Լուգզունեան մատենանը
կը պարունակէ, ո՛վ նոյնն ըրած է, եւ ո՛ւր՝ — պէտք ենք փնտռել. որովհետեւ՝
ինչպէս յիշեալ մատենին յիշատակարանէն յայտնի է,՝ ասիկայ արդէն գոյող
մատենի մը պարզապէս ընդօրինակութիւնն է: Նիկողայոս քահանայ կ'օրինակէ
միայն, չէ թէ կը ժողովէ:

Նւս աւելի հեռու է Մոնաքոնեան մատենին ընդօրինակողը — Զաքարիա
կրօնաւոր, — որն որ 1427ին Ուրծայ վանքը նոյն մատենէն քանի մը պատարագ
կ'օրինակէ ի պէտս Ներսիսի կուսակրօն քահանայի՝ սկզբնագիրը ինք Ներսէս
քահանայ յՈւխտ Առաքելոցն Անդրէի եւ Մատթէի գտած ըլլալով:

Բայց շատ օգտակար գործ մ'ըրած է մեր ընդօրինակողը Ներսէս, որ սոյն
Մոնաքոնի ձեռագրին մէջ իր յիշատակարանէն յառաջ՝ իրեն, ինչպէս կ'երեւայ,
իբրեւ գաղափար ունեցած մատենին յիշատակարանը դանդաղած չէ ընդօրինա-
կելու: Աս յիշատակարանը մեր պատարագաց հաւաքման հնութիւնը քիչ
մ'աւելի վեր կը հանէ, Լեւոնի եւ Կոստանդին Սոյ Կաթողիկոսի ատենները
աանելով:

Մոնաքոնի օրինակը 15^{րդ} դարուն (1427ին) կը գրուի. 14^{րդ} դարուն, այս
ինքն 113 տարի առաջ (1314ին) կը գրուի Լուգզունեան օրինակը. իսկ Ներսիսի
Աբեղայի գործածած կամ ըսենք Անդրէի եւ Մատթէի Ուխտին օրինակը
1298ին գրուեր է:

Սակայն ասիկայ դեռ մատենին սկզբնագիրը չէ. վասն զի աս վերջին թուա-
կանութեան «գրողը» կամ «չարադրողը», թորոս երէց՝ օրինակ մը կ'ենթադրէ՝
որն որ ուրիշ մէկուն կը վերաբերի, այս ինքն Վարդապետի մը Սարգիս Շալվէ
անուն, որն որ

«Ընդ ծնողն իւր ննջեցեալ,
Զարմիւքն իւրովք առ Տէր գնացեալ,»

աս պատարագաց հաւաքումը «յիշատակ հոգւոյ ստացեալ» է եղեր, որն որ
անշուշտ առ իւրով կենդանութեամբ գրել տալով եւ գործածելով՝ յետ մա-
հուան ուրիշներուն գործածելովը կատարուած է: Դժուարաւ կրնանք ըսել
թէ նոյն իսկ Սարգիս Ռարուն Շալվէ հաւաքողն եղած ըլլայ. թորոսի երիցու-
խօսքերը չին երեւար ասիկայ նշանակել: Որ եւ իցէ դիպուածի մէջ՝ աս թուա-
կաններն ունենալէն ետքը, ապահովապէս իբր 1250ին կար աս պատարագաց
հաւաքումը, ինչպէս Լուգզունեան մատենան ունի: Անոր հայրենիքը շատ

* Հոս կ'աւարտի մեր Յաւելումը: ՀՐՏՐ. | տեան պատարագամատուցի . . . Եղև օտ դրեալ
«Վասնոր . . . յանկ ելեալ ուրբ մա- | ձեւամբ . . . :»

Հաւանականարար Անարզաբայ բերդաքաղաքն է, Կիլիկիոյ նոսհանգին Հին մայրաքաղաքներէն մէկը, կամ գլխաւորաբար անկէ տարածուած է: Լուգդոնեան օրինակը Անարզաբա գրուած է՝ ուրիշ հոն գտնուած օրինակէ մը: Անդրէի Ռուսին օրինակն ալ անշուշտ գաղթական էր ան վանքին մէջ Անարզաբայէն տարուած. վասն զի անոր յիշատակարանին մէջ Անարզաբա ապրած եւ հոն 1314ին արդէն վախճանած է:

Աս՝ տեղոյ, ինչպէս նաեւ ժամանակի, պարագայք՝ կը տանին զմեզ, ուզենք չուզենք, անանկ մէկը մեզի յիշեցնելու՝ որն որ յանիրաւի արհամարհուած, շատ քիչերէն մէկն է մեր պատմութեան մէջ՝ որուն վրայ բարեպաշտութիւն, հմուտութիւն եւ գործունէութիւն գրաւոր եւ առաջնորդական՝ այնչափ առաւելութեամբ գտնուած ըլլան, Գրիգոր Թ. կաթողիկոս, յառաջագոյն եպիսկոպոս Անաւարզայ: Ահա Թորոս երէց իր յիշատակարանին մէջ զինք կիւրեայ ակնարկել՝ երբ որ կ'ըսէ.

«Սաեւ արդ եւս ակն իւր հսկող լեալ
Գրիգորիոսն ամենօրհնեալ.»

այս ինքն թէ աս օրհնեալ մարդուն նաեւ մեռնելէն ետքը աչքը կը հսկէ իր անուանը համեմատ: Սակայն մութ է խօսքին առ նախընթաց եւ առ հետեւորդ ունեցած կապակցութիւնը: Օրինակած մատենին համար Թորոս երէց կ'ըսէ թէ

«Պատարագք են միացեալ,
Ազգաց հնգից որ թարգմանեալ.»

վասն զի վերնագիրները հարազատ ենթադրելով՝ ստուգիւ հինգ են ան պատարագաց ազգայնութիւնները, այս ինքն Յունաց առ հասարակ, Եգիպտացւոց, Հայոց, Ասորւոց եւ Հռոմայեցւոց: Սակայն չթարգմանուածները թարգմանելու համար՝ մինակ երեք լեզու հարկաւոր էր. յոյն, ասորի եւ լատին: Աս երեքին ալ տեղեակի երեքէն ալ թէ կը թարգմանէր եւ թէ թարգմանել կու տար Գրիգոր յԱնարզաբայ (Անաւարզեցի): Լուգդոնեան մատենին մէջ պարունակուածը կատարելապէս իր գործքերուն տիպն ունի: Աս լեզուներէն՝ եկեղեցական պիտոյից համար իրեն նիւթեր կը հաւաքէր: Ծանօթ է իրեն Վկայարանութիւնը. իրենն է եւ ինք ընել տուած է, չենք սարակուսիր, Կանոնաց հաւաքումն ի յունէ թարգմանուած, ինչպէս որ (իր թղթին մէջ) ինք կ'ակնարկէ: Լուգդոնեան մատենին իրատագիրներուն մէջ իրեն ուղղելու ըրած վարդապետական եւ բարեկարգական ջանքերը շոշափելի են. բարեպաշտութիւն մը կը շնչէ բոլոր ընթացքին մէջ: Սոյն իսկ ժամանակին հայկական լեզուին տկարութիւնը կը զգացուի: Այսչափ նշաններ եթէ չեն որոշեր թէ իրեն պարտական ենք աս հաւաքումը, գէթ սոն ամէն կասկածէ վեր է՝ թէ սոյն գործը նոյն ատենները, գլխաւորաբար իրեն զարմանալի գործօնութեամբը, Հայոց մէջ զօրութիւն առած ուղղափառութեան հոգւոյն յառաջ բերած արդիւնքն է: Բովանդակ մատեններ մէկ ծայրէ մէկալը՝ ասիկայ կ'աղաղակէ: Անոր համար չիրուեցաւ ան մատեններ ետքէն զօրացած անջատման մէջ. անոր համար ալ չընդօրինակուելով գրեթէ բոլորական կորստեան մասնուած էր: Ռուծայ վանքը՝ Երեսիսի արեղայի համար կ'ընդօրինակուի. սակայն ի՛նչպէս. ոչ ամէն պատարագ եւ ոչ ալ օրինակուած ըստ ամենայնի. զիրենք խայթելու յարմարը մէջէն հանուած կամ փոխուած:

Գաղղիոյ պարսական ենք՝ միակ օրինակով մը Հայոց, մանաւանդ թէ եկեղեցւոյ Աստուծոյ, ասանկ գանձ մը պատասպարելուն: Ո՛վ գիտէ որ պատահմունք եւ անձինք, գուցէ շատ կանուխ, զանիկայ Հին Լուգրունոն տարեր ձգեր են՝ որ սա այսօրս 561 տարւան մատենար, Հիմա նոր՝ գոնէ ըստ կարեւորագոյն մասին ի լոյս ընծայուի:

Աս Հայերէն (Թէպէտ տեղ տեղ — աւայլ — քիչ մը ցիրուցան) բնագրին հնութեանն ոչինչ կը հասնի, ոչ Հին հռոմայեցի թարգմանութիւնը եւ ոչ Բարբերինեան Աղթամատուցին սկիզբն եղած Բարսղի պատարագը, որն որ՝ թէպէտ նախընթաց թարգմանութենէն բաւական երիցագոյն կ'երեւայ, բայց շատ կրտսեր կը մնայ Հայերէնէն. հազիւ իբր 900ին գրուած կը համարուի նոյն մատենար: Սակայն աս երկու վերջիններն են՝ զորոնք ամէնէն աւելի մեր Հայերէն բնագրին հետ համեմատութեան պիտ'որ առնուիք հարկաւ: 13^ր դարէն է մեր ձեռքն եղած երկրորդ Հայերէն թարգմանութեան ձեռագիրը. թարգմանութիւնը հարկաւ անկէ շատ յառաջ է: Վերոյիշեալ Բարբերինեան Օրինակին եւ լատին թարգմանութեան բազմօք մերձաւորագոյն կու գայ ասիկայ, բայց աւելագոյն եւս հիմակուան յունական բնագրին:

Աս վերջինը, ինչպէս յայտնի է, իր բոլոր բիւզանդեան զարդարանքներովը, կրեք մաս ունի. — մասն Առաջադրութեան (τῆς προθέσεως) — մասն Պատարագին երախայից, եւ — Պատարագամատոյց (προφορά): Բարբերինեան մատենար դեռ առաջին մասը կերպաւորած չունի: Այսպէս հռոմայեցի թարգմանութիւնը, թէպէտ կարմրագրաց նկատմամբ նախընթացէն ճոխագոյն ըլլայ: Հնագոյնն է, կենթադրենք, առաջին Հայերէն թարգմանութիւնը, որն որ մի միայն վերջին մասն ունի, այս ինքն Ս. Բարսղի կարգաւորութիւնը՝ առանց վերջին յաւելուածոց:

2.

Բարսղեան պատարագին աղբիւրները:

* Յայս օր մեր մասենագրութեան հնագոյն յիշատակարանաց վըրայ ըստ մեծի մասին ողջմտութեամբ խօսուած չըլլալով՝ ստէպ կը ստիպուինք շեղելու, որպէս զի մեր աս մասին աղբիւրներուն յարգն ու պատմական հեղինակութեան աստիճանը, որչափ եւ որպիսի մեզի կ'երեւայ, ճշդեմք մեր առաջիկայ պիտոյից չափովը:

Բարսղի պատարագը այնպիսի թարգմանութեամբ է մեր ունեցած օրինակներուն մէջ, որ մեր 5^ր դարուն առաջին կէսին անմասն լեզուն** է: Պատարագամատոյց մը ոչ հոգեւոր եւ ոչ զուարճալի ընթերցուած ըլլալու համար կը թարգմանուի, այլ գործածութեան եւ պիտոյից համար, եւ ան ալ՝ ոչ առանձնական այլ եպիսկոպոսական իշխանութենէ: Բայց թէ իրօք՝ մեր ըսած միջոցին անի գործածուած է, ինչպէս կրնանք ասպցուցանել կամ՝ շոշափել տալ՝ բայց եթէ մասնագիրներով: Մէկ երկու մատենագրութիւն հազիւ ունինք ան մի-

* Ասկէ սկսեալ հեղինակին քննութենէն սա կտորը հրատարակուած է՝ իբրեւ գործոյս նախընծայ ծաշակ՝ Համդան Ամսորնայ Թերթին մէջ. (1889, Թ. 2, էջ 40:)

** Հեղինակն ուզած է նոս իւր ընտրած բացատրութեամբ «նմանուած լեզուն», ըսել. այսինքն՝ որուն շեղումն յարեմը դարերը նմանի: ՀՐՏՐ.

Չոցին վերաբերեալ: Դեռ 5^ր դարը չընդմիջած՝ երեք գրուածք Հայաստանի քրիստոնէութեան պատմութեան նկատմամբ շատերուն ձեռքը կը պտրտէին ան ստեղծողը, երեքն ալ կամ անանուն եւ կամ ուրիշ մէկու մ'անուամբ: Ասոնք ծանօթ են մեզի հիմայ՝ — Թադէոսի սուպերլոյ ի Հայս գալստեան, քարոզութեան եւ վկայութեան, — Ագաթանգեղեայ պատմութեան — եւ վերջապէս իբր անոնց շարունակութիւն՝ Փ. Բիւզանդացւոյ՝ պատմութեան անուամբ: Գտնէ վերջին երկուքը նոյն դարուն առաջին տասնամեակներուն՝ արդէն կային ի միջի որովհետեւ Կորիւն, Ս. Մեսրոպայ վարքը իբր 442ին գրողը, երկուքէն ալ հասուածներ կ'ընդօրինակէ իր արդէն կարճ գրութեան մէջ:՝ Աս երկուքը՝ Ագաթանգեղոս եւ Փ. Բիւզաս կոչուած, մեզի առ այս բաւական են զարմանալի կերպով — անոնց պատմական արժէքն ալ բոլորովին մէկգի զնելով — միայն սակկին բանն հաստատելու թէ

Ասոնք երկուքն ալ անվրէպ 1. ան միջոցին գրողներ են, եւ

2. բուն Հայք՝ նոր հայկական գարութեամբ եւ ոչ յունարէն, ինչպէս շատ կեղծիքներ եղան ցայսօր, բայց առանց հիման. այլ են Հայք՝ յունականին եւ ասորականին, ինչպէս կ'երեւայ, ոչ անմասն, այս ինքն ճիշդ ան միջոցին կրթեալ Հայոց դասուէն:

Աս երկուքէն առաջինը՝ Ագաթանգեղոս, զորն որ «Գրիգորիսի գիրք» կ'անուանէին ան ասին՝ համալուծելով Գրիգորիոս² անունը, իր չափազանցութիւնները իօսքի համեստ ձեւովն ու կարգաւորութեամբ ծածկած է: Չեւանայ՝ որչափ կ'ուզէ՝ 4^ր դարու յոյն կամ հռովմայեցի մարդ ըլլալ, 5^րին սկիզբներն է.՝ ընկի Հայ մըն է, շատ հաւանականաբար եկեղեցական մը՝ որն որ եկեղեցական վարդապետութեամբ զօրաւոր, եւ ի մասնաւորի՝ նուիրագործութեան ոչ անհմուտ, եւ Բարսղի պատարագին ընտանի, որ եւ ուրիշ պատարագաց ալ տեղեկութիւն կը ցուցնէ: Զարմանքով կը կարդանք, երբ որ ինք իր ժամանակը մեղի մտանելով՝ կ'ըսէ, (էջ 77) այսպէս աղօթել տալով Ս. Գրիգորի. «Տուր համբերութիւն կատարել զընթացս իմ նեղութեամբս՝ յոր կամս, բժիշկ ցաւոց մերոց, ողջացուցիչ բեկելոց, անբորիչ նեղելոց եւ արձակիչ կտակելոց, մխիթարիչ սգաւորաց, յոյս անյուսից, լուովելոց հանգիստ, աշխատելոցնաւահանգիստ, որ նայիս սիրով յարարածս քո, եւ կիրակրես զամենեսեան քաղցրութեամբ քով . . . սլո՛ւանի եղէց վերանալ ընդ առաջ Որբւոյ քոյ սիրելւոյդ, յորժամ յափշտակեսցէ զանձկացեալսն իւր ի ճառագայթ լուսոյ իւրոյ:», Կրնան տեսնուիլ

¹ Բալորովին անխորհուրդ մակարերութեան մը ակնով մատուցանելով Ա. Լանկուա ի շարք հայ պատմագրաց, առ գրքին գաղղիներէն Թարգ. մանութեան վերջը կը փութայ — իբր գիւտ մը — ծանուցանել թէ ասիկայ 7^ր դարուն Եջնիկ անուն երեցուէ շինուեր է: Բայց Ինչպէս արդե՞ք 5^ր դարուն մէջ Ղազար զանկոյ կ'անուանէ, կը յիշատակէ ու կը գործածէ, եւ անկէ յառաջ Մովսէս Խորենացի, նոյնպէս անկէ յառաջ Կորիւն կ'ընդօրինակէ անկէ կտորներ: Պէտք ի՞նչ չէր մեր ազգայնոց համար աս անգիտը գրել. ոսկայն մեր բաներուն շատ չգաղտած արտաքինք կրնան Լանկուային հաւատ ընծայել:

² «Գրիգորիսի գիրք» կ'անուանուէր Ագա-

թանգեղոսի գիրքն առ հինն. վասն զի հին Հայաստանեայց, որոնք մարդու անուն երկազանկ կը սիրէին, գծուարին կու գար երեք վանկէ աւելի երկայն անուն: Դեռ 7^ր դարու մէջ առ Սերէոսի «Գիրք Ս. Գրիգորիոսի կ'անուանուի: — Նշնպէս Փարպ. (էջ 2. ադ., 1873) «Յորոյ անուն եւ գգիրն անուանեալ կոչէին Գրիգորիոս:

^{*} Հմմտ. ստոր հաւատալի՝ Հ. Յզ. Տաշեան «Ազաթազանդ. առ Գեորգայն Եպիսկոպոսի առ Ոստումնասիրոս թիւք Ազաթազանդնայ գրոց:» Վիեն. 1891, էջ 79:

^{**} Տես Տիւրք. պոմ. Հ. Յովս. Գաթրժ. Բ Տոր. կր. 476:

ասոնք Ս. Բարսղի Յիշատակաց վերջերը: Ուստի ան Տրդատայ ատենարպիլը ձեւացողը՝ առջին ունի աս մեր 5^ր դարուն՝ գրոյն գիւտէն ետքը եղած թարգմանութիւնը, կամ նոյնը ի կիրառութենէ սորված է բերնուց: Բայց Կանոնն ալ դարձեալ նոյն թարգմանութենէ մաս մը մեղի յառաջ կը կոչէ այսպէս. «Ոչ թողեր ի ձեռանէ վասն բարերարութեան քոյ, որն որ մեր թարգմանութեան՝ «Ոչ թողեր ի ձեռանէ բարերարդ Ատուած» կտորէն առած է ան Հայոց դարձը պատմողը. թէպէտ յոյնը քիչ մը տարբերի:

* Ասոր հակառակ՝ տարօրինակ վիճակի մէջ կը գտնենք «Փ. Բիւզանդացւոյ» կոչուած մատենանը: Աս վիճակն իրեն նախնական է. վասն զի անանկ բուն հայկական յատուկ լեզու մ'ունի՝ որ ինչեւիցէ փոքր կամ մեծ ընդմիջարկութիւն (interpolation) կը մասնուի. եւ նոյն իսկ ան դարուն՝ ան մատենանն այսպէս եւ ոչ այլազգ տեսած է ամենայն ոք: Ղազար 5^ր դարուն վերջերը Վահանայ Մամիկոնենի հրամանաւ վերոյիշեալ պատմագրաց շարքը, ինչպէս ինք կ'ըսէ, շարունակելու ձեռնարկելով՝ ի սկզբան իր նախորդաց վրայ դատաստան մը կ'ընէ: Ագաթանգեղեայ վրայ գովեստէն ուրիշ խօսելու բան մը չունի. որովհետեւ իրեն՝ մանաւանդ թէ իր ժամանակին՝ բանաբնականը չէր կրնար այնչափ յառաջ անցնիլ՝ որ նաեւ անոր վրայ գտնէ քիչ մը յերկուանար: Սակայն Փաւստեայ գիրքը չարաչար կ'ելլէ անոր դատաստանէն. եւ ի վերջոյ սոյն անպատեհութեան ծագումը փնտռելով՝ կ'ըսէ Վաղարշապատու Կաթողիկէի վանաց երէցը. «Ի Բիւզանդիոն, յայնպիսում քաղաքի եւ ի մէջ այնչափ բազմութեանն ուսելոյ (ուր ինքն Ղազար ալ անձամբ գտնուած է,) վարժեալ այլն Փաւստոս՝ այնպիսի ինչ արդեօք անհաճոյս լողաց բանս կարգէր ի պատմութեան իւրում. քաւ եւ մի լիցի: Ուստի եւ անհաւատալի իմում տկարամտութեանս կարծեցեալ գործն, ասեմ թէ գուցէ այլ ոք յանդուգն եւ անհրահանգ բանիւ ըրարար ձեռնարկեալ յիւրն, գրեաց զինչպէտս ըստ կամի, եւ կամ զի ուրուք անկարեալ զիպողս՝ այլբանեալ վնասեաց, եւ անուամբ Փաւստոսին զիւրոյ յանդրգնութեանն սիւսանս համարեցաւ ծածկել:» Կանանանկ ընողներ — կ'աւելցրնէ — Յունաց մէջ, աւելի եւս՝ Ասորոց մէջ, (էջ 14.) բայց քիչ չի գտներ այնպիսի «յանդուգներուն» թիւը նաեւ Հայոց մէջ (էջ 7):

Նոյն կամ նման է մեր համոզումն ալ աս գլխին ծագման վրայօք՝ նոյնը շատ անգամ հոլովելէն ետքը այլեւայլ առթի մէջ: Ան ժամանակի Հայ մը իր սեպհական գրուածքը ծանօթ յոյն ժամանակագրի մ'անուամբ կը զարդարէ, իրրեւ թէ անոր ժամանակագրութիւնն է՝ որուն հետեւած ըլլայ Հայը, ինչպէս իրօք ալ տեղ տեղ ուղիղ ժամանակագրութեան հետեւած է Յունաց կայսերաց եւ Պարսից պատերազմաց նկատմամբ՝ բաւական համարելով այսչափը՝ իր թեթեւամտութեամբը:

Թէ աս գիրքը «Փաւստոսի» մը կ'ընծայուի, ուրիշ տեղէն չէր կրնար Ղազար առնուլ՝ բայց եթէ նոյն գլխին Գ. դպրութեան վերջը նոյն Դպրութեան կատարուած ըլլալուն կարճ ծանօթութենէն՝ որն որ թէպէտ ըստ մեր օրինակաց

* Բուզանդայ նկատմամբ այս հատուածն ալ հրատարակուած է ի Հասնիէս Ամսօր. 1889, Թ. 2, էջ 40 նւն: ՀՐՏՐ.:
1 Որն որ «Հայոց պատմութիւն» կ'ըսուէր թէ իր ժամանակը եւ թէ ետքը գտնէ բաւական

ատեն: Այսու անուամբ 67 դարուն կէտերը Պրոկոպիոս ինչ ինչ լած է ան գրքէն՝ անշուշտ Յուստինոսի արքունեաց մէջ ելումուս ունեցող բազմութիւ Հայոցէ:
2 Ղ. Փարպեցի. Յառաջարանին մէջ:

այսպէս գրուած է, « Ժամանակագիր Կանոնք փախստեայ՝ Բիւզանդեայ Ժամանակագրի մեծի պատմագրի, որ էր Ժամանակագիր Եռնայ, » հարկաւ Ղազար ուղիղը կը կարդար ան ատեն, այս ինքն՝ Փախստեայ Բիւզանդեայ: Բոլոր գրքին մէջ ուրիշ անդ « Փաւստեայ, » անուան սա գրութեան եւ ոչ մէկ մասը սեպհականուած է գրողէն. հասպ կ'ըսուի մինակ « Բիւզանդարան պատմութիւն » (այս ինքն Բիւզանդեայ վերաբերեալ, ասոր հետեւելով,) կամ « Չորրորդ, » Դպրութիւն Բիւզանդեայ, որն որ չի նշանակիր Բիւզանդացի, ինչպէս Ղազար կ'իմանայ առանց հիման (էջ 8 եւ 12.) եւ ի Բիւզանդիոն կը փնտռէ գրքին հեղինակը: Մեր գրքին կարծեալ հեղինակին անունը « Փաւստոս Բիւզանդացի » չէ. հասպ Փախստեայ Բիւզանդեայ է, (սեռական՝ Փախստեայ Բիւզանդեայ = Βύζανς, սեռ. Βύζαντος) զորն որ իր-թարգմանիչը վերոյիշեալ ծանօթութեան մէջ ամբողջ դնելով՝ ուրիշ երկու երեք անգ իբրեւ անոր յատուկ անունը կը գործածէ. « Չորրորդ Դպրութիւն Բիւզանդեայ, — Հինգերորդ Դպրութիւն Բիւզանդեայ, — Բիւզանդեայ վեցերորդ խոստարանութիւն. » ի նոյն կը կարգի ստէպ ըսուած « Բիւզանդարան պատմութիւնն » ալ, այս ինքն Պատմութիւն Բիւզանդեայ: Բայց այս՝ շատերուն պէս ան ատենը կրկնանուն Ժամանակագիր մըն է եղեր Փաւստոս Բիւզաս. (ինչպէս « Ամմիանոս Մարկեղղինոս, ») Իսկ կրկին անուններէն, ինչպէս սովորութիւն էր հնոց, վերջինը իբրեւ բուն անուն կ'առնուէր: Ասանկ կ'առնուի նաեւ սա գրութեան մէջ:

Արդ մեր Հայր թէպէտ ասոյին անոյին ցանած ըլլայ սա հիմա մէջտեղը չկող Յոյն մատենագրին անունը՝ « Բիւզանդեայ Կանոնք, » ըսելով, չունի միտք ամէն բան անոր սեպհականելով՝ ինք զինք ծածկելով: Բնիկ հայ թէպէտ յունարէնագէտ՝ հեղինակը չաշխատիր Յոյնին բերանը դնելու, հասպ յանուն իւր կը խօսի՝ — առակք, առասպիլք, ցուցք, ազգային եւ ընտանեկան սովորոյթք — աս բուն հայ հողէն բուսած, բոլոր հայ երկիրը թզաւ եւ քրաւ չափած, ամէն մէկ տողին մէջ իր հայրենակցաց գաղափարներով սնած՝ մարդը: Մանաւանդ թէ իր ցեղն իսկ եւ գաւառը բացայայտ մեզի կը ծանուցանէ իր առաջին Դպրութեան մէջ՝ Յուսկան հետ կ'եսարիա խաւրուող նախարարաց մէջ յիշելով ի մասնաւորի Սահառունեաց իշխանը, իբրեւ իր տոհմին նախարար:

Առանց հիման փնտռուած ծերունի Փաւստոս յոյն եպիսկոպոսի մը հետ զորն որ հեղինակը կը յիշէ,¹ կ'ուզուի զինք նոյնացընել, եւ կամ յունական ուրոյ ընդդիմութիւն մը Հայոց հակառակ գտնել անոր քով — ան խօսքերուն մէջ՝ որոնք մանաւանդ պատմական եւ հիմնական խորհրդածութիւն կ'երեւան: — Եթէ անանկ ըլլար՝ ան ատեն պէտք էր իբր 60 տարի անկէ ետքը երեք գիրք Հայոց պատմութիւն գրող ծերունին ալ* հանել Թորգոմայ Ժառանգութենէն եւ օտար համարիլ:

Դարձեալ, Սահառունին խօսելու ատեն երբեք յոյն չի ձեւանար՝ շինծու գրքերու յասուկ ձեւացմամբ: ԶՓաւստոս Բիւզաս չէ թէ « Հայոց » Ժամանակագիր կը ցուցընէ, այլ « Եռնայ պատմութիւն » գրող: Վերնագիրներովը՝ մինակ անկէ նիւթ առած ըլլալը կը յայտնէ, զանիկայ առջեւն ունենալով անոր անուամբն ուղիղով իր էջերը զարդարել: Ի դէմս Փաւստոսի խօսուած՝ բոլոր գրքին մէջ եւ ոչ բառ մը կը գտնենք. — ստուգիւ Սահառունին է որ կը խօսի:

¹ Գ. Դպր. Ժ. Բ. էջ 29. « Եւ զմերոյ տոհմի » | ² Զ Դպրութիւն. Ե. էջ 264:
 ազգի իշխանն Սահառունեաց: | * ԶՄովս. Խորենացի պատմագիր: ՀՐՏՐ.

Նթէ բացատրութեան մէջ կաղուծիւն մը կայ, աս եւ ասանկ թերութիւններ որ եւ իցէ դիպաց վրայ խօսելու ատենը զգալի կ'ընէ աս Սահառունին:

Վերջապէս գրքին ծայրը չէ խորշած իր վրայ տեղեկութիւն ալ տալու, հնոց սովորութեան համեմատ՝ յապագայս ձեռնամուխ եղողներուն դժուարին ընելու համար աւելցնել կամ պակսեցնել. նոյն տեղեկութիւնը՝ մասնաւորապէս նշանակելով Զ. Դպրութեան գլխակարգութեանց մէջ՝ թէ 10 տուն է անիկայ, ոչ աւելի ոչ պակաս, ըսելով. «Ստորոտ ամենայն պատմութեանց յաղագս իմ տեղեկութեան, որք միանգամ ղմատեանս ընթեռնուք, տունք տասն համարական թուօք:», Տասն ալ հիմն չկայ, որն որ առ հասարակ հին գրոց յիշատակարանաց ստէպ պատահած դժբախտութիւն է: Աս զանցառութիւնը շատ կանուխ եղած պիտ'որ ըլլայ. հաւանականաբար եւ ոչ Ղազար կրցած պիտ'որ ըլլայ կարգալ մինչեւ ի տասներորդն:

Աս բնիկ հայ պատմագիրը կ'ուզէր քրիստոնեայ Հայաստանի պատմութիւնը շարունակել իբրեւ «Յիշատակարանք յիշեցուցիչք պատմութեանց ազգացն Հայաստան աշխարհին որդւոցն թորգումայ:», (Մոստաբան. նախագիտ.։) Անիկայ ինք բացայայտ գրքին սկիզբը (Գլ. Ա.) կ'ըսէ. «Ի քարոզութենէն թաղէտսի առաքելոյ եւ նորուն յեղեցն եւ ի մարտիրոսութենէն մինչեւ ի կատարումն վարդապետութեանն Գրիգորի եւ հանգստեանն,» (նոյնն ուրիշ խօսքերով կրկնելով) «եւ յառաքելասպանն Սանատրիոյ արքային մինչեւ յականայ հնազանդելն հաւատոցն եւ ի նորուն հանգստեան արքայի Տրդատայ զանցեալ իրացն. . . . այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրեցան: Այս ինչ որ ինչ յետ այսորիկ, աստ պատմի աստէն առ սմին:», Այս ինքն. «Ի թագաւորութենէն Մոսորովու որդւոյ Տրդատայ մինչեւ ի միւս վերջին ժամանակն վատթարելոյ թագաւորացն Հայոց, (եւ ուրիշ խօսքերով կրկնելով)» «եւ ի քահանայապետութենէն Վրթանայ որդւոյն Գրիգորի առաջնոյ քահանայապետի մինչեւ ցայնոսիկ ի վերջինն որք կացին գլխաւորք եպիսկոպոսք Հայոց:», Եւ իբրեւ ան երկու յիշեալ գրոց — քարոզութեան թաղէի եւ վարդապետութեան Գրիգորի — շարունակութիւն՝ իր չորս գրքերը կը սկսի իբրեւ ԳԲ*, ԴԲ*, ԵԲ* եւ ԶԲ* համբել: Անոր համար ալ «Նրբորդ Դպրութիւն» վերնագրին վրայ անմիջապէս կը յաւելու «Իսկիզբն» բառը, որպէս զի մատեանը ձեռքն առնողը՝ պակասաւոր չզսնէ կամ չշփոթի:

Ուստի գիտենք ինչ կ'ուզէ գրել մեր Սահառունին. սակայն ի՞նչպէս կը գրէ: Ստուգիւ շատ տարօրինակ՝ եթէ ամէն բան մէկտեղ առնունք: Սակայն այս ամէն բանին վրայ տարածուելու մեր առաջիկայ նպատակին համար հարկաւորութիւն չկայ: Թէ յունական պատմագիր մը, կամ՝ ինչպէս ինք կ'ըսէ, ժամանակագիր (χρονολόγος) մը առջեւն ունի, յայտնի է քանի մը գլուխներէն՝ ուր ամբողջ ժամանակի կարգաւ անցքեր կը յիշուին Ամմիանոսի Մարկելինոսի համեմատ.՝ սակայն իրեն յատուկ գլխաւորաբար երկու բան է, այս ինքն՝ մէյմը աւելորդ շեղումներ, բան մը՝ ինչ կ'ուզէ ըլլայ՝ խօսիլ ուզելով. երկրորդ՝ մէկ այլուստ գիտցած պատմութիւնը բերել հայկական ընել: Օրինակի աղագաւ. գիտէ Սրբոյն Բարսղի պատմութենէն բաւական բան. — անոր վրայ իր եպիսկոպոսին Եւսեբիոսի ունեցած մարդկային կիրքը, ասոր հետեւութիւնը, Արիանոսաց կողմանէ կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին նեղ մտնելով՝ Բաբաղի կան-

1 Տես ասոր վրայ մեր Տիեզ. գաղտ. Հատ. Բ. էջ 497-509:

չուիլը եւ ասոր անոնց հետ վիճարանութիւնը, Վաղէսի հոն գալը, մեծ սովը, եւ ան միջոցին Բարսղի աղքատաց ըրածները: Շատ բան ասոր վրայէն Սրբոյն Ներսէսի վրայ կը ձեւէ, որն որ իր գլխին մէկ մասը կը կաղմէ. Բարսղի տեղ՝ ՂՍուրբ Ներսէս Վաղէսի դիմաց խօսելու կը հանէ. կայսերական սողուն հիւանդութեան եւ առողջութեան համար Բարսղի տեղ՝ Ներսէս կ'աղօթէ կամ կը սպառնայ կայսեր: Ներսէսի Սարկաւազապետին Նաղայ հրաշքն նկատմամբ կ'օրինակուի ինչ ինչ անապատաւոր հարց պատմութեանց մէջէն: Ուրիշ վանական պատմութեանց կամ Հարանց վարուց (πατερικόνի մը) մէջ կարգացածն ի Հայաստան Մամբրէ միայնանոցը կը բերէ անշուշտ:

Ի վերայ այսր ամենայնի, թէպէտ մեծ պիտ'որ ըլլար աս մեզի շատ անծանօթ՝ Հայաստանի 4^ր դարուն պատմութիւնը, եթէ ըստ օրինի գրուած ըլլար, դարձեալ աս ամէն թերութիւններովն ալ՝ — ոչ միայն բանասիրական կամ լեզուագիտական մասը,՝ այլ նաեւ ի մասին աշխարհագրական եւ պատմական ծանօթութեանց՝ բաւական մթերք մը կը մատակարարէ: Նոյն իսկ ան յիշեալ կրկին գլխաւոր թերութեան կամ՝ այսպէս ըսենք՝ վատթար ունակութեանը պարտական ենք ան Ն. գլխին ԻԸ. գլուխը, որն որ այսչափ մեր առաջիկայ նպատակին կը ծառայէ՝ 5^ր դարու առաջին կէսին Հայաստանի մէջ կատարուած պատարագին չէ թէ մինակ ինչ բնութիւն, հասպա՝ ինչպէս ընդ հուպ կը տեսնենք՝ ինչ ընդ հանուր ձեւաւորութիւն ունենալուն վրայ լոյս մը տալով:

Այսպէս մեր Սահառունին, որն որ շատ հաւանականաբար եկեղեցական մը, քահանայ կամ եպիսկոպոս մըն է, ինչպէս ուրիշ շատ նիւթերու մէջ՝ մեր նպատակին ալ սքանչելապէս կը ծառայէ. եւ նոյն իսկ իրեն թեթեւութեանցը պարսական ենք՝ որ աս միջոցին, այս ինքն Բարսղի պատարագին (հայկական թարգմանութեան) կատարուած ատեն՝ մեզի առատ ծանօթութիւն կու տայ, նախ՝ բոլոր գրուածոցն մէջ պզտի կտորներ անկէ զօրելով Ներսիսի ի Չիրաւու պատերազմին ըրած աղօթքին մէջ, ետքն ալ՝ Զուիթայ երիցու վկայելու ատեն ըրած աղօթքին, եւ վերջապէս՝ Մամբրէի Եղբայրանոցին մէջ սքանչելիք մը, իրաւ կամ սուտ, պատմելով՝ կու տայ մեզի աս թարգմանութեան վրայ համառօտած պատկեր մը, որն որ մեր հայ օրինակներուն այնչափ համեմատ կ'երէ. այնպէս որ շատ անգամ կ'ուզէ իսկ մեր հիմնական օրինակները:

Մեզի առ այժմ ստիպում մը չկայ աս գրքին երկու նախընթացներուն վրայ խօսելու: Ասոնցմէ առաջինը «Թարգմանութիւն Թադէի եւն», չենք տարակուսիր թէ ի Սոփելք Ը. հրատարակուածն է, 12^ր դարու գրուած ձեռագրէ մը 1853ին ի լոյս ընծայուած. բայց ստուգիւ հոն գոնէ ճոնականաց կամ ճառընտրաց հասարակ եղած այլայլութիւններ՝ մանաւանդ սկիզբները՝ յաճախ ըլլալով, հնագոյն կամ լաւագոյն օրինակ մը կը սպասուի աս ասորի բնագիր ունեցող գրութեան, որն որ չէ թէ մինակ Մ. Նորենացոյն, հասպա մեր Սահառունուոյն ալ, ինչպէս տեսանք, ծանօթ է: Իսկ երկրորդը (Ագաթանգեղոս), որուն յարգը այնչափ պատմական չէ, (վասն զի ըստ այսմ ան բաղմամբիւ վկայաբանութեանց կարգը պէտք կ'ըլլայ դասել՝ որոնց նահատակներուն գոյութիւնն ստոյգ, բայց

1 Հ. Մկրտ. Վ. Աւգերեան. (ի յառաջաբանի Հայկազեան Բազ.) «Թարգմանութիւնն (այնպէս թարգմանուած կ'ենթադրէ աս Հայրը.) է քաջ հայկաբան. մինչ զի բարձր են բովել տնջանն:»

պատմութիւնը ստիպուած մասամբ կամ ըստ գոյացութեան միակ ստոյգ է, որչափ վարդապետական: Անոր համար կրնայինք հոն ինչ ինչ մեր նպատակին յարմար գտնել: Իրօք պատարագի Նախերգանի մը եւ անոր յաջորդող Կանոնին վրայ ձեւուած աղօթք մը կը դնէ Հայոց Լուսաւորչին բերանը՝ անոր չարչարանաց ատեն, ինչպէս քիչ մը յառաջ յիշեցինք. (Երես 77): Բայց ասիկայ որոշ մեզի ծանօթ պատարագի մը ծանուցիչ մասունք չունի, հասկա միակ հին Նախերգանի մը նիւթն եւ ընդարձակութիւնը անորոշակի:*

Զարմանալի է՝ որ Փարիզ քանի մը տարի յառաջ գաղղիներէն հրատարակուած հայ պատմագրաց շարքին մէջ, չէթէ միակ աս վերջին յիշատակուած կտորը չի գտնուիր, — վասն զի գրքին բոլոր վարդապետական մասը թարգմանուած չէ, — հասկա նաեւ Փ. Բիւզանդեայ Ս. Դպրութեան ան գլուխը՝ որուն մէջ աս մեզի կարեւոր մեծ հատուածը կայ, բոլորովին զանց եղած է, անշուշտ իբրեւ ոչինչ իմիք պիտանացու:

Ուրիշ կը ըլլային անշուշտ մեր աղբիւրները պաշտամանց վերաբերեալ իրողութեանց նկատմամբ, եթէ կանուխ քարոզուած աւետեաց վարդապետութիւնն ի ծաղկի խափանուած չըլլար Հայոց հողին մէջ: Սակայն աս ալ ըլլալով՝ կրնար՝ դեռ 3^{րդ} դարը չգոցուած քրիստոնէութիւնն ընդունող երկիր մը՝ ցայս վայր իբրեւ հատակոտոր կամ իբրեւ ամբողջ պատարագ յառաջ բերուածն ըլլուն հանգիստապատիւ յիշատակարաններ ցուցնել, եթէ իրեն սեպհական դպրութիւն մ'ունենար, եւ ըստ հետեւորդի՝ անով պաշտամանց գրքեր ստացած եւ գործածած ըլլար: Վասն զի Հայաստանի դարձէն գրեթէ ամբողջ դար մը, եթէ յունական մատեններ գործածուեցան՝ մանաւանդ ի սկզբան, ասոնք՝ աս կղզիացեալ երկրին մէջ, նախնիկիական պատարագներ միայն կրնային ըլլալ, Առաքելական Սահմանադրութեանց պատարագին՝ հնու թեամբ հաւասար: Բայց ինչպէս կ'երեւայ մի եւ նոյն ատեն, աւելի սահմանակցութեամբ Ասորոց՝ հին ասորի պաշտամանց գրքեր կը գործածուէին, որոնք վերջապէս տիրող եղան 4^{րդ} դարուն խոնարհելու վրայ եղած ատեն բոլոր պարսկական Հայաստանի մէջ:

Անկարելի չէր՝ որ աս երկրագլուխեան ժամանակէն՝ Արիստակէսներուն եւ Ներսէսներուն գործածած յունարէնները, բայց եւս աւելի դիւրին՝ գոնէ անոնց յաջորդաց՝ ասորի մատենները՝ որոնք դեռ ամէնուն ձեռքն էին, 4^{րդ} դարէն սաղին անցնէին թարգմանութեամբ՝ հայկական դպրութեան սկիզբները: Սակայն չէ եղած ասիկայ: Անոր համար պարապ են՝ ինչ որ Հայոց Լուսաւորչին որոշ խօսքերով կամ գրաւոր կերպով յառաջ կը բերուին — Պատարագ, Հանգանակ, անոր Եւաղիուած («Դսկ մեք փառաւորեսցուք,») եւ ասոնց նման կեղծիք: Ոչինչ այսպիսի կրնայ ապացուցուիլ՝ ոչ անկէ եւ ոչ յաջորդներէն 5^{րդ} դարու դպրութեամբ արձանագրուած: Ամենայն ինչ նորոգ ու զեցին մեր Հարք. դարագլուխ կամ դպրութիւն նոր, պաշտամունք նոր. անանկ որ ասորականները

* Հոս կը դադրի «Համադիսի» մէջ հրատարակուած հատուածիկը: ՀՐՏԲ.:
Վասն տարակոյսէ ազատ թուականներ են Եւսեբեայ (Եկեղ. պատմ. թ. 91. 2) պատմած 311ին Մաքսիմիանի գէմ Հայոց՝ իբրեւ քրիստոնէից գէնքով դիմադրելը: Դարձեալ 315ին Կոստանդիանու օրէնքը (Թէոփոսեան մատենին մէջ).

ուր Արշակ Հայոց արքայ (առ մեզ Տրգաս ըսուած) գաշնակից է Կոյսեր՝ իբրեւ քրիստոնեայ: Աս տարիներուն մէջ եղած է ուրեմն այնչափ հիներէն յիշուած Ուխտ գաշնաց Արշակայ-Տրգասայ ընդ Կոստանդիանոսի: (Եղեշէ, 7. էջ 54—55):

Թող տուած ատեննին՝ Յունաց մէջ ան ժամանակներն արդէն նորոգուած պաշտամանց գրքերէն առին, ամէնէն աւելի հռչակաւորն ընարելով, որն որ մի եւ նոյն ատեն իրեն ամէնէն մօտ գաւառը, հաւանականաբար նաեւ յունական հայաստանին մէջ, ընդհանուր գործածութիւն ունէր. եւ ասիկայ նոյն իսկ Բարսեղեան պատարագն էր:

Թէ սոյն սա՛ այնպէս ինչպէս որ հիմա առաջին անգամ կը հրատարակենք, ան իրենց սեպհականած եւ գործածածնէ 5^ր դարուն սկիզբներէն, արդէն նախընթաց զրուցուածներէն զաս՝ հետեւեալներն անտարակուսելի կերպով կը հաստատեն:

3.

Նշմարք Բարսեղեանն պատարագին եւ անոր իրօք ի գործածութեանն ըլլալն առ Հայս:

Ա.

ՈՒՐՈՒԱԳԻՐ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ՅԱՌԱՋԻՆ ԿԻՍՈՅ 5^ր ԴԱՐՈՒՆ

Մանկ է Փ. Բիւզանդեայ Ե. Գրքին ԻԸ. գլուխը:

Մեծ ծովաց նահանգին Մամբրէ ըսուած անապատին մէջ Մամուշեղ գետոյն մօտ Նղբայրանոց մը կայ, Յունաց երկրէն եկած Նպիփան ճգնաւորէն հիմնուած, ուր Նղբայր բազմութեան քահանայ մը զխաւորութիւն կ'ընէր: Հոն Նղբայր մը կար խատակրօն, որն որ մթին (տխուր) վարք մը կը վարէր, եւ չէր ճաշակեր ամենեւին «կենարար փրկութեան», եւ «յարութեան յուսոյն», բաժակէն, այս ինքն «Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի արիւնէն», Վասն զի չէր կրնար հաւատալ թէ ստուգիւ Որդւոյն Աստուծոյ արիւնն ըլլայ՝ երբ որ Աստուծոյ սեղանն ելլէ.¹ Իրեն կ'երեւար թէ հասարակ գինի է. եւ աս բանին համար շատերուն հետ շարունակ կը վիճարանէր:²

Օր մը երբ նոյն վանքին մատրան մէջ՝ զոր վերոյիշեալ Ս. Նպիփան շինած էր, Գոհութեան պատարագը կը կատարուէր, երբ որ մէկ կողմանէ սուրբ հացը («հացն սրբութեան») ու գինին՝ որն որ արիւնանալու որոշուած էր, սեղանոյն

¹ «Ելանել ի սեղանն Աստուծոյ» հնոց աստուծոմբ հաւասար է մեր «որբագործուել» ըսելուն:

² Մեր Սահաւունւոյն հասարակ է «Պատարագի» անուան հետ ըսել՝ «Տեառն խաչական փրկութեան պատարագ, — Պատարագ զհնութեան, — Պատարագ օրհնութեան, — Հազարգութիւն չարչարանաց յիշատակի. կենդանարար եւ ազատիչ մարմին եւ արիւն Աստուծոյ Որդւոյն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (Գ. Դար. Գ.) «Ինքն — կը գրէ ուրիշ տեղ մ'ալ — վասն մեր հաց եղել, եւ զարիւն իւր ըմպել ետ մեզ, զի զմարմինն ի մարմին խառնեցէ, եւ զարիւն՝ յարիւն, զի զաստուածութիւնն՝ յոգիս մեր միացուցեալ՝ զմեզ ընդ Ս. Հոգւոյն, եւ ի վախճանի զմեզ բնակիցս աստուածութեանն

արասցէ... զանն իւր ոչ խնայեաց գնել ի վերայ մեր, այլ կերակուր եւ ըմպելիս եւ ո եղել մեզ» (Գ. Դար. Զ. էջ 92):

Վերջապէս իրենն են գարնեալ «գեղ կենաց, — տէրունական, սուրբ, աստուածական մարմին, — Հաց օրինաց, Սրբութիւն օրինաց, — Օրէնք» ձայնը մասնաւոր հայկական աւամբ Ս. Հազարգութիւն նշանակելով. (Անդ. Ժե էջ 128): Մի եւ նոյն ատեն պարզապէս «Սրբութիւն» (սա գեղեցիկ աւամբ ցայտօր մինչև վերջին աւամբը գեղ կը գործածէ մեր Ջջ, sanctum) կամ «Սրբութիւնք» (sancta) անուանել զՍ. Հազարգութիւն հասարակ էր Եւ գարուն կէսէն վեր եւ վար. ինչպէս հին հայկական Անունաց մէջ կը տեսնենք:

վրայ հանեցին, եւ անդին անհաւաստ եղբայրն ալ մատրան մէջ ոտքի վրայ կեցած էր, քահանայն ելած կեցած էր վերը սուրբ սեղանոյն առջեւ, եւ դեռ պատարագը շնորհակցած (չարագործած, յառաջ քան զԱռէք կերայք, եւն) ձեռուրները վեր վերցուցած դէպ ի սեղանին վրայ, սանկ կ'ըսէր.

«Տէր Աստուած զօրութեանց, որ արարեր զամենայն յոչնչէ եւ ստեղծեր զմարդ ի հողոյ կենդանի եւ անապականացու, եւ անցին զքոյով պատուիրանօքդ, եւ անկան ի մահ իւրեանց պատուիրանազանցութեամբն: Ալ արդ արդար դատաստանօք քովք մերժեցեր զնոսա ի դրախտէն փափկութեան յայս աշխարհ՝ ուստի ստեղծեր, եւ գրաւեցան լինել ընդ մահապարտութեամբն:»

Մինչեւ հոս հաւաքածոյ ըստ իմաստին քաղեիէն ետքը՝ բառ առ բառ Ս. Բարսղի պատարագէն յառաջ կը տանի:

«Պակայն ոչ թողեր ի ձեռանէ, բարերարդ Աստուած, այլ տեսչութեամբ եւ շնորհօք Միածնիդ քոյ վերստին ծննդեամբ նորոգեցեր զստեղծուածս քո, եւ բազում կերպարանօք այցելու եղեր արարածոց քոց: Առաքեցեր զմարգարէս, արարեր զօրութիւնս ազգիազգի նշանս ի ձեռն սրբոց քոց՝ որք յազգս ազգս իւրեանց հաճոյ եղին առաջի քո. ետուր զօրէնս յօգնականութիւն, առաքեցեր հրեշտակս վերակացուս: Իսկ իբրեւ եկն կատարած ժամանակաց, խօսեցար ընդ մեզ Միածին Արդուովդ քո՝ որով զաշխարհս արարեր, որ է պատկեր փառաց քոց եւ կերպարանք էութեան քոյ, եւ կրէ զամենայն բանիւ զօրութեամբ, որ ոչ ինչ յափշտակեաց զէական Զօրն զընութեանն հաւասար պատիւ անձինն, այլ Աստուածն յաւիտենական ի յերկրի երեւեցաւ, ընդ մարդկան շրջեցաւ, ի սրբոց Արուսէն մարմնացաւ, զկերպարանս ծառայի էառ, եւ եղեւ ի նմանութիւն տկարութեանս մերոյ, զի արասցէ զմեզ նմանակիցս փառաց իւրոց:

«Օ՛ր յամենայն գայթազղութեանց եւ յամենայն մոլորութենէ փրկեցեր զմեզ, եւ բարձեր յամենայն երկրէ զանյուսութիւն թերահաւատութեան, եւ ետուր զյուսոյ զհաւատոս յարութեան ամենայն քոց արարածոց, որոց եւ զնմանութիւն պատկերի կերպարանաց քոց շնորհեցեր: Ալ հաւատովքն՝ զոր ետուր զօրանալ ի մարդիկ, զամենեսեան առ հասարակ միանգամայն կեցուցեր շնորհելով: Օ՛ր ոչ եթէ վասն արդարութեանց ինչ մերոց, զի ոչ ինչ արարաք զբարիս ի վերայ երկրի, այլ վասն ողորմութեան եւ զթութեան քոյ՝ զոր սիրտեցեր ի մեզ, համարձակիմք խնդրել ի սրտագիտէդ, որ քննես զսիրտս եւ զերիկամունս որդւոց մարդկան: — Գու Տէր սրտագէտ յամենայնի, դու զիտես զճշմարտութեան զվաստակոց զառնս զայսորիկ զի խստամբերութեամբ վարի ի վաստակոց իւրոց, եւ չիք հաւատք ի սմն: Այդ յաւել ի սա հաւատոս քան զհատ մանանխոյ, զի մի կորիցէ անձն սորա: Զովիւ քաջ, որ ելերդ ի խնդիր ոչխարին կորուսելոյ, եւ եդիր զանձն քո ի վերայ խաշանց քոց, արդ եւ զսա

փրկեա ի թերահաւատութենէս՝ յոր ըմբռնեալս է, զի մի յափշտակեացէ թշնամին զանձն սորա, եւ քո ստեղծուածս եւ նմանութիւն կերպարանացս յապականութիւն յաւիտենական կորստեան մատնեսցի,;

Ասանկաղօթք կրնէր, կ'ըսէ քահանայն՝ պատարագը չմատուցած: Անկէ ետքը մատոյց կատարեց բոլոր պատարագամատոյցը: Երբ որ ըսաւ Հայր մեր որ յերկինս, ծուռնը դրաւ, եւ կ'աղօթէր երկար: Եւ երբ որ ինք ծուռնը դրած կ'աղօթէր, թերահաւատ եղբայրը կը կենար ոտքի վրայ բեմէն վար. կը նայէր դէպ ի սեղանը:՝ Սկսաւ տեսնել մեծամեծ սքանչելիք բաց աչօք. վասն զի կը տեսնէր զՔրիստոս իջած սեղանոյն վրայ, եւ բացած էր իր կողմնական վէրքը՝ որով կողք խոցեցին գեղարդեամբ, եւ կողին վէրքէն արիւնը ցայտելով կը վազէր պատարագի բաժակին մէջ, որն որ սեղանոյն վրայ դրուած էր: Աս տեսնելով թերահաւատ կրօնաւոր եղբայրը՝ զարհուրած, դողացած, խռոված, այլայլած գետին փռուած կը կենար բերանը բռնուած, թալացեալ ոգեսպառ:

Ետքը քահանայն ոտք երաւ կատարեց պատարագին սրբութեան գործը: Իջեցնելով Սրբութիւնը բեմէն, տեսաւ որ եղբայրը գետինն ինկած մարած էր: Երբ որ տուաւ Սրբութիւնն որոնց որ պիտ'որ տար, եւ մնացորդները նորէն սեղանին վրայ բերաւ դրաւ, ետքն ինք անձամբ գնաց բռնեց եղբայրը. կը տեսնէր որ մարած կ'էր գետինն է. ջուր տուաւ բերնէն, մինչեւ վերջապէս շունչ առաւ, խելքը գլուխն եկաւ. կարգաւ պատմեց տեսած մեծ սքանչելիքը: Ետքէն սուրբ Հաղորդութենէն ուզեց տալ Քահանայն, բայց եղբայրը յանձն չառաւ, վասն զի ինք զինք անարժան կը գտնէր:

Հոր փորեց, եւ մէջը մտաւ, եօթը տարի իր թերահաւատութեան մեղքն ապաշխարելու. եւ եօթը տարի ետքը արժանաւոր ապաշխարութիւն ըրած համարելով՝ կը հաղորդէր: Սակայն բոլոր կեանքը նոյն հորն իջած անցուց, մինչեւ որ նոյն հորին մէջ վախճանեցաւ եղբայրը: Ետքը նոյն երէցն ալ մեռաւ, եւ երկուքն ի միասին ան մատրան մէջ թաղուեցան՝ ուր որ աս սքանչելիքն եղաւ, Եպիփանու եղբայրանոցին մէջ:՝

1 Որն որ բանով մը իր աչքէն չէր խափանուած, ոչ գրամբ, ոչ վարագուրաւ, եւ ոչ ալ քահանային եւ պաշտօնէից սեղանոյն առջեւ կենալով, վասն զի կ'երեւայ թէ ի ծուռնու էին:

2 «Եւ զայս աղօթն մատուցանէր երեցն յառաջ քան զմատուցանելն պատարագին: Եւ յետ այսորիկ մատոյց կատարեաց զպատարագամատոյցն զամենայն: Իբրեւ ասաց՝ Հայր մեր որ յերկինս, եզ ծուռնը եւ կայր յաղօթն յերկար: Եւ մինչգեռ եզեալ էր նորա ծուռնը եւ կայր յաղօթն, եւ կայր եղբայրն թերահաւատ ի յոտն ի խոնարհ ի բեմէն, նայէր ի սեղանն: Սկսաւ տեսնել մեծամեծ սքանչելի աչօք բացօք իւրովք. քանզի տեսանէր զՔրիստոս, զի իջեալ կայր ի վերայ սեղանոյն, եւ բացեալ էր իւր զվէրսն ի կողմանէ, զոր ի կողմն գեղարդեամբն խոցեցին, եւ ի վերէ կողեցն արիւնն ցնցղկացեալ հասէր ի

բաժակ անզր պատարագին. որ եզեալ էր ի վերայ սեղանոյն: Իսկ իբրեւ ետես զայս եղբայրն թերահաւատ կրօնաւորն, զարհուրեալ գողացեալ խռովեալ տագնապեալ յերկիր կործանեալ կայր ի բերանն հարեալ, պարսեալ, թալացեալ ոգին սպառեալ յինքնէն:

«Ապա երեցն յարուցեալ կատարեաց զգործ սրբութեան պատարագին: Իջուցեալ զսրբութիւն օրինացն ի բեմէն, ետես զեղբայրն, զի յերկիր կործանեալ թալացեալ կայր: Իբրեւ ետ'ու՛մ տալ էր՝ զորէնան, եւ եհտն զմնացորդսն ի սեղանն, ապա ինքն մատուցեալ բուռն հարկանէր զեղբորէն, եւ տեսանէր զի նա թալացեալ պակուցեալ կայր ի գետինն. ապա ջուր արկանէր ընդ բերանան, իսկ նա ուրեմն երեք զոգի, եւ զգառտացեալ մատեաւ եկաց՝ պատմեաց զմեծամեծ սքանչելիքն՝ զոր ինչ ետեսն: Ապա

Պատմութիւն ստույթիւնը կամ ճշմարտութիւնը փնտռել մեր առաջիկայ նպատակին չի վերաբերիր. մեզի բաւական է՝ որ աս աստեն — 5^ր դարուն առաջին տասնամեակները — Հայոց երկրին մէջ, ի Հայոց ասիկայ գրուած է:

Ըստ այսմ աս մեզի մեծագին Փաւստեան հատուածը կարեւոր կէտեր կը հաւաստէ:

Նախ. Բարսեղեան բնագրին հայերէնին նկատմամբ սա ծառայութիւնն ունի՝ որ (անսկիւղ կերպով) անոր հետ մի եւ նոյն թարգմանութիւն գտնուելով՝ աս թարգմանութեան բարձր թուական մը կու տայ, զորն որ մենք (յնէինք ալ) պիտ'որ չկարենայինք ստուգել, վասն զի իրեն բանասիրական նշաններովն ալ՝ 406 էն գոնէ մինչեւ 475 պիտ'որ ծփայինք ան որոշ: Ա՛լ ասով՝ չենք մինակ ձրի ենթադրեր, հապա կրնանք ստոյգ համարիլ՝ որ էրօ+ Կեսարիոյ եկեղեցւոյն պատարագն է՝ զորն որ 5^ր դարուն ընթացքին մէջ յոյն դպրութեան հետեւող հայ եկեղեցականք կը գործածէին:

Երկրորդ. Բարսեղեան պատարագը նոյն իսկ 5^ր դարուն սկիզբները թարգմանուած ու գոնէ իրրեւ տիրող հայերէն պատարագ գործածուած է. որովհետեւ Փաւստոսի թարգմանիչը վերը յառաջ բերուած հատուածը կը թարգմանէ ճիշդ սոյն պատարագին հայերէն բնագրին համեմատ, զորն որ յիշողութեանը մէջ ունի, մինակ քանի մը տեղ իրեն հայ գրիչը զգալ սալով, այս ինքն իրեն սեպհական եղած հայերէնի մը աւելարարութիւնները (pleonasmները) որոնք շատ անգամ եւ ոչ քերականական լուծման տակ կրնան ձգուիլ: Ուստի նոյն հատուածը յրնդհանուրն Փաւստոսի թարգմանչին ըզուէն տարբեր հայերէն մը եւ դարձեալ իրեն սեպհական հայերէնը՝ մի եւ նոյն աստեն կը ցուցնէ լուրջ եւ տրամաբանական հայերէնի մը մէջ՝ քանի մը աւելարարութիւն խաւնելով. օրինակի աղագաւ՝ «Արարեր զօրութիւնս ազգիազգի», ըսած է «Արարեր զօրութիւնս ազգիազգի նշանս», «Որ ոչ ինչ յափշտակութիւն համարեցաւ զվինել հաւասար Աստուծոյ», ինք իր արտառաց ոճովը կը դարձնէ կ'ընէ՝ «Որ ոչ ինչ յափշտակեաց զէական Հօրն զընութեանն հաւասար պատիւ անձինն»:

Մ'նայածը գրեթէ բոլորն ալ բառ առ բառ կը քայլէ. հաղիւ մէկ կամ երկու նոյնանշան կը պատահի իրարմէ տարբեր:

Ան աստիճանի է լեզուի նոյնութիւնը՝ որ մեր Բարսեղեան պատարագին կասկածեմք սեղերէն մէկ քանին ըստ այսմ կրցանք ուղղել: Եթէ յիշողութենէ վերջիչեալ պատարագին՝ չի գրեւ Փաւստոսի թարգմանիչը, ստուգիւ ուրիշ բան մը կրնար դնել սա խօսքերուն տեղ. — «Անցին զքոյովք պատուիրանօք», կրնալ ըլլալ «Անցին զպատուիրանօք քո», կամ «զքոյովք հրամանօք», «Ոչ թողեր ի ձեռանէ,՝ բարերարդ Աստուած», (որն որ Բարսեղեան պատարագին մէջն ալ ճիշդ ասանկ է,) կրնար ուրիշ շատ հայերէն բառ տալ: Դարձեալ. «Իւրեանց պատուիրանազանցութեամբ», կրնար ըլլալ՝ «Պատուիրանազանցութեամբ իւրեանց»: Նոյն-

կամեցաւ տալ նմա երէցն ի որբութենէն անտի օրինացն. իոկ եղբայրն չհաւանեալ չառնոյր յանձն, վասն զի անարժան համարէր զանձն իւր: Այլ հօր հատեալ անձինն, ի ներքս իջեալ՝ զեւթն ամ տղաշխարեալ զթերահաւատութիւն մեզաց իւրոց, եւ յետ եւթն ամին ազա զանձն արժանի աղաշխարութեան համարէր՝ ելանել առնուլ, ընդ օրէնսն հաւասարել: Սակայն ի

նոյն հօր իջուցեալ զանձն իւր զամենայն աւուր կենաց իւրոց, մինչեւ ի նմին հօր վախճանեցաւ եղբայրն: Ապա եւ նոյն երէցն հանգեալ, եւ ի մտոին երկրորին եղան ի ներքս ի վկայանոցին՝ ուր զանչիլք երեւեցան, յեղբայրանոցին Ե-զիփանու:»

1 Յն. ἀπεσοράφης.
2 Յն. պարզագէտ ἀγαθὲ.

պէս. « Արդարդատաստանօք քովք », կրնար ըլլալ « քոյովք արդարդատաստանօք », « Գրաւեցան լինել ընդ մահապարտութեամբ », եւ « բազում կերպարանօք » (Ս. Գրոց մէջ « բազում օրհնակօք », թարգմանուած է) այցելու եղեր արարածոց քոց, (կրնար նաեւ թարգմանուիլ « այցարարեւրարարածոց քոց. ») « Առաքեցեր Հրեշտակս վերակացոս . . . կարարա՞ծ ժամանակաց », (Ս. Գրոց մէջ թարգմանուած է) կրնար « լեռնի ժամանակաց », թարգմանուիլ, եւն :

Երրորդ. աս թարգմանութեան մէջ, բաղդատելով իր յոյն բնագրին հետ, տեսնուած յատկութիւնները՝ պիտ'որ ստուիպուէինք՝ ժամանակաւ եկած մտած աղաւաղութիւններ, համարիլ :

Չորրորդ. հայ թարգմանութիւնը՝ հուլիան մասին երաշխաւորուած՝ ալ անկէ ետքը այնչափ տարակոյսներով արհամարհուած յոյն բնագրին նորէն իր արժանաւոր յարգը կը դարձնէ՝ նաեւ հայ լեզուի կամ անոր նրբագոյն մասնաւորութեանց անգէտ եղողներուն համար: Բաւական է վերը նշանակուած ծանօթութեանց վրայէն աչք պտըտցնել՝ ըսածնիս ստուգելու համար, որոնց մէջ դէպքեր ալ կան՝ որ չէ թէ մինակ հիմակուան ունեցած Բարսղի հայերէն թարգմանութեան օրինակը կ'ուղղուի Փաւստեան հատուածէն, հապա նոյն իսկ յոյն բնագրին մէջ տեղի ունեցած ընդմիջարկութիւններն երեւան կ'ելեն:

Հինգերորդ. շատ կարեւորութիւն ունի սոյն (Փաւստեան) հատուածը՝ ըլլայ իրեւ Փաւստոսի՝ ըլլայ իրեւ թարգմանչին գրչէն ելած, լծակցելով զօրացնել շատ անգամ յիշուած հին հայերէն թարգմանութեան բնագրէն առնուած վկայութիւնը՝ ստուգելու համար հիմակուան յունական բնագիրը: Արդէն նշանակեցինք որ աս մասին մէջ ամբողջ պարբերութիւն մ' ուրիշ պատարագէ առնուած՝ Բարսեղեանին մէջ դրուած է. եւ առ այս չէ թէ մինակ մեր հին թարգմանութիւնը՝ ինչպէս որ ձեռքերնիս ունինք՝ կ'երաշխաւորէ, հապա նաեւ սոյն Փաւստեան հատուածը: Ետեւիետեսան խօսքեր՝ որոնք յունին մէջ կան, հաւասարապէս չեն տեսնուիր՝ ինչպէս մեր հին թարգմանութեան մատենին՝ նոյնպէս հատուածիս մէջ :

Բ.

Ո Ւ Ր Ո Ւ Ա Գ Ի Ր Հ Ա Ի Ա Տ Ա Յ Ե Լ Ո Ց Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ի

(Ի Փ. Բողոքանոցայ)

Գիլաւորաբար Բարսղի պատարագին երեք այլեւայլ աղօթից մասունքը կը շոշափէ Փաւստեան Հատուածը:

1. Առաջին աղօթքը, « Տէր Աստուած, արարիչ մեր, եւն:
 2. « Սուրբ, սուրբ, սուրբ ես արդարեւ, աղօթքէն մեծ մաս մը, ուր կրնայ մտնել նոյն աղօթքին մէկ մասնիկն ալ Փ. Բիւզանդեայ Գ. Դպր. Գ. գլխէն:
 3. Մոստովանութեան աղօթքէն « Վասն այնորիկ, Տէր, եւ մեք տառապեալքս »: Մասնիկ մ'ալ դարձեալ Երեւոյնի մէջէն:
- Սակայն Բարսղի պատարագէն անկախ՝ նուազ կարեւոր չէ Փաւստեայ աս գլուխը, նաեւ ըստ այնմ՝ որ պատարագի ուրուագրութիւն մը կ'ընծայէ, ինչպէս որ մեր Հարք ան դարուն սկիզբները կ'ընէին, որն որ այնչափ մեզի յարգի է՝ որչափ ստոյգ է թէ մեր ամէնէն հնագոյնն է. նշոյլ մը՝ խաւարի մէջ:
4. Աս պատարագն որ հոս կը ստորագրէ մեր Սահառունին՝ գրեթէ մեր Եւրոպայի պատարագն է (չէ թէ հանդիսաւորը), վասն զի արդէն թիւ պատարա-

գաց ծագումն ալ՝ կամ յաճախութիւնը զլիաւորարար վանքերէ յառաջ եկած է։*

5. Պատարագ մատուցուած օր՝ մին էր, կ'ըսէ Մամբրէ եղած դէպքին պատմութիւնը, վասն զի ամէն օր պատարագի սահմանուած չէր։՝ Սակայն 5^ր դարուն մէջ հանապազօրեայ հազորութիւնը, ուստի եւ պատարագը, նաեւ Հայոց մէջ ստէպ ակնարկուած է։՝

6. Մատուռ մին էր պատարագը կատարուած տեղը, — μαρτύριον, վկայարան — մարտիրոս կամ զոնէ խոստովանող եղած Սրբոյ մը յանուն շինուած։՝

7. Կ'երեւայ՝ որ սարկաւազ կամ սարկաւազունք չկային, վասն զի եղբայրանոցի (ժողովրդական եղբարց = laicorum) մատուռ մին է, ուր կանոնեալ կղեր չէր կրնար ըլլալ։

8. Պատարագին սկզբնաւորութիւնը կ'ըլլայ՝ հացին եւ պինւոյն սեղան հանուելովը։ Հայք աս ատեններս արդէն ունէին ասորի «Առաքելական կանոնաց» թարգմանութիւնը, որոնց (ըստ հայ թարգմանութեան թուոյն) 32երորդը՝ կը պատուիրէ՝ որ «Հաց պատարագին յորում աւուր եփեցցի՝ ի նմին աւուր ելլէ ի սեզանն, եւ մի լիցի իշխանութիւն զինի աւուրց հանել, զի եւ Մովսէս ոչ պակասեցուցանէր զհացն ջիւրմ՝ յերեսաց Տեառն։» Դժուարաւ կրնանք մտածել՝ որ աս միջոցին մեր երիցուն պատարագին «պատարագիք» բերուէին աղքատ եւ անինչ կրօնաւորներէն։ Արդ պատարագին կամ խորհրդականաց ուրիշ սկզբնաւորութիւն չի պիտեր աս ուրիշ տեղեր «ի ձուոյ» սկսող Սահառունին, բայց եթէ հացին ու զինւոյն սեղան հանուելէն, այս ինքն ան տեղէն՝ ուր (ինչպէս վերը տեսանք) սարկաւազը — եթէ կայ՝ — կ'ըսէ. «Մի ոք յերախայից» եւն. (սակայն աս մատրան մէջ դժուարաւ կրնային երախայք ըլլալ) եւ քահանայն կ'ըսէ. «Տէր Աստուած արարիչ մեր, եւն.։

— Պատարագի հանդիսապէս սահմանուած հացին ու զինւոյն «յարգութիւն» մը կ'ընծայուի, սակայն բացայայտ նշանակուելով՝ անոնց ետքէն «մարմին

* «ի ժամանակին յորում մեծ քանակապետս վրթանէս երթեալ շրջեր առանձինն սակաւաք կատարել զպատարագն օրնու-թնան, . . .» եւ այլն։ Բուզ. Գ. Դպր. գ. էջ 7։

1 «Իո՞վ եղև օր մի յաւուրց՝ իբրև կատարէին անգ զեօրհուրգ Գոհաւթեան պատարագին։» Անգ։

2 Ս. Բարո. առ կետար. Պատրիկ. առն օր հազորգուիլք գովելէն ետքը՝ կ'ըսէ, չորս անգամ շաբաթը՝ կը հազորգուինք, կիւրակէ, չորեքշաբթի, ուրբաթ, եւ շաբաթ. նաեւ ուրիշ օրեր՝ եթէ վկայի մը յիշատակ կը կատարուի։

3 «Կատարէր անգ ըօր հանուող սուրբ-թանն, եւն Բուզ. էջ 7։ — Եղիշէ, Մեկն. աղօթից «Հայր մեր, որ յերկին» (աղ. Վենեա. մանաւանդ էջ 203—4)։

4 Առ ժամանակ հասարակ էր Հայաստան Սրբոց մարմինը սեղանին տակ զետեղած ունենալ. (տես կորեւն, Վարք Մեր)։ «Մարտիրոսն անունը առաքին փորձութեան նշանակիչ չէր. ինչպէս մեր օրերը կ'առնուի. հազա. ինչպ'ս

ըօինք, մարտիրոսի մը յանուն ըլլալուն յայտարար։ Տաճարաց՝ մեր հիները բաց ի Եփեսոսն անունէ՝ կը սիրէին անուն ալ «Տուն Աստուծոյ» (Ղ. Փարպ.) «Տուն աղօթից» յունական շնորհիւր եւ προσηκλήριον (= աղթարան) անունաց համեմատ. (Փ. Բուզ. Գ. Դպր. Գ. գլ. էջ 7, աղ 22), մարգարէի մը անուն նուիրածը՝ կ'ըսուէր «Մարգարէտան», (= յունական προφητήριον), Առաքելոյ մը նուիրածը «Առաքելարան», (= ἀποστολῶν), ինչպէս վկայի մը նուիրածը՝ «Վկայարան» կամ «Վկայանոց» (= μαρτύριον Փ. Բուզ. նոյն տեղը, աղ 26, 27, 28)։ Մամբրէ «Վկայարան» էր՝ չնչք գիտեր մը վկային։ Անսովոր գարձուածով մը Յունաց մարտնչոնը «մատուռն» են ըսած մեր Հարք, ինչպէս ἐκκλησία անունը՝ «եկեղեցի»։ Մատուռնք փոքր կ'ըլլային քան կաթուղիէք. սակայն, ինչպէս աս պատմութեան մէջ ալ կը տեսնենք, իրենց չի պակսեր ի Հայոս բեմ, եւ բարձր բեմ։ — «Աղթարանի» տեղ Աղաթ. «Պաշտօնարան» կ'ըսէ։

եւ արիւն ըբալիքը. անսնկ որ՝ չէ թէ մինակ աս առաջին աղօթքով, հասպա Նախերգանէն ետքն ալ, Երեքարեանէն եւ անոր յաջորդող Կանոնին աղօթքէն ետքն ալ, դեռ «պատարագի մատուցումն» եղած չէ, ինչպէս կրկին անգամ կը նշանակուի: Ուստի տարակոյս չկայ՝ որ պատարագի սահմանուած հացն ու գինին յարգութիւն մը նաեւ ան ատեն կ'առնուր, բայց ոչ ան յարգութիւնը կամ պաշտօնը՝ որ մինակ իրական մարմնոյն եւ արեան կը վերաբերի:

9. Մամբրէի մատրան երէցը Կանոնին աղօթքը, ինչպէս մենք այսօր, կանգուն կեցած՝ ձեռուրները դէպ ի սեղանին վրայ տարածած կ'ընէ, իրկու թէ գրգայով Նուիրաց վրայ: Ասանկ էր Ասորոց դասական բացատրութիւնը նկատմամբ Խորհրդոյս փոխարկութեան՝ զօրութեամբ հոգւոյն սրբոյ:՝

10. Մեր հին հայ մատենագիրը՝ պատարագին ան մասը, որ է Զրիստոսի խօսքերէն (սրբագործութենէն) մինչեւ Տէրունական աղօթքը (արտաքսարար), մասնաւոր նշանակութեամբ մը կ'անուանէ «Պատարագամատոյց», կամ «Մատուցումն պատարագի»:՝

11. «Յիշատակաց» մասին, ինչպէս ուրիշ տեղ մը կը յիշէ մեր Սահառունին, հին եկեղեցական օրէնք մըն էր՝ որ որոնք իրենց կեանքը բարբարոսաց դէմ պատերազմելով կորսնցուցին ի պաշտպանութիւն եկեղեցեաց, մարտիրոսաց (անոնց նշխարացը), սուրբ սպասուց, քահանայութեան, եւ վերջապէս երկիրն անկրօնից ձեռքէն ազատ պահելու համար, այնպիսիներուն պատարագի մէջ յիշատակն ըլլայ տարւէ տարի (իրենց մահուան օրը) սրբոյ սեղանոյն առջեւ ի ժամ պատարագին. այս ինքն երբ որ սրբոց անունները մէկիկ մէկիկ յիշուին, ետքէն ասոնցն ալ յիշուի:՝

¹ Տես Ս. Եփր. Ճառ ի վկայն Արեւելից (ապ. Եփրեմ. Վճնեռ. 1836, Հար. Գ. էջ 150): Այս ծառը ստուծեամբ Եփրեմայ կ'ընծայուի. բուն հեղինակն է Մարութաս, որուն երկմասնայ զրուծեան մէկ կտորն է: ՀՐՏՐ.

² Վերջիշեալ աղօթքէն ետքը ուրիշ բան չէր մնար. բայց եթէ սրբագործութեան մտքը՝ զորն որ ըսու կատարեց քահանայն մինչեւ Յիշատակաց վերջը. աս մասն է զոր Սահառունին ի մասնաւորի «պատարագամատոյց» կամ «մատուցանել (մատուցումն) պատարագի» (քրօսփօրձ կամ ἀναφορά) կ'անուանէ:

³ Ահաւասիկ Գեղորի(մ) կամ «Բն-գիր» «Սրբոց» մասին, ուր յայտնապէս յանուանէ յիշատակեալ Սրբոց շարք մը կ'ակնարկուի: Կ'ընէ Փ. Բիւղ. (Գ. Դ-րդ. ԺԱ.) «Յորժամ շահաւան Սրբոց խորհրդին» — Ղ. Փարպ. (էջ 15, հին ապ.) «Ազան Արծրունի» եզեակ ի մտարանն յԱղամակերտի, որոյ յիշատակարանն ընդ անունն Վրացի սրբոց պատեալ տարւի մինչեւ ցայսօր եւ յաւիտեան» անուն սրբոյն յամենայն եկեղեցիս Հայաստանեայց աշխարհի, Վրաց եւ Արեւելից, — Եղիշէ, (Պամ. Վարդան. էջ 361.) «Բն-գիր յիշատակեալ նոքա (նախարարքն գերեալք եւ կողեալք) եւ ոչ մի ասոք տարեկանաց ոչ անին զնոսա ի հեռաստանէ»:

Վասակայ համար կ'ընէ Եղիշէ. (Պամ. Վարդան. էջ 248.) «Ոչ յիշեցաւ անուն նորա ի Քէջ սրբոց եւ ոչ մատեալ յիշատակ նորա առաջի ուրբ սեղանոյն յեկեղեցւոջն» կը յաջորդէին վախճանեցը՝ եւ կենդանեաց «Յիշատակք» որոնց համար որ պատարագը կը խնդրուէր:

Ասոնց համար սրբուծեալ ունին Հայաստանի աս անեւան Կանոնը: Չէր կրնար անուն համար անխտիր պատարագ մտաչիլ, եւ ոչ յորմէ եւ իցէ ունեք մտաուցուած պատարագիքն ընդունուիլ: Շահագրկանու ժողովոյն (447ին) Քէյ Կանոնը, օրինակի ազգաւ, թոյլ չի տար որ մեռելի վրայ այնչափ խոտիւ (բանագրանգը) արգելեալ հանգիստեմբ զնել տուղներուն հոգւոյն համար քահանայք պատարագ մատուցանեն. իսկ եթէ վախճանեալ պատարագ ըրած էր կրծ չընէլ, բայց ազգականք գրին, ան ատեն քահանայք իրենց կողմանէ վախճանեցոյն համար պատարագ մատուցանեն, բայց ան ազգականաց ըրած պատարագիքը չընդունին, մանաւանդ թէ զատնք զուրս ընեն տաճարէն: Նոյնպէս է եւ ուրիշ հին Կանոնաց 36երորդը: Այսպէս անմաստաւոր կամ ինք իրեն մահուան պատճառ եղողին պատարագ չէր մտաչեր, եւ արուած պատարագիք հարկաւ կը մերժուէր:

12. Տէրունական ազօթքին նկատմամբ, զորն որ պատարագին երկրորդ մասին — Հաղորդութեան — կը վերաբերէ մեր հայ մատենագիրը, մասնաւոր մտադրութեան արժանի է՝ որ ինք երէցն է որ կ'ըսէ՝ «Հայր մեր, որ յերկինս,» որն որ մեր հիմնական սովորութեան մէջ անհետ եղած է: Թունական սովորութիւնը, թէ հին թէ նոր, բովանդակ ալօթքը ժողովրդեան կը թողու: Հոս, ինչպէս կը տեսնենք, նաեւ յունական պատարագամատոյց գործածող Հայք Ասորոց համեմատ կ'ընթանան, որոնք (զոնէ քանի մը պատարագներուն մէջ) ցայտը՝ Մամբրէի Եղբայրանոցին մէջ եղածին պէս կ'ընեն. ժողովուրդը՝ «Սորջ եղեջի անոան +» խօսքէն կ'առնու շարունակել:՝ Այսպէս յարատեւած են մեր Հայք շատ երկայն ատեն, մինչեւ որ յոյն սովորութիւնն անանկ յաղթած է՝ որ ալ անիշատակ ըրած է իրենց սովորութիւնը, որն որ յունականին եւ հռոմէականին գոզցես միջին մըն է:՝

13. «Հայր մեր, որ յերկինս» ըսելուն կամ ամբողջ Տէրունական աղօթքին կը յարգուի անմիջապէս՝ որ երէցը ծունր դրած կ'աղօթէ, եւ՝ աս դրից մէջ՝ «յերկար»: Հիմնական յունական պատարագը, ինչպէս նաեւ հիմնական հայկականը, (եթէ կաթողիկոսաց կիրառութիւնն ի բաց առնունք), ոչինչ ծնրադրութիւն գիտեն քահանային համար: Ժանօթ է անշուշտ արդի Թունաց

(Նոյն կանոնաց Աջ 11, 28, 29, 71): Անտարակոյ նաեւ ան ատենները կ'արժէր աս ընդհանուր սկիզբը՝ զորն որ քիչ մը անագանագոյն նոյն գարունն Աջ հաստատուած կը տեսնենք (18երորդ կան. Հեռեւօղաց Առաջ.) թէ «Որ ոչն իցեն արժանի ճաշակել ի խորհրդական սեղանին՝ եւ մի զպատարագին բերեալ արտաքուստ՝ մի իշխեցին ընձեռել:»
Նա մանաւանդ՝ չէ թէ մինակ անձին, հապա նաեւ ուրացողի մը (օրինակի տղազու՝ քրիստոնէութիւնը թող տալով մեզ եղբայն, պարսկական գէն ընդունողին) կինը, թէպէտ ի քրիստոնէութեան հաստատուն մնար, չէր ընդունուեր ի հաղորդութիւն խորհրդոյն, զինք եւ իրեն պարձ՝ մի մարմին համարելով՝ եթէ յարատեւած էր երկանը հետ ազրելու: Այսպէս ըստ հին երկիւղածութեան, որուն մէկ օրինակը Յուստինոսի վկայի (Բ. Պատասխանատուութեան մէջ) կը կարգանք: Ըստ այսմ՝ Սուրբն Շուշանիկ (տես անոր Վկայաբանութիւնը) կը հրատարի չուղեր ազրել իւր երկան՝ Վազգենի վրաց բզեչիին հետ՝ որն որ մեզ եղած (պարսիկ գէնն առած) էր. (էջ 20 եւ 22) «Հաստատուն կացից գորութեամբ եւ շնորհիւ Տեառն. եւ ընդ ուրացողին ոչ միաւորեցայց եւ պղծեցայց: — Լուր առաքելական խրատուն՝ — Ելէք ի միջոյնս», եւն: Այսպէս վերոյիշեալ հին հայ կանոնաց եւ որոշմանց ՏՅերորդը: Նախարարք առ Ղազարայ (էջ 85 հին տղ.) կ'ըսեն Աբրայի Սահայ, իրենց թագաւորին վրայ արտնջելով. «Այլ եւ մեծի պատուական եւ երկնաւոր խոյս

հըրզոյն հաղորդել ոչ կարեմք ի խղճէ մտաց՝ զոր ամենայն տեսանելով զպարսիսի պղծագործութիւն. քանզի ուսեալ եմք ի քէն եւ ի քո նախնեացն վարդապետութենէ՝ թէ ոչ միայն որ գործենն՝ պարտական են, այլ եւ որ յանձն առնուն:» (Հռոմ. Ա. 32.) Սակայն մեզմտոյն կը հնչէ վերոյիշեալ կանոնաց 20երորդը՝ որն որ թոյլ կու տայ «կնօջն մերձեալ ի սրբութիւնն յառաջ քան զառնն ապաշխարել:»
Վերջապէս ըտ գարուն կէսերը յուզուած խնդիրներէն մէկն էր թէ կրնայ քրիստոնէի գիւտհարի Հաղորդութիւն տրուիլ: Կանոնաց որոշումը (81երորդ) բացասական էր. բայց սա յաւելուածով միայն որ «եթէ ի վարս գնացից իւրաց առաքինի իցէ եւ վախճանիցի. պարտ է առնել զյիշատակին: Ոչինչ կարի հեռի աս ժամանակէն՝ խնդիր մըն էր թէ արդեօք ան երախայից վրայ՝ սրունք վարուք առաքինիք՝ մեռան, չկրնալով մկրտուիլ, կրնայ անոնց համար պատարագ ըլլալ: Ասոր կը պատասխանուեր թէ «Եստպիսեացք անուն ոչ է արժան պատարագ մատուցանել. քանզի ի կենդանութեանն իւրեանց ոչ եղեն արժանի կենարար շնորհին» (մկրտութեան): Եղիշէ, Վասն յիշատակաց մեռելոց:
՝ Այսպէս է Առաքելոց՝ այս ինքն Ադդէի եւ Մարիոի ըսուած պատարագին մէջ ալ, եւ ուրիշ՝ Ռիւնայի քով եղած բազմաթիւ պատարագներուն մէջ:
՝ Տես վարը ի. Ծրան. 2:

անձա՛հ պարծիլը՝ թէ իրենց գլխով խոնարհումը այնչափ գերազանց ըլլայ քան զճնրադրութիւն՝ որչափ գլուխ քան զճունկս։¹ Տարակոյս չկայ՝ որ մեր երիցուն հետ բոլոր ժողովուրդն ալ կամ բոլոր եղբարք ի ծունգս էին ան վկայանոցին մէջ, միայն թերահաւատ եղբայրը՝ կերեւայ թէ «կայր», իրրեւ այսպիսի՝ «ոտքի վրայ կը կենար»։ Այս եւ սոյն տեղ Ս. Բարսղի պատարագին մէջ, ինչպէս մէկալ մեր պատարագներուն մէջ ալ, «զգլուխ խոնարհեցուցանելոյ», աղօթքը կը տեսնենք։ Սակայն կերեւայ թէ դեռ մեր Հարք ան ատեն, որչափ մեր մատենագրէն կ'իմանանք, աս յունական պատարագը չառած, ունեցած սովորութիւններն կը շարունակեն, այս ինքն դեռ լատին եւ ռոմ հաճոյս ըլլալու աղօթք մըն է հոս յիշուած աղօթքը՝ թէ՛ քահանային եւ թէ՛ ժողովողեան կողմանէ։ այնպէս որ ի վախճանի երէցն ոտք ելլէ եւ փառասրութեամբ կնքէ։ Ասոր տեղ երբեք որոշ աղօթքի ձեւեր եկան, զոր արդէն Ս. Բարսղի քով կը տեսնենք, ուր որ՝ Առաքելական Սահմանադրութեանց պատարագին դեռ ասանկ ձեւ մը կը պսկսի։ Հնոց (միանձանց, եւ հասարակութեանց ի մասնաւորի) աս փեռական ճնրադրութեամբ՝ եւ լուութեամբ աղօթելը սովորական կը ցուցնեն՝ ի մէջ այլոց օրինակաց՝ սա խօսքերը. «Յերկարելով զչայնաւոր պաշտօնն, ծունր դնեն ամենեքեան, կան յաղօթս լուութեամբ, եւ ի ձեռն առաջնորդի աղօթիցն կանգնեալք ամենեքին զփառասրութիւնն կատարեն»։²

14. Երէցը նորէն ոտք կ'երէ՝ «կատարելու», չէ թէ պատարագը (վասն զի կատարած էր բոլոր պատարագամատոյցը), հապա «զգործ սրբութեան պատարագին»։ Աս բացատրութեամբ ակնարկուած գործողութիւնք ի՞նչ կրնան ըլլալ, եթէ ոչ Յունացմէ *τελειωσις* (կատարումն) ըսուածը, այս ինքն երբ որ սրբազան մարմնոյն մէկ մասը արեան մէջ կը ձգուի կամ անով կը կնքուի։³ «Գործ սրբութեան», ասութիւնը կերեւայ որ մասնաւոր կերպով պատարագին աս մասը նշանակէ, ինչպէս երբեմն առ Լատինս *Consecratio* ձայնը։⁴

15. Ինք ճաշակելէն ետքը՝ անձամբ զուրբ Հաղորդութիւնը՝ «զսրբութիւն օրինացն», բեմէն վար կ'իջեցընէ, եւ ինք դարձեալ քիչ մը ետքը ստիպուած է մարած եղբայրն անանկ թողուլ, որպէս զի մնացորդը վեր հանէ. որմէ կը տեսնենք թէ սարկաւազ չկայ ի Խորհրդեան, որուն՝ ըստ հին հայկական սովորութեան եւ Կանոնաց՝ «իշխանութիւն էր հանել ի սեղանն եւ իջուցանել»։ Սակայն Հաղորդութիւն փառանկատմամբ, եթէ սարկաւազ ալ ըլլար, աս ատենները Հայաստանի մէջ մեծապէս վիճուած նիւթ մըն էր. վասն զի իրրեւ զեղծում մը Նիկիական Ժողովոյ Կանոնաց հին հայկական յաւելուածը (Կան. ԺԸ.) խստիւ կ'արգելու. «Ի տեղիս տեղիս սարկաւազուիք օրէնս տան. . . . ընդդէմ թուեցաւ գործն՝ առաքելական Կանոնաց. — — որք ոչ ունին իշխա-

¹ Աս ասութիւն մէջ յայանի է որ ծունկերու հետ գլուխն ալ, պարանոցն ալ կը խոնարհի։ Սուա-Գիտենտիս Արիսոյ. (Յգր. եկեղեց. քննադատութեան.) «Քահանայիցն երկզքումք ատիւք ճնրադրութիւնքն՝ վեհազոյն քան զպաշտօնականին զարգու մով ոտամբն կրկնել»։
² Զէ թէ արդի Յունաց պէս իջնել ելլելով։ — Աստք. Սհմգրութեանց Ը գրքին պատարագին *առիկաւազը*՝ «*Όσοι πιστοί κλινωμεν γόνυ (ծունր գիցուք) բեմէն ետքը՝ հազիւ շատ եր-*

կայն աղօթքներէն ետեւ կ'ըսէ *εγειρώμεθα* (յոսն կացցուք)։ *Հմտ. Լատ. Flectamus genua եւ Levate.*
³ Եղիշէ. Խրատք փանձ. էջ 161։ Տես նաեւ Ղ. Փարպ. հին աղ. էջ 106—154։
⁴ Հմտ. այսօրուան ալ պատարագի «Լրուսի (= *πλειρωμα*) Հագւոյն որբոյ», խօսքը։
⁵ Թուղի Ս. Գրիգ. Հռ. Քննադատ. առ Պատրիկիոս Սիրեւոսացի։

նութիւն մատուցանել պատարագ, զի՛արդ համարձակ լիցի զմարմինն Բրիտոսի
րաշխել. այլ որք մատուցանենն պատարագ՝ նոքին եւ բաշխեսցենն:»

Բեմէն վար կ'իջնցրնէ, վասն զե եզբարք՝ իբրեւ ժողովրդականք՝ (λαοαί,) չէին կրնար վեր ելել սեղանէն հաղորդուելու՝ ան ատենուան արդէն Հայաստանեայց քով արժող Լաւորիկեան Կանոնաց համեմատ, որ յունական Կանոնաց հաւաքման մէջ կը տեսնուէր:

Ուրիշ կէտ մը գրեթէ աս ատեններ Հայաստանի մէջ հակառակութիւն կրած, բայց վերջապէս իբրեւ ապօրինաւոր արգելուած էր, որ կէս-սարկաւազները, այս ինքն «ի սուրբ կարգի» կամ ինչպէս մերինները կ'ըսէին «յաստիճանին», չեղզները, բեմ՝ ելելով չհաղորդուին, որ մինակ քահանայից եւ սարկաւազաց արժան է:՝

16. Մամբրէի երէցը բեմին ծայրը չէ նստիչ, եւ ոչ հաղորդուողները կու գան կանգուն կեցած կ'առնուն. հապա անշուշտ ուրիշ խոնարհական դրից մէջ էին, երբ որ երէցը կու տար իրենց (ձեռքը)՝ աստուածային հացը, եւ բաժակէն կը խմցրնէր, ինչպէս կ'ենթադրուէր:՝

17. «Մնացորդք» (Առաք. Մհմիր. պատարագին τὰ περισσεύσαντα ըսածը) սեղանին վրայ կը բերուին կը դրուին, անշուշտ պահուելու համար:

Շատերուն զարմանք պատճառած է թէ ինչպէս մեծ ընդարձակ Արեւելքին մէջ՝ ուր սրբազան Խորհուրդն ուրիշ հացով չի կատարուիր՝ բայց եթէ խմորեալ հացով, միայն Հայք բաղարջով կ'ընեն: Անոնք որ աս սովորութեան հնութեանը չեն կրցած տարակուսիլ, ազգայինք եւ քիչ շատ իրենց իրաց յաջորդութիւններուն տեղեակք, ենթադրութեան մը դիմած են. այս ինքն թէ Հայաստանի քրիստոնէութեան սկիզբը Լուսաւորչէն ասանկ կարգադրուած ըլլայ: Կրնայ աս այսպէս մտածուիլ, բայց ոչ միանգամայն ապացուցուիլ: Ասոր մէկալ ծայրն է ուրիշ կարծիք մը, յունական հոգւոյ ծնունդ, թէ Հայք «Բրիտոսի միոյ բնութեան», մոլորութիւնն (աս ալ՝ ըստ Անապակասիականաց) ընդունելով՝ առ այս բացատրութիւն՝ խմորը պատարագի հացէն հանած ըլլան (ինչպէս՝ ջուրն ալ բաժակէն): Չկայ սմեմեմին վա-երական ապացոյց մը աս կարծեաց համար մեր եկեղեցական գրութեանց եւ դիպաց ընթացքին մէջ՝ ոչ ուղղակի եւ ոչ անուղղակի: Տրուղեան Հայք ալ՝ դեռ 692ին, ասանկ բան մը չեն գիտեր Հայոց վրայ. թէպէտ ձեռնարկած են անոնց ծուռ բաները շիտկելու:

Յայս վայր դիտելով մեր 5^{րդ} դարու առաջին կիսոյն պատարագը եւ անոր քանի մը մասնաւորութիւնները՝ որոնք բաւական երկայն տարիներով Ասորոց համաձայն գործածուած աստուածային պաշտամանց ունակութիւնք կամ սովորութիւնք են, կ'ըսենք թէ Հայք աս բաղարջ հացի կիրառութեան մասին՝ Յունաց նայելով՝ բացառութիւն մըն են յԱրեւելս, սակայն ոչ երբեք Միաստէն անդին ոչ-յունական արեւելեայց նայելով՝ ան առէն: Վասն զի ալ հիմն

1 Լուսո. ԺԹ. Կանոնի հայկական մասը. երկրորդ թարգմանութեան մէջ: Եւ հոգւով եւ մարմնով հոգեացաւ եւ բաժանակից եղև քրիստոսի:»
2 Եղիշէ, յաղթածն որ առէ Հայր մեր որ յերկինս. «ի մահկանացու ձեռս անմահ հաց եզեալ՝ անգէն վաղվաղակի եւ ձեռքն անմահացան. եւ ուտելով զոս՝ բոլորովն մարդն շնչով եւ հոգւով եւ մարմնով հոգեացաւ եւ բաժանակից եղև քրիստոսի:»
3 Ինչպէս կը լսենք անմահ սովորութիւն մը կայ տեղ տեղ ոչ-կաթուղիկեայ Հայոց քով՝ բեմին ծայրը նստիչ Ս. Հաղորդութիւն բաշխելու՝ կանգուն կենալով ընդունողաց:

Ծանօթ բան է՝ որ Ասորիք իբր 7^ր դարուն թողուցին իրենց բաղարջը: Ասորուց մէկ մասը՝ որոնց պատմութիւնը Յակոբիկ Ասորուց հետ զուգընթաց չէ, պահած է իրենց նախնական աւանդութիւնը. զորն որ կանուխ՝ ի քարոզութենէ Առաքելոց ունեցած է աս ցեղին բնակած երկիրը: Ուստի Հայք եւ Մարոնեան Ասորիք աս մասին եկեղեցական աւանդութեան մէկ մեծ մարմնոյն վկայք կը հանդիսանան: Ինչո՞ւ Ասորիք միաբնայք (Յակոբիկք) փոխեցին իրենց սովորութիւնը: Ասոր մէկ հաւանական պատճառ մը Անասպականականաց դէմ ունեցած չարաչար վէճը կ'երեւայ, որուն նկատմամբ քանի մը նոր յիշատակարանք ձեռքերնիս ունեցանք, որոնց վրայ ուրիշ անգամ: Միշտ ինչ բանի համար որ Յակոբիկք կրնային փոխել, նոյնին համար պէտք էին իրենց բաղարջը պահել Հայք իբրեւ Անասպականականք:

Յայս վայր նշանակուածներէն բաւական շօշափելի կ'ըլլայ որ 5^ր դարուն սկիզբները Հայաստան յուսական պատարագի բնագիրն ընդունելով ալ՝ ցայն վայր մտած արարողութիւնները գոնէ ի սպառ չթողուց, հապա գոնէ ինչ ինչ պահեց ան սովորութիւններէն՝ որոնք չէ թէ միայն մերձաւոր ժամանակներու մէջ՝ որ մինակ ասորի լեզուու կամ դրբերով կ'ըլլային եկեղեցւոյ պաշտամունք, այլ նաեւ բոլոր 4^ր դարուն մէջ գործածական էին՝ գոնէ տեղ տեղ: Ասոնք, ինչպէս բնական է, ասկէ ետքն ալ ոչ այնքան քիչ ստանուան մէջ եղան ընդհանուր անգործածական, հապա տակաւ՝ եւ բաւական ժամանակ անցնելով տեղի տուին ուրիշ սովորութեանց:՝

Կրնանք արդեօք մեր Սահառունին թող տուած ատեն՝ անոր ի պատմագրութեան նախորդին (Ազաթանդեղեայ) քով, եթէ ոչ պատարագի արարողութեանց նկատմամբ՝ գոնէ անոր բնագրին կամ աղօթից նշմարքը գտնել: Ահա պատարագի մը Կանոնին վրայ յորինուած խօսքեր՝ որոնք իբր թէ ի Ս. Գրիգորէ Հայոց Լուսաւորչէ ըսուած աղօթքի մը մէջ են:՝

“Վոհանամ զքէն, Տէր, որ արժանի արարեր զանարժանութիւնս իմ քոյոյ պարգեւիդ. զի ի սկզբանէ իսկ սիրեցեր զստեղծուածս ձեռաց քոյ, եւ ետուր զփափկութիւն անաշխատ հանգստեան դրախտին վայելչութեան, անմահս, անցաւս, կենաց վիճակացն ուրախութեան պատրաստեցեր, եթէ կացեալ էաք ի պատուիրանին՝ զոր եզիր ի ծառոյն չճաշակելոյ ... իբրեւ ոչ եթէ ծառն անուանեալ կենաց կարէր տալ կենդանութիւն առանց քոյոյ բանիդ հրամանի կամացդ բարերարութեան, որ է կամք քո եւ բանդ եւ բարերարութիւնդ՝ Միածին Արդիդ ծնունդ աստուածութեան քոյ, եւ Հոգիդ սուրբ որ ի քէն բխէ եւ ընու զամենայն տիեզերս, որ է ընդ քեզ եւ ընդ Միածնիդ յէութեանդ քում: — — (Ըսուածներուն կրկնութեամբը)”

“Չի եթէ կացեալ էաք ի պատուիրանիդ քում, Տէր, եւ պահեալ էր զպատուիրանս զոր եզիր վասն լաւութեան հանդիսի փորձութեան մերոյ, շնորհեալ լինէր քո մեզ զկեանս անցաւս, անաշխատս, անբիծս, անհոգս, եւ անարտումս, առանց ծերանալոյ. եւ յետ սերելոյն

1 Ա. Կիւթիո նկատմամբ քես վերն ալ, էջ 64: | 2 Ագաթ. է. էջ 61. տղ. Աննեո. 1835: էջ 64:

եւ բազմանալոյն, որ պատուիրեցեր կեալ մարմնաւորապէս անամօթ փառօքն զգեցեալ իբրեւ Հանդերձիւ ի դրախտին քում, յոր եղիր զմեզ . . . զմեզ յետ ի դրախտին վայելից եւ յետ երկրաւոր կարգացս յանմահութիւն փոխեալ լինէր . . . ի կարգս հրեշտակաց: . . . Իսկ իբրեւ ետես թշնամին զմեզ պատուեալս ի մարդասիրութենէն կամարար կամաց քոյ, նախանձեալ ընդ պատիւ թագի պարծանաց մերոց՝ պատուին որ ետուր ի քէն, զի ասացեր եթէ Ի նմանութիւն պատկերի կերպարանաց իմոց արարի ես զմարդն, հրապոյրք ցոփացուցիչք մտին յաշխարհ եւ արկին զմարդիկ ի կենաց եւ ի հանգստեանց՝ զոր դու առ քո բարերարութեանդ շնորհեցեր մարդկան որ կորուսին զայն:

“Իսկ իբրեւ գթացաւ աստուածութիւնդ քո առ մարդկութիւն տկարութեանս մերոյ վասն յաճախ ողորմութեանդ քոյ, ոչ թողեր ի ձեռանէ վասն բարերարութեանդ քոյ: Ի ներել երկայնմտութեանդ քոյ առաքեցեր զսուրբ մարգարէան յերկիր եւ զսիրելիս քո որ եղին լուսաւորք յերկրի ի խաւարչական ի մէջ ազգացն. . . . որք յայտնեցին զքո խորհուրդս լուսաւորութեանդ, եւ քարոզեցին զկամս քո եւ զգալուստ Արդւոյդ քոյ յաշխարհ: . . . Այ ի վախճան ժամանակացն յայտնեցեր զխորհուրդս կամաց քոյ, զոր յառաջագոյն պատրաստեցեր (պատմեցեր) ազգացն առաջնոցն սիրելի Արդւովդ քո առ նոսա ի ձեռն սրբոց քոց մարգարէից, զոր ի քէն առաքեցեր գալ ծնանել ի Արուսէն սրբոյ: . . . Ծնաւ ի Արուսէն մարմնով եւ մարդացաւ եւ մարմնացաւ իբրեւ զմեզ, այլ կայ եւ մնայ ի փառս աստուածութեան իւրոյ. . . . կատարեաց զկամս ծնողի իւրոյ. . . . կրել զիւր անարգութիւն վշտաց մահու տանջանաց մահուամբն եւ թաղմամբն հանդերձ: . . .

“Եւ վասն զի սովոր էին մարդիկ ուրախ լինել ի մեհեանս կռոցն զոհիւքն՝ զոր անմռնչոցն մատուցանէին, վասն այնորիկ եւ դու կոչեցեր ի զննումն Արդւոյ քոյ զտիեզերս, եւ ասացեր. Զպարարակ իմ զենեալ է եւ զճաշ իմ պատրաստեալ է. եւ բազմացուցեր զուրախութիւն ի խաչելոյ Արդւոյ քոյ, եւ յագեցուցեր զամենայն տիեզերս ի կենդանարար մարմնոյ որ էն կերակուր եւ կենդանութիւն բաւականի՝ ամենայն երկրպագուաց քոց ընդ ամենայն տիեզերս: . . . Եւ քանզի ուտէին եւ ըմպէին մարդիկ զարիւն զոհիւց անասնոց դիցապաշտութեան, վասն այսորիկ եհեղ . . . զարիւն իւր ընդ նուազացն ուրախութեան արեանցն, որով եւ նորոգումն մարմնոց դալարութեան մարդկան. . . . զի մեք եմք գինք արեան Արդւոյ քոյ, փրկեալք եւ սղատեալք արեամբ եւ մարմնով նորա:,”

Ասոնք բուն կանոնին վրայէն թոչելով քաղելէն ետքը, կը դառնայ մեր աղօթամատոյցն անոր նախերգանէն ինչ ինչ շոշափել՝ մերձեցուցանելով վարդապետական մասանց (էջ 79):

«Տէր տուընջեան եւ հաստիչ խաւարի, արարիչ լուսոյ, քո է տիւ եւ քո է գիշեր. որ կարգեցեր լուսաւորս ի պէտս՝ առաջնորդս արարածոց քոց որ են յերկրի քում, որ արարեր զերկուս լուսաւորս առ ի պէտս շրջմանց տարեաց, ամսոց, ժամանակաց՝ առ ի բոլորել զժամանակս, չափողք աւուրց որ են յաշխարհի. զմին իշխանական սուընջեան, որ ունի զօրինակ Միաճնիդ քոյ զանշէջ եւ զանուպակաս . . . լուսոյ, որ յայտնելոց է իւրոց արդարոց ի հանդերձեալ աշխարհին, ուր ոչ աւուրք եւ ոչ գիշերք, ոչ շաբաթք եւ ոչ ամիսք եւ ոչ ամբ եւ ոչ ժամք եւ ոչ ժամանակք եւ ոչ շրջմունք տարեաց եւ ոչ շրջանք ժամանակաց, բայց միայն Տէր է եւ անուն նորս միայն: . . . Իսկ զնացք իշխանականին գիշերոյն, որ ունի քոյով կամօք Միաճնիդ քոյ զօրինակ յարութեան յանձին բարձեալ բերէ ցուցանել նշանակել ամենայն երկրաւորաց զբաջալերութիւն ամենայն մեռելոց յարութեան: Հարեւմտից մինչեւ յարեւելս երթայ ի մանկութիւն, դարձեալ յարեւմուտս կամօք քովք ծերացեալ հասանէ. պատի թաղի, գուշակ թաղիլոց, յարութիւն մեռելոց, մխիթարութիւն քաջալերութեան առ արարածս մատուցանէ: . . . Նաև գուշակէ մաշականն զյաւիտենականէդ, անցականն զանանցէդ, հնականն զնորոգէդ իւրմէ, որ կամօք քովք փոփոխի ի կերպարանս՝ որպէս կամք քո հրամայեցին լինել, մինչեւ բարձցին առակք լինելոցն (առակքն լինելոց), զոր եղիր պատրաստեցեր յօր կատարման խոստմանց քոց, յորժամ առնիցես ամենեցուն հասուցումն ի ձեռն Միաճնիդ եւ Հոգւոյդ սրբոյ. զի քո է եւ քեզ վայել են փառք յաւիտեան եւ յաւիտեանս»,

Դրեթէ անմիջապէս կը յարէ իրեն ծանօթ պատարագին Յիշատակներէն մաս մը. (էջ 81):

«Տուր համբերութիւն կատարել զընթացս իմ նեղութեամբ յօր կամս. բժիշկ ցաւոց մերոց, ողջացուցիչ բեկելոց, անդորրիչ նեղելոց, եւ արձակիչ կապելոց, մխիթարիչ սգաւորաց, յոյս անյուսից, խռովելոց հանգիստ, աշխատելոց նաւահանգիստ, որ նայիս սիրով յարարածս քո, եւ կերակրես զամենեսեան քաղցրութեամբ քով: Տուր ինձ, Տէր, առնուլ պսակ, . . . վերանալ ընդ առաջ Արդւոյ քոյ սիրելոյդ, յորժամ յափշտակեսցէ զանձկացեալսն իւր ի ճառագայթ լուսոյ իւրոյ»,՝

Աս վերջին կտորը յայտնապէս Բարսղի պատարագին մէջէն սունուած է.¹ ասոր տարակոյս իսկ չ'ըլլար. նոյնն ըսելու է վերոյիշեալ հասուածին նկատմամբ՝ որն ոչ դարձեալ Բարսղի նանոնին մասը կը յիշեցընէ. իսկ Մախերզանէ մ'առնուած մասը կը ցուցընէ թէ զԱգաթանգեղեան մատեանը գրողը Բարսղի պատարագէն ուրիշ պատարագ կամ պատարագներ ալ կը ճանչնայ. որովհետեւ Բարսեղ իր Մախերզանին մէջ հին Մախերզաններուն արարածոց ստորագրութեան ուրիշ բան փոխանակած է:

¹ Տե՛ս վարը՝ Բնագիր Բարսղի պատարագին. Հած. Գ.:

Բայց մեղի կարեւորագոյնն յայսմ ան է որ, ինչպէս Փաւստոսի՝ նոյնպէս Ագաթանգեղոյ քով գտնուած այս եւ սոյն պատարագի թարգմանութեամբ երեւան կու գան Բարսղի պատարագի հատուածներ. թարգմանութիւն՝ զորն որ իբրեւ հին հիմն ի լոյս կ'ընծայենք: Թող աս վերջին Յիշատակաց մասը՝ որն որ բազմօք Բաւ աս Բաւ կը ձայնակցի յիշեալ թարգմանութեան, նաեւ կանոնին մասին մէջ շոշափելի կ'ըլլայ ըսածնիս՝ Ագաթանգեղոյ քով ալ: Ուր «Ալ Լողէր է յեռանէ լաան Բարբերարութեանդ +ոյ», կը կարդանք, յիշեալ թարգմանութիւնը կը կարդայ՝ «Ալ Լողէր է յեռանէ Բարբերարդ Լարոսած.», եւ աս թարգմանութենէն առնուած Փաւստեան հատուածին մէջ նոյնպէս ըսուած է, «Ալ Լողէր է յեռանէ Բարբերարդ Լարոսած», — ուր յոյն Բնագիրն է՝ Οὐ ἀπεστράφης (τὸ πλάσμα σου) εἰς τέλος ὁ ἐποίησας ἀγαθὲ. Հոս փակագծի մէջ առնուածը τὸ πλάσμα σου = «զստեղծուածս քո», յաջորդ նախադասութեան ձգուած է հայերէն թարգմանութեան մէջ: Ուստի յայտնի է որ Հայոց դարձը գրող հայ մատենագիրն ալ աս պատարագն այսպէս հայերէն գիտէ եւ այսպէս գործածած է:

Ասով գոզցես սանդուղ մը կը կազմուի՝ աս մեր (Ս. Բարսղի) պատարագին հայերէն թարգմանութեան ժամանակն աւելի եւս դէպ ի վեր հանելու: Կորիւն՝ 440ին մեռնող վարդապետին (Ս. Մեարուպայ) վարքը «անյապաղ», գրելու համար իր աշակերտակցէն՝ ի Յովսէփայ Տեղապահէ՝ հրաման կ'ընդունի: Կորեան աս գրութենէն բաւական յառաջ դրուած պիտ'որ ըլլայ վերջիշեալ Սահառոււնոյն Հայոց պատմութիւնը, եւ բաւական ժամանակ անցած՝ մինչեւ որ հրատարակուելով Կորիւն ստանայ եւ անկէ հատուածներ իր գրութեան մէջ օրինակէ: Բայց մեր Սահառոււնոյն գիրքը՝ Ագաթանգեղոսի անուն կրող մատենին շարունակութիւն մ'ըլլալու մտքով գրուած է. դարձեալ աս «Գրիգորիսի գիրքն», ալ իրեն գրութեան եւ հրատարակութեան ժամանակ կը պահանջէ: Ասանկով հարկ է նոյն իսկ հայկական դպրութեան անմիջապէս առաջին տարիներուն հանել աւ պատարագին հայերէն թարգմանութիւնը՝ որմէ անխաբ հատուածիկ մը ահա աս Ագաթանգեղոյ ըսուած մատենին մէջ ալ կը գտնենք: Ասանկով թարգմանութիւն մ'ունեցած կ'ըլլանք՝ որն որ ըստ այսմ Բարսղի գրութենէն մինակ իբր 40—60 տարի կրտսեր է:

Եթէ ասանկով իրեն իրենց տէրերուն կը դառնան, առ որս միշտ կ'աղաղակէին, անով բան մը չեն կորսնցըներ մեր պաշտամանց գրքերը. այլ շատ բան կը վաստկին՝ իրենց յարգն աւելնալով եւ ճոխութիւնն երեւնալով ի մասնաւորի բոլոր Արեւելեաց մէջ: Ինչ որ կաթուղեկէ եկեղեցւոյ է՝ մերն ալ է, ինչպէս մենք ալ իրենն ենք: «Դմ եւ Բո», ճշդիւ խօսելով՝ չկայ:

Գ.

ՈՒՐՈՒՆԱԳԻՐ ԵՐԱՒԱՍԹԻՑ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ

Մամրէի անսպասին մէջ՝ բաւական հեռի ի շինէն՝ Եղբայրանոցի մը մատրան մէջ չէր կրնար ամենայն ընդարձակութեամբ կատարուիլ Հաւատարեցեաց պատարագին կամ «ԴՍորհրդականաց», նախընթաց՝ ամէն տեսնողի եւ լաւի համար ազատ՝ պաշտօնը, այս ինքն անյատուկ կերպով «Պատարագ Երախայից» ըսուածը, ուր ընթերցուածներէն ետքը երախայից, դիւահարաց

եւ ապաշխարողաց վրայ ժողովուրդը՝ սարկաւազէն յորդորուած՝ կ'աղօթէր, եւ քահանայն կամ եպիսկոպոսը զատ զաստ աս խմբելուն վրայ աղօթեւէն ետքը՝ զաստ զաստ նոյն խմբելը դուրս կ'ելէին, մինակ արժանաւոր կ'ըքաւորները ներս մնալով :

Բայց, եթէ հոն այնպէս, ստուգիւ ուրիշ տեղեր՝ այս ինքն ի շինամիջի՝ յաւանս, ի քաղաքս, յոստանս, վերոյիշեալ կարգերը կը կատարուէին: 5* դարուն սկիզբներէն՝ չթարգմանուած ալ, թարգմանուած ալ, ծանօթ եւ ի գործածութեան էր ասորական «Առաքելոց վարդապետութեան», կամ «Կանոնաց», ըսածը թէ «Նրբ որ ժողովուրդն ըլլայ՝ մարգարէական եւ առաքելական ընթերցուածք ըլլան, որոնք աւետարանի ընթերցմամբ կ'ընդունին:»¹ Աստ ասանկ կը կատարուէր՝ դեռ հայերէն սուրբ Գիլք չեղած՝ ասորերէն ընթերցմամբ,² որոնց անմիջապէս առաջին տասնամեկին մէջ յաջորդեց հայերէնը:

Ասոնց կը յաջորդէր «Վարդապետութիւն», որով սուրբ Գրոց մէջէն կարդացուածին վրայ կը խօսուէր. ուստի երկու գործ միանգամայն կը կատարուէր՝ ցորչափ հայերէն բնագիր չկար, այս ինքն մէջ մը բերնուց ասորի բնագիրը թարգմանել՝ մաս մաս եւ կամ կարդացուած հատուածն անընդհատ, մէջ մ'ալ անկէ ետքը մեկնութիւնը տալ՝ ժողովրդեան իմացման եւ պիտոյից համեմատ: Անոր համար ան ասեմներուն սովորութիւնն էր՝ աս հրապարակական վարդապետութեան մասը «Թարգմանութիւն» անուանել, կրկին գործողութիւնն ալ մէկէն նշանակելով: ³ Հարկաւ առ այս յաջողակ եղողներ քիչ էին, եւ այնպէս՝ ժողովրդեան շատ անգամ Աստուծոյ խօսքը ասորի լեզուաւ ղօղանջիւն մը կը մնար: Անոր համար աստուածային պաշտամանց ալ հայերէն դպրութեան սկիզբը հայաստանի մէջ դարագլուխ մ'եղաւ:

Յոյն Կանոնաց կրկին հայ թարգմանութիւններէն ծանօթ էր Լաւողիկեայ Կանոնը թէ «Պարտ է զինի վարդապետութեան՝ Երախայի աղօթս լինել եւ ապա ապաշխարողաց, եւ զնացելոց նոցա, ապա հաւատացելոց:»⁴ Սակայն երիցազոյն էր արդէն նոյն կարգերուն գործածութիւնը քան աս Կանոնաց թարգմանութիւնները: Հայոց դպրութեան առաջին տարիները, գուցէ ամիսները, հայերէնի յեղուած Պատարագամատուցին հետ աս բրօքսօփօքսի մասն ալ հայերէն էր:

Ա'լ աս մասը մեզի համար շատոնց քայքայուած ցրուած է՝ ուրիշ ազգայ եւ լեզուաց եզածին պէս՝ երախայ, այսահար, ունկնդիր կամ ապաշխարող հրապարակաւ չունենալով: Առաքելական Սահմանադրութեանց պատարագն է միայն՝ որ ասիկայ ամէնուն համար պահած է պատարագին սկիզբները: Ուստի եթէ կ'ուզենք, որչափ հնար է մեր 5* դարուն առաջին կիսոյն «Նրախայից» ըսուած պատարագը վերստին կազմել ժողովելով, գիտենք՝ ինչ պիտ'որ փնտուենք: Նրախայից վրայ Աղօթս մը՝ եպիսկոպոսին կամ քահանային ձեռքը

1 «Վարդապետութիւն Առաքելոց» Կան. թ. :
2 Խոր. Գ, Ժբ, եւ պայծառ. Ղապար Փարպ. ապ. վեճեա. 1873 էջ 43:
3 Խոր. եւ Ղ. Փարպ. անգ:
4 Գեռ յոյն Կանոնաց երկրորդ թարգմ. նիւ՝ Ժ. Կանոնը սանկ կը յեղու հայերէն. (կրտսերազոյն թարգմ. իբր ի հասարակել 5* դարուն.) «Յետ Բարձրանութեան՝ յերախայից վերայ աղօթս, . . . ապաշխարողաց աղօթս առ»

նել, եւ յետ սոց ի ձեռն խոնարհելոյն եւ զօրհնութիւն ընդունելոյ եւ արտաքս գնալոյ. եւ այսպէս ի վերայ հաւատացելոց աղօթս առնել երիցս. զմին լուծեամբ, եւ զերկրորդն եւ զերրորդն քարոզութեամբ կատարել, եւ ապա այսպէս զողջոյնն տալ՝ երիցունք եպիսկոպոսաց. ապա աշխարհականք փնտանց, եւ ապա պատարագն կատարեսցի:»

վրանին, ստոր նախընթաց ըլլալով Վարդգո-Նի-ն մը՝ որն որ զժողովուրդն անոնց համար աղօթելու կը հրաւիրէ. նոյնպէս «ի սատանայէ զրկելոց» վրայ նոյնպէս ապաշխարողաց վրայ:

Գործածութեան նկատմամբ՝ շատ կենդանի կերպով կը նշմարենք զասոնք յոյն կանոնաց հայկական կերպարանափոխութեամբ յիշեցուց երկրորդ հայերէն թարգմանութեան մէջ, որն որ իրր 5^ր դարուն կէսէն քիչ ետքը կասարուած է: — Անոնց տաճար մտնելն եւ ելլելը, («մտցէ եւ ելլէ,») — անոնց վրայ ձեռնադրութիւնը, («ընդ ձեռամբ»), — ապաշխարողաց «խոնարհել եւ զօրհնութիւն ընդունել» — իրենց համար գատուած սեղը՝ ուստի հաւատացելոց եւ պաշտօնէից ձայնը կը լսուէր. («դրունք ունկնդրութեան» կամ «Ձայնն միայն լուիցէ») եւ այլն: Ուրիշ տեղ մը՝ «Սատիւ» կը կշտամբին (նաեւ բանադրանօք) ան հաւատացեալները՝ որոնք եկեղեցի կը մտնեն, եւ սուրբ Գրոց ընթերցուածները լսնալին ետքը՝ ժողովուրդեան ըրած աղօթքին եւ պատարագին չհաղորդուած՝ յանդու-հանդու կ'իջնեն կը հեռանան կերթան, «դէմն դարձուցեալ ի Սրբութեանն»:

Դսկ բնագիրները: «Գործ այդ է. դոյն աշխատութիւն», ինչպէս կ'ըսեն: Վարդգո-Նի-նայ նկատմամբ գրեթէ յուսահատած ենք կարող ըլլալու բաւական հաւանականութեամբ մը ցուցնել մասնանիշ թէ հոս կամ հոն ըլլայ: Ոչ այսպէս Աղօթից նկատմամբ՝ որոնք հասարակօրէն, ինչպէս ուրիշ անգամ առիթներ պիտոր ունենանք սեսնելու, աւելի կը թափառին քան թէ բոլորովին կը կորսուին:

Ահա երախայից վրայ, որոնք «ընդ ձեռամբ», գալով դուրս պիտոր ելլեն, մեր Հարց ըսած Աղօթք:

«Օրհնեալ եւ Տէր Աստուած բարերարութեամբ քով, որ նորոգութիւնդ եւ հնացելոց եւ կեանք մահկանացուաց: Վու եւ զօրութիւն եւ օգնութիւն յուսացելոց ի քեզ: Ի քո հզօր եւ ամենազօր անունդ հաստատուն լիցին պատուական արարածք եկեալք ի ձեռնադրութիւն քրիստոնէութեան»¹ հզօրք եւ աներկիւղք պահպանութեամբ աջովդ քով սրբով, զի դու եւ մերձաւոր ամենայնի եւ բարերար առ ամենեւին. պահեա զսա (կարդա՛ զսոսա) եւ արեւա ճշմարտութեամբ քով: Աղաչեմք զքեզ, Տէր, զի եկիսցէ ի սա (ի սոսա) Հոգի սուրբ, Հոգի ճշմարտութեան, Հոգի որդեգրութեան, եւ արժանաւորք եղիցին գառինք սուրբք յաջոյ կողմանէ քումմէ եւ ժառանգ

¹ Անտիոքայ Բ. կանոնին հայկական պարունակութիւնն երկրորդ թարգմանութեան մէջ:
² Հնոց մասնաւոր երկիւղածութիւնն էր՝ եկեղեցիէն ելլելու ատեն կռնակը սեղանոյն չզարթնելով դուրս ելլել: Ս. Գրիգոր Նազիւնցի էր մտքը երկիւղածութեան գործոց մէջ նոյնը կը յիշէ: Եթէ սպասեն որ խորհուրդը կատարուի լինայ, ան ատեն յայտնի է «Սրբութեան»

թիկունս գարձուցած չեն ըլլար: Այնպէս անշուշտ կը մտածէ մեր կանոնագիրը:
³ Հին առում մը «քրիստոնէայ», կամ «քրիստոնէութիւն», բառին՝ իբրեւ «երախայ», եւ «երախայութիւն», կ'ըբաւոր չէր, (ձեռնադրութեամբ) չմիտուած կ'անուանուէր երախայ: Նոյն նշանակութեամբ տես մեր ծիսարանաց (մաշտոցաց) Մկրտութեան կարգին առաջին աղօթքը:

զակից արքայութեան երկնից ի Վրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր, որում վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտեանից. ամէն:»,

Աս ազնուական աղօթքը, — որ կը կրէ ուրիշ շատերուն տիպը՝ որոնք աս ժամանակիս կը վերաբերին, ինչպէս ատենին կը տեսնենք, ուր Հին պարզութեամբ իմաստից բնական կապ մը ծայրէ ծայր հեզարար կը հողովի առանց բաղմարանութեան՝ — այլայլած, կերպ կերպ թէ ըստ իմաստին եւ թէ ըստ լեզուին փոխուած, տարուած դրուած է 40օրեայ եկեղեցի բերուած տղայոյն վրայ զըուցուելու՝ հասարակ ձեռագիր եւ տպագիր ծիսարաններու մէջ: Իր մաքուր վիճակին մէջ կը տեսնուի Ս. Ղազարու 1216ին գրուած մատենին մէջ՝ դրուած իբրեւ երկրորդ դրուած՝ մկրտութեան առաջին աղօթքին, ինչպէս նաեւ քանի մը մեր մատենագրարանին ոչ այնչափ Հին մատեններուն մէջ, ուր ցայսօր ճանչցուած ծիսարաններնու թագաւորը — Ս. Ղազարու մատենագրարանին երկաթագիր օրինակը — նոյնը հոն չունի: Փորձելով դիտուած բան է որ զանազան պարագայից զուգրնթացութեամբ՝ շատ անգամ նորագոյն մատենակը իրենցմէ հնագունի մը չունեցած մէկ Հին կտորը յառաջ կը բերեն: Բայց աս եւ ասոր պէս երեւոյթներու եւ անոնց պատճառին վրայ ետքէն իր տեղը:

Այսահարաց կամ ի դիւէ լիկերոց գալով — որոնց վրայ սոյն ժամանակի հայ կանոնագէտք, (ինչպէս յիշեալ կանոնաց կամ որոշմանց մէջ կը տեսնենք) բաղմոք զբաղած են, — կը կարծէ Մոսորով իր «Պատարագի մեկնութեան» մատենկան մէջ՝ թէ անոնց վրայ զըուցուած աղօթքն ան կղած ըլլայ՝ զորն որ մեր հիմնկուան պատարագին մէջ կ'աղօթենք «Մաղաղութեամբ քով, Քրիստոս Փրկիչ մեր, որ ի վեր է քան զամենայն միտս եւ զբանս», եւն. «Այս դրուած է, — կ'ըսէ — զոր ասէ Նրանելին Յովհաննէ՝ թէ վասն այսահարացն կարգեալ է. քանզի արտաքոյ եկեղեցոյ կարով այսոսքն՝ յայսմ ժամու ի ներքս ածէին սարկաւազուներն, եւ կացուցանէին յառաջ, եւ քահանայն զայս մատուցեալ աղօթս, բովանդակ ժողովուրդն պաղատանս վասն նոցա առնեն:»

Աս շատ խելամտութեամբ, ջերմ սրտիւ եւ բաւական հմտութեամբ գրուած գլխուկին հեղինակը չեմ կարծեր որ աս խօսքերով ուզած ըլլայ ըսել՝ թէ ինք Ոսկեբերան «Մաղաղութեամբ քով» աղօթքին համար ասանկ խօսած ըլլայ, — աղօթքի մը համար որն որ դեռ գրուած իսկ չէր անոր ատեն: Ինք Անձեւացեաց եպիսկոպոսը քիչ մը աղօթքին կեցած դիւքէն, բայց աւելի եւս անոր ներքին կազմութենէն՝ կը ջանայ իր գաղափարը հաստատել. բայց զանիկայ ալ չգտնելով՝ ըստ կամի կը յաւելու թէ «Աս աղօթքը հիմն առ հասարակ ամէնուն համար ըսուելուն՝ խօսքերը հին վիճակին մէջ չեն մնացած.» վասն զի յառաջագոյն սանկ եղած պիտ'որ ըլլայ. «Ամրացո զսոսա», — եւ «Հաւասարեցո զսոսա ընդ ճշմարիտ երկրպագուս քո:» Սաեւ հիմնկուան ըսուածը հեռու չէ դիտուակն. վասն զի բոլոր մեղաց արկածք ի չարէն են. ուստի կ'երեւայ թէ այսահարաց համար աղօթողները սանկ կ'ըսէին: «Ամրացո եւ աներկիւղ պահեա ի չարէն.» իսկ հիմայ կ'ըսենք «Յամենայն չարէն», այս ինքն անոր ամէն

1 Խօսք. Մեկնութիւն որոջ Պատար. | 2 Ոսկեբերան: (տպ. կ. Պոլեո. 1730 էջ 7-8) | 3 «Ի հնութենէն յեզեալ են բանքն:»,

նետերէն», եւ այլն: Սակայն այն մեծ յարգութեամբն ալ՝ զորն որ աս մեծ եպիսկոպոսին ունինք, դժուարին է մեղի իր աս ազօթքին, ինչպէս կ'ըսեն, «Ամէն» մը կցել: Երբն կարծելու կերպով խօսիլը կը ցուցնէ որ ըսածը բնազդով մ'առջեւը չունի: Անոր համար, թողով ան աղօթքը հոն՝ անանկ ինչպէս որ կեցած է, կ'ախորժէինք որ մեր ան ատենուան Հարց այսահարաց վրայ ըսածը սա հետեւեալն ըլլայ՝ որն որ ճիշդ վերը յառաջ բերուած երախայից ձեռնադրութեան աղօթքին բովանդակ նկարագիրն ունի:

«Տէր Աստուած զօրութեանց, որ բժշկես զախտս եւ զհիւանդութիւնս ժողովրդեան քոյ, եւ փառաւորիս հանապազ ի ծառայից քոց. զթա ի զրկեալս յայս (ի զրկեալքս յայսոսիկ) յայտոց չարաց, եւ մի թողուր ի ձեռաց քոց, Տէր բարերար: Աստեա այսոց պղծոց, եւ խորտակեա զսատանայ ի ներքոյ ոտից մերոց: Արբեա զճառայս քո, եւ նորոգեա զսա (զսոսա) Հոգևով սրբով, եւ խառնեա ի միաբանութիւն եկեղեցւոյ քոյ սրբոյ. շնորհօք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ Ախուսի Վրիստոսի, որում վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից»,

Աս ձեւը կրնար կորսուած համարուիլ, եթէ դարձեալ վերոյիշեալ 1216ին մատենանը մեզի պահած չըլլայ. վասն զի չէ թէ մինակ մեր ցայսօր սեսած մատենից մէջ չենք նշմարած ասիկայ, հապա նոյն իսկ համբաւաւոր երկաթագիր Ժիսարանին (Մաշտոցին) մէջ չի գտնուիր:

Ապաշխարողաց վրայ վերջապէս կայ ձեւ մը, ինչպէս ծանօթ է, կանոնական Ժամերգութեան մէջ Բարոզութեամբ մէկտեղ, բայց անիկայ աւելի կրսեր ժամանակի է. գոնէ ըստ մասին Բարոզութեան՝ բոլորովին Յովհան Մանդակունի է հոն, որն որ ամենայն իրաւամբք կրնայ «Վարդապետ ապաշխարութեան» կոչուիլ: Սակայն կայ բարեբախտութեամբ ուրիշ հնագոյն ձեւ մը՝ զորն որ իր կարգաւորութեան մէջ (ի Սոչումն յապաշխարութիւն) առած է սս անխոնջ Հայրապետը, բայց, (ինչպէս ուրիշ անգամներ օրինակը շատ պիտ'որ տեսնենք) ինչ ինչ ընդ մէջ արկանելով: Սակայն բախտաւոր ենք յայսմ որ (որ եւ իցէ ձեռագիր մատենաներէ անցնելով) մեզի Անձեւացեաց եպիսկոպոսը դիւ Մանդակունիէն չեղանակաւորուած բնագիրը կու տայ — գրեթէ պատահմամբ մը, — որն որ սանկ է:

«Տէր Աստուած բարձրեալ, գովեալ եւ փառաւորեալ, որ երկայնամիտ եւ քաղցրութեամբ քով, բազումոգորմ եւ բազմաշնորհ եւ առ ամենեսեան՝ որ կարգան առ քեզ նւ խնդրեն ի քէն զքաւութիւն եւ զթողութիւն յանցանաց: Այդ ողորմեաց, Աստուած, ի վերայ ապաշխարողաց. եւ ընկալ զսոցա զաղօթս, զխնդրուածս, զպաղատանս, զխոստովանութիւնս զթութեամբ քո. թող սոցա զմեղս եւ զյանցանս եւ զպարտիս մարդասիրութեամբ քո: Թժշկեա զվէրս, զհարուածս, զբեկումն որ եղեւ ի նենգութենէ թշնամոյն եւ ի մոլար խաբէութենէ նորա. որպէս զի սոքա միւսանգամ առողջացեալք հոգևով եւ մարմնով՝ մտցեն յեկեղեցի քո սուրբ, եւ ընդ ժողովրդեան

քում հանցին զօրհնութիւն եւ զփառս Հօր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյդ սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս . ամէն :»,¹

Աս ձեւն ալ՝ զորն որ աս մարութեանը մէջ մինակ Խոսրով մեղի աղատած է, կը շոշափէ Առաքելական Սահմանադրութեանց պատարագին Ապաշխարողաց վրայ ըսուածները, երբ որ հոն սարկաւաղը կ'ըսէ . *καθάρη δε αὐτοὺς ἀπὸ παντὸς μόλυσμῶ σαρκὸς καὶ πνεύματος*. (Բ. Կորնթ . Է . 1.) *καὶ ἐνώσθη αὐτοὺς ἀποκαταστάσας εἰς τὴν ἀγίαν αὐτοῦ ποίμνην* ք . Ե . Լ . եւ *εὐψυχιοῦσιν* կ'ըսէ աղօթքին ընթացքին մէջ . *αὐτὸς καὶ νῦν πρόσδεξιαι τῶν ἱκετῶν σου τὴν μετάρησιν* — — *καὶ ἀποκατάστησον αὐτοὺς τῇ ἀγίᾳ σου ἐκκλησίᾳ ἐν τῇ προτέρᾳ ἀξίᾳ καὶ τιμῇ* եւ այլն : Եւեւոյ «Նախարարելոց», (προαγιασμένων . praesanctificatorum) պատարագին երախայից աղօթքին մէջ՝ *τῆς παλαιᾶς πλάνης καὶ τῆς μεθοδείας τοῦ ἀντικειμένου* — մեր աղօթքին «ի նենդութենէ թշնամւոյն եւ ի մոլար խարէութենէ նորա», ըսածին հետ ըստ ասութեան կը նոյնանայ՝ պաշտամանց ասութիւնք բազմօք հասարակաց ըլլալով :

Բոլոր աս մեր աղօթքին շէնքը կրնայ համեմատուիլ աղօթքի մը՝ որուն համար գիտենք կատարեալ ապահովութեամբ թէ աս ժամանակէն է, այս ինքն Յովհաննու Խմաստասիրի իր Կանոնաց մէջ մեզի պահած զոյգ մը աղօթքէն՝ զորոնք Ս . Սահակայ կանուանէ, եւ կարծես թէ աս եւ մեր առաջինկայ աղօթքը մի եւ նոյն կաղապարի մէջէն թափուած են : Հոն ալ, օրինակ իմն, աս ասութեան ձեւը՝ «Ընկալ, բարեւար եւ մարդասէր Տէր, զամենեցուն մեր զաղօթս եւ զինդրուսծս, եւ զխոստովանութիւնս եւ զգոհութիւնս . եւ շնորհես ամենեցուն մեզ, Տէր, զքո առատ ողորմութիւնդ եւ զգթութիւնդ :

Աս երեք աղօթքներուն նախընթաց Բարոզութեանց համար կանխելով ըսինք թէ զուր կը փնտռենք : Գուցէ փշուղքները հիմոյ սարկաւաղին՝ երախային վրայ ըսած Բարոզութեան մէջ գտնուին . ասանկ ալ Ապաշխարողաց վրայ ան Կարգին մէջ որն որ «Կոչումն յապաշխարութիւն», կանուանուի՝ դարձեալ սարկաւաղին Բարոզութեան մէջ : Այսահարաց համար եւ ոչ նշմար մ'ունինք :

Ասոնք ելլելէն ետքը՝ ներսը մնացած Հաւատացեալք սարկաւաղէն առաջնորդուած՝ պիտ'որ աղօթէին համառօտ խօսքով մը Աստուծոյ դիմելով : Ասոր գոնէ սկիզբը, գոհութիւն Աստուծոյ, մնացած է ցայսօր՝ նոյն ասեկուան

¹ Մանգակունւոյն ընդարձակածը . «Տէր Աստուած բարձրեալ, գոգեալ եւ փառաւորեալ, որ երկայնափս եւ գթութեամբ, եւ քողոր է սղորմութիւն քս, եւ բազմաշնորհ եւ առ ամենեւեան՝ որք կարգան առ քեզ, եւ կարգան ինքերելով զբաւութիւն եւ զթողութիւն մեզաց իւրեանց, որպէս կանխու խօսեցար ի ձեռն մարգարէին եւ ասացեր թէ Դարձարուք առ իս եւ ես գառնամ առ ձեզ . քանզի ոչ կամիմ զմահ մեղաւորին՝ այլ զգառնալ նորա ի շար ճանտպարհէն եւ կեալ . եւ գու, Տէր իսկ ասացեր քս տմենասուրբ բերանսդ՝ թէ Ոչ եկի կռել զարգարս, այլ զմեղաւորս յա-

պաշխարութիւն : Աբդ սղորմա, Տէր, ի վերոյ ապաշխարողաց . ընկալ զոցա զաղօթս եւ զպաղատանս, եւ գթութեամբ քս թող ոցա զյանցանս եւ զմեղս եւ զպարտիսս, եւ մարգատիրութեամբ քս բժշկես զոցա (յօր . զտոր) զվէրս եւ զհարուածս եւ զբեկուծն որ եղեւ ի նենդութենէ թշնամւոյն եւ ի մոլարպատիր խարէութենէ նորա . որպէս զի սքա փուսնգամ առողջացեալք հօգւով՝ մոցեն յեկեղեցի քս սուրբ, եւ ընդ ժողովրդեան քում քեզ հանցեն զօրհնութիւն եւ զփառս Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ այժմ եւ փշտ եւ յաւիտ . :»

լեզուաւ եւ ճաշակաւ, եւ մեր Հայրք ալ ասկէ 1470* տարի առաջ կը լսէին գրեթէ նոյնպէս՝ ինչ որ մենք հիմայ կը լսենք սարկաւազէն, երբ կը յորդորէ.

“Նա եւս¹ հաւատով աղաչեցուք եւ խնդրեցուք Մատուծոյ ի շօրէ եւ ի Տեառնէ մերմէ ամենակալէ ի վերայ ժամու² պաշտաման³ եւ աղօթից, զի Մատուծ արժանի ընդունելութեան արասցէ:՝⁴ Նուիցէ Տէր ձայնի աղաչանաց մերոց, ընկալի զխնդրուածս սրաից մերոց, ողորմեցի ի վերայ մեր: Մղօթք մեր եւ խնդրուածք յամենայն ժամ մտցին առաջի մեծութեան⁵ նորա. եւ նա տացէ մեզ միարան հաւատով, յարդարութիւն վաստակել: Օ, ի զողորմութեան զնորհս իւր արասցէ ի վերայ մեր Տէրն ամենակալ: Մեցո, եւ ողորմեա մեզ Տէր:”,⁶

Դժուարաւ կրնայ տարակուտուիլ որ հոս, ինչպէս որ հին պատարագք ունին, սարկաւազը զանազան վիճակաց եւ պիտոյից խնդրուածք կը ծաւալէր՝ հրաւիրելով հաւատացեալները, (ինչպէս Առաքելական Սահմանադրութեանց մէջ կայ) թէ՛

“Մասցուք ամենեքեան միարանութեամբ՝ Տէր ողորմեա: Մշխարհի խաղաղութեան, — կաթուղիկէ եկեղեցւոյ հասարակութեան, (այս ինքն բարեւոյ վիճակի մէջ գտնուելուն), — բոլոր “եպիսկոպոսաց”, — “քահանայութեան”, — բոլոր “ուխտի եկեղեցւոյ”, — “Թագաւորաց եւ իշխանաց”, “Սասն զի Տէրն ամենակալ հնազանդեցուցէ առաջի նոցա զամենայն պատրագմունս թշնամեաց”, — “Մի ի գերութեան են եւ ի չար ծառայութեան”, — “()ոց, անձրեւաց քաղցրութեան եւ պտղոց առատութեան”, — “Պտղաբերից ի սուրբ եկեղեցիս Մատուծոյ”, եւ — “Մի մասնեալ են ի ձեռս անօրինաց վասն անուանն Վրիստոսի”, — “Հողոցն հանպուցելոց՝ որք հաւատով ի Վրիստոս ննջեցին”, վերջապէս — “Օ, հրեշտակ խաղաղութեան պահապան անձանց մերոց ի Տեառնէ խնդրել”, եւ զի — “Օ, անձինս մեր եւ զմիմեանս Տեառն Մատուծոյ ամենակալին յունձն արասցուք:”,

Ասոնք անշուշտ յաւելուածներով (ի Մանդակունւոյն) մնացած են հիմա ժամերգութեան սեպհական. բայց պատարագաց համեմատութենէն եւ մեր պաշտամանց զրքերուն պատմութենէն կրնայ գուշակուիլ՝ թէ րուն աս ՍՄՆԱՊՏՊԻՆ նախնական տեղը հոս եղած է, կ'ենթադրուի՝ քիչ մը տարբեր ըստ լեզուի՝ հիմնակուանէն, ուր դեռ կը փայլին փշուրք (այսպէս ըսենք) օսկոյ:

* Տես վերը՝ էջ 1, ժամն.:

1 “Ե- է-” (էս և էս) այս ինքն “գար- ձեալ”, վասն զի ասկէ առաջ քանի ժամեամ (Երտիայից, Այստահարաց, Ապաշխարողաց հա- մար) աղօթած են:

2 Թէ այսպէս կը կարգայ խոսքով եւ թէ հիմակուան պէս “ի խառն”,

3 «Պարտական է- ուղից», ասու թիւեր գործ-

ածուած է եւ գարուն կանոնաց երկրորդ թարգմանչէն ինքնածեռն յաւելուածոց մէջ:

4 Թէ այսպէս կը կարգայ խոսքով հիմա- կուան պէս եւ թէ “ընդ-անիւ-թեան արեւի”,

5 խոսքով՝ “Կի յի-թեան”,

6 Բացայայտ կը նշանակէ հոս խոսքով՝ թէ Սարկաւազին եւ ոչ ժողովրդեան ըսածն է “Մեցո, եւ ողորմեա մեզ, Տէր:”,

Անկէ ետքը ժամն է՝ ուր Հաւատացեալք մտադիր ըլլան ընծայից որ սեղանին վրայ կը բերուին: Աս միջոցին սարկաւազին զրուցածներէն պահած է մեզի Յովհան Մանուկունի իր մէկ ճառին մէջ՝ նախնական ձեւին գոնէ մասունքը: Լսէ՛, կ'ըսէ, Հայրողին ահեղ բողբոջը: "Մի որ յերախայից՝ (կ'ըսէ), մի որ ի թերահաւատից եւ մի որ յանուսից": Որոնք որ սրբութեամբ պատրաստ չեն, զանոնք դուրս զրկելէն ետքը, ներս մնայողներուն կ'աղաղակէ. "Հայեցարուք յանձինս ձեր, եւ զսիրտս ձեր քննեցէք: Մի խղճիւ որ եւ մի նենգութեամբ, մի խորամանկութեամբ որ եւ մի պատրանօք, մի երկմտութեամբ եւ մի թերահաւատութեամբ մերձեցի, զի սրբութիւն յորհրդոյն սրբոց եւ անարատից վայելէ":

Եստնի է ինչ որ պահուած է դարձեալ Հին՝ բայց նախընթացէն կրտսրագոյն ձեւի մէջ, ուր ասոնք քիչ մը համառօտուած են՝ ուրիշ յաւելուած մ'ընելով: Սա խօսքերը "Մի խղճիւ գայթաղութեամբ, մի նենգութեամբ խորամանկութեան" պահուած է, բայց մնացածը՝ սանկ համառօտելով՝ "մերձեցի յաստուածային յորհուրդս", տարուած կապուած է նախընթաց "Մի որ յերախայից . . .", ըսած մասին, որպէս զի դիւրաւ եւ աղէկ կապուին սա աւելցուած խօսքերը՝ "Այլ ուղիղ վարուք, պարզ մտօք, միամիտ արտիւ եւ այլն": Աս եզանակաւորութիւննսլ է անշուշտի Յովհաննէ Մանուկունուց:՝

Հնագոյն ձեւին սա խօսքը՝ "Ձի սրբութիւն յորհրդոյն սրբոց եւ անարատից վայելէ", (որն որ "Սրբութիւնք՝ սրբոց" = τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις բացազանչութեան ընդլայնումն է,) ստէպ կը յեղյեղէ 5^ր դարու ընդմիջէն անմիջապէս ետքը յունական Դանոնաց ազատօրէն թարգմանողը: Սակեւ Մանուկունի ուրիշ տեղ մը նոյն ասութիւնը յառաջ կը բերէ՝ "ասէ", մը մուծանելով. ո՞վ է ան "ասողը", բայց եթէ Պատարագին բնագիրը՝ զեռ ան ասեն ի դործածութեան:

Սոյն ազգարարութիւնք կամ Բարոզութիւնն եղած ասեն, արդէն հագուած եւ մատուրները սարկաւազաց բերած ջրով լուացած՝ սուրբ սեղանին առջեւն է եպիսկոպոսը կամ քահանայն, ըսելով ի ծածուկ՝ "Տէր Աստուած արարիչ մեր, որ արարեր զմեզ յոչնչէ . . .":

Ահաւասիկ մեր 5^ր դարու Հնագոյն Պատարագամատուցին — Բարոզի պատարագին — սկիզբն ենք՝ առաջին աղօթքն առջեւնիս:՝

1 Խոսք. "Ի մերձիւ սուրբ խորհրդոյն (ընծայիցն) յահագին սեղանն, ասէ Սարկաւազն՝ Մի որ յերախայից", եւ այլն:
 2 Աւաքել. ՍՏՁԳՐ. Ը. Գրոց պատարագին մէջ (Գ.Լ. 12.) *Μή τις τῶν κατηχουμένων, μή τις τῶν ἀκροωμένων, μή τις τῶν ἀπίστων, μή τις τῶν ἑτεροδόξων.* — Իսկ նոյն ՍՏՁԳՐ. Բ. Գրոց պատարագին մէջ (Գ.Լ. 54.) կը պատուիրուի որ եպիսկոպոսին մօտ կեցող սարկաւազը բարձր ձայնիւ ըսէ՝ *Μή τις κατά τινος, μή τις ἐν ἑποχοίσει ἵνα ἐὰν εὐφροῖν ἔν τισιν ἀντιλογία,*

συνειδήσει κρονοσθέντες δεηθῶσι τοῦ Θεοῦ καὶ διαλλαγῶσι τοῖς ἀδελφοῖς. Փիթրա քարոզութեան սա ձեւին համար՝ *Μή τις κατά τινος, μή τις ἐν ἑποχοίσει կ'ըսէ թէ Աւաքել. ՍՏՁԳՐ. պատարագէն դուրս չէ տեսնուած. հաւաստիկ Հայոց Հին պատարագին Քաջորդաց մէջ: Մարկոսի պատարագին Ողբունի աղօթքին մէջն ալ՝ *Μή ἐν ἑποχοίσει.*
 3 Խոսքով. էջ 18. "Թամնայն պատարագամատուցսն առաջին աղօթքն վասն մատուցանողին արժանաւոր լինելոյ ասի":*

4.

Առաջին պատարագ Ս. Բարսղի Կեաւրացիոյ.

(Ստուգեալք ընծայեալ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչիւ։)

Ա.

Ա Ջ Դ Ո Ւ Մ Ն

Երկու Օրինակ ունինք առաջիկայ պատարագէն ասեողք, այսինքն՝

1. Լիոնի կամ Լուգլուենան Օրինակը, եւ

2. Սիւնհենի կամ Միւնիքի կամ Մոնաքեան Օրինակը։

Աս վերջնոյն ընթերցուածը նախընթացէն ընտրելագոյն կերեւայ սովորաբար։*

Ասոնցմէ զատ երեք ճառնական Օրինակ ունինք, այս ինքն՝

3. Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ քով (Դպր. Ն. Գլ. 11Ը,) յառաջ բերուած մեծ Հատուածը, ասդին անդին նոյն հեղինակին քով ցրուեալ մանր կտորուանքով մէկտեղ։

4. Սիւնոնի օրհնութեան կանոնին մէջ առնուած մաս մը, զտելով անհարազատ յաւելուածներէն։**

5. Բաւական մեծ մաս մը աս պատարագէն Ս. Ղազարու մատենադարանին Թիւ 25-երորդ՝ «Աղօթագիրք նախնեայ», վերագրուած մատենին մէջ, որն որ սկիզբէն սկսելով Հոգւոյն սրբոյ Կոչման չհասած՝ կը դադրի։***

Ասոնց եւ ոչ մէկը կ'ամբողջացրնէ մեր պատարագին Յիշատակաց ան մեծ մասը, որն որ չի գիտցուիր ինչպէս եւ ինչո՞ւ մեր շատ անգամ յիշած՝ պատարագաց Հաւաքիչը համառօտութեամբ դրած է վրան — ո՞վ գիտէ որմէ — աս համառօտութեան վերնագիր մ'ալ յարմարցրնելով, Մոնաքեան Օրինակին մէջ, իբրեւ «Յիշատակ՝ զոր ասացեալ է աստուածապատիւ հոգեկիր եւ սրբազան Տեառն Վարդանայ Եպիսկոպոսի», իսկ Լուգլուենանին մէջ, «Աղօթք՝ զոր ասացեալ է Մեսրոբայ Վարդապետի», բայց իրօք Ս. Բարսղի Յիշատակաց քիչ մը անինայ համառօտութիւնն է, ինչպէս կը տեսնենք։

Հայուն յոյնէն տարբերութիւններն առանձնակի չենք նշանակեր միշտ, վասն զի արդէն ամբողջ յոյն բնագիրը զրուած է դիմացը։

* Օրինակացս վրայ տես վերը էջ 83: | մեր Մատենադարանի Թ. 51 (Հին Թ. 11, էջ 29—
** Մաս մը Միւնոնի օրհնութեան եւ մաս | 30 եւ 36):
մը կաթողիկոսի ձեռնադրութեան կանոնին մէջ: | *** Աղօթագիրք ի վեհնտիկ. Թ. 25, էջ
Յաջորդ համեմատութեանց մէջ զորոսմած նոր | 41—47:

Աս տարբերութիւնք երեք կարգի կը վերածին.

1. Հայ բնագիրն զնախնական յոյն բնագիրը կը թուի երեւցընել՝ հիմնական յոյն բնագրէն շեղելով :

2. Հայ բնագիրն ի վաղնջուց սեպհական յաւելուածք կամ դարձուածք կ'երեւան :

3. Հայ բնագիրն ընդօրինակողաց կամ ձեռնարկողաց կողմնէ կրած աղաւաղութիւնք կը նշանակուին, զորոնք՝ որչափ հնար է՝ տարբեր գրով կամ նշաններով հիմնական յունական բնագիրն մէջէն կ'ամբողջացընենք, նախնական բնագիրն համաձայն ենթագրելով հիմնականը ան մասերուն մէջ, այս ինքն գլխաւորաբար Յիշատակաց մասին :

Ս. Բարսղի պատարագին յունարէն բնագիրն որ կը դնենք Danielի Codex Liturgicus հրատարակութենէն առնուած է, տարբերութեամբք (ի ծանօթութիւնս), որոնք Հռոմ Բարբերինեան մատենադարանին երկաթագիր Աղօթամատուցին մէջ կը գտնուին, Աղօթամատուցին՝ զորն որ իբրեւ 1000 տարւան կը համարի Մապիլեոն: Տեղ մը քանի մը թուղթ Բարսղի պատարագէն խլուած ինկած է :

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Բ

- L, Լ^{ո-դր}. Օր. = Լուգդունեան Օրինակ:
 M, Մ^{ն-ն}. Օր. = Մոնպրոնեան Օրինակ:
 F, Փ^{ո-ո}. = Փալատոսի Բիւզանդացւոյ քովի Հատուածք:
 W եւ W^ս, Մ. օր^ն. = Միւռոնի օրհնութեան աղօթքին մէջ գտնուած Հատուածք:
 Ա . . . = Լատին թարգմանութիւնն յԱսորոյն ի ձեռն Անդրէի Մատիոսի:
 Հին. հո. = Հին հռոմայեցի թարգմանութիւնն:
 Բ-բթ. յո. = Յոյնն ի Բարբերինեան մատենին:
 Հի՛. յն. = Այժմու յունական բնագիրը, ինչպէս որ Goar-ի կամ Աղալբերդայ
 Դանիէլի քով կը գտնուի (IV, p. 421 ff):
 Յ^ն. Աղ^ե+^ո. = Աղեքսանդրիա գործածուած յունարէն Բարսղի պատարագը որուն
 եզիպատականն ալ կայ:

* Յաջորդ Քաղաքիս նկատմամբ միտ դրուի որ կրկին ծանօթութիւնը կան: Յարգոյ՛նդինակին ծանօթութիւնը մանրագիր երկսին զետեղուած են ամէն իջի ներքեւ, որոնք նեղինակին ձեռագրին մէջ բնագրին կտրը զատ դրուած էին: Հոս բնագրին ներքեւ զետեղելով շարունակեալ թըլով նշանակեցինք ծանօթութիւնքն, որ գտնելը դիւրին ըլլայ: Մեծ տառերով բնագրին ծիշը կից դրինք երկրորդ կարգ մը ծանօթութեանց, այսինքն ձեռագրաց մանրամասն տարբերութիւնք եւ նմանիք, որոնք զետեղուած են բնագրին եզեր-

քը նշանակուած տողերու թուոյն կարգաւ: Ուր նշանակուած չէ բան մը՝ կը նշանակէ որ ամէն ձեռագիրք համաձայն են բնագրին ընթերցուածոյն հետ: Այս համեմատութիւնք մեզմէ են ըստ օրինակութեանց Յարգ. նեղինակին Մոնպրի, Լիոնի եւն ձեռագրաց: Աւելի որոշ ընելու համար՝ փոխանակ հայկական տառերու եւրոպական L, M, F, W եւ W^ս նշանները գործածեցինք ձեռագիրները ցուցնելու եւ զատնք ալ կցեցինք «Համառօտութեանց» շարքին մէջ: Իսկ V կը նշանակէ Ս. Ղազարու Թ. 25 աղօթագիրքը:

Բ Ն Ա Գ Ի Ր Ի Ա Ր Ս Ն Ղ Ն Ա Ն

Հ Ի Ն Հ Ա Յ Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Պ Ա Ց Ա Ր Ա Գ Ա Մ Ա Տ Ո Յ Ց¹

Ա Ղ Օ Թ Բ Ո Ղ Զ Ո Ւ Ն Ի

1. Ա. — Բահանայն. Տէր Աստուած արարիչ մեր, որ արարեր զամենայն յոչընչէ, եւ ածեր զմեզ յայս կենդանութիւն, եւ ցուցեր մեզ ճանապարհ կենաց եւ փրկութեան² եւ արժանաւորս արարեր զմեզ յայտնու-

|| Աբրահմէ: Չեռագրաց մէջ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի Պատարագս ստութեամբ. այսպէս Լ «Պատարագ Աստուծով սուրբ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Ասի սրբոյն Աթանասիոս սկիզբն:» — Մ «Պատարագամատոյց, զոր արարեալ է սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի:» — Վ «Աղօթք որ ի Պատարագատեսն. Ծ. զատ ի քարոզէն: Պատարագամատոյց զոր ասացեալ է սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին:» — Բնագրիս մէջ դրուած Ա. Բ. Գ. Եւն բաժանմունք ձեռագրաց մէջ չկան, նոյնպէս նաեւ աղօթքներուն տիտղոսները, զոր օրինակ՝ «Աղօթք ողջունի», «Նախերգան», «Վանոն», եւն, որոնք նոր աւելցուած են:

Ա. ||³ Լ միայն ունի «Բ», այսինքն «Քահանայն.», Մ, Վ չունին: — Լ կր սկսի «Աստուած մեր», (չունի «Տէր», բառը): Բ «Տէր Աստուած զօրութեանց որ արարեր զամենայն յոչնչէ.», նոյնպէս (Գ, ծէ, էջ 175, 2) «Արարիչ մեր որ արարեր զերկինս եւ զծով յոչնչէ.», — Վ (էջ 29—30) «Տէր Աստուած արարիչ ամենայն արարածոց, որ արարեր զամենայն յոչնչէ, եւ ածեր զմեզ...», — Բ ունի ա: ալ (Ե, Դ, էջ 197, 25) «որ արարեր զմեզ յոչնչէ, եւ ածեր զմեզ յայս կենդանութիւն եւ ցուցեր մեզ ճանապարհ կենաց եւ փրկութեան:», Յաջորդները չկան ի Բ, որ քիչ մ'եւորը կը սկսի բառացի օրինակել մեր պատարագը. (տես վերը՝ էջ 98.) ունին յաջորդները Լ, Մ, Վ եւ Վ (Չեռագր. Վաթուղիկոսի. Չագր. Վիեննայի Թ. 51, էջ 29—30.) Ուր տարբերութիւն չէ նշանակուած, ասոնք լինովն կը համաձայնին վերը դրուած բնագրին հետ: ||⁵ Վ «արժանաւորս արարեր զմեզ այժմ ահաւոր եւ երկնաւոր խորհրդոյ քահանայ-

Ա. ¹ Ասանկ է վերնագիրը Միւն. Օր. մէջ: 'Պատարագամատոյց', ἀναφορά, Illatio, actio sacra: Ա՛ւելցուելի «զոր արարեալ է Ս. Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի», սրուն անկ սկզբը բնագիրը պիտ'որ ունեցած ըլլայ «Ս. Բարողէ» անունը:

² Հայերէն Թարգմանութեան նախնական մասնաւոր յատկութիւններէն համարելու ենք՝ երբ որ կը կարգանք ó χριστός ήμῶς, Թարգմանուած «Արարիչ մեր, որ արարեր զամենայն յոչնչէ»: Նոյն իսկ Փաւստոսի քով ասանկ է. «Տէր Աստուած զօրութեանց, որ արարեր

զամենայն յոչնչէ:», Դարձեալ Դ. Դպր. Ծէ Գլ. Չուրթայ աղօթքն ասանկ սկսել կու տայ Փաւստ. Եւ գարուն եղանակաւորողը. «Արարիչ մեր, որ արարեր զերկինս եւ զերկիր եւ զծով յոչնչէ»: Նոյնպէս Ե. Դպր. Դ. Գլ. Ս. Ներսէսի բերանն դրուածը Չիրաւայ ճակատուն ասանկ՝ «Որ արարեր զմեզ յոչնչէ, եւ ածեր զմեզ յայս կենդանութիւն, եւ ցուցեր մեզ ճանապարհ կենաց եւ փրկութեան:»

— Ունինք հայերէն Եղգագիրտէ գրուած Բարողի վարք մը՝ ոչ արհամարհելի Թարգմանութեամբ: Եղգագիրտ, կամ ո՛ր եւ իցէ յոյն.

Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ա Մ Ա Տ Ո Ւ Ց Ի

Թ Ո Յ Ն Բ Ն Ա Գ Ի Բ (Բ Ի Ի Զ Ա Ն Դ Ե Ա Ն Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ)*

Մ Թ Ե Վ Ո Ւ Լ Ե Յ Ո Ւ Ր Գ Ր Ա Տ Ո Ւ Բ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ո Ւ

I. ** Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν, ὁ κτίσας ἡμᾶς καὶ ἀγαθῶν εἰς τὴν ζωὴν ταύτην,¹ ὁ ὑποδείξας ἡμῖν ὁδοὺς εἰς σωτηρίαν, ὁ χαρισάμενος ἡμῖν οὐρανίων μυστηρίων ἀποκάλυψιν, [καὶ]² θέμενος ἡμᾶς εἰς τὴν διακονίαν ταύτην ἐν τῇ δυνάμει τοῦ παναγίου σου Πνεύματος³, εὐδόκησον, δέσποτα, γενέσθαι ἡμᾶς διακόνους τῆς καινῆς σου διαθήκης, λειτουργοὺς τῶν ἀχράντων⁴ σου μυστηρίων· καὶ⁵ πρόσδεξαι ἡμᾶς προσεγγίζοντας τῷ ἄγιῳ σου θυσιαστηρίῳ κατὰ τὸ πλῆθος τοῦ ἐλέους σου, ἵνα ἄξιοι γενώμεθα⁶ τοῦ προσφέρειν σοι δῶρά τε καὶ θυσίας⁷ ὑπὲρ τε ἑαυτῶν καὶ τῶν⁸ τοῦ λαοῦ ἀγνοημάτων· [καὶ δὸς ἡμῖν, Κύριε, μετὰ παντὸς φόβου καὶ

* Մուգրիս Տոս դրուած 1, ըստ դիտարկութեան Յարգ. Տեղիականի Կոնստանտինովսկիի գործքն (IV, 425 հւն): Ծանօթութեանց մէջ նշանակած ենք Բարբերիսիանս Եղօթամատուցին ընթերցմունք՝ Barb. նշանակելով. միայն մտադիր կ'ընենք որ ասոնք կրնան պահպանուի ըլլալ, վասն զի Յարգ. Տեղիական յուսական մասը չէր պատրաստած եւ Բարբերիսիան ընթերցմունք Danieli հրատարակութեան վրայ նշանակած էր պարագայէս կապարագրչով եւ այս այժմ՝ տեղ տեղ անընթեանի է գրեթէ. իսկ յուսական ձեռագիրը չկրցանք անձամբ տեսնել ու համեմատել: Որպէս զի ծանօթութիւնը զոր տեղ չյաճախին՝ բաց տառերով տպագրուած են այն ընթերցմունք, զորոնք Բարբերիսիան օրինակը կը յաւելոյն եւ սովորականը չունի, իսկ [] փակագծի մէջ ասնուած են ասոնք, զորոնք Բարբերիսիանը չունի՝ այլ միայն սովորականը: Խոչնդէս համեմատութեան կը տեսնուի՝ սովորական օրինակը շատ երկայնաբան է, եւ ինչո՞ւ այս թարգմանութեան մերձաւոր է Բարբերիսիանը: ՀՐՏԲ:

** Կը սկսիսք այս տեղէն, ուր հայն ալ կը սկսի: (Dan. այս աղօթքը դրուած է յԼԶ 105:.) Որչափ կ'ընդունայ՝ նաեւ Barb. ունի ասիկէ յառաջ եղած մասերէն մէկ երկու կտոր: Բաժանմունք (1, II հւն) մեզմէ են:

¹ Barb. ձեռագրին իմաստ էւ տայտը ունի արդէն Փարբերիսիի բնագիրը: ² Barb. սὺ εἶ ὁ θέμενος... ³ Barb. τοῦ Πνεύματος σου παναγίου, εὐδόκησον ὀղ Κύριε... ⁴ Barb. τῶν ἄγιων σου... ⁵ Barb. չիք. ⁶ Barb. γενώμεθα ἄξιοι. ⁷ Փխ. δῶρα եւն Barb. աւելի նման հայոյն՝ τὴν λογικὴν ταύτην καὶ ἀναίμακτον θυσίαν. ⁸ Barb. ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων ἁμαρτημάτων

յառաջ քան զ՛է գար. հոն Բարբերի պատարա-
գին մէջ ասիկէ առաջ ուրիշ աղօթք չի գրուած.
«Յարուցեալ (Բարուց) գողութեամբ եկն
յեկեղեցին եւ սկսանէր գրել ի քարտիտի այս-
պէս. («Լեց զբերան իմ գոհութեամբ. որպէս զի
օրհնեցիք զփառս քո:») «Յէր Առաւուսն մեր.
որ ստացար (քտիս, ըստ հոմոթեան յուսին,
«սասնալը բառին փոխադրելով) զմեզ եւ աստեր
ի կենդանութիւնս յայս: Եւ զայլ աղօթան

որքայ պատարագին:» կը համարենք յիշեալ
գրութիւնը թէ ան է՝ զորն որ Դամասկոսին
(Ճառ. Ա. վասն Պարգոյ.) կը յիշէ Իրեւ-
Բիւր Բասիլեւնիոսի մագարոս զի՝ Ելլաճիւն տօս
աւտօս մաճիտօս կաւ զիճօղօս տիճ իւրաճիւն,
Իրաւաճիւն, Իրաւաճիւն, Իրաւաճիւն, Իրաւաճիւն
մաճիտօս ընտայնած թէ ոչ, անորոշ ինքիք կը
ճայ: Տեւ վարք եւ վայար. սոյ. ի վեկեւ.
(1874) վարք Բարբերի (Հար. Ա. էջ 220).

Թեան երկնաւոր եւ ահաւոր Խորհրդոյս. դու ես՝ որ եղիւ զմեզ ի պաշտաւնս յայս, զաւրութեամբ սուրբ Հոգւոյդ, կարգեցեր զմեզ աւետարանիչս՝ նորոց կտակարանացս, արժանիս արարեր՝ զմեզ մերձենալ առ սուրբ սեղան քո, եւ մատուցանել քեզ պատարագ աւրհնութեան՝ զկենդանի՝ եւ զբանաւոր պաշտաւնս մեր. — 1) ձայն. — եւ առաքեալ ի մեզ զչնորհս բարեւրար սուրբ Հոգւոյդ՝ . . . այժմ՝ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից՝⁷ Ժողովուրդն. Ամէն:

ակն կոչմանս,» ¹¹ LV «Ի պաշտօնս յայս, զօրութեամբ . . .», W «Ի պաշտօնս այս, զօրութեամբ . . .», ¹² W «Կարգեցեր աւետարանիչս» (առանց «զմեզ» ունենալու.) ¹³ «Նորոց կտակարանացս» ուղղագոյն ընթերցումն ունի միայն W, այլև՝ LMV «Նորոց կտակարանացս», W ասիէ ետքը մեծ մասի մը վրայէն կ'ստանու եւ կը շարունակէ սա խօսքով «դու ես որ շնորհեցեր մեզ զգիտութիւն սրբութեանդ քո», եւն (տես Գ, տող 31.) ¹⁴ LMV «առ սեղանս քո, կ'ընթեանունս: LV «օրհնութեանս», ¹⁵ LV «պաշտօնս», «Ի յայն», խորագրին տեղ (առ V) L «վերածայն, կ'ըսէ. M շունի, բայց լուսանցքի վրայ նշանակուած է «ի ձ», = (ի ձայնս) — Ուղիղն է «Եւ առաքեալ ի մեզ», ընթեանու. MV «Եւ առաքեալ, կ'ըսէ, — սրով խօսքն սասպէս կ'ըլլայ ի M «արժանի արարեր զմեզ . . . մատուցանել քեզ պատարագ . . . (Հոս քանի մը բառի տեղ թողուած) Եւ առաքեալ ի մեզ զչնորհս» եւն. L «Եւ առաքեալ ի մեզ», բայց լուսանցքի վրայ ուղղուած է Եւ վերջաւորութիւնը՝ «-ել», — Չեռագիրք ծանօթ բանածեւերը միշտ համառօտութեամբ կը նշանակեն. Հոս L «այժմ, եւն», M «այժմ, եւն», V լիկ. «այժմ», ¹⁶ «Ժողովուրդ», Հոս եւ ի յաջորդս Յարգ. Հեղինակը դրած է՝ ըստ հնութեան. ձեռագիրք Դղեր կը գրեն այս տեղերն. Հոս M «Դպիրն. Ամէն», V «Դպ. ամէն»

⁷ Նախնական մասնաւոր հայերէն յատկութիւններէն համարելու ենք դարձեալ Լէութոյցոյճ բառին «աւետարանիչս» թարգմանուիլը:
⁸ Ար բաղձայինք կողակալ, համաձայն յոյն ընդգրկին՝ «արժանիս արա»:
⁹ Ἀναίμακτον (= անարիւն): Արեւելայ թէ կը խորշի հին թարգմանը «անարիւն», թարգմանել, ըստ որում նկատմամբ հին օրինաց պատարագներուն՝ «անարիւն» է, բայց իրք չէ առանց արեան. անոր համար «կենդանի»:
¹⁰ Արտագրուած տեղը «սուրբ Հոգւոյդ . . .» յայտնի կերպով կրճատուած է գրչագիրներէն փառաբանութեան սկիզբը. առաջին «սուրբ Հոգւոյդ»-ն յատկեւ կերպով «սուրբ Հոգւոյդ»-ի մը զորն որ ուրիշ պարբերութեամբ մը կը լրացնէր երկից աստուածային անձանց յիշատակութիւնը:
¹¹ Թէ առ առաջին ազօթքին, ինչպէս որ հիմնական Բիւզանդեան ընդգրկին մէջ կը գտնուի, բազմաք գրիչ գրած է հետզհետէ դարուց ի դար» չի կրնար տարակուսուիլ:
 Առաջին կէտը, որն որ անշուշտ նախնական է, բաղձութիւ մանր տարբերութիւններ ընդունած է յետոյ, ինչպէս Բարսղի յն. Աղէքսանդրեանին եւ Բարբերինեանին համամասութենէն յայտնի կ'ըլլայ:

Երկրորդ կէտը, որն որ գրեթէ ամբողջ յետնագոյն յաւելուած կ'երեւայ, ան ալ աւելի զարգարուած է Բարբերինեան մատենին եւ հռ. թարգմանութեան տառններէն ետքը, կրկնութիւնները սովորական vai ó Θεόςով մը կապելով, եւ ասանկ առնուած է Ս. Յակոբայ պատարագին սկիզբը հաւաքուած ազօթից կարգը: Հայերէնին նկատմամբ չենք պնդեր թէ վերջերը քանի մը բառ կամ պարբերութիւն մը ինչպէ չըլլայ անհոգութեամբ եւ կամայական վարմամբ գրչագրաց. որն որ՝ ասոս, շատ շօշափելի է բովանդակ պատարագին ընդօրինակութեան մէջ: — Քիչ մը կարող ալ երեւնայ հայերէնը Օրինակներնուս գէշութենէն աս ազօթքին ծայրը, բայց ստուգել չէ եղած ի Բարսեղէ այնչափ երկնցած ինչպէս Բիւզանդեանը՝ իմաստի կրկնութիւններով եւ բառից առատութեամբ, — եթէ չենք սխալի:

Առաջին մասին մէջ այժմուս սովորական բն. Κύριε ó Θεός (Բարբ. ήμων) — ó κτίσας (Բարբ. եւ յն. Աղէքս. ήμῶς) — Ζωὴν (Բարբ. եւ յն. Աղէքս. ταύτην) — Θέμενος (Բարբ. եւ յն. Աղէքս. οὐ εἶ ὁ θέμ.) — δυνάμει τοῦ Παναγίου σου Πν. (յն. Աղէքս. δυνάμει τοῦ Πν. Բարբ. Πν. σου παναγίου) — εὐδόκησον, δέοποτα, γενέσθαι (Բարբ. եւ յն. Աղէքս. εὐδόκησον δέ, Κύριε,

Սարկաւազն. Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան :
 [Այք ոչ էք կարող հաղորդել, առ դուրս ելէք եւ աղօթեցէք:]⁸
 15 Ահիւ կացցուք, երկիւղիւ կացցուք, բարւոք կացցուք. եւ նայեցարուք
 զգուշութեամբ:⁹
 Ժողովուրդն. Առ քեզ, Աստուած:¹⁰
 [Սարկաւազն. Պատարագ Վրիստոս մատչի գառն Աստուծոյ:]
 Ժողովուրդն. Ողորմութիւն եւ խաղաղութիւն եւ պատարագ օրհնու-
 20 թեան:¹¹

Բ. -- Բահանայն. [Շնորհք, սէր եւ աստուածային սրբարար զօրու-
 թիւն Հօր եւ Արուց եւ] Հոգւոյն սրբոյ եղեցի ընդ ձեզ ընդ ամենեսեանսդ:
 Ժողովուրդն. Եւ ընդ հոգւոյդ քում:
 Բահանայն. Ի վեր ընծայեցուցէք¹² զսիրտս ձեր [աստուածային
 25 երկիւղիւ]:
 Ժողովուրդն. Ունիմք առ քեզ, Տէր ամենակալ:¹³
 Բահանայն. Եւ գոհացարուք զՏեառնէ [բողոքով սրտիւ]:
 Ժողովուրդն. Արժան եւ իրաւ:¹⁴

Լ չունի: ¹³ff Յաջորդները միայն Մ ունի լիովին: Լ սապէս նշանակուած է
 Յարգ. հեղինակիս բնօրինակութեան մէջ "Սբ". Ողջոյն տուք, առ դուրս ելէք
 եւ աղօթեցէք: Դ. Առ քեզ Աստուած. (մինչեւ ցԱրժան եւ իրաւ.) դարձեալ
 նշանակուած է որ Լ առանկ կը կարդայ ". . . նայեցուցէք զգուշութեամբ, եւ "ի
 վեր ընծայեցուցէք զսիրտս ձեր երկիւղիւ: " — Վաղօթագիրքն ամենեւին չէ գրած
 զասոնք, այլ սա Ծանօթութիւնը կցած՝ "Սարկաւազն զՈղջոյնն ասէ ի լման
 որպէս Աթանասին, եւ ի վճարն քահանայն ասէ ի Ժամուկ. Արժանի եւ յի-
 բաւի վայել է," եւն. (տես Գ.): — Հմտ. Ծան. ի տողն 30:

նեան Օրինակէն: Չերեւար որ բուն Բարեզ
 հնչէ, այլ Բիւզանդեան գրիչ զգալի է, կրկնա-
 բան եւ ճապար:

⁸ Հօս անկիւնաւոր փակագիծներու մէջ
 աւնուած կցորդները մեր Հասարակ պատարա-
 գին յատուկ են եւ անկէ հօս բերուած. նոյն
 իսկ լեզուն կ'ազդակէ Բարեզեան հին հայերէն
 թարգմանութեան մաս համարուելու գէտ:

⁹ "Կայեցարուք զգուշութեամբ," կ'երեւայ
 համեմատիլ առ ἐν σοφίᾳ πρόσχωμεν, հին լատ.
 թարգմանութեան Intendamus:

¹⁰ Ժողովրդեան "Առ քեզ, Աստուած,"
 բռնը բան մը չունի համապատասխանող ոչ
 յոյն բնագրին եւ ոչ անոր թարգմանութեանց
 մէջ:

¹¹ Հիմկ. յոյնը՝ "Ողորմութիւն խաղաղու-
 թեան," սակայն հին լատ. թարգմանութիւնը
 միտայն է հայուն, misericordiam, pacem et sacr.
 laudis, այսպէս նաեւ Ասորին Մատթոսի. իսկ յու-
 նարէնը Բարբերիսեան մատենին մէջ սչինչ ունի:

— "Չգրուես. զգրուես," հօս չկայ. եւ
 հիմակուան մեր պատարագին մէջ գտնուածը
 նորագոյն ատեններ աւնուած է, եւ նախնական
 չէ մեր պատարագին. արդէն "որք առ դուրս
 էք," կամ "առ դուրս ելէք," անոր համազօր
 է: Ասոր պէս եւ

— "Ահիւ կացցուք, երկիւղիւ կացցուք
 բարւոք կացցուք," գարձեալ շատ նոր ատեններ
 նախընթացէն բնօրինակում ընդունած է՝ մէջը
 ժողովրդեան ըսել տալով այն

— "Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ,"
 երբը՝ որն որ ամենեւին մեր պատարագին հին
 զանգուածին չի յարմարիր: Սակայն աւելի
 հնագոյն կ'երեւայ ուրիշ բաժանում մը՝ գար-
 ձեալ նոյն Բարողութեան երկրորդ մասին մէջ
 եղած եւ ժողովրդեան բերանը գրուած (եւ ոչ
 մէկ պատարագի մէջ երեւցած) "Առ քեզ,
 Աստուած," ով մը միջահատելով նոյն Բարո-
 զութիւնը՝ որն որ իր ամբողջութեան մէջ
 պիտ'որ բլբար այսպէս. "Ահիւ կացցուք, եր-

II. 'Ο διάκονος. 'Αγαπήσωμεν ἀλλήλους, ἵνα ἐν ὁμοιοῖα ὁμολογήσωμεν. — 'Ο χορός. Πατέρα, υἱὸν καὶ ἅγιον πνεῦμα, τριάδα ὁμοούσιον καὶ ἀχώριστον. — 'Ο ἱερεὺς προσκυνεῖ τρεῖς λέγων μυστικῶς. 'Αγαπήσω σὲ, Κύριε, ἡ ἰσχύς μου, Κύριε στερέωμά μου, καὶ καταφυγή μου. Τρεῖς. — Καὶ ὁ διάκονος περιπτύσσεται τὸ ὄραριον αὐτοῦ, καὶ προσκυνεῖ τρεῖς, καὶ ἐπισυνάπτει ἐκφώνως. Τὺς θύρας, τὺς θύρας. 'Ἐν σωφίᾳ πρόσχωμεν. — 'Ο χορὸς τὸ Πιστεύω, καὶ μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ἁγίου συμβόλου, λέγει ὁ διάκονος ἐκφώνως. Στῶμεν καλῶς, στῶμεν μετὰ φόβου, πρόσχωμεν τὴν ἄγίαν ἀναφορὰν ἐν εἰρήνῃ προσφέρειν. — 'Ο χορὸς. 'Ἐλαιον εἰρήνης, θυσίαν αἰνέσεως. — 'Ο ἱερεὺς ἐκφώνως. 'Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν 'Ιησοῦ Χριστοῦ, καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς, καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου πνεύματος, εἴη μετὰ πάντων ἡμῶν. — 'Ο χορὸς²³. Καὶ μετὰ πνεύματός σου. — 'Ο ἱερεὺς. 'Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας. — 'Ο χορὸς. 'Ἐρχομεν πρὸς τὸν Κύριον. — 'Ο ἱερεὺς. Ἐὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ. — 'Ο χορὸς²⁴. Ἄξιον καὶ δίκαιόν [²⁴ εστι προσκυνεῖν πατέρα, υἱὸν, καὶ ἅγιον πνεῦμα, τριάδα ὁμοούσιον καὶ ἀχώριστον.]

Համուծայնի սովորականին: ²² Barb. ó λαός. ²³ Barb. ó λαός. ²⁴ Այս փակագծեալը չունի Barb. իրաւամբք: Ասոր տեղ սա ծանօթութիւնը կը կցէ՝ քաւ իւր. քարչեալ տաճարը: ²⁵ Այսպէս Barb., սո-

կի զիւ կացցուք. բարւոք կացցուք եւ նայեցա-
րուք զգուշութեամբ: Պատարագ քրիստոս
մատի (ի միջի մերում) գաւն Աստուծոյ,
Բարձր պատարագամատուցաց Համամատութիւնը
ստանկ կ'ուզէ, նոյն իսկ Աւար. ՍՅՄԵՐ. Պա-
տարագն սկսեալ. ենթադրելով միշտ որ հոս
ժողովրդեան ընծայից մատուցման վերաբերեալ
խօսքերը, սովորութիւնը գաղթելով, փոխուած
են, առնք նոյն իսկ մտաւարտ կատարուելու
սրբազան զոհին վերաբերելով:

Բ. ¹² "Ի վեր ընծայեցուցէք"-ին, ինչ-
պէս նաեւ "գոհացարուք (կամ "գոհացուք)
զՏեառնէն"-ին՝ սարկաւազին բերանն անցնելը
սկզբնական չէ, թէպէտ հիմա մեր մէջ հասա-
րակ եղած ըլլայ: Խորհրդայ քով յայտնի
կ'երեւայ թէ գեւ քահանային բերանն են
առնք: Անոր համար անխիղճ սկզբնական վի-
ճակին գարձուցինք:

¹³ 'Ἐρχομεν πρὸς τὸν Θεόν այսպէս թարգ-
մանուած բարձր հայերէն պատարագաց մէջ,
որուն օրինակն ուրիշ տեղ ալ կ'երեւայ, օրի-
նակի աղագաւ փոխանակ թարգմանելու "Աս-
տուած հզոր եւ կենդանի", գրուած է "Աս-
քեզ. Աստուած հզոր եւ կենդանի":

¹⁴ "Ողջոյն տուք"-էն մինչեւ "Արժան եւ
իրաւ"-ին կը վերաբերին հեռեւեալք առ Դա-
նիէլ, էջ 176 կամ

VII. Et ascendunt diaconi ad altare
et dicunt: Qui non accepit baptismum etc.

[Renaldotius l. c. p. 595: Haec primis
tantum vocibus desingnantur in manuscriptis.]

In missa Malabarica ita legitur: Qui non
suscepit baptismum, discedat.

Chorus: Vere. Qui non suscepit illud,
discedat.

Sacerdos: Ite, audientes, et videte ostia.
Bickell (էջ 62) կը թարգմանէ այսպէս.
Qui non accepit bapt. abeat! Qui non accepit
S. Sanctum (Confirm.) abeat! Qui illud non
accepit, abeat! Ite, auditores, et respicite portas.

Թայտնապէս առ կցորդներուն մէջ "Ունիմք
առ քեզ, Տէր ամենակալ — Պատարագ քրիս-
տոս մատի գաւն Աստուծոյ, ստորական երակ
մը կայ՝ որն որ "Աւարեւոյց (Ագգէի եւ Մարիսի)
ըսուած պատարագին նոյն տեղերը կը յիշեցնեն-
ուր՝

Diac.: Vigilanter et attente.

Sacer.: Gratia Domini nostri J. Ch. et
charitas Dei Patris et communicatio Spiritus S.
sit cum omnibus nobis, nunc etc.

Pop.: Amen.

Sacer.: Sursum sint mentes vestrae.

Resp.: Sunt ad te Deus Abraham, Isaac
et Israel, rex gloriose.

Sacer.: Sacrificium Deo Domino omnium
offertur. Ասիկայ Էὐχαρισտիսոյս տῷ Κυρίῳ
ըսելու տեղն է, զորն որ չունի ոչ ստիկայ եւ
ոչ թէսպորի եւ 'Եկատորի պատարագները՝ որոնք
առ կցորդները "Աւարք", պատարագէն առած են:

Resp.: Dignum et iustum est.

Աս մտերուն համար՝ (Հմմտ. Renald. l. c.
p. 598 sq.)

Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն

30 Գ. — Բարձրանայն. Յարժանի եւ յիրաւի վայելէ¹⁵ գոհութիւն եւ երկրպագութիւն մեծվայելչութեանդ քո, փառաւորել զքեզ ճշմարիտդ Աստուած,¹⁶ եւ մատուցանել քեզ պատարագ աւրհնութեան սուրբ սրտիւ¹⁷ եւ խոնարհ հոգւով զկենդանի¹⁸ եւ զբանաւոր պաշտաւնս մեր. զի դու ես՝ որ շնորհեցեր մեզ¹⁹ զգիտութիւն սրբութեանդ²⁰ քո: Իսկ ո՞վ բաւական է
35 խաւսել զգաւրութիւնս քո, լսելի առնել զամենայն²¹ աւրհնութիւնս քո եւ կամ պատմել զքանչելիս քո յամենայն տեղիս²² եւ յամենայն ժամանակի, Տէր ամենայնի, արարիչ²³ երկնի եւ երկրի եւ ամենայն արարածոց երեւելեաց եւ աներեւութից, որ նստիս յաթոռ փառաց²⁴ քոց եւ տեսանես ի խորս անդնդոց. անսկիզբն, աներեւոյթ, անբաւ Հայր Տեառն մերոյ²⁵ եւ
40 Փրկչիդ Ախուսի Վրիստոսի, որ է պատկեր փառաց քոց,²⁶ կնիք հաւասար²⁷

Գ. ||³⁰ M “բաշանայն աղաւթէ.” V (Հմմտ. վերը՝ Ծան. ի տողն 13) “բաշանայն ասէ ի ծածուկ.” L չունի: ||³¹ LV “մեծվայելչութեանդ.” ||³² LV “որհնութեան.” — L սրբաւր.: ||³³ LV “պաշտոնս մեր.” — W կր սկսի “զի դու ես.” եւն խօսքով. (տես վերը՝ Ծան. ի տողն 7.) Հմմտ. նաեւ F (Ե, Ծէ, էջ 175, 6) “Եւ շնորհեցեր մեզ զգիտութիւն քո.” ||³⁴ W “Եւ (փիս. “իսկ) ո՞վ է բաւական.” եւն.: ||³⁵ W “խօսել զգորութիւնս քո.” LV “ասել զգորութիւնս քո.” V հոս կը յաւելլու “եւ կամ պատմել զքանչելիս քո.” որ միւս ձեռագրաց մէջ քիչ մ’եւքըր կու գայ, իսկ ի W կը պակսի. — W “Եւ լսելի առնել զամենայն որհնութիւնս քո.” նաեւ LV “զորհնութիւնս.” ||³⁶ W չունի “յամենայն տեղիս եւ յամենայն ժամանակի.” ||³⁷ M “աներեւոյթից.” W “եւ ամենայն երեւելեաց եւ աներեւութից արարածոց քոց.” W ասկէ ետքը դարձեալ կ’ոտանու՝ կցելով “եւ կնիք եւ նկարագիր . . .” ||³⁸ LMV չունին “քոց” բառը “փառաց” բառէն ետքը: — M պահած է “տեսանես” ուղիղ ընթերցում. LV “տեսանիս ի խորս . . .” ||⁴⁰ LV “եւ Փրկչիդ.” — W կը սկսի.

Diac.: Petamus, confiteamur et obsecremus omnes in choro Dominum: state pure, et attendite his quae aguntur; remendis mysteriis, quae consecrantur.

Sacer. Accessit ut oret, ut eius intercessione pax multiplicetur in vobis. Oculos vestros deorsum dimittite, et mentem vestram diligenter curate in coelum levare: petite et obsecrate hoc tempore: nemoque loqui audeat: et qui orat, corde oret in silentio et tremore permanente. Pax nobiscum.

Ita in missa Malabarica satis obscure. In illis verbis latent formulae veteres hortationum a Diaconis alta voce pronuciari solitarum: *Στάμεν καλῶς, πρόσχωμεν.*

Quod autem ita Syri Orientales expresserint graecam formulam: *“Ανω τὰς καρδίας — et alia addiderint, ut illa: “Apud te sunt Deus Abr. Deus Isa. Deus Isr.” levis momenti est, cum sententia eadem sit. Quod sequitur*

„Oblatio Deo omn. Domino offertur“ verti potest et sane melius: „Sacr. Deo off.“ vox enim illa quae proprie et ad verbum *προσφορὰν* seu oblationem significat, pro sacrificio proprie dicto saepissime usurpatur. Haec vero verba in aliis Officiis non reperiuntur, sed eorum loco: *Gratias agamus Domino.*

Աւ Թէագորի այսպէս. Sursum in excelsi sublimibus, in regione timenda gloriae ubi non cessant Cherubim alas suas agitare, neque desinunt iubili et laudes suaves sanctificationum Seraphim, ibi sint mentes vestrae.

Et respondent: Sunt apud te, Deus. Sacer. prosequitur: Oblatio viva et rationabilis... Deo omnium Domino offertur.

Et respondent: Dignum et iustum est. Աման են ասոնք Աստուծոյն Բարբառի (Praefatio Basilii.) Այնպէս են վերը նշանակուած responsaria ի պատարագին Աստուծոյ, միայն Ad te sunt, Deus խօսքէն ետքը “Առաք., պատարագ”

III. Ὁ ἱερὸς κλινόμενος ἐπέυχεται μυστικῶς. Ὁ ὢν δέσποτα Κύριε, θεέ πατήρ²⁵ παντοκράτορ προσκυνητὲ²⁶, ἄξιον ὡς ἀληθῶς, καὶ δίκαιον καὶ πρέπον τῇ μεγαλο-
πρεπείᾳ τῆς ἁγιοσύνης σου, σὲ αἰνεῖν, σὲ ὑμνεῖν²⁷, σὲ εὐλογεῖν²⁸, σὲ προσκυνεῖν,
σοὶ εὐχαριστεῖν²⁹, σὲ δοξάζειν τὸν μόνον, ὄντως ὄντα θεὸν, καὶ σοὶ προσφέρειν
ἐν καρδίᾳ συντετριμμένη καὶ πνεύματι ταπεινώσεως τὴν λογικὴν ταύτην λατρείαν
ἡμῶν· ὅτι σὺ εἶ ὁ χορισάμενος ἡμῖν τὴν ἐπίγνωσιν τῆς σῆς ἀληθείας, καὶ τίς ἱκανὸς
λαλῆσαι τὰς δυναστείας σου, ἀκουστὺς ποιῆσαι πάσας τὰς αἰνέσεις σου; ἢ διηγῆ-
σασθαι πάντα τὰ θαυμάσιά σου ἐν παντὶ καιρῷ, δέσποτα τῶν ὑπάντων³⁰, Κύριε
οὐρανοῦ καὶ γῆς, καὶ πάσης κτίσεως ὕρωμένης τε καὶ οὐχ ὕρωμένης, ὁ καθήμενος
ἐπὶ θρόνου δόξης, καὶ ἐπιβλέπων ἀβύσσους, ἄναρχε, ἀόρατε, ἀκατάληπτε, ἀπε-
ρίγραπτε, ἀναλλοίωτε, ὁ πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ μεγάλου θεοῦ
καὶ σωτήρος τῆς ἐλπίδος ἡμῶν ὅς ἐστιν εἰκὼν τῆς σῆς ἀγαθότητος, σφραγίς
ἰσότητος³¹, ἐν ἑαυτῷ δεικνύς³² σε τὸν πατέρα, λόγος ζῶν, θεὸς ἀληθινός³³ πρὸ
αἰώνων, σοφία, ζωὴ, ἁγιασμός, δύναμις, τὸ φῶς τὸ ἀληθινὸν· παρ' οὗ τὸ πνεῦμα
τὸ ἄγιον ἐξεψάνη, τὸ τῆς ἀληθείας πνεῦμα, τὸ τῆς υἰοθεσίας χάρισμα, ὁ ἀράβων

վրահանր՝ քաթըր. ²⁶ Barb. քաթըրաթըր քոսքոնիտոն (?) ²⁷ Barb. սը
այնից, սը իմնից. ²⁸ Barb. սըլոցից. ²⁹ Barb. սըլոցից, սը ճոգաչից...
³⁰ Barb. ասոր տեղ Կըրիւ ճոսքոտա տոն ճոսքոտատոն (այսպէս.) ³¹ Barb.
սֆրացիս իսոտոսոս. ³² Barb. ճոցիոց. ³³ Barb. այսպէս կը բաժնէ թո՛ս
ալիսինո՛ս, քըրօ ալոնոն սօֆիա.

բարիս պէս կայ Deus Abr., Isaac et Isr., Rex gloriae.

Գ. 15 Թէպէտ յն. օճիօն ὡς ἀլիθῶս քաὶ
ճիքաիօն քաὶ քըթոն ըլլայ, շնիք կարծիք որ
Թարգմանօղը «վայել է» գրած ըլլայ, այլ
«վայելէ» իբրև բայ:

16 «Ճշմարտօք Աստուած», տօն մօնօն օնտօս
օնտա Յոն, Ասքը. ՄՏՊոր. պատրք. տօն
օնտօս օնտա Յոն:

17 «Սուրբ արտև», յն. «արտև բեկելով»:

18 «Կենդանի» վերադրել կը պահի որ եւ
իցէ յունական բնագրի եւ ուրիշ որ եւ իցէ
Թարգմանութեան: Նախընթացէն (Ծան. 4)
գրեանք որ «կենդանին» կը պատասխանէր մեր
Թարգմանչին գրչին տակ անախտօն «անարիւն»,
ձայնին:

19 «Մեզ» երկու Օրինակին ալ շունի.
միւսնի օրհնութեան մէջէ հասուածէն առած
ենք. համաձայն յունին, հին լատին եւ Մա-
սիոսի ասորի Թարգմանութեան:

20 Հայոյն յատուկ է «արութեանք» փո-
խանակ «ճշմարտութեանք»:

21 «Չամենայն» երկու օրինակին ալ շունի,
միւսնի օրհնութեան հասուածը կը լրացնէ հա-
մաձայն յունին, հին լատ. եւ ասորւոյն Մասիոսի:

22 «Թամենայն տեղի» կը պահի յունական
բնագրին եւ ուրիշ որ եւ իցէ Թարգմանու-

թեան. կը յիշեցնէ հասուական պատարագի
Նախերգանին ubique-ն:

23 «Տեր ամենայնի, արարիչ երկնի եւ երկրի,
յն. առաջին տեղը ճոսքոտա, երկրորդ տեղը
Կիրօ, որուն հայը շիրնալով պատասխանել.
երկրորդ տեղը բրած է «արարիչ»:

24 «Փռուց քոց» յն. բարութեան (կամ
բարերարութեան քո.) կող. Ա. 15:

25 «Հայր՝ Տեառն մերջ եւ Փրկիչ Երեսի
Քրիստոսի», յն. «մեծի Աստուծոյ եւ Փրկչին
յուսոյն մերջ», սոյնպէս հին լատ.: Ասորին
Մասիոս շունի «յուսոյն», հայա «Տեառն
մերջ»: «Անպարագրի եւ անայլլելի» զորն որ
հոս յն. ունի, նաեւ Բարբերինեանը. ինչպէս
նաեւ հին լատինը, մեր Թարգմանութենէն
յեանագոյն կ'երեւայ: Մասիոսի Ասորին ալ
շունի:

26 «Փռուց քոց» ըստ հասուածոյ օրհնու-
թեան միւսնի, համաձայն Ասորւոյն Մասիոսի:

27 «Կնիք հաւասար» չէ թէ «հաւասարու-
թեան» իսօտիտօս, զորն որ հիմակուան բնագրին
ունի. լատն զի առ «հաւասար»-ը անականա-
բար, ըստ հոգւոյ հայ լեզուին՝ որով Թարգ-
մանուած է. կը համապատասխանէ իսօտոսօս-ին՝
զորն որ Բարբերինեան բնագրին ունի, որուն
հետ կը համաձայնի հին լատին Թարգմանու-
թիւնն ալ (obsignatio aequalis figurae), ինչպէս

որ յանձն իւր ցուցանէ զՀայրդ, Իւան կենդանի,²⁸ Աստուած ճշմարիտ, յառաջ քան զյաւիտեանս²⁹ իմաստութիւն, սրբութիւն, զաւրութիւն, լյս ճշմարիտ՝ որով յայտնեցաւ³⁰ Հոգիդ սուրբ, Հոգի իմաստութեան, Հոգի որդեգրութեան,³¹ առհաւատչեայ կենացն³² հանդերձելոց, պտուղ յաւիտենից բարութեանցն, կենդանարար զաւրութիւն, աղբիւր³³ սրբութեան, յորմէ ամենայն արարածք բանաւորք եւ մտաւորք զաւրանան զքեզ աւրհնել, զքեզ զովել, քեզ մշտնջենաւոր փառաբանութիւն մատուցանել, զի ամենայն ծառայք քո են: Կեզ երկիր պագանեն հրեշտակք, հրեշտակապետք, աթոռք, տէրութիւնք, իշխանութիւնք, զաւրութիւնք, (պետութիւնք), զքեւ
 50 կան շուրջ քերովբէք բազմատեսիլք եւ վեցթեւեան սերովբէք, որոց վեց

եւ կնիք եւ նկարագիր անպարագրելի էութեանդ, որ յանձն իւր ցուցանէ զՀայր համազոյ, որ նոյն ինքն է բան կենդանի, լյս ճշմարիտ, իմաստութիւն եւ զօրութիւն յամենայնի, Աստուած յառաջ քան զյաւիտեանս. յուստի շատ փոխուած: ||²⁸ LV "զօրութիւն:" ||²⁹ W "որով եւ Հոգիդ քո սուրբ յայտնեցաւ մեզ:" — Միայն W ունի "որ է Հոգի ճշմարտութեան, հոգի իմաստութեան, LMV կ'ըսեն լսկ "Հոգի ճշմարտութեան:" W այդ խօսքին մնացեալ մասն ալ շատ փոխեր է գրելով՝ ". . . Հոգի իմաստութեան եւ հանձարոյ, եւ գիտութեան խորհրդոյ եւ զօրութեան, եւ երկիւղի եւ աստուածպաշտութեան, որով եւ որդեգրեցաք իսկ Հօրդ երկնաւորի, եւ ընկալաք զառհաւատչեայն պտուղ հանդերձելոց եւ յաւիտենից բարեացն," եւն: — M "որդեգրութեան:" ||³⁰ MV "առհաւատչեայ," ||³¹ L "իւնդաբար զօրութիւն," նաեւ V "զօրութիւն:" W "որ նոյն ինքն է կենդանարար զօրութիւն, յորմէ . . . (ուստի չունի "աղբիւր սրբութեան:") — M լաւ եւս "աղբիւր:" ||³² V "մտաւորք," փխ. "մտաւորք:" W "յորմէ ամենայն բանաւոր եւ մտաւոր արարածքս զօրանան առ ի զքեզ օրհնել," եւն: — LV "զօրանան . . . օրհնել:" ||³³ W "էստորոնիւն մատուցանել," եւ ասոր կից "վասն զի ամենեքին ստեղծուածք անարատ ձեռաց քոյ եմք. քեզ երկիր պագանեն . . .:" ||³⁴ LV "զօրութիւնք," W չունի այս բառը, չունի նաեւ W², զոր տես քիչ մ'ետքը: — Փակագծի մէջ առնուած "պետութիւնք" ունի միայն W², տես քիչ մ'ետքը: ||⁵⁰ M "սերովբէք," W սանկ ունի ասկէ ետքը "զքեզ շուրջ կան օերովբէք բազմատեսակք եւ վեցթեւեան օերովբէք որք սաւառնաթեւեալք աղաղակեն անլուելի ձայնիւ եւ զերեքսրբեանն օրհնութիւնս մատուցանեն ասելով՝ Սուրբ, սուրբ, սուրբ, Տէր զօրութեանց, լի են երկիր եւ երկիր փառք քո:" Ուստի W բոլորովին այլայլեր է, եւ ասկէ ետքը դարձեալ մեծ ուսում ընելով կը սկսի յաջորդ հասածին սկիզբներէն շարունակել՝ "չու ստեղծեր զմարդն հող յերկրէ," եւն (տես Հած. Դ.) Սակայն ճիշտ այս մասն քիչ մ'աւելի ճշգրտոյն կերպով առաջ բերուած է նոյն ձեռագրին (Թ. 51, էջ 36) ուրիշ մէկ աղօթքին՝ այսինքն Միւռնոսի օրհնութեան մէջ (զոր W² կը նշանակենք) այսպէս. "արժանի լիցուք սուրբ սրտիւ փառաւորել զէդ Աստուած, որում երկրպագեն հրեշտակք եւ հրեշտակապետք, աթոռք, տէրութիւնք եւ պետութիւնք, որում առաջի կան պատուականք՝ չորերկերպեան կենդանիքն՝ շուրջ կալով զուրբ աթոռով փառաց քոց, բազմադէմ եւ բազմահայեաց, վեցթեւեան սերովբէք եւ քերովբէք, որ երկու թեւօքն ծածկեն գերեսս իւրեանց եւ երկզբունքն ծածկեն զոտս իւրեանց եւ երկուքն թռուցեալ աղաղակեն ընկեր առ ընկեր անդադար ձայնիւ եւ անլուելի բերանովք զյաղժական օրհնութիւն երգեն գոչելով փառաբանելով եւ ասեն. Ժողովուրդն. Ամէն. Սուրբ, սուրբ Տէր զօրութեանց, լի են երկիրք եւ երկիր փառք քո. ովոնանայ ի բարձուն. օրհնեալ ես որ եկիր եւ դասաց ես անուամբ Տեառն. օրհնութիւն ի բարձունս:" ||⁵¹ LV "թեւօքն," նոյն-

της μελλούσης κληρονομίας, ή άπαρχή των αίωνων αγαθών, ή ζωοποιός δύναμις, ή πηγή του άγιασμού· παρ' ου πύσα χτίσις λογική τε και νοερά δυναμουμένη σοι λατρεύει, και σοι την αϊδιον αναπέμπει δοξολογίαν· οτι τα σύμπαντα δοϋλα σα. Σε γάρ αινοϋσιν άγγελοι, άρχάγγελοι, θρόνοι, χυριότητες, άρχαι, έξουσίαι, δυνάμεις, και τα πολϋμματα Χερουβιμ, σοι παρίστανται χύκλω τα Σεραφίμ,³¹ έξ πτέρυγες

նաեւ Ասորին ըստ թարգմանութեան Մասիսի (forma aequali s: gillum): Այլազգ կարգացած չէ իր յունարէնը նաեւ երկրորդ հայերէն թարգմանութիւն կատարողը («Կնիք հաւասարապի»):

²⁶ «Բան Կնիքնի», բայց որովհէն Հայոյն յատուկ:

²⁹ Հասարակ յն. ըն. «յառաջ քան ղյաւիտեան», նախնիաց «Աստուած ճշմարիտ»ին կու տան կիտազրութեամբ, ինչպէս մեր Օրինակներն ալ. սակայն Բարբերինեանը կիտազրելով կու տայ սօփիային, ինչպէս հին լատ. ալ (quae est ante saecula sapientia) ուստի հայերէնն ալ ըստ այսմ կը կիտազրենք: «Կնանք» (իմաստութիւն բառէն ետքը) կը պակսի Հայոյն, զորն որ բարբերէնէն եւ թարգմանութիւնք ունին:

³⁰ «Որով յայանեցաւ Հոգիդ սուրբ», Երբորգութեան մասին ինչ ինչ կ'առնու Ս. Վարդապետը (Բարբեր) Ս. Գրիգորի Նեոկեսարացոյ Աքանջելագործի համբաւաւոր Եւթուսիսէն, որուն վրայ թէ ինք եւ թէ բարբեր կատարողի կարգը մեծաւ համարմամբ լեցուն են, այսպէս Նիւսացին Գրիգոր եղբայր Ս. Բարսեղի Ի Գրիգոր Աքանջելագործ: Եւ գիտեն զանկիայ Յովհաննու Աւարեղիս որովեցուցած՝ նոյն Սրբոյն հրաման ապով ամենասուրբ կոչոյն Սոյր Տեառն: Ի մասնաւորի կ'ըսէ Աքանջելագործին հետ թո՛ղ ո՛ւ (այս ինքն յՈրգւոյ.) յայանեցաւ. վարդապետութիւն մը՝ զորն որ գիտէին եւ կը գաւանդէին մեր Հաքք ան տանն (ինչպէս ըրինք) արեւու միջօրեական պայծառութեամբ, բայց հիմա աս պատարագաւ նաեւ այնպէս ազօթելու առին: Ուրիշ ճառի մը մէջ (որն որ հայերէն ալ թարգմանուած կայ մեր հիներէն) իրեն պատարագին մէջինն պէս կ'ըսէ Ս. Բարսեղ Սարգստին խօսքին վրայ՝ «Լսոսոյդ ուր» լուսով քով»:

Բայց մասնաւոր մտազրութեան արժանի է որ առիկայ Բիւզանդացոց քով մնաց. չհամարձակեցան գողչելու, եւ ոչ ան մեկնութիւնը մէջը խթելու՝ զորն որ բուն Եւթուսիսին մէջ (Նիւսացոյն քով) Փոտիոսէ շատ յառաջ խթած կ'երեւան: Աքանջելագործը (Նիւսացոյն քով) կ'ըսէ. «Յայանեցաւ»էն ետքը ծղիւծի տօն անմոռոտօս («յայտ է թէ մարգիտն»): Բայց առիկայ չունի Ռուփանոս (Ետ գարուն) իրեն թարգմանած եկեղեցական պատմութեան մէջ.

ուստի իրաւամբ կ'ըսեն շատերը թէ առիկա ընդմիջարկեալ մեկնութիւն մըն է՝ զորն որ Աքանջելագործի գաւանդութեան պարզութիւնը չի տաներ, այլ այլափոխ յոյն մարգու մը յանգնութիւնն ան բառերը հոն խթած է. (temeritatem sapiunt Graeculi schismatici.) Ահա այսպէս Բարսեղ ալ հոս ասանկ յաւելուածէն բան չի գիտեր: Հասարակ է Բարսեղի եւ Գրիգորի Աստուածաբանի քով էլ քոֆանցիս, effulsio իրբեւ «ելուցն» կամ «յայտնութիւն», «ցուցուցն», յաւիտեակն նշանակութեամբ եւ ոչ ժամանակաւոր: Մենք ալ ունինք քանի մը թարգմանութիւն ան գաւանդութեան Աքանջելագործին, ուր չի պակսի ան սուս մեկնութիւնը. բայց անոնք կանուխ ժամանակի թարգմանութիւնք չեն: Աս յայանի է որ խուարը Փոտիոսէն շատ յառաջ Յունաց մէջ սկսած էր. ինք նոյնին հանգիստացուցիչ ու տածիչ եղաւ: Որ եւ իցէ գիտուածի մէջ՝ նշանաւոր է որ աս Բարսեղ վկայութիւնը մնացած է իր տեղը Բիւզանդեաններէն չգողուած՝ նաեւ ետքը:

Առիկ է ետքը Բիւզանդեան գրիչը նորէն յաւելուածով մը զարգարել ուզել է Բարսեղի կանոնին սիրիքը. Μετα τούτων τών μακαρίων δυνάμεων, δεσποτα φιλόανθρωπε, και ήμεις οί άμαρτωλοί βοώμεν και λέγομεν. «Άγιος εί ώς άληθώς και πανάγιος, որուն չ'երաշխաւարեր հին հայ թարգմանութիւնը, որն որ անիկ է ետքը աս ազօթքին յունականին մէջ աղէկ պահուած ըլլալուն գեղեցիկ կը վկայէ: Աս վկայութիւնը չէ թէ միայն մեր երկք օրինակէն եւ հաստատուններէն՝ որոնք ժամանակաւ այլեւայլ աղօթից մէջ առնուած են, այլ նաեւ ունինք նոյն իսկ Երարուն առաջին կէտին մէկ ընդօրինակութենէն ինչպէս քիչ մը ետքը կը տեսնենք. որով սքանչելապէս կը վաւերանայ Յունաց քովը Բարսեղեան ընագրին ճշգրութիւնը ան մասին, թէպէտ եւ Բարբերինեան Օրինակը կը թողու զմեզ վերջերը, քանի մը թուղթ փրցուած կամ ինկած ըլլաւով:

³¹ «Հոգի որգեզրութեան», Հայն եւ Մասիսի Աս. եւ յն. «որգեզրութեան շնորհք»:

³² «Ահա հաւատարմայ կենաց հանգերձելոց» յն. լատ. «առհասարակայ ժամանակութեամբ հանգերձ»:

³³ «Կենդանարար զօրութիւն. աղբիւր»:

Թեւք միոյ եւ վեց Թեւք միոյ, որք երկու Թեւաւքն ծածկէին զերեսս իւրեանց եւ երկու Թեւաւքն ծածկէին զոտս իւրեանց, եւ երկու Թեւաւք Թռուցեալ աղաղակեն մի առ մի ընկեր առ ընկեր, անհանգիստ ձայնիւ միշտ — ի ձայն — յաղթողական աւրհնութեամբք,³³ որք երգեն եւ զովն,³⁵ աղաղակեն եւ ասին:

Ժողովուրդն. Սուրբ, Սուրբ, Սուրբ. Տէր զաւրութեանց, լի են երկինք եւ երկիր փառաւք քո: . . .

Կ Ա Ն Ո Ն

Գ. — Բահանայն. Սուրբ, սուրբ, սուրբ³⁶ եւ արդարեւ, Տէր Աստուած մեր, եւ չիք չափ մեծվայելութեան սրբութեանդ քո. զի արդարութեամբ եւ իրաւամբք ճշմարտութեան ածեր զայս ամենայն ի վերայ մեր. որ ստեղծեր զմարդն հող յերկրէ, եւ ի պատկեր Աստուծոյ³⁷ պատուեցեր զնա, եւ եղիր զնա³⁸ ի դրախտին փափկութեան ի կեանս անմահականս եւ ի հանգիստն բարութեան.³⁹ եւ ի պահել պատուիրանացն՝ խոստացար նմա

պէս նաեւ ի յաջորդս: ⁵² Միայն M ունի «իւրեանց» («զոտս» բառէն ետքը): — LV «եւ երկու Թեւաւքն Թռուցեալ»: ⁵³ L «աղաղակէին մի առ մի» եւն: ⁵⁴ Ձեռագրաց մէջ «միշտ» բառն յաջորդ նախադասութեան կը կցուի՝ այսպէս . . . «անհանգիստ ձայնիւ — վերջոյն» (ունի լոկ L, MV հոս չունին խորագիր մը) — միշտ յաղթողական . . .: — LV «օրհնութեամբք»: — MV «որք երգեն եւ զովն» (V օ: ննէ), զովն . . .: — «Գովն», Թեւեւս պէտք է ուղղել «գովն»: ⁵⁵ «Ժողովուրդ» բառին տեղ ձեռագիրք կ'ըսեն «Գպիրքն»: — MV «լի» բառով կը լմնցրենն տողն՝ ենթագրելով մնացեալն իբրեւ ծանօթ: W հոս L ձեռագրի չափ ունի՝ մինչեւ «փառք քո» իսկ W² լրացուցեր է նոր պատարագէ:»

Գ. ⁵⁹ MV «բահանայն աղօթէ» (M աղաւթէ): ⁶⁰ LV «զի արդարութեամբք»: ⁶¹ L «իրաւամբք ճշմարտութեան» MV «իրաւամբք ճշմարտութեամբ»: — Սա խօսքով «որ ստեղծեր զմարդն» եւն կը սկսի Բուզանդայ բառացի ընդօրինակած մասն, այսպէս. (Ե, իր, էջ 223) «Տէր Աստուած զօրութեանց, որ արարեր զամենայն յոշնչէ, (տես վերը՝ տող 3) եւ օգեցիցէ մարդ էն զայ կենդանի եւ ապականացու, եւ անցին զայսով զարտօնութեամբք» եւն. վերջինս քիչ մ'ետքն է (տես վերը՝ տող. 65), սրով Բուզանդ քանի մը տող դուրս Թողուցած է: — Հոս կը սկսի նմանապէս W շարունակել (տես վերը՝ Ծրան. ի տող. 50) ընթեռնելով՝ «զու ստեղծեր զմարդն հող յերկրէ, եւ ի պատկեր . . .»: ⁶² W «եւ ի պատկեր քո բարերարութեանդ՝ պատուեցեր զնա»: ⁶³ M «եղեր զնա»: — W սանկ կը կարդայ. «Եւ եղիր զնա յԱզիսական դրախտին փափկութեան ի կեանս անվախճանս եւ եւ ի հանգիստ բարութիւնն» (այսպէս):

⁶⁴ L չունի MVW ձեռագրաց սա նախադասութիւնն՝ «եւ ի պահել պատուիրանացն» (W պատուիրանին) խոստացար նմա տալ զառաւել փառս. (W «խոստացար նմա զվստնջնաւոր կեանս եւ զանապականութիւն».) F տեսանք որ չունի

կ'երեւայ սկիզբ առած ժամագրոց (Քրդ. Ողորմեա | ինչպէս կ'երեւայ, Մանդակունւոյն ի վերայ եւ ի նեղութեան կանոնաց) ան աղօթքին՝ որն | աղօթից Սահակայ: որ նշնպէս կը սկսի՝ եղանակաւորութեամբ. | ⁶⁵ «Օրհնութեամբք» հիմակուն յոյն

τῷ ἐνὶ, καὶ ἔξ πτέρυγες τῷ ἐνὶ, καὶ ταῖς μὲν δυοῖ κατακαλύπτουσι τὰ πρόσωπα ἑαυτῶν, ταῖς δὲ δυοῖ τοὺς πόδας, καὶ ταῖς δυοῖ πετόμενα, χέκραγεν ἕτερον πρὸς τὸ ἕτερον ἀκαταπαύστοις στόμασι, ἀσιγήτοις δοξολογίαις.³⁵ — Ἐκφώ[νω]ς ὁ ἱερεύς.] Τὸν ἐπινίκιον ὕμνον ᾄδοντα, βοῶντα, κεκραγότα, καὶ λέγοντα.

ἽΟ χορός.³⁶ Ἅγιος, [ἄγιος, ἄγιος, Κύριος Σαββαώθ, πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης σου, ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις. Εὐλόγημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν δυνάμει Κυρίου. Ὡσαννὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις.]

[Κάνταυθα ὁ διάκονος τὰ αὐτὰ ποιεῖ τῆ τοῦ Χρυσοστόμου λειτουργία.]

Ἐπεύχεται μυστικῶς ὁ ἱερεύς.³⁷

IV. Μετὰ τούτων τῶν μακαρίων δυνάμεων, δέσποτα φιλόνηρωπε, καὶ ἡμεῖς οἱ ἁμαρτωλοὶ βοῶμεν καὶ λέγομεν. Ἅγιος εἰ ὡς ἀληθῶς καὶ πανάγιος, καὶ οὐκ ἔστι μέτρον τῆ μεγαλοπρεπείᾳ³⁸ τῆς ἁγιοσύνης σου, καὶ ὁσῖος ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις σου, ὅτι ἐν δικαιοσύνῃ καὶ κρίσει ἀληθινῇ πάντα ἐπήγαγες ἡμῖν. Πλάσας γὰρ τὸν ἄνθρωπον χοῦν λαβὼν ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ εἰκόνι τῆ σῆ ὁ θεὸς τιμήσας αὐτὸν, τέθεικας αὐτὸν³⁹ ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς, ἀθανασίαν ζωῆς, καὶ ἀπόλαυσιν αἰώνιων ἀγαθῶν ἐν τῇ τηρήσει τῶν ἐντολῶν σου ἐπαγγειλάμενος

³⁴ Կ'երեւայ Թէ Barb. պայգէս կը կարդայ. καὶ σοὶ παρίστανται κύκλω τὰ πολυόμματα Χερουβιμ . . . καὶ ταῖς δυοῖ τοὺς πόδας. ³⁵ Barb. στόμασιν . . . θεολογίαις. ³⁶ Barb. ὁ λαός. ³⁷ Barb. Ὁ ἱερεὺς λέγει μυστικῶς. ³⁸ Barb. τῆς μεγαλοπρεπείας. ³⁹ Ա.յայէս Barb. սովորեցանք τιμήσας τέθεικας ἐν τῷ . . .

δοξολογίαις (φωռարանութեամբք), նշնպէս Տին յատիւր doxologiis, բայց Բարբերինեան բնագիրը θεολογίαις (սասուածարանութեամբք):

³⁵ «Երգեն եւ օրհնեն, գովեն», կ'ըսէ Մանգրանեան Օրհնակը, բայց «օրհնեն», չունի Լուգրանեանը եւ Իրաւամբք, վասն զի կը խանգարէ ձծոնտ, βοῶνտ, κεκραγότα καὶ λέγονտ բոս չարից կերպից կենդանեաց: Կը յաջորդէ նախերգանին բուն կամ՝ յատկապէս բոսած Կանոնը եւ Յիշատակները՝ որոնք, գլխաւորաբար երկու առաջինը, ամբողջ պահուած ան Տին թարգմանութեան մէջ, կը հաւաստեն Բարսղի պատարագին հարազատութիւնը յայտմ՝ մասին՝ որն որ բուն մարմինն է. աեղիս աեղիս վերածելով միանգամայն յունարէնն իր նախնական ձեւին ի ձեռն հայկականին, միշտ ի բաց աւելցւել հայերէնին սահաւածիւ մասն սեպհականութիւնները, որոնց համար գծաւարու ի պատասխանատուութիւն կընայ կուսիւլ հիմնական յունական բնագիրը:

Ի. ³⁶ Հոս ալ՝ Յ՝ Սուրբ, ով կը սկիբ քահանային արթըք:

— καὶ ὁσῖος ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις σου կը

պահի հայերէնին. ով կընայ հաստատել Թէ սկզբնական ըլլայ սո մակդիրը:

³⁷ Յ. Եւկոնի տի սի ὁ θεός (ի պատկերքս, Ասուած) պայգէս եւ Տին լատինն: Ասորին Մասնայ չունի «Ասուած»:

³⁸ «Պատուեցեր զո, եւ եղիբ զո», հասարակ յոյն առ գերանունները չունի. բայց Բարբերինեանը, ինչպէս նաեւ Տին լատինն ունի. առաջին տեղը նաեւ Ասորին Մասնորի:

³⁹ «Ի հանգիստն բարութեան (գուցէ «բարութեանց»), եւ ի պահել պատուիրանացն՝ խոստացար աւլ նմա զառաւել փառ», յն. «Չվայելս յաւիտենական բարութեանց ի պահպանութեան պատուիրանաց քոց խոստացեալ նմա», Տին լատ. delectationem aeternorum bonorum promisisti ei. «Հանգիստ», բառը յայտնի է որ ունի հոնց, ինչպէս նշանակութիւն, անոնց, Տին լատ. delectatio. «Չվայելս յաւիտենական բարութեանց», չունի Ասորին Մասնորի: «Ի ի պահել պատուիրանացն՝ խոստացար աւլ նմա զառաւել փառ», կը պահի ամբողջ Լուգրանեան Օրհնակին մէջ:

65 տալ զառաւել փառս: Այլ զի անցին⁴⁰ զպատուիրանաւ քո, ճշմարիտդ
 Աստուած, եւ անկան ի պատրանս խարէութեան աւձին, մասնեցան ի մահ
 իւրեանց պատուիրանազանցութեամբն, արդար դատաստանաւք քո մերժեցել
 զնոսա ի դրախտէն փափկութեան յայս աշխարհ, եւ դարձան անդրէն ի հող
 ուստի ստեղծան: Սակայն ոչ թողեր ի ձեռանէ,⁴¹ բարերարդ Աստուած. այլ
 70 տեսչութեամբ եւ շնորհաւք Միածնիդ քո վերստին ծննդեամբ նորոգեցել
 զստեղծուածս քո. եւ բազում կերպարանաւք այցելու եղեր արարածոց քոց.
 առաքեցեր մարգարէս, արարել զաւրուժիւնս ազգի ազգի ի ձեռն սրբոց քոց՝
 որք յազգս յազգս իւրեանց⁴² հաճոյ եղին առաջի քո.⁴³ Ետուր⁴⁴ զաւրէնս
 յաւզնականութիւն,⁴⁵ առաքեցեր հրեշտակս վերակացուս:⁴⁶ Իսկ իբրեւ
 75 եկն կատարած ժամանակաց,⁴⁷ իսաւեցար ընդ մեզ Միածին Աղլուովք քո՝
 որով զաշխարհս արարեր, որ է լոյս⁴⁸ փառաց եւ նկարագիր էութեան քո

աս եւ նախորդ խօսքն: ⁶⁵ Ար սկսի F ամենէն շեղելով՝ այսպէս. «եւ անցին զքոյով պատուիրանաւքդ, եւ անկան ի մահ իւրեանց պատուիրանազանցութեամբն», ուստի F ի քով դուրս մնացած են «ճշմարիտդ Աստուած» (զոր չունի նաեւ W) եւ «ի պատրանս խարէութեան օձին, մասնեցան», բառերը: ⁶⁶ LVW «օձին» — W «այսա եւ մահականացու եղին իւրեանց կամաւոր պատուիրանազանցութեամբն», ⁶⁷ F «արդար դատաստանաւք քովք», եւն. W «զորս արդար դատաստանաւ քո մերժեցեր ի դրախտէն (այսպէս) փափկութեան յաշխարհս այս», ⁶⁸ Այս խօսքն «եւ դարձան անդրէն ի հող» չունի F, որ սանկ կ'ընթեռնու «...յայս աշխարհի, օտար ստեղծան», W այլայլած՝ «որ եւ (այսինքն մարդն) սահմանեցաւ նոցա ի քումէ բարերարութենէդ դառնալ անդրէն ի հող յորմէ ստեղծան», ⁶⁹ LV «բարերարդ Տէր, կ'ըսեն փիւ բարերարդ Աստուած», ինչպէս ունի M, զոր կը հաստատէ Բուզանդ որ նախ տող մ'ալ ունի՝ «եւ գրաւեցան ինեւ ընդ մահապարտութեամբ, սակայն ոչ թողեր ի ձեռանէ, բարերարդ Աստուած, այլ...», W այլայլած՝ «Սակայն ի վերայ այսր ամենայնի ոչ անտես արարեր որորմածդ Աստուած զգործ ձեռաց քոց, այլ...», ⁷⁰ LVF շնորհքը, — M «ծննդեամբ», L «ծննդեամբ», F բառական «այլ տեսչութեամբ եւ շնորհք միածնիդ քո վերստին ծննդեամբ նորոգեցեր զստեղծուածս քո. եւ բազում կերպարանաւք այցելու եղեր արարածոց քոց», W ընդհակառակն փոխեր է եւ կ'ոստնու յաջորդ շատ տողերու վրայէն՝ այսպէս՝ «այլ հայրախնամօղ որորմութեամբ քո գթացար յազգս որդւոց մարդկան, եւ առաքեցեր զմարդդ քո սիրելի զձոցածինդ եւ զէակեցդ եւ զփառակեցդ, որ իբրեւ եմ լրան յամենայն...», (վերջինս տես վարք՝ տող. 75): ⁷² F «առաքեցեր զմարգարէս. արարեր զօրութիւնս ազգի ազգի նշանս ի ձեռն սրբոց քոց, որ յազգս ազգս իւրեանց հաճոյ եղին առաջի քո», — LV «արարեր զօրութիւնս», = F. իսկ «նշան» Բուզանդայ աւելաբանութիւնն է: ⁷³ Այս տողն «որք... առաջի քո», գրիկը ըստ Բուզանդայ, LMV սանկ կը կարդան՝ «որ յազգս իւրեանց հաճոյ եղեալ առաջի օտար-ածո-նե-տդ քո», — M «եւ տուր աւրէնս յաւիտեանականս», LV «եւտուր օրէնս յօգնականութիւն», Բուզանդ աս ընթերցումը կը հաստատէ՝ «եւտուր զօրէնս յօգնականութիւն, առաքեցեր հրեշտակս վերակացուս», ⁷⁵ «կատարած ժամանակաց, գրիկը ըստ Բուզանդայ, MLV «ժամանակին», — W ամբողջն այլայլեր է՝ «որ իբրեւ եկն լրումն ժամանակի ըստ կանխասաց մարգարէին գուշակելոյ, եկն կամաւ քո, եւ զգեցաւ մարմին յանարատ կուսէն Մարեմայ աստուածածնէն եւ ճանապարհորդեաց ընդ ամենայն կիրս մարդկային կենցաղոյս, վասն զի յերկրի երեւեցաւ, եւն

αὐτῷ. Ἀλλὰ παρακούσαντά σου⁴⁰ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, τοῦ κτίσαντος αὐτόν, καὶ τῇ ἀπάτῃ τοῦ ὄψεως ὑπαχθέντα νεκρωθέντα τε τοῖς οἰκείοις αὐτοῦ πυραπτώμασιν, ἐξώρισας αὐτόν ἐν τῇ δικαιοκρασίᾳ σου, ὁ Θεός, ἐκ τοῦ παραδείσου εἰς τὸν κόσμον τοῦτον, καὶ ἀπέστρεψας εἰς τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθη, οἰκονομῶν αὐτῷ τὴν παλιγγενεσίας σωτηρίαν τὴν ἐν αὐτῷ τῷ Χριστῷ σου. Οὐ γὰρ ἀπεστράφης τὸ πλάσμα σου εἰς τέλος, ὃ ἐποίησας, ἀγαθὲ, οὐδὲ ἐπελάθου ἔργα χειρῶν⁴¹ σου, ἀλλ' ἐπεσχέψω πολυτρόπως διὰ σπλάγχνα ἐλέους σου. Προφήτας ἐξαπέστειλας, ἐποίησας δυνάμεις διὰ τῶν ἁγίων σου τῶν καθ' ἑκάστην γενεὴν εὐαρεστησάντων σοι. Ἐλάλησας ἡμῖν διὰ στόματος τῶν δούλων σου τῶν προφητῶν, προκαταγγέλλων ἡμῖν τὴν μέλλουσαν ἔσεσθαι σω-

⁴⁰ Barb. παρακούσαντός σου... νεκρωθέντα τε αὐτόν... ἀπέστρεψας αὐτόν... τὴν ἐκ παλιγγενεσίας σωτηρίαν... ⁴¹ Barb. ἔργων χειρῶν... σπλάγχνα... γενεὴν καὶ γενεὴν.

(վերջինս սես վարը՝ սոյղ. 79, ուստի համարում է W.) ||⁷⁶ Բուզանդ այս խոսքերը սանկ ունի. F. "որ է պարհեր (փխ. "լոյս", LMV) փառաց "տո" ("քոյն յունին LMV) եւ հերդարնէ (LMV "նկարագիր") էութեան քո եւ կրէ զամենայն բանիւ զորս-նեմք (M զարութեան իւրոյ. LV զորութեան իւրոյ.) որ ոչ իւր յախարհեաց զհան շորն զննութեանն հասար պարհ սն)նն, այլ... (MLV "որ սնն յախարհութիւն համարեցաւ զիննն հաւասար Աստուծոյ.", մի-

⁴⁰ "Անցին զպատուիրանա քո", սակէ ետրը լուգգ. Օրինակին մէջ յազնականի կը փոխէ Հայը:
⁴¹ "Ոչ թողնէն մինչեւ "զստեղծուածս քո", կամ՝ մանաւանդ մինչեւ "արարածոց քոց", յետեւապառութիւնք համեմատութեամբ յունին՝ որուն ճշգիւ համեմայն է հին լա. եւ Ասորին Մասիսոսի:
— *εις τέλος* (ի սպառ.) եւ *χειρῶν* (ձեռաց) բառերը մինակ կը պահուին Հայոյն, առանց իմաստի փոփոխութեան:
— *ἀγαθὲ, ἔργα σου* է բազմակի հասուածը նաեւ *φιλανθρωπίας* Հասուածին մէջ, ուստի ամենեւին նախնական թարգմանութիւնը եւ ոչ բառիւ մը հոս այլալուծ է անցմամբ ժամանակաց:
⁴² Մեր կրկին Օրինակք ալ "որք յազգս իւրեանց հաճոյ եղեալն". եթէ *φιλανθρωπίας* Օրինակին հարցնենք. պիտ'որ ըլլայ "որք յազգս ազգս իւրեանց", եւ սո վերջինն է հայուն նախնական ընթերցուածը. զան զէ թէպէտ հիմնական յոյն բնագիրը կարգայ յած՝ *ἐκάστην γενεάν, πορρηρεθենών* Օրինակն ունի յած՝ *ἐκ. γενεάν καὶ γενεάν, ἱնչպէս* հին լա. *թարգմանութիւնն* ալ *per singulas generationes et generationes*. Հայուն յատուկ կը մնայ իւրեանցը, որն որ նախնական կը ջուրցուի՝ *φιλανθρωπίας* ալ զնոյնն ունենալով:
⁴³ "Առաջի քո", մեր կրկին Օրինակք ալ

"առաջի աստուածութեանք քո", ընթերցուած մը՝ որն որ կընայ բաւական հին ըլլալ, բայց ոչ նախնականը՝ զորն որ հոս ալ *φιλανθρωπίας*, համեմայն որ եւ իցէ յն. Օրինակի եւ թարգմանութեան՝ որոնց մէջ "աստուածութեան", ձայնը չի տեսնուիր:
⁴⁴ Հոս է այն պարբերութիւնն որ հիմնականն որ եւ իցէ յոյն Օրինակի եւ (մեր այս եւ ուրիշ թարգմանութեանն զամ) որ եւ իցէ թարգմանութեան՝ նաեւ երկրորդ հայերէն թարգմանութեան մէջ, գրեթէ կրկնաբանութեամբ. ուրիշ պատարագէ (այս ինքն հետեւեալ մեր իրեւ Ք նշանակածն) առնուած է: Աս պարբերութեան զբայ սես վարը: Մեր կրկին Օրինակներն ալ մտաբան են՝ երաշխաւորուած յայսմ *φιλανθρωπίας* Օրինակին. ("Ալ բազում... փառաց իւրոց", *Հմմտ. Բուղ. 223—224*):
⁴⁵ Մանրեման Օրինակը "յախարհական", որն որ յայտնի խնդարմամբ ձեւացած է:
⁴⁶ Նաեւ *φιλανθρωπίας* այսպէս. բայց յն. *ἱնչպէս* նաեւ *հին լա. եւ Աս. Մաս.* "պահպանս", *φύλακας, custodes*.
⁴⁷ "Ժամանակաց", ըստ *φιλανθρωπίας*. Օր. որն որ յն. (նաեւ *Բարք. Օրինակին*) եւ Աս. Մասիսոսի համեմայն է. մեր կրկին Օրինակները "ժամանակիս", *հին լա. temporis*.
⁴⁸ "Լոյս" մեր Օրինակք. *φιλανθρωπίας*. "պատկեր", յն. *ἀπαύγασμα* ("լոյս, ճառագայթ"):

եւ կրէ զամենայն բանիւ զաւրութեան իւրոյ,⁴⁹ որ ոչինչ յափշտակութիւն համարեցաւ զլինելն հաւասար Աստուծոյ, այլ Աստուածն յաւիտենական⁵⁰ յերկրի երեւեցաւ եւ ընդ մարդկան շրջեցաւ, ի սրբոյ Կուսէն մարմնացաւ,⁵¹
 80 զկերպարանս ծառայի էառ,⁵² եւ եղև ի նմանութիւն մարմնոյ⁵³ տկարութեանս մերոյ, զի զմեզ արասցէ նմանակից⁵⁴ փառաց իւրոյ: Չի ի մարդոյ մտին մեզք յաշխարհ եւ ի մեղաց անտի մահ, հաճութեամբ քո եւ կամաւք՝ Միածինն⁵⁵ Աստուած՝ որ է ի ծոց Հաւրդ, եղև ի կնոջէ,⁵⁶ եւ դատապարտեաց զմեզս ի մարմնի, զի որ յԱդամայ մեռեալքն էին՝ կենդանացան⁵⁷
 85 ի Վրիստոս. եւ վարեցաւ⁵⁸ յաշխարհիս յայսմիկ, եւ ետ մեզ զկենդանարար եւ զփրկութեան պատուիրանս.⁵⁹ փրկեաց ի մոլորութենէ կռապաշտութեան,⁶⁰ եւ ած զմեզ ի գիտութիւն ճշմարիտ Աստուծոյ մերոյ.⁶¹ ստացաւ զմեզ ժողովուրդ սեպհական, ի թագաւորութիւն, ի քահանայութիւն, յազգ սուրբ. լուաց ի ջուրս⁶² աւազանին, եւ սրբեաց Հոգւովն սրբով. ետ

այն V «հաւասար հօր Աստուծոյ», զոր կը հաստատէ Բուզանդ: ||⁷⁹ L «ի յերկրի երեւեցաւ», զոր կը հաստատէ Բուզանդ (F) «այլ Աստուածն յաւիտենական ի յերկրի երեւեցաւ, ընդ մարդկան շրջեցաւ. ուստի շունի «ընդ» նախագրութենէ յառաջ «եւ»: W այլակերպ՝ «վասն զի յերկրի երեւեցաւ եւ ընդ մարդկան շրջեցաւ Աստուածն յաւիտենական, որ փրկեացն զմեզ ի խաւարոյն կռապաշտութենէ կամաւոր շարժարանօքն եւ անապական թաղմամբն եւ լուսափայլ եւ կենսաբեր յարութեամբն, եւ ստացաւ զմեզ իւր ժողովուրդ», եւն, ուստի մեծ կտոր մը դուրս թողած է. (տես յարդգները՝ տող 87): — L միայն՝ «ե- ի սրբոյ կուսէն»: ||⁸⁰ «Եւս» դրինք լաւ եւս ըստ Բուզանդայ, որ կ'ըսէ «ի սրբոյ կուսէն մարմնացաւ, զկերպարանս ծառայի էառ»: LMV «զկերպարանս... զէնցառ»: Բուզանդ շունի «մարմնոյ», այսպէս՝ «եւ եղև ի նմանութիւն տկարութեանս մերոյ»: — Յաջորդն ալ լաւ եւս է Բուզանդ՝ F «զի աւրասցէ զմեզ նմանակից փառաց իւրոյ»: LMV «զի զմեզ արասցէ նմանակից մարմնոյ փառաց իւրոյ»: ||⁸¹ Այս «զի ի մարդոյ մտին մեզք» տողէն ոկեալ Բուզանդ դուրս թողուցած է մեծ հաստուած մը՝ մինչեւ Ը, տող 128, եւ սա քանի մը տողի մէջ ամփոփած՝ F «Զի յամենայն զայթակղութեանց եւ յամենայն մոլորութենէ փրկեցեր զմեզ. եւ բարձեր յամենայն երկրէ զանյուսութիւն թերահաւատութեան, եւ ետուր զյուսոյ հաւաստս ամենայն քոց աւրարածոց, որոց եւ զնմանութիւն պատկերի կերպարանաց քոց շնորհեցեր: Եւ հաւատովքն, զոր ետուր զօրանալ ի մարդիկ, զամենեսեան առ հասարակ միանգամայն կեցուցեր շնորհելով. զի սչ եթէ վասն արդարութեանց ինչ մերոց...» (վերջինս՝ տես Ը, տող 128): ||⁸² LV «կամբ»: ||⁸³ Չեռագիրը (MLV) «Միածինդ Աստուած որ է (V շունի «է») ի ծոց Հօրդ» (M Հաւրդ): ||⁸⁴ M «յԱդամայ»: — L «... մեռեալն էին» (փխ. «մեռեալքն»): ||⁸⁵ Բուր ձեռագիրը (MLV) սխալմամբ կ'ընթեռնուն «եւ վերցաւ» (փխ. «վարեցաւ») յաշխարհէս (փխ. «յաշխարհիս») սխալը կը ցուցնէ նաեւ յաջորդ «յայսմիկ» հոլովը. — LV «զկենարար» փխ. «զկենդանարար»: Հմմտ. Բուզանդայ խօսքն «յամենայն զայթակղութեանց եւ յամենայն մոլորութենէ փրկեցեր զմեզ»: ||⁸⁷ Գարձեալ կը սկսի W այսպէս՝ «եւ ստացաւ զմեզ իւր ժողովուրդ սեպհական ի թագաւորութիւն, ի քահանայութիւն եւ յազգ սուրբ»: ||⁸⁹ M միայն «ի ջուրս սուրբ աւազանին»: LV «ի ջուր». W «եւ լուաց ջուրք սուրբ աւազա-

⁴⁹ «իւրոյ, շունի Փաւստոս, այլ «բանիւ ըրո-իւ-ի», էջ 223: | ⁵⁰ «Եւստենական» նաեւ Փաւստ. վասն զի յունիսն προαιώνιος մեր հնագոյն լեզուին՝ որուն

τηριαν' νόμον ἔδωκας εἰς βοήθειαν' ἀγγέλους ἐπέστησας φύλακας. Ὅτε δὲ ἦλθε⁴² τὸ πλήρωμα τῶν καιρῶν, ἐلدλῆσας ἡμῖν ἐν αὐτῷ τῷ ρίψῃ σου, δι' οὗ καὶ τοὺς αἰῶνας ἐποίησας. Ὅς ὢν ἀπαύγασμα τῆς δόξης σου, καὶ χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεώς σου, φέρων τε τὰ πάντα τῷ ῥήματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, οὐχ ἀρπαγμὸν ἠγάσαστο τὸ εἶναι ἴσα σοὶ τῷ θεῷ καὶ πατρί· ἀλλὰ θεὸς ὢν προαιώνιος, ἐπὶ τῆς γῆς ὤφθη, καὶ τοῖς ἀνθρώποις συναναστράφη, καὶ ἐκ παρθένου ἀγίας σαρκωθεὶς, ἐκένωσεν ἑαυτὸν μορφὴν δούλου λαβὼν, σύμμορφος γενόμενος τῷ σώματι τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν, ἵνα ἡμᾶς συμμόρφους ποιήσῃ τῆς εἰκόνος τῆς δόξης αὐτοῦ. Ἐπειδὴ γὰρ δι' ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰςῆλθεν εἰς τὸν κόσμον, καὶ διὰ τῆς ἁμαρτίας ὁ θάνατος, εὐδόκησεν⁴³ ὁ μονογενὴς σου υἱός, ὁ ὢν ἐν τοῖς κόλποις σου τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς,

⁴² Barb. ἦλθεν. ⁴³ Barb. ἡυδόκησεν.

առ թարգմանութիւնը կը վերաբերի. չի տանիւր հանձարը՝ «նախալուստեան», ըսել. Մատթուի Ասորին աւ շայուն պէս ըրած է: Այսպէս եղած է մեր պատարագին թարգմանութեան ժամանակակից աւազանիկան բնագրին մէջ աւ որուն առ խօսքը կը վերաբերի: Սակայն երկրորդ հայ թարգմանութիւնը ուղեւիզ չամաղաւտու խանել յուսին, կ'ըսէ «Առաւած գարդ Նոյ տան յարմարեան»:

⁵¹ «Մարմնացաւ... հոս կը յաւելուին յն. եւ հին լա. եւ Աս. Մաս. ինչպէս զայն, «ուսնայնացոյց զանձն», զորն որ մերինները չունին եւ ոչ փաւստուս իսկ:

⁵² Հոս կը կարգան մեր Օրինակը «զգեցաւ», որն որ հին ընթերցուած մէն է անշուշտ, բայց ոչ այնպիսի հին որչափ փաւստեանը՝ որն որ ան առան կը կարգայ «էտա», ինչպէս որ եւ իցէ յն. բնագրի, հին լա. եւ Մաս. Աս. սւնին:

⁵³ «Մարմնայ», հոս յն. հին լա. եւ Մաս. Աս. սուր տեղ սւնին «պատկերի», փաւստ. ոչինչ:

⁵⁴ Փաւստ. «մանակից», Ասիէ ետքը կը թողու զմեզ փաւստուս, մինչեւ որ սրտ տեղ մը գտնենք գարձեալ զինքը:

⁵⁵ «Հաճութեամբ քո եւ կամօք՝ Միածինն», յն. ինչպէս ուրիշ թարգմանութիւնք ալ, սւնի հոն եւձոյսն ὁ մոնոյցն... Beneplacuit Unigenito... կ'երեւայ որ առաւել երկիւղածութիւնը ետքէն Բունաց ասանկ փոխել տուած է սկզբնական եւձոյսն օսոս ὁ մոն. վասն զի հայերէնը ճիշդ առ վերջնայն թարգմանութիւնն է կրկնակ բաւերով՝ ըստ հնագոյն լեզուին բերման:

⁵⁶ «Ի կնօղէ», հոս որ եւ իցէ յն. բնագրի, նաեւ Բարբ. մէջ արդէն աւելցուած է տիչս ἁγίας Θεοτόκου καὶ αἰεὶ παρθένου Μαρίας. Այսպէս հին լա. ալ: Դոյնպէս մեր երկրորդ հայն-

րէն թարգմանութիւնը: Մեզի կ'երեւայ որ շատ յաջող կերպով ղեակըւած չեն երկնից թագուհւոյն պատշաճաւոր յարգութեան ան խօսքերը. գուցէ քիչ մը վերն «ի կուսէն», ըսուած տեղը իր յարմարագոյն տեղն էր: Միայն աւազիկայ հին հայ թարգմանութիւնն է որ բնագրին «իցէս-իցէս» վիճակը կ'երեւցնէ. իրեն բարձր հնութիւնն նաեւ այսու շոշափելի ընելով:

⁵⁷ «Կենդանացան ի քրիստոս», յն. «կենդանացին (հին լա. կենդանացուք) նովին քրիստոսիւ քով», Մեր երկրորդ թարգմանութիւնը «Կենդանացան Որգուով քով քրիստոսիւ»,

⁵⁸ Արհին Օրինակին ալ արդէն ազիտութեամբ խանգարուած Օրինակէ կ'ընդօրինակին՝ «վերացաւ յաշխարհէս յայսփի», ուղեւիցինք, ինչպէս նախընթաց եւ հետեւող խօսքերը՝ եւ մանաւանդ անմիջապէս եկող «յայսփի», կ'ուզէ: Իսեղձ փոխող այնպիսին չէ հասած որ ցուցականն ալ համաձայնեցնէ նախընթացին՝ հոյզով:

⁵⁹ Հաս անգամ յիշուած հնագոյն հայ լեզուին բերման համեմատ՝ ըսուած է «զկենդանարար եւ զփրկութեան (պատուիրանս)», ուր յն. մինակ «փրկութեան» (προστάγματα) օտղուց:

⁶⁰ «Կուսուցաւ թեան», յն. «կուս», ինչպէս մէկալ թարգմանութիւնք ալ:

⁶¹ «Առաւծոյ մարջ», յն. եւ հին լա. եւ Մաս. Աս. «Առաւծոյք եւ Հօրք», Այսպէս երկրորդ հայ թարգմանութիւնն ալ:

⁶² «Ի ջուրս աւազանին», ըստ Մանար. Օրինակին, որն որ մեզի նախնական հայ բնագիրը կ'երեւայ: Լուգք. Օր. «Ի ջուրս սուրբ աւազանին», Բն. մինակ «ի ջուր», նոյնպէս հին լա. եւ Մաս. Աս.: «Ի ջուրս, ին վերջին դրէն «սուրբ», կազմուած պիտ'որ ըլլայ Լուգք. Օրինակին մէջ:

90 զանձն ի մահ, եւ փրկեաց զամենայն վտանգեալս ի մահուանէ՝⁶³ յորում արգելեալ եւ պաշարեալ⁶⁴ կայսք վասն մեղաց մերոց. էջ ի դժոխս մահուամբ⁶⁵ խաչի մարմնով իւրով,⁶⁶ զի կատարեսցէ ինքեամբ զամենայն, յարեաւ յառուր երրորդի, եւ արար ճանապարհ ամենայն մարմնոյ.⁶⁷ զի ոչ իսկ էր հնար արգելուլ ընդ ապականութեամբ զառաջնորդն կենաց. եւ

95 վերացաւ⁶⁸ յերկինս, եղիւ պտուղ ննջեցելոց եւ անդրանիկ ի մեռելոց, զի եղիցի յամենայնի ինքն յառաջացեալ. նստաւ ընդ աջմէ մեծութեանդ ի բարձունս. որ գայն եւ հատուցանէ իւրաքանչիւր ըստ գործոց իւրոց. եւ եթող մեզ յիշատակ փրկութեան զարչարանացն⁶⁹ իւրոց զայս՝ զոր երեալս է սոսմջի:⁷⁰ Գլ յորժամ կամուք իւրովք⁷¹ գայր ի մահ, ի գիշերին՝ յորում

100 մատնէր զանձն իւր ի մահ վասն կենաց եւ փրկութեան⁷² ամենայն արարածոց,⁷³ կոչեաց առ ինքն զաշակերտսն իւր, առեալ հաց ի սուրբ յանարատ յանապական յամենազաւր⁷⁴ ի ձեռս իւր, ցուցեալ քեզ Հաւր եւ Աստուծոյ,⁷⁵ աւրհնեաց, գոհացաւ,⁷⁶ երեկ, ետ իւրոց ընտրեալ եւ բազմեալ աշակերտացն եւ առաքելոցն ստելով .

նաւն : „ ||⁹⁰ W առ եւ յաջորդները սանկ կ'ամփոփէ . “ եւ արար բնակարան եւ օթեւան Հոգւոյն սրբոյ, համբարձաւ յերկինս եւ նստաւ ընդ աջմէ մեծութեան ի բարձունս, եւ զարեխնամօղ եւ գէակից եւ զմշտնջենակից Հոգին սուրբ : „ Հոս կը լմննայ W ի այն մասն, որ համեմատելի էր . — M “ վտանգեալս : „ LV “ վտանգեալս : „ ||⁹⁵ MLV շունին “ եւ վերացաւ յերկինս : „ ||⁹⁶ LV լով “ մեծութեան : „ M լաւ եւս “ մեծութեանդ : „ ||⁹⁸ LV “ զարչարանաց իւրոց զայս . . . : „ ||⁹⁹ LV “ կամօք : „ ||¹⁰¹ V սխալմամբ “ առեալ հաց փ սուրբ . . . : „ ||¹⁰² LV “ յամենազոր ձեռս իւր : „ — LV “ Հօր : „ ||¹⁰³ Չեռագիրներն “ օրհնեաց , բառին վրայ † խաչանիշը կը գնեն իբրեւ խորագիր - նշան : — LV “ եւս . . . : „ :

⁶³ Առանց նոր իմաստի յարտաբար (per paraphrasim) թարգմանուած է՝ “Ես զանձն ի մահ, եւ փրկեաց զամենայն վտանգեալս ի մահուանէ,“, ասանկ փոխադրելով յն. բնագրին բառեր՝ ἔδωκεν ἑαυτὸν ἀντάλλαγμα τῷ θανάτῳ, հին լատ. dedit se ipsum commutationem mortis. Երկրորդ հայ թարգմանութիւնը՝ “եւ զանձն փոխանակ մահու : „ :

⁶⁴ Յն. եւ այլ թարգմանութիւնք. “վաճառեալք : „ :

⁶⁵ “Մահուամբ,“, յն. եւ այլ թարգմանութիւնք “ի ձեռն : „ :

⁶⁶ “Ելոյժ զերկունս մահու, կ'աւելցնէ հոս յոյնը՝ ձայնակցելով հին լատ. թարգմանութեան. բայց մեր Օրինակները չունին, եւ ոչ Մաս. Աս. մէջ կը տեսնենք :

⁶⁷ ‘Ամենայն մարմնոյ, զորն որ մեր Օրինակներն ունին. հասարակ յն. բնագրին կը պակի. բայց Բարբերիեանը կու տայ πᾶσῃ

σαρκί, հին լատ. եւ Մաս. Աս. ալ ձայնակցելով՝ ‘Ամենայն մարմնոյ, ի կը հետեւի “ի մեռելոցն յարութիւն,“, յն. եւ սրեւիցէ թարգմանութեան մէջ :

⁶⁸ “Եւ վերացաւ յերկինս,“ (զորն որ մեր Օրինակք չունին). յն. բնագրին եւ ամենայն թարգմանութեանց. նաեւ երկրորդ հայ թարգմանութեան համեմատ՝ գրինք յամբողջութիւն. ոչ յախուան. վասն զի կրնանք հիմամբ ենթադրել որ մեր Օրինակները կամ ան Օրինակը որմէ ասանք յառաջացած են. հոսկէ վերցուցած են աս երեք բառը, իբրեւ կրկնաբանութիւն մը. ըստ որում (ինչպէս տեսանք) քիչ մը վերը “վերացաւ յաշխարհիս, ք իրենց համար “վերացաւ յաշխարհէս,“, եղած էր :

⁶⁹ “Եիշատակ փրկութեան զարչարանացն... անշուշտ մեծաւ նեղութեամբ կ'ելլէ յն. բնագրին իմաստը՝ որ կ'ըսէ. “Եիշատակ զփրկական յարչարանացն,“, Գուցէ “յիշ. զփրկութեան,“, ինչպէս Փ. Բիւզ. Գ. Դպ. Դ. գլ. “կատարեր

γενόμενος ἐκ γυναικὸς τῆς ἁγίας θεοτόκου καὶ αἰεὶ παρθένου Μαρίας, γενόμενος ὑπὸ νόμον, κατακρῖναι τὴν ἁμαρτίαν ἐν τῇ σαρκὶ αὐτοῦ· ἵνα οἱ ἐν τῷ Ἀδὰμ ἀποθνήσκοντες, ζωοποιηθῶσιν ἐν αὐτῷ τῷ Χριστῷ σου· καὶ ἐμπολιτευσάμενος⁴⁴ τῷ κόσμῳ τούτῳ, δοὺς προστάγματα σωτηρίας, ἀποστήσας ἡμᾶς τῆς πλάνης τῶν εἰδώλων, προσήγαγεν ἡμᾶς⁴⁵ τῇ ἐπιγνώσει σου τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς, κτησάμενος ἡμᾶς ἑαυτῷ λαὸν περιούσιον, βασιλικὸν ἱεράτευμα, ἔθνος ἄγιον· καὶ καθάρισας ἐν ὕδατι, καὶ ἁγιάσας τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ, ἔδωκεν ἑαυτὸν ἀντάλλαγμα τῷ θανάτῳ ἐν ᾧ κατειχόμεθα πεπραγμένοι ὑπὸ τὴν ἁμαρτίαν⁴⁶ καὶ κατελθὼν διὰ τοῦ σταυροῦ εἰς τὸν ἄδην, ἵνα πληρώσῃ ἑαυτοῦ τὰ πάντα,⁴⁷ ἔλυσε τὰς δόνας τοῦ θανάτου· καὶ ἀναστὰς τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, καὶ ὁδοποιήσας σαρκὶ⁴⁸ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν, καθύτι οὐκ ἦν δυνατὸν κρατεῖσθαι ὑπὸ τῆς φθορᾶς τὴν ἀρχηγὴν⁴⁹ τῆς ζωῆς. Ἐγένετο ἀπαρχὴ τῶν κεκοιμημένων, πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν· ἵνα ἡ αὐτὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσι πρωτεύων, καὶ ἀνελθὼν εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τῆς μεγαλωσύνης [σου] ἐν ὑψηλοῖς. Ὅς καὶ ἤξει ἀποδοῦναι ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ· κατέλιπε δὲ ἡμῖν ὑπομνήματα τοῦ σωτηρίου αὐτοῦ πάθους, ταῦτα, ἃ προτεθείκαμεν⁵⁰ κατὰ τὰς αὐτοῦ ἐντολάς. Μέλλων γὰρ ἐξεῖναι ἐπὶ τὸν ἔκουσιον καὶ ἀοιδίμον καὶ ζωοποιὸν αὐτοῦ θάνατον, τῇ νυκτὶ ἧ παρεδίδου ἑαυτὸν ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, λαβὼν

⁴⁴ Barb. ἐνπολιτευσάμενος. ⁴⁵ Մխայն Barb. ἡրᾶς, նոյնպէս καθάρισας ἡμᾶς ἐν ὕδατι. ⁴⁶ Barb. τῆς ἁμαρτίας. ⁴⁷ Barb. ἑαυτῷ τὰ πάντα... ⁴⁸ Barb. πάσῃ σαρκί. ⁴⁹ Barb. ἀρχὴν. ⁵⁰ Հոս Կ'ընդհատի Barb. (պահանս է Danielի հրատարակութեան 6 էջ, p. 429, l. 1—434, l. 27.

զՅեանն զԻսաիանն զԲրիւթեանն զԿատարազն գահութեան, զՏաղաթեանն շարժարթեանն շարժարթեանն շարժարթեանն:

⁷⁰ "Երգալու է առ զի," Հոս Կ'աւելորն է յն. եւ այլ Թարգմանութեանք. "բոս հրամանաց նորա," զորն որ հին հայր շուծի: Աս շարժի կը սփի Բարբերեանն Օրիգենիսն մեծ ընդհատութեանք. քանի մը Թուրքի ինկած ըլլալով. փնջեւ Յեւապահայ զԵրջեր:

⁷¹ "Կամքը իւրովը," որն որ սկզբնական կերեւոյ Բարբերեանն պատարագին. կը պահի հիմա յն. եւ այլ Թարգմանութեանք. անոր տեղ "գայր ի մահ," յունին մէջ ըլլալով. "գայր ի կամուօր եւ կենդանացուցիչ ի մահն իւր," Աս. Մաս. "է իւն իւր կամուօր եւ կենցուցիչ," հին լա. "ի կամուօր յերանելի եւ ի կենդանացուցիչ մահն իւր,":

⁷² "Ասան կենաց եւ փրկութեան," յն. փնակ "վան կենաց," Մաս. Աս. ալ հին հայրն պէս "վան կենաց եւ փրկութեան,"

⁷³ "Ամենայն արարածաց," յն. եւ ուրիշ Թարգմանութեանք "աշխարհի," իսկ յաջորդը — "Կենաց առ ինքն զաշխարհեանն իւր," — կը փոյրարարին յատուկ հին հայրն. եւ անշուշտ սկզբնական է:

⁴⁷ "Թանարատ, յանպական, յամենազոր, փայն Հայրն մէջ կան, եւ շատ կեղակարծ է

է առ ճայնից սկզբնարար հոն գանուիլը. մանաւանդ փրկոյն որն որ կրնայ Անպականականաց մարութեան բացարութեան մ'ըլլալ Յե կամ 7ր գորուն հայ բարբերեանն իսթուած:

⁷⁵ "Յուցեալ քեզ Հօր եւ Աստուծոյ (յն. "Աստուծոյ եւ Հօր)," Որչափ գեղեցիկ է յղծին հայ Թարգմանութեանք երաշխաւորեալ հարազատագէտ ըսելը "ցուցեալ...," (անաճեցազ գեղ ի վեր), որն որ ուրիշ հին պատարագներուն "զունն ի վեր ածուանալ," կը բովանդակէ:

⁷⁶ Յն. եւ այլ Թարգմանութեանք հոս "արբաց," մ'աւելի ունին, եւ Հայրն "ընտրեալ եւ բարգմալ," ին տեղ "արբաց," Այսպէս նաեւ բաժակին օրհնութեանն առաջ' Հայրն "ընտրեալ," ին տեղ "արբաց," ունին ամենքը:

Ի. 77 "Եւ բարգմաց," զորն որ յն. եւ ուրիշ Թարգմանք չունին, ունին Հայր եւ Աս. Մաս:

⁷⁸ "Բեկեալ բաշխի," յն. եւ ուրիշ Թարգմանութեանք փայն "բեկեալ" (κλωμενον): "Բաշխի" (dividitur) կը փոյր հին Հայրն յատուկ փոճայն ըլլալով Մաս. Աս. ալ (frangitur et dividitur):

⁷⁹ "Ի քաւութեան եւ ի Թողութեան մեղաց," զորն որ յն. եւ ուրիշ Թարգմանք փայն "ի Թողութեան մեղաց" ունին, յատուկ է Հայրն եւ Ասորոյն Մաս: Կրնին իմանալու է բաժակի մեկին վերջաւորութեան նկատմամբ:

105 Ե. — Ի ձայն. Առէք կերայք ի սմանէ ամենեքեան, Այս է իմ մարմին՝ որ վասն ձեր եւ բազմաց⁷⁷ բեկեալ բաշխի⁷⁸ ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց:⁷⁹ — Դպիրն. Ամէն:

Քանանայն. Սոյնպէս եւ զբաժակն յիտ ընթրեաց⁸⁰ ի ծննդնէ որթոյ առեալ խառնեաց,⁸¹ աւրհնեաց, գոհացաւ,⁸² ետ իւրոց ընտրեալ աշակերտացն եւ առաքիլոցն ասելով՝ — Ի ձայն — Առէք⁸³ արբէք ի սմանէ ամենեքեան. Այս է արիւն իմ նորոյ ուխտի՝ որ վասն ձեր եւ բազմաց հեղու ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց:⁸³

Ժողովուրդն. Ամէն:

Չ. — Եւ եւս ի սոյն կնքեալ զանփոփոխելի զիւր հրամանն, ասելով՝ 115 Այս է իմ մարմին եւ արիւն,⁸⁵ զայս արարէք սա իմոյ յիշատակի, քանիցս սնզամ թէ ուտիցէք զհացս զայս եւ զբաժակս ըմպիցէք, զմահ իմ պատմեցէք մինչեւ եկից ես:

Ե. — Եւ արդ մեք, Տէր, ըստ պատուիրանիս այսորիկ,⁸⁶ յիշեմք 120 գտուրբ չարչարանս դորա՝ որ վասն մեր ի վերայ խաչին,⁸⁷ զերեքաւրեայ զթաղումն, զերանելի զյարութիւնն,⁸⁸ զաստուածապէս⁸⁹ զհամբարձումն յեր-

Ե. ||¹⁰⁵ MV «ի ձայն.» L «վերաձայն.» — L շունի՝ որչափ կը տեսնուի բնդօրինակութենէն՝ «ի սմանէ» բառը: ||¹⁰⁶ L լով «որ վասն ձեր եւ բազմաց բաշխի», առանց «բեկեալ» բառին: ||¹⁰⁸ M «Քահանայն ցած», խորագիրն ունի, LV միայն «Քահ.»: — LV «սոյնպէս եւ զբաժակն.» M «սոյնպէս...»: — L «ի ծննդնէ»: ||¹⁰⁹ MLV շունին «խառնեաց.» — LV «որհնեաց», որուն վրայ ձեռագիրը հոս ալ խաչանիշ կը գնեն: — LV «եւ ետ իւրոց...»: ||¹¹⁰ M «Քահանայն ի ձայն.» V լով «ի ձայն.» L շունի խորագիրս, ինչպէս նաեւ «առէք արբէք ի սմանէ» միայն կը կարգայ՝ առանց «ամենեքեան» բառին: ||¹¹³ MV ունին միայն «Դպիրն. ամէն.»

Չ. ||¹¹⁴ M կը յաւելու հոս ի սկզբան սա խորագիրը՝ «Քահանայն ցած», — «Չանփոփոխելի» բառին խմբագրոցն սա դիտողութիւնը կցեր է. «Այս հին թարգմանութեան լեզուին բերմանը թերեւս աւելի համեմատ երևւայ զանփոփոխ կարգալ (փխ. զանփոփոխել.) ինչպէս նաեւ (Թ, սող 162) զանանցանելան կարգալ՝ զանանցանելան:» ||¹¹⁶ M «ըմբիցէք»:

Ե. ||¹¹⁸ Հոս ալ M ի սկզբան կը յաւելու. «Քահանայն ցած», խորագիրը: ||¹¹⁹ M «զերեքաւրեալ.» V «զերեքօրեալ թաղումն», զերանելի (հոս կը սպասուի V): ||¹²⁰ M «զերանելի յարութիւնն.» — L «զաստուածապէս համբարձումն»:

⁸⁰ «Ետ ընթրեացն», յատուկ է հին Հայոցն եւ Ա. Մառ. (postquam coenauerunt).

⁸¹ «խառնեաց, կը գնենք հոս տեղը այնչափ աւելի իրաւամբք, որչափ յանգձնութեամբ անկէ հանուած է: Բզյն բնագիրը, ինչպէս նաեւ հին

լատինն ունի եւ միշտ սենեցած է նոյնը: 692ին կայսերական պալատան գմբէթին տակ ժողոված Հարք հոս կը գտնեն առ բայը. վասն զի ուրիշ բանի մը վրայ չեն կրնար հիմնել (Տր. կան. 32) բաժանին՝ նկատամբ Թակարայ եւ Բարոզի պա-

ἄρτον ἐπὶ τῶν ἁγίων αὐτοῦ καὶ ἀχράντων χειρῶν, ἀναδείξας σοι τῷ θεῷ καὶ πατρὶ, εὐχαριστήσας, εὐλογήσας, ἁγιάσας, κλάσας,

‘Ο ἱερεὺς κλίνει τὴν κεφαλὴν, αἶρων τὴν δεξιὰν αὐτοῦ μετὰ εὐλαβείας, εὐλογεῖ τὸν ἅγιον ἄρτον, ἐκφώνως λέγων·

V. Ἐδώκε τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ μαθηταῖς καὶ ἀποστόλοις εἰπὼν· Λάβετε, φάγετε, τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα, τὸ ὑπὲρ ἡμῶν κλωμένον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν.

‘Ο χορὸς ψάλλει· Ἀμήν.

Τότε ὁ ἱερεὺς καὶ ὁ διάκονος τὰ αὐτὰ κἀνταῦθα ὡς ἐν τῇ τοῦ Χρυσοστόμου.

‘Ο ἱερεὺς μυστικῶς.

‘Ομοίως καὶ τὸ ποτήριον ἐκ τοῦ γεννηήματος τῆς ἀμπέλου λαβὼν κεράσις, εὐχαριστήσας, εὐλογήσας, ἁγιάσας·

Ἐκφώνως ὁ ἱερεὺς τὴν χεῖρα ἔχων ἄνωθεν, μετὰ εὐλαβείας, καὶ εὐλογῶν, λέγει·

Ἐδώκε τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ μαθηταῖς καὶ ἀποστόλοις εἰπὼν· Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου, τὸ τῆς καινῆς διαθήκης, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν, καὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν.

‘Ο χορὸς ψάλλει· Ἀμήν.

‘Ο ἱερεὺς κλινῶς τὴν κεφαλὴν, ἐπεύχεται μυστικῶς.

VI. Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. Ὅσαίς γὰρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον, καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο πίνητε, τὸν ἐμὸν θάνατον καταγγέλλετε, τὴν ἐμὴν ἀνάστασιν ὀμολογεῖτε.

VII. Μεμνημένοι οὖν, δέσποτα, καὶ ἡμεῖς τῶν σωτηρίων σου παθημάτων, τοῦ ζωοποιῦ σταυροῦ, τῆς τριημέρου ταφῆς, τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως, τῆς εἰς

տարադներուն, բայց եթէ քրիստոսի ընթերցաց
համար ըսուած «Խառնեաց», ին վրայ: Հետեւեալ
Բ պատարագին ձէջ գանձելին ալ, որն որ
նոյն նահանգին պատարագն է, մտանալու բան
չէ: Հրաշք պէտք է չհամարիլ: Եթէ պնչափ
չարարուած (ինչպէս Յայտ վայր տեսնիք) պա-
տարագին ձէջ առ մտանալը շափ Հայոց առե-
լի եղած ձայնը, որն որ տմբայ վարդապետու-
թիւն մըն է. այս ինքն քրիստոսի օրինակը.
Քնացած ըլլար այնչափ գարուց ընթացքին ձէջ:
Ահա նոյն ըրած են նաեւ նկատմամբ երկրորդ
թարգմանութեան: Բայց բարեբախտաբար հայ
նախնականը ձեռքերնիս է: Ահա լուգգունեան
Օրինակը. «Կմանապէս եւ զրաժակն ի բերք
որթոյ առեալ իստիւնց, գահացաւ, օրհնեաց»,
եւն: Կարգանք նոյն տեղը հետեւեալ երեսը
Մանարանեան Օրինակին ձէջ. «Ըստ նախ աւրի-
նակի եւ զրաժակ՝ յետ ընթերցոցն առ տեղի»,
(ԱճԹՅ): Հոս փոխուելով՝ կը փոխուի Բարողի
յոյն բնագիրը. կը փոխուի քրիստոսի գործքը:
82 Մատիոսի Ասորին կ'աւելցնէ՝ «բաշխեաց»,
83 Հին Հայէն եւ Մոս. Ասորիէն ուրիշ
ձէջ լուսնի հոս առ «Առէք, ը»
84 Տես վերը Դրանթթ. 79:

Չ. 85 Աս պարբերութիւնը «Իւ եւս», են
մինչեւ «արիւն», անտարակոյս սկզբնաբար Բարողի
պատարագինն է. թէպէտ հիմալ հին հայ թարգ-
մանութենէն գուրս տեղ մը չերեւայ: Յաջորդ
Բ պատարագն ալ նոյնն ունի: Պարբերու-
թեան վերջին ձայրի «Փնչեւ եկից ես, ը Յոյնը
վերջնելով կը գնէ՝ «Ղարութիւն իմ խոստո-
վանեղիք», Այսպէս հին լատինն ալ, սակայն
ոչ՝ Մատիոսի Ասորին, որն որ յայտ ալ Հայ-
ոյն հետ է «Չայս արարէք», են մինչեւ «եկից
ես»,
Է. 86 «Ըստ պատուիրաննիս այսորիկ», կը
Քնայ հին Հայոյն յատուկ:
87 «Չուրբ շարշարան գորս որ վասն մեք
ի վերայ խաչին», յն. եւ հին լատ. «զկեցոցից
շարշարանն. զկենդանացուցիչ խաչն»,
88 «Չերանելի զարութիւնն», յն. եւ լատ.
«զի մտելոց յարութիւնն»,
89 «Չտոտուածապէս», զորն որ ոչ յն. եւ
ոչ այլ թարգմանութիւնք ունին. շատ կաս-
կածելի է. կ'երեւայ Հայոց յետնապոյն գործ-
ածութեամբ՝ ձէջալ սոփորական պատարագէն
հոս բերուած:

կինս, ընդ աջմէ Հաւր⁹⁰ զնստելն, — ի ճայն — զփառաւորեալ եւ զահաւոր եւ զմիւսանգամ⁹¹ զգալուստ դորա:

[Օքոյս ի քոյոցս քեզ մատուցանեմք:⁹²]

ժողովուրդն. Յամենայնի աւրհնեալ ես, Տէր:⁹³

12.5 Աւրհնեմք զքեզ, գովեմք զքեզ, դոհանամք զքէն, աղաչեմք զքեզ, Տէր⁹⁴ Աստուած մեր:

Բ. — Բանանայն. Վասն այսորիկ, Տէր,⁹⁵ եւ մեք սառասպեալքս,⁹⁶ զորս արժանի արարեր պաշտամանս սրբութեան քո,⁹⁷ ոչ վասն արդարութեանց մերոց,⁹⁸ զի ոչ ինչ բարի արարաք⁹⁹ ի վերայ երկրի, այլ վասն ողորմութեան եւ զթութեան քո՝ զոր սփռեցեր ի մեզ,¹⁰⁰ համարձակիմք մերձենալ¹⁰¹ յանարատ եւ ի սուրբ սեղանս քո, եւ զնել աւրինակ մարմնոյ¹⁰² եւ արեան¹⁰³ Վրիստոսի քո:

Բանանայն. Խաղաղութիւն ամենեցուն:

13.5 Սարկաւագն. Աստուծոյ երկրպագեսցո՛ք. (կարդա՛ւ Աստուծոյ երկիր պագցուք:)

ժողովուրդն. Առաջի քո, Տէր:

||¹²¹ Լ "բնդ աջմէ Հօր զնստելն": Աս խօսքէ ետքը Մ առանց "ի ճայն" խորագրի՝ կը կցէ. "զփառաւորեալ...": ||¹²² Փակագծեալն ("Օքոյս...") չկայ ձեռագրաց մէջ: ||¹²³ Միայն Մ ունի այս մասն ամբողջ՝ "Դոյնքն. Յամենայնի աւրհնեալ ես" եւն: Լ այսպէս կը նշանակէ համառօտիւ՝ "Դոյ. եղան. — եղանակեն) Յամենայնի օրհնեալ ես Տէր:"

Ը. ||¹²⁷ Միայն Մ ունի "Քահանայն," նոյնպէս նաեւ "Տէր. բառը ("վասն այսորիկ, Տէր, եւ մեք...") զոր չունի Լ: ||¹²⁸ Հոս ("ոչ վասն...") կը սկսի դարձեալ Բ (Բուզանդ, Ե, իր, էջ 224, սող 13) "Չի ոչ եթէ վասն արդարութեանց ինչ ժբոց (այսպէս լաւ եւս, ՄԼ "վասն արդարութեան մերոյ"), զի ոչնչ արդար չէր ի վերայ երկրի, այլ...": ||¹²⁹ Բուզանդ "այլ վասն ողորմութեան եւ զթութեան քո՝ զոր սփռեցեր ի մեզ՝ համարձակիմք խնդրել ի սրտագիտէզ, որ քննես զիրտս եւ զերիկամնես որդոց մարդկանս: — Յայտնի է որ վերջին խօսքն այլազգ է Բուզանդայ քով, որ այսուհետեւ կը փոխէ աղօթքն յարմարցընելով իւր պատմած գէպքին, եւ կը գրէ այսպէս. "զու, Տէր, սրտագէտ յամենայնի, գու գիտես զճշմարտութեան զվաստակոց շուն զայնոցնի, զի խտամբերութեամբ վարի ի վարս վաստակոց իւրոց եւ չիք հաւատք ի սմս. արդ յաւել ի սա հաւաստ քան զհատ մանանխոյ, զի մի կորիցէ անձն սորա: Հսկիւ քաջ, որ ելերդ ի խնդիր ոչխարին կորուսելոյ, եւ եղիր զանձն քո ի վերայ խաչանց քոց, արդ եւ զս փրկեա ի թերահաւատութենէն՝ յոր բմրոնեալս է, զի մի յափշտակեցէ թնամին զանձն սորա, եւ քո ստեղծուածս եւ նմանութիւն կերպարանացս յապականութիւն յաւիտենական կորուտեան մասնեցի:" Հոս կը սպառի Բուզանդայ աղօթքն: Մնացեալ մասին համար կը մնան միայն ՄԼ ձեռագիրը: ||¹³¹ Լ "օրինակ": ||¹³² Այս սողը միայն Մ ունի, եւ այն՝ այսպէս. "Քահ. խաղաղ:" ||¹³³ Միայն Մ ունի՝ "Ժող. Առաջի քո

⁹⁰ "Հօր," յն. եւ հին լո. "Աստուծոյ եւ Հօրդ:"
⁹¹ "Եւ զմիւսանգամ," չունի յն. եւ ոչ այլ թարգմանութիւնք:

⁹² "Օքոյս ի քոյոցս քեզ մատուցանեմք," որն որ Բուզանդեան պատարագին յատուկ կերեւոյ. ինչպէս յաջորդ չորս պատարագաց մէջ՝ նոյնպէս հոս հին հայերէն Բարսեղեանին մէջ

οὐρανούς ἀνόδου, τῆς ἐκ δεξιῶν σου τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς καθέδρας, καὶ τῆς ἐν-
δύξου καὶ φοβερᾶς αὐτοῦ παρουσίας.

Ἐκφώνως ὁ ἱερεύς:

Τὸ σὺ ἐκ τῶν σῶν σοι προσφέροντες κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα.

Ὁ χορὸς ψάλλει τὸ

Σὲ ὑμνοῦμεν, σὲ εὐλογοῦμεν, σοὶ εὐχαριστοῦμεν, Κύριε· καὶ δεόμεθα, ὁ θεὸς ἡμῶν.

Ὁ ἱερεύς κλίνει τὴν κεφαλὴν εὐχεται μυστικῶς.

VIII. Διὰ ταῦτα δέσποτα πανάγιε, καὶ ἡμεῖς οἱ ἁμαρτωλοὶ καὶ ἀνάξιοι δοῦλοι σου, οἱ καταξιωθέντες λειτουργεῖν τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ, οὐ διὰ τὰς δικαιοσύνας ἡμῶν, οὐ γὰρ ἐποιήσαμεν τι ἀγαθὸν ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλὰ διὰ τὰ ἔλεή σου, καὶ τοὺς οἰκτιρμούς σου, ὅς ἐξέχεας πλουσίους ἐφ' ἡμᾶς, προσεγγίζομεν τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ· καὶ προσθέντες τὴν ἀντίτυπα τοῦ ἁγίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ σου, δεόμεθα, καὶ σὲ παρακαλοῦμεν, ἄγιε ἁγίων εὐδοκίᾳ τῆς σῆς ἀγαθότητος, ἐλθεῖν τὸ πνεῦμά σου τὸ ἅγιον ἐφ' ἡμᾶς, καὶ ἐπὶ τὰ προκειμένα ὄθρα ταῦτα, καὶ εὐλογήσαι αὐτὰ καὶ ἁγιάσαι καὶ ἀναδεῖξαι.

Ὁ διάκονος ἀποτίθει τὸ ριπίδιον ὅπερ ἐκράτει, ἢ κάλυμμα, καὶ εὐχεται ἐγγύτερον τῷ ἱερεῖ, καὶ προσκυνοῦσιν ἀμφότεροι τρεῖς, ἐμπροσθεν τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ εὐχόμενοι καθ' ἑαυτοὺς τὸ ὁ θεὸς ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ, λέγουσι μυστικῶς τρεῖς.

Κύριε ὁ τὸ πανάγιόν σου πνεῦμα ἐν τῇ τρίτῃ ὥρᾳ τοῖς ἀποστόλοις σου καταπέμφας, τοῦτο ἀγαθὸ μὴ ἀντανέλῃς ἀφ' ἡμῶν. Καὶ τὸ, Καρδίαν καθαρὰν χτίσον ἐν ἐμοὶ ὁ θεός. Καὶ πνεῦμα εὐθές ἐγκαίνισον ἐν τοῖς ἐγκάτοις μου.

Εἶτα τὴν κεφαλὴν ὑποκλίνας ὁ διάκονος, δεικνύσι τῷ ὄραρίῳ τὸν ἅγιον ἄρτον. Καὶ λέγει μυστικῶς. Εὐλόγησον δέσποτα τὸν ἅγιον ἄρτον.

կայ. Հիմնական յն. Հին լա. Թարգմանա-
թիւնը եւ նորագոյն հայ Թարգմանաթիւնն
ուշին: Բարբերեան յն. Օրինակը, աւագ,
կը լու:

93 "Յանկայի օրհնեալ ես. Տեր,, կը քայ
փայն հայ Թարգմանաթեան:

94 Յոյն առ "Տեր,,ը բիւ մ'առաջ
"չքէն,,էն ետքը կը կարգայ:

Ը. 95 "Տեր,, կը յաւելու յոյնը "սմնա-
սուրբ,,:

96 "Եւ մեր սառապետը,, յն. "եւ մեր
մշակօրքս եւ անարժան ծառայք քո":

97 "Պաշտաման սրբութեան քո,, յն.
"պաշտաման սեղանի սրբութեան,,:

98 Մեր Օրինակները՝ "արգարութեան մե-
րչ,, քրիչք ըստ Փաւստ. Օրինակին՝ որուն կը
փարածին յոյն ալ. Հին յա. ալ: Մաս. Առ.
Էզակի ունի մեր հասարակ Օրինակներուն պէս:

99 "Ոչ ինչ բարի արարաք,, Փաւստ.
ամբողջ այսպէս ունի "Չի ոչ ինչ արարաք
գրարես,,:

100 Ամբողջ առ խօսքը "այլ վասն սորմու-
թեան եւ գթութեան քո" գոր սփռեցեր ի մեզ
համարձակիմք,, բառ առ բառ ունի Փաւստոս.
Թեպէտ յն. "սառապետ,, (πλουσίους) կ'աւելցընէ
"սփռեցեր,,էն ետքը, եւ "համարձակիմք,,ը
չունի: Ուստի չի կրնար յայտմ' մասին հին Հայ-
ոյն հարազատութիւնը տարակուսի սակ ինչալ:

101 "Համարձակիմք մերձեանալ յանարատ եւ
ի սուրբ,, յն. "մերձեանմք ի սուրբ,,:

102 "Մարմնոյ,, յն. "սուրբ մարմնոյ,,:

103 "Օրինակ մարմնոյ եւ արեան,, այսինքն
սմնասուրբ խորհրդոյ: Որչափ յարմար գտած է
մեր յանուն Սահակայ — անկէ 100 տարի մը
ետքը — Կանոններ կարկառողք առ պատարա-
ղէն "Օրինակը,, խորհրդոյ նշանակութեամբ գործ-
ածելը, գիտնալով որ Սահակ առ պատարաղը
ան առեւ կը գործածէր:

104 Բազմեք տարբերած է առ աղօթքը հի-
մնական յանարեւին մէջ, որուն ամբողջն առ
է (սփռանկեաները հանելով). "Աղաչեմք եւ
ինչերեմք, սուրբ սրբոյ, հանութեամբ քո

Կ Ո Չ Ո Ւ Մ Ն

Բահանայի. Աղաչեմք¹⁰³ գքեզ, Տէր, եւ խնդրեմք ի բարերարութենէդ քումէ, առաքեա զՀոգիդ քո սուրբ ի մեզ եւ ի պատարագս յայս, որ եղեալ է առաջի աստուածութեանդ քո,¹⁰⁵ որպէս զի սրասցէ զՀացս յայս նոյն ինքն պատուական մարմին Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Հիսուսի Վրիստոսի, եւ զբաժակս նոյն ինքն պատուական արիւն Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Հիսուսի Վրիստոսի. եւ բնաւ զմեզ զամենեսեան՝ որք ի միոջէ մարմնոյ եւ միոջէ արեանէ¹⁰⁶ ճաշակեմք, միաբանս առնել ի հաւասարութիւն

40

տէր:» ||¹³⁸ ML «բումմէ:» — Ձեռագրաց մէջ «ի մեզ» բառին վրայ † խա-
շանիչ խորագիր-նշանը կայ, նոյնպէս նաեւ յաջորդացս սա բառերուն վրայ՝ «ի
պատարագս † յայս.» . . . զՀացս † զայս . . . Եւ զբաժակս † զայս . . . :»
||¹⁴⁰ ML շուշին «մերոյ» «Տեառն» բառէն ետքը: Հոռո L օրինակին մէջ (էջ 33)
ուրիշ գրիչ մը բնագրին մէջ կարմրագիր սանկ նշան մը † գնելէն ետքը ստո-
րին լուսանցքին մէջ կ'աւելցրնէ Ծանօթութիւն մը նոյն նշանով թէ «Բա-

բարերարութեանդ գալ Հոգւոյդ որբոյ ի մեզ եւ յընծայս յայստիկ որ եղեալ են առաջի, եւ օրհնել զսոսա եւ որբել եւ ցուցանել (մեր երկրորդ թարգմանութիւնը «վերացուցանել», = ἀναδειξαι) զՀացս զայս առնելով (ποίησον) նոյն ինքն պատուական մարմին Տեառն Աստուծոյ եւ Փրկչին մերոյ Եիսուսի Քրիստոսի, եւ զբաժակս զայս նոյն ինքն պատուական արիւն Տեառն եւ Աստուծոյ եւ Փրկչին մերոյ Եիսուսի Քրիստոսի որ հեղաւ վասն կենաց աշխարհի:»

Ասանկ հասարակ Եղբը: Բարբեր. ինչպէս ըսինք, գեւ կը լուէ: Հին լատինն ամենայնիւ վերինին համանայն ըլլալով՝ մէկ նշանաւոր կէտի վրայ կը տարբերի. երբ որ կ'ընէ: Te obsecramus . . . venire S. Spiritum super . . . munera ista, et benedicere ea et sanctificare (modo erigit se Pontifex et signat) et ostendere panem quidem istum, ipsam honorificam Corpus Domini Dei et Salvatoris etc. ուր բարբ մասց զբութիւնը ցոյցանել ձայնին վրայ գրուած է. — ունի բայը չկայ մէջտեղ:

Մտադրութեան արժանի կը մնայ՝ որ առ յառին թարգմանութիւնը՝ որն որ (ինչպէս ցայս վայր տեսանք) այնչափ ճիշդ բառական է, առ ποιησονը = efficiens չունի: Ասոր զբութիւնը հին հայ թարգմանութեան «արասցէ», ովք չի կացար: Որովհետեւ եթէ աղէկ միտ գնենք, հին հայն ալ նոյնպէս չունի. վասն զի ան «արասցէ», չէ թէ ποιησιν = efficiat. հապա ἀναδειξαι թարգմանութիւնն է. ինչպէս քիչ մ'ետքը մի Ե. նոյն գրչով նոյն բայը նոյնպէս թարգմանած է. (տես Բիւլ-ներուն վերջը):

նոյնը կը հաստատէ յաջորդ Բ պատարագը. ինչպէս պիտ'որ տեսնենք: Ուստի հիմնական Բուշին մէջ նախնական ἀναδειξαιը չհանելով եկամուտ սորդած է ποιεῖνն ալ:

¹⁰⁵ «Աստուածութեանդ քո», ուրիշ տեղէն գիտենք որ առիկայ սկզբնական չէ յն. բնագրին եւ ոչ թարգմանութեան բնագրին, բայց ըն-
թերցուածոյ բառական հին տարբերութիւն մ'ըլլալու է:

¹⁰⁶ Հին հայ թարգմանութեան սեպհակա-
նութեանց մէկը համարելու ենք հոս ըսելն «ի
Գ-Ս Ի-րոյ եւ է Գ-Ս Ի-րնի», փոխանակ
ընելու ըստ յունին եւ այլոց ամենայն թարգ-
մանութեանց «ի միոջէ հոյն եւ ի միոջէ Ի-Ի-Ի»,
որն որ հարկաւ սկզբնական է Բարբեր. եւ
հետեւեալ ընելքին, հաւատացելոց փառանու-
թեան. նշանակները (symbole) կը ցուցնէ:
Թեպէտ նոյն նշանակութիւնը խորագոյն կերպով
նաեւ հոն ներկայ եղող Քրիստոսի Գլ մարմնէն
եւ Գլ արիւնէն ալ յառաջ կրնայ բերել հին
հայերէն բնագրեր: «ի միոջէ արեան», արդէն
գրական (biblique) է՝ Գ. Բ. Ժ. 1, 26. Յաճա-
խապ. էջ 212 տպ. Վ Ենեա. 1838՝ «Չի տմե-
նեքին ի մի յոյս կոչեցան ի Քրիստոս. զի մի
մարմին պատուական ի սուրբ մարմնոյ նորա եւ
յարենէ պատուարեցան ի փառատարութիւն:»

¹⁰⁷ «Հոգւոյն սրբոյ», յն. «Մոյ Հոգւոյն
սրբոյ», որն որ շատ հաւանական է թէ սկզբնա-
կան ըլլայ. «Մի հոգի», է գրական (biblique):
Այսպէս հին լատ. ալ, բայց ոչ Ա. Մ. Կ. որն
որ հին Հայոյն համանայն է:

Καὶ ὁ ἱερεὺς ἀνιστάμενος σφραγίζει τρεῖς τὰ ἅγια δῶρα, λέγων μυστικῶς·

Τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον, ποιήσον αὐτὸ τὸ τίμιον σῶμα τοῦ Κυρίου, καὶ Θεοῦ, καὶ σωτήρως ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. — Ὁ διάκονος. Ἀμήν. — Καὶ αὐθις ὁ διάκονος. — Ἐὐλόγησον δέσποτα τὸ ἅγιον ποτήριον. —

Ὁ δὲ ἱερεὺς εὐλογῶν λέγει· Τὸ δὲ ποτήριον τοῦτο, αὐτὸ τὸ τίμιον αἷμα τοῦ Κυρίου, καὶ Θεοῦ, καὶ σωτήρως ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. — Ὁ διάκονος. Ἀμήν. —

Ὁ ἱερεὺς. Τὸ ἐκχυθὲν ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. — Ὁ διάκονος. Ἀμήν. — Καὶ αὐθις ὁ διάκονος δεικνύων μετὰ ὄραριον τὰ ἅγια ἄμφω λέγει·

Ἐὐλόγησον δέσποτα. — Ὁ δὲ ἱερεὺς εὐλογῶν μετὰ τῆς χειρὸς ἀμφοτέρω τὰ ἅγια, λέγει·

Μεταβαλὼν τῷ πνεύματι σου τῷ ἁγίῳ. — Ὁ διάκονος. Ἀμήν. Τρεῖς. —

Καὶ τὴν κεφαλὴν ὁ διάκονος ὑποκλίνας τῷ ἱερεῖ, καὶ εἰπὼν τὸ Μνήσθητί μου ἄγριε δέσποτα τοῦ ἁμαρτωλοῦ, μεθίσταται ἐν ᾧ πρότερον ἴστατο τόπῳ, λαβὼν καὶ τὸ ξιπίδιον αὐθις ὡς πρότερον.

Ὁ ἱερεὺς ἐπεύχεται.

Ἡμᾶς δὲ πάντας, τοὺς ἐκ τοῦ ἐνὸς ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου μετέχοντας, ἐνώσαις ἀλλήλοις εἰς ἐνὸς πνεύματος ἁγίου κοινωνίαν, καὶ μηδένα ἡμῶν εἰς κρίμα, ἢ εἰς κατάκριμα, ποιήσαις μετάσχειν τοῦ ἁγίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ σου· ἀλλ' ἵνα εὐρωμεν ἔλεον καὶ χάριν μετὰ πάντων τῶν ἁγίων, τῶν ἀπ' αἰῶνός σοι· εὐαρεστησάντων προπατόρων, πατριάρχων, προφητῶν, ἀποστόλων, κηρύκων, εὐαγγελιστῶν, μαρτύρων, ὁμολογητῶν, διδασκάλων, καὶ παντὸς πνεύματος δικαίου, ἐν πίστει τετελειωμένου.

Ἐκφώνως.

Ἐξαιρετῶς τῆς παναγίας ἀχράντου, ὑπερευλογημένης, ἐνδόξου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας.

Ὁ χορὸς ψάλλει· Ἐπὶ σοὶ χαίρει. Εἰ δὲ ἐστὶν ἡ μεγάλη πέμπτη, ψάλλει·

Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ σήμερον υἱὲ Θεοῦ κοινωνόν με παράλαβε, οὐ μὴ γὰρ τοῖς ἐχθροῖς σου τὸ μυστήριον εἶπω. Οὐ φίλημά σοι δώσω καθάπερ ὁ Ἰούδας, ἀλλ' ὡς ὁ ληστῆς ὁμολογῶ σοι, μνήσθητί μου Κύριε ἐν τῇ βασιλείᾳ σου.

Εἰ δὲ ἐστὶ τὸ μέγα σάββατον, ψάλλει·

Σιγησάτω πᾶσα σύρξ βροτεία, καὶ στήτω μετὰ φόβου καὶ τρόμου, καὶ μηδὲν γήινον ἐν ἑαυτῇ λογιζέσθω· Ὁ γὰρ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ κύριος τῶν κυριούντων προέρχεται σφαιασθῆναι, καὶ δοθῆναι εἰς βρῶσιν τοῖς πιστοῖς. Προσηγούνται δὲ τούτου οἱ χοροὶ τῶν ἀρχαγγέλων μετὰ πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας, τὰ πολυόμματα Χερουβιμ, καὶ ἑξαπτέρυγα Σεραφίμ, τὰς ὄψεις καλύπτοντα καὶ βιῶντα τὸν ὕμνον, ἀλληλούϊα.

Ճշմարիտ քարոզութեան: — Ի ձայն — Եւ եւս զհայրապետն մեր զԱյս
 160 անունն, շնորհեա զնա ընդ երկայն աւուրս: Աիշեա, Տէր՝, եւ ողորմեա եւ
 աւրհնեա՝ որք մատուցին զպատարագս զայս եւ վասն որոց մատուցինն. եւ
 տուր նոցա հատուցումն բարի ի քոց բարութեանցդ, եւ փոխանակ ապակա-
 նութեանս՝ զանապական տեղի հանգստեան, փոխանակ երկրաւորիս՝ զեր-
 կնաւորսդ, փոխանակ անցաւորիս՝ զանանցանելիսդ: Աիշեա, Տէր, եւ ողորմեա
 165 եւ աւրհնեա ըստ մեծի ողորմութեան քո եւ զիս զանարժանս, եւ թող ինձ
 զմեղս իմ՝ զկամայն եւ զկամայն, եւ մի վասն մեղաց իմոց արգելուր զշնորհս
 Հոգւոյդ սրբոյ յառաջիկայ յրնձայէս յայսմանէ: Աիշեա, Տէր, եւ ողորմեա
 եւ աւրհնեա՝ ըստ մեծի ողորմութեան քո եւ զհոգի հանգուցելոյն՝ յորոյ
 անունն յիշելով՝ պատարագս մատեաւ Աստուծոյ, եւ հանգո ընդ սուրբս քո:
 170 Աեշեա, Տէր, որք յանապատան են եւ ի վերինս, յայրս եւ ի փայտս երկրի:

մնայ. || 159 « Ի ձայն » չկայ այս տեղ M ձեռագրին մէջ. պատշաճ էր հոս L ի
 ընթերցումն ընդունել, որ հայրապետի յիշատակն սապէս ունի՝ « Ի յայն. Եւ
 եւս զհայրապետն մեր շնորհեա մեզ ընդ երկայն աւուրս, » || 162 M է այսպէս՝
 « եւ փոխանակ ապականութեանս՝ զանանցանելիսդ, փոխանակ երկրաւորիս՝
 զերկնայիցդ, փոխանակ անցաւորիս՝ զանանցանելիցդ: (Ասոր կցուած նաեւ սա
 տողերն) « Յիշեա Տէր եւ ողորմեա եւ աւրհնեա զմատուցողս ընձայիս եւ վասն
 որոց մատուցինն, եւ փոխատրեա նոցա ընդ անցաւորիս զանապական տեղի
 հանգստեան եւ ընդ երկնաւորիս զերկնաւորսդ, » Այս կրկնութեան պատճառն
 այն է որ Քարսղի նոր թարգմանութենէն խառնուած են տողերս: || 165 M կը
 յաւելուր « (զիս զանարժանս) եւ զիւր-որս, » որ յետամուտ է: || 167 Յետին
 յաւելուած մ'ունի M « յրնձայէս յայսմանէ, » բառերէն ետքը՝ գրելով.
 « եւ վասն սուրբ եւ անմահ պատարագիս զոր հաւատով մատուցանեմ առաջի
 աստուածութեանդ քո, առատաձեռնեայ յես զբարերար մարդասիրութիւնդ
 քո բազմաբութ եւ ողորմած Աստուած աղաչեմ: » — Հոս կը դառնայ L հնոյն՝
 եւ կ'ընթեռնու « Յիշեա Տէր եւ ողորմեա եւ օրհնեա ըստ մեծի ողորմութեան
 եւ զհոգի հանգուցելոյն՝ յորոյ անունն (L չունի հոս « յիշելով ») պատարագս
 մատեաւ (— L չունի հոս « Աստուծոյ ») եւ հանգոյ ընդ սուրբս քո, » — հոս
 L եւ M նոր յաւելուած մ'ունին կցելով՝ « յարքայութեան քում, բարե-
 խօսութեամբ (M բարեխաւսութեամբ) սուրբ եւ անմահ պատարագիս աղաչեմ: »
 || 170 Ասկէ սկսեալ նորագիր տպուածն ձեռագրաց մէջ սա վերնագիրը կը
 կրէ. M « Յիշատակ զոր ասացեալ է աստուածապատիւ հոգեկիր եւ սրբազան
 տեառն Աբրգան եպիսկոպոսին. » L « Աղօթք զոր ասացեալ է Մեդրեօ վար-
 դապետի, » Արդ այս մասն ձեռագրաց մէջ բոլորովին կրճատուած ու աղաւա-
 ղուած կը ներկայանայ, ուստի Յարգ. հեղինակն փորձած է հետեւելով յու-
 նականին վերականգնել հին հայկականն՝ պահելով ինչ որ հայ ձեռագիրքն ուղիղ
 պահած են, եւ մնայեալն — Նորագիր տպուածները — նոր յաւելով յունա-
 բնէն: Չեռագիրք (ML) այսպէս ունին ամբողջ կտորս. « Ողորմեա Տէր ի վերայ
 թագաւորաց, եւ իշխանաց զի խաղաղութեամբ վարեցեն զկեանս իւրեանց:
 Ողորմեա Տէր ի վերայ փրկեալ եկեղեցւոյ քո եւ տուր սմա զանշարժ դեաղա-
 ղութիւնդ քո, զի անբժութեամբ (M ամբժութեամբ եւ միամտութեամբ) վա-
 րեացուք զկեանս մեր եւ արժանի լիցուք պարգեւացդ խոստացելոց: Ողորմեա
 Տէր ի վերայ Ժողովրդեանս, որ կան առաջի քո եւ սպասեն գթութեանդ քո:
 Աղաչեմք վասն աւրոց յերկնից (L օգոց երկնից) եւ պտղոց երկրիս, շնորհեա
 դաւա՛ս (L զօդս) քաղցրախառն եւ առողջ (L առողջս), արա եւ զերկիրս
 պտղարեր (L պտղաբերս) ի սնունդս ծառայից քոց, որոց ետուր իսկ մեզ ի ծա-

ἀντι τῶν ἐπιγείων, τὰ ἐπουράνια· ἀντι τῶν προσκαιρῶν, τὰ αἰώνια· ἀντι τῶν φθαρτῶν, τὰ ἄφθαρτα. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν ἐν ἐρημίαις, καὶ ὄρεσι, σπηλαιῶσι, καὶ ταῖς ὄποις τῆς γῆς. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν ἐν παρθενίᾳ, καὶ εὐλαβείᾳ, καὶ ἀσκήσει, καὶ σεμνῇ πολιτείᾳ διαγόντων. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν εὐσεβεστάτων καὶ πιστοτάτων ἡμῶν βασιλέων, οὓς ἐδικαίωσας βασιλεύειν ἐπὶ τῆς γῆς· ὕψλω ἀληθείας, ὕψλω εὐδοκίας στεφάνωσον αὐτούς, ἐπισκίασον ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτῶν ἐν ἡμέρᾳ πολέμου· ἐνίσχυσον αὐτῶν τὸν βραχίονα, ὕψωσον αὐτῶν τὴν δεξιάν, κράτυνον αὐτῶν τὴν βασιλείαν, ὑπόταξον αὐτοῖς πάντα τὰ βάρβαρα ἔθνη, τὰ τοὺς πολέμους θέλοντα. Χάρισαι αὐτοῖς βαθεῖαν καὶ ἀναφαίρετον εἰρήνην, λάλησον εἰς τὴν καρδίαν αὐτῶν ἀγαθὰ ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας σου, καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ σου· ἵνα ἐν τῇ γαλήνῃ αὐτῶν ἤρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διάγωμεν, ἐν πάσῃ εὐδοκίᾳ καὶ σεμνότητι. Μνήσθητι, Κύριε, πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας, καὶ τῶν ἐν παλατίῳ ἀδελφῶν ἡμῶν, καὶ παντὸς τοῦ στρατοπέδου. Τοὺς ἀγαθοὺς ἐν τῇ ἀγαθότητί σου διατήρησον· τοὺς πονηροὺς ἀγίθους ποίησον ἐν τῇ χρηστότητί σου. Μνήσθητι, Κύριε, τοῦ περιεστῶτος λαοῦ, καὶ τῶν δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειφθέντων, καὶ ἐλέησον αὐτούς καὶ ἡμᾶς κατὰ τὸ πλῆθος τοῦ ἐλέους σου. Τὰ ταμεῖα αὐτῶν ἐμπλησον παντὸς ἀγαθοῦ, τύς συζυγίας αὐτῶν ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ διατήρησον, τὰ νήπια ἔκθρεψον, τὴν νεότητα παιδαγωγήσον, τὸ γῆρας περικράτησον, τοὺς ὀλιγοψύχους παραμύθησον, τοὺς ἐσχορπισμένους ἐπισυνάγαγε, τοὺς πεπλανημένους ἐπανάγαγε, καὶ σύναφον τῇ ἰγίᾳ σου καθολικῇ καὶ ἀποστολικῇ ἐκκλησίᾳ. Τοὺς ὀχλουμένους ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων ἐλευθέρωσον, τοῖς πλέουσιν σύμπλευσον, τοῖς ὁδοιποροῦσι συνόδευσον, χηρῶν πρόστηθι, ὄρφανῶν υπεράσπισον, αἰγμάλωτους ῥῦσαι, νοσοῦντας ἴασαι. Τῶν ἐν βήματι, καὶ ἐξορίαῖς, καὶ πάσῃ θλίψει καὶ ἀνάγκῃ, καὶ περιστάσει ὄντων, μνημόνευσον ὁ θεὸς, καὶ πάντων τῶν δεομένων τῆς μεγάλης σου εὐσπλαγχνίας, καὶ τῶν ἀγαπώντων ἡμᾶς, καὶ τῶν μισούντων, καὶ τῶν ἐντειλαμένων ἡμῖν τοῖς ἀναξίοις εὐχεσθαι ὑπὲρ αὐτῶν. Καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ σου, μνήσθητι, Κύριε, ὁ θεὸς ἡμῶν.

ապուլթիւն: Ողորմեա Տէր բառ մեծի ողորմութեան քու՛մ ի վերայ հաւատա-
ցելոց քոց: Չամուսնութիւնս սոցա պահեա անարատ (L անարատս), զողջոյս
սոցա սնո (L սնոյ) յարդարութեան, զերիտասարդս սոցա պահեա, զծերս սոցա
հաստատեա յիմաստութեան (M յիմաստութիւն ճշմարտութեան), զկարճա-
միտս միթարեա, զցրուեալն ժողովեա, զմոլորեալն դարձո (M դարձոյ) ի
գիտութիւն ճշմարտութեան եւ զամենայն նեղեալս յերաքանչիւր վտանգից
(L վտանգից) փրկեա. զի դու ես Աստուած բարեբար, տեսուչ ես ամենայն նե-
ղելոց, վերակացու ես որբոց եւ այրեաց, դարձուցիչ ես գերութեանց, բժիշկ
հիւանդաց, աւգնական անազնականից (L օգնական անօգնականից), յոյս յու-
սացելոց, խռովելոց հանդիսս, աշխատելոց նաւահանդիսս (վերջինս շունի L),
տեսուչ ես ամենայնի, որ գիտես զպէսս եւ զկարիս իւրաքանչիւրոց: Նայեա
առ մեզ, Տէր (L շունի "Տէր"), քաղցրութեամբդ (L քաղցրութեամբ) քո, ե-
րեւեցո (M երեւեցոյ) գերեսս քո ի մեզ գթութեամբդ քո, լռեցո (M լռեցոյ)
զհերձուած (L զհերձուածն) յեկեղեցւոյ քումք (M քումքէ), շիջո զխռովու-
թիւն հեթանոսաց որք կամին զպատերազմ (L զպատերազմէ), խափանեա
զհայհոյութիւն հերետիոսաց (L հերետիոսաց): Ընկալ զմեզ յարքայութեանդ
քո, արա զմեզ որդիս լուսոյ եւ որդիս սուրնջեան, եւ սուր մեզ սիրտ միա-
բանութեան իբրեւ ի միջէ բերանոյ փառաւոր առնել զմեծփայելութիւն
(L զմեծփայելութիւն) սրբութեանդ քո. — է յոյն (M "ի ձ. ղ.") — վստն
զի բեղ վւլելէ եւ Միածնի (M Միածին) Որդւոյդ (M Որդւոյ) քո հաստերձ
կենդանարար եւ ազատիչ սուրբ Հոգւոյդ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ

Այնչէս, Տէր, որքա՛ն ինքե՛ս լինեմք է- երկի-լաճո-նիւմք է- ճգնո-նիւմք է- պար-
 նէլորո-նիւմք լարեն կեանս: Այնչէս, Տէր, զթագաւորս մեր . . . տուր նոցա
 զանշարժ զխաղաղութիւն. Խօսեաց է սիրոյ նոցա Բարո-նիւնն լսան եկեղեցոյ թոյ
 է- ամենայն ժողովրդեանս, զի նոցա խաղաղութեամբ . . . անբժու-թեամբ
 175 եւ միամտութեամբ վարեցուք զկեանս մեր: Այնչէս, Տէր, զամենայն պետո-
 նիւն է- զիշեանո-նիւն է- որք է պաշտօնան էն եղբարքն մեր է- զամենայն զբան:
 Օգտարեան Բարեբարո-նիւմք թո պահեա. զլարոն՝ Բարեո՝ Թաղարո-նիւմք թո:
 Այնչէս, Տէր, զժողովուրդս որ կան առաջի քո, է- որք լսան արդար պարճա-
 րանաց հեռի գրան, է- ողորմեա նոցա է- մեզ ըստ մեծի ողորմութեանդ:
 180 Օգտեմարանս նոցա լի արա ամենայն Բարո-նիւմք: Օլամուսնութիւնս նոցա
 պահեա Խաղաղ-նիւմք է- միամտութեամբ, զտղայսն սնո, զերիտասարդս
 Խրատեա, զճերսն հաստատեա, զկարճամիտսն միսիթարեա, զցրուեալսն
 ժողովեա, զմոլորեալսն դարձո, է- Խառնեա է սորք իսկոյնիկ է- յառատելան
 եկեղեցի թո. որք նեղեալ են յայտոյ պղծոց՝ ազաբեա, որք նա-եմն՝ ընդ նոսին
 185 նա-արիւնս, որոց գնանն ճանապարհ՝ լեր ճանապարհորդակից, տեսուչ լեր այրեաց,
 վերակացու որբոց, զարձուցիչ՝ գերութեանց, Բժշկեա զպարտեալս: Որք յա-
 րեանսն է- յատորս է- յամենայն նեղութեան է- է վրանգի է- է արարկո-որ:
 Այնչէս, Տէր Աստուծոյ մեր, է- զամենեւին՝ որ ազալեն է- Ինդրեն զժժ թո
 գնո-նիւնդ, է- որք սիրենն զմեզ է- որք ապեան է- որք պարտեալեցին մեզ անար-
 190 ժանա-որացո արանել է վերայ նոցա աղօթս: Այ- զքնա- ժողովուրդ թո յիշեա,
 Տէր Աստուծոյ մեր, է- հեղ է նոսա զթո արար ողորմ-նիւնդ, շնորհելով
 Բողոքեցոնց զհայցո-ածո նոցա որ է գրկո-նիւն էն, է- զոր մեքն շնորհակեմք ար-
 զգրկո-նիւն կամ ար է ճո-ացեմ կամ անո-անցն Բաղմո-նիւն, որո- Ինքնին
 յիշեա, Աստուծոյ, որ գիտեոր զԻ-բատանլի-բ ո-բո-տ զհասակ է- զանո-ն, է-
 195 գիտակ էս Ի-բատանլի-բ յորովայնէ մեր է-բոյ: Օյ Դո- էս, Տէր, օգնական
 անօգնականից, յոյս անյուսացելոց, խռովելոց հանգիստ, նա-ելոց նաւահան-
 գիստ, հիւանդաց բժիշկ: Վա- լեր ամենայն՝ ամենայնի, որ գիտես զԻ-բաքան-
 չիւր ոք եւ զխնդրուածսն, զտուն եւ պետս նորա եւ զկարիս: Փրկեա, Տէր,
 զգաղատ է- զամենայն զգաղատ է- զգա-արա-տ է սոլոյ, է արածո-նիւնէ, է սասո-
 200 նո-նիւնէ, յնկղմ-նիւնէ, է հրոյ, է սրոյ, է հինէ այլազգեաց, է- է արհմային պա-
 րեալովէ: Վայեա առ մեզ քաղցրութեամբ քո, Տէր, երեւեցո զերեսս քո ի
 մեզ զթութեամբ քո: Ընորհեա մեզ զօգս քաղցրախառն եւ առողջս,
 պարգե-եա անյրե- յերկեր առ ի պտղաբերո-նիւն, օրհնեա զարակ արարոյ թաղ-
 ցրո-նիւն թո: Առեցո զհերձուածս յնկեղեցւոյ քումէ. շնջո զխռովութիւնս
 205 հեթանոսաց՝ որք կամին զպատերազմ. խափանեա զհայհոյութիւն հերեսի-
 ովտաց. ընկալ զամենեւին զմեզ յարքայութիւն քո. արա¹¹⁸ զմեզ որդիս

118 "Արա", յն. ἀναδείξας = ostendas, Գ-ԳԳԻ: (Տե՛ս վերը Ծան. 104.)

լուսոյ եւ որդիս տուընջեան. զո՞ր խաղաղութիւնն էր — զէրդ պարգեւեա մեզ, Տէր Աստուած մեր, զի զամենայն շնորհեցեր մեզ. եւ տուր¹¹⁹ մեզ սիրտ միաբանութեան իբրեւ ի միոջէ բերանոյ փառաւորել զմեծվայելութիւն սրբութեանդ քո. — Ի ճայն — վասն զի քեզ վայելէ եւ Միածնի Արդւոյ քո հանդերձ կենդանարար եւ ազատիչ սուրբ Հոգւովդ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս:

[Ժողովուրդն. Ամէն]:

Սարկաւազն քարոզէ.¹²⁰ Ղոհացարուք զՏեառնէ Աստուծոյ մերոյ՝ որ արժանի արար զԾառայս իւր կալ առաջի սրբոյ սեւանոյս իւրոյ եւ կատարիւ աստուածեղէն¹²¹ խորհուրդ մարմնոյ եւ արեան Միածնի Արդւոյ իւրոյ. աղաչեսցուք հաւատով՝ զի շնորհեցէ զհաղորդութիւնս զայս ի պահպանութիւն պատուիրանաց:

Եւ յաղագս եպիսկոպոսին մերոյ խնդրեսցուք, զի շնորհեցէ զնա ընդ երկայն առուրս խաղաղութեան կենաւք եւ առողջութեամբ հովուել զժողովուրդ իւր առանց մեղաց, եւ քարոզել զբանն ճշմարտութեան եւ լուսաւոր առնել զաչս սրտից մերոց վարդապետական բանիւ:

Եւ եւս հաւատով խնդրեսցուք, յաղագս որք հաւատով ի Վրիստոս ննջեցին, զի զհոգիս նոցա ի յաւիտեանական խորանսն ընկալցի, եւ զմեզ զամենեւեան պատսպարեսցէ հասանել յանվախճան ժառանգութիւն սրբոցն ի Վրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր. կեցուցէ եւ ողորմեսցի:

Ժողովուրդն. Կեցո, Տէր:

Եւ. — Բանանայն. Տէր Աստուած մեր, Աստուած կենարար. դու ուստ մեզ գոհանալ զքէն ըստ արժանի քո բարերարութեանդ,¹²² որ ոչ երբեք լռես ի բարերարութենէ քումէ: Ղու, Աստուած, ընկալ զպատարագս

այժմ (L այժմ եւ:),¹¹⁹ ||²¹³ Չեռագիրք շունին փակագծեալը: ||²¹⁶ ML “չաստուածայն խորհուրդ:” ||²²⁰ ML “խաղաղութեան կենաւք (L կենաւք):” ||²²⁶ “Կեցուցէ եւ ողորմեսցի” աստութեան համար կը դիտէ Յարգ. հեղինակը թէ “Պիտի ըլլայ մանաւանդ” . . . ի Գրիստոս Յիսուս. Տէր մեր կեցո եւ ողորմեսցո:” ||²²⁷ M “Դ. Կեցո Տէր:” ||²³⁰ L “ի բարերարութենէ քումէ:” — L Դու, Տէր

¹¹⁹ “Եւ տուր մեզ, . . . : [Ամբողջ այս պարբերութիւնը պիտ’որ գտնենք Պ պատարագին մէջ ալ՝ որն որ, ինչպէս չի կրնար տարակուսուել, ասկէ անհեղուկ է: — Յոյնը “ի միոջէ բերանոյ, ին աւելցուցած է “եւ միով սրտիւ:” Յաջորդ փառաբանութիւնն ալ կը տարբերի Յոյնին մէջ:
¹²⁰ Շտանօթ է Աւագ. Սհմբր. պատարագին կանոնը լինելէ ետքը գրուած ստիպարագին Բարողութիւնը, զորն որ Daniel եւ ետքը Propst յետոյ եկած մտած համարած էին առանց հիման, եւ զորն որ Պիքքէլ պաշտպանեց. մեր

երկու պատարագները նոյնը կը հաստատեն: Աւաջիկոյ պատարագին բոլորովին անհետ եղած է յն. բնագրէն. ուրիշ սր եւ իցէ թարգմանութիւնը նոյնը չունի. հին հայը պահած է:
¹²¹ Չեռագրաց “Աստուածայն” չի գտնուել կարգալ “աստուածայն”, սոյն թարգմանութեան լեզուին բերման աւելի հաւասարիմ մնալու համար: Գրչագրաց մէջ շատ ցանցառ չէ՝ “աստուածայն”, բառն “աստուածայն”, բառով փոխանակելը:
Եւ. ¹²² Հիմակուան Յոյնը կը կարգայ հոս εὐχαριστεῖν σοι ἀξίως ὑπὲρ τῶν εὐεργεσιῶν σου,

Ἐκφώνως δ ἱερεύς.]

Καὶ δὴς ἡμῖν ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ δοξάζειν, καὶ ἀνυμνεῖν τὸ πάντημον καὶ μεγαλοπρεπὲς ὄνομά σου, τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος· νῦν [καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.]

Ἐ χορός⁵³ Ἀμήν. 9

Ο ἱερεὺς [ἐπιστέφει πρὸς τῇ θύρᾳ, καὶ εὐλογῶν λέγει ἐκφώνως.]

Καὶ ἔσται τὰ ἐλέη τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μετὰ πάντων ἡμῶν.

⁵¹[Καὶ δ διάκονος ἐξέρχεται εἰ ἔστιν, εἰ δ' οὐκ, ὁ ἱερεὺς· καὶ στὰς ἐν τῷ συνήθει τόπῳ, λέγει· Πάντων τῶν ἁγίων μνημονεύσαντες, ἔτι καὶ ἔτι ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν

Ἐ χορός. Κύριε ἐλέησον. Καὶ τὰ λοιπὰ, ὡς ἐν τῇ τοῦ Χρυσσοστόμου λειτουργίᾳ. Ἐπὲρ τῶν προσκομισθέντων. Ὅπως ὁ φιλόδηρος Θεὸς ἡμῶν. Ἐπὲρ τοῦ ῥυσθῆναι ἡμᾶς.]

[Ο ἱερεὺς ἐπέυχεται μυστικῶς.]

X. Ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ Θεὸς τοῦ σώζειν, σὺ ἡμᾶς διδάξον εὐχαριστεῖν σοὶ ἀξίως [ὑπὲρ] τῶν εὐεργεσιῶν σου, ὧν ἐποίησας καὶ ποιεῖς μεθ' ἡμῶν· σὺ ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ προσδεξάμενος τὰ δῶρα ταῦτα, καθάρισον ἡμᾶς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος, καὶ δίδαξον ἁγιοσύνην ἐπιτελεῖν⁵⁵ ἐν φόβῳ σου· ἵνα ἐν καθαρῷ τῷ μαρτυρίῳ τῆς συνειδήσεως ἡμῶν ὑποδεχόμενοι τὴν μερίδα τῶν ἁγιασμάτων σου, ἐνωθῶμεν τῷ ἁγίῳ σώματι καὶ αἵματι τοῦ Χριστοῦ σου· καὶ ὑποδεξάμενοι αὐτὰ ἀξίως, σχῶμεν τὸν Χριστὸν κατοικοῦντα ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, καὶ γενώμεθα ναὸς τοῦ ἁγίου σου πνεύματος. Ναὶ ὁ Θεὸς ἡμῶν· καὶ μηδένα ἡμῶν ἔνοχον ποιήσης τῶν φρικτῶν σου τούτων καὶ ἐπουρανίων μυστηρίων, μηδὲ ἀσθενῆ ψυχῇ καὶ σώματι, ἐκ

րուն տեղ, որ փակագծի մէջ առնուած են, Barb. կ'ըսէ միայն այսպէս. Ἐ λαός. Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματος σου καὶ τοῦ διακόνου ποιῶντος τὴν μεσιν ευχὴν ἐπέυχεται ὁ ἱερεὺς. (ինչ ինչ բան անընթեանի է Յարգ. Հեղինակին համեմատածին մէջ:) Ὁ Θεὸς ἡμῶն եւն. ⁵⁵ Barb. σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν . . . καὶ διδάξον ἡμᾶς ἐπιτελεῖν ἁγιοσύνην. ⁵⁶ Barb. ἐκ

կուղղէ Բարբերինանը ὑնոր վերջընելով՝ որով ճիշդ հին Հայունը կ'ելլէ "գոհանալ զքէն ըստ արժանի քու՛մ բարերարութեանդ", իսկ անփ. ջագէս յաջորդողն "որ ոչ երբեք լռես ի բարեբարութեանէ քու՛մ", ուր յսին է "զորս արարեր եւ առնես ընդ մեզ", մտախոհ ըլլալ կու սայ

մեզի կէս մը դարձուածին համար՝ որով յարաբերականը կը լռուութի ասորականութիւն մը հոգորելով, եւ կէս մ'ալ յերջընելով արդէն քանի մ'անգամ լիտուած կրկնութեան մէջ որոշ ձեւը, օրինակի ազգաւ՝ "արարելչ մը, որ արարեր զմեզ յաջնչէ", եւ այլն:

դայս, եւ սրբեա զմեզ յամենայն պղծութենէ հոգւոյ եւ մարմնոյ.¹²³ — Ի ձայն — եւ արժանաւորս արա զմեզ սուրբ սրտիւ եւ պարզ մտաւք բանալ զքերանս մեր¹²⁴ եւ ասել. Հայր մեր, որ յերկինսդ ես:¹²⁵

Ժողովուրդն. Սուրբ եղեցի անուն քո, եկեացէ արքայութիւն քո, եղեցին կամք քո որպէս յերկինս եւ յերկրի: Չհաց մեր հանապազորդ տուր մեզ այսաւր, եւ թող մեզ զպարտիս մեր, որպէս եւ մեք թողումք մերոց պարտապանաց. եւ մի տանիր զմեզ ի փորձութիւն, այլ փրկեա զմեզ ի չարէն: Բահանայն. Տէր¹²⁶ տերանց, Աստուած աստուծոց, թագաւոր յաւիտենական, Աստուած անձառ, լոյս, արարիչ երկնի եւ երկրի. աղաչեմ յամենայն սրտէ իմմէ. մի տանիր զմեզ ի փորձութիւն, այլ փրկեա զմեզ ի չարէ եւ ապրեցո ի փորձութենէ. զի քո է տէրութիւն եւ արքայութիւն եւ եւ զաւրութիւն, եւ քեզ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս:

Ժողովուրդն. Ամէն:
Բահանայն. Խաղաղութիւն ամենեցուն:
Ժողովուրդն. Եւ հոգւոյդ քում:
Սարկաւազն. Աստուծոյ (երկիր պազցուք):
Ժողովուրդն. Առաջի քո, Տէր:

Խ Ո Ւ Ն Ա Ր Հ Մ Ա Ն Ա Ղ Ա Ւ Թ Ք

ԺԱ. — Հայր¹²⁷ զթութեանց եւ Աստուած մխիթարութեանց¹²⁸ որ մխիթարես զմեզ յամենայն ժամ,¹²⁹ ամենեցունց որոց խոնարհեցուցեալ

Աստուած: ՝ 231 M ի լուսանցս «ի ձ.» (= ի ձայն): ՝ 232 L «մտօք:» ՝ 234 Չեռագրաց մէջ այժմ այսպէս է՝ «Դպէրն. Հայր մեր որ յերկինսդ ես, սուրբ եղեցի. . .» հետեւելով այժմու սովորութեան: Աղօթքն ալ ամբողջ շէն գրած իբրեւ ամենուն ծանօթ, այլ մինչեւ «սուրբ եղեցի անուն քո, եկեսցէ:» ՝ 238 ML սանկ կը տրոհեն բառերը. «թագաւոր յաւիտենական, Աստուած անձառ լոյս, արարիչ. . .» ՝ 240 M «մի տանիր զմեզ ի փորձութիւն եւ մի ի քորպորացիան, այլ. . .» ՝ 241 M «պրեցոյ:» — L «զի քո (չէք «է») տէրութիւն. . . զօրութիւն. . .» ՝ 242 M կը գրէ մինչեւ «. . .քեզ վայելէ:» ՝ 244 ML «Դպէրն. ամէն:» ՝ 245 M «Քահ. Խաղաղութիւն: Դպ. Եւ հոգւոյ. (չէք «ընդ:») Սորի. Աստուածոյ երկրպ.: — Դպ. Առաջի քո:» (չէք «Տէր:»)

ԺԱ. ՝ 250 ML «եւ Աստուած միւնայն մխիթարութեանց:» ՝ 251 L «ամենեցուն» որոց. . . — ML «որոց խոնարհեցուցեալ եւ զգլուխս. . .»

123 «Մարմնոյ»: Ասկէ անդին երկնցընելով կ'երկնցընէ շատաբան յոյնը, շատ անգամ յաւելուածներ ընդունող աղօթքներուն կէտերը իբրեւ պահանգակապ Nai, ὁ Θεός ἡμῶν կամ Nai, Κύριε ալ մտնելով. բայց ո՛վ կրնայ երաշխաւորել աս մտնի վաւերականութեան կամ սկզբնականութեանը՝ հակառակ հին հայուն, առանց կրճատում մը հայ գրչագրաց յայսմ

ապացուցանելու: Կ'երեւայ թէ աս ընդլայնման ատեն օգնութեան աւնուած է հետեւեալ մեր Բ պատարագին նախ քան զհազարգութիւն կամ յետ հազարգութեան աղօթքները:

124 «Սուրբ սրտիւ եւ պարզ մտք բանալ զքերանս մեր», կը մնայ յատուկ հին Հայոյն: Մատ. Աս. ունի «սուրբ սրտիւ», Սակայն առաւել մտազրութեան արժանի կէտ է՝ որ աս

του ἀναξίως τούτων⁵⁶ μεταλαμβάνειν ἀλλὰ δὸς ἡμῖν μέχρι τῆς ἐσχάτης ἡμῶν ἀναπνοῆς ἀξίως ὑποδέχεσθαι τὴν ἐλπίδα τῶν ἁγιασμάτων σου, εἰς ἐφόδιον ζωῆς αἰωνίου, εἰς ἀπολογία ἐμπρόςδεκτον τὴν ἐπὶ τοῦ φροβροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ σου, ὅπως ἂν καὶ ἡμεῖς μετὰ πάντων τῶν ἁγίων ἀπ' αἰῶνός⁵⁷ σοι εὐαρεστησάντων, γενώμεθα μέτοχοι τῶν αἰωνίων σου ἀγαθῶν ὧν ἠτοίμασας τοῖς ἀγαπῶσί σε, Κύριε.⁵⁸

Ἐκφώ[νως.]

Καὶ καταξίωσον ἡμᾶς, δέσποτα, μετὰ παρρησίας ἀκατακρίτως⁵⁹ τολμᾶν ἐπικαλεῖσθαι σὲ τὸν ἐπουράνιον Θεὸν πατέρα, καὶ λέγειν,
Ὁ λαὸς τὸ Πάτερ ἡμῶν.

Ἐκφώ[νως.]⁶⁰

Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα τοῦ πατρὸς.⁶¹ — Ὁ ἱερεύς. Εἰρήνη πᾶσιν. — [Ὁ διάκονος.] Τὺς κεφαλὰς ὑμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνετε.

Ὁ ἱερεύς ἐπεύχεται.

XI. Δέσποτα Κύριε, ὁ πατὴρ τῶν οἰκτιρμῶν, καὶ Θεὸς πάσης παρακλήσεως, τοὺς ὑποκεκλιότας σοι τὺς ἑαυτῶν κεφαλὰς εὐλόγησον, ἁγιάσον, φροῦρησον, ἐνδυναμωσον,

τοῦ ἀναξίως αὐτὸν (այսպէս.)⁵⁷ Barb. ἀπ' αἰῶνως σοι . . .⁵⁸ Հոս սովորա-
կանք դարձեալ 8 սող մը կը դնէ սարկաւազին բերանը Ոսկեբերանին պատա-
րագէն, այն՝ գոր վերը յիշեցիւք ('Ս διάκονος. Ἀντιλαβοῦ, σῶσον, ἐλέησον
եւն.)⁵⁹ Barb. ἀκατακρίτος. ⁶⁰ Barb. ὁ ἱερεύς ἐκφώ. ⁶¹ Աղօթքէս
եւքը (Հայր մերի վերջաբանէն) Barb. սանկ ունի մատչեալը Καὶ μετὰ τὸ
'Αμήν λέγει ὁ ἱερεύς: Εἰρήνη πᾶσιν, καὶ τοῦ διακόνου λέγον-
τος Τὺς κεφαλὰς ὑμῶν, ἐπεύχεται ὁ ἱερεύς: Δέσποτα . . .

“սուրբ սրտիւ եւ պարզ մտք», Պիքբէլ ալ էր
Conspectus rei syr. lit. (էջ 71) Բրիտանեան
Մուսէնին մագաղաթներէն յառաջ բերած
սուրի պատարագի հասակասորին մէջ Նախեր-
գանին վերջը կը կարգայ in una concordia (ընդ
հրեշտակս) anima pura et mente clara sancte
clamemus et dicamus: Sanctus, sanctus, sanctus.
¹²⁵ “Հայր մեր. որ յերկինսդ ես», : Աստուծոյն
մասը փայն քահանային բերանը դնել՝ սուրի եւ
հին հայկական սովորութիւն է: Այսպէս եւ
Մասեայ Ասորին:

Sacerdos: . . . Corde puro clamantes et
dicentes: Pater noster qui es in coelis.

Populus: Sanctificetur nomen tuum etc.

Յայտնի է որ սովորութիւնը յունական չէ,
հիմայ հայկական ալ չէ:

¹²⁶ Աս միջարկութիւնը (embolismus) շունի
յոյնը եւ սչ սւրիշ մէկ թարգմանութիւն մը,
բայց եթէ անոր ծայրի փառաստութիւնը որ
բարձր նման է՝ սակայն սչ նոյն՝ մեր Ե պա-
տարագի մէջինն:

ԺԱ. ¹²⁷ Աս գլխակորութեան (κεφαλοκλύσις)
աղօթքին սկիզբը. անշուշտ ետքէն, ձեռք
կնուս եկած է:

¹²⁸ “Միթարութեանց», գուցէ վերջէն գիրն
աւելորդ ըլլայ, եւ ետքէն գէշ սովորութեամբ
յարած: Յն. “միթարութեան»,:

¹²⁹ “Որ միթարես զմեզ յամենայն ժամ»,

զգլուխս իւրեանց առաջի քո աստուածութեանդ,¹³⁰ քահանայից, սարկաւազաց, արանց, կանանց, ծերոց, տղայոց¹³¹ ողորմես, աւրհնեա¹³² եւ միացո եւ ամրացո ընդ հովանեաւ ամենազաւր բազկի քո, զաւրացո յամենայն գործս բարութեան, հեռացո յամենայն իրաց չարաց շնորհաւք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ եւ Փրկչիդ Ախուսի Վրիստոսի, — Ի ծայն — ընդ որում քեզ Հաւր ամենակալի հանդերձ կենդանարար եւ ազատիչ սուրբ Հոգւովդ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս:

260 Ժողովուրդն. Ամէն:
Սարկաւազն. Պառասխումէն:¹³³
Քահանայն. Արբութիւնք սրբոց¹³⁴ (վայելնն):

Ժողովուրդն. Հայր սուրբ:
Քահանայն. Աւրհնեալ Հայր սուրբ:

265 Ժողովուրդն. Ամէն:
Քահանայն. Աւրհնեալ Արդի սուրբ:

Ժողովուրդն. Ամէն,
Քահանայն. Աւրհնութիւն Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ:
Ժողովուրդն. Ամէն:

270 (Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Ծ Ք Հ Ա Ի Ա Ք 2 Ի Ն)

Քահանայն աղաւթէ. Տէր Աստուած մեր, որ կոչեցեր¹³⁵ զմեզ յանուն Միածնի Արդւոյ քում քրիստոնեայս, եւ այլ որ ինչ ի կարգին է, որպէս եւ

||²⁵³ L "օրհնեալ," ||²⁵⁴ M "միացոյ եւ ամրացոյ . . . զաւրացոյ . . . հեռացոյ . . .," — L "ամենազոր . . . զօրացո . . .," ||²⁵⁵ L "շնորհօք," ||²⁵⁷ L անյարմար կերպով՝ "եւ ընդ որում քեզ Հօր . . .," — ML հոս ալ՝ ինչպէս գրեթէ ամէն տեղ՝ կ'ենթեռնուն "հանդերձ . . . սուրբ Հոգւոյդ, վայելէ փառք, իշխանութիւն . . ." (L "իշխանութիւն, եւ պատիւ . . .") ||²⁶⁰ Միայն M ունի "Դոյնն ամէն," ||²⁶¹ M "Պառասխումէն," L "Պառասխումէն," Ասկէ սկսեալ մինչեւ "Տէր Աստուած մեր, աղօթքն L սանկ կը համառօտէ՝ "Քահ. ի սրբութիւն սրբոց: Դոյ. Հայր սուրբ, Արդի սուրբ, Հոգի սուրբ, օրհնութիւն Հօր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: Քահ. Օրհնեալ Հայր սուրբ, օրհնեալ Արդի սուրբ, օրհնեալ Հոգի սուրբ: Օրհնութիւն եւ փառք Հօր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ եւ: Դոյ. Ժշտ մին քանի Ամէն ասէ," M աւելի ամբողջ ունի, բայց նաեւ աս աղաւաղ է եւ է այսպէս "Սարկաւազն. Պառասխումէն: Դոյնն. Հայր սուրբ: Քահ. Աւրհնեալ Հայր սուրբ: Դոյ. ամէն: Քահ. Աւրհնեալ Արդի սուրբ: Դոյ. ամէն: Քահ. Աւրհնութիւն եւ փառք Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հօգւոյն սրբոյ: Դոյ. ամէն: Քահանայն աղաւթէ. Տէր աստուած մեր . . ." ||²⁷¹ L խորագիրն այսպէս ունի

զուր է յոյնին եւ ուրիշ որ եւ իցէ Թարգմանութեան մէջ փնտռել. ասիկայ գարձեալ ինչպէս "արարիչ մեր, որ արարեր զամենայն յոյննէ," ձեւով մեր հին Թարգմանութեան յատուկ կրկնութիւն մըն է:

130 "Առաջի քո աստուածութեանդ," դարձեալ շատ անգամ ընդհանրապէս ասարբութիւն մըն է. անշուշտ բաւական հին բայց ոչ սկզբնական: Յն. օօ!, քեզ!
131 Աս "քահանայից, սարկ., ար., կան." ձե.

ὄχύρωσον, ἀπὸ παντὸς ἔργου πονηροῦ ἀπόστησον, παντὶ δὲ ἔργῳ ἀγαθῷ σύναψον καὶ καταξίωσον ἀκατακρίτως μετασχεῖν τῶν ἀχράντων [σου] τούτων καὶ ζωοποιῶν σου μυστηρίων, εἰς ἄφθειν ἁμαρτιῶν, εἰς πνεύματος ἁγίου κοινωνίαν.

Ἐκφώ[νωσις.]

Χάρτι καὶ οἰκτιρμοῖς, καὶ φιλανθρωπία τοῦ [μονογενεῶς σου υἱοῦ, μεθ' οὗ εὐλογίατος εἶ, σὺν τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων Ὁ χορὸς. Ἀμήν.]

Ὁ ἱερεύς ἐπεύχεται.⁶² Πρόσχες, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ θεὸς ἡμῶν, ἐξ ἁγίου κατοικητηρίου σου, [καὶ ἀπὸ θρόνου δόξης τῆς βασιλείας σου,] καὶ ἐλθὲ εἰς τὸ ἁγιάσαι ἡμᾶς, ὁ ἄνω τῷ πατρὶ συγκαθήμενος⁶³ καὶ ὥδε ἡμῖν ἀοράτως συνών⁶⁴ καὶ καταξίωσον τῇ κραταιᾷ σου χειρὶ, μεταδοῦναι ἡμῖν [τοῦ ἀχράντου σώματός σου, καὶ τοῦ τιμίου αἵματος,] καὶ δι' ἡμῶν παντὶ τῷ λαῷ σου.

⁶⁵ **Ἐἴτα προσκυνεῖ ὁ ἱερεὺς, ὁμοίως καὶ ὁ διάκονος ἐν ᾧ ἐστὶ τόπω, λέγοντες μυστικῶς τρεῖς.** Ὁ θεὸς ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ. Ὅταν δὲ εἶθῃ ὁ διάκονος ἱερέα ἐκτεινόντα τὰς χεῖρας, καὶ ἀπτόμενον τοῦ ἁγίου ἄρτου, πρὸς τὸ ποιῆσαι τὴν ἁγίαν ἕψωσην, ἐκφωνεῖ.] **Πρόσχωμεν. Καὶ ὁ ἱερεὺς ὑψῶν τὸν ἅγιον ἄρτον, ἐκφωνεῖ.⁶⁶ Τὸ ἄγια τοῖς ἁγίοις.**

⁶⁷ **Ἐἴτα τῆς μεταλήψεως τελειωθείσης, καὶ τῶν ἁγίων μυστηρίων ἀπὸ τῆς ἱεραῆς ἀρεθέντων τραπέζης εὐχεται ὁ ἱερεύς.]**

Εὐχαριστοῦμέν σοι, Κύριε, ὁ θεὸς ἡμῶν, ἐπὶ τῇ μεταλήψει τῶν ἁγίων, ἀχράντων, ἀθανάτων, καὶ ἐπουρανίων σου μυστηρίων, ⁶⁸ ἔδωκας ἡμῖν ἐπ' εὐεργεσίᾳ⁷⁰ καὶ

⁶² Մոտցեալը չկայ ի Barb., սա վերջարանութիւնք իմրին կը հասկցուին: ⁶³ Barb. սա վերնագիրն ունի հոս. **Եὐչի** τῆς ὑψώσεως τοῦ ἄրτου. ⁶⁴ Barb. **συγκαθήμενος.** ⁶⁵ Barb. **παρών** կ'ըսէ քի. **συνών.** ⁶⁶ Այս ամբողջ փակագծեալ մասը չունի Barb., որ ասոր տեղ պարզապէս կ'ըսէ՝ **καὶ μετὰ εἰπεῖν τὸ διάκονον:** **Πρόσχωμεν, ὁ ἱερεὺς ὑψοῖ τὸν ἅγιον ἄρτον եւն:** ⁶⁷ քի **ἐκφωνεῖ** կ'ըսէ Barb. **καὶ λέγει.** ⁶⁸ Այս երկուք փակագծեալ կորագիրս ալ չունի Barb., որ ասոր տեղ ուրիշ կարմրագիր ունի **καὶ μετὰ τὸ εἰπεῖν τὸν λαὸν τὸ *Εἰς ἅγιος,* λαμβάνει ἐκ τοῦ ἁγίου σώματος μερίδας, καὶ βάλλει εἰς ἅγια ποτήρια, καὶ λέγει Πλήρωμα Πνεύματος ἁγίου** (= **լրութիւն Հոգւոյն ἁγίου**) **καὶ μετὰ τὸ πάντας μεταλαβεῖν λέγοντος τοῦ διακόνου τὴν εὐχὴν, ἐπεύχεται ὁ ἱερεὺς. (չսա տեղ անընթեանի էր *δουλοϋσθαι* թիւնս)** ⁶⁹ Barb. **ὢν ἔδωκας . . .** ⁷⁰ Barb. **ἐπὶ εὐεργεσίᾳ.** ⁷¹ Հոս ալ սովորականը

ալ., որն որ, չէնք ասորակուսիք, Բարսղի պատարաղին սկզբնական է, հիմնական յն. Աջ մէկդի թողուած է եւ ըստ այնմ անկէ անանցեալ թարգմանութեանց մէջ ալ:

¹³² "Ողորմաւ, օրհնեալ . . .", փնջել արթնի վերջը մանր արբերութիւնք, որոնք մասնաւոր նշանակութիւն մը չունին. զորոնք պէտք չէնք արդեօք յոյն բնագրին մէջ յետոյ փոխուած ըսել:

¹³³ "Պաշտօնակէն", հին Ասորաց սովորութիւնն, ինչպէս կը կարծենք, չէ թէ Յունացմեառնութիւն: Յունական չ գիրը Իսրայէլ փոխարկել շատ նոր ասիններու զործ է:

Կի վեր ձեռքի ընդօրինակութեան որն որ

Մանրանեան Օրինակէն եղած է, "Սրբութիւնք որբոց", կը պակտի. չէնք գիտեր թէ արդեօք ձեռագիր մասնին մէջ ալ կը պակտի թէ չէ: Լուգգ. Օր. կը գնէ "Ի սրբութիւն որբոց", անշուշտ հասարակ սովորութեան հետեւելով՝ սրով այս օրուան օրս աս հնութեամբ յարգելի բարբարոս արեւելից պատարագներուն որոշ ձեւը սղաւազուած է:

¹³⁵ "Տէր Աստուած մեր, որ կոչեցեր", Ահաւասիկ յտուղ քան զհաղորդութիւն արթն մը՝ որն որ արդեօք Բարսղի սկզբնական է թէ մեր է պատարագէն հոս բերուած, կը դանդաղելնք որոշելու. աս ստոյգ է, մանր արբերութիւններ հոս եւ հոն եղածին մէջ կը

յայլ պատարագս զրեալ է, իւրաքանչիւր ոք զիւրն ասացէ՝ քահանայն, սարկաւազն եւ դպիրն:

276 Եւ յետ ճաշակմանն եւ հաղորդեցուցանելոյն ասեն զլցաքն: Եւ սարկաւազն քարոզէ:

Քահանայն. Գոհանամք¹³⁶ զքէն Տէր տերանց, վասն մեծամեծ պարգեւաց քոց, զոր շնորհեցեր մեզ, զմարմին եւ զարիւն Վրիստոսի քո: Աղիցի սա մեզ յիմաստութիւն եւ ի զգաստութիւն, խորհել միշտ ի պատուիրանս քո, ի նորոգումն հոգւոց եւ մարմնոց եւ ի թողութիւն մեզաց մերոց, յընդունելութիւն Հոգւոյդ սրբոյ. վասն զի դու ես Աստուած մեր, Աստուած կենարար — Ի ծայն — եւ քեզ վայելէ ի վերայ այսր ամենայնի տուելոցս բարութեանց փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ պծմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս:

286 Ժողովորդն. Ամէն:

Քահանայն. Խաղաղ. ամեն:

Ժողովորդն. Աւ ընդ հոգւոյդ քում:

Սարկաւազն. Աստուծոյ երկ.

Ժողովորդն. Առաջի քո, Տէր:

“Եւ քհ. ի ծածուկ:” — Այս աղօթքն թէ M եւ թէ L այսպէս կէս ունին (մինչեւ “քրիստոնէայս” բառը) եւ կը կցենվերը դրուած խրատագիր-ծանօթութիւնն, ուստի այս փակագծեալ մասն ստուգիւ յաւելուած է եւ չէ պահուած նախնականն լիովին: Լի առջեւնիս եղած ընդօրինակութեան մէջ ամբողջացուած է աղօթքն այսպէս “Եւ արժանաւորս արարեր զմեզ հաղորդել մարմնոյ եւ արեան Միածնի քո, եւ այժմ՝ աղաչեմք զքեզ Տէր Աստուած մեր արա զհաղորդութիւնս զայս ի մեզաց թողութիւն եւ գոհանալով փառաւորեցուք զչայր եւ զՅրդի եւ զսուրբ Հոգի:” Բայց թէ այս մասն ալ կայ Լ ի մէջ՝ անորոշ կը մնայ, վասն զի Յարգ. հեղինակը ստ ծանօթութիւնը կցեր է՝ թէ “Այսչափ է աղօթքն Լուգդոնեան օրինակին մէջ” ակնարկելով վերը դրուած համառօտ կտորը: ||²⁷⁷ ML աս խրատագիրն ունին “Եւ քահանայն ասէ զաղաւթս (Լ զաղօթս) զայս: Գոհանամք . . . :” — Լ ոչ ուղղութեամբ “Գոհանամք . . . որ վասն մեծամեծ պարգեւաց քոց շնորհեցեր մեզ զմարմին . . .” ||²⁸² M “ի ձա.” (= ի ձայն), Լ “ձայնս.” — M “. . . Գոհեցելոյ բարութեանց . . . այժմ եւ միշտ եւ:” Լ մինչեւ “փառք” գրած է: ||²⁸⁵ ML “Գոհիք. ամեն:” Յաջորդն այսպէս ունին ML “Քահ. խաղաղութիւն. (Լ խաղաղ. ընդ ամենեանս.) Գպ. Եւ հոգւոյ քում. (Լ Եւ ընդ հոգւոյդ.) Սարկ. Աստուծոյ երկրպագ. (Լ եր-

տեսնուին, եթէ Լուգդ. Օր. մէջ կարգանք. վասն զի Մոնաքոնեանը ընդարձակ չի դնել, հապա մինակ գլուխը կը նշանակէ:

¹³⁶ Գոհանութեան աղօթքը, post Communionem, մեզի բազմաք ճապագուած կ'երեւայ Յոյնին մէջ, Բարողէն ետքը. հին Հայունը. ինչպէս ամֆոփ է՝ կրնայ շատ աղէկ ամբողջ ալ ըլլալ:

¹³⁷ Թէ արգեաք վերջին օրհնութեան համար ամբողջ աղօթքի ձեւ մը ի Բարողէ իրեն սնչօն διατάξιςին մէջ կայ, գծուարին կ'ըլլայ մեզի

որոշել: Լուգդ. Օր. իրեւ վերջին աղօթք կը կուէ Բարողի մէկալ հայ թարգմանութեանց մէջ գտնուած εὐχὴ ὀπισθάμβωνοσε, աղօթք մը զոր որ հիմակուան Բարողի յաւնարէնը չունի. ըստ մասին ունի Goar-ի քով Pyromalեան Օրինակը: Չի կրնար ըուցուիլ թէ նախնաբար հայերէնը ունեցած ըլլայ աս աղօթքը՝ եթէ Մոնաքոնեան Օրինակին նայիք որն որ եւ ոչ ակնարկութիւն մը կ'ընէ ասոր նկատմամբ. անտնկ որ Լուգդ ունենան Օրինակին կամ անոր

ἀγιασμῶ, καὶ ἰάσει τῶν ψυχῶν ἡμῶν καὶ τῶν σωμάτων [ἡμῶν.] Αὐτὸς, δέσποτα τῶν ἀπάντων, δὸς γενέσθαι ἡμῖν τὴν κοινωνίαν τοῦ ἄγιου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ σου, εἰς πίστιν ἀκατασχυντον, εἰς ἀγάπην ἀνυπόκριτον, εἰς πλημονὴν σοφίας, εἰς ἴασιν ψυχῆς καὶ σώματος, εἰς ἀποτροπὴν παντὸς ἐναντίου, εἰς περιποίησιν τῶν ἐντολῶν σου, εἰς ἀπολογίαν εὐπρόσδεχτον, τὴν ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ σου¹¹. — Ἐκφῶ[νωσ.] Ὅτι σὺ ὁ ἄγιασμός ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ πατρὶ, καὶ τῷ υἱῷ, καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ, [καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.]

¹⁰ Ὁ διάκονος.¹² Ἐν εἰρήνῃ προελθῶμεν. [Τοῦ Κυρίου δεηθῶτεν.]

Εὐχὴ ὀπισθοβάθρονος¹³ [ἐκφωνουμένη παρὰ τοῦ ἱερέως.]

[Ὁ εὐλογῶν τοὺς εὐλογοῦντάς σε,] Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, [καὶ ἁγιάζων τοὺς ἐπὶ σοὶ πεποιθότας,] σῶσον τὸν λαόν σου, καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου· τὸ πλήρωμα τῆς ἐκκλησίας σου φύλαξον.¹⁴ ἄγιασον τοὺς ἀγαπῶντας τὴν εὐπρέπειαν τοῦ οἴκου σου· σὺ αὐτὸς ἀντιδόξασον τῇ θεϊκῇ σου δυνάμει, καὶ μὴ ἐγκαταλίπῃς ἡμᾶς, ὁ Θεὸς, τοὺς ἐλπίζοντας ἐπὶ σέ¹⁵. εἰρήνην τῷ κόσμῳ σου δώρησαι, ταῖς ἐκκλησίαις σου, τοῖς ἱερεῦσι, τοῖς βασιλεῦσιν ἡμῶν, [τῷ στρατῷ,] καὶ παντὶ τῷ λαῷ σου. Ὅτι¹⁶ [πᾶσα δόσις ἀγαθῆ, καὶ πᾶν δώρημα τέλειον ἄνωθεν ἐστὶ, καταβαῖνον ἐκ σοῦ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων· καὶ σοὶ τὴν δόξαν, καὶ εὐχαριστίαν, καὶ προσκύνησιν ἀναπέμπομεν τῷ πατρὶ, καὶ τῷ υἱῷ, καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι, νῦν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.]

երեք տող կը դնէ սարկաւազին բերանը՝ կրկնութիւն վերն երկու անգամ յիշուածին առաջին տողերուն: Barb. շուշի: Barb. քիչ մ'ետքը զի սն է...: ¹² Ունի միայն Barb. այս կարծրագիր խորագիրս:

¹³ Barb. εὐ. ἐπιστάθρονος. ¹⁴ Barb. կ'ըսէ հոս ἐν εἰρήνῃ διαφύλαξον. ¹⁵ Barb. ἐπὶ σοί. ¹⁶ Ասկէ սկսեալ շուշի Barb. աղօթքին վերջին այս փակագծեալ մասն. սորտ տեղ՝ Ὅτι ἄγιος ὁ ναός σου θαυμαστός ἐν δικαιοσύνῃ, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπουμεν τῷ πατρὶ καὶ τῷ υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι, καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν. ¹⁷ Barb. Էն. ἐν τῷ σκευοφυλαχίῳ. ¹⁸ Փակագծեալս չկայ ի Barb., որ

սկզբագրին սեպհական կը մնայ ստիկայ: Թէ որդեգր յունարէնին բուն նախնականը, այսինքն հեղինակին ձեռքէն ելած առնն, ունեցած է սո աղօթքը, շատ կը տարակուսուի: Ահա ստիկ նայը, որն որ Բարսեղ պատարագին զանազան տեղերէն հաւաքելով առնուած վերջաբանութեան (épilogue) մը կը նմանի. սորտ հայ լեզուն խեղճ է:

«Աստուած ամենակարող եւ որտազէս՝ որք հազարդեցան անտրտա եւ կենդանարար խորհրդոց քո՝ աստուածային բնութեանք քո հաղորդեալք: Աշխտե՛ք զքեզ, Տէր, մի գարձիս եւ մկնիս ի մէջ, եւ մի թողուր զմեզ. այլ յամենայն անուազութիւն շնորհեա, զտաւ բժշկելով. ի նեղութիւնս առաջիկայ լինելով, ի շքաւորութիւնս խնամարկելով, ի փորձանոց փրկելով. Թագաւորաց ի պատերազմունս յազ-

թութիւն շնորհելով, քահանայեց՝ հաւատաց փրկմանութիւն, եւ որք սպասաւորակից եղին մեզ եւ պաշտօնակից՝ աստիճան բարե յաջողեա ամենեցուն նոցա, եւ հաւատարիմ քո ժողովրդեանս զառ ի փրկութիւն պարգեւելով զինգիրսն յայժմու ժամանակիս, եւ ի հանգերձելուն արժանաւորեա հասանել քեզ եւ անմահ քո երկնաւոր արքայութեանք. քանզի զու ես բարեաց բաշխող յամենայն եւ քեզ փառս մատուցանեմք այժմ եւ միշտ յաւիտեանս»:

Նոյն երկրորդ թարգմանութիւնը սակէ ետքը կ'ըսէ թէ՛

«Բնական իւր-նրի զն-ն-նրն ստիկ. Օրհնեալ եղերուք ի շնորհաց Հոգւոյն որդայ, երթայք խաղաղութեամբ, եւ Տէր եղեցի ընդ ամենեւեան»:

290

Քահանայն. Անքնին, անհաս, անեղ, երրեակ ինքնութեանդ, հաստիչ եւ ընդունակ, միասնական սուրբ Երրորդութեանդ վայելէ փառք իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ՝ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից :

Ժողովուրդն. Ամէն :

Սւ աւրհնեալ զԺողովուրդն, զնան խաղաղութեամբ :¹³⁷

կրպ.) Գպ. Աւաջի քո տէր : Քահանայն . . . , ||²⁹⁰ Խրատագիրն այսպէս ունի Լ «Քահ. ասէ զաղօթս :», ||²⁹³ Լ շունի «Գպէրն. Ամէն .», զոր ունի Մ : ||²⁹⁴ Վերջին խրատագիրն այս ձեւով միայն Մ ունի «եւ աւրհնեալ զԺողովուրդն գնան խաղաղութեամբ ի փառս Աստուծոյ, վերջը գրչի յաւելուածով : Ասոր տեղ Լ սեւ ծանօթութիւնը կցած է. «Քահանայն իջանէ ի մէջ եկեղեցւոյն եւ ասէ զԱրձակման աղօթքն սրբոյն Բարսղի եպիսկոպոսի որ է Աստուած ամենատեսաւը եւ սրտագէտ : Եւ աւրհնեալ զԺողովուրդն՝ արձակին խաղաղութեամբ :», Հոս կցուած է յիշատակարանս. «Բարեխաւսութեամբ Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորս շին ողորմեա Քրիստոս Աստուած գրողի սորա Նիկ. (= Նիկողայոսի) : Եւ ծնողացն մերոց որ զամենն առնն :», — Իսկ Մ՝ պատարագէս վերջը գրած ունի բնագարձակ աղօթք մը սա խորագրոյն տակ. «Հետ Նարեկացւոյն աղաւթնոյն ասա զայս աղաւթքս որ ի յառաջքն կայ գրած : Տեառն Յոհաննու Ոսկիարանի ասացեալ զաղաւթս . Ոչ եմ՝ արժանի եւ ոչ բաւական որ բնդ արկաւ մտանես տան անձին իմոյ, զի բոլորովին անպողացեալ ի բարեաց եւ անկեալ կայ, եւն :

Εὐχὴ ἐν τῷ συσταίλαι τὰ ἅγια⁷⁷.

Ἦνυσται καὶ τετέλεσται ὅσον εἰς τὴν ἡμετέραν δύναμιν, [Χριστὲ⁷⁸ ὁ θεὸς ἡμῶν, τὸ τῆς σῆς οἰκονομίας μυστήριον. Ἐχομεν γὰρ] τοῦ θανάτου σου τὴν μνήμην, εἶδομεν τῆς ἀναστάσεως σου τὸν τύπον, ἐνεπλήσθημεν τῆς ἀτελευτητήτου ζωῆς, ἀπηλαύσαμεν τῆς ἀκενώτου σου τρυφῆς,⁷⁹ ἣς καὶ ἐν τῷ μέλλοντι [αἰῶνι] πάντας ἡμᾶς καταξιωθῆναι εὐδύκησον.⁸⁰ Χάριτι τοῦ ἀνάρχου σου πατρὸς καὶ τοῦ ἀγίου καὶ ἀγαθοῦ καὶ ζωοποιῦ σου πνεύματος· νῦν καὶ ἀεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

⁷⁷ արք աեղ ուրիշ Համառօտ խօսք ճ' ունի՝ (անբնթեանի) ⁷⁸ Barb. պսպէն ունի. ἐνεπλήσθημεν τῆς ἀκενώτου σου τρυφῆς, ἀπηλαύσαμεν τῆς ἀτε-
 λευτητήτου σου ζωῆς. ⁸⁰ Barb. վերջին տողերն պլազ ունի, (Յարք. Հեղե-
 նակին ճակագրութեանց մէջ անբնթեանի) իսկ վերջաբանութիւնն պս-
 պէն՝ սὺն τῷ ἀνάρχօւ սու թորէ, καὶ տῷ քանայի քա ղագօթ քա ղոօքօյի
 սու քնէմաժի, յն բն:

Գ.

Ս . Բ Ա Ր Ս Ղ Ի Կ Ո Չ Մ Ա Ն Ա Ղ Օ Թ Ք Ը

Ասանկ ահա մեր հին հայ թարգմանութիւնը . բայց ունինք նոր մըն ալ , որն որ 11^ր դարէն ետքն եղած չէ , հաւանականօրէն Վկայասիրին ատեն , Բիւզանդեան Բարսղի Օրինակի մը թարգմանութիւն է . կրնայ Բարբերինեան օրինակէն կանուխ ըլլալ : Բաւական ճշդութեամբ եղած կատարուած է , եւ իրրեւ այսպիսի՝ կ'արժէ որ ծանուցուի , վասն զի բաւական տարբերութիւններ եւ առաւելութիւն ունի : * Դարձեալ երկու Օրինակ է մեր ձեռքը՝ Մոնաքոնի եւ Լուզդունի : Սակայն որչափ կարեւորութիւն ունենայ , մեր բուն յենարանը կամ լծակը , ինչպէս յայտնի է , մեր հին թարգմանութիւնն է : Ասով է որ ցուցուած կ'ըլլայ թէ անիրաւ է չափազանց անվստահութիւնը Բարսղի Բիւզանդեան բնագրին վրայ . եւ այնպէս դարձեալ աս մեր նուիրագործին եւ վարդապետին վաստակը — որն որ իր գրուածոց կարգը չէր կրնար մտնել՝ երկայն ատեն գաղտնեաց (arcani) բարեկարգութեան պատճառաւ , — չէր կրցած անարատ պահուիլ :

Վերջապէս Բարսեղեան բնագիրը , ինչպէս որ մեր հին թարգմանութիւնէն կ'երևէ , չթողուցած , գէշ չ'ըլլար մէյ մ'ալ դառնալ իր « Բերախոյճան Հոգոյն » արժեքին , որն որ թէ ըստ ինքեան եւ թէ ըստ պատահման — վասն զի հիմա աս կէտին վրայ մոլորութիւն կայ , — ծանրութիւն ունի :

Բայց իրաւ մենք աւելի կ'ուզէինք որ աս մեր հին թարգմանութեան Ե դարու շոշափումներն ունենայինք սոյն արժեքին մէջ աւելի յառաջ . այնչափ նշանակութիւն ունենալով անիկայ իրրեւ ալօթք Կոյման (Ἐπικλησεις) Սակայն ուրախ ենք որ առանց ասոր ալ վստահ ենք մեր Օրինակներուն՝ որոնք ամենայնիւ կը միաբանին յայսմ եւ բաւական են Բարսղին ճշմարիտ բնագրին վկայելով՝ ցուցնել թէ ո՞ր տեղուանք կը խոտորի Բիւզանդեանը աս մասին : Յայտնի կ'երեւայ թէ ասիկայ կ'ուզէ ամենայն կերպով ուրիշ իմաստ խոթել բառերով եւ գործողութեամբ , այսինքն աւելորդելով զհոգին սուրբ կանչելին ետքը — εὐλογῆσαι καὶ ἀγιάσαι (τὰ προκειμένα δῶρα) , բառեր՝ զորոնք հայ թարգմանութիւնը չունի . — եւ մեծ շարժման մէջ դնելովն զարկաւազը եւ զքահանայն , վերջապէս կարծիք կը բերէ թէ հոս շատ մեծ եւ նոր գարծողութիւն մը պիտի ըլլայ , որն որ կը լիննայ « Փոխարկելով Հոգուովդ քով սրբով » խօսքով : Շատ իրաւունք ունէր Եւգինէոս Դ . եւ Փորենդեան սիւնհոգոսը՝ որ Յունացմէ բացայայտ յայտարարութիւն ուղեց իրենց մտացը՝ վտանգաւ միաբանութեան : Աս յաւելուածներուն հետ Բիւզանդեանը պահած է , ինչպէս կը կարծենք , Բարսղի գոնէ սկզբնական բառը ἀναδεδίξας (ցուցցես) , բայց աւելցրնելով նաեւ πείρησον (արա) : Հայերէնի մէջ « արասցէ » ըսելը չէ վերջնոյն , որ ան ատեն Բարսեղեան բնագրին մէջ չէր կարգացուեր . հասպա առաջնոյն կը պատասխանէ , որն որ հայերէն շատ անգամ « առնել » կը թարգմանուի անմեղ

* Տես քիչ մ'ետքը՝ Հտժ . 6 :

նշանակութեամբ, այս ինքն մէկ բանին արդիւնքն, իսկութիւնն երեւան հանել: Տարակոյս չկայ որ հիմն այնչափ գաղափարները պղտորելէն ետեւ «արասցէ» մը յայտմ ուրիշ մտօք կրնայ առնուիլ. բայց մեր թարգմանչին առումը, ինչպէս աղօթքին բոլոր ընթացքէն կը ցուցուի, ուրիշ էր: Սոյնը ետքն ուրիշ պատարագի մէջ յայտնի կը տեսնենք, այս ինքն թէ Բարսղի բնագիրն ուրիշ բան չունէր, բայց ἀναδειξαι (ցուցանել) որ ի միոջէ հասցէ եւ ի միոջէ արենէ ճաշակոյննը միոյ չոգւոյն սրբոյ հաղորդութեամբ մէկ ըլլան թէ իրենց մէջ եւ թէ սրբոյ հետ, որոնք յաւիտենից հաճոյ եղան Աստուծոյ: Վերջապէս մեզի կու գայ որ մեր Օրինակներուն մէջ աս աղօթքին ան մասը՝ որ կ'ըսուի «որք ի միոջէ մարմնոյ եւ ի միոջէ արենէ ճաշակեմք», ըլլալով հին հայ թարգմանութեան մէջ, յոյնին պէս, ինչպէս է այսօր «որք ճաշակեմք ի միոջէ հասցէ եւ ի միոջէ բաժակէ», քաջութիւն մ'ըրած է հայ ընդօրինակիչ մը՝ նոյնն «ի ճարճն եւ յարիւն», փոխելով՝ մտածելով որ ալ լիուրի անցած լմնցած է հային եւ գինւոյն ասունը՝ որոնք մարմին եւ արիւն եղան: Սակայն ուրիշ առում մ'ունի Բարսղի գեղեցիկ խօսքը՝ հիմնուած սրբագործեալ հացին մէկ սեղանին վրայ մէկ ըլլալէն, որն որ աս փոփոխմամբ չի լմնար:

Հայ թարգմանութիւնն, ինչպէս տեսանք, Բարսղի բնագիրը հոս կը թարգմանէ «որպէս զի արասցէ նոյն ինքն մարմին, նոյն ինքն արիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի», Շատ կ'անիրաւիք մեր Հարց՝ եթէ զիրենք ալ յեանոց հետ մէկ ջրով լուանք: Այ՛. ինչպէս վերն ըսինք, Բարսղի բնագիրն աս «արասցէ» ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ἀναδειξαι գորն որ միայն Բարսղի ունի, թարգմանութիւնը, մեր Հարց ամէնէն բնական եւ յատուկ ձայնիւ: Թէ սոյն պատարագին մէջն եւ թէ ուրիշ տեղեր նոյնը նոյնպէս հայերէն ըսած են «արագմեզ որդիս լուսոյ եւ որդիս տուրնջեան»: Իրենք միամտութեամբ սրաի ինչ կրնային նոյն ատեն մտածել որ դարեր ետքն ինչ այլանդակութեան պիտի գան իրերը. «Չհաց օրհնեալ (այս ինքն օրհնելով) մարմին ճմարտապէս», ընելու խօսքեր չընկերանայ իրենց «արասցէ, ին: Ուստի թէ Բարսղի բնագիրն եւ թէ անոր հայ թարգմանութեան խօսքն աս աղօթքին մէջ ունեցած առաջին բնական եւ աննենգ իմացուածն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ՛ որ Հոգին սուրբ ցուցնէ (յառաջ բերեալ գործքերով), թէ նոյն իսկ Բրիստոսի մարմին եւ արիւն է եւ ոչ այլ ինչ (այս ինքն հաց, գինի եւ ջուր):

Բայց թէ Բարսղի բնագիրը միայն ἀναδειξαι եւ ոչ ուրիշ այսպիսի իմաստ ակնարկող Բիւզանդեան բացատրութիւն մը գլխաւորաբար հոս կը գործածէ, ինք իսկ կտոր մ'ունի «Յաղագս չոգւոյն սրբոյ», գրքին մէջ (գլ. ԻՆ), ուր միանգամայն բովանդակ պատարագամատուցին վրայ լուսաւոր գաղափար մը կու տայ աս մեծ նուիրագործը: Ի սուրբ Գրոց բացայայտ չէր—ա՛ծ բան ընդունել չուզող Արիանոսացի մ'կրտէ Նրաներին: Τα τῆς ἐπικλήσεως ῥήματα ἐπὶ τῇ ἀναδείξει τοῦ ἄρτου τῆς εὐχαριστίας καὶ τοῦ ποτηρίου τῆς εὐλογίας, τίς τῶν ἁγίων ἐγγράφως ὕμῃν καταλέλουπεν; οὐ γὰρ δὴ τούτοις ἀρκούμεθα ὧν ὁ ἀπόστολος ἦ τὸ εὐαγγέλιον ἐπεμνήσθη, ἀλλὰ καὶ τε προλέγομεν, καὶ ἐπιλέγομεν ἕτερα, ὡς μεγάλην ἔχοντα πρὸς τὸ μυστήριον τὴν ἰσχὺν, ἐκ τῆς ἀγράφου διδασκαλίας παραλάβομεν. Ուստի Բարսղի ἢ ἀνάδειξիս հացին Գոհութեան եւ բաժակին օրհնութեան պատարագը մէկ կենդան մ'ունի, որն որ գլխաւոր ալ է, այս ինքն

Քրիստոսի սահմանադրութեան խօսքերը: «Ասոնց վրայ, կ'ըսէ Բարսեղ, է՛ ինչ որ առաջ կ'ըսենք, եւ է՛ ինչ որ ետքը, որոնք ամէնքը, թէպէտ անգիր — վասն զի արտաքոյ սուրբ Գրոց՝ — առաքեալներէն մեզնէ բերնէ բերան եկած են, եւ մեծ զօրութիւն ունին:», Արդ աս առաքելական ծագում եւ մեծ զօրութիւն ունեցող կարգաւորութիւնն ի՛նչ ուրիշ բան կրնայ ըլլալ՝ բայց եթէ Նախերգանը, նախ՝ իբրեւ օրհնութիւն ստեղծագործութեան երեւելեաց եւ անբեւութից. եւ ետքը՝ փրկագործութեան մարդկային ազգի ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ եւ ի Հոգւոյն սրբոյ: Բայց Հոգին սուրբ, ինչպէս ստեղծագործութենէն ետքը կը գրգայր, փրկագործութենէն ետքը կ'իջնայ ի վերայ՝ առաքեալ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ, այսպէս ալ ամէն անգամ՝ որ ան վերնատան մի միայն պատարագը խորհրդաբար կը կրկնուի, կը կոչուի Հոգին սուրբ՝ ըստ այսմ՝ առաքելական կարգաւորութեան իբրեւ «ի կողմանէ գործողին» խորհրդաբար ընելու սոյն էջքը «ի մեզ եւ յառաջի եղեալ ընծայս:», Այսպէս Խորհրդամատոյցը պատահական աղօթից կամ օրհնութեանց կուտակութիւն մը չէ, այլ առաքելոցմէ գծազրուած բերանացի աւանդուած գործարանաւոր կազմութիւն մըն է որ Քրիստոսի մշանջնաւոր պատարագաւը կը կրկնուի մինչեւ ի վախճան ժամանակաց: Բոլոր ամենասուրբ Երկրորդութեան առ ի ներքս յաւիտենական եւ առ արտաքս ի ժամանակի ցուցած գործողութեանց համեմատեալ կազմութիւն մ՝ ունին պատարագամատոյցք, որոնցմէ մէկ գեղեցիկն աս Սուրբ Վարդապետին կարգադրածն է: Ուստի Հոգւոյն սրբոյ կոչումն ի մասնաւորի աս առաքման եւ իջման գաղափարին վրայ հիմնուած է՝ որն որ բոլորովն բացայայտ ուրիշ պատարագի մէջ պիտ'որ տեսնենք՝ որ մեր Բարսեղն ոչ ժամանակաւ եւ ոչ անձամբ հեռու է: Ուստի աս գաղափարը՝ որ սկզբնաբար առաքելական է, ինչպէս լսեցինք, չունի նոր արարչական բան մը Հոգւով սրբով սպասելու՝ որն որ արդէն եղած կատարուած է, այլ միայն եղածն ի գործ զնելու եւ պողարեր ընելու ամենազոր շնորհօք, ինչպէս Կոյման բանքն (ἐπικλησεως ῥήματα) եւ բոլոր Յիշատակները կը բացատրեն: Ուստի բոլոր Բարսեղ Կոյման աղօթքը այսպիսի է. Կ'աղաչենք որ առաքեա զՀոգին սուրբ ի մեզ եւ յառաջի եղեալ ընծայս, որպէս զի ցոյցնէ՞ թէ ի Խորհուրդս յայս՝ որ Քրիստոսի նոյն իսկ մարմինն է, նոյն իսկ Քրիստոսի արիւնն է (եւ ոչ այլ ինչ, այս ինքն՝ հաց, գինի եւ ջուր). ուստի արդէն եղած փոխարկութիւնն աւելի կը հաստատէ աս աղօթքը՝ քան թէ տարակուսի տակ կը ձգէ, եւ կը սպասէ արգասիքը որ ներքին շնորհօք զմեզ՝ զանդամներն իրարու մէջ եւ գլխոյն հետ միացնէ, երբ որ ի միոջէ հացէ եւ ի միոջէ բաժակէ՞ կը ճաշակենք:

1 Ըստ այսմ՝ յարմարագէ Բիւզանդեան Բարսեղի պատարագին մէջ հաս կ'ազդակէ քահանային հետ ոարկաւազը՝ որ Հոգին սուրբ գայ հովանանայ. եւ հին տեարակեղք ունին առաքեալ ազանին հովանայեալ սեղանին վրայ:
 2 Որո՞նք յայտնի չէ որ «ցուցանել» երկրորդ

նշանակութեամբ կը նշանակէ «առնել», ինչպէս «առնել», ալ շատ անգամ երկրորդ նշանակութեամբ կ'առնուի իբրեւ «ցուցանել»:
 3 Իբրաւ է. ալ մարմին է անիկայ՝ բայց Կի հացի կերպարանաց տակ. արիւն է՝ բայց Կի բաժակի ամփոփուած:

5.

Գիտելիք Բարսղի հայ թարգմանութեան վրայ:

Ա.

Բ Ա Ր Ս Ե Ղ Ե Ա Ն Հ Ա Յ Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Կ Ա Ր Ե Ի Ո Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Բայց մենք ինչ յարգ պէտք ենք տալ այս մեր առաջիկայ թարգմանութեանց՝ թէպէտ եւ այսպէս պակասաւոր եւ մոլորացածոյ աղբիւրներէ հանած ըլլանք: Ս'եր աս Ս. Բարսղի պատարագին հրատարակութիւնը կրկին կարեւորութիւն կամ նշանակութիւն ունի:

Նախ. մեզի համար ի մասնաւորի՝ գիտնոց մէջ շատնոց պակասած կէտ մըն էր՝ թէ մեր դպրութեան դարուն առաջին երկայն ամաց տասնեակները, ուր — ինչպէս տեսանք, — եռանդ ունէին աստուածային պաշտօնը հայերէն կատարելու, որով խորհրդամատուցաւ վարուեցաւ մեր եկեղեցին. վասն զի հիմա մեր ձեռքն եղածով չէր կրնար. իրեն լեզուն չէր՝ ան ատեն. բայց առաջիկայիւս կրնար, եւ ինչպէս ընդ հուպ կը տեսնենք, իրօք գործածեց զասիկայ: Ուստի Սահակ մը եւ Մեսրոպ, Յովսէփ, Եզնիկ, Եղիշէ, եւ ուրիշ այնչափ յարգուած անձինք՝ — չենք կրնար տարակոյս ունենալ, — ասով էր որ սուրբ սեղանին առջեւ կ'ելլէին: Անոր հեղինակին համար՝ թէ ո՞վ է եւ ուստի, իրենք գիտէին անշուշտ. բայց միջանկեալ դարերը մեզի նոյնն իբրեւ Գրիգորի Լուսաւորչի պատարագ բերած են: Ի՞նչ ալ Ս. Գրիգորի չ'ըլլայ:

Նրկորդ. աւելի ընդհանուր ուսման կէտ մըն է շատնոց յուզեալ: Ս. Բարսղ իրօք պատարագամատոյց մը գրած է: Եւ դարձեալ՝ եթէ գրած է, կայ անիկայ հիմա ի միջի, եւ ո՞ւր է:

Աս երկու տարակուսանաց առաջնոյն նկատմամբ՝ թէպէտ Յոյնք Զ. դարէն վկայեն, տատամտողներ շատ զանուեցան. սակայն վերջապէս հիմակուան ատեն գրեթէ ալ անոր չի տարակուսուիր: Մտադրութեան արժանի կը համարինք՝ որ մեր վերոյիշեալ հայ մատենագիրը՝ Փ. Բիւզանդ՝ Ն. դարուն առաջին կէսին գրելով, Ս. Բարսղի պատարագը մէկ կողմանէ կը գործածէ, եւ մէկալ կողմանէ շատ ծանօթութիւններ ունի, Ս. Հօր գովեստներուն մէջ չի մոռնար յիշելու

1 «Ամենայն մարդ պատուէին զՍուրբն Բարսղիս. մանաւանդ վասն որութեան վարուցն նորա եւ կարգաց ճշմարտութեան եւ բազում խոնարհութեան նորա. եւ վասն որոնց յորմէս Սրբաւորն ազնիւն նորա, եւ վասն վարուց կարգաց պարկեշտութեանն եւ վասն աղքատօրութեանն, եւ վասն տառապելուէր վարուցն, եւ պատուիրանկատար մշտակիր հա. նապազորութեան նորա, կամ վասն բազում գիտութեանն, զի աղբիւր էր անպակաս իմաստութեամբն, եւ վասն ուսուցիչ հաւատարիմ վարդապետութեան նորա, զի փրկութեան արուեստին ինչոյ արկանէր հանապազ զամենայն զուր բացեալ զբերանս հերետիկոսացն: Փ. Բիւզ. Գրգր. Գ, Գլ. Է, էջ 94. (այլ վէնետ. 1832:)

անոր «աստուածախօս ջերմեռանդն», աղօթքները, անշուշտ պատարապն իմա-
նալով: Ինչպէս Բարսղի բնկեր եւ կենակիցը, Գրիգոր Նազիանզացին, անոր
դամբանականին մէջ յիշած է ի մէջ այլոց իր մեծ բարեկեամին աղօթից եւ սե-
ղանոյ յարգարումը: Նոյն իսկ ինք Բարսեղ (Ճառ. վասն Հողւոյն սրբոյ) պատմած
է իր աս նկատմամբ գործողութիւնը՝ երբ որ կըսէ. «Աս կողման, այս ինքն
Պոնտոսի, մարդկան ան աստիճան հաստատուն է միշտ Սրբոյն (Գրիգորի Նէո-
կեսարացոյ Աքանչեւագործի) յիշատակը, որ Խորհրդոյ ձեւ մը (τύπον τινά
μυστικόν) անկէ զաս՝ զորն որ Սուրբն իրենց թողուց, չընդունեցան ան եկե-
ղեցիք», ուստի Բարսղի պատարապն ալ չընդունեցան. «անոր համար, կըսէ,
շատ բան որ անոնց քովը կ'ըլլայ, անկասար է, դուրսեան հուր թեանը համար.
վասն զի անոր յաջորդները յանձն չառին ընդունիլ իրմէ ետքը կարգուած
յաւելուածները», Ներեւայ թէ իրեն ըրած ջանքին վրայ կը խօսի Բարսեղ:

Բայց աւելի հիմնական երեւցած է Բարսղի բնագրին վրայ եղած ընդհանուր
կասկածը: Որն է Ս. Բարսղի գրածը: Բիւզանդեանց գործածածը ծանօթ է:
Կոար իր *Εὐχολόγιον* (Աղօթամատուցին) մէջ* բազմօք տարբեր օրինակ մ'ալ
յառաջ կը բերէ: Եզրիպտացոց քով Ս. Բարսեղ շատ տարբեր խմբագրութիւն
ունի: Ատրուոց քովինը՝ որն որ Հռոմ՝ տպագրուած իրենց վեց գործածական
պատարագներուն մէկն է, բոլորովին տարբեր բան է: Անդրէի Մասիոսի ասորի
ձեռագրէ մը թարգմանածն ալ մէկ տեսակ: Վերջապէս Պետրոս Սարկաւագ
Ափրիկեցի 6^{րդ} դարուն կէսին խօսք մը կը կոչէ իբրեւ Բարսղի պատարագէն. բայց
նոյնը հոս չի գտնուիր: Ստոյգ բնագրին վրայօք անվստահութիւն եւ յուսա-
հատութիւն տիրեց գիտնոց մէջ: Այսպէս Բոլլանդեանք, նոյնպէս նորագոյն
ուղղափառ մատենադիրք, օրինակի աղագաւ՝ Բէժոնեանք, առանց իրենց մեծ
կասկածը յայտնելու չեն անցնիր: Փարիկիոս (Մատենդրն. Են., Հատ. Ե. Գլ.
10.) վճռարար կ'ըսէ. «Սայելով Բարսղի պատմութեան ժամանակէն ետքը այնչափ
փոփոխութեանց եւ ընդմիջարկութեանց, ինչ ան պատարագին մէջ դեռ
Բարսղի եղած՝ մնաց, ստոյգ կերպով որոշել՝ ալ ճարդկայն դերմեան չէ:»,
Որչափ բողոքականաց ախորժ եղած է ասիկայ. կարճ ճամբով ազատիլ ասանկ
պատարագի մը հեղինակութենէն:

Իրերը հոս ըլլալով, ինչ այնչափ բնական, ինչպէս լոյս մը սպասել հիմա
աս առաջիկայ հրատարակութենէ: Վերոյիշեալն Մասիոս՝ երբ որ իր ասորական
ձեռագրէն Բարսեղ մը թարգմանած ըլլալով, կըսէր թէ աս ասորականը Ս.
Եփրեմէն թարգմանուած պիտ'որ ըլլայ, ուստի՝ Բիւզանդեան բնագրէն ազատ
եւ անկախ՝ ճշմարիտ Բարսեղեան բնագիր մը կ'երեւցընէ, անիկայ շատ բանով
Բիւզանդեան յոյնին կը մօտենար, շատ բանով անկէ զուրկ քաշած կը հեռա-
նար: Բայց Եփրեմէն ըլլալը լոկ նիթագրութիւն մ'ըլլալէն զատ՝ նաեւ Բիւզան-
դեան բնագրէն անկախ թարգմանութիւն մ'եղած ըլլալը չ'երեւար հիմնակ ան
մեզի՝ այս օրւան օրս հայերէն թարգմանութիւնը տեսնելէն ետքը: Ուստի սոս
վերջինէն աւելի կը սպասուի հիմա այն ծառայութիւնը զորն որ Անդրէաս Մասիոս
կը յուսար իր ասորականէն, այս ինքն զԲարսեղ ստուգել այսչափ տարաձայնու-

* J. Goar, *Εὐχολόγιον sive Rituale Graeco-* | *մասին այժմ նաեւ* F. Probst, *Liturgie etc.*
rum etc. Paris. 1647, p. 180ff. *էսս այս ինդրոց* | Münster 1893, p. 377—415. ՀՏՏՐ.

Թեանց մէջ: Այո՛. ոչ կարծեօք, այլ անհակառակելի իրօք յայտնի է որ աս հայերէն թարգմանութիւնը 406էն գոնէ քանի մը տարի ետքը, ուստի պատարագին գրուելէն իբր 40—60 տարի ետքը Հայաստան կատարուած է յունարէն բնագրէն եւ էր հայերէն ի գործածութեան: Արդ եթէ աս պատկառելի թարգմանութեան իրաւունք ընել տանք՝ թելուս նկատմամբ Բիւզանդեանց այսօրուան ունեցած Բարսղի բնագիրն ուղղելիներ յուցընէ, դարձեալ Բիւզանդեանց բնագիրն ամէն ուրիշ բնագիրներէ վեր է. պարապ այնչափ զինք յարգէ ձգեր են: Կարգարանայ ուրեմն Բիւզանդեանն ամէնուն առջին բոլոր գոյացութեան: Սակայն կան, եւ հարկաւ պիտ'որ ըլլան, մեր թարգմանութեան Բիւզանդեան բնագրէն անկախ ըլլալով՝ շատ մը բաներ, որոնք հոս ուղղուին եւ ճշդուին, որն որ քիչ ծառայութիւն չէ:

Բայց որչափ շքեղ կ'ըլլար աս արդիւնքը, եթէ աւելի քիչ մնա՜ծ գոնէ մէկ օրինակ մ'ունենալու բախտին հանդիպած ըլլայինք:

Երկու է ձեռագիր օրինակն ի բոլորով մասեաններուն մէջէն, երկուքն ալ անանկ մէկ սկզբնականէ մ'ածանցած՝ որն որ աղօթքներէ զատ, մանր բաները նորագոյն Խորհրդամատուցին սովորականներովը լեցուցած է, որոնք՝ իբրեւ այսպիսիք՝ շատ ծանօթ են, եւ բարսեղեաններուն հետ շփոթուիլ չեն կրնար:

Բ.

ԲԱՐՍԵՆԻ ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ռեզումէն Բարսղի պատարագին հետ:

Ժանօթ է որ Կ. Պոլսոյ աթոռն իր իշխանութեամբն ու զօրութեամբ՝ որ երթալով ամուս. առաւ, նաեւ իր նուիրագործական կարգաւորութիւնները որոնք Յովհաննու Ոսկերբրանի անունն ունէին, բոլոր յունական Արեւելից մէջ տիրեցին, ամենայն առանձնականք խափանուելով ի գործածութենէ, նաեւ Աղեքսանդրիա եւ Անտիոք: Բարսղինն բացառութիւն մ'նկած էր՝ բայց ոչ մշտնջենաւոր. վասն զի չէ թէ միշտ կ'ըսուէր, հասկա որոշեալ ժամանակներ այս ինքն՝

- 1) կիւրակէս քառասնորդաց, բաց ի Կիւրակէէ Արմաւենեաց,
- 2) մեծի Հինգշարաթւոջ,
- 3) մեծի Շարաթուն,
- 4) հսկման ծննդեանն Բրիտտոսի, եւ

Յաւուր տօնի Սրբոյն Բարսղի:

Սակայն գործադրութիւն եւ կարգադրութիւն սոյն պատարագին նոյնպէս էր՝ ինչպէս Յովհաննու Ոսկերբրանի պատարագին համար ունէին:

Աղօթք Յառաջադրութեան

(Ի պարգէ Ոսկեր. . .)

«Բահսնայն. Աստուած, Աստուած մեր, որ զերկնաւոր հացդ. (Daniel, էջ 338): Սարկաւազն. Օրհնեա Տէր: Բահսնայն բարձրաձայն. Օրհնեալ թագաւորութիւնն հօր . . . : Դասն. Ամէն: Խաղաղականք եւ Կցորդը, որպէս

ի պատարագին Ոսկեքերանի. (Անդ, էջ 340): Սարկաւազն. Խաղաղութեամբ զՏէր աղաչ. , Վասն ի վերուստ խաղաղ. , Վասն խաղաղ. ամենայն. , Վասն սրբոյ տանս, Վասն Արքեպիսկ. , Վասն սրբոյ բնակ. , Վասն քաղցրութեան օրոց. Վասն նաւերոց, ճանապարհորդաց. Վասն փրկելոյ զմեզ . Ընկալ . Զսուրբն, զանարատն եւն:

Աղօթք սոռճնոյ կցորդին:

“ Ի ծածուկ Քահանայն. Տէր Աստուած մեր, որոյ կարողութիւնդ անքնին... ” (էջ 341): Մինչդեռ Քահանայն աղօթքը ծածուկ կըսէ ի բեմին, մի եւ նոյն ատեն սարկաւազն ալ կըսէ արտաբոյ բեմին Խաղաղականները: Եթէ սարկաւազ չկայ, Քահանայն աղօթքէն ետքը կըսէ Խաղաղականները, եւ անոնցմէ ետքը կը զոչէ. “ Եւ եւս խաղաղութեամբ զՏէր. Ընկալ, կեցո. Զսուրբն, զանարատն...: Քահանայն բարձրաձայն. Զի քո է կարողութիւն. (էջ 342): Դասն. Ամէն: ” Յետ Խաղաղականաց Դասը կը սալմոսէ առաջին կցորդը կամ զնշանակեալն (τὸ πικρὸν) եթէ կիւրակէ է, կամ զաւուրն:

Աղօթք երկրորդի կցորդին:

“ Քահանայն ի ծածուկ: Տէր Աստուած մեր, կեցո զժողովուրդս քո. (էջ 342): Խմացիր հոս՝ առաջինին պէս եթէ սարկաւազ կայ, եթէ չկայ: “ Եւ եւս. Ընկալ. Զսուրբն եւ զանարատն: Քահանայն բարձրաձայն. Զի բարերար. ” (էջ 343): Երկրորդ Խաղաղականներէն ետքը կը սալմոսէ Դասն երկրորդ կցորդը կամ զերկրորդ նշանակեալները՝ եթէ կիւրակէ է, ապա թէ ոչ՝ օրւանը:

Աղօթք երրորդ կցորդին:

“ Քահանայն ի ծածուկ. Որ զհասարակաց զայս եւ զմիաձայն մեզ պարգեւեցեր աղօթս. ” (էջ 343): Աղօթք մտից սրբոյ Աւետարանին՝ “ Քահանայն ի ծածուկ. Տէր Աստուած մեր որ կարգեցեր. ” (էջ 344): Աղօթքէն ետքը, զորն որ թէ քահանայն թէ սարկաւազը եւ դասը թէ կընեն եւ թէ կըսեն՝ ինչպէս որ կըլայ Ոսկեքերանի պատարագին մէջ:

Աղօթք երեքսրբանին:

Զորն որ քահանայն կըսէ ի ծածուկ. “ Աստուած սուրբ, որ ի սուրբս հանգուցեալ ես. ” (էջ 345): Աս աղօթքը կատարելով եւ դասը սալմոսելով՝ Փառք եւ Այժմ՝, քահանան ալ եւ սարկաւազը կը սալմոսեն զԵրեքսրբանը, եւ ուրիշ մնացածը կը կատարեն ինչպէս Ոսկեքերանի պատարագին մէջ: Իսկ աւետարանէն ետքը՝ “ Սարկաւազն. Ասացուք ամենեքեան յամենայն անձնէ. Տէր ամենակալ Աստուած. Եւս աղաչեսցուք վասն...: Քահանայն ասէ ի ծածուկ զաղօթս. Տէր Աստուած մեր զմտադիւր զայս աղաչանս ընկալ. ” (էջ 348):

Հոս ալ նոյները կըսէ սարկաւազը՝ ինչպէս Ոսկեքերանի նուիրագործութեան մէջ. “ Տեառն յաղօթս կացէք հաւատացեալք վասն: Ուսուսցէ զնոսա: Յայտնեսցէ նոցա: Միաւորեսցէ զնոսա: Կեցո ողորմեաց: Երախայք զգլուխս ” եւն:

Աղօթք փասն երախայից

Յառաջ քան զսուրբ պատարագն, զոր ասէ քահանայն ի ծածուկ: “ Տէր Աստուած մեր, որ բնակեալ ես յերկինս. ” (էջ 349) Գոչումն ըլլալէն ետքը քահանան կը բանայ կտաւն ըստ սովորութեան:

«Սարկաւազն՝ Որք երախայքդ էք, մեկնեցարուք. երախայք, մեկնեցարուք. որք երախայքդ, մեկնեցարուք. մի ոք յերախայից: Որք հաւատացեալքդ էք: Եւ եւս խաղաղութեամբ զՏէր. . . : Դասն. Տէր ողորմեա:»

Մինչեւ ցայս վայր ոչինչ է որ Բարսղի ի մասնաւորի վերաբերի, այլ Բիւզանդեան կարգաւորութիւնն է, որն որ ասկէ ետքն ալ՝ տակաւին յարմարելով անշուշտ Հաւորիկեայ ժողովոյն կանոնին, երախայից ի բաց զնալէն ետքը՝ հաւատացելոց 3 աղօթք ընելու, Ոսկերերանի պատարագին մէջինին պէս, 3 աղօթք ալ հոս Բարսղի կը կարգադրէ, որոնց առաջին երկուքը դարձեալ Բարսղին օտար են, ըսելով՝

Աղօթք հաւատացելոց առաջին:

«Յետ սփռելոյ զկտան, մատուցանէ քահանայն զաղօթս ի ծածուկ.

«Դու, Տէր, ցուցեր մեզ . . .», Ասիկայ կ'առնու Բիւզանդեանը հոս՝ հին անաֆորայի մը սկիզբէն, որն որ մեզի մինչեւ հիմա անձանօթ էր, զոր պիտ'որ տեսնենք ընդ հուպ, բախտով՝ մեզի համար: Եւ կ'աւելցունէ (որն որ դեռ Բարբերինեան Օրինակին մէջ չկայ) ասանկ. «Քահանայն մինչդեռ զաղօթս մատուցանէ, սարկաւազն ասէ զՄաղաղականն, եթէ զոյ սարկաւազ, արտաքոյ բեմին.», «Եւ եւս. Ընկալ. Զսուրբն, զանարատն. Սարկաւազն. Իմաստութիւն: Քահանայն բարձրաձայն. Զի քեզ վայելեն ամենայն փառք, պատիւ եւ երկրպագութիւն Հօր եւ Որդւոյ եւ սրբոյ Հոգւոյն այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Դասն. Ամէն:»

Աղօթք հաւատացելոց երկրորդ:

«Զոր ասէ քահանայն ի ծածուկ. Աստուած, որ հայիս ողորմութեամբ եւ գթութեամբ ի թշուառութիւն մեր, կացուցեր զմեզ զթշուառս եւ զմեզաւոր եւ զանարժան ծառայս քո յանդիման սուրբ փառաց քոց պաշտել սրբոյ սեղանոյ քում. դու զօրացո զմեզ զօրութեամբ Հոգւոյդ քո սրբոյ ի սպասաւորութիւնս յայս, եւ տուր մեզ բան ի բանալ բերանոյ մերոյ խնդրել զչնորհս սուրբ Հոգւոյդ ի վերայ ընծայիցս որ առաջի դնիցին:» (Յակոբայ պատարագին մէջ կայ. Թիւ 24, Daniel.)

«Մինչդեռ քահանայն զաղօթս մատուցանէ, սարկաւազն ասէ զՄաղաղականն արտաքոյ սրբոյ բեմին, որպէս զառաջինն: Յետ այնորիկ ասէ քահանայն բարձրաբարձառ. (— դեռ չկայ ասի Բարբերինեան Օրինակին մէջ. —) «Որպէս զի զօրութեամբ քով պահեալք, քեզ փառս առաքեսցուք Հօր», եւն: «Աղօթք, զոր ասէ քահանայն, մինչդեռ երգի Բրովբէսկանն. Ոչ ոք արժանի է յրմբունելոցս մարմնաւոր», եւն (էջ 351):»

Հոս ալ քահանան եւ սարկաւազը նոյնպէս կը կատարեն եւ կ'ըսեն՝ ինչ որ Ոսկերերանի պատարագին մէջ կը կատարուի: Եւ կատարուելով աղօթքներն եւ մեծ մուտքը, սարկաւազը կու գայ սովորական տեղին ըսելով. «Կատարեսցուք զաղաչանս մեր Տեառն. վասն առաջի եղեալ պատուական. . . : Վասն սրբոյ տաճարիս այսորիկ. . . : Վասն փրկելոյ զմեզ . . . :»

Ասկէ ետքը Բարսղի առաջին աղօթքը կ'առնուի՝ իբրեւ «Աղօթք ընծայաբերութեան (προσχομιδής) ի սուրբ սեղանն աստուածային ընծայից ասանդման», զոր ասէ քանանայն ի ծածուկ. «Տէր Աստուած մեր, որ ստեղծեր զմեզ.» (էջ 105):

«Սարկաւազն» Ոսկեբերանի պատարագին պէս՝ «Ընկալ, կեցո, ողորմեա. Զօրս ամենայն կատարեալ, սուրբ. Զհրեշտակ խաղաղութեան, սուղնորդ հաւատարիմ... Զքաւութիւն եւ զթողութիւն մեղաց... Զբարին եւ զօգտակարն ոգւոց... Զմնացեալ ժամանակ կենաց... Բրիտանէութեամբ զվախճան կենաց մերոց. Զսուրբն եւ զանարատ...: Բանանայն ըարձրաբարբառ. Գթութեամբ Միածնի Որդւոց քո ընդ որում օրհնեալ ես հանդերձ բարբերար եւ կենդանարար հոգւովն այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Դասն. Ամէն:»

Հոսկից յառաջ թէ ինչպէս կը համեմատի Բիւզանդեանը հայ թարգմանութեան հետ, կը ցուցնէ ասոր թարգմանութիւնը:

Գ.

Հ Ա Յ - Բ Ա Ր Ս Ե Ղ Ե Ա Ն Խ Ո Ր Հ Ր Դ Ա Մ Ա Տ Ո Յ Ի Ց Ե. Ա Ս Ո Ր Ա Վ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Բ Ն

Զկնք կրնար մտածել որ մեր երանելի Հարք միայն աս Բարսղի պատարագամատուցով բոլոր աստուածային պաշտօնը կը վճարէին: Զուռնէին ուրիշ յաւելուածներ, սովորութիւններ, սարկաւազը՝ Բարողութիւններ, հառաչանքի նման բաներ: Դեռ ասորական դպրոցին ընտանի, եւ ասորի սովորութեանց մէջ դեռ նոր սնած ու ապրած, չէին կրնար աս նոր Խորհրդամատուցով ամէն բան մէկդի թողուլ:

Վերն յառաջ բերուած օրինակները Բարսղի Ողջունի աղօթքէն ետքը մինչեւ անոր Նախերգանը՝ Կցորդներ (responsalia), ինչպէս որ մեր հիմնական պատարագին մէջ կը գտնուին, կը լեցնեն: Բայց ասոնք երեք կարգի են, կարծենք: Ոմանք նոր ատեններս Յունացմէ առնուած, ինչպէս՝ «Զդրուես, զդրուես», եւն: Ոմանք, որոնք Բարսղին ալ չէին կրնար պակսիլ, ինչպէս՝ «Ողորմ. եւ խաղաղ. եւ պտրգ. օրհնութեան».¹ «Դ Վեր ընծայեցուցէք զսիրտս ձեր» — «Դոհացարուք կամ զոհացուք զՏեառնէ» — «Արժան եւ իրաւ:» Ոմանք ալ յատուկ հայկականք՝ զորոնք ան ատեն ունէին, ինչպէս հին Ասորիք իրենց պատարագամատուցներուն մէջ ունին, «Պատարագ Բրիտոս մատչի գառն Աստուծոյ:»

Ուրիշ էական եւ աչքի զարնող կէտեր պակաս չեն մեզի՝ որոնք մեր աս ատենուան Հարց ասորական ընտանութիւնը, նաեւ այս եւ սոյն Խորհրդամատուցը դործածելու ատեն՝ պահելին յայտնի կ'ընեն:

1. Բոլոր յուշականներու եւ մասնաւորաբար Բարսղին չէ՝ կանոնը երեքկին «Սուրբ»ով սկսիլ. մեր հին Բարսղի թարգմանութիւնը, ինչպէս երեք օրի-

¹ Ա. «պատարագ օրհնութեան» կարծես պատահմամբ եկած մտած է Նախերգանին մէջ:

նակներն ալ ունին, կը սկսի՝ «Սուրբ, սուրբ, սուրբ, ըսելով: Սովորութիւն մը՝ զորն որ յաճախ եւ միայն Ասորոց պատարադներուն մէջ կը գտնենք, ինչպէս որ Ռենայրոսի քով կը տեսնենք: Աս սովորութիւնը մեր Բարսղին պատարագէն ետքն առնուած յոյն պատարագներուն ալ մերձեցուցին Հայք:

2. Տէրունական աղօթքն Յոյնք բովանդակապէս մինակ ժողովրդեան կուտան զըուցել. իսկ Արեւմուտք կը զըուցէ բովանդակ՝ քահանան: Ասորին, ինչպէս մինչեւ ցայսօր եւ ինչպէս վերոյիշեալ հեղինակին քով կը տեսնուի ասորի պատարագներուն մէջ, մաս մը քահանայն կ'ըսէ, եւ կը շարունակէ ժողովուրդը: Մեր թարգմանութեան օրինակները, վասն զի շատ նորաձեւ եղած են, չեն կրնար վկայել մեզի. բայց ունինք բաւական անտարակուսելին. 5^ր դարուն առաջին կիսուն գրուած պատարագի մը ուրուագրութիւնն, ուր նախ քահանան «Հայր մեր, որ յերկինսդ, կ'ըսէ, ինչպէս վերն յիշուեցաւ:

3. Հռչակաւոր եւ անպակաս է արեւելեան պատարագաց «Սրբութիւնք սրբոց» = յն. τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις. Ասորիք ասիկայ կ'իմանան եւ կը թարգմանենք միշտ Sancta Sancto (կամ Sanctis) decent. (Տես նոյնպէս վերոյիշեալ հեղինակին հաւաքման մէջ): Ո՛րք նոյնպէս Հայք ան ատեն: Մեր կրկին Օրինակները, աւանդ, հոս բանի մը չեն ծառայեր. վասն զի մէկը (Մոնաքոնեանը) բողոքովն մոռցած է. մէկան ալ (Լուգդունեանը) սովորական պատարագէն առնելով դրած է ան մասը՝ «Պառասխոմէն, ի սրբութիւնս սրբոց» ըսելով: Աս խառնակութիւնը ուստի. բայց եթէ անկէ որ չեն ուղած շփոթել քահանան իրեն ձայնարկութեան ատեն: Բայց բարեբախտութեամբ ունինք ուրիշ տեղէն որ մեր հին թարգմանութիւնն ունեցած է «Սրբութիւնք սրբոց վայելին:», վկայ անսուտ նոյնը գործածող Յովհան Մանդակունի՝ որն որ ԻԲ. ճառքն մէջ պատարագին ստեպ ակնարկելով կ'ըսէ «Սրբութիւնք սրբոց վայելին:», Նոյն ունակութենէն է որ, ինչպէս պիտ'որ տեսնենք քիչ մը ետքը, նոյն դարուն՝ ուրիշ պատարագի մը մէջ τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις բառերն ուրիշ թարգման մ'ալ թարգմանէ «Սրբութիւնք սրբոց վայելին», եւ ոչ այլադգ:

4. Աս ժամանակէն է որ քանի մը կցորդներ ունինք այնպիսի կազմութեամբ, ինչպէս Ասսեմանի իւր Cod. liturgicus գրութեան մէկ հատորին մէջ իբրեւ antecomunio միախումբ բրած է, որոնք «Թոմայ առաքելոյ» անուամբ մեր պատարագաց զլքելուն մէջ երբեմն կը գանուին, կատարեալ 5^ր դարուն առաջին կիսուն լեզուաւ, այսպէս.*

- «Մարմին քո անապական լեցի ինձ ի կեանս, եւ սուրբ արիւն քո ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեզաց:
- Եւ փոխանակ լեզւոյն՝ զոր արբեր վասն մեր, բարձցի ի մէնջ լեզութիւն թշնամեոյն:
- Եւ փոխանակ քաջախոյն՝ զոր ճաշակեցեր վասն մեր, զօրասցի տկարութիւնս մեր:
- Եւ փոխանակ թքոյն՝ զոր առեր վասն մեր, ընկալցուք մեք զսաւղղ անմահութեան:
- Եւ վասն հարուածի եղեգան՝ զոր հարար վասն մեր, ընկալցուք զկատարեալ կեանադ:

* Դրինք ըստ ձեռագրին մեր Մատենադարանի 195, Թղ. 150ա-151բ: ձեռագրաց մէջ քիչ տարբերութեամբ: ՀՐՏՐ.

Նւ ընդ փշեղէն պսակին զոր եղին քեզ վասն մեր, ընկալուք զանթառամ պսակ սիրոյ քո ընդ սիրելիսն քո:

Նւ փոխանակ մահուան քո, կենդանացուցես զմեռեալս մեղաք:

Նւ փոխանակ պատերոյն զքեզ պաստառակալաւ, զաւրութեամբ քով պընդեսցուք մեք ի սէր աստուածութեանդ քո:

Նւ զի թաղեցար ի նոր գերեզմանի, ընկալուք (ձեռ. « ընկալաք ») մեք դարձեալ զնոր յաւիտեանն որ ի քէն եղեւ:

Նւ վասն յարութեան քո ի մեռելոց, եւ մեզ եզլցի յարութիւն ի կեանս անմահ:

Նւ ընդ (գուցէ՛ յ)արդար դատաստանաց քոց, լեցուք փրկեալք յաննորելի տանջանացն:

Գոհութիւնս այս եղցի մեզ ի կեանս եւ յուրախութիւն, յառողջութիւն հոգւոց, եւ ի բժշկութիւն մարմնոց, ի թողութիւն մեղաց, եւ ի փառս քո Զրիստոսի Աստուած մեր, այժմ եւն:

Ո՛րչափ նման են ասոնք Նփրեմի կցուրդներուն, զորոնք Հազորդութեան վրայ շինած է: Նոյն ատեն թարգմանած էին մեր Հարք:

Աւելորդ է աս մեր պատարագին լեզուական ասորականութեանց մտաւիր ընել մեր ընթերցողները. օրինակի աղագաւ՝ սա մէկ բառի տեղ ածալ բառերը — « կենաց եւ փրկութեան » — « քաւութիւն եւ թողութիւն. » — որոնք յունարէնին մէջ ոչ զոյգ՝ այլ միակ բառեր են: Նոյնպէս աւելագրութիւն « աստուածութեան. » օրինակի աղագաւ՝ փոխանակ « առաջի քո », ըսելու՝ ըսել « առաջի աստուածութեան քո », եւ այլն:

Բայց մերիները Ս. Բարսիլէ բնագրէն դուրս ուրիշ բան ալ ունէին աս պատարագին հետ:

Սարկաւազը կը քարոզէր: Աս քարոզութենէն մէկ մը երկուք մը մինչեւ հիմա մնացած է, ոչ կատարեալ այնպէս՝ ինչպէս ան ատեն էին, բայց տակաւին բաւական գեղեցիկ եւ յարգելի հուութեան բուրմամբ: Մի միայն կտոր վերոյիշեալ Մանդակունիէն, նոյն ճառին մէջ բարեբախտութեամբ ունինք իբրեւ ճաշակ մը հնագունին՝ որուն վրայ շինուած է կրտսերագոյն մը: Յիշեալ կտորն իբրեւ բառ առ բառ բերուած սանկ է:

Սարկաւազը նախ դուրս կը հանէ եկեղեցիէն Հազորդութեան արժանի չեղողները հրաման ընելով կտրուկ՝ « Մի որ յերախայից, մի որ ի թերահաւատից եւ մի որ յանյուսից », Ասիկայ՝ եկեղեցիէն դուրս ելլողներուն: Մնացողներուն կ'ըսէ աղաղակելով. « Հայեցարուք յանձինս ձեր. եւ զսիրտս ձեր քննեցէք. մի խղիւզ որ եւ մի նենգութեամբ. մի խորամանգութեամբ որ եւ մի պատրանգ. մի երկմտութեամբ եւ [ս] եւ մի թերահաւատութեամբ մերձեցի »: (Գուցէ նաեւ սա) « Զի սրբութիւն Մորհրդոյն սրբոց եւ անարատից վայելէ: » Աս կտորը ասով մեզի նշանաւոր է որ իր ետեւն ու առջեւն անշուշտ ունեցած եւ հիմա մեզի համար, ափսոս, չմնացած մասերով՝ անանկ մասնաւոր ժամանակի — ըսնիք՝ Ս. Սահակայ կամ Ն. դարուն առաջին կիսոյն — կը վերաբերի՝ որ

1 Ունինք գեռ գակառուոր Օրինակ նոյն ատեն թարգմանած, վասն զի սփեղէն է լեզուն:

ուրիշ թէ լեզուի մաքրութիւն, թէ յօրինուածոյ եկեղեցական վեհութիւն եւ օծութիւն մ'ունին, եւ որոնց ընկերներն մէջ ընդ մէջ ծիսարանին եւ Աղօթմամատուցին աղօթից մէջ երեւան կու գան: Ուստի վերջիններէն մինչեւ Հիմա ունեցած եւ գործածած սարկաւազին մէկ կամ երկու Բարոզութեանց մասին, ինչպէս մեր Ժամագրոց մէջ Մանդակունւոյն Բարոզութիւններն իրենց մաքրութեան մէջ յառաջ բերած մասին, այնպէս կը համեմատին՝ ինչպէս Սաղմոսաց կանոններէն ետքը եղած աղօթքներն որ Հիմա ունինք ու կը հաւնինք, կը համեմատին Սահակայ գրուածներուն. այս ինքն որ վերստին գրութիւն մըն են ասոնք Սահակայ գրուածներուն վրայ (ի ձեռն Մանդակունւոյն). իսկ հարազատ նախնականներէն հազիւ մէկ զոյգն ազատած է մեզի Ոմաստասէր իր «Սանոնաց հաւաքման» մէջ, եւ մէկալնոնց՝ (այս ինքն հարազատներուն) սկզբան բառերը: Այսպէս իրարմէ կը զատուին Ս. դարուն սկիզբները եւ վերջերը:

6.

Բարսղի Պատարագիւն երկրորդ թարգմանութիւնը:*

Ա.

ԲԱՐՍՂԻ ԲԻՒՋԱՆԴԵԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԸ

Կեսարիոյ նշանաւոր Հօր պատարագին կրած կերպարանափոխութիւնը կը ստիպէ որ հոս՝ ընդհատելով Հայոց Պատարագամատուցաց պատմութեան ժամանակագրական կարգը՝ հինգերորդ դարու սկիզբներէն մինչ իբր Թ—Ժ դարերն անցնինք ուսումամբ: Հինը տեսնելէն ետքը՝ կը մնայ նորն ալ տեսնել այն Պատարագին, որ դարերով բոլոր Արեւելից մէջ առհասարակ ընդունուած էր, մինչեւ որ Յովհաննու Ոսկերեանի անունը կրող բիւզանդեան երկայնարան Պատարագն երկրորդական տեղի մը տուաւ առաջնոյն՝ անոր գործածութեան քանի մ'օրեր միայն վերապահելով: Մեր ժրաջան նախնիք չէին կրնար Բարսղի անուն կրող Պատարագ մ'անտես ընել եւ չթարգմաննել, երբ բուն Բարսղին իրենց համար անծանօթ եղած էր՝ կեղծ (թէ եւ շատ յարգի) անուն մը կրելով՝ Գրիգորի Լուսաւորչի: Թարգմանութիւնը կատարուած լմնցած է Լամբրոնացոյ եւ անկէ կանուխ Գր. Մագիստրոսի օրերէն յառաջ: Բարսղի անուամբ այս Պատարագը նախնական բնագրին գրեթէ կրկին ծաւալն առած էր բաղմամբիւ եղանակաւորութիւններով. եւ այն անուամբ ու այն ձեւով ծանօթ էր Բիւզանդեանց:

Որչափ ալ զբուն Բարսղ շնորկայացրնէ այս վերջինն, արժանի է ծանօթանալու: Նորն ալ մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէ յունարէն բնագրին համար, զոնէ հասակակից ըլլալով ծանօթ ամենահին ձեռագրին՝ Բարբերինեան օրինակին, եւ բաւական շեղելով անկէ: Բնական էր որ Բարսղի պատարագին բաղմակերպ խմբագրութեանց վրայ նոր մըն ալ աւելնալով՝ նախնականին որպիսութեան մասին եղած տարակոյսներն ու շփոթութիւնն աւելի սուստկանային,

* Այս ամբողջ գլուխը եւ Բարսղի Պատարագին նորագոյն թարգմանութեան բնագրին հրատարակութիւնը եւ ծանօթութիւնքն մեզմէն: Յարգ. Հեղինակին զիտարութեան համապատասխանած կ'ըլլանք ասով, վասն զի թէ եւ յայտնապէս կը յայտարարէ (տես վերը՝ էջ 160) թէ աս նոր թարգմանութիւնն ալ արժանի է ծանօթանալու, ոչ նոյն բնագիրն եւ ոչ ամոր մասին որեւէ խօսք գտանք հեղինակին ձեռագրին մէջ: ՀՐՏԲ:

և թէ չըլլար հայերէն հնագոյն թարգմանութիւնը, որ բոլորովին կղզիացեալ դիրք մ'ունի միւս ամենուն դիմաց, մինչդեռ յունարէն կրկին ձեւերն, ասորականն ու եգիպտականն՝ հայերէն նոր թարգմանութեան հետ՝ միեւնոյն կաղապարէն ելած են¹. որչափ ալ մանրամասնութեանց մէջ իրարմէ քիչ շատ խոստորին՝ բիւզանդեան գրոշմն ամէնուն վրայ հաւասարապէս կը տեսնուի: Կրնանք հնագոյն հայերէն թարգմանութիւնը՝ Ապոկալիպտիկեան Բարսղէ Պատարագ անուանել, վերջիններն եւ հայերէն նոր թարգմանութիւնը՝ Բիւզանդեան Բարսղէ. երկու խմբին նկարագրական յատկանշանք բացատրուած կ'ըլլայ այս անուանակոչութեամբ: Այս զանազանութիւնը շատ տեսակիտով կարեւոր է:

Թէ Ս. Բարսեղ Պատարագ մը յորինած է, ստոյգ է²: Բայց թէ ի՞նչ վըստահութիւն ունենալու է, նոյն հայրապետին անունը կրող գրութեան, խնդիր մըն է՝ զոր գիտնականք շատ տարբեր կերպով կը լուծէին եւ կը լուծեն: Դժուարութեան զլսաւոր կէտն այն պատարագին ներքին որպիսութիւնն է: Զուր ջանք է նոյն հօր գրուածքներուն մէջ փնտուել իւր Պատարագին նոյն իսկ կնիւքն ու հարազատ բնագիրը վերականգնել: Բանի մ'անուղղակի ակնարկութիւններէն զատ՝ որոշ եւ շոշափելի արդիւնք մը գտնել կարելի չէ եղած տակաւին՝ ինչպէս կը միարանին շատ գիտնականք, նոյն հայրը՝ «Գաղտնեաց բարեկարգութեան», խիստ հետեւող ըլլալով: Բացայայտ եւ ընդարձակ տեղեկութիւն կու տայ առաջին անգամ Ոսկերբանի բարեկամն Պրոկղ՝ որ 434ին հայրապետ եղաւ Ն. Պրոսպ: Հատակոտոր մը մնացած է Պրոկղն «վասն աւանդութեան աստուածեղէն պապարագի», գրուածքէն³, որուն էական կէտերն հետեւեալներն են: Առաքելոց աշակերտներն եւ յաջորդները, կ'աւանդէ Պրոկղ, թողուցին Քրիստոս Պատարագներ, յիշելով յանուանէ կղեմաց եւ Ս. Յակոբայ անուամբ պտրտող պատարագամատոյցները: «Այլ իբրեւ ետես, կը յաւելու, Ս. Բարսեղ գլուխութիւն եւ զվատթարութիւն մարդկան որ խորշէին յերկարութեան Պատարագամատույցին, համարօթ արար զընթերցուած նորա, ոչ զի երկարածիք ինչ համարէր զայն,

¹ Յունարէն բնագիրը բաց է Goarի (Eύχολόγιον sive Rituale Graecorum. Parisiis. 1647 pp. 158—179, իսկ pp. 180—186 Պիրամակեան օրինակին բնագիրը,) եւ H. A. Danielի (Codex liturgicus. IV. Lips. 1863, pp. 421—438) հրատարակութիւններէն՝ յոյս տեսած է շատ անգամ. նորերս՝ C. A. Swainson, The Greek Liturgies (Cambr. 1884. pp. 74—87. տես նաեւ 149—71.) Euchologion, Romae 1863, p. 81—104, եւ ուրիշ տեղեր՝ այսպէս Migne, Patrologiae Cursus. Ser. Gr. XXXI, p. 1629—1678. քիչ ժամանակ յառաջ Probst այնչափ յարգ տուաւ Բիւզանդեան Պատարագին այն խմբագրութեան որ Իսիդորի Պիւրամայի Զփուանցւոյ սարկաւագին անունը կը կրէ, փնչել Բարսղէ հարզատ բնագիրը համարեցաւ եւ Die Liturgie գրութեան մէջ (Münster 1893, pp. 390—408) թարգմանեց գերմաներէնի: Ասորականն ու եգիպտականը (իսպտի) նոյնպէս ծանօթ են՝ գտնել յատկանական թարգմանութեամբ. առաջինը Անգրէաս Մասիուսէ՝ Anaphora divi Basilii epi-

scopi Caesareae Cappadociae ex vetustissimo codice Syriaco ... traducta per Andream Musium (տես Moses Bar Cepha, De Paradiso, trans. A. Masius. Antwerp. 1569, pp. 235—54, իսկ pp. 254—6 Praecatio Basilii.) Եգիպտականը հրատարակեց R. Tuki, Missale coptica et arabice. Rom. 1736 (կայ հոս է մասնաւորի երկու Պատարագ՝ Բարսղէ եւ Ալեքի անուամբ, զորոնք թարգմանած էր Renaudot, Liturgiarum orientalium collectio. Parisiis. 1716.)

² Բարսղէ վրայ իբրեւ «Բարեփոխիչ Պատարագաց», եւ իւր Պատարագին մասին՝ տես այժմ Probstի յիշեալ գործքը, էջ 377 եւն: — Probst նազեխանցւոյ այն խօսքը թէ Բարսեղ «Ս-հ'ն-դ-բ-բ-ի-ն-ն -ը-ի-ն», (εὐχὼν διὰ ταῖς) յարգարած է, Պատարագի վրայ կ'աւանու հաստատութեամբ, եւ իրաւամբ:

³ Պրոկղի գործքերուն հայերէն թարգմանութեանց մէջ հանդիպած չենք ցայսօր այսպիսի գրուածքի մը:

այլ զի կարծիքէ զձանձրութիւն աղօթակցացն եւ զունկնդրացն առ երկարու-
թեան ժամանակին: Աւելի որոշ կը խօսի քիչ մ'եսաքն՝ յայտարարելով որ շա-
տերուն «տաղտուկ բերէր երկարութիւն» պատարագին, այնպէս որ քիչերը
սկսած էին ներկայ գտնուիլ աստուածեղէն պաշտաման: «Աստի դրոյեալ
Ս. Բարսղի՝ իբրեւ դեղ իմն ընդդէմ ախտին՝ համառօտ կարգեաց զկարգ պաշ-
տամանն: Յետ սակաւ ժամանակի կամեցաւ սուրբ Հայրն մեր Յովն. Ուկեբեան՝
փութով ջանիւ հոգացեալ վասն փրկութեան հօտին՝ որպէս վայել է հովուի,
առ կարճմտութեան բնութեան մարդոց զամենայն աստանայական պատճառանս
արմատաքի խել: Վասն որոյ է քաց կորեաց եհան քաղս՝ մնլ է — է համառօ-
տագոյն կերպարանս ամբօքեաց, եւն: Այսպէս Պրոկղի հաւասարիմ վկայու-
թիւնը: Բայց նոյն իսկ այս վկայութիւնն բիւզանդեան պատարագաց ծանօթ
ձեւերը կասկածելի կ'ընէ: Ոսկերերանի Պատարագն՝ բիւզանդեան արդի հան-
գամանաց մէջ՝ անսպառ երկայնաբան գրութիւն մ'ն է՝ քանի մ'անգամ աւելի
երկայն քան Բարսղինը. վերջինս ամենեւին համառօտ չէ: Հոս է հին հայերէն
թարգմանութեան յարգը. համառօտ Բարսղն ահա առջեւնիս հինգերորդ
դարու լեզուաւ՝ Պրոկղի աւանդածը լիովին հաստատելով:

Բայց այս միայն չէ հին թարգմանութեան ծառայութիւնը: Ունենալով
առջեւնիս Պրոկղի յիշած բնագիրն՝ կը լուծուին այն դժուարութիւնք եւ
առարկութիւնք որ կը հանուէին Պետրոսի Սարկաւագի եւ Ստոյն-Ամիհողքիոսի
յիշատակութիւններէն ընդդէմ Բարսղեան պատարագին հնութեան, Էրեւան-
դեան ձեւին համար քիչ շատ իրաւամբ: Պետրոս սարկաւագ 512էն քիչ մ'ետըր
թուղթ մ'ուղղած է «վասն մարմնանալոյ եւ շնորհաց Տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի առ Փուղիկնտիոս եւ առ այլ եպիսկոպոսունս Ափրիկէի»: Այս թղթին
մէջ կայ հետեւեալ կտորը. «Նաեւ երանելին Բարսեղ եպիսկոպոս Կեսարացոց
յԱղճն ուրբոյ Սեղանոյն՝ զոր գրեմէ առնայն Արեւելք է կերպանէն, ասէ. Տուր
Տէր զօրութիւն եւ հաստատութիւն. աղաչեմք՝ արա զչարսն բարիս, զգարիսն
պահեա ի բարութեան, քանզի ամենայնի կարող ես եւ ոչ դք է որ ընդդէմ
դառնայ քեզ, զի յորժամ կամիս՝ փրկես եւ ոչ ինչ հակառակ կայ կամաց քոց:»,
Ահա կոչում մը Բարսղի բողոք Արեւելք տարածուած պատարագէն. տարակոյս
չկայ ասոր՝ վասն զի այս կոչման գոնէ էական մասն կայ արդի բիւզանդականին մէջ՝
«զբարիսն բարիք պահեա եւ զչարսն դարձո յուղղութիւն քաղցրութեամբ քո
Տէր:», Բայց հոս է նաեւ դժուարութիւնը: Պետրոս Սարկաւագի կոչումը բառ-
առբառ չկայ մեր ունեցած Բարսղի պատարագին մէջ, ուստի — կը հետեւցնեն
առարկողք — արդի Բնագիրը չի կրնար այն Բարսղինն ըլլալ: Ընդհակառակն
Պետրոս հարեւանցի եւ ոչ թէ բառական կոչում ըրած է՝ կ'ըսեն պաշտպանք:
Մեղք որ ձիշդ այս տեղը (կոչումն է Յիշատակաց մասէն) այնպէս թերի եւ կի-
սատ կ'աւանդեն ձեռագիրք հին հայերէն թարգմանութիւնը: Եւ ամենայն դէպս՝
եթէ Պետրոս Սարկաւագ բառացի կոչում ըրած է՝ կը ցուցուի միայն որ 512ին
արդէն բնագրի փոփոխութիւն կրած ըլլալու էր Բարսղի պատարագը: Այս խըն-
դրական կէտին մէջ նոր թարգմանութիւնը բիւզանդական բնագրին համաձայն
վկայութիւն կու տայ:

Բառական կոչում մը կայ նաեւ Նիկիոյ երկրորդ ժողովոյն (787ին) Արձա-
նագրութեանց մէջ, որ արդէն բողոքովին նոյն է Էրեւանդեան խմբագրութեան
հետ: Կոչումն է հետեւեալը. «Որպէս գիտեն ամենայն քահանայք սրբոյ սուշ-

տամանն, ասէ Բարսեղ յաղօթս աստուածեղէն Պատարագին. Վ սրահէ՛մ (ՅԱՐՅՐՍՏԵՑ, նոր հայ թրգմ. «համարչակի՛մ») է- մերչենամէ է սեղանն քո սուրբ, է- սուրբ էրեալ զքրիստոս սուրբ մարմնոյ է- արեան Վերջոսոյ՝ քո՛ զքեզ աղալե՛մ է- է քեզ հայցե՛մ, եւն: Շատ կարեւոր վկայութիւն մըն է այս. նախ Բարսղի նախնականն արդէն փոփոխուած եւ ընդհանուր եղած է 787ին՝. երկրորդ՝ ժողովոյն կոչումը ճիշդ նոյն է հայերէն նոր Բարսեղիանոս-Բեան հետ, մինչդեռ բիւզանդեանն չունի «համարչակիմը» ընթերցումը: Դնչպէս հոս՝ նոյնպէս շատ տեղեր կան՝ ուր նոր թարգմանութեան ալ արժէքը պայծառ երեւան կու գայ՝ իբրեւ գլխաւոր վկաներէն մին բիւզանդեան Բարսղի բնագրին: Մեծ վստահութիւն կը ներշնչէ հայն անով ալ որ շատ մասամբ կը համընթանայ Բարբերինեան օրինակին, որ ժ դարուն գրուած է, եւ որ համեմատութեամբ միւս օրինակաց՝ հնագոյն խմբագրութիւն մը կը ներկայացնէ: Կարծենք թէ այս համեմայնութիւնը լիովին պիտի ըլլար, եթէ բախտը շնորհէր մեզի՝ աւելի անաղարտ հայերէն օրինակներ ունենալ. այժմու ծանօթ երկու ձեռագիրքն ալ դժբախտաբար ազատ չին յետսամուտ յաւելուածներէ՝ գլխաւորաբար մեր սովորական պատարագէն:

Հայերէն թարգմանութեամբ ալ կայ՝ ստութեամբ Ս. Ամիրիղղբիոսի ընծայուած «Վարք Ս. Բարսղի», եւ անոր մէկ տարբեր խմբագրութիւնն Նլլադիոսի անուամբ:² Այս Վարքն՝ որ աւելի զըրոյնք կը պարունակէ քան պատմութիւն, յամենայն դէպս թ դարէն յառաջ հեղինակուած էր. վասն զի նոյն դարուն Կիսասարկաւազն Ուրսոս լատիներէնի փոխադրած է:³ Բարսղի պատարագն այսպէս կը յիշատակուի ասոր մէջ. «...յարուցեալ (Բարսեղ) դողութեամբ

¹ Հինն է՝ «Համարչակիմը մերձեցաւ յանարատ եւ ի սուրբ սեղանն քո եւ գնել աւրինակ մարմնոյ եւ արեանն Քրիստոսի քո», Տեա վերը՝ Աղթթ Ը. (Ժան. 101—103):

² Յայտնուողներուն մէջ (տես Յուլիոսի 2-րդ. մատենագարանի՝ թ. 7, Բ § 14. թ. 10 § 131. թ. 219, Բ. § 3- եւն. Յայտնուողք Կ. Պոլսոյ տպագրութիւն 1834, էջ 1—6): Իսկ «Պատմութիւն եւ խօսք Ելլադիոսի յաղագս վարուց ... Բարսղի», եւն՝ լոյս տեսած է Վենետիկ. (Վարք եւ Վկայարանութիւնք, 1874. Հտր. Ա, 220—245):

³ Probat (p. 387) երկու կէտի միտ գնել կու տայ՝ որ կեղծ Վարուցս հեղինակին գիտեալ նպատակը կը յայտնեն: Նախ թէ Ս. Բարսեղ մաս մը պահած ըլլայ Ս. Հաղորդութենէն «զի Բարսղի ճիշտութեամբ հաստատելու զեղծում մ'ընդգէմ հրամանի Հիպոպի (393ին) եւ Տրուզլեան ժողովոյ 692ին (կան. 29.)» Եւ յետո՛ւ Ս. Հաղորդութիւն տալն արգելելով: Երկրորդն ալ նման կէտ մըն է, այն թէ երրորդ մասն գրու Ս. Բարսեղ «յսկեղէն աղանի», Աւելի որոշ կ'ըսուի քիչ մ'եւքն՝ «Եւ կոչեալ առ ինքն սակեպոս՝ հրամայեաց առնել նմա աղանի յսկեղ սրբոյ. եւ յայնմ եղեալ զմանն՝ կախեաց ի վերայ սրբոյ սեղանոյն՝ ըստ նմանութեան այնմ

աղանոյն որ երեւեցաւ նմա ի Յարգանան ի մկրտութեանն Տեառն», Նպատակաւորութիւն (tendance) կայ յայտնապէս այս խօսքերուն, ինչպէս նաեւ նոյն «աղանոյ» մասին Ստյոն-Ամիրիղղբիոսի պատմած ուրիշ զըրոյնքուն մէջ: Բարսղի ճիշտութեամբ եւ զըուցախառն հրաշքերով կը ջանացուի «աղանոյ» սովորութիւնը հաստատել. յայտնի բան է: Բայց երբ պէտք եղած է այս փորձն ընելու: Probat սա պատասխանը կու տայ, 518ին էր որ Անտիոքոյ Սեւերոս եպիսկոպոսն իւր կղերէն կ'ամբաստանուէր բոլոր արծաթեղէն եւ սկեղէն «աղանիքն» գրաւեալն համար. ըսելով որ պէտք չէ այնպէս պահել Սրբութիւնն՝ վասն զի եւ ոչ զՍ. Հոգին պէտք է ներկայացնել աղանոյ կերպարանք: Սուտ-Ամիրիղղբիոս ըստ այո՛մ Սեւերի այս կարծեաց գէ՛մ հինը պաշտպանել կ'ուզէ. ուստի Բարսղի վարքն իբր Չ գրուն գրուած է: — Այս ամէնը ըսւ. բայց մեզի Հայոցս համար այս կէտը կրնայ նշանակութիւն ունենալ. Բնչպէս կ'ըլլայ որ Բուզանդ գիտեարդէն «աղանոյ» զըրոյք Բարսղի պատարագելու ատեն, եթէ պահենք Բուզանդայ ամէնէն ուշ է գարու կէտերը գրուած ըլլալու կարծիքը. կէտ մը՝ որուն վրայ հոս մեր նպատակէն զուրո է խօսիլ. բայց ապահով ենք որ Բուզանդոյ աղբերաց (որոնց մինն է Սուտ-Ամիրիղղբիոս) քննութիւնը շատ բան տարբեր պիտի ցուցնէ:

եկն յեկեղեցին, եւ սկսանէր գրել ի քարտիսի այսպէս. Լից զգերան իմ գոհու-
թեամբ, որպէս զի օրհնեցից զփառս քո: Տէր Աստուած մեր՝ որ սրբապար զԵդ-
է- աթէր ի կենդանութիւնս յայս. եւ զայլ ազօրանի սրբոց պատարագին: Եւ զկնի
կատարման աղօթիցն՝ վերացուցանէր զհասցն համբարձմամբ ասելով.՝ Աբբո-
նիան՝ սրբոց, եւ ժողովուրդն ասէին. Միայն սուրբ, միայն Տէր, միայն Աստու-
ած Քրիստոս ի քառս Աստուծոց Լոր ամէն: Բաժանէր զհասցն յերիս մասունս. զմինն
հաղորդեցաւ. ահիւ մեծաւ, իսկ զմիւսն պահեաց զէ Լաղէսոյ ընդ նմա, եւ զեր-
րորդն եղ յոսկեղէն պառնի եւ կախեաց ի սուրբ խորանին, եւն: Ահա երրորդ
կոչում մը՝ գոնէ թ դարէն յառաջ, բայց արդէն բիւզանդեան եղանակաւորմամբ
Պատարագէ մը: «Տէր Աստուած մեր որ ստացար զմեզ, ճիշդ սկզբնաւորու-
թիւն է Բարսղի բուն Պատարագամատուցին. բայց եթէ իրաւունք ունի լատի-
նականը կցելու նաեւ «Մայեաց Տէր, աղօթքն «Սրբութիւն՝ սրբոց», խօսքէն
յառաջ, միայն Էթիօպիականն կրնայ առնուած ըլլալ կոչումն, վասն զի այս Ոսկե-
բերանի Պատարագէ առնուած աղօթքն՝ զոր ունի նաեւ Բարբերինեան օրի-
նական՝ թէեւ համառօտ ձեւով, կայ միայն բիւզանդականին ինչպէս նաեւ հայե-
րէն նոր թարգմանութեան մէջ. հինը չունի: Մոյնպէս է ճիշդ «Միայն սուրբ,
միայն Տէր, աղօթքն Ոսկեբերանի Պատարագէն. զոր ոչ միայն հին հայն, այլ
եւ ոչ Բարբերինեանն ունին, ընդհակառակն կայ սովորական բիւզանդականին եւ
հայերէն նոր թարգմանութեան եւ նաեւ Դսիդորի Պիւրոմալի սարկաւազին
քով:

Հնոյն եւ նորոյն որպիսութեան մասին այսչափը բաւական կը համարինք:
Երկուքն ալ իրենց արժէքն ունին այլեւայլ չափով. հինն՝ իբրեւ մի միակ ներ-
կայացուցիչ Բարսղի բուն գործքին, նորն անոր փոփոխեալ բնագրին՝ թէեւ ոչ
մի միակ: Վասն զի որչափ ալ հայն մանրամասնութեանց մէջ շատ շեղի բիւ-
զանդեան յունարէնէն եւ անկախ ձեռագիր մը ներկայացունէ, յընդհանուրն
ծայրէ ծայր նոյն է անոր հետ: Հոս պէտք չկայ այս կէտն աւելի ընդարձակ
պարզելու, քանի որ բնագրին ներքեւ բազմաթիւ ծանօթութիւններով ամէն
չեղում մի առ մի նշանակած ենք: Կը մնայ միայն նոր թարգմանութեան մա-
սին կարեւոր մէկ երկու խնդիրները լուծել, որչափ կարելի է ձեռքերնիս եղած
սակաւաթիւ միջոցներով:

Ե՞րբ եղած է բիւզանդականին հայերէն (նոր) թարգմանութիւնը: Ոչ
թարգմանչէն յիշատակարան մը եւ ոչ ուրիշ որոշ թուական ցուցընող յիշա-
տակութիւն մը ծանօթ է մեզի: Սակայն եւ այնպէս՝ Թ—Թ դարերէն ուշ չի
կրնար ըլլալ ստուգիւ: Արդէն Միւնհէնի օրինակին 1289ին գրուած գաղափարը՝
ինչպէս նաեւ Լիոնեան օրինակն՝ ունին նոր թարգմանութիւնն ալ՝ բաւական
աղաւաղ եւ քանի մը յաւելուածներով մեր սովորական պատարագէն: Այս
ժամանակէն շատ յառաջ ուրեմն կար թարգմանութիւնն եւ փոփոխութիւն ալ
կրած: Լամբրոնացի՝ երբ ԹԲ դարուն կը գրէր իւր գեղեցիկ գործքը «Մորհրո-

1 Աննչան կէտ մը չէ՝ որ հոյր չունի հոս
Ուրոսոի հետ «Ոսկեբերանէն», առնուած աս
աղօթքը՝ «Մայեաց Տէր, Յետու Քրիստոս Աս-
տուած մեր ի սուրբ բնակութենէդ քու մէջ եւ
յաթուղի փառաց թագաւորութեանդ քո», եւն:

Տես վարը՝ Ծան. 186: Հնագոյն հայն ալ չունի.
կարելի է ըստ այսմ որ Ստոյն-Ամփիլոքիոսի ատեն
(9 գարուն) տակաւին մուծուած չէր Բարսղի
պատարագին մէջ:

դաժուժիւնք ի կարգս կկեղեցւոյ, որ գործքն 1187ի գերի ընկաւ Թուրքաց ձեռքն եւ 1192ին կրկին դնուեցաւ Հեղինակէն, արդէն ծանօթ կ'ենթարդէ Բարսղի պատարագին այս նոր թարգմանութիւնը: Մոյն գրութեան «Բաղդատութիւն առ միմեանս սահմանադրութեանց կեղեցւոյ Ռիստուսի», գլխուն վերջերն երկար կը խօսի պատարագամասուցաց եւ ի մասնաւորի «Ոսկերերանի», պատարագին վրայ, զոր Լամբրոնացի արդէն իւր բիւղանդեան կամ յեղափոխեալ ձեւին մէջ միայն կը ճանչնայ, եւ ըստ այսմ՝ ճիշդ Պրոկղե տուած տեղեկութեան հակառակ՝ կը ստիպուի հաստատել որ Ոսկերերան «կատարողութեան պատարագին առաւելուին արար քան զսովորութիւն առաջնոցն», չոն կը յիշէ նաեւ Բարսղին ու Աթանասինը (վերջնոյս մասին տես յետոյ) գրելով՝¹ «Այլ ինչ Բարսղին է պատարագ եւ ինչ Աթանասին՝ նախ զՍաղեքեանին ասէն միջեւ ի վերաբերման ընթացիցն, եւ ապա զնոցայն: Այս տեղեկութիւնս կը համաձայնի կէս առ կէս Բարսղի յաջորդ թարգմանութեան եւ «Աթանասի», պատարագին սկիզբը գանուած խրատագրոյն: Լամբրոնացւոյ տեսածն ունէր ըստ այսմ արդէն «Մախերպանն», եւ կամ նոյն էր յաջորդ բնագրին հետ: Լամբրոնացւոյ աստն արդէն շատոնց թարգմանուած էր Բարսղի, իսկ «Ոսկերերանին», «առաւելութիւնն», գոնէ մասամբ ինքն իսկ լրացուցած կ'երեւայ, եթէ սխալ չենք հասկընար իւր խօսքը: Մշակակութենէ զուրկ չէ այս մասին նաեւ Լամբրոնացւոյ բերանը դրուած վիճարանութիւնն՝ յորժամ չորաւ դեսպանութեամբ ի թագաւորէն Հայոց Լեւոնէ ի Կ. Պոլիս, գործք մ'որ ոչ շատ ժամանակ ետքը դրուած ըլլալու է: Յայտնապէս կ'ըսուի հոն որ «Զակոբայ», պատարագն ծանօթ է Հայոց, բայց ոչ իբրեւ վաւերական ընդունելի:

Մոռնալու չենք նաեւ այն կէտն որ ՍԱ դարու սկիզբն Դրիգոր Մագիստրոս առ կաթուղիկոսն Ասորոց գրած թղթին մէջ Յակոբայ եւ Կիւրղի ընթերցուածոյն հետ կը յիշէ նաեւ Բարսղի պատարագն: Աւելի կանխազոյն գրու-

¹ Տպ. վէնեա. 1847 էջ 221:
² Անդ, էջ 226. «Եւ զհարգութեանն առ մեր աւանդեալ ի սրբոյն Յովնանն Ոսկերերանի օգնութեամբ ընդունել սիրով. եւ եթէ այլ որ քան զհարս այլ յետ Գրգեղեցիացուցանէ զնոյն՝ եւ զնորայն ի փառս Բրիտանոսի» եւն:
³ Տես Չեա. մեր մատենագարանի թ. 78, թղ. 54տ—55ա. «Ասէ պատարագն եթէ վասն ջրոյն որ ի սուրբ խորհուրդն՝ վկայէ սուրբն Յովնի յիւր Պատրիարքն, որ առաջին եպիսկոպոս էր յերուսաղէմ, եւ Գրիգոր Նշուացի եւ Բարսեղ զայս ինչ եւ զայն: (Պատի.) Ասէ սուրբն Ներսէս... Այլ յԱ. Յովնոյ Պատրիարքն ու ինչիս յիշուին... զի եւ Եւսեբի շիշատակէ. եւ նա թէ յեկեղեցի Պատարագ սւնէր՝ զինի իւր թղթերոյն էր երեւալ» եւն: Բարսղի Պատարագին բաժակի սրբագործութեան մասին սա վիճարանութիւնը կը գրուի քիչ մ'ետքը. «Ասէ Պատարագն. Գիտ զայն տեղի՝ յարում գրեալ է թէ Նշուիտն է զհարս յարգութեանն, ինչոն էր ասէ. Արքէք: Ասէ սուրբն Ներսէս եթէ սոսա

իւրոնոյ ոչ գոյ, այլ միայն թէ օրհնոյ: Ասէ Պատարագն. խոսեցի է, այլ այսպէս է բանք թէ՛ Օրհնոյ, ինչոն էր: Ասէ սուրբն Ներսէս եթէ Բարսեղ թէ ինչոն էր: Այլ եթէ Բարսեղ կամ զուր յաւատարանին բանն յաւելիք՝ մեր չէ ընդունելի» եւն: Մեր փոյթը չէ հոս որ այս վիճարանութեան յորինողը փոքրիկ խորհուրդին մ'ուզած է ընել Լամբրոնացւոյ բերանը գնելով այն խօսքը թէ Բարսղի պատարագին մէջ չկայ «խառնեաց», ոչ միայն յունական բնագրերն, այլ նաեւ հայերէն նոր թարգմանութեան երկու ձեւագիրն ալ սւնին անփոփոխ: Էջ բուէ մեզի այժմ որ Լամբրոնացւոյ ժամանակ եւ կամ գոնէ քիչ մ'ետքն, երբ այս վիճարանութիւնն յորինուած է, հանրածանօթ էր Բարսեղ Պատարագը նոր թարգմանութեամբն:
⁴ «Եւ այժմ սոսայից՝ այս է ինչիւր մեր. եթէ հար է խորհրդոյն անապականութեան... եւ զօրհնութեան բաժակ անչփոթ եւ անխառն արեան եւ միացուցիչ կցորդաբար եւ նորոյ սխալն է կասկ, եթէ սուսի գտեալ զոս ի Բարս-

Թևանց մէջ եւ նոյն իսկ հայ պատմագրայ քով՝ յաճախ են Բարսղի գրոց յիշատակութիւնք եւ կոչմունք, մանաւանդ անոր Կրօնաւորաց սահմանադրութիւնն. բայց Պատարագը չենք գտներ յիշատակուած՝ գոնէ որչափ կրցանք փնտռել: Դժուարաւ ալ աւելի հին է՝ ըստ մեր կարծեաց՝ նոր թարգմանութիւնս քան յի կամ թերեւս թ՝ դարը, եւ արդէն իւր այժմու գրից մէջ՝ տեղ տեղ աւելի զարգացած կը գտնենք նոր թարգմանութիւնը (համաձայն սովորական բիւզանդականին) քան թ՝ դարու զրուած Բարբերինեանը, թէեւ անկարելի չէ որ թարգմանութիւնը քիչ մ'աւելի կանուխ ըլլայ քան նոյն ձեռագիրն. վասն զի յայտնի է որ յոյն ձեռագրաց պարունակութիւնը շատ պէսպիսութեամբ ըլլալու կը մանաւանդ այն ժամանակները քան յետոյ, երբ ամէն պատարագներն աւելի հաստատուն ձեւակերպութիւն մ'առին: Աւելի դժուար է ի հարկէ որոշել թէ որ ժամանակէն յառաջ չէր կրնար թարգմանուած ըլլալ: Բիւզանդեանն արդէն կիրպաւորուած գտանք 518էն քիչ մ'ետքն Ամֆիթղքիոսի քով, աւելի եւս 787ին Նիկիոյ երկրորդ ժողովոյն Գործոց կոչման մէջ: Բայց մէկ երկու — կը խոստովանինք՝ տկար — կռուաններ ալ չեն պակսիր: Նախերգանին սկիզբն բաւական երկար քաղուածք մը կայ Վիտեոսի Արեւոտագոցոյն զրուութիւններէն, ի մասնաւորի՝ Յաղագս եկեղեցական նուիրապետութեան, ճառէն: Զուտուածքը յատուկ է հայոյն. եւ ոչ մէկ բնագրի մէջ կ'երևայ: Եթէ ընդունինք որ թարգմանչէն է այս յաւելուածը, այն ժամանակ պէտք է որ թարգմանութիւնը շատ ուշ ըլլայ քան Դաւթի Ստեփանոսի ձեռագրի Կրօնեսիոսի թարգմանութիւնն՝ որ եղած է ըստ յիշատակարանին իր 713ին: Թէ այս թուականէն շատ ետքն է Բարսղի նոր թարգմանութիւնը՝ չենք տարակուսիր. բայց ո՞վ կրնայ կրաշխաւորել այն յաւելուածին՝ թարգմանչէն ըլլալը եւ ոչ յետսամուտ որեւէ զրչէ մը: Դժուար է նոյնպէս իբրեւ ապացոյց բերել այն որ Սոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոսն իւր Պատարագի (950ին գրած) թանկագին մեկնութեան մէջ՝ չի յիշեր այս պատարագն, եւ ասկէ հետեւցընել որ նոյն թուականէն ետքն ըլլալու է ասոր թարգմանութիւնը: Սոսրով իւր ժամանակն ընդհանուր գործածութեան մէջ եզրղ միակ պատարագը մեկնելու փոյթ ունեցած է, եւ յանուանէ ուրիշ որեւէ պատարագ չի յիշեր, նաեւ այնպիսիներ որ իրմէ շատ յառաջ կային:՝ “Սոսրովայ Պատարագին” վրայ յետոյ կը խօսուի իրեն տեղը: Աւելի ծանրակշիռ կը համարինք Դրվորի որդւոյ Աբասու ըուութիւնը: Ասոր

չամփնէ իմանալք եւ այլ ոչ ուտեք, եւ զտունիցս փարանութիւն զտուր տեղեացն ընկալաք երանելոյն Յ-Ի-Ե-Յ, Ի-Կ-Ե-Ե, եւ հ-Ե-Ե-Ե-Ե Լ-Ե-Ե-Ե-Ե Գ-Ե-Ե-Ե-Ե (= Պատարագ) զոր յառաջնու մ աւուրն Տէրն սկսաւ գործել ի սուէ փնչեւ ցտիւ, զոր ոչ է ի ծածուկ ի քումմէ: Սրբութեանդ Գիրք Սրբոյն Բ-Ե-Ե, եւն: Տես Յուցակ մեր մատենագրանին թ. 27, § 1 (էջ 142):

1. “Սոսրովու Անձեւացեաց եպիսկոպոսի Մեկնութիւն Ազօթից:”, Վենետ. 1869, 8°, էջ 67: “Նոյնը լատիներէն թարգմանուած” Chosroae Magni episcopi... Explicatio Precum Missae. e lingua Armeniaca in Latinam versa per Dr. P. Vetter. Friburgi 1880, 8° pp. 64.

2. Սոսրովայ նման ուրիշ եւ ոչ մէկ Պատարագ կը յիշէ յանուանէ իւր Մեկնութեան մէջ նաեւ Յ-Ե-Ե-Ե Արճիւնցի (տես Չես. մեր Մատ. թ. 174 եւն): — Բարսղի վարքերու մէջ (ի Յայտաւուրս) յաճախ կը յիշուին իւր “Ազօթք:” այսպէս թ. 10 մեր Մատ. “արար սուրբն Բարսղ զՄեկնութիւն աստուածային գրոց եւ այլ ճառաբաղումն ներբողենից եւ Արճիւնց:” (տես Յուցակ, էջ 62): Բայց այն վարքերուն հիմն է Սոսրու Ամֆիթղքիոսի գործը. ասկէ զառ քիչ չեն Մաշտոցներու եւ Ազօթագրոց մէջ Բարսղի անուամբ ազօթքներ, ոսւտ թէ ոչ՝ մեր ինգրէն գուրս է: Այս կարգի խորագիրը շատ քիչ արժանահաստ են սովորաբար:

“Գիրք Պատճառաց” գործը բովանդակ հայ մասենագիտութեան մէջ եզական երեւոյթ մըն է, եւ մասենախօսութիւն մ’իւր ժամանակին տեսութեանց համաձայն՝ Ս. Գրոց եւ եկեղեցւոյ զլխաւոր վարդապետաց գրութեանց վրայ, մեծաւ մասամբ որչափ ծանօթ էին հեղինակին հայերէն թարգմանութեամբ. գործք մը՝ որ իւր այժմու կերպարանաց մէջ գոնէ 880էն ետքը հեղինակուած ըլլալու է, քանի որ Յովհաննու բժշկի նոյն սարին (կամ 869ին, ՅԺԸ եւ ՅԻԹ ըստ այլեւայլ յիշատակարանաց) թարգմանած Դիոնեսիոսի վարքը կը պարունակէ: Բարսղի նուիրուած են այս գործքին մէջ երեք գիրք (Գիրք I—Թ), ուր մի առ մի կը խօսուի նոյն Հօր 32 ճառերուն, յետոյ “Հարցոյցաց” գրոց եւ վերջապէս Վեցօրէին վրայ: Բառ մ’ալ չենք գտներ հոս ալ Բարսղի Պարտարագին մասին: Թէպէտեւ հեղինակին գոնէ ծանօթ ըլլալու էր Բարսղի՝ պատարագ մը գրած ըլլալը, քանի որ կը գործածէ Ստոյն-Ամփիղոքսիոսի գրութիւնը: Հայերէն թարգմանութիւն չըլլալով կամ իրեն ծանօթ չըլլալով՝ չի յիշեր զայն: Կը կրկնենք՝ այսպիսի հետեւութիւն մը հանել բնական կերեւայ. բայց ընդհանրապէս այս “ի լուծի ենէ ցուցմանց” վրայ շատ մեծ ծանրակշռութիւն դժուար է դնել: Կ’ընդունինք սակայն սիրով որ 869էն յառաջ հայեր թէ թարգմանուած ըլլայ աւ բիւզանդեան նուիրագործութիւնն:

Թարգմանութեան ներքին արժէքին գալով՝ կրնանք գոհ ըլլալ: Չուր է ի հարկէ՝ փնտռել հնագոյն թարգմանութեան լեզուի մաքրութիւնն, վայելչութիւնն ու կորովն. բայց նորն ալ խոսակի չէ, ընդհանրապէս բաւական կոկ ու յաջող է թերեւս նիւթին իսկ բերմամբ. մեծաւ մասամբ ազատ յոռի յունաբանութիւններէն: Բոլորովին ազատ ալ չէ, եւ չեն պակսիր յունարէնին կէտ առ կէտ նմանութեամբ յօրինուած բառեր եւ ասութիւններ: Ասոնք եւ նմանները կրնան տեսնուիլ յաջորդ հրատարակութեան ծանօթութեանց մէջ: Օրինակի համար միայն կը յիշենք հոս՝ “Ֆերանայեաց” = ἐπιβληψον (Ծան. 75), “վերածնութիւն” եւն, բայց ամէնէն անյարմար “Ֆերաբերութիւն” իբրեւ Պարտարագ (= յոյն ἀναφορά, ճիշդ “վերաբերութիւն” Ծան. 84) Բնագրին այս շատ նիւթականօրէն կապուիլն առիթ տուած է տեղ տեղ նաեւ անյարմար եւ նաեւ անճիշդ դարձուածոց եւ ասութեանց, ի միջի այլոց՝ “Փրկեալ յընթացմանէ այլազգեաց” (ἀπὸ... ἐπιθρομής, յարշաւանաց, ի հինէ, Ծան. 162.) — “Չորս իրաւացորդեր թագաւորել” (= οὗς ἐδικαίωσας βασιλεύειν, իբր՝ արժանի արարեր, Ծան. 147.) — “Այրեաց առաջակայ լեր” (փխ. այցելու, իննամակալ, տեսուչ լեր = πρὸς τῆς, Ծան. 152.) — “Յառաջապատմեալ մեղ զհանդերձեալ լինել փրկութիւն” եւ նմաններ: Կայ ի հարկէ շատ բան ալ, որ ձեռագրաց աղաւաղութեամբ անճիշդ եւ անյարմար ընթերցուածներ եղած են, ինչպէս սա խօսքը (Ծան. 152) “Ողեկցեալ (զմոլորեալս) ընդ... եկեղեցւոյ.” ուր պէտք էր “ղեկացեալ” (σύναψον) կարդալ: Բայց այս “ուղեկցեալ” աղաւաղ ընթերցումն է պարզապէս՝ որուն առիթ տուած է քիչ մ’եսքն եկող սա նախադասութիւնն՝ “Ուղեկացացն ձանապարհորդակցեալ” (— այս ալ շատ բաւ թարգմանութիւն մը չէ, ճիշդ յունարէնին նման կաղմուած ըլլալով = σὺν ὁδῶσον, լեր ուղեկից): Շատ հին է աղաւաղութիւնն. վասն զի թէ Մոնաքոնի եւ թէ Լիոնի ձեռագիրք հաւասարապէս ունին նոյն անճշդութիւնը: Այսպիսի-

1 “Գրոց Պատճառաց” մասին տես ընդար- | էջ 213—233, ի մասնաւորի էջ 224: Կան նաեւ
 ձեւի՝ Ցուցակ 2-րդ. մասենագրանիս (Թ. 47), | կէտեր՝ որ աւելի ուշ ժամանակի մը կը վերաբերին:

ները չհաշուելով՝ մնացածն ընդհանրապէս գոհացուցիչ է: Բայց աստի՛ թարգմանիչն յայտնապէս առջեւն ունի Բարսղեանին հին թարգմանութիւնն, կ'ենթադրուի Դր. Լուսաւորչի անուամբ: Կան տեղեր ուր երկուքն կը ձայնակցին իրարու՝ նաեւ բառ առ բառ, ուր բոլոր յոյն բնագիրները կը շեղին:¹

Այսչափ բաւական կը համարինք նոր թարգմանութեան մասին: Թէ ինչ յարաբերութիւն ունի հայն միւս բնագրաց հետ՝ կը ցուցնէ վերջիններու համեմատութիւնն ծանօթութեանց մէջ, ուստի հոս չենք կրկնել: Ընդհանրապէս սերտ կապ ունի հայն Բարսղեանի օրինակին հետ. (տես ծան. 27, 72, 73, 76—7, 82—3, 96, 104, 169, 173 եւն.) բայց նաեւ կը շեղի անկէ՝ երբեմն այնպիսի տեղեր ալ, ուր կ'երաշխաւորուի իւր ընթերցման ճշդութիւնը հին հայերէն թարգմանութեան վկայութեամբ. (տես ծան. 174, 180 եւն.) Բազմաթիւ բիւզանդեան յաւելումա՞ք բնական է որ կը պակսին հոս. (տես ի միջի այլոց՝ ծան. 136, 140 եւն.) բայց երբեմն նաեւ տեղեր կան թերի՝ որոնց պատճառն ձեռագրաց անճշդութիւնն ըլլալու է. (հմմտ. ծան. 79 եւն, զոր ունի նաեւ Բարբ.): Երկու մեծ կտոր Ժայն նոր հայերէնն ունի, մին՝ Սյրասացութեան տաղ մը (տես Լ, ծան. 55), միւսն աւելորդ Աղօթք մը, (տես Դ. 1, ծան. 89.) երկուքն ալ կարծեմք յետսամուտ: Այս ամէնէն կը տեսնուի որ հայերէն թարգմանութիւնն բոլորովին անկախ յոյն բնագիր մ'առջեւն ունեցած է՝ Բարսղեանեան օրինակին ցեղէն:

¹ Հմմտ. վարը Ծան. 107, 116, 120 եւ այլուր: Կ'արժէ երկու թարգմանութիւններն՝ ուր միեւնոյն բնագիրն ունին՝ իրարու հետ համեմատել: Ի՞նչ մեծ տարբերութիւն միեւնոյն գաղափարը բացատրելու՝ հինն առայդ ու վայելուչ, եւ

յետոյ նոյնը՝ արդէն անկեալ եւ կիսով մեռեալ լեզուի միջոցաւ: Գաղափարաց որոշ բացայայտութիւն եւ յունարէնին ճիշդ նմանութիւն աւելի նոր թարգմանութեան մէջ կը տեսնուի, որ բնական երեւոյթ մըն է:

F.

ԲՆԱԿԻՐ ԲԱՐՄՂԻ ՊԱՏԱՐԱԿԻՆ ՆՈՐԱԿՈՅՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ՊԱՏԱՐԱԿ ԸՍՍՑԵԱԼ ՍՈՒՐՐ ՀԱԻՐՆ ՄԵՐՈՑ ԲԱՐՄՂԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏԻՆ ԿԵՍԱՐՈՒ՝

Ա. ՆԱԽԵՐԳԱՆ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Դ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Զ

5 Ա. Ամենայն որ ինչ զգեստաւորելոյ է խորհրդածութիւն, գրեալ է յառաջինսն բաւականապէս¹: Իսկ յորժամ զգենու ըստ արիւնին, առեալ զճացն ղն է ի մաղճմայն ասելով. Յիշատակ Տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի: Եւ

Հրատարակութիւնս եղած է ճշդիւ ըստ Մոնարքիան օրինակին (M), որուն հետ համեմատուած է Լիոնինը (L): Գծրախտաբար վերջնոյս ընթերցուածոց տարբերութիւնք լիակատար չեն բոլորովին՝ Յարգ. հեղինակը տեղ տեղ համաօտութեամբ միայն օրինակած ըլլալով զայն: ||¹ M «հաւրն մերում»: ||² L «եպիսկոպոսապետին»: || M «եպիսկոպոսապետի»: ||³ վերնագիրքս («Յառաջագրութիւն» եւն եւն) մեզմէ են, ձեռագրաց մէջ չկան: ||⁵ L «որ ինչ զգեստաւորելոյն է...»: ||⁶ L այսպէս ունի կարմրագիրս. «...բաւականապէս: Իսկ քահանայն առեալ զճացն ղն է ի մաղ: (— հոս եւ այլուր ճշդիւ կը պահենք ձեռագրաց համաօտութիւնքս —) Ի յիշատակ Տեառն...»:

¹ Յունարէն բնագիրը վերը գրուած ըլլալով լիովին՝ հոս միայն կարեւոր տարբերութիւնները նշանակել պէտք է: Խորագիրս սա ձեւով է յունարէնին մէջ՝ «Աստուածային պատարագ մեծին Բարսղի»: Յոյնը խորագրին կից ծանօթութիւն մ'ունի թէ երբ կը մատուցուի Բարսղի պատարագը: Բոլորովին կորսուած չէ հայոյն մէջ առ ալ՝ թէպէտ քիչ շատ պլաֆոն կերպարանքով մեր առջեւ ելլէ. եւ է հետեւեալը. (տես Հ. Գր. Գալէմքեարեան, Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց ի Միւնիէն, էջ 17.) «Եթէ յոր ժամու կատարի օրոյն Բարսղի պատարագն եւ կամ որոյն Յովհաննու, այս է: Կիրակի որ աւր աւագ բարեկենդանին կատարեն զուրբ Բարսղի պատարագն, եւ մինչեւ ի Ծառազարգարն յամենայն կիրակի: Իսկ Ծառազարգարն կիրակի սուրբ Յովհաննու կատարի: (Եւ յամենայն շաբաթ աւր աղուհայցին սուրբ Յովհաննու կատարի): Իսկ աւագ հինգշաբաթ աւր եւ աւագ շաբաթ աւր Բարսղին. (Իսկ Չատկին կիրակիէն սուրբ Յովհաննուն: Աւետեաց Աստուածածնին տուն՝ ինչ աւր գայ՝ սուրբ Յովհաննուն կատարի. բայց թէ ի կիր-

ակի գայ՝ սուրբ Բարսղին): Ծնունդն Քրիստոսի յոր ինչ աւր գայ՝ սուրբ Բարսղին կատարի. (բայց թէ ի շաբաթ գայ կամ ի կիրակի՝ սուրբ Յովհաննուն): Իսկ մկրտութեան քրաղալուցին՝ սուրբ Բարսղին, եւ յիւր տունն՝ զնոյն: (Յաւագ շաբաթին եւ Չատկին առաջի շաբաթին զբոլոր տունն թուեալ եւ յաղուհայցին յերկրորդ եւ յերրորդ շաբաթն կատարեալ: Բայց զաւետիս Աստուածածնին յոր ինչ աւր գայ՝ յայն տունեա ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:») — Փակագծի մէջ եղածները չունին համապատասխանող մասեր յունարէնին մէջ, գտնել Danielի հրատարակութենէն չափելով, որուն համեմատ են յաջորդ համեմատութիւններն ալ:

² Այս եւ յաջորդ խորագրերն մեզմէ են: «Յառաջագրութիւն» գրիք փե. յունականին ընդ ի դէ յիս քροδίοσεως.

Ա. ³ Իբրև է. այս առաջին մասերը Յովհաննու Ոսկեբերանի անուամբ ծանօթ պատարագէն կ'աւանդին սովորաբար. հոս սկզբան մասերն եւ աղթքն «զգեստաւորելոյ» զուրս թողուած են: Այժմու. «Յիշատակ Տեառն մերոյ», եւն րա-

տեսալ գինի արկանէ խաշանիչ ի սկիհն ասելով. Յաղագս յիշատակի տնտ-
բէնութեան Տեան մերոյ Ախուսի Վրիստոսի: Եւ քարոզէ սարկաւազն.
[Սար.] Եւ եւս խաղաղութեան զՏէր աղաչեսցուք: Դպ. Տէր ողորմեա:

10

Բա՛ւ⁴. Տէր Աստուած մեր որ զինար գառն անրիծ յաղագս աշխարհի
կենաց, նայեաց ի մեզ եւ ի հացս եւ ի բաժակս յայս, եւ արա զսա անարստ
մարմին եւ պատուական արիւն քեզ ի հաղորդութիւն հոգւոց եւ մարմնոց
մերոց. — ի ձայն. — Զի սուրբ եւ փառաւորեալ է ամենապատիւ եւ մեծ-
վայելուչ անունդ Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյդ սրբոյ:

15

⁵Եւ սպա խաչակնքէ ի վերայ ընծայիցն եւ ծածկէ դաստառակաւ ա-
սելով. Տէր Թագաւորեաց վայելչութիւն զգեցաւ, զգեցաւ զաւր.: Եւ տեսա-
նազրէ ասելով. Հոգին սուրբ եկեսցէ ի քեզ, եւ զաւրութիւն բարձրելոյն հո-
վանասցի ի վերայ քո:

20

Եւ արկանէ խունկ ասելով զաղաւթս զայս: Տէր Աստուած որ ընդունե-
ցար զԱքելի զընծայսն, զՂոյի եւ զԱքրահամու զոհան, զԱհարոնի եւ Զա-
քարիայի վնուկան, ընկալ եւ ի ձեռաց մերոց մեղաւորաց զսուկս զայս ի

¹⁰ Լ պարզապէս “Եւ առեալ գինի արկանէ ի բաժակն եւ զուր ասելով. Յա-
ղագս յիշատակի տնտրէնութեան...:” ¹¹ Լ չունի “եւ քարոզէ սարկաւազն”
խորագրին, այլ միայն “Սրկ.” M վերջինն այ ունի, զոր գրինք փակագծի մէջ:
Այս կրկնութեան պատճառն այն է որ M կարմրագիրքն առանձին տողով կը
դնէ եւ սպա յաջորդին սկիզբը կը կրկնէ՝ պայծառութեան համար: ¹² Լ “ի
բաժակս յայս †:” ¹³ Լ չունի “մերոց” եւ “ի ձայն”, այլ յաջորդն անմի-
ջապէս կը կցէ: — Լ “մեծավայելուչ:” ¹⁴ Լ “Հօր ...եւ Հոգւոյ սրբոյ
այժմ եւ:” ¹⁵ Լ չունի “սպա” եւ քիչ մ’եղքն “գաստառակաւ” բառերը:
¹⁶ Լ ունի “... զգեցաւ. (առանց յաջորդ խորագրին, կցելով) Հոգին սուրբ
եկեսցէ ի քեզ եւ զօրութիւն...:” — M երկու անգամն ալ “զգեցաւ” գրած է
հոս: ¹⁷ Լ չունի “զաղաւթս զայս:” — Նսեւ Լ “որ ընդունէցար,” ուստի
Թերեւս թարգմանչին գրէն է կենդանի լեզուի այս ձեւը: — Դժբախտարար
ծանօթ չէ ինծի Լի մնացեալ ընթերցումն այս աղօթքին, ինչպէս նսեւ
Ս. Դիոնեսիոսի գրքէն եղած կոչման, որ անշուշտ չի պակսիր նսեւ ի Լ:

ղուած է հինգերորդ հատածէն՝ (Danielի քով էջ 331:) Յունականը շատ կ'առատանայ, իսկ հոս հոյդն մէջ՝ քանի մը քաղուած կտորներ միայն ամփոփուած են:

⁴ Այս ամբողջ աղօթքը չկայ բիւզանդեան Բարսղի պատարագին մէջ այստեղ, ուր յոյնը կը սահմանէ ընել (Ոսկերեանի պատարագին, Daniel էջ 338) հետեւեալ աղօթքն, որ մեր սովորական պատարագին մէջ ալ կայ. “Աստուած Աստուած մեր որ զերկնաւոր հացդ, զՏէրդ մեր Յիսուս Բարսղոս, զկերակուրդ ամենայն աշխարհի, եւն. (տես խորհրդատետր, Վիեննա 1858, էջ 26:)

⁵ Այս ամէնը մնչեւ “Աւրհնեալ Թագաւորութիւն,” չկայ Բիւզանդեան Բարսղի պատարագին մէջ:

բարդին մէջ: Յոյնը վերոյիշեալ աղօթքէն ետքը միայն քարոզութիւն մ'ունի Սարկաւազին. “Սարկաւազն. Աւրհնեա Տէր: Բարսղոս է յոյ: Աւրհնեալ Թագաւորութիւն, եւն: Խնկարկութեան աղօթքը (“Տէր Աստուած որ ընդունէցար զԱքելի ընծայսն, եւն.) կը տարբերի Ոսկերեանի խնկարկութեան աղօթքէն՝ “Խունկ մատուցանեմ առաջի քո,” եւն. (խորհրդատետր, Վիեննա, 1858, էջ 26, Daniel, p. 336:) Բուն քաղուածք մըն է Բարսղի Պատարագին առաջին աղօթքէն (տես վերը՝ էջ 123:) Խօսք չկայ՝ մանրագիր կտորը՝ Դիոնեսիոսի աւանդածներուն յիշատակութիւնն՝ Թարգմանչէն բլալու չէ. յոյնն ալ չունի այս միջանկեալ խորհրդածութիւնքն:

Թողութիւն մեղաց մերոց եւ ժողովրդեան քում. — Ի ճայն — զի աւր-
հնեալ եւ փառաւորեալ է ամենապատիւ եւ մեծփայելուչ անունդ Հաւր եւ
25 Արդւոյ եւ Հոգւոյդ սրբոյ:

Սուրբն Դիոնեսիոս գրեալ է յիւր գիրսն եթէ քահանայապետն
յորժամ զգեստաւորի՝ գայ առաջի սրբոյ սեղանոյն եւ աղաւթս կա-
տարէ ի վերայ սեղանոյն: Եւ ապա առեալ զբուրուառն արկանէ
խունկ սուրբ սեղանոյն եւ տաճարին կարգաւ, եւ զայ ելանէ ի բեմն:
30 Եւ սկսանին զսուրբ կարգն քաղցրաձայնութեամբ եւ յորժամ ըն-
թեռնուն զմարգարէական եւ զառաքելական գիրսն, հրամայէ սար-
կաւազն ելանել երախայիցն, եւ զիւահարացն եւ ապաշխարողացն ի
սուրբ տաճարէն, եւ արժանաւորքն մնան ի ներքս եւ կատարեն զսուրբ
խորհուրդն: Իսկ քահանայն լուսնայ զձեռնն եւ կայ առաջի սրբոյ
35 սեղանոյն: Իսկ իմանալի մտաւք յերկինս երկնից առաջի Աստուծոյ
Հաւր, եւ զԲրիտոսի մարդեղութեան խորհուրդն զամենայն յիշե-
ցուցանէ առաջի Աստուծոյ Հաւր իմանալի մտաւք, եւ ի ձեռն նորս
մարդեղութեան խորհրդոյն աղաչէ զՀայր հաշտել ընդ արարածս:
Եւ զհացս եւ զգինիս նշանակ ունել իմանալի մտաց, զի մարմնով
40 զսա ճաշակեցէ եւ իմանալի մտաւք զխորհուրդան Բրիտոսի: Եւ ոչ
է պարտ անբանարար կալ նմա անդ, այլ պարտ է գիտել թէ ոյր
առաջի կայ եւ վասն զինչ խորհրդի:

Սարկաւազն ելանէ ի խորանէն, երկրպագէ երիցս եւ վերաձայնէ սո-
քանանայն⁶. Եւրհնեա Տէր: Քան. Եւրհնեալ Թագաւորութիւնն Հաւր եւ
45 Արդւոյ եւ Հոգւոյ սրբոյ, այժմ եւ: Ժողովուրդն. Ամէն:

Խ Ա Ղ Ա Ղ Ա Կ Ա Ն Ք Ե Ի Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ի Ք 7

Բ. — Սարկաւազն քարոզէ վերաձայն ի թիւ: Եւ եւս խաղաղութեան
զՏէր աղաչեսցուք: Ժողովուրդն. Տէր ողորմեա:

⁶ L պարզապէս. "Սրկ. Օրհնեա Տէր," — L "Օրհնեալ. . Հօր...,"
⁷ L չունի "Ժողովուրդն. Ամէն," խօսքը. M ալ համառօտութեամբ "Ժողոյ,"
կր գրէ. նոյնպէս ուրիշ տեղեր ալ, ուր մի առ մի շեք նշանակեր այս համառօտ-
ութիւնը: ¹⁷ L լաւագոյն կ'երեւայրնթեռնով "Սրկ. խաղաղութեամբ զՏէր աղ."
(= աղաչեսցուք.) վասն ի վերուստ խաղաղութեան եւ, ուստի չունի "Ժողո-

⁶ Այս խրատագիրը չկայ յունին մէջ: Ասկէ
սկսեալ կը զուգրնթանայ հայր Բարողի Բիւզան-
դեան պատարագին հետ՝ հանդերձ իւր առանձ-
նայտուութեամբն:
Բ. 7 Յոյնը՝ "խաղաղականք եւ Պատաս-
խանիք (τὰ εἰρηρικά καὶ αἱ ἀποκρίσεις) որպէս
ի Պարտիսի Ուիլիսի:" Ուստի հոս լիովին
չեն կրկնուած խաղաղականք, այլ համառօտուած
այսպէս՝ "Սարկաւազն. խաղաղութեամբ զՏէր ա-
ղաչեսցուք: վասն ի վերուստ խաղաղութեան:
վասն խաղաղութեան ամենեցուն: վասն սրբոյ

տանս այսորիկ: վասն արքեպիսկոպոսին: վասն
սրբոյ բնակարանին այսորիկ: վասն օգոց բարե-
խառնութեան: վասն նաւորացոյ, ճանապար-
հորացոյ: վասն փրկելոյ զմեզ: Ընկալ: Զամ-
նասուրբ: Զի քեզ վայելէ:" վերջին երեքս
"Ընկալ" են սկսեալ՝ չկան Goarի հրատարակու-
թեան մէջ, եւ ոչ ալ հայոյն, ինչպէս վերը կը
տեսնուի: Մնացեալները մի օրինակներն առանց
համառօտելու կը հաղորդեն, զորոնք պէտք է
համեմատել Սիբերեանի խաղաղականաց հետ (Da-
niel. p. 340.) Տարբերութիւնք քիչ շատ կան:

(Սարկ.) Վլասն ի վերուստ խաղաղութեան եւ փրկութեան անձանց մերոց զՏէր աղաչեսցուք: — Վլասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի եւ 50 հաստատութեան սրբոց եկեղեցւոց զՏէր աղաչեսցուք: — Վլասն սուրբ տանա այսորիկ շինութեան եւ որոց հաւատով եւ կրկիւղիւ մտաննն ի սմա, զՏէր աղաչեսցուք: — Վլասն եպիսկոպոսապետին մերոց եւ պատուական քահանայութեան եւ որ ի Վրիստոս սարկաւազութեան զՏէր աղաչեսցուք: — Վլասն բարեպաշտ եւ աստուածահաճոց թագաւորին մերոց եւ ամենայն պա- 55 ղատին եւ զինուորեալ մանկանց նոցա, զՏէր աղաչեսցուք: — Վլասն մարտակից լինելոց եւ հնազանդեցուցանելոց ընդ ոտիւք նորա զամենայն թշնամիս եւ զպատերազմունս, զՏէր աղաչեսցուք: — Վլասն քաղաքիս այսմիկ շինութեան եւ ամենայն քաղաքաց եւ գաւառաց, եւ որոց հաւատով բնակեալ

վուրդն՝ Տէր ողորմես:» ||⁴⁹ Այս խաղաղականքը Լուսնի համառօտիւ, որ կրնայ նախնականն ըլլալ. «Վլասն ի վերուստ խաղաղութեան եւ... Վլասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի: Վլասն տանա այսմիկ շինութեան: Վլասն եպիսկոպոսապետին...: Վլասն մարտակից լինելոց եւ հնազանդեցուցանելոց ընդ ոտիւք նորա զամենայն թշնամիս: Վլասն քաղաքիս այսմ շինութեան: Վլասն բարեխառնութեան օգոց եւ քաջարեութեան: Վլասն ճանապարհորդաց: Վլասն փրկելոց զմեզ յամենայն նեղութենէ, ի բարկութենէ եւ ի վտանգէ: Վլասն ամենայն անձին քրիստոնէի եւ տան հաւատացելոց: Չմիւսօրքոնէ Լստոս, շօշին...» Վերջին ճշգրտոյն կ'երեւայ քան ի Մ, որ քահանային աղօթքէն ետքն ունի զայն, տես վարը Ծան.: — Լ վերջաւորութիւնքն համառօտութեամբ կը նշանակէ՝ «զՏէր աղա.» «զՏէր» կամ նաեւ պարզապէս «զ[Տէր...] գրեւով: ||⁵² Գրեւք «այսորիկ.» Մ «տանա այսմիկ.» Լ «տանա այսմիկ:» — Լ յայտն «մտաննն ի սմա:» ||⁵⁸ Մ «քաղաքիս այսմիկ շինութեան.» Լ «քաղաքիս այսմ...» ||⁶⁰ Լ «օգոց:» ||⁶⁴⁻⁵ Լ լաւագոյն է «տան հաւատացելոց»

Մերինն «Եւ եւս իւզու-թե-ն» ընթերցուածոյն կը համապատասխանէ յունականին մէջ հոս եւ այլուր ըն ըջոյն («Իւզու-թե-ն») Յաջորդաց մէջ յոյն այսպէս ունի՝ «... եւ հաստատութեան օրքոց ի իւրեցեաց եւ սփնչոսն սփնչոսն թե-ն:» — «Մուր տանա այսորիկ (չկայ «չն-թե-ն») եւ որոց հաւատով, բարեպաշտութեան եւ երկիւղիւ Լստոս-նոյ՝ մտաննն ի սմա» (այսպէս յոյն ալ, εἰσιόντων ἐν αὐτῷ.) — «սարկաւազութեան» բառէն ետքը կը կցուի՝ «եւ ամենայն բարեպաշտութեան, զՏէր աղաչեսցուք.» — «Աստուածահաճոց» բառին տեղ՝ «ստուածահաճոց կ'ընէ յոյնը (καὶ θεοφιλῶν βασιλέων), իսկ չնոսրութեւ իւրեցեացն հոյնը գարձուած մին է փն. եւ սրոց նոցա» (τοῦ στραπέδου αὐτῶν) — «...զամենայն թշնամի եւ զպատերազմ:» ուստի եզակի. — «Վլասն սրբոց Բն-թե-ն» (τῆς ἁγίας Μονῆς կամ իւզու-թե-ն) հոյն հոս ալ՝ «Վլասն քաղաքիս այսմիկ չն-թե-ն») եւն. — «Վլասն նաւորդաց, ճանապարհորդաց, հե-նոց, ու իւրեցեաց, իւրեցեաց, իւրեցեաց նոցա, զՏէր ա-

ղաչեսցուք.» — «...ի վտանգէ եւ ի հարկ» (κινδύνου, καὶ ἀνάγκης, վերջինն չունի հոյն): — Վերջինը՝ «Վլասն ամենայն անձին» եւն, չկայ յունականին մէջ, որ ասոր տեղ կը կցէ՝ «Ընկալ, կեցո, ողորմես եւ պահեա զմեզ, Աստուած, շնորհիւ քով: Չամենասուրբ, զանաւատ, զգովեալ (ὕπερευλογημένη, գերագովեալ), զգաւաւորեալ, զտիկին (δέσποια, տիրուհի) մեր Աստուածածինն, զքիչտ կոյսն Մարիամ հանդերձ ամենայն սրբովք յիշելով, զանձինն եւ զմիմանն եւ զամենայն կեանս մեր Բրիստոսի Աստուծոց յանձն արասցուք:» Ասկէ ետքը՝ «Քահանայն է յս. Չի քեզ վայելէ փառք, պատիւ եւ երկրպագութիւն, Հօր եւ Որդւոց եւ Հազարն որբոց, այժմ» եւն: Թե՛ ասոնք ինչ կերպով կան այժմու սովորական պատարագին մէջ, յայտնի է. (տես Տարեւոր Արար Դպրութեան, Վիեննա 1877. էջ 12 եւ այլուր.) նոյները՝ ընդարձակուած եւ ճշգրտոյն նաեւ Աստուծեան ժամերգութեան մէջ:

60 են ի նոսա, զՏէր աղաչեսցուք: — Վասն բարեխառնութեան աւրոց, քա-
ջարերութեան պտղոց երկրի եւ ժամանակաց խաղաղականաց, զՏէր աղաչե-
ցուք: — Վասն ճանապարհորդաց, նաւորդաց, խոստովանողաց, զՏէր աղա-
չեսցուք: — Վասն փրկելոյ զմեզ յամենայն նեղութենէ, ի բարկութենէ եւ
ի վտանգէ, զՏէր աղաչեսցուք: — Վասն ամենայն անձին քրիստոնէի եւ տան
65 հաւատացելոյ, զՏէր աղաչեսցուք:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Կ Յ Ո Ր Կ Ի Ն Գ

Քա՛ն. Տէր Աստուած մեր որոյ կարողութիւնդ անքնին է եւ փառքդ անհա-
սանելի, որոյ ողորմութիւնդ անչափ է եւ զթութիւնդ անբաւ⁹: Վու ըստ ս-
ուատ մարդասիրութեանդ քո նայեա ի ժողովուրդս քո եւ ի տաճարս յայս
70 սուրբ, եւ արա ընդ մեզ եւ ընդ աղաւթակիցս մեր առատապէս զողորմու-
թիւն քո եւ զգթութիւն: — Սար¹⁰. Ինկալ կեցո, ողորմեա եւ պահեա
զմեզ Տէր քոյն շնորհիւդ: Ժողովուրդն. Կեցո Տէր: (Սար.) Չամենաարը-
րուհի Աստուածածինն զաւրհն: Եւ եւս միարանութեամբ վասն ճշմարիտ
սուրբ: Չանձինս մեր եւ զմիս: Ողորմեաց մեզ Տէր Աս: — Քա՛ն. ի ձայն¹¹.

քան M “տան հաւատացելոց”, ||⁶⁷ M “անքնին”, Ասկէ սկսեալ բաւական մեծ
մասի մը L ձեռագրին ընթերցմունքն անծանօթ են ինձ, մինչեւ “Մտից, աղօթ-
քին վերջը, տես վարը Ծան. ի Տոն 117: Երկուքին տարբերութիւնքն շատ մեծ
ալ չեն: ||⁷¹ Հոս եւ ի յաջորդս M միշտ “կեցոյ”, կը գրէ: ||⁷² M “քոն շնորհիւդ”,
— Փակագծեալ “Սարկ.” չունի M, վասն զի ինքնին կը հասկըցուի: ||⁷⁴ “զմեզ”
համառօտութիւն է “զմեզնս”, ընթերցուածոյն: Ինչպէս հոս՝ այլուր ալ վեր-
ջաւորութիւնք համառօտուած են: — Չեռ. “Տէր աս. (= Աստուած...): —
Հոս եւ այլուր “ի ձայն”, խորագիրն եղբրքը գրուած է “իձ”, համառօտութեամբ:

⁹ Յոյն՝ *Εὐχὴ ἀντιφώνου πρώτου μυστικῶς* (Աղօթք առաջին կցորդին՝ ի ծածուկ): Յաջորդ “քահանայն” խրատագիրը չունի յոյն: Աղօթքն, որ Ոսկերեանի պատարագէն է, (Daniel, p. 341, տես մեր այժմու սովորականին մէջ՝ խորհրդատեար, էջ 27,) քիչ կը շեղի յունէն իւր առանձնայատուկ ընթերցուածներով:

¹⁰ Յոյն՝ *ἡ φιλανθροπία ἄφατος... κατὰ τὴν εὐσπλαγγίαν κτλ.* (...իւ խորագիրն ինչ-որ մէկ, գու ըստ Ին-Ին-Ին, եւն, չկայ՝ “առատ...): Յաջորդին մէջ ալ՝ յոյնը կ’ըսէ “նայեա ի Գլ եւ ի Կոն (կամ “տաճարս, οἶκον) յայս սուրբ”, եւն:

¹¹ Յոյնը նախ (Ոսկերեանին մէջ) սա խորագիրն ունի՝ “Իբրեւ կատարի կցորդն, երթայ սարկաւազն եւ կայ ի սովորական տեղում, երկիր պայանէ եւ ասէ. Եւ եւս խաղաղութեամբ զՏէր աղաչեսցուք, Ընկալ եւն: Չամենաարըրուհի, Մեծացեալը (“Եւ եւս միարանութեան”) եւն) չկայ: Նոյն է Բարսղի Բիւզանդեան աղօ-

թամատուցին մէջն ալ, միայն թէ հոս նախ խրատագիրն այդպէս է. “Թորժամ ասէ քահանայն ի ծածուկ զաղօթս ի բեմն, ի նմին ժամանակի ասէ սարկաւազն զխաղաղականս արտաքոյ բեմն: Իսկ եթէ սարկաւազ չգուցէ, ինքն իսկ քահանայն յետ աղօթիցն ասէ զխաղաղականս, եւ ապա ասէ ի ձայն բարձր. Չի քո է կարողութիւն”, եւն:

¹¹ Այս վերջաբան աղօթքն ունի հոս նաեւ Goarի հրատարակութիւնը. (էջ 159:) “Իշխանութիւն” բառին տեղ յոյնը *προοχίνουσις*, “երկրպագութիւն” կ’ըսէ. (տես նաեւ Ծան. 7 վերջերս): Danielի հրատարակութեան մէջ ընդհանրապէս ասոր տեղ կը գրուի Ոսկերեանի սա աղօթքը. (Հոս էջ 342.) “Չի քո է կարողութիւն եւ քո է թագաւորութիւն եւ զօրութիւն եւ փառք, Հօր եւ Որդւոյն եւն. (մեր այժմու խորհրդատեարին մէջ՝ “Չի քո է կարողութիւն եւ զօրութիւն եւ փառք յաւիտեանս. ամէն,):

Չի քեզ վայելէ ամենայն փառք, պատիւ եւ իշխանութիւն այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս:

Փոխանայն:¹² Բարի է խոստովան լինել Տեառն. սաղմոս ասել անուան քում բարձր: Բարեխաւսութեամբ սուրբ Աստուածածնին փրկիչ կեցո զմեզ: Պատմել առաւաւտու: Բարեխաւսութեամբ: Փառք Հաւր եւ: Բարեխաւսութեամբ սուրբ Աստուածածնին: — Սար. Ա. եւս խաղաղութեամբ: Ժողովուրդն. Տէր ողոր:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Կ Ց Ո Ր Դ Ի Ն

Քահանայն ասէ զաղալթս:¹³ Տէր Աստուած մեր, կեցո զժողովուրդս քո, եւ աւրհնեա զժառանգութիւնս քո. զլուսնն եկեղեցւոյ քո պահեա, սրբեա զնոսս որք ողջունեն¹⁴ սիրով զվայելչութիւն տան քո: Ղու զմեզ փառաւորեա աստուածային զաւրութեամբ քո եւ մի թողուր զլուսացեալքս ի քեզ: — Սար.¹⁵ Ընկալ կեցո: Չամենասրբուհի Աստուածածինն:

Քահ.¹⁶ Չի քո է կարողութիւն եւ զաւրութիւն եւ փառք այժմ եւ:

Փոխանայն:¹⁷ Տէր թագաւորեաց, զվայելչութիւն: Բարեխաւսութեամբ սրբոց քոց փրկիչ կեցո զմեզ: Մինչեւ վճարի փոխանայնն:] Փառք Հաւր եւ: Բարեխաւսութեամբ: — [Միածին Արդի եւ Բանդ Աստուած, եւ անմահ էութիւն, որ յանձն առեր մարմնանալ ի սուրբ Աստուածածնէն, եւ ի միշտ կուսէն անփոփոխելի, մարդ եղեալ եւ խաչեցար. Վրիստոս Աստուած, մա-

¹² Չեռ. «Քահ. ասէ զաղ:», ¹³ Չեռ. «որք ողջունին զվայելչութիւն...», ¹⁴ Բաժանմունք բառից ըստ ձեռագրին են. մեզի սովորականը՝ ծանօթ է

¹² Փոխանայնը չի գրուիր Բիւզանդեանին մէջ, ուր սուր տեղ սա խորագիրը կայ՝ «Չկնի խաղաղականացն՝ սաղմոսէ դասն զուրկն իցրդն, կամ զնշանակեալն (τα τυπικά) եթէ կիւրակէ իցէ, ապա թէ ոչ՝ զաւուրն:»
¹³ Յոյնը՝ «Ազօթք երկրորդ կցորդին ի ծածուկ» (εὐχὴ ἀντιφώνου δευτέρου μυστικῶς.) Ազօթքս Ոսկերեանի Պատարագէն է. (Dan., էջ 342, մեր խորհրդատեարն՝ էջ 28):
¹⁴ «Ողջունեն», հոս մեր սովորական պատարագին ընթերցուածն է եւ գուցէ անոր ազգեցութեամբը գրուած: Յոյնն ուղղագրին է հոս ընթեռնելով՝ «որ իրէջն զվայելչութիւն տան քո» (τοὺς ἀγαπῶντας τὴν εὐπρόσπειαν): «Ողջունեն» Թարգմանչէն գրէն է արդէն. չենք կարծեր: Թաջորդին մէջ ալ յոյնը կ'ըսէ՝ «գու ընս փառաւորեա» եւն:
¹⁵ Յոյնը՝ «Աստէն որդէս յառաջնուսն (խաղաղականքն), եթէ գուցէ սարկաւազ եւ

եթէ չգուցէ: Եւ եւս: Ընկալ: Չամենասրբուհի», Յետոյ «Քահանայն ի ձայն:»
¹⁶ Այս ազօթքը քիչ մը յառաջ ունէր յոյնը (տես Ծան. 11) ըստ Danielի: Հոս ալ GOATի հրատարակութիւնը կը համընթանայ հայոյն՝ այստեղ գնելով՝ «Չի քո է կարողութիւն» եւն:
¹⁷ Ինչպէս վերը (Ծան. 12) հոս ալ յոյնը փոխանայնն տեղ սա խորագիրը կը կցէ. «Չկնի երկրորդ խաղաղականացն սաղմոսէ դասն զերկրորդ Ացորդն. կամ զնշանակեալն՝ եթէ կիւրակէ իցէ, ապա եթէ ոչ՝ զաւուրն:» Ասոր կը կցի Երրորդ Ացորդին ազօթքը՝ «Որ հասարակաց զայս» եւն: Ուստի փակագծեալ ժամանակար («Միածին Արդի») չի նշանակուիր յունին մէջ. չենք ալ կարծեր որ թարգմանչէն ըլլայ այստեղ գրուած. վերջէն մտած ըլլալու է մեր սովորականներէն. (տես Տարեւոր Արդգ գպրութեան, Վիեննա, 1877, էջ 77):

Հուսանք զմահ կոխեցեր, մինդ ի սրբոյ Արարողութենէ փառաւորակից ընդ
95 Հաւր եւ ընդ սրբոյ Հոգւոյն, կեցո զմեզ:]

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ե Ր Ր Ո Ր Դ Կ Ց Ո Ր Դ Ի Ն

Քսնանայն խոնարհի եւ սղաւթէ:¹⁸ Ար Հասարակաց զայս եւ միաձայն
մեզ ամենեցուն ուսուցեր աղաւթել եւ զերկուց եւ զերկից միաձայնեւոց յա-
նուն քո զինդրուածս պարգեւել խոստացար: Վու եւ այժմ զծառայից քոց
100 զինդրուածս առ ի յաւգուտն կատարեա շնորհել մեզ յայսմ յաւիտենիս
զգիտութիւն քում ճշմարտութեանդ. եւ ի հանդերձեալսն զկեանսն յաւի-
տենականս պարգեւելով: — Սար.¹⁹ Ալ եւս խաղաղութեան զՏէր: Ընկալ
կեցո: Չամենասրբուհի:

Քսն. ի ձայն. Չ ի բարերար²⁰ եւ մարդասէր եւ Աստուած գոլով, եւ
105 քեզ վայելէ փառք:

Փոխսմ[ձայն.]²¹ Ակայք ցնծացուք իՏէր, աղաղակեցուք առ Աստուած
փրկիչ մեր: Չ ի սքանչելիդ եւ ի վերայ սրբոց քոց, սաղմոսելով քեզ ալե-
լուհա: Անցո զմեզ Արդի Աստուծոյ որ յարեարդ ի մեռելոց, սաղմոսելով
քեզ ալելուհա ալելուհա ալելուհա: Մինչեւ Ակայք երկիր պագցուք: Փսոք
110 Հաւր. կեցո, այժմ. եւ կեցո:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Մ Տ Ի Ց

Գ. — Քսնանայն խոնարհի եւ սղաւթէ ի մուտս խորանի:²² Տէր Տէր
Աստուած մեր, որ կարգեցեր յերկինս դասս եւ զինուորութիւնս հրեշտակաց

որ քեզ մ'այլազգ է: ||⁹⁴ Չեռ. "ի յերրորդութենէ:" ||¹⁰⁷ Չեռ. "Չարան-
չելիդ ես...," — Չեռ. "սաղմոսելով քեզ: ալելու:" ||¹⁰⁸ Չեռ. "մինչեւ
եկայք երկիր պ... այժմ եւ կեցոյ: զ:" (ԱԵՐՋԻՆԱՍ ԱՆՆՈՂՄ "զմեզ" բառին
տեղն է:) ||¹¹² Չեռ. (M) "եւ աղաւթի:" ||¹¹⁷ Ար սկսի Լի ընդօրինակու-

¹⁸ Յոյնը՝ «Աղօթք երրորդ Ացորդին՝ ի ծածուկ» (μυστικῶς, զոր մեր աղօթամատոյցք ող-
վորարար կը թարգմանեն «Ի-ր-հ-ր-բ-բ-բ»), Աղօթքս
նշնայէն Ոսկերեանէն է. (Dan., p. 343.) եւ
բառ առ բառ ճիշդ. միայն «-Ի-ր-հ-ր-բ-բ-բ» կը պակտի,
ըստ այսմ՝ «...միաձայն՝ Ի՞նչ պարգեւել խոստա-
ցար» եւն:

¹⁹ Հոս ալ յոյնը (GOATԻ Համեմատ, էջ 160)
«Աստէն եւս սրպէս յառաջին աղօթան եւ յեր-
կրորդուն, եթէ գուցէ սարկաւազ, եւ եթէ ոչ:
Եւ եւս: Ընկալ: Չամենասրբուհի: Աս եւ
յաջորդներն մինչեւ Աղօթք Մտից՝ շկան Danielի
հրատարակութեան մէջ (էջ 422):

²⁰ «Բարերար» հայոյն առանձնայատկու-
թիւն մըն է փխ. «բարի (ἀγαθός հմմտ. վարը՝

«քում բ-բ-բ-բ-բ-բ-բ-բ-բ-բ = τὴν οὐρανὸν ἀγαθό-
τητα). նշնայէն է՝ «եւ քեզ վայելէ փառք»
փխ. «եւ քեզ փառս մատուցանեմք (ἀγαπέμπομεν,
«զերառաքեմք» ինչպէս սովոր են ըսել յունա-
բան Հայք») Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ
եւն: Թ-ը-վ-բ-բ-բ. ԱՄն:

²¹ Նշնայէն՝ ինչպէս վերն երկու անգամ
(տես Ծան, 12 եւ 17), յոյնը հոս առ խրատա-
գիրս միայն ունի՝ «Աստէն՝ սրպէս ի պատարագին
Ոսկերեանի, զնոյն սաղմոսէ դասն, եւ քահա-
նայն եւ սարկաւազն զնոյն ասնն եւ առնն»:

²² Յոյնը՝ Εὐχὴ τῆς Εἰσοδίου τοῦ ἁγίου
Εὐαγγελίου μυστικῶς («Աղօթք Մտից սրբոյ
Աւետարանին՝ ի ծածուկ») Աղօթքը դարձեալ
Ոսկերեանէն է. (Dan. p. 344.)

եւ հրեշտակապետաց ի սպասաւորութիւնն²³ փառաց քոց. արա եւ այժմ ընդ մուտս մեր մտանել եւ սրբոց հրեշտակաց. եւ լինել պաշտաւհակից մեզ եւ 115 փառաբանակից քում բարկարութեանդ: — Ի ձայն.²⁴ — Օ՛ր քո է կարողութիւն եւ զաւրութիւն եւ փառք այժմ: — Սար. Սոֆիա ութիւ²⁵, որ է իմաստութեամբ որթիւ: Եւ կայք երկիր պապոց: Եւ ասն ըստ ասուն պատկերի շարական եւ Փառքն եւ Աստուածածնի շարական եւ ասի. Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հաւար, սուրբ եւ անմահ, ողորմեա մեզ:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ե Ր Ե Ք Ս Ր Բ Ե Ն Ի

Գ. — Եւ անդէն առ նմին քահանայն խոնարնի եւ աղաւթէ:²⁶ Սուրբ սրբոց Աստուած մեր, որ միայն սուրբ ես եւ ի սուրբս հանգուցեալ: Սուրբ

Թիւնը: — M “սոֆիա ութիւ:”, L այսպէս ունի. “Եւ մտանն ի խորանն եւ ասն շարական ըստ ասուն խորհրդոյ: Սարկ. Սոֆիա, իմաստութեամբ որթիւ:”, Ուստի հոս ի սկզբան ունի այն կարմրագիրն, զոր M “Եկայք երկրպապոց”, խօսքէն (— որ կը պակսի ի L —) յառաջ ունի գրելով՝ “Եւ ասն ըստ ասուն...”, ¹¹⁹ “Սուրբ Աստուած”ին մէջ M սա յետամուտ յաւելուածն ալ ունի “...անմահ, որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա, եւն: L այս մասն բոլորովն այլապէս է գրելով. “Եւ ժողովոցն սկսանին զերեքորբեան փառաբանութիւնն ի Հայր եւ Սրբի եւ Սուրբ Հոգին, որպէս հրամայեն սուրբ քահանայապետքն քրիստոսի ներշնչեալն ի սուրբ պատարագն. Սուրբ Աստուած, Սուրբ եւ հոգի, Սուրբ եւ անմահ՝ Հայր եւ Սրբի եւ Սուրբ Հոգի՝ ողորմեա մեզ:”, ¹²² L “աղօթէ:”, ¹²¹ M “զանքննին.” L “զանքննին”, Այս եւ

²³ “Ի սպասաւորութիւնն” = εις λειτονοργίαν, քիչ մ'եաքը՝ “լինել պատարագաց մեզ” = σὺν λειτονοργούντων ἡμῶν:

²⁴ “Ի ձայն” չունին հայերէն Օրինակները եւ ոչ Daniel, բայց ունի եւ աւելի պատշաճաբար՝ Goatի բնագիրը: Բայց փոխանակ “Չի քո է կարողութիւն, վերջաբանին” յղին ունի՝ “Չի քեզ վայելէ փառք, պատիւ եւ երկրպագութիւն Հօր” եւն:

²⁵ “Սոֆիա ութիւ” = σοφία ὀρθοί Ոսկերբանի պատարագին նախնութաց աղօթքին կից քարոզութեանց մէջ. (Dan. p. 344.) Բարոզի բիւզանդեանք այս ամբողջ կտորին տեղ սա խորագիրը միայն կը կցեն. “Չինի աղօթիցն՝ քահանայն եւ սարկաւագն եւ գան զնոյն արասցեն եւ ասացեն, որ ինչ ի Պատարագին Ոսկերբանի:”, Վերջինս այստեղ շատ կ'առատանայ խրատագիրներով եւ ուրիշ մանրամասնութիւններով: Այսու հանգերձ չունին հայոյն խրատութիւնն... շարական, փառքն եւ Աստուածածնի շարական: Այս տողն՝ հայ եկեղեցւոյ սովորութեան համեմատ ըլլալով՝ յետամուտ է:

Գ. ²⁶ Բայնը՝ Εὐχὴ τοῦ Τρισάγιου, ἢ γ' ὁ ἱερεὺς μυστικῶς λέγει. (Աղօթք Երեքորբեան, զոր

ասէ քահանայն ի ծածուկ:) Աղօթքը նոյնպէս Ոսկերբանէն է. (Dan., p. 346.) Հայը բաւական կը շեղի վերջինէն: Բայնը ի սկզբան համառօտ է այսպէս (ճշգիւ ըստ մեր սովորականին, տես խորհրդատետր, էջ 29): “Աստուած սուրբ. որ ի սուրբս հանգուցեալ ես, երեքորբեան ձայնիւ սերովքէքն գովեն զքեզ եւ քերովքէքն փառաբանեն, եւ ամենայն երկնային զօրութիւնքն քեզ երկիրպագանեն: Ասկէ ետքն աւելի կ'ընդարձակի՝ սկսելով՝ “Որ ի չգոյ է զոյ աներ զամենայն արարածս: Որ արարեր զմարդն ըստ պատկերի”, եւն եւն: Մինով բանիւ երկու աղօթքները նոյն կազմապարի վրայ ձուլուած, բայց միաբան եւ նոյն չեն: Ուստի՝ է հայոյնը: Ոսկերբանի Պատարագէն, ամէն դէպքի մէջ, բայց բոլորովն ուրիշ խմբագրութեան մը հետեւելով: Աս ալ անծանօթ չէ. Danielի քով նոյն տեղ յառաջ կը բերուի ծանօթութեան մէջ, եւ է ժ դարու գրուած Բարեբերեան Օրինակին համեմատ: Երայրէ ծայր կը համընթանայ Բարբ. եւ կը սկսի հայոյն հետ՝ “Αγια άγιου ὁ θεός, ὁ μόνος ἄγιος κτλ. Վերջնոյս հետ կը համեմատենք յաջորդաւ հայոյն ընթերցումները:

ևս, որ զանքնին²⁷ փառս զգեցեալ ունիս : Սուրբ Աստուած որ զամենայն բա-
 125 նիւ գոյացուցեր : Սուրբ Աստուած զոր չորեքկերպեան կենդանիքն անդադար
 փառաւորեն : Սուրբ Աստուած որ ի բազմութենէ հրեշտակաց եւ հրեշտա-
 կապետաց անտեսանելի գողմամբ երկրպագիս եւ փառարանիս : Սուրբ Աս-
 տուած որ ի բազմաչեաց քերովրէիցն յանլուելի ձայնս եւ յաննինջ աչս նայե-
 լով խոնարհեցուցանես զունկն քո : Սուրբ Աստուած որ ի վեցթեւեան սերով-
 130 րէսդ հանգչիս . եւ զծափս թեւոց նոցա եւ զվերայաղթական աւրհնութիւնս
 երգելով զՍուրբ սուրբ սուրբ տէր զաւրութեանցն ընդունիս . զի սուրբ ես
 Աստուած մեր, որում պետութիւնքն, եւ իշխանութիւնքն յերկինս երկրպա-
 գեն, եւ ի վերայ երկրի մարդիկ վերաւրհնեն եւ փառաւորեն : Ինքնին Տէր
 մարգարէս ընկալ եւ ի բերանոց մերոց մեղաւորացս զերեքսրբեան աւրհներ-
 135 դութիւնս, զմատուցեալս առ ի մէջ եւ յամենայն ժողովորենէ քումմէ, եւ
 ստորառաքեա ի մեզ զառաստողորմութիւն քո . բարեխաւսութեամբ սրբուհւոյ

յաջորդ աղօթից ալ շատ մասերուն Լի ընթերցումն չունիմ այժմ առ ձեռն,
 սակայն կարեւոր տարբերութիւն ունենալու չէ Լուր կարեւոր կէտ կայ՝ արդէն
 նշանակուած է ընդօրինակութեան մէջ : ||¹²⁸ M “բազմաչեա . . .” ||¹²⁹ M “սե-
 րովբէսդ :” ||¹³⁰ M “զվերայ յաղթական . . .” L “զվերայաղթական օրհնու-
 թիւնս :” ||¹³¹ L “տէր զօրութեանց :” Մի անգամ բռնէք որ M միշտ ա- կը գրէ,
 I, միշտ օ : ||¹³⁶ Չեռ . (M) եւ ստորառ աքեա :” ||¹⁴⁰ Չեռ . (M) “պաւաւրսումն :”

27 Բարբ . ἀντιπέδητον δόξαν ἐν αὐτῷ κεκτη-
 μένος (“չունայ փառս է իւր զգեցեալ ունիս :”) —
 Յաջորդին մէջ՝ “անդադար” կը համապատասխանէ
 Բարբերեանի Օրինակին ἀναπαύστω φωνῆ ρου-
 τῶν (“անհանգիստ” կամ “անդադար ձայնի :”) —
 “Անտեսանելի գողմամբ” գրչաց շփոթու-
 թեան մ’արդիւնք ըլլալու է, Բարբերինեանն կը
 գրէ՝ . . . ἀρρογῆλων ὄρασις τρεμόντων . պո-
 ինքն՝ “ . . . հրեշտակապետաց, որ գողան ի տես-
 լնէ քումմէ :” — “Դափս թեւոց” լաւ կը
 բացատրէ յունիս κροτοῦντων τὰς φαυτῶν
 πτέουγας . բայց այնչափ յաջող չեն յաջորդ-
 ները՝ “վերայաղթական” պարզ նմանողութիւն
 ըլլալով ἐπιτίκιον (յաղթական) բառին կազմա-
 կերպութեան . իսկ “ընդունիս” գրելով՝ ուր յոյնը
 ὁ προσερχόμενος (“որ գայ . . .”) է, բարբերին սիրելի
 կերպարանք առած է խօսքը, մանաւանդ որ այս
 “ընդունիս” կապ եղած է “Սուրբ, սուրբ” եւն
 խօսքին : Բարբերինեանն այսպէս ունի այս եւ յա-
 ջորդ նախադասութեանց կապակցութիւնն՝ “որ
 զաղթական օրհնութիւնն երգեն՝ զՍուրբ,
 սուրբ, սուրբ Տէր Սարաւովթ, որ գայ, սուրբ
 է Տէր Աստուած մեր : Պետութիւնք եւ իշ-
 խանութիւնք, Գրք-Գրք-Գրք (κροτώτες) յեր-
 կինս, եւն : Ընդհակառակն շատ ուրախական
 է տեսնելն որ հայը “Գրք-Գրք վերաւրհնեն” ըսելով
 կ’ուղղէ Բարբերինեան Օրինակին սխալը ἀνθρο-

πίαν ἐμνοῦσαι (“չ’որդ-Գրք-Գրք աւրհնեն” . . . արդէն
 Daniel կ’առաջարկէ ἀνθροποι սի գրելու) Հայն
 ըստ այսմ Ժ գարու Բարբերինեանն անկախ եւ
 լաւագոյն օրինակ մ’ունէր առջևը : — “Տէր
 մարգարէս, հայցին յաստուկ է (Բարբ . լսի փ-
 λάνθροπε), նոյնպէս “ի բերանոց մեղաւորացս
 զերեքսրբեան աւրհներգութիւն՝ զմատուցեալս
 եւն” որուն աեղ Բարբերինեանն ունի՝ “Գր-
 ք-Գրք-Գրք, ընկալ զԳրք-Գրք-Գրք զմատուցեալս ի
 մէջ” եւն . — “Ստորառաքեա” բառական հե-
 տեւողութիւն է յունականին՝ κατὰπειψου,
 (յոյնը կը կցէ “ . . . զտղորմութիւնս քս եւ
 զԳրք-Գրք-Գրք” եւն) . նոյնպէս “որ բարհաճոյա-
 ցան” = τῶν . . . σοι εὐαρεστοῦσάντων .

— Ասկէ ետքը մինչեւ Բաղկատարած աղօթքն
 չի գրեր Բիւզանդեանն, այլ Ոսկերեանի պա-
 տարագին կը խաւրէ, գրելով՝ “ի կատարել աղ-
 թիցն եւ սաղմոսելոյ գատուս զՓ-ու+ եւ զԱյտ’,
 քահանայն եւ սարկաւագն սաղմոսեն զԵրեք-
 սրբեանն, եւ զայլ ամենայն առնեն որպէս ի
 Պատարագին Ոսկերեանի : իսկ յետ Աւետա-
 րանին՝ առ սարկաւագն . Աստուծոք ամենեքեան
 յամենայն հոգւոյ : Տէր ամենակալ Աստուածգ-
 րկնաւոր : Դարձեալ աղաչեմք ի վերայ :” Հայոց
 այստեղ գրածներն արդեամբք ալ՝ քիչ շատ
 տարբերութեամբ՝ կան Ոսկերեանի Պատարա-
 գին մէջ . (Daniel, p. 346—8.)

Մատուածածնիդ եւ ամենայն սրբոց քոց որք յաւիտենից քեզ բարեհաճացան: — Ի ձայն. — Օչ սուրբես Մատուած մեր. քեզ փառս մատուցանեմք Հաւր եւ Արդոյ եւ Հոգւոյ սրբոց այժմ եւ միշտ:

Սար. Պաւստոսովն: Բահ. Խաղաղութիւն ընդ ամենես: Ժողով. 140
Եւ [ընդ] հոգւոյ քում: Սար. Սոփիա: 28

Եւ ասի Սաղմոս. ընթեռնու Առաքեալ, եւ ասի Ալէլու: Կարդան աւետարան: Սար. Իմաստութեամբ ոտթիւ:

Զկնի աւետարանին սարկաւազն քարոզէ: Ասացուք 29 ամենեքեան Տէր ողորմես: Ժողով. Տէր ողորմես: [Սար.] Յամենայն անձնէ եւ յամենայն մտաց զՏէր աղաչեսցուք: [Ժողով. Տէր ողորմես: Սար.] Տէր ամենակալ երկնաւորդ 30 Մատուած հարցն մերոց աղաչեմք զքեզ, լուր մեզ եւ ողորմես: Ժողով. Տէր ողորմես: [Սար.] Ար ոչ խորհիս զմահ մեղաւորին այլ զառնալ նորա ի չար ծանապարհէն եւ զկեանք, աղաչեմք զքեզ: — Ար առատոյ եւ յողորմել աղաչեմք: — Աղորմեսց մեզ Տէր Մատուած մեր ըստ մեծի ողորմութեան՝ աղաչեմք զքեզ 31:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Բ Ա Զ Կ Ա Տ Ա Ր Ա Ծ

Եւ. — Աղաթք բազկատարած Յուխաննու: 32 [Բահ.] Տէր Մատուած մեր զբազկատարած զաղաչանս ծառայից քոց վերընկալցիս եւ ողորմեսցիս ըստ մեծի ողորմութեան քում: Օգթութիւն քո առաքեա ի վերայ մեր եւ ամենայն ժողովրդեանս որք ակն ունին առ ի քէն առատ ողորմութեանդ:

Սարկաւազն քարոզէ: Եւ եւս վասն բարեպաշտ եւ աստուածապահ թագաւորաց մերոց կարողութեան, յաղթութեան եւ հանապազորդ խաղաղութեան, առողջութեան եւ փրկութեան նոցա. եւ որպէս զի Տէր Մատուած

Լ Ա յս մասն բոլորովին այլազգ ունի՝ «Սրկ. Սոփիա Առթի (այսպէս) Եմաստութեամբ լուսարար սրբոց աւետարանին: Ժող. Փառք քեզ Մատուած: Պաւստոսովն: Եւ կարդան զաւետարանն: Զկնի քարոզէ Սարկ. Ասացուք, եւն: || 141 Ա յս «ընդ», չկայ ի Մ. (Լ չունի զայս եւ յաջորդքն մինչեւ «Ասացուք», եւն:) || 143 Չեռ. (M) «Իմաստութեամբ ոտթիւ:» || 145 Հսս եւ ի յաջորդս Չեռ. չունի փակագծեալ «Սար. խորհրդին՝ ինքնին հասկըցուելով: || 146 Չեռ. չունի փակագծեալն: || 153 Փակագծեալք հոս եւ այլուր չկան ձեռագրին մէջ: || 160 Չե-

29 «Սոփիա, փշրանք մըն է. յոյնը՝ «Սոփիա, սութիւ, լուեցուք սրբոց աւետարանին», բայց այս խօսքը քահանային բերանը կը գնէ, նոյնպէս նաեւ՝ «պրոստովն», բացառանջութիւնն այստեղ. (տես Dan. p. 847:)
30 Յունականին մէջ քարոզութեանս առաջին եւ երկրորդ կտորը մէկ խօսք մը կը կազմեն՝ «Ասացուք ամենեքեան յամենայն անձնէ եւ յամենայն մտաց մերոց ասացուք. Գ.՝. Տէր ողորմես: Ս.՝. Տէր ամենակալ», եւն:
31 «Երկնաւորդ» կը պակսի յաւանականին.

նոյնպէս չկան հան՝ «Ժ.՝. Տէր ողորմես: Ս.՝. Ար ոչ խորհիս զմահ», եւն՝ մինչեւ «որ առատոյ եւ յողորմել աղաչեմք:»
31 Յոյնը՝ «... Աղաչեմք զքեզ, լուր մեզ եւ ողորմես:»
Եւ. 32 Յոյնը՝ «Եւ ասէ քահանայն զայս ազօթս ի ծածուկ:», Ա յս մասերն ալ Ոսկերւրանէն են. (Daniel 348.) «Ազօթք բազկատարած» = Εὐχὴ τῆς ἐκτενοῦς ἰκεσίας. Ազօթքն ճշդիւ նոյն է հոն ալ: Քիչ շեղումներ կան յաջորդ Սարկաւազի քարոզութեան մէջ:

160 մեր առաւել զործակից լիցի նոցա եւ առաջնորդեացէ ամենայնի, եւ հնազան-
 ւեցուցէ ընդ ոսիւք նոցա զամենայն թշնամի [եւ] պատերազմող, ասացուք
 ամենեքեան՝ Տէր ողորմեա: Ժողովուրդն բազկատարած Չ Տէր ողորմեա³³:
 [Սարկ.] Եւ եւս վասն արքեպիսկոպոսապետին մեր կինաց եւ փրկութեան³⁴
 եւ որ ի Վրիստոս սարկաւազութեան եւ ամենայն ժառանգի եւ ժողովրդեանն
 165 զՏէր աղաչեսցուք: — Եւ եւս վասն յառաջագնացեալ հարց եւ եղբարց
 մերոց եւ համաւրէն առաջի կացեալ ժողովրդեանս որք եկեալ մտաւրու-
 թեամբ մտին ի սուս Տեառն աղաւթակից լինելով մեզ, զՏէր աղաչեսցուք:
 Եայս տունս խաչակնքէ քահանայն ի վերայ ժողովրդեան: — Եւ եւս աղա-
 չեսցուք զի լուիցէ Տէր Աստուած ձայնի աղաչանաց մերոց եւ ողորմեսցի մեզ,
 170 եւ վասն դարձուցանելոյ ի մէջ զամենայն բարկութիւն, զխորհուրդ չար
 յարուցեալ ի վերայ մեր, եւ խորտակել զանրեւոյթ թշնամին ընդ ոսիւք
 մերովք, եւ պարզեւել բժշկութիւն հիւանդաց եւ հանգիստ ննջեցելոց ասաս-
 ցուք ամենեքեան: Ժողով. Գ Տէր ողորմեա: — [Սար.] Եւ եւս աղաչես-
 ցուք վասն ծառային Աստուծոյ Այս անուան առողջութեան, փրկութեան եւ
 175 թողութեան մեզաց, զՏէր աղաչեսցուք: Ժողով. Գ Տէր ողորմեա:
 Բահանայն ի ձայն. Չի ողորմած եւ մարդասէր եւ Աստուած գողով,
 քեզ վայելէ³⁵ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ:

ուագիրը (M եւ L) «թշնամի պատերազմող:» ||¹⁶⁸ L այսպէս ունի կարմրագիրս.
 «Եայս տանս խաչ † կնքէ քհ. ի վերայ ժողովրդեան:» — M «ի վերա:»

³³ Քարոզութեան առաջին մասը՝ թագաւո-
 րաց համար աղաչանքը՝ չունին շատ յոյն օրի-
 նակներ, կ'երևայ եւ ոչ հնագոյն Բարբերիներ.
 րաց ի Morellinsի հրատարակութեան (Venet.
 1560, p. 687, Daniel, p. 347, Դան. առ XX)
 եւ Goarէն (p. 69.) Տարբերութիւնք չնչին են.
 այսպէս՝ «հանդուրդ խաղաղութեան» ենթա-
 դրել կու տայ որ հայոյն գործածած բնագիրն
 հոս ածական մ'ունէր, Morelli ունի՝ δία-
 μωνης, ειρήνης (կամ «... հանդուրդ-ութեան,
 խաղաղութեան») եւն: Դանական է նոյնպէս
 «զամենայն ին՝դ զ-տէր-դ'դ:», կ'երևայ, վասն
 զի յոյնն ալ հաւանական կ'ընէ գրելով՝ πάντα
 εχθρόν και πολέμιον («զամենայն թշնամի եւ
 զպատերազմող:») — Ժողովրդեան պատասխան-
 ները ամբողջ քարոզութեանս շարունակութեան՝
 չեն գտնուիր յունականին մէջ:

³⁴ «Եւ փրկութեան», բառէն սկսեալ մինչեւ
 վերջն յընդհանուրն միայն կը մտարանի յունա-
 կանաց հետ, վերջիններս բազմք տարբերելով,
 մանաւանդ սկիզբներն: Բունականք այսպէս ունին՝
 «Գարձեալ աղաչեսցուք ի վերայ արքեպիսկոպո-
 սին մերոյ (յոսն ուսն), պատուական քահանայու-
 թեան: Գարձեալ աղաչեսցուք վասն եղբարց մե-

րոց, երիցանց, վարդապետաց (ιερομονάχων), եւ
 ամենայն ի քրիստոս եղբարութեանս մերոյ:
 Գարձեալ աղաչեսցուք վասն ողորմութեան կե-
 նաց, խաղաղութեան, առողջութեան, պղծելու-
 թեան, թողութեան եւ քաւութեան մեզաց
 ծառայից Աստուծոյ եղբարց պար սրբոյ բնակու-
 թեանս: Գարձեալ աղաչեսցուք վասն երջանիկ
 եւ հաշակաւոր տերանց (ստացողաց) սրբոյ բնակու-
 թեանս այսօրիկ, եւ վասն ամենայն յառեւտ-
 րանի հանգիստի հարց (— προανατασσομένων, առ է
 թարգմանչին՝ «վասն յառեւտ-րանի հարց, եւն
 ըսելն անյաջողութեամբ —), եւ եղբարց մերոց
 որ ասական բարեպաշտութեամբ եւ որ ամենայն
 ուրեք ուղղափառաց: Գարձեալ աղաչեսցուք վասն
 պտղաբերից եւ բարեգործաց ի սուրբ եւ մեծար-
 գոյտաճարիս յայտնի, վաստակաւորաց եւ սաղմո-
 սողաց, եւ վասն շուրջ կացեալ ժողովրդեանս՝ որ
 ակն ունի առ ի քէն մեծի եւ առատ ողորմու-
 թեան:» — Տարակոյս չունինք, նախընտրելի են
 այս ամէնուն դէմ՝ հայոյն տուած ընթերցուած-
 ները:

³⁵ Հոս ալ յոյնը՝ ինչպէս անգամ մ'արդէն
 վերը՝ (տես Դան. 20) «եւ քեզ մատուցանեմք
 (վերառաքեմք) Հօր եւ Որդւոյ, եւն:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ե Ր Ա Խ Ա Ց Ի Ց¹⁶

Օ. — Սարկաւազն քարոզէ: Աղաչեցէք երախայքդ զՏէր: Ժողով. Տէր ողորմեա: [Սար.] Հաւատացեալքդ յազազս երախայիցն աղաչեցէք զՏէր, զե ողորմեսի նոցա: Ժողով. Տէր ողորմեա: [Սար.] Ուսուսցէ նոցա զբանն ճշմարտութեան: Ժողով. Տէր ողորմեա: [Սար.] Յայանեսցէ նոցա զաւետարանն արդարութեան եւ փրկութեան¹⁷: Ժողով. Տէր ողորմեա: [Սար.] Միաւորեսցէ զնոսա ընդ սրբուհւոյ կաթուղիկէ առաքելական եկեղեցւոյ իւրոյ, զՏէր [աղաչեսցուք:] Ժողով. Տէր ողորմեա: [Սար.] Ինկալ կեցո ողորմեա եւ պահեա զնոսա Աստուած քոյին շնորհիւ¹⁸: Ժողով. Տէր ողորմեա:

[Սար.] Արք երախայքդ էք զգլուխս ձեր Տեառն խոնարհեցուցէք:

Աղաթք ի վերայ երախայիցն Յով:¹⁹ [Քա՛ն.] Տէր Աստուած մեր որ ի բարձունս բնակեալք ես եւ զխոնարհս սեռանես, որ վասն փրկութեան ազգի մարդկան առաքեցեր զմիածին քո զԱրդիլ՝ զԱստուած եւ զՏէրդ մեր Յիսուս Վարիստոս: Եւ այնպէս ի վերայ ծառայից քոց՝ երախայիցս որ խոնարհեցուցին զպարանոցս իւրեանց առաջի քո. արժանացո զնոսա ժամանակի ուղղութեան,²⁰ լուսաման վերստին ծննդեան, թողութեան մեղաց եւ զգետուանապականութեան: Միաւորեա զնոսա ընդ սուրբ կաթուղիկէ՝²¹ եկեղեցւոյ քո եւ զուգաթուեա ընդ ընտրեալ հաւատի քում: — Սար. Ինկալ կեցո եւ պահեա զմեզ Աստուած: Օ, ամենասրբ.: — Քա՛ն. ի ձայն. Օ, ի եւ սոքա ընդ մեզ փառաւորեսցեն զամենապատիւ եւ զմեծփայելուչ անունդ Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյ սրբոյ այժմ:

||¹⁷ 2 եռ. «առողջութիւն փրկութեան», ||¹⁸ Ինչպէս վերն բոկնք՝ M միշտ «կեցոյ» կը գրէ: ||¹⁹ 2 եռ. (M) «ծննդեան, թողութիւն մեղաց.» (բայց կրնայ «թողութեան» ալ կարգացուիլ:) ||²⁰ 2 եռ. ազգին մէջ երկրորդ «արք»

Չ. ³⁶ Բիւզանդեանը սարկաւազին այս ամբողջ ֆարսղութիւնն կը համարուէ այսպէս՝ «Չայն ամենայն սարկաւազն աստէն ի վերայ երախայիցն՝ զոր ինչ ասէ ի Պատարագին Ոսկերեանի: Աղաչեցէք երախայքդ զՏէր: Հաւատացեալքդ յազազս: Ուսուսցէ նոցա: Յայանեսցէ նոցա: Միաւորեսցէ զնոսա: Կեցո, ողորմեա: Երախայքդ զգլուխս:», Յետոյ կու գայ աղթքը: Ոսկերեանի Պատարագին մէջ ճշգիւ. հայոյն համաձայն կան ֆարսղութիւնքն. (Daniel, p. 348—9), փոքն ժողովրդեան պատասխանները կը պակսին:

³⁷ «Եւ փրկութեան», հայուն յատուկ է:

³⁸ Յոյնը՝ «Կեցո, ողորմեա, ընկալ եւ պահեա զնոսա Աստուած շնորհիւ քով»:

³⁹ Բիւզանդեան Բարողինը սա խորագիրն ունի. «Աղթք ի վերայ երախայից (Εὐχὴ ἑπιτὸ

τῶν κατηχομένων) յառաջ քան զսուրբ Պատարագն, զոր ասէ քահանայն ի ծածուկ», Իսկ Ոսկերեանի Պատարագին մէջ, որմէ է Աղթքն ալ (Daniel, p. 349), խորագիրն այսպիսի է. «Աղթք Երախայից նախ քան զսուրբ ծածկութիւն» (մարմնակալին):

⁴⁰ Յոյնը՝ ἐν καιρῷ εὐθέτω («ի պահուս ժամանակի»):

⁴¹ Յոյնը՝ «ընդ սուրբ կաթուղիկէ եւ առաքելական եկեղեցւոյ քում» — քիչ մ'եւորք՝ «զուգաթուեա», = συγκαταριθμησον. — Աղթքն ծայրը յոյնը կը կցէ սա խրատագիրը. «Յետ բարձրաբարբառ աղթիցն (μετὰ τὴν ἐκφώνησιν) սփռէ քահանայն զմարմնակալն, որպէս սովորութիւն է»:

200 Սար. Որք երախայք էք՝ երթայք. [որք] երախայք էք՝ երթայք. որք երախայք էք՝ երթայք: Մի՞ որ յերախայից⁴² մի՞ որ ի թերահաւատից, եւ մի՞ որ յապաշխարողաց եւ յանմաքրից մերձեացի յաստուածային խորհուրդս: Ժողով. Տէր ողորմեա:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Հ Ա Ի Ա Տ Ա Ց Ե Լ Ո Ց⁴³

205 Եւ. Բահ. Գու Տէր ցուցեր մեզ զփրկութեան մեծ զխորհուրդս զայս, եւ դու արժանաւորեցեր զմեզ զմեղաւոր եւ զանարժան ծառայքս քո կալ առաջի սրբոյ սեղանոյս քո: Գու իսկ զաւրացո⁴⁴ զմեզ զաւրութեամբ Հուգւոյ սրբոյ ի սպասաւորութեանս այսմիկ, որպէս զի անդատապարտ կացցուք առաջի սուրբ փառաց քոց մատուցանել քեզ պատարագ աւրհնութեան. 210 քանզի դու ես որ զամենայն յամենայն լնուս⁴⁵: Տուր մեզ Տէր վասն մեղաց մերոց եւ ժողովրդեանս անգիտութեան ընդունելի լինել պատարագիս մեր այսաւր առաջի քո եւ հաճոյական: — Սար.⁴⁶ Ինկալ կեցո: Ժողով. Տէր ողորմեա: Սար. Իմաստութեամբ: — Բահ. ի ձայն. Չի քեզ վայելէ յամենայն⁴⁷ փառք, պատիւ եւ իշխանութիւն այժմ՝ եւ:⁴⁸

215 Սար. Եւ եւս խաղաղութեան զՏէր: Ժող. Տէր ողորմեա: [Սար.] Վասն ի վերուստ խաղաղութեան եւ փրկութեան անձանց մերոց՝ զՏէր աղաչեսցուք: — Վասն սուրբ տանս այսմիկ եւ որք հաւատով եւ ահիւ մտաննն ի սմա, զՏէր աղաչեսցուք: — Վասն փրկելոյ զմեզ յամենայն նեղութենէ, ի բարկութենէ եւ ի վշտաց զՏէր աղաչեսցուք:

բառը ջնջուած էր: ⁴² Ուղղելու կարգալու է “չբիւն-լեան.” ձեռագիրք՝ “...ցուցեր մեզ իբիւն-լեան մեծ զխորհուրդս” եւն: ⁴³ Չեւ. (M) “զաւրացոյ”:

⁴² Ասկէ ետքն եկածները յայտնապէս մեր սովորական պատարագէն առած մուծած են գրիչները: Բնագրին համեմատ՝ չենք տարակուսիր՝ թարգմանիչն այսպէս գրած էր՝ “Մի՞ որ յերախայից: Որք հաւատացեալք էք. եւ եւս խաղաղութեամբ զՏէր աղաչեսցուք: Գուս (կամ Ժող.) Տէր ողորմեա:”

Ի. ⁴³ Ասկէ՛ կրնանք ըսել՝ կը սկսի արդէն Բարողի կարգադրութիւնը, թէեւ Նախերգանիս մնացած մասերուն մէջ ալ կան տակաւին Ոսկերեանէն առնուած մասեր: Առաջիկայ աղօթքն որ Ոսկերեանի պատարագէն չէ, սա խորագիր-խրատագիրը կը կրէ բիւզանդեան Բարողի մէջ՝ “Աղօթք հաւատացելոց առաջին (Εὐχὴ πιστῶν πρῶτη) զկնի սփռելոյ մարմնակալին, զոր սակ քահանայն ի ծածուկ:”

⁴⁴ Յոյնը՝ ἰκάνωσον ἡμῶς (“արա զմեզ բաւականս ... ի սպասաւորութիւնս”) եւն:

⁴⁵ Յոյնը՝ ὁ ἐνεργῶν τὰ πάντα ἐν πάσι (որ գործես զամենայն յամենայնի.) բու՛ն՝ ներգործես:)

⁴⁶ Այս ամենուն տեղը յոյնը կ'ըսէ հոս. “Եւս աղօթից քահանային՝ սակ սարկաւազն զխաղաղականս, եթէ իցէ արաւոյ բեմին: Եւ եւս: Ընկալ: Չամենարբուհի, զանարատ: Սր-լուսն. Իմաստութիւն: Բահուսն ի յոյն. Չի քեզ վայելէ” եւն: Լուսագոյն է հայոցն՝ “Իմաստութեամբ” ըսելը (= σοφία. վերը քանի մ'անգամ “սփռ-տեսանք), յոյն է հոս σοφία:

⁴⁷ Յոյնը՝ πάσα δόξα, “-Իւն-ի փառք” եւն:

⁴⁸ Յոյնը կը կցէ՝ “Ժողովուրդս. Ամեն,” Ընդհակառակն չունի ասկէ ետքն եկած Բարողութիւնքն, այլ անմիջապէս կը բերէ կը կցէ աղօթքն՝ “Աստուած որ այց արարեր” եւն: Այս քարոզութիւնք տես վերը՝ Դասն. 7:

Քահանայն խոնարհի եւ աղաւթէ: ⁴⁹ Աստուած որ այց արարեր ողորմութեամբ քով ⁵⁰ խոնարհութեան մերում, եւ կարգեցեր զմեզ զնուաստ եւ զմեղաւոր ⁵¹ ծառայքս քո կալ առաջի փառաց երեսաց քոց, ⁵² եւ սպասաւորել սրբոյ քում սեղանոյս. դու Տէր զաւրացո զմեզ զաւրութեամբ Հոգւոյդ քում սրբոյ ի պաշտաւնս յայս, եւ տուր մեզ բան ի բանալ զերանս մեր առ ի կարդալ ⁵³ զնորհս Հոգւոյդ սրբոյ ի վերայ ընծայիցս որ հանդերձեալ է առաջադրել: Սար. ⁵⁴ Ինկալ կեցո: Ամենասարմուհի: Սոփիա: — Թահ. ի ծայն. Արպէս զի ընդ կարողութեան քում պահպանեալք հանապաղ՝ քեզ փառս վերառաքեմք Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյդ սրբոյ:

220
225

Ս Ր Բ Ա Ս Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ե Ն

Բ. — Եւ ասի Սրբասացութիւնս: ⁵⁵ Արք զքերովբէիցն խորհրդաբար կերպարանիմք զխորհուրդ եւ կենդանարար Այրորդութեանն զերեքսրբանն

230

|| ²²⁸ Այսպէս Ձեռ. «վերառաքեմք» ուր ըլլալու էր «վերառաքեցուք»

⁴⁹ Յոյնը՝ «Ազօթք հաւատացեալը երկրորդ (εὐχὴ πιστῶν δευτέρα) զոր ասէ քահանայն ի ծածուկ:», Այս ազօթքն ալ Ոսկերեանի պատաւազէն չէ առնուած:

⁵⁰ Յոյնը՝ «սրբութեամբ քով եւ ինքն-թեմք» եւն:

⁵¹ Յոյնը՝ «զմեղաւոր եւ շարժան ծառայքս քո» եւն:

⁵² Հայոցն յատուկ ասութեան կերպ մըն է. յոյնը՝ κατενώπιον τῆς ἀγίας δόξης («առաջի սրբոյ փառաց քոց») կընար թարգմանիչը գրած ըլլալ՝ «--ութ իրեաց սրբոյ փառաց քոց», որ հայ լեզուի բերման ալ համեմատ է:

⁵³ «Արքալ» նախնեաց իմաստով է -- ἐπι-καλεῖσθαι. քիչ մ'եւարք «առաջադրել» խորթ կը հնչէ մեզի հոս եւ այս իմաստով, թէպէտ եւ յունարէնին յատուկ ըստիւն ճիշդ համապատասխանութիւն ըլլայ:

⁵⁴ Քարոզութեանս տեղ յոյնը հետեւեալ խրատագիրը կը դնէ՝ «Չկնի ազօթից քահանային՝ ասէ սարկուազն զխաղաղականն արտաքոյ բեմին, որպէս եւ յառաջնում նուազին: Եւ յետ խաղաղականացն ասէ քահանայն ի ձայն. Արպէս զի» եւն: Ազօթքէն ետքը կ'աւելցընէ՝ «Գառն. ասէն:»

Ը. ⁵⁵ Սրբասացութիւնն բիւզանդեան Բարսղի Աջ չկայ, բայց կայ անոր անդ ա խրատագիրն. «Քահանայն եւ սարկուազն զայն ամենայն եւ աստէն ասնն եւ առննն, որ ինչ ի Պատարագին Ոսկերեանի», Այսպէս ալ է. հայուն հոս գրած Սրբասացութիւնը («Արք զքերովբէիցն» եւն.) կայ՝

քիչ ասրերութեամբ՝ Ոսկերեանի քով (Daniel. p. 860) սա խորագրով՝ «Եւ զկնի բարձրաբարբառ ազօթիցն (տես Ծան. 41) սաղմոսն սաղմոսագոք զքերովբէիս -- րհն--թիւն.» (τὸν Χερουβικὸν ὕμνον.) քանի մը ասրերութիւնը կան երկուքին մէջ: Հայուն «Արք զքերովբէից խորհրդաբար կերպարանիմք զխորհուրդ» բանն այնչափ լաւ չ'երեւար, սւր յոյնն ունի՝ οἱ τὰ Χερουβίμ μυστικῶς εἰκονίζοντες («արք զքերովբէիցն կերպարանս բերեմք խորհրդաբար») -- «Չամենայն զկենցաղականի բաց գնելով զիւր» = πᾶσαν τὴν βιωτικὴν ἀποθώμεθα μέρομναγ (չամենայն հոգի կենցաղ) -- «Եւ զհրեշտակացն հաղորդուի ընդ իւրեմ իրեմ զիւրեմ», կընանք բուն՝ համեմատելով յունարէնին հետ՝ սխալ թարգմանութիւն է, որուն առիթ տուած կ'երեւայ ծօղօփօրոյմեցոն (պատողարեալ) բառը. թարգմանն բարգաւթիւն համարած ըլլալու է ծօղօր (ընդ-) եւ քնք (թիւն, կրկ) բառերէն, ուստի՝ «ընդ-յուր իրեմ», զկարգն: Յունարէնն ուրիշ բան կ'ուզէ հասկըցընել՝ «...արպէս թէ զիւրեմն ամենայն ընդունիցիմք՝ զպարտութիւն անտեսապէս ի հրեշտակական կարգաց» (τὸν βασιλέα..., ταῖς ἀγγελικαῖς ἀοράτως δορυφορούμενον τάξεσιν.) -- «Ալէլուիա» երեք անգամ կը կրկնուի յունարէնին մէջ: -- Ինչպիսի մը: Այս Սրբասացութեան Բարսղի ամենա չէ՞ արգեգը, քանի որ համեմատութեամբ վերս մասերուն նաեւ երկրորդ թարգմանութեանս լեզուէն շատ ասրեր եւ ստորին է. եւ քանի որ բիւզանդեան ընդգիրն ալ լաւնի հոս բացայայտ: Մեզ հաստատական կ'երեւայ սա հարց-

4629070000000000

աւրհնութիւնս մատուցանեմք, զամենայն զկենցաղականս ի բաց Կենկով զգործ, որպէս զի զԹադաւորն ամենեցուն ընդունիցիմք, եւ զհրեշտակացն հանդիսապէս ընծայեալ բերեմք զկարգ: Այլելուիա:

235 Եւ մինչ այս երգի՝ քահանայն հանդերձ ընծայիքն սաս զաղալթս զայս: 56
Ոչ որ արժանի է յըմբռնելոցս մարմնաւոր ակտիւք կամ ցանկութեամբ 57
մատչել ի սեղան քո կամ սպասաւորել արքունական փառաց քոց. զի պաշտել զքեզ մեծ եւ ահաւոր երկնաւոր զաւրութեանց իսկ է 58: Սակայն վասն անչափ բարերարութեանդ քո անպարագրելի բանդ Հաւր եղեր մարդ 59, եւ քահանայապետ մեր երեւեցար 60: Այլ իբրեւ տէր ամենեցուն այսմ սպասաւորութեան եւ անարիւն զենման զքահանայութիւն աւանդեցեր մեզ. վասն զի դու ես Տէր, Աստուած մեր՝ որ տիրես երկնաւորաց եւ երկրաւորաց, որ ի վերայ քերորէական աթոռոյ բազմիս, սերովբէից տէր եւ թագաւոր Խարայէլի, որ միայն սուրբ ես եւ ի սուրբս հանգուցեալ: Աղաչեմ զքեզ այժմ՝ միայն բարերար եւ հեշտալուր 61, նայեա յիս ի մեղուցեալ եւ յանպիտան ծառայս քո, եւ սրբեա զհոգի եւ զմիտս իմ՝ յամենայն պղծութենէ չարին 62, եւ բաւականացո զիս զաւրութեամբ սուրբ Հոգւոյդ որ զգեցեալս եմ զքահանայականս շնորհ կալ առաջի սրբոյ սեղանոյս եւ քահանայագործել զքո անարատ մարմինդ եւ զպատուական արիւնդ: Վհեզ խոնարհեցուցեալ զպարանոցս իմ 63 եւ մաղ-

240

245

|| 56 2 եռ. (M) «բաւականացոյ:» || 57 2 եռ. «սուրբ Հոգւոյ:» || 58 «Վե-

ման պատասխանը, այն իմաստով որ նշն թարգմանէն ըլլալու չէ, բայց յոյն բնագրին մէջ անշուշտ կար հոս, ինչպէս յաջորդ իրատաղերն ալ կը վկայէ:

56 Ճիշդ այսպէս նաև յոյնը՝ Εὐχὴ, ἢ λέγει ὁ ἱερεὺς μυστικῶς, τοῦ χερουβικοῦ ἡθρομένου. Աղօթքը Ոսկերեանի Պատարագէն է. (Daniel, p. 351). մեր այժմու պատարագին մէջ ունեցած ձեւն ալ քանի մ'աննշանակ տարբերութիւն միայն կը ջուրջնէ. (տես Խորհրդատեար, էջ 34):

57 «Յանկութեամբ» նաև մեր սովորականին մէջ. յոյնը՝ ἡθροναῖς («ցանկութեամբք», բուն՝ հեշտութեամբք.) «յերթնելոց», վայելուչ եւ հնազոյն լեզուի ասուլթեանց մին է որոնք նաև լեզուի անկասկածեան գարեբու մէջ ալ բոլորովին չեն դադրի հոս հոն երեւայէն, յոյնը՝ οὐνοδεδεμένων (շաղկապելոցս): «Մատչել ի սեղան քո, պայծառ բացայայտութիւն է յունական պարզ προσέροχθεσθαι (մատչել) բաժին՝ բայց «սպասաւորել արքունական փառաց քոց» արդէն չեզուսն է. եթէ վաստահիք յոյն բնագրին՝ ἢ λειτουργεῖν σοι, βασιλεῦ τῆς δόξης («կամ սպասաւորել քեզ, թագաւոր փառաց:»)

58 Ըստ յոյն բնագրին՝ այսպէս բաժնելու է

այս խօսքը՝ «Բանգի պաշտել զքեզ մեծ [է], եւ ահաւոր՝ երկնաւոր զորութեանց իսկ:»

59 Յոյն՝ «Սակայն վասն ունեցած» (ἀφ'ατος) եւ անչափ արագ-արագ-արագ քո՝ առանց փոփոխութեան եւ այլայլելոյ (ἀτροπέτως καὶ ἀναλλοιώτως) եղեր մարդ» (ուստի չկայ՝ «անպարագրելի Բանդ Հոր:»)

60 Յոյնը՝ ἀρχιερεὺς ἡμῶν ἐχορημάτισσας (քահանայապետ մեր ունեցող:») — Յաջորդին մէջ յոյնը՝ «Չի դու ես Գոյն Տէր» եւն:

61 «Հեշտալուր» (— որ մեր սովորական պատարագին մէջ կը պահուի —) ըստ յունին՝ εὐήκοον (որ դիւրաւ լսէ):

62 Յոյնը՝ ἀπὸ συνειδήσεως πονηρῶς («յամենայն չոր իզի Կոց:») — Բիշ մ'ետքը՝ «զքո ուրբ եւ անարատ մարմինդ» եւն:

63 Բառ մը կը պահուի հոս, ինչպէս «խոնարհեցուցեալ եւ մաղթեմ», ասուլթեան կերպն ալ կը ջուրջնէ. ըստ յունին՝ «Չի զիւր-պիւժ՝ խոնարհեցուցեալ զպարանոցս իմ, եւ մաղթեմ» եւն: Յաջորդ «Գ՝ Կերթի դե» նոյնպէս թերի է. մեր սովորական պատարագին մէջ աւելի ուղիղ ընթերցուածը պահուած է՝ ըստ յունին, այսինքն՝ «մի՛ դարձուցաներ... եւ Գ՝ Կերթի դե՝ է նոյն-յից Կոց» եւն:

թեմ, մի մերժեր զիս եւ մի դարձուցաներ զերեսս քո յինէն. այլ արժանի արա մատուցանել քեզ զընծայս զայս յինէն ի մեղուցեալ եւ յանպիտան⁶⁴ ծառայէս քու մմէ: Վ ան զի դու ես որ մատուցանես եւ մատչիս եւ ընդունիս եւ տաս, Վրիստոս Աստուած մեր: Եւ քեզ փառս վերառաքեմք հանդերձ անսկիզբն քո Հարրդ եւ ամենասուրբ⁶⁵ Հոգւովդ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից:

Եւ ընծայքն վերաբերին ի սեղանն, եւ քահանայն լուանայ զծնունն ասելով. Եւ ազայց սրբութեամբ զձեռս⁶⁶: Սարկաւազն քարոզէ.⁶⁷ Կատարեսցուք զաղաչանս մեր Տեառն՝ զՏէր աղաչեսցուք: Ժողով. Տէր ողորմես: [Սար.] Արպէս զի լի են երկինք եւ երկիր փառաւք նորա զՏէր աղաչեսցուք: — Վ ան առաջադրեալ պատուական ընծայիցս Տեառն Աստուծոյ մերոյ՝ զՏէր աղաչեսցուք: — Վ ան սուրբ տանս այսմիկ եւ որք հաւատով եւ երկիւղիւ մտանեն ի սմա, զՏէր աղաչեսցուք: — Վ ան փրկելոյ զմեզ յամենայն նեղութենէ, ի բարկութենէ եւ ի վտանգէ՝ զՏէր աղաչեսցուք:

Բ. ՊԱՏԱՐԱԳԱՍԱՑՈՅՑ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Բ Ե Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ա. — Քահանայն խոնարհի եւ աղաւթէ:⁶⁸ Տէր Աստուած մեր որ ստացար զմեզ եւ ածեր ի կենդանութիւն, եւ ցուցեր մեզ ճանապարհ փրկութեան, եւ զերկնային խորհրդոց քոց յայտնութիւն:⁶⁹ Վ ան զի դու ես որ

բարբերին, բառին վրայ գրուած էր ի 2 եռ. «նայ», որով եղած է «վերանայ բերին», — 2 եռ. «Լուայ» գրուած էր եւ վրան աւելցուած «նա» վանկը:

⁶⁴ Յոյն՝ «անարժան» (ἀναξίου δούλου):
⁶⁵ Յոյն՝ «ամենասուրբ եւ բարի եւ նշար-նորդ Հոգւովդ քով» եւն:
⁶⁶ Այս կտորը հոս չկայ. (— ընծայից զերաբերութեան յիշատակութիւնն յաջորդ աղօթքին սկիզբն է. —) ասոր տեղ Բիւզանդեան Բարադի օրինակք կ'ըսեն՝ «Աստէն եւ քահանայն եւ սարկաւազն զայն ամենայն առնեն եւ ասեն, որ ինչ ի Պատարազին Ոսկերեանի: Եւ իբրեւ կատարին աղօթքն եւ մեծ Մուսքն (աղօթք մտից), զայ սարկաւազն ի սովորեալ տեղի իւր եւ ասէ. Կատարեսցուք, եւն:
⁶⁷ Յոյնը հոս (Բարադի բիւզանդեան օրինակին մէջ) քարոզութեանս երկրորդ խօսքը ունի, միւսներն ալ համառօտած է, այսպէս՝ «Կատարեսցուք զաղաչանս մեր Տեառն: Վ ան առաջադրեալ պատուական ընծայիցս: Վ ան սրբոյ տանս այսորիկ: Վ ան փրկելոյ զմեզ: Ասով կ'աւարտի նշաներգանքը:

Բ. ՊԱՏԱՐԱԳԱՍԱՑՈՅՑ: Ասկէ սկսեալ տես վերը՝ էջ 120 եւն, թէ հին հայ բնագիրն, թէ յոյն բիւզանդեան օրինակն եւ թէ Յարգ. Հեղինակին ծանօթութիւնքն, ուր ամէն կարեւոր կէտերը ուրիշ պատարագաց համեմատութեանց մէջ շոշափուած են: Այս մասն բուն Բարադիին է՝ ճոխացեալ բիւզանդեան յաւելումներով:
Ա. ⁶⁸ «Թառաջբերութիւն» խորագիրը դրինք անոր համար, որ յոյն ալ *Εὐχὴ πρὸς κομιδῆς* (աղօթք յառաջաբերութեան) կը կոչէ առաջին աղօթքս խրատագրին մէջ նշանակելով՝ «Աղօթք յառաջբերութեան» յետ դնելոյ աստուածային նուիրաց ի սուրբ սեղանի, զոր ասէ քահանայն ի ծածուկ: Այս աղօթքն Ս. Յակոբայ ընծայուած Պատարազին մէջն ալ կայ. (Daniel, p. 105.)
⁶⁹ Կը պակսի բայը՝ «...զայտնութիւնն նոր-հեցեց», (δ χαρισάμενος)

եղեր⁷⁰ զմեզ ի սպասաւորութիւնս յայս զաւրութեամբ շողոյդ քո սրբոյ . արդ
 270 բարեհաճեցիր եւ այժմ, Տէր, լինել մեզ սպասաւորս քոյդ⁷¹ ուխտիս եւ
 պաշտաւնեայ սրբոյ քո խորհրդոյս : Բնկալ զմեզ զմերձաւորեալքս սրբոյ քում
 սեղանոյս ըստ բազում զթուութեանդ քում . զի եղիցուք արժանի մատուցանել
 քեզ զբանաւոր պատարագս զայս եւ զանարիւն զենումնս⁷² վասն մեզաց մերոց
 եւ ժողովրդեանս անպիտութեան⁷³ . զորս առ ընկալ Տէր ի քո սուրբ, յեր-
 275 կնային եւ յիմանալի սեղանդ ի հոտ անուշից,⁷⁴ եւ փոխանակ առաքեա ի մեզ
 զչնորհս շողոյդ սրբոյ : Վերանայեաց⁷⁵ ի մեզ Տէր եւ ի պաշտաւնս
 յայս, եւ ընկալ զսա որպէս զՆքէլի զընծայսն, զՆոյի զենմունսն, զՆբրահա-
 մու զողջակէզն,⁷⁶ զՄովսէսի եւ զՆհարոնի զբահանայութիւնսն, զՄամուէլի
 զխաղաղականսն . եւ որպէս ընկալար ի ձեռաց սրբոց առաքելոցն զձմարիս
 280 պաշտաւնս զայս . դու ինքնին Տէր ընկալ եւ ի ձեռաց մերոց մեղաւորացս
 զպատարագս զայս քաղցրութեամբդ քով :⁷⁷ Օհ արժանի⁷⁸ լիցուք սպա-
 սաւորել անբիծ սրտիւ սրբոյ քում սեղանոյս, եւ ցտցուք վարձս հատուցմանն
 ընդ քոց արդար եւ հաւատարիմ տնտեսացն : Բարեխաւսութեամբ ամենա-
 սրբուհոյ Աստուածածնին եւ ամենայն սրբոյ քոց :⁷⁹

||²⁷⁰ Այսպէս ճշգրիտ Չեռ. (M) «բարեհաճեցիր» անյաջող ձեռն : ||²⁷³ Չեռ.
 «եղիցուք արժանի մատուցանել» : ||²⁷⁶ Չեռ. «վերայնայեաց» : ||²⁸⁶ Չեռ.

70 Յոյնը՝ «Եւ եղեր զմեզ... զորութեամբ ամենասուրբ շողոյդ», եւն: Շատ խորթ է քիչ մ'եւքն «բարեհաճեցիր» (εὐδόκησον):

71 Թէեւ երկու ձեռագրերն ալ «+յ-յ» կարդան՝ կը կասկածիք ուղղութեամբ աւանդուած ըլլալուն. պիտի ըլլայ՝ «նոր» ուխտի +» (καινης σου διαθηκης. հին հայն՝ «սրբոց կտակաւորացս») իսկ յաջորդն ըստ յունին՝ «անարատ խորհրդոց քոց» :

72 Հնագոյն եւ ուղղագոյն է հայոյն բռելը՝ «բռնոր պատարագս եւ բռնոր զենումն», ուր սովորական յոյնն է δωρα τε και θυσιας (զընծայս եւ զզենմունս) : Վկայ են հոս թէ՛ Բարբերինեան օրինակը եւ թէ՛ հին հայ թարգմանութիւնը. (տես էջ 122—3):

73 Բիւզանդեան յոյնը կը յաւելու հոս : «Տուր մեզ Տէր՝ ամենայն երկիւղիւ եւ սուրբ մտք խղճի յառաքելիք քեզ զհոգեւոր զայս եւ զանարիւն զենումն», զոր այստեղ եւ այս ձեռին մէջ չունի հայն՝ Բարբերինեան Օրինակին եւ հին հայոյն համաձայն :

74 Այսպէս նաեւ Բարբ. իսկ բիւզանդեանն «ի հոտ հոգեւոր անուշից». նոյնպէս քիչ մ'եւքն «շողոյդ քո» ըստ Բարբ. (բիւզանդեանն՝ «ամենասուրբ») :

75 Յունարան կազմութիւն համեմատ յունին ἐπιβληνον :

76 Շատ լու է այս ընթերցումն, զոր ունի միայն Բարբ. իսկ «զՄամուէլի խաղաղականն», բառերէն ետքը կը պակտին հայոյն մէջ սոխոսքերը՝ «Գաւթի զղջումն, Չաքարիայի զխունկս» :

77 Բիւզանդեանը կը կցէ՝ «եւ սուր լինել պաշտամանս մեր ընդունելի, սրբեալ շողոյդ սրբով, ի թողութիւն յանցանաց մեր եւ ժողովրդեան անպիտութեան եւ ի հանգիստ հանգուցեալ հոգեոց» : Հայը չունի այս ամենը՝ Բարբերինեանին հետ :

78 Բիւզանդեանն՝ «Օհ արժանի լիցուք եւ մեք ինորհի եւ հոգեւոր եւ անբիծ ծառայութեան», չունին զասոնք հայն եւ Բարբերինեանը : Յաջորդ «անբիծ քո» աւելի նման է Բարբ. ἀμέμπτως քան սովորականը՝ ἀδόλωτος :

79 «Բարեխաւսութեամբ» եւն չունի յոյնը. սուր տեղ՝ «եւ հոգեւոր ընդհանուր անբիծ ծառայութեան» (— չիք ի Բարբ. —) յաւուր ունի (չիք Բարբ.) արդար եւ Բարբ. (չիք Բարբ.) հատուցման քո : Ի յայն : Գթութեամբք միածնի Որդւոյ քո», եւն տես քիչ մ'եւքն : Չենք կարծեր որ հոտ հայն անաղարտ հասած ըլլայ մեզի :

Սարկաւազն քարոզէ:⁸⁰ Բնկալ, կեցո եւ ողորմեա: Ժողով. Տէր ողորմեա: [Սար.] Օձժամ պատարագիս եւ զառաջիկայ աւրս խաղաղութեամբ եւ առանց մեղաց կատարեալ ի Տեառնէ խնդրեսցուք: Ժողով. Շնորհեա Տէր: [Սար.] Օձհրեշտակ խաղաղութեան հաւատարիմ պահապան անձանց մերոց՝ ի Տեառնէ [խնդրեսցուք]: — Օքաւութիւն եւ զթողութիւն յանցանաց մերոց՝ ի Տեառնէ: — Օսրբոյ խաչին ամենայաղթ զաւրութիւն յաւգնականութիւն անձանց մերոց՝ ի Տեառնէ: — Օբարին եւ զաւգտակարն անձանց մերոց եւ զխաղաղութիւն աշխարհի՝ ի Տեառնէ: — Օմնացուած ժամանակաց մերոց խաղաղութեամբ կատարել՝ ի Տեառնէ: — Օքրիստոնէական կատարումն կենաց մերոց անվիշտս եւ անամուլթս եւ բարի պատասխանատուութեամբ կալ առաջի ահեղ բեմին՝ ի Տեառնէ: Ժողով. Վեղ Տեառն յանձն:

Քահանայն ի ձայն. Վասն գթութեանց միածնի Արդւոյ քո Տեառնոյ մերոյ Քիստոսի Վրիստոսի, ընդ որում աւրհնեալ եւ Հայր ամենակալ հանդերձ ամենասուրբ եւ բարկար⁸¹ քո Հոգւովդ. այժմ: Ժողով. Վձն: Քահանայն, խաղաղութիւն ամենեցուն: [Ժողով.] Եւ հոգւոյդ քում:⁸²

Բ. — Սար. Ողջունեսցուք⁸³ զմիմեանս: Եւ ողջունեն զսեղանն եւ զինրեանս: Սար. Օգրունս, զգրունս: Պրաւսխոմէն:

Հաւատամք ի մի Աստուած Հայր ամենակալ, եւն: Չկնի սարկաւազն յամբոնն վերածայնէ եւ վերացուցանէ զլայնափորոնն եւ սաւ. Վացցուք բարիք: Վացցուք երկիւղիւ: Պրաւսխոմէն ի սուրբ վերա-

⁸⁰ «զառաջիկայ աւր:» ||³⁰² Չեռ. (M) «պաւստոսիւմէն», հոս եւ ետքն (տող 305): ||³⁰³ Չեռ. «Հաւատամք մի Աստուած:» ||³⁰⁶ Չեռ. «վերայբերութիւնս:»

⁸⁰ Ամբողջ այս քարոզութեան մասերը չունի Բարբերիեանն. իսկ Բարսէի բիւզանդեանն այսպէս կը համոռօտէ. «Սարկաւազն որպէս ի Պատարագին՝ Ոսկերեանի: Բնկալ, կեցո, ողորմեա: Զառաջիկայ աւրս կատարեալ, սուրբ: Զհրեշտակ խաղաղութեան, հաւատարիմ պահապան: Զթողութիւն եւ զքաւութիւն մեղաց: Զբարին եւ զաւգտակարն անձանց: Զմնացուած ժամանակի կենաց: Զքրիստոնէական կատարումն կենաց: Զամենասրբուհի, զանարատ:» Տես այս քարոզութիւնը լիովին Ոսկերեանի պատարագին մէջ (Daniel, p 355.) Ցարբերութիւններ բաւական կան. իսկ ժողովրդեան պատասխանները չեն տեսնուիր յոյն բնագրին մէջ:

⁸¹ Յոյնը՝ «բարի եւ կենդանարար:»
⁸² Միայն Բարբ. ունի հոս՝ «Եւ ընդ հոգւոյդ քում», հայոցն համաձայն:
Բ. ⁸³ «Ողջւնեսցուք զմիմեանս = ἀγαπώμεν ἀλλήλους. այսչափ նաեւ Բարբ. (սովորականը կը կցէ՝ «գի միարանութեամբ խոստու-

վան լիցուք) Ասկէ ետքն ալ ճիշդ հայոցն պէս ունի Բարբ. «Եւ զկնի զՈղջոյնն աւելոյ սաւ. Զգրունս զգրունս. պրոսխոմէն: Ժողովուրդն զՀաւատամքն. եւ յետ «Հաւատամք» աղօթիցն՝ սաւ սարկաւազն Վացցուք բարիք: Բ-հ. Շնորհք, եւն: — Բոլորովին տարբեր է սովորական յոյն բնագիրը. նախ «Ողջոյն տուքին կը կցէ՝» Գ-ս. ԶՀայր եւ զՈրդի եւ զՍուրբ Հոգին, զԵրբորդութիւնն համազոյ եւ անբաժան: Բ-հ-ն-ն ի-ն-ն-ն ի-ն-ն-ն ի-ն-ն-ն ի-ն-ն-ն: Սիրեմ զքեզ, Տէր, զօրութիւն իմ, Տէր հաստատութիւն իմ եւ ապաւէն իմ. Երէջ: Եւ — — — — — ի-ն-ն-ն ի-ն-ն-ն ի-ն-ն-ն ի-ն-ն-ն ի-ն-ն-ն: Սիրեմ զքեզ, Տէր, զօրութիւն իմ, Տէր հաստատութիւն իմ եւ ապաւէն իմ. Երէջ: Եւ — — — — — ի-ն-ն-ն ի-ն-ն-ն ի-ն-ն-ն ի-ն-ն-ն: Զգրունս զգրունս. իմաստութեամբ միա գիցուք (սովորական պրոսխոմէն): Գ-ս զՀաւատամքն, ի-ն-ն-ն ի-ն-ն-ն ի-ն-ն-ն ի-ն-ն-ն: Վացցուք բարիք», եւն: Վերջինս՝ զոր համառութեամբ ունէր Բարբ., հայն եւ բիւզանդեանն լիովին ունին:

ցուցանելով,⁹⁷ յաւիտեանս ի Հաւրէդ ծնեալ, իմաստութիւն, կենդանութիւն, լոյս ճշմարտութեան⁹⁸, յորմէ Հոգին սուրբ երեւեցաւ,⁹⁹ ճշմարտապէս հոգի, որդեգրութեան շնորհք, առհաւատչեայ հանդերձեալ ժառանգութեան, առաջնապտուղ¹⁰⁰ յաւիտենական կենացն. կենդանական զաւրութիւն.¹⁰¹ աղ-
 355 րիւր սրբութեան, յորմէ ամենայն արարածք բանականք եւ իմանալիք զաւրանան՝ զքեզ պաշտեն եւ քեզ մշտնջենաւորիւ մատուցանեն զերկրպագութիւն եւ զփառաբանութիւն.¹⁰² զի համարէն ամենեքեանս ծառայք քո եմք եւ զործ ձեռաց քոց: Չքեղ պաշտեն¹⁰³ հրեշտակք եւ հրեշտակապետք, իշխանու-
 360 թիւնք եւ զաւրութիւնք, բազմատեսիլ քերովքէք, եւ վեցթեւեան սերովքէքն շուրջ կալով զքեւ, վեց թեւք միոյ եւ վեց թեւք միոյ. երկու թեւաւքն ծածկէին զոտս, եւ երկու թեւաւքն զերեսս, եւ երկու թեւաւքն թռուցեալ աղաղակին մի առ մի անդադար բերանով անհանգիստ աստուածաբանութեամբ¹⁰⁴ աւրհնեն զքեզ անպարագիրդ Աստուած, [— ի ծայն —] զվե-
 365 րայաղթական աւրհնութիւնս երգելով, գոչելով, աղաղակելով եւ ասելով. [— Ժողով. —] Ուրբ սուրբ սուրբ Տէր զաւրութեանց, լի են երկինք եւ երկիր փառաւք քո, աւրհնութիւն ի բարձունս աւրհնեալ որ եկիր եւ գաւ-
 լոց ես անուամբ Տեառն, ովսաննա ի բարձունս:¹⁰⁵

Չեռ. «առհաւատչեալ» ||³⁵⁷ Չեռ. «զի համարէն ամենայնքս» ||³⁶⁰ Չեռ. (M) «քերովքէքն ... սերովքէքն» ||³⁶⁴ Չեռ. (M) «զվերայ յաղթական ...»

97 Ի՞նչ բան՝ «յինքեան ցուցանելով» արգէն խօսքին անկապ մնալը կը ցուցընէ որ քանի մը բառ գուրու մնացած է օրինակներէն: Այսպէս ալ է. յունարէնին համեմատ՝ պէտք է լրացընէ՝ «յինքեան ցուցանելով զիւ զ՝յորդ. Բան Ինքանի, Աստուած է՛րդ» յառաջ քան զյաւիտեանս ծնեալ իմաստութիւնն: Եւն Աերջինն ունի այժմու հայն ալ («ծնեալ» իրեն յատուկ է.) Բարբ. եւ հին հայն այսպէս կը բաժնեն զերջին բառերը՝ «Աստուած ճշմարտ. յաւալ քան զյաւիտեանս իմաստութիւնն»:

98 «Լոյս ճշմարտութեան» = յոյն եւ հին հայ թարգմանութեան «լոյս ճշմարտ». բիւզանդեանն ունի նախ՝ «կեանք (= «կենդանութիւն»), որբանիւն, զբանիւն, լոյսն եւն:

99 «Երեւեցաւ» = ἐξεφάνη, հին հայն՝ «յայտնեցաւ» — Յաջորդ «ճշմարտապէս հոգի, հայոյն յատուկ է. յոյն եւ այլք՝ «հոգի ճշմարտութեան»:

100 Ընտիր ընթերցուած մին է՝ «απαρχή» (ἀπαρχή), երախայրիք. հին հայն՝ լոկ «պտուղ») յաւիտենական կենացն: «կենաց» շեղում մին է, լուսադոյնն է հին հայոյն՝ «բարութեանցն» = ἀγαθών:

101 Յոյնն եւ հին հայն՝ «Ինքանիւրդ (ζωοποιός) զօրութիւնն»:

102 Ուղղագրոյն էր ըսել՝ «...զքեզ պաշտել... մատուցանել»: Ըստ յոյն բնագրին եւ հին հայոյն «Ինքանիւրդ» չէ հարազատ, այլ՝ «զ՝յորդ. Բան Ինքանի» (երկրորդ թարգմանչին յատուկ է «երկրպագութիւն»):

— Եւ զործք ձեռաց քոց, երախաւորեալ չէ բնագրէն եւ հին հայ թարգմանութիւնէն:

103 «Պաշտեն» նման հին հայը՝ «երկիր պագանեն» իսկ յոյն բնագիրը՝ αἰνοῦσιν (բանիւն): Երբք բառ կը պակսի «հրեշտակապետք», բառէն ետքը, այսինքն՝ «աթուք, տերութիւնք, պետութիւնք» — բացի «տերութիւնք» բառէն՝ միւսները չունի հին հայն ալ:

104 «Անհանգիստ աստուածաբանութեամբ» = Բարբ ասիցիոս (անընդ) θεολογίας, միւս օրինակները θεολογίας (փառաբանութեամբ): «Աւրհնեն զքեզ անպարագիրդ Աստուած» չկայ յունարէնին մէջ. ընդհակառակն փակագծեալ «ի յոյն» եւ «Ինքանի» մենք աւելցուցինք ըստ յունին եւ հին հայ թարգմանութեան: Երկրորդ թարգմանութեանս մէջ՝ եթէ ձեռագրաց վտահինք՝ ամբողջը միապաղաղ աղօթք մին է որ քահանայէն կ'ըսուի:

105 Յոյն բիւզանդեանը հոս հետեւեալ խրատագիրը կ'աւելցընէ. «Աստէն սարկաւազն զայն ամենայն առնէ, որ ինչ ի Պատարագին Ոսկե-

Կ Ա Ն Ո Ն

14. Քահանայն խոնարհի եւ աղաւթէ:¹⁰⁶ Սուրբ եւ ճշմարտապէս եւ ա- 370
մենասուրբ, եւ ոչ գոյ չափ մեծվայելչութեան քո եւ սրբութեան. եւ սուրբ
եւ յամենայն ի գործս քո, զի արդարութեամբ են դատաստանք քո, եւ ճշմար-
րիտ իրաւամբք ածեր զայս ամենայն ի վերայ մեր.¹⁰⁷ Քանզի հող առեալ
յերկրէ՝ ստեղծեր զմարդն, եւ պատկերաւք քո աստուածապատուեցեր¹⁰⁸ զնա,
եւ եղիր ի դրախտին փափկութեան՝ յանմահութիւն լինել, ի յաւելումն 375
յաւիտենական կենացն եւ բարեացն պահեալ խոստացար նմա զպատուիրանս
քո¹⁰⁹. այլ ստունգանելով քեզ ճշմարտի Աստուծոյ որ ստացար¹¹⁰ զնա, եւ
ընդ պատրանաւք եղեալ աւձին՝ մեռանելով նորա վերաւքն եւ իւր յանցա-
նաւքն,¹¹¹ արտասահմանեցեր զնա արդար դատաստանաւք քո, հաներ ի
դրախտէն կենաց յաշխարհս յայս եւ դարձուցեր զնա ի հող յորմէ առաւ 380
իսկ, տնաւրինելով նորա վերածնութիւն փրկութեան նովիմբ Վրիստոսիւ
քով:¹¹² Վանզի ոչ դարձար¹¹³, բարերար, ի ստեղծուածոյ քումմէ ի սպառ՝

||³⁷⁰ Ասկէ սկսեալ ծանօթ է Լ մեծ մասամբ: ||³⁷¹ Լ «ոչ գոյ չափ մեծու-
թեան քո», ||³⁷² Լ «պատրանք... օձին՝ մեռանելովն:», ||³⁸⁰ Լ «ի դրախ-
տեն:», ||³⁸¹ Լ «անօրինելով նորա վերածնութիւն նովիմբ...». Մ սւնէր

բերանի: Թարգմանիչն այս յաւելուածը գտած
ըլլալու չէ իւր բնագրին մէջ:

¹⁰⁶ Սկզբը յոյն օրինակները սա նախագա-
սութիւնն ունին. «Ընդ երջանիկ զօրութիւնսս
պոսսիկ, Տէր մարգարէր, եւ մէք մղաւորքս
գտեմք եւ ասեմք. Սուրբ, եւն: Այս ներածու-
թիւնը չունի նաեւ հին հայերէն թարգմանու-
թիւնը, որ քիչ մ'աւել յաւելուածն համեմատ
ունի սա ընթերցուածը՝ «...մեծվայելչութեան
սրբութեանք քո».

¹⁰⁷ Յոյնը՝ «Չի արգարութեամբ եւ ճշմարիտ
գառառտանաւ ածեր զայս ամենայն ի վերայ
մեր», Երկրորդ թարգմանիչն անշուշտ աչքին առ-
ջեւ սւնէր հին թարգմանութիւնն, ինչպէս (հաս
եւ նաեւ այլուր) ասութեան կերպերը կը ջու-
ղընեն: Հմմտ. «արգարութեամբ են գառառտանք
եւ ճշմարիտ իրաւամբք», եւն հոս, իսկ հնոյն
քով՝ «արգարութեամբ եւ իրաւամբք ճշմարտու-
թեան», եւ նմաններ:

¹⁰⁸ Գրչաց սխալմունք է անշուշտ, եւ ուղ-
ղելի յաւելուածն համեմատ՝ «եւ պատկերաւք քո,
Աստուած, պատուեցեր զնա (εἰκόνη τῆ σῆ ὁ θ ε ὶ ὶ
τιμῆας αὐτόν, հին հայն)՝ «ի պատկեր Աստուծոյ
պատուեցեր զնա».)

¹⁰⁹ Ամբողջ աղաւաղեալ է. յաւելուածն է՝
«եւ եղիր ի դրախտին փափկութեան, զանմահու-
թիւն կենաց եւ զհանգիստ (զվայելումն) յաւի-
տենական բարեացն՝ ի պահել զպատուիրանս քո՝
խոստացար նմա: Սակայն կ'երեւոյ թէ թարգ-

մանչին գրչէն ալ բարբոզին պարզ չէր ելած այս
խօսքն, որ յայտնապէս ազգուած է հին թարգ-
մանութեան ասութեան կերպէն՝ «եղիր զնա ի
դրախտին փափկութեան՝ ի կենսոս անմահականս
եւ ի հանգիստն (ἀπόλαυσις, վայելք, նաեւ հան-
գիստ) բարութեան, եւ ի պահել պատուիրա-
նացն խոստացարնմա ալ զառաւել փառս:» (Տես
վերն՝ էջ 131, եւ Նրան. 39):

¹¹⁰ Յոյնը τοῦ κτίσαντος αὐτόν («որ -որդ-
նի զնա»), հայերէն թարգմանութեանց մէջ յա-
ճախ տեսնուող անճշտութիւն մ'որսն պատ-
ճառն է յաւելուածն նմանահնչիւն ածայցմանց
հոմանութիւնը (κτάομαι ստանալ, κτίζω ստեղծել,
եւ իրենց ածայցմունքն):

¹¹¹ «Նորա վերաւքն եւ իւր յանցանքն»,
յոյնը պարզապէս παραπτώμασιν («...յանցա-
նօք»,) — Թարգմանիչն մէջ ալ «արտասահմանե-
ցեր... հաներ», = յոյն միայն ἐξώρισας. Աւելի է
հայոյն մէջ նաեւ (ի դրախտէն) «Ննա»:

¹¹² Յոյնը՝ «անօրինելով (οἰκονομῶν) նմա
զփրկութիւն վերստին ծննդեան (παλιγγενεσίας,
հայն ճշգիւ «վերածնութիւն»), նովիմբ իսկ Բրիս-
տոսիւ քով»:

¹¹³ Շատ անյաջող փոխադրութիւն մըն է
այս խօսքը. յոյն բնագրին է՝ οὐ γὰρ ἀπεστράφης
τὸ πλάσμα σου εἰς τέλος, զոր հին հայը շատ աւելի
լաւ եւ յաջող կերպով այսպէս բացատրեր է՝
«ոչ թաղեր ի ձեռանէ զտեղծուածս քո»:

զոր ստեղծեր, եւ ոչ մնացար զգործս ձեռաց քոց. այլ այց արարեր բազում յերանակաւք¹¹⁴ վասն բազում ողորմութեան եւ զթութեան քո, մարդասէր

385 **Տէր:** Մարգարէս առաքեցեր. արարեր զաւրութիւնս սրբաւք քո, որք ըստ իւրաքանչիւր ազգաց բարեհաճոյացան քեզ. խաւսեցար ընդ մեզ բերանովք ծառայից քոց մարգարէիցն՝ յառաջապատմեալ մեզ զհանդերձեալ լինել փրկութիւն¹¹⁵. աւրէնս ետուր յաւրանականութիւն. հրեշտակս կարգեցեր ի սպասաւորութիւն: Իսկ իրրեւ եկն լըումն ժամանակաց՝ խաւսեցար ընդ մեզ նովինք Արդւով քո, որով եւ զյաւիտեանս արարեր. որ է լոյս փառաց եւ նկարագիր էութեան քո,¹¹⁶ որ կրէ զամենայն բանիւ զաւրութեան իւրոյ, ոչ յափշտակութիւն համարեցաւ քեզ լինել հաւասար՝ Աստուծոյ եւ Հաւրդ. այլ Աստուած գոլով նախ քան զյաւիտեանս՝ ի յերկրի երեւեցաւ եւ ընդ մարդկան շրջեցաւ, ի սրբոյ կուսէն մարմնացեալ ի Մարիամայ Աստուածածնէն.¹¹⁷ խոնարհեցոյց զինքն՝ զկերպարանս ծառայի առեալ, ի նմանութիւն մարդկան եղեալ՝ չարչարակից եղեւ մարմնոյ տառապանաց մերոց.¹¹⁸ զի ղմեզ կերպարանակիցս արասցէ պատկերի մարմնոյ փառաց իւրոց: Վանզի մարդով մեզք յաշխարհ մտին, եւ ի մեղաց անտի մահ. այլ բարեհաճեցար¹¹⁹ ընդ միածնի Արդւոյ քո որ ի ծոց քո Հաւրդ եւ Աստուծոյ, որ եղեւ մարդ ի կնոջէ

390 ի սրբոյ Աստուածածնէն եւ ի միշտ կուսէն Մարիամայ, եղեւ ընդ աւրինաւք, դատապարտեաց զմեզս ի մարմնի իւրում. զի որ յԱրամայ մեռեալքն էին՝ կենդանացան Արդւով քո Վրիստոսիւ. եւ շրջելով յաշխարհիս յայս-

395 400

բուն “նովինք քրիստոսիւ...”, ||³⁸⁶ L “խոսեցար”: ||³⁸⁷ L լաւ եւս “յառաջապատմել զհանդերձեալ լինել փրկութիւնն, օրէնս ետուր...”, M... “...փրկութիւն աւրէնս. ետուր յաւրանականութիւն”, եւն: L այս տեղերը կը կարգայ իւր սովորութեան հակառակ “յեղանակաւք”, “յառանականութիւն” եւ “խաւսեցար ընդ մեզ նովինք...”: ||³⁹¹ L “զորութեան”: ||³⁹⁴ L “ի սրբոյ կուսէն... ի Մարիամայ յաստուածածնէն”, ||³⁹⁸ L “այլ բարեհաճեցար ընդ միածնի Արդւոյ քո”: ||⁴⁰⁰ L “ընդ աւրինքը”: ||⁴⁰² L “կենդանա-

114 “Բազում յերանակաւք”, ճիշդ մեր արգի “շատ եղանակաւ”, ասութիւնը կը ներկայացընէ. յոյն՝ πολυτρόπος: Քիչ մ'ետքը “մարդասէր Տէր”, յունարէնին մէջ չկայ:

115 Բաւորովին յունարանութիւն է՝ “յառաջապատմեալ մեզ զհանդերձեալ լինել փրկութիւն” = προκαταγγέλλων ήμῖν τήν μέλλουσαν ἴσοθαι σωτηρίαν. — Քիչ մ'ետքը “հրեշտակս կարգեցեր ի սպասաւորութիւն”, յոյնը՝ φύλακας (“պահականս”, հին հայն՝ “վերակացուս:”) 116 “Որ է լոյս (ἀπαύρασμα, ճառագայթ) փառաց եւ նկարագիր էութեան քո (χαράχιη τοῦ εἰσοσάσεως)”, բառ առ բառ հին թարգմանութեան, նոյնպէս ինչ ինչ բան յաջորդաց մէջ. (տես հին թրգմ. Ծան. 48:)

117 “Ի Մարիամայ Աստուածածնէն”, չունի

յոյն եւ հին հայը. նոր մեկնարանութիւն մ'անշուշտ:

118 Յոյնը եւ հին հայն՝ միայն “եղեւ ի նմանութիւն մարմնոյ տկարութեանս մերոյ. (յոյնը բուն՝ “կերպարանակից եղեւ մարմնոյ խոնարհութեան մերոյ:”) — Չունին ասոնք քիչ մ'ետքն “պատկերի շարժում փառաց”, այլ “պատկերի փառաց”:

119 Ըստ յունին՝ “բարեհաճեցար” Միածնի սրգի քո”, եւն: Հին հայը քիչ մը նման նոր թարգմանութեան: — Քիչ մ'ետքն՝ “չրջելով յաշխարհիս” = ἐμπολιτευσάμενος τῷ κόσμῳ, զոր հին թարգմանութիւնն այսպէս բացատրեր է ըստ բերան հին լեզուին՝ “վարեցաւ յաշխարհիս”. (տես հոն՝ Ծան. 58:)

միկ՝ տուեալ պատուիրանս փրկութեան՝ ի բաց արար զմեզ ի մողորութենէ կոողն, եւ մատոյց զմեզ ի գիտութիւն ճշմարտի Աստուծոյ եւ Հաւրդ. ստացաւ զմեզ իւր ժողովուրդ սեպհական, թագաւորութիւն, քահանայութիւն,¹²⁰ 405 ազգ սուրբ. մաքրեաց զմեզ ջրով եւ հոգւով սրբով. ետ զինքն փոխանակ մահու, որով ըմբռնեալն էաք եւ վաճառեալ ընդ նոյնիւք:¹²¹ Եւ իջեալ ի ձեռն խաչի¹²² ի դժոխս, զի կատարեսցէ ինքեամբ զամենայն, ելոյծ զերկունս մահու. եւ յարուցեալ յերրորդ աւուր ճանապարհ արար ամենայն մարմնոյ զառ ի մեռելոցն յարութիւն: Օ՛հ ոչ էր հնար իսկ ըմբռնել ընդ ապակա- 410 նութեամբ առաջնորդն¹²³ կենաց. եղեւ առաջին պտուղ ննջեցելոց, զի իցէ ինքն ամենայն յամենայնի յառաջացեալ. եւ յերկինս, նստաւ ընդ աջմէ մեծութեան քո ի բարձունս. որ եւ գալոց է հատուցանել ըստ իւրաքանչիւր դործոց: Եթող մեզ զխշատակս զայս փրկութեան իւրոյ չարչարանացն՝ զայսոսիկ զոր առաջի եղեալս եմք ըստ նորա պատուիրանացն: Վաճառի յորժամ 415 հանդերձեալն էր գալ ի կամաւոր չարչարանսն եւ ի կենդանարար մահն,¹²⁴ ի գիշերին յորում մասնէր զինքն յաղագս աշխարհի կենաց, առեալ զհացն ի սուրբ յանարատ ձեռս իւր, վերացուցեալ¹²⁵ քեզ Աստուծոյ եւ Հաւրդ, 420 գոհացաւ, աւրհնեաց, սրբեաց, բեկեալ ետ իւրոց ընտրեալ աշակերտացն եւ առաքելոցն ասելով:

Եւ. [Բարձր] ի ձայն.¹²⁶ Առէք կերպք, այս է մարմին իմ, որ վասն ձեր բեկեալ ի թողութիւն մեղաց: Ժողով. Ամէն:

ցան Որդւովք քո քրիստոսիւ:» ||⁴⁰⁶ L «Հոգւով սրբբով:» ||⁴⁰⁷ L «... որով ըմբռնեալն էաք եւ վաճառեալ Բեզդ. թայց լուսանցքին վրայ՝ «նոյնիւք:» ||⁴⁰⁸ L «ի դժոխս:» ||⁴¹¹ L «... ննջեցելոց. անդրանիկ ի մեռելոց, զի իցէ...:» ||⁴¹⁴ L «Եթող մեզ յիշատակ փրկական իւրոց չարչարանացն, զայսոսիկ զոր առաջի եղեալ եմք...» (M «... եղեալս եմ:») ||⁴¹⁸ L «քեզ Աստուծոյ եւ Հոր. (յետոյ «դ. յ՝ աւելցուած՝ «Հորդ.»)» ||⁴¹⁹ L «որհնեաց:» — L լաւ եւս «... ետ իւրոց ընտրեալ աշակերտացն եւ առաքելոցն ասելով:» M շունի «եւ առաքելոցն:» ||⁴²⁰ L «վերաձանէ քահանայն. Առէք...:» ||⁴²³ L շունի «ցած. սլլ լաւ եւս

120 «Ի թագաւորութիւն, քահանայութիւն, ճշդիւ հին թարգմանութեան համեմատ, սւր առ մէն յոյն բնագիրք ունին՝ βασιλικὸν ἱεράτευμα («յարքունական թագաւորութիւն:»)»
 121 Յոյնը՝ «... ընդ որով ըմբռնեալ էաք Լ-Յ-Ո-Ի-Լ-Բ-Ե-Պ-Յ (πεπραγμένοι ἐπὶ τὴν ἁμαρτίαν.) «վաճառեալն շունի հին հայ թարգմանութիւնը:»
 122 «Ի ձեռն խաչի» (διὰ τοῦ σταυροῦ) խորթ կը հնչէ. հին հայ թարգմանութիւնն ունի՝ «մահուամբ խաչի:» — «Ճշմարտեմբ արար ամենայն մարմնոյ զառ ի մեռելոցն յարութիւն», բառական թարգմանութիւն յունին (δόδοιποιήσας... τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν). «արար ձանադարհն ունի նաեւ հին թարգմանութիւնը:»
 123 «Առ-Վ-Ե-Ր-Կ-Ե-Ն-Ա-Յ-Ն-Յ (նոյնպէս հին հայն)

կը հաստատէ սովորական բիւզանդականաց τὸν ἄρχηγὸν τῆς ζωῆς ἐνθρόνῳ, Բարբ. ἀρχὸν (իշխան եւն): — «Առաջին պտուղ սեռ վերը Նրան. 100:»
 124 Յոյնը լիկ՝ «... ի կամաւոր հաշակաւոր եւ կենդանարար մահն իւրն եւն:»
 125 «վերացուցեալ» = ἀναδείξας (հին թրգմ. «ցուցեալ». տես նոյն տեղն՝ Նրան. 76.) Եւ. 126 Հոս է խորագիրս նաեւ հին թարգմանութեան մէջ. յոյն բնագիրն «բեկեալ» բառէն ետքն անմիջապէս կը գնէ այսպէս՝ «քահանայն խնարհեցուցանէ զգլուխն, ամբռնայ զաջն իւր բարեպաշտութեամբ, եւ որհնէ զսուրբ հացն ասելով ի ձայն բարձր. Եւ իւրոց -ԵԻ-Յ (— «ընտրեալ» հայր —) աշակերտացն եւն:»

[Բահ.] ցած.¹²⁷ Բստ նմին աւրինակի եւ զբաժակն յետ ընթրեացն¹²⁸ առ¹²⁹ ասելով. — Ի ծայն. — Արբէք ի սմանէ ամենեքեան, այս է արիւն իմ նորոյ ուխտի որ վասն ձեր եւ բազմաց հեղու ի թողութիւն մեղաց: Ժողով. Ամէն:

Չ. Բահ.¹³⁰ Չ այս արարէք առ իմոյ յիշատակի. քանիցս անգամ եթէ ուտիցէք զհացս զայս եւ զբաժակս ընթիցէք, զմահ իմ պատմեցէք եւ զյարութիւն իմ խոստովանեսցիք:

Լ. Արդ յիշելով եւ մեք¹³¹ զիրկագործ զչարչարանսն, զկենդանատուղիսաչելութիւնն, զերեքաւրեայ զթաղումն, զառ ի մեռելոց զյարութիւն, յերկինս զճանապարհորդելն, ընդ աջմէ Աստուծոյ եւ Հաւրդ զնստելն, զփառաւորեալ եւ զահաւոր զքանչելի եւ զսոսկալի միւսանգամ զարուստն: — Ի ծայն. — Չ քոյս ի քոյոց քեզ մատուցանեմք, ըստ ամենայնի եւ յաղագս ամենեցուն.

Ժողով. ասէ. Չ քեզ աւրհնեմք, զքեզ դովմք,¹³² զքեզ բարերանեմք, զքէն գոհանամք Տէր, եւ աղաչեմք զքեզ Աստուած մեր:

Բ. Բահանայն խոնարհի եւ աղաւթէ: Վ սնն այսորիկ, Տէր ամենայնի սուրբ,¹³³ եւ մեք մեղաւոր եւ անարժան ծառայքս քո, որք արժանաւորեցաք սպասաւոր լինել սրբոյ քում սեղանոյս, ոչ յաղագս արդարութեանց մերոց,

կը կցէ “Բահանայն եւ զբաժակն է քերոյ որնոյ առեւ խոնարհաց, քոնացո, օրհնեաց, օրբեաց, ետ սրբոց իւրոց աշակերտացն եւ առաքելոցն ասելով. Արբէք...” Լ ուղղագոյնն է. Մ յետոյ համառօտուած: ||¹²⁷ Միայն Լ ունի հոս “Բահ.” խորագիրը: ||¹²⁸ Լ “ընթիցէք, զմահ իմ պատմեցէք.” Մ ոչ ուղեղ “պատմեցէք.” ||¹³¹ Լ “զերեքօրեայ ... զյարութիւնն...” ||¹³² Լ չունի ըստ ինքեան “ի ծայն Չ քոյս ի քոյոց,” եւն կտորը, որ սակայն յետոյ լուսանցքի վրայ գրուած է: — Մ “չ քոյս ի քոյոց կը գրէ: ||¹³³ Լ չունի “ասէ:” — Լ “օրհնեմք... զքէն գոհանամք եւ աղաչեմք զքեզ Աստուած մեր.” ուստի չունի նաեւ “Տէր” բառը: ||¹³³ Լ չունի կարճագիրս, այլ միայն “Բահ.”: ||¹³³ Միայն Լ ունի “ծառայքս քո.” Մ չունի “քո:” ||¹³³ Լ “զօրինակ:” ||¹³⁴

¹²⁷ Յոյնը՝ “բահանայն ի ծածուկ.” ասկէ յառաջ սա խորագիրն ալ կայ՝ “Աստէն քահանայն եւ սարկաւազն զայն ամենայն՝ որ ինչ ի պատարագին Ոսկեբերանի” ասեն:

¹²⁸ Բառերովն անարատ չէ մնացած հոս հայ բնագիրն. յոյնն է՝ τὸ ποτήριον ἐκ τοῦ γεννηματος τῆς ἀμπέλου = հին թրգմ. “զբաժակն յետ ընթրեացն (— չունի յոյնը —) է ճնդիկի որնոյ:” (Տես նոյն տեղը՝ Ծան. 80):

¹²⁹ Գրարձեալ անփաստ չէ մնացած. բունն է՝ “առ, խոնարհաց, օրհնեաց, քոնացո, օրբեաց (— հոս խորագիր —) ետ իւրոց ընտրեալ աշակերտաց եւ առաքելոց՝ ասելով” եւն (κερδασας, ευχαριστιστας եւն, տես հին թրգմ. Ծան. 81, 82): “ի ծայն” խորագրին տեղը կ’ըսէ յոյնը՝ “Բահանայն զձեռն ի վեր ունելով բարե-

պաշտութեամբ եւ օրհնելով՝ ասէ ի ձայն բարձր:”

Չ. ¹⁰⁸ Յոյնը սա խորագիրն ունի՝ “Բահանայն խոնարհեցուցեալ զգլուխ իւր՝ ազօթէ ի ծածուկ:”

Ի. ¹⁸¹ Յոյնը՝ “Արդ յիշելով եւ մեք Տէր, զիրկագործ (σπιρίσιον) շարչարանս քո,” եւն: — Յոյնը միայն “զփառաւոր եւ զահաւոր միւսանգամ զարուստն:”

¹³² “Չ քեզ գովեմք” չունի յոյնը: — Յաջորդ աղթքին սկիզբն յոյնը ճիշդ նոյն խորագիրն ունի, զոր տեսանք Ծան. 130:

Բ. ¹³³ “Ամենայնի սուրբ,” ուղղելու է գտնէ “ամենայնեւ սուրբ,” կամ “ամենասուրբ.” յոյնը՝ δέσποτα πανάγιος: — Քիչ մ’եւսքը “համարձակեմք” չունի արգի յոյնը, բայց ունէր հինը (տես էջ 175):

քանզի ոչ ինչ արարաք բարի յերկրի, այլ վասն ողորմութեան եւ գթութեան քո՝ զոր առատապէս հեղեր ի մեզ, համարձակիմք եւ մերձենամք ի սեղան քո սուրբ. եւ առաջի եղեալ¹³⁴ զաւրինակ սուրբ մարմնոյ եւ արեան Վրիստոսի քո, զքեզ աղաչեմք եւ ի քէն հայցեմք, սուրբ սրբոց, բարեհաճութեամբ¹³⁵ քո դալ Հոգւոյդ քում սրբոյ ի մեզ ՝ եւ յառաջիկայ յընծայս ՝ յայս, աւրհնել զա եւ սրբել, մաքրել եւ վերացուցանել,¹³⁶ եւ՝ արա զհացս ՝ զայս պատուական մարմին Վրիստոսի քո: — Սար. Ամէն: Բահանայն Գ անգամ կնքէ ցած. Եւ զբաժակս ՝ զայս պատուական արիւն Վրիստոսի քո: Սար. Ամէն:

Եւ քահանայն յամբուրէ զսեղանն: Ար հեղաւ յաղագս աշխարհիկենդանութեան. եւ զմեզ զամենեսեան որք ի միողէ հացէս եւ ի միողէ բաժակէս ճաշակեմք՝ միաւորեա ընդ միմեանս միով Հոգւով ի միաւորութիւն վիճակի ի Հոգւոյն սրբոյ հաղորդութիւն:¹³⁷ Եւ մի զք ի մէնջ ի դատաստան կամ ի դատապարտութիւն արասցես ընդունել զանարատ մարմին եւ զպատուական արիւն Վրիստոսի քո. այլ զի գտցուք շնորհս եւ ողորմութիւն ընդ ամենայն սուրբս քո՝ որք յաւիտենից քեզ բարեհաճոյացան նախահարց՝ հայ-

L “սուրբ սրբոց, նոյնպէս (տող 445) “սրբոյ, — M “յառաջիկայ, ” ||¹³⁴ L “օրհնել, ” — L “մաքրել զս եւ վերացուցանէ: Բահանայն կնքէ զսուրբ հացն. եւ արա զհացս զայս ՝ զնոյն պատուական մարմին Տեառն եւ Աստուծոյ եւ փրկչին մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի: Սրկ. Ամէն: Եւ զբաժակս զայս ՝ նոյն պատուական արիւն Տեառն եւ Աստուծոյ եւ փրկչին մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի: Երկրորդէ երէցս եւ համարի զսուրբ սեղանն եւ ստէ ի ծածոն: Ար հեղու, եւն: ||¹³⁵ L այսպէս. իսկ M “ի միաւորութիւն ի վիճակի: ” ||¹³⁶ L “ի Հոգւոյդ սրբոյ հաղորդութիւն... ” — L “մի զք ի մէնջ դատաստան, ” եւն՝ առանց “ի” նախդրի: ||¹³⁷ ML “յընդունել, ” կր կարդայ: Ասկէ սկսեալ կ’ընդհատի Լի ընդօրինա-

134 “Առաջի եղեալ” = προσθέντες, հին թրգմ. “Եւ գնի՝ աւրինակ, ” եւն. զ“աւրինակ, ” = τὰ ἀντίτυπα (“զաւրինակս, ” տես հին թրգմ. Ծան. 102, 103):
135 “Բարեհաճութեամբ, ” յոյն՝ εὐδοκίᾳ τῆς οἰῆς ἀγαθότητος (հաճութեամբ բարութեան քո):
136 “վերացուցանել, ” = ἀναδείξαι (տես հին թրգմ. Ծան. 106): — Ասկէ ետքը մինչեւ “եւ արա, ” (որ թէ՛ հին թարգմանութեան եւ թէ՛ նոր թարգմանութեան մէջ կից է), քանի մը խրատագրեր եւ քարոզութիւններ կան յոյն բնագրին մէջ՝ յայտնապէս յետամուտ: Բարբերինեանը հոս կը պակսի, (տես Daniel, p. 430): Աւելորդ կը համարինք յիշել հոս այս խրատագրերն եւն: Օրհնութեանց բանաձեւք այսպէս են՝ “Չհացս զայս արա նոյն ինքն պատուական մարմին Տեառն եւ Աստուծոյ եւ փրկչին մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի: Սրկ. Ամէն: Եւ գործել

ուրի. Օրհնեա Տէր զսուրբ բաժակն: Բահանայն օրհնելով ստէ: Եւ զբաժակս զայս նոյն ինքն պատուական արիւն Տեառն եւ Աստուծոյ եւ փրկչին մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի: Սրկ. ամէն: Բահ. սր հեղաւ վասն կենաց աշխարհի: Սրկ. ամէն: Եւ գործելով սուրբսուրբ սուրբաւ յաւիտենի վերստին՝ ստէ. Օրհնեա Տէր: Բահանայն օրհնելով յետոյ վերստին զսուրբս՝ ստէ. փոխարկելով Հոգւով քո սրբով: Սրկ. ամէն, երէցս: Եւ սուրբսուրբ ինչորեւորեւ զվերստին եւ բահանայն եւ ստելով՝ Յիշեա Տէր զին զմեզաւսրս, գործող յսուրբս յիշի սր երկ, ստել գործելով եւ վերստին՝ սրկիս զսուրբս: Բահանայն ուղարկել Չմեզ զամենեսեան, որք ի միողէ, ” եւն: Շատ խտորած է ըստ այսմ նոր բիւզանդեանն. եւ հայ թարգմանիչն տակաւին այս յաւելմունքը չէ գտած իւր բնագրին մէջ:
137 Յոյնը միայն՝ “ի միոյ Հոգւոյ սրբոյ հաղորդութիւն, ”

րապետաց, առաքելոց, մարգարեից, քարոզչաց, աւետարանչաց, վկայից, խոս-
տովանողաց, վարդապետաց, ուսուցչաց եւ ամենայն հոգւոց կատարելոց ի
Վրիստոս: ¹³⁸ — Ի ծայն. — Առաւել զամենասրբուհի, զանարաման, զա-
⁴⁶⁰ ոււել փառաւորեալ ¹³⁹ տիրուհին մեր զԱստուածածինն եւ զմիշտ կոյսն
Սարիամ:

Յ Ի Հ Ա Տ Ա Կ Ք

Խ. Սարկաւազն խունկ արկանէ: ¹⁴⁰ Բարանայն. ¹⁴¹ Սուրբ զերկնային
զաւրութիւնսն, սուրբ զՅովհաննէս մկրտիչն, սուրբ զԱյս անուն՝ զորոյ զյի-
⁴⁶⁵ շատակն կատարեմք այս աւր, եւ զամենայն սուրբ քո, որոց աղաչանաւք այց
արա մեզ Աստուած: Եւ յիշեա զամենայն ննջեցեալսն մեր զուղղափառս յու-
սով յարութեան կենացն յաւիտենից. ¹⁴² եւ հանգո զնոսա, ուր այցելու լինի
լոյս երեսաց քոց: Եւս առաւել աղաչեմք զքեզ Տէր եւ արարիչ մեր, յիշեա
զսուրբ կաթողիկէ առաքելական եկեղեցի քո. ¹⁴³ եւ խաղաղացո զսա զոր
⁴⁷⁰ ստացար պատուական արեամբդ քո սրբոյ. եւ զսուրբ տաճարս զայս հաստա-
տեա մինչեւ ի կատարած յաւիտենից: Յիշեա Տէր եւ զայնոսիկ որ զպատա-
րագս ¹⁴⁴ մատուցին եւ յաղագս որոց մատուցանի: Յիշեա Տէր զպտղաբերս եւ
զբարեգործողս յեկեղեցի քո սուրբ եւ որք յիշեն զաղքատս եւ զնեղեալս ո-

կութիւնը: ¹³⁸ Չեռ. «բնդ յամենայն...», ¹³⁹ Չեռ. (M) «հանգոյ», ¹⁴⁰ Չեռ.
«խաղաղացոյ», ¹⁴² Չեռ. «յաղագս որոյ», ¹⁴³ Չեռ. «հատոյ», ¹⁴⁴ Հոս եւ ի

¹³⁸ Յոյնը՝ «եւ ամենայն արգար հոգւոյ
հաւատով կատարելոյ» (վախճանելոյ):

¹³⁹ «Չառաւել փառաւորեալ» = τῆς...
ἐπερευλογημένης, ἐνδόξου (զառաւել բարերա-
նեալ, զփառաւորեալ եւն):

Թ. ¹⁴⁰ Այստեղ յոյնն երկու տաղ կը
գնէ, նշանակելով որ մին պիտի երգեցուի աւագ
Հինգաբլթի օրն, միւսն՝ Աւագ շաբաթ: Ան-
կարելի չէ որ զսոսնք տեսած ըլլայ հոյ թարգ-
մանիչը, բայց իրրեւ զուտ յունական՝ զանց ըրած.
Թէեւ կրնայ կասկածելի երեւալ այս ենթա-
դրութիւնը. վերը տեսանք Աբրահամութեան
տաղ մը հոյ բնագրին մէջ ալ՝ հաւանօրէն
յետսամուտ: Տաղերէն ետքը սա խրատագիրը
կայ՝ «Սարկաւազն արկանէ խունկ շուրջ զոեղա-
նով սրբով, եւ զՅիշատակս (τὰ δέπταχα) կեն-
դանեաց եւ ննջեցելոց՝ զորս կամի՝ յիշէ:» (Տես
հին թրգմ. էջ 146):

¹⁴¹ Յոյնը՝ «Եւ քահանայն ի ծածուկ»,
Սկիզբն ալ տարբեր է այսպէս՝ «Սուրբ զՅով-
հաննէս մարգարէ կարապետ եւ Մկրտիչ, զսուրբ
եւ զամենազովեալ առաքեալսն, զսուրբ զԱյս
անունն», եւն:

¹⁴² Յոյնը՝ «զննջեալսն յուսով յարու-

թեան կենացն յաւիտենից», խօսքէն ետքը կը կցէ
միջանկեալ կտորներ. այսպէս՝ «Աստիս Կահանայն
յիշէ՝ զորս Կ-ի՝ ի ներսնիցս Ե-ի Կ-իցս. Կ-ն
ներսնիցս Կ-ի՝ Վասն փրկութեան այցելու-
թեան քաւութեան մեղաց ծառային Աստուծոյ
Այս անունն. Ի-ի Կ-ի Կ-իցս Կ-ի. Վասն
հանգստեան եւ քաւութեան հոգւոյ ծառայի
քո Այս անունն ի լուսաւոր տեղով, սուտի
մերժի տրամութիւն եւ հաւատանք, հանգս
զնոսա Աստուած մեր: Ե-ս Կ-ի զուրբ-ի յ-ի-ի-ի-ի-
Եւ հանգս զնոսա, եւն, որ է շարունակութիւն ա-
զօթքին՝ ըստ հոյ թարգմանութեան: Այս մի-
ջանկեալն անշուշտ չունէր թարգմանչին գոր-
ծածած օրինակը:

¹⁴³ Յոյնը կը կցէ «ի ծագաց մինչեւ ի ծագս
տիեզերաց», իսկ քիչ մը յառաջ չունէր հոյոյն
«եւ արարիչ մեր», բառերը: Քիչ մ'ետքը՝ յոյնը
կ'ըսէ «պատուական արեամբ քրիստոսի քո»:

¹⁴⁴ Այսինքն զընծայս կամ զնուէրս պա-
տարագին = τὰ δῶρα: Քիչ մ'ետքն՝ յոյնն
այսպէս սւնի «եւ ի վերայ որոց եւ ի ձեռն որոց
եւ զսոսն որոց», նոր թարգմանութեան համա
ձայն է հինը:

զորմածութեամբ.¹⁴⁵ Եւ հատո նոցա ըստ մեծի ողորմութեան քում, ընդ
 երկրաւորիս՝ զերկնայինն, ընդ ժամանակէիս՝ զյաւիտենականն, ընդ ապակա- 475
 նացուիս՝ զանապականն: Այլեւ Տէր որք ի լերինս, յանապատս, յայրս եւ ի
 փապարս երկրի բնակեալ են: Այլեւ Տէր որք կուսութեամբ եւ սրբութեամբ,
 երկիրդիւ.¹⁴⁶ Եւ ճգնութեամբ եւ զգաստութեամբ քաղաքավարին: Այլեւ
 Տէր զբարեպաշտ եւ զքրիստոսասէր թագաւորսն մեր՝ զորս իրաւացուցեր¹⁴⁷
 թագաւորել ի վերայ երկրի. զինու ճշմարտութեամբ, զինու բարեհաճու- 480
 թեամբ քո պսակեա զնոսա. հովանի լեր զլսոց նոցա յաւուր պատերազմի.
 զաւրացո զաջ նոցա, բարձրացո զբազուկս նոցա. կարողացո¹⁴⁸ զթագաւորու-
 թիւն. խոնարհեցո նոցա զամենայն խուժադուժ ազգս որք զպատերազմունս
 կամեցան. շնորհեա նոցա Տէր զխորին եւ զանյափշտակելի զխաղաղութիւն.
 խաւսեցիս ի սիրտս նոցա¹⁴⁹ վասն եկեղեցոյ քո եւ ամենայն ժողովորեանս. 485
 զի եւ մէք խաղաղութեամբ նոցա հաստատութեամբ վարեցուք զկեանս մեր՝
 ամենայն բարեպաշտութեամբ եւ զգաստութեամբ: Այլեւ Տէր զամենայն իշ-
 խանութիւնս եւ զպետութիւնս եւ որք ի պաղատն են եղբարք մեր, եւ զամե-
 նայն զաւրականս նոցա. զբարինս բարիք պահեա եւ զչարսն դարձո յուրող-
 թիւն քաղցրութեամբ քո Տէր: Այլեւ Տէր եւ զառաջակայ ժողովուրդս 490
 քո, եւ աւրհնեա, եւ որք վասն ուղիղ պատճառանաց ոչ հանդիպեցան,¹⁵⁰
 ողորմեա նոցա ըստ մեծի ողորմութեան քո: Չշտեմարանս նոցա լցո ամե-
 նայն բարութեամբ. զամուսնութիւնս նոցա խաղաղութեամբ եւ միամտու-
 թեամբ¹⁵¹ պահեա. զտղայսն սնո. զերիտասարդսն խրատեա. զճերսն կարողացո.
 զկարճամիտսն մխիթարեա. զցրուեալսն ժողովեա. զմոլորեալսն դարձո. զցաւ-

յաջորդս Չեռ. «զաւրացոյ... բարձրացոյ... կարողացոյ... խոնարհեցոյ...» Եւն:
 ||¹⁴⁹ Չեռ. «դարձոյ:» ||¹⁵¹ Չեռ. «վասն... պատճառանաց:» ||¹⁵²⁻⁴ Չեռ.
 «լոյ... սնոյ... զճերսն կարողացոյ...:» ||¹⁵⁵ Չեռ. «դարձոյ.» նոյնպէս քիչ

145 «Եւ զնեղեալս՝ ողորմածութեամբ, չունի
 այժմու յունականը. իսկ յաջորդն այսպէս՝ «Եւ
 հատո նոցա զառատ քո եւ զերկնաւոր շնորհս:
 Շնորհեա նոցա ընդ երկրաւորացս՝ զերկնայինսն»
 Եւն:
 146 «Երկիրդիւ» չունի յոյնը. «սրբութեամբ»
 բառին համապատասխանողն է յունարէնին
 մէջ՝ «բարեպաշտութեամբ»: Քիչ մ'ետքք «քրիս-
 տոսասէր» բառին տեղ՝ սենի յոյնը «հաւատա-
 ցեալ»: 147 «Իրաւացուցեր» բառական թարգմա-
 նութիւն = ἐδικαίωσε («զորս -րի-նի հաճութե-
 ցաք թագաւորել» Եւն):
 148 «Կարողացո» զթագաւորութիւն [նոցա] |
 κράτυον αὐτῶν τὴν βοσιλείαν (զր-ոյ-ս, -ր-ոյ-
 կամ հաստատեա) — Լաւ չէ այնչափ քիչ

մ'ետքն՝ «որք զպատերազմունս ի-տոյն» փխ.
 «կամին», եթէ պէտք չէ ուղղել կարգաւ
 «ի-տոյն»: 149 Աւելընելու է յունին հետ՝ «բ-րի-ս»,
 ուստի «խոսեցիս ի սիրտս նորա բարիս վասն...»
 Քիչ մ'ետքք կ'ըտէ յոյնն՝ «խաղաղ եւ հաստա-
 տութեամբ վարեցուք զկեանս» Եւն:
 150 «Վասն ուղիղ պատճառանաց ոչ հանդի-
 պեցան» = δι' εὐλόγουσ αἰτίας ἀπολειφθέντων
 («Վասն բանաւոր պատճառաց հեռի գտան»
 կամ «արդիւն ի գալոյ») Քիչ մ'ետքն «Եւ
 ողորմեա նոցա ի-տոյն» Եւն:
 151 «Միամտութեամբ» բառիս նախնական
 իմաստով = ὁμονοίᾳ (միաբանութեամբ, հոմա-
 շունչ) — Քիչ մ'ետքն «զճերսն ի-տոյն»
 այսինքն զօրացս (περικράτησον):

ազնեալսն բժշկեա,¹⁵² եւ զուգակցեա ընդ սուրբ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ քո: Այբ նեղեալ են յայտոց պղծոց՝ աղատեա. նաւորդացն նաւակցեա. ուղեզնացացն ճանապարհակցեա. այրեաց առաջակայ լեր. որբոց՝ պաշտպան. զգերեալսն դարձո. եւ որք յաւտարութեան են եւ յարտասահմանութեան եւ

500 յատեանս եւ ի բանդս եւ ի դառն ծառայութեան, եւ յամենայն նեղութեան, ի հալածանս, ի վիշտս, ի վտանգս:¹⁵³ Այիշեա Տէր Աստուած մեր զամենեսեան որք խնդրեն ի մեծամեծաց գթութեանց քոց:¹⁵⁴ Այիշեա Տէր Աստուած մեր զամենեսեան որք սիրեն զմեզ եւ որք ատեան. եւ որք պատուիրեցին մեզ անարժանիցս աղաւթել վասն նոցա: Եւ զամենայն ժողովուրդս քո յիշեա Տէր

505 Աստուած մեր. եւ ի վերայ ամենեցուն հեղ զառատ ողորմութիւն քո եւ զգթութիւն, եւ ամենեցուն պարգեւելով զառ ի փրկութեան խնդրուածս. եւ զորս մեք ոչ յիշեցաք յանգիտութենէ կամ ի մոռացմանէ կամ ի բազմութենէ անուանց, ինքնին դու Տէր յիշեա որ գիտես զԼւրաքանչիւր անձնաւորութիւնս եւ զանուանալիութիւնս,¹⁵⁵ որ գիտակղ ես եւ ճանաչես զամենայն ստեղծեալքս յորովայնս մարց իւրեանց: Զի դու ես Տէր աւգնական անաւգնականից, յոյս անյուսից, աշխատելոց փրկութիւն,¹⁵⁶ նաւելոց նաւահանգիստ, հիւանդաց բժիշկ: Եւ ինքնին Տէր ամենեցուն ամենայնի¹⁵⁷ ամենայն ինչ լեր. որ գիտակղ ես իւրաքանչիւր խնդրուածոց, տուր եւ զպիտոյս

Ը՛հեղքն (տող 499): ¹⁵² «Զ-ի-ի-ցե-» մենք ուղեցինք ու դրինք: Չեւ. (M) ունի աղաւաղութեամբ՝ «ուղակցեա»: ¹⁵³ Չեւ. «ուղեզնացացն»: ¹⁵⁴ Չեւ. «այրեաց առաջակայ լեր»: ¹⁵⁵ Այստեղ Չեւ. «ատեն.» ուր բլլալու էր

¹⁵² Եթէ հարազատ է ձեռագրաց «-դ-ի-ցե-», շունի յոյնը հոս, այլ յետոյ՝ ինչպէս պէտք ալ է. կից են՝ «զմնորեալսն դարձս եւ Բ-ս-ս-ր-» (σύνταρον, անյարմար է հոս «-ս-ս-ի-ցե-», գրելը), ընդ սուրբ կաթուղիկէ եւ առաքելականեկեղեցւոյ քո: Անկասկած «ուղակցեա», բայն անյաջող թարգմանութիւն համարելու չէ, այլ գրչի սխալ մը՝ քիչ մ'եղքն եկազ «ուղեզնացացն ճանապարհակցեա», խօսքին հետեւութեամբ գրուած. կամ բուն աղաւաղութիւն «-ի-ցե-» բառին: «Չգերեալսն դարձո», խօսքէն ետքը գալու է՝ «զնաւազնեալսն բժշկեա», որ արդի օրինակաց մէջ այնպէս անյարմար տեղ մ'ինկած է: Անյաջող է նոյնպէս «այրեաց -ս-ս-ի-ց-» լեր, = յորովոն քոժօղիւ (այցելու, տեսուչ, խնամակալ լեր):

¹⁵³ Եղին այս ամէնուն տեղ կ'ըսէ միայն. «որք յատենի են եւ յաքսորս եւ յամենայն նեղութեան եւ ի վտանգի (ի հարկի) եւ ի տարակուսի»:

¹⁵⁴ Անյաջող է «ի մեծամեծ գթութեանց

քոց, փի. «զմեծ գթութիւն քո», Արդեօք այն եղած է ասոր պատճառն որ հոս գործածուած յունարէն δέομαι (պէտք ունենալ, խնդրել) բայը տրական խնդիր ունի այս տեղին: Եունականը կրնայ նաեւ հասկըցուիլ՝ «որք կարօտ են մեծի գթութեան քում.» եւ այս է լուրը:

¹⁵⁵ Եղին ἐκάστου τῆν ἡλικίαν καὶ τῆν προσηγορίαν (զԼւրաքանչիւր հոսով եւ զանուանակութիւն): Ի՞նչ բռնու էնք յաջորդ խօսքին մէջ «յորովայնս մարց, ասութեան, ուր յղին է ἐκ κοιλίας μητρὸς («յոր-ի-ցե-ի-ցե-») կ'երեւայ թէ իւր բնագրին մէջ ἐν κοιλίαις էր:

¹⁵⁶ Եղին է ὁ τῶν χειμαζομένων σωτήρ (փրկիչ որոց ի փոթորկի). ան իմաստով է հին թարգմանութեան ալ ճիշդ այստեղ «Ի-ս-ս-ի-ց- հանգիստ, գրելը: Ուստի՝ է նոր թարգմանութեան մէջ «աշխատելոց, բառը. (χειμάζω եւ κάμνω դժուարաւ կրնային շփոթուիլ):

¹⁵⁷ «Ամենեցուն» եւ «ամենայնի» քովէքով չեն կրնար կենալ. մին կամ միւսը սխալ գրչութեան արդիւնք է:

նոցա: 158 Փրկեա Տէր եւ զքաղաքս զայս եւ զամենայն գաւառս եւ զգետս զս 159
ի սովոյ, ի ժանպոյ, 160 ի ցասմանէ, 161 ի շարժմանէ, յընկզմելոյ, ի սրոյ, ի 515
հրոյ, յընթացմանէ, 162 այլազգեսաց եւ յընդանի պատերազմաց: 163 Այլեւս Աս-
տուած եւ զամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսունս, որք ուղիղ գնացիւք հա-
մառաստնս ի մեզ զբանն ճշմարտութեան: 164

Սարկաւազն ըսարծարածայն. 165 Ինչ առաջինսն յիշեա Տէր եւ զեպիսկո- 520
պոսապետն մեր զԱյս անուն, զոր շնորհեցեր եկեղեցւոյ քում սրբոյ, խաղա-
ղութեամբ, առողջ, պատուական եւ երկայնաւրեայ:

Քաղանայն. 166 Այլեւս Տէր զքահանայութիւնս մեր եւ որ ի Վրիստոս 525
զսարկաւազութիւնս, եւ զամենայն քահանայական դասս. եւ մի զք ի մէջ
ի դատաստան կամ ի դատապարտութիւն արացես սուրբ մարմնոյ եւ արեան
միաճնի քո: 167 Այլեւս Տէր ըստ բազում գթութեան քում եւ զիմ անար-
ժանութիւնս, եւ թող ինձ զամենայն յանցանս իմ զկամայ եւ զակամայ. եւ
մի վասն իմոյ անարժանութեանս արգելուր զշնորհս Հոգւոյդ սրբոյ յառաջի-
կայ յընծայէս: Այլ այց արա մեզ քաղցրութեամբ քո Տէր. յայտնի լըր

“ատեան զմեզ:” || 519 Չեռ. ունի “Սարկաւազն բարձ:” || 521 Չեռ. “երկայնաւ-

158 Թէ յոյն եւ թէ հին թարգմանու-
թիւնը կը ցուցնեն որ ազաւազ է այս խօսքը.
կամ “գիտես, մ’ինկած է “չբռն” (որ “տուր”)
բառէն յառաջ, կամ պէտք է “տան” եւ “պի-
տոյնց, կարգաւ. (ըստ յաւնին” “որ գիտակց ես
իւրաքանչիւր, եւ ինդրուածոց, բռն է- զիտոյն
նոյն:”) Ուղիղն ըլլալու է առաջինն՝ ինչպէս կը
զիպէ հինն ալ՝ “որ գիտես զիւրաքանչիւր որ
եւ զինդրուածոն, զբռն է- զիտոյն նորոյ:”

159 Այսպէս ուղղագոյն կ’երեւայ. յոյնը
կրկնութեամբ՝ “...զքաղաքս զայս, եւ զամենայն
քաղաք եւ զգաւառս:” եւն:

160 Պէտք է ապահովութեամբ գրել գտնէ
“է բռնդ:” = από... λοιπό (է բռնդ-իտի)
“Թռնդ, իրրեւ թոյն եւ նման նշանակութեամբ
ընդունելի է. բայց “ժանպոյ իրրեւ քաղցկեղ
կամ “իւրոյն” յիշուած քանի մը տեղերն գտնէ
տարակուսական ընթերցուած պէտք է համարել.
եւ ուղղել “բռնդ:”

161 Չունի յոյնը. եւ շատ չի յարմա-
րիր հոս:

162 Այլազոյ նիւթական թարգմանութիւն
է՝ “γυναικῶν ἡ ἀλλοφύλων” = από... ἐπιδορομῆς
ἀλλοφύλων (յարուածոյ, կամ է հիւրի)

163 Հոս յոյնը գարձեալ միջանկեալ խորա-
գիր մ’ունի եւ մէկ երկու կարճ խօսքեր. “Իսկ
սարկաւազն դառնայ ի գասն որբոյ բեմին՝ կա-
լեալ զուրարն վերջին մատամբքն՝ ասէ. Ամենե-
ցուն եւ ամենեցունց: Գռն Ամենեցուն եւ ա-

մենեցունց (արակ., իգ.): Ե- +հ-ն-յն է-յն-
բ-ն-ը:” եւ կը յաջորդէ եպիսկոպոսին յիշատա-
կութեան կտորը՝ “Ընդ առաջինսն” եւն:

164 Այս առջն յոյն բնագրին մէջ յաջորդ
ազօթքին սկզբնաւորութիւնն է. տես Ծան. 166:

165 Սարկաւազին բերանը դրուած այս սո-
զերն յոյն բնագրին մէջ քահանային կը տրուին:
“Չոր շնորհեցեր” եւն այսպէս է յաւնակա-
նին մէջ՝ “Չոր շնորհեցեր սրբոց քոց եկեղե-
ցեաց խաղաղութեամբ, (պահեա) կենդանի, պա-
տուեալ, առաջը, երկայնաւրեայ, ուղիղ վար-
դապետեալ զբան ճշմարտութեան քո:” Յոյնն
ասկէ ետքը սարկաւազին բերանը կը դնէ ուրիշ
քարոզութիւն մը նման իմաստով եւ կը կնքուի
ժողովրդեան պատասխանովն՝ “Ամենեցուն եւ
ամենեցունց:” Լաւագոյն կը համարինք հայ
թարգմանութեան ընթերցուածը. հին հայն այս
միջանկեալներն ամենեւին չունի, եւ յաջորդ
ազօթքը կը կցէ առաջինոյն:

166 Հոս կու գայ նախ՝ ըստ յոյն բնագրին
“Յիշեա Տէր զամենայն ուղղափառ եպիսկոպոս-
ունս, որք ուղիղ համառօտն մեզ զբանն
ճշմարտութեան:” Ասկէ ետքը կու գան սո
տողերը՝ “Յիշեա Տէր ըստ բազում գթութեան
քում զիմ անարժանութիւնս” եւն. անկէ ետքը
“Յիշեա Տէր զքահանայութիւն” եւն: Ուստի
տեղափոխութիւն մ’եղած է:

167 Յոյնը՝ “եւ մի զք ի մէջ յամբ ա-
րացես” որ կամքս զբարով սեղանով քով:”

Ժողովուրդն. Հայր մեր որ յերկինսդ ես. սուրբ է անուն քո. եկեցել
արքայութիւն քո. եղիցին Տէր կամք քո որպէս եւ յերկինս եւ յերկրի:
Չհասց մեր հանապազորդ սուր մեզ: Խոող մեզ զպարսս մեր, որպէս եւ
մեք թողումք մերոց պարտապանաց. եւ մի տանիր զմեզ ի փորձութիւն, այլ
փրկեա ի չարէն:

Քահանայն.¹⁸² Զի քո է արքայութիւն եւ քո է զաւրութիւն եւ փառք
յաւիտեան: Ժողով. Ամէն: Քահ. Խաղաղութիւն: Ժողով. Այլ հողւոյ քում:
Սար. Զգլուխս ձեր Տեառն խոնարհեցուցէք:

ԺԱ. Քահանայն խոնարհի եւ աղաւթէ: Տէր Տէր, որ հայրդ ես գթու-
թեանց եւ Աստուած ամենայն միտթարութեանց. որք խոնարհեցուցանեն
քեզ զգլուխս իւրեանց՝ աւրհնեա եւ սրբեա զոսա, պահպանեա եւ ամրացո,
պարացո, եւ յամենայն զործոց չարեաց ի բաց մերժեա, եւ ամենայն գոր-
ծովք բարեաց զարդարեա.¹⁸³ եւ արժանաւորեա անպատարտաբար ընդու-
նել յանարատ եւ ի կենդանարար յայսմ խորհրդոյս՝ ի թողութիւն մեզաց, ի
Հողւոյդ սրբոյ ընդունելութիւն:¹⁸⁴ Ի ծայն. Շնորհաք եւ մարդասիրու-
թեամբ միածնի Արդւոյ քո, ընդ որում աւրհնեալ ես Հայր ամենակալ
հանդերձ ամենասուրբ եւ բարերար քո Հողովդ այժմ:¹⁸⁵ Ժողով. Ամէն:

Քահանայն.¹⁸⁶ Կայեաց Տէր Ախուս Կրիստոս Աստուած մեր ի սուրբ
բնակութենէդ քումմէ եւ յաթոռոյ փառաց թագաւորութեանդ քո. եկ ի
սրբել եւ ի կեցուցանել զմեզ, որ ընդ Հաւր նստիս եւ աստ պատարագիս.
արժանի արա տալ մեզ յանարատ մարմնոյ քո եւ ի պատուական արկնէս, եւ
ի ձեռն մեր ամենայն ժողովրդեանս:

մեր հանապազորդ սուր Ժր:», ¹⁸²⁻⁸⁸ Չեռ. (M) ամրացոյ, զարացոյ:», ¹⁸⁹
Ար սկսի Լի ընդօրինակութիւնն: Լ խորագիրս այսպէս ունի. «Երկրպագէ եւ
համբուրէ զսեղանն եւ ասէ. Ողջոյն քեզ փրկութիւն աշխարհի եւ Բան Հաւր...»,
ուստի բոլորովին ուրիշ կտոր մ՝ ունի հոս Լ քան M, որ «Բարձրեալ ես» եւն.

եւ «Հայր մեր, ի սկիզբն ալ ժողովրդեան բե-
րանը կը գրուի: Հին հայն հնագոյն սովորու-
թիւնը պահած է. (տես նոյն տեղը՝ Ծան. 124,
125) — Բիւզանդեան օրինակն «Հայր մեր,
աղօթքն ամբողջ գրել պէտք չէ տեսած իրեւ
ծանօթ:

¹⁸² Մնացեալն այսպէս է յունականին մէջ՝
«Ի յօյ. Չի քո է արքայութիւն եւ զօրութիւն
եւ փառք Հօր: Բ-Գ. Խաղաղութիւն ամենեցուն:
Ս-Բ. Չգլուխս ձեր Տեառն խոնարհեցուցէք:
Բ-Գ-Լ-Ն-Ն-Ղ-Բ» եւն: Սակայն «Չի քո է» եւն
վերջաւորութենէ ետքն ժողովրդեան «Ամէն»
ընելուն կը վկայէ նաեւ Բարբ.: «Հայր մեր, ի
վերջաւորութիւնն ուրիշ կերպարանօք կը ներ-
կայանայ հին թարգմանութեան մէջ:

ԺԱ. ¹⁸³ Յոյնը՝ παντι δε ε̅ργω αγαθ̅ω
ο̅υ̅ρα̅πο̅ν (մերձեցո յամենայն գործս բարիս):

¹⁸⁴ Յոյնը՝ εις Πνεύματος αγίου κοινωνίαν
(«Ի հօղւոյն-Յիւ-Հողւոյն որոյ», ինչպէս վերն
արդէն թարգմանուած գտանք:)

¹⁸⁵ Յոյնը քանի մը մանր տարբերութիւններ
ունի. «Շնորհք, Կրիստոս եւ մարդասիրու-
թեամբ միածնի Արդւոյ քո, ընդ որում օրհնեալ
ես, հանդերձ ամենասուրբ եւ բարի եւ կենդա-
նարար Հողւոյդ քով» եւն:

¹⁸⁶ Այս աղօթքն Ոսկերեանի Պատարագին
մէջէն է. (տես Dan., p. 365) Բարբերինեան օ-
րինակն՝ որ Բարբի Պատարագին մէջ չունի՝
(ինչպէս եւ ոչ հին հայ թարգմանութիւնն),
ունի աս ալ Ոսկերեանի Պատարագին մէջ. սա-
կայն շատ համառօտ կերպով: Մեր այստեղ
տեսած երկրորդ հայ թարգմանութիւնը՝ ճշգիւ
կը համընթանայ յունարէնին. միայն տաս
դարձումն, տարբեր ընթերցում մըն է, ուր

187Նւ երկրպագէ նրիցս եւ համբուրէ զսեղանն ասելով քահանայն . Բար- 600
ձրեալ ես դու յերկինս Աստուած , եւ յամենայն երկրի եւ փառք քո : 188 Սար-
Պոաւսխումէն :

Քահանայն վերացուցանէ զհացն երկրքին ձեռուքն ըստ ըստ զգլուխն
ասելով . Ի սրբութիւն սրբոց 189 : Ժողովուրդն ասէ . Միայն սուրբ , միայն Տէր
Վիսուս Վրիստոս ի փառս Աստուծոյ Հաւր . ամէն 190 : Եւ քահանայ նընկանէ
զհացն ըստ աւրինին եւ արկանէ մասն ի բաժակն ասելով . Ի լրումն Հոգւոյն 605
սրբոյ : Եւ դպիրքն պաշտեն . Վրիստոս պատարադեալ բաշխի ի [միջի եւն] : 191

192 Դարձեալ քահանայն երկրպագէ երիցս եւ թողութիւն խնդրէ եւ համ- 610
բուրէ զսեղանն ասելով . Մարմին կենարար եւ անմահ Որդւոյն Աստուծոյ պա-
տարադեալ բաշխի ի միջի մերում ի քառութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց
մկրոց : Եւ առնու մասն ի ձեռն եւ համբուրէ եւ խոնարհի եւ նովաւ կնքէ զե-
րեսս ասելով նրեք անգամ . Խոստովանիմ եւ Հաւատամ զի դու ես Որդի
Աստուծոյ որ բարձեր զմեզս աշխարհի :

կ'ըսէ : 601 L "պոսխումէն .", M "պոաւսխումէն .", 602 L "երկրքին ձեռքն ."
ուստի երկու ձեռագիրքն ալ ունին "երկրքին", անսովոր գործածութիւնն փխ.
գործիական հոլովի : — L "Ի վերջ քան զգլուխն , կ'ըսէ , M "բարձր քան զգլ . . ."
603 M "զսեղան .", յետոյ կրկին ունի "բահ .", եւ "ժողով .", բառերը . " . . . քահ .
Ի սրբութիւն : Ժողովուրդն ասէ . Ժողով . Միայն սուրբ , եւն : 605 L "ըստ
օրինին .", — Նաեւ L "Ի լրումն Հոգւոյն . . .", 606 L պարզապէս . "Դպ . ֆրիստոս
պատարադեալ . այելուիս : 607 Միայն L ունի "դարձեալ Կահանայն . . .", M
չունի : 608 L "զսեղանն :", — L "Մարմին կենարարի եւ անմահի Որդւոյն . . ."
610 L չունի "եւ խոնարհի :", — L "եւ նովաւ կնքէ երիցս անկամ զերեսն
ասելով . . .", 611 L պարզ "եւ ճաշակէ երիցս :", 614 L "պաշտեն դպիրքն

յոյն կ'ըսէ՝ και ὁδὲ ἡμῖν ἀοράτως συνών (Բարբ.
παρὼν) կամ՝ "եւ աստ ընդ մեզ ես (Բարբ.
"առաջիկայ ես .) անտեսապէս ."

107 Ասկէ ետեւ եկած բոլոր մասերն մինչեւ
Հած . ԺԲ՝ չկան բիւզանդեան Բարադի մէջ , որ
ասոնց տեղ սա քանի մը առջն ունի՝ "Ի յոյն (սրկ.)
Պրոսխումէն : Բ-հ . Արբութիւնք՝ Սրբոց : Ե- յե-
լ-տ-ր-ի-յ հ-ա-ր-բ-ութիւն ե- բ-ա-ն-ւ-լ-յ որ-բ-ո-յ Ի-ո-ր-
հ-ը-ր-ո-յ Ի որ-բ-ո-յ Ի-ա-ն-ւ-յն -ա-ր-բ-ի-ս-ն-յն . Գ-ո-հ-ա-
ն-ա-ր-ք . եւն . (Հած . ԺԲ :) — Բարբերինեան օ-
րինակն ունի խրատագրոց մէկ քանին , այսպէս
վերացուցանելն եւ բեկանելն հացին եւն : Ա.ե-
լին կայ Ոսկերեանի պատարագին մէջ . (տես
Dan., p. 365 :)

108 "Բարձրեալ ես .", նոր թարգմանութեան
յատուկ է : Ոսկեր . այստեղ կ'ըսէ "Աստուած ու-
ղորմա ինձ մեղաւորիս .", Սակայն ճիշդ այս խօսքն
ունի Հազարդութեան ժամանակն Ոսկերեանի
Փարիզեան ձեռագիրը . (Dan., 367 Ծան . :)

109 "Արբութիւնք՝ սրբոց .", (տես հին թրգմ .
Ծան . 134 :)

100 Ոսկերեանի պատարագէն : — Յաջորդ

խրատագիրն եւ "Լրումն Հոգւոյն սրբոյ" ըստ
Բարբ . օրինակին է :

101 Տարակոյն չկայ , որ հայ գրչաց յաւելուածն
է այս տողը , թէ եւ Ոսկերեանի Պատարագին մէջ
ալ կը նշանակուի որ հոս Հազարդութեան տող
մը կ'երգեցուի :

102 Ասկէ ետքը մինչեւ ԺԲ . Հատած՝ Բարադի
Danielի հրատարակութեան մէջ ամենեւին չկայ :
Քիչ շատ նմանութիւններ կան ուրիշ ձեռա-
գրի մը մէջ , որուն այս մասին երկար ընթեր-
ցուածները կը դնէ Goar ծանօթութեանց մէջ .
(Goar, p. 178—9 .) շատ բան նոյնպէս Ոսկերե-
անի պատարագին մէջ . (Dan., p. 367 ff.) Իւ-
սակայն ամբողջն այնպէս ինչպէս որ կը ներկայ-
ացնեն հոս հայ ձեռագիրքն , տեղ մը չենք
գտներ , եւ չի կրնար ալ ամէն մասամբ անաղարտ
ու հարազատ թարգմանիչն գրածն ըլլալ : Չա-
փազանց շատ բան կայ մեր սովորական պատա-
րագէն առնուած մուծուած , ինչպէս "Աջաքն ."
կան նաեւ . "Ֆրիստոս պատարագեալ .", տաղէն
փշրանքներ :

Նւ ապա հաղորդի, նոյնպէս եւ զբաժակն առնու եւ ճաշակէ երիս ճաշակու: Նւ ի ժամ հաղորդելոյն պաշտեն դպիրքն. Մատիք առ Տէր եւ առէք
615 զԼոյս. այլչուիա:

Նւ ապա առնու զընծայսն եւ դառնայ ի ժողովուրդն ասելով. Արկիւղիւ եւ հաւատով յառաջ մատիք: Նւ համարէն ժողովուրդն զձեռս ի վեր համբարձեալ ասելով. Աւրհնեալ որ գալոց ես անուամբ Տեառն: Աստուած մեր եւ Տէր մեր երեւեցաւ մեզ: Նւ ապա հաղորդին: Նւ զկնի հաղորդելոյն խաշակնքէ զժողովուրդն ասելով. Ահոց Տէր զժողովուրդս քո եւ աւրհնեա
620 զժառանգութիւնս քո, հովուեա եւ բարձրացո զսոսա յայսմ հետէ մինչեւ յաւիտեան: Ժողով. Ամէն:

Նւ դնէ զընծայսն ի սեղանն եւ ծածկէ: Սար. Չ. Տէր աղաչեսցուք: Դպ. Տէր ողորմեա: Նւ բահանայն ի ծածուկ աղաւթէ. եւ սարկաւազն խունկ արկանէ ընծայիցն եւ սեղանոյն, եւ տանին յաւանդատունն զարքութիւնն, եւ պաշտեն. Աքաք ի բարութեանց քոց Տէր ճաշակելով զմարմին քո եւ զարիւն: Փառք ի բարձունս կերակրողիդ զմեզ: Ար հանապազ կերակրես զմեզ, առաքեա եւ այժմ զհոգեւոր քո աւրհնութիւն: Փառք ի բարձունս կերակրողիդ զմեզ:

630 Նւ ի տանելն բահանայն ասէ. Աւրհնեալ է Աստուած այժմ եւ միշտ: Ժողով. Ամէն:

ԺԲ. Բահանայն աղաւթէ: Գոհանամք զքէն Տէր Աստուած մեր ի վերայ ամենայն բարեաց զոր պարգեւեցեր մեզ՝ հաղորդել արոց եւ անարատ եւ անմահական երկնաւոր քոց խորհրդոցս,¹⁹³ զոր ետուր մեզ ի բարեգործութիւն¹⁹⁴ եւ ի բժշկութիւն հոգւոց եւ մարմնոց: Ինքնին դու Տէր սուր լինել մեզ ամենեցուն հաղորդս սուրբ մարմնոց եւ արեան Արդւոյ քո ի հաւատս առանց ամաւթոյ,¹⁹⁵ ի յոյս հաստատուն,¹⁹⁶ ի սէր առանց կեղծաւորութեան, յաճումն¹⁹⁷ իմաստութեան, ի բժշկութիւն հոգւոց եւ մարմնոց,¹⁹⁸

ասելով...» ||⁶¹⁶ L «Եւ նա ի ժողովուրդն» եւն. (չկայ «եւ ապա առնու զընծայսն:») ||⁶¹⁷ L «Համարէն... համբարձեալ...» ||⁶¹⁸ L «Օրհնեալ:» ||⁶²¹ M բարձրացոյ: ||⁶²² L «Սրկ. Ամէն:» ||⁶²³ L «... եւ ծածկէ. եւ քարոզէ Սրկ...» ||⁶²⁴ L «աղթէ:» ||⁶²⁵ L «եւ դպիրքն պաշտեն. Աքաք» եւն. ||⁶³⁰ Բ. M այսպէս է բուն՝ «Եւ ի տանելն քահանայն ասէ Ժող., որ շի յարմարի:»

ԺԲ. ¹⁹³ Յոյնն այսպէս է. «Գոհանամք զքէն Տէր, վասն հաղորդութեան սուրբ, անարատ, անմահ եւ երկնային խորհրդոց քոց, զորս ետուր մեզ», եւն: ¹⁹⁴ Յոյնը՝ «ի բարեգործութիւն եւ ի սրբութիւն եւ ի բժշկութիւն հոգւոց եւ մարմնոց մերոց:» ¹⁹⁵ Բացարարութեան կերպը բարբաժին տարբեր է յունարէնին մէջ. «Ինքնին դու Տէր ամենեցուն, սուր զի վնէ հաւատարմութեան սուրբ

մարմնոց եւ արեան քրիստոսի քոյ է հաւատարմութեան» եւն: ¹⁹⁶ Յոյնը չունի՝ «ի յոյս հաստատուն», ընտրելին է հոյը: ¹⁹⁷ «Թաճուսն իմաստութեան» = εις πηλοσμοσνην σοφιας (ի լուսն իմաստութեան): ¹⁹⁸ Յոյնը կը կցէ հոս εις αποτροπήν παντός εναντιου (ի դարձումն ամենայն հակառակորդի, կամ՝ կործանումն, պարտութիւն):

ի պահպանութիւն պատուիրանաց, ի պատասխանատուութիւն ընդունելի բարիքնկալ¹⁹⁹ առաջի հաշուոր բեմի Արդոյ քում Վրիստոսի:

640

Եւ տանի զընծայսն յերրորդ սեղանն ասելով. Բարձրեալ ես դու յերկինս Աստուած. եւ յամենայն երկրի եմ փառք քո: Ժողով. Լըցին բերանք մեր խնդութեամբ, որպէս աւրհնեսցուք զփառս քո:²⁰⁰

Սարկաւազն.²⁰¹ Արք ուղիղ հաղորդեցայք յանարատ եւ յանապական խորհրդոյս արժանապէս զՏէր աղաչեսցուք: Ժողով. Տէր ողորմեա: — Սար. Ինկալ կեցո ողորմեա եւ պահեա զմեզ Աստուած քոյին շնորհիւդ: Ժողով. Տէր ողորմեա: — Չժամն եւ զաւրս խաղակական սրբութեամբ եւ առանց մեղաց, կատարեալ հաւատով ի Տեառնէ. շնոր.: — Չանձինա մեր եւ զմիմեանս Տեառն:

645

[Բար.] ի ծայն. Չի դու ես սրբութիւն մեր եւ կեանք.²⁰² եւ քեզ փառս մատուցանեմք այժմ:

650

Սար.²⁰³ Խաղաղութեամբ երթիցուք: Դպ. Յանուն Տեառն մերոյ Ախուսի Վրիստոսի: Սար. ՉՏէր աղաչեսցուք: Ժողով. Դ. Տէր ողորմեա:

Ա Ղ Ա Ի Թ Գ Ի Մ Է Զ Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Ո Յ Ն²⁰⁴

Ս.Պ. Բարձրանայն իջանէ ի մէջ եկեղեցւոյն եւ ասլ:²⁰⁵

655

Աստուած ամենակարող եւ սրտագէտ, որք հաղորդեցան անարատ եւ կենդանարար խորհրդոց քոց՝ աստուածային բնութեանցդ քոց հաղորդեալք: Աղաչեմք զքեզ Տէր, մի գարձցիս եւ մեկնիս ի մէջ, եւ մի թողուր զմեզ,

Լ «Օրհնեալ... միշտ եւ յաւիտեանո յաւիտենից: Լ կը յաւելու «Սրկ.» եւ կը կցէ «Քահանայն աղօթէ ի ծածուկ ասելով. Գահանաք, եւն: ||⁶¹⁰ Չեռ. «բարի բնկալ.» ||⁶¹¹ Չեռ. Մ «լցին.» ||⁶¹² Լ «Սարկաւազն քարոզէ.» ||⁶¹³ Մ «կեցոյ... քոն.» ||⁶¹⁴ Չեռ. Մ «աշտիճան.» ||⁶¹⁵ Լ

¹⁹⁹ Որչափ ալ ձեռագիրք «բարի բնկալ» կարգան՝ ուղիւն ըլլալու է «բարիքնկալ» ճիշդ = εὐπρόδοκτον. «բնդունելի» ալ նոյն բառին առջ գործածուած է, որով հոս հայն աւելաբանութիւն մ'ունի, սովորական երեւոյթ մանաւանդ հին հայ թարգմանութեանց:

²⁰⁰ Բիւզանդեան Բարողի բնագիրը չունի այս ամբողջ կտորը: «Բարձրեալ ես» եւն խօսքին համար առե վերը Երան. 188, ուր կար արդէն անգամ մը:

²⁰¹ Այս ամբողջ քարոզութիւնը համառօտուած է յունարէնին մէջ այսպէս. «Սրկ. Բտան կացէք (սւթի) որք հաղորդեցայք (ὄρθοι μεταλαβόντες) աստուածային, սուրբ, անարատ եւ անմահ: Ընկալ, կեցո, ողորմեա եւ պահեա: Զորս ամենայն կատարեալ, սուրբ.»

²⁰² «Եւ կեանք» չունի յայնը. վերջաւորութիւնը հայերէն օրինակներն ամբողջ գրած չեն իբրեւ ծանօթ:

²⁰³ Այս ամենը բուզանդականին մէջ կայ այսպէս համառօտուած. «Խաղաղութեամբ երթիցուք: ՉՏէր աղաչեսցուք.»

Ժ.Գ. ²⁰⁴ Այս խորագիրը մենք գրինք. ասոր առջ բիւզանդեանն ունի «Լըցիք յետ խորանին (εὐχὴ ὀπισθοδρομῶνος), զոր առէ քահանայն ի ձայն բարձր, Ստեփանն այս խորագիրս ոչ թէ մեր թարգմանութեան ունեցած աղօթքին համար է, այլ ուրիշ աղօթքի մը՝ «Որ օրհնես զայնսոսիկ.»

²⁰⁵ Այս աղօթքը չունին բիւզանդեան Բարողի յոյն օրինակք, եւ ոչ հին թարգմանութիւնը՝ գոնէ Մ ձեռագրին համեմատ. վասն զի Լ կը յիշէ ճիշդ այս աղօթքը գրելով «Քահանայն իջանէ ի մէջ եկեղեցւոյն եւ առէ զԱրտաշատն ուղիւն Բարողի Եղիւղոսի որ է՝ «Աստուած ամենակարաւզ եւ սրտագէտ», եւն: Տեա այս խնդրոյն մասին եւ այս աղօթքը՝ վերը հին թրգմ. էջ 156-57, Երան. 137:

²⁰⁶ Այս ամբողջ վերջին մասը չունին Բարողի

այլ յամենայնի աննուազու թիւն շնորհեա. զցաւս բժշկելով. ի նկողութիւնս
 660 առաջակայ լինելով. ի չքաւորութեանս խնամարկելով. ի փորձանաց փրկե-
 լով. ի վիշտս մխիթարելով, ի պարգեւս առատանալով. յամենայնի զպիտոյնս
 խորհելով, թաղաւորաց ի պատերազմունս յաղթութիւն շնորհելով. քա-
 հանայից հաւատոց միամնութիւն. եւ որք սպասաւորակից եղեն մեզ եւ
 պաշտաւենակից, աստիճան բարի յաջողեա ամենեցուն նոցա: Այլ հաւատարիմ
 665 քո ժողովրդեանս զառ ի փրկութիւն պարգեւելով զինդիրսն յայժմու ժամա-
 նակիս, եւ ի հանդերձելումն արժանաւորեա հասանել քեզ եւ անմահ քո
 երկնաւոր արքայութեանդ: Վանդի դու ես բարեաց բաշխաւ յամենայնի, եւ
 քեզ փառա մատուցանեմք այժմ եւ միշտ:

206 Նլանէ դարձեալ ի բնմն եւ երկրպագեալ համբուրէ զսեղանն, եւ ա-
 670 սեն միաբան. Աղիցի անուն Տեառն աւրհնեալ յայսմ հետէ մինչեւ յաւի-
 տեան: Աղիցի անուն Տեառն աւրհնեալ յայսմ հետէ մինչեւ յաւիտեան:
 Աղիցի անուն Տեառն աւրհնեալ յայսմ հետէ մինչեւ յաւիտեան:

Քանանայն դառնայ ի վերայ ժողովրդեանն խաշակնքէ եւ ասէ. Աստա-
 675 րումն աւրինաց եւ մարգարէից դու ես Վրիստոս Աստուած մեր, որ լցուցեր
 զամենայն հայրական անաւրէնութիւնս. լցո եւ զմեզ Հոգւովդ քո սրբով:
 Եւ ասի. Աւրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ, յամենայն ժամ աւրհնու-
 թիւն նորա. ի բուն ասի:

Քանանայն սարնէ զնշխարն եւ բաշխէ ժողովրդեանն, եւ խաշակնքէ
 զժողովուրդն ասելով. Աւրհնեալ եղերուք ի շնորհաց Հոգւոյն սրբոյ, եր-
 680 թայք խաղաղութեամբ. եւ Տէր եղիցի ընդ ամենեւեան:

Դառնայ յարեւելս երկրպագէ սուրբ սեղանոյն ասելով. Տէր Ախուս
 Վրիստոս, Տէր Աստուած մեր ողորմեաց մեզ:

Մտանէ յաւանդատունն եւ մերկանայ ի զգեստուցն, զայ ստաջի սրբոյ
 սեղանոյն երկրպագէ երիցս եւ երթայ խաղաղութեամբ:

“եւ ասեն միտքան զայո... օրհնեալ...”, ||673 M “դառնա”, ||671 L “օրինաց”,
 ||675 M “լցոյ”, ||676 L “եւ ասեն. Օրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ: Զգետն ի
 շայր ասեն”, M “աւրհնութիւն նոր”, գրած է՝ համառօտութեամբ: ||678 L
 “օրհնէ... եւ խաշակնքէ ի վերայ ժողովրդեան ասելով. Օրհնեալ ՚ եղերուք:
 եւ դառնայ յարեւելս երկրպագէ առաջի սրբոյ սեղանոյն ասելով. Տէր Յիսուս
 Քրիստոս Աստուած մեր ողորմեաց մեզ”, ||683 M “ի սգեստուցն”, L “մերկանէ
 ի զգեստուցն”:

բիւզանդեան օրինակք: Ասոնց տեղ կայ վերջին
 աղօթք մը, զոր հայր չունի՝ ‘Աղօթք աւանդա-
 տան’, կոչուած (բառ Բարբ. ԵՄՅ) τοῦ σκευοφύλα-
 κίου), եւ է այսպէս. ‘Ի գլուխ ել եւ կատարեցաւ՝
 որչափ մեր կար է, Քրիստոս Աստուած մեր,
 խորհուրդ տնօրէնութեան քո: Չի արարաք
 զյիշատակ մահուան քո. տեսաք զօրինակ յարու-

թեան քո. լցաք անվախճան կենօք. ի բերրու-
 թիւնս անսպառս վայելեցաք, սրոց եւ ի հան-
 դերձեալ յաւիտեանս արժանի զմեզ առնել
 հաճեցիս: Շնորհք անսկիզբն Հօր քո եւ սուրբ
 եւ բարի եւ կենդանարար Հոգւոյդ, այժմ, եւն:
 Այս աղօթքը բաւական տարբեր ձևով կ’աւ-
 անդէ Բարբերինեան օրինակը:

Գ.

Հ Ա Յ Ո Յ Խ Ո Ր Հ Ր Դ Ա Մ Ա Տ Ո Յ Յ Ք

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ Դ Շ Ր Ա Ի Ն Վ Ե Ր Ջ Ե Ր Ը

Ն Ա Ջ Ի Ա Ն Ջ Ե Ա Ն Չ Ո Ր Մ Խ Ո Ր Հ Ր Դ Ա Մ Ա Տ Ո Յ Յ Ք

Ընդհանուր տեսութիւն:

Ոչ իբրեւ յարդի բոց մը շողաց անցաւ Ե. դարուն սկիզբները երկու հոգեւոր հոգեկիր արանց — Սահակայ եւ Մաշտոցի — գործունէութիւնը: Ժիրխու մը մը կղերի մնաց անոնցմէ՝ որն որ հաւասարութեամբ, աստուածպաշտութեամբ եւ աստուածային ուսմամբ պնդակազմ՝ բոլոր երկիրը բանակ մը փոխեց Բլխատոսի՝ տէրութեան մը դէմ ընդդէմ, որուն առջեւ կը սատամներ նոյն իսկ հռոմէական պետութիւնը:

Ասոնցմէ՝ դարուց յառաջատութեամբ յառաջ եկան երկու անզուգական հովիւք՝ Գիւտ եւ Յովհան Մանդակունի անոր եղբորորդին, առաջին աթոռակալք իրենց աթոռակցաց. որոնցմէ՝ իբրեւ ի կատարեալ մեղի ծանօթ օրինակաց՝ հոս կրնանք չափել թէ յինչ յառաջադիմութիւն եւ ի զօրութիւն ելեր է ուսումը՝ հրամանական (dogmatique) եւ բարոյական մասին: Անոր համար այնչափ առաւելութեանց վրայ — որոնց համար «դար ոսկի» կ'անուանենք աս ժամանակը, — պակ՝ Յովհաննէս կը դնէ:

Արդ ասոնց ժամանակին կ'երէ — եւ ոչ անկէ առջիններուն՝ որոնք Բարսղի պատարագն ընտրեցին եւ գործածեցին, ինչպէս տեսանք, — Մորհրդամատուցաց նոր ընտրութիւն մը՝ ոչ նուազ հիշմանիկ եւ ճոխ, եւ իրենց օրերէն մեղի հասած, թէպէտ շատ բան դժնեայ ժամանակը նախանձաժ ըլլայ մեզմէ: Աս վերջինները Բարսղէն հետէ ըստ ժամանակին յառաջացեալ՝ աւելի ուղիղ եկեղեցական նախանձուն եւ վարդապետութեան համեմատ՝ հմտական եւ զգուշացուցիչք են:

Արդէն շատ չտեւեց Կեսարիոյ եկեղեցւոյն պատարագին՝ վերն յառաջ բերուած հին հայերէն թարգմանութեամբ մի միայն պատարագ ըլլալն Հայոց մէջ. եւ կամ՝ եթէ աստ անդ ուրիշ պատարագներ ալ ի գործածութեան եղած ըլլան, որն որ անհաւանական չէ եւ որուն մէկ նշմարը վերը տեսանք, չմնաց Բարսեղեան պատարագը միշտ տիրող. — նոյն իսկ ան ատեններն որ Յունական Արեւելքի մէջ ընդհանուր ըլլալ կ'երեւար աս պատարագը: Հայաստան՝ 80 տարւան գործածութիւնէն ետքը՝ ուրիշ պատարագ, մանաւանդ թէ շարք մը պատարագաց կը գտնենք փոխանակած, որոնք Բարսղի գործածութիւնը կ'ամփոփեն եւ վերջապէս գրեթէ կը մոռցնեն:

Աս պատարագներուն, եթէ մէկը մինակ ի բաց առնունք, նոյն իսկ գոյութիւնը մեզի հինգ վեց դարէ աւելի է՝ անյայտ էր մնացեր, սակայն անկէ առջիններուն քիչ շատ ձեռքը պարտեր է. անանկ որ արտաբուստ անոնց վրայ սակաւութիւ՝ բայց որոշ ակնարկութիւնքն բաւական են ճշդիւ սահմանելու՝ Հայոց եկեղեցեաց մէջ գործածութեան սկիզբները: Ներքուստ ալ ժամանակագրութիւն մըն է — ինչպէս կանխած ենք ըսելու, — նոյն իսկ իրենց հայկական լեզուին մասնաւորութիւնը՝ թէ ասոնք չեն կրնար ըլլալ առոյգ եւ երիտասարդ՝ հապա գոնէ արդէն ի ծերութիւն դիմող դարուն ծնունդը. ճիշդ հոն տեղուանքը կու գան կը դադրին յիշեալ ակնարկութեանց ամէն թելերը՝ որոնք թէեւ մեր պատարագներէն մէկուն կամ մէկալին համար ըլլան, մի եւ նոյն ատեն բոլորին համար ալ կ'արժեն. վասն զի ամէնուն ալ մի եւ նոյն գրչէ կլած ըլլալը, (թողունք հիմա պարունակութեան կողմանէ իրար բռնելը) իրենց քերականական եւ բառագրական բացարձակ նոյնութեամբն արեւու լուսոյն պէս յայտնի է:

Աս չորս խորհրդամատուցաց երեքը ցայսօր բոլորովին անձանօթք, չորրորդ մ'ալ ըստ ճշմարիտ կերպին բաւական չճանչցուած, գոնէ մէկ հինգերորդի մ'ալ «Հատակոտորներով» մէկտեղ, կամաց կամաց սուտ՝ բայց փառաւոր անուններով կ'ըքուած են — Գրեթորէ Լուսաւորչէ, Սահակայ Պարթեւէ, Լեւոնասայ Աղեքսանդրու Հայրապետի, Սեբեդէ Աղեքսանդրու Հայրապետի, Գրեթորէ Լուսաւորչայի. «Հատակոտորի» մը համար ալ Սեբեդէանէ անուններով. — անունները՝ որոնք ինչպէս հեռոյհեռէ կը տեսնենք, բայց ի մէկէն, բոլորն ալ հոս անհիմն են: Անոր համար մենք՝ կեսարիոյ եկեղեցւոյն պատարագը մէկտեղ անելով եւ զանկայ Լուսաւորչէն զնելէն կաքը՝ զասոնք կ'անուանենք Երեմիայ, Երեմիայ, Չորրորդ եւ Լեւոնասայ պատարագ:

Դժբախտութիւն մըն էր ստուգիւ որ ամէն ժառանգ՝ իրաց ամենայն ծանրութիւնը չիմացաւ, բայց ասոնք ան աղէկ ըրին որ գրեթէ ըստ բոլորին իրենց չսեպհականեցին, իրենց չընծայեցին սս խորհրդամատուցները: Ուստի

1. Մի միայն հոն սխալած են՝ երբ որ Ս. Սահակայ Հայոց Հայրապետին վերագրեցին՝ չգտնելով կամ չգիտնալով բուն տէրը: Բայց չի կրնար Սահակայ ըլլալ. վասն զի ոչ հայերէն լեզուն, ոչ մասնաւորական լեզուն, ոչ պատարագին կազմութիւնը, ոչ նիւթոյն կամ պարունակութեան ժամանակագրութիւնը Սահակայ կը վերաբերի, թէպէտ շատ արժանաւոր ըլլայ. այլ ուրիշ ծանօթի մը՝ որուն վրայ ետքէն:

2. Ասանկ ալ երկրորդ պատարագ մը Սեբեդէ Աղեքսանդրու Հայրապետին կը վերագրի, բայց բոլորովին անհիմն. պատարագաց հմուտք չէ թէ միայն կիւրդի եւ ոչ հետքը հոն կը գտնեն, հապա եւ ոչ Աղեքսանդրեան պատարագաց սեպհական եղած նշաններէն մին, թէպէտ եւ յունական ծագում ունենայ:

3. Երրորդ մը Ս. Գրեթորէ Լուսաւորչայի կ'ընծայուի: Չենք տարակուսիր որ հիներն այնչափ իրաց լիուլի ծանօթութեամբ չէ որ յայտնուողը խօսած են: Հազիւ թէ մասնաւոր լրբորդութեան սահմանի կամ կանոնի պէս Սրբոյն խօսքը տեսնելով՝ այսպէս անուանեցին: Ըստ պատահման՝ պատարագին որուն վերաբերեալ ըլլալը կը նշանակուի սս անգամ անմոլար:

4. Չորրորդ մը մեծին Լեւոնասայ դարձեալ Աղեքսանդրու Հայրապետին անունն ունի, բայց ոչինչ՝ սեպհական համարուածներէն, ինչպէս վերը թիւ 2 ատեսանք. անոր համար մենք իրեն տիրօր կը պահենք դարձեալ:

5. Հինգերորդի մը գոնէ աս կարգէ պատարագներու կը սպասենք ձեռագիրներէն, արդէն ունենալով կարճ կամ երկայն հատակոտորներ նոյն խմորէն եւ նոյն հեղինակէն՝ որուն ի խնդիր ենք, որն որ՝ բարեբախտութեամբ՝ սուտ անուաներ չունի. ճշմարիտը նախընթացներուն հետ պիտ'որ գտնենք:

Եթէ աս վերնագիրները հիմնական եւ սկզբնական ըլլային, կրնայինք մտածել որ աս պատարագներն այլեւայլ կողմնէն եկած, այլեւայլ ատեն ալ հայերէն թարգմանուած, իրարմէ տարանջատ ըլլան. մանաւանդ որ մենք ալ զասոնք այնպէս իրարու քով գտած չենք, այլ ցրիւ: Բայց չունինք իրաւունք տարանջատ մտածելու զանոնք երբեք. վասն զի հետազօտութիւնը կը ցուցնեն որ մի եւ նոյն թարգմանութեան լեզուն եւ մէկ դրիչ մը անանկ ներքնապէս զանոնք կը միաւորէ՝ ինչպէս պիտ'որ տեսնենք, որ գոնէ թարգմանիչը Խորհրդամատուցաց մատեան (Codex liturgicus) մը կազմած է, եթէ յունարէնն արդէն անանկ չէր: Որչափ հեռաւոր վայրեր ցրուած ըլլան, կաղաղակին իրարու ամէն մէկը:

Յայտ ոչինչ երեւակայութիւն զմեզ վտարանդի կը տանի. ոչ միայն թարգմանութեան լեզուն, այլ նաեւ գրութեան լեզուն մէկ է, մի միայն է, բոլոր պատարագաց փունջ մըն է, միեւնոյն հեղինակն ունի, որն որ՝ ինչպէս ուրիշ բաներու մէջ, նաեւ աս մեծ Խորհրդեան նկատմամբ սքանչելապէս բնդմնաւոր եղած է ամենայն մասամբ ինք զինք ամբողջացնելով եւ մեկնելով կամ սրբագրելով: Աս է մատենին հնագոյն գոյութիւնը. այլ աս ի չգոյէ հարազատ վերնագրութեանց՝ Ա, Բ, Գ, Դ, Ե թուարկութեամբ իւրաքանչիւր պատարագն յառաջ կը բերենք:

Արդ զասոնք ունեցան եւ քիչ շատ գործածեցին ի պէտս՝ մեր թէ հին եւ թէ հնագոյն Հարջ անտարակուսական կերպով, թէպէտ մինչեւ ցայժմ զանխուլ մնացած: Ուստի յայտնի է տրուած պատճառով՝ որ վերը նշանակեալ թիւերուն ձեւով համար յառաջ բերեալ վկայութիւնը մի եւ նոյն ատեն բոլոր մէկալ թուերով նշանակուած պատարագաց գոյութեանը կ'արժէ՝ ամէն մէկը բոլորին համար. վասն զի մէկը ունեցողը բնական է որ ուրիշներն ալ ունենայ. որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, անբաժին էին ասոնք, մէկ ձեռքէ ելած, մէկ սրբազան Նուիրագործի մը գործ:

Ընդունէ աս մեծ Սրբոյն եւ Վարդապետին իր գործոց պատկին մէջէն կորսուած աս շատ փայլուն մէկ դոհարը:

1.

Նագիսուգեան Հառարտացերց Պատարագները:

- 1. Վաւերական՝ չէ թէ հնութեան անուամբ ետքէն շինուած՝ պատարագներ առջեւնիս ունինք:
- 2. Սուտ անուաները թօթափելով յայտնի կը նշմարուի թէ հոն մէկ հոգի չնշած, մէկ գրիչ քալած է:
- 3. Գրիգոր Նագիսուգացի է հեղինակը:
- 4. Մեզմէ քովէ քով դրուածը ասոնք քովէ քով էր. մենք ուրիշ բան չենք ընել, բայց եթէ վերստին կազմել ցրուած Տὸν ἀγαγόν, τὸν λειτούργων. Այնպէս որ՝ կրնայինք զասոնք, եթէ ընդդիմութիւն չունենայինք խոշոր խօսքե-

րու, շեակէ շիսակ Missale S. Gregorii Theologi անուանել: Իրեն գործոց մէջ չէ դրուած, causa disciplinae Arcani. Գործոց մթերքէն դուրս չէր կրնար պահուիլ, բայց եթէ հաւաքում մը կազմելով: Հայաստան ուրիշ կերպ գտնուած չեն ասոնք, բայց եթէ մէկ մասունի մէջ, վասն զի մի եւ նոյն լեզուն եւ գրին է:

Ա.

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Գ Ա Տ Ա Ր Ա Գ

Ընդհանրապէս՝ 1. առաջիկայ պատարագաց — որոնք, ինչպէս ըսինք, ի միասին կը գտնուէին, — Լըրըրը, Լըրըրը, Չըրըրը, Հնդերըրը թուարկութիւնը ուրիշ բան չէ հոս՝ բայց մեր կամայականը. վասն զի ինչ հեղինակութեամբ կրնայինք զանի գտնել. չենք դիտեր սկզբնականն՝ ոչ թարգմանուելէն յառաջ եւ ոչ ետքը:

Իսկ ի մասնաւորի՝ աս Երկրորդ պատարագին մենք հոս յառաջադասութիւն չենք տար առանց պատճառաց՝ որ հետեւեալներն են:

1. Մեր, թէպէտ մէկհատիկ, հայերէն օրինակին գրեթէ ամբողջութիւնը եւ ամէնէն աւելի կատարելութիւնը:

2. Անոր Դախերգանին աւելի Դ. դարէն յառաջ, ուստի շատ հաւանականութեամբ Կեսարիոյ Ս. Բարսղի պտտարագէն յառաջ գործածուած պատարագին Դախերգանին բազմօք համաձայն կարծուիլը:

3. Նոյն իսկ Բարսղի պտտարագին շատ համաձայն, գրեթէ շատ սեղանոր մէկ պերճ խմբագրութիւնն երեւնայը:

4. Վասն զի Դրիգոր Նիւսացի իր «Կոչման Ընծայութեան» Ճառին մէջ անանկ բան մը խօսելով, բորորովին համաձայն է այն աղթքին՝ զորն որ ունի աս պատարագը. ուստի երկուքին աղբիւրն ալ նոյն Կեսարիոյ հնագոյն պատարագը կրնայ ըլլալ:

5. Վասն զի Կանոնին մէջ, իբր պանչելեօք, Բրիտտոսի մեծապայծառ օրինակին — խառնեալ բաժակին — վկայութիւնը պահուած է, եւ ան ալ՝ համաձայն Բարսղի. ուստի երկուքն ալ անտարակոյս համեմատ Կեսարիոյ հնագոյն պատարագին:

6. Վասն զի հոս գտնուած է ան մէկհատիկ փառաւոր Հրահանգութիւնը ջերմեռանդ հին սովորութեան մը՝ Եւտ-հաղորդութեան, գործնական մեր հարց ալ դեռ ի Ն. դարու:

7. Վասն զի աս պատարագէն է որ երկու սեղ Ռիւզանդեանցմէ պահուած յունական կտորներ կան:

¹ Աս Կեսարիոյ պտտարագին, մեր Լուսաօրջին շատ հաւանականաբար գործածելու (տես էջ 95 եւն) հետ իբրեւ երբոր վկայ կը լծորդի երբոր մեծ Կապադոկիային Գր. Նիւսացի յայտմ մասին ընդարձակ վկայութեամբ մը «Մեծ ճառ. երախական» ին մէջ (տես թարգմանեալ ի Հիմն. Տարբ. էջ 216—217), զորն որ թէորիանոս ալ կարգաց

Ներսէսի Շնորհալոյ իր երկրորդ պատգամաւորութեան ատեն, որուն համար, ինչպէս ծանօթ է, կը վկայէ բարձր ժողով Սոյ, եւ թէ կը պատարագէր միշտ ըստ Քրիստոսի օրինակին եւ առաքելական պատուիրանին: (Տես Գերայ. Աղբր. Պալճեան, «Պատմ. կաթող. վրդպ. ի Հայս», Վիեննա 1878, էջ 252—253):

Մէյ մը սա պատարագին առաջին աղօթքը, որն որ Ս. Բարսեղի պատարագին *προαναφορα*՝ մասին մէջ իբրեւ երրորդ «աղօթք հաւատացելոց» զետեղուած է:

Մէյ մ'ալ խօսքի կտոր մը կանոնէն՝ որն որ Բարսեղի կանոնին պատուաստուած է:

Երրորդ մասնիկ մը մեր պատարագներէն հոս կրնանք յիշել՝ զորն որ առած են դարձեալ Բիւզանդեանք, ինչպէս կ'ըսեն, Սերգիոս իրենց պատրիստքը *τροπάριον* մը կարգելով հաղորդութենէն ետքը, որ կ'ըսուի՝ ելբ որ սարկաւագունք սպասները դէպ ի սարկաւագատուն կը սունին, առնուած մեր Ն նշանակած պատարագի մէկ յետ-հաղորդութեան աղօթքէն. (տես վարդ):

Աս պատարագը կրնայ 370—380ին գրուած ըլլալ՝ մէջի յիշատակուած Անտիոքայ կողմերը երեւցած մոլորութեանց դէմ ակնարկութեանց նայելով, եւ Մ. Պոլիս գործածուած ըլլալ ի Սրբոյն:

Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ա Մ Ա Ց Ո Ց Ց

(Սրբույն Սահակայ Հայոց հայրապետի։)

(Ա Ղ Օ Թ Բ Ո Ղ Զ Ո Ւ Ն Ի)

Ա. — Բահանայն աղաթէ ի ծածուկ. Տէր ամենակալ, Աստուած զաւրու-
 թեանց, որ արժանի արարելու զմեզ աւրհնել զքո ահաւոր¹ եւ զքաղցր ա-
 նունդ², որ ցուցելու մեզ զմեծ եւ զփրկութեան զքո Միածնիդ զայսպիսի
 զխորհուրդ. հաճեա, Տէր, ընդ տառապեալքս ընդ մեզ, եւ զանարժան զքո
 5 ծառայս արժանաւորեա լինել սպասաւորս եւ պաշտաւենայս սրբոյ սեղանոյս
 քո, եւ բաւականս արա զմեզ զաւրութեամբ Հոգւոյդ քո ի սպասաւորու-
 թիւնս յայս. որպէս զի անդատապարտք կացեալք առաջի քո մեծի փա-
 ռացդ, մատուցուք քեզ պատարագ աւրհնութեան³, զփառս եւ զպատիւ⁴ եւ
 զմեծ վայելչութիւն սրբութեան քո. որ տաս շնորհս, որ առաքես զփրկու-
 10 թիւն, որ գործականես զամենայն յամենայնի. սուր, Տէր, եւ յաղագս իմոյ
 յանցանաց զքաւութիւն եւ վասն ժողովրդեանս անգիտութեան⁵ զթողու-

Այս Պատարագ ամատուցիս հրատարակութեան համար մի միակ ձեռագիր
 ունէինք առջեւնիս, այն է Լիոնի ձեռագիրը. վասն զի Մոնաքներն չունի այս
 կտորը։ Վերը գրուած բնագիրն ըստ այսմ ճշդիւ նոյն է Լիոնի օրինակին բն-
 թերցուածոց հետ. միայն ուր ուղղագրութիւն մ'ընել պէտք եղած է՝ շեղած
 ենք անկէ, բայց ձեռագրին տուած ընթերցումը հոս ծանօթութեան մէջ գրած
 Լ համառօտութեամբ նշանակելով։

Վերնագիրն այսպէս է ի Լ. «Աստուածային պատարագ, զոր արարեալ է
 սրբոյն Սահակայ՝ Հայոց հայրապետին»,։ Ասկէ ետքը սա ընդհանուր խրատագիրը
 կայ՝ «Սիւշէն սրբոյն Անտոնի հարաբի միջեւ ի Բերէլ խորհրդոյն ի յեզմն ուրբի։»
 — Կիտագիր խորագիրը (Ողջոյն, Նախերգան եւն.) ձեռագրին մէջ չկան, ինչ-
 պէս նաեւ Ա, Բ, Գ եւն բաժանմունք։

Ա. ||¹ Լ «քահն աղօթէ ի ծ.»։ Աւելորդ է ըսել որ ձեռագիրը շատ անգ
 պատուով կամ համառօտութեամբ կը գրէ, այսպէս՝ «առն., սորէ., որդ. եւն
 եւն. գորունք մի առ մի շենք նշանակել, այլ միայն ուր կարելոր կ'երեւան։ —
 Լ գորութեանց։ ||² Լ օրհնել։ ||³ Լ պաշտենայս . . . գորութեամբ
 Հոգւոյդ քո . . . պատարագ օրհնութեան», եւն։ Ձեռագիրն ամէն անգ օ կը
 գրէ այս բնագրին մէջ, իսկ մենք — ուղղագրեցինք միակերպութեան հա-
 մար. ուստի ամէն անգամ հոս Լ ի պայսիս ընթերցմունքը շենք կրկնել. միայն
 ուր նաեւ ձեռագիրը — ունէր՝ նշանակած ենք։ ||⁴ Լ զմեծ վայելչութիւն

1. Սաղմ. ճԺ. 9. «Սուրբ եւ ահեղ է ա-
 նուն նորա։»
 2 Սաղմ. ճԼԳ. 3. «Սաղմոս անցէք անուան
 նորա, զի քաղցր է։»
 3 Սաղմ. ճԺԵ. 17. «Քեզ մատուցից պա-
 տարագ օրհնութեան։»

4 Սաղմ. ԻԸ. 2. «Մատուցէք Տեառն զփառս
 եւ զպատիւ։»
 5 Նորէն կը հասկընանք որ սա պատարագը
 381էն յառաջ գրուած է. վասն զի Մեղիտոսի
 Անտիոքայ հայրապետի՝ որն որ Կ. Պոլսոյ ժո-
 ղովոյն ատեն մեռաւ, Ս. Գրիգոր դամբանական

Թիւն, լինել ընդունելի պատարագիս մերոյ հաճութեամբ⁶ առաջի քո եւ սրբութեամբ.⁷ — Ի ծայն. — Շնորհաւք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ եւ Փրկչիդ Յիսուսի Վրիստոսի, ընդ որում Հաւր, միանգամայն կենդանարար եւ ազատիչ սուրբ Հոգւոյդ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ :

15

Ժողովուրդն. Ամէն :

Ո Ղ Ջ Ո Յ Ն

Բ. — Սարկաւազն. Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան : [Ուր ոչ կարող էք հաղորդել աստուածային խորհրդոյս, եւ առ դուրս ելէք եւ աղաւթեցէք : Եւ ողջունեն զսեղանն եւ զմիմեանս : Սարկաւազն. Ահիւ կացուք, երկիւղեւ կացուք, բարեոք կացուք. եւ նայեցարուք զգուշութեամբ : Ժողովուրդն. Առ քեզ, Աստուած :

20

Սարկաւազն. Պատարագ Վրիստոս մատչի գառն Աստուծոյ :

Ժողովուրդն. Ողորմութիւն եւ խաղաղ.]

25

Քահանայն. Շնորհքն Աստուծոյ եւ սէրն Տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի եւ հաւասարութիւն Հոգւոյն սրբոյ եղիցի ընդ ձեզ ամենեսեան⁸ :

Սարկաւազն. Ի վեր սրարէք սուրբ մտաւորութեամբ զսիրտս ձեր :

Ժողովուրդն. Ունիմք առ քեզ, Տէր ամենակալ :

սրբութեանն քո : ||¹¹ Լ ժողովրդեանն անգիտութեանն : ||¹² Ընդօրինակութեան մէջ բուն գրուած էր «լինել ընդունելի պատարագիս Ժր որ հաճութեամբ, եւն, յետոյ ուղղուած՝ «Ժրոյ» : ||¹⁷ «Ժողովուրդն. Ամէն» շինք գաներ Լի բնօրինակութեան մէջ. բայց հեղինակին գործոյն մաքուր ընդօրինակութեան մէջ կար իրեւ անհրաժեշտ յաւելլի :

Բ. ||¹⁹ «Ուր ոչ կարող էք» եւն փակագծեալ օտար խօսքը Լի մէջ իրեւ բուն մասն այս պատարագիս կայ, առ անց փակագծի ի հարկէ : ||²³ Լ երկիւղեւ կացուք, բարեոք կացուք : ||²⁵ Լ «Դ. Առ քեզ» եւն. նոյնպէս տող մ'եաքն եւ ամէն տեղ : Ուր հեղինակն եւ մենք գրած ենք «Ժողովուրդն» բոս հնութեան եւ յոյն բնագրաց Լ միշտ «Դ.», կամ Դ. իրեւ. ուստի ամէն տեղ շինք կրկնեւ Լի այս բնութեցումը : ||²⁶ Լ շունի հոս «Քահանայն» խրատագիրը, որ ինքնին կը հասկըցուի. յետոյ՝ «Շնորհքն Աստուծոյ † եւ սէրն» եւն :

մը խօսելով, առ եւ ոչն աղօթքին խօսքերուն համեմատ՝ կ'ընէ անոր վրայ. «Թեպէտ եւ մեր ոչ տեսնեմք, յամտանելիսն է քահանայն (Մեկիտոս), ի ներքազոյն քան զվարագոյրն... եթող զմարմնոյն զառագաստ. ոչ եւս հայերեալ եւ առկալ, այլ ինքնագէմ հանգիպի Աստուծոյ եւ մաղթէ յազգի Ժր Ի ինքնաբերական ունիմքն : Ասով յայտնի կ'ըլլայ ոչ միայն պատարագին հեղինակութիւնը, հապա նաեւ թէ առ դամբանական իրօք Գրիգորի Նազիանզացոյն է, ինչպէս ունի իրեն մատենագրութեանց հայերէն թարգմանութիւնը, զոր կը կարծենք ի Մովսէսէ խոր. եղած է. դարուն, եւ ոչ թէ Նիւսացոյն : Առ աղօթքին յունարէնը, ինչ-

պէս ըսինք, Բիւզանդեանք քիչ մը պլլլլլութեամբ Բարսղի պատարագին προαναφορικῆ մատին մէջ իրեւ. Երբորդ աղօթք Հաւասարեցից՝ առած պահած են, սկսելով Σὺ, Κύριε, κατέδειξας ἡμῖν... : Տես վերը՝ էջ 192, է :

⁶ Բարբ. Օրինակն առ բառը չունի :
⁷ «Սրբութեամբ» զանց եղած է յունարէնին մէջ. նոյնպէս հետեւեալ փառասարութիւնն ալ փոխուած է՝ ուրիշ ձև մը տեղը գնելով :
⁸ Աս օրհնութիւնը մեր սովորական պատարագինը չէ, ուր բառից ամփոփում եղած է, ժողովրդեան պատասխանը կ'ենթադրուի, բայց ներգործութեամբ գրուած չէ :

30 Սարկաւագն. Եւ գոհացարուք զչնորհացն Աստուծոյ՝
Ժողովորդն. Արժան եւ իրաւ :

Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն

Գ. — Բաւանայն ի ծածուկ. Արժան է ճշմարտապէս եւ արդար պատա-
հելոցս մեզ յաւիտենական բարութեանցս՝ յաւիտենից շնորհակալութեամբ
35 փառաւորել զքեզ, Տէր եւ Հայր ճշմարտութեան, հաստիչ արարածոց,
ինամոզ եւ հոգացող մարդկան, աղբիւր բարութեան, տուիչ անապականու-
թեան, երանութեանց բաշխող, կենդանարար, կենդանատուր, մեծափառ՝
փառաց տէր, եւ ամենայն բարձրութեանց գեր ի վերոյ, բոլորից հաստիչ,
բնաւից ընդունակ, բովանդակ ամենից պաշտպան, եւ ամենայն տեսականաց
40 եւ անտեսից արարիչ : Որ զամենայն յոչնչէ քո Բանիւղ եւ գործակից սուրբ
Հոգւովդ ասծեր ի լինելութիւն : Գու, Տէր ամենակալ, ի սկզբանէ եւ նա-
խագոյն գոյացուցեր զնաւս, ի քէն յամենաստեղծողէ եւ ի գեղեցկայարմար
արուեստողէ՝¹⁰ լինելութեանցս, զայլ ոք ոչ գիտեմք. որ զանճառելիսն գոր-
ծականեցեր, եւ զերկիր ի վերայ ջուրց մեղկութեան նդեալ աստուածային քո
45 խորհրդովդ ամրացուցեր. եւ զծովու զաւաւոր զանհնազանդ զդիմեցումն
չնչին աւազովն սանձեալ՝ յինքն նահանջաբեկել զցասումն աւրինադրեցեր :
Միւս եւս դարձեալ հաստատութիւն, որպէս կամար ինչ ի թռիչս, աս-

Գ. ||³³ Լ պարզապէս՝ «ի ծածուկ. շունի՝ «քահանայն», — Լ «Արժանի է ճշմարտապէս», եւն : ||³⁵ Լ Հայր ճշմարտութեանն : ||³⁶ Լ ինամոզ եւ հոգացող . . . երանութեանց բաշխող եւն : ||⁴¹ Լ ասծեր ի լինելութիւնն : ||⁴³ Լ ի բնորինակութեան մէջ նախ ուղղութեամբ գրուած՝ «արուեստողէ.», յետոյ փոխուած եղած՝ «արեստողէ» : ||⁴⁶ Լ յինքն նահանջաբեկեալ զցասումն

⁹ Ինչ որ հոս նոր կայ աս ձեւերուն մէջ՝ («ի վեր արարէք սուրբ մտաւորութեամբ զտիրոս ձեր . . . Եւ գոհացարուք զչնորհացն Աստուծոյ») երկուքն ալ գրական (biblique) կամ առաքելական բացատրութիւնք են : Վերջինը յոյն լեզուին մէջ բաւական ներդաշնակութիւն մըն ալ կ'ունենայ, ինչպէս լատիներէնի մէջ ալ. Ա. Տիմ. Գ. 9. (έν καθαρῳ συνειδήσει) եւ Ա. Կորնթ. Ա. 4 (εύχαριστώ . . . ἐπὶ τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ) :

¹⁰ Գրեգ. Նազ. Ճառ ԼԸ (ի սոն Յայան. ԳԼ. Ժ. սոց. Migne, Հաս. Բ. սիւն 322.) Hanc ex coelo et terra et his rebus, quae eorum complexu continentur, coagmentationem et concretionem, laudandam illam quidem, ob singularum partium elegantiam, verum laudabiliorem ob eam, quae ex universis existit, concinnitatem atque concordiam (τῆς ἐξ ἀπάντων εὐαρμοστίας καὶ συμφωνίας), alia re videlicet cum alia quadam pulchre qua-

drante atque omnibus cum universis, ad unius mundi ornatum omnibus numeris absolvendum. — Ճառ ԾԻ, ԳԼ. 14 աս «Գեղեցկայարմար արուեստող. ին վրայ աճրող հասուածը կը դառնայ՝ մասանց աշխարհի միաբանութիւնը ջուրընկելով. ὁ τεχνίτης (architecta, արուեստող) λόγος τὸ πᾶν συνέτεσε, κόσμος τέ ἐστιν, ὅπερ ἕγγεται καὶ κάλλος ἀπρόοιτον. Աσ ἄρμονίαν, πρὸς ἀλλήλα εὐαρμοσίαν — inter se concinnitatem — վերջընկել՝ Աստուծոյ զմարդիկ պատժելն է բոս Գրեգորի : Ἀρμονία, εὐαρμοσσία բառերուն՝ ան կարգի գրիչները, որոնց մեր շորս պատարագներուն թարգմանն ալ կը վերաբերի, «յարմար, յարմարումն, յարմարել», ձայները գործածած են : — Ս. Գրեգոր, ճառերէն մէկուն մէջ, կ'երեւայ թէ նախ զհրեշտակս եւ ետէ զգոյացու-
թիւն երեւելի աշխարհի ստեղծուած կը համարի. բայց աս մեր նախերգանը «ի սկզբանէ եւ նախագոյն գոյացուցեր զնաւս, կը սորվեցընէ :

տուածապէս տարածեալ ի յաւրս՝ եւ զնա երկին անուանեցեր: Յորում եւ զուսաւորացն՝ զարեգական եւ զլուսնոյ շրջապայութեանն զառ ի տունն ջնան եւ գիշերոյ զչափս, անսայթաք ուղեւորել¹¹ հրամանադրեցեր, զժամանակաց եւ զյեղանակաց զփոփոխմունս ի սոցանէ յայտնապէս ճանաչել մարդոյն ուսուցեր: Օր առեալ հող յերկրէ, ըստ պատկերի քում ստեղծեր, թագաւոր¹² եւ տէր ամենայն արարածոց կացուցեր, կեալ միշտ յաղաքս¹³ պահպանութեան պատուիրանին շնորհեցեր: Եւ եղեալ զնա ի դրախտին փափկութեան գործել եւ պահել ասացեր: Այ առ ի տեղոյն պակասութեանն լրման ինչ կամ զգուշութեամբ¹⁴ պահպանութիւն պատուիրեցեր զայս, Տէր քանզի ամենայն վայելութեամբ քո լի էր վայրն այն, այլ գործել զարդարութիւն եւ պահել զպատուիրանն¹⁵, ճշմարտապէս՝ նախագոյն վարդապետեցեր: Եւ արդ որ այսպիսի պարգեւացս եղեալ մերձաւոր, իսկոյն սուրբ պատուիրանին ցուցաւ անյուշ¹⁶, հրապուրեալ ինքնակամ¹⁷ բարուք ի թշնամոցն՝ որ խաւսէր ընդ նմա սուձիւն. մահու եւ սպականութեան, ընդ յաւետակցութեան, ինքեան եղեալ առիթ, եւ անարժան դրախտին երեւեալ վայելութեան, յերկիր՝ ուստի առաւն, դառնալ թողացուցեր: Թէպէտ եւ առ սակաւ մի վասն ցասմանն սպառնացեալ խրատեցեր, բարեւար. այլ դար-

օրինադրեցեր: ||⁵⁰ Եւ ուղեւորեալ հրամանատրեցեր: ||⁶¹ Եւ մահու եւ սպա-

¹¹ «Շրջապայութիւն... անսայթաք ուղեւորել», առութեանը կերպը՝ յունարէն ի ճառն ԼԲ. (արարածք զնոյն ճանապարհ *εὐθύνομενα καὶ περιπορευόμενα*, լատ. *eandem viam recto cursu tenentia et circumeuntia*): Մեր փոփոխ հայ Օրինակին մէջ «շրջապայութեանն» գրուած է, զորն որ ուղղելով, ինչպէս ուղղած ենք, խօսքին իմաստն երեւան կ'իյլէ, երբ որ ըստ օրինի ալ կ'իտադրուի:

¹² Նադիանդացին կը յիշեցնէ *Carm. lib. II. Historica, Sect. II. Poem. VI. creavit hominem... regem terrae et gloriam regis supremi. Գարձեալ ճառ ԽԵ. գլ. 7. (ի Չատ.)* *In terra collocat... eorum, quae in terra sunt, regem, ինչպէս ըսած ենք՝ նիթը հոն (սոյն ճառին մէջ) եւ հոս (մեր պատարագին մէջ) մի եւ նոյն ըլլալով:*

¹³ Գուցէ սի ձեռն, թարգմանելու տեղ:

¹⁴ Կարգա «զգուշութեան»: Արդէն Լուգդ. Չեռադիրն ալ կ'օգնէ առ այս սրբագրութիւն. վասն զի հոն գրուած է «զգուշութեամբ»:

¹⁵ Դրանօթ է Գրեգորի յայտմամբ մասին այլաբանական մեկնութեան ունեցած հակումը թէ նկատմամբ ծառոյն գիտութեան բարւոյ եւ չարի, եւ թէ մաշկեղէն հանդերձից նկատմամբ, թէ «գուցէ թանձրագոյն եւ մահականացու եւ ապաշխարողական մարմն, իմացուի: Ճառ ԼԸ.

(ի Դնն. Բրիտո. գլ. 12.) ուր քիչ մը յառաջ գլ. 11. մեր Նախերգանին վերաբերութիւն ունենալով կ'ըսէ. «Եդ (ի դրախտին) անմահ տեղոց երկրագործ, այս ինքն թերեւս առաւուսեղէն խորհրդոց (մտածութեանց) պարզականաց եւ կատարելագունից (տածող):» Այսպէս Ս. Հայրը՝ միշտ բան մը չհաստատելով: Չեռքերնիս, շատ ասորիներ չէ, եկած է հին հայ երկասիրութիւն մը, աւաղ թերակատար, բայց ըզուզէն առիւծ մը տեսնուած, Դոնըդոց դրոց դժուարութեանց պատասխանիք: Եղիշէի անուն կը կրէ: Բայց ստուգիւ մեր ճանչցածին նման չի կրնար ըլլալ: Հան ինդիքներէն մէկն է՝ «Չի՛նչ արդեք իցէ ասեղն թէ Եդ զնա ի դրախտին գործել զնա եւ պահել: Չգործելն եւ զպահելն ոմանք զարտուր-նիտի Ի- զարտուր-նիտի ասացին: Այլ ոչ թոյլ տայ նոցա գործելն եւ պահելն ասելով, որ (կարգա՛ զոր) յայտ յանդիման զդրախտէն ասէ եւ ոչ զայլ իրաց»: Ո՛վ չի փորձուիր ըսելու որ աս (դժուարաւ Չ գարուն սկիզբէն անդին ապրող) անունը՝ հարկաւ սոյն իսկ մեր պատարագին խօսքերը կ'ակնարկէ:

¹⁶ Գուցէ աս հայերէն վե՛սմ կերպով ըսուածը՝ ըլլայ յունարէն այնպէս, ինչպէս ԼԸ, Ճառին մէջ գլ. 12. *τῆς ἐντολῆς ἐπελάθετο* — լատ. *mandati memoriam abiecit*:

¹⁷ Յոյն՝ *τὴν αὐτέξουσίαν* — *arbitrii libertate*.

65 ձեալ յաղագս քո բարեգործութեանդ յերկնային եւ յանսպառ յարքայու-
 թիւնդ վերածեր: Եւ արդ ո՛վ բաւականասցի բանիւ ասել¹⁸ զքո ի մեզ
 զանբաւ բարեգործութեանդ¹⁹ զեղմունս. եւ կամ դրուատիւք եւ հոգեւորական
 երգովք զքո փառաբանել զաստուածութիւնդ, զոր երկրպագեն²⁰ հրեշտակք,
 70 չրեշտակապետք, տէրութիւնք, աթոռք, իշխանութիւնք, պետութիւնք, զաւրու-
 թիւնք, զոր զարհուրեալ աւրհնեն քերովբէք եւ դողացեալ շնջեն սերովբէք²¹.
 վասն զի զարհուրմամբ եւ երկիւղիւ երկու թեւաւքն ծածկէին զերեսս իւրեանց՝
 ահեալք²² զառ ի լուսոյն ճառագայթումն հղաւրեղութեան քո, եւ երկու
 թեւաւքն թռչին²³ բաղում երկիւղիւ, զկարգեալ աւրհնութիւնն ըսուն
 զոչմամբ, աղաղակեն խորհրդական աստուածաբանութեամբ եւ անհանգիստ
 75 ձայնիւք մի առ մի:ս հանդերձ մեք ասելով. — ի ծայն. — զյաղթական
 աւրհնութիւնն զոչելով, աղաղակելով, ասելով՝

Ժողովուրդն. Սուրբ, սուրբ, սուրբ, Տէր զօրութեանց. (ըն են երկինք
 եւ երկիր փառաւք քո):

կանութեամբ ընդ յաւետակցութեամբ ինքեան եղեալ առ ի թ: ||⁷⁰ L շրջնջեն:
 ||⁷¹ L «երկիւղիւ» նոյնպէս տող 73: ||⁷⁵ L «մեռք» կ'երեւայ, բայց ընդ-
 օրինակութեան վրայ ուղղագրուած է «մեաւք»: ||⁷⁷⁻⁷⁸ Փակագծեալը («ըն են
 երկինք», եւն.) չկայ ի L.

¹⁸ Յունական ձայնին ճիշդ թարգմանիչ ըլլալու համար՝ այնպէս «բանիւ ասել» թարգմաներ է. հնազոյնները կը թարգմանէին, ինչպէս Բարողի պատարագին մէջ տեսանք (էջ 126) «ասել» կամ «խօսել» կամ «պատմել». նոյն թարգմանը ուրիշ պատարագի մը մէջ աւելի կոկիկ նոյն բառը թարգմաներ է «բանիւ բովանդակել», — լատ. verbis consequi ըսելուն համաստ:

¹⁹ «Բարեգործութեան զեղմունս» Ճառ ի թ. գլ. 2 կը կարգանք առ զօրուոր բացատրութիւնը ὑπέρχουσιν ἀγαθότητος — bonitatis superfusionem, զեղումն. օրինակի աղագաւ՝ բաժակը զեղուելով դուրս ալ հեղուլը:

²⁰ «Չոր երկրպագեն», հելլենարանութիւն:

²¹ Բարողի պատարագին մէջ քիչ մը պակաս էր ինն գառուց թիւը՝ պակասութեամբ հայերէն Օրինակին. իսկ հոս ի սկզբան մեր ձեռքն ուրիշ բան չըլլալով, բայց եթէ մէկ Օրինակ (Փարիզը), աոր մէջ «պետութիւնք եւ զօրութիւնք» չենք կարգար. բայց երբ որ անձամբ՝ մի միայն բուն Օրինակին գիմեցինք, ամէն բան ամբողջ տեսանք: Հմմտ. Ճառ Գրիգ. Նազ. ԻԸ. գլ. 31. Angelos quosdam et Archangelos scimus, Thronos, Potestates, Dominations (Κυριότητες), Principatus, Splendores, Ascensus, Intelligentes Virtutes, vel mentes potius, puras

naturas, minimeque adulterinas, ad malum immobiles... perpetuos choros circa principem illam causam agitantes... purissimo splendore illinc perfusas etc. Մեր պատարագին թուողն եւ նաեւ կարգաւ են առ հինգ դասերը, եթէ գրչաց սխալմամբ եղած համարիւք որ «տէրութիւնք» բառն «աթոռք» էն յառաջ գրուած է: Նազիանզացւոյն վերջին խօսքին վերաբերութիւն ունի ասիէ քիչ մը ետքը եկող պատարագին խօսքը «ահեալք զառ ի լուսոյն ճառագայթումն» յն. ἔλλαμυς — splendoris perfusio.

²² «Ահեալք զառ ի լուսոյն ճառագայթումն» վերը Նազիանզացւոյն յառաջ բերուած խօսքերուն մէջ գտնուող ἔλλαμυς — splendoris perfusio ձայնին թարգմանութիւն, որով կը վարդապետէ ան երկնաւոր հոգիներն ἔλλαμιομένους յառաջին պատճառէ յԱստուծոյ:

²³ Մեր ընդօրինակութեան մէջ, ուստի գուցէ բուն Օրինակին (Փարիզու մասենագաւրանին Օրինակին մէջ ալ) պակասած մասէն զառ, զորն որ վերը յիշեցինք, կը պակսէր նաեւ առ Նախերգանին մէջ «խրատեցեր, բարերար» այլ դարձեալ Լուգդ. սկզբնազրէն լեցընիք. բայց չկրցանք մէկալ փոքր մասը լեցընել՝ զորն որ կ'ենթադրենք որ կար հոն սկզբնական վիճակին մէջ՝ «եւ երկու թեւաւքն ծածկէին զառ»:

Կ Ա Ն Ո Ն

Գ. *Քանանայն*. Սուրբ, սուրբ, սուրբ²³ եւ ճշմարտապէս եւ ամենա- 80
սուրբ եւ մեծապայելուչ դու եւ Սիածին Արդիդ քո եւ Հոգիդ սրբութեան
քո. բարձրեալ, ամենակալ, ահագին անուն, փրկական երկրպագութիւն,
զարմանազան բարձրութիւն, անչափ մեծութիւն, վերապայծառ լոյս,
սուրբ մեծանուն²⁵ մեծի խորհրդոյ կատարելագործ²⁶, որ յանապակա-
նութիւն զմարդն արարեր, փառաւորաբարձ յերկնի եւ յերկրի եւ զանեղ- 85
ծութիւն ի վախճան յաւիտենից դարձուցանել ի նա խոստացար. մերժեալ
զնա յաղագս ստունդանելոյն ի դրախտէն փափկութեան, ընկալար զնա միւս-
անգամ զգլորեալն վասն ընդաբոյս բարերարութեանդ քո, խրատեալ աւրի-
նաւորապէս պատուիրանադրութեամբ. երեւեցար լի շնորհատուր քաղցրու-
թեամբ անտեսանելի մարդկան. աճեցեալ ցանկ մեղականութեան²⁷, յաճախե- 90
ցիր զքո յաւէտ բարեգործութիւնդ. արս ընտրեալս, ըստ ժամանակի²⁸,
բարեգործութեամբ արդարացուցեր. աւրէնս ետուր դաստիարակս մինչեւ ի
ճշմարտութիւնն. հրեշտակս առաքեցեր յաւգնականութիւն. մարգարէս սուրբ
Հոգւոյդ քո արարեր ընդունակս՝ որովք զառ յապա լինելոց աշխարհի փրկու-
թիւնն քարոզեցեր նախազոյն: Իսկ յորժամ եկն լրումն ժամանակին, եւ 95
ամենայն բնութիւն հարեալ ի խայթոցէն մեղաց կործանեցաւ յերկիր յան-
խնայ, յորում ոչ աւրէնք եւ ոչ մարգարէք եւ ոչ հրեշտակք եւ ոչ այլ
ինչ արարած փրկել զմարդկային ազգակցութիւնս յապականութենէ եւ ի
մահու զաւրեղութենէ ուժէր, առաքեցեր զԱրդիդ քո. զի զինքեան այցելեալ
նորոգեսցէ զստեղծուածն: Այ առաքեալ ի քէն յաշխարհ²⁹, մնաց ի քեղ 100

Գ. ||²³⁻²⁴ L այսպէս կը բաժնէ՝ «վերապայծառ լոյս սուրբ, մեծ անուն
մեծի խորհրդոյ», եւն: ||²⁵ L «մերժել զնա յաղագս ստունդանելոյն», եւն:
||²⁶ L պատուիրանադրութեամբ: ||²⁷ L զաճեցեալ զցանկ մեղականութեան
եւն: ||²⁸ L արս ընտրեալս ըստ ժամանակի բարեգործութեան եւն: ||²⁹ L զառ
յապա լինելոյ...: ||²⁶⁻⁷ L «յանխնա. յորում», եւն: — L եւ ոչ հրեշտակ

²⁴ Երեցս կրկնուած «սուրբ» դարձեալ ըստ
ասորական ուղղութեան, ինչպէս ուրիշ տեղ
ըսած ենք. (էջ 131, Ծան. 36):

²⁵ Երեմ. ԼԲ. 19:

²⁶ «Կատարելագործ.» Ճառ ԼԸ. գլ. 8. τε-
λειοποιός — perfectior, զորն որ մասնաւորապէս
Հոգւոյն սրբոյ կը ստորագէ Ս. Գրեգոր, ինչպէս
δημιουργός — οριστής՝ Որդւոյն:

²⁷ «Մեղականութիւն» = παράβασις — prae-
varicatio.

²⁸ «Ըստ ժամանակի» = κατὰ χρόνους —
secundum tempora.

²⁹ «Ամենայն բնութիւն... կործանեցաւ...
յանխնայ... որ առաքեալ է քէն յաշխարհ.» Ճառ
Խ. ի Մկրտ. (Կ. Պոլիս, 381 յունեւոր 7) գլ. 45.

(factum est) totum hominem, eundem et Deum,
pro toto homine laeso, ut tota peccati conde-
mnatione rescisa, tibi toti salutem afferat. —
Ճառ. ԻԲ. գլ. 13. Oportebat enim scilicet, post-
eaquam Deitas unita esset, humanitatem dividi,
ac circa mentem homines, alioqui sapientes, in-
sapientes evadere (περὶ τὸν νοῦν ἀνοηταίνειν, καὶ
μὴ ὄλον με σώζεσθαι, ὄλον πταισάντα καὶ κατα-
κριθέντα ἐκ τῆς τοῦ πρωτοπλάστου παρακοῆς) meque
qui totus cecidi, atque ob primi hominis inobe-
dientiam et diaboli fraudem condemnatus sum,
non omni ex parte salutem consequi, ut ita et
Dei beneficium et nostra salus imminuatur (սս
Ճառ. 379ին գրուած է:) Ճառ ԼԲ. գլ. 5.
Գր. 380ին. Multos Christos, (horresco referens,)

անբակ ցանկ եւ նոյնպէս Բան անսկիզբն յանսկիզբն էութենէ՝ սկիզբն տընտեսութեան առեալ ի սուրբ եւ յաստուածածին³⁰ Առաքին Սարիամայ յաղագս տիեզերաց փրկութեան. կամաւ ընկալեալ եւ միացեալ ի նմանէն առեցելով մարմնովն՝ եղև Բանն երկնային՝ մարդ ըստ մեզ ամենայնիւ, բայց ի մեղաց. որպէս զի բոլորապէս ըստ ամենայնի զմեղուցելոյն մարմին շնչով եւ

105

եւ ոչ այլ ինչ արարածք եւն : ||¹⁰¹ L յանսկիզբնէութենէ : ||¹⁰² L Սարիամա :

pro uno produxit, genitum, creatum, a Maria incipientem, eo unde in ortum prodiit, relabentem, hominem mentis expertem, vera existentem et specie tenuis adumbratum. Ի Թղթին Ա. առ Աղեգանիս, գլ. Գ. եւն. Unum eundem profitemur, prius quidem non hominem, sed Deum et Filium unicum, ac saeculis omnibus antiquiorem, ... in fine autem etiam hominem, propter salutem nostram assumptum ... terrenum eundem et coelestem ... ut per eundem totum hominem simul ac Deum totus homo in peccatum lapsus refingatur (in a δλω ἀνθρώπου τῶ ἀντῶ και Θεῶ ὀλος ἀνθρώπος ἀναπλασθῆ πειῶν ἐπὶ τὴν ἀμαρτίαν). Si quis sanctam Mariam deiparam non credit, extra divinitatem est ... Si quis sanctam carnem nunc depositam esse ... non autem cum assumpta carne, et esse, et venturam esse (divinitatem) dixerit, adventus illius gloriam non cernat. Ubi enim nunc corpus fuerit nisi cum ea natura, a qua assumptum est? ... Si dimidia tantum ex parte Adamus lapsus est, dimidiatum quoque sit quod assumptum est, et quod salutem accipit; si autem totus peccavit, toti quoque genito unitus est, atque omni ex parte salutem consequitur. Իսկ Թղթ. Բ. առ նոյն Աղեգանիս (Գլ. Գ.) Sane dum hominem atque internam imaginem submovent, id duntaxat nostri, quod deforis est, per novam hanc larvam et spectabilem speciem mundam, adeo secum ipsi pugnant, ut nunc quidem propter carnem caetera etiam crasso ac carnali modo exponant ... nunc autem opinionem (δόκησιν) potius quam veritatem carnis inducant, tanquam nihil humani passa fuerit, ne earum quidem rerum, quae peccato vacant ... quasi his verbis (Philipp. II, 7) non humana forma (εἶδος) significetur, sed fallax quaedam species et opinio (φαντασίῃς δέ τινοσ ἀπατηλῆς και δοκήσεως.)

Վերը քաղուածին մէջ (զորն որ առ Աղեգանիս գրած է Ս. Հայրը կրկին Թղթերով՝ շատ ուրիշ տեղեր նոյնին դարձած է Ս. Հայրը) Թէ մելորութեանց որպիսութիւնն ու գուժորը, Թէ ըմբանման կամ գաղափարներուն կերպը. եւ

Թէ զերջապէս նիւթոց շարքը, որով անիկայ կը բացայայտէ, ամէնքն ալ համընթաց են մեր պատարագին առ մասին «Որ առաքեալ ի քէն յաշխարհ,» մինչեւ «ազգի մարդկան» : Բաւեց աչք զարնոց նոյնութիւնները, տեղ տեղ գրի տարբերութեամբ, մտադրութեան տակ կը ձգենք պատարագի բնագրին մէջ ալ մասնանիշ ընելով : Ի վախճան կոյս Թղթոյն Jam vero quis non eorum eruditionem admiretur, qui cum perspicue ea, quae Christi sunt, dividant, atque illa verba: Genitus est, tentatus est, esuriit, sitiit, fatigatus est, dormivit, humanae parti attribuunt; quod autem ab angelis glorificatus fuerit ... et supra mare ambulavit, divinitati assignent ... atque illa verba: Angore affectus est et cruci affixus ac sepultus, externi integumentis esse affirmant; haec autem: Confidit (ἐθάρσασε,) et resurrexit, interni thesauri; cum, inquam, ad hunc modum res Christi dividant, nos tamen criminantur, tanquam duas naturas dissociatas aut inter se pugnantem iuvehamus, atque eximiam et admirabilem unionem dividamus. (Աս Թղթոյն մէջ առ մելորութեանց սկզբնաւորութեանը 30 տարի կը տրուի:) Թէ հոս եւ Թէ ուրիշ տեղեր ան արմատական գաղափարը՝ որուն վրայ մշտ կը գառնայ Գրիգոր, երբ որ Աղոզինարեանց մելորութիւններուն գէժ կը խօսի, կ'երեւայ որ Դամասոսի Հռոմայ Բազանայակեալի առ Պաղինոս Անտիոքայ եպիսկոպոս գրած Թղթէն նախ իրեն մտքը յուրացած ըլլայ. Ea haeresis eradicanda est, կ'ըսէ սրբազան Բազանայակեալը, quae postea in Oriente dicitur pullulasse; id est confitendus ipse Sapientia, Sermo, Filius Dei, humanum suscepisse corpus, animam, sensum; id est, integrum Adam; et ut expressius dicam, totum veterem nostrum, sine peccato, hominem. Sicuti enim confitens eum humanum suscepisse corpus non statim ei et humanas vitiorum ... adiungimus passiones; ita et dicentes eum suscepisse et hominis animam et sensum, non statim dicimus eum et cogitationum humanarum subiacuisse peccato.

³⁰ Յաջորդ կոչու մենքը նոյն իսկ մեր պատարագին առ մասին բաւերը կու տան, այս ինքն

մտաւորութեամբ յինքեան անշփոթ վերաստեղծեալ ապրեցուցէ : Վանզի որպէս կատարեալ եւ ոչ կիսաբաժ՝ առաջին Ադամն յոնցուցեալ՝ յաստուածային շնորհէն եղեւ աւտարացեալ, ըստ նմին եւ երկրորդ մարդն միացեալ ընդ Աստուծոյ Բանին բովանդակապէս ցուցեալ աթոռակից Հաւր. առանց ցնորից, եւ կրեալ ի մարմնի իւրում զամենայն յաղագս մեր, այսինքն զքաղցնուլն, զծարաւումն, զմեռանելն, զլսառնելն, զկեանս եւ զանմահութիւն շնորհեաց ազգի մարդկան : Վանզի զդժոխոց խորտակեաց զբռնութիւնն, բոլոր հաւատացելոց եւ զճշմարտութիւն ճանաչողաց ենթադրել զսա աներկեղապէս միջնորդեաց զէն, անհերքելի³¹ զառաջեկայ շնորհեալ զսուրբ խորհուրդս զայս : Այսն զի զիշերին՝ յորում կամեցաւ առ աշխարհի փրկատուրն դիմել ի չարչարանսն, առեալ աստուածային եւ անբիծ ձեռաւքն զհասն եւ բեկեալ գոհանալով՝ ասէ .

Ս Ր Բ Ա Գ Ո Ր Ծ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ի ծայն. Առէք կերպք ի սմանէ. այս է մարմին իմ, որ յաղագս ձեր եւ բազմաց բաշխի ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց : Չայս առնիջեք յիմ յիշատակ³² :

Ժողովուրդն. Ամէն :

Բստ նմին աւրինակի եւ զգինին առեալ, խառնեաց³³, աւրհնեաց †, գոհացաւ, ետ իւրոց ընտրեալ աշակերտացն ասելով .

Առէք արբէք ամենեքեան. այս է արին իմ նորոյ ուխտիս, որ ի վերայ ձեր եւ բազմաց հեղու ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց : Չայս առնիջեք յիմ յիշատակ :

Ժողովուրդն. Ամէն :

Եւ. — Ի ծածուկ քահանայն. Ի նոյն միշտ կնքեալ զիւր զաստուածային եւ զանփոփոխելի հրամանն՝ Վանիցս անգամ եթէ ուտիցէք զհացս զայս եւ զբաժակս ըմպիցէք, զմահ իմ պատմեցէք մինչեւ եկից ես :

||¹¹³ Լ բոլոր հաւատացելոցս եւ զճշմարտութիւն ճանաչողաց ենթադրել զսայ աներկեղապէս եւն : ||¹¹⁴ Լ բուն՝ «գինան հերթել», եւն : ||¹²² Լ կը կցէ նախ խրատագիրս՝ «Բահանայն ի յայն. Ըստ նմին օրինակի», եւն : — Լ «օրհնեաց, խառնեաց †, գոհացաւ», եւն : ||¹²⁸ Լ չունի հաս՝ «Ժողովուրդն. Ամէն :

— «աստուածածին կոչս», — (առ կղեգ. թղթին մէջ նզովքը...) — «բարապետ», — «բովանդակապէս» (δλωσ) — «մարմին շնով եւ մտաւորութեամբ», — «կիսաբաժ», — «առանց ցնորից...» — «վերաստեղծեալ ապրեցուցէ», — «աթոռակից» (պիտ՝ որ ըլլայ յունարէնը ισόθρονος այսպէս կ'անուանէ Գրիգ. զԵրրորդութիւն. Ճառ Զ. 22 :)
³¹ «Անհերքելի» — ἀνίτητον, invictum. Զ. 39 :

³² «Չայս առնիջեք յիմ յիշատակ» — որն որ աւետարանին յասուկ է՝ ըստ որում կրնան թէ մարմնոյն եւ թէ՛ արեան վրայ որբազործութեան խօսքերէն ետքը զատ զատ՝ — չենք տեսներ ուրիշ վաւերական պատարագի մը մէջ :
³³ «խառնեաց». տես էջ 138, Ծան. 81 : — Հոս ասանկ † խաչ մը կայ Լուգգ. Օրինակին մէջ, զորն որ կը պահենք :

գաց եւ ամենայն բոլոր ուխտի եկեղեցւոյ քո եւ ամենեցուն՝ որ յաշխարհա-
կան կարգէ, արանց եւ կանանց համարէն վախճանելոցն: — Ի ծայն. —
165 Առաւել զամենասրբուհին, զանարատն, զառաւել փառաւորեալ Տիրուհին
մեր զաստուածածինն եւ զմիշտ Կոյսն Մարիամ⁴²:

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ք

Սարկաւազն խունկ ծխէ,⁴³ եւ

Քահանայն ի ծածուկ: Էջիշեա, Տէր, եւ ողորմեա եւ աւրհնեա զմեզ
170 զմիշտատկօղքս քոց սրբոցն պարուց, եւ ընդ նոսին ի յարկան յաւիտենից
արժանի արա: Էջիշեա, Տէր, եւ ողորմեա եւ աւրհնեա զմատուցողս ընծայիս
այսորիկ եւ վասն որոյ մատուցինն, եւ փոխատրեանոցա ընդ անցաւորիս զանա-
պական տեղի հանգատեանն. եւ ընդ երկրաւորիս՝ զերկնաւորդ: Էջիշեա, Տէր
եւ ողորմեա եւ աւրհնեա զպտղաբերիչս սուրբ եկեղեցւոյ քո, եւ որք առնեն
175 յսղքատս ողորմութիւն. բազմացո ի նոսա զհարստութիւն արքայութեան
քո: Առ եւս առաւել մատուցեալ մաղթեմք զքեզ վասն խաղաղութեան եւ
բարեհաստատութեան⁴⁴ ամենայն աշխարհի եւ սրբոյ եկեղեցւոյ քո՝ զոր քոյին
Միածնի արեամբ սեպհականեցեր, անսպառ զսա եւ անշարժ բոլորեցունց
յամենայն տեղիս շնորհեա. քահանայից՝ վարդապետութիւն առողջ եւ կեն-
180 ցաղ անայպանելի. Թագաւորաց՝ ուղղափառ իմաստութիւն, դատել զժողո-
վուրդս քո արդարութեամբ եւ հեղութեամբ. ժողովրդոց՝ աստուածային
երկիւղիւ հնազանդութիւն եւ անընդդիմակացութիւն. հերձուածողաց՝

|| 169-70 L զմիշտատկօղքս քոց սրբոցն պարուցն: || 171 L արայ ... զմատուցողս:
|| 175 L ... յսղքատս ողորմութիւնն, բազմացոյ: || 177 L լուսանցքի վրայ (Ի նշա-
նաւ նշանակելով բնագրին մէջ տեղը) աւելցուցեր է «եւ բարեհաստատութեանն»:
Խօսքը: Քիչ մ'ետքը՝ L «եւ սո-րբ եկեղեցւոյ քո»: || 178 L սեփհականեցեր:
|| 182-90 L «աստուածային երկիւղիւ հնազանդութիւնն եւ անընդդիմացութիւնն».

⁴² Առ ձեւը՝ որն որ հոս քահանային կ'ըն-
ծայուի, կ'ընդհատէ հոս հին աղօթքը. եւ ի-
րօք՝ սարկաւազին տրուած է յաջորդ պատարա-
զին մէջ, ուրիշ յանուանէ յիշատակելի սրբոց
հետ: Բայց աս սրբոց՝ հրեշտակաց եւ մարգկան
Թագուհւոյն ընծայուած փառաւոր եւ իրեն ան-
համեմատ աննցմէ գերազանցութիւնը ցուցընող
ձեւը, ամենեւին չենք տարակուսիր, մեր հարք
ի դարու վերջերը կրնային գործածել. նոյն իսկ
հայերէն Թարգմանութիւնը հնութիւն մը կը
ցուցընէ: Հատ կանուխ աս ձեւը յունական Ա-
րեւելքին մէջ ընդհանուր տեսնելով — վասն զի
չէ թէ մինակ Բիւզանդեան պատարագները նոյնն
ունին, հապա նաեւ Երուսաղէմինը այսինքն Յա-
կոբայն եւ Աղեքսանդրիոյ որ է՝ Մարկոսինը,
— պէտք կ'ըլլայ ենթադրել որ մասնաւոր հրա-
ման մը կամ միաբանութիւն մը (օրինակի աղա-

գաւ՝ «Ոչ որ արժանի է, աղօթքին եղածին պէս») այնչափ ընդհանուր բրած ըլլայ աս գեղեցիկ ձեւը,
որն որ՝ չենք գիտեր, ինչպէս, մեր մէջը խափա-
նուեր է: Յոյնը՝ *Ἐξαιρέτως τῆς παναγίας, ἀχράν-
του, ὑπερευλογημένης, ἐνδοίξου δεοποιήτης ἡμῶν
θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας.*
⁴³ Խրատը՝ որ հոս սարկաւազը խունկ ծխէ,
անշուշտ սրբոց աղօթքին վերաբերութիւն ունի
բոս Յայտնութեան Գլ. Ը. 3, 4:
⁴⁴ «Բարեհաստատութիւն», նիւթակոյն
Թարգմանութիւն յոյն ձայնին *εὐστοάθεια*, որն
որ ուրիշ պատարագի մէջ Թարգմանուած է հայ-
երէն՝ «հաստատութիւն», ինչպէս սոգորութիւն
է աս հասարակ՝ միշտ մասնաւոր առմամբ մը եւ
վերաբերելով յունական բառին տրուած բազմա-
դէմ իմաստին:

ուղղահաստութեան ծանաթութիւն. բարբարոսաց՝ իմացումն անվայրենութեան⁴⁵. որք յուղղափառութեան են ժողովուրդք՝ յառաջագիտութիւն⁴⁶ եւ պայծառութիւն. աւդոց՝ բարեխառնութիւն. պտղոց՝ բարեխիութիւն, ախտացելոց ի պէսպէս ցաւս փութապէս առողջութիւն. որք ի դառն ծառայութեան են եւ յաշխարհի վտանգս՝ ազատութեամբ արձակումն. բանդարգելոց՝ հանուամն. հաւատացելոց՝ հաստատութիւն. անհաւատից՝ զղջումն. կուսանաց՝ ժուժկալութիւն. ամուսնացելոց՝ հանդերձ պարկեշտութեամբ՝ տնարարութիւն. վտանգելոց ի ծովու՝ ակնարկութիւն փրկութեան. զի ամենայն զգայուն եւ անզգայուն, բանաւոր եւ անբան հնազանդին քում հրամանիդ : 185
 1. Եր, Լստուած մեր, ամենայն յամենայնի. այրեաց՝ վերակացու. որբոց՝ հայր. ծերոց՝ նեցուկ. երիտասարդաց՝ խրատ. տխրելոց՝ սփոփութիւն⁴⁷. կերակուր՝ քաղցելոց, եւ աղբիւր՝ ծարաւեաց. անդորրութիւն՝ նեղելոցս. ճանապարհ՝ մոլորելոց. վասն զի դու ես ճանապարհ եւ ճշմարտութիւն : Լյցելեա 195
 զիւրաքանչիւրոցն պէտս, եւ արժանի արա զմեզ երեւել մանկունս խաղաղութեան եւ ժառանգաւորս աստուածային եւ երանելի ձայնին կոչմանն այնորիկ՝ որ ասէ. Եկայք աւրհնեալք Հաւր իմոյ, ժառանգեցէք պատրաստեալ ձեզ զարքայութիւնն ի սկզբանէ աշխարհի. որում լիցի ամենեցուն մեզ արժանի լինել. — ի ծայն. — շնորհաւք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ 200
 եւ Փրկչիդ Յիսուսի Վրիստոսի, ընդ որում քեզ Հաւր միանգամայն հանդերձ կենդանարար եւ ազատիչ սուրբ Հոգւովդ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտ :

Ժողովուրդն. Լմէն :

Բ. — [Եւ եղիցի ողորմութիւն մեծին Լստուծոյ եւ Փրկչին մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի ընդ ձեզ ընդ ամենեսեան⁴⁸ :

հերոսածողաց ուղղահաստութեան ծանաթութիւնն. բարբարոսաց իմացումն անվայրենութեանն, եւն : Նոյնպէս յաջորդներու մէջ յաճախ է աւելորդ ն յօդն, այսպէս Լ՝ «օդոց բարեխառնութիւնն, պտղոց բարեխիութիւնն. ախտացելոց ի պէսպէս ցաւոց փութապէս առողջութիւնն... ազատութեամբ արձակումն... հաւատացելոց հաստատութիւնն... կուսանաց ժուժկալութիւնն... վտանգելոց ի ծովու ակնարկութիւնն փրկութեան», եւն : ||¹⁹³⁻⁴ Լ սփոփութիւն... անդորրութիւնն : ||²⁰⁴ Լ շունի՝ «Ժողովուրդն : Լմէն :

⁴⁵ «Բարբարոսաց՝ իմացումն անվայրենութեան», բարբարոսի տեղական պէտք մը կ'ակնարկէ, վասն զի Գրիգորի հայրենեաց (Պոնտոսի, Փարս Հայաստանի եւ այլ գաւառաց) բարբարոսաց յարձակմունքը սովորական էին, ինչպէս Գրիգորի Աքանջիլագործ նեոփիլոսոփոսի կանոններէն (կամ կանոնական թղթէն), Գրիգորի ներսացուց այլեւայլ տեղ գրածներէն եւ Ոսկեբերանի աքոսքէն գրած թղթերէն ծանօթ է :

եղած ըլլայ *προγνώσις* իբրեւ «յառաջատեսութիւն», ինչպէս յաջորդ պատարագին համեմատութենէն ալ կրնայ հասկըցուիլ՝ մի եւ նոյն տեղ գրուած ըլլալով «խոհմտութիւն», = *φρόνησις, prudentia*.

⁴⁷ «Սփոփութիւն», Լուգգ. մասնին մէջ «սփոթութիւն», — *ἀθυμῶν τὴν παραγαθίαν*, Ճառար. ի Մկրտ. *in maerore versatis solatium*.

⁴⁸ Ասիկայ ճիշդ առ ձեւով՝ «չ առ պատարագին եւ ոչ մեր յաջորդ պատարագներէն մեկուն կը վերաբերի. հապա մեր սովորական կամ

⁴⁶ «Եւ առաջագիտութիւն», ճիշդ այսպէս է Լուգգ. մասնին մէջ. կ'երեւայ թէ յունարէնն

Ժողովուրդն. Եւ ընդ հոգւոյդ քում:

Սարկաւազն⁴⁹. Միաբան երկրպագելով գովութիւն եւ փառս վերա-
ուաքեսցուք ի բարձունս ամենասուրբ Արրորդութեանն, հաւատացեալ ժո-
ղովուրդք, յաղագս երկնային եւ անձառ զենմանս այսորիկ՝ որ ի վերայ սրբոյ
210 սեղանոյս, զոր շնորհեաց մեզ ի փրկութիւն բարեգթութեամբ իւրով Հայրն
փառաց:

Ինդրեսցուք աներկրայ հաւատով⁵⁰ ի մարդասիրութենէն (Վրիստոսի)
զանշարժ զխաղաղութիւնն շնորհել եկեղեցւոյ իւրոյ, եւ պահել հաստատու-
թեամբ ի գովեստ անուան իւրոյ, եւ պարգևել մեզ զեպիսկոպոս մեր
215 երկայն աւուրքք, սրբութեամբ եւ արդարութեամբ հովուել զժողովուրդ իւր՝
զոր զնեաց պատուական արեամբն իւրով:

Եւ եւս վասն հոգւոցն հանգուցելոցն աղաչեսցուք զառատապարգեւ
սուրբ Հոգին՝ որ է բարեխաւս ամենայն հաւատացելոց, զն շնորհեացէ հոգւոցն
220 հանգուցելոց մասն եւ բաժին յերկնային լուսաճեմ խորանան, վերինն Արու-
սաղէմի⁵¹, եւ զմեզ կեցուցէ շնորհիւ ողորմութեանն իւրոյ, ամենակալ Տէր
Աստուած մեր կեցուցէ եւ ողորմեսցի:

Ժողովուրդն. Կեցո՛ Տէր:

ԹԽ. — Բանանայն ի ծածուկ ստէ.՝ Երողեա⁵² զմեզ, Աստուած Հայր, որ
225 քոց արարածոց ես նորոգիչ, յաղագս ընծայութեան⁵³ Բանիդ քո Յիսուսի

Ը. ||²⁰⁵⁻⁶ Փակագծեալը Լի մէջ լուսանցքի վրայ գրուած է մանր գրով,
բայց «ընդ ձեզ ընդ ամենեւեան» չկայ գրուած հոն՝ իբրև ծանօթ. ամբողջու-
թեան համար գրուած է վերը: Ասկէ ետքը Լ ուղղակի կը կցէ՝ «Մտրին. Միա-
բան» եւն. ուստի չկայ՝ «Ժողովուրդն. Եւ ընդ հոգւոյդ քում»: ||²⁰⁸ Լ զփառս
վերաուաքեսցուք: ||²¹¹ Լ շնորհեաց մեզ ի փրկութիւնն: ||²¹⁵ Լ «զեպիսկաւ-
պոսս մեր» եւն: ||²¹⁸ Լ «հանգուցելոցն աղաչեսց, (այսպէս): ||²²⁰ Լ «հոգւոցն
հանգուցն» (այսպէս): ||²²³ Լ կեցոյ:

Ե պատարագին Բիւզանդեան յաւելուածներէն
հոս բերուած է: Դախնականը կրնայ պարզ «խա-
ղաղութիւն ընդ ամենեւեան» մ'ըլլալ, իրեն
Պատասխանովը ժողովրդեան կողմանէ: Տես վերը
Աւաք. Սհմեր. Ը. գրքին մէջինը:
⁴⁹ Ա՛ Վանսնէն ետքը սարկաւագին կարճ,
բայց 3 բաժնուած սυναպտին համար տես ընդ-
հանուրին մէջ խօսուածք: Հոս անանկ Երրոր-
դութեան ուղղուած է սր ամէն մէկ անձին մէջ
մէկ մասնաւոր խնդրուածք կ'ըլլայ, Դազիանդա-
ցւոյն հանձարին համեմատ. ուստի երկրորդ
բաժնին մէջ «ի մարդասիրութենէն» կ'ուզենք
կարգալ կամ «ի մարդասիրէն Քրիստոսի» կամ
«ի մարդասիրութենէն Քրիստոսի»:
⁵⁰ «Աներկրայ հաւատով» = τῆ ἀνευδοκίᾳ
πίστει. Cyrilli Catech. myst. V. 20.
⁵¹ «Լուսաճեմ խորանը վերինն Երուսաղէմի,
չառ սօվորական Կաղիանդացւոյն: Ասկէ «ի լու-

սաճեմ խորանն», շարականաց մէջ: Հմտ.
«Ուսհ գործեալք ի լուսաճեմ... ի խորանն»:
⁵² Ա՛՛ որչափ վսեմ, նոյնչափ օծութեամբ
լեցուն աղօթքին գոյացութիւնը անշուշտ ան
թեմերուն մէջ կար ի վաղընջուց: Աստուածա-
բանն ուրիշ բան ըրած չէ, բայց եթէ գուցէ մէկ
կամ երկու ձայնից յաւելմամբ աւելի ողորկած
ըլլայ: Չի կրնար երկբայսիւ որ Ս. Գրիգոր
Նիւսացի (Նիւոնիայի եպիսկոպոս) այն աղօթքէն
առած՝ իր Մեծ Կոչման ընծայութեան գրքին
սուրբ Հաղորդութեան խորհրդոյն վրայ հեռեւեալ
խորհրդածութիւնները կ'ընէ՝ իրեն խորհրդական-
փիլիսոփայական սճովը. (Գլ. ԼԷ.) «Cum id gu-
stavimus, quod nostram dissolvit naturam, rur-
sus necesse est, ut opus habeamus eo quod cogit
ac conciliat, quod erat dissolutum... Quid
hoc ergo est? Nihil aliud, quam illud corpus,
quod et morte ostensum est potentius et no-

Վրիստոսի փրկչի մերոյ, եւ զաւրութեամբ Հոգւոյ սրբոյ. եւ զընաւ զըտոր բնութիւնս պարուրեալ ի նոր թրումն⁵⁴ յաւրինեա, խմորեա⁵⁵ սուրբ խմորով այսուիկ առ անապական կեանսք, եւ զորդեգրութեան պարգեւս անարատ ի մեզ պահեա միշտ, բարերար Տէր, զոր ոչ արեան եւ ոչ մարմնոյ կամ առն ծնան կամք, այլ քո Միածինդ ջրով եւ սուրբ Հոգւովդ նորս զմեզ գործականեաց հոգւովն⁵⁶ որդիս: Ուստի միոյդ Միածինդ Հայր⁵⁷ — ի ձայն ասէ քահանայն — եւ մեզ շնորհեա համարձակաձայն բարբառով բռնալ զքերանս մեր, գոչել առ քեզ եւ ասել: — Սկսանին ասել —

230

strae vitae fuit initium. Quomodo enim parum fermenti, ut dicit Apostolus (I. Cor. V. 6), sibi assimilat totam conspersionem (δλον φύραμα πρὸς εἰσατήν συνεξομοίει,) ita corpus a Deo morte affectum cum fuerit intra nostrum, totum ad se transmutat et transfert in suam naturam.

⁵⁴ «Թաղաքո ընծայութեան», յաւ-տո՝ հոս ալ է նեւ = ծիւ, per բռնելու տեղ: — «Ընծայութիւն» իբրեւ παρουσία կամ ἐπιδημία կամ ἐνδημία = բուստ, ներշնչութիւն. ուստի բարբառ «ի ձեռն գալստեան կամ գալստեամբ» = ծիւ տի հոս παρουσίας, (պատարագ Մարգ. 168), per adventum, per praesentiam. կարծես թէ հոս սերիչ եղած է մեր թարգմանիչը. եթէ բառ մը մինակ հոս չըլլար, չէր կրնար ամենեւին ցայսկայր գրող գրչին ընծայուել, հապա է գարուն առաջին կէտին մէջ գրողի մը:

⁵⁵ Աղթարին խօսքերուն մէջ «նոր թրումն» սերիչ բառով «նոր զանգուած», նոյն իսկ մարգեղութիւնն է, Բանին մարմնաւորութիւնը, ուրբ խորհուրդը. «խմոր» բառով է՝ զմեզ նոյն զանգուածոյն մէջ խառնելու խորհրդական կերպով: Ահաւորեալ «նոր թրումն» նոյն առումը նազիանզոսոյն քով թղթ. առ առ կղեղանիս Գլ. Ժ. Ազգինարեայց գեմ՝ սրոնք կարելի կը համարէին որ Բանին հեա մարգկային խորհրդանայ, բայց անկարելի կը կարծէին թէ բանական հոգին միանայ. Si lutum fermentatum est, o sapientes viri, ac nova conspersio exstitit, imago ipsa non fermentabitur, et cum Deo temperabitur, per divinitatem deificata? Թայանի է որ հոս «խմոր» ձայնը նախնաբար յունական եկեղեցւոյ մէջ խմորուն թէ բաղաջ կամ խառն երկուքն ալ իբրեւ սրբոյ պատարագի ներք գործածուած ըլլալուն՝ ոչինչ յարաբերութիւն ունի. առ նկատմամբ ինդիքները կը թողու statu quo քիչդ այնպէս, ինչպէս Մեղքիտատէս եւ Սիրիկոս քահանայապետաց նկատմամբ Liber pontificalisին մէջ յիշուած fermentum անունը՝ պարզապէս սուրբ Հաղորդութիւնը կը նշանակէր շատ մտաւոր

եկեղեցեաց տօն օրեր խաւրուած, ինչպէս որ ին-նովկենտիոս Ա. թղթ. առ Դեկենտիոս Գլ. 9. բացայայտ կ'ընէ. De fermento, quod die dominico per Titulos mittimus,... quarum (ecclesiarum) presbyteri, quia die ipsa propter plebem sibi creditam nobiscum convenire non possunt, idcirco fermentum a nobis confectum per Acolytos accipiunt, ut se a nostra communione maxime illa die non iudicent separatos; quod per parochias fieri debere non puto, quia non longe portenda sunt Sacramenta. Տես Լաւոր. կանոնք:

Պետրոս Գուսթան (Constant) թղթ. քննչոյ. Հաւմոյ (Հաւ. Ա. էջ 867) եւ Բենեդիկտոս ԺԴ (De Sacr. Missae) շատ յարմար կը համարին իւրո, անուանակոչութիւնը նաեւ բազմապէս սրբաբարձեալ սրբոյ Հաղորդութեան նկատմամբ. վասն զի ինչպէս խմորն ալբ խառնելով բարբառին իբրաւ կը յարէ, այնպէս ալ Ս. Հաղորդութիւնը եկեղեցւոյ միաւորութեան զօրն է:

Մեր աղթարը վերջապէս ըստ մտան համեմատութիւն մ'ունի առ խօսքին իմաստին: Առաք. Ահմար. Է. գրքին 267 գլխի մէջնը *Εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἡμῶν, ὅτι οὐκ ἐστὶν ἡμεῖς ἀλλὰ ἡμῶν* կու գան ὥσπερ ἦν τοῦτο διεσχορπισμένον, καὶ συναχθὲν ἐγένετο εἰς ἄρτος, οὕτω συνάγαγε σου τὴν ἐκκλησίαν եւ այլն: Թաղորդ պատարագներուն նկատմամբ համեմատութիւնը տես վարը:

⁵⁴ «խմորեա», կ'ուղեկէր կարգալ «խմորեալ»: ⁵⁵ «Հոգւովն», այս ինքն՝ «բոս հոգւոյ» = κατά ψυχήν.

⁵⁷ «Միոյդ Միածինդ Հայր» Գրեգ. Նազիան. Ճառ. ԻԵ. գլ. 15. «Կ'ըսենք ἄληθῶς πατέρα τὸν πατέρα καὶ πολὺ γὰρ τῶν παρ' ἡμῖν ἄληθότερον, ὅτι μόνως, ἰδιοτρόπως γὰρ καὶ οὐχ ὡς τὰ σώματα, καὶ μόνος, οὐ γὰρ μετὰ συζυγίας՝ καὶ μόνου, μονογενοῦς γὰρ — ՉՀայր ճշմարտապէս ասեմք հայր, եւ առաւել եւս ճշմարտ քան որ առ մեղ հարքն են. քանզի է միով եւեթ օրինակաւ. զի առանձինն իմ օրինակաւ եւ ոչ որպէս մարմինքն, եւ մի միայն ինքն՝ վասն զի չէ

Տ Է Ր Ո Ւ Ն Ա Կ Ա Ն Ա Ղ Ա Ի Թ Ք

236 Հայր մեր, որ յերկինսդ ես, սուրբ եղիցի:
 Բահանայն. Վասն զի քո է արքայութիւն եւ զաւրութիւն եւ փառք
 յաւիտ.: Խաղաղութիւն † ընդ ամենեսեան:
 Սարկաւազն. Աստուծոյ երկրպագեսցուք:
 Փողովորդն. Առաջի քո, Տէր:

240

Խ Ո Ն Ա Ր Հ Մ Ա Ն Ա Ղ Ա Ի Թ Ք

յ. — Սարկաւազն. Պրաւսխաւմէն:
 Բահանայն վերացուցանէ եւ սուէ. Արբութիւնք սրբոց վայելեն:
 Փողովորդն. Հայր սուրբ, Արդի սուրբ, Հոգի սուրբ: Աւրհնութիւն
 Հաւր եւ Արդոյ եւ սրբոյ Հոգւոյն այժմ:
 245 յ.Ա. — Բահանայն. Աւրհնութիւնք զկենդանարար եւ զսուրբ զալուստ քո,
 Միաձին Արդի Աստուծոյ Տէր մեր եւ Փրկիչ Հիսուս Վրիստոս, եւ աղա-
 չեմք՝ զոր եթէ կամաւ ինչ եւ ախամայ մեղուցեալ իցեմք, ներեա եւ թող
 մեզ բարեխաւսութեամբ եւ շնորհաւք սուրբ մարմնոյ քո եւ արեամբ քո: Օ՛հ
 սա է հացն կենդանի՝ որ ի յերկնից իջեալ, զորմէ ասացեր՝ Մարմին իմ է,
 250 զոր ես տաց վասն կենաց աշխարհի. զի մարմին իմ ճշմարիտ կերակուր է եւ

Թ. ²³⁷ Լ ընդ ամենեսեան: ²³⁹ Լ «Դ. Առաջի քո, Տէր:», Ասկէ ետքը
 Լ ձեռագիրը հոս իբրեւ Պատարագի մաս կը գնէ այն երգը՝ զոր ձեռագիրը սո-
 վորարար Թովմայի առաքելոյ անուամբ կը ներկայացընեն, եւ զոր վերը գրինք,
 (տես էջ 169—170.) Սակայն թէ ամբողջութեան համար եւ թէ Լի տարբեր
 ընթերցուածոցն համար հոս կը գնենք ճիշդ այնպէս՝ ինչ ձեւով Պատարագիս
 մէջ մտած է: Լ կը կցէ վերնոյն՝ «Քահանայն ի շնորհիւ սուրբ. Մարմին քո անա-
 պական սա լիցի մեզ ի կեանս եւ արիւն քո ի թողութիւնն մեզաց. փոխանակ
 լեղոյն զոր արբուցին քեզ վասն մեր՝ բարձցի ի մէջ զեղի թշնամոյն. վասն
 քահանայն զոր ճաշակեցեր ընդ մեր՝ տկարութիւնս մեր զօրասցի. եւ վասն թքոցն
 զոր առեր վասն մեր՝ ընկալցուք մեզ զցօղդ անմահութեանն. եւ վասն հարուածի
 եղեգանն զոր հարար վասն մեր՝ ընկալցուք մեզ զկատարեալ կեանս. եւ ընդ
 փշեղէն պսակին զոր եգին քեզ վասն մեր՝ ընկալցուք մեզ զանթառամ պսակ
 սիրոյ քո. եւ փոխանակ պատելոյն քեզ պաստառակալաւ վասն մեր՝ զօրութեամբ
 քով պնդեսցուք մեզ. եւ զի թաղեցար ի նոր գերեզմանի՝ ընկալցուք մեզ զար-
 ձեալ գնոր յաւիտեանն որ ի քէն եղեւ. եւ վասն յարութեան քո որ ի մեռե-
 լոց եղեւ զի եւ մեզ եղիցի յարութիւնն ի կեանս. եւ ի սուրբ դասաստանի
 քում կացցուք առաջի քո եւ գոհութեամբ փառաւորեսցուք զքեզ ընդ Հօր
 եւ ընդ Հոգւոյդ սրբոյ, այժմ:», Ասոր կը կցուի Լի մէջ՝ «Ի յայն. Քրիստոսիւ Յի-
 սուսիւ Տերամբ մերով, ընդ որում քեզ Հոգւոյդ սրբոյ եւ Հօր ամենակալի վայ-
 ելէ փառք, իշխանութիւնն եւ պատիւ: Սաբիափն. Պաւստխաւմէն: Քահա-
 նայն վերացուցանէ», եւն. (տես վերը՝ Ժ եւն.)

Ժ. ²⁴⁴ Հոս կը կցէ Լ սա ստուգիւ յետամնուտ կտորը՝ մեր սովորական պա-
 տարագէն քաղելով. «Քահանայն. Օրհնեալ Հայր սուրբ. օրհնեալ Արդի սուրբ.
 օրհնեալ Հոգի սուրբ. օրհնութիւն Հօր եւ Արդոյ եւ Հոգւոյդ սրբոյ այժմ եւ:
 Քահանայն. Օրհնութիւնք զկենդանարար», եւն. (տես վերը՝ ԺԱ.)

ԺԱ. ²⁴⁸ Լ ալ «եւ արեամբ քո», բայց լուսանցքին վրայ՝ «արեան» ուղ-

արիւն իմ ճշմարիտ ընկերի. որ ուստի զմարմին իմ, եւ ըմպէ զարիւն իմ, նա ի յիս բնակեցցէ եւ ես ի նմա. եւ որպէս առաքեաց զիս կենդանին Հայր, եւ ես կենդանի եմ վասն Հաւր, եւ որ ուստէն զիս՝ եւ նա կեցցէ վասն իմ: Այլարեւ այս է հացն կենդանի՝ որ ի յերկնից իջեալ, որով ունիմք զկենդանութիւնն աստուածային եւ զհաղորդ բնակցութեանն⁵⁸ ընդ քեզ, Տէր մեր եւ Փրկիչ Յիսուս Վրիստոս: Սովաւ հաճեցին կամք ողորմութեան քո ի մեզ՝ արժանաւորել սմա անարատապէս ի հաճոյս քո. եւ ուրախացեալ ցնծացուք յաւուր գալստեան քո, ուր զուարճանալոց են ամենայն ընտրեալք քո, յորժամ յայտնեսցի ի յերկնից ահաւոր թագաւորութիւնն քո, եւ հաստուցանես յանվախճան եւ յանպատում ի կեանսդ ամենայն անձկացելոց քոց զգերաշխարհիկ⁵⁹ զփրկութիւնն, եւ յայտնի լիցին պարծանք հաւատացելոցս ի քեզ, Վրիստոս Աստուած մեր, ի ձեռն սուրբ մարմնոյ նւ արեան քո. զի դու ես Աստուած յաւիտենական եւ թագաւոր հզաւր, եւ քեզ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ:

255
260

Սարկաւազն. Վրիստոս պատարագեալ բաշխի ի միջի մերում. ալէլուիա: 265

Բահանայն բաշխէ զփրկական մարմինն, եւ արկանէ մասն ի բաժակ արեանն ստելով. Երումն Հոգւոյն սրբոյ: . . . (Վահանայն զբոցել կը Կրօնի Գաղտնիքն Կրօնի. Հաւատով ճաշակեմ զկենսատու եւ զփրկագործ⁶⁰ մարմին Վրիստոսի ի թողութիւն մեղաց իմոց. եւ ի բաժակն մերձեցեալ Հաւատով ճաշակեմ զսուրբ եւ զմաքրիչ արիւն Վրիստոսի ի թողութիւն մեղաց իմոց): 270

դուած: ||²⁵¹⁻³ Լ նայ յիս բնակեցցէ եւ ես ի նմայ. . . եւ նայ կեցցէ եւն: ||²⁵⁷ Լ արժանաւորել սմա եւն: ||²⁶⁴ Աղօթքիս (Հած. ԺԱ.) ծայրը Լ կը կցէ ու վրասկան պատարագէն քաղուած կտոր մը, եւ յետոյ խրատագիր մ'այսպէս. «Բահանայն ի յոյն առի. ի սուրբ մարմնոյ եւ յարեան Տեառն մերոյ եւ փրկիչին Յիսուսի Քրիստոսի ճաշակեցուք սրբութեամբ որ իջեալ բաշխի ի միջի մերում. կեանք է, յարութիւն, քաւութիւն եւ թողութիւն մեղաց. սաղմոս ասացէք Տեառն Աստուծոյ մերոյ, սաղմոս ասացէք երկնաւոր թագաւորիս մերոյ անմահի որ նստի ի կառս քրորէականս: Նոյն խորհրդածոյնն է սորա սրդեւ եւ Սրբոյն Անտոնիոս: Բահանայն եւ սորիւստն եւ գրիքն. Քրիստոս պատարագեալ. . . ալէլուիա» եւն. (տես վերս): ||²⁶⁶⁻²⁷⁰ Այս կիտագրեալ տեղը Լ ձեռագիրն երկար աղօթք մ'ունի՝ զոր իբրեւ անյարմար այս տեղւոյ՝ ուստի եւ օտարմոտ գուրս թողուցած է հեղինակը բնագրին մէջ հոս չդնելով. եւ միայն քաղելով քանի մը խօսք՝ փակագծի մէջ գետեղուած: Ամբողջութեան համար կը դնենք հոս այս աղօթքն այնպէս՝ ինչպէս ունի ձեռագրին ընդօրինակութիւնը. բայց

զուգաւորութեամբ, եւ միոյ՝ քանզի Միածնի. . . (լատ. unius Unigeniti enim.)
⁵⁸ «Չհաղորդ բնակցութեան» — կամ այսպէս, ինչպէս կը կարգանք Լուգգ. մատենին մէջ՝ բոլորը մէկէն նախընթաց «զկենդանութիւն» ձայնին յատկացուցիչ տալով. եւ կամ «չհաղորդութիւն բնակցութեան» կամ վերջապէս «չհաղորդ բնակցութիւն», կ'ընտրենք Լուգգ. մատենին հաւատարիմ ծեալ: «Բնակցութիւն»

Նազիանզացւոյն ոտէպ գործածած *συμφύια*. Ճառ Դ. գլ. 52. Per quod (increuentum sacrificium) nos Christo ipsiusque passionibus et divinitati communicamus.
⁵⁹ «Գերաշխարհիկ» — *ὑπέροσμος*, supermundus. Հայկազն. Բառգիրքն ունի *ὑπερόσμιος*, supermundanus.
⁶⁰ «Չկենսատու եւ զփրկագործ» = *τὸ ἄ-γιον καὶ ἀγιάζον αἷμα*.

Եւ քահանայն բաշխէ՝ որոց ընդ նմա: Եւ յետ այսորիկ մինչդեռ բաշխէ,
խոնաւ շրթունքն զմատն աջոյ ձեռինն շիէ անտի. եւ կնքէ զգայարանսն՝ որ
ի գլուխն, եւ զսիրտն⁶¹:

Գ-ի-դ-ձ-ի մէջ ասնելով այն մասերն որ ընդ-օրինակութեան մէջ մատիտով աւրուած էին իբրեւ տարակուսական. «...լրումն Հոգւոյն սրբոյ: Տէր Աստուած ան- սկիզբն եւ անճառելի, մեծ եւ հզօր, գթած եւ ողորմած, մարդասէր, բարերար, անոխակալ, անյիշաչար, բարեգութ եւ բարերար, (բարեխօսութեամբ սուրբ եւ անարատ ծնողի քո եւ աղաչանք ամենայն սրբոց, եւ) վասն մեծի եւ ահաւոր խորհրդոյն որ ասալի քո. դու գթա ի հոգի հանդուցելոց յորոյ անուն զպա- տարագոս մատուցանեմք, հանգոյ եւ դասաւորեալ պայծառացոյ ընդ սուրբս քո յարքայութեանդ երկնից. (եւ իմոց ծնօղացն ողորմեցոցիս եւ դասակից արասցես սրբոց քոց յարքայութեանն քում.) եւ զամենայն հաւատացեալ քս քո փրկեա եւ զերծոյ ի սատանայական որոգայթից. սուր միշտ ճանաչել գքեզ եւ առնել զկամս քո եւ երկնչել եւ գողալ յամենասուրբ յանուանէ քումմէ. եւ զեկե- ղեցի քո հաստատուն եւ անշարժ պահեա մինչեւ ի միւսանգամ գալուստ քո. եւ որք յանձնեցին մեզ զինքեանս աղօթիւք՝ կատարեա զկամս հայցմանց նոցա ի բարիս ըստ կամաց քոց. եւ ամենեցուն որ շարիս խորհին եւ խօսին եւ կա- տարեն ի վերայ մեր թողութիւն արասցես նոցա եւ բարի հատուցես վասն հեղման արեան քո. եւ որք բարիս ջանան առնել ծառայք քո՝ դու փոխարէն հատուցես ըստ մեծի եւ առատ ողորմութեանդ քո: Եւ ես, բարեգութ Տէր իմ, բազում մեղք լցեալ ի մանկութենէ իմմէ կամ առաջի քո, համարձակիմ մերձենալ յահաւոր խորհուրդս քո. մի ինձ ի դատապարտութիւնն համարեա- ցիս զսա, այլ ի սրբութիւն եւ ի քաւութիւն մեղաց իմոց. սովաւ շնորհեա ինձ Տէր հասանել անճառ պարգեւաց քոց, (զոր խոստացար թէ որ ուտէ եւ ըմպէ զմարմին եւ զարիւն իմ՝ նա յիս բնակեցէ եւ ես ի նմա.) եւ ի ձեռն նորին խնդրեմք ի քէն Տէր, զի գիտահոգիս եւ զգայարանս սուրբ եւ ազատ արասցես յամենայն շարէ. (եւ ես զիմ հոգւոյս փրկութիւնն եւ գքս կամք ոչ գիտեմ. այլ որ քո կամք են եւ իմ հոգւոյս փրկութիւնն՝ գայն պարգեւեա ինձ յամե- նայն ժամ. եւ ես անարժանս չեմ բաւական գքեզ օրհնել եւ փառաւորել, եւ ոչ ամենայն արարածք երկնաւորք եւ երկրաւորք ըստ քում արժանիդ չեն բաւական. այլ որպէս վայելին քում մեծութեանդ քեզ փառք եւ գովութիւնն յամենայնի, որ անուանեցեր զմեզ անուանակցութեամբ Միածնի քո եւ լու- սաւորեցեր մկրտութեամբ սուրբ աւազանին, արժանի արա ընդունել զուրբ խորհուրդս քո մեզ ի մեղաց թողութիւնն:) Հաւատով ճաշակեմ զինսատու եւ զփրկագործ մարմինն Քրիստոսի ի թողութիւն մեղաց իմոց: Ե- ի ք-ձ-ին Ժեշիցեալ. Հաւատով ճաշակել զսուրբ եւ զմաքրիչ արիւն Քրիստոսի ի թողու- թիւնն մեղաց իմոց: Եւ քահանայն բաշխէ որոց ընդ նմա, եւն. (տես վերը):

⁶¹ «Եւ կնքէ զգայարանսն:» — Աս հին խրատը կամ հրահանգը՝ որ հոս միայն կայ ճանչ- ցուած բոլոր հին պատարագներուն մէջ, երկու մաս ունի: Այս ինքն քահանայն «բաշխէ որոց ընդ նմա.», իրեն հետ եղողներուն բաժնէ, սրտը ինչպէս կ'երեւայ, գոնէ բեմին վրայ իրեն հետ պաշտօնակից են. խօսքերը գոնէ չեն հարկադրեր որ մէկտեղ պատարագող քահանայք ըլլան ա- իրեն հետ եղողները: Երկրորդ մասը բոլոր ա- ընելք հին ատեն տարածուած սովորութիւն մը կը ցուցնէ. արդէն ի կղերմոյ Աղեքսանդրացւոյ յիշատակուած (Գ-ի-ը Ա. գլ. 10) զորն որ գրեթէ մեր հրահանգին բաւերովը Ս. կիւրեղ Երևուս-

ղեմացի ալ (կալմ. Ընծայ. խորհրդոց Ե. գլ. 22.) նոր մկրտելոց կը սորվեցնէ՝ երբ որ կ'ընէ. *Accede ad sanguinis poculum, non extendens manus, sed pronus, et adorationis ac venerationis in modum, dicens: Amen. Sanctificeris ex sanguine Christi quoque sumens. Et tum adhuc labiis tuis adhaeret ex eo mador, manibus attingens, et oculos et frontem et reliquos sensus sanctifica. Տես եւ Ս. կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ (Մեկն. Ելնց, Գ-ի-ը Բ.) խօսքը. *Ξη δὲ τῆς νοτίδος ἐναύσης τοῖς χείλεσι σου, χερσῖν ἐπαφόμενος καὶ ὀφθαλμοῦς καὶ μέτωπον καὶ τὰ λοιπὰ ἀγιάζει αἰ- σθητήρια.**

Սարկաւազն. Եւ եւս հաւատով :

Բարսնայն. Գոհանամք զքէն, Տէր Աստուած, Հայր Տեառն մերոյ 276
Յիսուսի Վրիստոսի, որ արժանի արարել զմեզ երկնային պարգևացս այսոցիկ, հաղորդութեան մարմնոյ եւ արեան Միածնի քո Տեառն մերոյ եւ

|| 273 « քահանայն, շունի Լ. || 278 Լ « Փրկչիդ : », || 279 Լ, ի գատապարտութիւնն :

Մեր յաջորդ պատարագներուն մէջ թէեւ աս խրատը, ինչպէս հոս Երկրորդ պատարագին մէջ, ներգործութեամբ դրուած չլլայ, սակայն յայտնի է որ գործադրութիւնը կ'իմացուի. ինչպէս (Վեցերորդ) պատարագի մը Հատակտորոց մէջ Հաղորդութենէն ետքը ազօթք մը, զորն որ այսօր մեր սովորական Հառարակ պատարագին մէջ Հաղորդութենէն առաջ առած ենք, կ'ըսէ « Մի մորձեցի, Տէր իմ եւ Աստուած, խորտակին՝ Բոսիւն անձին իմոյ պատուական արեւիստիստի, Հաս յաճախ կը յիշէ կամ կ'ակնարկէ Աստուածարանն իր այլեւայլ ճառերուն մէջ ան սովորութիւնը, զոր օրինակ չառ խե. գլ. 15. Hinc agnus mactatur, atque actio et contemplatio seu habitus et actus, pretioso sanguine signantur; nam hi ostiorum nostrorum postes sunt, hoc est mentis agitationum ... tum a nobis illorum (Aegyptiorum) exterminator secedet, unctionis metu et reverentia ... որոնք վերջիշեալ ազօթքին շարունակութիւնը կը յիշեցընեն՝ « զպատարագներն իմ գարձս յետս պատկառեալ եւ ամաչեցեալ ... տմբաց զգնացո մտաց եւ լնզուի իմոյ, եւն: չառ Ա. ի Զատիկ. գլ. 3. Heri agnus mactabatur, et postes ungebantur, luxitque primogenita Aegyptus, ac nos exterminator praeteriit; signaculum quippe terrori ipsi ac venerationi fuit, pretiosoque sanguine protecti sumus. չառ ԺԶ. գլ. 11. Quam (plagam) ut effugiamus, et exterminatorem a nobis avertamus, auimi postes, contemplationem et actionem, magno illo et salutari signaculo, nimirum novi testamenti sanguine, unxisse satius fuerit.

զմատանին զգծած խաչի քո ի մատին աջոյ ձեռին մերոյ, որով կնքեալ զբոլոր անդամս մեր, սարսեալ բանսարկուն՝ փախիցէ ի մէնջ. եւ որպէս հեղեր դու զարիւնդ քո սուրբ ի վերայ մեղաւորաց, պարգեւեա եւ մեզ հեղուլ զարիւնս մեր ի վերայ խոտովանութեանս այսորիկ, եւ իւրաքանչիւր թողութեան մեղաց:» Ոչ պարզապէս խաչակնքելու վրայ է խօսքը, հապա սուրբ արեան միջնորդութեամբ կ'ուխտեն արիւննին թափել: Հետեւեալն որ եւ իցէ տարակոյս աս նկատմամբ կը փարատէ: « Բրիտանո շարչարեալ,» անուամբ Գրիգորի Աստուածարանի անունը կը կրէ բանագործութիւն մը՝ որն որ անոր գործոց մէջ կը տպագրուի. աս գործքին մէջ հարեւրապետին համար՝ որ խաչելութեան տուն հաւատաց, կ'ըսուի. « Աղբիւրէն (յարենէ կողին) ձեռքով առած՝ օծեց բերքը, ինչպէս որ ի դէպ էր, անկէ իրեն մաքրութիւն փնտաւելով,» Բայց այն գիրքն իւրաւամբք ի գիտնոց չի համարուիր Աստուածաբանին, գլխաւորաբար պակեւելով հոն ան վարգապետութեան մաքրութիւնը՝ որն որ այնչափ յատուկ է Սուրբ Վարդապետին:

Աւագ շարթուն մէջ ապաշխարողաց վրայ կարգացուած ազօթքը, որուն ճմարիտ հեղինակը, ինչպէս մենք առ այժմ կ'ենթադրենք, Յովհան Մանգակունիին է, նոյն սովորութիւնն ակնարկող խօսքեր կը պարունակէ վերջերը. « Տուր մեզ, Տէր Աստուած մեր, զքո ուրախարար եւ զմարդասիրական համբոյրդ, տալով զկնիք որբութեան ի հագիս մեր. եւ զմատանին արդարութեան տպաւորեալ յաջոյ ձեռին մերում. միշտ ունեւելով մեզ զնշան եւ զգրոյժ ուխտին որբութեան, զոր ուխտեցաք միջնորդութեամբ մարմնոյ եւ արեան Որդւոյ քո յիրեւելոյ,» (Ա. Հաս. Ժ. մկրդ. տպ. Վ. ինն. էջ 316): Հաս զօրեց գաշնագրութեան կերպ մը: Բիշ մը մնւթ, բայց շատ գեղեցիկ եւ յափշտակիչ բացատրութիւն մըն է: Մեղաւորն ապաշխարութեամբ մաքրուած՝ ընդունուելով ի մարդասէր Հօրէ համբուրիւ « յաչս եւ ի բերան,» (Մանգ., Վասն ապաշխ. տպ. Վ. իննտ. 1836, էջ 17). ալ արդարացած՝ որդւոց Աստուծոյ ազնուականութեան գարձած ըլլալուն՝ Իսրայիլ վաւերական կ'ընդունի իր աջ ձեռին մատը, որպէս զի անով սուրբ գաշնքի մը կնիքը կամ գրոյժը կ'սխե՛ թէ ոչ եւս պիտ'որ քալէ երթոյ

մեզ շնորհելով . որպէս զի պահելով զպատուիրանս քո ի կեանս յայտօսիկ
 եւ ի յերկրորդ գալստեանդ քո փառաւք Հաւր եւ ամենայն հրեշտակաւք
 295 յափշտակեացուք ամպովք ընդ առաջ քո յաւրս ընդ ամենայն սուրբս քո .
 կացցուք ընդ աջմէ քումմէ, եւ ժառանգեացուք զսկզբանէ աշխարհի պա-
 տրաստեալ արքայութիւնդ սրբոց քոց, եւ գոհութեամբ փառաւորեացուք
 զՀայր եւ զՍրբի եւ զսուրբ Հոգիդ այժմ եւ միշտ եւ յաւ . :

Քահանայն կնքէ զժողովուրդն: Սատարումն աւրինաց. եւ արձակին
 300 խաղաղութեամբ:

իշխ . : Յետոյ՝ «Դոդ. Առաջի քո :» ||²⁹⁵ Լ ամպօք : ||²⁹⁶ Լ զխկզբանէ աշ-
 խարհի եւն : ||²⁹⁸ Աղօթքիս ծայրը կը կցէ Լ. «Եղիցի անուն Տեառն օրհնեալ
 յայսմ հեռ[է] մինչեւ յաւիտ . :» ||²⁹⁹⁻³⁰⁰ Աղօթքս այսպէս ունի հոս Լ. «Կա-
 տարումն օրինաց եւ մարգարէից, դու եո քրիստոս Աստուած մեր, որ լցուցեր
 զՏեառն (այսպէս) հայրական անօրէնութիւնդ քո, եւ լցոյ զմեզ Հոգւովդ քո
 սրբով :»

կեղեցական հազորդութեան նշանակ : Տես վերն | յուած պատարագին պահուած է ի միասին պա-
 էջ 285 : Հիմակ ինչպէս ծանօթ է, եպիսկոպոսի | տարագել՝ թէ՛ լատին եւ թէ՛ հայ ծիսից Աջ :
 եւ քահանայից ձեռնադրութեան ասեն մատու-

Բ.

ԵՐՐՈՐԴ ՊԱՏԱՐԱԳ

Ա Ջ Դ Ո Ւ Մ Ն

1. Ս. Գրիգորի առ պատարագը մասնաւորութիւն մ'ունի, այս ինքն 373—374 տարւոյն կը վերաբերի անոր գրութիւնը, երբ բոյսերը եւ տունկերը կարկուտ մ'ապականեց: Տես Զ. Հատուածը՝ ուր կ'աղօթուի ի մասնաւորի «Քաղցրացոյ...», եւ իր հօրը քիչ մ'ատեն դեռ կենդանութիւն ունենալը կը յիշուի՝ որն որ լուծ էր ան միջոցին, եւ որդին կ'աղօթէ իրեն համար Զ. աղօթքին մէջ «Աստուածային բարերարութեամբ քով յիշեա, Տէր, զվերակացու եւ զտեսուչ հոգւոց մերոց զՀայրապետն մեր... եւ զառաջիկայ ժամանակն կենդանութեան իւրոյ:» Եւ առանձինն զինքն կը յիշէ «զտաժանեալս մեզոք:»

2. Մասնաւոր Ողջունի աղօթքէ մը ետքը Սրբասացութեան աղօթք մ'ընելով Նրբորդութեան՝ կ'ընէ աղօթք մը Որդւոյն հանգուցանելով ի Նուիրագործութիւն «Առէք կերայք», եւ «Առէք արբէք», խօսքերով, աստուածային տեսակաւ կատարեալ ըլլալը հաստատուն ցուցնելով՝ նովին ի գերեզմանի ընուցուցնելով կրկին բնութիւնը, նախազոյակ բնութեամբ կ'ենթադրէ անբաժին, եւ խոստովանութիւնը կ'ընէ երեք անձանց միութեամբ եւ Նրբորդութեամբ դաւանելով:

3. Զմշտնջենաւորութիւն Մորհրդոյն յայտնեց՝ սահմանելով Բանն աստուածային եւ անսահման թէ «Այդ է մարմին իմ, որ վասն ձեր եւ բազմաց բաշխի ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց:»

4. Թէ ի պողաբերութիւն միայն է Դաստիարակ զալ Հոգւոյ յետոյ ըստ իջմանն ի վերնատունն ի ցուցանել մարմին եւ արիւն ճշմարտապէս:

5. Գլխաւոր մասն յիշելիքին կ'երթայ ան թղթին՝ որն որ Լուգդունեան Օրինակին մէջ ինկած է մինչեւ ցբառն «օգնական անօգնականից:»

6. Լուգդունեան Օրինակը Աթանասի եւ Ոսկերբերանի աղօթքներ կ'աւելցընէ, թէպէտ եւ անթերի է մեր պատարագին աղօթքը:

քառութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց. — ի ծայն. — շնորհաւք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ եւ փրկչին Յիսուսի Վարիստոսի, ընդ որում քեզ 10
Հաւր միանգամայն եւ Հոգւոյդ սրբոյ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ յաւիտեանս:

Ո Ղ Ջ Ո Յ Ն

Սարկաւազն. Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյս սրբութեան⁵. [եւ որք ոչ էք կարող հաղորդել աստուածային խորհրդոյս, առ դրունս ելէք եւ 15
աղաւթեցէք:

Ահիւ կացցուք, երկիւղիւ կացցուք, բարւոք կացցուք. եւ նայեցարուք զգուշութեամբ:

Դպիրքն. Առ քեզ, Աստուած:

Սարկաւազն. Պատարագ Վարիստոս մատչի գառն [Աստուծոյ:] 20

Քահանայն. Շնորհք, սէր եւ աստուածային սրբարար զաւրութիւնն Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ եղիցի ընդ ձեզ ամենեւին⁶:

Դպիրքն. Ամէն. եւ ընդ հոգւոյդ քում:

[Սարկաւազն բարձր. Չդրունս, զդրունս ամենայն իմաստութեամբ եւ զգուշութեամբ⁷:] Ի վեր ընծայեցուցէք զմիտս ձեր աստուածային երկիւղիւ: 25

Դպիրքն. Ունիմք առ քեզ, Տէր ամենակալ:

Սարկաւազն. Եւ գոհացարուք զՏեառնէ բոլորով սրտիւ:

Դպիրքն. Արժան եւ իրաւ:

24—5: ||¹⁵ L հաղորդել: ||¹⁷ L “երկեղիւ... բարեք” եւն: “երկեղիւ” նաեւ ի սուրն 25: ||²⁸ L շունի “Գալիլէն”:

nis rationis particeps (πάσα λογική φύσις) appolit. վերջին բայը մեր աղօթքին “փափաքեմք”ը կը յիշեցընէ: Ճառ ԺՁ. գլ. 20. կարկտի մեծ հարուածին վրայ՝ լուս. կեցող հօրը կ'աղաչէ Գրիգոր որ զԱստուած հաշտեցընէ ձի՛ւ՝ εὐχῆς καὶ λογικῆς ἐντελεύξεως: Մաւրիներէն հրատարակիչը կ'ըսէ ի Նրան. Sic passim Gregorius mutat, quod Paulus XII. 1, vocat λογικῆς λατρείας, videtur esse oratio, quae fit verbo ac mente, deprecatio, intercessio. Հայ թարգմանիչը “ինդիր” ըսեր է: — Իսկ “սիրողութիւն” կամ “սիրողութիւն սրտի” թարգմանուածը, եթէ չենք սխալիր, նոյն իսկ Գրիգորի առ նիւթիս վրայ խօսած ատեն գործածած φιλτρον բառին թարգմանութիւնն է: Չ. Ճառին մէջ գլ. 5. սուին բանէ վեր՝ յետ Առասուծոյ, զբանն (զխօսս) եւ զբանաւորութիւն յարգելն ըսելէն ետքը, կը յաւելու. Εἰς τοῦτο μοι πᾶν ἐκενώθη τὸ φιλτρον μετὰ Θεόν — in eum (sermonem) omnis meus amor, post Deum, effusus est.

Ուստի դառնալով հայ բնագրին՝ որուն հետ առ կտորը “յորում փափաքեմք յարմանց էիցդ ճաշակել” ինչպէս Լուգուսներէն մասնին մէջ կայ, գուցէ կ'ընայինք գիր մը մինակ թող տալով՝ բժշկել զանիկայ, այս ինքն “էիցդ” գրուածը՝ կարդալ “էիգ” Գրիգոր Օ ԾՆ (= “սր էն”) կը գործածէ յաճախ:

⁵ “Ողջոյն տուք” Տես վերը՝ էջ 124:

⁶ “Շնորհք, սէր...” Մեր հասարակ պատարագին մէջ եղած սովորական ձեւով. բայց, ինչպէս վստահ ենք, անկէ առնուած չէ, հապա հան ալ հաս ալ նոյն աղբերէ յառաջ եկած փոփոխութիւն է:

⁷ “Չդրունս, զգրունս” — Հաւաքիչը ուրիշ հնագոյն պատարագներէ հետ բերած է անշուշտ:

⁸ “Արփիական” — անտարակոյս ὑπερχόσμιος, զորն որ Երբորգութեան վրայ կը ստորագէ Ս. Գրիգոր:

սուրբ, յաստուածային, յանարատ ի ձեռսդ՝ աւրհնեցեր, սրբեցեր, զոհացար, բեկեր. ետուր առ ի քէն ընտրեալ եւ բազմեալ աշակերտացն ասելով՝ — ի ձայն.

Ն Ո Ւ Ի Բ Ա Գ Ո Ր Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Առէք կերայք ի սմանէ ամենեքեան. այս է մարմին իմ, որ վասն ձեր եւ բազմաց բաշխի ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց:

Ճած. Բստ նմին եւ զբաժակն առեր ի սուրբ, յաստուածային, յանարատ ի ձեռսդ՝ աւրհնեցեր, սրբեցեր, ետուր առ ի քէն ընտրեալ եւ բազմեալ աշակերտացն ասելով. — ի ձայն. — Առէք արբէք ի դմանէ. այդ է արիւն իմ նորոյ ուխտի, որ յաղագս ձեր եւ բազմաց հեղու ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց:

Գ. 15. — Եւ աստուածային տեսակաւդ՝¹⁶ յորում բնակէ ամենայն լրուսն աստուածութեանն մարմնապէս, պատարագեցար ի վերայ խաչին, ոչ ի կողմն որիչ ուրեք ինչ մնացեալ կարծիս բաշխիս ի լրուսն ամենայնի, եւ ոչ սուղամասնեայ ինչ ունելով նիաղ իրս¹⁷, այլ լի եւ աստուածացեալ¹⁸ մարմին

Դ. 175 L բուն "ի կողմն", 177 L "նիաղիրս", 178 L "եղար ի գերեզմանի ի քրիստոս զորութիւն Աստուծոյ", եւն: 179-80 L "այլ օրհնեցի ընդանուրս աննիաղ մնացեալ ի քում մենախազ ակդէութենէ", եւն: 187 L "քո Հօր:"

15 Աս հաստուածը կերպ մ'ընդլայնում է կող. Բ. 9 խօսքին՝ որն որ կղեման պատարագէն սկսեալ՝ առանք Բարսղի եւ Երկրորդ պատարագին մէջ: Դժուարաւ մարդ կրնայ որոշել թէ զայս մեր պատարագը առանձն ըլլայ Դաւիթ փիլիսոփայ Է գտրուն մէջ՝ երբ որ կը կարգայ (ներք. ի խաչն, էջ 107) սո սողերը. "Մշտնջենական եւ ոչ առժամայն զենուսն զի սմա զենեալն հաւասայ եկեղեցի. նոյն խորհուրդ զենման միշտ հանապազօրգել մինչ ի միւսանդամ՝ նորոյն յայտնութիւն՝ ի Տեառնէ իսկ հրամանատարեցաւ:"

16 "Աստուածային տեսակաւդ" պիտ'որ ըլլայ μορφή (— forma, դեմ, —) գարձեալ վերոյիշեալ մարմնութեան գէմ յայտնի ընելու համար թէ ոչ առանց աստուածութեան, առանց "աստուածային տեսակին" մինակ մարմինն իբրեւ լոկ մարդ, իբրեւ թէ գեռ ոչ աստուածացած՝ խաչեցաւ կամ պատարագեցաւ: Տես թղթ. առ կղեզմանս:

17 "Եւ ոչ սուղամասնեայ ինչ ունելով նիաղ իրս": — Լուգդ. մասնին մէջ գիր առ գիր սանկ գրուած է. "ոչ ի կողմն որիչ ուրեք ինչ մնացեալ կարծիս բաշխիս ի լրուսն ամենայնի, եւ ոչ սուղամասնեայ ինչ ունելով նիաղ իրս, այլ...": կայ խանգարում. սակայն ոչ այնչափ բառեր՝ որչափ առանձին գրեր միայն սուղալու պէտք ու-

նինք, բարբախտութեամբ հոս ալ Սրբոյ Հօր վերջին (ԽԵ) ճառէն շատ ազէկ առաջնորդուելով: Հոն (գլ. 13.) կ'ըսէ. τὸ μέγα καὶ ἄδυτον ἱερεῖον, ἔν' οὕτως εἶπω, ὅσον ἐπὶ τῇ πρῶτῃ φύσει, ταῖς νομικαῖς θυσίαις ἐγκαταμίχεται, καὶ οὐ μικροῦ μέρους τῆς οἰκουμένης, οὐδὲ πρὸς ὀλίγον, ἀλλὰ παντὸς τοῦ κόσμου καὶ διαιωίζον καθάρισον — Magna illa, et, quantum ad primam naturam, immactabilis, ut ita loquar, victima, legalibus sacrificiis immixta est; illa, inquam, non exiguae cujusdam partis orbis terrarum, nec ad exiguum tempus, sed totius mundi nunquam intermoritura expiatio. Ըստ այսմ "ի կողմն", կ'ուզուի "ի կողմն", — "բաշխիս", կ'ըրայ "աշխարհիս" — "ի լրուսն", կ'ընեք "լրուսն" (կոչական) — "սուղամասնեայ", կ'ըլլայ "սուղժամանակեայ", = πρὸς ὀλίγον, ad exiguum tempusին համեմատ. — "նիաղ իրս" կը թողուիք այնպէս՝ զորն որ կ'երեւայ թէ պէտք էր ընել "նիաղիս" (= պահաիս, նուազիս): Սակայն թէ պէտ նախնաբար այսպէս մասժած ըլլանք վերջին մասին, (այս ինքն "սուղամասնեայ" եւ "նիաղ իրս" ձայներուն նկատմամբ) ուզելով շեղուել վերոյիշեալ Գրիգորի խօսքին թեյլը, բայց ետքի մտադրութեամբ կը տեսնենք որ հիմ մը չկայ սո մասին Լուգդ. Օրինակին ընթերցուածին վրայ եւ ոչ կ'առկածելու իսկ. վասն զի մնալով ալ

մշտնջենաւոր¹⁹ երար ի գերեզմանի Վրիստոս զաւրութիւն Ղստուծոյ²⁰ եւ իմաստութիւն, ոչ տեսեր զապականութիւն. այլ սթափանցիկ ընդ հանուրս աննիաղ մնացեալ ի քումէ նախագոյակդ էութենէ²¹ որ ի մեռեալս ազատ 80 առանց աւգնականի, աւերեցեր զգոծոխս. խորտակեցեր զզաւրութիւն մահու՝ յարուցեալ ի մեռելոց ճշմարիտդ Ղստուած ծանուցար կենդանեաց եւ մեռելոց :²²

Եւ արդ մեք, Տէր, զառ ի քէն պարգեւեալ մեզ զընծայս պատարագեմք ի վերայ աստուածընկալ սեղանոյս. յիշեմք զուրբ չարչարանսն՝ որ ի 85 վերայ խաչին յաղագս մեր, զթաղումն երեքաւրեայ, զյառնելդ ի մեռելոց, զհամբարձումնդ յերկինս, զնստելդ ընդ աջմէ քոյ Հաւր. — ի ճայն. — զահաւոր եւ զփառաւորեալ եւ զմիւսանգամ զալուստդ խոստովանիմք եւ աւրհնեմք : Ժողովուրդն. Յամենայնի :

Եւ. — Բահանայն. Չքեզ աւրհնեմք եւ փառաւորեմք եւ հաւատով 90 երկիր պագանեմք, որ երիւք ըստ անձնաւորութեան²³ ինքնագոյ էակդ ես. վասն զի բաշխիս անբաժանաբար եւ միաւորիս որոշմամբ²⁴, ոչ զմիութիւնդ խառնակութիւն գործելով եւ ոչ՝ զբաժանումնդ աւտարութիւն²⁵ համարելով. այլ երեքանձնեայ անձառ միութեանդ սրբոյ Երրորդութեան մատուցանեմք զաւրհնութիւն եւ զփառս Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն Ղստուծոյ : 95

Նոյնպէս «նուզամանեայ» եւ «նիաղ իր», ամբողջ կու տան ան հարկաւոր իմաստը՝ զորն որ կը պահանջէ յաջորդ պարբերութիւնը. այսինքն թէ «եւ սչ ալ փքուռ իւրք մասամբ նուազութիւն մ'ունենալով (այս ինքն՝ մարմինդ մահու ընէ ետքը մէկդի թող չառլով), հապա լիսելի, աստուածացեալ (աստուածութենէն չբաժնուած) մարմին մշտնջենաւոր՝ գրուեցար գերեզմանի մէջ :»
18 «Աստուածացեալ» — շատ սովորական մեր Ս. Հոր. անանկ որ «մարդացեալ, ներմարդութիւն», շատ քիչ տեղ՝ «մարմնաւորութիւն», ըսելու տեղ՝ սիրով կ'ըսէ ծեօսուց.

19 «Մշտնջենաւոր» — նախընթաց վերջնութեք Ծանօթութեան մէջ յառաջ բերուածը՝ կու տայ ասոր յունարէնը *διαωνίζον* = «մշտնջենաւորոզ», չէ թէ՛ ինչպէս մուրութիւնը կ'ըսէր՝ փրկութեան գործը լինընելէն ետքը մէկդի գրուած :

20 «Ի քրիստոս Աստուծոյ զորութիւն» — Լուգդ. մատենին կը վերջընենք է նախդիրը, եւ կը գնենք «քրիստոս» :

Քիչ մը տնդին «թափանցիկ» կը գրէ նոյն մտտեանը. մեք՝ «չոր թափանցիկ» :

21 «Նախագոյակ էութիւն» ի քրիստոս, ապէ չորս Ծանօթութիւն առաջ Յունարէն յառաջ բերուած *πρώτη φύσις* ըսուածն է, այս ինքն քրիստոսի Տեառն մերոյ աստուածային բնութիւնը, զորն որ թարգմանիչը սիրա-

կան ձեւովը չըլած է : Ս. Գրիգոր՝ Տեառն մերոյ չէ թէ մինակ բնութիւնները երկու կը համրէ, հապա նաեւ առաջին եւ երկրորդ կը գտնէ : Նոյնպէս հայ թարգմանիչն ալ, ով որ է նէ՛ սրբ նախ գտնուած եւ սրբ յետոյ եղած՝ կ'որոշէ :

22 Հ.ա.մ. ԺԴ. 9 :

23 «Անձնաւորութիւն» տես քիչ մը վարը՝ Դ. Պարգ. ծան. 6 : Յունարէնը *ἕκαστα* ԼԹ. ԳԼ. 11. *τροισί μὲν κατὰ τὰς (ιδιότητας ἧσσον) ὑποστάσεις, մեր պատարագին բնագրին մէջ միայն ὑποστάσεις կայ եղեր, չէ թէ փակագծի մէջ առ նուածն ալ. վասն զի «անձնաւորութիւն» մինակ աս վերջին յոյն բառին կը վերաբերի :*

24 «Միաւորիս որոշմամբ» — Նոյն ճառին մէջ քիչ մը յառաջ կ'ոյ՛ «*διαίρεται γὰρ ἀδιαίρετως καὶ συνάπτεται διηρημένως*. (Ճառ ԻԸ. ԳԼ. 1. *ἐνικῶς διαιρουμένη (ἔλλαμψις), καὶ συναπτομένη διαίρετως*.) — Հայկազն. Բառգրքին մէջ՝ «բարժանի անբարժանաբար» Աստուածաբ. Յայտն. «Ա.ի Ս. Երբ. բարժանել՝ անբարժանապէս եւ միաւորիլ որոշմամբ» խոսքովիկ :

25 «Օտարութիւն» — նախընթացէն քիչ մը ետքը ըսուածը *οὐτε τὴν ἔνωσιν, σύγχυσιν ἐργαζόμενοι, οὐτε τὴν διαίρεσιν, ἄλλοτριώσιν* = օտարութիւն, նոյն էութենէ չըլլալ :

26 Ս. Գրիգոր այսպէս կը խօսի գոյափոխեալ տեսակներուն վրայ. «աստուածացեալ

Հանապաղ փառարանութեամբ մատուցանեմք զպատարագս զայս եւ խոստովանիմք զսա աստուածացեալ մարմին եւ արիւն²⁶ քեզ, Արդի Աստուծոյ, յաղագս աստուածային եւ անվախձան բանիւդ²⁷ քո ասելով՝ Առէք կերայք ի դմանէ ամենեքեան. այդ է մարմին իմ, որ վասն ձեր եւ բազմաց բաշխի եւ ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց: — Կնքէ զհացն եւ զգինին՝ ասելով. — Աղաչեմք զքեզ, Տէր, որպէս զի եղիցի սա յիշատակ քեզ եւ յիշատակ նորոգ մերոյ: [Եւ արա զհացս զսցս + պատուական մարմին Վրիստոսի քո: Եւ զգինիս զայս + պատուական արիւն Վրիստոսի քո²⁸:]

Կ Ո Չ Ո Ւ Մ Ն

[Վեզ երկիր պագանեմք, եւ ի քէն հայցեմք, անբաւ բարեգութդ Աստուած, առաքեա ի դաստիարակեղէն իջեցդ, վերնական շնորհիւ զնորոգող եւ զմարդասէր Հոգիդ սուրբ ի մեզ + եւ ի պատարագս յայս +, զոր եղեալ այժմ առաջի, որպէս զի արասցես զհացս զայս մարմին պատուական, եւ զգինիս զայս արիւն պատուական²⁹ Տեառնդ մերոյ եւ փրկչիդ Ախուսի Վրիստոսի:] — Երկրպագէ երիցս, եւ համբուրէ զսեղանն, եւ ասէ զաղաթս: —

Վեզ ամենայն արարածք երկնաւորք եւ երկրաւորք բնութիւնք երկիր պագանեն, մարդասէր Տէր՝ Հոգի սուրբ, ընդ որս եւ մեք խոնարհեցուցեալ զպարանոցս՝ խնդրեմք յառատ սիրոյ քո, առաքեա զնորոգիչ Հոգիդ սուրբ եւ ճշմարիտ, սրբել եւ մաքրել զմեզ յամենայն ախտից. եւ պարգեւեալ մեզ՝ լիապէս եւ աներկիւղ եւ անպատապարտ մերձենալ ի կենդանարար եւ յանապական մարմին եւ յարիւն Արդեոյն Աստուծոյ եւ Տեառն մերոյ Ախուսի Վրիստոսի:

Ե. ||¹⁰⁵⁻¹¹⁸ Հոս գրուած Կոչման աղօթքներն են այն երկու կտորն, զոր Լ վերն ունէր անկապ կերպով. (տես լիովին Ծան. ի սողն 51:)

մարմին եւ արիւն, այս ինքն՝ անքակութեամբ միաւորեալ ընդ աստուածութեան բանին: Ս. Գրիգորի գործածած եղբներուն նայելով՝ նաեւ է-է-ր-ի-ն-ի-ն կը նշանակէ *θέωσις, deificatio* մայնը. տես Ճառ ԻԵ. գլ. 2. *Adesdum, ad sacra haec (dona), et mensam hanc mysticam, atque ad me, qui per haec sacrum deificationis munus otheo (διά τούτων μυσταγωγούτος την θέωσιν).*
²⁷ «Թաղագս աստուածային եւ անվախձան բանիւդ քո.» — տես առ նշանաւոր տան վրայ յետոյ:
²⁸ Թէ՛ օտար եւ թէ՛ անմիտ եւ շատ տգիտի յաւելուածը՝ որն որ քերականորէն ալ նախընթացին չի յարիր, կը թողուէք՝ «Եւ արա զհացս

պատուական մարմին (Քրիստոսի) քո, եւ զգինիս պատուական արիւն (Քրիստոսի) քո,» Ուստի Քրիստոսի կ'աղօթուի որ զհաց եւ զգինի՝ իրեն (Քրիստոսի) մարմինն եւ արիւնն ընէ (!)
²⁹ Այսպէս ի Հատակոտորսն, Հած. Բ. «եւ զգինիս զայս՝ արիւն...»
³⁰ Սոյն հատուածը «ճանապարհորդաց,» ինչպէս նաեւ հետեւեալն ամբողջ օրոյց եւ բուսոց վերաբերեալ, մանաւանդ այնպէս անմիջապէս Յեշեյեաց սկիզբները, կը ցուցնէ տարրական մեծ արկածի մը տղաւորութեան տակ առնոց վրայ գրուած ըլլալը. առ արկածն ալ ծանօթ է Գրիգորի ամբողջ ԺՁ. Ճառէն, (գլ. 5.) սրուն վերնագիրն է «Ի հայր իւր լուեալ եւ ի

Թ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ք

Չ. Սովաւ շնորհեա զաւրութիւն թագաւորաց եւ իշխանաց մերոց, եւ 120
 ամենայն ճանապարհորդաց³⁰, որք ի ծովու եւ ի ցամաքի (ինաւահանգիստն³¹)
 խաղաղութեան: Սովաւ քաղցրացոյ³² զամենայն դառնաշունչ իւր հողմոց³³,
 զրոնութիւն³⁴ կարկտի եւ զեղեմնածին սառ[ն]ամանեաց³⁵, եւ շնորհեա երկրի
 մերում զառողջութիւն բուսոց եւ տնկոց: Սովաւ եղիցի յիշատակ առաջի
 ահաւոր աստուածութեանդ քո՝ սուրբ հարց, հայրապետաց, առաքելոց, 125
 մարգարէից, քարոզչաց, աւետարանչաց, վկայից, մարտիրոսաց, եւ ամենայն
 աշխարհական կարգի արանց եւ կանանց հաւատով ի քեզ կատարելոց³⁶: —
 Ի ծայն. — Առաւել զամենասրբուհին, զանարատն, զտուաւել փառաւ-
 որեալ տիրուհին մեր զաստուածածինն եւ զմիշտ կոյսն Մարիամ:

[Սարկաւազն յայսմ վայրի զԱռաքելոցն ասէ:] 130

Սուրբ զերկնային զաւրութիւնսն, սուրբ զմարգարէն Յովհաննէս զառաջ-
 ընթաց կարապետն եւ զմկրտիչն, սուրբ զամենագովելի առաքելսն, սուրբ
 զվկայսն՝ զորոց զյիշատակն կատարեմք այսաւր, եւ զամենայն սուրբս քո յիշե-

Չ. ||¹³⁰ Թիշատակաց առջեւ կը կցէ Լ խրատագիրս՝ «Երկրպագէ երիցս եւ
 համբուրէ զեղանն եւ ասէ զաղօթս» (տես վերը բնագիր՝ տող 110): ||¹²¹ Լ
 ձեռագրին մէջ կայ փակագծեալն «ի նաւահանգիստ», գոնէ ըստ օրինա-
 կին՝ Cod. Arm. Suppl. Nr. 50. ||¹²⁷ Լ ի քեզ կատարելոցն: ||¹³⁰ Լ ունի
 այս խրատագիրն, որ անշուշտնախնական չէ: ||¹³³ Լ զորոյ: ||¹⁴⁶ Լ ի բարեոք,

կարկուտն», որուն ըրած ապականութիւնները
 հոս կը ոտորագրուին, որովք ամայի եղած էր Տի-
 բերինա գաւառը, Գրիգորի ծննդեան երկիրը իբր
 378ին: Ոչ ինչ ընգրէմ է որ մասնաւոր նշա-
 նակութիւն մ'ունենայ «չորութիւն թագաւորաց»
 (այսինքն կայերաց՝ զորոնք այսպէս կ'անուա-
 նէին Յօնք), եւ իշխանաց մերոց: — «Թա-
 գաւորաց», ուստի հարկաւ թէնդոսի Ա. միա-
 պետելէն առաջ:

31 («ի նաւահանգիստն») — աս՝ մեր կող-
 մանէ գրուած բառին պէս բառ մը հարկաւ կը
 պահուի Լուգր. մատենին մէջ: — Սակայն կայ
 այս արդէն ի Լ (տես վերը):

32 «Քաղցրացոյ», գուցէ temperare կամ
 compescere (πιτήσσω).

33 «Չամենայն դառնաշունչ իւր հողմոց»,
 վերայիշեալ ԺՉ Ճառին մէջ գլ. 5. άνεμοφθορία
 και χάλαζαι — a ventis invecctae labes et grandines.
 Հմմտ. (ԺՉ, գլ. 4.) Tametsi omnibus de meritaе
 poenae atrocitate aliquid detrahbat, atque irae
 meracum benignitate temperet. (τὸ τῆς ὀργῆς
 ἄκρατον φιλανθροπία χίρρησιν.)

34 «Բռնութիւն» (կարկտի), violentia, plaga
 -- πληγή.

35 «Չեղեմնածին սառամանեաց», — խաչ
 օրհներու կանոններէն մէկուն մէջ որոշ աղօթք
 մը կայ՝ որն որ վերջին տեղն ունի. ասոր մէջ սա
 խօսքերով կ'աղօթուի. «Եթէ շարժեսցին տմաք
 բարկութեան կարկտի կամ հողմոյ խորշակի կամ
 էլ ինչ-որ սառամանաց գառնութեան...» Աս
 աղօթքը Ե դարէն ասգին չի կրնար բերուիլ.
 ուստի ահա մեր առաջիկայ պատարագին այսչափ
 հին գործածող մը: Սակայն ըստ մեզ՝ չէ թէ
 մինակ գործածող, հապա հոն ալ հոս ալ մի եւ
 նոյն հայերէն գրիչն է՝ որն որ այսպէս ինք զինք
 կը գուշակէ: Տես Մաշտոց, տպ. Վենետ. 1831,
 էջ 625:

36 Հոս մեր Հաւաքելը ամբողջ հատուած
 մը Ոսկերերանի պատարագէն հոս կը զետեղէ
 նոյն իսկ ան հայերէն թարգմանութեամբ՝ որով
 կը գտնուի ասբողջ Ոսկերերանի պատարագը
 Լուգրուեան եւ Մանաքոնեան մատենից մէջ:
 Աս աւթիւ անհետ եղած է «Ընդ որս եւ մեզ...»
 որն որ, ինչպէս ցայսվայր տեսանք եւ գեա պիտ'որ
 տեսնենք, մեր ամէն պատարագներուն մէջ կը
 գտնուի: — Բերուած հատուածը սա է՝ բառ
 առ բառ նոյն՝ յունականին հետ. «Առաւել
 զամենասրբուհին... յաւիտենից: Ամեն»,

լով, աղաչանաւք նոցա այց արա մեզ, Աստուած, եւ յիշեա զամենայն
185 զնձեցեալն մեր յուսով յարութեան կենացն յաւիտենից: Ամէն:

Աստուածային բարերարութեամբք քո յիշեա, Տէր, զսուրբ կաթողիկէ
առաքելական եկեղեցի՝ զոր փրկեցեր յատուական մարմնով եւ արեամբք քո,
եւ լուսաւորեալ յայծառացուցեր ամենայաղթ սուրբ խաչիւզ քո, շնորհեա
սմա զանշարժ զխաղաղութիւն քո:

140 Աստուածային բարերարութեամբք քո յիշեա, Տէր, զվերակացու եւ
զտեսուչ հոգւոց մերոց զհայրապետն³⁷ մեր, եւ շնորհեա նմա ճշմարիտ
հաւատով եւ ուղղափառ վարդապետութեամբ հովուել զառ ի քեզ հաւա-
ցեալ ժողովուրդս եւ զաւաջիկայ ժամանակս կենդանութեան իւրոյ:

145 Աստուածային բարերարութեամբք քո յիշեա, Տէր, զամենայն ուղղա-
փառ եպիսկոպոսունս՝ որք ուղիղ համառաւտեն զբանն ճշմարիտ քարոզու-
թեան, եւ շնորհեա նոցա ժամանակ խաղաղութեան ի բարեզք ծերութեան:

Աստուածային բարերարութեամբք քո յիշեա, Տէր, եւ զիս զտաժա-
նեալս մեղաւք³⁸, յահագին աւուրն համառաւտի, եւ վասն սրբոյ յատարագիս՝

||¹⁸⁰ L առատաձեռնեա յի: — Այս տողին մէջ կէտերով նշանակուած տեղը
մեծ դատարկ մը կայ, ինչպէս արդէն նշանակուած է Վիոնի ձեռագրին Պարի-
սեան ընդօրինակութեան մէջ (Suppl. Arm. Nr. 50, fol. 81b) թէ «Պակաս
գուցէ անդ էր իջի միոյ ի ձեռագիր:», Հոս գիտեմք կու տայ Յարգ. հեղինակն որ
«իբրք պակաս է, այսինքն Ը. Ինքնին առջին խոսքը վասն զի այսպէս ընդօրի-
նակողէն նշանակուած են թերթերը, ամէն մէկ թերթը՝ 12 թուղթ: Երես-
ները բոլորդիր միջակ 21 տող կը պարունակեն 6—7 բառերով:», Ըստ այսմ՝

³⁷ «Չհայրապետն մեր», չէ թէ հիմնկուան
«հայրապետի», կամ «պատրիարքի», նշանակու-
թեամբ. հապա ուրիշ մանաւոր առամբ մը՝
որն որ սովորական է Գրիգորի, եւ հոս ուրիշ
անհաս անձի մը վրայ, այս ինքն իր համանուն
հօրը՝ Նազիանզու պարզ եպիսկոպոսի մը վրայ
ըսուած: Ինք ինկ Ս. Հայրը, Ճառ ԽԲ. գլ. 23.
(վերջին ողջոյն Կ. Պալսեցւոց) եպիսկոպոսները
այսպէս կ'անուանէ, ակնարկելով վաղէսի ատեն
եղած քանի մը ծերունի եպիսկոպոսոց սպա-
նութիւնը՝ կ'ըսէ. Οὐ προεβυτέρον ἐπισκόπων,
οἰκιοῦτερον δὲ πατριαρχῶν εἰπεῖν, σφαγὰς δημο-
σίας. Լա. Annon publicas senum episcoporum,
aut — ut aptiore verbo utar, — patriarcharum
caedes. Այլապէ չէր անուանէր Գրիգոր իր գրե-
թէ 100ամեայ մեանոց հայրը: Ճառ ԽԳ. գլ. 37.
(գովեստ Ս. Բարազի) կ'ըսէ. Ad eum (Basilium)
ungendum viros pietate claros... excitavit (Spi-
ritus S.), et cum iis novum Abrahamum et Pa-
triarcham nostrum, parentem, inquam, meum.
Այս եւ ողն է մեր պատարագին «զհայրապետն
մեր», ալ՝ որն որ շատ ժամանակ չի կրնար ունենալ
ապրելու. ոչ թէ անոր համար կ'աղթէ որդին,

ինչպէս ուրիշ պատարագներուն մէջ կ'ըլլայ, որ
«ընդ երկայն աւուրո», կեայ եւ հովուէ, հապա
միայն՝ որ նաեւ ան ջնացած կենաց (քիչ) տունն
ալ ուղիղ վարդապետութեամբ հովուէ. անոր
համար ալ վերջիւնեալ «կարկոտի», Ճառին մէջ՝
որմէ աս մեր պատարագը հազիւ ամիսներով ետքը
կրնայ ի գիր առնուած ըլլալ (373, 374ին) սանկ
կը խօսի ալ տարիներով ծանրաբանած հօրը հա-
մար. (գլ. 3.) Magnam vitae partem sine repre-
hensione confecit, et jam communis hujus vitae
maris velut in portu est, tutior ac proinde beatior
sit, quam is, cui longe adhuc navigatio superest?
եւ քիչ մը ետքը (գլ. 4.) լուռ կեցած հօրը դար-
ձընելով խօսքը՝ Ne nobis, non tam paucos, quam
suaves sermones invideas, nec jam impendentis
detrimenti praeludium praebes. Loquere, quaeso,
etsi pauca, at mihi chara et dulcissima. Չէր
կրնար որդւոյն աս կասկածած օրհասն ուշանալ.
374ին կէտերը ստիպուած էր իր հօրը դամբանա-
կանը խօսելու. (Ճառ ԺԸ.):

³⁸ «Եւ զիս զտաժանեալս մեղաւք», զԳրիգոր
օգնական հօրը՝ ի կառավարութեան եկեղեցւոյն
Նազիանզու:

զոր հաւատով մատուցանեմ առաջի ահաւոր աստուածութեանդ քո, առա-
տաձեռնեա ինձ զբարերարութիւնդ քո, մարդասէր Տէր: . . .¹⁵⁹ անազնա- 150
կանից, յոյս յուսացելոց, խռովելոց հանգիստ, տեսուչ ես ամենայնի, որ
զիտես զպէտս եւ զկարիս իւրաքանչիւրոց. նայեա առ մեզ քաղցրութեամբդ
քո. երեւեցո զերեսս քո ի մեզ զթութեամբդ քո. լուեցոյ զհերձուած յեկե-
ղեցոյ քումմէ. շիջոյ զխռովութիւն հեթանոսաց՝ որք կամին զպատերազմն.
Խափանեա զհայհոյութիւն հերետիկոսաց. ընկալ զմեզ յարքայութեան քո. 155
արա զմեզ որդիս լուսոյ եւ սուրնջեան, եւ սուր մեզ սիրտ միաբանութեան
իրեւել ի միջէ բերանոյ փառաւորել զմեծվայելութիւն սրբութեանդ քո. —
ի ձայն. — վասն զի քեզ վայելէ եւ Միաձնի Արդւոյդ քո հանդերձ
կենդանարար եւ ազատիչ սուրբ Հոգւովդ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ
այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս: 160

Աւել եղիցի ողորմութիւն մեծին Աստուծոյ եւ փրկչին մերոյ Ախուսի
Վրիստոսի ընդ ձեզ ամենեսին:

Սարկաւազն քարոզէ զԱմենայն սրբաւքն որ է ի սուրբ Աթանասի:

Տէր Աստուած մեր, որ պատրաստեցեր մեզ սեղան հոգեւոր (բ)արու-
թեան, եւ շնորհեցեր մեզ կերակուր կենդանարար զանմահ եւ զանապականդ, 165
զմշտնջնաւորդ եւ զյաւիտենականդ զմարմին եւ զարիւն Միաձնի քո.
բարձ ի մէջ ամենազաւր քոյով տէրութեամբդ զկարծիս մեղաց եւ զխիղճ
մտաց փարատեա ի մէջ, եւ ուսոյ ժողովելոցս ի տեղոջ փառաբանութեան
— եւ քահանայն համբարձեալ զձեռս իւր — միաձայն բարբառով բանալ
զբերանս մեր, երգել եւ ասել: 170

Տ Է Ր Ո Ւ Ն Ա Կ Ա Ն Ա Ղ Ա Ի Թ Ք

Սկսանին. Հայր մեր, որ յերկինսդ ես. սուրբ եղիցի անուն քո. եկեացէ
արքայութիւն քո, ի լման:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ե Ե Տ Հ Ա Ղ Ո Ր Դ Ա Կ Ա Ն

Քահանայն. Պահանամք զքէն, Տէր, Հայր Տեառն մերոյ եւ փրկչին 175
Ախուսի Վրիստոսի, որ արժանի արարեր զմեզ երկնային պարգեւացս
այսորիկ (այսոյիկ), հաղորդութեան մարմնոյ եւ արեան Միաձնի քո: Աղա-
չեմք զքեզ, Տէր. մի լիցի սա մեզ ի դատապարտութիւն յաղազս մեղաց

պակասան է իբր 42 տող: ||¹⁵³ L երեւեցոյ: ||¹⁵⁷ L զմեծաւայելութիւն:
||¹⁵⁹ L հանդերձ... սուրբ Հոգւոյդ: ||¹⁶¹ «Բարութեան» բառին առաջին
տառը (Ք) քերուած է ի L: ||¹⁶⁷⁻⁸ L «քոյով որութեամբդ... եւ զխիղճ մտաց
փառատեա» եւն: ||¹⁶⁹ L միաձայնական բարբառով: ||¹⁷⁷ L այոպէս «այսու»

¹⁵⁹ Թուղթ մը հոս Օրինակէն ինկած է, | Աբղ 2X21 = 42 (տող), 6 կամ 7X42 = իբր
այսինքն 12ածալ Ը Թերթին առաջին Թուղթը | 273 բառ զոնէ՛ կը պակսի առ Թիշտակաց մե-
կը պակսի. Թղթի մը ամէն մէկ էջը 21 տող կը | ջէն: Աերջին բառն եղած պիտ'որ ըլլայ՝ «օգ-
պարունակէ. ամէն մէկ տողն ալ 6 կամ 7 բառ: | նական»:

Պ Ա Ց Ա Ր Ա Գ Ա Ս Ա Ց Ո Ց Ց

(Ս. Գրիգորի Աստուածարանի:)

Ա Ղ Ա Խ Թ Ք Ո Ղ Ջ Ո Ւ Ն Ի

Ա. — Բարձրանայն. Անսկիզբն Աստուած, Հայր սուրբ, արարիչ գոյից, որ ի հողեղէն բնութեանս մերում ջրով եւ Հողով սրբով տպաւորեցեր զնմանութիւն երկնային հրեշտակացն ի փառաբանութիւն ամենասուրբ Արարիչութեանն, շնորհել¹ զաւրութիւն աստուածային պատարագիս լինել մշտնջենաւոր խորհուրդ մարմնոց եւ արեան Սիածնի քո. դու սրբեա զմեզ եւ աւրհնեա, եւ արժանաւորս արա մեծի ահաւոր խորհուրդոյ՝ ընդունել² առ ի մէջ զինդիրս³ բանական, սիրողութեամբ սրտիւ զմասն վեհագոյն՝ ձրիցդ, յորում փափաքիմք յարբանց էիցդ ճաշակել⁴: Շնորհեա զսա մեզ ի

Այս բնագրին հրատարակութեան համար ալ մի միակ օրինակ մ'ունէինք առջեւնիս, այսինք Արմի ձեռագրին ընդօրինակութիւնն կամ Ա. Ասոր համար ալ կ'արժեն այն ընդհանուր գիտողութիւնքն՝ զոր նախընթաց բնագրին համար ըրինք, գլխաւորաբար որ ձեռագրին համառօտութիւնքն մի առ մի շնք նշանակեր հոս ծանօթութեանց մէջ, ինչպէս նաեւ այն որ մենք միշտ ա- գրինք, մինչ ձեռագրին սովորաբար օ կը գրէր՝ օրհնել, շնորհք եւն: Բաժանմունք եւ խորագիրք ձեռագրին չեն:

ՀՐՏԲ.

Վերնագիրն այսպէս ունի Ա. «Աստուածային Պարբագ ասացեալ սուրբ Հօրն մերոյ Գրիգորի Աստուածաբանի: Սկիզբն սրբաբնոյն Թովհանոս Կարբե- Կամ Արմի- նոսի:» — Տարբեր է սակե՞րգրիդորի անուամբ խաղտներու Պատարագը. (Renaudot, Liturg. Or. Coll., ed. secunda, Francofurti, 1847, I. p. 25—37 Liturgia S. Gregorii), ինչպէս նաեւ Աղեքսանդրեան համանուն Պատարագը (Renaudot, I. 85—115 Liturgia S. Gregorii Alexandrina.)

Ա. յ՛՛ Ա զնմանութիւնն: յ՛՛ Բ փակագծեալ մասը կայ ի Ա, բայց յայտնապէս յետամուտ է՝ մեր սովորական պատարագէն առնուած. նոյնպէս տող

¹ «Շնորհել:» գուցէ «Շնորհեալ:»
² «Ընդունել:» գուցէ «ընդունելով:»
³ Թարգմանիչը կարգացած (կամ յոյն մատենն եղած) է αἰ(αγ (= զինդիր), փոխանակ λατρείαν (= զպաշտօն):
⁴ «Թարգմանց էիցդ ճաշակել» խօսքը վերջապէս կը մնայ մեզնի անիմանալի: Բոլոր պարբերութեան իմաստն ալ առանկ պիտար ըլլար՝ եթէ այլուստ մեր Աստուածաբանին յայտմ լեզուն եւ մտածութիւնը ծանօթ չըլլար: Կը ճանչնանք «ինդիր բանական»ը՝ որն որ է իրեն սակա գործածած ἐν τεύξει λογικῆ, իսկ «մասն վեհագոյն» ձրից, (սուեկըց յԱստուծոյ) է նոյն իսկ մարդոյն բանական մասը, սրով կը փափաքի միշտ առ

պատճառն ամենայնի Աստուած: Հետեւեալ հաստատար ծանօթ խօսք. Ճառին, գլ. 2. սկիզբներէն՝ եւ առ մեր պատարագին սոյն առաջին աղօթքը սկիզբէն իսկ՝ ըստ գաղափարաց զիրար կը շջափեն. Dignum munus offerre vix ipsi quoque angeli possiunt, illi, inquam, primi et intelligentes et puri, supernaeque gloriae spectatores ac testes... Nos autem sermonem, quo nec pulchrius quidquam habemus nec praestantius (ὧν ἔχομεν τὸ κάλλιστόν τε καὶ τιμιώτατον) conferemus, praesertim Verbum (λόγον) laudantes, ob beneficium, quod ab eo ad naturam ratione utentem (λογικῆς φύσεως) profectum est. Ճառ ԻԸ. գլ. 13. Denm ac principem illam causam, natura quidem om-

քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց. — ի ձայն. — շնորհաւք եւ մարդա-
սիրութեամբ Տեառն մերոյ եւ փրկչին Յիսուսի Վրիստոսի, ընդ որում քեզ 10
Հաւր միանգամայն եւ Հոգւոյդ սրբոյ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ
յաւիտեանս:

Ո Ղ Ջ Ո Յ Ն

Սարկաւազն. Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան՝. [եւ որք
ոչ էք կարող հաղորդել աստուածային խորհրդոյս, առ դրունս ելէք եւ 15
աղաւթեցէք:

Ահիւ կացցուք, երկիւղիւ կացցուք, բարւոք կացցուք. եւ նայեցարուք
զգուշութեամբ:

Դպիրքն. Առ քեզ, Աստուած:

Սարկաւազն. Պատարագ Վրիստոս մատչի զառն Աստուծոյ:] 20

Քահանայն. Շնորհք, սէր եւ աստուածային սրբարար զաւրութիւնն
Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ եղեցի ընդ ձեզ ամենեւին՝:

Դպիրքն. Ամէն. եւ ընդ հոգւոյդ քում:

[Սարկաւազն բարձր. Չ. դրունս, զդրունս ամենայն իմաստութեամբ եւ
զգուշութեամբ՝:] Ի վեր ընծայեցուցէք զմիտս ձեր աստուածային երկիւղիւ: 25

Դպիրքն. Ունիմք առ քեզ, Տէր ամենակալ:

Սարկաւազն. Առ գոհացարուք զՏեառնէ բոլորով սրտի:

Դպիրքն. Արժան եւ իրաւ:

24—5: ||¹⁵ L հաղորդէլ: ||¹⁷ L “երկեղիւ... բարեոք” եւն: “երկեղիւ” նաեւ
ի սողն 25: ||²⁸ L շունի “Գոյէրտն”:

nis rationis particeps (πᾶσα λογικὴ φύσις) appetit. Վերջին բայը մեր աղօթքին “փափաքեմք, ի կը յի-
չեցրնէ: Ճառ ԺՁ. գլ. 20. կարկառ մեծ հարուա-
ծին վրայ՝ լուս կեցող հօրը կ'աղաչէ Գրիգոր որ
զԱստուած հաշտեցրնէ ձե՛ր՝ εὐχῆς καὶ λογικῆς
ἐντελέξεως: Մաւրինեան հրատարակիչը կ'ըսէ ի
Երան. Sic passim Gregorius mutat, quod Paulus
XII. 1, vocat λογικῆς λατρείας, videtur esse
oratio, quae fit verbo ac mente, deprecatio, in-
tercessio. Հայ թարգմանիչը “ինդիր” բռն է: —
Իսկ “սիրողութիւն” կամ “սիրողութիւն սրտի”
թարգմանուածը, եթէ չենք սխալիւր, նոյն իսկ
Գրիգորի առ նիւթիս վրայ խօսած ասան գործ-
ածած φιλτρον բառին թարգմանութիւնն է:
Ձ. Ճառին մէջ գլ. 5. ամէն բանէ վեր՝ յետ
Աստուծոյ, զրանն (զիտոս) եւ զրանաւորութիւն
յարգելն բռնէն կարք, կը յաւելու. Εἰς τοῦτό
μοι πᾶν ἐκενώθη τὸ φιλτρον μετὰ Θεόν — in eum
(sermonem) omnis meus amor, post Deum, ef-
fusus est.

Ուստի գառնալով հայ բնագրին՝ որուն հոս
առ կտորը “յորում փափաքեմք յարմանց էիցդ
ճաշակել, ինչպէս Առգգուներան մատենին մէջ
կայ, գուցէ կ'ընայինք զիր մը մինակ թող տա-
լով՝ բժշկել զանիկայ, այս ինքն “էիցդ” գրուածը՝
կարգաւ “էիդ”, Գրիգոր ὁ ὦν (= “որ էն”) կը
գործածէ յաճախ:

⁵ “Ողջոյն տուք” Տեա վերը՝ էջ 124:

⁶ “Շնորհք, սէր...”, Մեր հասարակ պա-
տարագին մէջ եղած սովորական ձեւով. բայց,
ինչպէս վստահ ենք, անկէ առնուած չէ, հազա
հոն ալ հոս ալ նոյն աղբրէ յառաջ եկած փո-
փոխութիւնն է:

⁷ “Չ. դրունս, զդրունս” — Հաւաքիչը ու-
րիշ հնագոյն պատարագներէ հոս բերած է ան-
շուշա:

⁸ “Արփիական” — սնտարակոյս ὑπερχόσμιος,
զորն որ Երրորդութեան վրայ կը ստորագէ Ս. Գրի-
գոր:

Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն

30 Բ. — Բանանայն ի ծածուկ աղալթէ. Լքժան ճշմարտապէս ահիւ, հաւ-
 աստովք, բոլորով սրտիւ եւ փառաբանութեամբ երկրպագել, Լստուած ար-
 փիական⁸, անեղական, ինքնագոյ երր(եակ) զաւրութիւն⁹, լոյս անմատոյց, արարիչ
 լուսոյ եւ ամենայն արարածոց երեւելեաց եւ աներեւելեաց, երկնաւորաց եւ
 երկրաւորաց եւ ամենայն ջրածին կայտառաց¹⁰: Զքեղ աւրհնեն բիւրաւոր
 35 բանակք հրեշտակաց, զաւրք երկնայինք, հոգեւոր երգով, քերովքէք եւ վեց-
 թեւեան սերովքէք, որք զարհուրեալ յահէ փառաց աստուածութեանդ քո,
 սաւառնեալ թեւաւք ծածկէին յամենայն կողմանց, եւ հանապաղ կան ի
 սրբասացութեան երեքսրբեան ձայնիւն երգեն, գոչեն, աղաղակեն եւ ասեն.
 — ի ծայն. — զլսողթական աւրհնութիւնս երգելով, գոչելով, աղաղակելով
 40 եւ ասելով՝

Յողովորդն. Սուրբ, սուրբ, սուրբ, Տէր զաւրութեանց. լի են երկինք
 եւ երկիր փառաւք քո. աւրհնութիւն ի բարձունս, աւրհնեալ:

Կ Ա Ն Ո Ն

45 Գ. — Բանանայն ի ծածուկ. Իսկզբանցն արարիչ ամենաւրհնեալ եւ ի
 սուրբս հանգուցեալ, որ ոչ յիշելով զյանցանս մեր արարելի մոռացումն
 մեղաց մերոց, եւ մարդասիրապէս գթացեալ արժանաւորս արարելի ընդ ան-
 մարմնոցն զուզափառ կալ առաջի աստուածութեանդ քո, եւ ի հոտ անուշից
 քոց մատուցանել զպատարագս զայս, որով հաշտեցի արարչական աստուա-
 ծութիւնդ քո յարարածս ի ձեռն զենման Միածնիդ քո Տեառնդ մերոյ եւ

Բ. ³² L “ինքնագոյերր զորութիւն” : ³⁸ L ունի “երգեն, գոչեն, աղա-
 զակեն” եւն. բայց քիչ մ’ետքը “երգելով, գոչելով” եւն. լաւագոյն կ’ե-
 բեւայ “գոչեն” ըստ յոյն բնագրաց. (Հմմտ. նաեւ Բարսղի պատարագի նոր հայ-
 երէնք՝ վերը էջ 200. Իսկ հինք՝ “գոչեն” կ’ըսէ ասոր պէս, տես էջ 130 եւ
 Ծան. 35.) ³⁹ L “զաղթական” : ⁴¹ L “Ժողովորդն եւն[իւն]” :
 Գ. ⁴⁴ L Իսկզբանցն : ⁴⁵ L հանկուցեալ : ⁵¹ Աղօթքիւն ծայրը L ձե-

⁸ “Ինքնագոյ երբեակ զորութիւն” — միջին
 բառը՝ որն որ յայտնապէս սիւալ գրչութիւն մըն
 է, նայելով հառարակ պատարագին մէջի “երբեակ
 միութիւն” եւ “երբեակ ինքնութիւն” ըսուած-
 ներուն՝ կարգացինք հոտ ալ “երբեակի” Սահայն
 ոչինչ ընդհատ քան զայս՝ մէկալ երկու քովի
 ձայներուն նշանակութիւնը պէտք ունինք ճշդե-
 լու : “Ինքնագոյ” մեղի հիմայ սովորական նշա-
 նակութեամբ պէտք չենք առնուլ, հապա իբրեւ
 “յինքեան կեցող” իբրեւ “անձն” Ուստի եթէ
 իծօտից = առանձնաւորութիւն, proprietas ձայնը՝
 հոտ “զորութիւն” Թարգմանուած առնուք՝ որն
 որ մեղի շատ հաւանական է, բայր խօսքը՝ ուրիշ
 բառերով Թարգմանուած՝ կ’ըլլայ “երեք յինքեան

կացեալ (ինքնագոյ) յատկութիւն” = τριση καθ’
 εαυτην ὑφεστωσα ιδιότης — trina in se ipsa sub-
 sistens proprietas. Վասն զի առաջը եւ ուղիղ
 չենք տեսներ ըտեղ “երբեակ զորութիւն” եթէ
 առ բառը առաջին նշանակութեամբն առնուի.
 Ճառ ԼԳ. գլ. 16. կը գաւանի Ս. Գրիգոր՝ μίαν
 φύσιν ἐν τρισὶν ἰδιότησι καθ’ εαυτὰς ὑφεστώσας.
 Վերջին երեք բառը կ’երեւայ թէ կ’ամփոփէ մեր
 Թարգմանիչը՝ “ինքնագոյ, ձայնին” շատ յարմա-
 րապէս :

¹⁰ Բ. պատարագին Նախերգանին արարչա-
 գործութեան մասը՝ հոտ իբր 16 բառերով ամ-
 փոփուած :

փրկչիդ Յիսուսի Վրիստոսի, որում վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ 50
այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս : . . .

Բանանայն խոնարհի. Ար խոնարհեցար ի հայրական ծոցոյ Յիսուս
Վրիստոս, լոյս փառաց եւ նկարագիր էութեան Հաւր, եկիր ի կատարել
զամենայն զրեւանն, բառնալով զպատուհաս նախահաւր. անսկիզբն յէու-
թեան եւ անժամանակ Արդի, ծնար ի սուրբ եւ յաստուածածին Աուսէն 55
Մարիամայ, անքննելիդ Բանդ Աստուած, մարմին եղեալ բնակեցար ի մեզ,
ճշմարիտդ Աստուած, մարդացար մտեր ընդ աւրինաւք եւ ընդ կարգեալ ժա-
մանակաւք. վասն զի դու ես աւրէնադիր եւ ժամանակաց զոյացուցիչ. մինդ ի
սուրբ եւ յահեղիցն¹¹, մկրտեցար աստուածային բնութեամբ¹², եւ լու-
սաւորեալ պայծառացուցեր¹³ զամենայն տիեզերս ի խաւարին կուսպաշտու- 60
թենէ, եւ զամենայն՝ զոր ինչ է ըստ վարուց մարդկային, կրեալ յանձին քում¹⁴
բայց ի մեղաց. իսկ ի կատարեալ ժամանակն՝ որ վասն չարչարանաց խաչին,
եկիր ի հասեալ ժամն ասելով՝ Փառաւորեսցի¹⁵ որդի մարդոյ. առեր զհացն ի

ուղիին երկու փոքր աղօթք ալ կը կցէ, որոնք այսպէս անկապ կերպով չկային նախնականին մէջ: Այս աղօթքներն են. «Քեզ ամենայն արարածք երկնաւորք եւ երկրաւորք բնութիւնք երկիր պագանեն, մարդասէր Տէր, Հոգի սուրբ. բնդ որս եւ մեք խոնարհեցուցեալ զպարանոցս մեր խնդրեմք յառատ սիրոյ քո՝ առաքեա զնորոգիչ Հոգիդ սուրբ եւ ճշմարիտ, սրբել եւ մաքրել զմեզ ամենայն ախտից. եւ պարգեւեա մեզ լիապէս եւ աներկեղ եւ անդատապարտ մերձենալ ի կենդանարար եւ յանապական մարմին եւ յարիւն որդւոյն Աստուծոյ եւ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: — Այլ ազիւ: Քեզ երկիր պագանեմք եւ ի քէն հայցեմք անբաւ բարեգութդ Աստուած. առաքեա դաստիարակ եղեն (այդեւ) իջեցդ վերնական շնորհիւ զնորոգող եւ զմարդասէր Հոգիդ քո սուրբ ի մեզ ՚ եւ ի պատարագս յայս ՚, զոր եղեալ այժմ՝ առաջի, որպէս զի արասցես զհացոյ զայս մարմին պատուական Տեառնդ մերոյ եւ փրկչիդ Յիսուսի Քրիստոսի:» Արժման-աղօթք է վերջինն, որ այստեղույ ամենեւին չի վերաբերիր. ուստի հեղե- նակը փոխադրած է քիչ մ'ետքը (տող 105 եւն.) ||⁶⁹ Այս «ց» խրատա- գիրը լուսանցքի վրայ գրուած է ի Լ, ինչպէս նաեւ քիչ մ'ետքը (տող 71) «ի յ» խրատագիրը:

¹¹ «Ի սուրբ (եւ) յահեղիցն:», Հոս Լուգգ. մասնին մէջ, ինչպէս կ'երեւայ, ետքէն «եւ» մը խոթուած է՝ «սուրբ» են վերջը «յահեղիցն» յառաջ, որուն հարազատութիւնը շատ կ'առկածելի կ'երեւայ մեզի: Կ'երեւայ թէ թարգմանիչը՝ բնագրին «սուրբ» առած է անկանարար եւ 'ահեղ' զոյականարար. մեք կ'ընտրեինք մանաւանդ ասոր ներհակը, «Քնդ ի սրբոյն ահեղից»:

¹² «Աստուածային բնութեամբ», այս ինքն չէ թէ իբրեւ լոկ մարդ: Ս. Հայրն առ Կրեգորիոս Ա. Թղթին մէջ՝ Si quis eum ox operibus perfectum fuisse, aut post baptismum vel resurrectionem a mortuis in Filium adoptatum dixerit, a. 8. Անոր համար հոս ամենեւին հիմ չկայ կաս-

կածելու թէ մեր հին տէն անդ նեստորականութեան դէմ ազգային զինողներուն մէկ յաւելուածն ըլլայ. օրինակն ալ գեւ չստանաք աս պատարագներուն մէջ:

¹³ «Լուսաւորեալ պայծառացուցեր», — երկու ձայներ՝ զոր մկրտութեան վրայ կը գործածէ Գրիգոր. φωτισμός (լուսաւորութիւն) եւ λαμπρότης (պայծառութիւն). անս՝ ճառ Խ. ի սբ. Մկրտ. գլ. 3:

¹⁴ «Փառաւորեսցի», — մտադիր է Ս. Հայրը կրկին փառաւորութիւն զանտղանելու՝ «փառաւորել Քրիստոսի՝ չարչարանք. — փառաւորել յարութեամբ», ճառ ԽԱ. ի Պենտեկ. գլ. 11. δοξασθῆναι τὸν Χριστὸν τῷ πάθει — δοξασθῆναι τῇ ἀναστάσει.

սուրբ, յաստուածային, յանարատ ի ձեռսդ՝ աւրհնեցեր, սրբեցեր, զոհացար, բեկեր. ետուր առ ի քէն ընտրեալ եւ բազմեալ աշակերտացն ասելով՝ — ի ծայն.

Ն Ո Ւ Ի Բ Ա Գ Ո Ր Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մեզք կերայք ի սմանէ ամենեքեան. այս է մարմին իմ, որ վասն ձեր եւ բազմաց բաշխի ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց:

Ծած. Բստ նմին եւ զբաժակն առեր ի սուրբ, յաստուածային, յանարատ ի ձեռսդ՝ աւրհնեցեր, սրբեցեր, ետուր առ ի քէն ընտրեալ եւ բազմեալ աշակերտացն ասելով. — ի ծայն. — Մեզք արբէք ի դմանէ. այդ է արիւն իմ նորոյ ուխտի, որ յաղագս ձեր եւ բազմաց հեղու ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց:

Գ. 15. — Եւ աստուածային տեսակաւդ՝¹⁵ յորում բնակէ ամենայն լրումն աստուածութեանն մարմնապէս, պատարագեցար ի վերայ խաչին, ոչ ի կողմն որիչ ուրեք ինչ մնացեալ կարծիս բաշխիս ի լրումն ամենայնի, եւ ոչ սուղամաննեայ ինչ ունելով նիազ իրս¹⁷, այլ լի եւ աստուածացեալ¹⁸ մարմին

Գ. 15 Լ բուն «ի կամօքն», 17 Լ «նիազերս», 18 Լ «եղար ի գերեզմանի ի քրիստոս զորութիւն Աստուծոյ», եւն: 179-80 Լ «այլ յիւսիս ընդանուրս աննիազ մնացեալ ի քում մենախազ ակդէութենէ», եւն: 87 Լ «քո Հօր»,

15 Աս հաստուածք կերպ մ'ընդլայնում է կող. Բ. 9 խօսքին՝ որն որ կըրմեան պատարագէն սկսեալ՝ տեսանք Բարսղի եւ Երկրորդ պատարագին մէջ: Գժուարաւ մարդ կրնայ սրուշել թէ զայս մեր պատարագը տեսած չլլայ Գաւթի փիլիսոփայ Է գարուն մէջ՝ երբ որ կը կարգայ (Ներք. ի խաչն, էջ 107) սա տաղերը. «Մշտնջենական եւ ոչ առժամայն զենուսն զի սմա զենեալն հաւատայ եկեղեցի. նոյն խորհուրդ զենման փշտ հանապազորգել փնչ ի փլուսնգամ նորայն յայնութիւն՝ ի Տեառնէ իսկ հրամանատրեցաւ»:

16 «Աստուածային տեսակաւդ», պիտ'որ ըլլայ *μορφή* (— *forma*, դեմ, —) գարձեալ վերայիշեալ մարմնութեան գէմ յայնի ընելու համար թէ ոչ առանց աստուածութեան, առանց «աստուածային տեսակին», փնակ մարմին իբրեւ լսկ մարդ, իբրեւ թէ գեռ ոչ աստուածացած՝ խաչեցաւ կամ պատարագեցաւ: Տես թղթ. տա կըրեանիս:

17 «Եւ ոչ սուղամաննեայ ինչ ունելով նիազ իրս»: — Լուգգ. մատենին մէջ գիր առ գիր սանկ գրուած է. «ոչ ի կամօքն որիչ ուրեք ինչ փացեալ կարծիս բաշխիս ի լրումն ամենայնի, եւ ոչ սուղամաննեայ ինչ ունելով նիազ իրս, այլ...» կայ խանգարում. սակայն ոչ այնչափ բառեր՝ սրչափ առանձին գրեր փայն ուղղելու պէտք ու-

նիք, բարեբախտութեամբ հոս ալ Սրբոյ Հօր վերջին (ԽԵ) ճառէն շատ աղէկ առաջնորդուելով: Հոն (գլ. 13.) կ'ըտէ. *τὸ μέγα καὶ ἄδυτον ἱερεῖον, ἐν' οὐτως εἶπω, ὅσον ἐπὶ τῇ πρῶτῃ φύσει, ταῖς νομικαῖς θυσίαις ἐγκραταμέμικται, καὶ οὐ μικροῦ μέρους τῆς οἰκουμένης, οὐδὲ πρὸς ὄλιγον, ἀλλὰ παντός τοῦ κόσμου καὶ διαιωνίζον καθάρσιον — Magna illa, et, quantum ad primam naturam, immactabilis, ut ita loquar, victima, legalibus sacrificiis immixta est; illa, inquam, non exiguae cuiusdam partis orbis terrarum, nec ad exiguum tempus, sed totius mundi nunquam intermoritura expiatio. Ըստ այսմ «ի կամօքն», կ'ուղղուի «ի կողմն», — «բաշխիս», կ'ըլլայ «աշխարհիս», — «ի լրումն», կ'ընենք «լրումն», (կուշական) — «սուղամաննեայ», կ'ըլլայ «սուղժամանակեայ», = *πρὸς ὄλιγον, ad exiguum tempus* ին համեմատ. — «նիազ իրս» կը թողուր այնպէս՝ զորն որ կ'երեւայ թէ պէտք էր ընել «նիազիս» (= պահպան, նուազիս): Սակայն թէպէտ նախնաբար այսպէս մտածած ըլլանք վերջին մասին, (այս ինքն «սուղամաննեայ», եւ «նիազ իրս» ձայներուն նկատմամբ) ուղեւով չթողուլ վերայիշեալ Գրիգորի խօսքին թեւը, բայց ետքի մտադրութեամբ կը տեսնենք որ հիմ մը չկայ տոմարին Լուգգ. Օրինակին ընթերցուածին վրայ եւ ոչ կասկածելու իսկ. վասն զի մտաւով ալ*

մշտնջենաւոր¹⁹ երար ի գերեզմանի Վրիստոս զաւրութիւն Մատուծոյ²⁰ եւ իմաստութիւն, ոչ տեսեր զապականութիւն. այլ սթափանցիկ ընդ հանուրս աննիազ մնացեալ ի քումէ նախագոյակդ էութենէ²¹ որ ի մեռեալս ազատ առանց աւգնականի, աւերեցեր զդժոխս. խորտակեցեր զզաւրութիւն մահու՝ յարուցեալ ի մեռելոց ճշմարիտոյ Մատուծ ծանուցար կենդանեաց եւ մեռելոց²²

80

Եւ արդ մեք, Տէր, զառ ի քէն պարգեւեալ մեզ զընծայս պատարագեմք ի վերայ աստուածընկալ սեղանոյս. յիշեմք զսուրբ չարչարանսն՝ որ ի վերայ խաչին յաղագս մեր, զԹաղումն երեքաւրեայ, զյառնելը ի մեռելոց, զհամբարձումնդ յերկինս, զնստելը ընդ աջմէ քոյ Հաւր. — ի ծայն. — զահաւոր եւ զփառաւորեալ եւ զմիւսանգամ գալուստդ խոստովանիմք եւ աւրհնեմք ժողովուրդն. Յամենայնի:

85

Եւ. — Բահանայն. Օքեզ աւրհնեմք եւ փառաւորեմք եւ հաւատով երկիր պագանեմք, որ երիւք ըստ անձնաւորութեան²³ ինքնագոյ էակդ ես. վասն զի բաշխիս անբաժանաբար եւ միաւորիս որոշմամբ²⁴, ոչ զմիութիւնդ խառնակութիւն գործելով եւ ոչ՝ զբաժանումնդ աւտարութիւն²⁵ համարելով. այլ երեքանձնեայ անձառ միութեանդ սրբոյ Երրորդութեան մատուցանեմք զաւրհնութիւն եւ զփառս Հաւր եւ Արդոյ եւ Հոգւոյն Մատուծոյ:

95

նշնպէս «սուղամանեայ», եւ «նիազ իր», ամբողջ կու տան ան հարկաւոր իմաստը՝ զորն որ կը պահանջէ յաջորդ պարբերութիւնը. այսինքն թէ «եւ ոչ ալ փոքու իւրք մասամբ նուազութիւն մ'ունենայլով (այս ինքն՝ մարմնիդ մասունքն ետքը մէկդի թող չտայլով), հապա լիւսիք, աստուածացեալ (աստուածութենէն չբաժնուած) մարմն մշտնջենաւոր՝ գրուեցար գերեզմանի մէջը»
18 «Աստուածացեալ» — շատ սովորական մեր Ս. Հօր. անանկ որ «մարդացեալ, ներմարգութիւն», շատ քիչ տեղ «մարմնաւորութիւն» ըսելու տեղ՝ սիրով կ'ըսէ *θεωσις*.
19 «Մշտնջենաւոր» — նախընթաց վերջնութեան Ծանօթութեան մէջ յառաջ բերուածը՝ կու տայ ասոր յունարէնը *δαιωνίζον* = «մշտնջենաւորող», չէ թէ՛ ինչպէս միջբովութիւնը կ'ըսէր՝ փրկութեան գործը լնդընկէն ետքը մէկդի գրուած:
20 «Ի Բրիստոս Աստուծոյ զորութիւն» — Լուգգ. մատենին կը վերջընենք է նախգիրը, եւ կը գնենք «Բրիստոս»:
Քիչ մը անգին «-Թափանցիկ», կը գրէ նշն մտտեանը. մէք՝ «Ը-Թափանցիկ»
21 «Նախագոյակ էութիւն» ի Բրիստոս, ասկէ շորս Ծանօթութիւն առաջ յունարէն յառաջ բերուած *πρωτη φους* ըսուածն է, այս ինքն Բրիստոսի Տեառն մերոյ աստուածային բնութիւնը, զորն որ թարգմանիչը սիրա-

կան ձեւովը չըլած է: Ս. Գրիգոր՝ Տեառն մերոյ չէ թէ մինակ բնութիւնները երկու կը համրէ, հապա նաեւ առաջին եւ երկրորդ կը գտտէ: նշնպէս հոյ թարգմանիչն ալ, սվ որ է նէ՝ *οὐր* նախ գտնուած եւ *οὐր* յետոյ եղած՝ կ'որոշէ:
22 Հ.ա.մ. ԺԳ. 9:
23 «Անձնաւորութիւն» տես քիչ մը վարը՝ Գ. Պարգ. ծան. 6: Յունարէնը ճիշտ ԼԹ. գլ. 11. *τρισι μὲν κατὰ τὰς (ιδιότητος ἥγουν) ὑποστάσεις, մեր պատարագին բնագրին մէջ միայն ὑποστάσεις կայ եղեր, չէ թէ փակագծի մէջ առնուածն ալ. վասն զի «անձնաւորութիւն» մինակ աս վերջին յոյն բառին կը վերաբերի:*
24 «Միաւորիս որոշմամբ» — նշն ճառին մէջ քիչ մը յառաջ կոյն՝ *διαίρεται γὰρ ἀδιαίρετως καὶ συνάπτεται διηρημένως*. (Ճառ ԻԸ. գլ. 1. *ἐνικῶς διαίρουμένη (ἔλλαμψις), καὶ συναπτομένη διαίρετως*.) — Հայկազն. Բաագրքին մէջ՝ «բարժանի անբարժանաբար» Մատուածոր. Յայտն. «Ատ Ս. Երր. բարժանել՝ անբարժանապէս եւ միաւորիլ որոշմամբ» խորագրէ:
25 «Օտարութիւն» — նախընթացէն քիչ մը ետքը ըսուածը *οὐτε τὴν ἔνωσιν, σύγχοιν ἐργαζόμενοι, οὐτε τὴν διαίρεσιν, ἀλλοτριώσιν* = «տարութիւն, նշն էութենէ չլլալ»:
26 Ս. Գրիգոր այսպէս կը խօսի գոյափոխեալ տեսակներուն վրայ. «աստուածացեալ

185 լով, աղաչանաւք նոցա այց արա մեզ, Աստուած, եւ յիշեա զամենայն զինջնցեալսն մեր յուսով յարութեան կենացն յաւիաննից: Ամէն:

Աստուածային բարերարութեամբք քո յիշեա, Տէր, զուրբ կաթուղիկէ առաքելական եկեղեցի՝ զոր փրկեցեր պատուական մարմնով եւ արեամբք քո, եւ լուսաւորեալ պայծառացուցեր ամենայաղթ սուրբ խաչիւղ քո, շնորհեա սմն զանշարժ զխաղաղութիւն քո:

140 Աստուածային բարերարութեամբք քո յիշեա, Տէր, զվերակացու եւ զտեսուչ հոգւոց մերոց զհայրապետն³⁷ մեր, եւ շնորհեա նմա ճշմարիտ հաւատով եւ ուղղափառ վարդապետութեամբ հովուել զառ ի քեզ հաւացեալ ժողովուրդս եւ զառաջիկայ ժամանակս կենդանութեան իւրոյ:

145 Աստուածային բարերարութեամբք քո յիշեա, Տէր, զամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսունս՝ որք ուղիղ համառատեն զբանն ճշմարիտ քարոզութեան, եւ շնորհեա նոցա ժամանակ խաղաղութեան ի բարւոք ծերութեան:

Աստուածային բարերարութեամբք քո յիշեա, Տէր, եւ զիս զտաժանեալս մեղաւք³⁸, յահագին աւուրն համառատի, եւ վասն սրբոյ պատարագիս՝

||¹⁵⁰ L առատածեռնեա յիս: — Այս տողին մէջ կէտերով նշանակուած տեղը մեծ դատարկ մը կայ, ինչպէս արդէն նշանակուած է Լիոնի ձեռագրին Պարիսեան ընդօրինակութեան մէջ (Suppl. Arm. Nr. 50, fol. 81 b) թէ «Պակաս գուցէ անդ էր իջն միոյ ձեռագիրը», Հոս դիտել կու տայ Յարգ. Տեղեանին որ «Իրօք պակաս է, այսինքն Ը. Խերիկն առջին իս-ղիւր. վասն զի այսպէս ընդօրինակողէն նշանակուած են թերթերը, ամէն մէկ թերթը՝ 12 թուղթ: Երեսները բոլորդիր միջակ 21 տող կը պարունակեն 6—7 բառերով:» Ըստ այսմ՝

37 «Չհայրապետն մեր», չէ թէ հիմակուան «հայրապետի», կամ «պատրիարքի», նշանակութեամբ. հապա ուրիշ մասնաւոր առմամբ մը՝ որն որ սովորական է Գրիգորի, եւ հոս ուրիշ անհատ անձի մը վրայ, այս ինքն իր համանունն հօրը՝ Նազնեանցու պարզ եպիսկոպոսի մը վրայ բռնուած: Ինք իսկ Ս. Հայրը, Ճառ ԽԲ. գլ. 23. (վերջին ողջոյն Կ. Պոլսեցւոց) եպիսկոպոսները այսպէս կ'անուանէ, անհարկելով Վաղէտի ատեն եղած քանի մը ծերունի եպիսկոպոսաց սպանութիւնը՝ կ'ըսէ. Οὐ προεβυτέρων ἐπισκόπων, οἰκειότερον δὲ πατριαρχῶν εἰπεῖν, σφραγὰς δημοσίας. Լա. Annon publicas senum episcoporum, aut — ut aptiore verbo utar, — patriarcharum caedes. Այլադդ չէր անուանէր Գրիգոր իր գրեթէ 100ամեայ մեռնող հայրը: Ճառ ԽԳ. գլ. 37. (գովեա Ս. Բարսղի) կ'ըսէ. Ad eum (Basilium) ungendum viros pietate claros... excitavit (Spiritus S.), et cum iis novum Abrahamum et Patriarcham nostrum, parentem, inquam, meum. Այս եւ սոյն է մեր պատարագին «զհայրապետն մեր», ալ՝ որն որ շատ ժամանակ չի կրնար ունենալ ապրելու. ոչ թէ անոր համար կ'աղթէ որդին,

ինչպէս ուրիշ պատարագներուն մէջ կ'ըլլայ, որ «ընդ երկայն աւուրս», կեայ եւ հօգուէ, հապա միայն՝ որ նաեւ ան թեոցած կենաց (քիչ) տանն ալ ուղիղ վարդապետութեամբ հօգուէ. անոր համար ալ վերոյիշեալ «Կարկաթի», Ճառին մէջ՝ որմէ աս մեր պատարագը հազիւ ամփոսներով ետքը կրնայ ի գիր անուանու ըլլալ (373, 374ին) օսակ կը խօսի ալ տարիներով ծանրաբանած հօրը համար. (գլ. 3.) Magnam vitae partem sine reprehensione confecit, et jam communis hujus vitae maris velut in portu est, tutior ac proinde beator sit, quam is, cui longe adhuc navigatio superest? եւ քիչ մը ետքը (գլ. 4.) Լուս կեցած հօրը գարձընելով խօսքը՝ Ne nobis, non tam paucos, quam suaves sermones invideas, nec jam impendentis detrimenti praeludium praebas. Loquere, quaeso, etsi pauca, at mihi chara et dulcissima. Չէր կրնար սրբւոյն աս կողմած օրհասն ուշանալ. 374ին կէտերը ստիպուած էր իր հօրը դամբանական խօսելու. (Ճառ ԺԸ.):

³⁸ «Եւ զիս զտաժանեալս մեղաւք», զԳրիգոր օգնական հօրը՝ ի կառավարութեան եկեղեցւոյն Նազնեանցու:

զոր հաւատով մատուցանեմ առաջի ահաւոր աստուածութեանդ քո, առա-
տաձեռնեա ինձ զբարերարութիւնդ քո, մարդասէր Տէր: . . .³⁹ անաւգնա- 150
կանից, յոյս յուսացելոց, խռովելոց հանգիստ, տեսուչ ես ամենայնի, որ
գիտես զպէտս եւ զկարիս իւրաքանչիւրոց. նայեա առ մեզ քաղցրութեամբդ
քո. երեւեցոյ զերեսս քո ի մեզ զթութեամբդ քո. լռեցոյ զհերձուած յեկե-
ղեցւոյ քումմէ. շիջոյ զխռովութիւն հեթանոսաց՝ որք կամին զպատերազմն.
Խափանեա զհայհոյութիւն հերետիկոսաց. ընկալ զմեզ յարքայութեան քո. 155
արա զմեզ որդիս լուսոյ եւ տուրնջնան, եւ տուր մեզ սիրտ միաբանութեան
իրբեւ ի միոջ բերանոյ փառաւորել զմեծփայելութիւն սրբութեանդ քո. —
ի ձայն. — վասն զի քեզ վայելէ եւ Միաճնի Արդւոյդ քո հանդերձ
կենդանարար եւ ազատիչ սուրբ Հոգւովդ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ
այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս: 160

Եւ եղիցի ողորմութիւն մեծին Աստուծոյ եւ փրկչին մերոյ Քիսուսի
Վրիստոսի ընդ ձեզ ամենեանս:

Սարկաւազն քարոզէ զԱմենայն սրբաւքն որ է ի սուրբ Աթանասի:

Տէր Աստուած մեր, որ պատրաստեցեր մեզ սեղան հոգեւոր (բ)արու-
թեան, եւ շնորհեցեր մեզ կերակուր կենդանարար զանմահ եւ զանապականդ, 165
զմշտնջնաւորդ եւ զյաւիտենականդ զմարմին եւ զարիւն Միաճնի քո.
բարձ ի մէնջ ամենազաւր քոյով տէրութեամբդ զկարծիս մեղաց եւ զխիղճ
մտաց փարատեա ի մէնջ, եւ ուսոյ ժողովելոցս ի տեղւոջ փառաբանութեան
— եւ քահանայն համբարձեալ զձեռս իւր — միաձայն բարբառով բանալ
զբերանս մեր, երգել եւ ասել: 170

Տ Է Ր Ո Ւ Ն Ա Կ Ա Ն Ա Ղ Ա Ի Թ Ք

Սկսանին. Հայր մեր, որ յերկինսդ ես. սուրբ եղիցի անուն քո. եկեացէ
արքայութիւն քո, ի լման:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Թ Ե Տ Հ Ա Ղ Ո Ր Դ Ա Կ Ա Ն

Քահանայն. Պահանամք զքէն, Տէր, Հայր Տեառն մերոյ եւ փրկչին 175
Քիսուսի Վրիստոսի, որ արժանի արարեր զմեզ երկնային պարգեւացս
այսորիկ (այսոցիկ), հաղորդութեան մարմնոյ եւ արեան Միաճնի քո: Աղա-
չեմք զքեզ, Տէր. մի լիցի սա մեզ ի դատապարտութիւն յաղազս մեղաց

պակասճն է իբր 42 տող: ||¹⁵³ L երեւեցոյ: ||¹⁵⁷ L զմեծփայելութիւն:
||¹⁵⁹ L հանդերձ. . . սուրբ Հոգւոյդ: ||¹⁶¹ «Բարութեան» բառին առաջին
տառը (թ) քերուած է ի L: ||¹⁶⁷⁻⁸ L «քոյով որութեամբդ. . . եւ զխիղճ մտաց
փառատեա» եւն: ||¹⁶⁹ L միաձայնական բարբառով: ||¹⁷⁷ L այսպէս «այսու»

³⁹ Թուղթ մը հոս Օրինակէն ինկած է, | Աբդ 2X21 = 42 (տող), 6 կամ 7X42 = իբր
այսինքն 12ածալ ը թերթին առաջին թուղթը | 273 բառ գոնէ՝ կը պակսի առ Յիշատակաց մե-
կը պակսի. Թղթի մը ամէն մէկ էջը 21 տող կը | ընէ: Ա երջին բառն եղած պիտ'որ ըլլայ՝ «ոգ-
պարունակէ, ամէն մէկ տողն ալ 6 կամ 7 բառ: | նական»:

մերոց, այլ ի քաւութիւն յանցանաց, ի զգաստութիւն խորհրդոց, ի կատարումն ամենայն գործոց առաքինութեանց. որպէս զի սրբելով⁴⁰ սորա զմեր հոգի եւ զշունչ եւ զմարմինս, պատրաստեցէ լինել տաճար բնակութեան ամենասուրբ Երրորդութեանդ սու ի դաւանել մեզ զողորմութիւն սուաջի ահաւոր բեմին, մասն եւ վիճակ ժառանգութեան առնուլ ընդ ամենայն սուրբս ի Վրիստոս Ախուս ի Տէր մեր, որում վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ յաւիտեանս:

Քահանայն ի ծայն ասէ զաղաւթս. Օ՛ի քո է արքայութիւն եւ զաւրուութիւն եւ փառք յաւիտեանս: — Խաղաղութիւն ընդ ամենեւեան:

[Վրեզ ամենայն արարածք, եւն⁴¹]:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ի Մ Է Զ Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Ո Յ

Օ՛քէն գոհանամք, Տէր բարերար, եւ աղաչեմք՝ զի յամենայն ժամ արժանաւորս արարեր զմեզ համարձակութեամբ սրտիւ հաղորդութեանս այսմիկ մինչեւ ցվախճան կենաց մերոց. եւ զկատարումն մեր կնքեսցես խոստովանութեամբ քրիստոնէութեան վախճան մեզ շնորհելով. որպէս զի պահելով զպատուիրանս քո ի կեանս յայսոսիկ, յերկրորդ զալստեանդ քո փառաք Հաւր եւ ամենայն հրեշտակաւք յափշտակեսցուք ամպովք ընդ առաջ քո յաւգս. եւ ժառանգեսցուք զպատրաստեալ տեղի ի սկզբանէ աշխարհի սրբոց քոց, եւ ընդ նոսին միշտ գոհանալով փառաւորեսցուք զՀայր եւ զԱրդի եւ զսուրբ Հոգիդ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս. — ի ծայն. — շնորհաւք եւ զթութեամբ եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ եւ փրկչին Ախուսի Վրիստոսի, ընդ որում աւրհնեալ ես, Հայր ամենակալ, հանդերձ ամենասուրբ եւ բարերար եւ կենդանարար քո Հոգւովդ այժմ եւ միշտ:

Սարկաւագն. Պաւստիսաւմէն: — Քահանայն. Ի սրբութիւն սրբոց: Ժողովուրդն. Միայն սուրբ, միայն Տէր, Ախուս Վրիստոս ի փառս Աստուծոյ Հաւր. ամէն:

Սոյն խորհրդածութիւն կատարի բեկանելոյ հացին եւ հաղորդութեանն, որպէս զսուրբ Աթանասիոս, եւ արձակման աղաւթ՝ Ար աւրհնես զայնոսիկ, եւ արձակին խաղաղութեամբ ի տունս իւրեանց:

չիկ՝ փե. «այսոջիկ» յետոյ՝ «հաղորդութեանն», ||¹⁷⁸ L սոյ: ||¹⁷⁹ L ի «գաստութիւն»: ||¹⁸⁸ Հոս նշանակուած է «Քեզ ամենայն արարածք» աղօթքն (տես վերը՝ տող 51 եւ 112—118), որ թերեւս այս տեղոյ ալ կարելի ըլլայ յարմար տեսնուիլ: ||¹⁹⁵ L ամպովք:

⁴⁰ «Սրբելով սորա», — վասն օծանելոյ զանգամն սուրբ արեամբն՝ տես նոյն ժ.Ձ. Ճառի գլ. 11:
⁴¹ Այս աղօթքը տես վերը՝ Հած. Ի, «Աստուծոյն» — կանոնէն ետքը Դ. աղօթքը կ'ե-

րեւայ եղած ըլլալ գէպ ի վեր քշած երկու աղօթքները՝ այս ինքն Յետհաղորդական (Post-communio) «Գոհանամք զքէն, Տէր, Հայր Տեառն», եւ Աւր+ Ի ԳԼ ԻԿԿԿ-»՝ «Օ՛քէն գոհանամք, Տէր բարերար, եւ աղաչեմք» եւն:

Գ.

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Պ Ա Ց Ա Ր Ա Գ
(անուամբ Կիւրղի Աղեքսանդրացոյ:)

Ա Ջ Դ Ո Ւ Մ Ն

1. Աս պատարագը դարձեալ Ս. Գլխորդի կը սեպհականուի, վերցուելով Կիւրղի Աղեքսանդրու հայրապետին անունը:
2. Դարձեալ. փառաւոր «Ողջունի աղօթք», մը ետքը կը յաջորդէ «Սըրբասացութեան աղօթք», մը՝ որուն կը հետեւի լիակատար աղօթք մը՝ «Սըրբագործութեան», անհերքելի յաղթական խորհրդով:
3. Խաչելութեան յիշատակաւ՝ որն որ երկու աստուածային եւ մարդկային կենդանութիւնը կը ցուցնէ պանչելապէս ի կողէն բխածէն, մի եւ նոյն ատեն ի դժոխս եւ ի գերեզմանի աստուածաբար ներկայանալով:
4. Հոգւոյն սրբոյ ներգործութիւնը կը ինդրուի իրապէս օժանդակութեամբ ի հաւատացեալս:
5. Պաղատանք Սկեղեցւոյ, եպիսկոպոսին, բարերարաց, իշխանաց, թագաւորաց. ամենայն վտանգից վրայ, ի մասնաւորի գիջային փորձութեաց դէմ: Աս պաղատանքը կը սպասուէր ի Սրբոյն: Ի վարուց Սրբոյն գիտեմք որ անօգուտ եղած էր ասոր դէմ՝ ծերութիւնը, հիւանդութիւնը եւ ուրիշ խտամբերութիւնները: (Տես վարը՝ Ժան. 32:)
6. Յիշատակք՝ կասարելագործուած են:
7. Աղօթքները՝ վերջերը կատարեալ են:
8. Ժամանակը գրութեան՝ յայտնի է, այս ինքն հօրը կենդանութեանը պրուած 374էն առաջ:

Պ Ա Ց Ա Ր Ա Գ Ա Մ Ա Ց Ո Յ Ց

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ո Ղ Ջ Ո Ւ Ն Ի

Մ. — Բահանայն ի ծածուկ. Տէր զաւրութեանց, Աստուած¹ ամենակալ, գոյացուցիչ եւ ստեղծիչ ամենայն եղելոց, ողորմած, պարգեւարաշիւ, եւ ամենայն բարութեանց տուող. քեզ խոնարհեցուցանեմք զերկրպագութիւն, եւ մատուցանեմք փառաբանութիւն եւ պաղատանս. ընկալ, Տէր, բարերարութեամբ քեզ ի հաճոյս. եւ առատապարգեւեա ի մեզ զառատ բարերարութիւնդ քո. վասն զի քո անբաւ մարդասիրութեանդ (քո) շնորհս ապաւինելով՝ համարձակիմք ահիւ եւ դողութեամբ կալ առաջի սրբոյ սեղանոյ քո ի սպասաւորութիւն փառաւորեալ եւ ահաւոր տէրութեանդ քո, եւ ի քէն հայցեմք զլծողութիւն մեղաց եւ սրբութիւն ամենայն զգայութեանցս մերոց, որովք միշտ դատապարտեալ զտանիմք առաջի արդարութեանդ քո: Այլ դու, երկայնամիտ եւ անոխակալ Տէր, որ քննես զծածուկս սրտից մերոց, եւ զանգործս մեր տեսանեն աչք քո, դու սրբեա զմեզ յամենայն պղծութեանց հոգւոց եւ մարմնոց. որպէս զի անարատապէս զաւրացեալք ի քեզ՝ կացցուք առաջի քո անդատապարտք, եւ համարձակութեամբ սրտիւ մատուցուք զխորհրդականութիւն մարմնոյ եւ արեան Սիւսանիդ քո ի փրկութիւն մեզ եւ ժողովրդեանս անգիտութեան, եւ ի

Այս Պատարագին հրատարակութեան ալ հինն առնուած է մի միակ ձեւաւոր մը՝ Լ կամ Լիոնի օրինակը, ինչպէս նախընթաց երկու Պատարագաց ալ: Այն երկուքին համար ըսածնիս հոս ալ կ'արժէ, ի մասնաւորի համառօտութեանց եւ ուղղագրութեան մասին: ՀԲՏԲ.

Վերնագիրն այսպէս է. «Աստուածային Պատարագի արարեալ սրբոյն Անբնի Ալիսանդրոս-հայրապետին», — Ասոր չի վերաբերիր Անբնի անուամբ Ասորոց քով գտնուած Պատարագը. (Liturgia Sancti Cyrilli առ Renaudot, Lit. Or. Coll., ed. secunda, Francofurti 1847, II, p. 274—285.) եւ ոչ խալսիներուն համանուն Պատարագը (Renaudot, I, 38—51.)

Ա. ||¹ «Քահանայն ի ծածուկն իրատագիրն՝ որ ինքնին կը հասկըցուի, չկայ հոս ի Լ. ասոր տեղ սա դիտողութիւնը՝ «Անի սրբեա Անանասիոս սրբեա ի Խորհրդայն Բերեւն ի յեղանկ», — Սկիզբն է բուն ի Լ՝ «Տէր Աստուած, զօրութեանց, Աստուած ամենակալ, եւն. սակայն առաջին «Աստուած» բառը ետքէն դրուած է կարմրաւ եւ գլխաւոր թէեւ միեւնոյն գրչէն: ||² Լ գոյացուցիչ: ||³ Լ տուող... զերկրպագութիւնն... փառաբանութիւնն: ||⁴ Այսպէս երկու անգամ կրկնուած է ի Լ «քո» դերանունը: ||⁵ Լ ի սպասաւորութիւնն: ||⁶ Լ զլծող

¹ Օրինակին մէջ «Տէր Աստուած», բայց աս «Աստուած» ետքէն աւելցուած է, թէպէտ եւ նոյն գրչով:

² Տես աս փակագծին մէջ եղածներուն նկատմամբ մեր վերը էջ 124 գրածները:

հաճոյս բարեհամբաւութեանն ամենասուրբ Երրորդութեանդ, — ի ծայն. — որում միայնոյ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս :

Դպիրքն. Ըմէն :

20

Ո Ղ Զ Ո Յ Ն

Սարկաւազն. Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան. [որք ոչ կարող էք հաղորդել աստուածային խորհրդոյս եւ առ դուրս ելէք, եւ աղաւթեցէք: Եւ ողջունեն զսեղանն եւ զմիմեանս: Սարկաւազն. Ահիւ կացցուք, երկիւղիւ կացցուք, բարեոք կացցուք. եւ նայեսցուք զզուշութեամբ: Դպիրքն. Ըս քեզ, Աստուած: Սարկաւազն. Պատարագ Վրիստոս մատչի զառն Աստուծոյ: Դպիրքն. Ողորմութիւն եւ խաղաղութիւն եւ պատարագ աւրհնութեան: Բահանայն դառնայ ի ժողովուրդն².] Շնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի եւ սէր Աստուծոյ Հաւր եւ հաղորդութիւն Հոգւոյն սրբոյ եղիցի ընդ ձեզ ամենեսեան †:

25

30

Դպիրքն. Եւ ընդ հոգւոյդ:

Սարկաւազն. Ի վեր ընծայեցուցէք զմիտս ձեր աստուածային երկիւղիւ:

Դպիրքն. Ունիմք առ քեզ, Տէր ամենակալ:

Սարկաւազն. Եւ գոհացարուք զՏեառնէ բոլորով սրտիւ:

Դպիրքն. Ըրժան եւ իրաւ:

35

Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն

Բ. — (Բահանայն.) Ընսկիզբն Աստուած, անեղ, անժամանակ, անբաւ, անիմանալի, անքննելի, մեծութիւն անչափ, յաւիտենական մշտնջենաւոր, մշտնջենաբուխ, տեսակ անորակ³, անմահ, անմահութեան աղբիւր, բարեաց տուող, Հայր սուրբ, Որդիդ Միածին, Հոգիդ սուրբ Ճշմարիտ⁴, միասնական⁵ աստուածութիւն, երեքսրբեան առանձնաւորութիւն⁶, բարձրեալ,

40

որութիւնն մեղաց եւ սրբութիւնն եւն: ||²² Լ ի համբոյր սրբութեանն: — Փակագծեալը կայ ձեռագրին մէջ, բայց անշուշտ յետամուտ համարելու է: ||²⁴ Լ «եւ զնոյնս» փխ. «զմիմեանս»: ||²⁵ Լ «երկեղիւ... բարեոք» եւն: — Յետոյ՝ «Գղիւն» չկայ ի Լ, բայց կը հասկըցուի. նոյնպէս նաեւ յաջորդ տողերուն մէջ քանի մ'անգամ «Սրբիւն» եւ «Գղիւն» խրատագիրքն: ||²⁶ Լ հաղորդութիւնն Հոգւոյն: ||²⁷ Լ երկեղիւ:

Բ. ||²⁷ Լ ընէի խրատագիրս «Քահանայն»: ||²⁸⁻⁹ Լ մեծութիւնն անչափ

³ «Տեսակ անորակ» — ինչպէս ճառ ԼԷ. գլ. 2. ἡ ἀνείδεος (φύσις) կամ Թէ մանաւանդ ճառ Ի. գլ. 6. ἀποιος (θειότης) — qualitatis expers (divinitas).

⁴ «Սուրբ Յէ՛ւրիւս, մակբայօրէն. ճառ ԻԵ. գլ. 15. «Ճշմարիտ սուրբ՝ Հոգին սուրբ — քանզի ոչ եթէ յաւելուած ինչ ի նա սրբութիւնն, այլ յանձն իոյ սրբութիւնն.» (ἀληθῶς ἅγιον τὸ Πνεῦμα

τὸ ἅγιον — οὐδὲ ἐκ προοδηχης ὁ ἁγιασμός, ἀλλὰ αὐτοαγιοτητος.) ստէպ առ այս կը դառնայ:

⁵ «Միասնական», Թաւր յն. ἐνιχώ. ստէպ առ Աստուածաբանին. ճառ ԼԳ. գլ. 8, զորն որ երբեք սմանք «Փական», Թարգմանած են, ինչպէս Սուտ-Գիտնեսիսի գործոց մէջ:

⁶ «Երեքսրբեան առանձնաւորութիւն», յն. τριούγιος ιδιότης — ter sancta proprietas.

ահաւոր, հզար, ահեղ, սքանչելագործ, հրաշազան, հրաշակերտ, հրաշազանութեանց յաւրինող, լոյս՝ լուսոյ արարիչ, կեանք՝ կենդանեաց գոյացուցիչ, ամենակալ, ամենակարող, ամենիմաստ, ամենաբաւական, ամենաստեղծ, ամենապարզեւ. քեզ միայնոյ երեքսրբեան տէրութեանդ յարժանի եւ յիրաւի վայելէ վերառաքել զփառաբանութեան երգս, որ դու միայն՝ աստուածազանութեամբ հրաշագործեցեր զերկինս եւ զերկիր եւ զամենայն՝ որ ի նոսա արարածք երեւելիք եւ աներեւոյթք. վասն զի ամենքին անձառելի ձայնիւ՝⁸ փառաւորեն զքո փառաւորեալ աստուածութիւնդ իմանալի եւ անիմանալի խորհրդականութեամբ՝⁹ Արժանաւորեա, Տէր, քոյին գթութեամբդ զմեր անարժանութիւնս ընդ վերնական դասուցն՝¹⁰ աւրհնաբանութեան երգել քեզ յաղթական երգս, որք զարհուրեալք ի հրակիզանող ճառագայթարձակ լուսոյ աստուածութեանդ թեւաքողեալք գեղապարութեամբ՝¹¹ երգեն քեզ զարբասացութեան զնուագան. — վերածայնէ քանանայն. — համարձակութեամբ նոցին եւ մեզ աղաղակել եւ ասել:

... մըշտընջենարուխ եւն: ||⁴⁰ L տուող: ||⁴¹ L աստուածութիւնն: ||⁴² L յօրինող: ||⁴³ L թեւաքողեալք:

7 «Որ դու միայն» — նախընթաց պատարագին Նախերգանին ստեղծագործութեան բաւական ընդարձակ մասը հոս այսպէս կը համառօտուի՝ «որ դու միայն», խօսքէն մինչեւ «խորհրդականութեամբ»:

8 «Անձառելի ձայնիւ» Ճառ ԽԳ. գլ. 11 (յաթ 383 Ապր. 16). Omnia Deum laudant et concelebrant vocibus mutis, (δοξάζει φωναίς ἀλάητοις, ὡσὶς κωφῶν). Թողունք բոլոր խօսքը, մտանւորապէս վերջին ἀλάητος բառը մեր պատարագին մէջ «անձառելի» ձայնն է, յոյն ձայնին նիւթական փոխադրութիւն մը՝ որն որ «անբարբառ» թարգմանելով կրնար աւելի գիւրիմաց ըլլալ: Լատին թարգմանն ըրած է «համբ ձայնիւ» — vocibus mutis. Աստուածաբանին գործոց Մաւրինեան հրատարակիչը հարկ կը համարի յաւանորէնն ալ մեկնել «ἀλάητοις — ineffabilibus, sermonis expertibus.» Մեզի համար բուն մտադրութեան արժանին՝ հոս մի եւ նոյն եզրգան հետքը գտնելն է:

9 «Իմանալի եւ անիմանալի խորհրդականութեամբ» — որոշ չենք գիտեր՝ ինչ հասկընանք: Ասկէ առաջ եւ ասկէ ետքը կը տեսնենք որ աս «խորհրդականութիւն» ձայնը թարգմանչէն իրրեւ «խորհուրդ» (μυστήριον) կը գործածուի. բայց ինչպէս «խորհուրդ» բառին, նոյնպէս «խորհրդականութիւն» ձայնին նախնական նշանակութենէն երգմամբ հրածարած չէ մեր թարգմանը. անոր համար հոս «խորհրդականութիւն» իրեն նախ-

նական նշանակութեամբն առնելով՝ բոլոր խօսքը կը նշանակէ «իմանալի (իմացող) եւ անիմանալի (չիմացող) մտածութեամբ», ըստ ամենայնի քիչ մ'առաջ՝ «անբարբառ ձայնիւ» (φωναίς ἀλάητοις, vocibus mutis) ըսածին համեմատութեամբ շինուած հակադրական բացատրութիւն մը՝ որն որ շատ աղէկ նախընթացին հետ կը զուգի: Ի նոյն կը յանդի՝ ինչ որ կ'ըսուի նաեւ ի Ճառ ԽԵ, գլ. 7: Աս ճառը, ինչպէս նախընթաց պատարագէն ալ տեսանք, ճշդիւ պատարագի Նախերգանին ընթացից կը հետեւի, այս եւ ուրի մտածութիւնը կը պարունակէ սա խօսքերով. (Յառաջ քան զստեղծուած մարդոյն) mens jam et sensus, sic inter se discreta, finibus suis se continebant, opificisque Verbi majestatem in se ipsis ferebant, taciti laudatores insignis opificii et celebres praecones. Nondum autem utriusque temperatio ulla erat... alter angelus, mixtus adorator...

10 «Ընդ վերնական գասուցն» — Ճառ ԽԵ. (Ի Չատիկ.) «Չենցուք Աստուծոյ պատարագ օրհնութեան ի վերայ վերնոյն սեզանի ընդ վերնական գասուցն» (= μετὰ τῆς ἄνω χοροστασίας.)

11 «Գեղապարութիւն» չի նշանակեր «գեղեցիկ պարաւորութիւն», ինչպէս հասարակօրէն կը կարծուի, հապա «գեղուն» չէ թէ «գեղ» բառէ յառաջ գալով՝ կը նշանակէ χορεία, chorea, պար, գեղաւորաց խաղ: Նոյն բառով թարգմանուած է մեր Ս. Հօր «Ի Արարիանս», ճառին

Դպիրքն. Սուրբ, սուրբ, սուրբ, Տէր զաւրութեանց. լի են երկինք եւ երկիր փառաք քո:

Կ Ա Ն Ո Ն

Գ. — Զահանայն. Սուրբ, սուրբ, սուրբ եւ Աստուած սրբութեանց¹² որ
 բնակեալդ եւ ի լոյս անմատոյց բարձրեալ եւ Հանգուցեալդ ի Հրեզէն կառս, 60
 երկայնամիտ եւ բազումնողորմ՝ Աստուած, անոխակալ եւ անյիշաչար Տէր, որ
 մարդասիրութեամբ եւ բարեգթութեամբ ստեղծեր զազգս մարդկան, շնոր-
 Հելով զպատիւ փառազարդութեանն ի դրախտին վայելչութեանն, ինքնիշխա-
 նութեամբ տիրելով ի վերայ ամենայնի. Հանդերձ դուզնաքեայ պատուիրա-
 նատուութեամբ առ ի վեհագոյն փառս զվերադիտումն ունելով ի ձեռն 65
 անձնիշխան կամացն անմահութեամբն աստուածանալ: Այլ վասն զի ի
 ձեռն աւձապատիր խաբէութեամբ բանսարկուին¹³ ոչ իմանալով նախաստեղծին
 զզուգապատիւ փառազարդութիւնն՝ հաւասարեաց մահումբ անասնոց
 անմտից. եւ աստալից ապականութեանց գտեալ ժառանգորդ, փոխանակ
 ընդ երջանիկ երանութեանցն եղեալ ուղորմելի եւ եղկելի: Այլ դու, ողորմած 70
 Տէր եւ գթած, ոչ յաւիտեան պահեցեր ոխս անտես առնելով զկորուսեալն,
 այլ առատապէս հոգաբարձութեամբ նախախնամելով զանազան շնորհաք
 խրատեալ արգահատեցեր, բարկութեամբ, հարուածովք¹⁴, ողորմութեամբ,
 աւրէնադրութեամբ, սուրբ հարցն աւետարանութեամբ, հրեշտակաց վերա-
 կացութեամբ, մարգարէիցն քարոզութեամբ, եւ ամենայն նշանաք եւ արուես- 75
 տիք յորդորելով զմարդիկան¹⁵ (զմարդկային) բնութիւնս առ ի հանդէս

Գ. 1159 Ա շունի հոռ «Քահանայն» խրատադիրն, եւ աղօթքը (Գ) կցած է նախնութեան ծայրն՝ իբր թէ շարունակութիւն ըլլար Գ-ըր-ց «Սուրբ, սուրբ» եւն ըսածին: 161 Լի բնդօրինակութիւնը՝ «անսխաղալ» (փխ. «անոխակալ».) 172 Լ հոգեբարձութեամբ: 176 Լ այսպէս՝ «զմարդիկան» (փխ. «զմարդկային»)

ձեջ հին թարգմանէն՝ «Ուր զուարճացելոցն ամենեցուն է բնակութիւն եւ պարսոց զանգաղար գեղապարութիւն»:
 12 «Աստուած սրբ-սրբ» — Sanctorum, ոչ իբրեւ սեռական՝ τοῦ Sancti, հապտ τοῦ Sancta, դժուարաւ կը համարիմ որ բնագիրն եղած ըլլայ ἁγιασµὼν, sanctificationum.
 13 «Օձապատիր խաբէութեամբ բանսարկուին», — մեր թարգմանչին հանճարոյն վերաբերեալ բարգաւթիւն՝ անկախ ի յունականէն, որն որ գրեթէ պիտ'որ ըլլայ «խաբելով բանսարկուին ի ձեռն օձին», սո բարգաւթեան ձեւերուն մտադիր կ'ըլլաք, զասն զի օգտակար են ուրիշ տեղ ալ մեր թարգմանչին իբրեւ փ եւ նոյն անձը ճանչալու:
 14 «Խրատեալ . . . հարուածովք», — ԽԵ.

ճառը՝ որն որ, ինչպէս շատ անգամ բռնիք, պատարագի նախերգանին եւ բուն կանոնին վրայ կը ծաւալի, գեռ մաս մ'ունէր զորն որ նախնութեայ պատարագին ձեջ չտեսնիք. հոռ նոյնը կը տեսնենք, այո ինքն զմարդկային ազգը «խրատեալ»՝ «բարկութեամբ եւ հարուածովք», որոնցմէ ետքը «ողորմութիւն» կը յաջորդէ: Հոն գլ. 8. կ'ըսէ Ս. Հայրը. Multis autem prius modis . . . castigatus . . . comminationibus, plagis, aquis, incendiis, bellis, victoriis, cladibus, signis e coelo . . . quae omnia eo tendebant, ut malitia contereretur.
 15 «Չմարդիկան (= զմարդկային) բնութիւնս», ըստ Լուգգ. մասնին. կրնար «զմարդկան», ալ ուղղուել:

բարեպաշտութեանն: Իսկ յորժամ ոչ բաւականացաւ¹⁶ այսոքիկ առ ի փրկութիւն մեզ, այլ տակաւին եւս ի խաւար եւ ի ստուերս մահու պարփակեալ¹⁷ անյուսաբար, ի կատարել լրման ժամանակին ծագեցար արեգակն արդարութեան¹⁸ յանարատ Առուսէն¹⁹ հալածելով զիսաւար մեղացն. եւ լուսաւորելով զըստ պատկերի քո եղեալ ստեղծուածն, Միածին Արդի եւ Բանդ Աստուած՝ անձառելոյ Հաւր ծնունդ եւ ճշմարիտ²⁰ սուրբ Հոգւոյդ փառակից, անսկիզբն եւ անժամանակ, կամու. եղեալ ընդ ժամանակաւ եւ սկզբնաւորեալ ըստ մերոյին բնութեանս, յանձն իւր կրեաց զամենայն կիրս մարդկային կենցաղոյս առանց մեղաց, բացայայտելով զզաւրութիւնն աստուածութեանդ առ ամենեսեան, հրաշագործող բժշկականութեամբ, իշխանական վարդապետութեամբ, եւ ամենայորդոր կամաւորութեամբ եկեալ ի փրկական չարչարանսն եւ ի մահ կենսատու խաչին բաղձանաւք՝ ցանկացեալ յերեկորին²¹ լրման ժամանակին, լռեցուցանելով զըստ հնոյն, եւ սկզբնաւորեալ նոր ուխտ եւ զէն անհերքելի²² զնորհրդականութիւնս զայս զյաղթանակս.²³ եւ առեալ զհասցն յաստուածային, յամենազաւր, եւ յամենասուրբ, յարարագործ ձեռսն՝ աւրհնեաց զոհացաւ, երեկ եւ ետ իւրոց սուրբ եւ ընտրեալ աշակերտացն՝ ասելով. — վերածայնէ. —

Ս Ր Բ Ա Գ Ո Ր Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

95 Եւ էք կերայք ի սմանէ ամենեքեան. այս է մարմին իմ, որ վասն ձեր եւ բազմաց բաշխի ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց:

կամ «գմարդկան».) ||⁷⁷ Լ առ ի փրկութիւնն մեզ: ||⁷⁸ Լ «պար՛ փակեալ»:
 ||⁸⁰ Լ արդարութեանն: — «Առուսէն» ետքը՝ լուսանցքի վրայ աւելցուած՝ «Մարիամայ Աստուածածնէն»:
 ||⁸² Լ «անձառելոյ Հոր ծնունդ եւ ճշմարիտ» եւն: ||⁸⁶ Լ հրաշագործող: ||⁸⁸ Լ լրման: ||⁸⁹ Լ «զըստհնոյն... եւ զեւան

16 «Բաւականացաւ» — գուցէ յունականին ձեւով, փոխանակ ըսելու «բաւականացան»:

17 «Պար՛ փակեալ» — տասնկ Լուգգ. մասունին մէջ. կրնայ «կայր փակեալ» եղած ըլլալ. Բնչպէս որ ալ ըլլայ՝ Խօսքը գիմաւօր բայ մը կը պահանջէ:

18 «Արեգակն արդարութեան» նոյն խել: Ճառին գլ. 13. գրեթէ գարձաւածով առնուած «արեգակն արդարութեան» (տպ. Migne, սիւն 641, տպ 10):

19 «Գանարատ Առուսէն» բառերէն ետքը Լուգգ. մասունին մէջ լուսանցքը կ'աւելցուի կարմրադեղով՝ «Մարիամայ Աստուածածնէն» գրելը նոյն է:

20 «Ճշմարիտ սուրբ» — տես վերը՝ էջ 257, ծան. 4:

21 «Թերեկորին» — Ճառ խել. գլ. 16. Illi quidem lugeant, nos autem agnum comedamus; ad

vesperam quidem (Ելեջ, ԺԲ. 18), quoniam in saeculorum fine Christi passio contigit; siquidem vespere quandoque, peccati videlicet caliginem discutiens, discipulis Sacramentum impertitur.

22 «Անհերքելի» — տես նախընթաց Ա (Երկրորդ) պատարագին մէջ նոյն բացատրութիւնը, էջ 229. Ծան. 31: Ճառ խել. գլ. 16. σταυροῦ τροπαιον τὸ ἀήττητον — insuperabile crucis signum.

23 «Թաղթանակ, բառին յունարէնը ἐπι-νίκιον = յաղթարկան, յաղթական, յաղթանակ (իրր ածական, օրինակի ազգաւ ի Շարականս «յաղթանակ համբերութեամբ» կամ «յաղթանակ մարտ» ըսուածին պէս): Ճառ ԻԳ. (Վասն խաղաղ. Գ.) գլ. 13. կ'ըսուի՝ Utinam... fiat dies, non contradictionis sed latitudinis; non tentationis monumentum, sed triumphale festum.

Իստ նմին աւրինակի եւ զբաժակն առեալ, աւրհնեաց, գոհացաւ, ետ իւրոց ընտրեալ եւ բազմեալ աշակերտացն՝ ասելով :

Եւ էք արդէք ի սմանէ. այս է արիւն իմ՝ նորոյ ուխտիս, որ յաղագս ձեր եւ բազմաց հեղու ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց :

100

Պ. — Վասն որոյ ի վերայ այսոցիկ յաւետապարգեւեալ՝ առ ի յիշումն աւրէնսդրիդ եւ ի փրկութիւն մեզ միշտ մատուցանեմք զահաւոր եւ զսոսկալի խորհուրդս՝²⁴ տարածեալ կամաւորապէս զանարատ բազուկան ի վերայ խաչին եւ անքակ²⁵ միաւորութեամբ աստուածային եւ մարդկային բնութեամբն²⁶ աղբերացուցեալ ի կողէն զկենդանութիւնն, եւ ճշմարիտ մահուամբ իջեալ ի ստորին կողմն երկրի լուծանելով զգաւրութիւն մահու, հոգևով առ ի հոգւոցն դժոխապետութիւն, եւ մարմնով առ ի մարմնապահեստ վայրս ապականութեան, որով ստուգապէս ծանուցեալ կենդանեաց եւ մեռելոց զամենազաւր միայն զահաւոր աստուածութիւնդ քո :

105

Յիշելով այսուհետեւ եւ մեք զՄիաճնիդ քո որ վասն մեր զփրկագործ զչարչարանսն, զկենդանատու զխաչելութիւնն, զերեքաւրեայ զթաղումն, զերանելի յարութիւնն, զաստուածապէս համարձուցն յերկինս եւ զնստելն ընդ աջմէ քո, Հայր. — ի ծայն. — զահաւոր եւ զփառաւորեալ գալուստ դորա պատմեմք :

110

Դպիրքն. Յամենայնի աւրհնեալ ես, Տէր. աւրհն. :

Ե. — [Քահանայն.] Վեզ միայն, մարդասէր եւ բազումողորմ՝ Աստուած, վայելէ վերառաքել գոհութեամբ զփառատրութիւն ի վերայ անչափ մարդասիրութեանդ՝ զոր ցուցեր առ ազգս մարդկան ի սկզբանէ մինչեւ ի կատարումն ժամանակաց, որ եւ այսպիսի անպատում եւ ահաւոր խորհրդոյ կարգեցեր սպասաւորս, ոչ յաղագս մերոյ ինչ արդարութեան եւ բարի կենցաղավարութեան, ուստի ամայիք միշտ եւ թափուր՝ ունայնանամք ի բարեաց. այլ ի ձեռն քո առատապարգեւ բարեգթութեանդ ողորմեալ մեզ երկայնմտելով՝ ներես մերձենալ ի սպասաւորութիւն մարմնոյ եւ արեան Միաճնիդ քո :

115

120

հերեւելն՝ եւն. ||⁹⁶ Լ ի քաւութիւնն եւ ի թողութիւնն : ||⁹⁷ Լ օրհնեաց թ եւն. ||⁹⁹ Լ արիւնն իմ :

Գ. ||¹⁰² Լ «... օրինորդիդ եւ ի փրկութիւնն մեզ, եւն. ||¹⁰⁵ Լ աղբերացուցեալ : ||¹⁰⁶ Լ կողմ : ||¹⁰⁷ Լ «առ ի հոգւոցն դժոխապետութիւնն», եւն. ||¹¹² «զնստելդ ընդ աջմէ քո», եւն. ||¹¹³ Լ գորայ : ||¹¹⁴ Հոս եւ այլուր Չեռ. պարզ՝ «Գ. 1.»

Ե. ||¹¹⁵ Լ բազումողորմն : ||¹¹⁶ Լ վեր առաքել : ||¹¹⁷ ի սկզբանէ : ||¹¹⁹ Լ կենցաղավարութեանն : ||¹²⁰ Լ ի սպասաւորութիւնն : ||¹³³⁻⁴ Լ առ ի

²⁴ «խորհուրդս՝ տարածեալ.», — գոնէ բառ մք, մասնիկ մը՝ իբր «բ կամ «բ» : հոս ինկած կ'եւրեւոյ :

²⁵ «Անքակ միաւորութեամբ», — անոս նշանաւոր պարբերութեան վրայ վերերը :

²⁶ «Բնութեամբն», — համաձայնած՝ չէ թէ միակ հարմով, հապա նաեւ թուով, եթէ + գիրն

անհոգութեամբ ինկած կամ գիտմամբ վերջուած չէ. թէպէտ ասանկ ալ արդէն յագնակի իմաստ ունի : Հմնա. Αἷμα καὶ ὕδωρ τῆς πλευρᾶς χεόμενον τὸ μὲν εἰς ἀνθρώπου, τὸ δὲ εἰς ὑπὲρ ἀνθρώπου. Լա. Sanguis et aqua ex latere profuentes, alterum ut hominis, alterum ut humana conditione maioris.

Սարկաւազն. Աստուծոյ երկրպագեսցուք :
Դպիրքն. Առաջի քո, Տէր :

125

Կ Ո Չ Ո Ւ Մ Ն

Քահանայն. Արդ անկեալ երկիր պագանեմք եւ մաղթանաւք հայցեմք ի քէն, Տէր, մարդասէր Տէր, որպէս զի առաքեսցես զնորոգող Հոգիդ քո սուրբ ի մեզ † եւ յառաջի եղեալ յընծայս յայս † — կնքէ խաչիւ — որով զհացս աւրհնեալ մարմին ստուգապէս արասցես Տեառն մերոյ Ախուսի Վրիստոսի : Այլ զգինիս աւրհնեալ արիւն ստուգապէս արասցես Տեառն մերոյ Ախուսի Վրիստոսի. Ամէն :

130

Քահանայն երկրպագէ եւ համբուրէ զսեղանն սուրբ. Արպէս զի անմեկնելի մնասցէ ի մեզ ամանազաւր շնորհք Հոգւոյդ սրբոյ առ ի յաւգնականութիւն եւ ի պահպանութիւն անձանց մերոց. որպէս զի միշտ արժանապէս վայելելով յահաւոր եւ ի սոսկալի խորհրդոյ՝ կացցուք ի հաւատս, ի յոյս եւ ի սէր ամենայն հաւատացեալքս ի քեզ միակամութեամբ եւ անքակութեամբ սիրոյ արժանացեալք յիշատակի՝²⁷ սրբոց՝ որ հաճոյացան առաջի քոյոյ տէրութեանդ :

135

Արպէս զի հանգուցես զնոսա անմահ զենմամբս յանմահական ի կեանսդ²⁸ ըստ իւրաքանչիւր պարզեւարաշխութեան լրման՝ սուրբ զհարսն, զհայրապետան, զառաքեալս, զմարգարէս, զվկայեալս, զեպիսկոպոսունս, զերիցունս, զսարկաւազունս եւ զքնաւ ուխտ եկեղեցւոյ քում՝ սրբոյ, եւ զամենեւեան յիւրաքանչիւր կարգէ զարս եւ զկանայս հաւատով վախճանեալս : — Ի ծայն. — Ընդ որս եւ մեզ այց արասցես, բարերար Տէր աղաչեմք :

140

Ժողովուրդն. Ախշեա,²⁹ Տէր եւ ող. :

145

(Աստուածածնին³⁰ սրբոյ Կուսին Մարիամու եւ Անովհաննու Մկրտչին, սրբոյն Ատեփանոսի նախավկային եւ ամենայն սրբոցն եղեցի յիշատակ ի սուրբ պատարագս :)

յօգնականութիւնն եւ ի պահպանութիւնն : ||¹³⁴ Ա արժանապէս : ||¹³⁷ Ա արժանացեալք ի յիշատակի սրբոց : ||¹³⁹ Ա յանմահականի կեանսդ : ||¹⁴⁰ Ա « ըստ իւրաքանչիւր պարզեւարաշխութեանն լրմանք », եւն : ||¹⁴¹ Ընդ որինակութիւն ունի՝ « զմարգարէս (փխ. « զմարգարէս. ») . . . զեպիսկոպոսունս », եւն : ||¹⁴² Ա զամենեւեան : ||¹⁴⁷ « Ատեփանոսի : » — Փակագիծն ի հարկէ չկայ ձե.

27 « Ի յիշատակի. » — ստուգիւ աւելորդ գրուած է առաջին ի գիրը :
28 « Հանգուցես . . . ի կեանսդ. » — առ նշանաւոր անգլոյս վրայ՝ տես յետոյ :
29 « Յիշեա, Տէր, եւ սղորմեա. » — այս ինքն՝ Յիշե քու Սուրբերդ եւ սղորմէ մեզի :
30 « Աստուածածնին սրբոյ Կուսին Մար. » — ապահովութիւն չկայ՝ հիմակուան մեր գործածած

պատարագին նորագոյն մասերէն, ի ձեռն ժողովուրդի պատարագոցն, հոս բերուած չըլլալուն : Ասոր ծայրը նոյն ժողովուրդ կ'աւելցրնէ. « Սարկաւազն զԱ. — Ի. Լ. շն աստուգէ, զի սրբոյ Հօր արարեալ է (այս ինքն կիւրիս Արիստոտելոս), որ է գրած յԱթանասի, (այս ինքն Հայոց Հատարակ գործածած պատարագին մէջ՝ որն որ նոյն մասնին մէջ ամենէն առաջ գրուած է) : Իսկ լու.

Սարկաւազն զՆաաքելոցն ասասցէ, զի սրբոյ Հաւրս արարեալ է որ է գրած յԱթանասի:

150

|| Բահանայն.³¹ Աւրհնեա, Տէր, եւ զպսակ տարւոյ քաղցրութեամբ քո եւ զաւղս բարեխառն եւ զպտուղս երկրի հանապազ: Պահեա, Տէր, եւ զհաւատացեալ ժողովուրդս քո յամենայն նեղութենէ եւ ի փորձութեանց զիւականաց եւ ի մարդոց չարաց եւ յանհանդուրժելի որոգայթից, եւ ի զիշերական եւ ի գիծական³² խորհրդոց. եւ տուր մեզ բարւոք եւ երանելի վարուք եւ բարի գործովք մտանել ի սրբութիւն սրբոց քոց՝ զուարճանալ եւ

155

աադրին մէջ: ||¹⁵¹ «Բահանայն» բառին գիմաց լուսանցքի վրայ գրուած է՝ «Իբն-արի-տէ է:», — L տարոյ: ||¹⁵² L ալ «զաւղս:», ||¹⁵³ L բարիք: ||¹⁵⁴ L

անցքը, չորսուեր թէ նոյն գրչով թէ օտարով, գրուած է «Իբն-արի-տէ է:», կարծեմ շատ կարեւորութիւն տալու անհարկութիւններ չեն:

³¹ Հոս երկու բան առջի բերան աչքի կը զարնէ՝ ընդօրոգրութեան (interpolation) կասկած տալով: Նախ. Յիշելեաց սովորական կարգէն գուրո անօրոգրութեան սկիզբը գրուած անանկ խօսքեր՝ որոնք իրենց տեղն ունին եւսքէն Յիշելեաց կարգին մէջ: Երկրորդ՝ անանկալ խնդիրք մը «գիծական», խորհուրդներէ պահպանուելու. ան առտիճան մասնաւորութեան իջած, այսպիսի Նիւթ մը՝ անուամբ, եւ ան ալ՝ անօրոգրութեան հայտնուած սկիզբը:

Սակայն ամենայն ինչ շատ ազէկ կեցած է իր տեղը: Չէ թէ միակ ընդօրոգրութիւն (interpolation) չկայ հոս, հապա բոլորովին նոյն իսկ մեր Ս. Հօրը ձայնը կը լսենք հոս:

Մեր պատարագներէն երեքը մէկէն կը փառանին՝ սովորական Յիշեցյալներէն առաջ՝ մասնաւոր կարճ Յիշեցյալներ ունենալու, որոնք մասնաւորապէս՝ գրութեան միջոցին (մեզի ծանօթ կամ անծանօթ) պատահած գեղեցիկներն հետ կապակցութիւն ունին: Մեր առ Դ պատարագին միջինը, ինչպէս յաջորդ է պատարագինը, եւ ինչպէս որ պիտ'որ ջուղենք, նախնաբար նաեւ Չ պատարագինը՝ այսպիսի մասնաւոր իբր pro tempore Յիշեցյալներ են:

³² Իսկ երկրորդն «է Իբն-արի-տէ է:», — զմեզ Գրիգորի չէ թէ միակ գրողը, ինչպէս ջայս վայր տեսնաք, հապա իրեն բոլորովին ներքին կեանքին միջամուխ կ'ընէ: Ան մարդը — որմէ գեղեցիկ, որմէ խորունկ ոչ քը կուսութեան գովեստը խօսած եւ գրած է, եւ անոր անբիծ պահպանութեան՝ ի մասնաւորի «աչաց եւ ալկանջաց կուսութեան», կանոններն աւանդած եւ շատ զգուշութեամբ պահած, ինք ի մատաղ հասակէ ուխտել առ այն ինք զինք որոշած ալ ըլլալով, — մարմնոյ խոյթոցը կը զգար եւ շատ

կը նեղուեր, ինչպէս ինք ստեղծ հեծելով կ'ընէ: «Սաւազիւ զարմանալի է — կը խորհրդածեն իրեն գրուածներէն իրեն վարքը գրող Մաւրի-նեանք (զլ. ՃՀ), — զարմանալի է որ ծանր ծանր նեղութեամբ եւ վաշտ, ծերութեամբ լինցած, հիւանդութիւն վրան ունեցող, անապատը կենալով, մարմինը շարունակ պահք եւ պքուութեամբ սանձելով, ստիպուած ըլլայ անմոգրութեան հոգւոյն գէմ կուսելու. սակայն հարկ է որ իրեն հաւատանք, երբ որ կրկին կրկին հառաչելով ինք կը խոստովանի (Ճառ Աւան տառապանաց իմաց.) «կատաղի զօրութեամբ կը մոլեգնի մարմին — կ'ընէ, — եւ պատերազմէ չի գադրի... Անոր համար ոգոյ եւ թաղի մէջ կ'ապրիմ, եւ ան երկնաւոր թագաւորին՝ որն որ ամեն բանի կը տիրէ, կը պաղատիմ որ մարմնոյ եւ հոգւոյ վէճը կարէ եւ պատերազմը զուգէ:», Առ պատերազմին ելքէն վախ ունենալով, չէ թէ միակ սիրոյ հեծեմանօք զՔրիստոս կը թախաններ որ մրբիկն իջեցնէ եւ թշնամին մերժէ, հապա «վանդաւոր ալիքներէն վախնալով՝ որովայնի նիզեր կը գնեմ, սիրտս արտմութեամբ կը զգածեմ, յորդ արցունք կը թափեմ, մշտնջենաւոր թագաւորին տկարացած ծնկուղներս կը կրկնեմ:» Այսպէս երանելի ծերունին:

— Որոնք են ի մասնաւորի հոս յիշուած «մարդք չարք, եւ անհանգուրժելի որոգայթք», ով կրնայ որոշել կամ որոշ անուանել. փայք չէր առնոց թիւը Գրիգորի համար: Մաքսիմոս Հնական — որն որ Աղէքսանդրիայէն փիլիսոփայական հագուստով եկած, սուրբ ձեւանալով իրեն բարեկամութիւնը շահած էր, մինչեւ մասնաւոր ճառով մը Գրիգոր անոր գովեստը խօսած է, ամբիս հանելով՝ կուսակիցներ ստանալով՝ գաղտագողի եպիսկոպոս ձեռնադրուելով, կ. Պոլսոյ աթոռը գրաւելու ելաւ՝ զԳրիգոր անկէ վանելու ջանալով:

ցնծալ հոգեւորական խնդութեամբ եւ միաբան մատուցանել զոհութիւն եւ խոստովանութիւն եւ երկրպագութիւն քեզ, Հայր, եւ Միածնի Արդւոյ քո եւ սուրբ Հոգւոյդ, այժմ եւ միշտ: || — Ի ծայն — Եւ առաւել զեպիսկոպոսն մեր՝ զոր շնորհեցեր եկեղեցւոյ քում սրբոյ:

[Սարկաւազն³³ զՎոհութիւնն ասասցէ, եւ քահանայն աղաւթէ.]

Յ Ի Հ Ա Տ Ա Կ Ք

Յիշեա, ³⁴ Տէր, եւ ողորմեա եւ աւրհնեա զընդհանուր սուրբ եկեղեցի փրկեալ պատուական արեամբ Միածնիդ քո, յիշելով զուխտ յիշեցելոց սրբոցն, զաղաչանս երկնաւոր դասուն, պահեա զսա անասանելի եւ անդրդուելի հանդերձ որդւովք իւրովք, եւ շնորհեա զերկնային զխաղաղութիւնդ:

Յիշեա, Տէր, եւ ողորմեա եւ աւրհնեա՝ որք հաւատով պտղաբերեցին ի սուրբ եկեղեցի քո, եւ որք զթասիրաբար եւ զուարթառատ սրտիւ առնեն զողորմութիւն կարաւտելոց. առատացուցես նոցա փոխատրութեամբ զերկնից արքայութիւնդ քո:³⁵

Յիշեա, Տէր, եւ ողորմեա եւ աւրհնեա զամենայն հաւատացեալքս, որք ուղիղ դաւանութեամբ երկրպագեն սրբոյ Աշրրորդութեանդ. եւ պարգեւեա իւրաքանչիւրոց զբարեկարգութեանց զյորդորմունս. քահանայապետից՝ ուղղափառ վարդապետութեամբ զնմանակերպութիւն Միածնիդ քո. քահանայից եւ սարկաւագաց նմանապէս սրբազանութեամբ շնորհաբաշխութիւն. ճգնաւորաց՝ ժուժկալութիւն. թաղաւորաց ընդդէմ բարբարոսաց զբարեյաղթութեանն շնորհս. իշխանաց եւ զաւրավարաց՝ զնոյն քաջութիւն. հաւատացեալ ժողովրդոց՝ խոհականութեամբ բարեկարգութիւն. անհաւատից եւ հերձուածողաց՝ զղջումն եւ դարձ ասպաշխարութեան անբիծս.³⁶ որբոց եւ այրեաց՝ այցելութիւն. տնանկաց եւ տառապելոց՝ ասպախնութիւն. տարակուսելոց՝ յոյս. աշխատելոց՝ հանգիստ. եւ ամենայն տխրելոց եւ նեղելոց՝ ասպաւէն եւ աւգնական:

Ի սրբութիւնն: ||¹⁵⁷ Լ «հոգեւորական անխնդութեամբ», գոնէ ընդօրինակութեան՝ համեմատ: — Լ «գոհութիւնն եւ խոստովանութիւնն եւ երկրպագութիւնն»: ||¹⁶¹ Փակագիծն ի հարկէ ձեռագրին մէջ չկայ, ինչպէս նաեւ նախընթաց աղօթքին սկիզբն եւ վերջը եղած սա || նշանը: ||¹⁶³ Լ զընթանուր: ||¹⁶⁴ Ընդօրինակութիւնն ունի՝ «զաղանչս» (փխ. «զաղաչանս»): ||¹⁶⁹ Լ զողորմութիւնն: ||¹⁷⁵⁻¹⁸¹ Լ շնորհաբաշխութիւնն... ժուժկալութիւնն... քաւթութիւնն... բարեկարգութիւնն... այցելութիւնն... ասպախնութիւնն:

³³ «Սարկաւագն», եւն. մեր հիմակուան Սարկաւագին բռնիքները՝ զորոնք մեր Հաւաքիչը կը յիշեցընէ:

³⁴ «Յիշեա, Տէր, եւ ողորմեա», — Բուն առ պատարագի հարազատ՝ անմիջական շարունակութիւնը՝ «Ընդ սրս», էն եւ անսր պատասխաններէն ետքը կը սկսի առ Յիշեաներով:

³⁵ «Զերկնից արքայութիւնդ քո», — Հմմտ.

Ճառ Խ. (Կ. պու. 381ԻԵ) ի սուրբ Մկրտ. Deum sese cuique pro puritatis ratione spectandum cognoscendumque praebentem, id quod regnum quoque coelorum appellamus.

³⁶ «Անբիծս» — չ'երեւար որ վրեպակ մ'ըլլայ, եւ կամ պակաս բան մը հոռ. կրնայ նշանակել «առանց սողառանց», կամ «անկեղծ»:

Ողորմեա, Տէր, ի վերայ այսոցիկ, եւ փրկեա զամենեսեան զաւրութեամբ սուրբ խաչին, եւ պահպանութեամբ հրեշտակաց, յամենայն փորձութեանց եւ վտանգից, ի հրկիզութենէ, ի ջրահեղձութենէ, ի սառնամանեաց, յաւազակաց, ի սողնոց, ի զազանաց, յայսահարութենէ, ի վտանգէ եւ յամենայն որոգայթից բանսարկուին, եւ ի զանազան ցաւոց:

186

Ողորմեա, Տէր, ի վերայ հոգւոցն հանգուցելոց՝ որք հաւատով յանուն քո ննջեցին. շնորհեա նոցա մարդասիրապէս թողութիւն յանցանաց, եւ հանգո յանտրտում ի կեանս:

Արդ ողորմեա, գթած Տէր եւ ողորմած, ի վերայ բանաւոր հաւտի քո՝ զորս ըստ պատկերի քում ստեղծեր, հովուել ընդ քաջ հովուապետութեամբ. զանարատսն պահելով, զհիւանդացեալսն մեղաւք՝ բժշկելով, զբեկեալսն ողջացուցանելով, զգլորեալսն կանգնելով, զցրուեալսն ժողովելով, մինչեւ տարեալ հասուցես զամենայն յամրածածուկ փարախ արքայութեանդ ի վերինդ Լորուսաղեմի, ի ժողովս սրբոց, յարքայական հանգիստն, եւ յառազաստն լուսոյ, որք յարազուարճ ուրախութեամբ ուրախացեալք յաւետապարգեւ փառաւք փառաւորեալ՝ անդադար փառաւորեն զմիանական եւ զփառաւորեալ սուրբ զԼորորդութիւնդ. — վերածայնէ քահանայն. — որում միայնոյ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեան:

190

195

200

(Եւ եղիցի ողորմութիւն մեծին Աստուծոյ եւ Փրկչին մերոյ (Յիսուսի Քրիստոսի ընդ ձեզ ամենեսեան) Կ:Յ7 Սարկ. զԱմենայն սրբովքն աստ ասացէ:)

Չ. — Բահանայն. 38 Գ. հանամք զքէն Տէր տերանց, Աստուած աստուծոց, որ այսպիսի բարութեանց զմեզ հաղորդա արարեր ի ձեռն Միածնիդ շնորհաց ի վեր քան զքերովբէս. վասն զի նոքա սրբասացութեամբ Աստուած եւ Տէր աւրհասարանն զքո անունդ, իսկ մեք ի ձեռն վերստին ծննդեան եւ Հոգւոյն սրբոյ որդեգրութեան արժանացեալք ի հայրական խնամոցդ: Ասն որոյ եւ այժմ հայցեմք ի քէն զթողութիւն մեղաց եւ զսրբութիւն հոգւոց եւ մարմնոց մերոց, որպէս զի արժանի լիցուք ըստ բնութեամբ Միածնիդ եւ շնորհիւ մեք — ի ձայն — համարձակաձայն օարրառով Հայր կոչել զքեզ եւ ասել:

205

210

||181 L ի սառամանեաց: ||188-9 L ... թողութիւնն յանցանաց եւ հանգոյ յանտրտում ի կեանս: ||194 L փառախ: ||202 L "սրբօքն", Փակագիծը ձեռագրի Աջ ի հարկէ չկայ: Զ. ||205 L զքերորբէս: ||206 L վերստին ծննդեան: ||208 L զթողութիւնն մեղաց: ||214 L արքայութիւնն եւ զօրութիւնն:

37 "Եւ եղիցի ողորմութիւն" եւն. — Հաւաքչէն հոս բերուած՝ հետեւեալ ազգարարութեամբ Ակեանգ: 38 "Գ. հանամք զքէն, Տէր տերանց." — աս

գեղեցիկ Տերունական աղօթքին ներածութիւնը մեր Բ եւ Գ. գառարագին Աջիններուն իրրեւթէ Աջանցն է՝ երկուքէն ալ Այլի գլխաւոր գաղափար յինքեան միացնելով:

Ա Ղ Օ Թ Գ Տ Է Ր Ո Ւ Ն Ա Կ Ա Ն

Ժողովուրդն. Հայր մեր, որ յերկինս:
 Բահանայն. Օ՛խ քո է արքայութիւն եւ զաւրութիւն եւ փառք յաւի-
 215 տեան: Խաղաղութիւն ընդ ամենեսեան †:
 Սարկաւազն. Աստուծոյ երկրպագ.:

Լ. — ‘Նայեա, Տէր, բարերարութեամբդ քո յերկրպագութիւն ժողովրդ-
 դեանս, եւ Հնորհեա խորհրդականութեամբս այսուիկ զլարգեւս քո առատաբար
 քոյին քաղցրութեամբդ, աւրհնեա զամենեսեան ըստ իւրաքանչիւր հասակի,
 220 եւ հաստատեա ի գործս բարութեան: — Ի ճայն. — եւ արժանաւորեա
 փառաւորել զՀայր եւ զԱրդի եւ զսուրբ Հոգիդ այժմ եւ միշտ եւ յաւի-
 տեանս:

Սարկաւազն. Պառասխաւմէն:
 Բահանայն. Արբութիւնք սրբոց վայելեն:
 225 Ժողովուրդն. Միայն սուրբ, միայն Տէր, միայն Յիսուս Վրիստոս ի
 փառս Աստուծոյ Հաւր. ամէն:

Բահանայն. Աւրհնեալ Հայր սուրբ, աւրհնեալ Արդիդ սուրբ, աւր-
 հնեալ Հոգիդ սուրբ:

Աւրհնութիւն Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ այժմ:
 230 [Բահանայն. Ի սուրբ⁴⁰ մարմնոյ եւ յարենէ Տեառն մերոյ, եւ Փրկչին
 Յիսուսի Վրիստոսի ճաշակեսցուք սրբութեամբ, որ իջեալ ի յերկնից բաշխի
 ի միջի մերում: Կեանք եւ յարութիւն, քաւութիւն եւ թողութիւն մեղաց:
 Սաղմոս ասացէք Տեառն Աստուծոյ մերոյ. սաղմոս ասացէք երկնաւոր:]

Յւ ասեն⁴¹ զամենայն ըստ սրբոյն Աթանասի. եւ քահանայ[ք]ն հաղոր-
 235 դին եւ բաշխեն ժողովրդեանն:

Ա Ղ Ա Ի Թ Գ Յ Ե Տ Հ Ա Ղ Ո Ր Դ Ա Կ Ա Ն

Բ. — Բահանայն. Օ՛քէն գոհանամք, Տէր բարերար, եւ քեզ մնտուցա-
 նեմք զաւրհնութիւն եւ զփառաբանութիւն եւ զերկրպագութիւն, որ ի հա-
 ղորդեւս մերում յերկնային⁴² պարգեւացս այսոցիկ՝ ոչ ըստ մեղաց մերոց դա-
 240 տապարտեցեր զմեզ աստուածային հրովս՝ յոր ոչ իշխեն հայել հրեղինացն
 դապք, յոր եւ ի հնումն ոմանք յանսրբոցն ստուերակերպութեամբ⁴³ հըր-

Է. ||³⁹³ “Սարկաւազն” անհրաժեշտ խրատագիրը նախ գրուած է ընդ-
 օրինակութեան մէջ, յետոյ աւրուած համեմատելով Լ գաղափարին հետ:
 ||³⁹² Լ “Կեանք եւ. յարութիւն” եւն:
 Ը. ||³⁹⁸ Լ զորհնութիւնն եւ զփառաբանութիւնն եւ զերկրպագութիւնն:

³⁹ “Արբութիւնք սրբոց վայելեն” — ըստ
 հին թարգմանութեան, տես վերը էջ 154: Տես
 եւ Մանդակունին՝ վերը էջ 116:
⁴⁰ “Ի սուրբ մարմնոյ եւ յարենէ.” — տես
 վերը Ե. Պարգ. Ծան. 149:
⁴¹ “Իւ ասեն զամենայն.” — ազգարարու-
 թիւն Հաւաքչին:
⁴² “Յերկնային.” — Լուգդ. առա՝ “երկ-
 նային”:
⁴³ “Ստուերակերպութեամբ.” — բառ մը

կիզեցան: Այլ գթասիրաբար ներես երկայնմտելով յապաշխարութիւն ի ձեռն
 Միածնիդ շնորհաց, որ եբարձ զմեզս մեր ի խաչափայտն: Աղաչեմք եւ խըն-
 դրեմք ի քէն, Տէր, շնորհեա զսա մեզ յանդատապարտութիւն եւ ի թո-
 ղութիւն մեղաց եւ յանախտաժետութիւն հիւանդութեանց եւ տարածամ 245
 մահուց: Սովաւ զաւրացո զմեզ այսուհետեւ հեռանալ ի չարեաց եւ մերձենալ
 անբիծ հաւատով ի գործս բարութեան: Սովաւ զվախճանն մեր կնքեա քո
 խոստովանութեամբ անդրժեռի պահելով յորոգայթից բանսարկուին: Սովաւ
 եւ յաւիտենից կենացն հաղորդս զմեզ ընկալ. — ի ճայն. — շնորհաւք եւ
 մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Ախուսի Վրիստոսի, ընդ 250
 որում քեզ Հաւր միանգամայն եւ Հոգւոյդ սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւ.:

Ա Ղ Ա Ի Թ Գ Ի Մ Է Զ Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Ո Յ

ԹԻ. — Ի մէջ եկեղեցւոյ ասէ քահանայն զաղաւթս. «Վարձեալ առաւելա-
 պէս գոհանամք զքէն, սուրբ Արրորդութիւն, որ լցուցեր զմեզ անճառելի
 խորհրդովք սրբութեան քո, Սուրբ սրբոց եւ ի սուրբս հանգուցեալ, յորմէ 255
 մշտահայց լինիմք պարգեւել զերկնային զխաղաղութիւնդ քո ի մարմնական
 կենցաղումս եւ ժամանել յերկնային սեղանդ, ընդ որ եմուտ ճշմարիտ քա-
 հանայապետդ մեր վարագուրեալ մարմնովն»²⁴⁴ զոր ընկալեալ ի մէջ, եւ պա-
 սարագեաց քեզ ընդ մեղաց մերոց, եւ մշտնջենաւորեալ նստաւ ընդ աջմէ
 քումմէ. եւ մեզ պարգեւեաց զխորհրդականութիւնս զայս՝ պատճառս փրո- 260
 կութեան եւ կենաց. վասն որոյ փառաւորեմք զՀայր եւ զԱրդի եւ զսուրբ
 Հոգիդ այժմ.

Ժողովուրդն. Աղեցի անուն Տեառն.

Քահանայն. Ղատարումն աւր.:

Նւ աւրհնէ զժողովուրդն, եւ արձակին խաղաղութեամբ ի տունս իւրեանց: 565
 Նւ Արիստոսի փառք յաւ.:

||²⁴² L «գթասիրաբարներես... յապաշխարութիւնն», եւն: ||²⁴⁴ L յանդատա-
 պարտութիւնն: ||²⁴⁷ L ամբիծ:

Թ. ||²⁵⁴ L սուրբ Երրորդութիւնն, ||²⁵⁴ L սրբութեանս քո... հանկու-
 ցեալ: ||²⁶⁰ L պատճառսն:

որն որ մտնուոր կերպով Աստուածաբանը կը
 յիշեցնէ հոս մակրոյորէն իբրեւ սκιοδῶς. Տես
 Ճաւ. ԼԹ. (in S. Lumina) τὰ νέα καὶ πρόσφατα,
 τοῖς παλαιοῖς καὶ σκιοῦσι. Ճաւ. Խ. Ի ՄԿրս.
 σκιογραφῶν τὴν ἀλήθειαν.

⁴⁴ «Վարագուրեալ մարմնովն.» — Ճաւ. ԼԹ.
 (in S. Lum.) Pro suo erga homines amore, inter-
 media carne — διὰ μέσης σαρκὸς ὀμιλήσας ἡμῖν
 ὡς παραπετάσματος.

Գ.

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ Գ Ա Տ Ա Ր Ա Գ

Ա Ջ Դ Ո Ւ Մ Ն

Աս պատարագը ցուցուած է՝ մեր Հայերէն առաւել սիրելութեամբ մը գործածուած, ոչ առանց պատճառաց:

1. Նոյն իսկ ի Մանդակունւոյ Յառաջարանութեամբ մը յարդարուած. ինքնագիր — ա. սկզբնական Քարոզութիւններով, — ք. Աղօթքներով ճոխացած է, իրրեւ «Նրախայից», պատարագի մաս, որուն կը յարի բուն «Հաւատացելոց», պատարագը գրեալ ի Ս. Գրիգորէ Նազիւնզացւոյ:

2. Աս պատարագը կ'երեւայ իրօք ի Ս. Նազիւնզացւոյ յարգեալ եւ սիրեալ իրր իր «Նոր Սիովնին», սեպհական պատարագ, այս ինքն Կ. Պոլսոյ պանդխտութեանը բողոքովին յատուկ, նոր վառարան մը՝ իրեն սիրեցեալ Նրորդութեան քարոզութեան:

3. Ասոր համար ոչ յիրաւի եղած է որ ժ դարէն ետքը կը մոռցուի իրեն խօսքը «Քեզ՝ էն եւ ես եւ էդ Աստուած,՝ անսկիզբն անքննելի երրեակ, միութիւն, ազէկ չիմացուելով միշտ, եւ վերջապէս մէկդի ձգուելով. վասն որոյ զետեղուելու է իր տեղն անշուշտ: Ահաւասիկ աս՝ սայրաքաղաքիս յիշատակաւր մեզի բաւական ցանկալի եղած պատարագ մը:

4. Գրութեան եւ գործածութեան տարւոյն համար՝ կրնանք հաշուել Ս. Վարդապետին Կ. Պոլիս գտնուելը 378—381, ոչ առաջ եւ ոչ ետքը:

5. Չինք անանկ բախտաւոր որ աս պատարագին հին ձեռագիր մ'ունենանք. բայց համազօր մ'ունինք, այս ինքն Խոսրովայ Անձեւացիաց եպիսկոպոսի Մեկնութիւնը՝ ժ դարէն, որն որ դեռ ետքի յաւելուածները չունի: Աս պատարագն ընդօրինակողն է որդին: Ասիկայ հին Ձեռագրի մը տեղ կ'արժէ լիուլի. այնպէս տպագրուած ալ է:

6. Թող ուրիշ գեղեցկութիւնները Խոսրովայ Օրինակին՝ մտադրութեան արժանի է — ա. Վերակոչման աղօթքը, — ք. Պետրոսի եւ Պողոսի առաքելոց յիշատակը, — գ. Մանաւոր Քարոզութիւն մը:

7. Կ'արժէր անշուշտ, դեռ Հեղինակը չյայտնուած, Հռոմայ վստահութիւնը աս մեր պատարագին վրայ. վստահ էր, եւ չուզէր որ բնագրին այլայլութիւն ըլլայ:

8. Նախընծայներուն պէս մի միայն չէ ձեռքերնիս՝ առաջիկայ պատարագամատուցիս բնագիրը. շատ բազմաթիւ են Օրինակները: Սակայն անոր համար յայտ շատ լաւագոյն վիճակի մէջ չենք գտնուիր: Տասուիրիքերորդ դարը չեն անցնիր՝ աս պատարագն, այլեւայլ յաւելուածներով, մեզի ընծայող մատենադ. գոնէ մենք հնագոյն մը չկրցանք դեռ տեսնել եւ ոչ լսել: Անանկով անոնց ամենէն ալ երիցագոյն կը մնայ Ներսիսի Լամբրոնացւոյն իր գործքին մէջ զետեղածը ժ՛ դարէն, ան ալ, յայտնի է, արդէն յաւելուածներ առած: Անոր համար աս վերջինը՝ հարկաւ աւելի ձայն մը կ'ունենայ այլեւայլ ինդրոց մէջ ամէն նա-

խրնթացներէն աւելի: Բիչ մնացած է որ ասկէ զոկուէինք. վասն զի ունեցած տպագրիչն ըստ մի միայն Օրինակ է. որովհետեւ Լամբրոնացւոյն Խորհրդածութեանց գրքին շատ Օրինակներ կան, բայց զանց կ'ընեն հոն ասիկայ յառաջ բերելու:

Ուստի դարձեալ Տի Տիպն կը մնայ մեզի ան անհառն Օրինակին՝ որն որ վերջին յիշածներնէս երկու դարով հնագոյն բնագիր մը մեզի կու տայ, այսինքն Խորովայ Անձեւացեաց եպիսկոպոսի Օրինակը (իր «Պատարագի Մեկնութեան» մէջ) ճիշդ 950ին: «Առաջին գծագրութիւն եղեւ ձեռամբ Սահակայ՝ որդւոյ Տեառն Խորովու, սոյն սուրբ գրոցս մեկնչի», ինչպէս նոյն Սահակայ եղբայրը, Գրիգոր Նարեկացի, մասնաւոր Յիշատակարանով մը սոյն գրքին վերջը կը ծանուցանէ: Առանց ասոր՝ աս գեղեցիկ պատարագին մարմինը դժուարաւ կրնայինք հանել: Մտեւ եթէ ճարտարէինք ալ անհառն բնագիր մը կազմելու, անբաւ տարակոյսներու մէջ առ իարկսափ պիտ'որ քայլէինք: Աս չքաւորութիւնն իս աւելի հիանալի կու գայ, երբ որ մտածենք որ աս պատարագը նախնութեանցներուն բախտին վիճակակից չէր, որոնք կանուխ մէկդի դրուեցան. հապա մինչեւ գոնէ ժԱ դար գործածութեան, եւ ըստ մեծի մասին՝ մի միայն գործածութեան մէջ էր: Ինչո՞ւ Օրինակներ պիտ'որ չգտնուին գոնէ մէկ կամ երկու: Անոր համար ալ՝ այնչափ ասոր նկատմամբ յոյսերն իս կտրած չենք՝ ուրիշ Օրինակ ատենօք երեւան ելած տեսնելու, որչափ որ նախնութեանցներուն նկատմամբ գրեթէ անյոյս ենք:

Խորովեան բնագիրը մեր ցայսօր գործածած եւ այնչափ դարերով բազմաք եղանակաւորուած Հասարակ Ընթերցուածը՝ բաւական շատ տեղ իր նախնական գոյնին եւ զօրութեան կը վերածէ:

Բայց ասով ալ, ինչպէս պիտ'որ տեսնենք եւ շոշափենք, չենք ունենար ձեռքերն իս ան ամբողջութիւնն, ըստ ամենայն մասին, ինչպէս որ Ս. Գրիգոր կը գործածէր: Անձեւացեաց Եպիսկոպոսը մեզի 500 տարի, այսպէս ըսնէր, գործածութեամբ՝ տեղ տեղ մաշած բնագիր մը կ'ընծայէ, որն որ թէպէտ քանի մը մեծագին նշաններ պահած է աս պատարագին ճշմարիտ ծագումը եւ նախնութեանցներուն հետ ազգակցութիւնը որ եւ իցէ տարակոյսներէ ազատելու, սակայն հիմամբ կը կասկածուի թէ ամէն նկարագրական նշաններն աս նկատմամբ՝ պահուած չեն. շատ բան ալ ժամանակաց հորովմամբ մէկդի ինկած գացած է:

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն *

Յաջորդ Պատարագին հրատարակութեան եւ ձեռագրաց համեմատութեան նկատմամբ պէտք է միտ դնել հետեւեալ կէտերուն:

1. Բնագրին հիմն առնուած է Խորհրդոյն Անձեւացեաց եպիսկոպոսի մեկնած Պատարագն՝ քաղելով կէտ առ կէտ անոր Մեկնութեան մէջէն յառաջ բերուած Պատարագի մասերն, որ բոլորովին ամբողջական է:՝ Ուր պէտք տեսնուած է շեղիլ ասկէ՝ համեմատութեանց մէջ դրած ենք Խորովայ ընթերցուածն ըստ Վենետիկ տպագրին՝ Շ համառօտութեամբ նշանակելով:

* Այս ծանօթութիւնը մնը ակնցուցինք: ԼՊՏՐ: տիկ, 1869, 80 էջք 67: Հրատարակութիւնն եղած է 22Ե (= 1836) Թուին գրուած ձեռագրի մը համեմատ:
1. «Խորհրդու Անձեւացեաց եպիսկոպոսի Մեկնութիւն Ազգից Պատարագին» վէնե-

Գ.

Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ

Ա Ջ Դ Ո Ւ Մ Ն

Աս պատարագը ցուցուած է՝ մեր Հայերէն առաւել սիրելութեամբ մը գործածուած, ոչ առանց պատճառաց:

1. Նոյն իսկ ի Մանդակունւոյ Յառաջաբանութեամբ մը յարդարուած. ինքնագիր — ա. սկզբնական Բարոզութիւններով, — ք. Աղօթքներով ճոխացած է, իբրեւ «Նրախայից» պատարագի մաս, որուն կը յարի բուն «Հաւատացելոց», պատարագը գրեալ ի Ս. Գրիգորէ Նազիանզացոյ:

2. Աս պատարագը կ'երեւայ իբօք ի Ս. Նազիանզացոյ յարգեալ եւ սիրեալ իբր իր «Նոր Սիրովին», սեպհական պատարագ, այս ինքն Կ. Պոլսոյ պանդխտութեանը բոլորովին յատուկ, նոր վառարան մը՝ իրեն սիրեցեալ Նրորդութեան քարոզութեան:

3. Ասոր համար ոչ յիրաւի եղած է որ Ժ դարէն ետքը կը մոռցուի իրեն խօսքը «Քեզ՝ էն եւ ես եւ էդ Աստուած,՝ անսկիզբն անքննելի երբեակ, միութիւն, աղէկ չիմացուելով միշտ, եւ վերջապէս մէկդի ձգուելով. վասն որոյ զետեղուելու է իր տեղն անշուշտ: Ահաւասիկ աս՝ սայրաքաղաքիս յիշատակաւը մեզի բաւական ցանկալի եղած պատարագ մը:

4. Գրութեան եւ գործածութեան տարւոյն համար՝ կրնանք հաշուել Ս. Վարդապետին Կ. Պոլիս գտնուելը 378—381, ոչ առաջ եւ ոչ ետքը:

5. Չենք անանկ բախտաւոր որ աս պատարագին հին ձեռագիր մ'ունենանք. բայց համազօր մ'ունինք, այս ինքն Խոսրովայ Անձեւացեաց եպիսկոպոսի Մեկնութիւնը՝ Ժ դարէն, որն որ դեռ ետքի յաւելուածները չունի: Աս պատարագն ընդօրինակողն է որդին: Ասիկայ հին Ձեռագրի մը տեղ կ'արժէ լուրի. այնպէս տպագրուած ալ է:

6. Թող ուրիշ գեղեցկութիւնները Խոսրովայ Օրինակին՝ մնադրութեան արժանի է — ա. Վերակոչման աղօթքը, — ք. Պետրոսի եւ Պողոսի առաքելոց յիշատակը, — գ. Մասնաւոր Բարոզութիւն մը:

7. Կ'արժէր անշուշտ, դեռ Հեղինակը չյայտնուած, Հռոմայ վստահութիւնը աս մեր պատարագին վրայ. վստահ էր, եւ չուզեց որ բնագրին այլայլութիւն ըլլայ:

8. Նախընծայներուն պէս մի միայն չէ ձեռքերնիս՝ առաջիկայ պատարագամատուցիս բնագիրը. շատ բազմաթիւ են Օրինակները: Սակայն անոր համար յայտմ շատ լաւագոյն վիճակի մէջ չենք գտնուիր: Տասուիրեքերորդ դարը չին անցնիր՝ աս պատարագն, այլեւայլ յաւելուածներով, մեզի ընծայող մատեանք. գոնէ մենք հնագոյն մը չկրցանք դեռ տեսնել եւ ոչ լսել: Անանկով անոնց ամենէն ալ երիցագոյն կը մնայ Ներսիսի Լամբրոնացոյն իր գործքին մէջ զետեղածը ԺԲ դարէն, ան ալ, յայտնի է, արդէն յաւելուածներ առած: Անոր համար աս վերջինը՝ հարկաւ աւելի ձայն մը կ'ունենայ այլեւայլ խնդրոց մէջ ամէն նա-

խրնթացնելուն աւելի: Բիշ մնացած է որ ասկէ զրկուէինք. վասն զի ունեցած տպագիրնիս մի միայն Օրինակ է. որովհետեւ Լամբրոնացւոյն Խորհրդածութեանց գրքին շատ Օրինակներ կան, բայց զանց կ'ընեն հոն ասիկայ յառաջ բերելու:

Ուստի դարձեալ թի միայն կը մնայ մեզի ան անխառն Օրինակնիս՝ որն որ վերջին յիշածներնէս երկու դարով հնագոյն բնագիր մը մեզի կու տայ, այսինքն Խոսրովայ Անձեւացեաց եպիսկոպոսի Օրինակը (իւր «Պատարագի Մեկնութեան» մէջ) ճիշդ 950ին: «Առաջին գծագրութիւն եղեւ ձեռամբ Սահակայ՝ որբւոյ Տեառն Խոսրովու, սոյն սուրբ գրոցս մեկնչի», ինչպէս նոյն Սահակայ եղբայրը, Գրիգոր Նարեկացի, մասնաւոր Յիշատակարանով մը սոյն գրքին վերջը կը ծանուցանէ: Առանց ասոր՝ աս գեղեցիկ պատարագին մարմինը դժուարաւ կրնայինք հանել: Նսեւ եթէ ճարտարէինք ալ անխառն բնագիր մը կազմելու, անբաւ տարակոյսներու մէջ առ խարխափ պիտ'որ քայէինք: Աս չքաւորութիւննիս աւելի հիանալի կու գայ, երբ որ մտածենք որ աս պատարագը նախընթացներուն բախտին վիճակակից չէր, որոնք կանուխ մէկդի դրուեցան. հասպա մինչեւ գոնէ ժԱ դար գործածութեան, եւ ըստ մեծի մասին՝ մի միայն գործածութեան մէջ էր: Ինչու Օրինակներ պիտ'որ չգտնուին գոնէ մէկ կամ երկու: Անոր համար ալ՝ այնչափ ասոր նկատմամբ յոյսերնիս կտրած չենք՝ ուրիշ Օրինակ ատենք երեւան ելած տեսնելու, որչափ որ նախընթացներուն նկատմամբ գրեթէ անյոյս ենք:

Խոսրովեան բնագիրը մեր ցայսօր գործածած եւ այնչափ դարերով բազմօք եղանակաւորուած Հասարակ Ընթերցուածը՝ բաւական շատ տեղ իր նախնական գոյնին եւ զօրութեան կը վերածէ:

Բայց ասով ալ, ինչպէս պիտ'որ տեսնենք եւ շօշափենք, չենք ունենար ձեռքերնիս ան ամբողջութիւնն, ըստ ամենայն մասին, ինչպէս որ Ս. Գրիգոր կը գործածէր: Անձեւացեաց Եպիսկոպոսը մեզի 500 տարի, այսպէս ըսենք, գործածութեամբ՝ տեղ տեղ մաշած բնագիր մը կ'ընծայէ, որն որ թէպէտ քանի մը մեծագին նշաններ պահած է աս պատարագին ճշմարիտ ծագումը եւ նախընթացներուն հետ ազգակցութիւնը որ եւ իցէ տարակոյսներէ ազատելու, սակայն հիմամբ կը կասկածուի թէ ամէն նկարագրական նշաններն աս նկատմամբ՝ պահուած չեն. շատ բան ալ ժամանակաց հոլովմամբ մէկդի ինկած գացած է:

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն *

Յաջորդ Պատարագին հրատարակութեան եւ ձեռագրաց համեմատութեան նկատմամբ պէտք է միտ դնել հետեւեալ կէտերուն:

1. Բնագրին հիմն առնուած է Խոսրովո-Անյեւացեաց եպիսկոպոսի մեկնած Պատարագն՝ քաղելով կէտ առ կէտ անոր Մեկնութեան մէջէն յառաջ բերուած Պատարագի մասերն, որ բոլորովին ամբողջական է:՝ Ուր պէտք տեսնուած է շեղել ասկէ՝ համեմատութեանց մէջ դրած ենք Խոսրովայ ընթերցուածն ըստ Վենետիկոյ տպագրին՝ Շ համառօտութեամբ նշանակելով:

* Այս ծանօթութիւնը մենք աւելցուցինք: ՀՐՏՐ:

տիկ, 1869, 80 էջք 67: Հրատարակութիւնն եղած է 22Ե (= 1886) Թուին գրուած ձեւագրի մը համեմատ:

1 «Խոսրովու Անձեւացեաց եպիսկոպոսի Մեկնութիւն Աղօթից Պատարագին», Վենե-

2. Խոսքովայ մեկնութիւնը կը գտնուի ձեռագիր նաեւ մեր Մատենադարանին մէջ՝ Թ. 282: Ասոր ընթերցուածները մի առ մի համեմատուած են եւ տարբերութիւնք նշանակուած W (= Խոսքով Վիեննայի) համեմատութեամբ: Ուր բան մը չենք նշանակեր՝ ըսել է որ ձեռագիրը լիովին կը նոյնանայ սպագրին հետ: Յաճախ այս դէպքը CW համեմատութեամբ կը նշանակենք:

3. Լ կամ Լիոնեան օրինակէն շատ քիչ տեղ ընթերցուածոց տարբերութիւններ յառաջ բերուած են: Վասն զի թէեւ կայ հոն ալ գրքին սկիզբը՝ «Պատարագամատոյց Աստուծով, զոր արարեալ է սրբոյ հօրն մերոյ Անանասիոս Պատրիարքին Ազեքսանդրու...» (տես վերը՝ էջ 82, § 1.) բայց այս մեր սովորական Պատարագն է, զոր յետոյ լիակատար կը տեսնենք: Ուստի եւ հանգուցեալ Հ. Յովս. Վ. Դաթրճեան լիովին չէ օրինակած Լի այս Պատարագն, այլ միայն կարեւոր տարբերութիւնները նշանակած:

4. Համեմատութեան մէջ յաճախ կը տեսնուի N համեմատութիւնն, որ կը ցուցնէ «Երեւոյ Լամբրոնայոյ Պատարագի մեկնութեան մէջ գտնուած Խորհրդամատոյցն մի միակ օրինակէ մը»: Այս Պատարագը շատ կը շեղի (— բաց ի անկէ որ Նախերգան-Պատարագ մ'ալ ունի, —) նաեւ անով որ բոլորովին տարբեր իրատարներ ունի ի մասնաւորի յեռնադրոս-Սեան եւ եպիսկոպոսի հանդիսական Պատարագի համար: Այս ամէնը հոս ծանօթութեանց մէջ չէ նշանակուած, վասն զի Լամբրոնեան Պատարագը յետոյ առանձինն պիտի տեսնենք: Ուստի համեմատուած են միայն աղօթքներն եւ այն մասերն՝ որ կան Խոսքովեան Պատարագին մէջ:

5. Լամբրոնեան Պատարագին հետ բառ առ բառ նոյն է Մոնաքեան ձեռագրին Աթանասի անուամբ կրկին Պատարագաց երկրորդը: Վասն զի յիշեալ ձեռագիրը նախ ունի մեր Սովորական Պատարագն Աթանասի անուամբ (տես էջ 84, § 1.) յետոյ Լամբրոնեանն՝ նոյնպէս Աթանասի անուամբ. (տես էջ 85, § 2—3:) Մենք հոս կը համեմատենք երկրորդը եւ այն բուն Պատարագամատոյցն (անդ, § 3) ճիշդ այն չափով եւ այնպէս՝ ինչպէս Լամբրոնեան Պատարագը:

6. Ուղղագրութեան մասին կը կրկնենք այն ամէնն՝ զոր ըսինք նախընթաց բնագրաց համար. ուստի մենք միօրինակութեան համար ամէն տեղ ա— գրեցինք, մինչ CwLW միշտ օ կը գրեն եւ միայն M ամէն տեղ ա— ունի՝ մեր գրածին պէս: Ուստի այս մասին ձեռագրաց մէկ երկու անհաւասարութիւնք եւ պէսպիսութիւնք չենք նշանակեր: Դարձեալ M ձեռագրի հրամայականաց «գաւրացոյ», «կեցոյ», եւն ուղղագրութիւնն ամէն տեղ չենք երկրորդեր իբրեւ ընթերցման տարբերութիւնք: — Խորագիրք աղօթից, Բաժանմունք (Ա, Բ եւն.) ձեռագրաց մէջ չկան, ինչպէս եւ ոչ ի C եւ N:

7. Կը ցարինք որ «Անանասի» Պատարագին ասորբերէնը, ձեռքերնիս չունէինք, որպէս զի համեմատելով՝ հայերէն բնագրին ամէն կէտերու հնութիւնն եւ հարազատութիւնն ըստ այնմ որոշել կամ կշռել կարենայինք: Ասորբերէն բնագիրը կայ, եւ այն՝ հայոյն պէս՝ Անանասի անուամբ, բայց անորից է սակաւին: Տարակոյս չի կրնար ըլլալ որ այս Anaphora S. Athanasii նոյն է հայերէն

1 Տես «Յուցակ Զեռագրաց» (Թ. 282), էջ 706—7:

2 «Սրբոյն Երեւոյ Լամբրոնայոյ Տարանի եպիսկոպոսի Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկե-

ղեցւոյ եւ Մեկնութիւն Խորհրդոյ Պատարագին», Վենետիկ 1847, էջ 198—226. մեր հոս տեղ համեմատածն է՝ էջ 209, տող 17 եւն:

Պատարագամատուցիս հետ, ինչպէս կը ցուցնէ նաեւ սկզբաւորութիւնը՝ Domine Deus virtutum («Տէր Աստուած զօրութեանց»)՝ թէպէտ եւ ասորի ձեռագրի մը մէջ «ԱնՆիճոսի» Աղեքսանդրացոյ անունը կը կրէ, զոր կ'ուղղէ Ասեմանի: Ասորի Պատարագաց՝ որոնք թուով իրր 70 հատ են, շատերուն խորագիրք ամենեւին հաստատուն կուռան մը չունին. գրեթէ ամէն նշանաւոր սուրբ հայր Պատարագ մ'ընդունած է իւր անուամբ: — Նթէ երբեք բախտ ունենանք ասորի բնագիրը տեսնելու, կը փութանք համեմատել նոյնը հայերէնին հետ. վասն զի այս «Աթանասի» Պատարագը հիմն է մեր Սովորական նուիրագործութեան, որով կարեւոր է այսպիսի համեմատութիւն մը նաեւ այժմու բնագրին համար:

Վ. Տէր J. S. Assemani, Bibliotheca Orientalis, III. pars 1 (Romae 1725), p. 20 ի Երանօթութեան, ուր կը յիշէ թէ այս Պատարագին վրայ խօսած ըլլայ Corn. Schultinger, Catalogus Liturgiarum, t. III, Nr. 15. Անթիմոսի անունը կը կրէ Պատարագս Վատիկանի ասորի ձեռագրաց Նիարեան հաւաքման թ. 3 ձեռագրին մէջ. (տես Ass., B. O. I., 562.) Անտիպ Պատարագամատուցաց մէջ կը յիշէ աս ալ նաեւ Պիքքէլ գիտնականն իւր ասորի գրականութեան համա-

ւոտ Պատմութեան մէջ. (G. Bickell, Conspectus rei Syrorum Literariae. Monasterii 1871, p. 67.) ուր կոչուած կ'ընէ Ասեմանեայ ուրիշ մէկ գործքն ալ. (Ass., Catalog. Bibl. Vatic., II, 214.) — Խոսորովայ Մեկնութեան եւ անո՞վ այս Պատարագի հայերէնին լատիներէն թարգմանութիւնը հայագէտ Ֆէթթէր գիտնականին աշխատութեամբ՝ արդէն վերը (էջ 177, Երան. 1.) յիշած ենք:

ԲՆՈՒԻՐ ԽՈՍՐՈՎԵՆՆ ԳՈՏԱՐՈՒԻ

Ա. ՅԱՌԱՉԱՐԱՆ՝

Ձկնի Աւետարանին եւ գՀաւատամքն ասելոյ քարոզէ

Սարկաւազն. Եւ եւս հաւատով աղաչեսցուք եւ խնդրեսցուք յԱստուծոյ՝ ի Հաւրէ եւ ի Տեառնէ ամենակալէ, ի վերայ ժամու² պաշտաման եւ աղաւթից, զի Աստուած արժանի ընդունելութեան³ արասցէ: Լուիցէ Տէր ձայնի աղաչանաց մերոց. ընկալցի զխնդրուածս սրտից մերոց. ողորմեսցի ի վերայ մեր: Աղաւթք մեր եւ խնդրուածք յամենայն ժամ մտցնն առաջի մեծի տէրութեան⁴ նորա: Եւ նա տացէ մեզ միաբան⁵ հաւատով յարդարութիւն

Եւստիպան: Խոսրովայ քով Աւետարանէն ետքը կը սկսի Պատարագը, մինչդեռ Լամբրոնեանն ամբողջ Նախերգան մ'ունի, (զոր տես իւր տեղը.) որուն մէջ առնուած կայ նաեւ այս Յաւաջարանն: Ս' W այսպէս ունի խրատադիրը՝ («Մեկնութիւն խոսրովայ Անձեւացեաց եպիսկոպոսի») «Բորչ զկնի Աւետարանին եւ գՀաւատամքն ասելոյ», — MN քարոզն այս տարբերութեամբ կը սկսին «Սարկաւազն արդէ առ Գոռն խորանն. Եւ եւս խաղաղութեան զՏէր աղաչեսցուք: Ժողովորդն Տէր ողորմեա: [Սարկ.] Եւ եւս հաւատով աղաչեսցուք եւ խնդրեսցուք ի Տեառնէ Աստուծոյ ի քնիցն մերժե Յիսուսի Բրտոսի, ի ժամու պաշտաման (W ի ժամու պաշտամանս) եւ աղօթից. զի արժանի ընդունելութեան արասցէ», եւն: Ս6-7 N «... ընկալցի զսրտս եւ զխնդրուածս սրտից մերոց. ինչպէս զյանցան մեր. ողորմեսցի», եւն: M չունի Ոի ընթերցուածը «զուխոս», բայց ունի՝ «Թողցէ զյանցանս մեր», Ս7-10 W «... մտցնն առաջի մեծի տէրութեան նորա... Տէր ամենակալ: Կեցո եւ ողորմեաց մեզ, Տէր», — M ունի «յամենայն ժամ», ասութիւնն ալ, բայց ոչ N, իսկ քիչ մ'ետքը MN «... տացէ

1 «Յաւաջարան», Հոս երեք ինչ մեզի կ'առաջնորդեն ասանկ վերնագիր մ'ընդունելու: — Առաջին. նոյն իսկ Մանդակունի մեծ Նախերգարքը՝ որն որ յառաջուան տաններ, Բարսեղեան պատարագին տանէն, ջերմեանդ Հայոց սկզբնական քարոզութեան՝ եւ նոյն իսկ անկէ կը շինէր իր՝ ուսր խորհրդոյն մերձենալու ճառը (ԻԲ.) բայց նոր յառաջարանիչ մըն էր ուրիշ սրբազան խորհրդոց, այսինքն Նազիանոզ Գրիգորեաններուն, ինչպէս ժամագրոց սկզբանը: Չոյզ մ'աղօթք եւ յառաջարանական քարոզութիւն մը կը յարէ Երախայից աղօթքին եւ անոր քարոզութեանը վրայ: Յաւաջարան մը յարելով բոլոր Գրիգորեան պատարագներուն՝ անդէն ի սկզբան նոյն պատարագն ունենալը, ինչպէս նախնական յամախութիւնը, կը ցուցնէ Փարպեցւոյն քով: — Երկրորդ. Յովհաննու կաթողիկոսի եւ Ստեփ. Առզկայ բացայայտ վկայութիւնը՝

որոնք գտնէ Յաւաջարանը Մանդակունւոյն կուտան: — Երրորդ. նոյն իսկ խոսրովեան Օրինակը Ժ. գարուն կէտէն՝ Յաւաջարան մը Պատարագամատուցէն բաժնելով, գնելով պայծառ ասանկ երկու քարոզութեամբ եւ երկու աղօթիք ճոխացուած Յաւաջարան մը: 2 խոսրովեան Օրինակ — (այլ վենետ. 1869, ըստ Չեռագրին 22Ե կամ 1836ին —) «ժամու պաշտաման», քիչ մը ետքը «ժամու», ալ կը կարգայ խոսրով. նոյնպէս Լամբր. ալ: 3 «Արժանի ընդունելութեան», քիչ մը ետքը «ընդունելութեան արժանի», ալ կը կարգայ խոսրով: 4 «Մեծի տէրութեան», այլ Օրինակ՝ մեծութեան: 5 «Միաբան հաւատով», Լամբր. «միաբան Գով հաւատով», Եւ Պարգ. Մարկ. ԺԱ. ին միջ πίστει (Դանիէլ Ագալոյ., էջ 149):

վաստակել. զի զողորմութեան զշնորհս իւր արասցէ ի վերայ մեր Տէրն ամենակալ: Կեցո եւ ողորմեա մեզ, Տէր: ⁶

10

Ըսանայն աղաւթէ. Տէր մեր եւ Փրկիչ Ախուս Վրիստոս, որ մեծդ եւ ողորմութեամբ, եւ առատ եւ պարգեւաւք ⁷ բարերարութեան: Այ դուքոյին կամաւ ⁸ համբերեցեր ի ժամուս յայսմիկ չարչարանաց, խաչի եւ մահու յաղագս մեղաց մերոց, եւ պարգեւեցեր առատապէս զպարգեւս ⁹ Հոգւոյդ սրբոյ երանելի առաքելոցն: Հաղորդս արա զմեզ, Տէր, աղաչեմք զքեզ, ¹⁰ աստուածային պարգեւացդ, ¹¹ թողութեան մեղաց, ընդունելութեան Հոգւոյդ սրբոյ. որպէս զի արժանաւորք եղեցուք գոհութեամբ փառաւորել զՀայր եւ զՍրբի եւ զուրբ Հոգիդ ¹² այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս: ¹³

15

Խաղաղութիւն ամենեցուն:

Խաղաղութեամբ քով, Վրիստոս Փրկիչ մեր, որ ի վեր է քան զամենայն միտս եւ զըննս, ամրացո զմեզ, եւ աներկիւղս ¹⁴ պահեա յամենայն չարէ. հաւասարեցո զմեզ ընդ ճշմարիտ երկրպագուս քո, որք հողով եւ ճշմարտութեամբ քեզ երկիր պագանեն. վասն զի ամենասուրբ Երրորդութեանդ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

20

25

մեզ միաբան մով հասարակ եւ արդարութեամբ վաստակել է գործս բարեաց (M վաստակել չգործս բարեաց), զի զողորմութեան զշնորհսն, եւն: Վերջաւորութիւնն է ի M "... Տէրն ամենակալ, կեցուցէ եւ ողորմեացի." N "... Տէր ամենակալ, կեցո եւ ողորմեա: Ասոր կը կցեն MN Սարկաւազի քարոզութեան մասերն ալ "Չժամ պատարագիս" եւն, "Չհրեշտակ խաղաղութեան" եւն եւն: Տես Լամբրոնեան Պատարագը: ¹¹ CW խրատագիրը պարզապէս "Աղօթք" կ'ըսեն. MN "Քահանայն ասէ զաղօթս", ¹¹⁻¹² MN եւ նաեւ W "որ մեծ եւ ողորմութեամբ եւ առատ պարգեւօք, եւն. (M "բարերարութեան Կոմ.)" ¹⁴ MN "զպարգեւս է- շնորհս Հոգւոյդ սրբոյ", ¹⁵ MN չունին "աղաչեմք զքեզ" բառերն այստեղ: ¹⁶ N "աստուածային պարգեւացս այսոցիկ", M "աստուածային Կ պարգեւացդ է- թողութեան" եւն: ¹⁷⁻¹⁸ MN "զի արժանի լինուք փառաւորել (M Կահանայի փառաւորել) զքեզ ընդ Հօր եւ Հոգւոյդ սրբոյ (M սուրբ Հոգւոյդ), այժմ եւ միշտ: W պակասաւոր է "որպէս զի արժանաւորք եղեցուք զՀայր" եւն. իսկ C վերջաւորութիւնն ամբողջ ունի: Վերջին "Ամէն" կը ցուցնէ որ MN իրաւունք ունին կցելու հոս "Ժողովուրդն. Ամէն: Քահ. Խաղաղութիւն" եւն, որուն կցին Պատասխանիքն ալ բոս Սովորական Պատարագին: ²⁰ MN "խաղաղութեամբ Կոմ.", ²¹ M "աներկիւղ պահեա." N "աներկիւղ, եւն: ²⁴ Միայն C ունի անյարմարութեամբ "վայել է." միւս-

⁶ "Ողորմեա մեզ, Տէր." այլ Օր. "կեցո եւ ողորմեա."
⁷ Այլ Օ. "առատ պարգեւեօք:" — Բիչ մ'երբն "Որ դու (քոյին կամաւ)," իբրեւ "Դ-Դ" այսինքն պարզապէս՝ Դ:
⁸ "Քոյին կամաւ," — իբրեւ ἐκουσίως.
⁹ "Չպարգեւս Հոգւոյդ." Լամբ. "զպարգեւս եւ զշնորհս," Աղօթեալս եւ Պարգ. Մարգ. ԻԳ. (Պանիէլ, էջ 170) — Հաղորդս արա է- զմեզ, հին թրգմ.:

¹⁰ "Աղաչեմք զքեզ" չունի Լամբր.:
¹¹ "Աստուածային պարգեւացս." — Լամբր. "աստուածային պարգեւացս այսոցիկ."
¹²⁻¹³ "Որպէս զի արժանաւորք եղեցուք փառաւորել զՀ. եւ զՈ. եւ զուրբ Հոգիդ," Լամբր. "զի արժանի եղեցուք փառաւորել զքեզ ընդ Հօր եւ Հոգւոյդ սրբոյ այժմ եւն."
¹⁴ "Աներկիւղս," Լամբր. "աներկիւղ," — "Հաւասարեցո," Հ. Ընթ. "հաւասարեալ:"

ի մերձիկ սուրբ խորհրդոյն յահագին սեղանն, ասէ

Սարկաւազն. Մի ոք յերեկայից, եւ մի ոք ի թերահաւատից, եւ մի ոք յանապաշխարից մերձ կայցէ կամ հալորդեսցի:¹⁵

30 Կացցուք առաջի¹⁶ սրբոյ սեղանոյս Աստուծոյ ահիւ:¹⁷ Մի խղճիւ գայթակղութեամբ, մի նենգութեամբ խորամանկութեամբ, մի պատրանաւք խաբէութեամբ, մի երկմտութեամբ թերահաւատութեան.¹⁸ այլ ուղիղ վարուք, պարզ մտաւք, միամիտ սրտիւ, կատարեալ հաւատով, լցեալ սիրով, առաւելեալ¹⁹ ամենայն գործովք բարութեանց²⁰ կացցուք առաջի սրբոյ սեղանոյս Աստուծոյ,²¹ եւ գտցուք²² ողորմութիւն յաւուր յայտնութեան ի միւսան-

ները (MNW) “կայելէ:” — Հրատարակիչը կը յայտնէ որ Խորհրդայ “նոր Օրինակը” այս աղօթքին ծայրը կը յաւելուն (տպ. էջ 8, Ծան. 1.) “Ժողովուրդն առեւ. Ամէն: Քահանայն առեւ. Օրհնեալ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս: Ժողովուրդն առեւ. Ամէն: Քահանայն գործողն առ խորհրդոյն. Երբեք որչափ ելանել՝ առեւ. Տէր Աստուած օրհնեսցէ զամենեան: Սուրբ. Սաղմոս սասցէք Տեառն Աստուծոյ մերոյ: Եւ առ Սրբապետն ըստ Խորհրդոյ առաւել:” Այս յաւելումն զոր շունի W ձեռագիրն ալ, առնուած է Լամբրոնեան Պատարագէն. (տես նոյնը): ||²⁸ Այսպէս C եւ W. բայց “այլ Օրինակ” (տպ. էջ 12, Ծան. 2) ունի “յապաշխարողաց եւ անմաքբից” ըստ MN “յապաշխարողաց եւ յանմաքբից:” Լամբրոնեանք ասոր սկիզբն ունին ծանօթ քարոզութիւնը. N “Ողբ երախայք էք՝ երթայք.” M լաւ եւս՝ “Ողբ երախայք էք՝ երթայք. երախայք էք՝ երթայք. որ երախայք էք՝ երթայք:” Ասկէ ետքն ալ շատ կը շեղին՝ արդէն նոր յաւելումներն առած ըլլալով, այսինքն՝ “Մարմին աւերուանկան” (զոր առած է Խորհրդայ նոր օրինակաց մին, տես տպ. էջ 13, Ծան. 1.) “Ողբ գգբերովից,” “Ոչ ոք արժանի է յրմբոնելոց” եւն. (տես տպ. N, էջ 211—12, եւ յետոյ ի կարգին): ||²⁹ MN այսպէս կը սկսին՝ “Եւ եւս հաւատով եւ սրբութեամբ կացցուք առաջի սրբոյ սեղանոյս Աստուծոյ, եւ ահիւ. մի խղճիւ.” եւն: ||³⁰ M “մի նենգութեամբ եւ խորամանկութեամբ.” N “մի նենգութեամբ, խորամանկութեամբ:” ||³¹ MN “մի երկմտութեամբ եւ թերահաւատութեամբ. մի պատրանաւք եւ խաբէութեամբ.” (վերջին երկու բառս հոս ունի MN եւ ոչ յառաջ): ||³²⁻⁴ MN “առաւելեալ եւ վն ամենայն գործովք (N գործով) բարութեան, կացցուք յազօն առաջի սրբոյ սեղանոյս Աստուծոյ (— N շունի “Աստուծոյ”) — եւ գտցուք ողորմութիւն յաւուր յայտնութեան եւ ի միւսանգամ գալստեան Տեառն Դերոյ եւ փրկչին Յիսուս Քրիստոսի: Ամենակալ Տէր Աստուած մեր կեցս.” (M “կեցուցէ եւ ողորմեսցի.” եւ

15 “Յանապաշխարից մերձ կայցէ կամ հալորդեսցի.” — Լամբր. “յապաշխարողաց եւ յանմաքբից մերձեսցի յաստուածային խորհուրդս:”
16 “Կացցուք առաջի:” Լամբրոնեանք ջով հոս հին բնագիրը փոփոխութիւն կրած է՝ ճիշդ հան միջանկեալ Բիւզանդեան պատարագէն առնուած յաւելումներուն համար, սակայն ձեւաւնալով՝ “Եւ եւս հաւատով եւ սրբութեամբ կացցուք առաջի:”
17 “Աստուծոյ ահիւ.” Լամբր. “Աստուծոյ, եւ ահիւ:” — “Խղճիւ գայթակղութեամբ.” Լամբր. “խղճիւ եւ գայթակղութեամբ:”
18 “Երկմտութեամբ թերահաւատութեան,”

եւ քիչ մը վերը՝ “Եւ մի ոք ի թերահաւատից, — հաւանականաբար ըստ այնմ նշանակութեան՝ զորն որ ան ատեններն երբեքն ունէր սոյն բառը, այսինքն “ի հերձուածադաց:”
19 “Առաւելեալ ամենայն.” — Լամբր. “առաւելեալ եւ ի ամենայն,” Հ. Ընթ. “լի եւ առաւելեալ ամենայն:”
20 “Գործովք բարութեանց.” Լամբր. “գործով բարութեան.” — “Կացցուք առաջի.” Լամբր. “կացցուք յազօն առաջի:”
21 “Աստուծոյ” շունի Լամբր.:
22 “Գտցուք ողորմութիւն յաւուր.” — Հ. Ընթ. “գտցուք ողորմութեան շնորհս յաւուր:”

գամ²³ գալստեան²⁴ Փրկչին մերոյ: Ամենակալ Տէր Աստուած մեր, կեցո եւ ոլորմեաց մեզ: 35

Բ. Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ա Ս Ա Ց Ո Ց Ց²⁶

Ջոր արարեալ է սրբոյն Աթանասի Աղէքսանդրոս հայրապետի:

Ա Ռ Ա Ջ Ա Դ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ա. — *Քահանայն*. Տէր Աստուած զաւրութեանց եւ արարիչ ամենայն լինելութեանց,²⁷ որ յանկուծեանէ զընաւս ի ցուցակութիւն անձեալ գոյացուցեր, որ եւ զմեր հողեղէն բնութիւնս²⁸ պատուեալ մարդասիրապէս,²⁹ այսպիսի անպատում եւ ահաւոր³⁰ խորհրդոյ կարգեցեր սպասաւորս: Ղու, Տէր, որում պատարագեմք զպատարագիսս³¹, ընկալ առ ի մէջ զառաջադրութիւնս

կը յաւելու՝ «Ժող. կեցոյ Տէր», եւ անկէ ետքն երկար խաղաղականք եւ Պատասխանիք, զորոնք չունի նաեւ N, տես ի կարգին:)

«Պատարագատոյց զոր արարեալ է» եւն: խորագիրը՝ զոր վերը գրինք, ունի ի Լամբրոնեանց միայն M, իսկ N պարզապէս՝ «Աղթն+ Աթանասի», խորագրով (C եւ W) միայն «Պատարագատոյց», կարգացած է այստեղ իւր օրինակին մէջ:

Ա. ||⁴⁰ «Քահանայն» խորագիրը չէ օրինակած խորագրով (C եւ W), իսկ MN «Քահանայն տարածեալ (M տարածէ) զձեռան եւ ի ծածուկ ասէ» (N կը յաւելու՝ «զաղօթս զայս») ||⁴² MN «որ եւ զմերս հողեղէն բնութիւն» եւն:

²³ «Եղանութեան ի միւսանգամ», Լամբր. «յայտնութեան եւ ի միւսանգամ»:

²⁴ «Գալստեան Փրկչին մերոյ: Ամենակալ» եւն: Լամբր. «գալստեան Տեսաւ մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Բրիտանոսի: Ամենակալ» եւն:

²⁵ «Մեզ, չունի Լամբր.:

²⁶ «Պատարագատոյց» նախնական կը համարինք գրուած առ պատարագին գլուխը: Ուրիշ կերպ չէին անուաներ մեր հինները գրուած պատարագները: Նշանաւոր է Մանդակունւոյն սա խօսքը (Ուրիշնայի կայս. մատենագրն. Թ. 10, Թղ. 140) «Քանզի անձն մարդոյ՝ եկեղեցի կուչեցաւ, սիրան՝ պատարագ, միտքն՝ քահանայ, աղօթքն՝ Պատարագատոյց»:

— Բաւական ուշ ձեւացած է ան կարծիքը Հոյոց մէջ Թէ «Ս. Աթանասի», եղած ըլլայ, ինչպէս Ասողկան խօսքէն կ'երեւայ՝ որն որ չէ Թէ գրուած տեսածը, հապա ըսուածը յառաջ կը բերէ դեռ Ժ. դարուն վերջը: Սակայն յամած չէ գրով ալ արձանագրուելու. եւ այսպէս շատ Ձեռագիրներ ունինք, յայտնի է՝ ԺԲ դարէն ետքը, այսպէս. «Պատարագատոյց Աթանասի Աղէքսանդրոս հայրապետի», Լամբրոնացի՝ «Աղթն Աթանասի», սակայն անով մինակ սա մէկ աղօթքը չ'իմանար, հապա բարձր հետեւեալներն ալ, ինչպէս Մեկն. Պարզի., էջ 188 գրած-

ներէն կ'իմացուի, Թէպէտ իրօք հոս ոչինչ մեծի Աղէքսանդրացւոյն կը վերաբերի:

²⁷ «Ամենայն լինելութեանց», գուցէ աւելի բնոյն համեմատ «լինելութեան», ինչպէս Ղազար կարգացած կ'երեւայ, յունարէն բացատրութիւնը միշտ πάσης γενέσεως, ինչպէս Աւար. Սահմար. պատարագին մէջ ալ կայ, կամ πάσης κτίσεως.

²⁸ «Չմեր հողեղէն բնութիւն», ոմանք ըրած են «զմերս հողեղէն բնութիւն», որն որ ստուգելու լաւագոյն չէ, ըստ ճաշակի, մեր հիմակուանէն՝ զորն որ խորագրով ալ ունի:

²⁹ «Պատուեալ մարդասիրապէս», շատ անգամ տպագրաց մէջ Թողուած է, որն որ անտարակոյս նախնական է եւ խօսքին շատ զօրութիւն կը յաւելու: Ունի Լամբր. ալ, նաեւ Կ. Պոլսոյ 1706ին տպագրերը:

³⁰ «Անպատում եւ ահաւոր», Լամբր. «ահաւոր եւ անպատում» նոյնպէս Հասարակ ընթերցուածը:

³¹ «Չպատարագիսս», խորագրով կ'ուզէ անորոշ նշանակութեամբ «պատարագումն», իմանալ յընդհանուրն՝ իրբեւ «գործադրութիւն պատարագելոյ» սակայն արիշ բան չէ բաւը ըլլայ եթէ προσφορά, oblatio, աւելի աւարկական մտք, այս ինքն «ընծայուած նիւթերը»:

45 զայս,³² եւ աւարտեալս զսա ի խորհրդականութիւն³³ մարմնոյ եւ արեան Միածնի քոյ: Գեղ թողութեան մեղաց պարգեւեա ճաշակողացս զհացս զայս եւ զգինիս,³⁴ շնորհաւք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Հիսուսի Վրիստոսի, ընդ որում քեզ Հաւր³⁵ ամենակալի, հանդերձ կենդանարար եւ ազատիչ սուրբ Հոգւովդ վայելն փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ

50 եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից:

Ժողովուրդն. Ամէն:³⁶

Ո Ղ Ջ Ո Յ Ն

Բ. — Ըարողէ սարկաւազն. Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան: [Որ³⁷ ոչ կարող էք հաղորդել, ի միմեանց ուսարուք,³⁸ եւ առ դուռնս աղաւթեցէք:]

55

||⁴³ MN «այսպիսի ահաւոր եւ անպատու խորհրդոյս», եւն: ||⁴⁵⁻⁶ «Միածնի քո» ունին MN, իսկ խորով (C եւ W միաբան) «Միածնի քոյ»: ||⁴⁸⁻⁵⁰ N «ընդ որում Հօր եւ Հոգւոյդ սրբոյ փառք այժմ եւ», M «ընդ որում քեզ Հաւր եւ Հոգւոյդ սրբոյ վայելէ փառք իշխանութիւն եւ պատ.», ||⁵¹ «Ժողովուրդն. Ամէն», դրուած է հոս բառ MN, իսկ խորով (C եւ W) չէ օրինակած:

Բ. ||⁵³ խորով (C եւ W) միայն «Քարոզ խորագիրն ունի. M «Սարկաւազն առ դուռն ձայնէ», N «Սարկաւ. առ դուռնսն քարոզէ», ||⁵⁴⁻⁵ Փակագծեալը, զոր ունի խորով (C եւ W «կարող») այս ձեւով, Լամբրոնեանք քիչ մ'այլազգ ունին՝ «Որք ոչ կարացին հաղորդել աստուածային խորհրդոյս, եւ առ դուռն են՝ աղօթեցեն», Չափազանց երկայն խրատագրով ճոխացած է հոս Լամբրոնեանն (տես տպ. էջ 213—4 եւ ի կարգին), ուր արդէն առնուած է

³² «Չառաջադրութիւնս զայս» իբրեւ յոգնական = *proposita ista*, առաջի դրուած իբրերը:

³³ «խորհրդականութիւն», խորհուրդ = *μυστήριον*.

³⁴ «Եւ զգինիս», աւելի կրտսեր ընթերցուածը, մանաւանդ ի տղագիրս, «զբաժակս», եղած՝ անշուշտ տեսակ մ'ականջներու այլակերպ մը հընչելով. սակայն ոչ այնչափ իրաւամբք, երբ դեռ այժմ ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ «գինի», թէպէտ «ի սուրբ սեղանն» ելլելով՝ առած ըլլայ սրբութիւն մը՝ որուն ստուգիւ չի համեմատիր ան չափազանց յարգութիւնը, զորն որ առ միջոցին կ'ընծայեն մեր այլ եղբարք:

³⁵ «Հօր ամենակալի հանդերձ կենդանարար եւ ազատիչ սուրբ Հոգւովդ վայելն փառք.» — Լամբր. «Հօր եւ Հոգւոյդ սրբոյ փառք այժմ եւ»,

³⁶ «Ժողո. Ամէն», այսպէս Լամբր.: խորջունի, եւ ոչ Հասարակ ընթերցուածը:

³⁷ Հոս (այսինքն Բ. եւ Գ. գլուխներուն) կրկին կարգ կցուրդներուն եւ անոնց ծագմանը վրայ տես վարը, եւ էջ 124:

³⁸ «ի միմեանց ուսարուք» բոլորովին յատուկ կը մնայ խորովեան ընթերցուածոյն.

չնէք գիտեր՝ ինչ ըսնէք իմաստին կամ դիտաւորութեան նկատմամբ: Կիւրեղ Երուսաղէմացի. խորհրդ. Կոչ. Ընծայութեան՝ *εἶτα βοῶ δὲ διάκονος, ἀλλήλους ἀπολάβετε* (զմիմեանս ընկալարուք) *καὶ ἀλλήλους ἀπαζώμεθα*. Յակոբայ պատարագը նոյն տեղն ունի *ἀλλήλους ἐπιγνοῦτε* (զմիմեանս ծաներուք): Ինչպէս ըլլայ ըլլայ, երեք ձեւ ունինք առ խօսքին նկատմամբ՝ որուն գաղափարն արդէն Առաք. ՍՀմեդր. Ը. գրքին պատարագին մէջ ալ տեսանք (*— οἱ μὴ δυνάμενοι*, եւ Յակոբայ պատարագին մէջ *μὴ τις τῶν μὴ δυναμένων ἡμῖν συνδεσθῆναι*, գլ. 16:) Առաջինն՝ ինչպէս հոս՝ խորովայ քով: Երկրորդը՝ այսպէս «Որ ոչ էք կարող հաղորդել, առ դուռն ելէք եւ աղօթեցէք», կամ ինչպէս այլուր՝ «Որ ոչ էք կար. հաղ. եւ առ դուռն ելէք, աղօթեցէք», Երրորդը՝ հասարակ հիմնական ընթերցուածը: Ըստ մասին առ վերջինն է եւ ըստ մասին հինը՝ երբ որ Լամբր. կը կարգայ՝ «Որք ոչ կարացին հաղորդել աստուածային խորհրդոյս, եւ առ դուռն են, աղօթեցեն»:

³⁹ Նախընթացին հետ առ երկու Կցուրդներով կը բովանդակին ահա մեր հին ընծայման նուիրաց կամ վերաբերութեան զուգընթաց հա-

Պատարագ³⁹ Վրիստոս մատչի ի միջի մերում⁴⁰ գառն Աստուծոյ:
Ահիւ կացցուք, երկիւղիւ կացցուք. եւ նայեցարուք զգուշութեամբ:
Ժողովուրդն. Առ քեզ, Աստուած:

Սարկաւազն. Ողորմութիւն եւ խաղաղութիւն եւ պատարագ աւրհնութեան:

Գ. — Բահանայն. Շնորհք, սէր եւ աստուածային սրբարար զաւրութիւն (Հաւր եւ Որդոյ եւ) Հոգւոյն սրբոյ կղեցի ընդ ձեզ ամենեւեան:⁴¹
Ժողովուրդն. Առ Հոգւոյդ քում:⁴²

Բահանայն.⁴³ Ի վեր արարէք⁴⁴ զսիրտս ձեր յաստուածային խորհուրդս:

Նաեւ «Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ» տաղը: ⁵⁶ W գառնն (= N): — Միանգամ ընդ միշտ բռնէք որ ամբողջ Պատարագիս մէջ «Քահանայն, Սորհաւորն, Ժողովուրդն», խրատագիրք չկան խոսրովայ քով (C եւ W), որ սովորաբար իւր Մեկնութեան մէջ անընդհատ կը հիւսէ ամբողջը՝ առանց խորագրի, կամ պարզապէս «Աջիւ» եւ «Քորու» խորագրերով գլխաւոր բաժանմանց սկիզբն: — Ամբողջ այս հատածը նորագուին պէս ունին MN («Ողջոյն տուք» էն եւ երկար խրատագիրներէն ետքը) «Չգրունս, զգրունս, իմաստութեամբ եւ զգուշութեամբ: ՉՀասարակն (M «չՀասարակն») Բէ կօն» ասո աս: Ե- ի- կն դրոնն, ի դրոնն: Սորհաւորն. Ահիւ կացցուք, երկիւղիւ (N երկիւղիւ) կացցուք, բարեք կացցուք եւ նայեցարուք (N նայեցարուք) զգուշութեամբ: Ժողով. Առ քեզ Աստուած: Սորհ. Պատարագս Քրիստոս մատչի գառնն (M գառն) Աստուծոյ: Ժող. Ողորմութիւն» եւն:

Գ. ⁶² W չունի փակագծեալը, ինչպէս կը ծանուցանէ հրատարակիչն ալ (C տպ. էջ 21, Ծան. 1) «Հօր եւ Որդոյ եւ պակասէ ի բազում Օրինակս» Ունին C եւ MN. — M եւ Հոգւոյ սրբոյ: ⁶³ Այսպէս N, (M «եւ Հոգւոյ քում») իսկ խոսրով (C եւ W) ալ տեսած է նոյնը, վասն զի Մեկնութեան մէջ այսպէս կ'ըսէ (տպ. էջ 22, տող 13—15) «... ոչ որպէս ի տալն զխաղաղութիւն յաղթս, զի անդ ասեն» Եւ ընդ հօգոյդ աս, թէ՛ Եւ քում Հոգ-

մաս ու ծանր խօսքերը: Առանց վրայ Յունացմէ չափազանց ըսուածներ առնելով՝ ծանրաբեւեռած ծանրալուր եղած է ի յետին դարս մեր պատարագին առ մտքը:

⁴⁰ «Ի միջի մերում», ամբողջացուցիչ ընթերցուած մը՝ որն որ նոյն իսկ Լամբրոնացւոյն քով արդէն կարուած է. շատ ոյժ կ'առնու անով յաջորդ խօսքը՝ «Ի միջի մերում Գառն Աստուծոյ» որն որ պիտ'որ զենուի: — Ան գոյրաց բերանը դրուած «Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ, Որ են Աստուած ասո բազմեցաւ» եւ այլն՝ լեզուով. իմաստով, քիչ ճաշկերով՝ յետին եւ ինկած ժամանակի յաւելուած է, բայց անանկ որ Լամբրոնացին գիտէ:

⁴¹ «Շնորհք, սէր եւ աստուածային» եւն: Մեր Բ եւ Գ պատարագներուն մէջ Առաքելական ձեւին հաւատարիմ մնացած է առ օրհնութեան ձեւը՝ որն որ շատ հին առններն մինակ եպիսկոպոսին սեպհական եղած կ'երեւայ: Աս պատարագին մէջնը Հաւաքիչը մեր սովորական Հա-

սարակ պատարագին նմանցուցած է՝ որուն միաբան է նաեւ մեր պատարագինը: Աս վերջին ձեւին սկզբնաբար առ պատարագներուն յունականէն յառաջ գալուն հիմնական տարակոյտ մը չեմ կարծեր որ կարող ըլլանք ունենալ: Հասարակօրէն խոսրովայ Օրինակներուն մէջ «Հօր եւ Որդւոյ» պակաս է, բայցը Հոգւոյն արուելով. այսպէս մեր Վիննայի Օրինակն ալ՝ որ բաւական ընտիր է. սակայն Վենետկոյ 1386ին Օրինակը՝ որն որ ընտրելագոյն կ'երեւայ, վերջը դրածնուս պէս է: Լամբր. եւ Հօրհ. Ընթրց. նոյնպէս:

⁴² «Եւ Հոգւոյդ քում», մասնաւորապէս կը խորհրդածէ խոսր. որ «Եւ ընդ Հոգւոյդ քում» չէ հոս:

⁴³ «Քահանայն. ի վեր արարէք... Եւ գահացարուք»: Հոս քահանայն կ'ըսէ թէ՛ առ յճուրդը եւ թէ՛ ասոր պատասխանէն ետքինը. թեպէտ հիմայ, նոյն իսկ Լամբրոնացւոյն քով, սարկաւազին բերանն իջած է: խոսրովայ խօսքին ընթաց-

65 Ժողովուրդն. Ունիմք առ քեզ Տէր ամենակալ: ⁴⁵
 Բա՛նանայն. Եւ գոհացարուք զՏեառնէ բոլորով սրտիւ:
 Ժողովուրդն. Արժան եւ իրաւ:

Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն

70 Գ. — Արժան է ստուգապէս եւ իրաւ՝ ամենայնորդոր փութով քեզ, էն
 եւ ես եւ էդ Աստուած, ⁴⁶ անսկիզբն եւ անքննելի, երբեակ միութիւն, միշտ

ւոյդ. իսկ աստ թէ՛ ի Հոգւոյդ քում:» ||⁶⁴ Ուղեղն է՝ «Ի վեր արարէք», եւն, թէ եւ թէ C եւ թէ W կր կարդան՝ «Վեր արարէք», առանց նախորդի: MN «Ի վեր բնծայեցուցէք զԻրս ձեր աստուածային երկն-ընդուն:»
 Գ. ||⁶⁹ Այս խորագիր չունի W, իսկ C «Մեկնութիւն Աջիկեց՝ շոք ասէ աս- հանայն ի ծածուկ:» Նաեւ Լամբրոնեանք ունին նոյնը՝ «Բա՛նանայն (M ասէ) ի ծածուկ:» ||⁷⁰ Լամբրոնեանն (MN) «ամենայնորդ սր փութով փառաւորել (M մի տ երկրպագելով փառաւորել) զքեզ Հայր ամենակալ, որ քոյին (M քոին) անգննելի եւ արարչակից բանիւդ», եւն, ուստի չունին՝ «էն եւ ես եւ էդ», եւն:

քէն առ կիմացո՞ւի որ գեա ան ատեն քահա- նային բերանն էր. (էջ 22, սոյ. վէնետ.): Այս- պէս բոլոր արեւելք, բոլոր արեւմուտք, միշտ եւ ոչ այլազգ մեր հիները: Անոր համար ալ թէպէտ մեր նախնիքաց պատարագներուն մէջ ալ Հաւաքելը վերջինները վերջին սովորութեան յարմարացած ըլլայ, մենք փոխած ենք նախ- նականին: Հիմակ կաթուղիկեայ հայը, թիւ պա- տարագէն, վարժած է՝ առ բարձր հնութեան յարգելի Այցուրդները քահանային բերնէն լսելու:
 «Ի վեր արարէք», անշուշտ մեր թարգ- մանչին սովորական ձայնից զանազանութիւն- ներէն մէկը՝ փոխանակ հնոյն «Ի վեր բնծայե- ցուցէք», սակայն սովորութիւնը՝ հնագոյն Ապա- տարագին «Ի վեր բնծայեցուցէք զմիտս», պահէր է աւելի յարմարաբար:

⁴⁵ «Ունիմք առ քեզ . . .», առ Այցուրդին յունականը քերականապէս այլազգ է, այսինքն «Ունիմք առ Տէր» — Habemus ad Dominum, մեր թարգմանը հոս ալ հետեւած է մեր հին Առաջին պատարագին թարգմանութեան, մա- նաւանդ թէ անկէ տիրած սովորութեան: Ասի- կայ մեր հին թարգմանութեան գոզցես մէկ մաս- նաւոր հաճոյքն է, ինչպէս Սաղմոսաց մէջ սա տողին թարգմանութենէն կ'երեւայ՝ «Շարաւի է անձն իմ առ քեզ Աստուած հզօր եւ կեն- գանի», յունարէնն է «Շարաւի է անձն իմ առ Աստուած հզօր եւ կենդանի»,

⁴⁶ «Քեզ, էն եւ ես եւ էդ Աստուած, ան- սկիզբն եւ անքննելի, երբեակ միութիւն, միշտ երկրպագել փառաւորելով», առ մեր պատարա- գին ստուգիւ սկզբնական մէկ կտորը հոս կը գտնենք պահուած: Բայրոսիցն Գրիգորի բացա-

տարութիւնք են՝ որուն լեզուն ստեպ Երրորդու- թիւն կը հնչէ: Գեա կը կարգար զասոնք հոս անշուշտ Յարութեան աւագ օրհնութեանց մէջ «սր էն եւ ես եւ էդ Աստուած», զբողբ՝ Բրիտ- տոսի մինակ անձին նկատմամբ: Իրաւացի կը տեսնենք թէ սա բացատրութիւնը «էն եւ ես եւ էդ Աստուած», պէտք չէ մէկ անձի մ'առ- նուլ, ինչպէս Շարականը կ'ընէ, եւ չէ հասկը- ցած: Բայց իրաւունք ունի Հ. Մկրտիչ որ երեք անձանց վրայ կ'իմանայ. այլ պէտք էր առ այս ուրիշ մը կուէլ՝ զոր օրինակ զիտարով:

Սակայն ուղիւով սասր քերականական լու- ծում մը տալ, չենք գտնել: Առ քերականական լուծումը չի տրուիր՝ բայց եթէ գրական (bib- lique) լուծումը կամ անկարկութեամբ՝ զորոնք առ աստութիւնը կը պարունակէ եւ որովք չի- նուած է: Առ ըլլալով՝ նաեւ քերականապէս ա- մենայն ինչ պայծառ է:

Այս կերպով՝ հետեւեալ բացայայտել «եր- բնակ միութիւն» (երեք գէմք եւ մի եւութիւն) կատարեալ կը գոցէ իր բացայայտել «էն եւ ես եւ էդ Աստուած», — ոչ զիրը իւր-իւրի առմամբ: Ուստի նախնական զբողին արժանի բացատրու- թիւն մը կ'իկլէ. եւ թարգմանչին ամենապարզ եւ յստակ թարգմանութիւնը:

Ի՞նչ է գրական առմամբ առնուլ:
 Չէ թէ միայն էնը՝ որն որ ի սուրբ Գիրք կ'անուանուի իրեւ Հայր, առաջին անձ իմանալ, այլ նաեւ Ի-ը եւ Ե(ր) գրական առնուլ: Վան զի գրական է նոյնպէս՝ երբ որ Հայր Աստուած, ըսաւ «Որդի իմ Ի- զու», երկրորդ գէմք. եւ Որդին ըսաւ «Հոգին է Աստուած», Աստուած Հոգին է՝ երրորդ գէմք: Առ խօսքը՝ գրական երեք

երկրպագել փառաւորելով: Ար քոյին, Հայր,⁴⁷ անզննելի եւ արարչակից Ռանիւզ զանիծիցն բարձր զիրձիմն, որ ժողովուրդ⁴⁸ ինքեան՝ զառ ի յեկեղեցւոյ⁴⁹ սեպհականեաց զհաւատացեալս ի քեզ. եւ զննելի բնութեամբ ըստ ի Առաջն անտեսութեան հաճեցաւ բնակել ի մեզ, եւ նորագործ աստուածապէս ճարտարապետեալ երկինք զերկիրս արար:⁵⁰ Զի որում ոչն հանդուրժէին առաջի կալ զուարթնոցն⁵¹ Զոկք⁵² զարհուրեալք ի փայլակնացայս⁵³

75

||⁷³ MN “որ ժողովուրդ ինքեան զեկեղեցի առեալ սեպհականեաց, եւն: ||⁷⁴ MN անտեսութեանն: — W բնակիլ (= N.) ||⁷⁵ MN “զերկիրս երկին արար. վասն զի որում (M ոք) ոչ հանդուրժէին, եւն: ||⁷⁶ M գուարթնոցդ

բաւերը ուրիշ բաւերով փոխադրելով՝ կը թարգմանուի աշխարհաբար հայերէն՝ «Ինչպէս որ աստուծոն՝ ասանկ Առաջին, երկրորդ, երրորդ գիծք գոյողդ Աստուած, երբեակ միութիւն: Առախ նորէն կ'ընենք որ ուրիշ բան չէ հոս, բայց եթէ իրբեւ իւր-իւր զոր մը, ինչպէս գրաբար հայերէնի մէջ աճն ստորագրելի կը կապէ, օրինակի աղագաւ՝ երբ որ կ'ըսուի “Ճշմարիտք Աստուած, հոս կ'ըսուի “Երրորդականք Աստուած, Արդ հոս ան կ'ըսէ Ս. Գրիգոր Աստուծոյ վրայ շատ բաւերով, զորն որ Հայք մի միայն թուով. “Երբորդ-ն-ն-ն” ըսելով, ըսած են, այսինքն երկը գիմաց իւրեք, եւ աւելին ալ: Լատիներէն ճիշդ թարգմանուած կ'ըլլայ՝ եթէ ըսենք Qui est, et es, atque est Deus, trina unitas. Յունարէնի համար ճարտարի մը կարօտ ենք:

Անոր համար զարմանք է թէ ինչու առ պատարագին մէջէն ասանկ նկարագրական եղած խօսք մը հանած են Հայք՝ զորն որ Արիանոսաց կենդանի եղած քաղքին մէջ կ'աղօթէր Սուրբը, բայց եթէ չհասկընալով ԺԱ դարուն, երբ որ Բիզանդական յաւեյուածներ ընդունելու սկսան: Անոր համար կ'ընենք թէ անիկայ իւր սարօքն պէտք է նորէն հոն բերել՝ ուր սկզբնաբար գրուած էր, յամբողջութիւն ան պատարագամատուցին, եւ թողուլ ի Շարականին այնպէս՝ յանձնահոս: Ասիկայ ամբողջի աղաւաղութիւն մըն է անշուշտ. հոն (Շարականին մէջ) թողուլ, եւ հոս (պատարագամատուցին մէջէն) վերջընելը:

⁴⁷ “Ար քոյին, Հայր,» առ ալ վերինին հետ մեկտեղ, չենք գիտեր՝ ինչու եւ ինչպէս՝ մեկգի թողուած է. նոյն իսկ Լամբրոնացւոյն քով ասանք կը պակոխն, սրունք, եթէ նորէն իրենց տեղը գրուին, աւելի վայելչութիւն կը բերեն: Այն առ հանուածներուն տեղը գրուած է “Երկիր պագանելով փառաւորել զքեզ, Հայր ամենակալ:”

⁴⁸ “Ար ժողովուրդ,» ամանք կ'ուզեն կարգալ, նախընթաց “զիրձիմն, բառին վերջին շ

գիրը վրան առնելով, “Ար ժողովուրդ,» յետնագոյն գրութեան մը հետեւելով՝ որն որ ստուգիւ առաջիկայիս չի հաւասարիք հեղինակութեամբ. (տես օրինակի աղագաւ ի կարգի Մեկն. Լամբր. տարբերութիւն երկու Օրինակաց, էջ 364). եւ որ աւելին է՝ խօսքին քերականական կապը չի տանիր, բայց եթէ բան մ'աւելցընենք այսպէս՝ “որ նոր ժողովուրդ,» եւ այլն. առ որ գոնէ մենք չենք գիտեր հեղինակութիւն մը:

⁴⁹ “Զառ ի յեկեղեցւոյ,» Հասարակ ընթերցուածը, ինչպէս ծանօթ է, ունի “առեալ զեկեղեցի,» Լամբր. “զեկեղեցի առեալ:» Վերջիններով առաջինը, ինչպէս կ'երեւայ, հարթելու ուղղուած է:

⁵⁰ “Երկինք զերկիրս արար,» Չէ թէ միտակ բանասիրօրէն լաւագոյն է Հասարակ ընթերցուածը “զերկիրս երկին արար,» հասոյ նաեւ սկզբնական կ'երեւայ՝ Մանդակունւոյն Պենտեկոստէի աղօթից Գ դրուագին մէջ այսպէս ըլլալով:

⁵¹ “Առաջի կալ զուարթնոցն,» չենք կարծեր որ յունական բնագրին մէջ հիմ մ'ունեցած ըլլայ “զուարթնոց,» բառը՝ զորն որ Ասորիք եւ աննոյնք մէկտեղով՝ Հայք կը գործածեն փոխանակ “հրեշտակ,» ասինն՝ Գանիէլի մարգարէութեան (Գ. 10, 14, 20) համաձայն: Թարգմանիչը բառից զանազանութեան համար, գուցէ նաեւ վտանգութեան համար, նոյնը մէկ անգամ հոս կը գործածէ: “Տէր ամենակալ,» աղօթքին աւելի հնագոյն թարգմանիչը “զուարթնք երկնից,» ըսելու տեղ՝ կ'ըսէ “զուարթունք երկնից,»

⁵² “Զուարթնոցն ջոկք,» Լամբր. “ջոկք,» կը կարդայ թէ իր պատարագին եւ թէ իր Մեկնու: Թեան ընթացքին մէջ, անշուշտ աւելի ճաշակով:

⁵³ “Փայլակնացայս,» Ս. Գրիգորի սուեղ յայտմ գործածած ἔλλαμνος, effulguratio ասինը՝ զորն որ ուրիշ տեղ “ճառագայթարձակ ըյո,» թարգմանած էր մեր թարգմանը, հոս կը յեղաշրջէ՝ աւելի բառին իմաստին մօտ՝ “փայլակ-

եւ յահեղ լուսոյ աստուածութեանդ, եղեալ այդպիսիդ մնորդ՝ յաղագս մերոյ փրկութեան, շնորհեաց եւ մեղ ընդ երկնայինսն պարեւ ընդ հոգեղէն⁵⁴ պարս, ընդ սերովբէսն եւ ընդ քերովբէսն միաձայն սրբասացութեամբ յաւ-
 80 րինել նուագս, համարձակապէս բարբառով⁵⁵ աղաղակել ընդ նոսին եւ ասել. Սուրբ, սուրբ, սուրբ. Տէր զաւրութեանց: Լի են երկինք եւ երկիր փառաւք քո: Լէրհնեալ, որ եկիր եւ գալոցդ ես սնուամբ Տեառն: Լէրհնութիւն⁵⁶ ի բարձունս:

Կ Ա Ն Ո Ն

85 Ե. — Սուրբ, սուրբ, սուրբ⁵⁷ եւ ճշմարտապէս եւ ամենասուրբ: Լէր⁵⁸ ոք պանծասցի բանիւ բովանդակել⁵⁹ զքո ի մեզ զանբաւ բարեգործութեանդ զեղմունս.⁶⁰ որ եւ անդէն իսկ ի նախնումն զանկեալն ի մեզս⁶¹ զանազան յեղանակաւք⁶² խնամեալ սփոփեցեր. մարգարէիւք, աւրինացն տուչութեամբ,

Տեղք: ||⁷⁷ MN «ի փայլանացայս եւ յանձարոյ լուսոյ:» ||⁷⁸ M «շնորհեաց մեղ», առանց «ե», զօգի. յետոյ MN «պարեւ զհոգեղէն պարսն (M զհոգեղէն զպարս.) եւ ընդ սերովբէսք եւ ընդ քերովբէսք», եւն: Իսկ W «ընդ սերբէսն եւ ընդ քերբէսն», եւն: ||⁸⁰ MN «եւ համարձակապէս փոխելով աղաղակել», եւն: ||⁸¹ Լամբրոնեանն նախ խրատագիր մ'ունի թէ Ժողովուրդը կ'ըսէ «Սուրբ սուրբ», եւն: ||⁸²⁻³ MN «որ գալոց ես սնուամբ Տեառն. սփոփանս (M ովաննայ) ի բարձունս:»

Ե. ||⁸⁵ «Սուրբ, սուրբ, սուրբ եւ ճշմարտապէս եւ ամենասուրբ», ներգործութեամբ ունին հոս MN, իսկ Խոսրովայ (C եւ W) քով չենք տեսներ գրուած, բայց Մեկնութեանն կը հասկըցուի որ կար իւր օրինակին մէջ, բայց կ'երեւայ թէ «խառնորեալ, բառով մ'ալ. վասն զի կ'ըսէ Խոսրով. (սպ. էջ 27, տող 35.) «Ճշմարտապէսն՝ զստղոյն ասէ. եւ միանս-բն՝ զամենայնիւ սուրբն. եւ սուրբ է փառաւորեալ. զի որ առանց պակասութեան ունի զփառան՝ ճշմարտապէս փառաւորեալ է» եւն: — MN «եւ ով ոք պանծասցի», եւն: ||⁸⁷ MN «զանկեալն ընդ մեզս՝ զանազան յեղանակաւք», եւն: ||⁹⁰⁻⁹¹ MN «ետուր

նացայս լոյս:» Իսկ մէջը մտած «եւ ահեզ», մեզի հարազատ չ'երեւար: Հասարակ ընթերցուածք Լամբրոնացւոյ հետ՝ գրական բառ մ'ունի ա- նար տեղ «եւ յանմատոյց:» (Վերջ կոչուած տեղերուն վրայ աւելցուր նաեւ՝ Ճառ. ԽԵ. գլ. 5):

⁵⁴ «Ընդ հոգեղէն պարս», լուսազոյն եւ իմաստին աւելի յարմար Հասարակ ընթերցուածք միաբան Լամբրոնացւոյն՝ «զհոգեղէն պարս:» Ասոր հակառակ Հասարակ ընթերցուածոյն՝ «պարս», ուղղելի է Խոսրովայ եւ Լամբրոնացւոյն հետ «պարս», որն որ բանասիրորէն ջիզ կը յաւելու խօսքին:

⁵⁵ «Բարբառով», ստուգիւ հարազատ չէ, եւ նախագատիկ է Հասարակ ընթերցուածք եւ Լամբր. որն որ կը կարգայ «գոչելով» որ ուղղագոյն է ըստ Vulgata բնագրին եւ որով կ'ամբողջանայ չորեքիմի կենդանեաց ձայնը՝ 1. «երգելու», 2. «գոչելու», 3. «աղաղակելու», 4. «ա-

սելու. concinentes, clamantes, vociferantes et dicentes. (Եղեկիէլ, Ա. 10, 24:)

⁵⁶ «Օրհնութիւն», Լամբր. «սփոփանս», միաբան Հասարակ ընթերցուածոյն:

⁵⁷ «Սուրբ, սուրբ, սուրբ», յունական բնագրին մէջ մինակ մէկ անգամ «սուրբ», կրնայ ըլլալ. տես ասոր վրայ վերջ՝ էջ 130: Խոսրով աղօթքին սկիզբը յառաջ չի բերեր, կ'ենթադրէ. սակայն տարակոյն չի կրնար ըլլալ որ եթէ բերեր, երիցս կրնուած պիտ'որ ըլլար «սուրբ»:

⁵⁸ «Բանիւ բովանդակել», յունարէնը ἐξ-επειν, verbis consequi, տես վերջ էջ 226, Դրան. 18:

⁵⁹ «Բարեգործութեանդ զեղմունս», τῆς ἀγαθότητος ἐπέροχου, bonitatis superfusionem, տես վերջ Բ. Պարգ. էջ 226, Դրան. 19:

⁶⁰ «Ի մեզ», Հասարակ ընթերցուած՝ «ընդ մեզք»:

⁶² «Եղանակաւք», որն որ լուսազոյն՝ մա-

քահանայութեամբ եւ ստուերակերպ⁶³ երնջոցն մատուցմամբ: Իսկ ի վախճան առուրցս այսոցիկ զըովանդակ իսկ զպարտեաց մերոց խղեալ զդատակնիք, զքո 90 Միածինդ ետուր մեզ⁶⁴ պարտապան եւ պարտս, զենու մն եւ աւծեալ, դառն եւ երկնաւոր հաց, քահանայապետ եւ պատարագ:⁶⁵ Վասն զի դա⁶⁶ է բաշխաւղ, եւ նոյն ինքնդ բաշխի ի միջի մերում միշտ եւ անծախապէս:⁶⁷ Վասն զի եղև հաւաստապէս⁶⁸ եւ առանց ցնորից մարդ, եւ անշփոթ միութեամբ⁶⁹ մարմնացաւ⁷⁰ ի սուրբ եւ յաստուածածինն Սուսէն Սարիամայ,⁷¹ ճանապարհորդեցաւ⁷² ընդ ամենայն կիրս մարդկային կենցաղոյս առանց մեղաց, եւ յաշխարհակեցոյցն եւ յառիթն փրկութեան մերոյ եկեալ կամաւ. ի խաչն,

զմեզ զՈրդիդ քո Միածին, եւն: ||⁹²⁻³ MN «վասն զի ընդ է բաշխաւղ (N բաշխող, CW բաշխող, M բաշխաւղ.) եւ նոյն (N նոյն ինքդ = CW) բաշխի է մեզ (M ի միջի մերում = CW) միշտ անծախապէս:» ||⁹⁴ MN «հաստաբա- (փխ. «հաստապէս:») ||⁹⁵ Միայն M «մարմնացեալ.» (փխ. «մարմնացաւ.») ||⁹⁶ «ճանապարհորդեցաւ» ունի խորոզ (C եւ W), իսկ Լամբրոնեանն (MN) «ճանապարհորդեաց:» ||⁹⁷ MN «յաշխարհակեցոյց եւ յառիթն» եւն: ||⁹⁸⁻⁹

նաւանդ թէ ուղիղ ընթերցուած է. վասն զի սովորական եղած «եղանակ», ուղիղ չէրեւար:

⁶³ «Ստուերակերպ.» Գրիգորի օւուծոց բառին մանրամասնական թարգմանութիւնը, տես վերջ Դ. Պարզ. Ծան. 43: Ճառ ԼԹ. ԳԼ. 3. *Legalis atque umbratilis (օւուծոց) purgatio, quae ... pollutos per vitulae cinerem lustrat.*

⁶⁴ «Չքս Միածինդ ետուր մեզ, աւելի զօրութիւն ունի քան թէ Հասարակ ընթերցուածոյնը «ետուր մեզ զՈրդիդ քո Միածին:»

⁶⁵ «Քահանայապետ եւ պատարագ:» Ճառ ԽԵ. ԳԼ. 22. *Ille, inquam, magnus et nobilis Dei, tum pontificis tum victimae sanguis, (τοῦ Θεοῦ καὶ ἀρχιερέως καὶ θύματος).* եւ Ճառ ԼԸ. ԳԼ. 16. *Jesum ... videbis ... ut agnum offerri et ut sacerdotem offerre.*

⁶⁶ «Դա է.» Հասարակ ընթերցուած «ինքդ.» Լամբր. «ինքդ» թէ պատարագին եւ թէ Մեկնութեան կարգին մէջ:

⁶⁷ «Միշտ եւ անծախապէս.» Ի- կը պակտ Հասարակ ընթերցուածոյն, ինչպէս նաեւ Լամբրոնեանցոյն:

⁶⁸ «Եղև հաւաստապէս.» կրնայ հարազատ ըլլալ Հասարակ ընթերցուածը, ինչպէս Լամբր. ալ՝ «եղեալ հաւաստեալ:»

⁶⁹ «Միութեամբ» համաձայն նաեւ Լամբրոնեանցոյն. ետքի առեկները փոխուած է «միասնութեամբ»: Բայց հիներն ոտեպ (զոնէ ասոր թարգմանութեան առեկները) «միասնութիւն, ձայնն աւելի իբրեւ *ἐνότης*, *unitas* կ'առնուին քան թէ իբրեւ *ἕνωσις*, *unio* ինչպէս ուրիշ Աստուածաբանին հին հայերէն թարգմանութեան մէջ

(«Առ որո՞ գրքին ԺԳ. Ճառին մէջ») «Մի է՝ ոչ դիմքն, այլ աստուածութեամբն, միասնութիւն» Երբորդութեամբ երկրպագեալ, եւ Երբորդութիւն՝ ի միասնութիւնն զլիաւորեալ:»

⁷⁰ «Մարմնացաւ» կը կարգայ խորոզ հոս, ինչպէս Լամբր. ալ: Բայց Հասարակ ընթերցուածոյն «մարմնացեալ» նախադասելի կ'երեւայ:

⁷¹ «Ի սուրբ եւ յաստուածածինն Սուսէն Սարիամայ» աւելի հարազատ կը հնչէ աս բառից կարգը՝ սրմէ չի տարբերի Լամբր. ալ, քան թէ Հասարակ ընթերցուածոյնը:

⁷² «Ճանապարհորդեցաւ» (չէ թէ «ճանապարհորդեաց») նախնական հարազատ ընթերցուածը, որն սր մինակ հոս մնացած է, որուն համաձայն է Ի դարուն Մաթուոսղայի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, կամ լաւ եւս՝ Եզր. կաթ. եւ աթուակցաց առ Հերակղ կայսր գրած թղթոյն մէջի կտորը. եւ քերականապէս ալ ուղիղ կ'երեւայ. («Ճանապարհորդեցաւ ընդ ամենայն կիրս կենցաղոյս.» Օրգել. Հատ. Ա., էջ 167) Գոնէ ըստ ձեւոյ բանից սա խօսքը՝ «Ճանապարհորդեցաւ (Իմ ճանապարհորդեալ) ընդ ամենայն կիրս մարդկային կենցաղոյս... եւ... եկեալ կամաւ ի խաչն» կրնայ համեմատուիլ Ս. Գրիգորի հիմնայ կորուած մէկ գրքէն Եփեսոսի օրհնութեան ժողովոյն մէջ յառաջ բերուած Հաստուածին միջի խօսքին՝ «Մաքուրն եւ անմահ՝ զմարդկայնոյս բնութեան յանձն առնու աղտ, եւ ընդ-սփնայն ողորմութիւնս Ժր ողորմութիւնս է Ժհոս Ժոյն Ժոյն» (տես կիւրքի Պարագմանց գրքին մէջ, էջ 454):

Առևալ գհացն յամենասուրբ ի կենդանարար ի ձեռս իւր,⁷³ աւրհնեաց, գոհացաւ,⁷⁴ ետ իւր⁷⁵ ընտրեալ աշակերտացն՝ ասելով .

100

Ս Ր Բ Ա Գ Ո Ր Ծ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Առէք կերայք⁷⁶ ի դմանէ ամենեքեան. այս է մարմին իմ՝ որ վասն ձեր եւ բազմաց բաշխի:⁷⁷

Ըստ նմին աւրինակի⁷⁸ եւ զբաժակն առեալ՝ աւրհնեաց, գոհացաւ, ետ իւրոց ընտրեալ աշակերտացն՝ ասելով .

105

Առէք արբէք ի սմանէ ամենեքեան. այս է արիւն իմ՝ նորոյ ուխտի, որ վասն ձեր եւ բազմաց հեղու ի քաւութիւն մեղաց:⁷⁹ (Ամէն):

MN “Առևալ գհացն ի սուրբ, յաստ-ածային, յանձան, յարարչութեամբ ձեռս (M ի ձեռս) իւր, օրհնեաց, գոհացաւ, սրբեաց, եթէ, ետ իւրոց ընտրեալ, սուրբ (— M չունի “սուրբ” —) ե- քաղտալ աշակերտացն՝ ասելով, և են: ||¹⁰¹ MN “Առէք կերայք ի սմանէ:” ||¹⁰² M “որ վասն ձեր եւ բազմաց բաշխեալ ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց.” N “որ վասն ձեր է բաշխեալ ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց:” MN կր կցեն՝ “Ժող. Ամէն:” ||¹⁰³ MN “գոհացաւ, սրբեաց, ետ իւրոց ընտրեալ, սուրբ ե- քաղտալ աշակերտացն” և են: ||¹⁰⁵⁻⁶ MN “Առէք արբէք ի սմանէ. այս է ինչ նոր ուխտ է իմով սրբեմք” որ վասն (M յաղագս) ձեր եւ բազմաց հեղու ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց:” — Փակագծեալ “Ամէն” չկայ խորովայ մեկնութեան մէջ, բայց կ’ենթադրուի ի MN “Ժող. Ամէն:”

73 “Թամենասուրբ ի կենդանարար ի ձեռս իւր.” հիմնական Հասարակ Ընթերցուածք՝ “ի սուրբ յաստուածային յանարատ եւ ի պատուական ձեռս իւր.” Լամբրոսի “ի սուրբ յաստուածային յանձան յարարչութեամբ ձեռս իւր,” “Արարչագործ” նոր ատեններ գուցէ անոր համար թող արուած ըլլայ որ զեղծում մը չըլլայ միարեայ զաղափարով աւնելու աս ըստ ինքեան անմեղ ձայնը: Սակայն, ինչպէս խորովայ ընթերցուածէն կը տեսնենք, ոչ աս եւ ոչ յարակիցները հարազատ եւ սկզբնաբար մեր աս պատարագին են:

74 խորովայ ընթերցուածոյն կը պակսի “եթէ,” Լամբրոս. անկէ առաջ կը յաւելու “սրբեաց,” զորն որ Հասարակ Ընթերցուածն ալ՝ խորովայ հետ՝ չունի. նոյնն իմանալու է նաեւ բաժակին նկատմամբ:

75 “Իւր ընտրեալ.” կ’իմանանք “իւր, իբրեւ գոյական, սեռական հարմար իբրեւ իրն ըտր-ն, իրմ ընտրած: Տես զերն ալ, էջ 136 և են: Հասարակ Ընթերցուածք եւ Լամբրոս. “իւրոց:” “Սուրբ եւ բազմալ” կ’աւելցրնէ, նոյնպէս Լամբրոսաց: ոչ հետ Հասարակ Ընթերցուածք:

76 “Առէք կերայք.” — Շատ անձան է հիմնական Հասարակ Ընթերցուածոյն տպագրութեանց առկայական “կերէք,” փոխանակ գրաբար

“կերայք.” ինչպէս անձան կ’ըլլար՝ եթէ ուամ կորէն “եկէք — տարէք” ըսուէր՝ գիտաւորութեամբ գրաբար “եկայք — տարայք” ըսելու: — Ոչ ինչ նուազ անձան է “հեղանի” ալ՝ փոփանակ “հեղու:” Երկուքին ալ Չեռագրաց մէջ հետք չկայ:

77 “Որ վասն ձեր... բաշխի.” Լամբրոս. “է բաշխեալ.” սակայն մեկնութեան կարգին մէջ նոյն տեղը կը կարգայ “բաշխի:”

78 “Ըստ նմին օրինակի.” Հասարակ Ընթերցուածք “նոյնպէս:” — “Որ վասն ձեր.” այսպէս եւ խորով եւ Լամբրոս, իսկ Հասարակ Ընթերցուածք “յաղագս:”

79 խորով քիչ մը ետքը կը կարգայ “ի թողութիւն մեղաց:” — Գոնէ հոս՝ “Ամէն” կ’ենթադրուի:

80 Մեր պատարագներուն մէջ առիկայ երբորդն է որ հին ἀνάμνησις յառաջ նոր ἀνάμνησις մ’ունի՝ որն որ միեւնոյն գաղափարաց շարք մը կը յուցընէ, նոր ճարակած Ապողինարեան մտրութեանց դիտողութեամբ ի Գրիգորէ յօրինուած:

81 “Որ զոյն միշտ... Տերգ,” բոլորն ալ կտրի փոփոխութիւններ, ըստ մասին նաեւ ծեքուքներ կ’երեւան, բայց արդէն Լամբրոսաց: ոչ ատեններէն:

Չ.⁸⁰ — Ար զսոյն միշտ ի յիշումն իւր առնել մեզ պատուիրանադրեաց, բարերար եւ մարդասէր Տէրդ.⁸¹ եւ իջեալ ի ստորին վայրս մահու՝ իւրով⁸² մարմնովն զոր ընկալաւ ի մերմէս յազգակցութենէ.⁸³ եւ զնիդս դժոխոցն աղարտեալ⁸⁴ հզօրեղապէս, ծանոյց զինքն⁸⁵ հաւաստեալ Աստուած կենդանեաց եւ մեռելոց:

110

Եւ արդ մեք, Տէր, ըստ դորին⁸⁶ հրամանատուութեան յառաջ բերեալ զայս խորհուրդ փրկական մարմնոյ եւ արեան Միածնիւ թոյ, յիշեմք զդորին որ վասն մեր զփրկութիւնագործ զչարչարանն, զկենդանարար խաչելութիւնն, զերեքաւրեայ զանապական զթաղումն, զերանելի զյարութիւնն, զաստուածապէս համբարձումն, զաստուոր եւ զփառաւորեալ զմիւսանդամ գալուստն:⁸⁷

115

Ժողովուրդն. Յամենայնի գովեմք զքեզ, աւրհնեմք զքեզ, գահանամք զքէն, աղաչեմք զքեզ, Տէր Աստուած մեր:⁸⁸

Չ. ¹⁰⁷⁻⁸ MN "Եւ զսոյն միշտ իւր յիշատակ առնել պատուիրան առնեցեաց մեզ բարերար Արդիդ քո Միածնիւ", ¹⁰⁹ M "ի մերմէս ազգակցութենէ:", ¹¹⁰ MN ըստ նորագունին՝ "զքեզ միայն ծանոյց մեզ հաւաստեալ Աստուած ճշմարիտ, զԱստուածդ կենդանեաց եւ մեռելոց:", ¹¹² MN "ըստ այսմ հրամանատուութեան", եւն: ¹¹³ MN "Միածնիդ քո: — MN "յիշեմք դորս որ վասն մեր զփրկութիւնագործ (— W "զփրկութիւնագործ" —) զչարչարանն, զկենդանարար զխաչելութիւնն (այսպէս M եւ W, իսկ N "զկենդանարար զխաչելութիւնն"), զերեքաւրեայ թաղումն (M զերեքաւրեայ զթաղումն), զերանելի յարութիւնն, զաստուածապէս համբարձումն, զնորիւն ընդ ակէ Կ Լոյր, զաստուոր եւ զփառաւորեալ միւսանդամ գալուստն (M "զահաստուոր եւ զմիւսանդամ", եւն) իստոգովնիս Ե Երհնէս: Չ. թոյս ի թոյս (N ի թոյս) քեզ միւսույանեմք ըստ ամենայնի եւ յաղագս ամենեցուն", եւն: ¹¹⁷⁻⁸ "Ժողովուրդն,"

— Իսկ "պատուիրանագրել" սո նիւթերուն դասական (classique) բառն է առ պատարագներուն լեզուին մէջ:

⁸³ "Իւրով մարմնովն" նոյնպէս հարազատ կ'երեւայ: — "Մարդասէր Տէրդ.", Լամբր. "Որդիդ քո Միածնիւ", "Միածնիւ" քանի մը առկեալն արդէն պիտ'որ գայ. առ զանազանութիւնը աւելի "Տէրդ" կ'ուզէ:

⁸⁶ Հասարակ Ընթերցուած "զոր ի մերմէս ընկ. յազգակց.":

⁸⁴ "Չնիդս դժոխոցն աղարտեալ.", Յունաց աղօթական ձեւերուն մէջ ծանօթ ասութիւն κλειθρα ᾗδον διαϋόηζας. Պենտակոստ. Գ. աղօթքին մէջ ի Մեծի աղօթամատուցի Յունաց:

⁸⁵ "Ծանոյց զինքն հաւաստեալ Աստուած կենդ. եւ մեռ.", սըր Հասարակ Ընթերցուածն է, Լամբրոնացւոյն հետ, "զքեզ միայն ծանոյց մեզ ճշմարիտ Աստուած (կամ Լամբր. "հաւաստեալ Աստուած ճշմարիտ), զԱստուածդ կենդ. եւ մեռ.", Երկու նախընթաց պատարագներուն մէջ տեսնել որ երկու առումն ալ Ս. Գրիգորի գաղափարներուն մէջն է. անոր համար չենք կրնար խորհուրդ ընթերցուածն արհամարհել,

այլ մանաւանդ, իբրեւ սուրբ Հօր բուն գիտման աւելի մերձակարագէս համաձայն, ոչնչ Ընթերցուածը կը համարինք հարազատ:

⁸⁶ "Ըստ դորին" կարգա "դմն.", — Հասարակ Ընթերցուածը, Լամբրոնացւոյ հետ, "ըստ այսմ հրամանատուութեան":

⁸⁷ "Չմիւսանդամ գալուստն" բառերուն վրայ ետքէն աւելցուած է, Բիւզանդեան պատարագէն առնելով, "խոստովանիմք եւ օրհնեմք: Եւ (Լամբր. չունի "եւ") զթոյս ի թոյսցս քեզ մատուցանեմք ըստ ամենայնի եւ յաղագս ամենեցուն: Եթէ խորով, էջ 38, ի կարգի բանից կ'ըսէ "արդ ասեմք թէ յիշեմք զայս ամենայն եւ գահանամք" իմաստը մեկնելով կ'ըսէ, չէ թէ իբրեւ բնագրին շարունակութիւն. վասն զի "յիշել" արդէն նախընթացաբար կայ բնագրին մէջ:

⁸⁸ "Յամենայնի" (գովեմք զքեզ...): Յունաց κατά πάντα որն որ նախընթաց Երանօթութեան մէջ ուրիշ տեսնուին "ըստ ամենայնի" թարգմանուած տեսանք: — Առ կցուրդը Բարդի պատարագէն, կամ լաւագոյն եւս, կենարից կեկեղեցւոյն պատարագէն է:

Ի՞նչ — Քանի որ Ք. Գ. քեզ արդարեւ Տէր Աստուած մեր զովեմք եւ զքէն
 120 զոհանամք⁸⁹ որ զաւր հանապազ զանց արարեր զմերովք չարագործութեամբք,⁹⁰
 որ այսպիսի ահաւոր եւ անպատում խորհրդոյս կարգեցեր սպասաւորս, ոչ
 յաղազս մերոց ինչ բարեգործութեանց,⁹¹ յորոց յոյժ թափուր միշտ եւ ու-
 նայն գտանիմք հանապազ.⁹² այլ ի քո բազմազեղ ներողութիւնդ ցանկ ա-
 պաւինեալ, համարձակիմք մերձենալ ի սպասաւորութիւն մարմնոյ եւ արեան
 125 Միածնի քոյ:

Խաղաղութիւն ամենեցուն:
 (Աստուծոյ երկրպագեսցուք):⁹³

խրատագիրն՝ ինչպէս սովորաբար, չունի խորոզ: MN կը սկսին՝ «Յափնայն՝
 օրհնեալ եւ Տէր. օրհնեմք զքեզ, զովեմք զքեզ, զոհանամք, եւն:»
 Է. ||¹²⁰ MN «... եւ զքէն զոհանամք հանապազ, որ զանց արարեր զմերով
 անարժանութեամբք» եւն: ||¹²¹ «Խորհրդոյ» ունին C եւ N, «խորհրդոյ, M եւ W,
 իսկ N այսպէս կ'ըսէ «... անպատում խորհրդոյս կարգեցեր զեւ սպասաւորո»
 եւն: ||¹²² Այսպէս C եւ W, իսկ M «յաղազս մերոյ ինչ բարեգործութեանց.»
 N «յաղազս մերոյ ինչ բարեգործութեան:» ||¹²³⁻³ Այսպէս CW եւ նաեւ M,
 իսկ N «յորոց յոյժ թափուր եմք, եւ միշտ ունայն գտանիմք հանապազ»: ||
 ||¹²³⁻⁴ N «ցանկ ապաւինեալ, համարձակիմք եւ մերձենամք... Միածնի քո.»
 M «... ցանկ ապաւինելով համարձակիմք մերձենալ... Միածնի քո Տեառն ժեւոյ
 եւ քիչն Յիսուսի քիչսոսի, օրո՛ճ լայ:» ||¹²⁶⁻⁷ C այսպէս ունի նաեւ փա-
 կաղծեալն եւ կը յաւելու խրատագիրն՝ «Այս առ Ինչուն» իսկ մեր ձեռա-
 զիրը (W) պարզ «Խաղաղութիւն» նշանակելով հոս զոհ կ'ըլլայ: Ըստ հրատա-
 րակչին (C տպ. էջ 39, Ծան. 1) նոր օրինակները հոս կը յաւելուն՝ «Ժող-
 լւորքն. եւ ընդ Հոգւոյդ քում: Սբիտաբն. Աստուծոյ երկրպագեսցուք: Ժո-
 ղւորքն. Առաջի քո Տէր: Քահանայն ինարհեալ երկրպագի սեղանայն եւ առ զ-
 ղիս:» Նոյններն ունի նաեւ Լամբրոնեանն MN «Քահ. Խաղաղ. (— N չունի այս
 տողն: —) Սբիլ. Աստուծոյ երկրպագեսցուք: Ժող. Առաջի քո Տէր (— N
 չունի «Տէր»): Քահանայն ինարհի եւ առ. Երկրպագանեմք» եւն:

⁸⁹ «Չքէն զոհանամք, որ զօր հանապազ զանց արարեր.» — Հասարակ Ընթերցուածն ընդ Լամբրոնացւոյն՝ «զոհանամք հանապազ, որ զանց արարեր», եւ այլն. որն որ իմաստին բերման նայե-
 լով՝ դժուարաւ կրնայ հարազատն ըլլալ: Տես
 ասոր վերջ վերջը, էջ 230, Ծան. 35:

⁹⁰ «Չմերովք չարագործութեամբք» աւելի
 հարազատ կը հնչէ, քան թէ Հասարակ Ըն-
 թերցուածն եւ Լամբր. «զմերով անարժանու-
 թեամբք»:

⁹¹ «Մերոց ինչ բարեգործութեանց.» աս
 հարազատ ընթերցուածն է՝ որմէ շատ անգամ
 տղազրաց մէջ մնացած է «մերոց», անհամաձայն
 հետեւեալ «բարեգործութեան:»

⁹² «Եւրոց յոյժ թափուր միշտ եւ ունայն
 գտանիմք հանապազ.» — շատ ազաւազ կերպով
 Հասարակ Ընթերցուածն՝ «յորոց յոյժ թափուր
 եմք եւ միշտ ունայն գտանիմք հանապազ.» այս-
 պէս է Լամբր. ալ:

Հոս «միշտ — հանապազ — ցանկ» ձայնե-
 րուն պէտքիսութիւնը մտադրութեան արժանի
 է թարգմանիչը ճանչնալու համար:

⁹³ «Խաղաղութիւն... Աստուծոյ երկրպա-
 գեսցուք: Աս սղջնը հոս մասնաւորապէս նշանա-
 կուած է խորոզին: Սարկաւագի խօսքը՝ զորն որ
 չունին խորոզու Օրինակները, վենեակոյ 1336 ինն
 ունի: Ասոր հակառակ Լամբր. քահանային տալու
 խաղաղութիւնը չունի. մինակ սարկաւագին հրա-
 մանն ու ժողովրդեան պատասխանն ունի: Ուստի
 խորոզոյ առնէն սկսեալ, անտարակոյս է,
 ամէքը կը ծռէին առ ազօթքին:

⁹⁴ Խօսած ենք արդէն առ Աղյման ազօթից
 վրայ՝ որն որ կրկնութիւններով ծանրաբեռնած
 չէ, ինչպէս կը տեսնենք չարաչար մեր հիմակուան
 Հասարակ պատարագին մէջ, կրկնութիւններ՝
 զորոնք եւ ոչ Լամբր. դեռ ունի, ուրիշ բան
 չըլլալով՝ բայց վերջին տղիտական յաւելուած-
 ներ. եւ — որն որ մտադրութեան արժանի է, —

Կ Ո Չ Ո Ւ Մ Ն

Ը. — Երկիր⁹⁴ պագանիմք եւ. աղաչեմք եւ խնդրեմք ի քէն, Տէր, առ արեա ի մեզ եւ յառաջի եղեալ յընծայս յայս զմշտնջննաւորակից քո եւ վէակից սուրբ Հոգիդ, որոյ⁹⁵ զհասցս աւրհնեալ մարմին ստուգապէս արասցէ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Վրիստոսի. եւ զբաժակս աւրհնեալ արին ստուգապէս արասցէ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Վրիստոսի. որպէս զի եղիցի սա մերձեցելոցս⁹⁶ յանդատապարտութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց:

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ք

Թ. — Սովաւ⁹⁷ շնորհեա զսէր, զհաստատութիւն եւ զըզձալի զկազալու թիւն եկեղեցւոյ քում սրբոյ, եւ ամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսաց, քահանայից, թագաւորաց, իշխանաց, ժողովուրդոց, ճանապարհորդելոց եւ որք ի պատերազմունս բարբարոսաց:

Ը. ||¹²⁹ MN «բարերար Աստուած.», (փխ. պարզ «Տէր», բսելու.) ||¹³¹⁻⁴ MN «որով զհասցս օրհնեալ մարմին ճշմարտօղէտ արասցես Տեառնդ (M «Տեառն») մերոյ եւ փրկչիդ Յիսուսի Քրիստոսի. Սուրբ. Ամէն: Եւ զքինի օրհնեալ արին ստուգապէս (N «ճշմարտապէս») արասցես Տեառն մերոյ (N Տեառնդ) մերոյ եւ փրկչիդ Յիսուսի Քրիստոսի: Սուրբ. Ամէն:», ||¹³⁴ Ա. յայպէս մեր ձեռագիրը՝ W, իսկ C «... յանդատապարտութիւն, ի ստուգութիւն, եւ ի թողութիւն մեղաց»: Նոյնպէս MN «Որպէս զի եղիցի սա ստուգապէս մերձեցելոցս յանդատապարտութիւն, ի քաւութիւն, եւ ի թողութիւն մեղաց: Սուրբ. Ամէն:», Թ. ||¹³⁶ Ա. յայպէս C եւ M «ըզձալի.», իսկ W եւ N «ըզձալի.», բայց ԹԷ M եւ ԹԷ N կը կցեն՝ «(զխաղաղութիւն) ստուգապէս շնորհի, որոյ եկեղեցւոյ եւ ամենայն», եւն: ||¹³⁸ Միայն M «քահանայից, սուրբաբար, թագաւորաց, աշխարհի իշխանաց, եւն: — MN «ճանապարհորդաց, նաւելոց, կապելոց, վտան»

հոս եւ ոչ ան սարկաւազին կրկին «Ամէն» ներք կան՝ որոնք արգէն Լամբրոսոսացւոյն քով սկսած են երևալ:

⁹³ «Որոյ, (զհասցս օրհնեալ) — «որոյ» թէ «որով» նախնական է՝ բոս վարդապետութեան կարեւոր խնդիր մը չէ. վասն զի ի նոյն իմաստ կը յանգի: Լամբր. արգէն «որով» կը կարգայ:

⁹⁶ «Որպէս զի եղիցի սա մերձեցելոցս յանդատապարտութեան եւ ի թողութիւն:» — Հաստատութիւն ընթերցուածն եւ Լամբր. «ոս ամենեցուն մեզ մերձե. յանդ. ի քաւութիւն եւ ի թող.»,

⁹⁷ «Սովաւ շնորհեա զսէր... Սովաւ եւ օղոց. — սա երկու յիշատակութիւնք, երկու նախնութեաց պատարագներուն մէջ դիտուածին պէս, pro tempore խնդրուած մըն են մասնաւորապէս ներկայ եւ ծանօթ պիտոյից նկատմամբ, ինչպէս նախնութեաց պատարագի աղօթից եւ առաջիկայիս գիրքէն ալ յայտնի է: Չենք կրնաք մանրամասն ի որոյն Գրիգորէ նկատուած դէպքերը նշանակել. սակայն «սէր — հաստատութիւն» (εὐστιάθεια, սուրիշ սեղ «բարեհաստատութիւն»

ըսուած) եւ «խաղաղութիւն» զորն որ այնչափ ինք կ'ըզձար «եկեղեցւոյ» համար, ի մասնաւորի նոյն իսկ «ուղղափառ, բայց իրարու մէջ անգազար դժտութեան մէջ եղած «եպիսկոպոսաց», որոնց համար թագաւորական քաղքին դարձուց կանակը, բաւական մեղի ծանօթ է իր գրուած ներքէն. ուստի հաւաքանաց ձայն մըն է «ըզձալի խաղաղութիւն» խօսքը: Սակայն առաջին «Սովաւ»-ին մէջ, համեմատելով հիմնական նաեւ Լամբրոսոսացւոյն բնագիրը խորովայ ցուցուցածին հետ, շատ բաներ աւելցած են՝ որոնցմով խնդրուածքին մասնաւորութիւնը դժուարաւ զգալի կ'ըլլայ. «Սրբոյ եկեղեցւոյ» էն առաջ՝ «ստուգապէս», «քահանայից» է ետքը՝ «սուրբաբար», «թագաւորաց», ընդհանրացուած յարելով՝ «սուրբի, (սուրբն Գրիգոր մինակ զթեոզոս մեծ եւ Առաջինը կ'իմանար): «ճանապարհորդելոց» էն ետքը՝ որն որ նախնութեաց պատարագին ալ մասնաւոր յիշատակաց մէջ կար, կ'աւելցուին՝ «նաւելոց, կապելոց, վտանգի, սուրբի, սուրբի, սուրբի» «Գրիգոր» ալ կ'աւելցնէ սոսնց վրայ Տարսնի արքեպիսկոպոսը:

130

135

140 Սովաւ եւ աւելոց շնորհեա բարեխառնութիւն, եւ⁹⁸ պալոց առատութիւն եւ աստացելոց ի պէսպէս ցաւոց⁹⁹ փութապէս առողջութիւն.

Սովաւ հանգո զամենեւեան զյառաջագոյն ի Վրիստոս զննջեցեալսն.¹⁰⁰ (զհարս, զհայրապետս,) զմարգարէս, զառաքեալս, զվկայեալս, զկալսկոպտսունս, զերիցունս, զսարկաւազունս եւ զընաւ ուխտ եկեղեցւոյ քում սրբոյ,
145 եւ յաշխարհական կարգէ զարս եւ զկանայս հաւատացեալս ի քեզ :

Ընդ որս եւ մեղ այց արասցես, բարերար եւ մարդասէր Տէր:¹⁰¹

գելոց, աշխատելոց, դերելոց, եւ ուրբ, եւն. ||¹⁴⁰⁻¹ MN "անդոց (M "անդէոց") զպտղաբերութիւն, եւ աստացելոց ի պէսպէս ցաւս՝ զփութապէս առողջութիւն": ||¹⁴²⁻³ Այսպէս CWի համեմատեալ M "Սովաւ հանգո զամենեւեան յառաջագոյն ի Քրիստոս զննջեցեալսն, զուրբ հարսն, զհայրապետս, եւն. (CW չունին փակագծեալ վերջին երկու բառերս.) իսկ N այսպէս՝ "Սովաւ հանգո զամենեւեան ի Քրիստոս զննջեցեալ հարսն, զուրբ հայրապետսն" եւն: Յաջորդ երկու բառերն այս կարգաւ ունի MN "զառաքեալս, զմարգարէս" եւն: ||¹⁴⁴ Միայն N "եւ զընաւ ուխտ" եւն: ||¹⁴⁵ M "...քում սրբոյ. զամենայն յաշխարհական կարգէ զարս եւ զկանայս հաւատով վախճանեալս." N "եւ զամենեւեան յաշխարհական կարգէ զարս եւ զկանայս հաւատով զվախճանեալս", ||¹⁴⁶ MN "...բարերար Տէր՝ աղաչեմք:" ||¹⁴⁸⁻¹⁵⁰ Փակագծեալս ունի խորով

⁹⁸ "Պալոց առատութիւն" — Հասարակ Ընթերցողածն եւ Լամբր. "անգոց զպտղաբերութիւն:"

⁹⁹ "(ի պէսպէս) ցաւոց." — նոյները՝ "(ի պէսպէս) ցաւոց:"

¹⁰⁰ "Սովաւ հանգո զամենեւեան զյառաջագոյն ի Քրիստոս զննջեցեալսն. (յունական պատարագներուն մէջի προκεκοιμημένωv). (զհարս, զհայրապետս)" — առ վերջին երկու բառերը (զարսն թէ՛ Լամբր. եւ թէ՛ Վ. Պալիո եղած տպագրութիւնը ունին): Խորովոյ քով ըստ պատահման պակասած կը կարծենք, մանաւանդ նախընթաց պատարագներուն նայելով. անոր համար ալ փակագծի մէջ զանց չենք ըրած գնելու, վասն զի ինք խորով քիչ մը ետքը սարկաւազին ըստ դասուց յիշելու սրբոց կարգին զլուխը կը գնէ գոնէ "զնախահարս:"

— Հասարակ Ընթերցողածն եւ Լամբր. "զառաքեալս" կը գնէ յառաջ քան "զմարգարէս:"

— Լամբր. "զամենեւեան յաշխարհական կարգէ." Հասարակ Ընթերցողածը՝ "զամենեւեան ուր յաշխարհական...": — Լամբր. "զարս եւ զկան. հաւատով զվախճանեալս." Հասարակ Ընթերցողած՝ "զարս եւ զկան. հաւ. վախճ.":

Աս յիշատակութեան հատուածը, եթէ անդափստութիւն ալ եղած չընենք, (այսինքն նախընթաց երկու յիշատակութենէն յառաջ եկած եւ Հոգւոյն կողման աղօթից յարակից չենթադրենք ալ), սուսգիւ խանգարում կրած է: Բոլոր նախընթաց սրբոյն Գրիգորի ձեռքէն ան-

ցած պատարագները, թէ՛ Բ. թէ՛ Գ. եւ թէ՛ Դ. պատարագը սուրբերը յիշատակելու մասին միշտ կերպ մը corrective գործածած է, յայտնի ընելով անոնց համար եղած յիշատակութեան մեկանոնց համար եղածէն տարբերութիւնը: Հոս սչինչ այնպիսի. սչինչ կայ՝ որ մեկնէ. անոր համար իրաւամբք Հոռոմի տպագրութեան մէջ սրբոց վերաբերեալ հինգ անուները — (հարց, նահապետաց, մարգարէից, առաքելոց, վկայից) — թող արուած են: Արդէն նոյն իսկ սա ստուծութիւնը "զյառաջագոյն ի Քրիստոս զննջեցեալսն" հարց, նահապետաց, մարգարէից համար անսովոր կը հնչէ եւ անզոյն զեղման մը նշան կու տայ: Ասանկ ալ ըլլալով՝ թէ՛ խորով եւ թէ՛ Լամբրոնացի շատ գեղեցիկ ըստ ուզգափառ աւման կը մեկնեն հոս սրբոց յիշատակութիւնը:

Սարկաւազին ընելու սրբոց յիշատակութեան նկատմամբ՝ զորոնք յառաջ կը բերէ հոս խորով, ասոնք պարզապէս հայկական են. անոր համար սրբոյն Գրիգորի յունականին չենք կցեր, մեր առաջին գիտաւարտութիւնն ըլլալով՝ ոչին վերջինը, կարելի եղածին չափ, իր նախնական վիճակին մէջ ցուցնել: Աս սարկաւազին բերանն եղած սրբոց յիշատակք, որչափ թէ՛ Լամբրոնացւոյն եւ թէ՛ հիմակուաններուն նման են, ունին նշանաւոր տարբերութիւններ երկուքէն ալ, հնագոյն գարեբու վերաբերելով:

¹⁰¹ "Բարերար եւ մարգարէր Տէր, — Լամբր. "բարերար Տէր, աղաչեմք:" Հասարակ Ընթերցողած՝ "բարերար Աստուած, աղաչեմք:"

[Սարկաւազն.¹⁰² Աստուածածնին կուսին Մարիամու, Յովհաննու Սկրաչին, սրբոյն Ստեփանոսի յիշատակ եղիցի:

Ժողովուրդն. Աիշեա, Տէր, եւ ողորմեա:

Սարկաւազն. Առաքելոց սրբոց, մարգարէից, մարտիրոսաց, Պետրոսի եւ 150 Պաւղոսի եւ ամենայն սրբոցն յիշատակ եղիցի:

Ժողովուրդն. Աիշեա, Տէր, եւ ողորմեա:

Սարկաւազն. Հայրապետաց սրբոց, կրանկւոյն սրբոյն Գրիգորի եւ ամենայն սուրբ եւ ուղղափառ եպիսկոպոսաց եւ քահանայից եւ բոլոր ուխտի եկեղեցւոյ յիշատակ եղիցի: 155

Ժողովուրդն. Աիշեա, Տէր, եւ ողորմեա:

Սարկաւազն. Եղիցի յիշատակ արանց եւ կանանց հաւատով ի Վրիստոս ննջեցիցոն:]

Քահանայն. Աիշեա, Տէր, եւ ողորմեա եւ սուրհնեա զուրբ Սիոն,¹⁰³ զկաթողիկէ առաքելական եկեղեցի քո, զոր փրկեցիր պատուական արեսամբ 160 Միածնի քոյ եւ ազատեցիր.¹⁰⁴ եւ սուր ամա զանչափ քո զխաղաղութիւնդ:

(C եւ W), միայն ժողովողնան Պատասխանը հոն (սպ. էջ 45) ներգործութեամբ չէ գրուած, բայց քիչ մը յառաջ (էջ 44) յիշուած է որ ժողովուրդն քարոզին ամէն տան ծայրը կ'ըսէ «Յիշեա Տէր եւ ողորմեա», Բաց աստի կը յաւելու խորով որ այս քարոզն աւելի բնդարձակ ձեւով ալ կար, որ մեծ տօներու կ'ըսուէր, «դի ըստ իւրաքանչիւրոյն է յանձնե զմանս յէջալ յամենայն Բունկէ եւ զհամարէն կարգակիցան ի նոյն յարել, զորս ի ոմն զապից ասեն՝ որբ բարեկարգութեան հոգ տանին: Իսկ զոր համարոթիտ հարկ է ասել ի ժամ սուրբ Պատարագին՝ է այս», եւն: Լամբրոնեանն արդէն մեր Սովորականին պէս է հոս՝ յիշատակութեամբ անուանց եւն. (տես սպ. էջ 218—9 եւ յետոյ ի կարգին): ||¹⁵⁹ W Սիոն: — Լամբրոնեանք ամբողջ այս եւ յաջորդ տունն ըստ նորագունին՝ «Յիշեա Տէր եւ ողորմեա եւ օրհնեա զուրբ կաթողիկէ եկեղեցի

¹⁰² «Աստուածածնին կուսին Մարիամու...» — Յայտնի է թէ ասոնք՝ որ հայկական են, բաւական պատկանելի հնութիւն մը կը բուրնն. եւ ասոնց մէջ ինչ ինչ, օրինակի համար՝ «Պետրոսի եւ Պաւղոսի», առաքելոց մասնաւոր յիշատակը՝ հիմակուան (նոյն իսկ Լամբրոնացւոյն ատենէն) խնդրուած եւ ստորին ճաշակի աստութիւններով լեցուած յիշատակութիւններէն նախագտելի են: — Մասնաւորապէս կը ծանուցանէ Անձեւացեաց եպիսկոպոսը թէ «Որ բուն քարոզն է, բազում տունս ունին», որն որ ընդարձակ կերպով Չաակին պատարագին մէջ կը զբողուէր:

¹⁰³ «Յիշեա, Տէր... զուրբ Սիոն...»: — Աս յիշատակութեան հաստուածին մէջ տարբերութիւնք կան թէ՛ Հասարակ Ընթերցուածէն եւ թէ՛ Լամբրոնացւոյն ընթերցուածէն. թէպէտ աս վերջին երկուքն էպէս իրարմէ չեն զանազանիր:

Նշանաւորն է խորագեան ընթերցուածոյն մէջ «Սուրբ Սիոն», Չասիկայ կը ջանայ մեկնելու Անձեւացեաց եպիսկոպոսը՝ «Սիոն մայր է ի մեր լեզուս, եւ եթէ զԵրուսաղէմի եկեղեցւոյն է մաղթանքս՝ վասն սուրբ տեղեացն Երուսաղէմի պատշաճ է: ... Եւ եթէ զամենայն եկեղեցի մայր Սիոն կոչէ՝ եւ այս չէ հեռի ի դիտաւորութենէ:»

Թողով իրեն մեկնութիւնները՝ մեծագին կէտ մ'ալ աւելի պահած է մեզի սոյն ընթերցուածոյ տարբերութեամբ՝ աս եռանդնոտ Գրտապետը: Հան ոչ Երուսաղէմի վրայ է խօսքը եւ ոչ ալ, գոնէ ուղղակի, եկեղեցւոյ վրայ յընդհանուր: Հապա, ինչպէս նախընթաց պատարագին մէջ մասնաւոր եպիսկոպոսի մը, որբոյն Գրիգորի հօրը՝ Նաղիանդու եպիսկոպոսին՝ համար «Յիշեա, Տէր, եւ ողորմեա եւ օրհնեա», մը կարգացինք, ասանկ ալ հոս Կ. Պոլոսոյ մէջ իր պերճախօս քարոզութեամբը նորէն կազմուած «կա-

Յիշեալ, Տէր, եւ ողորմեա եւ աւրհնեա զամենայն ուղղափառ կախկոպոսունս, որք ուղիղ զնայիւք¹⁰⁵ Համառուստեն¹⁰⁶ զբանն ճշմարտութեան:

քո, զոր փրկեցեր պատուական արեամբ (N մարմնով եւ արեամբ) Միածնի քո, եւ ազատեցեր խաչիւն սրբով. շնորհեա սմա զանշարժ զխաղաղութիւն (M կցե «քո») եւն: ||¹⁶²⁻³ MN «...որք ուղիղ վարդապետութեամբ Համառուստեն

թուղիկէ եկեղեցւոյն», Համար կ'աղօթէ Գրիգոր՝ չէ թէ «զՍուրբ Սիոն», ըսելով (որն հայերէնին մէջ տակաւ ձեւացած պիտ'որ ըլլայ), հապա «զնոր Սելովմ»: Եւր որ Գրիգոր Թարակիոյ եւ պիսկոպոսներէն աղաւուած՝ Եւտիքականներէն, Եւնոմիաններէն գրաւուած կայսերական մայրաքաղաքն ստք կսեց, բոլոր եկեղեցիներն հերետիկոսաց ձեռքն էին. ինք իրեն ազգականներէն մկուռն առւեր փոքր մատրան մէջ ժողովուրդը կը ժողվէր աստուածային պաշտամանն եւ իրեն ճառերը խօսելու: Մատրան անուը «Անատոսիա» (Յարութիւն) ըսուեցաւ, շատ յարմար նշանակութեամբ. վասն զի ան քաղքէն հալածեալ եւ դադարեալ ուղղափառութիւնը հոն նորէն կենդանացաւ երեք տարուան քարոզութեամբը՝ մինչեւ որ Վաղեօի մահուընէն ետքը թէտոս Ա. նորէն եկեղեցիները ուղղափառաց գարծուց: Բայց Գրիգորի մասնաւոր խանդաղատանքն ոչ այնչափ ան Վաղեցոյ մեծ եկեղեցւոյն, ոչ Սոփիա եկեղեցւոյն կ'երթար, որչափ իրեն Անատոսիային՝ զորն որ մերթ «Նոր Բեթղազէմ» կ'անուանէ, (վասն զի Բեթղազէմ փոքր տեղ մըն էր, բայց անկէ բոլոր աշխարհքի փրկութիւնն ելաւ), մերթ «Նոր Սելովմ»: վասն զի փախտական եւ թափառական ուղղափառութիւնը նախ հոն եկաւ՝ հանդիսա գտաւ, ինչպէս տապանակն ալ անպատին ճամբորդութենէ ետքը նախ Սելովմ հանգեցաւ (Յետու, ԺԼ. 1): Ա. Պալատն ելած աստենը (381ին) խօսած Հրատարական ողջունին մէջ (Ճառ ԽԲ. գԼ. 26) կ'ըսէ. Vale, Anastasia, nomen a pietate habens. Tu enim nobis fidei doctrinam, quae adhuc contemptui erat, excitasti. Vale, inquam, communis victoriae sedes, nova Silo (ή νέα Σηλώμ կամ ըստ այլ Օր. ή Σηλώμ) in qua primum arcam fiximus, quadraginta annis in deserto circumactam, incertisque sedibus vagantem. Մեր սուրբ Գրոց թարգմանութեան մէջ «Սելովմ», գրուածը՝ Եփրեմի թարգմանութեան մէջ կը գրուի սովորաբար «Սելովմ», Ա. Հատ. էջ 319 եւ 351:

Նոյն մաղթանքին յաջորդ խօսքերն ալ, յայտնի է՝ ըստ խոսքովոյ ընթերցուածոյն, համաձայն են աս Ժամագր առման: Ծրանօթ է հնոց քով՝ մասնաւոր եկեղեցւոյ մը «կաթողիկէ եկեղեցի», ըսուելը. օրինակի աղագաւ՝ «կաթողիկէ

եկեղեցի Չմուռնացւոց», — «երէց կաթողիկէ եկեղեցւոյ այսր նիշ քաղաքի եւն»:

¹⁰⁵ «Փրկեցեր պատուական արեամբ Միածնի քո եւ ազատեցեր», — Աս խօսքին առաջին մասն ընդհանուր եւ սովորական է. իսկ «ազատեցեր» մասնաւոր գիտում ունի վերը յիշուած կայսերական քաղաքին ի հերետիկոսաց ազատութեան բովանդակ պատմութիւնը նշանակելու: «Աւտուր նմա զանչափ քո զխաղաղութիւնդ», այսինքն «տուր նաեւ, տուր միանգամայն քո անբաւ խաղաղութիւնդ», զորն որ դեռ չունի չէ թէ ի հերետիկոսաց՝ որոնցմէ ազատեցիր, հապա ուղղափառ կախկոպոսաց իրարու հետ գծեցելով եւ չմարանելով. որուն Համար ալ սիրով հրատարեցաւ, ելաւ աթոռէն՝ հազիւ երեք շաբաթ վրան նստելէն ետքը:

— Լամբր. եւ Հասարակ Ընթերցուածն «ազատեցեր», շատ կարուկ գտնելով՝ աւելցուցած են «խաչիւն սրբով», որով թէպէտ ոչ բառից՝ բայց իմաստի կրկնութիւն ձեւացած է. նշանակական «եւ» ձայնն ալ բարբոսի անհետ ըրած են: Թէպէտ հասարակօրէն նոյն իմաստը տալու համար ուրիշ դիրք կ'ուենայ ան «եւ»-ը, սակայն ասկէ առաջ տեսնեք որ մեր թարգմանը սոյն գիրքն ալ նոյն առմամբ կը գործածէ: «Նոյնպէս շնորհեա սմա զանշարժ զխաղաղութիւն», ըսուելով Հասարակ Ընթերցուածոյն մէջ, Լամբրոնացւոյն հետ, կորուած է հոն ուրբ Գրոց խօսքին եղած վերաբերութիւնը: Ճիշդ անոր համար «տուր»-էն կամ «շնորհեա»-էն առաջ «եւ»-ը վերցուցած են՝ վասն զի —, Յէ նշանակութեամբ առած են, որով հոն աստուգիւ անտեղութիւն է. բայց անիկակ հոն դնողը ուրիշ նշանակութեամբ գրած էր:

Բայց հոս ուրիշ նշանաւոր երեւոյթ մը կը դիտենք: Լամբրոնացին կամ անիկայ՝ որուն եղանակաւորած պատարագի բնագիրն իրեն առաջնորդ առած է սոյն Դիտապետը, աս մաղթանքին մէջ այնչափ իր կողմանէ փոփոխութիւն չ'ընէր՝ որչափ նախնիքաց Գ պատարագին մէջէն համապատասխանող մաղթանքը հոս կը բերէ՝ աս պատարագին սեպհական մաղթանքին կը յարէ: Յայտնի է որ Լամբրոնացւոյն բնագիրը, ինչպէս գրեթէ միշտ, նոյնպէս յայտն հիմն է մեր Հասարակ Ընթերցուածոյն: Ուստի Լամբրոնացւոյն

Եւ եւս առաւել զվարդապետն մեր եւ զվերակացոյ. եւ զտեսուչ ողւոյց մերոց¹⁰⁷ (զայս անուն եպիսկոպոս¹⁰⁸) եւ շնորհեա մեզ, Տէր, ընդ երկայն աւուրս :

Յիշեա, Տէր, եւ ողորմեա եւ աւրհնեա զմեզ¹⁰⁹ եւ զառաջի կացեալ քո ժողովուրդս եւ զպատարագիս մատուցողս,¹¹⁰ եւ պարգեւեա իւրաքանչիւրոցն զպիտոյնն եւ զաւգտակարանն :

Յիշեա, Տէր, եւ ողորմեա եւ աւրհնեա զպտղարերիչս եկեղեցւոյ քում սրբոյ, եւ զայնտսիկ՝ որք յիշեն զաղքատս ողորմածութեամբ. եւ հատո

(N ի մեզ.) զբանն ճշմարտութեանն. ||¹⁶⁴⁻⁶⁶ Փակագծեալ «զայս անուն եպիսկոպոս», բառերն ալ ունին C եւ W, իսկ Լամբրոնեանք (MN) «Եւս առաւել զեպիսկոպոսականն մեր զայս անուն շնորհելով մեզ ընդ երկայն աւուրս» (N կրկնէ «ուղիղ վարդապետութեամբ.» եւ «Ժողովուրդն. Ամենն») ||¹⁶⁸ CW «զպատարագիս մատուցողս.» MN «զպատարագիս մատուցողքս.» ||¹⁶⁹ MN «իւրաքանչիւրոց սոցս զպիտոյս եւ զօգտակարս.» ||¹⁷⁰⁻³ MN «ընտրուողս եւ

սս խօսքերուն մէջ «Յիշեա, Տէր (եւ ողորմեա եւ օրհնեա) զսուրբ կաթողիկէ եկեղեցի քո՝ զոր փրկեցեր պատուական մարմնով եւ արեամբ Միածնի քո, եւ ազատեցեր խաչուն սրբով. շնորհեա ոմա զանշարժ զխաղաղութիւնն» ինչ որ խոսրովայ բնագրէն տարբեր է, նախքան Պ պատարագէն է: Իսկ փոփոխութեան պատճառն ինչ կրնայ ըլլալ՝ բայց եթէ մեր առաջիկայ պատարագին նախնական մաղթանքին շատ մասնաւոր դիտում մ'ունենալը: Այսպէս ուրեմն առ առաջիկայ պատարագն իբր թէ կարգադրոցն ալ՝ իբր ժ.Ա կամ ժ.Բ դարուն՝ նախքան պատարագներն աչքին առջեւն ունէր:

¹⁰⁵ «Որք ուղիղ» գնացիւք, այսինքն ուղիղ ճամբով: Հասարակ ընթերցուածն եւ Լամբր. «ուղիղ վարդապետութեամբ»:

¹⁰⁶ «Համառօտեն զբանն.» — նշանները կ'աւելցընեն՝ (Համառօտեն) «է Բը զբանն»:

¹⁰⁷ «Չվարդապետն մեր եւ զվերակացու...» — զարձեալ մեր նախնական ընթերցուածէն մաս մը թողուած կամ փոխուած է մեր Հասարակ ընթերցուածոցն մէջ, նաեւ Լամբրոնեացոցն, որուն հարազատը կ'ընծայէ մեզի խոսրով՝ «զվարդապետն մեր եւ զվերակացու եւ զտեսուչ ողւոց մերոց»: Տես նախքան Պ պատարագին մէջ սս մաղթանքին համապատասխանող տեղը նշաններն իբ հօրը վրայ ըսուած յԱտուածարանէն:

¹⁰⁸ «Ա.Ա. եպիսկոպոս» — կրնայ, ինչպէս կը կարծենք՝ ոչ առանց հիման, տարակուսուելի հոս առ «եպիսկոպոս» ձայնին սկզբնաբար՝ այսինքն յոյն բնագրին մէջ գտնուելուն, վասն զի արդէն «զատուոչ ողւոց մերոց» յոյնին մէջ է՝ τὸν ἐπίσκοπον τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

¹⁰⁹ «Յիշեա, Տէր... զմեզ եւ զառաջի կա-

ցեալ ժողովուրդս.» — նախքան պատարագին մէջ գրեցինք որ եպիսկոպոսը յիշելէն ետքն անմիջապէս ինք զինք կը յիշէր պատարագողը (Գրիգոր կամ այլ գր.). նոյնը հոս կը պատահէ՝ երբ որ անմիջապէս նախքան մաղթանաց վրայ կու գայ «Յիշեա, Տէր... զմեզ» եւն: Բայց ասիկայ կ'ըլլայ հարազատ ընթերցուածոցն մէջ խոսրովայ քով. Հասարակ ընթերցուածը, նաեւ Լամբրոնեացին, թողուցած են զասիկայ բարբովն: Անոր համար մեր հարազատն՝ բռնէն ետքը՝ «եւ զառաջի կացեալ ժողովուրդս», շարունակելով կ'ըսէ՝

¹¹⁰ «Եւ զպատարագիս մատուցողս.» Խոսրով առ վերջին խօսքերով պատարագիչ քահանայն կ'իմանայ. («Պատարագին մատուցողն, յայտ է, որ զխորհուրդն կատարէ» կ'ըսէ): Լամբր. կը կարդայ «զպատարագիս մատուցողքս», եւ կը յաւելու իր Մեկնութեան մէջ՝ «Մատուցողք պատարագին կոչէ՝ զորս ընդ ինքեան քահանայքն եւ սարկաւազուներն են ի պաշտամանն եւ կէս սարկաւազուներն. քանզի ամենեքեան նորա ըստ իւրաքանչիւր գործոյ՝ մատուցման պատարագին հպատակեն»: Ամենեւին: Քահանայն խորհրդակատար եւ իր պաշտօնեայններն արգէն յիշուած են, ինչպէս ըսինք. ինչ անոր վրայ ժողովուրդը յիշէ, անկէ ետքը նորէն ինք զինք յիշէ: Եպիսկոպոսը, զինքը, պաշտօնակիցները՝ սուսի կզերի յիշատակութիւնը գտնուած՝ ժողովրդեանը կը սկսի, եւ ժողովրդականաց մէջ կը մասնաւորէ՝ պատարագիք տուողը կամ տուողները (վասն զի եզ. ալ, յգ. ալ կրնայ առնուել՝ «մատուցողս») որուն կամ որանց դիտման ի մասնաւորի պատարագը կը մատուցուի. ետքէն եկեղեցւոյ պաղարներէն, եպրէն ընդհանուր ողորմածութիւն ընդները կը յիշէ:

զպարտս հայցմանց նոցա ըստ ընդարդոյս առատութեանդ քո հարիւրապատիկ ասա եւ ի հանդերձելումդ:¹¹¹

Յիշեա, Տէր, եւ ողորմեա եւ աւրհնեա զհոգիս հանգուցելոցն:¹¹²

175 Յիշեա, Տէր, եւ զայնոսիկ՝ որք յանձնեցին մեզ զհնքեանս ի յաղաւթել,¹¹³ եւ կառավարեա զկամս հայցմանց նոցա եւ զմերս ընդ ուղորդն եւ որ լին է փրկութեամբ, եւ վարձատրեա բոլորեցունց զանանց եւ զերանելի բարութիւնան.¹¹⁴ զտեալ զխորհուրդս մեր՝¹¹⁵ տաճարացոյ յընդունակութիւն¹¹⁶

զպտղաբերիչս եկեղեցւոյ քում սրբոյ՝ որք յիշեն (M եւ որք յիշեն) զաղքատս սղորմածութեամբ, եւ հատս (N նոցա) զպարտս նոցա ըստ ընդարդոյս առատութեան քում (— CW ալ “առատութեանդ քոյ —) հարիւրապատիկ, եւն: ||¹⁷¹ Այս տողին տեղ MN “Յիշեա Տէր եւ ողորմեա եւ զթա ի հոգիս հանգուցելոցն. դասաւորեա (M դասեա) զնոսս այցելութեամբ ի լոյս երեսաց քոց բնդ սուրբս քո, եւ արժանաւորեա (M արժանիարա) ողորմութեանքս” (M “քում:”) ||¹⁷⁵ MN “... յանձնեցին մեզ զհնքեանս յիշատակել յաղթմս՝ զկենդանիս եւ զհանգուցեալս, եւն: ||¹⁷⁶ W “... ընդ ուղորդն եւ որ լին է փրկութեամբ. վարձատրեա, եւն: ||¹⁷⁷ M “բոլորեցունցս:” ||¹⁷⁸ MN “զբարութիւնսդ. եւ զտեալ, եւն: W “զտեալ զխորհուրդս մեր, սրբեալ է ի յճէ եւ ի շար քործոց, տա-

¹¹¹ Աւագ. հոս ստուգիւ զեղուած բնագիր մըն է՝ զորն որ առջեւնիս կը գնէ Անձեւացեաց եպիսկոպոսը: այսինքն ողորմածութիւն ընդնեւրուն եւ հոգւոց հանգուցելոց յիշատակներուն մէջ շատ յիշատակներ թողուած են՝ որոնք, համեմատութեամբ նախընթացներուն, քիչ շատ յայտնի են թէ որ կարգի անձանց եւ իրաց վրայ կը դառնան: Նախընթացները եւ հետեւորդ յիշելոց վերջարանը կը յուսցընեն որ շատ փոքր չէ աս վիհը. անանկ որ մեր Բ. Գ. եւ Գ. պատարագներուն յիշելոց ընդարձակութիւնն ունեցած է աս պատարագն ալ, եւ այսպէս բոլոր պատարագը, եթէ ոչ նախընթաց չորսին, երկու վերջիններուն կատարեալ համալագ է:

¹¹² (Յիշեա...) “զհոգիս հանգուցելոցն:” — Աս ննջեցելոց ընդհանուր յիշատակը ճշդիւ հոս անմիջապէս Յիշատակաց վերջարանին նախընթաց համաձայն է Գ. պատարագին կարգին. թէպէտ ասոր մէջ խօսքերը ճշտագոյն են, իսկ առաջիկայ պատարագին մէջ շատ կարճ. անոր համար ալ լամբր. կ'աւելցընէ՝ “գասաւորեա զնոսս այցելութեամբ ի լոյս երեսաց քոց բնդ սուրբս քո, եւ արժանաւորեա ողորմութեան քո:” իսկ Հասարակ ընթերցուածն աս ալ առած ընդարձակած է՝ ամբողջ հատուած մ'ալ ձեւացընելով այսպէս՝

“Յիշեա, Տէր, եւ ողորմեա եւ զթա ի հոգիս հանգուցելոցն, հանգո զնոսին եւ լուսաւորեա, եւ դասաւորեա ընդ սուրբս քո յարքայութեանդ երկնից, եւ արժանի արա ողորմութեան քում:”

“Յիշեա. Տէր, եւ զհոգի ծառայի քո Ա. Ա. եւ ողորմեա նմա ըստ մեծի ողորմութեան քում, եւ հանգո այցելութեամբ ի լոյս երեսաց քոց, եւ (ԻԻԻ ԻԻԻԻԻԻ Ի) փրկեա զնոսս յամենայն որոգայթից հոգւոյ եւ մարմնոյ:”

Քիչ մը անբնական դիրքի մէջ կ'երեւայ “արժանի արա (կամ “արժանաւորեա”) ողորմութեան քում” (կամ “քո”) խօսքը:

¹¹³ “Որք յանձնեցին մեզ զհնքեանս յաղութել:” որուն կը համաձայնի լամբր. ալ, բայց կը պակսի “զհնքեանս” Հասարակ ընթերցուածոյն, ինչպէս նաեւ լամբր. մեկնութեան կարգի մէջ՝ ուր կը կարգայ “որք յանձն արարին մեզ յիշատակել:” խոսքովու “յաղութել” բառին տեղ՝ թէ լամբր. եւ թէ Հասարակ ընթերցուածը՝ “յիշատակել յաղթմս զկենդանիս եւ զմեռեալս:”

¹¹⁴ “(Վարձատրեա... զերանելի) բարութիւնն.” — լամբր. “զբարութիւնսդ.” Հասարակ ընթերցուած՝ “բարութիւնսդ:”

¹¹⁵ “Չտեալ զխորհուրդս մեր՝ տաճարացոյ” եւն: խոսքովու հասարակ Օրինակները, նաեւ Վենետկոյ 1336ինը, համաձայն լամբր. նոյնացոյն եւ Հասարակ ընթերցուածոյն, կը կարդան՝ “զտեալ զխորհուրդս մեր:” Բայց անակնկալ կերպով մեր Վիեննայի Մատենադարանին (բաւական ընտրել ընթերցուած ունեցող) Օրինակը կը կարդայ՝ “որեալ ի խզէ եւ ի շար գործոց.” — սակայն կրնայ կասկածուիլ հարազատութեան վրայ. գրութէ նոյն ըլլալով այն նախադասութիւնը ժամագրոց մէջ գիշերային ժամուն առաջին քարո-

մարմնոյ եւ արեան Միածնիդ քոյ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Վրիստոսի, ընդ որում քեզ Հաւր ամենակալիդ հոնդերձ կենդանարար եւ ազատիչ սուրբ Հոգւովդ վայելին փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից: — Ժողովուրդն. Ամէն:

Ժ. — Բարոզէ սարկաւազն.¹¹⁷ Վեղ Հաւր ամենակալի գոհութիւն եւ փառարանութիւն մատուցանեմք վասն սուրբ, անմահ, աստուածային¹¹⁸ պատարագիս՝ որ ի վերայ սրբոյ սեղանոյս: Չսա¹¹⁹ մեզ ի փրկութիւն եւ ի կենդանութիւն¹²⁰ պարգեւեա:¹²¹ Սովաւ շնորհեա զսէր, զհաստատութիւն եւ զըղձալի զխաղաղութիւն¹²² եկեղեցւոյ քում սրբոյ, եւ ամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսապետին¹²³ մերոյ եւ քահանայիս՝ որ զպատարագս մատուցանէ:

ճարացոյ, եւն: — CW եւ M «յրնդունակութիւն», իսկ N «(տաճարացո) ընդունելութեան», եւն: ||¹⁷⁵⁻⁸⁰ MN «Միածնի քո Տեառն մերոյ եւ փրկչի Յիսուսի Քրիստոսի, ընդ որում քեզ Հօր միանգամայն եւ Հոգւոյդ որբոյ վայելէ, եւն: ||¹⁸² «Ժողովուրդն. Ամէն», ունին MN, իսկ խոսքով (C) «... յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն.» W վերջաւորութիւնս շէ օրինակած: — Ասկէ ետքը MN «Քահ. Եւ եղիցի ողորմութիւն մեծին Աստուծոյ», եւն:

Ժ. ||¹⁸³ խոսքով պարզապէս «Քարոզ», Ամբողջ այս հաստուածը չունին հոս Լամբրոնեանք (MN) այլ շատ աւելի յառաջ (տես սպ. էջ 219 եւ վարն ի կարգին). իսկ հոս ասորտեղ ուրիշ քարոզութիւն մ'ունին՝ «Ամենայն սրբովք, եւն. (տես սպ. էջ 220): ||¹⁸⁸ W «եպիսկոպոսապետին մերոյ... եւ քահանայիս» եւն, երեք կէտերով նշանակելով անուան տեղը: MN «եպիսկոպոսապետին մերոյ եւ եպիսկոպոսիս մերոյ», եւն: ||¹⁹⁰ CW «զմատուցող»,:

զութեան մէջ ըսուածին՝ «սրբելով զանձինս մեր ի խղճէ եւ ի չար գործոց:»

¹¹⁶ «Տաճարացոյ յընդունակութիւն:» — Այսպէս Հասարակ Ընթերցուածն ալ. ոսկայն Լամբր. Պատարագին մէջ «ընդունելութեան», իսկ Մեկնութեան կարգին մէջ՝ «յրնդունակութիւն:», կրնայ «յրնդունելութիւն», նախնական եւ հարազատ համարուել, ըստ սրում Մանդակունին ալ նման խօսք մ'ունին:

¹¹⁷ «Քարոզէ սարկաւազն. քեզ... գահութիւն եւ փառարանութիւն մատուցանեմք...»: — Երբորք Քարոզութիւն մը՝ որուն երկու համապատասխանողները այն գրից մէջ նախընթաց պատարագներուն մէջ տեսանք (տես, էջ 150, 234 եւն) մի եւ նոյն շարունակութեամբ եւ երեք զխաւսր բաժանմամբ, խօսքերով միմակ տարբեր: Մտազրութեան արժանի է հոս որ աս Քարոզութիւնը, թէպէտ սարկաւազին բերանը, ազօթքի ձեւ ունի: Լամբրոնեացւոյն, անկէ ալ Հասարակ Ընթերցուածոյն մէջ, խոսքովայ բնագրին նայելով, բաւական փոփոխութիւնք եկած մտած են:

— Լամբրոնեացւոյ քով սկիզբը՝ «Եւ եւս գահ. եւ փառար. մատուցուք Տեառն Աստուծոյ մերոյ

վան...», — Հասարակ Ընթերցուած՝ «Գահ. եւ փառար. մատուցանեմք քեզ Տ. Ա. մ. վան:»

¹¹⁸ (Անմահ) «աստուածային» (պատարագին): — Չիք «աստուածային», առ Լամբր. եւ Հասարակ Ընթերցուածոյն:

¹¹⁹ «(Սեղանոյ): Չսա...»: — Ա՛ւելելընէ Լամբր. «(սեղանոյ) ղէ զսա:», Սոյնպէս Հասարակ Ընթերցուածը:

¹²⁰ «Ի փրկութիւն եւ ի կենդանութիւն:» — Լամբր. «Ի սրբութիւն կենդանութեան:», Սոյնպէս Հասարակ Ընթերցուածը:

¹²¹ «Պարգեւեա.» — Լամբր. «պարգեւեացէ:», — Հասարակ Ընթերցուած՝ «պարգեւեացէ:»

¹²² «Չխաղաղութիւն եկեղեցւոյ:», — Ա՛ւելելընէ Լամբր. (զխաղաղութիւն) «ամենայն աշխարհի, սրբոյ եկեղեցւոյ եւ ամենայն եպիսկոպոսաց:», Սոյնպէս Հասարակ Ընթերցուածը:

¹²³ «Սրբոյ եպիսկոպոսապետին մերոյ:» — Լամբր. «եպիսկոպոսապետին մերոյ եւ եպիսկոպոսիս մերոյ», եւն: Ալ երջապէս նոյնը կ'աւելցընէ «եղիցի յիշատակ.» այսպէս կրճատուած: Ամենեւին չունի երեք յաջորդ սուղիւ հարազատ տարբերութիւնները՝ զորոնք խոսքովայ քով կը կարգանք: Ասոնց տեղ եկած են սա նոր յաւելուածք՝ «Եւ

190 Վլասն որոյ, Տէր, զմատուցողս անմոռաց զթուօթեամբդ քո յիշեալ: ¹²⁴
Յիշեալ, Տէր, զհոգիս հանգուցելոցն ի քեզ յուսացելոց: Վո, Տէր,
զաւրութեամբ եւ անմահ պատարագաւս կեցո, եւ ողորմեա մեզ:

ԺԱ. — Քահանայն. Աստուած ¹²⁵ ճշմարտութեան եւ Հայր ողորմու-
թեան, գոհանամք զքէն, որ ի վեր քան վերանելի նահապետացն զմեր պար-
տաւորելոցս (կարբա՝ զպարտաւորելոցս) առաւել մեծացուցեր ¹²⁶ զընութիւնս.
195 քանզի ¹²⁷ նոցա Աստուած կոչեցար, իսկ մեզ Հայր հաճեցար անուանիլ
զթալով: Աւ այժմ ¹²⁸ զայսպիսի զառ ի քէն զնորոզ ¹²⁹ եւ զպատուական
անուանադրութեան շնորհս ¹³⁰ պայծառացեալ ¹³¹ աւր ըսաւ աւրի ծաղկեցո
յիկեղեցւոջ քում. ¹³² եւ սուր մեզ համարձակաձայն բարբառով բանալ
200 զընդանս մեր, կարգաւ առ քեզ, Հայր երկնաւոր, եւ ասել. ¹³³

ԺԱ. || ¹⁹³ Խորով միայն «Աղօթքն խրատագիրն ունի: || ¹⁹⁵ ԹԷ Խորով
(CW) եւ ԹԷ Լամբրոնեանք (MN) «Տե՛ծարեցեր» (զիս «մեծացուցեր», որ վերը
դրուած է:) || ¹⁹⁷ Այս «Գիւլով», պահուած է հաս Լամբրոնեանց (MN) հա-
մեմատ. Խորով բուն բնարանին մէջ չի գներ այս բառն, բայց Մեկնութեան
մէջ այսպէս կը մեկնէ «զի քան զարբացն՝ զմեր բնութիւնս զպատարեալս ի
մեզ» առաւելապէս Տե՛ծարայ տարբեր Գիւլով:», — MN «Եւ այժմ, Տէր աղաչեմք
զքեզ, զայսպիսի առ ի քէն պատուական եւ զնորոզ անուանադրութեանս
շնորհս, եւն: || ¹⁹⁸ N «... օրրատօրէ պայծառացեալ ծաղկեցոյ ի մէջ եկեղե-
ցւոյ քո:», M «Հանապազ պայծառացեալ ծաղկեցոյ աւր ըստ աւրէ ի մէջ սուրբ
եկեղեցւոյ քո:» || ²⁰⁰ MN հաս «բանալ զընդանս մեր, երգել եւ ասել:»,

վասն փրկութեան եւ զօրութեան թագաւորաց
քրիստոնէից եւ իշխանին մերոյ (որն որ դեռ ան
ատեն թագաւոր պոսակուած չէր): Ազատութիւն
եղբարջ մերոց գերելոց եւ շնորհ առաջիկայ ժո-
ղովդեանս, հանգիտտ հաւատով ի Քրիստոս
ննջեցելոցն:», — Իսկ Հասարակ Ընթերցուածոյնը
տես վարը՝ իրեն տեղը:

¹²⁴ «Վլասն որոյ, Տէր... զթուօթեամբդ
քո յիշեալ:», — Կը գուշակենք ազաւազութիւն
մը. արդեօք սա՞նկ կարդալու է՝ «Վլասն որոյ,
Տէր, մատուցանի՛ անմոռաց գիտութեամբդ քո
յիշեալ:»

¹²⁵ «Աստուած ճշմարտութեան եւ Հայր
ողորմութեան...:», — Աս աղօթքին նախնիթաց
իրեն համապատասխանող աղօթքներուն հետ ու-
նեցած իմաստից ազգակցութիւնը խորհրդածած
ենք. (տես էջ 265, Նրան. 38): Բանասիրօրէն
Անձեւացեաց եպիսկոպոսին մեզի ընծայած բնա-
գիրը յայսմ զարմանալի ծառայութիւն մը կ'ընէ
վերածելով Հայ բնագիրն իր նախնական բաւա-
կան ընտիր ճաշակին՝ դարերուն, մանաւանդ թիչ
առաջը քիմքերուն համեմատ, մուծուած մանր,
բայց բազմաթիւ խոտորուսներէն սրբելով: Աս-
տուածային պաշտամանց մէջ, ինչպէս ըսած ենք,
ստուգիւ ոչինչ չէ պերճութիւնն ալ:

¹²⁶ «Մեծացուցեր զընութիւնս:», — Լամբր.
միայն՝ «մեծարեցեր զընութիւնս», գուցէ լուսա-
գոյն եւ հարազատ: Հասարակ Ընթերցուածն
ալ «մեծարեցեր», Լուսագոյն եւ հարազատ կը
հնչէ Լամբր. բայր հատուածը Մեկնութեան
կարգին մէջ՝ էջ 447 «զմեր զպարտաւորելոցս
մեծարեցեր զընութիւնս:»

¹²⁷ «Քանզի:», — Լամբր. եւ Հասարակ Ըն-
թերցուած «վասն զի:»

¹²⁸ «Այժմ զայսպիսի:», — Լամբր. եւ Հա-
սարակ Ընթերցուածն ունին աւելի՛ «այժմ, Տէր,
աղաչեմք զքեզ, զայսպիսի:»

— Լամբր. միայն («զայսպիսի») պատուական
եւ զնորոզ:»

¹²⁹ «Չառ ի քէն:», — Լամբր. եւ Հասա-
րակ Ընթերցուած «առ ի քէն:»

¹³⁰ «Անուանադրութեան շնորհս:», — Լամբր.
եւ Հասարակ Ընթերցուած «անուանադրու-
թեան շնորհս:»

¹³¹ «Պայծառացեալ օր ըստ օրէ:», — Հա-
սարակ Ընթերցուածն եւ Լամբր. Մեկնութեան
կարգին մէջ «օր ըստ օրէ պայծառացուցեալ:»,
Լամբր. Պատարագին մէջ «օրրատօրէ պայծա-
ռացեալ:»

¹³² «Եկեղեցւոջ քում:», Լամբր. Պա-

Տ Է Ր Ո Ի Ն Ա Կ Ա Ն Ա Ղ Ա Ի Թ Ք

Հայր մեր, որ յերկինս:¹³⁴

[Ժողովուրդն. Սուրբ եղիցի...:]

Ըստուած աստուծոց, Հայր երկնաւոր, մի տար զմեզ ի փորձութիւն եւ մի ի դատապարտութիւն, այլ փրկեալ չարէ, ասպրեցո ի փորձութենէ. զի քո է զաւրութիւն, տէրութիւն,¹³⁶ եւ արքայութիւն, եւ քեզ վայելին փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ. այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից:

205

Ժողովուրդն. Ամէն:

||²⁰²⁻³ «Հայր մեր, առանց որեւէ խրատագրի եւ բաժանման կը մեկնէ խորով, առանց նաեւ նշանակելու թէ քահանայն թէ ժողովուրդը կ'ըսէ: Լամբրոնեանք (MN) ի հարկէ ժողովրդեան կու տան ամբողջը, եւ միայն «Չի քո է արքայութիւն» եւն՝ քահանային ի ձայն: ||²⁰⁴⁻²⁰⁹ Այս աղօթքը («Տէր տեւրանց»), զոր ունի նաեւ մեր Սովորական Պատարագը, չունի հոս N (տես էջ 221), բայց ունի M ձեւագիրն՝ խորովայ (CW) հետ, թէեւ բաւական տարբեր՝ «Տէր տեւրանց, Աստուած աստուծոց, Բաբայր յաւիտենից, որքիւ յաւիտենից արքայաց, Հայր Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. մի տար զմեզ ի փորձութիւն, այլ փրկեալ չարէ» եւն: ||²⁰⁶ Միայն W «տերութիւն» չունին ո՛չ Ա կենտրոնայ խորով (C) եւ ո՛չ ալ M. Իսկ «չի» (քո է, եւն) ունի միայն M, խորով ներգործութեամբ չէ օրինակած: — Նոյնպէս «Ժողովուրդն. ամէն, ներգործութեամբ չեն գրած ո՛չ խորով եւ ո՛չ Լամբրոնեանք: Վերջիններս ասկէ ետքն ունին» «Բաւ. խաղաղութիւն ամենեցուն: Ժող. Եւ հոգւոյդ (M հոգւոյ) քում: Սբլ. Աստուծոյ երկրպագեցուք: Ժող. Առաջի քո Տէր:» Այս յաւելուածն աւելցուցած են նաեւ խորովայ «նոր օրինակքն» (տես տպ. էջ 54, Ծան. 1.)

տարագին մէջ «ի մէջ եկեղեցւոյ քո» Մեկնութեան կարգին մէջ «ի մէջ ուրբ եկեղ.», Հասարակ Ընթերցուածը «ի մէջ եկեղեցւոյ քում որդոյ»

¹³³ «կարգալ առ քեզ, Հայր երկնաւոր, եւ տեւ:» — Հասարակ Ընթերցուածն՝ «կարգալ զքեզ երկնաւորդ Հայր, երգել եւ տեւ:» Լամբր. մինակ «երգել եւ տեւ:», չունելով՝ «կարգալ զքեզ երկնաւորդ Հայր»: Յայտնի կը տեսնուի որ առ տարբերութեանց մէջ Հասարակ Ընթերցուածը Լամբրոնացւոյն եւ խորովեան բնագրին խառնուրդն է:

¹³⁴ «Հայր մեր, որ յերկինս:» — Բացայայտ է Անձեւացեաց եպիսկոպոսին գրութենէն որ քահանայն ինքը կը զուցէր «Հայր մեր, որ յերկինս» մնացածը ժողովրդեան թող տալով որ կցեն. այնչափ տեւեր է առ ասորական սովորութիւնը. տես էջ 152, Ծան. 126: Սակայն Լամբրոնացւոյն քով յունականը մտած կամ սկսած է որ ամբողջը ժողովրդեան թող արուի:

¹³⁵ «Տէր տեւրանց, Աստուած աստուծոց, Հայր երկնաւոր, մի տար...» — Լամբրոն. Պատարագին մէջ չենք տեսներ իրօք գրուած մեր պատարագին միջարկութիւնը (embolisms), չենք

գիտեր՝ ինչու. սակայն Մեկնութեան կարգին մէջ (էջ 466) նոյնն ամբողջ յառաջ կը բերէ: Թէ առ թէ Հասարակ Ընթերցուածոյնը բաւական մաքուր եւ անխառն կը հնչէ, մանաւանդ նոյնը Մանաքոնեան Օրինակին հնագոյն մասին նայելով, (վասն զի կրկին տարբեր ժամանակներու Չեւագիրք իրարու կը յաջորդեն հոս), ուզողէն ետքը՝ այսինքն «յաւիտենական» կարգալով «յաւիտենից» (ինչպէս Լամբրոնացին ալ ունի), «մի տար զմեզ ի փորձութիւն» խօսքէն ետքը աւելցրելով «եւ մի ի դատապարտութիւն» (ինչպէս Լամբր. ալ ունի), եւ կարգալով «ի չարէն» (չէ թէ «ի չարէ», ինչպէս սխալ սովորութիւն եղած է թէ հոս եւ թէ Տէրունական աղօթքին մէջ), եւ վերջապէս ջնջելով խօսքին ջիղք կտրող «այսինքն» էն յառաջ: Առ բաներն արդէն խորովեան բնագրին ալ կ'ենթագրէ ուղղել: Իսկ մնացեալ տարբերութեանց նկատմամբ՝ որոնք խորովու քով կը գտնուին, կը կարծենք որ մեր Հասարակ Օրինակին մէջինը մեր նախնիքաց պատարագներուն մէկէն առնելով հոս բերուած միջարկութիւն մըն է:

¹³⁶ «Տէրութիւն» վիեննայի Օրինակէն:
¹³⁷ «Որ ազբիւրդ ես կենաց...» — Յայտնի

210

Խ Ո Ն Ա Ր Հ Մ Ա Ն Ա Ղ Ա Ի Թ Ք

ԺԻՒ. — Բարանայն.¹³⁷ Այլ ազգիւրդ եւ կենաց եւ փրկութեան¹³⁸ եւ բղիւումն ողորմութեան,¹³⁹ ողորմեա ժողովրդեանս՝ որ խոնարհեալ երկիր պագանէ աստուածութեանդ քո. եւ պահեա¹⁴⁰ զսոսա ամբողջս. տպաւորեա յոգւոջ սոցա զձեւ մարմնոյ ցուցակի¹⁴¹ առ ի ժառանգութիւն եւ ի վիճակ

215 Հանդերձելոց բարեացն Վերիստոսիւ Քիսուսիւ Տերամբ մերով, ընդ որում քեզ Հոգւոյդ սրբոյ եւ Հաւր սմենակալի վայելին փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից:

ԺԲ. ||²¹¹ Խորով պարգայէս «Աղօթք» խորագիրն ունի հոս: ||²¹² Միայն N («բղիւումն ողորմութեան») Հոգիդ սո-րք, ողորմեա, եւն: ||²¹³ M «երկիր-պագանեն առաջի աստուածութեան քո.» N «երկիրպագանեն առաջի աստուոր աստուածութեանդ քո.» (իսկ W = C, բայց «աստուածութեանդ քո») — «Պահեա» ունի միայն M, միւսները՝ ԹԵ Խորով (CW) եւ ԹԵ Լամբրոնացի (N) «պահպանեա զսոսա ամբողջս»: ||²¹⁵ MN «Հանդերձելոց բարեաց»: ||²¹⁶ «Վայելեն» ոչ M եւ ոչ N ունի, որով խօսքն առանց բայի է հոս: ||²¹⁸

է որ առ աղօթքին անմիջապէս նախընթաց՝ հա- մապէս Լամբրոնացւոյն եւ ամէն Հասարակ ըն- թերցուածոյ մատեաններուն, խորով այ ու- նեցած է՝

«ԲԶ. Խաղաղութիւն տմեն: ԺՂ. Եւ հոգւոյդ քում: ՍՐԻ. Աստուծոյ երկրպագեացուք: ԺՂ. Առաջի քո, ՏԵՐ:»

Բայց նոր մեկնութեան պէտք չունենալով՝ յա- առջ բերած չէ: Նոյն իսկ առաջիկայ աղօթքը Գիւթ-իւր-իւթ-իւթ (κεφοκλοκισιας) աղօթք է:

135 «(կենաց) եւ փրկութեան.» — «եւ փրկ- կութեան» կը պակսի Լամբրոնացւոյն եւ Հասար- ակ Ընթերցուածոյն:

139 «Բիւումն ողորմութեան, ողորմեա»: — Հոս խորովոյ բնագիրը մեր Հասարակ Ընթեր- ցուածոյն, եւ նաեւ Լամբրոնացւոյն «Հոգիդ սուրբ» չունի: Ոչ երբեք գրչագրի մը անտեսու- թիւն կրնայ ըլլալ ստիկայ, վասն զի բոլոր ձե- առգիր մատեանք այսպէս են: Եւ ոչ սկզբնական գրողին «Սահակայ որդւոյ խորովում», կրնանք նոյն մասնաւորութիւնը վերածել. վասն զի Մանս- քանի ձեռագրին հնագոյն մասին մէջ ալ սոյն աղօթքը առանց սոսր կը կարգանք: Ո՞վ կրնայ ըսել որ սո մատենին մէջ մեր պատարագը ԺԳ գարուն ընդօրինակողը՝ խորովում Մեկնութեան գրքին մէջէն պատարագի բնագիր ժողոված ըլլայ՝ մեզի պէտ: Աղօթքին ներքին կազմութեան ալ նայելով՝ չունինք պատճառ՝ երկուքէն ալ, այո- ինքն Ընթերցուածոց եպիսկոպոսէն եւ Մանսքո- նեան ձեռագրին սկզբնագիր Օրինակէն ալ ա- առջ զանցառութիւն մը երեւակայելու. չէ թէ

մինակ աղօթքին վերջերէն որոշ է որ անձին ուղ- զուած ըլլալը, հապա նոյն իսկ անոր սկիզբը գոր- ծածուած բառք եւ կոչմանք անմիջապէս Հո- գւոյն սրբոյ անունը կը սպասցընեն ըսելու եւ լռելու, մասնաւորապէս «բղիւման» ձայնը: Ո՞վ կը տարակուսի որ հարեւաւոր տարիներ ետքն ասկէ գացած չէ Ապաշխարութեան Թաղաւորաց (Հինգշ. Թ. ՍԶ.) մէջ «Աղբիւր կենաց եւ բղիւումն ողորմութեան», Մեզի կերեւոյ որ ինք Լամբր. առաջին անգամ իր Պատարագին մէջ մուծած է ներգործութեամբ «Հոգիդ սուրբ», անանկ որ ինք իսկ գեա ի կարգի Մեկնութեան յառաջ բերած բնագրին մէջ չունի. եւ ան ալ հոն, ինչպէս ըսինք, աղօթքին սկզբնաւորութեան խօսքովն արդէն ամենասուրբ Երրորդութեան երրորդ անձը նշանակուած կը գնէ, երբ որ կ'ըսէ հոն՝ «Աղբիւր կենաց միշտ զՀոգին սուրբ Գիրք սուրբք անուանեն, ըստ որում ասէ ՏԵՐ վասն նորին՝ Որ հաւատայ ինս, գետք յսրովայնէ նորս բխեցնեն ջրոց կենդանութեան. եւ մարգարէքն ի բազում տեղիս. սակայն մեզ առաջի կայ քննել զպատճառն՝ որոյ աղագաւ նա աղբիւր եւ գեա ի Գրոց կոչեցաւ:»

140 «Պահեա (զսոսա ամբողջս)». — Լամբրո- նացւոյ քով «պահպանեա», եղած:

141 «Տպաւորեա յոգւոյ սոցա զձեւ մարմնոյ ցուցակի» Լամբր. կը մեկնէ սակ. «(Ասոնց (խո- նարհած) ԴՐՔՆՅՆ ցուցուցած ՆԵՇ՝ հոգւոյ վրայ տպաւորէ. (մարմնոյն պարանոցի կորացումն՝ ներ- գործութեան հոգւոյն պարտ է զի լիցի բացա- յայտել:»)

Ժողովուրդն. Ամէն:

Ժ.Գ. — [Սարկաւազն. Պաւաւստումէ: 132

Բահանայն. Սրբութիւնք սրբոց վայելին: 143

Հայր սուրբ, Արդի սուրբ, Հոգի սուրբ: 144]

Ժողովուրդն. Ամէն, պատասխանն ո՛չ խորով (CW) եւ ո՛չ Լամբրոնեանք (MN) գրած են հոս ներգործութեամբ:

Ժ.Գ. || 219-221 Ամբողջ այս հատածին մէջ նշանակուածը չունի խորով՝ հին ձեռագիրն եւ նաեւ մեր ձեռագիրն (CW): Հրատարակիչը կը ծանուցանէ որ խորովայն «նոր օրինակք» հոս ալ աւելցուցած են հետեւեալներն՝ ըստ Լամբրոնեանին եւ մեր Սովորական օրինակին (տես Շ ապ. էջ 55-6, Դրան. 1): Այս յաւելումն է՝ «Սահմանքն բարձր բարբառով ասէ. Պատուով: Քահանայն բարձրացողն զընթացն է վեր աս զիւր-ին եւ ասէ. Ի սրբութիւն սրբոց: Գոյիքն փայլն ազգային: Միայն սուրբ, միայն Տէր, Յիսուս Քրիստոս, ի փառս Աստուծոյ Հօր. ամէն: Քահանայն ասելով զնոյն յերկնսն է յեւ, եւ ասէ. Օրհնեալ Հայր սուրբ Աստուած ճշմարիտ: Գոյիքն ասէ. Ամէն: — Աւրհնեալ Արդի սուրբ Աստուած ճշմարիտ: Գոյիքն. Ամէն: — Աւրհնութիւն եւ փառք Հօր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն: Քահանայն գործեալ ի յոնարսն, ազնիւ եւ ասէ. Նայեաց, Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, յերկնից ի սրբութենէ քումմէ եւ յաթոռոյ փառաց թագաւորութեան քո: Եկ ի սրբել եւ կեցուցանել զմեզ, որ ընդ Հօր նստիս եւ աստ պատարագիս: Արժանի արա տալ մեզ յանարատ մարմնոյ քումմէ եւ ի պատուական յարենէ, եւ ի ձեռն մեր՝ ամենայն ժողովրդեանն: Եւ զայս ասացեալ՝ երկրորդն զօգնէ (այսպէս, MN «երկրպագէ եւ համբուրէ զսեղանն»), եւ ասեալ զսուրբ մարմնն ողջ թանայ յանապական արիւնն, եւ բարձրացուցանէ յակներէ ժողովրդեանն, եւ ասէ» եւն: Այս յաւելումներն՝ աննշան տարբերութեամբ՝ ունին նաեւ Լամբրոնեանք (MN) եւ Սովորականք:

142 «Պաւաւստումէ:» — Աս անուղղակի առ Հայո եկած յունական բացագանչութիւնք, երբեք «Պաւաւստումէ» կարգացուած (ի խորովայն) եւ երբեք «Պաւաւստումէ» (ի Լամբրոնեանք): ասո սուր վրայ էջ 154, Դրան. 133: խորովու քով հոս ներգործութեամբ նշանակուած չենք տեսներ, վասն զի ուրիշ տեղ մեկնած է աս ձայնը:

143 «Սրբութիւնք սրբոց վայելին:» — Աս՝ ամէն արեւելեան պատարագաց, ամենեւին առանց բացառութեան, ունեցած յարգելի տà αγια τοῖς αγίοις — Sancta Sanctis, որն որ խորովու քով գեւ նախնարար Հայոց սովորական ձևովը պապուած է՝ «Սրբութիւնք սրբոց վայելին» (տես աս ձայնին վրայ՝ էջ 154), աստիճանաբար հիմնական տղաւազութեան եկած է: Լամբր. իր Պատարագին մէջ կը կարգայ «Սրբութիւն սրբոց», ոչ աւելի ոչ պակաս. իսկ Մեկնութեան կարգին մէջ կը կարգայ «Ի սրբութիւն սրբոց», հիմնական Հասարակ Ընթերցուածք՝ երկուքին գոյցես խառնուրդ՝ «Ի սրբութիւն սրբոց: Ի սրբութե Պաւաւստումեանին հետ (որն որ կը նշանակէ նայեցուք) կը կապէ Տարսնի աբեղեղի սրբոց» (ի սրբութիւնն, ըսելով:

144 «Հայր սուրբ, Արդի սուրբ, Հոգի սուրբ»

— խորով հոս այսչափ է, ոչ աւելի ոչ պակաս: «Քահանայն ասաց մեծաձայնութեամբ թէ՛ «Սրբութիւնք սրբոց վայելին», եւ յայանեաց որպիսիք սրբութիւնքն: յասելն՝ Հայր սուրբ, Արդի սուրբ, Հոգի սուրբ:», Տարակցոյ չկայ որ անցողակի մէջ կը յիշէ աս մասն Անձեւացեաց եպիսկոպոսը. սակայն մեզի կ'երեւայ որ քահանային կողմանէ զրուցուելիքն ամբողջ յառաջ բերած է, ժողովրդեանք մինակ թող տալով, անանկ որ իր բնարանին մէջ գրեթէ մինակ ասնկ ունեցած պիտ'որ ըլլայ՝

«Քահանայն. Սրբութիւնք սրբոց վայելին: Ժողովուրդն. Միայն սուրբ, միայն Տէր Յիսուս Քրիստոս ի փառս Աստուծոյ Հօր: Քահանայն. Հայր սուրբ: Ժողովուրդն. Ամէն: Քահանայն. Արդի սուրբ: Ժողովուրդն. Ամէն: Քահանայն. Հոգի սուրբ: Ժողովուրդն. Ամէն: Օրհնութիւն Հօր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ այժմ եւ միշտ:» Հիմնական Հասարակ Ընթերցուածքն մէջ՝ հին «Հայր սուրբ, Արդի սուրբ» եւն քահանային բերնէն գարայ բերան գրուած է: Անոր

Ն Ա Խ Հ Ա Ղ Ո Ր Դ Ա Կ Ա Ն Ա Ղ Ա Ի Թ Ք

ԺԳ. — Բանանայն. Հայր սուրբ,¹⁴⁵ որ կոչեցեր զմեզ յանուն Միածնի Որդւոյ քո քրիստոնեայս, եւ շնորհեցեր մեզ մկրտութիւն հոգեւոր աւազանաւն ի թողութիւն մեզաց.¹⁴⁶ արա եւ¹⁴⁷ այժմ արժանի ընդունել զհաղորդութիւնս զայս¹⁴⁸ ի մեղաց թողութիւն, եւ յամենայնի անդադար փառաւորել զհայր եւ զԱրդի եւ զսուրբ Հոգիդ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից:

Թողովուրդն. Ամէն:

290 [Բանանայն. Ի սուրբ¹⁴⁹ պատուական մարմնոյ եւ յարենէ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Վրիստոսի՝ որ բաշխի ի միջի մերում: Սա է կեանք, յոյս յարութեան¹⁵⁰ եւ քաւութիւն եւ թողութիւն մեզաց մերոց:

ԺԳ. ||²²³⁻²²⁸ Այս աղօթքը («Հայր սուրբ») եւն, զոր ունի նաեւ Սովորական Պատարագը, չունին հոս Լամբրոնեանք (MN.) ||²²⁴ ԹԷ Ը ԹԷ Վ «յանուն... Որդւոյ Կոմ» եւն: ||²²⁹ Այս «Ժողովարդն Ամէն» ներգործութեամբ հոս չեն գրեր ոչ խորով եւ ոչ Լամբրոնեանք: ||²³⁰ Եւ Փակագծեալը կայ խորովոյ քով ալ (C եւ W), իսկ Լամբրոնեան Օրինակին մէջ (MN) ի հարկէ շատ աւելի ճոխացած: — «Ի սուրբ, մէկ անգամ ունին C եւ W, բայց

փոխարէն նոյն կողմը նոր յաւելուածով զարգարուած քահանային արուած կերեւայ իրբեւ «Օրհնեալ Հ. ս. Աստուած ճշմարիտ — Օրհնեալ Ո. ս. Աստուած ճշմարիտ», եւ այլն, եւ ամենէն ետքը՝ «Օրհնութիւն եւ փառք Հ.» եւն: Որոն միտքը չ'իյնար Ը դարուն սկիզբներէն վահանայ Գողթան Տեառն աղօթքին միջինը (Վկայարանութիւն, Սոփերք, ԺԳ. էջ 33) «Ի՛մ Երես, փրկութիւնսքեր աշխարհի, եւ Հօր եւ Հոգւոյդ որբոյ եւ քս իսկ կամաւորութեամբ՝ մեզ եղէր զնուսն, եւ առաջնորդ կենաց ճանապարհին. Հայր սուրբ եւ Որդի սուրբ եւ Հոգիդ սուրբ, որ մեր խոստովանութիւնս, Երրորդութիւն եւ մի աստուածութիւն... սուրում փառք յաւիտեանս. ամէն:» — Յաւելուածները մինք առաջին անգամ Լամբրոնացւոյն քով կը տեսնենք, ուրիշ յիշատակարան մը չունենայով՝ ասոր եւ խորովու մէջ եղած միջոցէն: Մտադրութեան արժանի է որ Տարոննի եպիսկոպոսը վերոյիշեալ զպրաց արուած «Հ. ս. Ո. ս. Հ. սուրբ» եւ «Օրհնութիւն Հ. եւ Ո. եւ Հ. ս.» չունի, որով հոս ալ Հասարակ Ընթերցուածն ըստ իմք հնոյն եւ նորոյն միանգամայն երեւեցուցիչը կ'ըլլայ: Մոնաքոնեան հնագոյն Օրինակը զեւ չէ առած նորէն ներս ան հինը՝ զորն որ կարճ հնչելուն համար ետեւէն առջեւէն երկնցոյցած են ժամանակին ճաշակին համեմատ:

— Մոնաքոնեանն երկք տեղն ալ գեւ «Ճըշմարիտ Աստուած» կը կարգայ Լամբրոնացւոյն

պէս, զորն որ ետքը «Աստուած ճշմարիտ» ըրած են Հասարակ Ընթերցուածոյն մէջ:

145 «Հայր սուրբ, որ կոչեցեր զմեզ...» — Աղօթք նախ քան զճաշակուսն՝ զորն որ բոլորովին թողուցած է Լամբր. ԹԷ՛ Պատարագին մէջ եւ ԹԷ ի կարգի Մեկնութեան, անոր տեղ Բիւզանդեան պատարագէն «Նայեաց, Տէր մեր» եւն գնելով: — Հասարակ Ընթերցուածոյն սկիզբը՝ «Տէր Աստուած մեր, որ կոչեցեր...»

146 «(Ի թողութիւն մեզաց, արա) եւ...» — Հասարակ Ընթերցուածն աւելի ունի՝ («Ի թողութիւն մեզաց») եւ արժանի արարեր զմեզ հաղորդել սուրբ մարմնոյ եւ արեան Միածնի քո:

147 «(Արա) եւ...» — առ «եւ» վենետիկի տպագրութեանն է. մեր Մատենադարանին Օրինակը չունի:

— Հասարակ Ընթերցուածը հոս բաւական կը տարբերի. «Եւ այժմ աղաչեմք զքեզ, Տէր, արա զմեզ արժանի»:

148 «ԶՀաղորդութիւնս զայս ի մեղաց թողութիւն, եւ յամենայնի անդադար փառ...» Հասարակ Ընթերցուած՝ «զսուրբ խորհուրդս զայս մեզ ի մեղաց թողութիւն, եւ գոհութեամբ փառաւորել զքեզ ընդ Որդւոյ եւ ընդ սուրբ Հոգւոյդ այժմ եւն»:

149 «Ի սուրբ պատուական» — ինչպէս Հասարակ Ընթերցուածը՝ նոյնպէս Լամբր. «Ի սուրբ ի սուրբ պատուական»:

150 «Բոյս յարութեան եւ քաւութիւն» —

Ժողովուրդն. Ամեն:¹⁵¹

Քահանայն. Սաղմոս¹⁵² ասացէք Աստուծոյ մերում, սաղմոս ասացէք բարերար եւ երկնաւոր թագաւորին՝ որ նստի ի վերայ քերորէից. սաղմոս ասացէք եւ զփառս սուք Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից:

Սարկաւազն. Սաղմոս ասացէք Տեառն Աստուծոյ մերոյ, դպիրք, ձայնիւ քաղցրութեամբ. զի նմա իսկ վայելեն¹⁵³ սաղմոսք եւ երգք հոգեւորք:¹⁵⁴

Ալ¹⁵⁵ եւս որք հաւատով ընկալաք (ընկալայք⁶) ի սուրբ եւ յանման Հ եւ յանապական եւ յաստուածային խորհրդոյս, զՏեառնէ զոհացարուք:]

Խոսորովայ “նոր Օրինակք, (տես սպ. էջ 58, Ծան. 1) Լամբրոնեան Օրինակին հետ կը կրկնեն” “ի սուրբ, ի սուրբ, եւն: ||²³¹ W “եւ փրկչի” եւն. MN “եւ փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի ճաշկեացս + սրբութեամբ” որ իջեալ յերկէջ բաշխի” եւն: ||²³²⁻⁷ “Մերոյ” չունի MN, իսկ յաջորդ “Ժողովուրդն. Ամեն” ոչ խոսորով (CW) եւ ոչ Լամբրոնեանք, որ վերնայն կը կցեն քահանային տրուած՝ “Սաղմոս ասացէք Աստուծոյ Ռբոյ, սաղմոս ասացէք երկնաւոր թագաւորի (N թագաւորի) Ռբոյ ունի, որ նստի ի կառս քերորէականոյ, Մնացեալ խօսքը չունին MN. — W “ի վերայ քերորէից” կը գրէ: ||²³³ W “վայելեն” իսկ MN վերջին մասն այսպէս ունին “... ձայնիւ քաղցրութեամբ զերգս հոգեւորս. զի նմա իսկ վայելեն սաղմոսք, օրհնութիւնք, այլուք. պաշտօնեայք հանդերձ երգով սաղմոս ասացէք եւ զՏէր յերկինս օրհնեցէք:” Ասկէ ետքը չափազանց կ’առատանայ Լամբրոնեանք (տես սպ. 223—4), մանաւանդ լիակատար ունենալով “Քրիստոս պատարագեալ” տաղը: ||²⁴⁰⁻²⁴¹ Այս երկտողն այսպէս ունի խոսորով (C եւ W), իսկ Լամբրոնեանք՝ (MN) “Եւ եւս հաւատով

Այսպէս Լամբր. ալ. իսկ Հասարակ ազաւաղեալ Ընթերցուածն “յոյս, յարութիւն, քաւութիւն:”

¹⁵¹ “(Ժող.) Ամեն: — Աս նշանաւոր “ամենք բացառապէս կը նշանակէ խոսորով խորհրդածեւելով, զորն որ ոչ Լամբր. եւ ոչ Հասարակ Ընթերցուածն ունի:

¹⁵² “Սաղմոս ասացէք Աստուծոյ մերոյ... բարերար եւ երկնաւոր... նստի ի վերայ քերորէից. սաղմոս ասացէք... — Բազմօք այլալիակ թէ Լամբրոնեացւոյ քով եւ թէ Հասարակ Ընթերցուածոյն մէջ՝ նորացրելով: կը պահսի ասոնց մէջ “բարերար”, անոր տեղը ետեւէն աւելցրելով՝ “անմահի”, “ի վերայ քերորէից;ին կը փոխանակուի” “ի կառս քերորէականոյ”, պահսելով վերջապէս բոլոր մնացեալը՝ զորն որ խոսորովուքով կը կարդանք:

¹⁵³ “(նմա) իսկ (վայելեն:). — “իսկ” չունի խոսորով:

¹⁵⁴ “Եւ երգք հոգեւորք: Եւ եւս... — Ընդարձակած է Լամբր. քով աւելցրելով “օրհնութիւնք, այլուք. պաշտօնեայք, հանդերձ երգով սաղմոս ասացէք, եւ զՏէր յերկինս օրհնեցէք:” Ըստ այսմ Հասարակ Ընթերցուածն ալ:

Ասոր վրայ հարկաւ դպիրք կ’երգէին՝ մինչդեռ ժողովուրդը կը հաղորդուէր, խոսորովուքով

չնշանակուած, բայց Լամբրոնացիէն յառաջ ընտրուած, հին կցուողները՝

“Քրիստոս պատարագեալ բաշխի ի միջի մերում.”

Ալէլուիա:

Զմարմին իւր տայ մեզ կերակուր. Ալէլուիա:

Եւ զուրբ (— այսպէս կը կարդայ ի կարգի Մեկնութեան —) զարիւն իւր ցօղեսցի մեզ.

Ալէլուիա:

Ճաշակեցէք եւ տեւք, զի քաղցր է Տէր. Ալէլուիա:

Օրհնեցէք զՏէր յերկինս. Ալէլուիա:

Օրհնեցէք զնա ի բարձունս. Ալէլուիա:

Օրհնեցէք զնա ամենայն հրեշտակք նորա. Ալէլուիա:

Օրհնեցէք զնա ամենայն զօրութիւնք նորա. Ալէլուիա:”

¹⁵⁵ “Եւ եւս որք հաւատով... — Վերջինչեալ կցուողներով մկտեղ Հաղորդութիւնը կատարուելէն ետքը Սարկաւազը ժողովրդեան կ’ընէ. “Եւ եւս որք հաւատով ընկալայք... Հոս 3 “եւ” զօգերը խոսորով երկու անգամ նոյն հատուածին մէջ կրկնելով կը հաստատուէ: Որուն վրայ, ինչպէս կ’երեւայ թէ նշանակեն խոսորովութեամբ բացառապէս ժողովուրդը միաձայն կ’ընէր առիկայ՝ եւ ոչինչ աւելի. վասն զի վերջին յաւե-

235

240

Յ Ե Տ Հ Ա Ղ Ո Ր Դ Ա Կ Ա Ն Ա Ղ Ա Ի Թ Ք

ժ.Ե. — Բանանայն. Գոհանամբ գբէն, Վարխատոս Փրկիչ մեր, որ զայս-
 պիտի ճաշակումն բարութեան շնորհեցեր մեզ ի փրկութիւն¹⁵⁶ կենդանութեան.
 245 սովոր պահեա զմեզ սրբապէսս¹⁵⁷ եւ անարատս. եւ բանակեալ¹⁵⁸ շուրջ զմեք
 քոյով աստուածային ինամուքդ՝ հովուեա զմեզ յանդաստանի կամաց քոց
 սրբոց, եւ բարեխրաց. որովք ամրացեալք յամենայն բանսարկուին ընդդի-
 մութեանց, քումք եւեթ արժանի եղիցուք լսել ձայնի. եւ քեզ միայն քա-
 ջայաղթ եւ ճշմարիտ հովուիդ հետեւել եւ առ ի քէն ընդունել զպատրաս-
 250 սեալ սեղի յարքայութեան քում, Աստուած մեր եւ Տէր մեր եւ Փրկիչ
 Յիսուս Վարխատոս, որում վայելին փառք իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ՝ եւ
 միշտ եւ յաւիտեանս:

Բանանայն. Խաղաղութիւն ընդ ամենեսեան: Անքնին,¹⁵⁹ անհաս, եր-
 րեակ ինքնութեանդ, հաստիչ, ընդունող եւ անբաժանելի միասնական սուրբ

ընկալեալք յաստուածային սուրբ յանմահ խորհրդոյս, զՏեառնէ գոհացարուք,
 (M...խորհրդոյս՝ գոհանալով զՏէր, ՚) — Խոսքով Մեկնութեան մէջ (այս.
 էջ 60, տող 32) քարոզիս ծայրը կը կցէ՝ «Եւ ապա աւել մարտն յարգութեան.
 Գոհանամբ գբէն, Տէր:» Ասոր անմիջապէս կը կցէ Յետհարդրական Աղօթքն
 (Հտծ. ԺԵ:)

ԺԵ. ||²⁴³ MN «Գոհանամբ գբէն, Տէր, որ զայսպիտի» եւն: ||²⁴⁵⁻⁶ MN
 «սուրբս եւ անարատս»: — «Չմեք» միայն M, իսկ CW եւ N «զմեք», ասոր
 կից՝ MN «ս աստուածային ինամուքդ», CW «ինամեքդ»: — M «հովուեա
 յանդաստանի», եւն. N «հովուել զմեզ եւ հանգստանել յանդաստանի» եւն:
 ||²⁴⁷ MN «որով ամրացեալք»: ||²⁴⁸ MN «եղիցուք արժանի լսել... եւ քեզ
 միայնոյ քաջայաղթ» եւն: ||²⁴⁹ Միայն N «հետեւեալ»: ||²⁵⁰ M «յարքայու-
 թեանդ երկնից», N «(տեղի) արքայութեան քո», եւն: — «Եւ էրիւն» խոսքով
 չէ գրած. ունին Լամբրոնեանք (MN), որ վերջարանն ալ կը գրեն՝ «(...Յիսուս,
 քրիստոս), որ օրհնեալ ես ընդ Հօր եւ (M ընդ) սուրբ Հոգւոյդ, այժմ եւ:»
 ||²⁵¹ W «վայելին»: ||²⁵³ MN «Խաղաղութիւն ամենեցուն: Սուրբ. Աստուծոյ
 երկրպագեսցուք. (M Ժող. Առաջի քո Տէր:» — Թէ CW եւ Թէ MN կը գրեն

լուծանք կ'երեւան «որ կերակրեցեր զմեզ յան-
 մահական... կեանք (կեանք?) անձանց մերոց»,
 156 «Ի փրկութիւն (կենդանութեան):» —
 Յայտնի է թէ աս է հարազատը՝ չէ թէ Հա-
 սարակ ընթերցուածոյն «ի սրբութիւն (կենդա-
 նութեան)» կարգացածը: Լամբր. ալ խոսքովու
 հետ է:
 157 «(Պահեա զմեզ) սրբապէսս...» — Լամբր.
 եւ Հասարակ ընթերցուածն ինչպէս նաեւ Վե-
 նետիկոյ Օրինակներէն մէկը՝ «սուրբս»,
 159 «Բանակեալ շուրջ զմեք...» — Լամբր.
 եւ Հասարակ ընթերցուածը՝ «բանակեալ»: Լամբր.
 քիչ մը ետքն ալ «հովուել զմեզ եւ հանգու-
 ցանել... քում եւեթ եղիցուք արժանի լսել
 ձայնի... միայնոյ... հետեւեալ եւ... արքայ-
 ութեան քո... որ ես օրհնեալ ընդ Հօր եւ
 Ս. Հոգւոյդ...», — Հասարակ ընթերցուածը՝

«ինամեքդ» Լամբր. «ինամուքդ»: — Հասարակ
 ընթերցուածը՝ «յարքայութեանդ երկնից»,
 159 «Անքնին անհաս երբեակ...» — Հոս
 խոսքովու ընթերցուածը մեզի հարազատ չի հնչեր
 աս երեք բառերուն նկատմամբ: («Ընդունող եւ
 անբաժանելի») միասնական՝ զորն որ Հասարակ
 ընթերցուածն ալ ունի, իբրեւ «համագոյ» առ-
 նուած է, ըստ որում շտեռանք ցայս վայր նա-
 խընթաց պատարագներուն մէջ, հապա իբրեւ
 εἰς ἓν առնուած: Այլ միայն ըստ բանի վարդապե-
 տութեան, հապա հնագոյն ճաշակի լեզուին՝ ըն-
 տիր կու գայ մեզի հոս Լամբրոնացւոյն բնագիրը,
 որուն ամբողջն աս է՝
 «Անքնին, անհաս, երբեակ ինքնութեանդ,
 հաստիչ, անբաժին եւ անքակ տէրութեանդ
 սրբոյ իբրորդութեանդ եւ միասնական աստու-
 ծութեանդ վայելին փառք իշխան. եւ պաա:»

Երրորդութեանդ վայելին փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս:

Սարկաւազն.¹⁶⁰ Աւրհնեա, Տէր:¹⁶¹

“Անքնին” եւն: ||²⁵⁴ MN “Հաստիշ, անբաժին եւ անքակ տէրութեանդ (M տէրութեան) սրբոյ երրորդութեանդ, (N կցէ՝ “եւ միասնական աստուածութեանդ”) վայելէ փառք” եւն: — Նաեւ խորով “սրբոյ երրորդութեանդ, որո՞՞՞ վայելին” եւն կ’ըսէ, բայց այս “որո՞՞՞” անկէ յառաջ եկած ըլլալու է որ խորով վերջարանս բաժնած էր նախընթացէն մեկնութեան պատճառաւ, եւ չէ ուզած անկապ “վայելին փառք” եւն կցել վերջաւորութիւնը: ||²⁵⁷ Այս վերջին “Սարկաւազն. Աւրհնեա Տէր” շունի խորով (C եւ W), որուն քով հոս կը գաղթի Պատարագն (տպ. էջ 64) եւ անոր Մեկնութիւնը. կը յաջորդէ հոն “Յորդորակ” մը եւ Յիշատակարանն: Լամբրոնեանք ունին ասկէ ետքը “Որ օրհնես զայնոսիկ” եւ միւս յարակիցներն՝ ինչպէս կայ սովորական Պատարագին մէջ. (տես Լամբր. տպ. վեհ. էջ 225 – 6 եւ վարն ի կարգին):

Ուրիշ տեղ յառաջ բերած ենք Ղազարայ սա խօսքը՝ “Երբեակ ինքնութեանն միութիւն ըստ անբաժան սուրբ երրորդութեանն.” որով աս մեր փառատրութեան նախնարար աս պատարագին մասն ըլլալը կ’երաշխաւորուի:

¹⁶⁰ “Սարկաւազն. Օրհնեա, Տէր:”, — Այսպէս բացայայտ կը գնէ խորով յընթացս մեկնութեան:

¹⁶¹ Առանց կարծեաց՝ ասանկ ըստ Լամբր. “Բ-հ. Օրհնեալ եղերուք ի շնորհաց սուրբ

Հոգւոյն Իր-յո՛ւ Ի-ւ-ւ-ւ-Յի-տ-ի. եւ Տէր եղիցի ընդ ամենեւեան:

Ժ-ւ. Ամեն:”

— Կը դառնանք վերը խորովու բնագրին՝ փակագծի մէջ առնուած մասին: Աս մասը, նախընթաց պատարագներուն համեմատելով, կուտան մը չնչք ունենար հաստատելու թէ աս մեր պատարագին յունական բնագրին վերաբերած ըլլայ: Աս մասը հաւանականաբար Հայաստանի յատուկ է:

Ե.

Վ Ե Ց Ե Ր Ո Ր Դ Գ Ա Տ Ա Ր Ա Գ

(Հատակոտորք քաղաքած ի Պատարագէն յանուս Ոսկերերամի):

Ա Ջ Դ Ո Ւ Մ Ն

Աս պատարագը վեցերորդ պատարագ է որն որ ամրողջապէս տեղ մ'եղած պիտ'որ ըլլայ, բայց հիմա Հատակոտորներն ունինք՝ որոնք կ'ամրողջանան՝ Լուգ-դուռնեան մատենին Դ պատարագէն եւ մեր Հասարակ պատարագէն առնելով, եւ ըստ մեծի մասին պատարագի էական մասերն ունին, որոնք են հետեւեալները:

Հ Ա Տ Ա Կ Ո Ց Ո Ր Ք

Այոյ (վեցերորդ) պատարագի:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ո Ղ Ջ Ո Ւ Ն Ի

Ա. — Իսկզբանցն արարիչ ամենաւրհնեալ եւ ի սուրբս հանգուցեալ, որ ոչ յիշելով զլոնցանս մեր՝ արարեր մոռացումն մեղաց մերոց, եւ մարդասիրապէս զթացեալ արժանաւորս արարեր ընդ անմարմնոցն զուգափառ կալ առաջի աստուածութեանդ քո, եւ ի հոտ անուշեց (քոյ) մատուցանել զպատարագս զայս, որով հաշտեցի արարչական աստուածութիւնդ քո յարարածս ի ձեռն զնման Միաճնիդ քո Տեառնդ մերոյ եւ Փրկչիդ Հիսուսի Վրիստոսի, որով վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:

Կ Ո Չ Ո Ւ Մ Ն

Բ. — Վեղ երկիր պագանեմք եւ ի քէն հայցեմք, անբաւ բարեգութիւնստուած, առաքեա ի դաստիարակեղէն իջեցի վերնական շնորհիւ զնորոգող

Այս բնագրին ներքեւ ձեռագրաց ընթերցուածոց տարբերութիւն չենք նշանակեր. վասն զի բնագիրս քաղաւածք է պարզապէս ուրիշ Պատարագներէ, որոնց այս մասերն ըստ կարծեաց Հեղինակին առնուած բլբլու են այսպիսի կամ նման կազմութեամբ այժմ կորսուած Պատարագէ մը: Ոսկերերանի անունն գրուած է առաջին խորագրին կից անոր համար՝ որ Հատակոտորցոս վերջին կարեւոր մասերը մեր սովորական Պատարագին մէջ կը գտնուին Յովհ. Ոսկերերանի անուամբ: Տես նաեւ Ոսկերերանի անուն կրող նուիրագործութիւնը քիչ մ'եղբը՝ Մասն Զ, գլ. 1:

Ա. ||¹⁻⁹ Տես Պատարագ "Գր. Աստուածարանի," Հտժ. Գ, վերջէջ 246—7, տող 44—50:

¹ Ա. "Ի սկզբանցն արարիչ ամենօրհնեալ... | հայցեմք...: — Ազօթք Կ-ըն ի Գ պատարագէ, էջ 246: |
² Բ. "Վեղ երկիր պագանեմք եւ ի քէն | բարե, էջ 250:

եւ զմարդասեր շողիւք քո սուրբ ի մեզ ՚ եւ ի պատարագս յայս ՚, զոր եդեալ այժմ առաջի, որպէս զի արասցես զհացս զայս՝ մարմին պատուական, եւ զգինիս զայս՝ արիւն պատուական Տեառնդ մերոյ եւ Փրկչիւք Յիսուսի Վրիստոսի: 15

Յ Ի Հ Ա Տ Ա Կ Ք³

Պ. — Աւրհնեա, Տէր, եւ զպսակ տարւոյ քաղցրութեամբ քո եւ զաւդս բարեխառն եւ զպսուղս երկրի հոնապալ: Պահեա, Տէր, եւ զհաւատացեալ ժողովուրդս քո յամենայն նեղութենէ եւ ի փորձութեանց դիւականաց եւ ի մարտոց չարաց եւ յանհանդուրժելի որոգայթից եւ ի գիշերական եւ ի գիծական խորհրդոց. եւ տուր մեզ բարւոք եւ երանելի վարուք եւ բարի գործովք մտանել ի սրբութիւն սրբոց քոց, զուարճանալ եւ ցնծալ հոգեւորական խնդութեամբ, եւ միաբան մատուցանել գոհութիւն եւ խոստովանութիւն եւ երկրպագութիւն քեզ, Հայր, եւ Միածնի Արդոյ քո եւ սուրբ շողոյդ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից: 20 25

Պ. — Սարկաւազն՝ քարոզէ. Պահացարուք զՏեառնէ Աստուծոյ մերոյ, որ արժանի արար զՃառայս իւր կալ առաջի սրբոյ սեղանոյս իւրոյ, եւ կատարել զաստուածեղէն խորհուրդ մարմնոյ եւ արեան Միածնի Արդոյ իւրոյ: Աղաչեսցուք հաւատով, զի շնորհեսցէ զհաղորդութիւնս զայս ի պահպանութիւն պատուիրանաց: 30

Աւ յաղագս եպիսկոպոսին մերոյ խնդրեսցուք, զի շնորհեսցէ զնա ընդ երկայն աւուրս խաղաղական կենօք եւ առողջութեամբ հովուել զժողովուրդ իւր առանց մեղաց, եւ քարոզել զբանն ճշմարտութեան եւ լուսաւոր առնել զաչս սրտից մերոց վարդապետական բանիւ: 35

Աւ եւս հաւատով խնդրեսցուք յաղագս որք հաւատով ի Վրիստոս ննջեցին, զի զհոգիս նոցա ի յաւիտենական խորանսն ընկալցի, եւ զմեզ զամենեանս պատսպարեսցէ հասանել յանվախճան ժառանգութիւն սրբոցն ի Վրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր: Կեցուցէ եւ ողորմացի: (Պիտ'որ ըլլայ մանաւանդ՝ «Ի Վրիստոս Յիսուս: Տէր մեր, կեցո եւ ողորմեսցէ»:) 40

Ժողովուրդն. Կեցո, Տէր:

Բ. ||¹¹⁻¹⁶ «Գր. Աստուածաբան», Հտժ. Ե, վերը՝ էջ 250, տող 105—110:

Գ. ||¹⁷⁻²⁶ «Կերդե», Նախայիշելեաց մէջ, վերը՝ էջ 263—264, տող 151—159:

Դ. ||²⁷⁻⁴¹ Տես նոյնը Բուն Բարսղի Պատարագին մէջ, Հտժ. Բ. վերջերը, վերը՝ էջ 150, տող 214—227: — Նոյն՝ քիչ մը տարբեր բառերով՝

³ Պ. «Օրհնեա, Տէր, եւ զպսակ տարւոյ...» — Ի Յիշատակաց ցվերջ կոչս ի Պ պատարագէ, էջ 263—264:

⁴ Պ. «Սարկաւազն քարոզէ. Պահացարուք զՏեառնէ...» — Քարոզութիւն յետ Յիշատակաց՝ յԱ պատարագէ, էջ 150:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Խ Ո Ն Ա Ր Հ Մ Ա Ն⁵

15 Ե. — Վեղ ամենայն արարածք, երկնաւոր եւ երկրաւոր բնութիւնք երկիր պագանեան, մարդասէր Տէր. ընդ որս եւ մեք խոնարհեցուցեալ զպարանոցս մեր խնդրեմք յառատ սիրոյ քո, առաքեա զնորոգիչ Հոգիդ սուրբ եւ ճշմարիտ՝ սրբել եւ մաքրել զմեզ յամենայն ախտից, եւ պարգեւեա մեզ լիապէս եւ աներկիւզ եւ անպատապարտ մերձենալ ի կենդանարար եւ յանպական մարմին եւ յարիւն Արդւոյն Աստուծոյ եւ Տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի:

50 Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ն Ա Խ Հ Ա Ղ Ո Ր Դ Ա Կ Ա Ն⁶

Օ. — Հայր սուրբ, որ անուանեցեր զմեզ անուանակցութեամբ Միաճնի քոյ, եւ լուսաւորեցեր մկրտութեամբ հոգեւոր աւազանին, արժանի արա ընդունել զսուրբ խորհուրդս զայս մեզ ի մեղաց թողութիւն: Տպաւորեա ի մեզ զշնորհս Հոգւոյդ սրբոյ, որպէս ի սուրբ առաքեալսն՝ որք ճաշակեցին եւ եղին մաքրիչք ամենայն աշխարհի: Եւ արդ Տէր, Հայր բարերար, զհաղորդութիւնս զայս մասնաւորեա ճաշակման երեկոյին աշակերտացն՝ բառնալով զիսաւար մեղաց իմոց: Մի հայիր յանարժանութիւնս իմ, եւ արգելցես զշնորհս Հոգւոյդ սրբոյ. այլ ըստ անբաւ մարդասիրութեան քո պարգեւեա զսա քաւիչ մեղաց, լուծիչ յանցածաց, որպէս իոստացաւ եւ ասաց Տէր մեր Յիսուս Վրիստոս թէ՛ Մենայն որ ուտէ զմարմին եւ ըմպէ զարիւն իմ, կեցցէ յաւիտեան: Եւ զսա մեզ ի քաւութիւն. զի որք կերիցեն եւ արբցեն ի սմանէ, հանցեն զաւրհնութիւն եւ զփառս Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյդ սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Յ Ե Տ Հ Ա Ղ Ո Ր Դ Ա Կ Ա Ն⁷

65 Ե. — Գոհանամ եւ մեծացուցանամ եւ փառաւորեմ զքեզ, Տէր Աստուած իմ, զի զիս զանարժանս արժանացուցեր յաւուր յայսմիկ հաղորդակից լինել աստուածային եւ սոսկալի խորհրդոյդ քո, անարատ մարմնոյդ եւ պատուական արեանդ: Վասն այսորիկ զոստա ի բարեխաւսութիւն ունելով աղաչեմ, յամենայն աւուրս եւ ի ժամանակս կենաց իմոց ընդ սրբութեանդ

նաեւ «Սահակայ», պատարագին մէջ, Հտծ. Ը վերջերը, վերը՝ էջ 234, տող 208—223:
 Ե. ||⁴³⁻⁴⁸ «Գրիդ. Աստուածաբան», վերը՝ էջ 250, տող 112—118:
 Չ. ||⁵⁰⁻⁶³ Տես վարը մեր Սովորական Պատարագին մէջ. (Հմմտ. Խորհրդատետր, տպ. Վիեննա 1858, էջ 50, եւն):

⁵ Ե. «Քեզ ամենայն արարածք, երկնաւոր եւ երկրաւոր բնութիւնք...» — Ազօթք Խոնարհման, ի Գ. պատարագէ, էջ 250:
⁶ Չ. «Հայր սուրբ, որ անուանեցեր զմեզ անուանակցութեամբ...» — Յառաջ քան զճաշակումն, ի Հասարակ պատարագէ:
⁷ Ե. «Գոհանամ եւ մեծացուցանամ...» — Ազօթք՝ որն որ յայտնադէս կը համապատասխանէ՝ Հասարակ պատարագին յառաջ քան զճաշակումն տղօթքին:

քո պահեա զիս. որպէս զի յիշելով զբարեգթութիւնդ քո, եւ կենդանի 70
 լինել ընդ քեզ՝ որ վասն մեր չարչարեցար եւ մեռար եւ յարեար: Մի մեր-
 ձեացի, Տէր իմ եւ Աստուած խորտակիչն՝ կնքելով անձին իմոյ պատուական
 արեամբդ քո: Ամենակարող, մաքրեա զիս սոքաւք յամենայն մեռելոտի գործոց
 իմոց: Ար միայնդ ես անմեղ, ամրացո զկեանս իմ, Տէր, յամենայն փորձու-
 թեանէ. եւ զպատերազմողն իմ դարձո յետս՝ պատկառեալ եւ ամուչեցեալ, 75
 որչափ յառնէ ի վերայ իմ: Ար ես հզաւր, աւզնական եւ պաշտպան իմ,
 ամրացո զզնացս մտաց եւ լեզու ի իմոյ եւ զամենայն ճանապարհս մարմնոյ իմոյ:
 Եւր հանապազորդ ընդ իս ըստ անսուտ խոստմանց քոց թէ Ար ուստէ զմարմին
 իմ եւ ըմպէ զարիւն իմ, նա յիս բնակեացէ եւ ես ի նմա: Գու. ասացեր, մար-
 դասը կացո զբանս աստուածային անլուծանելի հրամանաց. քանզի դու. Աս- 80
 տուած ողորմութեան եւ զթութեան եւ մարգասիրութեան եւ պարգեւիչ
 ամենայն բարեաց, եւ քեզ վայելէ փառք հանդերձ Հարբ եւ ամենասուրբ
 Հոգւովդ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ի Մ Է Զ Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Ո Յ Ն⁸

Ը: — Գոհանամք զքէն, Հայր ամենակալ, որ պատրաստեցեր մեզ 85
 նաւահանգիստ սուրբ եկեղեցի՝ տաճար սրբութեան, ուր փառաբանի սուրբ
 Երրորդութիւնդ:

Գոհանամք զքէն, Վրիստոս թագաւոր, որ պարգեւեցեր մեզ կենդա-
 նութիւն կենարար մարմնով եւ արեամբդ քո սրբով, շնորհեա զքաւութիւն
 եւ զմեծ զողորմութիւն: 90

Գոհանամք զքէն, Հոգիւ Ճշմարիտ, որ նորոգեցեր սուրբ զեկեղեցի.
 անարատ պահեա հաւատով Երրորդութեանդ յայսմ հետէ մինչեւ յաւի-
 տեանս:

Է. ||⁸⁵⁻⁸³ Տես վարը Սովորական Պատարագին մէջ, «Յովհաննու Ոսկե-
 բերանի» անուամբ. (Հմմտ. Խորհրդատետր, տպ. Վիեննա 1858, էջ 51, եւն.)
 Ը. ||⁸⁵⁻⁹³ Նոյն Սովորականէն. (Հմմտ. Խորհրդատետր, անդ էջ 52, եւն.)

⁸ Ը. «Գոհանամք զքէն, Հայր ամենակալ, | զեցւոյ՝ ի Հառարակ պատարագէ:
 սր պատրաստեցեր...» — Աղթթք ի մէջ եկե-

2.

Նրախայից պատարագ:

Աս վերջին Հինգերորդ պատարագն էր Հայոց գոնէ ընդհանրապէս գործածած պատարագը Զ դարէն մինչեւ Կիլիկիացւոց ժամանակը՝ իբրեւ Հաւատացիլոց պատարագ: Ի՞նչ ունինք հին Հայաստանի Նրախայից պատարագին վրայ: Շատ քիչ բան ծանօթ է մեզի աս նկատմամբ, գրեթէ ոչինչ:

Իրաւ է, ծանօթ է որ գոնէ մինչեւ Ն դարուն վերջերը գեռ երախայք կային, գեռ ապաշխարողաց կարգերը գոնէ ընդհանրապէս վերցուած չէին, աղօթից եւ Խորհրդոց հաղորդութիւնն իրարմէ կը զանազանուէր: Ն դարուն թէ՛ առաջին եւ թէ՛ երկրորդ կէսին մէջ գործածուած կանոնները գեռ շատ խիստ են: Դիւահարաց՝ նկատմամբ մկրտութեան եւ հաղորդութեան խորհրդոց կանոնք եւ կանոնագէտք որոշումներ կ'ընեն:՝ Հրապարակաւ ծանր մեղանշողի մը չէ թէ մինակ անձը՝ այլ եւ տուած պատարագէք չէր կրնար ընդունուիլ:՝ ԅովհան Մանդակունի գեռ Ն դարուն վերջերը կաղաղակէր (Ոսկերբումնի խօսքերը փոխ առնելով) «Ուննք թէպէտ եւ ի խղճէ մտացն ոչ հաղորդին, սակայն կեղծաւորեալք մնան ի ներքս, կարծեցուցանելով արտաքնոցն եթէ ի հաղորդելոցն իցեն. զի ամենայն որ ոչ է արժանի Խորհրդոցն, եւ ոչ ի ներքս կալոյ, ոչ աղօթից եւ ոչ հաղորդութեան. այլ երանել արտաքս ընդ անարժանսն:» Դարձեալ. «Այսօր իբրեւ զքրիստոնեայ (իբր մկրտեալ) ի մարմնոյ Տեառն վայելես, եւ վաղին իբրեւ զերախայ հեռանաս ի նմանէ. այսօր ընդ խոստովանողն, եւ վաղին արտաքոյ ընդ ուրացողն. այսօր ընդ հաւատացեալն ի Խորհուրդն մտանես, եւ վաղին ընդ անհաւատն արտաքս երանես . . . : Սոյն պիտիք են՝ որ յաւուրս ինչ հաղորդին Խորհրդոցն, եւ ապա լէբէ՝ զբարեաց զբրեւ Գարչապետ ելանեն . . . : Այս է խղճի մտօք մերձենալ. այս է նննգութեամբ հաղորդել եւ պատրանօք եւ խաբէութեամբ եւ թերահաւատութեամբ ճաշակել:»³

Տարակոյս չկայ որ «Նրախայից» ըսուած պատարագը կրկին մաս ունէր. մէյ մը մինչեւ Ունկնդրաց Գուրս հանուիլը, մէյ մ'ալ անկէ ետքը ան մասը՝ որն որ Վարդապետութենէն ետքը Ապաշխարողաց Գուրս հանուելովը կը լմննայ:

Առաք. ՍՀմնդր. պատարագին մէջ Ունկնդրաց, Նրախայից, Դիւահարաց, Լուսաւորելեաց (այսինքն մօտ ասոն մկրտուելիքներուն), վերջապէս Ապաշխարողաց վրայ զատ զատ աղօթքներ կան: Դեռ Բիւզանդեան պատարագներուն Նրախայից վրայ եղած աղօթքը կը կենայ: Բայց Հայոց քով աս աղօթքներէն եւ ոչ մէկը հիմակուան գործածական հասարակ պատարագին մէջ պահուած է: Մինակ Նրախայից վրայ եղած աղօթքէն քանի մը ասութիւննէր հիմակուան Սկրտութեան կարգին զլուիը դանուած երախայացուցման աղօթքին մէջ կը անտուիին, ինչպէս յունական աղբիւններուն համեմատութենէն ակնյայտնի կը-

¹ Եղիշէ, Կանոնք վան զիւահարաց. Մատենադարան, Էջ 363: | ² Կանոնք Հահայոց: | ³ Մանդակ. Մատենագր. Ա. տպ. 160—166:

լայ: Մնացածն ալ անշուշտ թափառած է սա կամ նա աղօթքին մէջ. բայց վերակազմութիւնն ալ անհնարին է:

Երախայից պատարագին առաջին մասին համար — այսինքն ան մասին համար՝ որն որ երախայից պատարագին Սկիզբէն մինչեւ Աւետարանն է, — լիովին գրուած յիշատակարան մը մեզի կը պակսի. վասն զի նոյն իսկ Մոսրովու՝ իր քահանայական աղօթից եւ քարոզութեանց մեկնութիւնն Աւետարանէն ետքն սկսելէն՝ կ'երեւայ որ պատարագն ան դարերուն մէջ ան տեղէն կը գրուէր. անկէ նախընթացն այլ: այլ մանր գրոց բաժնուած էր: Որպիսի եւ իցէ, նսեւ յայսմ մասին բողոքովին առանց լուսոյ չմնայու համար Ը դարուն առաջին կէսէն, ուստի Մոսրովէն երկու դար յառաջ, ճիշդ սոյն մասին — այսինքն Սկիզբէն մինչեւ Աւետարանին ընթերցումն ու Հանգանակը — ուրուագիծ մ'ունինք թէ Յովհաննու Ոմաստասիրի քով եւ թէ Սկեղեցւոյ վրայ ճառերուն հեղինակին քով, որն որ կամ ինքն Ոմաստասեր է եւ կամ անոր ժամանակակից եւ դպրոցակից մէկը: Այս ուրուագիծն Աւետարանին հասնելէն ետքը կենալէն կ'իմացուի դարձեալ որ անկէ անդին ան ատենուան Մորհրդատեսարին կը վերարերէր:

Իսկ Աւետարանէն մինչեւ Հաւատացեցոց պատարագը Մոսրովէն ունինք, անանկ՝ ինչպէս իր ատենները կը գործածուէր. եւ սա մասը, դարձեալ Ներսիսեանց ատենները՝ հետեւեալ մասանց պէս, Բիւզանդեան պատարագէն յաւելուածները առած է:

Ա.

ԵՐԱԽԱՅԻՑ ՊԱՏԱՐԱԳ ԻՆ ԱՌԱՋ ԻՆ ՄԱՍԻՆ
ՈՒՐՈՒՄ ԳՒՆԵՐ

1. (Ի միաշարաթևոջ) կը մաքրուէր պատարագէն առաջ՝¹ եկեղեցին կամ տաճարը:

2. Մորհուրդը (այսինքն պատարագին համար որոշուած հացն ու գինին) խորհրդանոցին մէջ նախ կը հանգուցանէին, որպէս զի եփք սեղանը բերուի:²

3. Նպիսկոպտոր կամ քահանայն եւ պաշտօնեայք եկեղեցին կը մտնէին, դէպ ի արեւելք երկրպագելով եւ խաչ կնքելով իրենց վրայ, կը սկսէր (կիւրակի օրը) «Միածին Որդի եւ Բանդ Աստուած» եւն:³

— Աս «Միածին Որդի...» ժամանուտը Յակոբայ եւ Մարկոսի պատարագներուն սկիզբներն ալ կը գտնուի եւ սարկաւագին կ'ընծայուի՝ որն որ հիմակուան Հասարակ պատարագին մէջ դպիրն ալ կ'ըսէ, թիւ պատարագին մէջ քահանային ինկած է. ուստի եթէ, ինչպէս Գերմանոսի Պատարագի մեկնութիւնէ կը տեսնուի, նսեւ Բիւզանդեան սովորութեան մէջ կայ,⁴ ասիկայ կիրակի օրուան համար էր, ինչպէս վերոյիշեալ տեղէն կ'իմացուի:

¹ Մասենտոր. Եղ. Իմ. էջ 142, առջ 3:
² Անդ, էջ 141, առջ 22:
³ Հմեմ. Բենեդիկ. Ժ. Գ. Ի կոնդակին Etsi pastoralis, սուեալ de ritibus ab Italo - græcis tenendis § VI, 6 . . . Si alicubi viget consuetudo producendi jejuniium cum Missa usque ad vesperam.

minime aboleatur, sed in suo robore ac firmitate permaneat. Տես Ղազար, Փարպ. էջ 207—210:
⁴ Տես նսեւ Daniel, adnot. ad Liturg. S. Chrys. Cap. XVI. Բայց երևն բողոքովին յատուկ չէ. անոր համար Բիւզանդեան պատարագէն առնուած չ'ըսուի Հայոց համար:

— Հիմակուան պատարագին սկիզբը, ինչպէս նաև «Մանրուամանց», սկիզբը, ժամանուաներու հաւաքում մը կայ: Սակայն ասոնցմէ շատ քիչերը կրնան հին համարուիլ: Աս կարգէն են անշուշտ ասոնց սկիզբը զտնուածները՝

- ա) «Որ ի հօրէ առաքեցար...»
- բ) «Որ ըստ ամենայն միտս անցանէ (չէ թէ «անցանես»¹), զխաղաղու թիւն քո տուր մեզ հանապազ, զքեզ աղաչեմք:»
- գ) «Որ տաճարի սրբոց եւ ի յիշատակի սրբոց (մարտիրոսաց), եւն. նաև
- դ) «Ճգնաւորք (այսինքն մարտիրոսք) Բրիստոսի, որ տանջանաց անօրինացն . . .»

Ասոնք պիտոյ հիներն են: Երնթացս Չ եւ Է գարերուն ծնընդիան եւ Զասկի ժամանուաները գործածուած են:

Հոս կը վերաբերի ժամադրոց մէջ Նրեկոյիան ժամերգութեան ծայրը մնացած «Սուրբ խաչուս աղաչեսցուք զՏէր» եւ «Պահպանեա զմեզ», ինչպէս նաև «Սուրբ եկեղեցեաւս աղաչեսցուք զՏէր» եւ «Աւ դրան սուրբ եկեղեցոյոյ», կամ «Որ մէջ տաճարիս եւ առաջի աստուածընկալ:», Որն որ սանկ ձեւով ալ կ'ըսուէր «Որ յարկի քում սրբութեան եւ ի տեղոջ փառարանութեան, հրիշտակաց բնակարանս եւ մարդկան քաւարանս, առաջի աստուածընկալ . . .»:

Իսկ ասոնք ժամանակաւ քիչ մը յիշանալոյն ձեւեր պիտ'որ ըլլան՝ որոնք եկեղեցի մտցուած տակն կ'ըսուէին, նախընթաց ըլլալով ասոնց սաղմոսք, այսինքն կամ «Ուրխաւ եղէ ես՝ ոչք ասէին ցիս ի տուն Տեառն երթիցուք մեք . . .» «Տուր զօրութիւն ծառայի . . .» կամ «Աղաղակեցէք առ Տէր ամենայն երկիր Ստեք առաջի . . .»:

Հնագոյն ձեւը Բարոզութեան եւ աղօթքին՝ որն որ աս սաղմոսին կը հետեւէր, է հետեւեալը՝

«Բարոզ. Օրհնեսցուք զՏէր Աստուած Հայր Տեառն մերոյ Եիսուսի Բրիստոսի, որ արժանի արար զմեզ կալ ի տեղոջ փառարանութեան եւ երգել զերգս հոգեւորս: Ամենակալ Տէր Աստուած մեր, կեցո եւ ողորմեա մեզ:»

(Աղօթք.) «Որ մէջ տաճարիս եւ առաջի աստուածընկալ նշանացս եւ սուրբ տեղոյս խոնարհեալ երկիւղեալ երկիր պազանեմք, զտուրք, զհրաշալի եւ զյաղթութող զյարութիւնդ քո փառաւորեմք, եւ քեզ մատուցանեմք զօրհնութիւն եւ պիտոս ընդ հօր եւ ընդ հոգեոյդ սրբոյ այժմ եւ միշտ . . .»²

4. Ասոր վրայ կրկին դասք «Տէր թաղաւորեաց», սաղմոսը կ'ըսէին տուն առ տուն փոփոխակի:՝ Աս սաղմոսը «պաշտաման սկիզբն», կը համարուէր. այսինքն հացն ու զինի ջրով Դեկտեղ խորհրդանոցին մէջ պատրաստելն եւ հանգուցանելն անմիջապէս հոգր կ'ըսուէր:՝

5. Կը յաջորդէր Ա հոտարանին համարձու մը Սրբասացութեան հետ մէկտեղ:՝

¹ Փիլ. Դ, 7:
² Տես Չեռագիր Մատենադ. վանաց վիճն. (Հին) Թիւ. 173, գրեալ յամի ՊԸԶ (1427) ի վանս Մեծոփայ յաւուրս Թոմայ Մեծոփեցոյ, յորում գեւ երգք ներս. Հնորհարդ չեն մտած, բայց փայն ի ճաշու ժաման՝ Օրհնեմք, խաւարեցաւ եւ Չարչարակեալ:

³ Թովմ. Իմ. էջ 142, տող 12:
⁴ Անդ, վասն Միաշար. էջ 104, տող 32. «Իւ ապա Սկիզբն Պաշտաման՝ Տէր Բ-Գ-Ո-Ր-Ի-Յ-ՈՅ», — Officium protheses, եթէ կար կարգաւորուած, կը կատարուէր ոչն սաղմոսով:
⁵ Անդ, տող 18 եւ էջ 105: — Էրեքսորեան Սրբասացութիւնն աս ձեւին մէջ՝ «Սուրբ

6. Մի եւ նոյն ատեն խնկարկուած իւն կ'ըլլար շուրջ զսեղանով: Աս երեք-կին Հանդիսուած իւնն անոր կը յանգէր որ եպիսկոպոսն Աւետարանով մէկտեղ կ'երթար բեմի ածող կը նստէր՝ Աւետարանը լանջաց (կուրծքին) բռնած:¹

Սեղանոյն շուրջանակի խնկարկուած իւնը Երեքարբեանին ատեն՝ կը ցուցնէ որ նոյն երգն Երրորդուծիան կ'ուղղուէր. վասն զի Սեղանը՝ Երրորդուծիան կը նշանակէր, ինչպէս «Տեսիլք Սահակայ» կը հաստատէ եւ նոյնէն կը կրկնէ յիմաստասէր:

7. Բարոյ Համաշխարհական (Աստուգութեամբ ամենեքեան: Վասն խաղաղ ամեն. աշխարհի):

Բ.

ԵՐԱՆԱԹԻՑ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍԻՆ ՌԻՐՈՒԱԳԻԾԸ

8. Համաշխարհական քարոզին կը հետեւէին Սաղմուք, Բնթերցումաճք: Բնթերցումաճնկը Հայոց մէջ, Ատուրոցմէ առնուած Առաքելոց կանոնաց Համեմատ, այսպէս կը բաժնուին:²

- Մարգարէական,
- Առաքելական եւ
- Աւետարանական:

Եպիսկոպոսին կամ քահանային բրած վարդապետութիւնը Խօսք կամ Սեկնութիւն կամ նաեւ Թարգմանութիւն կ'ըսուէր. վասն զի 406էն յառաջ հարկ էր որ Բնթերցումաճնկին ետքը կամ պատարագիչը կամ ուրիշ մէկը նոյն յար ժողովրդեան համար բերնուց Թարգմանէր, անշուշտ իր կողմանէ մեկնութիւն ալ աւելցնելով:³

— Ան սաղմուք՝ որն որ մարգարէական բնթերցումոցն եւ ի Գործոց ընթերցումաճոցն նախընթաց կ'ըլլար, կ'ըսուէր անշուշտ «սաղմուք կամ կոչոյր:» Առաքելական Թղթոց նախընթաց սաղմոսին կ'ըսուէր «Սեփեթի»⁴ վերջապէս Աւետարանին նախընթաց եղող սաղմոսին «Ալիւթի»:⁵ — Անապակոյս սս անուանակոչութիւններն ըստ մասին իրենց զիջքէն եւ ըստ մասին եղանակներէն՝ որոնցմով կ'երգեցուէին, յառաջ եկած են:

Ատուած, սուբը հօր, սուբը անմահ, սղոմսաց միւր առարկոյս չկայ որ դէպ ի Ն դարուն երկրորդ կէտն ի գործածութեան էր Հայոց մէջ, որովհետեւ 460—470ին շինուած «Սահակայ Տեսիլ» (առ Փարոյ. էջ 53) նոյն իրրեւ ծանօթ կ'ենթադրէ: Բնականապէս ան չի կրնար — գ— ս— ս— էլ որ արդէն պատարագին մէջ մտած էր, սակայն շատ հաւանական է որ մտած էր:

¹ Տես Լամբր. 316, զորն որ կ'անհարկէ ընդ ազատ նաեւ իմաստ. էջ 105, տող 9:

² Տես Կան.:

³ Տես Խարեն. Գիրք Գ.:

⁴ Յովհ. Իմաստասէր վասն Միաշար. էջ 105, տող 31, եւ Լամբր. էջ 317: Յ. Իմաստասէր (Ճառ Եկեղ.) կ'ըսէ ԹէՄԻԻԿԵԵԵ, յունական անուն է եւ կը նշանակէ «որհնութիւնն երգել» [«Երգնոր երգին ԳԻԿԵԵ անունն էր» որ ընդ յունարէն բարբառովն Թարգմանի, այս ինքն է «որհնութիւնն երգել»:

Եկեղ. Ճառին հեղինակը շատ յաւանական գիտցող մը չ'երեւար նաեւ այլուստ՝ երբ որ կ'ըսէ «եկեղեցի» յերրոյնցեղոյն առ մեզ «ժողով» Թարգմանի: Մեզի ասիկայ ծանօթ չէ: Ասիկայ շփոթութիւնն մը կ'երեւայ μελωδία բառին՝ որն որ ետքինները Գիօրէ Թարգմանած են:

Մեզի կ'երեւայ որ զուտ հայերէն բառ է, եւ ըստ բառին ճիշդ նշանակած է իջ—բգ բառին. որովհետեւ հին հայերէն բառ է ԳԻԵԼ՝ որն որ իջի կը նշանակէ կամ Թէ բանի մը մէջը մտնելով կցիլ կամ յարիլ: Այսպէս ի Թարգ. մէկն. Թղթոց Ոսկեր. Եփեռ. ԳԼ. ԺԷ. «Ուր իցէ զի չիցէ ախան (սեղկատակութեան). արդ եւ յեկեղեցիս եւս եմուա, եւ ի գիրս եւս ԳԻԵԼ—» (Ե. անտոմա): Տես Հասարակոր. ի Հ. Թաղ. Թառն. Հաս. Ա. էջ 232:

⁵ Յովհ. Իմ. անդ, տող 37. եւ Ճառ Բ. Եկեղ. էջ 142, տող 30: Տես եւ Լամբր. էջ 317:

— Բարոզութիւնը՝ սարկաւագին, ընթերցուածները (բայ յաւետարանէն)՝ անագոնոսին կամ գրակարդացին, սաղմոսները՝ փասղաին կամ սաղմոսողոգին գործն էր:¹

9. Հանգանակը, Արեւելեայց (այսինքն անձուկ մտօք ըսուող Արեւելեայց) հետեւելով, անմիջապէս Աւետարանին կը յաջորդէր՝ նոյն իսկ գոնէ Զ դարէն. որովհետեւ Վրթանէս տեղապահ իր առ կիւրիոն գրած թղթին մէջ՝ որ է ըսել Զ դարուն երկրորդ կէսին, իբրեւ ծանօթ բան մը կը խօսի թէ՛ «Ընդ ամենայն տեղիս յեկեղեցիս ուղղափառաց յիտ ընթեռնուող զԱւետարանն, որ ի Նիկիաս սահմանեցաւ Հաւատն ստեմբ»:

— Բայց թէ ինչ տեսակ «Նիկիական հաւատ» է ստիկայ՝ քիչ մը ետքը կը տեսնենք:³

¹ Լամբր. անդ.:

² Որչափ որ մեր վերը գրած Հինգերորդ պատարագին ընագիրն ամբողջ զտած հանեցինք՝ վերջին Բիւզանդական յաւելուածներէն զատելով, նկատմամբ Հրահանգութեանց (rubricationibus) կը մնանք միայն մէջ. վասն զի մեր ունեցած հիմնական Հրահանգութիւնները (rubricationibus) հազիւ ԺԲ դարու հետեւեան կը հասնին: Խոսքով առ նկատմամբ կամ ոչինչ կամ շատ սակաւ ինչ մեզի կը մատակարարէ:

Ընդհանրապէս սա կը տեսնենք որ թէպէտ ուրիշ պատարագը յունական ծագումով ունեցած եւ յունական թարգմանուած այլ ըլլայ, սակայն գոնէ Զ դարուն սկիզբներէն սկսեալ — որ ատեն որ Հայք իրենց գրացի, միայն տերութեան հպատակակից եւ կրօնական ինքրոց մէջ համամիտ Առօրիններէն արարողական սովորութիւններ բնականաբար առին: — Հայոց Liturgia նորին, գոնէ քանի մը բանի մէջ, սկսաւ Ասորեաց մտանալ: Ամէնէն աւելի աչք զմերոց կէտն է, ինչպէս վերն ըսինք, Հանգանակին անմիջապէս Աւետարանին հետեւիլը, որով առանձին նշանակութեամբ Արեւելեան եկեղեցիք Յունականներէն զատուելով, կը գտնուին Արեւմտեաններուն հաւատար: Նիկիափոքոսի ըսածին համեմատ Պետրոս Գնափեւս (Թափիչ) սկսաւ պատարագին մէջ Հանգանակն ըսել տալու, recitationem Symb. instituisse scribit, et inde forte conjectura non inverisimilis duci potest (կըսէ Renaudotius) Hæreticos prius incoepisse quam Orthodoxos. Theodoros lector anno 510 Timotheum (Alexandriae) Patriarcham statuisse scribit զտեսնել Հանգանակին ի պատարագի: (Renaud. I, p. 200.)

³ Հանգանակը, գոնէ ան Հանգանակը՝ որն որ Հայոց պատարագին մէջ կը գործածուի, չենք կարծեր որ Ե դարուն վերջը ուրիշ պատարագին հետ միատեղ գործածուած ըլլայ: Փարպեցիին՝ որն որ, ինչպէս տեսանք, մեր պատարագին մտերէն շատ բան մանր մուկը յառաջ կը բերէ, ամենեւին

առ Հանգանակէն նշան մը չի տար: Սակայն գոնէ Զ դարուն կէտէն առաջ մտած պիտ'որ ըլլայ, Վրթանէս Տեղապահին խօսքին նայելով: Լամբրոնացիէն առաջ տեղ մը ամբողջ գտնուած չունինք՝ բայց միայն Սերէոսի քով Ներոսի Շինողի եւ անոր արեւելեայց առ Յոյն գրած թղթին մէջ. բայց, աւաղ, շատ պակասաւոր՝ Օրինակին գէշութեան պատճառաւ, յայտնի կերպով ան ատեն իրենց գործածած պատարագին մէջէն առնելով:

Ահաւաստիկ ամբողջ ձեւը, ինչպէս որ հոն կը գտնուի՝

«Հաւատամք ի մի Աստուած Հայր ամենակալ, յարարիչն երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ աներեւութից: Եւ ի մի Տէր Երեսնա Քրիստոս Որդի Աստուծոյ, ծնեալ Աստուծոյ Հօրէ Միաժին այսինքն ի գոյութենէ Հօր, Աստուծոյ Աստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ Աստուծոյ ճշմարտէ, ծնեալ եւ ոչ արարեալ: Նոյնընութիւն Հօր, որով ամենայն ինչ եղեւ յերկինս եւ յերկրի, երեւելիք եւ աներեւոյթք. որ յաղագս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ վերկութեան իջեալ մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն Հագեցն սրբով: Որ եւ (էտա.) հոգի, մարմին եւ միտս եւ ամենայն որ ինչ է ի մարդ, ճշմարտապէս եւ ոչ կարծեօք, չարչարեալ, այսինքն խաչեալ, թաղեալ եւ յերիբ աւուր յարուցեալ, ելեալ ի յերկինս նովին մարմնով (նոսաւ ընդ աջմէ Հօր: Գայոց է նովին մարմնով եւ) փառօք Հօր դատել զկենդանին եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան:

«Հաւատամք եւ ի սուրբ Հոգին յանեղ եւ ի կատարեալ, որ խօսեցաւ յօրէնս եւ ի մարդարէն եւ յաւետարանս, որ էջն ի Երդանան, քարոզեաց յառաքեալս եւ բնակեցաւ ի սուրբն:

«Հաւատամք եւ ի մի միայն ընդհանրական եկեղեցի, ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց, ի յարութիւն մեռե-

Նկեղեցւոյ ճառին մէջ (որն որ անտարակոյս իմաստասիրին է,) «Յետ որոյ խոստովանութիւնն հաւատոյ յամենայն լեզուաց յանուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիտանոսի եւ Աստուծոյ Հօր եւ Հոգւոյն սիրոյ:», «Յամենայն լեզուաց ըսելն կրեւայ որ բոլոր ժողովուրդը մէկտեղ կը զրուցէր Հանգանակը: Եղյն քահանայն հիմայ «ի ծածուկ» կը զրուցէ ժողովրդեան կամ սարկաւաղին զրուցած ստեն:»

10. Հանգանակին կը հետեւէր, քարոզէ մը եւ քահանայական աղօթքէ մը ետքը, Վարդապետութիւնը:

— Խոստով մանաւոր կերպով կը նշանակէ թէ հոս է ասոր տեղը:՝ Որուն վրայ անմիջապէս սարկաւազը դուրս ելելու անձինքը կը հանէ, եւ կը սկսի Հաւատացելոց պատարագը:

Ասոնց մէջ, այսինքն մինչեւ Աւետարան, ամենեւին աղօթից ակնարկութիւն մը չկայ, չենք գիտեր թէ ասոնք կ'ենթադրուին թէ չէ: Աս ստոյգ է որ, եթէ ենթադրուին ալ, ստուգիւ սա աղօթքներն ան Բիւզանդեան աղօթքները չէին՝ որոնք հիմակուան պատարագամատոյցներնուս մէջ առնուած են Ոսկերանի ըսուած պատարագէն:

11. Ասոր համար Բիւզանդեան պատարագներուն մէջի Աղօթքները՝ որոնք հիմակուան Հայոց գործածական երախայից պատարագին մէջ առնուած են, բոլորն ալ հարկաւ պիտ'որ չունենան նաեւ Աւետարանէն առջինները՝ ինչպէս որ Աւետարանէն ետքինները կը տեսնենք որ չկան Խոստովայ քով:

Ուստի չկային անշուշտ հետեւեալներն Աւետարանէն յառաջ՝

ա) «Տէր Աստուած մեր, որոյ կարողութիւնդ . . . :»

բ) «Տէր Աստուած մեր, կեցո զժողովուրդ քո . . . :»

գ) «Որ Հասարակաց զայս . . .», — որոնք մէկիկ մէկիկ երեք կցուրդներուն (antiphonներուն) կը հետեւին:

դ) «Տէր Աստուած մեր, որ կարգեցիր . . .», — որն որ τὸν εἰσέδησθαι աղօթքն է:

ե) «Աստուած սուրբ, որ ի սուրբս հանգուցեալ ես . . .», — երեք-սրբնին աղօթքը՝ ինչպէս նաեւ վերջապէս՝

զ) «Տէր Աստուած մեր, զբազկատարած զաղաչանս . . . :»

Աւետարանէն ետքն ալ չկար վերաբերութեան տալն սա քահանայական երկայն աղօթքը՝ «Ոչ ոք արժանի է յըմբռնելոցս:»

լոց, ի դատաստանս յաւիտենից հոգւոց եւ մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից եւ ի կեանն յաւիտենականս:

«Իսկ ոչք ասեն, էր երբեքն յորժամ ոչ էր Որդի, կամ էր երբեքն յորժամ ոչ էր սուրբ Հոգի, կամ թէ յոչէից եղեն, կամ յայլմէ ետեւեանէ կամ ի գոյութենէ ասեն լինել զՈրդի Աստուծոյ եւ զսուրբ Հոգին, կամ փոփոխելի կամ այլալին, զայնպիսին նզովմբ, զի եւ զնոսա նզովէ կաթողիկէ առաքելական եկեղեցի:

«Իսկ մեք փառաւորեցուք որ յառաջ քան զյաւիտեանս երկիր պագանելով որոյ Երբորդութեանն եւ միանական աստուածութեանն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն որոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:»

Աս Հանգանակին եւ անոր առ վերջին յաւելուածին ծագման եւ հնութեան վրայ զատ կը խօսինք: — չմնտ. Հանգանակ Հաւատոյ, որով վարի Հայաստանայց եկեղեցի. քննութիւն ծագման, Նդինսկին եւ ժամանակին վրայ, գրեց Հ. Յովսէփ Վ. Գաթրժնան: Վիեննա 1891, 80 էջ 49: Նոյնը լատիներէն՝ P. J. Cattergian «De fidei Symbolo quo Armenii utuntur Observationes.» Viennae 1893, 80 pp. 52. ՀՐՏ/:

«Եայտմ տեղւոյ (այսինքն յետ աղօթիցն «Խաղաղութեամբ քով Բրիտանոս Փրկիչ մեր») ասի որպէս յարձակել զժողովուրդն «Օրհնեա Տէր» զի Բիւրոսոյութեան Դիւի ե, եւ աւարտեն զաղօթան օրհնութեամբ, եւ ի վերջոյն Դիւիութեան ունկնդրութիւն ասան զանձինս, եւ ապա զխորհրդական կատարեն:»

Ինչպէս աւ աղօթքը՝ որն որ Վերոթեալիան Երզոյն (չերουβիկոս օմնոս) կապակցեալ է — վասն զի ան երգը գասունէն երգեցուելու ատեն՝ կ'աղօթէ նոյնը քահանայն. — նոյնպէս նոյն երգը աւ դարերուն մէջ Հայոց պատարագին մէջ չէր առնուած: „Testis est Cedrenus carmen sacrum tempore Iustini II Imperatoris circa annum 600 in Liturgia sacra receptum esse — ἐπι τούτου ἐτυπώθη ψάλλεσθαι τῆ μεγάλῃ ἐ „τοῦ δεύπνου μυστικοῦ“ — ἐτυπώθη δὲ ψάλλεσθαι καὶ ὁ χερουβικὸς ὕμνος. Ea de causa hymnus cum oratione sua: Οὐδεις ἄξιος κ. τ. λ. desideratur in officiis Syrorum, Coptitarum, Aetiopum, Nestorianorum.“ Այսպէս Daniel (in Adnot. ad Lit. Chrys. cap. XXII.) ուր անմիջապէս կը յաւելու. Թէ սոյն երգը (hymnus) obuius est in liturgia Armenorum, qui cherubicam cantionem modo genitam, cum saeculo demum septimo prorsus ab orthodoxis secesse- rint, e Graecorum ritibus in suos transmigrare passi sunt. „Սակայն, ինչպէս ցայսփայր բացատրուածէն յայտնի է, ոչ Զ դար եւ ոչ գոնէ մինչեւ Ժ դար իսկ, Հայոց գործածած Պատարագը մեղծ էր չէր ստեղծուի ատեն hymnus cherubicus եւ ասոր աղօթքը չունէր. շատ ուշ առաւ զանիկայ ուրիշ բոլոր Բիւզանդեան աղօթքներուն հետ:

12. Բիւզանդեան զգեստաւորութեան եւ քրօսքումնի վերաբերեալ մասերն եւ ոչ իսկ կը համեմատուին աւ դարու Հայոց պատարագին մէջ մասանց հետ: Ինչպէս տեսանք, ամէն բան կը սկսի Երախայից պատարագէն, այսինքն՝ «Փոքր մուսք» էն՝ որն որ «Միածին Որդի» ով կ'սկսի. եւ բովանդակ կազմու- թիւնը Բիւզանդեանէն սարբեր է:

Երախայից վրայ աղօթքը հանուպազորդ պատարագի արարողութենէն շատ կանուխ պիտ'որ հանուած կ'լաժ բլայ. վասն զի Ն դարուն մէջ արդէն աւ հասարակութօրեայ կը մկրտուէին. անոր համար նոյն դարուն գրուածոց մէջ (ի մասնաւորի Մանուկոււնոյն քով) մկրտութիւնը ուշացրնողներուն նկատ- մամբ տրտունջ չենք կարդար: Ըսինք՝ աւ հասարակ. վասն զի կը գտնուէին չա- փահաս կրօնայք. բայց (ինչպէս Նոյնի մէկ գրութենէն յայտնի է) ոչ ան յա- ճարութեամբ՝ որ օրբստօրական աղօթք ի պատարագի կատարուէր: Բիւզան- դեան պատարագին սկիզբները դեռ երախայից աղօթքը կ'ընցած է: Սակայն մենք մեր վերոյիշեալ Anaphoraի նախընթաց հատակոտորներուն մէջ կ'ընէ մեր հին կրօնայից աղօթքը չենք տեսնուի ալ, նոյնը ծիսարանին աղօթքներուն մէջ սարուած կը գտնենք իրեն հին եւ վճիա լեղուն դեռ ամբողջ պահած:

«Օրհնեալ եւ Տէր Աստուած մեր բարեբարութեամբ քով, որ նորոգու- թիւնդ եւ հնացիւրդ եւ կեանք մահկանացուաց: Դու եւ զօրութիւն եւ օգնու- թիւն յուսացիւրդ ի քեզ: Դ քո հզօր եւ ամենազօր անունդ հաստատուն լիցին պատուական արարածք եկեալք ի ձեռնադրութիւն քրիստոնէութեան, հզօրք եւ աներկիւղք պահպանութեամբ աջովդ քով սրբով, զի դու եւ մերձաւոր ամենայնի եւ բարեբար առ ամենայն. պահեա զսոսա, եւ սրբեա ճշմարտու- թեամբ քով: Աղաչեմք զքեզ, Տէր, զի եկեացի ի սոսա հոգի սուրբ, հոգի ճշմարտութեան, հոգի որդեգրութեան, եւ արժանաւորք եղիցին զառնիք սուրբք յաջոյ ձեռանէ քումէ եւ ժառանգակից արքայութեան կրկնից ի Բրիստոս Յի- սուս ի Տէր մեր, որում վայելեն փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:»

Սա կոկիկ աղօթքը վերջապէս անշուշտ և դարուն զոնէ երկրորդ կէտին կը վերարերի cum grano salis.

«Տէր մեր է- Փրկիչ Յիսուս Վրէժարո», որ մեծի և ողորմութեամբ և և առատ պարգեւօք բարերարութեան քո, որ դու քոյին կամու. է ժամոս յայտիկ համբերեցեր չարչարանաց, և և խաչի և և մահու յաղագիս մեղաց մերոց, է- պարգե- եցեր առաքապէս զպարգե-ս շոգոյդ որքոյ երանեալ Առաքելոցն: Ապրորոս արա և և զմեզ, Տէր, աղաչեմք զքեզ, առորոսածային պարգե-ացր՝ թողութեան մեղաց և և ընդունելութեան հոգոյդ սրբոյ:»

Շատ զոյգ կ'ընթանայ ըստ իմաստից և և ըստ բառից Մանդակունւոյն յաշու Գ ժամուն Քարոզութեան հետ՝

«Միաբան ամենեքեան զոհաջարուք զմարդասիրէն Աստուծոյ է- զՓրկիչն մերն Յիսուսն Վրէժարոն, որ ազատեաց զպղբս մարդկան ի դատապարտութենէ անիծիցն, և և երարձ զմեզս աշխարհի է ժամոս յայտիկ խաչն է-րով որքով, է- շնորհեաց առաքապէս զպարգե-ս շոգոյդ որքոյ երանեալ Առաքելոցն: Մըն- զընեցուք հաւատով, զի զմեզ զամենեանս արապէ հաղորդս մեծամեծաց և և առորոսածային Բարեացն այնոցիկ . . . :»

Խոսքով Հասարակ պատարագամատուցին ան աղօթքը՝ որ կ'ըսէ «Խաղաղութեամբ քով, Բրիստոս Փրկիչ մեր, որ ի վեր է քան զամենայն միտս և և զբանս, ամրացո զմեզ,՝ և և աներկիւղ պահեալ յամենայն չարէ: հաւասարեցո զմեզ ընդ ճշմարիտ երկրպագուս քո՝ որք հոգւով և և ճշմարտութեամբ քեզ երկիր պագանեն. վասն զի ամենասուրբ Նրբորութեանդ վայելէ փառք» և և անանկ կը համարի թէ յառաջագոյն զիւահարաց կը վերարերեր, բայց ետքը այլեւայլ փոփոխութեամբ աս կերպարանաց մեջ եկած է: «Որիչ ի ժողովուրդնէն աղօթել հրամայէ լիկերոցն ի դիւաց: Այլ զի հասարակաց ասի այժմ՝ աղօթքն, ի հնութենէ յիցեալ են բանքն. զի յառաջ այսպէս իմանի լեալ՝ «Ամրացո զսոսա», և և թէ «հաւասարեցո զսոսա ընդ ճշմարիտ երկրպագուս քո . . . և և թուի թէ որ վասն այսահարացն աղօթելին՝ այսպէս ասեին. «Ամրացո և և աներկիւղ պահեալ ի չարէն», իսկ այժմ՝ ասեմք «յամենայն չարէ:»

Սակայն չ'երեւար որ հոն յառաջագոյն «ի չարէն» եղած ըլլայ. «յամենայն չարէ», արդէն շատ հին ասութիւն է,՝ Առաք. ՍՀմնդր. պատարագին աղօթից մեջ ալ գործածուած: Սակայն և և այնպէս չ'ենք կրնար Խոսքովայ յայսմ ընդ- զիմանալ որ այն աղօթքը զիւահարաց վրայ զրուցուած չ'ըլլայ բայց եթէ, ասոր համար որ եթէ այսչափ հին աղօթք ըլլար, ըստ սովորութեան կարի հին Պատարագամատուցաց, մանաւանդ Հօր Աստուծոյ յանուն Բրիստոսի ուղղուած պիտ'որ ըլլար: Սակայն ինչպէս ինքն այլեւայլ փոփոխութիւն յայսմ եղած կ'ենթադրէ, կրնայ նաև սոյն փոփոխութիւնս ալ ենթադրուիլ:

Ապաշխարողաց նկատմամբ ծանօթ է թէ Բիւզանդեան պատարագներուն և և ոչ մէկն այսօրուան օրս Ապաշխարողաց վրայ եղած աղօթք ունի երախայից արձակմանէն ետքը: Հայոց քով Յունաց մեջ ապաշխարողական կարգերը վեր-

1 Առաք. ՍՀմնդր. Գիւահարաց վրայ աղօթքն ալ առ Որդի ուղղուած է: Խաղաղութեամբ քով պարագեալ պահեա զան- ձինս մեր Տէր զօրութեանց:»
2 Վերջիցեալ Մանդակունւոյն Բ. Ճաշու Բ. գրուագին սկիզբը կը յիշեցնէ՝ «Երկնաւոր 3 'Ρῶσαι αὐτήν (ἐκκλ.) ἀπὸ παντὸς ποταμοῦ. Առաք. ՍՀմ. Ը. 4Լ. 26:

նայլն դար մը ետքը կը տեսնենք որ նոյները դեռ ի գործածութեան են, նոյն խկ Ե դարուն կէսէն թէ առաջ եւ թէ ետքը՝ եղած կանոնաց հաւաքմանց մէջ կը տեսնենք: Հին պատարագին հատակտորներուն մէջ սարկաւազը զԱպաշխարողս դուրս կը հանէ “Մի ոք յերախայից”, եւն ըսելով: Բայց ուր է ան աղօթքը՝ որն որ իրենց վրայ կ'ըլլուէր, դուրս չելած: Դարձեալ վերոյիշեալ մասերուն պէս, անշուշտ Մանկակունդն գրչէն ելած, Ապաշխարողաց վրայ աղօթքն ունինք իրեն նախընթաց Բարոզութեամբը հետեւեալ կերպով որն որ ալ պատարագին մէջ չենք կրնար փնտռել. վասն զի արդէն գոնէ Ը դարէն այն հրապարակական ապաշխարութեան աստիճանները դադրած են նաեւ Հայաստան, մինակ Մեծ պահոց Ա. հինգշաբթիէն մինչեւ Մեծշաբթուն հինգշաբթին ապաշխարողք կ'ընդունուին, եւ անոր համար վերոյիշեալ աղօթքը ուրիշ եկեղեցական գրոց մէջ պահուեցաւ:

Բարոզութիւն. “Նշկեալքս ի խոստովանութիւն ապաշխարութեան հաւատով՝ զյոյս Միաճնի Արդւոյն Աստուծոյ դիցուք ի սիրտս մեր, խնդրելով ի նմանէ զքաւութիւն եւ զթողութիւն յանցանաց մերոց: Վասն զի նա ինքն է նախանախնդն Աստուած յաւիտենական, որ եկն կամաւ Հաւր ի փրկել զարարածս, եւ ասաց զինքն լինել քաւիչ մեղաւորաց, յոյս ապաշխարողաց. շնորհելով հանգիստ աշխատելոց, ընդունելով զծանրաբեռնեայս¹ եւ զսաժանեալն մեզօք յապաշխարութիւն քաւութեան: Արդ եկայք ամենեքեան խոնարհեալ անձամբ բեկեալ սրտիք անկցուք եւ լացցուք առաջի Տեառն արարչին մերոյ. զի անցուսցէ ի մէնջ զցասումն պատուհասի յանցանաց մերոց բարերարութեամբն իւրով:²

“Ամենակալ Տէր Աստուած մեր կեցո եւ ողորմեա:³

(Ժողովուրդն. Կեցո եւ ողորմեաց մեզ:)

“Աղօթք (ձեռն դնելով). Տէր Աստուած փրկութեան մերոյ, որ ողորմածդ ես եւ զթած, երկայնամիտ եւ բազումողորմ, եւ զղջանաս ի վերայ չարեաց մարդկան, որ ոչ կամիս զմահ մեղաւորին, այլ զդառնալ նորա ի չար ճանապարհէն եւ զկեան: Գու, Տէր, առատ մարդասիրութեամբքով մխիթարեալ զճառայքս քո, եւ սուր սոցա սեղի սպաշխարութեան. հաշտեա մարդասիրութեամբքով, եւ արա զսոսա անդամն եկեղեցւոյ քո սրբոյ. որպէս զի առողջացեալք հոգւով, խոստովանութեամբք եւ ապաշխարութեամբք, մտցնն յեկեղեցի քո սուրբ, եւ ընդ ժողովրդեան քում քեզ հանցեն զաւրհնութիւն եւ զփառս Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյդ սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտենան յաւիտենից: (Ժողովուրդն.) Ամէն:”

Սակայն աւելի հնագոյն, այսինքն Մանդակունիէն յառաջ, գործածուած աղօթից ձեւն է անշուշտ՝ զորն որ մեզի պահած է Մոսորով:

¹ խոսր. “ծանրաբեռնին:” | ² խոսր. “ողորմեա մեզ:”
³ Բարերարութեամբն իւրով, չիք առ խոսր.:

“Նստուած բարձրեալ գովեալ եւ փառաւորեալ, որ երկայնամիտք եւ քաղցրութեամբ քով, բազումողորմ եւ բազումնորհ եւ առ ամենեսեան՝ որ կարդան առ քեզ, եւ խնդրեն ի քէն զքաւութիւն եւ զթողութիւն յանցանաց: Այլ ողորմեաց, Նստուած, ի վերայ ապաշխարողաց, եւ ընկալ զնոցա զաղօթս, զխնդրուածս, զպաղատանս, զխոստովանութիւնս, զթութեամբ քո թող նոցա զմեզս եւ զյանցանս եւ զպարտիս. մարդասիրութեամբ քո բժշկեալ զվէրս, զհարուածս, զբեկումն՝ որ եղեւ ի նենգութենէ թշնամոյն եւ ի մալար խաբէութենէ նորա.¹ որպէս զի սոքա միւսանգամ առողջացեալք հոգւով եւ մարմնով՝² մտցեն յեկեղեցի քո սուրբ, եւ ընդ ժողովրդեան քում հանցեն զաւրհնութիւն եւ զփառս Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյդ սրբոյ այժմ եւ յաւիտեանս:», (Ժողովուրդն. Ամեն:)

Թէ լեղուովը եւ թէ պարունակութեամբն ասիկայ վերինէն հնագոյն է, եւ վերինը (Մանդակունդնը) ասոր մէկ նորագոյն եզանակաւորութիւնն է: Պարունակութեան հնութիւնն Առաք. Սհմնդր. պատարագին մէջն երկայն Բարոզութեան եւ աղօթքին հետ համեմատելով՝ աւելի լուսաւոր կ'երեւայ:

Ապաշխարողաց վրայ գործածուած աղօթք ժամագրոց մէջ ունինք՝ որն որ Խորովայ քով բաւական տարբեր դարձուածներ ալ մէջն ունի. սակայն երկու կերպարանաց մէջ ալ աս ժամանակին վերաբերելու չափ հնութեան նկարագիրը չունի:

Ուստի մինակ քանի մը ասութիւնք՝ զորոնք սարկաւազը կ'արտաբերէր երախայից պատարագին վերջը եւ հաւատացելոց պատարագին սկիզբը Վարդապետութենէն անմիջապէս ետքը՝ կրբ որ Խորհրդականաց սկիզբ պիտ'որ ըլլար, Ն դարուն պատարագներէն պահուած են մեզի Հայոց Հասարակ պատարագին մէջ՝ զանիկայ խմբագրողին կողմանէ. ասութիւնք՝ որոնք իրենց լեզուան իսկ արդէն աչքի կը զարնեն: Ուստի այսպիսի կտոր մըն է Հայոց Հասարակ պատարագին մէջ հետեւեալը՝

“Մի ոք յերախայից եւ մի ոք ի թերահաւատից եւ մի ոք յապաշխարողաց Երջեայի յասորոշային խորհորդս:»,³

Բարոզութիւն. “Նացցուք առաջի սրբոյ սեղանոյս ահիւ, մի խղճիւ (եւ) գայթակղութեամբ, մի նենգութեամբ, խորամանկութեամբ, մի պատրանօք եւ խաբէութեամբ, մի երկմտութեամբ թերահաւատութեամբ. այլ ուղիւ վարուք, պարզ մտօք, միամիտ սրտիւ, կատարեալ հաւատով, լրեալ սիրով, առաւելեալք ամենայն գործովք բարութեանց կացցուք (յաղօթս) առաջի սրբոյ սեղանոյս, եւ գտցուք ողորմութիւն յաւուր յայսնութեան (եւ) ի

¹ Եւնական աղօթքներուն մէջ՝ օրինակի առաք. Lit. praesant. or. sup. Catech. τῆς παλαιᾶς πλάνης καὶ τῆς μεθοδείας τοῦ ἀντικειμένου.
² Առաք. Սհմնդ. Diac.: καθαρίση δὲ αὐτοὺς ἀπὸ παντὸς μόλυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος (Բ. Առ. Է. 1), καὶ ἐνώση αὐτοὺς ἀποκαταστάσεως εἰς τὴν ἀγίαν αὐτοῦ ποίμνην etc. — Episcopus: αὐ-

τὸς καὶ νῦν πρόσεξαι τῶν ἱκετῶν σου τὴν μετάνοιαν... καὶ ἀποκατάστησον αὐτοὺς εἰς τὴν ἀγίαν σου ἐκκλησίαν ἐν τῇ ἀξίᾳ καὶ τιμῇ διὰ τοῦ Χριστοῦ etc.
³ Կտորագիրը յեռնագոյն յաւելուած կամ փոփոխութիւն է: Խորով քիչ մը այլազգ կը կարդայ, այսինքն “Մի ոք... եւ մի ոք յանապաշխարից մերձ կայցէ կամ հաղորդեցիք”

մի սանդամ գալստեան Փրկչին մերոյ:», Ժողովուրդն. «Նմենակալ Տէր Աստուած մեր կեցո եւ ողորմեաց մեզ:»,

Ոճն եւ լեզուն արդէն հնութեանը կերաշխաւորին ըստ զոյացութեան: Ըստ զոյացութեան, վասն զի քանի մը բառերու յիտեւառաջութիւնը՝ որն որ ի զանազան մասեանս կ'երեւայ, եւ կամ մանր փոփոխութիւններ՝ որոնց տակ ինկած է նոյն իսկ Ն դարուն՝ ի բերանոյ ի բերան երթալով, անտարակուսելի է: Մեր սա հասարակ պատարագամատուցէն յառաջ բերած մասերնիս վերջիչեալ Մանդակունի սա հետեւեալ կերպով կը լսէ սարկաւազին բերնէն՝

«Ղուր եւ զահեղ բողոք քարոզին. Մի՛ ո+ յերախայից, ասէ, մի ո+ ի լեւրահաւաարից ե- մի ո+ յանյո-ոից: Ար ոչ են պատրաստ սրբութեամբ զնոսս արտաքս առաքէ, եւ ի ներքս մնացելոցն աղաղակէ եթէ Հայեցարո-+ յանջինս յեր, ե- զտիրոս յեր անեցե+ . մի իդի- ո+ ե- մի նեմո-լեւամբ, մի խորամանգո-լեւամբ ո+ ե- մի պարարանո+, մի երէմո-լեւամբ ե- մի լեւրահաւաարո-լեւամբ մեր-յեայի, զի որբո-լեւ-ն Խորհրդոյն որբոց ե- անարարից լայելէ:»,

Ասիկայ ասանկ թէպէտ Բարոզութեան ամբողջը չըլլայ, կը ցուցնէ նախնական վիճակը, դեռ ինչպէս կը կարծենք՝ նոյն իսկ Մանդակունոյն ասան յառաջ եւ երբե- եղած մանր փոփոխութիւններէն յառաջ:

Աս քարոզէն յառաջ, անմիջապէս Աւետարանէն (եւ Հանգանակէն) ետքը, Բարոզութիւն մը կայ՝ որն որ շատ հին կը հնչէ ըստ նիւթոյն եւ ըստ լեզուին, եւ կրնայ մեր ամենէն հին պատարագներուն վերաբերիլ. սակայն ի հնումն ունեցած դիրքը մեզի անյայտ կը մնայ. եւ է հետեւեալը՝

Սարկաւազն. «Նւ եւս հաւատով աղաչեսցուք եւ խնդրեսցուք յԱստուծոյ ի Հաւրէ եւ ի Տեառնէ ամենակալէ ի վերայ Ժամու(ս) պաշտաման եւ աղօթից,¹ զի Աստուած արժանի ընդունելութեան արասցէ: Ղուիցէ Տէր ձայնի աղաչանայ մերոց, ընկալի զինդրուածս սրտից մերոց, ողորմեսցի ի վերայ մեր: Աղօթք մեր եւ խնդրուածք յամենայն Ժամ մտցնին առաջի մեծութեան նորա, եւ նա տացէ մեզ միաբան հաւատով յարգարութիւն վաստակել, զի զողորմութեան զնորհս իւր արասցէ ի վերայ մեր: Տէր ամենակալ կեցո եւ ողորմեաց մեզ:»,

Ն դարուն պահուած աւագ հինգը. որուան Ապաշխարողաց ուրձակմամբ Հաղորդութենէ յառաջ կատարուելու աղօթք մ'ունինք՝ որն որ Բարազի անուան ընծայուած է, բայց ոչ իրաւամբք. վասն զի Մանդակունոյն է, ինչպէս անտարակուսելի կերպով կը ցուցուի ի համեմատութենէ խօսից եւ իմաստից նկարագրական զաղափարաց³, որուն՝ Հայոց մէջ ցանցաւ գտնուած գաղափարներու խիստ կապակցութեամբ զրոգ սա Հայրապետը պատարագի մը կանոնէ սկիզբ կ'առնու: Աս կանոնը մէկ երկու տեղ մեր Բ. պատարագը յիշեցնել տալու պէս

¹ Թոյն կանոնաց հայ յաւելուածներուն մէջ՝ որոնք Ն դարուն կը վերաբերին, «պաշտաման եւ աղօթից» խօսքը հանգիսական խօսք մըն է:

² Ժ.Արդ. Ա. Հատ. 310, Վիեննա:

³ Տես Մանդ. էջ 207, տող 3, 9, 17 եւն:

սլ կ'երևայ, բայց չի կրնար որոշ ըսուիլ որ անկէ համառօտած ըլլայ. սակայն ստուգիւ անանկ կ'անոն մը կը ցուցնէ՝ որն որ մեր Գ. պատարագին ամենեւին նման չըլլայ, հալոյա ըլլայ ընդարձակ երկայնաձիգ կ'անոն մը: Տեղ մը բառից եղանակաւորութիւն մը յետնագոյն գրչով եղած կը կասկածուի (թէպէտ ոչ այնչափ ստուգութեամբ), զորն որ տարբեր գրով կը ցուցնենք:

“Տէր Աստուած Հայր ամենակալ, արարիչ երկնի եւ երկրի, որ յակնարկել բարերար կամաց քոյ գոյացուցեր զամենայն արարածս, զերեւելիս եւ զաներևույթս, զերկնայինս եւ զերկրայինս,¹ եւ նախախնամութեամբ քո ստեղծեր զմարդն ի հողոյ, եւ ըստ պատկերի բարերարութեանդ պատուով մեծարեցեր զնա, շնորհելով նմա զանմահութիւն եւ զանապականութեան զկենդանութիւն, ինքնիշխան կամօք եւ փառօք զարդարեալ պսակեցեր զնա, պարգեւելով նաւել զվայելումն ուրախութեան դրախտին փափկութեան, գործել զնա եւ պահել եւ հանապազ մշտնջինաւորել յանձառ պարգեւսն եւ յառաջանալ օր ըստ օրէ ի գործս բարիս. եւ յաւելեր նմա զպատուիրանադրութիւն կենսաբեր (հրամանէ Բարեբառ կամաց րոյ). զի յաւելուածով պատուիրանադրութեան առաւել յաւելուածով մեծի փառաց եւ պատուոյ զնա ճոխացուցանելի եւ ի ձեռն բարեյօժար կամաց հնազանդութեան եւս առաւել ի գերակատար կեանսդ զնա փոխելի յիմանալի կայանս բնակութեան վերինն Արուսազէմի:

“Իսկ նա ի ձեռն (օձապատիր) չարին խարէութեան զգործի կենացն եւ զպատճառս բարեացն անձնիշխանութեամբն ի կողմն բանսարկուն դարձուցեալ, եւ ինքնայօժար կամօք գործակցեալ խարէութեան չարին, ի բաց մերժեցաւ ի քումէ (արարչադիր եւ) կենսաբեր պատուիրանադրութենէդ, եւ ի ներքոյ անկեալ չարին հնազանդութեան, նախամեծար աւնելով զվրիպական բանս պատրոզ թշնամոյն քան զքո աստուածադիր օրէնսդրութիւնդ, կնոջն լսելով իրատու, կորոյս զտիրական (վեհ) իմաստութիւնն, ոտիցն հնազանդեալ զլիտցն առաջնորդական տէրութեան, անհանձարարաւ եւ անխորհրդապէս ի բաց մերկացաւ զբոցածանալ լուսեղէն զարդարանսն: Աւ հակառակսրար հայթայթանօք ջանայր ծածկել զամօթալիր մերկութիւնն պատառատուն սերեւոյն անյուսացեալ ի զօրութիւն ամենակալիդ՝ կարծէր թաքչել յամենատես զխտութիւնէ, աստուածութեան քոյ պատճառելով զպատճառս մեղաց կթէ Աինս՝ զոր ետուր ինձ, սա եղեւ ինձ պատճառ: Այսն որոյ զքաւոցն եւ զանիծիցն ժառանգեաց զկեանս, ի ներքոյ անկեալ մահու եւ եւ ապականութեան ըստ անուտս աստուածային հրամանիդ ստելով կթէ: Առաւել յորում ուտիցէք, մահու մեռանիցէք. որով թագաւորեալ տիրեաց ի վերայ մեր իշխանն մահու, եւ զընտրութիւնս մեր գրաւեալ ինքեան հնազանդութեամբ պահակն կորստեան եւ զամենեսեան ծառայս իւր արարեալ, վարկը ի գործս խիստս ծառայութեան դժոխոց:

¹ Մանդակունի, էջ 207, կ'ըսէ “զերկնաւորս եւ զերկրաւորս:”

“Դակ դու, Հայր բազմագութ եւ բարերար, յառատ եւ անբաւ մարդասիրութենէ քումմէ յաղթեալ՝ ոչ հանդուրժեցեր տեսանելով զանարատ ձեռին քո ստեղծուածն յայնպիսի վտանգաւոր աղէտս ստրակուսոմաց: Այլ բարեգորովեալ (հայրական) խնամով սիրոյ քոյ գթացար յորդիս մարդկան, եւ այցելու լիալ կորուսելոյն առաքեցեր ի խնայիր զՄիածին եւ զԼակիցդ Հօր զծոցածին եւ զանբաժանելի Բանդ Աստուած, որ եկն եւ էառ զկերպարանս գձձութեան սոքատացեալ բնութեանս մերոյ, ներմարդացեալ ի սուրբ եւ յանարատ Կուսէն Մարիամայ Աստուածածնէն, եւ յանձն էառ զյանցանս սխալման մեղացն Ագամայ, եւ աստուածսինամ տեսչութեամբ իւրով անօրինեալ զամենայն կիրս մարդկայինս յանձին իւրում, բաց ի մեղաց, եղևւ պտուղ մարդկութեանս: . . . Տուր մեզ, Տէր Աստուած մեր, զքո ուրախարար եւ զմարդասիրական համբոյրդ, տալով զկնիք սրբութեան ի հոգիս մեր, եւ զմատանին արդարութեան ի հոգիս մեր, եւ զմատանին արդարութեան սպաւորեա յաջոյ ձեռին մերում, միշտ ունելով մեզ զնշանս եւ զբրոջմն ուխտին սրբութեան՝ զոր ուխտեցաք միջնորդութեամբ մարմնոյ եւ արեան Արդւոյ քո սիրելւոյ . . . :”¹

Ն դարուն մէջ, զխաւորարար կէսերը, աւելի եւս կէսն ետքը, շատ ցանցաւ եղած են չափահաս երախայք: Անոր համար ալ մեր պատարագին Նրախայից մասին մէջ բորրովին անհետ եղած է երախայից վրայ առանձինն աղօթքը: Նւ եթէ երախայք գտնուած են, ինչպէս իրօք նոյն դարուն կէսերը դիտենք որ կը գտնուէին,² ասոնց վրայ՝ ի միասին ընդ ապաշխարողս, աղօթք կըլլար՝ աղօթք τῆς χεῖροσθεσῖαϛ (ըսուած՝ ընդ յեռածք): Ուրուն վրայ զամէնքը մէկէն սարկաւագը դուրս կը հանէր: Ստուգիւ Ն դարուն իբր վերջին քառօրդին մէջ հետեւեալն էր աս ընդ յեռածք եղողնորուն վրայ կատարուած աղօթքը (Նւ եւս հաւատով աղաչեսցուք . . .), մնալով սարկաւագին բերանը՝ աւելի հնապոյն Բարողութիւնը:

Անոր համար Ստարովայ, Ժ դարուն, առջեւն ունեցած խորհրդատեւորը՝ որն որ ճիշդ աս հետեւեալ Բարողութեամբ եւ աղօթքով կը սկսի, կրնանք ապահով ըլլալ որ նաեւ հինգ դար յառաջուան խորհրդատեւորէն յայսմ չի տարբերիր: Ուստի սոյն ատենուան առ Հայս գործածուած Նրախայից պատարագին մասին մէջ՝ սաղմոսներէն ու ընթերցուածներէն ետքը՝ (առանց հանգանակի) կը սկսէր.³

“Սարկաւագն. Այւ եւս հաւատով . . . ողորմեսցի ի վերայ մեր . . . :”⁴

Բանանայն. (— ի ծածուկ, ուստի եւ զուզընթաց նախընթաց Վարողութեան սարկաւագին ըստ Վանիր. —) “Տէր մեր եւ Փրկիչ Հիսուս Վրիստոս, որ մեծդ եւ ողորմութեամբ . . . (ի կատարումն Վարողին փառս տայ):”

¹ Տես վերը էջ 238 Հաղորդութեան մտեցողներուն իրենք զիրենք կրեցելու արարողութեան անարկութիւնը:
² Տես Եղիշէ, ապ. 1859, էջ 88:

³ Տես վերը, էջ 272:
⁴ Հատ բնական է որ “ի վերայ մեր, ին տեղ՝ երկայն ատեն ըսուած ըլլայ “ի վերայ ապաշխարողաց.” մինչև որ Զ կամ է գարէն ետքը կա-

«Բահանայն. Արպէս զի սրժանաւորք եղիցուք... այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից»¹

Ժողովուրդն. Ամէն:

Բահանայն. Խաղաղութիւն ամենեցուն:

Ժողովուրդն. Այլ հոգւոյդ քում:

Սարկաւազն. Աստուծոյ երկրպագեսցուք:

Ժողովուրդն. Առաջի քո, Տէր. («եւ խոնարհին ամենեքին», կամ «երկրպագէ ժողովուրդն», Ամիր.)

Բահանայն. («խոնարհի եւ ստէ», Ամիր.) Խաղաղութեամբ քով Վրիստոս Փրկիչ մեր... այժմ եւ միշտ...²

Ժողովուրդն. Ամէն:

14. Հոս կ'ըլլար Մեկնութիւն կամ Խօսք կամ Թարգմանութիւն կամ Վարդապետութիւն ըսուածն եպիսկոպոսէն կամ քահանայէն, ինչպէս կը նշանակէ Խոսրով Թէ Հոս «բնմբասացութեան տեղի է», բոլորովին համաձայն Առաք. ՍՀմնդր.³ (ինչպէս վերը տեսանք) Սակայն կ'աւելցրնէ Անձեւացեաց եպիսկոպոսը Թէ Հոս (վարդապետութենէ յառաջ) «Օրհնեա, տէր», կ'ըսուի՝ անշուշտ սարկաւազէն:

15. Հոս ըստ Ամիր. քահանայն «Օրհնեալ Տէր մեր Յիսուս Բրիստոս, ըսելն ետքը, ժողովուրդը կը պատասխանէ՝ «Ամէն», Աս «Ամէն» ցայտօր մեր պատարագամատուցին մէջ կեցած է. եւ ասով իմաստ կ'առնու Խոսրովայ ըսելը Թէ «աւարտին զարթթան օրհնութեամբ», վասն զի չէ Թէ մինակ քահանայն, հաստատաբար նաեւ ժողովուրդն օրհնութեան կը ձայնակցի («Ամէն» ըսելովը): Որուն վրայ անմիջապէս կ'աւելցրնէ Խոսրով ԹԻ, «ի վարդապետութեան ունկնդրութիւն տան զանձինս»:

16. Աս վարդապետութենէն ետքն է որ (ինչպէս Ամիրոնացին կ'ըսէ)

Բահանայն. (դառնայ առ ժողովուրդն եւ հրամանն տայ երախայիցն կլանել՝ սակով)

«Տէր Աստուած աւրհնեսցէ զամենեւեանս»,

Սարկաւազն. («ձայնէ բարձր բարբառովք», Ամիր.) «Մի ոք յերախայից եւ մի ոք ի Թերահաւատից...»⁴

Ուստի ի հնուսն սարկաւազին զատ զատ զըուցածները՝ Հոս բոլորը մէկէն բերուած են:

(Հոս ձշղիս Հաւատացելոց պատարագը կը սկսի:)

17. Հանուելիքները հանուելն ետքը, հաւատացելոց հարգութեան սրժանաւորաց լնծայները կ'առնուէր. քահանային ձեռաց լուացումը կ'ըլլար

նոնա: որ ապաշխարոցաց դասերն ալ պահուելով, հարկ եղած է ըսել «ի վերայ մեր», — Տես վերը, էջ 273:
1 Տես վերը, էջ 273:

2 Անդ:
3 Բ. զԼ. 64:
4 Տես վերը, էջ 274:

“Լուսացայց սրբութեամբ, սաղմոսով, անդիէն սարկաւազը կը շարունակէր այսպէս” “Կացցուք առաջի սրբոյ սեղանոյս . . . :”

18. Սոյն քարոզը՝ Առաջադրութեան (τῆς προθεσίας) աղօթքին հետ ընթանալով՝ անոր փառատրութենէն առաջ կը լինար. անանկ որ աս փառատրութենէն ետքը կը յորդորէր սարկաւազը իրարու “համբոյր սրբութեան, տալու: Սոյն իսկ բովանդակ Բարողութեան յորդորն ալ՝ որ Իշխ, Կենդանութեամբ, Իրաւաւորութեամբ չըլլայ, հապա պարզ ճորտ, Դիւանք որդի, գլխաւորաբար այս համբոյր կը հայի: Առաք. ՍՀՖնդր. Բ. գլ. 54. 6 διακονος... μετὰ ὑψηλῆς φωνῆς λεγέτω: Μήτις κατά τινος, μήτις ἐν ὑποκρίσει... նկատմամբ աս միտիս κατά τινος, μήτις ἐν ὑποκρίσει կ'ըսէ Card. Pitra: „Quamvis multae id genus ἐκφωνήσεις in editis liturgiis audiantur, haec tamen ipsa, quibus his verbis concipitur, non superest,“ անշուշտ ի բաց առեալ հայոց պատարագին աս շատ հնազոյն մասին մէջնը: Մարկոսի պատարագին մէջ, թէպէտ սարկաւազը չէ՝ բայց քահանայն համբոյրին աղօթքին մէջ կ'ըսէ՝ ἐν καθαρᾷ καρδίᾳ καὶ συνειδήσει ἀγαθῇ ἀσπασώμεθα ἀλλήλους ἐν φιλίᾳ καὶ ἀγάπῃ μὴ ἐν ὑποκρίσει. Ասոնք նաեւ վերի պարզ ճորտն ու Դիւանք որդի-ն ալ կը յիշեցընեն:

Աթանասին (մեր սովորական Հասարակ) պատարագին մէջ սարկաւազը “Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան, խօսքին անմիջապէս կը յարէ “Եւ որք ոչ էք կարող հաղորդել, առ դրունս կէք եւ աղօթեցէք:” Ասով՝ որ նախընթաց “Մի որք ին աւելորդ կրկնութիւնն է, առջի բերան իրեւ սրգէն հանուածները նորէն կը հանուեն: Սակայն ասիկայ հարկ. Ընթերցուածն է: Չեռագրաց մէջ բաւական տարբեր է աս խօսքը, այսինքն “Որ ոչ կարող էք հաղորդել եւ առ դուրս էք՝ աղօթեցէք:” Ուստի նորէն մարդ դուրս չի հանելու հոս սարկաւազը, հապա ներսիններուն համբոյր յանձնելէն ետքն ան սպաշխարողները՝ որոնք խորհրդական աղօթից հաղորդութենէն զրկուած էին, բայց թող առեալ էր իրենց՝ որ դրան քով կ'ենալով աղօթից ձայնը լսեն,³ կը յորդորէ հեռուանց որ աղօթեն: Այսպէս բացայայտ Լամբրոնացոյն բնագիրը կ'ըսէ. “Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան. որք ոչ կարացին հաղորդել աստուածային խորհրդոյս եւ առ դրունս են, աղօթեցցին:” Ստարովայ ընթերցուածը՝ նոյնը կը հաստատէ ըսելով՝ “Որ ոչ կարող էք հաղորդել՝ ի միմեանց ուսարուք եւ առ դրունս աղօթեցէք:” Ուստի Ելչեղ- խօսք չկայ: Ուրիշ կ'երեւայ, որ սեղի չունի, երբ որ Ստարով սոյն տեղը սանկ կը մեկնէ. “Ընմաքուքն . . . արտաքս ելցին, (բայց արգէն ելած էին,) զի չեն արժանի ի հոգեւոր ուրախութիւնն վայելիլ, իրատեսցեն զմիմեանս սուրբ Դրովք եւ առ դրունս աղօթեցցին:” Ետքի ժամանակը բողբոջին անխմանակ ըլլալով սոյն աստե թիւեր, թողու ած է մէկգի, եւ այնպէս չունինք հիմայ մեր Հասարակ պատարագին մէջ, ինչպէս նոյն իսկ ՍԲ դարուն Լամբր. իր Օրինակին մէջ ունեցած պիտ'որ չըլլայ:

² Ուրեմն Մանգակունդն բնագրին մէջի երկրորդ «ը» որն որ հիմայ անհետ եղած է, առանց հիման չի եղեր: Այսպէս նաեւ Առաք. ՍՀՖնդր. Ը. գլ. 12. Μήτις τῶν κατηχομένων... μήτις τῶν ἐτεροδόξων, Կերս Թագողներուն համար կ'ըսէ Μήτις κατά τινος, μήτις ἐν ὑποκρίσει.

³ Դէպք մը՝ զորն որ յն. կանոնաց Ե դարուն Թարգմանիչն իր բրած յաւելուածներուն մէջ ստեղ կը յիշէ, ըսելով՝ “առ դրունս կացցէ, զձայնն միայն լսեցէ:”

⁴ “Որ ոչ կարող էք” = οἱ μὴ δυναμένοι. Առաք. ՍՀՖնդր. Ը. 9. μήτις τῶν μὴ δυναμένων ἡμῶν συνδεθῆναι. Jac. XVI.

Հ Ա Յ Ո Ց Խ Ո Ր Հ Ի Դ Ա Մ Ա Տ Ո Յ Ց Ը

ՎԵՑՆԵՐՈՐԴ ԳՆՐՈՒ ՍԿԻՋՐՆԵՐԸՆ ՄԻՆՁՆԻ ՑՈՍՆԵՐՈՐԴ ԳՆՐՈՒ ՎԵՐՋՆԵՐ

Գ Ի Տ Ե Լ Ի Ք Ն Ա Ջ Ի Ա Ն Ջ Ե Ա Ն Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ա Ց Վ Ի Ա Յ

Մաղեանդացի Մուխրագործին առ Ն պատարագ սէրն ու յարգը, նոյն իսկ պատարագին մասնաւոր կատարելութիւնները, Մանդակունւոյն գնոյնը հայկական գոյներով զարդարելով՝ անոր ընծայած յառաջամասնու թիւեր պատճառեցան որ սոյն Ն պատարագը մեր Հայրենին առաւել սիրելութեամբ մը գործածուեցաւ:

Յիշատակութեանց ու ակնարկութեանց շարակարգութեան մէջ սա դիւրաւ կը դիտուի որ թէպէտ յիշեալ պատարագներն միասին ըլլան եւ մէկ մասեան կազմած ըլլան, ասոնցմէ մէկուն՝ մեր Ն. թուարկած պատարագին՝ մասնաւոր յիշումն կ'ըլլայ. անկէ կտորուանք յաճախ միտք կու գան. եւ աս երեւոյթը նոյն իսկ Ն գարուն կը սկսի: Ղազար կարծես անով պաշարեալ՝ մէկայնեքը կը մոռնայ. եւ իրօք աւելի ետքիններու մէջ ասիկայ զուրիշներն իբրեւ թէ մոռնալ կու տայ: Բայց ասիկայ բուն հրատարակէն ծագում ունեցած պիտ'որ ըլլայ՝ ընտրողութեամբ եւ ուրիշներէն աւելի յառաջամասնութեամբ մը:

Ասոր համար բնական էր որ, ինչպէս կը կարծենք, քիչ մ'եսքը կրկին եղած է սկզբնական մէկ պատարագաց մատեանը: Մէյ մը՝ համագումար բոլորը միահաղոյն, ինչպէս նախնարար. մ'ալ Ն պատարագն առանձին գրուած: Աս վերջինը մէյ մը մէկայնեքէն այսպէս՝ իբրեւ սիրոյ ի գործածութեան զատուելն ետքը, ինչ այնչափ բնական է մտածել՝ ինչպէս սա որ առաջին բոլոր պատարագաց մատեանն այնչափ թուով նուազի, որչափ երկրորդը թուով յաւելու, յաճախ ըլլալով պէտքը եւ դիւրին ընդօրինակութիւնը, եւ երթալով նուազի նախնական բովանդակութիւնը: Սոսրով, թէպէտ ժ դարուն մէջ, ուրիշ շատ պատարագներ կը ճանչնայ, միայն Ն պատարագը կը մեկնէ. որովհետեւ ան էր տիրած: Դարձեալ կ'ըսէ ուրիշ տեղ մը՝ «Յաճեալ» պատարագամատոյցն առաջին աղօթքն վասն մատու ցանողին արժանի լինելոյ ասի», որ գրեթէ մատով կը ցուցնէ մեր սկզբնական ամբողջ մատեանն՝ ամէնն ի միասին զանուած պատարագամատուցաց:

Թէպէտ եւ չենք կարծիր որ ան պատարագներով կամ մատենով՝ որուն մէջ ասոնք ի միասին էին, թէ գրողէն զորն որ դեռ պիտ'որ ցուցնենք, եւ թէ

Հայաստան հրատարակողն զիտուած ըլլայ ասանկ բաժանում մը, այլ ամէնքն ալ ըստ պիտոյից եւ ժամանակի՝ գործածութեան համար գրուած եւ թարգմանուած էին. սակայն Հայաստանի մէջ տակաւ Ն պատարագն ան յառաջամանու թիւնն առաւ՝ մնացածին անտեսութեամբ, թէ եւ առիթ մ'ալ աս անտեսութեան ի սկզբանէ տրուած չէր հրատարակէն: Վասն զի զանիկայ ի մասնաւորի — գուցի առաջին զիբքն ի մատենին ունենալով եւ անոր յառաջամասնութիւն մը տալով էր որ — հրատարակիչը հայկական յառաջադիր յաւելուածներով զարգարած էր, համառօտութիւնն ու գրութեան գեղեցկութիւնը գերազանց տեսնելով, ինչպէս տեսանք. այսինքն ան ամէն յաւելուածներով՝ որոնք կը յառաջնն նախ քան Ողջունի եւ Հնծայման աղօթքը: (Տես վերը՝ էջ 272):

1.

Ան Եսայիական չորս պատարագաց վրայ յիշատակութիւնը եւ
սկիւարկութիւնը:

Արդէն նոյն իսկ միակ մատենանը՝ որուն մէջ աս 5 պատարագք կը գտնուին, ժ.Գ դարէ է:¹

Բայց յընթաց ծանօթութեանց՝ զորոնք աս պատարագներուն յարկցինք, կը տեսնուի որ ժ.Բ եւ ժ.Գ դարուն մեր հիմնական հասարակ պատարագք բազմօք եղանակաւորողներուն ձեռքը սոյն հին պատարագները կը գտնուին:²

Իսկ յերա ժ դարու Ստեփանոս Ասողիկ Յովհաննու Մանգակունւոյն կարգադրութեանց մէջ կը յաւելու՝ « Եւ գլխովի՞ զպատարագամարտոյցն՝ զոր Արամեան ասէն լինել: »³ Ուրեմն Տարոնացի պատմագիրն ուրիշ (հայերէն) պատարագամատոյցք ալ ծանօթ են:

Անկէ 50 տարի մ'առաջ է որ չէ թէ պատարագամատուցի, հապա բացայայտ « Պատարագամարտոցաց » խօսքեր կ'ընէ Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոս՝ միայն Ն պատարագամատոյցը, առ հասարակ գործածականը, ծայրէ ծայր մեկնելէն ետքը:⁴ Ուրիշ տեղ մ'ալ նոյն մատենագիրը յայտնի կ'ընէ ի մասնաւորի,

1 Տես վերը՝ էջ 81—89:
2 Տես էջ 222—299 Ծանօթութիւնքն:
3 Գ. Բ. Ամբողջն ասանկ է. « Յովհանն Մանգակունի՝ որ էր ի գաւառէն Արշամունեաց, ի գեղջէն Երանոսայ, զՀայոց բազում կարգաւորութեան կատարեաց, զքարոզս գիշերի եւ տունընդան, զկարգս մկրտութեան, զարկաւազի, զքահանայի եւ զեպիսկոպոսի եւ զօրհնութեան եկեղեցւոյ եւ զլիտվիմբ զպատարագամարտոյցն՝ զոր Արամեան ասէն լինել: » Մատարագութեան արժանի է որ ժ դարուն գեռ ան սուտ անուններն աս պատարագներուն վրայ գրուած չեն: « Ան լինել, կ'ընէ. ուրեմն գեռ գրուած չէ, բերնէ բերան պտտող կարծիք մըն է՝ որն որ ետքէն գրով ալ գրուեցաւ աս պատարագին վրայ յանգէպ: Անկէ յառաջ՝ Յովհ. կաթողիկոսի՝ աս ենթագրութիւնն անծանօթ է, եւ չէ թէ մինակ հոն Ա-

թանաս չի կարգար, հապա ուրիշ անուն՝ մ'որն որ շատոնց անհետ եղած է:
Անշուշտ նոյն ատեններէ հեռու չէ վարդապետի աղօթք մը շինողը, (որուն վրայ ընդ հուպ): Հոս Բ պատարագն առջեւն է մեր աղօթամատոյցին, Գ պատարագն ալ նոյնպէս, որով սուղ ինչ կը քաղէ. ով չ'ենթագրեր մեկալները: Վերջաբ. (աղ. 1869, էջ 64) « Թեպէտ եւ բազում են եկեղեցականացն կարգաց զանազանութիւնք, քարոզաց եւ աղօթից եւ Պատարագամարտոցաց... զորս բովանդակ բան առ բան ընդ քննութեամբ արկանել, ոչ միայն մեք գրելոյն չլինէպք հանգուրժող, այլ եւ ոչ ընթերցողքն՝ լուրութեան: » Ուրիշ տեղ մ'ալ (անգ. էջ 21) « Պատարագ օրհնութեան է՝ զի ընծայի Աստուծոյ ի գոհութիւն ամենայն երախտեաց նորա յիսկզբանց հետէ առ մեզ եղիցց... որ-

որ ձեռքն է Գ պատարագամատոյցը:՝ Բայց, ինչպէս ըսինք՝ Ս եւ Գ պատարագամատոյցներէն՝ Բ եւ Դ եւ որ ի կարգին՝ անբաժին են ի ծագման:

Հարիւր տարի յառաջ գրած էր Յովհանն Կաթողիկոս պատմաբան իր «Շարադրութիւն Հայրապետացն Հայոց», վերագրած (դեռ անուպագիր) գրուածոյն մէջ. «Սա (Յովհ. Մանդակունի) նախապիւր գտաւ Հայաստանեայցս Ժամակարգութեանց քանչեւրպէս յարդարեալ քարոզս եւ աղօթամատոյցս եւ երգ(ս) հոգեւորս ի փառս Աստուծոյ, եւ «Տէր Աստուծոյ զերո-՛ւնեանց զպարարագամատոյցն»: Այսպէս մեր Ս պատարագամատոյցը՝ ուրիշ սկզբնաւորութիւններով պատարագամատուցաց մէջէն մասնաւոր կ'ազատէ ՅՄՍ (= 896) Հայոց թուականին՝ նստող Կաթողիկոսը:

Իր ժամանակները, եթէ աւելի յառաջ չէ, Պենտակոստէի աղօթքին իբր նմանողութեամբ՝ Վարդավառի երկայն աղօթքը՝ որն որ Ճաշոցաց մէջ կը գրտնուի, մեր առաջիկայ պատարագամատոյցներէն թէ գաղափարներ եւ թէ բառեր եւ խօսքեր առած է զխաւորարար Բ բայց նաեւ Գ պատարագամատոյցէն. եւ այնպէս ալ չէ թէ անորոշ պատարագաց բազմաւորութիւնն, հասլա նոյն իսկ անոնց ընթերցուածն առջեւնիս կ'ելլէ, թէպէտ բազմօք կը փոխէ զանիկայ, մեր աղօթամատոյցը, իրեն յատուկ ընել ուղերով: Գրեթէ շօշափելի է որ բոլոր ան պատարագներն առջեւն ունի սոյն երկու գրուագ ունեցող երկայն աղօթքին խմբագիրը:

Զի տարակուսուի որ սա մեր Խմբագիրը բաւական հին դարուց հայ մըն է՝ որն որ մեր Ճաշոցին մէջ Վարդավառի տօնը մէկալ մեծ տօնից, օրինակի աղագաւ՝ Պենտակոստէից պէս, զարդարելու համար ճառով մը կամ երկայն աղօթիւք (որն որ սուտ անուամբ Ոսկերեւանի կը տրուի,) սա մեր պատարագաց գրքին կը դիմէ, զխաւորարար Բ պատարագէն նիւթ քաղելով՝ կր որ անոր առաջին աղօթքէն (տես էջ 222) ուր կայ՝ «Արժանի արարեր զմեզ փառաւորել զքո ահաւոր եւ զքաղցր անուել», ինքը կ'ըսէ՝ «Արժանի լիցուք փառաւորել զքո փառաւոր եւ զքաղցր անուել»: — Մարտիրոսանին ալ (տես էջ 224) սա խօսքէն՝ «Որ զանձառելիան գործականեցեր . . . որպէս կամար ինչ ի թոխս աստուածապէս տարածեալ ի յօդս, եւ զնա երկին անուանեցեր», շինուած է յիշեալ աղօթքին մէջ՝ «Զերկինս գործականեցեր անձառապէս ջրայից սեռաձեւ(°) ամբայարմար իբրեւ զառապաստ ինչ տարածեալ ընդ օդս»: — Դարձեալ պատարագին նոյն տեղը կան՝ «Ն. զլուսաւորացն զարեգական եւ զլուսնոյ շրջապարտութիւնն . . . ուղեւորել (կամ -եալ) հրամանադրեցեր, զժամանակաց եւ յերանակաց փոփոխմունս ինոցանէ յայննապէս ճանաչել»: Ասոնք սանկ փոխուած են մեր աղօթքին մէջ՝ «Ն. զլուսաւորացն . . . զի յերկիր անխափոն ընծայեցուցեն զարարչիդ իւրեանց զլնամակարտութիւն անհանգիստ ընթացիւք, ուստի շրջման յերանակաց եւ զփոփոխմունս ժամանակաց որ յարեգանէ եւ ի լուսնոյ եւ յաստեղաց՝ ծանուցեալ լինի»: — Ինչպէս նաեւ (տես էջ 225) Պատարագին սա

պէս եւ բանք Պարտեմուտոյն յայտ առնեն: Երբորդ տեղ մ'ալ «Եամենայն Պարտեմուտոյն առաջին աղօթքն վառն մատուցանողին արժանի լինելոյ առի:» Գրեթէ մատով կը ջուրընէ մեր առաջիկայ պատարագը:
1 «Հրեշտակք ի տեսլենէ փառաց նորա միշտ

անուէն:» Համեմատէ Գ պատարագին Նախերգանին վերջերը:
2 Նոյն իսկ իւր Հարագրութեան մէջ նշանակած թուականն է: Հայ. Ձագր. Թ. 3 Վատիկ. Մատենադարանին, Թուղթ 254:

խօսքին սեղ՝ «(Զմայուն) առեալ հող յերկրէ ըստ պատկերի քում ստեղծեր, թագաւոր եւ սէր ի վերայ ամենայն արարածոց կայուցեր», կըսուի աղօթքին մէջ՝ «Տէր եւ թագաւոր ի վերայ այսոցիկ զմարդն արարեր. զոր առեալ հող ստեղծեր կենդանի ... իշխան եւ իշխեցող ի վերայ ամենայն երկրածնաց զնա կարգեցեր:» — Նոյնպէս Նախերգանին սա խօսքը՝ «Կեալ միշտ յաղագս պահպանութեան պատու իրանին շնորհեցեր եւ եպեալ զնա ի դրախտին փափկութեան.» հոս եղած է՝ «Եւ եպիր զնա ի դրախտին փափկութեան կեալ միշտ ի մէջ անմահ ստեղծոյն:» — Գալով նոյն պատարագին Կանոնին մասին (էջ 227) ան խօսքերը թէ «Օրէնս ետուր դասախարակս մինչեւ ի ճշմարտութիւնն, հրեշտակս ստաքեցեր յօգնականութիւնն, մարգարէս սուրբ հոգեոյդ արարեր ընդունակս, որովք զառ յապա լինելոց աշխարհի փրկութիւնն քարոզեցեր նախագոյն ... եւ ամենայն բնութիւն հարեալ ի խայթոցէն մեղաց կործանեցաւ յերկիր յանխնայ, յորում ոչ օրէնք եւ ոչ մարգարէք ... փրկել զմարդկային ազգակցութիւնս յապահանութիւնէ եւ ի մահու զօրեղութիւնէ ուժէր:» Զասոնք սանկ փոխատրելով կը յիշու աղօթքին խմբագիրը՝ «Այլ այցելեալ նախախնամական սիրով ի դարս եւ ի ժամանակս, ետուր օրէնս, ստաքեցեր մարգարէս՝ որք յառաջագոյն աւետարանեցին զխոնարհումն քո ի մեր բնութիւնս: Եւ քանզի յոյժ կարեվէր խոցեալ էսք ի բանասրկուէն, ոչ օրէնք եւ ոչ մարգարէք կարէր փրկել ի մահու զօրութիւնէ զմարդկային բնութիւնս:» — Վերջապէս նոյն խմբագիրը Բ պատարագին Յիշատակաց մէջէն շատ մը բան կը հաւաքէ իր աղօթքին երկրորդ դրուագին մէջ թռչելով, աւելի ըստ իմաստից քան ըստ բառից. «Զամուսնացեալս» խօսքէն մինչեւ սա խօսքերը՝ «Պահեա զբանաւոր հօտս քո ի գաղանաց եւ ի ողնոց, ի թիւնաւոր ճճեաց եւ ի գլորմանէ, յընկղմութիւնէ, ի հրեկիզութիւնէ, ի քահեղձոթեմէ, ի սառնամանեաց, ի յառաջացոյց, ի բռնութիւնէ հողմոց եւ յամենայն տարերց փնասակարաց. զի ամենայն գոյակք քում հրամանի հնազանդին:» — Մտադրութեան արժանի է որ նոտարագիր նշանակեալք բառ առ բառ են եւ նոյն կարգաւ Գ պատարագամատուցին Յիշատակաց մէջ: Ինչպէս նաեւ առաջին դրուագը կը յիշեցնէ Բ պատարագին մէջէն սա խօսքովը՝ «Եւ իշխանական լարդապետութեամբ զբաղուան արարեր քեզ աշակերտս:» Նիժէ Գ պատարագին մեր միակ Օրինակէն թուղթ մ'ինկած ըլլալով՝ անոր Յիշատակաց մասը պակաս չըլլար, շատ հաւանական է որ աղօթքին երկրորդ դրուագին մէջ անոր հետքը կրնայինք ցուցնել, որն որ ըսել է գրեթէ պատարագաց մատանը, վասն զի Գ պատարագին կտորուանքն ալ չեն պակսիր: Ի զանազանից ըստ իմաստին ամփոփուած է նոյն մատենէն՝ «Պահեա Տէր զամենեսեան սուրբ խաչիւ ընդ հովանեաւ սորա (պրոց խաչին) զհեռաւորս եւ զմերձաւորս եւ որք ի ծովու են եւ յուղեգնացութեան եւ որք ի պարտէս ցառ եւ ի վրանգ եւ ի նեղութիւնս, գերեցն դարձումն շնորհեա, Տէր, բանասրկելոցն եւ կապելոցն զերծումն, պատերազմ (ող)աց հաւատացելոց յաղթութիւն: Կարկեա, Տէր, զլեւրան հերձուածողաց, շիջ զխոռովութիւն յօտար թնամուսոց:»

Աս աղօթքը շատ յանձնահա Ս. Բարսեղ ընծայուած է, ինչպէս կը տեսնուի մեր Մատենադարանին թիւ 43 ձեռագիր Ուշոցին մէջ, * եւ ամէն մարդ կրնայ տեսնել 1839ին սպաղարուած Ժամակարգութեան մէջ. (Հատ. Գ. էջ 628 — 640:)

* Այժմ Թ. 245, անս Յուցակ էջ 634 (Թ. 245, § 3 և): ՀՐՏԻ.

Շատ հեռու չէ Սա. Միւնեցի, որն որ իր Աւագ Օրհնութեանց (Յարութեան) մէջ յայտնապէս նիւթ եւ բառ կ'առնու., երբ որ կ'ըսէ, օրինակի աղագաւ, « Զնիգս դժոխոց այրեցեր հղօրեղապէս. » կամ « Որ էն եւ ես եւ էյ Աստուած : », Սակայն աւելի հնաֆոյն մեզի ուրիշ յարգ եւ պէսք ունին :

Յովհան Մամիկոնեան Տարօնոյ պատմութեան մէջ՝ զորն որ իրր 680ին կը գրէ, 7 վկայից խոտաճարակաց կը սեպհակամէ աղօթք մը — անշուշտ իրմէ յօրինուած — որն որ սանկ կը սկսի. « Տէր Աստուած զօրութեանց եւ սրարիչ ամենայն լինելութեանց, որ ստեղծեր, » եւն. Ե պատարագէն առնելով :

Է. դարուն երկրորդ կէսէն Համազասպայ եւ Սահակայ իշխանաց վաւերական վկայութեան գրոյն մէջ մեր Գ պատարագամատուցէն ըստ մեզ անխաբ նշխար մը կը գտնենք Համազասպայ ընծայուած աղօթքի մը ձեւոյն մէջ : Հոն կ'ըսուի՝ « Զօրավարաց եւ զօրաց Հայաստան աշխարհի բարեյաղթութեան շնորհս պատերազմողացն շնորհեսցես : » Իսկ Գ պատարագին Յիշատակաց աղօթքը կ'ըսէ՝ « Թագաւորաց ընդդէմ բարբարոսաց ղարեյաղթութեան շնորհս. իշխանաց եւ զօրավարաց՝ զնոյն քաջութիւն : », Յայտնի է որ անմիջական պրութիւն մըն է ասիկայ՝ ընդ ժամանակս թագաւորութեան Լեւոնի Կայսեր եւ Փղարիանոսի արքեպիսկոպոսի Կ. Պոլսի եւ ի հայրապետութեան Ներսիսի (Շինողի) Հայոց Կաթողիկոսի : (Տես Սոփեթ, ԺԲ. էջ 79 :

Սոյն դարուն առաջին քառորդին մէջ Մաթուսարայի Միւնեաց կախկոպոսին՝ Եզրի Հայոց Կաթողիկոսին եւ անոր աթոռակիցներուն կողմանէ առ Հերակղ Կայսր գրուած թղթին մէջ Ե պատարագամատուցի հարազատ հետքը կը նշմարուի, ըստ որում կ'ըսէ. « Ճանապարհորդեցաւ (— այսպէս կը կարդայ դեռ Խոսրով ալ. —) ընդ ամենայն կիրս մարդկային կենցաղոյս : » (Տես Սոսեփ. Օրպիւ. Հատ. Ա. էջ 167. սպ. Փարիզ :

Զ. դարուն առաջին տասնեակները շինուած Սահակայ Կանոնաց մէջ ո՞վ չի համարիր անտարակուսելի անոր սուս անուան ապացոյց մ'աւելի՛ երբ որ կը կարդանք Բ պատարագէն առնուած՝ սա խօսքը (Կան. 37.) « Մարմնոյ եւ արեանն Բրիտանոսի որ միշտ անծախսապէս բաշխի ի մեզ : », Ի՞նչ. Սահակայ պիտ'որ հանէին մեր սա պատարագները : Զէ. շատ է ասիկայ :

Բայց որչափ մտադրութիւն կը շարժէ Փարպեցին Ղազար, յերս Ե. դարու, Վաղարշապատու Կաթողիկէին երէցը, որն որ իր գրուածոց մէջ (ի Պատմութեան եւ ի Թղթին առ Վահան Մամիկոնեան) ունակական ըրած է իրեն գործածել պատուաստելով պատարագամատուցաց բառեր եւ. ասութիւնք : Բողբովին մեր Ե պատարագին յատուկ բառերուն եւ իմաստներուն մէջ կը լողայ 'Ղազար' որուն նկատմամբ ան պիտ'որ ըսենք սա պատարագներուն համար՝ ինչ որ իր նախորդին ի պատմագրութեան՝ Սահառունւոյն նկատմամբ՝ Բարսղի պատարագին համար ըսած ենք :

Սա հետեւեալ Ղազարայ խօսքերուն մէջ նոտրազիր նշանակուած եզերք կամ ասութիւնք՝ որոնք մեր Ե պատարագին մէջն ալ կան, աչքի կը զարնեն զլիսաւորապէս՝ « Որ եւ յանձն առնոյր ամենայնորդոք քո-՛նով քանալ ընդ նմա աղաչել. » (էջ 87) — « Զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան սասակեր հղօրեղապէս. » (էջ 226) — Հինգ անգամ գործածած է՝ « Զո-ցակո-՛նի-ն, կերպարանք, ցո-ցակ. » (էջ 225.) որ մեր Ե պատարագին « ձեւ . . . ցուցակ » ըսելը կը յիշեցնէ : — Երկու անգամ « ֆայլանայայոք. » երկու անգամ

«Մեացեալ» բայը (հին սույ. էջ 37. Պատմ. եւ թղթ. էջ 10. սույ. Էմին) մեր Բ պատարագին մէջ մասնաւոր նշանակութեամբ մը գտնուած, եւ ոչ Բառագիրքներու դեռ ծանօթ. վասն զի հազիւ աս պատարագներէն դուրս երրորդ անգ մը ան սոմամբ գործածուած կրցանք գտնել, այսինքն Մանդակունւոյն քով առ Ղազարայ յառաջ բերուած. բայց աս մասնագիրն ալ (զՄանդակունի) մեր պատարագներուն հետ սերտ կապակցութեան մէջ պիտոր տեսնենք ընդ հուսոյ:

Ծանօթ է, իրեն Բ պատարագին Նախերգանին մէջ գտնուած բացագանչութիւնը՝ «Ո՛վ բաւականացի բանիւ ասել զքո ի մեզ զանբաւ բարեգործութեանդ զեղմունս», կամ ինչպէս Ն պատարագն ունի՝ «Ո՛վ որ պանծացի բովանդակել բանիւ զքո...», Ղազար ասիէ (Պատմ. էջ 15) Ազանայ Արծրունւոյ իր վարդապետին՝ վրայ գովեստի խօսք մը կը ձեռք բերուի. «Ձորոյ եւ ոչ Բառագան որ է Բանի- Բովանդակել զանբաւ վարուցն զառնն նահատակութիւնն», Ո՛վ չի տեսնիր հոս զանբաւ բառին հոս առած մուրացածոյ գիրքը: Նոյնպէս իր առ Վահան թղթին մէջ լսելը՝ «Իսկ զարմանալի զառնէն զԵղիպայէ» «+ Բառագան եղե ասել Բանի- զգովութիւնն» (սույ. Վենետիկ. էջ 579):

Նոյն Ղազար է՝ որն որ Ղեւոնդեանց զրուցել կու տայ (էջ 174.) «Գոհանամք զքէն, Բրիստոս, որ բազում անգամ կենդանարար Գառնի անմահական զինձամբ մատակարարեալ անթախտութեամբ Բաղեցար ի ձեռաց մերոց:» — Դարձեալ՝ «Աստուած ճշմարիտ, արարիչ ամենայն լինելութեանց» (էջ 233,) յայտնի կը յիշեցընէ յիշեալ պատարագին սկիզբը: — «Հայր մեր, ին նախնութեաց քահանայական աղօթքէն առնելով սանկ խօսել կու տայ Ղեւոնդեանց առ նախարարս. «Տայ տակ ձեզ համարձակաձայն պարծանօք թէ...» (սույ. Վենետ. էջ 171:) Ուրիշ տեղ մ'ալ (էջ 224.) «Ղուկէ համարչակայոյն Բարբառով ետառէ:» — Վերջապէս ամենայն ինչ կիքելու համար յառաջ բերենք նոյնպէս Ն պատարագէն բերած՝ «Օ Երբեք ինքնութեան միութիւն ըստ անբաժան սուրբ Նրրորդութեանն», որոնք Ն պատարագին վերջին աղօթքին խօսքերն են:

Աս նոր պատարագներուն, մասնաւորապէս Ն Պատարագին այսչափ սիրահարած մեր կաթողիկէի երէցը, չէ մոռցած դեռ անկէ առաջ գործածած Բարսղե պատարագը՝ որմէ առնելով նովին ունակութեամբ կ'ըսէ. «Որոյ բազումք ի նենգաւորացն աղաղակելն առ Ժմեանս անհանգիստ թէ փախեան հայք անձնատուր լերուք» (հին սույ. 235.) որ առնուած է Բարսղե Նախերգանին վերջերէն:

Կը գոցուին աս շղթային օղերը պանչելապէս՝ Ղազարայ երկցադոյն ժամանակակցին, Յովհաննու Մանդակունւոյ Հայոց կաթողիկոսի վկայութեամբքն՝ որոնք բազմապատիկ կ'ահնարին աս պատարագներուն համար: Չենք երկարիր հոս ան սուտ վերնագիրներուն համար՝ որոնք զուր կը կողոպտեն անկէ՝

1. Պենտակոստէից աղօթքն երեք դրուագով — տարով զայն ուրիշ Յովհաննու մը, Ոսկերեանի առանց հիման, — որն որ ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ Յունաց աղօթամատուցին մէջ մինչեւ հիմայ գտնուած հին աղօթքը՝ «Ժնրադրոմեան» (Τῆς Ὑουδαίου) ըսուած, զորն որ Մանդակունին, ինչպէս շատ Յունաց աղօթքներուն ըրած է, թարգմանած է Ն. դարուն, ընդարձակելով: Աննախանձ Հայք յետոյ, այժմու ժառնցի կազմութեան աստնները, (ԺԱ դարուն) իրենց փառքն ուրիշն սուեր են: — Ասոր մէջ բաւական բացայայտ հեղք կայ չէ թէ մինակ մեր Ա պատարագին (Բարսղի), հապա նաեւ Դ եւ Ն

պատարագներուն: Ինչպէս Դ. դրուագին մէջ կ'աղօթուի՝ 'Ձերկիրս երկին տար, երկնայնոցն զմարդիկ դասակից':

2. Պենտակոստէից աղօթքին Մանդակունիէն զուր օտարացուելուն համար ըսածնիս աւելի եւս իրաւամբ Ապաշխարողաց աղօթքին Բարսղի վերագրուելուն համար պիտ'որ ըսենք, ուր մեր Մանդակունին սա պատարագներուն հիւթէն կը ճոխանայ ի.օսելու, եւ բողոքովին ինքն է եւ ոչ ուրիշ մը:

Սոյն աղօթքին սկիզբները մեր Բ եւ Ե պատարագներէն հաւաքուած՝ 'Նախախնամութեամբ քո ստեղծիր, — կ'ըսէ, — զմարդն ի հողոյ... ինքնիշխան կամօք եւ փառօք զարդարեցեր պարգեւելով նմա զվայելումն ուրախութեան դրախտին փափկութեան, եւ յաւերելու նմա զպատուիրանադրութիւն պատուիրանին կենսարար հրամանի բարեբար կամաց քո, զի յաւերածով պատուիրանադրութեան առաւել յաւերածով մեծի փառաց եւ պատուոյ զնա ճոխացուցանէիր, եւ ի ձեռն բարեյօժար կամացն հնազանդութեան եւս առաւել ի դերակատար կեանսն՝ զնա փոխէիր... (— մեր Մանդակունոցն յստակ մտաց վայել խօսքեր —) Ի՞նչ նա է յետն օյադապիչ շարին խաբէութեան...: Վերջին նոտարագիր նշանակուածը Դ պատարագին մէջն է: Բիշ մ'նաքը նոյն աղօթքին մէջ կ'ըսէ. "Ոչխանական պետութեամբն իջեալ ի ստորին սանդարումեսս դժոխայնոց աղարտելով զզօրութիւն բռնութեան կարծեցալ իշխանութեան: Ասի կը նոյնանայ Ե պատարագին ծանօթ խօսքերուն հետ:

Աս Ապաշխարողաց աղօթքն արդէն Հազարայ խօսքն է: Դարձեալ Մանդակունոց ՈՒՅ Ըստին ("Վասն ի սուրբ Խորհ. մերձնալոյ") վերջին խօսքերն են՝ "Ձի այսպէս ամենայն առաքինութեամբ արժանաւորեսցուք... եւ կատարեալ սրբութեամբ վայելցուցուք յամենասուրբ եւ ի կենարար մարմնոց եւ յարեւնէ Տեառն մերոց Յիսուսի Զրիստոսի, որում փառք եւ զօրութիւն յաւերտեանս յաւիտենից: Ամէն:" Կ'երեւայ թէ ասոնք կը յիշեցընեն "Ի սուրբ եւ ի պատուական մարմնոց եւ յարեւնէ Տեառն մերոց Յիսուսի Զրիստոսի ճաշակեցուք սրբութեամբ, ըսուածն Ե պատարագին մէջ: Բողոքովին մտադրութեան արժանի է Դ պատարագին ան տեղը՝ որ կ'ըսէ "Փրկեալ զամենեսեանս յամենայն... վտանգէ եւ յամենայն որոգայթից" եւն, եւ կը գտնուի Մանդակունոց աղօթամատուցին աղօթքի մը մէջ (վասն մրրկի) բառ բառ բառ, որ Թարգմանչին անձին սկնարկութիւն կու տայ:

Ս'ինչեւ սա բարձրութեան աստիճանն՝ Ե դարուն վերջին քառորդին գուրը՝ եկած, հարկ է որ հոս ուզենք չուզենք երկաթ ձգենք. Հերակղի սահմանք են: Վասն զի մեր մատենագրութիւնն սլ յասած զմեզ չի թողուր. ոչ Եղիշէ, ոչ Մովսէս, եւ ոչ Յաճնախարատում (կտքէն անուն դրուած, եւ հաւանականաբար ժԱ դարուն Դրիգորի բնծայուած) Ե դարու վերջերը դրուած մատենար: Աս խոր լուծութիւնը, իրենցմէ ետքիններուն օրինակին համեմատելով, դժուարին է շատ՝ պատահական համարիլ:

2.

Աս պատարագաց վրայ քանի մը դիտարութիւնը:

Աս մանրակրկիտ ժողոված յիշատակութեանց կամ սկնարկութեանց վրայ կը տքնին նայելով, չէ թէ մինակ բոլոր սա ներքուստ՝ այսինքն, ինչպէս ըսինք:

1 Օրինակ Մատենագրանիս ի վիեն. Թիւ 13՝ (այժմ Թ. 53)՝ "Փառանն:"

ըստ ընդունին, եւ՝ ինչպէս արդէն տեսանք, նաեւ ըստ պարունակութեան, իրարու սերտիւ կապուած պատարագներուն այսչափ բարձր հնուութեան վերաբերիլը կը մնայ արագացուցուած. հասկա մի եւ նոյն ատեն քանի մը կարեւոր դիտողութիւնք աս պատարագաց նկատմամբ իբրեւ թէ իրենք իրենցմէ կը բխեն:

Եթէ ոչինչ ակնարկութիւն, ոչինչ նշմար, ոչինչ հետք ասոնց նկատմամբ Ն դարուն վերջին քառորդէն անդին ասոնց գործածութիւնը կը գուշակէ, յայտնի է որ ասոնց գրութիւնն ալ (կ'ենթադրուի՝ Հայաստանի մէջ,) աս միջոցին՝ եւ ոչ անկէ յառաջ՝ հրատարակուած պիտ'որ համարինք: Եթէ ներքին պատճառներով ընդգիծութիւն կայ ասոնց անկէ 30 կամ 40 տարի առաջ ըլլալուն, ստուգիւ անկէ 20 տարուան չափ առաջ ըլլալու՝ ամենեւին ներքուստ ընդգիծութիւն մը չկայ: Սակայն իրօք եղած չեն. վասն զի մեր մատենագրութիւնը (օրինակի աղագու՝ Եղիշէ, Մովս. Սորենացի, Մամբրէ, մանաւանդ՝ Յաճախապատում անուամբ մկրտուած՝ բայց նոյն ասանները գրուած Ճատից հաւաքումը եւ այլք) բացարձակապէս ոչինչ որոշ կ'ակնարկեն բառ կամ խօսք. աս խոր ըութիւնը դժուարաւ կրնայ պատահական համարուիլ, մանաւանդ անկէ ետքի հայ մատենագրութեան օրինակին համեմատելով, ինչպէս քիչ մը յառաջ ալ ակնարկեցինք:

Յիշատակութեանց եւ ակնարկութեանց մէջ աս դիւրաւ կը դիտուի որ ասոնցմէ մէկը՝ այսինքն մեր Ն թուարկածը՝ ի մանաւորի կը յիշուի. անկէ՝ աւելի կտորուանք կ'առնուին: Եւ աս երեւոյթը նոյն իսկ Ն դարուն կը սկսի: Դազար զրեթէ մոռցած է ուրիշ պատարագները. եւ իրօք ալ վերջապէս նոյն պատարագը դարէ դար գալով՝ գրեթէ մոռցուց մէկայնելը, ինքը միայն մնալով ամենուն ձեռքը:

Կոկկութիւն, գեղեցկութիւն, նաեւ համառօտութիւն աս մեր պատարագին մասնաւոր կատարելութիւնները կրնային համարուիլ. սակայն չենք կարծել թէ ասոնց համար միայն՝ սասնկ յատաճամանութիւն մ'առած է աս պատարագամատոյցը:

Աս յատաճամանութիւնը — բաւական յայտնի կ'երեւայ, — իր նախակարգութենէն իրեն եկաւ, մէկալ պատարագամատուցաց մէջ առաջին անդին գրուած ըլլալով: Աս դասաւորութեան հետեւութիւնը յայսպիսիս՝ ծանօթ է: Առաջինը մանաւանդ կը գործածուի, մէկայնոնք քիչ: Գործածութեան համեմատ ընդօրինակութիւնք կ'ըլլան. առաջինը մանաւանդ կ'ընդօրինակուի, ան կը բաղմանայ ժամանակաւ. ամբողջ Օրինակներ ալ կը սրտին, բայց երթալով կը քիչնան ասոնք. դժուարագիւտ կ'ըլլան, բոլոր աս պատարագները պարունակող Օրինակք. շատ քիչերուն քով կրնան գտնուիլ. անգիւտ կ'ըլլան. մինչուկ անհետ եւ անգոյ ըլլալու. վասնզի մէջ կ'իյնան, եւ իրօք կ'ըլլան: Կորսուածներն ասանկ կորսուած են: Այսպէս մեր Ն դարուն պատարագաց հաւաքման կրած շատ բնական արկածքը:

Բայց մէկ եւ անմիջապէս սկիզբը գտնուող պատարագին ի գործածութեան ըլլալն ուրիշ կողմանէ ալ շատ բնական էր. մեր հիմնկուսան խորհրդատարին տեղ՝ հիներուն իրենց զօրաւոր յիշողութիւնն էր՝ որուն վրայ վարմանալք կը պատմուին: Արդեօք քանի՞ երեւ չայաստանի մէջ՝ պրուած պատարագամատոյց

1 Ղ. Փարպ. Թղթ. տպ. 1873, էջ 615:

կը գործածէր խորհրդեան ատեն: Ուրչափ զօրացնենք մեր Հայրց յիշողութիւնը, սակայն շատերը՝ խիստ շատերն՝ անդամ մը կարգին մէջ առաջին տեղին կեցած պատարագամատուցը բիրնուց սորվելէն ետքը, մէկայնոնք ալ սորվելու պէտք եւ պարտք դժուարաւ կրնային զգալ: ¹ Բայց սա նախակարգութեան համար ըսուածը դեռ ըսուելիքներէն առաւելագոյն հաստատութիւն կ'առնու:

Պարսպ տեղ չէ որ վերը նշանակուած ակնարկութեանց եւ մանր հաստուածոց շարքը Յովհաննու Մանդակունուց հասաւ, եւ անկէ վեր չկրցաւ անցնիլ: Ան հաւաքուած ակնարկութեանց կամ յիշատակաց մէջէն արդէն կ'երևուայ թէ որչափ անհիմն է Ախանասի անունն անուանել սա պատարագին վրայ: Ժ դարէն առաջ սա անունը չկայ: Ասողիկ «Աթանասի առն լինել» ըսելով ենթադրութիւն կը պատմէ, ինքը «դրուած» չի կարդար, հասպա «բոս-աթը» կը լսէ: Սակայն կամոց կամոց կ'զգաւ, եւ այնպէս ալ անկէ քար ետքն Օրինակներուն մէջ նաեւ կը գրուէր եւ դեռ կը գրուի եւ կը տպուի ալ, ամենեւին անզի չունենալով, «Պատարագամատուցոց Ախանասի Աղէտանդրոս-հայրապետին»: ² Այսպէս սուտ անուններով ինքնուրու կը շինու ին: Ասոր հակառակ ուրիշ մէկուն (Յովհաննոս-Մանդակունուց) անունը կու տան թէ ինքն Ասողիկ եւ թէ անկէ 100 տարի յառաջ Յովհաննու կաթողիկոս Պատմարան, ինչպէս անսանք իրեն «Շարապրութեան» մէջ, այսինքն գոնէ իրրեւ կարգադրող կամ ի գործածութիւն տուող՝ սա «Տէր Աստուած զօրութեանց» պատարագամատուցին: Պատմարան կաթողիկոսը մինակ ասոր վրայ խօսք կ'ուղէր ընել. վասն զի ան ատեն մինակ կար ի գործածութեան. անոր վրայ, ինչպէս մենք ստոյգ կը համարինք, գրուած կը կարդար թէ ինքն եւ թէ Ասողիկ. ուրիշ եկեղեցական կարգաց զբքին հետ՝ որուն զըւելը «Յովհաննոս-Մանդակունուց Էպոսկոպոսի կաթողիկոսի» գրուած էր, սա ալ յարակից կը տեսնէին (տես վարը): Մեզի համար երկուքին ալ վկայութեան մէջ մեծագին կէտը սա է որ Յովհաննու Մանդակունուց անունն սա պատարագամատուցին հետ կապակցութեան մէջ կը ձգեն երկու պատմիչք ալ, եւ սա պատարագամատուցն ալ իրենցմէ 400 տարի առաջ, ուրիշ չորս հինգ պատարագներու հետ միատեղ կը գտնուէր: Բայց եթէ այս պատմիչք սոյն վկայութիւնը մեզի տուած ալ չըւային, արդէն իրենցմէ անկախ՝ մենք տեսած էինք եւ պէտք էր ամենայն ոք տեսնուի անվրէպ Մեծի Մանդակունուցն մասոր՝ սա պատարագամատուցին սկիզբն անունը դրուած կամ չդրուած: ^{*} Այնպէս ան կ'ըսուի աղօթքը՝ որոնք նախընթաց կ'ըլլան «Տէր Աստուած զօրութեանց» աղօթքով սկսող բուն պատարագամատուցին՝ որուն ինքը հեղինակ չէ, հասպա

¹ Շնորհալի Ընդհ. Թղթոյն մէջ «Առ քահանայ» ուղղելով խօսքը, ցաւելով կը յիշէ շատ քահանայից ազիտութիւնը՝ որոնք պատարագի աղօթքներն անգամ չեն գիտեր բերնոց, մինչդեռ կը վայէր «ըստ ուսուցիչներէն կ'ըսէին հարցն սրբոց, բուր ուղտն ու գիտնալ»:

² Աղէքանդրից պատարագը՝ «Մարտի» բնուած՝ ծանօթ է. անոր յատկութիւններէն եւ ոչ ստուեր մ'ունի մերը:

³ Յովհաննու կաթողիկոս, ան Մաշեցիին՝ որն որ նոր հաւաքում մ'ըրաւ եկեղեցական պաշտամանց, յաջորդն է միանգամայն եւ աշակերտ.

շատ մատեններ կրնար տեսնել առ Սեւանայ վանաց հօր քով եղած ատեն՝ որոնք անկէ ետքը լուծան գացին, նոր հաւաքում մը տակաւ տիրելով:

^{*} Հմմտ. «Միջիթարայ Այրիվանդոց Պատմութիւն ժամանակագրական» (Ս. Պետերբուրգ, 1867), որուն մէջ (էջ 34) յստաւ կը ըսնուի «... Առթամատուցն Մանդակայ եւ Մեսրոպայ, Պատարագն սուրբ Մանդակունուցն»: Այս Միջիթարայ վկայութիւնն կը տեսնուի, ըստ մեզ, որ Մանդակունուց անունը գոնէ Սարկաւագ վարդապետի ժամանակ կար ծնագիր Պատարագամատուցաց վրայ եւ նոյն գրոց ժողովածոյց մէջ կ'ընդօրինակուէր: ՀՐՏՐ :

մինակ ան երկու աղօթքներուն: Աս երկու աղօթքները պատարագամատուցաց հաւաքման մէջ հարկաւ մինակ սկիզբը կեցող պատարագամատուցին զրուիւր կը դրուէին ան դիտմամբ որ մէկայնոնց ալ արժէ, երբ որ գործածուին: Այսպէս աս երկու նախնարար իրեն նախակարգեալ աղօթքներէն զատ յաւելուած մը չընդունելով գործածուեցաւ աս պատարագամատուցը մինչեւ ԺԱ դար, եւ նոյնպէս զրուած կը գտնենք զանիկայ Ժ Կարուն կէսին Մոսորովու քով, ինչպէս որ ի սկզբան հրատարակուեցաւ: Մէկանոց եւ ոչ մէկուն զրուիւր ներգործութեամբ զրուած կան աս աղօթքները՝ որոնք աղօթից զոյգ մը կը կազմեն ընթերցուածներէն ետքը:

Աս երկու կարծ աղօթքները բոլորովին Մանդակունի կը հնչեն. կատարեալ իրեն պարկէն ելած ալիւր է: Աւաջինն արդէն իր անունը բացայայտ զրուիւր զրուած «երրորդ ճաշու ժամու» առաջին Բարողութեան մէջ կը գտնենք: Երկրորդին մէջն ալ իրեն սեպհական ստութիւնք կան: Ասոնցմէ երկրորդը խաղաղութեան ողջունին յարակից աղօթք մըն է՝ որն որ ի ծուելի իջեալ ժողովրդեան վրայ կ'ըսուի, որուն՝ եպիսկոպոսական օրհնութեամբ սարկաւազին հրաւիրէն («Օրհնեա, Տէր, ըսելէն») ետքը կը հետեւի բեմբասացութիւնը: Այսպէս խաղաղութեան ողջոյնն իր բեմբասացութեան կամ վարդապետութեան նախընթաց կ'ընէր Յովհան Մանդակունի ընթերցուածներէն ետքը՝ ականատես եւ ականջալուր Փարպեյեոյն վկայութեամբ: 4

Այսպէս իրարու ձայն կու տան արտաքին եւ ներքին վկայութիւնք թէ աս պատարագամատուցը, անոր հետ մէկայնոնք ալ, աս սնիտնջ եւ եռանկուն Հայրապետին պարտական ենք:

Սակայն ստուգիւ իբրեւ անոնց հեղինակի՝ ոչ երբեք: Եթէ Ասողկան խօսքերը ճշգիւ առնունք, զանիկայ հեղինակ չեն յայտնեն, հապա մանաւանդ թէ կը ժխտեն անոր սասնկ երկասիրութիւն մը: Պատմաբան Յովհաննու Կաթողիկոսի «յարգարեալ» ըսելը շատ տարտամ է. եթէ աստվ կ'իմանայ «չարագրեալ», ստուգիւ կ'անդիտանայ, որն որ իրեն համար անսովոր բան չէ: Տարօնոյ վարդապետը 500, Պատմաբան Կաթողիկոսը 400 տարի յառաջ եղած աս պատարագներուն ծագման վրայ ճիշդ ստեղծութիւն մը չունին: Մեզի համար, եթէ ուրիշ ամե-

1 Համեմատելու է աս երկու աղօթքները՝

Յովհաննու Մանդակունոյ
երրորդ ճաշու ժամու (Ի Ժամագիր)

Քարողութիւն:

«Միտարմ ամենեքեան դուհայնք զմարդասիրեն Աստուծոյ եւ զՓրկչին մերէ Յիսուսէ Բրիտանոս, որ աշտանաց զազո մարգկան ի գատարարութենէ անհեղեմ եւ երար զմեզ պիտարժի ժամու յայտնի խաչին իբրով որով եւ շորհեաց աստուծոյն զարգեալ Հոգւոյն որոյ երանելի առաքելոցն: Խնորհեցո՛ք զո՛րհնեմք զմեզ զստուծոյն արտոց հարգոց անեմեանց եւ ստուածային բարեացն այնոցիկ... որպէս զի... ման եւ վեմակ ընկալցո՛ք...»

Պատարագամատուցին
ԱզԹԵՐ:

«Տէր մեր եւ Փրկիչ Բրիտանոս, որ մեզ եւ սորոմութեամբ եւ առաւ պարգեւք բարերարութեան քո, որ զու քոյն կամու ի ժամու յայտնի համբերեցր շարուամաց: Խաչն եւ մահու յագո մեզոց մերց եւ պարգեւեցր աստուծոյն զարգեալ Հոգւոյն որոյ երանելի առաքելոցն: Հարգոց արա եւ զմեզ Տէր, աշտանք զքեզ թողու մեզ եւ ընդունել: Հ. որ. որպէս զի սքսանի եղիցո՛ք զօհոթեամբ...»

2 Կազմութեան եւ գաղափարաց կողմանէ

կը զուգի աս երկրորդ գրուածը՝ Մանդակունեոյն երկրորդ ճաշու ժամուն մէջ գտնուած աղօթից երկրորդ գրուածին: Թէ հնն եւ թէ հոս խաղաղութեան եւ երկրպագութեան գաղափարներ են: Նոյն խաղաղութեան վրայ կը դառնայ իններորդ ժամու աղօթից գրուածն ալ:

«Յայտ՛ տեղի, — կ'ընէ խոսքով (էջ 8) — ասի՛ որպէս յարձակել զժողովուրդն՝ Օրհնե, Տէր. զի բեմբասացութեան տեղի է, եւ աւարտեն զաղօթն օրհնութեամբ, եւ ի վարդապետութեանն յունկնդրութիւն տան զանձինս:»

«Կեալ ինքն ի տեղի յաղութեանն աստիճանին, եւ տուեալ զխաղաղութեանն ողջոյնն եւ ասէր. Բազում կերպարանօք եւ ազգի ազգի ցուցակութեամբ Փրկիչն մեր եւ Տէր Բրիտանոս, եւն. (Ղ. Փարպ., Բ. տպ. էջ 548):»

նեւին քննադատական կէտ (criterium) մ'ալ չունենայինք, ընդհանուր հայկական մատենագրութեան աստիճանը, այսպէս ըսենք՝ logiqueր կամ գաղափարաց ընթացքն ու ճաշակն առջեւնիս ըլլալով, ոչ երբեք կրնար գալ մեզի ասանկ մտածութիւն մը՝ աս պատարագներէն գոնէ մէկուն, նաեւ մեզի սովորական եղածին, հայկական ծագում ընծայել: Բայց բարեբախտութեամբ ասանկ՝ ունանց համար գուցէ ինդրական՝ քննադատութեան մնացած չենք:

Հարկաւոր չէ եկեղեցական մատենագրութեան եւ հրամանակարգ վարդապետութեան տակաւ յառաջադիմութեան կամ պատմութեան շատ խորունկ տեղեկութիւն՝ զգալու եւ համոզուելու համար որ Հայաստանէն դուրս է ասոնց հայրենիքը, յունական է ծագումը. եւ ձեռքերնիս թարգմանութիւն մը է՝ որ ունինք երջանիկ պատահմամբ մը, եւ մեր քովը — ասոնց հրատարակչէն կամ ի գործածութեան հանողէն եւքը (գործ մը՝ որն որ իշխանութիւն մը եւ ընդհանրական իշխանութիւն մը կը պահանջէր,) ուրիշ բան չի մնար փնտրելու՝ բայց եթէ անոնց թարգմանիչը՝ որն որ, եթէ ան մանր՝ բայց բազմաթիւ նշանները չեն ստեր, հրատարակչէն հեռու չէ. նոյն իսկ Հայոց կաթողիկոսն է՝ որն որ «զՀայոց բաղում կարգա ուղղութեան կատարեաց:»,¹ Հայ լեզուն, իրեն պէս, հնոյն եւ նորոյն միջաստիճանն է. ասով նոր սերնդեան ճաշակը կը փայփայէ աս գերազանցապէս գործնական մարդը, սակայն տեղ տեղ զգալ սալով մեզի որ ինքը նախնական շրջանին մէջ ապրողներուն կենակիցն է եւ «Գիւտայ Հայոց կաթողիկոսի եղբորորդի:»,² Թէպէտ բնագիրը ձեռքերնիս չունենանք, ունինք՝ ճիշդ դիտելով՝ տեղեր, ուր զարմանալի ճշգրտութիւն կամ սուր ճշգրտութիւն (precision) մը յայտնի կը տեսնուի ի բանի թարգմանութեան՝ որն որ շատ յաճախ չէ մեր հիններուն քով: Ամէն բան վճիտ եւ լուսաւոր, մանաւանդ պատարագամատուցին մէջ՝ որն որ մէկայնոնց չափ գրչագիրներէն խանգարուած չէ: Ասով կ'ըլլայ որ աս պատարագներուն եւ նախնիթաց՝ այսինքն Ն դարուն առաջին կիսոյն՝ պատարագին մէջ կը մնայ, ըստ հայկական լեզուի եւ ըստ թարգմանութեան արուեստի, բաւական վեհ մը, թէպէտ երկու կողման բնագիրք ոչ ժամանակաւ եւ ոչ վայրօք այնչափ իրարմէ հեռու եղած ըլլան:

Յունական ծագման գարով, թէպէտ ստոյգ ըլլայ ասիկայ նաեւ առանց բնագրաց՝ որոնք հիմայ չկան, եւ առանց յիշատակութեանց եւ որոշ ակնարկութեանց՝ արտաքոյ Հայաստանի (վասն զի գոնեայ այսպիսիք կրնային դիւրաւ գտնուիլ): Թէպէտ ստոյգ ըլլայ, կ'ըսենք, առանց ասոնց ալ. սակայն շատ ախորժական եղաւ մեզի — կը կարծենք՝ ըլլայ նոյնպէս ամէնուն, — գոնէ մասնիկ մը, պատաստիկ մը ասոնց յունարէն բնագրէն առջեւնիս տեսնել: Բարսեղեան պատարագը Բիւզանդեանց գործածութեան համաձայնընողներն աս մեր պատարագները ձեռքերնին ունին եղեր: Մեր Դ պատարագին առաջին սղօթքը հոն ստեր են սուղ փոփոխութեամբ մը՝ պէտք ունենալով սղօթից թիւը բազմացրնելու.³ անկէ անցած է անշուշտ Յակոբայ պատարագին սկիզբը հաւաքուած սղօթից կարգը, ինչպէս նաեւ Յոյն-Աղեքսանդրական Բարսեղեան պատարագին

¹ Չենք բռնաբարբեր զմեզ, չենք թախանձեր ընթերցողները հաւանութիւննին ուղերու. կը թողուք որ քալ առ քալ թէ յընթացս առաջիկայ երկասիրութեանս եւ թէ անոր մէկ երկրորդ մասին մէջ, ասոր ազատուցութիւնն ատորանայ:

² Թուղթ Դ. Փարոյ. առ Վ. Կ. (տպ. Վ. Ե. Ենա. 1873, էջ 595):

³ Տես վերը, էջ 192, Հոծ. Է, էջ 222, Ծան. 6:

մէջ Բարսղի անունը վրան վերնագիր ունենալով : Երկրորդ կտոր մը մեր Բ պատարագին Նախերգանէն ստորուած խոթուած է Բարսղի Նախերգանին մէջ՝ ոչ սակաւ Բարսղեան բնագիրը խանգարելով : Փոքր է աս կտորը, բայց ուրիշ տեղէ հոն ստորուած ըլլալուն ակնյանդիմանութիւնը մեր առաջարկութեան համար մեծ նշանակութիւն ունի:¹

Այսպէս յո՛նական են աս պատարագները. Ե դարուն հոլովելու ատենները, իբր 480ին, հայերէն կը թարգմանուին: Բիւզանդեանք իրենց պատարագներուն ճոխ proanaphoriale մաս մը յարելու ատեն զասոնք, զոնէ մէկը, ձեռքերնին ունին: Ե՛րբ կրնայ ըլլալ ուրեմն աս պատարագներուն ծագումը: Աս երկու յիշեալ դէպքերն իրենք իրենց մնալով, ոչ ոք անոնցմով կը ստիպուի որ աս պատարագաց ծագումը Ե դարէն վեր տանի: Ասոր համար ասկէ անդին կը մնայ, նոյն իսկ իրենց մէջ — մեր Դ կամ Ե պատարագներուն մէջ — փնտաւել իրենց թէ ժամանակը, թէ հայրենիքն ի մասնաւորի, եւ թէ վերջապէս անոնց յարկարիչը: Ասոնց նկատմամբ մեր պատարագամտոյցք, ինչպէս քայլ առ քայլ տեսանք եւ ինչպէս պիտ'որ տեսնենք, երկմտութիւն մը չեն թողուր:

3.

Ըսանի մ'որիչ Գիտելիք աս Պատարագաց վրայ աս հասարակ եւ յմասնաւորի:

Ահաւասիկ 5 պատարագք՝ որոնք ներքուստ եւ արտաքուստ, ինչպէս ասոսոնք, իրարու կը վերաբերին: Զուր կը բաժնեն զանոնք իրարմէ՝ մեր շատ հին թուական չունեցող մատենաներն անանկ վերնագրութեամբք՝ որոնք, եթէ ստոյգ ըլլան, երեք այլեւայլ նահանգներու պիտ'որ բաժնուին աս մեր պատարագները — Հայաստան, Եգիպտոս կամ Աղեքսանդրիա, Գամիք կամ Պոնտոս: Մի միայն է՝ որն ստոյգ վերնագրութիւն մ'ունի, ան ալ է հոս վերջին տեղը ստորագրուած պատարագին գլուխը, այսինքն Գրիգոր Կաղանդացոյ կամ Կարո-ձաբաբի անունը: Ուստի ոչինչ համարելով ան սուտ վերնագրութիւնները — որոնք Բարսղինը՝ շատ անգիտութեամբ՝ Գրիգորի Լուսաւորչի կ'ընծայեն, միւս մը Սահակայ Պարթեւի Հայոց Կաթողիկոսի պարգեւելով, մէյ մէկ ալ Աթմասի եւ Կիւրղի Աղեքսանդրու Հայրապետաց, — հարկ է բոլորը միեւնոյն եկեղեցական զաւատի ժողովել, այսինքն Կապադովկոյ եւ Պոնտոսի, ուստի՝ ինչպէս ուրիշ շատ բաներ՝ կը ժառանգեն Հայք աս Պատարագներն ալ, բայց հազիւ զանոնք պահելու չափ:

Թէ ասոնք Հայաստան, ըստ որու մ' մէկ գրչէ թարգմանուած, մէկ մատենան կամ հաւաքում մը կը կազմէին ի սկզբանէ, դժուարաւ կրնայ տարակուսուիլ : Գործածողներն ալ, ինչպէս ցայսվայր տեսանք, քանի մը հաար Դէլէն սոջեւնին ունին: Նոյն իսկ զասոնք Լուզդունեան մատենին սկզբնական հաւաքողին քով միանգամայն ի միասին գտնելիս հասանականութիւն մ'ուելի կ'ընծայէ թէ

¹ Երրորդ ակնարկութեան մը համար, տես վերը՝ էջ 132, Ծան. 44 եւ էջ 227: — Բաց աստիարղէն ԱՐՄանասի անուն կրող Պատարագը կը գտնուի նաեւ ասորբղէն, (տես վերը՝ էջ 270-271), որով կը ցուցուի անոր յունարէն ընագրին գոյութիւնն ալ: Կրկին հատուած ալ Եգնատիոսի, բով կան (տես էջ 263, եւ յետոյ ի կարգին ծան. 63 եւ 112): ՀՐՏՐ.

այսպէս ալ գտած է զանոնք, չէ թէ մէկը հոս մէկալը հոն: Միշտ ի բայ կատարուէր Բարսղի (Ա) պատարագը՝ որն որ Ն դարուն վերջերու թարգմանչին չի վերաբերիր. վասն զի պէտք ալ չունէր նոյնը թարգմանելու՝ որովհետեւ արդէն 60—70 տարուքնէ հետէ Հայոց գործածածն էր:

Սակայն ինչ կարգելու զմեզ՝ աւելի առաջ երթալով բտելու թէ մեր թարգմանիչը միանգամայն հաւաքիչ մը չէր. հապա նոյն իսկ առջեւինն այսպիսի յունարէն պատարագաց ժողովածոյք մըն էր՝ զորն որ հայերէնի կը դարձնէր իր հայրենակցաց համար, որուն մէջ, եթէ մեր Հարք բան մը մէջէն չեն կորսնցուցած, կային վերոյիշեալ 5 պատարագները: Անոր համար ասոնց հայերէնները մէկտեղ զանուած են միշտ, վասն զի յունարէններն ալ ասանկ էին:

Արդէն նոյն գաւառին՝ ուստի ասոնք ծագումն ունէին, սովորութիւնն էր՝ հաւաքիչ, մէկ մատենի մը ժողովել եկեղեցական պիտոյից կարեւորները: Հոս սկզբնաւորութիւն առած է, ինչպէս ծանօթ է, առաջին Կանոնաց ժողովածոյքը՝ Նիկիոյ 20 կանոնները գրուելը զինքով նոյն գաւառին մերձաւոր ժողովոց՝ Անկիւրիոյ, Նեոկեսարիոյ եւ Գանդրայ կանոնները մէկ մատենի ժողովելու, որուն ետէն Լաւողիկեայ կանոններն ալ ուրիշ ձեռքէ մ'աւելցան. հոս նախ՝ Վկայարանութեանց մասնաւոր ժողովածոյք մը նոյն գաւառէն, զրեթէ մի եւ նոյն ատեններն հաւաքուած է, որն որ ուրիշ անգամ զմեզ պիտ'որ զբարեցրնէ, եթէ Տէր կամեսցի՝ ոչ կարի անագան: * Ասիկայ ուրեմն աս եկեղեցական նահանգին հանձարն էր, որն որ դժուարաւ կրնար այսչափ կարեւոր նիւթ մը, ինչպէս պատարագներն էին, անտես ընել: Հիմայ յիշուած ժողովածոյքներուն ժամանակը Դ դարն է իր կատարեալ ընթացքին մէջ: Կրնայ մեր պատարագաց հաւաքումը նոյն դարուն մէջ եղած ըլլալ, կրնար Հինգերորդին մինչև կէսերն առ անագանն. վասն զի ալ հայերէն թարգմանութեան ատենը կը շոջափէ: Բարսղի պատարագը, կըսէ՝ Զ դարուն վերջերը Ափրիկէի Պետրոս Սարկաւազը «գրեթէ ամբնայն Արեւելք ի կիր արկանեն»: Ասանկ հաւաքման ձեւով, իբրեւ մատեան մը, թեւ կ'առնուն գրութիւնք համբաւ եւ տարածում ընդունելու, ինչպէս վերոյիշեալ կանոնաց ժողովածոյքին եղաւ՝ հաւաքման ձեւով բոլոր արեւելք եւ արեւմուտք թարգմանութեամբ տարածուելով Ն, Զ եւ Է դարերը: Ինչպէս կրնային Անկիւրիոյ կամ Նեոկեսարիոյ կամ Գանդրայ կանոնք՝ առանձին մնալով՝ այնպէս պարաւ ան տարածութիւնն ու կարեւորութիւնն առնուլ զոր այժմ առած են: Մեր պատարագաց հաւաքման զորն որ իբր ստոյգ կը համարինք, սկիզբը սրբոյն Բարսղի պատարագը կը բռնէր. հաւանականաբար մէկալնոնք, զոնէ բոլորը, մասնաւոր անուններ չկրնելով: Տեսանք որ Ափրիկեցի Սարկաւազն է յիշողութեան կտոր մը Բարսղի պատարագէն յառաջ բերել ուղերով՝ կը խառնէ հոն մեր պատարագներուն մէկուն մէջէն հատուած մը՝ որն որ մինչև հիմայ խօսուածնէրուն համեմատ, անմիջապէս Բարսղի պատարագէն ետքը զետեղուած պիտ'որ ըլլայ ան մատենին մէջ, եւ Բարսղին հետ ի միասին կարդացած ըլլալով՝ բոլորը նոյն անուամբ կը յիշէ Ափրիկեցին:

Լուգոգունեան մատենին մէջ աս պատարագաց կարգը սանկ է. Աթանասի, Բարսղի, Գր. Աստուածարանի (կամ Գր. Նյազիանզայոց) եւ Սահակայ ըն-

* Արդամբ ալ հանգուցեալ Հ. Յովսէփայ թողոցած ձեռագիրներուն մէջ շատ մեծ նիւթ կայ ժողոված Վկայարանութեանց բնութեան մասին. բայց չէ կրցած ձեռնութիւն մը գրելու սկիւ, բայց ի բազմաթիւ ամբ մունք ծանօթագրութիւններէ՝ բնագրաց ընդօրինակութեանց կից կամ զատ: ՀՐՏՐ:

Ծայուածը, ետքէն Կիւրղին ընծայուածը: Իրօք ալ առաջինը, Բարսղե անուան հովանւոյն տակ, ընդունելութիւն գտնելով, մանաւանդ Կ. Պոլիս, մէկաշնոյք գործածութենէ դուրս միահազոյն մոռցուեցան, ինչպէս միահազոյն կը զըտնուէին: Հայաստան, ասոր հակառակ, անոնց մէջէն մինակ վերջինը՝ որն որ ժամանակաւ մէկաշնոյք կրտսերագոյն կերպարանք մ'ունի համառօտութեամբ, տիրող եղաւ ի գործածութեան, նոյն իսկ Ե դարուն վերջերը կամ Ջին սկիզբները, մանաւոր Եռաշաղաղատութիւն մը տարով՝ անշուշտ առաջիններուն սիրուն ամփոփութեան, սուր ճշդութեան (precision) համառօտութիւն (compendium) մ'ըլլալուն. անանկ որ մէկաշնոյք բողոքովին կորսուելու վտանգի մէջ ինկան, եւ հազիւ այսօր այսչափ դժուարութեամբ հետքերը կը ժողվենք:

Արդ աս 5 պատարագներուն վաւերական կարգն եթէ ունենայինք, կրնար անկէ ցայսվայր հաւաքման նկատմամբ ըսուածներուն աւելի զօրութիւն մը ցոլանալ: Բայց, աւանդ, Լուգրունեան մատենին սկզբնական կաղմուղը կ'ուզէ ժամանակագրական կարգաւ դնել պատարագները, այսինքն իրենց կրած անուններուն համեմատ. ուստի ամենէն կրտսեր՝ այսինքն մեր սովորական պատարագը՝ հիմնական համեմատաբար ածած ձեւին մէջ ամենէն յառաջ, որովհետեւ, ինչպէս ինքը կը հաւատայ, Աթանասի կը վերաբերի. ետքը ան՝ որն որ Գրիգորի Լուսաւորչի կ'ընծայուի՝ այսինքն զուտ Բարսղինը, ինչպէս որ Հայք Ե դարուն առաջին տասնեակէն ունէին. ետքը հարկաւ Գրիգորի Աստուածարանի ընծայուածը. ետքը Սահակայ Հայրապետին վերագրուածը. եւ վերջապէս Կիւրղինը: Ենթին յատկութիւնները կ'ուզէին մանաւանդ՝ որ Գրիգորի Աստուածարանի վերագրուածը վերջնութեւ, Աթանասի ըսուածն ալ վերջին տեղը բռնէին, եւ այսպէս բողոքն ի կարգի կ'ըլլար: Մենք կը կարծենք թէ ասանկ ալ ի սկզբան դտնուած են աս պատարագները՝ զորոնք թող սարով անունները՝ անուանեցինք Բարսղինէն ետքինները՝ պարզապէս թուարկելով Բ, Գ, Դ, Ե պատարագամտոյց կամ պատարագի ձեւ, իմանալով Սահակայ, Կիւրղի, Գր. Աստուածարանի եւ Աթանասի անուանուածները:

Անծանօթ չէ ուրիշ կողմանէ վերոյիշեալ նահանգին մէջ խորհրդական ձեւերու Դ դարուն մէջ կատարուած նորոգութիւնը: Եշանսու որ է նոյն իսկ սրբոյն Բարսղի՝ աս նկատմամբ խօսքերը, երբ որ Գրիգորի Աքանջեւագործի Հաւատոյ դաւանութեան՝ որմէ Մակեդոնեանց դէմ վկայութիւն կը բերէ, ամենեւին փոփոխութիւն կրած չըլլալը կը հաստատէ: Ասոր նկատմամբ, նաեւ մինչեւ ցայսօր, կ'ըսէ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը, նոյն դաւանին մարտիկը մեծ զարմանքով լեցուն են, անանկ նոր եւ սոցոյ յիշողութիւն մը սպաւորուած է ան եկեղեցիներուն որ երբեք ատեն մը չի մարիր: Ուստի ոչ գործք մը, ոչ խօսք մը, ոչ խորհրդական ձեւ մը անոնց աւանդածէն տարբեր, եկեղեցւոյ մէջ չաւերջուցին: Անոր համար ալ անոնց կատարած պաշտամանց մէջ շատ բան իրրեւ պուկաս կերեւայ կարգադրութեան հնութեան պատճառաւ: Վասն զի այն եկեղե-

¹ Գրք վան Հոգւոյն սրբոյ, ԳԼ. ԻԹ. § 74. (տպ. Փարիզ, Հար. Գ. էջ 62): ² Հմմտ. Basilius, de Spiritu sancto, c. XXIX, 74. Θὺ τύπον τινὰ μυστικὸν παρ' ὧν ἐκείνοις κατέλιπε, τῇ ἐκκλησίᾳ προσέθηκαυ ταύτη τοι καὶ πολλὰ τῶν παρ' αὐτοῖς τελομένων ἔλλειπῶς ἔχειν δοκεῖ, διὰ τὸ τῆς καταστάσεως ἀρχαίῳ τροπον. Տե՛ս վերը՝ էջ 164:

ցեայ առաջնորդութեան յաջորդ եկողները չէին հանդուրժէր՝ իրմէ ետքը հնարուած գանուած բաներն ընդունելով աւելցրնել: ¹ Ընդհանուր պաշտամանց ձեւերու, ինչպէս նաեւ արարողութեանց վրայ է խօսքը՝ անտարակոյս. բայց ասոնց մէջ հարկաւ առաջին տեղին ունեցած են պատարագամատուցի ձեւերը: Ան սմէն բան կ'իմանայ ուրեմն հոս Բարսեղ՝ զորոնք իրեն քահանայութեան ասան, իբր 35(1)ին, ցուցուցած գործունէութիւնը բացատրելով կ'ընծայէ իրեն՝ իր մտերիմը Գրիգոր Նազիանզու, այսինքն՝ «աղօթից կարգաւորութիւնս եւ բարեգարգութիւնս բեմին» (εὐχῶν διατάξεις καὶ εὐχοσμίας τοῦ βήματος²): Հարկաւ աս նորողութիւնք անմիջապէս ընդունելութիւն չգտան. եւ չէ թէ մինակ Պոնտոսի մէկ գաւառն՝ անշուշտ շատերը դեռ երկայն ատեն չէին ուզեր սորվածներէն բաժնուիլ. եւ այսպէս հինը նորոյն քով, մանաւանդ հասակաւ յառաջադէմներուն մէջ, բաւական ատեն կը բաժնէր աս ընդարձակ նահանգը: Նոյն մեր շատ անգամ յիշած Նազիանզու եպիսկոպոսը՝ որն որ, ինչպէս կ'երեւայ այնչափ ջերմ էր սոյն նորողութեանս, պէտք էր իր հայրը տեսնել որ «Գոհութեան խօսքերը անանկ կ'ըսէր, ինչպէս որ սովորական էր» (ἐπείπων τὰ τῆς εὐχαριστίας ῥήματα, οὕτως συνηθές,) ինչպէս որ ինքը սորված էր, նորողութեան չհետեւելով՝ ծերունի եպիսկոպոսը: ³

Կը կրկնենք. թէպէտ մեր աս Ե անուանած պատարագը՝ մինչեւ որ Ե դարէն ետքը գրեթէ մի միայն տիրող եղաւ, առանձին չէր. չէ թէ մինակ իրմէ նախընթաց հնազոյններ կային, հապա նաեւ ուրիշ գոնէ երկու anaphorաներ ալ կային՝ իրեն հետ հաւասար ձոխութեամբ եւ հաւասար համաուտուութեամբ դարձեալ մի եւ նոյն յոյն աղբիւրէ, եւ՝ եթէ ամէն նշանները չեն սխալը՝ նաեւ նոյն գաւառներէ եկած:

Թէպէտ ճշդիւ չի կրնար ասացուցուիլ, սակայն շատ յարմարութեամբ կրնայ ենթադրուիլ որ աս երեքը — այս ինքն Աթանասի ըսուածը, ինչպէս նաեւ աս երկուքը՝ որոնցմէ մէկը ըստ կամի Կիւրղի Աղեքսանդրացոյ եւ մէկալը Գրիգորի Աստուածաբանի ըսուած է, — աս երեքն ալ, կ'ըսեմ, մի եւ նոյն գրչէ թարգմանուած ըլլայ:

Բողոքովին աւերարդ է նշանակելը որ ասոնք Աբրդէ եւ Վրիգորի անունները կրող Եպիսկոպոսոց եւ Յակոբիկ Ասորոց պատարագներուն հետ ամենեւին հաղորդութիւն չունին: Հապա վաւերական պատարագներ են գոնէ Ե դարուն. անանկ որ եթէ մէկը Դ դարուն ընծայէ, դժուարաւ կրնայ անհիմն յանդիմանուիլ:

Աս երկու — Դ եւ Դ — պատարագներուն առաջինը, այսինքն Դ Պատարագը՝ որն որ Կիւրղի Աղեքսանդրացոյ վերագրուած է, ընդարձակութեամբ կը հաւասարի վերը յառաջ բերուած Բ պատարագին՝ որուն մէջ Նազիանզուցոյն գրիչը նշանակցինք: Աս ալ անոր պէս ան ժամանակներուն հրամանական վարդապետութեանց կնիքն ունի: Ոչինչ նշան կրնայ անկէ կրտսերագոյն ժամանակի մը ծնունդ կարծել առ զանիկայ. հապա ամենայն ինչ հոն նոյն հողին կը շնչէ, կատարեալ իմաստից կապակցութեամբ թէ՛ յընդհանուր եւ թէ՛ յիւրաքանչիւր մասին: Եթէ, մէկը հոս ալ Նազիանզու եպիսկոպոսը ուզէ յիշել, չենք կարծեր

¹ Հմմտ. անգ՝ τῶν μετ' ἐκείνον ἐφ'ευσθεθέντων (adinventa) παραδέξασθαι εἰς προσθήκην.

² Ճաւ. Ի. Ի գով. Բարս.:

³ Ճաւ. ԺԸ. Ի մահ հօրն, 29:

որ անհիմն մտածած համարուի, մանաւանդ դիտելով հոն նոյն ճշդութիւնն ու իմաստից կապակցութիւնը:

Ձի պակսիր բողոքովին ասոր ալ՝ արտաքին վկայութիւն՝ իրեն հնութեանը համար: — Շատ անգամ յիշուած Վարդապետի աղօթքը, (տես վերը, էջ 321) համազասպայ եւ Սահակայ վաւերական եւ ընտիր վկայաբանութիւնը (տես էջ 323) եւն, բաւական յայտնի գուշակել կու տան թէ դեռ ան ստեղծ աս պատարագն անշուշտ գործածութեան մէջ էր: Սակայն շատ աւելի առաջ կը տանի զմեզ, ու ստի աւելի անդին չի կրնար անցնուիլ, այսինքն նոյն Ն դարուն վերջերք կը հանէ զմեզ Յովհաննու Մանդակունուոյ յայտնի գործածութիւնը (տես էջ 325): Արդէն հայերէն թարգմանութեան լեզուն իւր բազմապատիկ կապակցութեամբը մէկալ պատարագներուն հետ, չի թողուր զանիկայ անոնցմէ բաժնել եւ ոչ մէկ կերպով:

Հայաստանէն դուրս ասոր հետքը կայ: — Չունինք աս նկատմամբ որոշիչ կէտ մը նշանակելու*: Սա իօսքերը կանոնին մէջ՝ «առատապէս հողաբարձութեամբ նախախնամելով զանազան շնորհօք իւրասեպ արգահատեցեր, քարկոթեամբ, հարոսածով, ողորմութեամբ, մանաւոր կէտ մըն է՝ որն որ կը յիշեցընէ նոյն իսկ Սաղիանդացին իր Բ պատարագին կանոնին վրայ ձեւուած իօսքին մէջ (Ծառ ի Զատիկն), կէտ մը՝ զորն որ ցայս վայր չտեսանք ուրիշ պատարագայ մէջ, այս ինքն «քարկոթեամբ եւ հարոսածով» նախախնամութիւն:

Երկրորդ, այսինքն Գ պատարագին գալով՝ թէպէտ ասոր վաւերականութիւնը, հնութիւնը, յունական ծագումը տարակոյսներէ վեր եւ ազատ է, սակայն արտաքին ապացոյց մ'առ այս ամենայն դեռ չունինք աւելցընելու՝ ոչ հայկական եւ ոչ յունական*: Ուստի ամենայն ինչ ներքին յատկութեան կը մնայ՝ որն որ անբաւական չէ: Մոյն լեզու եւ գրիչ է, չի կրնար երկբայուիլ, որ զանիկայ հայերէն կընէ: Մանապէս վարդապետական պարունակութիւնն ու բովանդակ կազմութիւնը մէկալ Բ, Դ եւ Ն Պատարագներուն հետ կը կապեն զանիկայ սերիւ:

Անիկայ թէպէտ մնադրութեան արժանի պատարագ մըն է իրեն քանի մը մանաւորութիւններովը — օրինակ իմն՝ կանոնին գոնէ զլիսուոր մասն ի դէմն Բրիստոսի ուղղուած ըլլալով, — սակայն բովանդակ պատարագը, ինչպէս որ Նուզդունեան միակ Օրինակը մեզն կընծայէ, շատ չարչարուած է: Երկու տեղ — ան ալ նշանաւոր իմաստ մ'ունենալու տեղեր, — մէկ քանի բառից խառնակութեամբ կամ կրճատութեամբ՝ եղած է բացարձակապէս անիմանալի: Կամ Լիոնի մատենին դրողը, կամ՝ աւելի հաւանական՝ անոր սկզբնական հաւաքողն ու կարգադրողը, չի դիտողոր՝ ինչու, մէկ կամ երկու աղօթք տեղափոխ ըրած է՝ որոնք բարեբախտութեամբ իրենց ներքին կազմութենէն կամ պարունակածէն յայտնի կընեն թէ ուր կը վերաբերին. եւ վերջապէս սոյն պատարագին սեպական երկու աղօթքներուն (postcommunio եւ εὐχὴ ἐπισημαζωνος) տեղ՝ նախընթաց կամ ուրիշ պատարագներունն առած զետեղած է հաւաքողը: Բայց որպէս զի գծրախտութիւնն իր լրումը գտնէ, Լիոնեան Օրինակէն ամբողջ թուղթ մ'իկկած է, թէպէտ բոլոր մատենանն ասիէ զատ ոչ ուրեք պակասութիւն մ'ունեցած է: Ապահովապէս 293 բառից թերթից (lacune) մըն է պակասածը՝ կանոնին յիշելեաց մասէն, բաւական կարո մը:

* Սակայն կայ «Իմաստիոսի» բով նատուած մը. (տես էջ 263 եւ 330, ծան. 1): ՀՐՏՐ.

Հին աստիճաններէ սակաւ՝ բայց բաւական յայտնի նշմարներ աս նկատմամբ արդէն վերը (էջ 320 եւն) նշանակուածներէն կը տեսնուին :

Ժ դարէն ետքն ալ ամենեւին հետքն անգամ չենք գտներ Հայոց մատենագրութեան մէջ : (Մինչեւ որ ԺԳ դարուն, այսինքն Հայոց ուրիշ ազգաց հետ յարաբերութեան մաներովը եւ յայսմ իրենք զիրենք շատ աղքատ տեսնելով , սոյն պատարագը թաղուած մագաղաթներէն յարութիւն առած է :)

Ասանկ պատարագի մը խափանուելուն եւ այսչափ կանուխ մէկուրի դրուելուն եւ մոռցուելուն պատճառը՝ չէ թէ մինակ նոր պատարագին խմբագրութիւնն եղած է . հապա անշուշտ ուրիշ ներքին պատճառ մ'ալ առ այս մղած է : Իրօք կը տեսնենք որ երկու բան կայ մեր աս պատարագին մէջ՝ որն որ պէտք էր որ սարսափ բերէր Հայոց՝ գէթ ոմանց՝ սկսեալ գոնէ Է դարէն :

Յունաց հետ Հայք արդէն Է դարուն մեծ կապի մէջ էին . վասն զի ասոնք (Յոյնք) բացարձակապէս կը պահանջէին որ պատարագի բաժակին մէջ ջուր խառնեն, եւ մի եւ նոյն ատեն կը բաղձային որ Հայք փոխանակ բաղարջն՝ խմորեալ հացով պատարագեն : Իրաց աս վիճակին մէջ հարկ էր որ աս գեղեցիկ պատարագը Բողոքովն աչքէ իյնար՝ որն որ Բրիտտոսի Տեառն մերոյ համար կըլսէ՝ բաժակը նախ խառնեց ջրով . եւ դարձեալ տէրունական աղօթքէն առաջ կը ինչորէ որ սոյն « խմորով », խմորէ զամէկըր : Թէպէտ աս վերջինն իրական խմոր չի նշանակել, եւ բաղարջ հաց ալ Մորհրդոյն գործածուէր՝ նոյն աղօթքն հաւասարապէս իր իմաստն ունէր . սակայն բառը կրնար ընդոտուցանել խմորուն հացին դէմ ոգորող կամ պարսաւադիր Հայերը : Թէպէտ իրաց ճշմարտութեան նայելով կրնար ըսուիլ աս « ի խմորոյ զգուշանալ », ուղղներուն թէ շատ հաւանական է որ նոյն իսկ աս պատարագը գործածողներուն մէջ եղած ըլլայ սուրբ Մորհրդեան համար բաղարջ հաց գործածելու սովորութիւնը , ուստի Հայոց ալ անցած է իրենց քրիստոնէութեան դարձին ատենը Դ դարուն սկիզբները :

4.

Աս պատարագաց Հրատարակիչ-Թարգմանն ու Հեղինակը :

Ո՞վ է Հրատարակիչը՝ բայց եթէ Յովհան Մանուկունի, որմէ անդին չկրցանք անցնիլ եւ զորն որ կրնանք իրաւամբք մի միայն թարգմանիչ ալ համարիլ : Ներքին նշաններէն զատ՝ արտաքին վկայութիւնք ալ առ այս կը լծին :

Յովհ. Զ. Հայոց պատմարան կաթողիկոսէն՝ մեր ծիսարանին վերստին հաւաքող Մաշթոց կաթողիկոսի աշակերտէն եւ յաջորդէն 895ին յայսմ բոլորով հաւատով կը լսենք . « Սա (Յովհան Մանուկունի) որ է ի գաւառէն Արշամունեաց, ի գեղջէն Ժախնոտայ », եւն : Դիքը պատմութեան ուրիշ նախորդներուն պէս, հնագունից վրայ դեռ խառնակ եւ շփոթ չի խօսիր եւ ըստ կամի չի ստեղծեր, դեռ քիչ շատ անոնց վրայ մօտաւոր գրաւոր բաներ ունենալով ձեռքը, որով մեզի հոս վստահութեան արժանի է : Ուստի չի գիտեր Յովհ. դեռ հաստատ գրով մը որ Ն Պատարագն Աթանասի ըլլայ, այլ ընդհակառակն ինքը կարգադրութիւնը Մանուկունուց կը ընծայէ . վասն զի թէեւ նախընթաց ան պատարագին վրայ գրուածներուն սկիզբը Մանուկունուցն անուանն ան ատեն գրուած ալ չկարդար, սակայն իօսքերուն իմաստներէն՝ անոր ըլլալուն չէր տա-

րակուսեր: Յայտնի է վերոյիշեալ վկայութիւններէն թէ Ե պատարագը՝ զորն որ ետքէն Աթանասի ըսելու սկսան, ի սկզբան անբաժին մէկալնոցմէ ելած էր Մանգակունւոյն ձեռքէն: Բայց մեր պատմաբան Կաթողիկոսը կրնայ մտիկ ըլլուիլ նորէն իր «Շարադրութիւն Հայրապետացն Հայոց» վերագրած (դեռ անտպագիր) գրուածոյն մէջ. «Սա (Յովհանն Մանգակունի), կրսէ, նախադիր գտաւ (նախ կարգադրեց) Հայաստանեայց ժամակարգութեանց սքանչելապէս յարդարեալ քարոզս եւ աղօթամատոյցս եւ երգ(ս) հոգեւորս ի փառս Աստուծոյ, եւ ՎՍԷԳ Աստուծոյ զօրո՞ւմեանց» զպատարագամատոյցն:»*

Աս պատարագամատոյցին Հրատարակիչն ինչո՞ւ թարգմանիչ ալ չըլլայ թէ ասոր եւ թէ բոլոր ան նոր պատարագաց մատենին՝ որն որ մէկ ձեռքէ ելած է:

Մեր պատմաբան Կաթողիկոսէն հանգիստ 100 տարի ետքը, իբր 1000 թուականին, մանաւանդ ժԱ դարուն սկիզբներն էր որ Ստեփանոս Ասողիկ անոր ոչ անհամաձայն գրելով կրսէ. «Սա (Յովհանն Մանգակունի) ի գաւառէն Արշամունեաց, ի գեղջէն ծախնոտայ զՀայոց բազում կարգս ուղղութեան կատարեաց, զքարոզս գիշերի եւ տուրնջեան, ղկարգս մկրտութեան, եւ զսարկաւազի եւ զքահանայի եւ զեպիսկոպոսի, եւ զօրհնութեան եկեղեցւոյ, եւ ԳԵՊԷՏԻ զպատարագամատոյցն՝ զոր Աթանասի ասեն լինել:» (Տես նաեւ վերը՝ էջ 320:)

Մեզի — որ արդէն ցայս վայր ներքին հաւանական նշանօք եւ վկայութեամբ իրաց՝ Մանգակունւոյն հասած կեցանք, անկէ ոչ ասդին եւ ոչ անդին մէկը Հրատարակիչ նամանցընելով, — շատ զարմանալի եւ ախորժ են աս կրկին վկայութիւնները — Պատմաբան Կաթողիկոսին եւ Ասողկանն Տարօնացւոյ, — որոնք ձիշդ զՄանգակունիին գիտեն եւ կը հաստատեն զինք աս մեր Ե թուարկած պատարագին տուող, աւաջինը՝ դեռ Աթանասի վերաբերիլը չգիտնալով, երկրորդը՝ չհաւատալով «ասեն լինել:», Գիտենք ցայս վայր խօսուածներէն որ Ե պատարագն ըստ ինքեան մէկալներէն սկզբնաբար անբաժին էր, եւ անոր տուողը վկայեալ ասոնցմէ Մանգակունիին Յովհանն, չէր կրնար՝ բայց եթէ բոլորին ալ ըլլալ տուող եւ թարգման:

Սակայն ուստի՞ ան կրկին պատմագրաց աս վաղեմի ծանօթութիւնը: Եթէ ոչ այլ ուստեք, ստուգիւ նոյն իսկ ինքեան Մանգակունւոյն անուան վերնագիրներէն՝ որոնք ան ասոնն դեռ քիչ կատարելագոյն մատենին մէջ կային քան որ հիմայ, ան ալ ըստ մասին, եւ անտարակոյս աս Ե պատարագին սկիզբը կը կարդային ան երկուքն ալ իրեն անունը (ինչպէս Ժամագրոց, Խորհրդոց, Ձեռնագրութեան գրոց, եկեղ. Օրհնութեան, ինչպէս ցայժմ կը նշմարենք, առաւել եւս իրաւամբք Ե պատարագին սկիզբը) ուր Մանգակունի յատուկ յաւելած ըրած էր, ինչպէս տեսանք (էջ 272, 320 եւն), աս Աթանասի ըսուած պատարագին: Արդեօք ան Ասողկան ԳԵՊԷՏԻ ասանկ սկզբնական գլխոյն ակնարկութիւն մըն է:

Ահա ներքին եւ արտաքին վկայութեամբք Մանգակունիին Յովհանն Ե դարուն վերջին քառորդէն (թուականը ճշդիւ ձեռքերնիս չէ հիմակուան միջոցներով,) մեր աս 5 Պատարագաց տուողն եւ թարգմանն է:

Բայց ո՞վ չի տեսներ որ ամենէն աւելի շահաբեր է մեզի ոչ միայն ան գիտնալ թէ որուն ձեռքօք առինք զասոնք, այլ թէ ո՞վ եղած է անոնց Հեղինակը, ուստի եւ երբ Հայք զասոնք ընդունեցան եւ գործածեցին, բայց չհամարեցան

* Մ. Արթիվանցույ ալ կարեւոր վկայութիւնը տես վերը՝ էջ 327: ՀՐՏՐ.

երբեք հայկական, գոնէ ըստ մեծի մասին, այլ յունական: Մեզի կ'իյնայ հիմայ անդրազոյն որոնել:

Գիտենք ամենայն ստուգութեամբ որ Յովհան Մանդակունի, իր պատանեկութեանը, աշակերտած էր Մեծին Սահակայ՝ — որն որ իր հրահանգն ի կեսարիա կապաղովկացւոց առած էր, — եւ Գիւտայ կաթողիկոսի, այնպիսի գիտուն մարդու, եղբորորդին էր,² որն որ (Գիւտ) իր ուսումը Յունաց քով ըրաւ, եւ միշտ անոնց հետ հաղորդակցութեան մէջ կը գտնուէր: Ի՞նչ բաներ չէր ժառանգած անկէ՝ իր եղբորորդին՝ եւր որ աթոռն անցաւ: Աս ժիր քահանայապետը զորն որ իր մէկ ժամանակակիցը «հրեշտականման» կը կոչէ, իրեն գերազանց վարդապետաց գաղափարները ըրացրնելու կը ձեռնարկէր գլխաւորաբար, ինչպէս տեսանք, աստուածային պաշտամանց կարգն ամէն ճիւղերով կատարեալ ընելու հնոյն վրայ. անոր համար ալ վերջապէս ուղած է պատարագի պաշտօնն աւելի ծաղկեցրնել: Աս նկատմամբ, ինչպէս իր նախորդները, իբրեւ դուստր իրենց մօրը՝ կապաղովկիայ եկեղեցւոյն յարած, պատարագամատուցաց կարգաւորութիւնը յառաջադէմ կ'ընէր աստուածային նախանձով եւ նմանը քիչ գտնուած մաքրութեամբ վարդապետութեան՝ որն որ իր բերնէն կը բխէր: Աս դրացի երկիրն էր՝ որ ամենէն աւելի աստուածային պաշտամանց կարգերով հռչակաւոր եղած էր. դեռ Կ. Պոլիս, նոր Հռոմ, չէր բոլոր տիրապետած՝ իր կարգադրութիւնները տիրող ընելով, ուրիշներունը՝ նոյն իսկ Աղեքսանդրիոյ եւ Անտիոքայն՝ խափանելով, տիրապետելով: Գերազանց էին Մանդակունւոյ համար կապաղովկացի Հարք, որոնցմէ մէկունը (Բարսղինն) արդէն դարուն սկիզբէն ունեցան Հայք: Աս անգամ ալ եկեղ. հաղորդութեան եւ ընտանութեան միջոցաւ, — վասն զի Գրոց (նաեւ զինչեւիցէ եկեղեցական իրաց) ստացումը հրապարակական տուրեւառիկ վաճառմամբ չէր ըլլար, — աս սրբազան պատարագաց զրքերն իրեն ի ծանօթութիւն եւ ի հաղորդութիւն եկած պիտ'որ ըլլան: Որուն կամ որպիսւոյնը: — Ուրախ սրտիւ կ'ըսենք. ոչ դոյզն մէկուն. Կիւրիֆորի՝ Կաթողիկոսացոյ, մեծ վարդապետի եւ մեծ սրբոյ մը: Ինչն է աս պատարագաց հեղինակը, եւ ոչ այլ ոք. մէկ մատեան ամէկըր միոյ քահանայապետի՝ որն որ Դ դարուն զանազան ժամանակ գրելով՝ իրմէ գործածուած զանազան տեղ՝ անշուշտ իր վախճանէն ետքը հոն ուրիշներէն չէ թէ միայն յարգուած, հապա փոքր ի շատէ ի գործածութիւն առնուած պիտ'որ ըլլայ: Այսպիսի իրի մը վերջապէս հասնում կ'ըլլայ Հայոց կաթողիկոսը իր երջանիկ ընտրութեամբը՝ որ կանխենք ըսելու, պատուական է քան զականս պատուականս:

Այս առաջին անգամ է դարուց հետէ որ կ'արտաբերենք անուն մը նոր եւ անլուր թէ՛ մեզի եւ թէ՛ բոլոր աշխարհի: Գիտենք որ ունին Եգիպտացիք, ինչպէս պատարագ մը Բարսղին՝ նոյնպէս սրբոյն Գրիգորի անուամբ, բայց ոչ ոք զանի վաւերական կը բռնէ, եւ չենք գտներ հոն հաստատուն կէտ՝ որն որ մեր ցուցածներուն համեմատ գայ: Ասանկ Ասորոց շինած պատարագներուն մէջ մէկ պատարագ մը կայ նոյն Գրիգորի անուամբ (առ Ուրնտոյի), որն որ Գրիգորի վարդապետութիւններէն խմբու մը առնուած շինուած է: Աս կարգի չեն մերիւնոնք, հարազատք եւ վաւերականս պատարագներ, ճշմարիտ դրութիւնք սքան-

¹ Յովհ. Կթող. ի Շարագր. Հայրապ. Հայոց:

² Ղ. Փարոյ. ի Թղթ. առ Վահան Մաթիանեան:

չեւոյն Գրիգորի: Սակայն ոչ Յոյնք ունին այսօր, եւ ոչ Հին լատին թարգմանութիւն մը ազատած է զանոնք: Ուստի ուրիշ բուն չէր մնար՝ բայց եթէ ապացոյցներու դիմել՝ որոնք անոնց գոյութիւնն ու վաւերականութիւնը Հայոց քով ի լոյս բերեն: Աս, կարծենք, յուսահատական չէր, եւ կ'արժէր մտադրութիւն եւ ջանք՝ իրաց կարեւորութեանը նայելով: (Հմմտ. վերը Բնագրաց ներքեւ գետեղուած ծանօթութիւնները:)

Ինչպէս Բարսղի պատարագամատուցին համար ըսինք, մեր Հայրք անշուշտ գիտէին՝ երբ որ առին եւ աւանդեցին յաջորդներուն թէ ո՞ր գրութիւնը կ'առնուն, այլ ասոնք ժամանակաւ տգիտացան. այսպէս ալ պէտք է ենթադրուի թէ որոնք որ զանոնք առին Հայոց տալու, գիտէին ճշդիւ՝ որո՞ւն Հեղինակութիւնն է, սակայն ժառանգողք ետքէն անգիտացան, եւ՝ ինչպէս տեսանք, վերջապէս անոնց հեղինակներ ստեղծեցին: Բայց նոյն իսկ աս պատարագներուն գոյութիւնը՝ որ Հայաստանի մէջ, ինչպէս ցուցուեցաւ, անտարակոյս է Ն դարու կէսէն ետքը, կը մտնեցնէ զմեզ ըստ ինքեան սրբոյն Գրիգորի Հեղինակութեանը, 100 տարի անջրպետ մնալով, թէ միայն զանոնք այլուստ կէտ մը՝ որ զինքն հարկաւ անոնց հեղինակ մտածել տայ:

Արդ կ'ըսենք թէ աս վերջին ապացոյցը չի պակսիր ամենեւին, որ եւ իցէ խստութեամբ առեալ, եթէ քննողութեան կանոնները յարգ եւ արժէք պիտ'որ ունենան միշտ ընդ ամենայն երկիր:

Աս է մեծ բարեբախտութիւնն որ մեր սքանչելին Գրիգոր քիչ ծանօթ գործքերով մթոյ մէջ մնացած անձնաւորութիւն չէ:

- 1. Իրեն վարդապետութիւնը, մասնաւոր պատերազմն իր ժամանակին մուրութեան դէմ.
- 2. Իրեն վարքը, իրեն պատմութիւնը.
- 3. Իրեն գրեանքը, բաղմազգի նիւթով — Պատմականք, Ճատք, Չափականք, Թուղթք:

Աս երեք կարգէ դիտողութեան բազմութիւ կէտեր սերտիւ զրկախառն կը դրաւեն մեր պատարագները՝ որոնք բոլոր եկեղեցւոյ յարգութիւնը եւ հիացումն ստացած դրուածոց մէջ թաղուած են ծանօթ պատճառով. այսինքն որ նիւթոյն սրբազնութեամբ՝ ըստ որում Դաղանեաց՝ անտարբեր ամէնուն ձեռքը դեռ չէր տրուեր ան առնն:

Թէպէտ աս երեքը լիովին բաւական են սեռն մտադրութենէ ետքը կատարեալ ապացուցութիւն յառաջ բերելու որ ան պատարագները սրբոյն Գրիգորի բորրովին յատուկ ծնունդն են, եւ իբրեւ ջինջ հայելոյ մը մէջ բոլոր զինք կը նկարեն. բայց որպէս զի ամէն ինթ փարատի ամէն մարքէ, ան ալ բախտ մըն է որ քննախնդիր կասկած մը տեղի չի կրնար ունենալ թէ գուցէ ի Հայոց, Սրբոյն գաղափարին խմորին վրայ, շինուած ըլլայ կամ ըստ մասին կամ ըստ բոլորին. թէպէտ մենք ոչ զոք կը ճանչնանք ասանկ գործոյ մը հասու, վասն զի պէտք էր ուրիշ Գրիգոր մ'ըլլալ եւ ոչ պակաս:

Աս է բախտն որ Յոյնք, թէպէտ յանգէտս ցայսօր, կրնան փոքր ի շատէ վկայել աս պատարագներուն վաւերական գոյութեան. վասն զի իրենց հարքը ստուգիւ զանոնք ճանչցած են, թէպէտ չեն պահած:

Այսպիսի ցոյցեր բաւականութեամբ կը գտնենք Բիւզանդեան նուիրագործական կարգաւորութեանց մէջ:

1. Բիւզանդեան Բարսղին մէջ, ինչպէս նշանակեցինք, ամբողջ աղօթք մաս մեր պատարագներէն առնուած է՝ Բ պատարագէն սրբոյն Գրիգորի:

2. Ուրիշ պղտիկ կտոր մը դարձեալ ասկէ պատուաստուած է Բարսղի Կանոնին մէջ, ինչպէս հոն նշանակեցինք:

3. Դարձեալ երրորդ կտոր մը կը տեսնենք որ Սերգիոս Կ. Պոլսոյ Հայրապ. Երօթարւոյ մը առած է սահմանելով որ ըսուի՝ երբ որ Հաղորդութենէն ետքը սուրբ սպասները սարկաւագէն սարկաւագատուն տարուին. աս Երօթարւոյն մէջ կայ պարբերութիւն մը պատարագներուն մէջ Գ թուով նշանակուած Հաղորդութենէն ետքն ըլլալու աղօթքի մը մէջէն:

Ուստի չենք կրնար տորակուսիլ որ աս Պատարագները վաւերական գոյութիւն ունենան:*

* Տես «Աթմասի» Պատարագին գոյութիւնն ասորի լեզուաւ, ինչպէս նշանակեցինք (էջ 270—271.) երկու աղօթքներ «Իգնատիոսի» Պատարագի յօրինող Ասորոյն քով (էջ 330 ծան եւ յետոյ և կարգին.) Թերես նաև «Գրիգորի Աստուածաբանի» անուն կրող նուիրագործութեան ալ գոյութիւնը նոյնպէս ասորերէն (տես քիչ մ'ենքն «Իգնատիոսի» Պատարագի նախա-

բան Տեղեկութեանց մէջ:) Յատուկ խուզարկութիւն մը շատ աւելի վկաներ ալ յերեւան պիտի հանէ այս քննարկներու՝ զլիաւորարար յունարէն եւ ասորերէն, ինչպէս եւ ո՛չ վայրկեան մը կը տարակուսինք: Ուրիշ խնդիր է թէ նոր քննութիւնը պիտի հաստատեն Յրգ. Հեղինակին կարծիքը՝ թէ ասոնց հեղինակ զԳր. նագիանզացի ծանշալու ենք: ՀՐՏՐ.

Ո Ւ Ր Ի Թ Խ Ո Ր Հ Ր Դ Ա Մ Ա Տ Ո Յ Ց Ք

ՏԱՍՆԵՐԱՐԻ ԴԱՐԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ԵՐԵՋՏԱՍՏՆԵՐԱՐԻ ԴԱՐՈՒՆ ՎԵՐՋԸ*

Պաշտամանց գլխերու վերականգնութեան նոր դար մ'եղած է, ինչպէս ծանօթ է, Կիլիկեցւոց ժամանակն, մերձաւորապէս ԺԱ—ԺԴ դարերը: Վկայասիրի անունն իսկ կը ցուցնէ Վկայաբանութեանց հնազոյն Հաւաքման ճոխացումն բազմաթիւ նոր կտորներով, հնազոյն բնագիրներու համառօտ խմբագրութեամբ, շատ բան նոյն ժամանակի բիւզանդականաց համաձայնցըներով ըստ պարունակութեան եւ ձեւին: Այս ժամանակէն է Մաշտոցի, մանաւանդ Չեռնադրութեան մատեաններու վերաքննութիւնն եւ մեծ մասամբ բոլորովն նոր խմբագրուիլն աւելի արեւմտեաններու հետեւելով. այնպէս որ հնազոյն ձեւերն այսօր դժուարաւ կրնանք վերականգնել: Շարակնոց, Ժամագիրք եւն նուազ ազդուած չեն նոյն դարու գրաւոր հոսանքէն, անմիջապէս կամ քիչ մ'ետքը. բաւական է յիշել ասոր համար միայն Շնորհալոյ անունը:

Զարմանք չէ որ այս ժամանակները նոր ճաշակ ունեցան մեր Հարք նաեւ Պատարագամատոյցներու նկատմամբ: Հին եւ պատկառելի բնագիրներ, որոնք ի բաց առեալ «Անանայ» անուանեալը դարերէ ի վեր մոռցուած էին, կենդանացան նոր օրինակներով. — այսպէս՝ Մոնաքոնեան հաւաքման նախագաղափարը 1289ին. այսպէս՝ Լիոնեան հաւաքումը 1314ին. երկուքն ալ պարտական ենք Կիլիկիոյ մեր անխոնջ Հարց: Բայց միայն հիները գոհ ըրած չեն մերինները: Բիւզանդեան ճոխութիւնները հրապոյր մ'ունեցած են. եւ այն յաւելուածք ու նորոգութիւնք հետզհետէ ընդելական եղած են Հայոց ալ: Մոսորովեան բնագրէն եղած է Լամբրոնեան մը, անկէ՝ այժմու մեր Սովորականը, այս կերպարանափոխութեան մէկ օղակն եղած ըլլալով Բարսղի եւ Ոսկերբւանի անուն կրող նոր նուիրագործութիւնք:

Յաջորդ մասին թողլով մեր Սովորականին պէսպէս կերպարանափոխութիւնքն, հոս պիտի ներկայացընենք ուրիշ Պատարագամատոյցներ՝ երեք այլեւայլ ծէսերէ առնուած եւ թարգմանուած: Բիւզանդականէն՝ Բարսղի, Ոսկերբւանի եւ Գլիգորի Տրամախօսի կամ «Սախարբելոց», կոչուածները. Ասորականէն՝ Ոգնատիոսի եւ Յակոբայ. լատինականէն՝ «Հումայեցւոց», կոչուածն, որուն կը կցենք քանի մը քաղուածք Միաբանողաց գործածած բնագիրներէն, թէեւ վերջինքս քիչ մ'աւելի ուշ ժամանակի վերաբերին:

* Ամբողջ այս մասը, ուստի Ոսկերբւանի, իզնատիոսի, նախարբելոց, Յակոբայ եւն Պատարագաց հրատարակութիւնը մեզմէ է: Մեծ. Հ. Յովսէփա Վ. Գաթրճեանի ձեռագրին մէջ ասոնց մասին բան մը չգտանք. թէեւ գոնէ ոմանց ըովանդակութեան մասին տեղ տեղ ակնարկութիւններ կ'ընէ իւր քննութեանց մէջ, ինչպէս տեսանք: Տես նաեւ էջ 171, ժամ.:

Անշուշտ ասոնց մէկն ալ այն յարգն եւ ներքին արժէքը չունի՝ ինչպէս նախընթացները: Նոր ժամանակի ձեւեր են՝ երբեմն բաւական պակասաւոր թարգմանութեամբ (տես «Նախասրբերց», Պատարագը), արդիւնք նոր ժամանակի ոգւոյն եւ ճաշակի: Բայց զասոնք ալ անտես ընել կարելի չէ՝ զոնէ գործքիս ամբողջութեան համար: Բաց աստի զոնէ Բարսղինն եւ մանաւանդ Ռսկերերանինն անհամեմատ մեծ արժէք ունին մեզի համար այն ազդեցութեամբն՝ զոր ունեցած են մեր Սովորականին հետզհետէ զարգանալուն եւ կերպաւորուելուն: Այս պատճառաւ ասոնց սկիզբը համառօտ Տեղեկութիւններ կցելով շատացանք, եւ նիւթին նկատմամբ՝ թարգմանութիւնները բնագիրներուն հետ համեմատելով միայն, առանց պարունակութեան մասին երկայն ծանօթութիւններով բացատրութիւններ տալու. թէեւ, կը խոստովանինք, զոնէ «Ռսկերերանի», պատարագին համար կ'արժէր անշուշտ: Բնագիրները ճիշդ պահած ենք Լիոնեան ձեռագրին համեմատ (— վասն զի յաջորդաց մեծ մասը միայն հոն պահուած է. —) առանց որեւէ փոփոխութիւն մ'ընելու, ինչպէս ինքնին կը հասկըցուի:

1.

«Ռսկերերանի», Պատարագ:

Ա.

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ ԲԻՒՋԱՆԴԵԱՆ ԵՐԵՔ ՊԱՏԱՐԱԳԱՑ ՎՐԱՅ

Յունարէն լեզուաւ բազմաթիւ Պատարագամատոյցներ կան. բայց ոչ ամէնը յատկապէս յունական կամ՝ ճիշդ խօսելով՝ Բիզանդեան ծէսին կը վերաբերի: Առաքելոց Սահմանադրութեան կամ կղեմեան, Յակոբայ, Մարկոսի, աղեքսանդրեանքն Բարսղի եւ Դրիգորի եւ ուրիշ Պատարագներ յունարէն լեզուաւ են. սակայն պարունակութեան համեմատ՝ մին ասորական, միւսն եգիպտական եւն ծէսերու կը վերաբերի: Յատուկ Բիզանդեան ծէսի ներկայացուցիչն են Բարսղի, Ուլեքեանի եւ Վրէթորի Տրամատոսի անուանուած Խորհրդատետրները, դուրս հանելով բուն Բարսղինը (վերը էջ 120 եւն)՝ որ Սահանդեան վերոյիշեալ չորս Պատարագներուն հետ հնագոյն յունական ծէսին կը վերաբերի՝ Պոնտոսի եկեղեցւոյ յատկապէս, եւ ոչ բիւզանդեան ժամանակի: Բիւզանդեանց կարգին մէջ յիշելու է Պատարագ Ս. Պեդրոսի, որ խառնուրդ է բիւզանդականէն եւ հռոմէականէն: Դիւաւորաբար յիշեալ երեք Պատարագներն են՝ որ բիւզանդեան ծիսին տիեզերակալելովն՝ աշխարհիս ամէն կողմը տարածուեցան եւ թարգմանուեցան բազմաթիւ լեզուներով, տիրողը մնալով,

¹ Նախ հրատարակուած Guil. Linden գիտնականէն՝ Apologia pro Liturgia Petri apostoli et commentarius in eandem cum Missa apostolica Petri apostoli, Անտուերպէն 1589, Պարիս 1595, նոյնը՝ յունարէն եւ լատիներէն Փաբրիկիոսի քով (Fabricius, Cod. apocr. Nov. Test. Vol. III, Համպուրկ 1719. նոյնպէս ի Bibliotheca Patrum, Պարիս 1624, Հար. Բ.) մտերս՝ վատիկանեան ձեռագրէն եւ համեմատու-

թեամբ Պարիսի ձեռագրին՝ Swainson, The greek Liturgies. Cambridge 1884, p. 191—203. — Ասորականաց մէջ Պետրոսի առաքելոյ անուամբ իրիս Պատարագ հրատարակեց լատիներէն թարգմանութեամբ Ռընոտոյ (Renaudot, Lit. Or. Coll. II, 145—154 Liturgia S. Petri principis Apostolorum, եւ p. 155—162 Liturgia Petri, II.)

ինչպէս բնական էր, երկար ժամանակ յո՛ւնալէն լեզուն, որով կը գործածուին այսօր ալ Յունաց քով Արեւելք, եւ իտալիոյ եւ Սիկիլիոյ յունածէս մասին մէջ: Ետեւէն կը գործածուէին ասոնք երբեմն Մելքիսնեան. բայց երկար ժամանակէ ի վեր՝ ինչպէս սովորական խօսակցութեան՝ նոյնպէս նուիրագործութեան մէջ տեղի տուած է ասորերէնն աբաբէրէնի Ասորիքի եւ Պաղեստինի Մելքիսնեան քով: Նոյն ճիւղին կը վերաբերէր Կալանը, որ այժմ սլաւականէն յետո կը մղուի: Ամենամեծ տարածութիւնն առաւ այս ծէսը հին ուսուցանել լեզուաւ, որ եկեղեցական լեզու է գրեթէ բոլոր Սլաւաց Ռուսաստանի, Պալքանի եւ Աւստրիոյ. միայն Ռուսմանացիք Ժ՛՛ դարէն ի վեր թողով չին սլաւերէնը՝ սո՛ւսմանէն սկսան գործածել: Գլխաւորաբար Ռուսիոյ ձորութեամբ մինչեւ Չինացւոց եւ Ճարոնցւոց լեզուաւ կը գործածուին այս երեք Պատարագներ, թող բազմաթիւ փոքր լեզուներն՝ ինչպէս լիթուաներէն, ֆիններէն, եւն եւն: Այս ամէնուն պէտք է կցել հայերէնը, որ սակայն տիրող չեղաւ Հայոց մէջ, թէեւ կրցաւ մեծ ազդեցութիւն ունենալ Հայկականին վրայ:

Հոս պէտք էր նախ դնել Բարսղի բիւզանդեան Պատարագը: Սակայն մեզ աւելի պատշաճ երեւցաւ նոր (բիւզանդեան) բնագիրը կցել հայն կամ բուն Բարսղի. ուստի նաեւ բիւզանդեան Բարսղի Հայերէն թարգմանութիւնը տեսանք վերը՝ մանրամասն համեմատութեամբ: Մախարաբեցոց Պատարագն շատ խեղճ Հայերէն թարգմանութեամբ ծանօթ է մեզի, այնպէս որ պահ մը վարանցանք առնելու հրատարակութեանս մէջ. (տես Գլ. 3 այս մասին:) Հոս կը մնայ «Ոսկեբերանի» Պատարագի Հայերէն թարգմանութիւնը տեսնել:

«Ոսկեբերան», եւ «Բարսեղ» (նոր թարգմանութեամբ) անբաժին են իրարմէ: Զէ թէ միայն ընդհանուր ծրագիրը նոյն է երկուքին մէջ, հապա նաեւ բուն պարունակութեան մեծ մասը՝ միայն եղանակաւորած, այլեւայլ յատուկ մասերով միայն իրարմէ շեղելով: Անոր համար Բարսղի նոր թարգմանութեան վրայ խօսած ատեն՝ չմոռցանք նաեւ Ոսկեբերանինը. (տես էջ 171 եւն:) Թաջորդ դիտողութիւնքն լրացումն եւ յաւելուած պէտք է նկատել այնտեղ ըսուածներուն:

Բիւզանդեան ծիսի անբաւ տարածութիւնն այլեւայլ լեզուներով իրեն հետ կը բերէ որ յիշեալ երեք Պատարագները շատ յաճախ տպուած են, եւ աւելի յաճախ կը հանդիպին ամէն ձեռագրաց հաւաքմանց մէջ: Մախարաբեցոց թարգմանութիւնն (editio princeps) Բարսղի, Ոսկեբերանի եւ Մախարաբեցոց Պատարագաց եղած է Հռոմ՝ 1526ի հրատարակութեամբ Դեմեդրիոս Դուկայի՝ գործակցութեամբ Կիպրոսի եւ Հռոմի արքեպիսկոպոսաց եւ հրամանաւ Կղեմայ Է, կից ունենալով «Կէրճանոսի արքեպ. Կ. Պոլսոյ» «եկեղեցական Պատմութիւնը»,¹ Ոսկեբերանի Պատարագը միայն լոյս տեսաւ «ըստ հրատարակու-

¹ Տես էջ 171—179 եւ Բնագիրը՝ էջ 180—216:
² Չեռագիրք մի առ մի կը յիշուին, ապագրութիւնք եւ ուրիշ բազմաթիւ տեղեկութիւնք բիւզանդեան ծէսին վրայ՝ F. E. Brightmanի գեղեցիկ գործքին մէջ, Liturgies Eastern and Western etc. Oxford 1896, p. LXXXI—XCVI.
³ Հմտ. Αί θείαι λειτουργίαι του αγίου

Ἰωάννου του Χρυσοστόμου, Βασιλείου του μεγάλου και ἡ τῶν Προηγιασμένων Γεργάμου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως ἱστορία ἐκκλησιαστικῆ καὶ μουσικῆ θεωρίας. Ἐν Ῥώμῃ χίλιοσι φκς' καὶ. Կրկին տպուած ներքո առ Swainson, p. 101—87՝ էջերուն ներքեւ: — Բարսղի Պատարագի հրատարակութեանց գլխաւորները տես վերը՝ էջ 172, Ծան. 1:

Թեան Դեմ. Դուկայի, Վենետիկ 1644ին. յունարէն եւ լատիներէն՝ Վենետիկ 1528 եւ 1687. Բարսղի, Ոսկերերանի եւ Յակոբայ Պատարագները Պարիս 1560, եւ այլուր յաճախ: Ամէնէն նշանաւոր Հրատարակութիւնը կը մնայ Goarի գործը, որ նաեւ ութ իրարմէ բոլորովին տարբեր ձեռագիրներու ընթերցուածները կը դնէ ընթերցողին առջեւ, ընդարձակ ծանօթութիւններ նիւթոյն նկատմամբ: ¹ Ոչ լիակատար ընթերցուածոց տարբերութեամբք, բայց նոյնպէս ճիշտ ծանօթութիւններով Հրատարակեց նաեւ A. Daniel իւր յաճախ յիշուած գործքին մէջ: ² Այս երկու գործքերը գործածած ենք մենք ալ մեր յաջորդ Համեմատութեանց մէջ, ուր ինչպէս կը յուսանք, կարեւորներէն բան մը չի պակսիր, թէեւ կը ցաւինք որ չունէինք առջեւնիս Swainsonի գործքը, ³ որ երեք Պատարագներու ալ պէսպէս խմբագրութիւնները հաղորդած է, եւ մանաւանդ Brightmanի գեղեցիկ գրութիւնն, ⁴ որ նոր ինկաւ ձեռքերնիս՝ 1896ի լոյս տեսած: Աւերորդ է ըսել որ Յունաց «Աղօթամատուցին» (Εὐχολόγιον) անթիւ սպազրութիւնք եղած են, որուն մէջ սկիզբը կան միշտ յիշեալ երեք Պատարագները: ⁵ Սակաւաթիւ չեն վերջապէս Յունաց Ս. Հարց գրութեանց եւ յատկապէս այս Պատարագաց ⁶ Հրատարակութիւնք, թարգմանութիւնք՝ Հին եւ նոր, քննութիւնք եւն, ⁷ զորոնք մի առ մի նշանակել անհնար եւ աւերորդ ալ է:

¹ Goar *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum* etc. Parisiis 1647, 1°, p. 58—86, *Variae lectiones* (որոնց մէջ Բարբերինեանն էջ 104 եւն) p. 87—107, *Notae* p. 108—157. *Եւոյ՝ Բարսղինը*, եւ էջ 187—211 «Նախարարելոց», նոյնպէս ծանօթութեամբք եւն: Նոյն գործքն երկրորդ սպազրութեամբ՝ վենետիկ 1730:

² A. Daniel, *Codex liturgicus*, Vol. IV Lips. 1853, p. 327—372, *Adnotationes* p. 373—420, *անկէ ետքը Բարսղինը*. Իսկ p. 439—450 *Liturgia Praesantificatorum* կամ «Նախարարելոց»:

³ C. A. Swainson, *The Greek Liturgies chiefly from original sources*. Cambridge 1884, երկքն ալ՝ p. 76—187, *յատկապէս Բարբերինեան ձեռագրէն* (p. 76—98, *բնագիր Ոսկերերանի՝ տեւ 88—94, 99—148*) *Համեմատութեամբ ուրիշ ձեռագրաց, այսպէս Ոսկերերանի Պատարագը Համեմատութեամբ Cod. Vat. Graec. Nr. 1970 եւ (p. 101—144, 151—187) ԺՍ. դարու Burdett-Coutts III, 42 ձեռագրէն, Եւոյ նախնական սպազրութեան Համեմատ, եւն:*

⁴ F. E. Brightman, *Liturgies etc.* Oxford. 1896, *Pars IV*, p. 307—411 *The Byzantine Rite. յատկապէս Ոսկերերանինը* (p. 353—399) եւ *Բարսղինը* (p. 400—411) *ըստ արդի բնագրին, երկուքն ալ ըստ Հրատարակութեան Εὐχολόγιον τὸ μέγα, վենետիկ 1869, p. 34—74, եւ 80—97 եւ ըստ Ἀπολουθία etc. Աթէնք, 1890, էջ 27—32, եւն:* Բարբերինեան օրինակէն է «Նախարարելոց» Պատարագը՝ p. 345—352, ուստի թ

գարու սպազրութեան Համեմատ: Ցեռ նաեւ քիչ մ'ետքը:

⁵ Հմմտ. ի մանաւորի Ոսկերերանի Պատարագը Migne, Ser. Gr. LXIII, p. 901—922. Բարսղինը XXXI, p. 1629 եւն: Նոյն պատարագները Հրատարակեցին նաեւ Neale ի գիրս *Tetralogia liturgica* (Ոսկերերանին ըստ սպազրութեանց վենետիկ 1840, 1842). — J. N. W. B. Robertson, ի գիրս *αἱ θεῖαι λειτουργίαι*, Lond. 1894՝ (ըստ սպազրութեանց վենետիկ 1861, 1888 Կ.Պ. 1858.) եւ Ոսկերերանի եւ Բարսղի գործոց բազմաթիւ Հրատարակութեանց մէջ. այսպէս Montfaucon, *Opera S. Chrysost.* Vol. XII Paris 1735, եւ նմաններ:

⁶ Հմմտ. ի միջի այլոց եւ բայ ի վերոյիշեալներէն՝ *Εὐχολόγιον τὸ μέγα* (Մեծ Աղօթամատուց) Romae 1873, p. 42—80 (Ոսկերերանի), 81—111 (Բարսղի), 115—128 (Նախարարելոց): Աղօթամատուցը շատ յաճախ սպազրած են, մանաւանդ ի վենետիկ մինչեւ մեր օրերն իսկ, այսպէս 1526, 1545, 1558 եւն, անդ՝ 1803, 1840, 1842, 1888 եւն. Աթէնք՝ 1835 եւն. Հասով՝ 1601, 1683, 1754, եւն եւն:

⁷ Հին արեւմտեան (լատիներէն) թարգմանութիւնք բազմաթիւ են. գլխաւորքն են Լեւոն Թուսկուսինը 1180ին (այս. *Liturgiae sive Missae SS. Patrum*, Պարիս 1560, եւն), Երազմոսինը 1510ին (այս. *Opera Chrysost.* Paris 1536, Vol. V, եւ այլուր շատ յաճախ), Ամբրոսիոս Պելարգոսինը (Հրատ. ի վարմ 1541), եւն եւն: Բարսղինը եւ Ոսկերերանինը Հին գերմ. թարգմանու-

Երեք Պատարագներու ալ այժմու ձեւն՝ այնպէս ինչպէս յունական եկեղեցոյ մէջ ցայսօր կը գործածուին, հաստատուն եւ որոշ է. բայց հնագոյն ձեւագիրք՝ ինչպէս հին այլեւայլ սուրբագրութիւնք, յանչափս կը շեղին իրարմէ. *Goar* այս ամէն տարբերութիւնքը մէկտեղ դասաւորել եւ համեմատել զանց ըրած է (եւ իւրաքանչիւր ձեւագիր յաճախ զատ զատ յիշած)՝ ընթերցողը չչփոթելու համար: Ամէնէն նշանաւորն է այս մասին Բարբերինեան գլխագիր կամ երկաթագիր օրինակը Ը—Թ դարէն, որուն այս երեք Պատարագաց հնագոյն ձեւերը հրատարակած է այժմ նաեւ *Brightman*: 'Մենք ալ մեր համեմատութեանց մէջ՝ յատկապէս մտադիր եզանք այս ձեւագիրն. թէեւ "Ոսկերեանի", Պատարագիս մէջ Հայն այնպէս սերտ կապ չունի Բարբերինեան հետ. գոնէ ոչ այնչափ որչափ ունէր Բարսղինը՝ մանաւանդ հնագոյն թարգմանութիւնը կամ "Գր. Լուսաւորչի" ստութեամբ ընծայուածը:

Ուրիշ բազմաթիւ լեզուներով ելած Պատարագամատոյցներն ալ շատ անգամ լոյս տեսած ու թարգմանուած ալ են, ի մասնաւորի Սլաւականն (Վինետաիկ 1519, 1527, 1554, 1574 եւն. Մոսկուա 1602, եւն եւն:) Ընտիր գերմաներէն թարգմանութիւն մ'ալ ըրաւ Մայցեւ քանի մը տարի յառաջ, հրա-

թիւն մ'ունեցած են 1540ին *G. Witzel*ի ձեռք. նոր գերմ. թարգմանութիւնք լոյս տեսան այլեւայլ գիտնականներէ, այսպէս (յիշեալ երեք Պատարագներն ալ) *Rajewsky*, *Euchologion der orthodox-katholischen Kirche*, Wien 1861—2. — *R. Storf*, *Griechische Liturgien*. (Kempten, Bibliothek der Kirchenväter) 1877, p. 117—201. *C. Cracan*, *Die Liturgie des hl. Chrysostomus*. Gütersloh 1890 (թրգմ. եւ մեկնաբանութիւն.) *Probst*, *Liturgie des vierten Jahrhunderts* եւն, Münster 1893, 8°, (Ոսկերեանիը՝ p. 415—444.) Հմմտ. *Probst*ի ուրիշ մէկ գրութիւնը՝ *Die antiochenische Messe nach den Schriften des hl. Joh. Chrysostomus*, ի *Թերթին* *Zeitschrift für die kathol. Theologie*, VII, 1888, p. 250—303, եւ անթիւ նմաններ. այսպէս *H. C. E. Hamond*, *the ancient liturgy of Antioch and other liturgical fragments*, Oxf. 1879, p. 5—21. Անգղիականներէն յիշելու է *Neale*ի մեծագործ երկասիրութիւնը, բաց ի *Tetralogia* գրութեանէն, սա խորագրով *A history of the holy Eastern Church*. I. Introduction, Lond. 1850, p. 341—726 (երեք պատարագներն ալ.) նոյնպէս երեքն՝ *Robertson*ի վերը յիշուած գործքին մէջ (անգղ. խորագիր՝ *the divine liturgies*, Lond. 1894) եւ *Brett*, *Collection* etc., p. 42—56 (Ոսկերեան), 57—70 (Բարսեղ) եւն եւն: — Եւսկապէս "Նախասրբերոյցն" 1526ի սղագրութեան համեմատ լատիներէնի թարգմանած էր *Gilbert Genebrard* (սղ. *Bibliotheca Patrum*, Կոզնիա 1622, Հտր. ԺԵ. Պարիս 1624, Հտր. Բ. անդ՝ 1644 եւ 1654, Հտր. ԺԲ. Լուգոսն՝ 1677, Հտր. ԻԷ.) Գերմաներէն եւ

անգղերէն նէալի, Ռոբերտոնի եւ Ռայեւսկիի վերայիշեալ գործոց մէջ: — Հմմտ. *Brightman* p. LXXXViff.
 ' *Brightman*, p. 309—344 Բարսղինն եւ Ոսկերեանիը միասին գիմացէ գիմաց: նոյն գիտնականէն *Կիմանաք* որ Բարբերինեան Օրինակը սղագած էր արգէն նաեւ Բուենոնի (Bunsen, *Analecta antenicaena*, Vol. III, p. 201—236), ինչպէս նաեւ Սուէնոնի քով (*Swainson*, ib., p. 76—98), նոյն ձեւագրին *Չեւնագրութեան մասերը* *Morinus*, *de sacris ecclesiae Ordinationibus*, Antwerpiae 1695. — Գծբոխտարար երբ բուն Բարսղի Պատարագին գիմաց յունարէն բնագրին համեմատութիւնքը կը գրէինք բաց ի *Goar*ի նշանակածներէն եւ Հ. Եովսեփայ Վ. Գաթրճեան կաղարագիր եւ յաճախ դժուարն թեւնլի համեմատութիւններէն՝ յիշեալ գործքերէն եւ ոչ մէկը ձեռքերնիս ունէինք: Շաբան կրնար աւելի պարզ եւ աւելի ազահով կերպով նշանակուիլ. բաց ստոի միայն Բարբերինեան յունարէնը պէտք էր գնել հայերէնին գիմաց եւ անոր հետ համեմատել հայերէնը գրեխաւորաբար: Վերջինս եղած է արգէն Հ. Եովսեփայ հայերէն բնագրին կցած ծանօթութեանց մէջ: Բարբերինեանին մէջ Բարսղին քանի մը թուղթ ինկած թերթաւ մը կայ. այս մասը լուցուցած է *Brightman* Թ—Ժ գարու ձեւագրէն *Grottaferrata*, I. β, VII. — *P. Batiffol*ի ձեռք ծանօթացաւ Պատարագամատուցի ծիրանեայ ձեւագիր մը արծաթագիր՝ ԺԲ գարէն ("Les manuscrits grecs de Béat d'Albanie et le Codex purpureus Φ", Paris 1886, p. 14).

տարակերով միանգամայն պաւերէնը:՝ Արեւելեաններէն Հին ասորերէնը տակաւին լոյս տեսած չէ. իսկ Ուղնոտոյի Թարգմանած Երկր-Պատարագներն «Ոսկեբերանի», անուամբ եւ ոչ գիծ մը նոյն ունին բիւզանդեան բնագրին հետ:՝ Սոյնպէս է եթովպական լեզուաւ Պատարագը, զոր հրատարակեց Տիլման իւր «Եթովպական Հատընտրին», մէջ՝ իրրեւ «Աղթթ գոհութեան Ս. Յովհաննու Ոսկեբերանի», որ լիակատար Պատարագամատոյց մըն է, բայց մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը բոլորովին աննման բիւզանդականին: Այս եթովպականը գերմաներէնի ալ Թարգմանուեցաւ:՝ Ընդհակառակ նոյն է արդի բիւզանդականաց հետ Մելքիտներու Պատարագը, որ շատ անգամ տպուած է յունարէն եւ արաբերէն սա խորագրով كتاب ليتورجيات الاسرار المقدسة (Հռոմ 1839, Վիեննա 1862 եւն) կամ كتاب خدمة الاسرار المقدسة (Երուսաղէմ 1860, միայն արաբերէն), երեք Պատարագներն ալ լիակատար ունենալով,՝ պէտք եղած հրահանգներովն եւն: Վրացերէն եւ ուրիշ լեզուներով եղածներն ալ լոյս տեսած են, մինչեւ չինարէնը 1894ի եւ ճապոններէնն արդէն երկրորդ տպագրութեամբ 1895ի: — Հայերէն պատարագներէն եւ ոչ մէկը լոյս տեսած է ճիշդ այս բիւզանդեան ձեւով՝ ինչպէս դրինք վերը Բարսղինը եւ յաջորդիւս կը դնենք Ոսկեբերանինն ու Սախասարբերցն: Լամբրոնեան Պատարագը՝ որ շատ բան առած է ասկէ, լոյս տեսած էր, նոյնպէս յաճախ Սովորականը. սակայն ասոնք յատկապէս բիւզանդեան ոչ Բարսղի եւ ոչ Ոսկեբերանի նուիրագործութեանց Թարգմանութիւն են, ինչպէս յաճախ ըսուեցաւ եւ ինչպէս կը տեսնենք յետոյ ի կարգին: Ըստ այսմ բոլորովին ուղիղ չէ՝ հայկականքը Բիւզանդեան Ծէսին մէկ՝ Թէեւ շատ տարբերած՝ ճիւղը համարիլ:՝ Բայց Հին յունականին՝ ամէն իրաւամբ:

Աւելորդ կը համարինք հոս խնդիր յարուցանել Թէ ստուգիւ «Ոսկեբերանի» գրչէն է այս Պատարագը: Բարսղի Էնագոյն ձեւին մասին նոր եւ անհամեմատ արժէքով վկայ մ՝ ունեցանք Հին հայերէն Թարգմանութեամբ: «Ոսկեբերանի», համար կը պակսի այս կռուանը. վասն զի՝ ինչպէս Բարսղի նոր Թարգմանութիւնը, նոյնպէս «Ոսկեբերանի», հայերէնս ուշ ժամանակի Թարգմանութիւն է: Արդէն նաեւ յունարէնը Հին չէ. ամենահին ձեւը կը ներկայացընէ Բարբերինեանն՝ Թ դարու բիւզանդեան Ծէսի ներկայացուցիչն ըլլալով. իսկ միւս ձեռագիրք աւելի ուշ ժամանակի Պատարագը մեր առջեւ կը դնեն: Խօսե-

1 A. Maltzew, die göttlichen Liturgien unserer Väter Chrysostomus, Basilus d. Gr., und Gregorios Dialogos. Berlin 1890. Հմն. King, Rites and ceremonies of the greek church in Russia. Lond. 1772, Ոսկեբերանինը՝ p. 137—184, եւն:

2 Տես Renaudot, Liturg. Or. Coll. II, 242—252 Liturgia S. Joannis Chrysostomi. Երկրորդն՝ որ Բաղդէստոսի Պատարագամատուցին մէջ կը գտնուի (Renand., II, 255—259) շատ կարճ կտոր մըն է:

3 Հմն. A. Dillmann, Oratio eucharistica S. Joannis Chrysostomi, Ի գիրք Chrestomathia aethiopica. Lips. 1866, p. 51—56. գերմ. Թրգմ. A. Schulte, Die in Aethiopien gebräuchliche Liturgie

des hl. Chrysostomus, Ի Թերթին «Der Katholik», 1888, I, 417—426.

4 Օրինակի համար Հռոմի 1839ի տպագրութեան մէջ՝ էջ 109—169 اللیتورجیا الالهية التي یوحنا فم الذهب... لاینا کամ Ոսկեբերանինը. — էջ 170—227 اللیتورجیا الالهية لاینا القديس یوحنا فم الذهب کամ Բարսղինը, եւ վերջապէս «Կախասարբերցն», էջ 248—279 اللیتورجیا الالهية لبروینجیازمانا (ليتورجیا τών Προηγιασμένων).

5 Օրինակի համար Brightman, p. XCVI—CI Տեղեկութիւնք, եւ Պատարագն անգղիերէն Թարգմանութեամբ՝ էջ 412—457. Թէ՛ Տեղեկութիւնքն եւ Թէ՛ Պատարագը բիւզանդական Ծիսի բաժնին ծայրը:

ցանք վերը (էջ 172—175) Բարսղե Պատարագի հին յիշատակութեանց վրայ եւ յառաջ բերենք Պրոկղե, Պետրոսի Սարկաւագի, Ամփիղղբիտոսի եւ Տրուղեան ժողովոյ կոչմունքն, որոնց վրայ աւելցնելու ենք Ղեւոնդիտոսի Բիւզանդացոյ (յամի 531) յիշատակութիւնն ալ: ¹ Իսկ Ոսկեբերանի անունն ասոնց քովն ալ չի յիշուիր, բայց միայն Պրոկղե նոյն տեղ յառաջ բերուած կտորին մէջ, որ եթէ ստուգիւ Պրոկղե է, մեծ վկայութիւն մը կ'ըլլար Յ դարէն իսկ: Ծիշղ նոյները կը պատմէ ուրիշ գրութիւն մ'ալ՝ որ Յովհաննու Պահեցողի կը տրուի († 595), ² որով Ոսկեբերանի անունը գոնէ կերպով մը կապուած կ'ըլլար Պատարագիս հետ: Սակայն գիտնականք ոչ միայն Յովհաննու Պահեցողի, այլ նաեւ Պրոկղե անուն կրող յիշեալ գործքերն անվաւերական եւ գրութեան ժամանակն անորոշ կը համարին: ³ Ընդհանրապէս — Ոսկեբերան Պատարագիս նախնական ձեւին հետ կապ ունենայ կամ ոչ — առանց որեւէ երկրայութեան է թէ Ոսկեբերան ամենեւին գործ չունի այժմոս բնագրին հետ, եւ ոչ Բարբերինեան օրինակի հնագոյն ձեւին հետ, որ — նշանակելի կէտ մ'ալ աս է, — ունի Բարսղե անունն անոր Պատարագին գլուխը, իսկ «Ոսկեբերանի» անունը չունի (թէեւ մէկը քանի մ'աղօթքներ անոր անուամբ), վասն զի անխորագիր եւ անանուն կը սկսի հոն Պատարագը: Ասկէ կը հետեւցնէ Սուէնարն (ՅՁԶ., էջ 31) որ Ոսկեբերանի անունն եւ ոչ թ' դարուն կցուած էր այս Պատարագի սկիզբը. կարծիքն մ'որ թերեւս այնպէս ապահով չըլլայ:

Յունաց բազմաթիւ մատենագիրներէն, ի մասնաւորի Պատարագաց Մեկնութիւններէն եւ այլեւայլ հնութեամբ ձեռագիրներու համեմատութենէն կարելի է մինչեւ անգամ այս երեք Պատարագաց, եւ ի մասնաւորի Ոսկեբերանի Պատարագին, հետզհետէ զարգանալը ցուցնել: Փորձ մ'ըրած է այս նկատմամբ Brightman իւր յիշեալ գործքին բազմաթիւ Յաւելուածներուն մէջ՝ ծրագրելով Փոքուն Ասիոյ Պատարագը Ղաւուղիկեայ ժողովոյն կանոններէն (Appendix M, p. 518—21), Պոնտոսի Պատարագը Գրիգորի Մաղիանզացոյ,

¹ Leontius, contra Entych. et Nestor. III, 19 (Migne, Ser. Gr. LXXXVI, p. 1368.) Պետրոսի Սարկաւագի խօսքն ալ տես Migne, Ser. Lat LXII, 90.

² Պրոկղե խօսքը տես Migne, Ser. Gr. LXV, p. 849. Յովհաննու Պահեցողինը՝ Cod. Paris. Graec, Nr. 2500, fol. 207v. Աոր de sacra Liturgia գրութիւնը մասամբ լոյս տեսած ի գիրս Card. Pitra, Spicil. Solesm., Paris. 1858, IV, p. 440—42.

³ Այսպէս Brightman, p. LIII եւ XCIII. — Probat (p. 413—415) ընդհակառակն Պատարագիս էական մատերուն կազմակերպութիւնը չի գանգաղիր Ոսկեբերանի ընծայելու, ի հարկէ ոչ ամէնն՝ որ կայ այժմոս բնագրին մէջ: Մանաւանդ թէ ուղիղ ընդունելով Պրոկղե աւանդածը՝ կը հետեւցնէ որ Ոսկեբերանի Պատարագը պէտք է որ աւելի համառօտ ըլլար քան Բարսղինն. ուստի ամէն աւելի մասերը յետնագոյն ժամանակի համարելու է, օրինակի համար նախերգանին սկիզբն եղած շատ մ'աղօթքները: Եւ վեր-

ջապէս կը յայտարարէ թէ Պատարագիս մեծագոյն մասը ամէնէն կանուխ է դարուն կը վերաբերի, ուստի վարանած էր առնուլ զայն իւր դրբին մէջ: — Ռեմարկ (Lit. Or. Col., Vol. I, Dissertatio, p. XXXII) Ոսկեբերանի անունն աւելի վստահութեամբ կ'անուանէր այն տեսակետով որ այս Պատարագին նախնականը Դ դարուն պէտք էր գրուար ձեւ մ'առած ըլլալ. վասն զի նեոտորականք՝ որ կ. Պոլսոյ ժէտն ունէին եւ զայն յետոյ բոլոր Արեւելք արածեցին, Պատարագամատոյցն այնպիսի ձեւով մ'ունին որ շատ նման է բիւզանդականին, օրինակի համար կուսման բանաձեւին ու խօսքը՝ μεταβαλὼν τῷ πνεύματι σου ἀγίῳ («Գ-Ի-ՐԻԼԵԼ Է-Գ-ՈՒԼ Ի-ԵՂ-ԵՂ») որ ուրիշ յունական, առարի եւն պատարագաց մէջ չի գտնուիր: նեոտորականք եկեղեցիէն չբաժնուած՝ Դ դարուն պէտք է որ առած ըլլային այն Պատարագը: Ասկէ ի հարկէ Պատարագիս արդի ծանօթ ձեւերուն համար բան մը չի հետեւիր:

Նիւսացւոյ, Բարսղի եւ այլոց գրութիւններէն (App. N, p. 521—26): Հեղինակին մանրակրիտ ժողոված կոչմունք չյուսացուած հաստատութիւն մը կ'առնուին՝ եթէ ծանօթ ըլլային իրեն Նազիանզեան մեր չորս Պատարագները, որոնց Սահակայ, Կիւրղի, Գրիգորի եւ Աթանասի անուամբ գրութիւնն ծանօթ է իրեն Ղեւոնեան ձեռագրէն, բայց պարունակութիւնը հարկաւ ճչ: Նոյն իսկ Ոսկերեւրանի գործքերէն քաղած է ուրուագիծ մը՝ «Բիւզանդեան Պատարագի նախ քան Է դար», (App. O, p. 527—534), Մաքսիմոսի Mystagogia գրութենէն ուրուագիծ մը Բիւզանդեան Պատարագի Է դարուն (App. P, p. 534—539) եւ վերջապէս նոյն Պատարագին Նախերգանին զարգացումը ներկայացուած է մեզ ուրիշ բազմաթիւ գրութիւններէն եւ ձեռագիրներէն քաղելով (App. Q, p. 539—551), ի մասնաւորի Պատարագի Մեկնութիւններէն եւ նման գրուածքներէն՝ Գերմանոսի Ա., Կ. Պոլսոյ հայրապետի († 740), Թէոդորոսի Ուսումնականի († 826), Թէոդորոսի Անդիզացւոյ, Ս. Սոփրոնիոսի, Նիկողայոսի Կարասիլաս Թեսաղոնիկեցւոյ՝ (1350ին), Սիմէոնի Թեսաղոնիկեցւոյ († 1429), վերջապէս Նիկողայոսի Պուլկարիսի եւ ուրիշներու:՝

Այս յիշատակութեանց մէջ պէտք չէ մոռնալ նաեւ «Նախարարելոց» Պատարագը: Ասի կը յիշուի «Չատկական Ժամանակագրոց» 645 տարւոյն ժամանակագրական տեղեկութեանց մէջ,՝ որ կ'արժէ հոս յառաջ բերել: «Չայսու ժամանակաւ, — կ'ըսուի հոն, — առ Սարգսիւ պատրիարքաւ Կ. Պոլսոյ՝ յԱռաջին շաբաթուէ Պահոց Դ. ընդիքսոնի՝ սկսաւ սաղմոս ասել զկնի այնր՝ «Եւսաֆորքեոյէ», յորժամ նախարքեալ ընծայոյն (τὰ προηγιασμένα δῶρα) բերեալ լինին ի խորանն յաւանդատանէ (ἀπὸ τοῦ σκευοφυλακίου), զկնի ասելոյ քահանային՝ «Եւսաֆորքեոյէ Կիւրղոսի Կարսի, վաղվապակի սկսանի ժողովուրդն՝ «Երբ եւ զբոսնիւնս երկնից ընդ մեզ երկնք պագանեն անտեսապէս. զէ ահա մարանէ Բագաոսը փառաց. ահա զէնսօնս իորհրդախան կարարեալ մեծաւ շող քեբէ (δορυφορεῖται, մեր հնոց «ընծայեալ բերի.») մարիցոսս կառարով եւ երկնից. զէ կորդ եղչոսս յախարանիան կենաց. Եւսաֆորքեոյէ: Այս ոչ միայն ի պահս՝ յաճելն Նախարարելոց ի ներքս՝ (προηγιασμένων εισαγομένων) երգի, այլ եւ յայլ աւուրս, քանիցս անգամ թէ «Եւսաֆորքեոյէ» (προηγιασμένα) մնասի: Նոյն իսկ այս վկայութիւնը կը ցուցնէ որ՝ ինչպէս միւս երկուքը, նոյնպէս այս երրորդն ալ ժամանակաւ իւր զարգացումն ունեցած է: Այժմու բնագիրն, առանց երկրայութեան, շատ տարբեր է անկէ՝ որուն վրայ 645ին վերոյի-

՝ Տես ասոնց վրայ Brightman, p. XCIII—IV. Մաքսիմոսի Μυσταγωγία գրութիւնը՝ Migne, Ser. Gr. XCI, 657—717, եւ այլուր յաճախ նշոյնպէս՝ Գերմանոսի «Պատմութիւն եկեղեցական եւ խորհրդական տեսութիւնն», (Migne, XCVIII, 384—453), զոր վերն ալ յիշեցինք եւ որուն բնագիրը միջարկութեամբ աղաւաղուած է ԺԱ—ԺԲ դարուն. Թէոդորոսի Ուսումնականի 'Ερμηνεία τῆς θείας λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων կամ «Մեկնութիւն տառուածային Պատարագի Նախարարելոց», նախ ծիրանաւոր Մայի ծանօթ գործքին մէջ (Mai, Nova patrum bibliotheca, V, 4, Հում 1849) եւ Migne, XCIX,

1687—90. Թէոդորոսի Անդիզացւոյ՝ անծանօթ ժամանակի մատենագրի՝ «Եւսաֆորքեոյէ համառօտման», իւն կոչուածը նշոյնպէս նախ Մայի յիշեալ գործոյն մէջ (vol. VI, 2, p. 547ff, Հում 1853, Migne, CXL, 417—68). Սոփրոնիոսի Երուսաղէմացւոյ ոտութեամբ ընծայուած հասակոտոր գործը (Migne, LXXXVII, 3981—4031), իւն իւն: Մնացեալները նոր ժամանակներէն են, որոնց հնագոյնն է Նիկողայոս Կարասիլասի «Մեկնութիւն տառուածային Պատարագի», (Migne, CL, 368—492):

՝ Հմմտ. Chronicon Paschale, ed. Lud. Dindorf, Bonnæ 1832, vol. I, p. 705—6.

չեալ տաղը՝ զոր ուղղակի յունարէնէ նոր թարգմանեցինք,¹ աւելցուցաւ: Հոս ալ հնագոյն օրինակն ու ձեւն Բարբերինեանէն գիտենք, զոր վերը յիշեցինք: — Երկրորդ կոչում մը նոյն Պատարագէն կայ Տրուղեան 692ի ժողովոյ ԺԲ կանոնին մէջ: Ժողովը կը սահմանէ թէ «Մեծ Պահոց օրերուն մէջ, ի բաց առեալ Շարաթ, Կիրակի եւ Աւետման Մարեմայ օրերը, կը մատչի միայն Պատարագն «Կախարհեաց»:² Վերջապէս նաեւ Եովհաննու Պահեցոյի վերը յիշուած գրութեան մէջ կը յիշուի այս Պատարագն ալ:

Ընդհանրապէս թէ՛ ձեռագիրք եւ թէ՛ տպագրութիւնք «Նախարբերոց» Պատարագին հեղինակը կ'անուանեն Պալեոլոց Տրադիոս (Gr. Dialogos), որ վերագրով կը յորջորջի Գրիգոր Ա. Հռովմայ քահանայապետը. սակայն այլեւայլ ձեռագիրք ուրիշ անուանելի ալ կու տան Հոս, ոմանք՝ Եպիփանուս, ուրիշները Գերմանոսի Կ. Պոլսոյ. ոմանք դարձեալ՝ Բարսղի.³ Վերջապէս Թէոդորոսի Անդիդացոյ եւ նոյնութեամբ Սովրոնիոսի քով գտնուած մէկ կտորը կը վկայէ թէ ոմանք Յակոբայ առաքելոյ կ'ընծայէին, ուրիշները Պետրոսի կամ ուրիշ հեղինակաց:⁴ Արդէն այս անուանց ցանկը կը ցուցնէ որ յիշեալ անուանց եւ ոչ մէկն ապահովութեամբ հեղինակ համարելու է Պատարագիս այժմու ձեւին:

Աւելորդ է ըսել որ բազմաթիւ գրութիւններ կան հին Եոյներէն այս Պատարագաց մատուցման ժամանակ պահուելու արարողութեանց վրայ. ի մասնաւորի յատուկ կանոնադրութիւն մը Կոստանդնի Է Ժիրանաճնի՝ արքունեաց ներկայութեամբ կատարուելու հանդիսական Պատարագի արարողութեանց մասին, եւ ուրիշ նման գործքեր:⁵

Դառնալով ասոնց հայերէն թարգմանութեան՝ պէտք չինք տեսներ այս արդէն երկայն Տեղեկութիւնքն աւելի երկայն ընել կրկնելով այն ամէնն, զոր ըսինք արդէն Բարսղի նոր թարգմանութեան վրայ խօսած ստեղծման. (տես էջ 175—179:) Այն ամէնը կ'արժէ հոս ալ. վասն զի Բարսղի նոր Պատարագն եւ Ոսկերբանին իրարմէ անբաժին են նաեւ հայերէնին մէջ: Եստուր ըրինք հոն Ն. Լամբրոնացոյ մէկ խօսքն ալ, ուր կ'իմացնէ թէ Ոսկերբանի Պատարագի «առաւելութիւնն» մասամբ ինքը լրացուցած է: Սակայն այն իմաստով առնելու չէ Լամբրոնացոյն խօսքը թէ ինքը զարգացուցած է Ոսկերբանի այս Պատարագիս հայերէնը. այլ անոր առաւելութիւնն առնելով ձոխացուցած է իւր ժամանակի Պատարագն, այն՝ զոր մենք յամբարանէան կոչեցինք. այնպէս որ կրնար Լամբրոնացի Ոսկերբանի Պատարագիս համար ըսել թէ «զոր սահման ձեռ ու սահման, եւ ոչ Փռանդը, նաեւ ու շորոս», յայտնապէս ակնարկելով որ

¹ Հայերէն թարգմանութեան մէջն ալ կայ տաղը. տես վարը Պարգ. Նախարբերոց (ԳԼ. 3) Հած. ԺԲ կէտերը. հոն ձօջօրջէտա թարգմանուած է «ընծայարբի».
² Տես Hefele, Conciliengeschichte, 2. Aufl. Freiburg 1877, III, p. 337. Bruns, Canones etc. I, p. 53, եւ այլուր:
³ Այսպէս նաեւ հայերէն թարգմանութիւնը «Աստուածային Պատարագ քառասներգոց Պրօթօլոս» (= προσηλασμένος, ըստ յեանագոյն գարուց հնչման, այսինքն «Ն-ի-ո-թ-ի-ւ-ն»), արարեալ սուրբ Հօր մերոյ վ-ո-թ-ի-ւ-ն. (= Ba-

սիււսիւս, ըստ յեանագոյն ժամանակի արտասանութեան):
⁴ Տես Brightman, p. XCIII. Եպիփանի կ'ընծայեն Cod. Vatic. Graec. Nr. 1213 եւ Cod. Bodl. Cromw. 11. Գերմանոսի՝ Cod. Bodl. Auct. E. 5, 13. Codd. Corsiniana 41, E, 29 եւ 41, E 31. Բարսղի՝ Cod. Sinai Graec. 1040.
⁵ Կոստանդնի «Εκτεσις τῆς βασιλείου τάξεως» ի Migne, CXII. ուրիշ այս կարգի սրբաւանդն հաւաքած է Փիթրա (Pitra, Juris eccl. Graecorum historia et monumenta, vol. II, Romae 1868) եւ ուրիշներ:

իւր ժամանակն արդէն կար այժմու օրինակաց ճոխացած «Ոսկերերանի», Պատարագը, բայց տակաւին ամէն մասերով մուտք չէր գտած նաեւ Յունաց շատ եկեղեցիներուն մէջ: Ահա Լամբրոնացոյ խօսքը.¹ «Արդ պարտ է գիտել թէ մեր խորհրդածո-նիւն պարարագի (— այսինքն՝ «Աթանասի» անուանեալը —) նախ խորհրդածո-նիւն քան զհաստատելն յեկեղեցի սրբոյն էջովհաննո-Ոսկերերանի աւանդո-նիւնն, որ եղեալ հայրապետ Կոստանդնուպոլսի՝ Բագրո-ճ Կարգոս անեցոյց հանդերձ աշխարհալոյս վարդապետութեամբն. ընդ որս եւ կարարորո-նիւնն պարարագին աւանդո-նիւնն արար քան զսովորութիւն առաջնոց, զորս սահման մե՛ս ոչ անմե՛ս եւ ոչ Փռանգը, նաեւ ոչ շո-ոմէ՛ս ըստ այլ հարցն խորհրդոյ: Այլ ի Բարողն է պարարագ եւ ի Անանասին, նախ զՈսկերերանի աւանդինն է վերաբերո-մն ընծայեցն. եւ ապա զնոցայն: Բանզի որպէս եւ ասացաք՝ յետոյ նա հաստատեաց Բագրոսապոլսի Կարողո-նիւնն ապրիլ-ապրիլն ի խորհրդեանն ժամու եւ ըստ նոցին աղջնո-ւն: Այս աւանդութեամբս վարի Հոռոմոց եկեղեցի. քանզի ասն նախ քան զխորհուրդ պարարագին (— ուստի «Նախերգանին» մէջ —) երիս սաղմոսս եւ ըստ իւրաքանչիւրոցն քարոզութիւն եւ աղօթք առ ի սրբոյ հօրէս սահմանեալ: Եւ յետ այնորիկ ընթերցմունք մի ըստ միով: Եւ ոչ յետ աւետարանին ասն զհաւատոցն դաշն, այլ յապաղեցուցեալ զնա մինչեւ քահանայն ի վերայ հրախայիցն աղօթէ եւ սարկաւազն զնոսին արտաքս առաքէ. եւ բերեալ սարկաւազն զնուէրան ի սեղանն՝ զուրբ ողջոյնն աւարտեն, եւ միաբան զհաւատան երգեն» եւն եւն: Լամբրոնացի հոս ճիշդ կը գծէ բիւզանդեան պատարագին ուրուագիծը, գլխաւորաբար Նախերգանին «Ոսկերերանի», զոր ունէր առջեւը յաջորդ հայերէն բնագրին համեմատ, թերեւս մէկ երկու բան աւելի հնագոյն ձեւով, այսինքն այնպէս ինչպէս կար սակէ առնուած եւ դրուած Բարսղի Պատարագին հոր թարգմանութեան սկիզբը:

Մեր հին Պատարագները, ինչպէս բնական է, չունին բիւզանդականին զարգացեալ Նախերգանն: Այս թերութիւնը լրացնելու կամ յունական «առաւելութիւնը» հայկականին ալ փոխանցելու հոգ տարած են յետոյ մեր Հարք ալ: Ասով յառաջ եկած են այն իսառնուրդ ձեւերն, որոնք յանգեցան ի վերջոյ մեր Սովորականին: Տկար «առաւելութիւն» մը կը ցուցնէ Վատիկանեան օրինակն (որուն վրայ յետոյ)՝ աւելի ճոխացած առաւելութիւն մը Լամբրոնեանն, քանի որ ինքը Լամբրոնացի ալ իննամ տարած էր այս «առաւելութեան»: Իւր «Խորհրդածոութեանց» վերջը յայտնապէս կ'ըսէ Լամբրոնացի. «Եւս խորհրդածո-նիւնն առ մեզ աւանդեալ ի սրբոյն էջովհաննո-Ոսկերերանի սահմանադրո-նիւնն, աղայեմ ընդունել սիրով. եւ թէ այլ որ քան զմերս այլ յետ մեր հեղեցիացո-ցանէ զնոցն», եւ զնորայն ի փառս Բրիստոսի, եւն: Ասկէ ալ կը տեսնուի որ Լամբրոնացի չէր համարձակած առնուլ ամէն բան, զոր կը գտնէր «Ոսկերերանի» Պատարագին մէջ: Բայց աւելի բացայայտ կ'ըսէ ուրիշ տեղ մը՝ Պատարագի Մեկնութեանց մէջ.² «Բայց պարտ է գիտել, զի սուրբն էջովհան յետ-

¹ «Խորհրդածոութիւնք ի կարգոս եկեղեցւոյ» ապ. Վենեա. 1847, էջ 188: Ըստ այոմ եւ ըստ յետնոց ուղղելու է վերը՝ էջ 176 դրուած կոչմանց (ծան. 1 եւ 2) կրկին իջտօնաց սխալ թուարկութիւնը:
² Անդ, էջ 192: Հրատարակիչն ուղղութեամբ մտադիր ընել կու տայ այս խօսքին վեր-

ջին մասին նկատմամբ թէ «Ի Պատարագամատոյցն Յովհաննու Ոսկերերանի կոչեցեալ առ Յոյն» կան ինչ ինչ, որ չի ի մերս յաւելեալ: Այս յաւելումն կամ գեղեցկացնելն՝ ինչպէս կ'ըսէ Լամբրոնացի, իրմ: ետքն ալ բոլորովն կանգ առած չէ:
³ Անդ, էջ 328:

կեղեցիս հռոմոց եւ քարոզութիւն եւ աղօթս է սահմանեալ առնել այժմ (— այսինքն «Մի որ յերախայից», եւն քարոզութենէն անմիջապէս յառաջ. —) եւ ապա արտաքս զգնալն հրամայէ սարկաւաղին. այլ ի՞նչ երկոցեալ ի Կարաթոր ճարտէանէ՝ ոչ երբ զնոյն ի սահման օրինացոյ: Ասոր համար Լամբրոնեանը չունի յիշեալ աղօթքը, որ կեցած է «Ոսկերերանի» Պատարագիս մէջ. (տես վարը հտժ. Է:)

Զանց կ'առնում յիշել ուրիշ ակնարկութիւնները: Բաւական է մեզի որ Լամբրոնացի մեր այս Պատարագն իւր «առաւելութեամբ», ունէր՝ արդէն շատոնց թարգմանուած՝ իւր աչքին առջեւ, երբ 1192ի իւր գործքը կ'աւարտէր: Այս ժամանակէն շատ յառաջ պէտք է որ ծանօթ եղած ըլլայ հայերէնը. վասն զի կրնանք ապահովութեամբ ըսել որ յաջորդ հայերէն բնագիրը չէ այնպէս մնացած, ինչպէս թարգմանչին գրչէն ելած էր: Բաւական է միայն Բարսղի նոր թարգմանութեան Նախերգանքը համեմատել Ոսկերերանի Նախերգանքին հետ: Ծանօթ է որ գրեթէ Ոսկերերանի ամբողջ Նախերգանն առնուած դրուած է Բարսղի սկիզբը Ճիշդ նոյն լեզուս — եւ նոյն լրարգմանութեամբ, ուստի Բարսղի Նախերգանքին թարգմանող կամ զոնէ կազմակերպող հայ գրիչն ունէր արդէն այս Պատարագը (հմտ. վարը ծան. 1—33, 46—50, 58 եւն.), բայց աւելի հնագոյն ձեւով քան յաջորդ բնագիրը: Օրինակի համար շոշափելի կերպով կրնանք տեսնել որ հնագոյն ձեւը Բարբերինեանին աւելի համեմատ էր, եւ այնպէս անկէ աղօթքներ առնուած են Բարսղի Նախերգանքին կազմութեան համար, որոնք յետոյ փոխուած են յետագայ բիւզանդականաց համեմատ, եւ այնպէս փոխուած կը գտնենք յաջորդ բնագիրը (հմտ. ի մասնաւորի ծան. 6, 20, 29 եւն.): Այս փոփոխութիւնն է պատճառ՝ որ Բարբերինեանէն աւելի զարգացած կը գտնենք այս Պատարագը, մինչ Բարսղի նոր թարգմանութիւնն աւելի հնագոյն բնագիր մը կը ներկայացընէր: Հոս ալ կան նման տեղեր (հմտ. ծան. 27, եւն.) բայց քիչ են թուով:

Զենք ուզեր երկարել այս կարգի համեմատութիւնները: Կարեւորներն արդէն նշանակուած են բազմաթիւ ծանօթութեանց մէջ, որ դրուած են բնագրին ներքեւ: Մթէ այս համեմատութեանց միտ դրուի, եթէ կշռուի ասոր եւ Բարսղի նորոյն հայերէն լեզուի բացարձակ նոյնութիւնը, եւ ուրիշ հանգամանքները՝ կարծենք յանդուգն չի համարուիր այն կարծիքը թէ Բարսղի եւ Ոսկերերանի բիւզանդական Պատարագաց հայերէն թարգմանութիւնը մէկ առջեւ եւ մէկ գրչէ ելած է: «Նախասրբերոց» Պատարագին համար աւելի կը վարանինք. շատ աւելի խեղճ է հոն թարգմանութիւնն եւ հայերէն լեզուն, աւելի յաճախ յունասիւս ասութիւնք եւ նմաններ, ի մասնաւորի յունարէն բանաձեւներու նոյնութեամբ պահուիլը: Անշուշտ քիչ շատ միւսներն ալ նոյն երեւոյթն ունին, օրինակի համար «պոսխուսմէն» բացազանչութիւնը. «Ոսկերերանի» քով կայ նաեւ «Մի Կիրիէ» (σὺ, Κύριε, տես ծան. 52):

Արդեօք այս բիւզանդեան Պատարագները գործածուած են Հայոցմէ թէ պարզապէս իրրեւ մատոնագրութիւն թարգմանուած: Անշուշտ պարզ իրրեւ մատոնագրութիւն թարգմանել չէր թարգմանչին դիտաւորութիւնը. եւ այն ազդեցութիւնն, զոր ունեցած են մեր Պատարագին վրայ՝ կը ցուցընէ որ բոլորովին առանց գործածութեան ալ չէին: Հայոց մէջ՝ տարակոյս չկայ՝ տիրողն եղած է միշտ «Աթանասի» Պատարագը՝ նախ անխառն եւ յոսորովեան ձեւով, յետոյ զոնէ

մասամբ լամբրոնեան ձեւով. մինչեւ որ զարգացաւ Սովորականը: Բայց անկարելի չէ որ մանաւանդ այն տեղերն ուր Հայք Հռոմոց ներքեւ եւ շատ բանի մէջ անոնց ծէսին համակերպիլ ստիպուած էին, գործածուած ըլլան ասոնք՝ երբ բիւզանդեան այս մատենները գերիշխող եղան մոռցրնել տարով հիները: Եթէ ուրիշ տեղ չէ, գոնէ Հայ Հռոմոց քով կ'ենթադրենք որ գործածուած ըլլան: Ըստ մեզ ունենալու էին անոնք, գոնէ ուր բոլորովին խափանուած չէր հայերէնը, միւս պաշտամանց գրքերն ալ: Հայ Հռոմոց պատմութիւնը դժբախտաբար տակաւին չէ ուսումնասիրուած այնպէս՝ ինչպէս պէտք է:

Բայց թէ գործածուած ըլլան կամ ոչ՝ միշտ յարգ ու մեծարանք վայելած են Հայոցմէ ալ, նաեւ ազգային ժողովոց մէջ: Սոյ 1307ի ժողովոյն նստած մեր Հարք թէ Բարսղի կանոնէն եւ «Ոսկերբերանի», Նախերգանի սկիզբէն կոչուին կ'ընեն՝ այսպէս.² «Մեծն Հռոմէան Ոսկերբեան է Պարարագամարոցն՝ զի թէ՛ Սարոցեալ ոմն է զհնորացն իտցեաց արեգա- զկողը նորա, եւ ել զազլաղակէ արեան, զայս ասելով զգինին արկանէ. եւ ասէ՛ Ն- ջո-ր, եւ զճուրն արկանէ. յայտ առնելով թէ հարկաւոր է խառնուամն ջրին ի սուրբ խորհուրդն: Նոյնպէս եւ սուրբն Բարսղիս է Պարարագամարոցն՝ նշանակէ յասելն թէ՛ Ն-եալ Բաթակ՝ օրհնեաց, խորհեաց:» Նոյնը կը կրկնեն 9 տարի ետքը՝ 1316ին Ատանա գումարուող Հարք:³ Երկու տեղն ալ կոչուին բառ առ բառ է, բայց Հայ օրինակի մը համեմատ՝ որ գոնէ հոս բոլորովին նոյն է մեր ձեռքն եղած եւ նոյն ժամանակները գրուած 1314ին Լիոնեանին հետ, բայց ոչ քիչ մ'աւաջ 1289ին գրուած Մոնպրենեանի գաղափարին հետ: Վերջնայս մէջ «Մի ոմն ի զինուորաց», դուրս մնացած է, որ՝ ինչպէս նաեւ «Ջրոյ» յիշատակութեան պակսիլը զիւրաւ մեկնել է: «Նոր յունարէն բնագիրն ի հարկէ կը հաստատէ ժողովոյ Հարք թերթիւնը ածը:՝ — Ուրիշ մանրամասնութիւնք տես յաջորդ Բնագիրն Ժամութեանց մէջ:

¹ Հմմտ. օրինակի աղագաւ մեր օրերուն համար՝ «Մ-ւոց հարձակի հաւաքմամբ հանեալ ի Գ Մ-ւոցն Թուեաց որ կոչի Էֆեզիոն (Εὐχολόγιον τὸ μέγα), նորք թարգմանեալ եւ որդարեալ աշխատասիրութեամբ Անտոնոս, մեծիմաստ վարժապետին Թուեաց, եւ պատուելի Գրեգոր Գրեգ Գրեգի Փելեգիոն... հրամանաւ Տեառն Ազատանդեզոսի... պատրիարքի Թուեաց», եւն: Կ. Պոլիս 1831. 40, էջ 430: Սկիզբը (էջ 1-14) կայ՝ «Կրեգոր-Յիւն Սուրբ-Յիւն, յորում նկարագրի թէ զհարգ սպասուորէ սարկաւազն ընդ քահանային ի մեծի ժամերութեան երեկոյեան եւ աւաւտեան, եւ ի զ-ւոն զար-բիւ, շարագրեալ ի Տեր Փելեգիոն, ի որդազան եւ ի տիեզերական Պատրիարքէ:»

² Տես Աղեքսանդր Վ. Պալմեան, Պատմութիւն կթղ. Վարդապետութեան ի Հայս. Վիեննա 1878, էջ 277:

³ Անդ, էջ 285: — Հմմտ. նաեւ Կոչուին

Սոյ 1342ի ժողովոյն արձանագրութեանց մէջ, լատիներէնն առ Mansi, Concilia, XXIV, col. 1243.

⁴ Թուեարէնն է՝ Εἰς τῶν στρατιωτῶν λόγῃ τὴν πλεουράν αὐτοῦ καὶ εὐθείας ἐξήλθεν αἶμα καὶ ὕδωρ... ὁ διάκονος ἐγγέει τῷ ἀγίῳ ποτηρίῳ ἐκ τοῦ νόματος δμοῦ καὶ τοῦ ὕδατος κτλ. Հմմտ. Daniel, p. 332, Brightman, p. 357, եւն: — Սակայն պէտք չկայ ըսել որ Հայ գրեկները հանած են այս կտորը: Լամբրոնացոյ, օրինակի աղագաւ, ծանօթ է այս կտորը, թէ գրիկ եւ ջուր խառնելն է «յայտարարութիւն առ ի կողմ Փրկչին կրկնալուսի աղբերացն», (տպ. անդ, էջ 190), սակայն իւր Պատարագին մէջ չէ աւած (անդ, էջ 197). եւ պատճառ չկայ կարծենք կատարելու թէ հանալ հանուած ըլլայ յետիններէն: Նաեւ Բարբերինեանն՝ ուրիշ խրատագրոց եւ Նախերգանին մատերուն հետ, այս աղօթքն ալ չունի: Ըստ այսմ՝ հոս M աւելի հին բնագիր մը կը ցուցնէ քանի L եւ Սոյ ժողովոյն օրինակը:

Բ.

Բ Ն Ա Գ Ի Ր “Թ Ո Վ Հ. Ո Ս Կ Ե Ր Ե Ր Ա Ն Ի, Պ Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ի Ն”¹

ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑ ԱՍՏՈՒԺՈՎ, ՋՈՐ ԱՐԱՐԵԱԼ Ի ՍՐՐՈՑ ՀԱԽՄ ՄԵՐՈՑ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՏՈՒՋԵՐԱԶԱՐՈՋ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՒ ՈՍԿԵՐԱՆԻ²

Ա. Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն

Պ Ա Տ Ր Ա Ս Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն³

Ա. — Նախ ասի սաղմոս՝ Աիշեա Տէր զՎաւ.։ Եւ ի կատարմանն սարկաւազն քարոզէ. Եւ եւս խաղաղ.։ Դպիրն Գ Տէր ողորմեա։ Քահաւնայն. Ար զդեցեալ ես զլոյս որպէս Հանդերձ, Տէր մեր Ախուս Վրիստոս,

Պատարագամատուցիս հրատարակութեան հիմն աւնուած է Մ կամ Մոնաքոնեան օրինակը, (տես վերն՝ էջ 85, § 4), իսկ Լիոնի օրինակէն (Լ, տես վերը՝ էջ 82, § 6) միայն քանի մը մասեր ունեինք առջեւնիս՝ որոնք յատկապէս արժանի էին մտադրութեան՝ տարբերութեամբն ընթերցուածոց։ Թէեւ բոս այսմ ամէն տեղ չենք կրնար նշանակել Լի ընթերցմունքը, բայց՝ ընդհանրապէս խօսելով՝ ուր բան մը չէ նշանակուած, Լ ալ կը միտարանի Մի ընթերցուածոց։ Ասկէ զատ համեմատեցինք “Անանտ”, Պատարագին Լամբրոնեան Օրինակները՝ N եւ MA (տես վերը՝ էջ 270, § 4—5, միայն թէ շփոթութիւն չըլլալու համար MA համառօտութիւնն ընտրեցինք հոս փոխանակ

Ա. ¹ Ոսկերեանի անուն կրող Պատարագս յընդհանուրն նոյն է յունականին հետ (տես Daniel, p. 327—372, Goar, p. 58—157 ծանօթութեամբք եւն)։ Յոյն բնագիրը չափազանց պէսպիսութեամբ հասած է մեղի այլեւայլ ձեւադրներով, ընդհանրապէս գրեթէ հայերէն այս թարգմանութեան կրկին ծաւալն ունենալով՝ բազմաթիւ յաւելումներով։ Անոր համար անկարելի եւ վախճանազուրկ էր՝ յունարէն օրինակաց, որոնք իրարմէ երբեմն բոլորովին անմասն իսկ ըլլալու չափ տարբեր են, ամէն մէկ շեղումն, յաւելումներն եւն հոս նշանակել։ Մեր ճիշդ եզրած է հայերէնին ունեցած մասերն համեմատել, եթէ եւ ինչ ձեւով կան անոնք յունական այս կամ այն խմբագրութեան մէջ։ Գրեթէ ամբողջ Նախերգանք քիչ տարբերութեամբ գրուած ըլլալով Բարողի Պատարագին սկիզբն եւ հոն համեմատուած (տես վերը՝ էջ 180—195), հոս կրկին չենք համեմատեր, ուր նոյն է բնագիրը, այլ միայն նշանակած ենք նոյն էջերն եւ ծանօթութեանց թուերը։ Հայերէնն աւելի համաձայն է Բարբերինեան օրինակին, ինչպէս բնա-

կան է, ուստի աւելի անոր հետ համեմատած ենք, (տես ի մասնաւորի Goar, p. 98—100) Daniel բաց ի Բարբերինեան օրինակին ընթերցուածներէն (B), նշանակած է նաեւ գլխաւոր տարբերութիւնքն Պարիսեան ձեւագրին (P) ԺԵ դարէն, Սիկիլիոյ եւ Իտալիոյ յոյն կրօնաւորաց գործածած Պատարագամատուցը (C կամ Cod. Crypto-Ferratensis), Morellii հրատարակութիւնն ի Վեն. 1560ին (Mor.) եւ Goarի հրատարակութիւնն (G) եւն։ Ուր պէտք ըլլայ՝ այս համառօտութիւնքն մենք ալ պիտի գործածենք։
² B կամ Բարբերինեանն ամենեւին խորագիր չունի։ Միւս յոյն ձեւագիրք սովորաբար հոս չունին Ոսկերեանի անունը խորագրին մէջ, այլ պարզապէս “Վարդ աստուածային եւ սուրբ Պատարագին”, եւն. իսկ Mor. ունի անունն ալ, այսպէս՝ Διατάξις τῆς θείας και ιερᾶς λειτουργίας τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου.
³ Այս ամբողջ Պատարագութեան մասն պարզ քաղուածք մըն է՝ եթէ համեմատենք յոյն օրինակաց հետ, որոնք տասնապատիկ երկայն

անձաւելի խոնարհութեամբ ի յերկրի երեւեցար եւ ընդ մարդկան շրջեցար. որ եղեր քահանայապետ ճշմարիտ ըստ կարգին Սելքիսեդեկի, եւ զարդարեցեր զեկեղեցի քո սուրբ: Տէր ամենակալ, որ պարգեւեցիր եւ մեզ զնոյն զերկնային զհանպերձ զգեցնուլ, արժանի արա եւ զիս ի ժամուս յայսմիկ զանպիսան ծառայս քո, որ համարձակիմն եւ մերձինամ ի նոյն հոգեւոր պաշտաւն փառաց քոց. որպէս զի զամենայն ամբարշտութիւն մերկացայց՝ որ է հանդերձ պղծութեան, եւ զարդարեցայց լուսով քո: Բնկեա յինէն զչարիս իմ եւ թաւթափեա զյանցանս իմ. որպէս զի արժանի եղէց հանդերձեալ լուսոյդ առ ի քէն: Շնորհեա ինձ քահանայական փառաւք մտանել ի պաշտաւն սրբութեանց քոց ընդ այնոսիկ, ոյք անմեղութեամբ պահեցին զպատուիրանս քո. զի եւ ես պատրաստ գտայց երկնաւոր առաքաստիղ ընդ իմաստուն կուսանան փառաւորել զքեզ Վրիստոս, որ բարձեր զմեզս ամենեցուն: Գու ես սրբութիւն անձանց մերոց, եւ քեզ բարերարիդ Աստուծոյ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ: — Դպիրն. Ամէն:

պարզ M տառին) ճիշդ այնչափ եւ այնպէս՝ ինչպէս բերնք վերն Ե Պատարագին համար (տես էջ 272 եւն), այսինքն Լամբրոնեանի բողոքովին յատուկ խառնադիրքն եւն դուրս թողով՝ արդէն յետոյ իրեն տեղը գնելու ստիպուած ըլլալով: — Նոյն կերպով միօրինակութեան համար — ուղղագրութիւնն ընտրեցինք (ըստ M եւ MAի), մինչ L եւ N միշտ ունին. ընդհակառակն M եւ MAի հրամայականաց վերջաւորութիւնը («կեցոյ», «բաւականացոյ» եւն) չպահեցինք. ուստի ասոնք չենք կրկնէր համեմատութեան մէջ: — Գլխադիր Խորագիրք (Նախերգան, Պատրաստութիւն եւն)՝ ինչպէս նաեւ Ա—ԻԲ հաստատոյ բաժանմունք մեզմէ են: ԶԻՏԲ.

Վերնագիրն այսպէս ունի L «Պատարագամատոյց Աստուծով, զոր արարեալ է սրբոյ հօրն մերոյ Յովնան — Ոսկեբերնոյն՝ կոստանդնուպաւսի պատրիարքին»:

Ա. 1⁵ L տարբեր խորագիր մ'ունի սկիզբն. «Նախ առ Սոգնո. Դատարա ինձ Տէր, զի ես յամբ[ծութեան, եւն:] Սարկոսոֆէ Կարդի. Խնդրեցուք հաւատով: Ե-ԺԲ. Տէր ողորմեա: Քահանայն ասէ զաղօթքն. Որ զգեցեալ ես զլոյս» եւն: N եւ MA ի հարկէ շատ կը շեղին հոս եւ այլևր՝ իրենց յատուկ մասերովն, զորոնք տես յետոյ ի կարգին: 1⁷ Աղօթքս տես ի N (տպ. էջ 193) եւ MA բողոքովին նոյն: 1¹⁰ «Ամենակալ» չունի N, բայց ունի MA՝ ինչպէս նաեւ LM: 1¹¹ N զերկնային հանդերձն, MA զերկնային հանդերձ: 1¹² N զծառայս քո. իսկ MA = LM: 1¹³ N եւ MA ամբարշտութիւն: 1¹⁶ MA ի պաշտաւնն: 1²¹ N եւ MA չունին «Դպիրն. Ամէն» — Ասկէ ետքն եկող Զգեոտաւորման մասն ի հարկէ տասնապատիկ աւելի է Լամբրոնեանց քով, մինչեւ յաջորդ (Բ) հաստածին սկիզբը. (տես N, տպ. էջ 194—197 եւ վարն ի

Պատրաստութեան մաս մ'ունին (տես Daniel, p. 327—337): Սահայն ճշգիւ Բարբերինեան օրինակն՝ հայոցն պէս եւ աւելի եւս՝ այս ամէնը չունի, եւ կը սկսի աղօթքով մ'որուն տեղն է այժմ հայոցն մէջ «Տէր Աստուած մեր, որ զերկնաւոր հացդ» եւն (Հտծ. Բ): Ըստ այսմ ոչ B եւ ոչ հայ թարգմանիչը տեսած էին այն յաւելուածոյ մասերն: Տարբեր է Պատրաստութիւնն նաեւ Բարսղի Պատարագին սկիզբն (տես

էջ 180—182): Ըստ այսմ հայոցն ունեցած այն Պատրաստութեան գլխաւոր աղօթքն («Որ զգեցեալ ես զլոյս» եւն, նոյնը մեր այժմու Պատարագին մէջ՝ տպ. «Խորհրդատեար» Վիննա, 1868, էջ 4—5) չկայ Ոսկեբերանի Պատարագի յոյն օրինակաց մէջ: — Ամբողջը (Հտծ. Ա) յայտնապէս մեր սովորական պատարագէն ներմուծուած ըլլալու է:

⁴Նւ ապա զգննու զհանդերձն սաղմոսելով. Վասա արա ինձ Տէր, զի ես յամբժու. : Նւ ամէ գաւտի եւ արկանէ ուրար ասելով. Վահանայք քո զգեցցին զարդ[արութիւն, եւն:] Նւ ագանէ զփիլոնն ասելով. Յնծասցէ անձն իմ ի Տէր, զի զգեցոյց ինձ հանդերձ փրկութեան եւ պատմուձան ուրախութեան. իբրեւ փեսայի եդ ինձ պսակ, եւ որպէս զհարսն զարդու զարդարեաց զիս :

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Բ. — ⁵Նւ ապա աննու զհացն դնէ ի մաղձմայն ասելով. Յիշատակ Տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի : Նւ առեալ զգինի արկանէ խաշանիչ ի սկիհն ասելով. Յաղագս յիշատակի փրկագործ անաւրէնութեան Տեառն Աստուծոյ եւ Փրկչին մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի : — Սարկաւազն քարոզէ Նւ եւս խաղաղութեան, զՏէր : Դպ. Գ Տէր ողորմեա :

Քահան. ⁶Տէր Աստուած մեր,⁷ որ զերկնաւոր հացդ՝ զՏէր մեր Յիսուս Վրիստոս, զկերակուող ամենայն աշխարհի, առաքեցեր Փրկիչ եւ կե-

կարգին) ||²⁴ Մ բուն “զգեցին,” — Ինչպէս միշտ՝ նոյնպէս հոս եւ յաջորդներուն մէջ ձեռագիրք շատ բան համառօտութեամբ կը նշանակեն : Ասանք՝ որչափ կարելի էր եւ կարեւոր՝ պահեցինք. ուր լրացընել պէտք եղաւ [] փակագծի մէջ գրինք :

Բ. ||²⁵ Լ այսպէս ունի. “...Եւ գինի արկանէ ի սկիհ խաշանիչ եւ զուր ունի. . . . Յաղագս յիշատակի փրկագործ անաւրէնութեան Տեառն Աստուծոյ եւ Փրկչին մեր Յիսուսի Վրիստոսի : Իսկ մի ոմն ի վինուորացն խոցեաց զկողմն Յիսուսի, եւ վաղձաղակի էլ արիւն եւ ջուր : Աստուած Աստուած մեր, որ զերկնաւոր հացդ,” եւն : N եւ MA հոս ընդհանրապէս Մի համաձայն են. (տես վարն ի կարգին) ||²⁶ N եւ MA այսպէս կը սկսին Աղօթքս խորագրով մը. N “Եւ քահանայն ասէ զաղօթս զայս, սրբոյն Յովհաննու Ունիքերանի.” MA “Եւ քահանայն ասէ զաղօթս զայս ի վերա[ձայն]. Յուան Ունիքերանի է : ” Երկուքն ալ ունին սկիզբը՝ “Աստուած Աստուած մեր, որ զերկնաւոր հացդ”

⁴ Զգետաւորման աղօթքները լիակատար են յունականաց քով (B չունի.) հոս : “Փելւնի, զգետաւորման կտորը յունականաց մէջ “Պարսոսան, զգեկու խորագիրը կը գրէ (καὶ ἐνδύεται τὸ στοιχάριον, լատ. tunica.) C ձեռագիրք “Փելւնի” (eis τὸ φελλώνιον) զգետաւորման համար կ’որոշէ բոնը “Քահանայք քո զգեցցին” եւն, որ հայոյն մէջ “Ուրբի, համար դրուած է : Տես Dan. p. 329.

Բ. ⁵ Ասկէ թերեւս կը սկսէր հայոյն թարգմանութիւնը, թէեւ B կամ Բարբ. սկզբան երկու երէք տողն ալ տակաւին չունի : Աւաջին “Յիշատակ Տեառն, եւն ճիշդ այնպէս կայ յունականին մէջ (տես Dan., p. 331), բայց գինույնը տարբեր է (Dan., p. 332). Օի համեմատ կ’ըսէ քահանայն՝ “Մի ոմն ի վինուորաց տիգաւ խոցեաց զկողմ, եւ եւ վաղձաղակի արիւն եւ ջուր, եւն զոր ունի միայն Լ հայ ձեռագիրք : Խրատագիրքն

ի հարկէ բուրձովին տարբեր են յունականաց քով :

⁶ Հոս կը սկսի B առանց խորագրի. միւս ձեռագիրք εν χη τῆς προθέσεως (Աղօթք Յառաջագրութեան, տես Dan., p. 338.) Բարբողի Պատարագին սկիզբն ասոր տեղ ուրիշ աղօթք մը կայ գրուած. (տես վերն՝ էջ 181. Դասն. 4) որ կը սկսի “Տէր Աստուած մեր որ զենար դառն անրիծ,” եւն : Արդ ճիշդ այս աղօթքն ունի հոս Բարբերինեանը (Goar, p. 98) եւ այն ճշգիւ նոյն հայերէնին հետ : Տարակոյս չկայ ուրեքն որ այս աղօթքը կար հոս նախնական հայերէնին մէջ, որմէ առած Բարբողի Պատարագին սկիզբը գրած է ձեռք մը : Մեր այս Պատարագին մէջ գուրս թացած է այն աղօթքն, (ինչպէս եւ երբ չենք գիտեր.) եւ անոր տեղը բռնած “Տէր Աստուած մեր, որ զերկնաւոր հացդ” աղօթքն (նաեւ մեր սովորական Պատարագին, տես խորհրդատեար, Վ են.

ցուցիչ եւ բարերար՝ աւրհնել եւ սրբել զմեզ. ինքնին դու աւրհնեա զառաջադրութիւնս զայս. ընկալ զսա յերկնային քո սեղանդ: Հիշեա որպէս բարերար եւ մարդասէր զմատուցողս եւ վասն որոց մատուցանի, եւ զմեզ անդատապարտս պահեա ի քահանայազործութիւն աստուածային խորհրդոց քոց: ⁸Օ՛ի սուրբ եւ փառաւոր է ամենապատիւ մեծվայելութիւն փառացի Հաւր եւ Որդ.: — Դպ.⁹ Ամէն:

¹⁰Նւ ապա ինկէ ի վերայ ընծայիցն, եւ ծածկէ դաստառակաւ ասելով. Տէր թագաւորեաց վայելութիւն զ[գեցաւ, եւն:] Նւ ապա խունկ մատուցանէ ասելով զաղաւթս. Խունկ մատուցանեմ առաջի քո Վրիստոս բուրումն հոգեւորական: Ինկալ ի սուրբ եւ յերկնային եւ յիմանալի քո մատուցարանդ ի հոտ անուշից: Առաքեա առ մեզ փոխարէն զչնորհս եւ զպարգեւս Հոգւոյդ սրբոյ. եւ քեզ փառս մատուցանեմք ընդ Հաւր եւ Հոգւոյդ սրբոյ:

Խ Ա Ղ Ա Ղ Ա Կ Ա Ն Ք Ե Ի Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ի Ք

Գ. — ¹¹Նւ ապա ելանէ սարկաւազն ի խորանէն. երկրպագէ երիցս եւ վերածայնէ առ քահանայն. Աւրհնեա Տէր:

եւն (= L): ¹⁶N "...կեցուցիչ, բարերար եւ մարդասէր, օրհնել զմեզ. ինքնին դու օրհնեա եւ զառաջադրութիւնս զայս. յիշեա, եւն. սևասի բաւական տարբեր. իսկ MA համաձայն է հոս M եւ L ձեռագրաց: ¹⁸N չունի "եւ մարդասէր," MA ունի. բայց յաջորդին մէջ N եւ MA "վասն որոյ... անդատապարտ," եւն: ¹⁰Միայն N "եւ փառաւորեալ է," — Աղօթքիս ծայրը "Գրիգոր Սմէն" չունի MA, բայց ունի N = L եւ M: ¹²L այսպէս ունի. "Եւ Սուրբ. ծածկէ զընծայսն ասելով. Տէր թագաւորեաց. քն. ինկէ զընծայսն ասելով. Խունկ մատուցանեմ" եւն: ¹⁶N "Եւ առաքեա," եւն. MA = L եւ M.

1856, էջ 26), այն այնչափ աւելի գիւրու-թեամբ, որ նոյնը մեծած էին արդէն Բիւզանդեանք "Ոսկերեանի," Պատարագին յոյն բնագրին մէջ. (քանի մը տարբերութիւնքն տես յաջորդաց մէջ): Յամենայն գէպո Բարսղի Պատարագին սկզբան "Ասկերեանն," աւելի կանուխ է ժամանակաւ քան "Ոսկերեանի," Պատարագի արդի ձեւն. միւս կողմնէ այս հայերէն թարգմանութեան նոյն-նոյն կար արդէն այն ժամանակ:

⁷ Յունականք՝ "Աստուած Աստուած մեր," — "Չառաջադրութիւնս զայս, ճշդիւ ըստ յունականին (τιν πρὸ θείου ταύτην), նոյնպէս՝ "ի քահանայազործութիւն," որ ըստ յունին ըլլալու էր՝ "(անդատապարտս պահեա) ի քահանայազործութեան" եւն (ἐν τῇ ἱεροουργίᾳ, կամ "ի նոր-գործութեան"):

⁸ Հոս յոյնը կը կցէ "ի նոյն," խրատադիրը. իսկ փառաբանութիւնը քիչ մը տարբեր, անո՞վ որ "ամենապատիւ եւ հով-յիւ-ւ ան-ն քո Հօր եւ Որդւոյ," եւն կ'ըսուի: Հայոյն այս փոքր շե-

զուրկ ալ ճիշդ առնուած գրուած է Բարսղի Պատարագին սկիզբը. (էջ 181, տող 15—16.)

⁹ Յունականաց մէջ այս "Ամէն," կցուած է աղօթքին ծայրն առանց Գրիգորի կամ Գասու յիշատակութեան: Ասկէ ետքը յունականք դարձեալ կ'առատանան: (Dan., p. 338—9.)

¹⁰ Ասկէ մինչեւ Բ. Հատածին վերջը կայ յունականաց մէջ (B չունի), բայց ուրիշ տեղ, այսինքն նախընթաց աղօթքէն ալ յառաջ, (տես Dan., p. 336) եւ բազմաթիւ նման մատերով ճոխացած: Նախ կու գայ ինկարկութեան Աղօթքը (εὐχὴ τοῦ θυμαίματος) կամ "Խունկ մատուցանեմ," աննշան տարբերութեամբ հայերէնէն ("եւ փառս մատուցանեմք" եւն վերջաւորութիւնը չկայ յունարէնին մէջ): Անկէ ետքն է դատաւարակաւ ծածկելու սաղմսը՝ "Տէր թագաւորեաց," եւն: Բարսղի Պատարագին սկիզբը տարբեր է ինկարկութեան աղօթքն. (տես վերեւ էջ 181—2.)

Գ. ¹¹ Հոս (Հած. ԺԳ հրտ. Daniel) աւելն յունական օրինակք կը գնեն սա խորագիրս՝

Քահանայն բարձր.¹² Աւրհնեալ թագաւորութիւնն Հաւր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտ. — Ժողո՞ր[վորդն.] Ամէն:

Սարկաւազն բարձր եւ ի թիւ բարոզէ առ դուռն խորանին.¹³ Այլ եւս խաղաղութեան զՏէր աղաչեցուք: Ժողո. Տէր ողորմեա: — Սար. Վլասն ի վերուստ խաղաղութեան եւ փրկութեան անձանց մերոց զՏէր [աղաչեցուք:] 55 — Վլասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի եւ հաստատութեան սրբոյ եկեղեցւոյ եւ ամենեցուն աւրհնեալութեան, զՏէր: — Վլասն սրբոյ տաճարիս եւ որոց հաւատով ընկալեալ զերկիւղ Տեառն աղաւթնն ի սմա, զՏէր: — Վլասն հայրապետին մերոյ այս անուան կենաց եւ փրկութեան հոգւոյ, զՏէր: — Վլասն պատուական քահանայից եւ որոց ի Քրիստոս սարկաւազաց եւ ամենայն ժառանգաւորաց եկեղեցւոյ: — Վլասն բարեպաշտ եւ աստուածապահ թագաւորին մերոյ եւ ամենայն պաղատանն եւ ամենայն զինուորաց նորա, զՏէր աղ.: — Վլասն լինելոյ նորա յաղթող, եւ խորտակելոյ զամենայն թշնամիս առ ոտս նորա, զՏէր: — Վլասն քաղաքաց եւ զաւառաց եւ որոց հաւատով բնակեալ են ի նոսա, զՏէր աղ.: — Վլասն 65 պաղարերութեան երկրի եւ ժամանակաց, զՏէր: — Վլասն ճանապարհորդաց, նաւորաց, վաստակաւորաց, եւ վասն գերեաց փրկութեան, զՏէր աղաչ.: — Վլասն փրկելոյ զմեզ ի վշտաց եւ ի նեղութենէ, զՏէր աղ.: — Ընկալ կեցո եւ ողորմեա եւ պահեա զմեզ Տէր քոյին շնորհւող: — Ժողո. Վեցո, Տէր: — Օճմենասրբուհի Աստուածածինն, զաւրհնեալ տիրուհին եւ 70 զմիշտ կոյսն Սարիամ, յիշեալեք եւ զամենայն սուրբս եւ նոքաւք զՏէր աղաչեցուք: — Այլ եւս մի.: Օճանձինս: Ողորմեաց մեզ, Տէր:¹⁴

4. ||⁴⁹⁻⁵⁰ Խրատագիրքս (ինչպէս այլուր) տարբեր են ի հարկէ ի N եւ MA: ||⁵⁷ Այսպէս նաեւ MA (“եւ ամենեցուն աւրհնեալութեան”) իսկ N “եւ ամենայն օրհնեալութեան”: ||⁵⁸ Միայն N “զերկեզ”: ||⁵⁹ “Այս անուան” LM, նաեւ MA. Բայց չունի N: ||⁶⁵ Ի M նախ “հաւատով բնակեալ” եւն գրուած է, յետոյ սղղուած “հաւատով”: ||⁶⁷ Միայն N “եւ վասն փրկութեան գերեաց”: ||⁶⁸ N “եւ ի նեղութեանց”: MA = L եւ M: ||⁶⁹ N չունի “եւ ողորմեա”, բառերը, զորոնք ունի նաեւ MA. Իսկ M բուն կը գրէ “Ընկալ կեցոյ ... Ինչ շնորհւող” եւն. նոյնպէս՝ այլուր: ||⁷² M ձեռագրին “եւ եւս մի.” համառօտութիւնը կը համաձայնի MA ի ընթերցուածոյն՝ “եւ եւս միա-

“Աստուածային Պատարագ... Թ-Կ. Ո-ԻԻԻ-բնի, ուստի այս տեղը կը գնեն իբրեւ բուն սկիզբ Պատարագամատուցին: — Սարկաւազի քարազութիւնը “Աւրհնեա Տէր” ունի յոյնը, բայց ոչ խրատագիրն “Եւ ապտ ելանէ” եւն:
¹² Թ. (= Թոյնը) ‘O ιερους εκ φωνος (... Ի-յ-Ի):
¹³ Խրատագիրն չունի Թ. որ տար տեղ կ’ընէ թէ ժողովուրդն յաջորդ սարկաւազի Քարողութեան իւրաքանչիւր տան իբրեւ Պատասխան պիտի կցէ “Տէր ողորմեա” մը: — Քարողութիւնը կամ “խաղաղակաճք”, աննշան տարբե-

րութեամբ առնուած գրուած են Բարոզի Պատարագին սկիզբն, ուր յունարէնին քիչ տարբերութիւնքն ալ յիշած ենք. (տես վերն՝ էջ 182—184, եւ Ծան. 7): — B ասոնք եւ յաջորդները չունի տակաւին:
¹⁴ Թոյնը խաղաղականաց կը կցէ՝ “ԲԶ. Ի-յ-Ի. Չի քեզ վայելէ ամենայն փառք” եւն, եւ երկար խրատագիր մը աղօթքէն յառաջ: Բայց յոյն ձեռագրաց տարբերութիւնը հաս եւ ընդհանրապէս աճն տեղ այս Պատարագին մէջ՝ շատ մեծ է:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Կ Ց Ո Ր Դ Ի Ն¹⁵

(Բահ.) Տէր Աստուած մեր, որոյ կարողութիւնդ անքնին է, եւ փառքդ
75 անհասանելի, որոյ ողորմութիւնդ անչափ է եւ զթութիւնդ անբաւ: Վու-
րատ առատ մարդասիրութեան քում նայեա ի ժողովուրդս քո եւ ի տաճարս
յայս սուրբ. եւ արա ընդ մեզ եւ ընդ աղաւթակիցս մեր առատապէս զողոր-
մութիւն քո եւ զգթութիւն: — Ի ձայն. Զի քեզ վայելէ ամենայն փառք,
պատիւ եւ իշխանութիւն, այժմ եւ: — Դպիրն. Ամէն:

80 ¹⁶Նւ ապա պաշտեն ի ձայն. Բարի է խոստովան լինել Տեառն, սաղմոս
ասել անուան քում բարձրեալ: (Դկ. Ստ.) Բարեխաւսութեամբ սուրբ Աս-
տուածածնին փրկիչ կեցո զմեզ: Ասա մինչեւ վճարի փոխ: Փառք Հաւր եւ
Որդոյ: Բարեխաւսութեամբ սուրբ: Այժմ եւ միշտ: Բարեխաւս.:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Ի Ն Կ Ց Ո Ր Դ Ի Ն¹⁷

85 Բանսնայն խոնարհի եւ զ[աղաւթս ասէ.] Տէր Աստուած մեր, կեցո
զժողովուրդս քո, եւ աւրհնեա զժառանգութիւնս քո. զլրումն եկեղեցւոյ

բանութեամբ վասն ճշմարիտ եւ սուրբ հաւատոյս՝ զՏէր աղա. իսկ N
ասոր տեղ կ'ըսէ՝ «Եւ եւս առաւել վասն միմեանց եւ միարան ճշմարիտ
եւ սուրբ հաւատոյս՝ զՏէր աղա.», — MA շունի «Ջանձինս մեր» հոս
նշանակուած, իսկ վերջը կը յաւելու թէ «Ժողով. Գ՝ Տէր ողորմեա»,
ըսելու է. զոր ընդհակառակն շունի N. բայց այս կարգի համառոտու-
թեանց զանցառութիւնք եւն աննշան են բնագրին համար: ||¹⁴ M «ան-

¹⁵ «Ա. կցորդի աղօթքս տես վերը՝ էջ
184—5 եւ Ծան. 8—11: Միայն թէ նախ քան
«ի ձայն» վերջաւորութիւնք՝ համառոտ խաղա-
զականք եւ Պատասխանիք կան, ինչպէս կը
վկայեն նաեւ Բարսղի սկիզբը գրուած յիշեալ
կտորները (հմտ. անդ, Ժան. 10.) իսկ վերջա-
բանն է «Չի քո է կարողութիւն» եւն (անդ,
Ծան. 11) Danielի բնագրին մէջ, իսկ Goar՝
հայոցն համեմատ է:

¹⁶ «Փոխաձայնի այս մասը չնք գտներ յու-
նականաց մէջ, թէեւ կայ Բարսղի քով ներ-
մուծուած ասկէ. (վերն էջ 185, Ծան. 12):
Ասոր տեղը եւ յաջորդ աղօթքէն յառաջ Յ.
ունի սա խրատագիրը՝ «Եւ նոյնպէս սաղմոսէ
սաղմոսողոզն զԲ. կցորդն. իսկ Սարկաւազն
գնոյն առնէ՝ որպէս յառաջին աղօթս:», C եւ
Mor. շատ կը շեղին հայերէնէն. C հոս ունի
«Միածին Որդի», ժամամուտը:

¹⁷ Ամբողջն ասկէ առնուած՝ տես վերն էջ
185 եւ Ծան. 13—16: Եթէ ուրիշ կուռան ալ
չըլլար՝ «ողլունել» բային այս գործածութիւնք
կը վկայէր Բարսղի նոր թարգմանութեան նա-
խերգանին այս հայերէն թարգմանութեան կա-
խում ունենալը: — Սարկաւազին ֆարողու-

թիւնն ալ հոս՝ ճիշդ ինչպէս հոս՝ համառոտ է
հայերէնին մէջ, նոյնպէս «Չի քո է կարողու-
թիւն» վերջաբանին հոս ալ գտնուելը. (տես
անդ, Ծան. 15—16): իսկ փոխաձայնը չկայ շատ
մը յունականաց քով, բայց փայն C օրինակին
մէջ՝ քիչ մը յառաջ, այսինքն Առաջին կցորդին
ժայրը (տես Dan., p. 342, Յր. XVI Ծան.): եւ
ասոր ճիշդ կից՝ ինչպէս հայերէնին մէջ՝ յաջորդ
ժամամուտը:

Ժամամուտին համար ըսած էինք որ հաւ-
անականօրէն թարգմանչէն չէ գրուած Բարսղի
Պատարագին սկիզբն (տես էջ 185—6, Ծան.
17): Նոյն կարծիքն ունինք Ոսկերեանի ա-
նուամբ այս Պատարագին թարգմանչին մասին.
այնու որ նաեւ յունական ամենահին Բարսղի-
րինեան օրինակը չունի այսպիսի ժամամուտ մը,
(ինչպէս եւ սչ այս Ա—Գ կցորդներն), այլ ու-
րիշ ժամամուտ մը ճիշդ կից «Տէր Աստուած
մեր որ զենար» եւն (տես քիչ մը վերը՝ Ծան. 6)
աղօթքին, այսպէս՝ «Բարերար եւ ամենայն ա-
րարածոց արարիչ, ընկալ զեկեղեցի» որ ասա
կայ. բաշխեա իւրոքանչիւր զաւգոտակարն, եւ
ան զամենեսեան ի կատարելութիւն, եւ արժանիս
արա զմեզ արքայութեան», աղօթք մը՝ որ քա-

քո պահեա. սրբեա զնոսա որք ողջունեն սիրով զվայելութիւն տան քո: Վու զմեզ փառաւորեա աստուածային զաւրութեամբ քով, եւ մի թողուր զյուսացեալքս ի քեզ: — Սար. (Ինկալ կեցո եւ պ[ահեա, եւն:]) — Ժողո. Կեցո, Տէր: — (Սար.) Օ, ամենասրբուհի Աստուածածինն, զաւրհնեալ տի.: 90

Ըստանայն բարձր ասէ. Օ, քո է կարողութիւն եւ զաւրութիւն եւ փառք, այժմ եւ միշտ: — Ժողո. Ամէն: — Փոխանայն. Տէր թաղաւորեաց վայելութիւն զղեցաւ: Բարեխաւսութեամբ սրբոց քոց Տէր Փրկիչ կեցո զմեզ: Մինչեւ վճարի փոխս: Փառք Հաւր: Բարեխաւսութեամբ: Այժմ եւ միշտ: Բարեխաւսութեամբ: — [Ժամանաւ.] Միածին Արդի եւ Բանդ 95

Աստուած: Աւ անմահ էութիւն: Ար յանձն առեր մարմնանալ ի սուրբ Աստուածածնէն: Աւ ի միշտ կուսէն անփոփոխելի: Մարդ եղեալ եւ խաչեցար Վրիստոս Աստուած: Մահուամբ զմահ կոխեցեր: Մինդ ի սրբոց Արրորդութենէն, փառաւորակից ընդ Հաւր եւ ընդ սրբոց Հոգւոյ, կեցոյ զ[մեզ]:

Ըստանայն խոնարհի եւ աղաւթէ. Ար Հասարակաց զայս եւ միաձայն մեզ ամենեցուն ուսուցեր աղաւթել. եւ զերկուց եւ զերից միաձայնելոց յա-

քննին:» ||⁷⁷ Միայն N «զողորմութիւնս քո:» ||⁷⁸ Լուսանցքի վրայ գրուած է ի M «է յայն» խրատագիրն, ինչպէս նաեւ քիչ մ'ետքն (տող 81) «Գլ. Սր.», (Ստեղծ:) MA հոս չունի «ի ձայն, կամ նման բառ մը, իսկ N «բարձր» կ'ըսէ: Վերջաւորութիւնն ալ N եւ MA այսպէս ունին «Ջի քեզ վայելէ ամենայն փառք, պատիւ եւ իշխանութիւն յաւիտեանս յաւիտենից: Ժողով. Ամէն:» Եւ շարք փոխերը քիչ մը տարբեր են ի N եւ MA (տես վարն ի կարգին) ||⁸⁷ Նաեւ MA «որք ողջունեն» իսկ N «որք ողջունելի», ||⁸⁸ (L եւ) M «զաւրութեամբ քո» N եւ MA «... քով:» ||⁹⁰⁻⁹⁹ Այս ամէն փոխասացութիւնք են չունին հոս N եւ MA, որ այսպէս կ'ըսեն հոս «... զյուսացեալքս ի քեզ: Ի յայն. Ջի քո է կարողութիւն եւ զորութիւն (MA զաւրութիւն) եւ փառք այժմ եւ միշտ (MA եւ յաւիտ.) Խաղաղութիւն. (MA խաղաղութիւն ամենեցուն) Ժող. եւ Հոգւոյ քում: Սր. Աստուծոյ երկրպագեացուք: Ժող. Առաջի քո Տէր: — Ար Հասարակաց զայս, եւն: ||⁹⁵ «Ժամանաւ» խրատագիրը մենք դրինք. M առանց խրատագրի եւ բաժանման կը կցէ (նոյնպէս N եւ MA, որ վերն ունենին զայս, տես տպ. էջ 200, տող 10 եւ վարն ի կարգին) Կիտաղութիւնն ալ ճշգրիւ M ձեռագրին համեմատ պահեցինք: ||⁹⁸ M սխալմամբ

զուածք է Թակոբայ անուամբ Պատարագին սկզբան մէկ կտորէն. (տես Dan., p. 90, cap. IV.) Աւստի անհիմ չէ ապահովագէս այն կտորէն թէ «Միածին Արդի» ժամանաւոր յետոյ մուծուած է հոս (նաեւ մեր սովորական Պատարագը), այնու մանաւանդ որ ներմուծողն (կամ ճշգրիւ բուրով Պատարագի նախականը նոր բիւլղւնիւն յաւիտենի հոգիս պարգայնող եւ լրացնող գտած էր նոյնք քանի մը յոյն օրինակաց մէջ (այսպէս C եւ նաեւ Mor. քիչ մ'ետքը, այսինքն Գ կցորդին ծայրը) Նոյն ժամանակին յունարէնն արգէն

կայ նաեւ Թակոբայ անուամբ Պատարագին մէջ. (տես Dan., p. 91, cap. VI.) քիչ տարբերութեամբ: Եունարէնն է՝ Ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἀθάνατος ὑπάρχων, καταδεξάμενος διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν σαρκωθῆναι ἐκ τῆς ἁγίας θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, ἀτρέπτως ἐνανθρωπήσας, σταυρωθεὶς τε, Χριστὸς ὁ Θεὸς, θανάτῳ θάνατον πατήσας, εἰς ὧν τῆς ἁγίας Τριάδος, συνδοξαζόμενος τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, σῶσον ἡμᾶς, ուստի քիչ տարբեր հայերէնէն (որ սակայն տարբեր տրոհմամբ տեղ

նուն քո զինդրուածս պարզեւել խոստացար: Վու եւ այժմ զծառայից քոց զինդրուածս առ ի յաւգուան կատարեա, շնորհելով մեզ յայսմ յաւիտենիս
 105 զզիտութիւն քում ճշմարտութեանդ, եւ ի հանդերձեալսն զկեանսն յաւիտենականսն պարզեւելով: — Սար. Ինկալ կեցո եւ պ.: Օ, ամենասրբուհի: Բահանայն ի ձայն. Օ, ի բարերար եւ մարդասէր ես Աստուած. եւ քեզ վայելէ փառք, իշխանու.: — Փոխածայն. Եկայք ցնծասցուք ի Տէր, ազաղակեսցուք առ Աստուած Փրկիչ մեր:

110 Ելանէ ի խորանէն ի մէջ եկեղեցւոյն: Կեցո զմեզ Արդի Աստուծոյ, որ սքանչելիք ես ի վերայ սրբոց քոց, սաղմոսելով քեզ՝ Աւելուիա, ալելուիա, ալելուիա: Մինչեւ ի՞նչ որ է Նոյնն ասա: Փառք Հաւր: Կեցո զմեզ: Այժմ եւ: Կեցո զմեզ Արդի Աստուծոյ որ սք.:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Մ Տ Ի Ց¹⁹

115 [Բահ.] Տէր Աստուած մեր, որ կարգեցեր յերկինս դասս եւ զինուորութիւնս հրեշտակաց եւ հրեշտակապետաց ի սպասաւորութիւն փառաց քոց. արա այժմ ընդ մուտս մեր մտանել եւ սրբոց հրեշտակաց. եւ լինել պաշտաւնակից մեզ եւ փառաբանակից քում բարերարութեանդ: [— Ի ձայն. —] Օ, ի քո է կարողութիւն եւ զաւրութիւն եւ փառք:

կը գրէ՝ «մահումամբ», ||^{10b} Նաեւ MA «ճշմարտութեանդ», N «ճշմարտութեան», ||¹¹⁰ M լուսանցքի վրայ կտոր մ'աւելցընելով այսպէս կ'ուզէ ամբողջէ՝ «Կեցոյ զմեզ Արդի Աստուծոյ, որ սքանչելիք ես ի վերայ սրբոց քոց, որ յարեարք է մեւելոց, սաղմոսելով» եւն: ||¹¹⁵ «Բահ.», մենք լրացուցինք. այսպիսի զանցառութիւնք կան ուրիշ տեղեր ալ: ||¹¹⁶ N եւ MA «զկեանսն յաւիտենականսն (N «զկեանս յաւիտենականս») պարզեւելով. — է յայն (N չունի) Ջի բարերար եւ մարդասէր» եւն: Յաջորդ փոխածայնքն եւն բոլորովին տարբեր են ի N եւ MA, որ չափազանց երկար խրատագիր մ'ալ կը կցեն. (տես սույ. էջ 201—202 եւ վարն ի կարգին): ||¹¹⁷ Նաեւ MA «եւ սրբոց հրեշտակաց», N չունի այս «եւ», ||¹¹⁹ «Ի յայն» չունին N եւ MA. վերջաւորութիւնն ալ N այսպէս կ'աւարտէ՝ «...գորութիւն եւ փառք յաւիտենանս ամէն», MA «...եւ փառք, այժմ եւ միշտ», եւն: — Յաջորդ խրատագիրքն տարբեր են ի

տեղ իմաստը փոխուեր է), այսինքն՝ «Միածին Արդի եւ Բահր Արդի», «նահ գուլ՝ յանձն առեր... առնց փոփոխութեան յարք եղի» («անփոփոխել», եւն) եւն: Ճիշդ թարգմանութիւն է «մահումամբ զմահ ինչոյն» համեմատ յունին ստութեան:

¹⁹ Ամբողջին համար (Ազօթքը, Բարողութիւն եւ Փոխածայն) տես վերը՝ էջ 186 եւ Դրան. 18—21: «Բարողի», քով կայ նաեւ M ձեռագրի լուսանցագրութիւնը՝ «որ յարեարք է մեւելոց» (տես հոս վերը Չեռագրաց տարբերութիւնք՝ տող 110): Բարողութիւնքն եւ փոխածայնքը՝ քիչ շատ տարբերութեամբ՝ ունին հոս հայոյն պէս նաեւ C եւ Mor. իսկ

փւաները ոչ: B այս ամէն ստուգիւ յետամուտ մասերն ամենեւին չունի: — Յաջորդ ազօթքէն յառաջ B. երկար խրատագիր մ'ունի՝ «Փոքր Մտից», մասին զորոնք հայն եւ անոր նոր խառն քաղաղը տակաւին չէին գտած իրենց օրինակին մէջ:

²⁰ Տես վերը՝ էջ 186—7 եւ Դրան. 22—25: Իսկ Սարգիւտագի Բարողութիւնքն եւն («Եւ ապա ողջունէ», եւն) հոս եւ Բարողի քով համառօտ բան մըն են. յունականք չափազանց երկար խրատագրերով ճախացած են հոս՝ գրեթէ ամբողջ էջ մը Danielի հրատարակութեան (pag. 344): «Իմաստութեամբ աւելու», տես վերը՝ էջ 187, Դրան. 25: — Աւելորդ է ըսել որ «Առբբ

Եւ ապա ողջունէ քահանայն զԱւետարանն երկրպագելով երիցս եւ մտանէ ի խորանն: Դպիրն պաշտէ՝ Եկայք երկիր պագցուք նմա: Կեցո զմեզ Արդի: Փառք Հաւր եւ: Եւ ըստ աւուրն պատկերի սսի շարական, եւ Այժմ եւ միշտն Աստուածածնի շարական:

Եւ զկնի Սարկաւազն. Իմաստութեանք աւութիւ. սոփիա: [Դպ.] Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հզաւր, սուրբ եւ անմահ, ողորմեա:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ե Ր Ե Ֆ Ս Ր Բ Ե Ն Ի²⁰

Պ. — Եւ անդէն առ նմին քահանայն աղաւթէ. Աստուած սուրբ, որ ի սուրբս բնակեալ²¹ ես, եւ երեքսրբեան ձայնիւ սերովբէք գովեն զքեզ եւ քերովբէք փառաբանեն. եւ ամենայն երկնային զաւրութիւնքն քեզ երկիր պագանեն. որ ի չգոյէ ի գոյ ածեր զամենայն արարածս.²² որ արարեր զմարդն ըստ պատկերի քում եւ նմանութեան, եւ ամենայն շնորհիւ քո դարդարեցեր զնա. եւ ուսուցեր խնդրել զիմաստութիւն եւ զգգաւնութիւն.²³ եւ ոչ անտես արարեր զմեղուցեալն, այլ եզիր ի վերայ նորա ապաշխարութիւն փրկութեան: Ար արժանի արարեր զմեզ զնուաստացեալ եւ զանարժան ծառայքս քո եւ ի յայսմ ժամու կալ սուաջի փառաց սրբութեան սեղանոյ

N եւ MA, բայց "Սուրբ Աստուած," հոն ալ կայ, տես ի կարգին: ||¹²⁰ M "սփիւ:" Բիչ մ'ետքն ալ՝ "Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հզօր, սուրբ եւ անմահ, որ իսկեցոր վան յեր, ողորմեա:" Այս "Որ խաչեցար վանն մեր, ծանօթ յաւելուածն ունին նաեւ N եւ MA:

Պ. ||¹²⁹ M հոս "զօրութիւնքն." N եւ MA "զօրութիւնք," առանց -ն յօգի: ||¹³⁰ M "զգաւնութիւն." N "զգօնութիւն." MA "զգաւնութիւն:" ||¹³¹ Նաեւ MA "ապաշխարութիւն քրիստոսի." N "ապաշխարութիւն քրիստոսի," բայց լուսանցքի վրայ (տես սպ. էջ 204, Ծան. 1) ուղղուած՝ "փրկութեան:" ||¹³⁵ Միայն N "ծառայս քո" եւն: ||¹³⁷ N "եւ զերեքսրբեան

Աստուած, երեքսրբեանն ձէջ յոյն բնագիրք, ինչպէս նաեւ Յակոբայ, Մարկոսի եւն Պատարագները չունին "որ խաչեցար" յաւելուածը, որուն ծագումը յայտնի է Եկեղեցական Պատմութեան:

Պ. 20 Գեղեցիկ օրինակ մըն է այս աղթքն թէ ինչպէս հին հայերէն թարգմանութիւնք յետագայ յոյն բնագիրն համեմատ կը որբազրուէին եւ կերպարանափոխ կ'ըլլային: Այս տեղէն աւնուած տեղանք այս աղթքն Բարսղի Պատարագին սկիզբն, բայց հնագոյն ձեւով, ճշդիւ Բարսղիին օրինակին համեմատ. (տես վերջ՝ էջ 187-8, եւ Ծան. 26-7:) Իսկ այս տեղ եզածը, որ մեր սովորական Պատարագին ձէջ ալ կայ, ճիշդ կը նշանակայ յունական նոր օրինակաց վերջէն կերպարանափոխուած խմբագրութեան հետ (տես Dan., p. 345, c. XVIII),

ըստ այսմ Բարսղի Նախերգանին կցկցողը մեր այժմու խմբագրութեանէն հնագոյն եւ աւելի անխառն հայերէն օրինակ մ'առջեւն ունէր: Յաջորդապէս կը համեմատենք նոր խմբագրութիւնն նոր յունականին հետ:

²¹ Յ. "լուազոյն՝ ἀναπαύμενος ("ի սուրբս հանգստանալ") ինչպէս ունի Բարսղի Նախերգանն ալ:

²² Յ. ὁ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν τὰ σύμπαντα ("որ յոչ լինելոյ ի լինել ածեր զամենայն"): — Բիչ մ'ետքը Յ. "ամենայն շնորհաւոր քովք" եւն:

²³ Յ. ὁ διδούς αἰτοῦντι σοφίαν καὶ σύνεσιν եւն, այսինքն՝ "որ քոս՝ քոս՝ ինքրե՛ զիմաստութիւն եւ զգգօնութիւն" . . . այլ Երբ (կամ "հաստատեցեր") զաղ-լի-ր-ի-ն է ի ի-ր-ի-ն, եւն:

քո, եւ զաւրինաւոր²⁴ երկրպագութիւն եւ զփառաբանութիւն մասուցանել քեզ: Վու Տէր ընկալ ի բերանոյ մեղաւորացս զերեքսրբեան աւրհնութիւնս. եւ պահեա զմեզ քոյին քաղցրութեամբ: ²⁵ Թող զամենայն յանցանս մեր՝ զկամայ եւ զակամայ: Սրբեա զհոգի եւ զմարմինս մեր, եւ շնորհեա ի սրբութեան պաշտել զքեզ զամենայն աւուրս կենաց մերոց, բարեխաւսութեամբ սրբոյ Աստուածածնիդ եւ ամենայն սրբոց, որք յաւիտենից քեզ բարեհաճոյացան: — Ի ձայն. — Ծի սուրբ եւ Տէր Աստուած մեր. եւ քեզ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ, ²⁶ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտ.: ²⁷

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ւ Ա Մ Ք ²⁸

145 Ե. — Եւ ապա նստի քահանայն, եւ սարկաւազն յոտն կալով ասէ: Պրաւսխաւմէն: — Բահանայն խաչակնքէ ի վերայ ժողովրդեանն եւ ասէ:

օրհնութիւնս, եւն. MA = M: ||¹³⁸ MA՝ ճիշդ ինչպէս նաեւ M “տն քաղցրութեամբք.” N “քոյին քաղցրութեամբք.” եւ քիչ մ’ետքը՝ “զամենայն յանցանս զկամայ” եւն, չունենալով “մեր” ստացականը: ||¹³⁹ Նաեւ MA “զհոգի,” N “զհոգի:” ||¹⁴¹ MA եւ N “սուրբ Աստուածածնիդ,” ||¹⁴² “Ի յոյն” չունին N եւ MA. նաեւ M լուսանցքի վրայ միայն գրուած ունի: Վերջաւորութիւնն ալ MA ունի ճիշդ M ձեւագրի պէս, իսկ N այսպէս՝ “Զի սուրբ եւ Աստուած մեր, եւ քեզ փառք:”
Ե. ||^{145ff} Այս ամէն խրատագիրքն եւ մանուկք բոլորովին տարբեր են ի

²⁴ Յ. τὴν ὀφειλομένην σοι προσκύνησιν (“զերկրպագութիւն որ տեղ գործի.”) ուստի “օրհնութիւն” հոս իրրեւ “պարտաւոր,” կամ “պարտական,” նշանակութեամբ գործածուած է:

²⁵ Յ. ἐπίσκειψαι ἡμᾶς ἐν τῇ χορησότητί σου այսինքն “իւն-փա (կամ “այցելու լէր”) մեզ քաղցրութեամբ քով:” — “Բարեհաճոյացան” աես վերը, էջ 188, Ծան. 27:

²⁷ Յ. “Եւ քեզ փառս մասուցանեմք Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ այժմ,” եւն: Այսպէս ունի նաեւ Բարոզի նախերգանք. (վերջ էջ 189:)

²⁷ Հոս բիւզանդեանք կը կցեն քանի մը քարոզութիւնք եւ աղօթքներ, ի մասնաւոր “Աղօթք վերնոյ աթոռոյն” (εὐχὴ τῆς ἄνω καθέδρας,) աես Dan., p. 346. Հայր չունի զաստիք՝ ինչպէս եւ ոչ Բարոզի նախերգանք: Բայց B ալ կ’երեւայ ունի գլխաւոր աղօթքը, որ է հետեւեալը՝ “Աւրիս Աթոռոյ տեղն” (εὐχὴ τῆς καθέδρας τοῦ θυσιαστηρίου.) Տէր Տէր, Աստուած զօրութեանց, փրկեա զսրբազուրգ քո, եւ խաղաղացո զօրութեամբ Հոգւոյդ քո սրբոյ, նշանաւ պատուական խաչի քո Միածնի Որդւոյ քո. ընդ որում օրհնեալ եւ յաւիտենս յաւիտենից. ամէն:” Եթէ դուրս չէ ինկած հոս այս փոքր աղօթքը, Պատարագին նախնական հայ թարգմանութիւնն

աւելի հին կ’ապացուցուի քան նոյն իսկ Բարոզիներէն:

Ե. ²⁸ Յ. այսպէս ունի “Զնի խորհուրդ Երեմիայի, Կոյ սուրբն սուրբն սուրբն սուրբն սուրբն. Պատարագն: Եւ ընթերցու: Սաղմոս Դաւթի: Եւ գործել Սրբ. Իմաստութեամբ: Եւ ընթերցու վերահիւս Աստուայն (տօ προκειμενον եւն): Եւ գործել Սրբ. Պատարագն: Ի խորհուրդ Աստուայն սուրբն սուրբն սուրբն սուրբն սուրբն. խաղաղութիւն ընդ քեզ: Եւ ընթերցու. Ալէլուիա. սաղմոս Դաւթի: Ասկէ ետքը կու գայ խրատագիր մը ինկելու սուրբ սեղանին, եւ այլեւայլ աղօթքներ, մին՝ “Աղօթք նախ քան զԱւետարանն” (εὐχὴ πρὸ τοῦ εὐαγγελίου), զոր շատ մը յոյն ձեւագիրքք ալ չունին. յետոյ երկար խրատագրեր, քարոզութիւն մը եւ գարձեալ Աղօթք մը, որոնցմէ ետքը Քահանայն կ’ընէ՝ “Իմաստութեամբ ութի. լուիցուք սրբոյ աւետարանին: Եւ Սրբ. Ըստ սրբոյ աւետարանին այս առնան ընթերցուած: Եւ +4. Պատարագն: Եւ ի խորհուրդ սուրբն սուրբն սուրբն սուրբն. խաղաղութիւն ընդ քեզ ընդ աւետարանելոյդ:” Այս ամէնք աես Dan., p. 346—7, c. XIX. — Բարոզ. ամբողջ այս մասերն մինչեւ Բաղկատարած աղօթքը չունի, ուստի եւ ոչ քարոզութիւնք հոս բաղկատարածին յառաջ:

Խաղաղութիւն ամենեցուն: — Ժողով. Եւ հոգւոյ քում: — Սարկաւազն. Խմաստութեամբ: — Սաղմոսաւղն. Սաղմոս ի Կաւիթ: — Սարկաւազն. Պռաւսխաւմէն:

Սաղմոսաւղն ասէ զՄեսեդին: — Սարկաւազն. Խմաստութեամբ: — 150
Ընթերցաւղն. Եւ Երբայեցիս: — Սարկաւազն. Պռաւսխաւմէն: — Եւ ապա ընթեռնու զԱռաքեալն:

Եւ զկնի Առաքելոյն քահանայն ասէ. Խաղաղութիւն ամենեցուն: — Ժողո. Եւ հոգւոյ քում: — Սաղմոսաւղն. Ալէլուիա: Սաղմոս ի Կաւիթ: — Սարկա. Պռաւսխաւմէն: — Սաղմոսաւղն ասէ զԵրեմիոյն Ալէլուին 155
եւ զԱլէլուն:

Եւ ապա զկնի Սարկաւազն. Սոֆիա աւոթի: Երկիւղածութեամբ լուարուք սրբոյ աւետարանիս: — Ընթերցաւղն. Ըստ Յովհաննու սրբոյ աւետարանիս ընթերցուած: — Ժողո. Փառք քեզ Աստուած: — Սարկաւազն. Պռաւսխաւմէն: Եւ ընթեռնու: — Եւ զկնի ժողովուրդն. Փառք 160
քեզ Աստուած: — Սարկաւազն. Խմաստութեամբ աւոթի:

²⁹ Սարկաւազն. Ասասցուք ամենեքեան՝ Տէր ողորմեա: — Ժողով. Տէր ողորմեա: — [Սար.] Համենայն անձնէ եւ յամենայն մտաց, զՏէր: [Ժող. Տէր ողորմեա: — Սար.] Տէր Աստուած հարցն մերոց, աղաչեմք զքեզ, լուր մեզ եւ ողորմեա: — Ժողովուրդն. [Տէր ողորմեա:] — [Սար.] Ողորմեաց մեզ Տէր Աստուած մեր ըստ մեծի ողորմութեան քում. աղաչեմք լուր Տէր եւ ողորմեա: — Ժողովուրդն բազկատարած Թ՝ Տէր ողորմեա: 165

N եւ MA, որ հոս սա տողը միայն ունին՝ «Եւ Կարգի ուղիւս եւ երեւոյթեանն մանկանայն.», եւ կը կցեն խաղաղականքն՝ «Ասասցուք», եւն (տես տող 162 եւն): Իսկ Ընթերցուածքն յետոյ կու գան: ||¹⁶⁰ L հոս այսպէս ունի՝ «Եւ ընթեռնու զԱւետարանն, եւ յարարելն ոչսակն զԱւետարանն ի սրբոյն ուղիս եւ Կարգի:», Հոս կը կցուի ի L Հաւատամքն, որ ըստ տեղեկութեան Հ. Յովսէփոյ Ա. Գաթրճեան՝ «աւելի Կ. Պոլսոյ հանգանակն է, փոքր ինչ խառնեալ մերովն», քանի մը տարբեր ընթերցմունքն են՝ «Հաւատամք ի մի Աստուած ... արարողն ... յառաջ քան զամենայն յաւիտեանս ... ծնեալ եւ ոչ արարած, համագոյակ Հօր ... որոյ սուրբ եւ անմահ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան», եւն: Բայց L հոս վարի լուսանցքի վրայ նշանակուած դիտողութիւն մ'ալ ունի թէ՛ «Թող զի շրջե եւ արդե, զի իսլաւ է Հաւատամքն Կրճ. այսինքն՝ թող սուր Հաւատամքը, հոս մ'ըսեր, տեղը չէ: Նոյնպէս կը ծանուցուի Հաւատամքին ծայրը թէ՛ «Սարկաւազն յաւարտել Աւետարանին սկանի քարոզել, որպէս եւ գրեալ է ի սուրբ Բարդի Պարտաբն. եւ յորժամ յառաջագրի խորհուրդն ի սուրբ սեղանն եւ կատարի ամենայն խորհրդածութիւնքն, նա յապա առի Հաւատամքն յիւրում տեղուն», Ասկէ ետքը կը կցի՝ «Սրբ. Ասասցուք», եւն: ||¹⁶¹ M հոս «աւթի», ||¹⁶² N եւ MA «Ասասցուք ամենեքեան մանկանայն», եւն: ||¹⁶³ Փակագծեալը՝ ինչպէս այլուր՝ չկայ ի M եւ N եւ MA, բայց կ'ենթադրուի. N եւ MA հոս ընդհանրապէս ժողովուր-

²⁹ Այս քարոզութիւնքն աւելի ընդարձակ են Բարդի Նախերգանին ձեռ. (տես էջ 189, եւ Շտան. 29—31): Հոս տեղ գրուածները նոյն են յունականին հետ, ուստի անշուշտ ըստ այնմ որբադրուած:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Բ Ա Ջ Կ Ա Տ Ա Ր Ա Ծ³⁾

170 Օ. — Բանանայն ասէ. Տէր Աստուած մեր, զբազկատարած զաղա-
չանս ծառայից քոց վերընկալցիս, եւ ողորմեսցիս ըստ մեծի ողորմութեան
քում: Օգթութիւն քո առաքեա ի վերայ մեր եւ ամենայն ժողովրդեանս,
որք ակն ունին առ ի քէն առատ ողորմութեանդ:

Սարկաւազն. Եւ եւս վասն բարեպաշտ եւ աստուածապահ թագաւո-
րաց մերոց կարողութեան եւ յաղթութեան եւ հանապազորդ խաղաղու-
175 թեան, առողջութեան եւ փրկութեան նոցա: Եւ որպէս զի Տէր Աստուած
մեր առաւել գործակից լինիցի նոցա, եւ առաջնորդեսցէ նոցա յամենայնի,
եւ հնազանդեցուցէ ընդ ոտիւք նոցա զամենայն թշնամի պատերազմող,
ասասցուք ամենեքեան՝ Տէր ողորմեա: — Ժողովուրդն բազկատարած Զ Տէր
ողորմեա: — Սարկաւազն. Եւ եւս աղաչեսցուք զի լուիցէ Տէր Աստուած
180 ձայնի աղաչանաց մերոց, եւ ողորմեսցի մեզ. եւ վասն դարձուցանելոյ ի մէջ
զամենայն բարկութիւն եւ զխորհուրդ չար յարուցեալ ի վերայ մեր. եւ
խորտակել զաներեւոյթ թշնամին ընդ ոտիւք մերովք. եւ պարգեւել բժշկու-
թիւն հիւանդաց, եւ հանդիսս ննջեցելոց, ասասցուք ամենեքեան՝ Տէր: —
Ժողովուրդն Գ Տէր ողորմեա: — [Սար.] Վասն ծառային Աստուծոյ այս
185 անուան առողջութեան, փրկութեան եւ թողութեան մեզաց, զՏէր: —
Ժողո. Գ Տէր ողորմեա: — [Սար.] Վասն եղբարց մերոց եւ համարէն
առաջի կացեալ ժողովրդեանս, որք եկեալ մտադիւրութեամբ մտին ի տուն
Տեառն սղաւթակից լինել մեզ, զՏէր աղաչեսցուք:

դեան պատասխանիքը չեն գրած. — N եւ MA “Ամենակալ Աստուած հարցն
մերոց՝ զքեզ աղաչեմք” եւն. եւ կր կցեն խաղաղականաց սովորական միւս
կտորներն ալ, ուստի “վասն սրբոյ տաճարիս.” “վասն փրկելոյ զմեզ” եւն եւն
(տես վարն ի կարգին):

Զ. ||^{169ff} Աղօթքն ունին N եւ MA, բայց կից նաեւ փառաբանութիւնը
“Զի ողորմած եւ մարդասէր ես եւ քեզ (MA վայելէ) փառք” եւն: Իսկ յա-
ջարդ խաղաղականքն (տող 173—189) հոս չունին MA եւ N, որ նախ երկար
խրատագիրներ կր կցեն, յետոյ կու գան Ընթերցուածքն (M տես վերը Հած.
Ե) եւ Հաւատամքն եւն: Ընդհանրապէս խօսելով այս տեղէն սկսեալ մինչեւ
գրեթէ բուն Արրասացութիւնն, (Հած. Թ), բոլորովին տարբեր են Լամբրոնեանք
(տես N, տպ. էջ 211): Եւ որովհետեւ Հաւատամքին յաջորդող Քարոզու-
թեանէն սկսեալ համեմատած ենք N եւ MA “Ան-նախ”, Պատարագին հետ,
(տես վերը՝ էջ 272 եւն) որուն զարգացման մէկ օղակն է այս “Ուրիբեր-նի”,
պատարագն, ասկէ սկսեալ կրկին չենք համեմատեր հոս N եւ MA ձեռագրաց
ընթերցմունքն, բայց միայն՝ ուր Աթանասի քով Աղօթք պակսելով՝ չէինք
կրցած հոն համեմատել: Բաց ուստի տես Լամբրոնեան Պատարագն յետոյ իւր

Զ. 3) Բազկատարած Աղօթքս եւ ասոր
կից Քարոզութիւնքն տես Բարողի նախերգանին
ՁԶ, վերը՝ էջ 189—190 եւ Դրան. 32—35,
ուստի հոս չենք համեմատեր: Հոս գրիչն աւելի
համառօտած է Քարոզութիւնքն, մէկ երկու

կտոր գուրս թողով. այսպէս Աղբեպիտիկոսոսին
եւ “յառաջագնացեալ հարց, մտերը: — Յու-
նականը չունի վերջին մտին խրատագիրը “Եւ
յայս ասան խաչակնքէ”, եւն, եւ ոչ Բարողի մի-
ջինը:

Եւ յայս տանս խաչակնքէ քահանայն երիցս ի վերայ ժողովորդեանն. եւ վերածայնէ. Զի ողորմած եւ մարդասէր ես, եւ քեզ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ: 190

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ե Ր Ա Խ Ա Յ Ի Ց³¹

Է. — Սարկաւազն. Աղաթեցէք երախայքդ: — Ժողովորդն. Տէր ողորմեա: — Սարկաւազն. Է. Հաւատացեալքդ յաղագս երախայիցն աղաչեցէք զՏէր, զի ողորմեսցի նոցա: — Ժողովորդն. Տէր ողորմեա: — [Սար.] Ուսուցէ նոցա զբանն ճշմարտութեան: — Ժողո. Տէր ողորմեա: — [Սար.] Յայտնեսցէ նոցա զաւետարանն արդարութեան եւ փրկութեան, զՏէր: — Ժողո. Տէր ողորմեա: — [Սար.] Ընկալ կեցո եւ ողորմեա եւ պահեա զնոսա: Արք երախայքդ էք, զզուխս ձեր Տեառն խոնարհեցուցէք: 195

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ի Վ Ե Ր Ա Յ Ե Ր Ա Խ Ա Յ Ի Ց Ե

Քահանայն առէ. Տէր Աստուած մեր, որ ի բարձունս բնակեալդ ես, եւ զխոնարհս տեսանես. որ վասն փրկութեան ազգի մարդկան առաքեցեր զՄիածին Արդի քո՝ զԱստուած եւ զՏէրդ մեր զԸնտուս Վրիստոս. նայեաց ի վերայ ծառայից քոց երախայիցս, որք խոնարհեցուցին քեզ զպարանոցս իւրեանց. արժանաւորեա զոսա ժամանակի ուղղութեան լուացման վերստին ծննդեան, թողութեան մեղաց, եւ զգետու անապականութեան. միաւորեա զոսա ընդ սուրբ կաթոռիկէ, առաքելական եկեղեցի քո, եւ զուզաթուեա ընդ ընտրեալ Հաւսս քո: 200

Սար. Ընկալ կեցո: — Ժողո. Տէր ողորմեա: — Սար. Զամենասրբութի Մատուածածինն: — Ժողո. Վեզ Տեառն յանձն: 205

Քահանայն ի ծայն. Զի եւ սոքա ընդ մեզ փառաւորեսցեն զամենապատիւ եւ զմեծվայելուչ անունդ Հաւր եւ Արդ:

Սարկաւազն. Արք երախայք էք, երթայք. [որք] երախայք էք, երթայք. որք երախայք էք, երթայք: — Սարկ. Մի ոք յերախայից, մի ոք ի թերահաւատից, եւ մի ոք յապաշխարողաց եւ յանմարդից մերձեցի յաստուածային խորհուրդս: 210 215

տեղն ի կարգին. 189 M գրեր է "Եւ իւրայնի": — Գիշ մ'եպքը "պատիւ" բառն ալ Համառօտութեամբս՝ "դո.":
Է. 200 "Աղաթէ ի վերայ երեւոյցն" խորագիրը կայ ի M, բայց կցուած յաջորդ "Քահանայն առէ" խրատագրին սկիզբը: 206 M "ծննդեան": 212 M "զմեծվայելուչ": 213 Այս երկրորդ (փակագծեալ) "որք" հարկաւոր

Է. 31 Երախայից Աղօթքն եւ յարակից մասերը՝ առ վերը Բարդի Նախերգանին Աջ, էջ 191—2, եւ Եւան. 36—42. ուստի հոս կրկին չենք համեմատեր: "Աղօթք ի վերայ երախայից" խորագրին տեղ B պայտիսի խորագիր մ'ունի՝ Εὐχὴ τῶν κατηχουμένων πρὸ τῆς ἀγίας ἀναφορᾶς τοῦ Χριστοστόμου ("Աղօթք Երախայից նախ քան զուրբ պատարագն Ոսկերանի:")

Ա Ղ Ա Ի Թ Բ Հ Ա Ի Ա Տ Ա Յ Ե Լ Ո Ց Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

Բ. — [Սարկ.] Որք հաւատացեալքդ էք, եւ եւս [սաղաղութեան՝ զՏէր: — Ժողո. Տէր ողորմեա:՝³²

220

Աղաւթք հաւատացելոց:³³

Քահանայն. Գոհանամք զքէն Տէր Աստուած զաւրութեանց, որ ար-
ժանի արարեր զմեզ յանդիման կալ եւ այժմ սրբոյ սեղանոյ քո, եւ անկանել
առաջի գթութեանց քոյ³⁴ վասն մեզաց մերոյ եւ ժողովրդեանս անգիտու-
թեան: [Կնկալ Աստուած զաղաչանս մեր. եւ արժանաւորեա զմեզ յամենայն
ժամու³⁵ մատուցանել քեզ զաղաչանս եւ զպաղատանս եւ զենումն անարիւն
յաղաքս ամենայն ժողովրդեան քում. եւ բաւականացո զմեզ, զորս եղիր ի
սպասաւորութեանս յայսմիկ՝ զաւրութեամբ Հոգւոյդ քում սրբոյ, անա-
մաւթս եւ անդատապարտս եւ մտքուր վկայութեամբ գիտակցութեան քում՝³⁶
վերակարգալ զքեզ³⁷ յամենայն ժամու ի տեղոջս յայսմիկ.³⁸ որպէս զի լսե-
լով մեզ՝ հաշտող լինիցիս բազում բարերարութեամբդ քո:՝³⁹ — Սարկ. Կն-

230

գերանունը գրուած էր Մի ընդօրինակութեան մէջ, բայց յետոյ ջնջուած (տես վերը՝ էջ 274.)

Ը. Երկու Աղօթքներս ալ N եւ MA ձեռագրաց մէջ չկան, ինչպէս եւ ոչ «Աթանասի» քով:»²²⁰ M «Աղ-...-ի Հ...-...-ից Գ-հանայն. Գոհա- նամք» եւն: Այս աղօթքին L ձեռագրի ընթերցումն ալ ծանօթ է մեզ, բայց տարբերութիւնք քիչ են: ը²²¹ L զօրութեանց: ը²²⁴ L «Ընկալ Տէր Աս- տուած» եւն: ը²²⁶ M «բաւականացոյ» ըստ իւր սովորութեան, ինչպէս ուրիշ տեղեր ալ: ը²³⁷ L «զորս եղիր ի սպասաւորութիւնս յայսմիկ զօրութեամբ...»

Ը. ³² Հոս լաւ եւս պահուած է Սարկաւագի այս քարոզութիւնը՝ «Որ հաւատացեալքդ» եւն (= Թ. 800 πιστοι, ετι και ετι, εν ειρηνη του Κυριου δεηθωμεν.) որ Բարսղի Նախերգանին մէջ գուրս մնացած է: Թունարէնին մէջ ասի կցուած է «Որք երախայք էք, երթայք» եւն խօսքին հետ՝ իբրեւ մէկ քարոզութեան մասը. (տես վերը՝ էջ 192, Ծան. 42.)

³³ Ասկէ սկսեալ կը գաղբի՝ (մէկ երկու բան ի բաց առեալ, զոր իրենց տեղը կը նշանա- կենք:) Բարսղի Նախերգանին մէջ ասկէ առնուած մասը: — Այս աղօթքն է՝ «Աղթ+ Հ...-...-ից ...-...-ի» (Εὐχὴ πιστῶν πρῶτη), զինի սփռելոյ մարմնակալին. զոր ունի նշնպէս B (տես GOAR, p. 70, Dan., p. 349, c. XXII, եւն:)

³⁴ Ղչդիւ յունարէնին համեմատ՝ και προσ- πεσειν τοις οικτιρμοις σου κτλ.

³⁵ «Թամենայն ժամու» յունական օրինակ- ներու մէջ չենք գտներ: — «Ի սպասաւորութիւն» (= εις την διακονίαν), ինչպէս սովորաբար կը թարգմանուի:

³⁶ Այս «+...-» պէտք է ուղղել ընել «Բրոյ»

եւ թերեւս փոխանակ «իւր-...-ի-ն» գրել «իւրի Բրոյ» ինչպէս իմաստն ու յունարէնը կը պահանջէ. Թ. ἀκαταγνώστως και ἀπροσκόπτως, εν καθαρῳ τῷ μαρτυρίῳ τῆς συνειδήσεως ἡμῶν. («անածթո եւ անդատապարտս, մտքուր վկայութեամբ իւրի Բրոյ Բրոյ» կամ «իւր-...-ի-ն Բրոյ» եւն:) Իսկ «Գիւր-...-ի-ն» բառն, որ մենք այժմ տարբեր իմաստով կը գործածենք յաճախ. միջին գարու մեր եկեղեցական-աս- տուածաբանական գրութեանց մէջ յաճախ կը գործածուի իբրեւ խղճմանք, (= ճշդիւ սո- ւեւիդոս.) Նոյն բառն ուրիշ կերպով թարգմա- նուած տես վերն էջ 193, Ծան. 62:

³⁷ «Վեր-...-ը զքեզ» ըստ յունականին ἐπικαλεῖσθαι σε κτλ. Բարսղի Պատարագին վեր- նոյն շատ նման մէկ աղօթքին մէջ միեւնոյն բառը լաւ եւս թարգմանուած է՝ պարզապէս «Կր-...-ը» (տես՝ էջ 193, Ծան. 53.)

³⁸ Թ. «յամենայն ժամանակի եւ տեղոջ» (εν παντι καιροῦ και τόπου.)

³⁹ Թ. ἰλεως ἡμῖν εἴης κτλ. («+...-ը մեզ լինիցիս» եւն:)

կալ կեցո եւ պահեա: — Ժողո. Տէր ողորմեա:⁴⁰ — Սարկ. Խմաստու-
թեամբ: — Բահանայն վերածայնէ. Զի քեզ վայելէ յամենայնի փառք,
պատիւ եւ երկրպագութիւն, այժմ եւ: — Ժողո. Ամէն:

Ա Ղ Ա Ի Թ Բ Հ Ա Ի Ա Տ Ա Յ Ե Լ Ո Ց Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ⁴¹

Բահանայն. Վարձեալ բազում անգամ առաջի քո անկոնիմ եւ ի քէն 235
հայցեմ, բարերար եւ մարդասէր. որպէս զի նայելով յաղաչանս մեր՝ մաք-
րեսցես զհոգի եւ զմարմին մեր յամենայն աղանդութենէ,⁴² եւ տացես մեզ
անամուլթս եւ անդատապարտս⁴³ կալ առաջի սրբոյ սեղանոյ քո: Շնորհեա
Աստուած եւ աղալթակցաց մերոց յառաջադիմութիւն կենցաղոյ եւ հո-
գեւորական հանճարոյ.⁴⁴ սուր նոցա հանապազ երկեղիւ եւ սիրով պաշտել 240
զքեզ. եւ անամուլթս եւ անդատապարտս հաղորդել սրբոց քոց խորհրդոցս,
եւ երկնային քո արքայութեանդ արժանաւորել: — Սարկ. Ինկալ կեցո: —
Ժողո. Տէր ողորմեա: — Սարկ. Խմաստութեամբ: — Բահանայն ի ծայն.
Արպէս զի ընդ հովանեալ քո պահպանեալք⁴⁵ հանապազ քեզ փառս վերա-
ուաքեսցուք Հաւր եւ Արդոյ եւ Հոգւոյդ սրբոյ, այժմ եւ միշտ: 245

Ս Ր Բ Ա Ս Ա Ց Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ԹԻ. — Եւ ասնն զարքասացութիւնսն.⁴⁶ Արք զքերովլէիցն խորհրդա-
բար կերպարանիմք զխորհուրդ: Եւ կենդանարար Արրորդութեանն զերկք-

անամութս, եւն: ||²²⁹ M "ի տեղոջս." L "ի տեղոջս." ||²³⁰ L "բազում
բարերարութեամբք քո: Ի յայն. Զի քեզ վայելէ" եւն. ուստի չունի Սար-
կաւագի եւ Ժողովրդեան միջանկեալ մասը (տող 231—2), ինչպէս չունի նաեւ
աղթքիս ծայրը "Ժող. Ամէն" բառերը: ||²⁴¹ M "հաղորդել" եւ քիչ մ'ետքը
"արժանաւորել:"

⁴⁰ Այս "Տէր ողորմեա," ինչպէս նաեւ քա-
հանային վերածայնելէն ետքը գրուած "Ժող.
Ամէն," չկան յունարէն օրինակներուն մէջ: Այս-
պիսի բոլորովին մանր տարբերութիւններ չենք
նշանակեր. մանաւանդ որ այս կարգի մանուկոց,
խրատագրոց եւ նմանեաց մէջ յոյն օրինակներն
ալ իրարու հետ շատ քիչ անգամ բոլորովին կը
միաբանին, եւ առանք յինքեան ալ մեծ կարեւո-
րութիւն չունին: Այսպէս յաջորդ աղթքէն
յառաջ յոյն օրինակք կը կցեն՝ "Սրի. Ես եւս
խաղաղութեան," "Նմաններ՝ այլուր յաճախ:"

⁴¹ Թ. εὐχὴ πιστῶν β'. քանի մ'օրինակք կը
յաւելուն "զոր առէ քահանայն ի ծածուկ" (Goar, p. 71. իսկ Dan., p. 350 չի նշանակեր այս
վերջին խրատագրի տարբերութիւնն իրրեւ ան-
նշան:)

⁴² Թ. "Մաքրեսցես զհոգի մեր եւ զմար-
մին յամենայն աղանդութենէ Իւրիս, Ի հոգւոյն,"

⁴³ "Անամուլթս եւ անդատապարտս," բա-

ւերը քիչ մը վերը (Ծան. 36) գործածուած էին
իրր Թարգմանութիւնն ἀκαταγνώστως και ἀπο-
σκόπτως բառերու (Goar կը փոխադրէ inculpate
et innoxie). Իսկ հոս իբրեւ ἀνεόχον και ἀκατά-
κριτον ածականաց ("անմեղ եւ անդատապարտ" նշյնը
քիչ մ'ետքն ի Թ. ἀνεόχως και ἀκατακρί-
τως.) իմաստի նրբութեան տարբերութիւնը մեծ
չէ. Թերեւս հայ Թարգմանչին օրինակին մէջ ալ
միեւնոյն բառերն էին երկու տեղն ալ:

⁴⁴ Թ. προκοπήν βίου, και πίστεως και συ-
νέσεως πνευματικής. ("յառաջադիմութիւն ինչ-
եւ հոգւոյ եւ հոգեւոր զգօնութեան," կամ
"հանճարոյ" ըստ Թարգմանչին:)

⁴⁵ Թ. ὑπὸ τοῦ κράτους σου πάντοτε φυλα-
τόμενοι ("ընդ Իւրիւնիմք քով" կամ "կար-
դութեամբ քով" պահպանեալք եւն:): — "Աւ-
րաւաքեսցուք" = ἀναπέμπομεν այս բնագիր-
ներու մէջ արդէն սովորական է:

Թ. ⁴⁶ Սրբառացութիւնս կամ "քերով-

սրբրեան ակրհուլթիւնս մատուցանեմք: Օլամենայն զկենցաղականս ի բաց
250 դնելով զգործ: Արպէս զի զթագաւորն ամենեցուն ընդունիցիմք: Եւ զհրեշ-
տակացն հանդիսապէս ընծայեալ բերեմք զկարգ. այլնուիս:

Եւ քահանայն՝ հանդերձ ընծայիւքն՝ աղաւթէ.²⁴⁷ Այ դր արժանի է յրմ
բռնելոցս մարմնաւոր ախտիւք կամ ցանկութեամբ մատչել ի սեղան քո կամ
սպասաւորել տէրունական փառաց քոց. զի պաշտել զքեզ մեծ եւ ահաւոր
255 երկնաւոր զաւրութեանց իսկ է: Սակայն վասն անչափ բարերարութեանդ քո
անպարագրելի Բանդ Հաւր եղեր մարդ, եւ քահանայապետ մեր երեւեցար.
եւ իբրեւ Տէր ամենեցուն՝ այսմ սպասաւորութեան եւ անարիւն զենման
զքահանայութիւն ականդեցեր մեզ: Ալ ասն զի դու եւ Տէր Աստուած մեր,
որ տիրես երկնաւորաց եւ երկրաւորաց, որ ի վերայ քերովէական աթոռոյ
260 բազմիս, սերովլէից տէր եւ թագաւոր Խարայէղի, որ միայն սուրբ ես եւ ի
սուրբս հանգուցեալ: Աղաչեմ զքեզ այժմ, միայն բարերար եւ հեշտալուր.
նայեա յիս ի մեղուցեալ եւ յանպիտան ծառայս քո, եւ սրբեա զհոգի եւ
զմիտս իմ յամենայն պղծութենէ չարին. եւ բաւականացո զիս զաւրութեամբ
սրբոյ Հոգւոյդ, որ զգեցեալս եմ զքահանայականս շնորհ, կալ առաջի սրբոյ
265 սեղանոյս. եւ քահանայագործել զքո անարատ մարմինդ եւ զպատուական

Թ. ||²⁴⁷ Արբասացութեան երգս եւ յաջորդ աղթքն կան նաեւ ի N եւ
MA (N տպ. էջ 211 եւն:) — M կը գրէ «ըզքրովլէիցն», Արբասացութեանս
ալ կիտաղրութիւնը պահած ենք ճշդիւ M ձեռագրի համեմատ: — MA կը
չեղի «Որք ըստ քրովլէիցն կերպարանեմք զխորհուրդս», N ալ՝ որ կը միաբանի
Mի հետ, բայց ունի «զխորհուրդս», ||²⁵¹ Միայն MA «զկարգ», N = M:
||²⁵² Այս աղթքին L ձեռագրի ընթերցմունքն ալ ծանօթ են, որ ընդհանրա-
պէս բաւական տարբերութիւն ունի հոս. իսկ N եւ MA նոյն են Mի հետ: —
L «Այ դր է արժանի» եւն. N եւ MA = M: ||²⁵³ Նաեւ MA «կամ ցանկու-
թեամբ» եւն. իսկ N «ախտիւք ցանկութեան», L «աղտիւք», կը գրէ:
||²⁵⁴ N եւ MA «արհաւան փառաց քոց» կ'ըսեն. L ամբողջ խօսքը քիչ
մ'այլազգ ունի՝ «... մատչել կամ մերձենալ կամ սպասաւորել քեզ թա-
գաւոր փառաց. քանզի պաշտել զքեզ... զօրութեանցն իսկ է», եւն: ||²⁵⁵ N
չունի «երկնաւոր», ունի MA: ||²⁵⁶ «Հաւր» չունի հոս MA, ունի N: — իսկ
L ամբողջ խօսքն այսպէս տարբեր ունի՝ «Սակայն վասն անչափ քո մարդասի-
րութեանդ անփոփոխելի եւ անայլայլելի եղեր մարդ, եւ քահանայապետ մեր
երեւեցար, եւ սպասաւորականիս այսմիկ եւ անարիւն զենման զքահանայու-
թիւն ականդեցեր մեզ, իբր Տէր ամենայնի: Զի դու Տէր եւ երկնաւորաց...
նոսի» (փխ. «բազմիս»), որ որովլէից եւ Տէր եւ թագաւոր Խարայէղի» եւն:
||²⁶¹ MA չունի «այժմ», ունի N: ||²⁶³ Նաեւ MA «եւ զժոս իմ», N «հոգի
եւ զժոս իմ» եւն: — իսկ L ամբողջ խօսքն այլազգ ունի՝ «Զքեզ աղաչեմ
զմիայն բարերարդ եւ զհեշտալուրդ. նայեա յիս ի մեղաւոր եւ յանպիտան
ծառայս քո, եւ կարողացոյ (M «բաւականացոյ») զիս զօրութեամբ սուրբ Հո-
գւոյդ» եւն: ||²⁶⁴ MA ճշդիւ Mի համեմատ, իսկ N «որ զգեցեալ եմ զքա-

բէական երգս, ասկէ առեալ յետոյ մուծուած տեսանք նաեւ Բարսղի Նախերգանին մէջ՝ իր
ամէն տարբերութիւններով յունարէնէն. տես
զերբ՝ էջ 103—194 եւ Ծան. 55:
⁴⁷ Երկար աղթքս յունարէնին հետ համե- մատուած տես նոյնպէս վերը՝ էջ 194—5 եւ
Ծան. 56—65. ուստի նոյն համեմատութիւնքն
հոս չենք կրկնել: L ձեռագրի մեծ տարբերու-
թիւնք ալ հայերէնի առութեանց կերպին կը
հային քան յունարէնին տուած իմաստին:

285 կարգան առ քեզ բողոքով սրաիւ: Ինկալ եւ զմեր մեղաւորաց զաղաչանս,
եւ մնտո ի սրբութեան քո սեղանդ: Եւ բաւականացո զմեզ մատուցանել
քեզ զընծայս եւ զպատարագս հոգեւորս վասն մեղաց մերոց եւ ժողովոր-
դեանս անգիտութեան: Եւ արժանաւորեա զմեզ գտանել շնորհս առաջի
290 քո: Արպէս զի եղիցի ընդունելի պատարագս մեր՝ բնակելով բարերար Հոգւոյ
շնորհաց քոց առաջի եզեալ յընծայս ՚ի յայս եւ ի մեզ ՚ի եւ յամենայն ժո-
ղովուրդս ՚ի քո:

⁵⁰ Սարկ. Ինկալ կեցո եւ: — Ժողո. Տէր ողորմեա: — [Սար.] Չժամ
պատարագիս եւ զառաջիկայ աւրս խաղաղութեամբ եւ առանց մեղաց կա-
տարել,⁵¹ ի Տեառնէ խնդ[րեցուք:] — Ժողո. Շնորհեա Տէր, կամ Աի
295 Աիրիէ:⁵² — [Սար.] Չհրեշտակ խաղաղութեան հաւատարիմ պահապան
անձանց⁵³ մերոց ի Տեառնէ խնդ.: — Չքսուութիւն եւ զթողութիւն յան-
ցանաց⁵⁴ մերոց ի Տեառնէ խնդ.: — Չսրբոյ խաչին ամենայաղթ զաւրու-
թիւն յաւգնութիւն անձանց մերոց, ի Տեառնէ: — Չբարին եւ զաւգոա-
կարն անձանց մերոց եւ զխաղաղութիւն աշխարհի, ի Տեառնէ: — Չմնա-
ցուածս ժամանակաց մերոց, խաղաղութեամբ⁵⁵ կատարել, ի Տեառնէ: —
300 Չքրիստոնէական կատարումն կենաց մերոց անվիշտս եւ անամաւթս, եւ
բարի պատասխանատուութեամբ կալ առաջի ահեղ բեմին, ի Տեառնէ: —
Չամենասրբուհի Աստուածածինն, զաւրհ:

էջ 212, եւ վերը՝ էջ 274: Նսեւ Լ բոլորովին տարբեր է՝ նախնիքաց աղօթ-
քին կցելով՝ «Եւ ընծայն վերաբերին ի սեղանս սուրբ: Սուրբ. ի բառանն սու-
թագաւոր երկնաւոր: Եւ որ ի գոռն ի որանն են՝ սուր. Համբարձէք իշխանք
զդրունս ձեր: Եւ որ ի խորանն՝ Ո՛ղ է սա թագաւոր փառաց: Սուրբ. Սա ինքն
է թագաւոր փառաց: Օրհնեալ որ գայ յանուն Տեառն:» ||²⁷⁸ Մ գրած է
«վասն սուրբ տանս այսօրի, եւն:»
Ժ. Ո եւ ՄԱ չունին հոռ ամբողջ այս հատածն, այլ «Տէր Աստուած
զօրութեանց» եւն (տես վերն էջ 275 եւն) ||²⁸⁶ Մ «մատոյ... բաւականա-
ցոյ» եւն: ||²⁸⁹ Մ բուն գրած է՝ «բնակելով բարերար Հոգի շնորհաց քոց»
եւն: ||²⁹⁴ Մ գրած է բուն՝ «սիրելի» ||³⁰² Մ բուն «պատասխանատու-
թեամբ»:

⁵⁰ Այս խաղաղականք ասկէ առնուած մն-
ծուած են բուն Բարողի Պատարագամատուցին
մէջ. (տես վերն՝ էջ 197, եւ Դան. 80—82:)
Թունարէնէն հայոյն ունեցած տարբերութիւն-
ները յաջորդով կը նշանակենք: Հայոյն աւելի
նման է Գօարի հրատարակածը (p. 74):
⁵¹ «Չժամ պատարագիս» չունի Թ. իսկ
«կատարել», ըստ յունի ըլլալու է «Կորնու-
այրպէս» «Չաւրս ամենայն կորնու-
ղաղական եւ առանց մեղաց, ի Տեառնէ խն-
դրեցուք»
⁵² «Սի կիրիէ» յունարէնն է հոռ «Պոր-
ու- կիրիէ» (παράσχοι Κύριε, «շնորհեա Տէր»)՝
ճիշդ հայերէնին պէս «Սի կիրիէ» = σοι, Κύριε,

կայ Պատարագիս վերջը (տես վարը Դան. 133:)
Հաւանորէն յետամուտ են յունարէնութիւնքս,
ինչպէս այս կարգի յունականք յաճախագէտ են
շատ աւելի ուշ եղած թարգմանութեանց մէջ,
օր. աղաղաւ՝ Նախարարելոց Պատարագին եւն.
(տես վարը):
⁵³ Թ՝ «հաւատարիմ սուրբ, պահպան
հոգաց եւ խորանց մերոց» (πιστόν ὁ δ ἡ γ ὁ ς, φύ-
λακα τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωματίων, եւն:)
⁵⁴ Թ. «Քրիստոս եւ յանուանց մերոց» (τῶν ἁ-
μαρτιῶν καὶ τῶν πλεημελημάτων եւն:) — Թա-
ղաղութեամբ «Չսրբոյ խաչին» եւն՝ չենք գտներ
հոռ յոյն օրինակաց մէջ:
⁵⁵ Թ. «խաղաղութեամբ եւ սուրբութեամբ»

Քահանայն ի ձայն. վասն զթուօթեանց Միաձնի որդւոյ քո Տեառնդ մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի, ընդ որում աւրհնեալ ես Հայր ամենակալ Հանդերձ ամենասուրբ եւ բարերար⁵⁶ Հոգւովդ քո, այժմ եւ: — Խաղաղութիւն ամենեցուն:⁵⁷ — Ժողո. Եւ հոգւոյ քում:

ԺՎ.⁵⁸ — Սարկ. Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան: Եւ ողջունեն զսեղանն եւ զինքեանս:

Սարկ. Չգրուես, զգրուես: Պաւստիսաւմէն: [Ժողովուրդն ասէ.] Հաւատամք ի մի Աստուած Հայր ամէն: Ի բուն ասի:

Սարկաւագն ի յամբոնն վերածայնէ եւ վերացուցանէ զլայնափորոնն եւ ասէ. Կացցուք բարւոք. կացցուք երկիւղիւ: Պաւստիսաւմէն ի սուրբ վերարեութիւնս խաղաղութեամբ մատուցանել: — Ժողո. Ողորմութիւն եւ խաղաղութիւն եւ պատարագ աւրհնութեան:

[Քահ.] ի ձայն. — Շնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի, եւ սէրն Աստուծոյ Հաւր, եւ հաղորդութիւն Հոգւոյն սրբոյ, եղիցի ընդ ձեզ ի ամենեւեան: — Ժողո. Եւ ընդ հոգւոյդ քում:

Սար. Ի վեր ընծայեցուցէք զսիրտս ձեր: — Ժողո. Ունիմք առ քեզ Տէր ամենակալ: — Սար. Եւ գոհացարուք զՏեառնէ բողոքով սրտիւ: — Ժողո. Եւրժան եւ իրաւ:

Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն

ԺԻ. — Քահանայն խոնարհի եւ աղաւթէ.⁵⁹ Եւրժան եւ իրաւ զքեզ աւրհնել, զքեզ զովել, զքեզ բարերանել, զքէն զոհանալ, քեզ երկիր պա-

ԺԱ. Թէ այդ մասերն ինչպէս են ի N եւ MA' տես վերն, էջ 276—8 եւ ի կարգին: ||³¹¹ Հոս անհրատեշտ էր յաւելուլ «Ժողովուրդն սե», խրատագիրն, ինչպէս կը վկայէ L ալ, որ ունի՝ «Իսկ ժողովուրդն սե» ընդ յիսուսի անունէն եւ «Եւ ի նեպ սեպարանն» (— տես վերը Ծան. ի սողն 160 նոս. —) Հաւատամք ի մի Աստուած. (ներգործարար շի գրուիր հոս ամբողջ Հաւատամքը): ||³¹⁶ «Ի յայն» լուսանցքի վրայ գրուած ունի M: ||³²⁰ M բուն «Առ քեզ Տէր՝ ամենակալ»:

կատարել, եւն (δν εὐχόμενοι καὶ μετανοῶντες, եւն:) — Յաջորդ տան մէջ՝ Թ. «... անձօն» եւ իսկ «... անձ» եւն:

⁵⁶ «Բարերար», տես վերը՝ էջ 197, Ծան. 81:

⁵⁷ Այս «խաղաղութիւն ամենեցուն», ունին յունականք ալ, իսկ ժողովրդեան պատասխանը՝ ոչ, կամ չի նշանակուիր:

ԺԱ. ⁵⁸ «Ողջոյն տուք», մասը սովորական յունականաց մէջ աւելի ճոխացած է: Հայոյն հետ նոյն է Բարբերինեանն ինչպէս հոս՝ նոյնպէս Բարդի Պատարագին մէջ. (տես վերը՝ էջ 197, Ծան. 83) ուր սովորական յունականաց ընթերցուածն ալ լիովին գրած ենք համեմատութեան մէջ: Նոյնպէս համեմատուած են հոս «կացցուք բարւոք»-էն սկսեալ մինչեւ հասածին

վերջը (տես էջ 198, Ծան. 84—87.) նշանաւոր է ի մասնաւորի «պաւստիսաւմէն ի սուրբ վերարեութիւնս խաղաղութեամբ մատուցանել», անյաջող թարգմանութիւնը (տես՝ անդ, Ծան. 84): Այս ամէն մասերուն մէջ շատ պէտքիւթիւն ունին յոյն օրինակները, իմաստաւորի Μογ. որ աւելի համառօտ է՝ այլեւայլ մասեր գուրս ձգելով: — «Շնորհք Տեառն մերոյ, եւն աղօթքէն յառաջ Dan. (p. 356, c. XXVIII) երկար խրատագիր մ'ունի, ուր ի միջի այլոց կը սահմանուի որ Սարկաւագն բէթն ելլելով եւ ասնելով «Եւ զի (καὶ λαβὼν ὄπιθ' αὐτοῦ) հովհարէ ընծայից վրայ (ὄπιθ' αὐτοῦ)»:

⁵⁹ Թ. պարզապէս՝ «Եւ քհ. աղօթէ», իսկ Բարբերինեան՝ «Եւ սեպարանն» «Եւ սեպարանն սեպարանն»:

325 գանձել ընդ ամենայն տեղիս տէրութեանդ քո: Վասն զի դու ես Աստուած անճառելի, անխմանալի, անտեսանելի. որ ետդ եւ միշտ ես,⁶⁰ դու եւ Սիւս-
ծինդ եւ Հոգիդ քո սուրբ: Վառ յոչէից ի յէութիւն զմեզ ածեր. եւ զզո-
րեալքս վերստին կանգնեցեր. եւ ոչ ի բաց կացեր առ ի զամենայն ինչ առ-
նելոյ՝ մինչեւ յերկինս զմեզ վերածեր, եւ զպատրաստեալ սրբայութիւնդ
330 շնորհեցեր:⁶¹ Վասն այսր ամենայնի գոհանամք զքէն եւ զՄիածնէ Արարոյ
քո եւ զՀոգոյդ քո սրբոյ, յաղագս իմանալեաց եւ անխմանալեաց,⁶² յայտնի
եւ անյայտ բարեգործութեանց եղեալ ի մեզ:

Վոհանամք զքէն վասն պաշտամանս պսոթիկ զոր ի ձեռաց մերոց ըն-
դունել արժանաւորեցեր: Վեղ⁶³ առաջի կան հազարք հազարաց հրեշտա-
335 կապետաց եւ բեւրք բերուց հրեշտակաց, քերովքէք եւ սերովքէք վեց-
թեւեանք, բազմաչեայք սաւառնեալ թեւաւք. — ի ծայն. — զյաղթա-
կան աւրհնութիւնս երգելով, գոչելով, աղաղակելով եւ ասելով:

Ժողո՛ւ.⁶⁴ Սուրբ, սուրբ, սուրբ, Տէր զաւրութեանց, լի են երկինք եւ
երկիր փառաւք քո. աւրհնութիւն ի բարձունս. աւհնեալ որ եկիր եւ գա-
340 լոց ես անուամբ Տեառն. ովսաննայ ի բարձունս:

Կ Ա Ն Ո Ն

ԺԳ. — Բահանայն խոնարհի եւ աղաւթէ:⁶⁵ Ինդ այնոսիկ երանելի
զաւրութեանցն եւ մեք, մարդասէր Տէր, գոչեմք եւ ասեմք. Սուրբ ես եւ

ԺԲ. Այս «Նսխերգան», աղօթքը չունին N եւ MA, այլ ուրիշ մբ. (տես
վերն՝ էջ 278—80, եւ վարն ի կարգին) ||³³⁰ «Ի յայն» խորագիրը լուսանցքի
վրայ ունի M:

ԺԳ. N եւ MA կանոնը տարբեր ունին. (տես վերն՝ էջ 280 եւն, եւ ի

տրտնէ: Աղօթքն ճիշդ նոյն է յունարեկին
հեա, քանի մը մանր տարբերութեամբք. այս-
պէս «անճառելի», բառին կը կցէ Յ. ուրիշ ա-
ծական մ'ալ՝ «անխմանելի»:

⁶⁰ Աղաւաղ է հայերէն բնագիրը. բունն ըւ-
լալու է՝ «բ տոգ փշո՝ որպէս եւ ետդ, դու եւ
միածին + Որդի», եւն (ἀει ὦν, ὡσαύτως ὦν, եւն):

⁶¹ Այսինքն՝ «... մինչեւ յերկինս զմեզ վե-
րածեցեր» (ἕως ἡμᾶς εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνήγαγες,
«Քրտնել» = ճշգիւ ἀνάγω), եւ նորհեցեալ զհան-
րէժեւ աղբարութիւնդ. (τὴν βασιλείαν σου ἐχα-
ρίσω τὴν μέλλουσαν.)

⁶² Յ. «Վասն ամենայնի՝ շոք քրտնէ տ-
ւ ի տրտնէ» (ὅππερ πάντων, ὦν ἵσμεν καὶ ὦν οὐκ
ἴσμεν). այս իմաստով է անշուշտ հայոցն «յա-
ղագս իմանալեաց եւ անխմանալեաց, բարձր»:

⁶³ Յոյնին ըսածն այն է թէ արժանի հա-
մարեցար մեր պաշտաւնն ընդունել, «Բեպիտ եւ

քեզ առաջի կան հազարք», եւն (καίτοι σοι πα-
ροεστήκασι κτλ.) իսկ «... ունել ինչ, ասու-
թեան տեղ յունականք կ'ըսեն՝ «վեցթեւեանք,
բազմաչեայք, բարձրեցեալ, բարձրեցեալ» (μετάροια,
πετροτά, Goar կը թարգմանէ՝ sublimes et alti.)

⁶⁴ Հոս՝ ինչպէս գրեթէ ամէն տեղ՝ սովորա-
կան յունականք միշտ «Գուն», (ὁ χορός) կամ
Գունրտ խորագիրը կը դնեն. Բարբերինեանն հայոցն
պէս՝ ὁ λαός (Ժողովուրդ):

⁶⁵ Սովորական յունականք այս խորագրէն
յառաջ բաւական երկար խրատագիր մ'ունին,
ուր կրկին կը սահմանուի քջոց գործածել, կցե-
լով թէ՝ «Ի ինչ ինչ տեղ տեղ, զայն ունի ծա-
խախտ» (εἰ δὲ οὐκ ἔστι ὑπίδιον, ποιῶ τοῦτο
μετὰ καλύμματος.) Բարբերինեանը չունի այս ա-
մէնը հայոցն հեա: Յետոյ աղօթքին սկիզբը կ'ըսեն
ամէնքը՝ «Եւ բ՛հ. աղօթէ ի ծածուկ»:

ամենասուրբ, դու եւ միածին քո Արդիդ եւ Հոգիդ քո սուրբ: Սուրբ ես եւ ամենասուրբ եւ մեծվայելուչ փառք քո: Ար զաշխարհս այնքան սիրեցեր, 845 զի եւ զմիածին Արդիդ քո ետուր ի սմա.⁶⁶ զի ամենայն որ հաւատասացէ ի նա՝ մի կորիցէ, այլ ընկալցի զկեանսդ յաւիտեանականս. որ եկն, եւ զամենայն որ յաղագս մեր տնաւրէնութիւն՝ կատարեաց.⁶⁷ եւ ի գիշերին յորում մատնէր զինքն վասն կենաց աշխարհի, առեալ հաց ի սուրբ, յանբիծ եւ յանարատ ի ձեռս իւր, գոհացաւ, աւրհնեաց, սրբեաց, երեկ եւ ես իւրոց սրբոց 350 աշակերտացն եւ ասէր.⁶⁸

ԺԳ. — (Քահ.) Առէք կերայք, այս է մարմին իմ, որ վասն ձեր բեկեալ, ի թողութիւն մեզաց: — Ժողո. Ամէն.⁶⁹

(Քահ.) Առնալէս եւ զբաժակն յետ ընթրեացն առ⁷⁰ ասելով. — ի ծայն. — Արբէք ի սմանէ ամենեքեան. այս է արիւն իմ նորոյ ուխտի, որ վասն ձեր 355 եւ բազմաց հեղու ի թողութիւն մեզաց: — Ժողո. Ամէն:

ԺԷ. — Քահանայն խոնարհի եւ աղաւթէ.⁷¹ Հիշելով եւ մեք այժմ զփրկական պատուիրանս զայս եւ զամենայնն որ վասն մեր եղեալ, զխաչն, զԹաղումն, զերեքաւրեայ յարութիւնն, զյերկինս վերանալն, զընդ աջմէ քո նստելն, զերկորդ փառաւորեալ եւ զմիւսանգամ նորա գալուստն. — ի ծայն. 360 — Օքոյս ի քոյոց քեզ մատուցանեմք ըստ ամենայնի եւ յաղագս ամենեցուն:

Ժողո. Օքեզ աւրհնեմք, զքեզ գովեմք, զքեզ բարեբանեմք,⁷² զքէն գոհանամք Տէր, եւ աղաչեմք զքեզ Աստուած մեր:

ԺՕ. — Քահանայն. Եւս մատուցանեմք քեզ զբանաւոր եւ զանարիւն պաշտաւնս զայս, եւ աղաչեմք, եւ մաղթեմք, եւ պաղատիմք. առաքեա 365

կարգին: ||³⁴⁵⁻⁶ M այսպէս գրած է՝ «...այնքան սիրեցեր որ եւ զմիածին Արդիդ քո ետուր, եւն: ||³⁴⁸ M « որ յաղագս մեր տնաւրէնութիւնն: »
ԺԳ. ||³⁵⁴ « Ի յոյն » լուսանցքի վրայ ունի M:
ԺԵ. N եւ MA տես էջ 283 եւ ի կարգին: ||³⁵⁹ M այսպէս գրած է՝ « Չբերեաւորեա յարութիւնն, զերկինս (փիս. « զյերկինս... ») վերանալն » եւն: ||³⁶⁰ M լուսանցքի վրայ միայն՝ « ի ծայն: »

⁶⁶ Այս անկապ « ի սմա » կռուան մը չունի յունարէն բնագրէն. ամբողջ խօսքն ընդհանրապէս անաւազ քնացած ըլլալու չէ, մանաւանդ երբ ձեռագրին ընթերցումը ճիշդ պահենք՝ «-ն» տն սիրեցեր որ եւ զմիածին, եւն:
⁶⁷ Ե. « եւ զամենայն որ յաղագս մեր տնաւրէնութիւն՝ կատարեաց է գիշերն՝ յորում մատնէր իմ իբրեւ հանգիստ եւ մասնել զինքն վասն կենաց աշխարհի, եւն:
⁶⁸ Ե. «...սրբոց աշակերտացն եւ...» եւն:
ԺԳ. ⁶⁹ Սովորական օրինակները հոս քանի մը ասղ խրատագիր կը կցեն, զոր չունի հայոցի հետ նաեւ Բարբերինեանը:

⁷⁰ Այս « առ » բառը չունին հոս յունականը (ὁμοίως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δεῖπνῆσαι, λέγων.) Բարսղի Պատարագի նոր թարգմանութեան մէջ կայ ճշդիւ այս տեղւոյ պէս, բայց նոյն տեղւոյ բնագրէն քանի մը բառ գուրս թողելով. (տես վերը՝ էջ 204, Դասն. 129):
ԺԵ. ⁷¹ Ե. « եւ քհ. աղաւթ է ի ծածուկ », կեց Ազոթքը բոլորովին համեմատ է յունարէնին հետ:
⁷² « Չքեզ բարեբանեմք » չկայ յունարէնին մէջ:
⁷³ Ե. ἐπι τὰ προκειµενα δῶρα (« յառաջի եղեալ ընծայն », եւն:) « Եւս-Վարդեալն, արդէն սովորական ստութիւն է այս կարգի բնագրաց:

զհոգիք քո սուրբ ի մեզ † եւ յառաջադրեալ յընծայս⁷³ † յայս: Նրիցս անգամ կնքէ ասելով.⁷⁴ Այլ արա զհացս † զայս պատուական մարմին Վրիստոսի քո: Սար. ցած.⁷⁵ Ամէն: — [Քահ.] Այլ զբաժակս † զայս պատուական արիւն Վրիստոսի քո: Սար. ցած. Ամէն: — Քահ. Փոխարկելով Հոգւովդ քո սրբով:

Նւ ողջունեն զսեղանն: Քահանայն խոնարհի եւ աղաւթէ.⁷⁶ Որպէս զի եղեցի սա որոց հաղորդինն ի լուացումն⁷⁷ ոգւոց, ի թողութիւն մեղաց, ի հաղորդութիւն Հոգւովդ քո սրբոյ, ի լուամն արքայութեանդ երկնից, ի համարձակութիւնս առ քեզ, եւ մի ի դատաստան կամ ի դատապարտութիւնս: Այս մատուցանելով քեզ զբանաւոր պաշտաւնս զայս վասն հաւատով հանդուցելոց, նախահարց եւ հարց, հայրապետաց, մարգարէից, առաքելոց, քարոզչաց, աւետարանչաց, վկայից, խոստովանողաց, ճգնաւորաց եւ ամենայն անձանց հաւատով կատարելոց: — Ի ձայն. Առաւել զամենասրբուհին, զսնարսան, զամենաւրհնեալ տիրուհին մեր զԱստուածածինն եւ զմիշտ կոյսն Սարիամ:

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ք

ԺԼ. — Սարկաւազն խունկ մատուցանէ:⁷⁸ Քահանայն խոնարհի⁷⁹ եւ աղաւթէ. Սուրբ զերկնային զաւրութիւնսն, զուրբ մարգարէն ճովհաննէս

ԺԶ. N եւ MA տես էջ 285 եւ ի կարգին: ||^{76B} L այսպէս ունի կոչումն՝ «Եւ արա զհացս զայս պատուական մարմին Քրիստոսի քո: Սրի. Ամէն: Քհ. Եւ զբաժակս զայս պատուական արիւն Քրիստոսի քո: Փոխարկելով Հոգւովդ քո սրբով: Ի ծածո-ի Քհ. ողջի. Որպէս զի եղեցի» եւն: ||^{77B} M լուսանցքի վրայ ունի «ի ձայն»:

ԺԶ. ⁷⁴ Այս խրատագրէն յառաջ աւելի քան 10 տող խրատագիր եւ հրահանգ ունին սովորական յոյն բնագիրքն (տես Dan., p. 359—60), որոնք կը պահուին ինչպէս հայոյն՝ նոյնպէս Բարբերինեան օրինակին մէջ: Հայոյն միակ խրատագիրը կայ յունականաց քով ալ՝ και ο ιεροϋς ανιστάμενος σφραγίζει τοις τα άγια δώρα, λέγων եւն:

⁷⁵ «Ծ-ձ», յաւելուածոյ խրատագիրն ոչ հոս եւ ոչ քիչ մ'եղբը կայ յունականաց մէջ, որոնք այս տեղ կը սահմանեն ըսել սարկաւազին՝ «Օրհնեա, Տէր, զուրբ բաժակն», եւ երկրորդ տեղը՝ «Օրհնեա, Տէր, զերկսին»: Բարբերինեանն այս ամենը չունի, եւ կոչման աղօթքս քիչ մ'ուրիշ ձեւով կ'աւանդէ, այսպէս՝ «Ե- (Կ.) Ի-նի-ն-լ Բ-ի-ն-լ: Եւ արա զհացս զայս պատուական մարմին Քրիստոսի քո, փոխարկելով Հոգւովդ քով սրբով: Ամէն: Եւ զոր ի բաժակն յայտմի՛ պատուական արիւն Քրիստոսի քո, փոխարկելով Հոգւովդ քով սրբով: Ամէն:»

⁷⁶ Ասոր տեղ B պարզապէս՝ «Քհ. Ի ծածո-ի» իսկ միւս յունականք կը սահմանեն հոս ըսել Սարկաւազին՝ «Թիշեա զիս զմեղաւորս, Տէր սուրբ», եւ քշոցով հովհարել:

⁷⁷ Ուստի՞ ծագած է այս «ի լուացումն ոգւոց», թարգմանութիւնը, մինչ յունարէնն է՝ εις νηψιν ψυχης («ի դիստրոսի-ն հոգւոյ») Սաոյդ է որ գիւրաւ կրնային շփոթուիլ յունարէնն ու զօ (Ապաւնի ուրիշ, դիստրոս-լ) եւ ուրիշ (Ապ. ուրիշ, լու-լ, ուրիշ ու-լ, եւն) բառերը: Բայց կարելի է նաեւ որ ուրիշ ընթերցումն ունեցած ըլլար հայն իւր յոյն օրինակին մէջ, թէեւ ոչ Goar եւ ոչ Daniel հոս կարեւոր տարբերութիւն մը չեն նշանակեր ընթերցածոց:

ԺԷ. ⁷⁸ Խունկ մատուցանելու խրատագիր մը հոս չունին յունականք. այլ քիչ մը վերը՝ «անձանց հաւատով կատարելոց» խօսքէն ետքը, կ'ընկնէ թէ «Եւ յիշէ (սարկաւազն)՝ զորս կամի՛ ի կենդանեաց եւ մեռելոց», իսկ այստեղ Դ-ու կամ ժողովուրդը կ'ըսէ՝ «Արժան է եւ իրաւ

զյառաջընթաց կարապետն եւ զմկրտիչն, սուրբ զամենագովելի առաքեալն, սուրբ զայս անուն, զորոյ զյիշատակն կատարեմք այսաւր, եւ զամենայն սուրբս քո յիշելով, աղաչանաւք նոցա այց արա մեզ Աստուած, եւ յիշեա զամենայն ննջեցեալն մեր յուսով յարութեան կենացն յաւիտենից: ⁸⁰

Աիշեա Տէր զՏոգի ծառային քո այս անուան. եւ Հանգո զնա, ուր այցելու լինի լոյս երեսաց քոց: ⁸¹ Եւս աղաչեմք զքեզ Տէր, յիշեա զամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսունս, որք ուղիղ Համառուտեն ⁸² զբան ճշմարտութեան քո: Աիշեա Տէր եւ զերիցութիւնս մեր եւ զոր ի Վրիստոս սարկաւազութիւն եւ զամենայն քահանայական կարգաւորութիւնս: ⁸³ Եւս մատուցանեմք քեզ զբանաւոր պաշտաւնս զայս յաղագս տիեզերաց, եւ վասն սրբուհի, կաթողիկէ, առաքելական եկեղեցւոյ քո: Եւ վասն որք պարկեշտաբար եւ զգաստապէս քաղաքավարութեամբ կենցաղավարին: ⁸⁴ Եւ վասն Հաւատարիմ թագաւորին ⁸⁵ եւ ամենայն պաղատին եւ զինուորեալ մանկանց ⁸⁶ նոցա: Տուր նոցա, Տէր, խաղաղական կենաւք զթագաւորութիւնն. որպէս զի եւ մեք Հանդարտութեամբ նոցա լռական խաղաղութեամբ ⁸⁷ զկեանս մեր վարեցուք ամենայն պարկեշտութեամբ եւ զգաստութեամբ: ⁸⁸

ԺԷ. N եւ MA ձեռագրաց տարբեր Յիշատակքը տես էջ 285 եւն: ³⁸⁸ M "կենացն յաւիտենիցն:", ³⁸⁹ M "զՏոգի ծառային քո... Հանգոյ"

երանել զքեզ Աստուածածին, զՔիշա երանելին եւ զամենեւին ամբիժ եւ մայրդ Աստուծոյ մերոյ, եւն. եւ ի վերջոյ թէ՛ "Սարկաւազն յիշէ զՅիշատակս ննջեցելոց:"

⁷⁹ Այս "խոնարհի, ունի Goarի հրատարակութիւնը, իսկ Daniel չունի: Ընդհանրապէս Յիշատակաց մասը շատ տարբերութեամբ ունին յոյն ձեռագրերները, մանաւանդ Բարբերինեանը: Այսպէս սկզբան սա բառերը "Սուրբ զերկնային զօրութիւնն", ունի միայն C, իսկ "սուրբ զմարգարէս", հայտն յատուկ կ'երեւայ: Հմմտ. նաեւ Բարսղի Պատարագի նոր թարգմանութեան Յիշատակքն. (վերը՝ էջ 206 եւն, Ծան. 141 եւն):

⁸⁰ Այստեղ ալ յոյն օրինակք այն միջանկեալ կտորն ունին, զոր նշանակեցինք վերը Բարսղի Յիշատակաց Համեմատութեան մէջ. (տես էջ 206, Ծան. 142.)

⁸¹ Յոյն օրինակք՝ "վասն Հանգոտեան եւ քաւութեան հոգւոյ ծառայի քո այս անուն ի լուստար անգւջ, ուր չիք ցաւ եւ Հեծութիւն. Հանգո զնա Աստուած մեր, եւ Հանգո զնա՝ ուր այցելու լինի լոյս երեսաց քո (δπου ἐπισκοπεῖ τὸ φῶς τοῦ προσώπου σου, Goar կը թարգմանէ ubi circumspemat lumen vultus tui.)

⁸² "Ուղիղ Համառուտեն", ճշդիւ = Յ. τῶν ὀρθοτομουμένων κτλ. (Goar կը թարգմանէ qui

...rectè tractant et dispensant.) Տես նաեւ Ծան. 90:

⁸³ Այսինքն՝ "զամենայն կարգ քահանայական, կամ նախարարական (... καὶ παντὸς ἱερατικοῦ τάγματος.)

⁸⁴ Այստեղ կը յաւելու Բարբերինեանը՝ "Եւ վասն որոց ի լերինս, եւ յայրս եւ ի փապարս երկրի:" Տես Բարսղի Յիշատակքն՝ էջ 207, սող 476:

⁸⁵ Յ. "վասն հասարակեւ եւ շրջապատեալ թագաւորաց, եւն (ὅπιερ τῶν πιστοτάτων κτλ.) Բարսղի Յիշատակաց մէջ ալ կ'ըսուի՝ "զարեպաշտ եւ զքրիստոսասէր թագաւորն մեր, եւն: "Հաւատարիմ", գրչի սխալ մ'ըլլալու է:

⁸⁶ Յ. τοῦ στρατοπέδου. Բարսղի նոր թարգմանիչը "եւ զամենայն զաւրականս նոցա:" Բայց "զինուորեալ մանկունք" արդէն սովորական առութիւն մ'եղած է. տես նաեւ Պատարագիս վերջին ազօթքին մէջ, (Հած. ԻԲ) եւ այլուր:

⁸⁷ Յ. ἡρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διαγόμεν ("խաղաղ եւ Հանդարտ, եւն):

⁸⁸ Հոս կը յաւելուն նոր յունականք որ ուրկաւազը բեմին դուռը գալով եւ ուրարն երեք մասնուերով բռնելով կ'ըսէ՝ "Ամենեցուն եւ ամենեցունց" (արակ. եւ իգ.) եւ նոյնը կը սաղմոսէ դասը: Բարբերինեանը չունի այս յաւելումն՝ հայոյն պէս:

Քահանայն բարձր. ինչ առաջինսն յիշեա Տէր եւ զեպիսկոպոսապեան մեր զայս անուն. եւ շնորհեա զնա ընդ երկայն աւուրս եկեղեցոյ քում սրբոյ, ամբողջ⁸⁹ խաղաղութեամբ եւ առողջութեամբ, պատուական եւ բարւոյք ուղղաձեւեալ⁹⁰ զբան ճշմարտութեան քո:

405 Սարկաւազն գեղատակ կենդանեացն ասէ այժմ:⁹¹ Եւ ասա քահանայն. Յիշեա Տէր քաղցրութեամբ քով եւ զեղբայրն մեր զայս անուն. եւ պարգեւեա նմա ի մեծամեծ պարգեւաց քոց: Յիշեա Տէր ըստ բազում զթութեանդ քում եւ զիմ զանարժանութիւնս. եւ թող զամենայն յանցանս իմ զկամայ եւ զակամայ. եւ մի վասն իմոց յանցանաց արգելուր զշնորհս
410 Հոգւոյդ սրբոյ յառաջեկայ ընծայէս:⁹² Յիշեա Տէր զքաղաքս՝ յորում բնակեալ եմք, եւ զամենայն քաղաքս եւ զգաւառս, եւ որք հաւատով բնակեալ են ի նոսա:⁹³ Յիշեա Տէր զնաւորդս, զճանապարհորդս, զհիւանդս, զվաստակաւորս,⁹⁴ զգերեալս. եւ պարգեւեա զփրկութիւն նոցա: Յիշեա Տէր զպողարերս եւ զբարեգործողս սրբոյ քո եկեղեցոյ,⁹⁵ եւ սրբ յիշեն զաղքատս
415 ողորմածութեամբ. եւ առաքեա ի վերայ մեր ամենեցուն զառատ ողորմութիւն քո եւ զզթութիւն:⁹⁶ — Ի ծայն. Եւ տուր մեզ միով բերանով եւ միով սրտիւ աւրհնելով եւ փառաւորել զամենապատիւ եւ զմեծփայելուչ անունն Հաւր եւ Արդոյ եւ Հոգւոյդ սրբոյ, այժմ: — Ժողո. Ամէն:

եւն: ||⁴⁰² M “ընդ երկայնաւուրս, եւն: ||⁴⁰⁴ M բարեոք ուղղաձեւեալ: ||⁴⁰³ M “վասն ի՞նչ յանցանաց, եւն: ||⁴⁰⁶ Հոս եւ քիչ մ'ետքն (ինչպէս գրե-

⁸⁹ Հոս “-իւղ”, անյարմար է եւ ոչ ալ յոյն բնագրէն կառւան մ'ունի, եթէ թարգմանիչը նահնաբար “-ուղ” չէր գրած, որ կարելի է, թէեւ ասով “-ուղ” բառը կրկին անգամ գործածուած կ'ըլլայ նոյն խօսքին մէջ: Յոյնը կ'ըսէ՝ “. . . խաղաղութեամբ, ուղ, պատուական, -ուղ, երկայնաւորայ, եւ ուղիղ”, եւն (ծն ըւ-ընդ, սփօն, էնտիմոն, սյուս, մաքրօղորթոնտ, եւն:)

⁹⁰ “Բարւոյք -ուղ-ի-տ-ւ զբանն ճշմարտութեան քո.” նիւթական թարգմանութիւն յու-նին καὶ ὀρθοτομοῦντα τὸν λόγον τῆς οἴης ἀλη-θειᾶς, ուստի “-ուղ-ի-տ-ւ” = ὀρθοτομέω (բու-ն' ուղիղ կարել), որ այլուր սովորաբար “ուղիղ համառօտեւ”, ասութեամբ կը բացատրուի: (Տես վերը Ծան. 82:)

⁹¹ Այս խորագիրն յունարէնին մէջն է՝ Ὁ διάκονος μνημονεύει τὰ δέπτυσχα τῶν ζώντων, որ սակայն քանի մը տող ուրիշ խրատագրոց հետ միասին է հոս սովորական յոյն օրինակաց մէջ: Բարբ. չունի վերջիններս՝ հայոյն պէս:

⁹² “Եիշեա Տէր քաղցրութեամբ”, եւն խօսքէն սկսեալ մինչեւ այս տեղ յոյն օրինակաց մեծադոյն մասին մէջ չկայ, եւ ոչ Բարբերինեա-

նին՝ որչափ կ'երեւայ (տես Goar, p. 99—100.) բայց կայ C ձեւագրին մէջ. (տես Dan., p. 360, c. XXI, Ծան.:)

⁹³ Բարբ. այս տունն աւելի յառաջ ունի քան նոյն իսկ Արքեպիսկոպոսին յիշատակաց մասն. (այսինքն Ծան. 88ի տեղը:)

⁹⁴ “Չվաստակաւորս”, ճիշդ է հոս յունարէ-նին համեմատ (...καμρότων եւն:): Ասոր հա-մապատասխանողն Բարսղի Երչատակաց մէջ տես վերը՝ էջ 208, Ծան. 156:

⁹⁵ Այժմու յունականը՝ “եւ սրբ յիշեն զաղքատս.” հայոյն ընթերցուածն ալ հին է առանց երկբայութեան, վասն զի թէ՛ հայոյն եւ թէ՛ յունականաց ընթերցուածքն քովէքով կան արդէն Բարսղի քով. (տես էջ 206, տող 473—4):

⁹⁶ “Առատ” ու “եւ զզթութիւն” բառերը չունին այժմու յունականը. նոյնպէս քիչ մ'ետքն՝ “Ժ-ու. Ամէն, եւ “Ժ-ու. Եւ ընդ հոգւոյդ քում”, պատասխանիքն չկան Danielի հրատարա-կութեան մէջ, բայց կան Goarի քով (p. 79):

⁹⁷ B պարզապէս “Սուր-ու-է” կ'ըսէ հոս. միւս յունականը՝ “Եւ սարկաւազն գտեալ պա-րագ ի քահանայէն եւ գայ, եւ կացեալ ի սս-վորեալ տեղւոջ՝ ասէ:”

Քահանայն ի ծայն. Եւ եղիցի ողորմութիւն մեծին Աստուծոյ եւ Փրկչին մերոյ Ախուսի Վրիստոսի ընդ ձեզ ամենեւեան: — Ժողո՞. Եւ ընդ հոգւոյդ քում:

Սարկաւազն քարոզէ ի թիւ.⁹⁷ Օ՛ւամենայն սուրբս յիշելով՝ եւ եւս խաղաղութեամբ զՏէր աղաչ.: — Ժողո՞. Տէր ողորմեա: — [Սար.] Վասն մատուցեալ պատուական եւ սուրբ ընծայիցս Տեառն Աստուծոյ մերոյ, զՏէր աղաչ.: — Արպէս զն Տէր Աստուած մեր ընկալցի զսա ի սուրբ, յերկնային, յիմանալի եւ ի հոգեւոր⁹⁸ յիւր մատուցարանն ի հոտ անուշից, զՏէր աղաչ.: — Փոխանակ առաքեսցէ առ մեզ զչնորհս պարգեւաց Հոգւոյն սրբոյ, զՏէր: — Եւ եւս փրկելոյ զմեզ յամենայն նեղութենէ, ի բարկութենէ եւ ի վտանգէ,⁹⁹ զՏէր աղաչ.: — Ժողո՞. Տէր ողորմեա:

ԺԲ. — Քահանայն խոնարհի եւ աղաւթէ.¹⁰⁰ Վեզ յանձն արասցուք զամենայն կեանս մեր, մարդասէր Տէր. եւ աղաչեմք եւ մաղթեմք եւ պաղատիմք. արժանաւորեա զմեզ հաղորդել յերկնաւոր եւ ի սոսկալի քո խորհրդոյ յայսմ ի քահանայական եւ ի հոգեւորական սեղանոյս, ճշմարիտ գիտակցութեամբ,¹⁰¹ ի թողութիւն մեղաց, ի քաւութիւն յանցանաց, ի Հոգւոյդ սրբոյ հաղորդութիւն, ի ժառանգութիւն արքայութեանդ երկնից,¹⁰² եւ մի ի դատաստան կամ ի դատապարտութիւն:

Սարկաւազն քարոզէ.¹⁰³ Ինկալ կեցո եւ պահ.: — Ժողո՞. Տէր ողորմեա: — [Սար.] Օ՛ւժամ պատարագիս եւ զառաջիկայ աւրս խաղաղութեամբ ի Տեառնէ ինչրեսցուք: — Ժողո՞. Շնորհեա Տէր: — [Սար.] Օ՛հրեշտակ խաղաղութեան հաւատարիմ պահապան անձանց մերոց, ի Տեառնէ: — Օ՛սրբոյ խաչին ամենայաղթ զաւրութիւն յաւգնութիւն անձանց մերոց, ի Տեառնէ: — Օ՛բարին եւ զաւգտակարն անձանց մերոց եւ զխաղաղութիւն

[Թէ միշտ) լուսանցքի վրայ միայն գրուած է «ի ձայն» խրատագիրը: ||⁴²⁰ Այս տողն եւ քարոզութիւնքս ալ կան ի N եւ MA, տես ի կարգին. եւ վերջէջ 291.

ԺԸ. Աղօթքիս տեղ N եւ MA ուրիշ մ'ուշի (տես վարն ի կարգին) եւ կից քարոզութիւնքը չունին, այլ «Հայր մեր», տերունական աղօթքը կը կցեն անմիջապէս: Ընդհանրապէս այս ամէն մասերուն մէջ կը տարբերի արդեամբք «Աթանասի», Պատարագը: ||⁴³⁸ M «զառաջիկայ»: ||⁴⁴⁵ M «պատասխանա-

⁹⁸ Այս «հոգեւորն» յունարէնին համեմատ ուրիշ տեղ մ'ունենալու է, այսինքն՝ «... յիմանալի յիւր մատուցարան՝ ի հոգ հոգիսուսնսնէ, փոխանակ առաքեսցէ մեզ զաստուածային շնորհս եւ զպարգեւ Հոգւոյն սրբոյ, աղաչեսցուք:», Ըստ այսմ հայոյն անատուութիւնն ալ հոս տարբեր է յունէն:»

⁹⁹ Յ. «... ի վտանգէ, եւ ի հոգիս, եւն: Յաջորդ՝ «Ժ-դ. Տէր ողորմեա», ունի Goar (p. 80), բայց ոչ Daniel.

ԺԸ. ¹⁰⁰ Յ. պարզ՝ «եւ քհ. աղօթէ:», —

քիչ մ'առքը կ'ըսէ յոյնը «զամենայն կեանս մեր ի- յոյս», մարդասէր Տէր», եւն:

¹⁰¹ Յ. μετά καθαρου συνειδότος (մաքուր հոգի իղի): տես վերջ՝ Դան. 36:

¹⁰² Յոյնը կը կցէ՝ «ի համարձակութիւն առաջի ք», որ արդէն քիչ մը վերջ կար նաեւ հայերէն բնագրին մէջ. (տես էջ 362, տող 374:)

¹⁰³ քարոզութեանցս համեմատութիւնը տես վերջ՝ Դան. 50—55: Բարբ. առաջին երկու տունը յիշելով շատացած է:

աշխարհի, ի Տեառնէ: — Չմնացուած ժամանակաց մերոց խաղաղութեամբ կատարել, ի Տեառնէ: — Չքրիստոնէական կատարումն կենաց մերոց անվիշտս եւ անամուլթալի եւ բարի պատասխանատուութեամբ կալ առաջի 445 ահեղ բեմին, ի Տեառնէ ին: — Չմիաբանութիւն հաւատոց, եւ զհաղորդութիւն Հոգւոյն սրբոյ հայցելով, ¹⁰⁴ ի Տեառնէ: — Չամենասրբուհի Աստուածածինն: — Չանձինս եւ զմիմեանս եւ զամենայն կեանս մեր Վրիստոսի Աստուծոյ յանձն արասցուք:

450 Բահանայն ի ծայն. Եւ արժանաւորեա զմեզ, Տէր, համարձակութեամբ եւ անդատապարտս իշխել կարողալ զքեզ, երկնայինդ Աստուած Հայր սուրբ, եւ ասել:

Ժողո. Հայր մեր, որ յերկինսդ ես. սուրբ է անուն քո. եկեսցէ արքայութիւն քո. եղիցին Տէր կամք քո, որպէս յերկինս եւ յերկրի: Չհաց 455 մեր հանապազորդ տուր մեզ. թող մեզ զպարտս մեր, որպէս եւ մեք թողումք մերոց պարտապանաց. եւ մի տար զմեզ ի փորձութիւն, այլ փրկեա ի չարէն:

Բահանայն ի ծայն. Չի քո է թագաւորութիւն եւ զաւրութիւն եւ փառք յաւիտեանս: ¹⁰⁵ — Ժողո. Ամէն:

460 Բահ. Խաղաղութիւն ամենեցուն: — Ժողո. Եւ հոգւոյ քում: — Սար. Չգլուխս ձեր Տեառն խոնարհեցուցէք: — Ժողո. Վեզ Տեառն յանձն:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Խ Ո Ն Ա Ր Հ Մ Ա Ն

ԺԻՎ. — Բահանայն խոնարհի եւ աղաւթէ. ¹⁰⁶ Վոհանամք զքէն թագաւոր անտեսանելի որ անբաւ զաւրութեամբ քո արարչագործեցեր զամենայն 465 ինչ, եւ բազում ողորմութեամբ քո զամենայն ի չգոյէ ի գոյ ածեր: Վու. Տէր նայեաց ի սրբութենէ քումմէ ¹⁰⁷ յայսոսիկ, ոյք խոնարհեցուցին քեզ զգլուխս իւրեանց: Վասն զի ոչ խոնարհեցուցին մարմնոյ եւ արեան. այլ քեզ ահաւորիդ Աստուծոյ: Արդ դու Տէր, զառաջիկայս մեզ ամենեցուն ի 470 բարիս զիւրացո ¹⁰⁸ ըստ իւրաքանչիւր պիտոյից: Արոց նաւեն՝ նաւակցեա. որոց

տութեամբ:» || ¹⁰⁰ M «ի ձայն» լուսանցքի վրայ. նոյնպէս քիչ մ'ետքն, եւն:

¹⁰⁴ Այս տունն եւ «Չանձինս» եւն՝ կից են յունարէնին մէջ, այսպէս՝ «Չէ-ն-ն-ն հաւատոց եւ զհաղորդութիւն Հոգւոյն սրբոյ հայցելով, զանձինս մեր եւ զմիմեանս եւ զամենայն կեանս քրիստոսի Աստուծոյ յանձն արասցուք:»
¹⁰⁵ Յ. «Չի քո է թագաւորութիւն, եւ զորութիւն, եւ փառք Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, այժմ» եւն: Ասոր կից ժողովրդեան ամէն Պատասխանիք կան միայն GOATի քով. վերջինը («Քեզ Տեառն յանձն արասցուք» ըստ

հայերէնին՝ որ սխալ գրութեան մ'արգելեքն ըլլալու է.) պարզապէս է σοι Κύριε («Քեզ Տեառնդ», այսինքն՝ զգլուխս մեր խոնարհեցուցանեմք):
ԺԹ. ¹⁰⁶ Յ. պարզապէս «Եւ քահանայն ազօթէ» նոյնպէս յաջորդ ազօթքին սկիզբն:
¹⁰⁷ «Ի սրբութենէ քումմէ» յոյնը՝ οὐρανόθεν («յերևաստի»)
¹⁰⁸ «Վիւրացո» ճշգիւ = Յ. ἐξομάλισον. (GOAT այս տեղւոյ իմաստն այսպէս կը բացատրէ՝

Ճանապարհորդեն՝ ճանապարհակցեա. զգերեալն փրկեա, զմոլորեալն դարձո. զցրուեալն ժողովեա,¹⁰⁹ զհիւանդացեալն բժշկեա, որ ես բժիշկ հոգւոց եւ մարմնոց: — Ի ձայն. — Ընորհաւք եւ զթուլթեամբ եւ մարդասիրութեամբ միածնի Արդւոյ քո. ընդ որում աւրհնեալ ես Հայր ամենակալ հանդերձ ամենասուրբ եւ բարերար Հոգւովդ քո, այժմ եւ: — Ժողո. Ամէն:

475

Քահանայն խոնարհի եւ աղաւթէ. Նայեա Տէր մեր Ախտուս Վրիստոս յերկնից ի սրբութենէ՞¹¹⁰ քումնէ եւ յաթոռոյ փառաց թագաւորութեանդ քո: Եւ ի սրբել եւ ի կեցուցանել զմեզ,¹¹¹ որ ընդ Հաւր նստիս եւ ապա պատարագիս.¹¹² արժանի արա¹¹³ տալ մեզ յանարաւ մարմնոյ քո եւ ի պատուական արնէս, եւ ի ձեռն մեր՝ ամենայն ժողովրդեանս:¹¹⁴

480

Սւ երկրպագէ երիցս եւ համբուրէ զսեղանն ասելով. Բարձրեալ ես դու յերկինս, Աստուած եւ յամենայն երկրի են փառք քո:¹¹⁵ — Սարկաւազն բարձր. Պառասխաւմէն: — Քահանայն վերացուցանէ զհացն երկորին ձեռուքն բարձր քան զզուլին ասելով.¹¹⁶ Ի սրբութիւնս սրբոց: — Ժողո. Միայն սուրբ, միայն Տէր Ախտուս Վրիստոս, ի փառս Աստուծոյ Հաւր. Ամէն:

485

Սւ բեկանէ զհացն ըստ աւրինին, եւ արկանէ մասն ի բաժակն ասելով.¹¹⁷ Արումն Հոգւոյն սրբոց: — Դպիրքն պաշտեն.¹¹⁸ Վրիստոս պատա-

ԺԹ. ||¹⁷⁰ M “որոց նաւին:” ||¹⁸⁸ “Քրիստոս պատարագեալ” եւ քիչ

...in bonum ex aequo confer, կամ “շնորհեա ի բարին աւ հասարակ:”

¹⁰⁹ “Չգերեալն փրկեա. զմոլորեալն դարձո. զցրուեալն ժողովեա.” կից յունականին մէջ:

¹¹⁰ Յ. εὐχὴ ἀγίου κατοικητηρίου σου (“ի սրբոյ բնակութենէ քումնէ:”) — Այս աղօթքն շատ համառօտ ձեւով ունի Բարբ. Բարբղի Պատարագին մէջ. (տես վերը՝ էջ 155 եւ 212, Դրան. 186:)

¹¹¹ “Եւ ի կեցուցանել զմեզ.” չունին այժմու յունականք:

¹¹² “Եւ աստ պատարագիս.” հայոյն յատուկ է. Յ. καὶ ὠδὲ ἡμῶν ἀοράτως συνών (“եւ աստ ընդ մեզ եւ ասանց աստանելոյ.” Β παρών.) Տես նաեւ Բարբղի Պատարագին մէջ՝ էջ 212, Դրան. 186, ինչպէս նաեւ Աղօթքին հնութեան մասին՝ էջ 175:

¹¹³ Յ. καὶ καταξίωσον εἴ κραιαίῳ σου χειρὶ (“արժանի արա իւրով յեւսիւսիւս, եւն:”)

¹¹⁴ Ասկէ սկսեալ հայերէնը կրկին կը նշանակաւ Բարբղի նորագոյն հայ թարգմանութեան հետ՝ շեղելով սովորական յոյն օրինակներէն: Բարբ. չունի յունականաց բաղմամբիւ նոր յաւելուածները, բայց եւ ոչ բոլորովին նոյն է հայերէնին ատմու ձեւին հետ:

¹¹⁵ “Բարձրեալ ես,” եւն ունի միայն P. Տես Բարբղի՝ էջ 213, եւ Դրան. 187—8: Սովորական յունականք կը սահմանեն քահանային եւ սարկաւազին երեք անգամ ըսել՝ “Աստուած ողբմա ինձ մեղաւորիս:”

¹¹⁶ “Ճիշդ Բարբղի մէջ կայ այս խորագիրն (եւ “երկոյն ձեռք” ասութիւնը) եւ յաջորդք. տես էջ 213, Դրան. 189—191: Սովորական յունականք կ’ըսեն՝ “Սրբ. Պատարագին: Եւ իւրանայի փրցուցանի զսուրբ հոյս սուրբ. Սրբոց: Դրան. Միայն սուրբ,” եւն:

¹¹⁷ Բարբղի նոր թարգմանութեան հետ՝ խորագիրս այստեղ ունի միայն Բարբերինեան: Սովորական յունականք այստեղ շատ նախացած են խրատագիրներով, քարոզութեամբ եւն (տես Dan., p. 366, c. XXXIV,) — “Արումն Հոգւոյն սրբոց” խօսքը բոլոր յոյն օրինակաց մէջն է՝ πλήρωμα πίστεως Πνεύματος ἁγίου (“Արումն հասարոց Հոգւոյն սրբոց”) միայն Բարբ. հոս ալ հայոյն համեմատ ունի՝ εἰς πλήρωμα Πνεύματος ἁγίου.

¹¹⁸ Կայ նաեւ այսպէս Բարբղի քով (տես էջ 213, Դրան. 191:) Բարբերինեանը հոս այսպիսի բան մը չունի իբրևամբ. իսկ սովորական յոյն օրինակները աւելի վերը (“Միայն սուրբ”

րագեալ բաշխի ի միջև մերում. այլելուիա: Օմարմին իւր սայ մեզ կերա-
կուր. եւ զտուրք վարին իւր ցաւղէ ի մեզ. այլելուիա: Եւրհնեցէք զՏէր
490 յերկինս. այլելուիա: Եւրհնեցէք զնա ի բարձունս. այլելուիա: Եւրհնեցէք
զնա ամենայն հրեշտակք նորա. այլելուիա: Եւրհնեցէք զնա ամենայն զաւրու-
թիւնք նորա. այլելուիա:

Ճ Ա Շ Ա Կ Ո Ւ Մ Ն¹¹⁹

495 • Ի. — Զահանայն դարձեալ երկրպագէ երիցս, եւ թողութիւն խնդրէ,
եւ համբուրէ զսեղանն ասելով. Մարմին կենարարի անմահի Արդւոյն Աստու-
ծոյ պատարագեալ բաշխի ի միջև մերում, ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն
մեղաց մերոց: Եւ առնու մասն ի ձեռն եւ համբուրէ, եւ խոնարհի եւ նովաւ
կնքէ զերեսս իւր երիցս անգամ ասելով. Խոստովանիմ եւ հաւատամ, զի
500 դու ես Արդի Աստուծոյ, որ բարձեր զմեզս աշխարհի: Երիցս ասելով հա-
ղորդի. նոյնպէս եւ զքաժակն ըմպէ երիս ճաշակս:

Եւ ի ժամ հաղորդելոյն դպիրքն պաշտեն. Մտիք առ Տէր եւ առէք
զլոյս, այլելուիա: Ճաշակեցէք եւ տեսէք զի քաղցր է Տէր, այլելուիա:¹²⁰

505 ¹²¹Եւ ապա առնու սարկաւազն զընծայսն, եւ դառնայ ի ժողովուրդն
ասելով. Արկիւղիւ եւ հաւատով յառաջ մատիք: Եւ քահանայն խաշակնքէ
ի վերայ ժողովրդեանն: Եւ համարէն ժողովուրդն զձեռս ի վեր ամբարձեալ

Մեղքը “Լցաք” (տող 516) տաղերու կիտաղութիւնը ճշդիւ Մ ձեռագրին
համեմատ պահած ենք: Լամբրոնեանն այս տաղերը շատ լիակատար ունի՝ նաեւ
Սովորական Պատարագէն աւելի. (տես N, սպ. էջ 223—4 եւ վարն ի
կարգին):

Ի. Լ ձեռագրի այս մասերուն նկատմամբ սա գիտողութիւնը կ'ընէ Հ.
Յովս. Վ. Գաթրճեան թէ “Ճաշակումն եւ վերջաւորութիւնք պատարագին
Բարդի միջիններուն (տես վերն՝ էջ 213—4) պէս են. յ բայց որեւէ բնութե-
ցուած մը չի նշանակեր, միայն Պատարագին ծայրը գրուած սա յիշատակարանը՝
“Բարեխօսութեամբ տիեզերաքարոյ Հօրս մերոյ սրբոյն Յահաննոս Ուրբեմնի
սղորմեա Քրիստոս Աստուած ամենայն հաւատացելոց եւ գրողի ստրա եւ ծնու-

եւն կատրէն ետքը) կը կցեն նմա խրատագիր մը
“Եւ դասն ուղմտե զՀարգութեան նախնի՝
զաւսւրն կամ զԱրքայն:”

Ի. ¹¹⁹ Այս ամբողջ հատածն մինչեւ Գո-
հաւթեան Ազօթքը նոյնութեամբ կը գանուի
Բարդի Պատարագի նոր թարգմանութեան վերջը.
(տես էջ 213, Հտժ. ԺԱ, եւ Ծան. 192:) Այս ամէնը չկայ Բարբերիեան օրինակին մէջ,
որ “Լրումն Հոգւոյն սրբոյ, ըսելէն վերջը՝ ունի
միայն հեանեալ տողը. “Եւ յիւ հարգութեան
տիւնցան, եւ յիւ սի Սուրբիս զարման
տիւնցան ի ծնունդիս. Գոհանամք զքէն” եւն.
(տես Հտժ. ԻԱ:) Բայց նաեւ սովորական յոյն
օրինակները կրնանք ըսել բոլորովին տարբեր են.
այնպէս որ հայն եւ զասոնք իրարու հետ համ-

մատել անկարելի է. հազիւ մէկ երկու նմանու-
թեան կէտեր կան. (տես այս մասն Daniel,
p. 367—69, c. XXXV. եւ Goar, p. 82 եւն:)

¹²⁰ Մինչեւ հոս յուշականք բոլորովին տար-
բեր են, որոնք ճաշակմանէն յառաջ ի միջի այլոց
երկար աղօթքներ եւն կը գնեն, որոնց առաջինը
կը սկսի “Հաւատամ Տէր եւ խոստովանիմ, եթէ
դու ես Քրիստոս Որդի Աստուծոյ կենդանւոյ,
որ եկիր յաշխարհ՝ փրկել զմեզուսրոս, սրոց ա-
ռաջինն եմ ես” եւն եւն: Աւելորդ է ըսել որ
հոս եւ յաջորդաց մէջ նոյն իսկ յուշական օրի-
նակք իրարու շատ անմասն են:

¹²¹ Ասկէ սկսեալ “Քհ. ի ծածուկ աղօթէ”
Հաղորդութիւն բաշխելու մասն է, որ կայ սո-
վորական յուշականաց մէջ ալ. բայց ոչ թէ

վերածայնեն. Աւրհնեալ որ գալոց եւ անուամբ Տեառն. Աստուած եւ Տէր երեւեցաւ մեզ :¹²² Եւ հաղորդին :¹²³ եւ զկնի հաղորդելոյն խաչակնքէ :¹²⁴ [քահանայն.] Կեցո Տէր զժողովուրդս քո . եւ աւրհնեալ զժառանգութիւնս քո . հոգևեա եւ բարձրացո զոսա յայսմ հետէ մինչեւ յաւիտեան : — Սար. 510
Ամէն :

¹⁵² Եւ դնէ զընծայսն ի սեղանն եւ ծածկէ : Եւ Սար. Չ. Տէր աղաչեսցուք : — Դպիրն . Տէր ողորմեա :

Քահանայն ի ծածուկ աղաւթէ . եւ սարկաւագն խունկ արկանէ ընծայիցն եւ սեղանոյն . եւ տանին յաւանդատունն զսրբութիւնն եւ պաշտեն . 515
Եւ քաջ ի բարութեանց քոց , Տէր , ճաշակելով զմարմին քո եւ զարիւն . փառք ի բարձունս կերակրողիդ զմեզ : Ար հանապաղ կերակրես զմեզ , առաքեա եւ այժմ զհոգեւոր քո զաւրհնութիւն . փառք ի բարձունս կերակրողիդ զմեզ :
Եւ ի տանելն քահանայն ասէ . Աւրհնեալ է Աստուած այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից : — Ժողոր. Ամէն : 520

Ա Ղ Ա Ի Թ Գ Գ Ո Հ Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Ի Ա . — Քահ. ¹²⁶ Պահանամք զքէն , մարդասէր Տէր , եւ բարերար հոգւոց մերոց , զի երկնաւոր եւ անմահ խորհրդոց քոց արժանաւորեցեր զմեզ :¹²⁷ Եւ արդ ուղղաձեւեա ¹²⁸ զճանապարհս մեր . կեցո ¹²⁹ զմեզ զամենեսեան երկիւղիւդ քո . պահպանեա զկեանս մեր . հաստատեա զաւելոյս մեր . 525

զաց իմոց եւ ամենայն եղբարց անապատիս . ամէն : » ||⁵⁰⁶ M « եւ հոգեւորէն (փիս . « համարէն ») ժողովուրդն զձեռսն ի վերաբարձեալ վերածայնեն » եւն :

հաս , այլ « Գահանամք զքէն » (Հած . ԻԱ) աղօթքէն անմիջապէս ետքը . (տես Dan. , p. 369—70, c. XXXVI հատածի ծայրը) :
¹²² Թ . կ'ընէ « ... եւ առեալ (սարկաւագին) զբաժակն բարեպաշտութեամբ՝ երթոյ ի դուռն (բեմին կամ խորանին) , եւ վերացուցեալ զբաժակն՝ ցուցանէ ժողովրդեանն առելով . երկիւղիւ , հաւատով եւ սիրով յառաջ մատիք : Գահ . Օրհնեալ որ գառ յանուն Տեառն : »
¹²³ Թոյն օրինակք խրատագրով միասին կը դնեն հաղորդութիւն տալու բանաձեւն ալ՝ « Հաղորդի ծառայոս Աստուծոյ այս անուն ընդ պատուական եւ սուրբ մարմնոյ եւ արեան Տեառն եւ փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի՝ ի թողութիւն մեզոց իւրոց եւ ի կեանս յաւիտենականս : »
¹²⁴ Թ . « եւ օրհնէ » կ'ընէ . բաց աստի՛ « Կեցո զժողովուրդս քո , եւ օրհնեալ զժառանգութիւնս քո » ընդհանր շուքի :
¹²⁵ Առկէ սկսեալ մինչեւ Հատածին վերջը յունականաց հետ նմանութիւն չունի . միայն « Օրհնեալ է Աստուած Բր . Բնայն օրի , այժմ

եւ միշտ » եւն՝ կայ յունականաց մէջն ալ եւ այն Սարկաւագին վերջին քարոզութենէն (— հայոյն մէջ « երկիւղածութեամբ » եւն , Հած . ԻԱ) անմիջապէս յառաջ :
ԻԱ . ¹²⁶ Այս աղօթքն , ինչպէս ըսինք , յունարէն օրինակները քիչ մը վերն ունին (տես Ծած . 121) : Խորագիրն է՝ « Թայնժամ կցէ քահանայն զԱղբն Գահանայն (տից տից Եւքարիստիոս Եւքարիստիոս) առելով : » — Եւ այն աղօթքը քիչ մը փոխուած՝ Բարագի քով , էջ 214—5 եւ Ծած . 193—199 :
¹²⁷ Թ . « յայտ օրի » կը յաւելու (տի քարոզի իմաց .)
¹²⁸ « Ուղղաձեւեալ զճանապարհս մեր » բառական թարգմանութիւն յունարէնին զροϑοτoμησoν իմωն տից օծոն . (Goar կը թարգմանէ՝ Viam nostram dirigere) Տես վերջ՝ Ծած . 90 :
¹²⁹ Թ . σιγήρεξoν իմωն (« հոգեւորութեան զմեզ » եւն) — քիչ մ'ետքը « հոգեւորութեան զաւելոյս մեր » = Թ . ἀσφάλισαι (պատուապարեա , արա ապահով եւ անքայթ , եւն) :

աղաչանաւք սրբուհւոյ եւ փառաւորեալ Աստուածածնիդ եւ աղաւթիւք ամենայն սրբոց քոց:

530 130 Սարկաւազն քարոզէ.¹³¹ Արկիւղածութեամբ եւ հաւատով ընկալեալ յաստուածային, ի սուրբ, յերկնային, յանմահ, յանարատ եւ յանպահան խորհրդոյս¹³² արժանապէս զՏեառնէ զոհացարուք: — Ժողո՞. Տէր ողորմեա: — Սար. Բնկալ կեցո եւ: — Ժողո՞. Տէր ողորմեա: — Սար.¹³³ Չաւրս զայս խաղաղական սրբութեամբ եւ առանց մեղաց կատարել ի Տեառնէ: — Ժողո՞. Շնորհեա Տէր: — Սար. Չանձինս: — Ժողո՞. Վեղ Տեառն յանձն:

535 Բանանայն ի ձայն. Չի դու ես սրբութիւն մեր, քեզ փառս մատուցանեմք, այժմ եւ միշտ եւ:

Սար. Խաղաղութեամբ երթիցուք: — Դպ. Յանուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի: — Սար. ՉՏէր աղաչեսցուք: — Ժողո՞. Գ Տէր ողորմեա:¹³⁴

540 Ա Ղ Ա Ի Թ Բ Ի Մ Է Զ Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Ո Յ Ն

ԻԲ. — Բանանայն իջանէ ի մէջ եկեղեցւոյն եւ ասէ զաղաւթս վերածայն.¹³⁵ Ար աւրհնես զայնոսիկ, որ աւրհնեն զքեզ, Տէր, եւ սուրբ առնես զյուսացեալսն ի քեզ. կեցո զժողովուրդս քո, եւ աւրհնեա զժառանգութիւնս քո: Չ, լրումն եկեղեցւոյ քո պահեա: Սուրբ արա զնոսս՝ որք ողջունեն սիրով զվայելութիւն տան քո:¹³⁶ Գու զմեզ փառաւորեա սաստուա-

ԻԲ. ¹³⁰ «վերածայն», բառը լուսանցքի վրայ ունի M: — Աղթքը չկայ «Վթանասի», քով. ուստի հաս կը համեմատենք N եւ MAի ընթերցմունքը: ¹³¹ «Կաեւ MA «զյուսացեալսն», N «զյուսացեալս», եւ յետոյ՝ «կեցո», Տէր, զժողովուրդս քո» եւն: ¹³² «Կաեւ MA «որք ողջունեն», եւն. N «այդ ողջունեն»

¹³⁰ Այս ամբողջ քարոզութիւնը չունի Բարբերիեանն, որ ազօթքեա ետքը կը կցէ «Չի դու ես սրբութիւն», եւն վերջարանն, Սարկաւազին «խաղաղութեամբ երթիցուք», եւ ժողովրդեան՝ «Թանուն Տեառն:», Ասկէ ետքը GOR (p. 100) ուրիշ բան մը չի նշանակեր Բարբերիեանն օրինակին մասին, որով կ'երեւայ թէ կը լինայ հնն Պատարագն՝ առանց «Որ օրհնես», ազօթքն ալ ունենայու: — Նոր յունականք ունին քարոզութիւնս. (տես Dan., p. 370, cap. XXXVII.)

¹³¹ Թ. «Եւ զայ Սարկաւազն եւ կայեալ ի սպորեալ տեղւոջ, ասէ. Ո-Թի-, ընկալեալք յաստուածային, եւն, ուստի առանց «Երկիւղածութեամբ եւ հաւատով», բառերն ունենայու:

¹³² Թ. «... յաստուածային, ի սուրբ, յանարատ, յանմահ, յերկնային, ի ինդ-ն-ար-տ-յ-հ-ս-ս-ի խորհրդոյս քրիստոսի», եւն:

¹³³ Ասկէ մինչեւ վերջը («Ժ-ւ-ը. քեզ Տեառն յանձն») այսպէս ամփոփած ունի յունարէնը՝ «Չաւրս զայս ամենայն կատարեալ, սուրբ, խաղաղական եւ առանց մեղաց՝ հայցելով, զանձինս մեր եւ զմիմեանս եւ զամենայն կեանս մեր քրիստոսի Աստուծոյ յանձն արացուք: Ժ-ւ-ը. քեզ, Տէր», (σοι, Κύριε, տես վերը՝ Ծան. 52.)

¹³⁴ Թ. «Տէր ողորմեա, Տէր օրհնեա:»

¹³⁵ Թունարէնին ձեջ խորագիրն եւ խրատագիրն է՝ εὐχὴ ὀπίσθι μύθωνος, ἐκφωρον-μίγη παρὰ τοῦ ἱερέως ἕξω τοῦ βήματος (Աւթի յի-ի-ր-անի-ն, զոր ասէ քահանայն ի ձայն բարձր արտաքոյ բեմին) — Այս Աղթքն, որ սովորական Պատարագին ձեջն ալ կայ, լայն անասծ է մեր տպարանէն բազմաթիւ լեզուներու թարգմանուած (Ա. Տպ. Վիեննա 1837ին՝ 25 լեզուներով, Բ. Տպ. 1893ին՝ 50 լեզուաւ):

¹³⁶ Թ. ἁγιασον τοὺς ἀγαπῶντας τὴν εὐ-

ծային զաւրութեամբ քո, եւ մի թողուր զյուսացեալքս ի քեզ : Իսաղաղութիւն պարգեւեալ ամենայն աշխարհի,¹³⁷ եկեղեցեաց, քահանայից, թագաւորաց մերոց եւ զինուորեալ մանկանց նոցա¹³⁸ եւ ամենայն ժողովրդեանս : Եւ ամենայն տուրք բարիք եւ ամենայն պարգեւք կատարեալք ի վերուստ են՝ իջեալ առ ի քէն որ ես հայր լուսոյ :¹³⁹ Եւ քեզ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւ :¹⁴⁰ 550

Եւ ժողովուրդն միաբան ասեն.¹⁴¹ Եղեցի անուն Տեսառն աւրհնեալ յայսմ հետէ մինչեւ յաւիտեան : Զայս ասելով երիցս անգամ :

¹⁴²Քահանայն դարձեալ ելանէ ի բեմս եւ երկրպագեալ համբուրէ զսեղանն : Դառնայ ի վերայ ժողովրդեանն, եւ խաչակնքեալ ասէ.¹⁴³ Կատարուին աւրինաց եւ մարգարէից դու ես Վրիստոս Փրկիչ մեր, որ լըուցիր զամենայն հայրական տնաւրէնութիւնս, լըո եւ զմեզ Հոգւովդ քո սրբբով :¹⁴⁴ — Ժողո. Ամէն : — Աւրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ : Ի բուն ասի :¹⁴⁵ 555

Իսկ կէս-սարկաւազն նշխար բերէ առաջի քահանային. եւ նստ աւրհնեալ քաշիւէ ամենեցուն, մինչդեռ ասի սաղմոսն : Եւ յետ այնր խաչակնքէ զժողովուրդն ասելով.¹⁴⁶ Աւրհնութիւն Տեսառն ի վերայ ձեր, այժմ եւ միշտ եւ 560

նէղին, եւն, եւ ասկէ ետքը չունի սա խօսքը. «Դու զմեզ փառաւորեալ աստուածային զօրութեամբ քո.» (զոր ունի նաեւ MA) ||⁵⁴⁷ Նաեւ MA «եկեղեցեաց», եւն. N «եկեղեցւոյ», յետոյ՝ N «թագաւորաց արքայնէից ... մանկանց նոցն» (ի լուս. «էրեանց», տես սույ. էջ 225, Ծան. 1) եւ չունի «եւ ամենայն ժողովրդեանս» մինչ MA այս ամէնն ունի Մի համեմատ՝ ինչպէս վերը գրուած է : ||⁵⁴⁹ Նաեւ MA «տուրք բարիք», N «տուրք եւ բարիք», ||⁵⁵⁰ Միայն N չունի «վայելէ», բայց ունի MA : ||⁵⁵¹⁻⁵⁵ M այսպէս կից ունի խրատագիրք՝ «Զայս ասելով երիցս անգամ քահանայն գործեալ ելանէ», եւն : ||⁵⁶² M

πρέπειαν τοῦ οἴκου σου («սք բերին զվայելութիւն», եւն) : Սակայն այս «-զլ-ն-ի-ն» արգէն սովորական եղած է Պատարագամատուցացն մէջ (տես Բարոզի մէջ, էջ 185, Ծան. 14, եւ այս Պատարագիս մէջ՝ վերը Ծան. 17) :

¹³⁷ Յ. «աշխարհի քում» (τῷ κόσμῳ σου.)

¹³⁸ Յ. τῷ στρατῷ (զօրաց) : Տես նաեւ վերը Ծան. 86 : — Ասոր կից խօսքը՝ Յ. «եւ ամենայն ժողովրդեանս տուրք» :

¹³⁹ Յ. եզակի ունի ամբողջ նախադասութիւնը՝ «զի ամենայն տուրք բարի եւ ամենայն պարգեւ կատարեալ ի վերուստ է, իջեալ (καταβαίνον) առ ի քէն ի Հօրեբ լուսոյ (.. τοῦ πατρὸς τῷ φωτός.)»

¹⁴⁰ Յ. «Եւ քեզ մատուցանեմք փառս եւ գահութիւն եւ երկրպագութիւն՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, այժմ» եւն :

¹⁴¹ Յ. «Եւ դուստր զիցս երիցս» : Եղեցի անուն Տեսառն օրհնեալ յայսմ հետէ մինչեւ

յաւիտեան : Եւ ՎՍ-ՎՄ-ՎՆ ԼԴ. Օրհնեցից զՏէր, ||¹⁴² Այս վերջին մասը ճիշտացած է արգի յունականաց մէջ խրատագրերով ըստ սովորութեան յունական եկեղեցւոյ եւ ի վերջոյ բանի մը մազթանքներով բարեխօսութեամբ Յովհ. Ոսկերեանի. (տես Dan., p. 371—2, c. XXXVIII.)

¹⁴³ Այս աղօթքին խրատագիրն է՝ «Աղօթք յորժամ ամփոփին Սուրբքն, կամ ըստ Բարբեբնեանին «Աղօթք Աւանդատան» (տես Բարոզի Պարգ. վերը՝ էջ 159 եւ էջ 216, Ծան. 206) :

¹⁴⁴ Յ. «լըո եւ զիցս Գր զիցս» (πλήρωσον καρδίαν καὶ εὐφροσύνην τὰς καρδίας ἡμῶν) յամենայն ժամանակի, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից :

¹⁴⁵ Այս մասերը չենք գտնել սովորական յունականաց մէջ նոյնութեամբ նշանակուած. բայց «Օրհնեցիցն արգէն քեզ մը վերը սահմանուած էր. (տես Ծան. 141) :

¹⁴⁶ Յունականք՝ «Եւ քահանայն գայ եւ

յաւիտեանս: Եւ ապա երկրպագէ առաջի սեղանոյն ստելով. Տէր Ախուս Վրիստոս Աստուած ողորմեա մեզ:

565

Եւ արձակին ի տունս իրեանց:

“ի վերա ձեր” եւն: ||⁵⁶⁵ վերջը սա յիշատակարանս սւնի M. “Ողորմեա Աստուած ստացողի սորա ներքեւ արեղայի եւ ծնողաց իւրոց, եւ գծողի Զաքարիանարժանի եւ ծնողաց իմոց ննջեցելոց եւ կենդանեաց ամէն:” Ասկէ ետքը կը կցուի այն երկար խրատագիրը՝ “Եթէ յոր ժամն կատարի սրբոյն Բաւլ պատարագն եւ կամ սրբոյն Յովնանս, այս է” եւն. (տես վերն՝ էջ 180, Ծան. 1:

բաշխէ ժողովրդեան զնշխարն (τὸ ἀντίδορον) ստելով. “Օրհնութիւն Աստուծոյ ի վերայ ձեր շնորհս եւ խորհրդիս ձեր ներքեւ, յամենայն ժամանակ, այժմ եւ միշտ եւն: Դաւ. Ամէն: Քահանայն. Փառք քեզ, Քրիստոս Աստուած մեր, յոյս մեր, փառք քեզ: Դաւ. Փառք Հօր եւ Որդւոյ, եւն: — Հաս կը յաջորդեն երկու վեր-

ջարան մազթանքներ՝ յիշատակութեամբ Ոսկերեանի. եւ ի վերջոյ կ'ըսուի. “Եւ երկրպագեալ եւ գոհանալով զԱստուծոյ վասն ամենայնի, երթայ (քահանայն) Վաթեան սարսառայն Պարտաբին Ուլիբերանի.” (Τέλος τῆς θείας Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου.) սրով կ'աւարտի:

2.

Իգնատիոսի Պատարագ:

Ա.

Տ Ե Ղ Ե Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

Անշուշտ Աստուածաշգեցին պատկառելի անունը, որեւիցէ Ասորիէ մը դրուած այս Պատարագամատուցին գլուխը, շարժած է Կիլիկիոյ բազմաթիւ անապատներուն մէկին մէջ ապրող ասորագէտ հայ միանձանց մին յաջորդ թարգմանութեան: Առանց այս անունն՝ դժուարաւ կրնար, կարծենք, թարգմանուելու արժանի համարուիլ: Ներքին արժէքը շատ քիչ է. ծայրէ ծայր միօրինակ եւ աղաչական, առանց որեւէ պէսպիսութեան եւ պերճութեան նիւթոյ եւ խնդրուածոց, ճշդիւ այն նկարագրաւ՝ զոր ունին ասորի Պատարագամատուցաց շատերը: Այս տեսակիտով ամենեւին չի կրնար համեմատուիլ օրինակի համար հայոց մէջ Սահակայ, Կիւրղի, Գրիգորի եւ Աթանասի անունը կրող խորհրդամատուցաց հետ, որոնք իրենց կազմութեան վեհութեամբն, իմաստից վսեմութեամբն, գաղափարաց ճիշտութեամբ գլուխ-գործոց կրնան համարուիլ. որչափ ալ՝ իրարու հետ ըստ բովանդակութեան սերտ կապ ունենայով՝ տեղ տեղ կրկնութեան երեւոյթ ունենան: «Իգնատիոսի», Պատարագն ընդհակառակն ասորական է՝ ամէն նկարագրական յատկութեամբ Ասորւոց պատարագաց. բայց եւ ոչ անոնց նշանաւորներէն:

Ուրիշ կերպ ալ դժուարաւ կրնար ըլլալ: Շատ նոր ժամանակի ծնունդ է. իսկ Իգնատիոսի Աստուածազգեցի անունն ի հարկէ կեղծիք միայն է, երեւոյթ մ'որ ասորի բազմաթիւ պատարագաց մեծագոյն մասին վրայ կը տեսնենք: Ասորի գրականութիւնն՝ եթէ ուրիշ ճիւղերու մէջ ալ այնչափ ճոխ չըլլար, Պատարագամատուցոց յօրինելու մէջ անմասն բեղմնաւորութիւն ունեցած էր: Ժանօթ Սորհրդատներն թիւր գրեթէ եօթանասուն կը հասնի՝ իւրաքանչիւր ասորի աղանդ զոնէ քանի մը հատ յատուկ ունենայով: Այս առատութեան մէջ զարմանք չէ որ ամէն նշանաւոր եկեղեցւոյ հայր Պատարագ մը ստացած է իւր անուամբ: Այս եւ ոչ ուրիշ իմաստով առնելու է, երբ յաջորդ Պատարագին գլուխն ալ կը գրուի ասորի ձեռագրաց մէջ Իգնատիոսի Աստուածազգեաց հայրապետի անունը:

Արդէն Ասեմանի նշանակած էր որ Վատիկանի ասորի ձեռագրաց Նիտրեան հաւաքման կրկին ձեռագրաց (Թ. 3 եւ 4) մէջ՝ կը գտնուի Anaphora Ignatii Theophori Antiocheni Episcopi, երրորդ մ'ալ նոյն գրատան Codices Ecchellenses հաւաքման մէջ (Թ. 5):² Բաւական մանրամասնութիւնք ալ

¹ Ըմբ. G. Bickell, Conspectus Rei Syrorum Literariae etc. Monasterii, 1871, p. 65—68. եւ F. E. Brightman, Liturgies eastern and western etc. Lond. 1896, p. LV—LXIII.
² Assemani, Bibliotheca Orientalis, I, 592, 574.

հաղորդած էր նոյն գիտնականն իւր գործքին մէջ ուրիշ տեղ մը, Սրբեղյեսուի՝ «Ժորաց եւ Հայոց աշխարհի» մետրոպոլիտի՝ Եկեղեցական գրոց նշանաւոր Յանկի ծանօթութեանց մէջ:՝ Այնտեղ յիշուած ծանօթութեան մը համեմատ՝ Ասորիք «Իգնատիոսի», պատարագս նախնաբար յունարէն գրուած կը համարին եւ յետոյ թարգմանուած Ասորերէնի: Անտիոքայ պատրիարքաց միոյն իգնատիոսի Նեհեմես-Ալահ ժՁ դարուն՝՝ կը տրուի արաբերէն ցուցակ մը ասորի Պատարագաց,՝ ուր կը յիշուի «Պատարագ II. Իգնատիոսի՝ յունարէն գրեալ յԱնտիոք յամի իԸ յետ Համբարձման Տեառն, զոր Բարգմանեաց Բարեպետքն II. Ալաիոս Եկեղեցական Ուսուցիչ Իգնատիոս Ուսուցիչ Կամ Իգնատիոսի:՝ Այսպէս յեփեսոսեաց Ասորիք. վասն զի հիննր թերեւս այս կեղծեաց եւ ոչ ծանօթ էին: Անկարելի չէ, ինչպէս Որնոտոյ կը կարծէ եւ որուն համակարծիք է Ասեմանի, որ նախնաբար «Իգնատիոս», անունը միայն կար գրուածքիս գլուխը, ուստի հեղինակն ըլլայ Անտիոքայ բազմաթիւ իգնատիոս անուամբ ասորի եպիսկոպոսաց մին:՝ եւ յետոյ գրուած ըլլայ հոն՝ գրչաց շիփթմամբ՝ Աստուածագրեցի անունը:

Թէ Յակոբիտեան Ասորոց (ըստ Ասեմանեաց նաեւ Մարոնիտներու) յատուկ Պատարագ մըն էր սկզբանէ հետ, տարակուսի տակ չէ: Սոյն իսկ Յիշելեաց մէջ Աթանասի, Բարսղի եւ ուրիշներուն անուանց հետ Սեւերոսի եւ Դիոսկորոսի յիշատակութիւնը կը ցուցնէ որ Յակոբիտեանց քով ի գործածութեան էր: Անտարակոյս, ինչպէս ուրիշ բնագիրներու արկածներէն ալ ծանօթ է, կրնան աս անուններն ետքէն աւելցուած ըլլալ. բայց արդէն այս աւելցուիլը եւ այսպէս ասորի ձեւագրաց մէջ այն անուններուն պահուիլը՝ կը ցուցնէ որ Յակոբիտեանց քով ծանօթ ու գործածական էր եւ անոնցմէ օրինակուած են զոնէ վատիկանու վերոյիշեալ ձեւագիրքն: Հայերէնին մէջ ճիշդ այս անուանց պակսիլը թարգմանչին վերագրելու ենք կարծենք, ինչպէս նոյն տեղեւոյ ծանօթութեանց մէջ դրինք:

Ասորի բնագիրն՝ որչափ որ մեզի ծանօթ է, չէ հրատարակուած: Թարգմանութիւն մը հոգացած է Որնոտոյ իւր երկհատոր գործքին մէջ՝ լատիներէն լեզուաւ, բայց առանց որեւէ ձեւագրի տարբերութիւն յիշելու, էջ մը «Դիոսկորութիւնք» միայն կցելով վերջը:՝ Որնոտոյի լատիներէն թարգմանու-

¹ A ss., B. O. III, 1, p. 17.

² Հմմտ. այս անձին համար՝ A ss., B. O., I, 536, II, 229.

³ Նեհեմես-Ալահի այս ցանկը լատիներէն թարգմանութեամբ Ասուածեզէն Պաշտամանց իւր գրութեան Կ. հատորին մէջ գրած էր կուռնիկոս Շուլիֆի, ըստ վկայութեան Փարբիկիոսի (Bibl. Graeca, V, p. 41), որմէ առած կը յիշէ Ասեմանի:

⁴ Արքեպոս պատեղ յիշուածը համարուող Յովի Երեմի «Թարգման» կոչուած ասորի մասնագիրը կ'ուզուի իմացուիլ, որ մեռած է 708—710ին Յ. Ք. (Հմմտ. A ss., B. O., I, 426, 488, III, 1, p. 229 եւն): Այն ատեն Պատարագս չափէն աւելի հին կը գրուի. այսօր հետեւին Պատարագս աճն գէղքի մէջ չունի:

⁵ Որնոտոյ, Հար. Բ., էջ 225—6: Ասեմանի կը յաւելու թէ թերեւս Անտիոքայ պատրիարք-

ներէն իգնատիոսի Ա. կամ իգնատիոսի Բ. կրնայ ընծայուիլ: Առաջինը մեռած է 878ին Յ. Ք. (տես B. O., II, 348 եւն), երկրորդը ձեւնագրուած 1222ին. (տես B. O., II, 371 եւն): Վերջինն՝ նոյն իսկ հայերէն թարգմանութեանս պատճառաւ անկարելի է: — Ուրիշ «Իգնատիոս», Պատրիարքաց Պատարագներ ալ կան, երկուքը թարգմանուած Որնոտոյի գրքին մէջ. այսպէս՝ Պատարագ Եւֆրատի-Իգնատիոսի իմ Մատարագ († 1263ին, թրգմ. Renaudot, II, 508—523) եւ Պատարագ Իգնատիոսի Պատրիարքի իմ վեհագործ († 1332, թրգմ. Ren., II, 524—543.) կոչ նաեւ Պատարագ Իգնատիոսի Բեհեմ (2եւ. վատիկ. ասորի Բ. 33):

⁶ Renaudot, Liturgiarum Orientalium Collectio. Parisiis 1716, II, p. 215—227; ed. Francofurti 1847, II, p. 214—224. Մենք երկրորդ ապագրութիւնը գործածած ենք:

Թիւնն առած է նաեւ Մինեէ իւր հայրախօսական հսկայ հաւաքածոյից մէջ՝ Ս. Իգնատիոսի Աստուածազգեցի ուրիշ գրութեանց կարգին: ¹ Ծաղորդ ծանօթութեանց մէջ ստիպուած էինք հայերէնը Ռընոտոյի թարգմանութեան հետ համեմատել, բնագիրն առջեւնիս չունենալով: Թերեւս աւելորդ էր ամէն շեղում նշանակել, քանի որ՝ ինչպէս համեմատութենէն ալ կը տեսնուի, հայերէնն եւ Ռընոտոյի թարգմանութիւնը բոլորովին նոյն չեն, միեւնոյն Պատարագին երկու տարբեր խմբագրութիւն ըլլալով:

Եթէ շատ հին չէ Ասորին ընդհանրապէս, հայերէն աւելի նորագոյն ժամանակի վերաբերելու է եւ կը վերաբերի արդէն: Պատարագի Լիոնի ձեռագրին մէջ գտնուիլը կը ցուցնէ մէկ կողմանէ որ 1314էն (որ սարին գրուած է Լիոնեան հաւաքումը) գոնէ քանի մը սասնեակ տարի յառաջ արդէն թարգմանուած ըլլալու էր: Եթէ ուրիշ կռուան մ'ալ չգտնուէր, թարգմանութեան ընդհանուր նկարագրէն կրնայինք հետեւցնել որ նոյն ԺԳ, շատ շատ ԺԲ դարու մէջ եղած է փոխադրութիւնը: Բարեբախտաբար թարգմանչին մէկ դիտողութիւնը նեցուկ մը կ'ըլլայ թուականը քիչ մ'աւելի ճշդելու: Ասորի բնագրին մէկ խրատագրին առթիւ՝ որ հայ եկեղեցւոյ սովորութեան համաձայն չէր, բաւական երկար խորհրդածութիւն մը հիւսած է թարգմանչիւր, վկայ բերելով ոչ միայն «Վ ասիլիոսի» (ուստի Բարսղի Պատարագին հայերէն նոյ թարգմանութիւնը, տես էջ 180 եւն) եւ Յովհ. Ոսկեբերանի (տես էջ 353) Պատարագները, հապա նաեւ «Երեւոսի Վաճառագոյ Պատարագի Մեկնութիւնը», որ ետքը կրկին գրուած է 1192ին: Ըստ այսմ ԺԳ դարու ընթացքին մէջ եղած է փոխադրութիւնը, անշուշտ քիչ յառաջ քան 1289 տարին, երբ Մոնաքոնի օրինակին գաղափարը գրուած է, որ՝ ուրիշ մերձաւորապէս նոյն աստեաները փոխադրուած բնագիրներու հետ՝ չունի այս բնագիրն ալ, անշուշտ ան միջոցին տակաւին քիչ ծանօթացած ըլլալով (հմտ. Ժան. 97): Թարգմանչին անձին վրայ որեւէ տեղեկութիւն չունինք, բայց միայն կրնանք ապահովութեամբ ընդունիլ որ Կիլիկիացի մըն էր, կամ թերեւս Մոփրոսոս մօտերը բնակող հայ կրօնաւորաց մին:

Թարգմանութեան ներքին արժէքին վրայ պէտք չկայ հոս դիտողութիւն մ'ընելու: ԺԳ դարու ուրիշ հայ թարգմանութեանց կարգէն է ամէն տեսակետով: Աչքի կը զարնէ միայն այն՝ որ ասորերէնի հետք շատ քիչ կայ թարգմանութեան մէջ, եթէ քանի մը մանր մունր դարձուածներ չհաշուենք: Վերջիններս իրենց տեղը նշանակած ենք ծանօթութեանց մէջ: Թերեւս՝ եթէ ասորի բնագիրը հրատարակուած ըլլար եւ զայն համեմատել կարենայինք, քանի մը մութ տեղեր աւելի դիւրաւ մեկնուէին: Ընդհանրապէս ասորւոյն եւ հայերէնի իրարու ունեցած փոփոխ աղերսն անով միայն կրնար որոշ կշռապատուիլ:

Շատ մեծ յարգ ունի մեզի համար այս պատարագս ուրիշ կողմանէ: Ասորի հեղինակն՝ ով որ ալ ըլլայ, ունեցած է իւր առջեւ այլեւայլ Պատարագներ եւ գործածած. երեւոյթ մ'որ Ասորւոց քով շատ ցանցառ չէ: Ծանօթ է օրինակի համար «Պատարագ Ս. Աւաքելոց» կոչուածը, զոր ԺԲ դարուն հաւաքած է Ծովհաննէս Պատրիարք Բար-Վահրուն՝ բազմաթիւ ուրիշ Պատարագներէն

¹ Migne, Patrologiae cursus completus. Series Graeca, V, p. 969—978.
² Տես G. Bickell, Conspectus etc., p. 67.
 — «Թեոփոս Բար-Վահրունի» († 1193) Պա-

տարագ մը կը յիշէ Brightman, Liturgies etc., p. LXI, Բարեւան գրատան մէկ ձեռագրին մէջ (Huntingt. 444.)

յանուն Յակորայ, Յովհաննու, Ղուկայ, Կղեմայ, Յուլիոսի, Գր. Նազիանզացւոյ, Փիլեքսենիոսի, Դիոնեսիոսի եւն, որոնց մէջ նաեւ մեր այս Պատարագէն «Իզնատիոսի: Արդ ասորի հեղինակն առջեւն ունեցած է երկու Պատարագներ՝ «Ալեքսէ» եւ «Ղըբեգորէ»: Վերը դրուած Նազիանզեան չորս Պատարագներէն, կենթադրենք ասորերէն, յամենայն զէպս զոնէ յունարէն. եւ երկուքէն ալ մէկ մէկ աղօթք առած եւ իւր յորինածին մէջ հիւսած, ինչպէս իրենց տեղը նշանակած ենք. (տես Ժան. 63 եւ 112): Բանի որ վերոյիշեալ Պատարագներն այժմ՝ բաց ի «Աթանասի» անուանածէն, միայն հայերէն կան, զոնէ որչափ մեզն ծանօթ է, «Իզնատիոսի, այս փոխառութիւնք մեծ արժէք ունին ցուցնելու որ ստուգիւ կային այն յունական Պատարագները, եւ հաւանականաբար՝ նաեւ ասորերէնի թարգմանուած, ինչպէս զիտենք Աթանասիւնը, եւ Ղըբեգորէնը:՝

Հայերէն օրինակը՝ որուն համեմատ եղած է հրատարակութիւնս, մի միայն է, այսինքն Լիոնինը՝ բայց կրկին ընդօրինակութեանց համեմատ: Վասն զի Հ. Յովսեփայ Վ. Դաթիւմեան ձեռքերնիս եղած ընդօրինակութիւնը մինչեւ Յիշատակաց սկիզբը հասնելով կը դադրէր: Մնացեալը թացաւ Վենետիոյ Թ. 1145 ձեռագրէն՝ որ նոյնպէս ընդօրինակութիւն է Լիոնեան ձեռագրին: Նաեւ հոս հրապարակաւ պարտք կը համարինք յայտնել մեր շնորհակալութիւնը Մեծ. Հ. Յովհաննու Վրդ. Թորոսեան, որ Վենետիոյ ձեռագրէն օրինակութիւն մը խաւրեց թէ՛ այս այս պակասած մասին եւ թէ՛ յաջորդ Նախասրբերոց Պատարագին:

՝ Ար յուրէնք որ կարելի չեղաւ մեզի տեսնել այս «Գր. Ն-զե-ն-դ-ա-յ» Պատարագը, որ լոյս տեսած կ'ըսուի միւս Առեմանեայ Պատարագամատուցաց հաւաքման մէջ (Assem., Codex

liturgicus, VII, p. 185ff), որ թերեւս աւանց կազակցութեան չէ հայերէն համանուն Պատարագին հետ: «Աթանասի» Պատարագի ասորերէնին համար տես վերը՝ էջ 270:

Բ.

Բ Ն Ա Գ Ի Բ “Ի Գ Ն Ա Տ Ի Ո Ս Ի” Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ի Ն

Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ա Ս Ա Յ Ե Ա Լ Ս Ո Ւ Ր Ր Հ Ա Ւ Ր Ն Մ Ե Ր Ո Յ Ի Գ Ն Ա Տ Ի Ո Ս Ի
Ա Ս Տ Ո Ւ Ա Ժ Ա Ջ Գ Ե Ա Յ Հ Ա Ե Ր Ա Պ Ծ Տ Ի Ն Ա Ն Տ Ի Ո Ջ Ա Յ
Փ Ո Ւ Ծ Ա Լ Ե Ա Ս Ո Ր Ո Յ Ն Ի Մ Ե Ր Ս, Ի Փ Ա Ռ Ս Ե Ն Ս Ո Ւ Ս Ի Զ Ր Ի Ս Տ Ո Ս Ի Ա Ս Տ Ո Ւ Ծ Ո Յ Մ Ե Ր Ո Յ:

Ա Ղ Ա Ի Թ Գ Ն Ա Ի Գ Ա Ն Զ Ո Ղ Զ Ո Յ Ն Ն՝

Ա. — Զկնի պաշտամանց եւ ընթերցմանց մարգարէական եւ առա- 5
քելական հրամանացն եւ սուրբ Աւետարանին եւ սուրբ Հաւատոցն եւ քարո-
զութեան սարկաւազին եւ բերելոյ զընծայսն ի սուրբ սեղանն, քահանայն
լուանայ զծայրս մատացն. եւ սկսանի զաղաւթս խորհրդաբար ի ծածուկ
եւ ասէ.

Աստուած Հայր սուրբ, ծնող եւ պատճառ մշտնջենական լուսոյն,³ եւ 10
պարգեւիչ ամենայն բարեաց եւ տուող ճշմարիտ խաղաղութեան. որ ի վերջ

Այս Պատարագիս հրատարակութեան համար մի միակ ձեռագիր ու-
նէինք առջեւնիս, այրինքն Լիոնի օրինակն՝ ըստ ընդօրինակութեան Մեծ.
Հեղինակին Հ. Յ. Գաթրճեան: Բայց այս օրինակութիւնը թերի կը մնար
ծիշդ Յիշատակաց սկիզբն, որ է բսել Պատարագին կէսէն աւելին: Այս թերին
լրացուած է վէնետկոյ Թ. 1145 ձեռագրէն՝ որ ընդօրինակութիւն է ճշգիւ
յիշեալ Լիոնեան ձեռագրէն: Ըստ այսմ՝ բնագիրս ճշգիւ նոյն է Լիոնեան ձե-
ռագրին հետ. միայն ուր ուղղել պէտք երեւցաւ՝ գրինք բնագրին մէջ, բայց
ձեռագրին ընթերցմունքը նշանակելով հոս համեմատութեանց մէջ: Որպէս զի
այս տարբերութիւնքը զուր տեղ չլսածախեն՝ գիտել կու տանք հոս միանգամ
որ ձեռագրին ամէն տեղ ո կը գրէ, իսկ մենք — ուղղեցինք միօրինակութեան
համար. նոյնպէս ձեռագրիք միշտ կը գրէ՝ “իցոյ, ոնոյ” եւն, իսկ մենք գրինք՝
“կեցո, սնո” եւն: Ասոնցմէ զատ ձեռագրիք շատ տեղ համառօտութեամբ կը
գրէր, զորոնք միայն ուր պատշաճ էր պահեցինք: Խորագիրք (Աղաւթք նախ
քան զՈղջոյն, Աղաւթք Ողջունի եւն) եւ Բաժանմունք (Ա, Բ, Գ եւն)
մեղմէ են: ԶՐՏԲ.

Ա. ||⁶ Լ հրամայցն: ||¹⁰ Լ մշտնջենական ի լուսոյն: ||¹⁶ Լ պաշտօնեա:

¹ Յաջորդ ծանօթութեանց մէջ կը համեմատենք հայերէն թարգմանութիւնն առօրի բնագրին Լ-Ի-Ի-Ի-Ի թարգմանութեան հետ, որ լոյս տեսած է Ռեշնոայի գործին մէջ: Հմմտ. Liturgia sancti Ignatii առ Renaudot, Liturgiarum Orientalium Collectio. Ed. secunda, Fraucofurti 1847, Tomus II, p. 214—224. Առօրի բնագրին՝ որչափ ինծի ծանօթ է, լոյս տեսած չէ. ըստ այսմ՝ երբ “Առօրին, կ’ըսենք” Ռեշնոայի թարգմանութիւնը հասկընայու է:

Ա. ³ Այս խորագիրք կոյ հոս Ասորւոյն մէջ, Ռեշնոայ՝ Primum Oratio ante Pacem. — Իսկ սկզբան քանի մը տող խրատագիրք չկոյ Ասորւոյն մէջ, ուր անփոփոխ կը սկսի առաջին աղթքը՝ Deus pater sancte եւն:
³ Առօրին՝ “ծնող յաւիտենական Որդւոյն կամ զաւակի (genitor propaginis aeternae): Հայ թարգմանիչը յայտնապէս յօգալ (Լ:՝) գտած է իւր բնագրին մէջ, որ հոս լուսադոյն ալ կ’ըսուի: — Յաջորդ պարբերութեան մէջ Առօրին

յանուն Յակորայ, Յովհաննու, Ղուկայ, Կղեմայ, Յուլիոսի, Գր. Նազխանզացւոյ, Փիլղքսենիոսի, Դիոնեսիոսի եւն, որոնց մէջ նաեւ մեր այս Պատարագէն «Ոգնատիոսի»: Արդ ստորի հեղինակն առջեւն ունեցած է երկու Պատարագներ՝ «Ախրէ» եւ «Գրեթորի» վերը դրուած Նազխանզեան չորս Պատարագներէն, կ'ենթադրենք ասորերէն, յամենայն դէպս գոնէ յունարէն. եւ երկուքէն ալ մէկ մէկ աղօթք առած եւ իւր յօրինածին մէջ հիւսած, ինչպէս իրենց տեղը նշանակած ենք. (տես ծան. 63 եւ 112): Զանի որ վերոյիշեալ Պատարագներն այժմ՝ բաց ի «Աթանասի», անուանածէն, միայն հայերէն կան, գոնէ որչափ մեզի ծանօթ է, «Ոգնատիոսի», այս փոխառութիւնք մեծ արժէք ունին ցուցնելու որ ստուգիւ կային այն յունական Պատարագները, եւ հաւանականաբար՝ նաեւ ասորերէնի թարգմանուած, ինչպէս զիտենք Աթանասիւնը, եւ Գր. «Կազանզացոյն»:

Հայերէն օրինակը՝ որուն համեմատ եղած է հրատարակութիւնս, մի միայն է, այսինքն Լիոնինը՝ բայց կրկին ընդօրինակութեանց համեմատ: Վասն զի Հ. Յովսէփայ Վ. Դաթրճեան ձեռքերնիս եղած ընդօրինակութիւնը մինչեւ Յիշատակաց սկիզբը հասնելով կը դադրէր: Մնացեալը լրացաւ Վենետկոյ Թ. 1145 ձեռագրէն՝ որ նոյնպէս ընդօրինակութիւն է Լիոնեան ձեռագրին: Նաեւ հոս հրատարակաւ պարտք կը համարինք յայտնել մեր շնորհակալութիւնը Մեծ. Հ. Յովհաննու Վրդ. Թորոսեան, որ Վենետկոյ ձեռագրէն օրինակութիւն մը խաւրից թէ՛ այս այս պակասած մասին եւ թէ՛ յաջորդ Նախարարերոց Պատարագին:

¹ Ար ցաւինք որ կարելի չեղաւ մեզի տեսնել այս «Գր. Նազխանզացոյ» Պատարագը, որ լոյս տեսած կ'ըսուի միւս Ասեմանեայ Պատարագամատուցաց հաւաքման մէջ (Assem., Codex

liturgicus, VII, p. 185ff), որ թերեւս առանց կապակցութեան չէ հայերէն համանուն Պատարագին հետ: «Աթանասի», Պատարագի ասորերէնին համար տես վերը՝ էջ 270:

Բ.

Բ Ն Ա Գ Ի Բ “Ի Գ Ն Ա Տ Ի Ո Ս Ի” Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ի Ն

Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ա Ս Ա Յ Ծ Ա Լ Ս Ո Ւ Բ Բ Հ Ա Խ Բ Ն Մ Ե Բ Ո Յ Ի Գ Ն Ա Տ Ի Ո Ս Ի
Ա Ս Տ Ո Ւ Ա Ժ Ա Գ Ծ Ա Ս Հ Ա Յ Բ Ա Պ Պ Ե Տ Ի Ն Ա Ն Տ Ի Ո Ւ Ա Ս
Փ Ո Խ Ծ Ա Լ Յ Ա Ս Ո Ր Ի Ո Յ Ն Ի Մ Ե Բ Ս, Ի Փ Ա Ռ Ս Յ Ո Ս Ո Ւ Ս Ի Զ Ր Ի Ս Տ Ո Ս Ի Ա Ս Տ Ո Ւ Ժ Ո Յ Մ Ե Բ Ո Յ:

Ա Ղ Ա Ի Բ Բ Ն Ա Խ Բ Ա Ն Զ Ո Ղ Զ Ո Յ Ն Ն¹

Ա. — Զկնի պաշտամանց եւ ընթերցմանց մարգարէական եւ սուա- 5
քելական հրամանացն եւ սուրբ Աւետարանին եւ սուրբ Հաւատոցն եւ քարո-
զութեան սարկաւազին եւ բերելոյ զընծայսն ի սուրբ սեղանն, քահանայն
լուանայ զծայրս մատացն. եւ սկսանի զաղաւթս խորհրդաբար ի ծածուկ
եւ սսէ.

Աստուած Հայր սուրբ, ծնող եւ պատճառ մշտնջենական լուսոյն,² եւ 10
պարգեւիչ ամենայն բարեաց եւ տուող ճշմարիտ խաղաղութեան. որ ի վերջ

Այս Պատարագիս հրատարակութեան համար մի միակ ձեռագիր ու-
նէինք առջեւնիս, այսինքն Լիոնի օրինակն՝ ըստ ընդօրինակութեան Մեծ.
Հեղինակին Հ. Յ. Գաթրճեան: Բայց այս օրինակութիւնը թերի կը մնար
ճիշդ Յիշատակաց սկիզբն, որ է ըսել Պատարագին կէսէն աւելին: Այս թերին
լրացուած է Վենետիկոյ Թ. 1145 ձեռագրէն՝ որ ընդօրինակութիւն է ճշգիւ
յիշեալ Լիոնեան ձեռագրէն: Ըստ այսմ բնագիրս ճշգիւ նոյն է Լիոնեան ձե-
ռագրին հետ. միայն ուր ուղղել պէտք երեւցաւ՝ գրինք բնագրին մէջ, բայց
ձեռագրին ընթերցմունքը նշանակելով հոս համեմատութեանց մէջ: Որպէս զի
այս տարբերութիւնքը զուր տեղ չյաճախեն՝ գիտել կու տանք հոս միանգամ
որ ձեռագրին ամէն տեղ օ կը գրէ, իսկ մենք առ ուղղեցինք միօրինակութեան
համար. նոյնպէս ձեռագիրը միշտ կը գրէ՝ “Կեցոյ, անոյ” եւն, իսկ մենք գրինք՝
“կեցո, անո”, եւն: Ասոնցմէ զատ ձեռագիրը շատ տեղ համառօտութեամբ կը
գրէր, զորոնք միայն ուր պատշաճ էր պահեցինք: Խորագիրք (Աղաւթք նախ
քան զՈղջոյն, Աղաւթք Ողջունի եւն) եւ Բաժանմունք (Ա, Բ, Գ եւն)
մեզմէ են:

Ա. ¹ Լ հրամանցն: ¹⁰ Լ մշտնջենական ի լուսոյն: ¹⁶ Լ պաշտօնեա:

¹ Յաջորդ ծանօթութեանց մէջ կը համե-
մատենք հայերէն թարգմանութիւնն առօրի բնա-
գրին Լոնդոնի թարգմանութեան հետ, որ լոյս
տեսած է Ռընոտոյի գործին մէջ: Հմմտ. Litur-
gia sancti Ignatii a. Renaudot, Liturgiarum
Orientalium Collectio. Ed. secunda, Fraucofurti
1847, Tomus II, p. 214—224. Ասորի բնագրին՝
որչափ ինծի ծանօթ է, լոյս տեսած չէ. ըստ
այսմ երբ “Ասորին, կ’ըսենք՝ Ռընոտոյի թարգ-
մանութիւնը հասկընալու է:

Ա. ³ Այս խորագիրը կայ հոս Ասորւոյն
մէջ, Ռընոտոյ՝ Primum Oratio ante Pacem.
— Իսկ սկզբան քանի մը ասոյ խրատագիրը չկայ
Ասորւոյն մէջ, ուր անսփջապէս կը սկսի առաջին
ազօթքը՝ Deus pater sancte եւն:
² Ասորին՝ “ծնող յաւիտենական Որդւոյն,
կամ զաւակի (genitor propaginis aeternae): Հայ
թարգմանիչը յայտնապէս Եթով (Եթով) գտած է
իւր բնագրին մէջ, որ հոս լուսագոյն ալ կ’ի-
րեւայ: — Յաջորդ պարբերութեան մէջ Ասորին

15 ես քան զամենայն միտս եւ զզգայութիւնս իմանալեաց եւ զգալեաց, եւ նախախնամութիւն սիրոյ քո ի մեզ ի մեղաւորքս գերազանցէ քան զարժանն մեր, զոր արարելու եւ առնես Որդւովդ քո Յիսուսիւ Վրիստոսիւ Տերամբ մերով⁵ որ այնքան արժանաւորեցեր զմեզ մեծի եւ ահաւոր խորհրդոյս լինել սպասաւոր եւ պաշտաւնայ: Եւ այժմ աղաչեմք զքեզ, Տէր,⁵ արժանաւորեա զմեզ ամենայն մաքրութեամբ եւ արդարութեամբ ուղղել եւ սրբել յամենայն ազտեղութենէ հոգւոյ եւ մարմնոյ, եւ ողջունել զմիմեանս հոգեւոր կապակցութեամբ եւ ճշմարիտ սիրով, որպէս զի արժանի լիցուք խրախանալ 20 յանձառ երանութիւնսն, եւ հանգիպեցուք սրբութեամբ Միածնի Որդւոյ քո, ընդ որում քեզ, Հայր Որդւոյ, եւ սուրբ Հոգւոյն [Վայելէ] փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ:

Քանանայն. Խաղաղութիւն ընդ ամենեսեան: — Ժող. Եւ ընդ հոգւոյդ քում:

25 Սարկ. բարձր. Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան:⁶ — Ժող. Արժանի արա զմեզ, Տէր Աստուած մեր:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ո Ղ Ջ Ո Ւ Ն Ի

Բ. — Սարկ. զկնի Ողջունին դարձեալ ասէ բարձր ծայնիւ. Տեառն ողորմածի զգլուխս ձեր խոնարհեցուցէք:⁷ — Ժող. Առաջի քո, Տէր:

30 Քան. Տէր Աստուած մեր, դու ես աւրհնութեան աղբիւր,⁸ եւ շնորհոյ երանութեան ամենեցուն, որք հաւատան ի քեզ եւ ճշմարտութեամբ

||¹⁷ Ե ուղղել եւ սրբել յամենայն ազտեղութենէ: ||²¹ Ե չունի «Վայելէ», որ անհրաժեշտ է:

կ'ընէ՝ «տուսզ հանդարտութեան ի խաղաղութեան» (սուտի չունի «ճշմարիտ») բառը: Այս կարգի գրեթէ անշան տարբերութիւնք ընդհանրապէս չենք նշանակեր. վասն այսպիսեաց մաս մը յառաջ կու գայ անկէ ալ՝ որ ասորի բուն բնագիրն առջեւնիս չունինք համեմատելու համար, այլ Լոփիփիթի թարգմանութիւն մ'որ գծուարաւ կրնայ ասորւոյն ամէն մանր առանձնայտութիւնքն մեր առջեւ գնել:

⁴ Ամբողջ այս եւ յաջորդ խօսքը քիչ մը տարբեր է Ասորւոյն մէջ՝ «Որ առատգ (լատ. magnificus, հայր՝ «գերազանց») ես ի յաստուածային տուրս քո, զորս պարգեւեցեր մեզ մեղաւորաց եւ սրգւոյ քոց, մինչ զի շնորհեցեր մեզ լինել մատակարար այնոցիկ՝ որպէս արժան եւ իրաւ է», եւն:

⁵ «Եւ այժմ աղաչեմք զքեզ Տէր, չունի ասորին. եւ յաջորդն այսպէս՝ «Շնորհեա մեզ զի մեծաւ մաքրութեամբ եւ սրբութեամբ եւ աննենգութեամբ (ազատ լինելով յամենայն նեն-

գութենէ), ասցաւք միմեանց զողջոյն՝ էւրի-իտանութեամբ Լոփիփիթի (cum amplexibus Spiritus sancti) եւ կապակցութեամբ (in vinculo) ճշմարիտ սիրոյ. որպէս զի կացեալք հոգեւորական միաբանութեամբ եւ պահեալ զխաղաղական համակամութիւն (unanimitatem pacificam), արժանի եղեցուք երանական խրախանեան, սրբելով զմեզ Միածնի Որդւոյ քոյ, ընդ որում Վայելեն քեզ փառք, պատիւ եւ իշխանութիւն հանդերձ ամենատուրք Հոգւովդ: Ազգեթիտ ծայրը կը կցէ Ասորին՝ «Ժողովորդն. Ամեն»:

⁶ Որչեաց չի նշանակեր «ի համբոյր սրբութեան» բառերը. ժողովրդեան յաջորդ Պատասխանն ալ համառօտիւ կը նշանակէ միայն սա բառով՝ «Ափրիտան»:

Բ. ⁷ Այս ալ միայն «Չկնի» բառով նշանակած է Որչեացոյ: Նման համառօտութիւնք չենք յիշեր ասկէ ետքը:

⁸ Այս տողին տեղ Ասորին երկու անգամ միայն ունի հոս «Բարի, Երանելի եւ շնորհոյ օր-

սիրեն զքեզ :⁹ Պառ եւ այժմ Տէր, մի հայիր յանարժանութիւնս մեր՝ ստուն-
զանելով պատուիրանաց քոց եւ արարչական հրամանի.¹⁰ եւ մի զրկեր զհաւա-
տացեալ ժողովուրդս քո յաստուածային շնորհէ քումմէ. այլ խաղաղու-
թեամբ եւ քաղցրութեամբ առաքեա զշնորհս եւ զաւրհնութիւն ի վերայ
ժողովրդեանս՝ որք երկիր պագանեն քեզ :¹¹ Եւ լից զսոսա լուսով գիտու-
թեան.¹² եւ ընկալ զաղաչանս սոցա՝ զոր մատուցանեն ի խորանի քում, մա-
քուր տեսութեամբ եւ յստակ հայեցուածովք ցնծալ ի Վրիստոս Ախտու
Տէր մեր,¹³ ընդ որում քեզ Հաւր ամենակալի եւ բարերար Հոգւոյդ սրբոյ
Ճշմարիտ երկրպագութիւն այժմ եւ միշտ :

[Բար.] Խաղաղութիւն ամենեսեան :¹⁴ — Ո՞վ որ պարագրել¹⁵ կա-
րասցէ զքաղցրութեան քո շնորհ. կամ զմտաւ ածել եւ ճառել զանճառէդ
եւ զանհաս մարդասիրութենէ քումմէ, ո՞ Տէր իմ,¹⁶ որ զբազմամեայ ամբարշ-
տեալքս եւ զանկեալքս ի մեղս զանազանս ընկալար մարդասիրապէս եւ ոչ

Բ. թ 28 L Տեսուն ողորմածին : թ 30 L շնորհող : թ 41 L շունի հոս
«բահ» խրատագիրն, որ ինքնին կը հասկըցուի. նոյնպէս մեզմէ են սւրիշ

հոս-իտն առ ամենեսեան, եւն : Չենք տարա-
կուսիք որ լաւագոյն է հայոյն ընթերցուածն, ի
մասնաւորի «որհոս-իտն աղբ-ը» խօսքն. հայ
թագմանն ապահովագէտ յառաջ, յառաջ կար-
գացած է :

⁹ «Ճշմարտութեամբ սիրեն զքեզ» շունի
Ասորին :

¹⁰ «Ստունգանելով» եւն՝ տարբեր է Ա-
սորինն, որ կ'ըսէ՝ «Եւ մի՛ լուս իտն-իտն հո-
տարիտն-իտն Բարս առ-իտն քո (nec ob defectum
fidnciae nostrum coram te)՝ զրկեր զհոտար-
ժողովուրդս քո» եւն : Լաւագոյն է հայոյն հոս
«հոտար-իտն» թարգմանելը քան Ռընոսոյի po-
pulum tuum fidelem (հոտար-իտն) ըսելն : Բնա-
գրին մէջ՝ ակնյայտի է, գրուած ըլլալու է ա-
սորի հոմանշան յառաջ բառը, զոր մեր նախնիքն
ալ յոճախ՝ նաեւ յանդէպս՝ «հոտար-իտն» կը
թարգմանեն : Հմմտ. մեր «Վրդ. Առաք.» եւն,
տպ. Վիեննա 1896, էջ 172 :

¹¹ Ասորին «Այլ հոգոր-իտն-իտն քո քորտ-
իտն-իտն առաքեա զորհո-իտն-իտն քո ի վերայ
իտն-իտն (եկեղեցւոյ) երկրպագուաց քոց», Ռը-
նոսոյի թարգմանութիւնը (super congrega-
tionem) կ'ենթադրէ յառաջ (իտն-իտն) բառը,
հայոյն ի վերայ «իտն-իտն-իտն» թարգմանու-
թիւնը՝ յառաջ (ժողովուրդ, ազգ) : Բայց կարելի
է որ հայ թարգմանը «ժողով» կամ «եկեղեցի»
բառն այնպէս թարգմանած ըլլայ : Այս կարգի
ինդիք կրնան լուծուիլ միայն երբ ուղղակի
ասորի բնագրին հետ համեմատել կարելի ըլլայ
հայերէն բնագրեր :

¹² Ասորին՝ «Լից զիւ շնորհս եւ լուսով
գիտութեան քո» եւն :

¹³ Ասորին՝ «Եւ ընկալ զաղաչանս հոտն-իտն,
որտն ի մաքուր տեսութեամբ (— լու. in con-
templatione pura, հայը «մաքուր տեսութեամբ
եւ յստակ հայեցուածովք», «սովորական կրկնու-
թան-թարգմանութիւնը ասորերէնէ յեզուած
գրոց մէջ —) հոտն-իտն քորտ-իտն քորտ-իտն
(cum primitiis feracibus operum bonorum)՝ իբժ-
բեսցուք քեզ սոնս միանգամայն եւ բարձր ա-
րացուք զքեզ եւ զմիածին Որդի քո եւ զՀոգի
քո սուրբ» : Ասոր կը կցէ՝ «Ժողովուրդն. Ամեն»,
¹⁴ «Խաղաղութիւն ամենեցուն» չկայ Ա-
սորւոյն, եւ՝ կ'ենթադրենք՝ հայ թարգմանչին
յաւելուածն է. վասն զի մեր եկեղեցական գրոց
մէջ կրկին գրուագ ունեցալ աղօթքներն այնպէս
կը կապուին իբարու : Ասորին ասոր տեղ իբա-
տագիր մ'ունի թէ «բահոտն-իտն-իտն», ինչ-
պէս կը թարգմանեն այս Պատարագաց հայ փո-
խագրիչք (լու. Sacerdos elevans vocem) :

¹⁵ Ասորի բնագրէ եզրե հայ թարգմանու-
թեան մը մէջ չէր ողորմուք հեղինարան «պո-
րտն» (= περιεράτω) բայը : Թէ ինչ է հոս
ասորի բնագրը, կ'անգիտանանք : Ռընոսոյ կը
թարգմանէ verbis explicare beneficia cle-
mentiae tuae, Domine («բախտ-իտն-իտն զբարե-
բարութիւնս գիտութեան քոց, Տէր») : Ռընշ
պատարագաց մէջ «բանիւ տեղ» եւ «բանիւ
բովանդակել» կը գանենք. (տես էջ 226, 280) :

¹⁶ Ասորին կարճ «կամ ո՞վ կարասցէ պատ-
մել (enarrare) զառասուութիւն սիրոյ քո առ

45 գարշեցար. այլ կացուցեր սպասաւոր անտուածային խորհրդոց քոց: 17 Արեւա զմեզ զյուլացեալ եւ զմեղանչական ծառայքս քո, հոգւով եւ մարմնով ար- ժանանալ եւ լուսաւորել ընդ կամարարս անուանդ քում սրբոյ, եւ քահա- նայագործել մաքրապէս, եւ հաղորդել չարչարանաց Միածնի Արդւոյ քո: 18 — Ի ծայն. — Տեառնդ մերոյ եւ Փրկչիդ Յիսուսի Վրիսաոսի, որում վայելէ

50 փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ: — Ժող. Ամէն: Սարկ. 19 Ահիւ կացուք, բարիք կացուք զգուշութեամբ: — [Ժող.] Աղորմութիւն եւ խաղաղութիւն եւ պատարագ օրհնութեան:

Քահանայն խաչ հանէ ի Ժող. Աէրն Աստուծոյ Հաւր եւ Միածնի Ար- դւոյ նորա եւ սուրբ Հոգւոյն եղիցի ընդ ձեզ: — Ժող. Ամէն. եւ ընդ հո- 55 վոյդ քում:

Սարկ. Ի վեր ընծայեցուցէք զմիտ ձեր եւ զզգայարանս: — Դպ. Աւ- նիմք առ քեզ, Տէր ամենակալ:

Քահ. Խոստովան եղերուք 20 Տեառն ահիւ: — Դպ. Արժան եւ իրաւ:

Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն

60 Գ. — [Քահ.] ի ծածուկ. 21 Վեզ վայելէ ճշմարիտ եւ ընտիր երկրպա- ցութիւն եւ բարձրագոյն պատիւ 22 յամենայն արարածոց քոց՝ յիմանալնաց

տեղեր ալ փակագծեալ մասերը, ուր այլազո շեղք ծանուցաներ: || 51 Լ բուն այսպէս՝ «Ս-րի. Ահիւ կացուք, բարիք կացուք զգուշութեամբ. ողորմու- թիւն եւ խաղաղութիւն եւ պատարագ օրհնութեան»:

մարդիկ, ս՛վ երանեալ, սր զմեզ» եւն (տես յա- ջուրը):

17 Ասորին՝ «սր զմեզ սրք ընդ բազմութեամբ անօրէնութեանց գրաւեալ եւ շլթայիւք մեղաց կապեալ էք, արժանի արարեր այսպիսի բարձ- րագոյն եւ մեծի սպասաւորութեան», Ըստ այսմ՝ նոյն իմաստ, բայց ոչ նոյն ասութիւններ ունէր հայոյն թարգմանուած ասորին. կամ՝ Հայն եւ Ռընոտոյին ընդդէմ միեւնոյն գործքին երկու իրարմէ բաւական տարբերող խմբագրութիւններ են, երեւոյթ մ'որ ամբողջ Պատարագի ամէն մասանց համեմատութեամբն ալ կ'ապացուցուի:

18 Ասորին շատ տարբեր՝ «Շնորհեա մեզ զի՛ զերծեալք յաւրոյ, Գւշոյ (abstersi a sordibus peccati, անշուշտ այս է հայոյն՝ «զյուլացեալ եւ զմեղանչական ծառայքս քո» ըսելն), եւ սրբու- թեամբ կացեալ մարմնով եւ հոգւով՝ արժանի եղիցուք երանութեանն, զոր խոստացար այնու- ցիկ՝ որ առնեն զկամս քո, (— Հայն՝ «ընդ իւ- ճարս անուանդ քում սրբոյ, —) եւ լուսաւոր- րութեան եւ պայծառութեան Հոգւոյդ քոյ սրբոյ, եւ գարձեալ ի հանաւորութեան (լու- functione sacerdotii) Միածնի Որդւոյ քոյ, որով

եւ ընդ սրում վայելէ քեզ փառք, պատիւ եւ տէրութիւն հանդերձ Հոգւովդ քով սրբով»:

19 Այս եւ յաջորդ Պատասխանիքն համա- ոտութեամբ միայն նշանակած է Ռընոտոյ: Հայոյն մէջ մէկ երկու բան փոխուած կ'երեւայ մեր Սովորական Պատարագին համեմատ: «Ք- հանոյն Իւլ հան է Ժ-ւ.» խրատագիրը շեղք գտներ Ասորւոյն քով: Այս մասերը քիչ շատ տարբերութեամբ նայն են միւս ասորի Պատա- րագաց մէջն ալ (համա. օրինակի համար «Քուս- տոսի» Պատարագն Renaudot, II, p. 185, եւ այլուք):

20 Ռընոտոյ կը թարգմանէ Gratiarum agamus Deo («Ի-հո-ցո-ր-ո-ւ զՏ-ու-ն-ի») Հայոյն «Ի-ո-ո-ւ- լ-ն եղերուք», ըսելն ալ ուրիշ ասորերէն բա- մը շինթագրեր. ասորերէն «յօ» բայն երկու նշա- նակութիւնն ալ ունի: Սակայն լուսագոյն կ'ըլ- լար հոս «եւ ի-հո-ցո-ր-ո-ւ», թարգմանել, ինչպէս գրեթէ ամէն Պատարագներն այստեղ ունին:

21 Ասորին՝ «Քահանայն խաչեմ, եւ այնպէս կ'ըսէ աղօթքը:

22 Ասորին՝ «Ճշմարտեւ քեզ վայելէ երկր- պագութիւն հանդերձ պատուով, զովութեամբ

եւ ի զգալեաց եւ Միաձնի Արդւոյ քո եւ սուրբ Հոգւոյ: — Բարձր. Գու
ես Տէր, որ ի բարձրութեանց իսկութենէ եւ յանրաւ եւ յանհաս մեծու-
թենէ, առաւելապէս ի բարձանց պատուիս եւ գովես, անպարագրելի Բանդ
Աստուած, անդադար փառաբանութեամբ ի մաքուր զաւրաց, ի սուրբ Հրեշ-
տակաց, անլուելի ձայնիւ, ի բանս քաղցրս, յանմարմին բերանոց, եւ յաննիւթ
լեզուաց, Հոգեւոր աղաղակաւ, ի սերորէից եւ ի քերորէից, որք գոչեն եւ
աղաղակեն մի առ մի անհանգիստ բարբառով, երգեն եւ ասեն:²³ — Ժողո-
վուրդն. Սուրբ, սուրբ, սուրբ, Տէր զաւրութեանց. լի են:

65

Կ Ա Ն Ո Ն

70

Գ. — Բարձր. ծածուկ.²³ Սուրբ եւ իսկապէս²⁵ Աստուած Հայր եւ
Միաձին Արդիդ քո Տէր մեր Ախուս Վրիստոս եւ Հոգիդ սուրբ. որ նմա-
նապէս երկնաւորացն՝ զմարդասիրութիւն քո ցուցեր մեզ.²⁶ եւ այնքան սիրե-
ցեր զմեզ, մինչեւ զՄիաձին Արդի քո զիսկակից եւ զփառակից²⁷ առաքեցեր
ի փրկել զմեզ: Ար եկն եւ մարմնացաւ ի սրբոյ կուսէն. Մարիամայ, եւ որ ի
վեր քան զամենայն զբանս եւ զխորհուրդս. եղեւ եւ որդի մարդոյ՝ որպէս
ինքն կամեցաւ.²⁸ եւ զամենայն ինչ զմերս կրեաց՝ բայց ի մեղաց.²⁹ եւ զա-

75

Գ. ||⁶³ L "որ բարձրութեանց իսկութենէ" եւն:
Դ. ||⁷³ "ի փրկել զմեզ" մենք ուղղեցինք: Ընդօրինակութեան մէջ (որ

եւ փառաբանութեամբ մատուցանել յամենայն
որդեանց քո բանասիրոյ (— հայր՝ "յիմանա-
լեաց եւ ի զգալեաց" —), միանգամայն եւ Միա-
ձնի Արդւոյ քու՞մ, եւն:
²³ Ասորին՝ այսպէս ունի Աղօթքս. "Գու
ես" որ ի բարձրութեան իսկութեանց (a substantiis su-
blimibus) եւ յանբարեաց, մեծաւ վայելութեամբ
(decore summo) եւ յաղթանակաւ ի բարձունս՝
պատուիս, գովես եւ շնորհակցութեամբ օրհնութեամբ
փառաբանութեամբ (glorificatione perpetua celebraris,
այս է Հայոյն "անդադար փառաբանութեամբ",
բառք), իսկոյն եւ սուրբ երգութիւն, քոց եւ հեշ-
տական սուրբ (citharis suavibus et jucundis,
Հայն "ի բանս քաղցրոյ"), յարգելով փառաբան-
ութեամբ եւ օրհնութեամբ, անպար քոն-
քութեամբ, եւ անդադար երգութիւն, յանմարմին
բերանոց, յաննիւթ լեզուաց (per linguas non
carneas), մեծագոյ աղաղակաւք հոգեղինաց (per
praeconia spiritualium), փառաբանութեամբ օրհնութեամբ
հարկաւոր (per aequalem concentum igneo-
rum), սուրբ յաննիւթ Արդւոյ, մեծաւ գոյամբ
Քերորէից եւ մաքուր սրբառայնութեամբ Ան-
բարբարեաց (terribiliter) ծախ հար-
կաւորութեամբ (alis plaudunt), քոյն երգութեան
օրհնութեամբ, աղաղակեն, գոչեն եւ ասեն:

— Ասորին շատ քիչ է ըստ այսմ. ընհակառակն
կը պակտի Ասորւոյն մէջ "անպարագրելի Բանդ
Աստուած" կոչականք: Չենք կարծեր որ հայ
թարգմանիչը համառօտած ըլլայ աղօթքս, հապա
պայտէս եղած ըլլալու է իւր բնագրին մէջն ալ:
²⁴ Հաս ալ Ասորին "Բարձրութեան իսկութեանց"
²⁵ "Իսկապէս" շունի Ասորին, որ "սուրբ"
բառն ալ երեք անձանց վրայ կը կրկնէ ըսելով՝
"Չի սուրբ եւ Աստուած Հայր, սուրբ եւ Միա-
ձին Արդի քո, սուրբ եւ Հոգի քո սուրբ" եւն:
²⁶ Յաղոց թարգմանութիւն մը չ'երեւար այս
տողը. իսկ Ասորին է՝ "որ սուրբ զեղ իման եր-
կանս վասն սիրոյ քո առ մարդիկ": Հայոյն
ընթերցանութիւն ծագումը կընար անշուշտ մեկ-
նուիլ սուրբերէն բնագրին ընթերցանութեան՝ եթէ
ծանօթ ըլլար մեզ:
²⁷ Ասորին մէկ բառ մ'ունի, այսինքն՝ "ի-
սկութեանց" կամ "համագոյակից" (Filiū tuū tibi
consubstantialem):
²⁸ Ասորին՝ "Որ մարմնացաւ անձառելապէս
(ineffabiliter) եւ եղեւ մարդ՝ որպէս եւ կամե-
ցաւ եւ ծախսու" (voluit et novit) Այս "ծա-
խսու" կարծենք ուղիղ չէ հաս եւ Որճոտոյի
ասորի բնագրին հաս սխալ զբնութիւն մ'ունե-
նալու է: Հայոյն "Որ ինչ եւ մարմնացաւ" չենք

մենայն տնաւ-ընտելութիւն ներմարդեղութեան փրկարար կատարեաց զայստեամբն իւրով :³⁰ Եւ ի գիշերին յայնմ պապայի՝ կամեցաւ կատարել զվասն կենաց եւ փրկութեան աշխարհի զմահն կենարար՝ որ վասն մեր :³¹ Եւ առ զհացն ի սուրբ եւ յարարչագործ³² ի ձեռս իւր, աւրհնեաց,³³ երեկ եւ ետ յաշակերտան ի սուրբ յառաքեալսն եւ ասէ .

Եւ . — [Ի] ծայն . Առէք կերայք ի սմանէ . այս է մարմին իմ, որ ձեզ եւ բազմաց հաւատացելոց բաշխի³⁴ ի թողութիւն մեղաց եւ ի կեանսն յաւիտենականս :

Եւ ըստ նմին աւրինակի առ զգինին ի սուրբ ձեռս իւր, աւրհնեաց, էարբ,³⁵ եւ ետ յաշակերտան իւր եւ ասէ .

Ի ծայն քահանայն . Առէք արբէք ի սմանէ ամենեքեանդ . այս է արիւն իմ, զոր ստամ վասն կենաց աշխարհի . եւ ձեզ բազմաց հաւատացելոց հեղում ի թողութիւն մեղաց եւ ի կեանսն յաւիտենականս : — Ժող . Ամէն :

Չ . — Բահ . Չ այս արարէք ի յիշատակ իմոց չարչարանաց .³⁶ յամենայն ժամ՝ յորժամ ուտէք զհացս զայս եւ զբաժակս ըմպիցէք՝ զմահ իմ

այս կողմերն շատ համառօտագրութեամբ է՝ գրուած է՝ «... ի փրկ. մեզ»
||⁷⁸ Լ «զամենայն տնօրէնութիւն ներմարդեղութիւնսն» .

կասկածի՝ լաւագոյն ընթերցուածն է՝ ասորերէնի ոգւոյն համեմատ ըլլալով . նաեւ «եւ սր ի վեր քան զամենայն զբանս եւ զխորհուրդս» խօսքը ճշդիւ ասորերէնի համեմատ ըլլալով է, եւ թերեւս այսպիսի ասուածիւնն մին էր՝ զոր Ռընոտոյ մէկ բառով (ineffabiliter) թարգմանած է :

²⁹ Ռընոտոյի թարգմանութեան համեմատ՝ այս կտրուկ խօսքին տեղ Ասորերէնի մէջն է այսպէս՝ «Եւ զամենայն՝ որ ինչ էր մեր, բաց ի մեղաց, վասն մեր կատարեաց» . Այս է «Չ-Կի-յի Բիւ Ղի-ր» իր-ոյն ջղատ խօսքին ճազազ ասորերէնի առաջուածը : Ընդհանրապէս կը տեսնուի որ թարգմանն ասորի ազգաւ լեզուի կապերէն ինք զինք զերծ պահել գիտէ . նոյնը կը ցուցնէ նաեւ յաջորդ հելլենարան «ներմարդեղութիւն» բառը, ուր ասորին անշուշտ պարզ](ܐܘܘܐ) կ'ընթեւնուր : Ռընոտոյ շունի այս բառը :

³⁰ Ըստ Ռընոտոյի՝ նախընթաց «զամենայն ինչ զմերս կրեաց» խօսքով ազօթքը կ'աւարտի : Անկէ ետքն եկածը նոր գրուած է աղօթքին Ասորերէնին մէջ, զոր քահանայն «ի յայի Բ-ր-ր», կ'ըսէ, եւ կրկին նախադասութեամբ կը սկսի այսպէս . «Որ զամենայն փրկական տնօրէնութիւն վասն մեր կատարեաց, եւ չարչարանք իւրովք որբովք եղոյց զճնարատութիւն զայտեան իւրոյ մարմնով» :

³¹ Նոյնպէս առանձնայատուկ ասուածիւն Հայոյն : Ասորին՝ «Եւ ի գիշերին պապայի, յա-

րում մասնէր վասն կենաց եւ փրկութեան աշխարհի, էառ հաց» եւն :

³² «Արարչագործ» շունի Ասորին . եւ կրնայ կասկածուիլ որ «Վիւրդի» Պատարագին (տես էջ 280) ազգեցութեամբ գրուած ըլլայ հայ թարգմանչէն :

³³ Ասորին՝ «-րի-ոյն» Բնագիրն անշուշտ չար էր, զոր կրնար թերեւս հայն «աւրհնեաց» ալ թարգմանել . սակայն կարելի է որ «աւրհնեաց» միւս պատարագներուն մէջ այստեղոյ համար յաճախ գործածուած ըլլալով՝ անոնց ազգեցութեամբ գրուած ըլլայ :

³⁴ «Բաշխի» եւն՝ յայտնապէս սուրբ Պատարագաց համեմատ գրուած է հոս : Ասորին է՝ «-ր զիւր եւ զբազանս պատարագսն ի թողութիւն մեղաց եւ ի կեանս յաւիտենականս» (quod vos et multos praeparat եւն) : «Նոյնպէս» բաժակի սրբագործութեան վերջը : — Ասոր կից «Ժ-ը-ը-ը-ը-ը» . Ամէն :

³⁵ Հոս խոսքի փոփոխութիւն մ'եղած է կամ արգէն թարգմանչէն կամ գոնէ գրիչներէն, գուրս ձգելով Բ-ր-ր ի-ր-ր-ր-ր յիշատակութիւնը : Ասորին է՝ «Կամենապէս եւ զբաժակն կենաց, իրեւ Բիւ-ը-ը-ը-ը-ը ի-ր-ը-ը ի-ր-ը-ը-ը-ը, որբեաց զնա (Հայը՝ «օրհնեաց») եւ եզ, եւն . (չկայ «էարբ») : — «Եւ ձեզ եւ բազմաց հաւատացելոց հեղում» յատուկ է հայոյն : Ասորին տես վերջը՝ Ծան . 34 :

³⁶ Ասորին պարզապէս՝ «ի յիշատակ իմ» :

յիշատակեցէք եւ զյարութիւն իմ խոստովանեսցիք մինչեւ ի միւսանգամ գալուստն իմ:

Ժողովուրդն ասէն.³⁷ Օ մահ քո, Տէր, յիշատակեմք. եւ զյարութիւն քո խոստովանիմք. եւ մնամք զալստեանդ քո:

Բահանայն ի ծածուկ ասէ.³⁸ Եւ իբրեւ այսպիսի մտաւք յիշատակեմք զՏեառն մերոյ զամենայն տնաւրէնութիւն՝ որ վասն մեր եղբւն եւ կատարեցաւն, զճնունդն փրկական, զմկրտութիւնն աստուածային, զԹաղումն կենարար, զյարութիւնն լուսափայլ,³⁹ զվերանայն առ Հայր զուրախարար, եւ զնստեին ընդ աջմէ մեծութեան քո ի բարձունս:⁴⁰ Գարձեալ եւ զերկրորդ գալուստ դորա զահաւոր եւ զսոսկալի, յորժամ փառաւք հայրենի ծագի եւ փայլէ ահաւորապէս իբրեւ զարեգակն, եւ նստի ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս:⁴¹ Էջորժամ հրեշտակք երկչին⁴² եւ հրեշտակապետք դողան. իշխանութիւնք սարսափին. եւ դասք երկնաւորաց զարմանան. եւ ամենայն որդիք մարդկան ահիւ մեծաւ տագնապին, յորժամ ահաւոր դատաստան քո պատրաստի եւ դպրութիւնք բանան.⁴³ եւ կայծակունք բորբոքեալ, եւ բոց հրոյ վառեալ, եւ հուր⁴⁴ ոչ շիջանի, եւ աղաւանք եւ աղաւթք եւ պաղատանք

Ձ. ||⁹³ L “զյարութիւն իմ խոստովանիմք:” ||¹⁰⁷ L “դպրութիւնք

— Ասորի բնագրին հետեւութիւնն է՝ «յամենայն ժամ, յորժամ» ասութեան կերպը փոխանակ սովորական ասութեան՝ «բանիցս անգամ եթէ», եւն:

³⁷ Ամբողջ տողը համառոտութեամբ երկու աստիճան բառերով նշանակած է Ռեննոսոյ:

³⁸ Գարձեալ «բահանայն իմ» կ'ըսէ Ասորին: Յաջորդ աղօթքին մէջ Հայն երրորդ դիմքը Թարգմանած է, մինչդեռ Ասորին երկրորդ դիմք է՝ առ Բրիտանոս ուղղուած, ուստի կը սկսի՝ «Արք մտօք յիշատակեմք զհանգիստն» որ ընդ Տր Ի լուսն Տր տնօրինարար է սին կատարեցան, զփրկական ծնունդդ +», եւն եւն:

³⁹ «Լուսափայլ», յատուկ է Հայոյն, որ՝ եթէ բնագրէն շեղում մը չէ, համապատասխանելու է Լ; ԳՁ (լուսաւոր) բառին: Ասորին հոս՝ ըստ Ռեննոսոյի՝ «Գրեմուս» կ'ըսէ (resurrectionem tuam dominicam):

⁴⁰ Ասորին՝ «զնստեին +» ընդ աջմէ ԲձԼ-ը: Ռեննոս Արքեպիսկոպոս Լոր:

⁴¹ «Ծագի» (ասորերէն ܘܕܝܢ) այս իմաստով սովորական ասութիւն է ասորերէնէ եղած Թարգմանութեանց. (հմտ. «Վարդապ. Առաք.» վիճենա 1896, էջ 300, 301—2 եւն, տես մանաւանդ էջ 172:) Կատկածելի է «հայրենի» բառը, որ Ասորերէնին մէջ չկայ (Ռեննոսոյ exorrens cum gloria): Մտադրութեան արժանի է

որ ճիշդ այս բառն աւելցուցած է ասորի առաքելական կանոնաց հայ խմբագրին ալ զբլով «հայրական փառք» (տես «Վարդ. Առաք.» էջ 3(2), որ նոյնպէս ասորի բնագրէն չի հաստատուիր: — «Փայլէ ահաւորապէս իբրեւ զարեգակն», կրնայ շատ լուսային գործածած ասորի բնագրին մէջ եղած ըլլալ: Ռեննոսոյ կ'ըսէ՝ *terribiliterque conspiciendum te praebens, այսինքն «ահաւորապէս», երեւնալով: Ընդհակառակը չենք տարակուսիր որ հարազատ (եւ ասորեայն սղոյն համեմատ) է՝ «եւ նորի ի դատել», եւն, թէպէտ Ռեննոսոյ այս բառն ալ չունի:*

⁴² Ասորին կ'աւելցընէ՝ «ի պայծառութենէ դատաստանի քո» նոյնպէս քիչ մ'ետքը՝ «(իշխանութիւնք սարսափին), Ռեննոս Իրեմի, եւ դասք երկնաւորաց յերկնայն պշնուն» (Հ. «զարմանան»):

⁴³ Այս նախադասութիւնք, մանաւանդ այլուստ շատ ծանօթ «դպրութիւնք բանան», խօսքը, թերեւս կատկածելի են, բոլորովին տարբեր ըլլալով Ասորին ալ, որ կ'ըսէ՝ «Յայնժամ ամենայն մարդիկ կայցեալ ցաւով, սպասեն ահաւոր եւ հզոր դատաստանի քում, յորժամ տեղի պատճաշական է արդարութեան եւ շնորհք ոգորմնութիւն ինչ շնորհին. յորժամ կայծակունք բորբոքեալ» (լատ. *carbones ardent*) եւն:

⁴⁴ Ասորին՝ «Գիւրնու տաանց շիջանելոյ»:

ամենեցուն հատանին:⁴⁵ Հայնժամ խնայեա Տէր ի մեզ, եւ հովանի լեր աջով
 110 քով սրբով եւ մի մտաներ ի դատաստան ընդ մեզ ճշմարտութեամբ քով,⁴⁶
 եւ մի ընդ միտ ածեր զգայթակղութիւնս մեր եւ զսխալանս. եւ մի տար ի
 փորձութիւն. զի մի լիցուք մերկք⁴⁷ ի շնորհաց քոց եւ աւտարք ի ժառան-
 գութենէ քումմէ. եւ մի ի տանջանս դառնագոյնս մտաներ զմեզ, ուր որդն՝
 անքուն եւ կրճել ատամանցն՝ անդադար.⁴⁸ եւ մի ընդ խաչահանուան եւ
 115 աստուածասպանան... եւ ընդ ամբարիշտան դասել. մի հաղորդս անաւրինացն
 լինել, եւ մի մոռանար զմեզ եւ կորուսաներ ընդ այնոսիկ՝ որք ոչ ճանաչեն
 եւ ոչ գիտեն զքեզ եւ ոչ հաւատացին գալստեան Սիւրբի Արդւոյ քո:⁴⁹
 Այլ ծագեա ի մեզ զփրկութեան քո շնորհ. քաւեա զմեզ մարդասիրու-
 թեամբ քո. առաքեա ի մեզ զմեծ զողորմութիւն քո. կացո զմեզ ընդ աջմէ
 120 քումմէ. եւ յիշեա ողորմութեամբ քո. եւ փրկեա ըստ բազում գթութեան
 եւ մարդասէր շնորհի քո: Աւգնեա մեզ խնամակալութեամբ քո, եւ խառնեա
 ի մարդուր հաւտս քո. եւ համարեա ի դասս սիրելեաց քոց. եւ արժանի
 արա յարքայութեան քում ուրախանալ եւ բերկրել յառաքաստ քո. եւ ընդ
 արդարսն եւ ճշմարիտան աւրհնել զքեզ շայր ընդ Արդւոյ եւ սուրբ շողուցի,
 125 այժմ եւ:

Բռնին: ||¹⁰⁹ "...եւ պաղատանք ամենեցուն հատանի:" ||¹¹⁵ Լ "խաչահա-
 նուան եւ աստուածասպանան ՈՅՔ" (այս յունարէն տառերը կարմրագիր են,
 եւ առկէ զատ "ուրիշ չորս զոյգ գրեր կամ մենագրութիւններ յունարէն."
 զորանք Հ. Յովսէփ իւր ընդօրինակութեան մեջ աւելորդ համարած է օրինա-
 կել:) ||¹²² Ընդօրինակութեան մէջ "ի հաւտս քո" (փխ. "ի հաւտս")
 կ'երեւայ:

⁴⁵ Ասորին չորս նախագասութեամբ կը բա-
 ցարէ՝ "յորժամ ազաչանք մերժին, եւ խըն-
 դրուածք ոչ ընդունին, ազօթք ոչ լին եւ պա-
 զատանք ամենեցուն հոփանին" (obsecrationes
 cujuscumque praecedunt.) Թէ հայոյն "հա-
 տանին", ըսելն եւ Թէ Ուրնսոյի praeceduntur
 Թարգմանութիւնը կը ցուցնէ որ հոս բնագրին
 մէջ ՎՃՕ (կարել. հատանել) բայը գործա-
 ծուած էր:

⁴⁶ "Ճշմարտութեամբ քով" չունի ասորին.
 Իսկ յաջորդն՝ "եւ մի ընդ միտ ածեր զանօրէնու-
 թիւնս մեր, եւ մի ի սննդիս իտ կոչեր զմեզ
 եւ կացուցաներ." (non ad examen strictum vo-
 ces nos etc.): Վերջին խօսքին աեղն է հայն "Ի-
 փ Կ-ր է Կ-ր-ի-ն", ըսածն, որ հոս չի յար-
 մարիւր եւ աւերուանական ազօթքին ազգեցու-
 թեամբը գրուած ըլլալու է:

⁴⁷ Ասորին՝ "Կրիտ-լ" (exules) ի շնորհաց,
 եւն: Սակայն հայոյն տուած բացատրութեան
 կերպն ալ շատ լու կը յարմարի ասորի լիզուին.
 եւ կարելի է որ իւր բնագրին մէջ այնպէս եղած
 ըլլայ:

⁴⁸ Ասոր. "մի աւ որդն՝ որ իքն զե՛րբի-
 ընդ ամբարիշտս առաքեր զմեզ. մի գասեցուք
 ի կողման այնոսիկ՝ որ ի խաչ հանին. մի հա-
 մարեցուք ընդ անաւրէնս. մի լիցուք հաղորդս
 ամբարշտաց. եւ մի անկցուք ի տանջանս եւ ի
 իրճել Կ-ր-մ-ն-ց," եւն: Իսկ հայ բնագրին մէջ
 "աստուածասպանան", բառէն ետքը գրուած ՈՅՔ
 եւ ուրիշ յունական տառերը՝ համապատասխա-
 նող չունին գոնէ Ուրնսոյի Թարգմանութեան
 մէջ:

⁴⁹ "Եւ ոչ գիտեն զքեզ" եւն. Ասորին մի-
 այն՝ "եւ ոչ սիրեցին զքեզ:" — Ազօթքին թեա-
 ցեալ մասն նոյն է Ասորոյն հետ, միայն
 հայը մէկ երկու վերագրիներ աւելի ունենալով
 կը ճտնանայ, որ սովորական երեւոյթ է ասորե-
 լենէ եղած գրեթէ ամէն հայ Թարգմանու-
 թեանց: Վերջը (փխ. "Եւ ընդ արդարսն" եւն)
 այսպէս ունի Ասորին՝ "Եւ վասն այնոսիկ եկե-
 ղեցի քո եւ հոս քո աղաչէ զքեզ, եւ քեւ եւ
 ընդ քեզ զձայր քո, աւելով — Թ-ւ-լ-ւ-ր-բ-ր —
 Ողորմաց" եւն:

Ժողով. Ողորմեաց մեզ Հայր ամեն[ակալ:]

Քահ. Եւ մեք, Տէր, ծառայք մեղաւորք եւ նուաստք՝ գոհանամք զքէն եւ խոստովանիմք զչնորհս քո:

Ժող. Եւրհնեալ ես, Տէր, աւրհնեմք զքեզ, գովեմք զքեզ եւ աղաչեմք զքեզ Աստուած մեր:⁵⁰

130

Կ Ո Ձ Ո Ի Մ Ն

Եւ. — Քահանայն ի ծածուկ.⁵¹ Ողորմեաց մեզ, Աստուած Հայր ամենակալ. եւ առաքեա ի մեզ զՀոգիդ քո սուրբ՝ զկենդանարար, զփառակից եւ զէակից Միածնի Որդւոյ քո, զբաշխող յամենայն ժամ պարգեւաց աստուածայնոց. զի կնքեալ⁵² արասցէ զհացս զայս ի պատուական մարմին Վրիստոսի քո: — Սրկ. Ամէն,⁵³ — Քահ. Եւր մեզ Տէր. լուր մեզ Աստուած եւ ողորմեա:

135

Ժողովուրդն ասնն երիցս զայս երգ. Արիիլէիսաւն. կիրիլէիսաւն. կիրիլէիսաւն. որ է՝ Տէր ողորմեա:⁵⁵

Քահ. Արա զհացս ի մարմին սուրբ, մարմին պարգեւիչ անապականութեան, մարմին սրբիչ եւ քաւիչ, մարմին Տեառն Աստուծոյ եւ Փրկչին մերոյ Ախուսի Վրիստոսի՝ ի թողութիւն մեղաց եւ ի կեանն յաւիտենականս, որք հաւատով մերձենան ի սա:⁵⁶

140

Քահ. Եւ զբաժակս զայս ի արիւն անբիծ սուրբ, արիւն կենդանի եւ կենդանարար, արիւն սրբացուցիչ, արիւն Տեառն Աստուծոյ եւ Փրկչին մերոյ

145

Է. ||⁵⁹ L "որ է Տէր ողորմեան":

⁵⁰ Ուրեմայ այս մասերը համառօտութեամբ նշանակած է: Իսկ այստեղ կը յաւելուէ՝ «Սուրբն. Չիարդ ահաւոր է այս ժամ, եւն»:

⁵¹ Աս խրատագրին տեղ ուրիշ մ'ունի Աստուծոյն, այսինքն՝ «Քհնայնն յիւր զԱստուծոյն Հայրնն սրբայն»:

⁵² Աստուծոյն «զՀոգիդ քո սուրբ», որ ըստ զոգիւնն, էւ ի Աստուծոյն է Քիւր իւն զոգիւնն, եւ համազօյակից քեզ եւ Միածնի Որդւոյ քոյ. յամենայն ժամ բաշխէ զպարգեւս, բռնի էւ յայ իւր-իւրեւր՝ որդեւ էւ իւր. որ սուրբն է որ յաւիտեանն էւ զիւրեւր զիւրեւր (Հ. «կենդանարար») եւ կատարէ էւ սրբութեան սրբոց. զի՛ն՝ եւն:

⁵³ «Արիւն», եւն. ասոր տեղ Ուրեմայ illapsu suo (Իվ-սի-սուր-ս) Անշուշտ այս վերջին ընթերցումը լատագոյն կ'երեւայ. բայց ամբողջ խօսքը, կարծեմք, աւելի հարազատ կը հնչէ հայոյն քով քան Աստուծոյն ըստ Ուրեմայի, զք ունի հոս

«զի իջմամբ իւրով սրբեցէ զսուրբ խորհուրդս զայս, էւ զիւր սրբոցն սուրբ յաղոյն»:

⁵⁴ «Սուրբն. Ամէն» չունի Աստուծոյն. բայց կրնայ ենթադրուիլ: Ասկէ ետքը՝ «Քհ. Եւր ինձ Տէր»:

⁵⁵ Աստուծոյն մէջն ալ կայ հոս երեք «Տէր սղորմեա», յունարէն: Հայ թարգմանն ի վերջոյ մեկնէր է յունարէն աստուծութիւնը:

⁵⁶ Հայերէնը քիչ մը տարբեր է այս կարեւոր կտորին մէջ Աստուծոյն սր կ'ըսէ՝ «Քհ. ի յայն բար»:

Յիսուսի Վրիստոսի՝ ի թողութիւն մեղաց եւ ի կեանս յաւիտենից:⁵⁷ — Ժող. Մէն:

Քահանայն երիցս տեսնազրէ ի վերայ հացին եւ ըստակին. եւ ծածկէ կտաւով, եւ երկրպագէ սրբոյ սեղանոյն, եւ խոնարհի հաւասար սեղանոյն, եւ ի ծածուկ աղաւթէ արտասուար:⁵⁸

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ք

Ը: — Խնդրեմք եւ աղաչեմք զքեզ, Տէր, որ զսուրբ եւ զճշմարիտ խորհուրդս զայս շնորհեցեր մեզ ի լուսաւորութիւն եւ յարթութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ յառողջութիւն. եւ յորդեգրութիւն Հաւրդ երկնաւորի եւ ի ժառանգութիւն երկնից արքայութեանդ, ի թողութիւն մեղաց արժանապէս հաղորդելոյ:⁵⁹ — Վերածայնէ քահանայն. — Օջի քեզ վայելէ գոհութիւն եւ երկրպագութիւն՝ ընդ Արդւոյ եւ սուրբ Հոգւոյդ, այժմ եւ միշտ:⁶⁰

Քահ. ի ծածուկ.⁶¹ Առաջի քո Տէր զգնուամ զայս յիշատակեմք հանապազար. լցաւ կատարեցաւ ի ձեռն Հոգւոյն սրբոյ. զի սովաւ պահեսցես

Ը. ||¹⁵² Ճիշդ այս աղօթքին սկիզբէն մինչեւ Պատարագիս վերջը թերի էր Հ. Յովսեփայ ընդօրինակութեան մէջ: Այս թերին լրացուեցաւ Վենետիոյ ձեռագրէն զոր Մեծ. Վ. Հ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեան բարեհաճեցաւ խաւրել մեզ: Վենետիոյ ձեռագրին թիւն է՝ Թ. 1145, (Թղ. 131ա, էջին կիսէն): Ձեռագրին կողմն վրայ նշանակուած է՝ «Լիոնեան՝ 12, խորհրդատետար.» եւ արդեամբք Լիոնի օրինակէն է: Ուստի այս մասին համար ալ կ'արժէ այն ամէնը՝ զոր ըսինք նախընթաց մասին հրատարակութեանս նկատմամբ: ||¹⁵⁶ Լ (կամ

⁵⁷ Հոս տարբերութիւնը միայն այն է որ Ասորին մէկ երկու բառի կարգը տարբեր ունի, այսպէս՝ «...արին կենդանի եւ կենդանարար, արին մաքուր (Հ. «անբիծ») եւ սուրբ, արին հոգի եւ սրբացուցիչ... ի կեանս յաւիտենականս՝ որոց ընդունին»:

⁵⁸ Երկար խրատագիրս չկայ Ռընոտոյի քով:

⁵⁹ Բաւական տարբեր է ամբողջ այս աղօթից գրուածն Ասորւոյն մէջ, որ ըստ Ռընոտոյի ունի այսպէս՝ «Արդ մք արժանի եղեալք մաաուցման սրբոց խորհրդոցս այսոցիկ եւ գիտութեամբ ճշմարտութեան լուսաւորեալ ունելով զաչս մտաց, խնդրեմք եւ աղաչեմք, զի խորհուրդքս այսոցիկ որ առաջի եղեալ են, լիցին մեզ եւ որոց ընդունին զոտոս, ի զարթուցումն արթնութեան հոգւոյ, յառողջութիւն մարմնոյ, ի կցորդութիւն ճշմարիտ արդեգրութեան, ի հաղորդութիւն Հոգւոյն սրբոյ, ի ժառանգութիւն արքայութեան երկնից, ի թողութիւն յանցանաց եւ մեղաց. զի քեզ վայելէ» եւն:

⁶⁰ Ասորին չունի «կրայնի տհ.» խրատագիրը. վերջաբանութիւնն ալ այսպէս ունի՝ «Օջի քեզ վայելէ բարութիւն եւ մարգասիրութիւն.

եւ քեզ փառս մատուցանեմք եւ գոհութիւն, միանգամայն եւ Միածնի Որդւոյ քում, եւն: Ժ.Վ. Մէն:

⁶¹ Ասորին «ԲԸ. Ինտրսի» Աղօթքին սկիզբն ալ այսպէս՝ «Առաջի քո, Տէր, աղաչեմք այսօր իրհարդի՝ որ լցաւ կատարեցաւ ի ձեռն Հոգւոյն սրբոյ, վասն կաթուղիկէ եւ առաքելական եկեղեցւոյ քոյ սրբոյ, զի պահեսցի հաստատուն եւ անխախտելի, եւ մի գրունք դժոխոց յաղթահարեցն զնա. եւ վասն սրբոց հարցն մերոց եւ առաջնորդաց մերոց, մանաւանդ վասն երանելոց՝ Պատրիարքին մերոյ Ա. Ա., եւ եպիսկոպոսին մերոյ Ա. Ա. հանդերձ այլովք ուղղափառ եպիսկոպոսք: Պահես զնոսս ի չար յարձակմանց եւ ի վնասակար արօտից (ab incursionibus malis et a pascuis perniciosis) եւն: Այս վերջին տողն է որ հայերէնին մէջ շատ տարբեր կերպով բացատրուած է՝ աղաչելով որ աղառէ «ի գայլոց գահաժիժողաց զեկեղեցի» եւն: — Աղօթքին մնացած մասը համաձայն է Ասորւոյն, եթէ մէկ երկու վերագրաց յաւելումը կամ պակասը չհաշուենք:

հաստատուն եւ անխախտելի յամենայն արկածից բանսարկունին զկաթուղիկէ 160
 եկեղեցի քո սուրբ. եւ զնախնի հարսն մեր զսրբութեամբ եւ ամբժուութեամբ
 կենցաղավարեալսն, եւ զոր այժմն հովուէ, պահեալ ի չար ներհակաց եւ յան-
 աստուած գայլոց զահալիժողաց զեկեղեցի եւ զհաւտս քո: Եւ զքահանայս
 եւ զսարկաւագունս եւ զամենայն դասս կղերիկոսաց պահեա անարատ յիւ-
 րաքանչիւր կոչումն՝ յոր կոչեցան, անբաւբասս եւ անխոտելիս ի պատուիրա- 165
 նաց քոց: Էջիշեալ տէր եւ զաղքատութիւնս իմ. եւ մի կորուսաներ զիս ըստ
 անաւրէնութեան իմոյ. եւ ցոյց յիս զբարերար մարդասիրութիւն քո, եւ
 փրկեա զիս ըստ բազում ողորմութեան քո. որպէս զի ձեռն ամենայն բա-
 րեաց՝ զոր արարեր եւ առնես՝ փառաւորեցից զքեզ յամենայն աւուրս կենաց
 իմոց: Եւ պահեա մաքուր եւ անաղտ եւ պարզ յամենայն ցնորից եւ յան- 170
 մաքուր խորհրդոց.⁶² որպէս զի սպաւորեցից արիարար եւ զգուշութեամբ
 մեծի եւ ահաւոր խորհրդոյս՝ որ առաջի եդեալ կայ. ի փրկութիւն ամենայն
 աշխարհի եւ ինձ մեղաւորիս, եւ յառողջութիւն ամենեցուն՝ որք ի պէսպէս
 ցաւս եւ ի հիւանդութիւնս անկեալ կան հոգւով եւ մարմնով. եւ որք յաւ-
 տարութիւնս եւ ի բանդս եւ ի ծառայութիւն եւ յամենայն նեղութիւնս 175
 ըմբռնեալ կան՝ ազատութիւն շնորհեա:

Եւրհիմնեա⁶³ եւ զպսակ տարոյ քաղցրութեամբ քո. եւ զաւրս բարեխառն
 եւ զպտուղս երկրի հանապազ: Պահեա Տէր եւ զհաւատացեալ ժողովուրդս
 քո յամենայն նեղութենէ,⁶⁴ եւ ի փորձութեանց դիւսկանաց եւ ի մարդոց
 չարաց եւ յանհանդուրժելի որոգայթից, եւ ի զիշերական եւ ի զիճական 180
 որոգայթից: Եւ տուր մեզ բարիոք եւ երանելի վարուք եւ բարի գործովք

Վենետիկոյ Լիոնեան ձեռագրի ընդօրինակութիւնը՝ «քեզ վայել է:» ||¹⁶⁰ Լ
 «յամենայն աւուրց (փիս. «աւուր») կենաց:» ||¹⁷² Լ «Եւ եւ ահաւոր խոր-

⁶² Առօրին փայն՝ «Եւ պահեա զիս յեր-
 կուրս խորհրդոց:» Մնացեալ մասը քիչ մը
 տարբեր է Առօրին մէջ, այսպէս՝ «Եւ որպէս
 վայելէ արթնութեան որ պահանջի ի սպասաւո-
 րութեանս, որբութեամբ մատակարարեցից զիսը-
 հաւրգս (sancte tractam haec mysteria.) եւ վասն
 հիւանդաց մարմնով եւ հոգւով (աղաչեմք), եւ
 վասն այլոց՝ որ ի խիտ փորձութիւնս են (Ա-
 սորին բուն «ի մաքրութիւնս» in purgationibus),
 այսինքն ի վասնդս եւ յաքսոս, զի նոցա զա-
 աւղութիւն եւ զհանգիստ, իսկ սոցա զաղա-
 տութիւն եւ զփրկութիւն շնորհեցես: Օրհնեա»,
 եւն:

⁶³ Հոս («Եւրհիմնեա զպտուղս երկրի հա-
 նապազ») խօսքով կը ըմայ Առօրին մէջ Յի-
 շաակաց առաջին գրուագը՝ ժողովրդեան պա-
 տասխանելովն՝ «Տէր սղորմա:» Սակայն ասկէ
 փնչել յաջորդ գրուագին վերջը (տող 177—185,

ծան. 63—66) առնուած է «Կիւրդի» Պատարագին
 (տես վերը՝ էջ 263—64, տող 151—164), այն-
 պէս որ «Խգնատիտի», Պատարագիս յօրինող
 Առօրին առջեւն ունեցած է այն Պատարագն՝
 անշուշտ — րիւրիւ, կամ գոնէ յունարէն: Հոս
 հայերէն թարգմանութիւնը բոլորովին համաձայն
 է «Կիւրդի» Պատարագին. մինչ Առօրին տեղ
 տեղ կը շեղի (տես յաջորդքը):

⁶⁴ Հոս քանի մը խօսք աւելի ունի Առօրին եւ
 շարունակութիւնն ալ քիչ մը տարբեր, այսինքն՝
 «... ժողովուրդս քո, ի— քիւր— շիւր— յիւր—
 արտոյ ի— է քիւր— շիւր—, եւ յամենայն ազգէ
 նեղութեան, եւ յորոգայթից չարաց եւ քնասա-
 կարաց դիւաց եւ մարդոց չարաց. եւ յամենայն
 անհանդուրժելի ցաւոց, ի բանութենէ՝ որ եղեալ
 է ի վերայ գլխոց մերոց, եւ յամենայն փորձու-
 թեանց ծանուցն զերծս զմեզ. եւ տուր մեզ»
 եւն:

մտանել ի սրբութիւն սրբոց քոց՝ զուարճանալ եւ ցնծալ հոգեւորական իւրն-
դութեամբ.⁶⁵ եւ միաբան մատուցանել զոհութիւն եւ խոստովանութիւն եւ
երկրպագութիւն քեզ Հաւր եւ միածնի Արդւոյ քո եւ սուրբ Հոգւոյդ, այժմ
185 եւ միշտ եւ յաւ.՝⁶⁶

Յիշեա տէր եւ զաւրհնեալ ժողովուրդս՝ զերկրպագողս անուանդ քում
սրբոյ,⁶⁷ որք երկիւղիւ եւ հաւատով եկեալ կան առաջի քո: Յիշեա՛ Տէր եւ
զայնոսիկ որք յանձն արարին մեզ անարժանիցս յիշել յաղաւթս մեր՝ զարս եւ
զկանայս. եւ պարգեւեա նոցա ի մեծամեծ բարեաց քոց:⁶⁸ Յիշեա Տէր եւ
190 զպտղատուս եւ որք բարիս գործեցին յեկեղեցիս եւ զայնոսիկ որք մատուցին
զուարթութեամբ զպատարագս իւրեանց: Յիշեա Տէր եւ զնոսա որք կամեցան
մատուցանել եւ ոչ կարացին:⁶⁹

[Ընկալ, Տէր, զպատարագս,⁷⁰] եւ տասանորդս, եւ զըրմոննքս մեծամեծ
պտղոց,⁷¹ հաճելի զենմաց ի հոտ անուշից քեզ. եւ առաքեալ ի մեզ զհա-
195 տուցումն բարեաց եւ զվճար ճշմարիտ պարգեւաց, որ աւգնական ես ամենե-
ցուն, եւ տուիչ հանապազ երանութեանց. որ լիապէս ընուս զմարդիկ արդա-
րութեամբ ի գործս առաքինութեան, եւ կրաւնս աստուածպաշտութեան:⁷²
Այլ զկաթուղիկէ եկեղեցի քո ամրացո հրեշտակային պահպանութեամբ, ի
հաւատս անբիծս եւ ի գործս բարիս. զի դու ես պարգեւիչ բարեաց եւ
200 տուող ողորմութեան, եւ քեզ փառք եւ իշխանութիւն եւ պատիւ եւ Ար-
դւոյ քո եւ սուրբ Հոգւոյն, այժմ եւ միշտ:⁷³

Հըրդոյս: ՝ 183-84 L "մատուցանել... երկրպագութիւն քեզ Հոյր եւ Միածնի
Արդւոյ" եւն: ՝ 193 Մենք աւելցուցինք (փակագծի մէջ) ոս բառերը՝ "Ընկալ,
Տէր, զպատարագս." ինչպէս խօսքն ու ասորի բնագիրը կը պահանջէ: ՝ 198 L

⁶⁵ Ասորին՝ "...ցնծալ հոգեւորական պար-
գեւօք, եւ միանգամայն մատուցանել քեզ պա-
տարագս ընդունելիս:"

⁶⁶ Ասորին միայն՝ "Եւ անդադար գոհու-
թիւն մատուցանել քեզ եւ Միածնի Արդւոյ
քում: Ժ-զ-ւ-ւ-ր-ր-ն. Ա-մ-ն-ի: Ասով կը լինայ
հան Յեշտակաց երկրորդ գրուագը: — Յաջորդ
մասին սկիզբը կայ խորագիրս՝ "ԲԿ. Ի-ն-հ-հ-ի:"

⁶⁷ "Անուանդ քում սրբոյ," հայուն յա-
տուկ է. (Ասորին պարգապէս՝ "զերկրպագողս
սրբոյ")

⁶⁸ Ասորին չունի՝ "զարս եւ զկանայս...
բարեաց քոց," Բայց ասոր անզ ամբողջ նախա-
գասութիւն մը կայ հան, որ կը պակսի մեր
թարգմանութեան մէջ, այսինքն՝ "Յիշեա Տէր
զամենեւեան առհասարակ եւ զիւրաքանչիւր քո
առանձինն. որ ինչ օգտակար եւ կարեւոր իցէ
նոցա՝ շնորհեա:"

⁶⁹ Հոս ալ կ'աւարտի Ասորոյն քով Յի-
շտակաց երրորդ գրուագը սա պատասխանով՝

"Ժ-զ-ւ-ւ-ր-ր-ն. Տէր սղորմաւ: Յաջորդ մասին
սկիզբը կայ սա խորագիրը՝ "ԲԿ. Ի-ն-հ-հ-ի-ն-ի:"

⁷⁰ Փակագծեալը մենք աւելցուցած ենք ըստ
Ասորոյն, որ եւ հոս ստուգիւ անհրաժեշտ է:
Ռեքնոսոյ Suscipe Domine ablationes etc.

⁷¹ Ռեքնոսոյ ասոր անզ՝ primitias (ղերա-
խայրիս): Հայոյն միջ "Բ-ի-հ-ն-ի... պտղոց" ընդ-
հանուր ասութեամբ բացատրուած է: Իսկ յա-
ջորդն այսպէս ունի Ասորին՝ "եւ զպտուղս խա-
զաղութեան, պատարագաց (Հ "հաճելի զեն-
մանց") ծառայից քոց ի հոտ անուշութեան:"

⁷² Այս ամէնը միայն յընդհանուր կը հա-
մանայնի Ասորոյն հետ, որ կ'ըսէ՝ "Եւ հատո՛
եւ առաքեա առ մեզ, ո՞վ հատուցանող բարի,
զինորհս պարգեւաց, զլիութիւն սրբոց յօգնու-
թիւն մեր, զառատութիւն յաւիտեանական բա-
րեաց, մեծասունն զմեզ եւ զնոսին առնելով
գործովք բարեպաշտութեան եւ արդարութեան:"

⁷³ Բաւական տարբեր է գրուագիս այս զեր-
ջաւորութիւնն ալ, ուր Ասորին կ'ըսէ՝ "Հա-

Յիշեա Տէր զընդհանուր զամենայն թագաւորս քրիստոնէից. եւ խաղաղացո զաշխարհակալութիւնս⁷⁵ իւրեանց. եւ որք ի ներքոյ ձեռաց նոցա են՝ տուր արդարութեամբ ընթանալ:⁷⁵

Պահապան եւ փրկիչ լեր Տէր նոցա.⁷⁶ եւ փրկեա ամենազաւր եւ կարող բազկաւ քով ի սովոյ, ի տարածամ մահուանէ, եւ ի խռովութենէ պատերազմաց, եւ ի կորստական գերութենէ. եւ խաղաղացո անդորրապէս եւ անխռով զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց. զի ոչ ունիմք զայլ ոք ապաւէն եւ յոյս՝ բայց զքեզ միայն, փրկել⁷⁷ զմեզ յամենայն իշխանութեանց սատանայի, եւ ի մարդոց բռնաւորաց. զի դու միայն ես յամենայնի որ արդարապէս պատերազմիս ընդ մեր. եւ քեզ փառս վերառաքեմք եւ միածնի Արդւոյ քո եւ սուրբ Հոգւոյն՝ այժմ եւ միշտ:

Եւ իբրեւ յիշատակեմք առաջի քո, Տէր, զամենայն սուրբս եւ զարդարսն առաջինս, եւ զմնողթանս նոցա ածեմք առաջի քո: Եւս առաւել զարբուհի կոյսն Մարիամ Աստուածածին եւ զյառաջընթաց մարգարէն զՅովհաննէս Մկրտիչն, եւ զսուրբն Ստեփաննոս գլուխ սարկաւազաց եւ նախաժկայն մարտիրոսաց. եւ զամենայն զուհոյս մարգարէից, առաքելոց, մարտիրոսաց, խոստովանողաց, եւ այլոցն ամենեցուն՝ որոց անուանքն գրեալ են ի դպրութիւն կենաց: — Ի ծայն.⁷⁸ — Ընդ որս եւ մեզ այց արասցես բարերարութեամբ քո:

«ամրացոյ», եւ նմաններ՝ այլուր: ||²⁰⁶ Լ «բազկաւ քո», ||²²¹ Լ «Սարկաւազն»

զորքս արարեալ զմեզ հրեշտակացն պահպանութեամբ, եւ անարատ եւ առաքելական խոստովանութեամբ, զի առատ (magnificus) ես գու ի տուրս քո, եւ քեզ փառս եւ գոհութիւն մատուցանեմ եւ Միածնի Որդւոյդ քում եւ Հոգւոյդ քում սրբոյ:» Հոս կը կցուի պատասխանին՝ «Ժողովուրդն. Ամէն:» — Յաջորդ գրուողին սկիզբը կայ խորագիրս՝ «Քհ. Ին-ուրհի:»

75 «Եւ խաղաղացո զաշխարհակալութիւնս», հոս պարզապէս «սերութիւն» իմաստով է, Ռընտոյ imperium. Կենթագրեմք որ նաեւ հայոյն գործածած բնագիրը հոս յառաջ կը կարգար եւ ոչ ուրիշ բան:

76 «Պք ներքոյ ձեռաց նոցա», ասորականութիւն մը (ասորերէն՝ ܩܘܿܝܿܠܿܐ) փոխանակ «հոգւոյն» բռնու, ինչպէս Ռընտոյ ալ թարգմանած է ut subditos sibi gubernent եւն: Բայց ամբողջ խօսքը տարբեր է Ասորւոյն քով բռնով՝ «Եւ տուր նոցա զի զհպատակեալս իւրեանց արգարութեամբ վարեցեն:» — Հոս կը կցէ Ասորին՝ «Ժողովուրդն. Տէր ողորմա:» Յաջորդ գրուողին սկիզբն ալ՝ «Քհ. Ի 3-յն Բ-ւն:»

77 Ոչ «նոցա», այսինքն՝ թագաւորաց, որոնց համար յիշատակութիւնն եղաւ նախընթաց

խօսքով, այլ՝ գտնէ Ասորւոյն համեմատ՝ կը խնդրուի պահապան եւ փրկիչ ըլլալ «Ինչպէս» քոյ սրբոյ եւ ամենայն հոգւոյ հոգեւոր արօտի քոյ. եւ փրկեա շէշ ամենազոր կարողութեամբ քով ի դու սովոյ, ի Քուս-ուր մահուանէ, ի պատերազմաց եւ խռովութեանց, ի կորստարեհ հաշնոյ. եւ անդորրութեամբ եւ խաղաղութեամբ առաջնորդեա Քւ խնամովք զամենայն աւուրս կենաց Իւրոյ. զի ոչ ունիմք, եւն: Ըստ այժմ բազմք եղանակաւ որուած բնագիր մ'ուներ հոյ թարգմանիչն իւր առջևը:

77 Ասոր տեղ ասորին՝ «Եղծ կարողութեամբ քով զկարողութիւն այնոցիկ՝ որ հակառակ կան սերութեան քում, եւ հնազանդ արա զամենայն որ ծառայութեան անսւան քո սրբոյ. զի դու ես միայն յաղթող եւ պատերազմող, եւ քեզ փառս», եւն: Ալերը՝ «Ժողովուրդն. Ամէն:» իսկ յաջորդ գրուողէն յառաջ՝ «Քհ. Ին-ուրհի:» Բովանդակ ասորի բնագրին մէջ գրեթէ ասկէ եւ «Ի ձայն բարձր, խրատագրէն զատ սուրեշ խրատագիր չկայ:

78 Հոս ասորին «Ժողովուրդն. Ամէն:» Եւ յաջորդին սկիզբն՝ «Քհ. Ի 3-յն Բ-ւն:» Չէ զա-

Սարկ. աստ յիշատակէ զանուանս սրբոցն. եւ քահանայն խունկ արկանէ եւ ասէ զաղաւթս ի ծածուկ.⁷⁹ Եւ յորժամ զաղաչանս սրբոց քոց ընդունիս եւ հաշտիս ընդ մեզ ընդունելի աղաւթիւք նոցա, զոր մատուցին քեզ որպէս խունկ անուշահոտ, ընկալ եւ զմեզ մարդասիրութեամբ քո եւ զսակաւ բուրմունս խնկոց եւ աղաւթից՝ զոր մատուցանեմք առաջի սրբոյ սեղանոյս քո. եւ մի դարձուցաներ զերեսս քո ի մէջ. եւ մի բարկութեամբ խրատեր եւ սրտմտութեամբ կորուսաներ. այլ ըստ անբաւ գիտութեան քո եւ ամենախնամ բարերարութեանն՝ քաւեա զմեզ.⁸⁰ եւ լուսաւորեա՝⁸¹ զմեզ աստուածային գիտութեամբ քո, եւ զամենայն ժողովուրդս զգինս արեան Արլուոյ քո Տեառնդ մերոյ զսեպհական ժառանգութիւնս:⁸²

Ճիշեա տէր զնախարարսն՝⁸³ մեր եւ զլուսաւորիչսն եկեղեցւոյ՝ զսուրբն Ղիսննսիրոս, զՅուլիանոս, զԼթանասիրոս, զՎիւրղոս, զՎրիգորիոս, եւ զհե-

ոյ. (փխ. «աստ») յիշատակէ, եւն: ||⁸⁰ L «սեփական» ||⁸¹ L «... վայելէ

ղաչանս նոցա որ քո են, հաճութեամբ ընկալիս», եւն: Ուստի «Ընդ որս» եւն եւ ասոր կից խրատագիրը «Սրկ. աստ յիշատակէ» եւն՝ չկայ Ասորւոյն քով:

⁷⁹ Այս աղօթքն ալ, ինչպէս գրեթէ Պատարագին ամէն մասերը, միեւնոյն գաղափարին վրայ կը դառնայ թէ՛ Ասորւոյն եւ թէ՛ Հայոյն քով. իոյ մանրամասնութեանց մէջ փոքր՝ բայց բազմաթիւ տարբերութիւնք կան: Ասորւոյն մէջ հետքը չկայ ասութեանցս «Որպէս խունկ անուշահոտ», «զՋսակաւ բուրմունս խնկոյ», եւն: Խոսք մը հոս, վերագիր մը հոն պակաս կամ աւելի է, առանց ընդհանուր համաձայնութեան գնահելու: Այսպիսեաց մէջ՝ քանի որ երկու խմբագրութեանց նկարագիր օւնին, նախամեծար կը համարինք հայոյն ընթերցուածն, սւր վերջինս աղաւաղ չէ:

⁸⁰ Հայը հոս աղաւաղ կ'երեւայ: Լաւագոյն է Ասորին՝ «ըստ Իբն-Ին-Քո (— ոչ «գիտութեան», ինչպէս օւնի հայերէն ձեռագիրը, —) ընկալ զմեզ, եւ ըստ առատութեան բարութեան (չ «ամենախնամ բարերարութեան») քո՝ Ին-Ին-Է Էւ: Վերջնոյս տեղ Հայը՝ «+---+ զմեզ» կ'ըսէ:

⁸¹ Ասորւոյն սեպհական ասութիւնը հոս այսպէս կը փոխադրէ Ռենոտոյ՝ Illumina vultum tuum super nos et super omnem plebem haereditatis tuae («Լուսաւորէ՛ զիմս + ի վերայ մեր եւ ի վերայ ամենայն ժողովրդեան ժառանգութեան քո»):

⁸² «Չգինս արեան Որղւոյ քո Տեառնդ մերոյ, չունի Ասորին. բայց ասոր տեղ գրուագիրս

սա վերջաւորութիւնը, որ հայերէնին մէջ չկայ «Չի քեզ հաճոյ է շնորհել զփրկութիւնս եւ քո է խաղաղութիւնս եւ փրկութիւնս. եւ քեզ փառս եւ գոհութիւն մատուցանեմք եւ Միանին Որղւոյ քում: Ժողովուրդ. Ամէն:» Յաջորդին սկիզբն ալ՝ «Բհ. Ին-Ին-Է»:

⁸³ Հաս նորանշան թարգմանութիւն է «նոր-Ին-Է»: Ար բազմապիսե հոս ասորի բնագիրն օւնենալ, տեսնելու համար թէ ինչ բառ առիթ տուած է այս թարգմանութեան: Դժուարաւ կրնայ յայտնուիլ, որ ասորի թարգմանութեան համար ընտրուած է «նոր-Ին-Է» (նոր-Ին-Է) եղած ըլլալ. վասն զի Ռենոտոյ հոս «Պորթուգալ, բառը կարգացած է (եթէ այս իմաստով չէ գործածուած «նախարար»), Ասորին այսպէս ըլլալով՝ «Յիշեա Տէր զԵրեմիայի տանտէր Էրմիայի Էրմիայի, եւ զայնոսիկ՝ որ Ին-Ին-Է Է (չ. «լուսաւորիչ») դուրսնայ երկն սրբոց խորհրդոց եկեղեցւոյ քոյ սրբոյ, եւ մանաւանդ զԻն-Էրմիայ (չ. լաւ եւս չունի), զԻն-Էրմիայ, զԵրմիայ, զԵրմիայ, զԵրմիայ, եւ զայլ առաքեալս եւ զհոգիս, որ առ քեզ փոխեցան: Ժողովուրդ. Տէր սղարմա», Հայը չունի Ին-Էրմիայի Էրմիայի յիշատակութիւնն, սրով՝ եթէ միայն յետամուտ չին, կը ցուցուի այս Պատարագին Յակոբեանց աղանդոյն սեպհական ըլլալը, որոնց կը վերագրէ նաեւ Ռենոտոյ (Renaudot, II, p, 226.) կարծեմք թէ այս երկու տնունն ալ կար հայ թարգմանչին ասորի օրինակին մէջ, եւ թարգմանիչը կամաւ դուրս թողուցած է՝ գիւրաւ մեկնելի պատճառաւ:

տեւողս նոցին զՏոլուապետսն մեր՝ որք ուղղափառ խոստովանութեամբ առ քեզ փոխեցան:

Եւս առաւել⁸⁴ զվերակացուս բանաւոր հաւտի զքահանայապետն մեր 235 եւ զվարդապետ եւ զամենայն դասս պաշտաւանէից. եւ զըարեպաշտ թագաւորն մեր եւ զամենայն թագաւոր քրիստոնէից, խաղաղական եւ պարագայց ամաւք շնորհեա եկեղեցւոյ քում սրբոյ ընդ երկայն աւուրս. եւ պարզեւեա նոցա մեծաւ փառաւք յարքայութեան քում լինել, որք ուղղութեամբ առաջնորդեցին եւ ճշմարտութեամբ ուսուցին մեզ զըարիոք դաւանութիւն եւ զհաւատս 240 առաքելական կանոնաց. եւ աղաւթիւք նոցա փրկեա զմեզ ի դիւական եւ ի հերձուածողական մոլորութեանց, եւ յամենայն փորձանաց. եւ ուղղեա ի հաւատս ամբիծս եւ անարատս՝ զոր ի քէն ընկալան. եւ արժանացո զմեզ զամենեսեան երանելի կենաց նոցա. շնորհաւք միածնի որդւոյ քո Տեառն մերոյ եւ փրկչին Յիսուսի Վրիստոսի, որում վայելէ փառք եւ իշխւ.:

Սարկ. ասէ զգոհութիւնն եւ քար. աղաւթէ.⁸⁵ Յիշեա Տէր զննջեցեալն մեր՝ զոր այսաւր յիշատակեմք առաջի քո. եւ զամենեսեան՝ որ խոստովանութեամբ եւ ուղղափառ հաւատով ելին յայսմ աշխարհէ:⁸⁶ Յիշեա՛ Տէր զքահանայս եւ զսարկաւագունս,⁸⁷ եւ զկիսասարկաւագունս, եւ զընթերցողս, եւ զամենայն դաս պաշտաւանէից եկեղեցականաց:⁸⁸ Յիշեա՛ Տէր զմիանձուունս 250

փառք իշխւ.։” ||⁸⁶ Նօարգիր “Նննջեցեալն” բառին մասին սա դիտողութիւնը կ’ընէ Ա. Հ. Յովհաննէս՝ “Այս բան յետոյ յաւելեալ է կապարեայ գրչաւ.։”

⁸⁴ Ամբողջ տղթքը բաւական տարբեր է Ասորոյն քով՝ “Բհ. Ի)-ն Բ-ն)։ Զվարդապետս, զեպիսկոպոսունս եւ զոր-Սարգ- (rectores, Հ “վերակացուս, Ասորին՝ չէնք տարակուսիր՝ էր յԵրւս, տես “Վրդ. Առաք.” Վիեննա 1896, էջ 48.) հոգեւորն ոչխորաց, քահանայական հօտից քոց, ընկալ, Տէր. եւ զնոսս որ սրբութեամբ սկիզբն արարին՝ ըստ Առաքելոյն՝ խաղաղական ժառանգութեան, այսինքն է աստուածաբանութեան՝ որ սաացաւ փրկարար արեամբ Քրիստոսի Միածնի Որդւոյ քո, այնպէս որ բանիւք միկեցին յեկեղեցիս քո սուրբս՝ զփառս մեծվայելութեան փառաւորեալ թագաւորութեան քոյ, եւ ի վերայ հիման հաւատոյ շինեցին զգիտութիւն ընդհանուր ճշմարիտ կրօնից եւ առաջին վարդապետութեան. զի սուրբ եւ ընդունելի ինդրաւածովք նոցա, Տէր, ոչ թաղուցուս զմեզ անպատասխարս ի խարդաւանաց եւ յարգայթից բազմազգի մտրութեան խոտելի վարդապետութեանց. այլ վարդապետութեամբ նոցին հարցն մերոց երանելեաց հաստատեա զմեզ եւ զհաւատս նոցա հեղ ի մեզ, եւ բարեօք նոցա զնոսին արժանիս արտ, եւ ընդ նոսս քեզ փառս եւ գոհութիւնս մասուոցսք։ Ժ-դ-Լ-բ-ր-ն. Ա-

մէն, Համեմատելու է ասոր հետ՝ զոր ջանացիւք ըստ կարի բառ առ բառ ընծայել, հայերէն թարգմանութեան վերը գրուած ասոր համապատասխանող մասը, եւ պայծառ կը տեսնուի երկու խմբագրութեանց բնագրական տարբերութեան չափը։

⁸⁵ Այս խրատողիքը չկայ Ասորոյն մէջ. հասկա ասոր տեղ՝ “Բհ. Ի-ն-բհի, ըստ սովորութեան։

⁸⁶ Հոս կարճ է Ասորին՝ “Յիշեա Տէր եւ զնոսս որ յայսմ աշխարհէ առ քեզ փոխեցան, աղաչեմք զքեզ, Տէր, զքահանայս, եւն։ Յամենայն դէպս հայ ձեռագրին մէջ եղած բառի մը դատարկը լրացնելու է՝ “Նննջեալ” գրելով հոն։

⁸⁷ Ասորին կը յաւելու՝ “որ մարտութեամբ եւ սրբութեամբ ի քահանայութեան եւ ի սպասուորութեան կացին առաջի սեղանոյ քոյ։”

⁸⁸ Այս վերջին խօսքը չկայ Ասորոյն քով, որ ընդհանրապէս մինչեւ այս գրուագին ծայրը քանի բառով կը համառօտէ, այսպէս՝ “զկիսասարկաւագունս, զընթերցողս, զկրօնաւորս, զմիանձուունս, եւ զամենեսին զնոսս՝ զքո իւրաքանչիւր ոք յայտ առնէ ի միտ իւր։ Ժ-դ-Լ-բ-ր-ն.։”

և Գիրաւնաւորս, եւ զայնոսիկ որ ի լերինս եւ յանձաւս բնակեալ են՝ զարս եւ Գկանայս, եւ զամենեւեան՝ որք արհամարհեցին զմարմին եւ զմարմնական հեշտութիւնս, եւ ըստ կամաց քոց ընթացան:

255 Յիշեա Տէր քաղցրութեամբ քո եւ խաղաղութեամբ ընկալ զմարմին եւ զհոգիս⁸⁹ ծառայից քոց երկրպագուաց՝ որք հաւատով կատարեցան ի քեզ, մինաւանդ որոց պատարագս մատուցանի այսաւր: Հանգո եւ արժանացո⁹⁰ աւթեւանաց արդարոց ի տեղիս լուսոյ եւ հանգստեան, ի խորանս եւ յեկեղեցիս անդրանկաց կատարելոց, եւ ի բիւրաւոր բանակս հրեշտակաց, յերկնաւորդ Արուսաղէմ. եւ մարդասիրեա եւ առ նոսա, եւ քաւեա զմեղս 260 նոցա, եւ պարգեւեա՝ զկեանս անվախձան, երանութիւնս անպատումս, ցնծութիւն մշանջեւաւոր, ուրախութիւն յաւիտենական, եւ շնորհս եւ ողորմութիւնս, եւ յարակայ վայելել առատապէս ի նախախնամական պարգեւս քո. եւ մի պարտաւորեր զնոսա որք յուսացան ի քեզ Աստուած Հայր եւ ի Միածին Արդիւ քո ի Տէր մեր Յիսուս Վրիստոս: Արով ի ձեռն նորա եւ 265 մեք գտցուք զթողութիւն մեղաց եւ զքաւութիւն յանցանաց:

Ժողովուրդն ըարձր ասեն. Հանգո, քաւեա, թող Աստուած զմիզս եւ զսղալանս մեր եւ նոցա, զկամայ եւ զակամայ, զգիտութեան եւ զանգիտութեան:⁹¹

270 [Քահանայն խոնարհի.]⁹² Վաւեա Տէր Աստուած մեր, եւ թող զամենայն անաւրէնութիւն եւ զյանցաւորութիւն զմերս եւ զնոցա. եւ մի համարս պահանջիր ի մէջ բանից եւ գործոց. վասն զի ոչ արդարանայ առաջի քո ամենայն կենդանի, եւ կամ մնքուր լիցի յաղտից. զի զու միայն ես արդար

յօրինակութեանն որոպէ՛ էր տեղին:» ||²⁶² Լ յարակա: ||²⁶⁵ «Թանցանաց, բառին նկատմամբ գիտել կու տայ Ա. Հ. Յովհաննէս» «Թօրինակին էր յանուոց, ի լուսանցս ուղղադրեալ է՝ յանցանոց:»

Տէր սղորմեա:» Ասկէ ետքը կը կցի յաջորդ գրուածը՝ «Քհ. է յան Բար. Բազցրութեամբ եւ խաղաղութեամբ ընկալ բարեբարութեամբք քով, Տէր, զհոգիս» եւն:

⁸⁹ Հայոյն «զմարմին» եւ զհոգիս, ըսելուն տեղ՝ Ասորին ունի animas et spiritus (զուանջս եւ զհոգիս):

⁹⁰ Ասորին՝ «Թիշեա զնոսա, հանգս՛ եւ ժողովեա զնոսա յօթեւանս լուսոյ, ի տեղիս հոգւոց երանելեաց, յերկնաւորդ Երուսաղէմ, յեկեղեցիս անդրանկաց գրելոց ի յերկինս. եւ շնորհեա նոցա, Տէր, մարդասիրութեամբ (— Հ. «մարդասիրեա» —) զյիշատակ եւ զհանգիստ երջանիկ. պարգեւեանորս զկեանս առանց ծերութեան (— Հ «կեանս անվախձան» —), բարիս անտնցս եւ երանութիւնս անվախձան: Ընկալցին զթողութիւն գթութեամբ քով. հասցեն

հանգստեան ողորմութեամբ քով. Թագիցեն ընդ թեւովք շնորհաց քոց զի մի դատապարտեցին, զի յուսացան ի քեզ եւ ի Միածին Արդի քո, որով յուսամք եւ մեք հասանել սղորմութեան, եւն: — Ասոր եւ հայոյն մէջ տարբերութիւնս արդէն շատ մեծ է:

⁹¹ Ասորին պարզապէս՝ «Ժողովուրդն. Շնորհեա զհանգիսա:»

⁹² Այս խրատագիրն աւելցուցինք Ասորւոյն համեմատ, որ հարկաւոր ալ է: Այնտեղ զի հայերէնին մէջ խորագիր չըլլալով՝ կրնար կարծուիլ որ ասկէ ետքն եկածն ալ շարունակութիւն ըլլայ ժողովրդեան «բարձր» ըսելիքին: Ընդհակառակն այս անչափս երկար Յիշատակաց-աղթթբին վերջին գրուածն է յաջորդը, որ մանր տարբերութիւնները չհաշուելով, նոյն է երկու խմբագրութեանց մէջ ալ:

եւ մնաքուր յամենայնէ Տէր Աստուած մեր. եւ քեզ փառք յաւ. :⁹³ Խնդրեմք
եւ աղաչեմք զանհասանելի եւ զանձեռնարկելի⁹⁴ ողորմութիւնդ քո. ⁹⁵ մի թո-
ղուր ի ձեռանէ քումնէ զընկղմեալքս զմեզ ի մեղս զանաղանս, զնուաստ եւ
զանպիտան ծառայքս՝ զահապիժեալ ի վիհս կորստեան: Այլ ողորմութեամբ
քո սարգեւեա մեզ ուրախութեամբ զնալ ի ճանապարհս քո. եւ առնել
զկամն քո եւ կատարել զարարչական հրամանս քո. եւ կացո զմեզ անա-
մաւթս առաջի ահաւոր բեմի Միածնի Արդւոյ քո: — Ի ծայն. — Ընդ
որում աւրհնեալ ես Հայր ամենակալ հանդերձ ամենասուրբ եւ բարերար
Հոգւովդ, այժմ եւ միշտ.:

Ժողովուրդն. Արպէս էրն եւ է եւ եղեցի եւ մնայ յաւիտեանս յաւի-
տենից:

Քահ. դառնայ. Խաղաղութիւն ընդ ամենեւեան: — Ժող. Աւ ընդ
հոգւոյդ քում: ⁹⁶

Քահ. աստանաւոր ոչ արասցէ վայրասլար ինչ. քանզի սովորութիւն է
Ասորոցն յայսմ տեղոջ ընկանել եւ կնքել զսուրբ մարմինն. այլ ոչ ամենայն
եկեղեցեաց է այս սովորութիւն. այլ յորժամ վերացուցանէ զսուրբ հացն ի
տես ժողովրդեանն, եւ ասլա զխորհրդական աղաւթանին ասասցէ եւ քաշ-
խեսցէ զտէրունական մարմինն, որպէս եւ հրամայէ սուրբն Վասիլիոս եւ Սեր-
սէս եւ սուրբ Յովնաննէս: ⁹⁷

⁹³ Անճահ է հոս այս վերջաբանը «Եւ քեզ
փառք յաւիտեանս», որ չկայ ալ Ասորերէնին
մէջ:

⁹⁴ ԳԺԲԽԽԽԽԽԽ Ժանգթ չէ ասորի բնա-
գիրը, որ առիթ տուած է հոս այս նորանշան
«անխնայի զողորմութիւն» ասացուածին: Ասո-
րին կ'ըսէ abyssum imperscrutabilem clementiae
tuae («զանգունդս անհասանելի գթութեանքս:»)

⁹⁵ Ասորին «զի մեզ ահարացս եւ միայնոցս
ի մեղս, թողութիւն շնորհեցես ողորմութեամբ
քով, եւ մի թողուցուս զմեզ այնոցիկ՝ յորոց
յափշտակեմք (abripiamur) ի քնասակար մելրու-
թիւն, որ ածէ զմեզ ի կորուստ: Այլ պար-
զեւեա մեզ զնալ ի ճանապարհս քո եւ առնել
զկամն քո, եւ գտանել զողորմութիւն, զվախ-
ճանն հանգստեամբ, եւ զհաւատարմութիւն քեզ
հաճոյական եւ կալ առանց ամթոյ առաջի
ահաւոր բեմի Միածնի Արդւոյ քո. որպէս զի
յայսմ՝ որպէս եւ յամենայնի՝ փառաւորեսցի եւ
զովեսցի անսւն քո ամենապատիւ եւ օրհնեալ
միանգամայն եւ Տեառն մերոյ Երեսօթի Քրիս-
տոսի եւ Հոգւոյդ քոյ որոյ, այժմ» եւն:

⁹⁶ Այս պատասխանիքն համառոտութեամբ
նշանակուած են Ռընտայի քով, որ ասոնց կը
կցէ սա երկու խօսքն ալ՝ «Քհ. Ողորմութիւն
Ասուածոյ եւն: Ժ-ւ. Եւ ընդ հոգւոյդ քում:»

⁹⁷ Այս խրատագիր-ծանօթութիւնն բնա-
կանաբար հայ թարգմանչէն (կամ յետագայ գրիչէ
մը) աւելցուած է: Պատճառ տուած է այս գի-
տողութեանս Ասորոյն մէջ հոս գտնուած սա
խրատագիրը՝ Diaconus dicit Catholicam.
Sacerdos frangit et signat Oblatam
(Ս-ր-ի-տ-ի-տ-ի-տ-ի զԱմենայն որբովք: Գ-հ-հ-ո-յ-ն
Բ-ի-ն-ի-տ-ի-տ-ի զն-ի-տ-ի-տ-ի, որմէ ետքը միայն սա
տողն ալ կայ՝ «Ս-ր-ի-տ-ի-տ-ի զհրեշտակ», մնացեալը չէ
նշանակուած): — Հայոցն վկայութեան բերած
«Վ-ի-տ-ի-տ-ի» պատարագը բուն Բ-ր-դի Պատա-
րագն է երկրորդ թարգմանութեամբ (տես էջ
180 եւն.) վասն զի առաջինն այս ատեններն մի-
այն լուսաւորչի անուամբ ծանօթ էր: Ուստի հոս
յիշուածը չէ «որոյ հօրն մերոյ Վ-ի-տ-ի-տ-ի» կամ
Նախարարելոյ Պատարագը, զոր քիչ մ'ետքը կը
տեսնենք: Այն յիշուած Երեսնու Ոսկերե-
րանի Պատարագը ատենք արդէն ասկէ յառաջ:
Այլ մնայ միայն «Ն-ի-տ-ի-տ-ի» անունն, որ շատ կա-
րեւոր կռուան մը կռուայ մեզ այս Պատարա-
գիս հայերէն թարգմանութեան ժամանակն որո-
շելու: Վասն զի հոս յիշուածն է Ն-ի-տ-ի-տ-ի Լ-ւ-
Բ-ի-տ-ի-տ-ի Պատարագի մեկնութիւնն եւ անոր
մէջը առնուած Պատարագամտոյցն, զորք մ'որ
Ժ-Բ գարսն վերջերը գրուած է, հեղինակին
վկայութեան համեմատ՝ 1187—1192 տարիները:

275

280

285

290

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ն Ա Խ Ք Ա Ն Զ Տ Է Ր Ո Ւ Ն Ա Վ Ա Ն Ն

Խ). — Սարկ. զԱմենայն սրբովքն, եւ քահ. աղաւթէ.⁹⁸ Ղճմարտապէս
 իսկ անբաժանելի եւ Հայր սուրբ, Որդի սուրբ, Հոգի սուրբ, Հաւասար սրբ-
 295 բութիւն. դու եւ աղբիւր ողորմութեան, եւ Հայր ամենողորմ, որ տիրաբար
 եւ հոգեւորապէս հանգչիս ի սուրբս. դու եւ ծնող եւ բղխող մշտնջինական
 լուսոյն.⁹⁹ բազումնողորմ եւ ողորմած,¹⁰⁰ աւգնական եւ ձեռնտու եւ խնամիչ
 աղքատաց. ապաւէն նեղելոց. առաջնորդ նաւորդաց. նաւահանգիստ եւ
 տեղի¹⁰¹ աշխատաւորաց. մխիթարիչ սգաւորաց.¹⁰² բժիշկ հիւանդաց. լուս-
 300 ցող եւ սրբիչ. ախտից սեւութեան: Գու եւ որ յառաջն եւ ի սկիզբն եւ
 մշտնջինական էութեամբ ես.¹⁰³ սուրբ, եւ սրբիչ եւ կատարիչ սրբոց. եւ
 այժմ աղաչեմք եւ խնդրեմք ի քէն՝ արժանի արա զմեզ այսպիսի փառաբա-
 նութեամբ, պարզ մտաւք եւ ջերմագոյն սիրով եւ ընտիր երգովք. — ի ծայն.
 — անդադար ձայնիւ աղաղակել առ քեզ եւ ասել:

Թ. ||²⁹³ L “զամենայն սրբօքն: ||³⁰⁰ L “եւ ի սկիզբն. եւ մշտնջինա-
 կան, եւն: ||³⁰³ L երբօ: ||³⁰⁹ L “երկրպագանել:” ||³¹¹⁻¹² “Չամենագութ,”

Յամենայն դէպս այս թուէն ետքն է Պատարա-
 գիս Թարգմանութիւնը, բայց նաեւ ոչ ուշ քան
 ԺԳ դարու վերջերք, քանի որ 1814ին Անար-
 զարա գրուած՝ այժմու Լիւնեան՝ Օրինակն ու-
 ըիչ պատարագաց հետ սա ալ ունի արդէն (տես
 վերը՝ էջ 83): Թերեւս առանց նշանակութեան
 չէ որ Մոնպըսենեան օրինակին գաղտնիք. որ
 1289ին գրուած էր, չուներ տակաւին՝ ուրիշ
 քանի նոր պատարագներուն հետ՝ “ի բնութիւն,
 Պատարագս. այն թուականին շատ քիչ ծանօթ
 եղած ըլլալու էր այս նոր խորհրդամատոյցն,
 որով նոյն Հաւաքման մէջ չէր կեցած մտնել:
 Թարգմանութիւնն եղած էր ըստ այսմ 1192էն
 ետքը եւ 1814էն բաւական յառաջ, մերձաւո-
 բապէս քիչ յառաջ քան 1289 թուականին
 գրուած Մոնպըսենեան օրինակը:

⁹⁸ Ասորին ալ այսպիսի խրատագիր մ'ունի.
 այսինքն՝ “Բճ. ս-ի զ-ւ-թ-ն ն-ի տ-ն զՀայր
 մեր:”

⁹⁹ Մինչեւ հոս Աղօթքին սկիզբն այսպէս
 ունի Ասորին՝ “Չի ճճմարտապէս եւ առանց երկ-
 բայութեան եւ դու Հայր սուրբ Որդւոյ սրբոյ,
 որ սրբութեամբ Հաւասար է Հոգւոյն սրբոյ. որ
 կատարելապէս եւ ամենազօր կարողութեամբ (cum
 summa potestate) հանգչիս ի սուրբս. եւ հա-
 նապազ ընդունիս զորրոտացութիւնս այնպիկ՝
 որ փառաբանեն քեզ (sanctificationes eorum,
 qui te sanctificant, suscipis.) Գու եւ աղբիւր
 ուղղութեան (fons incolunitatis, Հ. լաւ
 եւս “աղբիւր ուղղութեան”) եւ ծագումն օգնա-
 կանութեանց. դու եւ ծնող ողորմութեան եւ

հայր գթութեան (Հ. “հայր ամենողորմ.”) ողոր-
 մած, եւն:

¹⁰⁰ Ասորին՝ “ողորմած եւ պաշտպան, (miser-
 ator, fautor.)

¹⁰¹ “Տեղի” չի յարմարի հոս, եթէ բառ մը
 պակաս չէ, այսինքն “տեղի հանդիսութեան,” Այս-
 պէս կ'ուզէ Ասորին ալ՝ portus et requies
 jactatorum.

¹⁰² “Մխիթարիչ սգաւորաց, հոս չունի Ա-
 սորին (հմտ. քիչ մը վերը “ապաւէն նեղելոց”),
 այլ անոր տեղ՝ “ապաւէն Գաղտնիք,” Ասկէ
 ետքն ալ այսպէս կ'ըսէ Ասորին՝ “բժիշկ բ-բ-
 հիւանդաց. ու իբ-իւ զ-բ-բ-բ-բ-բ-բ-բ-բ-բ-բ-բ-բ-
 սրբիչ աղտից այնպիկ՝ որ անօրինակ են, առաջ
 պարգեւաց, գանձ մեծութեանց: Գու եւ, եւն:

¹⁰³ Ասորին՝ “Գու եւ ի սկիզբնէ, ի յաւի-
 տենից (Ասորին կրկին բառով՝ ab aeterno, a sae-
 culo), մշտնջինաւոր:” Ասկէ ետքն ալ մինչեւ
 Աղօթքիս ծայրը տարբեր է՝ այսպէս. “Սուրբ եւ
 տ-ի ս-բ-բ-բ-բ-բ, սրբիչ եւ կատարիչ սրբոց. եւ
 մեք զփառաբանութիւն եւ զօրհնեցութիւն
 (Ռընտոյ hymnorumque decantationem) մատու-
 ցանեմք քեզ, զայն՝ զոր յՈրդւոյ քումնէ սրբոյ.
 յՈրդւոյ քումնէ սրբելոյ յօժարութեամբ ու-
 սաք. խնդրեմք զի շնորհեցես մեզ՝ սուրբ սրբ-
 արիւ, բայց ջերմագոյն բորբոքմամբ գովելի եւ ան-
 դեամբ, զաղօթս մեր եւ զպաղատանս հեղու-
 առաջի քո, մտացն լուսաւորութեամբ, զգաս-
 տութեամբ, եւ լեզուաց յաղթողական գովու-
 թեամբ աղաղակել առ քեզ, աղաչել եւ ասել.
 Հ-ոյ Գ-ր-բ-ի-ն-ի-ն-”

Ժողովուրդն բազկատարած ասեն. Հայր մեր որ յերկինսդ ես. սուրբ եղիցի: 104

[Բահ.] 105 Տէր, մի թողուր զմեզ ամբոխել յաշխարհական խուճապից, ի դիւական պատրանաց. 106 այլ միաբանեա զմեզ զամենեսեան, բեկեալ սրտիւ եւ խոնարհ հոգւով երկիր պագանել տէրութեան քում: 107 Եւ մի դարձուցաներ զերեսս քո ի մէնջ եւ անողորմաբար տանջեր զմեզ. 108 եւ մի մերժեր զմեզ յաւգնականութենէ քումմէ. այլ դարձ առ մեզ. եւ առաքեա զամենազութ շնորհս քո ի մեզ: 109 Այն զի իշխանութիւն ունիս ամենայնի, եւ քեզ փառք եւ գոհութիւն վերերգեմք եւ Միածնի Արդոյ քո եւ ամենա- սուրբ Հոգւոյդ այժմ եւ միշտ. — Ժող. Լ. մէն:

[Բահ.] Խաղաղութիւն ընդ ամենեսեան: — [Ժող.] Եւ ընդ հոգւոյդ քում: 109 — Սարկ. Լ. առջի քո, Տէր ողորմած, զգլուխս մեր խոնարհեցուցանեմք: 110 — Ժող. Լ. առջի քո Տէր:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Խ Ո Ն Ա Ր Հ Մ Ա Ն

Ե. — Բահ. ի ծածուկ. 111 Վեզ 112 ամենայն արարածք՝ երկնաւորք եւ երկրաւոր բնութիւնք երկիր պագանեն, մարդասէր Տէր, Հոգի սուրբ. ընդ

բառին համար դիտել կու տայ Ա. Հ. Յովհաննէս՝ «Յօրինակին զօրնոյն Էօֆ, այլ կապարեայ գրչաւ ուղղագրեալ է ի վերայ՝ զօրնօրն»:

104 Հոս հոյ թարգմանք փոխած ըլլալու է ժողովրդեան ապով ամբողջ տէրունական ազօթքը: Ասորնոյն մէջ «Հայր մեր ես յերկինս», բառերը քահանային բերնէն կ'ըսուին. (տես նախընթացին ծայրը): Մնացեալը կ'ընէ «Ժողովուրդս. Սուրբ եղիցի անուն քո մինչև վերջը: Մեր հոյ քով ալ այս ասորի ուղորութիւնը կար երկայն ժամանակ. (տես էջ 152 եւ այլուր):

105 Անհրատեշտ էր հոս գտնէ «Բհ. է Ե-յն Բ-րդ»:

106 Ասորին ըստ Ռընոսայի vexationibus mundanis sive diabolicis etc. («յաշխարհական կամ ի գիւտկան Էօֆօրնոյ») կամ տագնապանաց առաւել քան զկար մեր:

107 Յարբեր է հոս Ասորին՝ «զի էթէ ոչ ասրցես մեզ խնամ՝ լինիմք տկար, հիւանդ եւ բիւխել արդեւ եւ օտարանամք յառտնին ընտանութենէ քումմէ»:

108 Մի «տանջեր զմեզ» շատ չի յարմարիբ հոս: Ասորին է հոս եւ յաջորդին՝ «Մի լինիր անսղորմ», Տէր, եւ մի գարձուցաներ զերեսս քո ի մէնջ, եւ մի հոտի օտար զօգնականութիւն քո. այլ հայեաց ի մեզ, եւ առաքեա զշնորհս քո յօգնութիւն մեր: Յամենայն յանցուածաց աղաւտեա զմեզ, եւ մի տանիբ զմեզ ի փորձու-

թիւն. զի քո է կարողութիւն եւ յաւասանական իշխանութիւն, եւ քեզ փառս» եւն:

109 Ժողովրդեան այս պատտօտանք չի նշանակիբ Ռընոսայ, բայց անշուշտ կենթագրուի:

110 Սարկուագի քարողութիւնս այսպէս է Ասորնոյն մէջ՝ «Աստ քան զընդունելութիւն սրբոց խորհրդոցո այսոցիկ՝ որ մատուցեալ են, գարձեալ առաջի Տեառն ողորմածի զգլուխս մեր խոնարհեցուցուք»:

Ժ. 111 Ասորին՝ «Բհ. է Ե-յն Բ-րդ» ըստ իւր սովորութեան, ինչպէս միշտ:

112 Ասիկայ երկրորդ հասուածն է որ առնուած է Ղազիանցեան Պատարագներէն: Տեսանք հասուած մը «Կիւրգէ» Պատարագամատուցէն (տես վերը Ծան. 63.) իսկ հոս կը գտնենք ուրիշ կտոր մը «Գրեթիւ Արտոնօրն» Պատարագէն (տես վերը՝ էջ 250, սող 112—118): Հոս իբրեւ կաշման ազօթք գրուած ըստ բովանդակութեան, սակայն բուն ձեւագրին մէջ կանոն սկիզբը գրուած է տեղաբիբ կերպով (տես էջ 247, Ծան.) եւ վերջապէս ճշտակման ետքն ալ նշանակած էինք նոյնը (տես էջ 254): Գրեթէ այս վերջնոյն տեղն առած գրած է այս «Իգնատիոսի» պատարագի յօրինողն ալ միեւնոյն ազօթքը: Ինչպէս կ'իւրզի հասուածքը, նոյնպէս

որս եւ մեք խոնարհեցուցեալ զպարանոցս մեր, խնդրեմք յառատ սիրոյ քո՝ առաքեա զնորոգիչ Հոգի սուրբ եւ ճշմարիտ, սրբել եւ մաքրել զմեզ յամենայն ախտից. եւ պարգեւեա մեզ լիապէս աներկեղ եւ անդատապարտ մերձենալ ի կենդանարար եւ յանապական մարմին եւ արիւն Աստուծոյ եւ Տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի. — ի ծայն. — ընդ որում քեզ Հոգւոյդ սրբոյ եւ Հաւրդ ամենակալի փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ եւ միշտ: — Ժող. Ամէն:

Քահ. ¹¹³ Երիցս երկրպագէ սրբոյ սեղանոյն եւ դառնայ ի ժողովուրդն. խաչակնքէ եւ ասէ բարձր ծայնիւ. Շնորհք սուրբ Այրորդութեանն անեղին եւ մշանջնականին ընդ ձեզ ամենեսեան: — Սարկ. Պառասխաւմէն: — Քահ. Ի սրբութիւն սրբոց: — Ժող. Միայն Հայր սուրբ. միայն Արդի սուրբ. միայն Հոգի սուրբ. աւրհնութիւն Հաւր եւ Արդւոյ եւ սրբոյ Հոգւոյն եւ այժմ եւ միշտ եւ:

Քահ.ն ասէ. Միայն Հայր սուրբ ընդ մեզ. միայն Արդի սուրբ ընդ մեզ. միայն Հոգի սուրբ ընդ մեզ:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ճ Ա Շ Ա Կ Մ Ա Ն

ԺԱ. — Եւ ասլա խոնարհի եւ աղաւթէ եւ երիցս երկրպագէ եւ համբուրէ զսեղանն. եւ բաշխէ զհացն սուրբ ցամաք ի մաղձմայն: ¹¹³ Արդար եւ

Ժ. ³²⁹ Լ խաչակնքէ: ³³⁰ Լ “պուսիսմեն,” ինչպէս այլուր միշտ Ե:

այս կտորը հայերէնին մէջ բառ-բառ նոյն է կիւրդի եւ Գրիգորի պատարագաց հայերէն թարգմանութեան յիշեալ տեղերուն հետ. մինչդեռ երկուքն ալ Ասորոյն մէջ՝ գտնէ Ռընտոյի թարգմանութեան համեմատ՝ բաւական տարբերութիւններ ունին: Արդեօք պատճառն այն է որ հայ թարգմանչին ծանօթ ըլլալով յիշեալ երկու Պատարագներն, ըստ այնմ գրած է թարգմանելու ատեն: Անկարելի չէ այս. բայց դժուարութիւններ ալ կան, զի սուրբարար այն՝ որ պէտք է ենթադրել թէ թարգմանչին աչքի վարկած ըլլայ ճշդիւ այս երկու կտորներուն փոխառեալ ըլլալը: Հաւանականագոյնս ասորի բնագրին մէջ երկու խմբագրութիւնք կային: — Հոս Ասորին այսպէս ունի ամբողջը՝ “Ընդ ամենայն բնութեան եւ երկնաւոր եւ երկրաւոր արարածո, որ քեզ երկիր պաղանեն, Տէր, սրպէս իմանամք հոգւով, եւ մեք զճշմարիտ երկրպագութիւն, խոնարհեցուցեալ զպարանոցս, մատուցանեմք քեզ. եւ խնդրեմք եւ յառատ սիրոյ քումմէ, զի լուսաւորեցես զհոգին մեր ճշմարտութեամբ քով: Մաքրեա զմեզ մշակաւ քով. սրբեա զմեզ սրբութեամբ քով. դարձո զմեզ յերկիւղ քո. հաճեսցիս առաքել ի մեզ զօրհ-

նութիւնս քո. եւ այսպէս եւ այսու բարեօքս լցուցեալ զմեզ՝ մի թողուցաս յանցաւորութեամբ մատչել ի հաղորդութիւն այսր կենդանարար մարմնոյ եւ արեան Միածնի Արդւոյ քոյ, որով եւ ընդ որում վայելէ քեզ փառք եւ իշխանութիւն հանդերձ Հոգւովդ քով սրբով:” Ճիշդ նոյն գաղափարներ, նոյն խօսքեր, նոյն ազօթքը, բայց որչափ տարբեր բացատրուած քան հայերէնին մէջ. նոր ապացոյց մ’ալ երկու բնագրաց տարբեր խմբագրութիւն ըլլալու միեւնոյն գործքին:

¹¹³ Այս բոլոր մանր մտերը մինչեւ ճաշակման Ազօթքը Ռընտոյի քով համառօտութեամբ նշանակուած են: Մէկ երկու բան աւելի կայ հան՝ որ հայերէնին մէջ կը պահուի: Ասորին է՝ “Ժող. Ամէն: Քհ. խաղաղութիւն: Ժող. Եւ ընդ հոգւոյդ քումմ: Քհ. Եղբի օրհնութիւն, եւն: Ժող. Եւ ընդ, եւն: Մբ. Ահիւ: Քհ. Սըրբութիւնք սրբոց: Ժող. Միայն Հայր սուրբ: Մբ. Կացցուք բարուք: Ժող. Գահացուք:” Հոս կը կցուի յաջորդ ազօթքը:

¹¹⁴ Ամբողջ այս խրատագրերը չկայ Ասորերէնին մէջ:

Ճշմարտապէս վայելէ երկրպագութիւն քեզ ի մէջ արժանապէս. փառք եւ պատիւ եւ զոհութիւն անկարաւտոյ փառաց.¹¹⁵ որ արժանաւորեցեր զմեզ 340 այսպիսի անձառելի բարեաց եւ ողորմութեան, զոր եւ ոչ երկնաւորաց եւ անմարմնոց արարեր:¹¹⁶ Եւ այժմ՝ աղաչեմք եւ ինդրեմք յանբաւ մարդասիրութենէ քումմէ. մի դարձուցաներ զտաւնս մեր ի սուգ եւ զերգս մեր՝ յողջս. եւ մի կորագլուխ առնել զմեզ եւ ամաւթալից յաւրն վերջին ի մեծի հրապարակին, ուր ամենայն բանք սպառին եւ գործք թագաւորին.¹¹⁷ ուր հրեշտակք եւ հրեշտակապետք եւ ամենայն երկնաւոր զաւրութիւնք ահիւ եւ դողութեամբ կեկալ կան. եւ Միածին Արդին քո դատէ անաչառապէս, եւ հատուցանէ ըստ գործոց իւրաքանչիւրոց:¹¹⁸ Հայնժամ զնուաստքս եւ զդատարկացեալքս ի բարեաց գործոց մի անսես առնել. այլ ողորմութեամբ քո քաւեա. եւ մի ի դատաստան կամ ի դատապարտութիւն համարիր զմեզ 350 աստուածային պարգեւացս. այլ ի սրբութիւն եւ լուսաւորութիւն եւ ի թոշակ կենաց եւ փրկութեան:¹¹⁹

Քահ. Խաղաղութիւն ընդ ամենեւեան: — Ժող. Եւ ընդ հոգւոյդ քում: — Եւ զկնի հաղորդելոյն Սարկ. ասէ. Եւ աջի քո, Տէր, զգլուխս մեր խոնարհեցուցանեմք: — Ժող. Եւ աջի քո:¹²⁰ 355

Քահ. ն.¹²¹ Ղառնայ ի ժողովուրդն եւ հաղորդէ զարժանաւորսն աստուածային արինացն, եւ խաչ կնքէ եւ զառնայ ի սեղանն սուրբ. լուսնայ զձայրս մատանցն երկու ձեռացն զինով եւ ջրով եւ մաքրէ զգուշութեամբ:

Ա Ղ Ա Ի Թ Գ Ի Մ Է Զ Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Ո Յ

ԺԻԿ. — Եւ իբրեւ կատարի ամենայն ինչ ըստ կարգին՝ որպէս եւ յայլ 360 պատարագս զրեալ է՝ քահ. իջանէ ի մէջ եկեղեցւոյն եւ ասէ.¹²² Վահանամք

ԺԱ. ||¹¹⁵ Լ “եւ գործք թագաւորին:” ||¹¹⁶ Լ կ’երեւայ թէ ունի “գիտով եւ գրով:”

115 Ասորին՝ “Արդար է— (սէ “արդարեւ,”) ճշմարտապէս եւ — բխանդի— (Ռըննոյի՝ veldeque rationabiliter) վայելէն մեծվայելութեան քումմ ամենայն գովութիւնք անոպառք, օրհնութիւնք եւ փառաքանութիւնք յաղթապահանք. զի արժանաւորեցեր, եւն: 116 Ասորին՝ “Չի արժանաւորեցեր զմեզ գթութեամբք քով այսպիսւոյ պարգեւի բարւոյ եւ երկնաւորի, այսմ անապական կերակոյ:” 117 Ասորին՝ “... յողջո. եւ մի կորագլուխ առնել զմեզ առաջի ստեղծի քոյ, եւ մի ամբթալից եղիցուք յաւուր գառաստանի, յորում առնու իւրաքանչիւրք զպատշաճական հատուցումն. ուր հրեշտակք, եւն: 118 Ասորին պարզապէս՝ “Ուր հրեշտակք ահիւ կան, եւ Միածին Արդի քո դատէ:” 119 Աղօթքին ամբողջ այս վերջին մասն այսպէս ունի Ասորին՝ “Այլ որպէս ամենաղբմ ջու-

ցեր մեզ զքեզ, ինայեա ի թերահաւատութիւնս մեր, ողորմեա տկարութեան ընութեանս մերոյ. մի ի դատաստան կամ ի դատապարտութիւն համարիր մեզ զայս պաշտօն քո, այլ ի սրբութիւն եւ յարթնութիւն եւ թոշակ փրկութեան մերոյ: Եւ քեզ վայելէ փառք, պատիւ եւ իշխանութիւն: միանգամայն եւ Միածին Արդւոյ քում եւ ամենասուրբ Հոգւոյդ քում, — Ժողովուրդն. Ամէն:” 120 Այս ամէն փոքր մասերը համառօտութեամբ նշանակուած են Ռըննոյի քով՝ այսպէս. “Քհ. Խաղաղութիւն: Ժող. Եւ ընդ հոգւոյդ քում: Սր. Չկնի եւն: Ժող. Առաջի քո:” 121 Այս ամէն խրատագիրք կը պահտին Ռըննոյի քով. 122 Նաեւ այս խրատագիրքը չունի Ռըննոյի հասպա միայն՝ “Քհ. է յ-յն Բ-ժր:”

զքէն, որ ծնար նախ քան զյաւիտեանս՝ ի Հաւրէ լուսոյ մշտնջենաւորէ. եւ ի վերջին աւուրս¹²³ մարմնացար ի սրբոյ կուսէն Մարիամայ Աստուածածնէն անփոփոխելի. աղաչեմք զքեզ եւ խնդրեմք ի քէն,¹²⁴ հովանի լեր՝ աջով քո ի վերայ մեր: Եւ զքահանայս սրբոյ խորանիս,¹²⁵ եւ զսարկաւազունս եւ զամենայն դասս պաշտաւնէից պահեա սրբութեամբ:¹²⁶ Կերոց օգնական լեր. զմանկունս սնո եւ հասո մաքրութեամբ ի չափ հասակին բարձրագոյն գիտութեամբ:¹²⁷ Հիւանդաց առողջութիւն շնորհեա. եւ զգերեալսն փրկեա. զբանտարկեալսն արձակեա.¹²⁸ զեւացեալսն մեղաք լուս. զկուսանսն պահեա սրբութեամբ նշանաւ խաչի քո անարատ. զամոսնացեալսն փրկեա եւ զանկողինս նոցա մաքրութեամբ եւ պարկեշտութեամբ պահեա. զքաղցեալսն կերակրեա. աւգնական լեր որբոց եւ այրեաց:¹²⁹ Եւ որք հաղորդեցան ի սուրբ մարմնոյ եւ յարենէ քո՝ քաւեա զմեղսնոցա. եւ զամենայն ժողովուրդս քո՝ զարս եւ զկանայս, զծերս եւ զմանկունս, զմեղաւորս եւ զարդարս, զփրկեալքս արեամբ քո, ժողովեա ի գաւթս քո ի վերինն Երուսաղէմ, ուր ամենայն սուրբք ի մէջ հաւաքեալ կան:¹³⁰ Եւ զմեզ¹³¹ արժանի արա Տէր՝ աստուածային տեսող քո. եւ մոյծ յառաջաստ քո. զմիտս մեր բեւեռեա¹³² յերկիւղ քո եւ ի սէր. եւ լուսաւորեա զաչս մեր տեսանել զքեզ.¹³³ եւ լից զքերանս մեր աւրհնութեամբ, եւ զսիրտս մեր ցնծութեամբ եւ ուրախու-

ԺԲ. ||¹²⁷ Լ “սնոյ եւ հասոյ” եւն, ինչպէս այլուր: ||¹²⁵ Լ “ժողովեա զգաւթս քո” եւն: ||¹²⁶ Կօտրգիբ մէջ բառին համար գիտել կու տայ Վ. Զ. Յովհաննէս ԹԷ՝ “Պակասէր այս բան յօրինակին եւ դոպոսի էր տեղին. երեւալ է յայլմէ ումեմնէ ի մերոց Հարցս:”

123 “Ի վերջին աւուրսոյ, ինչպէս նաեւ “Մարիամայ Աստուածածնի”, չունի Ասորին:
 124 Ասորին՝ “Գահաւորի, եւ խնդրեմք զի հանգիցէ աջ քո հանապաղ ի վերայ մեր:”
 125 Ասորին կը յաւելու “գործարար” (gloria affice, զքահանայս խորանի քո):
 126 Ասորին քահանայից համար աղօթելէն ետքը պարզապէս կ’ըսէ՝ “Եւ զպատաւորս քո պատուեա” (in honore constitue.)
 127 Ասորին՝ “Չծերս զարդարեա հեղութեամբ, զյուզմունս (impetus, սաստկութիւն, բուռն լինել եւն) երիտասարդաց սանձեա. զմանկունս կրթեա ի զգաստութեան եւ ի բարձրագոյն կատար գիտութեան հասո:”
 128 Ասորին չունի “զգերեալսն փրկեա, զբանտարկեալսն արձակեա:”
 129 Ասորին՝ “Ինամակալ լեր որբոց. եւ միթարիչ այրեաց.” (Ռբնոսոյ՝ confodator, զօրացուցիչ. Թերեւս կարգալու է consolator.)
 130 Վերջին նախադասութիւններս շատ տարբեր են Ասորւոյն մէջ, որ որբոց եւ այրեաց

համար աղօթելէն ետքը՝ կ’ըսէ. “Ինայեա ի նոսա՝ որք ընկալան զմարմին քո. եւ մաքրեա կատարելապէս զնոսա՝ որք արբին յարենէ քումմէ: Օրհնեա զայնսսիկ՝ որ հասին փրկութեան խաչիւ քով. եւ սրբեա զգաւթս հօտի քոյ. զչխարս քո ան ի փարսիս քո. զգաւթս քո հաստատեա ի վարդապետութիւնս քո. եւ իւրաքանչիւր ումեք յառաքինանի եւ ի կարգի իւրում սգորմութեամբ քով այցելու լեր: Եւ զմեզ” եւն:
 141 Պարզ “զմեզ” դերանուան տեղ ունի Ասորին՝ “զմեզ զծառայոս քո եւ զպաշտօնեայոս քո ի քահանայութեան” եւն: — “Գոտարք քո” ըսուածին տեղ Ասորին ունի՝ “ի բնակարան” կամ “յօթեւան” (ad habitaculum tuum):
 132 “Բեւեռեա, բային տեղ Ռբնոսոյ “հաստատեա, կը կարգայ (mentes nostras firmas effice in dilectione tua.) ըստ այսմ նաեւ “յերկիւղս բառը չկայ Ասորւոյն քով. այլ պարզապէս՝ “ի սէր քո:”
 133 Ասորին՝ “Աչք մեր տեսցեն զհաւար մեծկայելութիւն քո:”

Թեամբ.¹³⁴ եւ զըթուես մեր զարդարեա ի փառաբանութիւն, աւրհնել զքեզ ընդ շաւր եւ սուրբ շողոյղ, այժմ եւ միշտ:¹³⁵

Բահ. Սատարումն:¹³⁶

Եւ քաշխի նշխարն. եւ արծակին ի տունս:¹³⁷

¹³⁴ Ասորին շունի «եւ զտիրոս մեր՝ ցնծութեամբ եւ ուրախութեամբ», բառերը: «Նախընթաց խօսքին կերպն ալ՝ ըստ Ռընուտայի կրաւորական է՝ «Բերանք մեր լըցին օրհնութեամբ:»

¹³⁵ Ասորին՝ «Շրթունք մեր բարբառեցին (pronuncient), Տէր, զգովութիւնս քո եւ Հօր քոյ օրհնելոյ եւ երանելոյ եւ զՀօգւոյդ քոյ կենդանւոյ, սրբոյ, կենդանարարի եւ էակցիդ քոյ:» Հոս կը կցուի՝ «Ժողովուրդն. Ամեն:»

¹³⁶ Ասորին շունի այս տողն, որ հարազատ ալ չ'երեւար, ուրիշ պատարագաց վերջերէն առնուած բլլալով: Ասոր տեղ կ'ըսէ Ասորին՝ «Սրբ. Օրհնեա Տէր: Քհ. Օրհնեցէ զամենեանս:», այսինքն՝ անշուշտ «Օրհնեալ եզերուք», եւն, կամ անոր համապատասխանող բան մը:

¹³⁷ Ասորին նախընթացով կ'աւարտի. ուստի շունի նշխար բաժնելու այս խրատագիրը:

3.

Նախասրբերոց Պատարագ :

Ա.

Ա Ջ Դ Ո Ւ Մ Ն

«Նախասրբերոց» կոչուած Պատարագովս «Գր. Տրամախօսի» կամ ըստ Հայերէնի «Ս. Վասիլիու» կը լրանայ բիւզանդեան եկեղեցւոյ մէջ ցայսօր տիրող երեք պատարագներու խումբը: Այս պատճառաւ միայն որոշեցինք դուրս չլծողուլ յաջորդ բնագիրն ալ, որուն Հայերէն թարգմանութիւնը չի կրնար համեմատուիլ բիւզանդեան միւս երկու պատարագաց (նորագոյն «Բարսղի» եւ «Ոսկեբերանի») Հայերէն թարգմանութեանց հետ: Բաց աստի ասոր մասին կրնանք թերեւս աւելի ապահովութեամբ կնիքադրել որ Հայ-հռոմոց քով գործածութիւն ունեցած ըլլայ:

Պատարագիս հնութեան չափին, հեղինակին, բնագրին հրատարակութեանց եւն մասին վերն արդէն խօսած ենք միւս բիւզանդականաց հետ ի միասին. (տես էջ 342—52, յատկապէս էջ 348—49.) ուստի հոս կրկնել աւելորդ է: Բնագրի մանրամասնութիւնք ալ կրնան տեսնուիլ յաջորդ ծանօթութեանց մէջ, ուր հայերէնը համեմատուած է յունականին հետ, եւ տարբերութիւնք նշանակուած: Ընդհանրապէս հայերէնը քանի մը յատուկ աղօթքներու ունի, որ չկան յունական օրինակներուն մէջ. (տես Ժան. 35, 49.) երկար աղօթք մը՝ որ միայն համբաւաւոր Grottaferrata օրինակին մէջ կը գրտնուի (Ժան. 31.) տեղ տեղ նաեւ կտորներ միայն Բարբերինեանին համեմատ. (Ժան. 53 եւն.) բայց առհասարակ Բարբերինեանէն շեղելով եւ աւելի սովորական օրինակներու համընթաց ըլլալով. (Ժան. 5, 17 եւն:) Վերջին կէտս ինքնին կրնար ցուցնել որ Հայերէն թարգմանութիւնն աւելի ուշ է ժամանակաւ քան բիւզանդական Բարսղի եւ Ոսկեբերանի կոչուած նուիրագործութեանց հայախօս խմբագրութիւնները:

Յաջորդ բնագիրը միակ օրինակի մը համեմատ հրատարակած ենք: Լիոնեան օրինակին ընթերցուածը չգտանք ընդօրինակուած Մեծ. Հ. Յովսեփայ Վ. Գաթրճեան թղթերուն մէջ: Բայց անոր համապօրն է հրատարակածնիս: Մեծ. Հ. Յովհ. Վրդ. Թորոսեան բարեհաճած էր խաւրել մեզ ընդօրինակութիւն մը Վենետկոյ Թ. 1145 ձեռագրին, որուն բնագիրը նոյն Լիոնեան օրինակն է: Վենետկոյ օրինակին համար հետեւեալը կը քաղենք Վ. Հ. Յովհաննու. թղթէն (11 Մայիս 1896.) «Ներկայ գրութիւնս ալ կը գտնուէր միեւնոյն ձեռագրին մէջ, որ է 1 էոնեան Խորհրդապետ կոչուածն, եւ որ 1145 թիւը կը կրէ ձեռագրատանս, յէջն 58: Սոյն պատարագն ոչ ամբողջ՝ այլ համառօտեալ եւ կրճատեալ՝ կը գտնուի նաեւ մի ուրիշ ձեռագրի մէջ, որ մատենադարանիս 1411 թիւը կը կրէ, ուր կը գտնուին նաեւ Ս. Աթանասի եւ Ոսկեբերանի պատարագները»:

տարագներ եւն: Գրիչն է Թորոս ոմն, գրոյն ստացոյն Նիկողայոս սարկաւազ քուերորդի կաթուղիկոսին Հայոց Տէր Կոստանդեայ, եւն: . . . Կրնաք ապահով ըլլալ որ (ընդօրինակութեան մէջ) Թերի բան չկայ. բաղդատեցի զայն ձեռագրին հետ:»

Ըստ այսմ նաեւ յաջորդ բնագիրը Լիոնեան հաւաքման կը վերարերի, եւ նաեւ ասով կապուած է նախընթացներուն հետ. (տես վերն էջ 82, ծան. 4:) Միւնհէնի օրինակը չունի այս ալ՝ նման յեւին կտորներուն հետ:

Բ.

Բ Ն Ա Գ Ի Ր Ն Ա Խ Ա Ս Ր Բ Ե Լ Ո Ց Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ի Ն

ԱՍՏՈՒԱԾԱՅՈՆ ՊԱՏԱՐԱԿ ԶԱՌԱՄՆՈՐԴԱՅՆ ՊՐՕԾԻԱՋՄՆՍՍ, ԱՐԱՐԵԱԼ ՍՈՒՐԲ ՀԱՒՐ ՄԵՐՈՅ
Վ Ա Ս Ի Լ Ի Ո Ւ Ն

Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն

Մ. — 2 Զգնու քանանայն եւ երթայ յառաջադրութեան սեղանն, եւ
նէ զսուրբ խորհուրդն եւ ծածկէ. եւ ասէ զաղաթս զայս որ է սկիզբն. Տէր
Աստուած մեր, որ ցուցեր մեզ զմեծ փրկութեան խորհուրդս. դու բաւականս

Յաջորդ բնագրին հրատարակութեան համար մի միակ օրինակ մ'ունէինք
առջեւնիս, այսինքն Վենետիկյ թ. 1145 ձեռագրէն ընդօրինակութիւն մը
ինամովք Մեծ. Հ. Յովհաննու Վ. Թարսեան: Վենետիկյ ձեռագրին հիմն
ըլլալով դարձեալ Լիոնի յաճախ յիշուած օրինակը՝ հոս ալ Լ համառօտու-
թեամբ կը նշանակենք անոր ընթերցմունքը: Ըստ այսմ վերը գրուած բնագիրը
ճշգիւ նոյն է Լիոնեան կամ Վենետիկյ թ. 1145 օրինակին հետ. միայն ուր
պէտք էր՝ ուղղած ենք, եւ ձեռագրին սխալ կամ անյարմար ընթերցումը հոս
նշանակած Լ տառով: Հրատարակութեանս կերպին համար ալ կ'արժէ այն
ամէնն, զոր ըսինք նախընթացներուն համար, ի մասնաւորի ա՝ եւ հրամայա-
կանի ոչ ուղղագրութեանց մասին: Խորագիրը (Նախերգանք, Խաղաղականք
եւն) եւ Ա—ԺԸ հատուածոց բաժանմունք մեզմէ են: ՀՐՏԲ.

||: Խորագիր: Լ կը գրէ «Պրօժիալմէնս», զոր գոնէ ուղղելու է «Պրո-
ժիալմէնս», հիները «Պրոյեգիալմէնս», պէտք է որ գրէին: Հոս լուսանցքի
վրայ աւերջուած էր ձեռագրին մէջ՝ «այն է Նախորդելոց, մեկնութիւնը:

Նախորդելոց Պատարագի հայերէնը կը
համեմատենք Danielի հրատարակած բնագրին
հետ (A. Dan., p. 439—450 Liturgia Praesan-
tificatorum), ինչպէս նաեւ Բարբերինեան օրի-
նակին հետ (Brightman, p. 345—352.) եւ
Goarի հրատարակութեան հետ (p. 192—200,
ծանօթութիւնք եւ նմաներ անգ. 187—209):
Ինքնին կը հասկըցուի որ յունարէն օրինակաց
իրարմէ ունեցած բաւական մեծ տարբերութիւնք
չենք նշանակեր, բայց միայն ուր հայերէնին ըն-
թերցման լոյս կրնան տալ: Ուր Բարբերինեանը
կը նշանակենք՝ B տառով յառաջ կը բերենք.
Իսկ «Ծ» կը նշանակէ յոյն բնագիրն ըստ Danielի
եւ (G) ըստ Goarի հրատարակութեան.

Ի Խորագրի մասին տես վերը՝ էջ 349: «Պա-
տարագ քառասներորդ Պրօժիալմէնս», Ծ միայն
(առ. G) *H θεία λειτουργια των Προηγιασμε-
νων. («Աստուածային Պատարագ Նախորդելոց»)

Ա. 2 Սկզբան մասերս նոյն չեն յունարէնին
հետ: «Որ ի սկիզբն, թերեւս հայ գրէի մը յաւ-
ելուածն է: Ազօթքը («Տէր Աստուած մեր որ
ցուցեր», եւն) չենք գտներ հոս յունականաց (եւ
ոչ Bի) քով, եւ քաղուածք մըն է Բարսղի պա-
տարագի Հաւատացելոց Ա. Ազօթքէն. (տես
վերը՝ էջ 192, Հած. Ի:) Յունականքն զգեստաւար-
ման մասին խրատագիր մը գնեւէն ետքը կը սկսին
սարկաւագին «Օրհնեա Տէր», եւ Քահանային
«Օրհնեալ Թագաւորութիւն, եւն ըսելով: «Եւ
Ինկէ գետրանն քհ., խորագիրն սւնի միայն B
գրելով՝ «Ե- Ի-Յ-Ի- Ինկէ-Լ -Ի- Ե. Օրհնեալ է
Աստուած.» որ սովէ յառաջ ալ խրատ կու
տար ըսել քահանային «չալի- Ինկէ-Ի-Ի-Ի»
(այսինքն «Իսունկ մատուցանեմ», եւն, տես վերն
էջ 356), որ ըստ այսմ համապատասխանեց մասն
է հայոյն «Տէր Աստուած մեր, եւն առաջին ա-
զօթքին: B ընդհանրապէս կը չեղի սկիզբներն

արա զմեզ մատուցանել քեզ զընծայս անարիւն եւ զպատարագս նախարբեալ ի փառս եւ ի պատիւ Վրբիստոսի քո. զի սուրբ եւ փառաւորեալ է յամենայնի մեծվայելուչ անունդ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեան: Եւ խնկէ զխորանն քահանայն:

10

Սարկաւազն. Աւրհնեա տէր: — Բահանայն. Աւրհնեալ թագաւորութիւն Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: — Ժողովուրդն ասնն. Աւրհնեա անձն իմ զՏէր. Տէր Աստուած իմ մեծ եղեր յոյժ: Ի մնան զփոխն:

Խ Ա Ղ Ա Ղ Ա Կ Ա Ն Ք

Բ. — Սարկաւազն. Խաղաղութեամբ զՏէր աղաչեսցուք: — Ժողովուրդ. Տէր ողորմեա: — [Սար.] Վ շան խաղաղութեան ամենայն աշխարհի, եւ բարեկարգութեան սրբոյ եկեղեցեաց եւ ամենեցուն միաւորութեան: — Վ շան սուրբ տանս այտորիկ եւ որք հաւատով եւ ահիւ մտաննն ի սմա զՏէր աղաչեսցուք: — Վ շան եպիսկոպոսապետի մերոյ կենաց եւ փրկութեան, եւ որ ի Վրբիստոս սարկաւազութեան եւ ամենայն ժառանգի եւ ժողովրդեան: — Վ շան բարեպաշտ եւ աստուածապահ թագաւորին մերոյ եւ ամենայն զինուորեալ մանկանց նորա, զՏէր աղաչեսցուք: — Ժողովուրդ. Տէր ողորմեա: — [Սար.] Վ շան յաղթող լինելոյ եւ հնազանդեցուցանելոյ ընդ ոտիւք նոցա զամենայն թշնամի պատերազմող, զՏէր: — Ժող. Տէր ողորմեա: — [Սար.] Վ շան քաղաքիս այտորիկ եւ ամենայն քաղաքաց եւ գաւառաց. եւ որք հաւատով բնակեալ են ի նմա, զՏէր: — Ժող. Տէր ողորմեա: — [Սար.] Վ շան ճանապարհորդաց, նաւորդաց, հիւանդաց, վաստակաւորաց, զերկրոց, եւ ամենեցուն փրկութեան, զՏէր: — Ժող. Տէր ողորմեա: — [Սար.] Վ շան փրկելոյ զմեզ յամե-

15

20

25

Ա. ¹⁸⁻⁹ Լ «Չի փառաւորեալ է յամենայն մեծվայելուչ անունդ» եւն: Բ. ¹⁵ Լ «Խաղաղութեամբ զտէր աղաչէիցոս:», ¹⁶ Լ «Վ շան սուրբ տանս այտորիկ» եւն. յաջորդ «մտաննն ի մա» պահեցինք՝ սովորական բլլալով քանի մ'այս կարգի բնագրաց ալ. ²⁵ Լ «Վ շան քաղաքիս այտորիկ» եւն:

յունականներէն եւ շատ մասամբ նաեւ հայերէնէն:

¹ Սաղմոստոցութեան ժամանակ կը հրամայէ Յ(նաեւ B) թէ «քահանայն աստոցէ զ-զօն-դր-դոն» (τάς εὐχὰς ἐπιλέγει τοῦ λυχνιχοῦ.) Այս «ճրագաց, կոչուած աղօթքներն երեկոյեան ժաման՝ եօթն են Յունաց քով. մեր ժամագրոց մէջ մէկ հաս մայն կայ այժմ («Այս զուարթ» կամ ճրագաւուցի տաղէն ետքը), որ կը սկսի «Օրհնեալ Տէր որ բնակեալք ես ի բարձունս» եւն: Այս աղօթքը մերոնք նաեւ «Պետրոսի հրոյ. եղբոր Գր. Նիւսացւոյ» կ'ընծայեն. (տես Յուլիոսի Զագր. մեր Մանդր. էջ 512 եւ 689):

Բ. ¹ Հայերէնին «զՏէր աղաչէիցոս» կարծենք գրչութեան պարզ սխալ մըն է, ուստի

ուզղեցինք «աղաչեսցուք» ինչպէս նաեւ յունարէնը կը պահանջէ այս շատ յաճախ կրկնուած խաղաղականացն՝ (ἐν εὐχῆν τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.) Յաջորդ խաղաղականք Danielի քով հա. մաստութեամբ նշանակուած են, նոյնպէս Goar եւ այլք: Տես նոյները Բարսղի եւ Ուկեբեանի պատարագաց մէջ շատ անգամ համեմատուած, ուստի հոս չենք կրկնել: Հայոյն մէջ կը պահով հոս սկիզբն «վանն ի վերսուս խաղաղութեան» եւն առնել, նոյնպէս «վանն ճանապարհորդաց» եւն անէն յառաջ՝ «վանն բարեխառնութեան օգոց» եւն մասը. ընդհակառակն «վանն հոգւոյ հանդուցելոց» եւն հոս չեն նշանակել յունականք, եւ նման պէտպիսութիւնք:

նայն նեղութենէ, ի բարկութենէ եւ ի վշտաց, զՏէր: — Սասն հոգւոցն հան-
30 ցուցելոց որք ճշմարիտ: — Եւ եւս մի: — Չանձինս: — Ողորմեաց մեզ: —
[Քահ.] Չի վայելէ քեզ ամենայն փառք, պատիւ, երկրպագութիւն այժմ եւ
միշտ եւ յաւ:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ա Ս Ս Տ Ի Ճ Ա Ն Ա Ց

Գ. — Սաղմոս Ի նեղութեան իմում ես առ Տէր: Փոխն ի լման ասի
35 երեքն: Եւ քահանայն աղաւթէ ի ծածուկ: Տէր զթած եւ ողորմած, երկայ-
նամիտ եւ բաղումողորմ. ունկնդիր աղաչանացս. եւ ընկալ զձայն պաղատանաց
մերոց. արա ի մեզ նշան բարութեան. առաջնորդեա մեզ ի ճանապարհս քո՝
ճշմարտութեամբ գնալ. ուրախ արա զմիտս մեր երկիւղիւ անուանդ քում սրբ-
բոյ: Չի մեծ ես դու եւ առնես սքանչելիս, եւ դու միայն ես Աստուած, եւ ոչ
40 դք է նման քեզ յաստուածս, Տէր կարող յողորմութիւն, բարերար եւ զաւ-
րաւոր,⁶ աւգնել, այց առնել, եւ փրկել զյուսացեալս յանուն քո սուրբ:

Սարկն. ասէ.⁷ Բնկալ կեցո՞, ողորմեա եւ պահեա՞ զմեզ: — Չամենասրբ-
բուհին զանարասն: — Քահ. Չի քո է կարողութիւն եւ քո է թագաւորու-
թիւն եւ զաւրութիւն, եւ քեզ փառք յաւ:

45 Ա Ղ Ա Ի Թ Բ Ա Ս Ս Ս Ս Ճ Ա Ն Ա Ց

Գ. — ⁸ Սաղմոս՝ Ո յուսայ ի Տէր, որպէս լեառն Սիոն. ի լման զփոխն:
Աղաւթք երկրորդ փոխածայնին. Տէր մի սրտմտութեամբ քով յանդի-
մաներ զմեզ. եւ մի բարկութեամբ քով խրատեր զմեզ. այլ արա ընդ մեզ ի
քոյոց պարգեւացդ.⁹ Բժիշկ եւ ողջացուցիչ անձանց մերոց. յառաջնորդեա մեզ
50 ի նաւահանգիստ կամաց քոց. լուսաւորեա զայս սրտից մերոց առ ի գիտել

Գ. ³⁸ Լ այս կարգի ընթերցմունք («ուրախ արա... երկիւղիւ անուանդ
քո՝ սրբոյ», եւն) պահեցինք, յաճախ են այսպիսիք վերջին ժամանակի թարգ-
մանութեանց մէջ, ինչպէս վերն ալ յաճախ տեսանք: ⁴² Լ ինչպէս բսիւք,
«կեցոյ», նոյնպիսիք այլուր ալ:

Գ. ⁵ Ասկէ սկսեալ մինչեւ «Աղօթք Երա-
խայից» (Հած. Թ) շունի B. բայց ունին Daniel
եւ Goar. «Աղօթք աստիճանաց», մենք գրինք
բոս յունին *Eὐχὴ τῆς α' σταύσεως*, եւ նոյն կոչ-
մամբ նաեւ յաջորդները: — Ա. Աստիճանաց
աղօթքը բաւարարին նոյն է յունարէնին հետ:

⁶ Յ այսպէս՝ «կարող (δυνατός) յողորմու-
թեան, եւ բարերար ի զօրութեան», (*ἀγαθός ἐν
ισχύϊ*.) Կից «յոյց առնել» գրուած է «միթա-
րել» իմաստով (B. *παράκαλεῖν*.)

⁷ B. նախ կ'աւելցնէ՝ «Եւ եւս խաղաղու-
թեան զՏէր աղաչեսցուք»: — Թաղարդն ի B.
«Չի քո է... եւ փառք Հօր Ի- Որդոյ Ի-
Հօհոյն սրբոյ, այժմ» եւն:

Գ. ⁹ Գունարէնն ամէն մէկ աղօթքին սկիզբն
չի նշանակեր Սաղմունքն, այլ վերն փ անգամ
նշանակած էր որ Աստիճանաց Սաղմունքը կ'ը-
նուին իւրաքանչիւր աղօթքէն յառաջ: Այս
կարգի մանրամասնութեանց տարբերութիւնք
աննշան ըլլալով՝ չենք նշանակեր փ առ փ: —
«Աղօթք երկրորդ փոխմունքն» կ'ըսէ հոս հայն.
յոյնը նոյն է (տես Ծան. Ծ) *Eὐχὴ τῆς β' σταύ-
σεως*.

⁹ Անյաջող թարգմանութիւն է՝ «այլ արա
ընդ մեզ է քոյոց որդեւորդ», ուր յոյնն է *κατά
τῆν ἐπιεικειάν σου*. (...բո արդարութեան քո...)

ղձմարտութիւն քո. եւ շնորհեա մեզ զաւրս զայս խաղաղութեամբ եւ առանց մեղաց եւ զամենայն ժամանակս կենաց մերոց, բարեխաւսութեամբ սրբուհւոյ Մատուածածնին եւ ամենայն սրբոց քոց:

Սարկն. Այլ եւս խաղաղ: — Բնկալ, կեցո՛, ողորմեա՛ եւ պահեա՛: — Չամենասրբուհին, զանարատն, զառաւել փառաւորեալ տիրուհին մեր զՄատուածածինն եւ զմիշտ կոյսն Սարիամ յիշեսցէք եւ նոքաւք զՏէր: — Ժող. Տէր ողորմ.: — Բար. Չի բարերար եւ մարդասէր Մատուած գորով, եւ քեզ վայելէ՛¹⁰ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ:

Ա Ղ Ա Ի Թ Գ. Ա Ս Տ Ի Ճ Ա Ն Ա Ց

Ա. — Սաղմոս. Ի խորոց կարդացի առ քեզ Տէր, Տէր լուր: 60

Աղաւթը Գ. փոխածայնին: Բար. ի ծածուկ. Տէր Մատուած մեր յիշեալ զմեզ զմեղաւորքս եւ զվերջին¹¹ ծառայքս քո. որք եկեալ աղաչեմք զսուրբ եւ զերկրպագելի անուն քո. մի յամուլթ առներ զմեզ ի կամաց ողորմութեան քո, այլ շնորհեա մեզ Տէր զամենայն խնդրուածս փրկութեան քո. եւ արժանի արա զմեզ սիրել եւ երկնչել ի քէն յամենայն սրտից մերոց եւ արա յամենայնի զկամս քո:

Սարկն. Բնկալ, կեցո՛ եւ ողորմեա՛: -- Չամենասրբուհի Մատուածածին, զանարատն, զառաւել փառաւ.: — Բար. ի ծայն. Չի դու ես Մատուած մեր. Մատուած յուրմել եւ ի կեցուցանել. եւ քեզ փառս վերառաքեմք Հաւր եւ Արդեոյ եւ Հոգւոյդ սրբոյ այժմ եւ միշտ:

Չ. — Եւ սկսանին.¹³ Տէր կարդացի առ քեզ եւ լուր ինձ. շարականաւ. նախ զինքն եղանակեն. քանզի կրկին է. Անքիկէ կեկրակոյ պրտե՛, իսականսաննոն կերիկէ. Տէր կարդացի առ քեզ, եւ լուր ինձ. նայեաց ի ձայն. զմար-

Գ. 17 L կ'երեւայ թէ ունի "սրտմտութեամբ Գ": 18 L "ողջացուցիչ": 54 L հոս "կեցո." նայնպէս ի տողն 67:
Ե. 12-3 Նօարգիր նշանակուած յունախօս տողին դիմաց լուսանցքի

¹⁰ Ինչպէս ուրիշ տեղեր ալ տեսանք, այս բանաձևին տեղ յոյնը կ'ընէ "ե- տէ- Գ- ր-ո-ս-ի-հ-ի, Հօր եւ Արդւոյ" եւն:
Ե. 11 Լաւ թարգմանութիւն չէ "գիւրգիւն ծառայքս քո." յունարէնն է՝ ἀρχαίω δούλων ("ընդդէմ ծառայքս:ս) Աւելի անյարմար է՝ "քի յամուլթ առներ զմեզ ի կամաց ողորմութեան քո." որ ըստ յունարէնին (Β' ἀπό τῆς πρὸς-δοκίας τοῦ ἐλέους σου) ըլլալու է՝ "յարմարութիւն ողորմութեան քո:"
12 Այս "քո" անտեղի է. եւ պէտք է ջնջել: Աղթթբին ծայրն ալ լաւ չէ "եւ ուր." եւն, այլ պէտք է ուղղել՝ "եւ շնորհ յամենայնի զկամս քո," ինչպէս կը պահանջէ յունարէն բնագիրն ալ:

¹³ Այս ամէն խրատագիրքն տարբեր են յունա- նականին մէջ, որ հոս նախ կը հրամայէ քահա- նային առնուլ "նախարարեալ" հացը գնել մաղղ- մայի վրայ, յետոյ զինի եւ ջուր ի բաժակն, եւ ինկել եւ ծածկել, առանց բան մ'ըտելու բայց փայն՝ "Աղթթեք սրբոց հարց," Ասկէ ետքը կը հրամայէ ըսել ճիսթ եւ ճիսԳ սաղմուններն, յա- նուանէ Κύριε ἐκέκραξα եւն ("Տէր կարդացի կամ ինչպէս բոլորովին աւելորդ տեղ տառա- փոխեր է հայն՝ "Արեւ կեկրակոյ" եւն): Չենք գիտեր ինչու՝ հոս եւ ուրիշ տեղեր թարգմանին այսպիսի յունարէն տողեր գրեր է, փնջեաւ ու- րիշ տեղերը նոյն կարգի Սաղմոսաց եւն կոչմունք գրած էր հայերէն, ինչպէս պէտք է:

տիրոսին, զարբոցն, զառաջին տունն կրկին: Փառք. այժմ եւ միշտ: Բան. 76 ի մուսուն. իսկ եթէ հասանէ տաւն Մկրտչին կամ սուրբ Բառասնիցն՝ աւետարանան զայցէ քահանայն:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Մ Տ Ի Ց

Աղաւթը մտի ճրագալուցին.¹⁴ Յերեկոյի, ի վաղորդայն եւ ի հասարակ աւուր աւրհնեմք, զովեմք, զոհանամք, եւ աղաչեմք զքեզ Տէր ամենայնի. ուղիւ եղիցին աղաւթք մեր որպէս խունկ առաջի քո. եւ մի խտորեցուցաներ զիրա մեր բանիւք չարութեամբ.¹⁵ այլ փրկեա զմեզ յամենայնէ որք որսան զմեզ. զի առ քեզ Տէր, Տէր, են աչք մեր. եւ ի քեզ եմք յուսացեալ. մի յամաւթ առներ զմեզ, Աստուածդ մեր. զի աւրհնեալ ես յաւիտեանս ամէն: Ժող.¹⁶ Լոյս զուարթ սուրբ փառաց անմահի Հաւրդ երկնաւորի, սրբոյ կենարարին Յիսուսի Վրիստոսի: Լշկեալքս ի մասնել արեգականն՝ տեսաք զքեզ 85

վրայ նշանակուած էր ի Լ (կամ ճշդիւ եւս Վենետիկոյ Թ. 1145 ընդօրինակութեան մէջ՝ ի Հարց Վենետիկոյ) համապատասխանող յունականքն՝ Κύριε ἐξέ-
χραξα πρὸς σὲ εἰσαχουσόν μου Κύριε. ||⁷⁴ Լ "Չառաջին" մենք դրինք, Լ "չառջի տունն" եւն: ||⁷⁶ Լ "վաղորդեան",
Զ. ||⁸⁴⁻⁸⁹ Աղթթքս եւ "Լոյս զուարթն" ունիմ նաեւ ուղղակի Լիոնի օրինակէն ընդօրինակուած. վերը դրուած բնագրէն միայն սա տարբերութիւն կայ որ Լիոնեանն ունի՝ "ի վաղորդեան", "յաւիտեանս ամն.", եւ "որ քո զկենդանութիւն", (որ յայտնի կը ցուցնէ նախնական "որ տա" ընթերցումը):

Զ. ¹⁴ Յունարէնին խորագիրն է՝ *Εὐχὴ τῆς εἰσοδου*. ("Աղթթ մտից") Հայերէնին "ճրագալուցի" բանին աւելի "Լոյս զուարթի" կը վերաբերի: Երկուքն ալ նոյն են յունարէնին հետ:
¹⁵ Բառ յունին ալ թէ "բանիւք չարութեամբ", այլ՝ ("մի՛ խտորեցուցաներ...") է բառ ի բոհոս-բոհոս չարութեան: — "Որք որսան զմեզ", Յոյն "որք որսան զհոգի մեր":
¹⁶ "Լոյս զուարթ" տաղն, որ մեր ժամերգութեան մէջ "Երգ Վերակամոց" եղած է, եկեղեցւոյ ամենահին տաղերէն է՝ նշանաւոր իւր պարզութեամբն բայց իմաստից փոխութեամբն. եւ կայ արգէն Սհմար. Առաքելոց գրութեան մէջ (Գիորգ Ի. գլ. 47 եւն, ուր նաեւ "Փառք ի բարձունս", եւ "Օրհնեցէք մանկուիք զՏէր" տաղերն, առ երկուքն ալ կան մեր ժամերգութեան մէջ): Իբրեւ "Երգ երկնայնի" (սյնոս էօստրոնոս) կամ սյնոս էփիւսիոս (Երգ յետ ճրագաց). յունարէն ժամագրոց մէջ ալ Երեկոյեան ժամակարգութեան մաս եղած է: Հայերէնը քանի մը մանր կէտերու մէջ փայն շեղում կը ցուցնէ յունարէնէն: Աւելորդ չենք համարիր գնել հոս յունարէնն տող առ տող եւ իւրաքանչիւրին տակը հայերէնը ճշդիւ յունարէնին համաձայն՝
Փῶς ἰλαρόν ἁγίας δόξης,
Լոյս զուարթ սուրբ փառաց

*ἀθανάτου Πατρὸς οὐρανόυ,
անմահի Հօրն երկնաւորի
ἀγίου, μάκαρος,
սրբոյ, երկնայնի, (Հայր՝ "կենարարի")
Ἰησοῦ Χριστοῦ.
Յիսուս Քրիստոս:
Ἐλθόντες ἐπὶ τὴν ἡλίου δύσιν,
Եկեալքս ի մասնել արեգական
իծոնτες φῶς ἔσπερονόν,
տեւալ (Հ. "տեսաք") զլոյս երկնայնի (Հ. "երեկոյիս")
ἕμνοῦμεν Πατέρα, Υἱὸν
օրհնեմք զՀայր, զՈրդի
καὶ ἅγιον Πνεῦμα Θεόν.
եւ զսուրբ Հօգին Աստուած:
Ἄξιός εἰ ἐν πᾶσι καιροῖς
Արժանի ես յամենայն ժամ(անակո)
ἕμνεῖσθαι φωναῖς αἰσίου,
օրհնել ձայնիւք զուարթութեան
(Հ. "երգովքն")
Υἱέ Θεοῦ, ζῶνῃ δὲ διδούς,
Որդի Աստուծոյ, որ առս զկենդանութիւն,
διὸ κόσμος σὲ δοξάζει.
Վասն որոյ աշխարհս զքեզ փառաւորէ:
Ժամագրոց մէջիւր փայն վերջէ քիչ մը կը շեղի. նախ տող մ'աւելի ունի "Եւ ամենքեան*

լոյս երեկոյիս. աւրհնեմք զչայր եւ զՍրղի եւ զսուրբ Հոգին Աստուծոյ. եւ ամենեքեան ասեմք Ամէն: Արժանաւորեա զմեզ յամենայն ժամ աւրհնել ձայնիւ երգով զանուն փառաց ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ որ տայ զկենդանութիւնս. վասն որոյ եւ աշխարհս տաւնէ:

Ը Ն Թ Ե Ր Ց Ո Ւ Ա Ծ Ք

90

Եւ. 17 — Դպիրն մեսեղի. մարգարէք ի ծննդոց: Եւ յորժամ ասէ զմեսեղին՝ Սարկն. Սոֆիա: — Բահ. լուսով տեսնազրէ եւ ասէ. Լոյս Վրիստոսի երեւեացի ամենեցուն: — Ընթերցաւդ. Յառակաց թղթոյն է ընթերցուած: Իսկ զկնի ընթերցուածոյն պաշտէ. Ուղեղ եղիցին:

Աղաւթը Ուղիղեղիցոյն. Վիր Տէր պահապան բերանոյ իմոյ ոչ խաւսել զչարութիւնս. այլ տարածմամբ ձեռաց գոչել՝ Ուղեղ եղիցին աղաւթք իմ որպէս խունկ առաջի քո, Տէր. փրկեա եւ կեցո զմեզ. որպէս զի արժանի լիցուք փառաւորել զանուն քո սուրբ. այժմ եւ միշտ եւ յաւ.: — Ժող. Ուղեղ եղիցի: Փառս տալ. Տէր կարգացի: — Ժող. Ուղեղ եղիցի: — Բահն. Վիր, Տէր, պահապան: — Ժող. Ուղեղ եղիցի: Փառս տան. Եւ մի խոտորեցուցաներ զմեզ ի պատուիրանաց քոց: — Ժող. Ուղեղ եղիցին աղաւթք իմ: (Փառս տալ.) Ուղեղ եղիցին: — Ժող. Համբարձումն ձեռ.: — Իսկ ի տան Մկրտչին եւ սուրբ Բառասնիցն, յորժամ ասէ Սարկն. Բնկալ, կեցո: Չամենասարբուհին: Բահ. Օ ի սուրբ ես Աստուած մեր եւ քեզ զերեքսրբեան աւրհնութիւնս մատուցանեմք Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն, այժմ եւ միշտ:

95

100

105

Եւ բահ. ասէ զաղաւթն. Աստուած սուրբ, որ ի սուրբս բնակեալ: Խնդրէ ի Պատարագ Ոսկիբերանին: Եւ սկսանին եկեղեցին զԾրեքսրբեանն: Դպիրն ասէ զմեսեղին եւ կարդայ զԱռաքե[ա]լն. եւ Սարկ. զաւետարանն:

Եւ զկնի աւետարանին Սարկն. քարոզէ բարձր. Ասացուք ամենեքեան [Տէր ողորմեա, 18] յամենայն անձնէ եւ յամենայն մտաց. Տէր ամենակալ՝

110

Ի. 102 L “սոֆիայ,” 105 L “Աղթք ուղեցոյն,” 108 L “Ուղեղ եղիցին.” Ինչպէս նախընթացին մեջ, եւ յաջորդ տողերու մէջ չորս անգամն ալ: 101 Փակագծեալ “էտու” Կուստանդնուպոլսի համար կը նշանակէ Վ. Հ. Յովհաննէս թէ “Այս բանք յետեւ էին յետոյ կապարեայ գրչաւ. անդին Կոստանդնուպոլսէն էր.”

ասեմք ամէն. անկէ ետքն ալ այսպէս շրջուած է՝ “Արեւմտեան զիւ... օրհնել ձայնիւ երգով շունտէ քոսաց անհասարկ երրորդութեան: Որ տաս (ոչ “Կոյ”), ինչպէս եւ ապագիւրբն) զկենդանութիւնն, եւն: Պատարագին թարգմանողը հայերէն ժամագրքէն առած գրած է հոս. բայց վերջը կը կարդայ “աշխարհս Կոյն,” չենք գիտեր ինչու. (“Փառաւորէ, ճիշդ յունարէնին յարմար թարգմանութիւնն է): Իսկ “Թիսուսի Բրիտանոսի”

սխալ գրութիւն մ’ըլլալու է, որ իմաստին ալ յարմար չէ. պէտք է ուղղել կոչականի:

Ի. 17 Ամբողջ այս մասն “Ընթերցանեալք”, մինչեւ Սարկաւագի Բարոզութիւնն “Յամենայն անձնէ”, եւն, բաւական տարբեր է յունարէնին մէջ: Daniel այսպէս ունի խրատագրերս (նոյնպէս GOAR եւն), զորոնք պէտք է համեմատել վերջ գրուած հայերէնին հետ. “Դուս. Լոյս զուարթ, եւն: Սրի. Պրոսիսմէն: Բհ. Խաղաղութիւն ա-

երկնաւոր Աստուած հարցն մերոց՝ աղաչեմք զքեզ՝ լուր մեզ եւ ողորմեա։
 — Որ ոչ խորհիս զմահ մեղաւորին, այլ զդառնալ նորա ի չար ճանապարհէն եւ զկեանք՝ աղաչեմք զքեզ լուր մեզ եւ ողորմեա։ — [Ժող.] Տէր ողորմեա։ — [Սարկ.] Որ առատդ ես յողորմել՝ աղաչեմք զքեզ։ — Ողորմեաց մեզ Տէր Աստուած մեր ըստ մեծի ողորմութեան քում աղաչեմք։ — Ժող. Թ. Տէր ողորմեա։ — [Սարկ.] ¹⁹Վասն բարեպաշտ եւ աստուածահաճոյ թագաւորին մերոց եւ ամենայն պաղատին եւ զինուորեալ մանկանց նորա զՏէր աղաչեցուք։ — Վասն այբեպիսկոպոսին մերոց եւ պատուական քահանայութեան եւ որ ի Վրիստոս սարկաւազութեան զՏէր։

120 Ա Ղ Ա Ի Թ Գ Բ Ա Զ Կ Ա Տ Ա Ր Ա Ծ

Բ. — Բարն. ասէ զաղաւթս. Տէր աստուած մեր զտարածմամբ ձեռաց աղաւթս ²⁰ ընկալ ի ծառայից քոց եւ ողորմեաց մեզ ըստ բազում ողորմութեան քում. զգթութիւն քո առաքեա ի վերայ մեր եւ յամենայն ժողովուրդ քո, որ կան առաջի երեսաց քո, եւ ակն ունին առ ի քէն մեծի ողորմութեան քում։ — Ի ճայն. — Զ ի ողորմած եւ մարդասէր ես Աստուած. եւ քեզ վայելն փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ։

Ը. ||¹²⁶ L “Վայել է փառք, եւն։

մենեցուն։ Սրբ. Իմաստութիւն (փիս. «Իմաստութեամբն կամ «սփիայ») Ընթերցող (ընթերցող) զորոգործը. եւ զնորոգ (ընթերցող. Ծանոց, է. 6—10.) եւ սրբորդ յորոգործը եւ յորոգորդի տրոգորդ Սրբ. Աղաչեցէք։ Եւ իհ. տրուել զլ յորոգորդ զնորոգորդ (խառնակեալ) — Իմաստութեամբ սրբի։ Լոյս քրիստոսի երեւեցի ամենեցուն։ Եւ անգուստ ընթերցող զնորոգործը (յԱւակաց, Թ. 18—18.) Եւ յորոգորդի տրոգորդ. խառնակեալ քեզ։ Սրբ. Սփիայ։ Սրբ. զնորոգորդ զնորոգորդ (տօ յաժեստոյն) Եւ զնորոգորդ զնորոգորդ — Սրբ. Առաջուք ամենեցեան յամենայն անձն եւ յամենայն մտաց մերոց աստուածք՝ Տէր ամենակալ, եւն։

¹⁹ Կարծեմք լաւ կ'ըլլար եթէ հոս ընթերցող այս «Տէր ողորմեա», վասն զի խառնակեալիս այս ասն կարգը կը խանգարէ հոս, թէեւ հայոցն ունեցած ձեւով այլուր ալ տեսնուի նոյնը։ — «Երկնաւոր, չունի Եղիշը, նոյնպէս ամբողջ «Որ ոչ խորհիս», եւն եւ «Որ առատդ ես», աներբ։ Այս կարգի համառօտմանը սովորական են պատարագամասուցի ընդօրինակումներուն։

²⁰ Կարծեմք լաւ է հայերէնին հոս կցել խառնակեալիս այս երկու աներբ։ Եւնարէնն (առ Dan.) հոս կը գնէ նախ քան զնորոգորդ զնորոգորդ (տես յարգը) անկէ ետքը յիշեալ երկու աներբ, կցելով խառնակեալիս ուրիշ աներ ալ՝ յը. եղբարց, յը. շինողաց եկեղեցւոյ, յը. պողոտեցից, եւն. ասանցմէ ետքն է փայն սր քահանայն կը կցէ Բազիտարածի փառաբանութիւնը «Չի սղորմած եւ մարդասէր Աստուած գալովն եւն Տես նոյնպէս Ոսկերեանինը՝ վերն էլ 364։ — Բայց Goar այս ամենն հայոցն համեմատ ունի։

Ը. ²⁰ «Չորոգործի տրոգորդ զնորոգորդ կամ ինչպէս Բարոզի եւ Ոսկերեանի թարգմանիչը գրած է «զբազիտարած զաղաչանս», (տես վերն էլ 189 եւ 364.) Եւնարէնն է՝ τὴν ἐκ τριῶν ταύτων ἰκεσία, զոր ճիշդ խօսելով՝ թարգմանելու ենք՝ «չնորոգ (չբարեմակ, յարատեւ, երկարաձգեալ) ուղաւոր», Goar կը թարգմանէ (էլ 194) protensam hanc supplicationem, ուստի վերը խորագիրն ալ՝ «Աղոթք ունորդ ուղաւոր»։ Մենք հոս եւ այլուր պահեցինք հոս «բազիտարածն», (յուսարէն բառն բազիկ մասին գործածուելով՝ անոր տարածելն ալ կը նշանակէ) — «Եւ քեզ վայելէ փառք, եւն վերջարանութեան մասին տես Դրան. 10։

նապականութիւն զՏէր աղ: — Ժող. Տէր ող: — [Սարկ.] Զի ծնանիցէ զնոսա ջրով եւ հոգւով. շնորհեցէ նոցա զկատարումն հաւատոյ. զի թուեսցէ զնոսա ընդ սուրբ եւ ընտրեալ հաւատս իւր, զՏէր աղ: — Ինկալ, կեցո՛, ողորմեա եւ պահեա զմեզ Աստուած քոյին շնորհիւդ:

155

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Լ Ո Ւ Ս Ա Ի Ո Ր Ե Լ Ե Ա Ց

Ժ. — [Սարկ.] Արք ի լուսաւորութիւն պատրաստեալ էք՝ զգլուխս ձեր Տեառն խոնարհեցուցէք:

160

Աղաւթք, որ ասի երեխայիցն, ի Դշքի. միջոցն ի վեր մինչեւ ցմեծի ուրբաթն. եւ ոչ միայն ի Դշքի. եւ յուրբաթ, այլ եւ ի շաբաթսն, քայց ի Ղազարոյ շաբաթէն. վասն զի լիցի անդ լուսաւորութիւն. եւ յամենայն կիրակիսն եւ ի նմին կիրակի ուստոցն:²⁴

165

Աղաւթք լուս. Արեւեցո՛ զերեսս քո, Տէր, նոցա որք ի լուսաւորութիւն պատրաստեալ կան եւ անձկացեալ են թաւթափել ի շաղախմանէ մեղաց. պայծառացո՛ զմիտս նոցա. հաստատեա զնոսա ի հաւատս. եւ անշարժ պահեա՛ զնոսա ի լոյս, կատարեա զնոսա ի սէր. եւ անդամս պատուականս Վրիստոսի քո ցոյց զնոսա, որ ետ զանձն իւր փոխանակ-սրբութեանց յաղագս անձանց մերոց: — Ի ձայն. — Զի դու ես լուսաւորիչ²⁵ մեր. եւ քեզ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ:

170

Սարկն. Արք ի լուսաւորութիւն էք՝ երթայք. (երկիցս): Արք երեխայք էք երթայք: Մի ոք յերեխայից. մի ոք ի թերահաւատից. եւ մի ոք յապաշխարողաց եւ յանմաքրից մերձեցի յաստուածային խորհուրդս: Արք հաւատացեալք էք, եւ եւս խաղաղութեան զՏէր աղաչեցուցէք: — Ժող. Տէր ողորմեա:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Հ Ա Ի Ա Տ Ա Ց Ե Լ Ո Ց Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

175

ԺԱ. — Զահն. Տէր Աստուած մեր²⁶ եւ օրհնեալ. որ զկենարարին Վրիստոսի քո զմահն յապականութենէ մեզ յանապահանո-՛ւթեան արարեր.²⁷ եւ

Համար գիտել կու տայ Վ. Հ. Յովհաննէս՝ «Պիտեր այս բան յօրինակին. յետոյ յաւելել է:» ||¹⁵² Լ «զկատարուն հաւատոյ» (փխ. «զկատարուն»): Ժ. ||¹⁶⁰ Լ «եւ յան կիրակիսն»:

Ժ. ²⁴ Երկար խորագրիս տեղ կ'ըսէ Յոյնը՝ «Աղթք ի վերայ պատրաստելոց ի լուսաւորութիւն, զոր տէ քհ. ի ծածուկ» — «Թոթափել ի շաղախմանէ մեղաց», Յոյնը՝ «Թոթափել (ընկենուլ) զաղտ մեղաց» (τόν τῆς ἀμαρτίας μολυσμόν ἀποτινάξασθαι.) — «Անդամ... ցոյց զնոսա», այսինքն «արա» (բառական բոս յունին ἀνάδειξον, ինչպէս բառական յաճախ հնոց քով:) Իսկ «փոխանակ-սրբութեան» մէկ բառ համարելու է, բայց միշտ անձահ է. յունարէնն է՝ ἀντίστοιχον,

այսինքն՝ էրիւնդ, ուստի «եւ զանձն իւր փրկանս վասն անձանց մերոց», Անյաջող եւ նոյն իսկ սխալ թարգմանութեանս պատճառն է յայտնապէս այն որ թարգմանիչը λύτρον (փրկանք) բառը λουτρον (լուսնոս, բազնիք, սրբուիլ) կարգացրէ է: ²⁵ «Լուսաւորիչ» բոս B եւ D81. որ ունի փոտիսմոս լուսաւորութիւն. GOAR «սրբութիւն» կ'ըսէ: ԺԱ. ²⁶ Արդէն «Աստուած Բր է- օրհնեալ» ասութիւնը կաղ է. յունարէնը կ'ուզէ

զամենեսեան ի չարութենէ պտղոյն մահացեալ ազատեցեր. եւ զմիտս մոլորեալ ի բարութիւն հաստատեցեր. եւ զաչս մեր արգելեր յամենայն չար հայեցողածոց. եւ զունկն մեր ամբացուցեր յամենայն դատարկ բանից եւ զլեզու մեր սրբեցի՝ խաւսել զբանս վայելուչս: Սրբեա՛մ եւ այժմ՝ Տէր, զըթուռնս մեր յաւրհնել զքեզ. եւ զձեռս մեր՝ որ շարժէր ի գործս մեղաց²⁸ զաւրացո գործել զամենայն հաճոյս քո. եւ զամենայն զգայարանս մեր եւ զմիտս կնքեա շնորհիւ քով Տէր: — Սարկն. Ինկա՛լ, կեցո՛: — Զամենասրբուհին զանս: — [Քահ.] վերածայնէ. Զի քեզ վայելէ ամենայն փառք, պատիւ եւ իշխանութիւն այժմ եւ միշտ եւ յաւս:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Հ Ա Ի Ա Տ Ա Ց Ե Լ Ո Ց Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

[Քահ.] Տէր սուրբ եւ բարերար, հայցեմք ի քէն զմեծ զողորմութիւն քո արա ի մեղաւորքս եւ յանարժանիքս. եւ սրա զմեզ արժանի ընդունող լինել միածնի Արդւոյ քո եւ Աստուծոյ մերոյ թագաւորիդ փառաց: Ահա ամբիժ մարմին նորա եւ կենդանարար արիւն նորա ի հասեալ ժամս յայս կայ ի վերայ խորհրդական սեղանոյս, որ է [պատուարեալ] ի բազմութենէ զաւրաց երկնից անտեսանել՝ պարզեւքս այս.²⁹ եւ արդ աղաչեմք զքեզ Տէր, զմերձեցեալս ի սմա անդա[պար]տս պահեա. զմտաց աչս սովաւ պայծառացո՛ լինել որդիս լուսոյ եւ որդիս տունջեան:

Սարկն. Ինկա՛լ կեցո՛, ողորմեա՛մ եւ պահեա՛մ զմեզ Տէր քոյին շնորհիւդ: — [Ժող.] կեցո: — [Սարկ.]³⁰ Զամենասրբուհին զանարատն, զառաւել

ԺԱ. ||¹⁷⁶ Լ նախ “յապականութիւն արարեր.” յետոյ ուղղուած՝ “յապականութիւն.” ||¹⁸³ Լ “շնորհիւ քո.” ||¹⁹³ Լ “անդապարտս պահեա.” որ կրնայ ուղղել ալ բլաւ, բայց նաեւ կրճատուած “անդապարտս” բառին:

“Աստուած Կի եւ օրհնեալ.” Ընդհանրապէս անյաջող է բովանդակ ազօթքին թարգմանութիւնը:

²⁷ Բարբառովն անյաջող փոխադրութիւն է “զմահ” հայցականովն: Ըլլալու է “Որ կենդանարար Իհոսոս Գրիստոսի քո յապականութենէ զԿի յանպականութիւն փոխեցեր.” Ինչպէս կը պահանջէ խօսքին իմաստն եւ յունարէնն: “նշնպէս եւ յաջորդներն ըստ յունին ըլլալու են” “Դու զամենայն գոյութեան մեր ի մահուանէ՛ ընդ սրով գրաւեալ են (τῆς ἐμπαθοῦς νεκρώσεως) ազատեա, առաջնորդ նոցա բարի զմիտս հաստատեալ. եւ զաչս մեր արգել յամենայն չար հայեցողածոյ, զունկն սուրբ ի դատարկ բանից, զլեզու մեր սրբեա յանպատշաճ խօսից: Սրբեա եւ այժմ” եւն:

²⁸ Յոյն՝ “Չձեռս մեր արա, ի չար գործոց ի բաց կալ, բայց գործել միայն զհաճոյս քո.” (այսինքն՝ “զամենայն սր հաճոյ են քեզ.”) — վերա-

ձայնելէն ետքը Յ. կը յաւելու Սարկաւագին քարոզութիւնն “Եւ եւս խաղաղութեամբ Տէր ազաւեցուք.” Ասկէ ետքն է Հաւատացելոց Բարթոլոմէ:

²⁹ “Պատուարեալ” կտմ նման բառ մ’աւելցնելու է յամենայն դէպս, որ հայերէնին անիմաստ խօսքը յունարէնին միտքը բացատրէ: “Անտեսանելի” պէտք չէ կապել “պարզեւք” բառին իբր ածական, հապա մակբայօրէն առնուլ իբր “անտեսապէս.” Յունարէնն է՝ ἀπό πλῆθους στρατιᾶς οὐρανίου ἀοράτως δορυφοροῦμενα (“պատուարեալ անտեսապէս ի բազմութենէ զօրաց երկնից.”) Դժուարութիւն պատճառած է հոս ալ նաեւ այլուր անյաջող թարգմանուած ձօրսփոքրէա բայը. տես վերն էջ 193 եւ այլուր:

³⁰ “Չամենասրբուհի” եւն բացայայտ կերպով չի նշանակեր հոս յունարէնը:

փառաւորեալ տիրուհին մեր զաստուածածինն եւ զմիշտ կոյսն Մարիամ: — [Ժող.] Ախեա Տէր եւ ողորմեա:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Մ Ե Ծ Մ Տ Ի Ց

200 ԺԻ. — Բանն. ասէ զաղալթս.³¹ Որ այց արարեր մեզ ողորմութեամբ եւ
 գթութեամբ, Տէր Տէր, եւ շնորհեցեր համարձակութիւն մեզ նուաստ եւ
 անարժան ծառայից քոց մերձ կալ սրբոյ քո սեզանոյս, եւ մատուցանել քեզ
 զբանաւոր զայս եւ զանարիւն պաշտաւնս յաղաքս մեղաց մերոց. նայեաց յան-
 պիտան ծառայքս քո, եւ ջնջեալ զամենայն յանցանս մեր վասն քոյին բարե-
 205 գթութեանդ. եւ մաքրեալ զշրթունս իմ եւ զսիրտս յամենայն պղծութենէ
 հոգւոյ եւ մարմնոյ. եւ բաւականացո՞ղիս զաւրութեամբ սրբոյ Հոգւոյդ ի պաշ-
 տաւնս յայս. եւ ընկալ զիս վասն բարերարութեանդ քո, որ մերձեցեալս եմ ի
 սուրբ քո սեղանս. հաճեցիր Տէր ընդունելի լինել զմատուցեալ քեզ զընծայս
 զայսոսիկ³² ի ձեռն մեր՝ զիջանելով ըստ մերում տկարութեանս. եւ մի ընկինուր
 210 զիս յերեսաց քոց, եւ մի գարշեր յիմ անարժանութենէս. այլ ողորմեսց ինձ
 Աստուած ըստ մեծի ողորմութեան քում, եւ ի բայ արա յինէն զանաւրէնու-
 թիւնս իմ. որպէս զի անդատապարտ մատուցեալ առաջի փառաց քոց՝ արժանի
 եղէց այցելութեան միածնի քո Արդւոյդ. եւ մի որպէս ծառայ մեղաց անպիտան
 եղիցիմ: Այո՛ տէր ամենազաւր Աստուած, լուր աղաչանաց իմոց. քանզի դու
 215 ես որ ներգործես³³ զամենայն յամենայնի. եւ զայժմուս ամենեքեան ինդրեմք
 զաւգնականութիւն: — Սարկն. Սոփիայ: — [Բան.] Ս ան պարգեւաց Վրիս-
 տոսի քո ընդ որում աւրհնեալ ես Հայր ամենակալ հանդերձ ամենասուրբ եւ
 բարերար եւ կենդանարար քո Հոգւովդ այժմ եւ միշտ եւ յաւ:

220 Եւ սկսանին եղանակել. եւ բերի պատարագն ի սեղանն սուրբ ահիւ եւ
 դողութեամբ.³⁴ Այժմ զաւրութիւնք երկնից ընդ մեզ աներեւոյթ պաշտեն.

ԺԲ. ³⁰⁸ «Հաճեցիր» անսովոր ձեւը պահեցինք. կարելի է որ Թարգ-
 մանչին գրէն ելած ըլլայ: ³¹⁷⁻¹⁸ L «հանդերձ... քո Հոգւոյդ:» ³⁰⁰ L

ԺԲ. ³¹ Ոչ B եւ ոչ Dan. ունի այն եր-
 կայն աղօթքը «Աղօթք մեծ մախ», եւ ոչ GOAR
 Էւր բնագրին մէջ: Բայց գրած է նոյնը Goar
 ծանօթութեանց մէջ Crypto-Ferratensis կամ
 Grottaferrata կառուած հին ձեռագրէն (Goar, p.
 208), զոր սուրիշ տեղեր ալ յիշելու առիթ ու-
 նեցանք. (տես վերն էջ 345, Ծան. 1 եւ այլուր):
 Հայերէնը բոլորովին նոյն է յիշեալ ձեռագրին
 ընթերցուածոց հետ:
³² Թուներան եւ ըստ այնմ անյաջող դար-
 ձուած է «հաճեցիր (այսպէս) Տէր շնորհիւ
 լինել զմատուցեալ քեզ զընծայս» եւն, ճիշդ յաւ-
 նարէն աստութեան հետեւելով (Grottaf.) εὐδό-
 κησον Κύριε δέχτα γεινοῦμαι τὰ προσάγοµενά

σοι δῶρα ταῦτα եւն («հաճեաց Տէր ընդունելի
 լինել մատուցեալ քեզ ընծայիցս», եւն, կամ
 «զի ընդունելի լիցին մատուցեալ քեզ ընծայքս,
 եւն»)
³³ «Որ ներգործես» ճշդիւ ըստ յունարէնին
 (Grottaf.) ἐνεργῶν (ներգործող): Թաշրդ խօսքին
 մէջ «զայժմուս», չունի Grottaf. ձեռագրերը: Այս
 խօսքով կը լինայ աղօթքն, զոր միայն հայն եւ
 Grottaf. ունէին, բայց վերջինս ոչ ճիշդ նոյն
 տեղը, որովհետեւ «Այժմ զօրութիւնք», եւն
 տալէն ետքն ունի աղօթքս եւ ոչ անկէ յառաջ,
 ինչպէս է հոս հայերէնին մէջ:
³⁴ «Այժմ զօրութիւնք», եւն տալին մասին՝
 որ 645ին մեծուած կ'ըսուի, տես վերն էջ 348—

զի ահա մտանէ թագաւոր փառաց: Ահա պատարագ խորհրդարար կատարեալ ընծայարերի. հաւատով եւ փափազանաւք մատիցուք. զի հաղորդս կենաց յաւիտենականացն եղիցուք:

Քահն. աղաւթէ՛ յորժամ բերի պատարագն.³⁵ Փառք Վրիստոս ողորմութեան քում որ զժամանակս պահոցս յիշատակեալ շնորհներ մեզ. արդ հայցեմք ի քո անչափ գթութենէդ, տուր մեզ դարձ արժանապէս. զընդունայնս ատել, զճշմարտութիւնս սիրել, ի մեղաց որոշել, եւ զմարմինս սուրբ պահել, բղխել զուղղութիւն եւ ըստ արքայութեանդ երկնից պատրաստ եւ անխռով քաղաքավարութեամբ պայծառանալ. զի աւրհնեալ է քո արարչութիւնդ, Վրիստոս Աստուած մեր. եւ քեզ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ:

Այլ աղաւթք. Տէր Աստուած մեր, առաքեա ինձ զաւրուութիւն ի բարձանց, եւ զաւրացո՞ զիս ի սպասաւորութիւնս քո յայս. որպէս զի անդատապարտ կացից առաջի սրբոյ քո սեղանոյս՝ մատուցանել զանարիւն զենումն քո. եւ քեզ փառս վերառաքեմ, Հաւր եւ Որդւոյ եւ սրբոյ Հոգւոյդ այժմ եւ միշտ:

Սարկաւագն.³⁶ Աստարելով զերեկոյի աղաւթս մեր Տեառն՝ զՏէր աղաւթսն սուրբ: — Ժողովուրդն, Տէր ողորմեա: — [Սարկ.] Այն յառաջագրութեան պատուական եւ սուրբ պարգեւացս՝ զՏէր: — Օյ մարդասէրն Աստուած մեր, որ ընկալաւ զսա ի սուրբ, յերկնային, եւ յիմանալի, ի հոգեւոր յիւր մատուցարանն ի հոտ անուշից՝ զՏէր: — [Ժող.] Տէր ողորմեա: — [Սարկ.] Փոխանակ առաքեցէ մեզ զշնորհս պարգեւաց Հոգւոյն սրբոյ՝ զՏէր: — [Ժող.] Տէր ող: — [Սարկ.] Օքրեկս (մերձս) մերձեալ եւ զառաջիկայ զգիշերս խաղաղութեամբ եւ առանց մեղաց կատարել հաւատով՝ ի Տեառնէ ինդրեսցուք: Ժողովուրդն. Քնորհեա՛ տէր: Պառասխօ կիրիէ: — Սարկ. Օհրեշտակ խաղաղութեան հաւատարիմ պահապան անձանց մերոց՝ ի Տեառնէ: — Օքաւութիւն եւ զթողութիւն մեղաց՝ ի Տեառնէ: — Օմնացեալ ժամանակս կենաց մերոց խաղաղութեամբ կատարել ի Տեառնէ: — Վրիստոնէութեամբ կատարել

անձա՛հ՝ «այժմ զօրութիւնք երկնից ընդ մեզ աներեւոյթ պաշտօնի» (փխ. «պաշտեն».) ³⁵ L «...զօրութիւն ի բարեաց» փխ. «ի բարձանց» ³⁶ L «եւ քեզ փառս վերառաքեմ» եւն: ³⁷ L «վասն առաջագրութեան» եւն: ³⁸ L կրկին անգամ գրուած ունի (զոնէ ըստ ընդօրինակութեան) «զի մարդասէրն» բառերը: ³⁹ L Սյայէս L «զերեկս մերձս մերձեալ» ուր «մերձս» անշուշտ շփոթմամբ կրկնութիւն է: ⁴⁰ Յունական «պառասխօ կիրիէ» բա-

349, ուր յունարէնը նոր թարգմանութեամբ յառաջ բերած ենք:
³⁵ Թէ այդ («Փառք, Վրիստոս» եւն) եւ թէ կից երկրորդ («Այլ աղթք. Տէր Աստուած մեր» եւն) աղթից գրուագները հոս հայերէնին յաասկ են: Չունին զատուք ոչ B, ոչ Dan. եւ ոչ Goar, սրտք Մաից տաղէն («Այժմ զօրութիւնք» եւն) անփոխապէս ետքը կը կցեն սարկաւագի քարոզութիւնն «կատարելով» եւն:

³⁶ Քարոզութիւնք ալ աւելի ճշտ են հայերէնին մէջ. Dan. եւ Goar երկու երկք առն զնելով շատացած են: Իսկ Բարբերինեանն չունի հոս քարոզութիւն, ընդհակառակը կը պատուիրէ «Այժմ զօրութիւնք» տաղէն ետքն անփոխապէս կցել «Որ անձա» եւն աղթքը (Հած. Ժ. Գ.):

զկեանս մեր անվիշտս եւ անամուլթս եւ բարի պատասխանատուութեամբ կալ առաջի ահեղ բեմին Վրիստոսի ի Տեառնէ խնդրեսցուք: — Օմիութիւնն հաւատոյ ժողովրդեանս եւ զհաղորդութիւնն Հոգւոյ սրբոյ հաղորդելով: — Բնկալ, կեցո: — Օամենասրբուհին, զան.:

260

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ն Ա Խ Ք Ա Ն Ձ Տ Է Ր Ո Ւ Ն Ա Կ Ա Ն Ն

ԺԳ. — Որ անձառ եւ անտեսանելի խորհուրդ ես, Աստուած մեր³⁷: Ի քեզ ամենայն գանձք իմաստութեան եւ գիտութեան ծածկեալ կան: Գու զպատասաւորութիւնն պատարագիս այսորիկ յայտնեցեր մեզ. եւ կարգեցեր զմեզ մեղաւորքս վասն բազում մարդասիրութեանդ քո առ ի մատուցանել քեզ զընծայս³⁸ զայս վասն ամենեցուն մեղաց մերոց եւ ժողովրդեանս անվիտութեան: Գու ինքնին Տէր, անտեսանելի թագաւոր, որոյ մեծութիւնդ անյաղթելի է եւ փառաց քոց ոչ գոյ չափ,³⁹ ներեա⁴⁰ մեզ անարժան ծառայից քոց, որ կամք առաջի խորհրդոյ սուրբ ընծայիցս. որք ընդ քերովբէս կամք առաջի փառաց աթոռոյ քո. յորում միածին որդի քո եւ Աստուած մեր բազմեալ կայ սուկալի խորհրդով. զմեզ զամենեսան զհաւատացեալ ժողովուրդս քո ազատեսցես յանմաքրութենէ. սրբեա զամենեցուն անձինս եւ զմարմինս դերագոյն⁴¹ սրբութեամբ քո. զի մաքրեալ տեսութեամբ եւ անամուլթ երեսուք, լուսաւորեալ սրտիւ, զաստուածայինս զայս առցուք սրբութիւնն. եւ սովաւ կենդանացուք եւ յաւզեալ լիցուք ընդ սոյն ինքն Վրիստոսոս⁴² քո Աստուածդ մեր, որ ասաց՝ Որ ուտէ զմարմին իմ եւ ըմպէ զարիւն իմ, յիս բնակեսցէ եւ ես ի նմա: Օհ եւ մեք բնակեսցուք ի սմա⁴³ եւ լիցուք տաճար ամենասուրբ եւ երկրպագելի Հոգւոյդ քո՝ ազատեալք յամենայն դիւական ներգործութեանց.⁴⁴ որպէս զի նորոգեալ

265

260

265

ցագանչութեան գիմաց լուսանցքի վրայ գրուած է (Ի Թ. 1145) յունարէնս՝ Παρασχῶ Κύριε. ||²⁴⁷⁻⁴⁸ «կեալ առաջի ահեղ բեմին» եւն: ԺԳ. ||²⁵⁴ L «պատարագիս այսորիկ» եւն: ||²⁵⁴⁻⁵⁵ L բուն՝ «յօդեալ լիցուք ընդ սոյն ինքն քո.», յետոյ աւելցուած է (Ի Թ. 1145) «ընդ... քրիստոս քո»:

ԺԳ. ³⁷ Յշնը՝ «Որ Աստուածդ ես անձառ եւ անտեսանելի խորհրդոց», եւն: ³⁸ Յշնը՝ «զընծայս եւ զպատարագս» (ծῶρα τε και θυσίας.) ³⁹ Յշնը՝ «... թագաւոր, որ առնես մեծամեծս եւ անքնինս, փառաւորեալս եւ զարմանալիս, որոց ոչ գոյ չափ», Այսպէս նախ B, բայց հայերէնին ընթերցումն ալ գէշ չէ: ⁴⁰ Փխ. «նրեմ մեզ» եւն Յշնը՝ «նյտի մեզ յանարժան ծառայս», եւն: ⁴¹ «Գրեմիս սրբութեամբ», կրնայ լաւ ըլլալ. բայց Յշնն ունի՝ ἀγιασµὸν ἀναφαιρέσιφ (անբարւութ, հաստատուն սրբութեամբ): Յաջորդ «մաքուր քրիստոս», գրուած է մաքուր «քրիստոս» կամ «խղի մաք», իմաստով.

(Յշնը՝ ἐν καθαρῷ συνειδόσι,) որուն ուրիշ պատարագներու մէջ ալ շատ անգամ հանդիպեցանք: ⁴² «Քրիստոս» բառն անհրաժեշտ է. Յշնն ալ՝ «Քրիստոս քո ընդ նմին ինքն Քրիստոսի, Աստուծոյ մերում ճշմարտի», եւն: ⁴³ Յշնը՝ «Չի բնութիւն (Քրիստոսի) է հոգ եւ պատելով ի ներքս զմեզ բանին քո, Տէր, եղիցուք տաճար», եւն: ⁴⁴ Աս եւ առիկ սկսեալ մինչեւ ազօթիս վերջը կամ «վերաւայնելն», տարբեր է Յ, որ ունի՝ «ազատեալք յամենայն դիւական նրեմ-նրեմ, որ (ներ)գործի ի գործս կամ բանս կամ ի միտս. եւ հասցուք խոստացելոց մեզ բարեացն ընդ ամենայն սուրբս քո, որք ի սկզբանէ հաճոյ եղին քեզ», Հոս կը նշանակուին Սարկաւագի քարոզու-

կացցուք ի բարիք պատուիրանս քո ընդ ամենայն սուրբս քո, որք յայսմ աշխարհէ առ քեզ փոխեցան: — Բահանայն վերածայնէ. Եւ արժանաւորեա զմեզ Տէր համարձակութեամբ անդատապարտս իշխել կարդալ զքեզ երկնաւորդ Աստուած Հայր եւ ասել.

Ժողովուրդն զծնու համբարծեալ⁴⁵ ասեն. Հայր մեր որ յերկինսդ ես, սուրբ եղիցի անուն քո. եկեսցէ արքայութիւն քո. զի քո է արքայութիւն եւ զաւրուութիւն եւ փառք յաւ:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Խ Ո Ն Ա Ր Հ Մ Ա Ն

Ե. Գ. — [Բահ.] Խաղաղութիւն ընդ ամենեսեան: — Սարկաւազն⁴⁶. Աստուծոյ երկրպագեսցուք: — Ժողովուրդն. Առաջի քո Տէր:

Բահանայն խոնարհի եւ աղաւթէ. Տէր Աստուած բարերար եւ զթած միայն՝ որ ի բարձունս բնակեալդ ես, եւ զխոնարհս տեսանես. նայեա զթութեամբ աչաց քոց ի ժողովուրդս յայս, եւ պահեա զսոսա. եւ արժանի արա զամենեսեան զմեզ անդատապարտս ընդունել զկենդանարար խորհուրդս զայս. քանզի քեզ խոնարհեցուցաք զգլուխ մեր՝ ակնկալեալ առ ի քէն մեծի քո ողորմութեանդ: — Ի ծայն. — Ը նորհաւք եւ զթութեամբ եւ մարդասիրութեամբ միածնի Սրբոյ քում, ընդ որում աւրհնեալ ես հանդերձ ամենասուրբ բարերար եւ կենդանարար քո Հողովդ այժմ՝ եւ միշտ եւ յաւ:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Բ Ա Ր Չ Ր Ա Ց Մ Ա Ն

Ե. Դ. [Բահ.⁴⁷] Կայեա Տէր մեր Յիսուս Վրիստոս յերկնից ի սրբութենէ քումմէ եւ յաթոռոյ փառաց թաղաւորութեանդ քո. եկ ի սրբել եւ ի կեցուցանել զմեզ. որ ի վեր ընդ Հաւր նստիս եւ ասսու անտեսանելի իմանիս.⁴⁸ արժանի արա հզաւր ձեռամբ քո տալ մեզ յանարատ մարմնոյ քո եւ ի պատուական արեւնէ եւ ի ձեռս մեր ամենայն ժողովրդեանն:

Այլ աղաւթք ծածուկ⁴⁹. Անհասանելի Վանդ ընդ Հաւր եւ սուրբ Հոգւոյն համագոյական, անսկզբնակից եւ մշտնջենակից. առ ընկալ եւ զմեր աւր-

Թիւնք՝ «Սրբ. Ընկալ, կեցո: Չորս զայս: Չհրեշտակ խաղաղութեան: Չքաւութիւն եւ զթողութիւն: Չբարիս եւ զգոտակարս: Չմնացուած կենաց մերոց: Բրիտանիէութեամբ զվախճան կենաց: Չփութիւն հաւատոյ: Ասկէ ետքը կու գայ «վերածայն», փառաբանութիւնն՝ «Եւ արժանաւորեա, եւն: Սակայն B յայսմ համաւայն է հայերէնին որ հոս քարոզութիւն չունի: ⁴⁵ «Չձեռս համբարձեալ» չունին յոյն օրինակները: Grottaf. քահանային ըսել կու տայ «Հայր մեր», որ հայերէնին մէջ կրճատ է: Ե. Գ. ⁴⁶ «Աստուծոյ երկրպագեսցուք» եւ «Առաջի քո Տէր», սովորական բանաձեւերու

տեղ հոս ունին յոյն օրինակները՝ «Սրբ. Չգլուխակեր Տեառն խոնարհեցուցէք:» Ե. Գ. ⁴⁷ Յոյն սա խրատագիրն ունի՝ ԲԳ. խոնարհեալ աղթէ ի ծածուկ: Աղթքը տես Ոսկերեանի պատարագին մէջ, վերն՝ էջ 379: ⁴⁸ Այս թարգմանութեան յատուկ է «անտեսանելի էմնիտ», Ոսկերեանի քով՝ «դարձուիտ», (տես էջ 379, Դրան. 112:) Յոյնը՝ σὺν ὧν («Ընդ հաւր եւ անտեսանելի») B ուղղակի չէ գրած հոս աղթքս, բայց կը յիշէ բարձրացումն: — Յատուկ է տեղոյս նշանակէս «հզոր ձեռամբ», (նշանակէս Յ. κραταιῶ σου χειρὶ.) ⁴⁹ Այս աղթքը չունին ոչ B եւ ոչ Dan.

295 Հնութիւնս որպէս ահաւոր եւ անարիւն զոհ, որպէս զսերովքէից եւ զքերովքէից զերեքսրեան եւ զանլեղի երգս եւ զիմ մեղաւորիս գոչելով եւ ասելով :

Սարկաւազն բարձր. Պաւստոսմեն: — Բահանայն զնացն բարձր ունելով. Օջնխարբեալ սրբութիւնս՝ սրբոց⁵⁰: — Ժողովուրդն. Միայն սուրբ. միայն Տէր. միայն Ախուս Վրիստոս ի փառս Աստուծոյ Հաւր. ամէն:

300 Հ Ա Ղ Ո Ր Դ Ո Ւ Թ Ի Ն Ե Ի Գ Ո Հ Ո Ւ Թ Ի Ն

Ժ.Օ. — Եւ բեկանէ զնացն ըստ աւրինի. եւ հաղորդի ի սուրբ խորհրդոյն. եւ զժողովուրդն հաղորդէ:

295 Զկնի աղաւթք. Գոհանամք զքէն փրկիչ ամենեցուն Աստուած, որ շնորհեցեր⁵¹ մեզ ամենեցուն զարութիւնս զայս հաղորդել ի սուրբ մարմին եւ յարիւն Վրիստոսի քո. աղաչեմք զքեզ Տէր մարդասէր, պահեա զմեզ ընդ հովանեալ թեւոց քոց. եւ տուր մեզ մինչեւ ցկատարումն աւուրց եւ վախճան կենաց մերոց արժանապէս ընդունել զսրբութիւն քո՝ ի լուսաւորութիւն հոգեւոց եւ մարմնոց, ի ժառանգութիւն երկնից արքայութեանդ:

310 ⁵²Սարկաւազն տանի զսուրբ խորհուրդն յառաջադրութեան սեղանն: — Բահանայն. Աւրհեալ է Աստուած մեր որ լուսաւորէ եւ սրբէ զամենայն մարդ՝ այժմ եւ միշտ:

⁵³Գոհանամք զքէն Վրիստոս Աստուած մեր, զի արժանի արարեր զմեզ հաղորդել ի յանարատ մարմնոց եւ ի պատուական արեւնէ տնաւրէնութեանդ քո, այլելուիս:

315 Սարկաւազն. Ինկալ, կեցո, ողորմեա եւ պահեա զմեզ Տէր քոյն շնորհիւ: — Օւրեկս մերձեալ եւ զառաջիկայ գիշերս խաղաղութեամբ եւ առանց մեղաց կատարեալ ի Տեառնէ ինդրեացուք:

[Բահ.] ի ծայն. Օ ի դու ես Աստուած մեր եւ քեզ փառս վերաւարեմք Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյդ սրբոյ: Խաղաղութեամբ եկեացուք: — Ժողո-

ԺԵ. ||⁵⁰⁴⁻⁵⁵ L “ընկալ եւ շեղ օրհնութիւնս” (Վի. “զմեր:”)

եւ Goar, որ ասոր տեղ Բարձրացման արարողութեան մասին խրատագիր մը կը գնեն հոս:
⁵⁰ Յոյնը նշանակէ՝ τὰ προηγιασμένα ἄγια τοῖς ἀγίοις.
Ժ.Օ. ⁵¹ Յոյնը՝ “Գոհանամք... վասն բարեաց զոր մեզ շնորհեցեր եւ վասն հաղորդելոյ ի սուրբ մարմին” եւն:
⁵² Խրատագիրս չկայ յունիս մէջ, որ ասոր տեղ նախ կը գնէ նախընթաց աղօթքին կցօրդ փառաբանութիւնն՝ “Ὁ 3-յն բ-ր: Չի գու ես սրբութիւն մեր, եւ քեզ փառս վերաւարեմք, Հօր եւ Արդւոյ” եւն: Ասկէ ետքը՝ “Մի. Ընկալ, կեցո, ողորմեա եւ պահեա զմեզ: Չօրս ամենայն կատարեալ, սուրբ, խաղաղու-

թեամբ: ԲԿ. Խաղաղութեամբ երթոյք: Մի. ՉՏէր աղաչեսցուք:”, Ասկէ ետքն անփոփոխ կու գայ “Յեակոյս խորանի” աղօթքն. (Հած. ԺԷ.) ըստ այո՞մ շատ համառօտ քան հայերէնը:
⁵³ Ըստ նախընթացին յունական շունիս այս “Գոհանամք զքէն” եւն: Նաեւ Brightman (p. 351—52) չի նշանակեր նոյնը Բարբերինեանին համար. սակայն Goar նշանակած է նոյնը, ուստի B ունի այս տունն ալ հոյոյն հետ. (տես Goar, p. 208) Նշանակէ միայն B ունի յաջորդաց մէջ ժողովրդեան “Յանուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Գրիստոսի” ըսելն. միւսներն՝ ասոր տեղը միայն “Չաւեր աղաչեսցուք:”

վուրդն. Յանուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի: — [Սարկ.] Գ. Տէր աղա- 320
չեսցուք: — Ժողովուրդն. Տէր ողորմեա՛: Ախրի՛ էլէիսն⁵⁴:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Յ Ե Տ Կ Ո Յ Ս Խ Ո Ր Ա Ն Ի Ն

ԺԼԶ. — Բահանայն. Տէր Տէր Աստուած ամենակալ, որ զամենայն տիե-
ղերս իմաստութեամբ արարեր, եւ բազում բարերարութեամբդ⁵⁵ քո ժողովե- 325
ցեր զմեզ յանարատ եւ ի պարկեշտ աւուրքս յայտոսիկ, ի սրբութիւն հոգւոց
եւ մարմնոց, ի ժուժկալութիւն վշտաց եւ ախտից, ի յոյս յարութեան: Ար ի
քառանկրորդ աւուրս դժագրեցեր զտախտակս քարեղէնս աստուածեղէն ձե-
ռաւք տուեալ ծառային Սոփիստի՛ շնորհեա եւ մեզ Տէր բարերար Վրիստոս ի
վաստակս բարեաց փութալ,⁵⁶ զընթացս պահոցս կատարել, եւ զհաւատս ան- 330
շարժ պահել, եւ զզուլս աներեւոյթ վեշապին փշել, եւ յաղթող մեղաց
երեւել, եւ անդատապարտս հասանել յերկրպագութիւն սուրբ յարութեան
քո. զի աւրհնեալ եւ փառաւորեալ է ամենասուրբ քո անունդ Հաւր եւ Արդ-
ւոյ եւ սուրբ Հոգւոյդ այժմ եւ միշտ:

Աղղցի անուն տեառն աւրհնեալ: Գ անգամ:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Յ Ա Ի Ա Ն Գ Ա Տ Ա Ն Ն

ԺԼԷ. — Աղաթք յանաթապահն ասէ [Բահանայն]. Տէր աստուած մեր 335
որ ժողովեցեր զմեզ ի պարկեշտ յաւրս յայս եւ հաղորդս արարեր սոսկալի խոր-
հրդոյս. աղաչեմք զքեզ Տէր, խառնեա զմեզ ընդ ընտրեալ հաւտդ քո. եւ ցոյց
զմեզ ժառանգաւորս արքայութեանդ քո. զի քո է արքայութիւն եւ քեզ վայելէ
փառք, ի շխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ:

⁵⁷ Եւ բաշխէ ժողովրդեանն նշխար, եւ ասէ զարծակման աղաթքն, եւ
արծակէ զժողովուրդն:

ԺԼԶ. ||⁵⁵ «Ախրի էլէիսն», բառերուն դիմացն լուսանցքի վրայ գրուած
է (Ի Թ. 1145) յունականն՝ Κύριε ἐλέησον. ||⁵⁶ «Ի յոյս յարութեան»,
ԺԼԷ. ||⁵⁷ Լ «վայել է:» ||⁵⁸ Աւրջը կայ գրչին յեշտակարանիկս՝ «Ո-
ղորմեա Քրիստոս՝ Աստուած գրողի սորա մեղաւորի:»

⁵⁴ Յունականք հոս եւ ոչ կը նշանակեն ընդ-
հանրապէս «Տէր ողորմեա», ըսել, ուր հայն փն-
չել անգամ յունարէնն «Ախրի էլէիսն» (Κύριε
ἐλέησον) գրած է հայերէնին հետ կից, չենք գիտեր՝
ինչու:

⁵⁵ Յոյնը՝ «αὐτὸν ἰσοπεποιτιστὶ τὰ εὐ
բαζοῦν» բարերարութեամբ, եւն: Անճահ է «Ե-
ւոքոյն զմեզ յանարատ եւ ի պարկեշտ յաւուրքս
յայտոսիկ», յունարէնն է՝ ἀγαθὸν ἡμᾶς εἰς τὰς
πανόπιστους ἡμέρας ταύτας («-ծէր հասուցեր զիւ
ի յարգելի աւուրս յայտոսիկ») «Ժողովել» չի
յարմարեր, բայց կրկնուած է նաեւ «յանթա-
պահն» աղթքին սկիզբն. (Հտծ. ԺԼԷ)

⁵⁶ «Ի վաստակս բարեաց փութալ» խօսքին
տեղ կ'ըսէ յոյնը՝ τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἀγωνί-
σασθαι («պարտ-+ մրցանք մրցել:»)

ԺԼԷ. ⁵⁷ Հոս ունի Յոյնը խրատագիր մ'ը-
սելու ԼԳ եւ ՃԽԵ սաղմուններն կամ «Աղղցի
անուն տեառն օրհնեալ» եւ «Բարձր արարից
զքեզ Աստուած իմ եւ թագաւոր իմ» եւն: —
Աւելորդ է ըսել որ հոս եւ այլուր խրատագրե-
ներն շատ աւելի տարբերութիւն կը ցուցնեն
հայերէնէն. առողք՝ ըստ որում երկրորդական՝
ամէն անգամ նշանակած չենք: — «Անթապահն»
փի. Աւանդատուն լաւ յօրինուած բառ է. (Հմմտ.
վերն՝ էջ 159, 216, 383 Նրան. 143 եւն:)

4.

Յակորայ Պատարագ:

Ա.

Ա Ջ Դ Ո Ւ Մ Ն

Ասորական ծիսէն տեսանք վերը թարգմանուած իգնատիոսի Աստուածազգեցի անուամբ նուիրագործութիւն մը: Յաջորդովս կը հրատարակենք երկրորդ ասորական պատարագ մ'ալ՝ Յակորայ անուամբ: Ասորեոց չափազանց բազմաթիւ (իր 70) պատարագներէն միայն այս երկուքը հասած են մեզի նախնեաց թարգմանութեամբ: Միւսներէն կարելի է որ ըլլան մէկ երկու հասն ալ թարգմանուած, բայց մեզի բոլորովին անծանօթ կը մնան, եւ ոչ ալ մեր նախնեաց քով ուրիշներու մասին յիշատակութեան կամ ակնարկութեան հանդիպած ենք ցայսօր:

Յակորայ առաքելոյ անունը պատարագամատուցի հետ կապուած կը գրտնենք արդէն հնագոյն ժամանակներէն: «Առաքելոց Սահմանադրութեան» Ը գրքին պատարագի բուն նուիրագործութեան մասը «Կարգաւորութիւն Յակօբայ եղբօր Յովհաննոս Թէթեթայ», տիտղոսը կը կրէ: Ասոր թարգմանութիւնը վերը տեսանք.¹ եւ այս տեղոյ մեր խնդրին հետ ալ ուղղակի կապ չունենարով՝ յիշելով միայն կը շատանանք: Հնուց ծանօթ է բուն Յակօբայ Տեառնեղբօր անուամբ Պատարագ մ'երկու բառական տարբեր խմբագրութեամբ՝ յունարէն եւ ասորերէն լեզուաւ, հրատարակուած բազմաթիւ անգամ եւ աւելի յաճախ հետազոտութեանց ու վիճարանութեանց առարկայ եղած, որուն մասին նաեւ այսօր շատ զիտնոց կարծիքներն իրարմէ կը տարբերին: Այս պատարագին ուրիշ համասօր խմբագրութիւն մ'ալ կայ ասորերէն. երբորդ նոյնպէս համառօտեալ խմբագրութեան մը ներկայացուցիչ կը դստնենք այժմ հայերէնն ալ, զոր յաջորդովս կը հրատարակենք միակ ձեռագրի մը համեմատ: Աւելորդ չենք համարիր մէկ երկու խօսք ըսել այս բնագիրներուն մասին:

Յունարէն Պատարագն Յակորայ Տեառնեղբօր հրատարակուած է բազմաթիւ անգամ, այն ամէն տեղերն ու հեղինակներէն՝ զորոնք յիշեցենք բիւզանդեան Պատարագաց վրայ խօսած ատեննիս:² Այսպէս առաջին հրատարակութիւնն ըրած է ասոր՝ Բարսղի եւ Ոսկերերանի պատարագաց հետ՝ Դեմեստրիոս Դուկաս 1526ին ի Հոմմ. նոյնպէս ի հրատարակութեան Մորէլի եւ այլոց:³ Հրատարակուած է ի միջի այլոց յաճախ յիշուած գործոց մէջ Փարիկիոսի,

¹ Տես վերն էջ 33—43 եւ կից տեղեկութիւնքն:

² Տես վերն էջ 343—46:

³ Հմմտ. Λειτουργίαι τῶν ἁγίων πατέρων Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου καὶ ἀδελφοθέου, Βασιλείου τοῦ μεγάλου etc. Parisiis 1560 apud Guil.

Morelium. նոյնը տպ. ի գիրք Fronto Ducaeus, Biblioth. vet. patr. Փարիզ 1624, Հոր. Բ. գարձեալ ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου եւն, Վենետիկ 1645. յունարէն-լատիներէն առ de la Bigne, Bibl. Patrum, Փարիզ 1676, Հոր. Գ., եւ բազմաթիւ ուրիշ տեղեր:

Ասեմանեայ, Ատալպերդ Դանիելի, Սուէնսընի, այժմ Պրայթմանի եւ բազմաթիւ ուրիշներու: ¹ Թարգմանուած է նոյնն ի հարկէ շատ անգամ լատիներէն, անգլիերէն, գերմաներէն եւն: ² Չեռագիրք ալ ցանցառ չեն ի Հռոմ, Փարիզ, Օքսֆորդ, նաեւ Գահիրէ, Սինայ եւն: ³ Բնութեանց եւ վիճարանութեանց առիթ եղած ըլլալով ի սկզբանէ ի վեր՝ ասոր մասին գրուած ամէն գրութիւնք անհնար է յիշել այստեղ: ⁴

Ասորերէն կայ նոյն պատարագն, ինչպէս ըսինք, երկու խմբագրութեամբ: Ընդարձակը կամ բուն Պատարագն ասորի բոլոր հասարակութիւններէն կը գործածուի շատ աննշան տարբերութեամբ: Եակոբիաներու համար ասորի բնագիր հրատարակուած չերեւար. բայց նոյնը հրատարակուած է Հռոմէական Ասորոց համար Բարսղի, Եովհաննու Ոսկերբաւնի, Բսետտոսի եւն պատարագաց հետ ի Հռոմ՝ 1843ին, ուր իրատագիրք քարշունի (արաբերէն ասորական տառերով) են, նոյնպէս «ի ձայն բարձր», ըսելու մասերն ասորերէն եւ քարշունի դիմացէ դիմաց: ⁵ Նոյն պատարագը կայ նաեւ Մարոնիտներու համար տպագրուած Խորհրդատետրին մէջ ի Հռոմ 1592 եւ 1816, ⁶ նոյնպէս Ասեմանեայ յիշեալ գրքին մէջ. ⁷ լատիներէն թարգմանութիւն կայ Ռընտոյի յաճախ յիշուած գործքին Բ հատորին սկիզբն, որմէ առած է նաեւ Փարրիկիոս. թարգմանած են նաեւ ուրիշները: ⁸ Այս բնագիրն է զոր յաջորդ համեմատութեանց մէջ JA

¹ Հմմտ. J. A. Fabricius, Codex apocr. Novi Test. Համպուրկ 1719, Գ, էջ 33 եւն, հանգերձ լատ. թարգմանութեամբ. նոյնպէս J. A. Assemani, Codex liturgicus ecclesiae universae, Հռոմ 1752, Հար. Գ, 2, էջ 1—67, Ե, 68—99. Քոյն յունարէն A. Daniel, Codex liturgicus, Լոյփցիկ 1853, Հար. Գ. 88—133 համեմատութեամբք, ներածութիւն՝ անդ 80—87. C. A. Swainson, The Greek Liturgies եւն, Բէմզրիմ 1884, էջ 214—332 համեմատութեամբ շորս ձեռագրաց. նոյն բնագիրն՝ բայց տարբեր իրատագիրներով՝ Գիտնեսիոս Լատաս (Latas) եպ. Չանտեայ (անգ., 1886) Ասոնցմէ զատ հրատարակեցին նաեւ W. Trollope, The greek liturgy of S. James եւն, Էտինսպուրկ 1848. J. M. Neale, Tetralogia liturgica, Լոնտոն 1849, The liturgy of S. James, Լոնտոն 1868. F. E. Brightman, Liturgies eastern and western, Օքսֆորդ 1896, p. 31—68 եւ ուրիշներ:

² Լատ. թարգմանութիւնն հրատարակեց Մորէլի յոյն բնագրին հրատարակութեան տարին՝ Փարիզ 1560, նոյնը ապ. Անտուերպէն 1560 եւ 1562, եւ յետոյ շատ յաճախ գրեթէ Ս. Հարց գրութեանց ամէն հաւաքմանց մէջ, այսպէս ի Biblioth. Patrum Փարիզ 1575, Հար. Գ. Փարիզ 1589 Հար. Գ. ի Magna bibl. vet. patr. Բէտն 1618, Հար. Ա եւն եւն: Յիշեցինք Փարրիկիոսի եւ Ասեմանեայ գործքերը. գարձեալ՝ F. Brett, A collection of the principal liturgies, Լոնա. 1720. Neale, History of the holy-eastern church եւն, Լոնա. 1850, ներածութիւն՝ էջ

531—701. Neale and Littledale, the liturgies of SS. Mark, James եւն, Լոնա. 1859 եւ 1868: Գերմաներէն՝ Augusti, Denkwürdigkeiten. VIII, 427—59. Probst, Liturgie der drei ersten christlichen Jahrhunderte, Թիւպինգէն 1870, էջ 295—318 (Խւր Liturgie des vierten Jahrhunderts եւն, Միւնստեր 1893, գրութեան մէջ չէ առած պատարագս. թէեւ յաճախ վրան խօսած): Կը թողւմ յիշել ուրիշներն եւ այլեւայլ ընդուններն:

³ Տեո Brightman, Liturgies, p. XLIX—LII.

⁴ Լիակատար մատենախօսական մանրամասնութիւնք տես ի գիրս Brightman, էջ ԽԸ—ԿԳ «ասորի ճիշտ» մասին խօսելով. ասկէ կը բազմեց շատ բան:

⁵ Տեո Missale syriacum iuxta ritum ecclesiae Antiochenae Syrorum, Հռոմ 1843, էջ 103—17. Հմմտ. Միտրանեալ Ասորոց համար Կարդ Դպրութեան, ապ. Պէյրութ 1880:

⁶ Missale Chaldaicum iuxta ritum ecclesiae nationis Maronitarum, Հռոմ 1592, 1716, 1816 եւն. նոյնպէս «Գիրք Պատարագի», ապ. ի Խողայեա 1816, 1838, 1855, Պէյրութ 1888: «Կարդ գպրութեան», ապ. Հռոմ 1596, 1715, եւն եւն:

⁷ Assemani, Codex liturgicus, Հար. Գ, 131—179. Կարդ գպրութեան մէ՛ անդ, Գ, 180—226:

⁸ Renaudot, Lit. Or. coll. ed. Francofurti 1847 (Բ Տպ.). II, 29—42 „Liturgia S. Jacobi apostoli fratris Domini“. այս գրքին առաջին

որ անոր պէս աս ալ համարօտեալ բնագրի մը ներկայացուցիչն է, բայց այսուհանդերձ յաճախ կը միաբանի յԱ կամ ընդարձակ խմբագրութեան հետ: Յիշատակները (Հտժ. Թ եւ Ժ) բոլորովին յատուկ խմբագրութիւն մըն են՝ հաւասարապէս շեղելով երկու ասորականներէն ալ: Ըստ այսմ հայերէնն ասորականին երբոր խմբագրութիւն մըն է: Աւելի մանրամասնութիւնք տես ծանօթութեանց մէջ:

Թարգմանչին անձին վրայ ի հարկէ որոշ տեղեկութիւն մը չունինք, եւ ոչ թարգմանութեան ճիշդ թուականին վրայ: Լիոնեան օրինակը 1314ին գրուած ըլլալով՝ այս թուականէն յառաջ է յամենայն դէպս: Մոնպրոնեան 1289ին օրինակին մէջ ալ չգտնուիլը կրնայ ենթադրել տալ որ այս թուականէն քիչ յառաջ ըլլալու է փոխադրութիւնն, որով նոյն հաւաքման գրչին տակաւին անձանօթ մնացած: Այս ամէնը նկատելով կը ստիպուինք ասոր ալ այն թուականը տալ, զոր տուինք Ոգնատիոսի պատարագի թարգմանութեան: Թերեւս ալ թէ՛ Ոգնատիոսի եւ թէ՛ Յակոբայ այս նուիրագործութիւնք մէկ թարգմանչի գործն են.¹ կարծիք՝ զոր առ այժմ իբրեւ պարզ ենթադրութիւն միայն կրնանք յառաջ բերել: Անշուշտ Հայոց քով աւելի կանուխ ալ կը յիշուի Յակոբայ պատարագը, թէեւ չընդունիր անոր վաւերականութիւնը.² սակայն այսպիսի կոչմանց եւ յիշատակութեանց մէջ՝ որոնք բաժակի ինդրոյ առթիւ կ'ըլլան, ինդրական կը մնայ ընդհանրապէս թէ մեր այս հայերէն պատարագն ըլլայ յիշուածը. ընդհակառակը հաւանական է որ Ս. Յակոբայ պատարագն ընդհանրապէս՝ (յունարէնը գլխաւորաբար) յառաջ բերուած է այն տեղերը:³

¹ Հմմտ. վերն էջ 387:

² Տես այսպէս վերն՝ էջ 176 եւ Ծան. 3:

³ Այսպէս օրինակի համար Թէրիանու Բ. բանակցութեան մէջ եզած յիշատակութիւնն. (տես Հ. Աղէքս. եպ. Պալմեան, Պամ. կթղ. Վրդ. Ի Հոյս, Վիեննա 1878, էջ 248—49), ուր Շնորհալի շատ յարմար կերպով կը պատասխանէ՝ «Ուստի՞ յայտ իցէ եթէ Պատարագամատոյցս այս Եղբոր Տեառն Յակոբայ իցէ: Ի վախճանի առաքելական կանոնաց գրեալ իսկ է ցու-

ցակ գրոց եկեղեցւոյ. այլ յիշատակ պատարագամատոյցին այնորիկ անդ ոչ գտանի, բայց թուղթ փ միայն Ս. Յակոբայ,՝ Սոց 1307ի եւ 1316ի ժողովոց Հարք Թէրիանու բերած առէն կոչմանք բաժակի եւ այլ ինդրոց մասին կ'երկրորդեն իրենց Սահմանագրութեան մէջ, բայց Յակոբայ պատարագի կոչումն զանց ըրած են: Բիչ անգամ կը հանդիպինք այսպիսի քննադատական տեսութեանց մեր նախնեաց քով:

Բ.

ԲՆԱԳԻՐ ՅԱԿՈԲԱՅ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ

ՊԱՏԱՐԱԳ ՍՐՐՈՅՆ ՅԱԿՈԲԱՅ ԵՂԱՍԻՐ ՏԵՍՈՆ ԱՍԱՅԵԱԼ՝

ԱՂԱԽԹՔ ԵՍՈՒՍՋԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ա. — Նախ քան զժամամուտն զգնու քահանայն եւ սարկաւազն եւ զպիրն. եւ առեալ քահանայն զըուրուտն խնկէ: Եւ ապա սարկաւազն քարոզէ բարձր ի թիւ. Եւ եւս խաղաղութեան զՏէր աղաչեսցուք: — Ժող. Տէր ողորմես: — Սրկ. Առաջի աստուածային խորհրդոյս պսոբիկ, որ հանդերձեալ է կատարել ի ձեռն պատուական եւ սրբազան քահանայիս՝ զՏէր աղաչեսցուք: — Վասն սուրբ եւ պատուական ընծայիցս Տեառն Աստուծոյ՝ զՏէր աղ.: — Վասն որոյ եւ մեք ամենեքեան միարան կացցուք յաղաւթս առաջի Տեառն Աստուծոյ մերոյ, եւ խնդրեսցուք ի նմանէ զի ուղղեսցէ զգործս ձեռաց մերոց՝ զՏէր աղ.: — Եւ եւս միար.: — Օանձինս: Ողորմեսց:

Բնագրիս հրատարակութեան համար միայն Լիոնի օրինակն ունէինք՝ բոս ընդօրինակութեան Ա. Հ. Յովսեփայ Գաթրճեան (տես վերն՝ էջ 83, § 9.) Ուստի նոյն առած ենք հիմն բնագրիս. ուր ուղղել պէտք եղաւ՝ դրինք հոս ձեռագրին ընթերցումը և համառօտութեամբ: Ուղղագրութեան համար կ'արժէ հոս ալ ինչ որ նախընթացներուն համար ըսինք, ուստի — եւն: Խորագիրք (Աղթթք յառաջագրութեան եւն) եւ Ա, Բ, Գ եւն բաժանմունք մեղմէ եւն: ՀՐՏԲ.

Խորագիր: Լ «... եղբօրն Տեառն» եւն:
 Ա. Խ « զըսուրվառն: » Խ՝ Լ « առաջի աստուածային խորհրդոյս — յօփէ: »

Խորագրիս մասին տես քիչ մը վեր Յեղեկութեանց մէջ: — Եւ զսրբ համեմատութեանց մէջ փայն կարեւոր կէտերը նշանակելու փոյթ տարած ենք, գլխաւորաբար համեմատելով հայերէնը սա բնագրին հետ՝ Liturgia minor Sancti Jacobi առ Renaudot, Lit. Or. coll. (Ֆրանքֆուրդ 1847), II, 126—132, զոր JB համառօտութեամբ կը նշանակենք: Ուր ընդարձակ «Պարզ. Եւսիբայ» նախագործութիւնն ալ համեմատել պէտք երեւնայ (Liturgia S. Jacobi apostoli fratris Domini, առ Renaudot, II, 29—44), կը նշանակենք JA համառօտութեամբ: Աւերբոյ է ըսելով JB (եւս առաւել JA եւս առ ասորին SR) ուղղակի հայերէնին բնագիրը չէ (այլ հայերէնն եւ JB փեւնոյն բնագրին եւս — իմաստը — ինչն էն): Պարձեալ փայն Renaudotի լատին թարգմանութենէն զատ ունինք առջեւ

նիս համեմատելու համար ընդարձակին կամ JAի ասորի բնագիրն, որ լոյս ահա՞ծ է Միսիսի Ասորոյ համար ի գիրս՝ Missale Syriacum juxta ritum Ecclesiae Antiochenae Syrorum. Romae 1843, 1°, pp. 103—127: Ասիկայ՝ ուր պէտք ըլլայ յիշել՝ ՏՐ համառօտութեամբ կը նշանակենք: Ասեմանեայ գործը շունէինք ձեռքերնիս: Ա. ՝ Սկզբան մասերս հայոյն յասուկ են եւ չկան ո՛չ ի JB եւ ո՛չ JA, նաեւ ասորի պատարագաց «սովորական կարգին», եւ Նախերգանաց մէջ (Renaudot, II, 1—28) չենք գտներ ճիշդ նոյն բառերով. նման կամ համապատասխանող մասեր ի հարկէ կան: Ընդհանրապէս Հած. Ա.—Բ քաղաւածք կ'երեւան՝ իբրեւ Պատարագի Պատարասողական կամ Ընդհանուր մասն:

Քահ. զընծայսն ծածկէ եւ խնկէ եւ ասէ զաղ. :³ Գոհութիւն եւ փառարանութիւն մատուցանեմք քեզ հովուապետ բարի Տէր մեր Ախտուս Վրիստոս, որ զսուրբ մարմին քո ետուր կերակուր բանաւորի հաւտի քո, եւ պատուական արեամբ քո զպատքեալ ժողովուրդ քո արբուցեր: Վեղ երկիր պագանեն ամենայն թագաւորք, եւ քեզ փառարանութիւն մատուցանեն արժանապէս. եւ խոստովան լիցին քեզ ամենայն լեզուք: Գ՛ի քեզ վայելէ զոհութիւն եւ խոստովանութիւն յամենայն լեզուէ եւ յամենայն անձնէ. փառք եւ պատիւ եւ երկրպագութիւն ընդ Հաւր եւ ամենասուրբ Հոգւոյդ, այժմ եւ:

Խաղաղութիւն ընդ ամենեւեան:

Վրիստոս Աստուած մեր, որ բարի ես բնութեամբ եւ տաս զսրբութիւն եւ զմաքրութիւն սրբոց քոց ամենայն երկիւղածաց, որ զսուրբ մարմին քո եւ զարիւն ետուր աշակերտաց քոց սուրբ առաքելոցն երկոտասանից ի սուրբ վերնատունն. եւ հրամայեցեր նոցա եւ ասացեր թէ՛ Այսպէս եւ դուք արասնէք ի յիշատակ իմ: Եւ այժմ մարդասէր Տէր, արժանի արա զմեզ խրախանալ ի հոգեւոր կոչմանս՝ յոր կոչեցեր, մանաւանդ զիս զանարժանս՝ ի քահանայադործութիւն սուրբ մարմնոյ եւ արեան քո. զի մերձենալով ի սա՛ լջայց ցնծութեամբ եւ ուրախութեամբ, եւ աւրհանցից զքեզ եւ զՀայր քո եւ զՀոգի քո սուրբ, այժմ եւ:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ը Ն Ծ Ա Յ Ի Ց

ԻՆ. — ¹ Ի ծածուկ ասէ քահանայն յընծայսն: Սա է զենուամն աստուածային, որ պարգեւեցաւ մեզ ի փրկութիւն: Սա է զենուամն աստուածային, յոր մերձենալով ի սա մաքրեցաք ի սեւացեալ մեղաց մերոց: Սա է զենուամն

||²⁶ Լ “ի սուրբ վերնատունն:” ||²⁸ Լ “ի հոգեւոր կոչմանս՝ զոր կոչեցեր:”

³ Այս երկու աղօթքներուն նման կտորներ տես առ Renandot, II, 13—4. բայց նոյն չեն, ուստի չենք կրնար համեմատել:

Բ. ⁴ Այս “Աղօթք” ըստ՞ը յատկապէս աղօթք չէ, եւ չկայ ոչ ի JB եւ ոչ JA. Յայտնապէս որեւէ քարոզէ կամ ճառէ քաղուած կտոր մէն է՝ որ շատ անկապ կերպով մեծուած է պատարագիս մէջ իբր աղօթք: Ասորկան գոյնը շատ որոշ է, ուստի չի կրնար կասկածուիլ որ Հայէ մը ներմուծուած ըլլայ: Ասորի բնագրին մէջ ալ ապահովապէս կար: Ասով՝ եթէ արգէն պէտք ըլլար ապացուցի՝ կրնար հաստատուիլ նաեւ թէ այս առաջի մասերն՝ որ չկան ասորի պատարագաց արգի օրինակներուն մէջ, արդեամբք թարգմանուած են եւ ոչ թէ հայէ մը կցկցուած: Բայց թէ թարգմանչին գրչէն ինչ կերպարանք որ ելած էր՝ նոյնպէս է ճշգիւ արգի օրինակն,

չենք կրնար ի հարկէ ամեն կէտի համար երաշխաւորել: Աչքի կը զարնեն մանաւանդ յարարերականի անճիշտ գործածութիւնքն, որ կրնան գիւրաւ ծագիլ՝ ոչ այնչափ վարժ թարգմանչի մը համար՝ ասորի յարարերական-մասնկան անհուշով ըլլալէն: Ասորկանի հեռուութիւն է այսպէս՝ “Յոր մերձենալով է ու...” “Յոր կատարեալքն ճաշակելով է ու...” “Սա է զենուամն աստուածային, զոր ամենայն հարք ... զոման գուշակեցին,” եւն: Ոմանք բարբառովն անհետեթ են, այսպէս՝ “Սա է զենուամն ... զոր հետեանք՝ ծնանելով ի ջուր աւազանին եւ ի ոման ճաշակելով՝ քաւեցին,” եւ նմաններ: — Ընդհանրապէս բնագիրս շատ ուղղապարհիլ եւ անքերական մասեր ունի, սրոնց շուղեցինք փոփոխութիւն մ՛ընել. զման զի թերեւս ուղղակի թարգմանչէն են:

աստուածային, յոր կատարեալքն առաքինութեամբ ճաշակելով ի սմանէ՝
 համբառնան ի բարձունս երկնից: Սա է զենուամն աստուածային որ առանց
 արեան մատուցաւ փոխանակ կենաց աշխարհի: Սա է զենուամն աստուածային
 զոր նախագուշակեաց պատարագ մանկանն Լքելի: Սա զենուամն աստուածային
 եւ նոր ուխտ փրկութեան, որ տուաւ մեզ հաւատացելոցս ի ժառանգութիւն 40
 յաւիտենական: Սա է զենուամն աստուածային, որ տուաւ մեզ զէն փրկու-
 թեան հոգւոյ եւ մարմնոյ: Սա է զենուամն աստուածային, որ ղմեղս ամենե-
 ցուն ճշմարիտ խոստովանողացն քաւեսցէ եւ սրբեսցէ: Սա է զենուամն աս-
 տուածային, զոր աստուածահայր մարդարէն Վաւիթ յառաջագոյն ասաց՝
 Ղաշակեցէք եւ տեսէք, զի քաղցր է Տէր: Սա է զենուամն աստուածային զոր 45
 ամենայն հարքն եւ մարգարէքն առաջինք զսմանէ գուշակեցին: Սա է զենուամն
 աստուածային, որ Լսայեայ մարգարէին տուաւ հրեղէն ունելեալք ի տաճարին:
 Սա է զենուամն աստուածային, զոր Մեղքիսեղեկ քահանայն նուիրէր՝ զհացն
 եւ զգինին: Սա է զենուամն աստուածային, որ մարգարէին Սոլսեսի ծանուցաւ
 ի գառն եւ ի բաղարջն հաննալ ի սեղանն պղնձի: Սա է զենուամն աստուած- 50
 ային, որով հեթանոսք՝ ծնանելով ի ջուր աւազանին եւ ի սմանէ ճաշակելով՝
 քաւեսցին: Սա է զենուամն աստուածային, զոր Հոգի սուրբ հաւասարն Հաւր
 եւ Արդւոյ հանգչի եւ սրբէ: Սա է զենուամն աստուածային, զոր կատարեաց
 Հայրն երկնային եւ կնքեաց Արդին սիրելի եւ սրբեաց Հոգին սուրբ ճշմարիտ:
 Սմա յիշատակեմք եւ սմա փառս մատուցանեմք, եւ խունկ արկանեմք առաջի 55
 քո Տէր. զի լուսացես զաղտեղութիւնս մեր ողորմութեամբ քո եւ քաւեսցես
 զմեղս մեր եւ ջնջեսցես զամենայն սխալանս մեր զկամայ եւ զակամայ. եւ
 արժանի արասցես զմեզ եւ զնջեսցես մեր մեծի փառաց քոց ընդ Հաւր
 քո եւ Հոգւոյն սրբոյ, այժմ:

Քահանայն դառնայ ի ժողովուրդն. խաղաղութիւն ընդ ձեզ: — Ժող. 60
 Եւ ընդ հոգւոյդ քում: — Եւ դարձեալ խնկէ քահանայն եւ ասէ.⁵ Սուրբ
 Հայր սուրբ. Սուրբ Արդի սուրբ. Սուրբ Հոգի սուրբ: — Եւ ապա Սրկ.
 ասէ. Սոֆիա: — Ժող. Հաւատամք ի մի Աստուած, Հայրն ամենակալ,
 յարարողն երկնի եւ երկրի. ի լման:

Բ. ||⁵³ L "Սայ է," եւն: ||⁶¹ L "զոր Եսայեայ մարգարէին տուաւ," եւն:
 ||⁶¹ L "Սա է... զոր հեթանոսք՝ ծնանելով ի ջուր... քաւեսցին," ||⁶⁹ L
 "քհ. ասէ զաղոթքս:"

Գ. ⁵ Այս մտերը քաղաւածք են փայն
 ասորական Պատարագի "սովորական կարգէն,"
 կամ Ընդհանուր մասէն (ordo communis.) Այս-
 պէս "սուրբ Հայր սուրբ," եւն սկիզբն է փայն
 խնկարկութեան ասան ըսուածին. (տես Renan-
 dot, II, 20.) Կից սարկաւագին ըսելէքն է՝ Սոֆիա
 եւ Պառսիսով: Ժող. Հաւատամք ի մի Աս-

տուած: Գահանայն լուսնոյ, Լուսնոյ Եւրոպոս
 Եւրոպոս Եւրոպոս. Լուսնոյ Տէր զաղտեղութիւնս հոգ-
 ւոյ իմոյ...: Խնդրի զնուրիւնս Եւրոպոս
 Տէր թողութեան, եւն: Բայց չենք գտներ հոն
 ժողովրդեան պատասխանը՝ "Կատարեացէ Տէր
 զինդրուածս քս:"

65 Եւ քահանայն զգուշութեամբ լուանայ զձեռս իւր առաջի սրբոյ սեղանոյն, եւ խոստովանի զմեղս իւր, եւ դառնայ ի ժողովուրդն եւ առնու թողութիւն: Եւ ժողովուրդն ասեն. Տէր կատարեսցէ զինդրուածս քո:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ն Ա Խ Ք Ա Ն Զ Ո Ղ Զ Ո Յ Ն

70 Գ. — ⁶ Եւ քահանայն ասէ զաղաւթս յառաջ քան զողջոյն տալն. Աստուած որ ես ամենայնի Տէր, զմեզ՝ որ ոչ էաք, արժանի արարեր բարերար մարդասիրութեամբ քո. որպէս զի համբուրելով զմիմեանս ի համբոյրս աստուածային սրբութեան, սրբեսցուք յամենայն աղտեղութենէ հոգւոյ եւ մարմնոյ, եւ խառնեսցուք ի թիւ սրբոց քոց՝ շնորհաւք եւ զթութեամբ եւ մարդասիրութեամբ Միածնի Արդւոյ քո Տեառն մերոյ եւ փրկչին Յիսուսի Գրիստոսի, ընդ որում քեզ չաւր եւ չորւոյն սրբոյ վայելէ փառք եւ պատիւ եւ երկրպագութիւն, այժմ եւ: — Ժող. Ամէն:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ո Ղ Զ Ո Ի Ն Ի

80 Գ. — ԲՆ. Խաղաղութիւն ընդ ձեզ: — Ժող. Եւ ընդ չորւոյդ քում: — Սրկ. Ողջոյն սուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան: — Ժող. Արժանի արա զմեզ Տէր Աստուած մեր: — Սրկ. Առաջի քո Տէր:⁷

85 Զահանայն ասէ զաղաւթս. Ար միայնդ ես Տէր ողորմած, առաքեալ զաւրհնութիւն քո եւ զողորմութիւն ի վերայ սոցա՝ որ խոնարհեցուցին զպարանոցս իւրեանց առաջի սրբոյ սեղանոյ քո, որ բնակեալդ ես ի բարձունս եւ հայիս ի խոնարհ,⁸ Աստուած չայր. որ վասն անչափ մարդասիրութեան քո եւ անպատում զթութեանդ առաքեցեր զմիածին Արդիդ քո յաշխարհ վասն մոլորեալ ոչխարիս դարձուցանելոյ: ⁹ Ար եկն եւ երարձ ի վերայ ուսոց կենարար խաչին, եւ մեռաւ վասն մեր, որ անպարտականն էր մահու: Եւ այժմ աղաչեմք

Գ. ⁶ Հոս կը սկսին թէ JB (Renaudot, II, 126) եւ թէ JA (անդ, II, 29) խորագրով Oratio ante Pacem. նոյնպէս SR (էջ 108) նոյն խորագրով: Սակայն նոյն իսկ այս առաջին աղթքը կը ցուցնէ որ հայերէնն ուղղակի եւ ոչ ասոնց մէկէն թարգմանուած է. այլ միայն որ թէ Հ. (հայերէնն) եւ թէ JB մէկ աղթիւր ունեցած են: Օրինակի համար JB այսպէս ունի աղթքս՝ «Աստուած ամենայնի Տէր, շնորհեա մեզ անարժանիցս զփրկութիւնս զայս, զի առանց նենգութեան միացեալ զօգիւ սիրոյ, ողջունեսցուք զմիմեանս ի համբոյր սուրբ եւ աստուածային, եւ մատուցուք քեզ փառս եւ գովութիւն, եւ Միածնի Որդւոյ քում եւ չորւոյդ սրբոյ, այժմ» եւն: Ընդարձակն՝ JA եւ SR այսպէս է՝ «Տէր Աստուած մեր, շնորհ թէպէտ անարժան եմք (կամ զանարժանքս) որքանի որ այժմ փրկու-

թեան, մարդասէր. զի սրբաւք յամենայն նենգութենէ եւ յամենայն անխառնութենէ երեսաց, ողջունեսցուք զմիմեանս ի համբոյր սուրբ եւ աստուածային, միացեալ զօգիւ սիրոյ եւ խաղաղութեան, Տերամք մերով Աստուծով եւ փրկչաւ Յիսուսի Գրիստոսի», եւն: Ըստ այսմ Հ. ոչ JA եւ ոչ JB եւ SR բնագրին հետ ճիշդ նոյն է:

Գ. ⁷ JB «Քհ. Խաղաղ.: Ժող. Եւ ընդ հոգւոյդ քում: Ողջոյն սուք», Այսպիսի միայն նոյնպէս SR. իսկ JA տես Renaudot, II, 39:

⁸ Ասորականք կը յաւելուն «Եւ օրհնեալ ըստա շնորհք միածնի Որդւոյ քո եւ չորւոյդ սրբոյ, այժմ: Ժող. Ամէն. Քհ. Աստուած չայր», եւն: Ուստի երկու աղթք է:

⁹ «Ար եկն» մինչեւ «մահու» չունին տասնականք:

զքեզ, մի դարձուցաներ զերեսս քո ի մէնջ. այլ նայեա բարերար կամաւք քո ի պատարագս յայս, զոր մատուցանեմք յաւրինակ ճշմարիտ պատարագի Արդւոյ քո Տեառն մերոյ Ախուսի Վրիստոսի: Թ ի ոչ եթէ յարդարութիւն մեր յուսալով՝ զոր ոչ գործեցաք, այլ յողորմութիւն քո ապաւինիմք, մարդասէր Տէր.¹⁰ եւ խնդրեմք զքաւութիւն եւ զթողութիւն մեղաց մերոց եւ ամենայն ժողովրդեանս, միջնորդութեամբ միածնի Արդւոյ քո Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Ախուսի Վրիստոսի, ընդ որում քեզ Հաւր ամենակալի եւ Հոգւոյն սրբոյ փառք իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ եւ:

¹¹Սրկ. Ահիւ կացցուք, երկեղիւ կացցուք, բարիոք կացցուք. եւ նայեցարուք զգուշութեամբ: — Դպ. Առ քեզ Աստուած. — Սրկ. Պատարագ Վրիստոս մատչի՝ գառն Աստուծոյ: — Դպ. Աղորմութիւն եւ խաղաղութիւն եւ պատարագ աւրհնութեան: — Բհ. դառնայ ի ժողովուրդն կնքէ. Սէրն Աստուծոյ Հաւր եւ Միածնի Արդւոյ նորա եւ սուրբ Հոգւոյն եղիցի ընդ ձեզ ամենեսեան ՚: — Դպ. Ամէն, եւ ընդ Հոգւոյդ քում:

Սրկ. Թղրունս, զղրունս, ամենայն զգուշութեամբ. ի վեր ընծայեցուցէք զգայարանս ձեր աստուածային երկեղիւ: — Դպ. Ունիմք առ քեզ, Տէր ամենակալ: — Սրկ. Այլ գոհացարուք զՏեառնէ բոլորով [սրտիւ]: — Դպ. Արժան եւ իրաւ:

Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն

Ե. — Բհ. Ճշմարտապէս արժան եւ իրաւ է արժանապէս զքեզ փառաբանել, զքեզ աւրհնել, զքեզ գովել, քեզ երկիր պագանել, զքէն գոհանալ, արարիչ ամենայն արարածոց, երեւելեաց եւ աներեւութից.¹² որ

Գ. ¹⁰⁴ Լ կամ ընդօրինակութիւնը չունէր «որտիւ», այլ կը լինար «բոլորով» անականով, բայց ինքնին կը հասկըցուի, սուտի գրիչը փակագծի մէջ:

¹⁰ Ասկէ սկսեալ սւնի JB «Մի ի գառաւտան մեզ եկեցեք խորհուրդս այս, որ ի փրկութիւն մեր հաստատեալ է. այլ ի քաւութիւն մեզոց մերոց եւ ի գոհութիւն մատուցանել քեզ եւ փածնի Արդւոյ քում եւ Հոգւոյդ սրբոյ, այժմ», եւն: Մնացեալ մասեր ազօթքիս ընդհանրապէս նոյն են ասորականաց հետ, միայն թէ Հ. աւելի ճոխ է նոյնանշաններով եւն, զոր օրինակ «վասն անչափ մարդասիրութեան քո եւ անպատում զթութեան», բառերուն տեղ սւնի ասորին՝ «վասն մեծի սիրոյ քո առ մարդիկ, կամ «վասն մեծի մարգասիրութեան», Յատուկ է նոյնպէս «Քի գարձուցաներ զերեսս քո ի մէնջ, այլ նայեա... ի պատարագս... յարինս զէրէտ պարտի Որդւոյ քո» եւն: SR այսպէս սւնի՝ «Մի գարձուցաներ զերեսս քո ի մէնջ, յարում Բարաւտանի զպարտարգիւ զարհուրելի եւ զանբիւն»:

նոյնպէս JA. Իսկ JB սւնի՝ Ne rejicias cultum hunc nostrum sacrificii hajus incruenti (Քի մերժեր զպարտարգիւ քո առ անբիւն պարտարգիւն):
¹¹ Ասկէ փնջեւ վերջն այսպէս կը համառօտէ JB՝ «Ս: Կացցուք բարւոք եւն: Ժ. Աղորմութիւն եւն: Բհ. Շնորհք եւն: Ժ. Եւ ընդ Հոգւոյդ քում: Բհ. Ի վեր ընծայեցուցէք զսիրտս եւն: Ժ. Առ քեզ Աստուած: Բհ. Եւ գոհացարուք: Ժ. Արժան եւ իրաւ:», Գրեթէ նոյնպէս JA, որ սակայն սւնի հայոց խրատագիրը թէ «Բհ. Գառնայ ի Բողոքարգիւն իսկ» (Sacerdos elevat velum et ter populum cruce signat. Իսկ SR չունի խրատագիրս): Երկուքն ալ չունին «Չղրունս, զղրունս», որ թերեւս հայերէն ուրիշ պատարագներէն մուծուած ըլլայ հոս:
Ե. ¹² Այս ասորերը ճշգիւ JA եւ SR բնագրաց համեմատ են, փնջ JB համառօտ է այս-

110 փառաբանիս յերկնաւորաց եւ յերկրաւորաց, ի հրեշտակաց եւ ի հրեշտակապետաց, յաթոռոց եւ ի տէրութեանց, ի պետութեաց եւ յիշխանութեանց եւ յամենայն երկնաւոր զաւրաց, ի սերովելից եւ ի քերովելից, որք անդադար ձայնիւ փառաբանութիւն մատուցանեն. — ի ծայն. — անհանգիստ աստուածաբանելով գոչեն, աղաղակեն եւ ասեն: — Դպ. Սուրբ, սուրբ, սուրբ, Տէր զաւր.:

Կ Ա Ն Ո Ն

Չ. — Ղշմարտապէս սուրբ եւ թագաւոր թագաւորաց եւ պարգեւիչ ամենայն սրբութեանց:¹³ Սուրբ եւ դու, եւ միածին Արդիդ քո Տէր մեր Ախտու Վրիստոս, եւ Հոգիդ քո սուրբ. որ անքնինդ [ես] յամենայնի, եւ անհաս է խորութիւն քո, Աստուած Հայր ամենակալ եւ յամենայնի կարող:¹⁴ Ար ստեղծեր զմարդն ի հողոյ, եւ պարգեւեցեր նմա զդրախտին բնակութիւն. եւ ստունդանելով նմա պատուիրանաց քոց՝ անկաւ ի փառացն զոր ունէր. սակայն դու բարերար գորով՝ ոչ անտես արարեր, այլ խրատեցեր հայրաբար, կոչեցեր աւրինաւք եւ մարգարէիւք, զկնի առաքեցեր զԱրդիդ քո միածին յաշխարհ, զի զպատկերակիցս քո վերստին նորոգեսցէ: Ար եկն եւ մարմնացաւ ի սրբուհւոյ կուսէն Մարիամայ Աստուածածնէն. շրջեցաւ ընդ մարդկան յաշխարհի, եւ կատարեաց զամենայն տնաւրէնութիւնս:

125 Այլ յորժամ հանդերձեալ էր ընդունել զկամաւոր մահն իւր որ վասն մերոյ փրկութեան, ի գիշերին յայնմիկ էառ հաց յամենամարտուր սուրբ

Զ. ||¹⁵ L “որ անքնինդ յամենայնի,” սուտի շունի նաեւ “ես” զօգն, որ

պէս՝ “Ղշմարտապէս արժան եւ իրաւ է զօհու-
թիւն մատուցանել քեզ արարչիդ ամենայն ա-
րարածոց, եւ երկիր պաղանել եւ փառաւորել:”
Ասկէ ետքն եկածը (“Որ փառաբանիս”) կը պա-
տուիրեն տարակարգ ըսել “է յայն բարոյ,” եւ
այն՝ այսպիսի խմբագրութեամբ ըստ JBի. “Չոր
գօզին զօրութիւնք երկնից, մարմնաւորք եւ ան-
մարմինք, արեգակն եւ լուսին եւ ամենայն տա-
սեղք, երկիր եւ ծովք, անդրանիկք գրեալք
յերկնաւորն Երուսաղէմ՝, հրեշտակք, հրեշտա-
կապետք, իշխանութիւնք, պետութիւնք, ա-
թոքք, աւերութիւնք, զօրութիւնք, քերովելք
բազմաչեպք եւ սերովելք վեցթեւեանք, ծած-
կելով զերեսս եւ զսաս թաւին առ միմեանս,
փառաբանեն (sanctificant), գօչեն եւ ասեն:”
Քիչ տարբեր է SR եւ JA: — Հայոց “անհան-
գիստ աստուածաբանելով գոչեն” եւն ըսածը ըստ
Է: Նոյնը տեսանք արգէն Բարոզի քով ըստ
Բարբերինեանին (տես վերն էջ 130, Ծան. 84:)
Հաս տեղ նոյնպէս ունի նաեւ SR (էջ 106,
տալ 13), զոր Renaudot ալ կը թարգմանէ՝
theologia non conticescente եւն:

Զ. ¹³ Աւաղին տող ճիշդ SR եւ JA բնա-
գրաց պէս է. իսկ JB “Ղշմարտապէս սուրբ ես
եւ որբացուցիչ, թագաւոր տշխարհաց: Սուրբ եւ
Որդի քո,” եւն:
¹⁴ “Որ անքնինդ,” եւն մինչեւ “յամենայնի
կարող,” շունի JB որ միայն կ’ըսէ (“Հոգին սուրբ,
որ բնի զեւրո բարոյ,” Աւելի նման են SR եւ JA
գրելով՝ “Սուրբ եւ Հոգիդ քո, որ քննէ զամե-
նայն, նաեւ զխորութիւնս քո. զի սուրբ ես որ
զամենայն ունիս, ամենակարող, սոսկալի, բարի,”
եւն: Ասկէ ետքն մինչեւ վերջն նոյն սճով կը
համընթանայ հայերէնը JBի հետ, բայց նաեւ
քանի մ’աւելի մտերմով, որոնց առջին ալ կան
ընդարձակին մէջ՝ ի SR եւ JA (տես Renaudot,
II, 81.) “Եւ յորժամ հանդերձեալ էր, եւն
խօսքէն յառաջ կայ խրատագիրս ի JB “է յայն
բարոյ,” իսկ JA “Ես առեւս շնորհի եւ յայն
բարոյ աստուած,” — Մտադրութեան արժանի է “եւ-
ցոյց քեզ, Հայր Աստուած,” խօսքը. որ չկայ ի
JB. բայց կայ ի SR (p. 107.) |و| |و| |و| |و|
ճիշդ հայերէնի պէս, (Renaudot կը թարգմանէ le-
vatis oculis in coelum, aspexit ad te Deus Pater)

ձեռս իւր եւ եցոյց քեզ, Հայր Աստուած, գոհացաւ, աւրհնեաց, սրբեաց, 130
երեկ, եւ ետ առաքելոցն՝ որ ընդնմա էին սուրբ աշակերտացն իւրոց, եւ ասաց.

Եւ. — Վերածայնէ. Առէք կերայք ի սմանէ ամենեքեան. սայ է մարմին
իմ որ վասն ձեր եւ վասն բազմաց բեկաւ եւ տուաւ¹⁵ ի քաւութիւն եւ ի
թողութիւն մեղաց:

Յած. Վոյնպէս եւ զբաժակն յետ ընթրեացն էառ, [խառնեաց] զինի¹⁶ 135
[եւ ջուր], եւ եցոյց քեզ, Հայր Աստուած, գոհացաւ, աւրհնեաց, սրբեաց
եւ ետ աշակերտացն իւրոց եւ ասաց.

Բարձր. Առէք արբէք ամենեքեան ի սմանէ. այս է արիւն իմ նորոյ
ուխտի, որ վասն ձեր եւ վասն բազմաց հեղու ի թողութիւն մեղաց:¹⁷ —

Դպ. Ամէն: — Բհ. Օ այս արասջիք առ իմոյ յիշատակի, քանիցս անգամ ու- 140
տիցէք զհացս դայս եւ զբաժակս ըմպիցէք՝ զմահ իմ պատմեցէք եւ զգալուստն¹⁸
իմ խոստովանեսջիք:

Ժողովուրդն ասէն. Օ մահ քո, Տէր, յիշատակեմք, եւ զյարութիւն քո
խոստովանիմք, եւ միւսանգամ զալստեան քո մնամք. եւ եղիցի ողորմութիւն 145
քո ի վերայ մեր:¹⁹

Բ. — Ի ծածուկ քահանայն. Յորժամ յիշատակեմք զմահ միածնի
Արդւոյ քո եւ զերեքաւրեայ յարութիւն նորա՝ որ ի մեռելոց, եւ զհամբար-
ձուսն նորա առ քեզ յերկինս, եւ զնստելն ընդ աջմէ քո Հայր, եւ զահաւոր
եւ զվառաւորեալ զալուստ նորա միւսանգամ,²⁰ — ի ծայն բարձր, —

անհրաժեշտ է: ||¹⁴¹ Լ «զմահ իմ պատմեցէք:» ||¹⁴² կարելի է նաեւ «ի
ծայն բարձր գոչեմք» եւն կարգալ, ուստի նոյն բառերը չհամարիլ խրատագիր,
այլ բնագրի մասն:

Է. ¹⁵ Աւելի լաւ կ'ըլլար եթէ կարգայինք
«բեկանի եւ տուեալ լինի:» Մնացեալը նոյն է
ասորականաց հետ, որոնք սակայն չունին յաջորդ
նախագատութեան սկիզբն «ց-ն» եւ յետոյ
«բ-ու» խրատագրիները:

¹⁶ Անկապ կերպով կեցած «իւն» բառը կը
ցուցնէ որ հոս բառեր ինկած կամ հանուած
են. անկարելի է որ թարգմանչէն ըլլայ «Եւ զս-
տ-իս յետ ընթրեացն ե-ռ, Բհ-ն, եւ եցոյց, անի-
մասա նախագատութիւն մը: Փակագծի մէջ
աւելցուցինք պակաս «ի-ու-ն-ո» եւ «Լ-ու-ր» բա-
ռերն, թէեւ մենք աւելի կ'ուզէինք կարգալ
«խառնեաց ի Բհ-ն, Է-ն Է-ոյ», ինչպէս կը պա-
հանէ SR (p. 107) Եւ զօ յաւ զօ զօ, զոր
JA ալ ունի՝ miscens vino et aqua. Իսկ JB ա-
մենեւին չունի նախագատութիւնն եւ ոչ «գինի»,
ուստի Հայն հոս ալ համաձայն է SR եւ JA
բնագրաց:

¹⁷ Ասորականք կը յաւելուն՝ «եւ ի կեանս
յաւխտեանկանս:»

¹⁸ Ասորականք «գ-ու-ր-ի-ն-ն Է», քի. «զգա-
լուստ:»

¹⁹ Շատ համառօտ կերպով նշանակած
է JB այս կարգը. SR եւ JA հայոյն պէտ լիա-
կատար են, միայն թէ «զալստեան քո մնամք»
խօսքին կը կցեն՝ «ինգրեմք ի քէն զողորմութիւն
եւ զնորհս, հայցեմք զթողութիւն մեղաց. եւ
եղիցի» եւն:

²⁰ Հոս հայերէնը համառօտ է. ասորականք
նախ կ'աւարտեն ազօթքն այսպէս՝ «վան որոյ
մատուցանեմք քեզ զայս պատարագ անարիւն, եւ
մի՛ ըստ յանցանաց մերոց արտոյես մեզ եւ մի՛
ըստ մեղաց մերոց հատուցանիցես մեզ, այլ ըստ
բազում ողորմութեան քո ջնիւս զյանցանս մեր՝
զժառայից քոց: Ձի ժողովուրդ քո եւ ժառան-
գութիւն քո աղաչէ զքեզ եւ քեւ զՀայր քո,
տակալ. Ժ-ւ. Ողորմա եւն: Բհ. Մէք, եւն:
Ժ-ւ. Գովեմք զքեզ, օրհնեմք զքեզ, եւն:
(«Յամենայնի օրհնեալ ես Տէր» եւն): Բհ. կս-
լուսն Հոգւոյն որոյ: Սբ. Չխորգ ասեզ է ժամն

150 գոչեմք եւ ասեմք. Լուր մեզ Տէր, լուր եւ ողորմեա մեզ, եւ առաքեա ի մեզ եւ յառաջի եղեալ հացս † յայս զուրբ Հոգիդ զէակից եւ զփառակից Արդւոյ քո: Արպէս զի արասցէ զհացս զայս մարմին † կենարար, մարմին փրկչական, մարմին երկնային, ազատիչ հոգւոյ եւ մարմնոյ. եւ զբաժակս զայս արիւն նորոյ ուխտի, արիւն փրկչական, արիւն կենարար, արիւն երկնային,
155 ազատիչ հոգւոց եւ մարմնոց ամենայն հաւատացելոց:՝²¹ — Դպ. ՂԱՄՆ:

Յ Ե Շ Ա Ց Ա Կ Ք

Իձ. — Զայս երիցս անգամ՝ ասելով քահանայն: Եւ ասա երկրպագէ երիցս անգամ սուրբ խորհրդոյն, եւ համբուրէ զսեղանն, եւ ասէ զաղաւթս ի ծածուկ.²² Արպէս զի լիցի սա ամենեցուն՝ որք հաղորդին, ի սրբութիւն ան-
160 ձանց եւ ի պարկեշտութիւն հոգւոց եւ մարմնոց եւ ի լուսութիւն ամենայն զործոց բարեաց: Վ անն որոյ եւ մեք, մարդասէր Տէր, երկիր պագանեմք եւ աղաչեմք եւ խնդրեմք ի քէն, լուր մեզ եւ ընկալ ի ձեռաց մերոց զընծայեալս՝ մարմին քո եւ արիւն, եւ պարգեւեա սովաւ զխաղաղութիւն ամենայն աշ-
խարհի եւ զհաստատութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ՝ այնմ որ եղաւ հիմն ի վերայ
165 վիմին հաւատոյ, այսինքն դաւանութեանն Պետրոսի, եւ պահեա հաստատուն մինչեւ ի կատարած աշխարհի:²³

²² Սովաւ եւ աւդոց շնորհեա զբարեխառնութիւն եւ անդոց զպտղաբերութիւն: Յիշեա Տէր եւ զայնոսիկ, որ ի բանտս արկեալ կան եւ ի կապանս,

Թ. 1167-68 երկու անգամն ալ Լ «երիցս անգամ», 1167 Լ «եւ անդոց

այս, եւն: Քհ. Լուր Ին: Ողորմեա մեզ, Աստուած Հայր, եւ առաքեա ի մեզ, եւն: Վերջինս որ Կուրճ ուղիւն է կոչ արգէն հայերէնին մէջ կրօնած նախընթաց աղօթքին, փնչ ըստ ասորականաց անկախ ըլլալու էր:

²¹ Կայման աղօթքն աւելի ՏՐ եւ ՅԱ բնագրաց համեմատ է. հոն փոյն կոչ «մարմին երկնային, ազատիչ հոգւոց եւ մարմնոց» (որով ետքն ասորականք՝ «Ժու. ԱՄն. Քհ. Եւ զիւսնու-ն որ է ի բաժակիս, արասցէ արիւն», եւն), նոյնպէս՝ «արիւն երկնային», եւն: Սակայն ասորականք ունին նաեւ «Լուր Ին Տեառն Աստուծոյ եւ փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ի Թողութիւն մեզոց եւ ի կեանս յաւիտեանականս որք ընդունին զնա... Լուր Տեառն Աստուծոյ եւ փրկչին», եւն (նոյն կերպով.), զոր շունի Հայն: Փոքր մանրամասնութեանց ասորերութիւնք ի հարկէ շատ աւելի են:

Թ. ²² Այս խորատգիւրջ շունին Ասորականք:

²³ ՅԵ այսպէս. «Չի սրբեացէ զհոգիս եւ զմարմինս որոց հազարդին, ի բերել զպառուզ գործոց բարեաց, եւ ի հազարգութիւն որոյ

եկեղեցւոյ՝ որ հաստատեալ ի վերայ վիմին հաւատոց եւ ոչ յաղթահարի ի գրանց գոթոց: Եւ փրկեա զնա ի զայթակողութեանց հերետիկոսաց փնչեւ ի վախճան, եւ մատուցէ քեզ փառս եւ գովութիւն եւ փառնի Ողբոյ քում եւն: ԱՄն: Սբ. Յագոթո կացցուք: Քհ. Խուրհի. Մատուցանեմք քեզ զպատարագս զայս անարիւն վասն սրբոյ Սիոնի մեր ամենայն եկեղեցեաց եւ վասն եկեղեցւոյ քո սրբոյ, զի շնորհեցես նմա զպարգեւ Հոգւոյդ քո սրբոյ», Գրեթէ նոյնպէս (քեզ մ'աւելի ընդարձակ) նաեւ ՏՐ եւ ՅԱ, սուսի Հ. շատ կը շեղի հոս, ինչպէս նաեւ յաղորգներուն մէջ:

²⁴ Ասկէ սկսեալ փնչեւ բուն Յիշատակքն (Հած. Ժ.) չափազանց ասորեր է հայերէնը, բոլորովին ուրիշ կարգաւ ունենալով ինքզուանքներն եւ ուրիշ խմբագրութեամբ: Գրեթէ ամեն բան որ հոս կայ, կոչ նաեւ ի ՏՐ եւ ՅԱ եւ համեմատ նաեւ ի ՅԵ. բայց այսպէս՝ որ գէ՛մ առ գէ՛մ համեմատել գրեթէ կարելի չէ: ԱՄնէն աւելի հոս կը տեսնուի պայծառ կերպով որ Հ. այժմու ասորի բնագրաց եւ ոչ փոյն ուղղակի

եւ որք յաքսորս են, եղբարք մեր, եւ զհիւանդս եւ զտապացեալսն²⁵ եւ զայսահարսն եւ զամենայն վտանգեալս ի պէսպէս ախտից:

170

Յիշեա Տէր եւ զաղքատութիւնս իմ, որ ոչ եմ արժանի կոչիլ յաստիճանս յայս ահաւոր. եւ մի յիշեր զմեզս մանկութեան եւ զանգիտութեան իմոյ, այլ յիշեա զիս Տէր վասն բազում ողորմութեան քո. զի ի քէն է քառութիւն եւ ամենեցուն աչք ի քեզ հային, եւ բանաս զամենախնամ ձեռն քո եւ կիրակրես զամենեսեան առատապէս քաղցրութեամբ կամաւք քո:

175

Փրկեա զմեզ, Տէր Աստուած մեր, յամենայն նեղութենէ եւ ի բարկութենէ եւ յամենայն պատահարաց²⁶ որ գան ի վերայ մեր. եւ պահեա զմեզ ուղղափառ հաւատով ի պատուիրանս քո, եւ զամենեսեան որք արժանի եղն կալ առաջի քո ի սուրբ եկեղեցւոջ եւ մնան առատապէս ողորմութեան քո:

180

²⁷Յիշեա Տէր եւ զսուրբ եպիսկոպոսունս մեր եւ զամենեսեան՝ որք ուղղութեամբ առաջնորդեցին մեզ բանիւ եւ գործով ի ճշմարիտ կրանս եւ ի վարս: Առաւելապէս զեպիսկոպոսապետն մեր եւ զամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսունս՝ որք ուղիղ վարուք շրջեցան յաշխարհի: Յիշեա եւ զորս ընդ մեզ պատուական երիցունս եւ զսարկաւազունս եւ զամենայն սպասաւորս եկեղեցւոյ եւ զամենայն դասս պաշտանէից, որք սրբութեամբ պաշտեցին զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց:

185

Յիշեա եւ զորս ընդ մեզ կանգնեալ կան եւ ընդ մեզ աղաւթեն, եւ զսուրբ հարսն մեր եւ զեղբարսն եւ զերանելի եւ զլուսափայլ վարդապետսն մեր եւ վայնոսիկ՝ որք ոչ յիշատակեցան յանուանէ, եւ որք աղաչեցին զմեզ եւ խնդրեցին աղաւթել. պարզեւեա իւրաքանչիւր, Տէր Աստուած մեր, զխնդրուածս նոցա. եւ որք մատուցին զպատարագս ի վերայ սրբոյ սեղանոյ քո, եւ որք կամեցան մատուցանել եւ ոչ ունին կարողութիւն. եւ զամենեսեան որ վասն բարի գործոց իւրեանց աստ յիշատակեցան, եւ զամենեսեան արս եւ զկանայս զհաւատով վախճանեալսն:

190

զպողաբերութիւն, եւն: ||¹⁷¹ L "յաշտիճան:", ||¹⁸⁰ L "զսուրբ եպիսկոպոսունքն մեր:", ||¹⁸⁸⁻⁸⁹ L "զսուրբ հարքն մեր եւ զեղբարքն եւ զերանելի . . . վարդապետքն մեր," եւն: ||²⁶⁰ L "Ստեփաննոս:"

Թարգմանութիւնն է: Աւելորդ կը համարինք ըստ այսմ նոր Թարգմանութեամբ յառաջ բերել ասորականքն. (տես Renaudot, II, 34-5 եւ 129:) Յաջորդով կը յիշենք փայն մէկ երկու մտադրութեան արժանի կէտեր:
²⁵ "Չտապացեալ", գրչի սխալ մըն է արգեզ փի. "պատուաւ", JB ասոր տեղ կ'ընէ Memento ... infirmorum, variisque morbis laborantium ("...զհիւանդս եւ պատուաւորս ի պէսպէս ախտից, եւ զպոսահարս", եւն:) Բայց որովհետեւ արգէն Հ. ալ ունի քիչ մ'եղան "եւ պատուաւ ի պէսպէս ախտից," Թերեւս լաւ է Թողուլ նաեւ "զտապացեալ"

իւր տեղն իբրեւ խնդրուածք ջերմասաց առողջութեան: Ասկէ ետքն է ի JB խնդրուածք վասն "օրհնութեան օգոյ եւ պսակի տարւոյ", որ հայերէնին մէջ ասկէ յառաջ կար ուրիշ ձեւով:
²⁶ "Յամենայն պատահարց," եւն. ասորականք "յամենայն պատահարս," եւն (R. ab omni plaga.) արգէն հայերէնն ալ՝ որ յետին դարու բացատրութիւն մըն է, նոյն ընդհանուր իմաստն ունի,
²⁷ Եպիսկոպոսին եւ եկեղեցականաց յիշատակութիւնն ասորականաց մէջ ամէնէն յառաջ է JB բարբառին համառօտ, իսկ JA եւ SR աւելի հայերէնին նման, մտամբ աւելի ճշտ ալ:

195 Վերածայնէ քահանայն. ինչ որս եւ մեզ այց արասցես, բարերար Տէր, աղաչեմք³⁰:

Սուրբ զերկնային զաւրութիւնն, զսերովբէսն եւ քերովբէս, եւ զտիրու-
հին մեր զԱստուածածինն եւ զմիշտ կոյսն Սարիամ, եւ զյառաջընթաց Աս-
րապետ եւ զՄկրտիչն քո սուրբ զՅովհաննէս, եւ զնախավկայն քո զուրբն
200 Ստեփանոս, եւ զերջանիկ առաքեալն զՊետրոս եւ զՊաւղոս եւ զՅովհաննէս
եւ զՅակոբոս զեղբայր քո զառաջին պատրիարզն Արուսաղէմի, եւ զամենայն
սուրբ եւ որոց այսաւր է յիշատակ:

Ժ. — ³⁰ Եւ այլ յիշէ ի սրբոցն զոր կամի: Իսկ եթէ սարկաւազ է ի
խորանն՝ զԱռաքելոցն ասասցէ: Եւ քահանայն աղաթէ ի ծածուկ. ³⁰ Աղա-
չեմք եւ խնդրեմք ի քէն, մարդասէր Տէր, վասն կամաւոր մահուան եւ չարչա-
205 րանաց Արդւոյ քո, թուեա զմեզ ընդ երանելի եւ սուրբ ժողովուրդսն որք ճշմա-
րիտ եւ ուղիղ վարուք ելին յաշխարհէ, եւ ընդ այնմ եկեղեցւոյ՝ որ յերկինս
են, որոց անուանքն գրեալ են ի դպրութեան կենաց, եւ ընդ երջանիկ Հարան
եւ սուրբ վկայսն՝ զոր այժմն յիշատակեցաք յանուանէ:

310 Յիշեա Տէր եւ զսուրբ կաթուղիկէ եկեղեցի քո, զոր փրկեցիր պատուա-
կան արեամբ միածնի Արդւոյ քո. եւ դադարեցո զհերձուած եւ զամենայն ու-
սումն չար. եւ միացո սիրով եւ խաղաղութեամբ զամենայն անդամն եկեղեցւոյ
զմեծամեծս եւ զփոքունս:

215 Սրկ. ի ճայն.³¹ Եւս առաւել զբարեպաշտ եւ զերկեղած թագաւորն մեր
մեր եւ զամենայն թագաւորս քրիստոնէից. տուր նոցա ղէն յաղթութեան եւ

Ժ. ³⁰⁸ L “յիշէ ի սրբոցն զոր կամի” եւն: ³⁰⁸ L “գրեալ են ի պարու-
նէն կենաց” ³¹¹ “Կահնաբար գրուած էր ի L “զերկեղած թագաւորս մեր,”

³⁰ “Ընդ որս եւ մեզ” եւն չկայ ասորակա-
նաց մէջ, եւ առնուած է Հայոց Յանթ Ուրիշ
պատարագներէն: Նոյնպէս յաջորդը՝ “Սուրբ
զերկնային զորութիւնն” եւն: (— Յիշատակացո
համար ան ընդհանրապէս Բարսղի եւ Ոսկեբե-
րանի յիշատակքն, ուր շատ բան կայ նոյնպէս,
եւ նոսե բառ առ բառ: —) Ասորականք ուրիշ
ձեւով աւելն վերջինս, զոր օր. JB այսպէս՝ “ԲԸ.
Ին-րհի. Չի իշխան ես գու կենդանեաց եւ մե-
ռեւաց. յիշեա զսուրբ Հարո, զՄարգարէս, զԱ-
ռաքեալս, զԿիսուանս, զԱստուածածինն, զՅովհ.
Մկրտիչ, զՍտեփանոս, զՄարտիրոսս եւ զամենայն
արգարս.” նոյնքն քիչ մ’աւելի ճոխ SR եւ JA.

Ժ. ³⁰ Խորատարիս չուին Ասորականք, որ
փոյն կը յայտարարեն թէ յաջորդ աղօթքն “է
յոյ Բարսղ, բարեւ է քահանայն:

³⁰ Այս բուն Յիշատակաց համար ալ նոյնն
բնի պէտք է ինչ որ բնիք նախնեաց Յիշա-
տակաց համար. այսինքն Հայոյն ամէն խօսք կայ
նաեւ ասորականաց քով, բայց ուրիշ իմբարու-
թեամբ, յաճախ ուրիշ անգ եւ աւելի կամ

նուազ մասերով: Երկար Յիշատակքս անհար է
ի հարկէ յաւալ բերել նոր թարգմանութեամբ
ասորականաց համմատ. (ան Renaudot, II, 86—
39 եւ 180—181.) Օրինակի համար առաջին
կարծն այսպէս է ի JB (քիչ տարբերութեամբ
նաեւ SR եւ JA.) “Աղաչեմք զքեզ Տէր, զի զօ-
րացուցես զակարութիւն մեր. միացո (“Թուեա”) զմեզ
ընդ անդրանիկս գրեալս ի յերկինս: Վասն
այնորիկ յիշատակեմք զնոսս, զի եւ նոքա յիշա-
տակիչք մեր լինին առաջի քս եւ հաղորդեցին
ընդ մեզ այսմ հոգեւոր պատարագի՝ ի պահպա-
նութիւն կենդանեաց, ի զօրացումն հիւանդա-
ցելոցն ի մեզ, եւ ի հանգիստ ննջեցելոց որք
հանգեան՝ հարց, եղբարց եւ վարդապետաց մե-
րոց, շնորհք եւ ողորմութեամբ փածնի Որդւոյ
քո, եւ Հոգւոյդ սրբոյ, այժմ” եւն: — Տող
մ’անգամ բառ առ բառ չէ հոս հայերէնին հե-
նոյնպէս՝ յաջորդները:

³¹ Թագաւորաց յիշատակութիւնն աւելի
համմատ է SR եւ JA բնագրոց (JB համառօտ),
սրանք սակայն հոս չուին այս մտղթանքն, այլ

արի յաւգնականութիւն նոցա յամենայն պատերազմունս բարբարոսաց, եւ զամենայն թշնամիս նոցա խորտակեա ընդ ոտիւք նոցա. որպէս զի մեք կենդանիքս վայելեացուք ի շնորհս նոցա. վասն զի դու ես աւգնական եւ առաջնորդ ամենեցուն որ խնդրեն ի քէն, մարդասէր Տէր. եւ քեզ փառք յաւիտեանս:

Քահանայն. Այլեւ Տէր եւ զքահանայապետն մեր եւ զամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսունս, եւ զայնոսիկ որ յառաջագոյն հանգեան ի քուն խաղաղութեան, եւ որք ճշմարիտ խաւսիւք եւ ուղիղ վարդապետութեամբ կացին յաշխարհի, եւ զբազումս դարձուցին յաստուածգիտութիւն:

Այլս առաւել զարբազան լաբունիսն եւ զառաջնորդսն եկեղեցւոյ, որք ի սրբոյն Աստուծոյ յեղբարէ քո, մինչեւ ցայժմ՝ քարոզք եւ տնտեսք կացին սրբազան ժողովուրդեան քո²², եւ որք քաջացան ընդդէմ ամբարիշտ բռնաւորացն, եւ ածեալ եղեն յատեանս եւ ի հրապարակս առաջի թագաւորաց եւ հեթանոսաց վասն ճշմարիտ եւ սուրբ հաւատոց: Ավարդապետութիւն եւ զխոստովանութիւն սուրբ հաւատոց նոցա հաստատեա յանձինս մեր, եւ աղաւթիւք նոցա եւ աղաչանաւք պարգեւեա զխաղաղութիւն սուրբ եկեղեցեաց քոց: Այլ կացո զմեզ առաջի ահաւոր բեմի քո առանց ամաւթոյ:

Այլեւ Տէր եւ զամենայն քահանայս զկենդանիս եւ զհանգուցեալսն, եւ զսարկաւազունս եւ զկէս-սարկաւազունս, եւ զկղերիկոս, եւ զգրականացսն, եւ զթարգմանիչսն, եւ զերդմնեցուցիչս, եւ զկրաւնաւորս, եւ զլսաւղս, եւ զկուսանս, զերիտասարդս եւ զամենայն հաւասացեալ քրիստոնեայս եւ վասն որոց զպատարագս մատուցանեմք:

Աստուած հոգւոց եւ ամենայն մարմնոց, զամենեսեան յիշեա՛ զչարս եւ զբարիս. զչարսն դարձո եւ բարեացն վերակացու լեր. հիւանդացն առողջութիւն շնորհեա. եւ որք ի բանդի են եւ ի կապանս են՝ արձակումն, եւ ամենայն

Երեսն եղած «Թագաւորն մեր», ²²¹ Ա «հանկեան», ²²² Ա «նա եւս առաւել զբարեզան բարունիսն եւ զառաջնորդսն», եւն: ²²³ Ա «եւ զկղերիկոսն», ²²⁴ Ա «նա ի կարգացուիլ» «եւ վասն որոյ զպատարագ», եւն:

Նախնեաց յիշատակաց Աջ (Հած. Թ.) գրեթէ այն տեղն ուր հայերէնն «Ընդ որո եւ մեզ այց արասցետ», եւն ներմուծած էր: Գարձեալ ոչ թէ «Ար. ի յոյ», կ'ընէ մազթանքս, ինչպէս ունի հոս Հ., այլ քահանայն ի կարգի ուրիշ յիշատակաց: ²³ Թակոբայ առաքելոյ անուն կրող պատարագիս Աջ նոյն առաքելոյ յիշատակութիւնն ֆայն հայերէնին յատուկ չէ. նոյնպէս ունին նաեւ ասորականք: Այսպէս կ'ընէ յԱ «Թիշեա Տէր եւ զեպիսկոպոսունս, որ յառաջագոյն հանգեան, որ մատակարարեցին մեզ զբան ճշմարտութեան. որ ի Թակոբայ գլխաւորէ եպիսկոպոսոց, յառաքելոյ եւ մարտիրոսէ, ֆինչեւ ցայժմ զբան ուղղափառ հաւատոյ քարոզեցին յեկեղեցւոյ քում սրբ-

բոյ»: Ասիկ ետքն եկածը քիչ շատ նոյնպէս է նաեւ ի յԱ եւ յԵ, ուստի համեմատութեամբ նախնեացնեբուն տւելի համընթաց եւ համանայն ասորականաց: Բայց նաեւ այս մասը բառաւ բառ չէ լեռվին: ²³ Ասիկ սկսեալ դարձեալ իբրեւ կը մերձեան հայերէնն եւ ասորականք, սակայն գլխաւորաբար ՏՐ եւ յԱ (Benadot, II, 87-9), ֆինչ յԵ քանի մը աղող կը լնցընէ թնայեալ այս մասն (Benadot, II, 130-1.) — Կիսասորականաց կից «Կրիստոնեայ», յիշատակութեան տեղ ՏՐ եւ յԱ ունին «աւրաւոյ», յիշատակութիւնը, ուր ասորին ալ «հոս» բառը կը գործածէ: Գրականագիտութեան հետ «Բարձրաւոյ»

240 մեղուցեցոց՝ դարձ եւ փախուստ ի չարէն:՝³⁴ — Ի ճայն. — Գի դու եւ Աստուած մեր. եւ քեզ փառս վերառաքելք եւ միածնի Որդւոյ քո եւ ամենասուրբ Հոգւոյդ, այժմ եւ միշտ: — Ժող. Ամէն:

Քահանայն ի ծածուկ. Արժանացո զմեզ զամենեսեան խրախանալ յարքայութեան քում ընդ Արրահամու, Սահակայ եւ Յակոբայ. եւ թող զխաբանս մեր կամայ եւ զպամայ, զգիտութեան եւ զանգիտութեան, զբանից եւ զգործոց, զխորհրդոց եւ զմտաց. եւ զամենայն մեզս թող՝ Տէր Աստուած, եւ զկատարումն քրիստոնէութեանս մերոյ պահեա Տէր առանց մեղաց. եւ ժողովեա զմեզ ընդ հովանեալ թեւոց քոց, ուր ժողովեա զսուրբս քո: — Ի ճայն. — Եւ քեզ փառք, եւ պատիւ եւ միածնի Որդւոյ քում եւ կենդանարար սուրբ Հոգւոյդ: — Խաղաղութիւն ամենեցուն:

245 Քահ. դառնայ խաչ հանէ ի վերայ ժողովրդեան. Աղիցի ողորմութիւն Աստուծոյ Հաւր եւ ինամք մարդասէր Հոգւոյն սրբոյ ընդ ձեզ ամենեսեան:

³⁵ Եւ քահանայն բեկանէ զհացն, եւ խաչանիշ տեսնազրէ զբաժակն. [զոր առնեն Ասորիք, որ ոչ ուղիղ է այս:]

255 Ա Ղ Ա Ի Թ Բ Տ Է Ր Ո Ի Ն Ա Կ Ա Ն

ԺԱ. — Քհ. ի ծածուկ աղաւթէ.³⁶ Տէր Աստուած, Հայր Տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի, հայր զթութեանց եւ Աստուած ամենայն մխիթարու-

||³⁴—³⁵ L «Թող զաղալանս մեր զկամայ եւ զպամայ» եւն: ||³⁶ Փակագծեալը

յիշուին ալ ճիշտ ասորւոյն համայն է, փայն կը կցուի հոն նաեւ «Եւ վրիստոս» Ասորւոյն համայնութեան անուանած է նաեւ «զիստուարս» եւ «չուսուս», այսինքն՝ զՈւնկնդիրս:

³⁴ Այս աղբթին խոսքերն աւելի բարոյի յիշատակներէն առնուած են քան թարգմանուած ասորերէնէ: Յաջորդը դարձեալ կը գառնայ միանալու ասորականաց հետ, որ ասկէ սկսեալ մինչեւ յիշատակաց վերջն այսպէս ունին ըստ յԱ. «Տէր Աստուած հօգոց եւ ուրիշոց հօգոց, յիշեալ զամենեցին՝ զորո յիշեմք, որք ուզողաք հաւատովք ելին յայտարհէս. առք շնոց, մորմնոց եւ հոգւոց նոցա զհանգիտս, փրկեա զնոսս յանվանան հանգերէալ դատապարտութենէ, եւ չիտնոց իրիտութեան ի գոգ Աբրահամ, Սահակայ եւ Յակոբայ, ուր լուսաւորէ լոյս երեսոց քոց, ուստի հեռի են ցաւք, անձկութիւնք եւ հեծութիւն... (— բաւական երկար մաս մ'որ չկայ ի Հ: —) Ժ՝. Չհանգիտ շորհեա նոցա...: Քհ. Իտուրհի. Թող ներեա. անտես արա, Աստուած. զմեզս մեր ամենեցուն զկամայ եւ զպամայ, զգիտութեան եւ զանգիտութեան, գործեալ բանիւ, գործով կամ խորհրդով, զծածակս եւ զյոյանիս, զհրապարակեալս, զհնացեալս եւն:

Ի յ-յի Բ-ընդ. Չկատարումն քրիստոնէութեամբ պահեա մեզ եւ առանց մեղաց. ժողովեա զմեզ ընդ սուրբ ընտելաց քոց (— Հ. լաւ եւս «Ընդ հովանեալ թեւոց քոց», —), յարժամ, սուր եւ սրպէս եւ կամիս... զի եւ յայտմ, սրպէս յամենայնի, գովեսցի եւ փառաւորեսցի անսն քո... եւ Հոգւոյդ քո սրբոյ: Ժ՝. Որպէս է եւ էր...: Քհ. Խաղաղութիւն: Ժ՝. Եւ ընդ հոգւոյդ քում: Քհ. Ողորմութիւն Աստուծոյ եղիցի ի վերայ մեր ամենեցուն:» (— Հ. «Եւ եղիցի սղորմութիւն» եւն, որ մեր պատարագին համայն է:) Ըստ այսմ ասորւոյն քով չկայ «Քհ. դառնայ խաչ հանէ» եւն խրատագիրը:

³⁵ Տէր եւ յԱ չունին խրատագիրս, բայց ունի JB, որ կ'ըսէ՝ «Sacredos frangit et signat. Diaconus dicit Catholicam» («Քհ. բեկանէ եւ տեսնազրէ. Արկ. ասէ զկաթուղիկէն») Ի հարկէ «չուսուս Աստուած» եւն փակագծեալը՝ եթէ ոչ հայ թարգմանչին, գոնէ որեւէ հայ գրչի մը յաւելուածն է: Ասորւոյն «Իտուրհի» կոչած ընդարձակ քարոզութիւնը տես թարգմանուած առ Renaudot, II, 38—39:

ԺԱ. ³⁶ յԱ սա խրատագիրն ունի՝ «Քհ. ասէ նախ քան զաղթան աւերուանական» JB՝ «Քհ. ասէ

թեանց, որ նստիս յանսարմին քերորէս եւ փառարանիս ի սերորէից, որ երկիւ-
զիւ առաջի քո կան հազարք հազարաց եւ բիւրք բիւրուց հրեշտակաց եւ հրեշ-
տակապետաց եւ ամենայն բանակք անմարմնոցն. ³⁷որ ընկայար զպատարագ 280
առաջին նահապետացն, Աբելի, Նոյի եւ Աբրահամի, յաւրինակ ճշմարիտ գա-
ռինդ Հաւր, որ երարձ զմեզս աշխարհի: Եւ այժմ մարդասէր Տէր, սրբեա
զհոգի եւ զմարմին մեր, զի սուրբ սրտիւ եւ լուսաւոր հոգւով եւ առանց ամաւ-
թոյ — ի ծայն — համարձակիմք կոչել զքեզ Աստուած երկնայինդ Հայր
ասերով .

285

Ժողովուրդն բազկա[տարած.] Հայր մեր որ յերկինսդ ես, սուրբ եղեցի:
Եւ իբրեւ վճարի, քահանայն բարձր ասէ. Պառ Տէր Աստուած մեր ամե-
նագութ, մի տար զմեզ ի փորձութիւն. զի ոչ կարեմք հանդուրժել . այլ փր-
կեա զմեզ ի չարէ եւ ապրեցո ի փորձութենէ. զի քո է արքայութիւն եւ զաւ-
րութիւն եւ փառք: — Խաղազութիւն ընդ ամենեսեան: — Ժող. Եւ ընդ 270
հոգւոյդ քում: — Սրկ. Աստուծոյ երկրպագեսցուք:³⁸

Վ Ե Ր Ա Յ Ո Ւ Ց Ո Ւ Մ Ն Ե Ի Ծ Ա Շ Ա Կ Ո Ւ Մ Ն

ԺԻ. — ³⁹Քհ. Վեզ Տէր Աստուած մեր, Հոգիդ սուրբ Աստուած ճըշ-
մարիտ, խոնարհեցուցանեն ծառայք քո զգլուխս իւրեանց, եւ մնան ողորմու-
թեան քո մեծի. զկատարեալ աւրհնութիւն քո առաքեա ի վերայ մեր եւ 275
ամենայն ժողովրդեանս, եւ սրբեա զմեզ եւ զսոսա յամենայն մեզաց. զի ար-
ժանի լիցուք ճաշակել ի պատուական մարմնոյ եւ յարենէ Տեառնդ մերոյ եւ
փրկչիդ Ախուսի Վրիստոսի. — Ի ծայն. — ընդ որում քեզ Հոգւոյդ սրբոյ
եւ Հաւրդ ամենակալի փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ եւ:

կայ Լ ձեռագրին մջ, բայց յայտնապէս բնագրին չվերաբերելով՝ գրինք
այոպէս:

զաղթո՞ն նախ քան զՀայր մեր: Աղթթքն հա-
մեմա է աւել ՏԵ եւ ԵԲ. (ԵԲ չուծի օրինակի
համար “հայր գթութեանց եւ Աստուած ամե-
նայն փիթարութեանց” բառերը, եւն:)
³⁷ “Որ ընկալար” փնջեւ “եւարձ զմեզս աշ-
խարհի”, չուծին ասորականք. այլ ասոր աեզ
այոպէս կըսեն (ԵԲ)՝ “որ զընծայո նուիրեալս
քեզ ի արցո եւ ի բերցո պաղցո ի հոս անու-
շութեան արժանի համարեցար որբել եւ կա-
տարել շորհաւք փածնի Որբոյ քո եւ հեզ-
մամբ Հոգւոյդ քո սրբոյ: Սրբեա այժմ Տէր
զուշուս մեր եւ զմարմինս եւ զհոգիս մեր, զի
սուրբ սրտիւ եւ լուսաւոր հոգւով, առանց ա-
մեթոյ համարձակեցուք կոչել զքեզ Աստուած
երկնային. հայր ամենակարող, աղթթեսցուք եւ
աստացուք. Հայր մեր որ ես յերկինս: Ժ՝. Ե.
Սուրբ եղեցի՛ անուն քո, եւն: Նոյնպէս նաեւ

ԵԲ, որոնց վերջին նախադասութիւնն արգէն ճիշդ
նոյն է հայերէնին հետ, միայն թէ “Հայր մեր
որ ես յերկինս” բառերը հայ գրիչը՝ թերեւս
նաեւ թարգմանիչը՝ ժողովրդեան աուեր է, որ
ասորի օրինակաց եւ ասորական ուղղութեան
համեմատ քահանային ըսել պէտք է: Տէրու-
նական աղթթքը “բ-զ-տ-բ-ն” ըսելու խրատա-
գիրը չուծին ասորականք:
³⁸ Ասոր աեզ ասորականք՝ “Սրկ. Զգլուխս
մեր խոնարհեցուցեք առաջի Աստուծոյ ողոր-
մածի” եւն:
ԺԲ. ³⁹ Աղթթքը թեթեւ ասորերութեամբ
նոյն է ասորականաց ունեցածին հետ. հայոյն
յառուկ են օրինակի համար սկզբան “Տէր Ա-
ստուած մեր, Հոգիդ սուրբ Աստուած ճշմարիտ”,
բառերը:

280 Վերածայն. Եղեցի շնորհք սուրբ Երրորդութեանն անեղին եւ մշտնջենականին չաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ ընդ ձեզ ամենեսին: — Ժող. Ամէն: — Սրկ. Երկեղիւ նայեցարուք:⁴⁰

285 ⁴¹Քահանայն առնու զճացն երկու ձեռաւն վերացուցանէ ասելով. Ի սրբութիւնս սրբոց: — Ժող. Միայն չայր սուրբ: Միայն Որդի սուրբ: Միայն Հոգի սուրբ յաւիտեան:⁴² Քահանայն զբաժակն ի վեր ընծայէ ասելով. Աւրհնութիւն չաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ յաւիտեանս յաւիտեանից: Միայն չայր սուրբ ընդ մեզ: Միայն Որդի սուրբ ընդ մեզ: Միայն Հոգի սուրբ ընդ մեզ յաւիտեանս:

290 Եւ ապա ճաշակէ ի սուրբ մարմնոյ եւ յարնէ Տեառն. եւ առնու սարկաւազն զսկիհն ի ձեռն, եւ դառնայ ժողովրդեան ասելով. Երկեղիւ եւ զգուշութեամբ յառաջ մատիք: — Ժողովուրդն խոնարհին եւ ասն. Աստուած մեր երեւեցաւ մեզ, աւրհնեալ եկեալ անուամբ Տեառն: — Եղնայէս եւ այլ խորհրդածութիւնքն կատարին որպէս եւ յայլսն:⁴³

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Գ Ո Հ Ո Ի Թ Ե Ա Ն

295 Ժ.Գ. — Զհ.⁴⁴ Գոհանամք եւ փառաւորեմք զքեզ, մարդասէր Տէր. առաւելապէս գոհանամք զքէն վասն մեծի եւ անպատում մարդասիրութեանդ քո. որ արժանի արարեր զմեզ հազորդել ի մարմնոյ եւ յարնէ քումմէ. մի դատապարտեր զմեզ ի մեղաց մերոց. այլ պահեա զմեզ արդարութեամբ եւ

⁴⁰ Հոս SR եւ JA քահանային ըսել կուտան՝ «Սուրբ, սուրբ. սուրբ, Տէր զսրբութեանց լի են երկինք», եւն. որ չկայ ի JB.

⁴¹ Այսպէս նաեւ SR, զոր JA կը թարգմանէ՝ Et post pauca Eucharistiam accipiens in manibus, dicit illa voce եւն. — «Ի որբնիւնս որբոց», հայերէն պատարագաց համեմատ փոխած է թարգմանիչը. ասորին՝ «Սրբութիւնք սրբոց առեալ լինին կատարելութեամբ, մաքրութեամբ եւ սրբութեամբ»:

⁴² Ասորին (JA) կը յաւելու՝ «Եղեցի անուն Տեառն օրհնեալ, որ մի է յերկինս եւ յերկրի. նմա փառք յաւիտեանս: Փառք Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, որ զամենայն սրբէ եւ զամենայն քուէ:», — Ասոր անմիջապէս յաջորդող կարճ խրատագիրս չունին ասորականք: Քահանային ըսելիքն ալ բարեփոխուած է Հայոց սովորական պատարագին համեմատ: JA այսպէս ունի. «Տէր, ճշմարտիւ եւ արդարեւ հաւատամք, եւ ի քեզ հաւատամք, որպէս հաւատայ ի քեզ սուրբ եւ կաթուղիկէ եկեղեցի, զի մի ես Հայր սուրբ եւ կաթուղիկէ եկեղեցի, զի մի ես Հայր սուրբ, որում փառք, ամէն. մի Որդի սուրբ, որում փառք եւ գոհութիւն ի յաւիտեանս ամէն», — Ընդարձակը (JA) հոս երկար քարո-

ղութիւն մը կը կցէ Սարկաւազին ըսելու (Benaudot, II, 40.) JB այս ամէն մտերն քանի մը համառօտութեամբ նշանակելով շատացած է:

⁴³ Ճշտակեման եւ հազորութեան մասին այս խրատագիրքս եւ կտարներն Հայոց սովորական պատարագէն քաղաւած են: JA բաւական երկար է պատեղ (Benaudot, II, 41.) զոր կ'երեւայ թէ հայ թարգմանիչն առջեւը չունէր իւր օրինակին մէջ, ինչպէս JB պէտք չէ տեսած օրինակի:

Ժ.Գ. «Թէ JA եւ թէ JB «Աղթք գոհութեան», խրատագիրք գրած են այս մտաբանքն: Մտաբանքն աւելի JA բնագրին ընթերցուածոց մերձաւոր է, սակայն ոչ բարբոզին նոյն. օրինակի համար յատուկ է հայոյն՝ «մի դատապարտեր զմեզ ի մեղաց մերոց, (այսինքն՝ «Լուս մեղաց մերոց», որուն տեղ ասորին կ'ընէ՝ «մի դատապարտեր զմեզ վասն ընդունելոյ զսուրբ եւ զանարատ խորհուրդս քո») — «... Ընդ սուրբս քո, որ յաւիտեանս ինչ բարեհաճայան», նոյնպէս յատուկ է հայոյն՝ կէտը JA եւ կէտը JB բնագրաց համեմատն. (առաջինն ունի՝ «Ընդ ամենայն սուրբս քո, որ յաւիտեանս ինչ հաճայան», երկրորդը՝ «Ընդ ամենայն սուրբս քո որ ի յաւիտեանս եղին») սակայն «յաւիտեան» եւ «աշխարհ» բառերը միեւնոյն կերպով կը բացատրուին Ասորոյն մէջ՝

սրբութեամբ. որպէս զի եւ մեք ճաշակելով զմարմին քո եւ զարիւն՝ մասն եւ բաժին ընկալցուք ընդ ամենայն սուրբս քո, որք յաւիտենից քեզ բարեհաճոյացան. զի սուրբ եւ Աստուած մեր. եւ քեզ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ:

360

Սարկաւազն վերացուցանէ զսկիհն եւ համբուրէ, եւ դնէ ի յերկրորդ ընծայանոցն:⁴⁵ Սրկ. Առաջի քո Տէր ողորմած զգլուխս մեր խոնարհեցուցանեմք⁴⁶:

305

Ա Ղ Ա Ի Թ Գ Ի Մ Է Զ Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Ո Յ

ԺԳ. — ⁴⁷Քահանայն ի մէջ եկեղեցւոյն. Աստուած որ մեծ ես եւ ահաւոր, որ խոնարհեցար յերկնից եւ իջեր յերկիր եւ առեր մարմին ի սրբոյ կուսէն Մարիամայ վասն փրկութեան մարդկան, առաքեա ի վերայ մեր զողորմութիւն քո եւ զգթութիւն. աւրհնեա զժողովուրդս քո, եւ պահեա զժառանգութիւնս քո ամբողջ. զլրումն եկեղեցւոյ քո պահեա, եւ սրբեա զսոսա որք ողջունեցին սիրով զվայելչութիւն տան քո. եւ զմեզ փառաւորեա աստուածային զաւրութեամբ քո. զխաղութիւն քո պարգեւեա ամենայն աշխարհի, եկեղեցեաց, քահանայից, թագաւորաց քրիստոնէից եւ բարեպաշտ թագաւորին մերոյ եւ տեառն, զինուորեալ մանկանց նորա եւ ամենայն ժողովրդեանս. որպէս զի յամենայն ժամ եւ այժմ փառաւորեցիս Տէր մեր ընդ Հաւր եւ սուրբ Հոգւոյն, այժմ:

310

315

ԺԴ. ||³²⁰ Աւերջ կայ ի Լ յիշատակարանս՝ «Ով սուրբ քահանայք, որք աղօթէք ի սուրբ մատեանս յայս, յիշեալիք զարասուաց արժանի զնիկօլ, եւ դուք յիշեալ լինիք ի քրիստոս»:

Յձ թ կամ իձ թ («ի յաւիտենից» եւ «յաշխարհէ») ուստի կենանք բոկ որ յԱ եւ ՏԲ հայերէնէն չի տարբերի հոս:

⁴⁵ Ասորկանք շունին այս խրատագիրը:

⁴⁶ Ասորկանք այս «խոնարհեցուցման» քաղութիւնը շունին հոս, որ կարծենք չի ալ յարմարի այս տեղւոյ. բուն տեղն էր վերջ (տես Ծան. 37) վերացմանէն յառաջ, սւր հայր «Աստուծոյ երկրպագեացուք» գրած էր: Ասոր տեղ կ'ընէ ասորին՝ «Քհ. խաղաղութիւն: Ժ-Ղ. Եւ ընդ հոգւոյդ բում: Սրկ. Եւ եւս վստի կատարման որքոյ խորհրդոցս զՏէր աղաչեցուք»:

ԺԴ. ⁴⁷ Այս ի մէջ եկեղեցւոյ աղօթքն կամ արդէն թարգմանէն եւ կամ գտնէ հայ գրչէ մ'ընդլայնուած է, եւ նմանցուած Ոսկերերանի պատարագի համանուն վերջին աղօթքին՝ «Որ օրհնեա լայնորիկ, եւն, ինչպէս պարզ համամասութիւն մ'ալ կը ցուցնէ յայանապէս: Ասորին այսպէս ունի (ՅԱ.) «Աստուած մեծ եւ զարմանալի, որ խոնարհեցուցեր զերկինս եւ ի-

ջեր վստի մարդկան փրկութեան, նայեա ի մեզ վստի գթութեան եւ շնորհաց քոց. օրհնեա զժառանգութիւն քո եւ զժառանգութիւն քո պահեա. զի միշտ եւ յամենայն ժամանակի զովեացուք զքեզ. զի միայն ես ճշմարիտ Աստուած, եւ զԱստուած Հայր զճնոյլ քո եւ զՀոգի քո սուրբ, այժմ» եւն: ՅԵ աւելի համառօտ է շունենալով նաեւ «օրհնեա զժողովուրդ քո եւ պահեա զժառանգութիւն քո» նախադասութիւնքն, որոնք մի միակ են ասորի աղօթքիս մէջ որ Ոսկերերանի յիշեալ աղօթքը կը յիշեցնեն:

⁴⁸ «Եղիցի անուն Տեառն օրհնեալ», Քահանային «կատարումն Օրինաց» եւն, եւ Ժողովրդեան «Օրհնեցից զՏէր» եւն Հայոց ուղարկան պատարագէն ներմուծուած են հոս: Ասորին (ՅԱ) այսպէս կ'աւարտէ յիշեալ «ի մէջ եկեղեցւոյ» աղօթքէն ետքը՝ «Ժ-Ղ. Ամեն: Սրկ. Օրհնեա Տէր: Քհ. Օրհնեա զամենեան, պահեա զամենեան արարածս եւն: կ-ժ շ-Ղ օրհն-թիւն ուի Ը-Դ օրհն-թիւն ինչոյն-ց Ի- Ը-Դ Դե-ԴԷ-

յաջորդ պատարագը: Լամբրոնեան պատարագի մէջ, ուր Ներսէս ճոխացուց Հայոց խորհրդատեանն թիւականաց համեմատ, արդէն գործածուած է Հռովմայեցւոց նուիրագործութիւնս ալ: Բովանդակ Պատրաստութիւնն կամ Զգեստաւորման մասն (տես վարը հտժ. Ա) առած է Լամբրոնացի իւր ճոխացմանց կարգին մէջ (տպ. էջ 194—95) եւ որ անցած է նաեւ մեր Սովորական Պատարագին՝ կցելով նաեւ բուն պատարագի «Մտից» (Introitus) մասն ալ, (տես հտժ. Բ.) թէ եւ վերջինս մուտք չէր գտած Լամբրոնացւոց քով: Բաց աստի կը վկայէ Լամբրոնացի որ Փռանկաց եկեղեցական հանգամանք եւ գիրք անձանօթ էին Հայոց իւր ժամանակէն յառաջ: Ահա իւր խօսքը.¹ «Բայց որ Հռովմայեցւոցն էր ազգ եւ եկեղեցի, կոչեցեալն այժմ Փռանգը, յաւուրն առաջինն բացակայ ելով ի մէնջ՝ վիճակաւ եւ աշխարհաւ, կարծե՛մ ըսնել ինչ նոցին կարգացն հմարն ինչն եւ որդէն ինչն է նախնեացն: Բայց թէ այժմ զօրացաւ բազուկ նոցա եւ տիրեցին այսմ աշխարհի, ականաբէս մեր ունելով զաստուածայնութիւն իւրեանց եւ զբարեվայելութիւն հրահանգեց էկեղեցւոց գերազանց յորունց, ընդ որս եւ մերոցս կարգաց գտանեմ իւրք իւրք համեմատութիւն, թէպէտ եւ ոչ զըզանդակն, եւն: Փռանգաց պատարագը կը յիշէ քիչ մ'ետքն ալ գրելով՝ թէ «Բայց Փռանկացն կարճառօտ է քան զնոցայն (Հռովմոցն), եւ կարի համեմատ մերումս. քանզի նոքա յետ աւետարանին երգեն զխոստովանութիւն հաւատոյն, ըստ որում եւ մերս է սովորութիւն: Մա զի եւ փռանգ մի երէց ի ժամուն պատարագէ երկու պաշտօնէիւք՝ սարկաւազաւ եւ կիսասարկաւազաւ. եւ կացեալ ի խորհրդեանն՝ տարածեալ ունի զձեռն, եւն: Լամբրոնացւոց հոս յիշածն է «Ինչ», կոչուած պատարագն, որ արդէն քիչ շատ սովորական ըլլալու էր Հայոց մէջ ալ. որով «համեմատութիւն» կը գտնէր Լամբրոնացի Փռանգաց եւ Հայոց պատարագին մէջ: Միւս կողմանէ կը ցուցնէ այս խօսքն որ իւր յիշած հայերէն թարգմանութիւնը լիակատար էր քան յաջորդ բնագիրն (ըստ Մ ձեռագրի.) ուր ընթերցմանց եւ հանգանակի մասին յիշատակութիւն մը չկայ: Բայց աստի Մ ձեռագիրը շատ կարեւոր մաս մը չունի, այն է նուիրագործութիւնն (տես Ժան. 31), որ չէր կրնար պակասած ըլլալ «փռանգ», սկզբնագրին եւ ոչ ալ Լամբրոնացւոց թարգմանութեան մէջ: Հոս յանցանքը Միւսհէնի օրինակի գրչին է: Լիոնեանն այստեղերն մեզի անձանօթ ըլլալով՝ չենք կրնար դատաստան ընել անոր մասին:

Յաջորդն ըստ այսմ թարգմանութիւն է այն «Իայն» (մի միակ) պատարագին Փռանկաց, ինչպէս կը գործածուէր Հայոց դրացի Փռանգներէն, որոնց քով կ'երեւայ թէ ըստ այսմ Միսալի միօրինակութիւն մը կը տիրէր արդէն Լամբրոնացւոց ժամանակ: Անշուշտ Լամբրոնացւոց անձանօթ չէին Լատինացւոց պատարագի բազմաթիւ «աւուր պատշաճք» կամ իւրաքանչիւր տօնի եւ աւուր պատարագի յատուկ մասերն եւ աղօթքներն, որով այս «միակ» պատարագն շատ մեծ սխալութիւն ունի՝ որմէ զուրկ է Բիւզանդեանն ու Հայկականն: Անձանօթ չէին ասոնք ապահովապէս. եւ արդէն թարգմանիչն ինքնին պէտք տեսած է այսպիսի քանի մ'աղօթք թարգմանել եւ դնել յաջորդ պատարագին մէջ. (տես Հտժ. Ե. դարձեալ Ժան. 16, 18 եւն:) Ասկէ զատ գրեթէ բոլոր «բիւֆազք» թարգմանուած կան Լիոնեան օրինակին մէջ (տես Ժան. 27:) Թարգմանչին ըսածն այն է որ «հասարակ պատարագն» ընդհանրապէս մէկ հատ

¹ Անդ, էջ 183:² Անդ, էջ 189:

է Լատինացւոց քով, որուն միայն այլեւայլ՝ թէեւ բազմաթիւ՝ մասերն յատուկ օրերու համեմատ կը փոխուին, հիմը՝ մանաւանդ Կանոնն՝ միշտ նոյն ըլլալով, եւ ոչ օրինակի համար Բիւզանդեանց պէս երեք տարբեր պատարագ՝ այլեւայլ օրերու համեմատ մատուցանելի:

Միւս կողմանէ թարգմանչին կրնային անծանօթ ըլլալ, եւ հաւանակա- նօրէն անծանօթ ալ էին, լատինական բազմաթիւ իրարմէ բաւական տարբերող հնագոյն Միսալներն, Ordines romani կոչուածներն, գուցէ նաեւ Ամբրոսեանն, Մոզարարեանն եւն: Լատինական պէսպէս Sacramentariumներուն (— այսպէս կ'անուանուէին Պատարագամատոյցք եւ ուրիշ խորհրդոց մատակարարու- թեան կարգաց մատենաք, —) բազմաթիւ հրատարակութիւնք եւ քննութիւնք եղած են, ամէնէն լիակատարն Մուրատորի գրքին մէջ,¹ ուր առնուած են Sacramentarium Leonianum Լեւոնի Ա. քահանայապետի տրուած (առ Migne, Շար. Լատ., ԺԵ, էջ 21 եւն), Sacramentarium Gelasianum (առ Migne, ՀԴ, էջ 1048 եւն), Sacramentarium Gregorianum (առ Migne, ՀԸ եւն): Ասոնք ի հարկէ շատ յաճախ լոյս տեսած են, ինչպէս նաեւ Ambrosianum, նոյնպէս Missale Gothicum, Missale Francorum, Missale Gallicanum vetus եւն: Մանաւանդ բուն Փռանդաց պէսպէս հին Միսալներն լոյս տեսած են. նոյնպէս հին իռլանտականն, եւն:² Այսպիսի հրատարակու- թիւնք եւ գրութիւնք այնչափ բազմաթիւ են, որ մի առ մի յիշեալ հոս ան- կարելի է,³ եթէ չենք ուզեր այս համառօտ Ազգումն տասնապատկել ծաւալով: Մորագոյն գրութեանց մէջ յիշենք միայն Թալհոֆէր գերմանացոյն⁴ նշանաւոր գործքն, ուր Լատինական պաշտաման գրոց մասին ամէն ինչիլըք, իւրաքանչիւր ծիսական սովորութեան հնութիւնն ու հետզհետէ զարգացումն եւն մի առ մի քննուած ու պարզուած են:

Յաջորդ բնագրին ծանօթութեանց մէջ մեր նպատակէն դուրս էր այս ամէն հին Միսալներուն զանազանութիւնքն, որոնցմէ ոմանք իրարմէ յանչափս կը շեղին մանաւանդ առաջին մասին մէջ, նշանակել: Սակայն որովհետեւ բնա- կան է որ Լատինացւոց ժամանակի թարգմանուած հայերէնս մեծաւ մասամբ շեղէր այժմու լատինական Միսալէն եւ միաբանէր հին Միսալներու այս կամ այն ձեւին հետ, այսպիսի տեղերը նշանակած ենք ծանօթութեանց մէջ, յառաջ

¹ Lud. Muratori, Liturgia romana vetus, Վէնեա. 1748, Հար. Ա—Բ, եւ Կէտպոլին 1776:

² Յես Mabilion, de liturgia gallicana libri tres, Փարիզ 1685 (առ Migne, Լատ., Հար. ՀԲ.) իւր Museum italicum եւն, Փարիզ 1687—1689, Հար. Ա—Բ, ուր Հար. Բ. ունի 15 հատ Ordines romani, իսկ Հար. Ա ունի Ը. դարէն գաղղիական Միսալ մը: F. G. Mone, հրատարակեց 11 գաղղիական պատարագներ, Փրանք-Փուրք 1850 (առ Migne, Լատ., Հար. ՃԼԸ, էջ 863—882): Իռլանտականն՝ հրատարակեց Stowe Missal, Լոնսոն 1881 (Թ. դարէն) եւ Irish Missale, Լոնսոն 1879 (Ժ. դարէն) եւ բազմա- թիւ նմաններ:

³ Հմմտ. ի միջի անթիւ այլոց՝ Hugo Me- nard, divi Gregorii papae I Liber Sacramenta-

rum եւն, Փարիզ 1642: J. M. Thomasius, Sacramentarium Gelasianum, Լաւոմ 1680, որուն հետ նաեւ Missale gothicum, Francorum et Gallicanum vetus, եւ ուրիշ նման գործքեր: Martin Gerbert, Vetus liturgia alemannica եւ Monumenta veteris liturgiae alemannicae (4 հատորք 1776—79թ.) եւն եւն: Վերջապէս նաեւ Daniel իւր յաճախ յիշուած Cod. liturg. գործ- քին Ա հատորին մէջ առած է Գեղասեան, Գրի- գորեան, Գութական, Ամբրոսեան, Մոզարարա- կան եւ Գաղղիական Միսալները:

⁴ V. Thalhofer, Handbuch der katholischen Liturgik. Ֆրայպուրկ 1887—93, 80, Հար. Ա էջ 917. Հար. Բ՝ էջ 564: նման գործքեր շատ բազմաթիւ են:

բերելով կամ միայն նշանակելով Martene գիտնականին նշանաւոր գործքին էջերն, ուր համապատասխանող բնագիր մը կը գտնուի:՝ Համեմատութիւնքս որչափ կարելի է համառօտ ընել գիտած ենք, միայն էականները զանց չընելով, առանց բազմաթիւ մանրամասնութեանց իջնալու՝ բայց միայն ուր որ պէտք երեւեցաւ:

՝ Edmund Martene, de antiquis ecclesiae ritibus, Ռուէն 1700—1702, գարձեալ Լիոն 1706, եւ իւր նման նիւթոց մասին գրութիւնքն | ալ ի մասին՝ Վենետիկ 1788, միածալ չորս հատար (Հոր. Ա, 10, էջք 855. Հոր. Բ՝ էջք 411 եւն) Վերջինս կը յիշենք մեր:

Բ.

Բ Ն Ա Գ Ի Բ Հ Ռ Ո Վ Մ Ա Յ Ե Ց Ի Ո Ց Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ի Ն

ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՑ ԱՍՏՈՒԹՈՎ ՈՐՈՎ ԿԱՏԱՐԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԱՒՐ. ՋԻ ԱՅՍ ՄԻԱՅՆ
Է ԵՒ ԱՅԼ ՈՉ ԳՈՑ ՀՌՈՎՄԱՅԵՑԻՈՑՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՊԱՏԱՐԱԳԻ՝

Ա. Պ Ա Տ Ր Ա Ս Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն²

Ա. — Երբ ժամ հանդերձեալ է զգեստաւորիլ՝ այսպէս արասցէ. եթէ
եպիսկոպոս է կամ քահանայ՝ ի զգնուլն զհանդերձան ասասցէ **Չ. գեցո Տէր** 5
ինձ զհանդերձ փրկութեան եւ պատմուճան ուրախութեան. եւ շուրջ պա-
տեցո՞ զգեստովս փրկութեան, շնորհաւք Տեառն մերոյ:

Գաւտի ածէ.¹ Ը ուրջ պատեցէ կամար հաւատոյ զմէջս սրտի իմոյ եւ
զմտաց. եւ շիջուցէ ի սմանէ զխորհուրդս աղտեղիս. եւ զաւրութիւն շնոր-
հաց քոց յամենայն ժամ բնակեցէ ի սոսա, շնորհաւք Տեառն մերոյ: 10

Այս բնագիրը միայն Միւնչէնի օրինակին համեմատ հրատարակուած է հոս
(տես վերն՝ էջ 85, § 6), չունենալով առջեւնիս Լիոնի օրինակն (տես վերն՝
էջ 83, § 11), բայց միայն առաջին Չգեստաւորման մասն: Ուր ուղղել պէտք
տեսանք՝ գրած ենք հոս Միւնչէնի օրինակին ընթերցումը **Մ համառոտու-**
թեամբ. (Լ՝ Լիոնիին): Ուղղագրութիւնն օրինակին համեմատ է, միայն **Մ ձե-**
ւագրին ոչ հրամայականք պահուած չեն: Խորագիրը (Պատրաստութիւն,
Աղօթք Չգեստաւորման եւն) եւ Ա, Բ, Գ եւն բաժանմանք մեղմէ են:

ՀՐՏԲ.

|| Խորագիր: Լ "... յամենայն օր. զի այս միայն է, եւ ոչ էոյ" (չէք "այլն")
Հռոմայեցւոց, եւն:

Ա. ||⁵ Լ "այսպէս ասացէ, եթէ եպիսկոպոս... ի զգնուլն, եւն, ունե-
նալով խօսքին վերջն ալ գարձեալ "արասցէ," Մի հեա: ||⁶ Լ "Գա-տ-ո-ւ-յ-ն.
Ը ուրջ պատեցէ," եւն: — Մ "Չ. գեջ սրտի," պէտք է կարգալ՝ "զմէջս սրտի եւ

¹ Խորագրին մասին տես վերն Ազգման մէջ:

² Այս Praeparatio ad Missam մասն անցած է ասկէ մեր սովորականին ալ: Նոյնն ունի ար-
գէն Լամբրոնեանն ճիշդ այս անգղոյ եղածին
համեմատ (տես ապ. վեներա. 1847, էջ 194.)
մինչ սովորականն (զոր օր. ապ. վիեննա 1858,
էջ 7—8) յայնմ կը շեղէ որ "խոյր, գնելու ա-
ղօթքն ամենէն յառաջ գրած է եւ չունի այս
մասն "եպիսկոպոսի, յատկացընող խրատագիրն՝
ճիշդ այժմու լատինականին պէս, ուր ad Amic-
tium աղօթքն է կամ "վարչամակի," Այժմու
լատինականն երկու ձեւով ունի Չգեստաւորման
աղօթքս՝ մին պարզ քահանայի, միւսն եպիսկո-
պոսի համար: Հնագոյն ձեւերն՝ որ հայերէնին

աւելի մերձաւոր են, տես ի գիրս Edm. Martene,
I. 126—28, եւ այլուր:

⁵ "Ը ուրջ գ-տ-ո-ւ-յ-ն," անյարմար ասութիւն մին
է: Լամբրոնեանն եւ Սովորականն ունի՝ "շուրջ
գ-տ-ո-ւ-յ-ն զգեստովն," եւն: Հին Պատրաստմա-
տուցաց մէջ (տես Martene, I, 127) է աղօթքս
ad albam այսպէս՝ Indue me, Domine, vestimento
salutis, tunica justitiae, et indumento laetitiae
circumda me ("շուրջ պատեցո,") semper եւն:
Այժմու լատինականին մէջ եպիսկոպոսի զգես-
տաւորման ad Dalmaticam աղօթքն եղած է:

⁶ Լատ. ad Cingulum, որ հնաց քով յա-
ջուրգ կամ նման ձեւով է՝ Praeinge me, Do-
mine, cingulo fidei et virtute castitatis lumbos

Ապա դարձեալ պատարագիչ քահանայն ասէ.¹⁴ Ազատեսցէ եւ զձեզ
40 Աստուած եւ թողցէ զամենայն յանցանս ձեր. տացէ ժամանակ ապաշխա-
րելոյ եւ գործելոյ զբարիս. ուղղեսցէ եւ զառաջակայ կեանս ձեր, շնորհաւք
սուրբ Հոգւոյն՝ հզաւրն եւ ողորմածն. եւ նմա փառք: Եւ ասեն զԱմենն:

Եւ դարձեալ քահանայն աղաւթէ.¹⁵ Աստուած որ ես սուրբ եւ կամիս
զսրբութիւն, մաքրեա զիս Աստուած, որ յանմաքրից սրբես եւ ի մեղաւորաց
45 արդարացուցանես եւ զաղտեղեալսն մաքրես, սրբեա զմիսս իմ եւ զմարմին
յամենայն աղտեղութենէ մեղաց. եւ կացո զիս մաքրութեամբ պաշտաւնեայ
քո սուրբ սեղանոյս. եւ զընծայս քո ճշմարիտ զոր մատուցանեմ քեզ վասն
իմ եւ վասն ամենայն հաւատացեւրոց ի քեզ, ընկալ բարերար. եւ կատարեա
զհայցուածս մեր, եւ եղիցի սա առաջնորդ մեզ ի յաւիտենական կեանսդ,
50 շնորհաւք Տեառն մերոյ:

Պ. — Աղաւթք խնկին.¹⁶ Տէր մեր, աւրհնեա զխոռնկս զայս, եւ
ընկալ ի հոտ անուշից շնորհաւք Տեառն մերոյ:

Այլ աղաւթք խնկի. Խոռնկս աւրհնեալ ի քէն, Տէր, արծարծեսցի
առաջի քո ի հոտ անուշից. եւ գթութիւն քո իջցէ առ մեզ շնորհաւք
55 Տեառն մերոյ:

¹⁴ Այստեղ Լ բոլորովին ուրիշ կ'երեւայ: Է. Յ. Գաթրճեան կը նշանակէ
թէ «Ազատեսցէ եւ զձեզ», եւն արձակմանէն ետքը կը կցէ Լ՝ «Ե- յեք այորիչ
աբասցէ յատուղորդիւնն սարսաճայն իորհրդոյն: Ազջի+ օփն. Աստուած որ
միշտ զարմանալիս գործես, եւն: Ըստ այսմ բոլորովին տարբեր Մ ձեռագրին
ունեցած էն: Գժբախտաբար ասկէ սկսեալ Լ ի ընթերցուածք մեզի ծանօթ չեն՝
չունենալով ընդօրինակուած: ¹⁶ Մ պաշտաւնեա:

եւն ձեւն ալ աղաւազութիւն չէ. նոյնպէս կան
հնարոյն լատինականք ալ՝ Misereatur vestri
omnipotens Deus եւն (տես Martene, I, 130, 172
եւն): Այժմու լատինականն երկու ձեւն ալ
զատ զատ ունի:

¹⁴ Առոր անգն է լատինականաց՝ Indulgentiam,
absolutionem et remissionem peccatorum ves-
trorum (այժմ՝ nostrorum), cum emendatione
morum (այժմու լատինականք չունի) et vitae...
tribuat vobis (այժմու nobis) omnipotens et mi-
sericors Dominus. Աւելորդ է ըսել որ այս եւ
ընդհանրապէս ամէն յաջորդքն ալ շատ պէտպէս
են այլեւայլ հնութեամբ եւ այլեւայլ գաւառաց
հին Միտաներու մէջ:

¹⁵ Այս աղօթքին տեղ արդի լատիներէնն ունի
ուրիշ կարճ աղօթք մը՝ «Բարձ ի մէնջ, խնդրեմք
Տէր, զանօրէնութիւնս մեր», եւն (Aufer a nobis,
etc.) Բիչ շատ տարբերութեամբ կոյ սակայն
հայերէնին աղօթքն ալ հին Միտաներու սմանց
մէջ, զոր օրինակ Ordo VII Պատարագամատուցին
(Martene, I, 193) մէջ, ուր կը սկսի՝ Deus qui

de indignis dignos facis, de peccatoribus justos,
de immundis mundos, munda cor meum et cor-
pus meum ab omni agitatione et sorde peccati,
եւն եւն: Լատինականն աւելի ընդարձակ է քան
հայերէնը:

¹⁶ Այժմու Լատինականը յայտնապէս կ'ա-
պրապրէ որ հոս խնկելու ատեն բան մը պիտի
չըսուի, ուստի այս կրկին խնկման աղօթքն եւ
կից Սաղմոսի տունն չկան հոն: Էին Միտաներէն
ունին ի հարկէ նաեւ հոս Oratio ad incensum
(զոր օր. Martene, I, 194 եւն. հայերէնին քիչ
մը նման Ordo XIII Միտանի մէջն եղածն՝ անդ,
I, 197.) Ընծայման ժամանակ նաեւ այժմու Լա-
տինականն ունի «Այլ աղաւթք խնկի», ըսուածն
բառ առ բառ՝ Incensum istud a te benedictum
եւն: — Հայերէնին մէջ կը պահին հոս ոչ փ-
այն «Արիւն էլէխոսն», եւ «Փառք ի բարձունս»,
(Gloria) (որ ննջեցելոց պատարագի մէջ զանց
կ'առնուի), այլ նաեւ սրեւէ իրատարանի կամ
սկնարկութիւն Ընթերցուածոյ, Աւետարանի եւ
Հաւատամքի մասին: Այս թերութիւնը գրէն

Սաղմոս. Աւղիղ եղիցին աղաւթք իմ, որպէս խունկ առաջի քո Տէր:

Գ. — Աղաւթք յորժամ զընծայսն դնէ ի վերայ սեղանոյն.¹⁷ Սուրբ Լորրորդութիւն ընկալ զպատարագս ընծայեալ քեզ ի յիշատակ մարմնացելոյ Բանիդ ծննդեան եւ չարչարանաց եւ յարութեան եւ համբառնալոյ յերկինս. եւ յիշատակ երանելոյն Մարիամնու միշտ կուսի, եւ ամենայն սրբոց՝ որք հաճոյ եղեն քեզ ի սկզբանէ աշխարհիս, եւ որոց նշխարք ոսկերաց հանգուցեալ են աստ, եւ ամենեցուն՝ որոց զտաւնս կատարեմք, եւ ի փրկութիւն մեր. եւ նոցա մաղթանքն ընդունելի լիցին քեզ յերկինս, որոց մէք կատարեմք յիշատակ յերկրի:

Ննջեցելոց. Սուրբ Լորրորդութիւն ընկալ զպատարագս վասն հոգւոյ ծառային քո այս անուան, եւ վասն հոգւոց ամենեցուն հաւատով ի քեզ ննջեցելոց. զի արժանի լիցին մասին վեճակի սրբոց ի լոյս յաւիտենական կենացդ:¹⁸

Յորժամ դնէ ի վայր զբաժակն.¹⁹ Աղաչեմք զքեզ, սրբեա զպատարագեալս քեզ հաց, զի լիցի մարմին Տեառն մերոյ Ախուսի, եւ զբաժակս՝ զի լիցի սա արիւն ի մեզ:

Դառնայ առ ժողովուրդն եւ ասէ.²⁰ Ազգարք, աղաչեցէք զԱստուած զի լիցի պատարագեալս ի ձէնջ կատարեալ յամենակարողէն Աստուծոյ առաջի երեսաց իւրոց: Եւ ասպս ասէ զԱքրեթն:²¹

Գ. ||⁶⁰ M "եւ յիշատակ երանելոյն Մարիամնու, եւն: ||⁷⁰ M "եւ բաժակս զի լիցի", եւն: ||⁷⁴ M "եւ ասպս ասէ զայս Կրիստոս":

ըլլաւ է, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ մ'ետքն շատ աւելի մեծ թերոյթ մը կորուստ մասին Պատարագին: Լամբրոնացի, որ հռոմէականօրէն թարգմանելն է այս խորհրդամատուցին կամ գտնէ հեռի չէ ժամանակու թարգմանչէն, յայտնապէս կը յիշէ հոս պակասօր զրելով (Մասնաորութիւնք, Վենետ. 1847, էջ 189) "Բայց Փռանկոյն կարճուստ է քան զնոցայն եւ կարի համեմատ մերումն. քանզի նորա յեա Աւետարանին երգեն զխոստովանութիւն հաւատոյն, ըստ սրում եւ մերս է սովորութիւն", եւն:

Գ. 17 Լատ. Suscipe, sancta Trinitas, hanc oblationem եւն, որ այժմու Լատինականին մէջ Նիսիոյն Պատարագի սահմանուած է: Այս ազգեթիւն բաղմութիւն ձեւերը տես ի միջի այլոց Martene, I, 183 եւ այլուր, ուր հայերէնին հետ բոլորովն նոյն է generalis կոչուած ձեւը կամ սովորական օրերուեր:

¹⁸ Martene, I, 183 եւ այլուր, Pro defuncto ձեւը, բարբովն նոյն, այսպէս՝ Suscipe, sancta Trinitas, hanc oblationem, quam tibi offero pro anima famuli tui N. ut per hoc salutare sacrificium purgata sanctorum tuorum consortio coadunari mereatur.

¹⁹ Հմմտ. հետեւեալ ձեւը (առ Martene, I, 184) Posito calice super altare (ճիշդ ըստ Հ "յորժամ դնէ ի վայր զբաժակն"), dicat sacerdos; Oblatum tibi Domine calicem sanctifica, ut nobis unigeniti tui D. N. Jesu Christi sanguis fiat. Qui tecum, etc. Ըստ այսմ հոս Հացի համար մաղթանաց մասը չկայ, այլ միայն բաժակինը: Հացին համար ալ ունին Միտուք նոյն սոճվ յատուկ մաղթանք (տես անդ), ի միջի այլոց՝ Sanctifica Domine hanc oblationem, ut nobis unigeniti Filii tui D. N. J. Chr. corpus fiat.

²⁰ Այժմու Լատինականն՝ Orate fratres, ut meum ac vestrum sacrificium acceptabile fiat apud Deum Patrem omnipotentem. Ըստ այսմ "ընդունելի եղիցի", կ'ընէ հոս Լատինականն, սրուն տեղն է հայերէնին "Կոչուելի" նաեւ խրատագիրն "գառնայ առ ժողովուրդն" կայ լատինականին մէջ՝ et versus ad populum. հին Միտու մէ՛ se convertat ad circumstantes (տես Martene, I, 184 եւն.)

²¹ Հմմտ. նաեւ այժմու Լատինականին խրատագիրն այստեղ՝ subjungit Orationes secretas (կցէ շնորհաւ աղօթքս, ըստ թարգմանչին "Կրիստոս")

75 Եւ. — Բայց պարտ է գիտել, զի ի շաքաթ սւրն Զատկին մեծի սսնն գլետանիայն, եւ առնեն Մկրտութիւն. եւ յաւելուն այլ աղաւթանի յայսմ տեղուջ, ի խորհուրդ Պատրարայնի եւ նորա կնքացն.²²

Աղաւթք ի վերայ Երախայից.²³ Ամենակարաւղ յաւիտենական Աստուած, միայն յոյս աշխարհի, որ մարգարէիցն քոց կոչմամբ՝ զներկայ ժամանակացս յայտնեցիր զխորհուրդ: Արդ հաճեաց յաւելուլ զուստ ժողովրդեան քոյ: Վասն զի հաւատացելոց քոց ոչինչ լինի աճումն զաւրութեանց, եթէ ոչ ի փչմանէ շնորհաց քոց. վասն Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի, որ ընդ քեզ կենդանի է եւ թագաւորէ միութեամբ Հոգւոյդ սրբոյ, Աստուած ամենայնիւ յաւիտենա յաւիտենից. Ամէն:

80 Աղաւթք զոր քահանայն ասէ առ Աւագանն.²⁴ Ամենակարաւղ յաւիտենական Աստուած, հայեաց քաւութեամբ ի սէր ժողովրդեան վերստին ծնելոց. զի որպէս եղջերու զաղբելը ջուրց խնդրէ, շնորհեա քաւիչ զի ծալաւ հաւատոց սորա՝ մկրտութեանն խորհրդով զհոգի եւ զմարմին սրբեցէ. վասն Տեառն մերոյ Յիսուսի:

90 Աղաւթք զոր քահանայն ասէ ընդ մկրտեալն.²⁵ Աստուած որ զգիշերս զայս սուրբ փառաւք տիրական յարութեամբն լուսաւորես, պահեա եւ նորոգեա զճառայից քոց անդրանկաց զհոգի որդեգրութեան՝ զոր ետուր. զի մարմնովք եւ մտաւք նորոգեալք զմաքուր ծառայութիւն մատուցանեն քեզ ընդ նմին միութեամբ Հոգւոյդ սրբոյ Աստուած ամենայնիւ յաւիտենա յաւիտենից. Ամէն:

Ե. ²² M “զլեդանիայն:” ²⁴ M “զի մարմնաւք եւ մտաւք, եւն:”

Ե. ²² Ինչպէս այս իրատագիրը կը ցուցնէ յաջորդ երեք աղօթքներն ալ (Հած. Ե) հասարակ պատարագի մաս չեն, այլ՝ ըսենք՝ “աւուր պատաշաճից” կարգէն, ինչպէս լատինական եկեղեցին տարւոյ իւրաքանչիւր օրւան պատարագաց համար սւնի սահմանուած բազմութիւն աղօթքներ եւն: Արգեամբք ալ այս տեղ դրուած երկքն աղօթքն ալ Աւագ Ըարաթու աւուր պատաշաճից կտորներ են. (տես տղ. Վիեննա 1828, p. 171, 172, եւ 179, եւ այլուր):

²³ Այս աղօթքը կը գտնուի այժմու Միսային Աջ Աւագ Ըարաթ օրւան ճբագի օրհնութեանէ ետքն եկող ԺԲ մարգարէութեան ընթերցուածաց ծայրը, այսպէս՝ Omnipotens sempiternae Deus, spes unica mundi, qui Prophetarum tuorum praeconio, praesentium temporum declarasti mysteria: auge populi tui vota placatus; quia in nullo fidelium, nisi ex tua inspiratione, proveniunt quarumlibet incrementa virtutum. Per Dominum nostrum. Ըստ այսմ բառ առ բառ. (“ի փչմանէ” = inspiratione եւ նմաներ, զոր գիւրդն է համեմատելով նշանակել):

²⁴ Աւագին աղօթքն է նոյն աւուր “Օրհնութիւն Աւագանի” կարգին, որ այժմու Միսային Աջն է այսպէս՝ Omnipotens sempiternae Deus, respice propitius ad devotionem populi renascentis, qui, sicut cervus, aquarum tuarum expetit fontem, et concede propitius, ut fidei ipsius sitis baptismatis mysterio animam corpusque sanctificet. Per Dominum nostrum etc. Միտ դրուի հայերէնին այստեղոյ թարգմանութեան՝ “հայեաց տառապանքն եւ քիչ մտաքը՝ “շնորհեա, տառապանքն եւ կուտ առնելու լատիներէնը propitius (հաշտութեամբ, մարդասիրութեամբ, յօժարկամութեամբ եւն) մակերայը կը գործածէ, որուն արմատը կամ բայը եւ ածայմունքը ի հարկէ եկեղեցական լեզուի Աջ նաեւ “տառապանք” եւն կը թարգմանուի:

²⁵ Աս ալ նոյն օրւան պատարագի յատուկ աղօթքներէն է՝ այժմու Միսային Աջ ճիշդ աւագարկական թղթոյն (կարգոս) ընթերցմանէն յառաջ՝ Deus qui hanc sacratissimam noctem gloria Dominicae resurrectionis illustras (Հ “լուսաւորես”), conserva in nova familiae tuae pro-

Չ. — Ապա հասարակաց պատարագին խորհուրդ վերոյգրեալը է. որ զկնի Սարկաւագն. Ի վեր ընծայեցուցէք զմիտս ձեր աստուածային երկիւղիւ: — Ժողովուրդն. Ունիմք առ քեզ, Տէր ամենակալ: — Սարկաւագն. Եւ գոհացարուք զՏեառնէ բողոքով սրտիւ: — Ժողովուրդն. Արժան եւ իրաւ: 26

100

Բահանայն. 27 Արժան եւ իրաւ եւ ճշմարտապէս զքէն, ճշմարիտ եւ արդար փրկիչ, յամենայն ժամ գոհանալ եւ յամենայն տեղիս, սուրբ ամենակարող Հայր յաւիտեական Աստուած, վասն Արիւստի Արիստոսի Տեառն մերոյ: Չի քո սուրբ պատկերիդ առաջի կան հրեշտակք, եւ հրեշտակապետք փառաւորեն զքո էութիւնդ. երկիր պազանեն քեզ իշխանութիւնք. եւ վերապատուեն զքեզ ամենայն զաւրութիւնք. եւ զողան ի քէն ամենայն պետութիւնք երկնաւորաց որք յերկինս. եւ երանելի սերովքէք զուարթունք վերաւրհնէն զքեզ: Ինչ որս աղաչեմք զի եւ մեզ տացես իշխանութիւն համարձակաձայն բարբառով երգել եւ ասել:

105

Չ. || 105-106 M "երկրպագեն քեզ իշխանութիւնք, եւ վերայպատուեն զքեզ ամենայն զաւրութիւնք" եւն: || 107 M "սերովքէք:"

genie adoptionis spiritum, quem dedisti; ut corpore et mente renovati, puram tibi exhibeant servitutem. Per eundem Dominum nostrum, etc.

Չ. 26 Այս հասուածով գարձեալ կը շարունակուի հասարակաց պատարագը: Հոս գրուած ենք "ի վեր ընծայեցուցէք, եւն մեր պատարագին համեմատ գրուած են՝ Թերեւս նաեւ Թարգմանչէն, քանի որ նաեւ Լատինականն նոյնն է՝ միայն աւելի կարճ, այսպէս Sursum corda ("ի վեր դարձաւ") Պատ. Habemus ad Dominum ("Ունիմք առ Տէր.") գարձեալ՝ Gratias agamus Domino Deo nostro (Գոհացարուք զՏեառնէ Աստուծոյ մերէ:.) Պատ. Dignum et justum est ("Արժան եւ իրաւ:.)

27 Այս աղօթքն է Լատինական պատարագի Praefatio, կամ "Նախերգանն, զոր այժմու Միսալը կը սահմանէ ըսել ըսլոր տարւոյն այն առն եւ լսել օրերն՝ որ յասուկ "Պրեֆաց" չունի, ինչպէս նաեւ Նիքիցիաց պատարագի մէջ. (տես ապ. Վիեննա 1828, p. 216, եւ այլուր): Տարբերութիւնք մէկ երկու հաս կան, բայց ընդհանրապէս աննշան: Սակայն անյաջող է հոս եւ այլուր ըսել Թարգմանչէն "Էս Արիստոսի Քրիստոսի", եւն (լատ. per Christum Dominum, որ պէտք էր ըլլալ "Տէր-Քրիստոսի" եւն:) Աւելի աչքի կը զարնէ՝ "զի քո սուրբ Գոհարգութեան առաջի կան հրեշտակք", եւն, ուր լատիններէնն է՝ majestatem tuam laudant Angeli ("չեղեւնիւն-Քրիստոսի քո գոգնէն Հրեշտակք, եւն:) "Պատակեր, այս իմաստով Թարգմանուած կը գտնենք սուրբ տեղ մ՝ալ այս պատարագին մէջ: Հայե-

րէնին յասուկ է նաեւ "փառաւորեն զս ես-Քրիստոս" (լատ. "... զքեզ"), եւ նման մանր պէտքիութիւնք: — Ըսինք որ բազմութիւն Praefationes կան այլեւայլ առնեալ եւն համար սահմանուած: Ասոնք ալ Թարգմանուած են հայերէն եւ կան Լիւնեան ձեռագրի մէջ՝ որոնց մասին հետեւեալ անդեկութիւնը կը գտնեմք 2. Յովնակոյ Թղթաց մէջ՝ "Գրքին (Ա ձեռագրին) երկը վերջին երեւը կը լեցունեն լատինական փրեֆացիոններու հայերէն Թարգմանութիւնք, 7 Թուով. գործքին ընթացքին մէջն ալ քանի մը հաս կայ: Երկուսն 7 հասին առաջինին վրայ գրուած է "Պ-հոյ," երկրորդին վրայ նոյնպէս կարծիք գրուած է "Ի-հոյ Երբութեան Քրիստոսի": Ա երջինը սակ է. "Ճշմարիտ եւ արժան եւ արդար է, որով եւ երկրպագեմք մեք քեզ միշտ եւ յամենայն զօրութենէ մերմէ, զքեզ աղաչեմք, Տէր սուրբ Հայր ամենակալ միշտ յաւիտեական Աստուած վասն Երիւստի Քրիստոսի Տեառն մերոյ, զու որ հովիւք ես ... և որ (— նշնիւն-Քրիստոսի կրտսերեալքն. —) մի Թողուցու զհաւա... ձեռն երանեալ եւ փառաւորեալ առաքելաց քոյ զամենայն ՈՍ հանապազօր ուղղեալ պահեցես. որպէս զի հոս քո առաջնորդեալք ի պահպանութենէ հովուապետութեան օրոյ՝ զոր առեալ Թողեք քեզ փոխանորդս գործոց քոյ հովուել զնաչինս քո: Որով ընդ հրեշտակս եւ ընդ հրեշտակապետս, ընդ զօրութիւնս եւ ընդ ամենայն բիւրս բիւրաց երկնաւոր... մշանջեալս բարբառով ընդ նոսին աղաղակել եւ սոսել:"

դիմաւբ.³⁴ եւ ընկալ զսոյն, գթութիւն,³⁵ որպէս ընկալար զպատարագ Աքելի մանկանն պատարագեցելոյ. որպէս ընկալար զպատարագ նահապետին Աքրահամու. ընկալ զսա որպէս ընկալար զպատարագ քահանային քո Մելքիսեդեկի, որ նախ քահանայազործեաց առաջի քո, Լըւ եղիցի սա առ ի քէն սրբեալ եւ կատարեալ:

135

Աղաչեմք զքեզ, ամենակարող Տէր սուրբ, ընկալ զսա ի վերին քո սեղանդ յանդիման փառաց քո պատկերիդ³⁶ ի ձեռն մաքուր հրեշտակաց. եւ քանիցս անգամ մեք հաղորդիմք յայսմ սեղանոյ սուրբ մարմնոյ Վրիստոսի քո եւ պատուական արեան՝ լցցուք երկնային աւրհնութեանդ շնորհաւք ի ձեռն Սիւրբի քո Տեառն մերոյ Արիստոսի:

140

Խ. — ³⁷ Աիշեա Տէր զամենեսեան զճառայքս քո, որք հաւատով ննջեցին՝ զարս եւ զկանայս. եւ ամենեցուն այնոցիկ՝ որք հանգեան ի քուն խաղաղութեան ի Վրիստոս քո, սուր տեղի լուսոյ եւ տեղի հանգստեան,³⁸ ի ձեռն Տեառն մերոյ Արիստոսի Վրիստոսի. Ամէն:

Լըւ տացես մեզ մեղուցեալ ծառայիցս՝ որք յուսամք ի մեծ քո գթութիւնդ՝ բաժին եւ ժառանգութիւն ընդ սրբոց առաքելոցն եւ ընդ երանեալ վկայիցն, Առհայրնու, Ստեփանոսի, Մատթեայ, Լառնարայ, Իգնատիոսի, Աղեքսանդրոսի, Մարցելինու,³⁹ Պետրոսի, եւ կանանց՝ Վելիցիտատի, Պերպետուայ, Ագաթեայ, Լուցիայ, Անգնեզի, Յեցիլեայ, Անաստասեայ, եւ ամենայն սրբոց քոց, վիճակ ժառանգութեան շնորհեցես մեզ հանգչել ի վեր քան զարժանն մեր, վասն Տեառն մերոյ Արիստոսի Վրիստոսի. Ամէն:

145

150

Լըւ դու Տէր, տացես մեզ յամենայն ժամ եւ յամենայնի զայս բարութիւն զոր մաքրեցեր եւ կենդանացուցեր եւ աւրհնեցեր եւ փառաւորեցեր:

Ը. ||³⁴ M «եւ ընկալ զսոյն գթութիւն, որպէս ընկալար, եւն: Թ. ||¹⁴⁷⁻⁴⁹ M «... Մատթեայ... , Իգնատիոսի, Աղէկսանդրոսի, Մարցելինու, ... Վելիցիտատի, Պետրոսու, Ագաթեայ, Լուցիայ, աննեզի (փխ. «Անգնեզի,» այսինքն Ագնէսի), Յեցիլեայ, Անաստասիայ, եւ յաժնայն սրբոց քոց, եւն:»

³⁴ Լատ. Supra quae propitio ac sereno vultu respicere digneris (նայեա հաշտ եւ զուարթ դիմեք):
³⁵ «Գթութիւն, չունի հոս Լատինականն, նոյնպէս յաջորդ նախադասութեանց մէջ «որ նախ քահանայազործեաց առաջի քո, խօսքը:
³⁶ Ինչպէս վերը (ծան. 27) բոնք, հաս ալ նոյն իմաստով է «յանդիման փառաց քո յարիւր» խօսքը, ինչպէս կը ցուցնէ լատիներէնն ալ՝ in conspectu divinae majestatis tuae.
Թ. ³⁷ Լատինականն սա խորագիրն սւնի՝ Commemoratio pro defunctis (Յիշատակք վասն ննջեցելոց): Արդեաւորք ալ յաջորդներն յունական եւ մեր պատարագաց երկրորդ կամ ընդար-

ձակ Յիշատակաց համապատասխանեալ տղթաներն են:
³⁸ Այժմու Լատինական՝ locum refrigerii, lucis et pacis (տեղի հանգստեան, լուսոյ եւ խաղաղութեան):
³⁹ Անուններս՝ ինչպէս շատ սովորական է հոյ գրչաց, բաւական ազուազուած կը գտնուին M ձեռագրին, նոյնպէս բլլայլու են կարծեմք նաեւ Լիսնեանի մէջ: Արչագ ալ ազուազուութիւններն սւղղեմք՝ կը թեան տակաւին մեր գրաւոր հնագոյն լեզուի համար խորթ ձեւեր: Այսպէս՝ «Մարցելինու» (փխ. «Մարկելիսեայ,» Marcellino), «Վելիցիտատի» (լատ. Felicitate), «Յեցիլեայ» (լատ. Caecilia), «Լուցիայ» կամ «Լուցիայ» (լատ. Lucia).

155 ի ծայն. ⁴⁰ Արով, եւ յինքն, եւ ընդ իւր, փառք եւ պատիւ քեզ, Աստուած ամենակարող Հայր, ընդ Հոգւոյդ սրբոյ, այժմ: — Ժող. Ամէն:

Ժ. — Բահ. Աղաչեմք մեք. որք եմք ընդ հրամանաւ փրկութեան եւ կերպարանեալք ըստ սուրբ սահմանի՝ համարձակիմք եւ ասեմք. ⁴¹

160 Հայր մեր որ յերկինս. սուրբ եղիցի անուն քո ի վերայ մեր: ⁴² Այնպէս արքայութիւն քո: Այդիցին կամք քո, որպէս յերկինս եւ յերկրի: Օհայ մեր հանապազորդ սուր մեզ այս աւր. թող մեզ զպարտս մեր, որպէս եւ մեք թողումք մերոց պարտապանաց. եւ մի տար զմեզ ի փորձութիւն: ⁴³ — Ժող. Այլ փրկեա ի չարէ:

165 Բահանայն ապա ասէ ցած. ⁴⁴ Տէր, սղաչեմք զքեզ, զերծո, փրկեա, եւ ազատեա զմեզ յամենայն չարէ, յանցելոյն եւ յայժմուս եւ որ գալոցն է. բարեխաւսութեամբ փառաւորեալ եւ միշտ կուսին Մարիամու մաւր Տեառն մերոյ. եւ վասն երանեալ առաքելոցն Պետրոսի, Պաւղոսի, Անդրէի եւ վասն 170 ամենայն սրբոց քոց. եւ սուր բարերար ի ժամանակիս յայսմիկ զխաղաղութիւն պարգեւաւք զթութեան քո: Որպէս զի արձակեալք ի մեղաց եւ աներկիւղ մնացեալ յամենայն խոռվութեանց սատանայի — ի ծայն — գոհութեամբ փառաւորեսցուք զքեզ հանդերձ միածին Արդւովդ եւ ազատիչ սուրբ Հոգւովդ, այժմ:

Բահ. Խաղաղութիւն Աստուծոյ եղիցի ընդ ձեզ: — Ժող. Եւ ընդ հոգւոյդ քում:

175 ԺԱ. — Համբուրէ քահանայ զսրբութիւնն, եւ սարկաւազն՝ զինքն. եւ սփոխ համբոյրն ընդ ամենայն ժողովս: ⁴⁵ Եւ երգեն կղերիկոսքն. ⁴⁶ Վառն Աստուծոյ, որ բարձեր զմեզ աշխարհի, ողորմեա մեզ: Վառն Աստուծոյ որ

Ժ. ¹⁶⁵ M “բարեխաւսութեամբ . . . միշտ կուսիք Մարիամու . . . եւ վասն երանեալ առաքելոցդ”, եւն. ¹⁶⁷ M “ի ժամանակի յայսմիկ”, եւն: ¹⁶⁹ M նաեւ լուսանցքի վրայ կրկին անգամ ունի “ի ձ.” (ի ձայն):
ԺԱ. ¹⁷⁵ M “կղերիկոսքն:”, ¹⁸¹ M “առհաւատչեա:”

բայց ամենէն աւելի “Ագնոսի”, անսւան “անիզն” ըլլալը:

⁴⁰ Այսպէս է Լատիներէնին մէջ բանաձեւ՝ Per ipsum, et cum ipso, et in ipso, est tibi Deo Patri omnipotenti, in unitate (Հայն ալ յամեն թարգմանած է “Գո-թե-թ Հոգւոյդ սրբոյ, եւն) Spiritus sancti, omnis honor et gloria.

Ժ. ⁴¹ Լատինականն՝ Oremus (Հ “Ազաչեմք մեք.”), Praeceptis salutaribus moniti (Հ “որք եմք ընդ հրամանաւ փրկութեան”, ոչ այնչափ լաւ.), et divina institutione formati (Հ “կերպարանեալք ըստ սուրբ սահմանի.”), audemus dicere.

⁴² Այս “ի վերայ մեր” նաեւ այժմու լատինականին մէջ չկայ:

⁴³ “Մի որ զմեզ ի փորձութիւն”, ըստ M ձեւագրի: Նաեւ լատ. ne nos inducas in tentationem (Մի աստիք զմեզ ի փորձութիւն):

⁴⁴ Այժմու Լատինականն ալ հոս խրատագիր մ’ունի՝ Sacerdos submissa voce dicit: Amen; — Կից ազօթքը, մանր ու աննշան տարբերութիւներ չհաշուելով, նոյն է լատինականին հետ: ԺԱ. ⁴⁵ Համբուրի խրատագիրս կայ նաեւ այժմու լատիներէնին մէջ, բայց քիչ մ’աւելի ետքը, այսինքն բաժակի խառնման եւ անոր կից Ազօթքէն ետքը, այժմ՝ սա ձեւով Si dauda est pax, osculatur altare, et dans pacem, dicit: Pax tecum եւն:

⁴⁶ Երգելու մասին խրատագիրս չունի այժմու լատինականն: “Վառն Աստուծոյ (Agnus Dei)

բարձր գմեղս աշխարհի, ողորմեա մեզ : Պատն Լսաուծոյ տուր մեզ զխազարութիւն :

Խառնէ զմարմինն եւ զարիւնն եւ սակ : Եյս սուրբ խառնումն մարմնոյ եւ արեան Տեառն մերոյ Ախուսի Վրիստոսի լիցի փրկութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ ամենեցուն՝ որ ճաշակեն զսա, եւ առհասարակեայ յաւիտենական կենաց . Ըմէն :⁴⁷

ԺԲ. — Եւ յորժամ՝ ճաշակէ .⁴⁸ Տէր սուրբ, ամենակարող Հայր յաւիտենական Լստուած, արժանի արա զիս մաքրութեամբ ճաշակել զմարմինն եւ զարիւնն Ախուսի Վրիստոսի Տեառն մերոյ . եւ սովաւ գտից զԹողութիւն մեղաց իմոց . եւ լցայց Հոգւովդ սրբով : Քի դու եւ Լսաուած եւ ոչ զոյ այլ Լստուած, բայց ի քէն . եւ քեզ վայելէ փառք իշխանութիւն :

⁴⁹ Տէր Ախուս Վրիստոս, Արդի Լստուծոյ կենդանւոյ, որ կամաւոր մտհոլամբ քո կենդանացուցեր զաշխարհս, արձակեա զիս յամենայն պղծութենէ՝ մարմնովս քո եւ արեամբս, եւ պահեա զիս ի կարգ քոյին հրամանացդ . եւ պահեա անբաժանելի ի քեզ, որում վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ :

Յետ կատարմանն՝ յորժամ՝ գնալ կամի .⁵⁰ Սուրբ Լըրորդութիւն եւ մի Լստուածութիւն, որում՝ զպաշտաւնս քո կատարեցի, եղեցի [սա] ընդու-

ԺԲ. ||¹⁹⁰ M "ի կարգ քոյն", եւն : ||¹⁹⁴⁻⁹⁵ M "...եւ մի Լստուածութիւն, որոյ զպաշտաւնս քո կատարեցի, եղեցի ընդունելի քեզ" եւն :

ալ ոչ հոս, այլ յաջորդ "Եյս սուրբ խառնումն", եւն ազօթքէն ետքը կու գայ :

⁴⁷ Այժմու լատինականն է՝ Haec commixtio et consecratio Corporis et Sanguinis Domini nostri Jesu Christi, fiat accipientibus nobis in vitam aeternam. Amen. Հոս կը կցի Agnus Dei, որմէ ետքը գարձեալ Ազօթք մ'որ կը պակի հայերէնին մէջ, այսինքն՝ "Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս . որ առաջիկայ յառաքեալն թէ Չխաղաղութիւն զիմ՝ Թաղում ձեզ, զխաղաղութիւն զիմ՝ տամ ձեզ . մի՛ հայեր ի մեզս մեր, այլ ի հաւաստ եկեղեցւոյ քո, զոր խաղաղացուցես եւ միաւորեցես, որ կենդանի ես եւ թաղաւորես", եւն : Հոս կու գայ Համբուրի խրատագիրը :

⁴⁸ Այս ազօթքը չենք գտներ առնուած այժմու լատինականին հասարակաց պատարագի կանոնին մէջ . ուրիշ ազօթք մը, զոր շուներ հոյը, տեսաք նախնութեայ ծանօթութեան մէջ : Սակայն ճիշդ հայոյն ունեցած ազօթքը կայ հնագոյն Միտաներուն մէջ, (առ Martene, I, 185) այսպէս՝ Domine sancte, Pater omnipotens, aeterne Deus, da mihi hoc Corpus et Sanguinem Filii tui ita sumere, ut per hoc merear remissionem omnium peccatorum, accipere, et tuo sancto Spiritu rep-

leri; quia tu es Deus, et praeter te non est alius, cujus gloriosum nomen permanet in saecula saeculorum. Amen.

⁴⁹ Այս ազօթքը՝ քի տարբերութեամբ՝ կայ նաեւ այժմու Միտանի մէջ : "Այսինքն զիս յամենայն պղծութենէ", հայոյն ընթերցուածին կը համապատասխանէ լատինականն՝ libera me ("աղաւես") per hoc sacrosanctum Corpus et Sanguinem tuum, ab omnibus iniquitatibus (յամենայն անօրէնութեանց) meis, et universis malis եւն : "Պահեա զիս ի կարգ քոյին հրամանացդ" է ի Լաւ . et fac me tuis semper inhaerere mandatis եւն : — Ասկէ ետքը հայերէնը կ'երեւայ թէ փոքր թերոյթ մ'ունի . հոս կը պակիս մինչեւ անգամ ճաշակման բանաձեւերը, որ լատիներէնին մէջ այսպէս են՝ "Մարմին (յերոյ) Արիւն) Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի պահեցէ զՏոգի իմ ի կեանս յաւիտենականս", Երկու բանաձեւէն հեա կան երկու փոքր ազօթքներ ալ, որ նոյնպէս կը պակիս հոս : Վերջինքո հաւանօրէն չկային հայ թարգմանչին գործածած բնագրին մէջ . բայց ճաշակման բանաձեւը կար անշուշտ :

⁵⁰ Լաւ . Placeat tibi, sancta Trinitas, ob-

195 ների քեզ, եւ մեղ ամենեցուն՝ որք մատուցաք զսա՝ աւժանդակ ի յաւիտե-
նական կեանսդ: Եւ քեզ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ եւ
միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն: *Պատարեցաւ:*⁵¹

sequium servitutis meae եւն՝ քանի մը փոքր
տարբերութեամբ:

⁵¹ «Պատարեցաւ», ուստի առանց վերջին
աւետարանի ընթերցման, զոր առած ենք մենք
ալ հռոմէականէն: Սակայն նաեւ լատինական հին
Միտաներուն անծանօթ է այս. եւ հռոմէակա-

նին համար պաշտօնապէս որոշում ըրած է Պիոս
Ե, ուստի ԺՁ գարուն վերջին կէսէն, թէեւ
նայն ունին արդէն նաեւ ԺԼ, գարու ազուած
Միտաները: Բնական էր որ մեր թարգմանչին
գործածած բնագիրը տակաւին չէր գիտեր այս
սովորութիւնը:

Գ.

Մ Ի Ա Բ Ա Ն Ո Ղ Ա Ց Մ Ի Ս Ա Լ

Հռովմայեցւոց պատարագի հետ անձուկ կապուած է հայ Դոմինիկեանց գործածած Միսալը, որ լիակատար թարգմանութիւն է Լատին եկեղեցւոյ պատարագամատուցին, ոչ թէ միայն խորհրդատեորին՝ այլ նաեւ բովանդակ տարւոյ իւրաքանչիւր աւուր-պատշաճից: Ըստ այսմ չնչք կրնար հոս անյիշատակ թողուլ այս Պատարագն ալ, գոնէ իրրեւ լրումն կամ յաւելուած նախընթաց Հռովմայեցւոց Միսալին, թէեւ ուշ ժամանակի կը վերաբերի՝ հազիւ 1333ին թարգմանուած ըլլալով առաջին անգամ եւ երկրորդ խորագրութեանէ մ'ետքն երրորդ անգամ սրբագրուած եւ տպուած ըլլալով 1728ին:

Միաբանող եղբարց կարգի հաստատութիւնը շատ մասերու մէջ նոր հոսանք մը բերաւ Հայոց:՝ Այս շարժումը, որ վերջ ի վերջոյ յանգեցաւ երկու կողմանէ ալ սաստիկ վէճերու եւ ծայրայեղութեանց, ոչ թէ պարզապէս կրօնական ինտրոյց առիթ տուաւ, այլ նաեւ մեծ զարկ տուաւ գրականութեան՝ բազմաթիւ թարգմանածոյ գրութիւններով Արեւմտից գաղափարներն ընտելական ընելով Հայոց, նաեւ իրենց խիստ հակառակորդաց: Նոր շրջան մ'ալ բացուեցաւ հայ լեզուի անկաճութեան, որ հետ զհետէ որոշ կերպարանք առնելով՝ յանգեցաւ լատինարանութեան այն ձեւով, ինչպէս դարեր յառաջ կար հեյլինարանութիւնը: Միաբանողաց ծայրայեղութեանց մին ալ եղաւ այն որ կրօնական համոզմանց խնդրին սերտ կերպով կապեցին ծիսի խնդիրներն, որոնք բարեկարգութեան վերաբերելով կրնային եւ պէտք էին ի հարկի, շատ տարբեր ըլլալ Արեւելից եկեղեցւոյ վերաբերող Հայոց քով մէկ կողմանէ եւ միւս կողմանէ Արեւմտեան եկեղեցւոյ մէջ: Արդէն Միաբանողաց 1330ի Բռնոյ ժողովին մէջ՝ որոշուած էր պաշտօնապէս ընդունիլ «զկարգս եւ զգեստ սրբոյն Դոմինիկոսի», եւ իրենց միաբանութեան անունը դնել «կարգ եղբարց Միաբանողաց Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի»: Զիչ մ'ետքն ալ պաշտօնապէս սկսաւ ծիսի փոփոխութիւնն՝ ընդունելով լատինականն բայց պահելով հայերէն լեզուն: Արդէն 1333ին թարգմանուեցան Դոմինիկեանց ժամանակագրն՝ եւ Պատարագամատուցն Բարթու-

1 Միաբանողաց մասին ընտիր գրուող մը տես Հ. Ղ. Ալիշան, «Միսական», վեհատ. 1893, էջ 382-408 «Միաբանող եղբարք ի գաւառս Երնջակոյ եւ Զահէլոյ»:
2 Տես Յուլիոսի Զարգ. մեր Մաս. (վեհատ 1896), էջ 304, ըստ «Պատմին կարգին Միաբանողաց»: կանոնաց խորագիրն է՝ «կացուցմունք կարգի Եղբարց Բարեղոցաց»: «Միսական», էջ 386 այս կանոնագրութեան թարգմանուելու որոշ տարին նշանակուած չէ գտած:
3 Տպագրուեցաւ առ ալ երբորք խորագրու- 1714ին ի վեհատիկ՝ «Պրեկտոր սր է ժամագիրք որբազան կարգին Բարեղոցաց. . . վեհատիկ

ՌՉԺԳ, ամիս Սեպտ. ի տպ. Անտ. Պորթոլի. Breviarium sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum» եւն: Յիշատակարանին մէջն ալ՝ ինչպէս Միաբանին (զոր պիտի տեսնենք,) նոյնպէս ժամագրոցս համար կ'ըսուի՝ (էջ 122) «Կախկին ուրեմն թարգմանութիւն որբա եղեւ. . . յերանելոյն Բարթուղիմէոսէ, յամի կենսատուին ՌՅԼԳ (1333) . . . երկրորդ նորագումն ի միտին թարգմանութեան նորագումնից տօնից եղեւ թուին փրկչին ՌՈՒԾԶ (1656) ի Գրիգորէ Ծործորեցւոյ. իսկ երրորդ նորագումն եւ թարգմանութիւնն հանդերձ տպագրութեամբ եղեւ. . . ի յետնագումնիցս ամենից կրօնաւարաց ի Պատարի

ղիմէոսի եպ. Մարաղայ ձեռնարկութեամբ եւ թարգմանութեամբ, ինչպէս կրնայինք ենթադրել, կամ Յակոբայ Բունցեւոյ կամ Պետրոսի Արագոնացւոյ որ Բարթուղիմէոսի միւս զրութիւնքն ալ փոխադրած են հայերէնի: Փարիզի Թ. 215 ձեռագիրը Պետրոս Արագոնացին կ'անուանէ Միսայլ թարգմանը:

Ինքնին կը հասկըցուի որ Միաբանողաց այս թարգմանութիւնը լոկ իրրեւ գրական երկասիրութիւն մը Հայոց ծանօթացընելու նպատակաւ չէր, այլ իրենց կարգի գործածութեան համար: Միսայլ արդեամբք ալ գործածուեցաւ նոյն ընկերութեան մէջ, որ յրնթացս ժամանակաց բաւական բազմութիւ վանքեր ու վանատներ ունեցաւ, երկար դարեր՝ մինչեւ Միաբանողաց սպառիչ անցեալ դարուն վերջերն: Կրօնական վիճմանց առթիւ ծագած մեծ խորշումն եղած է այն պատճառաց մէկն ալ, որով այս Միսայլ սահմանափակեալ մնաց որոշ յոջանի մէջ, առանց որեւէ ազդեցութիւն ունենալու: Հայոց Պատարագամատուցին վրայ, մինչդեռ Լամբրոնացւոյ թարգմանածը պաշտօնական գործածութիւն չունենալով հանդերձ, ազդեցութիւն ունեցաւ՝ փոխ տալով զգեստաւորման եւ մտից մասերն հայկականին՝ մինչեւ ցայսօր: Այս երեւոյթը դիւրաւ կը մեկնուի նաեւ անով որ ԺԴ դարէն ետքը մեր Սովորական Պատարագն աննշան փոփոխութիւն կրած է՝ արդէն իւր վերջնական կազմակերպութիւն առած ըլլալով:

Սակայն 1333ի թարգմանուած Միսայլ նոյնպէս չմնաց միշտ: Լատինական բնագրին կրած ճոխացմունք եւ վերջապէս Տրիտենդեան ժողովքի վճռոյն համեմատ վերակազմուելն եւ Պիոսի Ծ հրամանաւ որոշ ձեւով հրատարակուելն եւն չէին կրնար առանց ազդեցութեան մնալ լատինածէս հայ Պատրիկներու Միսայլին համար, որոնց գործածած թարգմանութիւնն ի հարկէ բաւական տարբերութիւններ ունէր եւ թերի էր: Ասով պէտք տեսնուեցաւ հետզհետէ “նորոգմանց”, կամ նոր խմբագրութեանց եւ պակասած մասերու նոր թարգմանութեան: Բարթուղիմէոսի կամ առաջին թարգմանութեան յաջորդեց 1656ին նոյն կարգի Պատրիկներէն Գրիգորի Ժորժորեցւոյ խմբագրութիւնը կամ “նորոգումն թարգմանութեան ընդ նորագունից տօնից”, Բիչ մ'եղան սս ալ բոլորովին գոհացուցիչ չնկատուելով՝ հրրորդ եւ վերջնական սրբագրութիւն մ'եղաւ Պատրի (Թովմաս) Մոչկաչինցւոյ ձեռք 1723ին, որ վերջնականապէս լոյս տեսաւ 1728ին սս խորագրով՝ “Միսայլ որ է Պատարագամատուց սրբազան կարգին Էղէարց Վարդապետաց առաքելական իշխանութեամբ հաստատեցեալ, պատուականազունեղի Հօր եղբօր Թովմայի Ռիպօլ նոյնոյ կարգին Ջէնէրալ վարդապետի հրամանաւ տպագրեցեալ, ի հռօմ ՌՉԻԸ (1728), ի տպարանի Ս. Ժողովոյն տէ

Պետրոսէ եւ Պատրի Գրիգորէս, եւն: Տես “Մատենագիտ.», էջ 586:

1 Հմմտ. “Սխուական», էջ 385: Բարթուղիմէոս եպ. Մարաղայ, հիմնագիրն կրօնին, ծանօթ է Հայոց գրականութեան մէջ իւր բազմաթիւ գրութիւններով. ի մասնաւորի՝ վեցօրէի Մեկնութիւն (Չեւ. մեր մատ. Թ. 249, Բ.) Բարագիրք (Թ. 312, 507), երկուքն ալ թարգմանութեամբ Յակոբայ Բունցեւոյ: Ուրիշ գրութիւնք տես Ցուցակ եւն, էջ 1068, եւ “Սխուական», էջ 384—5:

2 Եթէ ուրիշ ազդեցութիւնք ալ չըլլային, կը բաւէր նշանակել Միսայլ բազմաթիւ օրինակութիւնքն, որ սփռուած կան նաեւ Եւրոպայի այլեւայլ գրատանց ձեռագիրներու հաւաքմանց մէջ՝ այլեւայլ դարեր գրուած: Բանի մը հասը քիչ մ'եղաւ պիտի յիշենք: — Եղանը կը յիշեն նաեւ եւրոպացի ճանապարհորդներ, որ առիթ ունեցան տեսնելու Միաբանողաց պատարագը Հայաստանի մէջ. այսպէս Ամբրոսիոս կոնգրէնի 1477ին (տես “Սխուական», էջ 391բ:)

Փրօփականդայ Ֆիտէ, հրամանաւ մեծաւորաց:՝ Այս վերջին սրբագրութիւնը եւ տպագրութիւնն արդէն քիչ կը տարբերի լատինական սովորական Միսալէն՝ նոյն կարգին քանի մը յատուկ մասերուն պատճառաւ:

Հոս պէտք կը տեսնենք յառաջ բերել տպագրիչ-խմբագրիչ յիշատակարանին էական մասերն որ կարեւոր տեղեկութիւններ կը պարունակեն իւր գործոյն եւ նախընթաց խմբագրութեանց մասին²: «Բան առ բարեսէր ընթերցողս: . . . Ամենայն ջանիւ, մեծաւ զգուշութեամբ եւ վեցածայ տքնութեամբ աշխատելով. (ահա կարճ ի կարճոյ զեկուցումն.) յետ որոյ սրբազան ժողովն Հռօմէականի, որէ Փռօփականդայ Ֆիտէ, հաւանեցաւ տպագրելոյ զՄիսալս: Հրամանաւ նոցին՝ ելեալ ի Հռօմսյու, գնացի ի Վէնէտիկ, յամի Տեառն ՌՉՈԳ. (1723). եւ անդ գրեալ եւ թարգմանեալ օրինակեցի ամբողջապէս, ամենեւին համաձայնելով ընդ լատինացոց, վերատեսչութեամբ եւ վերաձանաչմամբ վերապատուելեաց Հարց՝ Միսիթարայ Աբբայի եւ Պաշատոյ վարդապետի, ըստ յանձնելոյ ասացեալ սրբոյ ժողովոյն. եւ զկնի եզերելոյ, վերստին դարձայ ի Հռօմ, յամի Տեառն ՌՉՈԴ (1724): Եւ յետ բազում դժուարութեանց եւ վշտակրութեանց (թող զայլ նեղութիւնս, զոր մի ըստ միոջէ գրեն ձանձրութիւն է,) սուրբ տարւոյն որ էր թուին փրկչին ՌՉՈԵ (1725), սկսաւ տպագրութիւն մինչեւ ցամառ ՌՉՈԸ (1728) Օգոստոսի Է՝ հազիւ հազ օգնականութեամբ Աստուծոյ . . . աւարտեցաւ զտպագրութիւնն սրբոյ մատենիս: Բայց այսու ամենայնիւ գրեթէ ոչ հանգեաւ սիրա իմ, այսինքն ոչ եղեւ ըստ ըզձից իմոց, նաեւ ոչ եւս որպէս վայելէրն սրբոյ մատենիս, որ ոչ թուղթն է օգուտ, եւ ոչ զախպն կամ զգիրն. իրաւ է կարի յոյժ ջանացի, բայց քան զայս աւելի տեղ, ճար եւ հնար ոչ գտի: . . . Վախկնն Ռարգմանո-Նիւն սորա եղեւ ի երանելոյն Ռարգմոյթեոսէ, զարհեպիսկոպոսէ, յերկրէն իտալիոյ, ի կարգէ Սրբոյն Դոմինիկոսի, յամի Տեառն ՌՅԼԳ. (1333), յորժամ հիմնեալ հաստատեաց զսրբազան կարգն Բարոզողաց ի մեծն Հայաստան, ի գաւառն Մախիջեւանու: Երկրորդ նորոգումն թարգմանութեան ընդ նորագունից տօնից, եղեւ ի լուսաւոր հոգի Վրեհորէ Պարծորէցոյ, ասուուածաբան վարդապետէ, ի նոյնոյ կարգէ Բարոզողաց, եւ ի վերոյ ասացեալ գաւառէ, յամի Տեառն ՌՈԾԶ (1656): Իսկ երրորդ Ռարգմանո-Նիւն եւ նորոգումն, հանդերձ Գրգարո-Նեաժէ, եղեւ ի անարժան եւ չնչին կրօնաւորէ, յետնագունեղէ ամենից կրօնաւորաց, անպիտան, անօգուտ եւ անտեղեակ բանից, ի Պարբէ . . . է Խօշկաչնէցոյ, ի յայնմանէ վերոյիշեցեալ կարգէ Բարոզողաց, եւ ի նոյնոյ գաւառէ: Արդ խոնարհարար մաղթելով, եւն:

Ըստ այսմ Պոշկաչնիցի դիտմամբ ծածկած է իւր անունը՝ կէտերով նշանակելով: Ըստ Հ. Լ. Ալեշանի³ Պատրի Թովմաս Իսավերտենց ըլլալու է թարգմանիչ-տպագրիչն. միւս կողմանէ կը յիշէ թէ Հ. Դոմինիկոս Ապրակունեցի 1723ին այս երրորդ կամ սրբագրեալ խմբագրութեամբ Միսալը Վենետիկ բե-

¹ Լատիներէն ճակատն է՝ Missale sacri Ordinis Praedicatorum, auctoritate Apostolica approbatum. Rmi P. F. Thomae Ripoll, ejusdem Ordinis Generalis Magistri, jussu editum. Romae MDCCXXVIII typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Superiorum permissu. Գիրքն է փածալ՝ էջք 84 (առանց թուարկութեան) + 162 + 92:

² Սկզբան առանց թուարկութեան թղթոց վերջին (34դ) էջին վրայ, սւր՝ ինչպէս կը ծանուցանէ խօշկաչնիցի, ստիպուած էր գնել յիշատակարանն էջը գատարկ չթողլու համար: Տես նաեւ «Մատենագիտ.» էջ 430-1 եւ Ցուցակ 2-ագր. մեր Մաս., էջ 305:

³ «Սիոական», էջ 406 (սիւն Ա-Բ.)

րած է, ուստի ճշգրիտ ինչպէս կը պատմէ Մոզկաշինցի իւր անձին մասին ալ վերոյիշեալ յիշատակարանին մէջ: Այսպէս կամ այնպէս Մոզկաշինցւոյ սրբագրեալ բնագիրը Միսաղիս զարգացման վերջին եւ պուշտօնական ձեւն է, եւ սուրբագրութեամբ ծանօթացած ըլլալով՝ մատչելի է ամէն բանասիրի: Ստաւրութեան սրժանի եներկու նախընթաց խմբագրութիւնքն, որ անտիպ մնացած են եւ պիտի մնան անշուշտ տակաւին երկար ժամանակ. բայց բաւական յաճախ կը հանդիպին ձեռագրաց հաւաքմանց մէջ, մանաւանդ յեւրոպայ՝ ուր շատ կը յաճախէին հայ Դոմինիկեանք իրենց կարգին եւրոպական այլեւայլ տներն երթեւեկելով եւ բնակելով՝ մինչեւ ի Սպանիա անգամ: Այս կարգի բազմաթիւ տեղեկութիւնք հաւաքած է Հ. Ղ. Ալիշան իւր վերոյիշեալ գործոյն «Դրուագին» մէջ:

Աւելորդ չենք համարիր հնագոյն խմբագրութեան ձեռագրաց մէկ քանին յիշել: Ամէնէն հիներէն է Սիլանու Ամբրոսեան գրատան 1358ին գրուած մագաղաթեայ մեծ բոլորգրով օրինակը (Թիւ՝ T. 58, P. I, Sup.), որուն գրիչն է «Գրիգորիոս Վերիոյ արհիպ.», եւ գրութեան տեղը Պիղա քաղաք Ռասիոյ թարգմանութենէն 25 տարի ետքը միայն: Սոյն գրատան ուրիշ մէկ ձեռագրին (Թիւ A. 44, Inf.) ճակատին վրայ կը յիշուի «Փրա Պետրոս Պաւլոս»,² կէս դար ետքն է Վերին Աւստրիոյ Ս. Փլորիան (Աւգոստինեան կրօնաւորաց) վանքին գրատան օրինակը, մագաղաթեայ բոլորգիր, որ նոյնպէս Եւրոպա գրուած է, այսինքն «ի մայրաքաղաքն Մակենցիա», 1391ին Սարգիս-Յակոբոս քահանայ բժշկէն:³ Հ. Ղ. Ալիշան կը յիշէ Փր. Ղուկաս Շահրունցւոյ 1442ի գրած Միսաղիս, որուն յիշատակարանէն մաս մ'ալ յառաջ կը բերէ:⁴ Արդ այս 1442ին

¹ Թ. Պ. 292բ «Գամի մարդեղութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Ռ. Յ. Ծ. եւ ութն (1358) աւարտեցաւ գիրք պատարագաց յունվարի. Ը...: Եւ արդ գրեցաւ ձեռամբ փցուն եւ անարհեստ գրչի Գրիգորիոսի Վերիոյ արհիպեպիսկոպոսի թէպէտ եւ անարժան ի գաւառի յիտալիացոց ի մայրաքաղաքս անուն կոչեցեալ Պիղ, ընդ հովանեաւ Հայոց տանն որոյն Անտոնիոսի... ի խնդրս քրիստոսաւէր եղբօրն անուն Աւետիս կոչեցեալ ի քաղաքէն Արզրում...: Եւ թարգմանեցաւ գիրքս այս ի Լատինացոց գրոյն ի հայկական բառս մեր», եւն: -- Այս եւ յաջորդ տեղեկութիւնը կը քաղենք տակաւին անտիպ Ցուցակէն հայ ձեռագրաց վերին խաւից, կազմեալ ի Հ. Գրիգորիսէ վ. Գալեմբեարեան: Մանրամասնութիւնք տես նոյն գործքին մէջ, որ լոյս պիտի տեսնէ ոչ շատ ժամանակէն:

² Լատ. ճակատն է՝ Missale Romanum de Latinis in Armenam linguam translatum a Rev. Fratre Petro Paulo Copus (այսպէս) Armeno, auspiciis Illmi et Rmi DD. Federici Cardinalis Borromaei Archiepiscopi Mediolani. Ex Bibliotheca Ambrosiana anno 1615. Այս Փր. Պետրոս Պաւլոս գրիչ է միայն ի հարկէ, եւ ոչ բուն թարգմանիչ Միսաղիս. եւ այլուստ անծանօթ անձ չէ: Կը

յիշուի իւր թարգմանութիւնն «Պարզաբանութիւն Քրիստոսնեական վարդապետութեան», գրոց: Տես «Սիսական», էջ 395:

³ Ոտանաւոր յիշատակարանին (Թ. Պ. 203բ—204ա) վերջերը կ'ըսուի արձակ գրուած՝ «Արդ գրեցաւ ի մայրաքաղաք ի Մ—իւնիոյ ընդ հովանեաւ որոյնց կոչուին Մարիամայ եւ սուրբ խոստովանող հայրապետին որոյն Մարթինոսի եւ որոյ Քրիստոսափորին մարտիրոսին, ի թվի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի Ռ. ի Գ. Ճ. եւ ՂԱ (1391) գարձեալ աղաչեմ՝ զձեզ զամէնիսէ վասն սիրոյն Քրիստոսի աղօթել վասն ինձ մեղքեալ վերոյ ասացել Ս—րէի մեղաւոր քահանայի», եւն: — Մտադրութեան արժանի է որ գրիչը կ'ըսէ թէ ինքն ստիպուած էր կարգի բերել պատարագներն, գրելով նոյն յիշատակարանին սկիզբն՝ «Ես ծերացած մեղք ի լի, Սարգիս երէցս յաշխարհ հեռի, Սկրոյս գրել տառ պատարագի, Եւ որ ինչ չգտանէի. Նայ եկն առ իս ծեր մի Ալսցի, Թորոս անուն իւր կոչի, Եւ երեք օրինակ ի—ու—րէի, Յեւ եւ յ—ւ պարբերի. Աշխատանք զոր կարացի, Եւ մեծ ջանք ի կարգ ձգեցի, Նոյ եւ ի յայլ—այլ իրոյ —տէ, Եւ զինչ է պակաս ես այլ չգտի», եւն:

⁴ «Սիսական», էջ 390:

գրուածն է Փարիզի Թ. 215 ձեռագիրը կարեւոր յիշատակարանաւ: Երեք օրինակ կայ Փարիզու Ազգային Մատենադարանին մէջ: Առաջինը (Թ. 141, Cod. Arm, Suppl. 3, Յուլիանի Պարոնեանի եւ Մարտէնի Թ. 10) թղթեայ բոլորգիր ձեռագիր մըն է, այնու նշանաւոր որ Միաբանողաց կարգէն նշանաւորաց միոյն՝ Ն. Օգոստինոսի Բաջենց՝ ուղեգրու թիւնը կարեւոր տեղեկութիւններով կը պարունակէ: Այս տեղեկութեանց կարեւոր մասերն քաղած եւ հիւսած է «Սիսականի» բազմահմուտ հեղինակն իւր վերոյիշեալ նշանաւոր գործքին մէջ:² Նոյնպէս թղթեայ բոլորգիր է երկրորդ օրինակը (Թ. 215, Cod. Arm. Suppl. 71, Մարտէնի Թ. 41) 264 թղթով (մեծութիւն 23×16 սնդմ. երկսիւն, իւրաքանչիւրը 35 տողով): Շատ կարեւոր է ձեռագրիս յիշատակարանն, որ կը ծանօթացընէ Բարթոլոմէոսի թարգմանութեան բուն գործակիցը՝ Պետրոս Արագոնացի³ եւ ամբողջ Միսային թարգմանութեան տարին՝ 1337. ըստ այսմ 1333ի թարգմանութիւնը, կ'երեւայ, մասնական էր տակաւին: Ահա այս յիշատակարանը՝ (Թղ. 294բ.) «Փառք...: Արդ ի յամի ծննդեան փրկչին մերոյ հազարերորդի [երեք] հարիւրերորդի երեսներորդի եօթներորդի (1337) թարգմանեցաւ Պատարագամարոյց Բողոք փարոյն որ կոչի Միսալ, ի լատին բարբառոյն ի Հայս, կարգեալ ըստ սովորութեան սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ եւ ըստ կարգի (՝) Բարողոցայ, յետամբ Գրա Պետրոսի ազգաւ լատին եւ աշխարհաւ Արակոնացի՝ ի կարգէ Բարողոցայ սրբոյն Դոմինիկոսի ի վերին վանքն Բռնոյ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին, որոյ առաջնորդ եւ հոգաբարձու էր Յոհան վարդապետն, որ մականունն կոչի Բռնեցի, յորոյ անունն շինեցին զսուրբ ուխտս աստուածասէր բարեպաշտ պարոն Դորգն եւ տիկին Էլթիկն, եւ ինքնայօժար կամօք նուիրեցին զվանքս կարգին Բարողեցւոց սրբոյն Դոմինիկոսի սուրբ յաւիտենական...: Եւ աղաչեմք զի որք օրինակէք զգիրքս՝ զսակաւ յիշատակարանսս գրեցէք ոտանաւորօքն հանդերձ եւ դուք գրեալիք ի գիրն կենաց. Ամէն: Պատուական վարդապետ Փր. Յովսէփ, վարդապետ կարգիս Միաբանողաց ընկալ սակաւ աշխատող եւ կարկատող գրոցս զՓրա Դովկս⁵ (Ղուկաս) զանարժան Շհայնեցիս (Շահարունեցիս)... ի թուին մարդեղութեան Տեառն ՌԵՆՍՍԻ (1442), նորոգեցաւ Միսալս: Թվին... Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի ՌԵՆՍՍԻ (1559 այսպէս) կազմեցաւ Միսալս Փր. Յովսէփի ձեռամբ», եւն:

¹ Ձեռագիրն թերի Միսալ մըն է 109 թղթով: Թղ. 3—57 կան Պատարագներ տօնեբուն՝ Ս. Միքայէլ, Ս. Գարրիէլ, Սրբուհի Կատարին և, Երանելի Վիսենտինոս, Ս. Անտոն Փրորենցիոյ: Թղ. 68ա—62բ «Պաշտօն պատարագի իւր կանոնքն յամենայն օր:», Թղ. 63 կը սկսի Բաջենցի Ուղեգրութիւնն, որուն սկիզբը գրուած լատիներէն խորագիրն 1674 տարեթիւը կը կրէ, գրքին վերջը լատիներէն յիշատակագրութիւն մը 1646 թուականը:

² Տե՛ս «Սիսական», էջ 394—95 եւն:

³ Թղ. 264ա ոտանաւոր յիշատակարան մ'ալ կայ, որուն սկզբնատառք կը կապեն՝ «Յոհան վարդապետն որ կոչեցեալ Բռնեցի ի (եւ) Յովսէփ Թարգման ի կարգէ Բարողոցայն:», Դժբախտաբար այդ ոտանաւոր յիշատակարանն օրինա-

կած չէ Մեծ. Մերոց վրդ. Տէր-Մովսէսեան. որուն ձեռագիրն եւ տակաւին անախդ Յուլիանէն կը քաղեմ Փարիզի ձեռագրաց տեղեկութիւնքն:

⁴ Որչափ ալ հոս միայն Արակոնացի կը յիշուի իբր թարգմանիչ, չենք տարակուսիր որ հայերէնին բուն յերկրոզն եղած ըլլայ Փրա Յովսէփ Բռնեցի, որուն անունը կը յիշուի ալ նախընթաց էջին ոտանաւոր յիշատակարանին մէջ: Նոյն իսկ Արագոնացւոյ գրութեան թարգմանողն եղած է Յակոբոս, ինչպէս կը տեսնուի իւր յիշատակարանէն մեր Մատենադարանի Թիւ 293 ձեռագրին (Պետրոսի՝ վերլուծութեանց Արխտոտէլի): Տե՛ս Յուլիան, էջ 720:

⁵ Այսպէս մեր առջեւ եղած օրինակութիւնն «Դովկս» պատուով: «Սիսական» (էջ 390) «Ղուկաս» կը կարգուի:

Շատ աւելի կարեւոր է Փարիզի Մասնադարանի երրորդ ձեռագիրը Cod. Arm. 22 (Պարոնիան՝ Թ. 80, Մարտէն՝ 40), այնու որ Հասինացւոց Միսալի նոր Խարգմանութիւն կամ չորրորդ խմբագրութիւն մը կը ներկայացընէ, եւ այն՝ նոյն ԺԴ դարուն. գրուած Բարդուղիմէոսի կամ առաջին թարգմանութեան հազիւ 50 տարի ետքը՝ 1381ին: Ձեռագիրս 238 թղթով նոտրգիր մատեան մըն է (գրութիւնն երկսիւն, իւրաքանչիւրն 22.5 × 8 մմ.՝, 33 տողով սիւնը), գրուած Պողոս Աբղղայէն ի Պողոնիա իտալիոյ: Նոտրագիրն է (Թղ. 7ա) «Գիրք Պատարագաց ըստ սահմանին սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմայ:», ինչպէս գլխաւոր յիշատակարանին մէջ մանրամասն կը պատմուի, պարզ օրինակութիւն չէ ձեռագիրս, այլ նոր թարգմանութիւն, սակէ հնագոյն կամ Բարդուղիմէոսի թարգմանութիւնը «անհաճելի» զանելով «վասն տխմարութեան թարգմանողացն»: Երկրորդ թղթ. 241բ ըստ սյամ մեր ինչորոց համար կարեւորութիւն ունենալով, կը դնենք հոս լիակատար:

«Յշարհարան Խարգմանութեան երբոց: Փառք...: Ի թիւ մարդեղութեան Քրիստոսի Ռ. Յ. Չ. Ա. (1381): Եղեւ զի ակնարկութեամբ Աստուծոյ եւ հրամանաւ տէրանցն մերոց կաթողիկոսին Հայոց Յէր Միթարայ եւ թագաւորին Հայոց Վիտի, Յովհաննէս եպիսկոպոս Մեծքարուն, զպարոն Գրիգոր առաքեցաք դեսպան ի մեծահռչակ գուրդն Հռոմա առ սուրբ պապն Զ. երրորդ Վլէմէնթոս՝ վասն իրիք ինչ հաւատոյ քննութեան Հայոց եկեղեցուն. եւ մինչ էտք աստ դեգերմամբ իբրեւ Գ. ամաւ ի հռչակաւոր քաղաքիս Վենիսն, տեսանելով զպայծառութիւնս եկեղեցւոյն Հռոմա, զանթիւ մատուցմունքն զպատարագաց, զմեծամեծ բարիքն եւ զիրկութիւն հոգոց. եւ կարի յոյժ ցանկացաք ըստանալ զգիրք պատարագիս որ թարգմանի ի լատինն Միսալ. իբրեւ ոչ կարեաք ի ձեռն ածել՝ զի ոչ ունեաք լաւագոյն թարգման, յոյժ տրտմեալ էաք: Իսկ ամենատեսն Աստուած էքեր մեզ պր մի Ֆրա մն որ (ձեռ. «Ֆրաճուր») է կարգէն օրբոյն Ֆրանցիսկոսի, Պոնտօց անուն, իմաստուն վարդապետ եւ յոյժ հոգաւոր Հայոց լիւրբն եւ քրոյն, եւ մէք աղաչեցաք զնա վասն թարգմանութեան Միսալ[ի]. եւ մեծ սիրով եւ խոնարհութեամբ եկն եւ բնակեցաւ առ մեզ ի մեր իջեւանս, եւ Խարգմանաց զայս սուրբ գիրս պատարագաց յիտակ հայերէն, ամենեւին ունելով զմիտս եւ զիմաստութիւնս շոյն Միսալի, որ սինայն օր պարտէ ինչ է Գրքիսն օրբ Պապն եւ յոյնայն օրբոց Հոմա: Գոն եւ այլ թարգմանք, բայց էին անհաճելիք վասն Խարգմանութեան Խարգմանողն. բայց այս հաճելի եղեւ ամենայն Հայոց վարդապետացն որ աստ կային: Վասն այնորիկ աղաչեմ զսիրելի եղբայրսդ ի Քրիստոս Յիսուս, ով որ իցես որ փափաքիցես եւ կամիս գրել զսուրբ պատարագագիրքս վասն սիրոյն Քրիստոսի եւ զիշատակարանս յայսմ տեղոջս. եւ առցես վարձս ի Քրիստոսէ: Իւ զայս կամեցաք մէք վասն երկու պատճառի: Նախ զի գիտացնն ամենեքեան թէ ի լաւ եւ յընտիր թարգմանեալ է ամենեւին լատինն ի հայերէն փոխած. եւ երկրորդ՝ յիշատակեցնն զի զվարձս առցնն ամենեքեան՝ ոլք աշխատեալ ի սմա, թէ մեծամեծք եւ թէ փոքունք: Աւարտեցաւ ի սոյն ամի, ի մարտի ամսոյ ԻԵ. եւ թուակայնութեանն Հայոց ԶՃԳ. (այսպէս) ի փառս Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ, եւն:

Այս շատ կողմանէ կարեւոր յիշատակարանին մէջ մէկ երկու մթին եւ շփոթ կէտեր կան, որոնք յառաջ եկած են անկէ որ դեսպանաց եւ թարգմանութեան յիշատակարանը խառնուած է սկիզբը գրչին Պօղոս Աբեղայի յիշատակարանին հետ: Չեռագրին մէջ այսպէս է բուն յիշատակարանին սկիզբն «ի թիւ մարդեղութեան Բրիտոսի Յիսուսի. Ռ. Յ. Չ. Ա. եղեւ զի» եւն, ուստի 1381ին կը գրուի Յովհաննու եպիսկոպոսի եւ Պարոն Գրիգորի դեսպանութիւնն եւ հետեւաբար իբր 4 տարի ետքը Միսային թարգմանութիւնը: Բայց հոս գրչու թեան սխալ մը կայ անպատճառ. 1381 տարին ձեռագրիս գրուելու տարին է Պօղոս արեղայէն ի Պօլոնիա, ինչպէս ուրիշ յիշատակարան մ'ալ կը ցուցնէ. ' իսկ թարգմանութիւն եղած է «Պօնֆայ» Փրանկիսկեանէն «ի վէնիան» կամ Վենետիկ: Բաց աստի 1381ին չի կրնար ըլլալ. այնու որ այն ժամանակ չէին կրնար դեսպանութիւն մը խաւրել ոչ Միսիթար կաթողիկոս (1341—55), ոչ Նի կամ Գուիտոն թագաւորն (1342—44) եւ ոչ Կղեմէս Զ ընդունիլ (1342 մայիս 7—1352, Դեկտ. 6:) Այս պատմուած դեսպանութիւնն ալ անծանօթ դէպք մը չէ. 1343ին էր որ Միսիթար ժողով գումարեց ի Սիս խորհելու Հայոց վրայ եղած ամբաստանութեանց մասին. եւ 1344ին էր որ Նի եւ Միսիթար երկար սպարանութեան թղթով դեսպանութիւն խաւրեցին ի Հռոմ՝ զՅովհ. եպ. Կրակայ, պարոն Գրիգոր (Սողեց), Դանիէլ Դաւրիժեցի Մինոր եւն, որոնք ընդունուեցան Կղեմէս Զ. քահանայապետէն Սեպտեմբեր ամսուն նոյն տարւոյն: Եթէ ըստ այսմ ճիշդ է յիշատակարանիս խօսքը թէ դեսպանը «Դ. ամա» դեզերել պէտք տեսան յԵւրոպա եւ զխաւորաբար Վենետիկ եւ նոյն տարին գտնելով «Պօնֆայ» Փրանկիսկեանն թարգմանել տուին, թարգմանութեան տարին պիտի ըլլայ իբր 1348—49 Մարտի: Դժբախտաբար ճիշդ այս թարգմանութեան տարեթիւն աղաւաղուած է յիշատակարանիս վերջը «ՉՃՉԳ» գրուած ըրալով (այսինքն 1234 որ անհնար է. կարելի է փոխել «ՉՃՂԳ» այսինքն 1344, որ ուղեղը կրնայ ըլլալ:)

Այսպէս կամ այնպէս ԺԴ դարուն՝ իբր 1349ի՝ կը գտնենք ուրիշ թարգմանութիւն մ'ալ լատինական Միսային, ուստի իբր 17 տարի միայն ուշ քան Բարդուղիմէոսի թարգմանութեան սկիւն 1333ի, որ աւարտեցաւ, ինչպէս տեսանք՝ 1337ին, ուստի միայն 12 տարի կանուխ: Թերեւս ասոր համար է յիշատակարանին ըսելը թէ կային այլ «թարգմանք» ալ, բայց «անհաճելի» էին: Դժբախտաբար այս թարգմանութենէն եւ ոչ կտոր մ'ունինք առջեւնիս տեսնելու համար թէ ինչ կարգի բնագիր էր եւ թէ արժանի է այն գովութեան, որուն կ'արժանանայ յիշատակարանիս մէջ իւր «յիստակ հայերէն» լեզուին պատճառաւ: Թարգմանել տուողները կը պնդեն որ այն Միսայն է թարգմանուածն, որ նաեւ «ի գարիթին Պապին» եւ «յամենայն գուրդս Հռոմայ» կը գործածուէր: Բայց միւս կողմանէ թերեւս առանց ազդեցութեան չէր Դանիէլի Մինորի հայազգի Փրանկիսկեան կրօնաւորի նոյն դեսպանութեան մէջ գտնուիլն, ինչպէս նաեւ «Պօնֆայ» թարգմանչին Փրանկիսկեան մ'ըլլալը: Արդէն ասկէ

¹ Պօղոս արեղայի կամ գրչին յիշատակարանն է (Թղ. 234ա.) «Յամի մարգեղութեան Տեառն մերց Յիսուսի Բրիտոսի ՌԵՉԱ (1381.) աւարտեցաւ գիրք Պատարագին յամանն յօգոստոս ի ա...: Եւ արք գրեցու ձեռամբ փցուէ գրչի Պօլոս անն քիւլայի Աւարեցոյ ի գաւառի

Իտալացոց ի մայրաքաղաքին որ կոչի Պօլօն, ընդ հովանեա Սուրբ Հոգւոյն... ի հայրապետութեան տէրանց Ուրբանոսի Ը. երորդ (այսպէս) պապին» եւն: — Վերջին էջին վրայ կայ յիշատակարան մ'ալ Ռեկան վարդապետէն եւ այլ Հայոցմ. 1670ին:

կրնայ մակաբերուիլ որ Փարիզի ձեռագրիս պարունակած Միսալը լատինական եկեղեցւոյ Փրանկիսկեան կրօնաւորաց գործածածն էր: ¹

Թողով այս նոր թարգմանութիւնն ալ, որուն բնագրին մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւնք չունինք՝ առձեռն չունենալով եւ ոչ հաստած մ'անկէ օրինակուած, կը դառնանք դարձեալ Միսալին: Աւելորդ է ըսել որ բաց ի վերոյիշեալ ձեռագիրներէն՝ տակաւին շատ ուրիշներ կան սիրուած ամէն կողմն: ² Պէտք կը տեսնենք հոս յիշել միայն երկու ձեռագիր ալ մեր Մատենադարանէն, այնու որ ասոնք միայն առջեւնիս ունինք յաջորդ Մորհրդատեսարին հրատարակութեան համար: Առաջինն անկող մագաղաթի վրայ բոլորգիր ձեռագիր մըն է (Թ. 67), սկիզբէն եւ վերջէն պակաս, բայց հասարակաց Պատարագը կամ օրրատօրէն լիակատար ունենալով, հնագոյն թարգմանութեան համեմատ, եւ գրուած նախ քան ԺՆ դար: ³ Երկրորդը թղթեայ օրինակ մըն է (Թ. 463) յոռի գրչութեամբ՝ բուն իսկ Շահբուենաց վանքը դրուած 1723ին Պատրի Պետրոսէ, ⁴ ուստի այն միջոցին, երբ արդէն Մոշկաշինցի Ղենետիկ կու գար իւր սրբագրած բնագիրը բերելով՝ հոն «վերաձանսամամբ», Միսիթար Արքահայր եւ Մաշատոյ վարդապետի աւարտելու համար: Կրնար կարծուիլ ըստ այսմ որ Պատրի Պետրոսի գրածը Մոշկաշինցւոյ կամ տպագրուած խմբագրութեան համեմատ է: Անշուշտ, ինչպէս պարզ համեմատութիւն մը կը ցուցնէ, շատ մերձաւոր է անոր. բայց բոլորովին նոյն ալ չէ: Չենք դանդաղիր մենք Թ. 463 ձեռագրի բնագիրը Գրիգորի Ժորժորեցւոյ խմբագրութեան համեմատ եւ գոնէ մասամբ անոր ներկայացուցին համարելու:

Ըստ այսմ երկու ձեռագիր ունինք միայն յաջորդ բնագրին համար, զոր մեր գրութեանս մէջ առնելու երկար ատեն դանդաղեցանք: Երկասիրութեանս նպատակէն դուրս կը մնար ի հարկէ ընդարձակածաւալ Միսալի հրատարակութիւն մ'ընելու փորձն անգամ ընել: Միւս կողմանէ նկատելով որ յաջորդ պատարագը դարերով գործածուած է Հայոց բազմանդամ Միսալնութեան մը (միջոց մը մինչեւ 700 հոգի կ'ըսուի եղած ասոնց թիւը), եւ իբրեւ ճաշակ իրենց պաշտաման մասնին, դրինք հոս միայն բուն Պատարագը կամ օրրատօրէն, որուն այլեւայլ տեղեր կը մուծուին աւուր-պատշաճքն: Սպատակնիս էր ի հարկէ հնագոյն խմբագրութիւնը ներկայացընել՝ ինչպէս որ կայ Թ. 67 ի մէջ ⁵, եւ որտեղ տեղ տարբեր է արդիլատինականէն եւ աւելի Մոշկաշինցւոյ տպագրածէն: Այս օրինակին բնագիրն անուանեցինք «Ղ. Խմբագրութիւն», կամ A: Դիմացը դրած ենք Թ. 463 ի (կամ Գրիգորի Ժորժորեցւոյ) բնագիրը նոյնպէս միայն օրրատօրէ պատարագի մասը՝ նշանակելով «Ղ. Խմբագր.», կամ B: Բայց՝ ինչպէս

¹ Brightman, p. XCIX. յիշելով Փարիզի երեք ձեռագիրներն, այս ձեռագրին (Cod. Arm. 22) պարունակած Միսալը Franciscan կ'անուանէ, զատելով միւս երկուքէն որ Dominican Միսալ են: Կամ նոյն գիտնականն կամ այն՝ որմէ քաղած է յիշեալ տեղեկութիւնը, լաւ սուսմտութրած ըլլալու է ձեռագիրն, որով ճանչած է անոր տարբեր թարգմանութիւն ըլլալն: Ուստի իւր առած «փրանկիսկեան», ախարը՝ չենք տակուտիք՝ յորմար եւ ճիշդ ըլլալու է:

² Էջմիածնի հազարաւոր ձեռագրաց մէջ չենք կրնար կարծել որ պակսին Միսալի օրի-

նակներ, թէեւ կարինեանցի ցուցակին մէջ չկրցանք գտնել: Վինետայի հաւաքման ձեռագիր ցուցակի մը մէջ ալ չգտանք Միսալներէն եւ ոչ մին յատկապէս նշանակուած. որ ի հարկէ չի նշանակեր թէ նոյն ճոխ հաւաքման մէջ կը պակսին բոլորովին:

³ Մանրամասնութիւնք տես Յուլիոսի 2-րդ մեր Մատ., էջ 3 4-5:

⁴ Տես Յուլիոսի, էջ 937-8:

⁵ Թիւ 67, Թղ. 93ա-102բ:

⁶ Թիւ 463, Թղ. 49ա-60ա:

պարզ համեմատութիւն մ'ինքնին կը ցուցնէ, բուն աղօթքները մեծ տարբերութիւն չունին ծործորեցոյ խմբագրածին մէջ հնագունէն, բայց միայն բառի մը յաւելմամբ կամ յապաւմամբ, առի՞ մ'այլազան դարձուածով եւ նման մանր տարբերութիւններով: Արդէն ծործորեցի եւ նաեւ յՍոչկաշինցի «նորագո՞ծ», միայն բրած են հին բնագրին՝ հետզհետէ, աւելի մերձեցնելով յատինականին, միայն թերի եւ նոր կամ պակասածներն (յաւուր պատշաճից եւն) նոր թարգմանելով, խրատագիրները նոր յերիւրելով, մասանց կարգի տեղափոխութիւններ ընելով, եւն: Աւելորդ կրկնութիւն չընելու համար այն ամէն տեղ, ուր B նոյն էր A խմբագրութեան հետ, միայն սկզբնաւորութիւնը նշանակած ենք Bի սխեմակին մէջ, եւ դարձեալ դիմացը դրուած A խմբագրութենէն ունեցած տարբեր տեղերը նշանակուած. իսկ ուր ամբողջ աղօթքը կամ բոլորովին նոր կամ մեծ տարբերութեամբ կը գտնուէր ի B, դրած ենք լիակատար:

Նրկու խմբագրութիւնքս ալ անտիպ են: Տպագրուած է երրորդը կամ յՍոչկաշինցոյն, զոր նոյնպէս ամբողջապէս հոս կրկին տպագրել բոլորովին անօգուտս եւ աննպատակ էր, քանի որ դիւրաւ մնատելի է ամէն բանասիրի հրատարակուած ըլլալով: Միւս կողմանէ տպագրուած Պատարագն ընդհանրապէս խօսելով՝ շատ չի տարբերիր Թ. 463ի կամ B բնագրէն: Ուստի միայն ուր կարեւոր շեղումն ունէր տպագրութիւնը՝ նշանակած ենք յաջորդ բնագրին ներքեւ ծանօթութեանց մէջ՝ C համառօտութեամբ նշանակելով: Ասկէ աւելի բաղձալի էր մեզ Փրանկիսկեան Պատարագը կամ Փարիզի Cod. Arm. 22 ձեռագրի թարգմանութիւնն ունենալ՝ համեմատելու համար, որով նաեւ նոյն թարգմանութեան որպիսութեան մասին գաղափար մը կ'ունենայինք:

Նրկու բնագիրներն ալ ճշդիւ ձեռագրաց համեմատ են: Սակայն երկասիրութեանս նպատակին համար երկրորդական ըլլալով պէտք չաւանդ այս արդէն երկար գլուխն աւելի երկարցնել համեմատութիւններով: Միայն կը յայտարարենք հոս որ թէ՛ A եւ թէ՛ B սխալագիր էին յաճախ. իսկ մենք ուղղագրութեան սխալներն ուղղած ենք՝ առանց ներքեւ ծանօթութեանց մէջ նշանակելու ձեռագրին ընթերցուածներն: Բերականական անձշուութիւնք եւն թողուած են ձեռագրին համեմատ: Նոյնպէս աւելորդ համարեցանք ընդհանրապէս յատինական բնագրին հետ համեմատել զանոնք. արդէն կարեւոր կէտերը կրնան տեսնուիլ նախընթաց Հռովմայեցոց Պատարագի ծանօթութեանց մէջ ալ: Բաց աստի երկու բնագիր դիմացէ դիմաց դնելու դիւրութեան պատճառաւ եւ ընդհանրապէս պարզ գաղափար մը տալու համար միայն ըլլալով յաջորդը, չդրինք միւս բնագիրներուն պէս մեծ տառերով, այլ երկսին մանրագիր:

Զանի մ'ուրիշ կէտերու մասին կը խօսինք այս մասին ծայրը՝ բնագրէս ետքը: Հոս ահա Միաբանողաց Պատարագն՝ երկու ձեւով եւ այլեւայլ հնութեամբ:

1 Տգ. Հռոմ 1728, էջ 136—145, 147—151:

Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Մ Ի Ա Բ Ա Ն Ո Ղ Ա Ց

A. ԱՌԱՋԻՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

B. ԵՐԿՐՈՐԴ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՊԱՏՐԱՏՈՒԹԻՒՆ

Ա. — 'Թորժամ՝ քահանայն պատրաստէ զինքն առ ի պատարագն ըստ սուրբ եկեղեցոյն Հոսմայ, նախ սակ զաղմուսքս զայս. Իբրև սիրելի են: Հաճեցար Տէր: Խոնարհեցո՛ Տէր: Հաւատացի զոր եւ: Ի խորոց կարգ: Եւ ի վերջ իարարանցիկս սաղմոսի Փառք: Եւ ապա կցուորսս այս. Մի՛ յիշեր Տէր զյանցանս իմ եւ մի՛ զծնողաց իմոց, եւ մի՛ լինիր վրէժխնդիր ի վերայ մեղաց իմոց: — Տէր ողորմեա: Քրիստոս ողորմեա: Տէր ողորմեա: — Հայր մեր որ յեր.: Մի՛ տոր զմեզ: Պտ. Այլ փրկեա զմ.: — Ես ասացի Տէր: Պտ. Ես մեղայ քեզ: — Դարձ Տէր: Պտ. Եւ ունկիր լեր ի վերայ աղաչանաց ծառայից քոց: — Եղբցի ողորմութիւն քո ի վերայ մեր: Պտ. Որպէս յուսացաք մեք ի քեզ: — Քահանայք քո զգեցցին զարգար.: Պտ. Եւ սուրբք քո ցնծալով ցնծացան: — Ի գաղտնեաց իմոց սուրբ արա զիս: Պտ. Եւ յօտարէ պահեա զծառայս: — Տէր լուր աղօթից իմոց: Եւ աղաղակ իմ առ քեզ եկեացէ:

Տէր ընդ ձեզ: Եւ ընդ հազուոյդ քում: Չունին ողորմութեան քո, բարեգութ Աստուած, խոնարհեցո յաղաչանս իմ, եւ շնորհք Հոգւոյդ սրբոյ լուսաւորեա զիրա իմ, որպէս զի արժանի լիցիմ վայելչապէս ծառայել խորհրդոց քոց եւ զքեզ սիրել յաւիտենական սիրովն:

Աստուած որում յայտնի է ամենայն սիրտ, եւ մերկապարանոց բաղձանք ամենայն կամաց, եւ ոչինչ գաղտնի ծածուկ է առաջի ամենատես աչաց քոց. արդ սրբեա զխոր-

[B. 21+ C, էջ 64. Միջոց սանկիք մինչ քահանայն զգննող զքահանայական զարդս: Երբ յոհանայ զձնս սասուցի. Տուր Տէր զօրութիւն ձեռաց իմոց առ ի մաքրել յամենայն աղտից. զի մաքուր մտք եւ մարմնով արժանի եղէց ծառայել քեզ: — Առ զյօտարկն, մինչ զնի ի վերայ զյօտարկն, սասուցի. Դիւր Տէր զսաղաւարտ փրկութեան զլեայ իմոյ, առ ի պատերազմել ընդդէմ յամենայն սատանայականաց յարձակմանց: — Առ շապիքն, յորժամ զգննող զնա. Սպիտակացո զիս Տէր եւ մաքրեա զիրա իմ, զի արեամբ գառինն սպիտակացեալ, զմայլելիք ուրախութեամբք մշտնջենաւորօք: — Առ զօտին, մինչ զօտանորի զինքն. Հուրջպատեա զիս Տէր զօտեաւ սղջախոհութեան, եւ շէջ յինէն զամենայն գիճութիւն ցանկութեան. զի ձեռոց է յիս զօրութիւն ժուժկալութեան: — Առ յազկոսարն, մինչ զնի ի վերայ պարանոցի. Արժանի եղէց Տէր բառնալ զբազկուրարն լալոյ եւ ցաւոյ. զի ցնծութեամբ ընկալայց զվարձս աշխատանաց: — Առ յորարն, մինչ զնի ի վերայ պարանոցի. Դարձս ինձ, Տէր, հայցեմ, զուրար անմահութեան, զոր կորուսի յանցանք նախածնողաց. եւ թէպէտ անարժան մատչիմ առ սրբազան խորհուրդ քո, սակայն արժանացայց մշտնջենաւորի ուրախութեան: — Առ նսփորտն, կիսճորջտուն յորժամ սոնանի, Տէր որ ասացեր, Լուծ իմ քաղցր է եւ բեռն իմ փոքրոգի, շնորհեա զի զոյնս բառնալ կարիցեմ այնպէս, թէ կարող իցեմ գտանել զուրբ շնորհս քո: Ամէն:]

Ա. 1 A խմբագրութեան այս պատրաստութեան աղօթքները կան ճշգիւ լատինականին մէջ Praeparatio ad Missam, pro opportunitate sacerdotis faciendā. Սաղմոսներէն ետքը "Եւ ապա սոսի կոչուող այս խրատագիրն ալ կայ լատինականին մէջ՝ Deinde repetitur Antiphona, նոյնպէս յարակիցներն ամբողջ՝ մանր մանր տարբերութեամբք ի հարկէ տեղ տեղ: Նոյնպէս կան աղօթքի աներն, որոնց սկիզբն է "Չունին ողորմութեան քո, բարեգութ Աստուած, խոնարհեցո յաղաչանս իմ", եւն: Այս աղօթքներուն լատինական սկզբնաւորութիւնք են՝ Aures tuae

pietatis եւն. Deus, cui omne cor patet, եւն. Ure igne (Հ. "բոցակիզեա") sancti Spiritus renes nostros եւն, Mentis nostras... illuminet եւն. Adsit nobis եւն. Deus, qui corda fidelium sancti Spiritus illustratione docuisti եւն, եւ վերջապէս Conscientias nostras, quaesumus Domine, visitando purifica եւն:

2 B շուրէր Պատրաստութեան աղօթքներս այս ձեւով եւ այսպէս: Միւս կողմանէ Չգետաւորման աղօթքները չկան այժմ՝ Աի մէջ, որուն սկիզբն թղթեր ինկած են: Ասոր համար Պատրաստութեան աղօթքներու գիմաց գրինք Չգետ-

Ա. Ի Մ Բ Գ Ի .

հուրգս որտից մերոց հեղմամբ Հողւոյդ սրբոյ, զի արժանասցուք կատարելապէս սիրել զքեզ եւ դովել :

Բոցակիդեա Տէրզերիկամունս եւ զսիրտս մեր հրով Հողւոյդ սրբոյ, զի սղշահսհ մարմնով ծառայեսցուք քեզ եւ մաքուր մտք հաճոյտացուք :

Չմիտտ մեր լուսաւորեսցէ, աղաչեմք զքեզ Տէր, մխիթարիչ Հոգին սուրբ որ ի քէն ելանէ . եւ ուսուցէ մեզ զամենայն ճշմարտութիւն ըստ խոստման միածնի Արդւոյ քո :

Լիցի ընդ մեզ, Տէր աղաչեմք զքեզ, զօրութիւն Հողւոյդ սրբոյ, որ եւ անտխակալութեամբ իւրով մաքրեսցէ զսիրտս մեր եւ փրկեսցէ յամենայն ընդդիմութեանց :

Աստուած որ պայծառութեամբ սուրբ Հողւոյն ուսուցեր զսիրտս հաւատացելոց, պարգեւեա մեզ այնմ Հողւով զգիտութիւն ճշմարտիցն իմանալ եւ մշտ զուարճանալ ի նորին մխիթարութեանցն :

Հայցեմք ի քէն Տէր, մաքրեա զեւիզ՝ մտաց մերոց այցելութեամբդ քո . որպէս զի Յիսուս Քրիստոս որդին քո Տէրն մեր եկեալ հանդերձ ամենայն սրբօք իւրովք գտանիցէ ի մեզ բնակութիւն ինքեան պատրաստեալ . որ ընդ :

Բ. Ի Մ Բ Գ Ի .

Բ. Կ Ա Ր Գ Գ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ի

ԿԱՐԳ ԳԱՇՑԱՄԱՆ ՀԱՍՏԱՐԱԳԱԲԱՐ ԳԱՀԵԼՈՅ Ի ԳՏԱՐԱԳՄՍ

Քրիստոսն յորժամ մատուցանէ զպատարագն, մատչի առ անպանն, ի մեջ որոյ կուլով խոնարհեցուցե զգոյնձն, կըքնեցի զհմքն

Բ. — Քրիստոսն զգնտառարնաւ առաջի անդանդն կիսգաննալ սահ . Մտից առաջի անդանդն Աստուծոյ : Պոյ՛՛ . Առ Աստուած, որ

աստուծանննրն ըստ Շ բնագրին, որոնք՝ ըստ այսմ՝ չէ թէ համապատասխանող են Աի դիմացը գրուածներուն, այլ անոնցմէ ետքը կ'ըսուին հազուելու ասանն : Շի յոսի լեզուի խմբագրութիւնը կը տեսնուի ակնյայտնի եթէ համեմատենք հոս դրուածը վերը Լամբրոնիանի "Հոսմայեցլոց Պատարագէ" սկիզբն եղածներուն հետ (տես վերն էջ 455—56), ուր կան նոյն աղօթքները, ինչպէս նաեւ մեր այժմու սովորական Պատարագին մէջ : — Շ (էջ 65—7) ունի "Ատապատարասութիւն եւ Աղօթք յառաջ եւ յետ Պատարագին ըստ պարագութեան քահանային ասելի : Բազմաթիւ այս աղօթքներն ու Մատածականներն սովորական եւ ծանօթ եղած են յետոյ մերայնոց, նաեւ մեր օրերն, բայց թարգմանութեան յոսի լեզուն յղիւելով եւ յարգարու-

ելով : Հմն . օրինակի համար "Ատապատարասութիւն սրբոյ Պատարագի եւ աղօթք Գոհուութեան" ի ժամագիրոս, տպ. Վիեննա 1875, էջ 469—513, եւն . "Աղօթամատոյց ի պէտս քահանայից", Վիեննա . 1882, եւ նմաններ :

Բ. Յ Շ (էջ 136) այսպէս ունի սկիզբն՝ "Կորէ պահելոյ հասարակութաւ զոտորոտ : Յորեւմ հանգիստիւ է թահանայ զդատարտ Լոպուցանի, Լոպիցի Երբէն Երբէն, Երբէն Երբէն ինչորհուրհուր, Երբէն Երբէն զինքն Երբէն պարտ Երբէն Երբէն Երբէն զոր եւ Արգւոյ եւ Հողւոյն սրբոյ . Ամն : Երբ Երբէն յայնք . խոստովան եղերուք Տեսան զի բարի է : Սղոտուրտ դոբ : Չի յախտեան է սղորմութիւն նորա : Յիտ այնքի ինչորհուր Երբէն . խոստովանեմ . . . եւ ծուլութեամբ . մ-

Ա. Ի Մ Բ Գ Բ.

ուրախ առնէ գմանկ. — Գհ. Օգնութիւն է մեզ յանուանէ: Պտ. Ար արար զերկինս եւ զերկիր:

Գհ. Խոստովանիմ առաջի Աստուծոյ ամենակարողի, եւ երանելի կուսին Մարիամն Աստուածածնին, (Աստ. — եւ երանելի Միքայէլ Հրեշտակապետի եւ սրբոյն Յովհաննու Կարապետին եւ սրբոց —) եւ երանելի առաքելոյն Պետրոսի եւ Պողոսի եւ ամենայն սրբոց, եւ ձեզ, եղբարք, զի ծանր մեղուցեալ եմ յորէնս Աստուծոյ իմոյ խորհրդով, բանիւ եւ գործով. մեղայ, մեղայ, մեծապէս մեղայ: Դարձեալ աղաչեմ զերանելի կոյնն Մարիամ եւ զամենայն սուրբս, եւ զձեզ եղբարք, աղօթեցէք վասն իմ:

Սյուսուսաւորքն սսնն. Աղորմեսցի քեզ ամենակարողն Աստուած, եւ թողցէ զամենայն մեզս քո. եւ առաջնորդեալ Հասուսցէ զքեզ ի կեանս յաւիտեանից: — Գհ. Ամէն:

Սյուսուսաւորքն սսսսսսս. Խոստովանիմ առաջի Աստուծոյ, եւ այլն: — Գհ. Աղորմեսցի ձեզ: — Սյուսուսաւորքն. Ամէն:

Գհ. Զարձակումն եւ զթողութիւն աւանայն մեղաց մերոց շնորհեսցէ մեզ ամենակարող եւ ողորմած Տէրն: — Ամէն:

Գհ. Աստուած դու դարձեալ կեցուցես զմեզ: Պտ. Ժողովուրդ քո ուրախ եղիցին ի քեզ: — Գհ. Յոյց մեզ Տէր զողորմութիւն: Պտ. Եւ զփրկութիւն քո սուր մեզ: — Գհ. Տէր, լուր աղօթից իմոց: Պտ. Եւ աղաղակ իմ առ քեզ եկեսցէ:

Գհ. Տէր ընդ ձեզ: Պտ. Եւ ընդ հոգւոյդ:

Գհ. Բարձ ի մէջ Տէր զամենայն անօրէնութիւնս մեր. որպէս զի ի սրբութիւն սրբոց մաքուր մաքարձանի լիցուք մտանել քրիստոսի Տերամբ մերով: Ամէն:

Գ. — Եւ ելանէ ի սեղանն եւ խոնարհի[ի]. եւս սսս կաղօթս ի ծածոակ. Աղաչեմք զքեզ Տէր, զի վասն հաճոյական վարուց սրբոց քոց, որոց նշխարք նոցա սսս հան-

լայ Աստուծոյ. մեղայ, աղաչեմ զձեզ աղօթել վասն իմ: Սյուսուսաւորքն զքեզ, եւ այլն: Յետոյ իբիւրցին զաստուածութիւն, եւ սուր Իսահայան առաջի ձեր եղբարք եւ զձեզ, եւս սուսուսայն առաջի քո հայր եւ զքեզ: Արոյ սուր Իսահայան սուսուսայն. Աղորմեսցի ձեզ ամենակարողն Աստուած եւ զթողութիւն շնորհեսցէ ձեզ ամենայն մեղաց...: Սյուսուսաւորքն զարարեալս:

Բ. Ի Մ Բ Գ Բ.

Նշանաւ խաչին, պարզ եւ իմանալի կամ շնչի ձայնիս սսսսսսս. Յանուն Հօր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյ սրբոյ: Ամէն: Խոստովանեցերուք Տեառն զի բարի է: Սյ. Զի յաւիտեանն ե ողորմութիւն նորս:

Գհ. յոյժ խոնարհնայ սսս. Խոստովանիմ առաջի Աստուծոյ ամենակարողի, եւ երանուհւոյ միշտ կուսին Մարիամն, եւ երանելոյն Դովնիկոսի Հօրն մերոյ, եւ ամենայն սրբոց, եւ առաջի ձեր եղբարք, զամենայն մեզս զոր գործեալ եմ. քանզի մեղայ յոյժ խորհրդով, բանիւ, գործով եւ ծուրութեամբ. մեղայ Աստուծոյ. աղաչեմ զձեզ աղօթեցէք վասն իմ:

Աղորմեսցի ձեզ ամենակարող եւ ողորմածն Աստուած եւ զթողութիւն շնորհեսցէ ամենայն մեղաց ձերոց. աղաթեսցէ զձեզ յամենայն շարէ, փրկեսցէ եւ հաստատեսցէ յամենայն գործս բարիս եւ առաջնորդեալ Հասուսցէ զձեզ ի կեանս յաւիտեանականս: — Պտ/Յ. Ամէն:

Գհ. Զարձակումն եւ զթողութիւն շնորհեսցէ ձեզ ամենայն մեղաց ձերոց, ամենակարող եւ ողորմածն Աստուած: — Պտ. Ամէն:

Գհ. յաղանցիկ զիմքն, եւ սսս. Օգնութիւն է մեզ յանուանէ Տեառն: Պտ/Յ, Ար արար զերկինս եւ զերկիր:

Սյուսուսաւորքն սսս սեղանն զարձան խոնարհնայ սսս. Բարձ ի մէջ Տէր... ի սրբութիւն սրբոց քոց...:

Ինչոյ. Ամէն: [Գհ.] Զարձակումն...: Սյ. զար. Ամէն: Եւ ի վնի Իսահայան սսսսսսսսսսսսսսսսսս, Իսահայան սսսսսսսսսսսսսսսսսս. Օգնութիւն է մեզ յանուանէ Տեառն: Սյ. զար. Ար արար զերկինս եւ զերկիր: — Եւ մարձեանայ առ սեղանն, դարձեալ խորին խնարհեալ սսսսսսսսսսսսսսսսսս. Բարձ ի մէջ, եւն:

Ա. Ի Մ Բ Գ Բ.

գուցեալ է, հաճեցիս թողուլ զամենայն զմեզս իմ՝:

Եւ այս համբարեք զսեղանն. եւ թէ հանդիսի տօն լիցի, արձնո՞ք զքոքորոտնս ի սարկառակն եւ խնկի զսեղանաւ: Եւ այս գոյ քսեմանց յաշակողսն եւ սկսանի զժամամուսնն ըստ պատշաճի առարկ: Եւ սկսի՝ Տէր ողորմեա. Գ. [սկզբով]: Քրիստոս ողորմեա. Գ. [սկզբով]: Տէր ողորմեա. Գ. [սկզբով]: Եւ այս ի սեղ սեղանայն թէ պատշաճ լինի առարկ սառ:

Փառք ի բարձունս Աստուծոյ եւ յերկիր խաղաղութիւն մարդկան բարեհաճութիւն: Գովեմք զքեզ. օրհնեմք զքեզ. երկիր պարանեմք քեզ. փառաւորեմք զքեզ, գոհանեմք զքեզ, վասն մեծի փառաց քոց. Տէր Աստուած թագաւոր երկնաւոր, Աստուած Հայր ամենակարող. Տէր Որդի միածին Յիսուս Քրիստոս. Տէր Աստուած զառն Աստուծոյ եւ Որդի Հօր, որ բառնաս զմեզս աշխարհի, ողորմեա մեզ: Որ բառնաս զմեզս աշխարհի ընկալ զաղաչանս մեր: Որ նստիս ընդ աջէ Հօր, ողորմեա մեզ: Ձի գու միայն սուրբ. գու միայն Տէր. գու միայն Բարձրեալ՝ Յիսուս Քրիստոս, ընդ սուրբ Հոգւոյն ի փառս Աստուծոյ Հօր: Ամէն:

Գ. — Եւ դառնայ ի ծոցովորդն, եւ սառ. Տէր ընդ ձեզ: Պտ. եւ ընդ հոգւոյդ: Աղօթեցորդք: Եւ սառի աղօթք ըստ պատշաճի առարկ, եւ զինի Բ. աղօթք այ զոր կամի: Եւ կիսասարկառակ թէ ինկի ընթեմանն զընթեմանսն. եւ թէ ոչ լինի քսեմանայն կարգայ: Եւ սառ մասնի եւ Արիւտն ըստ պատշաճի առարկ: Եւ այս առագ սարկառակն փոթի զմիայն յաջ թնկն ի ձախն: Եւ ի ծոցն իջնայ ստաղի սեղանայն

Բ. Ի Մ Բ Գ Բ.

Եւ սառնայ աղօթին համբարեք զԵրանն կերպիւյ զնա աշոյ յթառն եւ կանգնեալ կերպեցի զինքն նշանաւ խաչին, գայով սա գիրքն, կցնայ ձեռք ստաղի ստաղի սկսանի զժամամուսն: Եւ սոյ Տէր ողորմեայն հետ սպասաւորի. եւ յետոյ նրթայ ի սեղ սեղանին սառ (թէ սառնի իցէ.)⁵

⁶ Փառք ի բարձունս Աստուծոյ եւ երկիր խաղաղութիւն մարդկան բարեհաճաց. գովեմք զքեզ... Տէր Որդի միածին... Բանկի գու միայն սուրբ... ընդ սուրբ Հոգւոյն ի փառս Աստուծոյ Հօր: Ամէն:

Հաւատամ ի մի Աստուած, եւն:

[⁷ B չառի. C այսպէս՝ Այս յետ սառնայն աղօթին, զընթեմանսն եւ զպատասխանին հանդերձ Արիւտայի կամ Մեանդիկաւ, մատիցէ՝ խոնարհեցոցնայ զգոռիս ի սեղ սեղանայն, սո նղիսր առնասարկին, սառնով. Եղեցի Տէր ի սրառ իմում, եւ ի չրթունս իմ, ի պատմել զսուրբ աւետարանս խաղաղութեան: Եւ կանգնեալ ստաղի գրքոյն, շարկեցնայ ձեռք ի վերայ նորս, սասացի. Փխ. Տէր ընդ ձեզ: Եւ սպասաւորքն պտտ.

Գ. ⁴ Այս փոք աղօթքն, զոր չունին ոչ B եւ ոչ ալ C, եւ յատուկ է A խմբագրութեան, կայ սովորական լատինականին մէջ, որ կը պատուիրէ «Բարձ ի մէջ», աղօթքն ետքը ձեռքերը կցելով խոնարհել ողորմին վրայ եւ ըսել նոյնը՝ Oramus te, Domine, per merita Sanctorum tuorum (հոս խորանին մղտեղ կը համարուէ ք՛հ.), quorum reliquiae hic sunt, et omnium Sanctorum, ut indulgere digneris omnia peccata mea. Amen.

⁵ C «Ասացեալ զաղօթս այս («Բարձ ի մէջ»), համարուեցի զոգնանն, կնքելով զնա նախ ի մէջն, աղով բթովն, եւ կանգնեալ կնքեցի զինքն նշանաւ խաչին եւ մատուցեալ առ գիրքն,

կցեալ ձեռք առաջի կրծոցն, սկոտցի զպաշտանն պատարագի կամ զժամամուսն, որոյ ի վերջանայն՝ սասացէ մի զինի միջ ընդ սպասաւորաց. Տէր ողորմեա: Եւ ի սառ վերջոյն՝ երթեալ առ մէջն սեղանայն, սասացէ (եթէ առնի է.) Փառք ի բարձունս Աստուծոյ, եւն:

⁶ C ունի «Փառք ի բարձունս», եւն ճիշդ Բի համեմատ, միայն մէջը հինգ տեղ յաւելլով խրատագիրս թէ «խոնարհեցուցանէ զզուսն»:

Գ. ⁷ B չառի այս ամէն մասերն, իսկ C ունի նոյներն՝ որ կը համապատասխանեն Ըի գիմացը գրուած կտորներուն մինչեւ «Հաւատամք»: Ուստի Բի սիւնակին մէջ գրեմք Շի ընթերցուածը փակագծով:

Ա. Խ Մ Բ Գ Բ.

սուհ: 8 Սրբեա զսիրա իմ եւ զըթուենս, ամե- նակարող Աստուած, որ զըթուենս Եսայեայ մարգարէին հրացեալ կայծակամբ սրբեցեր. նոյնպէս զիս շնորհօք ողորմութեան քո մա- քրեա. զի սուրբ աւետարանս վայելչապէս ընթեւենուլ կարողացայց:

9 Եւ սպա սուհ առ պատարագողն. Հրա- մայեա Տէր օրհնութեամբ ասել: Պատարա- գողն պատասխանե. Եղիցի Տէր ի սրտի քում եւ ի ըթուենս քո. զի արժանապէս եւ վայել- շարք պատմեցես զաւետարանն իւր:

Եւ սուհ սարկաւ. Տէր ընդ ձեզ: Պտ. Եւ ընդ հոգ: — Հեռեւումն կամ՝ Սկիզբն սրբոյ աւետարանիս ըստ Մատթէի, կամ՝ Մարկոսի, կամ՝ Լուկասու, կամ՝ Եւանջիլիս: Պատասխանեն, Փառք քեզ Տէր: Եւ կար- ղայ զաւետարանն եւ յերկ առ պատարագողն զի հասկարեցի:

Իսկ եթէ սարկաւագ ոչ լիցի, քահա- նայն փոխե՛ք զգիրքն յաշխն ի մայրն եւ սուհ. Սրբեա զսիրա: Եւ նկնայ ի մէջ սեղանոյն սուհ. Եղիցի Տէր ի սրտի իմում: Գրած է. Տէր ընդ ձեզ: Պտ. Եւ ընդ հոգ: Եւ ըն- թեւնոք զաւետարանն եւ հասկարե. եւ գայ ի մէջ սեղանոյն, թէ պատշաճ իցի առարկն սկսանի: Հաւատամք ի մի Աստուած, Հայրն ամենակարող, յարարողն երկնի եւ երկրի, երեւելեաց ամենայնի եւ աներեւութից: Եւ ի մի Տէրն Յիսուս Քրիստոս յորդին Աստու- ծոյ միածին. եւ ի Հօրէ ծնեալ յառաջ քան զամենայն յաւիտեանս: Աստուած յԱստու- ծոյ. լոյս ի լուսոյ. Աստուած ճշմարիտ յԱ-

8 Այս աղօթքը հոս, զոր ըսենք ոչ B եւ ոչ C, կայ ուղորական լատինականին մէջ. որ կը սկսի այսպէս՝ Munda cor meum, ac labia mea, omnipotens Deus, qui labia Isaiae prophetae calculo mundasti ignito, եւն՝ առանց տար- բերութեան հայերէնէն:

9 Եղիցի սովորական լատինականին համե- մատ է նախընթաց աղօթքին կցուող «Հրա- մայեա Տէր, եւն եւ «Եղիցի Տէր ի սրտի քում», եւն, որոնք վերջինը կայ նաեւ ի C. Աւելորդ կը համարինք խրատագրոց մէջ եղած մանր մանր տարբերութիւնը մի առ մի նշանակել հոս, քանի որ ընդհանրապէս նոյն են անոնք լատինականին հետ:

10 C «Հաւատամքն, աւելի A ի նման ունի քան B. այսպէս ունի C սա խօսքերը «ծնեալ եւ ոչ արարեալ, համագոյակից Հօր, որով ամենայն

Բ. Խ Մ Բ Գ Բ.

Եւ ընդ հոգւոյդ քում: Եւ սուծոյ՛ Հեռեւ- ումն կամ՝ Սկիզբն սրբոյ աւետարանիս, եւ այլ, կնքեցի յթոյ՛ աշոյ՛ ձեռնն զաւետա- րանն եւ զիս ինքն ի նախսն, ի յերսն, եւ ի կոործն. յիս այնորիկ մեծագոնիս Աշանա խաչին, աշոյ՛ ձեռամբն զինքն թոշոք կնքեցի, ի նախստն առ կոործն եւ առ սաս: իսկ սպասարքն պատասխանեցեն, Փառք քեզ Տէր: Եւ սոյն հետեւի աւետա- րանն շարակցեալ ձեռք որպիս առաջ, ընդ առարտիչն նորս, մեծագոնիս Աշանա խա- չին զարձնայ կնքեցի զինքն, եւ սո՛ժամայն զաւետարանն յթոյ՛ խաչսկնքեալ, հասկա- րեցոյ՛ զնա սասցի. Աւետարանական ըն- թեւեցումովքս ընթացին յանցանք մեր: Եւ սոյն առ մէջն սեղանոյն, տարածեալ, վե- րացողեցաւ եւ կցեալ զձեռն, սասցի (եթէ սանչի իցի.) Հաւատամք ի մի Աստուած. եւ կցեալ ձեռք հետեւեցի: Մինչ սուհ՝ Ա- տուած, զգլխին խնարհացուցի խաչին եւ զնոյն արասցի, նր սուհ՝ Յիսուս Քրիս- տոս, եւ Միշտ երկրպագի. ի վերջն եւ ի կեանս ապագայ յաւիտենից, կնքեցի զինքն Աշանա խաչին ի նախստն առ կոործն եւ առ սաս: Հաւատամք ի մի Աստուած (Խո- նարհեցուցան զգլխիս) Հայրն ամենակարող, արարող երկնի եւ երկրի, եւն:]

10 Հաւատամք ի մի Աստուած, հայր ա- մենակարողն, արարողն երկնի եւ երկրի... յԱստուծոյ ճշմարտէ... որ վասն մեր մարգ- կան... նաեւ խաչեցաւ վասն մեր ի ներքոյ Պոնտայոյ Պիղատոսի... եւ յարեաւ յաւուր երրորդի ըստ գրեցելոց. եւ համարձաւ յեր- կինս, նստաւ ընդ աջմէ Հօր. եւ գարձեալ

ինչ եղեւ, որով ետքը՝ «Որ յազազո մեր մարգ- կան... Իւ- ի յերկնից (որ յուր իրի) եւ մար- մնացաւ ի Հոգւոյն սրբոյ, ի Մարիամոյ կուսէն, եւ մարդ եղեւ... եւ յարեաւ յաւուր երրորդի ըստ գրեցելոց (= B) եւ համարձաւ յերկինս. նստաւ ընդ աջմէ Հօր եւ միւսանգամ գալոց է փառք ի գատել զկենդանին եւ զմեռելոյ, որոյ թագաւորութեան ոչ եղիցի վաղջան: Եւ ի Հա- գին սուրբ զՏէր եւ զկենդանարար, որ ի Հօրէ եւ յորդւոյ բղիւ: որ ընդ Հօր եւ ընդ Որդւոյ միշտ (որ իսկոնցս) յիւր զիւր) երկրպագի եւ փառաւ որի. որ խօսեցաւ մարգարէիք: Եւ ի մի սուրբ կաթողիկէ եւ առաքելական եկեղեցի: խոստովանիմ զմի մկրտութիւն ի թողութիւն մեզոց: Եւ սպասեմ յարութեան մեռելոց: Եւ ի կեանս ապագայ յաւիտենից: Ամէն:»

Ա. ԽՄԻԳԻ.

տուժոյ ճշմարտէն, ծնեալ եւ ոչ արարեալ, համագոյակից Հօր, որով ամենայն ինչ եղեւ: Որ յաղագս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան՝ իջեալ ի յերկնից եւ մարմնացաւ ի Հոգւոյն սրբոյ, ի Մարիամայ կուսէն. եւ մարդ եղեալ. նաեւ խաչեալ վասն մեր ի ներքոյ Պանտացոյ Պիղատոսի, չարչարեցաւ եւ թաղեցաւ. եւ յարեաւ յաւուր երրորդի որպէս եւ գրեալ է. ելեալ յերկինս նստաւ ընդ աջմէ Հօր: Եւ գալոց է միւսանգամ փառօք դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան: Եւ ի սուրբ Հոգին, Տէր եւ կենդանարար, որ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ բխի. որ ընդ Հօր եւ ընդ Որդւոյ ի միասին երկրպագի եւ փառաւորի. որ խօսեցաւ մարգարէիւք: Եւ ի մի սուրբ կաթուղիկէ եւ առաքելական եկեղեցի: Խոստովանիմ ի մի մկրտութիւն, ի թողութիւն մեղաց: Եւ սպասեմ յարութեան մեռելոց, եւ կենացն յաւիտենից: Ամէն:

Ե. — Դրանայ առ ժողովորդն են ասի. Տէր ընդ ձեզ: Եւ ընդ հոգւոյդ: Դրանայ ի գիրքն են ասի. Աղօթեսցուք: Եւ ասի զմատոցոսմ զառարն: Եւ ասի զմայի զնշխարն մաղձմայովն.¹² Ընկալ Տէր սուրբ Հայր ամենակարող եւ յաւիտենական Աստուած զանբիծ պատարագս զայս, զոր ես անարժան ծառայս քս մատուցանեմ քեզ Աստուծոյ իմոյ կենդանւոյ եւ ճշմարտի, վասն անթիւ մեղաց եւ յանցանաց եւ ծուլութեանց իմոց, եւ վասն ամենայն շրջակայիցս. այլ եւ վասն ամենայն հաւատացեցող քրիստոսէից կենդանեաց եւ մեռելոց. զի ինձ եւ նոցա օգտակար լիցի առ ի փրկութիւն, ի կեանս յաւիտենից: Ամէն:

Դնկ զնշխարն ի վերայ քոփօրային են շորս սրկանի ի սկիհն ասնշով. Աստուած որ զպատուական գոյացութիւն մարդկայինազգի սքանչելապէս արարեր եւ զարմանագոյն եւս նորոգեցեր. սուր մեզ ի ձեռն խորհրդոյ

Բ. ԽՄԻԳԻ.

գալոց է փառօք դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ լինիցի վաղջան: Եւ ի Հոգին սուրբ, ի Տէր եւ ի կենդանարարն... բղեւ... եւ ի մի սուրբ կաթուղիկէ...: Խոստովանիմք զմի մկրտութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց. եւ ակն ունիմք մէք յարութեան ընդ մեռելոց: Եւ ի կեանս ասպագոյ յաւիտենից: Ամէն:

¹¹ Թեոս որոյ դրանայ առ ժողովորդն են ասի. Տէր ընդ ձեզ: Պա. Եւ ընդ հոգւոյդ: Զկնի սրխասացոթեանն առեալ սկիհն վերայ եղեալ մղձմայի, հանդերձ նշխարառարասցի զմայոսմ յարձրացոցանկըով միւշն ի սիրտն ասի. Ընկալ սուրբ Երրորդութիւն զնուէրս այս, զոր մատուցանեմք քեզ ի յիշատակ չարչարանաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ շնորհես զեւ առաջի քոյ ելցէ եւ քեզ հաճոյացի. եւ ինձ եւ ամենայն հաւատացեցող գործեսցէ զփրկութիւն յաւիտենական:

¹² Թեոսոյ դնկ ի վայր զսկիհն ի վերայ գորդորային, են նշխարն առաջի սկիհոյն առանց մղձմայի. են սկիհն ծածկէ դասաւանդական:

Եւ ասի զմայ առ շորս սրկանի ձեռնաց են ասի. Լուացից ի մէջ անմեղաց զձեռս իմ եւ շուրջ եղէց զսեղանով քով Տէր. լսել զձայն օրհնութեան քս եւ պատմել զամենայն

Ե. ¹¹ Խրատագիրքս այսպէս ունի C. "Յիսուսոսմ զնուէրս քս մատուցանեմ քեզ Աստուծոյ իմոյ կենդանւոյ եւ ճշմարտի, վասն անթիւ մեղաց եւ յանցանաց եւ ծուլութեանց իմոց, եւ վասն ամենայն շրջակայիցս. այլ եւ վասն ամենայն հաւատացեցող քրիստոսէից կենդանեաց եւ մեռելոց. զի ինձ եւ նոցա օգտակար լիցի առ ի փրկութիւն, ի կեանս յաւիտենից: Ամէն:"

կարգացից. Յիսուսոսմ զնուէրս քս մատուցանեմ քեզ Աստուծոյ իմոյ կենդանւոյ եւ ճշմարտի, վասն անթիւ մեղաց եւ յանցանաց եւ ծուլութեանց իմոց, եւ վասն ամենայն շրջակայիցս. այլ եւ վասն ամենայն հաւատացեցող քրիստոսէից կենդանեաց եւ մեռելոց. զի ինձ եւ նոցա օգտակար լիցի առ ի փրկութիւն, ի կեանս յաւիտենից: Ամէն:"

¹² Այս աղօթքը, զոր շուրջն B եւ C, կայ յառիակահանին մէջ՝ Suscipe, sancte Pater, omnipotens Deus, եւն եւն:

¹³ C այսպէս ունի "Աստուծոյ իմոյ կենդանւոյ եւ ճշմարտի, վասն անթիւ մեղաց եւ յանցանաց եւ ծուլութեանց իմոց, եւ վասն ամենայն շրջակայիցս. այլ եւ վասն ամենայն հաւատացեցող քրիստոսէից կենդանեաց եւ մեռելոց. զի ինձ եւ նոցա օգտակար լիցի առ ի փրկութիւն, ի կեանս յաւիտենից: Ամէն:"

Ա. Խ Մ Բ Գ Բ.

միութեան այսմ չըսյա եւ գինւոյս աստուածութեանն նորա կցարդս լինել, որ մարդկութեան մերոյ հաճեցաւ լինել բաժանակից, Յիսուս Բրիտանոս Արդին քո, որ ընդ: 14

Եւ այսպս զսկիհն մատուցանեալ ասելով. 15 Մատուցանեմ քեզ Տէր զբաժանակի փրկութեան աղաչելով զթութեանդ քո, զի առաջի քո աստուածային մեծութեանդ վասն փրկութեան մերոյ եւ ամենայն աշխարհի ի հոտ անուշից երանիցէ: Ամէն:

Դնե՛ք զսկիհն ի վերայ քորիօրային նա ասե՛ք. Հոգւով խոնարհութեամբ եւ զղջացեալ սրտիւ ընկալեալ լիցուք ի քէն Տէր. եւ այնպէս եղիցի պատարագս մեր առաջի քո այսօր զի հաճոյ լիցի քեզ Տէր Աստուած մեր: Ասա խորձարցոցսն զձեռն նա միտարեալ խաչակնքի ի վերայ ճշխարհն նա յաժմակին ասելով. 17 Եկ սրբագործ ամենակարող Աստուած, օրհնեալ զպատարագս զայս նախապատրաստեալ սուրբ անուան:

Ձկնի օրհնե՛ք խոնակն նա դնե՛ք ի յոռոնս: 18 Բարեխօսութեամբ երանելոյն Միքայելի հրեշտակապետին կանգնելոյն ընդ աջմէ սեղանոյն խնկոցն, եւ ամենայն բնարեւոյց իւրոց, զխաչակն զայս հաճեցի օրհնել ՚՝ Տէրն ի հոտ անուշից ընդունել Յիսուսիւ Բրիտանոսի Տերամբ մերով: Ամէն:

Եւ խնկարկե՛ք զընծայն ասելով. Խուսկս այս առ ի քէն օրհնեալ ելցէ առ քեզ Տէր, եւ իջցէ ի վերայ մեր ողորմութիւն քո:

Բ. Խ Մ Բ Գ Բ.

զբանչելիս քո Տէր սիրեցի զվայելութիւն տան քոյ եւ զտեղի յարկի փառաց քոց: Եւ ոչ ասելի:

16 Եւսոյ զսոնայ սո սեղան կցեալ ձեռք, յոյժ խոնարհեալ ասե՛ք. Հոգւով հեղութեան եւ զղջացեալ սրտիւ ընկալեալ լիցուք ի քէն Տէր. զի այնպէս եղիցի պատարագս մեր, զի ընդունել լիցի քեզ այսօր, եւ հաճայացի քեզ Տէր Աստուած մեր:

Բնդ ասիլն սորին թողնուցի զիմքն նա զսոնայս սո ժողովարդն ասացե՛ք. Աղօթեցէք եղբարք զի իմ եւ ձեր պատարագն առ հասարակ եղիցի ընդունելի:

Յաղագք Պրիճիսիօնից, եւն:

Գ. Խ Մ Բ Գ Բ. Եւ ի վերայ ընդունելու իմ լուսնայն Խորհրդսն. Լուսայց ի մէջ անմեղաց... (= B): Եւ ոչ սրտով: 17

14 Այս աղօթքս ալ շունչին B եւ C, բայց կայ լատինականին մէջ՝ Deus, qui humanae substantiae dignitatem mirabiliter condidisti, եւնեւն:

15 Նշանակէս Ա՛խ յատուկ այս աղօթքը կայ լատինականին մէջ՝ Offerimus tibi, Domine, callicem salutis, եւն:

16 Ասկէ մինչեւ Պրեֆացներու սկսիլն այսպէս ունի C. «Յեւ լուսնայն Խորհրդսն, բարեւոյն լսել յեւթ օրէն, իմաստով հեղութեան... Եւ հաճոյ եղիցի քեզ Տէր Աստուած մեր (ուստի = B): Այսպիսի աստուած զիմքն, եւ զբարեւոյն զիմքն սրտով զիմքն, «Աղօթեցէք եղբարք», Գործընթացի իմաստով, «Աղօթեցէք եղբարք, զի իմ եւ ձեր պատարագս առ հասարակ եղիցի ընդունելի ասացի Տեառն: Այսուով յեւթ օրէն»:

Տէր լուսնայն իմքն, եւ աղաչակ իմ առ քեզ եկեցէ, եւ Աղօթեցուք:» — Ասկէ ետքը կայ Պրեֆացներու մասին սա ընդհանուր խրատագիրը «Եւ ապա տարածեցելովք ձեռամբք, առ զաղօթն կամ զաղօթս ծածուկս, սրոց վերջացելոց, երբ հասանիցի ի աւարտն, պարզ եւ իմանալի ձայնիւ ասացէ. Ի յամենայն յաւիտեանս յաւիտենից, հանդերձ յաակաւ պրեֆացիօնիւ պատարագին, որպէս ի հետեւեալս:» Ար յաջորդեն Պրեֆացք Ծննդեան, Յայանութեան եւն: Տես Հած. Ի:

17 Լատինականն՝ Veni, sanctificator omnipotens aeternae Deus, եւն: BC շունչին:

18 Լատինականն՝ Per intercessionem beati Michaelis archangeli, եւն: Նշանակէս շունչին այս եւ յաջորդքն՝ մինչեւ Պրեֆացները՝ BC, բայց Ա՛խ համաձայն է սովորական Լատինականն, որ ունի նշանակէս խնկոց աղօթքները «Խուսկս այս» եւն, «Ուղիղ եղիցին», եւն, «Վաւեցէ ի մեզ», եւն: Խրատագիրքն ալ քիչ շատ նոյն են: Համաձայն վերը Հոգւայնց: ոց պատարագը:

Ա. Ի Մ Բ Գ Բ.

Ջրույս սնդանոյն խնկի սակոյ. Ուղի եղեցին աղօթք: Ի՛ր Տէր պահապան բերանոյ: Աւ ի պատճառել զլաւ: Գ. սոսն յման սաւ:

Եւ այս սայ զքոնրոստն ի սարկառզն եւ նա ի ծոռն իջնայ ձիգ ուննոյ մայ ձնումս զնոյ մայքոսին եւ աշոյ ձնումսն խնկարիկ քահանային: Եւ քահանայն սակ ի ծածուկ. Վառեցէ ի մեզ Տէր զհուր սիրոյն իւրոյ եւ զքոյ յաւիտենական ըզձեցն:

Եւ¹⁰ թի քարոզ լինի, ի ծոռն իջնայ քարոզողն առաջի պատարագողն սակ. Հրամայեա Տէր բարեբանել: Պատարագողն սակ. Եղիցի Տէր ի սրտի քում եւ ի շրթունս քո. զի արժանապէս եւ վայելարար պատմեցես զբան իւր սուրբ յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն:

Ձ. — Եւ յորժամ վնարի քարոզն, սպասառորն յերկ ջոռ, եւ քահանայն յոսանոյ զծայր մատանցն սակոյ. Լուացայց ի մէջ անբժից զձեռ իմ եւ շուրջ եղեց զսեղ. (ի յման:) ²⁰ Աղաչեմք զքեզ Տէր սուրբ Հայր ամենակարող եւ յաւիտենական Աստուած, այժմ ընդ ձեռացս լուացման՝ լուա զեմանայի հոգիս, մերձենալ ի սուրբ մարմին եւ յարին միածնի քո Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Որդւոյ քո:

Եւ այս խոնարհի քահանայն առաջի սնդանոյն եւ սակ. Ընկալ սուրբ Երրորդութիւն զընծայս զայս՝ զոր մատուցանեմ քեզ ի յիշատակ չարչարանաց, յարութեան եւ համբարձման Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ, եւ ի պատիւ երանելոյն Մարիամու Աստուածածնին եւ Յովհաննու Մկրտչին եւ որոց առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի, եւ որոց այսօր է յիշատակ, եւ ամենայն որոց, որպէս զի լեցի նոցա ի պատիւ եւ մեզ ի փրկութիւն. եւ նոքա վասն մեր հաճեցին բարեխօսել յերկինս, որոց եւ մք զյիշատակն առնեմք յերկրի Քրիստոսիւ Տերամք մերով: Ամէն:

Համբարձի զսնդանն: Գոռնայ սո ժողովորդն սակ. Աղօթեցէք վասն իմ եղբարք, զի իմ եւ ձեր պատարագս ընդունելի լեցի առաջի Աստուծոյ Հօր ամենակարողի: Երջակայքն պատասխանեն ծածուկի.²¹

¹⁰ Աի յատուկ է քարոզի համար ոահմանուած մասս:

Ձ. ²⁰ "Աղաչեմք զքեզ Տէր" եւն աղօթքս, որ յատուկ է Աի, չի նշանակուի նաեւ սովորական լատինականին մէջ: — Կից աղօթքը "Ըն-

Բ. Ի Մ Բ Գ Բ.

[Վերն՝ էջ 481:]

[Տե՛ էջ 481:]

[Տե՛ էջ 482:]

կալ սուրբ Երրորդութիւնն" եւն, զոր ունին նաեւ B եւ C ուրիշ տեղ, հա ունի սովորական լատինականն՝ Suscipe, sancta Trinitas, hanc oblationem, եւն: Նշանակէս ասոր կցուող "Աղօթեցէք վասն իմ եղբարք" եւն:

Ա. Խ Մ Բ Գ Ի .

Ընկալցի Տէր զպատարագդ ի ձեռաց քոց առ ի գոյութիւն եւ ի փառս անուան իւրոյ, առ ի յօգտակարութիւն մեր եւ ամենայն եկեղեցւոյ իւրում սրբոյ: Ամէն:

Եւ այսպիսիս զմտծոսի պիտի մտն. եւ այսպիսիս զՊրիֆայցն զուսուրն:

Է. 21 — 1. Պրիֆայցն ծննդեան Յնաուն: Ճշմարտապէս արժան եւ իրաւ է, ուղիղ եւ փրկական մեզ միշտ եւ յամենայն տեղիս զոհութիւն մատուցանել քեզ, Տէր սուրբ Հայր ամենակարող եւ յաւիտենական Աստուած:

Քանզի խորհրդով մարմնացելոյ բանին նոր լուսոյ քոյոյ պայծառութեանդ զաշտ մտաց մերոյ լուսաւորեաց: Չի մինչդեռ զԱստուած երեւելապէս ճանաչեմք, սովաւ ի սէր աներեւութիցն յափշտակեցուք:

Եւ վասն այսորիկ ընդ հրեշտակս եւ ընդ հրեշտակապետս, ընդ աթոռս եւ ընդ տէրութիւնս եւ ընդ ամենայն զինուորութիւնս երկնային զօրացն երգեսցուք զօրհանութիւն փառաց քոյ անվխանման ասելով: — Ի մէջ կամոնին մտի Պատարագն թ. օր. Հաղորդելով. եւ զամենասուրբ օրս (գիշերս) պատուելով, ի յորս անապական կուսութիւնն երանելոյն Մարիամու Աստուածածնին ծնաւ զփրկիչն աշխարհի. այլ եւ զսրբաշատակ սրբոցն պատուելով, նախ զայն փառաւորեալ միշտ կուսին Մարիամու ծնողին Աստուծոյ եւ Տեառն մերոյ Բիսուսի Քրիստոսի. նաեւ զերանելի առաքելոցն, եւ այլն:

21 Հոս A ձեռագիրը լաւ աւանդուած պիտի չլլայ, վասն զի անյարմար է “C r f i j a պատասխանն յ-ն-ի” խրատագիրը: Լատինականը կ’ըսէ “V y q a a u r n k a m շրջակայքն պատասխանն, Ի- ի-մ ի-ս ի-ի Կ-հ-ն-յ-ն:” վերջնոյ համար միայն կրնար ըլլայ “ծածուկ” աղօթելու խրատագիրը: Պատասխանը (“Ընկալցի Տէր” եւն) նոյն է լատիններէնին հետ:

Է. 22 Պրեֆացները մի առ մի գրուած են նաեւ ի C, որոնց ամէն մէկ փոքր տարբերութիւնը հոս յառաջ բերել մեր դիտած նպատակէն շատ հեռու է. բայց աստի նոյները կրնան տեսնուիլ տղագրութեան մէջ՝ 138բ—145բ: Ընդհանրապէս խօսելով Cի մէջ Պրեֆացներու խրատագիրներն երկար են եւ համեմատ Բի խմբագրութեան, իսկ բուն Պրեֆացներու բնագրի կարգն աւելի համաձայն է Aի: Բնագիրն այլ

Բ. Խ Մ Բ Գ Ի .

Յաղագս Պրիֆեսիօնից:

1. 23 Պրիֆեսիօն սակի ի ծննդեան Յնաուն եւ համարալիմընէն ի Յայնանոսի ի հոն, այլ եւ ի պատարագս որքոց եւ յաղագս թ. օրիցն (քաց ի թ. քրոյս օրի թ. օրի ստորջօհանոս առաքելոյն,) զարձեալ ի սոնի սրբագան անուան Յիսուսի, այլ եւս ի պատարագս որքուհոյ Մարիամու կուսին ի ծննդեան միմընէն ի մարրութիւնն եւ ի նոյն սոնի Մարրութեան. զարձեալ ի սոնի Մարմնոյն ֆրիստոսի եւ համարալ ի. թ. օր. էթէ ոչ համըիպեսցի սոն, որ ունի զյատակ պրիֆեսիօն:

Յաւիտենական Աստուած:

Քանզի խորհրդով մարմնացելոյ բանին նոր լուսոյ քոյոյ պայծառութեանդ զաշտ մտաց. սովեմք յափշտակեցուք ի սէրն աներեւութիցն:

Վասն որոյ ընդ հրեշտակս... երգեսցուք զերգս փառաց քոց անվաղջան ասելով: Ի մէջ կամոնին: Հաղորդելով, եւ զամենասուրբ գիշերս կամ օրս հանդիսացուցանելով, ի յոր անապական կուսութիւնն երանուհւոյ Մարիամու Աստուածածնին յայտնեաց այսմ աշխարհի զփրկիչն: Այլ եւ պատուելով զսրբաշատակ նոյն փառաւորեալ միշտ կուսին Մարիամու, ծնողին Աստուծոյ եւ Տեառն մերոյ Բիսուսի Քրիստոսի: Այլ եւ երանելի առաքելոց, եւ այլն: Ասի նա ի

իբր որբագրեալ խմբագրութիւն՝ մանր մունր տարբերութիւններ ունի թէ A եւ թէ B բնագիրներէն, բայց ընդհանրապէս նոյն ըլլալով Բի հետ:

23 C ալ ունի այս խրատագիրը եւ Պրեֆացն, եւ այն՝ ճիշդ նոյն Բի խմբագրութեան հետ, մէկ երկու փոքր շեղում չհաշուելով: Չոր օրինակ սկիզբը “Ճշմարտապէս եւ արժան եւ իրաւ” եւն գրուած է նաեւ ի C ալ, ինչպէս ունի A, ուր Բի գրիչը համառօտեր է եւ սկսեր “Քանզի խորհրդով” կտորէն: Լատիններէնը կը սկսի. Vere dignum et justum est, aequum et salutare, tibi semper et ubique gratias agere. եւն: Նոյնպէս կից՝ Infra actionem (— “Ի մէջ կամոնին”) Communicantes, et diem sacratissimum celebrantes, եւն: Նոյնպէս կան լատինականին մէջ յաջորդ ամեն Պրեֆացները:

Ա. Խ Մ Բ Գ Ի .

Բ. Խ Մ Բ Գ Ի .

2. Պրեֆաց Յայտնութեան Տեառն Ր. օր ասի. Յաւիտենական Աստուած: Չի մինչ միածինդ քո մահականացու բնութեամբ մերով երեւեցաւ, ի նոր լոյս անմահութեան իւրոյ վերստին նորոգեաց զմեզ: Եւ վասն այսորիկ: ի մէջ կանոնին Ր. օր ասի. Հաղորդելով եւ զամենասուրբ օրս զայս հանդիսացուցանելով, ի յոր միածինդ քո ի փառս քո եւ ընդ քեզ յաւետակից, ճշմարիտ մարմնով բնութեան մերոյ յայտնապէս երեւեցաւ: Այլ եւ պատուելով զյիշատակ սրբոցն: Նախ զփառաւորեալ միշտ:

3. Պրեֆաց Աղցիցն, որ ասի մինչեւ ի յայտնապարզ. Յաւիտենական Աստուած: Որ մարմնական պահօք զտկարութիւնս մեր բառնաս, զմիտս համբառնաս, զօրութիւնս պարզեւես եւ փոխարէնս ֆրիստոսի: Տերամբ մերով: Որով զմեծ:

պատարագս սրբոց ի խոր Ր. օր, միայն յառաջիկա պատարագն ասի. Չսուրբ գիշերս հանդիսացուցանելով:

2. Յայտնութեան սուտրն եւ հանուպագ. Ր. օր., եւս եւ ի պատարագս սրբոց ի կիրակի ի մէջ. Ր. օր ասի. Յաւիտենական Աստուած: Չի մինչ միածին Որդիդ քո... անմահութեան իւրոյ նորոգեաց զմեզ: Ասան որոյ ընդ հրեշտակս: ի մէջ կանոնին. Հաղորդելով, եւ զամենասուրբ օրս հանդիսացուցանելով, յոր Միածին Որդիդ քո ի փառս քո եւ ընդ քեզ յաւետակից ի ճշմարիտ մարմնին բնութեան մերոյ յայտնապէս երեւեցաւ: Այլ եւ պատուելով զյիշատակ նախ փառաւորեալ միշտ կուսին Մարիամն ծնողին նոյնոյ Աստուծոյ եւ Տեառն մերոյ Յիսուսի ֆրիստոսի: Այլ եւ երանելի առաքելոց:

3. Պրեֆեսիոն Աղցիցն, եւս ի խոր Ր. օրիքն, ի Չորեքշաբթի Մոխրոց եւ ի կիրակիս Քառասներորդոց, եւ ի տօնս սրբոց (որք ոչ ունին զյատուկ Պրեֆ.) մինչեւ ի կիրակի շարչարանաց Պրեֆեսիոն. (եւ յառարս յայրից:) Յաւիտենական Աստուած: Որ մարմնական պահօք սպասես զմտութիւնս մերոց, համբառնաս զմիտս, առատացուցանես զառաքելութիւնս, եւ չնորհես զվարձս ֆրիստոսի: Տերամբ մերով: Որով զմեծութիւնդ զովնս:²⁵

Ք.²⁶ ի կիրակի շարչարանաց մինչեւ ի յընթրիս Տեառն ներխուժարար եւ ի

²⁵ Այս թէ ի B եւ թէ յA համառօտիւ նշանակուած տունը լիակատար դրած է C այսպէս՝ «վասն որոյ ընդ հրեշտակս եւ ընդ հրեշտակապետս, ընդ աթոռս եւ ընդ տէրութիւնս եւ ընդ ամենայն զնուորութիւնս երկնային զօրաց, երգեսցուք զերգս փառաց քոց, անվարձան ասելով:», Նոյնպէս յաջորդներուն մէջ ալ շատ բան՝ զոր A կամ B համառօտութեամբ միւրն կը նշանակեն, C լիակատար դրած է կամ ճշդիւ կրկնած է ամէն անգամ որ պատահի: Բնագիրը հոս ալ Bի համեմատ ունի C.

²⁶ Հոս ալ C կը լրացնէ այսպէս «Որով զմեծութիւնդ քո զովն հրեշտակք, երկրպագեն տէրութիւնք, սարսին իշխանութիւնք, երկինք եւ երկնից զօրութիւնք. եւ երանելի սերօրէք պարակեալ ցնծութեամբ բարեբանեն զքեզ: Ընդ որս եւ զբարբառս մեր հրամայեցես ընդունել ազաւեմք, խոնարհ խոստովանութեամբ ասելով:», — Սակայն C կրկին ունի Աղցից Պրեֆացը, սա

տարբերութեամբ որ բուն Պրեֆացիօնի բնագիրը բառ առ բառ նոյն է երկու բաժնին մէջ ալ. միայն խրատագիրը փոխուած է. առաջին անգամ սահմանելով թէ «ի կիրակիս շարչարանաց արտաքսաբար, եւն ըսուի. երկրորդին համար՝ «ի գլուխ պահօցն եւ առյապա մինչեւ ի կիրակի շարչարանաց արտաքսաբար, է լո: արտաքսաբար ասի Պրեֆացիօն:»

²⁶ Այս ալ (թիւ 3. Բ) ունի C սահմանելով թէ «ի կիրակիս շարչարանաց եւ ծաղկազարդին, եւ ի յընթրիս Տեառն. եւ յերկոսին տօնս սրբոյ խաչին, եւ ի տօնս սրբոց ի մէջ այնր ժամանակի հանդիպողաց, եթէ զյատուկ ոչ ունիցին. ասի Պրեֆացիօն:», — Այս Պրեֆացն ալ կրկին անգամ տպագրուած է ի C, երկրորդին դուրս գնելով սա խրատագիրը՝ «ի կիրակի շարչարանաց մինչեւ յընթրիս Տեառն արտաքսաբար, է յարտաքսաբար, է յարտաքսաբար, է յարտաքսաբար, է յարտաքսաբար» (de tempore կոչուածներուն): A ունի նոյնն

Ա. Խ Մ Բ Գ Ր .

Բ. Խ Մ Բ Գ Ր .

4. Պրեֆացիո ի վիճիչի Զատիկն որ ասի մինչև Համարմանն. Ազեղ եւ փրկական, զքեզ Տէր յամենայն ժամ փառաւորել, եւս առաւել յայտմ աւուր յորում զատիկ մեր զենաւ Քրիստոս. քանզի նա է ճշմարիտ գառն, որ երարձ զմեզս աշխարհի: Ար զմահ մեր մահուամբն իւրով խափանեաց. եւ զկենդանութիւն յարութեամբն իւրով վերատին նորոգեաց: Ի մէջ կանոնին ասի թ. որ. Հաղորդելով, եւ զամենասուրբ օրս յարութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ըստ մարմնոյ հանդիսացուցանելով, այլ եւ զսխառակ սրբոցն պատուելով: Նախ զփառաւորեալ:

Այլ ի մէջ կանոնին. Արդ զայս նուէրս սպասաւորութեան մերոյ, այլ եւ զամենայն ծառայից քոյ, զոր մատուցանեմք քեզ, վասն այնոցիկ զորս հաճեցար վերատին ծնանել ի Քոյ եւ ի Հոգւոյն սրբոյ, շնորհելով նոցա զթողութիւն ամենայն մեղաց իւրեանց, աղաչեմք զքեզ Տէր:

5. Պրեֆաց Համարմանն թ. օր. Քրիստոսի Տերամբ մերով: Ար յետ յարութեան իւրոյ յայտնապէս երեւեցաւ ամենայն աշակերտաց իւրոյ. եւ մինչդեռ հայէին նորս վերացաւ յերկինս. զի շնորհեցէ մեզ հաղորդս լինել աստուածութեան իւրոյ: Եւ վասն այսորիկ ընդ հր. ի մէջ կանոնին թ. օր. Հաղորդելով եւ զամենասուրբ օրս զայս հանդիսացուցանելով, յար Տէրդ մեր

յերկոսս տօն յաշին եւ ի տօնս սրբոյ յաշին ժամանակի հանդիպելոց եւ յառարս յորից, որք ոչ ունին զյատուկ Պրեֆացիոն: Յաւտենական Աստուած: Ար զփրկութիւն մարդկային ազգի ի փայտ խաչին կացուցեր. զի յորմէ մահն ելաներ, անտի եւ կեանքն պողաբերեցէ: Եւ որ փայտին յաղթէր, փայտին եւս եւ յաղթահարեալ լինէր Քրիստոսի Տերամբ մերով: Արով զմեծութիւնդ քո գովեն:

4. Յետագայ Պրեֆացիոն ասի ի մեծի շարժի առարն զատիկ եւ ի խոյս թ. օրեքն. սակայն ի պատարագն շարժի ասի. Յայսմիկ գիշերի: Եւ յառարն զատիկ մինչև ի նոր կիրակին ներփակարար: Յայսօր: Յետ նորս ի խոյս ժամանակս զատիկ. Եւս առաւել յորում զատիկ մեր զենաւ Քրիստոս, մինչև ի տօնն Համարմանն. Ճշմարտապէս արժան եւ իրաւ է, ու զեղ եւ փրկական, զքեզ Տէր յամենայն ժամ փառաւորել, եւս առաւել յայտմ գիշերի կամ՝ յայս օր, յորում զատիկ մեր զենաւ Քրիստոս: Վասն զի նա է ճշմարիտ գառն... զկենդանութիւնս մեր յարութեամբն իւրով նորոգեաց: Վասն որոյ ընդ հրեշտակս: Ի մէջ կանոնին. Հաղորդելով, եւ զամենասուրբ գիշերս այսպէս ասի ի շարժի առարն միայն, իսկ ի յայտ առարս՝ զամենասուրբ օրս՝ Յարութեան Տեառն մերոյ ըստ մարմնոյ հանդիսացուցանելով: Այլ [եւ] պատուելով զսխառակ նախ փառաւորեալ միշտ կուսին, եւն: 27

Արդ զայս նուէրս... այլ եւ ամենայն ընտանեաց քոյ, զոր մատուցանեմք... Այսպէս ասի մինչև ի նոր կիրակին ներփակարար:

5. Ի յառարն Համարմանն եւ ի խոյս թ. օր միայն ի յամենայն պատարագս, եւս ի տօնս սրբոց, որք ոչ ունին զյատուկ, ասի Պրեֆացիոն: Քրիստոսի Տերամբ մերով: Ար յետ յարութեան իւրոյ յայտնապէս երեւեցաւ... զի արասցէ զմեզ հաղորդս աստուածութեան իւրոյ: Վասն որոյ ընդ հրեշտակս: Ի մէջ կանոնին. Հաղորդելով, եւ զամենասուրբ օրս հանդիսացուցանելով, ի յար Տէրն մեր

ուրիշ տեղ, տես վարը Պրեֆաց թիւ 10, կամ Ծան. 30:

27 Շ լրակատար դրած է հոս ալ՝ տողելով բոլոր սրբոց անուանքը (տես ճիշդ՝ «Առէք կերպք»-ն յառաջ եղածները), զորոնք հոս չենք

կրկներ: Տպ. էջ 140: Յետոյ (էջ 141) նոյն Պրեֆացը դարձեալ կրկնած է՝ բայց աւելի համառօտ՝ իրբւ. «Պրեֆացիոն ի զատիկականի ժամանակին յաւուրս լուրից, եւ ամենից երկոյ ընթերցուածոց:»

Ա. Ի Մ Բ Գ Ի .

միածին Որդիդ քո զետեղացոյց զգոյացու-
թիւն տկարութեանս մերում, զմիացեալն
ընդ ինքեան նստոյց ընդ աջմէ փառաց քոց:
Այլ եւ զյիշատակ:

6. Պրեֆաց ի վիճիչի Պենտեկոստիկն
մինչեւ ի սուն Երրորդութեանն. Բրիտանոսիւ
Տերամբ մերով: Որ համբարձեալ ի վերոյ
ամենայն երկնից եւ նստեալ ընդ աջմէ քումմէ,
զխոտացեալ Հոգին ոտբբ եհեղ այսօր ի
վերոյ որդեգրելոց: Վասն որոյ ամենայն աշ-
խարհ ցնծայ յաղագս համասփիւռ ծաւալման
ուրախութեան ընդ ոյրտս տիեզերաց: Այլ
եւ վերին զօրութիւնքն եւ հրեշտակական
իշխանութիւնք երգեն զօրհնութիւն փառաց
քոց անվախճան ասելով: Ի մէջ կանոնին
Ը. օր. Հաղորդելով եւ զամենասուրբ օրս
Պենտեկոստէիս հանդիսացուցանելով, յս-
րում Հոգին սուրբ ի հրեղէն լեզուս երեւե-
ցաւ: Այլ եւ զյիշատակ սրբոցն պատուելով:
Արգ զայս նուէրս ոպասուորութեան մե-
րոյ այլ եւ զամենայն ծառայից քոց, զոր մա-
տուցանեմք քեզ վասն այնոցիկ զորս հաճե-
ցար վերատին ծնանիլ ի ջրոյ եւ ի Հոգւոյն
սրբոյ շնորհելով նոցա զԹողութիւն ամե-
նայն մեղաց իւրեանց. աղաչ:

7. Պրեֆացիո Երրորդութեանն. Յաւի-
տենական Աստուած: Որ ընդ միածնի Որդւոյ
քո եւ Հոգւոյդ սրբոյ՝ մի եւ Աստուած եւ
մի եւ Տէր, ոչ միութեամբ միոյ անձին, այլ
միութեամբ էութեան երրորդութեանդ: Չի
զոր ինչ հաւատամք զքոյց փառաց յայտ-
նելովք քո, զնոյն եւ յՈրդւոյ քո եւ ի Հոգ-
ւոյդ սրբոյ, անզանազան եւ առանց բաժան-
ման դաւանեմք: Չի խոստովանելովն զճշմա-
րիտ եւ զյաւիտենական Աստուածութիւնն,
երկրպագեցի ի յատկութիւն անձանցն
միութիւն էութեան եւ համահաւատու-
թիւն մեծութեանն: Չոր օրհնեն հրեշտակք
եւ հրեշտակապետք, սերբէք եւ քերթէք,
որք ոչ դադարեն հանապազ աղաղակել
միածայն ասելով:

8. Պրեֆաց Աստուածամեծին. Յաւի-
տենից Աստուած: Եւ զքեզ ի յաւետիք

Ա. Ի Մ Բ Գ Ի .

միածին Որդիդ քո տեղակալեաց²⁶ զգոյաց-
ցութիւն տկարութեանս մերոյ զինքեան
միաւորեալն ընդ աջմէ փառաց քոց: Այլ եւ
պատուելով զյիշատակ, նախ փառաւորեալ,
եւն: Ասի ի խոյր Ը. օր, եւս ի սունի սոսոյք
Եւզիկն, եւ յայլ իւրարանչիւր պատարագս,
քոց ի պատարագաց ննչնցելոց:

6. Ի վիճիչի Պենտեկոստէի եւ յառարն
եւ հաւանպագ ի խոյր շաքաթն մինչեւ
յառարն շաքաթի ներիսկախար, դարձնալ
ի պատարագս ուխտաւորական յաղագս Հո-
գոյն սրբոյ, ի յորս Թողանին քանք Այսօր:
— Բրիտանոսիւ Տերամբ մերով: Որ համբար-
ձեալ ի վերոյ ամենայն երկնից եւ նստեալ
ընդ աջմէ քո...: Այլ եւ վերին զօրութիւնքն
եւ հրեշտակական իշխանութիւնքն երգեն
զօրս փառաց քոց անվախճան ասելով: Ի
մէջ կանոնի²⁹ Հաղորդելով եւ զամենասուրբ
օրս Պենտեկոստէի... երեւեցաւ առաքելոցն
ի հրեղէն լեզուս: Այլ եւ պատուելով զյի-
շատակ նախ փառաւորեալ, եւն: Արգ զայս
նուէրս ոպասուորութեան մերոյ, այլ եւ
ամենայն ընտանեաց քոց, զոր մատուցանեմք
քեզ, յաղագս այնոցիկ, զորս վերատին ծնա-
նիլ հաճեցար...: Աղաչեմք զքեզ Տէր:
Համապագ սախ մինչեւ ի յետագայ շաքաթի
առարն ներիսկախար:

7. Ի սունի ամենասոսոյք Երրորդու-
թեանն եւ ի խոյր. Ը. օր մինչեւ ի հինգ-
շաքաթի առարն արաւարախար, այլ եւ ի
սուն սրբոց (ճիճե ոչ աւնիցին զյատուկ.)
եւ ի պատարագս ուխտաւորական յաղագս
Երրորդութեանն, դարձնալ ի սուն այլակեր-
պութեան Տիտոն սախ Պրեֆեկտիոն. Յաւի-
տենական Աստուած: Որ ընդ միածնի Որդւոյ
քո եւ կենդանարար Հոգւոյն սրբոյ՝ մի եւ
Աստուած եւ մի Տէր, ոչ ի միութեան միոյ
անձին, այլ ի Երրորդութեան միոյ էութեան...
զքոյց փառացդ... զնոյն եւ ի
Հոգւոյն սրբոյ... խոստովանելով... երկրպա-
գեցի յատկութիւն անձանց... մեծու-
թեան: Չոր զովեն հրեշտակք... քերթէք
եւ սերբէք...:

8. Պրեֆեկտիոն Արամուհեոյ Մարիամն
կուսին սունի ի սունս նորս (քոց ի սունս

²⁶ C "Տեղաւորեաց զգոյացութիւն տկարու-
թեանս մերոյ զմիացեալն ընդ ինքեան ընդ աջմէ
փառաց իւրոց", եւն: Լաւազոյն է Աի հեա "զե-
տեղացոյց", եւն կարգաւ: Լատիներէնն է՝ Unitam
sibi fragilitatis nostrae substantiam, in gloriae

tuae dextera collocavit.
²⁹ Ըաւ Օի՝ "Աստուծի մշտ մինչեւ ի հեաւե-
նալ շաքաթն ներիսկախար մայն", Աղթթբբ
լիտկատար գրած է C՝ սրբոց անուանց յիշատա-
կութեամբ եւն. (տեո էջ 141—42):

Ա. Խ Մ Բ Գ Բ.

[[իջ]թ վասն հանդանանց:³³ Յիշեա Տէր զժառայքս քո եւ զաղախնայքս քո եւ զամենայն շրջակայքս, զորոց ճանաչես զհաւատն եւ զընթացանդութիւնն, յաղագս որոց մատուցանեմք քեզ, կամ որք մատուցանեն քեզ զպատարագս զայս գովութեան վասն ինքեանց եւ վասն իւրոցն ամենեցուն, յաղագս ազատութեան հոգւոց իւրեանց, վասն յուսոյն փրկութեան եւ առողջութեան իւրեանց, հատուցանեն քեզ զուխտս իւրեանց յաւիտենականիդ Աստուծոյ կենդանոց եւ ճշմարտի:

Ի մէջ կանոնին: Լաղորդելով, եւ զսիշատակ սրբոյն պատուելով. նախ զփառաւորեալ եւ զմիշտ կուսին Մարիամու ծնողի Աստուծոյ եւ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. նաեւ զերանելի առաքելոցն եւ մարտիրոսացն քոց, զՊետրոսի, Պօղոսի, Անդրէի, Յակոբայ, Յոհաննու, Թովմայի, Յակոբայ, Փիլիպպոսի, Բարդողիմէոսի, Մատթէոսի, Միմնի, Թագէոսի, Լինոսի, Ալէթի, Ալէմէդոսի, Սիքըլթի, Կուռնելիոսի, Արպրիանոսի, Լորէնցիոսի, Արիզօկոսի, Յոհաննու, Պօղոսի, Աղմայի, Դամիանոսի եւ զամենայն սրբոց քոց, որոց արգեամբքն եւ բարեխօսութեամբքն շնորհեցես, զի յամենայնի ոպառազինեալ լիցուք օգնականութեամբ քոյին պաշտպանութեամբք Քրիստոսի: Տերամք մերով: Ամէն:

Ի մէջ կանոնին. Արդ զայս նուէր սպասաւորութեան մերոյ, այլ եւ զամենայն ծառայից քոց, աղաչեմք զքեզ Տէր, զի հաշտեցեալ ընկալցիս. եւ զամենայն աւուրս կենաց մերոց խաղաղութեամբ քո անօրինեցես, նաեւ ի յաւիտենական դատապարտութենէն զերժուցես զմեզ եւ հրամայեսցես համարիլ ի հօտ ընտրելոց Քրիստոսի: Տերամք մերով: Ամէն:

Եւ աղաչեմք զի դու Աստուած հաճեսցիս զնուէրս զայս առնել յամենայնի, — աստ Գ. Խաչ հաճե ի վերայ նշխարին նա յամակին, — օրհնեալ †, սրբեալ †, հաստատեալ † բանաւոր եւ ընդունելի: Արպէս զի մեզ եղիցի — աստ մին խաչ հաճե ի նշխարն նա մին ի յամակին — մարմին † եւ արիւն † Արդւոյ քո սիրելոյ Տեառն մերոյ Յիսուսի:

³³ Ինչպէս B, նոյնպէս C այս մասին մէջ որեւէ իրատաղիր չունի մինչեւ «Գ.առն Աստուծոյ, (Հտծ. ԺԲ) կամ ճշապիւմն, զոր իրեն տեղը կը նշանակենք:

Բ. Խ Մ Բ Գ Բ.

Յիշեա Տէր զժառայս եւ զաղախնայս քո անոռն եւ անոռն, եւ զամենեանս՝ որք շուրջ կան զմեզք, որոց ճանաչես զհաւատս եւ զընթացանդութիւնս... վասն ինքեան եւ իւրայոցն ամենեցուն... եւ վասն յուսոյ փրկութեան եւ յաջողման իւրեանց... ճշմարտի: Լաղորդելով, եւն:

Լաղորդելով, եւ զսիշատակ սրբոցն պատուելով, նախ փառաւորեալ միշտ կուսին Մարիամու ծնողին Աստուծոյ եւ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Այլ եւ երանելի առաքելոց եւ մարտիրոսաց քոց, Պետրոսի եւ Պօղոսի... Սիմոնի եւ Թագգէոսի, Լինոսի, Ալէթի, Ալէմէթոսի, Սիքրոսոսի... Գրիգորօսի, Յոհաննու եւ Պօղոսի, Աղմայի եւ Դամիանոսի, եւ ամենայն սրբոց քոց... բարեխօսութեամբք... քոյին պաշտպանութեանդ նայն Քրիստոսի: Տերամք մերով: Ամէն:

Արդ զայս նուէր... այլ եւ ամենայն ծառայից քոց...³⁴ խաղաղութեամբ քով անօրինեցես, եւ ի յաւիտենական դատապարտութենէ զերժուցես զմեզ, եւ հրամայեսցես մեզ համարիլ ի հօտ ընտրելոց քոց Քրիստոսի: Տերամք մերով: Ամէն:

Եւ աղաչեմք զի զնուէրս զայս դու Աստուած հաճեսցիս³⁵ օրհնեալ †, սրբեալ †, հաստատեալ †, բանաւոր եւ ընդունելի, զի եղիցի մեզ մարմին †, եւ արիւն † սիրելոյ Արդւոյ քոյ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

³⁴ C «այլ եւ ամենայն ընտրելոց քոց»:
³⁵ C լաւ եւս «Զի զնուէրս զայս հաճեսցիս առնել յամենայնի օրհնեալ», եւն:

Ա. Ի Մ Բ Գ Բ.

Աստ առնու զճշտարն ի ձեռն նա
սուհ. Որ ի նախնուս աւուր քան զչարչարանս
իւր էառ զհացն ի սուրբ եւ ի պատուական
ձեռնս իւր, եւ համբարձեալ զայս իւր
յերկինս առ քեզ Աստուած ամենակարող
Հայրդ իւր, եւ գոհանալով զքէն, օրհնեաց
†, — ձայն ձեռնասն զճշտարն յոնեհ նա
ւճովն խաչ հանեհ, — երեկ, ետ աշակերտաց
իւրոց ասելով. Առէք եւ կերայք ի սմանէ
ամենեքեան. քանզի այս է մարմին իմ: Աստ
չարձարացողանեհ զմարմինն Գրիստոսի ի
տես ժողովրդեանն. նա դեհ վերայ գործո-
րային:

Եւ խոնարհեալ առնու զսկիհն Բ. ձե-
նօքն, զոյն ձեռն զգողացն ի կից ուննելով,
սուհ. Ըստ նմին օրինակի յետ ընթերացն
առեալ զամենամաքուր զբաժակս զայս ի
սուրբ եւ ի պատուական ձեռնս իւր եւ գոր-
ձեալ գոհացեալ, — սստ զսկիհն ձայն ձե-
նասն ուննելով նա շոյն օրհնեհ. նա զարձայ
առնու նա յոնեհ Բ. ձեռնօքն մինչն Ուստի եւ
մէքն, — օրհնեաց †, ետ աշակերտաց իւրոց
ասելով. Առէք եւ արբէք ի սմանէ ամենե-
քեան. քանզի այս է բաժակ արեան իմոյ,
նորոյ եւ յաւիտենական ուխտի, խորհուրդ
հաւատոյ, որ վասն ձեր եւ բազմաց հեղցի ի
Թողութիւն մեղաց: Չայս քանիցս անգամ
առնիցէք՝ ի յիշատակ իմ արասլէք: Աստ
համբարանայ զսկիհն ի տես ժողովրդեանն,
նա ի վայր յերեւայ դեհ ի վերայ գործորային.
նա տարածեհ զձեռն նա սուհ.

Թ. — Ուստի եւ մէք ծառայքս քո,
այլ եւ ժողովուրդ քո սուրբ, յիշատակողք
նոյն Քրիստոսի Որդւոյ քո Տեսուն մերոյ
Յիսուսի Քրիստոսի երանելի շարչարանացն,
նաեւ ի դժոխոց զյարութիւնն, այլ եւ յեր-
կինս փառաւոր զհամբարձումն. եւ մատու-
ցանեմք ամենապայծառ մեծութեանդ քո ի
քոյոց պարգեւացդ ի տրոց: Աստ Գ. խաչ
հանեհ ի վերայ մարմնոյն նա յաժակին, նա
չորրորդ ի վերայ մարմնոյն միայն նա զ.Ե.ն
ի վերայ յաժակին: Չպատարագս † մաքուր,
զպատարագս սուրբ †, զպատարագս անբիծ †,
զհացս † սուրբ յաւիտենական կենացն, եւ
զբաժակս † մշտնջենաւոր փրկութեան:

Ի վերայ որոյ քաւիչ եւ պայծառ գի-
մք հայել հաճեցիս եւ ընդունել, որպէս
հաճեցար ընդունել զնուէրն Աբելի մանկանն
քո արգարոյ եւ զպատարագն նահապետին
մերոյ Աբրահամու եւ զսուրբ նուէրն եւ զան-

36 C "փրկութեան մշտնջենաւորի":

Բ. Ի Մ Բ Գ Բ.

Որ ի նախնուս աւուր քան զչարչարանս
իւր էառ զհացն... զայս իւր ընդ երկինս...
օրհնեաց †, երեկ, եւ ետ աշակերտաց իւրոց
ասելով. Առէք կերայք ի սմանէ ամենե-
քեան. քանզի այս է մարմին իմ: Ըստ նմին
օրինակի, եւն:

Ըստ նմին օրինակի յետ ընթերացն ա-
ռեալ զամենամաքուր բաժակս այս ի սուրբ
եւ ի պատուական ձեռնս իւր, գարձեալ գո-
հութիւնս քեզ մատուցանելով, օրհնեաց †
եւ ետ իւրոց աշակերտացն ասելով. Առէք
եւ արբէք ի սմանէ ամենեքեան. քանզի այս
է բաժակ արեան իմոյ նորոյ եւ յաւիտենա-
կան կտակի, խորհուրդ հաւատոյ, որ վասն
ձեր եւ վասն բազմաց հեղցի ի Թողութիւն
մեղաց: Չայս քանիցս անգամ առնիցէք,
արասլէք առ իմոյ յիշատակի:

Ուստի եւ մէք ծառայքս քո, այլ եւ
ժողովուրդ... նոյնոյ Քրիստոսի Որդւոյ քո
Տեսուն մերոյ... նաեւ ի դժոխոց յարու-
թեանն, այլ եւ յերկինս փառաւորեալ
համբարձումն, մատուցանեմք... ի քոյոց
պարգեւաց եւ տրոց զընծայս † մաքուրս,
զընծայս † սուրբս, զընծայս † ամբիծս,
զհացս † սուրբս յաւիտենական կենաց եւ
զբաժակ փրկութեան մշտնջենաւոր: 35

Ի վերայ որոյ քաւիչ... մանկան քոյ...
եւ զամբիծ ընծայն զոր մատուց քեզ զերա-
դոյն քահանայապետն 35 քո Մելքիսեդեկ:

36 C "զերագոյն քահանայն քո", համաձայն Աի:

Ա. Ի Մ Բ Գ Բ.

բիծ պատարագն զոր մատոյց զբզ գերագոյն
քահանայն քո Մեղքիսեղեկ,

Ժ. — Աստ խոնարհի քահանայն զՅ.
ձնոն կից ունենոյ: Եւ արդ խոնարհեալ ա-
ղաչեմք զքեզ ամենակարող Աստուած,
հրամայեա նուիրել զսա ձեռամբ հրեշտակի
քո ի վերայ բարձրագոյն սեղանոյ քո, ա-
ռաջի աստուածային մեծութեանդ քո: Աստ
ուողի, համարիք զսեղանն նա սուհ. Զի որք
ի հաղորդութենէ այսմ սեղանոյ ճաշակես-
ցուք, — սաս Ա. խաչ հաւնէ ի վերայ մար-
մնոյն նա Ա. խաչ ի վերայ սփնոյն, — զա-
մենասուրբ մարմին † եւ զարիւն † Որդւոյ քո
ամենայն երկնային օրհնութեամբ †, —
սաս յիւր նրնսն խաչ հաւնէ, — եւ շնորհօք
լցցուք Քրիստոսիւ Տերամբ մերով: Ամէն:

Յիշատակ նճնցելոց. Յիշեա Տէր զժառ-
ուայս եւ զաղանայս, որք յառաջեցին քան
զմեզ նշանաւ հաւատոյ, եւ ննջեն ի քուն
խաղաղութեան: Աստ յիշէ զնճնցելոցն
զոր կամի: Նոցա եւ ամենեցուն ի Քրիստոս
հանգուցելոցն աղաչեմք զքեզ Տէր, շնոր-
հեա զտեղի զովացման լուսոյ եւ խաղաղու-
թեան Քրիստոսիւ: — Աստ խաչիկ զփոքրս
իւր նա սուխ[աւ] սի խարձր սուհ. Մեզ եւս
մեղաւորաց քոց ծառայիցս յուսացելոցս ի
բազում սղորմութիւնս քո մասն ինչ եւ
ընկերակցութիւն հաճեցիս պարզելել, ընդ
սրբոց առաքելոցն քոց եւ մարտիրոսացն,
ընդ Յոհաննու, Ստեփանոսի, Մատթիայ,
Բառնարայ, Իգնատիոսի, Ալէքսանդրու,
Գրիգորի Լուսաւորչի, Մարտիրոսի, Պե-
տրոսի, Ֆելիքիտաթէ, Պերպետուայ, Ա-
գաթայ, Լուցիայ, Անկնէզի, Յեցիլիայ, Ա-
նաստասիայ: Եւ ընդ ամենայն սրբոց քոց,
ընդ որոց ընկերակցութիւն ընկալ զմեզ
աղաչեմք զքեզ, ոչ յաղազս մերոյ արժա-
նուարութեան, այլ բոս քո բազմազեղ ներու-
ղութեանդ Քրիստոսիւ Տերամբ մերով: Որով
զայս ամենայն բարիս միշտ ստեղծես Տէր, —
սաս Գ. խաչ հաւնէ ի վերայ մարմնոյն նա ս-
րնանն սուխով, — սրբես †, կենդանացու-
ցանես †, օրհնես † եւ շնորհես մեզ: Եւ սոյս
խանայ զսփիհն նա մարմնովն Գ. խաչ հաւնէ ի
վերայ սփնոյն սուխով. Նովալ † եւ ընդ նոյն
† եւ ի նմա †, — սաս Բ. սնգամ խաչ հաւնէ
մարմնովն ի մէջ ինքեան նա սփնոյն նա սուհ,

Ժ. 37 C "Եւ արդ խոնարհեալ քո աղաչեմք
զքեզ ամենակարող Աստուած, հրամայեա զայ-
սոսիկ բերիլ ձեռք սրբոյ հրեշտակի քո ի բար-
ձրագոյն սեղան քո, առաջի աստուածային փա-

Բ. Ի Մ Բ Գ Բ.

Եւ արդ խոնարհեալ քո աղաչեմք...
ձեռք սուրբ հրեշտակին քո... առաջի աս-
տուածային փառաց քոց: 37 Զի որք ի հա-
ղորդութենէ սեղանոյ այս ճաշակեսցուք
զամենասուրբ մարմին † եւ զարիւն † Որդւոյ
քոյ ամենայն երկնային օրհնութեամբ † եւ
շնորհօք քոյ լցցուք. նոյն Քրիստոսիւ Տե-
րամբ մերով: Ամէն:

Նաեւ յիշեա Տէր զժառուայս քո եւ զա-
ղանայս քո, որք յառաջեցին քան զմեզ
նշանաւ հաւատոյ. [— Բաղն Գ' Ինչ † Ե Ե Բ.
էջ 27-28-ին † քո C — 38] եւ ննջեն ի
քուն խաղաղութեան, սննոն եւ սննոն. նոցա
եւ ամենեցուն ի Քրիստոս հանգուցելոց, ա-
ղաչեմք զքեզ, շնորհեա զտեղի զովացման,
լուսոյ եւ խաղաղութեան, նոյն Քրիստոսիւ
Տերամբ մերով: Ամէն: (C) Այլ եւ մեզ մե-
ղաւորաց քոյոց ծառայիցս յուսացելոցս...
ընդ սրբոց առաքելոց քոց եւ մարտիրոսաց...
Մատթիայի... Ալէքսանդրի, Մարտիրոսի,
Պետրոսի, Ֆելիքիտայի, Փերպետուայ, Ա-
գաթայ, Լուցիայ, Անկնէզի, Սիսիլիայ,
Անաստասոյ, եւ ամենայն սրբոց քոց, ընդ
որոց վիճակակցութիւն ընկալ զմեզ, աղա-
չեմք զքեզ, ոչ յաղազս մերոյ ինչ արժա-
նուարութեան, այլ բոս քոյոյ բազմազեղ
ներուղութեանդ, Քրիստոսիւ Տերամբ մերով:
Ամէն:

(C) Որով զարիս զայս ամենայն Տէր
միշտ ստեղծես, սրբես †, կենդանացուցա-
նես †, օրհնես † եւ շնորհես մեզ: Նովալ †
եւ ընդ նմա † եւ ի նա †, է' քեզ Աստուծոյ
Հօր ամենակարողի, ի միութեան հազւոյն
սրբոյ, ամենայն փառք եւ պատիւ: Ի յամե-
նայն յաւիտեան յաւիտենից: Ամէն: Աղո-
թեացուք, եւն:

ապ քոց, եւն: Կից տողերուն մէջ C "սեղանոյս
այսորիկ, եւ "...շնորհօք լցցուք", եւն:
38 Տես C, էջ 149, Սիւն Բ, տող 10 մինչեւ
էջ 150, Սիւն Ա, տող 24:

Ա. Ի Մ Բ Գ Բ.

— է քեզ Աստուծոյ Հօր ամենակարողի ի միութիւն չողոյր սրբոյ ամենապատիւ եւ փառք, — աստ աշոյ ձեռնամբն չունի զմարմինն ի վերայ սկիւնն եւ ձախ ձեռնամբն չարծրացողանէ զսկիւնն ասնչով ի ձայն, — ի յամենայն յաւիտեանս յաւիտենից: Պտ. Ամէն:

ԺԱ. — Աղօթեսցուք: Փրկական հրամանաւն յորդորեալ եւ աստուածային կայացմամբն կերպացեալ համարձակիմք ասել. Հայր մեր որ յերկինս, սուրբ եղիցի անուն քո, եկեացէ արքայութիւն քո. եղիցին կամք քո որպէս յերկինս եւ յերկրի: Չհայ մեր հանապազորդ տուր մեզ այսօր. Թող մեզ զպարտս մեր, որպէս եւ մէք թողումք մերոց պարտապանաց. եւ մի տար զմեզ ի փորձութիւն: Պտ. Այլ փրկեա զմեզ ի շարէ: Գր. Ամէն.

ԺԲ. — Առնո՞ւ զմարմնայն ի ձեռն եւ սուք զաղօթս ի ծածոնկ. Փրկեա զմեզ, Տէր, աղաչեմք զքեզ յամենայն շարեաց, յանցելոյն, յայժմուս եւ յառաջիկայէն, բարեխօսութեամբ երանելոյն եւ փառաւորեալ եւ միշտ կուսին Մարիամու Աստուածածնին եւ երանելի առաքելոցն Պետրոսի եւ Պողոսի, Անդրէի եւ ամենայն սրբոց քոց: Աստ մտղամայրն տնտնուարի զինքն ասնչով. Տուր ի մեզ մարդասէք, զհաղաղութիւն յառուս մեր, զի օգնականութեամբ ողորմութեան քո զերժեալ լիցուք ի մեղաց եւ խաղաղացեալք յամենայն խոռովութեանց:

Աստ առնո՞ւ զմարմինն մտղամայրն, թանայ զսկիւնն եւ յաժմանէ զմարմինն ընդ մէջ ի վերայ սկիւնն, եւ զմասն որ մնայ ի ձախոյ ձեռն զնի ի մտղամայն, եւ զմասն որ յաշոյ ձեռնին՝ դարձեալ յաժմանէ յ. Բ. Ա, եւ զմինն զնի ընդ առաջնոյն եւ զմասն ունենչով յաշոյ ձեռնին ի վերայ մտղամային եւ ասուսցի. Նոյն տերամբ մերով Յիսուսի քրիստոսի Արդւոյ ըսով, որ ընդ քեզ կենդանի է եւ թագաւորէ ի միութիւն Հոգւոյ սրբոյ Աստուած: Աստ զմասն որ է յաշոյ ձեռնին՝ չունի ի վերայ սկիւնն եւ զսկիւնն փոքր մի չարծրացողանէ ասնչով. ի յամենայն յաւիտեանս յաւիտենից: Պտ. Ամէն:

Եւ թահանայն խաղաղութիւն զսկիւնն երիցս սնգամ մասամբն որ ի ձեռնին է եւ սուք. Խաղաղութիւն ի Տեառն եղիցի միշտ ի ընդ ձեզ ի: Պտ. ընդ հոգւոյ ըսով:

Աստ զմասն որ ի ձեռն է՝ արկանէ ի սկիւնն ասնչով. Իստուածն այս ամենասուրբ

Բ. Ի Մ Բ Գ Բ.

Աղօթեսցուք: Փրկական հրամանաւն յորդորեալք եւ աստուածային կայացմամբն ուսեալք համարձակիմք ասել. Հայր մեր...: Չհայ մեր հանապազորդ [— եւս չէ ոչ ոքիցեալ B —] տուր մեզ այսօր...: Եւ մի տանիր զմեզ ի փորձութիւն: Պտ. Այլ փրկեա զմեզ ի շարէ: Պտ. Ամէն:

Փրկեա զմեզ, Տէր, աղաչեմք զքեզ յամենայն շարեաց, յանցելոյն եւ յայժմուս եւ յառաջիկայէն, եւ բարեխօսութեամբ երանուհւոյն եւ փառաւորեալ միշտ կուսին Մարիամու Աստուածածնին եւ երանելի առաքելոց քոց Պետրոսի եւ Պողոսի եւ Անդրէի եւ ամենայն սրբոց: Տուր մեզ... ի յառուս մեր... յամենայն խոռովութենէ: Նոյն Տերամբ մերով Յիսուսի քրիստոսի Արդւոյ ըսով, որ ընդ քեզ կենդանի է եւ թագաւորէ ի միութիւն Հոգւոյն սրբոյ Աստուած: Ի յամենայն յաւիտեանս յաւիտենից: Պտ. Ամէն:

Խաղաղութիւն ի Տեառն եղիցի ի միշտ ընդ ի ձեզ: Պտ. Եւ ընդ հոգւոյ ըսով: Գառն Աստուծոյ, եւն:

Ա. Ի Մ Բ Գ Բ.

մարմնոյ եւ արեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի մեզ ճաշակողացս եղիցի ի կեանք յաւիտեանական: Ամէն:

Երևալի Գ. սնգամ. Գառն Աստուծոյ որ բառնաս զմեզս աշխարհի, ողորմեա: Գառն Աստուծոյ որ բառնաս զմ.: Գառն Աստուծոյ որ բարձեր զմեզս աշխարհի, տուր մեզ զխաղաղութիւն:

Այս խոնարհի եւ սուկ զալօթս ծածոնկ.⁴¹ Տէր Յիսուս Քրիստոս, որ ասացեր աւագելոց քոց՝ զխաղաղութիւն զիմ տամ ձեզ, զխաղաղութիւն իմ թողում ձեզ. մի հայրի ի մեզս իմ, այլ ի հաւատս եկեղեցւոյ քո. եւ զնա բոս կամաց քոց խաղաղացուցանել, միաւորել հաճեցոյս, որ կենդանի ես եւ թագաւորես:

ԺԳ. — Այս ուղղի եւ համբոյրի զսեղանն, ողջոյն տայ սպասուորիկն եւ սուկ. խաղաղութիւն ընդ քեզ: Պտ. Եւ ընդ հոգւոյք քուս: Դարձնալ խոնարհի եւ սուկ. Տէր Յիսուս Քրիստոս, Որդի Աստուծոյ կենդանւոյ, որ կամաւ Հօր եւ գործակցութեամբ Հոգւոյն սրբոյ մահաւոր քո կեցուցեր զաշխարհս, փրկեա զիս ի ձեռն այսմ ամենասուրբ մարմնոյ եւ արեան քո յամենայն անօրէնութեանց իմոց եւ յամենայն շարեաց, եւ հնազանդեցո զիս միշտ պատուիրանաց քոց, եւ մի երբեք թողցես ի քէն բաժանիլ, նր կենդանի ես եւ թագաւորես:

⁴³ Ճաշակումն մարմնոյ քո Տէր Յիսուս Քրիստոս զոր ես անարժանս համարձակիմ ճաշակել, մի լիցի ինձ ի դատաստան եւ ի դատապարտութիւն. այլ վասն գթութեան քո օգտակար լիցի ինձ առ ի պահպանութիւն մտաց եւ մարմնոյ եւ դեղ բժշկութեան. որ կեսս:

⁴⁴ Այս առնոս զմաղղմայն հանդերձմարմնովն Քրիստոսի եւ սուկ. Չհաց երկնից առից եւ զանուն Տեառն կարգացից: Զկնի այսմ սուկ Գ. սնգամ. Տէր շեմ արժանի

ԺԲ. ³⁹ C ալ Bի համեմատ է հոս շունեւնալով «Խառնումն», եւն, այլ կցելով «Գառն Աստուծոյ» եւն, եւ յետոյ «Խառնումն այս» եւն:

⁴⁰ C «Իսկ վասն ննջեցելոց, ասի այսպէս»:

⁴¹ Այս աղօթքը, զոր շունին BC, կայ լատինականին մէջ այսպէս:

Բ. Ի Մ Բ Գ Բ.

[Տե- տէ ղ է-րը³⁹:]

Գառն Աստուծոյ ...տուր մեզ զխաղաղութիւն: Թորժամ վասն ննջեցելոց լինի պատարագն.⁴⁰ Գառն Աստուծոյ, որ բառնաս զմեզս աշխարհի, տուր նոցա զհանգիստ: (Կրկն անգամ:) Գառն Աստուծոյ, որ բառնաս զմեզս աշխարհի, տուր նոցա զյաւիտեանական հանգիստ:

Խառնումն այս ամենասուրբ մարմնոյ եւ արեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եղիցի ինձ եւ ամենեցուն ճաշակողաց տողջութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ եւ փրկական պատրաստութիւն առ ի արժանաւորիլ եւ ընդունել զկեանս՝ յաւիտեանական: Նոյն Քրիստոսիւ Տերամբ մերով: Ամէն:

Տէր Յիսուս Քրիստոս Որդի Աստուծոյ կենդանւոյ, որ կամաւ Հօր եւ գործակցութեամբ Հոգւոյն սրբոյ, մահաւոր քով կեցուցեր զաշխարհս. փրկեա զիս ի ձեռն այսմ⁴² ամենասուրբ մարմնոյ եւ արեան քո յամենայն անօրէնութեանց եւ յամենայն շարեաց, եւ հնազանդեցո զիս միշտ պատուիրանաց քոց, եւ ի քէն երբեք ոչ թողցես անջատիլ: Որ կենդանի ես եւ թագաւորես ընդ նոյնում Աստուծոյ Հօր եւ Հոգւոյն սրբոյ Աստուած ի յաւիտեանս յաւիտեանից: Ամէն:

Մարմին եւ արիւն Տեառն մերոյ, եւն:

ԺԳ. ⁴¹ Նաեւ C այսպէս «այսմ» սխալ գործածութեամբ:

⁴³ Աս ալ, զոր շունին B եւ C, լատինականին համեմատ է՝ Perceptio Corporis tui, Domine Jesu Christe, quod ego indignus sumere praesumo, եւն:

⁴⁴ Նոյնպէս լատինականին համեմատ՝ Panem caelestem accipiam եւն, եւ Domine, non sum dignus, եւն: BC շունին այս ամէնը:

Ա. Ի Մ Բ Գ Բ.

եթէ ընդ յարկաւ իմով մտցես. այլ ասա բանիւ միայն եւ բժշկեսցի հոգի իմ:

Եւ այսս տեսողագրի զինքն մարմնովն եւ սասուցի. Մարմին Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիտանոսի պահեսցէ զհոգի իմ ի կեանս յաւիտենականս:

Եւ այսս ճաշակի զմարմինն պատռոյլ. եւ թէ իր ինչ մասցի ի մաղզմայն յիմարն սրբի ի սկիհն, եւ անոն զսկիհն ի ձեռն եւ սսեհ.⁴⁵ Չի՞նչ հատուցից Տեառն վասն ամենայնի զոր ես ինձ. զբաժակ փրկութեան բնկալայց եւ զանուն Տեառն կարգացից: Օրհնելով կարգացից առ Տէր, եւ ի թշնամեաց իմնց ապրեցայց:

Խաչակնքի զինքն սկիհովն. Արիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիտանոսի պահեսցէ զհոգի իմ ի կեանս յաւիտենից:

Եւ այսս ըմբի զարիւնն, եւ գայ յաշակողմն սեղանոյ, յոռանայ զսկիհն զինով եւ ըմբի: Եւ այսս զծայր մատակն զինով եւ չրով ի սկիհն յոռացի. եւ գայս սսեհ ի ծածոռի: Չոր բերանով ճաշակեցաք, Տէր, մաքուր մաքր բմբանեցուք. զի պատուական քոց պարգեւացս այսոցիկ խորհրդաբար ճաշակելոյ ի մէջ եղիցի մեզ դեղ կենաց յաւիտենից:

⁴⁵ Մարմին քո Տէր, զոր ճաշակեցի, եւ արիւն քո զոր ըմբեցի, միաւորեցի ի միաս իմ. եւ շնորհեա զի մի մնացէ յիս ազտ մեղաց, զոր մաքուր եւ սուրբ խորհուրդ քո յաբեցուցին զիս, որ կենդանի ես եւն.]

ԺԳ. — Աստ փոխ զգիրքն յաջ կողմն, եւ սսեհ զհաղորդումն ըստ պատշաճի սոռոն: Եւ զստանայ սո ժողովորդն եւ սսեհ. Տէր ընդ ձեզ: Պտ. եւ ընդ հոգւոյդ: — Աղօթեցուք:

Եւ սսեհ զյնտի[ճ] աղօթքն. եւ զստանայ սո ժողովորդն եւ սսեհ. Տէր ընդ ձեզ: Պտ. եւ ընդ հոգւոյդ: Կի. Երթայք. պատարագեցաւ: Կամ. Օրհնեցուք զՏէր: Պտ. Աստուծոյ գոհութիւն:

Դստանայ օրհնէ զժողովորդն յաշիւ եւ սսեհ. Օրհնեցէ եւ պահեսցէ զձեզ ամենակարողն Աստուած Հայր, եւ Որդի եւ Հոգին սուրբ: Պտ. Ամէն:⁴⁷

⁴⁵ Աս ալ նոյնպէս լաւ էւս ունի A. Լատինականը կը սկսի՝ Quid retribuam Domino pro omnibus, եւն: Ըստ այսմ BC համառօտ են:

⁴⁶ Աղօթքն ալ միայն A ունի լատինականին

Բ. Ի Մ Բ Գ Բ.

Մարմին եւ արիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիտանոսի պահեսցեն զիս ի կեանս յաւիտենականս: Ամէն:

Չոր բերանով, եւն,

Չոր բերանով ճաշակեցաք Տէր, մաքուր մաքր բմբանեցուք, զի ի պատուական մարմնոյ եւ յարենէ Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիտանոսի, եղիցի մեզ դեղ կենաց յաւիտենից: Ամէն:

Հաճոյացի քեզ, եւն:

համեմատ, որ կը սկսի՝ Corpus tuum, Domine quod sumpsisti, եւն:

ԺԳ. ⁴⁷ Այս ամէնն ալ կայ լատինականին մէջ: Ընդհանրապէս A շատ մասամբ աւելի մեր-

Ա. Ի Մ Բ Գ Բ.

Ինչ քանակայն խոնարհնայ առաջի սե-
ղանդն սուկ զաղօթս. Հաճոյ լիցի քեզ
սուրբ Երրորդութիւն, պաշտօնս պատարա-
թեան իմոյ. եւ շնորհեա զի զպատարագս
զոր ես անարժանս մատուցի առաջի ամենա-
տես աչաց մեծութեան քո, եղիցի ընդու-
նելի քեզ. եւ ողորմութեամբ քով ինձ եւ
ամենեցուն վասն որոց մատուցի զսոյն՝ եղիցի
ի քաւութիւն Քրիստոսի Տերամբ մերով:
Ամէն:

Ինչ ասի. Տէր ընդ ձեզ: Պս. Եւ ընդ
Հոգւոյդ քում: Վհի. Սկիզբն սրբոյ աւետա-
րանիս որ ըստ Յովհաննու: — Պս. Փառք
քեզ Սէր — Վհի. Ի սկզբանէ էր Բանն եւ
Բանն էր առ Աստուած... տեսաք զփառս
նորա, զփառս իբրեւ զմիածնի առ ի Հօրէ,
լի շնորհք եւ ճշմարտութեամբ:

Բ. Ի Մ Բ Գ Բ.

Հաճոյացի քեզ, ուրբ Երրորդու-
թիւն, պաշտօնս պատարաթեան մերոյ, եւ
շնորհեա զի պատարագս այս՝ զոր մատուցի
ես անարժանս առաջի ամենատես աչաց մե-
ծութեանդ քո, եղիցի քեզ ընդունելի, ինձ
եւ ամենեցուն ի քաւութիւն ողորմութեամբ
քով: Քրիստոսի Տերամբ մերով: Ամէն:

18 ի յամենայն պատարագս, յորժամ
ի ժամն սուսցեալ լինի Ձքեզ Աստուած
գով. սուի Եղեւ պատարագս: Պս. Աստու-
ծոյ գահութիւն: Յորժամ ոչ սուի Ձքեզ
Աստուած գով. սուի Օրհնեցուք, Տէր, ի
տնդի «Եղեւ պատարագս»: Յորժամ պա-
տարագ լինի նմանցիցիդ սուի. Հանգիցեն ի
խաղաղութիւն: Պս. Ամէն: Ի ժամնայս
քառասնորոց, յառաջ քան առաջին աղօթքն
պատարագին, սուի Վրկեսցուք զձուսկս.
Պս. Արիք: Յառաջ քան աղօթքն ի վերայ
ժողովրդեան սուի. Խոնարհեցուցէք զգլուխս
ձեր. Պս. Առաջի Աստուծոյ: Յորժամ հոյ.
լինի մատուցանողն սուի, Խոնարհեցուք
գուք առ ի յօրհնութիւն:

Տէր ընդ ձեզ: Պս. Եւ ընդ Հոգւոյդ
քում: — Սկիզբն սրբոյ աւետարանիս ըստ
Յովհաննու: Պս. Փառք քեզ, Տէր: Ա. Գլ.
Ի սկզբանէ էր Բանն, եւն:

Ահա Միաբանողաց պատարագն երեք ձեւով, ինչպէս դարերով գործա-
ծուեցաւ նոյն Կարգի մէջ: Հոս տեսածինս ի հարգէ Պատարագի սովորական
Կարգն է, այսինքն այն՝ որ բոլոր տարւոյն ամէն պատարագաց հիմբ կը կազմէ: Իւ-
րաքանչիւր աւուր յատուկ պատարագները կամ աւուր-պատշաճք տեսնել ու-
զողն՝ պէտք է ձեռքն ունենալ Հռոմի 1728ի տպագրութիւնը: Բայց ինչպէս
վերը դրուած պատարագին մէջ՝ սուելի եւս այս աւուր-պատշաճից մէջ է այլ-
եւայլ խմբագրութեանց եւ նաեւ նոյն խմբագրութեան այլեւայլ ձեւագրաց եր-
բեմն շատ մեծ տարբերութիւնը: Մեր նպատակն եւ նաեւ գրքիս ծաւալը չի
ներեր այս մանրամասնութեանց մէջ երկար յայտադնել: Ուստի կը շատանք հոս
ABC խմբագրութիւններէն յատուկ Պատարագ մ'ալ յառաջ բերելով, զոր
Միաբանողք յարմարցուցած են Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի տօնին, որուն անուամբ
նախ յորժորջեցին նաեւ իրենց Կարգն ալ: Ահա այս տօնի յատուկքն, որուն կը
կցենք երկրորդ մ'ալ ի տօնի Ս. Հռիփսիմեայ՝ C խմբագրութիւնէն կամ տպա-
գրութիւնէն:

ձաւոր է պիտի սովորական Լատինական Միաբան
քան յետոյ սրբագրեալ B եւ C բնագիրները:
18 Բի այս խրատագրով լի վերջին մասն ալ
կայ Օի մէջ՝ քիչ շատ տարբերութեամբ. (տես
տպ. էջ 161). զոր հոս յառաջ բերել աւելորդ
կը համարինք: C ամէնէն վերջը ունի խրատագրի-

ծանօթութիւնս. «վերջասացեալ կարգն Պա-
հելաց ի պատարագս պահեցի նաեւ ի պա-
տարագս մեծազոյնս, բայց սակայն յաւելցելոց,
կամ բացթողցելոց այնոցիկ, որք ի խրատա-
բանութիւնս նոցա ի սկիզբն Միաբան կեղալք
են:»

1. ՊԱՏԱՐԱԳ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ՝

(A) Պատարագ Գրիգորի Լուսաւորչի:

[Ժամամուտ:] Էհան զես ի գրոյ տաւապանաց, ի կաւոյ եւ ի տղմոյ: Հաստատեաց ի վերայ վիժի զոտս իմ. եւ ուղղեաց զգնացս իմ:

[Փ/Ե.] Համբերելով համբերի Տեառն: Նայեցաւ առ իս, եւ լուաւ աղօթից իմոց:

[Միջոց:] Ամենակարող մշտնջենաւոր Աստուած, որ ի խաւարէ հեթանոսաց ծագեցեր մեզ լուսաւորիչ զերանելին Գրիգորիոս, առաջնորդել ի ճանապարհս քո արդարութեան. շնորհեա մեզ զի նորին բարեխօսութեամբն ելլուք ի խաւարէ բնաւին մտորութեանց. եւ ճշմարիտ միաբանութեամբ եւ խաղաղութեամբ ծառայեսցուք քեզ, Տերամբ:

Ընթերցողս ի գրոց իմաստութեան: Ահա քահանայ մեծ, որ յաւուրս իւր հաճոյացեալ Աստուծոյ եւ գտաւ արդար, եւ ի ժամանակի բարկութեան եղեւ հաշտեցուցանող: Այ է գտեալ նմանող նմին. զի պահեաց զօրէնս բարձրելոյն: Վասն սրոյ երգմամբ երգուաւ, եւ արար զնա աճեալ ժողովրդեանք իւրով: Զգորութիւն ամենայն հեթանոսաց ետ նմա. եւ զվկայութիւն իւր հաստատեաց ի վերայ գլխոյ նորա: Երանեալ զնա օրհնութեամբ իւրով. պաշտպանեաց նմա զողորմութիւն իւր. եւ եզիտ շնորհս առաջի աշաց Տեառն: Մեծացոյց զնա առաջի թագաւորաց, եւ ետ նմա պոսակ փառաց: Հաստատեաց նմա ուխտ մշտնջենաւոր. եւ ետ նմա քահանայութիւն մեծ. եւ երանելի արար զնա փառք. քահանայադարձել եւ ունել զգոպութիւն անուամբ նոցին. եւ մատուցանել նմա խունկ արժանաւոր ի հոտ անուշութեան:

(B) Ի Տօճի սրտոյն Գրիգորի Լուսաւորչի:

Ժամամուտ: Էհան զես ի գրոյ . . . զգնացս իմ:

Փ/Ե. Համբերելով համբերի . . . աղօթից իմոց: Փառք Հօր: Փառք ի բարձունս:

Միջոց: Ամենակարող եւ մշտնջենաւոր Աստուած . . . զերանելին Գրիգորիոս, խոստովանողն քո եւ քահանայապետն, առաջնորդել ի ճանապարհս արդարութեան քո . . . բնաւից մտորութեանց, եւ ճշմարիտ խոստովանութեամբ եւ միաբանութեամբ ծառայեսցուք քեզ: Տերամբ:

Ընթերցողս. Ահա քահանայ մեծ. ի հաստատեաց թողութիւն ի: [Ը. Ահա քահանայ մեծ, որ յաւուրս իւր հաճոյ եղեւ Աստուծոյ, եւ գտաւ արդար. եւ ի ժամանակի բարկութեան եղեւ հաշտութիւն: Այ գտաւ նման նմա. որ պահէր զօրէնս Բարձրելոյն: Վասն այսորիկ իրաւի երգմամբ աճեցոյց զնա Տէր ի վերայ ժողովրդեան իւրոյ: Զօրհնութիւն ամենայն ազգաց ետ նմա. եւ զկտակ իւր հաստատեաց ի վերայ գլխոյ նորա: Ճանաչեաց զնա յօրհնութիւնս իւր. եւ եզիտ զշնորհս առաջի աշաց Տեառն: Մեծացոյց զնա առաջի թագաւորաց եւ ետ նմա զպոսակ փառաց: Ապցոյց նմա Տէր զկտակ մշտնջենաւոր, եւ ետ նմա զքահանայութիւն մեծ. եւ երանելի արար զնա ի փառս: Ի կիր առնուլ զքահանայութիւն, եւ ունել զփառս յանուն նորա, եւ մատուցանել նմա զխունկ արժանաւորս ի հոտ անուշութեան:]

1 A տես Թ. 67, Թգ. 106բ—107բ: — B տես Թ. 463, Թգ. 113բ—114ա: C տես աղ. էջ 425—26 Հսկանքներ ԺԵ. Ին: — Հոտ ալ ուր որ B նոյն է գիմացը գրուած Ը ընթերցուածոյն հետ կէտերով կը նշանակենք, առանց կրկին օրինակելու:

2 C "Ի Տօճի սրտոյն Գրիգորի Հայաստանեաց լուսաւորչին եւ խոստովանողի," Ժամամուտքով նշանակեր է C "Մլ. ԼԹ," — Ուր բան մը չենք նշանակեր՝ C համեմատ է Bի: Ի հարկէ կէտերով նշանակուած տեղերը՝ Cի ալ ընթերցուածքը նոյն է Ըի հետ:

3 C "Շնորհեա, +—իւ, զի նորին բարեխօսութեամբ," եւն:

4 C "Եւ ճշմարիտ խաղաղութեամբ եւ միաբանութեամբ ծառայեսցուք," եւն:

5 Այսպէս համառօտիւ նշանակեր է միայն B. Իսկ Cի ընթերցուածը գրինք փակագծի մէջ: Խորագրին է՝ "Ընթերցուած ի գրոց իմաստութեան: (Է. Կլ. ԽԳ:)" Սերբացոյ այս գրուին հայերէն հին թարգմանութեամբ չգտնուելով՝ նոր գրեր են թէ՛ A եւ թէ՛ C խմբագրութիւնք, իրարմէ բաւական տարբեր:

[Մ'աննդի.] Կացոյց նմա Տէր ուխտ խաղաղութեան, եւ իշխան արար զնա. զի եղիցի նմա արժանաւորութիւն քահանայութեան յաւիտեան:

[Փ/Ս.] Ահա քահանայ մեծ, որ յաւուրս մեր հաճոյ եղեւ Աստուծոյ, եւ գտաւ արգար: Ալէլուիա. ալէլուիա:

[Փ/Ս.] Սուրբ խոստովանող Բրիտոսի Գրիգորիոս, զորացո զժողովուրդս քո. զի որք նեղին ի մէջ զանազան թշուառութեան, փառօք երանութեան քո արատեսցին: Ալէլուիա:

Անտարան ըստ Բովիաննոս. ի ժամանակին ասէ Յիսուս ցաղապետսն իւր եւ զժողովուրդսն Հրէից. Ես եմ հովիւ քաջ... Եւ եղիցին մի հօտ եւ մի հովիւ: (Յով. Ժ, 11—16:)

[Մրքասացոյթի ինն:] Ով լուսափայլ ջահ Հայաստանեայց սուրբ քահանայապետ Գրիգորիոս, զոր ոչ շիջոյց հողմ բազմապատիկ շարչարանացն, հայցեա ի Տեառնէ զօգնութիւն ի նեղութեան եւ զմիարանութիւն ժողովրդեան քո:

[Ժամոռի.] Ամենակարող մշտնջենաւոր Աստուած, զմատուցեալ ընծայս մեծութեան քո, բարեխօսութեամբ երանելոյն Գրիգորի լուսաւորչին եւ խոստովանողին քո եւ քահանայապետին, եղիցի մեզ օգուտ յաւիտենական փրկութեան, Տերամբ:

[Հաղորդումն:] Այլ եւս ոչխարք են իմ, որ ոչ են յայսմ գաւթէ, եւ զայն եւս պարտ է անել այսր. եւ ձայնի իմում լուրջեն, եւ եղիցին մի հօտ եւ մի հովիւ:

[Թեո Հաղորդումն:] Ճաշակեալք զխորհուրդ փրկութեան մերոյ, պարգեւեա

Մ'աննդի:⁶ Կացոյց նմա Տէր զխաղաղութեան եւ արար զնա իշխան, զի եղիցի նմա արժանաւորութիւն քահանայութեան ի յաւիտեան:

Փ/Ս. Ահա քահանայ... ալէլուիա:

Փ/Ս. Սուրբ խոստովանող Բրիտոսի Գրիգորիոս, զորացո զժողովուրդս քրիստոնէից, զի որք նեղեմք՝ ի մէջ զանազան թշնամեաց, փառօք երանութեանդ քո արատեսցին, եւ ժամանեցեն ի հանգիստն յաւիտենական: Ալէլուիա:

Անտարան. Ես եմ հովիւն քաջ, Գիսու. Կիրակի յես ը օր զստիկն, թոռայթ ժՂԳ:⁸ Հաւատամ:

Մրքասացոյթի ինն: Ով լուսափայլ ջահ ... ժողովրդեան քո:

Ժամոռի աղօթք: Ամենակարող եւ մշտնջենաւոր Աստուած, մատուցեալ ընծայս¹⁰ մեծութեանդ քո բարեխօսութեամբ երանելոյն Գրիգորի մերոյ լուսաւորչին, խոստովանողին քո եւ քահանայապետին, եղիցի մեզ օգուտ ի յաւիտենական փրկութեան, Տերամբ:

Հաղորդումն:¹¹ Այլ եւս ոչխարք են ... մի հովիւ:

Թեո հաղորդելոյ աղօթք:¹² Ճաշակեալք զխորհուրդ... Գրիգորի մերոյ լուս-

⁶ C «Փի. (Էգլ. ԽԵ.) Կացոյց նմա Տէր զխաղաղութեան» եւն:

⁷ C «Չի որք նեղին» եւն, ինչպէս ունի A ալ:

⁸ Ըստ այսմ B ալ Աի սահմանած աւետարանը (Յովհ. Ժ, 11—16) կ'որոշէ ընթեռնուել: C բարբառովն տարբեր է. «Հեռեւեւսն որոյ աւետարանիս ըստ Մատթէոսի: (Գլ. ԽԵ.): Յայնմ ժամանակի ասաց Յիսուս աշակերտաց իւրոց զառանկ զայս. Այլ մի գնացեալ ի տար աշխարհ, կոչեաց զժառայս իւր... ի վերայ բազմաց կացողից զքեզ, մեւ յուրախութիւն Տեառն քո:» Ուստի Մատթ. ԽԵ, 14—23:

⁹ C «Ով լուսափայլ ջահ... քահանայապետդ» եւն:

¹⁰ Միայն B ուղիղ ունի «մատուցեալ ընծայս» A եւ C «մատուցեալ» եւն: Վերջը C «...օգուտ յաւիտենական փրկութեան»:

¹¹ Ասոր տեղ C «Հարգ. (Մատթ. ԽԵ.) Տէր հինգ քանքար ետուր ցիտ. արգ առանկ հինգ եւս այլ քանքար, զոր ի վերայ շահեցայ: Ազնիւ, ծառայ բարի եւ հաւատարիմ մեւս յուրախութիւն Տեառն քո:»

¹² C «Թեո հաղորդութեան»: Վերջն ալ՝ «...օգնեցէ մեզ յամենայն տեղիս. սոյն պատիւ մատուցար զնուէրս զայս քոյն մեծութեանդ. Տերամբ մերոյ Յիսուսի Բրիտոսի, որ ընդ քեզ կենդանի է եւ թագաւոր է փութիւն Հագւոյն որոյն Աստուած ի յամենայն յաւիտենան յաւիտենից: Ամէն»:

ողորմած Աստուած, զի աղօթք երանելոյն Գրիգորի լուսաւորչին, խոստովանողին քո եւ քահանայապետին օգնեացէ մեզ յամենայն տեղիս, յարդ պատիւ մատուցաք զնուէր մեծութեանդ: Ասան Տեառն:

2. Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ս

ի սօճի սրբառիկոյն Հոփիսիմայ եւ ընկերացն կոստանաց եւ մարտիրոսաց:

Փյսմամուտ: Ուրախ եղեցուք ամենքեան ի Տէր, զոր սօճի հանգիստացունելով, ի պատիւ երանուհւոյ կուսին Հռիփսիմայ եւ ընկերաց նորին, զարդ յիշատակի ցնծան հրեշտակք եւ գովեն զՈրդին Աստուծոյ:

Փխ. Բղիեսաց սիրտ իմ զբան բարի, եւ ասեմ զգործս իմ թագաւորի:

Փառք Հօր: Փառք ի բարձունս Աստուծոյ:

Աղօթք: Ամենակարող եւ մշտնջենաւոր Աստուած, որ ի տարածամեալ երեկոյի յաւիտենիս այսորիկ ծագեցեր մեզ զարուեսակ արեւմտից, զերանուհի կոյս Հռիփսիմայ եւ զընկերս նորին, առ ի ճանաչել զարեգակն արդարութեան զՈրդիդ քո. շնորհեա քաւիչ, զի զորոց զհանդէսն կատարեմք, նոցին բարեխօսութեամբն միշտ անմոլար հետեւեցուք ճմարիտ լուսոյն Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիտանոսի Որդւոյ քոյ, որ ընդ:

Ընթերցուած ի գրոց իմաստալծեան: (Էկլ. ԾԱ.) Խոստովան եղեց քեզ Տէր թագաւոր, եւ գովեցից զքեզ Աստուած փրկիչ իմ, եւն:

Փխ. (Սղ. ԽԳ.) Սիրեցեր զարդարութիւն եւ ատեցեր զանօրէնութիւն. վասն այսորիկ էօժ զքեզ Աստուած. Աստուած քո իւղով ուրախութեան, առաւել քան զընկերս քո:

Փխ. Լուր դուստր եւ տես եւ խոնարհեցս զունկն քո. զի ցանկացաւ թագաւոր քեզոյ քոյ: Ալէլուիա. ալէլուիա:

Փխ. Կանայք պատուականք քաղաքաւ եւ ազգաւ, առատք վաճառականք անյայտ

Հ Ռ Ի Փ Ս Ի Մ Ե Ա Յ 1:

մարդարտին, եգին զանձինս գրաւականս բազմաց, եւ եղեն փրկանք յանձանօթ աշխարհի: Ալէլուիա. ալէլուիա:

Հնտեռնակ սրբոյ տեւտարանիս շատ Սխալթեալ: (Գլ. ԻԵ.) Յայնմ ժամանակի. առայ Յիսուս աշակերտաց իւրոց զառակս զայս: Կան է արքայութիւն երկնից տասն կուսանաց...: Արթուն կացէք, զի ոչ գիտեք զօրն եւ ոչ զժամն:

Սրբասաց: (Սղ. ԽԴ.) Տարցին թագաւորի կուսանք զհետ նորա, եւ զընկերս նորա տարցին նմա ցնծութեամբ եւ ուրախութեամբ. եւ տարցին ի տաճար թագաւորին Տեառն. փոխանակ եւայի դատերք նորա, մարտիրոսք եւ կուսանք ընծայեալք Աստուծոյ:

Յիսուսի. Ընկալ Տէր զընծայս եւ զմազթեանս ժողովրդեան քո, եւ զորս առողջեր քաղցրահոս անձրեւք արեւմտական ամպոցն սրբուհւոյ կուսին Հռիփսիմայ եւ ընկերաց նորին, նոցին բարեխօսութեամբն պաղարեւա ի մեզ զամենայն գործս արդարութեան, Տեառն մերով:

Հաղորդ. Փառաց ի փառս բարձրացեալ, պարծին ի պատիւ եւ ի փառս, երեսուն եւ եօթանք կուսանքն, որք անթառամ պսակեցան ի յանվախճան յաւիտեանս:

Յնտ հաղորդուած. Ընկալաք Տէր զառհաւատչեայ յաւիտենականի փրկութեան, յաւուր սօնախմբութեան սրբուհւոյ կուսին եւ մարտիրոսին քո Հռիփսիմայ եւ ընկերաց նորին. աղաչեմք, զի նոցին բարեխօսութեամբն միշտ զինուորեցուք աստ ի միաբանութիւն եկեղեցւոյ քում սրբոյ, եւ ի հանդերձելումն թագաւորեցուք ընդ նոսին ի յարքայութեանն երկնից, Տեառն մերով:

1 Միայն Օի համեմատ, տպ. էջ 416—17, Հոկտեմբեր հինգին:
2 Ընթերցուածը (Սիրաք, ԾԱ. 1—8) չգրինք ամբողջ. թարգմանութիւնն ալ նոր է:
3 Խաչկաչիցի այս կտորը կցկցեր է մեր Շա-

րակնացի «Անձինք» Հռիփսիմայի շարականի «Առաւիտէն»:
4 Աւետարանի ընթերցուածը (Մատթ. ԻԵ. 1—12) ամբողջ չգրինք հոս:

Միաբանողաց Միսալին հետ կույ ունի ըստ ինքեան Լեհաստան (եւ հունգարաստան) պատարագը: Երկար ժամանակ ալ գործածուած է՝ գոնէ ըստ մասնէ՝ նոյն երկիրները, եւ քիչ շատ նաեւ ցայսօր, այսինքն գլխաւորաբար Առօր-պարզաձէր, կամ յատուկ պատարագները: Վասն զի բուն Հասարակաց Պատարագը չկրցաւ մուտք գտնել ընդհանրապէս, եւ այսօր եւ ոչ տեղ մը կը գործածուի լիակատար, բայց ունեցած է ազդեցութիւնը: Լեհաստան գործածելով հանդերձ մեր սովորական պատարագը՝ շատ տեղ կերպափոխեր են նոյնը՝ առնելով կտորներ Միաբանողաց Պատարագէն եւ հիւսելով մեր սովորականին մէջ: Այսպէս նաեւ Լեհաստան 1885ի ապագրուած պաշտօնական Խորհրդամատոյցն¹, որուն եւ Լեհաստան ձեռագիր Խորհրդատուներու վրայ կը խօսուի նաեւ յետոյ:*

¹ Տպ. վեհնա 1885, 1° էջք 35:

* Մինչեւ հոս՝ մեր աւելցուած Զ. գրութիւնը: ՀՐՏՐ.

Է.

ՀԱՅՈՑ ԱՅԺՄՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՄԱՏՈՅՑԸ

ԺԸ ԳՐԱՌԻՆ ՍԿԻՋՐՆԵՐԻՆ ՄԻՆՉԵՒ ՑԵՑՍՕՐ

1.

Ըստ Վատիկանեան Օրինակին:

Ըստ մասին եպերերի ձանձրութիւնն ի նախնեաց արուած եւ ընդունուած ձեւերուն, մանաւանդ քիչ իմացումն հրամանական վարդապետութեանց, եւ առերեւոյթ պերճութիւնն Բիւզանդեան պատարագին՝ ածին զմերինները Բիւզանդեան կարկատանաց:

Հնագոյն պատարագները զոռ պատերազմող նկարագիր մ'ունէին, ի մասնաւորի Բարսղինը՝ որն որ արիոսեան ըմբռնմանց դէմ զէնք մըն էր. եւ Գր. Սազիանզացւոյնը՝ որն որ մարդեղութեան մոլորութեանց դէմ զինեալ էր՝ որոնք Անտիոքէ կ'ելլէին: Այլազգ տրամադրութիւն ունէր Բիւզանդեան պատարագը, Ոսկերեանէ սկսեալ գուցէ՝ յառաջ սարուած ուղղութիւնը՝ ողորկութիւն մ'ունէր. խունկ մատուցանել, սրբասացութիւն, սաղմոսներ, խաղաղական կերպարանք մը կու տային, աղօթքները պատարագին սրբութեան արժանաւորութեան վրայ կը դառնային: Բազմիցս նպաստ կը լային տիրելու արեւելեան կողմանց՝ տիեզերական Պատրիարքին հեղինակութիւնը, Թագաւորին կամ կայսեր եւ արքունեաց մասնակցութիւնը, սարկաւազաց եւ դպրաց կարգաւորութիւնը: Ասոնք ամէնը եւ Մետրապոլիտները Կ. Պոլիս շքակալքը գրաւեր էին միօրինակութեան. այնպէս որ կամեց կամեց հրաժարեցան սեպհական պատարագամտոյցներէն շքակալք: Նախ եւ առաջին Նիխեոսի Թեմը, ետքը հեռաւոր սեղերը՝ ուր որ Պետրոսի սարկաւազին վկայութեամբ՝ Բարսղի ձեւը բռնած էր եւ յառաջ կ'երթար. միանգամայն « առաքելական », անուանակոչութիւն մ'եյլաւ աս նոր պատարագին, Ղեւոնդիոս սարկաւազին ըսածին նայելով՝ « առաքելական », ծագում մը, որով կը տարածուէր նոր պատարագը:

Ասանկ քայլերով յառաջանալով նոր պատարագը՝ ամենուն միօրինակութիւնը յառաջ բերաւ մինչեւ Մահմետին ատենը: Անտիոք, Երուսաղէմ եւ Աղեքսանդրիա տարածուած էր նոր միօրինակութիւնը այնպէս որ Թէոդորոս Պալլասմոն իրաւագէտն իր ատենները Կ. Պոլսոյ նոր Հռոմայ հետ միօրինակութիւնը օրէնք կը համարէր:

Մտադրութեան արժանի է որ Առաքելական աթոռն ամենեւին զործակցութիւն կամ հաւանութիւն ունեցած չէ աս միօրինակութեան. իրն իր ընթացքն ըրած է, եւ ազգ եւ ազինք հետեւած են՝ ի մէջ այլոց Ռուսք, որոնք աստուածային պաշտամանց կատարելագոյն կերպը զոյն կենթադրեն հերձուածողորէն: Բացառութիւն մ'ալ նախնագոյն պատարագաց ստիպուած էին ընելու, այսինքն Ս. Բարսիլի, բայց որչափ ամփոփած անձուկ վեճակի մէջ: Բիւզանդեան յաւերուածներ ի սկզբան՝ պակաս չէին, եւ յետոյ Կոյման այլայլութիւնն երեւելի եւ նշանաւոր էր, յարմարցուած Բիւզանդեան գաղափարներուն, թող ժամանակին սահմանաւորութիւնը:

Նուանդնոտ էր Թէոդորոս Պարամոն Կ. Պոլսոյ ձեւերն արժեցընելու: Հարցուեցաւ Թէոդորոս ի Մարկոսէ Աղէքսանդրու. Հայրապետէ թէ « ի կողմանս Աղէքսանդրեայ եւ Նրուսաղեմի պատարագք եւ գրութիւնքն ասացեալք ի սրբոց առաքելոցն Յակոբայ Տեառն եղբոր եւ Մարկոսի ընդունելի՞ իցեն ի սրբոց եւ ի կաթողիկէ եկեղեցւոյ թէ ոչ: », Կը պատասխանէ Թէոդորոս. « Ամենայն եկեղեցեաց պարտ է զհետ երթալ սովորութեանց նորոց Հռոմայ, այսինքն Կ. Պոլսոյ, եւ պատարագել ըստ աւանդութեան մեծամեծ վարդապետացն Յովհ. Ոսկերեանի եւ Ս. Բարսիլի: Յակոբայ եւ Մարկոսի եւ ոչ յիշատակ մուծեալ է՝ ի կանոնն Առաքելոց 85 եւ ի կանոնն Լաւորիկեայ 59, եւ ոչ որ գլուխն է ամենայնի՞ ընդունի ի պատարագս՝ կաթողիկէ ամենասուրբ եւ տիեզերական աթոռոյն Կ. Պոլսոյ եկեղեցի », յառաջ բերելով Տրուղեան ժողովոյն 32 կանոնն ալ թէ « Միտ դնել արժան է եթէ նախ Յակոբոս եղբայր Տեառն իրրեւ առաջին քահանայապետ Նրուսաղեմացւոց եկեղեցւոյն՝ աւանդեաց զաստուածային նուիրարարութիւնս՝ որ ճանաչի ի մէջ, իսկ յՆրուսաղեմացւոց եւ ի Պաղեստինացւոց ի մեծամեծ տօնս պաշտի: Աղէքսանդրացիք ասեն թէ զոյ եւ Ս. Մարկոսի՞ որով վարին իրր ի բազումս: Ես ըստ սիւնհոգոսի մանուանդ եւ առաջի թագաւորին սրբոց խօսեցայ զայդ եթէ Պատրիարքն Աղէքսանդրիայ դիմեաց յարքունական քաղաքս. զի ունէր ի մտի մատուցանել պատարագ ընդ մեզ եւ ընդ տիեզերական Հայրապետին ի մեծի եկեղեցւոջ. եւ պնդէր պահել (ὠρμησε κρατείν) զկոնդակն Յակոբայ, այլ արգելաւ ի մէջ, եւ սահպեցաւ մատուցանել պատարագ որպէս եւ մեք. »: Կ'երեւայ իրեն սրտին ուռեցքը՝ որով ան խստապահանջ անհանդուրժողութեամբ Կ. Պոլսոյ միօրինակութիւնը կը պահանջէր, ինչպէս կ'երեւայ ոմանց:

Իսկ այլք իրենց բախտաւորութեանը մէջ դժբախտ կեան. բախտաւոր ասոր համար որ ի նախնեաց ժառանգած ունեին Բարսիլի պատարագը, եւ Գրի.

¹ Adalb. Daniel, Cod. Lit. էջ 82. Αί περί τὰ μέρη τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων ἀναγινωσκόμεναι λειτουργίαι καὶ λεγόμεναι συγγραφήναι παρὰ τῶν ἁγίων ἀποστόλων Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου καὶ Μάρκου, δεκταί εἶσι τῇ ἁγίᾳ καὶ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ ἢ οὔ; . . . σημειῶσαι ἀπὸ τοῦ παρόντος κανόνος ὅτι πρῶτος ὁ Ἰάκωβος ὁ ἀδελφοθέος ὡς πρῶτος ἀρχιερατεύσας τῆς Ἱεροσολυμιτῶν ἐκκλησίας παρέδωκε τὴν θείαν ἱεροτελεσίαν, ἧτις παρ' ἡμῖν ἀγνοεῖται, παρὰ δὲ τοῖς Ἱεροσολυμιταῖς καὶ τοῖς Παλαιστῖνοις ἐνεργεῖται

ἐν ταῖς μεγάλας ἑορταῖς. Οἱ δὲ Ἀλεξανδρεῖς λέγουσιν εἶναι καὶ τοῦ ἁγίου Μάρκου, ἢ καὶ χροῶνται ὡς τὰ πολλά. Ἐγὼ δὲ συνοδικῶς μᾶλλον δὲ καὶ ἐνώπιον βασιλέως τοῦ ἁγίου ἐλάλησα τοῦτο, ὅτι ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἐνεδήμει εἰς τὴν βασιλεύουσαν. Μέλлон γὰρ λειτουργῆσαι μεθ' ἡμῶν καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ ὠρμησε κρατεῖν τὸ τῆς τοῦ Ἰακώβου λειτουργίας κοντάκιον, ἀλλ' ἐκώλυθη παρ' ἡμῶν καὶ ἐπέσχετο λειτουργεῖν καθὼς καὶ ἡμεῖς.

Նագիանդացւոյ պատարագներն ամբողջ ստացան, Հինգ վեց թուով : Ասանկ փառաւոր ստացու մէն ետքը՝ կամաց կամաց մոռացողք ըլլալով՝ ընկան ի « Բիւզանդեան կարկատան », : Մտադրութեան արժանի է որ մէկն իրենց ստիպում չըրաւ առ այս : Յունացմէ Թէորիանոս կրկին հրեշտակութեամբը՝ զորն որ Կարո Մայի յառաջ բերաւ, յիշատակ մը ստոր վրայ չըրաւ . միայն երկրորդ հրեշտակութեանն էր որ ջրոյն խնդիրը յառաջ բերելով՝ Գրիգորի Նագիանդացւոյն կոչման ընծայութեան մէջէն վկայութիւն մը բերաւ, զորն որ մենք ալ կոչած էինք « Հիմնական Տարբերութեանց », մէջ . ուրիշ պատարագի խնդիր մը չըրաւ :

« Կարկատմունք », երկու կերպ եղած են — անկաստարեւկատարեւրագոյն — Հայոց կողմանէ : Աւաջինն եւ անկատարը՝ Գրիգորի Վկայասիրի ատենները կերեւայ, երբ որ նոյն Հայրապետը պանդուխտ Կ. Պոլիս գացած էր, եւ օգնականներով աշխատեցաւ զանազան բաներ թարգմանելու, անշուշտ աս ալ բերաւ մէկտեղ, եւ կը բանեցընէր անտարակոյս : Ասիկայ Վատիկանեան Օրինակէ մ՝ունինք՝ եւ զոր հոս կը տեսնենք :

Բայց կատարելագոյնը՝ որով լիագոյն կերպարանք տրուած է Բիւզանդեան պատարագէն մեր պատարագին, Լամբրոնացւոյնն է՝ զորն որ հարիւրաւոր տարիներ ետքը վճարեց, ինչպէս քիչ մ՝ետքը պիտի տեսնենք :

ՀԱՍԱՐԱԿ ԿԱՄ ԱՅՍՕՐԻԱՆ ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ ՊԱՏԱՐԱԳՆ ԸՍՑ ՎԱՏԻԿԱՆԵԱՆ ՕՐԻՆԱԿԻՆ

ՕՐԻՆՔ ԱՐԿԱՆԵԼՈՑ ՍԳԱՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ՝

Յորժամ խոնջէ՛ Բանայն... շքեղութեամբէ՛... սարկաւորան ժողով յառաջադրանքն՝ որ զիտարն են գործարքի : Աո՛ յաշմ Յիշեա, Տէր, զՆաւիթ. Փառք Հոր : Սարկաւոր. խնդրեցոյք : Քահանայն առ. Որ զգեցեալ ես զլոյս... ի յերկր՝ երեւեցար... ամենեցուն, գու ես սրբութիւն... եւ պատիւ ընդ Հոր եւ ընդ սուրբ Հոգւոյդ այժմ եւ... Ժողովուրդն. Ամէն : Եւ ապա զիտարն զեւրեթն, եւ զիտարն ընդ մեզն, եւ որ իտն որբոր՝ առելով. Քահանայք քո զգեցցին զարդարութիւն, եւ սուրբք քո ջնծալով ջնծացեն : Եւ զիտարն զիտարն առելով. Յրնծացէ անձն իմ ի Տէր, զի զգեցոյց ինձ հանդերձ փրկութեան եւ պատմունքան ուրախութեան . իբր փեսայ եղ ինձ պատկ, եւ որպէս հորան զարդու զարդարեաց զիտ :

Եւ ապա առնալ զեւրեթն առաջադրանքն առելով եւ որն ի յաղմայն առելով առ Բանայն. Օրհնեա, տէր : Ապա առ Բանայն. Յիշատակ Տեսառն մերոյ... Սարկաւորանքն զիտն իտարն ի յիտն, եւ առ Բանայն. Յաղաքս յիշատակի եւ տն : Սարկաւոր. Եւ եւս խաղաղութեան զՏէր : Եւ Բանայն առ զաղմայն — Պարտաբաժանայն Ատարն ծով արբեւլ առքն հորն Յաղմայն — Ուրիշքն. — Տէր Աստուած մեր, որ զերկնաւոր հացդ... եւ կեցոցիչ ամենայն աշխարհի... սրբել զմեզ ի՞... օրհնեա ի յառաջադրութիւն... անդատապարտս պահեա... ամենապատիւ եւ մեծ վայելուչ անունդ... եւ սուրբ Հոգո. ամէն : Եւ ստիպալ սարկաւորն առ. Տէր թագաւորեաց :

Եւ ապա առնալ իտն ըստ ժողովուրդն յաղմայն, առաջն առելով սարկաւորն, Քահանայն. խունկ մատուցանեմ... Քրիստոս Աստուած մեր ի բուրումն... ի սուրբ եւ յերկնային... : Եւ որն զիտարն, եւ իտարն իտն իտն զընծայն, երկրորդն եւ

Եւ ապա առնալ իտն ըստ ժողովուրդն յաղմայն, առաջն առելով սարկաւորն, Քահանայն. խունկ մատուցանեմ... Քրիստոս Աստուած մեր ի բուրումն... ի սուրբ եւ յերկնային... : Եւ որն զիտարն, եւ իտարն իտն իտն զընծայն, երկրորդն եւ

1 Վատիկ. մատենագրանին Հայերէն գրոց 2Եւագրաց Երրորդը, էջ 44. բարբար, մագաղաթեայ, զարդարեալ մանրակարուք զեղեցիկք :
 2 Տես այս հատածին յաբարդող հատածը :
 3 Լամբրոնեան Օրինակին հետ (ըստ սոց. վէնեա. 1847, էջ 193—226) նոյն եղածները թողով, տարբերածները միայն նշանակած ենք հոս :

4 Նօսր զբերով նշանակուածները կարմիր գրի են Օրինակին մէջ :
 5 Ա՛յսպէս՝ « Ղզեհատաւորիւ »,
 6 Ա՛յսպէս՝ « ի յերկ »,
 7 Աս խաչերը ուրիշ ձեւք կարմրագիր ետքէն վրան գրուած են խոշոր գրչու թեամբ :

ոչ ցարխառն, եւ ոչ քան յարանն ի խորանն. թիւ սարխառն սեղանայն առջի երէցո եւ երջրագի, եւ յառաջին սեղանայն Ա, եւ երջրագի. եւ ի հիւստայն իողն Ա, եւ երջրագի, եւ ի լուսամտին իողն Գ, եւ երջրագի: Եւ ոչ զբարձրան ի գոյրան, եւ Կ. հանայն քոյ առաջ սեղանայն, եւ երջրագի մնչւն ի խորան երէցո քնելով զՉ յետն մայն ի վերայ եղբ սեղանայն իւր հանդեպ. համբարի զեղանն եւ իանքնի, եւ սարխառն խորանինն ինքրի եւ ելանի ի խորանն ի մէջ եկեղեցայն, իանքնի յետամօձ: Եւ յայնի առ Կ. հանայն ստեղծ. Օրհնեա, տէր:

Եւ Կ. հանայն. Օրհնեալն թագաւորութիւն: Ժողովորդն. Ամէն: Դոյնիսն սիւանին. Միածին Արդի, ի՞՞՞՞՞՞՞ զոչ զոչ զոչ զոչ զոչ զոչ երգի, եւ ի խորանայն Սարխառն. Եւ եւս խաղաղութեան զՏէր: Քահանայն ի յայն. Տէր Աստուած մեր, որոյ կարողութիւնդ... մարդասիրութեանդ քում... վայելէ... պատիւ եւ երկրպագութիւն Հ. եւ Ո. եւ սուրբ Հոգոյն այժմ: Ժողովորդն. Ամէն:

Եւ սիւանին սոգնո շարանայն զոչ խորհրդոյ առարն. ի միջն քան շարանինն քնա Կ. հանայն հանդերձ սարխառնայն, յարանն ի խորանն սորթ. Բառնայ սարխառն զԱ-տարանն սորթ սոցնիսր նիսն անելով զմեղքննն եւ զբարոսն ինչոց. ի խորանայն շարանինն Բարձրացոցան զԱ-տարանն սորթ եւ յայնի. Պաաւսխաւմէն: Ժողովորդն ասեն զՍուրբ Աստուածն:

Սարխառն Կ. հանայն. Եւ եւս խաղաղութեան զՏէր աղաչեսցուք: Ժողովորդն. Տէր ողորմեա: Սարխառն. Վասն խաղաղութեան ամենայն Աշխարհի եւ Հաստատութեան սրբոյ եկեղեցոյ զՏէր աղաչ. Վասն ամենայն սուրբ եւ ուղղափառ եպիսկոպոսաց զՏէր աղաչ. Վասն Հայրապետին մերոյ Տեառն (այս անան) կենաց եւ փրկութեան զՏէր: Վասն քահանայից, սարկաւազաց, վարդապետաց, դպրաց եւ ամենայն ուխտի մանկանց եկեղեցոյ զՏէր: Վասն բարեպաշտ եւ աստուածասէր իշխանաց զորավարաց եւ զօրաց նոցա զՏէր: Վասն Հոգւոց Հանգուցելոց, որք ճշմարիտ Հաւատով ի Բրիտոսոս ննջեցին զՏէր: Չանձինս մեր: Ողորմեաց մեզ Տէր Աստուած: Քահանայն ասէ. Տէր Աստուած մեր, զբաղկատարած:

Դոյնիսն երգին սոգնո զոչ խորհրդոյ առարն՝ զոչ ցոցանի ընթերցոսածն, եւ ըն-

թեանն յարգարեանն եւ առտելանն ինչո, եւ Կ. հանայն քնա քաղի յաթոն: Չնի Ալիսարստոսի եւ զոչ խորհրդոյ Մեթոթի. ի վերջ Ալիսարստոսի Կ. հանայն յաթոնայն. սարխառն քոյ հանդերձ սարխառնայն, եւ յայնի. Արթիւ: Քահանայն. Խաղաղութիւն ընդ ամ: Ժողովորդն. Եւ Հոգւոյդ քում: Սարխառն. Երկիւղածութեամբ: Քահանայն. Ըստ Յովհանն: Ժողովորդն. Փառք քեզ, Տէր Աստուած մեր: Սարխառն. Պաաւսխաւմէն: Եւ ընթերցոս սարխառն զԱ-տարանն զոչ խորհրդոյ: Ժողովորդն. Փառք քեզ, Տէր Աստուած մեր: Եւ ասեն. Հաւատամք ի մի:

Սարխառն Կ. հանայն. Եւ եւս խաղաղութեան, եւ եւս Հաւատով աղաչ. եւ ինդրեսցուք Մասունոյ Հօրե ամենակալի ի ժամու պաշտաման... աղօթք մեր եւ ինդրուածս յամենայն ժամ մտցէ... Հաւատով զարգարութիւն զործել եւ զգործս բարեաց, զի... զչնորհն... Տէրն ամենակալ կեցուցէ: Ժողովորդն. Կեցա Տէր: Սարխառն. Չժամ սուրբ պատարագիս: ՉՏրեչտակ խաղաղ: ՉՔաւութիւն: Չարքոյ խաչին: Եւ եւս միարան: Չանձինս: Ողորմեաց:

Քահանայն ասէ զաղօն. Տէր մեր եւ Փրկիչ... բարեբարութեան քո... քոն կամու ի ժամուս յայսմիկ Համբերեսցեր... զմեզ Տէր, աղաչեմք զքեզ... Հոգւոյ սրբոյ: Արպէս զի արժանաւորք եղցուք միշտ գոհանալով փառաւորել... եւ ընդ սուրբ Հոգւոյդ...: Ժողովորդն. Ամէն: Քահանայն. Խաղաղութեան: Ժողովորդն. Եւ Հոգւոյդ: Սարխառն. Աստուծոյ երկրպագ: Քահանայն. Խաղաղութեամբ քով Բրիտոսոս... յամենայն շարեաց... քեզ երկրպագանեմք: Ժողովորդն. Ամէն: Քահանայն. Օրհնեալ Տէր մեր Բիտոս Բրիտոսոս: Ժողովորդն. Ամէն: Քահանայն. Տէր Աստուած օրհնեսցէ զամենեւեան: Ժողովորդն. Ամէն:

Սարխառն յայնի. Սաղմոս ասացէք...: Դոյնիսն եղանակն. Ողք զքրովբեիցն, ի՞՞՞՞՞ զոչ զոչ խորհրդոյ երգի. ինչ ի սարխառն ինչով եւ մեղքնով վերթերին ընծայն ի սեղան: Քահանայն ինչորից, եւ ոչս լուսնայ յետն ասելով. Լուսացոյ սրբութեամբ զձեռս իմ եւ շուրջ...: Սարխառն. Մի ոչ յերակայից: Ժողովորդն. Մարմին տերունական... զօրութիւնքն աներեւոյթք...: Սարխառն Կ. հանայն. Եւ եւս խաղաղութեան, եւ եւս Հաւատով... սրբոյ սեղանոյս եւ աշխու, ... եւ խորաման-

1 Ա յոպէս:
2 Ա յոպէս ձեռագիրն ալ "ասեն":

3 Ա յոպէս գրուած:

գուլթեամբ... գործովք բարութեան... սեղանոյս Աստուծոյ... զողորմութիւն, եւ ըզնորհս... կեցուցեց եւ ող: Ժողովորդն. կեցո, Տէր:

Քահանայն ին սորչաւ ի նոյն ի խորհրդերեան, մինչ նա առ զտորոգ, երկրպէտ, եւ ի սաղմոսի զտորոգ, թաղարարութեան ի նոյն սաղմոսի սրբոյ սեղանոյն, եւ առ զաղմոսն ի ծածոն: Տէր Աստուած զօրութեանց... պատուեալ, մարդասիրական այսպիսի անպատու մեղք եւ անհար խորհ... զպատարագիս... առ ի մէջ զյառաջագործութիւնս զայս ի եւ աւարտեալ... զհացս զայս եւ բաժակս. ի յայն՝ Ընորհք եւ... Փրկչի... ընդ որում քեզ Ըօր միանգամայն եւ Ըողոյդ վայելե փառք, իշխ... Ժողովորդն. Ամէն: Քահանայն. խաղաղու: Ժողովորդն. Եւ հոգևոյդ քում:

Սորչաւ... Ողջոյն տուք... որ ոչ կարող էք հաղորդել՝ առ դրունս ելէք եւ աղօթեցէք: Եւ զլուսնն զտեղանն եւ զնոյն: Սորչաւ յայն. Ահա կացուք... եւ նայեսցուք... Ժողովորդն. Ողորմութիւն: Քահանայն. Ընորհք, սեր... եւ Ըողոյն... ընդ ձեզ եւ ընդ... Ժողովորդն. Եւ հոգևոյդ քում: Սորչաւ... ի վեր ընծայեցուցէք զսիրտս ձեր: Ժողովորդն. Ունիմք առ քեզ Տէր... Եւ սորչաւ... Եւ զոհացարուք զՏեառնէ... Ժողովորդն. Արժան եւ...:

Քահանայն յեռնամած առ. Արժան է ստուգապէս եւ... փութով միշտ երկրպագելով փառաւորել... զկրճիմն, նոր՝ ժողովորդ ինքեան առ զեկեղեցի սեփականեալ զհաւատացեալս... եւ նորագործապէս ճարտարապետեալ... ոչ հանգուրժէին... զուարթնոց ընդ քարհուրեալք ի փայլակնացայտ... ընդ երկնայինսդ պարել զհոգեղէն զպարս... նուազս — ի յայն — Եւ համարձակապէս... Գրչիքն եղանակն. Սուրբ, սուրբ...:

Քահանայն թաղարարութեան աղմոսն ի ծածոն. Սուրբ, սուրբ... խնամեալս փոփեցեր... ի վաղճան... ինքնդ է բաշխող եւ նոյն ինքնդ բաշխի ի միջի մերում... մարմնացաւ յաստուածածին եւ ի սուրբ կուսէն... ընդ ամենայն երկիրն՝ մարդկային... եւ յառիթ

փրկութեան... կամաւ ի խաչն ի... յանմահ, յանարատ. յարարագորն ի ձեռս՝ օրհնեաց ի զոհացաւ, երեկ ի... ասելով — Թորչ — Առէք կերայք ի սմանէ, այս մարմին իմ է ի որ վասն ձեր եւ բազմաց բաշխի ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց: Ժողովորդն. Ամէն: Քահանայն. Նոյնպէս եւ զբաժակն առեալ օրհնեաց ի զոհացաւ, էարբ, ետ... ասելով — Թորչ — Առէք արբեք ամենեքեան. այս արիւն իմ է նորոյ ուխտի որ յաղագս ձեր եւ բազմաց հեղու ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց: Ժողովորդն. Ամէն:

Քահանայն. Եւ զոյն միշտ... ծանոյց մեզ ճշմարիտ Աստուած, Աստուած կենդանեաց եւ մեռելոց: — Խնորհի. — Եւ արդ մեք... Միածնի քո ի յիշմք... զարջարանսն ի... զխաչելութիւնսն ի... զնստելք... զահաւոր, զփառաւորեալ զմիւսանգամ... օրհնեմք... — Թորչ — Ձքոյս ի քոյոց... Ժողովորդն երկն. Յամենայնի օրհնեալ...:

Քահանայն յեռնամած աղմոսն. Ձքեզ արդարեւ... անպատու մեղքս ի զոհացարուքս... մերոյ ինչ բարեգործութեանց... եւ հանապազ... համարձակիմք մերձեալ...: Սորչաւ... Աստուծոյ երկրպագեսցուք: Ժողովորդն. Առաջի քո, Տէր: Քահանայն. Երկիր պագանեմք... յընծայս ի յայս ի... սուրբ ի զհոգիդ: Եւ ինքնեալ ի սաղմոսի զննեաց երկնս՝ առեւ: Արով զհացս օրհնեալ ի...: Սորչաւ... Ամէն: Քահանայն՝

յած. Եւ զգինիս օրհնեալ ի...: Սորչաւ... Ամէն: Քահանայն. Փոխարկելով Ըողովորդ սրբով: Սորչաւ... Ամէն:

Քահանայն. Որպէս զի... անդատապարտութիւն եւ ի թող: Սորչաւ... Ամէն: Քահանայն առ. Սովաւ շնորհեա... քահանայն, սարկաւազաց, թագաւորաց, ճանապարհորդերոց, նաւելոց, վտանկելոց, աշխատելոց ի պատերազմունս... զբարեխառնութիւն. եւ անդեոց... փութապէս... զյառաջագործն ննջեցեալսն՝ զնախահարս, զհայրապետս, զմարգարէս, զառաքեալս, զվկայեալս, զեպիսկոպոստէս... զվախճանեալս —

եւքէն գրուած է, ինչպէս ցայովայր նշանակուած խաչերը:

6 Աս խաչանիշն ալ նոյնպէս սկզբնական գրողին կը վերաբերի, նոյնպէս մաքուր եւ բարակ գրուած, սեւագեղով. մեկալ նարբըր տժգոյն կարմրագեղով են:

1 Ա՛յոպէս:
2 Չեռագիրն այսպէս սենի:
3 Այսպէս օրինակին մէջ:
4 Այսպէս ձեռագիրը:
5 Աս խաչանշանը բուն առաջին գրողին կը վերաբերի, նոյն մաքուր եւ բարակ գրչով գրուած, սեւագեղով. քովինը (խաչըր) կարմրագեղով

ՊԵՏԵՆՆԵՐՆԵՐ

է յայն — Ընդ որս եւ մեզ... Աստուած ազաւ: Ժողովուրդն. Յիշեա, Տէր, եւ ողորմեա: Բահանայն: Աստուածածնի սրբոյ կուսի... մկրտչի, Ստեփանոսի նախավկային եւ ամենայն... սուրբ պատարագս, աղաչեմ: Սուրբաբն յաւաքի յազնայն ինքնի յեւնաթեոսի. Առաքելոց սրբոց... Հայրապետաց սրբոց առաքելագ. եպիս. երկոց... եղիցի յիշատակ սուրբ պատարագս աղաչեմք... Լուսաւորչացն սրբոց... Առիտակիսի... ամենայն հովուաց... Հայաստան աշխարհի եղիցի յիշատակ սուրբ պատարագս... սրբոց եւ առաքելոսէր կրօնաւորաց Պաւղոսի, Անտոնի, Պաւղեա, Մակարայ, Մեսրոպայ վարդապետի եւ ամենայն սրբոց հարցն եւ աշակերտելոց նոցին ընդ տիեզերս եղիցի յիշատակ: Թագաւորաց... Թեոդոսի, եւ ամենայն սրբոց եւ բարեպաշտ թագաւորացն եւ իշխանացն եղիցի յիշատակ սուրբ պա: Ընդհանուր ամենայն սրբոց արանց... տղայոց, կենդանեաց եւ մեռելոց, եւ ամենայն չափու հասակի հաւատով եւ սրբութեամբ ի քրիս. կատարելոյն եղիցի յիշատակ սուրբ պա:

Եւ ուրիշ ընդ յիշատակն զորոքն, տահանայն ուղիւ ի սրբաբն զայն. Յիշեա Տէր եւ ողորմեա եւ օրհնեա զսուրբ կաթողիկէ առաքելական եկեղեցի քո, զոր փրկեցեր պատուական արեամբ Միածնի... եւ որք ուղիղ... — է յայն — Եւս առաւել... (յայն առան) շնորհեցես...: Սուրբաբն յազնայն ինքնայն յեք այսր օտ յաղօնել տահանայն է ծածոյ: Գոհութիւն եւ փառաբանութիւն... պատարագին... սեղանոյն Աստուծոյ... ի սրբութիւն եւ ի կենդանութիւն պարգեւեաց. զի սովաւ շնորհեցէ զսէր եւ զհաստատութիւն... մերոյ եւ պատուական Հայրապետին Հայոց Տեառն այն առան. եւ մերոյ եպիսկոպոսիս, այն, եւ քահանայիս որ զպատարագս մատուցանէ. եւ վասն զօրութեան եւ յաղթութեան թագաւորաց քրիստոնէից եւ իշխանաց. ազատութիւն... առաջիկայ... նշնեցելոց: Ժողովուրդն. Ըստ ամենայնի...:

Բահանայն. Յիշեա... կացեալ ժողովուրդքս եւ զպատարագիս մատուցողքս, պարգեւեա սոցա զպիտոյն եւ զօգտակարն... սրբոյ, եւ զորս յիշեն զաղքատն ողորմածութեամբ եւ հաստ զպարտս նոցա հարկւրապատիկ ասա եւ... հանգուցելոցն, հանգս զնոսս եւ լուսաւորեա ընդ սուրբս քո յար-

քայութեանդ երկնից եւ արժանի արա ողորմութեան քում: Յիշեա, Տէր, եւ զհոգի ծառային քո այն առան, եւ ողորմեա նմին ըստ մեծի ողորմութեան քում, եւ հանգս պցեղութեամբ ի լոյս երեսաց քոց: Յիշեա... յանձնեցին մեզ յիշատակել... զհանգուցեալս: Կառավարեա... ընդ ուղիղն եւ... բոլորեցուցես... յընդունակութիւն... եւ Փրկչիդ Յիս. քրիս. — է յայն — Ընդ որում քեզ... փառք, իշխանութիւն: Ժողովուրդն. Ամէն:

Բահանայն գահանայն զտղովուրդն օտիւլ՝ եւ եղիցի... ընդ ձեզ ՚: ընդ ամենեսեան: Ժողովուրդն. Եւ ընդ հոգ: Սուրբաբն տարիւ. Եւ եւս խաղա: Ժողովուրդն. Տէր ողորմ: Սուրբաբն. Վասն մատուցեալ... եւ աստու. պատար... յիմանալի խորանս, զՏէր: Փոխանակ առ մեզ... Հոգոյն սրբոյ զՏէր: Ընկալ, կեցո եւ ողորմեա եւ պահեա զմեզ աստուածաին քո շնորհիւ: Զարբուհին Աստուածածնի զօրհնեալ տիրուհին եւ զմիշտ Կոյն Մարիամ յիշեալիք եւ զամենայն: Եւ եւս միար: Զանձինս: Ողորմ:

Եւ ուրիշ ընդ տարուրիւնս, տահանայն Քաղիպարոս ի սրբաբն զայն. Աստուած ճշմարտութեան... զպարտաւորելոց մեծարեցեր զընութիւն... պայծառացուցեալ... ի մեջ սրբոյ եկեղեցւոյ քո (— հոցած է ի սրբաբն զիւրիւրէն է յայն —) Եւ սուր մեզ համարձակաւայն բարբառով բանալ զբերանս մեր կարգալ զքեզ երկնաւոր Հայր երգել եւ ասել: Ժողովուրդն Քաղիպարոս էրբն. Հայր մեր... եղիցին Տէր կամք... եւ մի տար զմեզ... ի չարէն:

Բահանայն ուղիւ է ծածոյ. Տէր տեւանց, Աստուած աստուծոց, թագաւոր յաւիտենից, արարիչ ամենայն արարածոց Հայր Տեառն մերոյ Յիսուսի քրիստոսի, մի տար զմեզ ի փորձութիւն եւ մի ի գատապարտութիւն, այլ փրկեա ի չարէն եւ ապրեցո ի փորձութենէ: — է յայն — Զի քո է արքա... փառք Հօր եւ Որդւոյ եւ սուրբ Հոգոյդ այժմ եւ միշտ: Բահանայն. խաղաղու: Ժողովուրդն. Եւ հոգոյդ: Սուրբաբն. Աստուծոյ երկրպագ: Ժողովուրդն. Առաջի քո:

Եւ ինարիւր տահանայն եւ օտնայն յոգով. Եւ ի ինարիւր օտ տահ. է ծածոյ: Որ աղբիւրդ եւս... ողորմութեան, ողորմեա... պագանեն աստուածութեանդ... զնոսս... յոգով... մարմնոցն... հանգեւեցելոցդ բարեաց... Հոգոյդ որ... ամենակալի վայելէ

1 Աս խաչանիչն ալ բուն առաջին գրողին կը վերաբերի:

փառք իշխանու... Ժողովուրդն... Ամէն: Քահանայն Գործելու ինչորհի, է- ասէ ի Ժ-ժ-ժ-ի. նայեա... Թագաւորութեանդ քո... որ ի վեր ընդ... եւ աստ ընդ մեզ անտեսարար գործով պատարագիս... արժանաւորեա հզօր ձեռամբդ տալ մեզ... մարմնոյ քո... արեւնէք եւ ի ձեռս մեր...:

Ե- երկրպագեալ երէցս մարտնչեալ համբարէ շեղանն ասելով. Բարձրեալ ես գու յերկինս Աստուած եւ յամենայն: Ե- ասնու ինչեան շարք հոցն: Սարկաւոր յայն. Պաաւախաւմէն: Քահանայն Բարձրացոցանէ շարքսն ինչն է- ասէ. ի սրբութիւն սրբոց: Ժողովուրդն. Միայն սուրբ, փայն Տէր, Յիսուս Քրիստոս ի փառս Աստուծոյ Հօր ամէն: Քահանայն. Օրհնեալ Հայր սուրբ... Օրհնութիւն եւ փառք... եւ սուրբ Հոգ: Ժողովուրդն. Հայր սուրբ, Որդիդ սուրբ, Հոգիդ սուրբ. օրհնութիւն Հօր եւ Որդւոյ եւ սրբոյ Հոգոյն եւ այժմ եւ միշտ: Քահանայն ասնու զհոցն է- ասէ. ի սուրբ, ի սուրբ, ի սուրբ մարմնոյ եւ... յոյս, յարութիւն...:

Սարկաւոր. Սաղմոս ասացէք... զի նմա վայելին... ալեկուք եւ երգք հոգեւորք, պաշտօնեալք... Գործելու երկնայն... Քրիստոս պատարագեալ (— Ի-որդիդ է —)... աս մեզ կերակուր եւ սուրբ զարիւն... ալեկուրիս: Ճաշակեցէք... ալեկուրիս: Օրհնեցէք զՏէր յերկինս. ալ: Օրհնեցէք զնա ի բարձունս. ալ: Օրհնեցէք... ալ: Օրհնեցէք զնա ամենայն զաւրութիւնք նորա. ալ:

Ե- յերթին Բարձրէ Գործելու, է- ասելու մասն ի համբարէ, է- արիւնն ի Բարձրէ ասելով. Լուսնն Հոգւոյն սրբոյ: Գործելու երէցս երկրպագե. է- ինչորհի ինչորհի, համբարէ շեղանն է- ասէ. Մարմնն կենարար եւ անմահ Որդւոյն Աստուծոյ բաշխի ի քաւութիւն եւ ի Թողութիւն մեղաց մերոց: Ե- ասելու ասէ երէցս. Խոստովանիմ եւ հաւատամ, զի գու ես Որդի Աստուծոյ որ բարձր զմեզս աշխարհի:

Ե- հոգւորգեալ ճաշիկ ի Բարձրէն ինչն է- որ էնք ի-ր: Սարկաւոր ասնու է- Գործելու

նայ ի Ժողովուրդն է- ասէ. Երկրպագեալ հաւատով յառաջ մատիք: Օրհնեալ որ գալոց ես անուամբ Տեառն: Աստուած մեր երեւեցաւ մեզ: Օրհնեալ: Ե- հոգւորգին: Յետ հոգւորգելոյն իաշխիւնէ Գործելու զԺողով. է- ասէ. Կեցո, Տէր զԺողովուրդս քո... յաւիտեան:

Սարկաւոր յետ ճաշիկանն ասն զԳործելու ի սարկաւոր ասն: Ե- Գործելու ինչորհի յայն: Լցաք ի բարութեանց... փառք ի: Սարկաւոր. Եւ եւս խաղաղութեան: Եւ եւս հաւատով ընկալեալ յաստուածային, սուրբ եւ յերկնային, յանմահ, յանարատ եւ յանպակաս խորհրդոյս, զՏեառնէ գոհացարուք: Ժողովուրդն. Գոհանամք զքէն, Տէր:

Քահանայն. Գոհանամք զքէն, Քրիստոս Աստուած մեր, սր զայսպիսի... զմեաք... խնամքդ. հալուեա յանգաստանի... սեղի յարքայութեանդ երկնից — ի յայն — Աստուած եւ Տէր եւ Փրկիչ... եւ ընդ Հոգոյն սրբոյ...:

Քահանայն ինչն ի մէջ Գործելու, է- ասէ. Խաղաղու: Սարկաւոր. Աստուծոյ երկրպագեալ: Քահանայն ի յայն. Որ օրհնես զայն սիկ... զյուսացեալն... ասն քո. գու զմեզ փառաւորեա աստուածային զօրութեամբք քո, եւ մի Թողուր... ի քեզ. զխաղաղութիւն... Թագաւորաց մերոց, եւ զինուորեալ մանկանց նոցա եւ ամենայն ժողովրդեանս, զի ամենայն սուրբ բարիք... եւ քեզ վայելէ փառք...: Սղ. Եղիցի անուն Տեառն օրհն:

Քահանայն. Կատարումն օրինաց... սրբորով: Ժողովուրդն. Օրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ, յամեն... ի լմն աստ: Բաշխի նշխարն Ժողովրդոցն, ընդ ասլոսին, է- ի կործանն Գործելու. Իաշխիւն է- ասէ. Օրհնեալ եղբորուք... ամենեսեան: Գործելու յարեւել երկրպագե ասն զՏէր սեղանայն է- ասէ. Տէր Յիսուս Քրիստոս Աստուած մեր, ողորմեա մեզ: Ե- մտեալ ի սարկաւոր ասն, Գործելու ի զինորդոցն, քո ասն ի Գործելու երկրպագե երէցս: Ե- երկու խաղաղութեամբ:

2.

Ըստ Լամբրոնեան Օրինակին*:

Ա .

ԱԶԴՈՒՄՆ ԵՒ ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ԱՌ ՅՈՎՀ. ԱՐՃԻՇԵՑԻՈՑ

Շատ անգամ առիթ ունեցանք արդէն Լամբրոնացոյ մեր գրականութեան մէջ ամէն կողմանէ նշանաւոր գործքին վրայ խօսելու եւ իւր գործոյն մէջ գրաւորած յատուկ Պատարագամատոյցը, որ միակ օրինակէ մը լոյս տեսած է, յիշելու:՝ Յիշեցինք նաեւ նորին իսկ Լամբրոնացոյ խօսքերը, որոնք կը ցուցնեն արդէն այն Պատարագամատուցին ինչ ըլլայը, այսինքն Հիմնական մասն՝ Աթանասի կոչուածը, նախերգանը՝ Ոսկերբերանի անուանուածը, սակայն իւր ամբողջութեամբը յատուկ նկարագիր մ'ունենալով: Վերը խօսած ըլլալով՝ Լամբրոնացոյ ճգանց վրայ, որով բիւզանդեան «առաւելութիւն», փոխադրեց Հայոց, հոս չենք կրկնել:

Ամէն դէպքի մէջ Լամբրոնեանն ամենամեծ ազդեցութիւնն ունեցած է մեր արդի Պատարագին վրայ: Ասով նախնական Մոսորովեան կամ «Աթանասի», բնագիրն՝ որ դարերէ ի վեր գործածութեան մէջ էր Հայոց քով,³ առաւ վերջնականապէս բիւզանդեան նկարագիր՝ անթիւ նոր յաւելուածներ ընդունելով, եւ քիչ շատ փոփոխութեամբ յանգելով ի վերջոյ մեր Սովորականին: Վերջապէս մեր նպատակին համար՝ որ Հայոց Պատարագամատուցաց պատմութիւնը լուսաւորելու ջանացինք, շատ կարեւոր յիշատակարան մըն է Լամբրոնեան խորհրդամատոյցն, որ անժխտելի վկայ մըն է մեր պատարագին ունեցած ներքին որպիսութեան ԺԲ դարուն՝ ամէնէն ուշ 1192ին: Պէտք է միայն համեմատել այս բնագիրն, զոր յաջորդովս կը հրատարակենք ընդարձակ համեմատութեամբ ձեւագրաց՝ նախընթաց Մոսորովեան եւ Ոսկերբերանի նուիրագործութեանց, ինչպէս նաեւ Սովորականին հետ՝ զոր նոյնպէս յաջորդ դիտով կը հրատարակենք, որպէս զի պայծառ գաղափար մ'ունենանք իրաց այն ընթացքին ու այն հետզհետէ զարգացման՝ զոր կրած է Հայոց գործածած Պատարագի մասեանը: Եւ այս բաւական երկար շղթային անհրաժեշտ եւ կարեւորագոյն օղակն է Լամբրոնեանն:

* Այս Ազգումն եւ Լամբրոնեան բնագրի հրատարակութիւնը մեզմէ է: Մեծ. Հեղինակը զանց չէր ըրած Լամբրոնեանն, սակայն զրած էր այս ալ այնպէս՝ ինչպէս նախընթաց Վատիկանեան օրինակն, այսինքն Վենետիկ 1847ի տպագրուածը (N) համեմատելով Սովորական Պատարագին հետ, տարբերութիւնն նշանակած էր՝ մնացեալները կէտերով նշանակելով. բաց ստորի նմանակամի եւ ձեռնադրութեան մա-

սերը բոլորովին դուրս թողուած էին: Նկատելով Լամբրոնեան պատարագին կարեւորութիւնը մենք լիակատար դրինք նոյնը, եւ համեմատեցինք ՄԱ, N՝ եւ Ա բնագիրներուն հետ, կցելով սկիզբն այս Ազգումն ալ:
1 Տե՛ս վերն էջ 175—76, 270, 349 և և:
2 Տե՛ս էջ 349—51:
3 Տե՛ս վերն էջ 268—71, 319—40:

Այս պատճառաւ չինք կարծեր որ աւելորդ երեւայ հոս լիակատար ամբողջութեամբ դնել Լամբրոնեան պատարագի բնագիրը, թէեւ ասով մասամբ կրկնութիւններ ընել ստիպուած ըլլանք: Ստոյգ է՝ յաջորդ բնագրիս Լ. զԹԻՆԵՐԻՆԵՆԵԼ և նաեւ քարոզութիւնքն գրեթէ առանց բացառութեան կամ տեսանք արդէն Աթանասի 1 եւ Ոսկերեանի քով՝ համեմատուած կամ պիտի տեսնենք մեր Սովորականին մէջ: Բայց Լամբրոնեանն՝ իբր ամբողջութիւն առեալ՝ շատ կը տարբերի թէ նախընթացներէն եւ թէ հետեւորդէն, թողլով նաեւ նոյն մասերու ընթերցման շատ կարեւոր տարբերութիւնները: Բայց սատի՛ եթէ հոս չլինէինք բնագիրս, պիտի ստիպուէինք մեր Սովորական Պատարագին ներքեւ գրուած ընթերցման տարբերութիւնքն կրկնապատկել ու երեքապատկել՝ Լամբրոնեանի եւ նոյն կարգի վերաբերող MA ձեռագրի եւ A (Արճիշեցւոյ) բնագրոց ընթերցումները նշանակելով, որ շատ տեղ կարելի ալ չէ: Վասն զի Լամբրոնեանն սա առաւելութիւնն ալ ունի որ շատ երկար տեղեկագիր-խրատագիրներ ունի հանդիսական եւ յետնադրոնեան պատարագի, որոնք չկան ուրիշ որեւէ խորհրդամատոց-ձեռագրի մէջ, որչափ մեզի ծանօթ է:

Եաջորդ բնագրին հիմն է ըստ այսմ այն պատարագն, որ լոյս տեսած է Լամբրոնացւոյ մատենադրութեանց մէջ Տի Տիակ օրինակէ մը:՝ N համառօտութեամբ կը նշանակենք այս օրինակը, զոր հաւատարմութեամբ պահեցինք յաջորդին մէջ ալ, թէեւ տեղ տեղ յայտնապէս աղաւաղութիւններ կը տեսնուէին՝ ինչպէս ներքեւ գրուած համեմատութիւններէն ալ կրնայ ստուգուիլ: Մանրամասնութիւնքն ի բաց առեալ՝ ընդհանրապէս բնագիրս համարելու ենք վկայ մեր խորհրդատետրին այն ձեւին, զոր առած էր ԺԲ դարուն վերջերը Լամբրոնացւոյ խնամովք 1192էն յառաջ:՝

1 Կամ խորագրեան բնագիրը եւ Լամբրոնեան խմբի աղօթքները համեմատուած ձեռագրաց տարբերութեանց մէջ, տես վերն էջ 272—99:

2 Ոսկերեանիք տես վերն էջ 353—382, ուր նաեւ N եւ MA բնագրաց համեմատութիւնքն:

3 «Մբոյն Ներսիսի Լամբրոնացւոյ Յարսնի եպ. խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ եւ Մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագի:», վենետիկ 1817 (8⁰ էջք 557), էջ 193—226, ինչպէս հրատարակիչը կը ծանուցանէ՝ «Ի Բոյ Ի-ԻԻ օրինակի», Յառաջարանէն կ'իմանանք որ երեք օրինակ գործածուած են սպաղարութեան համար. մին բուրգի 2⁰Ե (= 1306) թուին գրուած Արճիշոյ 2⁰րդ վանքը, միւսը նոյնպէս բուրգի 22Ա (= 1332) թուին Կուքոյ վանքը, եւ երրորդը՝ նօսրգի երանելոյն Կոմիտասոյ ձեռագրուած: Չենք գիտեր ասոնց որն է այն «մի եւեթ», օրինակը: Ձեռագիր ցուցակի մը համեմատ՝ 1817էն ետքն երեք նօսրգի ձեռագիր ալ Պատարագի Մեկնութեան հասած է վենետիկ, որոնց մէջ սակայն չենք կարծեր որ խորհրդատետր գտնուի: Պատարագի Մեկնութեան ձեռագիրք ցանցաւ չեն, բայց խորհրդատետրը կը

պահուի առ հասարակ. այսպէս մեր գրատան թ. 24, 237, 321, 473 եւն ձեռագիրները. (տես Յուլյակ, էջ 148, 619—20, 765, 949):

4 Աւելորդ չենք համարի դնել հոս «Նօրին սրբոյն Ներսիսի Թեւոթարն», որ լոյս կը սփռէ «խորհրդածութեանց» եւ Պատարագի մեկնութեան, ուստի իւր խորհրդատետրին կազմութեան ժամանակին եւ կրած արկածից մասին. (տես ապ. վենետ, էջ 556—57, Յուլյակ մեր 2⁰գր., էջ 140): Թիշատակարանն է՝ «Այս բանք եւ աստուածային օրինադրութիւնք՝ սպառաւորութեան մտաց եւ ձեռին իմոյ թշուառ Ներսիսի ասացաւ ի Հոգւոյն Աստուծոյ ի նախագրեալ թուականգ՝ Փշհարտար Իսա Ի-Փշի (= 1177), եւ ի ժամանակ կենաց մերց մինչ էի քսան եւ չորս ամաց, եւ կայի ի լուութեան եւ ի միայնութեան ի մէջ լիբանցն Տօրսի: Իսկ յետ ամաց ինչ դարձեալ անայ յեկեղեցական պաշտօն եւ ի մարմնական գործով զբաղանք. եւ զհոս ասորման օրտի իմոյ որ ի բանքս ցուցաւ՝ հնարէի եւ յայլ բորբոքել, եւ ըստ բանիս գործ գլխաւորել, եւ անկարանայր այս: Քանզի մի անգամ եւ երկիցս հանի զսոյն յատեան եւ ի ժողովս եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց, եւ ոչ եղեւ

Բայց թի թիակ՝ ինչպէս կը համարուէր, չէ աս ալ: «Եւ յի բնագիրը՝ քիչ շատ տարբերութեամբ՝ կայ արդէն Միւնհէնի ձեռագրին մէջ, ինչպէս արդէն վերը նշանակեցինք եւ նաեւ համեմատութեանց մէջ գործածեցինք, Անտոնի անուամբ (երկրորդ ձեւովը: ¹) Այս երկրորդ վկայն ՄԱ համառօտութեամբ կը նշանակենք, որ իւր այս ձեւին մէջ 1289էն ետքը չի կրնար ձգուիլ, որ տարին զրուած է Միւնհէնի հաւաքման զաղափարը: Ըստ այսմ լամբրոնացոյ ժամանակէն հազիւ դար մը կրտսեր ձեռագիր մըն է, եւ իբր այսպիսի մեծ արժէք ունի իւր վկայութիւնը: Եթէ կան հոս հոն յաւելմունքներ եւ տարբեր ընթացմունք, որ թերեւս՝ համեմատելով Ռի ընթացմանց՝ կրտսեր երեւան ծագմամբ, ասոնք ալ արդէն ժԴ պարու. ընթացքին մէջ երեւան ելած ըլլալու էին: ՄԱ ուրիշ շատ տեղեր Ռի թերի եւ աղաւաղ մասերը կը ըացընէ եւ կ'ուղղէ:

Այս երկու բնագրաց համեմատութիւնն ինքնին կը բաւէր լամբրոնեան պատարագը եւ շատ շատ անոր յաջորդ դարուն մէջ առած քանի մ'հղանակաւորմունքը մեր առջեւ դնելու: Բայց մեր յաջորդ համեմատութեանց մէջ երկու ուրիշ համառօտութիւն ալ յաճախ գործածած ենք, այսինքն N² եւ A: Առաջինը (N²) կը ցուցնէ այն բնագիրը, զոր նոյն ինքն լամբրոնացի Պատարագի մեկնութեան մէջ յառաջ կը բերէ տող առ տող՝ հիւսելով իւր պարզաբանութեանց, ² ուստի ոչ այն անկախ բնագիրը (N) որ «Խորհրդածութեանց» վերջը եւ Պատարագի մեկնութեան առջեւը դրուած է Վենետիկոյ տպագրութեան մէջ. (էջ 193 եւն:.) Բնական էր որ մեկնութեան այն բնաբանները (N²) քաղելով՝ ելէր լամբրոնեան կոչած բնագիրը (N.) թէեւ շատ պակասաւոր, քանի որ ինքնին կը հասկըցուի որ մեկնիչը բնագրի ամէն մանր մասերն ալ մեկնութեան արժանի չէ տեսած ու չէ պարզաբանած: Յաջորդ համեմատութեանց մէջ աւելորդ համարեցանք ըստ այսմ N²ի (նոյնպէս Aի) թերոյթները նշանակել կամ այն տեղերն՝ զոր լամբրոնացի չէ մեկնած, զոր օրինակ խրատագիրներն, երկար տեղեկագիրքն եւն: Համեմատուած են միայն այն բնաբաններն որ կը գտնուին նոյն մեկնութեան մէջ, եւ ասոնք տեղ տեղ քառասնական արժէք

պարագաւսն գտնէ ընթացման կամ ունկնդրութեան: Եւ ի սոյն ժամանակն ի թուականութեան վեցհարիւր եւ յերեսուն եւ վեցին (= 1187) յափշտակեցաւ սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ ի թուրքաց աղղէ, եւ եկեղեցականքն եւ իշխանքն՝ սբ սպասուարէին սուրբ տեղեացն գերեցան. եւ համբաւս այս հասեալ յարեւմուտս՝ զբնաւ աղղան թագաւորք եւ իշխանք՝ ըստ հրամանի Հռովմայ հայրապետին՝ շարժեաց գալ յայս աշխարհ: Եւ մինչ նորա հեզուին անթիւ բաղմութիւնք նաւզք ի ծովէ անտի ի Պաղոմփղեայ, ի թուականութեան ի վեցհարիւր յերեսուն եւ ութն (= 1189), յղեաց իշխող մեր մեծ Լեւոն զմեզ առ կաթուղիկոսն սուրբ Յէր Գրիգոր յաթուս հայրապետական սր կոչի Հաւսի կայ ի վերայ Եփրատայ. եւ ի գնալ մեր յաւուրս պնտակաստէից յայնկոյս Մարաշայ, յարանկեցան ի վերայ մեր թուրքմանք (տպ. Վենետ.)

«Թուրքի Մարք») եւ սրով ճարակեցին զորս ընդ մեզ կրօնաւորք եւ աշխարհականք (Թ. 55 եւն «քահանայք») ոգիք իբրեւ քառն. յափշտակեցին ընդ այլ ինչն ի Կրօնաւորք, ի վերայ որոյ ոգայի անմիթար շնորհով զհասարակ: Իսկ տպա ի տեսութենէ գթութեան Աստուծոյ ի թուին վեցհարիւր տասուսուն տասն (= 1192), քննեալ՝ սւր վաճառեալ էին. որոյնցստ զայն ի Կրօնաւորք. քանզի գտաւ ի գաւառն Գահնայ, եւ սատարութեամբ եպիսկոպոսի գաւառին Ներսէսի եւ Վարդանայ կրօնաւորի՝ ամաւ սոյն առ իս վերստին. եւ եղև վառագնեալ ոգւոյ իմոյ մեծ սխափանք եւ միթարութիւնք, եւ առ Աստուած երկրպագութեան գահութիւն: Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան» եւն:

¹ Տես վերն՝ էջ 85, § 2-3, եւ էջ 270, § 5:

² Տպ. Վենետ. 1847, էջ 227-516:

բնագիր մը մեր առջեւ կը դնեն: Այս երեւոյթն ալ դիւրաւ կը մեկնուի: Լամբրոնացի աշխատած է բիւզանդական պերճութիւններով վերջնականապէս պատուաստել հայկականը, (նոյնն արդէն սկսուած էր իրմէ յառաջ ալ, ինչպէս Վատիկանեան օրինակը ցուցուց,) եւ այսպէս կազմած իւր Պատարագամատոյցն (N կոչածնիս): Միւս կողմանէ՝ երբ մեկնութիւնը կը գրէր՝ շատ բնական էր որ զրչէն ելլին տեղ տեղ դարձուածներ եւ նախադասութիւններ այն խորհրդատետրէն, զոր Հայք եւ ինքն ալ կը գործածէին տակաւին այն ատեն, երբ իւրը չէր աւարտած կամ գոնէ չէր ըրած այն ազդեցութիւնը, զոր յետոյ ունեցաւ: Այս է նաեւ N²ի նկարագիրն. յընդհանուրն նոյն Nի հետ, բայց նաեւ նկարագրական տարբերութիւններով, որոնք ըստ այսմ մեծ յարգ ունին. այնչափ աւելի որչափ որ ասոնք կողիացեալ չեն սովորաբար, կամ Խոսարովեանի, կամ նաեւ այժմու սովորականին եւ կամ գոնէ ՄԱԻ համաձայն գտնուելով:

Ինչ որ բռնիք N²ի մասին՝ կ'արժէ նաեւ Աի կամ այն բնագրին, զոր կը քաղենք Յովհաննու Արճիշեցոյ համառօտած պատարագի մեկնութենէն՝ ՄԱԻ ժամանակները, այսինքն ԺԳ դարու յօրինուած: Կ'արժէ Արճիշեցոյ բնագրին մասին մէկ երկու խօսք ըսել:

Յովհաննու Ոսպնակերի Պատարագի մեկնութիւնը ցանցառ գտնուող գործքերէն չէ. եւ արդէն երեք անգամ՝ ալ հրատարակուած է սպագրութեամբ՝ Կ.Պոլիս 1717ին եւ 1799ին, եւ Կալիթա 1830ին, որոնց յիշատակարանքն ալ հաղորդուած են «Հայկ. Մատենագիտութեան» մէջ:¹ Այս սպագրութեանց մին միայն այժմ առձեռն ունիմ, բայց ասոր տեղ շատ յարգի ձեռագիր մը՝ Թ. 174 մեր Մատենադարանին, զոր նորոգած է եւ առաջին չորս թղթերը նոր գրած Դաւիթ անուն մէկը ՌժԻԴ (= 1675) տարին, բայց բուն գրութիւնը շատ հին է՝ գոնէ երկու երեք դար կանուխ քան նորոգման տարին: Այս ձեռագրին ընթերցմունքն են՝ զորոնք Ա համառօտութեամբ կը նշանակենք:² Մեր մատենադարանին մէջ կայ երկրորդ օրինակ մ'ալ՝ Թ. 466՝ իբր ԺԷ—ԺԸ դարերէն (զոր A² կը նշանակենք,) բայց որեւիցէ կերպով չի կրնար համեմատուիլ առաջնոյն հետ,³ եւ բաւական ալ սխալագիր է. ուստի ասոր ընթերցմունքն ալ մի առ մի համեմատել պէտք չտեսանք: Ձեռագիրներ չեն պահիր նաեւ այլուր, որոնց մէջ կը յիշնք հոս միայն Փարիզու Ազգային Մատենադարանի հայկական ձեռագրաց Թ. 29 (Cod. Arm. 29, Պարոնեան՝ Թ. 85, Մարտէն Թ. 91,) թղթեայ նօսրագիր օրինակ մը (196 թուղթք, 22×17 սնւմ., միասին՝ 15×9.5, տողք 25,) «մօտ ԺԷ դարու», գրուած ըստ ցուցակագրին՝ (եւ արդէն 1730ին Նւրուպա եկած:) Ձեռագրիս մէջ գործքին խորագիրն է (Թղ. 1ա) «Տեսութիւն սուրբ Պատարագին (Յոհաննու Արճիշեցոյ),» եւ վերջն երկու յիշատակարան ունի՝ որ կը պահին մեր ձեռագրաց մէջ: Առաջին է (Թղ. 195բ) «Յիշատակարան Խոսարովու», արդեամբք այն՝ որ կայ Անձեւացեաց եպիսկոպոսի գրութեան ծայրը՝ քիչ շատ փոփոխուած:⁴ Աւելի կարեւոր է երկրորդը որ

¹ Տպագրութեանց յիշատակարանք տես Լ. Գր. Չարբհ., «Մատենագիտ.», էջ 463—65.
² Տես ասոր վրայ Յուլիան, էջ 490. (Թ. 174, '1)
³ Տես Յուլիան, էջ 941. (Թ. 466, '1)

⁴ Ձեռագիր Յուլիան Մերոպ Վրդ. Թ. Տեր-Մովսիսեանց. (Հմմտ. վերն էջ 471, ծան. 3)
⁵ Տես տպ. Վենետ. 1869, էջ 66—67. Յուլիան մեր ձեռք., էջ 707, եւ վերն գործքին մէջ՝ էջ 269:

“Արքայն ‘Աերսիսի յիշատակարան», խորագիրը կը կրէ (ԹՊ. 196ա) եւ է հետեւեալը. “Գրեցաւ ի թվականիս 2ՃԻԶ (= 1276, անշուշտ կարգալու է 2ՃԻԶ = 1177) յանապատ սուրբ Գէորգայ ի մէջ լերինս Տօրոսի ի Գահ Նիլիկոյ եւ ի սկիզբն Պանփիւլայ, ի կաթողիկոսութեան Տեառն Գրիգորի եւ իշխանութեան Հեթմոյ Սեւաստոսի, վերջ գրեցայ եղեւ Փետրվարի ԺԶ:» Եայտնապէս այս յիշատակարանը Լամբրոնացոյ մեկնութեան հնագոյն եւ իսկազիր ձեռագրինն էր (— ինչպէս քիչ մը յառաջ տեսանք, Լամբրոնացի գրած էր 1177 ին, իւր գրած Տիակ օրինակը գերուած էր 1189 ին եւ կրկին գնուած 1192 ին. —) զոր առջեւն ունէր ըստ այսմ Արճիշեցի եւ ոչ երկրորդական օրինակ մը:¹

Չարմանալի ալ չէ որ Յովհ. Ռաֆնակեր թէ Խոսրովու եւ թէ Լամբրոնացոյ մեկնութեանց յիշատակարանները գրած է իւր երկասիրութեան վերջը: Արդէն իւր գործքը ծայրէ ծայր ուրիշ բան չէ, բայց համառօտումն եւ քաղաճք յիշեալ երկու մատենագրաց երկերէն: Ինքն իսկ Արճիշեցի կը յայտնէ այս բանս բացայայտ գրելով իւր գրութեան ներածութեան վերջը.² “Վասն որոյ մեծն Խոսրով, հայրն Գրիգորի Նարեկացոյ նախ, եւ ‘Աերսիս’ վերատեսուչն Տարսուղի յետոյ, ընդարձակ եւ պայծառ քննութեամբ ետուն մեզ զՄեկնութիւն Պատարագիս: Բայց են ոմանք զի զյաճախութիւն բանիցն պատճառեն, եւ կէպը՝ զնրբութիւն. եւ անօգուտ մնան. թէպէտ եւ չէ ինչ յոյժ ծածուկ բանք նոցին: Եաղազս այսորիկ յեանեալս ի բարեաց, ծնունդս վերջին ժամանակիս, Յոհաննէս Արճիշեցի, թախանձեալ յոմանց քահանայից արբազգեցից՝ տալ նոցա վերասին համարօթ եւ պարզ քանի՜ զտեսութիւն խորհրդոյս. եւ մէք հարկեալ ի նոցունց՝ ձեռնարկեցաք ի սոյն, յուսալով ի հոգին սուրբ եւ յաղօթս սրբոց, ոչ թէ յաւելուած ինչ իմաստից խառնելով ի մէջ ի բանս մեկնութեան նախասացեալ արանցն, այլ միայն զհաննոցոնց կարծեալ պարզեցաք. զոր թէ հաճելի իցէ ձեզ՝ Տեառն շնորհ. եւ թէ ոչ՝ եւ նոյնպէս շնորհ. միայն անպարսաւ մնացից ի պատահելոցդ:»

Ասկէ արդէն կը տեսնուի որ Արճիշեցոյ մեկնած Պատարագի բնագիրը չէր կրնար շատ շեղիլ Լամբրոնացոյ մեկնութեան մէջ գտնուածէն: Եաջորդ համեմատութեանց միտ դնողը կը տեսնէ ալ որ արդեամբք A մեծաւ մասամբ կը համընթանայ N²ի՝ աղօթքներու եւ քարոզութեանց մէջ: Սակայն կէտ մը կայ, ուր Արճիշեցոյնը շատ մեծ շեղումներ կը ցուցնէ: Եւ այս կէտն է խրատագրոց ամբողջութեան բաւական մեծ տարբերութիւն ունենալը. պատարագի մասերէն ալ մէկ քանին կարգի եւ շարադասութեան տարբերութիւն կը ցուցնեն: Վերջապէս անհրաժեշտ կը տեսնենք դնել հոս A խմբի պատարագի կմախքը՝ գլխաւորաբար խրատագիրներն, զորոնք ասոր համար չենք գրած արդէն Լամբրոնեան Պատարագի համեմատութեանց մէջ: Աղօթքներն եւ քարոզութիւնքն

¹ Այս յիշատակարանը՝ կերեւայ՝ սմանց առիթ առած է կարծելու թէ Մեկնութիւնս Աերսիսի Շնորհալուց գործքն ըլլայ: Աս կը հետեւի Brightmanի (Liturgies, etc. p. C) մէկ ծանօթութենէն, ուր կը յիշէ թէ ցուցակին մէջ Աերսիսի Գ. (Շնորհալուց) տրուած է այս: Ահա իւր խօսքը՝ The commentary in Paris Arm. 29

described as of S. Nerses IV (Schnorbali Clayetsi † 1172) is in fact a compilation from Chosroes and Nerses of Lambron by John of Arjesh (XIIIth cent.) Չենք գիտեր Փարիզի որ ձեռագիր ցուցակը կ'ակնարկէ հոս Պրայթման: ² Թ. 174, ԹՊ. 4ա—5ա. Թ. 466, ԹՊ. 1բ¹—2ա¹: Տես Ցուցակ, էջ 490:

Հոս չենք կրկնելու եւ կը շատանանք միայն սկզբան բառերն յիշելով . սուրբէն Համեմատութեան Եւ ասոնք Լամբրոնեան ծանօթութեանց մէջ :

Յաջորդ ուրուագրին, զոր քաղեցինք Արձիշեցւոյ մեկնութենէն, Հիմն է մեր գրասան թ. 174 Հին ձեռագիրը (A): Ուր պէտք էր, Համեմատութեան Եւ նաեւ թ. 466 ձեռագրի (A²) եւ Կ. Պոլսոյ 1799ի տպագրութեան¹ (A³) տարբերութիւնքն ալ: Բուն Լամբրոնեան պատարագի Համեմատութեանց մէջ պէտք չտեսանք A² եւ A³ Համեմատելով խճողել ծանօթութիւնքն եւ երկարել անօգուտ կերպով :

Պ Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ա Մ Ա Տ Ո Յ Յ Ա Ռ Ե Ո Վ Հ . Ա Ր Ժ Ի Շ Ե Ց Ի Ո Յ

Ի զգենու Հանդերձին՝ ասն սաղմոս բառ խորհրդոյն՝ Յիշե՛ Տէր շիր-ի՛ն, եւն: Քարոզէ սարկաւազն՝ Խնդրե՛ցո՛ւ հաւատով, եւն: Ժողովուրդն կեցո՛ Տէր: Սարկաւազն՝ Ուրբեաց մէջ: Ասացո՛ւ մի: Ժող. Գ. Տէր ուրբեաց: Քահանայն միաբանի աղօթից նոցա եւ ընդաներար խօսի ընդ քրիստոսի՝ ասելով. Որ շէնցեալ եւ շոյ՛ս որչե՛հ հանդերձ, եւն:

Եւ յետ զգենուցն՝ գայ առաջի սրբոյ սեղանոյն, եւ անկեալ ի վերայ երեսացն ասէ զաղօթս զայս՝ առ սուրբ Հոգին, զոր ասացեալ է սուրբ Հօրն Գրիգորի Նարեկացւոյ արտասուօք...: Աղօթք. Ամենակալ Աստուծո՛ք քարբար, եւն: Գարձեալ կրկնեցի նոյն կարգբանի, մինչեւ վերահայեցութիւն լուսոյն հրաշապէս ազդեալ յայտնեցի աւետարանեւ... Աղօթե՛՛մ եւ աղբերե՛՛մ, եւն:

Ապա յարուցեալ գայ առնթեր ընծայարանի սեղանին:² Առ որ մատուցեալ նախասարկաւազն նշխար, եւ առեալ զնէ ի մաղմայն ասելով. Յիշե՛՛մ Տէրո՛ւ մերոյ Յիշ-

ոսի՛ քրիստոսի: Եւ առեալ զգինին՝³ Յաղթո՛ւ յիշարակէ՛ տերեւո՛ւն Տէրո՛ւ Աստուծոյ եւ քրիստոսի մերոյ Յիշե՛՛մ քրիստոսի:

Եւ քահանայն ասէ զաղօթսն՝ սրբոյն Յոհաննու Ոսկեբերանին. Աստուծո՛ք Աստուծո՛ք մեր, որ շէնցեալ հացք, եւն:

Եւ ապա մատուցեալ սարկաւազն ծածկէ դատարանակալ ասելով. Տէր Խեղճաց, լայելու՛: Եւ տուեալ խունգ ի ձեռս քահանային ընթեր կայով. եւ նա առեալ...⁴ Աղօթք. Խոնկ մարացանե՛՛մ առջի՛ տ քրիստոս Աստուծո՛ք, եւն:

⁵ Յետ այսորիկ կատարիչ խորհրդոյն գայ Հանդերձ քահանայիքն, սարկաւազքն եւ դպրօքն, մամղինք լուցելովք եւ անուշահոտ խնգօք, մտանէ առաջի սրբոյ սեղանոյն սաղմոսելով՝ Մոխջ առաջի. եւ քահանայն երկրպագէ սեղանոյն, եւ կանգնեալ ասէ զաղօթս զայս. Տէր Աստուծո՛ք մեր, որ խորհրդեք յերկնս դասս եւ շնորհաբանութեանս երեւոյցաց, եւն:

Եւ ապա մատուցեալ սարկաւազն խունգ

¹ Խորագիրն է. «Մեկնութիւն հասար խորհրդոյ սրբոյ պատարագին, արտահանեալ ի մեկնութեանց խորհրդու Անձեւացեաց եպիսկոպոսի եւ Ներսիսի Լամբրոնացւոյ վերատեսչի Տարսանի, կարճելով եւ պարզաբանելով ի Յոհաննու Արձիշեցւոյ», Կ. Պ. 1799, 120 էջք 216:

Պատարագի ուրուագծին տարբերութիւնքն աւելի գիւրաւ գտնելու համար՝ Հոս ալ պահեցինք աղօթքներն եւ քարոզները՝ սկիզբը միայն նշանակելով: A²-3 բնագրաց, ինչպէս նաեւ A¹ մանր մունր գրչագրական անճշդութիւնքն, սխալներն եւ այսպիսի տարբերութիւնք մի առ մի նշանակուած չեն Հոս, որ արդէն մեր նպատակէն ալ դուրս էր: Միայն ուր A²-3 իրական եւ կարեւոր շեղում ունէին՝ գրած են յաջորդ ծանօթութեանց մէջ:

¹ A² չունի «զայս», (= A³). քիչ մ'ետքն ալ կը կարգայ «մինչեւ ի վերհայցութեան», եւն. իսկ A³ «մինչեւ վերհայցութեան վերհայցութեան լուսոյն», եւն:

² A²-3 «Քահանայն գայ առնթեր ընծայարանի խորանին», եւն:

³ A³ «Եւ առեալ զգինին՝ արկանէ ի սկիզն ասելով. Յաղագո յիշատակի էրեւոյթ անօրէնութեան», եւն:

⁴ A² «զաղօթս», իսկ A³ «ասէ է ծածուկ զաղօթս», եւն: Երկուքն ալ աղօթքը կը սկսին «Տէր Աստուած մեր, որ զերկնաւոր», եւն:

⁵ A³ չունի «Եւ նա առեալ» խօսքը:

⁶ Ասկէ սկսեալ մինչեւ սա խօսքը «առաջի նորաւունելով կիսասարկաւազն զինկանոցն», չունի A³, ոչ միայն խրատագիրքս, այլ նաեւ մեկնու-

Պարտաբեկ քրեական, եւն: Ժող. Ողբում-նիւն, եւն: — Քաջանայն դառնայ ի ժողովուրդն²⁶ եւ ասէ. Շնորհի, սեր, եւն: Ժող. Եւ ընդ հոգեւոր տու: Սրկ. Ի վեր ընծայեցոցեի,²⁹ եւն: Ժող. Ունիմի, եւն: Սրկ. Եւ քահանայութիւն, եւն: Ժող. Արժան է իբր: —

Ասէ քաջանայն. Արժան է սորոքողիս եւ իբրաւ ամենայնորս փութով, եւն: ... Եւ ընդ սերովքեան, եւն: Ժող. Սորբ, սորբ ... սլանան ի քորյունս:

ՔՏ.³⁰ Սորբ, սորբ, սորբ եւ ճշմարտողիս եւ ամենասորբ: Եւ սլ ու պանծացի, եւն: Ատեալ շնացն. ... Ատէ իբրայ: ... Նայնողիս եւ զքեզմի ... Ատէ սրբէի ի սմանի, եւն: [ՔՏ.] Եւ շոյն մշտ էր յիշտոյի սուել, եւն: ³¹ Եւ սրտ մե Տեր ըստ այսմ հրամանատարութեան, եւն: Ջոյն է իտոյց, եւն:

Ժող. Յամենայնի օրնեալ եւ Տեր, եւն: ՔՏն.³² Ջոյն սրտարեւ Տեր Աստուծոյ մեր քովմի, եւն: Ժող. Եւ ընդ հոգեւոր տու: Սրկ. Աստուծոյ երկր: Ժող. Ատեալ տ Տեր:

ՔՏ. Խոնարհեալ երկրպագէ սեղանայն եւ ասէ զայս. Երկր պառնեմի եւ ողբմի եւ ինքեմի, եւն: ³³ Որով շնացո յ ասրնեալ, եւն: Որպէս զի եղիցի ս, եւն:

Եւ համարելէ քաջանայն զսեղանն, եւ այսուհետեւ զձեռան հաւասար նուիրացն խոնարհեալ եւ զայնն ի նոյն յառեալ ասէ անմառն զաղօթան. Սովաւ շնորհեալ զեր, եւն: Սովաւ եւ օրոց, եւն: Սովաւ հանիս զմեայն, եւն: Ընդ որս եւ մշ, եւն:

Սրբոցն յիշատակ առնիթեր սեղանայն ի լուր ժողովուրդեանն:³⁴ ... ՔաՏ. Աստուծոյ ձեռն սրբոցն իստեմ, եւն: — Սարկաւազն գայ

յաջակողմն սեղանայն խնդարկելով շուրջ զսեղանովն. ուղղէ զդէմն ի պատարագն, ասէ բարձր ձայնիւ ի լուր ժողովուրդեանն. Ատեալ եւ ընդ օրոց, մարտարեկն, եւն: Ատեալ սրբոցն մերոց, եւն: Միանշեւելոց, եւն: Թափասօրոց հասարոցելոց, եւն: ... Քաջանայն կրկնաբանէ զաղօթանն նոցան ասելով.³⁵ Յիշե՛ Տեր եւ ողբմի: Իսկ սարկաւազն ի սկսանել քաջանային զաղօթանն խորհրդաբար, զայ դարձեալ ի նոյն յառաջին տեղին իւր յաջակողմն քաջանային եւ սկսանի ասելով.³⁶ Եւ եւս քահանայն եւ փառաբանութեան մարտացու, եւն: Ապաստանի եղբարց մերոց, եւն: (Ժող.) Ըստ ամենայնի եւ յազոյս ամենայն:

Քաջանայն ասէ զաղօթանն.³⁷ Յիշե՛ Տեր եւ ողբմի եւ օրնեալ շոյն իստեմի, եւն: Յիշե՛ Տեր եւ ողբմի եւ օրնեալ զամենայն սուղբաւ երկնայնոցս, եւն: Յիշե՛ Տեր եւ ողբմի զո սատեմ ինչեւ յազոյսս, եւն: Յիշե՛ Տեր եւ ողբմի եւ օրնեալ զամենայն սուղբաւ, եւն: Յիշե՛ Տեր եւ ողբմի եւ օրնեալ զամենայն սուղբաւ, եւն: Եւ աստ թէ կա միս զը յանուանէ յիշել՝ բարուր է, յիշեալ: Յիշե՛ Տեր եւ զայնտեմ որտ յանն արբելի մշ, եւն: Եւ եղիցի ողբում-նիւն մեզնի Աստուծոյ, եւն: Ժող. Եւ հոգեւոր տու:

ՔՏ. ասէ զաղօթանն՝ Աստուծոյ ճշմարտութեան: Սարկաւազն քարոզէ. Եւ եւս, եւն: Ամենայն սրբոյ, շոյն յիշտոյնցոյ, եւն: Վասն մարտոցեալ, եւն: Որպէս զի Տեր, եւն: Եւ փութեանի սա մշ աստեացե, եւն: Ընկալ ինչոց, եւն: Ջոյն սրտարեւնի, եւն, եւն:

Խորհրդական աղօթք զոր մատուցանէ ՔՏն.³⁸ Աստուծոյ ճշմարտութեան եւ հայր ու

զրած էր իւր խորհրդատեարին մէջ այսպիսի խրատագիր մը. (տես նոյնը վարը):

²⁷ Ա³ չունի հոս «զիրուսն», եւն. նաեւ հոս մեկնութիւնն ալ շատ տարբեր է Ա¹⁻² բնագրոց մէջ եղածէն: Թեպէտ իր կցէ «Սարկաւազն ասէ. Աճե՛», եւն:

²⁸ Այսպէս Ա¹⁻². Իսկ Ա³ լաւ եւս «գառնայ առ ժողովուրդն», եւն:

²⁹ Հոս ունի Ա³ «Սարկաւազն. Ջոյնուն զորունս ամենայն փառաբանութիւն եւ զգուշութեամբ: ... Սարկ. Ի վեր ընծայեցոցեի», եւն:

³⁰ Ա³ «Քաջանայն բազկատարած ասէ. Սորբ», եւն:

³¹ Միայն Ա³ ունի հոս խրատագիրս՝ «Եւ ասու զընծայն ի ձեռն, եւ ասէ. Եւ սրտ մե Տեր», եւն:

³² Ա³ միայն՝ «Քաջանայն բազկատարած ասէ. Ջոյն սրտարեւ», եւն:

³³ Հոս ալ Ա³ կը յաւելու. «Եւ ՔՏ. Խաչակնքէ զընծայն եւ ասէ. Որով շնաց», եւն:

³⁴ Ա¹⁻³ այսպէս է բուն՝ «Եւ զի՞նչ յայտ առնէ այժմ (Ա³ յիշելն) զսրբոցն զիշատակ առնիթեր սեղանայն ի լուր ժողովուրդեանն:»,

³⁵ Ա³ չունի հոս խրատագիրս «Եւ ՔՏ. կրկնաբանեալ», եւն. այլ քիչ մ'ետարը. (Ծան. 37):

³⁶ Ա¹⁻³ «սկսանի ասել», որ աւելի յարմար է:

³⁷ Ասոր աեղ ունի Ա³ «Եւ ՔՏ. կրկնաբանէ զրանս նոցին ասելով. Յիշե՛ Տեր եւ ողբմի եւ օրնեալ», եւն: Երկնայնոցս եւ երկնայնոցս պետիս համար աղօթելէն ետքը կը դնէ ոտակաւագին («Քաջանութիւն եւ փառաբանութիւն», եւն) քարոզութիւնն եւ յիշատակայն մատուցուցի:

³⁸ Ա¹⁻³ այսպէս ունի հոս՝ «Մեկնութիւն խորհրդական աղօթիցն, զոր մատուցանէ քաջանայն», Ա³ յատուկ խրատագիր ունի՝ «Եւ ան-

ճաշակումն) Լցո՛ւ է քարո՛ւնեանց Կոյ Տէր, եւն:

Լուանայ քահանայն զձեռն: Սրկն., մինչ նորա պաշտեն,⁵⁰ խունգ արկանէ շուրջ զսեղանոյն. եւ առեալ զսպասն տանի ի սարկաւազարանն: Եւ քարոզէ Սրկն. Եւ եւս հասարակ ընկալեալ յասորածայնն, եւն:

Եւ քահանայն ընդ նմին ասէ.⁵¹ Գոհանա՛մ զձե՛ն Տէր, որ զյայտնի ճաշակումն քարո՛ւնեան շնորհեցիք, եւն: Խաղաղութեամբ. Եւս ասէ. Ասորածայ երկրպագեցո՛ւ: — Անտէն, անհաս, եւն:

Եւ եթէ եպիսկոպոս լինի⁵² պատարա-

գիշն, ի սոյն ժամայն զգենու զեմբորոնն, եւ գայ ի մէջ եկեղեցւոյն... զոր եւ ասէ իսկ. Որ օրհնեալ զյայտնի՛ որ օրհնեալ զյեղ, եւն:

Ժողովուրդն ասեն. Եղբայն անան Տեառն աւրհնեալ յայտնի յայտն. Գ. կրկնէ: — Քհ. ասէ⁵³ ի վերայ նոցա. Կարգումն օրինաց եւ ճարգարեից, ... ցո եւ ժեղ Հոգեւոր Կոյ սրբով:

Եւ բերեն նշխար առ քահանայն: Եւ նա օրհնեալ բաշխէ ժողովուրդեանն: Եւ ասեն սղմ. Աւրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ. ի բուն զփոխն:⁵⁴

⁵⁰ A³ հոս ալ՝ «Եւ սարկաւազն, մինչ նորա երգեն, խունկ... տանի ի սարկաւազարանն: Եւ եկեալ հրամայէ ժողովուրդեանն զօհանալ պատգամ. Եւ եւս հասարակ ընկալեալ,» եւն:

⁵¹ A³ ասոր տեղ պարզապէս՝ «Աղթաք:»

⁵² A²⁻³ լաւ եւս «եթէ եպ. իցի» եւն:

⁵³ A³ «Քհ. գառնայ եւ ասէ» եւն:

⁵⁴ A² «... ի բուն զփոխն, միա լաւ գիր:» A³ «... Օրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ, եւ այլն: Եւ քահանայն խաշակեալով զժողովուրդն ասէ՝ Օրհնեալ եղբայն, եւ այլն: Եւ ասա՛ ի Տէր Կարծեցի. զփոխն լման տակալ:» — Այս վերջին մասերուս մեկնութեամբ կ'աւարտի Արձիշեցւոյ Պատարագամեկնին ալ:

Բ.

ԲՆԱԳԻՐ ԼԱՄԲԻՐՈՆԵԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԻ

ԱՌՐՉՆՔ ԱՐԿԱՆՆԵՐԻ ՍՊԱՍ ԵԿԵՂԵՑՈՑ

Ա. — Թորժամ կամեցի քանանայն պատարագ մատուցանել, պարտ է այսպէս խորհրդաբար զգեստաւորել: Հանդերձ սարկաւազաւքն մտանէ յաւանդատուն ուր զգեստն է պատարագին. եւ զգեցեալ պաշտանէիցն ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի, ասնն ապա սաղմոս, Յիշեա Տէր զՎաւիթ տունն առ տունն ամենեքեան: — Բարոզէ սարկաւազն. Աւ եւս խաղաղութեան զտէր աղա: — Ժողովեալքն ասնն. Տէր ողորմեա: — Սարկաւազն. Խընդրեսցուք հաւատով եւ միաբանութեամբ ի տեառնէ, զի զողորմութեան զընորհս իւր արասցէ ի վերայ մեր. ամենակալ տէր Աստուած մեր, կեցո եւ

5

Յաջորդ հրատարակութեանս հիմն է N կամ Լամբրոնացոյ մատենագրութեանց մէջ տպագրուածը: Համեմատուած են բաց ի Միւնխէնի ձեռագրի պատարագէն (MA), նաեւ նորին Լամբրոնացոյ իւր մեկնութեան մէջ հիւսած ընթերցումներն (N²), որոնք երբեմն շանաւոր շեղում կը ցուցնեն իւր Պատարագամատուցէն, ինչպէս նաեւ իւր հետեւողին՝ Յովհ. Արճիշեցոյ՝ պատարագի մեկնութեան մէջ հիւսուածները (A): Ուղագրութեան մասին հետեւած ենք ճշգիւ Nի, միայն - օ ուղագրութիւնը փոխած ենք ամէն տեղ - աս՝ հետեւելով MAի: Ա-ԻԳ հատուածոց բաժանմունք մեզմէ են. իսկ հատուածոց խորագրեր աւելորդ համարեցանք հոս գնել, նոյնքը կրնան տեսնուիլ Աթանասի (էջ 272—99) եւ Ոսկեբերանի (էջ 353—84) պատարագաց մէջ, ուր յաճախ համեմատուած են Լամբրոնեան N եւ MA օրինակները: Այս համեմատութիւնքն, ուստի Աթանասի եւ Ոսկեբերանի տարբերութիւնքն հոս ի հարկէ չենք կրկնել. նաեւ ուր MAի ընթերցմունք դրած ենք այն տեղերն՝ հոս միայն յիշեալ էջերը կը նշանակենք, նոյն համեմատութեանց ծաւալը կրկնութեամբ չընդարձակելու համար: MAի Համառօտութիւններն մի առ մի չենք նշանակած:

ՀԻՏԻ:

Ա. ||¹ MA “Աւրէնք արկանեւոյ ոպաս եկեղեցոյ: Թորժամ կամեցի պատարագ մատուցանել: Պարտ է քահանային այսպէս խորհրդաբար զգեստաւորել: Հանդերձ սարկաւազաւքն մտանէ յաւանդատունն, ուր զգեստքն են պատարագի,” եւն: ||⁵ “Յիշեա Տէր զՎաւիթ” սաղմոսը լիակատար եւ մեկնութեամբ պարզաբանուած տես ի N² (էջ 237—44): ||⁶⁻⁷ N եւ N² եւ A “Սարկաւազն.” MA “Եւ քարոզէ նախասարկաւազն... Ժողովեալ՝ Տէր ողորմեա:” ||⁸⁻⁹ MA “զի զողորմութեան զընորհս արասցէ ի վերայ մեր, Ամենակալ Տէր Աստուած մեր ինչպէս ի ողորմեա:” Ասոր համեմատ է N² “... զընորհս արասցէ ի վերայ մեր՝ Տէրն ամենակալ, կեցուցէ եւ ողորմեցի.” (բայց քանի մը տող վերջը՝ “Ամենակալ Տէր” եւն Nի պէս): Երկուքին մերձաւոր է A, որ այսպէս կը համառօտէ այս եւ յաջորդքն՝ “Քարոզէ Սարկաւազն. Խընդրեսցուք հաւատով միաբանութեամբ ի տեառնէ, կեցուցէ եւ ողորմեցի: Ժողովեալքն. կեցո Տէր: Արք. Ողորմեաց մեզ. ասացուք մի.: Ժողով. Գ. Տէր ողորմեա: Քն. Բաբանի ողորմեա նոյս եւ ընթացեալ իւր ընդ քրիստոսի տելով. Որ զգեցեալ եւ

10 ողորմեա: — Ժողով. Կեցո Տէր: — Սրկ. Ողորմեայ մեզ սէր Աստուած մեր ըստ մեծի ողորմութեան քում. ասացուք ամենեքեան միարանութեամբ, տէր ողորմեա: — Ժողով. Տէր ողորմեա, ժի:

Քահանայն խոնարհի եւ ասէ զաղաւթս զայս. Ար զգեցեալ ես զլոյս որպէս հանդերձ տէր մեր ճիսուս Վրիստոս, անձառելի խոնարհութեամբ ի
 15 յերկրի երեւեցար, եւ ընդ մարդկան շրջեցար. որ եղեր քահանայապետ ճշմարիտ ըստ կարգին Մելքիսեդեկի, եւ զարդարեցեր զեկեղեցի քո սուրբ. տէր որ պարգեւեցեր եւ մեզ զնոյն զերկնային հանդերձն զգնուլ. արժանի սրա եւ զիս ի ժամուս յայսմիկ զանպիտան զճառայս քո որ համարձակիմս եւ մերձենամ ի նոյն հոգեւոր պաշտաւն փառաց քոց, որպէս զի զամենայն
 20 ամբարշտութիւնս մերկացայց, որ է հանդերձ պղծութեան, եւ զարդարեցայց լուսով քո: Ինկեա յինէն զչարիս իմ, եւ թաւթափեա զյանցանս իմ, որպէս զի արժանի եղէց հանդերձեալ լուսոյդ սու ի քէն. շնորհեա ինձ քահանայա- կան փառաւք մտանել ի պաշտաւն սրբութեանց քոց ընդ այնոսիկ ոյք անմեղու- թեամբ պահեցին զպատուիրանս քո. զի եւ ես պատրաստ գտայց երկնաւոր
 25 առաքաստիդ ընդ իմաստուն կուսանան փառաւորիդ զքեզ Վրիստոս որ բարձեր զմեզս ամենեցուն: Վու ես սրբութիւն անձանց մերոց եւ քեզ բարերարիդ Աստուծոյ վայելէ փառք իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս:

Սւ մատուցեալ կիսասարկաւազքն զգեցուցանէ նմա զհանդերձն սաղ-
 30 մոսելով. Վաստ արա ինձ տէր, զի ես յանրծութեան: — Սւ ի զգնուլն զհանդերձն ասէ. Չգեցո ինձ տէր զհանդերձ փրկութեան եւ պատմուձան

զլոյս» եւն: ||¹² MA «Ժողովութիւնն ասէն-երկու- Տէր ողորմեա:», Ասկէ ետքը կը կցէ MA «Դնէ զկայրն ի գլուխն ասելով. Դիր Տէր զլիսոյ իմոյ սաղաւարտ փրկութեան, զնշան խաչի քո, պատերազմել ընդ զօրութիւն թշնամոյն, շնորհաւք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որում վայելէ փառ: Ի զի՞նչու շնորհերն ասոյց. Չգեցո ինձ Տէր զհանդերձն փրկութեան եւ պատմուձանն ուրախութեան, եւ շուրջ պատեցէ զգեստովս փրկութեան, շնորհաւք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որում: Այլ ողա- ինչ հանգերն. Որ զգեցեալ ես զլոյս», եւն: ||^{13ff}. Աղօթքս տես առ Ոսկեր., վերն էջ 353—54: ||¹⁷ MA, ինչպէս նաեւ N² եւ A «Տէր ասէն-երկու, որ պարգեւեցեր եւ մեզ զնոյն զերկնային հանդերձ զգնուլ», եւն: ||¹⁸ AN² եւ MA «զանպիտան ծառայս», եւն: ||²⁴ Նսեւ N² «զպատուիրանս քո», բայց քիչ մ'ետքը կը գրէ «չբեւ քո», ||²⁶ A «Չի գու ես սրբութիւն», եւն: ||²⁵⁻³⁰ Ասկէ մինչեւ Գրիգորի Նարեկացոյ աղօթքը («Ամենակալ Աստուած բարերար», եւն) շունին A եւ N², այսինքն Լամբրոնացի (եւ անոր հետեւող Յովհ. Արժիշեցի) չէ առած մեկնութեան մէջ: Այսպիսի զանցառութիւնք շատ բազմութիւն եւն եւ դիւրաւ մեկնելի. վասն զի բնական է որ մեկնչին կամքէն կախում ունէր այս կամ այն մասը լուսարաններու արժանի տեսնել կամ ոչ: Այսպիսի զանցառութիւնք չենք նշանակեր ամէն անգամ մի առ մի: — Չգեստուորման աղօթքներս բաւական տարբեր կարգով եւ այլազոունի MA, որ նախընթաց («Որ զգեցեալ ես զլոյս») աղօթքին կը կցէ հետեւեալ կարգաւ. «Աժէ զի՞նչու իս- ասէ զաղաւթս զայս. Շուրջ պատեցէ կամար հաւատոյ... Դնէ ուրաք ի պարանոցն եւ ասէ զաղաւթս. Չգեցոյ Տէր պարանոցի իմոյ...»

ուրախութեան, եւ շուրջ պատեալ զգետովս փրկութեան. շնորհաւք տեառն մերոյ: — Եւ ամէ գաւտի. Շուրջ պատեացէ կամար հաւատոյ զմէջս սրտի իմոյ եւ զմտաց, եւ շիջուցէ ի ամանէ զխորհուրդս աղտեղիս, եւ զաւրութիւն շնորհաց քոց յամենայն ժամ բնակեացէ ի սոսա. շնորհաւք տեառն մերոյ: — 35
 Ուրարին. Չգեցո՞ տէր պարանոցի իմոյ զարդարութիւն, եւ սրբեա զսիրտ իմ յամենայն աղտեղութենէ մեղաց. շնորհաւք տեառն մերոյ: — Բազպանին. Տուր տէր զաւրութիւն ձեռին իմոյ, եւ լուս զամենայն աղտեղութիւնս իմ, որպէս զի կարող լինիցիմ սպասաւորել քեզ անաղտեղութեամբ հոգւոյ եւ մարմնոյ. շնորհաւք տեառն մերոյ: — Ծափորտին. Տէր ողորմութեամբ քո զգեցո՞ ինձ զգետս պայծառ, եւ պարսպեա ընդդէմ ներգործութեանց չարին. զի արժանի եղէց փառաւորել զքո փառաւորեալ անունդ. շնորհաւք տեառն մերոյ: — 35
 Երթամ զխոյրն դնէ եպիսկոպոսն. Տէր, դիր սաղաւարտ փրկութեան ի գլուխ իմ պատերազմել ընդ զաւրութիւն թշնամոցն. շնորհաւք տեառն մերոյ: — Իսկ եթէ կամի զայս ասասցէ ի զգնուլն զհանդերձն. ամէ գաւտի ընդ մէջն, եւ արկանէ ուրար զուսովքն ասելով. Վահանայք քո զգեցցին զարդարութիւն, եւ սուրբք քո ցնծալով ցնծասցեն: Դնէ զբազպանն, եւ զգնու զհիլոնն ասելով. Գնծասցէ անձն իմ ի Տէր, զի զգեցոյց ինձ հանդերձ փրկութեան, եւ պատմուճան ուրախութեան. իրրեւ փեսայի եդ ինձ պսակ, եւ որպէս հարսն զարդու զարդարեաց զիս: 50

Իսկ եթէ եպիսկոպոս լինի ի սրբորոշում, առնա զսուրբ ինչիւն, ածեալ է թերոյ լուծոցն եւ զպարտաւորութիւնս եպիսկոպոսն, եւ թոյ առնելն ընծայութիւնն զեղանոյն՝ լուծոցեալ զյետս, եւ մարտոցեալ անկանի առջիկ զեղանոյն է թերոյ երեսոց իւրոց լուս եւ անմտանել, եւ սօէ զզաւրս զայս առ սուրբ Հոգին որակելն թորոյն:

Ամենակալ Աստուած բարբար մարդասէր, Աստուած բոլորից յաւրինող երեւութից եւ աներեւութից, փրկող եւ հաստատող, խնամող խաղաղարար, Հաւր հզար Հոգի. հայցեմք բազկատարած մաղթանաւք՝ գոչմամբ հե-

աղտեղութենէ մեղաց, բառնալ զքաղցր լուծ քոց պատուիրանաց, շնորհաւք...: Եւ որն զբազմանն եւ սօէ զզաւրս զայս. Տուր Տէր զաւրութիւն ձեռին իմոյ եւ լուս զամենայն աղտեղութիւն, որպէս զի կարող կարող լինիցիմ սպասաւորել քեզ անախտութեամբ հոգւոյ...: Եւ ի միս յիւն որն թողանն եւ սօէ զզաւրս զայս. Սրբեա Տէր զձեռս իմ ամբառնալ առ քեզ արդարութեամբ եւ մաքրութեամբ, շն...: Եւ շուրջումն սօէ զզաւրս զայս. Տէր ողորմութեամբ քով զգեցոյ ինձ զգետս պայծառս եւ պարսպեա ընդդէմ ներգործութեան չարին... զքո փառաւոր անունդ, շնորհ...: Այլ ազաւր շուրջումն. Ցնծասցէ անձն իմ ի Տէր... եւ որպէս զհարսն...: Եւ լուսնոյ զյետն եւ սօէ սաղմոս. Դատարար ինձ Տէր զի ես յամբոս...: Եւ սօէ միջի լիարի: Եւ սպա սօէ զզաւրս զայս. Տէր հալածեա ի մէջ զաւրութիւնս, շնորհաւք Ցեառն մերոյ: Իսկ եթէ եպիսկոպոս լինի, եւ...: 51-54 MA "առնու զսուրբ կոնքեանն, ամէ ի վերայ... գայ առնել ի ընծայարան սեղանոյն, լուսնայ զձեռսն, եւ մատուցեալ անկանի առաջի որբոյ սեղանոյն... Հոգին անաւրէնիչ գործոյն." 54 MA աղօթքէս յառաջ կր նշանակէ "Կարելիցոյն": Աղօթքներն սուին նաեւ A եւ N: 56 MA "խնա-

60 ծուծեան յանդիման եղեալք ահաւորիդ: Մատչիմք մեծաւ դողութեամբ,
 սաստիկ երկեղիւ՝ մատուցանել նախ զբանականս զայս պատարագ քում
 անքնին տէրութեանդ, իբր աթոռակցի, փառակցի եւ արարչակցի հայրենի
 անկապուտ պատուոյդ, եւ քննողի ծածկութեան խորոց խորհրդոց ամենա-
 կատար կամաց Հաւր Էմմանուէլի, եւ կենդանատուի եւ արարչի ամենայնի:
 Ի ձեռն քո ծանուցաւ մեզ երրեակ անձնաւորութիւն միանական սատուա-
 65 ծութեանդ, յորոց մի եւ դու ճանաչիս անհաս. քեւ եւ ի ձեռն քո առա-
 ջիւքն նահապետական տոհմին շառաւեղք տեսանողք անուանակոչեալք,
 զանցեալսն եւ զգալոցսն, զեղեալսն եւ զոչ գոյացեալսն անստուերաբար
 բանիւ վերապատմեցին: Հոգի Աստուծոյ քարոզեալ զքեզ Մովսեսի՝ որ ի
 գնալն քո ի վերայ ջրոցն անպարագիր զարութիւն, ահեղ շրջարկութեամբ
 70 թեւապարփակ տածողականաւ պաշտպանողաւրէն զթասիրեալ ի ձեռնդս
 նորոգս, զաւազանին խորհուրդ ծանուցեր. յոր կերպարան աւրինակութեան
 նախ քան զկառուցանել զլոյծ մանուած վերջնում վարագուրիդ յաւրինեցեր
 կարող տիրապէս զբովանդակ բնութիւնս ամենից բնաւից գոյից բոլորից
 ամենայն էից յանէից: Քեւ ստեղծանին ի նորոգութիւն յարութեան ամե-
 նայն եղեալքս առ ի քէն, յայնմ ժամանակի՝ որ աւր վերջին է այսմ կեն-
 75 ցաղի, եւ աւր առաջին երկրին կենդանեաց. քեզ հնազանդեցաւ միութեամբ
 կամացն որպէս Հաւր իւրում ազգակիցն քո՝ էակիցն Հաւր անդրանիկն Որդի
 մերով կերպիւ, զքեզ աւետարանեաց ճշմարիտ Աստուած հաւասար եւ
 համագոյ Հաւրն իւր հզաւրի. զառ ի քեզ հայհոյութիւնն անքաւելի քարո-
 զեաց, եւ իբր զաստուածամարտից զի քէն հետեւեցն չարաբանական բե-
 80 րանսն կարկեսաց, եւ զիւրն շնորհեաց արդարն եւ անարատն՝ գտիչ ամե-
 նայնի, որ վասն մեզաց մերոց մատնեցաւ, եւ յարեաւ վասն զմեզ արդա-
 րացուցանելոյ. նմա փառք ի ձեռն քո, եւ քեզ բարեբանութիւն ընդ Հաւր
 ամենակալի յաւիտենից յաւիտեանս, ամէն:

մաւղ (A խնամօղ, N² խնամօղ) եւ խաղաղարար, եւն: ||⁵⁸ AN² եւ MA «յան-
 դիման եղեալ:» ||⁵⁹ Նաեւ N² «երկեղիւ:» A եւ MA «երկեղիւ:» ||⁶⁰ MA
 եւ AN² «անքնին տէրութեանդ:» ||⁶¹ A եւ N² «...պատուոյդ, քննող ծած-
 կութեան խորոց ամենակատար,» եւն: ||⁶² MA եւ AN² «...Էմմանուէլի (A
 Էմմանուէլի, N² Էմմանուէլի), զեւ առաջի, զիւր եւ կենդանատուի,» եւն:
 ||⁶³ MA եւ A «շառաւեղք:» ||⁶⁴ N² «զանցեալք:» A «զանցեալսն:» MA
 «զանցեալսն եւ զգալոցն,» եւն: ||⁶⁵ MA եւ A «...անստուերաբար բարբառով
 բան ի վերայ պատմեցին:» N² «բարբառով բանի վերապատմեցին,» — A «Հո-
 գի Աստուծոյ քարոզել զքեզ,» եւն: ||⁶⁶ MA եւ A «ի վերայ ջրոցն,» եւն:
 ||⁶⁷ MA եւ AN² «շրջարկութեամբ տածողականաւ թեւապարփակ,» եւն:
 ||⁶⁸ MA եւ N² «զլոյծ մանուած:» բայց N² ի մէկ օրինակն ունի «մանուած,»
 նոյնպէս A. — MA «վերջնումն,» եւն. A «վերջնումն,» եւն: ||⁶⁹ N² «զբո-
 վանդակ բնութիւն,» եւն: ||⁷⁰ A «...բոլորից ամենից յանէից,» եւ յետոյ «ի
 նորոգութիւն յարութեանն,» եւն: ||⁷¹ MA եւ AN² «որ է աւր վերջին,» եւն:
 ||⁷² MA «որպէս Հաւրն իւրում,» եւն: — A «ազգակիցն քո եւ էակիցն,» եւն:
 ||⁷³ MA եւ AN² «մերով կերպիւ:» ||⁷⁴ N² եւ A «Հօրն իւրոյ հօրի,» եւն: —
 A «հայհոյութիւն...զառ ի քէն հետեւեցն,» եւն: ||⁷⁵ MA եւ AN² «գտիչն
 ամենայնի,» եւն: ||⁷⁶⁻⁷⁷ A «...վասն մեզաց մեր մատնեցաւ...վասն զմեզ
 արդարացուցանել...ընդ Հօր ամենակալի, Հոգւով զՈրդի եւ Որդւով զՀոգին
 փառաւորեմք:» ||⁷⁸ A «կրկեսցի նոյն կարգ բանի մինչեւ,» եւն: — MA «ի
 նոյն կարգ բանի եւ վերայ հայեցութիւն,» եւն (N² եւ A «վերահայեցութիւն:»

Դարչեալ իրենցն է նոյն խորք բռնի՝ մնիս է վերայ հոյեցութիւն լուսնի հրա-
շաղիս ողորտ յայտնեցի, տեղադրեալ զերտին զիրեն խաղաղութիւն:

85

Աղաչեմք եւ աղերսեմք արտասուալից հառաչմամբ յամենայն անձնէ՝
զփառատրելի արարչութիւնն անեզծ եւ անստեղծ անժամանակ Հոգւոյդ
զթածի, որ բարեխաւսդ ես վասն մեր յանմուռնչ հեծութիւնս առ ողոր-
մածդ Հայր, որ զուրբսն պահես, եւ զմեղուցեալսն քաւես՝ մաքրես եւ
տաճարս կազմես կենդանիս կեցուցի՝ կամաց բարձրեալդ Հաւր: Արդ ազա-
տեա զմեզ յամենայն անմաքուր գործոց՝ որ ոչ է հաճոյ քումք բնակու-
թեան, եւ մի շիջցին առ ի մէնջ լուսոյդ շնորհաց փայլմունք ի տեսակա-
նացս աչաց իմաստից. վասն զի զքեզ ուսաք միանալ ի մեզ ի ձեռն աղո-
թից, եւ ընտիր վարուց խնկելոց: Եւ քանզի մինդ յԵրրորդութենէդ պա-
տարագի, եւ միւսդ ընդունի հաճեալ ընդ մեզ հաշտարար արեամբ ան-
դրանկի իւրոյ, իսկ դու ընկալցիս զմեր պաղատանս, եւ յարդարեցես զմեզ
աւթեւանս պատուականս ամենայն պատրաստութեամբ ի վայելումն ճա-
շակման երկնաւոր գառինդ՝ առանց պատժոց դատապարտութեան ընդու-
նել զայս անմահացուցիչ մանանայս կենաց նորոյ փրկութեան: Եւ հալեացի
ի հրոյս յայսմանէ գայթակղութիւնս մեր, որպէս մարգարէին կենդանա-
խարոյկ կայծակամբն ի ձեռն ունելեացն մատուցմամբ, զի յայսմ ամենայնի
քոյդ քարոզեսցի գթութիւն՝ ըստ որում Որդւովդ Աստուծոյ Հաւրդ քաղ-
ցրութիւն, որ զանառակ որդին մերձեցոյց ի հայրենի ժառանգութիւնն, եւ
զպտունիկն յառաջեցոյց յերկնային արքայութիւնն արդարոցն երանու-
թեան: Այո՛ այո՛, եւ ես մի եմ ի նոցանէ. եւ զիս ընկալ ընդ նոսին իբր
մարդասիրութեան կարաւտեալ մեծի, շնորհաւք քո ապրեալ, զի յայսմ
ամենայնի՝ յամենայնի ծանիցի մարդասիրութիւն քո ընդ Հաւր փառաւո-
րեալ համապատուաբար ի մի կամս, եւ ի մի իշխանութիւն գովութեամբ.
զի քո է գթութիւն եւ կարողութիւն, զարութիւն եւ փառք յաւիտեանս
յաւիտենից:

90

95

100

105

110

Բ. — Ապա յարուցեալ զայ առնթեր ընծայարան սեղանոյն. առ որ
մատուցեալ նախասարկաւազն զնշխարն որ է հաց, դնէ ի մաղզմայն ասելով.

մի օր. ի N² «վերահայեցողութիւն»: ||⁸⁵ A չունի «զկրկին խաղաղութիւն»: ||⁸⁸ MA «զփառաւորելի արարչութիւն», AN² «զփառատրելի արարչութիւնդ»: ||⁸⁹ A «որ բարեխոս ես» եւն: ||⁹¹ AN² «քումք բնականութեան», ||⁹² A «ի տեսական աչացս իմաստից» եւն: ||⁹⁴ MA «... վարուց խնկելոյ», A «... խնկելոց»: ||⁹⁵ A «անդրանկին իւրոյ» եւն: ||⁹⁶ AN² «իսկ եւ դու որդիս զիւժմա- իմ ընկալցիս զմեր պաղատանս» եւն: ||⁹⁷ MA «աւթեւան», եւն. A «օթեւանս պատուական», եւն: ||⁹⁸ MA «երկնաւորդ գառին», N² «երկնաւորդ գառին», A «երկնաւոր գառին»: ||¹⁰¹ MA «ի ձեռն ունելեաց», եւն: ||¹⁰² A «որովդ Աստուծոյ» (փխ. «Որդւովդ»): ||¹⁰⁴ MA եւ AN «զպտունիկն», — AN² յերկնից արքայութիւնն», (փխ. «յերկնային»), — A «երանութեանն: Այոյ, այոյ. զի եւ ես», եւն: ||¹⁰⁶ վերջ գրուած N բնագիրը թերի է հոս. MA եւ AN² ունին «շնորհաւք քո ապրեալ, զարեամբ (A զարեամբդ) Քրիստոսիդ (AN² Քրիստոսի) ստացեալս. զի յայսմ ամենայնի՝ յամենայնի», եւն: A ունի վերջինս՝ «զի յայսմ ամենայնի ծանիցի քո մարդասիրութիւնդ», եւն: ||¹⁰⁹⁻¹⁰ MA եւ A «... կարողութիւն, եւ (MA չունի) մարդասիրութիւն, զօրութիւն», եւն: — MA «... յաւիտենից. ամէն»: ||

Յիշատակ տեսան մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի: — Եւ առեալ զինի արկանէ խաչանիչ ի քաժակն որ է սկիհն, ասելով. Յաղագս յիշատակի տնօրէնու-
 115 թեան տեսան Աստուծոյ եւ փրկչին Յիսուսի Վրիստոսի: — Եւ քահանայն ասէ զաղօթս զայս, սրբոյն Յովնաննու Ոսկեքերանի. Աստուած Աստուած մեր, որ զերկնաւոր հացդ՝ զտէր մեր Յիսուս Վրիստոս զկերակուրդ ամենայն աշխարհի առաքեցեր փրկիչ եւ կեցուցիչ, բարերար եւ մարդասէր, աւրհնել զմեզ. ինքնին դու աւրհնեա եւ զառաջադրութիւնս զայս. յիշեա որպէս
 120 բարերար զմատուցողս եւ վասն որոյ մատուցանի, եւ զմեզ անդատապարտ պահեա ի քահանայագործութիւն աստուածային խորհրդոց քոց: Օ՛հ սուրբ եւ փառաւորեալ է ամենապատիւ մեծփայելութիւն փառացի Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյ սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս: — Դպիրն. Ամէն: — Եւ ասլա սարկաւազն ծածկէ ասելով. Տէր թագաւորեաց վայելութիւն զգեցաւ:

Բ. Հատածս սկսելէն յառաջ MA երկար մաս մ'ունի, զոր չունի N, այսինքն Հռոմայեցոց պատարագէն առնուած եւ այժմու սովորականին ալ անցած Մտից (introtitus) կարգը, որ է այսպէս. «Եւ յեր այր ահնայնի յարո-
 ցեւ յաղ-նիցն իռարնի առաջի ահնայնի քաղա-բիլի-զն եւ որոտոտաւ ստ է լոր նոցա. խոստովանիմ առաջի Աստուծոյ եւ ամենայն երկնային զաւրացն եւ որբոյ Աստուածածնին եւ սրբոց առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւլոսի, Թագէտոսի, Բարթողիմէոսի եւ Գրիգորի Լուսաւորչին, եւ առաջի ձեր հարք եւ եղբարք, զամենայն մեզ՝ զոր գործեալ եմ. քանզի մեղայ խորհրդով, բանիւ, գործով, ամենայն մեղաք, մեղայ մեղայ մեղայ, աղաչեմ զձեզ խնդրեցէք յԱստուծոյ վասն իմ զթողութիւն: Եւ դոտոտիանն նմա եւ ահն. Ողորմեցի քեզ Աստուած հզաւն եւ թողութիւն շնորհեցէ ամենայն յանցանաց ձերոց, անցելոյն եւ այժմուս եւ յառաջիկայէն փրկեցէ եւ հաստատեցէ յամենայն բարիս եւ հանդուցէ ի հանդերձեալ կեանսն. ամէն: Եւ դոտոտ դոտոտ-գոտն եւ առու-ցի. Ազատեցէ եւ զձեզ Աստուած եւ թողցէ զամենայն յանցանս ձեր, տացէ ժամանակ ապաշխարելոյ եւ գործելոյ զբարիս, եւ ուղղեցէ զառաջակայ կեանս ձեր շնորհաւք սուրբ Հոգւոյն, հզաւն եւ ողորմածն եւ նմա փառք յաւիտեանս. ամէն: Եւ աղա յարոցեւ իոյ առնիւր ընթայտան սեղանայն», եւն, որ կայ արդէն ի N ալ: ||¹¹⁴⁻¹⁵ MA «արկանէ խաչանիչ ի սկիհն. Յաղագս յիշատակի փրկագործ տնաւրէնութեան . . . եւ փրկչին մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի: Սարկաւազն. Եւ եւս խաղաղութեան: Թաղալորբն Գ. Տէր ողորմեա: Եւ տանայն ստ զաղ-նիս զայս է վերա. Յանն Ոսկեքանն է:», ||¹¹⁶⁻¹²³ Այս աղօթքն եւ MAի տարբեր ըն-թերցմունքը տես վերն էջ 355—56: Վերը գրուածէն սա շեղումն ունին A եւ N² «. . . կեցուցիչ եւ բարերար, օրհնել (նոյնպէս MA) . . . ինքնին դու Տէր (A չունի) օրհնեա զառաջադրութիւնս («Եւ», չունի նաեւ MA) զայս. ընկալ զա յերկնայն տ սեղանայն (նոյնպէս MA) . . . զմատուցող (N² զմատուցողքս) եւ վասն սրայ (N² մի օր. «վասն որոց») մատուցանի», եւն: Վերջաբանութիւնն MA ալ ունի Nի պէս՝ «Չի սուրբ եւ գոտոտ (N փառաւորեալ) է, եւն. իսկ AN² տարբեր՝ «Չի սուրբ եւ Տէր Աստուած մեր եւ քեզ վայելէ փառք», եւն: — «Գ. Ամէն, չունի MA: AN² արդէն իսկ պակասաւոր են հաս եւ այլուր, ինչպէս մեկնեցինք: ||¹²⁵ MA «Տէր թագաւորեաց վայելութիւն զգեցաւ. զգեցաւ Տէր զաւրութիւն ընդ: Եւ տեաւորի տանայն ահնով, Հոգի սուրբ եկեցէ ի քեզ եւ զուրութիւն Բարձրելոյն հովանացի ի վերայ քո: Եւ Սար-տոտալ իռնի», եւն:

Գ. — Եւ տուեալ խունկ ի ձեռս քահանային, ինքն աորնթեր կալով ունելով զբուրվառն. եւ նա առեալ մատուցանէ խնկելով եւ ասէ. Խունկ մատուցանեմ առաջի քո Վրիստոս բուրումն հոգեւորական: Ինկալ ի սուրբ եւ յերկնային եւ յիմանալի քո մատուցարանդ ի հոտ անուշից, եւ առաքեա առ մեզ փոխարէն զչնորհս եւ զպարգեւս Հոգւոյդ սրբոյ: Եւ քեզ փառս մատուցանեմք ընդ Հաւր եւ ընդ Հոգւոյդ սրբոյ. այժմ եւ միշտ: 130

Եւ զնէ խունկ, խաշակնքէ երիցս անգամ երկրպագեալ, եւ ապա արկանէ շուրջ զսեղանովն հպատակաբար: Եւ աորնթեր գոլով նմին սարկաւազն խնկակալաւն, եւ կիսասարկաւազն առաջի մոմեղինաւք, իջանէ քահանայն ի մէջ եկեղեցւոյն, եւ խնկէ ամենայն բազմութեան ժողովրդեանն ինքնին: Եւ վերստին դառնայ ի խորանն սուրբ. դարձեալ արկանէ սեղանոյն. եւ տայ զբուրվառն ի սարկաւազն. եւ նա ծխէ նմին, իսկ քահանայն երիցս երկրպագեալ համբուրէ զսեղանն: 135

Գ. — Եւ սարկաւազն հրաման տուեալ ելանէ ի մէջ եկեղեցւոյն՝ կանգնի ձեռնամաճ, եւ ձայնէ ի խորանն առ քահանայն. Օրհնեա տէր: — Զահաւնայն. Օրհնեալ թագաւորութիւն Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւի: — Ժողովուրդն. Ամէն: — Սարկաւազն քարոզէ ժողովրդեանն ասելով զարձր ի թիւ. Եւ եւս խաղաղութեան զտէր աղաչեսցուք: — Ժողով. Տէր ողորմեա: — Սարկաւազն. Վասն ի վերուստ խաղաղութեան եւ փրկութեան անձանց մերոց զտէր աղա: — Վասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի եւ հաստատութեան սրբոյ եկեղեցւոյ եւ ամենայն աւր- 140 145

Գ. ||¹²⁶⁻²⁷ MA "Եւ Սարկ. տուեալ խունկ ի ձեռս քահանային, ինքն առնելով ունելով զբուրվառն, եւ նա առեալ մատուցանէ խնկելով զաղօթս զայս", եւն: ||¹²⁹ A "խունկ մատուցանեմք:" — AN² "առաջի քո ֆրիստոս Աստուած՝ բուրումն", եւն: ||¹²⁹ A "քո մատուցարանդ." N² "քո մատուցարանս:" ||¹³⁰ A "...եւ զպարգեւս ի Հոգւոյդ սրբոյ", եւն: ||¹³¹ MA հոտ շատ կը շեղէ՝ կցելով խնկման աղօթքիս ուրիշ մասեր ալ, այսպէս. "Ե- ինչէ շեշ- ձայն է- երեց" անգամ երկրպագէ. Տէր Աստուած որ ընդունեցար (այսպէս) զԱ- բելի զընծայան, զնոյի, եւ զԱբրահամու զոհան, զԱհարոնի եւ զՉաքարիայի զխունկոն. ընկալ ի ձեռաց մերոց մեղաւորաց զխունկս զայս ի թողութիւն մեղաց մերոց եւ ամենայն ժողովրդեան քում: Չի աւրհնեալ եւ փառաւորեալ է ամենապատիւ եւ մեծվայելուչ անունդ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգ.: — Տէր մեր աւրհնեա զխունկս զայս, եւ ընկալ ի հոտ անուշից շնորհաւք Տեառն մերոյ Յիսուսի ֆրիստոսի: — Խունկս աւրհնեալ ի քէն Տէր արձարծեցի առաջի քո ի հոտ անուշից. եւ գթութիւն քո ի ջջէ առ մեզ շնորհաւք Տեառն մերոյ: — Ուղիղ եղցին աղաւթք իմ, որպէս խունկ առաջի քո Տէր. համբարձումն: Ե- ադա արհանէ շուրջ շուրջ սեղանն հպատակաբար", եւն (որմէ սկսեալ կայ արդէն ի N): ||¹³³ MA "...գոլովն մի" (փխ. "գոլով նմին"), ||¹³⁴ MA "Եւ կէս- սարկաւազն առաջի մոմեղինաւ, իջանէ քահանայն բուրվառովն ի մէջ եկեղեցւոյն եւ խնկէ ամենայն բազմութեան ժողովրդեանն. եւ ինքնին վերստին դառնայ ի խորանն սուրբ: Եւ դարձեալ արկանէ սեղանոյն", եւն:

Գ. ||¹⁴¹ MA "Ե- Կ. Կ. Աւրհնեալ թագաւորութիւնն", եւն: ||¹⁴²⁻⁴³ MA "Սարկաւազն ա- գրան խորանին քարոյք է- ի թի- արդի ժողովրդեանն ասելով. Եւ եւս", եւն: ||¹⁴⁶⁻⁴⁷ MA եւ N² "ամենեցուն արհնելիքսն" (N²

Հնեբրգուացս զտէր աղա: — Վլանն սրբոյ տաճարիս, եւ որոց հաւատով
 ընկալեալ զերկեղ տեառն աղօթեն ի սմա զտէր աղաչեսցուք: — Վլանն
 հայրապետին մերոյ կենաց եւ փրկութեան հոգւոյ զտէր աղա: — Վլանն
 150 պատուական քահանայից, եւ որոց ի Վրիստոս սարկաւազաց եւ ամենայն
 ժառանգաւորաց եկեղեցւոյ զտէր աղա: — Վլանն բարեպաշտ եւ աստուա-
 ծապահ թագաւորին մերոյ, եւ ամենայն պաղատանն եւ ամենայն զինուորաց
 նորա զտէր աղա: — Վլանն լինելոյ նորա յաղթող, եւ խորտակելոյ զամենայն
 թշնամիս առ ոտս նորա զտէր աղա: — Վլանն ամենայն քաղաքաց եւ գաւա-
 155 ոաց, եւ որոց հաւատով ընկալեալ են ի նոսա զտէր աղա: — Վլանն պողա-
 բերութեան երկրի, եւ ժամանակաց զտէր աղա: — Վլանն ճանապարհորդաց,
 նաւորդաց, վաստակաւորաց, եւ վանն փրկութեան գերեաց զտէր աղա: —
 Վլանն փրկելոյ զմեզ ի վշտաց, եւ ի նեղութեանց զտէր աղա: — Ընկալ
 կեցո՛ եւ պահեա զմեզ տէր քոյին շնորհիւդ: Կեցո տէր: — Չամենասրբուհի
 160 աստուածածինն զամենաւրհնեալ տիրուհին, եւ զմիշտ կոյսն Մարիամ յի-
 շեշէք եւ զամենայն սուրբս եւ նոքաւք զտէր աղա: — Էջեա: — Եւ եւս
 առաւել վանն միմեանց եւ միաբան ճշմարիտ եւ սուրբ հաւատոյս զտէր աղա: —
 Չանձինս մեր: Վեղ տեառն յանձն եղիցուք: Ողորմեաց մեզ տէր Աստուած:
 Եւ քահանայն խորհրդաբար ասէ զաղօթս: Բայց պարտ է զիտեւ, զի
 165 զայս եւ զորս յետ այսորիկ աղօթանի՝ ոչ մնայ մինչեւ յաւարտումն քարոզին.
 սյլ մինչեւ սարկաւազն ընդ ժողովուրդն խաւսի բարձր, նա աղաւթիքս ի
 ծածուկ ընդ Աստուած, եւ յաւարտելն նորա զքարոզն, քահանայն զփառսն
 աւարտէ՛ քարճրաբարբառ ի լուր ժողովրդեանն. որպէս զի միաձայն ասասցեն
 զՎմէնն: Այս է սահման ընաւիցոյ: Տէր Աստուած մեր, որոյ կարողութիւնդ
 170 անքնին է, եւ փառքդ անհասանելի. որոյ ողորմութիւնդ անչափ է, եւ զթու-
 թիւնդ անբաւ. դու ըստ առատ մարդասիրութեան քում նայեա ի ժողո-

մի օր. «օրհնեբրգութիւնն») — N² յաջորդը կը սկսի՝ «վանն սուրբ տանս այս-
 միկ» եւն (պիս. «սրբոյ տաճարիս») ||¹⁴⁸ Նաեւ N² «զերկեղ.» MA «զերկեղ.»
 ||¹⁴⁹ MA «... հայր պ. մերոյ այս տեառն կենաց» եւն: ||¹⁵⁷ MA եւ N² «վանն
 գերեաց փրկութեան» եւն: ||¹⁵⁸ MA «ի նեղութեանէ» ||¹⁵⁹ MA եւ N²
 «ընկալ, կեցո, եւ ողորմեա եւ պահեա. զմեզ Տէր տէր (N² քոյին) շնորհիւդ:
 Ժող. Կեցո Տէր, եւն: MA միշտ «քոյին» կը գրէ, զոր այլուր չենք յիշեր: —
 N² «Չսրբուհի Աստուածածինն» եւն: ||¹⁶⁰ MA եւ N² «զարհնեալ տիրու-
 հին» ||¹⁶¹ N (գոնէ տպուածը) «յիշեշէք: — Յիշեա, շունի MA եւ N²:
 ||¹⁶¹⁻⁶² MA եւ N² «Եւ եւս միաբանութեամբ (N² միաբան) վանն ճշմարիտ
 սուրբ հաւատոյս զՏէր աղաչ.» ||¹⁶³ MA լիակատար կը գրէ. «Չանձինս մեր
 զմիմեանս Տեառն Աստուծոյ ամենակալի յանձն արասցուք: Դ. Գ. Բեզ Տեառն
 յանձն եղիցուք: Ս. Բ. Ողորմեաց մեզ Տէր Աստուած մեր ըստ մեծի ողորմութեան
 քում. ասացուք ամենեքեան միաբանութեամբ Տէր ողորմեա: Ժողով. Գ. Տէր
 ողորմեա: Եւ տեառնայն» եւն: ||¹⁶⁶⁻⁶⁷ MA «նա քահանայն աղաւթիքս»
 ... եւ յաւարտելն զքարոզն, նա քահանայն զփառսն աւարտէ» եւն: ||¹⁶⁹ Ա.
 զօթիքս եւ MA տես վերն էջ 358: MA եւ N² չունին «բարձր» խորագիրն (ի
 տողն 174) եւ անկէ յառաջ կ'ըսեն «ողորմութիւն քո եւ զթութիւնն» A

վուրդս քո եւ ի տաճարս յայս սուրբ. եւ արա ընդ մեզ եւ ընդ աղաւթակիցս մեր առատապէս զողորմութիւնս քո եւ զգթութիւնս: — Բարձր. Չի քեզ վայելէ ամենայն փառք, պատիւ եւ իշխանութիւն յաւիտեանս յաւիտենից: — Ժողով. Լէն:

175

Ե. — Յետ այսորիկ ասնն զասղմնոս զայս ի ճայն դաս դաս ըստ ութից ճայնից Խոնարհեցոյիցն յեղանակաց. Բարի է խոստովան լինել տեառն, սաղմոս ասել անուան քում բարձրեալ: Փառք քեզ Լստուած, ի բուն: Ուղիղ է սէր Լստուած մեր, եւ ոչ գոյ ի նմա անիրաւութիւն: Փառք քեզ Լստուած: Փառք Հօր եւ Արդոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: Փառք քեզ Լստուած: Եւթմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտ.: Փառք: Եւ միաձայնեալ երկու դասն ընդ մի բերան ասնն զայս զկնի. Միածին Արդի եւ բանդ Լստուած, եւ անմահ էութիւն, որ յանձն առեր մարմնանալ ի սուրբ աստուածածնէն, եւ ի միշտ կուսէն: Ընփոփոխելից մարդ եղեալ եւ խաչեցար, մինդ ի սրբոյ Երրորդութենէն, փառակից ընդ Հաւր եւ ընդ սրբոյ Հոգւոյդ, կեցո զմեզ: — Սարկաւազն. Եւ եւս խաղաղութեան զտէր աղա: — Ժողովուրդն. Ընկալ կեցո եւ ողորմեա, եւ պահեա զմեզ տէր քոյին շնորհիւդ: — Չսրբուհի աստուածածինն զաւրհնեալ տիրուհին եւ միշտ կոյսն Մարիամ: Եւ եւս միաբան: Չանձինս: Աղորմ:

180

185

Քահանայն, մինչդեռ քարոզէ, ասէ խորհրդաբար. Տէր Լստուած մեր, կեցո զժողովուրդս քո, եւ աւրհնեա զժառանգութիւնս քո, զըռումն եկեղեցւոյ քո պահեա. սրբեա զսոսա որք ողջունեցին սիրով զվայելութիւն տան քո: Գու զմեզ փառաւորեա աստուածային զօրութեամբ քով, եւ մի թողուր զյուսացեալքս ի քեզ: — Ի ճայն. Չի քո է կարողութիւն եւ զաւրութիւն եւ փառք այժմ եւ միշտ:

190

195

“... Գու Տէր ըստ առատ մարդասիրութեան և ... եւ ի տաճարս յայս (= N²), եւ արա” եւն: Վերջը A եւ N² “Չի սուրբ եւ Լստուած մեր եւ քեզ փառք յաւիտեանս:”
Ե. ||¹⁷⁶ MA “... դաս եւ դաս ըստ ութ ճայնից Խոնարհեցոյիցն եղանակացն:” ||¹⁷⁷ N² “... լինել Տեառնդ:” ||¹⁷⁸⁻⁸² “Ի բուն” չունի MA որ ասկէ ետքն ալ մինչեւ “Միածին Արդի” եւն տարբեր ունի, այսպէս. “Պատմել առաւաւտու զողորմութիւնս քո եւ զճշմարտութիւնս քո ի գիշերի: Փառք քեզ Լստուած: Եւ այսպէս ասել մինչեւ ի կարորածն սաղմոնս: Եւ ի կարորածն մարմնեալ երկու Գուսն ընդ մի բերան ասնն զայս զկնի. Միածին” եւն: ||¹⁸²⁻⁸⁵ ժամամուտս “Միածին Արդի” ունի MA ձեռագիրն N²ն քիչ մը տարբեր, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս կայ վերը՝ էջ 359. (միայն ունի MA “ի սուրբ Լստուածածնէն... ի սրբոյ Երրորդութենէդ... ընդ սրբոյ Հոգւոյդ: կեցո զմեզ:”) ||¹⁸⁶ “Ժող. Ընկալ” եւն ի N գրչի սխալ մ’ըլլալու է. MA լաւ եւս՝ “Ժող. Տէր ողորմեա: Սուր. Ընկալ” եւն, որմէ ետքն ալ՝ “Ժող. կեցոյ Տէր: Սուր. Չսրբուհի” եւն: ||¹⁹² Նաեւ N² “ողջունեցին.” MA “զնոս” սրբ սղջունեն” եւն: ||¹⁹³ N² “զօրութեամբ քո” եւն: ||¹⁹⁵ N² կամ Լամբրոնացի մեկտութեան մէջ ուրիշ կարգով ունի հոս բնագիրը. այսինքն աղօթքէս ետքը նախ կը մեկնէ “Տէր թագաւորեաց, վայելութիւն” եւն սաղմոսը լիակատար դնելով (էջ

Խաղաղութիւն:

Ար հասարակաց զայս, եւ միաձայն մեզ ամենեցուն ուսուցեր աղաւթիւ,
 եւ զերկուց եւ զերից միաձայնելոց յանուն քո զինդրուածս պարգեւել խոս-
 տացար, դու եւ այժմ զճառայից քոց զինդրուածս առ ի յօգուան կատա-
 200 րեա, շնորհելով մեզ յայսմ յաւիտենիս զգիտութիւն քում ճշմարտութեան,
 եւ ի հանդերձեալսն զկեանս յաւիտենականս պարգեւելով. զի բարերար եւ
 մարդասէր ես Մատուած, եւ քեզ վայելէ փառք, իշխան: — Դարձեալ սաղմոս
 ըստ խորհրդոյ աւուրն դաս եւ դաս շարականաւ ասեն. Տէր թագաւորեաց:
 205 Չ. զգեցաւ տէր: Շարական. Լուսով աստուած: Բացան դր: Տօնէ այսաւր
 Երուսաղէմ: — Սարկաւազն ձայնէ. Պաւսխումէ: Եւ ասեն զերեքսրբեանն
 ժողովուրդն:

Չ. — Բայց պարտ է գիտել, թէ յորժամ հանդիսական տան լինի,
 կամ եպիսկոպոս ի խորհրդեանն, այլով աւրինակաւ է հրահանգութիւնս
 մինչեւ յայս վայր ի պատիւ աւուրն. այսինքն զի եպիսկոպոսին ոչ է անկ ի
 սկզբան ժամուցն մտանել ի խորանն, այլ այսպէս տնաւրինեսցի: Աւագ
 210 երէցն եւ մի ոք ի սարկաւագացն կացեալ յեկեղեցին, եւ ասէ սարկաւագն
 որպէս վերոյ գրեալ է նմա սկսանել. Աւրհնեալ թագաւորութիւն:

Եւ մինչ սարկաւագն քարոզէ, եւ ժողովուրդն ասեն զՏէր ողորմեայն,
 գայ եպիսկոպոսն զգեստաւորիլ պատուակից քահանայիւքն, հանդերձ սար-
 215 կաւագաւքն եւ կիսասարկաւագաւքն եւ այլ պաշտաւնէիւքն՝ որք հպատակ
 են նմա ըստ իւրաքանչիւր գործոց. եւ չէ պարտ այլում յայլ աշտիճանի
 գործ ձեռնամուխ լինել, որպէս ոչ փոքրն ի մեծին՝ այսպէս եւ ոչ մեծն ի
 փոքուն: Այլ տարցին առաջի նորա նախ կիսասարկաւագն զմոմեղէնսն լու-
 ցեալս, յետ նորա ի նոյն կարգէն զգաւազանսն խաչագլուխսն. եւ նախ
 220 սարկաւագքն ունիցին զաւետարանն եւ զբուրվառն, եւ յետոյ նոցա քա-

296—302,) ասկէ ետքը «Որ հասարակաց զայս», եւն: Սաղմոսի մեկնութեան
 հատուածը սա խորագիրն ունի՝ «Մեկնութիւն երկրորդ սաղմոսի երդոյն՝ որ
 յետ առաջնոյն:» ||¹⁹⁶ «Խաղաղութիւն» չունի նաեւ MA. ||¹⁹⁸⁻⁹⁹ N²
 «... յանուն քո՝ խոստացար ընձեռել զհայցուածս: Դու Տէր», եւն: ||²⁰¹ MA
 «զկեանսն:» N² տարբեր՝ «եւ յապառնիդ զկեանս յաւիտենականս:» — MA
 Ի յայն. «Չի բարերար», եւն: ||²⁰²⁻²⁰⁶ MA «... ըստ խորհրդեան... աստուցեն:
 Տէր թագաւորեաց, վայելութիւն զգեցաւ, զգեցաւ Տէր զաւրութիւն ընդ մէջ
 իւր ածաւ: Լուսով աստուածութեան քո Քրիստոս լուսաւորեցեր սուրբ զեկե-
 ղեցի. պահեա զսա անշարժ յաւիտեան: Տաւնէ այսաւր Երուսաղէմ հաւատա-
 ցելոց բազմութիւն զնաւակատիս սուրբ եկեղեցւոյ. պահեա զսա անշարժ: Բա-
 ցան դրուէք հաւատոյ նոր Սիննի ընդունել զանմահ փեսայն յառագաստ, բաշ-
 խել զմարմին քո եւ զարիւն. պահեա զսա: Ս. Ե. յայնէ. Պաւսխումէն: Եւ ասեն
 վերեւիւրեանն ժողովուրդն:» N² ասոր տեղ հաս կ'որոշէ «Եկայք ցնծացուք»,
 սաղմոսն ըսել:

Չ. ||²⁰⁷ MA «... գիտել, եթէ...», եւն: ||²⁰⁸⁻¹² MA «... ի խորհրդե-
 րեան... հրահանգութիւն... այսինքն է զի նմա ոչ է անգ ի սկզբան ժամուն
 ... մի ոք ի սարկաւագացն», եւն: ||²¹³⁻³¹ MA «... գայ եպիսկոպոսն զգես-
 տաւորեալ... եւ կիսասարկաւագաւքն... որք հպատակեն նմա ըստ իւրաքանչիւր

Հանայքն դատարկ գան. եւ յետոյ քահանայիցն գայ եպիսկոպոսն՝ երկու սարկաւագ ունելով պաշտամանեայս իւր, եւ մտեալ յեկեղեցին՝ յորում որք ենն յիւրեանց պաշտամանն անվրդով, սորա եկեալ կանգնին առ դուռնն. որպէս եւ գային նախ մոմեղինաւորքն, ապա որք զգաւազանն ունին, եւ ապա սարկաւագքն, եւ յետ նոցա քահանայքն ոչ բոլոր, այլ մի զմիոյն կնի յերկայնսն տող երկու դաս մինչեւ ի դուռն՝ մէջն փողոց, եւ դէմք իւրեանց ի միմեանս: Եւ եպիսկոպոսն կանգնի ի նախադրուսն հուպ առ սեաման ի մէջ, եւ մնան անշարժ եւ անփոփոխ պաշտելով զառաջին սաղմոսն. Բարի է խոստովան լինել տեառն. որպէս եւ գրեալ է: Եւ ասէ եպիսկոպոսն եւ քահանայն զաղաւթս նոցին. Տէր Աստուած մեր, կեցո զժողովուրդս քո:

225

230

Քարոզէ սարկաւագն այն՝ որ յառաջն էր յեկեղեցին, եւ ոչ ի կարգս սոցա, այլ առ դուռն խորանին ըստ վերոյ գրեցողդ: Եւ սորա ասնն զերկրորդ սաղմոսն՝ Տէր թագաւորեաց, խորհրդաւոր շարականաւն: Եւ քարոզէ զկնի այն սարկաւագն, եւ սորա ասնն զաղաւթսն. եւ աւագ երէցն ի խորանն՝ Որ հասարակաց զայս, եւ միաձայն. զայն որ վերոյ փոխ է դրած առանձինն յայն աւրն այս սաղմոսիս ասացնն: Եւ յետ աւարտելոյն այսաւր սաղմոս մի, այլ յաւելուն խորհրդապէս ի պատիւ աւուրն. եւ ասնն զայս ալէլուով՝ ըստ ութ ձայնիցդ Ապրեցոյին եղանակի դաս եւ դաս: Եկայք ցնծասցուք ի տէր. ալէլուիա: Անխեսցի ալէլուիա. մինչեւ յաւարտ: Փառք Հաւր եւ Որդ. ալէլուիա: Այժմ եւ միշտ. ալէլուիա:

235

240

Եւ երբ զայս սաղմոսս սկսանին, թողու եպիսկոպոսն զիւր տեղն որ առ սեաման, եւ գայ ընդ մէջ երկուց դասուցն հեզութեամբ, եւ ընդ իւր երկու սարկաւագքն. եւ սորա որպէս կային՝ մնան անվրդով, եւ չփոփոխին զհետ նորա, այլ մնան մինչեւ նա գայ ի ծայր դասուցն ի մէջ տաճարին, եւ ապա շարժին քահանայքն յետուստ կուսէ՝ նախապատիւքն նախ, եւ այլն զկնի: Եւ գան զհետ եպիսկոպոսին երկու երկու հաւասարք միմեանց, եւ երկուք յետ նոցա, եւ ապա սարկաւագն, եւ ապա կիսասարկաւագն. որպէս զի լիցի այնմ որ բուն յառաջն էր կանգնեալ դէպ խորանին՝ բուն յետոյ շարժել ի գնալ. որպէս եպիսկոպոսն որ բուն յետոյ էր՝ բուն յառաջն եկն. եւ գնան եւ կանգնին առ դուրս խորանին՝ ըստ պատուոյ զկնի եպիսկոպոսին, նախ քահանայքն, եւ ապա այլքն որպէս ասացաւ: Զի լիցի այնմ որ յեկեղեցին յառաջ մտաւ ի խորանս բուն յետոյ մտեալ եւ եպիս-

245

250

գործոյ... ոչ փոքր ի մեծին... նախ կէս սարկաւագն... յետ նոցա ի նոյն կարգին ...եւ զբարեբառն... եպիսկոպոսն առնթեր ունելով երկուս սարկաւագս պաշտամանեայս իւր ... յիւրեանց պաշտամանն էն անվրդով... առ դուրսն, որպէս... եւ ապա սարկաւագն... մի զմիոյ զկնի ի յերկայնսն տող... Եւ ասէ եպիսկոպոսն զաղաւթս նորին. Տէր, եւն: ||²³²⁻²⁴¹ MA "...եւ ոչ է ի կարգս սոցա ... Որ հասարակաց զայս եւն. զայն որ ի վերոյ փոխ է դրած առանձինն յայն աւրն այս սաղմոսնիս ասացնն. եւ յետ աւարտելոյն այս աւրս, սաղմոս մի այլ յաւելուն... եւ զայս ասնն Ալէլուով ... Եկայք ցնծասցուք ի Տէր, աղազակեցուք առ Աստուած փրկիչ մեր, ալէլուիա: Անխեսցուք առաջի նորա, ալէ: Զի Աստուած մեր. ալէ: Ի ձեռն նորա. ալէ: Նորա է ծով եւ նա արար զնա եւ զցամ. ալէ: Երբ զայս սաղմոսս, եւն: ||²⁴²⁻⁵⁶ MA "...եւ գայ ընդ մէջ երկուց դասուցն... երկու սարկաւագն... ի

255 կոպոսն անդ յետոյ, աստ յառաջամտէ. քայց նախ քան զմտանելն մինչդեռ
ամենայն եկեղեցին պաշտէ զսաղմոսն, խոնարհի եւ աղաւթէ ի ծածուկ.
նոյնպէս եւ քահանայք ընդ նմա զաղաւթս զայս.

260 Յէր Աստուած որ կարգեցեր յերկինս դասս, եւ զինուորութիւնս հրեշ-
տակաց եւ հրեշտակապետաց ի սպասաւորութիւն փառաց քոց, արա եւ
այժմ ընդ մուտս մեր մտանել սրբոց հրեշտակաց, եւ լինել պաշտաւնակից
260 մեղ եւ փառաբանակից քում բարերարութեանդ. զի քո է կարողութիւն
եւ զարութիւն եւ փառք յաւիտեանս, ամէն:

Եւ որք առնլծեր են ասեն զԱմէն:
Իսկ բովանդակ եկեղեցին զհրեանց ասեն անմիջոց զսաղմոսդ, եւ նոքա
զաղաւթս յայնժամ աւարտեն՝ եթէ Չեռք նորա ստեղծին զմեղ: Իսկ ի
265 փոխելն զմի ոտսն մտէ եպիսկոպոսն նախ առաջին ի խորանն, եւ ապա այլ
քահանայքն. սաղմոս՝ Եկայք երկիր պագցուք նմա եւ լաց: Նա ինքն է
տէր Աստուած մեր: Ի բուն զսաղմոս՝ շարականաւ. Այսաւր աստուածու-
թիւնն զուարճանայ նոր. Այսաւր եւ մեք ցնծու. Ինդայ եւ զուարճ:

270 Մինչդեռ եկեղեցին զսաղմոսն պաշտէ՝ մտեալ եպիսկոպոսն ի խորանն,
եւ ընդ նմա քահանայն եւ սարկաւագն զկնի, եւ կիսասարկաւագն որպէս
վերոյ գրեցաւ երկու երկու՝ որք եկին ընդ նմա յեկեղեցիս եւ այլ աւելի
ոչ, երկրպագեն սեղանոյն, եւ կանգնին: Եւ մատուցեալ սարկաւագն խունկ
յեպիսկոպոսն, առնու եւ ասէ զաղաւթս խնկոցն. եւ եղեալ զխունկն առ-
275 նու զբուրվառն եւ ինքնին խնկարկէ շուրջ զսրբով սեղանոյն: Առաջի նորա
ունեւով կիսասարկաւագն զմոմեղէնն, եւ սարկաւագն զկնի խնկանոցն, իսկ
ապա նա գայ ի դասս քահանայիցն եւ ծխէ նոցա. ապա ինքն միայն յեկե-
ղեցին, եւ որք ընդ նմա մոմեղէնն եւ խունկն, եւ ծխէ ամենայն լրման եկե-
ղեցոյն՝ մինչեւ ցլետին ժողովրդոցն, որպէս հրամայէ սուրբն Գիոնեսիոս:

յետուստ կուսէ... եւ այլքն զկնի եւ գան ընդ հետոս եպիսկոպոսին... եւ
ապա սարկաւագքն եւ ապա կէս սարկաւագքն ... որ բուն յառաջ էր՝ կանգնել
դէպ ի խորանն՝ բուն յետոյ շարժիլ եւ գնալ. որպէս եպիսկոպոսն որ բուն յե-
տոյ էր՝ յառաջ եկն... կանգնին առ գրունս խորանին... ի խորանս բուն յետոյ
Վերջ. եւ եպիսկոպոսն որ անդ յետոյ, աստ յառաջ մտէ... նոյնպէս եւ քահա-
նայքն ընդ նմա զաղաւթս զայս,» ||²⁵⁷⁻⁶² MA բոլորովին նոյն ՈՒ հետ, միայն
վերջը՝ «...եւ փառք, այժմ՝ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտ.» Յեո վերն
էջ 360: ||²⁶¹ MA «Եւ որք առնլծեր են նոյն, ասեն զԱմէնն,» ||²⁶³⁻⁶⁸ MA
«...զհրեանցն ասեն անմիջոց զսաղմոսդ: Եւ նոքա զաղաւթսն յայնժամ աւար-
տեն յորժամ սաղմոսն եթէ՝ Չեռք նորա ստեղծին զմեղ: Իսկ ի փոխել զմի-
ոտսն՝ մտէ եպիսկոպոսն նախ առաջին ի խորանն, եւ ապա քահանայքն: Եկայք
երկիր պագցուք նմա, անկցուք նմա անկցուք եւ լացցուք առաջի Ցեառն արար-
չին մերոյ ալէլուիա: Նա ինքն է Յէր Աստուած մեր ալէլուիա: Եւ այոպէս ասեն
մինչեւ վճարի: Յետ սաղմոսին շարական 2Գ. Այսաւր աստուածութիւնն
զուարճ: Այսաւր եւ մեք ցնծամք տաւն.: Ինդայ եւ զուարճացիր եկեղեցի:»
||²⁶⁹⁻⁸³ MA «...եւ ընդ նմա քահանայքն եւ սարկաւագքն զկնի եւ կէս սար-
կաւագքն... Եւ եղեալ է հոգն (N «զխունկն,» բայց բուն օրինակն էր՝
«զհոտըն») առնու զբուրուառն...: Առաջի նորա Գանելով կէս-սարկաւագն զմո-
մեղէնն եւ սարկաւագն զկնի զխնկանոցն: Իսկ նա գայ ապա ի գասս քահա-
նայիցն եւ ծխէ նոցին. ապա ինքն ինքն միայն յեկեղեցին... լմանս եկեղեցոյն
մինչեւ ցլետինս ժողովրդոցն...: Իսկ... շարականս եկեղեցոյն... Պրոսո-
խոմէն,» եւն:

Իսկ պաշտանեայքն արտաքոյ խորանին պաշտեն զխորհրդական շարահանան եկեղեցոյն, յերկարեալ մինչեւ նա աւարտէ զինկարկութիւնն, եւ գառնայ վերստին ի խորանն, եւ ծխէ սրբոյ սեղանոյն: 280

Եւ ապա սարկաւագն որ ունի զգործ քարոզութեանն ի մէջ եկեղեցւոյն, ասէ Պռաւսխումէ, եւ բարձրացուցանէ զաւետարանն ընդ բանին:

Եւ. — Ժողովուրդն. Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ Հզաւր, սուրբ եւ անմահ որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա մեզ. երիցս ասէ: — Եւ անդէն առ նմին խոնարհի քահանայն եւ ասէ զաղաւթս. Աստուած սուրբ որ ի սուրբս բնակեալ ես, եւ երեքսրբեան ձայնիւ սերովբէք գովեն զքեզ, եւ քերովբէք փառաբանեն, եւ ամենայն երկնային զաւրութիւնք քեզ երկիր պագանեն: Այ ի չգոյէ ի գոյ ածեր զամենայն արարածս, որ արարեր զմարդն ըստ պատկերի քում եւ նմանութեան, եւ ամենայն շնորհիւ քո զարդարեցեր զնա, եւ ուսուցեր ինչպիսի զինաստութիւն եւ զգաւնութիւն. եւ ոչ անտես արարեր զմեղուցեալն, այլ եղեր ի վերայ նորա ապաշխարութիւն քաւութեան: Այ սրժանի արարեր զմեզ զնուաստացեալ եւ զանսրժան ծառայս քո եւ ի յայսմ ժամու կալ առաջի փառաց սրբութեան սեղանոյ քո, եւ զաւրինաւոր երկրպագութիւն եւ զփառաբանութիւն մատուցանել քեզ: Կու տէր ընկալ ի բերանոյ մեղաւորացս եւ զերեքսրբեան աւրհնութիւնս, եւ պահեա զմեզ քոյին քաղցրութեամբ. թող զամենայն յանցանս զկամայ եւ զակամայ. սրբեա զհոգիս եւ զմարմինս մեր, եւ շնորհեա ի սրբութեան պաշտել զքեզ զամենայն աւուրս կենաց մերոց բարեխաւսութեամբ սուրբ աստուածածնիդ եւ ամենայն սրբոց որք յաւիտենից քեզ բարեհաճոյացան. զի սուրբ ես Աստուած մեր, եւ քեզ փառք: 290 295 300

Եւ կատարի աղօթքս եւ երեքսրբեանն միանգամայն: — Սարկաւագն. Ասացուք ամենեքնան միաբանութեամբ, տէր ողորմեա: — Ժողովուրդն.

Է. ||²⁸⁵ N² "...որ ճարհացոր է խաչեցար, եւն: — MA եւ AN² "Երիցս առ... խոնարհի քհ. է. ողմութիւն. N² այս մասն ունի յէջն 313, ուստի կարգէն քիչ մը տարբեր: ||²⁸⁶ Աղօթքս տես վերն' էջ 361—62: — A "Աստուած սուրբ եւ ի սուրբս հանգուցեալ ես, եւն (N² ալ մի օր. "հանգուցեալ): ||²⁸⁷⁻⁸⁸ AN² "եւ երեքսրբեան ձայնիւ ի սերովբէք գովին եւ ի քերովբէք փառաբանին եւ յամենայն երկնային զօրաց երկրպագիս, եւն: — MA "ամենայն երկնային զինաստութիւն, եւն: ||²⁸⁹ AN² "...ի գոյ ածեր զարդարածս ամենայն (A "...ածեր զամենայն, որ, եւն), որ ստեղծեր զմարդն, եւն: ||²⁹⁰ A "եւ ըստ նմանութեան. յետոյ շունի "զնա, եւ "ուսուցեր, ուտար այսպէս" "շնորհիւ քո զարդարեցեր ինչպիսի զինաստութիւն, եւն: ||²⁹² A "եղիք, եւն: — MA "ապաշխարութիւն քիւսիւն, նոյնպէս N "ի լուսանցս, գրուած: ||²⁹⁶ MA "...մեղաւորացս՝ զերեքսրբեան, եւն: ||²⁹⁷ MA եւ AN² "քաղցրութեամբ. թող յեղ զամենայն յանցանս յեր զկամայ (N² զկամայ) եւ զակամայ, (N² զակամայ.) AN² կը յաւելուն "զինաստութիւն է զանգիտութիւն, ||²⁹⁸ MA "սրբեա զհոգի եւ զմարմինս մեր. AN² "...զհոգի եւ զմարմինս մեր: — A "շնորհեա որբութեամբ պաշտել, եւն: ||²⁹⁹ AN² "սրբուհւոյ Աստուածածնին" (N² Աստուածածնիդ) ||³⁰¹ MA "եւ քեզ վայելէ, (փառք եւն), ||³⁰² MA "Եւ

Տէր ողորմեա: — Յամենայն անձնէ եւ յամենայն մտաց զտէր աղա: —
 305 **Վմենակալ Աստուած Հարցն մերոց, զքեզ աղա: Առ մեզ եւ ողորմեա: —**
Վասն սրբոյ տաճարիս եւ հաւատացելոց՝ որք են ի սմա երկեղիւ տեառն
զտէր աղա: — Վասն փրկելոյ զմեզ յամենայն վշտաց եւ ի նեղութենէ
զտէր աղա: — Վասն բարեպաշտ թագաւորաց յաղթութեան եւ զաւրու-
 310 **թեան, հանապազորդ խաղաղութեան եւ առողջութեան. եւ որպէս զի տէր**
Աստուած մեր առաւել գործակից լինի նոցա զտէր աղա: — Ընկալ:
Չարբուհի Աստուածածին: Եւ եւս մի: Չանձինս մեր: Ողորմեա: — Եւ
վասն եղբարցս մերոց, եւ համաւրէն ամենայն ժողովրդեանս՝ որք եկին յա-
մենապայծառ ի տաւնս տեառն մտադիւրութեամբ աղօթել զտէր աղա:

Քահանայն ըստկատարած սսէ զաղաւթս. Տէր Աստուած մեր, զբազ-
 315 **կատարած զաղաչանս ծառայից քոց վերընկալցիս եւ ողորմեսցիս ըստ մեծի**
ողորմութեան քում. զգթութիւն քո առաքեա ի վերայ մեր, եւ ամենայն
ժողովրդեանս՝ որք ակն ունին առ ի քէն ողորմութեանդ. զի ողորմած եւ
մարդասէր ես, եւ քեզ փառք:

Յետ այսորիկ երիցս երկրպագեալ համբուրեն զսեղանն. եւ սսէ սար-
 320 **կաւազն ցքահանայն. Յաստիճանն եկեսցուք: Եւ սսէ սարկաւազն. Աւրհնեա**
զաստիճանս զայս. եւ օրհնեալ բազմի, եւ տայ ի ձեռս նորա զաւետարանն:
Յետոյ խոնարհեալ առ ոտս նորա առնուն հրաման, եւ ընդունի յինքն զնոյն
ի ձեռանէ քահանային. ապա յետ ասելոյն ընթերցողին զառաքեալն եւ զս-
 325 **լէլուսն, գայ հանդերձ աւետարանաւն առ դուրս խորանին, կամ յամպոնն,**
եւ պաշտկամբ կիսասարկաւազի՝ ընթեռնու սարկաւազն զաւետարանն:

Ը. — Ապ թէ ըստ որում վերոյ գրեցաք, եպիսկոպոսն ձեռնադրու-
 թիւն հանդերձեալ է առնել սարկաւազի, կամ քահանայի, կամ թէ
 արքեպիսկոպոսն եպիսկոպոսի, ամենայն հաստատութեամբ պարտ է գիտել
 թէ այս է ժամանակն: Զի թէ կիսասարկաւազի է՝ իւր զգեստովն եւ ու-
 330 **րարովն է ընդ նոսա, եւ թէ սարկաւազ՝ եւ քահանայ կամի լինել, իւրովն,**
եւ թէ քահանայ՝ եւ եպիսկոպոս կամի լինել, իւրով նափորտամբն է: Յետ

քարոզէ նախասարկաւազն. Աստուծոքն եւն: ||³⁰⁶ MA “երկեղիւն,
 ||³¹⁰⁻¹³ MA լաւ եւս “...գործակից լինիցի նոցա զտէր աղաչեսցուք: Ժող. Տէր
 Տէր քրին շո.։ Չարբուհի Աստուածածինն: Եւ եւս միաբ.։ Չանձինս: Ողոր-
 մեաց: Ք.։ Քաղիտարածն եւն: ||^{314ff} Յետ վերն էջ 364: ||³¹⁷⁻¹⁸ MA “է յայն.
 Զի ողորմած եւ մարդասէր ես (A կցէ “Աստուած”), քեզ վայելէ փառք,
 իշխանութիւն եւ պ.։” ||³¹⁹ MA “Համբուրենն:” ||³²⁰ MA “...Յաստիճանն
 եկեսցեն:” ||³²¹ MA “առնու (նշ “առնուն”) հրաման, եւն, եւ քիչ մ’եղբրն
 “ընդունի յինքն զնոյն, եւն:” ||³²⁵ Այսպէս N “պաշտկամբ, MA “եւ պաշտ-
 ժամբ կէս սարկաւազին՝ ընթեռնու, եւն:”

Ը. ||³²⁶⁻²⁹ MA “...զի թէ սարկաւազ է՝ իւր զգեստովն եւ ուրարովն...։
 Եւ յետ ասելոյ եպիսկոպոսին... ոչ նստի. այլ սարկաւազն (նշ “սակայն”) որք
 զքարոզութիւնն ունի... ի խորանն են սարկաւազք...։ Եթէ սարկաւազ է ի
 լինել, ի վերայ ահեակ ծնկին ...զաղաւթս ձեռնադրութեանն, եւն:”

ասելոյ եպիսկոպոսին զբազկատարած զաղաւթսդ՝ ոչ նստի: Այլ սակայն որ զքարոզութիւն ունի յաւելու վերստին ասելով զքարոզ ձեռնադրութեանն կարգի. եւ որ ի խորանն են սարկաւագքն առնուն զնուիրեալն ի դասակարգութենէն, եւ բերեալ արկանեն առաջի սրբոյ սեղանոյն, եւ ի ներքոյ ձեռին եպիսկոպոսին: Եւ թէ սարկաւագ է ի լինելն՝ ի վերայ ա-

335

հակ ծնկին, եւ թէ քահանայ՝ յերկուցն. իսկ եթէ եպիսկոպոս՝ զաւետարանն զնեն ի վերայ պարանոցին, եւ կատարէ ի վերայ նորա եպիսկոպոսն զաղաւթս ձեռնադրութեան իւր փոխովն:

340

Յետ այնորիկ վերաճառէ սարկաւագն առ ժողովուրդն. Աստուածային եւ երկնաւոր շնորհն ի ձեռն առնու զայս անուն յայս ինչ. եւ վկայեալ յամենեցունց, յաւելու եպիսկոպոսն զորս ըստ նմին աղաւթք խորհրդաբար: Եւ եթէ ձեռնադրեալն եպիսկոպոս է, այլ եպիսկոպոսունքն զձեռս ի վերայ գնիցեն եւ ձեռնադրոյն ի գլխոյն:

345

Յետ կատարելոյն զայս աղաւթս փոխովն, թէ սարկաւագ աւծաւ, առնու եպիսկոպոսն զուրարն եւ ինքն զնէ ի վերայ ահակ ուսին. ապա թէ քահանայ՝ ինքն եպիսկոպոսի փոխէ զուրարն ի վերայ երկուց ուսոցն, եւ զգեցուցանէ զնափորան. իսկ եթէ եպիսկոպոս՝ արքեպիսկոպոսն ինքնին արկանէ զպատուական եմիփորոնն զլանջովքն: Եւ անհնարին է եւ զաղիաղփուն եւ անկար զերկուս աշտիճանսն ի միում աւուր տալ. թողցի ապա անիրաւութիւնն առ անաւրէնսն: Եւ երթեալ նստի արքեպիսկոպոսի յաթոռն, քահանայք ընդ նմա. իսկ ձեռնադրեալն մնայ առաջի սրբոյ սեղանոյն ի ծունկս, թէ սարկաւագ է կամ քահանայ՝ մինչեւ կրկնեսցի ի վերայ նորա աղաւթքն: Ապա եթէ եպիսկոպոսի՝ ոչ, այլ ընդ համապատիւսն նստցի. եւ յետ աւետարանին գայ առաջի սրբոյ սեղանոյն, եւ կատարեն զնոյն որպէս ցուցանեմք: Բայց այժմ նստեալ նոցա՝ գայ առ սաղմոսերգուն ի մէջ եկեղեցոյն, եւ ինքն միայն առանց աւգնականի ասէ. Սաղմոս ասացէք թագաւորին մերոյ, սաղմոս ասացէք:

350

355

Եւ առնու ի նմանէ ամենայն եկեղեցին եւ ասեն. Սաղմոս ասացէք Աստուծոյ մեր:

360

Ինքն դարձեալ միայն երկրորդէ. Ծափս հարէք ամե: Եւ զայս ասացեալ երկրպագէ յայսկոյս եւ յայնկոյս եւ գնայ: Կամ ընթեռնու զառաքեալն ըստ խորհրդեան աւուրն, կամ թէ կամի զձեռնադրութեան ընթերցուածքն՝ թէ աւուրն այնր խորհրդոյ է.

|| 340-44 MA "... վերայ ճառէ ... վկայեալ ամենեցուն...: Եւ թէ ձեռնադրեալն եպիսկոպոս է, այլ եպիսկոպոսունքն զձեռս ի վերայ Ռէկանցն (N չունի) գիցեն, եւն: || 345-55 MA "Յետ կատարելոյ... ինքն եպիսկոպոսն (N տպ. "եպիսկոպոսն") փոխէ... զգեցուցանէ զնափորան... եմիփորոնն... Եւ անհնար է եւ զաղիաղփուն եւ անկար (N անկար) զերկուս աստիճանսն ի միում աւուր տալ, այսինչն օտրկառօս-Ռիւն է- Կանանայ-Ռիւն թողցի...: Եւ երթեալ նստին. արքեպիսկոպոսն յաթոռն եւ քահանայքն ընդ նմա...: Ապա թէ եպիսկոպոս (N "եպիսկոպոսն")՝ ոչ...: Եւ յետ աւետարանին գաւ առաջի սեղանոյն, եւն: || 356-58 MA "... ի մէջ եկեղեցոյն... Սաղմոս ասացէք Աստուծոյ մերոյ, սաղմոս ասացէք թագաւորին, եւն: || 359-60 MA "Եւ առնու ի նմանէ զոյն յեթ օտերոյն ամենայն եկեղեցին յոյս կոյս է- յայն կոյս, եւ ասեն. Սաղմոս ասացէք Աստուծոյ մերոյ, սաղմոս ասացէք թագաւորին մերոյ, սաղմոս ասացէք:" || 361-64 MA

365 Պաւղոսի առաքելոյն ի Կորնթացւոց թղթոյն է ընթերցուածս:
 Եղբարք, գովեմ զձեզ, զի զամենայն ինչ զիմ յիշեցէք, եւ որպէս
 աւանդեցի ձեզ՝ զաւանդութիւնսն ունիք. կամիմ զի գիտեցէք դուք եթէ
 առն ամենայնի գլուխ ֆրիստոս է, եւ գլուխ կնոջ այր, եւ գլուխ ֆրիստոսի
 370 Աստուած: Ամենայն այր յորժամ յաղաւթս կայցէ, կամ մարգարէանայցէ,
 եւ զգլուխն ծածկեալ ունիցի՝ յամաւթ առնէ զգլուխ իւր, եւ ամենայն կին
 յորժամ յաղաւթս կայցէ, կամ մարգարէանայցէ բացաւ գլխով՝ յա-
 մաւթ առնիցէ զգլուխ իւր, զի այնպէս համարէ՝ եթէ գերծեալ իցէ: Չի
 թէ ոչ սքաւղեսցի կինն՝ փոքրեսցէ զհերս իւր. ապա թէ անպատեհ է կնոջ
 375 փոքրել կամ գերծուլ՝ սքաւղեսցի: Առն մարդոյ չէ պարտ ծածկել զգլուխ
 իւր, զի պատկեր եւ փառք Աստուծոյ է. իսկ կինն փառք առնն է: Չի ոչ
 եթէ այր ի կնոջէ, այլ կին յառնէ. քանզի ոչ իսկ հաստատեցաւ այր
 վասն կնոջ, այլ կին վասն առն. վասն այսորիկ կինն պարտի շուք զնիւ
 գլխոյն վասն հրեշտակաց, բայց ոչ կինն առանց առնն, եւ ոչ այր առանց
 կնոջ, բայց ամենայն յԱստուծոյ: Այլ դուք ձեզէն տուք զիրաւդ. արժան
 380 է կնոջ մարդոյ հոլանի յաղաւթս կալ առաջի Աստուծոյ. եւ ոչ բնու-
 թիւնն իսկ ուսուցանէ ձեզ, զի այր եթէ գիտաւոր է անարգանք են նմա,
 բայց կին եթէ գիտաւոր է՝ փառք են նմա. զի գէսք փոխանակ զպատու
 տուեալ են նմա: Ապա եթէ որ կամեսցի հակառակող լինել, մէք չունիմք
 այնպիսի սովորութիւն, եւ ոչ եկեղեցիքն Աստուծոյ:

385 ԹԻ. — Յետ ընթերցուածոյս երկրպագէ: Եւ դարձեալ առդմոսերզոյն
 գայ, եւ սկսանի միայն ինքն՝ թէ փոքր է կամ մեծ առանց աւզնականի.
 Ալէլուիա: Առնու ամենայն եկեղեցին զայն, եւ երկրորդն, Ալէլուիա. յաւե-
 լուն դարձեալ զայս միայն. Յարեաւ Աստուած եւ ցրուեցան: Եւ ի կատա-
 րումն երզոյս երկրպագէ յայսկոյս եւ յայնկոյս, ազդելով թէ աւարտեցի: Իսկ
 390 նորա ամենեքեան երկրորդն զնոյն զնախասացեալն, Ալէլուիա, ալէլուիա:
 Եոյն երզողն առնու դարձեալ քարձրագոյն, Ալէլուիա. եւ սարկաւագն ունե-

«...երկրորդ է (փխ. «երկրորդէ») ծափս հարէք ամենայն հեթանոսք, աղա-
 զակեցէք առ Աստուած ի ձայն ցնծութեան: Եւ զայս ասացեալ... զձեռնա-
 դրութեան եպիսկոպոս ընթերցուածքն ընթերցի. Պաւղոսի», եւն: || 466-81 MA
 «Պաւղոսի առաքելոյ ի Կորնթացւոց թղթոյն ընթերցուած: Ժող. Ընկ.: —
 Եղբարք, գովեմ... զիմ յիշէք... յամաւթ առնէ զգլուխ իւր... բացաւ գլխով՝
 յամաւթ առնէ զգլուխն իւր... թէ գերծեալ իցէ: Չի եթէ ոչ սքաւղեսցի
 կինն... սքաւղեսցի... այր ի կնոջէ, այլ կինն... վասն այսորիկ պարտի կինն...
 բայց ոչ կինն առանց առն, եւ ոչ այր առանց կնոջ ի Տէր: Չի որպէս կինն յառնէ,
 նոյնպէս եւ այր ի կնոջէ. բայց ամենայն յԱստուծոյ... ուսուցանիցէ զձեզ...:
 Ապա թէ որ...», եւն:

Թ. || 385-86 MA «սաղմոսերզուն գայ յառաջ, եւ սկսանի ինքն միայն՝ թէ
 փոքր է եւ կամ մեծ», եւն: || 387-88 MA «առնու ի նման ամենայն եկեղեցին...:
 Յաւելուն դարձեալ... եւ ցրուեցան ամենայն թշնամիք նորա. փախեան ատեղիք
 նորա յերեսաց նորա: Եւ ի կատարումն», եւն: || 390 MA «... զնոյն՝ զնախասա-
 ցեալ Ալէլուիա. Ալէլուիա», եւն: || 392 MA «առ դուրս խորանին», եւն: || 393 MA
 «ընդ ամենեանս», || 394-400 MA «Սաբ. Երկիւղածութեամբ լուարուք սրբոյ
 աւետարանիս: Քն. բատ Մատթէոսի սրբոյ աւետարանիս: Ժող. Փառք քեզ.

լով առաջի զմոմեղէնսն յալէլուս յետին՝ զայ առ դուռն խորանին աւետարանան, եւ ի կատարմանն ծայնէ՝ ոչ եղանակաւ, այլ միայն ինքն ըարձրաբարբառ. Արթիւ: — Բահանայն ի խորանէն դառնայ առ ժողովուրդն եւ խաչ հանէ ասելով. Խաղաղութիւն ընդ ամենեպէն: — Ժողովուրդն. Եւ հոգւոյդ քում: — Սարկաւազն. Երկիւղածութեամբ լուարուք: — Բահանայն. Արքայ աւետարանիս: — Սարկաւազն միայն. Պռօսխումէ: — Ժողովուրդն. Պռօսէօթէօս: — Սարկաւազն ընթեռնու. Տէր մեր Յիսուս ասէ. Մի համարիք եթէ եկի լուծանել զաւրէնս: — Վ Ջ. նա մեծ կոչեսցի յարքայութեան երկնից: — Ժողովուրդն. Փառք քեզ տէր Աստուած մեր:

Ե. — Եւ անդէն առ նմին սկսանին զհաւատաման: Իսկ սարկաւազն տանի յետ ընթեռնլոյն զաւետարանն ի քահանայն համբուրել. եւ մինչ ժողովուրդն երգեն զհաւատաման, մեկնէ զխորհրդականսն, ընդունի ի վերայ սեղանոյն զգուշութեամբ, եւ եպիսկոպոսն կամ արքեպիսկոպոսն եպիսկոպոսակցաւք. սարկաւազն հանէ զեմփորոնն, զի մինչեւ ցայժմ ի տեղին յորում նստեալ էին՝ էին կանգնեալ, եւ ոչ առաջի սեղանոյն: Ապա յետ հանելոյն զնոյն առնու սարկաւազն յահեկ ըստ կրօն վերայ ձգէ՝ որպէս եհան առանց ծախելոյ, եւ նա զայ առաջի սրբոյ սեղանոյն միայն նամփորտամբն. եւ թէ որ ձեռնադրի՝ անդ է առաջի սեղանոյն ի ծունկս, եւ մնասցէ եւս:

Հաւատամբ ի մի Աստուած Հսոյր ամենակալ, արարողն երկնի եւ երկրի՝ երեւելեաց եւ աներեւութից. եւ ի մի տէր Յիսուս Վրիստոս յԱրդին Աստուծոյ ծնեալն յԱստուծոյ Հաւրէ միածին, այսինքն յեութենէ Հաւր: Աստուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ ծնունդ եւ ոչ արարած. նոյն ինքն ի բնութենէ Հաւր, որով ամենայն ինչ եղիւ յերկինս եւ ի վերայ երկրի, երեւելիք եւ աներեւոյթք. որ յաղագս մեր մարդկան, եւ վասն մերոյ փրկութեան իջեալ յերկնից՝ մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն Հոգւով սրբով. որով էառ մարմին՝ հոգի եւ միտք, եւ զամենայն որ ինչ է ի մարդ ճշմարտապէս

Տէր Աստուած մեր: Սբ. Դոյն. Պռաւխումէն: Ժող. Պռաւսէալթէաւս: Սբ. Էլիսեւս. Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ասէ. Մի համարիք եթէ եկի լուծանել զաւրէնս կամ զմարգարէս, այլ ընուլ: Ամէն ասեմ ձեզ. մինչեւ անցցեն երկինք եւ երկիր, յովտ մի որ նշանախեց մի է՝ ոչ անցցէ յարինաց եւ ի մարգարէից մինչեւ ամենայն եղիցի: Որ ոք լուծցէ մի ինչ ի պատուիրանացս յայտցանէ ի փոքունց եւ ուսուցցէ այնպէս զմարդիկ, փոքր կոչեսցի յարքայութեան երկնից: Իսկ որ արասցէ եւ ուսուցցէ, նա մեծ կոչեսցի յարքայութեան երկնից: Ժող. Փառք քեզ Տէր Աստուած մեր:

Ժ. ||¹⁰¹⁻¹⁰⁹ MA "յետ ընթեռնլոյն տանի... երգեն զհաւատան մեկնէ զխորհրդականսն Դոյն (այսպէս) ի վերայ սեղանոյն զգուշութեամբ: Եւ թէ եպիսկոպոս է կամ թէ արքեպիսկոպոս... զեմփորոնն... ի տեղին ուր նստեալն էին... յետ հանելոյն զնոյն... նամփորտամբն" եւն: ||¹¹⁰ Նաեւ A "արարողն" MA "արարող" ||¹¹¹ MA "եւ մի Տէր Յիսուս Քրիստոս Որդի (= A) Աստուծոյ ծնեալ (= A) յԱստուծոյ" եւն: ||¹¹⁹ MA "Չարչարեալ,

465 եւ ճշմարտութեամբ քեզ երկիր պազաննն. վան զի ամենատուրը Այրորդու-
թեանդ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ. այժմ եւ միշտ: — Ժողովուրդն. Ամէն: — Բահանայն. Օրհնեալ տէր մեր Ախուս Վրիստոս: —
Ժողովուրդն. Ամէն:

470 Բահանայն դառնայ առ ժողովուրդն, եւ հրաման տայ երախայիցն ելա-
նել ասելով .Տէր Աստուած աւրհնեսցէ զամենեսեան: — Սարկաւազն ծայնէ
բարձր բարձառովք. Ար երախայքդ էք երթայք: Մի որ յերախայից, մի որ ի
թերահաւատից, եւ մի որ յապաշխարողաց եւ յանմարից մերձեսցի յաս-
տուածային խորհուրդս:

475 Ժողովուրդք հաւատացելոց. Մարմին տէրունական եւ արիւն փրկական
կայ առաջի. երկնային զաւրութիւնքն յաներեւոյթս երգեն եւ ասեն անհան-
գիստ բարբառով. սուրբ սուրբ սուրբ Տէր զաւրութեանց:

ԺԻ. — Եւ սարկաւազն. Սաղմոս ասացէք տեառն Աստուծոյ մերոյ
դպիրք ձայնիւ քաղցրութեամբ զերգս հոգեւորս: — Դպիրքն միածայնեալ

եւն: ||¹⁶⁴ A “...յամենայն շէտեց” (փխ. “չարէ:”) — N: “Հաւատարեցս
րնդ ճշմարտ” եւն (չունի “զմեղ”): ||¹⁶⁵ A “ճշմարտութեամբ երկիր պա-
զաննն” (չունի “քեզ”): ||¹⁶⁶ MA չունի “Քահանայն”, այլ պարզ. “Դառ-
նայ առ ժողովուրդն” եւն: ||¹⁷¹ MA չունի “բարբառովք”, եւ ձեռնարկն այ-
տարբեր, այսպէս “Սուրբ. յայնէ Բարձր. Արք երախայք էք՝ երթայք. երախայք էք՝
երթայք. որք երախայք էք՝ երթայք: Մի որ”, եւն: A “Արք երախայք էք՝
ելէ. (կրկին անգամ.) մի որ յերախայից եւ մի որ ի թերահաւատից, եւն:
||¹⁷⁴ MA “Ժողովուրդ հաւատացելոց”, Տաղք “Մարմին տէրունական” եւն
նոյնպէս անհանգիստ. A եւ MA (միայն “երկնային զաւրութիւնք յաներեւոյթս” եւն):
ԺԲ. ||¹⁷⁷ Հոս շատ մեծ տարբերութիւն մ’ունի MA՝ երկար կտոր
մ’ունենալով ընծայից վեր-Քեր-Նեան մասը, որուն համար կ’ընէ յետոյ գրիչը
թէ “յոյլ օրհնել է”, Ահա այս մասն MAի համեմատ “Սուրբ-օրհն. Սաղմոս
ասացէք Տեառն Աստուծոյ մերոյ դպիրք ձայնիւ քաղցրութեան զերգս հո-
գեւորս: Եւ թէ հանդիսաւոր օր լինի եւ զերեւորքն վեր-Քերել կ’օրհն. այս է
օրհնաւոր-Նեան: Յորժամ օրհնաւոր քոյ՝ Մի որ յերախայից, եւ գոյքն երգին՝
Մարմին տէրունական, Իհանայն զ’ օրհնաւոր քոյ եւ գոյքն երգին եւ անու-
ղանայն, եւ օրհնաւոր քոյ եւ գոյքն զին, լողորդաւ եւ Իշուս, եւ
օրհնաւոր քոյ քոյքով. եւ յորժամ զժամ Մարմին տէրունական, օրհնաւոր
քոյն Բարձր յայնէ՝ Արք զքրոյքն. եւ անու- ի նման օրհնելոյն գոսաւորն եւ
օրհնաւոր քոյն լին: Եւ քան յերեւելոյ կ’օրհն, եւ օրհնաւոր յայնէ Բարձր՝
Ճանապարհ արարէք այնմիկ որ նստի ընդ, ի լին օր: Եւ ոգոս սխանին
Ջկենդանարարն: Եւ երբ քան ի հարաւայոյն, Սուր. յայնէ Բարձր՝ Աստուած ի
հարձէք իշխանք, ի լին օր հոսան: Իսկ եթէ եղիւստոս [կամ] թէ դոստոստոր
օր զչարարաւոր մասնայն, քոյ ը՛ք օրհն, եւ ինչօրիկ եւ հարցանէ՝ Ո՛վ է սա
թագաւոր փառաց: Եւ օրհնելն Որպէս զի զթագաւորն ամենեցուն: Եւ երբ
վժարէ՝ օրհնաւոր. Համբարձէք իշխանք, ի լին օր: Եւ օրհնաւոր հարցանէ
վնայն՝ Ո՛վ է սա թագաւոր փառաց: Եւ ոգոս սխանին՝ Եւ զհրեշտակացն հան-
գիստայէն ընծայեալ: Եւ երբ վժարէ՝ օրհնաւոր օրհնաւոր Համբարձէք իշխանք,
ի լին: Եւ եղիւստոս հարցանէ՝ Ո՛վ է սա թագաւոր փառաց. եւ օրհնաւոր օրհն
Սա ինքն է թագաւոր փառաց: Եւ երկրորդն եւ անու- ի յեօցն, եւ օրհն

երզնն զԱրք զքերովբէից: Եւ սարկաւագունքն զնան ի սարկաւագատունն, բերնն զաւրբ նուէրսն՝ մոմեղինօք եւ խնկովք. իսկ քահանայն խոնարհի եւ
 480
 սաւէ զաղաւթսն որ զկնի այսր է գրած, որպէս զի աղաւթքն եւ Արք զքերով-
 բէիցն ի միասին աւարտեցի: Արք զքերովբէիցն խորհրդաբար կերպարանիմք
 զխորհուրդս, եւ կենդանարար Եւրրորդութեանն զերեքսրբեան աւրհնութիւնս
 մատուցանեմք, զամենայն կենցաղականս ի բաց Կնելով զգործ, որպէս զի
 485
 զթագաւորն ամենեցուն ընդունիցիմք, եւ հրեշտակացն հանդիսապէս ըն-
 ծայեալ բերեմք զկարգ. ալելուիա:

Մինչ նոքա զայս երգեն, սարկաւագքն զնուէրսն զգուշութեամբ վերա-
 բերնն ի սեղանն. եւ քահանայն կայ ի խոնարհ եւ աղաւթէ ի ծածուկ այսպէս.
 Աչ որք արժանի է յըմբռնելոցս մարմնաւոր ախտիւք ցանկութեան մտանել
 ի սեղան քո, կամ սպասաւորել սրբունական փառաց քոց. զի պաշտել
 490
 զքեզ մեծ եւ ահաւոր զաւրութեանց իսկ է. սակայն վասն անչափ բարերա-
 րութեանդ քո անպարագրելի բանդ Հաւր եղեր մարդ, եւ քահանայապետ
 մեր երեւեցար. եւ իրեւ տէր ամենեցուն այսմ սպասաւորութեան եւ անա-
 րիւն զննման զքահանայութիւն աւանդեցեր մեզ: Վասն զի դու ես տէր
 Աստուած մեր որ տիրես երկնաւորաց եւ երկրաւորաց, որ ի վերայ քերով-
 495
 բէական աթոռոյ բազմիս, սերովբէից տէր, եւ թագաւոր Խարայելի: Ար միայն
 սուրբ ես եւ ի սուրբս հանգուցեալ, աղաչեմք զքեզ միայն բարերար եւ
 հեշտալուր, նայեա յիս ի մեղուցեալ եւ յանպիտան ծառայս քո, եւ սրբեա
 զհոգի եւ զմարմին իմ յամենայն պղծութենէ չարին, եւ բաւականացո զիս
 զաւրութեամբ սրբոյ Հոգւոյդ՝ որ զգեցեալ եմ զքահանայական շնորհ կալ
 500

Աւրհնեալ եկեալ անուամբ Տեառն: Ե- հան է սեղան, Ե- երբէն յԱլլիւն: Ե-
 երբ Էն-ըն, սորիս-սորիս Կարդէ՝ եւ եւս խաղաղութեան զՏէր աղաչես. Յայլ
 (որ կայ արդէն վերք N բնագրին մէջ ալ, Հած. ԺԲ:) ||¹⁷⁹ MA "Գպիրքն
 միաձայնեալ երգեն Որք զքերովբէիցն. եւ սարկաւագքն զնան ի սարկաւա-
 գատունն, եւ բերեն," եւն: ||¹⁸⁰⁻⁸¹ MA "Իսկ քահանայքն խոնարհին եւ ասն
 զաղաւթսն," եւն: ||¹⁸² MA "Որք քո քերովբէից... կերպարանեմք," եւն: Իսկ
 AN² շունին "զխորհուրդս", ուստի պարզ՝ "Որք զքերովբէիցն խորհրդաբար
 կերպարանիմք, եւ կենդանարար" եւն: ||¹⁸³ AN² եւ MA "Չամենայն զկեն-
 ցաղականս... զգործ: (A "զգործս")... եւ զհրեշտակացն հանդիսապէս...
 զկարգ (MA "զկարգ") ալելուիա," ||¹⁸⁷⁻⁸⁸ MA "... վերայբերն... կայ
 խոնարհեալ եւ աղաւթէ," եւն: ||¹⁸⁹ MA եւ N² "Ո՞վ զք արժանի է յըմբռ-
 նելոցս ոյ" (շունի N²) մարմնաւոր ախտիւք կամ ցանկութեամբ մատչել ի
 սեղան քո," եւն: A "Ոչ զք է արժանի յըմբռնելոցս մարմնաւոր ախտիւք Ե-
 ցանկութեամբ մատչել," եւն: ||¹⁹¹ MA եւ AN² "... եւ ահաւոր երկնաւոր
 զաւրութեանց" (A զրութեանց) իսկ է," եւն: ||¹⁹² "Հաւր" շունին MA եւ
 AN²: ||¹⁹⁶ A "քերովբէական աթոռոյ," եւն: ||¹⁹⁷ MA եւ AN² "աղաչեմք
 զքեզ ոյ՞՞ միայն բարերար եւ հեշտալուր (A յաւ. "Տէր"), նայեա," եւն.
 ||¹⁹⁹ MA եւ AN² "սրբեա զհոգի եւ զմարմին իմ," եւն: ||⁵⁰⁰ AN² "սուրբ Հոգւոյդ,"
 եւն: — Աստիք եւ MA "որ զգեցեալ եմ," իսկ կից "զքահանայական շնորհ
 ունի այսպէս նաեւ N² (MA "զքահանայական շնորհս," A "զքահանայական

առաջի սրբոյ սեղանոյս եւ քահանայազործել զքո անարատ մարմինդ եւ զպատուական արիւնդ: Վեզ խոնարհեցուցեալ զպարսնոցս իժ եւ մաղթեմ, մի մերժեր զիս, եւ մի դարձուցաներ զերեսս քո յինէն. այլ արժանի արա մատուցանել քեզ զընծայս զայս ի մեղուցեալ եւ յանարժան ծառայէս քու մէջ. վասն զի դու ես որ մատուցանես եւ մատչիս եւ ընդունիս եւ տաս Վրիստոս Աստուած մեր. եւ քեզ փառք վերառաքեմք հանդերձ անսկիզբն քո Հարբդ, եւ ամենասուրբ Հոգւովդ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

Եւ կատարի խորհրդաւոր աղաւթքս, եւ սրովքէական երգն միանգամայն.
510 Եւ պա սարկաւազն առ դուրս խորանին քարոզէ, եւ կիսասարկաւազն շուր բերեալ քահանային լուանալ զձեռս առաջի սրբոյ սեղանոյն. եւ սարկաւազն Այւ եւս խաղաղութեան զտէր աղաչեսցուք: — Ժողովուրդն. Տէր ողորմեա: Այւ եւս հաւատով եւ սրբութեամբ կացցուք առաջի սրբոյ սեղանոյս Աստուծոյ, եւ ահիւ. մի խղճիւ եւ զայթակղութեամբ, մի նենգութեամբ, 515 խորամանկութեամբ, մի երկմտութեամբ եւ թերահաւատութեամբ, մի պատրոնաւք եւ խարէութեամբ: Այլ ուղիղ վարուք, պարզ մտաւք, միամիտ սրտիւ, կատարեալ հաւատով, լրեալ սիրով, առաւելեալ եւ լի ամենայն գործով բարութեան. կացցուք յաղաւթս առաջի սրբոյ սեղանոյս, եւ զտցուք զողորմութիւն յաւուր յայտնութեան, եւ ի միւսանգամ զայստեան տեառն մերոյ 520 եւ փրկչին Արիստոսի: Ամենակալ տէր Աստուած մեր կեցո: Եւ ի հանդիսի սար զայս քարոզն որ վերոյ գրեալ է:

չնորհոյ): || 502 Միայն Ա "...զպարսնոցս իժ" մաղթեմ", եւն: || 504 Նաեւ MA "յանարժան.", AN "եւ յանդերձան ծառայէս", եւն: || 506 Այսպէս "փառք", ունի նաեւ A, իսկ MA "փառք", ուղղութեամբ: || 507 A "հանդերձ անսկիզբն հարբդ" եւն: || 509-12 MA "Եւ կատարի աղաւթքս եւ սրաւքէականն երգքն... եւ կէս սարկաւազն շուր բերէ քահանային լուանալ զձեռն առաջի սրբոյ սեղանոյն, նոյն թիւս է այլ թիւ ընդ նմա: Սար. եւ եւս", եւն: || 513-20 MA եւ A "...մի նենգութեամբ եւ խորամանկութեամբ (A խորամանկութեամբ)... լի եւ առաւելալ գործովք... եւ փրկչի... ամենակալ Տէր Աստուած մեր (A չունի շորս բառս ալ) կեցուցէ եւ ողորմեցի: Ժող. կեցո Տէր: || 520-21 MA շատ կը շեղի հոս, այսպէս "Այս թիւս հանդերձանն աւր թիւ, զայս արժան է ասիւ. եւ եւս խաղաղութեան զՏէր աղաչեսցուք: Ժող. Տէր ողորմեա: — Վասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի եւ հաստատութեան սրբոյ եկեղեցւոյ եւ ամենեցուն աւրհներգութեան զՏէր աղա: Վասն կատարելոյ Տեառն Աստուծոյ զՏայցուածն եւ զինգրուածն մեր զՏէր աղ.: Վասն առաջագրեալ սրբոյ նախերեալ պատարագիս զՏէր աղաչ.: Վասն սրբոյ ատճարիս եւ հաւատացելոց սրբն ի սմա երկիւղիւ Տեառն՝ զՏէր: Վասն փրկելոյ զմեզ յամենայն վշտաց եւ ի նեղութենէ զՏէր աղա: Ընկալ կեցոյ եւ ողորմեա եւ պահեա զմեզ Տէր քոյին շնորհիւ: Չսուրբ Մարիամ զաստուածածինն փառաւորեալ միշտ սուրբ զկայսն, սուրբ զՅովհաննէս Մկրտիչն, սուրբ զՍտեփաննոս նախավկայն, սուրբ զառաքեալն եւ զմարգարէան. բարեկաղթող սուրբ զկկայսն, եւ զսուրբ խոստովանողն Քրիստոսի զՏայրապետն մեր զՏէր Գրիգոր Լուսաւորիչ հայաստան աշխարհի յիշեալիք եւ զամենայն սուրբս եւ նորաւք զՏէր աղաչեսցուք: Զժամ պատաւ-

ԵՎԻ. — Բնականայն տարածեալ զձեռնսն, եւ ի ծածուկ ասէ զաղաւթս զայս. — Աղաւթք Աթանասի. Տէր Աստուած զաւրութեանց եւ արարիչ ամենայն լինելութեանց՝ որ յանէութենէ զբնաւս ի ցուցակութիւն անեալ զոյացուցեր. որ եւ զվերս հողեղէն բնութիւն պատուեալ մարդասիրապէս, այսպիսի ահաւոր եւ անպատում խորհրդոյ կարգեցեր սպասաւորս: Գու տէր որում պատարագեմք զպատարագիսս, ընկալ առ ի մէնջ զառաջադրութիւնս զայս, եւ աւարտեա զա ի խորհրդականութիւն մարմնոյ եւ արեան միաճնիքո: Գեղ թողութեան մեղաց պարգեւեա ճաշակողացս զհացս զայս եւ զգինիս: Ընորհաւք եւ մարդասիրութեամբ տեսուն մերոյ եւ փրկչին ճիսուսի Վրիստոսի, ընդ որում Հաւր եւ Հոգւոյդ սրբոյ փառք այժմ եւ: — Ժողով. Ամէն: — Սարկ. առ զրունսն քարոզէ. Ողջոյն տուք միմեանց:

525
530

Իսկ եթէ ձեռնադրութիւն լինի, ոչ այժմ ասեն զՈղջոյն տուք, այլ յետոյ ասելոյն եպիսկոպոսին զաղաւթսդ որ գրեցաւ. եւ նուիրեալն ցարդ եւս անշարժ առաջի սեղանոյն է: Որ եպիսկոպոսին առնթերակայ սարկաւագն է՝ զեմփորոնն պատուոյ դարձեալ զգեցուցանէ նմա. եւ սարկաւագն որ ունի զքարոզութիւնն՝ արտաքոյ քարոզէ այժմ զձեռնադրութեան քարոզն՝ որպէս եւ է յայն կարգն ըստ իւրաքանչիւր պատուոյ գրեալ: այսինքն քահանայն Աստուած մեծն: Թէ կամիս ասա զսոյն եւ սարկաւագութեան ձեռնադրութեանն: Եւ մինչ նա զքարոզն ասէ եւ ժողովուրդն զՏէր ողորմեայն, նուիրեալն ի ծունկս է առաջի սեղանոյն եւ եպիսկոպոսին: Եւ դնէ եպիսկոպոսն զաջն ի վերայ գլխոյն որպէս կայ ի ծունկսն եւ չչարժի. եւ ասէ զաղաւթսն ըստ պատշաճին, որպէս զի ի վախճան քարոզին սա զփառսն երգեսցէ. Իսկ յետ այնր տուեալ զնաղա-

535
540

րագի եւ զառաջի: Զհրեշտակ խաղ: Զքաւութիւն: Զսրբոյ խաչ: Գրիտոնէութեամբ կատարել զվեանս: Եւ եւս միա: Զանձինս: Ողորմ: Եւ ի ծածուկ ասէ. Տէր Աստուած, եւն: Իսկ N² (էջ 347) այսպիսի խորագիր ունի՝ «Մեկնութիւն առաջին աղօթից պատարագին Աթանասի. Տէր Աստուած», եւն: A սես վերջ: 524 A եւ N² «եւ զվեր հողեղէն բնութիւնս», իսկ MA = N, մինչդեռ քիչ մ'ետքն սւր MA «անպատում խորհրդոյ կարգեցեր» կ'ըսէ. AN² միաբան են Nի: 527 AN² «զպատարագիս» (MA = N.) 530-31 MA «...եւ փրկչիդ... ընդ որում Թեւ Հաւր եւ Հոգւոյդ սրբոյ վայելէ փառքն եւն A «...եւ Փրկչիդ... Յիսուսի Գրիստոսի, որում վայելէ փառքն, եւն: 532 MA «Սար. առ գուռն ձայնէ. Ողջոյն տուք միմեանց: Եւ ողջունեն զսեղանն եւ զինքեանս», 533-38 MA «Իսկ... ոչ ասէ այժմ զՈղջոյն տունքն, այլ յետ ասելոյ եպիսկոպոսին զաղաւթսն, որ գրեցաւ. նուիրեալքն եւ ցարդ եւս... ընթերակայ սարկաւագն է՝ զեմփորոնն... որպէս եւ է ի յայն կարգն... այսինքն թէ քահանայ է՝ Աստուած մեծ հղաւր. եւ թէ կամի՝ ասէ զսոյն եւ սարկաւագութեան ձեռնադրութեանն, նոյն եւ եպիսկոպոսութեանն: Եւ մինչ նա... զՏէր ողորմեայն... որպէս կա ի ծունկսն եւ սչ չարժի, եւ ասէ զաղաւթսն ըստ պատշաճին... ի համբոյր սրբութեան Ի- որք ոչ... եւ առ գրուես են (A առ գուռն են)... Եւ թէ քահանայ է կամ եպիսկոպոս, յեւտարեալն կանգնի յաջ անդին սեղանոյն... Ի- կանգնին յետ նոցա մի յայս կոյս եւ մի յայն...»

ԺԼ. — Քահանայն խոնարհի եւ ասէ. Երկիրպագանեմք եւ աղաչեմք
 եւ խնդրեմք ի քէն բարերար Ղատուած, առաքեա ի մեզ եւ յառաջի եղեալ
 յընծայս այս զմշտնջենաւորակից քո եւ զէակից սուրբ Հոգիւ: Եւ կանգնեալ
 650 սարկաւազն, ահիւ եւ դողութեամբ ձգեալ զձեռն առնու զճաճկոյթն ի սպա-
 սուցն, եւ խոնարհի ի յանկիւն սեղանոյն: Իսկ քահանայն կնքէ զնուէրսն
 յասելն զայս. եւ սարկաւազն ասէ զԱմէնն միայն ոչ բարձր: Արով զհացս
 աւրհնեալ մարմին ճշմարտապէս արացես տեառնդ մերոյ եւ փրկչիդ Արի-
 սուսի Վրիստոսի: — Սարկաւազն. Ամէն: — Եւ զգլխիս աւրհնեալ արիւն
 655 ճշմարտապէս արացես տեառնդ մերոյ եւ փրկչիդ Արիսուսի Վրիստոսի: —
 Սարկաւազն. Ամէն: — Արպէս զի եղիցի սա ամենեցուն մեզ մերձեցելոցս
 յանդատապարտութիւն, ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց: — Սար-
 կաւազն. Ամէն:

ԺԿ. — Եւ համբուրէ քահանայն զսեղանն. եւ այսուհետեւ զձեռնն
 660 հաւասար նուիրացն խոնարհեցուցանէ, եւ զաչսն ի նոյն յառեալ ասէ ան-
 մոռնչ. Սովաւ շնորհեա զսէր, զհաստատութիւն եւ զըզձարի զխաղաղութիւն
 ամենայն աշխարհի, սրբոյ եկեղեցւոյ եւ ամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսաց,
 քահանայից, թագաւորաց աշխարհի, իշխանաց, ժողովորոց, ճանապարհոր-
 ւաց, նաւելոց, կապելոց, վտանգելոց, աշխատելոց, գերելոց եւ որք ի պատե-
 665 րազմունս բարբարոսաց: — Սովաւ եւ աւելոց շնորհեա բարեխառնութիւն, եւ
 անոց զպտղաբերութիւն, եւ ախտացելոց ի պէսպէս ցաւս զփութապէս առող-
 ջութիւն: — Սովաւ հանգո զամենեսեան ի Վրիստոս զննջեցեալ հարսն,
 զուրբ հայրապետսն, զառաքեալս, զմարգարէս, զվկայեալս, զեպիսկոպոսունսն,
 զերիցունս, զսարկաւազունս եւ զնաւ ուխտս եկեղեցւոյ քում սրբոյ, եւ զս-

ԺԷ. 666 MA եւ AN: "Երկիր պագանեմք" եւն: 667 MA "առաքեա ի
 մեզ † եւ յառաջի եղեալ յընծայս † (A յընծայս) յայս զմշտնջենաւորակից
 (նոյնպէս A, միայն N:ի երեք օրինակ "զմշտնջենաւոր") քո" եւն: 668-669
 MA "Եւ կանգնեալ սարկաւազն երկիւղիւ եւ գողութեամբ... զճաճկոյթն
 սպասուցն, եւ խոնարհի յանկեան սեղանոյն... յասելն զայս երիցս անգամ"
 եւն: Յետոյ MA "Արով զհացս † օրհնեալ" եւն. նոյնպէս յաջորդին "Ե զգլ-
 խիս † օրհնեալ" եւն: 669 Ամէնքը "արացես", միայն A "արացե", նոյնպէս
 յաջորդին մէջ բաժակին համար (տող 655): — MA "Տեառն մերոյ եւ փրկչիդ"
 եւն. AN: շունին "եւ փրկչիդ" բառերը, թէեւ "Տեառն մերոյ" կ'ըսեն MAի
 համեմատ. նոյնպէս բաժակին համար (տող 655): 665 MA եւ AN: "արիւն
 ճշմարտապէս արացես" եւն. (տե՛ս Դրան. ի տողն 653):
 ԺԸ. 660 MA եւ AN: "զաչսն ի նոյնն յառեալ" եւն: 661 MA "զսէր եւ
 զհաստատութիւն" եւն: 662 MA "քահանայից, թագաւորաց, թագաւորաց,
 աշխարհի իշխանաց." (AN: = N.) — MA ալ "ճանապարհորդաց." իսկ AN:
 "ճանապարհորդելոց" մեր Սովորականին պէս: 663 AN: շունին "նաւելոց,
 կապելոց." յաջորդն ալ ունին MA եւ AN: "վտանգելոց, աշխատելոց եւ սրբ
 (N: շունի "եւ որք") ի պատերազմունս" եւն. ուստի "գերելոց" կը պակսի, իսկ
 N: "աշխատելոց ի պատերազմունս" եւն: 664 MA "եւ անգից զպտղաբերու-
 665 թիւն" փե "աւելոց." — A "...ցաւս" փութապէս առողջութիւն: 667-668 MA
 եւ A "Սովաւ հանգոյ" եւն: — Յաջորդը MA եւ AN: "զամենեսեան յառա-

մենեսեան յաշխարհական կարգէ զարս եւ զկանայս հաւատով զվախճանեալս : 670
 — Ընդ որս եւ մեզ այց արասցես բարերար տէր աղաչեմք : — Ժողովուրդն .
 Յիշեա տէր եւ ողորմեա : — Զանանայն ի ձայն բարձր . Աստուածածնի սրբոյ
 կուսին Մարիամու . եւ Յովհաննու Մկրտչին , սրբոյն Ստեփանոսի , եւ ամե-
 նայն սրբոց եղիցի յիշատակ ի սուրբ պատարագս աղաչեմք : — Ժողովուրդն .
 Յիշեա տէր եւ ողորմեա .

675

Սարկաւազն զայ այժմ՝ յաջակողմ՝ սեղանոյն զդէմնն ուղղեալ ի պատա-
 րազն , եւ զձեռնսն տարածեալ ասէ զայս բարձր բարբառով ի լուր ժողովուր-
 դեան . Առաքելոց սրբոց , մարգարէից , մարտիրոսաց եւ ամենայն սրբոց հայ-
 րապետաց , երիցանց , ուղղափառ սարկաւազաց եւ ամենայն սրբոց : — Ժողու-
 վուրդն . Յիշեա տէր եւ ողորմեա : — Սարկաւազն . Սուրբ եւ աստուածա- 680
 հաճոյ հայրապետի , վկայի , կուս . , ճգն . (այսր անուան) զորոյ զյիշատակն
 կատարեցաք այսաւր , եղիցի յիշ . : — Առաջնորդաց մերոց եւ առաջին լու-
 սաւորչացն սրբոց , Խաղտոսի առաքելոյ , Գրիգորի Առսաւորչի , Ուրստակիսի ,
 Սրբանիսի , Յովսէփանն , Գրիգորիսի , Կերսիսի , Սահակայ եւ ամենայն սրբոց
 հովուաց եւ հովուապետաց հայաստանեայց եղիցի յիշատակ ի սուրբ պատա- 685
 րագս : — Միանձնացելոց սրբոց , առաքինասէր կրանաւորաց , Անտոնի , Մա-
 կարայ , Մեսրովբայ եւ Գրիգորի , եւ ամենայն սրբոց հարց եւ շակերտելոց
 նոցին որք ընդ տիեզերս , եղիցի յիշ . : — Խաղաւորաց հաւատացելոց սրբոց
 կոստանդիանոսի , Տրիսասայ , Խէնդոսիցն , եւ ամենայն սրբոց թագաւորաց եւ
 իշխանաց եղիցի յիշ . : — Ընդհանուր ամենայն հաւատացելոց , արանց եւ կա- 690

Զագոյն ի քրիստոս ննջեցեալն (N² « զ՛ի քրիստոս ննջ . , A « ի քրիստոս ըննջ . ») ,
 զուրբ հարսն (N² հարս) , զհայրապետս . . . զեպիսկոպոսունս . . . զքնաւ ուխտ ,
 եւն : 670 MA « . . . բու՛մ սրբոյ զամենայն յաշխարհական կարգէ . . . հաւատով
 վախճանեալս . » (AN² = N) 671-75 AM « Չայն . Ընդ որս . . . ողորմեա : Ի յայն .
 Աստուածածնի . . . Ստեփաննոսի . . . յիշատակ սուրբ պատարագս , » եւն . (AN²
 աւելի = N) 676-7 MA « . . . յաջակողմն . . . եւ զձեռնն եզեալ ի վերայ սե-
 դանոյն ասէ զայս բարձրաբարբառ ի լուր ժողովուրդեանն : Սուր . Առաքելոց , » եւն :
 678ff Ամբողջ բարոզութիւնն մինչեւ քահանային « Յիշեա Տէր եւ օրհնեա , »
 եւն ազօթից սիրիզը (տող 707) չենք գտներ ի N² , բայց կայ մեկնուած առ A .
 679 MA « . . . եւ ամենայն սրբոց եղիցի յիշատակ սուրբ պատարագս աղաչեմք : »
 680-1 MA « Սուրբ եւ աստուածահաճոյ հայրապետին , առտելոյն , վկային , կուսին ,
 ճգնաւորին այս առան , զորոյ , » եւն : A « . . . հայրապետի , վկայի այս առան կուսին ,
 զորոյ , » եւն : 682-85 A « Առաջնորդացն մերոց . . . Ուրստակիսի . . . Գրիգորիսի , Գու-
 շէիսի . . . եւ ամենայն հովուացն եւ հովուապետացն , » եւն : Իսկ MA « . . . թագաւորս
 եւ Բարձրագոյն առաքելոցն , . . . Առիստակիսի . . . Կերսէսի , » եւն . (Քնացեալը =
 N.) 686-88 MA « . . . կրանաւորացն . . . Մեսրովբայ վարդապետին եւ ամենայն
 սրբոց հարցն , » եւն . ուստի չունի « Գրիգորի , » զոր չունի նաեւ A , որ երկու անուն
 աւելի ունի՝ « . . . կրօնաւորաց Պողոտի , Անտոնի , Պեղայ , Մակարայ , Մեսրովբայ
 վարդապետին եւ սրբոց հարց , » եւն : 689 MA « . . . օրբն կոստանդիանոսի , »
 եւն . A « . . . սրբոյ Աթէորսու եւ կոստանդիանոսի : » — MA « Թէոդոսի . » (A = N
 « Թէոդոսիցն , ») — MA « . . . սրբոց թագաւորաց եւ իշխանաց եւ ողորմաց , եղի-
 ցի , » (A « . . . թագաւորացն եւ իշխանացն եղիցի , » եւն) 691 MA եւ A
 « . . . ազգայոց եւ ամենայն շէնդոսի (MA չափի) Կոստանդիանոսի հաւատով եւ օրբն-
 թէոսի »

նանց, ծերոց եւ տղայոց, եւ ամենայն հաւատով ի Վրիստոս կատարելոց եղիցի յիշ.:

Ապա խունկ արկանէ շուրջ զսեղանովն. եւ քահանայն սկսանի զաղաւթսն, (Յիշեա տէր եւ ողորմեա եւ աւրհնեա: Իսկ նախասարկաւագն յետ խնկարկութեանն զայ ի նոյն յաջակողմն սեղանոյն. դարձեալ կանգնի նոյնպէս, եւ յաւելլու ասել զայս. Եւ եւս գոհութիւն եւ փառաբանութիւն մատուցուք սեւանն Աստուծոյ մերոյ վասն սուրբ եւ անմահ պատարագիս որ ի վերայ սրբոյ սեղանոյս. զի զսա մեզ ի սրբութիւն կենդանութեան պարգեւեացէ: Սովաւ շնորհեացես զսէր, զհաստատութիւն եւ զըզձաքի զխաղաղութիւն ամենայն աշխարհի, սրբոյ եկեղեցւոյ եւ ամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսաց. եպիսկոպոսապետին մերոյ, եւ եպիսկոպոսիս մերոյ, եւ քահանայիս որ զպատարագս մատուցանէ, եղիցի յիշ.: — Եւ վասն փրկութեան եւ զաւրութեան թագաւորաց քրիստոնէից եւ իշխանին մերոյ: Ազատութիւն եղբարց մերոց գերելոց, եւ շնորհ առաջիկայ ժողովրդեանս. հանգիստ հաւատով ի Վրիստոս ննջեցելոցն: — Ժողովուրդն. Բստ ամենայնի, եւ յաղագս ամենեցուն:

Քահանայն մինչդեռ սարկաւագն զայս ասէ, զաղաւթսն կատարէ խորհրդիւ. (Յիշեա տէր եւ ողորմեա, եւ աւրհնեա զսուրբ կաթողիկէ առաքելական եկեղեցի քո՝ զոր փրկեցեր սլատուական մարմնով եւ արեամբ միածնի քո, եւ ազատեցեր խաչին սրբով. շնորհեա սմա զանշարժ զխաղաղութիւն: (Յիշեա տէր եւ ողորմեա, եւ աւրհնեա զամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսունս՝ որք ուղիղ վարդապետութեամբ համառուտեն ի մեզ զբանն ճշմարտութեան: Եւս առաւել զեպիսկոպոսապետն մեր (զայս անուն) շնորհելով մեզ ընդ երկայն աւուրս ուղիղ վարդապետութեամբ: — Ժողովուրդն. Ամէն: — (Յիշեա տէր եւ ողորմեա, եւ աւրհնեա զքո առաջի կացեալ ժողովուրդս, եւ զպատարագիս մատուցողքս, եւ պարգեւեա իւրաքանչիւրոց սոցա զպիտոյս եւ զաւգտակարս: — (Յիշեա տէր եւ ողորմեա, եւ աւրհնեա զուխտաւորս, եւ

ի Քրիստոս կատարելոց, եւն: ||⁶⁹³⁻⁹⁶ MA "Եւ ապա սարկաւագն խունկ արկանէ... օրհնեա զսուրբ կաթողիկէ: Իսկ սարկաւագն յետ խնկարկութեանն զայ յաջակողմն" եւն: ||⁶⁹⁹ MA եւ A "Սովաւ շնորհեացէ զսէր" եւն: ||⁷⁰¹ A "... եպիսկոպոսապետին մերոյ եւ ողորմեալան հայրապետին այս անուն (— Խօսքագիրն յետոյ կէտերով ջնջուած է —) եւ եպիսկոպոսիս եւ քահանայիս, որ, եւն: ||⁷⁰³ MA "Իշխանի մերոյ:" ||⁷⁰⁴ A "... առաջի կո ժողովրդեանս. հանգիստ հաւատով եւ սրբութեամբ ի Քրիստոս" եւն: ||⁷⁰⁶ MA "մինչդեռ նա (փիս "սարկաւագն") զայս ասէ" եւն: Ասկէ կը սկսի դարձեալ N². ||⁷⁰⁷ A "կաթողիկէ եւ առաքելական." (N² ալ "կաթողիկէ") ||⁷⁰⁸ MA եւ AN² "... պատուական արեամբ" եւն, ուստի չունին "մարմնով եւ": ||⁷⁰⁹ MA "զանշարժ զխաղաղութիւն +:" ||⁷¹¹ MA "... համառուտեն զբանն" եւն. (չունի "ի մեզ") AN² "համառուտեն իշ զբանն (A "զբանն") ճշմ.": ||⁷¹² MA "Ի յայն. Եւս առաւել" եւն: — N² չունի "զայն անուն" բառերն: ||⁷¹³ "Ուղիղ վարդապետութեամբ" չունի MA. (նոյն AN²;) ||⁷¹⁵ MA եւ A "զմատուցանողքս." (N² զմատուցողքս:) — A "պարգեւեա իւրաքանչիւր սոցա." յաջորդը MA եւ AN² "զպիտոյսն եւ զաւգտակարսն:" ||⁷¹⁶ N² "... եւ ողորմեա զուխտաւորս":

զպողարերիչս եկեղեցոյ քուժ սրբոյ՝ որք յիշեն զաղքատս ողորմանձութեամբ. եւ հաստն նոցա զպարտս նոցա ըստ ընդարդոյս առատութեան քուժ հարիւրապատիկ աստ եւ ի հանդերձելումս: — (Յիշեա տէր եւ ողորմեա եւ գթա ի հոգիս հանգուցելոցն. դասաւորեա զնոսա պցելութեամբ ի լոյս երեսաց քոց ընդ սուրբս քո, եւ արժանաւորեա ողորմութեան քո: — (Յիշեա տէր եւ զայնոսիկ՝ որք յանձնեցին մեզ զինքեանս յիշատակել յաղաւթս զկենդանիս եւ զհանգուցեալս, եւ կառավարեա զկամս հայցմանց նոցա եւ զմերս ընդ ուղորդն եւ որ լին է փրկութեամբ. եւ վարձաարեա բոլորեցունց զանանց եւ զերաների զբարութիւնսդ. եւ զտեալ զխորհուրդս մեր տաճարացո ընդունելութեան մարմնոց եւ արեան միածնի քո տեառն մերոց եւ փրկչի (Յիսուսի Վրիստոսի, ընդ որում քեզ Հաւր միանդամայն եւ Հոգւոյդ սրբոց վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ: — Ժողովուրդն. Ըմէն:

720
725

Եւ եղեցի ողորմութիւն մեծին Աստուծոյ եւ փրկչին (Յիսուսի Վրիստոսի ընդ ձեզ ամենեսեան: — Ժողովուրդն. Ըմէն հոգւոյդ քուժ:

730

Սարկաւազն առ դուրս խորանին յետ այսր քարոզէ. եւ քահանայն ասէ զաղաւթսն. Աստուած ճշմարտութեան, ծածուկ զոյգ ընդ քարոզելոյն, որպէս զի ի միասին աւարտեցի: — Ըմէն եւս խաղաղութեան զտէր աղա: — Ժողովուրդն. Տէր ողորմեա: — Ամենայն սրբովքս զորս յիշատակեցաք, եւս առաւել զտէր աղա: — Վասն մատուցեալ սուրբ եւ պատուական պատարագիս տեսառն Աստուծոյ մերոց զտէր աղա: — Որպէս զի տէր Աստուած մեր

735

ուստի չունի «Եւ արհնե» (յԱ ալ յետոյ գրուած է:) || 717 A «յիշեն զաղքատսն», եւն: || 718 MA «Եւ հասոյ զպարտս նոցո ըստ ընդարդոյս առատութեան քուժ աստ», եւն: N² «հասո նոցա զպարտս նոցին հարիւրապատիկ ըստ ... հանդերձելումք», իսկ A «հասոյ նոցին զպարտս հարիւրապատիկ ըստ ... հանդերձելումք», || 719 MA «դասաւորեա (փի «դասաւորեա») զնոսա... եւ արժանի արա (փի «արժանաւորեա») ողորմութեան քուժ», AN² ասոր տեղ՝ «հանգուցեալ զմեզնեանս եւ ըստաւորեա եւ դասաւորեա ընդ սուրբս քո յարտայնութեանք երբնից, եւ արժանի արա ողորմութեան քուժ», — Ասկէ ետքը կը յաւելու N² (էջ 438) յաջորդ տողն ալ՝ որ մեր Սովորականին մէջն ալ կայ, այսինքն՝ «Թիշեա Տէր եւ զճառայս քո այս անան. թէ կենդանի է՝ փրկեա. եւ թէ մեռեալ է՝ հանգու», Նոյնպէս ունի N² (էջ 429) «Թիշեա Տէր զեպիսկոպոսո, զժողովուրդս, եւ ողորմեա նոցին եւ օրհնեա», որ ազատ կոչում մ'ըլլալու է: A չունի զասոնք: || 722 AN² «յանն արարին (փի «յանձնեցին») մեզ յիշատակել յաղաւթս», եւն. ուստի չունի նաեւ «զինքեանս» բառը. (վերջինս չունի MA ալ): || 723 Միայն N ունի «Եւ կառավարեա», եւն, միւսները չունին «եւ»: — N² «հայցմանց նոցն», || 724 MA «ընդ ուղորդսն», — MA եւ N² «բոլորեցունցս», || 725 A «բարութիւնք», N² «բարութիւնոց», — MA եւ AN² «տաճարացոյ ընդունելութեան մարմնոց», եւն: || 726 A «... փրկչին Թիսուսի», եւն. (N² «փրկչի Թիսուսի», եւն): || 727 MA «Ի յայն. ընդ որում քեզ Հաւր, եւն: ԺԹ. || 728 MA եւ A «... փրկչին մերոց Թիսուսի Վրիստոսի ՝ ընդ ձեզ ամենեսին... եւ հոգւոյ քուժ», || 729 MA «... ասէ զաղաւթսն ծածուկ՝ Աստուած ճշմարտութեան, զոյգ ընդ», եւն: || 730 MA եւ A «Ամենայն սրբովք (A սրբոք) ... եւս առաւելապէս», եւն: || 731 A չունի «Ցեառն Աստուծոյ մերոց

որ ընկալաւ զսա ի սուրբ եւ յերկնային եւ յիմանալի իւր մատուցարանն, փոխանակ առ մեզ առաքեցէ զչնորհս եւ զպարգեւս Հոգւոյն սրբոյ զտէր աղա:

740 — Եւ Եւս միա: Չանձինս: Ողորմ:

Քանանայն տարածեալ զծնոս, եւ ասէ ի ծածուկ ընդ քարոզին. Եստուած ճշմարտութեան, եւ Հայր ողորմութեան, գոհանամք զքէն որ ի վերքան զերանելի նահապետացն զմեր պարտաւորելոցս առաւել մեծարեցեր զքնութիւնս. վասն զի նոցա Եստուած կոչեցար, իսկ մեզ Հայր հաճեցար

745 անուանիլ զթալով: Եւ այժմ տէր աղաչեմք զքեզ, զայսպիսի առ ի քէն պատուական եւ զնորոգ անուանապրութեանս շնորհ աւր ըստ աւրէ պայծառացեալ ծաղիկոց ի մէջ եկեղեցւոյ քո: — Եւ սուր մեզ համարձակաձայն բարբառով բանալ զքերանս մեր, երգել եւ ասել:

Ժողովուրդն տարածեալ զծնուն երգեն բարձր. եւ քանանայն ի ծածուկ:

750 Հայր մեր որ յերկինսդ ես, սուրբ եղիցի անուն քո. եկեցէ տրքայութիւն քո. եղիցին կամք քո որպէս յերկինս եւ յերկրի. զհայ մեր հանապազորդ սուր մեզ այսաւր. թող մեզ զպարտիս մեր, որպէս եւ մեք թողումք մերոց պարտապանաց. եւ մի տանիր զմեզ ի փորձութիւն, այլ փրկեա ի չարէ: — Ի ձայն. Չի քո է արքայութիւն եւ զաւրութիւն եւ փառք այժմ:

զՏէր, բառերը: || 738-9 MA եւ A տարբեր եւ լիակատար "... Եստուած մեր ընկալէ զսա ի սուրբ... մատուցարանն՝ զՏէր աղաչ: (A Եւ) փոխանակ առ մեզ առաքեցէ զչնորհս եւ զպարգեւս Հոգւոյ (A զպարգեւս եւ շնորհս Հոգւոյն) սրբոյ զՏէր: Ընկալ կեցոյ եւ սղորմեա եւ պահեա զմեզ Տէր (A զմեզ Եստուած) քոյին շնորհիւ: Չորբուհի Եստուածածին զաւրհեալ տիրուհին եւ զմիշտ կոյն. (A Չամենարբուհի Եստուածածինն եւ զամենաւրհեալ տիրուհին եւ զմիշտ կոյն Մարիամ, յիշեալիք եւ զամենայն սուրբս եւ նոքոր զՏէր աղաչ:)" — Ասկէ ետքը միայն MA ունի յաջորդ տներն ալ՝ "Ի ժամ պատարագիս եւ զառաջի: Չհրեշտակ խաղաղութեան: Չքաւութիւն: Չսրբոյ խաչին: Քրիստոնէութեամբ կատարեալ զկեանս մեր անար: Չմիութիւն հաւատոյ ժողովրդեանս եւ զհազորդութիւն Հոգւոյն սրբոյ ի Տեառնէ: Եւ եւս միարան վասն ճշմա." եւն: || 741 MA խրատագրիս տեղ այսպէս միայն "քնն. զոգւ-ն." || 743 N2 "զմեր զպարտաւորելոցս" եւն: || 746 MA եւ A "մեծարեցեր զքնութիւն." (N2 զքնութիւն = N.) || 746 N2 "... եւ զնորոգ անուանապրութեան շնորհս" եւն: MA "... շնորհ հանապազ պայծառացեալ ծաղիկոց տարբարեք ի մէջ սուրբ եկեղեցւոյ քո:" AN2 համանայն են Nի, բայց վերջն ունի A "ի մէջ սրբոյ եկեղեցւոյ քում:" || 747 MA "Ի յ-յն. Եւ սուրբ" եւն: || 749 MA եւ A "... տարածեալ զձեռս..." A կցէ վերջը՝ "... (քնն. ի ծածուկ) ասէ զաղաթս:" || 750 A "որ յերկինս ես:" || 751 N2 "եղիցին Տէր կամք քո." A "եղիցի կամք քո:" — MA "որպէս յերկինսդ եւ յերկրի" եւն: || 752 MA չունի "այսաւր:" — MA եւ AN2 "թող մեզ զպարտս մեր." (բայց N2 քիչ մ'ետքը նաեւ "զպարտիս" կը կարգայ:) || 753 A "պարտապանացն:" — MA "Եւ մի Գաբ զմեզ ի փորձութիւն" եւն: — N2 "այլ փրկեա զմեզ ի չարէն." (A չունի "զմեզ" , բայց "ի չարէն." MA = N.) Աղօթքիս վերջը N2 քիչ մ'ետքը (էջ 467) այսպէս ալ ունի՝ "Եւ մի տանիր զմեզ ի փորձութիւն, եւ մի ի գատապարտութիւն այլ փրկեա ի չարէն, եւ ապրեցր ի փորձութիւն: Չի քո է արքայութիւն եւ զաւրութիւն" եւն: Մտազրութեան արժանի է հոս MA, որ մեր սովորական օրինակաց պէս կը կցէ այս տեղ. "Տէր տերանց, Եստուած աստուծոյ, թա-

Քահանայն. Խաղաղութիւն ամենեցուն: — Ժողովուրդն. Եւ հոգւոյդ քում: — Սարկաւազն. Աստուծոյ երկրպագեացուք: — Ժողովուրդն. Առաջի քո տէր:

Ի. — Քահանայն խոնարհի եւ ասէ. եւ ամենայն ժողովուրդն խոնարհի. Այ աղբիւրդ եւ կենաց եւ բղխու. քն ողորմութեան, Հոգիդ սուրբ, ողորմեա ժողովրդեանս որ խոնարհեալ երկիրպագանեն առաջի ահաւոր աստուածութեանդ քո. պահպանեա զոսա ամբողջս, տպաւորեա յոգւոջ սոցա զձեւ մարմնոյ ցուցակի առ ի ժառանգութիւն եւ ի վիճակ հանդերձելոցդ փառաց, Վրիստոսիւ (Յիսուսիւ տերամք մերով ընդ որում քեզ Հոգւոյդ սրբոյ եւ Հաւր ամենակալի [վայելէ] փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս:

Եւ սարկաւազն բարձր բարբառով ասէ յետ այսր. Պաւստուսիւ: — Քահանայն վերացուցանէ զընծայն երկորքին ձեռուքն առաւել քան զզրուխ իւր եւ ասէ. Արբութիւն սրբոց: — Ժողովուրդն միածայն աղաղակեն. Միայն սուրբ, միայն տէր՝ Յիսուս Վրիստոս ի փառս Աստուծոյ Հաւր. ամէն: — Քահանայն ունելով զնոյն ի ձեռն ասէ բարձր ի լուր ժողովրդեան. Աւրհնեալ Հայր սուրբ ճշմարիտ Աստուած: — Ժողովուրդն. Ամէն: — Աւրհնեալ Արդի սուրբ ճշմարիտ Աստուած: — Ժողովուրդն. Ամէն: — Աւրհնեալ Հոգիդ սուրբ ճշմարիտ Աստուած: — Ժողովուրդն. Ամէն: — Աւրհնութիւն եւ փառք Հաւր եւ Արդոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ այժմ եւ միշտ:

Քահանայն դարձեալ խոնարհի, եւ աղաթէ խորհրդաբար. Այնքա տէր մեր Յիսուս Վրիստոս յերկնից ի սրբութենէ քում եւ յաթոռոյ փառաց թագաւորութեան քո. եկ ի սրբել եւ ի կեցուցանել զմեզ՝ որ ընդ Հաւր նստիս, եւ աստ պատարագիս: Այժմնի արա տալ մեզ յանարատ մարմնոցս քո եւ ի պատուական արինէ եւ ի ձեռն մեր ամենայն ժողովրդեան:

զաւար յաւիտենից, արարիչ ամենայն արարածոց, հայր Յեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, մի ասր զմեզ ի փորձութիւն եւ մի ի գատապարտութիւն, այլ փրկեա ի չարէ եւ ապրեցս ի փորձութենէ: Ի յոյն. Ձի քո է, եւն: || 755 MA "Եւ հոգւոյ քում":

Ի. || 758 MA "... ժողովուրդն խոնարհին ի վայր: ", || 759 " Հոգիդ սուրբ, չունի MA եւ N². նաեւ յA յետոյ աւելցուած են բառերս: || 760 MA եւ AN² " որք խոնարհեալ երկիրպագեն (AN² երկիրպագանեն) առաջի աստուածութեան (A աստուածութեանդ) քո, եւն: || 761 A " ամբողջս եւ անարտո, եւն: || 762 AN² " հանդերձեալ (հանդերձեալդ) ի մարտ, (փի. " բարեաց:) || 764 Միայն A սւնի ուղղութեամբ "... ամենակալի վայել փառք, եւն. միւսներն առանց բայի ունին նախագասութիւնս: || 765 MA " Պաւստուսիւ, N² " Պաւստուսիւ, " A " Պաւստուսիւ, " || 767 MA "... երկրքին յիսուս, եւն: || 768 MA եւ A " Ի սրբութիւն սրբոց, " N² " Ի սրբութիւն սրբոց, " || 769 " Ամէն, չունի N²: || 770 MA "... զնոյն ի ձեռս... ի լուր ժողովրդեանն: ", || 771" Միայն A երեք անգամն ալ "... Աստուած ճշմարիտ, (մեր սովորական Պատարագամատուցին համեմատ. իսկ MA եւ N² = N.) || 772" MA եւ AN² " Աւրհնեալ Արդի սուրբ, եւն: MA նաեւ յաջորդը " Աւրհնեալ Հոգի սուրբ, եւն (AN² " Հոգիդ, = N.) || 774 MA

780 Եւ զայս ասացեալ երկրպագէ, եւ համբուրէ զսեղանն. եւ յարուցեալ ձգ՝
զձեռնն ի սուրբ մարմինն, եւ առեալ զնոյն ողջ թանայ յանապական արիւնն:
Եւ ապա բարձրացուցանէ ակններն ժողովրդեանն, եւ ասէ առ նոսա բարձր.
Ի սուրբ ի սուրբ պատուական մարմնոյ եւ յարենէ տեառն մերոյ եւ փրկչին
(Կիսուսի Վրիստոսի ճաշակեցուք սրբութեամբ՝ որ իջեալ յերկնից բաշխի ի
785 միջի մերում: Սա է կեանք, յոյս յարութեան, քաւութիւն եւ թողութիւն
մեղաց. սաղմոս ասացէք Աստուծոյ մերոյ, սաղմոս ասացէք երկնաւոր թա-
գաւորիս մերոյ անմահի, որ նստի ի կառս քերովբէականս:

ԻՄ. — Սարկաւազն. Սաղմոս ասացէք տեառն Աստուծոյ մերոյ դպիրք
ձայնիւ քաղցրութեամբ զերզս հոգեւորս. զի նմա իսկ վայելին սաղմոսք, աւր-
790 հնութիւնք, ալէլուք. պաշտաւենայք, հանդերձ երգով սաղմոս ասացէք, եւ
զտէր յերկինս աւրհնեցէք:

Եւ սկսանին եկեղեցին եղանակել. Վրիստոս պատարագեալ բաշխի:
Իսկ քահանայն, մինչ նորա յերզսն են՝ առնու զմարմինն ի ձեռսն, եւ համ-
բուրէ արտասուաւք զայս ասելով. Խոստովանիմ եւ հաւատամ, զի դու եւ
795 Որդի Աստուծոյ որ բարձեր զմեզս աշխարհի: Եւ բնկեալ արկանէ ի բաժակն
արեան ասելով. Երու՞մն Հոգւոյն սրբոյ:

Ապա խնդրէ ի ճշմարիտն Աստուծոյ զպէսպէս հայցուածս անձին եւ
ժողովրդեանն՝ որչափ եւ կամի տալով յերկայնութիւն երգեցողացն: Յետ
այսր առեալ ճաշակէ ասելով. Մարմին պատուական եղիցի մեզ ի կեանս. եւ
800 սուրբ արին քո ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց: Առնու եւ ի բաժակէ
արեանն ճաշակ մի. եւ մինչ նա յայս է, դպիրքն պաշտեն: Հաղորդեցուցանէ
եպիսկոպոսն զնոր ձեռնադրեալն, ոչ ի բերանն՝ այլ յափն տալով զսրբութիւն.
նոյն եւ զայլ քահանայսն:

805 (Դոյ.) Քրիստոս պատարագեալ բաշխի ի միջի մերում, ալէլուիա:
Չմարմին իւր տայ մեզ կերակուր, ալէլուիա: Եւ սուրբ զարին իւր

“...եւ Հոգւոյ սրբոյ Ժող. Ամեն:” || 775 A “Նայեաց Տէր մեր” եւն: || 778-79 MA
լաւագոյն “յանարատ մարմնոյս եւ ի պատուական արեանէս.” AN² “յանարատ
մարմնոյ եւ ի պատուական արեանէս” եւն: — MA եւ AN² “եւ ի ձեռսն մեր
(AN² “եւ ի ձեռս մեր:”) ամենայն ժողովրդեանս: || 781 MA “ձգէ զձեռնն,
եւն: || 782 AN² “Ի սուրբ ի սուրբ մարմնոյ” (ուստի շունի “եւ պատուական, :)
— MA եւ AN² “Տեառն մերոյ եւ փրկչի” (AN² փրկչին:) || 785 Նաեւ N²
“յոյս յարութեան” MA եւ A “յոյս, յարութիւն” եւն: || 786 “Սաղմոս
ասացէք” եւն շունի N²: || 787 MA “Թագաւորի մերոյ: ” A “Թագաւորին մե-
րոյ անմահի.” (շունենալով մնացեալ բաւերը:)

ԻՄ. || 788 A եւ MA “զի սմա (MA նմա = N) վայելին սաղմոսք եւ
աւրհնութիւնք, ալէլուք եւ երգի հոգեւոր,” եւն: || 792-793 MA “Եւ սկսանի
եկեղեցի... մինչ նորա յերզս են” եւն: || 797-798 MA “...եւ ժողովրդեանն
եւ օշիւրհի... տալով յերկարութիւն երգողացն: Յետ այնորիկ տեալ” եւն:
|| 799 MA “Մարմին քո պատուական եղիցի ինչ ի կեանս” եւն. A “Մարմին քո
անապական եղիցի մեզ ի կեանս” եւն: || 800-803 MA “...եւ մինչ նա օտ (N
լաւ եւս “յայս է”)... եւ հաղորդեցուցանէ... գորբութիւնն. նոյնպէս եւ զոյլ”

ցաւդեաց ի մեզ, ալէլուիա: Մատիք առ տէր եւ առէք զլոյս, ալէլուիա: — (Բշ.) Լոյս ճշմարիտ եւ ճառագայթ չաւր, ծագումն եւ կնիք, բան եւ ծնունդ, որ կանգնեցեր յեաւթեանց սեանց զկեղեցի սուրբ, ածեալ ի սպանդ զեզն պարարակ: Ընորհեա մեզ կերակրիլ յիմաստութեան քում սեղանոյս. 810
 Ողորմեա: Ճաշակեցէք եւ տեսէք, զի քաղցր է տէր. ալէլ.: — (Գշ.) Հաց կենաց եւ անմահութեան ճաշակ, սուրբ եւ անճառ սոսկալի խորհուրդ, որ ի յերկնից իջեր կենդանութիւն մարդկան, կենդանի եւ կենդանարար. պարգեւեա քաղցելոցս զքաղցրութեան քում ճաշակումն. Ողորմեա: Եւրհանցէք զՏէր յերկնս, ալէլուիա: — (Դշ.) Գուռն երկնից եւ ճանապարհ արքայութեան, տէր երկնի, յերկնայնոցն աւրհնեալ դասուց, որ զմարմին քո եւ զարիւն բաշխեցեր առաքելոցն. մաքրեա զմեզ հաղորդիլ սրբութեան քում խորհրդոյս. Ողորմեա: — Եւրհանցէք զնա ի բարձունս. ալէլուիա: — (Եշ.) Բան չաւր եւ քահանայապետ սուրբ, յանմարմնոց գովեալ ի բարձունս. որ ի վերայ խաչին պատարագեալ մարմնով՝ հեղեր զարիւնդ ի փրկութիւն. սրբեա զմեզս մեր կենարար եւ փրկական քաւիչ քո արեամբս. Ողորմեա: Եւրհանցէք զնա հրեշտակք նորա, ալէլուիա: — (Զշ.) Վէմ հոգեւոր եւ գլուխ անկեան աւծեալ, բարեբանեալ ի հրեշտակաց. որ ի խաչին բացեր զկողահոս աղբիւրդ, զանմահութիւն ցաւդեալ տիեզերաց. արբո մեզ ծարաւեացս զբաժակ քո փրկութեան. Ողորմեա: Եւրհանցէք զնա ամենայն զաւրութիւնք նորա, ալէլուիա: — (Եշ.) Գառն Աստուծոյ զնեալ միշտ եւ կենդանի, անմեղ եկեալ ի պատարագ, որ ի հաշտութիւն չաւր պատարագեալ բառնաս զմեզս աշխարհի, յանմահից զաւրաց փառաւորեալ. յիշեա զհոգիս հաւատով ի քեզ ննջեցելոց մերոց. Ողորմեա: — Այ՛ երբ ոչ եթէ հոբոսոր յոմեայն ոսորդ որդոք է տեւ ի լմն, այլ ըօր պոքշօքն. 825
 Էթեւ պոք է զբամանս, եւ զիմա տահանայն՝ որչա՛ք իմի ի ճաշիլն զոյն յերթիւն: Ինչ զբոնեւորդ տեւ պոք է, եւ զբո զնի նոյն զի քոն իմ երթոն իմ երթ, որչա՛ք յամանսն ինքրէ: 830

եւն: || 801-832 AN: չունին տաղիս ամեն աներն, այլ միայն “զաւրհնեալսդ” ըստ Լամբրոնացւոյ խրատագրին, ուստի՝ “Քրիստոս պատարագեալ բաշխի ի միջի մերում”, ալէլուիա: Զմարմին իւր տայ մեզ կերակուր եւ սուրբ զարիւն (N: զուրբ արիւն) ցողէ ի մեզ, ալ.: Մատիք առ Տէր եւ առէք զլոյս, ալ.: Ճաշակեցէք եւ տեսէք, զի քաղցր է Տէր, ալ.: Օրհնեցէք զՏէր յերկնս, ալէլուիա ալէլուիա: Օրհնեցէք զնա ի բարձունս, ալ.: Օրհնեցէք զնա (Ա ամենայն) հրեշտակք նորա, ալէլուիա: Օրհնեցէք զնա ամենայն զօրութիւնք նորա, ալ.: (վերջինս չունի Ա, որ ասոր տեղ կը նշանակէ՝ “Լոյս ճշմարիտ եւ ճառագայթ:”) – Ամբողջն՝ ինչպէս հոս վերը գրուած է (առ N), ունի նաեւ MA, որմէ առած աւելցուցինք իւրաքանչիւր տան առջև գրուած “Բշ.” “Գշ.” մինչեւ “Չշ.” եւ “Եշ.” խրատագրոց համառօտութիւնքն: Բնագրին համար MA ունի հետեւեալ տարբերութիւնքն՝ “Քրիստոս ... ցաւդէ ի մեզ...: Լոյս ճշմարիտ եւ ճառագայթ, ծագումն... քում սեղանոյ...: Հաց կենաց եւ անմահութեան, ճաշակ սուրբ եւ անճառ... քաղցելոցն զքաղցրութեան քո... յերկնս, ալէլուիա, ալէլուիա: Գուռն... եւ զարիւնդ անապական բաշխեցեր... քում խորհրդոյ...: Բան... յանմարմնոցն գովեալ... ալէլ. ալէլ.: Վէմ... արբո եւ մեզ...: Գառն...: — Զայո երգս ոչ եթէ հարկաւորապէս յամենայն աւուր ի լման պարտ է տեւ... Գիտեւ պարտ է զժամանակն... որչա՛ք յոմե (ոչ “կամ”) ի ճաշակել...: Իսկ զԱւրհնեցէք ասել է պարտ... երկու կամ երկո՞ր եւն: || 804 MA “երկեղեւ” եւն: || 805 “Քհն. զկնի գայ կնքէ” եւն:

Ապա սարկաւազն առնու զբաժակն նուիրաւքն, եւ դառնայ ի ժողովորդն ասելով. Երկեղիւ եւ հաւատով յառաջ մատիք: — Բահանայն որ զկնի գայ կնքէ զնոսա ասելով. Կեցո տէր զժողովուրդս քո, եւ աւրհնեա զժառանգութիւնս քո, հովուեա եւ բարձրացո յայսմ հետէ մինչեւ յաւիտեան: — Ժողովուրդն համբարձեալ զձեռս միաբան ասեն. Աւրհնեալ եկեալ անուամբ տեառն. Աստուած մեր երեւեցաւ մեզ:

Եւ հաղորդին արժանաւորքն: Յետ հաղորդութեան երգեն. Երբ ի բարութեանց քոց տէր, ճաշակելով զմարմին քո եւ զարիւն. փառք ի բարձունս կերակրողիդ զմեզ: Ար հանապազ կերակրես զմեզ, առաքեա ի մեզ զհոգեւոր քո աւրհնութիւն, փառք ի բարս:

Եւ լուանայ քահանայն զձեռս. սարկաւազն մինչ նոքա պաշտեն խունկ արկանէ շուրջ զսեղանովն: Եւ առեալ զպալան տանի ի սարկաւազատունն. եւ թէ եպիսկոպոս ի սոյն ժամ դարձեալ զձեռս զեմիփորունն, եւ քարոզէ սարկաւազն արտաքոյ, եւ նա ասէ զաղաթս Գոհանամբ: — Եւ եւս խաղաղութեան զտէր աղաչեսցուք: — Եւ եւս հաւատով ընկալեալք յաստուածային սուրբ յանմահ խորհրդոյս, զտեառնէ գոհացարուք: — Բահանայն ընդ նմին ցած. Գոհանամբ զքէն տէր, որ զայսպիսի ճաշակումն բարութեան շնորհեցեր մեզ ի փրկութիւն կենդանութեանս. սովեմք պահեա զմեզ սուրբս եւ անարատս, բնակեալ զմեաք քո աստուածային խնամովդ, հովուել զմեզ, եւ հանգուցանել յանդատանի կամաց քոց սրբոց եւ բարեսիրաց. որով ամրացեալք յամենայն բանսարկուին ընդդիմութեանց՝ քում եւեթ եղիցուք արժանի լել ձայնի, եւ քեզ միայնոյ քաջայաղթ եւ ճշմարիտ հովուիդ հետեւեալ, եւ առ ի քէն ընդունել զպատրաստեալ տեղի արքայութեան քո, Աստուած մեր

||⁸³⁷⁻³⁸ Այսպէս նաեւ MA, որ սակայն կ'ըսէ «Աստուած եւ Տէր երեւեցաւ», եւն: A մեր Սոփրականին պէս՝ «Աստուած մեր եւ Տէր մեր երեւեցաւ մեզ. օրհնեալ եկեալ անուամբ Տեառն:» ||⁸³⁹ MA «Յետ հաղորդութեանն», եւն: ||⁸⁴¹⁻⁴² MA «...առաքեա եւ այժմ զհոգեւոր քո զաւրհնութիւն. փառք ի բարձունս կերակրողիդ զմեզ:», A «առաքեա ի մեզ... քո օրհնութիւն», եւն (= N): ||⁸⁴³⁻⁴⁶ MA «Եւ կէս սարկաւազն բերէ շուրջ քոհանային եւ լուանայ զձեռս: Եւ սարկաւազն մինչ նոքա... ի սարկաւազարանն: Եւ թէ եպիսկոպոս է՝ դարձեալ զձեռու զպատուական եմիփորունն... Գոհանամբ զքէն Տէր որ զայս:», ||⁸⁴⁷ MA Այլ. «Ժող. Տէր սղորմեա:», ||⁸⁴⁸ A «... յաստուածային, ի սուրբ, յերկնային, յանմահ, յանարատ խորհրդոյս զՏեառնէ գոհացարուք:», MA տարբեր եւ լիակատար՝ «... յաստուածային, սուրբ եւ անմահ խորհրդոյս գոհանալով՝ զՏէր: Ընկալ կեցոյ եւ սղորմեա եւ պահեա զմեզ Տէր քոին շնորհիւ: Չորրուհի Աստուածածինն, զաւրհնեալ պիտուհին եւ զմիշտ կոյսն: Չժամն եւ զարս: Չհրեշտակ: Չբաւութիւն: Չորոյ խաչին: Եւ եւս միաբա: Չանձինս մեր: Ողորմեաց մեզ: Քնն. Ըրդ Նոյն աւի ցած. Գոհանամբ», եւն: ||⁸⁵⁰ A «սովեմք պահեա», եւն: ||⁸⁵¹⁻⁵² MA եւ AN² արդի Պատարագամատուցին համեմատ՝ «Հովուեա (A զմեզ) յանդատանի կամաց քոց սրբոց եւ բարեսիրաց», եւն: ||⁸⁵³ A «... բանսարկուին ընդդիմութեանցդ՝ քումդ», եւն: ||⁸⁵⁴ MA եւ AN² «... հովուիդ ետեւել... տեղի յարքայութեանդ (AN² արքայութեանդ) երկեց, եւն: Հոս կը կցէ MA «խոյն. Աստուած մեր եւ Տէր եւ

եւ տէր մեր եւ փրկիչ Յիսուս Վերիստոս որ ես աւրհնեալ ընդ Հաւր եւ սուրբ Հոգւոյդ, այժմ եւ:

Խաղաղութիւն ամենեցուն: — Սարկաւազն. Աստուծոյ երկրպագեացոք: (ԲԴ.) Անքնին անհաս երրեակ ինքնութեանդ, հաստիչ, անբաժին եւ անքակ տէրութեանդ սրբոյ Երրորդութեանդ, եւ միասնական աստուածութեանդ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ:

860

ԻՎ. — Եւ երկրպագեալ համբուրէ զսեղանն, եւ իջեալ ի մէջ եկեղեցոյն, սակ զաղաւթս բարձրածայն. Ար աւրհնես զայնոսիկ՝ որ աւրհնեն զքեզ տէր, եւ սուրբ առնես զյուսացեալս ի քեզ. կեցո տէր զժողովուրդս քո, եւ աւրհնես զժառանգութիւնս, զլուսնեկեղեցւոյ քո պահես, սուրբ արա զնոսա՝ ոչք ողջունեցին սիրով զվայելութիւն տան քո. (...)

865

Փրկիչ, եւն: ||⁸⁵⁸ MA “ԲԴ. Խաղաղութիւն ամենեցուն: Ժող. Եւ հոգւոյ քում: Սուր. Աստուծոյ երկրպագեացոք: Ժող. Առաջի քո Տէր:” ||⁸⁵⁹⁻⁶¹ MA տարբեր “Ի յայն. “Անքնին եւ անհաս էակ ինքնութիւն, հաստիչ, անբաժին եւ անքակ տէրութեամբ սրբոյ Երրորդութեանդ վայելէ փառք ի իշխանու: A ունի՝ “Անքնին անհաս էակ, ինքնութեան հաստիչ, անբաժին եւ անքակ տէրութեանդ, սրբոյ Երրորդութեանդ եւ միասնական աստուածութեանդ վայելէ” եւն:

ԻՎ. Ճիշդ հոս MA կցած է այն երկար աղօթքն ալ, որ նաեւ մեր Սովորական Պատարամասուցին մէջ մտած է եւ շատ անյարմար տեղ մը (հաղորմանէն անմիջապէս յառաջ) բռնած, ուր սակայն հին ձեռագիրք շունին նոյնը: Հոս տեղ կրնայ յարմարիլ. բայց թէ Լամբրոնացի գրած էր արգեամբք այստեղ, խնդրական է, քանի որ շունի նոյնը ոչ N եւ ոչ N². եւ ոչ ալ Արծիշեցին ունի (տես էջ 518): MA այսպէս ունի աղօթքս. “Տեսուն Յովնաննու Ուրբանի առջեւ: Գոհանամ եւ մեծացուցանեմ եւ փառաւորեմ զքեզ Տէր Աստուած իմ. զի զիս զանարժանս արժանացուցեր յաւուր յայտնիկ հաղորդակից լինել աստուածային եւ սակալի խորհրդոց քո, անարատ մարմնոյդ եւ պատուական արեանդ: Ասան այնորիկ զոսոս ի բարեխաւսութիւն ունելով՝ աղաչեմ, յամենայն աւուրս եւ ի ժամանակս կենաց իմոց, ընդ սրբութեամբք քո պահես զիս: որպէս զի յիշելով զբարեգութիւնս քո, եւ կենդանի լինել ընդ քեզ, որ վասն մեր շարժարեցոյք եւ մեռար եւ յարեար: Մի մերձեցի, Տէր իմ եւ Աստուած, խորտակիչն՝ կնքելով անձին իմոյ պատուական արեամբք քո: Ամենակարող, մաքրես զիս սոքաք յամենայն մեռելոտի գործոց իմ. որ միայնք ես անմեղ՝ ամբացոյ զկեանս իմ Տէր յամենայն փորձութենէ, եւ զպատեբազմոյն իմ գարձոյ յինէն յետս, պատկառեալ եւ ամաչեցեալ, որչափ յառնէ ի վերայ իմ: Որ ես հզաւր աւգնական եւ պաշտպան իմ, ամբացոյ զզնացս մտաց եւ լեզուի իմոյ, եւ զամենայն ճանապարհս մարմնոյ իմոյ: Լեր հանապազորք ընդ իս, ըստ անսուտ խոտմանց քոց, թէ որ ուտէ զմարմին իմ եւ ըմպէ զարինն իմ, նա յիս բնակեցէ եւ ես ի նմա: Դու առացեր մարգասէր. կացոյ զբանս աստուածային անյուժանելի հրամանաց: Քանզի գու Աստուած սղորմութեան եւ գթութեան եւ մարգասիրութեան, եւ պարգեւիչ ամենայն բարեաց. եւ քեզ վայելէ փառք հանգերձ հարբ եւ ամենասուրբ Հոգւովդ. այժմ եւ միշտ: Եւ իջեալ ի մեզ եկեղեցոյն սէ շաղաթն զայս Բարձրաշին: Որ աւրհնես, եւն: ||⁸⁶³⁻⁶⁴ MA “...որ աւրհնեն զքեզ Տէր... զյուսացեալսն ի քեզ. կեցոյ զժողովուրդս քո” եւն: (N² = N “կեցո Տէր զժողովուրդս, եւն. բայց A ալ շունի հոս “Տէր, = MA): ||⁸⁶⁵ N² “...զժառանգութիւն քո... սուրբ արա զոսոս, եւն: ||⁸⁶⁶ MA “որք ողջունեն սիրով” եւն. (AN² ալ “որք ողջունեցին”) — Փակագծի մէջ կէտերով նշանակուած տեղը յայտնապէս թերի է N, ուր

ի քեզ : Իսաղաղութիւն պարգեւեա ամենայն աշխարհի, եկեղեցւոյ, քահանայից
 թագաւորաց քրիստոնէից, եւ զինուորեալ մանկանց նոցին. զի ամենայն սուրբ
 եւ բարիք, եւ ամենայն պարգեւք կատարեալք ի վերուստ են իջեալ առ ի քէն՝
 որ ես հայր լուսոյ, եւ քեզ [վայելէ] փառք իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ :
 Ժողովուրդքն ասեն միաբան. Եղեցի անուն տեառն աւրհնեալ յայսմհետէ
 մինչեւ յաւիտեան : Եղեցի անուն տեառն : Եղեցի անուն տեառն : Երիցս ասեն :
 Բահանայն դառնայ ի վերայ նոցա, եւ ասէ. Կատարումն արիւնաց եւ
 մարգարէից դու ես Վրիստոս փրկիչ մեր՝ որ լցուցեր զամենայն հայրական
 սնաւբէնութիւնս քո. լցո զմեզ Հոգւովդ քով սրբով : — Ժողովուրդն. Եմէն :
 Եւ սկսանին. Աւրհնեցից զտէր յամենայն ժամ :
 Եւ կիսատարկաւազն նշխար բերէ առաջի քահանային, եւ նա աւրհնեալ
 բաշխէ ամենեցուն՝ մինչեւ ասեն զսաղմոսն Աւհնեցից զտէր յամենայն : Ի տէր
 պարծեցի : Մեծ արարէք զտէր : Ինդրեցի ի տեառնէ : Մատիք առ տէր :
 Փառք Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ : — Բահանայն կնքեալ արձակէ
 զժողովուրդն ասելով. Աւրհնեալ եղերուք ի շնորհաց սուրբ Հոգւոյն, երթայք
 իսաղաղութեամբ, եւ տէր եղեցի ընդ ամենեւեան : — Ժողովուրդն. Եմէն :

ըլլալու է (ըստ MA եւ AN² եւ յունարէնին) “Դո- ղեղ քատարեա ստորան-
 ոյն զտար-իւսմի (A զօրութեամբ) քո” եւն : — A “Եւ մի թողուր զյուսա-
 ցեալս ի քեզ. իսաղաղութիւն” եւն : ||⁸⁶⁷ MA եւ AN² “... պարգեւեա
 ամենայն աշխարհի (N² պարգ. աշխ.), եկեղեցեաց, քահանայից, թագաւ-
 որաց Տերոց եւ զինուորեալ մանկանց նոցա, եւ մեծոյն յազգեալսն. զի ամե-
 նայն քորտ բարիք” եւն : ||⁸⁶⁹ A “պարգեւք կատարեալ” եւն : — AN² “... ի
 վերուստ ի քէն են իջեալ” եւն : ||⁸⁷⁰ MA եւ AN² “Չի քեզ լայնի փառք”
 եւն : ||⁸⁷¹⁻⁷² MA “Ժողովուրդն միաբան ասեն. Եղեցի” եւն. (MA երեք ան-
 դամն ալ առաջին տողին պէս լիակատար կրկնած է) — MA եւ A չունին
 ‘երիցս ասեն :’ ||⁸⁷³ MA “Իսկ քհն. գարձեալ ելանէ ի բեմն, եւ երկրպա-
 զեալ համբուրէ զսեղանն. գառնայ ի վերայ ժողովուրդեանն խաչակնքէ եւ ասէ՝
 Կատարումն” եւն : ||⁸⁷⁵ “Հայրական” սենին նաեւ MA եւ A. Իսկ N² “Հայրա-
 կա՛” — MA (եւ N²) միայն “սնաւբէնութիւնս” իսկ A “սնորէնութիւնս
 քո” (= N.) — MA եւ AN² “Հոգւովդ քո սրբով :” ||⁸⁷⁶ MA “... յամենայն
 ժամ. զիսին ի բուն քուն քո քուն :” ||⁸⁷⁷⁻⁸² MA “Իսկ կէս սարկաւազն...
 եւ նա աւրհնէ եւ բաշխէ ամենեցուն՝ մինչդեռ ասի սաղմոսն : Եւ ի կատարման
 սաղմոսին եւ բաշխման՝ քահանայն սուրբ կնքեալ արձակէ զժողովուրդն ասե-
 լով. Աւրհնեալ եղերուք” եւն : Ուստի MA չունի խրատագրի այն մասն առ N,
 որ կ’ապարէ ըսել “Ի Տէր պարծեցի : Մեծ արարէք զՏէր. Ինդրեցի ի
 Տեառնէ. Մատիք առ Տէր. Փառք Հաւր” եւն : Սակայն նոյնն սենի նաեւ N²,
 ուր կայ գլուխ մը (էջ 506—16) “Խեմնութիւն Սաղմոսի տարնութեան, զբ այժմ
 ի բարեբն ան. Օրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ... Ի Տէր պարծեցի անձն
 իմ” եւն : ||⁸⁸² MA ալ կ’աւարտի այսպէս՝ “Ժողովուրդն. Եմէն :” Բայց սակէ
 ետքը կայ փոքրիկ յիշատակարանս ալ՝ “Փառք Աստուծոյ շնորհողին մեզ զայս
 պարգեւ : Աղաչեմ զէնք սի սուրբ մանկունք եկեղեցւոյ, յիշել զՉորտ-
 անարժան կրանաւոր ի քրիստոս Աստուած մեր :” Զաքարիա գրչին մասին տես
 վերն էջ 85—87 :

3.

Րատ Հասարակ Օրինակին:

*Նախընթաց երկու պատարագի ձեւերը — Ղատիկանեանն ու Համբրոնեանը — թէպէտ ուղղակի չեն վերաբերիր երկասիրութեանս բուն նպատակին, որ է՝ ցայսօր մեզի գրեթէ բոլորովին անծանօթ մնացած մեր հայերէն հին Սորհրդամատոյցները միայն հետազօտել, երեւան հանել եւ անոնց յարգն ու արժէքը կշռել. սակայն թէ՛ զասոնք առջիններուն հետ համեմատելու եւ թէ՛ մեր պատարագին դարուց ի դարս առած այլեւայլ կերպարանքն ամբողջ ցուցնելու համար՝ անուղղակի կարեւոր կրնան համարուիլ նոյն նպատակին: Սոյն պատճառաւ եւ դովին վախճանաւ աւերորդ պիտի չըլայ, կարծենք, նաեւ մեր այսօրեան Հասարակ պատարագն առջեւնիս ունենալ՝ Հեղինակին երկասիրութենէն պակասած աս կտորը լրացնելով, որով մեր պատարագին պատմութիւնը կամ թէ ըսենք ժամանակագրութիւնն անընդհատ հիւսուած կ'ըլայ ի սկզբանէ մինչեւ ցայսօր:

Արդ ահաւասիկ պատարագի ան ձեւը՝ որ բաւական դարերէ ի վեր ընդհանուր Հայ ազգին ձեռքն է. ուստի եւ անոր համար Հասարակ Օրինակ կամ Ընթերցուած անուանեցինք եւ յընթացս երկասիրութեանս յաճախ յիշատակուած տեսանք:

Ասոր — գէթ ըստ մեծի մասին — հնութիւնը մեր ոչ շատ հին ազգայինք մինչեւ անյիշարակ ժամանակներ կը հանեն պէսպէս ուշակալութեամբ (tendance). այլ առանց հիման՝ ինչպէս ցայս վայր ըստ բաւականին, կարծենք, ցուցուեցաւ:

Սոյն այս Հասարակ Օրինակը կամ Ընթերցուածը Հայ ազգին իբրեւ Բախ Սորհրդամատոյցը համարուած էր ցայսօր մերիններուն շատերէն: Այլ թէ՛ որչափ անհիմն է աս համարումը՝ մինչեւ հիմայ ըսուածներէն արեւու լուսոյն պէս յայտնի կ'երեւայ: Ասոր համար ամենեւին զարմանք չէ որ՝ երկու դար կայ՝ օտարազգիք ալ, մեզմէ առնելով, աս ասանկ Բախ պատարագ համարած — թէեւ ոչ միշտ լիովին համոզուելով — եւ ասանկ ալ այլեւայլ եւրոպական լեզուաւ թարգմանած են եւ ըստ այնմ գործածած եւ հետազօտած: Սակայն սա անտարակուսելի էր որ սոյն այս Հասարակ ըսուած Ընթերցուածը երկայն դարեր՝ ազգին մէջ պահուած է ամբողջ եւ անայլայլակ, ** եթէ մինակ քանի մը կէտ՝ թէեւ ծանրակշիռ՝ ի բաց առնուէք:

Հասարակ Օրինակը կամ այսօրեան Սորհրդամատոյցն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ մեր Ն. պատարագը (յանուն Աթանասի) ըստ գոյացութեան՝ ինչ ինչ աւելցրնելով կամ պակսեցրնելով կամ փոփոխելով եղանակաւորուած. իսկ Ն. պատարագին Օրինակներէն մէկը Սոսրովեանն է:

* Այս փորձիկ յառաջաբանական կտորը Խմբագրէն է (Հ. Ջերոմէ Կ. Սպենսան), որուն այս գրքիս համար ունեցած խնամոց մասին տես գործքիս սկիզբը դրուած Ազգը: ՀՐՏՐ.:

** միշտ խօսելով միայն վերջին երկու երեք դարերուն համար կրնայ բուռի այս բանս: Տես յաջորդները: ՀՐՏՐ.:

Ընդհանրապէս սա կը դիտուի որ Մոսորովեան Օրինակը չունի Հասարակ Օրինակին ունեցած Սկիզբը՝ «Օրէնք արկանելոյ սպաս եկեղեց...» մինչեւ «Քարոզ. Եւ եւս հաւատով...»: Ասկէ միայն կ'սկսի իւր Մորհրդամատոյցը:

Իսկ Վատ. եւ Լամբր. Օրինակները ունին «Օրէնք արկանելոյ սպաս եկեղեցւոյ...: Օգիտարարութիւն», իւր սարգը: Սակայն չունին երկուքն ալ Հասարակ Օրինակին ունեցած միւս Յաւելուածները՝ ոչ «Եւստայոյ սրբօրհմայ», եւն եւ «Կարար», եւն. — ոչ՝ «Խորհորդ խորի», տաղն, — ոչ «Եւստայոյ սրբօրհմայ... Սորբ Վարարածաթիւն...», «Բնակ Տէր», եւն. — ոչ՝ «Խորհորդանի», ... «Սորբայ», ... «Եւստայոյ», եւն. — ոչ՝ «Յէլեօլե... Յէլեալ լեզ», եւն: — ոչ՝ «Սոր. Վ. Եւստայոյ», եւն. — ոչ՝ «Կարար. Եւստայոյ»: Օրհնեցողութիւնը Տեառն Տերոյ, եւ կից «Եւստայ. Խորհրդ սրբօրհմայ»: Նոյնպէս չունի Վատ. Օրինակն Նպխկոսին աղօթքը՝ «Եւստայոյ Եւստայոյ», եւ դարձեալ «Եւստայոյ եւստայոյ», եւն: Բայց Լամբր. Օրինակը զասիկայ ունի: — Առ Հասարակ Հասարակը խառնուող է Մոսորովայ եւ Լամբրոնացւոյ. դարձեալ հնոյն եւ նորոյն երեւեցուցիչ է: Ուրիշ մասնաւոր տարբերութիւններն իւրաքանչիւր տեղերը զատ զատ կը նշանակենք:

Ա.

ԼԻՌՆԵԱՆ ԵՒ ԿԻԼԿԵԱՆ ՕՐԻՆԱԿ, ՉԵՌԱԳԻՐՔ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՒՔ*

Թերակատար կ'ըլլար երկասիրութիւնս եւ Հայոց Մորհրդամատուցաց Պատմութեան երկար շղթան մեծապէս կ'ընդհատէր, եթէ չաւարտէր գործս արդի Պատարագամատուցին հրատարակութեամբը՝ մեր ձեռքն եղած ամէն զխաւոր ձեռագիր եւ տպագիր աղբիւրներն աւելի լաւ գործածելով քան մինչեւ ցայսօր եղածները: Պատարագամատուցը շատ անգամ լոյս տեսած է. բայց ամէն անգամ ալ պարզ գործածութեան համար. ուստի իւր վերջին կամ արդի ձեւով, որ ստուգիւ միօրինակ է՝ քանի մը կէտեր չհաշուելով: Գիտական արժէք չունին ասոնց մեծազոյն մասն նաեւ անով որ անկախ չեն, այլ իրարմէ տպագրուած: Բոլոր տպագիրները քննելով կը տեսնուի որ ասոնք շատ շատ երկու ձեռագրի ներկայուցուցին են, մէկ մեծ մասն՝ ըստ օրինակին տպելոյ ի Հռոմ», մնացեալ մասն ալ այնպիսի ձեռագրէ մ'ըլլալով, որ առջինէն աննշան տարբերութիւններ ունէր: Նոյն իսկ եւրոպական բազմաթիւ թարգմանութիւնք մեր պատարագին աւելի հաստատուն կռուան մը չունին. ամէնն ալ եղած են այս կամ այն տպագրութեան վրայէն, որով միշտ միեւնոյն բնագիրը հիմն ունին:

Այս եղած է պատճառն որ առհասարակ տարածուած է այն կարծիքը թէ Հայոց պատարագը միայն է եւ անփոփոք՝ նոյնպէս դարերէ ի վեր գործածուած: Տեսանք այս կարծեսոց որչափ սխալ ըլլալն: Անփոփոխ միօրինակութիւն յայտն ճշդիւ խօսելով՝ միայն տպագրութեամբ տիրած է Հայոց մէջ. ինչպէս որ նոյնը ոչ նուազ նաեւ ուրիշ եկեղեցական գրոց համար ալ կ'արժէ: Միայն ընդհանուր միօրինակութիւն մը կրնանք ընդունիլ ժ. Գ. դարէն սկսեալ, այն ալ տակաւին շատ չափաւոր աստիճանաւ: Մեր շինվերորդ (կամ Աթանասեան) Պա-

* Այս մասն ալ մեզմէ է. ինչպէս նաեւ մեր Սովորական պատարագին հրատարակութիւնը՝ ամենատարածուածը իւր 50 կտոր ձեռագիր եւ տպագիր օրինակներու, որուն մասին տես նաեւ յետոյ: ՀՐՏՐ.:

տարագէն մինչեւ Լամբրոնացի եւ անկէ քիչ մ'ետքն ալ երկար շղթայ մը տեսանք այս միեւնոյն պատարագին բազմաթիւ կերպարանափոխութեանց: Կրնար կարծուիլ որ Լամբրոնացւոյ Պատարագամատուցով դադար առած ըլլային այս փոփոխումներ: Բայց այնպէս եղած չէ: Պայրզ համեմատութիւն մը մեր Սովորականին եւ Լամբրոնեան բնագրին կը ցուցնէ որ տակաւին բաւական մեծ անջրպետ կայ երկուքին մէջ: Եթէ էական մատերը քիչ շատ նոյն մնացած են, մանրամասնութիւնք շատ ու շատ կը սարբերին իրարմէ. նոյն աղօթքներն անգամ յաճախ սարբեր խմբագրութիւն եւ ուրիշ դարձուածներու նեննալով մէկուն կամ միւսին մէջ:

Թէ երբ առած է արդի Խորհրդատեսուն մանրամասնութեանց մէջ իւր վերջին ձեւը՝ բաւական դժուար է այժմ ըսել: Պատասխանը կրնան տալ միայն հին ձեռագիրները, որոնք դժբախտաբար շատ բազմաթիւ չեն, որչափ կրնար կարծուիլ: Ամենամեծ մասը եւ այն հարիւրներով՝ գլխաւորաբար Ժամագրոց մէջ՝ ԺՉ եւ նաեւ ԺԷ դարերուն գրուած է. բաւական թուով կան ԺՆ դարէն ալ. իսկ քիչ մեր ինդրոյ համար կարելոր ԺԳ—ԺԴ եւ աւելի նուազ կանխագոյն դարերէն: Էջմիածնի հազարաւոր ձեռագրաց մէջ 16 Ժամագիրք կը հաշուէ Կարինեանցի ցուցակը¹, գրեթէ ամէնն ալ ԺԷ դարէն, ուստի մեր ինդրոյ համար աննշան: Բացի անթուականներէն — որոնցմէ ոմանք կրնան ցանկալի հնութիւնն եւ արժէք ունենալ, բայց տեղեկութիւն չունինք ցուցակէն, — կը մնան միայն երկու կտոր. մին բոլորգիր (Թ. 545) Ղրիմ գրուած «ՊՃԱ» (= 1352) թուին բայց կ'երեւայ առանց Պատարագամատուցի, միւսը (Թ. 546) նոյնպէս բոլորգիր՝ Գողթնեաց զաւառը գրուած ՊԼԳ (= 1384) թուականին: Աւելի անմխիթար է նոյն ցուցակին «Խորհրդատեսուն» բաժինը², ուր 20 ձեռագրաց 14 հատն որոշ թուականաւ ԺԷ եւ ԺԸ դարերէն է, մնացեալներն անթիւ՝ որոնց մասին տեղեկութիւն չունինք: Երուսաղէմայ գրատան հազարաւոր ձեռագրաց մասին դժբախտաբար ծանօթութիւն չունինք. հոն անշուշտ կարելի պիտի ըլլայ հնագոյն եւ յարդի ձեռագիրներ գտնել արդի Խորհրդատեսունին: Նոյն իսկ Ղեւնետկոյ 13 Խորհրդամատուցներն եւ 24 Ժամագիրքները (— առջեւս եղած ձեռագիր ցուցակի մը համաձայն, բայց կրնան ուրիշ հնագոյնք ալ յետոյ հոն հաւաքուած ըլլալ, —) շատ հնութիւն չունին. մեծագոյն մասն՝ անթուականքը դուրս հանելով՝ ԺԷ—ԺԸ դարերէն են: Շատ յարդի է սակայն բոլորգիր «Ժամագիրք ԻԲ» (Թ. 1411) որ ՉԼԳ (= 1284) թուին գրուած է, որուն ներքնոյն մասին դժբախտաբար տեղեկութիւն չունիմ. նոյնպէս «Ժամագիրք Զ», բոլորգիր ՊԺԷ (= 1408) թուին: Ասկէ զատ կան քանի մը հատ ալ ԺՉ դարէն³, որ

¹ «Մայր ցուցակ», ապ. Տփ. 1863, էջ 53—55 (թ. 584—549.)
² Անդ, էջ 42—43 (թ. 688—703.)
³ Անշուշտ բաւական հնութիւն ունենալու է օրինակի համար թ. 702, ուր կայ նաեւ «Խորհրդատեսուն պատարագի նախորդներէն յաւուր չարկըջարածի եւ ուրբաթի ազուհացից», եւն: նոր հաւաքեալ ձեռագրաց մէջ ալ տիրոջն են նոր գրութիւնք, այսպէս թ. 79—85 ձեռագիր ցանկին Գէորգոյ կթղ. հաւաքման, ամէնն ալ ԺԷ—Ը դարերէն, եւն:

⁴ Այսպէս «Ժամագիրք Գ» նորագիր (ՌԻԽ = 1598.) «Ժամ. Ի» բոլորգիր (ՌԻԽ = 1558.) «Ժամ. Ը» բոլորգիր (ՌԻԽ = 1581.) «Ժամ. Ժ» բոլորգիր (ՌԻԽ = 1598.) Շատ բազմաթիւ են ԺԷ դարէն եղածներն. այսպէս «Ժամ. Ա» նորագիր (ՌԻԽ = 1686). «Ժամ. ԻԳ» բոլորգիր (ՌԻԽ = 1637) եւն: Բայց աստի ժամագրոց ոմանք կրնան պարզ կարգ դարձութեան մ'ունենալ՝ առանց լիակատար Պատարագամատուցի:

նոյնպէս արժէք կրնան ունենալ: Փարիզի ընտիր հաւաքման մէջ ալ հնագոյն Մորհրդատետրներ չեմ գտներ, գոնէ որոշ թուականաւ եղածներուն մէջ¹, նոյն հաւաքման տակաւին ձեռագիր ցուցակին համեմատ: Աւելորդ կը համարիմ յիշել ուրիշ մանր հաւաքմանց մէջ եղածներն. որչափ ինծի ծանօթ են՝ մեծագոյն մասամբ ժիշ դարուն եւ անկէ ետքը գրուած են ասոնք: Ընդհանրապէս քանի որ մեծ ու փոքր հաւաքմունք՝ ինչպէս որ պէտք է՝ ամփոփուած եւ ցուցակագրուած չեն, այս կարգի հետախուզութիւնք միայն շատ թերակատար կըրնան ըլլալ:

Դարով առձեռն ունեցած ձեռագրացս եւ ընդօրինակութեանցս՝ 15 հատ են թուով լիակատար Մորհրդատետրներն, բացի Լիոնեան եւ Մոնպրոնեան օրինակներէն՝ ամէնն ալ մեր գրատան մէջ, (հինգը ժ.Դ. — ժ.Չ դարերէն.) եւ բացի անոցմէ՝ որ Լեհաստանի Մորհրդատետր, Կարգ դարութեան, Մանրուսմունք եւն են, ուստի միայն մասամբ մեր բնագրի համեմատութեան համար կրնան գործածուիլ: Ասոնք բաւական են՝ ընդհանրապէս խօսելով՝ ցուցնելու մեր պատարագի որպիսութիւնն ժ.Դ դարէն ետքը մինչեւ տպագրութեանց սկիզբն. վասն զի ամէն դարէ ալ կան օրինակներ: Ծանօթ է որ ժ.Դ դարուն կամ 1289ի է Մոնպրոնեանին Պատարագաց հաւաքումը². յաջորդ դարու սկիզբէն է ծանօթ Լիոնեանը՝ 1313ին գրուած. մերձաւորապէս ժ.Դ. — ժ.Ն դարէն է (նաեւ ըստ ներքին հանգամանաց, ինչպէս պիտի տեսնենք) մեր գրատան թ. 544 օրինակը: Ժ.Ն դարէն կան՝ թ. 428 (գրուած ՊՀՉ = 1427 թուին) եւ նոր հասած ձեռագիր մը Տզանց անապատի ՋիԳ (= 1474) թուին, բայց հնագոյն կիլիկեան գաղափարէ մը եւ շատ հետաքրքրական բովանդակութեամբ. ասոր կը կցի նոյնպէս նոր հասած օրինակն ՋիԱ (= 1512) թուական ի Մոկս գրուած, եւ թ. 196 (գրուած ՌՄԹ = 1593): Չեմ յիշեր ժիշ դարէն եղածները, զոր օրինակ թ. 333 (Ռիշ = 1618,) թ. 195 (Ռշէ = 1628) եւ ուրիշներ: Տես նաեւ յաջորդ բնագրին համեմատութիւնքն եւ անոր սկիզբը դրուած համեմատութեանց ցուցակը ձեռագիր եւ տպագիր օրինակաց:

¹ Այսպէս Cod. Arm. 24 գրուած Ստեփ. Բնեցիկէն ՌճԴ (= 1656) թուին. Cod. Arm. 43 յեղիպոսոս գրուած Սիմէան կրօնաւորէ ՌԾԵ (= 1606) թուին. Cod. Arm. 100 նօտրդի երբ ժիշ դարէն. Cod. Arm. Suppl. 12 bis (Մարտէն թ. 38: Տէր-Մովսէսեան՝ թ. 161) մագաղաթեայ բուրգի, գեղեցիկ զարդերով եւ նկարներով, բայց ՌճՀԸ (= 1729) թուին գրուած Պետրոս եպիսկոպոսէն. Cod. Arm. Suppl. 131 մզլիթ. բուրգի իշմիածին գրուած Թադէոս գրագրէն ՌճԴ (= 1656) թուականին: Բաց աստի կայ՝ Cod. Arm. Suppl. 50, որ նոր ընդօրինակութիւն է՝ Դիւլթիէ հայագետէն հոգացած՝ յամախ յիշուած Լիոնեան օրինակին: Յիշելու է նաեւ Cod. Arm. Suppl. 72 «Սորհրդատետր սուրբ պատարագի ազգին Հայոց: Սորս օրնօն Կոթիւրէ եւ Կոթիւրէ ի գերագահ սուրբ աթոռն ի Հռոմ, հաւանութեամբ եւ հաւանութեամբ սրբազան փափին Աժերորդ տեսան լլէմէնթէսի. եւ ես անարժան ծառայ քրիստոսի

Աւետիս Վրդ. զնոյն յօրինակէն գրեցի ի մայրաքաղաքն Փարէզ, հրամանաւ սուրբ դաւաթնաւ արհիեպիսկոպոսին Փարիզու ի թվին 1710:» — Մանրուսմունքներ՝ ուստի նաեւ Պատարագի պլեւայլ մտեր (Ժամամուտք, Սրբասացութիւնք եւն) աւելի հին թուականաւ կան Փարիզ ալ. այսպէս՝ Cod. Arm. 33 գրուած «ի դաւառս Գառնոյ ի յանապատս Մանուէլի, որ է ի սիրա լերինս Ալբիզանուց», ՊՀԸ (= 1429) թուին Գրիգոր վարդապետէն. Cod. Arm. 40 անթուական՝ ժիշ դարէն յառաջ. Cod. Arm. 49 բուրգի երբ ժիշ դարէն: Հմտ. նաեւ Cod. Arm. Suppl. 130 խաղիւրջ զարդարուն եւ նկարներով ՊՀԷ (= 1428) թուին գրուած քրիստոսատուր կրօնաւորէն ի Կաֆա:

² Սակայն կարելի եւ հաւանականագոյն է ըսել թէ նոր պատարագը վերջին գրէն ըլլաց եւ ոչ իւր առջեւն եղած հաւաքմունքն աւելուած. այն աստի ժիշ դարուն կիլիկայ. (վերջին գրութիւնն եղած է 1427 - 32ին) Տես նաեւ յեղոյ:

Համեմատելով զասոնք՝ արդէն բաւական լոյս կը սփռի մեր պատարագի այլեւայլ ժամանակներն առած փոքր ու մեծ եղանակաւորմանց վրայ: Հնագոյնները նախ շատ պէսպիսութիւն ունին բովանդակ պատարագի ներքին մասանց որքանութեան, կարգին եւ մանաւանդ խրատագրոց մասին: Դիւաւորաբար պատարագին սկիզբն (մինչեւ գրեթէ ձեռաց լուացումն) եւ վերջը (վերացուցմանէն կամ յիշատակաց աւարտելէն մինչեւ կատարումն) տակաւին անհաստատ կազմութեամբ կը գտնենք ասոնց քով. մնացեալ մասերն ընդհանրապէս հաստատուն եւ միակերպ են: Վերջին աւետարանը տակաւին ոչ միայն հնոց, այլ նաեւ ժԷ—ժԸ դարերու ձեռագրաց անծանօթ է ընդհանրապէս խօսելով. չենք սիւսիւր եթէ անոր առհասարակ մուտք գտնելը տպագրութեանց միջոցաւ միայն եղած համարինք. (տես համեմատութիւնքն նոյն տեղոյ:) Այս ընդհանուր կանարկէս ետքը՝ պէտք է հոս քանի մը խօսք ըսել հնագոյններու եւ անոնց ներքնոյն մասին: Ոմանց քով այնպէս մեծ շեղումներ եւ տարբերութիւններ կան աղօթից կարգի եւն, որ ստիպուած ենք հոս անոնց պատարագի կմախքը հանել ու դնել: Ասի կարեւոր էր նախ անոր համար, որ ասով մինակ կարելի էր այն պատարագաց որպիսութիւնն որոշ տեսնել, մինչդեռ յաջորդ բնագրի չափազանց շատ ու բազմակերպ ծանօթութեանց կամ համեմատութեանց մէջ դժուար եւ գրեթէ անկարելի է իրարու հետ բերել կցել միեւնոյն ձեռագրին յաճախ տարանջատ դրուած մասերը եւ ասով անոր ամբողջութեան վրայ գաղափար ունենալ: Երկրորդ նաեւ այն կողմանէ օգտակար է այս, որ ասով յիշեալ համեմատութիւնք եւ ծանօթութիւնք կը թեթեւան, ինքնին ծանօթ ըլլալով՝ որ հոս առանձինն դրուած կտորներն հոն կրկին չենք զետեղեր, այլ միայն կանարկենք եւ կոչում կրնենք: — Այժմ անցնինք իւրաքանչիւր ձեռագրաց ներքնոյն մասին խօսելու:

1. Լիոնեան Օրինակ: Ամէնէն յառաջ պէտք է անշուշտ դիտել թէ ինչ հանգամանք ունի յաճախ յիշուած Լիոնեան օրինակին *Աթանասիու Պատրիարքին, խորհրդամատոյցը, որ նոյն ձեռագիր հաւաքման առաջին կտորն է: Կարեւոր է այս բանն ոչ միայն այն պատճառաւ որ 1315ին գրուած ըլլալով ձեռագիրը, մեր Պատարագին հնագոյն վկայից մին է, այլ նաեւ անոր համար որ միւս ձեռագիրներէն աւելի շատ տեղ Լամբրոնեան Պատարագին կը համընթանայ քան մեր Սովորականին, նաեւ առաջնոյն յատուկ կտորներու մէջ: Դժբախտաբար չունիմ այժմ առձեռն այս ձեռագրիս Խորհրդամատոյցը լիակատար, այլ միայն բաւական երկար քաղուածք մ'այն ամէն մասերուն, ուր Լիոնեանը շեղում կը ցուցնէ: Այս պարագայիս մէջ, որովհետեւ դժուար էր ձեռագրիս գլխաւորաբար աղօթից ընթերցուածոց էական տարբերութիւնքննչանակել մեր Սովորականին հրատարակութեան ներքեւ զետեղուած համեմատութեանց կամ ծանօթութեանց մէջ, աւելորդ չենք համարիր դնել հոս լիակատար այն քաղուածքները եւ խրատագիրներն՝ զոր գտանք Հ. Յովսէփայ Վ., Դաթրձեանի թղթերուն մէջ: Այս քաղուածքներն աչքէ անցրնելով եւ համեմատելով մեր Սովորական Պատարագին ընթերցուածոց հետ՝ կրնանք Լիոնեանի (L) ձեռագրի ամէն կարեւոր տարբերութիւնները տեսնել: Որչափ ալ բաղձալի ըլլար մեղ քանի մը տեղ աւելի ընդարձակ յառաջ բերուած տեսնել, չենք կարծեր որ կարեւոր բան մը զանց առնուած ըլլայ:

1 Ձեռագրին մասին տես վերն էջ 81—84, | Պատարագս է այն տեղոյ § 1. (էջ 82:)

(L) Պատարագամատոյց Աստուծոյ զոր սրարանայ և սրահոյ հորն մերոյ Աթանասիոս Պատրիարքին Աղքատանորոց :

Յորժամ կանոնքն Կանոնացի պատարագ մատարացանել, որոք [է] այսպէս խորհրդաբար զքեռապարիս : Հանգրեզն արիտաբարն յարան յանգրապարանն, որ զքեռապարն են պատարագին. եւ զքեռեալ պարանկեցն ըստ իւրեանկեցի մարտն : Սղմ. Դատարա : Սրի. Կարողք. եւ եւս խաղ. : Խնդրեցոյք հաւատով, եւն. . . :

(ԲԶ.) Որ զգեցեալք եւս զլոյս որպէս հանդերձ. . . քահանայապետ ճշմարիտ. . . որ պարգեւեցեր մեզ զնոյն. . . համարձակիմն. . . :

Եւ մարտեալ ին արիտաբարն զքեռացանել զն. եւ անի գորտն ընդ մեզն եւ արիտեալ ըստ զուսովն արեւով. քահանայք քո զգե. . . ցնծացեն : Դնի զբարանն եւ զքեռա զիկանն եւ ան. Գնծացեալ անձն իմ ի Տէր. . . զարդարեաց զին :

Իսկ ինի եղևիտոյն լինի խորհրդաբարն անուարաբարն ինիտանն եւ անի ի վերայ լուծոյն եւ զպարտաւան ինիտանն. . . որքոյն Գրիգորն Կար. Ամենակալ Աստուած, եւն : Դորնեալ իրնեցի. . . Աղաչեմք եւ աղերսեմք, եւն : Չի քոյ է եւն :

Այս յարտեալ գոյ արեւելիք ընծայութեան սեղանոյն, որ որ մարտեալ նախարարաբարն զնիտանն, որ է հոց, քնի ի մարտեան սեղանով. Յիշատակ, եւն : Եւ արեւ զինի արիտեալ ի սին արեւով : Յաղաքս յիշատակի փրկագործ եւն : Սրի. եւ եւս խաղ. : Ժող. Տէր ող. :

¹ Ըստ այսմ Չգեոտաւորման մասը շատ համառօտ է ի Լ՝ նաեւ Լամբրոնեանն աւելի, որ ունի իւրաքանչիւր զգեստի ազօթքներն ալ : Ճիշդ Լի ունեցածը կայ սակայն նոյն Լամբրոնացւոյ քով, որ երկու ձեւ գրած է Չգեոտաւորման ազօթից, երկրորդը "իսկ եթէ կամի՞ զայս անուցէ՞, խրատագրով զատելով առաջնէն. (տես վերն էջ 521):

² Հոս չկայ ըստ այսմ բովանդակ մտից մասը ("Եւ վասն որբուհւոյ. յ "Ընկալ. յ "Խոտաովանիմ", եւն եւն) : Եղևիտեալ Լամբրոնեանն՝ վերն էջ 521 :

³ Խրատագիրս Լամբրոնացիէն է, տես էջ 525 :

⁴ Խաղաղականքս լիակատար ունի Լ. Իւրաքանչիւր տան սկզբնաւորութիւնն է՝ "վասն ի վերուստ : վասն խաղ. ամենայն աշխ. : վասն սուրբ տաճ. : վասն հյրոյ. մերոյ : վասն պատու. քնից. : վասն բարեկ. եւ աստուածապահ թգւրին. : վասն լինելոյ նորս յաղթող : վասն ամենայն քաղաքաց : վասն պողոտայ : վասն ձա-

Ունի. Աստուած Աստուած մեր որ զերկնաւոր հացդ, եւն : Սրի. ծածիկ արեւով. Տէր թագաւորեաց : (ԲԶ.) Խուսկ մատուցանեմք ընդ Հօր, եւն : Ինչ քնի խոնկի եւ խոլանիկ եւ ինի զընծայան երկոց անգամ երկրպագեալ, եւ արա արիտեալ ըստ զարեւելի կարպաբար : Եւ արեւելիք գուրովն արիտաբարն ինիտեալ, եւ ինչ արիտաբարն արեւելի մարտեալ. իջանի Կ. Բարեւարանն ի մեզ եկեղեցոյն եւ ինի սեղանոյն քահանայն թուղքեանն ինիտեալ. եւ վերոյն քահանայ ի խորանն արեւ. Գորնեալ արիտեալ արեւելի, եւ արա զբարեւարանն ի արիտաբարն :

Իսկ Կանոնացի երկոց երկրպագեալ համարե զսեղան եւ արիտ. Կարով ի մեզ եկեղեցոյն յեւանտն յայնի ի խորան. Օրհնեալ Տէր : ԲԶ. Բարեւ ան. Օրհնեալ թագաւորութիւնն, եւն : Սրի. Բարեւ եւ ի ինչ ան. Խաղաղութեամբ զՏէր աղաչեցոյք : Ժող. Տէր ող. : (Սրի.) վասն ի վերուստ, եւն եւն : ԲԶ. Տէր Աստուած մեր, որոյ կարողութիւնդ անքնին է. . . զի քեզ վայելէ ամենայն փառք, պատիւ, իշխ. :

⁵ Յետ այսորիկ անի Սարգիս (ՂԱ) զայս ի յայն. Բարի է խոտաովան լինել Տեսան. . . : Պատմալ առաւուսու զողորմութիւնս քո եւ զճմ. ի գիշերի : Բարիխոտութեամբ ու Աստուածածնին Փրկիչ կեցո զմեզ : — Տեսնաղեալ, սաղմոսալ : Բարեխ. ու Աստուածածնին, եւն : — Սրի. եւ եւս խաղ. : Չամենասուրբ. . . Ողորմ. : ԲԶ. Տէր Աստուած մեր կեցո զժողովուրդս քո. . . որք սղոնեան

նապարհորդաց : վասն փրկելոյ : Ընկալ, եւն : — Ըստ այսմ ճիշդ Լամբրոնեանի համաձայն (տես էջ 526—6.) չեղելով մեր Սովորականէն :

⁶ Ասկէ սկսեալ փնջու քահանային "Տէր Աստուած մեր որ կարգեցեր, եւն ազօթքն՝ բովանդակ մասերը կապ չունին մեր Սովորականին հետ, ուր միայն երեք ազօթքները կան, այսինքն՝ "Տէր Աստուած մեր ինչոց", եւն, "Որ հոտարտեալ զայս", եւն, եւ ասկէ ետքը "Տէր Աստուած որ իւրեկեցի", եւն, եւ Ժամամուտը : Բարեւ միւս մասերը, Սաղմոսաց հրահանգներն եւն յատուկ են լիւնեանի եւ Լամբրոնեան Պատարագին. (տես էջ 27—58 եւ 530) : Սակայն նաեւ վերջինն չեղումներ ունի Լ ձեւագիրը, որուն քով մեր Պատարագն ըստ այսմ բաւական տարբեր մասեր ունի :

⁷ Վ. Հ. Յովակիմ կը նշանակէ հոս "պողոտայ բարեւ", ուստի ուրիշ Սաղմոսաց հրահանգները չէ քաղած, որչափ կ'երեւայ :

որով... Վերջոյնէ ինչ. Ձի քո է կարողութիւն, եւն: — Փօխոյնս սպաս. Տէր թագաւորեաց վայելութիւն զգեցաւ, եւն: Բարեխօսութեամբ, եւն: (ԺՏԳ.) Միածին Որդի... եւ անմահ էութիւն... ի միշտ կուսէն անփոփոխելի: Մարդ եղեալ...: Սբի. Ընկալ կեցո եւ ող.: Չամենարուհի: Եւ եւս խաղ.: Չանձինս: Ողորմեաց: — Բն. Որ հասարակաց զայս... ի յոյն. Ձի բարերար եւ մարդասէր եւ Աստուած եւ քեզ վայելէ փառք, եւն: — (ՍԳԸ.) Եկայք ցնծացուք ի Տէր...: Կանխեսցուք առաջի: Կիրակի. Կեցո զմեզ Որդի Աստուծոյ, որ սքանչելիք եւ ի վերայ սրբոց քոց, ալելու: Կարաւ ծով: Կեցո զ.: Փառք: Կեցո: Սբի. Պառաւորութիւն: Բն. Երկրորդէ երկրոյ եւ համբարէ զտեղորանն: Եկայք երկիր պաղտուք: Կա ինքն է Տէր: Կեցո զմեզ Որդի: Այսօր եթէ: Չանացա: Կեցո զմեզ: Փառք Հօր: Կեցո զմեզ:

(Բն.) Տէր Աստուած մեր որ կարգեցեր յերկինս դասս եւ զինուորութիւնս հրեշտակաց... այժմ եւն: Ձի քո է կարողութիւն, եւն:

Եւ սխալն շարժան եւ մտնն ի իւրանն, երկրորդէ եւ սարկոսօքն, քոյ զիւնննն եւ ինչ. Տէր մեր օրհնեալ ի զսուսկն ի զայս, եւ ընկալ ի հոտ անուշից, շնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի քրիստոսի: Եւ ձի սուրբ օրհնոյն: — Սբի. Պառաւոր.: Եւ ընդ Բնին Բարեբանացանէ զտեղ.: Ժող. Սուրբ Աստուած, Սուրբ եւ հօր, Սուրբ եւ անմահ: Բն. Աստուած սուրբ որ ի սուրբս բնակեալ ես եւ երեքբարեան... ի յոյն. Ձի սուրբ եւս Աստուած մեր եւ քեզ զերեքբարեան օրհնութիւնս մասուցանեմք Հօր եւ Որդւոյ եւ սրբոյ Հոգւոյն, այժմ:

[Սբի. Ասացուք: Յամենայն անձնէ: Վասն սրբոյ տաճարիս, եւն եւն: Գն. Բարեբանաց, Տէր Աստուած մեր զբազկա-

տարած զաղաշանս... ի յոյն. Ձի սուրբած եւ մարդասէր եւս Աստուած եւ քեզ, եւն:

Երկրորդէ երկրոյ եւ համբարէ զտեղանն եւ հոտ յառիճանն: Սբի. Օրհնեալ Տէր թագաւորեաց անմահ էրկնաւոր, որ նստիս յաթոս փառաց, սուրբ Երրորդութիւն, փառաւորեալ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտ:

Եւ Բարդի եւ քոյնն սուրբ զառիճանն եւ իւրոյն զտառիճանն եւ սուրբ զիւննն: Սբի. Բարդի. Որթիւ: Բն. Խղ. ընդ ամեն.: Ժող. Եւ ընդ հ.: Սբի. Երկրորդութեամբ լուսարուք սրբոյ աւետարանին: Ժող. Փառք քեզ Տէր Աստուած մեր: Սբի. Պառաւորութիւն: Ժող. Պառաւորութեալ: Եւ ընդիւնան զտեղորանն, եւ իսանն. 11 Հաւատամք մի Աստուած... աւարտող...: Եւ մի Տէր Յիսուս քրիստոս... այսինքն յեութեանէ Հօր (փի. անախ քան զյաւ...), ... նոյնքնութեամբ Հօր (փի. «Համազայակից Հօր») ... ճշմարտապէս եւ ոչ կարծիս ունելով. այսինքն շարժարեալ, խաչեալ ի Պանտաղոյ Պիղատոսէ, թաղեալ, յերրորդ աւուր յարուցեալ ըստ գրոց... սրբոյ սուրբ եւ անմահ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճանն: Եւ ի սուրբ Հոգին յանեղն եւ ի կատարեալն ի Տէրն եւ ի կենդանարարն, որ ի Հօրէ ելանէ եւ ընդ Հօր եւ ընդ Որդւոյ երկրպագակից եւ փառակից, որ խօսեցաւ յօրէնս եւ ի մարգարէս եւ ի սուրբ աւետարանս... քարոզեաց զառաքեալն եւ բնակէ ի սուրբս: Եւ ի մի կաթողիկէ առաքելական եկեղ... մի մկրտութիւն ապաշխարութեամբ թողութիւն մեղաց...: Իսկ որ ասեն... զայնպիսի ասացողքն նորով...: Իսկ մեր փառաւորեացուք... երկիր պաղտանելով սուրբ Երրորդութեանն Հօր եւ Որդւոյ եւ սուրբ Հոգւոյն:

Սբի. Եւ եւս խաղ.: Եւ եւս հաւատով...: Չժամ պատարագիս, եւն:

7 Կոյնը կը նշանակէ թէ Լ ձեռագիրը Սաղ. մաս լիակատար օրինակած է հոս:

8 Ինկի օրհնութեան կտորս Լատինացոց Պատարագէն մտած է հոս ի Լ, բայց ոչ Լամբրոնացոյ եւ ոչ Սովորականին քով կայ: Լատինացոց «Աղաւթը ինկին» տես վերն էջ՝ 458:

9 Մեք գրինք փակագծեալը՝ Լամբրոնեան Պատարագին համեմատ (տես էջ 531-2) Վ. Հ. Յովնէֆ հոս նշանակած էր թէ «տակէ ետքը Սբի. երկար Լիթանիա մը» կամ խաղաղակնք կըսէ առ Լ.

10 Հմմտ. Լամբրոնեանը՝ վերն էջ 532. սակայն նաեւ հոն չկայ քահանային յաջորդ «Օրհնեալ եւ թգւր», եւն ագթքը. որ Լի յատուկ է:

11 Հանգանակի շատ մասերն՝ որ արդի ապագրեալ սովորական ձեւէն կը խտտորին, ոչ միայն Լամբրոնեանին (տես էջ 535-6) այլ նաեւ մեր արդի Պատարագի հին ձեռագրոց ընթերցուածոց համեմատ են: Բայց ասոնց մէջ չկան, ուստի Լի յատուկ են՝ «որ ի Հօրէ ելանէ», եւ ասոր կից խօսքերը, համեմայն ըլլալով հնազոյն հանգանակաց.

(Քնն.) Տէր մեր եւ Փրկիչ Յիսուս Քրիստոս որ մեծդ ես ողորմութեամբ...: Ձի արժանաւորք եղիցուք փառաւորել, եւն: Խղղ. ընդ ամենես: Սբ. Աստուծոյ երկրպ.: Դոյ. Ընդ հոգ.: (Քն.) Խաղաղութեամբք քո Քրիստոս Փրկիչ մեր...: Հաւատարեցոյ զմեզ... որք հոգւով եւ ճշմարտութեամբ քեզ Քրիստոսի անմահի հանապազ երկիր պագանեմք: Բարբ. վասն զի ամենասուրբ Երրորդութեանդ վայելէ, եւն եւն:

(Սբի.) Որք երախայքդ էք՝ երթայք: եւն: [Մի ոք յերախայից, եւն: Դոյ. Որք զքերովբէիցն. եւն: Քն. Ոչ ոք արժանի է, եւն: 12]

Ե- քերէն Ը-բ Ե- լուանայ Ին. զծայրս Ժառանգն, սրդէս ոտն առ-բն Դիմեմք: Սբի. Եւ եւս խղ.: Եւ եւս հաւատով եւ սրբութեամբ կացցուք յաղօթս... Եղեալ սիրով, առաւել եւ լի ամենայն գործովք բարութեան...:

(Քն.) Տէր Աստուած զօրութեանց եւ արարիչ ամենայն լինելութեանց... պատուեալ մարդասիրապէս... զհացս զայս եւ զգինիս:

[Սբի. Ողջոյն տուք, եւն:] Ե- Ժառանգեալ Սբի. առնա զհամբարն ի Ժանանայն Ե- Ժառանգանէ առ յաղթարդն Ե- Գղբիւն եղանակն. Քրիստոս ի մէջ մեր յայնսեցաւ, եւն: Սբի. յայնէ առ դուրս իբրանին. Ահիւ կայցուք... եւն եւն:

(Քն.) Արժան է ստուգապէս... զանիծիցն բարձեր զկրճինն: Նոր Ժողովուրդ ինքեան զեկեղեցի առեալ սեպհականեաց զհաւատացեալս ի քեզ... եղեալ մարդ յաղազս փրկութեան մերոյ...: [Ժող. Սուրբ սուրբ, եւն:]

(Քն.) Սուրբ, սուրբ, սուրբ ¹³ եւ ճշմարտապէս... զանազան յեղանակօք... բովանդակ իսկ... պարտական եւ պարտս... ի միջի մերում միշտ անձախտապէս... անշփոթ միութեամբ մարմնացաւ ի սուրբ եւ յաստուածածին կուսէն Մարիամայ... ընդ ամենայն կիրս մարդկային կենցաղոյս բայց ի մեղաց... կամու ի խաչն շ:

Առեալ զհացն ի սուրբ եւ յաստուածային ձեռս իւր օրհնեաց շ... բազմեալ շ...

Պերայնէ՝ Առէք կերպք ի սմանէ ամենեքեան. այս մարմին իմ է սր վասն ձեր եւ բազմաց բաշխի...: Դոյ. Ամէն: — Ըստ նմին... օրհնեաց շ... Առէք արբէք ի սմանէ. այս գինինոր ուխտ է իմով արեամբս, որ յաղազս ձեր եւ բազմաց հեղու...: — Եւ զայն միշտ իւր յիշատակ առնել պատուիրանադրեաց մեզ... ծանոյց մեզ հաւաստեալ Աստուած ճշմարտ զԱստուածդ կենդանեաց եւ մեռելոց: — Եւ արդ մեք Տէր ըստ այսմ հրամանատրութեան... զփրկագործ շարչարանս շ... խաչելութիւնն շ... զերանելի շ յարութիւնն...: — [Դոյ. Յամենայնի, եւն: Քն. Ձքեղ արգարեւ, եւն:]

(Քն.) Երկիրպագանեմք... առաքեալ ի մեզ շ, Ժանանայն Գնէն, եւ յառաջի եղեալ ընծայս շ այս շ... սուրբ Հոգիդ շ: Ե- Բարեւ զիտեարդն Ե- առեալ զնոյն յեռն՝ Գնէն: Որով զհացս զայս օրհնեալ շ մարմին ճշմարտապէս արասցէ Տեառն մերոյ եւ փրկիչն Յիսուսի Քրիստոսի: Սբի. Ամէն: Իսկն. Եւ զգինիս օրհնեալ շ արիւն ստուգապէս արասցէ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ե- ծածկեալ զիտեարդն՝ հաստար իտերբարն Ե- օղանայն իւրցէ ընծան, Ե- ոտն շաղխն. Որպէս զի եղիցի, եւն:

Երկրպագէ երէցս Ե- համբարն զեղանն, Ե- այլ ոչ Գործիք. Սովաւ շնորհեալ զսէր...: Սովաւ եւ օղոց զպողաբերութիւն... զփութապէս առողջութիւն: Սովաւ հանգս... զմարդարեւ, զվկայեալս...: Ընդ որս, եւն: (Քն.) Աստուածածնի, եւն:

(Սբի.) Առաքելոց սրբոց...: Առաջնորդացն մերոց... Թաղ., Բարդաղ. առաքելացն, Գր. Լուս., Ըռիտակիսի, Վրթանիսի, Գրիգորիսի, Ներոսի, Սահակայ եւ ամենայն սուրբ լուսաւորչացն Հայաստանեաց եզ.: — Միանձնացելոցն սրբոց առաքինասէր կրօնաւորացն Պաւղոսի, Անտոնի, Պաւղա, Մակարա, Մեդարայ վարդապետին, Աւնֆրիոսի եւ ամենայն հարց...: — Թագաւորաց հաւատացելոց Աբգարու, Աստանդիանոսի, Տրդատայ, Թէոգոսիցն եւ ամենայն սուրբ թագաւորացն եւ աստուածասէր իշխանացն: — Ընդ հանուր ամենայն... ի Քրիստոս կա-

¹² Փակագծեալը մեր նշանակեցինք (նշանակէս յաջորդ փակագծեալները), որոնց հետ եղած միւս կարոններն ալ ի հարկէ կան նաեւ ի Լ. Վ. Հ. Յովսէփ համառօտի նշանակելէ՝ (հոս եւ ասկէ ետքը շատ բան գուրս թողալ) միայն «Որք երախայքդ» եւն, «Քերովբէական երգ»

րսելն եւ «Ոչ ոք արժանի է», աղօթքը: Զանց առնուած մասերն եւ իրատարբրն անշուշտ չէին չեղիր մեզի ծանօթ եղածներէն:

¹³ Երեք «սուրբ» բառն ալ գլխադիր է Լ օրինակին մէջ:

տը,¹⁹ եւ արժանաւորին հաղորդին. եւ պաշտօնէս զնորոգելու երբեք, եւ յաւարտան իորհրդոյն եւ յարժամ հաղորդին լսեն պաշտօնէս. եւ հն. աւ. Անցս Տէր զժողովուրդս քո...: Այնի հաղորդելոյն պիտի մտն. Լցար ի բարութեանց կերակրողիդ զմեզ: Եւ ին սորչոստին բերե ըւր լս(ան)ու շնորհն ին: Սբին. իտանի սրինի շորը զնորհն. եւ սուտը զինն պոնի յընծայարան սեւանն: Եւ սբին. տարոյն. Եւ եւս ին: Եւ եւս հաւատով ընկալեալք...: Գ. Գոհանաւք զքէն Տէր...:

²⁰(ԲԵ.) Գոհանաւք զքէն Բրիտանոս Աստուած մեր, որ զայսպիսի ճաշակումն բարութեան շնորհեցեր մեզ ի փրկութիւն կենդանութեան... քո աստուածային խնամովդ... կամաց քոյ սրբոց եւ բարեսիրաց...

յարք. երկնից: Բարչր. Տէր Աստուած մեր եւ Տէր եւ Փրկիչ Յիսուս Բրիտանոս, սր...: — Խաղաղ. ընդ Գ...: — Անքնին անհաս էակ, ինքնութեանդ հաստիչ, անբաժին, եւ անքակտէրութեան սրբոյ Երրորդութիւնդ փառք, իշխ...:

Երբեք պիտեւ իջնէ ի Տէր եկեղեցոյն եւ սու. որ օրհնես զայնստիկ... սուրբ արա զնոսա որք... որ ես Հայր լուսոյ. եւ քո սուրբ անուանդ վայելէ փառք, եւն:

Եւ որդ. եղանակն. Եղեցի անուն Տեառն, եւն: — Եւ բերեալ շնորհն օրհնէ, եւ բարեկ յորդորեանն սուտը. օրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ, եւն:

(ԲԵ.) Կատարումն օրհնաց... զամենայն հայրական տնօրէնութիւնս...: Օրհնեալ եղբուք... ընդ ամենեան:

2. Կիրիկեան Օրինակ (B) եւ DF ձեռագիրք: Անցնինք տեսնելու խումբ մ'երեք ձեռագրաց, որոնք մեր խորհրդամատոցը շատ տարբեր կերպարանք մեր առջեւ կը դնեն: Եթէ նախընթացը (կամ L) աւելի Լամբրոնեան օրինակին կը համընթանար, դիւրաւ կը մեկնուի այն՝ նկատելով իւր գրութեան ժամանակը. եւ վերջապէս — եթէ միայն սպահով գիտնայինք թէ ունի L նաեւ Լամբրոնացոյ յատուկ Հանդիսականի եւ Ձեռնադրութեան Պատարագի մասերը, — կրնայինք եւ պէտք էինք L ալ պարզապէս Լամբրոնեան խմբէն համարիլ. որով իւր ունեցած տարբերութիւնքը՝ մեր Սովորականին հանդէպ՝ իրենց մեկնութիւնը կը գտնէին, Այլ է խնդիրը BDF ձեռագրաց համար: Ասոնք յայտնապէս եւ բացարձակապէս մեր Սովորական Մորհրդամատուցի կը վերաբերին, բայց անոր այնպիսի շրջանի մը՝ զոր կրնանք Անցնան շրջան անուանել, երբ տակաւին շատ մասեր անհաստատ եւ վերջնական վիճակին չէին հասած: Ծիշդ է այս՝ յամենայն դէպս՝ B եւ D ձեռագրաց համար, որոնք ամէնէն ուշ ԺԾ դարու կը վերաբերին, բայց յայտնապէս հնագոյն ժամանակի վերաբերող գաղափարէ մ'ածանցած են: Աւելի դժուարին է մեկնել F ձեռագրի երեւոյթը, որ 1618ին գրուած է, երբ չէր սպասուեր այսպիսի այլակերպութիւն: Բայց ճիշդ պատարագամատոցները՝ ինչպէս նաեւ պաշտաման միւս գրքերն իրենց շրջանակին մէջ՝ կը պատկանին գրքերու այն տեսակին, որ կրկնակի ազդեցութեան կ'ենթարկուին դիւրաւ: Ասոնք մէկ կողմանէ՝ քանի որ վերջնական եւ պաշտօնական կերպարանք չեն առած եւ հետ զհետ կը զարգանան, բնական է որ աճում կամ նուազումն ցուցնեն իրենց վրայ ալ ըստ տրամադրութեանց ժամանակին. միւս կողմանէ՝ ձեռագիրք տպագրութեան պէս հազարներով չէին արտադրուիր եւ իւրաքանչիւր գրիչ գոհ էր, եթէ ամէն անգամ լաւ գաղափար օրինակ մը ձեռք

¹⁹ Մամեզնաց եւ քողի խրատագիրք, որ յայտարար ալ հայ եկեղեցոյ մէջ գործածուած սովորութիւնը կ'արկնարկէ. մեզի ծանօթ ուրիշ ձեռագրաց մէջ չկայ:

²⁰ Ասիկ յառաջ չունի L մեր Սովորականին երեք տուն աղբքը՝ «Գահանայ զինն Հայր սուրբն», եւն. զոր չունին միւս հին ձեռագիրներն ալ:

ձգեր գաղափարելու համար: Շատ բնական էր որ գրիչը յաճախ հին օրինակներ միայն ունենար առձեռն, եւ զայն կամ ճշդիւ օրինակէր, կամ եթէ սրբագրել անգամ փորձէր՝ ոչ միշտ եւ ոչ ամէն տեղ յաջողէր: Խորհրդամատոյց-ձեռագրաց բազմակերպ պէսպիսութիւնք շատ պարզ կը մեկնուին ասով: Բ ձեռագիրը՝ թէեւ ԺՆ դարուն օրինակուած՝ այնպիսի գաղափարէ մ՝ըլլալու է, որ յէականս՝ թէեւ աւելի զարգացած կամ համընթաց Սովորականին՝ հնագոյն BD խմբին կը վերաբերէր: B ձեռագրի համար ապահով գիտենք որ հին կրիկեան օրինակէ մըն էր՝ գէթ երկու դար կանուխ քան Bի գրուելու թուականը: Որովհետեւ այս ձեռագիրս՝ այսպէս ըսենք՝ նախատիպ կրնանք համարիլ DF խմբին, եւ նորերս մտած ըլլալով մեր մատենադարանը՝ ցուցակագրուած չէ միւս երկուքին նման, պէտք կը տեսնենք նախ անոր վրայ խօսիլ քիչ մ՝աւելի ընդարձակ:

B կոչած ձեռագիրնիս հաստ եւ լաւ ողորկեալ թղթի վրայ մաքուր բորբոքի ժամանակիք մըն է, մեծ տառերով՝ բայց մատենանք փոքրադիր (8,5 × 6 սնդմ.), էջերը միասիւն (6 × 4,5 սնդմ.), իւրաքանչիւրն իբր 12 տողով: Առաջին եւ վերջին թղթերն ի բաց առեալ՝ լաւ պահուած են մնացածները. բայց գիրքը շատ տեղ պակասաւոր է, ինչպէս սկիզբն՝ նոյնպէս մէջերը, եւ դժբախտաբար նոյն իսկ Պատարագամատուցին մէջ Եպիսկոպոսի զգեստաւորութեան աղօթքէն մինչեւ Սրբասացութեան վերջը (Թղ. 105էն ետքը): Այժմ ընդ ամէնէն 159 թուղթ է. յառաջ էր գտնէ 330 էջ կամ 165 թուղթ: Պարզ կամ առանց նշանաւոր ծաղկման է. միայն խրատադիրքն ու տներու սկզբնատառք կարմրագիր են, եւ մէկ երկու տեղ աննշան զարդագրերով (Թղ. 55բ, 89բ, 100ա, 115ա), եւ Խորհրդատետրին սկիզբն ալ նոյնպիսի խորանիկով. (Թղ. 100ա):

Պատարագամատոյցը (Թղ. 99ա եւն)՝ միւս ժամագրքերու հակառակ՝ ամէնէն վերջը դրուած է հոս՝ Խաղաղական ժամուն աւարտելէն ետքը. եւ ամէնէն ետքը կարծ յիշատակարանով մը կը կնքուի: Վերջնոյս համեմատ՝ Տղանց անապատը՝ Սպերոյ գաւառին մէջ՝ գրուած է մատենիկս ԶԻԳ (= 1474) թուականին Յովսէփ աղա գրչէն «լաւ եւ յընդիւրսս սրբապետի:», Ամէն պատճառունիք վերջին տեղեկութեանս հաւատալու, եւ ըստ այսմ ընդունելու որ Յովսէփ աղա իւր առջեւն եղած «լաւ եւ ընտիր օրինակը», ճշդութեամբ գաղափարած է: Ապացոյց ասոր չի պակսիր. եւ գլխաւորաբար նոյն իսկ այն կէտն է որ 1474ին կ'օրինակէ Յովսէփ պատարագ մ՝որ գտնէ երկու դար հնութիւն ունենալու էր եւ մեծապէս կը շեղէր արդէն իւր ժամանակը լիովին գոյութիւն ունեցող մեր Սովորականէն. օրինակի համար 1427ին Մեծոփայ վանքը գրուած ձեռագիրն (Թ. 428)՝ քանի մ՝անհաստատ կէտերն ի բաց առեալ՝ մեր այժմու պատարագն է ծայրէ ծայր: Սպերոյ գաւառի վանաց միոյն մէջ գրող Յովսէփ գրիչը կը մատնէ իւր գաղափարը նաեւ այնու որ Եիշելեաց քարոզութեան մէջ պահած է իւր գաղափարին սա խօսքն ալ՝ «(Գոհութիւն եւ փառարանութիւն մատուցուք...) աղաչեսցուք եւ խնդրեսցուք վասն հոգոցն հանգոցեալ լաւ»

1 Ահա յիշատակարանս. (Թղ. 168բ—169ա.) «Աղաչեմ աղաչեմ եւ գարձեալ աղաչեմ, ով եզրաք իմ, յիշեողք զմեզազարտ գծողս ի ժամ սուրբ պատարագին ինչքելով զթողութիւն յանցանաց: Փառք փրկչին, յիշատակ գրչին. փրկչին ողորմի ստացողի ոտին ամէն: Գծագրեցաւ ա-

ղա. թամատոյց[ո] ձեռամբ անարժան եւ անարհեստ գրչի Յ-է-է Աղ, լաւ եւ յընդիւրսս սրբապետի, ի թվին. ԶԻԳ. (= 1474) է գոհութիւն, է յանգոցոց ու ինչ Տղանց վանք, առ դրան Սուրբ Հրեշտակապետիս: Անմեղադիր լեւաք ամենայն ինչ սղալանաց. զի կար մեր այս էր:»

Գաւորացն Տերոյն Լեւոնի, Հեթում¹ Է- նախնեաց նոյնն Ռաֆիկեանց: Ազատութիւն եղբարց մերոց, եւն: Միւսներն այսպիսի անուններ չունին հոս. այլ կը յորդորեն աղաչել եւ խնդրել «վասն հոգոցն հանգոցելոց. եւս առաւել վասն բաժնաւորացն Տերոյ (D յաւ. «Է- նախնեաց նոյնն») եւ շինողաց սուրբ եկեղեցոյս, եւն: Միայն՝ — Բի խմբին կապ ունեցող — Բ ձեռագիրն է որ փոխանակ թագաւորաց անուանց «բարունապետաց» անուններ դրեր է հոս՝ յիշելով՝ Գոռ, Ս անական, Ս արբան, Կերտէ, Լաոյի, Գաւի, Տերաբոսը եւն վարդապետները: Աչքի կը զարնէ նաեւ D ձեռագրի այնպէս անյարմար կերպով «Է- նախնեաց նոյնն», ըսելը բարունապետաց համար: Ասկէ ալ կը տեսնուի D եւ Բ ձեռագրաց՝ որ Բի հետ նոյն խմբին կը վերաբերին, ասկէ եւ իրարմէ խոտորին ըստ այլեւայլ դադափարաց եւ ժամանակին: Հիմնականն այս խմբին եւ հնագոյնն է B յամենայն դէպս, որ ըստ վերնոյն յայտնապէս Արեւիկեան Կաղափարէ մը յառաջ եկած է: Վասն զի անհնար է ընդունիլ որ Տղանց վանաց գրին ինքնին աւելցուցած ըլլայ այն անունները՝ անոնց մահուանէն երկու ամբողջ դար, եւ այն՝ Ռովբենեան հարստութեան ալ անկմանէն գրեթէ դար մ'երբը:

Արդէն հին է նաեւ խորհրդամատուցին ներքին կազմութիւնը: Որչափ կ'երեւայ նոյն իսկ այն կիլիկեան գաղափարին գրիչը յեականա հաւատարիմ՝ օրինակող մ'եղած է շատ աւելի հին նախագաղափարի մը, որ հնագոյն էր քան Լամբրոնեանին յօրինումն (1192էն յառաջ.) ամէն դէպքի մէջ՝ անկէ անկախ: Այլազգ անկարելի է մեկնել այն երեւոյթն որ B ձեռագրի պատարագը շատ տեղ աւելի քիչ զարգացեալ է քան Լամբրոնեանն. ուրիշ տեղեր կը պակսին հոս մասեր՝ որ մտած են արդէն Լամբրոնեանին եւ յետոյ մեր Սովորականին մէջ: Ի հարկէ պէսպիսութիւնք այս մասին քիչ չկան մէկ ձեռագրէն միւսը: Օրինակ՝ Եպիսկոպոսի զգեստաւորման (Նարեկացոյ) երկար զոյգ աղօթքներն ունի Լամբրոնացի, եւ նաեւ B, բայց ոչ DF: Լամբրոնեանն ունի մեր Սովորականին հետ սա զոյգ աղօթքները «Տէր Աստուած Տեր Կեցողութեանդ» +», եւն եւ «Որ հասարակաց զայս», եւն. ընդհակառակը չունին զասուրք DF (իսկ B հոս պակսելով՝ չենք կրնար դատել.) բայց նաեւ չունի G ձեռագիրն՝ որ այս խմբէն չէ, մինչ AC չունի միայն առաջին՝ առանց մոռնալու երկրորդը կամ «Որ հասարակաց», եւն: Այս կարգի շատ պէսպիսութիւնք կրնայինք տակաւին յիշել, բայց աւելորդ կը համարինք՝ արդէն նշանակած ըլլալով Սովորականին համեմատութեանց մէջ:

Դժբախտաբար B պակասաւոր է սկիզբներն՝ բաւական մեծ թերոյթ մ'ունենալով. որով այն մասերուն Կիլիկեանի որպիսութիւնն անձանօթ կը մնայ մեզի: Անշուշտ կրնանք այս պակասը լեցընել ասոր մերձաւոր D ձեռագրէն, որ իբր ԺԴ.— ԺՆ դարուն գրուած է, բնագիրը շատ նման Բի՝ առանց սակայն բոլորովին նոյն ըլլալու: Ամէն կէտ կ'ընելով լաւագոյն համարեցանք Կիլիկեան

¹ Հոս յիշուածները կրնան ըլլալ կամ Լեւոն Ա (1198—1219) եւ Հեթում Ա (1226—70), եւ կամ Լեւոն Բ (1270—89) եւ Հեթում Բ (1289—1305): Տարակոյս չկայ որ «նախնեաց Ռաֆիկեանց» հետ յիշատակուածն է առաջին արքայն նոյն ցեղէն Լեւոն Ա (իբր իշխան

Բ) եւ Հեթում Ա, որ բայց աստի իբրեւ բարեպաշտն եւ կրօնաւորեալ՝ սիրելի էր հոյ միայնակեցաց յատկապէս: Բամենայն դէպս ԺԳ դարու վերջերէն էր Տղանց վանաց օրինական գաղափարը:

որով եւ որքան-նեմք ի-ցցոտ, եւն: Ժող. Կեց-Տեր:

7. Եւ քհն. երկիցս երկրպագէ եւ Համբուրի զսեղանն եւ սակ ի ծածուկ զաղաւթս Աթանասի եպիսկոպոսի. Տեր Ա- րո-ւ-ձ զար-նեմն, եւն: Ի ձայն. Շնոր- ևոտ եւ ճարգո-նեմն, եւն: Ժող. Աժն:

Սրկն. առ դուռն խորանին ձայնէ. Ողջն քոտ թ. եւ ողջունեն զմիմեանս: Սրկ. Աժն: Ողջն քոտ, եւն: Դպն. եղանակեն: Քրիստոս ի ձեզ թեր յայտնեցաւ, եւն: Միան- զամայն կատարի Ողջնքս, երգս, եւ ապա Սրկն. ձայնէ. Անի- ի-ցցոտ, եւն: Դպ. Ա- տեղ Ա-րո-ւ-ձ: Սրկ. Պարտաք, եւն: Դպ. Ողբո-նեմն, եւն: քհն. դառնա ի ժողովուրդն եւ խաչակնքէ եւ սակ. Շնորհոտ, -եր, եւն: Դպիրքն. Եւ հոգոյք ասմ: Սրկ. Զարո-ն... ի վեր ընծայեցոցէտ, եւն: Դպ. Ո-նեմն, եւն: Սրկ. Եւ գոհացրոտ, եւն: Դպ. Արժան եւ իրո-:

8. քհն. խոնարհի եւ ի ծածուկ սակ զաղաւթս. Արժան [է] սոս-գոյեա եւ իր- անեայրորք գո-նեմն, եւն:

քհն. ի ձայն. Եւ ընդ սեր-մեմն, եւն: Դպիրքն եղանակեն քաղցրամայն. Ս-րք, -րք, եւն:

9. Եւ քհն. զբազմատարած աղաւթէ ի ծածուկ. Ս-րք †, -րք †, -րք † (— լուս. «յիւր երես» —) եւ ճշմարտոյեա, եւն: Ա-տեղ զնոյն... ի յե- ի-ր. — Մի բեկաներ, ի ձեռ[ա]ք առ. — սոս-նեմն †... -տեղ. ի ձայն՝ Ա-տե † ի-րոյ...: Սրկ. Աժն: — քհն. ի ծածուկ. Նոյնպէս եւ զք-նեմն -տեղ սոս-նեմն †... -տեղ. ի ձայն՝ Ա-տե † սրքէտ, եւն: Սրկ. Աժն: — Դպ. եղան. Հայր երկն-որ, եւն:

10. քհն. սակ ի ծածուկ. Եւ զոյն թշտ, եւն: Եւ կալեալ երկու ձեռուք զսպաս սրբութեանն յառաջ մղեացէ ունելով զնոյն, եւ սակ. Եւ որք թտ, եւն: Եւ վերացու- ցեալ երկու ձեռուքն զխորհուրդն սուրբ, եւ մտայն աշաւք տացէ ի ձեռս Հաւր եւ

սասացէ ի ձայն. (քհն.) Զայո ի տոյց, եւն: Դպ. Թոնեմն ի սոս-նեմն, եւն: Երգելն զպրացն՝ քհն. ի ծածուկ սակ զաղաւթս զայս. Զտեղ որքոր եւ Տեր Ա-րո-ւ-ձ թեր գո-նեմն, եւն:

11. քհն. խաչ. Սրկն. Ա-րո-ւ-ձոյ երկր. Դպքն. Ա-րժն †: Սրկ. Ա-րժն † Տեր: Դպ. Որք ի Ա-րո-ւ-ձոյ որ պարտաքեալ, եւն: — քհն. սակ ի ծածուկ. Երկր †: զ- գոնեմն եւ սոս-նեմն, եւն: — Եւ Սրկն. եր- կեղիւ ձգէ զձեռն եւ սոս-նեմն զծածկոյթն ի սպասուցն եւ խոնարհի յանկիւն սեղանոյն: Իսկ քհն. կնքէ զնուերսն սակով այսպէս. Որով զնոյն սոս-նեմն †: ճարմն ճշմարտոյեա -րոցեա Տեառն թերոյ եւ իրկնն Թո-նեմն քրի- անոյ: Երկս կրկնէ քհն.: Սրկն. ցած սակ՝ Աժն: (քհն.) Եւ զքննեմն սոս-նեմն -րոցեա Տեառն թերոյ եւ իրկնն Թո-նեմն քրի-անոյ: Սրկ. ցած՝ Աժն: Երկս կրկնէ: (քհն.) Փո-տրիկեղ շո-տոյք † սոս-նեմն: Եւ աւրհնէ զճացն եւ զգիրին. եւ ապա կատարեալ մարմին եւ արիւն է: Եւ ծածկէ եւ սակ ցած: Որքեա զէ երկնն †, եւն: Սրկն. Աժն:

12. Յայսմ տեղով քհն. երկս եր- կրպագէ եւ Համբուրի զսեղանն: Եւ այսու- Հետեւ զձեռն Հաւասար նուիրացն խոնար- Հեցուցանէ եւ զայն ի նոյն յառեալ ան- մուռն: Զնուերսն այլ մի իշխեսցէ կնքել. այլ իրբեւ Աստուծոյ զուշացի. եւ զճայ- ցուածն ի նմանէ խնդրէ արտասուաք. խո- նարհի եւ սակ զաղաւթս ի ծածուկ. Ս-րք - շնորհեա զեր, եւն: Ի ձայն. Ընդ որ, եւն: Դպ. Թէն-Տեր եւ ու: քհն. ի ձայն՝ Ա- րո-ւ-ձոյն սրքոյ, եւն: (Դպ.) Թէն-Տեր եւ ու:

13. Սրկն. զայ յաջակողմ սեղանոյն: Զգէմն ուղղեալ ի պատարագն եւ զձեռն երեալ ի վերայ սրբոյ սեղանոյն եւ սակ: Եւ սոս-նեմն որքոց, եւն: Դպ. Թէն-Տեր: (Սրկ.) Ս-րք եւ գո-նեմն սրքոց, յիշեա զանուն, զերոյ այ-տո-ր զնշար-նեմն կատարեցոտ, երկնն յիշո: 10 — (Սրկ.) Ա-րժն-որքոց

6 Հոս չկայ ըստ այսմ «Որով զնոյն եւ զքննեմն» եւն բանաձեւք. նոյնպէս DF, եւ նաեւ Լամբրոնցի, որ բաց աստի «գո-նեմն», եւն խոսքն ալ չունի. մեր Սովորականն «Որքեա զէ երկնն» եւն աղօթքէն եղան ունի «Հո-նեմն Ա- րո-ւ-ձոյ», եւն տաղն:

7 Արդի խորհրդատեարին մէջ ճիշդ ասոր հակառակը կը համայնութի բարձր կամ «է յոյն» բոլ. նոյնը: Սակայն Եի համաձայն են ոչ միայն

DF, այլ նաեւ A եւ սպագիր խորհրդատեարներն ամանք՝ OS:

8 Այսպիսի խրատագիր (նոյնն առ Լամբր.) ունին բաց ի ձեռագիրներէն նաեւ PQ սպա- գիրքը. տես վարն իւր տեղը:

9 Լամբրոնեանին համեմատ է խրատագիրս. նոյնը DF:

10 Այս սով DF ալ. մինչդեռ AC ձեռագիրք Լամբրոնեանին համեմատ են՝ քիչ շեղելով Ս-

Բերաց, եւն: Միւնչիացելաց, եւն: Թափափաց
հափափացելաց, եւն: Ընդհանուր, եւն: Դպ.
Յիշե՛ս Տեր եւ ողորմ.:

Յայտմ տեղըն խունկ ամի: 11 Եւ քհ.
ասէ զաղաթա ի ծածուկ, զի ի միասին
աւարտեսցին. Յիշե՛ս Տեր եւ ողորմեա եւ
աւարտեա շուրք ինչ, եւն: Ի ձայն. Եւ
աւարտել զիշխոյնդ ամբարն Բեր շէր այս ա-
նուն շարձեալ զիշ, եւն:

14. Եւ Սրկ. գայ ի ձախակողմն սեղա-
նայն եւ ասէ ի ձայն. Գոհո՛ւնք եւ փո-
քանո՛ւնք, եւն: Ժող. Ըրբ օրնայն եւ յը-
օրնայն: Եւ մինչդեռ Սրկն գ. քարոզ ասէ,
քհ. զաղաթքն ի ծածուկ որ չմնայ: —
Դպ. ասէ. Հոգի Աստուծոյ, որ չփոփոխի 12
ու, եւն: (քհ.) Յիշե՛ս Տեր եւ ողորմեա եւ
աւարտեա ի զո առաջ ի նոյն ծոցդ արդո՛ւ,
եւն եւն: Յիշե՛ս Տեր եւ զոյնսի. . . : Ի ձայն՝
Տեառնք Բերայ եւ Փրկիչք Յիւսոսի քրիստոսի,
ընդ որո՛ւ իշ շուրք, եւն: քհ. զանայ
խաչակիքէ զժողովուրդ եւ ասէ ի ձայն. Եւ
եղիցի ողորմութեան ժնն Աստուծոյ. . . ընդ
յիշ ի՛նչ օրնայն: Ժող. Եւ ընդ հոգոյնդ
ուսմ:

15. Սրկ. բարձր քարոզէ առ դուրս
խորանին. քհ. ասէ զաղաթքն ի ծածուկ.
զի ի միասին աւարտեսցին: 13 (Սրկ.) Ամենայն
օրքով, եւն: Վասն ճարտարաց, եւն: Դպ.
Շնորհեա Տեր: (Սրկ.) Որդեա զի Տեր, եւն:
Չքարին եւ զափոփոխելն նոյնաց, եւն:
Չճարտարաց ծածուկաց Բերաց ի զաղաթքն
իւրարեալ ի Տեառն ինք: Չքրիստոսեան
իւրարեալն ինչ Բերաց անվշտեա անճարն,
եւն: Չճարտարութեան հասարայ, եւն: 14 Ըն-
խալ, եւն: Վերայ Տեր: (Սրկ.) Չօրնայնքն:

եւն: Դպ. Յիշե՛ս Տեր եւ ողորմ: (Սրկ.) Եւ եւ-
փ: Զանչ: Ողորմ.:

Եւ մինչդեռ նա քարոզէ, քհ. զա-
ղաթա ասէ ի ծածուկ առ շուրք, զի ի միասին
աւարտեսցին. Աստուծո՛ւ ճարտարութեան, եւն:
Ի ձայն. Եւ որո՛ւ զիշ հարձակոյն, եւն:

Ի ձայն ասն բարձր. քհ. ի ծածուկ: 15
(Դպ.) Հայր Բեր որ յերկնայն եւ, եւն: քհ.
ի ծածուկ. Տեր օրնայն, եւն: Ի ձայն. Եւ
ողորմաց ի փոյնսն: Չի տ եւ արտարութեան,
եւն:

16. քհ. զանայ յետս, խաղաղու-
թիւն տայ ժողովուրդեանն: Սրկն. Աստուծոյ
երկրայնացո՛ւնք: Եւ ժողովուրդն խոնարհին
յերկիր: Եւ քհ. խոնարհի եւ ասէ ցած. Որ
աղբերք եւ ինչաց, եւն: Ի ձայն. Յիւսոսի-
քրիստոսի օրնայն Բերով, եւն:

Եւ քհ. երկրպագէ երկրայն եւ համ-
բուրէ զեղանն եւ զաշտ ի վեր ակնարկէ,
անարժան վարկանելով զինքն այս առտուած-
ային դարձութեանն (այդեա) ասելով. Եւ յի-
Տեր Բեր Յիւսոսի քրիստոսի, 16 եւն:

17. Եւ անու զհացն սուրբ ի ձեռն
ահիւ մեծաւ ասելով. 17 Բարձրեալ եւ յերկն
Աստուծո՛ւ յօրնայն երկրի: Սրկն. գոչէ բարձր.
Պատարագ: Եւ քհ. վերացուցեալ Բ.
ձեռնայն զընծայն բարձր քան զգլխին ասէ.
Ի սրբութեան օրնայն: Եւ ժողով. միաբան ա-
ղաղակն բացաղախ. Միայն օրք, օրնայն
Տեր, եւն: քհ. ունելով զընծայն ի ձեռն
ասէ բարձր. Արեւեալ Հայր օրք Աստուծո՛ւ
ճարտար: Ժող. Ամեն: (քհ.) Արեւեալ Որ-
դիք, եւն: Ժող. Ամեն: (քհ.) Արեւեալ
Հոգի, եւն: Ժող. Ամեն: 18 Դպ. Հայր օրք,
Որդիք օրք, եւն:

վորականէն. F միակ բան մին է. (տես
նոյնը):

11 Նոյնպիսի DF ալ՝ հետեւելով Լամբրո-
նեանի: — Եւսոսոսեալ զիշխոյնդ ամբարն Բեր,
եւն քիչ շատ ամեն ձեռնագրի մէջ այսպէս
(հմտ. A եւն.) ապագիրներէն նոյնպէս OFQS:

12 “Հոգի Աստուծոյ” տաղը հոս սեղ ունին
նոյնպէս DF. մինչդեռ Սոփրականը շատ յառաջ
ուներ նոյնը. (տես Ծան. 6.) իսկ Լամբրոնեանը
չի յիշեր նոյնը:

13 Ըստ Լամբրոնեանին է խրատագիրը, որ
կայ ի DF ալ:

14 Ըստ այսմ Սարգիսեանի այս քարոզու-
թիւնքն (հմտ. նոյնպէս DF) շատ տարբեր են
Սոփրականին եւ նաեւ Լամբրոնեանին հոս սեղ
եղաններէն: Ոսկերեանի Պատարագէն են խա-
ղաղականը ի BDF. (տես վերն էջ 377—78):

15 Գրեթէ ճիշդ այսպէս ունի նաեւ Լամ-
բրոնեանին:

16 “Նոյնեա Տեր Բեր, աղաթքն, զոր հոս ունին
BDF, եւ միւս ձեռնագիրներէն C, յետս կը
կը գտնուի մեր Սոփրականին եւ նաեւ Լամ-
բրոնեանին մէջ. (տես Ծան. 20): Բայց այսպէս
է նաեւ Ոսկերեանի քով, որմ առաւուած է.
(տես էջ 379):

17 Այս “Բարձրեալ” եւն յատուկ է Bf. D
ուներ, իսկ F քիչ մ’այլադդ. բայց Bf պէտ է
Ոսկերեանի քով. (տես էջ 379):

18 Ար պակի հոս “Արհեստութիւն եւ փառք
Հոր” եւն, զոր արդէն Լամբրոնեանի ալ ունի
Սոփրականին հետ:

19 Նոյնպէս “Սրբաբար” խրատագիրն ունին
DF. Լիոնեանի այս մասին գրած գիտաղաթիւնը
տես վերն էջ 566, Ծան. 15:

Եւ մինչ դպիրքն եղանակեն, քՏ. մկրտէ՝²⁰ զուսրբ մարմինն ասիւ ի բաժակ արեանն ասելով.²⁰ Տեր Աստուծոյ մեր որ ինչեցեր, եւն: — Եւ վերացուցեալ զուսրբ մարմինն ակներեւ ժողովրդեանն եւ ասէ բարձր. Ի սուրբ ի սուրբ, եւն:

18. Սրկ. քարոզէ Ազատ սուրբ, եւն: Գպ. եղանակեն. Արհնել է Աստուծոյ: Քրիստոս զսուրբութեւ, եւն: [Յնս վարդ թիղ. 156ու եւն:]

²¹ Եւ մինչ նորա երգեն, քՏ. բաշխէ զուսրբ մարմինն. եւ արկանէ ի բաժակ արեանն ասելով, Լրան շոքոյն սրբոյ: Եւ ասեալ զմի մասն ի ձեռն, համբուրէ արտասուրբ եւ ասէ. Խոստովնի՛մ եւ հաստով, շէրոս եւ քրիստոս Որդի Աստուծոյ, որ բարձր շէրոս ոչեւ ոչեւրհի: Եւ ասէ զաղաթս: Գոռն Աստուծոյ, որ բարձր շէրոս ոչեւ ոչեւրհի, սուրբոս մէ: Երկոս կրկնէ եւ ասէ Գոռն Աստուծոյ որ: Եւ ասա ասէ զաղաթս. Ջր սուրբնութիւն իմ շէր սուրբութ իմ շէր քոհանութիւն ի բեկնել հոցն սուրբոցոս. այլ շէր մոյն Տեր Յիսուս քոհանութիւն Տեր շոքոս սուրբութ:

19. Եւ ասա ասէ զաղաթս առ Հայր. Հայր սուրբ որ սուրբնեցեր, եւն: Խաղաղութիւն ամենեցուն: Գոհանամ շէր քրիստոս թոքոս, ²² եւն:

Գարձեալ խնդրէ զպէսպէս հայցուածս ի ճշմարտէն Աստուծոյ՝ անձին իւրոյ եւ ժողովրդեանն եւ ննջեցելոց եւ ամենայն աշխարհի, որչափ եւ կամի եւ զաւրէ յերկաբութիւն երգողացն: Եւ ասա ասէ զաղաթս.²³ Հաստով հաստով յամենասուրբ երբորքոսութիւն ի Հայր եւ յՈրդի եւ ի Հոգի սուրբ: Եւ ասա ճաշակեալ ասէ. Հաստով ճաշակեմ սուրբ շինեմք սուրբ մարմինս քրիստոս, եւ ըմպեմ սուրբ շինեմք սրբնս քրիստոս Աստուծոյ

ի՛մ Յիսուս ի խաղաղութեան մեզոց իմաց: Հաստով ըմպեմ շինեմք սուրբնս քրիստոս Աստուծոյ իմաց: Եւ ասէ ի բաժակէն ճաշակ մի, եւ ասէ ի բանից թոքովայի առաքելոյն.²⁴ Մարմնս քոհանութեան եղիցի ինչ ի ինչնս եւ սուրբ սրբնս քրիստոս ի խաղաղութեան մեզոց իմաց:

21. Եւ հաղորդին՝ որք ի սեղանն են արժանաւորք. Թէ քՏ. է՝ ինքնին առցէ իսկոյն ձեռամբ իւրով ի մարմնոյ եւ յարեւն. իսկ եթէ Սրկ. է՝ քՏն. ի յոգին նորա դիցէ զմասն, սացէ նմա եւ ի բաժակէն բաժակ մի: Եւ ասնու քՏ. զսկիհն նուիրաքն, եւ դասնայ ի ժողովուրդն եւ ասէ. Երկնոցն եւ հաստով յաստով ճաշակ: Եւ ժողովուրդ համբարձեալ զձեռոս բացաւ զխաւ եւ ասն միաբան. Տեր Աստուծոյ մեր երեւեցոս մէ. սուրբնութեւ եկեալ անասք Տեառն: Եւ հաղորդին արժանաւորքն. իսկ զինի հաղորդութեան կնքէ քՏ. զժողովուրդն ասելով. Կեցոյ Տեր շինեմք սուրբնս, եւն:

22. Եւ լուանա քՏն. զձեռն՝ մինչ նորա պաշտեն. խոնկ արկանեն շուրջ զսեղանաւն: Եւ ասեալ զպատն՝ տանին յաւանդատունն: Եւ Սրկն. քարոզէ. Եւ եւս իւր: Եւ եւս հաստով ընկնելով, եւն: Ժող. Գոհանամ շէր Տեր Աստուծոյ մեր: Եւ քՏ. ասէ ի ծածուկ.²⁵ Գոհանամ շէր Տեր, որ շոքոցն ճաշակեմք, եւն: Ի ձայն՝ Աստուծոյ մեր եւ Տեր եւ Փրկիչ Յիսուս քրիստոս, որ եւ սուրբնութեւ, եւն: — (քՏ.) Խաղ. ամն: Աստուծոյ երկրոյ: Անձնիս անհա եւս... ի ձայն՝ քոհանութեան սուրբ, եւն:

23. Եւ ինչն ի մէջ եկեղեցւոյն. եւ ասէ զաղաթս բարձր. Որ սուրբնեւ շոքոսնի, եւն: Եւ ժողով. միաբան ասեն. Գ. անպամ: Եղիցի անան Տեառն սուրբնութեւ, եւն: Եւ քՏ. երկրպագէ երկոս, եւ համբուրէ զսեղանն. եւ ասէ զաղաթս. Կոստորոսն սուրբնաց, եւն:

²⁰ Հոս պիտի ըլլար՝ Լամբրոսեանի եւ Սոփրականին համեմատ նախ «Եւս»-ն, եւն աղօթքը. (տես Ծրան. 16:)

²¹ Ասկէ սկսեալ չափազանց կը շեղին BDF միւսներէն եւ Լամբրոսեանէն ալ, ինչպէս պարզ համեմատութիւն մը կը ցուցնէ: Ուստի հոս Bի աղօթքներն ալ գրինք աւելի լիակատար քան այլոք:

²² Ըստ պատմ. B (եւ DF) շուրհի «Գոհանամ եւ ճոքոսնոցն», եւն երբորդ աղօթքն մեր Սոփրականին, որ սակայն յետսամուտ է, եւ կը պահպի նաեւ A ձեռագրին մէջ: Լամբրոսեանն եւ ո՛չ առաջին երկուքն («Հայր սուրբ» եւն)

ուրի, թէեւ MA ձեռագրին մէջ ալ մուծուած է երբորդն. (տես վերն էջ 565:)

²³ «Հաստով հաստով», եւն ճաշակելու բանաձեւերն նաեւ Լամբրոսեանէն կը տարբերին, ինչպէս նաեւ Սոփրականէն: Բայց ասոնք BDF ձեռագրաց նման ունին Հուսմէն անկախ աղագիրներէն սմանք՝ այսպէս PQ. (տես վարն իւր տեղին):

²⁴ «Թոքովայի առաքելոյն» կատարի մասին տես վերն էջ 565, Ծրան. 18:

²⁵ B, ինչպէս նաեւ DF, շուրհին հոս նախ Սոփրականին ունեցած երկը տուն գոհութեան աղօթքն՝ «Գոհանամ շէր Հայր Բնութեւն», եւն՝ որ կը պակսի Լամբրոսեանին քով ալ:

Եւ սկսանին Սաղմ. [հոս կը սպառնի՝ B՝ թող թ ինկած յըստով թող. 155հն հտքը:]

[թող. 156ա—158ա նոյն գրչին առնը-
ցոսած.²⁶] Եշ. Բւն Հւոր էւ Ինանայոգեթ,
Եւն: Ջշ. ԱԻ՛ հ-գի-որ, Եւն: Շբ. Գւան

Աւոր-ձոյ զնիւլ, Եւն: — Եւ դառնա ի սե-
ղանն Եւ մաքրէ ջինջ: Իսկ դպիրքն եղանակեն.
Լցաւ ի Բոր-նիւնց Իոյ Տէր, Եւն: Գոնանմ
չէն Տէր, որ Կեր-կրեցեր շփշ յանան-կան
Իւղանոյ Ի: [թող. 158բ յիշատակարան:]

D եւ F ձեռագիրք, որոնք բովանդակութեան մասին սերտ կապ ունին Bի հետ, մեր մասնադարանի երկու ձեռագիրքն են, այսինքն՝ Թ. 544 եւ 333: Առաջինը՝ Թ. 544 կամ D, բոլորգիր մաքուր գրչութեամբ ժամագիրք մըն է՝ մերձաւորապէս ԺԴ.—ԺԾ դարերէն: Հոս ալ խորհրդատեսարը դրուած է Դսա-
ղաղականէն ետքը կամ զոքին ծայրը (Թղ. 112բ—150ա), անկէ ետքը միայն
“Հաւասարով խոսարովանի՛մ”, աղօթքը մնալով: Երկրորդը կամ Թ. 333 դե-
ղեցիկ բոլորգիր եւ ծաղիկալ ձեռագիր մըն է՝ Սաղմոսարան եւ ժամագիրք,²
ուր պատարագամատոյցն իւր սովորական տեղին կը գրուէ, այսինքն ճաշու-
փոքր ժամերէն ետքը, բայց Երեկոյեանէն յառաջ. (Թղ. 303բ—341բ): Դաս-
նոր է ըստ ինքեան ձեռագրիս գրչութիւնը, որուն գրութեան տարին է Ուլլ:
(= 1618)՝ գրուած ըլլալով “ի Բաւթահէա”, նոյն քաղաքին Յակօր կախկո-
պոսին համար Գրիգոր Լեհացի գրչէն: Ուրիշ տեղ խօսած ըլլալով ձեռագրացոյ
վրայ՝ այստեղ աւելորդ է երկարել անոնց նկարագրութիւնը:

Ժտնրակչիւ եւ կարեւոր մասն է՝ ասոնց ներքին պարունակութիւնը: Պա-
տարագը՝ ինչպէս վերն ըսուածներէն ալ արդէն յայտնի է, ասոնց քով ալ այն
խմբէն է, զոր տեսանք Տգանց սնապատի ձեռագրին մէջ: Դժբախտաբար բառ-
առ բառ նոյն չէ երեք ձեռագրացս եւ ոչ մին. որով չկրցանք վերը Bի բնագրին
հետ համեմատել այս երկուքը մանրամասն: Նոյն խմբի՝ երեք այլեւայլ աստի-
ճանաւորութիւններ ներկայացընելով,³ ստիպուած ենք հոս ալ դնել D եւ F
ձեռագրաց պատարագի կմախքն, այնպէս ինչպէս զրինք B ձեռագրինը: Թէեւ
ասով կրկնութեանց երեւոյթն առնուեն այս ուրուադժերը, գործնականին այնպէս
չէ. վասն զի՝ ամէն դէպքի մէջ՝ ստիպուած էինք երեքին ալ ընթերցումները
զատ զատ դնել՝ եթէ ոչ հոս քովէ քով եւ ամփոփ, զոնէ մեր Սովորականին
ներքեւ համեմատութեանց մէջ ցանուցիր: Աղօթքներն Եւն հոս չենք դնել
իրենց տարբերութեամբ, այլ միայն սկզբնաւորութիւնքն՝ ինչպէս ըրինք վերն
ալ. մնացեալները նոյն ըլլալով մեր Սովորականին հետ՝ հոն անսնկու է ասոնց
ալ ունեցած շեղումները:

²⁶ Այս մասերն, որ “Բրտոս գորտոփեււն
տաղին յարակիցքն են, (տես Լամբրոնեանն՝
էջ 553) հոս յետոյ գրած է՝ Bի օրինակազը, թե-
րեւս վասն զի մոռցած էր իւր տեղը (ի §՝ 22)
օրինակելու: — Պատարագի աւարտման մասը
պակեւելով ի B՝ նոյն խմբի ընթերցումը տես ի
DF, թէեւ ասոնք միշտ քիչ շատ կը շեղեն
B ձեռագրէն:

¹ Մանրամասնութիւնք տես Յուլյակ, էջ 101:
² Տէո Յուլյակ, էջ 777—78:

³ Ամէն ընթերցող պարզ համեմատութեամբ
կրնայ տեսնել որ B հնագոյն ձեւին քով միջին
ձեւն է D, ուր աղօթից Եւն մասին քիչ գար-
դացում կայ. իսկ խրատագիրքն աւելի պար-
զուած են: Չարմանային է F, որ իրեւ կրտու-
րագոյն՝ Աղօթից Եւն մէջ լիակատար է մեր
Սովորականին պէս. իսկ խրատագիրքն աւելի
նման Bի քան նոյն իսկ D: Մանրամասնութիւնքն
տես ուրուագրաց մէջ:

Որոշագիծ Պատարագի ըստ D.

1. Աւրէնք արկանելոյ սպաս եկեղեցւոյ: Բորժամ քհն. կամեցի պատարագ մատուցանէ խորհրդաբար զգետտաւորիլ (այսպէս): Մտանեն հանդերձ սարկաւազաք եւ զպրաւքն յաւանդատունն, ուր զգետտն են պատարագին: Եւ զգեցեալ պաշտունեիցն ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի, ասեն Սղմն. Յէշեայ Տէր շիւտի: Եւ սպաս սրգն. քարոզէ. Եւ եւս իւր: Ժողովուրդն. Տէր ուրբեմ: (Սրկ.) Խնդրեցեալ հոգի: Եւ ասեն Բժ. Տէր ուրբեմ:

Եւ քհն. սակ զաղաւթս զայս [— թկրի կտոր մը! —] ու յորտեւ քառասուն զգետտուն քթոթեանց տոց, եւն:

2. Մատուցեալ կրտարգն. զգեցուցանէ: Եւ զնէ քհն. զխորն ի զլուին յառաջ եւ սակ զաղաւթս. Դիւր Տէր, եւն: Հանդերձ որ է շապիթ. Չփեցոյ ինչ Տէր եւն: Գաւտոյն ընդ մէջս. Ըստ զգետտոցի, եւն: Ուրար սրկ. Չփեցոյ Տէր ուրբեմ, եւն: Բազպանին ամելոյ ի բազուկն. Տար Տէր զարթնեմ, եւն: Կափարտին որ է շուրջառ. Տէր ուրբեմ, եւն: Գարձեալ նափորտին. Յնչեցի, եւն:

3. Եւ զա առաջի սրբոյ սեղանոյն, եւ սակ զխոստո. Խոստովանի առջի Աստուծոյ եւ սրբոյ Աստուծոյն ի սրբոց սուրբաց Պետրոսի եւ Պաւլոսի: Յիշէ զամենայն անցանս: — Պատասխանեն քահանայք. Ուրբեմ տոց տոց, եւն: — Ինքն ի վերայ նոցա սակ. Աղապետցի, եւն. Եւ զա առաջի սեղանոյն յաւանալով զձեռն: Եւ սղմ. Լուսոց. Փխ. Դոպ որս: Եւ սրկն. քարոզէ. Սուրբ զԱստուծոյն: Աղ. Ընկալ: Եւ կրկին սղմ. Աստուծոյ Տէր: Սրգն քարոզէ. Սուրբ իւրեմ: Աղ. Ի յարի:

Որոշագիծ Պատարագի ըստ F.

1. Աւրէնք արկանելոյ սպաս եկեղեցւոյ: Բորժամ կամեցի քհն. պատարագ մատուցանել, պարտ է այսպէս զգետտաւորիլ: Հանդերձ սարկաւազաք մտանել յաւանդատունն, ուր զգետտն են պատարագին: Եւ զգեցեալ պաշտունեիցն ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի, եւ ասեն Սղմ. տուն առ տուն. Աղ. քառասուն տոց: Փխ. Յէշեայ Տէր շիւտի: Եւ քարոզէ Սրկն. Եւ եւս իւր: Եւ եւս հոգեւոր ժողովոյն: Եւ ասեն երկուստան Տէր ուրբեմ:

Եւ քհն. սակ զաղաւթս. Որ զիցեալ եւ զայս, եւն:

2. Եւ մատուցեալ կրտարագաւորներն զգեցուցանեն նմա զհանդերձն: Եւ զնէ քհն. յառաջ զխորն ի զլուին ասելով. Դիւր, եւն: Հանդերձին որ է շապիթ՝ ասելով. Չփեցոյ ինչ, եւն: Գաւտոյն է. Ըստ զգետտոցի, եւն: Ուրարին է. Տար Տէր, եւն: Գարձեալ՝ Տար Տէր, եւն: Չփեցոյ Տէր ուրբեմ, եւն: Բազպաներոյն է. Տար Տէր, եւն: Գարձեալ՝ Տար Տէր, եւն: Չփեցոյ Տէր ուրբեմ, եւն: Բազպաներոյն է. Տար Տէր, եւն: Ընկալով սակ. Սրբեմ Տէր, եւն: Ընկալով սակ. Տէր ուրբեմ, եւն: Գարձեալ սակ. Յնչեցի, եւն:

3. Եւ յետ զգեցուցանելու զգետտոցն քան առաջի սրբոյ սեղանոյն: Եւ ելցեն ի դուռն եկեղեցոյն եւ ասեն Սղմն. Լուսոցայ սրբոթեմ: Փխ. Դոպ որս զի եւ յարթ: Եւ լուսոցէ զձեռն: Եւ խնարհի պատարագիչ քհն. առաջի այլ քհն. առաջի կացեցոյն եւ սակ. Եւ զա սրբոց հոգ, եւն: Եւ քարոզէ Սրկ. Սուրբ զԱստուծոյն ի սրբոց սուրբս: Եւ քհն. սակ զաղաւթս. Ընկալ զաղաւթս, եւն: Խոստովանի առաջի, եւն: Պատասխանեն որ մերձ են եւ ասեն. Ուրբեմ, եւն: Պատասխանէ եւ ինքն եւ սակ ի վերայ նոցա. Աղապետցի, եւն: Եւ քհն. սակ Աղապետցի սուրբ: Եւ սրկն. քարոզէ Սուրբ եկեղեցեմ: Եւ քհն. սակ զաղաւթս. Աստուծոյ սուրբ քառասուն, եւն: Եւ քարոզէ սրկն. Աստուծոյն զարթնեմ, եւն: Եւ քհն. սակ զաղաւթս. Ի մէջ քառասուն եւս սուրբ սուրբացի: Եւ քհն. սակ. Մոլոց սուրբ: Սրկն. քարոզէ. Սուրբ իւրեմ: Եւ քհն. սակ զաղաւթս. Ի յարի տոց սրբոթեմ, եւն:

1 Թերի մասն է "Որ զիցեալ եւ զայս, աղաւթին առաջին կէտը: Թղ. 113ա կր սկսի

4... ու յորտեւ, եւն, ինչպէս վերը նշանակեցիք:

4. Ապա յարուցեալ գառներթ(այսդեռ) ընծայարան սեղանոյն, տու որ մատուցեալ նախարգն. զնշխարն որ է հայ, դնէ ի մաղղմայն անելով զայս. Յէշտոյ Տեառն Տերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ի վերայ նշխարին: — Ե: առեալ զգիրն արկանէ խաչանման ի սկիհն՝ անելով. Յազոօ յշտոսի, եւն:

Եւ քհն. սակ զաղաւթս Յոհաննու Ոսկերերան. Աստուծոյ Աստուծոյ Տեր, որ զբնաւոր հոգոյ, եւն: — Եւ ապա սրգն. Ծածկէ դաստառակաւն անելով. Տեր Բագորից, լայ:

5. Եւ առեալ զբուրվաւն ի ձեռն քահանային խնկով: Եւ ինքն առքնթեր նմին: Եւ քհն. խնկէ հասար յեկեղեցին, եւ սակ զաղ. Խառնի մտորացանի, եւն: Եւ խնկէ շուրջ զոեղանոյն: Եւ իջանէ ի մէջ եկեղեցւոյն բուրվաւնով: Եւ խնկէ ամենայն ժողովրդեանն: Եւ գա ի խորանն, արկանէ սեղանոյն: Եւ տա զբուրվաւն ի սրգն: — Եւ քհն. երկոյ երկրպագէ զոեղանն: Եւ սրգ. իջանէ ի մէջ եկեղեցւոյն, եւ ձայնէ ի խորանն առ քհն. Արհնե Տեր: Եւ քհն. սակ զաղ. Արհնեալ անձան Բագորիցն, եւն:

6. Եւ ապա սկսանին ժամամուտն ըստ պատշաճի աւուրն: Զկնի ժամամտին սակ քհն. խորհրդաբար զաղ. Յոհաննու Ոսկերեր: Բայց պարտ է զիտեղ զի զայս եւ զորս [յ]ետ այսորիկ աղաւթանի, ոչ մնայ քհն. մինչեւ աւարտունն քարոզի. այլ մինչդեռ սրգ. ընդ ժողովրդեան խառն բարձր, եւ քհն. աղաւթիք ի ծածուկ ընդ Աստուած: Եւ յաւարտելն նորս [զ]քարոզ, եւ քհն. զփառս աղաւթիցն աւարտէ ի լուր ժողովրդեանն, զի միասին աւարտեցեն զԱմենն: (Քհն.) Տեր Աստուծոյ Տեր, որոյ խորհուրդն... ի ձայն՝ Զի տեղ լայելէ, եւն:

7. Եւ ապա սկսանին Հարական ըստ պատշաճի աւուրն: Իսկ միջի տունն շարականին երթա սրգն. որ յաջակողմն՝ եւ խոնարհի բեմին: Յետո դառնա երկրպագէ քհն.: Եւ երթա քհն. եւ ահեակ սրգն. ելանեն ի բեմն, եւ երկոյ երկրպագեն զսեղանն սուրբ, եւ կանգնի քհն. եւ սակ զաղաւթո. Տեր Աստուծոյ Տեր, որ խորհուրդ, եւն: — Եւ յարժամ քհն. զաղ. սկսանի, աջակողման սրգն. երթա յետ սուրբ սեղանոյն: Եւ երկրպագէ ահեակ սրգն. եւ նա զհետ երթա մինչ աջակողմն սեղանոյն: Եւ առեալ զաւետարանն՝ տա յնա, երթա

4. Եւ ասնի սրգն. զնշխարն առաջի քհն. եւ քհն. բացեալ զսկիհն եւ սակ. Համբարյէտ իշխանէ: Եւ առեալ զհայն ի ձեռն եւ սակ. Յէշտոսի... Որ Բագորի հանգի, եւն: Եւ համբարյէտ զհայն, եւ զիցէ ի մաղղմանն: Եւ առեալ զգիրն արկանէ խաչանման ի սկիհն եւ սակ. Յազոօ... Եւ ի կողմոս, եւն: Եւ դարձեալ սակ քհն. իջէ որդե զանջրե: Եւ ապա սակ զաղաւթս Ոսկերերանին. Աստուծոյ Աստուծոյ Տեր որ զբնաւոր, եւն: Եւ դարձեալ խաչակնքէ եւ սակ. Հոգին սուրբ եկեղեցի, եւն: Երկոյ կրկնէ: Եւ ապա Ծածկէ դաստառակաւն եւ սակ. Տեր Բագորից լայելէ:

5. Եւ առեալ խուռնի եւ խնկարկէ եւ սակ. Խառնի մտորացանի, եւն: Երկոյ երկրպագեալ քհն. համբարյէտ զոեղանն եւ խնկէ շուրջ զոեղանոյն: Եւ իջանէ ի մէջ եկեղեցւոյն եւ խնկէ ամենայն ժողովրդեանն եւ դառնա ի խորանն: Եւ սրգն. ձայնէ Արհնե Տեր: Եւ քհն. բարձր ձայնիւ սակ. Արհնեալ անձան Բագորիցն, եւն:

6. Եւ ասն ժամամուտ ըստ պատշաճի աւուրն: Զկնի ժամամտին սակ քհն. խորհրդաբար զաղաւթս Յոհաննու Ոսկերերանին. Տեր Աստուծոյ Տեր, որոյ խորհուրդն, եւն: Ի ձայն. Զի տեղ լայելէ, եւն:

7. Եւ սկսանին Հարական ըստ պատշաճի աւուրն: Եւ ի միջի տունն ի բեմն ելանեն առաջի որոյ սեղանոյն: Եւ սակ քհն. զաղաւթս բազկատարած. Տեր Աստուծոյ Տեր որ խորհուրդ, եւն: Իսկ զկնի շարականին եւ աղաւթիցն ձայնէ սրկն. Պատուիւմ: Եւ բարձրացուցանէ քհն. զաւետարանն մինչ սակ Սուրբ Աստուծոյ ըստ պատշաճի աւուրն: Եւ զայդ սակն աղաւթէ քհն. ի ծածուկ, զի ի միասին աւարտին, զոր ասացեալ է Յոհաննու Ոսկերերանին. Աստուծոյ սուրբ եւ ի սուրբ բնութեալ եւ, եւն:

Ատոսած արհնեցե զտիւնեանք: Արգ. Սաղմոս ասցեի... զերէն հոգեւորս:

12. Եւ ասի Արքայացու ըստ խորհրդեան աւուրն: — Իսկ թէ տաւն լինի հանդիսի, յառաջ՝ Մի՛ ու յերեւոյցն աստ, եւ Մարմն փերուակն: Եւ ապա զպիւրքն եղանակեն՝ Որք զքրոջք. Որք զքրոջք: Արքայացու. Շննդեան եւ իս. աւրեա զայ. եւ աւետեացն Աստուածածնի՝ Բաղմոսնիւնէն հրեւրոյ: Յինանց եւ խաչի՝ Ո՛վ է որդե՛ Տեր Ատոս: Եկեղեցոյ եւ ամենայն Աիրակէ՛ չրեւրոյն: Վասն պահոց եւ աղուհացի՛ Վասն յէւրոյն: Ամենայն սրբոց առաքելոց, մարգարեից, հայրապետաց, մարտիր.՝ Սրբոսնիւն որքոց հեծ: — Յայն սկսանի զկնի սրբասացութեան քհ. զաղ. զի ի միասին աւարտեացին. Ու ու արժանի է, եւն:

13. Իսկ յորժամ ընծայքն վերաբերին՝ ձայնէ որդն. Մի՛ ու յերեւոյցն, եւն: Ժողով. ասեն. Մարմն փերուակն, եւն: Եւ մինչդեռ զայս ասեն, կիսասարկաւագն բերե ջուր առ ի լուանայ զծայրս մատանց, զոր յառաջ զրեցաք: Եւ սրգն. քարոզէ առ զուրս խորանին. Եւ եւս իւր. ժող. Տեր ու. (Սրկ.) Եւ եւս հաւատով եւ սրբոսնիւնիւն իցցոս, եւն: Դպ. կեցոյ Տեր: — Բայց պարտ է գիտել զի ընդ քարոզի եւ քհն. զաղ. սկսանին, զի ի միասին աւարտեացեն, սրգն.՝ քրգ. եւ քհն. ի ծածուկ ընդ Աստուած խաւսելն եւ միմեանս պատարագեցե առանց սպառաւորի:

14. Եւ քհն. ասէ զաղ. Աթանասի հայրապետի. Տեր Ատոսած զարուսնեց... ի ձայն՝ Շնորհատ եւ մարգարեոսնիւնիւն, եւն: Սրգն. ի ձայն ասէ. Ողջն աստ, եւն: Իսկ ողջուենկ սրգն. զպ. զայս եղանակեն քաղցր ձայնիւ ասեն. Քրիստոս է թէ մեր յոյրնեցաւ, եւն: — Սրգն. ասէ. Անիւ իցցոս... Դպ. առ իւր Ատոսած: Արգ. Պատրեօ, եւն: Դպ. Ողբոսնիւն, եւն: (Քհն.) Շնորհատ, սեր, եւն: (Սրկ.) Եւ հոգեւոր աստ: (Սրկ.) Զարուսն, եւն: (Դպ.) Ողջն, եւն: (Սրկ.) Եւ քհնեցոս, եւն: (Դպ.) Արժան է իրոս:

12. Եւ ասեն Արքայացութիւն ըստ խորհրդեան աւուրն: Եւ վերաբերի ընծայն ի սարկաւագացն ի սեղանն: Իսկ տաւնին եւ զատկին յառաջ՝ Մի՛ ու յերեւոյցն ասեն եւ Մարմն փերուակն, եւ Սրգն. Սաղմոս ասցեի Տեառն Ատոսածոյ, եւ զպիւրքն եղանակեն Որք զքրոջքէն: — Եւ մինչ նորս երգեն՝ քհ. խոնարհի եւ ասէ զաղաւթս Յոհաննու Ոսկերբանին, զի ի միասին վճարին. Ու ու է արժանի, եւն:

13. Եւ կատարի աղաւթքս եւ սերովբեական կրգն ի միասին: Ապա Սրգն. առ զրան խորանին ձայնէ բարձր. Մի՛ ու, եւն: Եւ զպիւրքն եղանակեն. Մարմն փերուակն եւ արժան: Եւ մինչդեռ երգեն զպ., կիսասարկաւագն բերե ջուր առ ի լուանայ քհնի զծայրս մատանցն: Եւ քարոզէ սրգն. բարձր ձայնիւ. Եւ եւս իւր. Դպ. Տեր ու. (Սրկ.) Եւ եւս հաւատով, եւն: Դպ. կեցոյ Տեր եւ ու.:

14. Եւ քհն. զաղաւարտն ի վայր զիցէ եւ երկոց կրկնապէ, եւ համբուրէ զսեղանն, եւ խաչակնքէ զժողովուրդն: Եւ բազմասարած ասէ զաղաւթս Աթանասի ի ծածուկ. Տեր Ատոսած զարուսնեց... ի ձայն՝ Շնորհատ, եւն: Ժող Աթն: Եւ սրգն. քարոզէ ձայնիւ առ զուրն խորանին եւ ասէ. Ողջն աստ, եւն: Եւ ժողովուրդն համբուրեն զմիմեանս: Եւ քհն. համբուրէ զպիւրքն եւ յետս կողմնի. եւ զիցէ զձեռն ի վերայ սեղանոյն խաչանման, եւ զզլուխն խոնարհութիւն անմուռն, եւ արաստուայից աշաւք հայի յընծայն, մինչ զպիւրքն եղանակեն Քրիստոս է թէ մեր... ասք քաղթ: Եւ յորժամ վճարի՝ քհն. յառաջին տեղն կրթիցէ: Եւ սրգն. բարձր քարոզէ Անիւ, եւն: Դպ. Ա., եւն: (Սրկ.) Պատրեօ, եւն: (Դպ.) Ողբոսնիւն, եւն: Եւ քհն. խաչակնքէ զընծայն եւ ասէ. Շնորհատ, սեր, եւն: Դպ. Եւ ընդ հ. ս.: Սրգն. Զարուսն, եւն: Դպ. Ողջն, եւն: Սրկ. Եւ քհնեցոս, եւն: Դպ. Արժան է իրոս: Սրգն. ասէ. Արժան է իրոս:

15. Եւ քհն. սակաւ մի սոսաջ երթաւ ընդ աղաւթից բանին երկրպագէ, ոչ միայն ընդ այս, այլ ընդ ամենայն աղաւթից բանին երկրպագէ. եւ ասէ ի ծածուկ, խաշակնքէ ՚ի իւր երեսն. Արժան է սոսոգողեալ, եւն: Ի ձայն. Եւ ընդ սերմիքեան, եւն: — Գպ. եւ զանակեն զայս. Սորք սորք, եւն:

16. Եւ քհն. զաղ. սկսանի հանդարտ, որպէս վայելէ Ատուծոյ խաւսակցի որտի մտաւք եւ աղերսանաւք զհետ երթալ բանին, եւ մի շոյտափոյթ եւ մի իբրեւ զարականս լեզվի ի վայր թափել զատուածային բանն, զի մի ագեղ բանիւք զԱտուած բարկացուցանէ ի վերայ ինքեանն. զմին խաշն ՚ի իւր երեսն եւ երկուսն ի վերայ ընծային: Քհն. ասէ ցած եւ ոչ մնայ քարոզի. Սորք ՚ի, սորք ՚ի, սորք ՚ի եւ ճշմարտողեալ, եւն:

17. (Քհն.) Ատու զհոցն... ի ձայն՝ Ատէ՛ կերայ, եւն: Նոյնդեալ եւ զբաժանն... ի ձայն՝ Արքէ՛, եւն: Արկ. Ատէն: — Գպ. Հոյր երկուսոր, եւն: — (Քհն.) Եւ զոյն միշտ, եւն: Եւ կալեալ երկորքին ձեռաւք զպատարբութեանն յառաջ մղեսցէ, ունելով զնոյն եւ ասացէ. Եւ որք մի Տեր, եւն: Եւ վերացուցանէ երկորքին ձեռաւքն զխորհուրդն սուրբ, եւ մտաց աշաւք սայ ի ձեռն Հաւր եւ ասէ ի ձայն. Չոյս ՚ի տոյց, եւն: Գպ. եղանակեն. Յոմնայնի սորնեալ, եւն: Քհն. ասէ ի ծածուկ զաղ. Չոյս որքորք եւ Տեր Ասոսած, եւն: Քհն. Խաղաղութեան: Արգն. ձայնէ. Ասոսածոյ երկր. Ժող. Ատու ՚ի ՚ի Տեր: Արքէ՛ Ասոսածոյ, որ զսորքութեալ, եւն:

18. Քհն. երկրպագէ մինչեւ ի խնարհ. տեսանազրէ զդէմն ընդ բանին եւ ասէ ի ծածուկ զաղ. Երկէ՛ր պոգանեմ, եւն: Եւ սրգն. երկիւղիւ վերացուցանէ զծածկոյթն. իսկ քհն. կնքէ զնուերսն սսելով այսպէս. Արու զհոցո ՚ի սորնեալ ՚ի ճարմն ՚ի ճարտարողեալ արացեալ Տեառն մերոյ եւ իբնիկն Յոսոսի քրիստոսի: Արգն. ցած ասէ. Ատէն: Քհն. ասէ ի ցած. Եւ զբնիկն ՚ի սորնեալ ՚ի որքն ՚ի սոսոգողեալ արացեալ Տեառն մերոյ եւ իբնիկն Յոսոսի քրիստոսի: Արգն. Ատէն: Եւ սպասկատարեալ մարմին եւ արիւն է (լինի): Եւ ծածկէ սակաւ մի եւ ասէ ի ծածուկ. Արգն

Եւ սորոյք իբնութեան ՚ի միշտ ընդ մեռնայն րեղեալ եւն:

15. Եւ քհն. խնարհի ի ծածուկ եւ ասէ բազկատարած զաղաւթս. Արժան է սոսոգողեալ, եւն: Ի ձայն. Եւ ընդ սերմիքեան, եւն: Եւ զպիրքն եղանակեն եւ ասեն. Սորք, սորք Տեր զսորքութեանց:

16. Եւ մինչ նըքս եղանակեն, բազկատարած քհն. ասէ ի ծածուկ զաղաւթս եւ ոչ մնայ քարոզին. Սորք ՚ի, սորք ՚ի, սորք եւ ճշմարտողեալ, եւն:

17. (Քհն.) Ատու... ի ձայն՝ Ատէ՛, եւն: Արգն. ասէ. Ատէն. սորնեալ Տեր: Քհն. ի ծածուկ ասէ զաղաւթս. Նոյնդեալ... ի ձայն. Արքէ՛, եւն: Արգն. Ատէն: Գպիրքն եղանակեն. Ատէն. Հոյր երկուսոր: Եւ յերգելն զպրացն քհն. ասէ զաղաւթս ի ծածուկ կատարակատարած: Եւ զոյն միշտ, եւն: Եւ քհն. յայսմ տեղումը ասիւ եւ երկիւղիւ խնարհեցուցեալ զձեռն իւր ձգեսցէ յընծայն: Եւ կալեալ երկորքին ձեռաւքն յառաջ մղեսցէ. եւ ասէ զաղաւթս. Եւ որք մի, եւն: Եւ զարձեալ վերացուցանէ երկորքին ձեռաւքն զխորհուրդն սուրբ. եւ մտաց աշաւք տացէ ի ձեռն Հաւր եւ արտասուաւք ասէ ի ձայն. Չոյս ՚ի տոյց, եւն: Եւ զպիրքն եղանակեն. Յոմնայնի սորնեալ, եւն: Յեղանակել զպրացն՝ քհն. ի ծածուկ ասէ զաղաւթս բազկատարած. Չոյս որքորք, եւն: Քհն. ի յետս խաշակնքէ եւ ասէ. Իւլ. մեռն: Ասոսածոյ: Արգն. Ատու ՚ի ՚ի Տեր: Գպիրքն եղանակեն. Արքէ՛ Ասոսածոյ որ զսորքութեալ:

18. Եւ քհն. խնարհեալ ասէ ի ծածուկ զաղաւթս. Երկէ՛ր պոգանեմ, եւն: Եւ սրգն. երկիւղիւ ձգեսցէ զձեռն, եւ ասնու զծածկոյթն ի սպասուցն եւ խնարհի յանկիւն սեղանայն: Իսկ քհն. ասցէ զհոցն մաղղմանովն ի ձեռն իւր, խաշակնքէ ասելով այսպէս. Արու զհոցո ՚ի, եւն: Երկոց կրկնեացէ: Եւ սրգն. ասէ ի ցած. Ատէն: Եւ քհն. կնքեսցէ զբաժակն եւ ասէ ի ծածուկ զաղաւթս. Եւ զբնիկն ՚ի, եւն: Երկոց կրկնէ քհն. եւ արհնէ զհոցն եւ զգիրնին: Եւ սրգն. ասէ. Ատէն: Եւ քհն. ասեալ զհոցն մաղղմանովն ի իցէ ի վերայ սկոյն եւ զարձեալ խաշակնքէ

չէ եղչել ու ամենեցուն մէջ †, եւն: Արգն. Աժն:

19. Յայսմ տեղով քհն. երիցս երկրու պագէ գեղանն. եւ այսուհետեւ զձե [.. — թողող ը՛ր ինկած է. թող. 134ա կը սկսի՝ «Աստուծոյն արքայ իստի»] Մարտի տն է Յովնանու Միքայէն, եւն: Ժող. Յիշե՛տ Տեր, եւն:

20. Արգն. գա յաջակողմ սեղանայն ձևանամ ասացէ. Աստուծոյ արքայ, եւն: Գպ. Յիշե՛տ Տեր է՝ ոչ. (Արկ.) Սարք է՝ քառորեւ արքայն, շրջոյ այսոր շրջոյստիս իստարեցոյ, եղչել յիշ: Գպ. Յիշե՛տ: (Արկ.) Աստուծոյն, եւն: Միանշնացելոց, եւն: Թագարաց, եւն: Ընդհանուր, եւն: (Գպ.) Յիշե՛տ Տեր է՝ ոչ. — Յայսմ տեղով խունկ ամէ. եւ քհն. ի ծածուկ, զի ի միասին վճարին. Յիշե՛տ Տեր է՝ ոչարժեալ է՝ ոչարժեալ զարք իստարեցի, եւն եւն:

21. Եւ Արգն. գայ ի ձախակողմն եւ ասէ ի ձայն. Գահոնիսն է՝ քառարժեանիսն, եւն եւն: Ժող. Ընդ ամենայնի, եւն: — Եւ մինչ Արգն. քարոզէ՝ քհն. ասէ զաղ. ի ծածուկ, զի ի միասին աւարտեսցին: — (Գպ.) Հոգի Աստուծոյ, որ շնորհակէ, եւն: — (Քհն.) Յիշե՛տ Տեր է՝ ոչարժեալ է՝ ոչարժեալ զստուծոյն, եւն եւն: Յիշե՛տ Տեր է՝ շնորհակէ...: Ի ձայն՝ Տերունք մերոյ, եւն: Ժող. Աժն: — Եւ դառնա քհն. տեսանալէ ի վերայ ժող. եւ ասէ. Եւ եղչել ոչարժեանիսն, եւն. Ժող: Եւ ընդ հոգարար տն:

երիցս: Եւ արհնէ զհայն եւ զառժակն ի միասին եւ ասէ այսպէս. Որով զհայն է՝ շնորհակէ, եւն: Եւ ասնու զծածկողմն ի ձևան. եւ ի ծածկելն ասէ այսպէս. Փորհիւսով Հոգարար տն արքայ: Երիցս կրկնէ: Եւ այս մարտին եւ արիւն կատարի Քրիստոսի: Եւ քհն. ի ծածուկ ասէ զաղաւթս. Որովն շնորհակէ, եւն: Արգն. Աժն:

19. Յայսմ տեղով քհն. երիցս երկրու պագէ եւ համբուրէ գեղանն: Եւ այսուհետեւ զձեռն հաւատար նուիրացն խոնարհացանն եւ զաչս ի նայն յառեալ անմահունչս: Եւ զնուերսն այլ մի իշխեսցէ կնքել՝ այլ իրրեւ. Աստուծոյ զգուշացի: Եւ զհայցուածս ի նմանն ինդրեսցէ արտասուալք. եւ խոնարհի եւ ասէ ի ծածուկ զաղաւթս. Սովոր շնորհակէ...: Սովոր է՝ ոչարք...: Սովոր հոգարար...: Ի ձայն՝ Ընդ արք. եւն: Գպ. Յիշե՛տ Տեր է՝ ոչ. քհն. ի ձայն ասէ զաղաւթս. Աստուծոյն արքայ, եւն: Գպ. Յիշե՛տ Տեր է՝ ոչ.:

20. Արգն. գա յաջակողմն սեղանայն. զղէմն ուղղէ ի պատարագն. եւ զձեռն եղեալ ի վերայ սրբոյ սեղանայն. եւ ասէ ձայնիւ քարոզն. Աստուծոյ, եւն: Գպ. Յիշե՛տ Տեր է՝ ոչ. (Արկ.) Սարք է՝ քառորեւ է՝ ոչարքարար, եւն: Գպիրքն. Փորտ յայնուսնիսն է՝ Տեր: (Արկ.) Սարք է՝ քառորեւ է՝ ոչարքարար, ինչոյն ինչոյն, եւն: Գպ. Լոր Տեր է՝ ոչ. (Արկ.) Աստուծոյն, եւն: Միանշնացելոց, եւն: Թագարաց, եւն: Ընդհանուր, եւն: Գպ. Յիշե՛տ: Յայսմ տեղով խունկ ամեն: Եւ մինչդեռ սրգն. քարոզէ՝ քհն. ի ծածուկ ասէ զաղաւթս, եւ խաչակնքէ ի վերայ եկեղեցւոյն, զի ի միասին աւարտին. Յիշե՛տ Տեր է՝ ոչարժեալ է՝ ոչարժեալ զարք, եւն: Ի ձայն. Եւ ոչարժեալ զարքարար, եւն: Եւ ժող. ասեն. Աժն:

21. Եւ Արգն. գա ի ձախակողմն սեղանայն եւ ասէ ձայնիւ. Գահոնիսն է՝ քառարժեանիսն, եւն եւն: Գպ. կղանակեն. Ընդ ամենայնի է՝ ոչ. ամենեցուն: Գպ. Հոգի Աստուծոյ, որ շնորհակէ: Եւ մինչդեռ զպիրքն կղանակեն՝ քհն. արտասուալք ինդրեսցէ զհայցուածս ի Քրիստոսէ, եւ ասէ զաղաւթս ի ծածուկ սր ի միասին աւարտին. Յիշե՛տ Տեր է՝ ոչարժեալ է՝ ոչարժեալ զստուծոյն, եւն: Ի ձայն. Տերունք մերոյ, եւն: Եւ ժողն. ասէ Աժն: քհն. դառնայ, եւ ասցէ ի շնորհաց բնային եւ տարցէ ի վերայ ժողովրդեանն զձեռն իւր եւ խաչակնքէ եւ ասէ ի ձայն. Եւ եղչել

22. Սրգն. քարոզէ առ դուրս խորանին, եւ քՏ. զաղ: Ի ծածուկ, զի ի միասին աւարտի: (Սրկ.) Ե- ե-ս իւլ: Ժող. Տէր ողորմ: (Սրկ.) Ի թիւ քարոզին. Ամենայն որքով, եւն: Առն ճարտար, եւն: Որդեղն Տէր, եւն: Փոխանայ առ մշ, եւն: Չքարին ե- շարքով, եւն: Դպ. Շնորհե- Տէր (Սրկ.) Չմոցո- թոմանայ, եւն: Չտրխ- անեման կարողան, եւն: Չմոքանութիւն հոգոյ, եւն: Ընկալ, եւն: Չմոքանութիւն, եւն: Դպ. Յիշե- Տէր ե- ուլ: Ե- ե-ս մոք: Զ-նյն: Որդ:

23. Մինչդեռ քարոզէ, քՏն. սակ ի ծածուկ, զի ի միասին աւարտեցն. Ա- րտա- թ ճշմարտութեան, եւն: Ի ճայն՝ Ե- ար մշ, եւն: Իսկ ժող. երգեն բարձր ճայնիւ, եւ քՏ. Ի ծածուկ. Հոյր մեր, եւն: ՔՏ. Ի ծածուկ. Տէր տերանց...: Ի ճայն. Ե- ողորմ- ցոյ ի թոքութեան. զի Կ Ե արտա- թիւն, եւն: Ժող. Ամեն: Եւ քՏ. Խաղաղ: Դպ. Ե- հոգոյք Կ- թ: Սրկն. Արտա- թ տրիչդ: Ժող. Ա- ուլ Կ Տէր:

24. ՔՏն. խոնարհի առաջի սուրբ սեղանոյն, զգլուխն ցած ունելով քան զսուտուածային սեղանն. Ընդ նմին եւ ժողովուրդ ուղղափառ անկանին [առաջի] սուտուածութեանն, եւ արտասուեն, մինչեւ այս սր քՏն. վերացուցանէ զխորհուրդն: Եւ քՏն. աղաթէ առ սուրբ Հոգին տնաւրէն դործոյն. Որ ողորմեք ե- նեանց, եւն: Ի ճայն. Քրիստոսի- Յիսուսի- եւն:

25. ՔՏն. երկրպագէ երկցս եւ համբուրէ զտեղանն եւ յարուցեալ ձգէ զձեռն եւ առնու զսուրբ մարմինն: Եւ Սրգն. ճայնէ բարձր ի յուր ժող: Եւ համբուրէ արտասուաք, եւ ահիւ վերացուցանէ բարձր քան զգլուխն: Եւ սրկ. գոչէ բարձր. Պոս- Ե- թեան: Եւ յորժամ դպ. եղանակեն, քՏ. սակ զաղ. ունելով զսուրբ մարմինն երկրքին ձեռնաքն ի վերայ սուրբ արեանն, եւ ապա վերացուցանէ. Նոյե- Տէր մեր Յիսուս, եւն:

26. Եւ քՏ. վերացուցեալ զննծայնն, նախ զմարմինն եւ ապա զարիւնն փրկագործ երկրքին ձեռնաքն բարձր քան զգլուխն, եւ սակ. Սրբութիւն որքոց: Ժող. միաձայն աղաղակեն բացազլուխ. Միայն սուրբ, եւն: Եւ քՏ. ունելով զնոյն ի ձեռս եւ սակ. Ա- ընկալ Հոյր...: Ա- ընկալ Որդի...: Ա- ընկալ Հոգիք, եւն: Դպ. Գ. անգամ առնն. Ամեն. (քՏ.) Ա- ընկալ- թիւն ե- թ- Կ- շար: Դպ. Ամեն. Հոյր սուրբ, եւն:

աղորմութիւն, եւն: Եւ ժողովուրդն երկրպագեն եւ սակն. Ե- ընդ Կ. Կ.:

22. Եւ սրգն. բարձր քարոզէ առ դուռն խորանին եւ սակ. Ե- ե-ս իւլ: Դպ. Տէր ուլ: (Սրկ.) Ամենայն որքով, եւն: Առն ճարտար, եւն: Որդեղն Տէր, եւն: Փոխանայ, եւն: Չքարին, եւն: Չմոքանութիւն, եւն: Ընկալ, եւն: Չմոքանութիւն, եւն: Դպ. Յիշե- Տէր ե- ուլ: (Սրկ.) Չմոքանութիւն մեր: Դպ. Քեշ Տեառնք յան: (Սրկ.) Ողորմեց մշ: Դպ. Տէր ուլ: Տէր ուլ: Տէր ուլ:

23. Եւ մինչդեռ սրգն. քարոզէ՝ քՏն. սակ զաղաթս ի ծածուկ, զի ի միասին աւարտին. Արտա- թ ճշմարտութեան, եւն: Ի ճայն. Ե- ար մշ. եւն: Իսկ ժողովուրդքն բարձր սակն եւ քՏն. Ի ծածուկ սակ զաղաթս. Տէր տերանց, եւն: Ի ճայն. Չ Կ Ե, եւն: Ժող. Ամեն: ՔՏն. զառնայ յետս եւ խաչակիքէ, խաղաղութիւն տայ ժողովորդեանն: Սրգն. Արտա- թ տրիչդ:

24. ՔՏն. զգլուխն խոնարհեցուցանէ ի վերայ ընծային եւ արտասուալից աչաք սակ զաղաթս ի ցած. Որ ողորմեք ե- ն, եւն: Ի ճայն. Քրիստոսի- Յիսուսի- եւն:

25. Եւ քՏն. յայսմ տեղ ուղ երկրպագէ երկցս եւ համբուրէ զտեղանն, եւ ահիւ եւ զողութեամբ առցէ զսուրբ հացն երկրքին ձեռնաքն ի վերայ սուրբ արեանն ունելով եւ զաչան ի վեր ակնարկէ, զինքն անարժան համարելով յայսմ սուտուածային գործառութեանս. եւ սակ զաղաթս. Նոյե- Տէր մեր, եւն: Եւ յաւարտել քՏին սրգն. գոչէ բարձր. Պոս- Ե- թեան:

26. Եւ քՏն. առնու զհացն սուրբ ի ձեռն ահիւ մեծաւ վերացուցանէ առելով. Սրբութիւն որքոց: Բարձրեալ ե- ս- յերկնս Արտա- թ: Եւ ժողովուրդն միաբան աղաղակեն բացազլուխ. Միայն սուրբ, միայն Տէր: Եւ քՏն. Ի վայր բերցէ զհացն սուրբ եւ զիցէ ի վերայ մաղմանին. եւ առցէ զբաժակն եւ երկրքին ձեռնաքն բարձրացուցանէ քան զգլուխն իւր ի վեր եւ սակ. Սրբութիւն որքոց: Բարձր արտեղ շէր Արտա- թ մեր, երկրք ու-

— Եւ մինչդեռ դպ. Եղանակեն, քՏ. մկրտե զուրբ մարմինն ի սուրբ բաժակն ասելով. Տէր Ափոռած Տեր, որ խնջեր... Ընդունել զօրք հոգրքոն ինչն այս Տեր է՝ [— թողի՞մ ինձիս:]

27. [Թղ. 144ա կը սկսի.] Գռած Ափոռած զինքն Տեր, եւն: — Եւ մինչ պաշտաւնեայք երգեն զՔրիստոս պատարագեալն, քՏ. մանրե զտէրուական մարմինն. Գ. մասն, եւ ի բաշխելն ասացե ի թիւ մինչ նորա երգեն: Եւ քՏ. արկանե ի բաժակն ասելով. Լըօճն Հոգոյն օրքոյն: Եւ առեալ զմի մասն ի ձեռն՝ համբուրե եւ արտասուաք ասէ. Խոստովանիմ եւ հաւատամ, եւն: Գ. անդամ ասէ զաղ. Յոհաննու աւետարանչին. Ձոր օրհնութիւնն իմ զոր պարբոք է թեկնել, եւն: — Եւ ապա զաղ. առ Հայր. Հայր օրք որ անունեցեր, եւն: Խզ. օրհն: Գահանձի զինքն Քրիստոս թափաօր, եւն:

28. Գարձեալ խնդրե զպէսպէս հայցուածս իւրանձիննս (այսպէս) ժողովրդեանն եւ ննջեցելոցն եւ ամենայն աշխարհի, որչափ եւ կամի եւ զարե տալով. եւ ասէ զաղ. ի բանից Թուամայի առաքելոյն, եւ ապա ճաշակէ. Հաւատով հաւատամ, եւն: Հաւատով ճաշակիմ, եւն: Հաւատով ըմշիմ, եւն: Եւ ապա ճաշակէ զմի մասն որ ի ձեռն է, եւ ի բաժակէն ըմպէ սակաւ մի, եւ ասէ ի բանից Թուամայի առաքելոյն. Մարմնդ քո պարբոքն է, եւն:

քէտ է լեռն օրք նոր. զի օրք է Տէր Ափոռած Տեր: Եւ ժողովուրդն աղաղակեն ի դէմ սուրբ ընծային. եւ զպիրքն բարձրաձայն աղաղակեն. Ամն: Եւ քՏն. զնայն ասելով ի ձեռինն եւ ասէ բարձր. Արհնել Հայր, եւն: Գ. Ամն: քՏն. Արհնել Արքի, եւն: Գ. Ամն: քՏն. Արհնել Հօգի, եւն: Գ. Ամն: Եւ քՏն. հացիւն խաշակիք ի վերայ բաժակին եւ ասէ. Արհնութիւնն եւ հաւատ, եւն: Գպիրքն քաղցր Եղանակեն. Ամն. օրհն. օրհն: Հայր օրք, եւն: Եւ մինչդեռ դպ. Եղանակեն՝ քՏն. մկրտե զմարմինն ի սուրբ բաժակ արեանն աշիւ եւ արտասուաք, եւ ասէ զաղաթս. Տէր Ափոռած Տեր, որ խնջեր, եւն: Եւ խոնարհութեամբ վերացուցեալ քՏն. զուրբ մարմինն եւ զարիւնն Տեառն, ի սրբոյ սեղանոյն եւ բերցէ ի տեսութիւն ժողովրդեանն. եւ ասէ բարձր զաղաթս. Ի օրք, է օրք, պարբոքն ճարձնայ, եւն:

27. Սրգն. քարագէ. Սաղմս ասցե՛տ Տեռն Ափոռած Տերոյ, եւն: Գպիրքն եղանակեն քաղցր ձայնիւ. Արհնել է Ափոռած: Քրիստոս պարբոքել Քոչի է Տիջի, եւ այլն ի հետ կարգին, երգ Տեառն Ներսեսի. Մարի է օրք Տէր եւ օրհն: Եւ մինչ նորա երգեն՝ քՏ. բաշխե զուրբ մարմինն, եւ արկանե ի բաժակ արեանն ասելով. Լըօճն Հոգոյն օրքոյն: Եւ առեալ զմի մասն ի ձեռն աշիւ մեծաւ եւ համբուրե արտասուաք եւ ասէ. Խոստովանիմ եւ հաւատամ, եւն: Գռած Ափոռած, եւն: Երիցս կրկնէ: Եւ գարձեալ քՏն. արասցէ շորս մասունս զմասն սուրբ եւ ասէ. Ձոր օրհնութիւնն իմ զոր պարբոք, եւն: Եւ ապա զաղաթս մասն զերիսն խաշանման արկանե ի բաժակ արեանն: Եւ զմի մասն որ մնայ ի ձեռինն՝ զայն համբուրեաց արտասուաք եւ աշիւ մեծաւ: Եւ ասէ զաղաթս. Հայր օրք, որ անունեցեր, եւն: Խզ. օրհն: Գահանձի զինքն Քրիստոս թափաօր, եւն:

28. Գարձեալ խնդրե պէսպէս հայցուածս անձին իւրոյ եւ ժողովրդոյն եւ ննջեցելոցն եւ ամենայն աշխարհի ի ճշմարտէն Աստուծոյ, որչափ եւ կամի: Եւ ապա ճաշակեաց ասելով. Հաւատով հաւատամ, եւն: Եւ ապա ճաշակեաց զմի մասն որ ի ձեռինն է՝ արտասուաք, եւ ասէ պսպլես. Հաւատով ըմշիմ, եւն: Եւ առնու ի բաժակէն ճաշակ մի եւ ըմպէ զնայն եւ ասէ պսպլես. Հաւատով ըմշիմ, եւն: Եւ ապա խաշ հանէ ի վերայ իւր բերանոյն եւ ասէ զբանս Թուամայի առաքելոյն. Մարմն քո պարբոքն է, եւն:

29. Եւ հաղորդին որք ի խորանին են արժանաւորք. եւ թէ ք՛հ: ինքն առնու ձեռամբն իւրով ի մարմնայ եւ արեւնէ. իսկ թէ սրգ. ի արին դիցէ զմասն, տացէ նմա եւ ի բաժակէն մի ճաշակէ (այօղեո). եւ առնու ք՛հ. զսկիհն նուիրաւքն եւ դառնայ ի ժող. եւ ասէ ի ձայն. Երկէ-դէ-, եւն: Եւ ժող. ամբարձեալ զձեռս բացազլուխ միաբան ա- սեն. Տէր Ա֊֊֊֊֊ Տէր Երե-եցո-, եւն: Եւ հաղորդին արժանաւորքն. իսկ զկնի հաղոր- դութեան կնքէ ք՛հն. զժող. ասելով. կեցոյ Տէր, եւն:

30. Եւ դառնա ի սեղանն, եւ մաքէ ի ջինջ. իսկ դպ. եղանակեն. Լցոտ: — Եւ լուանա ք՛հ. զձեռն եւ սրբէ սուրբ կտաւով: Եւ առեալ տանին զուրասն ի յաւանդա- տունն: Եւ սրգ. քարոզէ. Ե- ե- իւ: Ե- ե- ե- հա֊֊֊֊֊ ընկեալ, եւն: Ժող. ասն. Գահանայ զի՛ն Տէր որ իբր-իբեցեբ շեշ յա- լանայն սեղանոյ տ: ք՛հ. ասէ զաղ. Գահա- նայ զի՛ն Տէր, որ զայսոյի՛ն ճաշակեմ, եւն: Ի ձայն՝ Ա֊֊֊֊֊ Տէր Ե- Տէր Ե- քի՛ն, եւն: Խը. տիւն: Անի՛ն անհա- եմ, եւն:

31. Եւ իջանէ ի մէջ եկեղեցոյն, եւ ասէ զաղ. Որ արհնեո շայնոյի՛ն, եւն: Ժող. միաբան ասեն. Երեցի՛ն անան Տեառն, եւն: Եւ ք՛հ. երկրպագէ երիցս զսուրբ սեղանն եւ ասէ զարձակմանն. Կ֊֊֊֊֊ արիւոց, եւն: Ժող. ասն. Ամեն. Եւ ասեն Սղմն. զայս. Ա֊֊֊֊֊ զՏէր յամենայն ժամ ամենայն ժամ: Եւ բաշխեն զնշխարն ժողովրդեանն. եւ ի աւարտումն ասեն. Փառս Հ֊֊֊֊֊ Եւ ք՛հ. նոյնժամայն խաչակնքէ ՚ իւ ասէ ձայն. Ա֊֊֊֊֊ ՚ երբոք, եւն: Եւ արձակին եր- թան ի սեղանն, եւ փառք տան Լստուծոյ. Լձն:

29. Եւ դարձեալ ք՛հն. զմնացեալ մասն սր ի սկիհն է՛ մանրեացէ ի բազում մա- տունս: Եւ բերցէ յառաջ եւ ասէ այսպէս. Երկէ-դէ- ե- հա֊֊֊֊֊, եւն: Եւ ժողովուրդն ամենեքեան ի մեծամեծայ մինչեւ ցիւղբունս համբարձեալ զձեռս եւ բացազլուխ եւ ասնն միաբան. Տէր Ա֊֊֊֊֊ Տէր Երե-եցո- Տէր, եւն: Եւ հաղորդին այնոքիկ, որք արժա- նաւորքն են. թէ ք՛հ. իցէ՛ ինքն ասցէ ի սկիսն ձեռամբն իւրով ի մարմնայ եւ յարեան Տեառն: Իսկ թէ սրգ. իցէ՛ ք՛հն. յարին դիցէ զմասն: Եւ տացէ նմա եւ ի բաժակէն ճաշակ մի: Իսկ զկնի հաղորդութեան կնքէ ք՛հն. զժողովուրդն ասելով. կեցո շ֊֊֊֊֊ տ, եւն:

30. Եւ դառնայ ք՛հն. ի սեղանն, եւ սրբէ զմնացեալ մասն ինչ եւ մաքրէ ջինջ: Իսկ դպ. եղանակեն. Լցոտ ՚ Քար-թեանց: Եւ մինչ դպ. եղանակեն՝ սրգն. խունկ ար- կանն շարջ զսեղանովն: Եւ լուանայ ք՛հն. զձեռս. եւ սրբէ սուրբ կտաւովն: Եւ առեալ զուրասն տանի[ն] յաւանդատունն: Եւ սրգն. քարոզէ. Ե- ե- իւ: Ե- ե- ե- հա֊֊֊֊֊, եւն: Եւ մինչ նոքա եղանակեն՝ ք՛հն. ասէ զաղթս ի ծածուկ: Գահանայ զի՛ն Տէր, որ զայսոյի՛ն ճաշակեմ, եւն: Խը. տիւն: Անի՛ն անհա- եմ, եւն:

31. Եւ իջանէ ի մէջ եկեղեցոյն եւ ասէ զաղաւթս. Որ արհնեո շայնոյի՛ն, եւն: Եւ ժողովուրդն միաբան ասեն. Գ. անդամ. Երեցի՛ն անան Տեառն արհնեալ յայտ: Եւ ք՛հն. երկրպագէ երիցս եւ համբուրէ զսե- ղանն. եւ ասէ բարձր. Կ֊֊֊֊֊ արիւոց, եւն: Եւ սկսանին Սղմն. Ա֊֊֊֊֊ զՏէր յամենայն ժամ յամենայն: Եւ կիսասարկաւագն բերէ զնշխարն առաջի ք՛հին, եւ նա բաշխէ ժողովրդեանն: Չկնի սաղմոսին կնքէ ք՛հն. զժողովուրդն եւ ասէ. Ա֊֊֊֊֊ երբոք, եւն:

Խասիւ խօսելով այս խոմին կը վերաբերի ձեռագիր մ'ալ՝ Թ. 531 մեր մասննադարանի, որուն մասին յաջորդիւս:

3. Ուրիշ ձեռագիրք արդի Պատարագամատուցի: Լիոնեանէն եւ Կիլի- կեան խոմի երեք ձեռագիրներէն զատ կը մնան տակաւին 11 ձեռագիրներ այլ- եւայլ հնութեամբ: Ասոնք՝ բաց ի մէկին՝ մեր Սովորական պատարագը կը ներկայացնեն առ հասարակ, թէ եւ մանրամասնութեանց մէջ բաւական շեղու մնե- լով: Լիակատար Պատարագամատուց եւ մասնական Կարգ դպրութեան միան- զամայն են ձեռագիրքն՝ ընդհանրապէս խօսելով: Վասն զի ոչ միայն քահանային, այլ նաեւ Սարկաւագին վերաբերող ամէն մասերն ալ ունին մէկտեղ. դարձեալ

դարաց կրգերուն ալ մեծագոյն մասը: Միայն Մեղեգիք, Ժամամուտք, Ճաշու-
 Շարականք ու Ալէլուք, Սրբասացութիւնք եւ նմաններ՝ որ ըստ աւուր պատ-
 շածից կը փոփոխուին, կը պակսին ասոնց մէջ եւ թողուած են Մանրուամանց
 եւ նման գրչութեանց: Տպագիրք, ծանօթ է, աւելի որոշ բաժանում ունին
 այս մասին. Պատարապամնատոյցք միայն քահանային մասերը կը պարունակեն՝
 միւսներուն սկզբնաւորութիւնք պարզապէս յիշելով. իսկ Կարգ դպրութեան
 կամ Սպասաւորութիւն կոչուածները՝ Սարկաւագի եւ Դպրի մասերը պարու-
 նակելով կը շատանան: Բայց ինչպէս տպագրութեանց մէկ քանին (զոր օրինակ
 տպ. Վենետ. 1826 եւ 1832) կրկուքն ալ մէկտեղ ձուլուած լիակատար ունին,
 ձեռագրաց մէջ ալ կը գտնուին կրքնմն նոյնպիսի լիակատար օրինակներ, ինչպէս
 Թ. 267 Լեհաստան գրուածը (J): Թողով պիտի Կարգ դպրութեան եւն կո-
 չուածները, ինչպէս նաեւ Լեհաստանց Պատարապամնատոյցքը (Թ. 435, 438,
 445), տեսնելու ենք նախ ձեռագիր Խորհրդատեսարները:

Ասոնք առ հասարակ Ժամագիրք են, որոնք մեծաւ մասամբ՝ ըստ Հայոց
 սովորութեան՝ ունին նաեւ Խորհրդատեսարը ճաշու ժամէն ետքը եւ Երեկոյեանէն
 յառաջ: Բացառութիւն կը կազմէ միայն I համառօտութեամբ նշանակուած
 ձեռագիրը, որ մի միայն պատարագի վերաբերեալ նիւթեր կը պարունակէ՝
 Խորհրդատեսար եւ Կարգ դպրութեան զատ զատ: Նոյնպէս է՝ կրնանք ըսել՝
 Թ. 388, որ Պարզասումար միայն ունի Խորհրդատեսարէն զատ: Իսկ Թ. 267
 Ժամու գիրք է՝ ամէն կարեւոր եկեղեցական գրքերն ունենալով՝ Սաղմս, Ժա-
 մագիրք, Խորհրդատեսար, Շարակնոց, Ճաշոց, եւն:

Հնութեան կարգաւ առաջին տեղը կը բռնէ Թ. 428՝ մանրագիր բողոքի
 Ժամագիրք, Մեծոփայ վանքը գրուած Ղազար սարկաւագէն ՊՀԶ (= 1427)
 թուականին: ԺՆ դարու սկիզբը գրուած այս ձեռագիրը, զոր A համառօտու-
 թեամբ կը նշանակենք, մեր Սովորականին հնագոյն ներկայացուցիչներէն է:
 Ընդհանրապէս արդի Խորհրդատեսարին հետ նոյն, միայն քանի մը կէտերու մէջ
 նշանաւոր տարբերութիւն կը ցուցնէ: Սակայն այս շեղումները չենք կրնար ժշ-
 միայն իրեն յատուկ, այլ եւ ոչ իւր հնութեան արդիւնք համարիլ: Ո՛րչոյ
 նոյները եւ նոյնպիսիները կան նաեւ ԺԼ դարու գրուած օրինակներու մէջ ալ:
 Օրինակի համար Զգեստաւորման աղօթքներէն ետքը A ունի անմիջապէս «Խո-
 րհանի՛՛, «Ողորձե՛ցէ», եւ «Լղաբե՛ցէ», երեք աղօթքները, եւ ասոնցմէ վերջը
 միայն՝ մեր Սովորականին հակառակ՝ կը նշանակուի հետեւեալը «Եւ լուսացն
 զձեռան, Սղմ. I ուսացոյց որք. Փն. Գաթ արա. Բրդ. Սոբք ՂԼոթոուածաթինն.
 Աղօթք՝ Ընկալ Տէր: Ասկէ ետքը կու գայ Եպիսկոպոսի զգեստաւորման աղօթքը,
 ուստի չկայ «Յէնե՛ղէր... Յէնե՛ալ լիլէ+... Լղապալեցէ+... Սոբք եկեղեցեա-
 ... Ի մէջ Գաճարի... Սոբք... Գաթ արա... Օրհնեցո՛ւր զՆայր... Ի յարիլ
 որքո՛ւնեան», եւն: Ո՛րչոյ այսպէս է նաեւ Սոնաքեան (M) հնագոյնը, ի Մոկս
 1512ին գրուածը (C), բայց նաեւ Թ. 193 ձեռագիրը (H) 1649ին, Թ. 196
 (E) գրուած 1593ին, Թ. 388՝ ԺԼ—ԺԼ դարուն (N): Միւսներէն ոմանք մէկ
 կրկու բան արդէն աւելի ունին.² ուրիշները լիակատար թէեւ դարձեալ շեղե-

¹ Մանրամանութիւնք տես «Ցուցակ»,
 էջ 879—80: Խորհրդատեսար՝ անգ. ԹՂ. 56բ—
 117ա:
² Օրինակի համար Թ. 531 (N), որ ըստ
 ինքեան BDF ձեռագրաց խմբի կը վերաբերի,

«Ընկալ Տէր», աղօթքին յիշատակութենէն ետքը
 կը յաւելու միայն «Գարձեալ ասե Սղմ. Սոբք
 ... ԳՏ. Գոթ արա Ին Աոթոս: Երկրպա-
 գեալ երեցո մտանէ ի խորանն», եւն:

պատուած ըլլալով՝ գրչին անուէր լիակատար գրուած չենք կարդար հոն. բայց գրքին ուրիշ մէկ տեղէն կամ մանր յիշատակարանէ մը՝ կը ճանչնանք նոյնը՝ Յովհաննէս եպիսկոպոս Մոկաց: — Պատարագամատոյցը՝ կազմութեան կողմանէ՝ համառօտիւ ըսենք՝ ընդհանրապէս յաճախ կը համընթաց վերոյիշեալ Ա կամ Մեծոփայ վանաց ձեռագրին հետ: Այս պարագայն ալ ծանրակշիռ է. վասն զի թէ Ա եւ թէ այս C ձեռագրի Գողափարք գրուած են միեւնոյն տեղը՝ Մեծոփայ վանքը: Վերջնոյս պահած յիշատակարանը կը ծանուցանէ որ հանրածանօթ Թովմաս Մեծոփեցի (+ 1446) «Գողափարք» ըրած է Ժամագրոց, ուստի նաեւ երկուքին մէջ եղած Մորհրդատետրին. ինչպէս զխոնք նաեւ ուրիշ նիւթերու համար ալ, այսպէս՝ Կարգին Օծման հիւանդաց:՝³ Ըստ այսմ երկու ձեռագիրքս ալ Մեծոփեցւոյ սրբագրած օրինակին ներկայացուցիչն են, թէեւ այլեւայլ տեղեր գրուած եւ երկրորդը առաջնէն 75 տարի ետքը գաղափարուած, եւ թէեւ Ա չէ պահած Մեծոփեցւոյ յիշատակարանը: Եամենայն դէպս 1512ին Մոկաց դաւառը գրուած օրինակը գրեթէ դար մ'աւելի հին օրինակ մը մեր առջեւ կը դնէ, իւր գաղափարը գրուած ըլլալով Մեծոփեցւոյ մահուանէն (1446ին) առ նուազն ժամանակ մը յառաջ:

Սակայն պէտք չէ կարծել թէ Մեծոփեցւոյ այս «սրբագրութիւնն» ազդեցութիւն ունեցած ըլլայ բնագրի կերպարանափոխ ըլլալուն կամ թէ ըսենք մեր Սովորականին իւր արդի ձեւն առնելուն վրայ: Սրբագրութիւնն՝ եթէ եղած է Պատարագի համար ալ, շատ աննշան իրաց մասին եղած ըլլալու է. թերեւս պարզապէս այն ժամանակի սխալագիր օրինակաց ուղղուելով միայն: Բնագիրը բոլորովին նոյն է թէ՛ AC կամ Մեծոփեան օրինակաց եւ թէ՛ միւսներուն մէջ՝ ընդհանրապէս խօսելով: Տարբերութիւնք կան՝ ինչպէս ամէն հին ձեռագրաց՝ նաեւ AC օրինակաց մէջ. բայց ոչ աւելի շեղելով Սովորականէն քան՝ օրինակի համար՝ EGH եւն օրինակները, նախընթացներէն բաւական հեռաւոր ժամանակաւ եւ գրչութեամբ: Հնագոյն M ձեռագիրը կամ Մոնաքեան օրինակը չ'իշխցինք հոս դիտմամբ. վասն զի սա ալ նոյն ժամանակէն եւ այն՝ Մեծոփեան օրինակ մըն է:

Գործոյս ընթացքին մէջ յաճախ յիշուած M ձեռագիրը, ինչպէս տեսանք, կը ներկայացնէ Պատարագամատուցաց հաւաքում մը՝ 1289ին գրեալ գաղափարէ մ'օրինակուած մէկուկէս դար ետքը կամ 1427—32 տարիներուն մէջ:⁴ Կրնանք ըսել ապահովութեամբ որ մեր սովորական պատարագն այն հին հաւաքմանէն չէ նոյն ձեռագրին մէջ. եւ անոր համար միւսներէն անջատ գրուած է իւր բուն տեղը կամ ճաշու ժամէն ետքը: Եամենայն դէպս գրեթէ նոյնչափ հին է, որչափ A, կամ վերջինէս 5 տարի միայն կրտսեր: Մէկ ձեռքէ չէ գրչութիւնը. հին պատարագամատուցաց մասը գրած է Մեծոփեցւոյ աշակերտներէն Զաքարիա՝ Ուրծոյ վանքը ՊՀԶ (= 1427) տարին, ուստի ճիշդ Aի գրուելու թուականին. իսկ Ժամագիրը գրած են Զաքարիայի հետ երկու ուրիշ աշակերտներ ալ՝ Մկրտիչ վարդապետ եւ Յովհաննէս, (մինչ ծաղկիչն եղած է Ամթայ Մկրտիչ եպիսկոպոսն.) եւ այն՝ հրամանաւ Խովհայի Մեծոփեցւոյ եւ «ի

¹ Հմմտ. Թղ. 42ա. «Չտառապեալ գծողը ճեղնէն» («Յէս») ելի-լու- միով Առտուած ողորմաւ աբման արարէք:», Անշուշտ իւր գործածութեան համար գրած էր:

² խորհրդատետրը կը գտնուի Ճաշու ժամէն ետքը՝ Թղ. 47բ—97ա:
³ Տես իւր յիշատակարանը «Ցուցակ», էջ 677:
⁴ Ձեռագրիս վրայ տես վերն էջ 84—87:

Տրաչափառ ուխտս Մեծոփայ, ՊՁԱ (= 1432) թուին, խնդրելով Ներսէս կրօնաւորի: Յատուկ յիշատակարանիկէ մ'ալ կ'իմանանք որ մեր Խորհրդատետր պարունակող մասին գրին է Մկրտիչ վարդապետ:²

Ըստ այսմ երեք օրինակ ունինք ձեռքերնիս գրեթէ ժամանակակից եւ նոյն տեղն եւ նոյն անձին հսկողութեամբ գրուած: Եթէ վերոյիշեալ «սրբադրութիւնն», էական մասանց համար ալ արժէր, պէտք էր որ ACM միւս ձեռագրաց հանդէպ մեծ խոտորում ցուցնէին եւ ուրոյն խումբ մը կազմէին, զոնէ ինչպէս տեսանք BDF օրինակներուն վրայ: Չենք ուրանար, որ ACM ալ սերտ կապ կը ցուցնեն. բայց իրարմէ ալ նուազ չեն շեղեր քան միւսներէն: Դիւրաւ կրնայ այս ըսուածին ապացոյցներ գտնել բանասէր մը յաջորդ բնագրին համեմատութիւններն աչքէ անցնելով: Յիշենք միայն մէկ երկու դէպք: Վերջ յառաջ բերուած՝ սկզբնաւորութեան մասերուն մէջ («Խոսարանի՛մ», եւն «Դոսացայ», «Սոսք Վոսարանի՛ն», եւն) ճիշդ AMի պէս ունին նաև ուրիշ օրինակներէն EHN, իսկ C աւելի հնազոյն երեւոյթ ունի միայն «Խոսարանի՛մ», եւն եւ յարակիցներն ունելով, առանց «Դոսացայ», (որ յետոյ նոր ձեռքէ աւելցուցած է) եւ միւսները յիշելու. IJ աւելի զարգացած են, շատ աւելի GK: Առաջին Կցորդի աղօթքն («Տէր Եոսարանի՛մ, որոյ կարողութիւնք») ամէն ձեռագիր ունի. երկրորդն («Տէր Եոսարանի՛մ կէցո», եւն) եւ երրորդը («Որ հասարակաց», եւն) չունին DF ձեռագրաց հետնորագոյն օրինակները GJKN¹⁻²: Դ՛նչ երեւոյթ կը ներկայացնեն հոս Մեծօփեան ձեռագիրները: M այս երկուքն ալ ունի, ճիշդ ինչպէս EHI Ժ.Չ եւ Ժ.Է դարու գրուած օրինակները. իսկ Մեծօփեան AC երկու ձեռագիրք միայն երրորդը կամ «Որ հասարակաց», աղօթքն ունին, առանց երկրորդին: Ծաշակմանէն յառաջ անյարիր կերպով մոծուած «Յովհաննու Ոսկերբանին», տրուած աղօթքը («Ղոհաննամ է- մեծացոցանի՛մ», եւն) չունի A, բայց ունին երկու Մեծօփեան օրինակները C եւ M, որոնց վերջինն արդէն Համբրոնացոյ պատարագին մէջ ալ նոյնը մուծած էր, ինչպէս տեսանք:⁴ Ըստ այսմ իրարու անմիաբան են հոս ալ Մեծօփայ օրինակներն, ուր ընդհակառակն միւս օրինակները նսխունթաց դիպաց պէս նոյն խմբակցութիւնը կը ցուցնեն. այսինքն նոյն EHI ձեռագիրներն են որ CMի համընթաց են եւ ունին «Ոսկերբանի», աղօթքը, իսկ GJKN¹⁻² չունին՝ իրենց կողմն ունենալով ABDFL ձեռագիրներն ալ:

Բաւական կը համարինք ACM ձեռագրաց իրարու եւ ասոնց՝ միւսներուն հետ ունեցած աղերսին վրայ այս օրինակները, աւելորդ կրկնութիւն չընելու համար. ուստի կ'անցնինք համառօտիւ յիշելու միւս ձեռագիրները՝ ABCDF եւ L օրինակներէն զատ, որոնց մասին խօսեցանք:

Հնութեամբ առաջինն է մնացելոց մէջ մեր մատենադարանի Թ. 196 ձեռագիր Ժամագիրքն՝ մեծ եւ կանոնաւոր բոլորգրով: Գրուած է Ռ.ՄԲ (= 1593) թուականին՝ խորհուրդ պատարագի աղօթմատուցս աստուածային է յոբոյ+ է- ընթիւր ա-ըննակէ՛ ձեռամբ... Միտիթար դարի ի քաղաքն Սերաս-

¹ Յիշատակարանքս տես վերն էջ 85 եւ 86: ² Հմմտ. Թ. 268, Թ.Պ. 12ա, ուր «Որ զիշտ-ւ է- զլոյ-» եւն կամ զգեատաւորման աղօթից սկիզբը կցուած է յիշատակարանս. «Չէզ-կելի գրիչ Վերտիւ- ուուանուէն վարդապետս յիշեա սվ ուրբ պատարագաւ, եւ զներուս կրանաւոր ոտացաւը գրոյս. եւ Աստուած գբեզ յիշէ. ամէն. ի թվին ՊՁԱ.» (= 1432): ³ Տես վերը՝ էջ 583-84 եւ Ծան. .: ⁴ Տես վերը՝ էջ 555, Հած. ԻԳ սկիզբը:

տիոյ», եւն: Պատարագն իւր սովորական տեղին կը բռնէ՝ ճաշու ժամէն ետքը,¹ ունենալով ի վերջոյ «Այլ տղաւթք որ ասի նախ քան զճաշակել խորհրդոյն ի բանից Խոսմայի առաւելոյն». Մարմին քո անապական, եւն տաղն, զոր յաճախ յիշեցնիք, եւ դարձեալ «Տեառն Կերտի Լաճերոնացոյ Խրատք եւ սահման վերոյգրեալ գործոյս. Բանդի բազում ինչ եցոյց բանս», եւն: Անցողակի ըսինք՝ որ Լամբրոնացոյ անուամբ այս հաստածն ալ շատ ձեռագրաց մէջ կայ, օրինակի համար ի M (ԹՊ. 28ա—բ), նոյնպէս Պատարագի ծայրը դրուած նաեւ Արճիշեցոյ Պատարագի մեկնութեան վերջը. (հմտ. Թ. 174:) Այս Թ. 196 ձեռագրի Խորհրդատետրը, զոր E համառօտութեամբ կը նշանակենք, յետեանս լիովին կը համընթանայ մեր Սովորականին հետ:

Ասկէ 25 տարի կրտսեր Թ. 333 ձեռագիրն (F), ինչպէս տեսանք, շատ շեղումներ ունէր՝ վերաբերելով հնագոյն BD խմբին: Իսկ Fէն միայն 10 տարի կրտսեր է Թ. 195 ժամագիրքն ՌՅԷ (= 1628) թուականին մեծ եւ գեղեցիկ բոլորգրով, որուն համար կ'ըսէ յիշատակարանը թէ «գրեցաւ եւ կազմեցաւ ազաւթ մատոյցս լա—ե—է որոյք ա—ըննակէ, որ էր որդէալ ի սուրբ հարանցն յընտիր աւրինակաց աստուածարան վարդապետացն եւ հոգիւնկալ մերոյ ազգիս թարգմանչացն, ի թվականիս Հայոց ՌՅԷ. ամին, ի գաւառն Խորձիւնի ի Կեղալեառն», եւն, Մեղքիսեղեկ կրօնաւոր գրչէն:² Պատարագը, զոր G կը նշանակենք՝ իւր սովորական տեղն է ճաշու ժամէն ետքը եւ ընդհանրապէս նոյն մեր Սովորականին հետ. հոս ալ կ'աւարտի «ի բանից Թումայի առաքելոյ», տաղով: Աս ձեռագրին հետ շատ տեղ ինամութիւն կը ցուցնէ Թ. 406 կամ K կոչածնիս:

Արդէն նախընթաց G ձեռագիրը ժ՛լ դարուն սկիզբէն էր: Յաջորդներն նոյն դարուն կէսէն ետքն ալ գրուած են, ուստի այն ժամանակէն՝ որ խորհրդատետրի տպագրութիւնք ալ կային եւ հետզհետէ տիրող եղան: Կրնար ըստ այսմ կարծուիլ այս ուշ ժամանակի ձեռագիրք ազդուած ըլլան տպագիրներէն: Սակայն այնպէս չինք գտնել մեր ձեռքն եղած ժ՛լ եւ ժ՛Ը դարերէն 6 ձեռագիր խորհրդատետրներն. եւ այս կ'ապացուցանէ մեր վերն արդէն ըսածը թէ այս կարգի գրութեանց համար յաճախ նշանակութիւն չունի գրչութեան տարին, եթէ միայն օրինակողն հին գաղափար մ'ունէր: Պատարագի ներքին կազմութեան կողմանէ նախընթացներէն տարբերութիւն չունին ըստ այսմ նաեւ յաջորդ ձեռագիրքը՝ Թ. 193 (կամ H) որ գրուած է ՌՂԸ (= 1649) թուականին Կարապետ գրչէն յԱկլայ Ս. Նշան՝ բոլորգրով.³ — դարձեալ Թ. 406 (կամ K) գրուած ի թուին ՌՃԺԳ (= 1664) Վարդան գրչէն Մուշ քաղաքը՝ բոլորգրով.⁴ — եւ Թ. 388 (կամ N) իբր ժ՛լ—ժ՛Ը դարուն գրուած, գրիչն եւ գրութեան տեղն անձանօթ, առանց յիշատակարանի ըլլալով նօսրգրով:⁵ Առաջին երկուքը

¹ Թ. 196, ԹՊ. 72ա—141ա: Ուրիշ տեղեկութիւնք տես «Յուլիան», էջ 517—18:
² Պատարագն է ի Թ. 195, ԹՊ. 80ա—151բ: Ձեռագրին մասին տես «Յուլիան», էջ 515—17 եւ քանի մը տող լուսանկարով ի ՏԻՄ. Բ, 15:
³ Տես «Յուլիան», էջ 512—13. պատարագն է ի Թ. 193, ԹՊ. 83բ—159բ ճաշու ժամէն ետքը:

⁴ Տես «Յուլիան», էջ 557—58. պատարագն է ի Թ. 406, ԹՊ. 82ա—156ա ճաշու ժամէն ետքը, աւարտելով «Թովմայի առաքելոյ» տաղով:
⁵ Տես ասոր վրայ «Յուլիան», էջ 841—42. պատարագը կը գտնուի ի Թ. 388, ԹՊ. 36ա—62բ, աւարտելով նոյնպէս «Թովմայի առաքելոյ» տաղով:

նախընթացներուն պէս ժամագիրք են ունենալով ըստ կարգի Խորհրդատետրն ալ: Անրջինն ընդհակառակը յատկապէս Խորհրդատետր է՝ միայն սկիզբը պարզատու մար ալ ունենալով, ուստի այն սակաւաթիւ ձեռագիրներէն՝ ուր Պատարագամատոցը ժամագրքէն անկախ է. սակայն պատարագի բովանդակութեան կողմանէ տարբերութիւն չունի նախընթացներէն: Միայն աւելի յոռի եւ սխալաւոր գրչութիւն մըն է այս:

Ասոնցմէ զատ երեք ձեռագիր ալ կայ ժէ՛ դարէն, որոնք աւելի արժանի են ուշագրութեան: Առաջինը կամ այն զոր I¹⁻² համառոտութեամբ կը նշանակենք, մօտերս մտած ըլլալով մեր հաւաքումը, ստորագրուած չէ «Յուցակին», մէջ. ուստի հոս պէտք է քանի մը տեղեկութիւններ տալ: Բաւական հաստ եւ դեղնագոյն կոկուած թղթի վրայ մաքուր նօտրգիր ձեռագիր մըն է՝ 82 թղթով, բայց միայն 73 թուղթը բուն գրչէն է, մնացեալը յետոյ յոռի գրչութեամբ լեցուած այլեւայլ տաղերով: ¹ Թէեւ ոչ մեծագիր է գիրքը (գրեթէ 15×10, 5 սնդմ.), բայց ամէն էջ երկսիւն է, իւրաքանչիւր սիւնը 10×3 սնդմ. մեծութեամբ եւ իբր 26 տողով, գիրը՝ թէեւ մաքուր՝ մանր ըլլալով: Թէեւ գլխաւոր յիշատակարանը ² թերի կը մնայ այնտեղ թուղթ ինկած ըլլալով, ինչպէս ուրիշ մէկ երկու տեղ ալ, ³ գոնէ գիտենք որ ձեռագիրս ՌՂԷ (= 1648) թուին գրուած է Աստուր սարկաւազի համար Խաչատուր գրչէն: ⁴ Խորագիրները եւ իւրատագիրը կարմրաւ են. մնացեալը պարզ, եթէ միայն քանի մը մանուշակագոյն խորանիկներ եւ զարդագրեր ու լուսանցազարդեր չհաշուենք, որոնք մեծ արուեստ մ'ալ չեն ցուցնէր՝ բայց ոչ ալ անյաջող: ⁵ Յատկապէս պատարագամատոց է գիրքը, երկու գլխաւոր մասի բաժնուած: Առաջինը (զոր մենք I կը նշանակենք), Խորհրդատետր է լիակատար, այսինքն այնպէս՝ ինչպէս էին նախընթացները, ոչ միայն քահանային մասերն, այլ եւ սարկաւազի քարոզութիւնքն եւ դպրաց տաղերուն մեծ մասն ունենալով. (Թղ. 1ա՝—16բ): Ասոր կը կցին՝ առանց որեւէ բաժանման՝ քանի մը մեղեդիք եւ Գր. Նարեկացւոյ մէկ տաղն «վասն աւուր ծննդեան» (որ կը սկսի «Աւետիս մեծ խորհրդոյ», եւն՝ Թղ. 17ա.) ասկէ ետքը (Թղ. 19ա) բուն կարգ դպրութեան կամ դպրաց միւս տաղերը («Խորհուրդ խորին», «Յայս յարկ», Սրբասացութիւնք, եւն եւն.) եւ սարկաւազի ալ մեծ քարոզութիւնքն («քարոզ միահամուռ» եւ Հանգանակ, «Առաքելոց սրբոց», եւն, «Գոհութիւն եւ փառարանութիւն», եւն) աւարտելով «Լցաք» էն ետքը. (Թղ. 19ա—29ա): Ասկէ ետքը կու գան այլեւայլ տաղեր, ⁶ ի մասնաւորի հաղորդութեան այն երկայն տաղը որ կը սկսի «Որ ի հնգից

¹ Թղ. 74ա կը սկսի տաղս «Ամէն առաւօտ եւ լոյս, պլպուրն էր նստեր յայդոյս» եւն. Թղ. 76ա «Ես եմ կորուսեալ ոչխար» եւն կեչառուեցւոյն. յիշենք ի միջի այլոց նոսեւ (Թղ. 79ա) «Տաղ ներբողական ի Մարկոս վարդապետէ ասացեալ. Անեզ Հայր Աստուած արքայոյ եւն: ² Թղ. 73բ՝ «Գրեցաւ խորհրդոյ գղբոս-բոս ի արքայոս-բոս տեսարակս ի թղին ՌՂԷ. ի վայելուցն սարկաւազ Աստուրին», ³ Թղթեր ինկած են ստեղծողը՝ Թղ. 8—9, 28—29, 34—35: ⁴ Հմմտ. նաեւ Թղ. 29ա՝ Գրչութեան ծայրը. «Չայր առա եղբայր սիրելի եւ ապա

զգոհանամքն, եւ յետ Գոհանամքին զբաշխելովն. վասն զի օրինակն չկայր. եւ զեղաւոր խաչագործ էրէն եւ զեղեգծուկ Աստուրն յիշեալ Քրիստոս Աստուած:», ⁵ Հմմտ. խորանիկներ՝ Թղ. 1ա, 45բ, 49բ: Լուսանցազարդ եւ զարդագիր՝ Թղ. 1ա, 8ա, 17ա, 19ա, 20ա, 21ա—բ, 23ա, 27ա, 28ա, 45բ, 47ա, եւն: ⁶ Ի միջի այլոց Թղ. 32ա «Չենման եզին պարարակին, որ ի խաչն պատարագին» եւն. Հանգստեան կարգէն քանի մը բան («Ես ասացի ի վերանալ յինէն աւուրց իմոց», եւն, «Ահեղ խորհուրդ», եւն, եւն:)

նկանակաց, եւն, եւ որ կիսատ կը մնայ: Թղ. 39ա—45ա կը գրուին Մեղեղիք պատարագի՝ աւելի ճոխ քանակութեամբ, քան սովորական տպագրութեանը: Եւ տաղեր,՝ որոնք կապ չունին պատարագի հետ, միայն ընդհատուած են՝ ասոնց մէջ մուծուելով (Թղ. 49բ—55բ) «Ժամանակներ կարգաւ:», Վերջին մասս կամ տաղարանս, զոր I² համառօտութեամբ կը նշանակենք, խաղերով է ըստ սովորութեան նոյն կարգի մատենաներու: Աս ալ այն քիչերէն է, ուր Խորհրդատետրը մտած չէ ժամագրքին մէջ, եւ ուր Խորհրդատետր ու Սպասաւորութիւն քովէքով են: Երբնոյն գալով՝ նախընթաց պատարագներէն տարբեր չէ, ուստի ձեռագիր Խորհրդատետրներու ամէն յատկութիւնքն ունի:

Սրկար ժամանակ տարակուսեցանք Թ. 267 ձեռագրի պատարագն ալ (Յ) մեր համեմատութեանց մէջ առնելու: Այս ձեռագիրը, որ ժամու գիրք է՝ պաշտաման ամէն մատենաները մէկտեղ ունենալով, ՌՃԺ—ԻԱ (= 1661—72) տարեաց մէջ գրուած է նօտրգրով՝ Տէր Գրիգորէ եւ իւր աշակերտներէն ի Ստանիսլաւ, ուստի Լեհաստան:՝ Սակայն Լեհաստան պատարագի միւս ձեռագիրներէն՝ որոց մասին քիչ մ'ետքը, սա մեծ տարբերութիւնն ունի այս ձեռագիրն որ հոս գրեթէ ըստ ամենայն մասին մեր Սովորական պատարագն է որ կ'օրինակուի, եւ ի՛նչ Լեհաստան յատուկն ու փոփոխեալն: Նոյն իսկ ասոր համար յարգի օրինակ մըն է, որ կը ցուցնէ թէ ժ' դարուն վերջերը Լեհաստան տակաւին անփոփոխ Խորհրդատետրներ ալ կային գործածութեան մէջ: Բայ աստի նշանաւոր է այս օրինակն անով ալ որ հոս Խորհրդատետրն եւ Կարգ դպրութեան միացած են, ուստի ամբողջական եւ լիակատար օրինակ մը, մի միակը որ «Խորհուրդ խորին», տաղով կը սկսի: Աս ալ կ'աւարտի — միւս բոլոր ձեռագրաց պէս — առանց վերջին աւետարանն ունենալու:

Կը մնայ օրինակ մ'ալ Թ. 531, (զոր N³ կը նշանակենք), իբր ժ'—ԺԸ դարերէն, գրիչը ու գրչութեան տեղն անծանօթ, եւ թերի մնացած. վասն զի բուն գրչին մեծ բոլորգրով սկսածը մինչեւ Թղ. 73 եւ պատարագի գրեթէ կէսը կը հասնի. մնացածը շարունակուած է յոռի գրչութեամբ:՝ Ձեռագրիս պատարագը նշանաւոր է անով որ ճիշդ BDF խմբին նման է կամ անոր կը վերաբերի, որուն ուրուագիծը դրինք վերը քաղելով: Աս ձեռագրին տարբեր իրատաղիքն եւն պէտք տեսանք՝ ոչ թէ հոս կամ վերը BDF ձեռագրաց հետ՝ դնել՝ այլ վարը բուն Սովորականին համեմատութեանց մէջ, ուր յիշեալ BDF խմբի ներկայացուցիչը կ'ըլլայ: Դժբախտաբար նոր մասին յոռի գրչութիւնը նաեւ յաճախ սխալաշատ է: Ժ' դարուն ասոր գրիչն ալ այնպիսի հին գաղափար մ'ունէր իւր սուջեւն, ինչպիսի էր նոյն ժամանակները կամ 1618ին գրող F ձեռագրի գրչին ունեցածը:

Ասով կը կնքենք մեր գործածած ձեռագիր օրինակաց շարքը, անոնց՝ որ լիակատար Խորհրդատետր են: Բայց կան շատ ուրիշներ ալ՝ որ միայն այլեւայլ

¹ Ի մասնաւորի գանձերս (Թղ. 63բ) «Գոյակն էսկան Հաւր սահման եւ բան», Գրիգորէ. (Թղ. 64ա) «Խորհուրդ անձաւ անհաս անքնին», եւն՝ խաչատրոյ. (Թղ. 65ա) գանձ Ստեփանոսի ի Մկրտչէ. (Թղ. 65ա) Տաղ Մարիամէ. «Վեհտիս քեզ Մարիամ», զոր Գարբիէլ սկզբնաւորեալ, եւն. եւ նմաներ, որ

յաճախ կը հանդիպին Տաղարաններու մէջ: ² Ասոր վրայ տես «Ցուցակ», էջ 684—85: Պատարագն է՝ Թ. 267, Թղ. 65բ—76բ: ³ Տես «Ցուցակ», էջ 1001—1002: Գիրքը քաղուածոյ ժամագիրք մըն է. յետոյ հաւաքածոյ այլեւայլ տաղերու: Պատարագն է ի Թ. 531 Թղ. 57ա—94ա:

մասեր կը պարունակեն, այսինքն Կարգ Դպրութեան եւ Մանրումունք, որոնց մասին ալ պէտք է այժմ քանի մը խօսք բերել :

4. Կարգ Դպրութեան եւ Մանրումունք: Ձեռագիր պատարագամատոյցներն՝ ինչպէս տեսանք, տակաւին խիստ բաժանում չեն ընել բուն Խորհրդատետարի եւ Սպասաւորութեան մէջ : Այս բաժանումը տպագիրներէն կը սկսի որոշ ու հաստատուն կերպով. այսինքն՝ Խորհրդատետարին վերապահելով միայն քահանային աղօթքները, իսկ սարկաւազին եւ դպրաց մասերը թողով ուրիշ գրքի: Ձեռագիրք քիչ շատ խառն կամ մէկտեղ ունին այս ամէնը. սակայն նաեւ անոնք դուրս կը թողուն գոնէ քանի մը բաներ, զիւսւորաբար Մեղեդիք, Ժամամտեր, Սրբասացութիւնք, Ծաշու Մեսեդիք, Ալեյութ եւ Շարականք, որոնք պաշտաման ուրիշ մատենաներու մէջ ամփոփուած կ'ըլլան :

Մեր ձեռքն ունէինք համեմատելու համար, բացի վերը յիշուած I² եւ J ձեռագիրներէն, որոնք այս մասերն ալ մէկտեղ ունէին, տակաւին 10 ձեռագիր կարգ Դպրութեան եւ 8 Մանրումունք կամ Խաղաղքեր: Մտադրութեան արժանի է որ Կարգի Դպրութեան բոլոր ձեռագիրք ուշ ժամանակի են՝ ամէնն ալ ԺՆ դարուն ըլլալով. մինչ Խաղաղքերը շատ աւելի հին են՝ մեծազոյն մասամբ ԺԴ եւ ԺՆ դարերէն ըլլալով՝ մաքուր գրչութեամբ եւ ծայրէ ծայր խազերով :

Սկսելով Այսոսորո-Նեան կամ Արգի Այրո-Նեան մատենաներէ՝ ձեռքերնիս եղած 10 ձեռագիրներն ալ երկու խմբի կը վերածին. մին համեմատաբար ընդարձակ, միւսը՝ համառօտ: Ընդարձակներուն բովանդակութիւնն է սովորաբար հետեւեալը. Ժամամտերէն սկսելով մինչեւ Լցաք գրեթէ բոլոր սարկաւազի մեծ քարոզութիւնքն, Դպրաց ծաղերը, Հանգանակ, «Նւ եւս հաւատով աղաչեսցուք», Սրբասացութիւնք, «Նւ եւս հաւատով եւ սրբութեամբ կացցուք», «Ողջոյն սուք» եւն, «Բրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ» եւ յարակիցք, «Ուք հաւատով կայք յանդիման» եւն, «Ահիւ կացցուք» եւ յարակիցք, «Նւ զստոյգ» եւն, «Սուրբ սուրբ», «Հայր երկնաւոր», «Յամենայնի աւրհնեալ եւ Տէր», «Որդի Աստուծոյ», «Հոգի Աստուծոյ որ զփառակցի» եւն, քարոզութիւնքն «Առաքելոց արոց», եւ յարակիցք, «Գոհութիւն եւ փառաբանութիւն», «Ամենայն սրբովք եւն. յետոյ «Հայր մեր», «Բրիստոս պատարագեալ» եւ յարակիցք, (Բշ. «Լոյս ճշմարիտ» եւն եւն.) յետոյ Լցաք : Ի հարկէ այլեւայլ ձեռագրաց մէջ կան աւելի եւ պակաս մասեր ալ թէ ասոնց եւ թէ համառօտներուն, ինչպէս նաեւ Խաղաղքերուն մէջ : Լիակատար միօրինակութիւն կը պակսի առհասարակ ձեռագիր օրինակներուն : — Համառօտներուն բովանդակութիւնն անով կը տարբերի նախընթացներէն, որ ասոնք քիչ շատ լիակատար ունին միայն Ժամամտերը, քարոզն «Նւ եւս խղ. վան խաղաղութեան» եւն, Հանգանակ, քարոզն «Նւ եւս հաւատով աղաչեսցուք», յետոյ սովորաբար քահանային զոյգ աղօթքները «Տէր մեր եւ Փրկիչ Յիսուս Բրիստոս», եւ «Խաղաղութեամբ քով Բրիստոս Փրկիչ մեր», ասկէ ետքը միայն մէկ երկու քաղուածք պատարագի վերջերէն : Մտադրութեան արժանի է որ ինչպէս ձեռագիր Խորհրդատետարներուն, նոյնպէս ձեռագիր Սպասաւորութեանց եւ ոչ մէկը պատարագի վերջին աւետարանն ունի կամ կը նշանակէ :

Առաջին խմբէն կամ ընդարձակն ձեռքերնիս ունինք եւ համեմատութեանց մէջ գործածած ենք սա ձեռագիրները. Թ. 69 (կամ a) մեծ բոլորգիր

մէջ չենք գտներ, ¹ յետոյ «Ընտրեալ», եւ «Թայս յարկ», եւն: Լցաքէն յառաջ շարք մ'ունի հաղորդութեան տաղերու. նախ կիրակի աւուր համար կը սահմանէ բսել «Գառն Աստուծոյ որ բառնաս զմեղս», եւն, յետոյ (Թղ. 120բ) «տէրու- նական տաւնից ասա. Որ է հնգից նկանակաց», տաղը՝ բայց 8 տող միայն, ասոր կցելով «գարձեալ տէրունական տաւնից ասա. Հայր երկնա-որ է մեզ գնաթ», եւն, եւ կը կնքուի շարքը «Մայր հաւատոյ», տաղով, եւ ամէնէն վերջը կու գայ «Տեառն Ներսէսի ասացեալ. Ասորո-ած անեղ», կամ Հանգստեանքն, ինչպէս ունին ուրիշներն ալ: — Թ. 158 կամ Ե նշանակածնիս նշանաւոր է այնու որ լեովին կը համընթանայ տպագրութեանց հետ, օրինակի համար Թրիեստի 1785 տարուոյ փոքրագիր լիակատար Սպասաւորութեան հետ, նոյն իսկ խրատագիր- ներն եւ յատկապէս վերաբերութեան կարգը: Թղ. 88էն ետքը Թրի քաղով՝ Լցաքն եւ հետեւորդք կը պակսին, այնպէս որ Թղ. 89 կը սկսի «Գուէր հրեշ- տակն», տաղին վերջին տողերով: Ասոր մէջ չկան սակայն Ժամամուտք, Ալէլուք եւ Մեսեղիք. մեղեդիներէն միայն «Ընտրեալն», բայց արդէն յիշեալ 10 ձե- ուագիրներն ալ չունին Մեղեդիներն ամբողջ: — Թ. 393 կամ Ը որ համառօտ խմբէն է, եզական կարգ մ'ունի՝ միւսներէն տարբեր: Ժամամուտներէն ետքը կու գան (Թղ. 262ա—բ) «Փոխք ճաշու ըստ պատշաճի», եւ «Ալէլուք ճաշու», միայն համառօտ նշանակուած, անկէ ետքը Հանգանակ եւն. ապա (Թղ. 267բ) կը կցուին՝ խորագրովս «Նրգեցմունք պատարագի»,՝ Սրբասացութիւնք եւ սար- կաւագի մեծ քարոզութիւնք Յիշելեաց ժամանակ: — Միւս համառօտներուն մասին՝ dfhi յատուկ նշանակելու բան մը չկայ. միայն f (կամ Թ. 413) ունի (Թղ. 145ա—149ա) քարոզածք մը ճաշու շարականաց, որ միւսներուն մէջ կը պակսի: — Թ. 411 կամ e գրեթէ ճիշդ նոյն է Եի հետ, ուստի նաեւ 1785ի տպագրութեան, միայն Թէ «Սուրբ Աստուած»,էն ետքը կը սկսի առանց Ժա- մամուտներն ալ ունենալու, այսպէս համառօտելով ամբողջը (Թղ. 75բ.) «Ապաստորո-նի-ն է- Վարդ-նի-ն: Զգեստաւորի քհն. եւ աւագ սրգն. եւ երաննն ի բեմն. եւ սրգն. կանգնի ի մէջ տաճարի, ձայնէ առ նա. Աւրհնեա տէր: Նւ ժամարարն ի ձայն ասէ. Աւրհնեալ Թագաւորութիւն Հօր, եւն: Նւ ասնն Ժամամուտ: Նւ ասնն զՍուրբ Աստուածն: Զկնի Սուրբ Աստուածածին սրգն. գոչէ. Նւ եւս խղ.», եւն: — Նշանաւոր է ընդարձակներէն նաեւ Թ. 426 կամ ց: Միակ ձեւագիրն է այս տասն օրինակաց մէջ, որ խիստ որոշում եւ բաժանում ըրած է Սարկաւագի եւ Դպրաց մասերու, երկուքն ալ զատ զատ դնելով՝ առանց իրարու մէջ: Ուստի նախ կը դնէ Դպրաց երգերը՝ (Թղ. 168ա) Ժամամուտք, (Թղ. 180բ) ճաշու մեսեղիք եւ ալէլուք, (Թղ. 185ա) Սրբասա- ցութիւնք, եւ (Թղ. 187—194) պատարագի մնացեալ տաղերը: Ասկէ ետքը միայն կու գան (Թղ. 197ա—206բ) սարկաւագի քարոզութիւնքն բոլոր պա- տարագի համար՝ Հանգանակէն սկսելով: — Վերջապէս Թ. 538 կամ j Լեհաս- տան գրուածն այն տարբերութիւնն ունի որ պատարագի սկիզբն («Յորժամ կա- մեսցի քհն.», եւն) մինչեւ «ի յարկի սրբութեան», ամբողջ ունի, ներփակեալ միւս մասերովն («Մորհուրդ խորին», «Թայս յարկ»), յետոյ Ժամամուտք եւ ճաշու սաղմոսք ընդարձակօրէն, եւ մնացածը յետոյ ի կարգին: Վերացուցման

¹ Թ. 69, Թղ. 111բ «Ա-տէլ Է-րդ-դի-տի | սկզբնատաւք երկտողից կը կապեն՝ «Աւագել
ասացեալ վան զգեստ: Աստուածատեւրդ մար- | վարգազեաի ասացեալս է:»,
մնական, զգեցեալ եղեր կա-+ սրբազան», եւն.

«Բրիստոսիւ Յիսուսիւ», աղօթքէն ետքը (Թղ. 175բ—179բ) ունի ասիկայ միայն՝ «Չինի ասի Պարթաբոռնէ ըստ ձայնի աւուրն կիրակէի կարգաւ, եւ միւս օրերու:

Սպասաւորութեանց ներքնոյն մասին այս ակնարկները բաւական կը համարինք: Ինքնին կը հասկցուի որ մեր Սովորականին համեմատութեանց մէջ կարելի ալ չէր ասոնց իւրաքանչիւրին որ մասն եւ ինչ համառօտութեամբ ունենայր մի առ մի նշանակել: Միայն ուր որ ասոնք ալ ունէին եւ տարբեր ընթերցուած կը ներկայացընէին՝ նշանակուած են:

Մանրոսմանէ կամ Խաղաղութեան 7 հատ ունինք թուով առջեւնիս, ամէնն ալ՝ բայ ի երկուքէն՝ ԺԴ—ԺԵ դարէն, մաքուր գրչութեամբ եւ խաղերով: Այս կարգի գրոց՝ որ Ժամագրոց կցուրդներու են հաւաքում են, միջին մասը կը կազմեն միշտ պատարագի այլեւայլ կտորներ, այսինքն՝ Ժամամուտք, Ճաշու մեսեղիք եւ ալէլուք, Սրբասացութիւնք, յետոյ «Բրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ», տաղէն սկսեալ մինչ «Լցաք» դարաց երգելի կարճ տաղիկները, ուստի նաեւ «Բրիստոս պատարագեալ», եւ իւր յարակիցք: Այս է ընդհանրապէս ասոնց պատարագի մասը, ուստի գրեթէ նոյն՝ համառօտ Սպասաւորութեանց հետ. միայն հոս ամէն բան, նաեւ Ժամամուտք, խաղերով են:

Համեմատութեանց մէջ գործածած ենք այս կարգի հետեւեալ ձեռագիրները. Թ. 183 (կամ k) մեծ ու թանձր բոլորգրով գրուած 22Թ (= 1340) թուականին Մկրտիչ երիցուէ, բայց գրչութեան տեղն անծանօթ, ընտիր օրինակ մը.¹ — Թ. 206 (կամ l) մեծ բոլորգրով՝ գրուած իբր ԺԴ—ԺԵ դարուն՝ Յովհաննէս գրչէն, գրուելու տեղն անծանօթ.² — Թ. 401 (կամ m) մաքուր բոլորգրով, գրիչն ու անդն անծանօթ, իբր ԺԷ—ԺԸ դարէն.³ — Թ. 403 (կամ n) մեծ բոլորգրով մաքուր մագաղաթի վրայ եւ գեղեցիկ ծաղկուած Աբրահամ արեղայէն Բողոքածորոյ անապատը 21Գ (= 1484) թուականին.⁴ — Թ. 419 (կամ o) մեծ բոլորգրով՝ Յովհաննէս գրչէն Սանահնի վանքը գրուած ՊՀ (= 1421) թուին.⁵ — Թ. 423 (կամ p) բոլորգիր գրչութիւն Ստեփանոս եպիսկոպոսի՝ իբր ԺԴ—ԺԵ դարուն, բայց գրչութեան տեղն անծանօթ.⁶ — Թ. 432 (կամ q) մանր բոլորգրով մագաղաթի վրայ՝ Ռ՛Լ (= 1642) թուին գրուած Բարդամ գրչէն ի Սեբաստիա:⁷

Այս ամէնն ալ գրեթէ նոյն բովանդակութիւն ունին, զոր վերը նշանակեցինք. քիչերը կը տարբերին մէկ երկու կէտի մէջ: Թ. 183 «Բրիստոս պատարագեալ», տաղին սա անէն սկսեալ «Մատիք առ Տէր», Շնորհալոյ կընծայէ դնելով այս խորագիրը՝ «Երգ Տեառն Ներսիսի ի բաշխելն խորհրոյ»: Աւելի անսովոր է այն որ «Լցաք» ի յաջորդ տաղիկը («Գոհանամք») սա խորագիրն ունի հոն՝ «Ի պարունէ շայոց»: — Թ. 401 կրկին մասով ունի, նախ Թղ. 19բ—22բ

¹ Թ. 183 տես «Ցուցակ», էջ 499—500, պատարագի մասն՝ Թղ. 67բ—148բ:
² Թ. 206 տես «Ցուցակ», էջ 529. պատարագի մասն՝ Թղ. 67ա—137բ:
³ Թ. 401 տես «Ցուցակ», էջ 853. պատարագը՝ Թղ. 19բ—22բ, 51ա—61բ, որմէ ետքը Հաղորդութեան մեծ տաղը կամ «Որ ի հնգից նկանակաց նշխարեցեր», են:

⁴ Թ. 403 տես «Ցուցակ», էջ 855, պատարագը՝ Թղ. 7բ—134բ:
⁵ Թ. 419 տես «Ցուցակ», էջ 872—73. պատարագը՝ Թղ. 74ա—152բ:
⁶ Թ. 423 տես «Ցուցակ», էջ 875, պատարագը՝ Թղ. 71բ—179բ:
⁷ Թ. 432 տես «Ցուցակ», էջ 883—84. պատարագը՝ Թղ. 61բ—76բ:

Սրբասացութիւնք եւ յետոյ շարունակուած՝ Թղ. 54ա «Որք հաւատով կայք յանդիման», եւն: Միւս ձեռագիրներուն բողոքովին անծանօթ է ասոր «Հայր մեր», աւրուականէն անմիջապէս ետքը կցած խաղերով սա տաղը (Թղ. 57բ) «Սբի. Աւրհնեա Տէր: Վա. Միաբան աղաչեսցուք զթագաւորն մեր Բրիստոս, զի արժանի արասցէ ըզնրնջեցեալն մեր մտանել ի յառազաստ ընդ իմաստուն կուսանն, առաւել բարձր արարէք ըզնա յաւիտեան: Սբի. Պաւստուս: Վա. Միայն սուրբ», եւն եւն: «Բրիստոս պատարագեալ» տաղին անմիջապէս կը կապուի առանց որեւէ բաժանման ուրիշ մ'որուն այլեւայլ մասերն «Մայր հաւատոյ», տաղէն եւ, բայց ուրոյն տներով ալ: ' Վերջը կը կցէ (Թղ. 62ա եւն) տաղն «Որ ի հնգից նկանակին, նշխարեցեր հինգ հազարին», եւն, որ ձեռագրիս մէջ չափազանց կրկայն է կամ նոյն կարգի եւ նոյն յորինուածով շարունակուած առանց բաժանման՝ մինչեւ Թղ. 93ա: — Միւսները յատուկ բան մը չունին, բայց միայն Գ կամ Թ. 432 որ ժամանակները չունի, եւ «Լցաք-Գոհանամբ», տաղերէն ետքը (Թղ. 74բ) պատշաճ տեսեր է կցել «Ընարեալ», մեղեդին, յետոյ «Լոյս զուարթ»:

Թի: Սաղգրքերն եւ թէ նաեւ Սպասաւորութիւնքն ու Սորհրդատեսարները չունին մեղեդիները, բայց միայն «Ընարեալ», եւ այն՝ ոչ ամէնը: Սեղեդեաց լիակատար հաւաքում մըն է Թ. 176 (կամ Ի) բողոքիւր ձեռագիրն իբր ԺԷ—ԺԸ դարէն, ուր քանի մը Գանձերէ եւ տաղերէ ետքը կը զրուի կարգաւ (Թղ. 19ա—57բ) բազմութիւ մեղեդիներու շարք մը, ի վերջոյ (Թղ. 58բ—60ա) «Ընարեալ»: ² Նոյն հաւաքում մը կայ նաեւ I² ձեռագրի Սպասաւորութեան մէջ. (Թղ. 39ա—45ա): Նոյնները եւ ոմանք կրկնութեամբ՝ այլեւայլ ձեռքերէ գրուած՝ կան նաեւ Թ. 401 ձեռագրի վերջը. (Թղ. 110ա—131ա.) Թող նաեւ ուրիշ աղբիւրները: Մենք պէտք չտեսանք մեր պատարագի մարմնոյն մէջ առնուլ Սեղեդեաց անբողջ այս հոյլը. բայց միայն անոնք՝ որ արդէն մուտք գտած են տպագիր Դպրութեանց մէջ ալ՝ պահեցինք նոյնպէս:

5. Լեհարայոց Պատարագը: Ձեռագիր Պատարագամատոյցները ներկայացրնելէն ետքն անհրաժեշտ է անյիշատակ չթողուլ խումբ մ'ալ, որ՝ մեր Սովորականին վերաբերելով ալ յէական՝ շատ սեղ կը շեղէ անկէ, յատկապէս Լեհահայոց եկեղեցական վարչութիւնէն փոփոխուած կամ արբազուած ըլլալով: Այս խմբի ձեռագիրները չենք համեմատած մեր Սովորականին հետ, ուստի այն բազմակերպ այլափոխութիւնք նշանակուած չեն նոյն բնագրի ներքեւ ծանօթութեանց մէջ: Այս պատճառաւ ալ չենք կրնար զանց ընել՝ հոս գտնէ պաղափար մը տալու Լեհահայոց Պատարագամատոյցին վրայ:

¹ Աւելորդ չէ՝ իբր օրինակ՝ յառաջ բերել այս կտորը. (Թղ. 59բ—61ա.) «Եկայք մարդիկ ամենայն, մատիք առ Տէր սրբութեամբ. ճաշակեցէք եւ տեսէք, զի քաղցր է Տէր սրբութեամբ: Հացս այս մարմին քրիստոսի. բաժակ արեան նոր ուխտի. ծանկեալ խորհուրդն յայտնի. Աստուած ի սրմայ երեւի: Որք անմաքուր էք հոգւով, ի բաց կացէք գողտրով. զի հոս կիզիչ է բոցով՝ զհոգիս անարժան մարմնով: Որք աղաւթիւքք՝ քրքնեալ, տաճար Հոգւոյն զձեզ մաքրեալ. յառաջ մատիք ճաշակել՝

զմարմին եւ զարիւնն ըմպել: Սայ է Որդին Աստուծոյ, որ ընդ աջէ Հաւր նշտտի, եւ աստ միշտ պատարագեալ բառնա ըզմեզս աշխարհի: Աստուածածին սրբուհի, յերկնից գըշտոյն պանծալի, միջնորդ լինել Երեսուհի՝ ի ժամ սուրբ պատարագիս: Զերեսս եղեալ ի հոգի, հայցեմք ի քէն թագուհի, մատոյ զաղերս մեր բանի՝ Որդւոյ քո Տեսնն Երեսուհի: Գարուն է մեզ հոգեւոր, եկայք մատիք բանաւոր. ողջոյն կուսին ջահաւոր՝ երգեաց հրեշտակն երկնաւոր:»

² Ասոր վրայ տես «Յուլիան», էջ 498:

Նրբ Լեհաստանի սրբազրուած Խորհրդատեսարի վրայ կը խօսինք, պետք չէ խառնել զատիկայ ոչ Բարսեղեան Բարսղի առաջարկած սրբազրութեանց հետ, եւ ոչ Հռոմայ 1677ի տպագրութեան, որ բնագրի վերանորոգութեան այն ձեռնարկներու արդիւնքն եղաւ: Անշուշտ նոյն իսկ Լեհաստանի եղան պատճառ սրբազրութեան այն խնդիրներուն՝ որ Նիկողայոսի Թորոսովիչ օրովն արդէն սկսան: Բայց Լեհաստանի եկեղեցին համամիտ չէր Բարսեղեանի հետ. եւ նոյն իսկ իրենց Վարդան Յունանեան եպիսկոպոսն էր որ Բարսեղ քահանայի ծայրայեղ ճգնաց դէմ դրաւ, որով անոր յորինած եւ այնպէս թարգմանած Խորհրդատեսարի տպագրութիւնը խափանուեցաւ: Ստեփանոս Ռոշքա կը գրէ յիշեալ Բարսղի ձեռնարկին մասին թէ «Սա եւ զխորհրդատեսարն Հայոց ի լատին բառ դարձոց» ու Բարսեղեան, յայտնելով իւր ալ համամիտ չըլլալը:

Լեհաստանի բողոքովն ուրիշ ճամբայ բռնած են Պատարագամատուցի եւ ուրիշ պաշտաման գրեանց վերակազմութեան համար: Ամէնէն լաւ օրինակն է ասոր՝ իրենց ծիսարանը կամ Մաշտոցը, ծայրէ ծայր նոր թարգմանութիւն լատիներէնէ: Խորհրդատեսարն այսպիսի վիճակի չհասաւ. սակայն վերջ ի վերջոյ հասաւ յանգեալ այնպիսի կերպարանքի մ'որ խառնուրդ մըն է մեր Սովորականին եւ Միսային: Բայց կանխենք ըսելը որ ոչ ամէն ձեռագիր Խորհրդատեսար, որ Լեհաստան գրուած է, անպատճառ այս խմբին կը վերաբերի. ինչպէս արդէն քանի մը հատ տեսանք նախընթացներուն հետ. (Յ, Ը, յ եւն):

Միայն Ստեփանոս Ռոշքայի Ժամակագրութենէն եւ իւր նամակներէն՝ կրնանք որոշ գաղափար կազմել պաշտաման զրոյց վերակազմութեան ընթացքին վրայ ի Լեհաստան: Սկիզբն եղած է արդէն Նիկողայոսի Թորոսովիչ Ժամանակ, գլխաւորաբար Յովհ. Բարսեղեանեանց օգնական եպիսկոպոսին ձեռնարկութեամբ: Ասոր վրայ կը գրէ Ռոշքա 1671 տարւոյն մէջ (Թղ. 412բ.) «Յովհաննէս Բարսեղեանեանց Լեօպոլսեցի եպ. սուֆրական. մինչ Նիկողայոս արքեպիսկոպոսն էր ի Հռոմ, կառավարէր զեկեղեցիս մեր. զբազում բարեկարգութիւնս արար, որամարտեաց զՊատարագատեսարն եւ զՄաշտոցն Հայոց, քաջ ուղղափառ. եղև ի Հռոմ. եւ զինի աշխատանաց հանգեալ ի Բրիտանոս յամի Տեառն 1678:», թէ ինչ կը հասկընալ Ռոշքա «տրամադրել, ըսելով, յայտնի է մեր գրատան թ. 502 ձեռագրէն (Ծիսարան Լեհաստան)». այսինքն՝ պարզապէս թարգմանութիւն լատինականէն: Միայն թէ Խորհրդատեսարն ալ ճիշդ այնպէս եղած չ'երեւար. գոնէ չունինք օրինակ մը Լեհաստանի լատինականէն թարգմանուած Խորհրդատեսարի: Ընդհանրապէս Ռոշքայի տուած տեղեկութիւնքը մի առ մի կրնանք ճշգրտել Լեհաստանի բազմաթիւ ձեռագիրներովն ալ, որ այժմ մեր գրատունն են:

1 Ժամանակագրութիւն (թ. 266 մեր գրատան) թղ. 417ա, ցամ 1693:
 2 Երկուքն ալ ամփոփուած թ. 266ի մէջ, որուն վրայ ընդարձակ տեղեկութիւններ եւ քաղաածներ ալ տես «Յուլյակ», էջ 679—83:
 3 Համեմատելու է սա խօսքը «Ծիսարանն կամ արարողութիւնն այն որ վաղուց հետէ ձեռամբ ուրումն Յովհաննէս Բարսեղեանի եպիսկոպոսի Պաշտամանից եւ սուֆրականի Լեօպոլսեցի Հայոց՝ Բարսեղեանի էր ըստ ամենայնի

գրեթէ օրհնութիւնս ի Լեփնոցոյ, — Հոյ» եւն. տես «Յուլյակ», էջ 973: Ռոշքա յետոյ (թղ. 427ա) Վարդան Յունանեանի գրոց մէջ կը գնէ Ծիսարանի թարգմանութիւնն. ինչպէս նաեւ վերջապէս ինքն ալ սրբագրեց նոյնն՝ ըստ վկայութեան Յովհ. Աւետարանովիչ արքեպիսկոպոսի, որոց վրայ քիչ մ'եւորք: Վասն զի Ծիսարանն եւ ուրիշ գրքերն ալ հետզհետէ սրբագրուած եւ փոփոխուած են, մինչեւ որ շատերն որոշ վիճակի մը հասան ընդունելի ըլլալով:

Այս միջոցին 1677ին էր որ լոյս տեսաւ Հռոմայ տպագրութիւնն՝ քանի մը սրբագրութիւններով: Այս տպագրութիւնն անշուշտ Լեհաստան ալ ընդունելի եղած եւ գործածուած է: Վկայ է ասոր՝ ի միջի այլոց՝ մեր գրատան Թ. 445 ձեռագիրն, ուր պարզապէս յիշեալ տպագրութիւնն առնուած կազմուած է ձեռագրին մէջ Խորհրդատետրի տեղ: ¹ Բայց ասոր կը կցուի «Պատարագաբարբար» բաժին մ'ալ (Թղ. 14—37), որ՝ ճիշդ խօսելով՝ հաւաքում մըն է Օաշու ընթերցուածոց՝ ոչ ըստ հայկականին, ունենալով ի վերջոյ Միսայէն ալ մասեր. — աւելի եւս Թ. 445, Բ՝ որ է «Պատարագք հաւաքեալք ի Միսայէն վասն առնթեր զոյոյ ի հարկաւորութեան», քանի մը կտոր բան: Իսկ Թ. 445, Գ, Լեհաստանոց յատուկ պատարագն է, այնպէս՝ ինչպէս կայ նաեւ Թ. 435 եւ 438 ձեռագրաց մէջ:

Հռոմայ տպագրութեամբ դադար չէ առած Խորհրդատետրի փոփոխութիւնն, եւ ոչ ալ Վարդան Յունանեանի յատուկ տպարան մը գործածելու ձգանց ալ տեւական արդիւնք չունենալով: ² Ընդհակառակն 1689ին (ըստ Ռոշքայ, Թղ. 417ա) «սեանհորոս արարչն մերայինքս ի Լէօպոլիս, Հոկտեմ. 10, վերաբախացու գորով Գերս. Տ. Մունցիոսն Կանդելմի եւ Վարդան արքեպիսկոպոսն, վասն սրբագրելոյ եւ քրտագրելոյ զՊատարագաբարբարն, եւն, որոյ աղագատարագաբարբարն է շարժ Լատարագաբարբարն էպիսկոպոսն Լեբուսեանն», կը կարծենք որ այս սիւնհոյսի սրբագրութեանց արդիւնք է Լեհաստանոց Պատարագամատուցի այն ձեւերէն մին, զոր ունինք Թ. 435, 438 եւ 445 ձեռագրաց մէջ: Յամենայն դէպս սրբագրեալ կամ խառնուրդ ձեւը կը տեսնենք որ գործածութեան մտած էր, թէ եւ Ներսէսեանի ուղեւորութիւնն ի Հռոմ եւ եօթը տարի հոն մնալով աշխատին հաստատել եւ տպագրել տալու՝ ի դերեւ կլած էր, ինչպէս կը վկայէ նոյն Ռոշքա: ³ Այս անյաջողութեամբ ալ դադար չէ առած գրքերու սրբագրութիւնն, որուն մասնակցած են Լէօպոլսոյ գրեթէ ամէն եպիսկոպոսները կարգաւ: Վարդան Յունանեանի վաստակոց հետեւեալ ցանկը կը դնէ նոյն ժամանակագիրն (Թղ. 427ա, ցամն 1715) «Վարդան Յունանեան. եւ սա էր խոհեմ, խորագիր, աղքատասեր եւ անպարսպ ի գրելոյ եւ ի թարգմանելոյ: Թարգմանեաց զԲաբելոնիցն եւ զԲահանայապետականն (Pontificale) հրօժեական, (— զոր չունինք առ.ձեռն —), Սերակոսր Բահանայից, ⁴ (— այս եւ յա-

¹ Ձեռագրին մասին տես «Ցուցակ», էջ 917—18:

² Ժ.Մեկգր. Թղ. 416 (ցամն 1686) կ'ըսուի թէ Վարդան Յունանեան առնելով «ի Սուրբ Ժողովոյն զհազար սկուտոս, զորս ոչ էր առեալ իբրեւ եպիսկոպոս ընդ ամն տանն. սրովք զսիպ գեղեցիկ կարգեաց, զոր յափշտակելով յետոյ Շվետացն, խափանեցաւ գործ նորա»:

³ Անդ, Թղ. 424ա (ցամն 1709.) «Տէր Աստուածատուր վարդապետ Ներսէսեան (†1709, մայիսի 9)... իբրեւ Վարդան արքեպն. արար զսիւնհոյսոս յամի 1689 վասն բարեւոյ կարգելոյ գեղեցեցական իրողութիւնն եւ սրբագրելոյ զգրեանս, կոչի Աստուածատուր կայն. ի Հռոմ վասն յարդարելոյ եւ Կոլոնի շարժարտերն. Հայոց 1691, ուր մնացեալ զամն եօթն՝ զոչինչ

կարաց առնել յազգոս գծուարութեանց ոմանց: Վարդանայ տկարացելոյ եւ պատճառելոյ զանկարութիւն իւր, ընտրի Աստուածատուր յաջորդ նորին, եւ յամի 1698 եկեալ ի Լէօպոլիս առնու զառաջնորդութիւն թեմի նորին. յորում զկարգաւորութիւնն յորովս արարեալ, . . զտօն մարմնոյ Տեառն հաստատեալ. . . : Թողեալ իւր յիշատակ զգիրք մի քարոզից Լեհական բարբառով, իսկ հայերէն զժանօթութիւն Բարդաղան Աստուածաբանութեան, Վարդարայ-թիւնի վեց-յոյն Հոյոյ, եւ զԲահանայիցն:» Թ. 502 Երեւոյսի յիշատակարանը տես ի «Ցուցակ», էջ 973:

⁴ Օրինակ մը տես մեր մատենագրարանի Թ. 501 ձեռագրի մէջ (Թարգմանուած 1677ին). ուր կայ նաեւ թարգմանութիւն Պոնայի «Յղ. Սրբազնութեան պատարագի», գործքին՝ հայերէնի

Ջորդան ունինք մեր գրատունը —), Պակաստ-Նիւնի Պատարագին, ¹ Ծխարան, ² Պանյարան Աղօնից, ³ եւն: Դրեաց եւ զԲաղաւերական Բոհրն առ Եփզո- կիացիս, ⁴ եւն: Բիւ մեայն 1718ին էր որ Յովհ. Աւուստինովիչ արքեպ. ժողով գումարեց, այս անգամ յատկապէս «վասն տրամադրելոյ զՏօնացոյցն մեր ըստ Յայսմաւուրացն», որուն զխաւոր աշխատողներէն էր նոյն ինքն Ստեփ. Ռոշքա: ⁵ Տօնացուցի հետ ինզորոյ զխաւոր նիւթն էր նաեւ դարձեալ Մաշ- սոցը. եւ այս երկուքը շատ յաճախ առ իթ տուած է Ռոշքայի նամակագրու- թեանց, որոնցմէ կ'իմանանք Լիհահայոց Չանքը նոյները Հռոմայ ընդունելի ընկրու եւ տարագրել տալու նաեւ ի վինետիկ: ⁶ Այս Չանքերը յաջորած չին երեւար գոնէ ամէն մասամբ. բայց արդէն 1728ին Աւուստինովիչ պաշտօնապէս հրամայեց Լիհահայոց զործածել միայն յիշեալ Մաշսոցը: ⁷

Սակայն այս միջոցին միւս գլխերու խնդիրն ալ չէր դադրած: Նոյն Ռոշքայի թղթերուն մէջ հաս մ'ալ կայ սա խորագրով «Ոմ վկայութիւն pro missali», եւ այն 1725 տարիէն (Թղ. 445բ), ուր կը վկայէ Խորհրդատետրի մը սրբուած ըլլալուն ամէն սխալներէ եւ ըստ այնմ տղայագրութեան արժանի համարելուն: Մամակաց մէջ դարձեալ կը յիշէ նոյնը Վաննապէրք մ'ալ յարգարելու ձեռ- նարկելը. (տես «Յուցակ», էջ 683.) եւ առ Խաչատուր Վրդ. ուղղուած նամակ

ժողագրուած 1698ին: Յունանեանի թարգմա- նածն է Պոնայի «Չերթածութիւն յերկինս», գործքն ալ, տես Թ. 263ի մէջ, եւն: Հայրա- պետականէն օրինակ մը չունինք մեր քով. սա- կայն հմտ. մեր գրատան Թ. 51 ձեռագիրն էպիսկոպոսի եւն ձեռնագրութեան՝ 1645ին Լե- հաստան գրուած, որուն վերջը կայ նաեւ լատի- ներէն-հայատառ ձեռնագրութիւն եպիսկոպոսի: Իսկ Բրիտաննեականներ շատ կան մեր հաւաքման մէջ, բայց ոչ յատուկ հոսովական «Բաթէիիզմն»:

¹ Հմտ. «Եղ. պակասութեանց որք հան- գիպին ի մատուցման սրբազնատրոյ պատարա- գին», Թ. 501, 2, նշնպէս Թ. 492ի մէջ «Խառաք պատարագի», առանց անուան թարգմանչին:

² Տես յիշեալ Թ. 502ի յիշատակարանն, ուր վարդանայ գործունէութիւնն ալ անյի- շատակ թողուած չէ:

³ Հաւաքուած ազօթից եւ հոգեւոր երգերու՝ ութ գրքով, թարգմանուած 1701ին. օրինակ մը՝ Թ. 512 ձեռագիրը:

⁴ Ասոր վրայ մանրամասն տես մեր գրատան Թ. 12 («Յուցակ», էջ 107—16) եւ Թ. 37:

⁵ Ժմնկգր. Թղ. 429ա (ցամն 1719.) «Յօ- հաննէս Ավուստինովիչ արքեպն. մեր, որ յան- ցեալ ամի 1718 զԺողով արար քահանայից թեմի իւրոյ վասն տրամադրելոյ զՏօնացոյցն մեր ըստ Յայսմաւուրացն, (զոր ես ընդ այլովքն չուրիչի, եւ զՅանուցուցն սրբոց Հայոց՝ որք ի նմին գտանին, լատիներէն արարի), յայտմ ամի երթայ ի Հռոմ հաստատել զպոստիկ, ուր սի- րով ընկալեալ», եւն:

⁶ Հմտ. նամակ առ Խաչատուր Վրդ. 1730 Դեկտ. 6 (Թղ. 440ա) ուր կը ծանուցանէ թէ յիշեալ Ծխարան արդէն կը գործածուէր Լե- հասայոց եւ Հունգարահայոց մէջ. (իւր խօսքերն են՝ Ritnale auctoritate... Archiepiscopi Nostri approbatum, quo nos in Polonia et Transylvania utimur), զոր տղայքել տալ խոտաջած էր Պե- տրոս Բէլեան: Նոյն խնդրոյ առթիւ գրուած է նամակն առ Ստեփ. Շահրիման 1730ին (Թղ. 441ա) եւ երկրորդ մ'առ Պետրոս Բէլեան (անգ) եւ երրորդ մ'առ «Հայր Իմմանուէլ յիպաշխօյով», (Թղ. 441բ), երէքն ալ 1730ին: Կայ նաեւ խնդրագիր մը Հունգարահայոց եւ ուրիշ մը Լեհասայոց (Թղ. 445ա—բ), երկուքն ալ 731ին:

⁷ Հրամանագիրը տես առ Հ. Գր. Գովրի- կեան, «Դրանսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը», եւն, Վիեննա 1896, էջ 253—54: Ասոր մէջ կ'ըսուի ի միջի այլոց՝ «Չոր ի ձեռն աստուած- արանից մերոց, եւս առաւել պատուելի Տեառն Արեւմտեայ Սրբեմնի աստուածարանութեան վարդապետին, զհին ձեռագիր Մաշսոցս ընդ միմեանս բազդատելով. եւ իբր՝ զնկուս իւրու- թեան, որք ոչ միայն ընդգէմ իմացման ազօ- թիցն, այլեւ ընդգէմ իսկ բազդափառ հաւատոյս մերում սփռեալք էին, սրբագրել եւ զըրբա- գրեալսն կարգաւ յօրինել... եւ որ ինչ պակաս էր ի Մաշսոցն՝ ի Հռոմականէն... առեալ առագրել ջանացաք», եւն: Հրամանագիրն տա- րեթիւն է՝ «յամի Տեառն 1728, ապրիլի ամսոյ ժեւ»:

մը 1730 տարւոյ Դեկտ. 6ին կը ծանուցանէ Յայամաւուրաց սրբազրութիւն մը. (տես «Ցուցակ», էջ 681:) Այսպիսի օրինակ մ'ալ կայ մեր գրատան մէջ՝ Թ. 437, որուն վրայ կը տեսնուի սրբազրութեանց չափը:՝ Սրբազրեալ ժամանակիրք մը նոյնպէս ունինք, եւ այն՝ Յակոբայ Աւուստիանովիչ եպիսկոպոսի ձեռքէն 1716ին գրուած, ուր Առաւօտեան ժամէն ետքը խուսմբ մը նոր երգեր մուծուած են,¹ եւն: Բնական է որ ոչ ամէնքը համամիտ էին մատենից վերակազմութեան այս հոսանքին, մանաւանդ սկիզբները: Նոյն Ռոշքա է որ առ Արրահամ կթղ. գրած նամակին մէջ (1736, մարտ 10) կը գանգատի այս սոթիւ պատահած գայթակրակց զիպուածոց մը վրայ՝ գրելով (Թղ. 451ա.) «Բայց լուր ոչ կարեմ զանօրէն արարն Նիրակոս վարդապետին, որ երկու ամօք յառաջ ի Սեչով քաղաքին ի մէջ եկեղեցւոյն առաջի ժողովուրեանն զԽորհրդարարէրն մի ծիւ ծիւ արարեալ այրեաց, եւ կողմքն զգլուխ քահանայի միոյ ծեծեաց:» Այն Մորհրդատետրն անշուշտ Լեհաստանոց փոփոխեալ օրինակներէն էր:

Վերջիններէս մեր գրատունը կան զլիաւորաբար չորս օրինակ, բաց ի պոստորդներէ (հմտ. Թ. 436, Ա. 442, Ա.) եւ նոյն կարգի ձեռագիրներէ, ինչպէս է՝ Թ. 458 «Յանկ պատարագաց», տիտղոսով, բուն՝ Աւետարանացոյց:² Այս չորս են Թ. 435, 438, 445, եւ 448,³ ամէնն ալ նոր խմբագրեալ օրինակներ, բայց պէտքէս աստիճանաւորութեամբ: Օրինակի համար Թ. 435 հնագոյն խմբագրութիւն մը կը ցուցնէ. վասն զի ընդունած ալ ըլլալով Լեհաստանոց յատուկ յաւելումները՝ գրեթէ ամէն տեղ զերծ է հռովի 1677ի սրբագրեալ ընթերցումներէն եւ համաձայն հին ձեռագրաց. մինչդեռ Թ. 438 Փառուխովիչի օրինակը թէ յաւելումներն ունի եւ թէ՛ սրբազրութիւններն ընդունած: Մանրամասնութեանց մէջ ալ բաւական շատ տարբերութիւններ կան: Վերջապէս թէ այժմ ինչ կերպարանք ունի Լեհաստանոց Մորհրդատետրը, կրնայ տեսնուիլ անոր պաշտօնական տպագրութենէն. (Վիեննա 1885, մեծ 4⁰ էջք 35:) Տպագիրը միայն Մորհրդատետրը կը պարունակէ, մինչդեռ ձեռագիրքն նաեւ յաջոյց լատինական Միսայլին պէս դասաւորուած եւ յաճախ անոր նմանցուած, ընդհանրապէս տարբերելով հայկականէն: Մեր Սովորականէն զարտուողութեանց մէջ ձեռագիրքն ալ ընդհանրապէս կը նոյնանան տպագրութեան հետ. բայց նաեւ երբեմն մեծ շեղում կը ցուցնեն: Թ. 435 եւ աւելի Թ. 438 օրինակի համար շատ յոռի լեզուաւ նոր կտորներ ունին Զգեստաւորման մասին մէջ, մինչ տպագիրը պահած է հոս մեր Սովորականին ընթերցուածները: Մրատագիրները բոլորովին նոր են ամէնուն մէջն ալ, եւ այնպէս՝ որ արտաքին արարողութիւնք աւելի մերձաւոր եղած են լատինականին: Բնագիրը՝ քիչ տեղեր ի բաց առնելով՝ նոյն է Սովորականին հետ, միայն յաճախ եւ երբեմն մեծ յաւելումներ առած է, ոմանք Միսայլին Սիսայլին: Աչքի կը զարնէ երբեմն աղօթից տեղափոխութիւնն. օրինակի համար «Որ հասարակաց

¹ Տես «Ցուցակ», էջ 896—902: Բուն ձեռագիրը գրուած է ՌԴԲ (= 1603) թուին Ղազար գրչէն ի Լով կամ Լէմպերի:
² Տես Թ. 508 եւ ասոր վրայ «Ցուցակ», էջ 980:
³ Տես «Ցուցակ», էջ 985:

⁴ Ասոնց իւրաքանչիւրին մասին տես «Ցուցակ», էջ 886, 902—903, 917—18 եւ 918—20: Միայն Թ. 438 գրութեան թուական ունի՝ 1723ին գրուած ըլլալով Գրիտափոր Ֆառուխեանցէ ի Լէպոլիս:

զայս, աղօթքը տարուած դրուած է « Հայր մեր, էն ետքը: Արդէն աէրունական աղօթքէն մինչեւ ճաշակման վերջը շատ ու շատ կը տարբերի Լեհաստանի խորհրդատեսարն, որուն ամէն մէկ շեղումները նշանակել մեր նպատակէն դուրս է: Աւելորդ է կրկնել որ այս ամէնը չէինք կրնար գործածել մեր Սովորականին համեմատութեանց մէջ. ուստի շատացանք Լեհաստանի պատարագի մասին այստեղ խօսելով:

6. Տպագիրք եւ ուրիշ տեղեկութիւնք: Հայոց Պատարագամատուցի լիակատար միօրինակութիւնն, որմէ զուրկ են ձեռագիրները մինչեւ ժի՛ դարուն անգամ, մուտք գտած է միայն տպագրութեամբ: Ժի՛ դարէն ետքն ըստ այսմ մեր խորհրդատեսարն առած է այժմու հաստատուն եւ միաձեւ կերպարանքը: Թէեւ տպագիրքն ալ երկու խմբի կը բաժնուին բովանդակութեան որպիսութեան կողմանէ, բայց այս խտիրը մեծ չէ. ուստի կաթուղիկէ եւ ոչ-կաթուղիկէ Հայոց պատարագն այնպէս չի տարբերի իրարմէ, ինչպէս կարծեցին եւ կը կարծեն տակաւին շատերը:՝

Առաջին տպագրութիւնն եղած է Հռոմ 1642ին սա խորագրով « Կարգեալ սուրբ խորհուրդ պատարագի Հայոց, Ordo divinae Missae Armenorum, (Հռոմ, տպ. Ս. Ժող. 1642, 8° էջք 132 հայ.-լատ. ըստ Պրայթմանի նոյնը տպուած է նաեւ 1670ին:) Այս գիրքը՝ որ խորհրդատեսար եւ կարգ պարութեան միանգամայն էր, ամենեւին ազդեցութիւն չունեցաւ. վասն զի շատ այլակերպ կերպարանաց մէջ մտած է հոն Հայոց պատարագը. ուստի մէկզի դրուած է: Եթէ հոս եւրոպական քննիչներու վկայութեան վրայ հաստատեալ էր տպագրութիւնը,՝ յաջորդը 1677ին՝ որ շատ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է եւ քիչ շատ հիմն եղած աճի տպագրութեանց, հայազգի Բարսեղ Բարսեղեանի թարգմանութեամբն եւ ջանիւքն առած է իւր արդի ձեւը: Որչափ ալ Բարսեղեանի տարապայման սրբագրութիւնքն ընդունելի չեղան եւ մնացին առանց հետեւանաց, զոնէ մեղմացած, ճշդիւ եւս քանի մը սրբագրութիւններով, լոյս տեսաւ Բարսեղեանի († 1693) Հռոմ գալէն 7 տարի վերջը սա խորագրով « Խորհրդատեսար Պատարագին Հայոց. Liturgia Armena, (Romae, typis S. Congr. de Prop. Fide 1677, 4° էջք 20 երկսիւն), ասոր հետ՝ « Սպասարանի Պատարագի. Ministerium Missae, (Հռոմ 1677, 4° էջք 21—39.) կցելով ի վերջոյ Սրբագրութիւնքն Ժամագրքի ու Պատարագի եւ Ծարակնոցի. (էջք 41—50:) Առջեւս ունիմ նոյն ճակատով եւ թուականաւ (1677) բայց աւելի փոքրագիր եւ տարբեր տառերով՝ Սպասարանութիւնն հանդերձ

1 Այսպէս ի միջ այլոց Daniel, Cod. lit. IV, 451. Բայց իրաւամբ երկու խմբի մատենածիւղութիւնքն զատ զատ կը գնէ Brightman, Liturgies etc. I, p. XCVI—CI. Շատ յարգի են գիտնականին այս մասին առած տեղեկութիւնքն: Բազմաթիւ տպագրութիւնք եւ թարգմանութիւնք կը նշանակուին հոն, որ այլուր գիւրաւ չեն գտնուիր: Այգետ է այս մասին « Մատենագիտութիւն », էջ 278—83:

2 Հմմտ. սկիզբը գրուած վկայութիւնքս. « Հայոց Պատարագի խորհուրդս այս Լաթին լեզուով գրեալ ինձ յանձնեցին սուրբ ժողովի Գարաբնալայց. վասն օգտութեան Հայոց ազգի.

եւ ես վիշիշի մակ անուամբ Ռիտերոս նորին սուրբ ժողովին հրամանաւ առեալ տեսի եւ սրբագրեցի: Կազմեցաւ Ռոմա թվ. ՌՊԱ, (լատիններէնին մէջ թուականն է՝ 6 Մայիս 1636:) Միւսն է՝ հայերէն եւ իտալերէն՝ « Ես Գիովաննի Մոլինո (Giovanni Molino) թարգմանիչ Հայոց, զգիրքս զայս հայի եւ լատինի լեզուով գրեալ տեսի եւ կարգացի. եւ վկայեմ վասն ճշմարտութեան, զի ամենեւին հաւատար են միմանց բարի եւ սոռոք: » — Բայց պարզ համեմատութիւն մը կը ցուցնէ որ լատիններէնը շատ յաճախ բոլորովին կը խտտորի հայերէնէ, եւ առհասարակ ոչոք թարգմանութեան երեւոյթ ունի:

Սրբագրութեամբ. (փոքր 4° էջք 1—30:)¹ Նրկուքն ալ միայն հայերէն են, որչափ ճակատն նրկելու են. բայց նոյն տարին տպուած է նաեւ հայ. լատ. բնագիրն խորագրով՝ Codex mysterii missae Armenorum seu Liturgia armena (Հռոմ 1677:) Պրայթման կը յիշէ նաեւ տպագրութիւն մը Հռոմայ 1686ին: Ասկէ ետքը Վենետիկ մէջ 1690ին հրատարակեց Բարսեղեանի համախոհ ընկերը Յովհ. Վրդ. Կ. Պոլսեցի հայերէնն իւր իտալերէն թարգմանութեան հետ: ²

Հռոմայ տպագրութիւնն հիմն եղաւ նախ Վենետիկ, Թրիեստի եւ Վիեննայի բազմաթիւ տպագրութեանց, որոնց ոմանց մէջ Բարսեղեանի սրբագրութեանց մէկ քանին՝ որ հայերէն լեզուի համար ամէնէն աւելի անհեթեթ էին, դարմանուած են արդէն: Խորհրդաբար է այս տպագրութեանց գրեթէ ամէնը ճակատի վրայ կը կրեն « ըստ օրինակին տպելոյ ի Հռոմ » ծանուցումը: Այսպէս է Միխիթար Աբբասոր ինամովք եղած տպագրութիւնն ի Վենետիկ 1741. (Վենետ. տպ. Անտոնի Պոսթոլի, 4° էջք 28:) « Խորհրդատեար սրբոյ Պատարագին », տպուած է դարձեալ Վենետիկ 1809 (« յերկուս գիրս, ի քառածալ եւ յութածալ. ») դարձեալ 1823 (4° էջք 36) եւ նոյնպէս մեծագիր՝ 1874: Բողոքովին լիակատար է « Խորհրդաբար սրբոյ պատարագին եւ Վարդապետութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ », ի միասին բերուած եւ հանդերձ յաւելուածով ճաշու սաղմոսաց, շարականաց, տաղերու եւն՝ Վենետիկ. 1826. (8° էջք 111) որ նաեւ պաշտաման 6 նկարներով պատարագի զարդարուած է: ³ Ո՛րչոյ նոյն բնագիրը եւ նկարները, բայց առանց յաւելուածներու, ունի « Պատարագամատոյց Հայոց, Liturgia Armena », հայերէն բնագիր եւ իտալերէն թարգմանութիւն Հ. Գ. Աւետիքեան. (Վենետ. 1827, Բ. տպ. 1832, 8° էջք 125. դարձեալ 1854 եւ 1891. իտալերէնը միայն նաեւ՝ 1873 եւ 1892:) Նոյնպէս « ըստ օրինակին տպելոյ ի Հռոմ », է Խորհրդատեարի տպագրութիւնն ի Թրիեստ 1803 (4° էջք 40) եւ Վիեննա 1858 (8° էջք 64) հանդերձ ցանկով ճաշու ընթերցումաց բոլոր տարւոյն ամէն օրերուն համար. — 1879 տարին լոյս տեսաւ Կ. Պոլսոյ կաթողիկոսայ Հայոց Պատրիարքարանի Խորհրդատեարն եւ Ճաշոցն ի միասին՝ առ ի փորձ, բոլորովին տարբեր խրատագիրներով: ⁴

¹ « Մատենագիտ. » էջ 276 կ'ըսուի « Այլ տպ. ի Հռոմ, նոյն մակագրութեամբ ճակատու եւ թուականաւ, բայց ժամանակաւ կրտսերագոյն, ի ձեռն Գեորգիոս Իրգուրի Պաղատեան: »

² « Թարգմանութիւն իտալական սրբազանի Խորհրդատեարն Հայոց, շարագրեցեալ ի Յոհաննիս Վրդ. Կ. Պոլսեցւոյ ըստ խնդրոյ մերայնոց հայկազունեացն սրբ են ի Վենետիկ քաղաքի. յամի Տեառն 1690, ի 10 Փետրվարի: » իտալերէն խորագիրն է՝ « La Dichiarazione della Liturgia Armena fatta in italiano dal M. R. D. Giovanni Agop, Missionario Apostolico... In Venetia MDCXC, apresso Michiel' Angelo Barboni » եւն:

³ Պրայթման կը նշանակէ ի Վենետիկ տպուած Liturgia Armena cum imaginibus, 1823 (two edd. 4° and 8°, arm. and lat.) Վենետիկ շարք եւրոպական ցուցակը (Catalogue,

Venise 1884) կը նշանակէ Liturgie arménienne avec grav. in-4, Venise 1823, 1876.

⁴ « Խորհրդատեար սրբոյ Պատարագին ըստ արարողութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. » Վիեննա 1879, ճաշոցը կամ աւելի ճաշուք բաժնուած բոլոր տարւոյ վրայ՝ մեծ 4° էջք 388, մէջը Խորհրդատեար՝ 4° էջք 36, նոյն կազմութեամբ (մէկ երկու կէտ ի բաց առեալ) Վիեննայի 1858ի տպագրութեան հետ. բայց խրատագրիք ծայրէ ծայր նոր յօրինուած եւ արտաքին արարողութիւնքն ըստ այո՞մ բաւական տարբեր կերպարանք. սկիզբը (էջ 1—12) ընդարձակ « Կանոնագրութիւն թիւ Պատարագի », մկնաբանութեամբ պահելի արարողութեանց: Ամբողջն առ ի փորձ տպուած է. ինչպէս գրքին սկիզբը գրուած « Թայարարութիւն » կը ցուցնէ, որուն ստորագրած է Անտոն Պետրոս Թ. « Ի կաթողիկոսարանի Հայոց Ուղղափառաց, ի

Երկրորդ խումբն (— Հնագոյն 1513 ի տպագրին վրայ տես էջ 613. —) իրեն հիմն ունի առաջին տպագրութիւնն 1686ի, որուն խորագիրն է. «*Խորհրդատետր սրբազան պատարագի ըստ արարողութեան եկեղեցեացն Հայաստանեաց, տպագրեցեալ ի նորակերտ տպարանի Ճուղայեցի խօծայ Սահրատենց տանն Շահրիմանեան...* ի թուականութեան արամեան ՌՃԼԾ, յամենան յունվարի ԺԲ. իսկ ի թուի փրկչին 1686, ի Վանատիկ քաղաքի. արդեամբք եւ գոյիւք Պրն. Գասպարին.» (4° էջք 40:) Հրատարակիչը ծանօթ է, որ վերջին էջին վրայ դրած է յիշատակութիւն «մատակարարի գործարանիս Խալիէօֆ երէցո՝ Լըրե-անէցոյ», առանց որեւէ տեղեկութեան գործածած գաղափարին մասին: Գիրքը կ'աւարտի տպարանի անուամբս՝ *In Venetia, MDCLXXXVI, Per Giacomo Moretti*, եւն: Երկրորդ տպագրութիւնը «ի թվին փրկչին ՌԷԾԶ եւ ի թվ. Արամեան ՌՃԾԵ (= 1706), յամենան օգոստոսի, տպագրեցեալ ի նորակերտ տպարանի Գրիգորի դպրի Մարդուանեցոյ ի մայրաքաղաքն Կ. Պոլիս» (Կ. Պ. 1706, փոքր 4° էջք 43) միջին բան մըն է, մասամբ առաջին եւ մասամբ երկրորդ խմբին համաձայնելով: Խորհրդատետրը տպուած է դարձեալ Կ. Պոլիս «ի թուի փրկչին 1748, ի տպարանի Մարտիրոս դպրի.» 1787ին կամ «ի թվ. Հայոց ՌՄԼԶ, յուլիսի ԽԱ, ի տպարանի Յօհաննիսի եւ Պօղոսի, ի Կ. Պ. քաղաքի» (մեծ 4° էջք 36), զոր՝ ըստ յիշատակարանին՝ Երուսաղեմայ Յովակիմ պատրիարքը տպագրել տուած է «յարմարաձեւ եւ նորակերտ տառիւք», եւ «կերտող նորաչէն տառիցս» է յիշեալ տիրացու Պօղոս՝ որդի Յովհաննիսի տպողի: Կ. Պոլիս տպագրութիւն եղած է դարձեալ 1823, 1844, եւն: Զմիւռնիա մէկ տպագրութիւն կը յիշուի «ի թվ. Արամեան ՌԲԾԺ, յամսեանն դեկտեմբերի ԺԲ, իսկ ի թուի Փրկչին 1761, ի քաղաքն ի Զմիւռին, ի տպարանի մահտեսի Մարկոսի.» նոյնպէս հատ մը Նոր-Նախիջեւան «յամի Տեառն 1794, մայիսի 10, տպագրեալ ի տպարանի եւ արդեամբք Հիւսիսահանակ աղզին Հայոց Առաջնորդ Տեառն Յովսէփայ Պասկազեաց սրբազան արքեպիսկոպոսի, ի Սուրբ Խաչ վանքս որ ի Նորն Նախիջեւան:», Բաց ի Էջմիածնի

Բերա Կ. Պոլիս, ի 6 Յունուարի 1879:», Ըստ Եպարարութեան «յամին 1847, որպէս եւ յետոյ եւս, հաւանութեամբ եւ հրամանաւ իսկ Արքայ Առաքելական աթոռոյն, գումարեցան առտ ի Կ. Պոլիս մասնաւոր ժողովք հմուտ եւ յաջողակ եկեղեցականաց, որոց առաջի աչաց կայեալ զգրեալն եւ զնկատեալն ի Պատրիարքական Աթոռոյն կիւլիկիոյ եւ կրօնաւորական Միաբանութեանց, եւ զհետ երթեալ առաւելագետ ընթացից՝ զոր ի բազում ամաց հետէ ունէր եւ պահէր կղերն, արկին ընդ գրով հրահանգս եւ կարգաւորութիւնս վասն եկեղեցական պաշտամանց, եւ մանաւանդ վասն թիւս եւ ձայնաւորի պատարագի:», Սակայն «զայս ամենայն սիւնհոգոսիւ Եպիսկոպոսաց ազգիս սահմանել եւ հաւանութեամբ Ս. Առաք. Աթոռոյն հաստատուն գործել» կարելի եղած չլլալով, «թէպէտ յետ միութեան երկոցունց աթոռոցն՝ Պատրիարքականին կիւլիկիոյ եւ Նախագահականին Կ. Պոլսոյ՝ գումարեցաւ ըստ ակնկալութեան ամենեցուն

Սիւնհոգոսի՝ առանց որոշման մը յանգելու՝ «պատշաճ թուեցաւ այժմ՝ օրինակ իւր Պատարագամատոյց գրոց տպագրութեամբ ի լոյս ընծայել՝ — ի գէրութիւնն անուանելու իւրեւ ի նոսին լուսնոց ըոր բարեւոյն, որպէս զի քննեալ Եպիսկոպոսաց եւ որոց անկ իցէ զամենայն զուգանդակեալոն՝ նշանակեսցեն անդէն զհարծիս իւրեանց», եւն: Որպէս զի «գէթ ի գումարել վերստին Եպիսկոպոսաց Ազգիս ի Սիւնհոգոսի՝ դիւրաւ միաբանութիւն ըլլալով եւ որոշ վճարի պահելի ձեւն: — Այս քննական սիւնհոգոսն եղաւ արդեամբք՝ աւելի անձուկ սահմանի մէջ քան նախընթացները՝ եւ որոշմունքն գրուեցան Լ. Առաջ պատենի առջեւ՝ քանի մը տարի յառաջ. թէ ինչ արդիւնք ունեցան կամ պիտի ունենան՝ մեզի անծանօթ է: Երկնք որ ճիշդ այս մատեանն Վ. Հ. Յովսէփայ Պատրիարքան, զոր լրացուցինք եւ այնպէս կը հրատարակենք, յիշեալ քննողական ժողովներու առթիւ սկսուած եւ գրուած է:

տպագրութենէն (1873)՝ տպագրուած է Երուսաղէմ 1841ին, դարձեալ 1873 (մեծ 4⁰ էջք 36), 1884: Չմիւռնիոյ 1761ի եւ Երուսաղէմայ 1873ի տպագրութեանց համեմատ՝ հանդերձ անգղ. թարգմանութեամբ՝ հրատարակեց նաեւ Ն. Աստուածատրեանց. (E. Asdvadzadourians, Liturgy of the holy apostolic church of Armenia, Լոնտոն 1887.) — Աւելորդ է ըսել որ այս յիշատակուածներէն դուրս ալ քանի մը տպագրութիւններ կան:

Բոլոր այս յիշուածները Խորհրդաբար են, այսինքն միայն բուն պատարագը կամ քահանային ընկերները կը պարունակեն: Վասն զի տպագիրք՝ ձեռագրաց հակառակ խիստ եւ որոշ բաժանում մուծած են Խորհրդատարի եւ Կարգի դպրութեան կամ Սպասաւորութեան: Չենք սխալիւ եթէ ըսնք որ այս ալ արդիւնք է Հռոմի 1677ի տպագրութեան, որուն հետեւած են ամէնքը, նաեւ երկրորդ խումբն՝ իրենց առաջնորդ ունենալով Թադէոսի Երեւանեցոյ 1686ի տպագրութիւնն: Առանց այս հետեւողութեան նշանակութիւն չունէր ոչ-կաթողիկեայ Հայոց համար, որ ինչպէս պատարագ չունին, միայն Խորհրդատարի տպագրութիւնն առանց միւս ամբողջացուցիչ մասերու: Խորհրդատարին պէս այս մասերն ալ զատ տպագրուեցան, եւ շատ անգամ: Յիշեցինք Հռոմի 1677ի տպագրութիւնն՝ երկու ձեւով. նոյնպէս Վենետիկոյ 1826ի եւն եւ Աւետիքեանի՝ իտալերէն թարգմանութեամբ հանդերձ՝ հրատարակութիւնքն, որ լիակատար են կամ երկու մասերն ի միասին: Չենք ուզեր յիշել այն համառօտ Սպասաւորութիւնքն, որ արեւելք տպուած գրեթէ ամէն ժամագրոց մէջ կը դնուին, գրեթէ այն ծաւալով եւ այն տեղը, որ ծաւալով եւ ուր տեսանք վերը համառօտ Կարգի Դպրութեան ձեռագիրները: Նոյնպէս յիշնք միայն որ Դպրաց երգեղի մասերը յաճախ կը գտնուին հնոց «Տաղարան» կոչուած տպագրութեանց մէջ, ուր պաշտաման ամէն կարգի տաղեր հաւաքուած կ'ըլլան: Թատկապէս «Գիրք Դպրութեան» տպուած է ի միջի այլոց՝ Վենետիկի «ի թուին Հայոց ՌՃԼԳ» (= 1684), նոյն տեղը՝ թուին ՌՃԼԹ (= 1690), «Հանդէս Դպրութեան» անուամբ հանդերձ Տաղարանաւ Կ.Պոլիս ի թուին ՌՃԽԼ (= 1698.) նոյն տեղը «Գիրք Դպրութեան եւ Տաղարան»... ի տպարանի պարոն Կարապետի որդի տրուպ Աստուածատուրի, ՌՃՀԲ—Գ (= 1723—24) եւ ուրիշներ: Բոլորովին լիակատար է Թրիեստի 1785ի տպագրութիւնը սա խորագրով «Ապաստարանի սրբոյ պատարագի, յորում՝ դնին ամենայն քարոզք, ժամամուտք, ալէլուք եւ երգք ասելիք ի սարկաւազաց եւ ի դպրաց ի ձայնաւոր պատարագի» եւն. (Թրիեստ 1785, 4⁰ էջք 33.) նոյնպէս լիակատար շատ փոքրագիր «Սպասաւորութիւն սրբոյ պատարագի», (Թրիեստ, նոյն, 12⁰ էջք 132:) Ամէնէն աւելի լիակատար, բայց նոր յորինուածով եւ աւուր-պատ-

¹ Օրինակի համար՝ «Ժամակարգութիւն» եւն. տպ. Սանկտ-Պետերբուրգ 1783, էջ 386—97 (տպ. Խաղարանեաց խօջմայլի սրբի Պր. Գրիգորի.) «Ժամագիրք» եւն. տպ. Մոսկ. (Լազ. Ղեմ.) 1853, էջ 381—466. Ժամագիրք՝ տպ. Կ.Պոլիս 1781, էջ 348—437: Երեքն ալ ընդարձակ ունին ժամամտերէն զատ ճաշու մտերգիք, ալէլուք եւն: Ուրիշներն աւելի համառօտ են. այսպէս՝ նորերէն յիշելու համար ժամագիրք, տպ. Երուսաղէմ 1881, էջ 605—48. տպ.

Կ.Պոլիս 1895, էջ 577—619, երկուքն ալ «Խրատք ասրկաւագութեան եւ գպրութեան» խորագրով:

² Տես «Մատենագիտ.» էջ 161—62 եւ 658—61: Այնտեղ յիշուածներէն դուրս ալ բազմաթիւ տպագրութիւնք կան. այսպէս լիակատար կարգ գպրութեան է ամէն մասերով՝ «Տաղարան Հայաստանեայց սուրբ Էկեղեցոյ», Երուսաղէմ 1882, 8⁰ էջք 1—180, անկէ ետքը Տաղեր (էջ 181—256) եւ Գանձեր (էջ 256—336):

չաճք բաժնուած բոլոր տարւոյն վրայ, քաղուածքներով Մաշտոցէն եւն հրատարակուած է «Տարեւոր կարգ դպրութեան կամ կարգաւորութիւն սրբոյ պատարագի», եւն. (Վիեննա 1877, 8° էջք 456.) ասկէ համառօտուած «կարգ դպրութեան սրբոյ պատարագի», Վիեննա 1877 եւ 1892: Չենք յիշեր նոյն եւ նման բաղնաթիւ ուրիշ հրատարակութիւններ, օրինակի համար «Սպասաւորութիւն Պատարագի» (թիւ պատարագի համար)՝ Թրիեստ, 1786, Վիեննա 1854, 1865, 1889, եւն եւն: Թող նաեւ պատարագի երգեցմանց ձայնագրութիւնք եւրոպական ձայնանիշներով ի Վիեննա, Վինետիկ եւ Լայպցիգ:՝

Տպագիրք ըստ այսմ քիչ չեն քանակութեամբ. բայց քիչ են ներքին արժէք ունեցողները: Ամենամեծ մասը, չըսենք ամէնն, իրարմէ տպագրուած են, ուստի ամէնուն մէջ բնագրի լիակատար միօրինակութիւն կը տիրէ: Սաեւ վերոյիշեալ կրկին խմբերու տարբերութիւնը քանի մ'որոշ կէտերու վրայ է միայն: Նոյնն ըսելու եւք մեր պատարագի բազմաթիւ թարգմանութեանց վրայ այլեւայլ եւրոպական լեզուներով: Ասոնց մեծագոյն մասն ոչ թէ ուղղակի հայերէն բնագրին վրայէն է, այլ ուրիշ թարգմանութեան մը. բաց աստի անտը՝ որ ուղղակի թարգմանուած են, մէկ երկու տպագրութեան համեմատ են: Ասով մէկ կողմանէ՝ թարգմանութեանէ թարգմանութիւն անցներով՝ կարծես նոր կերպարանք առած է պատարագը. միւս կողմանէ միայն տպագրութիւնքն հիմն առնուած ըլլալով, յէականս միակ եւ միօրինակ ճանչցուած է Հայոց պատարագը: Այն բաղնաձեւ կերպարանափոխութիւնքն, զոր տեսանք ցայսվայր, ի հարկէ անծանօթ կը մնային եւրոպական քննիչներու, որոնք միայն այս կամ այն թարգմանութիւնը գործածելու ստիպուած էին: — Նոր թարգմանութեանց շարքը չսկսած, յիշենք պատարագիս բաւական հնութիւն ունեցող Խաթաբերէն՝ թէեւ մասնական թարգմանութիւնը: Հայոց աշխարհէն դէպ ի Մորիմ եւ անկէ այլուր գաղթող այն Հայոց համար, որ թաթարախօս եղած էին, բնական էր որ թարգմանութիւն այլեւայլ եկեղեցական գրքեր՝ պաշտամանց ներկայութեան ժամանակ գոնէ հասկընալու համար աղօթուածները: Առջեւս ունիմ՝ ի միջի այլոց՝ երկու ձեռագիր՝ հայատառ թաթարերէն թարգմանութիւն ժամագրոց եւ ուրիշ աղօթքներու, ուր՝ իր պատշաճ տեղը՝ կայ նաեւ պատարագը: Սակայն ոչ թէ լիակատար Մորհրդատետր մըն է հոն եղածն, այլ աւելի դպրաց երգեցմունքն, համառօտ ըսելով՝ կարգ Դպրութեան մը: Յիշեալ երկու ձեռագիրքն են մեր մատենադարանի Թ. 143 եւ 525. առաջինն իրր ժԾ—ԺՉ դարուն դրուած Մկրտիչ Լազար-օղու անձէն մաքուր բոլորգրով. երկրորդը ՌԿՁ (= 1618) թուին գրուած նոյպէս բոլորգիր:՝

Վերը յիշեցինք քանի մը թարգմանութիւնք որ հայ բնագրին հետ մէկտեղ լոյս տեսած են, ի միջի այլոց Հռոմայն 1642ին եւ նոր թարգմանութիւնն 1677ի, խապերէնն Յակոբայ վարդապետի 1690ին եւն: Հ. Գ. Աւետիքեանի թարգմա-

1 Հմմտ. «Երգք սրբոյ պատարագի ձայնագրեալք», վիմատիպ (Գեր. Հ. Ա. Վ. Այսընեան եւ ուսուցչապետ Վայս), Վիեննա 1877, չորեքէջն. իսկ ամբողջ նուագախմբի համար՝ պատրաստուած, բայց տակաւին չհրատարակուած: — «Երգք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ յերեւելաք ըստ եւրոպական երաժշտութեան», (Les chants de la liturgie arménienne, traduits

en notes européennes par M. Bianchini) չորս լեզուով, Վենետ. 1876 8° XIII + 223 pp. — Էփմալեանի նոր ձայնագրութիւնքն չորեքէջն (Վայփցիկ եւ Վիեննա 1896) տակաւին լոյս տեսած չեն: 2 Տես «Ցուցակ», էջ 442—43 եւ 996—97. առաջինն մէջ պատարագն է՝ ԹՊ. 58ա—96բ. երկրորդին մէջ՝ ԹՊ. 40ա—53բ:

նութիւնն (Liturgia della Messa Armena, transportata in lingua Italiana etc. Ի միջի այլոց նաեւ Վենետ. 1873, 8° էջք 68), որուն այլեւայլ՝ առանձինն եւ հայերէնի հետ՝ հրատարակութիւնքն ալ յիշեցինք, հիմն եղած է ուրիշ քանի մը թարգմանութեանց: Ասոր վրայէն է Պաքալի գաղղիերէն թարգմանութիւնն 1844ին, որ Մինի «Աստուածարանական համայնագիտարան», հաւաքման ութերորդ հատորին վերջը տպագրուած է: Աւետիքեանի գործոյն վրայէն է նոյնպէս Lapostolestի գաղղիերէն թարգմանութիւնն Ի Վենետիկ 1851:² Վենետիկ լոյս տեսած են բաց աստի այլեւայլ ուրիշ թարգմանութիւններ ալ. այսպէս՝ իտալերէն մը 1854ին.³ գաղղիերէն՝ 1870ին եւ դարձեալ 1876ի.⁴ անգղիերէն՝ Հ. Յ. Ռսավերտոնցի թարգմանութեամբ՝ 1867 եւ 1873, ինչպէս նաեւ իւր չորեքմասնեայ գրոց մէջ «Հայոց Մաշտոցը», առաջին մասը կը գրաւէ Հայոց պատարագը, երկրորդ եւ երրորդը Մկրտութեան, Դրոշի եւ Կարգի խորհուրդները, իսկ չորրորդը Հայոց եկեղեցւոյ արարողութեանց վրայ կը խօսի, երկու լեզուաւ հրատարակուած գաղղիերէն եւ անգղիերէն 1872 եւ 1876 տարիները:⁵ Գերմաներէն լաւ թարգմանութիւն մը հրատարակեց Շթէք 1845ին Ի Թիւպինգէն՝ բազմաթիւ ծանօթութիւններով կամ համեմատութեամբ հայերէնին մնասնց Բարսղի եւ Ռսկերերանի պատարագամատոյցներուն, եւ այն լիակատար թէ Սորհրդատետրն եւ թէ Կարգ դպրութեան մէկտեղ: Միայն Սորհրդատետրը լոյս տեսած է գերմաներէն նաեւ մեր տպարանէն, երկրորդ տպագրութեամբ 1896ին:⁶

Այս ամէնը վերոյիշեալ առաջին խմբի թարգմանութիւնք կրնանք համարիլ. վասն զի նոյն խմբի այս կամ այն տպագրութեան վրայէն են: Այս կարգի են նաեւ հնազոյն քանի մը լատին թարգմանութիւնք ալ: Պրայթման կը յիշէ լատիներէն թարգմանութիւնն Lubeezykի (տպ. Բրաքաւ 1544), որմէ քա-

¹ Liturgie arménienne, traduite en italien par le Père Gabriele Avedichian, et en français, sur le texte italien, par l'Abbé J.-B.-E. Pascal. Petit-Montronge 1844, Ի գիրք Migne, „Encyclopédie théologique“, Tome VIII, Appendice: 4e pp. 1257—1304. «Կիրքը (էջ 1261—72) ներածութիւն մը գրուած է, ուր կը խօսուի Pidou-Lebrunի հրատարակութեան վրայ եւ կը յայտարարուի որ իւր թարգմանութեան հիմն առնուած է Աւետիքեանի գործոյն 1832ի տպագրութիւնը: Ինչպէս Աւետիքեանին նոյնպէս այս եւ ուրիշ շատ թարգմանութիւնք լիակատար են, այսինքն խորհրդատետր եւ Կարգ դպրութեան միանգամայն:

² Liturgie de la Messe arménienne, traduite en français de la version italienne, par monseigneur Lapostolest, Venise 1851. (պատկերով):

³ La santa Messa dietro il Rituale Armeno. Venezia, Gio. Ccchini 1854, 12° pp. 30.

⁴ Liturgie de la Messe arménienne, Venise 1870. «Մասննագիտ.», էջ 282 այս տպագրութեան համար՝ բաց ի վենետիկէն՝ կը յիշէ նաեւ

Փարիզի Մուրատեան վարժարանն եւ Abbeville, imprimerie Driez, C. Vaillant et Retaux. — Երկրորդին խորագրին է՝ Liturgie de la Messe arm., Venise 1876.

⁵ Armenian Liturgy, translated into english by the R. F. James Issaverdenz. Venise 1867, 1873. Նոյն տպարանի եւրոպական յուշակն 1884 տարւոյ՝ «1870», տարին կը գնէ տպագրութիւնը: Նոյն հեղինակին չորեքմասնեայ գործքը Rituel arménien (I partie: Liturgie arménienne, IV partie: Rites et Cérémonies de l'église arm.) լոյս տեսած է Վենետիկ 1876 գաղղիերէն, սրմէ յառաջ է անգղիերէնը (The sacred Rites and Ceremonies of the arm. Church.) Վենետիկ 1872:

⁶ F. X. Steck, die Liturgie der katholischen Armenier. Tübingen, 1845, 8° pp. 95. — Միւթարեան Հարց Վիեննայ՝ Die hl. Messe wie solche nach dem armenischen Ritus gelesen wird, Wien 1830, 12° pp. 80. Երկրորդ տպ. Die hl. Messe nach dem arm. Ritus. Wien 1896. 12° pp. 68. Կան տպուած նաեւ Սպասուսութիւնք թիւ պատարագի համար եւրոպական տառերով:

ըրուածք մ'ըրած է Cassander իւր Liturgica գրութեան մէջ: Ժ՛՛ դարուն հոգացած էր Պիտու լատիններէն թարգմանութիւն մը, զոր նաեւ Լըպրիւն նոյն դարու հոչակաւոր ծիսագէտը՝ գտնելով նոյնը Պիլք գիտնականին թղթերուն մէջ հրատարակեց իւր հոչակաւոր ծիսական գրութեան հինգերորդ հատորին վերջը: ¹ Ոտայերէն նաեւ Յովհ. Սերբոս իւր ժամանակագրական Պատմութեան մէջ: ² Չեն պակսիր անշուշտ ուրիշներ ալ. այսպէս Ամիրոսեան Մատենադարանի P. 192 Sup. ձեռագիրն Missa Armena թարգմանուած հայերէնէ լատիններէն, որ Վարդանայ անունն եւ 1620 թուականը կը կրէ, ինչպէս նաեւ «Բարթուղիմէոս Արքարեանց», Հաղորդութեան մասը կայ նաեւ Տէնցինկէրի քով: ³

Զարմանք է որ այս թարգմանութեանց եւ ոչ մին, ուստի եւ ոչ Աւետիքեանինն՝ այլեւայլ զիսնոց քով իբրեւ Հայոց պատարագ վստահելի երեւցած է, այլ իբրեւ Հայ-կաթուղիկեայց յատուկ նկատուած, առանց հիման: Զանք եղած է ըստ այսմ աւելի ապահով բնագիր գտնելու. եւ այս գտնուած է՝ ըստ կարծեաց ասոնց՝ Յովսեփայ Արղութեանց Երկայնաբազուկի ուսուերէն թարգմանութեան մէջ. (տպ. Պետր. 1799:) Ասոր վրայէն՝ իբրեւ վաւերական աղբիւրէ՝ թարգմանած է R. W. Blackmore անգղիացին, եւ այս թարգմանութիւնը դրուած Nealeի հոչակաւոր գործքին («Պոմ. սրբոյ արեւելեան եկեղեցոյ») Երածութեան մէջ: ⁴ Այս ուսուերէնէ անգղիներէն փոխադրութիւնը՝ նոյնպէս իբր բուն Հայոց պատարագ՝ լատիններէնի վերածած է Daniel ⁵ իւր յաճախ յիշուած գործքին մէջ. եւ որովհետեւ այս երկու նախընթաց թարգմանութիւններէ բոլորով ստուգիւ բաւական կը ստարբերի, ինչպէս բնական է, ուղղակի հայերէնին վրայէն եղած օրինակի համար Աւետիքեանի եւ Շթէքի թարգմանութիւններէն, վերջիններուս ընթերցուածքերը դրած է Daniel ծանօթութեանց մէջ իբրեւ Հոովմէականաց յատուկ: Յիշեալ Blackmoreի թարգմանութեան համեմատ է ուրիշ անգղիներէն մ'ալ, զոր յարդարած է՝ համեմատելով Երուսաղեմայ 1841ի տպագրութեան հետ՝

¹ Pidou de St. Olon, Liturgia armena cum ritu et cantu ministerii, ըստ Պրայթմանի 1680ին, from mss. supplemented by ed. 1677. «Պիտու որ երկար տարիները Պարսկահայոց մէջ ապրած էր եւ 1687ի եպիսկոպոս անուանուած Բարեւոյնի, մեռած է Սպահան 1694ին: Lebrun գիտնականն, որ գիտէր թէ Սորպանի ուսուցչակեաններէն մին Piques յանձնած էր հայագրի Չաքարիա քահանայի թարգմանել Հայոց Պատարագը լատիններէնի, փնտռելով՝ Piquesի 1699ին մեռնելէն ետքն՝ անոր թղթերու մէջ գտած էր թարգմանութիւն մը՝ ոչ թէ Չաքարիայի [այլ Պիտուի անուամբ: «Նոյնը՝ քիչ փոփոխութեամբ՝ առաւ Լըպրիւն իւր երկատիրութեան մէջ (Explication etc. V) հինգերորդ հատոր մը հրատարակելով: Իւր երկատիրութեան տիտղոսն է Explication littérale historique et dogmatique des prières et des cérémonies de la messe (Հար. Ա, 1716ին.) ասոր շարունակութիւնը լոյս տեսաւ երեք հատոր 1726ի ու խորագրով՝ Dissertations historiques et dogmatiques sur les liturgies de

toutes églises du monde chrétien. Տե՛ս Հար. Ե, Ճաւ Ժ, էջ 329 եւն:

² Gio. de Serpos, Compendio storico di memorie cronologiche concernenti la religione e morale della nazione Armena suddita dell' impero Ottomano. Վենետիկ 1786, Հար. Գ, էջ 32 եւն:

³ H. Denzinger, Ritus Orientalium, Cop-torum, Syrorum et Armenorum, in administrandis Sacramentis, եւն, Վիւրցպուրկ 1863, Հար. Ա, 421—24, Ordo communionis apud Armenos, ուր նաեւ «Մայր հաւատոյ» տաղը լատիններէն, ինչպէս գագղիներէն Pascalի քով, գերմաններէն Շթէքի քով, եւն: Տէնցինկէրի երկհատոր գրքին մէջ Հայոց Մաշտոցի Խորհրդոց մատակարարութեան ամէն մասերը կան աւելուած լատիններէն թարգմանութեամբ եւ տեղեկութիւններով:

⁴ Տե՛ս Neale, History of holy eastern church. I. Introduction, p. 380—700 ծանօթութիւններով եւն:

⁵ A. Daniel, Codex liturgicus, IV, 451—82. Liturgia Armenorum.

Fortescue անգղիացին իւր շատ մասամբ ընտիր գործքին մէջ՝ «Հայկական Եկեղեցին», տպագրուած ի Լոնտոն 1872ին:¹ Ուրիշ անգղիերէն թարգմանութիւն մը Կ. Պոլսոյ 1823ի տպագրութեան համեմատ՝ ըրաւ Հայագէտն Մալան (Լոնտ. 1870), ուր Խորհրդատեսարը Ս. Գր. Լուսաւորչի անունը կը կրէ:² Մալանի այս թարգմանութիւնը կրկնուած է՝ բայց յաւելուածներով Ն. Աստուածատրեանցի հրատարակութեան մէջ, (Լոնտ. 1887), զոր վերը հրատարակութեանց մէջ յիշեցինք:³ Նոյն Մալանի թարգմանութեան վրայ հիմնուած է, սակայն հետեւելով Աստուածատրեանցի հրատարակածին եւ հայերէն բնագրին 1844ի տպագրութեան յԵրուսաղէմ, յաճախ յիշուած Պրայթմանի երկատրութեան մէջ գրուած Հայոց Պատարագն անգղիերէն լեզուաւ:⁴ Յիշելու ենք նաեւ Դիւլորիէ Հայագէտին անուն կրող գործն, որ ուրիշ գաղղիերէն թարգմանութիւն է մեր պատարագին ի Փարիզ 1855 եւ 1857:⁵ Այս գործքին ճակատին բոլորովին համեմատ խորագրով ռուսներէն գրութիւն մ'ալ կը յիշուի (Նաշ 1874⁶), որ թերեւս առանց կապակցութեան չըլլայ նախընթացին հետ կամ անոր թարգմանութիւնը գիրքը տեսած չենք: Յունարէն թարգմանութիւնն ի թերթին *Εὐαγγελικὸς Κῆρυξ* (տես վերին էջ՝ 4) տեսած չենք: Ռուսներէն նոր թարգմանութիւն մ'ալ լոյս տեսած կը յիշուի Չանիւք Սրմնաբաշեանի:⁷

Ահա մեծ քանակութիւն մը տպագրութեանց ու թարգմանութեանց մեր Սովորական պատարագին, որ իւր այս ձեւովն ծանօթացած է ամէն ծիսագէտ գիտնոց: Մեր Պատարագը հռոմէական եւ ոչ-կաթոլիկէ բաժնել եւ իրարմէ շատ տարբեր կարծիք, ինչպէս ըրած են գիտնականներէն ոմանք, զուր է եւ անձիշտ: Անշուշտ քանի մ'որոշ տարբերութիւններ կան առաջին եւ երկրորդ

¹ The Armenian Church, being a sketch of the History, Liturgy, Doctrine and Ceremonies of this ancient national church, by E. F. K. Fortescue, with an Appendix by the Rev. S. C. Malan. London 1872, 8' pp. 336, նկարներով: Նախ կայ համառօտ Պատմութիւն Հայ եկեղեցւոյ (էջ 17—41), «Տօմար Հայոց եկեղեցւոյ», (էջ 42—53.) յետոյ Պատարագը լիակատար հանդերձ կարգաւ գործութեան (էջ 55—114) որ յառուկ մաս մըն է ուրոյն ճակատով: The liturgy or the Order for the administration of the holy Communion according to the use of the... Church of Armenia, եւն, վերջը քանի մը ծանօթութիւններով: Կը յաջորդեն տեղեկութիւնք Հայոց եկեղեցւոյ, Էջմիածնի, Աստուածաշնչի եւն վրայ. ի միջի այլոց (էջ 150—83) Խորհրդատեսարին (The Liturgy) եւ դարձեալ (էջ 184—93) Արարողութեանց վրայ: Ասկէ ետքը գըւ. ինքն կան հռոմէական եւ բողոքական Հայոց վրայ եւն, ի մասնաւորի գըւ. ին մը (էջ 222—24) համեմատութիւն Anglican and Armenian Liturgies. Ասկէ ետքը կը սկսի Մալանի մասն, նախ Հայոց Հանգանակը թարգմանուած եւ ներածութիւն (էջ 245—89) եւ

յետոյ (էջ 291—321) թարգմանութիւն կանոնի Մկրտութեան Մաշտոցի. երկու վերջին կտորներն հասարակաց ճակատ մ'ունին: The Confession of Faith of the orthodox Armenian Church together with the Rite of holy Baptism... translated from the originals by the Rev. S. C. Malan. Քանի մը Ծանօթութիւններով (էջ 322—36) կը փակուի գիրքը:

² Malan, The divine liturgy of S. Gregory the Illuminator. Լոնտոն 1872:

³ Տես վերն՝ էջ. 602:

⁴ F. E. Brightman, Liturgies eastern and western. I. Oxf. 1896, p. 412—57. The liturgy of the Armenians. Տեղեկութիւնք ի Ներածութեան՝ էջ ԴԶ—ՃԱ, միշտ Բիւզանդական բաժնին մէջ:

⁵ Dulaurier, Histoire, dogmes, traditions et liturgie de l'église arménienne. Paris 1855, 1857. p. 87ff: Liturgie de notre bienheureux père St. Grégoire l'Illuminateur etc. Տես վերն՝ էջ 4:

⁶ Խորագիրն է՝ Istorja, dogmale, tradionile si Liturgia Bisericei Armene etc. Jassy 1874.

⁷ Sarmacas L. Botezula si Liturgia Biserieci Armene. Jashi, tip. P. C. Popowicz, 1895.

խմբին մէջ . բայց՝ մէկ երկու կէտ ի բաց առեալ որ վարդապետական խնդրոց հետեւանք են, շատ մեծ չեն են այս տարբերութիւնքն: Ի՞նչ են արդեամբք այս քանի մը կէտերու անհամաձայնութիւնքն համեմատելով մեր ձեռագրաց ներքնոյն պէսպիսութեանց, ինչպէս կը տեսնենք առջեւնիս ԺԳ դարէն մինչեւ ԺԷ դար կամ սուրբութեանց սկիզբը: Ակնարկ մը մեր յաջորդ հրատարակութեան կից ծանօթութեանց բաւական է համոզելու, թողով նաեւ աւելի հնազոյն խմբագրութիւնքն BDF, Լիոնեանն, Արձիշեցւոյնը, Լամբրոնեանն եւ աւելի հին Խոսրովեանն: Այս եղա՞ծ է արդէն պատճառն այն այլեւայլ անձիշդ կարծիքներուն որ գիտնոց եւ ոչ մին ձեռագիրներու տարբերութիւնքը պէտք եղածին պէս ուսումնասիրած է կամ մեր պատարագի զարգացման պատմութեան փորձ մ'անգամ ըրած, ինչպէս եղա՞ծ է առաջիկայ երկասիրութեանս մէջ: Աւետիքեանի պէս իրաց հմտութեամբ լի անձինք մեր Սովորականը հնագոյն դարեր կը հանեն, մինչդեռ իւր վերջին եւ միօրինակ ձեւը շատ նոր է ընդհակառակն: Մթէ առաջի խմբի հիմը՝ Հռոմի 1677ի սուրբութիւնք՝ կը դարձուի քանի մը փոփոխութիւն մուծանելուն համար եւ այն՝ Չանիւք հայագրոց մը (Բարսեղեանի), շատ մասամբ իրաւացի է այս . բայց սխալ է նոյնպէս կարծել թէ երկրորդ խմբի ամէն ընթերցուած ալ հին է եւ բուն հարազատ հայկական: Աւելորդ չէ կարծենք հոս ամփոփ դնել այս խմբերու գլխաւոր տարբերութիւնները:

Գլխաւոր ամբաստանուողն է Հռոմի 1677ի սուրբութիւնքն՝ իւր շեղու մնելովն: Ասոր վերջը կայ Correctiones կամ Սրբագրութեանց ցանկ մը, նախ Ժամագրոց եւ յետոյ Շարահնոցի: Ժամագրոց մէջն են նաեւ Պատարագամատուցի քանի մը սրբագրութիւնք Ամսթերտամի 1667ի սուրբութեան էջերուն համեմատ դասաւորուած: ¹ Կանխենք բռնեք որ ընդհանրապէս Հռոմայ կողմանէ պաշտօնական հրամանագիր մը չէ այս, եւ ոչ ալ ծանօթ է քահանայապետական հրամանագիր կամ վճիռ մ'այս ամէնն այսպէս պահելու: Թէեւ արդեամբք շատ բան շատերէն պահուած է, ոչ նուազ բան ալ՝ որ լեզուական անհետեւութիւն էր՝ Բարսեղեանի անհմտութենէն յառաջ եկած, դարմանուած է արդէն այլեւայլ սուրբութեանց մէջ: ²

Ժամագրոց եւ Շարահնոցի սրբագրութիւնք թող տալով՝ ³ կը մնան Պատարագամատուցի համար յատկապէս քանի մը կէտ, որոնք հետեւեալներն են:

¹ Տպ. Հռոմ. 1677, էջ 41—44 Correctiones Officii divini Armenorum կամ «Սրբագրութիւն Ժամակարգութեան Հայոց ըն Ժամագրեկան, որոյ մակագիրն է. Աղօթարարս Ի Ժամագիր... յԱրտերտամի, ի թուոյն Քրիստոսի 1667, եւ Հայոց 1116, փետրվարի ամսոյ քսան, Սբ-բրիտի Եւ Երեմի, և և:

² Արդէն այս Սրբագրութեանց ծայրը սա կէտն ալ կայ (էջ 49, հտժ, ԼԱ) «Գրտելի է եւս, զի Սրբազան Ժողովն սրում յատուկ է հոգալ զհամարներու ճշտատոյ եւ ի բաց բաւնալ զորոնք ի միջոյ ցորենոյն, կամեցաւ միայն սրբագրել զայնոսիկ, որք յայտնապէս կամ ծածկարար հնչին ընդդէմ ճշմարտութեան հաւատոյն եւ հետեւապէս են ընդդէմ կեցութեան

հոգեաց: Իսկ զտիալանս՝ որք են ընդդէմ արհեստի քերականութեան կամ հայկաբանութեան, ու հոնց— Իսկ արբ-բրիլ, զի մի ծանր թուիցի լսողաց. այլ եթող ճշմարտատիրաց վարդապետաց եւ այլոց գիտնոց սուսմասիրաց. որպէս զի նորա, որք են քաջապէս տեղեակ հայկաբանութեան, ըստ տեղւոյն եւ ժամանակին խոհմտապէս եւ ճշմարտաբար հոգայցեն սրբագրել զնոյնս, և և: — Այս արդէն հարուած մըն է Բարսեղեանի ձեռնարկու հայկաբանութեանն, որ օրինակի համար «յարեալ» կը սրբագրէ: «յարեացեալ» սխալ համարելով, եւ նմաններ:

³ Յատկապէս պատարագի կը վերաբերին Սրբագրութեանց Հտժ. Ը—ԺԵ. բայց անուշակի նաեւ Հտժ. Բ—Ձ, ուր կը հրամայուի

ա. Ճննդեան ժամանակը «Աստուածածին անհարսնացեալ... եւ զԱստուած անխնայալն ծնար», եւն՝ սրբազրել այսպէս «Աստուածածին առն անգիտակ... զԱստուածն անբռնադակեղն ծնար», եւն: Այս անյարմար սրբազրութիւնն, որուն առաջին մասը («առն անգիտակ») արդէն կայ Ռսկանայ եւ Թադէոս երիցու հրատարակած Մարտիրոյ 1673 տարւոյ ժամագրոց մէջ (էջ 112), ուղղուած է Ղեկնակոյ վերջին տպագրութեանց մէջ. Թրիկեալին եւ Ղեկնայինն ըրած՝ «...ամբօրհնեալ», եւն: — Բ. ժամանակներէն հանել կը հրամայուի երկու հատ՝ «Թադաւորացն», եւ «Վարդանանցն», (կամ «Որդէ» յեփ առօրնաթասէր Բաբառըն», եւն, եւ «Յաղարհակնն է ճակարամարտըն», եւն.) որոնք արդեամբք ալ Ա. խմբի տպագրութեանց մէջ կը պակսին: Ասոր փոխարէն Բ. խմբի մէջ մուծուած են քանի մը ժամանակաք, որ առաջնոյն մէջ իրուամբք չկան. չենք հանդիպած մենք ալ որեւէ ձեռագիր օրինակի մէջ: — Գ. Բաւական մեծ փոփոխութիւն կրած է Հանգանակը նոյն Սրբագրութեանց համեմատ (Հտժ. ԺԱ—ԺԲ), բայց յետոյ արդէն շատ բան դարմանուած նոր տպագրութեանց մէջ: Բարսեղեան կ'ուզէ որ ընդունելի ըլլան հետեւեալ ընթերցումները՝ «Հաւատամք... Հայրն ամենակար (փիս. «ամենակալ»)... Ծնեցեալ (փիս. «ծնեալ») յԱստուծոյ Հօրէ, Սիւսիս, նախ քան զամենայն յաւիտեան» (փիս. «այսինքն յեւթեանէ Հօր») նոյն նիւն համագոյակնց Հօր (փիս. «նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր») ...որով էառ զմարմին, զհոգի եւ զժիւղ (փիս. «զմիտս», բայց ձեռագիրք հոս պէսպէս են)... չարչարեցեալ, խաչեցեալ, Բաղեցեալ, յերբորդ առօր յարեալ (փիս. «չարչարեալ, խաչեալ, Բաղեալ... յարուցեալ») ... Հաւատամք եւ ի սուրբ Ոգին յանելին եւ ի կատարեալն որ է Հօրէ եւ յՈրդոց Բոլոր... քարոզեաց զառաքեալն (փիս. «զառաքեալսն») եւն: Ասոնց միջէն վարդապետական տեսակետով է միայն «որ ի Հօրէ եւ յՈրդոց բոլոր, յաւելուածը, միւսները՝ ինչպէս Բարսեղեանի սրբագրութեանց ամենամեծ մասը՝ սխալ հասկընալու եւ տգիտական կասկածանաց եւ լեզուի անհամութեան արդիւնք. բայց քանի մը բան ընդունած են Ա. խմբի ամէն տպագրութիւնք, ի մաս-

«Աստուծի», եւ Պատարագի պատշաճ տեղերու մէջ պատարագի եւն յիշատակութիւնն յառաջ քահանայապետի յիշատակութիւնը չմոռնալ: Դարձեալ (Հտժ. Դ) խրատագիր յիշատակութեան թէ «Բայց կաթուղիկոսն Հայոց կամ եպիսկոպոսն, եթէ իցէ ուղղափառ, անուանիցի ըն իւրում վիճակի եւ թեմի. իսկ եթէ իցէ հերետիկոս կամ հերձուածող, ոչ ուրեք եւ ոչ երբեք անուանիցի», եւ վերջապէս (Հտժ. Զ) երեքսրեանն ըսել պարզ «Սուրբ Աստուած... եւ անմահ, ողորմեա մեղ», առանց ոչ-կաթուղիկեաց ծանօթ յաւելուածներու «որ յայտնեցար վասն մեր», «որ խաչեցար վասն մեր» եւն ըստ աւուր պատշաճից:

¹ Ասոնց տեղ կը սահմանուի ըսել «Մարտիրոսաց, ժամանակն» «Ի Կոնստանտնուպոլս»:

² Այսպէս «Իշմիածնի» տօնի ժամանակու մը «Տե՛ր Բր Ի Փրիէ՛ն Յիսուս Բարսեղ, որ զօրհնէ Ի Բարսեղեանի թաղմաշարչար վկային ք», եւն, տես Ժամագիրք տպ. Պետր. 1788,

էջ 343. տպ. Մոսկ. 1853, էջ 391, եւ այլուր: — Երկրորդ մը «Լուսաւորչին», որ կը սկիծ «Յնծայ այսօր եւ զուարճանայ եկեղեցի սուրբ տօնելով մեծաւ հանգիսիւ զհանրապետութեամբ», եւն. (տես տպ. Պետր. 346, Մոսկ. 395, եւն): — Երրորդ մը «Ամենայն սրբոց, այսպէս. «Բարեխօսութեամբ սրբուհւոյ Աստուածածինն, սրբոյն Յօհաննու կարապետին, սրբոյն Ստեփաննոսի նախազկային եւ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, եւ սրբոց առաքելոցն եւ մարգարէից, Հայրապետաց եւ վարդապետաց, մարտիրոսաց եւ թագաւորաց, ճգնաւորաց եւ կուսանաց, նահատակաց եւ միանձնաց, եւ ամենայն սրբոց քոց, հնոց եւ նորոց, յայտից եւ անյայտից, սրոց այսօր է յիշատակ, զխաղաղութիւն եւ զերկնային ողորմութիւն քո պարգեւեա մեզ մարգասէր Տէր:» (Տես տպ. Պետր. 357, Մոսկ. 407, եւն): Գոնէ «Իշմիածնի» ժամանակու ժեղ դարուն կէսէն յառաջ չի կրնար շինուած ըլլալ:

ինքն համազոյակից,
Տ է ուրիշ տեղ:՝ —
Նարսեղեան «...պար-
տալ (փիս. «երանելի»)»
եան մեծ ապացոյց մը
որ բոլոր պաշտաման
«... վան զի «հոգի» կը
ՍՂԻ կամ մարմնոյ հետ
ի հայերէն բառն ըլլայ
»: — Գ. Մարգարէից
«վերայ ՔՃԻ հասարակ»
յս «Սրբագրութեանց»

դեան: Ընդհակառակն
թէ լռելեայն՝ առանց
զբին մէջ: Ասոնց մեծ
եանի գործածած օրի-
նակէս մոռացութեամբ
ջ այս կամ այն բառն
ը զայն ալ լատիներէն

խօսքը «վան զի եղեալ ա-
եւ անշփութ գործարար-
ձեռագիրք (ABCDEFGG եւն)
: գործարար, ինչպէս Բ խմբի
(այսպէս OS), բայց նոյն
տեղեանի հետ «միաւորու-
նն:

Որ գերագոյն, տաղին կից
որո տան մէջ՝ «Չի օծեայն
յէէն» եւն (փիս. «Կա ի
Գօսալոյ զգեստաւորման ա-
ջ պատեցէ կամար հաւա-
յ. եւ շիջուցէ» եւն, փիս.
զորոց» եւն. — «Ոչ դք ար-
մէջ՝ «Ազաչեմ զքեզ միայն
ես» եւն, փիս. «...բարեբար
ուներն ամէն ձեռագիրք: —
րգէն կը համարի «Արժան է
օին սա տեղը՝ «...զանիծիցն
ժողովուրդ ինքեան աւեալ»
դուներով «նոր ժողովուրդ»
ր» կ'ընթեանուն արդեամբք
իրք եւ Բ խմբի ապագիրք
յ նաեւ «Որ» ընթերցուածը
ւ ապագիրներէն Տ եւ այլք,
տնացւոյ քով. (տես վերն՝

Ժայիս պատարագրո, ժւն: — Ասոնց եւ սա... զլ ՍՂ, ii: Վ պետք չկայ որ այս ընթեր-
նեայ կարգէն կը համարի Աւետիքեան Աաննի | ցուածն. անպատճառ ազատազած ըլլայ:

ա. ծննդեան ժամամուտը «Աստուածածին անհարնայեալ... եւ զԱստուած անիմանալն ծնար, եւն՝ սրբազրել այսպէս «Աստուածածին արան անգիտակ... զԱստուածն անբովանդակելն ծնար, եւն: Այս անյարմար սրբազրութիւնն, որուն առաջին մասը («առն անգիտակ») արդէն կայ Ռսկանայ եւ Թարկոս երիցու հրատարակած Մարտիկոյ 1673 տարւոյ ժամագրոց մէջ (էջ 112), ուղղուած է Վենետիկոյ վերջին տպագրութեանց մէջ. Թրիեստին եւ Վիեննայինն ըրած՝ «...ամենօրհնեալ, եւն: — Բ. ժամամուտներէն հոնել կը հրամայուի երկու հատ՝ «Թաղաւորացն, եւ «Վարդանանցն» (կամ «Որդեո յեօ աստուածասէր Լաֆաօրքն» եւն, եւ «Ջաղեարհայան է ճակարամարտին» եւն.) որոնք արդեամբք ալ Ա. խմբի տպագրութեանց մէջ կը պակսին: Ասոր փոխարէն Բ. խմբի մէջ մուծուած են քանի մը ժամամուտք, որ առաջնոյն մէջ իրաւամբք չկան. չենք հանդիպած մենք ալ որեւէ ձեռագիր օրինակի մէջ: — Գ. Բաւական մեծ փոփոխութիւն կրած է Հանգստակրնոյն Սրբազրութեանց համեմատ (Հած. ԺԱ—ԺԲ), բայց յետոյ արդէն շատ բան դարմանուած նոր տպագրութեանց մէջ: Բարսեղեան կուզէ որ ընդունելի ըլլան հետեւեալ ընթերցումները՝ «Հաւատամբ... Հայրն ամենակար (փխ. «ամենակալ»)... Ծնեցեալ (փխ. «ծնեալ»...) յԱստուծոյ Հօրէ, Միածին, նախ քան զամենայն յախտեան» (փխ. «այսինքն յեութենէ Հօր») նոյն ինքն համագոյակից Հօր (փխ. «նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր») ... որով էառ զմարմին, զհօգի եւ զմեօ (փխ. «զմիտս», բայց ձեռագիրք հոս պէսպէս են) ... չարչարեցեալ, խաչեցեալ, Լաղեցեալ, յերբորդ ասոր յարեալ (փխ. «չարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ... յարուցեալ») ... Հաւատամբ եւ ի սուրբ Ոգին յանդին եւ ի կատարեալն որ է Հօրէ եւ յՈրդոյ Բրեւ... քարոզեաց զաստեան (փխ. «զառաքեալն») եւն: Ասոնց միջէն վարդապետական տեսակէտով է միայն «որ ի Հօրէ եւ յՈրդոյ բղիխ» յաւելուածը, միւսները՝ ինչպէս Բարսեղեանի սրբազրութեանց ամենամեծ մասը՝ սխալ հասկընալու եւ տգիտական կասկածանաց եւ լեզուի անհմտութեան արդիւնք. բայց քանի մը բան ընդունած են Ա. խմբի ամէն տպագրութիւնք, ի մաս-

«Աստուծոյ» եւ Պատարագի պատշաճ տեղերու մէջ պատրիարքի եւն յիշատակութիւնէն յառաջ քահանայապետի յիշատակութիւնը չմտնալ: Դարձեալ (Հած. Գ) խրատագիր յիշատակութեան թէ «Բայց կաթողիկոսն Հայոց կամ եպիսկոպոսն, եթէ իցէ ուղղափառ, անուանիցի ըն իւրում վեճակի եւ թեմի. իսկ եթէ իցէ հերետիկոս կամ հերձուածոց, ոչ ուրեք եւ ոչ երբեք անուանիցի» Եւ վերջապէս (Հած. Զ) երեքորբեանն ըսել պարզ «Սուրբ Աստուած... եւ անմահ, ողորմեա մեզ», առանց ոչ-կաթողիկեայց ծանօթ յաւելուածներու «որ յայտնեցար վասն մեր», «որ խաչեցար վասն մեր» եւն ըստ աւուր պատշաճից:

1 Ասոնց տեղ կը սահմանուի ըսել «Մարտիրոսոց, ժամամուտն՝ «Ի Կրիստոս Գրեոյ»
 2 Այսպէս «Իջմիածնի» տօնի ժամամուտ մը «Տե՛ր Կրիստոս Գրեոս Գրեոս, որ ուրիշ-ի Կրիստոս-Ի-Կրիստոս բազմաչարչար վկային ք», եւն, տես ժամագիրք տպ. Պերբ. 1783,

էջ 343. տպ. Մոսկ. 1853, էջ 391, եւ այլուր: — Երբորդ մը «Լուսաւորչի», որ կը սկսի՝ «Ցնծայ այսօր եւ զաւարճանայ եկեղեցի ոսրբ՝ տօնելով մեծաւ հանգիսիւ զանբոնել յիւրոյն» եւն. (տես տպ. Պերբ. 846, Մոսկ. 395, եւն): — Երբորդ մը «Ամենայն սրբոց, այսպէս. «Բարեխօսութեամբ սրբուհոյ Աստուածածնին, սրբոյն Յօհաննու Կարապետին, սրբոյն Ստեփաննոսի նախազկային եւ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, եւ սրբոց առաքելոցն եւ մարգարէից, հայրապետաց եւ վարդապետաց, մարտիրոսաց եւ թագաւորաց, ճգնաւորաց եւ կուսանաց, նահատակաց եւ միանձանց, եւ ամենայն սրբոց քոց, հոնց եւ նորոց, յայտից եւ անյայտից, որոց այսօր է յիշատակ, զխաղաղութիւն եւ զերկնային ողորմութիւն ք պարգեւեա մեզ մարդասէր Տէր:» (Տես տպ. Պերբ. 357, Մոսկ. 407, եւն): Գտնէ «Իջմիածնի» ժամամուտը ԺԵ դարուն կէսէն յառաջ չի կրնար շինուած ըլլալ:

նաւորի նախ քան զամենայն յաւիտեանս, եւ նոյն ինքն համապոյակից, ընթերցումները: Հանգանակի մասին լիակատար խօսուած է ուրիշ տեղ: ¹ — Գ. «Տէր մեր եւ Փրկիչ, աղօթքին մէջ կը սրբագրէ Բարսեղեան «...սպարգեւեցեր տուտապէս զպարգեւս Ոգւոյդ սրբոյ Երանեցեալ (փիս. «Երանելի») առաքելոցն:», — Է. (Հտժ. ԺԴ) իւր հայերէնագիտութեան մեծ ապացոյց մը կու տայ Բարսեղեան՝ երկարօրէն ապացուցանել ուղեւորով որ բոլոր պաշտաման դրոց մէջ պէտք չէ «Հոգի սուրբ, ըսել, այլ «Ոգի սուրբ», վասն զի «Հոգի» կը նշանակէ, եղբր միայն եւ միայն anima կամ յունարէն ψυχή կամ մարմնոց հետ կապուած հոգեղէն էակ. մինչդեռ անմարմին էակաց միակ հայերէն բառն ըլլայ «հոգի» (= spiritus, յոյն՝ πνεῦμα), ուստի «Ոգի սուրբ»: — Զ. Մարգարէից յամանուտի սկիզբը՝ «Տէր որ հիմնեցուցեր զեկեղեցի քո ի վերայ քեզ հասարակ», եւն. (փիս. «Ի վերայ վիմին հաւատոյ:») Ասով կը լմննայ այս «Սրբագրութեանց», շարքն՝ որչափ մեր նիւթոյն հետ կապ ունի:

Սակայն չկարծուի որ այսչափով գոհ եղած է Բարսեղեան: Ընդհակառակն նոյնչափ եւ աւելի եւս սրբագրութիւններ ըրած է, միայն թէ լռելիայն՝ առանց որեւէ ծանօթութեան իւր սրբագրածը տպագրելով ընագրին մէջ: Ասոնց մեծ մասն մանր մունր բաներ են,² ոմանք յայտնապէս Բարսեղեանի գործածած օրինակին լաւ չըլլալէն յառաջ եկած,³ ուրիշները պարզապէս մոռացութեամբ պատճառած, վասն զի կան դէպքեր՝ ուր հայերէնին մէջ այս կամ այն բառն ու խօսքը դուրս ինկած է, մինչդեռ Բարսեղեան դրած էր զայն ալ լատիններէն

¹ Տես Հ. Յ. Գաթրճեան, «Հանգանակ հաւատոյ, որով վարի Հայաստանեայց եկեղեցիքննութիւն Հանգանակի ծագման, հեղինակին եւ ժամանակին», Սիւննա 1891, 80 էջք 49: Այս գործքը՝ յաւելուած էր հեղինակին ներկայ երկասիրութեան կամ Պատարագամատուցաց. բայց լաւագոյն երեւցաւ զստ հրատարակել: Նոյնը լատիններէն լեզուաւ ալ հեղինակէն երկասիրուած էր, որ եւ այն լոյս տեսաւ. (De fidei Symbolo եւն., Սիւննա 1893, 80 էջք 52:)

² Ի միջի այլոց՝ «Մարմին տերունական եւ արիւն փրկչական ինչոյ (փիս. «կայ») առաջի», եւն. — Ծանդեան Մեղեղոյ մէջ՝ «...եւ դասար Գաւթի ծնանի զՈրդին Աստուծոյ, որ գոնէ աւելի պայծառ է քան ձեռագրաց նոյն իմաստով ըսածն այտոեզ «եւ որդի Գաւթի ծնանի զՈրդին Աստուծոյ», — Մեղեղի խաչի՝ «...միութարիչ եղեալ Սիւն», (փիս. «Սիւն») — Սրբաօրոցութիւն Յինանց՝ «...եկայք ժողովուրդք զաւրհուութիւնս ընդ հրեշտակս երգեսցուք Աստուծոյ (փիս. «Նա» ըստ ձեռագրաց...)

— Սրբաօրոցութիւն Մարգարէից՝ «...որ խնարհութեամբ իջեր ի յերկիր, զիւր (փիս. «իւր») պատարագս մատուցանեմք», եւն.: — Քարոզ Տերունականէն յառաջ՝ «Վասն Դասարացուց (փիս. «վասն Դասարացուց») սուրբ եւ աստուածային պատարագիս», եւն.: — Ասոնց եւ նմանեաց կարգէն կը համարի Աւետիքեան կանոնի

սկիզբներն եղած սա խօսքը «վասն զի եղեալ առանց ցնորից մարդ եւ անշփոթ Գասարութեմ մարմնացեալ», եւն. ձեռագիրք (ABCDEFG եւն) կը կարգան «անշփոթ Գասարութեմ», ինչպէս Բ խմբի շատ տպագիրք ալ (այսպէս OS), բայց նոյն խմբի PQ ալ փարսեղեանի հետ «միասնութեամբ» կը տպագրեն:

³ Այսպէս՝ «Որ գերագոյն, աստիճան կից «Խնդա յոյժ գուտարո տան մէջ՝ «Չի օծեալի Աստուած, Գն ի յէէն», եւն (փիս. «Են ի յէէն», եւն.) — Գօաւոյ զգետաւարման աղօթքին մէջ՝ «Շուրջ պատեցէ կամոր հաւատոյ զմէջս սրտի իմոյ. եւ շիջուցէ», եւն, փիս. «...սրտի իմոց ի զգոյ», եւն. — «Ոչ որ արժանի է», աղօթից մէջ՝ «Սղաչեմ զքեզ միայն բարերար, նայեա յիս», եւն, փիս. «...բարերար ի հիւր-ը», զոր ունին ամէն ձեռագիրք: — Աւետիքեան այս կարգէն կը համարի «Արժան է ստուգապէս» աղօթքին սա տեղը՝ «...զանիծիցն բարձր զկրճիմն: Որ ժողովուրդ ինքեան առեալ», եւն, ուղղագոյն ընդունելով «նոր ժողովուրդ» ընթերցուածն: «Նոր» կ'ընթեանուն արդեամբ ABCDF եւն ձեռագիրք եւ Բ խմբի տպագիրք (այսպէս OPQ.) բայց նաեւ «Որ» ընթերցուածը հին է՝ այսպէս EM եւ տպագրեններէն S եւ այլք, նոյնն արդէն Լամբրոնացոյ քով. (տես վերն էջ 543:) Ուստի պէտք չկայ որ այս ընթերցուածն անպատճառ աղաւաղած ըլլայ:

Թարգմանութեան մէջ: ¹ Գլխաւորներէն յիշենք հետեւեալները: «Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ», եւն տաղին բոլոր բայերու կատարեալները փոխուած են ապառնւոյ, ուստի «... յայտնեցէ», եւն. բաց աստի դուրս թողուած սա երկտոյն «Նկեղեցիս մի անձն եղաւ, համբոյրս յաւդ լրման տուաւ», որ արդէն լամբրոնեանին մէջ կայ: Վերաբերութեան հանդիսականին մէջ երկար եւ անձա՛հ խրատագիր մը կցուած է, թէ «պարտ է առնել զնոյն արարողութիւն զինի սրբագործութեան եւ ոչ աստ», եւն եւն, անհիմն երկիւղիւ՝ թէ վերաբերութեամբ տակաւին չսրբագործեալ հացին եւ զինւոյն երկրպագութիւն կը մատուցուի: Սրբագործութեան խօսքերէն յառաջ ուր ձեռագիրը կ'ըսեն «Առեալ զհացն ի սուրբ, յատուածային, յանձա՛հ, յանարատ եւ յարարագործ ի ձեռս իւր, եւն, դուրս հանուած են Բարսղէն երկու նօտրգիր բառերն, եւ եղած «... յատուածային եւ է պարտաւան ձեռս իւր», եւն: Յիշատակաց մէջ ձեռագիրը կը կարդան «Սովաւ հանգո զամենեսեան յառաջագոյն ի Քրիստոս զննջեցեալսն, զնախահարս, զհայրապետս, զմարգարէս, զառաքեալս, զվարդապետս, զկաթողիկոսուսն», եւն. հոս ալ նօտրգիրները հանուած են:

Ամենէն նշանաւորն է Կոչման աղօթքին ձեւի փոփոխութիւնը՝ թէ եւ պարզապէս բայի եղանակի մը տարրերերով: Ծանօթ է ամէն ծիսագիտաց որ արեւելեան բոլոր պատարագամատուցաց համաձայն է (հմմտ. ի միջի այլոց Ոսկեբերանինը) հայերէնի Կոչման աղօթքն ալ, «Նրկիր պագանեմք եւ աղաչեմք եւ ինդրեմք ի քէն բարեբար Աստուած՝ առաքեա ի մեզ եւ յառաջի եդեալ ընծայս յայս զմանջնաւորակից քո եւ զէակից սուրբ Հոգիդ: Որով զհացս օրհնեալ մարմին ճմարապէս աբասցե» (A սրասցէ) Տեառն մերոյ... Եւ զբաժակս օրհնեալ արիւն ստուգապէս աբասցե», եւն: Հռոմայ եւ անկէ ամէն Ա. խմբի տպագրութեանց մէջն է՝ «Որով զհաց (զբաժակ) օրհնեալ մարմին (արիւն)... աբասցե՛ր Տեառն մերոյ», եւն: Թէ «արարեր, կատարեալ եղանակն ամենեւին չի յարմարիր հոս եւ ոչ ալ յունին համաձայն է, (հմմտ. ի միջի այլոց Ոսկեբերանինը καὶ ποίησον τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον, τίμιον σῶμα τοῦ Χριστοῦ, κτλ. Բարսղէնը տես վերն՝ էջ 142—43) յայտնի է ամէն ծիսագիտի: Զարմանալին այն է որ մինչ բոլոր ուրիշ պատարագամատուցներու այս բանաձեւն անաղարտ մնացած է Հռոմ՝ եւ այլուր եղած բազմաթիւ հրատարակութեանց մէջ, միայն մերինն է որ փոփոխութիւն մը կրած է Հռոմայ եւ անոր հետեւող տպագրութեանց մէջ. եւ չի կրնար ըսուիլ թէ Հայոց քով աւելի վտանգ կար այս բանաձեւէն սխալ վարդապետութիւն մը հետեւցրնելու քան Յունաց, որոնց յետնոց քով արդէն տիրող է նոյն սխալ կարծիքը: Սակայն հոս ինքը Բարսեղեան չէ փոփոխողը. նոյնն անշուշտ կար իւր օրինակին մէջ, ինչպէս կայ նոյնը Թ. 435 Լեհաս-հայոց Խորհրատեսարին մէջ 1677էն յառաջ: Եւ ամենայն դէպս վտանգի երկիւղն է եղած յիշեալ անյարմարութեան պատճառը, որով լիովին խանգա-

¹ Այսպէս՝ նարեկացւոյ աղօթից մէջ տպուած է «... զանցեալն եւ զգալոցսն, անստուերարար, եւն, փոխանակ ըլլալու «զանցեալսն եւ զգալոցսն, զգալուսն եւ զգալուսն, անստուերարար», եւն, գուրս ինկած են նօտրգիր բառերն (նոյնպէս UV), բայց Թարգմանուած լատիններէն մէջ. S տպագրին աւելի ազաւազ է կարգալով «զանցեալսն, եւ զգալուսն զգալուսն ան-

ստուերարար, եւն. — Կանոնին մէջն է հոն «զանն զի ինքնք բաշխի ի միջի մերում», եւն՝ փոխանակ «զանն զի ինքնք ե բաշխու եւ նոյն ինքք բաշխի», եւն: Նօտրագիրը գուրս ինկած են տպագրութենէն (նոյնպէս U), բայց Թարգմանութեան մէջ առնուած: — Այս կարգի անճշտութիւնը՝ թէ եւ տպագրութեանց անցած իբրեւ հաստատուն բնագրի մասեր, պարզ սխալմունք են:

րուած է մեր մէջ Հոգւոյ սրբոյ կոչման՝ թէև բացարձակապէս ոչ անհրաժեշտ եւ էական, ինչպէս կ'ուզեն Յոյնք, բայց ստուգիւ յարմար եւ նաեւ ըստ ուղիղ իմաստին կարեւոր բանաձեւը: Թէ ինչ իմաստ, նշանակութիւն եւ կարեւորութիւն ունի այս բանաձեւը, սաստուածաբանական խնդիր մըն է, որուն վրայ մեր ծրագրէն դուրս է խօսիլ, եւ որուն վրայ այնչափ նշանաւոր գիտնականք ճառած են:¹

Ասոնք են Հռոմայ տպագրութեան շեղող գլխաւոր կէտերը, որոնք սակայն միայն մասամբ անցած են Ա. խմբի տպագրութեանց: Այս ամէնուն մասին շատ կողմնակէ ընտիր գիրք մ'ալ արդէն լոյս տեսած է՝ իտալերէն լեզուաւ՝ ի Վենետիկ 1868ին, հեղինակին՝ Հ. Գ. Վարդապետի Աւետիքեան՝ մահուանէ երկար տարիներ ետքը:² Շատ սրբագրութիւն՝ որուն պատճառն անըմբռնելի կ'երեւայ ընթերցողին, հոն պարզուած է լեովին. այս ամէնուն ներքեւ ծածուկ սխալ կամ մոլորութեան գոնէ նշոյլ մը տեսնել կարծած կամ կասկածած է Բարսեղ՝ յաճախ հայերէնը պարզապէս չհասկընարով: Եւ այսպիսի անձ մ'եղած է դժբախտաբար սրբագրիչ մեր եկեղեցական գրքերուն ամէնէն կարեւորին:

Սակայն պէտք չէ նաեւ իրերը չափազանցել: Ոչ ամէն տարբերութիւն որ կայ Հռոմի եւ միւս տպագրութեանց կամ Ա եւ Բ խմբի օրինակաց մէջ, պէտք է անմիջապէս կամաւոր փոփոխութիւն կամ սրբագրութիւն համարիլ: Ինչ վիճակ ունին այս նկատմամբ՝ նոյն իսկ ձեռագիրներն, որոնք դարէ դար անընդհատ զարգացում կամ փոփոխութիւն կը ցուցնեն բնագրին: Եթէ այսպէս անմիաբան են ձեռագիրները, (— հմտ. միայն յաջորդ համեմատութիւնքն, —) իրաւունք չունինք մէկ խմբին ընթերցումն անոր համար միայն մերժել, վասն զի միւս խումբն այլազգ ունի, ըլլայ նոյնը Հռոմ, Վենետիկ, Վիեննա կամ թէ Կ. Պոլիս, Երուսաղէմ եւ այլուր տպուած: Շատերէն միայն քանի մ'օրինակ յիշենք: Հռոմի եւ Ա. խմբի տպագրութեանց մէջ չկայ ճաշակման ժամանակ ըսելի սա տները «*Հա-ապոզ հա-ապոս... Հա-ապոզ ճապիեմ... Հա-ապոզ ըմպիեմ...*» տներ՝ որ արդէն իսկ կային Հռոմի 1642ի տպագրութեան մէջ. (էջ 108:) Անշուշտ շատ ձեռագիրներ (զոր օրինակ BDF) ունին նոյնը, ինչպէս նաեւ Բ. խմբի տպագիրներ (այսպէս PQ), բայց նաեւ ոչ նուազ հին ձեռագիրներ AC եւ նոյն Բ. խմբի OS տպագիրները (Կ. Պ. 1706 եւ Վենետ. 1686) չունին: Ինչո՞ւ դարովեց ուրեմն Բարսեղեանի օրինակն այս մասը չունենայուն համար: — Կամ՝ երկրորդ օրինակ մը բերելու համար՝ գովութեան արժանի են ստուգիւ Հռոմի եւ միւս ամէն տպագրութիւնք անոր համար որ ճաշակմանէ յառաջ «*Յովհաննու Ոսկեբերանի*» երկար աղօթքն — այնտեղոյ բոլորովին անյարմար — պահած են անվթար՝ ինչպէս հին C ձեռագրի՝ նոյնպէս Բ. խմբի ամէն տպագիրներու համեմատ, մինչդեռ ABDF ձեռագիրք չունին: Եթէ Բարսեղեանն՝ իւր շատ մ'անմիտ սրբագրութեանց տեղ՝ այս աղօթքը դուրս թողուր եւ կամ գոնէ աւելի պատշաճ տեղ դասաւորէր՝ իւր

¹ Հմտ. ի միջի բազմութիւ պլլոց՝ L. A. Hoppe, Die Epiklesis der griechischen und orientalischen Liturgien etc. Schaffhausen 1864, 8° pp. 336. Տես նաեւ վերն էջ 160—62. նայպէս Աւետիքեանցի յաջորդ գործքը՝ էջ 332—75:

² „Sulle Correzioni fatte ai libri ecclesiastici Armeni nell' anno 1677. Opera postuma del P. Gabriele Dott. A vedichian“ etc. Venezia 1868, 8° pp. 424. Պատարագի սրբագրութեանց վրայ փ առ փ՝ էջ 62—118, 263—424. մանունը վրայ յատկապէս՝ էջ 310—22:

սրբագրութեանց լաւագոյնն անշուշտ պիտի ըլլար — PQ (կամ տպ. Կ.Պ. 1787 եւ Նրուսադէմ 1873) Զգեստաւորման աղօթքները բողոքովին տարբեր կարգաւ ունին, բարպանինը՝ կրկին, աւելցրնելով նաեւ «վակասի» եւ նոյն իսկ «Թաշկինակի» աղօթքներ: Բոլոր ձեռագրաց եւ տպագրաց հանդէպ՝ որչափ մեզ ծանօթ է՝ Բ. խմբի PQ տպագրութեանց յատուկ է այս բանս, մինչ նոյն խմբի OS նոյնպէս չեն: Եւ սակայն ոչ ոք կարծած է թէ նոյն օրինակաց տպագրիչք կամաւ փոխած ըլլան հոս, մինչ ուրիշ տեղեր միշտ հաւատարիմ մնացած են: — Նշխար եւ գինի առնելու տտեն Հռոմի եւ միւս տպագրութիւնք ունին միայն սա խօսքերը՝ (հային) «Յիշատակ Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի», եւ (գինեոյն) «Յղ. յիշատակ փրկագործ սնօրէնութեան», եւն: Հոս PQ ունին կից՝ առաջնոյն «Որ Բազմաւ հանգչէ», եւն, երկրորդին՝ «Որ է Կողահաս արեան աղբերէն», եւն: Որն է ասոնց լաւագոյնը: PQի կողմն են FG IJKN: ձեռագիրք, իսկ Հռոմայ տպագրութեան՝ ACDEHN եւ տպագիրներն են OS: Ուրեմն Բարսեղեանի ձեռագիրը վերջին կարգէն էր, մինչ PQի օրինակն առաջինն:

Ա՛յս է արդեամբք բուն պատճառն Ա. եւ Բ. խմբի տարբերութեանց մեծ մասին: Բարսեղեանի հրատարակութեան վրայ չափազանց անվստահութիւնը յառաջ եկած է պարզապէս մէկ սխալ կարծիքէ մը, որմէ ազատ եղած չեն մինչեւ անգամ Աւետիքեանի պէս հմուտ անձինք. այն թէ մեր պատարագը բողոքովին նոյն է ամէն ձեռագիրներու մէջ, եւ այն՝ հնագոյն դարերէն ի վեր. սխալ մ'որուն վրայ հոս կրկին խօսիլ աւելորդ է: Մտածենք դարձեալ այն անհաստատ վիճակն՝ զոր ունէր 1677էն յառաջ մեր պատարագն՝ գրեթէ ամէն ձեռագիր իւր յատուկ շեղումներն ունենալով: Արդ անշուշտ լաւ չէ ըրած Բարսեղեան՝ օրինակ մ'առնելով եւ այն ալ աւելի աղաւաղելով իւր յաճախ անձահարագրութիւններով: Ենթադրենք սակայն որ՝ հետեւելով Աւետիքեանի խորհրդին (p. 320)՝ առնուր Բարսեղեանի իւր առջեւ ըսինք մեր առջեւն եղած իբր 30 ձեռագիրներն, եւ այնպէս ուղղագոյն բնագիր մը յարդարէր: Բայց այս ուղղագոյն բնագիրն որ ձեռագրին համեմատ կ'ըլլար, Լիոնեանին, Կիլիկեանին (BDF) թէ AC կամ միւսներուն: յէպպէս՝ է- ո՛չ ձեկոն. ուրեմն յառաջ եկածը նոր խմբագրութիւն մը կ'ըլլար միայն: Այլագգ ալ կարելի չէր՝ հաստատուն ձեւ մը տակաւին պակսելով: Այսօրս իբր տարբեր է: Մեր Սովորականն որոշ է- հասարակոն ձեւ մ'առած է արդէն նոյն ժամանակէն ի վեր, մնալով միայն քանի մը տարբերութիւն՝ որ երկու խմբոց միոյն եւ միւսին կը վերաբերին. իսկ ձեռագրաց տարբերութիւնք մին կամ միւսը ճշդելու, եւ ընթերցուածոց հնութիւնն ու պէսպիսութիւնը ցուցնելու եւն կը ծառայեն: Եւ Հռոմի տպագրութիւնը՝ կ'ըսենք համարձակ՝ իւր ամէն պակասութեամբք հանդերձ, ունեցած է այս նկատմամբ ամենամեծ արժէք, նոյն ձեւն ու կերպն ընդհանրացնելով ուղղակի կամ անուղղակի. վասն զի նաեւ Բ. խմբի տպագիրք ազատ չեն անոր ազդեցութենէն: Անտարակոյս այս ազդեցութիւն ու օգուտն աւելի մեծ կ'ըլլար, եթէ աւելի շրջահայեաց, ծիսական հնութեան եւ նոյն իսկ հայերէն լեզուի աւելի հմուտ մէկը յանձարարած ըլլային Հռոմայ նոյն տպագրութիւնը գլուխ հանելու իբր ստակ:

Բարձալի էր աւելի տեղեկութիւն ունենալ թէ ինչ ձեռագիր էր Բարսեղեանի գործածածն, եւ ինչ՝ Բ. խմբի առաջին տպագրութեանն. վասն զի այս երկուքէն են բոլոր միւսները: Բարսեղեանի օրինակին համար կրնանք թերեւս

ընդունել թէ Լեհաստան գործածուածներէն մին էր: Այն երկրէն էր որ ամէնէն աւելի յանձնարարութիւն եղած էր Հռոմայ նոյն անձին համար, եւ այն սեղոյ Հայք էին նոյն տպագրութեան գլխաւոր խնդրողները: Թերեւս աւելորդ չէ մասնանիշ ընել առ այս կէտի մ'ալ: Մեզի ծանօթ բոլոր ձեռագրաց մէջ չկայ պարսպագին վերջե Յովհաննու աւետարանի սկզբան մասին ընթերցումը՝ Լատինականին նոր սովորութեան համեմատ (տես վերն էջ 466, Ժան. 51.) միայն Լեհահայոց պատարագի ձեռագիրը ունին նոյնը, ոչ միայն Թ. 438, 448 եւն, այլ նաեւ Թ. 435, որ 1677էն յառաջ գրուած եւ այն սրբագրութիւններէն զերծ է. երեւոյթ մ'որ ճշդիւ կը նոյնանայ վերը յիշուած Հոգւոյ Կոչման աղօթքի «արարիչ» նշանաւոր ընթերցուածին, զոր նոյնպէս ունէր Թ. 435 ալ: Ասոնք կարծենք փոքր նշաններ չեն՝ Բարսեղեանի ձեռագրին հայրենիքը ցուցնելու համար:

Աւելի դժուարին է Բ. խմբի սկզբնական ձեռագիրը ճանչնալ: Կը խոստովանինք որ մեզի դժուարին կ'երեւայ հաւատալ թէ այն տպագրութիւնը լիովին ու ծայրէ ծայր ձեռագրի մը համեմատ եղած ըլլայ: Եթէ չենք սխալիւր ձեռագիրը գործածուած է պարզապէս Բարսեղեանի հրատարակութեան սրբագրութիւնքը վերստին նախնականին դարձնելու եւ մէկ քանի պակասորդները լրացնելու, միւս ամէն մասերը պահելով Հռոմի տպագրութեան համեմատ: Այլապէս ուստի՞ ունի նոյն տպագրութիւնն (եւ անկէ առեալ բոլոր յաջորդք) օրինակի համար՝ յիշեալ վերջին աւետարանն Բարսեղեանի տպագրին պէս. որով այս՝ նաեւ Լատինացւոց քով նոր՝ սովորութիւնն ընդհանրացած է բոլոր Հայոց մէջ ալ: Եւ այս կէտը միայն բաւական է Հռոմի տպագրութեան ազդեցութիւնը ցուցնելու:

Զինք պիտեր թէ Բ խումբն նաեւ փոքր կապ մ'ունի՞ տպագրութեան մը հետ, որ յիշեալ բոլոր տպագրութեանց հնագոյններէն ալ մէկուկէս դար աւելի հին է, եւ ընդհանրապէս հայ տպագրութեան երախայրեաց դասէն: Ժ.Չ դարու սկիզբն 1513ին եղած այս տպագրութեան վրայ դժբախտաբար քիչ ծանօթութիւն ունինք: Նոյնը ծանօթացաւ դիւանոց Տ. Վ. Պալեանի մէկ յօդուածով՝ «Հայ տպագրութեան ամենահին երախայրիք մ'ալ:» Տպագիրս որ գտնուած է Պալականի զեղջ ծերունի քահանայի մը քովը՝ Պարսպագամարոց, Ուրբաթագիրք եւ Տաղարան է միասին կազմուած, առաջինը կրելով սա խորագիրն՝ (Թղ. 1ա) «Պատարագատետր է սա Յիսուսի Բրիտանոսի Աստուծոյ», եւ կ'աւարտի (Թղ. 44ա) սա յիշատակարանաւ՝ «Գրեցաւ սուրբ տառս ի Զ.ՄԲ. (= 1513) ի աստուածապահ քաղաքս ի Վէնէժ որ ի Վէնէտիկ Փռանդատեան. ձեռամբ մէղապարտ Յակոբին. ովոր կարգայք մեղաց թողութիւն ին[դ]րէցէք Աստուծոյ», Յակոբեան տպագրութիւնս («գրեցաւ» տպագրեցաւ իմաստով է,) միւս նոր ծանօթացած երախայրեաց պէս Վենետիկ տպուած է 1513ին միեւնոյնը տպարանը, որուն նշանադրոշմն էր D. I. Z. A. Տպագրիս նկատմամբ աւելի մանրամասնութիւնք տեսնելու է յիշեալ սեղոյ. իսկ ներքնոյն մասին կը բաղձայինք գոնէ աւելի տեղեկութիւն ունենալ: Ծանօթացնողը կ'ըսէ. «Այժմեայ ընդհանրապէս գործածուած Պատարագամատուցի եւ ասոր

1 «Հնդե- Ա.», 1894, Գեկտ. էջ 357—61 | քեթեանի՝ անդ, էջ 861—63, հանդերձ ցու- եւ ասոր կից Դիտողութիւնքն Հ. Գ. Գալեմ | Յակաւ տպագրութեանց երախայրեաց:

մէջ Բա-ական Կարբերո-նի-ններ կը նշմարո-ին:» Եւ այս կը հաստատուի այն մէկ էջին ընթերցուածովն ալ՝ որ նմանահամութեամբ հրատարակուած է նոյն տեղը. (« Զանգէո », անդ, 358:) Աւելորդ չենք համարիր յառաջ բերել այդ էջը (— պատուով եղածները մենք ամբողջ կը գրենք. —) «...[Տ]արբինն Վրբոսոսի. երկո-յե-այ Բո-նոզն է- այլ մապեամբն ըմբ-նէ գոյնն. է- այսպէս վերայո-ցանէ զսկին սո-րբ մարմնոզն ի պեո-նի-ն ժողովքրեանն, ասելով Բարչր Եայնի-, ի սուրբ ի սուրբ ի սուրբ պատուական մարմնոյ եւ արենէ տեառն մերոյ եւ փրկչին յիսուսի քրիստոսի. ճաշակեցուք սրբութեամբ որ իջեալ երկնից բաշխի ի միջի մերում: Սա է կեանք յոյս արութ[եա]ն ի քառութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց մերոց: Վրահ. ասէ. Սաղմոս ասացէք տեառն աստուծոյ մերոյ, սաղմոս ասացէք երկնաւոր թագաւորին մերոյ յանմահին, որ...»: — Արդեամբք այս կտորիս իրատագիրը համաձայն չէ բոլոր ձեռագիրի եւ տպագիր օրինակաց հետ. բնագիրն ալ զարտուրութիւն ունի, այսպէս՝ «...ի թողութիւն մեղաց մերոց»: Տպագիրս կը տարբերի նաեւ իրեն հասակակից (1512ին գրուած) Շ ձեռագրէն: — Կը ցուինք որ այս ամէնէն հնագոյն տպագիր Սոր-հրդատետրը համեմատութեանց մէջ չկրցանք գործածել:

Ջանացինք մինչեւ հոս մեր Սովորականին կերպարանափոխութեանց ընթացքը ներկայացնել մեր ընթերցողաց, Լամբրոնեան Սորհրդատետրէն ետքը մինչեւ մեր ժամանակները: Աւելի մանրամասնութեանց մէջ մտնել, եթէ չենք ուզեր այս արդէն երկար ներածութիւնը կրկնապատկել, կարելի ալ չէր: Շատ բան կրնայ արդէն հետեւցնել ամէն բանասէր որ յաջորդ հրատարակութեան համեմատութիւնքն ուսումնասիրել ուզէ, մտադիր ըլլալով նշանակուած ձեռագրաց հնութեան:

Յաջորդով կը դնենք մեր Սովորականին բնագիրն, այնպէս՝ ինչպէս այսօրս հասարակ եղած է բոլոր հայ եկեղեցեաց մէջ: Մեր նպատակը չէր կրնար ըլլալ ընտրել այս կամ այն հին ձեռագիրն եւ անորը ներկայացնել իբրեւ Հայոց բուն պատարագը. բայց եւ ոչ Ա. կամ Բ. խմբի որեւէ օրինակ մ'առնուլ եւ տպագրել, մէկին կամ միւսին նախապատուութիւն տալով: Այս պատճառաւ բնագիրս շատ տեղ տարբերութիւններ կը ցուցնէ այս կամ այն տպագրութիւնէն, ի հարկէ այն տեղերը միայն, որ ինչոյ տակ են՝ պէսպէս ըլլալով Ա. եւ Բ. խմբի մէջ. ընտրութիւնն եղած է այնպէս՝ ինչպէս յարմար եւ տեղեոյն պատշաճ երեւցաւ: Բայց աստի արդէն ամէն տեղոյ ձեռագիր եւ տպագիր օրինակաց տարբեր ընթերցումները նշանակուած են համեմատութեանց մէջ: Կ'ենթադրուի որ յաջորդ բնագիրն մեր Սովորականին՝ այսպէս ըսենք՝ ուսումնական վերակազմութիւն ըլլալով եւ ոչ թէ առօրեայ գործածութեան համար պատրաստուած, ձեռագրաց ընթերցուածոց աւելի մտադրութիւն կրնայինք ընել: Բայց եւ այնպէս յէականս տարբեր չէ, եւ չէր կրնար ըլլալ, բնագիրն՝ երկու Սմբի որեւէ տպագրութենէ:

Բնագիրը լիակատար է, այսինքն ոչ միայն Սորհրդատետր, այլ եւ Կարգ գլուխութեան կամ Սարկաւազականքն (diakonika) միանգամայն՝ իրենց պատշաճ տեղը, այնպէս ինչպէս էր Ճ ձեռագիրը եւ աւելի եւս Վիննակոյ 1826ի տպագրութիւնն կամ Աւգերեանի հայ.-իտալ. հրատարակութիւնն (գոր. օր. տպ.

1832:) Դուրս թողուած է միայն երկու կարգ բան, Ճաշու. շարականք եւ ճաշու մետեղիք եւ ալէլուք, զորոնք եթէ առնէինք լեակատար՝ բնագրին ծաւալը կրկնապատկել պէտք պիտի ըլլար: Նոյները կրնան տեսնուիլ բազմաթիւ հրատարակութեանց մէջ. (տես տպ. Վենետ. 1826, էջ 81 եւն, տպ. Թրիեստ 1785 իրենց իւրաքանչիւր տեղը, Տաղարան տպ. Նրուսադէմ 1882 էջ 47—104 նոյնպէս իրենց իւրաքանչիւր տեղը, եւն եւն):

Համեմատուած են մեր ձեռքն եղած ամէն ձեռագիրքն, որոնց վրայ վերը խօսեցանք: Համեմատութեանց արդէն շատ մեծ ծաւալը շատ տեղ չընդարձակելու համար՝ պէտք չտեսանք վերը մի առ մի յիշուած բազմաթիւ տպագիրները համեմատել որ աւելորդ ալ էր: Տպագիրք՝ նոյն խմբի մէջ՝ մէկը միւսէն աննշան տարբերութիւններ միայն ունին: Շատացանք իբր 20 օրինակ համեմատելով եւ այն երկու խմբէն ալ, թէ հնագոյններէն եւ թէ նորերէն

Նոյն նպատակաւ ձեռագրաց եւ նաեւ տպագրաց ամէն մանր ու հանրածանօթ ուղղագրական խոտորում չնշանակեցինք: Օրինակ՝ գրեթէ բոլոր ձեռագիրք— ուղղագրութիւնն ունին, (BCGN ա= եւ օ, HJ միայն օ), տպագիրք աւելի օ եւն: Ոչ միայն ձեռագիրք, այլ եւ շատ տպագիրք ունին +ոյ, *ոյ եւն, ուրիշները՝ +ո, *ա. կամ խնամող, խնամող եւ խնամաղ. հրամայականն —ոյ, -եայ եւ —ո եւ —եա, եւ այլ նմաններ: Կրկնապատկել պէտք կ'ըլլար համեմատութիւնքն, եթէ 50է աւելի օրինակացս այս ամէն պէսպիսութիւնքը նշանակել ուղէինք:

Համբրոնեան բնագիրը վերը լեակատար դրած ըլլալով, նոյն խմբի յատուկ ընթերցուածները հոս կրկնել աննպատակ էր: Բայց երբ ընթերցուածի մը հնութեան վրայ խնդիր ըլլայ՝ պէտք չէ մոռցուիլ Համբրոնեանն եւ իւր խմբի պատկանողներն, ինչպէս նաեւ Մոսրովեանն: Աւաջեկայ երկասիրութեանս մէջ զիւրին է ուղած ասան գտնել բանալ նոյն բնագիրը: — Նոյնպէս Լիոնեան եւ Վիլիկեան (BDFL) ձեռագրաց այն ամէն առանձնայատկութիւնք, որ վերնուրոյն գրուեցան, հոս կրկնուած չեն, ինչպէս բնական է:

Ձեռագիրքն եւ տպագիրքը նշանակուած են այլեւայլ համառօտութիւններով: Ասոնց իւրաքանչիւրին նշանակութիւնը տեսնելու է յաջորդ ցուցակին մէջ, ուր կը տեսնուի նաեւ թէ ինչ օրինակներ գործածած ենք համեմատութեան համար:

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

Ա. ԽՈՐՀՐԴԱՄԱՏՈՅՑԸ

1. ՉԵՆՈՒՅԻՐԸ

- A = Թ. 428. (ՊՀԶ = 1427.)
- B = Օրինակ Տղանց անապատի. (ՋԻԳ. = 1474.)
- C = Օրինակ Մոկաց. (ՋԿԼ = 1512.)
- D = Թ. 544. (ԺԴ-ԺԵ դար.)
- E = Թ. 196. (ՌԻԲ = 1593.)
- F = Թ. 333. (ՌԿԷ = 1618.)
- G = Թ. 195. (ՌՀԷ = 1628.)
- H = Թ. 193. (ՌՂԸ = 1649.)
- I = Օրինակ Աստուր սարկաւազի, I² անոր
կարգ դպրութեան. (ՌՂԷ = 1648.)
- J = Թ. 267. (ՌՃԺ-ԻԱ = 1661-72), հան-
դերձ կարգաւ դպրութեան:
- K = Թ. 406. (ՌՃԺԳ = 1664.)
- L = Լիսնեան օրինակն. (1313ին.)
- M = Մանսքեան օրինակն. վերջին գրութիւնն
ՊՀԶ = 1427-32.)
- N = Թ. 388. (ԺԷ-ԺԸ դար.)
- N² = Թ. 531. (ԺԷ-ԺԸ դար.)

2. ՏՊԱԳԻՐԸ

- O = Տպ. Կ. Պոլիս, 1706. (Երկրորդ խմբէ.)
- P = Տպ. Կ. Պոլ. 1787. (Երկրորդ խմբէ.)
- Q = Տպ. Երուսաղէմ 1873. (Երկրորդ խմբէ.)
- R = Տպ. Հռոմ 1677. R² անոր "Սպասաւ-
որութիւնն", (Ա. խմբէ.)
- S = Տպ. վենետիկ 1686, Սահրատեան. (Բ. խմբէ.)
- T = Տպ. Թրիեստ, 1803. (Ա. խմբէն.)
- U = Տպ. վենետ. 1741, Մխիթար Աբրահամ.
(Ա. խմբէ.) Ճիշդ = R:
- V = Տպ. վենետ. 1823. (նոյն՝ 1874. Ա խմբէ.)
- V² = Տպ. վենետ. 1826. (խորհրդատեար եւ
կարգ դպրութեան.) նոյն՝ հրտ. Աւետիքեան
1832, եւն եւն:
- W = Տպ. վիեննա 1858. (Ա. խմբէ.)
- X = Տպ. վիեննա 1879, օրինակն Պատրիար-
քարանի Կ. Պոլսոյ:

Բ. ԿԱՐԳ ԳՊՐՈՒԹԵԱՆ

1. ՉԵՆՈՒՅԻՐԸ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

- a = Թ. 69. (ՌՃԺԱ = 1662.) ընդարձակ:
- b = Թ. 158. (ՌՃԻԲ = 1673-81.) ընդարձակ:
- c = Թ. 393. (ՌՃԼԹ = 1690.) համառոտ, ԼԷՀ.:
- d = Թ. 404. (ՌՃԶ = 1657.) համառոտ:
- e = Թ. 411. (ՌՃԺԸ = 1669.) ընդարձակ:
- f = 413. (ԺԵ-ԺԶ դար.) համառոտ:
- g = Թ. 426. (ՌՃԻԲ = 1638.) ընդարձակ:
- h = Թ. 451. (ՌՃԺԳ = 1664.) համառոտ:
- i = Թ. 491. (ԺԷ-ԺԸ դար.) համառոտ., ԼԷՀ.:
- j = Թ. 538. (ՌՃԻԷ = 1698), ընդարձակ,
ԼԷՀ.: Հմմտ. նաեւ I², J եւ A-N: ձեռա-
գրաց Սարկաւազաց եւ Դպրաց մասերը:

2. ՉԵՆՈՒՅԻՐ ՄԱՆՐՈՒՍՄՈՒՆԸ

- k = Թ. 183. (ՉՉԹ = 1340.)
- l = Թ. 206. (ԺԴ-ԺԵ դար.)
- m = Թ. 401. (ԺԷ-ԺԸ դար.)
- n = Թ. 403. (ՋԼԳ = 1484.)
- o = Թ. 419. (ՊՀ = 1421.)
- p = Թ. 423. (ԺԴ-ԺԵ դար.)
- q = Թ. 432. (ՌՂ = 1641.)
- r = Թ. 176. (ԺԷ-ԺԸ դար.) Մեղեդիք:

3. ՏՊԱԳԻՐԸ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

- s = Գիրք դպրութեան եւ Տաղարան, Կ. Պ.
1738. (նոյն՝ 1710; 1723 եւ 1730 կամ
82-4.)
- t = "Սպասաւորութիւնն" եւն Թրիեստ 1785
(4⁰) նոյն՝ 12⁰ կամ փոքրագիրն (12¹)
- v = Տաղարան, տպ. Երուսաղէմ 1882: — Տեւ
նաեւ R', V²:

Բ.

ԲՆԱԿԻՐ ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ ՊԱՏԱՐԱԿԻ ՀԱՅՈՑ

Ա. ԶԳԵՍՏԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԻՐԷՆՔ ԱՐԿԱՆՆԼՈՑ ՍՊԱՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

Յորժամ կամիցի բաճանայն պատարագ մատուցանել, պարտ է այսպէս խորհրդաբար զգեստաւորիլ: Մտցէ յաւանդատունն հանդերձ սարկաւազաւքն, ուր զգեստքն են պատարագի: Եւ զգեցեալ պաշտանէիցն ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի, ասասցեն ասլա սաղմուս. Ո՛ՒՍ. Կցուր. Վահանայք քո

5

Համեմատութեանցս կերպին եւ ծաւալին մասին տես նախընթաց Տեղեկութիւնքն: Լ եւ BDF ձեռագրաց այն բնութեցումներն ու պլակեթայութիւնքն, զոր վերը գրինք առանձինն, հոս կրկնուած չեն, այսինքն ի մասնաւորի խրատագիրքն: «Զգեստաւորութիւն» եւն խորագիրքն եւ Ա, Բ, Գ եւն բաժանմունք մեզմէ են: Բաց ի վերոյիշեալ համառոտութիւններէն կը գործածենք նաեւ ՏՊ. (ամէն տպագիրք միակերպ), ՏԱ (տպագիրք Ա. խմբի), ՏԲ (տպագիրք Բ. խմբի), ՉՉ (ամէն ձեռագիրք միաբան), կամ ԵԹԷ աւելի որոշել պատք ըլլայ՝ ՉՆ (ձեռագիր խորհրդատետրներ) եւ ՉԱ (ձեռագիրք կարգի զարտութեան): Զանազինք համեմատութիւնքս ըստ կարի համառոտ բնելու, բայց առանց կարեւոր բան մը դուրս թողլու. քանի մը ձեռագրաց սխալագրութիւնք մի առ մի նշանակել աւելորդ էր: X (տպ. Վիկեննա 1879) բնագրի նորահնար խրատագիրք չեն գրուած: Միանգամ բանք որ բարձր խրատագիրներու մէջ տպագիրք բայերը ապառնի եղանակաւ ունին (ուստի «Տոցէ յաւանդատունն. առօցն, տրոցեցէ, եւն եւն»), իսկ ձեռագիրք առ հասարակ ներկայ, ուստի «Տոնէն, տեւ, տրոցէ» եւն եւն: Մենք պահեցինք տպագրաց բնութեցումն, առանց պէտք տեսնելու ամէն անգամ եւ ամէն տեղ կրկնելու ձեռագրաց այս միօրինակ բնութեցումը, բայց միայն ուր կարեւոր էր. սակայն գտնել մէկ երկու ձեռագիր յանուանէ նշանակուած է միշտ՝ (կցելով «այլ ՉՉ»): Զարտագրութիւնք նշանակուած են ի հարկէ իրենց տեղը:

Պատրաստ. || խորհրդ.՝ ՉՉ. եւ ՏՊ: ԼԿ սկզբան մասերս շուրին: Ը «պատագ եկեղեցւոյ» HK «է տպագր» եւն: ||III «կամիցի» ըստ ՏՊ. եւ Fj. միւս ՉՉ (ABCDEFGHIJLMN)՝ «կամեցի», K «կամի», — Q «պարտի այսպէս», եւն: — Փխ. «մտցէ» ACEGHKMN «մտանէ», (= BN². իսկ D «մտանեն», F «մտանել»,) — R զգեստն են (= F): «Պատարագի» ՏՊ. եւ ACN². «պատարագի» EGHKMN (= BDF.) — CH «Զգեցեալ պաշտունէից» եւն: — C այսպէս թերատ ունի սկիզբն. «Յորժամ կամեցի քհն. պատարագ մատուցանել, մասնաւորապէս հանդերձ սարկաւազաւք, ուր...»: N² «... այսպէս խորհրդաբար մտանէ հանդերձ սարկաւազաւքն եւ զպարտն յաւանդատունն, ուր զգեստն են պատարագի. եւ Գ. ծուր կրկնէ քհն. եւ սկսանին Սլմ. Յիշեա Տէր զՊաւլոսի» եւն. (BDF տես վերը.) նաեւ j ունի (միւս ՉԱ շուրին) սկզբան մասս՝ «Յորժամ քհն. կամիցի պատարագ մատուցանել, պարտ է նմա այսպէս խորհրդաբար զգեստաւորել զգեստիւք: Յիշեա Տէր զՊաւլոսի, եւն (լիակատար.) Շարական հանդերձ յորժամ քհն. զգենու եւ կրդիչը

զրկեցին զարգարութիւն. եւ սուրբ քո ցնծարով ցնծասցին: Փոխ. Յիշեա
 տէր զՎաւիթ, եւ զամենայն հեղութիւն նորա: Տուն առ տուն ամենեքեան:
 Եւ քարոզեցէ տարկաւազն. Եւ եւս խաղաղութեան զակր: — [ժող.
 10 Տէր ողորմեա: — Սրկ.] Խնդրեսցուք հաւատով միարանութեամբ ի
 տեառնէ, զի զողորմութեան զնորհա իւր արասցէ ի վերայ մեր: Տէրն ամե-
 նակալ կեցուցէ եւ ողորմեցի: — [ժող. Ահցո Տէր: Սրկ.] Ողորմեաց
 մեզ ակր Աստուած մեր ըստ մեծի ողորմութեան քում. ասացուք ամենե-
 քեան միարանութեամբ: — Եւ ասացնն երկուստսան Տէր ողորմեա:

15 Եւ քահանայն ասացէ զաղաւթս. Ար զգեցեալ ես զոյս որպէս հան-
 դերձ տէր մեր Յիսուս Վրիստոս, անձառելի խոնարհութեամբ ի յերկրի
 երեւեցար, եւ ընդ մարդկան շրջեցար: Ար եղեր քահանայապետ յաւի-
 տանից ըստ կարգին Մեկքիսեդեկի, եւ զարդարեցեր զկեղեցի քո սուրբ: Տէր
 ամենակալ որ պարգեւեցեր մեզ զնոյն զերկնային հանդերձ զգենուլ. ար-

երգ են զայս խորհուրդս ասելով. Խորհուրդ Խորհն, եւն: Զկնի երգին՝ քհն.
 յունայ գձեւն եւ ասէ, Սղմ. Լոսցոյց... Դոք արո (լիակատար) եւն:
 ||⁹ «Ասացեն ապա» եւն. տպագրաց մեծ մասը (OPQSTUVW) լիակատար
 ունին «Յիշեա Տէր զՎաւիթ» սաղմոս, (տես W, էջ 3—4, եւն.) ուստի
 չունին «տուն առ տուն ամենեքեան» խօսքը: Բայց այսպէս համառօտ՝ RV² եւ
 22. (միայն j լիակատար) Ա «եւ ասեն Սղմ. Քահանայք քո: Փոխ. Յիշեա
 Տէր. տուն առ տուն: Եւ սրկ. քարոզէ. Խնդրեսցուք» եւն. (զրկեթէ նոյնպէս
 BDF, տես վերն:) Ը «ապա ասեն սղմ. Քահանայք... տուն առ տուն ամե-
 նեքեան: Եւ սրկն. քարոզէ. Խնդրեսցուք» եւն: GK «Եւ ասեն սղմ. ամենե-
 քեան տուն առ տուն. Աց. Քահանայք քո... զարդարութիւն: Փոխ. Յիշեա
 Տէր զՎաւիթ: Եւ քարոզէ» եւն: Նոյնպէս նաեւ EHMN «տուն ապա (H չունի
 «ապա») Սղմ. Քահանայք... տուն առ տուն ամենեքեան» (E «տուն
 առ տուն ամենեքեան») N² «Եւ սկսանին սաղմոս. Յիշեա Տէր զՎաւիթ: Եւ
 ապա քարոզէ սրկ. Խնդրեսցուք հաւատով», եւն: N ամենեւին չունի «ասացն
 ապա սղմ. ՃԼԱ», բառերը: Տպագիրներէն R չունի «ՃԼԱ», եւ «Աջորդ, ուստի
 աւելի նման է ձեռագրաց: ||⁹ KM եւ այլ 22 «Եւ քարոզէ Սրգ.» (H չունի
 «եւ») — «Եւ եւս իւր.» եւն չունին շատ 22., այսպէս ACHGM. Ընդ հակառակն
 փակագծեալն է «Ժող. Տէր սղ.» եւն ունին միայն BDF. ||¹⁰⁻¹² «Խնդրեսցուք»
 եւն քարոզս 22. համառօտիւ կը նշանակեն (համա. ACFKN եւն:) N² այսպէս.
 «Եւ ապա քարոզէ սրկ. Խնդրեսցուք հաւատով: Կպիրքն ասեն. Ահցո Տէր:
 Քհն. ասէ ԲԺան Տէր ողորմեա» եւն: ||¹² «Ահցուցէ եւ ողորմեցի» ըստ
 PQSV², միւս տպագիրք՝ ուստի RUTW (եւ BDE) «Ահցո եւ ողորմեա»: —
 Փակագծեալը միայն BN² ունին. իսկ սարկուագի «Ողորմեաց» եւն միայն B,
 տպագիրներէն V²: ||¹⁴ ACDEFGHKMN «Եւ ասեն երկուստսան (կամ «ԺԲ»)»
 Տէր ողորմեա. B «Ժող. ԺԲ Տէր սղ.» N² «Քհն. ասէ ԲԺան Տէր սղ.» —
 PQS «... Տէր ողորմեայս» ||¹⁵ Բոլոր 22. «Եւ քհն. ասէ զգոթմ.» (DN
 «... զաղթմ զոյս») միայն C «Եւ քհն. ասէ. Ար զգեցեալ» եւն: N² «Խո-
 նարհի եւ ասէ քհն. զաղթմ», Հոս կը սկսին I եւ J. վերջինս նախ «Խորհուրդ
 խորին» սաղմ, յետոյ «Աղթմք քահանայի. Ար զգեցեալ» եւն: OPQS
 (կամ ՏԲ) չունին խրատագիրս, այլ՝ «Աղթմք առանձնական պատարագիչ
 քահանային յատաջ քոն զգետաւորին. Ար զգեցեալ» եւն: — Աղթմքիս
 սկիզբը պակասաւոր է ի DG, թուղթ ինկած բլլալով: — «Արդէն հանդերձ»
 բոլոր 22 (ABCEFHJKMNN²) եւ ՏԲ (OPQS.) իսկ ՏԱ (կամ RTUVV²W
 եւն) «արդէս զհանդերձ» ||¹⁷ F «քհնայ. ճշմարիտ» փխ. «յաւիտենից»

ժանի պրա եւ զիս ի ժամուս յայտմիկ զանպիտանն ծառայս քո որ համարձակիմ 20
 եւ մերձենամ ի նոյն հոգեւոր պաշտաւն փառաց քոյ. որպէս զի զամենայն
 ամբարշտութիւնս մերկացայց, որ է հանդերձ պղծութեան, եւ զարդարեցայց
 լուսով քով: Կնկեա յինէն զարիս իմ, եւ իմա թափեա զյանցանս իմ. որպէս
 զի արժանի եղէց հանդերձեալ լուսոյդ սա ի քէն: Ընորհա ինձ քահանայա-
 կան փառաւք մտանել ի պաշտաւն սրբութեանց քոյ ընդ այնոսիկ որք անմեղու- 25
 թեամբ պահեցին զպատուիրանս քո. զի եւ ես պատրաստս գտայց երկնաւոր
 առաքատիւք ընդ իմաստուն կուսանան փառաւորել զքեզ Վրիստոս որ
 բարձեր զմեզս ամենկուն: Վառ ես սրբութիւն անձանց մերոց եւ քեզ բա-
 րեբարիւք Աստուծոյ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ եւ միշտ
 եւ յաւիտեանս:

30

Եւ մատուցեալ սարկաւազունքն զզեցուցեն նմա զանդերձանն սաղմո-
 սելով: — Եւ զիցէ յառաջ զխոյրն ի զլուին, եւ ասասցէ. Վիր աւր սաղաւարտ
 փրկութեան ի զլուիս իմ, պատերազմել ընդ զաւրութիւնս թշնամոյն:
 Ընորհաւք տեսան մերոյ ճիսուսի Վրիստոսի, որում վայելէ փառք, իշխա-

19 "Ջնոյն զերնայն հանդերձ" բոլոր 22 եւ սպագիրներէն OPQSVX, իսկ
 RTUVW "երկնային" KN: "...հանդերձն," 20 BF "զանպիտանն ծառայս
 քո ի ժամուս յայտմիկ" եւն: — BFEKN: "որ համարձակիմ եւ մերձենամ"
 եւն: 22 C "զամենայն ամբարշտութիւն" եւն: — "Որ է հանդերձ պղծու-
 թեան" բոտ բոլոր 22 եւ ՑԲ. իսկ ՑԸ (RTUVVW) "որք եւ հանդերձ
 պղծութեան": 23 "Լուսով, բառէն կր սկսի G (թղ. 81ա): — "Լուսով
 քով" բոլոր ՑԳ. իսկ 22 (ABCEFHJKMNN) "լուսով քո" (կամ "քոյ."): 24
 "Հանդերձեալ լուսոյդ" բոտ բոլոր 22 եւ ՑԲ (OPQS.) իսկ ՑԸ (RTUVVW)
 "հանդերձեալ լուսոյդ": 25 "Փառք" բոտ.ով կր սկսի D (թղ. 113ա): —
 N: "ի պաշտան սրբութեան քո": 27 A "...փառաւորել զքեզ քրիստոս"
 եւն: 29 UV միշտ "վայել է", զոր այլոր շէնք կրկներ: 30 Հոս կամ
 Զգեաստարմանէն յառաջ աւելցուցած են TW յետամուտ Պատրաստու-
 թեան աղօթքներ՝ "Աղօթք առ սուրբ Աստուածածինն. Մայր ճիւղ-խեան" եւն,
 "Աղօթք առ սուրբն բոտ աւուրն յիշատակի. Ո՛վ օրհնէ այս անուն" եւն,
 "Գրիգորիոս ԺԱ պապն շնորհեաց... Եւ իմի՞ գործերս" եւն: Ատնցմ
 ետքը կր գրուի "Սաղմոս ԻԵ. 45. Լուսացայց եւն: Փէ. Գատարա" եւն (խա-
 կատար.) վերջինս նաեւ X "Յաւարտելն լուսոյց զձեռս ասելով զՍղմ. ԻԵ":
 31 BN: շունին խրատագիրս. նոյնպէս J. DF տես վերը: --- AEFHMN "կիսա-
 սարկաւազունք", մի աներն բոտ սպ.: ACEFIKMN "զգեցուցանեն": GKN
 շունին "նմա": FGIK "զհանդերձն": C "զհանդերձ սաղմոս ասելով": ---
 "Սաղմոսելով" բառին տեղ PQS սպագիրք՝ "անելով. Եւ եւս խաղաղութեան:
 Քհն. Օրհնութիւն: Եւ յետ օրհնութեան՝ գիցէ յառաջ զխոյրն" եւն: Նոյն-
 պէս միայն H "...զհանդերձն. Եւ եւս խղ. զՏեր աղաչ: Եւ քհն. խաչակնք.
 Արհնութիւն եւ փառք: Եւ գնէ" եւն: 32 J շունի խրատագիրս, այլ "Վեր-
 շափէն. Գիր ՏԵՐ" եւն: ACEHMN "Եւ գնէ յառաջ (C շունի "յառաջ")...
 եւ ասէ." (E "Եւ ասէ զգայ.") I "Եւ յառաջ գնէ... եւ ասէ." GK "Եւ
 յառաջ գնեն զխոյրն ի զլուին որ է սաղաւարտ. Գիր" եւն: N: "Գնէ յառաջ
 զխոյրն ի զլուին": -- Գրեթէ բոլոր սպագիրք (OPQRSTUV) "պատերազմել":
 միայն VWX "պատերազմել" բոտ 22. (K "պատերազմեայ.") 34 FN:
 "Շնորհաւք եւ մարդասիրութեամբ Տեառնոյ մերոյ եւ Փրկչեդ Երեսոսի քրիս-

- 35 նութիւն եւ պատիւ, այժմ՝ եւ միշտ, եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն: —
Շապկին. Չգեցո ինձ աէր հանդերձ փրկութեան, եւ պատմուճան ուրա-
խութեան, եւ շուրջ պատեա զգեստովս փրկութեան: Շնորհաւք տեսան
մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի: — Գաւաւոյն. Շուրջ պատեացէ կամար հաւասոյ
զմէջս սրտի իմոյ եւ մտացս, եւ շիջուցէ ի սմանէ զխորհուրդս աղտեղիս:
- 40 Եւ զաւրութիւն շնորհաց քոյ յամենայն ժամ բնակեացէ ի սոսա: Շնոր-
հաւք տեսան մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի: — Բազպանին. Տուր աէր
զաւրութիւն ձեռին իմոյ, եւ լուա զամենայն աղտեղութիւնս իմ, որպէս զի
կարաւ լինիցիմ սպասաւորել քեզ անախտութեամբ հոգւոյ եւ մարմնոյ:
Շնորհաւք տեսան մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի: — [Չերկոսին ձեռսն համ-
45 ըստնալով ի վեր ստէ. Սրբեա Տէր զձեռս իմ յամենայն մեղաց, հստրառնալ
սա քեզ սրգարութեամբ եւ մարբութեամբ: Շնորհաւք, եւն:] — Ուրարին.

տոսի, եւն: Նոյնպէս (կամ համառօտուած) զգեստաւորման յաջորդ ամէն
աղօթից ծայրը: X ամէնէն վերջն ունի այս աղօթքն, սա կարգաւ ունենալով՝
«Յառաջ մատուցեալ՝ զգեցցի խորհրդարար, նախ զՀապկին առելով. Զքեցո
Ի՛) Տէր... Բազպանին... Փորուրարին... Գօտւոյն... Ապա առցէ եւ զվահանն.
Նափորտին որ է շուրջառ... Սաղաւարտին. Դիք Տէր... Յես զգեստաւորելոյ»
— Աղօթքն րուսկարգը մերդրածին պէս ունի ձեռագիրք ABDEFGJJKMNN² եւ
տպագրոյ մեծ մասն (RSTUVV²W.) բայց BDFJN² նախ «Ուրարի» աղօթքը
կը գնեն, յետոյ «Բազպանին», իսկ CH ձեռագիրք եւ O տպագիրն այսպէս՝
Խոյր, Հապիկ, Ուրար, Գօտի, Բազպան, Նափորտ. նոյնպէս նաեւ PQ, որոնք
սակայն Բազպանին կրկին ունին, եւ ի վերջոյ՝ Վահասի եւ Թաշկինակի աղօթից
կրկնութիւնը. (տես տող 42, 55.) ||³⁶ M շունի խրատագիրս «Հապկին»
այլ այս եւ նախընթացը կից գրած: CHJ «Հապկին» (J Հապիկ, C Հապ.)
GK «Հապկին է.» BNN² «Հապկին ստէ» (N² սաս.) A «Հաշիքի» E «Հան-
դերձին սոսոյ.» D «Հանդերձ որ է շապիք.» F «Հանդերձին որ է շապիքն
առելով:» ||³⁷ E «ուրախութեանն» — C «զգեստաւոր փրկութեան.» F
«զգեստովս», եւն: ||³⁸ ACE «Գօտւոյն.» BN «Գաւաւոյն ստէ», (N² «գօտու
ստէ.») FM «Գաւաւոյն է.» (GK «գօտւոյն է.») D «Գաւաւոյն ընդ մէջս» O
շունի «Գօտւոյն» ||³⁹ «Եւ մտացս» բառը շունին RUTW, ունին OPQSVV²X.
նոյնպէս ամէն 22 «Եւ զմտաց.» (միայն CN² «Եւ զմտացս») — V² «շիջուցէ
ի սոցանէ» (փխ. «ի սմանէ» ըստ ՏՊ եւ 22, զոր օր. ACG եւն:) — K «...ի
սմանէ պամենայն խորհուրդս աղտեղիս» եւն: ||⁴⁰ A շունի «Եւ զարդարու-
թիւն... ի սոսա» կտորը: — E «զաւրութիւնն» — PQ «բնակեացէ» (OS
«բնակեացէ» ըստ այլ ՏՊ եւ 22.) — D «բնակեացէ ի նոսա» ||⁴¹ D «Բազ-
պանին ածելոյ ի բազպան.» F «Բազպաներոյն է.» GK «Բազպաներոյն Բ. ձե-
ռացն.» J «Բազպանարին.» N «Բազպանին.» N² «Բազպանին ստէ.»
||⁴² A շունի «զամենայն» M «զամենայն աղտեղութիւն» եւն: — Տարբեր են
միայն PQ՝ երկուքի բաժնելով. «Բազպան յալ յեթիւ. Տուր Տէր զաւրութիւն
յօջոյ ձեռին իմոյ, եւն: Բազպան յանեթի յեթիւ. Տուր Տէր գօրութիւն յօթոյ
ձեռին իմոյ, եւն. (խօսքերը՝ նոյն, կրկնուած:) Նոյն կարգի կ'երեւայ F «Բազ-
պաներոյն է. Տուր Տէր, եւն: Դօրձեւ. Տուր Տէր զարութիւն ձեռն.»
||⁴¹⁻¹⁶ Փակագծեալը կը կցեն FGK որոնցմէ առինք եւ դրինք. FK «զերկուսին
ձեռն քն համբառնալով (K ի վեր) ստէ. Սրբեա Տէր զձեռն իմ» եւն. միայն G
«Ուրարի» աղօթքէն ետքը կը գնէ: I ալ հոս՝ յետոյ լուսանցքի վրայ գրուած
ունի՝ «Սրբեա Տէր զձեռն իմ ամբառնալ առ քեզ սրգարութեամբ ի ժամ սուրբ
պատարագիս բնդունելի աղօթիք: Շնորհաւք, եւն: ||¹⁶ D «Ուրար արկ.»

Չգեցո տէր պարանոցի իմոյ զարդարութիւն, եւ սրբեա զսիրտ իմ յամենայն աղտեղութենէ մեզաց: Ընորհաւք տեսան մերոյ Կիսուսի Վրիստոսի: — Կապիտոսին, որ է շուրջան. Տէր ողորմութեամբ քով զգեցո ինձ զգեստ պայծաս, եւ պարսպեա ընդդէմ ներգործութեան չարին. զի արժանի եղէց փառաւորել զքո փառաւորեալ անունդ: Ընորհաւք տեսան մերոյ Կիսուսի Վրիստոսի: — Յետ զգեստաւորելոյ սրբազան զգեստուքն ասէ: Կնծասցի, անձն իմ ի տէր, զի զգեցոց ինձ հանդերձ փրկութեան եւ պատմուճան ուրախութեան: Իբրեւ փեսայի եւ ինձ պսակ, եւ որպէս զհարան զարդու զարդարեաց զիս: Ընորհաւք տեսան մերոյ Կիսուսի Վրիստոսի:

50
55

Ե- Գղէրէ երէն: Խորհուրդ խորին անհաս անսկիզբն, որ զարդարեցեր զվերին պետութիւնդ, ի յառագաստ անմատոց լուսոյն, գերապանձ փառաւք զդասս հրեղինաց: — Անճառահարաչ զաւրութեամբ ստեղծեր զԱգամ պատկեր տիրական. եւ նազելի փառաւք զգեստաւորեցեր ի դրախտն Արենի տեղի բերկրանաց: — Չարչարանաւք քո սուրբ Միածնիդ նորոգեցան արարածք ամենայն, եւ վերստին մարդն անմահացաւ, զարդարեալ ի զգեստ անկողոպտելի: — Անձրեւածին բաժակ հրահոսան, որ հեղար յաւաքեալն ի սուրբ վերնատունն. հեղ եւ ի մեզ Հոգիդ սուրբ Աստուած՝ ընդ պատմուճանին գբոյ գիմաստութիւնդ: — Տան քում վայելէ սրբութիւն, որ զգեցար զվայելութիւն, սրբութիւն փառաց ընդ մէջ քո անեալ. պա-

60
65

FGK “Ուրարին է.” EN² “Ուրարին ասայ.” (N² “ասէ.”) J “Ուրարի.” PQ “Փոր Ուրարին.” ||⁴⁷ E “զարդարութիւնն.” — AFHJ “զորտա իմ.” EN “որբեա շէփո իմ” (փխ. “զորտ.”) ||⁴⁹ ADEGHKMN “...որ է շուրջան.” (նոյնպէս՝ OPOS.) բայց H “...որ է շուրջանին.” GK “նափորտին է, որ, եւն: Իսկ B լոկ “Հուրջանին.” J “Հուրջանի.” F “Հուրջանին է.” N² “շուրջանին ասէ.” — “Ողորմութեամբ +” ունին ABCEFGJKMN²: ||⁵⁰ N² “ներգործութեանց.” ||⁵² Այս խրատագիրը (“Յետ զգեստաւորելոյ, եւն) շունին RV² եւ ձեռագիրքն AC(G)HKMN², որոնք “Ցնծասցէ,” եւն տունը կը կցեն նախնիքացին: Այլազգ ունին BEF “Գործեալ ասէ. Ցնծասցէ,” եւն. D “Գործեալ նափորտին.” I “Գործեալ շուրջանին.” ||⁵⁴ B շունի “Իբրեւ փեսայի... գիտ” տունը: — FJ որպէս հարան.” N² “որպէս հարան.” ||⁵⁵ PQ ասոնց վրայ երկու տուն ալ կ’աւելցընեն. նախ Բազպանէն ետքը՝ “Վախախ, Չգեցո Տէր պարանոցի իմոյ զարդարութիւն, եւն (ուստի Բազպանի ազօթքը կրկնուած.) եւ ամենէն վերջը՝ “Թաշկէնալէն. Սրբեա Տէր զձեռս իմ յամենայն աղտեղութենէ մեզաց. Ընորհաւք, եւն: ||⁵⁶ “Խորհուրդ խորին” ասղս բոտ R²V²stv եւ ձեռագրաց՝ I²Jabj: — Խորագիրն՝ a “Խաչափոք վարդապետի ասացեալ է փան զգեստի.” J “Խաչափոք վրդ. է ասացեալ զգեստաւորել քահանայի.” I² “Հարական զգեստաւորութեան.” b’ “Հարական խնկարկութեան, յորժամ զգենու քհն. v’ “Շրին. հանդերձի յորժամ զգենու.” ||⁵⁷ J եւ a “վերին” (փխ. “զվերին.”) — I² եւ abj “զվերին պետութիւն.” R² “...պետութիւնն.” V²t եւ sv “...պետութիւնդ.” — R²V² “ի յառագաստն.” — Միայն b’ “...յամմատոց լուսոյն ...գաստ հրեղինաց.” ||⁵⁸ Միայն a’ “Անճառահարաչ զաւրութեան ստեղծեր, եւն: ||⁶⁰ Նոյն a’ “ի գրախտն Արինա.” b’ “...Արգենի.” — “Միածնիդ” նաեւ R²V²st եւ j, իսկ abv “Միածնին.” ||⁶² Rv եւ l) “որ հեղեր յառաքեալն.” a’ “որ հեղու” եւն: ||⁶³ Հոս stv եւ j’ “ի սուրբ վերնատունն.” ||⁶⁴ Միայն a’ “բնդ պատմուճանիդ.” bvR² “բնդ պատմուճանի.” — “Չիմաստութեանդ” միայն R²V²stv կամ սպաղիրք, իսկ abj եւ I²J

տեա զմէջս մեր ճշմարտութեամբ: — Որ զարարչագործ բազուկս քո տարածեցեր ընդդէմ՝ աստեղաց, հաստատեա զբազուկս մեր կարողութեամբ, համարարձամբ ձեռաց առ քեզ միջնորդիլ: — Իհումամբ թագ ի գլուխ, պատեսցես զմիտս եւ զգայարանս, խաչանիշ ուրարմամբ ըստ Ահարոնի, ծաղկեալ ոսկեթել ի զարդ խորանիս: — Բամից բոլորից տիրապէս աստուածպետական, նափորտապատ սիրով զմեզ զգեստաւորեցեր, քում սուրբ խորհրդոյդ լինել սպասաւոր: — [Էակից Բանդ Աստուած կամաւորութեամբ եկիր ի յանապատն եւ մանանայի կերակրեցեր զազգն Իսրայէլի, ընկալ զհացս զայս մեզ ի քաւութիւն:]

Թագաւոր երկնաւոր, զկեկեղեցի քո անշարժ պահեա, եւ զերկրպագուս անուանդ քում՝ պահեա ի խաղաղութեան:

Բ. Ս Կ Ի Զ Ր Ն Պ Ա Յ Ց Ա Մ Ա Ն

Ը. — Եւ յետ զգիննայ սրբութեան զգեստացն եկեացնն առաջի սրբոյ սեղանոյն: Եւ բարանայն լուսացէ զձնոս ասելով Սաղ. ԻԼ. Լուսացոյց սրբու-

“զիմաստութիւնս, ||⁶⁵ Հոս Խ “...ածեալ, պատեալ զմէջս մեր, եւն (= S.) Իսկ Ա՝ “պատեալ զմէջս մեր ճշմարտութեան:” ||⁶⁸ Միայն Խ “...ձեռացդ:” — Լ՝ “առ քեզ միջնորդիլ” (= V²): ||⁷⁰ Հոս յ (= V) “ծաղկեալ յոսկեթել ի զարդ” եւն: “Խորանի” կ’ըսեն abI²J եւ R²V². պարզ “Խորանի” j եւ stV: ||⁷¹ J եւ a ‘նափորտապատ’ (փխ. նափորտապատ) — Լ՝ “քում սուրբ խորհրդոյդ:” ||⁷²⁻⁷⁴ Այս փակագծեալ տունը (“Էակից Բանդ” եւն) ունին միայն J եւ a. միւս ձեռագիրք եւ ամէն ՏՊ. չունին: ||⁷⁶ I²J եւ a “անուանդ +...” միւսները տպագիրներուն հետ “+...” — Տաղէս վերջը՝ a կր կցէ Տաղն Ա—+ԻԵ, որ միւսներուն անձանցթ է. (տես վերն՝ էջ 592):

Ա. Ասկէ մինչեւ Հտծ. Գ. (ուստի տող 78—138) շափազանց պէտքիտութեամբ են ձեռագիրները. ոմանք մեծ մասը չունին, ի մասնաւորի այն մասերն՝ զոր փակագծի մէջ գրինք (տող 82—90 եւ 107—35 կամ ամբողջ Բ. Հտծ.) ուրիշները տարբեր կարգաւ եւ դասաւորութեամբ են: Բովանդակ Ա—Բ հաստատանքներու տեղ այսպէս ունի Ա (= EMN, նաեւ GK սկիզբն)՝ “Եւ յետ զգիննայ (M զգիննայ, K զգիննայ) սրբութեան զգեստացն՝ գան առաջի սրբոյ սեղանոյն: Եւ խնարհեալ պատարագիչ քհն. (K ասէ) առաջի այլոց քահանայիցն աւրնթեր կացելոցն (GK ասելով զայս.) Խստութանի՞ս առաջ, եւն: (Ողբեցի, եւն: Աղբեցի, եւն:) Եւ լուսացն զձեռն (EMN զձեռն.) Սղմ. Լուսացոյց սուրբ: Փխ. Դարար: Քարսզ. Սուրբ զԱստուածաձայն: Աղբեց (M չունի բառս.) Ընկալ Տեր: Իսկ եթէ եպիսկոպոս լինի” եւն. (տես Հտծ. Գ.) — (Եւ երկի կարծ՝ “Եւ գան առաջի (յետոյ գրուած՝ “Եւ լուսացն զձեռն. Սղմ. Լուսացոյց զձեռն ի՞ս.) եւ խնարհեալ առաջի այլ քահանայիցն եւ ասէ. Խստութանի՞ս եւն: Պատասխանեն. Ողբեցի, եւն: Քհն. ասէ. Աղբեցի, եւն: Իսկ եթէ եպ. լինի եւն. (Հտծ. Գ.) — Եպիսկոպ. B. Իսկ D մկ կրկու բան աւելի ունի, F շատ աւելի. տես ասոնք վերը: Եպիսկոպ. N² այսպէս՝ (Չգեստարմանէ անմիջապէս ետքն, ինչպէս յայտնի է.) “Խնարհի աւար երէցն, եւ քհն. ասէ զստատուանութիւն. Խստութանի՞ս, եւն: Խնարհի աւար երէցն եւ ասէ. Ողբեցի: եւն: Փամարարն. Աղբեցի, եւն: Եւ տպաւոր ասէ Սղմ. Դարար: Եւ յայնչեալ Տեր շէ: Եւ յուսացն զձեռն. եւ սրգն. քարսզ. Սուրբ զԱստուածաձայն եւ: Քհն. Ընկալ: Դարձեալ ասէ Սղմ. Սուրբ առաջ: Քհն. Դարար: Եւ յայնչեալ եւ: Երկրպագեալ երկոյ մտանէ ի խորանն: Լպա յարուցեալ զա առ. որ մաստայանէ նախասարկաւագ, գնէ գնչխարն որ է հայ ի մազմայն եւ. ասէ քհն. զայս թոս. Յէշտոփ Տեառն” եւն. (ուստի Հտծ. Ե, չունենալով նաեւ Գ. Գ.

Թեամբ զձեռսս իմ եւ շուրջ եղէց զսեղանով քով Տէր: — Սրկ. Գաստարա ինչ Տէր, զի եւն: Տունսս տունսս զիտիսն ի լման: Փառք Հաւր: Այժմ եւ միշտ:

80

Հաստածները: — GK “Եւ յետ զգեանայն սրբութեան զգեստուցն զան առաջի սրբոյ սեղանայն: Եւ խոնարհեալ պատարագիչ քՏն. սակ առաջի պլլոց քՏ. իցն առննթեր կայեղոցն սանկով զպս. խոստովանի, եւն: Պատասխանեն որ մերձն են (K եւ ասեն.) Ողբերգի, եւն: քՏն. սակ ի վերայ նոցա. Աղբերգի, եւն: Սղմ. փխ. Աղբերգիցեք + ա Տեր սեղանայն երկր, ծառայցեք: քՏ. (K Սորք) երկրցեք + աղ: Աղ. Ա- քրան սորք ք. (K երկր.) Գարձեալ քարոզ. Ա-բննեցոք + զՏեր Աստուծոյ Տեր (K Ա-բնն. զտեղեկութեան Աստուծոյ) զՀոյք Տեան Տերոյ Յիսուսի քրիստոսի, որ արժ.: Աղ. Ի Տեղ քաճարի ե- ու: Եւ մտանէ յեկեղեցին: Սղմ. Աղ. Գոտ քրանն Աստուծոյ ե- իր: քարոզ. Սորք ի սրբանա- աղ: Աղ. Ի յարիք + ս- սք: — Բայց յառաջ քան զխոստովանեն, զկնի խորհուրդ իորն շարականին (K չունի “Շրկնին.”) Սղմ. Ա-ոցայց քրք- Բեմք. Փխ. Գոտ քրանն Տեր զի ե- յանք: Եւ զկնի մաղթանք. Ա-ան քրք- հոց Աստուծոյն թար: քարոզ. Սորք զԱստուծոյն: Աղ. Ա-ն- Տեր զՀոյք: Եւ սպա սակ. խոստովանի առջ Աստուծոյ, եւ Ողբերգի ե- Աղբերգի. (K եւ սպա սակ. խոստովանի եւ զպլլոյն.) Իսկ եթէ եպիսկոպոս, եւն. (Հած. Գ.) Ուստի GK լիակատար են: — II “Եւ յետ զգեանայն սրբութեան զգեստուցն՝ զան ի զուրս յեկեղեցոյն: Եւ լուսացեն զձեռն սանկով. Ա-ոցայց քրք- Բեմք. փխ. Գոտ քրանն Տեր. Սրկն. քարոզէ. Սորք զԱստուծոյն: Աղբերգ. Անկ- Տեր զղաղան: Եւ խոնարհեալ պատարագիչ քՏն. առաջի պլլոց քՏ. իցն առննթեր կայեղոց եւ սակ. խոստովանի, եւն: Պատասխանեն որ մերձ են. Ողբերգի, եւն: Պատարագիչն սակ. Աղբերգի, եւն: Իսկ եթէ եպ. լինի, եւն. (Հած. Գ.) — I “Եւ յետ զգեանայն սրբութեան զգեստուցն՝ լուսացէ զձեռն. Սղմ. Աղ. Ա-ոցայց քրք- փխ. Գոտ քրանն: Եւ զան առաջի սրբոյ սեղանայն ի մէջ եկեղեցոյն սանկով շարական խորհուրդ իորն: Եւ զկնի սակ քՏն. Ա-ան քրք- հոց Աստուծոյն: քարոզ. Սորք զԱստուծոյն: Աղ. Անկ- Տեր զղաղան: Եւ խոնարհեալ պատարագիչ քՏն. սակ առաջի պլլոց քՏ. իցն առննթեր կայեղոցն. խոստովանի, եւն: Պատասխանեն, որ մերձ են. Ողբերգի, եւն: Պատասխանեն եւ ինքն. Աղբերգի, եւն: Եւ սպա սանկ Սղմ. Աղբերգիցեք + ա Տեր: քարոզ. Սորք երկրցեք + աղ: Ա- քրան սորք երկրցեք. (լուս. “Թէ կամիս սաս ի Տեղ քաճարի:”) Եւ զարձեալ Սղմ. Աղ. Մտից առջի սեղան: Փխ. Գոտ քրանն: քարոզ. Ա-բննեցոք + Աղ. Ի յարիք + ս: Իսկ եթէ եպ. լինի, եւն. (Հած. Գ.) — Ճշատ կը տարբերի, Ջգեստուարման աղոթքներէն ետքը կցելով՝ “Եւ սպա իջանէ տտեան եւ խոստովանի. խոստովանի առջի, եւն: Արձակէ. Ողբերգի, եւն: Նոյն. Աղբերգի, եւն: Եւ սանկ. Ա-ոցայց քրք- Բեմք: Սրկն. եւ քՏ. Եւ Ա-ան քրք- հոց Աստուծոյն Տեր Անկ: Սրկ. Սորք զԱստուծոյն. ե- զ: քՏ. Անկ- Տեր զղաղան Տեր ք: Աղ. Աղբերգիցեք + ա: Սորք երկրցեք + աղ: Ա- քրանն սորք երկրցեք: Սղմ. Ա-տե- Տեր զլոյս + ե- զճ: Սրկ. Սորք երկրցեք + աղ: քՏ. Ի յարիք + ս, եւն: Սղմ. Ինչ Տեղեղա- ա Աստուծոյ թար: Պատեղ զտեղայն ա- բնն- Բեմք: Աղ. ե- ս- քար: ԶԱ- քար: Ող. ե- ս- Բեմք: Սրկ. Ե- ե- Ինչ: (քՏ.) Ա-բնն- Բեմք- քար: Թէլապի Տեան Տերոյ, եւն. (տես Հած. Ե, ուստի չունի Հած. Գ-Դ.) — Կարգ զպրութեան զըքերէն այս մասերն ունին գրեթէ լիակատար bj (միւսները ժամամուտներէն կը սկսին.) Նաև. տպագիրներէն սմանք Համառօտիս սկզբնաբառերը միայն կը դնեն շատ մասերն: միւսներն իրրեւ ծանօթ են թաղանթով կամ իրրեւ կարգի զպրութեան մասն. այսպէս ի մասնաւորի՝ OPQS: Թաղանթիս այս ամեն պատկարէք ինչը չեն կրկնել իւրաքանչիւր տեղը: ||⁷⁸ E “... սրբութեանն զգեստուցն զան (= ACGKMN) առաջի քրք- Բեմք (A եւն “սրբոյ”) սեղանայն, եւն: ||⁷⁹ “Ասկով, չունին RV: Նոյնպէս (Աղմ.) “Ինչ չունին R եւ OPQ

[Քնն. Այլ վասն սրբուհւոյ Աստուածածինն տէր ընկալ զաղաչանս մեր, եւ կեցո զմեզ : — Սրկ. Սուրբ զաստուածածինն եւ զամենայն սուրբս բարեխաւս սրասցուք առ Հայր ի յերկինս, զի կամեցեալ ողորմեսցի, եւ զթացեալ կեցուցէ զսրասածս իւր : Ամենակալ տէր Աստուած մեր կեցո եւ ողորմեա : — Քնն. Ընկալ տէր զաղաչանս մեր բարեխաւսութեամբ սուրբ աստուածածինն անարատ ծնողի միածնի Արդւոյքոյ, եւ աղաչանաւք ամենայն սրբոց քոց, եւ որոց այսաւր է յիշատակ, լուր մեզ տէր եւ ողորմեա, ներեա, քաւեա, եւ թող զմեզս մեր, արժանաւորեա զոհութեամբ փառաւորել զքեզ ընդ Արդւոյ եւ ընդ սուրբ Հոգւոյդ. այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն :]

Խ Ո Ս Տ Ո Վ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Եւ սպաս խոնարհեալ պատարագիչ քահանայն ատաղի այլոց քահանայիցն ատրնթեր կացելոցն՝ ասէ. Խոստովանիմ՝ առաջի Աստուծոյ, եւ սրբուհւոյ աստուածածինն, եւ առաջի ամենայն սրբոց, եւ առաջի ձեր Հայրք

որ ասոր տեղ «կց.» (կցորդ) կը գրեն : — «Առաջեց» (փխ. «Առաջայց») ունին OPQRSUV² : ||⁸⁰ OPQS «Սրգն. ք. Գատ», եւն : ||⁸¹ Խրատագիրս «տուն առ տուն գիտին ի լման», ունին միայն UTVV² միւսները (OPQRS) չունին խրատագիրս, բայց իրենք ալ սաղմոսին սկիզբը յիշելով կը շտառնան : W ամբողջ սաղմոսը գրած (= j, եւ նաեւ b, որ տանց սկիզբները կը դնէ) — X թիւ պատարագի սկիզբն այսպէս ունի՝ «Յետ զգեննայ սրբութեան զգեստուցն, առեալ զսկիհն՝ երկիր պազցէ խաչելութեան կամ պատկերի, եւ առեալ զօրհնեալ ջուր՝ գնացցէ ի խորանն՝ յորում ունի պատարագել : Ի հասանել առաջի խորանին՝ երկիրպագեալ կամ ծուներ կրկնեալ՝ ելցէ ի խորանն, եւ յարդարեալ զսկիհն՝ համբուրէ զսեղանն, եւ իջեալ ընդ ատտիճանս՝ դարձեալ երկիր պազցէ կամ ծուներ կրկնեսցէ : Ապա ի ձայն տեառնագրեալ զինքն եւ տարածեալ զձեռս, ասացէ. Յաւան ձոր եւ Որդոյ եւ Հսկոյն սրբոյ : Եւ լուսն օրբնաւոյ», եւն : ||⁸² F «Եւ վասն սրբուհւոյ ամբօրնեալ Աստուածածինն քարեթոսն թեմաթեմ Տէր», եւն : — CB եւն այն ամենն՝ ինչպէս վերը կը տեսնուի, չունին : ||⁸³ X հոս եւ այլուր միշտ «Աստուծոյ», (փխ. «Սրգն.») : ||⁸⁴⁻⁹⁰ F «Ընկալ Տէր զաղաչանս մեր բարեխաւսութեամբ սուրբ Աստուածածինն եւ աղաչանօք ամենայն սրբոց քոց վկայիցն, լուր... փառաւորել զՀայր եւ զՈրդի եւ զուրբ : Խոստովանիմ», եւն : — R եւ V² չունի «Եւ որոց այսօր է յիշատակ, խօսքերը, իսկ X հոս «եւ աւուրս շնորհիւ, կամ եւ որոց այսօր է յիշատակ», եւն : — V² «արժանաւորեա քահանայ վառաւորել», եւն : ||⁹² OPQS չունին խրատագիրս, այլ խոստովանութիւնը կը կցեն նախնութեան X՝ «Չեռնամած խոնարհեալ առ խորանն. Խոստովանիմ», եւն : Չեռագիրք ընդ հանրապէս նոյն, (HIMN չունին «ապա», MN «ասէ»), տես մի առ մի վերը : ||⁹³ A թերի է միայն «Խոստովանիմ առ», ունենալով ի Թդ. 60ր, ուր թուղթ մ'իսկած է. Թդ. 61ր կը սկսի՝ «...[գոր]ծելը զարիս : Ուղղեսցէ եւ զառաջիկայ կեանս ձեր», եւն : ||⁹⁴ «Եւ առաջի ամենայն սրբոց» բառերն ունին շատ ձեռագիրք (CEGIKMN), բայց ոչ ամենն : B ասոր տեղ՝ «եւ սրբոց առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի, յիշեալ եւ շայն օրբնաւ զոր եւ իմ», եւ առաջի ձեր հայրք», եւն : D ամբողջը համառօտ «Խոստովանիմ առաջի Աստուծոյ եւ սրբոյ Աստուածածինն եւ սրբոց առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի, յիշէ զամենայն անցան : Պատասխանեն քձք. Ողորմեսցի», եւն : F շատ տարբեր «Խոստովանիմ առաջի Աստուծոյ եւ սրբուհւոյ ամենաւորհնեալ Աս-

եւ եղբարք՝ զամենայն մեղս զոր գործեալ եմ: Վանզի մեղայ խորհրդով, 95
 բանիւ եւ գործով, եւ ամենայն մեղաւք զոր գործեն մարդիկ, մեղայ, մեղայ:
 Ազատեալ զձեզ ինդրեցէք վասն իմ յԱստուծոյ զթողութիւն: — Պատասխա-
 նեն որք մերձն են. Աղբրմեցի քեզ Աստուած հաւարն, եւ թողութիւն
 շնորհեացէ ամենայն յանցանաց քոց, անցելոյն եւ այժմուս, եւ յառաջե-
 կայէն փրկեացէ զքեզ, եւ հաստատեացէ յամենայն գործս բարիս, եւ հան- 100
 դուսցէ զքեզ ի հանդերձեալ կեանս: Ամէն: — Պատասխանեացէ եւ ինքն.
 Ազատեացէ եւ զձեզ մարդասէրն Աստուած, եւ թողցէ զամենայն յանցանս
 ձեր: Տացէ ժամանակ սպաշխարելոյ եւ գործելոյ զբարիս: Աւղղեացէ: եւ
 դառաջեկայ կեանս ձեր շնորհաւք սուրբ Հոգւոյն, հաւարն եւ ողորմածն, եւ
 նմա փառք յաւիտեանս. Ամէն: 105

տուածածնին եւ Յովհաննու Կարապետին, որոյն Ստեփանոսի նախապկային եւ
 սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին եւ սրբոց առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւլոսի
 եւ ամենայն սրբոց եւ առաջի ձեր հարք, եւն: JN² ալ (= F) «եւ Յովհաննու
 Կարապետին, սրբոյն Ստեփանոսի նախապկային եւ (J հաւարն մերոյ) որոյն
 Գրիգորի (J մերոյ) Լուսաւորչին եւ սրբոց (J զլիւսուոր) առաքելոցն Պետրոսի
 եւ Պաւլոսի եւ առաջի ձեր,» եւն: ||⁹⁵⁻⁹⁶ GHIKMN «քանզի մեղայ...
 բանիւ, գործով,» եւն: FJN² «քանզի մեղայ Աստուծոյ խորհրդով, բանիւ եւ
 գործով, կամս եւ ակամս, գիտութեամբ եւ անգիտութեամբ եւ ամենայն
 մեղաւք (JN² եւ զամենայն մեղս) զոր,» եւն: — B շունի «եւ ամենայն մեղաւք,»
 այլ՝ «...գործով, զամենայն մեղս, զոր գործեն,» եւն: (= JN²): — N «...զոր
 գործեալ են,» (փխ. «զոր գործեն,»): Այս ամէնուն մէջ ի մանաւորի C =
 ապ: ||⁹⁶ «Մարդիկ,» BCIM եւն: «մարդիկ,» FJN² եւ GIN (= R) «մար-
 դի,» E եւ UT. — BCHIN «մեղայ, մեղայ, մեղայ, երեք անգամ (= F.) իսկ
 JN² «...մարդիկք, եւ եւ իւր-ցեւ իմ, մեղա մեղա,» ||⁹⁷ J շունի «յԱստու-
 ծոյ,» — CEGHIMN «...ինդրեցէք վասն իմ յԱստուծոյ,» (շունին «թողու-
 թիւն, զոր ունին միւսները՝ KN² եւն.) իսկ F «...յԱստուծոյ զթողութիւն
 մեղաւք,» JN² «ինդրեցէք վասն իմ զթողութիւն յանցանաց,» ||⁹⁷⁻⁹⁸ OPQS
 «Պատասխանեացէն որք մերձն են,» B «պատասխանեն քահանայքն որ մերձն
 են,» D լսկ «Պատասխանեն քհն.», FGHI «Պատասխանեն որ մերձ են,»
 (BFGHI կցեն «եւ ասեն,» = R): CN լսկ «պատասխանեն» (N լուս. «աւար
 էրէցն,») M «Պատասխանէ ինքն:» J ասոր տեղ՝ «արձակէ,» N² «խնարհի
 աւագ երէցն եւ ասէ,» Ըստ ապ. է E եւ TUV եւն, նաեւ V², որ «մերձ են»
 կ'րոէ: ||⁹⁸ DFN² «Աստուած հաւարն եւ ողորմածն,» եւն: — E «եւ թողու-
 թիւնն,» եւն: ||⁹⁹ F «յանցելոյն եւ այժմուս,» եւն: K «անցելոցն եւ,» եւն:
 — D «...այժմոյս,» — OQSX «եւ յառաջեկայէն,» եւն: ||¹⁰⁰ OPQS եւ
 BEGIKMN «փրկեացէ եւ հաստատեացէ» (շունին «զքեզ,»): Բուն այսպէս են
 BDFN² «...եւ այժմուս, եւ որ ք-լոցն է (փխ. «յառաջեկայէն») փրկեացէ եւ
 հաստատեացէ յամենայն բարիս» (FN² «յամենայն քորձո բարիս») եւն: J
 «...այժմոյս եւ որ զայսցն է յառաջեկայէ փրկեացէ եւ հաստատեացէ զքորձո-
 քորէ,» եւն: ||¹⁰¹ OPQS եւ BDFJKMNN² «ի հանդերձեալ կեանս,» — BF
 շունին «Ամէն,» X · քհն. յարեացէ՝ Ամէն, եւն: — M շունի խրատագիրն
 «Պատասխանեացէ,» եւն: EFIN «Պատասխանէ եւ ինքն,» (F կցէ «եւ ասէ ի
 վերայ նոցա,») C լսկ «քհն. ասէ,» BDGK «Ինչ (GK քհն.) ասէ ի վերայ
 նոցա,» H «Պատարագիչն ասէ,» N² լսկ «ժամարարն,» J² «նայն,» ||¹⁰² X
 «Ազատեացէ,» եւն: ||¹⁰³ E «գործելոյ զբարիս,» H «գործելոյ բարիս,»
 Այս բոտ սվ կ'ր սկսի գարձեալ A: ||¹⁰⁴ OPQS «գառաջեկայ,»

Մ Ո Ւ Տ Ք

Բ. — [Դպ. Յիշեալիւր զմեզ առաջի անմահ զառին Աստուծոյ, —
 Բ՛ն. Յիշեալ լիջիք առաջի անմահ զառին Աստուծոյ: — Դպ. Սաղմոս. 9 Խ.
 Փոխ. Եղազակեցիք առ տէր ամենայն երկիր, եւ այլն: — Սրկ. քարոզէ.
 110 Սուրբ Եկեղեցեաւս աղաչեսցուք զտէր, զի սովաւ փրկեսցէ, զմեզ ի մեղաց,
 եւ կեցուցէ շնորհիւ ողորմութեան իւրոյ. ամենակալ տէր Աստուած մեր
 կեցո եւ ողորմեա: — Բ՛ն. Ի մէջ տաճարիս եւ առաջի աստուածընկալ եւ
 ողայծասացեալ սուրբ նշանացս, եւ սուրբ տեղոցս խոնարհեալ երկիւղիւ
 երկիրպագանմք, զսուրբ, զհրաշալի եւ զյաղթաւզ զտէրութիւնդ քո փա-
 115 սաւորեմք: Եւ քեզ մատուցանեմք զաւրհնութիւն եւ զփառս ընդ Հաւր
 եւ ընդ Հոգւոյդ սրբոյ. այժմ եւ միշտ, եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:
 — Բ՛ն. Սղմ. 10Բ. 19. Մտից առաջի սեղանոյ առ Աստուած, որ ուրախ
 առնէ զմանկութիւն իմ: — Սրկ. Գասա արա ինձ Աստուած, եւ իրաւ արա
 ինձ ի դատաստանի իմում: — Բ՛: Յազգէ որ ոչ է սուրբ, ի մարդոյ
 120 մեղաւորէ նենգաւորէ փրկեա զիս: — Սրկ. Գու Աստուած հզաւրիչ իմ
 ես, ընդէր մոռացար զիս, ընդէր արտում զնամ ես ի նեղել թշնամոյ
 իմոյ: — Բ՛: Առաքեա Տէր զլոյս քո եւ զճմարտութիւն քո. զի առաջ-
 նորդեսցեն ինձ եւ հանցեն զիս ի լեառն սուրբ եւ ի յարկս քո: — Սրկ.
 Մտից առաջի սեղանոյ Աստուծոյ առ Աստուած, որ ուրախ առնէ զմանկու-
 125 թիւն իմ: — Բ՛: Խոստովան եղէց քեզ աւրհնութեամբ Աստուած Աս-
 տուած իմ: — Սրկ. Այդ ընդէր արտում ես անձն իմ. կամ ընդէր խոռովս

Բ. Չեռագրաց շատն այս հատածը չունին, այսպէս BC եւ ADEHMN.
 միւսները մէկ երկու բան, ոմանք այլաձեւ եւ կրկնութեամբ (F որ շատ բան
 ունի՝ տես վերն.), ի միջի այլոց G I J K N². այս ամէնը տես Ա. Հատածին
 սիրզոր, ուստի հաս չենք կրկնել: Նաեւ տպագիրք կամ չունին (ինչպէս R)
 կարգի դարձութեան թողոյզ զաստեք, կամ սարակագի մատերուն սկզբնաւ-
 որութիւնները միայն կը գնեն. (այսպէս PQ:) ||¹⁰⁷ R² “Յիշեալիւր է- զմեզ,
 եւն: — V² “... գառինն Աստուծոյ:”, ||¹⁰⁸⁻⁹ V² չունի “փոխ” բառը: —
 R² “Գպիւրքն ասիցեն Սղմ. 99 Հրճո-եցե՛տ, որ ասի՝ Աչ-զ-ի-եցե՛տ առ...”, b լիա-
 կատար գրած է սաղմոս: — R² “Քարոզ” (փխ. “Սրգն. քարոզէ:”) V² միայն
 “Սրկ.” ||¹¹⁰ X ալ չունի “Սուրբ Եկեղեցեաւս” եւն եւ մաղթանքն “Ի մէջ
 տաճարիս” եւն: վերջինս չունի նաեւ j, իսկ առաջինը յետոյ (տես տող 130):
 ||¹¹² F “Առ քրտն ուրբ (փխ. “Ի մէջ”) քաճարէս” եւն. (GK եւն տես վերն՝
 Հաճ. Ա.) ||¹¹³ F “... եւ սուրբ Իորանացո”, (փխ. “... տեղւոյս.”): ||¹¹⁴ F եւ
 OPQS “... սուրբ եւ զհրաշալի” եւն. (փխ. “զսուրբ, զհրաշալի” եւն.) — R²
 V² “դարձ-ի-ն-դ”, (փխ. “զտէրութիւնդ” = F եւն): ||¹¹⁵⁻¹⁶ F “Եւ քեզ
 ընդ երկնայն զառն մատուցանեմք զաւրհնութիւն եւ զփառս Հաւր եւ Որդւոյ:”,
 — V² “... եւ ընդ սուրբ Հոգւոյդ” եւն: Միանգամ ընդ միշտ բռնք որ R (R²)
 U միշտ “Ոգի” կը գրեն բոտ Բարսեղեանի: ||¹¹⁷ PQ “Քհն. ասացէ Սաղմոս
 10Բ. Աջորդ: Եւ եյցէ ի խորանն. Մոլեց” եւն. OS = SN: ||¹¹⁸ OPQS
 “Սրգն. քո. Գասա”, եւն: — R² TUVV² “Գասա արա ինձ Աստուած, է- այլն.
 քաճ առ քաճ զփոխն ի լամն.” OPQS չունին այս իրատապիրն, բայց սաղմոս
 նշանակէ այսպէս համառօտի կը յիշեն: Լիակատար կը գնեն WX եւ hj:

ղև. յուսա սու Աստուած. խոստովանեա նմա. փրկիչ երեսաց խնց Աստուած է: — Բ՛: Փառք Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: — Սրկ. Այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն: — Սրկ. քարոզէ. Եւ եւս խաղաղութեան զՏէր աղաչեսցուք: Աւրհնեսցուք զՀայր տեսան մերոյ 130
 Յիսուսի Վրիստոսի, որ արժանի արար զմեզ կալ ի տեղոջ փառարանութեան, եւ երգել զերգս Հոգեւորս. ամենակալ տէր Աստուած մեր կեցո եւ ողորմեա: — Բ՛: Ի յարկի սրբութեան, եւ ի տեղոջ փառարանութեան, Հրեշտակաց բնակարանիս, եւ մարդկան քաւարանիս. առաջի աստուածընկալ եւ պայծառացեալ սուրբ նշանացս եւ սուրբ սեղանոյս խոնարհեալ երկիւղեալ 135
 երկիր պազանեմք, զսուրբ զհրաշալի եւ զյաղթաւղ զյարութիւնդ քո փառաւորեմք: Եւ քեզ մատուցանեմք զաւրհնութիւն եւ զփառս ընդ Հաւր եւ ընդ Հոգւոյն սրբոյ. այժմ եւ միշտ, եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:]

|| 128-29 X «ՔՆ. տեսանագրեաց զինքն եւ կացցէ ձեռնամած. Փառք Հօր եւ Արդւոյ †...: Սպ. Այժմ... Ամէն. եւ եւս խղ.» եւն: || 129 Փխ. «Սրկ. քարոզէ: Եւ եւս» եւն. I լոկ «Քարոզ. Աւրհնեսցուք» եւն: F «Եւ քարոզէ սրկն. Աւրհնեսցուք» միւսնեբր տես Հտծ. Ա սկիզբր: V² «Սրկ. Օրհնեսցուք» եւն: «Եւ եւս խղ.» չունին նաեւ R²V²: || 130-33 I² (թղ. 18բ) «Օրհնեսցուք զՏէր Աստուած զՀայր» (= G.) եւն. F եւ b «Աւրհնեսցուք զՏէր Աստուած զՀայր» (= K) եւն: — OPQS «Ի տեղոջ փառարանութեան» F «Ի տեղոջ» եւն: — Այս քարոզութիւնը չունի j, այլ ասոր տեղ հաս եւ յաջորդեբր՝ «Սրգ. Սուրբ խորանաւ աղաչեսցուք զՏէր զի սովաւ փրկեսցէ զմեզ ի մեղաց, եւ կեցուցէ շնորհիւ ողորմութեան իւրոյ, ամեն. (= առղ 110-12): ՔՆ. Ի յարկի քում սրբութեան, եւ այլ: Հոգին սուրբ եկեսցէ ի քեզ եւ զօրութիւն Բարձրելոյն հովանի լեցի ի վերայ քո: Շրկն. խնկարկութեան ի սուրբ յեկեղեցւոջ. Ընտրեալդ... Յայս յարկ» եւն. (տես Հտծ. Ե եւն): F այ այս «Օրհնեսցուք» եւն քարոզութեանէն ետքը j ձեռագրի կը մերձենայ կրկնաբանելով այսպէս. «Եւ քՆ. ասէ զարութս. ի մէջ տաճարիս եւ առաջի աստուածրն: Եւ քՆ. ասէ. Մտից առաջի սեղանոյ: Փխ. Դատ արա ինձ Աստուած: Սրկն. քարոզէ. Սուրբ խորանաւ ա.: Եւ քՆ. Ի յարկի սրբութեան եւ ի տեղոջ փառարանութեան, Հրեշտակաց բնակարանիս եւ մարդկան քաւարանիս, խո.: Եւ տանի սրկն. զնշխարն» եւն. (տես Հտծ. Ե): || 133 J «Ի յարկի քում սրբութեան» (= GHK.) — PQ «Եւ ի տեղոջ» (OS եւն = ապ.) || 134 J այլակերպ ամբողջը «Ի յարկի քում... Հրեշտակաց բնակարան եւ մարդկան քաւարան, առաջի-ընկալ եւ պայծառացեալ սուրբ նշանացս եւ սուրբ խորանացս խոնարհեալ... սուրբ, զհրաշալի եւ զյաղթող տէրութիւնդ քո աւրհնեմք եւ փառաւորեմք. եւ քեզ մատուցանեմք զաւրհն.: Սպմ. Ինչ Ժբ) Ինչ-աւ Աստուած» եւն. (տես Հտծ. Ա, սկիզբը): || 135-36 R² «սուրբ նշանաց» — OPQS եւ b «Եւ սուրբ տեղոյ» (փխ. «տեղոյ») խոնարհեալ... զսուրբ (OS «սուրբ» = J) եւ զհրաշալի եւ զյաղթող զտէրութիւնդ (b «գործութիւնդ» = R²TUVV²W, իսկ X «զյաղթող տէրութիւնդ կամ յարութիւնդ եւ այլն») քո փառաւորեմք (b «աւրհնեմք եւ փառաւորեմք» = J.) եւ Ինչ (= b, OQ. չունին «քեզ» PS) ընդ երկնայն զաւրհն մատուցանեմք զօրհնութիւն» եւն: ՏԲ խումբը չունի «ընդ երկնայն զաւրհն» բառերը: || 138 R²V² «Եւ ընդ սուրբ Հոգւոյն» (R² «Ոգւոյն») եւն: — X հաս կը կցէ «Սպասաւորն. Եւ եւս խղ. զՏէր աղաչեսցուք: ՔՆ. բացեալ զսկիհն» եւն (ուստի Հտծ. Ե):

Գ. Ամբողջ Հատածս կամ զոյգ աղօթքներս չունին DFN² եւ J, ապա. գիրներէն X: Իսկ B ունէր նախնարար, բայց այժմ միայն խորագիրն ունի՝

140 Գ. — Իսկ եթե եղևինոց... լեյն խորհրդածան, առցե զոսրք ինկեան, ե-
 ածցե ի վերայ լանջացն ե- զպատուական եթիբարանն, ե- եկեղեցին առնվեր ընծայարան
 «եղանայն» լուսացեալ ղյեռո, ե- մարտացեալ առջի «եղանայն լուս ե- անհասունը,
 առացե զազոսն ա- ասրք զպին Կնարինիէ Կործայն. [Գրեթորի Նարեկացայն:]

145 Ամենակալ Աստուած մարերարմարգասէր, Աստուած բոլորից, յաւրինող
 ևրբու թից եւ աներբու թից, փրկող եւ հաստատող, ինամող եւ խաղաղա-
 րար, Հաւր հղաւր Հոգի: Հայցեմք բազկատարած մաղթանաւք՝ գոչմամբ հե-
 ծութեան՝ յանդիման եղեալ քեզ ահաւորիդ: Մատչիմք մեծաւ գողու-
 թեամբ, սաստիկ երկիրդ՝ մատուցանել նախ զբանականս զայս պատա-
 րագ քում անդին տերութեանդ, իբր անթողակցի, փառակցի եւ արար-
 չակցի հայրենի անկապուտ պատուոյդ, եւ քննողի ծածկութեան խորոց
 150 խորհրդոց ամենակատար կամաց Հաւրդ Եմմանուէլի, զքեզ առաքչի,
 փրկչի, եւ կենդանատուի եւ արարչի ամենայնի: Ի ձեռն քո ծանուցաւ
 մեզ երբեակ անձնաւորութիւնդ միանական աստուածութեանդ, յորոց մի
 եւ դու ճանաչիս անհաս: քեւ եւ ի ձեռն քո առաջինքն նահապետական

Թուղթ ինկած բլլալով Թղ. 106էն յառաջ: || 130¹¹ C այսպէս կարճ «Իսկ թէ
 ևսկիսկուսս լինի՝ առնու զոսրք կնքեան, ածէ ի վերայ լանջացն եւ զեմիսի-
 րանն, եւ գա առաջի սեղանայն. Աժեռիւլ» ևւն: ABEGHIKMNN: «Իսկ եթէ
 ևսկ. լինի խորհրդածուն, առնու զոսրք կնքեան (H կնքեան), ե- (լոկ A «եւ»)
 ածէ (B ածեալ, E «Աստուած») ի վերայ լանջացն եւ զպատուական (H պա-
 տուական) եմիսրանն, եւ գայ (KMN գան) առնթեր ընծայարան սեղանայն,
 լուսացեալ զձեռն (B զձեռն, IH չունին «լուսացեալ զձեռն»): Եւ (GK երկր-
 պագէ երիցս եւ) մատուցեալ (ABEIN կցեն «անկանի») առաջի (ABIN կցեն
 «որոյ»), E չունի սեղանայն (AEN կցեն «ի վերայ երեսաց իւրոց»), լուս եւ
 անմասնչ, եւ ասացե (GH «եւ առէ», K լսկ «առէ») զաղաթս առ սուրբ
 Հոգին տնաւրինիչ գործոյն, B վերջն այսպէս ունէր՝ «եւ մատուցեալ անկանի
 առաջի սրբոյ սեղանայն անմասնչ եւ ասացե զաղաթս զոյն առ Հոգին
 տնաւրէն գործոյն» Տպագիրներէն OPQS «Իսկ եթէ եսկ. լինի (= 22.)
 խորհրդածուն, առցե զոսրք ինկեան ե- (PQ չունի խօքս, OS ունին =
 RTUV եւն.) ածցէ ի վերայ լանջացն եւ (OS չունին «եւ») զպատուական
 եմիսրանն. եւ մատուցեալ առ ընծայարան սեղանայն եւ ի ծունկս անկեալ
 յորդահոս արտասուօք լուս եւ անմասնչ» ևւն: || 142 Փակագծեալը ունին
 միայն OPQ (= B «Գրեթորի Նարեկացայն» եւ GK «Նարեկացայն ասա-
 ցեալ»): || 143 OPQS «Ամենակալ բարերար» ևւն (չունին «Աստուած»): I
 «Ամենակալ Աստուած մարգասէր... բոլորից ե- յորինող» ևւն: N կը սկսի՝ «Բա-
 րերար մարգասէր Աստուած» ևւն, չունենալով երկու առաջին բառերը:
 || 145 A չունի «Հոգի»: — «Բազկատարած մաղթանաւք» պահեցինք բոտ
 ACEGHIKMN, մինչ տպագիրը ունին «Բազկատարած մաղթանաց գոչմամբ հե-
 ծութեան» ևւն: || 147 C «զայս զպատարագ», N «զայս պատարագս», || 148 PQ
 եւ VV՝ «քում անդին (այսպէս նաեւ 22 եւ Տպ.) զօրնիւնդ» (փխ.
 «տերութեանդ» ըստ ORSTU եւ ամէն 22): || 149 S «անկապուտ պատուոյն»,
 || 150 S «խորհրդոցն» ևւն: — «Եմմանուէլի» ըստ 22. միայն CH (եւ PQRSU)
 «Եմմանուէլի», N «Եմմանուէլի»: — OS «զքեզ առաքչի» (փխ. «առաքչի»):
 || 151 «Փրկչի» ունին ամէն 22 եւ ՏՊ., միայն W դուրս թողուցած է:
 || 152 CM «անձնաւորութիւն» (= PSVV), միւսները (AE ևւն, եւ պլ ՏՊ)
 «անձնաւորութիւնդ», միայն O «անձնաւորութեանն» անձիւդ, N «անձնաւ-
 րութիւնն»: — S «աստուածութեանն», N «միանական աստուածութեանդ»,
 || 153 K «չառաւ եղք»: — A «անուանեալք» (փխ. «անուանակոչեալք»): —

տոհմին շառաւիղք, տեսանողք անուանակոչեալք, զանցեալսն եւ զգա-
 լոցսն, զեղեալսն եւ զոչ գոյացեալսն անստուերաբար բարբառով բանի 155
 վերապատմեցին: Հոգի Աստուծոյ քարոզեալ զքեզ Մովսեսի՝ որ ի գնալն
 քո ի վերայ ջուրցն անպարագիր զաւրութիւն, ահեղ շրջարկութեամբ
 տածողականաւ, թեւապարսիակ պաշտպանողաւրէն զթասիրեալ ի ծնունդս
 նորոգս, զաւազանին խորհուրդ ծածուցեր: Յոր կերպարան աւրինակութեան
 նախ քան զկառուցանել զլոյծդ մածուած վերջնում վարագուրիդ յաւրինե- 160
 ցեր կարող տիրապէս զբովանդակ բնութիւնս ամենից բնաւից բոլորից գոյից
 ամենայն էից յանէից: Քեւ ստեղծանին ի նորոգութիւն յարութեան ամե-
 նայն եղեալքս առ ի քէն, յայնմ ժամանակի՝ որ է աւր վերջին այսմ կեն-
 ցաղի, եւ աւր առաջին երկրին կենդանեաց: Քեզ հնազանդեցաւ միութեամբ
 կամացն որպէս Հաւրն իւրում ազգակիցն քո՝ էակիցն Հաւր անդրանիկն Որդի 165
 մերովս կերպիւ. զքեզ աւետարանեաց ճշմարիտ Աստուած հաւասար եւ
 համագոյ Հաւրն իւր հզաւրի: Չառ ի քեզ հայհոյութիւնն անքաւելի քա-
 ռողեաց, եւ իւր զաստուածամարտից զքո հետեւոցն չարաբանական բե-
 րանս կարկեաց, եւ զիւրն շնորհեաց արգարն եւ անարատն՝ գտիչն ամե-
 նայնի. որ վասն մեղաց մերոց մասնեցաւ, եւ յարեաւ վասն զմեզ արդա- 170
 րացուցանելոյ: Նմա փառք ի ձեռն քո, եւ քեզ մարեբանութիւն ընդ Հաւր
 ամենակալի յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

ԴՊՔԵԼ ԻՐԻՆԵՅԷ Է ԵՅԵ ԻՐԷՔ ԲՈՆԷ՝ ՌԵՅԵ՝ ՎԵՐՆՈՅԵՅՊԵՂՆԻՆԷ ԼՆՆՅԵ ԿԵՐՆ
 ԼՊԿԵ՝ ԵՂԷԵԼ ԵՅԵՅԵՅԷ, ԵԵԿԵՐՈՆԵԼ ՎԵՐՊԷՆ ԳԻՐԷՆ ԻՊԵՂՆԻՆԷ:

M “զանցեալսն”, եւն: ||¹⁵⁵ R եւ անկէ UVV՝ չունին “զեղեալսն եւ զոչ
 գոյացեալսն”, բառ երն, զորոնք ունին 22 եւ OPQTW եւն. իսկ S “զանցեալսն
 եւ զգալոցսն), զիդեալն անստուերաբար բանի- (այլք “բանի”) վերապատմե-
 ցին”, եւն: ||¹⁵⁶ GHKM եւ V “բան է վերայ պարտեցին”, (փխ. “...բանի վերա-
 պատմեցին:”) — “Ոգի Աստուծոյ”, R եւ անկէ UTW. — OPSV (= AN)
 “Մովսէսի”, Q “Մովսէսի”, ||¹⁵⁷ AN եւ PVV՝ “ջուրցն”, (այլք “ջուրցն”)
 ||¹⁵⁸ C “զթասիրեալ ծնունդս”, եւն. (չէք “ի”,) ||¹⁶⁰ GHIKMN “զկառու-
 ցանելն”: — “Զլոյծք”, բառ ACE եւն, միայն RU “զլոյծ”, S “զլոյծն”, —
 CGHN “վերջնութիւն”, եւն. S “վերջնոյ վարագուրի”, (A “վերջնում վարագուրի”
 սխալ գրուած:) ||¹⁶² GK “ամենից”, (փխ. “ամենայն էից”), — M “Ե-
 ստեղծանին”, (փխ. “Քե-:”) — E “ի նորոգութիւնն”, I “ի նորոգութիւնն”,
 ||¹⁶³ S “այսր կենցաղի”, (ամէնքը “այս՝”, եւն.) — RM “կենցաղոյ”,
 ||¹⁶⁴ C “Քեզ հնազանդեցաւ միութիւն կամացն”, եւն: ||¹⁶⁵ I չունի “էակիցն”,
 ||¹⁶⁶ PQ խօսքն այսպէս կը բաժնեն “...անդրանիկն Որդի. մերովս կերպիւ
 զքեզ աւետարանեաց”, եւն. (բոլոր 22 եւ SՊ = տպ.) M “մերով կերպիւ”,
 K “մերսով է կերպիւ”, — E “ճշմարիտն Աստուած”, HN “ճշմարիտք”, եւն:
 ||¹⁶⁷ A “համագոյ Հզաւրի”, (չունի “Հօր է-ր.”) իսկ CGHKMN “Հաւրն (CG
 Հաւր) իւրոյ հզաւրի”, I “Հօրն է-րոյ հզօրի”, — PQV (= C) “Ե- զառ ի
 քեզ”, եւն: ||¹⁶⁸ CI չունին “եւ նախ քան իբր”, եւն: PQRVV՝ “զաստուա-
 ծամարտիցն”, — N “զէլ (փխ. “զքո”) հետեւոցն”, եւն: — CEGHK
 (= S) “չարաբանական բերանն”, (C նաեւ “չարաբանական”, եւն:) ||¹⁷¹ II
 “քեզ բարբառութիւն”, (փխ. “բարբառութիւն”), — IMN “ընդ Հաւրք”,
 եւն. — AC եւ IMN “... յաւիտենից յաւիտեանս. ամէն”, ||¹⁷³ CEGHIKM
 “իւրեցեցէ”, (= ORSU), միւսները “կրկնեցի”: — “վերանոյցուցիւն
 լուսոյն”, գրիւք բառ ACEGHIKMN եւ տպագիրներէն ORSU (R “...+
 լուսոյն”), միւսներէն TWV՝ “վարանոյցիւն լուսոյն”, PQ “վաստահութիւնն
 վերահայեցողութեան լուսոյ”, — HN “հրաշափառապէս”, (փխ. “հրաշապէս”)

175
180
185
190

Ազգանքը եւ արհրսեմք արտասուայից հառաւմամբ յամենայն անձնէ՛
զփառաւորեալ արարչութիւնդ՝ անկըժ եւ անստեղծ անժամանակ Հոգւոյդ
զթածի. որ բարեխաւսդ եւ վասն մեր յանմուռնչ հեծութիւնս առ ողոր-
մածդ Հայր. որ զսուրբսն պահես, եւ զմեղուցեալսն մաքրես եւ տաճարս
կազմես կենդանի եւ կեցուցի՛ կամաց բարձրեալդ Հաւր: Արդ ապա-
տեա զմեղ յամենայն անմաքուր գործոց՝ որ ոչ է հաճոյ քումդ բնակու-
թեան. եւ մի շիջցին առ ի մէնջ լուսոյդ շնորհաց փայլմունք ի տեսակա-
նացս աչաց իմաստից. վասն զի զքեղ ուսաք միանալ ի մեզ ի ձեռն աղաւ-
թից, եւ ընտիր վարուց խնկելոց: Եւ քանզի մինդ յերրորդութենէդ պա-
տարագի, եւ միւսդ ընդունի՛ հաճեալ ընդ մեղ հաշտարար արեամբ ան-
դրանկի իւրոյ, իսկ դու ընկալցիս զմեր պաղատանս, եւ յարդարեացես զմեզ
աւթեւանս պատուականս ամենայն պատրաստութեամբ ի վայելում ճա-
շակման երկնաւոր գառինդ՝ առանց պատժոց դատապարտութեան ընդու-
նել զայս անմահացուցիչ մանանայս կենաց նորոյ փրկութեան: Եւ հալեացի
ի հրոյս յայսմանէ գայթակղութիւնս մեր, որպէս մարգարէին կենդանա-
խարոյկ կայծակամբն ի ձեռն ունելեացն մատուցման. զի յայսմ ամենայնի
քոյդ քարոզեացի գթութիւն, որպէս Որդւովդ Աստուծոյ Հաւրդ քաղ-
ցրութիւն. որ զանառակ որդին մերձեցոյց ի հայրենի ժառանգութիւնն, եւ
զպոռնիկան յառաջեցոյց յերկնային արքայութիւնն արդարոցն երանու-
թեան: Այո՛ [Տէր] այո՛, եւ ես մի եմ ի նոցանէ. եւ զիս ընկալ ընդ նոսին

||¹⁷⁴ «Ազգեալ յայտնեացի» ունի բոլոր 22 (տես «վերահայեցողութիւն») եւ
RSU. միւսները՝ «... յայտնեացի ազգեալ», եւն. (V² «... յայտնեացի, ազգեալ
աւետարանել» եւն կը տրոհէ): — P «աւետարանել» — PQ «... կրկին
դատաւորութիւն», բոլոր 22 «... կրկին խաղաղութիւն» (միայն M «խաղաղու-
թեամբ».) միւս տպագիրք մեր դրածին պէս: ||¹⁷⁵ G «ամենայն անձնէ»,
||¹⁷⁶ AN «գգառորել արարչութիւնդ», եւն: — «Եւ անտեղծ» բառերը, զոր
ունին ամէն 22 եւ ՏՊ. (նաեւ T), դուրս ինկած են ի W: ||¹⁷⁷ N եւ OS
«անմուռնչ հեծութիւնս», — «Ողորմածք» բառ բոլոր 22 եւ OPQV².
(իսկ RSUTW «ողորմածն».) ||¹⁷⁸ RUVV² «գուրբսն... զմեղուցեալսն». միւս
տպագիրք եւ 22 ունին յօդով: G «գուրբսն պահես, զմեղուցեալսն», եւն:
||¹⁷⁹ «Բարձրեալդ», բառ ACG եւ այլ 22. եւ տպագրաց (միայն E չունի բառս.)
իսկ RU «բարձրելոյդ», S «բարձրելոյն», ||¹⁸⁰ R «... սրբ ոչ են հաճոյ
քումդ» եւն: — Միայն E «քումդ բնակեալ» (ամէն այլ 22. եւ ՏՊ «բն-
կեալ».) ||¹⁸² ACE եւ բոլոր 22 «ի տեսականաց աչաց իմաստից», (= OS.)
միւս տպագիրք «ի տեսականաց աչաց» եւն: ||¹⁸³ H «մինդ յերրորդու-
թենէն», ||¹⁸⁴ G «... արեամբք անդրանկի ք», եւն: ||¹⁸⁵ A «ընկալցիս զպա-
ղատանս», այլ 22 (= ՏՊ) «ընկալցիս զ՛՛՛՛ պաղատանս», (I «զմեր պաղա-
տանս») ||¹⁸⁷ E «դատապարտութեանն»: — PS «ընդունիլ», ||¹⁸⁸ G
«նորոյ փրկութեան», K «նորա փրկութեան» սխալմամբ: — N «... նորոյ
փրկութեան», RTVV² «նորոյ փրկութեանն», ||¹⁹⁰ R չունի հարկաւոր «ի
ձեռն», բառը: — Չի յայտնանային դրինք բառ բոլոր 22. (ACEGHKMN)
եւ ORS, միւս տպագիրք (PQUVV²W) չունին «յայսմ»: ||¹⁹¹ H եւ PQV
«Հօր քաղցրութիւն» միւս 22. եւ ՏՊ. «Հօրք» եւն. (N «Հօրք քաղց-
րիւն» սխալմամբ) ||¹⁹² «Ժառանգութիւնն» բառ ACIMN եւ RQSTVV²,
միւսները (EG եւն, OW) «Ժառանգութիւն», ||¹⁹³ K «ի յերկնային», եւն: —
«Արքայութիւնն» ունին նախայիշեալք (տող 192.) եւ ամէն ՏՊ. իսկ EGHK
(հոս նաեւ N) «արքայութիւն» G «յերկնայինն արքայութիւն», ||¹⁹⁴ Փա-
կազ ձեալ «Տէր», ունին բոլոր 22 (տես տող 190) եւ OS, միւս ՏՊ. չունին:

իրը մարդասիրութեան կարաւտեալ մեծի, շնորհաւք քո ապրեալ, դա- 195
րեամբ ֆրիտտոսի ստացեալս. զի յայսմ ամենայնի՝ յամենայնի ծանկիցի
մարդասիրութիւն քո ընդ Հար փառաւորեալ Համապատուարար ի մի
կամս, եւ ի մի իշխանութիւն գովութեան:

Ի սայն. Օ՞ր քո է գթութիւն, եւ կարողութիւն, մարդասիրութիւն, 200
լիտրութիւն, եւ փառք յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:

Մ Ե Ղ Ե Դ Ի Բ

Պ. — Եւ սոց յիշե՛ն շէր-տոյն. Եւ գոյնքն եղև-իշե՛ն մեղքի ի սոց- 205
քո-տոյն, ի-մ գո-ւ: — Ա-ե-ր-ե-ո-ց: Բարբառ աւետեաց ձայնիւ: Կրկն: Գա-
րրիէլ գոչէր սրբուհւոյն: Աւ քեզ առաքիմ մաքուր: Կրկն: Պատրաստել
տեղի տէրունացն: — Ծանոթեալ: Նոր ծաղիկ այսաւր բղխէ յարմատոյն
Յեսեայ: Եւ դուստր Գաւթի ծնանի զՈրդին Աստուծոյ: — Տե-ռ-ն-ը-ր-
-ա-ռ-ջն: Քրիտոս փառաց թագաւորն այսաւր եկեալ յընծայումն: Կատա-
րելով նա զաւրէնս քառանաւրեայ գալստեամբ: — Ծ-ո-ղ-ի-ւ-ր-դ-ի-ն: Աստ
Երրայեցեոց մանկունքն զերգ քերթէիցն առեալ, Հեթանոսական դասուց
տաւնակից վեհիցն եղեալ: — Յ-ր-ո-ն-ի-ն: Ես ձայն զառիւծուն ասեմ, որ 210

||¹⁹⁵ S “Շնորհք քո ապրեցեալս, արեամբն ֆրիտտոսի ստացեալս, եւն: Օ
անիմաստ “...արեամբն ֆրիտտոսի ստացեալս.” — AC “զարեամբն, եւն.
EGHIKMN “զարեամբք ֆրիտտոսի ստացեալս.” (EKN “ստացեալս.”) R “արեամբք,
եւն. U “արեամբն, եւն: ||¹⁹⁶ ACEGKMN “զի յայսմ ամենայնի՝ յամենայն-
ծանկիցի, եւն, HI “զի յայսմ ամենայնի է- յամենայն-” եւն. նաեւ OSU ունին
“յամենայնում” (միւս ՏՊ. “յամենայնի”): ||¹⁹⁷ Բոլոր 22 (ACEGHIKMN)
“ծանկիցի ժարգ-տիր-ն-ի-ն-” (= ORSU), միւս տպագիրք (PQTVV:W)
“ծանկիցի Ի սոց-տոյն-ի-ն-”): ||¹⁹⁹ “Ի ձայն, խրատագիրք շունին ACEIM,
ունին GHIKN եւ ՏՊ. — Այս երկտողն (“Ձի քո է,” եւն) ալ շունին DFJN²
եւ X: — M շունի “մարդասիրութիւն բառը: ||²⁰⁰ N շունի “զորութիւն,”
Դ. Մեղեդիք շունին բոլոր 2Խ. եւ ՏՊ. կամ ձեռագիր եւ տպուած
խորհրդատուներն, նաեւ ձեռագիր կարգ գպրութիւնք՝ բայց միայն I²
(Թղ. 39ա—45բ) եւ m (Թղ. 112բ—137բ որ այստեղ գրուածներէն քիչ
բան ունի) այլեւայլ գրիչներէ, ինչպէս մեղեդեաց հաւարումն Բ եւ տպագիր
Դպրութիւնք եւ Տաղարանք, այսպէս R²V² S¹⁻², t¹⁻², v եւ ուրիշներ: I² mr
եւ տպագիրքն sv շատ բնդարձակ են՝ բազմաթիւ ուրիշ մեղեդիներ ալ ունե-
նալով. v (էջ 13—28) տարբեր կարգաւ ալ, իսկ s (էջ 8—17) աւելի նման է
կարգաւ մեր գրածին: Մենք առինք միայն անոնք որ կային նաեւ ի R²V²t¹⁻²
եւն, համեմատելով միւսներուն հետ (բայց ոչ I²mr ամէն այս մեղեդիները
միշտ ունին.) մնացած հոյլ մը մեղեդեաց տես sv եւն. (v նախ “Ընտրեալ”
տաղն ունի՝ էջ 12, յետոյ մեղեդիքս): ||²⁰² v “...եղանակն մեղեդի բոս
պատշաճի աւուրն.” s “...մեղեդի խորհրդաւոր,” ուստի կիսով համեմատ
R²V²t¹⁻² “...մեղեդի խորհրդաւոր կամ տաղ.” ||²⁰⁴ Թէ s եւ թէ v “պատրաս-
տեալ տեղի եւն: ||²⁰⁵ “Բղիւէ,” բոս I²r եւ t, իսկ R²V² “բղիւի,” ||²⁰⁶ Պա-
հեցինք “գո-տոյն” Գաւթի (բոս R², սրմէ V²t), ուր I²m եւ sv “եւ որդի
Գաւթի ծնանի զՈրդին (III գորդի, I² Որդի) Աստուծոյ.” իմաստն աւելի պայ-
ծառ կրլլալ “դուստր” բառով. (Բ այս տունը շունի): ||²⁰⁸ “Գալստեամբն”
ունին sv. (ձեռագրաց մէջ չգտայ այս տունը): ||²⁰⁹ Ծաղկազարդի մեղե-
դիս շունին I² եւ Բ: — “Մանկունքն,” բոս R²V² եւ v. “մանկունքն” m
եւ st. — նոյն III “զերգ-քրովբէիցն” եւն, sv “զերգ գրովբէիցն,” եւն. . .
III “...տանակից եղև-ի-ն-ի-ն-” (միւս. “վեհիցն եղեալ.”) ||²¹⁰⁻¹² Այսպէս

գոչէր ի քառաթեւին: Ի քառաթեւին գոչէր. Կրկնէ: Չայն առնէր ի սան-
 դարամետան. Կրկնէ: — Նոր կերպէ: Այսաւոր նոր արեւ հարեալ, ի նորահրաշ
 արեւգակնէն, ի նորահրաշ: Այսաւոր նոր շուշան ծաղկեալ ի նորատունկ բու-
 աստանէն: — Հօգոյն: Այսաւոր անդրանիկ Հաւր միածին Որդին, յերկինս
 215 սլանայ ադամային կերպիւ: Նրա գ ներքողից եղանակեն այսաւր հոյժ հոգե-
 ղինաց երկնաւորացն խմբից: — Հօգոյն: Նրա գ եմք Հոգւոյն նրա գ ս
 վայելուչս: վայելուչս բանիւ զարարչութիւնն նախ ասեմք: — վարդաւան: —
 Գոհար վարդն վառ առեալ: Կրկնէ. գոհար: Ի վեհից վարսիցն արփենից:
 Կրկնէ. ի վեհ: Ի վեր ի վերայ վարսիցն պղպղէր ծաղիկ ծովային: Կրկնէ. պղպղէր:
 220 Փոխան: Այսաւր Գաբրիէլ հրեշտակապետն եկեալ, բերեալ զբարբառն,
 պսակ յաղթող կուսին: Այսաւր կոչելով առ բողոքիցն տէրն զտաճար
 բարձրելոյն եւ զքնակարան Հոգւոյն: — Խաչ: Խաչն ի նախնու մե երեւե-
 ցաւ ծաղկեալ ի դրախտն աստուածատունկ՝ միթարիչ եղեալ Սեթաւ,
 225 նախագուշակ հաւրն Արամայ: Մեք ի յայն փայտն եմք յուսացեալ, յոր
 տէր Յիսուս բեւեռեցաւ. եւ խոնարհեալ երկրպագեմք աստուածընկալ
 սուրբ նշանիս: — Հրեշտակապետ: Գովեստ բերկրանաց քաղցրաձայնեալ
 երգեմք ձեզ հրեշտակապետք, եւ հրեշտակաց գումարք: — Արեւոյն:
 Արեւակն արդար, որ ի Հաւրէ ծագեալ, զառաքեալն քո անձառ շնոր-
 հաւք լցեալ: Ռահ լուսոյ ցուցեալ Հայաստանեայց ազանց, մեծն Թագէտս
 230 Բարթոլոմէոսեալ փայլեալ: — Մարգարէց: Աստուածային խորոցն անձառ
 խորհրդածուք սուրբ մարգարէք. բանիւ պատմողք զպապայիցն յառա-
 ջագոյն զեղելութիւնն: — Հայրապետ: Ի հանդէս տաւնի քոյ լախացեալ
 ցնծամք, հայր եւ վարդապետ սուրբ հայրապետ Պետրոս:

R²V² եւ st, նոյնպէս I² եւ r (իսկ m չունի, ինչպէս յաջորդներուն գրեթէ բոլորն.) v չունի «կրկնէ» բառերն եւ կրկնութեանց սկզբնուորութիւնք: ||²¹³⁻¹⁴ I²r եւ s «...արեւգակնէն»: I² չունի «Այսոր նոր շուշան» տունը. — ունի r, որ կ'ընթեռնու «ի նորատունկ բուրաստանէ», եւ կը շարունակէ մեղե- գիս. (v հոս ալ կրկնած է): ||²¹⁴ Չեռագիրն r եւ տպագիրն s միայն առաջին տունն ունին, ոչ երկրորդը («նուագ» եւն): — I² «արեւոյն կերպիւ..» եւ յետոյ ունի մինչեւ «եղանակեն» բայր: ||²¹⁶ Ըստ v «Հոգւոյ սրբոյ զայն- տան», — «վայելուչ», բանիւ բոս R²V²rS, իսկ I²v «վայելուչ բանիւ» եւն: I² եւ r «զարարչութիւն նախ ասեմք»: I² կը կցէ՝ «Ասեմք զգրգող, Հոգին ի վերայ ջուրց գոյով: Գոյով եւ ներգործէր զարարածոցս հիւթ»: ||²¹⁷ վար- դապետի տաղս չունին I²mF, ունին միւսներուն հետ sv: Երկրորդ տունը («ի վեր ի վերայ» եւն) չունի v, բայց ունի s, որ վերջին կրկնութիւնն ալ լինով ունի՝ «պղպղէր ծաղիկ ծովային»: ||²²⁰ Փոխման մեղեգիս ալ չունին I²mF եւ նաեւ v, ունի միւսներուն հետ s: — «Չբարբառն» կ'ընէ s միայն: ||²²² «Խաչի» մեղեգիս ունի միայն r (Թղ. 33ա) եւ տպագիրներէն R² (որմէ V²l.) իսկ sv տպագիրք չունին, որ Խաչի ուրիշ մեղեգիներ կը դնեն: — «Սեթաւ» բոս r. Բարսեղեան սրբագրած է «Սեթայ», (R²), որմէ նաեւ V² եւ l. — Ոչ լուր r «...սուրբ նշանին»: ||²²⁶ Հրեշտակապետացն ունին նաեւ I² եւ r: ||²²⁷ «Ա- ոռքելոց» մեղեգին ունին միայն R²V² եւ stv: — R² «Թագէտս..» — sv «Գարդուղիմաւ»: ||²³⁰ Մարգարէիցն ունի r, բայց ոչ I² եւ v. — s «սուրբ մարգարէքն..» — r «Ղեկնիւնիւն» (իսկ «զեղելութիւն») R² «զեղելու- թիւնն»: ||²³² Հայրապետացն ունին միայն R²V² եւ stv. — Ամէնը (R²V²sv) «հայրապետ (s հայրապետ) Պետրոս» կ'ընթեռնու. միայն l րրած է «հայ-

Ջըրբերէն որ տեւ, Վերբէրի յի տեւ: Ընտրեալդ յԱստուծոյ, ո՞վ եր-
 ջանիկ սուրբ Քահանայ: Նմանեալ ԱՏարնի, եւ Մովսէսի մարգարէին: 235
 Այնմ, որ զգեստուցն էր յաւրինոյ, զոր ԱՏարոն միշտ զգենոյր: Յաւրինէր
 զպատուճանն, զոր ի չորից կազմեալ նիւթոց: Ի կարմրոյ, ի կապուտոյ, ի
 բեհեզոյ, ի ծիրանոյ: Թեւ զթեւն յաւրինէր, կարգն առաջին էր կարկե-
 Տան: Եւ զաւծուճն գրապանին շուրջանակի յորոշանէն: Եւ յընթացս գար-
 շապարին Տնէր երկիր, ցնծայր խորան: Արդ ի նոյն նմանութեան Քրիստոս 240
 զմեր տէրս յաւրինէ: Յորժամ մտցես ի սուրբ խորանն, անդ յիշեցես զմեր
 ննջեցեալսն: Յորժամ առնես զպատարագն, յիշեա՛ եւ զիս զբազմամեղս:
 Ջի եւ մեզ ողորմեսցի ի միւսանգամ իւր գալստեանն: Հաւրն փառք, Արդ-
 ուցն պատիւ եւ սուրբ Հոգւոյն այժմ յաւիտեան: Յաւիտեանս յաւիտե-
 նից Քրիստոս աւրհնեալ ի համայնից: 245

րուպետ Ա. (կամ այս անան), որ այժմ աւելի յարմար է: — Հոս ալ ի վերջոյ
 sv կը յաւելուն երկու մեղեդի եւ ի վերջոյ «Թուրան իղաթէ», եւն կտոր մը:
 ||²³⁵ Հոս «Ընտրեալ», տաղէն յառաջ b սա խորագիրն ունի «Եւ ապա քարշեն
 զվարագունն, եւ դպիրքն եղանակեն եւ ասնն. Ընտրեալդ, եւն. (b չունէր
 Մեղեդիները) — Խրատագիրս «Ջընտրեալն որ ասն», եւն ունին R²V stv.
 իսկ j այսպէս՝ «Շարական խնկարկութեան ի սուրբ եկեղեցւոյ. Ընտրեալդ, եւն
 (կից ունենալով խնկարկութեան շարականն «Յայս յարկի») — «Ընտրեալդ,
 տաղս ունին» I² abj եւ m (Թղ. 131բ), q (Թղ. 74բ), r (Թղ. 58բ) եւ տպա-
 գիրքն: — I² «Ընտրեալ», եւն: ||²³⁵ Միայն q «մարգարէի», ||²³⁶ Նոյն q
 եւ m «այն որ» (փխ. «այն որ», եւն.) — I² եւ m q «զգեստիցն եղև տէր»,
 (փխ. «զգեստուցն էր յաւրինոյ») իսկ a «այնմ որ շէտտեմն էր յորինոյ»,
 եւն: — m «զոր ԱՏարոն զիտեալ», (փխ. «միշտ զգենոյր») ||²³⁷ Նոյն m
 «...զպատուճանն եւ ի չորից կազմեալ նիւթից. թեւ զթեւն...: Ի կարմրոյ, եւն
 (ուստի վերջին երկու տանց կարգը տարբեր): — I² «ի քառից» (փխ. «ի չորից».)
 a «նիւթից», b «նիւթոյ»: ||²³⁸ Միայն a «ի բեհեզեայ», — ab «ի ծիրա-
 նոյ»: — Հոս q կը յաւելու տուն մ'ալ՝ «ի վանն Անարոնի տնուտ Եւս
 շէրէտի», թեւն, եւն: ||²³⁹ «Ջաւծուճն գրապանին», ունին bjmqr եւ V²sv.
 (a «զօծուճն գրապանին», I² «զօծուճն գրապարանին») R² փոխած է «օծուճն
 գրապարանին», որմէ է: — «Ընթացս, ունին նաեւ bjqr եւ տպագիրք. միայն
 I²m «Եւ ի քնացս գարշապարին», եւն: ||²⁴⁰ I² «ցնծայր երկիր, Տնէր խորանն»,
 a՝ «Տնէր խորան, ցնծայր երկիր», b՝ «Տնէր յերկիրք, ցնծայր խորանն»,
 Միւսներն ըստ տպ. (v «խորանն») ||²⁴¹ Միայն a «Քրիստոս շէր Տէրն
 յորինէր», եւ m «Քրիստոս շէր յորինէր» — Ասկէ ետքը m այլակերպ՝
 «Յորժամ մտցէ ի սուրբ խորան, անդ յիշեցէ զմեր ննջեցեալսն», Առաջի Տեառն
 Աստուծոյ՝ որ ի խաչին պատարագեալ. Ջի եւ մեզ ողորմեսցի, եւն, համաձայն
 ըլլալով I²ի: — I² ալ «մտցէ... յիշեցէ զմեր ննջեցեալսն», եւն. — q «յի-
 շեցես զննջեցեալսն», միւս մասերն ըստ տպ.: ||²⁴² Այս տունը «Յորժամ
 առնես», եւն չունի I², այլ տար տեղ՝ «Առաջի Տեառն Աստուծոյ՝ որ ի խաչին
 պատարագեալ. Ջի եւ մեզ», եւն (= m, տես տող 241): — «Չպատարագն»,
 եւն ունին R²V²t, իսկ bjqr եւ sv «զպատարագ», եւն: Միայն a՝ «...զպա-
 տարագ, յիշեա եւ շէր շէր-ցեալսն» (= m), միւս ամէնքն «եւ զիս զբազ-
 մամեղս», ||²⁴³ Միայն a փոխմամբ «Ջի եւ տէր ողորմեսցի, եւն (փխ. «մեզ».)
 — I²am «գալստեանն», ||²⁴⁴ «Այժմ յաւիտեանն», ունին b եւ R²V²sv,
 (t «յաւիտեանն») I²ajqr «այժմ յաւեա», ||²⁴⁵ Միայն a «ի համայնից»,
 b. Հոս կը սկսին խորհրդատեարներն, դարձեալ մեծ պէսպիսութեամբ:
 C այսպէս է՝ «Ապա գա առ ընծայարան սեղանոյն. եւ մատուցեալ սրին.
 զնշխարն: Եւ քնն. խաչակիքէ եւ դնէ ի մաղղմոյն եւ ասէ. Յիշտայ, եւն:
 Եւ ապա զգիրն արկանէ խաչանման ի սկիհն եւ ասէ. Յղ., եւն: D եւ F տես

ՊՍՏՐՈՒՄՈՒՄՈՒՄ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Դ Ի Ռ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ե. — Ապա յարուցեալ եկեցէ առ ընծայարան սեղանոյն, առ որ մատուցեալ նախասարկաւազն զնշխարն, զոր առեալ քահանայն դիցէ ի մաղամայն ասելով. Յիշատակ տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի: [Որ բազմեալ հանգչի յանարուեստ աթոռ, զմահ խաչի յանձն էառ վասն ազգի մարդկան. աւրհնեցէք, զովեցէք եւ բարձր արարէք զնա յաւիտեան:] — Եւ առեալ զգինին արկցէ խաչանիշ ի սկիհն [նոյնպէս եւ սակաւիկ մի ջուր արկցէ] ասելով. Յաղագս յիշատակի փրկագործ տնաւրէնութեան տեառն Աստուծոյ եւ փրկչին մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի: [Որ ի կողահոս արեան աղբերէն նորոգեցան արարածք եւ անմահացան. աւրհնեցէք, զովեցէք եւ բարձր արարէք զնա յաւիտեան:]

վերը. (F կ'ապարէ "բացեալ զսկիհն ասէ. Համբարէտ իշխան, յետոյ "Յիշատակ Ցեառն", եւն, եւ "ՅՂ. յիշատակի", եւն ըսելէն ետքը "եւ դարձեալ ասէ. Իջե որդե անյիւն", եւն.) — I "Ապա յարուցեալ գա առ ընթեր ընծայարան սեղանոյն եւ ասէ. Ինչ յերթեալ — Աստուծոյ քորի է. Պարտէլ շտեմայն արհնութիւն. փիւ. եւ ասէ. Համբարէտ իշխան: Եւ բանա զսկիհն, առ որ մատուցեալ նախասարկն. զնշխարն եւ ասէ. Ե- Ե- Ե- իւլ, զոր առեալ քհն. զնէ ի մաղամայն ասելով. Յիշատակ, եւն: Ասոր նման է եւ "ինձ մերձեմալ", եւն սաղմանն ունի J, զոր տես վերը Հտծ. Ա սկիզբն: J սաղմանն կը կցէ "Յիշատակ", եւն, առանց խրատագրի: — K այսպէս ունի խրատագիրքս "Եւ սրկն. առեալ զնշխարն եւ տա ի ձեռն: Եւ քհն. առեալ զնէ ի մաղամանն ասելով. Յիշատակ, եւն: Եւ առեալ արկանէ զգինին խաչանման ի սկիհն ասելով. ՅՂ. եւն:" — N² "Երկրպագեալ երիցս մտանէ ի խորանն. ապա յարուցեալ գա առ որ մատուցանէ նախասարգ. զնէ զնշխարն որ է հաց ի մաղամայն եւ ասէ քհն. զաղաւթս. Յիշատակ, եւն: Եւ ապա առեալ զգինին խաչանման արկանէ ի սկիհն եւ ասէ զաղաւթս. ՅՂ. եւն: — Տպագրին աւելի համաձայն են AEGHIMN. ||²⁴⁷ AEGHIMN "գայ" (= PQ) փիւ. "եկեցէ", զոր ունին ORSTUVV²W. — I "առ ընթեր ընծայարան", եւն, (= D) փիւ. "առ", — H "սեղանին", — PQS "առ որ մատուցանէ", (= O "մատուցէ"), ||²⁴⁸ AEGMN "գնէ", (= PQ), փիւ. "գիցէ", (= ORS եւն.) H վերջին խոզս այսպէս ունի "… զնշխարն. քհն. առեալ զնէ ի մաղաման. Յիշատակ, եւն: ||²⁴⁹⁻⁵¹ Փակագծեալն "Որ բազմեալ" ունին ձեռագիրներէն FGHIJK² եւ ապագիրներէն միայն PQ. չունին ACEHIMN եւ OS ու բոլոր ՑԱ. (RUTVV²W.) ||²⁵²⁻⁵³ Խրատագրին մասին CDFIKN² տես քիչ մը վերը: Հտծ. Ե սկիզբը: Միւսներն աւելի համաձայն տպուածին: — AEHIMN (եւ միւս 22) "արկանէ", (= PQ) փիւ. "արկցէ". — "խաչանիշ", բառին տեղ "խաչանման", ունին CDFGKN²: G այսպէս ունի "Եւ առեալ արկանէ զգինին խաչանման ի սկիհն ասելով" (= K): — "նոյնպէս եւ սակաւիկ մի ջուր արկցէ", փակագծեալը չունին բոլոր 22 եւ OPQS, ունին միայն ՑԱ (RTUVV²W). ||²⁵⁴⁻⁵⁶ Փակագծեալը "Որ ի կողահոս", (G "Ե- ի կողահոս", եւն, N² "Ե- իջեալ ի կողահոս", եւն) խոզքն ունին FGIJKN² եւ PQ. տես "Որ բազմեալն", տող 249: — Աս ամենուն տեղ X այսպէս եղած է՝ "քհն. բացեալ զսկիհն" խաչակնքեցէ զնշխարն եւ գիցէ ի վեր զմաղամայն ասելով ի ծածուկ. Օրհնութիւն Ե- քորի Էթ, եւն: Յիշատակ, եւն: … Սպասաւորն… Ե- Ե- Ե- իւլ. շՅԻ ար. ընթեր Ինչ Ե- որդեալ: քհն. խաչակնքեալ ի վերայ երկոցուն՝ խաչանիշ արկցէ ի սկիհն զգինին եւ ապա կաթիլս ինչ ի ջրոյ, ասելով. Օրհնութիւն † Ե- քորի, եւն: Յողբս, եւն: Ե- Ե- Ե- ի զնոսորացն որդեալ ինչս զնոսորացն, Ե- եւ լողվողիք որդեալ Ե- զոր: Ուս վերջնոյ մասին տես էջ 352: ||²⁵⁷ ACEHIMN "ասէ", (փիւ. "ա-

Նւ ասացէ զաղաւթս ի ծածուկ Յովաննու Ոսկեբերանին. Աստուած
 Աստուած մեր, որ զերկնաւոր Հացդ՝ զտեր մեր (Յիսուս Վրիստոս զկերա-
 կուրդ ամենայն աշխարհի առաքեցեր փրկիչ եւ կեցուցիչ եւ բարերար
 աւրհնել ՚ եւ սրբել զմեզ: Ինքնին դու Տէր աւրհնեա ՚ եւ այժմ զա- 260
 ուջադրութիւնս զայս: Ինկալ զսա յերկնային քո սեղանդ: Յիշեա որպէս
 բարերար եւ մարդասէր զմատուցողս եւ վասն որոց մատուցանի, եւ զմեզ
 անդատապարտ պահեա ի քահանայազործութիւն աստուածային խորհրդոց
 քոց: Օ՛ր սուրբ եւ փառաւոր է ամենապատիւ մեծվայելութիւն փառացի
 Հաւր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյդ սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւ- 265
 իտենից. Ամէն:

Նւ սքաւղեացէ ասելով. Տէր թագաւորեաց վայելութիւն զգեցաւ, եւն:
 Հաստատեաց զաշխարհ: Ամբարձան գետք: Ի ձայնէ ջուրց: Աբանչելի ես դու:
 Տան քում վայելէ: — [Նւ խաչակնքեացէ երիցս ասելով. Հոգին սուրբ եկեացէ
 ի քեզ. եւ զաւրութիւն բարձրելոյն հովանի լիցի ի վերայ քո:] 270

ասացէ, Ե շունի "Յովհ. Ոսկեբ." անունը, H "Յովհ. Ոսկեբերանոյն,"
 F այսպէս՝ "Եւ ասէ զաղօթս Ոսկեբերանին." DGKN՝ "Եւ քհն. ասէ զաղօթս
 Յովհաննու Ոսկեբերանին" (GK կցեն "ի ծածուկ:)" J խորագիր շունի: — M կը
 սկսի պարզ "Աստուած մեր, որ," եւն. AGKN՝ "Տէր Աստուած մեր,"
 (= OPQS.) միւսները (CEDF եւն) "Աստուած մեր," (= ORST
 եւն) 268 PQS "զՏէրն," եւն: — H "զկերակուր ամենայն," եւն:
 260-61 FGKN՝ "սրբել ՚ խաչանշանով, զոր "օրհնել," բային քով ունէին
 CDGHK (= OPQ). աւելի եւս "աւրհնեա ՚, ունին բոլոր ՏՊ (նաեւ T, միայն
 W ոչ), GKN նաեւ "օրհնեա եւ այժմ զառաջադրութիւնս զայս ՚," N՝
 այսպէս ունի վերջին խօսքը "...օրհնեա զառաջադրութիւնս զայս ՚," F
 "...սրբել զմեզ ՚ (լուս. "յնն") ինքնին դու Տէր աւրհնեա զառաջադրու-
 թիւնս զայս ՚" (լուս. "յնն") 262 DFN՝ "զմատուցողս." — DFG "եւ
 վասն որոց մատուցանի" (այլք "որոց"), 263 D "անդատապարտ պահեա"
 եւն: 264 F "գործարեւ է" (= V) փխ. "փառաւոր," — A "մեծ-
 վայելութիւն" (= OPUS): 266 Հոս կը կցեն FIJ "Հոգի սուրբ եկեացէ"
 եւն խօսքը, տես տող 269: 267 PQ "Եւ սքաւղեացէ ասելով Սղմ. ՂԲ:"
 ACEIMN "սքաւղէ ասելով" (E կցէ "այս է.") H "Եւ սքաւղէ զպիհն ասելով."
 GK "Եւ ծածկէ դաստառակաւն եւ ասէ Սղմ. Տէր," եւն: N՝ "Եւ ապա սրկ.
 ծածկէ դաստառակաւն ասելով." J խրատագիրս շունի. D "Եւ ապա սրկ.
 ծածկէ դաստառակաւն ասելով. F տես քիչ մ'եւջն: — Սաղմոսիս տանց
 առաջին բառերն ունին մեր դրածին պէս ACEGHIM եւ OPST. միայն սկիզբն
 ունին DFGKJNN՝ եւ RUVV՝. ամբողջն ունին QWX. (G մինչեւ "Հաս-
 տատեաց զաշխարհ," եւ յետոյ՝ "Չփոխն լման ասա," — Q եւ X վերջը կը
 կցեն "փառք Հօր, եւն: 269-70 Փակագծեալս ունին PQOX. (O "Գարձեալ.
 Գ. անգամ խաչակնքէ ասելով. Հոգին ՚. . . ՚ վերայ տեւ., X "Աստէն խաչա-
 կնքեացէ զընծայն ասելով. Հոգին սուրբ եկեացէ ՚" եւն:) Նոյնն ունին FIJ
 վերը (տես տող 266). F այսպէս՝ "Եւ դարձեալ խաչակնքէ եւ ասէ Հոգին
 սուրբ եկեացէ եւ զօրութիւն բարձրելոյն հովանի լիցի ի վերայ տեւ" (= O).
 Երիցս կրկնէ: Եւ ապա ծածկէ դաստառակաւն եւ ասէ: Տէր թագաւորեաց
 վայելութիւն: Եւ առեալ խունկ, եւն: Ի նոյն տեղը լուսանցքի վրայ (Թղ. 14բ)
 "Հոգին սուրբ," եւն, նոյնպէս J սր կը կցէ՝ "Գ. ասա: Տէր թագաւորեաց, եւն:
 Օ. 272 ACEHIMN "Եւ արկանէ խունկ ասելով." PQ "Եւ արկանէ
 զխունկն ասելով." (S ալ որ "արկցէ," ունի ըստ ORTVV՝ W, կ'ըսէ "զխունկն.")

Խ Ն Կ Ա Ր Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Չ. — Եւ արկցէ խունկ ասելով. Խունկ մատուցանեմ առաջի քո Վարխստոս բուրումն հոգեւորական: Ընկալ ի սուրբ, յերկնային եւ յիմանալի քո մատուցարանդ ի հոտ անուշից: Առաքեա առ մեզ փոխարէն զչնորհս եւ զպարգեւս Հոգւոյդ սրբոյ: Եւ քեզ մատուցանեմք զփառս ընդ Հաւր եւ ընդ Հոգւոյդ սրբոյ. այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Ի ինկարիւրէն Կոնստանտին Երէն: Յայս յարկ նուիրանաց ուխտի տեառն տաճարիս, ժողովեալքս աստանօր ի խորհուրդ պաշտման պաղատանաց առաջիկայ սուրբ պատարագիս, ինկաւք անուշիք խումբ առեալ պարեմք ի վերնայարկ սրահս խորանիս: Ուղղութեամբ ընկալ զաղաթս մեր, որպէս բուրումն անուշահոտ ինկոց տաշխից եւ կինամնաց. եւ զմատուցողքս պահեա սրբութեամբ միշտ եւ հանապաղ քեզ սպասաւորել: Բարեխաւսութեամբ մաւր քոյ եւ կուսի, ընկալ զաղաչանս քոց պաշտանէից: — Որ գերագոյն քան զերկինս պայծառացոցեր սուրբ զեկեղեցի արեամբ քո Քրիստոս. եւ ըստ երկնայնոցն կարգեցեր ի սմա զդասս առաքելոց եւ մարգարէից, սուրբ վարդապետաց: Այսաւր ժողովեալ դասք քահանայից, սարկաւագաց, դպրաց եւ կղերիկոսաց, խունկ մատուցանեմք առաջի քո տէր, յաւրինակ ըստ հնումն Չաքարիաս: Ընկալ առ ի մէնջ զինկանուէր մաղթանս, որպէս զպատարագն Աբելի, զՆոյի եւ զԱբրահամու: Բարեխաւսութեամբ վերին քո զաւրաց միշտ անշարժ պահեա զաթոռ հայկազնեայց: — Խնդա յոյժ դուստր լուսոյ, մայր սուրբ կաթուղիկէ մանկամբ քո Սիոն, զարդարեալ պճնեա հարսն պանծալի երկնանման լուսա-

D "Եւ տուեալ զբուրումնս ի ձեռն քհ.ին ինկով եւ ինքն առնթեմք նմին. եւ քհն. ինկէ հաւասար յեկեղեցին եւ ասէ զաղ." FGK "Եւ առեալ խունկ ինկարկէ ասելով" (F "եւ ասէ:") N² "Եւ տուեալ խունկ ի ձեռն քհ.ին եւ ինքն առնթեմք ունելով, ինկարկէ շուրջ զսեղանովն եւ ասէ զաղաթս." (= D.) — A "խունկ մատուցանեմք" եւն: — H "առաջի քո Ցեք բուրումն ... ընկալ զ" ի սուրբ" եւն: ||²⁷⁴ F "ի հոտ անուշից:" DFJN² "Եւ առաքեա" եւն: — N² "... առաքեա ի մեզ փոխարէն զչնորհս Հոգւոյդ" եւն: (չունի "եւ զպարգեւս:") ||²⁷⁵ DFJN² "եւ քեզ փառս մատուցանեմք" եւն: H "քեզ մատուցանեմք զփառս" եւն: ||²⁷⁶ CF "... ընդ Հօր եւ սուրբ Հոգւոյդ, այժմ" եւն: ||²⁷⁷ Տաղս "Յայս յարկ" չունին խորհրդատեարներն եւ Գպրութեանց ալ մեծագոյն մասն, միայն I²Jabj եւ տպագիրք R²V²stv: — Վերը գրուած խրատագիրն է ըստ V². այլք առ հասարակ "Հարական ինկարկութեան" (t կցէ "պատարագի.") j խրատագիր չունի հոս տեղ (տես տող 234). նոյնպէս J չունի. — Միայն a¹ "... նուիրանաց ուխտի" եւն: ||²⁷⁸ "Տաճարի" ամէնքը, միայն j եւ t "տաճարին" — I² "պաշտման" (փխ. "պաշտման"): ||²⁸¹ L² sv "որպէս զբուրումն:" — Միայն I² "ինկոց տաշխից" եւն. — v "զմատուցողս". — սխալմամբ a¹ "... հանապաղ զքեզ սպասաւորել": ||²⁸⁵ Միայն v "արեամբ Կձ" եւն: — I² "... ի սմա դասս" եւն. (փխ. "զդասս:") ||²⁸⁶ Jabj եւ R² "... առաքելոց, մարգարէից" եւն: ||²⁸⁷ I²v "կղերիկոսաց" եւն: ||²⁸⁸ Ja "... օրինակ ... Չաքարիայ." (նաեւ v "Չաքարիայ:") ||²⁸⁹ L² a "չիռնիւնիւնիւր մաղթանս" եւն: — Ja "որպէս պատարագն" եւն. — bs "եւ զԱբրահամուն:" ||²⁹⁰ I²bs "քո զաւրացդ" եւն: ||²⁹¹ I² "Հայկազնեայն." Jab "հայկազնեայս." jv "հայկազնեայն." s "Հայկազնեայն:" — I²Jabj "մանկամբ քո Սիոն" (a Սիոն, bj Սիոն.) տես նաեւ R².

ճեմ խորան: Ջի աւծեալն Աստուած, էնն ի յէէն անծախապէս ի քեզ միշտ պատարագի. Հաւր ի հաշտութիւն, մեղ ի քաւութիւն բաշխէ զմարմին եւ զարիւն իւր սուրբ: Վասն իւր կատարմանն սուրբ անաւրէնութեանն, շնորհէ զթողութիւն կանգնողի տաճարիս: — Չանապական կոյսն Մարիամ աստուածածին խոստովանի սուրբ եկեղեցի. ուստի տուաւ հացն անմահութեան եւ բաժակ մեղ ուրախարար. սուրբ աւրհնութիւն նմա հոգեւոր երգով:

Գ. ԵՐԱԽԱՅԻՑ ՊԱՏԱՐԱԳ

Մ Ա Ս Ն Ա .

12. — Եւ երիցս երկրպագեալքսնայն, համբուրեսցէ զսեղանն: Եւ սարկաւագն կացեալ ի մէջ տաճարին, ծայնեսցէ ասելով. **Աւրհնեա տէր:** — Եւ րահանայն ի ծայն ասացէ. **Աւրհնեալ թագաւորութիւնն Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:**

Եւ սկսանիցին այլ եկեղեցականք ժամամուտ ըստ պատշաճի աւուրն:

||²⁹² I²J “զարդարեա (փի. զարդարեալ) պճնեա, եւն. — I²Ja եւ R²V²s “պճնեա (tv “պճնեաց,.) b j “զարդարեալ պճնեալ հարսն, (j “չհարսն) եւն: ||²⁹³ J “...խորանս, — Ամէնքը “էնն ի յէէն” (Ja “յէնն, եւն.) միայն j եւ R² “Քնն ի յէէն, որոնց կը հետեւի նաեւ s (միայն տպ. 1723, միւս տպ sի ունի “էէն,.) ||²⁹⁴ V² “...զմարմինն, եւն: ||²⁹⁵ I²Jahjvs “կատարման, — abj “անորէնութեան, եւն: ||²⁹⁶ “Շնորհէ, ունին I²b եւ R²s. Իսկ Ja “շնորհեա, j եւ tv “շնորհել: ||²⁹⁶⁻⁹⁹ Այս տան մէջ՝ jb սխալմամբ “սուրբ զեկեղեցի, յետոյ Ja “սուրբ օրհնութիւն, եւն: I² միայն “Չանապական կոյսն, բառերն ունի, անկէ ետքը “Մայր հաւատոյ, տաղէն մասեր (Թղ. 20բ), Իսկ j ամէնէն վերջը կը կցէ սա կտորն ալ. “Մայրուր եւ անբիծ կոյս յետ ծննդեան, որ մարմնով ծնար զարձակողն ի կապից մահու, բարեխօս լեր վասն անձանց մերոց, փրկել զմեզ ի սպառնալեաց գեհեհոյն:”

Է. ||³⁰³ DF շատ տարբեր ունի խրատագիրքս. (տես վերն.) որոնց պէս N² “Եւ իջանէ քճ. բուրվառողն ի մէջ եկեղեցւոյն եւ խնկարկէ ամենայն ժողովրդեանն եւ գառնայ ի խորանն խնկարկէ եւ տայ զբուրվառն ի սարկաւագն, եւ սրբն. հրաման առեալ ձայնէ ի մէջ եկեղեցւոյն եւ ձայնէ ի խորանն: Աւրհնեա Տէր, ի ձայն ասէ. Աւրհնեալ Խաբա-որո-նի-նն Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: Եւ սկսանին ժամամուտն ըստ պատշաճի աւուրն:” J խրատագրերս չունի, այլ “Յայս յարկ, տաղէն ետքը կը կցէ “Քճն. ասէ զաղաւթս. Աւրհնեալ սուրբ եւ անմահ թագաւորութիւնդ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն: Ժամամտեր կարգաւ, (— կը դրուին ժամամուտք —), յետոյ (Թղ. 69ա) “Աւրհնեալ-նի-նն է- քա- Հօր: Տէր Աստուած Թր որոյ կարող-նի-նք” եւն (տես տող 518): — Միւսներն աւելի համաձայն տպուածին, որոնց մէջ C շատ համառօտ է. “Երիցս երկրպագեալ քճն. եւ սրկն. ձայնէ. Աւրհնեա Տէր: Եւ քճն. ասէ. Աւրհնեալ թագաւորութեան, եւն: Եւ սկսանին այլքն զժամամուտ ըստ պատշաճի աւուրն:” GKN “Երիցս երկրպագեալ, եւն (չունին “եւ,.) — AEGHIKMN “համբուրէ, փի. “համբուրեսցէ, — M “եւ սրկն. ձայնեսցէ ասելով, (չունի “կացեալ ի մէջ տաճարին.) — GHKN = C “ձայնէ, (փի. “ձայնեսցէ, ըստ AEM եւն.) — PQ ալ սկիզբն այլազգ՝ “Եւ ապա խնկելով ի մէջ եկեղեցւոյն իջանէ հանդերձ սարկաւագօքն, եւ ելեալ ի վեր՝ երիցս երկրպագեսցէ զսեղանն: Եւ նախասարկաւագին ի մէջ եկեղեցւոյն կալով՝ ձայնեսցէ. Աւրհնեա Տէր, եւն: ||³⁰⁴⁻³⁰⁵ AEGHIK “Եւ քճն. ի

Ժ Ա Մ Ա Մ Ո Ւ Տ Ք

310 Ըստ կարգի աւուրց պահոց, տաւնից տէրունականաց, եւ ամն-
 նայն սրբոց. — Պահոց: Որ ի Հաւրէ առաքեցար փրկիչ՝ եւ մարմնացար
 ի սուրբ կուսէն, որ վասն մեր ի յերկնից իջեր՝ եւ լուսաւորեցեր զտիեզերս.
 զեսաղաղութիւն քո տուր մեզ տէր, որ խաղաղութեանց եւ թագաւոր.
 զեսաղաղութիւն եւ զողորմութիւն. որ յամենայնի եւ դու կարաւ զ՝ մար-
 դասէր: — Զբեռնութեամբ: Եւ Ուրբոց: Որ ըստ ամենայն միտս անցանէ՝ զես-
 315 աղաղութիւն քո Աստուած՝ տուր մեզ Հանապազ զքեզ աղաչեմք: — Մար-
 տիրոց: Ի տաճարի սրբոց, եւ յիշատակի սրբոց մարտիրոսաց զձեռս
 Համբառնալով աղաչեմք. բարեխաւսութեամբ սոցա եւ աղաւթիւք զկեն-
 ղանութիւնս մեր խաղաղացո Աստուած, որպէս մարդասէր: — Ճիւղորոց:

ձայն ասէ. յ C «Եւ քհն. ասէ. յ N «քհն. ձայնէ. յ N² պարզ «Ի ձայն ասէ. յ
 Միւսներն ըստ տպ. — FGHK «Թագաւորութիւն Հօր, (= ST.) միւսներն
 «Թագաւորութիւն», եւն. C սխալմամբ «Արհնեալ թագաւորութեան Հօր»,
 եւն. C «Եւ սկսանին այլ (I չունի «այլ») եկեղեցականքն»,
 եւն. C «Եւ սկսանին այլքն զժամանուտ», եւն. DFN² «Եւ ապա սկսանին
 (F եւ ապա ասեն, N² եւ սկսանին) ժամանուտ ըստ պատշաճի աւուրն», իսկ
 PQ «Եւ սկսանին զպիղքն ժամանուտ», եւն. OS «Եւ սկսանին այլ եկեղե-
 ցականքն», եւն. RUVW «Եւ սկսանին այլ եկեղեցականքն», եւն. J անխորագիր:
 ||³⁰⁸⁻³⁰⁹ «Ժամանուտ ըստ կարգի, եւն. չեն գրեր բոլոր խորհրդատարներն՝
 թէ՛ ձեռագիր (A—N²), բաց ի J ձեռագրէն, թէ՛ տպագիր (O—X) բաց ի T
 (էջ 7—13), V, V² (էջ 57—67) եւ W (էջ 9—18.) նոյնն այս տպագիրքն
 ալ ուրիշ տեղ գրած են. նաեւ R² չէ գրած ժամանուտն, այլ սա խրատա-
 գիրք. «Եւ ասի ժամանուտ ըստ պատշաճին: Այս եզեալ ի ճաշ- յաման (տպ.
 Ամբիւրտամ ժամագրոցն.) որոց սրբագրութիւնքն կան ի վերջն Սպասու-
 րութեանս այսորիկ: Ունին բոլոր ձեռագիր Գրքութիւնք եւ Մանրուանէք
 (a—p), ի բաց առեալ hemqr՝ որ չունին, ունին նաեւ տպագիրքն (V²stv
 եւն.) — Ոմանք ժամանուտու կարգի Գրքի շարագասութեամբ ունին, այսպէս
 ի մասնաւորի j եւ v, որ աննշան է Համեմատութեան Համար: — Խրատագիրք
 «ժամանուտ ըստ կարգի, եւն է ըստ V²Wv, որուն նման՝ c «ժամանուտ ըստ
 պատշաճից ամենից տէրունականաց սօնից եւ սրբոց մարտիրոսաց», Միւս-
 ներէն adgklnopq «ժամանուտ կարգաւ (J եւ a «ժամանուտներն կարգաւ.» d
 լոկ «ժամանուտ», k «ժամանուտ կարգաւ եզեալ», l «ճաշու ժամանուտ
 կարգաւ.» իսկ fh եւ s «Եւ ասի ժամանուտ ըստ պատշաճի աւուրն.» i՝ «Եւ
 ասին ժամանուտ ըստ գրեցելուդ.» j՝ «ժամանուտ եկեղեցւոյ.» ||³⁰⁹ «Պա-
 հոց խորագրի տեղ J «Պահոց Բշ. Գշ. Իշ. Եշ. Ժ» (= cdghi). a՝ «Բշ, Գշ, Իշ,
 Պահոց.» lmnopv «Պահոց Բշ. Գշ. Իշ. Եշ. Ժ» ինչպէս հոս՝ յաջորդ խրատագիր-
 ներուն մէջ ալ օրինակք իրարմէ կը խոտորին՝ Համառօտելով նոյնները, եւն:
 Աննշանները չենք գներ մի առ մի: — Ժամանուտս պահոց չունի j. միւսներն
 ըստ տպ. (միայն ձ՝ «որ ամենայնի եւ դու կարող», եւն. եւ Jah «մարդասէր
 Տէր:») ||³¹³⁻¹⁴ 22. «Գշ. եւ Ջշ.» (l «Գշ. եւ Ուրբ.») — Սխալմամբ կ'ըսեն
 acdhj «որ ըստ ամենայնի միտս», եւն. ամենքը՝ ձեռագիր եւ տպագիր՝ «... ըստ
 ամենայն (կամ ամենայնի) միտս անցանէ», եւն. (ուղիղն է՝ «Որ ... անցանէ՝
 զիւղաղութիւն», եւն.) — j «Հանապազ աղաչեմք» (չունի «զքեզ») եւ կը
 կցէ կրկնելով (Թղ. 152ա) ըստ Լեհահայոց Պատարագամատուցաց՝ «նշեցելոց.
 Որ ըստ ամենայնի միտս անցանէս, Հանգիստ յաւիտենական շնորհեա Հաւա-
 տացեալ նշեցելոց մերոց եւ լոյս մշտնջենաւոր լուսաւորեցէ զհոգիս նոցա»:
 ||³¹⁵⁻¹⁷ ըստ n՝ «Ի տաճարի սրբոց մարտիրոսացն՝ զձեռս, եւն (չունի «Եւ յի-
 տակի սրբոց») — eg «մարտիրոսացն.» — j «աղաչեմք զքեզ բարեխաւսու-

ձգնաւորք քրիստոսի, որք տանջանաց անաւրինացն համբերեցիք. եւ զմու-
 լութիւն կոռնց խափանեցիք, դասաւորեալք ընդ հրեշտակս ի յերկինս.
 որք ունիք զհամարձակութիւն ի քրիստոսէ, բարեխաւսեցէք կեցոցանել
 զանձինս մեր. զձեզ աղաչեմք: — Կէ-ր-կէ: Միածին Որդի եւ Բանդ Աս-
 տուած, եւ անմահ էութիւն. որ յանձն առեր մարմնանալ ի սրբուհւոյ
 աստուածածնէն եւ ի միշտ կուսէն անփոփոխելիդ. մարդ եղեալ խաչեցար
 քրիստոս Աստուած. մահուամբ զմահ կոխեցեր. մինդ ի սրբոյ Երրորդու-
 թենէն փառաւորակից ընդ Հաւր եւ ընդ սրբոյ Հոգւոյն. կեցո զմեզ:

320
325

Սոբէփանոսի: Յնծա պսաւր ջնծա եւ զուարճացիր կաթուղիկէ սուրբ՝ յի-
 շատակաւ սրբոյն Ստեփանոսի նախավկային քրիստոսի՝ վկայեցելոյ Հաւր.
 որ աղաթիւք բանայր զերկինս, զոր փակեաց Ադամ. եւ հրեշտակակերպ
 տեսլեամբ տեսանէր զկերպարանն Հաւր ի կերպի Ադամայ նստեալ յաթոռ
 փառաց. որ զբազմութիւն քարանցն որպէս զծաղիկս հաւաքելով բոլորէր
 պսակս փոխանակ փշոցն եւ եղեգանն: Եւ զմարտիրոսական արիւնն խառնէր
 ընդ փրկական արեանն քրիստոսի հոսեցելոյն ի կողէն: Վասն որոյ գերա-
 զանցեալ ի փառս առաւել քան զամենայն սուրբս՝ հայցեա եւ մեզ ի վեր-
 նատուողէն զպարգեւս կենաց անվախճանից՝ եւ զմեծ զողորմութիւն: —
 Սոբէփանոսի: Յորովայնէ ընտրեալ՝ սուրբ Ստեփանոս, յորովայնէ ընտրեալ՝
 սուրբ Ստեփանոս, վկայ ճշմարիտ առաքելական քարոզութեանցն. որ՝ ի

330
335

թեամբ, եւն. — a "...խաղաղացո Աստուած Ժբ, եւն. — Ja "որպէս մար-
 դասէր Տեր, ||³¹⁷⁻²¹ ձգնաւորացը չունի j եւ նաեւ o (թուղթ ինկած բլլա-
 լով): — "Համբերեցէք, լաւ եւս՝ fghknp. "համբերեցին", adl. — նոյնպէս
 J.fghklp "խափանեցէք." — փխ. "Դասաւորեալք" ghklnp "գասաւորեալք եւ,
 եւն. — "Ի յերկինս" չունի d. — Jfghiklnp "ունիք համարձակութիւն" եւն.
 — զձեզ աղաչեմք, չունի c: ||³²¹⁻²⁵ Միայն c "կերակեցից." f "կրկ. յր. . .
 — Գրեթէ ամէն 22. (Jacdfghijklnop եւ s) "ի սուրբ Աստուածածնէն" (op
 "...Աստուածածնէն.") eq եւ այլ տպ. (նաեւ s) "ի սրբուհւոյ, եւն. —
 "...ի միշտ կուսէն անփոփոխելիդ. մարդ, եւն՝ այսպէս կը արահեն. նոյնպէս ամէն
 22. եւ s ("անփոփոխելիդ կ'ըսեն Jaiklnop.) իսկ n յաջորդն իբր նոր բաժին կը
 սկսի՝ "Փխ. Մարդ եղեալ" եւն. — "Մահուամբ զմահ կոխեցեր" չունի j.
 "մահուամբ կ'ըսեն" Jacghiklnop եւ sv. — on "Երրորդութենէն." Je
 "Երրորդութենէն." ao "Երրորդութենէն." — fgi "եւ ընդ սուրբ Հոգւոյն."
 — Jaf "Հոգւոյր: — ||³²⁶⁻³⁴ Ստեփանոսի այս ժամամուտը չունին dj. (p ձե-
 ռագրի մէջ ալ սկիզբը պատուած է.) — c "Ստեփանոսի նախավկային." n՝
 "Ստեփա. Հց." — "կաթուղիկէ սուրբ" ունին նաեւ fgiklnop եւ s (եւ այլ
 տպ.) "կաթուղիկէ եկելոյն սուրբ" Jacg (ասոնցմէ a չունի "սուրբ.") — Jklnp
 "յիշատակի սրբոյն" եւն. — "քրիստոսի" չունի c. — a "վկայեցելոյն Հօր." h
 "վկայեցելոյն" եւն. g "...զոր փակեաց Ադամ" եւն. — Ja "տեսանելիք"
 (փխ. "տեսանէր.") — f "զկերպարան." h "զկերպարանս." — acnop եւ v
 "ի յաթոռ." եւն. — "Փոխանակ փշոցն" ունին ghikop. — Ja "եւ մարտիրո-
 սական արիւնն" եւն. — s "ընդ փրկական արեանն" եւն. Jak "ընդ փրկա-
 կան արիւնն" եւն. — Ja ասկէ ետքը թերի են՝ "...սրբուհւոյ Բարեպա-
 լոյն՝ ի բոսոս առաւել քան զամենայն սուրբս" եւն (փխ. "...հոսեցելոյն ի կողմն.
 Վասն որոյ բերողնցեալ ի փառս" եւն.) — i "գերազանցեաց ի փառս" եւն.
 — fh "քան զամենայն սուրբս" եւն. — a "հայցեա ի վերնատուողէն" եւն
 (չունի "եւ մեզ.") i "հայցեցէ եւ մեզ" եւն, v՝ "հայցէ եւ վասն մեր" եւն.
 — Jcgp "կենացն անվախճանից." klo "կենացն անվախճանիցն." a "կենաց
 անվախճանիցն." ||³²⁶⁻³⁹ Ստեփանոսի երկրորդ ժամամուտս չունի d, ունի j

վերայ անաւրէն քարաձգողացն աղաւթէիր առ քրիստոս Աստուած՝ մի՛ հա-
մարիր սոցա զայս ի մեղս. ի ձեռն սորին բարեխաւսութեան շնորհեա մեզ
զմեծ քո զողորմութիւն:

340

Ծննդեալ: Աստուածածին անհարսնացեալ, զԲանն անսկիզբն յղացար,
եւ զԱստուածն անիմանալին ծնար. զանպարագրելին ի գիրկս քո բարձեր,
նմա անդադար բարեխաւսեա վասն անձանց մերոց: — Ծննդեալ: Աստու-
ածածին զքեղ խոստովանեալ երկրպագէ եկեղեցի ուղղափառաց, քանզի
ուր քերովբէքն բազմաչնայք եւ աթոռք հրանիւթք եւ վեցթեւեան սե-
րովբէքն նայել ո՛չ իշխեին, կրեցեր անսերմնապէս յանապականումն ի յար-
գանդի քում որպէս աղախին զտէր, եւ ծնար որպէս մարդ զԱստուածն
բողոքից զմարմնացեալն առ ի քէն՝ զանձառ զԲանն, ի փրկութիւն աշխարհի
եւ կեանք անձանց մերոց: — Ծննդեալ: Աղաչեմք զքեզ սուրբ կոյս Մա-
րիամ աստուածածին. բարձրելոյն զաւրութեամբն հովանաւորեալ, եւ սուրբ
Հոգւոյն եկաւորութեամբ լուսաւորեալ. որ զամենայն գոյութեանց զստեղ-
ծիւն յղացեալ ծնար անձառապէս. մարմնացելոյն առ ի քէն բարեխաւ-
սեա կեցուցանել զանձինս մեր:

345

350

ալ: — Արկնութեան մէջ երկրորդ անգամ «սուրբ Ստեփանոս», բառերը չեն
գրեր Jagkp, իսկ C «... յորովայնէ ընտրեալ, նոյն է» (այսինքն՝ «սուրբ Ստեփ.»)
n «... յորովայնէ ընտրեալ, իբնէ»: — Jacj «առաքելական քարոզութեան»,
go «... քարոզութեանն.» — J «քարաձգողաց», — Մի համարիւր «ոչ ոչ»
ժեշտ ունին afgi եւ sv. (Jig «սոցա ի մեղս») knop «մի համարիւր սոցա մեղս.»
— c «Տէր ի ձեռն» եւն, եւն, sv «Արդ ի ձեռն» եւն. — Jafilnop «փխ.
«սորին»). — TVV²sv «բարեխաւսութեանն.» իսկ Ja «... ի ձեռն սորա բարե-
խաւսութեամբ (= i) շնորհեա ժեշտ ժեշտ սորմութիւն.» — v «շնորհեա մեզ Տէր»
եւն. n «շնորհեա մեզ քո» եւն (չունի «զմեծ.») իսկ hklnop չունի «քո»:
||³⁴⁰⁻⁴² Խրատագիրը c «Ծննդեան եւ ամենայն սոսնից Աստուածածնին», dj
լոկ «Աստուածածնին.» — «Աստուածածին անհարսնացեալ» ամէն 22 եւ
VV²sv. Բարսեղեան սրբագրած էր «... առ անիւրայն, զոր նոր գրիչ մը լու-
սանցքի վրայ գրեր է նաեւ ի c. իսկ TW եւ ի բարեփոխած են «Աստուածածին
սոսնիցն» եւն. — նոյնպէս ամէն 22 «զԱստուածն անիւրայն ծնար»
(j զանիմանալի, nop զանիմանալին) եւ տպագիրներէն VV²sv եւն (v «անի-
մանալի») Բարսեղեանի սրբագրութիւնն «զԱստուածն անիւրայն-իւրայն ծնար»
պահած են TW. — a «ե- զանպարագրելին ի գիրկս իբեշէր» («ի գիրկս կրե-
ցեր» ունին նաեւ dgiklnop, իսկ hj «ի գիրկս և կրեցեր») տպագիրը (նաեւ sv)
եւ cef «ի գիրկս քո բարձեր»: ||³⁴²⁻⁴⁸ Ծննդեան երկրորդ ժամանակ
չունին dj. — fghklnop «խոստովանեալ երկրպագէ եկեղեցի», միւսները
«երկրպագէ եկեղեցի», միայն Ja «խոստովանեալ եկեղեցի» (չունին «եր-
կրպագէ») — Ja «քերովբէքն բազմաչնայ» եւն. — լաւ եւս «նայել» ունին
Jafghiklnop, միւսներն եւ տպագիրը «նայել»: — «Արեցեր անսերմնապէս
յանապականումն ի յարգանդի քում» շատ տպագիրը եւ մեծ մասն 22. բայց
Jefn եւ Tstv «զանապականումն ի յարգանդի» եւն. — a «... զՏէր, զոր եւ
ծնար» եւն: — ghiklnop եւ v «որպէս զմարդ զԱստուածն» եւն, (այլը «որ-
պէս մարդ» եւն): — Ja «... Աստուածն բողոքից մարմնացեալն» (փխ. «զմար-
մնացեալն») — gfhiklnop «զմարմնացեալն ի քէն» (= a, փխ. «առ ի քէն».)
— a «ի փրկութիւն յաշխարհի» եւն: ||³¹⁸⁻⁵² Ծննդեան երրորդ ժամանակ
չունի d, բայց ունի j ալ. — Միայն ae եւ TWt «բարձրելոյն զօրութեամբ»
միւս ամէնքը՝ ձեռագիր ու տպագիր՝ «... զօրութեամբն.» — c «Ոգւոյն»
— միայն jk «եկաւորութեամբ» — n եւ v «զամենայն գոյութեանց
ստեղծիչն» եւն. — Ja չունին «մարմնացելոյն առ ի քէն», բառերը. fgiklnop

Ափոփել: Ծերունին այսուր Սիմեոնի՝ Հոգևոյն գայր ի տաճարն, երեւե-
լով քերովբէիցն վեհագոյն. որոց թեւաւքն սաւառնեալ ոչ իշխէին նայիլ
ի յաճեղ փառացն. սա ի գիրկս իւր բարձեալ համարուէր համարձակա- 355
պէս, եւ գգուէր որպէս զմանուկ. եւ աղերսելով հայցէր արձակիլ ի խա-
ղաղութիւն:

Տեւանդարտութիւն: Անսկզբնական Բանդ Աստուած ի վերջին աւուրս
յանձն առեր լինել մարդ ի կուսէն, եւ արարիչդ յաւիտենից փակեցար
ընդ ժամանակաւ, սուրբ տէր սրբութեանց, եւ անկարաւս մաքրութեանց. 360
եկիր ի տաճարն քառասնարեայ զաւրինացն կատարեցեր զարդարութիւն.
զոր բարձեալ Սիմեոնի զանպարագրելիդ ի գիրկս իւր՝ հայցէր. որ արձա-
կիչդ ես կապելոց արձակեա զիս ի խաղաղութիւն: Վասն որոյ ընդ ծերուն-
ւոյն Սիմեոնի վերագոչեմք առ քեզ տէր. սուրբ, սուրբ, սուրբ՝ տէր զաւ- 365
րութեանց. լի են երկինք եւ երկիր փառաւք քո ի փրկութիւն մեզ՝ քրիս-
տոս Աստուած, փառք քեզ:

[Թափառոց: Արպէս յետ աստուածատէր թագաւորին Խորայէլի Եզե-
կիայ յարոյց Աստուած զՈվսիայ որ զամենայն կուսպաշտութիւն ի բաց
ընկէց, սոյնպէս եւ զբարեպաշտն Կոստանդիանոս որ զԱրիոսի զմոլումն
խափանեաց. եւ զմեծն Թէոդոս յարոյց աստուածային նախանձու վա- 370
ռեալ, որք սուրբ Հոգին հայհոյէին: Բայց դու ով աստուածարեալ եւ
ուղղափառ հաւատոյ գլուխ, փրկեա զմեզ ի մարդապաշտ հայհոյութենէ:
Վասն որոյ աւրհնեմք զքոյ գալուստդ՝ զբարեպաշտ թագաւորին, ի քրիս-
տոսէ խնդրելով զմեծ զողորմութիւն:]

ընդ հակառակն “մարմնացելոյդ (fil “մարմնացելոյն”) առ ի քէն Աստուածայն,
եւն. — h j k l n o p “բարեխօսեա իրիւն” (փխ. “կեցուցանելն”). — ch կը յաւե-
լուսն “... զանձինս մեր, զիւր աղփելիս:” || 363-67 Սիմեոնի ժամամուտս չունի d.
— a “Սիմեոնի ծերունին.” fo “Սիմ. գլ.” ciklp “Տեառնընդառաջին” կ’ըսեն
խորագիրն (= v.) — a “Ծերունին Սիմեոնի այսօր, եւն. — j “ի տաճարն.”
— J a g h l n o p “թեւաւքն” (k թեւաւք), cf ij եւ V’sv “թեւաւքն.” TW եւ t
“թեւաւքն.” — J a “սաւառնեցեալ” (փխ. “սաւառնեալ.”) — J a f g h i j k l n o p
հոս ալ “նայելն”, այլք “նայիլ” (v “հայելն.”) — J a “ի յաճեղ փառաց Իոյն.”
(այլք “... փառացն.” n “... փառացդ.”) — J “սա ի գիրկս Իո բարձեալն”
իսալմամբ. — g h j k l n o p “որպէս մանուկ” (այլք “... շմանուկ.”)
|| 368-66 “Տեառնընդառաջին ժամամուտս չունին J եւ d j o: — Խորագիրը
չունի c, իսկ i “փխ.” k “Այ.” — f h l n “ի յանձն առեր, եւն. — sv “լինելն”
(փխ. “լինելն.”) — i “ի կուսէ.” a “ի կուսէն, Աբարիչդ Աստուած յաւիտենիցն
եւն (փխ. “Ի- արարիչդ յաւիտենից, եւն.) — c “սուրբ Տէր սրբութեան.”
իսկ ac “սուրբ տէր զրո- լիւանց.” — a “զաւրինացն” (փխ. “զաւրինացն”) կա-
տարեցեր զարդարութեան, եւն. — “զանպարագրելիդ ունին i եւ n եւ
սպագիրք. իսկ ac f g h k l n p “զանպարագրելին ի իրիւ հայցեր.” (աստիցա՞ն միայն
ac g ունին “... ի գիրկս Ի-ր հայցեր, միւս ձեռագրաց պէս.) — “Սիմեոնի”
չունին ac f g h i k l n p, այլ “ընդ ծերունոյն վերագոչեմք քեզ” եւն. (cf i “առ-
քեզ.”) — sv “լի են... փառք քովք, եւն: || 367-74 Փակագծեալ ժամա-
մուտս “թագաւորաց” մին է այն երկուքէն, զոր Բարսեղեան ջնջած է, սուտի
չունին TV՝ կամ Ա. խմբի սպագիրք: Նոյնն ունին sv եւն, եւ ձեռագրերէն՝
J a f g h i k l n o p ed j. Մեկը դրիւք ըստ a, եւ հոս կը նշանակենք միւսնե-
րուն տարբերութիւնքն: — v “Եզեկիա.” — J “զՈվսիայ.” k l n o p “զՅովսիա.”
g f s “զՅովսիայ.” h “զՅովսիայ.” v “զՅովսիայ.” — l o p “զկուսպաշտութիւնսն.”
n “զկուսպաշտութիւնսն.” ih k “կուսպաշտութիւնսն.” i g v “կուսպաշտութիւնսն.”

375

Ջարտական եւ վկայ ճշմարիտ՝ քաջ նահատակդ քրիստոսի սուրբ Թեոդորոս. որ փոխանակեցեր զմարմինդ ընդ հոգւոյդ քում փրկանս. եւ իչ ածեր զմտաւ զսպառնալին Մաքսիմիանոսի թագաւորին. այլ վերին ազդեցութեամբն՝ դիտելով զայրեցումն հոգւոց նոցա, վասն այնորիկ լուցեր զտաճար կոոց նոցա: Արդ ի յաղթող պատերազմի տաւնադացս զաւր նահատակութեան քոյ՝ բարեխաւսեա առ տէր վասն անձանց մերոց:

380

[Վարդանանց. Յաշխարհական ի ճակատամարտին, յաշխարհական ի ճակատամարտին, եւ ի մեծ պատերազմին ընդդիմամարտեալ լինէր աւրինացն պատերազմին. եւ զմոլութիւն անաւրինացն խափանեցէք. յաղթող գտայք ի վ սուրբ երանելիք. քանզի որոց աստուածային ստացեալ էր զաւրութիւն, ոչ ժուժկալէր նոցա մարմնաւորական պատերազմն. սոցա բարեխաւսութեամբ քրիստոս խնայեա ի մեզ եւ ողորմեա:]

385

— klno “զարեպաշտ.” — “զմոլումն ունին Jklnop եւ sv, միւսներն (ուստի նաեւ a) “ընդորոս.” — gklnop “Թեոդորոս” (փխ. “Թեոդորոս.”) — ամէնքը “նախաձուռ վառեալ” (միայն Ja “նախանձու վարեալ.”) fk “վառեալ.”) — ամէնքը (բացի Ja) “որք շուրբ Հոգին (nop “շուրբ շէոգին”) հայհոյէին”, եւն. v “... վառեալ ընդդէմ այնոցիկ, որք զուրբ” եւն. — “Բայց դու” եւն խօսքէն սկսեալ l իբր նոր բաժին ունի “ի” (փխ. “) նշանակելով (= np): Ասկէ սկսեալ v կերպարանափոխ եղած է՝ “Արդ ով աստուածարեալ եւ ուղղափառ սուրբ թագաւոր՝ աղաչեա զՏէր ի փրկել զմեզ ի մարդապաշտ հայհոյութեանէ. զի եւ մէք տօնեցուք զյիշատակս քո՝ խնդրելով ի քրիստոսէ զհաշտութիւն եւ զմեծ զողորմութիւն”, Ընդհակառակն s ձեռագրաց համեմատ է, միայն կ’ըսէ “... գլուխ, աչալէ շէր փրկել” եւն. — Միայն og “... հայհոյութեանէ.” — fhlnop եւ s “զքո գալուստ” (Jagik “... գալուստդ.”) — fghiklnop եւ s “թագաւորիք.” || 375-80 Ջորականաց ժամամուտը չունին dj. իսկ kl “զաւրավարաց.” — fgklnop եւ s “քաջ նահատակ քրիստոսի” եւն. — “Թեոդորոս” անունն ունին ձեռագրաց մեծ մասն (v ի փակագծի՝ ըստ տօնի փոխուելու համար.) իսկ h “Սարգիս”, k երկուքն ալ՝ ինչպէս նաեւ lo որ “Սարգիս”, անունը վարը լուսանցքի վրայ աւելցուած ունին. — ln “ընդ հոգւոյ քում”. i “ընդ ոգւոյդ քում”. — knop “Մաքսիմիանոսի.” իսկ v փոխեր է “... զսպառնալին անօրէն քնաւորացն. այլ վերին” եւն. — klnop “ազդեցութեամբ.” — a “վասն այնորիկ” եւն. h յաւելուածով “վասն այնորիկ իորդանեցիկ լուսով զքոյն եւ լուցեր” եւն. — v “կոոցն” չունենալով “նոցա” գերանունը. — o “ի յաղթող ի պատերազմին”. fkn եւ s “ի յաղթող պատերազմին.” — n “Տօնողացս” կը սկսի իբր նոր տուն՝ կցելով սկիզբը “ի”, || 381-86 “Վարդանանց ժամամուտս ալ այն երկրորդն է՝ զոր Բարսեղեան դուրս ձգած է: Այս ալ ճիշդ այն օրինակներն ունին՝ զորոնք նշանակեցինք “թագաւորաց” ժամամտին համար. (տես տող 367.) չունի՝ cdj ձեռագրաց պէս՝ հոս նաեւ l: — Հոս ալ a առինք առաջնորդ: — Խորագիրն գրինք բոս p. (a Վարդանայ, j Վարդանաց, k Վարդան, եւն.): — Յաշխարհական ճակատամարտին, երկրորդ կրկնութիւնը չունին Jai. — g “ընդդիմամարտեալ լինէր անաւրինաց պատերազմն.” (նաեւ fhiknop եւ sv “... լինէր պատերազմ” հոս եւ յետոյ “մարմնաւորական պատերազմ.”) — “եւ զմոլութիւն” եւն խօսքը կը սկսի v այսպէս՝ “իսկ երանելի նահատակքն զմոլութիւն” եւն. — g “զմոլութիւն ինչ.” (փխ. “անաւրինայն.”) — i (= s) “խափանեցիք.” k “խափանեցեր.” v “խափանեցին.” — fghklnop “ի յաղթող գտայք” եւն. v ասկէ սկսեալ տարբեր “խափանեցին եւ յաղթող գտան”. քանզի որոց ստացեալ էր զաստուածային զաւրութիւն, ոչ ժուժկալեալ էր նոցա մարմնաւորական պատերազմ. Արդ քրիստոս Աստուած սոցա բարեխաւսութեամբն խնայեա ի մեզ եւ ողորմեա.” — i “որոց զաստուածային ստացեալ” եւն. — fghinop եւ sv

Քառասուն հնչյունը հարդիրուց: Գնալով փառաց քոց ի փառս կաթուղիկէ եկեղեցի, դիմեալք ի Սերաստիա վերին. ուր թագաւորեալքն յԱստուծոյ նահատակին ի յամաւթ եւ ի քարընկէց յերեսս բանսարկուին. քաջալերելով զմիմեանս, զի մի լուծեալ որ թաղանեալք անցաւորիս՝ պակասեսցի. այլ գողալով առաքինաբար զինքն ըղերձեալ, յանիւս աստուածային գանձուցն հոլովեցի՝ աղաղակելով առ Քրիստոս, ընկալ զորդէգրութիւն ժողովոյս մերոյ ի յոյս սիրողաց քոց. տէր փառք քեզ:

Ղաւբրու: ԶՂազարու զննջումն որպէս կանխագէտ յառաջ ասէիր զի եւ ի Բեթանիա յառաջէիր, զի յարուսցես զսիրելին քո. եւ քեզ գոչելով ասեմք՝ աւրհնեալ որ գաս ի չարչարանս կամաւ Հաւր ի փրկութիւն անձանց մերոց: — Ղաւբրու: Թորժամ եկեալ կենարարն ի գերեզմանն Ղազարու՝ յորժամ եկեալ կենարարն ի գերեզմանն Ղազարու, աւետաւոր ձայնիւն աղաղակէր ասելով, Ղազարէ արի՛ եկ արտաքս: Իսկ մեռեալն ի գերեզմանէն յարեաւ, եւ նոյն ինքն զանմահութեան պարգեւսն ետ սիրելւոյն. եւ աստուածային ձայնիւն ի գերեզմանէն կոչեաց. վասն որոյ եւ մանկուկք Երայեցոց՝ ոստովք աւրհնէին զանմահութեան թագաւորութիւն քո. ովսաննա աւրհնեալ է գալուստ քո՝ աւրհնութիւն ի բարձունս, աւրհնեալ որ գալոցդ ես անուամբ տեառն:

“Մարմնաւորական պատերազմ” (K մարմնական պատերազմ, ց եւ J մարմնաւորական պատերազմ.) — J “նոցա բարեխօսութեամբ, եւն. — hv “բարեխօսութեամբն. — Jaf “ողորմեա մեղ:” || 387-93 Բառասուն մանկանց կտորս չունին dj. — Խորագիրն՝ Jacgkno եւ s “Բառասնից:” (f “Բառ. մից. 1”) — Տպագիրն v սկիզբ բոլորովին փոխեր է՝ “Գնալով փառաց քոց ի փառս կաթուղիկէ եկեղեցի քո Քրիստոս մեծապէս պայծառանայ. քանզի թագաւորեալքն ի քէն դիմալք ի յերկինս, ի Սերաստիայ նահատակին՝ ի յամաւթ եւ ի քարընկէց յերեսս բանսարկուին: Որք եւ քաջալերէին զմիմեանս” եւն.: — Ja “կաթուղիկէ եկեղեցոյ դիմալք Սերաստիա” եւն. — ci “վերինն.” — Jach “թագաւորեալքն Աստուծոյ, եւն. — Jacfghiknop “ի յերեսս” եւն. — Ja չիթ “քաջալերելով մի զմի լուծեալ որ” եւն. լաւ եւս hknop “քաջալերելով մի զմի զմի լուծեալ որ” եւն. — a “...բաղանեօք յանցաւորիս պակասեսցէ” եւն. (g “...անցաւորիս պակասեսցին.”) — i “զննելուն ուղիւս.” Ja “զննքն զննելու” եւն. — Jacfhik եւ sv “ի յանիւս” եւն. — Ja “գողութիւն” (փխ. “հոլովեցի” բառ ամենուն, միայն՝ ik “հոլովեցեն,” o՝ “հոլովեսցի.”) — v “աղաղակելով առ Քրիստոս” Արդ ոչք Բարեխօսութեան ընկալ, եւն. — Jacfghklop “...ժողովոյս մեր” (փխ. “մերոյ բառ isv եւն.) || 394-97 Ղազարու մասս չունին dj. — Խորագիրն՝ J “Ղազարու յարութեան.” — ih “ԶՂազարու ննջումն” եւն. — v “որ եւ (փխ. “զի եւ”) ի Բեթանիա” եւն. (h “զի ի Բեթանիա” եւն.) — Jai “եւ մի գոչելով” (փխ. “քեզ” նման՝ v՝ “Արդ եւ մեք գոչելով” եւն.) — s “որհնեալ որ գայ” (փխ. “գաս” եւն.) || 397-406 Ղազարու երկրորդ չունին djo. — Խորագիր չունի k (= s.) իսկ J “Ղազարու յարութեան,” բայց clnp “Գերեզման:” — Միայն՝ v “...եկեալ կենարարք.” — երկրորդ կրկնութիւնն ամբողջ կամ մաս մը չունին gklp, որոնցմէ k կը գրէ “...եկեալ ի գերեզման. նոյն է.” — v “աւետաւոր ձայնիւն աղաղակէր” եւն.: — i “իսկն” (փխ. “իսկ”) մեռեալն, եւն. — Jafhikn եւ s “...յարեաւ. նոյն ինքն” եւն. (չունին “եւ.”) v “եւ նոյն ինքնք” եւն. — Ja “զանմահութեանցն զպարգեւս” (= ikln) ետ սիրելոյն (= hi.) իսկ՝ gfp “զանմահութեանցն զպարգեւս” եւն, h “զանմահութեանց զպարգեւս.” v “զանմահութեան զպարգեւսը ետուր սիրելոյդ.” (n = սպ., բայց՝ “սիրելոցն.”)

405 Ծաղի-զարդին: Ցնծա երուսաղէմ, եւ զարդարեա զառագաստ քո Սիոնն. քանզի ահա թագաւոր քո քրիստոս նստեալ ի յաւանակի նորոյ Հեղու-
թիւն ցուցանելով եւ գայ մտանէ յառագաստ քո Սիոնն, եւ մէք աղաղա-
կեմք՝ ովսաննա աւրհնեալ եկեալ ի յանուն տեառն. որ ունի զմեծ զոլոր-
մութիւն:

410 Զարկն: Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց. մահուամբ զմահ կոխեաց, եւ յարութեամբ իւրով մեզ կեանս պարգեւեաց. նմա փառք յաւիտեանս. ամէն:

415 Յիւնոն: Ահաւոր եւ սքանչելի է խորհուրդ փրկութեան մերոյ. որ ան- սկիզբն ի Հաւրէ անճառաբար մարմնացաւ ի կուսէն, խաչի համբերելով, եւ կամաւոր մահուամբ իւրով զկենդանութեան մեզ պարգեւեաց շնորհս: — Յիւնոն: Քանզի յարեալ ի մեռելոց քրիստոս Աստուած յաւիտենից արարիչ, եւ յարութիւն ազգի մարդկան. զոր աւրհնեն անդադար զինու-
րութիւնք հրեշտակաց, եւ ամենայն զուարթունք երկնից. ընդ որս գոչելով ասեմք. փառք սոսկալի յարութեան քո տէր:

420 Հմբարձիմ. Հիացան վերնական բազմութիւնքն տեսանելով զքեզ ի հրեղէն կառս բազմեալ՝ սարսեալ ասէին, ո՞վ է սա՞ որ դիմեալ գայ յե- դովմայ, եւ եկեալ մտանէ փառաւք ի փառս. տէր փառք քեզ: — Հմ- Բարձիմ: Որ յանպատում յաթոռ նստիս՝ եւ յանմարմնոց վերաւրհնիս, անհասանելի Բանդ Աստուած, ի յերկրի երեւեցար ճշմարիտ մարդ. զտնաւ-

— v “աստուածային ձայնիւզ... կոչեցեր, եւն. — Jafghip “Երբայցեոցն.” — a “զանմահ զթագաւորութիւն քո” եւն. (հոս կը կցէ v “ընդ նստիւն եւ ԺԷ սփաննա” եւն.) — ghklnp “օրհնութիւն ի բարձունս Աստուծոյ, օր- հնեալ” եւն. — fi “որ գալոց քո” եւն: ||⁴⁰⁵⁻⁴⁰⁹ Ծաղիզարդի կտորս չունին dj: — Խորագիրն՝ J “ճաղկազարդի.” fknop “գալ.” — Ja “ցնծա այսօր ցնծայ երուսաղէմ... թագաւոր քո քրիստոս նստեալ է վերայ ասանի որոյ հեղութիւն ցուցանելով” եւն. (h “նստեալ յաւանակի նորոյ” եւն.) — “Ե- գայ” եւն ունին ամէնն՝ բաց ի TWtv. — “Սիոնն, շունի v. (Jaf “Սիոնն” կը գրեն.) — Ja “եւ մէք փոխել աղաղակեմք” եւն. h “եւ մէք աղաղակեմք” եւն. — i “օրհնեալ եկեալն ի յանուն” եւն. c “...եկեալ յանուն” եւն: ||⁴¹⁰⁻⁴¹² Խորագիրն՝ c “Սուրբ Զատիկն.” Jafhi “Թարութեան.” k “Զատիկն.” — Jafhknop եւ sv “յարութեամբն իւրով” եւն. — jc եւ v “մեզ զկեանս պարգեւեաց” եւն: ||⁴¹³⁻⁴¹⁵ Յիւնոց ժամանակս չունի j: — Խորագիրն՝ Jah “Թարութեան.” dg “Եիւնոց.” i լոկ “Բ” նշանակեր է: — J չունի “ան- ճառաբար” (a ձեռագրի մէջ ալ յետոյ գրուած.) g “անճառապէս.” — i “Ե- խաչի համբերելով” եւն. — acdfgklnop եւ sv “մահուամբն իւրով” եւն. — dh “զկենդանութիւն մեզ” եւն (փխ. “զկենդանութեան.”) — klop “պար- գեւեաց շնորհ” (փխ. “շնորհ.”) ||⁴¹⁶⁻⁴¹⁹ Յիւնոց երրորդս չունին dj. — Խորագիրը չունի c. Jah “Թարութեան.” fknop “Բ.” i “Բ.” g ալ “Եիւնոց.” — Միայն Ja “ընդ որս Ե- ԺԷ գոչելով” եւն. (այլք ըստ տպ.) — Յէր չունին kln: ||⁴²⁰⁻⁴²² Միայն go “բազմութիւնք.” — eghjklmnop “ասէին էլի ո՞վ է” եւն. — jc “ԵԺԳՈՄԱՅ.” gi “ԵԺԳՈՄԱՅ.” — acfgjklmnop “եկեալ մտանէ” եւն. (չունի “Ե-”): ||⁴²³⁻⁴²⁵ Համբարձման երկրորդս չունին dj. — Խորագր- զիրն՝ a “Համբարձմանն.” i պարզ “Բ.” — a “Որ անպատում աթոռ (iv յանպատում աթոռ) նստիս եւ անմարմնոց” եւն. (v “յանմարմնոց վեր օրհնիս” եւն.) — այրպէս “զանօրէնութեան” ունին gklnop եւ TVV² sv. (սխալմամբ h “զանօրէնութիւն” եւն.) gi “...կատարեալ խորհուրդ” եւն, իսկ c ամբողջն “զխորհուրդ անօրէնութեան կատարեալ, խաչի” եւն. — k “համ-

րէնութեանն կատարեալ զխորհուրդ՝ խաչի եւ մահու համբերեցեր, եւ 425
 զհրաշալի զյարութիւնդ քո ցուցեր հզար զաւրութեամբ. այսաւր համ-
 բարձար փառաւք ի յերկինս, եւ զկուսածին զմարմինդ քո հրաշափառա-
 պէս լուսաղարդեցեր. զոր տեսեալ Եսայիոս՝ նախաձայնեալ ասէր, ով է
 սա՛ որ դիմեալ գայ յերկրէ. հիացեալ պետութեանց երկնից՝ գոչէին առ
 միմեանս, համբարձէք իշխանք զգրուես ձեր ի վեր, եւ մոցէ թագաւոր 430
 փառաց: Այլ որ յամենայնի կարաւղդ ես՝ եւ հզար, շնորհեա եւ մեզ
 հանդիպիլ քեզ ամպովք ի միւսանգամ քո գալստեանդ. որ միայնդ ես
 մարդասէր:

Հօգիտ էլ լուրհոն: Աստուած զքեզ խոստովանիմք զսուրբ Հոգիդ՝ եւ
 երկիրպագանեմք. որ ես պատճառ կենդանութեան եղելոցս՝ եւ խաղաղարար 435
 աշխարհի. որ զտգիտութիւն աշակերտացն բազում գիտութեամբ լցեր.
 եւ ի հրեղէն լեզուս բաժանեալ անձառելեաւք ցուցար նոցա. ազազակեմք
 տէր, խնայեա եւ կեցո զմեզ: — Երէն-շաբաթի: Այսաւր ի հրեղէն լեզուս
 բաժանեալ հանգեար յառաքեալսն լուսաւորելով զնոսա. եւ այժմ՝ աղա-
 չեմք զքեզ սուրբ Աստուած՝ որ ես պատճառ կենդանութեան եղելոցս եւ 440
 խաղաղարար աշխարհի, խնայեա եւ կեցո զմեզ: — Երէն-շաբաթի: Վասն
 որոյ եւ մեք զՀոգին սուրբ ընդ Հար միաւորեալ, եւ ընդ Որդւոյ միաս-
 նական խոստովանիմք. եւ հայցեմք ի վերնատուողէդ մեզ զհոգեւորական
 զխաղաղութիւնդ տէր փառք քեզ:

Հօգիտ էլ լուրհոն: Որք ծագեցան մեզ յարեւմտից որպէս զարեգակն. եւ 445
 լուսաւորեցին համանգամայն զաշխարհս Հայաստանեայց, փարատեցին

բերելով (փխ. «համբերեցեր.») — Jahi «եւ զհրաշալի յարութիւնդ» եւն.
 — c «...փառք յերկինս» եւն. — J «կուսածին զմարմինդ.» a «կուսածին
 մարմինդ.» iv «զկուսածին մարմինդ» եւն: — «Հիացեալ» բառէն սկսեալ շատ
 ձեւագիրք նոր բաժանում կը սկսին, J նաեւ «Համբարձան» խորագիր զնելով
 (տես a). f «հ» (փխս), i «Գ» նշանակելով, միւսները իբր նոր մաս սկսելով
 (հմտ. Jafhi.) իսկ c «հիացեալ» կ'ըսէ. — J «գոչելով» (փխ. «գոչէին»)
 առ միմեանս» եւն. — v «Արդ (փխ. «այլ») որ յամենայնի» եւն. — J «որ
 ամենայնի կարող ես» եւն. — io «շնորհեա մեզ» եւն (չէք «եւ.») — J
 «յամպովք» agk «ամպաւք» cfio «ամպք» — Ja «...քո գալստեան» եւն,
 klp «քո գալստեան» եւն: ||¹³⁸⁻¹⁴¹ Հոգեգալստեան կտորս շունի j. —
 խրատագիրն՝ l միայն «Հոգւոյ» (ci «Ոգւոյ») gop «Սուրբ Հոգւոյն» Ja
 «Գալուստ» — Ja «սուրբ Հոգիդ» gklnop «զսուրբ զՀոգիդ» (= ci, որ
 «զՈգիդ կ'ըսեն») — 22. կը բաժնեն «երկիր պագանեմք» (բայց klnop «եր-
 կրրպագեմք») — Ja «պատճառ կենդանութեանց» — kl «եղելոց» (փխ.
 «եղելոցս») — d «խաղաղարար յաշխարհի» — i «աշակերտաց» —
 Jactfghiklnop «գիտութեամբ ցոցեց» (փխ. «լցեր», զոր սենին տպագիրք՝
 նաեւ sv.) — Ja «որ ի հրեղէն լեզուս բաժանեալ, հանգեար յառաքեալսն եւ
 անձառելեալք» եւն: ||¹³⁸⁻¹⁴¹ Երկուշաբաթի կտորս սենին միայն hj (չունին
 Jactfghiklnop) եւ տպագիրքն, նաեւ sv: Խորագիրն սենի h՝ «Հգ. գլ.» —
 h «աղաչեմք զքեզ Տէր Աստուած (փխ. «սուրբ Աստուած») j «սուրբ Հոգի»
 (փխ. «Աստուած») v երկուքն ալ «սուրբ Հոգիդ Աստուած», իսկ s բոստ ապ.
 — v «...կենդանութեան եղելոց» եւն: ||¹⁴¹⁻¹⁴⁴ Երեքշաբթիի մասն սենի
 միայն h (միւս ամէն 22. չունին) եւ տպագիրքն. h «Հգ. գլ.» — h «...միաս-
 նական խոստովանիմք ձեզ երբեքդ» եւն. եւ հայցեմք» եւն. — v «հայցեմք
 մեզ ի վերնատուողէդ զհոգեւորական խաղաղութիւնդ» եւն. (s = ապ.):

450 զխաւարն անգիտութեան կռապաշտութեան. եւ լուսաւորեցին զամենայն
Հոգի Հաւատով աստուածգիտութեան. սոցա բարեխաւսութեամբն Քրիս-
տոս Աստուած, պարգեւեա աշխարհի քում զխաղաղութիւն. եւ անձանց
մերոց զմեղաց զթողութիւն որպէս մարդասէր տէր: — Գայեանեանց: Զյաղ-
թական զձեր զՀանդէս զուարճացեալ տաւնէ եկեղեցի սուրբ. քանզի
սրբութեամբ ստացալք զկուսութիւն. եւ ի մարմնի զանմարմնոցն ցուցիք
զՀանդէս: — Կոստանց: Հարսնացեալք Քրիստոսի կրկնաւոր փեսային,
դատելք վերին Սիոնի. խնդրեցէք ի Քրիստոսէ զՀաշտութիւն եւ զմեծ
զողորմութիւն:

455 ԹՎեանն: Մէրքէն: Զյառաջընթացութիւն քո եւ զկարապետութիւն
Աստուծոյ Բանին խափանել կարծելով, որ ի ձեռն կնոջն զնախաստեղծն
ի գրախտէն արտաքս ընկէց, նաեւ այժմ զՀերովդիադայ անաւրէնութեամբ
բորբոքեալ, եւ մազմելոցն Հերովդիայ՝ զկաքաւս ոտից աղջկանն Հաճոյա-
ցոց, զի զքոյդ Հատցէ զգլուխ, որ զամենեցուն ձեռնադրեցեր զգլուխն
460 զՔրիստոս: Այլ դու, որ յանապատէ բարբառոյ ձայն, գոչեա որում ձեռ-
նադրեցեր՝ պարգեւել զխաղաղութիւն եւ զմեծ զողորմութիւն:

465 Մերգրեկց: Տէր որ Հիմնեցուցեր զեկեղեցի քո ի վերայ վիմին Հաւա-
տոյ, եւ կարգեցեր ի սմա առաքեալս՝ եւ մարգարէս, Հովիւս եւ վարդա-
պետս առ ի Հաստատութիւն սրբոց. եւ ճգնութեամբ վկայից զԹշնամին
սորա վանեցեր. ի խաղաղութեան զս պահեա Աստուած որպէս մարդասէր:

|| 145-150 Հոգիսիմանցը շունի միայն j. — Ja "որպէս արեգակն" եւն: —
Jahk "եւ լուսաւորեցին Համանգամայն զանց աշխարհէ" (h միայն "աշխարհս"),
Հայաստանեաց, եւն. միւսներն ըստ տպ. — Ja "կռապաշտութեանց" եւն. —
h "զամենայն Հոգին աստուածգիտութեան" (շունի "Հաւատով.") d "... Հոգի
Հաւատով յաստուածգիտութեան" եւն. — Jagkno "բարեխօսութեամբ,"
եւն. — a "պարգեւեա աշխարհի քում" եւն. — J "մեղաց զթողութիւն,"
եւն. a "մեղաց թողութիւն," d f g h i n եւ sv "զմեղաց թողութիւն." — վերջը
"Տէր" շունին hglnp. || 150-155 Գայեանեանցս ալ շունին dj: — Խորագիրն J
"կուսանաց" n "կուսանա. Գայե." — Սկիզբը v "գայեանեանց զձեր զՀանդէս"
եւն. J "զյաղթական զձեր Հանդէս" եւն. — Ja "սրբութեամբ յերայ ստացալք"
եւն. — f "ստանայք." h "ստացալք." — Jafghklnop իւս եւս "ցուցէք" (փխ.
"ցուցէք.") || 155-158 "կուսանաց" խորագիրը շունին k, իսկ ln "է," — aklop
"Հարսնացեալ Քրիստոսի," եւն. cj "Սիոնի." — ghklop "եւ զմեծ շոքոյ
զողորմութիւն": || 158-162 Մկրտչին ժամանակս շունին dj. — Խորագիրն՝
Jgklop միայն "Թովհաննու:" — c "Աստուած Բանին" եւն. — Ja "... խա-
փանեալ կարծելով (փխ. "խափանել") ... նաեւ այժմ մեղ զՀաւատիադայ" եւն.
(նաեւ cv "զՀաւատիադայ." h "զՀոգիադայ." fgklnop "զՀաւատիադայ." is
"զՀերովդիայ.") — J "բազմեցեալ Հերովդիայ." fg "բազմեցելոցն Հերով-
դիայ." ko "բազմելոցն Հերովդիայ." ln "բազմելոցն Հերովդի." sv "բազմ-
ելոցն Հերովդիայ." — (c "Հերովդիայ." n "Հերովդիայ." եւն.) — n "զքոյդ
Հատցէ զգլուխ" եւն. — f շունի "որ զամենեցուն... զՔրիստոս" խօսքը. J
սխալմամբ "որ զմեծն ցաւն ձեռնադրեցեր" (փխ. "զամենեցուն.") c "որ
զամենեցուն զգլուխն Քրիստոս ձեռնադրեցեր." s "որ զամենեցուն զգլուխն
ձեռնադրեցեր զՔրիստոս." նաեւ Jacgik եւ v կ'ընթեռնուն "Քրիստոս" (փխ.
"Քրիստոս"). || 163-166 Ամէն ՉՉ. (Jacdfhijklnop) եւ sv "ի վերայ մի" (fs
"վիմին") հոստոյ. Բարսեղեանի սրբագրութիւնն "... վիմին Հաւատով" ունին
TVV:W եւ t. — J սխալմամբ "եւ ճգնութեամբ վկայից" (նաեւ h "վկայիցն")
զԹշնամին, եւն. — ah "ի խաղաղութեան զս պահեա" եւն. — i շունի "Աս-

— Առտեւոյ: Առաքեալք եւ վկայք քրիստոսի Աստուծոյ ամենակալ Հոգւոյն զաւրութեամբ զամենեսեան ընդհանուր յորդէգրութիւն կենաց կոչելով՝ միանական սուրբ Երրորդութեանն յորդորեցին երգել փառս ի յաւիտեանս. ամէն: — Հոյրողեոց: Ձայրապետականն զարդարեցեր զաթոռ ի յերկրի. առաքելական առեր զպատիւ յերկնուսա՝ ծառայ քրիստոսի ո՛վ երանելիդ ի հարս սուրբ հայրապետ. քանզի քոյ վարդապետութեանդ սերմանք՝ բարեպաշտութեան բուսուցին հասկս, ուրախութեան պտուղ հատուցանելով, եւ հաւատացելոցս զփրկութիւն շնորհելով. վասն որոյ բարեխաւսեա առ տէր վասն անձանց մերոց:

470

475

Եկեղեցոյ: Զխաղազութիւն շնորհեա եկեղեցւոյ քում սրբոյ. զխաղազութիւն եւ զանշարժութիւն ի թշնամեաց պատերազմէ. եւ հաստատեա ի մի հաւատ զկաթուղիկէ եկեղեցի. զքեզ խոստովանիմք տէր եւ Աստուած՝ կեցո զմեզ: — Արդաւանք: Երեւի տէր պսաւր աշակերտացն ի թաւաւական լերինն. եւ աշակերտացն զարհուրեալ աղաղակէին ասելով, արասցուք երիս տաղաւարս. մի տեառն, եւ մի Մովսեսի, եւ մի Եղիայի: Եւ մեք բանաւոր հաւաքս երգեմք ընդ քո ճշմարիտ վկայիցդ. առաքեա ի մեզ զլոյս քո շնորհացդ ի քո միսանգամ գալստեանդ եւ կեցո: — Խօչի: Առաջի պատուական ամենայաղթ խաչի քո անկանիմք երկրպագելով եւ

480

տուած, բառը, իսկ aghop "Աստուած Իբ որպէս, եւն. ||⁴⁶⁷⁻⁴⁷⁰ Միայն ci "Ոգւոյն", — fghklnop եւ sv "Հոգւոյն զօրութեամբն", եւն. — h "յորդէգրութիւն... կոչելով" եւն. — cdfhiklnop "միանական երրորդութեանն" (չունին "սուրբ.") — Ja "Երրորդութեանն" (= j.) — i "երգել յորդորեցին." — li "որդորեցին երգել" եւն. — g "...զփառս յաւիտեանս. ամէն." ||⁴⁷⁰⁻⁴⁷⁵ Միայն c "Հայրապետաց եւ վարդապետաց," — Միայն d "զարդարեցիտ" (փխ. "զարդարեցեր)... առաքելական առեր զպատիւ... ծառայ քրիստոսի, որ երանելիդ ի հարս սուրբ հայրապետ, քանզի յիջ վարդապետութեանդ... վասն որոյ Տեառն բարեխօսեցէք վասն" եւն. — Jafghijklop եւ sv "զհայրապետականն... աթոռ" եւն. — j "...աթոռ յերկրի." c "...զաթոռ յերկնի." — h "զառաքելական առեր" եւն. J "առաքելական պատիւ առեր" եւն. — ah "ի յերկնուսա" եւն. — Ja "ով երանեալդ ի հայր սուրբ" եւն. ghijklnop "ով երանեալդ ի հարս" (= d) եւն. — id եւ V "քանզի յիջ" (= d.) — Jafn "...վարդապետութեանդ սերմանք." sv "վարդապետութեանդ սերմանք." — gh "բարեպաշտութեան բուսուցին" եւն. c "բարեպաշտութեան ուսուցին" սխալ. — Jadfgho "հասկ" (փխ. "հասկս.") — g "պտուղ հատուցանելով" (այլք "հատուցանելով.") — kl "եւ հաւատացելոց." (i "եւ հաւատացել.") — v "փրկութիւն շնորհելով." — Jadfghijklnop "վասն որոյ Տեառն բարեխօսեա (d տես վերն) վասն անձանց մերոց." cisv եւ այլ տպագիրք "վասն որոյ բարեխաւսեա առ Տէր" եւն. ||⁴⁷⁰⁻⁴⁷⁵ Եկեղեցւոյ ժամանուստ չունին dj. — Ja "եկեղեցոյ քում" եւն. — k "...պատերազմէն." — cgh եւ s "ի մի հաւատ" եւն. (այլք "հաւատ") ||⁴⁷⁵⁻⁴⁸⁰ Վարդապետի կտորս չունի d: — Միայն v "Երեւի տէրք" եւն. — "Թաբաւարական" lnop, մինչ g "Թափաւարական.", k "Թաբովարական.", chij եւ s "Թափօրական.", Wtv "Թաբօրական." իսկ J "Թափաւար.", a "Թաբօր." — gh եւ sv "աշակերտացն (v աշակերտացդ) զարհուրեալ" եւն. — klnop "երիս խորան" (փխ. "տաղաւարս" բառ այլոց.) — h "մին Տեառն" եւն., a "մի Տեառնք" եւն. — v "Արդ եւ մեք բանաւոր" եւն. — Jafghklnop եւ s "հօտս." (v "հօտս" բառ այլոց.) — Jaghiklop "վկայիցն" (փխ. "վկայիցդ" եւն.) — i "զլոյս քո շնորհացդ." Jah "զլոյս քո շնորհացն" եւն. — klnp եւ s "ի քո միսանգամ"

485

խնդրեմք զթողութիւն յանցանաց մերոց. քանզի սովաւ բարձեր զգատաւ պարտութիւն ազգի մարդկան: Եւ այժմ վասն սրբոյ աստուածային քոյ նշանի՝ շնորհեա զերկնային զխաղաղութիւնդ ամենայն աշխարհի:

490

Որդոցն որոհան: Այսաւր ահաւոր ձայնք որոսման հնչեցին յերկնից ի յերկիր կոչելով յորդեգրութիւն զձեզ որդիք Սիօնի. հաստատութիւն հաւատոյ, եւ պարծանք եկեղեցւոյ. որք ցաւով արեան ձերոյ՝ մաքրեցիք զտիեզերս յանարէն կռապաշտութեանց: Արդ՝ հայցեցէք ի քրիստոսէ զքաւութիւն տաւնողացս անուան ձերոյ. մաղթանաւք սոցա, Յէր, խնայեա ի փրկեալ քո ժողովուրդս, որ միայնդ ես մարդասէր:

495

Հրեշտակաց: Ջոր աւրհնեն անլուելի ձայնիւ իմանալի զաւրութիւնք, երկնաւոր նահապետութիւնք, հրեշտակք՝ եւ հրեշտակապետք, աթոռք՝ եւ տէրութիւնք, իշխանութիւնք՝ եւ պետութիւնք, սերովբէք՝ եւ քերովբէք զամենասուրբ զերրորդութիւնն, եւ զմի աստուածութիւն: — Հրեշտակաց: Այսաւր երկրաւորս եկեղեցւոյ քահանայապետութիւն ցնծայ հրաշափառապէս՝ զերկնաւոր քահանայապետութեանցն կատարելով զտաւնախմբութեան տաւնս, անմարմնական դասուց հոգեղինացդ՝ մարմնականքս եւ հո-

500

գալուածանն. — վերջը՝ Ja “կեցոյ զմեզ” (փխ. “եւ կեցոյ”) || 183-187 J “Սուրբ խաչին քրիստոսի.” — adh “երկիր պազանելով.” j “էրկրպազանելով.” իսկ c “երկրպազելով անկանիմք.” — Jagklnop շունի “ե-” նախ քան “խնդրեմք” բայը. — c “...աստուածայնայ քո նշանի.” i “աստուածային քո նշանիդ.” a շունի “նշանի” բառը. — ghj “զխաղաղութիւն.” — Ja “յամենայն աշխարհի.” — Այս ժամամտով կը սպասուի l, սակէ ետքը ճաշու արելովք եւն կցելով. իսկ n հոս ունի վարդանացն եւ յաջորդ Որդւոց Որոսմանն, մնացեալ ժամամուտները նոյնպէս չունենալով (= p.): || 188-193 Որդւոց Որոսմանն ժամամուտս չունին djl: — Խորագիրն՝ J “Որդւոց որոսման.” c լիկ “Որոսմանց.” gh “Որոսման.” իսկ k “Թովհ. աւ.”: — Միայն a՝ “...ձայնք հնչեցին որոսման” եւ շարունակութիւնը Ja “երկնից երկիր գոչելով յորդեգրութիւն” (J “յորդեգրութեան.”) — “յերկնից ի յերկիր” ունին giknop եւ sv. իսկ c “յերկնից յերկիր.” TWt “յերկնից յերկրի, (= fh.) — c “կոչելով զձեզ յորդեգրութիւն.” — cf “Սիօնի.” — c “հաստատութիւնէ հաւատոյ.” v “կոչելով զմեզ յորդեգրութիւն վերնայն Սիօնի հաստատութիւնքն ... պարծանքն, որք ցողով արեան իւրեանց մաքրեցին զտիեզերս” եւն. — Ja “որ մաքրեցիք” եւն. ghkop եւ v “մաքրեցիք.” — hkn “...զտիեզերս ի յանարէն” եւն. (k “կռապաշտութեան.”) — v փխ. “Արդ հայցեցէք ունի՝ “ե- փչո հոյցեմ ... տօնողացս անուան ի-բեանց. Արդ մաղթանաւք եւն. — Ja “խնայեա փրկեալ քո ժողովուրդ” (a “ժողովուրդս,” եւն): || 194-197 Հրեշտակաց ժամամուտս չունին djklmp: Խորագիրն՝ h “Հչաց.” իսկ o “է” (վասն զի o = v նախ ունի “Հրեշտակաց երկրորդ ժամամուտս չունին” 497-504՝ եւ յետոյ ասիկայ): — J “զաւրութիւնքն” եւն. — c “սերօբէք եւ քերօբէք.” h շունի “եւ քերովբէք.” իսկ v՝ “...քերովբէք, եւ մեք օրհնեսցուք զնոյն ամենասուրբ Երրորդութիւնն” եւն. — Jacfgo (եւ TVVs եւն) ունին “զերրորդութիւնն” (ihW եւն “զերրորդութիւն.”) — Jcgi եւ v “եւ զմի աստուածութիւնն.” a “եւ զմի աստուածութիւնդ.” Թաջորդ ժամամուտը s կը կցէ ասոր՝ առանց խորագրի: || 197-204 Հրեշտակաց երկրորդ ժամամուտս չունին Jadgklnp (ունին cfhio եւ sv եւն.) — Խորագիրն՝ o “Հըշտ.” h “Հըշկ.” i “փխ.” s անխորագիր. — h “այսօր երկրաւոր եկեղեցւոյ քահանայապետութեանցն հրաշափառապէս ... տօնախմբութեամբ տօնս” եւն. — fo “այսօր երկրաւորս” եւն. — cf “քահանայապետութեանց” եւն. — hifo “...կատարելով տօնախմբութեան (ih “տօնախմբութեամբ”) տօնս” եւն. v սակէ ետքը՝ “...տօնս. եւ ընդ անմարմնա-

վեղէնքս, ո՞վ սուրբ Գարրիէլ եւ Միքայէլ մեծք, հրեշտակապետք մարձրելոյն, որք կայք առաջի աթոռոյ աստուածութեանն. անդադար մարխաւս լերուք վասն մեր առ տէր, վերաբերել զամենեսան ընդ ձեզ յերկնից արքայութիւն, եւ միաձայն մարմառով երգել զփառս:

Գրիգորի Լուսաւորչին: Գրիգոր սուրբ քահանայապետ՝ որ զհաւատս ուսուցեր, եւ զբանակս դիւացն հալածեցեր: մարդկան օուսուցեր քարոյն զԵրրորդութիւնն. պսակեցար յարքայութեանն, արդ՝ մարխաւս լեր առ տէր վասն մեր:

505

Երէն ճանկանչ: Որ ի վերայ քերովբէիցն հանգչիս. եւ ի վաւրացն հրեղինաց աւրհնաբանիս. իջեր ի Բաբելոնն եւ փրկեցեր վերիս մանկունսն ի հրոյն բռնութենէ. որք ազգակելով գոչէին երգ նոր, ամենայն գործք աւրհնեցէք եւ մարձր արարէք: Թագաւոր փառաց Քրիստոս եւ արարիչ բողոքից. որ մարդասիրապէս գթացար ի սուրբ մանկունսն, փրկեցեր ի բորբոքեալ բոցոյն. որք անարգեցին զբռնութիւն թագաւորին, եւ շնորհքն զզաւրութիւն հրոյն. ընդ նոսին եւ մէք քեզ վերագոչեմք, փրկեմ զձեզ ի հրոյն յախտեանից: Զի դու միայն ես բազմագութ տէր՝ քեզ փառք յախտեանս. ամէն:

510

515

Եւ յաւարտմանն երզոյն քարոզէ սարկաւազն. Ալ եւս խաղաղութեան ցտեր աղաչեսցուք. ընկալ, կեցո եւ ողորմեա. Աւրհնեա տէր: — Ա՛յ. Աւր-

կանաց եւ հոգեղինաց դասուցդ՝ եւ մեր մարմնականքս եւ հոգեղէնքս համաձայնեալ փառաւորեմք զփառաւորեալն ի ձեռն: Արդ ո՞վ սուրբ Գարրիէլ... բարձրելոյն եւ ամենայն զինուորութիւնք երկնից, որք կայք միշտ առաջն, եւն: — ի «հոգեղինաց մարմնականս եւ հոգեղէնս», եւն. ի «հոգեղինացն», եւն. — is «հոգեղէնքս, ո՞վ» եւն (փխ. «հոգեղէնքս») — 22 (cfhio) եւ v «...Գարրիէլ եւ Միքայէլ, մեծք հրեշտակապետք» կը տրոհեն. — i «Աստուածութեան» իսկ ho «Աստուածոյ» կ'ըսեն փխ. «աստուածութեանն», — v «վերաբերել զձեզ զամենեսան», եւն. — c եւ տպագիրը (TVV²SV) «յերկնից արքայութիւնն», fio «յերկնից արքայութիւնդ» (ի սխալ «...արքայութեանդ») — ho «...բարբառով ձեզ երգել զփառս», ||⁵⁰⁵⁻⁵⁰⁸ Լուսաւորչի ժամամուտս չունին klnop, ունին միւսները: — Խորագիրն՝ Ja «Գրիգոր Լուսաւորչի», c «Գր. Լուսաւորչի», — acdhi «զբանակս դիւաց», — «մարդկան» բառով կը սպառի ի թուղթ ինկած բլլայով. — dghj «զերրորդութիւն», — Ja «պսակեցար ի Քրիստոսէ» (փխ. «յարքայութեանն») իսկ j (= v) «պսակեցար յարքայութեան», (սխալմամբ՝ g «...յարքայութիւնն», h «յարքայութիւն») — d «արդ բարեխօս լեր վասն մեր», (չունի «առ տէր») Ja «արդ բարեխօս լեր առ Տէր վասն ժողովրդեան քո եւ վասն հաստատութեան սրբոյ եկեղեցւոյ եւ ուղղափառ հաւատոյ, զոր հիմնեցեր դու քոյին ճգնութեամբդ ի Հայաստան աշխարհի», ||⁵⁰⁹⁻⁵¹⁷ Երկից մանկանց ժամամուտս չունին 22. (յատկապէս Jaefhijklnop.) բայց ունին տպագիրը. — sv «ի Բաբելոն», vv «ի Բաբելոն», — v չունի «Քրիստոս», (s ունի.) ||⁵¹⁷ Հոս վերջը v կը յաւելու «Ամենայն ուրեք» ժամամուտ (զոր չունի s.) ինչպէս նաեւ sv եւ արեւելք տպուած ժամագիրը եւն ունին տակաւին ժամամուտ «Էջմիածն», եւ երկար կտոր մը «Լուսաւորչի» (տես վերն. էջ 608) եւ դարձեալ վերջիչեալ «Թափաւորաց», (տես սող 367) ժամամուտը կը կրնան (զոր օրինակ՝ v էջ 42, եւն) անունները փոխելով, այսինքն՝ Կոստանդիանոսի եւ Թէոդոսի անունաց տեղ Աթէր եւ Տրքա դնելով՝ ասոնց տօնին առթիւ: ||^{518ff} Հոս կը սկսին Խորհրդատեարներն: — C Խորագիրն տեղ՝ 'Եւ սրկ. քարոզէ», H «Եւ յաւարտմանն քարոզէ

ՊԵՏԱԲԱՆԱԿԱՆ

520 Հնութիւն եւ փառք Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: Խաղաղութիւն † ամենեցուն: — Դպլ. Եւ ընդ Հոգւոյդ քում: — Սըկ. Աստուծոյ երկրպագեսցուք: -- Դպլ. Ա՛ աջի քո Տէր:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Կ Ց Ո Ր Կ Ի Ն

Բ. — Եւ քն. ասացել զաղաւթս. Տէր Աստուած մեր, որոյ կարողութիւնդ անքնին է, եւ փառքդ անհասանկի. որոյ ողորմութիւնդ անչափ է, եւ զթութիւնդ անբաւ: Դ՛ու ըստառաստմարդասիրութեանդ քում նայեա ի ժողովուրդս քո եւ ի տաճարս յայս սուրբ: Եւ արա ընդ մեզ եւ ընդ աղաւթակիցս մեր առաստապէս զողորմութիւն քո եւ զթութիւն: — Ի՛ ձայն. Չ՛ի քեզ վայելի փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից: Ա՛մէն:

530

սրկն. (= GK, սրնք «յաւարման», կ'րսն.) N «եւ աւարման», եւն: DFN՝ այս եւ յաջորդքն մինչեւ «Տէր Աստուած մեր», եւն աղօթքը շունին. D աւելի ընդարձակ է (տես վերը.) FN՝ միայն «Զինի ժամամտին առէ քն. խորհրդաբար (N՝ խորհրդաւոր) զաղաւթս Յովհաննու Ոսկերերանին: Տէր Աստուած», եւն. (բայց N՝ «Տէր Աստուած», չսկսած՝ D ինձան՝ կը յաւելու. «Այլ մինչդեռ սրգ. ընդ ժողովրդեանն խաւսի եւ քն. զաղօթն ի ծածուկ առ Աստուած առէ. եւ աւարտելն նորա զքարոյն՝ եւ քն. զաղ.», զի ի միասին աւարտեցին միաբերան երկընան. Տէր Աստուած մեր», եւն.) — ՏԲ. ալ Հոս տարբերութիւն ունի, այսպէս՝ PQ. «Եւ յաւարտին ձայնեցել նախասարկաւազն. Ե- ե- իւ. շէր: Օրհնե- Տէր: Եւ քն. ասացել. Օրհնե- ի- ն- ի- ու- շէր, եւն: Խւ. † արնեց- ն: Դպիրքն. Ե- ընդ հ. †: Սրկ. Աստուծոյ երկրդ: Դպիրքն Ա- ջի † Տէր: Եւ քն. ասէ», եւն. (տես սող 523:) OS՝ «Եւ աւարման քարոզեցել սրկն. Ե- ե- իւ.: քն. Օրհնե- ի- ն, եւն: Դպիրքն. Ե- ընդ հ. †: Օրհնե- Տէր: Եւ քն. ասացել զաղօթս», եւն. (սող 523:) — Միւս տպագիրքն եւ ձեռագիրքն ալ «Եւ եւս իւ.», եւն շատ պէսպիսութեամբ ունին, ինչպէս բնական է այսպիսի տեղեր: Այսպէս M ունի (= W եւ RUT եւն) եւ ACGEH «Ե- ե- իւ.: ժող. Տէր ողբ- մ: Սրկն. (G Ա- րհնե- Տէր.) Կեց- ե- ողբ- մ: ժող. (G Դպ.) Կեց- Տէր: Սրկն. Ա- րհնե- Տէր: Եւ քն. ասէ», եւն. (սող 523:) Վերջը C այսպէս՝ «Սրկն. Կեց- Տէր եւ ողբմաւ. Ա- րհնե- Տէր: Ամէնէն կարծն է K. «Եւ յաւարման սրկն. քարոզել. Ա- րհնե- Տէր: Եւ քն. ասէ», եւն. (սող 523:) Տող 518—522 գրինք վերը բնագրին մէջ ըստ V՝, եւն: Ը. ||⁵²³⁻⁵²⁴ C «քն. ասէ զաղաւթս» (շունի սկիզբը «եւ.»,) AEHIMN «Եւ քն. ասէ զաղաւթս.» GK «Եւ քն. ասէ զաղաւթս Յովհաննու Ոսկերերանին ի ծածուկ.» DFN՝ տես քիչ մը վերն՝ սող 518 սկիզբն: PQ միայն՝ «Եւ քն. ասացել ի յոյն» (փխ. «զաղօթս.» միւս ամենուն հետ): ||⁵²⁵ «Անքնին»՝ CGHI, միւս գրեթէ ամէն 22. եւ ՏՊ «անքնին» (այսպէս F եւն): ||⁵²⁶ «Մարդասիրութեանդ քում» գրինք ըստ CEGHIJKMN եւ OPQS. միւս ՏՊ «մարդասիրութեան քում» (= AF եւ RTUVV՝ WX.) միայն D «մարդասիրութեան †», եւ N՝ «մարդասիրութեամբ †»: ||⁵²⁷ JN՝ «... ի ժողովուրդս քո † եւ ի տաճարս այս սուրբ †.» — AE «ի տաճարս յայս» (շունին «սուրբ») — J «... արա ընդ մեզ †», եւն: ||⁵²⁸ N՝ «ողորմութիւն», եւն. V՝ «ողորմութիւն»: — DN՝ շունին «եւ զթութիւն:», — «Ի ձայն» ունին միայն DFGK (= V՝), իսկ N՝ «Ի ձայն ասէ քն.», — Օրհնաբանութիւնն՝ D «Զի քեզ վայելի արնեց փառք, պատիւ եւ իշխանութիւն, այժմ» եւն. F՝ «Զի քեզ վայելի արնեց փառք, պատիւ եւ իշխանութիւն», եւն. N՝ «... ամենայն փառք, պատիւ եւ երկրպագութիւն ի բարձունս շօր եւ Որդւոյ», ||⁵³¹ Հոս

Ա Ղ Ա Խ Թ Ք Ե Ի Կ Բ Ո Ր Դ Ե Ի Ե Ր Բ Ո Ր Դ Կ Ց Ո Ր Դ Ի Ն

Քանանայն ասասցէ խորհրդաբար. Տէր Աստուած մեր, կեցո զժողովուրդս քո, եւ աւրհնեա զժառանգութիւնս քո, զլրումն եկեղեցոյ քո պահեա. սրբեա զոտսս որք ողջունեցին սիրով զվայելչութիւն տան քո: Վուզմեզ փառաւորեա աստուածային զաւրութեամբ քով, եւ մի թողուր զլուսացեալքս ի քեզ: Չ՛ի քո է կարողութիւն եւ զաւրութիւն եւ փառք այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Վ՛մէն:

535

Խաղաղութիւն ՚՛ ամենեցուն:

Ար հասարակաց զայս, եւ միաձայն մեզ ամենեցուն ուսուցեր աղաւթիւ, եւ զերկուց եւ զերից միաձայնելոց յանուն քո զինդրուածս պարզեւել խոստացար: Վու եւ այժմ զճառայից քոց խնդրուածս առ ի յաւրուտն կատարեա, շնորհելով մեզ յայսմ յաւիտենիս զգիտութիւն քումք ճշմարտութեան, եւ ի հոնդերձեալն զկեանսն յաւիտենականն պարզեւելով: Չ՛ի բարերար եւ մարգասէր եւ Աստուած, եւ քեզ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Վ՛մէն:

540

545

Ա Ղ Ա Խ Թ Ք Մ Տ Ի Ց

Թ. — Եւ ապա ասացի Շարական ըստ պատշաճի աւուրն: — Եւ ի միջի տանն շարականին երթիցեն առաջի բեմին, եւ երկրպագեն երկցս: — Եւ

մեծ տարբերութիւն ունին 22: ԱԳ շունին Բ. Ացորդի աղօթքն (տող 532-37) եւ կր կցեն Կ Ացորդինն՝ «Որ հասարակաց», իսկ DFGJKNN: շունին երկուսն ալ, եւ կր կցեն հոս՝ «Եւ ապա սկսանին Շարական», եւն (տող 547): ||⁵³² Աղօթքս ունին ըստ այսմ միայն E HIM եւ ապագիրքն: — E HIM «Քհն. ասէ», եւն. PQ հոս «Եւ սկսանին աստ դպիրքն սաղմոս եւ շարական ըստ պատշաճին, եւ մինչ նոքա երգեն» քհն. ասացէ զաղօթս ի ծածուկ: V² ալ հոս տեղ ունի «Եւ ասի Փոխն եւ Շարականն ըստ պատշաճի», խրատագիրք. (տես տող 547): ||⁵³⁶ PQS եւ R «զլուսացեալս ի քեզ», եւն: ||⁵³⁸ QV «Խղ. ՚՛ ամենեցուն», S «Խղ. ընդ ամենեանս», ||^{539ff} «Որ հասարակաց», եւն ունին միայն ACM եւ EHI ու ապագիրք:

Թ. ||⁵⁴¹ CEHIM «զժառայից քոց զինդրուածս», իսկ A՝ «զինդրուածս ծառայից քոց», ||⁵⁴² Ամէն 22 եւ ՏՊ. «Շնորհելով Տէր յայսմ», եւն. (W շունի «մեզ»), — E «զգիտութիւնն քումք ճշմարտութեան», եւն. A (= O) «զգիտութիւնն ուս», եւն: ||⁵⁴³ Միայն HI «ի հանդերձեալն», (= V²): — Ամէնքը «յաւիտենականն», միայն I եւ OPS «յաւիտենականն», ||⁵⁴⁶ Հոս կր միաբանին կրկին ձեռագիրք. միայն J ասկէ ետքն ալ համառօտ է այսպէս՝ (զկնի «Տէր Աստուած մեր որդի կարողութիւնդ») «Եւ ասեն սղմ. եւ շարական: Զկնի շարականին քհն. ասէ զաղաւթս ի ծածուկ. Տէր Աստուած մեր որ իւրբեցեր», եւն: Յետոյ՝ առանց խրատագրի կցելով՝ «Պատուութիւն: Սորք Աստուած, եւն: Քհն. ասէ. Աստուած սորք», եւն: ||⁵⁴⁷ խրատագրիս առաջի մասն քանի մ՝օրինակ վերն ունէր՝ տես տող 532: D հոս բնդարձակ է (տես վերն.) Fի պէս է N². «Եւ սկսանին շարական ըստ պատշաճի աւուրն եւ ի միջի տուն ի բեմն եւլանեն առաջի սրբոյ սեղանոյն. քհն. ասէ զաղօթս. Տէր Աստուած մեր որ իւրբեցեր», եւն: GK «Եւ ապա ասի... եւ երկրպագեն (K երկրպագանեն) եւ եւլանեն ի բեմն, եւ կալով առաջի սրբոյ սեղանոյն եւ ասէ զաղաւթս», եւն: PQ ալ բարբ խրատագրին տեղ՝ «Եւ ի փառք տալն դպրաց, երկիր պագչին

550 րամանայն ասացէ զաղաթս . Տէր Աստուած մեր, որ կարգեցեր յերկինս՝ զդասս, եւ զինուորութիւնս հրեշտակաց եւ հրեշտակապետաց ի սպասաւորութիւն փառաց քոց: Արա այժմ՝ ընդ մուտս մեր մտանել եւ սրբոց հրեշտակաց, եւ լինել պաշտաւնակից մեզ եւ փառաբանակից քումդ բարերարութեան: — Սրկ. Աւրհնեա ակր: — Դ ձայն. ԶԺ քո է կարողութիւն եւ զաւրութիւն եւ փառք յաւիտեանս. Ամէն:

555 Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Ե Ր Ե Ք Ս Ր Բ Ե Ն Ի Ն՝

Ժ. — Եւ ճամբորեացնն զսեղանն. եւ յաւարտման շարականին՝ զուղեցէ տարկաւազն. Պաւախումէ: — Եւ ասացնն զերեքսրբանն ձայնի. Սուրբ Աստուած, եւ հզաւր, սուրբ եւ անմահ [որ խաչեցար վասն մեր] ողորմեաց մեզ:

ասաջի բեմին ամենեքեան: Եւ քհն. Երկրպագելով սեղանոյն, ասացէ զաղաթս ի ծածուկ: X խրատագիրքս ամենեկն շունի: Մնացեալք աւելի համեմատ տպագրուածին: — C “Եւ ասի Շրկ.” եւն (չունի “եւ.”): AEGHIKMN “Եւ ասա ասի (DFN² սկսանին) շարական, եւն: N (= D) “Իսկ (փխ. “եւ.”) ի միջի տանն” (D “տունն.”): — ADEGHKM “ի միջի տանն (CIN եւ. ՏՊ. “տանն.”) երթալ” եւն. — փակագծեալ “Հարականին” ըստ V². — AEKM “Երկրպագանեն.” CGHIN “Երկրպագեն” եւն: — A “Եւ ասն զաղաթս.” M “Եւ քհն. ասն զաղաթս.” E լով “Եւ քհն. ասէ զաղ. զայս” եւն. III պարզ “Եւ ասէ զաղաթս” եւն: ||⁵⁴⁹ ACFGHIJKMNN² “... դասս եւ զինուորութիւնս” եւն. E “դաս եւ զինուորութիւնս.” D եւ ՏՊ. “զդասս եւ զինուորութիւնս.” ||⁵⁵¹ GJKNN² “Արա է- այժմ” եւն: — J “... մտանել ի սրբոց հրեշտակաց” եւն. N “մտանել սրբոց” եւն (չունի “եւ.”): — OPS եւ Ա “լինիլ մեզ” եւն: ||⁵⁵² Բողոր 22 (A-N²) “փառաբանակից աս բարերարութեանդ (ՏՊ “... քումդ բարերարութեան.”) ||⁵⁵³ “Ի ձայն” շունին ADEFN², ունին միւսները (CGH եւն.) V² “քհ. ի ձայն.” X “Ձեռնամած: — D “Չի քո է կարողութիւն, զաւրութիւն, եւն: J շունի այս փառատրութիւնն. (տես սող 546):

Ժ. ||⁵⁵⁵ Հոս դարձեալ շատ պէսպէս են ձեռագիրք: C այսպէս կարճ “Եւ յաւարտ շարականին զուղէ սրկն. Պաւախումէ: Եւ ասնն՝ Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հզոր. սուրբ եւ անմահ: Եւ քհն. զայդ սին աղօթէ ի ծածուկ. Աստուած սուրբ, եւն: D տես վերն. Բի պէս է N² “Իսկ զինի շարականին եւ աղօթից ձայնէ սրկն. Պաւախումէ: Եւ բարձրացունէ զաւետարանն մինչեւ ասի Սուրբ Աստուած ըստ պատշաճի աւուրն. եւ զայդ սին աղօթէ քհ. ի ծածուկ, զի ի միասին աւարտեցնն զերեքսրբանն եւ ասէ զաղաթս զայս Յոհանու Ոսկերեանի. Աստուած սուրբ, եւն: E “Եւ համբարձման եւ յաւարտման շարականին զուղէ Սրկն. Պաւախումէ: Եւ ասնն զերեքսրբանն ձայնի. Սուրբ Աստուած, եւն. Գ անգամ: Եւ քհն. զայդ սին ասէ ի ծածուկ. Աստուած սուրբ, եւն: GK “Եւ յաւարտ շարականին գուղէ սրկ. (G բարձր.) Պաւախումէ: Եւ ասնն զերեքսրբանն բարձր. Սուրբ Աստուած սուրբ եւ հզոր, սուրբ եւ անմահ. (K չէ գրած “Սուրբ Աստուած” եւն:) Եւ քհն. զայդ սին աղօթէ ի ծածուկ, զի ի միասին աւարտին, աղօթքն Յոհանու Ոսկերեանին եւ Սուրբ Աստուածն. Աստուած սուրբ, եւն: Միւսները՝ AHIMN՝ աւելի մերձաւոր տպագրուածին՝ “Եւ համբարձման զսեղանն եւ յաւարտման շարականին (N “յաւարտմանն զուղէ.” շունի “լինին.”) գուղէ սրկն. (I ձայնի.) Պաւախումէ: Եւ ասնն զերեքսրբանն ձայնի (II “... զերեքսրբանն” եւ շունի “ձայնի.”) Սուրբ Աստուած եւն: Եւ քհն. զայդ սին ասէ ի ծածուկ զաղաթս.

Եւ քնն. զոյգ սմին ասասցէ ի ծածուկ զաղաւթս. Աստուած սուրբ որ ի սուրբս հանգուցեալ ես, եւ երեքսրբեան ձայնիւ սերովբէք զովն զքեզ, եւ քերովբէք փառաբանեն, եւ ամենայն երկնային զաւրութիւնքն քեզ երկիր պագաննն: Ար ի չգոյէ ի գոյ ածեր զամենայն արարածս, որ արարեր զմարտն ըստ պատկերի քում եւ նմանութեան, եւ ամենայն շնորհիւ քով զնա զարգարեցեր, եւ ուսուցեր խնդրել զինաստութիւն եւ զգաւնութիւն. եւ ոչ անտես արարեր զմեղուցեալն, այլ եզեր ի վերայ նորա ապաշխարութիւն

560

565

(H շունի "զաղթս.") Ա֊֊֊֊֊ ս֊֊֊֊֊, եւն: J տես տող 546: — Տպագիրքն բնգհանրապէս կը միաբանին մեր գրածին հետ: X միայն կարճ այսպէս՝ ("Չի քո է կարողութիւն եւն.) Սպ. Պա֊֊֊֊֊: Սուրբ Աստուած. եւն (երեք անգամ լիակատար գրուած.) Եւ քհն. ասասցէ, եւն: O "Եւ համբուրեցեն... շարակին... զերեքսրբեան, եւն, մնացեալը համաձայն: Տարբեր՝ PQ "Եւ համբուրեցեն զեզանն. եւ սարկաւագունքն գոչեցեն. Պ֊֊֊֊֊: Եւ սարկաւագաց մին ոմն բարձրացուցանէ զաւետարանն սուրբ: Եւ դպիրքն երգեն զերեքսրբեան. Ս֊֊֊֊֊ Ա֊֊֊֊֊, եւն: Եւ քհն. զոյգ սմին ասասցէ ի ծածուկ. Ա֊֊֊֊֊ ս֊֊֊֊֊, եւն: Դարձեալ միայն TW ունին "Սուրբ Աստուած, էն ետքը խրատագիրս "Երէց֊֊ Իրէն֊֊" (= E "Գ. անգամ", եւ X որ երեք անգամ կրկնէր է, միւս ոչ 22 եւ ոչ ՏՊ. կը նշանակեն բան մը:) ||568-569 Ս֊֊֊֊֊ Ա֊֊֊֊֊ քուր SU (բառ R) ունին "Սուրբ Ա֊֊֊֊֊, ս֊֊֊֊֊ է֊֊ հոբ, ս֊֊֊֊֊ է֊֊ անմահ ուղբ֊֊ մէջ. ՏԲ. խմբէն միայն PQ "Սուրբ Աստուած... անմահ, որ ի֊֊֊֊֊֊ է֊֊ մեր, ողորմաց մեզ. Պ֊֊֊֊֊ (= AEHIMN ձեռագիրքն): Միւսները համառ֊֊ կը նշանակեն. այսպէս OS "Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հոբ, առանց ուրիշ բանի. նոյնպէս միւս 22, որ շատ շատ "եւ անմահ, բառերն ալ կ'աւելցընեն, այսպէս՝ CGI. իսկ K ամենեւին չէ գրած: D այսպէս՝ "Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հոբ, սուրբ եւ անմահ, ըստ դատարանի ս֊֊֊֊֊. FN՝ միայն խրատագրի մէջ՝ "մինչեւ ասի Ս֊֊֊֊֊ Ա֊֊֊֊֊, ըստ դատարանի ս֊֊֊֊֊: Միայն A (ԹՂ. 72ա) լիակատար գրած է այս "աւուր֊֊ պատշաճքն, կցելով խորագրերն ալ այսպէս՝ "Սուրբ Աստուած բովանդակ տարեան. Յ֊֊֊. Սուրբ Աստուած որ յայտնեցար վասն: ի֊֊֊. Սուրբ Աստուած որ եկիր եւ գալոց ես: Խ. Եր. Գ֊֊. Զ֊֊֊֊֊֊, Յ֊֊֊֊֊, կըր֊֊֊֊֊֊: Ո֊֊֊֊֊. Սուրբ Աստուած որ մատնեցար: Ո֊֊֊֊֊. Գ֊֊֊֊֊. Սուրբ Աստուած որ խաչեցար: Ո֊֊֊֊֊. Երէն֊֊ է֊֊ Զ֊֊֊֊֊. Սուրբ Աստուած որ թաղեցար: Շ֊֊. Երէն֊֊ է֊֊ կըր֊֊֊֊֊. Սուրբ Աստուած որ յարեար: Հ֊֊֊֊֊. Սուրբ Աստուած որ համբարձար փառք: Հ֊֊֊֊֊. Սուրբ Աստուած որ եկիր եւ հանդր. (հանդերձեալ ես գալ:) Վ֊֊֊֊֊. Սուրբ Աստուած որ երեւեցար ի թաբ֊֊: Փ֊֊. Սուրբ Աստուած որ եկիր ի փոխ: Ի֊֊֊֊֊֊ անէն անէն֊֊֊֊֊ է, մի անէն: Եւ քհն. զոյգ սմին, եւն: ||560 "Ա֊֊֊֊֊ ս֊֊֊֊֊, աղ֊֊֊֊֊ ընէն միայն D, որ այսպէս է՝ "Եւ ի կատարումն Սուրբ Աստուածին սրգ. քարոզէ բարձր ձայնիւ. Ե֊֊ է֊֊ իշ. եւն. (տող. 579^{II}): քհն. բազկատարած ասէ զաղաւթս. Տեր Ա֊֊֊֊֊ մեր զ֊֊֊֊֊֊֊֊, եւն. (տող 599.) B թուղթ ինկած բլլալով՝ չենք գիտեր ունէր թէ ոչ: FN՝ ունին միւս ամէն ձեռագրաց հետ: — A "Ս֊֊֊֊֊ սուրբ է֊֊ ի սուրբս, եւն. F "Աստուած սուրբ է֊֊ սուրբս, եւն: ||561 F "ի սուրբս բն֊֊֊֊֊ ես, (փխ. "հանդ֊֊֊֊֊): — J "սերովբէքն... քերովբէքն, եւն: ||562 OPQRST "զորութիւնք" (փխ. "զորութիւնքն, բառ RUVV՝W եւ 22): ||564 K "...եւ ըստ նմանութեան, եւն: — Գրեթէ ամէն 22 (ACGHKIMNN՝) "շնորհիւ ֊֊" (= O), միւս ՏՊ "շնորհիւ քով. Պ֊֊֊֊֊ "շնորհաց քո. Պ֊֊֊֊֊ "ամենայն շնորհիւ քո քն, եւն (շունի "քո"): — K "շնորհիւ քո զարդարեցեր, (շունի "քն. Պ֊֊֊֊֊) JN՝ "...զարդարեցեր քն, եւն: ||565 J "Եւ դատարանիցեր (փխ. "ուսուցեր, ինդրել, եւն. F "եւ ուսուցեր ն֊֊ ինդրել, եւն: — Բայր 22 "զգաւնու

փրկութեան: Ար արժանի արարեր զմեզ զնուաստացեալ եւ զանարժան
ծառայքս քո ի ժամուս յայսմիկ կալ առաջի փառաց սրբութեան սեղանոյ
քո, եւ զաւրինաւոր երկրպագութիւն եւ զփառարանութիւն մասուցանել
570 քեզ: Կու տէր ընկալ ի բերանոյ մեղաւորացս զերեքսրբեան աւրհնու-
թիւնս, եւ պահեա զմեզ քոյին քաղցրութեամբդ: Ի՞նչոզ մեզ զամենայն
յանցանս մեր զկամայ եւ զակամայ: Արբեա զհոգի, զմիտս եւ զմարմինս մեր,
եւ շնորհեա ի սրբութեան պաշտել զքեզ զամենայն աւուրս կենաց մերոց
բարեխաւսութեամբ սրբուհւոյ աստուածածնին եւ ամենայն սրբոց քոց, որք
575 յաւիտենից քեզ բարեհաճոյացան: Չի սուրբ ես Աստուած մեր, եւ քեզ
վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ եւ միշտ, եւ յաւիտեանս
յաւիտենից. Ամէն:

Ք Ա Ր Ո Ջ Հ Ա Մ Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ա Կ Ա Ն

ԺԱ. — Եւ տարկատագն քարոզեսցէ: Եւ եւս խաղաղութեան զտէր
580 աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Սրկ. Վ անխաղաղութեան ամենայն

թիւն» (= OPQS.) իսկ ՑԱ. «զգօնութիւն»: ||⁵⁶⁶ N թերի այոպէս՝ «Եւ ոչ անտես արարեր զնուաստացեալ եւ զանարժան» եւն (տես տող 567.) ուստի տող մը («զմեղուցեալսն» եւն) դուրս ինկած: — HK «զմեղուցեալսն» — FGK «եդէր» (փխ. «եդէր» ըստ այլոց) — Բոլոր 22 «ապաշխարութիւն (H ապաշխարութիւնն) փրկութեան» (= OQS), իսկ P եւ ՑԱ «զապաշխարութիւն փրկութեան» եւն: FN² «ապաշխարութիւն տառապանքի» (փխ. «փրկութեան»): ||⁵⁶⁸ EHN² «...զանարժան ծառայքս քո» (= PQS.) այլևս «...ծառայքս...»: — F «յայսմ ժամու» (փխ. «ի ժամուս յայսմիկ») N² «այսմ ժամուս կեալ» (J ալ «կեալ» փխ. «կալ»): — E «սրբութեանն ... եւ զաւրինաւոր երկրպագութիւնն եւ զփառարանութիւնն» եւն: ||⁵⁶⁹ FN² «զաւրինաւոր պաշտել» (փխ. «երկրպագութիւն»): — J «...մասուցանել քեզ» (փխ. «մասուցանել» եւն): ||⁵⁷⁰ C չունի «ընկալ» ուստի՝ «Դու Տէր ի բերանոյ մեղաւորացս» եւն: ||⁵⁷² J «Արբեա զհոգի, զմարմինս մեր» (չունի «զմիտս եւ») FN² «Արբեա զմիտս մեր եւ զհոգի, եւ շնորհեա սրբութեամբ» եւն: ||⁵⁷³ J (= FN²) «սրբութեամբ պաշտել» եւն, C «ի սրբութեան պաշտել» եւն: ||⁵⁷⁴ FN² «սորք Աստուածածնիդ» (փխ. սրբուհւոյ Աստուածածնին» եւն): — «Արբոց, բառէն ետքը թերի է A մինչեւ տող 602՝ թուղթ ինկած ըլլալով (Թղ. 78էն ետքը): ||⁵⁷⁵ J «բարի հաճոյացան», F լոկ «հաճոյացան» (փխ. «բարեհաճոյացան»):

ԺԱ. Համաշխարհական քարոզս ունին 2Խ (22. Խորհրդատեոր) եւ 2Կ (կամ 22. Դպրութեան) ի մասնաւորի՝ I²bceij, եւ այն՝ e հոս կը սկսի բնդհանրապէս, իսկ d ունի (Թղ. 133բ) բայց միայն տանց սկզբնաւորութիւնը միւսները չունին: Տպագիրներէն ունին Դպրութիւնը (RV²tv), իսկ s (էջ 109 եւն) եւ s²⁻⁴ հոս եւ Հաւատամքէն ետքն եղող խաղաղականաց միայն սկզբնաւորութիւնը: Չեռագիրներէն Ա թերի է հոս. J չունի՝ այոպէս համառօտելով (առանց) խորագրի «Սրկ. Եւ եւս խղ.: Ի ծածուկ ասէ քհ. զաղթս. Տէր Աստուած մեր զրազկատարած» (տող 599): Տպագիր Խորհրդատեորներն ալ չունին ամբողջն, այլ սկիզբը միայն կը նշանակեն՝ «Եւ (PQ ի կատարել երեքսրբեանոյն եւ աղթիցն) սարկաւազն քարոզեսցէ (PQ քարոզէ). Եւ եւս իշ. զՏէր ող.: Վու իշ. տեւոյն պիտի: Արկն. ձայնեսցէ. Օրհնեա Տէր (PQ չունին վերջինս հոս, այլ յետոյ). Եւ քհն. բազկատարած ասացէ ի ծածուկ զաղթս» եւն. (տես տող 599): X չունի ասոնք ալ: ||⁵⁷⁹ I² այոպէս կը սկսի՝

աշխարհի եւ հաստատութեան սրբոյ եկեղեցւոյ, զտէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Սրկ. Վլան ամենայն սուրբ եւ ուղղափառ եպիսկոպոսաց, զտէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Սրկ. Վլան հայրապետին մերոյ այս անուն կենաց եւ փրկութեան հոգւոյ նորին զՏէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Սրկ. Վլան վարդապետաց, քահանայից, սարկաւազաց, դպրաց, եւ ամենայն ուխտի մանկանց եկեղեցւոյ, զտէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Սրկ. Վլան բարեպաշտ թագաւորաց եւ աստուածասէր իշխանաց, զաւրավարաց եւ զաւրաց նոցին, զտէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Սրկ. Վլան հոգւոցն հանգուցելոց, որք ճշմարիտ եւ ուղիղ հաւատով ի Վերիստոս ննջեցին, զտէր աղաչեսցուք: — Դպ. Յիշեա՛ տէր եւ ողորմեա: — Սրկ. Եւ եւս վան միարանութեան ճշմարիտ եւ սուրբ հաւաստոյս մերոյ, զտէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր

585

590

“Պարտերգի տարզ փահտում: Ասէ Սրկ. եւ եւս խղ.», եւն: CEIMN “Եւ սրին. քարոզէ. եւ եւս եւս.», HGK “Եւ զինի Սուրբ Աստուածին եւ աղաւթից Սրկին. քարոզէ ձայնիւ բարձր. եւ եւս», եւն: Նոյնպիսի D “Եւ ի կատարումն Սուրբ Աստուածին սրգ. քարոզէ բարձր ձայնիւ. եւ եւս», եւն: F “Եւ ի կատարման Սուրբ Աստուածին եւ աղաւթիցն քարոզէ սրին. բարձր. եւ եւս», եւն: N “Սրկին. ասէ զքարոզս բարձր եւ քոյրէն ասն Տէր ողորմեա: եւ եւս», եւն: Չեռագիրք առ հասարակ ամեն անգամ չեն կրկնեք Դպրաց “Տէր ողորմեա, պատարանն՝ ծանօթ ըլլալով, (be միշտ կր դնեն.) եւ առ հասարակ վերջինքն կը համառօտեն: ||⁵⁸⁰ Դպրաց պատարանն՝ I “Տէր ողորմեա կեցո.», DF եւ e ալ միայն “կեցոյ Տէր:», ||⁵⁸¹ Այս “Տէր ողորմեա, ունին նաեւ FGI:», ||⁵⁸² Հոս հայրապետի յիշատակութենէն յառաջ դրած է R “եւ անկէ ՏԱ խումբն՝ t) երկար խրատագիրք թէ “Աստ յետ յիշելոյն զպայն յիշեցի եւս առաջնորդն տեղւոյն», եւն. (տես վերն էջ 608): ||⁵⁸³⁻⁵⁸⁴ “Վան հայրապետին մերոյ, եւն ունին 22. եւ ՏԲ խումբն. եւ այն DFI:KN եւ e այսպէս՝ “Վան հայրապետին մերոյ տեառն կենաց եւ փրկութեան (F փրկութեան անյանց) զՏէր», եւն. իսկ CEGHMN եւ bei ու v՝ “վան հայրապետին մերոյ տեառն այս անուն (b ասոր տեղ “Յոթնոյ», c շունի “այս անուն.) կենաց եւ փրկութեան հոթնոյ նորին (MC շունին “հոգւոյ նորին») զՏէր աղաչ.», SU (R՝ եւ անկէ V՝t եւն.) այս տունը փոխած է՝ “վան սրբազան Պապին մերոյ տեառն Ա. եւ Պատրիարքին իմ Արքեպիսկոպոսին իմ Եպիսկոպոսին մերոյ Տեառն Ա. զՏէր աղաչ.», Այս խմբին համաձայն է 1698ին Լեհաստան գրուած j ձեռագիրն՝ “վան սրբազան պապին մերոյ Տեառն (այս անուն) կենաց եւ փրկութեան հոգւոյ նորին զՏէր աղաչեսցուք: Վան յամենապատիւ արքիեպիսկոպոսին մեր Տեառն (այս անուն) կենաց եւ փրկութեան հոգւոյ նորին զՏէր:», ||⁵⁸⁵⁻⁵⁸⁷ D այսպէս՝ “վան քահանայից (չունի “վարդապետաց»), սարկաւազաց... մանկանց սրբոյ եկեղեցւոյ զՏէր», եւն: Միւսներն բոտ տպ. (II “...մանկանցն եկեղեցւոյ», եւն.) միայն d շունի այս տունը: ||⁵⁸⁷⁻⁸⁸ D ալ հոս համեմատ տպուածին. (D “...աստուածասէր իշխանացն», եւն.) միայն ij “վան քորեղաշ բաբարին մերոյ այս անուն կենաց (i “...մերոյ Ա.», եւ շունի “կենաց») եւ աստուածասէր իշխանաց», եւն: ||⁵⁸⁹ IՊM “վան հոգւոց հանգուցելոց», եւն: ||⁵⁹¹ Այսպէս ՏԱ. քիչ տարբեր միւսները (be “Եւ եւս փոքան ձեռն ճշմարիտ եւ սուրբ հաւատոյս մերոյ զՏէր աղաչեսցուք.» նոյնպէս՝ FI:N՝ եւ dv եւն:) Ասկէ եւ նաեւ նախնիքացէն սկսեալ 22. (խորհրդատեառները) կը համառօտեն, օրինակի համար C այսպէս՝ “վան հոգոց: եւ եւս միւս: Գանձին: Ողորմ.», Նոյնպէս կամ նման միւս 22.: ||⁵⁹²⁻⁵⁹³ Հոս ալ

Ը Ն Թ Ե Ր Ց Ո Ւ Ա Ծ Ք

ԺԿ. — Եւ քանանայն նստցի յաստինանն: Եւ սկսցին սաղմոս. Կցորդ, ըստ խորհրդոյ աւուրն: Եւ ընթերցցին զգիրս մարգարէականս եւ առաքելականս: Եւ զկնի Ալէլու ըստ ցուցանելոյ ընթերցուածոյն:

Եւ յաւարտմանն՝ սարկաւազն բարձր ձայնիւ գոչեացէ. **Մարթի:** — Բարսանայն դարձցի ի խորանէն, եւ խաչակնքեացէ ի վերայ ժողովրդեան, եւ ասացէ. Խաղաղութիւն † ընդ ամենեանս: — Դպ. Եւ ընդ հոգոյդ քում: — **Սրկ.** Երկիւղածութեամբ լուարուք: — **Սրկ.** Արքոյ աւետարանիս ըստ Մատթէոսի: — Դպ. Փառք քեզ տէր Աստուած մեր: — **Սրկ.** Պրաւսխուռմէ: — Դպ. Ասէ Աստուած [կամ աւթէաւս]:

610

615

առն եւ դա առաջի սեղանոյն: Եւ սրգն. առեալ հրաման կարգայ զաւետարանն ըստ պատշաճին: Եւ սկսանին վերջ աւետարանին՝ զոր սուրբ ժողովն հաստատեցին ի նիկիոյ ԳՃ ու ժԸ հայրապետաց զբանն հաւատոյ. Հաստատ, եւն: Միւսներն ընդհանրապէս համեմատ տպուածին, բայց դարձեալ շատ պէտքսուցեցան: ||⁶⁰⁷ Բոլոր 22. (այսինքն ACEGHIKMN) *Եւ քհն. նստի յաստինանն եւ սկսանին սաղմոս Կց. (CH շունին "Կց.") ըստ խորհրդեան (CEH "խորհրդի") աւուրն: Տպագիրներէն մեր գրածին պէս ORSUUV*W (բայց OS "...սկսանիքն" փխ. "սկսցին" եւ շունին "Կց.") միայն՝ PQ "Յետ այսորիկ երկրպագեացէ սեղանոյն քհն. եւ եկեալ բազմի յաստինանն. եւ սկսանին դպիրքն սաղմոս ըստ խորհրդոյ աւուրն:" — Այս սաղմոսք ու յաջորդ Ալէլուք տես ի v (էջ 106—140), t (12⁰ էջ 41—93) եւ այլուր, այսպէս արեւելք տպուած ժամագրոց ճաշու մասին մէջ, եւ բուն ճաշոցները ինչպէս R² ալ նշանակած է՝ "գիրքն, Ալէլուն եւ Աւետարանն ի ճշունք գիտ:" ||⁶⁰⁸⁻⁶⁰⁹ ACEIN *Եւ ընթերցուուն գիրս (CN զգիրս) մարգարէական եւ առաքելական: Եւ զկնի Ալէլու ըստ (C շունի "ըստ") ցուցանելոյ ընթերցուածոյն: N շունի վերջինս "Եւ զկնի" եւն: — GK "Եւ ընթերցուուն գիրք մարգարէականք եւ առաքելականք (K "...զգիրքն մարգարէական եւ առաքելական) եւ զկնի Ալէլուիս (K Ալէլու) ըստ ցուցանելոյ գրոցն" (K "գրոցն") — Իսկ H "Եւ ընթերցուուն գիրս մարգարէից եւ առաքելական. եւ զկնի Ալէլու ըստ ցուցանելոյ աւուր ընթերցուածին:" — Տպագիրք մեր գրածին պէս. միայն O "...զգիրս մարգարէական եւ առաքելական," PQ "...զգիրս մարգարէականս եւ զառաքելականս ...Ալէլուիս" եւն: Իսկ S "...ըստ ցուցելոյ" (փխ. "ցուցանելոյ") ||⁶¹⁰ AEGHIKM "Եւ յաւարտմանն սրկն. քորչը քորչ. Աւրթի. (AEGHIKM "Որթի-") C "...սրկն. ձայնիւ գոչէ. Աւրթի-Տեր. (փխ. "Որթի-") N "եւ յաւարտմանն սրկն. գոչէ. Որթի-": Տպագիրներէն՝ PQ "...սրկն. ձայնեացէ. Որթի-," OS "...սրկն. ձայնեացէ քորչը. Որթի-," RUVV*TW "...սրկն. (V² քորչը) ձայնիւ գոչեացէ. Որթի-," ||⁶¹¹ Ամեն 22 (= O). "քհն. դառնայ ի խորանէն (H շունի "ի խորանէն") եւ խաչակնքէ ի վերայ ժողովրդեանն եւ ասէ." (H "...ժողովրդեանն ասելով" = PQ.) միւս ՏՊ. մեր գրածին պէս: ||⁶¹² Ասկէ մինչեւ տող 616 միաբան շին 22. այնուոր մին մաս մը գրած է՝ միւսը ոչ եւն: — OPQS "Խղ. սիւնեցան" (= N, փխ. "ընդ ամենեանս" ըստ այլ ՏՊ եւ 22 կամ AC եւն:) նոյները՝ "Գրչիւն" (փխ. "Ժող.") հոս եւ այլուր: — CI "Եւ հ. ք." (շունին "ընդ.") ||⁶¹³ Երկրորդ "Սրկ." շունին գրեթէ ամեն 22. (AEGHIKMN) սրով մնայած են "Երկիւղածութեամբ լուարուք Արքոյ աւետարանիս" եւն. Իսկ CN շունին "Արքոյ աւետարանիս" եւն խօսքն ալ: Յիշեալներէն՝ E լոկ "...լուարուք. ըստ Մատթէոսի." K "...լուարուք, սրքոյ աւետարանիս որ ըստ." H "...լուարուք սրքոյ աւետարանին ըստ ցուցանելոյ սաստիւն." I "...լուարուք սրքոյ աւետարանին

և սարկատազն ընթերցցի զաւետարանն . եւ յաւարտն ատասցեն ամի-
նիրեան . Փառք քեզ տէր Աստուած մեր :

Հ Ա Ն Գ Ա Ն Ա Կ

Ե. Գ. — և ատասցեն զՀաւատամքն . Հաւատամք ի մի Աստուած Հայրն
620 ամենակալ, յարարիչն երկնի եւ երկրի՝ երեւելեաց եւ աներեւութից : Եւ ի մի
տէր Ախուս Վրիստոս յԱրդին Աստուծոյ ծնեալն յԱստուծոյ Հաւրէ միա-
ծին, այսինքն յէութենէ Հաւր [կամ նախ քան զամենայն յաւիտեանս :] Աս-
տուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ
ծնունդ եւ ոչ արարած : Եւ ոչն ինքն ի բնութենէ [կամ Համագոյակից] Հաւր,
625 որով ամենայն ինչ եղեւ . յերկինս եւ ի վերայ երկրի, երեւելիք եւ աներեւ-

բանին, ու՛մ էլիոյ լինէ՛ շոյն աս ., իոկ GM “սրբոյ աւետարանիս ըստ Մատ-
թէոսի” (չունին “որ” :) ||⁶¹⁵ “Ասէ Աստուած, ունի սպազբոց մեծագոյն
մասն (OPQSTVW) եւ N. բայց մեր փակագծի մէջ աւելցուած “աւթէաւս”
(ὁ θείος) յունարէնն՝ սպագիրներէն RUV եւ ձեռագիրք ACDEFGHIKM. (A
“աւթէ աւթէաւս .” CE “աւթէաս .” IH “աւթէաւս .” M “աւթեաւս .” K
“օթէաս , իսկ G “օթիաւս :”) ||⁶¹⁶ Բայր 22. “Եւ սրկն . ընթեռնու (= O)
զաւետարանն (NI “եւ ընթեռնուն զաւետարանն ,) եւ յաւարտն (ACHIN
յաւարտմանն) ասեն ամենեքեան .” (C չունի “ամենեքեան .”) H վերջն այսպէս՝
“եւ աւարտման ասեն ամենեքեան ի մի բերան .” K՝ “եւ յաւարտ ամենայնի
ասեն ամենեքեան .” իսկ G՝ “Եւ սրկն . ընթեռնու զաւետարանն : Ով եղբարք
յայր տեղիքս սրկգ . սպասաւոր ք՛՛ն ին ասէ . իսկ յաւարտ աւետարանին ասեն
ամենեքեան . Փառք , եւն :

Ժ. Գ. Սկզբան խրատագիրք (DFJN՝ տես վերն՝ Հտծ . Ժ. Բ սկիզբն, Fի պէս
Ի “Եւ ասեն զՀաւատամքն թէ՛ ի ձայն եւ թէ՛ ի թիւ .”) այսպէս մեծագոյն
մասն 22 (AEHM եւն) եւ Յ. Գ. (միայն 22 “ասեն” :) Բայց C լոկ “Եւ ասեն .
Հաւարտս ,” եւն : E “Եւ ասեն զՀաւատամքն որ ի Նիկիայ եղաւ :” GK “Եւ
ասեն զՀաւատամքն որ ի Նիկիայ ,” (K կցէ “ասացաւ .”) Տարբեր են սպագիրներէն
միայն PQ՝ “Եւ ապա ասեն զՆիկիական դաւանութիւնն ի լման :” — Հանգա-
նակն ունին բացի ձեռագիր եւ սպեալ խորհրդատեարներէ՛նաւ Գրգրութիւնք
(Γαδεγχιην), զորմէք հոս “24” կը նշանակենք՝ ուր ամէնք միարան են :
||⁶¹⁹ “Հայր (փիւ . “Հայրն .) ամենակալ , ունին ACEGHMN եւ eljn (= OPQS.)
“Հայրն ,” DFI՝KN՝ եւ Jagi : Բարեղեանի սրագրութիւնն “Հայրն ամենակալ ,
(R) ունի c ալ : ||⁶²⁰ DF “արբաւզ երկնի” եւն . E “յարարողն երկնի”
(= adj, իսկ gn “արարողն” եւն .) h “արարիչն” եւն : — EFHJK եւ agn
“Հաւարտս եւ ի մի Տէր ,” եւն : ||⁶²¹ Միայն h “... քրիստոս Որդին Աստուծոյ ,
եւն : — ADFIJNN՝ եւ aegjh “ծնեալն յԱստուծոյ .” (= OPQSVV .) իսկ
(EGKM եւ din “ծնեալ յԱստուծոյ .” (= TW .) Բարեղեանի “ծնեցեալ ,
(RVU) ունի նաեւ c Գրգրութիւնն : ||⁶²² “Այնին յեռնիկէ Հաւր , ունին
ամէն 22 (A, C—N՝) եւ 24 (a, d—n .) եւ ՏԲ (OPQS.) Բարեղեանի սրագ-
րութիւնն է “Եւ ի տն զամենայն յաւիտեանս ,” (R եւ անկէ ՏԱ .) զոր ունի c ալ :
||⁶²³ J նորանշան ընթերցում ունի՝ “... լոյս ի լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ,
Աստուծոյ ծնեալն ճշմարտէ ծնեալն եւ ոչ արարեալն ,” եւն : ||⁶²⁴ J տես
նախընթացն : F “ճնեալ (= DJaghn, փիւ . “ճնեալք ,” բայց Ja “ծնեալն ,) եւ
ոչ արբեւէ ,” (= Ja) : — E “եւ ոչ արարածս ,” — “Նոյն ինչն ի բնութենէ
Հաւր , ունին բայր 22 եւ 24 եւ ՏԲ (տես սող 622) : Բարեղեանի սրագ-
րութիւնն (R եւ ՏԱ) “Նոյն ինքն Համագոյակից Հոր , ունի նոյնպէս c ալ :
||⁶²⁵ DEFJN՝ “յերկինս եւ յերկնէ” (= egu, եւ a “... եւ երկրի .”) փոխանակ

ոյթք: Այլ յաղագս մեր մարդկան, եւ վասն մերոյ փրկութեան իջեալ ի յերկնից՝ մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն Հոգւովն սրբով: Արով էառ մարմին՝ հոգի եւ միտք, եւ զամենայն որ ինչ է ի մարդ ճշմարտապէս եւ ոչ կարծեաւք: Չարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ, յերրորդ աւուր յարուցեալ, ելեալ ի յերկինս նովին մարմնով նստաւ ընդ աջմէ Հաւր: Վալոց է նովին մարմնովն եւ փառաւք Հաւր ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ զոյ վախճան: Հաւատամք եւ ի սուրբ Հոգին, յանեղն եւ ի կատարեալն, [որ ի Հաւրէ եւ յԱրդուոյ բղխի,] որ խաւսեցաւ յաւրէնս եւ ի մարգարէս եւ յաւետարանս. որ էջն ի Յորդանան, քարոզեաց զառաքեալն, եւ բնակեցաւ ի սուրբսն: Հաւատամք եւ ի մի միայն ընդհանրական եւ սոսքեկական եկեղեցի: Ի մի մկրտու-

630

635

“եւ ի վերայ երկրի” ըստ Ֆնացելոց: ||⁶²⁶ Բոլոր 22. եւ e “իջեալ յերկնից,” (= OPQ.) իսկ Ֆնացեալ 24. (I² եւն) եւ SU “իջեալ է յերկնից” (= S): ||⁶²⁷ “Մարմնացաւ, բառը cj կարմրագիր ունին: — X “մարդացաւ, ծնւիւր իջնիցե, ծնաւ, եւն. — N² “ի Մարիամայ է սրբոյ կուսէն” եւն: ||⁶²⁸ ACDGHIJMN եւ egij “Հոգւով սրբով.” (= OS եւ N.) իսկ EFJKL եւ միւս 24 “Հոգւով սրբով” (= PQTW, իսկ RU “Ոգւով” եւն): — Մարմին, հոգի եւ միտք, ունին բոլոր 22 (A, C—N²) եւ 24 (բուն՝ adegihin,) իսկ cj “զմարմին, զհոգի եւ զմիտք.” (“մարմին” չունի միայն h.) “Եւ միտք, ունին տպագիրներէն OS եւ V, իսկ Բարսեղեանի սրբագրածն “եւ միտք” RUT եւ զարմանալի կերպով նաեւ PQ (Տմնա. cj.) W սուղած է “եւ միտք.” (= X.) ||⁶²⁹ ACE “եւ զամենայն որ ինչ է մարդ,” եւն փխ. “որ ինչ է է մարդ,” եւն (N² “եւ ամենայն որ ինչ է է մարդ,” եւն): — “Ճշմարտապէս” բառէն սկսեալ թերի է D՝ թուղթ ինկած բլլալով: — EFJN² “եւ ոչ կարծիս ունեւով” (= adng) փխ. “եւ ոչ կարծեգք:” — Բարսեղեանի սրբագրութիւնն (R) “Չարչարեցեալ, խաչեցեալ, թաղեցեալ, յերրորդ աւուր յարեալ,” միայն U եւ C պահած է, եւ ոչ ուրիշ տպագիր մը: Չեռագիրներէն EFJadn կը կարդան “Չարչարեալ, այնին խաչեալ, թաղեալ,” եւն. իսկ g “Չարչարեալ, այնին խաչեալ, թաղեալ,” եւն: — ||⁶³⁰ Գրեթէ բոլոր 22. (A, E—N²) եւ adfghij “նովին մարմնով նստաւ,” եւն (= OV.) իսկ C միւս ամեն տպագրաց հետ “նովին մարմնով” եւն: ||⁶³¹ FJ եւ gf հոս ալ “Վալոց է նովին մարմնով.” (= V), իսկ CE եւ միւսները՝ “նովին մարմնով”: — Բոլոր 22 (ACEFGHIJKMNN² եւ J²adfgihin “... փառաւք Հաւր՝ դատել” (= O, փխ. “է դատել,” եւն միւս տպագրաց հետ): ||⁶³² EGH եւ aj “որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ” եւն. իսկ N² եւ d “որոյ սուրբ եւ անձան թագաւորութեանն,” եւն (= e “որոյ անձան թագաւորութեանն,” եւն): ||⁶³³ AEMN եւ f “յանեղ եւ ի կատարեալ.” (= O), միւս ձեռագիրք եւ տպագիրք “յանեղ: եւ ի կատարեալ:” — “Որ է Հօրէ եւ յՈրդոյ Քրիստ, չունին բոլոր 22. թէ Խորհրդատեարի եւ թէ Դպրութեան՝ բաց ի C գրչագրէն, որ ունի. նոյնպէս չունի ՏԲ (OPQS.) Հռոմի (R) տպագրութեանէն նոյնը պահած են SU (TUVV²W.) ||⁶³⁴ N² “յաւրէնս եւ մարգարէս,” եւն. n “յորէնան եւ ի մարգարէն,” եւն: — CE “Որ էջ ի Յորդանան” (= O, փխ. “էջն” ըստ այլոց.) H “Որ էջն Յորդանան” (չունի “է”.) ||⁶³⁵ Միայն C “քարոզեաց յառաքեալն.” եւ N² “քարոզեաց զառաքեալն,” (= Jahj.) միւս բոլոր 22 (AEFGH եւն) “քարոզեաց զառաքեալն,” զոր ունին նաեւ ՏՊ (միայն O “քարոզեաց առաքեալն.”) ուստի Բարսեղեանի սրբագրութիւնը չէ այս: — C “բնակեցաւ ի սուրբն.” F “բնակեցաւ ի սուրբս:” ||⁶³⁵⁻⁶³⁶ Հոս շատ պէտքս են 22: ACEGHI²KMN “Հաւատամք եւ ի մի միայն (A “եւ ի միայն,” ի լուս. “եւ ի յայն”) ընդհան-

թիւն, յապաշխարութիւն, ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց, ի յարութիւն մեռելոց, ի դատաստանն յաւիտենից հոգւոց եւ մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից, եւ ի կեանն յաւիտենականս :

640

Իսկ որք ասենն՝ էր երբեմն, յորժամ ոչ էր Արդի, կամ էր երբեմն, յորժամ ոչ էր սուրբ Հոգին: Ամա թէ յոչէից եղնն, կամ յայլմէ հուժենէ ասն լինել զԱրդին Աստուծոյ, եւ կամ զսուրբ Հոգին: Այլ թէ փոփոխելի են՝ կամ այլայլելի, զայնպիսին նորովէ կաթուղիկէ եւ առաքելական եկեղեցի: — Սրկ. Աւրհնեա աէր: — Լուսաւորչին. Իսկ մեք փառաւորեսցուք որ

րական եւ առաքելական եկեղեցի՝ չունենալով «սուրբ» բառն (= cfij.) FJN² եւ aeng «Հաւատամք եւ յոյժ» (a «այտմ.» e «յոյժ փոյժ») ընդհանրական կաթուղիկէ եւ առաքելական (ng սուրբ) եկեղեցի: Հառադարձ (n չունի) եւ ի մի մկրտութիւն, եւն: Իսկ dh «Հաւատամք եւ ի մի կաթուղիկէ եւ առաքելական եկեղեցի» (h «եւ ի մի միայն ընդհանրական կաթուղիկէ եկեղեցի») ի մի մկրտութիւն, եւն: — Տպագիրք մեր դրածին պէս, միայն PQ «...եւ առաքելական սուրբ» եւն. Իսկ ORUS «ընդհանրական եկեղեցի» չունենալով «սուրբ» (որ կայ ի TVV²W = PQ.) ||⁶³⁶⁻⁶³⁷ EN² «Խոստովանի՛ս ի մի մկրտութիւն, եւն. FJ եւն «Հաւատամք ի մի մկրտութիւն, եւն, տես վերը: — Միայն d «յապաշխարութիւն քաւութիւն» (փխ. «յապաշխարութիւն, ի քաւութիւն» եւն:) ||⁶³⁷⁻⁶³⁹ J «...մեղաց, յարութիւն մեռելոց» եւն (չիք «ի.») F «...ի յարութիւնն մեռելոց» եւն. — N² «...մեռելոց, դատաստանն յաւիտենական հոգւոց եւ մարմնոց, արքայութեանն եւ ի կեանն յաւիտենական» — EFJN²ahin «ի դատաստանն» (= PQS, փխ. «դատաստանն», ըստ այլ 22 եւ ՏՊ., տես ACGHI²M եւն եւն.) — JN²ag «յաւիտենական» (փխ. «յաւիտենից.») — j չունի «հոգւոց մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից.» — E «...մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից» եւն, K եւ ghn «յարքայութիւն երկնից.» J «արքայութիւն երկնից.» O² «ի յարքայութիւնն.» N² «...մարմնոց արքայութեանն» (= e «...մարմնոց յարքայութեանն») միւսները մեր դրածին պէս. — F «եւ ի կեանն յաւիտենական» (N «...կեանն յաւիտենական») դարձեալ՝ d «ի կեանն յաւիտենական» K «եւ ի կեանս յաւիտենական» ||⁶³⁹ F հոս ի վերջոյ կը յաւելու «Մէլի-սոր է հառադարձ բանն. (= j «մինչեւ աստ են հաւատոյ բանք») ||⁶⁴⁰ PQ «Որդի» (- JN²aden.) ||⁶⁴¹ ACEGH եւ e «սուրբ Հոգի» (RU «Որդի») — FJKN² եւ aeg «յոչէից եղել» (փխ. «եղեն») ||⁶⁴¹⁻⁶⁴² Միայն CGK բոս ՏՊ. «յայլմէ եւնիկէ ասն լինել (OPRS «լինել») զՈրդին» եւն. միւսները՝ AEFHI²JMN² եւ adelhijn «յայլմէ եւնիկէ իմ է հոյս-լինել (F «է հոյս-լինել») տես լինել շնորհ» (E «ասն զՈրդին» չունի «լինել» իսկ N²I²aghn «ասն լինել շնորհ Որդին» եւն. նաեւ F «զանեղ Որդին» J «զանեղ եւ շնորհ Որդին») ||⁶⁴²⁻⁶⁴³ «Եւ չունին EFHK (նախ քան «թէ փոփոխելի» եւն:) — CH «թէ փոփոխելի». E «կամ թէ փոփոխելի» եւն: — PQ եւ j «թէ փոփոխելի են կամ այլայլելի են» եւն: FJ «թէ այլայլելի են կամ փոփոխելի» (= ga.) N² «թէ այլայլելի են կամ փոփոխելի» եւն: — EFga «զայնդեմ աստ-ցողն» (փխ. «զայնպիսին») նորովէ» եւն, իսկ Jan «զայնդեմ աստ-ցողն ոչ ընդունի, ոչ նորովէ» եւն: — Ճիշդ Չայնպիսին, բառով կը սկսի դարձեալ D (ԹՊ. 121ա): — DDEFI²JN² եւ aeijn «կաթուղիկէ եւ առաքելական սուրբ եկեղեցի» (= PQ.) ||⁶⁴⁴ Բիշերն ունին «Սրկ. Աւրհնեա Տէր», այն ալ միայն Դպրութիւնք. այսպէս՝ I «Չինի հաւատամքին ձայնն սրկն. Աւրհնեա Տէր: Բն. Իսկ մեք փառաւորեսցուք զայնն սրկն: Ժողն. Ամէն» եւն: I² «Եւ ասն Սրկ. Իսկ մեք փառաւորեսցուք զայնն սրկն: Ժողն. Ամէն» եւն: Նոյնպէս F «Եւ յետ սորին քնն. երկոյ երկրպագէ եւ համբուրէ զանդանն: Եւ սրկն. բարձր գոչէ զգաւաննայն ի սուրբ Լուսաւորչին. Իսկ մեք որ

յառաջ քան զյաւիտեանս, երկիրպազանելով սրբոյ Լըրորդութեանն, եւ մի 645
աստուածութեանն Հաւր եւ Արդոյ եւ Հողոյն սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ
յաւիտեանս յաւիտենից: Ժող. Ամէն:

Խ Ա Ղ Ա Ղ Ա Կ Ա Ն Ք

ԺԿ. — Եւ սարկաւազն քարոզեսցէ ի ձայն. Լը եւս խաղողութեան 650
զուր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Լը եւս հաւատով աղա-
չեսցուք եւ խնդրեսցուք ի տեառնէ Աստուծոյ եւ ի փրկչէն մերմէ Յիսուսէ
Վարիստոսէ ի ժամուս պաշտման եւ աղօթից. զի արժանի ընդունելութեան

Եւն: Ուրիշ ձեւով է Ե՝ «Սրկն. Ա-րհնե- Տէր: Ժամարարն. Իսկ Տէր Ժամարարն-
ցոտ որ յառաջ րան շառիտ: Սրկն. երկիր պազանելով սրբոյ երրորդութեանն Հօր
եւ Որդոյ եւ Հօգոյն սրբոյ յառիտեան: Դպիրքն. Ամէն: Սրկ. Ե- ե- ի- լ- լ- եւն:
Միւսները «Լուսաւորչին» խրատագիր միայն կու տան շափազանց պեպխու-
թեամբ: Նախ ամենեւին խրատագիր չունին ACEJN եւ fgh. (n եւ ոչ «Իսկ
մէք» եւն գրած է:) D «ի սուրբ Լուսաւորչին մերմէ ասացեալ է.», նոյնպիսի՝
Ha «Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին է (չունի a «է») ասացեալ.», հմմտ. Ե՝
«Լուսաւորչին է ասացեալ.», PQ «Լուսաւորչին ասացեալ.», եւ d «ի սուրբ
Լուսաւորչին է ասել բանս:», GK «Լուսաւորչին է.», N «ի Լուսաւորչին մերմէ.»,
(— i «ի Լուսաւորչին մերմէ սուրբ Գրիգորէ.», եւ j «ի Լուսաւորչին մերմէ
Գրիգորէ ասացեալ.»,) Միւսները (M եւն) եւ տպագիրք (PQէն զաս) պարզ
«Լուսաւորչին.», զոր X այսպէս ունի՝ «Եւ համարեալ զանգանն տեսանա-
գրեսցէ զինքն ատելով զԼուսաւորչին» եւն: ||⁶⁴⁵ D «... փառաւորեսցուք՝ որ
յառաջ է քան զյաւիտեանս» եւն: — V «Երկիրպազանելով սուրբ երրորդու-
թեանն» եւն: — «Երրորդութեանն» սւնին ACDFGMN եւ cghij ու տպա-
գիրներէն OPQRSTUVWXYZ, իսկ EHKN «Երրորդութեան» (= W): Յաջորդ-
«եւ մի աստուածութեանն» սւնի յիշեալք (նաեւ H), միայն EKN եւ fj «մի
աստուածութեան» (= W.) Տարբեր յ՝ «... երրորդութեանն եւ մի աստուա-
թեանն... Հողոյն սրբոյ յաւիտեանս. Ամէն.», ||⁶⁴⁷ Ինչպէս J, նոյնպէս F
վերջաւորութիւնը («այժմ եւ միշտ» եւն) չունի, այլ լսկ «... Հողոյն սրբոյ.
Ամէն.», Այս «ամէն» կը կցեն առանց «Ժող.» խրատագրի՝ ADN եւ տպագիրք
OPQS, իսկ V չունի «Ժող. Ամէն.», նոյնպէս X որ յաջորդներն ալ չունենալով
կ'ընէ հոս՝ «Տարածեալ ձեռք ասացէ ի ծածուկ զաղօթս. Տէր մեր» եւն.
(տես տող 672:) Միւսներէն GHK «Դպ. Ամէն.», E եւ այլ տպ. (RU եւն.)
«Ժող. Ամէն.», իսկ N «Ժող. ասէ՛ Ամէն Տէր Աստուածս:»

ԺԴ. Խաղաղականքս չունին ի հարկէ ՏՊ. (խորհրդատեարներն), որոնք
սկզբան մէկ երկու տողը միայն կը յիշեն: Ունին ոչ միայն ՉԽ (ձեռագիր Խոր-
հրդատեարներն), այլ եւ ՉԿ կամ Դպրութիւնք (a—j) եւ R²V²stv, բայց
s²—⁴ միայն տանց սկզբնաւորութիւնք: ||⁶⁴⁹ Խրատագիրս չունին JH (H լսկ
«Սրկ.»), եւ E՝ ուր ջնջուած է: Միւսներէն սկզբան «եւ» չունին GKM: —
Ամէն ՉՉ. «քարոզէ» (= PQ). — «Ի ձայն» չունին DFMN². C ալ ասոր տեղ
«եւ ասէ» ունի: ||⁶⁵⁰ CFGH «Դպ. Տէր ողորմեա» (OPQS.) K չունի խօսքս,
իսկ M լսկ «Տէր ող.», Հմմտ. Հած. ԺԱ: — ||⁶⁵² AI²MN (= f) «... խնդրե-
ցուք յԱստուծոյ Հօրէ եւ Ի Տեառնէ ամենապատման, ի ժամուս պաշտման» եւն:
— ACEFGJKMN «ի ժամուս (EFM ի ժամուս) պաշտման եւ աղօթից.»
(= abgh եւ V² v. իսկ j «ի ժամուս պաշտման») միւսները (DHI²N² եւ R²է
եւն.) «ի ժամուս պաշտման» եւն: — M «Զի Աստուած արժանի ընդունելու-
թեան արայցէ. եւն (— ef.) իսկ d «արժանի արայցէ» (չունի ընդունելու-
թեան.) ի «զի արժանի ընդունելութեամբ արայցէ» եւն. D «արժանի ըն-

արասցէ, լուիցէ ձայնի աղաչանաց մերոց. ընկալցի վննորուածս արտից մերոց, թողցէ զլանցանս մեր, ողորմեսցի ի վերայ մեր: Աղաւթք մեր եւ ինկրուածք
 655 յամենայն ժամ մոցեն առաջի մեծի տէրութեան նորա: Այլ նա տացէ մեզ միաբան միով հաւատով, արդարութեամբ վաստակել ի գործս բարիս. զի ողորմութեան զչնորհան իւր արասցէ ի վերայ մեր. տէրն ամենակալ կեցուցէ եւ ողորմեսցի: — Դպ. Այցո տէր: — Սրկ. Չժամ սուրբ պատարագիս, եւ զառաջիկայ աւրս խաղաղութեամբ անցուցանել հաւատով ի տեառնէ ինկրուսցուք: — Դպ. Շնորհեա տէր: — Սրկ. ՉՏրեշտակ խաղաղութեան պահպան անձանց մերոց ի տեառնէ ինկրուսցուք: — Դպ. Շնորհեա Տէր: — Սրկ. ՉՔաւութիւն եւ զթողութիւն յանցանաց մերոց ի Տեառնէ ինկրուսցուք: — Դպ. Շնորհեա Տէր: — Սրկ. ՉՍրբոյ խաչին մեծ եւ կարող զաւրութիւն յաւգնականութիւն անձանց մերոց, ի Տեառնէ ինկրուսցուք:

դունելութիւն արասցէ, եւն: ||⁶⁵³ AE “Լուիցէ Տէր ձայնի աղաչանաց” եւն. (= abj եւ v.) — Միայն i “զինդրուածս ի սրտից, եւն: ||⁶⁵⁵ DEFHJKN: “աղթք մեր ... մոցէ առաջի” եւն. (= adeghe.) այլք լաւ եւս “մոցեն”, իսկ G “մոցէն”, — Նոյն EHKJN: եւ գարձեալ I²aegj “առաջի մեծի եւ առաջ տէրութեան նորա:”, Մնացեալք եւ ՏՊ. մեր գրածին պէս: ||⁶⁵⁶ EHI²KNN: եւ eghi “հաւատով եւ արդարութեամբ”, եւն: Միւսներն այս “եւ” չունին տպագրաց պէս (v “հաւատով արդարութեամբ”, եւն), բայց նաեւ հոս շափազանց պէսպիսութեամբ: AGK “յարդարութիւն վաստակել ի գործս բարիս.” C “արդարութիւն վաստակել զգործս բարիս.” DEFJN: “արդարութեամբ վաստակել զգործս բարեաց.” M “յարդարութեան վաստակել ի գործս բարիս.” N “արդարութեան վաստակել ի գործս բարի,” ՉԿ. օրինակներէն՝ beegh տպագրութեան պէս (h “ի գործս բարեաց.”) իսկ adhi “արդարութեամբ վաստակել զգործս” (dhi “ի գործ.”) բարեաց.” մինչ fj “յարդարութեան վաստակել ի գործս բարիս.” ||⁶⁵⁷ C “Չի զողորմութեան շնորհան իւր,” եւն. EDF “զի զողորմութեան զչնորհան.” (E “զողորմութիւն զչնորհան.”) GJMN “զողորմութեան զչնորհան իւր” (= acdefk.) F եւ այլք տպուածին պէս են: — JN “Տէր ամենակալ” եւն: ||⁶⁵⁸ Այս “Դպ. Այցո Տէր” (AEN “Ժող.” եւն.) ունին Չեռագրաց մեծագոյն մասն. միւս անգամներն՝ ոչ, վասն ասիէ ետքը կը համառօտեն գրեթէ ամէնքը՝ միայն սկզբներն յիշելով. (աւելի լիակատար ունին FJ եւ be եւ տպագիրք R²V²tv.) AM օրինակի համար այսպէս կը համառօտեն՝ “Սրկ. Չժամ սուրբ պատարագիս եւ զառաջիկայ աւրս խաղաղութեամբ: (A Ժող. Շնորհեա Տէր: Սրկ.) ՉՏրեշտ.: ՉՔաւ.: ՉՍրբոյ: Եւ եւս: Չանձ.: Ողորմ.: Մինչ նոքա” եւն. (տես սող 672:) Նոյնպէս կամ նման կերպով ունին միւսներս ալ: N այս մասերը չունի: ||⁶⁵⁸⁻⁶⁵⁹ “Չժամս ... եւ զառաջիկայ աւրս” եւն՝ այսպէս AECGKM, եւ այն՝ C տունն այսպէս կարճ՝ “Չժամ սուրբ պատարագիս եւ զառաջիկայ օրս զՏէր.” K աւելի կարճ՝ “Չժամս եւ զառաջիկայ աւրս.” EG “Չժամս սուրբ պատարագիս եւ զառաջիկայ օրս խաղաղութեամբ ի Տեառնէ ինդ.” (= միայն O տպագիրներէն, որ չունի “անդուցանել” բայն ասոնց պէս:) Բոլորովին տարբեր են DFHI²JN: եւ acg՝ “Չժամ սուրբ պատարագիս եւ զառաջիկայ օրս” (D ընծայս †) հաւատով ի Տեառնէ ինդրուսցուք: H ասիէ ետքն եւ ոչ համառօտութեամբ ունի: ||⁶⁶⁰ Միայն K “Տէր ողորմեա, շնորհեա Տէր.” տպուածին պէս FGI²Jabej եւ տպագիրք: ||⁶⁶¹ F “... պահպան անձանց մերոց եւ սուրբ: ՉՔաւութիւն” եւն: ||⁶⁶³⁻⁶⁶⁴ F “... կարաւ զաւրութիւնն օգնութիւն” եւն: R²b “յօղաւորութիւն” (փխ. “յօղորմութիւն.”) I² (թղ. 22բ) այսպէս ունի այս կողմն՝ “ՉՍրբոյ: Աւրսնէ:

— Դպ. Շնորհեալ տէր: — Սրկ. Եւ եւս եւ վասն միաբանութեան 665
 ձշմարիտ եւ սուրբ հաւատոյս մերոյ, զտէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր
 ողորմեալ: — Սրկ. Զանձինս մեր եւ զմիմեանս տեառն Աստուծոյ ամենա-
 կալիդ յանձն արասցուք: — Դպ. Վեղ տեառնդ յանձն եղիցուք: — Սրկ.
 Ողորմեաց մեզ տէր Աստուած մեր ըստ մեծի ողորմութեան քում: Ասաս-
 ցուք ամենքեան միաբանութեամբ: — Դպ. Տէր ողորմեալ, տէր ողորմեալ, 670
 տէր ողորմեալ:

Մինչ նորա երգեն, քն. զաղաւթս ասէ ի ծածուկ. Տէր մեր եւ փրկիչ
 ձիսուս Վրիստոս, որ մեծդ եւ ողորմութեամբ, եւ առատ պարգեւաւք բարե-
 բարութեան քո: Ար դու քոյին կամու ի ժամուս յայսմիկ համբերեցեր չարչարա-
 նայ խաչի եւ մահու յաղազս մեղաց մերոյ, եւ պարգեւեցեր առատապէս զպար- 675
 դեւս Հոգւոյդ սրբոյ երանելի առաքելոցն: Հաղորդս արա եւ զմեզ տէր աստուած-
 ային պարգեւացդ, թողութեան մեղաց եւ ընդունելութեան Հոգւոյդ սրբոյ:
 — Սրկ. Աւրհնեալ տէր: — (Բն.) ի ձայն. Արպէս զի արժանաւորք եղի-
 ցուք գոհութեամբ փառաւորել զքեզ ընդ Հաւր եւ ընդ սրբոյ Հոգւոյդ,

Տէր. ՔՏՆ. Խոզոտ-նիւն տիկեցու: Սրգ. Եւ եւս միաբան վասն, եւն: F ալ
 մնացածը համառոտ: ||⁶⁶³ Այսպէս bj. իսկ I:Jeg (= v) "Եւ եւս միաբան
 վասն ձշմարիտ եւ սուրբ հաւատոյս մերոյ զՏէր աղաչեսցուք" եւն: ||⁶⁷² AM
 "Մինչ նա քարոզէ (M նորա երգեն), քՏՆ. զաղաւթս ասէ ի ցած." (ըստ M
 նաեւ O միայն տպագիրներէն.) DFN "Եւ մինչդեռ (F մինչ) սրգն. քարոզէ,
 քՏՆ. զաղաւթս ասէ (D ասէ զաղաւթս. N՝ կցի "ի ծածուկ.") զի ի միսին
 աւարտեսցին (F աւարտին.)" որուն վրայ կը յաւելու D "եւ խաղաղութիւն
 տայ ժողովրդեան: J պարզ՝ "ՔՏՆ. զաղաւթ ծածուկ ասէ." H՝ "Մինչ նորա,
 քՏՆ. բազիատարած ասէ զաղաւթս ի ծածուկ." եւ CK "...քՏՆ. ասէ զաղաւթս
 ի ծածուկ," Միւսները տպագրածին պէս: Տպագիրներն՝ S "Մինչ նորա
 երգիցեն, քՏՆ. ասացէ ի ցած." PQ ալ նոյն է տպագրածին հետ, միայն՝
 "...քՏՆ. ասացէ ի ծածուկ," — Աղօթքս ունին նաեւ cfhi: ||⁶⁷³ Միայն i
 "որ մեծ ես" եւն. — E "...բարեբարութեան քո, Որդոյ քոյին" եւն (փխ.
 "Որ դու քոյին" եւն): — DF "Որ դու քոյին կամու (F կամուդ) հօթերեցի
 ի ժամուս յայսմիկ չարչարանաց" եւն: ||⁶⁷⁵ H "պարգեւեցեր զպարգեւս"
 (չունի "առատապէս.") DFJ "պարգեւեցեր առատապէս զպարգեւս եւ շնորհ
 Հոգւոյդ" եւն. N՝ "պարգեւեցեր զշնորհս Հոգւոյդ." իսկ h "պարգեւեցեր ի
 մեզ առատապէս" եւն: ||⁶⁷⁶ Բարբ 22 (A-N՝) եւ fhi "երանելի առաքե-
 լոցն" (= OPQS, եւ VV:X.) Բարսեղեանի սրբագրութիւնն (R) "երանելի
 առաքելոցն" պահած է միայն U, եւ նոյնպէս c ալ: TW ուղղած են "երանելի
 առաքելոցն": — DEJN "Հաղորդս արա զմեզ" եւն (F "...արա եւ զմեզ"
 բոլոր միւսներուն հետ): ||⁶⁷⁷ DFJN՝ "...պարգեւացս ոյսոցիկ ի թողութիւն
 մեղաց եւ ընդունելութիւն (JN ընդունելութիւն) Հոգւոյդ սրբոյ." F
 "...պարգեւացդ այսոցիկ, թողութեան" եւն. E "պարգեւացդ, թողութիւն"
 եւն: — ACEGHIKMN եւ fh "...թողութեան մեղաց, ընդունելութեան"
 եւն (h "ընդունելութիւն" եւն): ||⁶⁷⁸ Այս "Աւրհնեալ Տէր, ունին միայն I:c
 (I՝ "Ամեն, աւրհնեալ Տէր," եւ տպագիր Դպրութիւնք (R:V:tv եւն): Միւս-
 ները (ACDEFGH եւն.) նախնիաց աղօթքին կը կցեն "ի ձայն. Որդեւ շէ"
 եւն. (f "ձայն. Որպէս" եւն. N՝ չունի "ի ձայն:") — E "Որպէս զի արժանի
 եղիցուք" եւն. D "...արժանաւորք վճռոյ" եւն: ||⁶⁷⁹ N "...բանաւոր փա-
 րաւորել" (փխ. "գոհութեամբ" ըստ այլոց՝ A(G) եւն.) — EFH "...ընդ

փրկութեան: Ար արժանի արարեր զմեզ զնուաստացեալ եւ զանարժան
ծառայքս քո ի ժամուս յայսմիկ կալ առաջի փառաց սրբութեան սեղանոյ
քո, եւ զաւրինաւոր երկրպագութիւն եւ զփառարանութիւն մատուցանել
570 քեզ: Գու տէր ընկալ ի բերանոյ մեղաւորացս զերեքսրբեան աւրհնու-
թիւնս, եւ պահեա զմեզ քոյին քաղցրութեամբ: Իող մեզ զամենայն
յանցանս մեր զկամայ եւ զակամայ: Արբեա զհոգի, զմիտս եւ զմարմինս մեր,
եւ շնորհեա ի սրբութեան պաշտել զքեզ զամենայն աւուրս կենաց մերոց
575 յաւիտենից քեզ բարեհաճոյացան: Օյ սուրբ ես Աստուած մեր, եւ քեզ
վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ եւ միշտ, եւ յաւիտեանս
յաւիտենից. Ամէն:

Ք Ա Ր Ո Ջ Հ Ա Մ Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ա Կ Ա Ն

ԺԱ. — Եւ տարկաւագն բարոզեսցէ: Այլ եւս խաղաղութեան զտէր
580 սղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Սրկ. Վ անխաղաղութեան ամենայն

թիւն» (= OPOS.) իսկ ՏԱ. «զգոնութիւն»: ||⁵⁶⁶ N թերի պայտէս՝ «Եւ
ոչ անտես արարեր զնուաստացեալ եւ զանարժան» եւն (տես տող 567.) ուստի
տող մը («զմեղուցեալսն» եւն) դուրս ինկած: — HK «զմեղուցեալսն»: —
FGK «եդէր» (փխ. «եդէր», բատ այլոց): — Բոլոր 22 «ապաշխարութիւն
(II ապաշխարութիւնն) փրկութեան» (= OQS), իսկ P եւ ՏԱ «ապաշխար-
ութիւն փրկութեան» եւն: FN² «ապաշխարութիւն Կաթոլիկ» (փխ.
«փրկութեան»): ||⁵⁶⁸ EHN² «... զանարժան ծառայս քո» (= PQS.) այլք
«... ծառայքս...»: — F «յայտժ ժամու» (փխ. «ի ժամուս յայսմիկ») N²
«յայտժ ժամուս կեալ» (յալ «կեալ» փխ. «կալ»): — E «սրբութեանն ... եւ
զաւրինաւոր երկրպագութիւնն եւ զփառարանութիւնն» եւն: ||⁵⁶⁹ FN² «զաւ-
րինաւոր դաշտան» (փխ. «երկրպագութիւն»): — J «... մատուցանել քեզ»
(փխ. «մատուցանել» եւն): ||⁵⁷⁰ C չունի «ընկալ», ուստի՝ «Դու Տէր ի
բերանոյ մեղաւորացս» եւն: ||⁵⁷² J «Սրբեա զհոգի, զմարմինս մեր» (չունի
«զմիտս եւ»): FN² «Սրբեա զմիտս մեր եւ զհոգի, եւ շնորհեա սրբութեամբ»
եւն: ||⁵⁷³ J (= FN²) «սրբութեամբ պաշտել» եւն, C «ի սրբութեան պաշտել»
եւն: ||⁵⁷⁴ FN² «սուրբ Աստուածածնիդ» (փխ. սրբուհւոյ Աստուածածնին»
եւն): — «Սրբոց, բառէն ետքը թերի է A մինչեւ տող 602՝ թուղթ ինկած
բլլայով (Թ. 78էն ետքը): ||⁵⁷⁵ J «բարի հաճոյացան», F լոկ «հաճոյացան»
(փխ. «բարեհաճոյացան»):

ԺԱ. Համաշխարհական քարոզս ունին 21ս (22. Խորհրդատետր) եւ 24
(կամ 22. Դպրութեան) ի մանուկների՝ I²bceij, եւ այն՝ e հոս կր սկսի բնդ-
հանրապէս, իսկ լ ունի (Թ. 133բ) բայց միայն տանց սկզբնաւորութիւնը.
միւսները չունին: Տպագիրներէն ունին Դպրութիւնք (RV²tv), իսկ s (էջ 109
եւն) եւ s²: հոս եւ Հաւատամքէն ետքն եղող խաղաղականաց միայն սկզբնա-
բառք: Չեռագիրներէն A թերի է հոս. J չունի՝ պայտէս համառօտելով
(առանց) խորագրի «Սրկ. եւ եւս խղ. ի ծածուկ ստէ քհ. զաղօթս. Տէր
Աստուած մեր զրազկատարած» (տող 599): Տպագիր Խորհրդատետրներն ալ
չունին ամբողջն, այլ սկիզբը միայն կր նշանակեն՝ «Եւ (PQ ի կատարել երեք-
սրբենոյն եւ աղօթիցն) սարկաւագն քարոզեսցէ (PQ քարոզէ). Ե- եւ- եւ-
չՏէր ուղ. Վ- ուղ. Իղ. Ե- ուղ. Ե- ուղ. Արկն. Հայնեսցէ. Օրենէս Տէր (PQ
չունին վերջինս հոս, այլ յետոյ). Եւ քհն. բազկատարած աստուգէ ի ծածուկ
զաղօթս» եւն. (տես տող 599): X չունի ասոնք ալ: ||⁵⁷⁹ I² պայտէս կր սկսի՝

աշխարհի եւ հաստատութեան սրբոյ եկեղեցւոյ, զտէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Սրկ. Վ անն ամենայն սուրբ եւ ուղղափառ եպիսկոպոսաց, զտէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Սրկ. Վ անն հայրապետին մերոյ այս անուն կենաց եւ փրկութեան հոգւոյ նորին զՏէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Սրկ. Վ անն վարդապետաց, քահանայից, սարկաւազաց, դպրաց, եւ ամենայն ուխտի մանկանց եկեղեցւոյ, զտէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Սրկ. Վ անն բարեպաշտ թագաւորաց եւ աստուածասէր իշխանաց, զաւրապարաց եւ զաւրաց նոցին, զտէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Սրկ. Վ անն հոգւոցն հանգուցելոց, որք ճշմարիտ եւ ուղիղ հաւատով ի Վրիստոս ննջեցին, զտէր աղաչեսցուք: — Դպ. Յիշեա՛ տէր եւ ողորմեա: — Սրկ. Եւ եւս վասն միաբանութեան ճշմարիտ եւ սուրբ հաւատոյս մերոյ, զտէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր

586

590

“Պարտեֆի Ժորոզ Ժեհմոսա: Ասէ Սրկ. եւ եւս խղ.” եւն: CEIMN “Եւ սրկն. քարոզէ. եւ եւս եւս.” HGK “Եւ զկնի Սուրբ Աստուածին եւ աղաւթից Սրկն. քարոզէ ձայնիւ բարձր. եւ եւս,” եւն: Նոյնպիսի D “Եւ ի կատարումն Սուրբ Աստուածին սրգ. քարոզէ բարձր ձայնիւ. եւ եւս,” եւն: F “Եւ ի կատարման Սուրբ Աստուածին եւ աղաւթիցն քարոզէ սրկն. բարձր. եւ եւս,” եւն: N² “Սրկն. ասէ զքարոզս բարձր եւ Գլխիս ասն Տէր ողորմեա: եւ եւս,” եւն: Չեռագիրք առհասարակ ամէն անգամ շին կրկներ Դպրաց “Տէր ողորմեա, պատասխանն՝ ծանօթ ըլլալով, (be միշտ կր դնեն.) եւ առհասարակ վերջինքն կը համառօտեն: ||⁵⁸⁰ Դպրաց պատասխանն՝ I² “Տէր ողորմեա կեցո.” DF եւ e ալ միայն “Կեցոյ Տէր,” ||⁵⁸¹ Այս “Տէր ողորմեա, ունին նաեւ FGI: ||⁵⁸² Հոս հայրապետի յիշատակութենէն յառաջ գրած է R² (եւ անկէ ՏԱ խումբն՝ 1) երկար խրատագիրք թէ “Աստ յետ յիշելոյն զպապն յիշեցի եւս առաջնորդն տեղոյն, եւն. (տես վերն էջ 608): ||⁵⁸³⁻⁵⁸⁴ “Վասն հայրապետին մերոյ, եւն ունին 22. եւ ՏԲ խումբն. եւ այն DFI*KN եւ c պայպէս՝ “Վասն հայրապետին մերոյ տեառն կենաց եւ փրկութեան (F փրկութեան անյանց) զՏէր,” եւն. իսկ CEGHMN եւ bci ու v՝ “վասն հայրապետին մերոյ տեառն այս անուն (b) ասոր տեղ “Յօթոյն,” c շունի “այս անուն.”) կենաց եւ փրկութեան հոգւոյ նորին (MC շունին “հոգւոյ նորին”) զՏէր աղաչ.: ՏԱ (R² եւ անկէ V² էւն.) այս տունը փոխած է՝ “Վասն սրբազան Պապին մերոյ տեառն Ա. եւ Պատրիարքին կամ Արքեպիսկոպոսին կամ Եպիսկոպոսին մերոյ Տեառն Ա. զՏէր աղաչ.: Այս խմբին համաձայն է 1698ին լեհաստան գրուած j ձեռագիրն՝ “վասն սրբազան պապին մերոյ Տեառն (այս անուն) կենաց եւ փրկութեան հոգւոյ նորին զՏէր աղաչեսցուք: Վասն յամենապատիւ արքիեպիսկոպոսին մեր Տեառն (այս անուն) կենաց եւ փրկութեան հոգւոյ նորին զՏէր,” ||⁵⁸⁵⁻⁵⁸⁷ D պայպէս՝ “վասն քահանայից (շունի “վարդապետաց”), սարկաւազաց... մանկանց սրբոյ եկեղեցւոյ զՏէր,” եւն: Միւսներն ըստ տպ. (H “...մանկանցն եկեղեցւոյ,” եւն.) միայն d շունի այս տունը: ||⁵⁸⁷⁻⁸⁸ D այլ հոս համեմատ տպուածին. (D “...աստուածասէր իշխանացն,” եւն.) միայն ij “վասն Բարեպաշտ Բարապետին Ժրոյ այս անուն կենաց (i “...մերոյ Ա.” եւ շունի “կենաց”) եւ աստուածասէր իշխանաց,” եւն: ||⁵⁸⁹ I²M “վասն հոգւոց հանգուցելոց,” եւն: ||⁵⁹¹ Այսպէս ՏԱ. քիչ տարբեր միւսները (be “Եւ եւս Ժափան վասն ճշմարիտ եւ սուրբ հաւատոյս մերոյ զՏէր աղաչեսցուք.” նոյնպէս՝ FI*N² եւ dv եւն.) Ասկէ եւ նաեւ նախընթացէն սկսեալ 22. (Խորհրդատեարները) կը համառօտեն, օրինակի համար C պայպէս՝ “վասն հոգոց: Եւ եւս միար.: Զանձինս: Ողորմ.”: Նոյնպէս կամ նման միւս 22.: ||⁵⁹²⁻⁵⁹³ Հոս ալ

ողորմեաւ: — Սրկ. Չանձինս մեր եւ զմիմեանս տեառն Աստուծոյ ամենակալի յանձն արասցուք: — Դպ. Վեզ տեառնդ յանձն եղիցուք: — Սրկ. 695 Ողորմեաց մեզ տէր Աստուած մեր, ըստ մեծի ողորմութեան քում: Ասասցուք ամենեքեան միարանութեամբ: — Դպ. Տէր ողորմեաւ, Տէր ողորմեաւ, Տէր ողորմեաւ:

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Բ Ա Ջ Կ Ա Տ Ա Ր Ա Ծ

Եւ քահանայն բազկատարած ասէ ի ծածուկ զաղաւթս. Տէր Աստուած 600 մեր, զբազկատարած զաղաչանս ծառայից քոց վերընկայցիս եւ ողորմեսցիս ըստ մեծի ողորմութեան քում: Չգթութիւն քո առաքեա ի վերայ մեր, եւ ամենայն ժողովրդեանս՝ որք ակն ունին առ ի քէն ողորմութեանդ:

Սրկ. ձայնեսցէ. Արհնեաւ տէր: — ԲՆ. ի ձայն. Չի ողորմած եւ մարդասէր եւ Աստուած զորով եւ քեզ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ 605 պատիւ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:

1² «Տէր ողորմեա կեցաւ», — 1² «...Տեառն Աստուծոյ յանձն արասցուք» (չունի «ամենակալիք») իսկ be «Տեառն Աստուծոյ ամենակալը» եւն: ||³⁹⁴ Միայն e «Քեզ տեառն յանձն» եւն. (1²)v եւն «տեառնդ» եւն: ||³⁹⁵ 1² եւ e չունին «ըստ մեծի ողորմութեան քում» բառերն, ունին bv եւն: ||³⁹⁶ GK մէկ անգամ «Տէր ողորմեա» (1²be եւն երեք անգամ) ||³⁹⁷ Գպրութիւնք հաս կը կցեն «Սրկ. Օրհնեա Տէր», այսպէս bevt եւն. (տես սող 603.) վասն զի ասոնք ի հարկէ միջանկեայ «Տէր Աստուած մեր զբազկատարած» աղօթքը չեն գրեր: Բայց նաեւ ձեռագիր եւ այսպիսի Խորհրդատեարները հոս նոյն աղօթքէն յառաջ ունին. այսպէս ORSUVTW «Սրկն. ձայնեսցէ. Օրհնեա Տէր», CEGHIKM «Սրգն. ձայնէ. (HGK եւ 1² ԱԲԷ.) Օրհնեա Տէր», J չունի այդ ալ միւսներուն հետ: DN² եւ N ալ չունին, F յետոյ մեր դրած տեղը (= PQ): ||³⁹⁹ Խորագիր այսպէս ՑՊ. (եւ 1² PQ «զաղօթս ի ծածուկ», X լոկ «բազկատարած»,) 22 (CM եւն) «Եւ քհն. բազկատարած ասէ ի ծածուկ զաղաւթս», բայց C չունի «ասէ», HGK «ասէ զաղօթս» (չունին «ի ծածուկ»), N «ասէ ի ծածուկ» (չունի «զաղօթս»), J «ի ծածուկ ասէ քհ. զաղաւթս», D² «քհն. բազկատարած ասէ զաղաւթս», եւ F «իսկ նոքա յորժամ զՏէր ողորմեան ասեն՝ քհն. բազկատարած ասէ զաղաւթս», որուն համեմատ N² «իսկ յորժամ դպիրքն զՏէր ողորմեան ասեն, քհ. ասէ բազկատարած զաղ.», ||⁶⁰⁰ P «վեր ընկայցիս» եւն: ||⁶⁰¹ E «գգթութիւնը քո» եւն: — N² «առաքեա ի վերայ մեր» եւն: ||⁶⁰² «Որք ակն ունին» եւն տեղէն կը սկսի դարձեալ Ա՝ Թ. 74ա: — H «աստուած ողորմութեան» եւն: ||⁶⁰³ Հոս PQ եւ V² «Սրկն. ձայնեսցէ (V լոկ «Սրկն.»), Օրհնեա Տէր: Եւ քհն. ասացէ ի ձայն», եւն: Նոյնպէս F «Սրկն. Արհնեա Տէր: Եւ քհն. ի ձայն» եւն: Միւսներն «Օրհնեա Տէր» վերն ունին, տես սող 597: — V² «քհն. ի ձայն», միւս ՑՊ (բայ ի PQ) պարզ «ի ձայն» (= 22.) N² «ձայն ասէ», իսկ X «2 եւնամած ի ձայն», ||⁶⁰⁴ F չունի «գորով», ||⁶⁰⁵ J վերջը «... յաւիտենից» Գ. Կ. Ամէն: ԹԲ. Այս ամբողջ հատածը շատ պէտքի ունին 22: Նախ J ամենեւին չունի, բայ ի սա խօսքէն՝ «Եւ կարգան զաւուր գիրքն եւ զաւետարանն եւ այս հաւատամքն. Հոս արտ. եւն: Տարբեր են D եւ F (տես վերն էջ 576, § 9.) վերջնոյ կարգէն է N² «Եւ ասեն Սաղմոս ըստ պատշաճի աւուրն ի ձայն, եւ երկրպագէ քհն. երիցս առաջի սրբոյ սեղանոյն, եւ դնացեալ նստի յաթոռն մինչեւ ընթեռնուին զՄարդ արեւն եւ զԱռաքելականն բոս Խորհրդական աւուրն: Եւ զկնի ասեն Ալէլու ի ձայն. եւ քհն. յառնէ յաթոռ»

Ը Ն Թ Ե Ր Ց Ո Ւ Ա Ծ Ք

ԺԻ. — Եւ քահանայն նստցի յաստիճանն: Եւ սկսցին սաղմոս. Կցորդ, ըստ խորհրդոյ աւուրն: Եւ ընթերցցին զգիրս մարգարէականս եւ առաքելականս: Եւ զկնի Ալէլու ըստ ցուցանելոյ ընթերցուածոյն:

Եւ յաւարտմանն՝ սարկաւազն բարձր ճայնիւ զոչեսցէ. Եւ ըթի: — Բահանայն դարձցի ի խորանէն, եւ խաչակնքեսցէ ի վերայ ժողովրդեան, եւ ասասցէ. Խաղաղութիւն † ընդ ամենեսեան: — Դպ. Եւ ընդ հոգւոյդ քում: — Սրկ. Եւ ընդ զամեն լուսարուք: — Սրկ. Արքայ աւետարանիս ըստ Մատթէոսի: — Դպ. Փառք քեզ տէր Եստուած մեր: — Սրկ. Պրաւսխումէ: — Դպ. Եւ Եստուած [կամ աւթէաւս]:

610

616

ոչն եւ գա առաջի սեղանոյն: Եւ սրգն. առեալ հրաման կարգայ զաւետարանն ըստ պատշաճին: Եւ սկսանին վերջ աւետարանին՝ զոր սուրբ ժողովն հաստատեցին ի նիկիոյ ԳՃ ու ԺԸ հայրապետաց զբանն հաւատոյ. Հոստոս, եւն: Միւսներն ընդհանրապէս համեմատ տպուածին, բայց դարձեալ շատ պէտքի սութեամբ: ||⁶⁰⁷ Բոլոր 22. (այսինքն ACEGHKMN) «Եւ քհն. նոթ յաստիճանն եւ սկսանին Սաղմոս կց. (CH շունին «կց.») ըստ խորհրդեան (CEH «խորհրդի») աւուրն:», Տպագիրներէն մեր դրածին պէս ORSUUVW (բայց OS «...սկսանին», փխ. «սկսցին», եւ շունին «կց.») միայն՝ PQ «Յետ այսորիկ երկրպագեսցէ սեղանոյն քհն. եւ եկեալ բազմի յաստիճանն. եւ սկսանին դպիրքն սողմոս ըստ խորհրդոյ աւուրն:» — Այս Սաղմոսք ու յաջորդ Ալէլուք տես ի v (էջ 106—140), t (12⁰ էջ 41—93) եւ այլուր, այսպէս արեւելք տպուած Ժամագրոց ճաշու մասին մէջ, եւ բուն ճաշոցները ինչպէս R² ալ նշանակած է՝ «Գիրքն, Ալէլուս եւ Աւետարանն ի ճշտման գիրս:» ||⁶⁰⁸⁻⁶⁰⁹ ACEIN «Եւ ընթերցանուց գիրս (CN զգիրս) մարգարէական եւ առաքելական: Եւ զկնի Ալէլու ըստ (C շունի «ըստ») ցուցանելոյ ընթերցուածոյն:» N շունի վերջինս «Եւ զկնի» եւն: — GK «Եւ ընթերցանուց գիրք մարգարէականք եւ առաքելականք (K «...զգիրքն մարգարէական եւ առաքելական») եւ զկնի Ալէլուս (K Ալէլու) ըստ ցուցանելոյ գրոցն» (K «գրոց») — Իսկ H «Եւ ընթերցանուց գիրս մարգարէից եւ առաքելական. եւ զկնի Ալէլու ըստ ցուցանելոյ աւուր ընթերցուածին:» — Տպագիրք մեր դրածին պէս. միայն O «...զգիրս մարգարէական եւ առաքելական:», PQ «...զգիրս մարգարէական եւ առաքելականս ... Ալէլուսայ», եւն: Իսկ S «...ըստ ցուցելոյ» (փխ. «ցուցանելոյ») ||⁶¹⁰ AEGHIK «Եւ յաւարտմանն սրկն. Բարձր քում. Աւթի. (AEGHIK «Որթի:») C «...սրկն. ձայնիւ գոչէ. Աւթի. Տեր.» (փխ. «Որթի:») N «Եւ յաւարտմանն սրկն. գոչէ. Որթի:», Տպագիրներէն՝ PQ «...սրկն. ձայնեսցէ. Որթի.» OS «...սրկն. ձայնեսցէ Բարձր. Որթի.» RUVV²TW «...սրկն. (V² Բարձր) ձայնիւ գոչեսցէ. Որթի.» ||⁶¹¹ Ամեն 22 (= O). «Քհն. գառնայ ի խորանէն (H շունի «ի խորանէն») եւ խաչակնքէ ի վերայ ժողովրդեանն եւ ասէ.» (H «...ժողովրդեանն ասելով» = PQ.) միւս ՏՊ. մեր դրածին պէս: ||⁶¹² Ասկէ մինչեւ սող 616 միաբան շին 22. այնու որ մին մաս մը դրած է՝ միւսը ոչ եւն: — OPQS «Խղ. ամենցոն» (= N, փխ. «ընդ ամենեսեան» ըստ այլ ՏՊ եւ 22 կամ AC եւն:) Նոյնները՝ «Գղթի» (փխ. «Ժող.») հոս եւ այլուր: — CI «Եւ հ. ք.» (շունին «ընդ:») ||⁶¹³ Երկրորդ «Սրկ.» շունին գրեթէ ամեն 22. (AEGHIK) սրով մնացած են «Երկրպագութեամբ լուսարուք Արքայ աւետարանիս» եւն. Իսկ CN շունին «Արքայ աւետարանիս» եւն խօսքն ալ: Յիշեաններէն՝ E լոկ «...լուսարուք. ըստ Մատթէոս.», K «...լուսարուք, սրբայ աւետարանիս որ ըստ.» H «...լուսարուք սրբայ աւետարանին ըստ ցուցանելոյ սուրբ.» I «...լուսարուք սրբայ աւետարանիս»

Եւ սարկաւագն ընթերցցի զաւետարանն . եւ յաւարտն ասացնն ամեն-
ւերեան . Փառք քեզ տէր Աստուած մեր :

Հ Ա Ն Գ Ա Ն Ա Կ

Ժ.Գ. — Եւ ասացնն զհաւատամքն . Հաւատամք ի մի Աստուած Հայրն
620 ամենակալ , յարարիչն երկնի եւ երկրի՝ երեւելեաց եւ աներեւութից : Եւ ի մի
տէր Ախուս Վրիստոս յԱրդին Աստուծոյ ծնեալն յԱստուծոյ Հաւրէ միա-
ծին , այսինքն յէութենէ Հաւր [կամ՝ նախ քան զամենայն յաւիտեանս :] Աս-
տուած յԱստուծոյ , լոյս ի լուսոյ , Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ
ծնունդ եւ ոչ արարած : Եւ յոյն ինքն ի բնութենէ [կամ՝ համագոյակից] Հաւր ,
625 որով ամենայն ինչ եղեւ . յերկինս եւ ի վերայ երկրի , երեւելիք եւ աներեւ-

բանին , ու՛մ էլ ինչ լինի՝ զայն ուս . իսկ GM “սրբոյ աւետարանիս ըստ Մատ-
թէոսի” (չունին “սր”) ||⁶¹⁵ “Ասէ Աստուած” ունի տպագրաց մեծագոյն
մասն (OPQSTV²W) եւ N. բայց մեր փակագծի մէջ աւելցուած “աւթէաւս”
(ὁ θείος) յունարէնն՝ տպագիրներէն RUV եւ ձեռագիրք ACDEGHIKM. (A
“աւթէ աւթէաւս.” CE “աւթէոս.” IH “աւթէաւս.” M “աւթէաւս.” K
“օթէոս” , իսկ G “օթիաւս.”) ||⁶¹⁶ Բայց 22. “Եւ սրկն . ընթեռնու (= O)
զաւետարանն (NI “եւ ընթեռնուն զաւետարանն”) եւ յաւարտն (ACHIN
յաւարտմանն) ասնն ամենեքեան .” (C չունի “ամենեքեան .”) H վերջն այսպէս՝
“եւ աւարտման ասնն ամենեքեան ի մի բերան .” K՝ “եւ յաւարտ ամենայնի
ասնն ամենեքեան .” իսկ G՝ “Եւ սրկն . ընթեռնու զաւետարանն : Ով եղբարք
յոյս տեղիքս սրկգ . սպասաւոր ք՛՛ն ին ասէ . իսկ յաւարտ աւետարանին ասնն
ամենեքեան . Փառք եւն :

Ժ.Գ. Սկզբան խրատագիրք (DFJN² տես վերին՝ Հտծ . Ժ.Բ սկիզբն , Fի պէս
Ի՝ “Եւ ասնն զՀաւատամքն թէ՛ ի ձայն եւ թէ՛ ի թիւ .”) այսպէս մեծագոյն
մասն 22 (AEHM եւն) եւ ՑՊ . (միայն 22 “ասնն .”) Բայց C լուկ “Եւ ասնն .
Հասարած” եւն : E “Եւ ասնն զՀաւատամքն որ ի նիկիոյ եղաւ .” GK “Եւ
ասնն զՀաւատամքն որ ի նիկիոյ (K կցէ “ասացաւ .”) Ցարքեր են տպագիրներէն
միայն PQ՝ “Եւ ապա ասնն զնիկիական դաւանութիւնն ի լմանն :” — Հանգա-
նակն ունին բացի ձեռագիրք եւ տպեալ Խորհրդատետարներէ՝ նաեւ Գպրութիւնք
(Γαδεγχιην) . զորոնք հոս “24” կը նշանակենք՝ ուր ամէնքը միարան են :
||⁶¹⁹ “Հայր (փիւ . “Հայրն”) ամենակալ” ունին ACEGHMN եւ ehjn (= OPQS.)
“Հայրն” DFIKN² եւ Jagi : Բարսեղեանի սրբագրութիւնն “Հայրն ամենակալ .
(R) ունի c ալ : ||⁶²⁰ DF “արարող երկնի” եւն . E “յարարողն երկնի”
(= adj, իսկ gn “արարողն” եւն .) h “արարիչն” եւն : — EFHJK եւ agn
“Հասարած եւ ի մի Ցէր” եւն : ||⁶²¹ Միայն h “... քրիստոս Որդին Աստուծոյ”
եւն : — ADFIJNN² եւ aegjh “ծնեալն յԱստուծոյ .” (= OPQSVV².) իսկ
(EGKM եւ din “ծնեալ յԱստուծոյ .” (= TW .) Բարսեղեանի “ծնեցեալ .
(RVU) ունի նաեւ c Գպրութիւնն : ||⁶²² “Այնքն յեւթեւէ Հասար . ունին
ամէն 22 (A, C—N²) եւ 24 (a, d—n.) եւ ՏԲ (OPQS.) Բարսեղեանի սրբա-
գրութիւնն է “Եւ ի տն զամ զամեայն յամեայն .” (R եւ անկէ ՏԱ .) զոր ունի c ալ :
||⁶²³ J նորանշան ընթերցում ունի՝ “... լոյս ի լուսոյ , Աստուած ճշմարիտ ,
Աստուծոյ ծնեալն ճշմարտէ ծնեալն եւ ոչ արարեալն” եւն : ||⁶²⁴ J տես
նախընթացն : F “ընեալ” (= DJagh, փիւ . “ընեալ” , բայց Ja “ծնեալն”) եւ
ոչ արարեալն (= Ja) : — E “եւ ոչ արարած” : — “Եւն ինքն ի բնութենէ
Հասար . ունին բայց 22 եւ 24 եւ ՏԲ (տես սոց 622) : Բարսեղեանի սրբա-
գրութիւնն (R եւ ՏԱ) “Եւ յոյն ինքն Հասարակից Հօր , ունի նոյնպէս c ալ :
||⁶²⁵ DEFJN² “յերկինս եւ յերկիւն” (= egu, եւ a “... եւ երկրի .”) փոխանակ

ոյթք: Ար յաղագս մեր մարդկան, եւ վասն մերոյ փրկութեան իջեալ ի յերկնից՝ մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ կատարելապէս ի Սարիամայ սրբոյ կուսէն Հոգւովն սրբով: Արով էառ մարմին՝ հոգի եւ միտք, եւ զամենայն որ ինչ է ի մարդ ճշմարտապէս եւ ոչ կարծեաւք: Չարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ, յերրորդ աւուր յարուցեալ, ելեալ ի յերկինս նովին մարմնով նստաւ ընդ աջմէ Հաւր: Գալոց է նովին մարմնովն եւ փառաւք Հաւր ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան: Հաւատամք եւ ի սուրբ Հոգին, յանեղն եւ ի կատարեալն, [որ ի Հաւրէ եւ յԱրդւոյ բղխի,] որ խաւսեցաւ յաւրէնս եւ ի մարգարէս եւ յաւետարանս. որ էջն ի Յորդանան, քարոզեաց զառաքեալն, եւ բնակեցաւ ի սուրբսն: Հաւատամք եւ ի մի միայն ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցի: Ի մի մկրտու-

630

635

“եւ ի վերայ երկրի” ըստ մնացելոց: ||⁶²⁶ Բոլոր 22. եւ e “իջեալ յերկնից” (= OPQ.) իսկ մնացեալ 24. (I² եւն) եւ SU “իջեալ է յերկնից” (= S): ||⁶²⁷ “Մարմնացաւ” բառը cj կարմրագիր ունին: — X “մարդացաւ, շուք իջնեցի, ծնաւ” եւն. — N² “ի Սարիամայ է սրբոյ կուսէն” եւն: ||⁶²⁸ ACDGHN եւ egij “Հոգւով սրբով” (= OS եւ N.) իսկ EFJKN եւ միւս 24 “Հոգւով սրբով” (= PQTW, իսկ RU “Ոգւով” եւն): — “Մարմին, հոգի եւ միտք”, ունին բոլոր 22 (A, C—N²) եւ 24 (բուն՝ adeghin,) իսկ cj “զմարմին, զհոգի եւ զմիտք” (“մարմին” չունի միայն h) “եւ միտք” ունին տպագիրներէն OS եւ V, իսկ Բարսեղեանի սրբագրածն “եւ միտք” RUT եւ զարմանալի կերպով նաեւ PQ (Տմն. cj.) W ուղղած է “եւ միտք” (= X.) ||⁶²⁹ ACE “եւ զամենայն որ ինչ է ի մարդ” եւն փխ. “որ ինչ է ի մարդ” եւն (N² “եւ ամենայն որ ինչ է ի մարդ” եւն): — “Ճշմարտապէս” բառէն սկսեալ թերի է D՝ թուղթ ինկած բլլալով: — EFJN² “եւ ոչ իւրձի ունեւով” (= adng) փխ. “եւ ոչ կարծեալք” — Բարսեղեանի սրբագրութիւնն (R) “Չարչարեցեալ, խաչեցեալ, թաղեցեալ, յերրորդ աւուր յարեալ” միայն U եւ C պահած է, եւ ոչ ուրիշ տպագիր մը: Չեռագիրներէն EFJadn կը կարդան “Չարչարեալ, այօնն խաչեալ, թաղեալ” եւն. իսկ g “Չարչարեալ, այօնն խաչեալ, մեռեալ, թաղեալ” եւն: — ||⁶³⁰ Գրեթէ բոլոր 22. (A, E—N²) եւ adfghij “նովին մարմնով” նստաւ” եւն (= OV.) իսկ C միւս ամէն տպագրաց հետ “նովին մարմնով” եւն: ||⁶³¹ FJ եւ gf հոս ալ “Գալոց է նովին մարմնով” (= V), իսկ CE եւ միւսները՝ “նովին մարմնով” — Բոլոր 22 (ACEFGHJKMNN² եւ J² adfghin “... փառաւք Հաւր՝ դատել” (= O, փխ. “ի դատել” եւն միւս տպագրաց հետ): ||⁶³² EGH եւ aj “որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ” եւն. իսկ N² եւ d “որոյ սուրբ եւ անձն թագաւորութեանն” եւն (= e “որոյ անձն թագաւորութեանն” եւն): ||⁶³³ AEMN եւ i “յանեղ եւ ի կատարեալ” (= O), միւս ձեռագիրք եւ տպագիրք “յանեղ” եւ ի կատարեալն: — Որ է Հօրէ եւ յՈրդւոյ Բղիէ, չունին բոլոր 22. Թէ Խորհրդատեարի եւ Թէ Դպրութեան՝ բաց ի C գրչագրէն, որ ունի. նոյնպէս չունի ՏԲ (OPQS.) Հռոմի (R) տպագրութենէն նոյնը պահած են SU (TUVV²W.) ||⁶³⁴ N² “յարէնս եւ մարգարէս” եւն. n՝ “յարէնս եւ ի մարգարէս” եւն: — CE “Որ էջ ի Յորդանան” (= O, փխ. “էջն” ըստ այլոց.) H “Որ էջն Յորդանան” (չունի “ի”): ||⁶³⁵ Միայն C “քարոզեաց յառաքեալն” եւ N² “քարոզեաց զառաքեալն” (= Jahj.) միւս բոլոր 22 (AEFGH եւն) “քարոզեաց զառաքեալն”, զոր ունին նաեւ ՏՊ (միայն O “քարոզեաց առաքեալն”) ուստի Բարսեղեանի սրբագրութիւնը չէ այս: — C “բնակեցաւ ի սուրբսն” F “բնակեցաւ ի սուրբսն” ||⁶³⁵⁻⁶³⁶ Հոս շատ պէտքս են 22: ACEGHI²KMN “Հաւատամք եւ ի մի միայն (A “եւ ի միայն”, ի լուս. “եւ ի յայն”) ընդհան-

յառաջ քան զյաւիտեանս, երկիրպագանելով սրբոյ Լըրորդութեանն, եւ մի 645
աստուածութեանն Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հողւոյն սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ
յաւիտեանս յաւիտենից: Ժող. Ամէն:

Խ Ա Ղ Ա Ղ Ա Կ Ա Ն Ք

ԺԿ. — եւ սարկաւազն քարոզեսցէ ի ձայն. Լը եւս խաղաղութեան 650
զակր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Լը եւս հաւատով աղա-
չեսցուք եւ խնդրեսցուք ի տեառնէ Աստուծոյ եւ ի փրկչէն մերմէ Հիսուսէ
Վրիստոսէ ի ժամուս պաշտման եւ աղօթից. զի արժանի ընդունելութեան

եւն: Ուրիշ ձեւով է Ե՝ Սրկն. Ա-բնեւ Տէր: Ժամարարն. Իոյ Տէր քառասորե-
ցոս որ յառաջ քան զյաւիտեանս: Սրկն. երկր պագանելով սրբոյ Երրորդութեան Հօր
եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ յաւիտեանս: Դպիրքն. Ամէն: Սրկ. Եւ եւս իւր. եւն:
Միւսները «Լուսաւորչին» խրատագիր միայն կու տան չափազանց պակասու-
թեամբ: Նախ ամենեւին խրատագիր չունին ACEJN եւ fgh. (n եւ ոչ «Իսկ
մեք» եւն գրած է:) D «ի սուրբ Լուսաւորչին մերմէ ասացեալ է.» նոյնպիսի՝
Ha «Սրբայն Գրիգորի Լուսաւորչին է (չունի a «է») ասացեալ.» հմմտ. Ը՝
«Լուսաւորչին է ասացեալ.» PQ «Լուսաւորչին ասացեալ.» եւ d «ի սուրբ
Լուսաւորչին է ասեւ ըմանս:» GK «Լուսաւորչին է.» N2 «ի Լուսաւորչին մերմէ.»
(— i «ի Լուսաւորչին մերմէ սուրբ Գրիգորէ.» եւ j «ի Լուսաւորչին մերմէ
Գրիգորէ ասացեալ.») Միւսները (M եւն) եւ տպագիրք (PQէն զսա) պարզ
«Լուսաւորչին.» զոր X այսպէս ունի՝ «Եւ համբուրեալ զեղանն՝ տեառնա-
գրեսցէ զինքն ասելով զԼուսաւորչին» եւն: ||⁶⁴⁵ D «... փառաւորեսցուք՝ որ
յառաջ է քան զյաւիտեանս» եւն: — V2 «երկրպագանելով ուրիշ Երրորդու-
թեանն» եւն: — «Երրորդութեանն» ունին ACDFGMN եւ cghij ու տպա-
գիրներէն OPQRSTUVWXYZ, իսկ EHKN2 «Երրորդութեան» (= W): Յաջորդ
«եւ մի աստուածութեանն» ունի յիշեալք (նաեւ H), միայն EKN2 եւ fj «մի
աստուածութեան» (= W.) Տարբեր յ՝ «... Երրորդութեանք եւ մի աստուա-
թեանք... Հողւոյն սրբոյ յաւիտեանս. Ամէն.» ||⁶⁴⁷ Ինչպէս J, նոյնպէս F
վերջաւորութիւնը («այժմ եւ միշտ եւն») չունի, այլ լսկ «... Հողւոյն սրբոյ.
Ամէն.» Այս «ամէն» կը կցեն առանց «Ժող.» խրատագրի՝ ADN եւ տպագիրք
OPQS, իսկ V չունի «Ժող. Ամէն.» նոյնպէս X որ յաջորդներն ալ չունենալով
կ'ըսէ հոս՝ «Տարածեալ ձեռք ասացէ ի ծածուկ գաղօթս. Տէր մեր» եւն.
(տես տող 672:) Միւսներէն՝ GHK «Դպ. Ամէն.» E եւ այլ տպ. (RU եւն.)
«Ժող. Ամէն.» իսկ N2 «Ժող. ասէ՝ Ամէն Տէր Աստուած:»

ԺԿ. Խաղաղականքս չունին ի հարկէ ՏՊ. (խորհրդատեարներն), որոնք
սկզբան մէկ երկու տողը միայն կը յիշեն: Ունին ոչ միայն ՉԽ (ձեռագիր Խոր-
հրդատեարներն), այլ եւ ՉԿ կամ Դպրութիւնք (a—j) եւ R2V2stv, բայց
s2-ի միայն տանց սկզբնաւորութիւնք: ||⁶⁴⁹ Խրատագիրս չունին JH (H լսկ
«Սրկ.»), եւ E՝ ուր ջնջուած է: Միւսներէն սկզբան «եւ» չունին GKM: —
Ամէն ՉՉ.՝ «քարգէ» (= PQ). — «ի ձայն» չունին DFMN2. C ալ ասոր տեղ
«եւ ասէ» ունի: ||⁶⁵⁰ GFGH «Դպ. Տէր ողորմեա» (OPQS.) K չունի խօսքս,
իսկ M լսկ՝ «Տէր ող.»: Հմմտ. Հտծ. ԺԱ. — ||⁶⁵² AI2MN (= f) «... խնդրես-
ցուք յԱստուծոյ Հաւր եւ Հօգւոյն սրբոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ յաւիտեանս» եւն:
(= ACEFGJKMN «ի ժամուս (EFM ի ժամու.) պաշտման եւ աղօթից.»
(— abgh եւ V2 v. իսկ j «ի ժամուս պաշտման.») միւսները (DHI2N2 եւ R2
եւն.) «ի ժամուս պաշտման» եւն: — M «Ձի Աստուած արժանի ընդունելու-
թեան արասցէ. եւն (— ef.) իսկ d «արժանի արասցէ» (չունի ընդունելու-
թեան.») h «զի արժանի ընդունելութեամբ արասցէ» եւն. D «արժանի ըն-

արասցէ, լուիցէ ձայնի աղաչանայ մերոց. ընկալի զինդրուածս արտից մերոց, թողդէ զլանցանս մեր, ողորմեսցի ի վերայ մեր: Աղաւթք մեր եւ խնդրուածք
 655 յամենայն ժամ մնոցեն առաջի մեծի տէրութեան նորա: Եւ նա տացէ մեզ միաբան միով հաւատով, արդարութեամբ վաստակել ի գործս բարիս. զի ողորմութեան զչնորհան իւր սրասցէ ի վերայ մեր. տէրն ամենակալ կեցուցէ եւ ողորմեսցի: — Դպ. Ակեց տէր: — Սրկ. Չժամ սուրբ պատարագիս, եւ զառաջիկայ աւրս խաղաղութեամբ անցուցանել հաւատով ի տեառնէ խնդրեսցուք: — Դպ. Շնորհեա տէր: — Սրկ. Չհրեշտակ խաղաղութեան պահապան անձանց մերոց ի տեառնէ խնդրեսցուք: — Դպ. Շնորհեա Տէր: — Սրկ. Չսրբոյ խաչին մեծ եւ կարող զաւրութիւն յաւգնականութիւն անձանց մերոց, ի Տեառնէ խնդրեսցուք:

դունելութիւն արասցէ, եւն: ||⁶⁵³ AE “Լուիցէ Տէր ձայնի աղաչանայ, եւն. (- abj եւ v.) — Միայն i “զինդրուածս ի արտից, եւն: ||⁶⁵⁵ DEFHJKN: “աղթք մեր ... Ժոցէ առաջի, եւն. (= adegħ.) այլք լաւ եւս “մնոցեն, իսկ G “մնոցեն, — Նոյն EHKJN² եւ դարձեալ I²aegj “առաջի մեծի եւ առաջ տէրութեան նորա, Մնացեալք եւ ՏՊ. մեր գործին պէս: ||⁶⁵⁶ EHI²KNN² եւ eghı “հաւատով եւ արդարութեամբ, եւն: Միւսներն այս “եւ, շունին տպագրաց պէս (v “հաւատով արդարութեամբ, եւն), բայց նաեւ հոս շափազանց պէսպիսութեամբ: AGK “յարգարութիւն վաստակել ի գործս բարիս. C “արդարութիւն վաստակել զգործս բարիս. DEFJN² “արդարութեամբ վաստակել զգործս բարեաց. M “յարգարութեան վաստակել ի գործս բարիս. N “արդարութեան վաստակել ի գործս բարի, ՉԿ. օրինակներէն՝ beegh տպագրութեան պէս (h “ի գործս բարեաց.) իսկ adhi “արդարութեամբ վաստակել զգործս (dhi “ի գործս) բարեաց. մինչ fj “յարգարութեան վաստակել ի գործս բարիս: ||⁶⁵⁷ C “Ջի զողորմութեան շնորհան իւր, եւն. EDF “զի զողորմութիւն զչնորհան. (E “զողորմութիւն զչնորհան.) GJMN “զողորմութեան զչնորհան իւր, (= acdefk.) F եւ այլք տպուածին պէս են: — JN “Տէր ամենակալ, եւն: ||⁶⁵⁸ Այս “Դպ. Ակեց Տէր, (AEN “Ժող. եւն.) ունին Չեռագրաց մեծագոյն մասն. միւս անգամներն՝ ոչ, վասն ասկէ ետքը կը համառօտեն գրեթէ ամէնքը՝ միայն սկզբներն յիշելով. (աւելի լիակատար ունին FJ եւ be եւ տպագիրք R²V²tv.) AM օրինակի համար այսպէս կը համառօտեն՝ “Սրկ. Չժամ սուրբ պատարագիս եւ զառաջիկայ աւրս խաղաղութեամբ: (A Ժող. Շնորհեա Տէր: Սրկ.) Չհրեշտակ: Չքաւ: Չսրբոյ: Եւ եւս: Չանձ: Ողորմ: Մինչ նոքր, եւն. (տես սող 672:) Նոյնպէս կամ նման կերպով ունին միւսներն ալ: N այս մասերը շունի: ||⁶⁵⁸⁻⁶⁵⁹ “Չժամս ... եւ զառաջիկայ աւրս, եւն՝ այսպէս AECGKM, եւ այն՝ C տունն այսպէս կարճ՝ “Չժամ սուրբ պատարագիս եւ զառաջիկայ օրս զՏէր. K աւելի կարճ՝ “Չժամս եւ զառաջիկայ աւրս. EG “Չժամս սուրբ պատարագիս եւ զառաջիկայ օրս խաղաղութեամբ ի Տեառնէ խնդ. (= միայն O տպագիրներէն, որ շունի “անցուցանել, բայն ասոնց պէս:) Բոլորովին տարբեր են DFHI²JN² եւ aeg՝ “Չժամ սուրբ պատարագիս եւ զառաջիկայ երեւել ընձայս (D ընձայս †) հաւատով ի Տեառնէ խնդրեսցուք. H ասկէ ետքն եւ ոչ համառօտութեամբ ունի: ||⁶⁶⁰ Միայն K “Տէր օղորմեա, շնորհեա Տէր. տպուածին պէս FGI²Jabej եւ տպագիրք: ||⁶⁶¹ F “... կարաւ զարութիւնն օգնութիւն, եւն: R²) “յօբնակաւնութիւն (վի. “յօղնութիւն. I² (թ զ. 22բ) այսպէս ունի այս կողմի՝ “Չսրբոյ: Ա-բձէ-

— Դպ. Շնորհիւ տէր: — Սրկ. Եւ եւս եւ վասն միաբանութեան 665
 ճշմարիտ եւ սուրբ հաւատոյս մերոյ, զտէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր
 ողորմեա՛: — Սրկ. Չանձինս մեր եւ վիմեանս տեառն Աստուծոյ ամենա-
 կալիւ յանձն արասցուք: — Դպ. Վեկ տեառնդ յանձն եղիցուք: — Սրկ.
 Ողորմեաց մեզ տէր Աստուած մեր ըստ մեծի ողորմութեան քում: Ասաս-
 ցուք ամենեքեան միաբանութեամբ: — Դպ. Տէր ողորմեա՛, տէր ողորմեա՛, 670
 տէր ողորմեա՛:

Մինչ նոքա երգեն, քնն. զաղաւթս ասէ ի ծածուկ. Տէր մեր եւ փրկիչ
 Յիսուս Վրիստոս, որ մեծի եւ ողորմութեամբ, եւ առաւ պարգեւաւք բարե-
 րարութեան քո: Ար դու քոյին կամու ի ժամուս յայսմիկ համբերեցեր չարչարա-
 նաց խաչի եւ մահու յաղազս մեղաց մերոյ, եւ պարգեւեցեր առատապէս զպար- 675
 գեւս Հոգւոյդ սրբոյ երանելի առաքելոցն: Հաղորդս արա եւ զմեզ տէր աստուած-
 ային պարգեւացդ, թողութեան մեղաց եւ ընդունելութեան Հոգւոյդ սրբոյ:
 — Սրկ. Աւրհնեա՛ տէր: — (Թնն.) ի ձայն. Արպէս զի արժանաւորք եղի-
 ցուք զոհութեամբ փառաւորել զքեզ ընդ Հաւր եւ ընդ սրբոյ Հոգւոյդ,

Տէր: ԲՆ. Խաղաղ-նիւն ամենեցուն: Սրգ. Եւ եւս միաբան վասն, եւն: F ալ
 մնացածը համառոտ: ||⁶⁶⁵ Այսպէս իj. իսկ I²Jeg (= v) «Եւ եւս միաբան
 վասն ճշմարիտ եւ սուրբ հաւատոյս մերոյ զՏէր աղաչեսցուք», եւն: ||⁶⁷² AM
 «Մինչ նա քարոզէ (M նոքա երգեն), քնն. զաղաւթս ասէ ի ցած.» (ըստ M
 նսեւ O միայն տպագիրներէն.) DFN «Եւ մինչդեռ (F մինչ) սրգն. քարոզէ,
 քնն. զաղաւթս ասէ (D ասէ զաղաւթս. N² կցէ «ի ծածուկ.») զի ի միասին
 աւարտեցին (F աւարտին.)» որուն վրայ կը յաւելու D՝ «եւ խաղաղութիւն
 տայ ժողովրդեանս: J պարզ՝ «ԲՆ. զաղութ ծածուկ ասէ.» H՝ «Մինչ նոքա,
 քնն. բազմատարած ասէ զաղաւթս ի ծածուկ.» եւ CK «...քնն. ասէ զաղութս
 ի ծածուկ.» Միւսները տպագրածին պէս: Տպագիրներէն՝ S «Մինչ նոքա
 երգիցեն, քնն. ասացէ ի ցած.» PQ ալ նոյն է տպագրածին հետ, միայն՝
 «...քնն. ասացէ ի ծածուկ:» — Աղթթ. քո ունին նսեւ cfhi: ||⁶⁷³ Միայն i
 «որ մեծ ես» եւն. — E «...բարեբարութեան քո, Որդոյ քոյին» եւն (փիս.
 «Որ Գո- քոյին» եւն): — DF «Որ դու քոյին կամու (F կամուգ) հ-թերեցեր
 ի ժամուս յայսմիկ չարչարանաց» եւն: ||⁶⁷⁵ H «պարգեւեցեր զպարգեւս
 (չունի «առատապէս.») DFJ «պարգեւեցեր առատապէս զպարգեւս եւ շնորհ-
 Հոգւոյդ», եւն. N² «պարգեւեցեր զշնորհս Հոգւոյդ.» իսկ h «պարգեւեցեր ի
 Դո առատապէս» եւն: ||⁶⁷⁶ Բայր 22 (A-N²) եւ fhi «երանելի առաքե-
 լոցն» (= OPQS, եւ VV²X.) Բարեդեանի սրբաբարութիւնն (R) «երանելի-
 առաքելոցն» պահած է միայն U, եւ նոյնպէս c ալ: TW ուղղած են «երանելի
 առաքելոցն:» — DEJN «Հաղորդս արա զմեզ» եւն (F «...արա եւ զմեզ»
 բայր միւսներուն հետ): ||⁶⁷⁷ DFJN² «...պարգեւացս այսոցիկ ի թողութիւն
 մեղաց եւ ընդունելութիւն (JN ընդունելութիւն) Հոգւոյդ սրբոյ.» F
 «...պարգեւացս այսոցիկ, թողութեան» եւն. E «պարգեւացդ, թողութիւն»
 եւն: — ACEGHIKMN եւ fh «...թողութեան մեղաց, ընդունելութեան»
 եւն (h «ընդունելութիւն» եւն): ||⁶⁷⁸ Այս «Աւրհնեա Տէր, ունին միայն I²c
 (I² «ԱՄն, աւրհնեա Տէր,») եւ տպագիր Դպրութիւնք (R²V²tv եւն): Միւս-
 ները (ACDEFGHI եւն.) նախնութեաց աղթթին կը կցեն «ի ձայն. Որդոյ չէ»,
 եւն. (f «ձայն. Որպէս» եւն. N² չունի «ի ձայն:») — E «Որպէս զի արժանի
 եղիցուք» եւն. D «...արժանաւորք լիցո-» եւն: ||⁶⁷⁹ N «...հանուով փա-
 ռաւորել» (փիս. «զոհութեամբ» ըստ այլոց՝ A(C) եւն.) — EFII «...ընդ

680 ոյժմ եւ միշտ, եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն: — Խաղաղութիւն †
ամենեցուն: — Դպ. Եւ ընդ հոգւոյդ քուժ: — Սրկ. Աստուծոյ երկրպա-
զեացուք: — Դպ. Առաջի քո տէր:

Քնն. Խաղաղութեամբ քով Վրիստոս փրկիչ մեր՝ որ ի վեր է քան զա-
մենայն միտս եւ զքանս, ամրացո զմեզ եւ աներկիւղ պահեա յամենայն չարէ:
685 Հաւատարեցո զմեզ ընդ ճշմարիտ երկրպագուս քո՝ որք հոգւով եւ ճշմարտու-
թեամբ քեզ երկիր պագանեն: Վասն զի ամենասուրբ Արրորդութեանդ վայ-
ելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւի-
տենից. Ամէն:

Աւրհնեալ տէր մեր Յիսուս Վրիստոս: — Դպ. Ամէն: — Սրկ.
690 Աւրհնեա տէր: — Քն. Տէր աստուած աւրհնեացէ † զամենեւեանդ:

Հաւր եւ սուրբ Հոգւոյդ, եւն: ||⁶⁸⁰⁻⁶⁸² Բոլոր ասոնց տեղ ունին տպագիր
խորհրդատեսարները պարզապէս “Խղ. † ամենեցուն,” Լիակատար ունին
Դպրութիւնք եւ OV²X: Չեռագիրք ալ պարզ “Խղ. ամեն,” (A ընդ “Խաղա-
ղութիւն,” CKM “Խղ. ընդ ամենեւեան,” E “Խղ. ամեն: Աստուծոյ
երկրպ.,) Լիակատար ունին FJ. (F “...Սրկն. եւ ժող. Աստուծոյ երկրպ...:
ՔՏն. ասէ զաղաթս. Խաղաղութեամբք,” եւն:) Եզական են N եւ N², այսինքն
N “Խղ. ամեն: Դպ. Եւ ընդ հ. ք.: Սրկ. Աստուծոյ երկրպ.: Դպ. Առաջի
քո Տէր: Ջժամ օտրք պարարտիւ եւ զառօլիւյ օտր իտղաղութեամբ: Ջհրչոյ:
Ջտտ: Ջտտրք: Ե- Ետ: Ջտնիւս: Ողորժ: Խաղաղութեամբ քով Քրիստոս,
Եւն: N² “ՔՏ. ասէ. Խղ. ամեն: Դառնա ժողովուրդեան: Սրկն. ասէ. Աստուծոյ
երկրպ.: Ժողն. ասէ. Առաջի քո Տէր: Եւ խոնարհին միաբան երկրպագութիւն
Որդւոյն Աստուծոյ: Խաղաղութեամբք քո Քրիստոս,” եւն: ||⁶⁸³ Աղօթք ալ
ունին esli Դպրութիւնք: — DF “Խաղաղութեամբք Կ Քրիստոս,” եւն (“քո,
ունին նաեւ JN².) ||⁶⁸⁵ “Հաւատարեցո” գրիւք ըստ ACDEGHJKMNN²,
ուստի բարբ 22. (= fh) եւ տպագիրներեն O, միայն ci “Հաւատարեա զմեզ
Եւն, զոր առած են ՏՊ. (PQRSTUVV²W.) — N² “Հաւատարեցո ընդ ճշմար-
իտս” (չունի “զմեզ,”) ||⁶⁸⁶ DFN² եւ J “...ճշմարտութեամբ Քրիստոս
անձանիք երկրպագանեն” (J “երկրպագանեմ:”) DJ կը կցեն “Ի յայն. վասն
զի” եւն: ||⁶⁸⁶ C եւ f “վայելն փառք,” եւն: ||⁶⁸⁸⁻⁶⁹⁰ “Ամէն” ունին
ամէնքը, իսկ D “Ժող. Ամէն: — Ասկէ ետքը շատ պէտպէս են 22: D միայն՝
“ՔՏն. դառնա առ ժող. եւ հրաման տա երախայիցն ելանել ասելով. Տէր
Ատրտած օրնեցե զտնեւեանդ:” F “Ժող. Ամէն: Սրկն. Աւրհնեա Տէր:
(ՔՏ.) Աւրհնեալ Տէր մեր Ե- իրիւն Յիսուս Քրիստոս: Դպ. Ամէն: ՔՏն. հրա-
մայէ երախայիցն ելանել եւ ապա ասէ. Տէր Աստուած աւրհնեացէ զամենե-
ւեան.” Fի պէս N² “Ժողովուրդն ասէ. Ամէն: ՔՏն. դառնայ առ ժողովուրդն
եւ ասէ ի ձայն. Աւրհնեալ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս: Ժող. Ամէն: ՔՏ.
դառնա առ ժողովուրդն եւ հրաման տա երախայիցն ի գուրս ելանել եւ ապա
ասէ. Տէր Աստուած աւրհնեացէ զամենեւեանդ. Ամէն:” J “Ամէն: Աւրհնեալ
Տէր մեր եւ փրկիչ Յիսուս Քրիստոս: Աւրհնեա Տէր: Տէր Աստուած աւրհնեացէ
զամենեւեանդ: Դպ. Ամէն:” — Միւսներէն EI (= D) “ՔՏն. Աւրհնեալ Տէր,
Եւն. AC “Ի յայն. Աւրհնեալ,” եւն: X “Աւրհնեալ Տէր մեր † Յիսուս,” եւն:
FJ “...տէր մեր Ե- իրիւն Յիսուս,” եւն. — AJN եւ PQS “...Յիսուս Քրիս-
տոս. Ամէն.” ուստի առանձին չունի “Դպ. (կամ ժող.) Ամէն.” ըստ CEF եւն
եւ ՏՊ. — Ըստ ՏՊ. նաեւ EFGHI եւն “ՔՏն. Տէր Աստուած,” եւն: AMN չունի
“ՔՏն.” խրատագիրք (= S.) C “ՔՏն. ասէ.” իսկ PQ. “ՔՏն. խաչակիքէ ի
վերայ ժողովուրդեանն ասելով ի ձայն. Տէր Աստուած,” եւն. — CEFKM
“աւրհնեացէ զամենեւեան,” կրտսն փխ. “զամենեւեանդ.” HIJN² հոս կը կցեն

Գ. Հ Ա Ի Ա Ց Ա Ց Ե Լ Ո Ց Պ Ա Ց Ա Ր Ա Գ

ԺԼԵ. Սրկ. — Մի ոք յերեխայից, մի ոք ի թիրահաւատից, եւ մի ոք յապաշխարողաց եւ յանմաքրից մերձեցի յաստուածային խորհուրդս:

Դպիրքն եղանակեցեն. Մարմին տերունական եւ արիւն փրկչական կայ առաջի. երկնային զաւրութիւնքն յաներեւոյթս երգեն եւ ասնն անհանգիստ բարբառով. սուրբ սուրբ սուրբ Տէր զաւրութեանց:

695

“ԴՂ. (կամ Ժ.Ղ.) Ամէն., իսկ PQ “Յետ այսորիկ եթէ եպ. իցէ՝ ի բայ հանցէ գեմփորոնն.”

ԺԵ. Հոս (տող 692—700 եւ 731—732) ետեւառաջութեամբ ունին այլեւայլ ձեռագիրք եւ տպագիրք. բայց յեականս նոյն մասերն ըլլալով: ACEGHKMN եւ տպագիր խորհրդատետրներն (որ սկզբնաւորութիւնքը միայն կը նշանակեն՝ խրատագիրներէն դուրս)՝ այս կարգաւ ունին՝ “Սրկ. Սողմոս — ցէտ Տեւ, եւն (տես տող 697—698:) Սրբաւոյցութիւն ըստ Խորհրդեան տառն (տես տող 699. AN “Եւ ասի Սրբասացութիւն, եւն = O. իսկ C “Եւ դպիրքն եղանակեն սրբասացութիւն, եւն = PQV: “Եւ դպիրքն ասնն զՍրբասացութիւնն ըստ խորհրդոյ աւուրն.”) Յետ որոյ ուղ. յանցէ. Մի ոք յերեխայից, եւն (տես տող 692—693. EMK լոկ “Սրկն. ձայնէ ” ընդհանրապէս “ձայնէ, ” բոլոր 22. HIN “Եւ յետոյ սրկն. ձայնէ.” իսկ G չունի խորագիրն = PQV, այլ լոկ “Սրկ.” մինչ O “...ձայնէ եւ ասէ, ” S’ “...սրկն. է յանցէ.” եւ C “Յետ այսորիկ սրկն. բարձր ձայնիւ ասէ. Մի ոք, եւն:) ԴՂ. Եւն է ինչպէս ինչպէս. Մարմին տերունական, եւն (տես տող 694—606. 22 “...եղանակեն.” բայց AGK չունին այս բառն, այլ լոկ “Դպիրքն, ” = PQ.) Ասկէ ետքը կու գայ ի I՝GK Վերաբերութեան կարգը (տես տող 738 եւն), իսկ միւսները կը կցեն “Եւ ինչպէս ինչպէս Որքըստ քերովբէիցն, եւն (տող 732—36:) — Մեր գրածին կամ վերը տպուածին կարգաւ ունին ամէն Դպրութիւնքն (R՝V՝stv եւն.) ձեռագիրներէն J եւ N, իսկ DF նախ կը գնեն նախընթացներուն կարգաւ (= AC եւն), յետոյ կ’ըսեն թէ “եթէ տաւն լինի” կամ “դասակին, ” ուրիշ կարգաւ կ’ըսուի, այսինքն մեր գրածին պէս: DF տես վերն (էջ 577, § 12—13:) J այսպէս “...Տէր Աստուած աւրհնեցէ զամենեանդ. Դպ. Ամէն: Սրկ. Բարձր — Ե. Մի ոք, եւն. ԴՂ. Մարմին, եւն: Սրկ. Սողմոս, եւն. յետոյ կը գրուին Սրբասացութիւնք եւ անկէ ետքը՝ “Մինչդեռ Դպ. եղանակեն, քճ. զաղօթս ի ծածուկ ասէ. Ոչ ոք արժանի է, եւն: N՝ “Տէր Աստուած աւրհնեցէ զամենեանդ. ամէն: Սրկն. քարոզէ բարձր. Մի ոք, եւն: Ժող. միաբերան ասնն. Մարմին, եւն: Սրկն. ասէ ի ձայն բարձր զայս. Սողմոս, եւն: Եւ ասի Սրբասացութիւն ըստ պատշաճի աւուրն: իսկ ի տերունական տօնս, սրկ. լուցանէ միմեղէն եւ բուրժաւ զոյգ առաջի, եւ զկնի վերաբերեն զուրբ նուերն եւ զգուշութեամբ ի սեղանն շուրջ ածէ: Եւ դպիրքն եղանակեն. Որ զտեղեկէն Խորհրդեան, եւն: Շատ տարբեր է B, գնելով նախ Սրբասացութիւնքն, յետոյ “Ոչ ոք է արժանի, ” աղօթքն եւ անկէ ետքը այս մասերն, տես էջ 569: ||⁶⁹² “Մի ոք, ” ընդհանրապէս ամբողջ ունին ABDEGHI՝MNN՝ եւ 24. (abeginop) եւ տպագիր Դպրութիւնք: — CJob “մի ոք ապաշխարողաց, ” եւն: — D “աստուածային խորհուրդ.” Ja “(մերձեցի) աստուածային խորհրդուն.” (H “աստուածային խորհրդոյն.”) եւ R՝V՝ “յաստուածային խորհուրդն.” ||^{691—696} “Մարմին, ” ամբողջ ունին ABCDGHJMN՝ եւ 24 (abegknopq) եւ տպագիր Դպրութիւնք: Խրատագիրն տես քիչ մը վերը՝ (D “ժողովուրդն ասնն.” B “ժողով միաբան երգ.”) — “Մարմին... իւր առաջի” Բոլոր 22. (A—N՝) եւ 24. (a—p) եւ V՝sv: Հռոմի (R՝) տպագրութեան համեմատ նաեւ t եւն “...իւր առաջի” եւն: — Երկր տպագիրքն տես ի “յաներեւոյթ երգեն, ” եւն. նոյնպէս՝ Jaes՝ “երկնային զօրութիւնքն անե-

Սրկ. Սաղմոս ասացէք տեառն Աստուծոյ մերոյ դպիրք ձայնիւ քաղցրութեամբ զերգս հոգեւորս:

Սւ դպիրքն ասեն զորբասացութիւնն, ըստ խորհրդոյ աւուրն:

700

Մ Ր Բ Ա Ս Ա Ց Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Բ

Ծննդէն, Ա-եդեց, Ա-դո-ն-ն-նի Բազմութիւնք հրեշտակաց, եւ զաւ-
 րաց երկնաւորաց իջեալ ի յերկնից ընդ միածին թագաւորին: Ոլք երգէին
 եւ ասէին, սա է որդին աստուծոյ: Ամենեքեան ասացուք, ուրախ լըրուք
 երկինք, եւ ցնծացեն հիմունք աշխարհի. զի Աստուածն յաւիտենական ի
 յերկրի երեւեցաւ, եւ ընդ մարդկան շրջեցաւ, զի կեցուցէ զանձինս մեր:
 705 — Մեծէ Հինգշաբթի: Որ վերանստիս ի կառս հրանիւթս քառակերպեանս
 անճառելի Բանդ Աստուած: Այսաւր իջեալ ի յերկնայնոցն վասն քո արա-
 րածոցս, յանձն առեր բազմիւ ընդ աշակերտսն: Եւ սերովբէքն եւ քերով-
 քէքն հիացեալ զարմանային. եւ պետութիւնք վերին զաւրացն սքանչա-
 ցեալ աղաղակէին ասելով. սուրբ, սուրբ, սուրբ, տէր զաւրութեանց: —
 710 Յն-ն-ն: Ո՛վ է որպէս տէր Աստուած մեր, խաչեցաւ վասն մեր, թաղեցաւ,

բեւոյթ (a աներեւոյթ) երգեն, եւն: — Չարմանք է որ j թէ՛ «Մ՛» +, եւ
 թէ՛ «Մ-ր» են կտորներս փոխադրած է այլուր, այսինքն Յիշելեաց ժամանակ
 (տես անդ), հետեւելով անշուշտ R²ի խրատագրին վերաբերութենէ ետքը.
 (հմտ. տող 760): ||⁶⁹⁷⁻⁶⁹⁹ «Սաղմոս ասացէք» եւն՝ ունին ամբողջ
 ACEGHI·MNN՝ եւ abeg. թէ ասոր եւ թէ Սրբասացութեան խրատագրին
 մասին տես վերը Հտծ. ԺԵ սկիզբն:

Սրբասացութիւնն: Լիակատար կը գրեն ձեռագիրներէն միայն B եւ J եւ
 Դպրութիւնքն՝ a—c եւ g—q, եւ տպագիրք R²V²stv. Ամէնքը Սրբասացու-
 թեանց կարգը վերը դրուածին պէս ունին. միայն Ja սա կարգաւ՝ Ծննդեան,
 Յինանց, կիրակէի, Պահոց, Մարտիրոսաց, Աւագ եշ. եւ «Ոլք զբրովբէ»
 քիչ տարբեր է m՝ Ծննդ., Յին., կիր., Մարգ., Մարտ. «Ոլք զբրովբէ»
 Միայն թէ Jaի պէս նաեւ jklmnopq եւ v ալ նաեւ «Մարտիրոսացն», ունին,
 յետոյ «Պահոց» եւ ապա «Աւագելոց» Սրբասացութիւնքն: Bի կարգը տես
 էջ 569: — Խրատագրին՝ «Եւ դպիրքն եղանակեն զորբասացութիւնն ըստ
 խորհրդոյ աւուրն», ունի տպագիրքն R²stv եւ b: J չունի խրատագիր մը. I²
 «Սրբասացութեներ կարգաւ» (= gl.) լոկ «Սրբասացութեներ», ունին՝ np, իսկ
 koq «Սրբասացութիւնք կարգաւ», j՝ «Եւ ասի սրբասացութիւն ըստ աւուրն
 խորհրդեան», (ըստ 22. տես Հտծ. ԺԵ սկիզբն.) c՝ «Երգեցմունք պատարագի.
 Սրբասացութիւն», e՝ «Սրբասացութիւնք. Ծննդեան», եւն: ||⁷⁰¹⁻⁷⁰³ Ja
 «Սրբասացութիւն Ծննդեան», m չունի խորագիր. begkopq լոկ «Ծննդեան»
 իսկ j «Ծննդեան, Տեառնընդառաջին, փոխման սուրբ Աստուածածնին, Այլա-
 կերպութեան եւ այլոց տօնից սուրբ Աստուածածնին», v՝ «Ծննդեան, Աւե-
 տեաց, Վարդավառին եւ Աստուածածնին» (s տպուածին պէս): — «Իջեալ է
 յերկնից, բառերով կը սկսի B երկար թերոյթ մ՝ ունենալէն ետքը (Թղ. 106.)
 տես էջ 569. — kl «Եւ ցնծացե՛տ հիմունք», եւն. (փխ. «ցնծացեն», ըստ այլոց):
 ||⁷⁰⁶⁻⁷¹⁰ B «Ա. եշ.» (= gn.) c՝ «Աւագ Հինգշաբթին», Jae «Եշի» b՝
 «Մեծի Եշին», klpq «Մեծ Եշ.» միւսներն ըստ տպ.: Միայն j չունի այս
 Սրբասացութիւնը: — Միայն e «...քոց արարածոց» — R²V²sv եւ k
 «...ընդ աշակերտս», եւն. — J «Եւ պետութիւնք վերին զաւրացն» (= V²):
 B «պետութիւնք վերին զաւրաց.» — Միայն c՝ «ստանշանայն է- աղաղակէին»
 եւն: ||⁷¹¹⁻⁷¹⁴ B «Յինանց, խչ.» (այսինքն՝ Յինանց եւ խաչի = JI²aekn.) բայց J
 բուն՝ «Յինանց եւ խաչի աստ.» իսկ bv «Յինանց եւ խաչի եւ Համբարձման»

եւ յարեալ, հաւատարիմ եղեւ աշխարհի, եւ համարձաւ փառաւք: Եկայք ժողովուրդք, զաւրհնութիւնս ընդ հրեշտակս երգեսցուք Աստուծոյ ասելով, սուրբ, սուրբ, սուրբ եւ տէր Աստուած մեր: — Կերպի Եկեղեցոյ, Հրեշտակոյ: Հրեշտակային կարգաւորութեամբ լցեր Աստուած զքո սուրբ զեկեղեցի: Հազարք հազարաց հրեշտակայեաք կան առաջի քո, եւ բիւք բիւրոց հրեշտակք պաշտեն զքեզ տէր: Եւ ի մարդկանէ հաճեցար ընդունել զաւրհնութիւնս ձայնիւ խորհրդականաւ, սուրբ, սուրբ, սուրբ, տէր զաւրութեանց: — Մարտիրոսոց: Սրբութիւն սրբոց՝ մեծ եւ եւ ահաւոր, եւ զինուորութիւնք հրեշտակաց աւրհնեն զքեզ, եւ ասեն. փառք ի բարձունս աստուծոյ, եւ յերկիր խաղաղութիւն: — Պահոց, Կնքեցեաց: Վասն յիշատակի հանգուցելոցն ընկալ Հայր սուրբ մարդասէր զպատարագս, եւ համարեա զհոգիս նոցա ի թիւ սրբոց քոց՝ յարքայութեանդ երկնից: Մանաւանդ զի հաւատով մատուցուք զպատարագս, հաշտեսցի աստուածութիւնդ, եւ հանգուցէ զհոգիս նոցա: — Մարտիրոսոց, Առեւելոց, Հայրապետոց: Ամենակալ եւ տէր զաւրութեանց, որ թագաւորդ եւ յաւիտենից, որ նստիսդ յերկնից ի յերկինս, եւ լոյս ծագես յարարածս քո: Որ խոնար-

716

720

726

զայս ասա. քերքը՝ (Յին. Խշ. Հմբ.) ունին նաեւ Imoq, իսկ j “Յարտիրոս, Համբարձման, Խաշի.” — Bjabgjklnopq “հաւատարիմ եղեւ յաշխարհի.” միւսները (հմմտ. R^vV^t) “հաւատարիմ եղեւ աշխարհի, եւն: — J “եւ համբարձար փառօք,” եւն: — Bl^vbcgmnop “զորհնութիւնս ընդ հրեշտակս, եւն (= R^vsv.) իսկ j “զորհնութիւն, եւն. lkq “աւրհնութիւնս, եւն. ja “օրհնութիւն ընդ հրեշտակս,” եւն (= V^t): — Ամենքը “... ընդ հրեշտակս երգեսցուք Աստուծոյ ասելով,” եւն (= նաեւ V^t եւն.) միայն R^v կամ Բարսեղեան՝ “... երգեսցուք նմա ասելով,” եւն: ||⁷¹⁴⁻⁷¹⁸ “Եկեղեցւոյ, շունին I^m. իսկ “Հրեշտակաց, շունին ja “Եկեղեցւոյ եւ կիր.” (նոյնպէս g “Եկեղ. կիրկ.” klnopq “կիր. Եկեղ.” եւ e “կիրակիքն ասեն զայս.” եւ j “կիրակի եւ Հրեշտակաց եւ Եկեղեցւոյ եւ այլ ասի:”) Տպագիրք մեր դրածին պէս, նաեւ s, միայն v “կիրակիէ, Եկեղեցւոյ, Ծաղկազարդի եւ Հրեշտակաց:” — B “... հրեշտակայեաք խոյն առաջի քո,” եւն. — I^vbgklnopq “բիւք բիւրոց հրեշտակք,” եւն. (այլք ըստ ՏՊ. “բիւրոց,” = նաեւ sv) իսկ k “բիւք բիւրոց երեշտակայեաք պաշտեն,” եւն. — Միայն b (= v) “... հաճեցար ընդունել,” եւն. — I^vJabeklmnopq “... ընդունել զօրհնութիւն ձայնիւ,” եւն (= R^v եւ v. այլք եւ Vst “զօրհնութիւնս,” եւն.) — R^v եւ k չեն գրած վերջը “սուրբ, սուրբ,” եւն՝ իրեւ ծանօթ. (k կը գրէ՝ “... խորհրդականաւ. Սբ. Գրած է:”) ||⁷¹⁹⁻⁷²¹ Ինչպէս ըսենք հոս նախ “Պահոց” մասը կը դնեն շատերը (Jaejklnopq եւ v): — Խորագիրն՝ e “Մարտիրոսաց եւ կուսանաց օրերն զայս ասա.” j “Հայրապետաց, մարտիրոսաց եւ այլ սրբոց ասի այս սրբասացութիւնս.” — k “Սրբութիւնս սրբոց,” եւն. — kn “զինուորութիւնք հրեշտակացն օրհնեն,” եւն (= v.) — be “եւ երկիր խաղաղութիւն,” (= s): ||⁷²¹⁻⁷²⁵ B շունի Պահոցն եւ յաջորդ Մարգարէից եւն Սրբասացութիւնքն, այլ ասոնց տեղ “Որտէր Կնքեցեաց,” (տես յետոյ.) — Խորագիրն՝ I^vagklnopq միայն “Պահոց.” b “Պահոց, ննջեցելոց,” (= R^vVst.) դարձեալ c “ննջեցելոց եւ պահոց.” j “Պահոց աւուրն ասի ննջեցելոց.” e “Պահոց օրերն զայս ասեն.” — J “վասն յիշատակի հանգուցելոց” եւն. — kln “հաշտեսցի աստուածութիւն.” (փի. “աստուածութիւնդ.” ըստ այլոց): ||⁷²⁵⁻⁷³¹ Ja “Սրբասացութիւն Առաքելոց, Մարգարէից, Հայրապետաց, Մարտիրոսաց.” I^vq շունին Խորագիր. m “Առ. Հր.” (n լոկ “Առ.” եւ j “Առաքելոց.”) c “Առաքելոց, հայրապետաց, մարգարէից.” իսկ be եւն ըստ ապ. (միայն e կը յաւելու “... զայս ասա:”) Այս Սրբասացութիւնս շունին B եւ gklp: — Միայն m՝ “... որ թագաւոր

730

հոլթեամբ իշեր ի յերկիր, քեզ պատարագս մատուցանեմք: Եւ սուրբ զանունդ քո փառաւորեմք տէր որ պսակիչդ ես քոց սրբոց առաքելոց: Վասն զի սոքա են մեզ բարեխաւս տէր ամենակալ ի քում այլբայու- թեանդ:

Սւ ապա եղանակեցեն. Որք զքերովբէիցն, եւն: [Որք զքերովբէիցն խորհրդաբար կերպարանիմք զխորհուրդս, եւ կենդանարար լըրորդութեանն զիրեքսրբեան աւրհնութիւնս մատուցանեմք, զամենայն կենցաղականս ի բաց

ես, եւն. — Jaejnoq եւ sv “որ նստիս յերկնից, եւն. — J “նստիս ի յերկնս երկնից եւ լոյս ծագիս, եւն. a’ “նստիս ի յերկնս ի յերկրի եւ լոյս ծագիս, եւն. en “նստիս յերկնս ի յերկն’ց եւ լոյս ծագես, եւն (e “ծագիս.”) m’ “որ նստի յերկնս յերկնից, եւն. q ալ “յերկնս երկնից, եւն. — Jaemn “որ խոնարհութեամբ իջեր ի յերկնց, քեզ, եւն (փխ. “ի յերկիր.”) — Բար- սեղեան (R’) “... զքեզ պատարագս մատուցանեմք”, զոր ունի Ըալ, այլբ. “եղ պատարագս մատուցանեմք” (= նաեւ V’ եւն.) — o “եւ սուրբ զանուն քո, եւն: — Ամէնքը “պսակիչդ ես սրբոց առաքելոց” (gm “առաքելոց.” s’ “առա- քելոց.”) միայն iv եւ է “սրբոց քոց այս անուն” (փխ. յատուկ “առաքելոց.”) — Jajmo “ի քում յարբայութեանդ.” — Ըսինք որ kl չունին՝ ուրիշ քանի մ’ օրինակաց հետ՝ Սրբասացութիւնս. արդ kl կը կցեն հոս ասոր տեղ. “Առա- քաւնից Կերանի. (k “Ծննդեան եւ զատկին աստ՝ սուրբ Աստուածն.) Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հղութ, սուրբ եւ անձն որ յայտնեցար ոչբեա մեզ: Կ կրկնէ, (l երկցս կրկնեա:) Որ յարեաք ի մեւելոց, ոչբեա: Որ յայտնեց. :” Ասկէ ետքը՝ “Թառաւ բերեղոյ խորհրդոյն. Սրկ. Մէ՛ + յերեկոյնց, մի՛ +: Դպ. Մուրիս եւն. Որ + քո արժեքից եւն: Բերեաք ի մեզ մեր, եւն: || 71 V: ասկէ մինչեւ սող 736 չունի. J Սրբասացութեանց (որուն մէջ նաեւ “Որք զքերով- բէից”) կը կցէ ժՁ հատածը (= X.) Տարբեր կարգաւ ունին նաեւ GK եւ I’, որոնք “Մարմին տէրունական, սաղին կը կցեն վերաբերութեան կարգը (սող 738 եւն) եւ յետոյ նախընթաց խրատագիրը (տես վարը նոյն տեղն): N’ այսպէս ունի (DF տես վերն.) “Եւ ասի Սրբասացութիւն ըստ պատշաճի աւուրն: Իսկ ի տէրունական սօնս, սրկ. լուցանէ մոմեղէն եւ բուրբառ զոյգ առաջի եւ զինի վերաբերեն զուրբ նուէրն եւ զգուշութեամբ ի սեղանն շուրջ անէ, եւ դպիրքն եղանակեն. Որք զքրովբէիցն, եւն: Իսկ յոր- ժամ դպիրքն եղանակեն, քհ. խոնարհի առաջի սրբոյ սեղանոյն եւ խոնար- հաբար ասէ զաղաւթս, զի ի միասին աւարտեցին. Ոչ ոք, եւն (Հտժ. ժՁ): — Միւս ձեռագիրք ընդհանրապէս եւ ան տպագիրք ունին միայն սողս “Եւ ապա եղանակեցեն. Որք ըստ քերովբէիցն, այսչափ, առանց ամբողջական տաղին: A’ “Եւ երգեն զՈրք զքրովբէիցն. եւ ի սարկաւազացն, եւն (սող 736.) B տես քիչ մ’ ետքը. C’ “Դպիրքն եղանակեն. Որք ըստ քրովբէիցն. եւ ի սարկաւազացն, եւն (= O “Եւ դպիրքն, եւն.) DF տես վերն. EH’ “Եւ եղանակեն զքերովբէիցն խոր. եւ ի սարկաւազացն, եւն. I “Եւ եղանակեն դպիրքն. Որք զքրով. որպէս եւ գրեալ է ի խրատք ցուցակին.” (I’ տես վարը՝ վերաբերութիւն.) MN “Եւ եղանակեն (N չունի երկու բառս.) Որք զքրովբէի. եւ սարկաւազացն վերաբերի, եւն: Տպագիրներէն PQ այսպէս են հոս. “Եւ գան խնկելով ի սուրբ խորհուրդն. Սրկ. Յարեւու եհար զեռոս: Դպ. Եւ ցնծա նս որպէս հսկ.: Ապա սարկաւազացն, եւն, ուստի վերաբերութիւնը նշանա- կելով: — Փակագծեալ (սող 731—735) տաղն՝ որ նախասրբելոց Պատա- րագէն է, չեն դնեն ամբողջ բոլոր ՏՊ. եւ վերոյիշեալ ՉՁ. եւ շատ ՉՊ, այլ վերաբերութեան մէջ սող առ սող (տես սող 739—760): Թատուկ իբրեւ դատ սող ունին միայն B (Պահոց Սրբասացութեան տեղ), J (Խդ. 71 Սրբա- սացութեանց ծայրը խորագրով “վերաբերելով քըցցօք եւ բուրբառ.”) եւ N’, ինչպէս նաեւ aklmnopq, իսկ ց սա սխալ խորագիրն ալ կցելով սկիզբը՝

գնելով զգործ, որպէս զի զթագաւորն ամենեցուն ընդունիցիմք, եւ հրեշտակացն հանդիսապէս ընծայեալ բերեմք զկարգ. ալէլուիա:] Եւ ի սարկաւազացն վերաբերցի սրբազանն հոցն եւ աւրհնութեան բաժակն ի սուրբ սեղանն:

736

Վ Ա Ր Գ Վ Ե Ր Ա Բ Ե Ր Ո Ի Թ Ե Ա Ն

ՔԲ. Տէր Աստուած աւրհնեսցէ զամենեսեան: — Սբի. Սաղմոս ասացէք տեառն: — Յայնժամ որչիքն երգեն զբարեգործութիւնն զոր ի որհրդոյ ասորն՝ իանճեալ: Սբի. Սի՛ որ յերեխայից: — Դո. Մարմին տէրունական, եւ արուն

740

«Տե՛ռն ներքեմ ասացեալ Հոյց իմնդիւնի կոյեցոյ. Որք ըստ քրովբէիցն, եւն, ասկէ յառաջ ունենալով «Մարմին տէրունական» տաղը: — Մանրամասնութեանց մէջ՝ agklnpq «Որք ըստ քրովբէիցն» եւն. — «զխորհուրդս» չունին BJN: եւ նաեւ միւսները. — նոյն agklnpq «Երրորդութեանն.» — N² «զերեքորբեան աւրհնութիւն» եւն. — N² «զամենայն զկենցաղական ի բաց» եւն: — BJN² եւն «զգործ», միայն k «զգործ», — Ամենքն «Որդեղի» եւն. միայն B «Որ դի» եւն. — Japq «եւ ըստ հրեշտակացն հանդիսապէս» եւն: Տես վերաբերութիւնն: || 736-737 ACEGHKIM «վերաբերի. (փխ. «վերաբերցի») GK վերաբերութեան ծայրը՝ «Եւ ի սարկաւազացն վերաբերի սուրբ խորհուրդն ի սուրբ սեղանն.» (յետոյ Հած. ԺԶ.) Տպագիրներէն PQ «Եւ սարկաւազացն վերաբերցի (P վերաբերիցեն) սրբազան» եւն: — Բոլոր ԶԶ «աւրհնութեան (E աւրհնութեամբ) բաժակն» եւն, միայն M «եւ ունենալ ինչն բաժակն» (= OPQS) միւսներն ըստ տպ.: || 738-740 վերաբերութեան կարգն ունին միայն GKl² եւ beg ու տպագիրը Դպրութեան (R:V²stv.) GK այսպէս ամբողջը Դո. Մարմին տէրունական, եւն: Սբի. Յարեւու եհար զխորան իւր: Դո. Ելանալն. Որք զքրովբէիցն (K զքրովբէից) խորհրդաբար կերպարանիմք: Սղմ. Ճանապարհ արարէք: Դո. Եւ կենդանաբար Երրորդութեանդ զերեքորբեան աւրհնութիւնս մատուցանեմք: Սղմ. Աստուած ի հարաւոյ եկ: Դո. Չամենայն զկենցաղականս ի բաց դնելով զգործս: Որպէս զի զթագաւորն ամենեցուն ընդունիցիմք: Եւ զհրեշտակացն հանդիսապէս ընծայեալ բերեմք զկարգ: Սղմ. Համբարձէք իշխանք: Դո. Ո՛վ է սա թագաւոր փառաց: Սբի. Սա ինքն է: Դո. Ալէլուիա. (K չունի վերջինս) Եւ ի սարկաւազացն վերաբերի սուրբ խորհուրդն ի սուրբ սեղանն: Եւ մինչ նոքա երգեն» եւն (տես Հած. ԺԶ.) — I² ալ քիչ մի տարբեր, այսպէս. «Դո. Մարմին, եւն: Եւ յորժամ զտորբ իորհուրդն ասունն ի իորհրդանոցն, յառաջ Ժայն սրին. իչոցսուն եւ քորբութեան եւ Ժայն զարդիւն եւ քորբ յայնի Ժայն զայն սաղմունն ի լմն. Յարեւու եհար զխորան իւր եւ ինքն որպէս փետոյ, զի ելանէ յառաջատէ իւրմէ. եւ ցնծա նա որպէս հսկայ ընթանալ զճանապարհս իւր: Դոչիւն ելանալն եւ Ժայն. Որք զքրովբէիցն խորհրդաբար կերպարանիմք: Եւ Ժայն յարեւելոյ իողմն եւ սրին. յայնէ. Ճանապարհ արարէք յայնմիկ, որ նստի յերկինս երկնից ընդ արեւելս: Եւ որչիքն Ժայնի քորբ յայնի. Եւ կենդանաբար Երրորդութեան զերեքորբեան աւրհնութիւնս մատուցանեմք: Եւ Ժայն ի նորասկիզմն, սրին. յայնէ. Աստուած ի հարաւոյ եկեսցէ եւ սուրբն ի Փառան լեւնէ: Եւ որչիւն. Չամենայն զկենցաղականս ի բաց դնելով զգործս. որպէս զի զթագաւորն ամենեցուն ընդունիցիմք. եւ զհրեշտակացն հանդիսապէս ընծայեալ բերեմք զկարգս. (Սբի.) Համբարձէք իշխանք զգործնս ձեր ի վեր, եւ մոյցէ թագաւոր փառաց: Ինչ եղևիցոյսն իմ ո՛վ ո՛ր զպարտութն մարտացունէ՛ Ժայն ընդ ասունն եւ հարգանէ զայն ինչ աս նայն. Ո՛վ է սա թագաւոր փառաց տէր: Սբ. Համբարձէք իշխանք: Դո. Ո՛վ է սա թագաւոր փառաց տէր զօրու.: Սբ. Սա ինքն է թագաւոր փառաց: Եւ եղևիցոյսն երկրպագէ եւ ասունն ի յետոցն. զայն Ժայն Ժայն Ժայն. Աւրհնեալ եկեալ անուամբ տեառն: Եւ հանէ ի ասորք սեղանն: Դո. Ալէլուիա.» — Մենք գրինք բնագիրն ըստ V²

զպատուական արիւնդ: Վեզ խոնարհեցուցեալ զպարսնոցս իմ մաղթեմ, մի դարձուցաներ զերեսս քո յինէն եւ մի մերժեր զիս ի ծառայից քոց. այլ արժանի արա մատուցանել քեզ զընծայս զայս յինէն ի մեղուցեալ եւ յանարժան ծառայէս քումմէ: Վասն զի դու ես որ մատուցանես եւ մատուցանեմք հանդերձ անսկիզբն [քո] Հարբդ, եւ ամենասուրբ եւ բարերար Հոգւովդ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

Յ Ա Ռ Ա Ջ Բ Ե Դ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

785 Եւ ընծայքն վերաբերեսցին ի սեղանն սուրբ. եւ քահանայն ինկարկեսցէ ի վերայ սեղանոյն. եւ լուսոցէ զծնոս ասելով. Ղուսցայց սրբութեամբ զձեռս իմ եւ շուրջ եղէց զսեղանով քով Տէր:

Եւ քարոզեսցէ Սրկ. Եւ եւս խաղաղութեան զանր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Սրկ. Եւ եւս հաւատով եւ սրբութեամբ կացցուք

չնորհ. GK «գ. քահանայական շնորհ.», H «զ. քահանայական շնորհ.», միւս 22 (AIMN) եւ ՏՊ. «գ. քահանայական շնորհ.», ||⁷⁷⁶ B «Քեզ խոնարհեցուցանեմ զպարսնոցս», եւն. — ABCDEFGHIJKMNN² «... զպարսնոցս իմ եւ մաղթեմ», եւն. իսկ F «քեզ խոնարհեցուցեալ զպարսնոցս իմ եւ մաղթեմ եւ ինդրեմ. մի», եւն. ||⁷⁷⁷ DFN² եւ J «մի մերժեր զիս եւ մի դարձուցաներ զերեսս քո յինէն.», ուստի շրջուն կարգաւ. իսկ ACEGHMN բառ ապ.: ||⁷⁷⁹ BDFN² եւ J «ի մեղուցեալ եւ յանարժան ծառայէս», եւն. ACEG եւն եւ ՏՊ. «... եւ յանարժան», եւն. ||⁷⁸⁰ N² չունի «Քրիստոս Աստուած մեր: — BDFN² եւ J «եւ քեզ փառս Քրիստոսի», եւն. (Վիս. մատուցանեմք.)) ||⁷⁸¹ Բայր 22 (A—N²) «հանդերձ անսկիզբն + Հարբդ», (= PQS.) միւս ապագիւրջ չունին «քո:», — DFJKN² չունին «եւ բարերար բարեր: H «հանդերձ ամենասուրբ եւ բարերար Հոգւովդ.» (J «հանդերձ ամենասուրբ Հոգւովդ:») ||^{781a} Հոս դարձեալ (մինչեւ բուն Պատարագամատուցի սկիզբն) շատ տարբեր են 22: BDF տես վերն իրենց տեղը՝ էջ 569—570 եւ 577: Վասն խորագրի կր կցէ նախընթաց աղօթքին՝ «Եւ եւս իղ: Դպ. Տէր ող.: Սրկ. Եւ եւս հաւատով եւն: Դպ. կեցո Տէր: Քհ. ի ծածուկ ասէ. Տէր Աստուած», եւն. (տես տող. 803:) N² նոյն աղօթքէն ետքը. «Եւ կատարի աղաթքն եւ սերովբէական երգն միանգամայն. ապա սրգ. առ դուս խորանին ջուր բերէ առաջի քահանային առ ի լուանալ զծայր մատանոյն: Սրգ. քարոզէ բարձր ձայնիւ. Եւ եւս իղ.: Եւ եւս հաւատով», եւն: Միւսներն աւելի նման ապուածին: ||⁷⁸¹ ACEGIKMN «եւ ընծայքն վերաբերին», (= OPQ.) — C «ի սուրբ սեղանն.», իսկ I եւ PQ լսկ «ի սեղանն.», չունին «սուրբ:», — AEGIKMN «եւ քհն. ինկարկէ», (= OPQ) ի վերայ սեղանոյն (PQ չունին «ի վերայ սեղանոյն») եւ լուանայ զձեռս (AGKM «զձեռսն», = S. իսկ I «զձեռս իւր.» EN զձեռն = O) ասելով. (PQ «... լուսոցէ զժամանակ ասելով.» իսկ C «... եւ քհն. ինկարկէ եւ բաժակաւն լուանայ զձեռսն ասելով.») Բովանդակ խրատագրին տեղ H՝ «Եւ քհն. ինկարկէ. լուանայ զձեռսն ասելով:», ||⁷⁸⁵ 22 ուղղութեամբ «Լուսցայց.», (= OTW.) ապագիրներէն PQRSUV² լուսցից, անճիշտ: ||⁷⁸⁷ ACEGIMN «Եւ քարոզէ սրկն.» (G կցէ «ձայնիւ.») H՝ «Սրկ. քարոզէ.», K «Սրկն. ձայնէ:», PQ պարզ «Սրկն.» (= V): ||⁷⁸⁸ Դպ.՝ CHK (= S) եւն. այլք «Ժող.» իսկ խրատագիր չունին OPQ (= N.) — Քարոզութիւնս «Եւ եւս հաւատով եւն ունին ամէն 22 (A—N²) եւ Դպրութիւնք I'abegj ու ապագիւրջ (R²V²stv.) ||⁷⁸⁹ E «առաջի սրբոյն սե-

յաղաւթս առաջի սրբոյ սեղանոյս Աստուծոյ ահիւ : Մի խղճիւ եւ գայթակղութեամբ, մի նենգութեամբ, խորամանկութեամբ, մի պատրանաւք եւ խարէութեամբ, մի երկմտութեամբ եւ մի թերահաւատութեամբ : Այլ ուղիւ վարուք, պարզ մտաւք, միամիտ սրտիւ, կատարեալ հաւատով, լրեալ սիրով, լի եւ առաւելեալ ամենայն գործովք բարութեան. կացցուք յաղաւթս առաջի սրբոյ սեղանոյս Աստուծոյ, եւ զտցուք զողորմութեան զշնորհս յառուր յայտնութեան, եւ ի միւսանգամ զայստեան տեառն մերոյ եւ փրկչին Հիսուսի Վարդապետի, կեցուսցէ եւ ողորմեսցի : — Դպ. Կեցո Տէր, եւ ողորմեսա :

790
795

Ե. Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ա Մ Ա Ց Ո Ց Ց

ԺԷ. — Զարմանայն թէ սարկաւագ կայցէ ի խորհրդեանն, մինչ նա զբարոզն ասիցէ, համբուրեսցէ զսեղանն, եւ խաչակնքեալ ՚՝ զժողովուրդն, բազկատարած կայցէ առաջի սեղանոյն, եւ ասացէ ի ծածուկ զաղաւթս.

800

ղանոյ, եւն : ||⁷⁹⁰⁻⁷⁹¹ ACGHIMN “մի խղճիւ գայթակղութեամբ... մի պատրանաւք խարէութեամբ (= a), մի երկմտութեամբ թերահաւատութեան, եւն. միւսները (BDEJKI: եւ Դպրութիւնք) բոս տպագրութեան : ||⁷⁹² E “միամիտ սրտիւ, եւն : ||⁷⁹³ G “...սիրով, առաւելեալ ամենայն, եւն (չունի ՚՝ լի եւ. .) KI:JN: եւ age “առաւելեալ եւ լի ամենայն գործով (Jag եւ KN: գործովք) բարութեան, եւն. s “լի եւ առաւել ամենայն գործովք, եւն : Միւսներն բոս տպ. (բայց D “...գործովք բարութեամբ, H “գործաւք, եւն : i) ||⁷⁹⁴ E “առաջի սրբոյ սեղանոյ, եւն : — G “ողորմութեան շնորհս, ABEHMNN: “ողորմութիւն եւ զշնորհս, (= e). D պարզ “գտցուք գողորմութիւն յառուր, եւն. G “ողորմութեան եւ զշնորհս, KJ բոս տպ. : ||⁷⁹⁵ E “յառուր յայտնութեան, եւն. — J “տեառնք մերոյ, եւն : ||⁷⁹⁶ Միայն e “Չ՛ կեցուսցէ եւ ողորմեսցի, — CM “Ժող. Կեցո, եւն : DEHJ չունի “եւ սղորմես, իսկ I: կր նշանակէ՝ “Դպ. Կեցո Տէր եւ սղորմես : Թէ կամիս՝ Տէր ողորմես ասա, GK եւն բոս տպ. :

ԺԸ. ||⁷⁹⁷ Հոս սկիզբը դարձեալ պէսպէս ունին 22 խրատագիրս : Ոմանք կարճ են, այսպէս BDF (տես վերն.) որոնց նման N: “Ժող. ասէ. Կեցո Տէր եւ ող. : Եւ քհն. երիցս երկրպագէ եւ համբուրէ զսեղանն եւ ասէ ի ծածուկ զաղաւթս. Տէր Աստուած զաւրութեանց, եւն : C “Մինչ սրկն. քարոզէ՝ քհն. երկրպագէ եւ խաչակնքէ... (Ճնայեալը կը պակտի՝ թուղթ ինկած ըլլալով, Թղ. 70ա կը սկսի “Ողջայն տուք, եւն, տես տող 811.) J պարզապէս “քհն. ի ծածուկ ասէ. Տէր Աստուած, եւն : N “քհն. երկրպագէ եւ խաչակնքէ զժողովուրդն եւ բազկատարած առաջի սեղանոյն ասէ զաղաւթս ի ցած. Տէր Աստուած, եւն : Նսեւ H այսպէս ունի խրատագիրս՝ “քհն. թէ սրկ. կայ ի խորհրդեանն, մինչ նա զբարոզ ասէ, քհն. երկրպագէ սեղանոյն եւ խաչակնքէ ժողովուրդ. եւ բազկատարած առաջի սեղանոյն եւ ասէ զաղաւթս. Պատարագամատոյց, եւն (տես տող 801), GK “Եւ մինչ նոքա երգեն (G չունի խօքս), եւ քհն. բազկատարած կայ առաջի սեղանոյն եւ ասէ զաղաւթս լիթանասի սուրբ հայրապետին ի ծածուկ. Տէր Աստուած, եւն, որուն մերձուր են տպագիրներէն PQ՝ “Մինչ նոքա քարոզեն, քհն. բազկատարած աղօթեսցէ ի ծածուկ. Տէր Աստուած, եւն : իսկ AEHIM “քհն. թէ (A եթէ, H եւ թէ) սարկաւագ կայ ի խորհրդեանն, մինչ նա զբարոզն ասէ, եւ քհն. երկրպագէ եւ խաչակնքեալ զժողովուրդն, բազկատարած կայ առաջի սեղանոյն եւ ասէ ի ծածուկ զաղաւթս. (EM “...գբարոզն ասէ, երկրպագէ եւ խաչա-

[ՊԱՏԱՐԱԿԱՄԱՏՈՅՑ ԶՈՐ ԱՐԱՐԵԱԼ Է ՍՐԲՈՑՆ ԱԹԱՆԱՍԻ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐՈՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ]

Տէր Աստուած զաւրութեանց եւ արարիչ ամենայն լինելութեանց՝ որ յանէութենէ զնաւս ի ցուցակութիւն ածեալ գոյացուցեր: Ար եւ զմեր հողեղէն բնութիւնս պատուեալ մարդասիրապէս, այսպիսի ահաւոր եւ անպատում խորհրդոյ կարգեցեր սպասաւորս: Վու տէր որում պատարագեմք զպատարագիսս, ընկալ առ ի մէջ զառաջադրութիւնս զայս, եւ աւարտեա զա ի խորհրդականութիւն մարմնոց եւ արեան միաճնի քո: Վեղ թողութեան մեղաց պարգեւեա ճաշակողացս զհացս զայս եւ զբաժակս:

Սրկ. Աւրհնեա տէր: — (ԲՆ.) ի ծայն. Շնորհաւք եւ մարդասիրութեամբ տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Վրիստոսի, ընդ որում քեզ Հաւր՝ միանգամայն եւ Հոգւոյդ սրբոյ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն: — Խաղաղութիւն † ընդ ամենեւեան: — Դպ. Ամէն: Եւ ընդ հոգւոյդ քում: — Սրկ. Աստուծոյ երկրպագեսցուք: — Դպ. Առաջի քո տէր:

կնքեալ,» եւն. I «...զբարոզն ասէ, քհն. երկրպագէ երիցս եւ խաշակնքէ,» եւն.) — Տպագիրներէն PQ տես քիչ վերն: O՝ «Եւ քհն. թէ սրկ. կա ...զբարոզն ասէ, քհն. երկրպագեսցէ եւ խաշակնքէ զժողովուրդն եւ բազկատարած կայ... եւ ասէ զաղօթս ի ծածուկ,» Նման S՝ «քհն. թէ սրկ. կայցէ ...զբարոզն ասիցէ. եւ խաշակնքեալ զժողովուրդն բազկատարած կայ... եւ ասէ զաղօթս ի ծածուկ,» Միւս տպագիրք մեր գրածին պէս. (V՝ «...թէ սրկ. կայցէ,» եւն.) ||⁸⁰¹⁻⁸¹² Փակագծեալ խրատագիրն Աթանասի անուամբ ունին միայն AEHM. (միայն E «...Աղեքսանդրացոյ հայրապետի,») Բայց Աթանասի անունը՝ աղօթքի ճակատը կամ նախընթաց խրատագրին ծայրն՝ ունէին նաեւ BDFGK: ||⁸⁰⁴ J «որ անէութենէ զնաւս,» եւն. D «որ յանէութենէ զնաւս ի ցուցակութիւն,» եւն: ||⁸⁰⁵ «Զմեր հողեղէն բնութիւն,» ունին ընդհանրապէս SU. եւ ձեռագիրներէն F. Իսկ AGIKMN «զմեր շնորհեղէն բնութիւն,» BDH «զմեր շնորհեղէն բնութիւն,» (= OPQS), միայն J «զմեր հողեղէն բնութիւն,» եւ X «զմեր շնորհեղէն բնութիւն,» — «Պատուեալ մարդասիրապէս,» բառերը չունին տպագիրներէն ոմանք՝ RUTVX, որուն պատճառն է Բարսեղեանի բնագրին մէջ շփոթմամբ բառերուս դուրս իյնալը: Ունին ամէն 22. եւ SՊ (OPQS) եւ V՝W: ||⁸⁰⁶ FJN՝ «ահաւոր եւ անպատում խորհրդոյ կարգեցեր,» եւն: ||⁸⁰⁷ BDEN «զպատարագիս,» (միւս 22 ըստ տպ.) N՝ «...զպատարագիսս †,» եւն: — GKN՝ «...զառաջադրութիւնս զայս †,» եւն: ||⁸⁰⁸ H «Եւ աւարտեաց զսա,» եւն. N «Եւ աւարտեալ զսա,» եւն: ||⁸⁰⁹ G «...ճաշակողացս † (լուս. «յինքն») զհացս զայս † եւ զբաժակս †,» (լուս. «յընծայն,») — BJKN՝ «...զհացս † զայս,» (= OPQ.) Իսկ DJN՝ «ճաշակողացս զհացս զայս եւ զբժէն,» (փիւ. «զբաժակս,» ըստ AEGHKMN.) նաեւ F նախ «զգիրիս,» գրուած է, յետոյ ուղղուած «զբաժակս,» Իսկ խաշանիչներն շատ աւելի պէսպիսութեամբ կը նշանակուին ձեռագրաց մէջ: ||⁸¹⁰ G «Ամէն. աւրհնեա Տէր,» — ABD եւն լոկ «ի ձայն,» EGM չունին ընդհանրապէս այս խրատագիրը: ||⁸¹¹ DFN՝ եւ J «...տեառնդ մերոյ եւ փրկչիդ (N՝ փրկչին) Յիսուսի... քեզ Հօր եւ Հոգւոյդ,» եւն (չունին «միանգամայն,» բառն ալ:) Ճիշդ այս տեղ («...սրբոյ վայելէ,» եւն) կը սկսի C (Թղ. 70ա): ||⁸¹²⁻⁸¹⁵ Չա. փաղանց պէսպիսութեամբ ունի այս տողերը 22. նախ BDF (տես վերը) գրեթէ չունին, որոնց պէս N՝ ալ. «Ժողն. ասէ Ամէն: Սրգ. դառնայ առ դուռն խորանին

Ո Ղ Ջ Ո Յ Ն

ԺԻ. — Սրկ. Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան, եւ որք ոչ էք կարաւղք հաղորդիլ աստուածային խորհրդոյս, առ զլուսնս ելէք եւ աղաւթեցէք:

Եւ համբուրեսցեն զսեղանն եւ զմիմեանն, Վարիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ. որ էնն Աստուած աստ բազմեցաւ. խաղաղութեան ձայն հնչեցաւ. սուրբ ողջունիս հրաման տուաւ. եկեղեցիս մի անձն եղաւ, համբոյրըս յաւի լրման տուաւ. թշնամութիւնն հեռացաւ. սէրն ընդհանուրըս սփռեցաւ: Այդ պաշտաւնայք բարձեալ ըզձայն՝ տուք աւրհնութիւնն ի մի բերան, միասնական աստուածութեանն, որում սրովբէքն են սրբաբան:

820

826

եւ ձայնէ խորանն. Ողջոյն տուք միմեանց, եւ համբուրեն զսեղանն, եւն, ուստի BDFN² եւ J չունին «Խղ. ամենեցուն», եւն: Միւսներէն AEK «Խղ. ամենեցուն» (= OPQSV²) — E «Ժող. Ամեն եւ ընդ», եւն: A լոկ «Ամեն: Սրկ. Ողջոյն», եւն. HI «Ժող. Ամեն: Դպ. Եւ ընդ հ. ք. Սրկ. Աւրհնեա Տէր (I շունի այս): Ողջոյն», եւն: Միւսներէն ալ EGKM «Ժող. Ամեն. եւ ընդ հ. ք. (= ORSUUV²), վասն զի ոչ ամենքն ունի այս «Ամեն», CN (= OPQS) «Դ. Եւ ընդ», եւն. (փխ. «Ժող.») — Միայն PQV² լիակատար, ուստի նաեւ «Սրկ. Աստուծոյ երկրպա. Դպ. Առաջի քո Տէր»,

ԺԸ. «Ողջոյն տուք», եւն ունին նաեւ Դպրութիւնք I²abegj եւ տպագիրք (R²V²stv.) ||⁸¹⁷ N² «ի համբոյր սրբութեան», (= g.) — EK «եւ որք ոչ է կարող», եւն: ||⁸¹⁸ EGFМ «հաղորդել», եւն. H «հաղորդիլ յաստուածային», եւն: Միայն W եւ մէկ երկու տպ. «յաստուածային ուրբ խորհրդոյս», եւն. «սուրբ», չունին 22 (A—N²) եւ Դպրութիւնք (նաեւ V²stv.) — BD եւ IJg «առ դո՛ւրս ելէք», (փխ. «առ դրունս», եւն:) ||⁸²⁰ Խրատագիրք է ի C² «Եւ համբուրեն զսեղանն եւ զմիմեանս եւ ասեն. Քրիստոս ի մէջ մեր», GHK «Եւ համբուրեն զսեղանն եւ զմիմեանս եւ դպիրքն երգեն զայս. Քրիստոս», եւն: Միւս 22 ալ (AEMN) «համբուրեն», եւն (I համբուրէ) բայց J լոկ «Դպ. ասեն. Քրիստոս ի մէջ մեր», եւն. նոյնպէս BN² «Դպ. եղանակեն. Քրիստոս», եւն (= O.) իսկ D «Իսկ ողջունել սարկաւազն, դպ. զայս եղանակէն քաղցր ձայնիս ասեն. Քրիստոս ի մէջ մեր», եւն: Դպրութիւնք սովորաբար պարզ «Դպ.» խրատագիրն ունին հոս, իսկ I² կ'ըռէ «Զինի առաջին աղաւթից. Քրիստոս», եւն: — «Քրիստոս ի մէջ մեր», եւ տաղը շնչին AEM. միայն սկիզբը կը նշանակեն CFKN. ունին բացի միւսներէն (BDG եւն) նաեւ Դպրութիւնք abegjklnop եւ տպագիրք Դպրութեան (R²V²stv): — «Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ... բազմեցաւ», ունին ամէն 22 (= sv եւն). հոս Բարսեղեան (R²) փոխած է «... յայտնեցի... բազմեցի», որմէ նոյնպէս առած են նաեւ V²t, եւն կամ «ըստ Հռոմոյ» տպագիրք. բայց նոյնը կայ նաեւ j ձեռագիր Դպրութեան մէջ: ||⁸²¹ BGHI²N² եւ gklop «որ էն», (փխ. «որ էնն.») — K «որ էն Աստուածն», եւն: — Սխալմամբ I² «խաղաղութիւնն ձայն հնչեցաւ», եւն: ||⁸²² I² op (= s) «սուրբ ողջունի հրաման տուաւ», — «Եկեղեցիս մի անձն եղաւ. համբոյրս յաւի լրման տուաւ», խոզերը դուրս հանած է Բարսեղեան (R²), որով կը պակսին նաեւ ի V²t, բայց նաեւ s¹⁻⁴ դուրս ձգած է. ունին 22 (BDGHI²JN²) եւ 24. (abegjklnop.) Ոմանք սխալագիր են, այսպէս b «եկեղեցիս միանձն», եւն. — N² բուն «... մի անձն եղաւ», եւն, յետոյ սրբագրուած «եղաւ», — D «համբոյրս յոյն լրման տուաւ», (փխ. «յաւգ.») — Այս «յաւգ. շատերը սխալ գրած են, այսպէս G «յո՛ւր լրման», J «նօրս N² «օր», ae «յօր լրման», kl «յո՛ւր լրման», ||⁸²³ D «սէր ընթանիւրս (այսպէս) սփռեցաւ», GHK եւ I²J «սէրն ընդհանուրըս սփռեցաւ», (= lnop.)

830 Ո՛մնէ՛ Ե- շոյ՛ ասէն ի հանդէ-ի Գ-անի: Սրէ: Որք հաւատով կայք յանդի- ման սուրբ սեղանոյս արքայական, տեսէք բազմեալ զՔրիստոս արքայն, եւ շուրջ պատեալ զաւրք վերնական: — Դպ. Վերհամբառնամք զաչս ունելով, եւ պաղատիմք զայս ասելով. զմեզս մեր մի յիշեսցես, այլ գթութեամբ քո քաւեսցես: Ընդ հրեշտակացն աւրհնեմք զքեզ, եւ ընդ սրբոց տէր փառք քեզ:

Սրկ. ճայնեսցէ. Ահիւ կացցուք, երկիւղիւ կացցուք, բարւոք կացցուք, եւ նայեցարուք զգուշութեամբ: — Դպ. Առ քեզ Աստուած: — Սրկ. Պատարագ Վրիստոս մատչի գառն Աստուծոյ: — Դպ. Ողորմութիւն եւ 835 խողաղութիւն, եւ պատարագ աւրհնութեան: — Սրկ. Աւրհնեա Տէր:

N² “սէրն ընդհանուրն սրփոեցաւ.” a “տէր ընդհանուր սրփոեցաւ.” e “սէր ընդ հանուրն փոեցաւ.” g “սէր ընդհանուր ըսփոեցաւ.” sv “սէրն յընդ- հանուրն սրփոեցաւ.” R²V² “սէրն ընդհանուր սրփոեցաւ.” իսկ ի “սէր ընդ- հանուրն սրփոեցաւ.” (= j): — Հոս այստեղ գրած է k “Եկեղեցի մի անձն եղաւ.” եւն խօսքը (տես տող 822.) ||⁸²⁵ DHJN² “միանական աստուածու- թեան, սրու՛մ” եւն (= aes), միւսներն (զոր օր. GI² եւ klv) ըստ տպագրին: — Միայն ի “սրու՛մ հրէշտոյ՛ (փիս. “սրովքէքն”) եւ սրբաբան:” — Հոս ի վերջոյ կը յաւելու B “Վերհամբարձեալ զաչս ունելով եւ պաղատիմ զայս ասելով. Չմեզս մեր մի յիշեսցես, այլ գթութեամբ քո քաւեսցես.” ուստի տող 828 – 831, առանց նախընթացին: ||⁸²⁶⁻⁸³¹ Հանդիսականի այս կտորն ալ ունին HI²JN² եւ գպութիւնք abcem եւ տպագիրք R²V²stv. նաեւ j ունի, բայց բարբոսներն տարբեր տեղ (տես տող 957.) B տես քիչ մը յառաջ: — Խրատագիրք “Ոմնէք” եւն ունին b (= R²V²stv.) չունին միւսներուն հետ նաեւ ag, իսկ e “Հանդիսի աւուր ասէ սրին.” — N² եւ m “Որք երկն- վի- (փիս. “հաւատով”) կայք յանդիման” եւն: — HI²JN² եւ aejmsv “տեսէք բազմեալ” եւն (= V²): Բարեկեան (R²) ըրած է “Դե-՛ղէ՛ բազմեալ” եւն (= t.) — a “տեսէք զՔրիստոս բազմեալ արքայն” եւն. H “տեսէք բազմեալ Քրիստոս արքայն” եւն. — e “...պատեալ զօրքն ան-՛յն” (փիս. “վերնա- կան.”) s “...զօրքն վերնական:” Մինչեւ հոս ունի c, չունենալով շարունա- կութիւնը: — Հոս կը դադարի N²ի (Թղ. 74ա) նի գրութիւնը, կը շարունա- կուի նոր գրչէ: — Դպ. չունի N², ունին be եւն: — Ամէնք “Վերհամբարձե- զաչս” եւն, միայն B “վերհամբարձեալ” (= V²) եւ H “վերհամբառնամ.” — B “եւ պաղատիմ”: — “Ընդ հրեշտակաց” եւն վերջաւորութիւնը չունի B եւ H, բայց վերջինս ասոր տեղ՝ “Աւրհնեալ եւ Տէր, աւրհնեմք զքեզ եւ ընդ սրբոց Տէր փառք քեզ”: — I² եւ m այսպէս՝ “Ընդ հրեշտակաց աւրհնել զքեզ” եւն. N²e “ընդ հրեշտակաց օրհնել զքեզ.” (aj եւ I²JN² “ընդ հրեշ- տակաց, միւսներն “ընդ հրեշտակացն.”) — Յաջորդներէն ալ (մինչեւ Հտծ. ԺԹ) շատ բան ունին՝ ինչպէս բնական է՝ Գպութիւնք, այսպէս begjo եւն: ||⁸³² AEM “Չայնէ Սրկն.” I “Եւ ձայնէ սրկն.” N “Եւ սրկ. ձայնէ.”. GIK “Եւ սրկն. քարոզէ բարձր ձայնիւ.” D “Սրկն. ասէ.” JI պարզ “Սրկ.” (= V²) իսկ N² (ըստ B տես վերը)՝ Միաբան կատարի ողջոյն. եւ ապա երգէ սրկն. ի ձայն. Ահիւ” եւն: Տպագիրներէն PQ “Եւ սրկն. ձայնեսցէ.” OS “Եւ ձայնեսցէ սրկն.” RUTVW “Չայնեսցէ սրկն.” — B “երկեղիւ կացցուք” եւն: BKMN չունին “բարւոք կացցուք, բառերը: իսկ ACDEGHJN² եւ I² կը կարգան “բարիք”. GK “բարւոք.” ||⁸³³ Ըմէնք “եւ նայեցարուք.” միայն A “եւ նայեսցուք” եւն: ||⁸³⁴ EHN² “Պատարագ Քրիստոս” եւն: — BDF եւ EGHJN² “... մատչի անբար գազն (E գառնն) Աստուծոյ:” ACM բոս ՏՊ. չունին “անարատ.” — J ասկէ ետքը կը կցէ “Շնորհք, սէր,” եւն չունենալով Դպ. “Ողորմութիւն,” եւն: ||⁸³⁵ Ա.յո “Սրկ. Աւրհնեա Տէր” խօսքին տեղ:

— ԲՆ. դարձցի եւ խաչակնքեսցէ † ի վերայ ժողովրդեանն եւ ասասցէ. Ընորհք, սէր եւ աստուածային սրբարար զաւրութիւնն Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ եղեցի ընդ ձեզ ընդ ամենեսեան: — Դպ. [Ամէն.] Աւ ընդ հոգւոյդ քում: — Սրկ. [Օգրուես, զգրուես ամենայն իմաստութեամբ եւ զգուշութեամբ:] Ի վեր ընծայեցուցէք զմիտս ձեր աստուածային երկիւղիւ: — Դպ. Ունիմք առ քեզ Տէր ամենակալ: — Սրկ. Աւ գոհացարուք զսեանէ բոլորով սրտիւ: — Դպ. Արժան եւ իրաւ:

810

Ն Ա Խ Ե Ր Գ Ա Ն Կ Ա Ն Ո Ն Ի

Եր. — ԲՆ. ձեռնամուծ աղաթեսցէ ի ծածուկ. Արժան է ստուգապէս եւ իրաւ՝ ամենայրդոր փութով միշտ երկրպագանելով փառաւորել զքեզ

845

զոր ունին Դպրութիւնք (be եւն)՝ EH կ'ըսեն 'ԱՒն եւ ընդ հոգ.՝ Միւս 22. մէկն ալ չունին: ||⁸³⁶ DN չունի այս սողը կամ խրատագիրը: N՝ ալ քիչ մ'ետքն ունի նոյնը (տես սող 838:) AEGHIKMN "ՔՏՆ. գառնայ (= O) եւ (G չունի "եւ") խաչակնքէ ի վերայ ժողովրդեանն (EH ժողովրդեան) եւ ասէ:՝ B "ՔՏՆ. գառնայ ի ժողովրդեանն եւ խաչակնքէ եւ ասէ:՝ (= C "Եւ քՏՆ. գառնայ ի վերայ ժողովրդեանն, խաչակնքէ եւ ասէ:՝) F "Եւ քՏՆ. խաչակնքէ զընծայսն եւ ասէ:՝ J ըսկ "ՔՏՆ. ասէ ի ձայն:՝ Տպագիրներէն PQ "ՔՏՆ. դարձցի եւ խաչակնքեսցէ եւ ասասցէ ի ձայն:՝ OS ալ միւս տպագրաց եւ մեր դրածին պէս. (O "գառնայ" եւն): ||⁸³⁷ GHK "Ընորհք †, սէր" եւն: — FGHKN՝ "սրբարար զաւրութիւնն Հօր" եւն. (այլք "զաւրութիւնն:՝) — BEIK "ընդ ձեզ † ընդ" եւն (= OPQ.) իսկ J "ընդ ձեզ ամենեսեան:՝ F "ընդ ձեզ ընդ ամենեսեանոք:՝ N՝ "ընդ ձեզ ընդ ամենեսեան:՝ D հաս եւ ասկէ ետքը՝ "...ընդ ձեզ † շփոթեալ:՝ Եւ ընդ հոգւոյդ քում՝ Չգրուես" եւն. ||⁸³⁸ BCEH "Դպ:՝ (= OPQS.) միւսները "Ժող:՝" — Փակագծեալ "Ամէն" չունին BCEGHJK (= OSUVV՝) միւս ձեռագիրք եւ տպագիրք ունին: — Այս խօսքէն ետքն է որ N՝ կը դնէ "ՔՏՆ. գառնայ ժողովրդեանն խաչակնքէ †, եւ սրկն. քարոզէ. Չգրուես" եւն: ||⁸³⁹ Փակագծեալ "Չգրուես... զգուշութեամբ" չունին ACEGIMN եւ ընդհանրապէս տպագիր ևորհրդատեարներն. ընդհակառակն ունին BDFHJKN՝ (= PQ.) եւ Դպրութիւնք I'abe եւն եւ տպագիրք (R՝V՝stv.) միայն Դպրութեանց մէջ ալ gJ չունին. իսկ K պարզապէս "Չգրուես զգրուես ամենայն իմաստութեամբ, կ'ըսէ առանց յաջորդ "ի վեր ընծայեցուցէք" եւն քարոզութիւնն ալ նշանակելու: ||⁸⁴⁰ B "երկիւղիւ:՝ DJ "երկիւղիւն:՝ — Տպագիրներէն ոմանք (այսպէս W) "Դպ. Ունիմք առ քեզ Տէր:՝ (առանց "ամենակալ" բառին, այսինքն համառօտութեամբ նշանակելով:՝) Չեռագրաց մէջ լիակատար կը գրեն A—J, միւսները համառօտ: ||⁸⁴¹ "Արժան եւ իրաւ"ին կը կցեն Դպրութիւնք եւ FI "Եւ զստոյդ" հանդիսականն, զոր տես սող 857—861: F կը սկսի այսպէս. "Սրկ. ասէ. Արժան եւ իրաւ եւ ստոյգ" եւն. H՝ "Եւ սրկ. Աւրհնեա Տէր:՝ Գարոզէ բարձր ձայնիւ. Եւ զստոյք" եւն: Տես վարը: ԺԹ. ||⁸⁴² AECHIKMN "...աղաթէ" եւն, միւսն ըստ տպագրաց. C (= PQ) "Եւ մինչ նոքա երգեն, քՏՆ. ձեռնամուծ աղաթէ (PQ աղօթեսցէ) ի ծածուկ:՝ I՝ "Եւ քՏՆ. ձեռնամուծ աղօթէ ի ծածուկ:՝ J՝ "Եւ մինչ տպ. ասեն, քՏ. զաղօթս ի ծածուկ ասէ:՝ B "ՔՏՆ. խոնարհի եւ ի ծածուկ ասէ դաղաթս:՝ DF տես վերն: N՝ խորագիր չունի հոս: — Ճիշտ "Արժան է" բառով կամ աղօթքիս սկիզբը թերի կը մնայ I (Թող. 8բ)՝ անկէ ետքը թուղթ մ'իսկած ըլլալով: ||⁸⁴⁵ N՝ "...եւ իրաւ" եւն: ||⁸⁴⁶ N՝ "...զանիծիք

Հայր ամենակալ. որ քոյին անզննելի եւ արարչակից բանիւդ զանիճիցն բարձեր զկրճիմն: Ար ժողովուրդ ինքեան առեալ զեկեղեցի սեփականեաց զհաւատացեալս ի քեզ: Եւ զննելի բնութեամբ ըստ ի կուսէն տնտեսութեան հաճեցաւ բնակիլ ի մեզ. եւ նորագործ աստուածապէս ճարտարապետեալ զերկիրս երկին արար: Այսան զի որում ոչն հանդուրժէին առաջի կալ զուարթնոցն ջոկք զարհուրեալք ի փայլահնարայտ եւ յանմատոյց լուսոյ աստուածութեանդ, եղեալ այդպիսիդ մարդ յաղագս մերոյ փրկութեան, շնորհեաց մեզ ընդ երկնայինսն պարեւ զհոգեղէն պարս: — Սրկ. Աւրհնեա Տէր: — (ԲՏՆ.) ի ձայն. Եւ ընդ սերովբէսն եւ ընդ քերովբէսն միաձայն սրբասացութեամբ յաւրինել նուագս, եւ համարձակապէս գոչելով աղաղակել ընդ նոսին եւ ասել:

Ի հանդիտի ոտորո սեռի զայս: Սրկ. Եւ զսոյգ փրկութեան որ միշտ ընդ ամենայն տեղիս գոհութիւն մատուցանեմք քեզ Քրիստոս: Արով եւ ըզհրաշալի զյարութիւնդ քո գովեն զաւրութիւնք. սարսին սերովբէք, եւ գողան քերովբէքն եւ իշխանութիւնք վերին պետութեանցն պար առեալ ձայնիւ եղանակեն եւ ասեն:

բարձեր, եւն: ||⁸¹⁷ ABCDFGHJKNN: “Ար ժողովուրդ ինքեան առեալ, եւն (= OPQ.) իսկ EIM “Որ ժողովուրդ ինքեան առեալ, եւն ըստ միւս տպագրոց (RSTUVV:W): Գարձեալ B “նոր ժողովուրդ ինքեան զեկեղեցի առեալ սեպհականեաց, եւն. D “նոր ժողովուրդ ինքեան առեալ յեկեղեցւոյս սեպհականաց զհաւատացեալս ի քեզ, եւն: Տես վերին էջ 279, Ծան. 48, էջ 543, 609, Ծան. 3: N: “...ինքեան առեալ զեկեղեցի-սեպհականեաց, եւն: ||⁸¹⁸ FGHK “...զհաւատացեալս ի քեզ, եւն: — S “բոս ի կուսէն տնտեսութեանդ, եւն: ||⁸⁵⁰ E “...ճարտարապետեալ զերկիրս (փխ. “զերկիրս”) երկին արար, եւն: ||⁸⁵¹ DN: “զուարթնոց ջոկք, եւն: — D “զարհուրեալ ի փայլահնարայտ, եւն: — N: “...յանմատոյց լուսոյն աստուածութեանդ, եւն. BFJ “յանմատոյց լուսոյ աստուածութեանդ, եւն: ||⁸⁵² DN: “եղեալ այդպիսի մարդ, եւն: — E “յլ. մերոյ փրկութեանն, ||⁸⁵³ B “ընդ երկնայինս պարեւ, եւն. — D “զհոգեղէն զարս, (փխ. “զպարսն,”) FJ “զհոգեղէն պարսն, EGHKMN “զհոգեղէն զպարս, միւսներն ըստ տպ: — “Սրկ: Աւրհնեա Տէր, ունին H եւ Դպրութիւնք: ||⁸⁵⁴ “Ի ձայն, ունին 22. (N: “Եւ ասէ ի ձայն.) նոյնպէս ՑՊ. (V շունի): ||⁸⁵⁷⁻⁸⁶¹ “Եւ զսոյգ հանդիսականն՝ զոր հոս դրինք, վերն “Արժան եւ իրաւ, ին կից ունին Դպրութիւնք I:abc (չունին ejo եւն) եւ տպագիրք R:V:stv. ունին նաեւ H եւ F, տես վերին: Խրատագիրք դրինք ըստ V:2. ուրիշներ քիչ մը տարբեր, այոպէս b եւ t “Իսկ ի հանդիտի առուրսն սմանք զկնի Արժան եւ իբնին ասեն զայս: Սրկ. Եւ զարձի, եւն. a: “Տէրունական տաւնից Սրկ. բարձր է ձայնիւ. H: “Եւ սրկ. Աւրհնեա Տէր. քարոզէ բարձր ձայնիւ. Եւ զսոյգ, եւն: F “Սրկն. ասէ. Արժան եւ իրաւ, եւն: — Սկիզբը տարբեր ունին FI: “Արժան եւ իբն եւ սոյգ փրկութեան ի միշտ (I: որ միշտ) ընդ ամենայն տեղիս պարտաբէ (I: պատարագիս) Քրիստոս բռն Ապոստոլոյ. (ասկէ ետքը I: “որով սուրբ զյարութիւնդ գովեն, եւն, իսկ F “Սարսին սերովբէքն, եւն: — Ha “...գոհութիւն մատուցանել քեզ Քրիստոս, եւն. (v եւն ըստ տպ.) — H “զյարութիւնդ քո, բառերը կարմրաւ. ունի եւ կրկնէ “սոս քո տէրն ի տէրն սոս, խրատագիրք. — FHI:a “սարսին սերովբէքն, besv “սարսին սերովբէք, ըստ տպ. — F “գողան քերովբէքն եւ տէրն երկնային զարսութեանն աղաղակել եւ ասել. Սուրբ, սուրբ, սուրբ ասէր

Դպ. Սուրբ սուրբ սուրբ տէր զաւրութեանց. լի են երկինք եւ երկիր փառաւք քո. աւրհնութիւն ի բարձունս. աւրհնեալ որ եկիր եւ գալոց ես անուամբ տեառն. ովսաննա ի բարձունս:

Կ Ա Ն Ո Ն

865

Ի. — Քհն. բազկատարած աղաւթեցէ ի ծածուկ, մինչ նորա երգեսցեն. Սուրբ, սուրբ, սուրբ՝ Ես ճշմարտապէս եւ ամենասուրբ. եւ ո՞վ որ պանծասցի բովանդակել բանիւ զքո ի մեզ զանբաւ բարեգործութեանդ զեղմունս: Ար եւ անդէն իսկ ի նախնումն զանկեալն ընդ մեղաք զանազան եղանակաւք խնամեալ սփոփեցեր, մարգարէիւք, աւրինացն սուչութեամբ, քահանայութեամբ եւ ստուերակիրպ երնջոցն մատուցմամբ: Իսկ ի վախճան աւուրցս այսոցիկ զբովանդակ իսկ զպարտեաց մերոց խզեալ զդատակնիք, ետուր մեզ զԱրդիդ քո միածին պարտապան եւ պարտս, զենումն եւ աւծեալ, գառն եւ երկնաւոր հաց, քահանայապետ եւ պատարագ: Այսն զի

870

զորու. — I²Ha “եւ իշխանութիւնք վերին պետութիւնն” (H պետութիւնք) պար առեալ ձայնիւ եղանակեն եւ ասեն. (I² պար առեալ ձայնիւ շնծութեան աղաղակեն ասելով. Աւրհնեա տէր. սուրբ, եւն.) ||⁸⁶² 864 “Սուրբ սուրբ” եւն ունին 22 եւ ՏՊ. եւ Դպրութիւնք I²aegjklmnoq (եւ R²V²stv): — “Դպ.” խրատագիրն ունին AEGK, Դպրութիւնք եւ ՏՊ. իսկ B “Դպիրքն եղանակեն քաղցր ձայնիւ.” D “Դպիրքն եղանակեն զայս.” N² “Դպիրքն եղանակեն եւ ասեն քաղցր.” F “Եւ գպիրքն եղանակեն եւ ասեն. Սուրբ... տէր զաւրութեանց: Եւ մինչդեռ.” եւն: Cj “Դպիրքն եղանակեն.” H “Դպիրքն երգեն.” M անխորագիր (= a). — FK միայն սկիզբն ունին, մինչեւ “տէր զորութեանց.” — JI² եւ klmosv “որ գալոցք ես” եւն, միւսներն ըստ տպ.: — Վերջւ kl կը կրկնեն կցելով “...ովսաննա ի բարձունս. Սուրբ, սուրբ, սուրբ տէր զորութեանց, լի են երկինք եւ երկիր.”

Ի. ||⁸⁶⁶ Խրատագիրք պէտպէս ունին 22: AE “Քհն. բազկատարած աղաւթէ, մինչ նորա երգեն.” GM “Քհն. աղաւթէ, մինչ նորա երգեն.” CK “Մինչ նորա երգեն, Քհն. բազկատարած (K շունի բառս) աղաւթէ ի ծածուկ.” (= OPQ, սակայն PQ “աղութեցէ կ’ըսեն): BDF տես վերն. N² պարզ “Քհն. բազկատարած ասէ զաղութ.” H “Քհն. աղաւթէ ի ծածուկ, մինչ նորա երգեն. զմին խաչն իւր երեսն եւ զերկու ի վերայ.” J “Մինչդեռ դպ. եղանակեն եւ ասեն, Քհ. ասէ զաղաւթս ի ծածուկ.” N “Մինչ նորա երգեն, բազկատարած ասէ ծածուկ.” Տպուածին պէս RSUVV²W: ||⁸⁶⁷ BGHJKN² “Սուրբ †, սուրբ †, սուրբ † ես, եւն: G “...եւ ամենասուրբ †, եւն: ||⁸⁶⁸ D “բովանդակել բանիւք.” — DFGK “զանբաւ քորեիք թնեանդ զեղմունս.” E “բարեգործութիւնք զեղմունս.” միւսները (AH եւն) “բարեգործութեանդ” ըստ տպագրութեան. (PQ “բարեգործութեան զեղմունս”), բայց J “զանբաւ քորեիք թնեանդ զեղմունս” եւ M “զանբաւ քորեիք թնեանդ զեղմունս”, թերեւս գրչի սխալ երկուքն ալ: N “բարեգործութեանդ” ուղղուած, բայց նախ գրուած էր “բարեգործութեանց”: N² “բարեգործութեանց.” ||⁸⁶⁹ N² “Եւ որ անդէն իսկ... զանկեալն մեղքն” եւն: — ABCDEGIIMN “յեղանակաւք.” FJKN² “եղանակաւք. ըստ տպ.: ||⁸⁷⁰ BN “խնամեալ փոփեցեր.” ||⁸⁷¹ B “երնջոցն” (= PQS.) միւս 22 եւ ՏՊ. “երնջոցն.” (N “երնջոցն”) ||⁸⁷² N² “զպարտեացն մերոց” եւն: ||⁸⁷³ E “պարտապան եւ զպարտս” եւն: ||⁸⁷⁴ D “գառն երկնաւոր հաց.” ||⁸⁷⁵ RU շիրտ-

875 *ինքնդ է բաշխող, եւ նոյն ինքնդ բաշխի ի միջի մերում միշտ անծախապէս:*
Վասն զի եղեալ հաւաստեալ, եւ առանց ցնորից մարդ, եւ անշփոթ
մի[աւոր]ութեամբ մարմնացեալ յաստուածածին եւ սուրբ կուսէն Սա-
րիամայ, ճանապարհորդեաց ընդ ամենայն կիրս մարդկային կենցաղոյս առանց
մեղաց, եւ յաշխարհակեցոյց եւ յառիթն փրկութեան մերոյ եկեալ կամաւ
 880 *ի խաչն:*

ԻԱ. — [ԶԳ.] Առեալ զհացն ի սուրբ, յաստուածային, [յունմահ] յանարատ եւ յարարչագործ [կամ ի պատուական] ձեռս իւր, աւրհիւնաց, գոհացաւ, երեկ, ետ իւրոց ընտրեալ, սուրբ եւ բազմեալ աշակերտացն ասելով: — Սրկ. Աւրհիւնաց տէր: — (ԶԳ. ի ծայն.) Առէք կերայք. այս է մարմին իմ. որ վասն ձեր եւ բազմաց բաշխի ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց: 885 — Դպ. Ամէն: — ԶԳ. Նոյնպէս եւ զբաժակն առեալ, աւրհիւնաց, գո-

մամբ «վասն զի ինքդ բաշխի» եւն, դուրս ինկած ըլլալով «ինքդ է բաշխող եւ նոյն ինքն»: — ABCDEFGKMN «վասն զի ինքնդ է... եւ նոյն ինքնդ» եւն. (E «ինքդ բաշխող եւ նոյն ինքն» եւն. HJ «վասն զի ինքն է բաշխող եւ նոյն ինքն») բայց N «վասն զի ինքդ է... նոյն ինքն», Տպագիրք՝ «վասն զի նոյն ինքնդ (SV՝ ինքդ) . . . եւ նոյն ինքն (SV՝ ինքդ) բաշխի» եւն: ||⁸⁷⁶ DF «վասն զի եղև հաւաստեալ» եւն: ||⁸⁷⁷ Բուր 22. (A—N²) «անշփոթ մի-թեմբ» (= S.) Բարսեղեան (R)՝ «միւսորութեամբ», զոր ընդունած են SU եւ PQ ալ: — F «մարմնացալ» (փխ. «մարմնացեալ») K «յաստուածածին» (= PQS) է- ի միշտ կուսէն» (PQS «եւ ի սուրբ կուսէն») G ալ «յաստուածածին եւ ի միշտ կուսէն» BDJ «յաստուածածին (J ի) կուսէն» եւն. F «ի սուրբ եւ յաստուածածին կուսէն» եւն. N² «ի սուրբ աստուածածին եւ յանարատ կուսէն» եւն. ACM բոտ ապ: ||⁸⁷⁸ D «ճանապարհ հորդեաց ընդ» եւն: — N «մարդկային կենցաղոյ» եւն: ||⁸⁷⁹⁻⁸⁸⁰ J «եւ աշխարհակեցոյց եւ առիթ փրկութեան... խաչն» BDF «եւ յաշխարհակեցոյց եւ յառիթ... խաչն» PQ «եւ յաշխարհակեցոյց եւ յառիթն... ի խաչն» վերջը «ի խաչ» կ'ըսեն նաեւ N² եւ S, իսկ H «...կամաւ ի խաչն»: ACEGHMN բոտ ապ:

ԻԱ. ||⁸⁸¹ Փակագծեալ «յունմահ» ունին ամէն 22 եւ OPQS. Բարսեղեան եւ անկէ SU. դուրս ձգած են: ||⁸⁸² M «յունմահ է- յանարատ» եւն: — Բուր 22 «յորդու-բործ կ'ըսեն» (= OPQS). Բարսեղեան սրբագրած է «ի պատուական» (զոր փակագծի մէջ դրինք) եւ անկէ SU: Չեռագիրներէն՝ AC «յարարչագործ ի ձեռս իւր» BJMN² «յարարչագործ ի ձեռս իւր» F «ի-յարարչագործ ի ձեռս իւր» EGHKN «յարարչագործ ի ձեռս իւր» (= PQS.) D «յարարչագործ ձեռս իւր» (= O): ||⁸⁸³ B «երեկ» բառին զիմաց լուսանցքի վրայ կը նշանակէ՝ «մի բեկաներ, ի ձեռք առ»: — DF «ետ իւրոց սուրբ, ընտրեալ եւ բազմեալ աշակերտացն» եւն. միւսներն բոտ ապ: ||⁸⁸⁴ «Սրկ. Աւրհիւնաց տէր» հոս եւ ի տողն 888 ունին Դպրութիւնք, այսպէս be եւն. (e հոս եւ տող 888 «Ժամբարն Առէք . . . Արբէք» եւն): — Ի ծայն, խրատագիրն ունին ABDEFGHJKMN. իսկ N² «ի ձայն ասայ» չունին CM: Բուր 22 (յանուանէ ABDEFGHJKMNN² «առէք կերայք» ուղղագոյնը. ՏՊ. «առէք կերպք» ուսմ կորէն.) իսկ ABD «առէք կերպք ի սանկ. այս է» եւն. F ալ «առէք կերպք ի սանկ ամենիւս. այս է» եւն. (չունին CG եւն): — «Մարմին իմ» բառերը կարմրագիր ունին AE: ||⁸⁸⁶ B «Սրկ. Ամէն» ԲՏ. ի ծածուկ. Նոյնպէս» եւն: FN² «Սրկ. ասէ. Ամէն, աւրհիւնաց տէր» ԲՏ. ի ծածուկ ասէ զպալութ. (զերջին խօսքս չունի N²) Նոյնպէս» եւն: «Ամէն» ունի նաեւ J. Եւ «ի ծածուկն խորագիրը

հացաւ, էարբ, ետ իւրոց ընտրեալ, սուրբ եւ բազմեալ աշակերտացն ասելով: — Սրկ. Աւրհնեա տէր: — (ԲՏ. ի ծայն.) Արբէք ի սմանէ ամե- նեքեան. այս է արիւն իմ նորոյ ուխտի, որ յաղագս ձեր եւ բազմաց հեղու ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց:

890

Դպ. Ամէն: Հայր երկնաւոր, որ զԱրդիդ քո ետուր ի մահ վասն մեր, պարտապան պարտեաց մերոց: Հեղմամբ արեան նորա՝ աղաչեմք զքեզ, ողորմեա քո բանաւոր հաւտիս:

Քահանայն. Աւ զսոյն միշտ իւր յիշատակ առնել պատուիրանն աւան- դեաց մեզ բարերար Արդիդ քո միածին: Աւ իջեալ ի ստորին վայրս մահու՝ մարմնովն զոր ի մերմէս ընկալաւ յազգակցութենէ. եւ զնիգս դժոխոցն ա- ղարտեալ հզաւրեղապէս, զքեզ միայն ծանոյց մեզ ճշմարիտ Աստուած, զԱստուածդ կենդանեաց եւ մեռելոց:

895

նաեւ PQ: ||⁸⁸⁷ OPQS "... էարբ եւ ետ, եւն: K "սուրբ, ընտրեալ եւ բազմեալ", եւն. (հոս DF եւն ըստ տպ.) — "Բազմեալ, բառով կը սկսի դարձեալ J (Թղ. 9ա) — N "... բազմեալ աշակերտաց ասելով:", ||⁸⁸⁸ "Սրկ. Աւրհնեա Տէր", ունին Դպրութիւնք (be եւն:) — "Ի ծայն" խրատագիրը ունին PQ (նշ միւս տպագիրք) եւ ձեռագիրք B—N: (չունին AM: — F "Աւտ արբէք ի սմանէ, եւն: ||⁸⁸⁹ AEH կարմրագիր ունին "արիւն իմ", բառերը: — "Հեղու", ուղղագոյն ձեւն ունին ABCDFGHIJKM (տպագիրք "նեղուն", յետնադոյն ձեւով): Թերեւս շփոթմամբ ունի հոս ալ N "... քաշի", N: "քաշի", (փխ. "հեղու",) ||⁸⁹⁰— շոս ի վերջոյ՝ BN: "Սրկ. Ամէն: Դպ. եղանակեն. Ամէն Հայր...: ՔՏ. ասէ ի ծածուկ (N: կցէ "զաղօթս",) եւ զսոյն եւն: D "Սրկն. Ամէն: Դպ. Հայր...: ՔՏ. ի ծածուկ. Եւ զսոյն", եւն: F "Սրկն. Ամէն: Դպրբն եղանակեն. Ամէն. Հայր երկնաւոր: Եւ յերգելն դպրացն քՏն. ասէ զաղութս ի ծածուկ կիրառագիտարած. Եւ զսոյն եւն: H "Սրկ. Գ. Ամէն աւրհնեա Տէր: Դպ. եղանակեն. Հայր երկնաւոր...: Սրկ. Աւրհնեա Տէր: ՔՏ. ի ծածուկ ասէ զաղութս. Եւ զսոյն", եւն: J "Դպ. Ամէն Հայր...: Մինչդեռ դպ. երգեն, քՏ. աղօթէ. Եւ զսոյն", եւն: I "Եւ սքողէ. Եւ զքոյս", եւն: ACEGKM չունին սրեւէ խրատագիր, եւ ընդհանրապէս. "Եւ զսոյն", եւն աղօթքը կը կցեն նախնութեան ինչպէս նաեւ տպագիրքն. (միայն PQ "ի ծածուկ. Եւ զսոյն", եւն:) — "Հայր երկնաւոր", տաղն ունին ըստ այսմ միայն BCDGHI:JN: եւ Դպրութիւնք abegijklmnop եւ տպագիրք R:V:stv. (տաղը չունին AEMN, միայն սկիզբը կը յիշեն KF:) ||⁸⁹¹⁻⁸⁹³ Սկզբան "Ամէն, չունին GH եւ klnopq. — G "վասն պարտապան", եւն (չունի "մեր",) — N: եւ I "հեղմամբ արեամբ նորա", — DGHN: եւ aegj "բանաւոր հաւտի.", իսկ այլք (I:Jbklmnopq եւ sv) "հաւտի.", ըստ տպ.: ||⁸⁹⁴ "ՔՏ.", խրատագիրն ալ չունին ՅՊ: PQ "ի ծածուկ, կ'ըսեն ասոր տեղ: Չեռագրացը տես վերը տող 890—891: — N "Եւ զսոյն միշտ յիշատակ առնել զպատուիրանն աւանդեաց", եւն. PS "... յիշատակ առնել զպատուիրանն", եւն: ||⁸⁹⁵ N "բարերար Արդին քո", եւն: ||⁸⁹⁶ N չունի "մարմնովն" կարեւոր բառը. J "մարմնով" եւն: — NJ "զնիգս դժոխոց աղարտեալ", եւն: ||⁸⁹⁷⁻⁸⁹⁸ E "ճշմարիտն Աստուած", եւն: իսկ BDFHJN: "... ծանոյց մեզ հաւաստեալ Աստուած ճշմարիտ, Աստուած կենդանեաց եւ մեռելոց:", ||⁸⁹⁹ Այս խրատագիրն տեղ ուրիշ մ'ունին BDF (տես վերն), որոնց կարգէն է N: "Եւ կաշեալ երկու ձեռուքն զպատ սրբութեանն յառաջ մղեալ ունելով զնոյն եւ ասէ:", ACEHIMN "Եւ առնու (HIMN առեալ) զննծայն ի ձեռոս իւր եւ ասէ ցած.", (C ի ձեռն եւ ասէ ի ծածուկ. E ի ձեռն՝ ասէ. H ի ձեռոս մեծաւ ահիւ ասէ ցած. I ի ձեռն եւ ասէ ցած. M ի ձեռն՝ ասէ ցած. N "ի ձեռն՝

Նւ առեալ զընծայս ի ձեռս ասասցէ ի ցած. Եւ արդ մեք տէր ըստ այսմ
906 Հրամանատրութեան յառաջ բերեալ զայս խորհուրդ փրկական մարմնոց եւ
արեան միածնի քո, յիշեմք զդորա որ վասն մեր զփրկագործ չարչարանն,
զկենդանատու խաչելութիւնն, զերեքաւրեայ զԹաղումն, զերանելի յարու-
թիւնն, զաստուածապէս համբարձումն, զնստելն ընդ աջմէ քո Հայր, զա-
905 հաւոր եւ զփառաւորեալ զմիւսանգամ գայլուսան խոստովանիմք եւ աւրհ-
նեմք: — Սրկ. Աւրհնեա Տէր:

Նւ զիցէ զընծայսն ի վերայ սեղանոյն, եւ ասասցէ ի ձայն. — Բն.
Եւ զքոյս ի քոյոցս քեզ մատուցանեմք, ըստ ամենայնի, եւ յաղագս ամենեղուն:
Դպ. Յամենայնի աւրհնեալ ես տէր. աւրհնեմք զքեզ, գովեմք զքեզ,
զոհանամք զքէն, աղաչեմք զքեզ տէր Աստուած մեր:

ասէ ծածուկ.) J անխորագիր է: GK “Եւ առեալ զընծայսն ի ձեռն մեծաւ
ահիւ յառաջ մղեցէ եւ ցՏէր ասէ այսպէս:” Տպագիրներէն PQ “Եւ առնու
զընծայսն ի ձեռն (նաեւ OSU “ի ձեռն”) եւ ասէ ի ծածուկ:” V² ալ “զըն-
ծայսն:” ||⁹⁰⁰ E “Հրամանատրութեան:” ||⁹⁰¹ ACJMN² “զփրկագործ
չարչարանս.” BDFEGHIJKN “զփրկագործ չարչարանսն:” ||⁹⁰² ABCDE-
GHIJM “զկենդանատու զխաչելութիւնն.” FNN² “զկենդանատու զխաչելու-
թիւնն.” K “զկենդանատու խաչելութիւնն.” OPQS “չլինեալ խաչելու-
թիւնն:” — OPQS եւ K “զերեքօրեայ թաղումն” (PQ “թաղումն.”) այլք
ըստ սպ. “զԹաղումն.” — G “զերանելի զյարութիւնն.” CFHKNN² “զերա-
նելի յարութիւնն.” այլք ըստ սպ.: G այսպէս “...զ’չարչարանս... զ’խաչելու-
թիւն... զ’թաղումն... զ’յարութիւնն,” եւն, եւ վարք լուսանցքի վրայ գրուած՝
“Դ. զան որ չակերտած է, յօրինակն այլ հանց էր:” ||⁹⁰³ Միայն PQV²
“զաստուածապէս համբարձումն:” — Բոլոր ՏՊ “զնստելն:” Չեռագիրներէն՝
ACDEIM “զնստելն.” (F “Ե- զնստելն.” N² “զնստելն.”)
BGHKN “զնստելն ընդ աջմէ” եւն (= O): ||⁹⁰⁴ H “զասաւոր եւ զփառաւոր
զմիւսանգամ,” եւն: BFJN² “...փառաւորեալ Ե- միւսանգամ,” եւն. I “փա-
ռաւորեալ, միւսանգամ” եւն: — D “...գայլուսան Խ խոստովանիմք,” եւն:
||⁹⁰⁵ “Սրկ. Աւրհնեա Տէր,” ունին Դպրութիւնք: Այս եւ յաջորդքն (մինչեւ
տող 910) պէսպէս ունին ձեռագիրք: GK հոս “Սրկ. Աւրհնեա Տէր: Դպ.
եղանակեն. Հայր երկնայնի որ զՈրդիք, եւն. (տես տող 891:) Եւ քհն. մեծաւ
երկիւղեւ առնու ի ձեռն զընծայսն եւ մտաց աշաւք տացէ ի ձեռս Հաւրն եւ
ասէ. Ե- զոյս ի Կոյոցս,” եւն: ACEHIMN “Եւ զնէ զընծայսն ի վերայ սեղանոյն
եւ ասէ ի ձայն. Եւ զքոյս,” եւն: BDF այլազգ. (տես վերն), որոնց նման N²
“Եւ վերայուցեալ երկու ձեռաւքն զխորհուրդն սուրբ եւ տացէ ի ձեռս Հաւր
մտաց աշաւք ի ձայն. Եւ զքոյս,” եւն: J լոկ “ի ձայն. Եւ զքոյս,” եւն: Տպա-
գիրներէն՝ PQ “Եւ զընծայսն սակաւ ինչ բարձրացուցեալ մատուցէ առ Հայր:
Եւ զիցէ ի վերայ սրբոյ սեղանոյն ասելով ի ձայն:” OS ըստ սպ. են, բայց
չունին “ի ձայն,” բառն. (եւ O “Եւ զնէ... ի վերայ սեղանոյն,” եւն:)
||⁹⁰⁷ H “Եւ զքոյս ի քոյոցս.” BEJ եւ OPQS “Եւ զքոյս ի քոյոցս.” միւսներն
(ACDFG եւն) “Եւ զքոյս ի քոյոցս,” եւն ըստ սպ.: ||⁹⁰⁸ “Դպ.” խրատագիրն
ունին գրեթէ ամէնքը. միայն M անխորագիր է: D “Դպիրքն եղանակեն.” F
“Եւ զպիրքն եղանակեն.” N² “Եւ զպիրքն եղանակեն եւ ասեն:” — “Յամե-
նայնի,” եւն տաղս ունին լիակատար ABCDEGHI²JKMN², եւ զպրութիւնք
abegjklmnopq ու տպագիրք (R²V²stv.) սկզբնաւորութիւնք կր նշանակեն՝
FIKN, իսկ I այսպէս սկսելով “Ըստ ամենայնի աւրհնեալ ես Տէր:” Տաղն
ամէնքը միակերպ ունին: ||⁹¹⁰ խրատագիրս ACEIN այսպէս “(CGK Ե-) մինչ

Մինչ նորա երգիցեն՝ քնն. բազկատարած աղաւթեցէ ի ծածուկ. **Չ. քեզ** 910
 արդարեւ տէր Աստուած մեր գովմք, եւ զքէն գոհանամք հանապազ, որ
 զանց արարեր զմերով անարժանութեամբս, այսպիսի ահաւոր եւ անպատու՛մ
 խորհրդոյ կարգեցեր սպասաւորս: Աչ յաղագս մերոյ ինչ բարեգործութեան՝
 յորոց յոյժ թափուր եմք, եւ միշտ ունայն գտանիմք հանապազ: Այլ ի քո
 բազմազեղ ներողութիւնդ ցանկ ապաւինեալ՝ համարձակիմք մերձենալ ի 915
 սպասաւորութիւն մարմնոյ եւ արեան միածնի քո Տեառնդ մերոյ եւ փրկչիդ
 Յիսուսի Վրիստոսի: Արու՛մ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ,
 այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:

Սրկ. Աւրհնեա տէր: — Բն. Խաղաղութիւն ՚՛ ամենեցուն: — Դպ.
 Եւ ընդ հոգւոյդ քում: — Սրկ. Աստուծոյ երկրպագեսցուք: — Դպ. 920

նորա երգեն (= OPQS), քնն. բազկատարած աղաւթէն (PQ "աստղէ", OS
 "աղաւթեցէ") ի ծածուկ, GK "Եւ մինչ նորա երգեն, քնն. բազկատարած
 ասէ զաղաւթս.", H "Եւ մինչ նորա երգեն, քնն. բազկատարած ասէ զաղաւթս.
 Առաջի քո Տէր: Սրկ. Ամէն աւրհնեա: Չ. քեզ արդարեւ, եւն. N "Մինչ նորա
 երգեն, քնն. ասէ ծածուկ.", J խորագիր չունի՝ շնչուած բլլալով: Իսկ B՝
 "Յերգելն դպրացն, քնն. ի ծածուկ ասէ.", D պարզապէս՝ "քնն. ասէ ի ծածուկ
 զաղ.", F "Յեղանակել դպրացն՝ քնն. ի ծածուկ ասէ զաղաւթս բազկա-
 տարած:", N² "(Յամենայնի...) Դպ. ասէ. Առաջի քո Տէր անկեւլ երկիր դո՛ւ-
 նեմս: քնն. ասէ. Չ. քեզ, եւն: ||⁹¹¹ B DJKNN² "Չ. քեզ որդոր եւ տէր, (=
 OS) փխ. "... որդոր եւն: H "Չ. քեզ որդ եւ տէր, եւն: — "Հանա-
 պազ, չունի N²: ||⁹¹² A "զմերով անարժանութեամբ.", K "զմերով
 անարժանութեամբս" (= O): ||⁹¹³ BCDFJ "... անպատու՛մ խորհրդոյ
 կարգեցեր, եւն: — F "մերոյ ինչ բարեգործութեան.", ABCDEFGHIJKMN²
 "մերոյ ինչ բարեգործութեանց." (OS.) N շփոթմամբ դուրս ձգեր է բառերս
 գրելով՝ "Աչ յղ. մերոյ յոյժ թափուր, եւն: Տպագիրներէն PQ "մերոյ
 ինչ բարեգործութեանց.", միւս ՏԱ տպագիրը մեր դրածին պէս: ||⁹¹⁵ F "ի քո
 բազմազեղ ներողութիւնդ ցանկ ապաւինեալ համարձակիմք եւ մերձենալ, եւն:
 ||⁹¹⁶ A չունի "Տեառնդ մերոյ եւ փրկչիդ Յիսուսի Վրիստոսի, բառերը: Հոս կը լմացնեն
 աղթքը նաեւ BDN², այսպէս՝ B "... արեան միածնի քո: քնն. Խաղաղու-
 թիւն: Սրկն. Աստուծոյ երկրպ.: Դպ. Առաջի քո Տէր: Որդի Աստուծոյ, եւն:
 քնն. ասէ ի ծածուկ. Երկիրպագանեմք, եւն. (Հած. ԻԲ:) D "... արեան
 միածնի քո: քնն. Խաղաղութիւն: Սրկն. ձայնէ. Աստուծոյ երկրպ.: Ժող.
 Առաջի քո Տէր: Որդի Աստուծոյ, եւն: քնն. երկրպագէ մինչեւ ի խնարհ եւ
 տեառնագրէ զդէմս ընդ բանին եւ ասէ ի ծածուկ. Երկիր պագանեմք, եւն:
 F "քնն. ի յեակոյս խաչակնքէ եւ ասէ. Խաղաղութիւն ամենեցուն: Սրկն.
 Առաջի քո Տէր: Դպիրքն եղանակեն. Որդի Աստուծոյ որ պատա.: Եւ քնն.
 խնարհեալ ասէ ի ծածուկ զաղթս. Երկիրպագանեմք, եւն: N² "... տեառնդ
 մերոյ Յիսուսի Վրիստոսի: Խաղաղութիւն տա ժողովրդեանն: Դպիրքն եղա-
 նակեն. Առաջի քո Տէր: Որդի Աստուծոյ, եւն: քնն. ասէ ի ծածուկ զաղթս.
 Երկիր պագանեմք, եւն: — J ալ կը լմենայ "Միածնի քո, բառերով: Միւս-
 ներս ունին վերջաւորութիւնն ալ: — GE "... Տեառնդ մերոյ եւ փրկչիդ", եւն.
 PQ "Տեառն մերոյ եւ փրկչին", եւն. NN² "Տեառնդ մերոյ Յիսուսի, եւն
 (չունին "եւ փրկչին"), ||⁹¹⁷ N² ալ չունի վերջաւորութիւնն "Որում, եւն,
 ինչպէս նաեւ BDFJ: ||⁹¹⁸ Սրկ. Աւրհնեա Տէր, ունին Դպրութիւնը: —
 PQ. "Ի յայն. Խաղաղութիւն, եւն: E "Խղ. ընդ ամենեանս:", — "Դպ. Եւ
 ընդ հոգւոյդ քում" կը գրեն GJN (= PQ), միւսները չեն գրեր ներգործու-

Առաջի քո տէր: — Որդի Աստուծոյ, որ պատարագեալ Հաւր ի հաշտութիւն, հաց կենաց բաշխիս ի մեզ, հեղմամբ արեան քոյ սուրբ աղաչեմք զքեզ, ողորմեա արեամբ քով փրկեալ հաւտի:

Կ Ո Չ Ո Ւ Մ Ն

926

ԻՒ. — Բարսանայն խոնարհեցի եւ ասացէ: Արկիրպագանեմք եւ աղաչեմք եւ խնդրեմք ի քէն բարերար Աստուած, առաքեա ի մեզ եւ յառաջի եղեալ յրնծայս յայս զմշտնջենաւորակից քո եւ զէակից սուրբ Հոգիդ: Եւ կանգնեալ խաչակնքեցէ զրնծայսն ասելով ի ցած. Որով զհացս աւրհանեալ մարմին ճշմարտապէս արացես տեառն մերոյ եւ փրկչին Յիսուսի

Թեամբ: ||⁹²⁰ CE շեն գրեր "Սրկ. խրատագիրը: — OPQSV "Դ. Առաջի" եւն. միւս տպ. (RUVTW) եւ 22. "Ժ. յ. յ. բայց EJ սխալմամբ "Ք. Առաջի քո" եւն: ||⁹²¹ "Որդի Աստուծոյ" տաղէն յառաջ GJK կը կրկնեն "Դ. յ. յ. խրատագիրը: — Տաղս ունին BDEGHJN" եւ դպրութիւնք I'abegijklmnop ու տպագիրք (R'V²stv.) չունին ACMN. իսկ FK միայն սկիզբը: — N² "... Հաւր ի հաշտութիւն հաւաց (փխ. "հաց") կենաց քաշխեցի (փխ. "բաշխիս") ի մեզ" եւն: ||⁹²² N² "... հեղմամբ արեամբ քո սուրբ" եւն (= eklog.) միւսներն ըստ տպ. իսկ H² "հեղմամբ քո սուրբ" (մուցուած "արեան"): ||⁹²³ DGHJN² եւ abeklmopq "ողորմեա արեամբ" եւն, միւսները "քով": — BJH եւ jmpq "հոգի," միւսները "հոգի," իսկ Բարսեղեան (R²) "ողորմեա քո փրկեալ հոգի" (չունի "արեամբ"), սրուն հետեւած է միայն V², նոյնպէս ձեռագիրներէն Ե' "... ողորմեա փրկեալ հոգի":

ԻԲ. ||⁹²⁵ Խորագիրս տարբեր ի BDFN², տեւ վերը տող 916: Միւսներէն՝ AEI "Քհն. խոնարհի եւ ասէ," C² "Քհն. համբուրէ զսեղանն եւ խաչակնքէ զինքն եւ զրնծայսն եւ աղաթէ ի ծածուկ," GHK "Քհն. խաչակնքէ ի վերայ ժողովրդեանն եւ երկոյ երկրպագէ եւ խոնարհի եւ ասէ ի ծածուկ (H չունի բառս "ի ծածուկ") զաղաթս," J² "Չաղաթս ծածուկ ասէ Քհն," N "Քհն. խոնարհի եւ ասէ ծածուկ," M անխորագիր: Տպագիրներէն՝ PQ "Քհն. խոնարհեալ երկրպագէ սեղանոյն եւ ասացէ," O ըստ AEI ձեռագրաց. միւս տպագիրք եւ S մեր դրածին պէս: — N² "երկրպագեմք" եւն: ||⁹²⁶ E "... առաքեա ի մեզ" եւն. ACGHJKN² "առաքեա ի մեզ ի" եւն: ||⁹²⁷ CEJNN² (— OPQS) "յառաջի եղեալ յրնծայս" եւն. — G "... յրնծայս ի յայս" եւն. — HJN² "... յրնծայս (H յրնծայս) այս" եւն. N² ամենեւին չունի "յայս" բառը. — EHKN² "... յրնծայս (Կ՛ յրնծայս) այս (K յայս) ի" եւն: — Հստ վերջը կը կցեն PQ "Դ. յ. Հոգի Աստուծոյ" եւն տաղը: ||⁹²⁸ Ասկէ մինչեւ հասածիս վերջը կամ Հած. ԻԳ շատ տարբեր եւ երկայն խրատագրերով են BDF զորոնք տեւ վերն իրենց տեղը: N² ալ քիչ շատ նոյն կարգի է, ինչպէս իւրաքանչիւր տեղը կը նշանակենք: — Խրատագիրս ունին 22 (AEGHIKMN) այսպէս. "Եւ կանգնեալ (KG չունին "կանգնեալ) խաչակնքէ զրնծայսն (GK զրնծայն, N զրնծայս) ասելով ցած." (GK չունին "ցած." N "ասելով ծածուկ,") C² "Եւ խաչակնքեալ զրնծայսն ասելով ցած." N² "Եւ Քհն. խաչակնքէ ասելով," Տպագիրներէն՝ PQ "Եւ կացեալ սրկն. առնթեալ քահանային երկիւղիւ եւ դողութեամբ մեծաւ եւ ասացէ ի ցած. Անն ուրննեա Տէր: Եւ Քհն. խաչակնքեցէ զրնծայսն ասելով ի ծածուկ. Որով" եւն: Միւսներէն O "խաչակնքէ," իսկ S չունի վերջին "ի ցած" բառը: SU մեր դրածին պէս: — Բոլոր 22 (A—N²) "Որով զհացս աւրհանեալ" (= OPQS.) իսկ SU "... զհաց" եւն: ||⁹²⁹ AEH կարմաւ կը գրեն "մարմին" բառն, ինչպէս յետոյ "արիւն" (տող 930) եւ "մարմին արիւն" (տող 932) բա-

Վրիստոսի: (Կրկնէ երկցս:) — Եւ զբաժակս աւրՏինեալ արիւն ստուգապէս արասցես տեառն մերոյ եւ փրկչին Յիսուսի Վրիստոսի: (Կրկնէ երկցս:) — Արով զՏացս եւ զգինիս աւրՏինեալ մարմին եւ արիւն ճմարտապէս արասցես տեառն մերոյ եւ փրկչին Յիսուսի Վրիստոսի, փոխարկելով Հոգւովք քով սրբով: Երկցս անգամ կրկնեսցէ զաղաւթս. եւ սարկաւազն ի

930

ուերր: — Միայն A "...մարմին ճմարտապէս արասցէ", եւն. միւս բոլոր 22 (B-N²) "մարմին ճմարտապէս արասցէ", եւն (= ՏԲ կամ ՕՓՍՏ.) միայն ՏԱ (RUVV²TW) փոխուած "...արբեր", եւն: — F "...տեառնք մերոյ եւ փրկչիդ", եւն. GHK "տեառն մերոյ եւ փրկչիդ", եւն. իսկ CN² չունին "եւ փրկչին", բառերը: || 930ff "Արկնէ երկցս, բոս V²: Տպագիրք առ Հասարակ հոս եւ յաջորդները երեք երեք անգամն ալ ներգործութեամբ կը կրկնեն գրելով. նոյնպէս Չեռագրաց ոմանք, այսպէս ACEHM. ուրիշները մէկ անգամ (այսպէս D,) բայց նշանակելով կրկնելու խրատագիր մը. այսպէս BF "Որով զՏացս... Սրկ. ցած ասէ. Ամէն: Եւ զգինիս...: Սրկ. ցած. Ամէն: Երէց- իրկն", եւն եւն: (BDF տես վերն:) Նոյն կարգէն N² ամբողջը "Ուով զՏաց...: Երկցս կրկնէ ասելով. Նոյնպէս եւ զբաժակն...: Եւ զգինիս...: Սրկն. ցած ասէ. Ամէն: ՔՏ. երկցս անգամ խաչակնքէ զնուէրն ասելով. Փոխարկելով Հոգւովք քով սրբով: Եւ օրհնէ զՏացն եւ զգինիս եւ այսպէս բարեբար մարմին եւ արիւն է. ծածկէ, զձեռն հաւասար զսրբութիւն բռնէ եւ ասէ ի ձայն. Որդե՛ս զի եղջի, եւն: Սրկն. ասէ. Ամէն: ՔՏն. երկցս երկիրպագէ եւ համբուրէ զսեղանն, եւ այսուհետեւ զձեռն հաւասար նուիրանացն (այսպէս) խոնարհեցուցանէ, եւ զաչն ի նոյն առեալ անմուռնչ՝ զնուէրն այլ մի իշխեսցէ կնքել, այլ իբրև Աստուծոյ զգուշացի, եւ հայցուածն ի նմանէ խնդրէ արտասուօք. եւ աստ խոնարհի ասէ զաղաւթս ի ծածուկ. Սովա- շարհեցի շեր, եւն. (Հած. ԻԳ:) Եւ ՔՏն. մինչդեռ ասէ զաղաւթս, զպիրքն եղանակեն եւ ասեն. Հոգին Աստուծոյ, եւն: ՔՏն. ասէ ի ձայն. Ընդ օր...: Աստուծոյ ձայն", եւն եւն: Ուստի բաւական տարբեր Սովորականն: — Միւս ձեռագիրներէն՝ այստեղ I' "Գ. Հետ կրկնէ, ասէ խաչակնքելով. Որով զբաժակս...: Եւ Գ Հետ կրկնէ, ասէ խաչակնքելով. Որով զՏացս եւ զգինիս, եւն եւն: J "Գ. ասա. Որով զգինիս...: Գ անգամ ասա. Որով զՏացս եւ զգինիս...: Յիսուսի Քրիստոսի, Գ ասա, փոխարկելով", եւն: N "Երկցս անգամ. Որով զբաժակս...: Գ անգամ: Որով զՏացս եւ զգինիս", եւն: GK "Գ. Հետ ասա. եւ խաչակնքէ զսուրբ Տացն եւ ասէ. Որով զՏացս † աւրՏնեալ մաս: Եւ դարձեալ կնքէ (K խաչակնքէ) զբաժակն ասելով. Եւ զգինիս...: Երկցս կրկնէ ի վերայ բաժակին ասելով. Եւ զգինիս աւրՏնեալ արիւն: Եւ սրկ. ի ցած ասէ. Ամէն: Եւ ՔՏն. դարձեալ խաչակնքէ եւ աւրՏնէ զՏացն եւ զբաժակն ասելով այսպէս. Որով զՏացս եւ զգինիս, եւն: || 930-931 BDFGKJN² "Եւ զգինիս աւրՏնեալ", եւն՝ փխ. "եւ զբաժակն" բոս ACEHIMN աւ ՕՓՍՏ, եւ նաեւ բոս ՏԱ սր ունին "եւ զբաժակ օրհնեալ", եւն: — AEH "զբաժակս", եւ "արիւն", բառերը կարմրագիր ունին: — A "...արիւն ստուգապէս արասցէ տեառն մերոյ", եւն, բոլոր միւս 22 (B-N²) "...արիւն ստուգապէս արասցէ", եւն (= ՏԲ), իսկ ՏԱ փոխուած "...արիւն ստուգապէս արբեր", եւն: Տես տող 928: — Միայն C չունի "եւ փրկչին", բառերն, զոր հոս ունի N² ալ: || 932-934 Այս տունը ("Որով զՏացս եւ զգինիս, եւն) չունի D. մասամբ ունի B' միայն վերջաբանը ("Փոխարկելով", եւն) նշանակելով, որուն համեմատ է N² ալ. (տես տող 930:) F այս տունն ալ ունի, նոյնպէս միւս 22: — ACEFGHIJKMN "Որով զՏացս եւ զգինիս աւրՏնեալ", եւն (= ՕՓՍՏ կամ ՏԲ.) իսկ ՏԱ հոս ալ "Որով զՏացս եւ զգինիս", եւն: — AH "մարմին եւ արիւն", բառերը կարմրագիր ունին: — FKJ "...օրհնեալ՝ մարմն ճմարտապէս եւ արբան աստուծոյ արասցէ", եւն, միւսները՝ ACEGHIMN "...մարմն եւ արբան ճմարտապէս արասցէ", եւն (= ՏԲ.) իսկ ՏԱ "արիւն ճմարտապէս

936 ցած. Ամէն: — Սարկաւ. Աւրհնեա տէր: — Եւ քահանայն սասացէ ի ձայն. Որպէս զի եղիցի սա ամենեցուն մեզ մերձեցելոցս յանդատապարտութիւն, ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց: — Դպիրքն. Հոգի Աստուծոյ, որ զփառակցի քո խորհուրդ իջեալ ի յերկնից կատարես ի ձեռս մեր, հեղմամբ արեան սորա, աղաչեմք զքեզ՝ հանգո զհոգիս մեր ննջեցելոցն:

«Բարբեր» եւն: — C հոս ալ շունի «եւ փրկչին» բառերը: — J «... Յիսուսի ֆրիստոսի. Գ... փոխարկելով» եւն: Նոյն կարգի GK «... Յիսուսի ֆրիստոսի: Երիցս կրկնէ ի վերայ հացին եւ բաժակին, եւ աւրհնէ զհացն եւ զբաժակն ասելով. Արով զհացս † եւ զգինիս † աւրհնեալ: Եւ սրկն. ասէ. Ամէն: Եւ քհն. ասցէ զծածկոյթն ի ձեռն, եւ ի ծածկելն ասէ այսպէս. Փոխարկելով Հոգւովդ քո սրբով» եւն: N տես քիչ ժ'ետքը: Այս «փոխարկելով» եւն ուրոյն աղօթամասն ունին նաեւ BFN² (տես վերն եւ սող 930.) իսկ D շունի ամենեւին: — 22. (CEGKN: եւն) «փոխարկելով Հոգւովդ † սրբով» (S⁹ «... †ով...») J եւ N² շունին «քո» կամ «քով»: ||⁹³¹ Ասկէ մինչեւ Հատածիս վերջը շատ պէսպէս են 22: BDF տես վերն, եւ N² տես սող 930: ACEM «Երեք անգամ կրկնեալ (M կրկնէ, A Երեք անգամ եւ Սրկ. եւն) զաղաթս, եւ սրկն. ի ցած (C ասէ). Ամէն: Եւ քհն. այնուհետեւ ոչ բարձրագոյն, այլ խոնարհագոյն տարածեալ (C եւ այնուհետեւ քհն. խոնարհագոյն տարածելով) զձեռսն (E զձեռն) աղաթէ ի ծածուկ. Որպէս զի» եւն: N ալ այսպէս ունի յետոյ, բայց ոչ հոս, այլ GK PQի հետ քիչ ժ'ետքը (տես սող 941,) հոս կ'ըսէ «Սրկ. Ամէն: Քհն. փոխարկելով Հոգ. : Ի ձայն. Որպէս զի» եւն: H' «Եւ ապա մարմին եւ արիւն կատարի ֆրիստոսի: Գ անգամ կրկնէ զաղաթս: Եւ սրկն. ի ցած ասէ. Ամէն աւրհնեա Տէր: Եւ քհն. ոչ բարձր քան զկիհն տարածեալ զձեռս, այլ ցած, եւ աղաթէ ի ծածուկ ասելով. Որպէս զի» եւն: GK այսպէս. «(K Գ անգամ զաղօթսն ասա.) Եւ ապա մարմին եւ արիւն կատարի ֆրիստոսի: (G. Գ. անգամ կրկնէ զաղաթս:) Եւ սրկ. ի ցած ասէ. Ամէն աւրհնեա Տէր: Եւ քհն. ոչ բարձր քան զկիհն տարածեալ զձեռս, այլ՝ ցած, եւ աղաթէ ի ծածուկ ասելով. Որպէս զի» եւն: I «Եւ Գ. անգամ կրկնէ զաղաթս. եւ սրկն. ի ցած. Ամէն: Եւ քհն. այնուհետեւ ոչ բարձրագոյն այլ խոնարհագոյն քան զընծայն տարածեալ զձեռն աղաթէ ի ծածուկ, զբաւղէ եւ ասէ ի ձայն, ինկարկէ ասելով: Որպէս զի» եւն: J այս ամէնուն տեղ պարզ «Գ. ասա: Ի ձայն. Որպէս զի» եւն: Տպագիրներէն՝ PQ «Երիցս կրկնեցէ: Ապա ասացէ ի ձայն. Որպէս զի» եւն: OS «Երիցս անգամ կրկնեցէ (O Երեք անգամ կրկնէ) զաղօթս: Եւ սրկն. ի ցած. Ամէն: Եւ քհն. այնուհետեւ ոչ բարձրագոյն, այլ խոնարհագոյն քան զընծայն տարածեալ զձեռսն՝ աղօթեացէ (O աղօթէ) ի ծածուկ. Որպէս զի» եւն: Միւս տպագիրք (SU) մեր դրածին պէս: ||⁹³⁶ TW եւն «Որպէս զի սա եղիցի» եւն: — GK «... ամենեցուն մեզ †» եւն: — J «... մերձեցելոցս անդատապարտութիւն» եւն: ||⁹³⁷⁻⁹³⁸ «Հոգի Աստուծոյ» տաղս շնն գրեր տպագիր խորհրդատեարներն, ձեռագիրներէն ալ շունին ACEMN, իսկ BDF եւ j ունին թէեւ՝ բայց ուրիշ տեղ, այսինքն «Ըստ ամենայնի եւ յղ. ամենեցուն» ըսելէն ետքը (տես սող 1022—1023:) N² ալ ուրիշ տեղ ունէր, ինչպէս նշանակեցինք ի սող 930: վերջապէս նաեւ GK քիչ ժ'ետքը դրած են տաղս, այսինքն «Ընդ սրս» եւն վերաձայնելէն ետքը (տես սող 954): Հոս ունին HI՝ J եւ դպրութիւնք abegklmnoq եւ տպագիրք (R՝ V՝ stv): — Խրատագիրն եւն՝ H ունի «Սրկ. Ամէն աւրհնեա Տէր: Դպ. Հոգի Աստուծոյ...: Սրկ. Ամէն աւրհնեա տէր: Եւ քհն.» եւն. (Հած. ԻԳ:) Միւսներն՝ որ այլուր ունին, տես իրենց տեղը: Դպրութիւնք առ հասարակ՝ «Դպ.»: — Միայն kp «... զփառակցին քո» եւն. — HI՝ GKN՝ եւ mnoq «զփառակցի քո խորհուրդ» եւն. միւսները «... զխորհուրդ» ըստ տպագրաց: — N² «... կատարեսցի ի ձեռս մեր» եւն. —

Ի Ն Դ Ր Ո Ւ Ա Ծ Բ Ե Ի Բ Ա Ր Ո Ջ Բ Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ց

ԻՊ. — Եւ ապա տարածեալ զձեռս աղաւթեցէ ի ծածուկ. Սովաւ շնորհեա զսէր, զհաստատութիւն եւ զըզձայն զխաղաղութիւն ամենայն աշխարհի, սրբոյ եկեղեցւոյ եւ ամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսաց, քահանայից, սարկաւազաց, թագաւորաց աշխարհի, իշխանաց, ժողովուրդոց, ճանապարհորդելոց, նաւելոց, կապելոց, վտանգելոց, աշխատելոց, եւ որք ի պատերազմունս բարբարոսաց: — Սովաւ եւ աւուրց շնորհեա զբարեխառնութիւն, եւ անկոց զպաղաքերութիւն, եւ ակտացելոց ի պէսպէս ցաւս փութապէս զառողջութիւն: — Սովաւ հանգո զամենեւեան յառաջագոյն ի Վրիստոս զննջեցեալսն, [զնախահարս, զհայրապետս, զմարգարէս, զառաքեալս, զվկայեալս,]

N² “հեղմամբ արեմֆ նորա” (նաեւ akl “հեղմամբ արեմֆ” եւն.) — DGHJ²JN² եւ aegjklopq “հեղմամբ արեան (համ արեամբ) նորա” (փխ. “սորա” ըստ այլոց եւ ապ.) — JN² “մեր ննջեցելոց”:

ԻԳ. ||⁹¹¹ Խրատագիրս շունին, այլ “Որպէս զե” եւն աղօթքին կը կցեն այս ալ՝ ACEIM (= OS տպագիրներէն) BF տես վերն, եւ N² ի տողն 930. Ընդհանրապէս D կիսատ է հոս գրելով “Սրկն. Ամէն: Յայսմ տեղւոջ քհն. երիցս երկրպագէ զսեղանն եւ այսուհետեւ զձե” (թուղթ ինկած՝ Թղ. 133էն ետքն. որով “Սովաւ” եւն աղօթքն ալ կը պակսի:) J “Եւ մինչ զպ. եղանակն, քհ. զաղօթս ասէ ի ծածուկ. Սովաւ, եւն: GK “Եւ քհն. երիցս երկրպագէ եւ համբուրէ զսեղանն, եւ այսուհետեւ զձեռս հաւասար նուիրացն տարածէ, եւ այլ մի իշխեսցէ կնքել զընծայն, այլ իբրեւ Աստուծոյ զուշապի, եւ զհայցուածս ի նմանէ խնդրեսցէ արտասուզք, եւ խոնարհի եւ ասէ զաղօթս ի ծածուկ. Սովաւ, եւն: Այս խրատագիրը, զոր վերը (տող 934—936) ունէին ուրիշները, հոս ունին նաեւ N եւ տպագիրներէն PQ “Եւ քհն. այսուհետեւ ոչ բարձրագոյն քան զընծայն զձեռսն իւր տարածեալ, այլ խոնարհագոյն: Եւ զաչան ի նոյն յառեալ աղօթեցէ ի ծածուկ. Սովաւ, եւն: Նոյնպիսի նաեւ H՝ “Եւ քհն. երիցս երկիր պագանէ եւ համբուրէ զսեղանն: Եւ այսուհետեւ զձեռս հաւասար նուիրացն տարածէ: Եւ այլ մի իշխեսցէ կնքել զընծայն. այլ իբրեւ Աստուծոյ զզուշապի. եւ զհայցուածս ի նմանէ խնդրեսցէ արտասուզք: Եւ խոնարհի եւ ասէ զաղօթ ի ծածուկ. Սովաւ, եւն: Տես տող 934—935: ||⁹¹² N² “Սովաւ շնորհեցէ զսէր” եւն. E “Սովաւ շնորհեա զսէր, հաստատութիւն” եւն: — B “Եւ զըզձայիս զխաղաղութիւն” եւն, K “Եւ զըզձայիս խաղաղութիւն” եւն: ||⁹¹³ B “Թագաւորաց աշխարհի, ժողովուրդոց” եւն (չունի բուն “իշխանաց”, որ յետոյ գրուած է նոր ձեւք): Միւս ձեւազիրք կը տրահեն “Թագաւորաց, աշխարհի իշխանաց” եւն. N² “Թագաւորաց արեմֆնէն, աշխարհի իշխանաց” եւն: — EFGHJK “ճանապարհորդաց” (փխ. “ճանապարհորդելոց” ինչպէս ունին միւսները ABCDIMN, եւ ՏՊ.) իսկ N² “ճանապարհորդ.” կը գրէ: — A շունի “կապելոց, վտանգելոց” բառերը: — K շունի “աշխատելոց” բառը: ||⁹¹⁴ CN² “որք ի պատերազմունս եւ բարբարոսաց” — ԱՆԳԷԳ (փխ. “ադգ”) զպաղաքերութիւն, ունին BFGJKN², միւսներն ըստ ՏՊ: ||⁹¹⁵ N² “Եւ աղօթելոց ի պէսպէս ցաւս” եւն: — BFGJKN² “...փութապէս առողջութիւն.” (= P.) միւսները (ACDE եւն) եւ միւս ՏՊ “...զառողջութիւն:” ||⁹¹⁶ BJ “...զամենեւեան զյառաջագոյն ի Գրիստոս զննջեցեալսն.” N² “զամենեւեան յառաջագոյն ի Գրիստոս զննջեցեալս” եւն: ||⁹¹⁷ Փակագծեալը զուրս ձգած է Բարսեղեան (R) եւ անով շունի բոլոր ՏԱ: Ունին ՏԲ եւ ամէն 22 (A—N²), եւ այն՝ մեր գրածին պէս ունին ACEGHJKMNN² եւ OPQS. միայն GHJK “չորսէ հաւս, կըսեն փխ. “զնախահարս”, N “զնախահարս, շահաղօթ” եւն (փխ. “զհայրապետս”), որոնց

950 զեպիսկոպոսունս, զերիցունս, զսարկաւագունս եւ զքնաւ ուխտ եկեղեցւոյ քում սրբոյ, եւ զամենեսեան որք յաշխարհական կարգէ զարս եւ զկանայս հաւատով վախճանեալս :

Սրկ. Աւրհնեա Տէր : — Բնն. ի ձայն. Ընդ որս եւ մեզ այց արասցես բարերար Աստուած աղաչեմք : — Դպ. Յիշեա տէր եւ ողորմեա : — Բն.

955 Աստուածածնին սրբոյ կուսին Մարիամու, եւ Յովհաննու Մկրտչին, Ստեփանոսի՝ Նախավկային, եւ ամենայն սրբոց եղիցի, յիշատակ ի սուրբ պատարագս, աղաչեմք : — Դպ. Յիշեա տէր եւ ողորմեա .

Սարկաւագն յաջակողմն սեղանոյն՝ ծեռնամած ասացէ. Առաքելոց սրբոց, մարգարէից, վարդապետաց, մարտիրոսաց, եւ ամենայն հայրապետաց

պէս BF՝ “զուրբ հարան, զհայրապետան, զառաքեալան, զմարգարէս, զվկայեալս :” D՝ ըսինք՝ թուղթ ինկած է հոս : ||⁹⁵¹ Ամէն 22 (A-N²) եւ SU “...ուխտ եկեղեցւոյ տոմ սրբոյ,” միայն OPQS կամ ՏԲ “...եկեղեցւոյ տոյ սրբոյ,” — N² “եւ զամենայն յաշխարհական,” եւն (փխ. “զամենեսեան,” եւն) — Բոլոր 22. (A-N²) “եւ զամենեսեան յաշխարհական կարգէ,” եւ չունենալով “որտ” բայց թէ SU եւ թէ ՏԲ “եւ զամենեսեան որտ յաշխարհական,” եւն : ||⁹⁵² BFGHK “հաւատով զվախճանեալս” (BF “զվախճանեալս.”) ACEIJMNN² “...հաւատով զվախճանեալս” (J “...զվախճանեալսն,” ըստ BF) : ՏՊ. մեր դրածին պէս (միայն S “...զվախճանեալս,” ||⁹⁵³ Հոս կը յաւելու N² եւ քհն. մինչդեռ ասէ զաղաւթս, զպիրքն եղանակեն եւ ասեն. Հոգի Աստուծոյ... (տես սող 937.) քհն. ասէ ի ձայն. Ընդ որս, եւն : Միւս բոլոր 22. լոկ “ի ձայն. Ընդ որս” (= ՏՊ.) միայն A չունի այս եւ “Ընդ որս... աղաչեմք” աղօթամասն. ուրիշ ձեռքէ ալ գրուած է “Ժող. Յիշեա Տէր եւ ող.” ուստի A կը կցէր նախնապէս նախընթաց աղօթքին “քհն. Աստուծոյ ձեռն որքայ իստին,” եւն : — “Ընդ որս” էն յառաջ “Սրկ. Աւրհնեա Տէր” ունին Դպրութիւնք եւ H. իսկ J “Սրկ. Աւրհն. աւրհնեա Տէր,” ||⁹⁵⁴ F “...բարերար Տէր (փխ. “Աստուած”) աղաչեմք.” C “բարերար Աստուած աղաչեմք,” — Հոս կը կցեն GK “Դպ. Հոգի Աստուծոյ... : Դպ. Յիշեա Տէր եւ ող.” (տես սող 937.) — Պարզ “քհն. խորագիր ունին ՏՊ եւ շատ ձեռագիրք (AEMN եւն.) իսկ C “քհն. ասէ.” BHK “քհն. ի ձայն.” G “քհն. ի ձայն ասէ.” F “քհն. ի ձայն ասէ զաղաւթս.”) ||⁹⁵⁵ Հոս “Մարիամու,” բառով կը սկսի դարձեալ D՝ թղ. 134ա : — “Մկրտչին” յետոյ գրուած է JA. — BDFGJKN² “որքայն Ստեփանոսի,” եւն. միւսները (AC եւն) չունին հոս “սրբոյն” : ||⁹⁵⁶ Միայն X “...նախավկային, եւ որքայն հօրն յերայ Գրիգորի Լուսաւորչին, եւ ամենայն սրբոց” եւն : — EHMN “եղիցի յիշատակ սուրբ պատարագս,” եւն, (միւսներն ըստ ՏՊ. “եղիցի յիշատակ ի սուրբ պատարագս,” եւն.) ||⁹⁵⁷ G “...աղաչեմք,” — Հոս “Յիշեա տէր եւ ողորմեա” պատասխանէն ետքն ունի j “Մէ՛տ յերեւոյնց, եւն : Մորթն որբունան, եւն, եւն : Որտ հասարկ... վերհամբարան... : Առաքելոց սրբոց” եւն (վերջինս տես սող 958) : ||⁹⁵⁸ Խորատագիրն՝ JN չունին “Սրկն,” բառն սկիզբը. — D “յառաջակողմն,” HM “յաջակողմն.” — C “ձեռնամած ասէ.” միւսները (ADEIM եւն հոս “ասացէ :”) Ուստի նաեւ D ունի խրատագիրս տպագրաց համեմատ, մինչ BFN² կ’ըսեն ասոր անդ՝ “Սրկն. դայ (N² գնա) յաջակողմն (B յաջակողմն, N² առաջակողմն) սեղանոյն, զդէմն ուղղեալ (F ուղղէ, N² զդէմն ունելով), ի պատարագն, եւ զձեռս եղեալ ի վերայ սրբոյ սեղանոյն, եւ ասէ (F ասէ ձայնիւ զքարոզն, N² ասէ զքարոզն.) Առաքելոց սրբոց,” եւն : Նոյնպէս GK “Սրկն. դայ յաջակողմն սեղանոյն, զդէմն ուղղեալ ի պատարագն, եւ խնկարկէ շուրջ զսեղանոյն, եւ եւ ասէ ձայնիւ բարձր զքարոզս (K զքարոզն.) Առաքելոց” եւն : I² “Սրկն.

սրբոց, առաքելագործ եպիսկոպոսաց, երկիցանց, ուղղափառ սարկաւազաց, եւ 960
ամենայն սրբոց, եղիցի յիշատակ ի սուրբ պատարագս աղաչեմք: — Դպիրքն.
Յիշեա տէր եւ ողորմեա:

[Կիրակէից յարութեան ասա զայս: Սարկաւ. Աւրհնեալ, գովեալ եւ
փառաւորեալ, հրաշալի եւ աստուածազարդ յարութեանն Վրիստոսի երկիր
պագանեմք: — Դպիրքն. Փառք յարութեան քոյ տէր: — Ի տաւնի Սրբոցն 965
զայս ասա:] Սարկաւ. Սուրբ եւ աստուածահաճոյ մարգարէին, կամ հայ-
պետին, կամ առաքելոյն, կամ մարտիրոսին, (այս անուն.) զորոյ այսաւր

յալ ղեհն գնայ եւ ձեռնամած ասէ: — Կ քարոզութիւնք (տող 958—990)
ամբողջ չի գրեր, այլ միայն իւրաքանչիւր տան սկզբնաւորութիւնքն կամ
առաջին բառերը: I ալ «Առաքելոց սրբոց, մարգա. եւ շոյլն ի նեւ», (I² ի
հարկէ ամբողջ): Նոյնպէս այսչափ միայն կամ սկիզբը կը նշանակեն տպագիր
Խորհրդատեարները: Լիակատար ունին ձեռագիրքս ABCDEFGHIJMN² եւ
Դպրութիւնք I²abcgj եւ տպագիրք R²V²stv. միւս դպրութիւնք (այսպէս m
եւն) մէկ քանի բան: — B «Առաքելոց սրբոց» եւն: ||⁹⁵⁹ A «Առաքելոց
սրբոց, վարդապետաց, մարգարէից» եւն (բառերու կարգը տարբեր): ||⁹⁶¹ F «Եւ
ամենայն սրբոց», եւն: — MN «եղիցի յիշատակ սուրբ պատարագս» եւն: —
«Դպիրքն. Յիշեա Տէր եւ ողորմեա» ունին Դպրութիւնք (g չունի «եւ ողոր-
մեա») եւ BDFHI²JN. միւսները չեն նշանակեր: ||⁹⁶³⁻⁹⁶⁵ Փակագծեալը,
զոր ունին ամեն տպագիր Դպրութիւնք (R²V²stv.) ձեռագիրներէն ունին միայն
FIII²JN² եւ abcgj²m. չունին ABCDEGKMN, որոնք ասոր անդ յաջորդ-
«Մարտիրոսացն» ունին: — Ունեցող ձեռագիրք ալ շատ պէսպէս են: Խրա-
տագիրք չունին Jage եւն. (b Կիրակէից, c «Յարութեան».) — F այսպէս
ունի՝ «Սուրբ եւ փառաւորեալ եւ աստուածահաճոյ յայտնութեանդ երկիր-
պագանեմք: Դպն. Փառք յայտնութեան քո տէր: Մարտիրոսաց» եւն (տես
յաջորդ): Նոյն կարգէ N² շատ տարբեր կարգու ունի այս եւ յաջորդն՝
«Սուրբ եւ փառաւորեալ եւ աստուածահաճոյ սրբոյս ոյս անուն որոյ յայսաւր
զիշատակս կատարեցաք: Յաւն-Նեան եւ Յայոն-Նեան. Աւրհնեալ, գովեալ
բարեբանեալ եւ երկիրպագեալ երկից երանեալ տիեզերայոյս եւ տիեզերա-
պայծառ հրաշալի եւ հրաշագործ յարութեանդ երկիրպագանեմք: Յիշեա
Առաջնորդացն» եւն: Ասոր նման են em՝ «Սրկ. Սուրբ եւ փառաւորեալ երկիցս
երանեալ տիեզերայոյս (m տիեզերայուր) տիեզերապայծառ սուրբ (m «հրա-
շալի» փխ. «սուրբ») յարութեանդ երկիր պագանեմք:», I² «Սուրբ եւ
փառաւորեալ աստուածահաճոյ յայտնութեանդ երկիրպագանեմք: Եւ աստուա-
ծահաճոյ վկայիցն որոց այսաւր է յիշատակ: Դպ. Փառք յարութեան,
յայտնութեան, տէրութեան քո Տէր: Դպ. Լուր Տէր եւ ողորմեա: Առաջնոր-
դացն» եւն: H՝ «Սուրբ եւ փառաւորեալ աստուածահաճոյ յարութեանդ,
յայտնութեանդ, համբարձմանդ, տէրութեանդ, գալստեանդ երկիրպագա-
նեմք: Դպ. Փառք յարութեանդ, յայտնութեանդ, համբարձմանդ, գալստեանդ
քո Տէր: Առաջնորդացն» եւն: Նաեւ g «Սուրբ եւ փառաւորեալ աստուա-
ծահաճոյ յարութեանդ երկիրպագանեմք: Փառք յարութեան քո Տէր:», Մնա-
ցեալը տպագրաց կամ մեր գրածին պէս են, բայց Ja «... հրաշալի եւ եւրոշուրդ
յարութեանն քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ երկիրպագանեմք.» (c ալ «հրաշա-
ղարդ» կ'ըսէ փխ. «աստուածազարդ».) ||⁹⁶⁵⁻⁹⁶⁶ Խրատագիրն «Ի տունի
սրբոյ» եւն ունին ՅՊ. եւ b. իսկ ձեռագիրք չունին (այսպէս j եւն) կամ պարզ
«Մարտիրոսաց» կը նշանակեն (այսպէս cj.) տես յաջորդը: ||⁹⁶⁶⁻⁹⁶⁸ Այս կտորն
ունին ABCDEFGJKMN, միւսները նախնիթացին հետ խառն ու տարբեր կարգու
ունեին (HN² տես 963—965): Դպրութիւններէն ունին այս մասն bcgj.
(չունին ae) եւ տպագիրք (R²V²stv.) Հոս ալ չափազանց պէսպիսութիւնք

զվիշատակն կատարեցաք, եղիցի յիշատակ ի սուրբ պատարագս, աղաչեմք :
— Դպիրքն . Յիշեա տէր եւ ողորմեա :

970 Սարկաւ . Առաջնորդացն մերոց, եւ առաջին լուսաւորչացն սրբոց, Խա-
ղէոսի, եւ Բարդուղիմէոսի առաքելոցն, եւ Վարիզորի լուսաւորչին, Աբիստա-
կիսի, Վ ըթանիսի, Յուսկանն, եւ Վարիզորիսի, Ներսիսի, Սահակայ, Վանիէլի,
եւ Խաթայ, Մեսրոպայ Վ չարդապետին, եւ Վարիզորի նարեկացւոյն, եւ Ներ-

կան : ACEGKMN այսպէս . «Սուրբ եւ (K փառաւորեալ եւ) աստուածահաճոյ
Հայրապետին, առաքելոյն, մարգարէին (N չունի), մարտիրոսին (M եւ) —յս
անան որքոց, զորոց (N որոց) այսաւր զվիշատակն (A զվիշատակս) կատարեցաք .»
այսպէս նաեւ b եւ sv. Իսկ BD «Սուրբ եւ փառաւորեալ սրբոց, (B յիշե-
աւորչն), զորոց այսաւր զվիշատակն (D զվիշատակս) կատարեցաք, եղիցի յիշա-
ւորչացն :» F «Մարտիրոսաց : Սուրբ եւ փառաւորեալ եւ աստուածա-
հաճոյ վկայիցն որոց այսաւր է յիշատակ : Դպ. Լուր Տէր եւ ողորմեա : Առաջ-
նորդացն», եւն : N² տես տող 963 : J «Սուրբ եւ փառաւորեալ երիցս երանեալ
որոց, որոց այսօր է յիշատակ, եղիցի :» Նման ց՝ «Սուրբ եւ աստուածահաճոյ
վկայիցն այս անուն, որոց այսաւր զվիշատակն կատարեցաք, եղիցի յիշ-
աւորչն :» Վ երջապէս c] «Մարտիր. : Բարեխօսութեամբ (c եւ յիշատակաւ) եւ աղօթիք
սրբոցն Ա. որոց այսօր զվիշատակն կատարեցիք (j որոց այսօր է յիշատակն
խորհրդեցիք), եղիցի :» Տպագիրներէն sv նոյն էին AC եւն ձեռագրաց Հեա.
R²V²է մեր դրածին պէս, (R²t «...այս անուն, որոց այսօր», եւն :) ||⁹⁶⁹ «Դպ.
Յիշեա», եւն ունին Դպրութիւնք եւ DJ : Տես նաեւ նախընթացը : ||⁹⁷⁰ Ասկէ
մինչեւ Հատածին վերջը (տող 990) Սարկաւագի Քարոզութիւնք չունին Տարկէ
տպագիր խորհրատետարներն . ունին բոլոր 22 (A - N²) եւ Դպրութիւնք abcej
եւ տպագիրք R²V²stv. — Առաջինս I²N²bc ունին բոլորովին Համեմատ
տպուածին . միւսները տեղ տեղ բաւական տարբերութիւններով : 26նք յիշեր
ուղղագրութեան անթիւ պէսպիսութիւնք, օրինակի Համար ACEI²MNegv
եւն՝ «Թագէոսի .» DJN² : «Թաթէոսի .» կամ՝ A «Բարթողիմէոսի», M «Բար-
թողիմէոսի», C «Բարդուղիմէոսի», E «Բարթուղիմէոսի .» FN²ae «Բար-
դուղիմէոսի», bv եւն «Բարդուղիմէոսի» եւն . կամ՝ A «Աբիստակէսի», BD
«Աբիստակէսի», F «Աբիստակէսի», a «Աբստագիսի» եւն . կամ՝ A «Վրթա-
նիսի» (= FMegjvs), մինչ BCDJN²b եւն «Վրթանիսի», կամ՝ ACFHI²M
«Խաղայ», J եւն «Խաթայ» եւ նմաններ : ||⁹⁷¹ A «...Բարթողիմէոսի առա-
քելոցն, Գրիգորիսի» եւն (չունի «եւ», զոր չունին նաեւ FJabgj) : — N²
«...Լուսաւորչի» : ||⁹⁷² J «Ուսկանն .» (= c եւ V² «Ուսկանն .») եւ ER «Յուս-
կան», միւս ամէնք «Յուսկանն» : — Fv «Ներսիսի .» A «Ներսիսի» եւ նման-
ներ : ||⁹⁷³⁻⁹⁷⁴ «Դանիէլի» անուամբ B եւ j կը փակեն շարքը՝ «...Դանիէլի
եւ ամենայն սրբոց լուսաւորչացն, Հովուաց, եւն, չունենալով միւս անունները :
Իսկ a կը կցէ Հոս յաւելուածը «...Դանիէլի, Խաթայ, Յահաննա Որոբէց-
այն եւ Գրիգորի Տաթէոսաց-այն, Մեսրոպայ, եւն : Այս յաւելուածն ունին քանի
մ'ուրիշ ձեռագիրք ալ տարբեր տեղեր մուծուած, այսպէս H «...Նարեկա-
ցւոյն, Յովհաննու Որոտնեցւոյն եւ Գրիգորի Տաթէուացւոյն, եւ սրբոց Գրի-
գորիսեանց եւ Ներսիսեանց եւ ամենայն սրբոց Հովուաց», եւն . b եւ sv
«...Ներսիսի Վրայեցւոյն, Յահաննու Որոտնեցւոյն եւ Գրիգորի եւ Մովսէսի
Տաթէուացեացն, (b եւ Փիլիպոսի Հոբոտոց-այն), եւ սրբոց Գրիգորիսեանց եւ
Ներսիսեանց, Հովուաց, եւն : Միւսները չունին այս յետասանդ յաւելուած-
ները : — CFab «Գր. Նարեկացոյն ...Վրայեցոյն .» E «...Նարեկացուն» եւ
նմաններ : ACEIHM չունին «Ե-Ներսիսի Վրայեց-այն» անունը, զոր ունին միւս
ամէնքը : ACEGJMN եւ e ունին Հոս «...Գրիգորի Նարեկացւոյն, (GJe եւ
Ներսիսի Վրայեցւոյն) եւ որքոց Գրիգորիսեանց եւ Ներսիսեանց, (ACE եւ
ամենայն) Հովուաց», եւն . (e «...Գրիգորիսեանց եւ Ներսիսեանց, Հովուաց»

սիսի կլայեցոյն, եւ ամենայն սրբոց հովուաց, եւ հովուապետացն Հայաստաննայց, եղիցի յիշատակ ի սուրբ պատարագս աղաչեմք: — Դպիրքն. 975
Յիշեա տէր եւ ողորմեա:

Սարկաւ. Միանձնացելոց սրբոց, առաքինասէր եւ ասառածուսոյց կրաւնաւորացն Պաւղոսի, Անտաւնի, Պաւղայ, Մակարայ, Ոնոփրիոսի, արբայ Մարկոսի, Արապիոնի, Նեղոսի, Աքսենի, Եւազրի, Յոհաննիսեանց, եւ Սիմէոնեանց, սրբոց Ոսկեանց, եւ Սուքիասանց, եւ ամենայն սրբոց հարց, եւ աշակերտելոց նոցին ընդ տիեզերս, եղիցի յիշատակ ի սուրբ պատարագս, աղաչեմք: — Դպիրքն. 980
Յիշեա տէր եւ ողորմեա:

Սարկաւ. Թաղաւորաց հաւատացելոց սրբոց, Աբգարու, Կոստանդիանոսի, Տրդատայ, եւ Թէոդոսի, եւ ամենայն սուրբ եւ բարեպաշտ թագաւ-

եւն. J չունի «Ներսիսեանց.» այս տունն ունին նաեւ sv: ||⁹⁷⁴ «Եւ ամենայն սրբոց հովուացն» բառերը չունի N², բայց յետոյ նոր ձեռք մը լուսանցքի վրայ գրեր է. (= b) ACE «Եւ ամենայն հովուաց» եւն (չունին «սրբոց»), իսկ GJMNe չունին «Եւ ամենայն սրբոց» բառերը՝ պահելով պարզ «հովուաց» (GN «հովուացն» = H:) Տպուածին պէս են HI²N² եւն: ||⁹⁷⁵ ABCDEHNej «Հայաստանեաց.» (MFbv եւն «Հայաստանեայց:») ||⁹⁷⁶ Դպրաց պատասխանն ունին GHI²JK եւ Դպրութիւնք. չունին ABCFE եւն: ||⁹⁷⁷ Հոս ալ ապուածին հետ բողբոջին նոյն են I²g եւն. բայց անունները նոյնպէս պէսպէս ուղղադրութեամբ ունին 22: ||⁹⁷⁸⁻⁹⁷⁹ B «Անտոնի, Պաւղեայ, Մերութեաւորացիքն եւ Գրիգորի Նարեկացոյն եւ Ներսեսի Վլայեցոյն, Օնոփրիոսի, արա Մարկոսի, Նեղոսի, Աքսենի, Եւազրի, Յոհաննիսեանց եւ ամենայն սրբոց հարց» եւն: «Ոնոփրիոսի» մեծագոյն մասն, cj «Օնոփրիոսի», b «Օնոփրիոսի», D «Աւնաւփրիոսի» եւ նմաններ: — «Արապիոնի» չունին ABDE, ունի F եւ միւսները CG եւն: — «Արսենի» չունի միայն e (A կը գրէ «Արսենի») իսկ C սակէ ետքն այսպէս՝ «... Արապիոնի, Արսենի, Եւազրի, Նեղոսի, Պարտայ, Յովհաննիսեանցն եւ Սիմէոնեանցն եւ Սուքիասեանցն սուրբ հարց եւ աշակերտելոց» եւն: «... (Եւազրի,) Պարտայ» կը յաւելուն նաեւ H (Բարսամայ), J, N (Պարսամայ), N² («Պարսումայ») եւ ab ու տպագիրներէն sv. միւս 22 չունին այս յետոամուտ յաւելուածը: — A «Յովհաննիսեանցն եւ Սիմէոնեանցն, սրբոց Ոսկեանցն եւ Սուքիասեանցն եւ ամենայն սրբոց հարցն» եւն. (միւսներէն՝ EFGM «Յոհաննիսեանցն», BM «Սիմէոնեանց», EGHF «Սիմէոնեանց», EGHM «սրբոց Ոսկեանցն եւ Սուքիասեանցն», GM «Եւ ամենայն սրբոց հարցն» եւն:) Միայն BN չունին սա բառերը՝ «սրբոց Ոսկեանցն եւ Սուքիասեանցն», զորոնք ունին միւս ամէնքը, (նաեւ BD): ||⁹⁸² Դպրին պատասխանն ունին Դպրութեանց հետ նաեւ GHJ. չունին ADF եւն: ||⁹⁸³⁻⁹⁸⁴ AC եւ e «Թաղաւորաց հաւատացելոց, Աբգարու» եւն, որոնք չունին «սրբոց», ըստ տպ. եւ DJa եւն, իսկ BFEGHKMNN² «Թաղաւորաց հաւատացելոց, սրբայն Աբգարու» եւն: ||⁹⁸⁴ A «... Տրդատայ, Թէոդոսիքն եւ ամենայն սրբոց եւ բարեպաշտ» եւն. DF «... Տրդատայ եւ Թէոդոսիքն եւ ամենայն սուրբ թագաւորացն (չունին «Եւ բարեպաշտ» (= J). BHG «Տրդատայ, Թէոդոսիքն եւ ամենայն սուրբ եւ բարեպաշտ» եւն, Ne «Տրդատայ, եւ Թէոդոսիքն (= տպ.) եւ ամենայն սրբոց (c սուրբ) եւ» եւն: C «Տրդատայ, եւ Թէոդոսիքն եւ ամենայն սրբոց» եւն. EM «Տրդատայ, Թէոդոսիքն եւ ամենայն սրբոց» եւն. GJN²abegsv «Տրդատայ եւ Թէոդոսիքն (besv Թէոդոսիք, N² Թէոփոսիք) եւ ամենայն սուրբ» եւն: ||⁹⁸⁵ BCDFGHM

985 որաց, եւ աստուածասէր իշխանաց, եղիցի յիշատակ ի սուրբ պատարագս, աղաչեմք: — Դպիրքն, Յիշեա տէր եւ ողորմեա:

Սարկաւ. Ինդհանուր ամենայն հաւատացելոց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, եւ ամենայն չափու հասակի հաւատով եւ սրբութեամբ ի Վրիստոս ննջեցելոց, եղիցի յիշատակ ի սուրբ պատարագս, աղաչեմք, — Դպիրքն. Յիշեա տէր եւ ողորմեա:

990

Յ Ե Շ Ա Տ Ա Կ Ք

ԻԳ. — Եւ մինչ սրկն. զքարոզն ասիցէ, քնն. զաղալթս սկսցի, զի ի միասին աւարտեսցնն. Յիշեա տէր եւ ողորմեա, եւ աւրհնեա զսուրբ կաթողիկէ եւ առաքելական եկեղեցի քո՝ զոր փրկեցեր պատուական արեամբ Կիստոսի քո, եւ սպասեցեր խաչին սրբով. շնորհեա սմա զանշարժ զխաղաղութիւն: — Յիշեա տէր եւ ողորմեա, եւ աւրհնեա զամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսունս՝ որք ուղիղ վարդապետութեամբ համառաւան ի մեզ զբանն ճշմարտութեան:

995

եւ ց «եւ աստուածասէր իշխանացն» եւն: — MN «եղիցի յիշատակ սուրբ պատարագս» եւն: ||⁹⁸⁶ Դպրին պատասխանն՝ Դպրութեանց հետ՝ ունին նաեւ GHIJK, չունին ABDEF եւն: ||⁹⁸⁷ D «...ամենայն հաւատացելոց ի քրիստոս արանց» եւն: — E «արանց եւ կանանցն» եւն: ||⁹⁸⁸ DJN՝a «...տղայոց, ինքանեաց եւ ննջեցելոց, եւ ամենայն» եւն: — «Եւ սրբութեամբ» չունի B, ունին DF եւ միւսները: ||⁹⁸⁹ N՝ «...ի քրիստոս Աստուծոյ կառարեցն: Յիշեա Տէր եւ ող.՝» — Միւսներէն GJMac եւ N՝ «ի քրիստոս կոտորելոց» (Ja «կատարելոցն») փխ. «ննջեցելոց» ըստ այլոց (1՝N եւն, իսկ ACEH եւ gjsv «ննջեցելոցն»): ||⁹⁹⁰ Դպրի պատասխանն ունին Դպրութիւնք եւ BFGHI՝JK:

ԻԴ. ||⁹⁹² Խրատագիրը տարբեր ունին BDF (տես վերն.) որոնց կարգէն է N՝ «Յայսմ տեղոջն խունկ ամէ, եւ քնն. ասէ ի ծածուկ զաղալթս, զի ի միասին աւարտեսցին:» Կարճ է J՝ «քնն. աղոթէ ի ծածուկ, Տպագրելոյն համաճատ ունին ACEGHKMN «Եւ մինչ սրկն. զքարոզն (AIM զքարոզս, ասէ (= O), քնն. զաղալթս (K զաղալթսն) սկսանի (= O), զի ի միասին աւարտեսցին.» (A «աւարտեսցի», EIM «աւարտեսցին» = S. իսկ C «աւարտի», E «աւարտեսցն ըզի. Յիշեա» եւն. H չունի բայս. իսկ G վերջաւորութիւնս՝ «...զի ի միասին աւարտին քարոզն եւ աղալթքն», N «...քնն. զաղալթս ասէ ի ծածուկ. Յիշեա» եւն.) PQ այսպէս՝ «Եւ մինչ նոքա երգեն զքարոզս, քնն. ասացէ զաղոթս, զի ի միասին աւարտեսցին:» ||⁹⁹³ ACEGIJKM «եւ աւրհնեա † զսուրբ» եւն: ||⁹⁹⁴ ABCE «զսուրբ կաթողիկէ առաքելական եկեղեցի» եւն. FHIMN «զսուրբ կաթողիկէ եւ առաքելական» եւն (- OPQS) իսկ GJKN՝ ըստ սպ. (նաեւ O): — N՝ «...եկեղեցի, զոր, եւն, չունի «քո» (= AB): — H «պատուական արեամբն.» N՝ սխալմամբ «պատուական է-յարեան» եւն, J «պատուական մարմնայ է-արեան» յաւելուածով: ||⁹⁹⁵ N՝ «...զեաղաղութիւն քո:» ||⁹⁹⁶ GKM «եւ աւրհնեա †» եւն: ||⁹⁹⁷ D «հա-մառօտն ի մեզ» եւն. N «...համառօտել ի մեզ» եւն: — NN՝ «զբան ճշմարտութեան.» H «զբանն ճշմարտութեանն:» ||⁹⁹⁹ Սրկ. Աւրհնեա Տէր, ունին Դպրութիւնք, եւ GHK «Սրկ. Ա. Եւ. աւրհնեա Տէր:» ||⁹⁹⁹⁻¹⁰⁰⁰ «Ի ձայն» չունի միայն D (V՝), միւս 22 եւ ՏՊ. ունին: — Եպիսկոպոսապետի յիշատակը շատ պէսպէս ունին 22: Այսպէս ABCEMN «Եւս առաւել զեպիս-

Սրկ. Աւրհնեա Տէր : — Ըն. ի ձայն. Եւս առաւել զեպիսկոպոսա-
 պեան մեր մեր այս անուն շնորհեսցես մեզ ընդ երկայն առուրս ուղիղ վար- 1000
 դապետութեամբ : [Կամ Բանան. Եւս առաւել զբարազան Պասին մեր՝ զտէր
 այս անուն. եւ զերջանիկ պատրիարզն մեր զտէր այս անուն : Կամ զարքե-
 պիսկոպոսն մեր՝ զտէր այս անուն : Կամ զեպիսկոպոսն մեր զտէր այս անուն,
 շնորհեսցես մեզ ընդ երկայն առուրս ուղիղ վարդապետութեամբ :

Եւ ապա ի ձախակողմն սեղանոյն քարոզեսցէ սարկաւազն ձեռով աղաւ- 1005
 թից : Զոր մի՛ ոք մտացածին կարծելով շրջեսցէ, զի մեծին Խորովու է ասա-
 ցեալ զառաջնոց արիւնացն : Գոհութիւն եւ փառաբանութիւն մատուցանեմք
 քեզ տէր Աստուած մեր, վասն սուրբ եւ անմահ պատարագիս որ ի վերայ

կոպոսպեան մեր այս անուն (A զՏէր Պաղոս, N շունի «այս անուն») շնորհեսցես
 մեզ, եւն (= OS տպագրաց) : D «Եւս առաւել զեպիսկոպոսապեան մեր եւ
 զպատուական հայրապետն Հայոց Տեառն, զիւն սր լինի այս անուն, եւ զար-
 հիեպ. շնորհեսցէ մեզ» եւն : F «Եւս առաւել զեպիսկոպոսապեան մեր եւ
 զպատուական հայրապետն ամենայն Հայոց այս անուն շնորհեսցես մեզ» եւն
 (= PQ) : GK «... զեպիսկոպոսապեան մեր այս անուն իմնապէս շնորհեսցես»
 եւն : H «... զեպիսկոպոսապեան մեր այս անուն եւ զերջանիկ բարունապետն
 մեր շնորհեսցես» եւն : I «... զեպիսկոպոսապեան մեր եւ զպատուական հայ-
 րապետն եւ զերջանիկ բարունապետն մեր զտէր այս անուն շնորհեսցես» եւն :
 J «... զեպիսկոպոսապեան մեր եւ զպատուական հայրապետն մեր տեառն
 շնորհեսցես» եւն : N «... զեպիսկոպոսապետն մեր եւ զպատուական հայրա-
 պետն Հայոց զՏէր Մելքիսեդեկ (Չնջուած եւ յետոյ գրուած «Յակօբ») եւ
 զպատուական հայրապետն մեր զտէր այս անուն շնորհեսցես» եւն : Նոյնպէս
 Դպրութիւնք, որոնցմէ՝ ab «... զեպիսկոպոսապետն մեր եւ զպատ. Ամէն» : c
 «... զեպիսկոպոսապետն մեր եւ զպատուական հայրապետն Հայոց սուրբ Գրիգոր
 Լուսաւորիչն» : — ՏԱ տես յաջորդք : ||¹⁰⁰¹⁻¹⁰⁰⁴ Փակագծեալս ունին նախըն-
 թային տեղ՝ միայն ՏԱ ըստ սրբագրութեան Բարսեղեանի, ուստի RTUVV*W.
 Ասոնցմէ RUVV*X «եւ զերջանիկ պատրիարքն մեր» կ'ըսեն, իսկ TW «եւ
 զգոգոսապետն պատրիարքն մեր» եւն : X կցեր է՝ «... պատրիարքն մեր եւ զեր-
 ջանիկ նախագահ զեպիսկոպոսապետն մեր զտէր Ա. կամ զերջանիկ եպիսկոպոսն
 մեր» եւն : V շունի «կամ զեպիսկոպոսն մեր զտէր այս անուն», բառերը : —
 Բարսեղեան այս յիշատակէն յառաջ կցեր է խրատագիր մը թէ «Աստ յետ
 յիշելոյն զՊապն, յիշեցի եւս առաջնորդն տեղւոյն», եթէ ուղղափառ է եւն :
 Այս խրատագիրն ալ առած են (R)UTVW, դուրս ձգած են V*X, բայց նաեւ
 V յետոյ աւելցուցած է՝ «Այսպէս ուղղափառ առաջնորդաց միայն լինի
 յիշատակ» : ||¹⁰⁰⁵ Երկար խրատագրիս տեղ կարճ բան մ'ունին BDF (տես
 վերն.) աւելի կարճ N «Սրկ. ասէ ի ձայն. Գոհութիւն» եւն՝ առանց սերիշ
 բանի : J ամենեւին շունի խրատագիրս : GK ալ պարզ «Սրգն. գայ ի ձախակողմն
 սեղանոյն եւ քարոզէ բարձր ձայնիւ. Գոհութիւն» եւն : Միւսներն ընդհան-
 րապէս ըստ սպ.՝ քանի մը տարբերութեամբ : CM «... ի ձախակողմն» : N «... ի
 ձախակողմն» : — ACEHIMN «... քարոզէ» (— O). — AHIM «... ձեռով
 աղաւթից է ինն» (= O). — HM «Զի մի՛ ոք մտացածին» եւն. (փխ. «Զոր
 մի՛ ոք» եւն ըստ CE եւն. իսկ AN շունի «Զոր» բառը) : — N «... կարծելով
 շրջեսցէ» (փխ. «շրջեսցէ») : — «զառաջնոց առիւնացն» ըստ M եւ սպ., AH
 «զառաջնոց առիւնացն» (= OS), IN «զառաջնոց արիւնակաց», E «զառաջ-
 նոց արիւնականաց» իսկ C վերջն այսպէս՝ «... ձեռով աղթից : Մեծին
 Խորովու առաջեւ. Գոհութիւն» եւն : Տպագրիւներէն PQ ալ կարճ «Եւ դար-
 ձեալ սրկն. գայ ի տեղի իւր. եւ քարոզեսցէ բարձր. Գոհութիւն» եւն :

սրբոյ սեղանոյս : Չի զսա մեղ ի սրբութիւն կենդանութեան պարգեւեսցես :
 1010 Սոփաւ շնորհեա զսեր, զհաստատութիւն եւ զըղձալի զխաղաղութիւն ամե-
 նայն աշխարհի, սրբոյ եկեղեցւոյ, եւ ամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսաց :
 Եպիսկոպոսապետին մերոյ եւ պատուական Հայրապետին Հայոց Տեառն այս
 անուն եւ մերոյ եպիսկոպոսին : [Կամ Եւս առաւել սրբազան պապին մերոյ

||¹⁰⁰⁷ Գարդութիւնս ալ ունին ամէն 22 (A—B, D—N². բայց K միայն սկիզբը) եւ Դպրութիւնք abcegj եւ տպագիրք (R²V²stv) : — Սկիզբը DFEJN² եւ aj “... փառաբանութիւն ճարտարաց փառն Արարչոյ մերոյ վասն, եւն. I² “... մատուցանելք Աստուծոյ մերոյ, վասն, եւն. B “... մատուցուք քեզ Տէր Աստուած մեր վասն, եւն. ||¹⁰⁰⁹ EFGI²JNN² եւ aegsv “Չի սա մեղ, եւն (փխ. “զի շսա, եւն ըսա ABCDHM եւ տպ.) — FI²JN² եւ ejsv “... կենդանութեան պարգեւեսցէ, (փխ. “պարգեւեսցես, ըսա այլոյ) : ||¹⁰¹⁰ BFI²J եւ o “Սոփաւ շնորհեցէ զսեր, եւն. N² “Սոփաւ շնորհէ զսեր, եւն. (փխ. “... շնորհեա, ըսա այլոյ եւ տպ.) — E “... զհաստատութիւն, եւն. ||¹⁰¹¹⁻¹⁰¹² Հսա ալ Եպիսկոպոսապետի յիշատակութիւնն ունին 22 եւ ՏԲ, իսկ յաջորդ (փակագծեալ) յիշատակէ՝ ՏԱ : — Տարբերութիւնքն հսա շտափազանց շատ են ձեռագրաց մէջ : ABCDEG այսպէս՝ “... եպիսկոպոսաց. Եպիսկոպոսապետին մերոյ եւ պատուական Հայրապետին Հայոց տեառն այս անուն (A տեառն Պաւղոսի, D չունի “այս անուն, G “... տեառն այս անուն կաթողիկոս) եւ մերոյ (BD սրբաանեալ) եպիսկոպոսին (G այս անուն), եւ երջանիկ բարունապետին մերոյ (C կցէ “այս անուն, իսկ BD այս վերջինը “եւ երջանիկ, եւն չունին) եւ քահանայիս որ զպատարագս մատուցանէ (CD եւ քահանայիցս որ ... մատուցանեն) : Եւ վասն զաւրութեան, եւն. F “Եպիսկոպոսապետին մերոյ եւ պատուական Հայրապետին Հայոցս տեառն տէր այս անուն եւ մերոյ սրբաանեալ արհիեպիսկոպոսին տէր Յակոբին եւ երջանիկ բարունապետացն մերոյ. եւ քահանայիցս ... մատուցանեն, եւն. HMN “Եպիսկոպոսապետին մերոյ եւ պատուական Հայրապետին Հայոց տեառն տէր այս անուն (H կցէ “կաթողիկոս) եւ մերոյ եպիսկոպոսին եւ երջանիկ բարունապետին մերոյ (H կցէ “այս անուն, իսկ N չունի “եւ երջանիկ, եւն.) եւ քահանայից (MN քահանայիս) ... մատուցանեն : Կարճ J “Եպիսկոպոսապետին մերոյ եւ պատուական Հայրապետին Հայոց տեառն, եւ քահանայիս, եւն. I² “Եպիսկոպոսապետին մերոյ եւ պատուական Հայրապետին Հայոցս տեառն սուրբ Լուսաւորչին, կամ այսինչ անուն կաթողիկոս լինի, եւ մերոյ սրբաանեալ արհիեպիսկոպոսին տէր այսինչ անուն եպիսկոպոսի, եւ երջանիկ բարունապետին մերոյ, եւ քահանայիցս ... մատուցանեն : Կարճ նսեւ N² “Եպիսկոպոսապետին մերոյ եւ պատուական Հայրապետին Հայոց տեառն տէր մեր Յակոբ (անունս ուրիշ գրով) եւ քահանայիցս որ ... մատուցանէ : — Դպրութիւնքն ալ նուազ պէսպէս չեն. (սկիզբը “Եպիսկոպոսապետին մերոյ եւ պատուական Հայրապետին, նոյն ըլլալով ամէնուն քով՝ չենք կրկնել) : Այսպէս՝ a “... Հայոց զտեառն տէր... եւ քահանայիս որ ... մատուցանէ, b “... տեառն այս անուն եւ մերոյ արհիեպիսկոպոսին եւ երջանիկ բարունապետին տեառն այս անուն, եւ քահանայիս, եւն. c “Եպիսկոպոսապետին մերոյ եւ սրբազան Հայրապետին տեառն Ա. եւ արհիեպիսկոպոսին մերոյ տեառն Ա. եւ քահանայիս, եւն. e “... Հայոց տեառն Լուսաւորչին, եւ երջանիկ բարունապետին մերոյ այս անուն եւ քահանայիս, եւն. g “... Հայոց տեառն տէր այս անուն կաթողիկոսին եւ մերոյ սրբաանեալ արհիեպիսկոպոսին տէր այս անուն, եւ երջանիկ բարունապետացն մերոյ, եւ քահանայիս, եւն. j “... տեառն տէր այս անուն, եւ մերոյ սրբաանեալ արհիեպիսկոպոսին տեառն տէր այս անուն, եւ քահանայիս, եւն. վերջապէս տպագիրքն sv “... ամենայն Հայոց տեառն այս անուն, եւ մերոյ արհիեպիսկոպոսին եւ երջանիկ բարունապետին տեառն այս անուն, եւ քահ-

տեառն այս անուն: Եւ պատուական Պատրիարքին մերոյ, կամ՝ Արհիեպիսկոպոսին, կամ՝ Ապիսկոպոսին տեառն այս անուն:] Եւ քահանայիս, որ զպատարագս մատուցանէ: Եւ վասն զաւուրութեան եւ յաղթութեան թագաւորաց քրիստոնէից, եւ իշխանացն բարեպաշտից: Աղաչեսցուք եւ ինդրեսցուք եւ վասն հոգւոցն հանգուցելոց: Եւս առաւել վասն հանգուցեալ բարունապետացն մերոց, եւ շինողաց սուրբ եկեղեցւոյս, եւ որք ընդ հովանեաւ սորին են հանգուցեալ: Ազատութիւն եղբարց մերոց գերելոյ, եւ շնորհ առաջիկայ ժողովրդեանս: Հանգիստ հաւատով եւ սրբութեամբ ի Վրիստոս կոտարելոցն: Աղեցի յիշատակ ի սուրբ պատարագս, աղաչեմք: — Դպիրքն. Ըստ ամենայնի եւ յաղագս ամենեցուն:

1015
1020

Հանայիս, եւն: || 1012-1014 Փակագծեալ Քարսեղեանի (R²) սրբագրութիւնն է, որմէ նոյնը V²է. այս խումբն ի հարկէ չունի նախընթացը «Եպիսկոպոսապետին մերոյ, եւն: || 1014-1015 «Եւ քահանայիս որ ... մատուցանէ», կամ «... քահանայից» որ ... մատուցանէ», տես մի առ մի ձեռագիրքն՝ տող 1012-1013: — Հոս կը կցէ ի Քարսեղեանի խրատագիրը՝ «Իսկ կաթուղիկոսն կամ եպիսկոպոսն Հայոց եթէ իցէ հերետիկոս կամ հերձուածող, ոչ երբեք եւ ոչ ուրեք անուանիցի: Բայց եթէ իցէ ուղղափառ, անուանիցի միայն յիւրում թեմի եւ վիճակի, եւ ոչ արտաքոյ նորին:» || 1016-1017 AEGM «Եւ վասն զաւուրութեան եւ յաղթութեան բարեպաշտ թագաւորին մերոյ եւ (EGM ամենայն) թագաւորաց քրիստոնէից: Աղաչեսցուք, եւն: JN²v «Եւ վասն զօրութեանց եւ յաղթութեանց թագաւորաց, եւն, մնացեալն ըստ սպ: Միւսներն ըստ սպ. (B «... եւ իշխանացն ի-բոյ» վի. «... բարեպաշտից») բայց յաւելուածով են aej «... եւ իշխանացն բարեպաշտից. եւ բարեպաշտ (c չունի բառս) թագաւորին մերոյ (je Ա.) եւ զինուորեալ մանկանց նորին եւ ամենայն ժողովրդեանս: Աղաչեսցուք» եւն: || 1017-1018 DEGM² «... վասն հոգւոցն հանգուցելոց», միւսներն ըստ սպ: Շատ տարբեր հոս եւ յաջորդաց տեղ B՝ «Աղաչեսցուք եւ ինդրեսցուք վասն հոգւոցն հանգուցեալ թագաւորացն մերոյ Լեւնի, Հեթեայ եւ Նախեայ Նոյն Ռոմիէնաց: Ազատութիւն, եւն (տես տող 1020): Տես վերն էջ 567-568: || 1018-1020 A «... վասն հանգուցեալ բարեպաշտ մերոյ, եւն ըստ սպ., բայց լուսանցքի վրայ «... հանգուցեալ բարեպաշտ», եւն. j՝ «... հանգուցեալ հարեպաշտ մերոյ, եւն. — DN² «... բարունապետացն մերոց եւ Նախեայ Նոյն, եւ շինողաց, եւն: Տես վերն տող 1017 եւ էջ 568: — M «... եւ որք հովանեաւ սորին», եւն: D «որք ընդ հովանեաւ ի սմ հանգուցեալ», N² «որք ընդ հովանեաւ բարունապետացն մերոց», Միւսներն ըստ սպ. (բայց G եւ g «... սորին հանգուցեալ», e՝ «... հովանեաւ սորն են հանգուցեալ») Շատ տարբեր են F եւ I՝ «Եւս առաւել վասն հանգուցեալ բարունապետացն մերոց Գոնի, Աւուրեայ, Արքանայ, Ներսիսի, Եւրայ, Գոնի, Տէրաբոյ, Յաննիսի եւ Գրիգորի, Միսիսայ եւ Կրեդիտի, Յովնիսի եւ Գրիգորի, եւ սմնայն աշխարհքեալ մանկանց Նոյն, եւ շինողաց... հովանեաւ սորն են հանգուցեալ», Ja՝ «Եւս առաւել վասն հանգուցեալ հայրապետացն մերոց եւ թագաւորաց եւ ի քրիստոս հանգուցեալ իշխանաց, եկեղեցւոյ շինողաց, արդիւնաւորաց եւ պողարերից սուրբ եկեղեցւոյս եւ որք ընդ հովանեաւ սորին կան հանգուցեալ», || 1020 E «եւ շորտ առաջիկայ ժողովրդեանս, եւ հանգիստ», եւն: || 1021 BJ չունին «եւ սրբութեամբ», ունին միւս ամէնքը: || 1022 F «ի քրիստոս Աստուծոյ նշնեցելոցն», (վի. «կատարելոցն») նաեւ Ja՝ «... նշնեցելոցն», DN² «... նշնեցելոցն» միւսներն ըստ սպ. (HNB «կատարելոցն» առանց յօդի): || 1023 «Ըստ ամենայնի» եւն չունի A, ունին միւսներն, այսպէս EGK եւն: D «Ժող. Ըստ

1026 Եւ ընդ սկսանել սարկաւազին զքարոզս, քնն. զաղաւթս սկսցի, զի ի միասին աւարտեսցեն. Յիշեա տէր եւ ողորմեա, եւ աւրհնեա զքո առաջի կացեալ ժողովուրդս, եւ զպատարագիս մատուցողս, եւ պարգեւեա [իւրաքանչիւր] սոցա զպիտոյսն եւ զաւգտակարսն: — Յիշեա տէր եւ ողորմեա, եւ աւրհնեա զուխտաւորս, եւ զպտղաբերիչս եկեղեցւոյ քոյ սրբոյ եւ որք յիշեն զաղքատս ողորմածութեամբ. եւ Հատո նոցա զպարտս նոցա ըստ ընդարոյս առատութեան քո հարիւրապատիկ աստ եւ ի հանդերձելումն: —

1030 Յիշեա տէր եւ ողորմեա եւ զթա ի հոգիս հանգուցելոցն. հանգո զնոսին եւ լուսաւորեա եւ դասաւորեա ընդ սուրբս քո յարքայութեանդ երկնից, եւ արժանի արա ողորմութեան քում: — Յիշեա Տէր եւ զհոգի ծառայի քո

ամենայնի եւ յղ. ամենեցուն. Եւ Դը քրիէ ԴըրԻւ. (= N²I²Ja, որ ունին վերջին նօտագիրս) D սակէ եւքը "Եւ մինչ սրկն. քարոզէ. քնն. ասէ զաղ. ի ծածուկ, զի ի միասին աւարտեսցին: (Դպ.) Հոփէ Ա֊տ֊ծ֊ոյ որ զփ֊ա֊լ֊ոյ... (ՔՏ.) Յիշեա Տէր, եւն: Նոյնպէս հոս ունին "Հ֊փէ Ա֊տ֊ծ֊ոյ, տաղս (տես տող...) BFj, այսպէս B "Ժող. Ըստ ամենայնի եւ յղ. ամենեցուն: Եւ մինչդեռ սրկն. քարոզ ասէ, քՏ. զաղաւթքն ի ծածուկ որ չմնայ: Դպ. ասէ: Հ֊փէ Ա֊տ֊ծ֊ոյ որ զփ֊ա֊լ֊ոյ... Կեղծածք արեւն նօրս... (ՔՏ.) Յիշեա, եւն: F "Դպիրքն եղանակեն. Ըստ ամենայնի...: Դպ. Հ֊փէ Ա֊տ֊ծ֊ոյ որ զփ֊ա֊լ֊ոյ: Եւ մինչդեռ դպիրքն եղանակեն, քՏ. արտասուօք խնդրեսցէ զհայցուածս ի քրիստոսէ. եւ ասէ զաղաւթս ի ծածուկ որ ի միասին աւարտին. Յիշեա, եւն: Նոյնպէս j "Դպ. Ըստ ամենայնի...: Հ֊փէ Ա֊տ֊ծ֊ոյ որ զփ֊ա֊լ֊ոյ: N² ուրիշ տեղ ունի "Ըստ ամենայնի, եւն, տես տող 1046: ||¹⁰²⁴⁻¹⁰²⁵ Խրատագրիս տեղ BDF եւ j տես նախընթացը: Տարբեր նաեւ GK "Եւ մինչ սրկն. զքարոզն սկսանի, քՏն. զաղաւթս, զի ի միասին աւարտեսցին. Յիշեա, եւն: N² "Եւ մինչդեռ սրկն. քարոզէ, քՏն. զաղաւթս ասէ ի ծածուկ որ չիման (չմնայ) ի տեղն: J "Եւ մինչ սրկն. ասէ, քՏ. զաղօթս ասէ: Նոյնպէս տարբեր PQ "Մինչ նոքա քարոզեն, քՏ. ասասցէ զաղօթս ի ծածուկ: Միւսներն ըստ տպ. բայց նաեւ տարբերութեամբ: N². չունի "ընդ. — A "սկսանիլ, RT "սկսանիլ, (= V².) — N "...սկսանել սրկն. զքարոզ: E "...սարկաւազին քարոզս, I "...սարկաւազին զքարոզ. — ACEHIMN եւ O "սկսանի, S "սկսանիցի. — N "սկսանի, ի Ժ: Յիշեա, եւն: — AIM աւարտեսցի, (= OR.) C "աւարտեսցին. (= S.) միւսներն (EH եւն) "աւարտեսցին: ||¹⁰²⁵ GHK "Եւ աւրհնեա ք, եւն: ||¹⁰²⁶ N² "...ժողովուրդսն: — DJ "մատուցաւորս, եւ նմաններ. H "մատուցաւորս: — Փակագծեալ "է֊ր֊ա֊լ֊ոյ, ունին BDFG-JKN², չունին միւսները (ACEHIMN) եւ ՏՊ.: ||¹⁰²⁷ N² "զօգատակարս, ||¹⁰²⁸ A "...ողորմեա եւ պանեա զուխտաւորս (փխ. աւրհնեա): — Բոլոր 22 (A-N²) "...եկեղեցւոյ ք֊մ սրբոյ, (= OPQS.) իսկ ՏՄ "...քոյ մեր դրածին պէս: ||¹⁰²⁹ BDFKN² "Հատս զպարտս նոցա (BD նոցին) ըստ, եւն. (փխ. "Հատո նոցա զպարտս նոցա): ||¹⁰³⁰ BD "ըստ ընդարոյս առատութեանդ, եւն. J "ըստ ընդարոյս առատութեամբ քո, եւն. PQ "...ըստ առատութեան ք֊մ, եւն: — BDFN² եւ J "ի հանդերձելումն. N "ի հանդերձելումն: ||¹⁰³¹ DN² "...հանգուցելոցն, Եւ որոյ (N² յորոյ) անուն զս֊բ֊ դատարարս յ֊տ֊ոյն: հանգո զս֊բ֊ն֊եան (D լուս. "զնոսս) եւ լուսաւորեա, եւն: FGK "հանգուցելոցն, եւ վասն որոյ զուրբ պատարագս մատուցանեմք. յիշէ (GK յիշեա) զննջեցելսն զորս (GK զոր) կամի (GK կամիս) հանգո զնոսս, եւն: — ABCEFGHK "հանգո զն֊ոս, այլք "զնոսին, DN² "զամենեան: ||¹⁰³² J "դասաւորեա ընդ սուրբս քո, Եւ արեւմտ֊արեւ ընդ սուրբս քո, եւ արժանի, եւն: — N² "յարքայութեան երկնից, եւն:

առ մեզ գնորհս եւ զպարգեւս Հոգւոյն սրբոյ զտէր աղաչեսցուք: — 1055
 Դպիրքն. Տէր ողորմեա: — Սարկաւ. Բնկալ, կեցո, եւ ողորմեա, եւ
 պահեա զմեզ տէր քոյին շնորհիւդ: — Դպիրքն. Կեցո տէր եւ ողորմեա: —
 Սարկաւ. Չամենասրբուհի զատուածածինն, զմիշտ կոյսն Մարիամ, հան-
 դերձ ամենայն սրբովք յիշելով, զտէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողոր-
 մեա: — Սարկաւ. Եւ եւս եւ վասն միաբանութեան Ճշմարիտ եւ սուրբ 1060

Զայէս ց հոս եւ ասկէ ետքն այսպէս՝ «...մատուցարանն, փոխանակ առ մեզ
 աւաքեսցէ...: Ընկալ, եւն: Չամենասրբուհի, եւն: Եւ եւս մի: Չանձինս: Ողորմ.: Տէր ողորմեա, երիցս: Աւրհնեա Տէր: Հոյր Բեր ոք յեր.: Սրկ. Չբարն
 եւ շոփոփորն, եւն: Չհոցոփորն, եւն: Չարիտփորն, եւն: Չփոփորն-
 ինն, եւն: Ընկալ կեցո եւ ող.:» Հոս կը սպառի ց՝ Թղ. 206էն ետքը պա-
 կատար ըլլալով: ||¹⁰⁵⁶ Փխ. «Դպ. Տէր ող.» ըսելու՝ ունին հոս աԵ «Դպ.
 Ընորհեա Տէր», — Այտեւ կը յաւելուն BDFJN² եւ acgj «Չբարն ե-
 շոփոփորն անձանց մերոց եւ զեազաղութիւն (N մերոց՝ խաղաղութեամբ)
 ամենայն աշխարհի ի տեառնէ խնդրեսցուք: Դպ. (N² եղանակեն.) Ընորհեա
 տէր: Չհոցոփորն յոփորն մերոց խաղաղութեամբ կատարեալ (N² խաղա-
 զութեամբ անցուցանել հաւատով) ի տեառնէ խնդրեսցուք: (Ja Ընորհեա
 տէր:) Չարիտփորն կատարումն կենաց մերոց անվիշտս եւ անամութս
 (a անամութ) եւ բարի պատասխանատուութեամբ (N² †, իսկ DF չունին «բարի
 պատասխանատուութեամբ.» C զոր տես նաեւ վարք տող 1060՝ «... յանվիշտս
 եւ յանամութս ի բարի պատասխանատուութեան») կալ առաջի ահաւոր բեմին
 ի տեառնէ խնդրեսցուք: (Ja Ընորհեա Տէր:) Չփոփորն-ինն հաւատոյ (a հաւա-
 տոյ) եւ զհազարդութիւն Հոգւոյն սրբոյ հայցելով ի տեառնէ խնդրեսցուք:
 (Ja Ընորհեա տէր:) Ընկալ կեցո, եւն. ց ձեռագրիք տես տող 1054:
 ||¹⁰⁵⁷ EGHMN եւ e «...պահեա զմեզ Ատուած քոյին» եւն. (Վխ. «Տէր») J
 եւ D ալ չունին «Տէր». — J «քոյին շնորհիւդ.» F եւ ek «...քոյին շնոր-
 հիւդ» շՏէր [աղաչեսցուք:] N² տես քիչ մ'ետքը: — E չունի «եւ
 ողորմեա.» իսկ a Դպրաց պատասխանը՝ «Կեցո զմեզ Տէր քոյին շնորհիւդ.»
 BEG եւն ըստ տպ.: ||¹⁰⁵⁸⁻¹⁰⁵⁹ BDF «Չամենասրբուհի Ատուածածինն (D
 զամենասրբուհին Ատուածածինն), զանորոքն, զտուտեւ արհմեւ րիբուհին
 եւ զմիշտ կոյսն Մարիամ յիշելով եւ զամենայն սուրբս եւ զնորաւք (F նորաւք)
 զՏէր, եւն (B Մարիամ հանդերձ ամենայն սրբովք յիշելովք զՏէր.) GK
 «Չամենասրբուհի Ատուածածինն, զամենաւրհնեալ տիրուհին (K զանարատ
 զառաւել արհնեալ տիրուհին), զմիշտ կոյսն Մարիամ, յիշեալք զամենայն
 սուրբս եւ նորաւք զՏէր աղ.:» N² «Ընկալ կեցոյ եւ պահեա զմեզ տէր քոյին
 շնորհիւ. զանարատ զառաւել տիրուհի եւ զմիշտ կոյս Մարիամ յիշեսցուք եւ
 զամենայն սուրբս եւ զնորաւք զտէր աղաչեսցուք: Եւ եւս միաբան վասն
 Ճշմարիտ: Չանձինս: Ողորմ.:» նաեւ e «Չամենասրբուհի եւ զմիշտ կոյս
 Ատուածածինն (K զԱտուածածինն) Մարիամ հանդերձ ամենայն սրբովք
 յիշելով տէր» եւն: Ja «Չամենասրբուհի Ատուածածին, զանարատ եւ զա-
 ռաւել արհնեալ տիրուհին, (J եւ) զմիշտ կոյսն Մարիամ հանդերձ
 ամենայն սրբովք յիշեալք եւ զնորաւք զտէր,» Միւսներն ըստ տպ. ի մաս-
 նաւորի՝ ACEHMN «Չամենասրբուհի Ատուածածինն (N Ատուածածինն),
 զմիշտ (H եւ զմիշտ = BDFJGK) կոյսն Մարիամ հանդերձ ամենայն սրբովք
 յիշելով (C եւ b յիշելովք) զտէր,» Տպագրին աւելի նման են CH եւ beg. —
 Վերջը հոս կը համառօտեն EGHN «Եւ եւս մի: Չանձինս: Ողորմ.:» Վերջը կը
 համառօտեն այսպէս նաեւ շատ 22., այսպէս ABCM եւն, լիակատար է F:
 ||¹⁰⁵⁹⁻¹⁰⁶⁰ Դպրին պատասխանը հոս BDFJae ունին «Դպ. Յիշեա Տէր եւ
 ողորմեա.» b ըստ տպ. «Տէր ող.:» ||¹⁰⁶⁰ Jaev «Եւ եւս միաբան վասն Ճշմար-
 րիտ եւ սուրբ եւ:» Միւսները համառօտած «Եւ եւս մի.» կամ «միաբան.»

Հաւատոյս մերոյ զուէր աղաչեսցուք: — Դպ. Տէր ողորմեա: — Սարկաւ. Չանձինս մեր եւ զմիմեանս տեսան Մատուծոյ ամենակալին յանձն արասցուք: — Դպ. Վեղ տեսանդ յանձն եղիցուք: — Սարկ. Ողորմեաց մեզ տէր Մատուած մեր ըստ մեծի ողորմութեան քում: Մատուած ամենեքեան միաբանութեամբ: — Դպ. Տէր ողորմեա, Տէր ողորմեա, Տէր ողորմեա:

1065 Եւ անդէն ընդ քարոզութեանն՝ քնն. բազկատարած խորհրդաբար աղաւթեսցէ ի ծածուկ. Մատուած ճշմարտութեան, եւ Հայր ողորմութեան, գոհանամք զքէն որ ի վեր քան զերանելի նահապետացն զմեր պարտաւորեցերցս առաւել մեծարեցեր զնութիւն: Այսան զի նոցա Մատուած կոչեցար,

1070 իսկ մեզ Հայր Հաճեցար անուանիլ զթայով: Եւ այժմ տէր աղաչեմք զքեզ, զայսպիսի առ ի քէն զնորոգ եւ զպատուական անուանադրութեանս շնորհաւ ըստ աւրէ պայծառացեալ ծաղկեցո ի մէջ եկեղեցւոյ քում սրբոյ: — Սրկ. Եւրհնեա Տէր: — (Բն. ի ծայն.) Եւ տուր մեզ Համարձակաձայն բարբառով բանալ զքերանս մեր, կարգալ զքեզ երկնաւորդ Հայր, երգել եւ ասել:

Իսկ Ե Հոս «Չօք քն-թիւն (փե. «Չօք-քան-թիւն») Հաւատոյ եւ զհաղորդութիւն Ոգոյն սրբոյ Հայցելով ի Տեսանէ ինդրեսցուք» Ուրիշ ձեռագիրք վերն ունէին զայս, տես տող 1055: ||¹⁰⁶³ Ja «Քեզ տեսանդ Ա-գո-ծոյ -օթի-թիւն յանձն եղիցուք» F ըստ տպ. ուստի չունի «Մատուծոյ ամենակալի» բառերն (= bev եւն): ||¹⁰⁶⁵ N «Դպ. Գ. տէր ողորմեա ասէ:» Ըստ տպ. Fbev եւն: GK ալ «Դպ. Գ. Տէր ողորմեա եւ Գ. Շնորհեա տէր ասէ ձայնի» ||¹⁰⁶⁶ Խրատագրիս տեղ BDF ուրիշ ունին. որոնց կարգէն N: «Եւ մինչդեռ սրին. քարոզէ, եւ քնն. ասէ զաղաւթս. Մատուած ճշմարտութեան, եւն: GK «Եւ ընդ քարոզին քնն. բազկատարած աղաւթէ ի ծածուկ, զի ի միտսին աւարտին. Մատուած» եւն: J «Եւ մինչդեռ ասին, քնն. աղթէ ի ծածուկ. Մատուած» եւն: Միւսներն ըստ տպ. բայց E «Եւ անդէն ընդ քարոզին» (O Եւ անդէն ընդ քարոզիւս.) H «...ընդ քարոզութեան» ACIM եւն «...ընդ քարոզութեանն» — ACEHIMN «աղաւթէ» (= O): Տպագիրներէն PQ «Մինչ սրին. քարոզէ, քնն. ստայէ ի ծածուկ. Մատուած» եւն: ||¹⁰⁶⁷ E «Մատուած ճշմարտութեանն» ||¹⁰⁶⁸ CN «...զերանելի նահապետաց զմեր» եւն: — N: «...զմեր պարտաւորեցը առաւել» եւն: ||¹⁰⁶⁹ BCDFJMN «զմեր ...մեծարեցեր զնութիւն» միւսներն (AEG եւն) «...զնութիւն» ըստ տպ.: ||¹⁰⁷⁰ BDFJ «Եւ այժմ աղաչեմք զքեզ Տէր զայսպիսի» N: «Եւ այժմ աղաչեմք զքեզ, զայսպիսի» եւն (չունի «Տէր»): ||¹⁰⁷¹⁻¹⁰⁷² BDFJN: «...զպատուական անուանադրութեան զշնորհս (BJN: շնորհս) Հանապաղ պոյծառացեալ ծաղկեցո ար ըստ արէ ի ուրբ եկեղեցւոջ քում» (J «ի մէջ եկեղեցւոյ քում սրբոյ») ուստի բառերու կարգը տարբեր: Միւսներն ըստ տպ., բայց H «...անուանադրութեանս շնորհս» եւն. GK «...անուանադրութեան շնորհս ար ըստ արէ» եւն: M «անուանադրութեանս շնորհս ար ըստ արէ» եւն: ||¹⁰⁷³ Սրկ. արհնեա տէր, ունին Դպրութիւնք: Ամէնքը լիկ «ի ձայն» C «Քնն. ասէ ի ձայն» GK «ի ձայն ասա» (V չունի «ի ձայն») ոչ լիկ «Քնն.» ||¹⁰⁷⁴ BD «...բանալ զքերանս մեր, երգել եւ ասել» (չունին «կարգալ» եւն): FGK «...զքերանս մեր, ի-ր-ը-լ — Հոյրք երկնաւոր, երգել» եւն. (= J «...կարգալ առ քեզ Հայր երկնաւոր») իսկ N: աւելի նման տպագրին «...կարգալ զքեզ Հայրդ երկնաւոր» Միւսներն (ACEHIJMN) ըստ տպ. (H «...զքեզ երկնաւոր Հայր, առանց յօդի»)

Տ Ե Ր Ո Ւ Ն Ա Կ Ա Ն Ն

1075

Ի.Օ. — Եւ դպիրքն բազկատարած եղանակեցնն. Հայր մեր որ յերկինս ես, սուրբ եղեցի անուն քո. եկեցէ արքայութիւն քո. եղեցին կամք քո, որպէս յերկինս եւ յերկրի. զհաց մեր հանապազորդ տուր մեզ այսուր. Թող մեզ զպարտիս մեր, որպէս եւ մեք Թողումք մերոց սարսապանաց. եւ մի տանիր զմեզ ի փորձութիւն, այլ փրկեա ի չարէ:

1080

Եւ մինչ նորա երգեսցնն՝ քահանայն աղաթեսցէ ի ծածուկ. Տէր տէրանց, Աստուած աստուծոց, Թագաւոր յա իտենական, արարիչ ամենայն արարածոց, հայր տեսուն մերոց Յիսուսի Վրիստոսի, մի տար զմեզ ի փորձութիւն, այլ փրկեա ի չարէ, եւ ապրեցո ի փորձութենէ: — Սրկ. — Աւրհնեա տէր: (Բաճ.) ի ծայն. Ծ. ի քոյ է արքայութիւն եւ զաւրութիւն եւ փառք յաւիտեանս. Ամէն: — Խաղաղութիւն ՚՛ ամենեցուն: — Դպ. Այլ ընդ հոգւոյդ քում: — Սրկ. Աստուծոյ երկրպագեսցուք: — Դպ. Առաջի քո տէր:

1085

Ի.Ձ. ||¹⁰⁷⁶ “Եւ դպիրքն” գրինք ըստ PQSV², միւս ՏՊ, (ORTUVW) “Եւ յազգեւորէն բազկատարած” եւն (= A, նոյնպէս EHMN “Եւ ժողովուրդն” եւն): — ACEHIMN “եղանակեն”, ՏՊ “եղանակեցեն”, Խրատագրիս տեղ ուրիշ մ² ունին BDFGKIN², այսինքն B “ի ձայն ասեն բարձր, քհ. ի ծածուկ. Հայր մեր”, եւն: D “Իսկ ժող. երգեն բարձր ձայնիւ եւ քհ. ի ծածուկ. Հայր մեր”, F “Իսկ ժողովուրդքն բարձր ասեն եւ քհ. ի ծածուկ. Հայր մեր”, եւն: GK “Ժողն. բազկատարած ասեն բարձր եւ քհն. ի ծածուկ, Հայր, եւն: J լրկ “Դպ. եղանակեն ձայնիւ. Հայր”, եւն: N² “Դպիրքն եղանակեն եւ ասեն ի ձայն. Հայր մեր, եւն: — “Հայր մեր, աղթթքն ունին ըստ այսմ ամէն 22. եւ Դպրութիւնք abegklmnopq եւ տպագիրք R²V²stv. (K եւ տպագիր Խորհրդատեսները սկիզբը միայն կը նշանակեն): ||¹⁰⁷⁷ FGN² եւ gklmnopq “որ յերկինս էս” (= V²). Իսկ N “որ յերկինս, սուրբ, եւն (չունի “ես” բայր): — 22. “եղեցին կամք քո” (Dno “եղեցին Տէր կամք քո.”) Իսկ R²t եւ ձեռագիրներէն jm “եղեցի կամք քո”, ||¹⁰⁷⁹ ABCDEGHIMN² եւ gnopq “Թող մեզ շղարհաւոր մեր” (փխ. “զպարտիս, ըստ ՏՊ. եւ FJ եւ abeklm): — Միայն kl “պարտապանայն”, ||¹⁰⁸⁰ ABCDEGHIMN² եւ begmn “Եւ մի որդ զմեզ ի փորձութիւն” (փխ. “մի որդէն, ըստ ՏՊ եւ FJ եւ akopq.) — ABCDEGHM եւ abegnop “այլ փրկեա ի չարէն.” (ՏՊ եւ DIJNN²klmq “ի չարէն.”) Հոս կը կցէ a “Եւ ապրեցոյ ի փորձութենէ. զի քոյ է” եւն: Իսկ m “Հայր մեր, էն ետքը (Թղ. 57բ) այսպէս “Ա-բնեա տէր: Դպ. Մի-բն ազգեւորացոյ զմեզ ի փորձութիւն, զի արժանի որոցն զնշեցեալ զի Դպիրքն ի յաւիտեանս ի յաւիտեանս, որոցն զնշեցեալ զի Դպիրքն ի յաւիտեանս: Սրկ. Պատահեալ: Դպ. Մի-յն սուրբ” եւն. (տես տող 1101): ||¹⁰⁸¹ BD լրկ “քհ. ի ծածուկ. Տէր տեսնց. եւն: Նոյնպէս N² “քհն. ասէ ի ծածուկ. J “քհ. ի ծածուկ աղթթէ.” Միւսներն ըստ տպ. որոնցմէ CGKN “Մինչ նորա” (= PQ, փխ. “Եւ մինչ նորա” ըստ այլոց եւ OS եւ SI.) — ACEGHIMN “... երգեն” (= OPQ, Իսկ S “երգիցեն”) քհն. աղաթէ (= O) ի ծածուկ. (HN չունին “ի ծածուկ.”) ||¹⁰⁸² ABDFGHKN² “Թագաւոր յաւիտեանս” (փխ. “յաւիտեանական, ըստ CEIJMN եւ ՏՊ): ||¹⁰⁸³ BDFJN² “մի տար զմեզ ի փորձութիւն եւ մի ի որոցն զմեզ ի յաւիտեանս, այլ” եւն: ||¹⁰⁸⁴ BCDEFGIK “այլ փրկեա ի չարէն.” (AHJM եւն “ի չարէն, ըստ տպ.): — DJ “ի յայն. Եւ ապրեցո” եւն: CFN² չունին “Եւ ապրեցո ի փորձութենէ” խօսքը: ||¹⁰⁸⁵ “Ի ձայն” չունին ABJ (= V²), ունին միւս ամէնքը: — D “... արքայութիւն, զորութիւն” եւն: N² “... յաւիտեանս յաւիտեանս. ամէն:” Հոս կրկնութիւն ունի F²

Ա Ղ Ա Ի Թ Ք Խ Ո Ն Ա Ր Հ Մ Ա Ն

ԻԿ. — Քահանայն խոնարհեցի եւ ամենայն ժողովուրդն ընդ նմա ի
 1090 վայր, եւ քնն. աղաւթեցէ ի ծածուկ. Ար աղբիւրդ ես կենաց եւ բղխումն
 ողորմութեան, Հոգիդ սուրբ, ողորմեա ժողովուրդեանս որք խոնարհեալ եր-
 կիր պագոսնն աստուածութեանդ քո: Պահեա զսոսա ամբողջս. տպաւորեա
 յողւոջ սոցա զձեւ մարմնոց ցուցակի առ ի ժառանգութիւն եւ ի վիճակ
 Հանդերձելոցդ բարեաց: — Սրկ. Աւրհնեա Տէր: — (Քնն.) ի ծայն. Վրիս-
 1095 տոսիւ Հիսուսիւ տերամբ մերով, ընդ որում քեզ Հոգւոյդ սրբոյ եւ Հաւր
 ամենակալի վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ
 յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:

“Ձի քո է... յաւիտեանս ամէն: Եւ քնն. ի ծածուկ ասէ զաղաւթս. Տէր
 որբանց, եւն: Ի ծայն. Ձի քո է, եւն: Ժող. Ամէն,” ||¹⁰⁸⁶⁻¹⁰⁸⁷ Այս մասն-
 բուն եւ յաջորդ (ԻԿ) հատածին խրատագրին անդ ուրիշ խրատագիր մ'ունին
 BDF (տես վերն.) որոնց նման է N² “քնն. դառնա խաղաղութիւն տա ժող-
 վուրդեանն: Սրկն. ասէ. Աստուծոյ երկրպ.: Եւ ժողովուրդն խոնարհին երկիր-
 պագութիւն, եւ քնն. խոնարհի եւ ասէ զաղաւթս. Ար աղբիւրդ,” եւն: —
 Միւսներն ըստ տպ., թէ եւ պէտքսութիւնք կան, ոմանք այլեւայլ մասեր
 գրած չըլլալով. ոմանք “ժող. կ'ըսենք, այլք “Դպ.” (DEGKN²OPQS) եւն:
 Ամէնքը սկիզբը “քն. (D եւ քնն.) խաղաղութիւն,” եւն. (միայն OPQS
 չունին հոս “քն.,”) — D “եւ հոգւոյդ քում.” (= S.) — GK “ժող. (= M)
 Աստուծոյ երկրպ.: Սրկ. (= PQ) Առաջի քո Տէր: Աւրհնեա տէր,”
 ԻԿ. ||¹⁰⁸⁸⁻¹⁰⁹⁰ Խրատագրին AH “քնն. խոնարհի եւ ասէ եւ ամենայն
 ժողովուրդն խոնարհին ի վայր եւ քնն. աղաւթէ ի ծածուկ,” (H չունի “ի
 ծածուկ:”) GK “քնն. խոնարհի եւ ամենայն ժողն. ընդ նմա եւ քնն.
 աղաւթէ ի ծածուկ:” I “քնն. խոնարհեցուցանէ զզլուին եւ ամենայն ժող-
 վուրդն խոնարհի ի վայր եւ քնն. աղաւթէ ի ծածուկ,” Միւսները CEHMN
 “քնն. խոնարհի (= O) եւ ամենայն ժողովուրդն (E ժողովուրդքն = V)
 խոնարհի (Դպրութիւնք “խոնարհին”) ի վայր (այսպէս EMNO, իսկ C “... ժո-
 ղովուրդն ընդ նմա ի վայր”) եւ քնն. աղաւթէ (= O, իսկ N “քնն. աղաղակ:”)
 ի ծածուկ:” Տպագրիներէն PQ “քնն. խոնարհեցի եւ ժողովուրդն չփնջի ի
 ծոռկս եւ քնն.” եւն: J լրկ “քնն. ի ծածուկ ասէ,” BDF տարբեր եւ N² տես
 տող 1086—1087: ||¹⁰⁹⁰ GJM “աղբիւրդ.” BEN² “աղբիւրդ:” ||¹⁰⁹¹ DFJ
 “... ժողովուրդեանս որ խոնարհեալ,” եւն: — N² բուն “երկիր պագեն,” յետոյ
 ուղղուած: ||¹⁰⁹² DFGJKN² “երկիրպագաննն աստուածութեանդ քո,”
 եւն: — PQS “երկիրպագաննն աստուածութեանն աստուած.” (O միւս տպագրաց
 եւ ձեռագրաց պէս “... աստուածութեանդ քո:”) — HN² “Պահեա զնոս
 ամբողջս:” ||¹⁰⁹³ E “Հանդերձելոց բարեաց.” F “Հանդերձելոց բարեացդ:”
 — “Սրկ. Աւրհնեա տէր,” ունին Դպրութիւնք, որոնք (այսպէս tv) “Ե- որի.
 յայն. Աւրհնեա տէր,” կ'ըսեն. (b չունի): — “Ի ծայն, չունի A. ունին միւս-
 ներք. (K “ի ծայն ասաց:”) — J Նոյն քրիստոսիւ Յիսուսիւ,” եւն:
 ||¹⁰⁹⁵ M “... տերամբ մերոս” եւն: — N² “Ընդ որում քեզ Հաւր եւ Հոգւոյդ
 սրբոյ,” եւն: ||¹⁰⁹⁶ “վայելէ,” բայր չունի D: ||¹⁰⁹⁷ Միայն a “Դպ. Ամէն:”
 Հաս կը յաւելու J “Ե- սէն Գործարան: քնն. աղաւթէ ի ծածուկ. Նոյն Տէր
 մեր, եւն (տող 1112): Սրկ. Պատարհութեան, եւն (տող 1100): Նոյնպէս j հոս !ք
 յաւելու (Թղ. 175բ—179ա) “Ձի նի ասի Գործարանս ըստ յայնն աստուած:
 կիւրսի կ'ըսէ. Այ. Բարձրացուցէք զՏէր Աստուած մեր գոչէ մարգարէն,
 երկիրպագեցէք պատուանդանի ոտից նորա,” եւն եւն, զնելով “Գործարանսն,
 շարք մի:”

Վ Ե Ր Ա Ց Ո Ւ Ց Ո Ւ Մ Ն

ԻՐ. — Եւ քահանայն առեալ զսուրբ հացն ի ձեռս. սարկաւազն ձայնեացէ բարձր. Պաւստոստմէ: — Եւ քահանայն բարձրացուցէ ակներեւ ժողովրդ- 1100 դեանն եւ ասացէ. Ի սրբութիւն սրբոց: — Դպ. բարձր ձայնիւ. Միայն սուրբ, միայն տէր, Քիսուս Վրիստոս, ի փառս Աստուծոյ Հաւր. Ամէն: — Սրկ. Աւրհնեա տէր: Քհն. Աւրհնեալ Հայր սուրբ Աստուած ճշմարիտ: Դպ. Ամէն: — Սրկ. Աւրհնեա տէր: Քհն. Աւրհնեալ Որդիդ սուրբ Աստուած ճշմարիտ: Դպ. Ամէն: — Սրկ. Աւրհնեա տէր: 1105

ԻԸ. Այս ամբողջ Հատածին կարգը եւ խրատագիրքը շատ տարբեր ունին BDF, զորոնք տես վերն իրենց տեղը: N² ալ “Քհն. երկրպագէ երիցո եւ համբուրէ զեղանն եւ զաշան ի վեր ակնարկէ անարժան վարկաներով զհեքն յայսմ աստուածային գործառութեան անելով զաղաւթս. Նոյն՝ Տէր, եւն (տող 1112): Եւ առնու զհացն սուրբ ի ձեռն ահիւ մեծաւ անելով. Բարչրեւ Եո դոս յերկնս Աստուած (= F. իսկ B “Բարձրեալ ես դու յերկինս Աստուած յամենայն երկրի.” D չի դրեր): Սրկն. գոչէ. Պատուութիւն: Քհն. ասէ. Ի սրբութեան սրբոց: Միայն սուրբ եւն (տող 1101): Եւ Քհն. բարձրացուցանէ Բ. ձեռաւքն զընծայն բարձր քան զգլուխն եւ ասէ. Ի սրբութեան սրբոց: Եւ ժողովուրդն միարեւրան աղաղակեն եւ ասեն. Միայն սուրբ, միայն տէր: Քհն. ունելով զընծայն ի ձեռն ասէ. Աւրհնեւ Հայր ճշմ.: Աւրհնեւ Որդի ճշմ.: (— Հոս թուղթ ինկած է. Թղ. 89ա կը սկսի.) Սուրբս սուրբ եւն: Դպրքն եղանակեն. Աւրհնեալ է Աստուած: Քրիստոս զոտարութեւլ, եւն. (տես Հած. ԻԹ.) ||¹¹⁰¹⁻¹¹⁰² A “Եւ առնու ի ձեռն զսուրբ հացն: Եւ սրկ. ձայնէ բարձր. Պաւստոստմէ: Դպ. Միայն սուրբ” եւն: C “Եւ առնու Քհն. զսուրբ հացն ի ձեռն եւ աղաւթէ ի ծածուկ. Նոյն՝ Տէր Տէր եւն (տող 1112): Բարձրացուցանէ զսուրբ հացն ակներեւ ժողովրդեանն եւ ասէ. Ի սրբութիւն սրբոց: Եւ սրկն. ձայնէ բարձր. Պաւստոստմէ: Եւ զպիքքն եղանակեն. Միայն սուրբ” եւն: J վերը տող 1097: — EGHKMN “Եւ Քհն. սուրբ” եւն (= O, իսկ PQS “ասցէ.”) — EGIKMN “...ի ձեռն եւ սրկ.” եւն (= OU.) ACH “...ի ձեռն եւ սրկ.” (= PQ. բայց S “...ի ձեռն Եւ սրկ.” եւն.) — EGHKMN “ձայնէ բարձր: Դպրութիւնք (bt եւն) “Եւ սրկն. ձայնէ բարձր:” ||¹¹⁰¹⁻¹¹⁰² EGHKMN “Եւ Քհն. բարձրացուցանէ (N զսրբութիւն) ակներեւ ժողովրդեանն (N ժողովրդեան) եւ ասէ.” (GH “Եւ ասէ ի ձայն:”) Տպագիրներէն՝ O “...բարձրացուցանէ ակն երեւ... եւ ասէ.” (RS ալ “ասէ.”) PQ “...բարձրացուցանէ ակներեւ սրբոցն (= S) ժողովրդեանն եւ ասացէ ի ձայն:” J անխորագիր կամ լոկ “Քհն.” ||¹¹⁰¹ EM “Ի սրբութիւնս սրբոց.” a “Սրբութիւն սրբոց.”: GK հոս կցեն “Բարչրեւ Եո դոս Աստուած Եւ յոյն Նոյն երկրի (= F): Եւ Քհն. գարձեալ վերացուցանէ զպիքքն սուրբ արեամբն եւ ասէ. Բարչր սուրբէ շէր Աստուած Տէր. երկրի զպիքքն ի լեռն սուրբ (F Նոր, չի սուրբ է տէր Աստուած Տէր): Ժողովուրդն. Միայն սուրբ” եւն: Ուստի յաւելուածոյ մասս ունի նաեւ F. միայն առաջին կէտը BN². (տես վերը Հած. ԻԸ սկիզբն): Միւսները եւ ՏՊ. չունին: ||¹¹⁰¹⁻¹¹⁰² E չունի հոս “Միայն սուրբ” եւն, այլ քիչ մ’ետքը (տող 1107.) — “Դպրքն բարձր ձայնիւ.” ըստ OPQS. իսկ SU եւ 22 “Ժողովուրդն բարձր ձայնիւ.” (EGHKM լոկ “Ժող.” J “Դպ.”) — A “...Աստուծոյ Հաւր: Ժող. Ամէն:” Հոս եւ յաւորաց մէջ այս “Դպ. Ամէն” եւ “Սրկ. Աւրհնեա տէր” կանոնաւորապէս ունին Դպրութիւնք abej եւ սպագիրք R²V²tv: 2եռադրաց սմանք (EGHM եւն որ “Ժող. Ամէն”) ունին եւ սմանք ոչ ամէնք: ||¹¹⁰⁴ F “Աւրհնեա Որդի սուրբ” եւն: N երեք անգամն ալ “...Աւրհնեալ... ճշմարիտ: Ամէն” կցելով: ||¹¹⁰⁶ F “Աւր-

ՔՆՆ. Աւրհնութիւն եւ փառք Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, այժմ եւ միշտ, եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն: — Դպ. Ամէն: Հայր սուրբ, Արդիդ սուրբ, Հոգիդ սուրբ: Աւրհնութիւն Հաւր եւ Արդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: Այժմ եւ միշտ, եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:

1110 Եւ մինչ նոքա երգեն զայս, քՆՆ. խոնարհեացի եւ աղաւթեացէ ի ծածուկ. Նայեաց տէր մեր Հիսուս Վրիստոս յերկնից ի սրբութենէ քումէ եւ յաթոռոյ փառաց թագաւորութեան քո: Այ ի սրբել եւ ի կեցուցանել զմեզ որ ընդ Հաւր նստիս, եւ աստ պատարազիս: Արժանի արա տալ մեզ յանարատ մարմնոյ քումմէ եւ ի պատուական յարենէ եւ ի ձեռս մեր ամենայն ժողովրդեանս:

1120 Եւ զայս աւսացեալ երկրպագեացէ եւ համբուրեացէ զսեղանն, եւ առեալ զտուրք մարմինն ողջ թացցէ յանապական արիւնն, եւ առասցէ. Տէր Աստուած մեր, որ կոչեցեր զմեզ յանուն միածնի Արդւոյ քոյ քրիստոնեայս, եւ շնորհեցեր մեզ մկրտութիւն հոգեւոր աւազանաւն ի թողութիւն մեղաց,

Հնեալ Հոգի սուրբ, եւն: ||¹¹⁰⁷ E հոս "...Աւրհնեալ Հոգիդ...: Ժողն. Ամէն: ՔՆ. Միայն սուրբ, միայն տէր Յիսուս Քրիստոս ի փառս Աստուծոյ Հաւր. ամէն: Աւրհնութիւն եւ փառք" եւն: ||¹¹⁰⁷⁻¹¹⁰⁸ "Աւրհնութիւն եւ փառք" եւն կտորս չունի J: ||¹¹⁰⁸⁻¹¹¹⁰ Տաղս "Հայր սուրբ" ունին բարբ 22. (A-N) թէեւ C ուրիշ տեղ (տող 1117), եւ Դպրութիւնը abegijklmnopq եւ տպագիրը R²V²stv: — Սկզբան "Ամէն" չունին EGHM եւ lkmn. ունին միւսները: — ACJ եւ q "... Արդի սուրբ, Հոգի սուրբ," եւն: — HJM եւ lmnos "եւ սրբոյ Հոգւոյն" (= V²†. միւսներն ընդհանրապէս մեր գրածին պէս, ի միջի այլոց ACDGK): ||¹¹¹¹ C խրատագրիս եւ աղթքս շննի հոս, այլ ուրիշ տեղ (տես տող 1101). նոյնպէս ուրիշ տեղ ունին J (տող 1097) եւ BDFN² (տես Հած. ԻԸ սկիզբը): — AEGHIKMN "Եւ մինչ նոքա երգեն" (= OPQ) զայս, քՆ. խոնարհի եւ աղաւթէ ի ծածուկ. (AH "խոնարհի եւ ասէ ի ծածուկ." GK "խոնարհի եւ ասէ զաղաւթն ի ծածուկ." N չունի "խոնարհի եւ.":) ||¹¹¹² ABCDFGIMNN: "Նայեայ." EHK "Նայեայ." ՏՊ "Նայեայ." ||¹¹¹³ BD "... թագաւորութեանդ քո." իսկ N² "յաթոռոյ փառաց ի սրբութեան քո:" ||¹¹¹⁴ BDF "յանարատ մարմնոյ քո" եւն: — ABDEFGHIKMN "եւ ի պատուական արենէ." (BG արենէ. F "յարենէ.":) ըստ տպ. N² "եւ ի պատուական յարենէ.": — ACDEHIMNN² "եւ ի ձեռն մեր" եւն (= OPQS). BGK ըստ SU "եւ ի ձեռս մեր" եւն. իսկ F "եւ ի ձեռս ամենայն ժողովրդեանս, եւ իւր լայնիւ քոս ընդ Հոգւոյ եւ սուրբ Հոգւոյ, այժմ." վերջաւորութիւնն ունին այսպէս նաեւ GKN² եւ BD ("եւ քեզ ... Հոգւոյդ ամէն."): ||¹¹¹⁷⁻¹¹¹⁸ C խրատագրիս տեղ հոս "Դպ. Հայր սուրբ եւն (տող 1108): Մինչ նոքա երգեն, քՆ. երկրպագէ եւ համբուրէ զտուրք սեղանն եւ առեալ զտուրք մարմինն թանայ ողջ յանապական արիւնն եւ ասէ. Տէր Աստուած" եւն: J պարզապէս "Չսուրբ հոցն ողջ մկրտէ Բ մատմբն եւ ասէ զաղթն." Տէր, եւն: BD չունին խրատագրիս, նոյնները եւ FN² տես Հած. ԻԸ սկիզբը: Միւսներն ըստ տպ.: AEGHIKMN "... երկրպագէ եւ համբուրէ... թանայ յանապական արիւնն եւ ասէ." (H "ասելով." E "թանայ յանապականն եւ ասէ." GK "թանայ յանապական արիւնն, եւ ի մկրտելն ահիւ եւ արտասուք ասէ զաղաւթն.") Տպագիրներէն՝ OPQRSU "երկրպագեացէ." իսկ O նաեւ "թանայ." ||¹¹¹⁹ BDF "յանուն Միածնի որդւոյ քոս քրիստոնեայո" եւն. J "յանուն քում Արդւոյ քրիստոնեայո" եւն:

եւ արժանի արարեր զմեզ հաղորդիլ սուրբ մարմնոյ եւ արեան միածնի քոյ: Եւ այժմ աղաչեմք զքեզ տէր, արա զմեզ արժանի ընդունել զուրբ խորհուրդս զայս մեզ ի մեղաց թողութիւն: Եւ զոհոթեամբ փառաւորել զքեզ ընդ Որդոյ եւ սուրբ Հոգւոյդ, այժմ եւ միշտ, եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն: — Սարկաւ. Եւրհնեա տէր:

1126

Եւ բարձրացուցէ ակներեւ ժողովրդեանն, եւ սասացէ առ նոսա բարձր. Ի սուրբ ի սուրբ պատուական մարմնոյ եւ յարենէ տեսոն մերոյ եւ փրկչին Յիսուսի Վարիսաոսի ճաշակեսցուք սրբութեամբ՝ որ իջեալ ի յերկնից բաշխի ի միջի մերում: Սա է կեանք, † յոյս, յարութիւն, քաւութիւն եւ թողութիւն մեզաց: Սաղմոս սասցէք Տեառն Աստուծոյ մերոյ, սաղմոս սասցէք երկնաւոր թագաւորիս մերոյ անմահի, որ նստի ի կառս քերովբէականս:

1130

Սարկաւազն ծայնեսցէ բարձր. Սաղմոս սասցէք տեսոն Աստուծոյ մերոյ զպիրք ձայնիւ քաղցրութեան զերգս հոգեւորս: Օ, ի սմա վայելն սաղ-

||¹¹²¹ BDJ «եւ արժանաւորս արարեր» եւն. — M «արարեր հաղորդիլ, եւն (չունի «զմեզ»)» — B «...արարեր զմեզ հաղորդութեամբ սուրբ մարմնոյ» եւն. — DJ «հաղորդել մարմնոյ» եւն (չունի «սուրբ»)» — J «արեան Միածնիք» (չունի «քոյ»): ||¹¹²² BDJ «Աղաչեմք զքեզ Տէր, արա եւ այժմ արժանի ընդունել զհաղորդութիւնս զայս մեզ» եւն: F «Եւ այժմ աղաչեմք զքեզ» եւն՝ մնացեալ ըստ սպ.: Տպագրին համեմատ են միւսներն ալ ACEGHKMN, (միայն N «...դարհուրդս զայս մեղաց թողութիւն» եւն): ||¹¹²³ D «մեզ ի մե[ղաց]...» մնացեալը պակաս՝ թուղթ ինկած ըլլալով (Թղ. 143էն ետքը): Նոյնպէս թուղթ ինկած է ի N (Թղ. 58էն ետքը) եւ կր հասնի մինչեւ «...մեղաց թողութիւն. եւն՝ մնացեալը չկայ այժմ: — ABEJ «եւ բռնաւորել փառաւորել» եւն (փխ. «գոհութեամբ» ըստ այլոց CDFGHI եւն): ||¹¹²⁴ J «...փառաւորել զՀայր եւ զՈրդի եւն:» ||¹¹²⁶ Խրատագրիս տեղ B. «Եւ վերայուցեալ զուրբ մարմինն ակներեւ ժողովրդեանն եւ սակ բարձր. F եւ GK «Եւ խոնարհութեամբ վերայուցեալ քնն. զուրբ մարմինն եւ զարիւնն Տեառն ի սրբոյ (GK ի սուրբ) սեղանոյն եւ բերցէ ի տեսութիւն ժողովրդեանն եւ սակ բարձր զաղաթս (GK զաղաթս բարձր.) ի սուրբ» եւն: J ամբողջին տեղ՝ «Գառնա առ ժողովուրդն եւ սակ:» Միւսներն ըստ սպ. ACEHIM «Եւ բարձրացուցանէ (= O) ակներեւ (O ակն երեւ) ժողովրդեանն եւ սակ առ նոսա բարձր.» (CI «եւ սակ զբարձր. H «սակ առ նոսա բարձրածայն») Տպագրիներէն PQ կ'ըսեն վերջը՝ «...եւ սասացէ առ նոսա բարձր.» ||¹¹²⁷ F «...պատուական մարմնոյ» եւ յարենէ տեսոն մերոյ» եւն: J «...մարմնոյ եւ արենէ» եւն: ||¹¹²⁸ AEGHIJKM «որ իջեալ յերկնից» (փխ. «...ի յերկնից» ըստ այլոց եւ ՏՊ.) ||¹¹²⁹ H «յոյս յարութեան» եւն: J «յոյս յարութեան ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեզաց» եւն: ||¹¹³⁰ H չունի «Սաղմոս սասցէք տեսոն Աստուծոյ մերոյ» խօսքը: — BE «Սաղմոս սասցէք Աստուծոյ» եւն (չունին «տեսոն») — Միայն PQ «...տեսոն Աստուծոյ Բերս.» OS եւ SU եւ 22 «մերոյ»: ||¹¹³¹ JK «երկնաւոր թագաւորին մերոյ անմահի.» F «...թագաւորիս մերոյ անմահ.» OPQS «...թագաւորիս Բերս-ձ անմահի. (բարձր 22 եւ SU հոս ալ «...Բերս...»): — H «որ նստի ի կառս» եւն: — J կը կցէ վերջը՝ «Չի սմա վայելն սաղմոս» եւն՝ կցելով հոս յարգին կէտը (տես սող 1133), առաջին կէտը չունենալով: ||¹¹³² Խրատագրին՝ BF «Որկ. քարոզէ.» AE ըրկ «Որկ.» (= V²). GK «Որկ. ձայնիւ բարձր (K բարձր ձայնիւ) սակ.» H «Որկ. ձայնէ.» Միւսներն ըստ սպ. (CIM «ձայնէ.» C «ի բարձր.» O «Եւ որկ. ձայնեսցէ բարձր.» PQS չունին

մոսք եւ աւրհնութիւնք, ալէլուք եւ երգք հոգեւորք: Պաշտաւնեայք,
1186 հանդերձ երգով սաղմոս ասացէք, եւ զտէր յերկինս աւրհնեցէք:

Դպիրքն. Քրիստոս պատարագեալ բաշխի միջի մերում. Ալէլ: — Օ մար-
մին իւր տայ մեզ կերակուր, եւ սուրբ զարիւն իւր ցաւղէ ի մեզ: Ալէլուիա:
— Մատիք առ տէր եւ առէք զլոյս. Ալէլուիա: — Ղաշակեցէք եւ տեսէք զի
քաղցր է տէր. Ալէլուիա: — Աւրհնեցէք զտէր յերկինս. Ալէլուիա: — Աւրհ-

“բարձր:”) — “Սաղմոս ասացէք” եւն ունին 22. եւ Դպրութիւնք I²be եւ. տպա-
գիրք R²V²stv. Դպրութեանց մէջ ասկէ յառաջ ուրիշ խրատագիր մ’ալ կայ,
այսինքն (ըստ R²tv եւ b, իսկ e չունի) “եւ խաշակեցէ քն. սկոզն (v սկհալ)
ի վերայ ժողովրդեանն, (bv եւ դառնայ ի սուրբ սեղանն.) եւ քարշեն զվարա-
գոյն: Եւ քարոզէ սրկն. բարձր:” — OPQ “...Աստուծոյ ժրոմ”, այլք
“մերոյ”, ||¹¹³³ “Դպիրք” բառը չունի N². յետոյ “զի սմա վայել սաղմոսք”
եւն: (V² “վայել են”.) ||¹¹³⁴ E “սաղմոսք եւ աւրհնութիւն” եւն: — A “եւ
երէ հոգեւորք, եւն: — C “Պաշտաւնեայք քրիստոսի հանդերձ, եւն:
||¹¹³⁵ Դպրութիւնքն bv “հանդերձ երգով”, եւն. միւսներն եւ 22. եղակի
ունին: — J վերջը միայն, տես տող 1131: ||¹¹³⁶ “Քրիստոս պատարագեալ,
տաղս ունին 22. (ABCEGHJMN², իսկ DNI² պակասաւոր եւ թուղթ ինկած
ըլլալով չունին, FKI սկիզբը միայն կը յիշեն.) ունին դարձեալ Դպրու-
թիւնք abegiklmnopq եւ տպագիրք R²V²stv. տպագիր խորհրդատեարները
սկիզբը միայն կը դնեն: — Խորագիրը պարզ “Դպ. ունին Դպրութիւնք
(bcv եւն) եւ J. առանց խորագրի է A, իսկ BCEGHMN² “Դպիրքն եղանակեն
(= O). Քրիստոս պատարագեալ” եւն, իսկ BN² “Դպ. եղանակեն. Աւրհնեալ
է Աստուած. Քրիստոս”, եւն: H “Աւրհնեա ի նմանութիւն աղ.: Դպ. եղա-
նակեն”, եւն: E եւ PQ “Եւ դպիրքն եղանակեցեն.” OS եւ SU “Դպիրքն
եղանակեցեն.” Դպրութիւններէն ալ l “Երգ ճաշակման սուրբ խորհրդոյն.”
q “Երգ բաշխման սուրբ խորհրդոյն.” (տես նաեւ տող 1138): Սկզբնաւորու-
թիւնը միայն կը յիշեն F² “Դպիրքն եղանակեն քաղցր ձայնիւ. Աւրհնեալ է
Աստուած: Քրիստոս պատարագեալ բաշխի ի միջի. Եւ այն է հետ իւրիւն. Երէ
ոտան ներստի. Մատիք առ Տէր եւ առէք: Եւ մինչ նորք, եւն: K “Դպիրք
եղանակեն. Քրիստոս պատարագեալ բաշխի ի միջի մերում, ալէլուիա: Չմար.
Եւ այն է ըտ ցոցոցի. Եւ մինչ նորք”, եւն: I “Դպիրքն եղանակեն. Քրիստոս
պատարագեալ բաշխի: Մինչ նորք”, եւն: ||¹¹³⁶ MN “Մարմին իւր”, եւն. E
“զմարմինն իւր”, եւն: ||¹¹³⁷ Այս տողն երկուքի կը բաժնեն ABEGJN² եւ
ajkm² “...մեզ կերակուր. Ալէլուիա: Եւ սուրբ զարիւն (BGms զարիւնն) իւր
ցաւղէ (N² ցաւղեայ) ի մեզ. Ալէլուիա:” Տպագիր Դպրութեանց պէս մէկ առն
ունին միւսները՝ CHM եւ begnopq: — Հոս այս տան կը կցեն kl “Աւրհնեցէք
զտէր յերկինս. ալէլուիա: Մատիք”, եւն: ||¹¹³⁸ “Մատիք առ տէր, եւն
սուներ չունի G. ունին միւսները, բայց oklp այս եւ յաջորդները բաժնուած
ունին (ըստ Լամբրսնեանի) յաջորդ տաղերու սկիզբն, այսպէս. “Երէ ոտան
ներստի է բաշխիւն խորհ. (e “ի բաշխման սուրբ խո.”, o չունի խորագիրս. տես
F ի տողն 1136): Մտիտ սուրբ եւ սուրբ զլոյս: Լայս ճշմարիտ, եւն (տող 1143):
Ճշմեցեք եւ ոտան է զի սուրբ է Տէր, ուլ: Լայս ինչոց, եւն (տող 1146): Ար-
հնեցեք զտէր յերկինս, ուլ: Դոտան երկնց, եւն (տող 1149): Արհնեցեք զեւ
քրիստոս, ուլ: Բան շար, եւն (տող 1152): Արհնեցեք զեւ սուրբն երկնայն
նորք, ուլ: Ալէլուիա հոգեւոր, եւն (տող 1155): Արհնեցեք զեւ սուրբն զար-
մինն յերկինս, ուլ: Գոտան Աստուծոյ զեկեւլ, եւն (տող 1158): Միայն op ունին
այս տանց առջեւ “Բշ.” “Գշ.” եւն խրատագրերը, տես վարն: ||¹¹³⁹ “Ճա-
շակեցէք, եւն տան վերջը կը յաւելու m առնն մ’ալ՝ “Չի յաւորան է
ողորմութիւն նորք, ուլուիա: Օրհնեցէք, եւն: ||¹¹⁴⁰ N²moklp “ի բարձանց”
(փխ. “ի բարձունս”, բայց N² յետոյ ըստ վերջնոյս ուղղուած): — Jajm ասկէ

նեցէք զնա ի բարձունս. Ալէլուիա: — Աւրհնեցէք զնա ամենայն հրեշտակք 1140 նորա. Ալէլուիա: — Աւրհնեցէք զնա ամենայն զաւրութիւնք նորա. Ալէլուիա:

- (Բշ.) Լոյս ճշմարիտ եւ ճառագայթ Հաւր, ծագումն եւ կնիք, լան եւ ծնունդ, որ կանգնեցեր յիա. թեանց սեանց զեկեղեցի սուրբ, ածեալ ի սպանդ զեզն պարարակ: Ընորհեա մեղ կերակրիլ յիմաստութեան սեղանոյ քում. 1148 Ողորմեա: — (Գշ.) Հաց կենաց եւ անմահութեան ճաշակ, սուրբ եւ անճառ սոսկալի խորհուրդ, որ ի յերկնից իջեր կենդանութիւն մարդկան, կենդանի եւ կենդանարար. պարգեւեա քաղցելոցս զքաղցրութեան քում ճաշակում. Ողորմեա: — (Գշ.) Դուռն երկնից եւ ճանապարհ արքայութեան, աէր երկնի, ի յերկնայնոցն աւրհնեալ դասուց, որ զմարմին քո եւ զարիւն 1150 բաշխեցեր առաքելոցն. մաքրեա զմեզ հաղորդիլ սրբութեան քում խորհրդոյ. Ողորմեա: — (Եշ.) Բան Հաւր եւ քահանայապետ սուրբ, յանմարմնոցն գովեալ ի բարձունս. որ ի վերայ խաչին պատարագեալ մարմնով՝ հեղեր զարիւնդ ի փրկութիւն. սրբեա զմեզս մեր կենարար եւ փրկական քաւիչ քո արեամբդ. Ողորմեա: — (Ուրթ.) Վէմ հոգեւոր եւ 1155 գլուխ անկեան աւծեալ, բարեբանեալ ի հրեշտակաց. որ ի խաչին բացեր զկողահոս աղբիւրդ, զանմահութիւն ցաւղեալ տիեզերաց. արբո մեղ ծարաւեացս զբաժակ քո փրկութեան. Ողորմեա: — (Շթ.) Գառն Աստուծոյ

եւորը՝ «Աւրհնեցէք զնա հրեշտակք եւ ամենայն զաւրութիւնք նորա ալէլուիա», կցելով երկու տունը մէկի: — Միւսներէն CEMa «Աւրհնեցէք զնա հրեշտակք (CE հրեշտակ) նորա» եւն: ||¹¹⁴⁸ Ասկէ ցտող 1161, աւտի «Լոյս ճշմարիտ», եւն բոլոր մանրագիրները չունին AHEGN², թող պակասաւորները եւ թերիները (տես սող 1136). բայց BDI² այլեւայլ տներուն կը սկսին դարձեալ: Ունին Գպրութեանց մեծագոյն մասը՝ abegklnopq եւ տպագիրք R²V²st, բայց m չունի, այլ ասոնց տեղ (Թղ. 59բ—61բ) տողեր «Ելոյտ Դարդիկ Կոնստանտինոպոլիս... Հոցո այ Դարդիկ... Որտ անտուր», եւն. չունի նոյնպէս j, այլ հոս ասոնց տեղ՝ «Գառն Աստուծոյ որ բառնաս զմեզս աշխարհի, ողորմեա մեզ: Գառն Աստուծոյ որ բարձեր զմեզս աշխարհի, սուր զխաղաղութիւն», եւն: Տպագիրներէն v չունի զասոնք ի կարգի, բայց ունի խորագիրը՝ «Եւ գպիրքն երգեն զտաղտ խորհրդաւորս բաս պատշաճի աւուրն:», իսկ s ունի յետայ (էջ 147) նախ այլեւայլ Գանձեր ունենալով, բայց sh այլեւայլ տպագրութիւնքն (տպ. 1716, 1726 եւ 1730) ունին հոս ի կարգին, ուտի առանց միջարկութեան այն Գանձուց: — Սկզբը Jaj խորագիր մ'ունին՝ «Տեառն Ներեւի ասոցեալ երէ քաշիմաւ սորթ իօրերդոյն. (J չունի «սուրբ խորհրդոյն») Լոյս», եւն: Միւսները begqop «Բշ.» միայն: ||¹¹⁴⁴ Jaegklnopq «յեթանց», ||¹¹⁴⁵ Je «կերակրիլ իմաստութեան», եւն. Jagk «... քում սեղանոյ» (միւսները «... սեղանոյ քում»): ||¹¹⁴⁶⁻¹¹⁴⁹ Jabegq «Գշ.», lk չունի բան մը: — Տպագիրք կը տրոհեն «Հաց կենաց եւ անմահութեան, ճաշակ», եւն. յաջորդը b՝ «... ճաշակ, սուրբ եւ անճառ սոսկալի խորհուրդ», եւն. — an «քաղցելոց», — e «զքաղցրութեան քում ճաշակում», եւն: ||¹¹⁴⁹⁻¹¹⁵² Jabegq «Գշ.», lk չունին. — Ja «աէր յերկնից յերկնայնոց», եւն. — e «աէր յերկնի՝ երկնայնոց», եւն. gnopq «աէր երկնի՝ յերկնայնոց», եւն. bek եւն ըստ տպ.) — Ja «բաշխեցեր առաքելոց» — e «... քում խորհրդոյդ», եւն. — q «... քում խորհրդոյ», եւն: ||¹¹⁵²⁻¹¹⁵⁵ Հոս կը սկսի B (Թղ. 156ա), որ եւ Jabegq «Եշ.» խրատագիրն ունին. lk չունին խրատագիր. — anp «... քաւիչ քո արեամբ», եւն. (միւսներն ըստ տպ.) ||¹¹⁵⁵⁻¹¹⁵⁸ Հոս կը սկսի I² (Թղ. 29ա): Խորագիր չունի k, իսկ J «Ուր. a «Ուրբութ.», Bbeoq «Զշ.» — l «... բարեբանեալ ի հրեշտակաց».

1160 ղննեալ միշտ եւ կենդանի, անմեղ եկեալ ի պատարագ, որ ի հաշտութիւն
Հաւր պատարագեալ բառնաս զմեղս աշխարհի, յանմահից զարաց փա-
ռաւորեալ. յիշեա զհոգիս հաւատով ի քեզ ննջեցելոց մերոց. Ողորմեա:

Ն Ա Խ Հ Ա Ղ Ո Ր Դ Ա Կ Ա Ն Ք

1165 ԽԹ. — Մինչ դպիրքն երզիցնն, բա՛նանայն սոցէ զմարմինն ի ձեռն.
եւ համբուրեսցէ արտասուաք սանլով զայս. Չոր աւրհնութիւն, կամ զոր
գոհնութիւն ի վերայ հացիս եւ բաժակիս ասացուք. այլ Յիսուս զքեզ մի-
այն աւրհնեմք հանդերձ Հարբզ եւ ամենասուրբ Հոգւովդ. այժմ եւ միշտ

եւն. — I²Jabegklnopqs “զկողահոս ողբերգ.” — a “...յարբո եւ մեզ.” եւն.
— el “բաժակ քո տոգրո-նիւն,” եւն (միւսներն ըստ սոյ.): ||¹¹⁶⁶⁻¹¹⁶⁷ Հոս
կը սկսի D (Թղ. 144ա) “Գառն Աստուծոյ,” եւն: — Խորագիր չունի K. —
Ամենքն “...եկեալ ի պատարագ.” (Rst եւ b “ի պատարագ.”) — Ամենքը
(BI²Ja—qs) “...ննջեցելոց մերոց” եւն. (R²t “ննջեցելոցն” եւն:) — Հոս ի
վերջոյ Ja կը յաւելուն տուն մ’ալ “վիբ. Գառն Աստուծոյ որ բառնաս զմեզ
աշխարհի, սուր մեզ զխաղաղութիւն.” (տես սող 1163:) Հոս կը կցէ սուրբ
տեղ a “Որ ի նշխից,” եւն սողը (Թղ. 120բ եւն.) յետոյ Գարձեալ տէրու-
նական տաւնից ասա. Հայր երկնոր է մեզ բխած, եւն: Եւ հաղորդին արժա-
նաւորքն. Մայր հաւորոյ,” եւն:

ԽԹ. ||¹¹⁶³⁻¹¹⁶⁴ Խրատագրին տեղ հոս եւ յաջորդքն շատ տարբեր ունին
BDF, (տես վերն), որոնց կարգէն է N² “Եւ մինչդեռ նոքա եղանակեն, քհն.
բաշխէ զմարմինն եւ արկանէ ի բաժակ արեան սանլով. Լրո-ժն Հ-դոյն օրբոյ:
Եւ առեալ զմի մասն եւ համբուրէ եւ սակ զաղաւթս. Խոստովանի՛մ ե-
հաւորո՛ւ... ոչեւրնի, ոչորմեայ մեզ: Գառն Աստուծոյ որ բառնաս զմեզ ոչեւրնի,
ոչորմեայ մեզ: Երբից անգամ կրկնէ սանլով. Գառն Աստուծոյ որ բառնաս: Եւ
սակ զաղաւթս. Չոր տարհնութիւն կամ զոր բաժակն, եւն: Բեկանէ գնչխարն
Դ. բաժին, եւ Գ. բաժինն խաշանման դնէ, եւ զԱ. բաժին տանու ի ձեռն
զգուշութեամբ, եւ սակ զաղաւթս. Հայր ուրբ,” եւն: Նոյն կարգաւ եւ նոյն-
պէս (նաեւ “Գառն Աստուծոյ”) ունին BDF. — Խրատագրին A “Եւ ի նոցա
երգելն բաշխէ քհն. եւ սակ. Չոր աւրհնութիւն” եւն. (մանր գրով կցուած
ի լուս. “Գոյն սակ յերկրաստան մասունս բաժանեա ի խորհուրդ երկրաստան
առաքելոց եւ ի մտքութիւն ԲԺ. անդամաց մերոց.”) E² “Եւ ի նոցա երգելն
բաշխէ քհն. զհացն կենաց ի Դ մասունս եւ կամ յԲ. ման[ր] մասն եւ սակ.
Չոր աւրհնութիւն” եւն: CGHIKM (բառ սոյ.) “Մինչ նոքա երգելն (= OPQ),
քհն. առնու (= O. իսկ CGHK կցեն “զուրբ”) մարմինն (I զմարմինն սուրբ)
ի ձեռն (= PQSRTU, իսկ M “ի ձեռն,” = O) եւ համբուրէ (= O) արտասուաք
սանլով” (այսպէս CI = PQS, իսկ M “զայս սանլով.” GK “սանլով այսպէս.”
H “եւ սակ.”): Վերջապէս J ալ տարբեր է այս եւ յաջորդ խրատագիրք չուն-
նենալով “Եւ մինչ դպ. եղանակեն, քհն. աղօթէ ի ծածուկ. Խոստովանի՛մ ե-
հաւորո՛ւ... Չոր տարհնութիւն...: Լրո-ժն...: Հայր ուրբ,” եւն: ||¹¹⁶⁶ “Չոր
աւրհնութիւն” աղօթքն այլ ձեւով ունին BDFJN², այսինքն “Չոր աւրհնու-
թիւն կամ զոր գոհնութիւն կամ զոր պատարագ (այսպէս D. իսկ BFJ “զոր
աւրհնութիւն կամ զոր պատարագ կամ զոր գոհնութիւն.” N² “զոր աւրհնու-
թիւն կամ զոր բաժակն կամ զոր պատարագ) ի բեկանել հացիս (N² եւ ի
վերայ բաժակիս) աւանդեսցուք, այլ զքեզ (D քեզ) միայն Ցէր Յիսուս փա-
ռաւորեմք տէր N² չունի “տէր”) զքոսացեալ (N² ասացեալդ) Հաւր անունդ.”
(F կցէ “հանդերձ Հարբ եւ ամենասուրբ Հոգւովդ այժմ եւ.”) Միւսներն ըստ
սոյ. — CEGHKM “հանդերձ Հարբ եւ” եւն (= OS. իսկ I եւ SՊ “Հարբդ.”)
— K “...եւ ամենասուրբ Հոգւովդ” եւն: ||¹¹⁶⁷ CGHIKM “Գարձեալ սակ.”

եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ըմէն: — Դարձեալ ասասցէ: Խոստովանիմ եւ հաւատամ, զի դու ես Վարխատոս Արդի Աստուծոյ որ բարձեր զմեզս աշխարհի: — Եւ բեկեալ արկցէ ի բաժակն արեան ասելով. Լրումն Հոգւոյն սրբոյ:

Լ. — Եւ ասաւ առեալ զմի մասն ի ձեռս իւր, ասասցէ ի ծածուկ արտասուաւք եւ զոմութեամբ առ Հայր. [Ք.]. Հայր սուրբ, որ անուանեցիր զմեզ անուանակցութեամբ միածնի քոյ, եւ լուսաւորեցիր մկրտութեամբ հոգեւոր աւազանին: Եւ զժամն արա ընդունել զուրբ խորհուրդս զայս մեզ ի մեղաց թողութիւն: Տպաւորեա ի մեզ զչնորհս Հոգւոյդ սրբոյ՝ որպէս ի սուրբ սուսքեալն, որք ճաշակեցին, եւ եղին մաքրիչք ամենայն աշխարհի: Եւ արդ տէր Հայր բարերար, զհաղորդութիւնս զայս մասնաւորեա ճաշակման երկկոյնն աշակերտացն՝ բառնալով զխաւար մեղաց իմոց: Մի հայեր յանարժանութիւնս իմ. եւ մի արգելուր զչնորհս Հոգւոյդ սրբոյ: Այլ ըստ անբաւ մարդասիրութեան քոյ պարգեւեա զսա քաւիչ մեղաց, լուծիչ յանցանաց: Արպէս խոստացաւ եւ ասաց տէր մեր Զխաւս Վարխատոս, թէ որ ուտէ զմար-

1170
1175
1180

(= O.) AE "Եւ առեալ մասն մի ասէ: Աղօթքը "խոստովանիմ" եւն այնպէս ունին նաեւ BDFJN: ||¹¹⁶⁸ D "...դու ես Քրիստոսն" եւն. — FJ "...աշխարհի, ողորմե մեզ:" GK "...աշխարհի: Գրեմ Արտուծոյ որ բարձեր զմեզ աշխարհի, ողորմե մեզ: Երբցս կրկնէ: Եւ բեկեալ, եւն: ||¹¹⁶⁹ A շունի ոչ խրատագիրն "Եւ բեկեալ" եւն, ոչ "Լրումն" եւն, այլ կցէ աղօթքը "Հորհուրդս" եւն (Հած. Լ.) լուսանցքի վրայ նշանակելով "Ուի. (Ոսկեբերանի): E ալ շունի խրատագիրը, բայց ունի "Լրումն" եւն: Խրատագիրը՝ CH "Եւ բեկեալ արկանէ ի բաժակն ասելով:" GKIM "Եւ բեկեալ արկանէ (GK խաշանման) ի բաժակն արեան ասելով:" — "Լրումն" եւն ըստ 22. (I "Լրումն Հոգւոյդ սրբոյ:" D "...Հոգւոյն սրբոյ:" J կը կցէ խրատագիր մը թէ "Գ. անբաւ սուրբ:"

Լ. ||¹¹⁷⁰⁻¹¹⁷¹ Խրատագիր շունին հոս A եւ J, իսկ BDN՝ պարզապէս "Եւ ասէ (D եւ ասպ զաղաւթս առ Հայր.) F՝ "Եւ ասպ բաշխէ զմասն, զերիս խաշանման արկանէ ի բաժակ արեանն եւ զմի մասն որ մնայ ի ձեռնին՝ զայն համբուրեցէ արտասուաւք եւ ասէ մեծաւ եւ ասէ զաղաւթս:" Նաեւ E լոկ "Դարձեալ ասէ զաղաւթս:" Միւսներն ունին տպագրեալ խորագիրս, բայց քանի մը տարբերութեամբ: — Սկիզբը I "Առեալ քհն. զմի մասն ի ձեռն իւր" եւն. (V՝ "Յայսմ վայրի քհն. առեալ" եւն.) G "Եւ ասպ առեալ զմի մասն ի ձեռն իւր ասէ," եւն. — CGHKM "ի ձեռն իւր" (= ORSU, իսկ PQ "ի ձեռն" առանց "իւր" գերանուան. միւս տպագիրը "ի ձեռն իւր.") — CIM "...իւր՝ ասէ ի ծածուկ" եւն (= O.) GHK "Եւ ասէ ի ծածուկ," եւն. — PQ շունին հոս "ի ծածուկ" այլ յետոյ. — CGHKM "...առ Հայր եւ Որդի." (= OS, բայց O. "եւ Որդի" կ'ըսէ) իսկ PQ "...առ Հայր եւ Որդի է ծածուկ:" — Աղօթքս "Հայր սուրբ, եւն ունին ամէն 22, միայն M կը նշանակէ լուսանցքի վրայ թէ "Լ. Եւրոպ է սուրբ, Կաթ. Կաթ. Կաթ. Աղօթքս յատուկ է Սովորականին, հնազոյնք՝ նաեւ Լամբրոնեանն՝ շունին աղօթքներս: ||¹¹⁷³ PQS "...արժանի արա ընդունել" եւն: ||¹¹⁷⁴⁻¹¹⁷⁵ N՝ "որպէս ի սուրբ առաքեալս... եղին մաքրիչ ամենայն" եւն: ||¹¹⁷⁵ "Եւ արդ," եւն բառերով կը սկսի դարձեալ N (թ. 59ա): ||¹¹⁷⁷ N՝ եւ PQS "...զեաւար մեղաց:" (շունին "Իմոյ. միւս ամէնքն ունին): ||¹¹⁷⁸ Բոլոր 22 (A—N՝) "մի արգիւցեալ զչնորհս" եւն (= OPQS.) իսկ SU մեր դրածին պէս "մի արգիւցեալ" եւն: — E "...մարգասիրութեանն քո." I "մարգասիրութեանն քո." BDF "մարգասիրութեանն քո." (= OPQS.) ||¹¹⁸⁰ D "որպէս խոստացաւ եւ ասացիք Տեր

մին իմ, եւ ըմպէ զարիւն իմ, կեցցէ յաւիտեան: Արդ արա զսա մեզ ի քառութիւն, զի որք կերիցեն եւ արբցեն՝ ի սմանէ, հանցեն զաւրհնութիւն, եւ զփառս Հաւր եւ Արդուոյ եւ Հոգւոյդ սրբոյ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն.

1185 Խաղաղութիւն † ամենեցուն:

Պոհանամ զքէն Վրիստոս թաղաւոր. որ արժանի արարելու զիս զանարժանս հաղորդիլ սուրբ մարմնոյ եւ արեան քոյ: Եւ այժմ սէր աղաչեմ զքեզ. մի լիցի սա ինձ ի դատապարտութիւն, այլ ի քառութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց, յառողջութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ եւ ի կատարումն ամենայն գործոց առաքինութեան: Արպէս զև սրբեսցէ սա զուռնչս իմ, զհոգի եւ զմարմին իմ. եւ արասցէ զիս տաճար եւ բնակարան ամենասուրբ Արքորդութեանդ: Ջի ընդ սուրբս քո արժանի եղէց փառաւորել զքեզ ընդ Հաւր եւ ընդ սրբոյ Հոգւոյդ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:

[Յովհաննու Ոսկեբերանին: Պոհանամ եւ մեծացուցանեմ եւ փառաւորեմ զքեզ սէր Աստուած իմ, զի զիս զանարժանս արժանացուցեր յառուրս յայսմիկ՝ հաղորդակից լինել աստուածային եւ սոսկալի խորհրդոյ քոյ անարատ մարմնոյդ եւ պատուական սրեանդ: Այսն այսորիկ զսոսա ի բարե-

մեր, եւն: — PQ "...եւ ասաց տէրն մեր, եւն: — Բոլոր 22. (A—N²) "...թէ Ահնայն սր ուտէ, եւն (= OPQS): ||¹¹⁸¹ PQS "...կեցցէ է յաւիտեան." (O եւ 22 ըստ տպ.) ||¹¹⁸² BDFN² "...ի քառութիւն եւ է Բողո-լիւն Ռեղոց." (նոյնը նաեւ G՝ բայց լուսանցքի վրայ աւելցուած:) — N շփոթմամբ դուրս ձգեր է "ի սմանէ՝ հանցեն" բառերը: ||¹¹⁸³ FGKN² "...եւ Հոգւոյն սրբոյ, եւն: ||¹¹⁸⁵ Այսպէս BDFGIIN² (N² կը կցէ "Աստուծոյ երկրպ."), CM "Խղ. ընդ ամենեանս." (= RUTV.) իսկ AEN շունին այս տողն, այլ խրատագիրս՝ Գուրդեւ Գեւի Ին Ին Ին, — Աղօթքի այս երկրորդ մասն ալ ունին ամէն 22, հոս ալ M լուսանցքի վրայ նշանակելով՝ "Ա-եւրդ է:", ||¹¹⁸⁶ D "Պոհանամ զքէն," եւն: — PQS "...որ արժանի արարելու անարժանս, եւն (շունին "չէ-"), ||¹¹⁸⁷ ABCDEIMN² "հաղորդել սուրբ մարմնոյ, եւն. (FGKJN եւ ՏՊ. "հաղորդել"), — Բոլոր 22. "եւ այժմ աղաչեմ," եւն (շունին "Տէր, = OS), միայն թէ BDFGK յետոյ կը կցեն "...աղաչեմ զքեզ Տէր, եւն: ||¹¹⁸⁹ PQ "...մեղաց, առողջութիւն հոգւոյն, եւն: ||¹¹⁹⁰ N "...գործոց առաքինութեան," — CK "...զուռնչ իմ, եւն. (այլք "զուռնչ" ըստ տպ.) ||¹¹⁹¹ N² "...Երրորդութեան:" ||¹¹⁹² F "...արժանի եղէց Բողո-լիւն Ռեղոց փառաւորել զքեզ ընդ Հաւր եւ սուրբ Հոգւոյդ, այժմ," D "...արժանի եղէց փառաւորել զքեզ եւ զմեր է- զմեր է- զմեր է- զմեր է, այժմ," եւն: Միւսներն ըստ տպ., միայն EGHKMN "...եւ ընդ Գուրդեւ Գեւի Ին Ին Ին," ||¹¹⁹⁴ Հոս կը կցեն ABDFGJKNN² ճաշակման մասն (ՀԹԺ. ԱԱ) ուստի շունին երրորդ (միջանկեալ եւ փակագծեալ) աղօթքս: Ունին միայն CEHIM տես վերն էջ՝ 586, 611: — Խրատագիրը՝ C եւ ՏԱ. ըստ մեր գրածին. E "Տեառն Յովհաննու Ոսկեբերանին," M "Յովհաննու Ոսկեբերանին," H "Յովհաննու Ոսկեբերանի է," I "Յովհաննու Ոսկեբերանին ասացեալ. ոչ Գեւ, Իմ Ին Ին," ՏԲ "Յովհաննու Ոսկեբերանին ասացեալ աղօթք," (OS "...աղօթք.") M հոս ալ լուսանցքի վրայ նշանակած՝ "Ա-եւրդ է:", ||¹¹⁹⁵ II "...Աստուած Տէր, զի, եւն: ||¹¹⁹⁶ EM "...յառուր յայսմիկ" (= OPQS. միւսները՝ "յառուր...") — EHI "հաղորդակից լինել," մեր գրածին պէս (= SQ միւսները նաեւ OP

խաւսութիւն ունելով, աղաչեմ՝ յամենայն աւուրս եւ ի ժամանակս կենաց իմոց՝ ընդ սրբութեան քոյ պահեա զիս: Արպէս զի յիշելով զբարեգործութիւնս քո, եւ կենդանի եղէջ ընդ քեզ՝ որ վասն մեր չարչարեցար եւ մեռար եւ յարեար: Մի մերձեացի տէր իմ եւ Աստուած խորտակիչն, կնքելով անձին իմոյ պատուական արեամբդ քով: Ամենակարաւզ՝ մաքրեա զիս սոքաւ ք յամենայն մեռելոտի գործոյ իմոց, որ միայնդ եւ անմեղ: Ամրացո զկեանս իմ տէր յամենայն փորձութիւնէ. եւ զպատերազմաւն իմ զարձո յետս պատկառեալ եւ ամաչեցեալ, որչափ յառնէ ի վերայ իմ: Ամրացո զգնացս մտաց եւ լեզու ի իմոյ, եւ զամենայն ճանապարհս մարմնոյ իմոյ: Այլ հանապազորդ ընդ իս ըստ անսուտ խոստմանց քոց, թէ որ ուտէ զմարմին իմ, եւ ըմպէ զարիւն իմ, նա յիս բնակեցէ, եւ ես ի նմա: Գու աւացեր մարդասէր, կացո զբանս աստուածային անլուծանելի հրամանաց քոց: Վանզի դու եւ Աստուած ողորմութեան եւ զթութեան եւ մարդասիրութեան, եւ պարգեւիչ ամենայն բարեաց. եւ քեզ վայելէ փառք հանդերձ Հարբդ եւ ամենասուրբ Հոգւովդ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:]

Ճ Ա Շ Ա Կ Ո Ւ Մ Ն Ե Ի Հ Ա Ղ Ո Ր Դ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

1 Ա. — [Եւ ապա տեառնագրեաց զինքն. եւ խնդրեաց ի ճշմարտէն Աստուծոյ զպէսպէս հայցուածս անձին իւրոյ եւ ժողովրդեան եւ աշխարհի. եւ

“...իմէլ”) — PQUV “...խորհրդոյ աստ, անարատ, եւն: ||1198 I չունի “կենց, բառը: ||1199 CEHM “ընդ սրբութեանք քո” (I ըստ ՏՊ.) — I չունի “զիս” բառը: ||1200 22 (CEHM) եւ ORUVTX “եւ կենդանի վնէլ ընդ քեզ” եւն. (PQSVW “եւ կենդանի եղէջ” եւն:) ||1201 E “Մի մերձեացի յիս, տէր, եւն: ||1202 22 (CEHM) “...արեամբդ աստ” (ՏՊ “...քով:”) ||1204 CEHM “...զարձո յիմն յետս” եւն (= S): ||1205 E “...ի վերայ իմ: Որ էս հլաւբ աստեանն եւ զարդոյ զգնացս, եւն: ||1206 H “Այլ հանապազորդ յիս ըստ, եւն: ||1208 OPQS “նա յիս բնակեցէ” եւն: — H “...իցս (փիս. փոցս) զբանս” եւն: ||1209 EIM “...անլուծանելի հրամանաց: Բանդէ” եւն. (չունին “քոց, որ զոր ունին CH եւ ՏՊ.) ||1210 H “...գթութեան, մարդասիրութեան” եւն. (E “...գթութեան եւ մարդասիրութեանն, եւն:) ||1211 CEHM “հանդերձ Հարբ եւ ամենասուրբ, եւն. (ՏՊ “Հարբդ, եւն:)

1 Ա. BDF բարբոսի տարբեր ունին Հատածս եւ յաջորդին մինչեւ կէսը (տող 1246), շատ բան ալ չունենալով. տես վերն էջ 572, § 19—21 եւ 581—582, § 28—30: Ասոնց պէս N² այսպէս ունի ամբողջը՝ “Դարձեալ խնդրէ պէսպէս խնդրուածս ի ճշմարտէն Աստուծոյ՝ անձին իւրոյ եւ ամենայն ժողովրդեան եւ ամենայն ննջեցելոց եւ ամենայն աշխարհի, որչափ որ կարէ եւ զարէ յերկարութիւն երգեաց (այսպէս) եւ ասէ զաղաւթս. Հաստով հաստով, եւն: Եւ ապա ճաշակէ եւ ասէ. Հաստով ճաշակեմ, եւն: Եւ ըմպէ զրատակն. Հաստով ըմպեմ, եւն: Առնու ի բաժակէն ճաշակ մի՛ եւ ասէ ի բանից Թաստայի առաքելոյն. Մարմն աստ... եւ աստ արեան...: Եւ ապա հաղորդին արժանաւորքն ի սեղանէն. Թէ քհ. է՛ ինքն ասոցէ իսկոյն ձեռամբն իւրով ի մարմնոյ եւ յարենէ. իսկ եթէ սարկաւազ է՛ ի յափն նորա դիցէ զմասն, ասոցէ նմա եւ ի բաժակէն ճաշակ մի: Եւ առնու քհն. ի սկիհն նուիրաւքն եւ դառնա ի ժողովուրդն ասելով. Երբեք, եւն: Եւ ժողովուրդն համբարձեալ զձեռս իւրեանց բացաղաւի եւ ասեն մի բերանով. Տէր Աստուծոյ մեր, եւն: Եւ հա-

Թողութիւն խնդրեցէ իւրոց յանցաւորացն թշնամեաց եւ ատելեաց:] Եւ անդէն ահիւ եւ դողութեամբ ճաշակեցէ ի մարմնոյն, եւ արքցէ ի բաժակէն ասելով: [Հաւատով հաւատամ յամենասուրբ Երրորդութիւնդ ի Հայր եւ յԱրդի եւ ի Հոգիդ սուրբ: Հաւատով ճաշակեմ զսուրբ եւ զկենդանարար եւ զփրկագործ մարմինս քո Վրիստոս Աստուած իմ ի Թողութիւն մեղաց իմոց:

1220

զորդին արժանաւորքն, արք եւ կանայք, ծերք եւ տղայք բոտ աւրինին: Իսկ զկնի հաղորդութեան կնքէ քհն. զժողովուրդն ասելով զազաւթս. Կեցոյ տեր, եւն: Եւ դառնա ի սեղանն եւ մաքրաջնջէ զտուէրն. իսկ զպիրքն եղանակն եւ ասեն ձայնիւ. Լցո՛ւ, եւն: Եւ մինչդեռ նոքա եղանակն, քհն. ասէ զազաւթս. Գահանայ զէն քրիստոս Աստուած որ շոյսդիո՛ի ճաշակեմք, եւն (տող 1251, շունին BDFի հետ միաները): — Եւ շատ սարբեր, սկսելով առանց խրատագրի՝ «Հայր սուրբ. . . Գահանայ զքէն քրիստոս թագաւոր. . .) Հաստատ մենասորք Երրորդութիւնն ի Հայր եւ ի Որդի եւ ի Հոգիդ սուրբ: Հաստատ ճաշակեմ. . . Հաստատ ըմբիմ. . . Տեր տեր շոյսդիո՛ի ճաշակեմք: Լցոյ տեր տեր աշոյ ի: Արդ ի բերան իմ սարմնութիւն: Ստերձեոցէ զբերանս իմ եւ հանցէ զանորեանս իմն իմ, եւ զեղ իմ որքեոցէ յինն: Սիրտ սուրբ հաստատեայ յիս Աստուած եւ: Հաստատ Հայր սուրբ Աստուած ճշմ. Հաստատ Որդին սուրբ Աստուած ճշմ: Հաստատ Հոգին սուրբ Աստուած ճշմ. Հաստատ ի ստորագրեմք, հաստատ դառնեմք հաստատ ճաշակեմք, զի այլ է ճշմարտ ճարմն եւ արեւն Որդոյն Աստուծոյ Յիսուսի քրիստոսի, որ աստուէլ է ժող ի ստորագրեմք եւ ի թողութիւնն ժողոց: Ճաշակէ նահիւ մեծաւ եւ ասէ զբերանս իմ. Չքերան իմ բոցէ եւ սուր զնքի եւ ի պատմութեանս քո քոքոս: Մարմնն քո. . . եւ սուրբ արեւն. . .: Դառնա առ ժողովուրդն եւ սկիհն ի ձեռն խաշակեմք ի վերայ ժողովուրդեանն ասելով. Երիւնդեմք, եւն: Եւ հաղորդին արժանաւորքն: Մայր հաստատ, եւն: քհն. խաշակեմք ի վերայ ժողովուրդեանն. Կեցո՛ Տեր, եւն: Լցո՛ւ, եւն: Եւ ի կատարման ասէ զազաւթս քհն. ի ծածուկ. Գահանայ զէն որ շոյսդիո՛ի ճաշակեմք, եւն (տող 1251): ||¹²¹⁴ Խրատագրիս առաջին (փակագծեալ) մասը շունին AE, իսկ Եւսեբիոսի շունէր. BDFN՝ ալ կը սկսին «Գարձեալ խնդրէ զպէսպէս հայցուածս», եւն, տես վերն: Միաները CGHIKMN ունին տպագրաց հետ: — Միայն C «...տեսուողութեան» (GHKMN «տեսուողութեան», բոտ տպ.) — CGIKMN «եւ խնդրէ», (միայն II «խնդրեցէ», բոտ տպ.) ||¹²¹⁵ Ե «...անձին իւրոյ եւ ամենայն աշխարհի եւ ժողովուրդեան», նոսեւ Օ «...եւ ամենայն ժողովուրդեան եւ ամենայն աշխարհի», միաներն բոտ տպ. (KMN «...ժողովուրդեանն».) ||¹²¹⁶ GHIKMN «եւ Թողութիւն խնդրէ իւրոց յանցաւորացն (GKH եւ) Թշնամեացն (= OPQ, իսկ S բոտ տպ.) եւ ատելեացն», (= OPQ, իսկ GKS շունին «եւ ատելեաց», բառերն.) C «...եւ Թողութիւն յանցանաց իւրոց եւ Թշնամեաց եւ ատելեաց, եւ ապա ահիւ», եւն. Օ բոտ տպ. (միայն «...իւրոց յանցաւորացն», եւն.) ||¹²¹⁷ GK շունին «անդէն», բառն, այլ յաջորդն այսպէս՝ «Եւ ահիւ եւ դողութեամբ ճաշակէ զմի մասն որ ի ձեռն իւրում, եւ ասէ այսպէս. Հաստատ հաստատ. . .: Եւ երբ ճաշակէ ասէ զայս. Հաստատ ճաշակեմք. . .: Եւ առնու ի բաժակէն ճաշակ մի, եւ բմպէ գոյնն եւ ասէ (K այսպէս.) Հաստատ ըմբիմ. . .: Եւ յետ ճաշակելոյ ի մարմնոյ եւ յարեւն տեսուն, խաշ հանցէ ի վերայ բերանոյ (K բերանոյն) իւրոյ եւ ասէ զբանս Թո՛ւստի առաքելոյ. Մարմնն քո», եւն: — Միաներէն՝ N «...ահիւ թո՛ւստ», եւն. — GK «ճաշակէ», ACEHIMN «ճաշակեցէ ի մարմնոյ», եւն բոտ տպ. — A «...ի մարմնոյն, արքցէ», եւն. E «...եւ որքէ», եւն. H «եւ արքցէ ի ճիշտեան բաժակէն», եւն. I «... արքցէ յարեւնն ասելով», — վերջին «ասելով», շունի E. ||¹²¹⁸⁻¹²²² Փակագծեալ ճաշակման ձեւերս ունին միայն BDFGJKN՝ եւ PQ. շունին ACEHIMN եւ OS եւ SU. բայց լաւագոյն է ասոնց գտնուելը: — Մանրամանութեանց մէջ՝ սխալագիր ունի Ե առաջին մասն (տես վերն՝ Հտծիս.

Հաւատով ըմպեմ զսրբարար եւ զմարտիչ արիւնս քո Վրիստոս Աստուած Յիսուս ի թողութիւն մեղաց իմոյ: Մարմին քո անապական լիցի † ինձ ի կեանս: Այս սուրբ արիւն քո ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց:

Նւ թէ սարկաւազ կայցէ, հաղորդեսցի եւ նա: Նւ ասցէ տարկաւազն զսկիհն, եւ դարձցի առ ժողովուրդն ասելով բարձր. Արկիւղիւ եւ հաւատով յառաջ մնաիք, եւ սրբութեամբ հաղորդեսցարուք: — Դպ. բարձր. Աստուած մեր եւ տէր մեր երեւեցաւ մեզ: Այս ընկալ եկեալ անուամբ տեառն:

1225

սկիզբը.) N² "... եւ ի Հոգին սուրբ. — B "... զսուրբ, զկենդանարար մարմին քո. DF "... զսուրբ մարմինդ (F մարմինս) քո, եւն. N² եւ GJK "զսուրբ եւ զկենդանարար մարմինդ (GJK մարմինս) քո, եւն, ուստի չունին "ե- շէրէ-դ-ը-ձ", բառերը, զոր չունին ուստի նաեւ GJK. այս բառերը դրինք ըստ PQ. — B "... մարմինս քո Քրիստոս. (առանց ուրիշ բառի.) DF "... Քրիստոս Աստուած իմ Յիսուս ի թողութիւն մեղաց իմոյ. N² "... Քրիստոս Աստուած ի թողութիւն, եւն. J "... Քրիստոս ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն, եւն. մինք դրինք ըստ PQ եւ GK. — J "Հաւատով ըմպեմ շնորհակալ արիւնս, եւն. — ամէնքը "արիւնս քո", DF "արիւնք քո". — BN² "... քս Աստուած իմ Յիսուս ի թողութիւն մեղաց իմոյ. (N² չունի "իմոյ.") իսկ J "... քո Քրիստոս ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն, եւն. միւսներն ըստ սպ.: ||¹²²³ Ամէնքն ունին "մարմին քո", եւն, որ տպագրաց մեծ մասին (SU եւ OS) Դ-ի բանաձեւն է հաղորդութեան, մինչդեռ ըստ ինքեան Բաշխման "Թո-ժ-յի" տաղին առաջին տողերն են ասոնքը: Ըստ այսմ՝ ալ կը նշանակեն BDFJN² եւ GK ձեռագիրք, այսպէս BDN² "ասէ ի բանից Թո-ժ-յի (D Թուժայի) - - - - - Եւրոպ. Մարմին քո պատուական եղիցի ինձ ի կեանս եւ սուրբ արիւն (D արիւնդ) քո ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց իմոյ." F "ասէ զբանս Թո-ժ-յի առաքելոյն. Մարմինս քո պատուական լիցի ինձ ի կեանս եւ արիւն քո ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց." J "Թոժայի" խրատագիր չունի, իսկ բանաձեւն ըստ Fի: GK "Եւ ասէ զբանս Թուժայի առաքելոյն. Մարմին քո, եւն ըստ սպ.: Միւս ձեռագիրք ալ (ACEHIMN) բանաձեւս ունին ըստ տպագրութեան: ||¹²⁴⁴ Հաղորդութեան կամ Բաշխման մասերս ալ շատ պէտքէն են: BDF տես վերն. J եւ N² դրինք լիակատար Հատածիս սկիզբը: Միւսներն աւելի համեմատ են տպագրութեան, բայց նաեւ շատ շեղումներով: ||¹²²⁴⁻¹²²⁶ ACEGHKMN "Եւ թէ սարկաւազ կայ (= O) հաղորդեսցի եւ նա. (C եւ թէ. քհ. կամ որի. կայ անգէն՝ հաղորդեսցի) Եւ ասնու (= O) որին. զսկիհն եւ դառնայ (= O) ի ժողովուրդն (= O, իսկ E "դառնայ ժողովուրդն") ասելով բարձր ձայնիւ. (= O, իսկ GK լոկ "բարձր." CHN չունի "բարձր" ալ:) Երկիւղիւ եւ հաւատով յառաջ մնաիք." (այսչափ EGHMIN): Այս ամէնք՝ I "Եւ որի. թէ կայ՝ հաղորդեսցի եւ նա. եւ ասնու զսուրբ սկիհն եւ դառնայ ի ժողովուրդն ասելով. Երկիւղիւ, եւն: Տպագիրներէն PQ՝ "Եւ որին. հաղորդեսցի, եւ յետ հաղորդելոյն գոչէ առ ժողովուրդն եւ ասէ բարձր. Երկիւղիւ, եւն: S "Եւ որին. հաղորդեսցի. եւ յետ հաղորդելոյն դարձցի առ ժողովուրդն ասելով բարձր ձայն. Երկիւղիւ... Դպիրքն բարձր ձայնիւ. Աստուած մեր, եւն: Դպրութիւնք (R²tv եւ be) "Եւ քարչն զվայրագոյրն յետ (v յետս): Եւ որին. քարոզէ բարձր ձայնիւ. (e չունի խրատագիրս.) Երկիւղիւ... Եւ ժողովուրդն (b եւ v "ժողովուրդքն") ասնն բարձր ձայնիւ. Աստուած մեր, եւն: Հոս կը պակտի b՝ թուղթ ինկած ըլլալով. (Թղ. 88էն ետքը): ||¹²²⁶ "Դպր. բարձր, դրինք ըստ V²: Ձեռագիրներէն ACEHIMN "Ժողովուրդն ասէ բարձր ձայնիւ." (AN չունին "ձայնիւ.") GK "Ժող. բարձր ձայնիւ.: Տպագիրներէն՝ O "Դպիրքն ասնն բարձր ձայնիւ." PQ "Եւ դպիրքն բարձր ձայնիւ." S տես սող 1225: SU "Ժողն. ասացէ բարձր ձայնիւ." ||¹²²⁷ N² (ըստ BDF) "Տէր

ՊԵՏՐՈՍԻՆՆԵՆ

— Եւ հաղորդեցի նոր ձեռնադրեալն, ըայց ոչ ի բերանն, այլ ի յափն տալով զարբութիւն: Եւ ամենայն արժանաւոր ժողովուրդն հաղորդեցին: Եւ յետ
 1230 հաղորդելոյն խաչակնքեցէ զժողովուրդն, եւ ասացէ ըարձր. Կեցո տէր † զժողովուրդս քո, եւ աւրհնեա զժառանգութիւնս քո, հովուեա եւ բարձրացո զսոսա յոյսմհեաէ մինչեւ յաւիտեան:

Դպիրքն յետ հաղորդութեան երգեցեն. Լքաք ի բարութեանց քոց տէր, ճաշակելով զմարմին քո եւ զարիւն: Փառք ի բարձունս կերակրողիդ զմեզ:
 1235 Որ հանապազ կերակրես զմեզ, առաքեա ի մեզ զհոգեւոր քո զաւրհնութիւն: Փառք ի բարձունս կերակրողիդ զմեզ:

Աստուած մեր երեւեցաւ, եւն. Է “Աստուած մեր եւ տէր մեր երեւեցաւ ժր”, եւն. ||¹²²⁸⁻¹²³⁰ Այս խրատագրին տեղ AE կ’ըսեն “Եւ հաղորդին ժողովուրդն: Եւ յետ հաղորդելոյն խաչակնքէ † զժողովուրդն եւ ասէ (Է բարձր.) Կեցո, եւն. C “Եւ :որ ձեռնադրելոցն յափն տալով եւ ոչ ի բերան, եւ հաղորդեցին ամենայն արժանաւորքն. եւ յետ հաղորդելոյն խաչակնքէ զժողովուրդն եւ ասէ բարձր. Կեցո զժողովուրդ, եւն: Միւսներն ըստ ապ., ըայց շատ պէտքի սութեամբ: GIK “Եւ հաղորդին նոր ձեռնադրեալքն ոչ (I ապա ոչ) ի բերանն”, եւն. M “Եւ հաղորդի նոր ձեռնադրեալն, ապա ոչ ի բերանն”, եւն. HN “Եւ հաղորդեցի նոր ձեռնադրեալն, (N ապա) ոչ ի բերան”, եւն. (նաեւ O այս “ապա” փխ. ըայց, եւ OPQSRV “ի բերանն.”) — GHIKMN եւ OPQS “այլ յափն տալով (O տայ) զարբութիւնն (KN զարբութիւն.”) — IIMN եւ SՊ. “Եւ ամենայն արժանաւոր ժողովուրդքն (այսպէս ՉՉ եւ իսկ OS. NR “ժողովուրդն”, ըստ ՑԱ. եւ PQ “Եւ ամենայն արժանաւորքն հաղորդեցին”, եւն) հաղորդին, եւն: Իսկ GK ասոր տեղ “Եւ ժողովուրդն հաղորդին”, — GHIKMN “Եւ յետ հաղորդելոյն խաչակնքէ (= O) զժողովուրդն եւ ասէ (= O) բարձր.” (I “...բարձր ձայնիւ.” GK “...զժողովուրդն՝ ասելով.) Տպագիրներէն PQ “...խաչակնքեցէ ընծայիւն եւ ասացէ.” (չունի “բարձր”, զոր ունին OS ալ.) — Ժողովուրդեան հաղորդութիւն տալու կաթուղիկեայց ձեւը մանրամասն տես ի X, էջ 29, զոր հաս շեղք կրկներ, քանի որ չկայ նոյնպէս ձեռագրաց եւ այլ խորհրդատետրներու մէջ: ||¹²³⁰ CF “Կեցո զժողովուրդս”, եւն (չունին տէր): ||¹²³¹⁻¹²³² DF եւ CE “...բարձրացո զժոսա” (փխ. “զսոսա”, ըստ այլոց): ||¹²³² B “...մինչեւ յաւիտեան. ամէն:”, ||¹²³³ Խրատագիրս չունի A, այլ կը կցէ “Լքաք” եւն առանց խորագրի. նոյնպէս J, իսկ E պարզ “Դպիրքն. Լքաք” եւն (= V²), Միւսներէն C “Յետ հաղորդութեան զպ. եղանակեն.” N “Յետ հաղորդութեան. Լքաք ի բարութեանց քոց: (Քհ.) Գոհանամք զքէն Հայր, եւն: GKI “Եւ զկնի (I յետ) հաղորդելոյն, (GK զպ.) երգեն.” M “Եւ յետ հաղորդութեանն երգեն, Տպագիրքը մեր դրածին պէս, միայն O “Եւ յետ հաղորդելոյն երգեն զպիրքն.” V “Եւ յետ հաղորդութեանն (= RT) երգեցեն ժողովուրդն:”, — “Լքաք” տաղին միայն սկիզբը կը յիշեն տպագիր խորհրդատետրներն եւ KN: Լիակատար ունին միւսները (A—N², իսկ B տես Թղ. 157բ կից ունենալով “Գոհանամք” եւն.) եւ Դպրութիւնք aegjklmnopq եւ տպագիրք R²Vstv: Դպրութիւնք (այսպէս R²tv) նախ խորագիրս ունին “Դարձեալ քարչեն զվայրագոյն. եւ զպիրքն երգեն.” ց կ’ըսէ՝ “Երգ զկնի բաշխման սուրբ խորհրդոյն.” իսկ j (Թղ. 180) հաս նախ ունի “Դպ. Հոցո այս ճարօն”, եւն առաջ: ||¹²³⁴ G “Փառք ի բարձունս” բառերէն ետքը չի գրեր տաղս: ||¹²³⁵ Միայն m “Ե—որ հանապազ” եւն: ԼԲ. Հատածիս կէտը, ուստի Գոհնութեան երեք աղօթքի հատուածները (մինչեւ տող 1251) չունին BDFJN², տես Հած. ԼԱ սկիզբը: Ունին միւսները՝ ACEGHIKMN ըստ տպագրաց. ||¹²³⁸ Խրատագիրս չունին AH. իսկ C “Քհն. ասէ. Գոհանամք” եւն. E “Քհն. ասէ զայս.” I “Եւ քհն. զյոյ՛ նմին ասէ.”

Ա Ղ Ա Ի Թ Գ Գ Ո Ն Ո Ի Թ Ե Ա Ն

11. — Բանանայն [ասացէ ի ծածուկ.] Գոհանամք զքէն Հայր ամե-
 նակալ, որ պատրաստեցիր մեզ նաւահանգիստ սուրբ զեկեղեցի, տաճար
 սրբութեան, ուր փառաբանի սուրբ Լորրորդութիւնդ: Ալէլուիա: — Գոհա- 1240
 նամք զքէն Վրիստոս թագաւոր, որ պարգեւեցեր մեզ կենդանութիւն կենա-
 րար մարմնով եւ արեամբդ քով սրբով. [չնորհեա զքաւութիւն եւ զմեծ
 զողորմութիւն:] Ալէլուիա: — Գոհանամք զքէն Հոգիւ ճշմարիտ, որ նորո-
 գեցեր սուրբ զեկեղեցի. անարատ պահեա հաւատով Լորրորդութեանդ յայսմ
 հետէ մինչեւ յաւիտեան: Ալէլուիա:

1240
1245

Սրկ. Եւ եւս խաղաղութեան զտէր աղաչեսցուք: Եւ եւս հաւատով
 ընկալեալք յաստուածային, սուրբ, յերկնային, յանմահ, յանարատ եւ յանա-
 պական խորհրդոյս, գտեառնէ գոհացարուք: — Դալ. Գոհանամք զքէն տէր,

M պարզ «ՔՏ.» (= SV² եւ ՏԱ. մինչդեռ O «Եւ մինչ նոքա երգեն, ՔՏն.
 սակ զաղութս.» եւ PQ «ՔՏն. I ասացէ ի ծածուկ.») իսկ GK ընդարձակ՝ «Եւ
 ՔՏն. լուանայ զձեռն, իսկ սրկն. խունկ արկանէ շուրջ զսեղանովն, եւ առեալ
 տանի զպատն ի սպասատունն եւ սակ զաղութս.» (K «Եւ սակ զայս:») —
 «Գոհանամք» աղօթիցս գիմաց լուսանցքի վրայ նշանակեր է M՝ «Երեւ Գոհա-
 նամքս աւելորդ է սեղն, Ի՞նչմադ է:», ||¹²³⁹ N² «...սուրբ եկեղեցի, տաճար,
 եւն: ||¹²⁴⁰ N «ուր փառաբանի սուրբ Երրորդութիւն. ալէլուիա.» Q «ուր
 փառաբանի մեծաւորի Երրորդութիւնդ» եւն, որմէ աղաւաղած P «ուր փա-
 ռաբանի առան սուրբ Երրորդութեան» եւն, եւ S «ուր փառաբանի սուրբ
 Երրորդութեան» եւն: ||¹²⁴²⁻¹²⁴³ CEIM «...եւ արեամբդ (C արեամբ) Ի՞նչ
 սրբով» եւն. O ալ «Եւ արեամբ քով» եւն: — Փակագծեալ «չնորհեա...
 զողորմութիւն, նախադասութիւնն ունին ՉԶ. եւ OPQSW, գուրս ձգած է R՝
 եւ անոր հետ UVV²TX: — Վերջը PQ «ալէլուիա. ալէլուիա.» (= M.)
 ||¹²⁴⁵ Հոս վերջը կը կցէ E «...մինչեւ յաւիտեան. ալէլուիա: Ի՞նչ. Աստուած
 մեր եւ Տէր մեր եւ Փրկիչդ մեր Յիսուս Քրիստոս որ ես աւրհանեալ ընդ Հաւր
 եւ ընդ սուրբ Հոգւոյդ, այժմ: Խղ. ամենեցուն: Աստուծոյ երկրպ.: Անշն
 անհա» եւն (տող 1262). ուստի շունի անկէ նախընթացները: ||¹²⁴⁶ Հոս կը
 սկսին BDF համաձայնիլ միմեքորուն: N² (= X) շունի «Եւ եւս» եւն մինչեւ
 յաջորդ աղօթքը՝ տող 1251. (տես Հոծ. ԱԸ սկիզբը): J ալ զասոնք այլուր
 ունի, սա կարգաւ ունենալով՝ «Լցա... Գոհանամք զքէն Տէր որ շնորհեալ է,
 եւն. (տող 1251): Խղ. Անշն անհա, եւն. (տող 1261): Սրկ. Ե- Ե- Ի՞նչ: Ե- Ե-
 հաւատով, եւն: Դպ. Գոհանամք, եւն: ՔՏ. իջանէ ի տաճարն. Որ աւրհան-
 անի» եւն: Նոյնպէս է N² «Լցա... Գոհանամք զքէն Տէր որ շնորհեալ է
 շնորհեալ...: Խղ. Աստուծոյ երկրպ.: Անշն անհա...: Եւ առեալ զպատն
 տանի աւանդատունն եւ սրգն. քարոզէ. Ե- Ե- Խղ.: Ե- Ե- հաւատով...:
 Եւ ՔՏն. երկոյս անգամ երկրպագէ զսեղանն, եւ իջանէ ի մէջ եկեղեցւոյն եւ
 սակ զաղութս բարձրածայն. եւ սրգն. բերէ զաւետարանն տայ ի գիրկն քա-
 հանային. եւ ՔՏն. սակ բարձր ձայնիւ. Որ աւրհան- զայնի» եւն: — Ըստ
 այսմ «Եւ եւս հաւատով» ունին A-N եւ Դպրութիւնք I²aejmr եւ տպա-
 գիրք R²V²stv. — Խրատագիր «Սրկ., ունին մեծագոյն մասն. բայց CGHN
 «Սրկն. քարոզէ:», ||¹²⁴⁷ A «...ընկալեալ յաստուածային» եւն (= FHJae):
 — Յաստուածային» շունի N²: — Շատերը յաջորդ անականները
 առանց նախդրի կը գրեն, այսպէս DJ «...աստուածային (= F), սուրբ,
 երկնային (= av), անմահ (= av, իսկ D ալ «յանմահ»), անարատ (= av,
 բայց D «յանարատ») եւ անապական (- avs, իսկ N² շունի «անապական»

սիրաց: Արով սամրացեալք յամենայն բանասրկու ին ընդդիմութեանց՝ քունդ 1255
 եւեթ եղիցուք արժանի լսել ձայնի, եւ քեղ միայնոյ քաջայայլթ եւ ճշմարիտ
 հովուիդ հետեւել, եւ առ ի քէն ընդունել զպատրաստեալ տեղի յարքայու-
 թեանդ երկնից, Աստուած մեր եւ տէր եւ փրկիչ ճիսուս Վրիստոս. որ ես
 աւրհնեալ ընդ Հաւր եւ ընդ սրբոյ Հոգւոյդ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս
 յաւիտենից. Ամէն:

Իսաղաղութիւն ՚ ընդ ամենեսեան: Անքնին, անհաս, երրեակ ինքնու-
 թեանդ, հաստիչ, ընդունաւղ եւ անբաժանելի միասնական սուրբ Արարորու-
 թեանդ վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ եւ միշտ եւ յաւի-
 տեանս յաւիտենից. Ամէն: — Սրկ. Աւրհնեա տէր:

Ա Ղ Ա Ի Թ Գ Ի Մ Է Զ Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Ո Յ

1265

1.9. — [Եւ սպա սոցէ զաւետարանն սուրբ ի ձեռն իւր,] եւ երկր-
 պագեալ համբուրեցէ զսեղանն, եւ իջեալ ի մէջ եկեղեցւոյն, ասացէ զա-

բարեսիրաց.) նաեւ OPQS "...եւ բարեսիրաց", իսկ SU (RTUVV*W) "...եւ
 քաջերաց:" Դրինք ըստ ձեռագրաց: ||¹²⁵⁵ ACDGHIJKMN "...տո՛ւ եւեթ
 արժանի" եւն (= OPQS.) իսկ BF "...տո՛ւր եւեթ" (= SU): ||¹²⁵⁶ F "...քեղ
 միայնոյ եւ քաջայայլթ եւ ճշմարիտ" եւն. N² "...միայնոյ քաջայայլթ ճշմար-
 րիտ" եւն: ||¹²⁵⁷ ABDGMN² "...հովուիդ հետեւել." FIJ "...հետեւեալ."
 իսկ HN "...հետեւել. ըստ ՏՊ: — PQS "...առ ի քէն ընդունել" եւն:
 "Տեղի" չունի F, ուստի "...ընդունել զպատրաստեալ յարքայութեանդ"
 եւն. H "...զպատրաստեալ տեղի արքայութեանդ" եւն. իսկ FJN² "զպա-
 տրաստեալ տեղի յարքայութեան տո՛ւ" (N² "երկնից" փխ. "քում"): ||
 ||¹²⁵⁸ BDGKN "...ի յ-յ. Աստուած մեր" եւն. (F չունի "ի ձայն" միասնեցուն
 հետ:) — FIJKMN² "...Աստուած մեր եւ Տէր Կր եւ փրկիչ (HJN եւ
 փրկիչ) Յիսուս" եւն: ||¹²⁵⁹ FGIJKMN "...ընդ Հաւր եւ ընդ սուրբ Հոգ-
 ւոյդ" եւն: ||¹²⁶¹ EFGH "Խղ. ամենեցուն" (= OPQSU) E ալ ունի "Անքնին"
 եւն աղօթքս: BEN² կցեն "Աստուծոյ երկրպ." ||¹²⁶² CGKN² "Անքնին"
 եւն: — BDFJN² "Անքնին, անհաս եւ, ինքնութեանդ (N² ինքնութեան)
 նաորի եւ ըրտանի, աթոթանի եւ միասնական" սուրբ Երրորդութեանդ վայելէ
 (N² լոկ "...անբաժանելի եւ միասնական") սուրբ Երրորդութեանդ վայելէ
 (D վայելեն) փառք իշխանութիւն եւ պատիւ. (հոս կը գաղթեցնեն աղօթքս
 BDN²): Նաեւ GK սկիզբն ասոնց պէս՝ "Անքնին անհաս, էակ ինքնութեանդ,
 հաստիչ" (մնացեալն ըստ ապ., որուն համեմատ են ACEHIMN): վերջնոց
 մէջ՝ N "...ինքնութեանդ հաստիչ" եւն. — A "ընդունաւղ" (փխ. "ընդուն-
 անղ.") — EG "...վայելեն փառքն եւն (= O): ||¹²⁶⁴ Դպրութիւնք (R¹tv
 եւ b) "Եւ ի վերջ տաղին (b չունի "ի վերջ տաղին") ասէ Սրկն. Աւրհնեա
 Տէր: ԳՏն. Որ աւրհնեա զայնոսիկ" եւն:

1.9. ||¹²⁶⁶ Խրատագիրս JN² տես վերը տող 1246, գարձեալ BDF "Եւ
 իջանէ ի մէջ եկեղեցւոյ եւ ասէ զաղաւթս բարձր." (D չունի բարձր.)
 ACEGIKMN (= O) "Եւ երկրպագեալ համբուրէ զսեղանն: Եւ իջեալ (GK
 իջանէ) ի մէջ եկեղեցւոյն (M եկեղեցւոյ) ասէ զաղաւթս." (այսպէս A. իսկ CN
 "ասէ զաղաւթս բարձր." MI "ասէ զաղաւթս ի ձայն." G "ասէ զաղաւթս
 ձայնիւ բարձր." K "ասէ բարձր.") իսկ H "Երկրպագանէ համբուրէ զսեղանն
 եւ իջեալ ի մէջ եկեղեցւոյն ասէ զաղաւթս բարձր." J լոկ "ԳՏ. իջանէ ի
 տաճարն: Տպագիրներէն՝ PQ "Եւ աղա սոցէ զաւետարանն սուրբ ի յեւն (Q ի
 յեւն) իւր (= V), եւ երիցս երկրպագեալ համբուրէ զուրբ սեղանն, եւ իջեալ

ղաւթս ի ծայն. Ար աւրհնես զայնտսիկ՝ որ աւրհնեն զքեզ տէր, եւ սուրբ առնես զյուսացեալս ի քեզ: Այնցո զժողովուրդս քո, եւ աւրհնես զժառանգութիւնս քո. զլուսնն եկեղեցւոյ քո պահեա, սրբեա զոսա՝ որք ողջունեցին սիրով զվայելութիւն տան քո: Վառ զմեզ փառաւորեա աստուածային զաւրութեամբ քով, եւ մի՛ թողուր զյուսացեալքս ի քեզ: Օխաղաղութիւն քո պարգեւեա ամենայն աշխարհի, եկեղեցեաց, քահանայից, թագաւորաց քրիստոնէից, եւ զինուորեալ մանկանց նոցա եւ ամենայն ժողովրդեանս. զե ամենայն սուրբ բարիք, եւ ամենայն պարգեւք կատարեալք ի վերուստ են իջեալ առ ի քէն՝ որես հայր լուսոյ, եւ քեզ վայելէ փառք իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ: Եւ դպիրքն ասացեն երեք անգամ. Եղիցի անուն տեառն աւրհնեալ, յայսմ հետէ մինչեւ յաւիտեան:

Եւ քահանայն դարձեալ առ ժողովուրդն ասացէ ի ծայն. Աստարուսն
 1280 աւրինաց եւ մարգարէից դու ես Վրիստոս Աստուած փրկիչ մեր, որ լցեր

(P իջանելով) ի մէջ եկեղեցւոյն ասացէ զաղթս: Միւս տպագիրք մեր գրածին պէս, բայց Օ ըստ Ա եւն, ուստի մեր գրած փակագծեալ “եւ ապա առցէ” եւն խօսքն ունին PQV: ||1269 H “...եւ սուրբ առնեն” (փխ. “առնեսւր”) BDFJN “...զյուսացեալսն ի քեզ” HI “զյուսացեալս ի քեզ” — JN “Այնցո Տեր զժողովուրդս” եւն: ||1270 N “Ջլուսնն եկեղեցւոյ տո՛մ պահեա” — BDFJN “...պահեա. եւ սուրբ քո զոսա, եւն. (K “...եւ սրբեա զոսա, եւն.) ||1271 N “...աստուածային զաւրութեամբ քո”. DEJ “...զաւրութեամբ քո” ||1272 ADN “եւ մի թողուր զյուսացեալս ի քեզ” (= PQS.) — AEGHIKMN եւ PQS “Չխաղաղութիւն պարգեւեա”, միւսները BCDFJN եւ Օ ու ՏԱ “Չխաղաղութիւն քո պարգեւեա” եւն: ||1273 HI “...քահանայից, սուրբաւորաց, թագաւորաց” եւն: — ACEGHIKMN “...թագաւորաց յերոջ”. (միւսները “թագաւորաց տրիտոնէից.” I նախ “քրիստոնէից” գրած. յետոյ ջնջած գրած է “մերոց.”) J “թագաւորաց քրիստոնէից, եւ իշխանաց քրիստոնէից, եւ զինուորեալ մանկանց նոցն, եւ ամենայն” եւն: ||1275 PQ “...ի վերուստ են իջեալք առ ի քէն” եւն: ||1276 Օ “վայելեն փառք” եւն: ||1277-1278 Խորատագիրք PQS “եւ Գոյիքն ասացեն երկուս” (Օ “Գոյիքն ասեն երեք անգամ.”) միւս ՏԱ “եւ յաղթուրդն ասացեն երեք անգամ:” իսկ ՉՉ. շատ պէսպէս են: ACMN “եւ ժողովուրդն ասէ Գ անգամ.” (C “...Գ անգամ ասէ.”) EIH “եւ ժող. ասեն Գ անգամ.” (I “...Գ անգամ ասեն.”) GK “եւ ժող. ասեն Գ. հետ:” BDFN “եւ ժող. միտան ասեն Գ. անգամ.” N “եւ ժողովուրդն միտարեան (այսինքն) Գ. անգամ ասէ զայս:” J պարզ “Գ. եղիցի” եւն: — վերջն ալ կը կրկնէ H “Գ. անգամ կրկնեա” (V “երկուս կրկնեա.” e “երեք անգամ ասեն:”) Ստղման “եղիցի, ասենք ունին, ամենք միայն սիրոյն յիշելով: ||1279 Խորագիրն այլեւայլ կերպով ունին ՉՉ. այսպէս ACEHIMN “եւ քհն. գառնայ ի վերայ ժողովրդեանն ասելով (NC եւ ասէ.) Աստարուսն” եւն. GK “քհն. ասէ ի վերայ նոցա. Աստարուսն” եւն. J “քհն. գառնայ առ ժողովուրդն ասելով խաչակնքէ:” Նաեւ տպագիրք OPQRSTUVWXYZ “եւ քհն. գարնցի (Օ գառնայ) ի վերայ ժողովրդեանն եւ ասացէ ի ծայն.” (Օ “եւ ասէ.” S չունի “եւ ասացէ ի ծայն.” RUT “...ժողովրդեանն՝ տսելով. Աստարուսն եւն.) Մենք գրինք ըստ W. ||1280 H “Աստարուսն աւրինաց” եւն: Բոլոր ՉՉ (A-N) “որ լցուցեր գառնայն” եւն: իսկ ՏՊ “որ լցուց” եւն: ||1281 ACDEGHJKMN “...գառնայն հայր-ի-ն տնաւրէնութիւնս” եւն. BF “գառնայն հայր-ի-ն” եւն (= ՏՊ. եւ J ալ լուսանցքի վրայ.) — J “...տնաւրէնութիւնք քո. (EGHN շունին հաս “քո.”) — IMN “Լցո զմեզ” եւն. JN

զամենայն հայրակամ տնաւրէնութիւնս քո. լըո եւ զմեզ Հոգւովդ քով սրբով:

[Սրբի. Աւրթի: — քն. խաղաղութիւն րամենեցուն: — Դո. եւ ընդ հոգւոյդ քում: — Սրբի. Երկիրազածութեամբ լուարութ: — քն. Սրբոյ Աւետարանիս որ ըստ Յովհաննու: — Դո. Փառք քեզ տէր Աստուած մեր: — Սրբի. Պաւստոստմէ: — Դո. Ասէ Աստուած, — քն. Ի սկզբանէ: էր Բանն, եւն: Իսի է Յինանն. եւ իրրեւ ճաշեցին եւն: Դո. Փառք քեզ

1285

“Լից եւ զմեզ” եւն (= PQ): — BDFJGK “...Հոգւովդ րո (BJ քով = DF) սրբով, եւ ինչ լայնէ քո: Ժող. Ամեն” եւն: Տես տող 1296: ||¹²⁸⁵ Ամբողջ մանրագիր հատածս, ուստի վերջին աւետարանն, լոնին բոլոր 22., սրտեք նախընթացին կը կցեն “Աւրհնեցից” եւն (տես տող 1296): — Բայց նաեւ Տպագիրք, որ Հռոմոյ տպագրութեան հետեւած են յայսմ, տարբեր կարգաւ ունին յաճախ ասիէ մինչեւ վերջը եւ վերջին աւետարանն իրրեւ յաւելումը կը գնեն ամենէն ետքը: OS այսպէս ունին մինչեւ վերջը՝ “Աստարումն...: Եւ ասացեն Դպիրքն. Օրհնեցից զորէ յաժնայն յամ: Եւ քն. խաչակնքէ զժողովուրդն եւ ասացէ բարձր. Օրհնել էր ինչոք...: Եւ ասացեն Սղմ. ԼԳ. Ի տէր պարծեցի անն իմ: Եւ ընդ սաղմոսէն բաշխեցի նշխար: Յաւարամանն Դպիրքն. Օրհնի: Աւտարումն ըստ Յովհաննու, Գլ. Ա համար Ա. Ի յիշման էր Բանն... (Օ էջ 41—42, Տ էջ 35.) Եւ գարձցի յարեւելս՝ երկրպագեցէ առաջի սեղանոյն. (Օ շունի տունս) Եւ ասացէ. Տէր Յինոս քրիստոս Աստուած ողորմո ին: Եւ մտեալ ի սարկաւազարանն, մերկացի ի զգեստուցն եւ երթիցէ խաղաղութեամբ.” — PQ եւ V՝ “Աստարումն...: Սրկ. Օրհնի: քն. խչ. անն: Դպ. Եւ ընդ հ. ր: Սրկ. Երկիրազածութեամբ լուարութ: Սրբոյ ավտարումն որ ըստ Յովհաննու: (P Գլուխ Առաջին, համար մկ. Q՝ Գլ. Ա, 1.) Ի Հօրէ լուսոյ: Ի յիշման էր Բանն: (P, հոս ամբողջ՝ էջ 35, Q՝ էջ 36): (V՝ Ժող. Փառք ինչ Տէր Աստուած տէր:) Սրկ. Սուրբ Իսկան ողորմոքս րճէր: քն. Պանդանէս զինք քրիստոս: (V Պահպանեա զժողովուրդս քո քրիստոս) Սրկ. Օրհնեցից զՏէր յաժնայն յամ: Եւ քն. խաչակնքեցէ զժողովուրդն եւ ասացէ բարձր. Օրհնել էր ինչոք...: Եւ գպիրքն ասացեն. (V զսղմ. ԼԳ.) Ի տէր պարծեցի անն իմ: Եւ ընդ սաղմոսէն (PQ գպրոց)՝ բաշխեցի նշխար (V ժողովուրդեանն): Եւ յաւարամանն քն. գարձցի (V գարձցի քն.) յարեւելս. Եւ երկրպագեցէ առաջի սրբոյ սեղանոյն (PQ երկոց) եւ ասացէ. Տէր Յինոս Աստուած (V Տէր Աստուած Յինոս քրիստոս) ողորմո ին: Եւ մտեալ յաւանդատունն՝ մերկացի ի զգեստուցն, (V եկեալ առաջի սեղանոյն, երկրպագեցէ երկոց) եւ երթիցէ խաղաղութեամբ: Հոս V (էջ 33) լիակատար կը գնէ իրր յաւելուած “Սրբոյ աւետարանիս որ ըստ Յովհաննու. Եւ իքրեւ ճաշեցին” եւն եւն: Ուստի PQV աւելի նման են մեր գրածին. — RU “Աստարումն... Ժղ. Ամեն: Եւ ասացեն զԱղմոսն. Օրհնեցից զՏէր: Եւ ընդ սաղմոսէն բաշխեցի նշխար ժողովուրդեանն: Յաւարամանն. Փառք Հօր եւ Որդ: Եւ քն. խաչակնքեցէ զժողովուրդն եւ ասացէ բարձր. Օրհնել էր ինչոք...: Եւ գարձցի յարեւելս, երկրպագէ առաջի սեղանոյն եւ ասացէ. Տէր Աստուած Յինոս քրիստոս ողորմո ին: Եւ մտեալ ի սարկաւազարանն՝ մերկացի ի զգեստուցն. եկեալ առաջի սեղանոյն երկրպագեցէ երկոց եւ երթայցէ խաղաղութեամբ: Սիւլքն (Ս լոնի “Սիւլքն”) սրբոյ ավտարումն ըստ Յովհաննու: Եւ կարդայցէ զսկիզբն սրբոյ աւետարանիս ըստ Յովհաննու, մինչեւ ջայն տեղին սր ասէ. Լի շարհոտ եւ ճշտարութեամբ: Ս ճիշդ Քի ընթերցումներն ունի, բայց կարգը տարբեր՝ այնու որ “Օրհնեալ եղերութեանն” ետքը կը գնէ “Սրբոյ աւետարանիս...: Եւ կարդայցէ...: Եւ գարձցի յարեւելս...: Եւ մտեալ ի սարկաւազարանն” եւն: Նոյն իսկ Հռոմոյ տպագրին Դպրութիւնն (R²) այլազգ ունի՝ “Աստարումն...: Դպիրքն. Օրհնեցից...: քն. Օրհնել էր ինչոք...: Եւ ի բաշխելն զնշխարն առ ժողովուրդն”

1290 տէր Աստուած մեր. — Սբէ: Սուրբ խաչիւս աղաչեսցուք զտէր, զի սովաւ փրկեսցէ զմեզ ի մեղաց. եւ կեցուցէ շնորհիւ ողորմութեան իւրոյ: Ամենակալ տէր Աստուած մեր կեցո եւ ողորմեա: — քհ. Տէր ողորմեա. Տէր ողորմեա: Պահպանեա զմեզ քրիստոս Աստուած մեր ընդ հովանեաւ սուրբ եւ պատուական խաչի քոյ ի խաղաղութեան. փրկեա յերևելի եւ յաներեւոյթ թշնամւոյն: Արժանաւորեա դոհոթեամբ փառաւորել զքեզ ընդ Հաւր եւ ընդ սուրբ Հոգւոյդ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:]

1295 Եւ Դպն. ասասցեն զասղմոսն. Աւրհնեցից զտէր յամենայն ժամ, յամենայն ժամ աւրհնութիւն նորա ի բերանս իմ.

երգեն զասղմոսն 33. Օրհնեցից շէր յամենայն. մինչեւ ի վերջն: Եւ ի վերջն ասեն. Փառ Հօր... Այժմ... Եւ ասեն. Ալիւտիւ Օրհն: քհ. Սբէյ ստեղծեալն որ ըստ Յովնանն: Յետ յարմարեալ տերութեան Տէր: քհ. Եւ իբրեւ ճշտեցի: Դպ. Փառ ինչ Տէր Աստուած Տէր: Սբ. Սուրբ իմ... քհ. Պահպանեա... Եւ արձակին խաղաղութեամբ: — վերջապէս TW “կատարումն... Սբ. Ալիւտիւ Օրհն: քհ. Խղ. սեւ: Ժղ. Եւ ընդ հոգւոյդ եւ այլն: (W Սբ. Երկնաշէնութեամբ) քհ. Սբէյ ստեղծեալն որ ըստ Յովնանն: (W Ժող. Փառ ինչ: Սբ. Պատեմութեան Ժղ. Աստուած: քհ.) Ի Հօրեւ լսուայ: Ի սիբանէ եր Բանն. Եւ Բանն: Ժղ. Փառ ինչ Տէր Աստուած Տէր: Սբ. Սուրբ իմ... քհ. Պահպանեա շտեայտ Ի... Եւ զպիղքն ասասցեն զասղմոսն. Օրհնեցից... Եւ ընդ սասղմոսն բաշխեցի նշխար ժողովրդեանն: Յաւարմանն. Փառ Հօր Եւ Որդոյ Եւ Հօգ: Եւ քհ. խաչակիքեսցէ զժողովուրդն եւ ասասցէ բարձր. Օրհնեալ եղերոս... Եւ դարձցի յարեւելո, երկրպագէ առաջի սեզանոյն եւ ասասցէ. Տէր Աստուած Յետոս քրիստոս ողորմեայ ինչ: Եւ Եւ մտեալ ի սարկաւազարանն մերկասցի ի զգեստուցն: Եկեալ առաջի սեզանոյն՝ երկրպագէ երկոց եւ երթայցէ խաղաղութեամբ: — Հասկ ուրեմն Դպրութիւնքն ալ (stv.) աւելի համառօտ են. V “Ի տէր պարծեացի, սասղմոսը լիակատար կր դնէ (էջ 165 եւն.) յետոյ (էջ 167 — 169) “Տաղ ի զճարման պատարագին. Այն ի՞մ յամենայն ժամ ի տէր դարձեցի, եւն. (j Դպրութիւնն վերջնոյ տեղ կը դնէ “Այսօր յարեալ ի մեռելոց” եւն եւ ուրիշ շարականներ, իսկ be կ’աւարտին “կատարումն օրինացի եւն կատարով, ուստի շունին վերջինքս, ինչպէս առ հասարակ ամէն 22): — Մենք վերը (մանրագիրն՝ տող 1283 — 1295) դրինք ըստ V², որ ասկէ ետքն այսպէս ունի մինչեւ վերջը՝ “Դպիրքն. Օրհնեցից... Եւ քհ. խաչակիքեսցէ զժողովուրդն եւ ասասցէ բարձր. Օրհնեալ եղերոս...”, շոս եւ ստով կը լինենայ V²: Յաջորդիւ միայն քանի մը մանրամասնութիւն պիտի նշանակենք. միւսները դրինք հոս լիակատար: ||¹²⁸⁸ Միայն V “Սուրբ ստեղծեալն աղաչեսցուք, եւն. (փխ. “Սուրբ իմ...” ըստ այլոց:) ||¹²⁹¹ R²PQ “Պահպանեա զմեզ քրիստոս” եւն. V “Պահպանեա զժողովուրդս Ի” եւն, TWlv “Պահպանեա շտեայտ Ի քրիստոս” եւն. — միայն ի “ընդ հովանեաւ սուրբ... խաչիւ քո”, եւն: ||¹²⁹⁵ Հոս վերջը R² “Եւ արձակին խաղաղութեամբ” վերը դրած ըլլալով “Օրհնեցից” եւն, իսկ be եւ iv հոս “Դպ. Օրհնեցից... քհ. Օրհնեալ եղերոս... ընդ յեղ (V Եւ ընդ) ստեղծեալ. ամէն. (eb շունին “ամէն:”) Եւ արձակին խաղաղութեամբ.” (be շունին խրատագիրս) ||¹²⁹⁶ Տպագիրքը լիակատար մինչեւ վերջը, ուստի այս մասերն ալ, տես նախընթացը: Չեռագիրքը ալ մինչեւ վերջը նուազ պէտպէս չեն. BDF տես վերն, N² այսպէս է՝ “կատարումն... Եւ սկսանին Սղմ. Աւրհնեցից շէր յամենայն ժամ յամենայն ժամ: Չփոխն ի բուն ասէ, եւ զառաջի տունն կրկին ասայ: Եւ կիսատարկաւազն բերէ զնշխարն առաջի քահանային, եւ նայ բաշխէ ժողովրդեանն եւ կիսատարկաւազն բաշխէ զմեացեալ կոտորն մանկանցն սղայոց: Եւ ասէ քարոզ. Սուրբ իմ... Եւ սուրբ ստեղծեալն:

Եւ քահանայն խաչակիրեաց զժողովորդն . եւ ասացէ բարձր . Արհ-
նեալք † եղերուք ի շնորհաց սուրբ Հոգւոյն . երթայք խաղաղութեամբ . եւ
Տէր եղիցի ընդ ձեզ ընդ ամենեսեան : Ամէն :

1300

Եւ դպիրքն ասացնն զՍղմ . ԼԳ . Ի Տէր պարծեսցի անձն իմ : Եւ ընդ
սաղմոսելն՝ բաշխեսցի նշխար ժողովորդեանն : Եւ յաւարտմանն՝ դարձցի քնն .
յարեւելս , երկրպագեսցէ առաջի սրբոյ սեղանոյն եւ ասացէ . Տէր Աստուած
Վիսուս Վրիստոս ողորմեա ինձ : — Եւ մտեալ ի սարկաւազարանն՝ մերկասցի
ի զգեստուցն , եկեալ առաջի սեղանոյն , երկրպագեսցէ երիցս . եւ երթիցէ
խաղաղութեամբ :

1305

Աղաւթք . Պահպանիչ : Եւ ասա լուանայ զձեռն յաւազանն , եւ դառնայ ի բնն ,
եւ հանէ զհանգերձն եւ անէ զԱմբիծն : Եւ աւարտն կարգան շՅՆՆՆՆ ԳԻՆ .
Եւ իբրեւ նշանի : Սրկն . քարագէ . Առն հանգեցեալ հոգի : Եւ քՏն . ասէ
զաղաւթս . Քրիստոս Որդի անհաշու եւ քարեգործ : Եւ նմա փառք յաւիտեանս
ամէն . Նի վերջին մասը միայն իրեն յատուկ է , եւ՝ ըսենք՝ նոր գրէ է : —
J ամենեւին խորագիր չունի , եւ կարճ՝ «Աստուածս սրբնաց... : Արհնեալ
եղերս... :» (ուրիշ ոչինչ) — Միւսները ACEGHIKMN «Աստուածս...
Հոգւոյդ սուրբ Հոգւոյդ : Ժող . Ամէն : Եւ ասնն զՍաղմոս (IN սաղմոս , GK սաղմոս
ձայնիւ . C զսաղմոսն .) Արհնեցից շՏեր... : (GK Ձփոխն ի բուն ասա :) Եւ ընդ
սաղմոսելն (C եւ ընդ ասել սաղմոսին , I եւ ընդ սկսանիլն , K եւ ընդ յատելն)
բաշխի նշխար (A նշխարն , GK բաշխէ քՏն . զնշխարն) ժողովորդեանն : Յաւարտ-
մանն (E յաւարտման , H յաւարտ .) Փոքր Հոգ . (EH լիակատար կր գրեն ,
իսկ GK ասոր տեղ՝ «Եւ յաւարտման տան փառք :») Եւ քՏն . խաչակիրք
զժողովորդն եւ անէ բարձր (GKN չունին՝ բարձր .) Արհնեալ եղերս... :
Ընդհանր սուրբ Հոգւոյն , երկուստ ի հոգւոյն իմ սուրբ Հոգւոյն ընդ
(H «ամենեսեանդ .» , որով կր սպասի H.) Ժող . Ամէն . (= IGKM , իսկ N «Դու .
Ամէն .» E չունի «Ամէն .» AC «Ժող .» չունին , այլ «ամէն .» կր կցեն աղօթքին :)
Եւ դառնայ յարեւելս , երկրպագէ առաջի սեղանոյն (C ... յարեւելս քՏն . եւ
երկրպագէ առաջի սեղանոյն երիցս , E «... երկրպագէ երից առաջի... ,
GKIMN ... երկրպագէ առաջի սեղանոյն երիցս) եւ անէ . Տէր Յիսուս Քրիստոս
Աստուած (CGK չունին՝ Աստուած .) ողորմեա թշ , (C կցէ «Եւ սեղանն հոգւոյ
սուրբ : Եւ ի սարկաւազարանն , եւն :) Եւ մտեալ ի սարկաւազատունն
(CEIGKMN սարկաւազարանն) եւ մերկանայ (EMN «... սարկաւազարանն՝
մերկանայ) ի զգեստուցն (N մերկանայ զգեստն .) զայ (IGK եւ գայ) առաջի
սեղանոյն , (K եւ) երկրպագէ երիցս եւ երթայ խաղաղութեամբ . (N ի խա-
ղաղութիւն :) — Հոս ի վերջոյ կր կցէ՝ A «Այլ աղաւթք որ ասի նախ քան
զձաշակել խորհրդոյն ի թանկ թոճոյն սուրբ : Մարմին քո , եւն : Նոյնը հոս
ի վերջոյ նաեւ C (Թղ . 97ա) , E (Թղ . 134ա) , G (Թղ . 150ա) , K (Թղ . 154բ) ,
M (Թղ . 27բ) եւ N (Թղ . 62բ) : — Ի վերջոյ յիշենք որ D թերի ունի՝ «Ար-
հնեալ † եղերս... : Ընդհանր սուրբ Հոգւոյն եւ Տէր եղիցի ընդ սեղանն .» մինչ
F լիակատար՝ «Արհնեալ եղերուք ի շնորհաց սուրբ Հոգւոյն , երթայք խա-
ղաղութեամբ եւ տէր եղիցի ընդ ամենեսեան , ամէն .» միւս ձեռագրայ պէս :

Ը.

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ծ

ՅԱՆՎՐԻՔ, ՀԱՆԳԵՐՉՔ ԵՒ ԿԱՇՔ ՍՐՐՈՒԹԵԱՆ

ԱՌ ՀԻՆՍՆ ՀԱՅՈՑ ՓՈՔՐ Ի ՇԱՏԷ*

Թէպէտ ստոյգ է՝ աս պատարագաց բնագիրները՝ որոնք այլեւայլ նպատուք ցայժմ երեւան ելան, իրենք իրենցմէ հեղինակէն եւ ժամանակէն այնչափ փառաւոր եւ լուսաւոր են՝ որ ասոնցմով չեն գտներ բան մը աւելի՝ բայց եթէ ի լաւագոյն Օրինակաց, որոնց կրնանք դեռ սպասել. սակայն ո՞վ կ'ուրանայ թէ նոյները սրբութեան յարկաց մէջ Աստուծոյ սեղանոյ առջեւ ի հանդերձս փառաց, ինչպէս որ կրբեմն եղան, մտածելով՝ քիչ մխիթարութիւն տպաւորեն եւ մեր նուիրագործական իրաց ծանօթութեանց կամ պատմութեան ոչինչ յաւելում ընեն: Անոր համար տկար փորձ մը հոս աս նկատմամբ՝ չէ առանց օգտի ստուգիւ, թէպէտ լաւագոյնը մնայ ապագայի:

Ա.

Յ Ա Ճ Ա Ր Ք

Քրիստոնէութեան հետ՝ արդէն անգիր ժամանակներէ յունական èκκλησία բառն իրենց մէկ սեպհական արտաբերութեամբը «էկէղէջէ», ըսելով առած են Հայք, առաջին հարց շրթուներն ասանկ այլափոխելով: Հիմակ մոռցուած զանազանութիւնը, դորն որ հինք կ'ընէին սաճարաց անուն տալու ատեն, իրենց քով անսովոր չենք գտներ:

* Կանխաւ ըսենք որ Հեղինակէն է այս մասը, բայց նախնարար դրուած էր Նազիանզեան շորս Պատարագներէն ետքը (իբր էջ 330)՝ հանդերձ ուրիշ Յաւելուածով մը՝ «Հերձուած ու Հանգանակ»: Հանգանակի քննութիւնն արդէն հրատարակուեցաւ զատ գրքուկով (Վիեննա 1891). միւսը կամ Հայ եկեղեցւոյ կրօնական Պատմութիւնը Հինգերորդ դարու վերջերէն սկսեալ՝ նոյնպէս առանձին գրքուկով հրատարակուելու արժանի է, ուստի հոս չենք դնար: Իբրեւ Յաւելուած

պահնցինք միայն այս կտորը՝ որ մատենիս նոր ընդօրինակութեան (ի չ. Քերովքէէ Սպենսան) մէջ ալ դրուած էր միւսներուն հետ հոս գրքին վերջը: Այս «փոքր ի շատէ», գրութեան նպատակն է միայն Ե-Ջ դասնորոշ հնութեան քողն ըստ մասին պարզել. անցողակի յիշուած են յետագայ ժամանակաց մասին քանի մը կէտեր: Լիակատար գրութիւն մ'այս ամէն ինդիքներուն մասին տակաւին չկայ. թէեւ զգալի է պէտքը: ՀՐՏՐ.

“Տոն Աստուծոյ” Ս. Գրոց սովորութեան համեմատ,¹ ինչպէս նաեւ “Տոն աղջիկ” (εὐχτήριον կամ προσευκτήριον)² հասարակ է:³ Ի մասնաւորի մարգարէի մը նուիրածը, այսինքն՝ ուր անոր նշխարքը դրուած էր, կ’ըսուէր “Սարգարէարան” (προφήτηριον), ինչպէս Առաքելոյ մը նշխարաց նուիրածը՝ “Աստուծարան” (ἀποστολείον): Հասարակ վկայ կամ Սարգարտի մ’անուամբ շինուածը “Վհայարան” կամ յունարէն-հայերէն “Սաստուծոն”⁴ մեր հիներն ալ նրուասողեմայ Յարութեան տաճարը կ’անուանեն Մատուռն գերասղանցութեամբ՝ μαρτύριον. մեր ամենէն հին Ընթերցարանը (Lectioarium) կ’ըսէ ստէպ’ “Ժողովին ի սուրբ Տաստուծոն... ապա պատարագ մատչի ի սուրբ Տաստուծոն, առաջի սուրբ խաչին”:

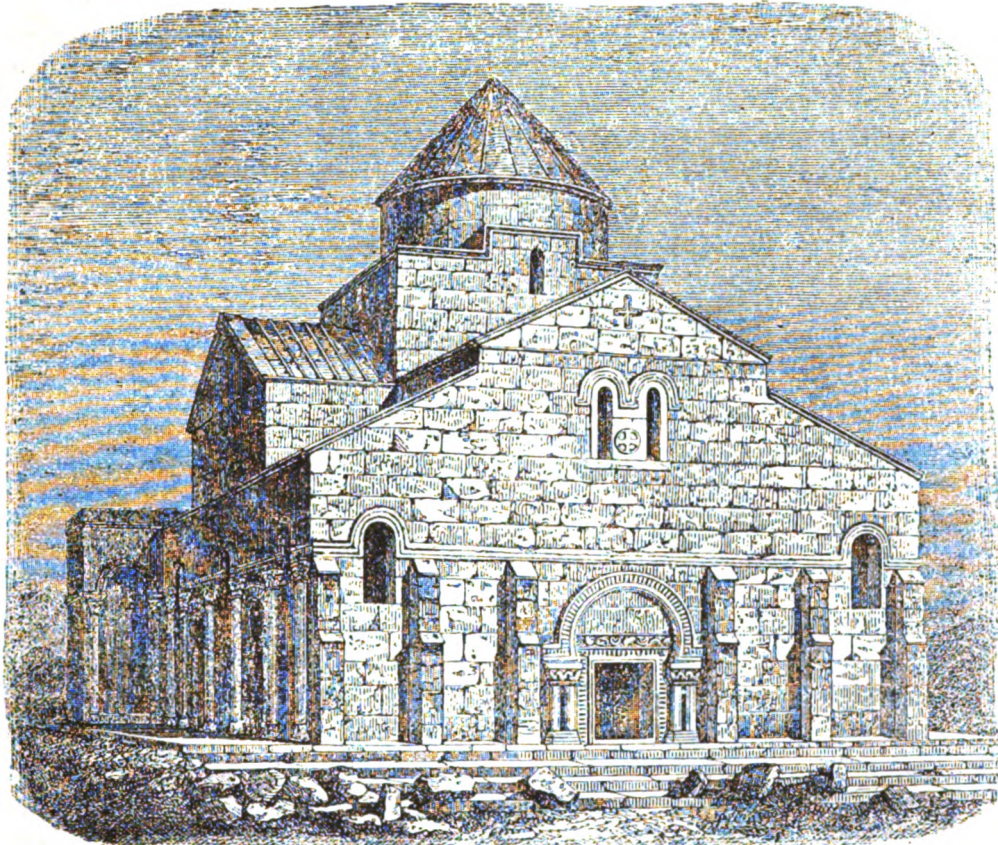
Վաղարշապատու Դ. դարուն սկիզբը Հայոց դարձին տտեն “ Գաճաքը ” կամ “ Եկեղեցին ” էր գլխաւոր եպիսկոպոսութեան կամ կաթողիկոսութեան կենդրոնը: Ասոր կենդրոնն ունէր 4 սիւնք, որոնք բոլորաձեւ խարխիւններու վրայ կեցած՝ իրենց զուիներէն կամարներ իրարու կապուած զմրեթ մը կ’երթան կապելու վրանաձեւ: Խոսք մը նոյնը կը պատկէ դրանց: Ասանկ՝ առաջին Ս. Գրիգորի եկեղեցին, ինչպէս կը նկարագրէ Գրիգորի Տեպեան գրողը՝ առ Ազաթանդեղայ: Ի՞նչ ունինք մեր աւերմանն եւ կործանման նուիրուած մեծատարած երկրին մէջ այնչափ յաճախութեամբ եւ բաւական զանազանութեամբ, որչափ մեր Հնոց եկեղեցական ճարտարապետութեան յիշատակարանները: Գովութեան արժանի են եղած նորագոյն գիտողութիւնները Շահաթուռնեանի, Հ. Ներսիսի, Neale-ի, Արարկերի: Սակայն պէտք ունինք դեռ իրագէտ՝ արուեստով եւ գիտութեամբ պնդակազմ շրջողներու եւ գիտողներու՝ որոնք զմեզ արտաքին իրաց տեսքէն կամոց կամոց այնչափ ներքին մանր տարակոյսներուն լուծման տանին, մանաւանդ հնագոյն մասին նկատմամբ: Կը վկայուի միաբան՝ շրջող ախանասեաներէ թէ չկայ ուրիշ քրիստոնէական երկիր մը՝ ուր այնչափ կեցած ըլլան այսպիսի յիշատակարաններ պահելով իրենց նախնական կերպարանքը, ինչպէս Հայոց հողը՝ զորն որ գոզցես թողուցին երան անոր տէրերը եւ չունեցան ժամանակ ընդ երկար գործածութեամբ, ըստ մասին կամ ի հիմանց — ինչպէս կ’ըլլայ միշտ — նորագելու. սնանկ որ սա շէնքերուն շատերը այսօրուան օրս անապատի մէջ են, մարդիկներէ հեռու մնալով պահուած են շատերն ըստ բաւականին լաւ, ոմանք — ինչպէս ճանապարհորդք կը հաստատեն, — կարծես թէ նոր շինուած, թէպէտ եւ ի պատմութեանն բաւական որոշ ըլլայ անոնց շինութեան ասերը:

Բոլորին մէջէն գրեթէ ի սեռ ին մինակ յիշատակարան մըն է՝ որուն սիրով մը հոս կը հրապուրուինք, Տեկոսոյ վհայարանը՝ որոն մեջ մինչեւ ցայս վայր յառաջ ընթաց պարագայները սրտագին գործածութեամբ են՝ նոյն իսկ Սեթիէ Յովնանուս ասերն. (տես Պոպ. Թիւ 1):

Տեկոս Անիէն 4 ժամ հեռու գեղ մը (ինչպէս Հ. Ներսէս “Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ Մեծ Հայք, էջ 205 կ’ըսէ), վկայարանը 24 մեթր երկայնութեամբ եւ 14 1/2 լայնութեամբ, տակի գմբեթը 4 ստուար սիւներով վեր-

¹ Ազաթ. եւ. Գ. Փարպ.:
² Փ. Բուզ. Գրք. Գ. Գլ. 3. էջ 7:
³ “Աղբ-բռն” կամ “Աղբ-ռնոց”, ըսուած՝ կանոնագիրք: “Սրբ-բռն” (ἀγιαστήριον) նոյն տեղը: Բաւական ետքը նորագրութեամբ յայնին սերտիւ յարելու համար “կ-բ-բռն” կամ “Ժ-բ-բռն” կամ “Ժ-գ-բ-բռնոց”՝ կանոնք Սահակոյ ընծայեալք:

Ջուղայի, խորհրդանշոցը կամ սարկաւազատունը յաջմէ եւ յահեկէ կրկնայարկէ: Արտաքին տեսքը կ'առնուի "Նշմարք Հայկականք", * մակագրեալ հրատարակութենէն: Հ. Ներսէս ամէնէն հին յիշատակարանը՝ զոր արեւմտեան դրան աղեղնաձեւ բարաւորին վրայ կը կարդայ, այսպէս պակասաւ որ (էջ 206) յառաջ

1. ԵԿԵՂԵՑԻ ՏԵԿՈՐՈՅ

կը բերէ.** "Հիմնեցաւ տեղիս ի ձեռն Թովհաննու Հայոց Կաթողիկոսի եւ Թովհաննու Արշարունեաց եւ Տ...յրոնի Տեկորոյ սանայ երկցու եւ Մանանայ հազարապետի, յիս բարեխաւսութիւն եւ բոլոր ազգին եւ որդեկաց եւ սիրելեաց — եւ Սրբոյ Սարգսի՝ Սահակ Կամսարական շինեաց զայս վկայարան":

* Հ. Ղ. Ալիշան, "Նշմարք Հայկականք", Պրակ Գ, Նկար 33 եւ 34: Նոյն նկղնցւոյն արտաքինն այլեւալ կողմանէ եւ ներքինն նաեւ "Շիրակ", էջ 131-134՝ առնուած նախնաբար Texierի ծանօթ գործքէն, Description de l'Arménie, la Perse etc. Paris 1842, Pl. XXV-XXVIII.

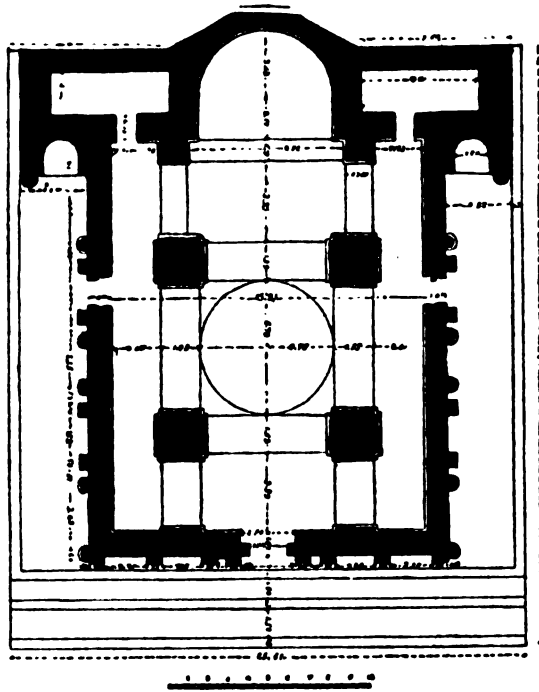
** Հ. Ղ. Ալիշան, "Շիրակ", էջ 132 այսպէս ունի "Ուրանայ եւ Հոտ... [Ե]պիսկոպոսի եւ Տ...յրոնի Տեկորոյ վանաց երկցու եւ Մանանայ հազարապետի հիմարկեցաւ տեղիս ի ձեռն

Թովհաննու Հայոց Կաթողիկոսի եւ Թովհաննու Արշարունեաց. յիս բարեխաւսութիւն եւ բոլոր ազգիս եւ ամուսնի եւ որդեկաց եւ սիրելեաց եւ սրբոյ Սարգսի, Սահակ Կամսարական շինեաց զայս վկայարան": Այսպէս ալ կը դնէ Հ. Ներսէս (անդ, ծան. 1), որ ըստ այսմ երկու ընթերցուած յառաջ կը բերէ: Ընդհանրապէս ամբողջ արձանագիրը վերաքննութեամ կարօտ է. ըստ Ալիշանի "Մանան", ըլլայ թերեւս վահան Մամիկոնեան:

Սահակ եւ (երիցագոյն) Ներսէ՛հ Արշաւրայ Կամնարականի որդիք էին, որն որ Յաղկերաի Հալաժանայ կապեալ նախարարայ մէջ երեւելի էր: Ներսէ՛հ եւ Սահակ Վահանայ Մամիկոնենի՛ հետ Պարսից դէմ կռուեցան աջակից: Ուստի Սահակայ Կամնարականի ատեն Յովհան Հայոց Կաթուղիկոսը Մանդակունին է, ինչպէս նաեւ Յովհան Արշարունեաց (Տէր):

Աւելի ճշդիւ թուականը կը գիտնայինք, եթէ լաւագոյն կարդացուած ըլլար առաջին յիշատակարանին առաջին մասը:

Սրբոյն Սարգսի յարգութիւնն արեւելեաց քան թէ Յունաց մէջ յաճախ արդէն Ն դարուն՝ առաջին կէսէն մեզի ծանօթ է. Սերգիոս անունն այլափոխուած է ի Սարգիս՝ ըստ մասին համառօտութեան միոյ վանկի:

2. Յ Ա Տ Ա Կ Ա Ձ Ձ Ի Տ Ե Կ Ո Ր Ո Յ

Շէնքն ի փոքրիկութեան ստուար՝ այսչափ դարերու հետ ոգորած է: Մեր Տեկորոյ մատրան յատակագծէն (տես Պտկ. 2) կը տեսնենք որ երկու սենեակք կան յաջմէ եւ յահեկէ ընմին, որոնք որ — ինչպէս յայտնի է, — ասոր յատուկ չըլլալով՝ բոլոր Հայաստանի եկեղեցեաց եւ վկայարանաց կը վերաբերին: Աս սենեակները միշտ իրենց ղանազանիչ հայկական ձեւն ունին. այսինքն արեւելեան կողմը Յունականներուն պէս *apsidal* չեն, հապա շիտակ զծով են, այսինքն երկայնաձեւ քառակուսի մը կը կազմեն: Աս սենեակներուն անունը Առաքելական ՍՀմնդրց. մէջ՝ *παστοφορία* կ'ըսուի՝ այսինքն Սրակապանք, Վարագուրաձիգք. իրօք ալ ի հնումն ունեցած պիտ'որ ըլլան ասոնց մուտքերը մէյմէկ

1 Ղ. Փարպ. էջ 495: | էջ 101—2) Սուրբ Սարգիս եւ Թէոփորոս:
 2 Բիւլ. Գ. Գ. Ժ. (ադ. Վենետ. 1832, | 3 Տես վերը, էջ 91—95 ըսածնիս:

սրահակք. դեռ 200 տարի ասկէ առաջ մէջտեղ կար սովորութիւնը: Սակայն անունը մեր քով հասարակօրէն կ'ըսուէր «Սարկա-ապօնոց», (առ Նզիշէի), յունական՝ διακονεϊον. եւ «Խորհրդաւոց, կ'անուանեն արդէն Ը դարուն:՝

Տեկորոյ մաստիան ճակատը գտնուած բոլորակ ձեւը՝ վրան խաչաձեւ նշանուած, կրնայ արդեօք սրբազան Հացն ըլլալ: Մտայ՝ որն որ յարկին ծայրը գետեղուած է, պարզ՝ եւ ոչ յունական է, թէ որ արուեստաւորին վստահինք:

Բայց մենք որ կ'ուզենք խուս ինչ մանրամասնութիւն ստանալ, դարձեալ կ'ուզենք քիչ մը ճամբայ բանալ առջեւնիս, խօսելով քիչ մը ան երկասիրութեան վրայ՝ որն որ «Տէսիլ սրբոյն Սահակայ», կ'անուանուի Ն. դարէն: Ասիկայ Ղ. Փարպեցի՝ Կաթողիկէին Վաղարշապատու երէցը՝ Ն. գարուն վերջերը մեզի՝ անանկ ինչպէս որ կը գտնէ կու. տայ: Մեզի, ինչպէս ուրիշ առթիւ ըսուած է, նպատակներու ծառայելու համար՝ Սահակայ տեսլեան ստուգիւ եղած ըլլալը կամ չըլլալը հոգ չէ. բաւական է որ ան ասնն եւ ոչ ետքը մէկն այսպէս խորհեցաւ եւ գրեց եւ ան գաղափարներն ունեցաւ:

Լեզուն Ն. դարուն շատ վերջերը չ'իյնար, երբ որ յունական Կանոնաց թարգմանիչն արդէն գիտէ աս Տեսիլը:

* Հրեշտակ մը տեսնուածին մեկնութիւնը կու տայ. այս մեկնութեան դրուին ալ սանկ գրուած է. «Սէկն-Նի-ն Բե-սի-ան սրբոյն Սահակայ ի հրնշտակէն Աստուծոյ, զոր եցոյց յայսնի ըստ իւրաքանչիւր գլխոց եւ միոյ միոյ տանց, վասն կրնաց մարդկան եւ կատարածի աշխարհի: Արք Գրեցա՛ զԲե-սի-ն Կարճատեղոց, Ե- զԵկն-Նի-նն՝ Ե-ատեղոց:»² Չէ թէ իրմէ, այլ տեսիլը տեսնողէն դրուած է՝ կ'ըսէ Ղազար: Առաջին մասին նկատմամբ՝ գրեթէ աւելորդ է Գլխիւր վկայութիւնը. վասն զի արդէն լեզուն Ղազարայ չէ, իւր ժամանակէն մաքրագոյն եւ հնագոյն ըլլալով. խնդիրն երկրորդ մասին վրայ է: Սահակ որն որ աս տեսիլը տեսնի այսպէս՝ գրով ալ թողուցեր է, կ'ըսէ Ղազար, ինչպէս նոյն իսկ տեսլեան իօքերն ալ կը պահանջեն: Կրնայ պարթեւ հայրապետը տեսիլք մը տեսած ըլլալ կամ ոչ, նոյնը պատմած ըլլալ կամ ոչ՝ երբ որ կ'ուզէին նախարարը որ իրեն կաթողիկոսական իշխանութիւնը նսեւ պարսկական Դրան կողմանէ հաստատել տան: Սակայն դժուարաւ կրնանք համոզուիլ թէ ասիկայ այնպիսի տեսլեան մը վաւերական գրութիւնն ըլլայ: «Գրեի Գրոյ» (Ազատանգեղեայ) մէջ գտնուած տեսլեան հետ ասիկայ զոյգ մը կը կազմէ, բազմօք սնկէ ասոր առնուած ձեւ, գաղափար, խօսք եւ բառ:

¹ Յովհ. Իմաստ. էջ 140. «Խորհրդանոցքն յաջմէ եւ յահեկէ ցուցանեն սպասուց եկեղեցւոյ եւ անպակաս ունել զտուրս սղորմութեան առ ազքատու», Լամբր. (Մատենագրութիւնք, Վե-նետ. 1847, էջ 84) գեւ կ'ըսէր ասանկ պատարագի մեկնութիւն գրած ասնն թէ «սարկաւագունք զմազմայն եւ զսիհնն եւ զլուսն բերեն ի օննեկէն ի օնգանն եւ սեղանոյն ածեն արտաքն ի բաշխու. մն», եւն:

- Այս աստղներով միջանկեալ չատուածն առինք չեղինակէն առաջին գրութենէն կամ թղթոց մէջ գտնելով. վերջնական մարտը ընդօրինակութեան մէջ դուրս ձգուած էր: ՀՐՏՐ.

² Այս նօտագիր նշանակուածները, որոնք (Փարպեցւոյ) 1798ի տարւոյ տպագրութեան մէջ չկան, Հռոմայ Museo Borgianoի բնախր ընթերցուած ունեցող օրինակէն են եւ հարազատութեան ամէն ճշան ունին: Այսպէս ուրեմն գոյներով զատեր է ի սկզբան աս տեսիլք շինողը. ընդօրինակողք չպահելով աս գունոց զանազանութիւնը, հարկ համարուեր է վերջապէս ոոյն ծանուցումն ալ: Իսկ 1873 տարւոյն տպագրութիւնը, մեզի անծանօթ պատճառով, բոլորովին զանց կ'ընէ աս վերնագրերնրը, թէպէտ ասոնք անտարակոյս նախնական են:

Սահայն ինչ մեզի ասկից, ըլլայ ինչպէս որ կ'ուզուի. մեր առաջիկայ վախճանին համար՝ որ Ե. դարու յիշատակարան մը պէտք է՝ ըլլայ ասիկայ վաւերական թէ անվաւերական՝ մեզի հիմայ հոգ չէ: Բարեբախտութեամբ մինակ ներքուստ (լեզուէն եւն) չէ որ աս հուսթիւնն իրեն կ'ընծայուի: Չունիք ամենեւին տարակոյտ որ ասիկայ այսպէս առջեւն ունէր նաեւ Մ. Մորենացի եւ նոյնէն հանելով կը նշանակէր վերոյիշեալ պէպքը: Վասն զի մեր Տեսիլքը, ինչպէս որ Ղազար յառաջ կը բերէ, յառաջ եւ վերջը պատմութիւն կամ տեղեկութիւն մ'ունի երբորդէ մը գրուած, որուն կը հետեւին թէ Ղազար եւ թէ Տերունի Բագրուանկայ եպիսկոպոսը: Այս ժամանակներէն քիչ յառաջ կրնայ ըլլալ այն անանունն Կանոնաց Հաւաքողը՝ որն որ Շահապիվանու ժողովոյն կանոններուն պըտըր յառաջարան մը յօրինելով կը յիշէ աս Տեսիլքը, անոր մէջ ակնարկութիւններ գտնելով՝ իրր գուշակութիւն կարգի եւ կանոնի խանգարման, որուն դարման տանելու կը ժողովին Շահապիվանու Հարք (իրբ 447/ին), միեւնոյն ասուն յայտնելով աս Հաւաքիչը թէ ինքը բաւական հեռու է այս ժողովոյն ատենէն, Վարդանայ Մամիկոննոյ եւ անոր ազգատոհմին նահատակութիւնները գիտէ, ուստի իրբ 470—480/ին (Վահանայ Մամիկոննի ատեններն) կը յօրինէ իւր հաւաքումն՝ որն որ Մանդակունւոյն ալ անծանօթ չէ, ինչպէս ուրիշ տեղ մ'առիթ կ'ունենանք ցուցնելու: — Մեր տեսեան յօրինողը, հրեշտակին բերանը դրած խօսքերով, բաւական ճիշդ իր բարեպաշտական նպատակ ունեցող աշխատակրութեան ժամանակը կը ցուցնէ, այսինքն 451էն Վարդանայ մահուանէն, Վասակայ դրժմանէն եւ ուխտապահ նախարարաց կապանքէն ետքը. ուստի իրբ 460/ին, դուցէ քանի մը տարի ալ ետքը յարմարեալ զրութիւն մին է հիմա ձեռքերնիս: —

¹ Մ. Սոր., Կերք Կ, գլ. 42. «Ի բազում թախանձելոյ նոցա հարկորութեւ պատմաց գտնելին, զոր յառեւ ինչ գրութեւ ինչոն երեւութեացաւ նմա ի ինչ ազգայնոց յայտնութեւ: Չոր ինչ նախարարացն եւ գիտացեալ թէ յատուածայն հրամանէ դադարեաց յազգէ նորա քահանայակետութիւնն, յարտառու հարեւ» եւն: Մեր Տեսիլք ալ, ըսինք, ներածութիւն եւ վերջ ունի, որմ Ղազար կը հաւաքէ իրբ թէ Սահայ ի թախանձելոյ նախարարաց կը բանագատի պատմել թէ «յառեւ ինչ գտնութեւ յանորթն ցուցուած ըլլայ իրեն «Գրիգորիսն ինչ որ յարեւելոցն... Լուսեւ զայն փոխելու ինչ որ յարեւելոցն... եւ ոչ որ իշխէր այնուհետեւ յազգս այսպիսի բանից խօսել ինչ ընդ որոնցն» եւն. (Փարս. տղ. 1873, էջ 78—79 եւ 102:) — Ետեւ քան զեպիսկոպոսութիւն պատահած կը պատմէ (Ղազարայ քոզ) աս տեսիլքին պատմութիւնը գրողը. զ. Աւետիքեան կ'ուզէ որ Սահայ ան ատեն գեա սարկուազ եղած ըլլայ. (Բաագիրք Հայկազնեան, Բա. 9ր.)

² Ղազար Փարս. տղ. 1873, էջ 97—99. «Եւ որ երեւեցաւ քեզ բազմութիւնք տղայոց

չուրջ կալով ի վերայ արծաթի սկտեզն, զուարթատեսիկ ցնծալից ուրախութեամբ. զի ասա յարեւելոցն զուարթ ուրախ տեսնելու յարարէն՝ իշխն բարեւ զուարթ, որ ըստի զորսնիսն (— այսինքն՝ ի գտնելն Սահակայ ծնեալ Վարդան, Հմայեակ եւ Համազասպեան եղբարք Մամիկոնեանք, —) ընդ որս միաբանեալք եւ այլ բազմութիւնք լաւ ալանց յազգէ նախարարաց Հայոց. որք զօրացեալք սուրբ բանին Աստուծոյ եւ զյարուցմունս թագաւորաց եւ զպաշտպան իշխանաց առ ոչինչ համարեալ արհամարհեցն. չհայելով ի մեծութիւնս անտիս եւ ոչ ի փառս առժամայնս. ընդ որոց վաճառեալ սոնց զփառս անեղծին Աստուծոյ՝ ընդ անտի եւ ապականացու կենաց աշխարհիս, որոցորդ լինին (— այսինքն՝ Վասակեանք. —) վասն զի մտն է առ դուրս վաճառութեւնաց ի կորուստ, եւ հասեալ կայ հուզ օգնութիւն զօրացելոցն ի փրկութիւն... Ետեւ քան կատարելութեան հասեալք՝ յարեւելոցն զուարթ լինին արժանիք... եւ ոչ միայն յարանց, այլ գտանին եւ ինչոնց որք թեպէտ եւ ոչ սրով, այլ ի շնորհաց սուրբ Հոգւոյն զօրացեալք՝ բազում բարեգործութեամբք կատարին» եւն:

Արդ Ս. Սահակ Մեծ Հինգշաբաթուն օրն ի պահոց եւ ի տքնութենէ խոնջեալ ընդ երեսկս գտնուելով Վաղարշապատու եկեղեցին իր աթոռոյն վրայ կը տեսնէ ի տեսեան, ի մէջ այլոց՝

«(Տե՛ղև Ս. Սահակայ Պարբե՛տ... յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցւոջն ի վերայ բեմբին մերձ առ սեղանն Աստուծոյ ի սուրբ կաթոռղիկէին...),»

«...Նրեւեցաւ ինձ յերկրի բեմբ չորեքկուսի ամպեղէն...: Նւ ի վերայ բեմբին երեւէր տեսարակեղ յոսկւոյ սրբոյ խորանարդ... ծածկեալ յոյժ բարակ կտաւով, սպիտակափայլ գունով: Նւ ի վերայ խորանաձեւ ծածկութեանն յայտնապէս նշան տերունական խաչին երեւէր...: Նւ յանկարծակի եղեւ շնչումն խաղաղասիւզ օդոյ, եւ բացաւ փեղկ մի ծածկութի կտաւոյն: Ընդ որ հայեցեալ տեսի, եւ ահա կայր ի վերայ բեմբին սեղան չորեքկուսի ականակապ ի բաղմագունն ականց ընդերու զեալ: Նւ ի վերայ սեղանոյն կայր հաց մի սուրբ եւ ողկոյզ մի խաղողոյ...: Նւ ընդ ահեկէ բեմբին տեսի աթոռ մի բարձր չորեքկուսի, ծովագոյն սառնակերպ, ծածկեալ թանձր կտաւով թխագոյն: Նւ վերացաւ կտաւն ի շնչմանէ քաղցր օդոյն եկելոյ. եւ տեսի, եւ ահա սկուտեղ մի մեծ ի վերայ աթոռոյն, եւ ի վերայ սկուտեղին կայր նափորս մի բնհեղեայ ծալեալ եւ երեւալ, եւ առ նմին գունդ մի ոսկի բողբո...:

«Տեսարակեղն ոսկի որ ի վերայ բեմբին՝ զորով էր արկեալ մաքուր կտաւն եւ բարակ. որով ծածկեալ էր սուրբ սեղանն եւ որ ի նմա խորհուրդն...: Երբոյ վերայ տեսանէի կանգնեալ զնշան կենդանացուցիչ խաչին՝ որ երեւէր...: Նւ զի եղեալ օդ քաղցրաշունչ, որ երբաց զմասն ինչ կտաւոյն...: Ընդ որով կայր սեղանն ոսկի ի պատուական ականց ընդերու զեալ:»

Ահա սրբոյ կաթողիկէին ներքին կողմը մի բանայ մեզի Սահակայ Տեսիլը. հոս քե՛զ կամ շատ անգամ քե՛ջ (βῆμα = բարձրութիւն), իրաւամբք ասանկ անուանուած, վասն զի — ինչպէս Մամբրէի մատուռէն այլ գիտնիք, — բաւական բարձր էր: Մեր բեմբը որն որ անշուշտ աշտիճաններս ալ ունէր, չէ հիմնկուան յունական բեմբին պէս: Բեմբ չորեքկուսի է երկայն, բողբոակ աղեղնաձեւ (ἀψίδ) մը չկազմելով, այլ ուղիղ գծով՝ ըստ հայկական ոճոյ:

Բայց որն որ մեզի հիմայ թէ՛ ըստ անուան եւ թէ՛ ըստ իրին տարօրինակ կու գայ, վասն զի շատոնց մոռցուած ենք, բեմբին վրայ Տեպրասիէլ մը կայ: Ուրիշ բան չի համարիր ասիկայ մեր Հայկազնեան մեծ Բառարանը՝ բայց եթէ Յունաց քով սովորական եղած հազիւ ասիին մեծութիւնն ունեցող երկու իրարու վրայ դարձող երկոտանի ազնիւ մետաղէ շինուած կազմածքը, որն որ իրարմէ 90 աստիճանի բացուած ժամանակ չորս ոտից վրայ կը կենայ՝ «Ասոր» (ἀστὴρ) ըսուած՝ մանր կտրուած հացերը մաղզմայի մէջ քողէն անխարխար պահելու համար: Անրուր եւ անձանօթ մեր պաշտամանց համար, եւ առ Եղնս, ինչպէս կ'երեւայ, ոչ այնչափ հին: Եայտնի է որ շատ փոքր է աս Ասաղը մեր բեմբին մէջտեղը դրուելու, բայց սւելի եւս՝ տեսնելու. մինչդեռ Տեսարակեղը չէ թէ սուրբ հացը՝ հապա բովանդակ սուրբ սեղանը կը ծածկէ: Եղները դեռ իրն ունին նոյնպէս, այլ ոչ նոյն անուամբ՝ որով մենք իրենցմէ ան ատեն ունեցած ենք: Ուստի հոս պահուած մեր Տեսարակեղին (τετρασκελής) ուրիշ տեղ հելլենական անուանակոչութիւն տրուած է ան իրին՝ որուն Κιβώριον, (Ciborium, Umbraculum) կ'ըսեն Եղնք եւ Լատինք: Ասիկայ է Վաղարշապատու տաճարը տեսնուածը, այսինքն չորս սիւներով խորանարդ կազմուած մը մէկ գմբէթի

կամ վրանի ժողվելով, խաչ մը գագաթը: Ասիկայ սրբոյ սեղանոյն հովանի մըն է՝ որն որ բեմին վրայ կը կենայ եւ յիշեալ նուարտաններով աներեւոյթ է, սուրբ Խորհրդեան անասկներն ունենալով: Ուստի ունի ծածկութիւն մը բազմամասն այսինքն ըստ Թուոյ սեանց՝ փեղկեր, կամ չորս փեղկք կամ նուարտանք՝ զորոնք կրնանք իրարու սորխաղխեալ համարիլ, բարակ եւ սպիտակափայլ կտաւէ, ուրեմն ձերմակ, ոչ այնչափ Թափանցիկ:

Յոյնք Թէպէտ պատրուան օրս չգործածեն աս հին տետրասկեղ անուներ՝ զորն որ մենք պահեր ենք առանց իրին, սակայն պահած են անոնք իրը, եւ կը պահէ Հռոմ այսօր Ս. Աթանասի եկեղեցին. բայց ան ծածկութիւնը փեղկերով կամ վարագոյններով շատոնց աներեւոյթ եղած պիտի որ ըլլայ: Հնուցմէ պահած կը կենայ Ռաւէնայի 806-էն մինչեւ 810 շնուած Ս. Ապողինարի եկեղեցի: Են մէջ խորանարդը կամ Ciborium.¹ Սակայն մտադրութեան արժանի են Հռոմի հնուցմէ ունեցած սաւառները՝ որոնք զանազան նորոգութիւններէ ետքն ալ պահած են տետրասկեղին ձեւը, ինչպէս Ս. Պետրոս, Ս. Պողոս: Բայց ինչպէս Յունաց քով, նոյնպէս Հռոմայեցոց քով վարագոյնք մէկդի ելած են, չի գիտցուիր՝ ինչպէս: «Բահանայապետական գիրք», (Liber Pontificalis) ըսուած մատենանը ստէպ ասոնց յիշատակը կ'ընէ, այլեւայլ քահանայապետաց այլեւայլ սաւառաց պարգեւած նուարտաններուն թիւը նշանակելով. օրինակի աղագաւ՝ Vela alba oloserica rosata, quae pendent in arcu de Ciborio numero quator, իբրեւ տուեալ սաւառին Սրբոյ Մեծի Մարիամու (S. Maria Maggiore կամ Basilica Liberitana) ի Լեւոնէ Գ. Բահանայապետէ Թ դարուն սկիզբը:

Ասոնց հակառակ կը կարծուի թէ ըստ մասին վարագոյն պահելով՝ իրենց Տետրասկեղը պահելու փոյթ չեն ունեցած Հայք: Մինակ հայկական նկարները մերթ ընդ մերթ, երբեմն նաեւ ընդօրինակութեան եւ հեռանկարի (perspective) կանոնները շատ տկար ըլլալով, պահած են աւանդութիւնը եւ ճաշակը՝ որն որ Հայոց քով եղած է: Կրնան գիտուիլ նաեւ այլեւայլ դժագրութիւնները, որ Չեռագրաց մէջ կը գտնուին: Պատկերը, զոր յետոյ պիտի դնենք (տես Պատկ. 7), մեր Տետրասկեղը կապուտակ կամ երկնագոյն կ'երեւցընէ, որն որ կրնայ ըլլալ անոր կանոնաւոր գոյնն՝ իբրեւ երկնից ձեւացուցում. բայց մեր Տեսիլը բովանդակ յոսկւոյ սրբոյ կը յօրինէ, սակայն այսպէս զիւրին չէ իրն անշուշտ: Գժագրութեանց մէջ Տեսիլեան սկնարկած խաչի նշանը չենք տեսներ:

Աս Սեղանին վրայ դրուած «Հաց սուրբ», եւ Ողկոյզ մը խաղող «օրինակ մարմնոց եւ արեան կենարար չարչարանաց», կը տեսնէ մեր Տեսանողը: Աս ծածկութեանց սեղանն Տեսառն, զորն որ քաղցր սիւք մը հաղիւ քիչ մը բանալով ներսը կը ցուցընէ, Թէպէտ Տեսիլեան մէջ ասիկայ յոսկւոյ սրբոյ է, Թող ոսկին՝ քարեղէն* իսկ չէ, գոնէ հասարակօրէն ան ասուն՝ գիտենք, հապա փայտեայ.

¹ Թեոաղանիկէ Ս. Գեորգայ եկեղեցւոյն մէջ մուսիոն (mosaïque) մը պահուած է Κιβώριον-ի վարագուրով. կը կարծուի թէ Քրիստոսի 500 թուականէն յառաջ ըլլայ: — Տետրասկեղ սեղանոյն հովանին է. վասն զի նոյն իսկ ասիկայ «չորեքուսի», մըն է հաւատարակող զրեթէ մեր (քիչ մ'ետքը յիշելի) Պատկերին մէջն ալ անանկ ցուցուած է: Վերոյիշեալ Ս. Ապողինարի եկե-

ղեցին ունի մուսիոն սեղան մը նոյն ձեւով. հազցուած մերինին պէս, բայց ըր՝ ոտքի վրայ: Մեր Պատկերին մէջ մտադրութեան արժանի է որ զի ոտքի (պատուանդանի) վրայ կը կենայ: Ասանկ նաեւ ի Գաղղիա Anreol գտնուած շատ հին սեղան մը՝ մէկ պատուանդանի վրայ:

* Բուն սեղանի ճամար կանոն կար քարեղէն ընկու. այսպէս կան. ԺԲ Յովն. Դմաստասիրի,

գուցէ մինակ բացառութիւն մըն էր: Մեր Պատկերին մէջ մինակ պատուանդանը կ'երեւայ, ան ալ քար է, գուցէ marmo bigio di color palombino, որուն Հայք ունէին հանքը: Ծանօթ է Պետրոսի Առաքելոյ փայտեայ սեղանը՝ որն որ ի Լատերան կը պահուի: Բարեղէն սեղաններու դործածութիւնը Ը. դարուն զօրացած է Հայաստան: Բայց եթէ մեր Տեսլան մէջ սեղանն «ականակապ» է եւ «ի բազմագունի ականց ընդելուզեալ», իրօք ալ այսպիսի սեղաններ տեսած էր Տեսլան գրողը: Ե դարուն կէսէն առաջ էր որ Վահան Ամատունի հազարապետ զօրաւոր հաւատովք եւ ճոխութեամբ մարմնաւորաւ (Մ. Խոր. Գ, կէ), Ս. Մեսրոպայ եկեղեցի մը կանգնելով յԱւշական՝ «սպասս վայելուչս, գունագոյնս, պայծառատեսիլս, ոսկեով եւ արծաթով եւ ակամբե պատրաստեալս ի յիշտարակարան սեղանոյն կենարար մարմնոյն եւ արեանն Բրիստոսի պատրաստեաց», կը գրէ Կորիւն՝ Սրբոյն աշակերտը: Սակայն ո՞ր արդեօք ընդելուզեալ էին սկուռք: «Ականակապ», ըսուելով՝ շրջապատութեան գաղափար մը կ'երեւայ տալ: Իրօք. Լ. դարէն յաճախ սեղանոյ պատկերներ վրայ կը խօսուի: Ասանկ Յովհ. Իմաստասիրի վերագրած Բ. Ծառն յեկեղեցի խօսելով՝ «սեղանոյն սրբոսկեան» վրայ՝ կը յիշէ «պսակն պարսպնեալ»: Ուստի շուրջանակի կապուած կազմութիւն մը (ոսկեով եւ արծաթով): Արդէն Ե. դարուն մէջ է որ մէկ սեղանոյն վրայ «չորեքին ճակատք» կը զանազանին, «գլուխ», ըսելով քառակուսւոյն կենդրոնը: Նոքէն «չորեքին դէմք», ալ ըսուած է: Արիստ. Լաստիվ. Անոյ եկեղեցեաց կամ Կաթողիկէին համար «Սեղան սուրբ խորհրդոյն, կ'ըսէ, «որ երբեմն ժամանակաւ իրելու ղնորահայտն առաջատի չքնաղազարդ զարդարեալ էր՝ պսակ փառաց ունելով ի դէմն իւր»: Ասկէ շատ յառաջ Յովհ. Կաթողիկոս Պատմիչ իրեն ասենք շինուած Նրազգաւոր գիւղաքաղաքին մէջ Սմբատայ արքայի իրեն թագաւորական ապարանից մօտ շինել տուած սաճարին մէջ, «համար եւս ի համակ ոսկեոյ սկանակապ յարդարեալ եւ ի քրիստոսական սրբապնդին երեւալ աթեալ», կը յիշէ: Բոլորէն սա գաղափարը կ'ելլէ, կարծենք, որ մերթ պատկեր մըն էր ի համար ըսուածն ոսկի կամ արծաթէ շրջանակ մը կը կազմէր սրբոյ սեղանոյն կամ մինակ ժողովրդեան կողմ եղող եզրանկիւնը եւ կամ (գուցէ աւելի հաւանական) բոլոր եզրանկիւնները պատկերով: Յիշեալ Կաթողիկոսին դործածած բացասութիւններն աւելի վերջին առման նպաստաւոր են, մանաւանդ եթէ վերը յիշուած «պարսպնեալ» բառը ճիշդ բռնենք՝ սեղանոյն չորս եզրերն ալ պէտք էր որ պատէր աս կամարը: Հնոց սովորական էր սեղանին բոլոր բոլորտիքը դործածական ընել: Մեր Պատկերը կապուած կամ «պարսպնեալ» բանի մը գաղափար չի ցուցնիր: Սեղանոյն «զգեսար» բանուած կ'երեւայ հոն «կարմրով»: Այսպէս կ'անուանէին հինք սեղանոյն ծածկոցները. «զգեցոցանել» էր զանոնք դնելը, «հոլանել» զանոնք մէկդի հանելը: Եթէ կը համարուէին ասոնք. բայց մենք Պատկերին մէջ մինակ

«Ոչ է արծան զսեղանն յորոյ վերայ պատարազն Բրիստոսի մատչի, փայտեղէն կանգնել կամ շարժուն, ալ քարեղէն եւ անշարժ հիմնացուցանելն են:»
 1 Իմ. էջ 140, ինչպէս նաեւ Լաստիվերտայի՝ «Պսակ սեղանական սեղանոյն, փռուով եւ մերթով ծածկեալ» էջ 76:

2 Մանդակունիէն գրուած՝ ի Նաւակատիս եկեղեցւոյ:
 3 Յովհ. Իմ. Ճառ Բ. յեկեղ. «ի չորեսին դէմն սեղանոյն» էջ 127:
 4 Յովհ. Կաթ. ԳԼ. ԼԶ. ԹԳ. Երուսաղէմ:

այսինքն Յունաց մէջ գաղթելէն ետքը՝ յայմարած են մեր Հիմնական երկու որոնց մէջ դիմացէ դիմաց բացուած խորշերը: Այս երկու Մորհրդանոցներուն կամ Սենեակներուն մէկը՝ կ'երեւայ՝ եկեղեցւոյ սպասուց որոշուած էր, ուր զգեստաւորութիւնը կ'ըլլար, ընծաները առ Մորհրդ կը պատրաստէին. իսկ երկրորդը՝ ժողովուրդեան նուէրներուն եւ ողորմութեանց՝ որոնք աղքատաց եւ եկեղեցւոյ պիտոյից եւ անոր պաշտօնէից համար կը տրուէին: Ստուգիւ աս խորհրդանոցներուն եւ ոչ մէկուն մէջ «արութիւնք» կը պահուէին: Սրբագործեալ նուիրաց «մնացորդք», ինչպէս վերը Մամբրէի անապատին երիցուն համար լսեցինք, «անդանք», հանեց, զորն որ կ'իմանանք թէ հոն դրաւ ի պահեստ եւ ոչ այլ ինչ: Յայտնի իսկ Լ. դարուն յիշուած կը դանենք թէ «խորանին» մէջ կը պահուէր «պատարագի մասն»:¹

Հիմա Մորանը կ'անջատէ Տաճարէն Ա արագոյ մը. թէ այսպէս էր նաեւ Լ. դարուն սկիզբները, յայտնի վկայուած է: Բոլոր եկեղեցին երեք մասի բաժնելով ասանկ կը մասնաւորէ Դմաստասէր (էջ 140). «Ա արագոյն անջոյն-որո-նի-ն զառաջին երկնից ցուցանէ որոշումն... անջոյնս ընդ մէջ մեր եւ անմարտին էութեանց... եւ Տաճարն՝ ժողովատեղ հաւատացելոց... յորժամ կամ արագոյն Բեթնի վերջորոնի, ... եւ Արտաքոյքն եկեղեցւոյն ժողովատեղ է յանցաւորաց: Անոր համար կրնանք ապահովապէս աս մեծ վարագուրին համար իմանալ: Զ դարուն առաջին տասնեակները յորինուած՝ Սահակայ տրուած՝ Կանոնաց ԺԱ կանոնը նոյնը կը յիշէ, որն որ կ'արգելու քահանայից՝ ծանր պատժովք՝ աշխարհական գործածութեան տալ վարագոյրը: «Լսեմ, կ'ըսէ, թէ զեկեղեցւոյ զպատ, մանաւանդ զԱրագոյն» ի հարսանիս յառագաստ վեապի եւ հարսին, զակիհ գինի ըմպելոյ յանօթս աան զինուորաց... զոր յայսմ հետէ այլ ոք մի իշխեսցէ առնել. իսկ եթէ ոք Կոնստանդնուպոլսի վարագոյրը ի քահանայութեանն:» Եովհ. Կաթողիկոսի յիշած «գունակ գունակ երանգք առա-

նաեւ Մ. Գօշ կ'ըսէ՝ ան եկեղեցական կարգաց զերբը յառաջ բերելով, զորն որ իբժէ ետքը Լամբրոնացւոյ եւ աւելի ետքը Օրգելեանի քով կը գտնենք՝ ըստ մեզ ամէնէն մաքուր վիճակին մէջ, թէպէտ գուցէ ոչ ամբողջ:

¹ Եովհ. Իմաստ. էջ 140. «Պատարագին մասն անգլոս մնալ ի Ի-ր-նի, այս է ոչ լինել դատարկ ի հաշարար մարմնոյն Բրիտոսի եկեղեցւոյն, զի մի առիցի այն՝ Պակասեաց կերակուր ի տանէ Ասասեոյ ձերոյ» — Սրբութիւնը «յաղանի» պահելու սովորութիւնը շնորք գտնելու հայոց մէջ, թէեւ Բուզանդ նոյնպիսի ակնարկութիւն մը կ'ընէ հետեւելով Բարսիլի վարուց. (տես վերն էջ 174): Խորհրդանոցներու սենեկաց տեղը բռնած են այժմ շատ եկեղեցաց մէջ կրկին խորաններ՝ աւագ խորանի աջ եւ ճեմակ կողմը՝ նոյն ուղղութեամբ կանգնած. եւ այս ձեւն ընդհանրացած իբր միակ հայկականը կը համարուի այժմ շատերէն: Ըմպածնի կաթողիկէն այժմ թէ կրկին սենեակներն եւ թէ կրկին խորաններն ունի սեղանոյն երկու կողմը՝ աջ եւ ճեմակ: Բայց ասոնք ուշ ժամանակի են: Հնոց քով խիստ կանոն էր մէկ խորան մէկ եկե-

ղեցւոյ, ըստ Լամբրոնացւոյ «միոյ Բրիտոսի մի սեղան բաւական է եւ բազմապատիկ պաշտօնեայք նմին սակաւք»: Կիլիկեանց ատեն յաճախած էր բազմաթիւ խորան կանգնել, բայց նոյն կանոնը պահելու համար որովք պատեւ իւրաքանչիւրն եւ զատ մատուոն ձեւացնել: Ասոր դէմ կ'ողորի այնպէս սաստկութեամբ Լամբրոնացի. գրելով ի միջի այլոց (էջ 108) «Զանկիւնս եկեղեցոյս սեղանովք ի պէտս այսորիկ րցաք... Կ.Պոլսի մեծ եկեղեցին մի սեղանով բաւականացաւ, եւ Անույ Կաթողիկէն եւ Ծրուսաղէմի սուրբ Սիրոն եւ Անտիոքայ սուրբ Պետրոսն եւ Տարսնի Սուրբ Սոփիին... իսկ ի վաներս քան զթիւ քնակողացն զսեղանսն բազմացուցաք» են: — Առ հասարակ Եկեղեցիք պարսպով պատուած էին եւ են ցայսօր. քաղաքական հանգամանքներն եղած են անշուշտ ասոր պատճառը. որուն համար արդէն Զ դարուն սկիզբը՝ Սահակայ տրուած՝ Կան. Բ կը սահմանէ՝ «զտաճարս աղօթից... ըստ արժանի բաւականութեան զարդարուն պահեստն անխափան լուցմամբք եւ ինկարկութեամբք, եւ պարսպեալ քաղաքայրովք. եւ մեծ ի նա մկրտատուն շինեսցն յաւանս» ՆՐՏԲ.

գասախն սրբութեան» (գլ. 117) եւ «շղարշատեռ առագաստի» (գլ. 129) արդեօք
 աս Մորանին՝ առագաստը կամ վարագոյրը թէ Սեղանոյն կամ Տետրասկեղին
 առագաստները կը ցուցնեն, եւ կամ հաւանականագոյնս երկուքն ալ: Լամբրո-
 նացուոյ խօսքին նայելով՝ սարկաւազին անկ էր աս վարագոյրները քոցել եւ
 բանալ, հիթէ առ այս պէտք է առնուլ իւր շատ անգամ յիշուած գրքին մէջ
 (էջ 84) գտնուած սա խօսքը. «Նոքին են աստուածայնոյ նուիրացն եւ պատա-
 րագի սպասաւորք եւ փողայիք, այսինքն՝ սարկաւազք»: Ասկէ ուրիշ ալ ինչ
 բանի կրնայ առնուիլ՝ չենք գիտեր:

Առանց մեծի զգուշութեան չենք կրնար յետնագոյն՝ եւս եւ ԺԲ դարուն
 հեղինակներէն մեր աս ժամանակի շրջանին համար գաղափարներ առնուլ:
 Լամբրոնացոյն պատարագի հրահանգութեանց մէջ (էջ 205) Սարկաւազն
 աւետարանն առած կու գայ «յամարնն եւ պարզամբ կիսասարկաւազին» եւ
 կրնթեռնու: Աս «ամբոն» կամ «պատշգամբ» արդեօք նախնականն էր: Կրնայ
 ըլլալ՝ եթէ հարազատ է եւ եկամուտ չէ նոյն եզրն ի Կանոնի «Նաւակատեաց
 եկեղեցւոյ պղծելոյ»: Ուստի ուրոյն կեցած տեղէն բարձրութիւն մը կար
 (կ'երեւայ՝ փայտեղէն), ուսկից սարկաւազն ու կիսասարկաւազը (կամ Անագա-
 նոնն) ընթերցուածները կրնէին: Չենք գիտեր թէ արդեօք Հայաստանի այնչափ
 բազմութիւ եկեղեցեաց մնացորդներուն մէջ ասոր մէկ նշան մը կայ (հարկաւ՝
 քարեղէն): Ժամօթութիւն տուողները դեռ ասանկ բան մը չեն ծանուցած:
 Անշուշտ ասոր հետ պէտք չէ շփոթել ան «տեղի լողութեան աստիճանին»
 ըսուածն ի Փարսկեցոյն, ուր մեր սակալ յիշատակած Յովհան Մանդակունի
 Ընթերցուածներէն կտքը կո- գայ՝ խօսելու իր ճառը: Գուցէ «Աստիճան»
 ըսուած ըլլայ հոս «բեմը». վասն զի սրբէն հոմանունն են բառերը, մէկը
 հայերէն, մէկալը յունական ծագմամբ. ուստի նոյն իսկ բեմին եղբրքը, դէպ ի
 է մէջտեղը, ըլլայ ան «տեղի լողութեան»:

Կը տեսնենք որ դեռ Հայաստանէն դուրս չկած (Է եւ Ը դարուն) «ըստ
 դասուց», կ'երդեցուին սաղմոսք փոփոխակի: Կրնանք աս «Վաստ» իբրեւ աջ
 եւ ձախ կողմ մտածել՝ սաղմոսասացաց խմբին, որոնք բեմին առջեւ կը կենային: *

Յընթացս Դ դարու Հայաստանի մէջ շինուած եկեղեցիք՝ կանգուն էին
 բոլոր Ե դարու մէջ, անշուշտ քիչ շատ նորոգութեամբ մը: անանկ որ զանոնք
 ալ պէտք է մէկտեղ իմանալ՝ երբ որ 200-ամեայ վանորայք կը յիշուին սոյն

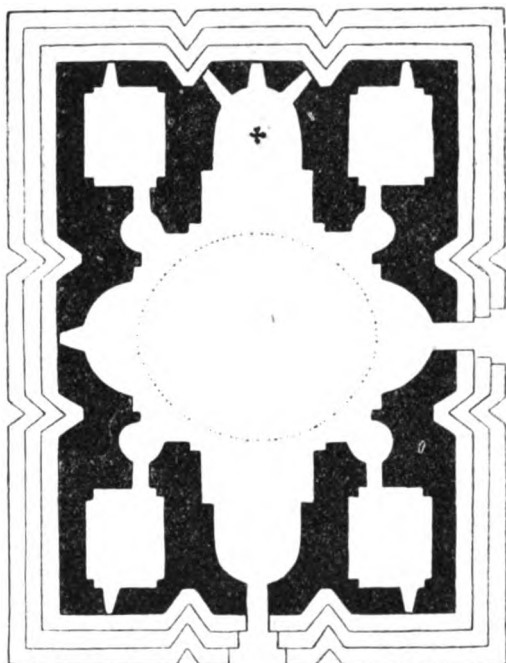
1 «Տեառնագրեն զտեղանն ըստ առաջին
 օրինակին, նոյնպէս եւ գրոյր եկեղեցին եւ զաւա-
 զանն եւ զփողայիք»:
 2 «Կարգացմունս հրամայէր զտեղի ելեցն
 իորայելի... եւ զընթերցուածան՝ ուր թագաւ-
 որեցոյց Դաւիթ զՍող: Եւ ելեւ ինքն է Գիտ
 Լող-թեմն աստիճանին... ասէր» եւն. էջ 548,
 տպ. 1873:
 3 Յովհ. Իմաստ. յիշեալ տեղը՝ «Տեր Թա-
 զաւորեաց. ըստ դասուց վերածայնութեամբ»:
 * Նորոգողք յետոյ «փիլիսոսփոս» անուա-
 նակոչութիւնը կը կրէին: Եսոնց մէջ ալ անուա-
 նիներ կը յիշուին. այսպէս (առ Յովհ. կաթողի-

կոսի Պատմագրի) «Սողոմոն հայր մեծի ուխտին
 Մաքննոցաց յետ Յովաքու, վարժեալ ի փիլի-
 սոսփոսական արտանստ... հմուտ լեալ փասա-
 տութեամ կրթմանաց, եւն: Քիչ չեն նման
 վկայութիւնք մերիններուն քով:
 4 Վաղարշապատու կաթողիկէն ի վահանայ
 Մամիկոնեոյ ի հիմանց նորոգուեցաւ Ե դարուն
 վերջեր (Մանդակունեոյն տանն). տես թղթ.
 Ղաղ. էջ 591. սակայն առաջուան նշանաւորու-
 թիւնը չգահեց. վասն զի Դունն եղած էր անկէ
 ետքը թէ քաղաքական եւ թէ եկեղեցական մոյ-
 րաբաղաք Հայոց:

դարուն վերջերը՝ Ընդհանրապէս Դ դարուն եկեղեցիք՝ տեւեցին մինչեւ Է դար, յորում՝ նոր եկեղեցեաց շինութիւնք ձեռք առնուեցան: Եովհան Մամիկոնեան Ներսիսի Շինողի Ժամանակակից կրթէ՝ Թէ Հերակղի կայսեր օրերը, այսինքն Խոսրովայ մահուրնէն ետքը, Հերակղի Կ.Պոլէս դառնալէն 8 տարի ետքը շինուեցան կամ նորոգուեցան — 1. յԱղտից վանս՝ Ս. Գրիգորի Հիմնարկածը, այսինքն Աշտիշատու եկեղեցին ի Տարօն՝ անուանուած «առաջին եւ մայր եկեղեցեացն Հայոց» — 2. Ս. «Կարապետն յիննականանն» ըսուած «Մարգարէարնն», կամ «Մատուռն Եովհաննու» ըսուածը՝ — 3. «Մատրավանն ի Տարօն» — 4. «Մեծ Կաթողիկեայն յԱստղաբերդ», եւ — 5. ի Ներսիսէ

3. ԵՆԵՂԵՑԻ Ս. ՀՈՒՓՍԻՄՈՆԵՍ

4. ԵԱՏԱԿԱՉԵՆԻ Ս. ՀՈՒՓՍԻՄՈՆԵՍ*

Մեծէ շինուած «Կաթողիկէ եկեղեցի ի Թիլն» յեկեղեաց գաւառի: Ժամօթ է Հռիփսիմեաց եւ Գայեանեաց վկայարանաց (Կոմիտասայ ատեն) ի Հիմանց շինուիլը:

Թէ աս փոփոխութեանց ատեն՝ որ սոյն Է դարուն եղան, եւ Թէ անկէ ետքը մինչուկ բոլոր ԺՄ դար, այսինքն ցորչափ Հայք մինակ Հայաստան էին, երբեք չընդհատուած զարմանալի շինութեանց մէջ, որչափ Հին Հայկական ձեւերը պահուած են, մասնաւոր իուզարկութեանց կարօտ բան է: Աս ստոյգ է,

1 «Ասէին զհի իմ, զի չգոյր ինչ ի տեղ-
ւաջն: Զի ամենայն կահիւ կազմածով՝ եթէ սա-
կաւ մի երեւէի նսւաղեալ քան զայնոսիկ՝ ուրք
յերկերիւբ ամէ շինեալ վանորայքն, չհամարէի
զանձնս արժանի կալոյ», Փարպ. էջ 592:

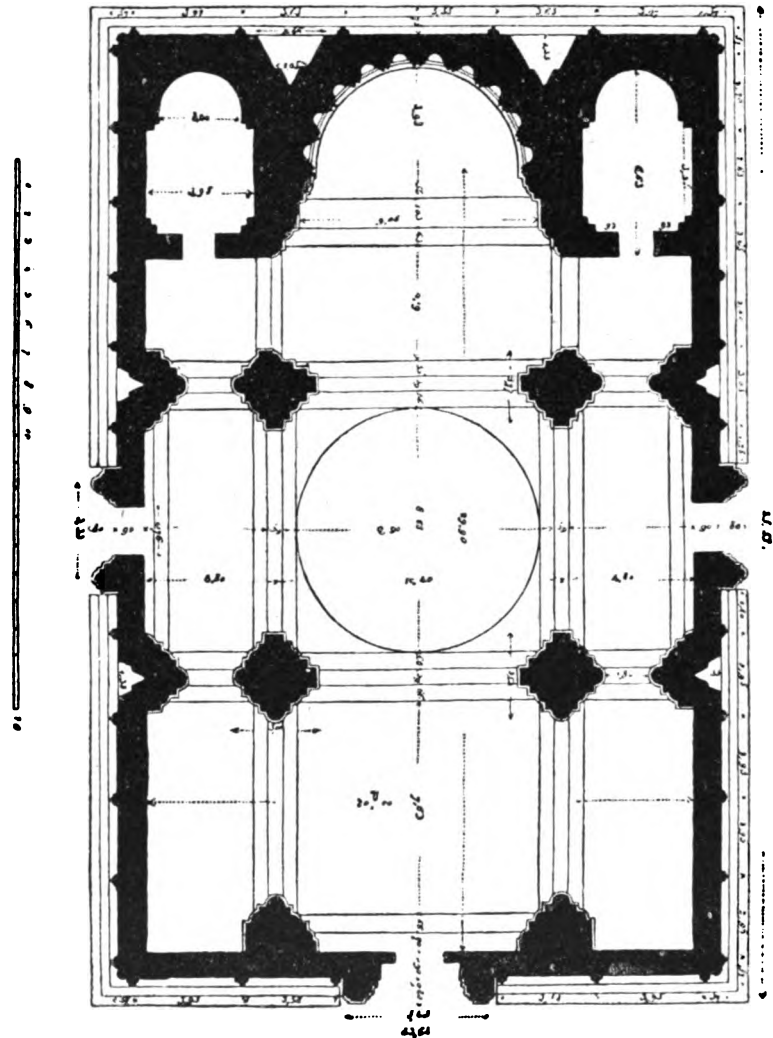
2 Պատմ. Տարօնոյ, էջ 58:

3 Բուզ. Դ. Գ. ԳԼ. 3:

4 Բուզ. անդ:

* Ասոր մասին (հանդերձ պատկերաւ) տես
A. Daniel, Cod. lit. IV, 210—11, անուած ի
գրոց ի Nealeի (էջ 173) եւն:

եկեղեցական ճարտարապետութիւնը մեծ բարձրութեան մէջ էր Հայաստան. անանկ որ այսօրուան օրս որոշ նկարագիր մ'ալ ունի, որով ուրիշներէն կը զանազանի: * Հսիփսիմէի վկայարանը կրնայ իբրեւ Տիպ առնուիլ (տես Պակ. 3 եւ 4), որուն նմանութեամբ նաեւ Վրաստան ինչ ինչ շինուած է: Արդէն դի-

5. Յ Ա Տ Ա Կ Ա Չ Ծ Ի Կ Ա Թ Ո Ւ Ղ Ի Կ Է Ի Ն Ա Ն Ի Ո Յ

տուած է, ի մէջ այլոց, իբր հին հայկական Վաղարշապատու կաթողիկէն, զորն որ Տեսիլքը թէ՛ Սահակայ եւ թէ՛ Կրիզոստի կ'ենթադրեն:

Տեկորոյ եկեղեցւոյն յատկապէսին դիժ առ դիժ համեմատ է Անոց Կաթողիկէն. (տես Պակ. 5) որուն նկարագիրը կրնանք յետին դարերուն շինուած

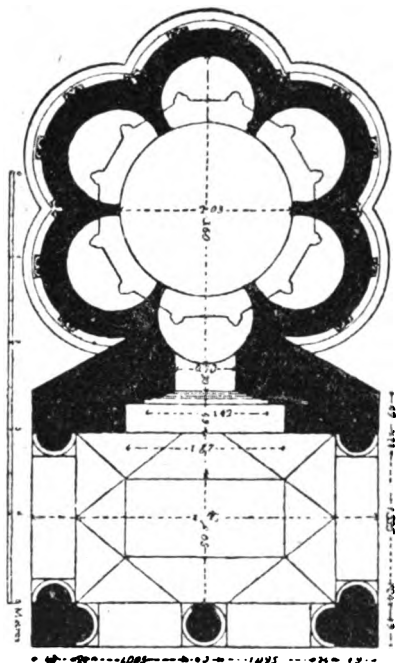
* Ստտուկ նկարագիրներէն է չորս սեանց վրայ ամբարձող կաթողիկէն գրեթաւոր վրան խաշով: Յով. Իմաստասէր (էջ 143) եկեղեցւոյ նկարագրին կու տայ «չորից սեանց կառուցում... եւ կամարացն միառորոշ թիւն... սրկոտասան քարանց հիմնացելոց... իսկ գմբեթածն խորամարդ բարձրացեալ ի ծայր գագաթսանն ունելով զմողկեալ նշան խաչին» եւ:

եկեղեաց մեծ մասին համար ալ նոյն համարիլ: Այս վերջին ժամանակները աւելի քիչ են բոլորաձև յատակագծով շինուածները, որոնց կարգէն յիշենք միայն Ս. Գէորգ եկեղեցին՝ հանգստարան Գաղկայ (տես Պատկ. 6):*

Բ.

Հ Ա Ն Դ Ե Ր Չ Ք

Սրբազան զգեստներու վերաբերեալ, ծաղուած նափորակ մ'աւելի բան չի յիշեր մեզի Տեսիլը. մենք յայսմ մասին ունինք քիչ մը պայծառ տեսութիւն

6. Յ Ա Տ Ա Կ Ա Չ Ե Ն Ս. Գ Է Ո Ր Գ Ա Յ

ուրիշ կողմանէ, որն որ Տեսիլքէն աւելի է, իր է՝ Ն դարէն — ի՞նչ դանդաղինք ըսելու — յեպիսկոպոսապետէն Յովհաննու արուած Հրահանգութիւն մը՝ զորն որ այնչափ հեռուանց կենալով՝ բախտով բաւական հասկնալու ալ միջոց ունեցեր ենք:

Բայց ամէն բանէ առաջ՝ սա Հրահանգութեան կամ Խրատուն ընկեր-ցո՝ աթի ստուգելու ենք, զորն որ ծանօթ հռչակաւոր հնագոյն երկաթագիր Մաշտոցը՝ Ս. Ղազարու Մատենադարանին՝ սանկ ունի. «Իսկ եպիսկոպոսն, — կ'ըսէ, — որում հանդիպեցաւ փառաւորութիւն աւուրն (այսինքն նորաչէն

* Այս ամէն նկարները դո՞նք՝ ըստ դիտաւորութեան շնորհակին, որ յատուկ ուրուագծերով պատրաստել տալ սկսած էր զատոնք, եւ քանի մ'ուրիշ յատակագծեր ալ, քայց ամէնը տակաւին

կիսատ: Մեր դրածները եւ այս շինութեանց մասին տեղեկութիւններ տես Հ. Ղ. Ալիշան, «Արարատ», էջ 237, 239. «Շիրակ», էջ 30, 65, 131, 132: ՀՐՏՐ.

կայք ընդ միմեանս խառնեալք եղիցին ի վերայ երկոցունց կողմանց նորա (Ահարոնի) հաստատեալք:՝ — Յունարէն լւերս «վահա» թարգմանուած կամ իմացուած է ի կոչման Ընծայութեան կիւրղի ըսուելով՝ «Որբեւ զփեսայի արկ զինիւ զվահան»:

5. «Լայնատարած երկնագոյն»ը Պատկերին մէջ ակնյայտնի է, իրեն գունէն զատ՝ տարածումն ալ կը ծանուցանեն քովէ քով եկած խորշերը:

Հոս ալ՝ ինչպէս նախորտան՝ պատահական չէ գոյնը, հապա կանոնաւոր, եւ դժուարաւ առանց յարաբերութեան առ Ելից ԻԸ. 31. «Արասցես վաւառակս պճղնաւորս համակ կապուտակ»: Մեր ոչ միայն քահանայական հապա նաեւ բոլոր կղերին Շապի անուամբ կրածին կը պատասխանէ հարկաւ:

6. «Պատուանդան (զորն որ պատուանդանիւ կը կարդանք) «Խիչն» մասնաւոր որոշեալ հողաթափ մը եպիսկոպոսական, այնչափ անիւ չի ցուցնելը Պատկերը եւ դժուարաւ որոշելի. ոչ անծանօթ ասիկայ հիմայ:

Աս հանդերձաւորութիւնը՝ յայտնի է որ Է եւ Ը դարերուն ալ կանոնաւորն եւ ըստ կարգին համարուած էր. վասն զի անշուշտ նոյն զգեստները նոյն գոյներով եւ ձեւերով կ'ակնարկուին Յովհ. Դմանաստափրի գործոց մէջ (Ճառ Բ յեկեղ. տես քիչ մ'ետքը): Դեռ մեր Պատկերը կամ գոնէ անոր սկզբնագիրը նկարուած ատեն այս նշանակական գոյներու կանոնաւորութիւնը զգեստուց վրայ տեւած է անտարակոյս:

Յայս վայր ստորագրուածներն ուղղակի եպիսկոպոսի մը հանդերձանքները կը ցուցնեն. սակայն՝ ինչպէս կ'երեւայ՝ մեծ հանդիսաւորութեան ատեն: Հրահանգութիւնը նորաչէն եկեղեցւոյ մը նաւակատեսաց համար կը խօսի, Պատկերը ձեռնարկութիւն մը կը ցուցնէ: Պէտք է նկատարել, մանաւանդ թէ կ'ենթադրէ յիշեալ Հրահանգութիւնը, որ ունի եպիսկոպոսն ասկէ ուրիշ գունով եւ կերտուածով հանդերձանք ալ: Բահանայիցը, ինչպէս բնական է, ի սակաւս կը աարբերէր: Նախորտ, ուրար կամ ուսանոց, պատմուածան պճղնաւոր (հիմն շապիկ ըսուած) անշուշտ նոյն էր. գուցէ զլսոյ խոյրն ալ՝ սակայն թուխ:

Թէ արդեօք Հայոց կաթողիկոսն ի սկզբան կամ նոյն իսկ Ն դարուն զատ բուն մ'ունէր եկեղեցական պաշտամանց զգեստ, որ զինքն ուրիշ եպիսկոպոսներէն զատէր, գոնէ մեզի ծանօթ չէ: «Նրկտակ» կամ «կրկնամած քողը» յիշեցինք իրբեւ իրեն յատուկ. սակայն ասիկայ շատ դարեր ետքը յիշատակուած կը գտնենք, թէ եւ կրնայ բաւական հին ըլլալ: Նոյնը կրնանք ըսել կաթողիկոսին նախորտին համար, որն որ ԺԲ դարուն մասնաւորապէս կ'որոշուի՝ «նախորդ Բաղճախալ» անուամբ: Հայրապետի կամ Արքեպիսկոպոսի մը սեպհական կը համարուէր ասիկայ այն ատեն. (Ներս. Լամբր. «Մեկն. Պտրգ.» էջ 82):

Վերջապէս ուրիշ նկարուց մէջ, օրինակի աղագաւ Մոնսթրանեան ձեռագրին մէջ, կը տեսնենք այս «Բաղճախալեանն», այսինքն նախորտ բաղճախալեան կապուտակ՝ զորն որ կաթողիկոսք ունէին Յունաց մօտ գաղթիկն ետքը: Անոր համար Գրիգոր Պահլաւունի երբ որ կը կարգէ կաթողիկոս՝ իր եղբայրն զՆերսէս (Շնորհալի), ինչպէս կ'ըսէ Ն. Լամբրոնացի (Վիպաս.)

1 Լամբր. «Մեկն. Պտրգ.» էջ 147. «Այսպէս եւ ըստ այսմ օրինակի է եւ նորս քահանայից պատմուածանք. զի զգնուեն ի ներքոյ զվահանս գործանունն (զլայնատարած երկնագոյնն) ըսուած ի Հրահանգութեան) եւ ի վերայ նորին արկանեն զվահան՝ որ պճմ կոչի առ Կընուաց, այնպէս ըստ որում հրամայեալ է ի զանազան նիւթոց նկարներու»:

“Գլուխ հանուրց զԸնտրեալն օժէր,
 Յաղթող ընդ իւր նստուցանէր,
 Արհամատեալ +ող արկանէր,
 Եւ Գառազան¹ ի ձեռն դնէր,
 Բազմախալէան² զգեցոցանէր,
 Լճիփորոն զլանջօքն ածէր,
 Փնայապէս զարդուք պճնէր,
 Գլխոյն պսակ³ Բրիտոս նստէր, եւն:

Ասիկայ յունական է, բայց ոչ ամէն եպիսկոպոսաց առ հասարակ տեսած ենք հին պատկերներ այսպէս, օրինակի աղագաւ՝ Ս. Բարսղե կամ Աթանասի ի Հում անցեալ դարերէն: Անոր համար չենք գտներ բազմախալէան նափորաով (վերոյիշեալ Պատկերին մէջ) մեր ձեռնապրող եպիսկոպոսը՝ որն որ ուրիշ բան չէ, բայց պարզ եպիսկոպոս մը. բոլոր գիրքն ալ մինակ Յպիսկոպոսի մ՝ ընելու ձեռնադրութիւնները կը պարունակէ: Մաշտոց մը, սակայն ոչ այնչափ հին, վասն զի 1345ին կը վերաբերի (ի Վենետիկ), երբ դեռ կը գործածուէր ասանկ նափորա, քիչ մ՝ աւելի կը բացատրէ անուանելով՝ “նափորո Բազմախալ նկարոս + ե- անկե-նի-+ զարդարած”: Այս խօսքերը նափորաը ատենող մը միայն կիմանայ. մեզի հիմա դժուար էր ըմբռնում մ՝ ունենալ, եթէ պատահումք ձեռքերնիս չ՝ ունենայինք պատկերն ալ: Ահաւասիկ Մոնսպեան օրինակին մէջ “նափորա բազմախալ”, զորն որ մեր կաթողիկոսք կը հագնէին գոնէ վերը յիշուած դարուց մէջ. (տես Պտկ. 8):

Պէտք ենք ի վերայ այսր ամենայնի ասիկայ դիտել եւ նշանակել որ մերիններն երբեք դունոց եւ սրայծաւ գունոց չեղան անտարբեր կամ անզրայ: Տեսանք որ “բազմախալնի” ակունք եւ “հրփն երփն” իրենց նշանակականք են ի սկզբանէ: Ե՛ կամ Ը դարուն կը տեսնենք՝ որչափ առ այս բերում ունին: Օրինակի աղագաւ, երբ որ Խմաստասիրի քով “Բ. Ճառ. յեկեղ.”⁴ կը կարդանք. “Անդ (ի հնումն) պճնաւոր գգնելով ունէր քահանայապետն առ ստորոտովն զանգակս, եւ խոյր ի վերայ զլիսոյն եւ վակաս չորեքկարգեան ակամբքն խառնեալ ոսկով շղթայաձեւիւք ընդ միմեանս, իսկ յեկեղեցի նշանակելով զԲրիտոսս՝ զգեցեալ մեղ հաւատովք, սիրով եւ սրբութեամբ: Իսկ զանգակքն զպայծաւ քարոզութեանն՝ որ ի մեզ ծաւալումն բացայայտէ, եւ խոյրն զնորհս հոգւոյն զեկուցանէ... Սապոսարակաւն զերկնաւորն եցոյց առաքինութիւն, եւ կարծրովն մանուածոյ՝ զանսպական արեանն կցորդութիւն... եւ բնհնգովն

¹ Երանօթ է Գր. Մագիստրոսի տաղը “յազգս Ի-չու-նի Գ-ա-զ-նի զոր ընծայեաց Պեարոսի Հայոց կաթողիկոսի: Այսպէս գլուխը գրուած է այն չափեալ բանիւք թղթոյն (տպ. Վենետ. 1868, էջ 90.) “Յուպ, նեցուկ եւ Գ-ա-զ-նի՝ մական տուեալ հաստատութեան, Մոյթ նեցուկ մակարդական՝ բոլոր ամէն ժառանգութեան”, եւն:

² Խաչին ձեւոյն նկատմամբ մտադրութեան արժանի է որ յունական չէ, հապա պարզ նախնական Հայոց ձեւը մեր պատկերին մէջ, որն որ

նաեւ Տեկորոյ վկայարանին ճակատն ալ կը տեսնենք՝ Ե գարէն:

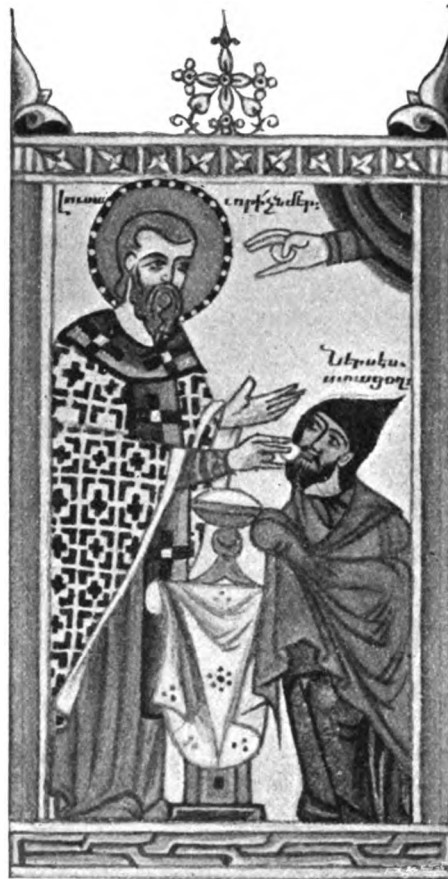
³ Ստեփանոսի Սեւեեաց մտարարութիւն համար կընէ Օրդէլեան. “Թագաւորն (Լեւոն Գ) նմանապէս զգեցուցանէ ի Թագաւորական զգեստոցն ըստ հայրապետական ձեւոյն, եւ դնէ կրկին անգամ զԲ-Գ պատուական ի համակ սուրոյ ի գլուխն, որ եւ զանուն Թագին Իս-Ի-Կ Գրգուէին: Հիմա, ինչպէս յայտնի է, “Թագ” անունը մնացոր է՝ “+ու” ալ, “Գրգ” ալ մնացուելով:

⁴ Անդ, էջ 138:

սպիրակա՝ զաստուածութեանն ընդ բնութիւնս մեր խառնումն, եւ Թիրանեան զճաճկեալ խորհուրդ անճառելի տնօրէնութեանն, :

Ասանկ ջանք մը՝ զոյները մեկնելու :

Վերջապէս հոս մեր հին կամ նախնական զգեստաւորութեան գաղափար մը տարով կ'ուզենք ակնարկել որ ինչպէս պատարագնիս ժամանակաւ, գաղթականութեամբ, նոր (բիւզանդեան) կերպարանք առած է, նոյնպէս զգեստաւ-

8. Բ Ա Ջ Մ Ա Խ Ա Չ Ե Ա Ն. (Ս. Դ. Ր. Լ Ո Ւ Ս Ա Ի Ո Ր Ի Զ)

որութիւնն եւ ուրիշ եկեղեցական յարպարմունք, ոչ արհամարհելով կ'ըսենք, քաւ լիցի, շատ բան փոխած կամ աւելցուցած է յունական հիման վրայ, որն որ վերջէն պերճադոյն ձեւացած էր՝ հին հայկականի եւ նոր հայկականի բաժնուելով :

* Ասանկ անցնելով ինչպէս շատ իրաց՝ ասոնց համար ալ տարբեր ճաշակներ եւ սովորութիւններ տիրեցին : Լամբրոնացւոյ օրով շատ բան ուրիշ կը տեսնենք. առ այս իւր ստէպ յիշուած գրքին մէջ բաղնաթիւ յիշատակութիւնք կան :

* Ասկէ մինչեւ զիսուս վերջը քաղցիցնք հե- | միայն. վերջին ընդօրինակութեան մէջ բան մը
ղինակին թղթերն, ուր նիւթերը նաւաբուած էին | գրուած չգտանք : ՀՐՏՐ.

Վերը յիշուած Եկեղեցական կարգաց գիրքը մեկնելով կըսէ (էջ 82)՝ Հայրապետ կամ Պատրիարք « ունին զգեստ զառաքելականն, որ Եմբփորանն է հինգ կրկն խաչ—+ զարդարեալ. իսկ նափորո զգնու Քաղճախալ, ի վերայ որոյ արկանէ զպատուական եմփորոնն: » — Արքեպիսկոպոսը՝ «նոյն նափորտն բազմախաչ եւ ի վերայ Եմբփորանն շրեփին:» Ասոնց կարգը կը դնէ Լամբրոնացի նաեւ զՎաթողիկոս: — Մեարապոլիտ՝ «նափորտ միայն՝ առանց խաչի, եւ ի վերայ Եմբփորանն երեփին:» — Եպիսկոպոս՝ «նափորտ եւ ի վերայ Եմբփորանն կրկն միայն:» — Բահանայացեալ երէց՝ «նափորտն միայն առանց եմփորոնի:» — Սարկաւագունք՝ «զգեստ է նոցա պատմուճան հոլանի առանց գօտւոյ:» — Կէս-սարկաւագունք՝ «ունին զգեստ որպէս զսարկաւագին՝ հոլանի անգօտի, բայց զուրարն սոքա զանեակ Քաղիանն ածեալ կապէն վերոյ արմկանն ի կախ ունելով կրկին:» — Վերջապէս Անադանոսք՝ «ունին զնոյն զգեստ՝ պատմուճան հոլանի, բայց յուրարէն. եւ սոքա ոչ առանց գօտւոյ, այլ Գօտի կապէն ի վերայ պատմուճանին:» Իսկ Փաղտք՝ «զգեստն որպէս զնաթերցոսն:»

Այս ամէնը հին հայկականէն շատ տարբեր է: Եթէ ուզենք շատ ուրիշ կէտեր ալ կրնանք ժողովել: Ահա ուրախ մասին քանի մը բան: «Կէս սարկաւագուն գորարն յախո— յեռաճին ըմբփորն» կըսուի ստէպ (էջ 86 եւն) ըստ յունական սովորութեան. քահանայն «երկըռուճք ուսովք զնոյն բարձեալ» ինչպէս ցայսօր Լատինացւոց քով. եպիսկոպոսներն «ի վերայ ուրարին ունին եւ զպատուական եմփորոնն:» Այսօրս՝ ծանօթ է՝ պատարագի զգեստաւարման ժամանակ քահանայն ուրար չի ցնէր, կամ ուրիշ ձեւով «փորուրար:» Ուրարի համապատասխանոյն է Լամբրոնացւոց քով «ձախան լանջանոց» ալ, որ զատ է միւս վակասէն «որ այժմ կոչի առ մեզ ուսանոց» (էջ 147) կամ ըստ Լամբրոնացւոց «ձախան ուսանոց»: Յայտնի կ'երևայ նոյն տեղն ըսած իւր խօսքէն՝ «Իսկ ձախան-լանջաց (լու եւս «լանջանոց») եւ նափորտն վտաւակ՝ երկրորդ դասուն որ յետ քահանայապետին. եւ զձախան-ուսանոց իմանամք քաղցր լծոյն Բրիտտոսի տարացոյց... բայց խոնարհ քան զնոսա սարկաւագացն աստիճանն, թէպէտ ունին զվտաւակ պատմուճանն՝ այլ թեզանեզք, եւ զձախան-լանջանոց՝ ի վերայ ահեակ ուսին միայն:» Ինչպէս ասկէ ալ կը տեսնուի պճղաւոր պատմուճանի գօտելոյժ եւ Բեղանեօք ըլլալը սարկաւագի եւ կիսասարկաւագի կը տրուի, գօտելոյժ եւ առանց Բեղանեօք՝ քահանայի. (էջ 140, եւն): — Եպիսկոպոսին յատուկ կը ծանուցուի ինչպէս կոնքեոն կամ «Գաթաթայ Գաթաթայանի», նոյնպէս նաեւ «Քաղպանն» որ քահանայից համար չէր ըստ այսմ:՝

Քահանայական զգեստուց նիւթը Հայոց քով Լամբրոնացւոց օրով «ստեւ գառանց» էր կամ սար (էջ 92.) Լատինացիք կոտուի կը հագնէին՝ կըսէ, իսկ

¹ Նոյն տեղը (էջ 147) կըսուի նաեւ «Իսկ սարկաւագացն պատուոյ եւ իշխանութեանն շանակ այս է, զի զԼ—ան միայն ի վերայ ահեակ ուսին արկեցէ ի վերայ պճղաւոր պատմուճանին:» Ուստի ուրարը պարզ «վակաս» անուանուած:
² Անդ (էջ 147—48) «Իսկ զԳ—Գ—Գ—Գ— ունին միայն քահանայապետք յաջակողմ կախեալ ի վերայ բարձիցն, եւ զվտաւակն պճղաւոր ի վերայ այնորիկ՝ զոր այժմ կոչեմք նամփորտ...: Իսկ Եմբփորանն՝ զոր կոչեմք Բ—

Գ—, որ է եւ այս քահանայեպետական պատուոյն՝ վանն պատրաստ առնելոյ զձեռն ի քահանայագործելն՝ սահմանեցաւ. զի մի թեղանիք պատմուճանին սայթաքեցուցէ զնա ի պաշտօն պատարագին, այլ զի այն զպեղեցէ զձեռն եւ պատրաստ սպասուորութեան արասցէ:» Այս պատճառը չէր պակսեր քահանայից ալ, որ այսօր նոյնպէս ունին բազման. բայց Լամբրոնացի որոշ կըսէ թէ քահանայապետի յատուկ էր այն իւր ստեն:

Յոյնք ասուի. (էջ 147:) Բայց առհասարակ ինչպէս Հին յունականին համեմատ էր Հայոց հնապոյնը, Լամբրոնացւոյ օրով ալ նոյն ժամանակի յունականէն տարբեր չէր հայկականը, նաեւ ձեւին կողմանէ: Որոշ վկայութիւն ալ կու տայ գրեթէ նոյն տեղը՝ « Դսկ վական-ուսանոց, եմիփորոնն եւ այլն ամենայն Տէ-նայն է հասարակաց ամենեցուն, այսինքն ի զանազան որակութեանց թելոց կատարեալ (Յունաց եւ Լատինացւոց քով), ըստ որո՞՞մ է-մեր՞ է պետանել. նոյնպէս եւ զԳեոպոս-ցն յե-է-հերպարան: »

Մեր այժմու զգեստաւորութիւնը շատ մնասմբ տարբեր է այս տեղ յիշուածներէն Լամբրոնացւոյ ժամանակները, եւս առաւել հնապոյն դարերու հանդերձանքէն, ինչպէս ցայս վայր ըսուածներէն ալ յայտնի է:

Գ.

Կ Ա Հ Ք

Սրբազան կահք առ հասարակ « Սպասք սրբութեան » ըսուած արդէն Ե դարուն մէջ՝ մասնաւոր օրհնութեամբ կ'առնուէին ի գործածութիւն: Մոյն կոչումով հասարակ գործածութենէ կը վատուին: Ուրիշ լեզուներէն աւելի մեր մէջ հիները փոյթ տարած են կարելի եղածին չափ քրիստոնէական կրօնի վերաբերեալ իրաց եւ պաշտամանց անունները հասարակ գործածութենէ հանել, եւ թողուլ գրեթէ քրիստոնէական պիտոյից յատուկ. այսպէս « սարկոսագ » որ պարզապէս սպասաւոր (minister) կը նշանակէր, դադրած է ուրիշ բան նշանակելէն՝ բայց եթէ աստուածային դրութեամբ հաստատուած կարգին երրորդ աստիճանը կրողը. այսպէս « սկիւ » որն որ ըստ ինքեան առ հասարակ բաժակ կամ ըմպանակ կը նշանակէր.՝ նոյնպէս « ճաղչճայ » որն որ առ հասարակ պնակ կը նշանակէր: Թէպէտ եւս աս վերջիններուն տեղ « Բաթակ » եւ « սկա-ս-ակ »՝ ալ կ'ըսուէր:

Աս մետաղեայ (ազնիւ մետաղեայ) սպասուց մէջ՝

Ա. Սկաւառակ եւ բաժակ կը տեսնենք « նո-իբանոց » ըսուած:՝

Բ. Բոսթոն-ը որն որ (որչափ յիշեալ դարուն նոյն տեղ յիշատակուած ունինք,) երեք « ամբոտնակ » ի կախ ունէին, որուն ընկեր էր « Ինիանոց » մը. (տես Յովհ. Դմաատ. էջ 140:)

Գ. Վշոցնէր՝ զորոնք Առաքել. ՍՀմնդր. Պատարագին մէջ ալ յիշուած կը գտնենք (ρίπιδιον, flabellum). նոյն իսկ հայերէն անուանը մէջ անոնց սկզբնարար ինչ վախճանի գործածուիլը կը տեսնենք. վասն զի « քշել » հին հայկականին մէջ մանր կամ միջակ թռչող անասնիկներ վռնտելու կը գործածուի: Այսպէս ալ վերոյիշեալ Առաք. ՍՀմնդր. Ը. գրքին պատարագին մէջ նշանակուած:՝ Հիմայ ինչպէս Յունաց, նոյնպէս Հայոց քով մետաղեայ է: Սակայն Հայոց քով միանգամայն փոքրիկ բոժոժք շուրջանակի գալով՝ միանգամայն ձայն հանելու ալ՝ մանաւանդ թէ Հիմայ մինակ ասոր՝ սահմանուած է: Մեր օրերն, ստուգիւ եպիերելի անհոգութեամբ, հասարակօրէն թեւերով եւ

1 նոյնը պատահած է լատին լեզուին մէջ calix բառին:
2 Ոսկեր. Մեկն. Պաւլ. Բ. 60 եւն: Բա-ժակ՝ շատ յաճախ:

3 Յովհ. Իմ. Ճառ Բ. յեկ. էջ 140 « նո-իբանոցն -բո-թի+... զոր նուիրենք ի սպաս պաշտամանի »
4 Յես վերը՝ էջ 33:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Մեր կարծիքն է որ Հայոց պատարագն առաջին կերպարանաց պէտք է դառնալ: Ասիկայ մեր գործքը չէ: Եկեղեցւոյ պաշտօնէից գործն է, որոնք երկու կողմանէ ստիպեալ են առ այս քննութիւն:

1. Մէյ մը՝ բուն անուամբ գիտութեան, ըստ որում՝ պատարագները Հայոց քով մեծ ասպարէզ կը բանան քննութեան, հարապատն անհարազատէ զասելով:

2. Երկրորդ՝ բանիւ ջրոյն սուրբ բաժակին, որուն այնչափ եկեղեցական ընդդիմութիւն կը գաժ է, եւ որուն փոփոխութեան այնչափ ջերմեռանդ են ուղղափառ իշխանութիւնք. եւ սոյն պատարագները ջրախառն բաժակին սկզբնական գոյութիւնն պահպանելու յայտնի կ'ընեն:

Կրնան յիշել նախընթացից գործքերը, Տրուղեան ժողովին վճիռը եւ զանի յառաջացրնել եւ քահանայապետաց այնչափ ատեն հետզհետէ ասոր հետամուտ ըլլալը՝ մինչեւ ցաղաշէլ իսկ, եւ սոյն բարեփոխութիւնը յառաջացրնել, եւ վերջապէս իրենց պաշտօնի ծանրութիւնը՝ որնոր կը սախպէ առ այս գործ:

* Ձէր կրնար արդեօք ի դէպ համարուիլ որ հայ ազգն ալ՝ այսօրուան հասարակ մէջ պատարագէն աւելի, որ դարերէ ի վեր իրրեւ միակ ազգային պատարագ բռնուած է սխալ ըմբռնմամբ մը, պատարագներ ունենար, ինչպէս ունին այսօր ուրիշ եկեղեցիք՝ եւ մեր Հարք ալ ունեցած են սկզբնաբար. — այսինքն դէթ երբեք պատարագ ունենանք այսօր մենք ալ, իմա՝ հին Բարսեղիանն ու Այսօրուանը, որ մեր՝ Նպատարագ անուանած Նազեանգեանէն քիչ կը տարբերի՝ որն որ արդէն ամբողջ 5 դար մեր նախնի Հարցմէ գործածուած է: Այսօրուան պատարագը պահուի այնպէս՝ ինչպէս հիմակ ի գործածութեան է անփոփոխ՝ իւր սարօքն, այսինքն պահուի զգուշութեամբ՝ հիմակուան Խորհրդամատոյցը, անոր խորհրդական ծէսքն ու զգեստը թէ՛ ձայնաւոր եւ թէ՛ թիւ պատարագի մէջ: Իսկ մէկտեղ, այսինքն Բարսեղեանը գործածուի գէթ տարւոյն քանի մը ժամանակները՝ ինչպէս կ'ընեն այսօր Երոյնք, — մենք պահելով մեր ազնուական բաղարջը — իսկ ծիսովք, կթէ ուղուի, եւ զգեստուք յունականին նմանելով, ինչպէս մեր հին Հարքն սկզբնաբար կ'ընէին, եւ — զգեստուց նկատմամբ — այլեւայլ հին հայ ձեռագիր պատկերք գեղեցիկ նկարուք՝ որ այսօր ձեռու ընկա ունինք, մեր պատարագաւոր Հարց Երոյնքն ձեւը յայտնապէս կը հաւաստեն: Բայց աս, դարձեալ կ'ընենք, կարծիք է միայն. գործարարութիւնը՝ եկեղեցական բարձր իշխանութեանց հաւանութենէ եւ կարգադրութենէն կախուած է:

* Ես վերջին հատածը Խմբագրին (Հ. Քերովսէի Վ. Սպաննան) յաւելուածն է, զոր պատճենը: ՀՐՑ.

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ա Ր Ա Մ Ե Ա Ն Ը Ն Կ Ե Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Յամին 1843 Վ ի ն ն ա յ ի Մ ի խ ի Թ ա ր ե ա ն Մ ի ա ր ա ն ու Թ ե ա ն (Բնւհ. Աբրահայր Պ. Կ. Արիստ. Աբրեպ. Ազարեանի եւ զլիաւորարար Վ. Շ. Յակովբոս Վ. Պօղատճեանի (յետոյ Աբրահայր) ջանիւք, ժամանակին հայ մեծատուններու ձեռնառութեամբ, եւ զլիաւոր աջակցութեամբ Ղարամեան Պր. Աղեքս. Ռաֆայէլի, Խուսուֆեան Պետրոս Ամիրայի եւ Աբելեան Պր. Ղարիգորի) Վ ի ն ն ա յ ի Մ ի խ ի Թ ա ր ե ա ն Մ ի ա ր ա ն ու Թ ի ը ն հիմնարկեց «Արամեան Բնկերո՞ւն» : Բնկերութեանս նպատակ զրուած է հայ գրասէրներու գրամական նպաստովը՝ դիւրութիւն ունենալ ամէն կարգի ուսումնական եւ քանասիրական գրքեր տպելու :

Արամեան Բնկերութեան կանոններն հետեւեալներն են .

1. Յմնհ անդամակցութեան համար մի անգամ ընդ միշտ կը վճարուի 100 Ֆլորին աւստրիական (= Ֆր. 212.50 = ըր. 79.—) : Արկին կամ աւելի անդամակցութիւն՝ իւրաքանչիւր անգամին առատաձեռնութենէն կախում ունի : 100Լ նուազ վճարմունքը՝ իբր լոկ նպաստ Բնկերութեան կընդունուի :

2. Անդամն իրաւունք ունի Բնկերութեան հրատարակած ամէն գրքերէն մէկ (եթէ կրկին կամ աւելի բաժին վճարած է՝ նոյնչափ) օրինակ ձրի ընդունելու , ցորչափ կ'ապրի : Իսկ եթէ անդամը Հասարակութիւն կամ Բնկերութիւն է, ցորչափ նոյնը ի զոյութեան է : Պրոց առաքման ծախքը անդամոց վրայ է :

3. Անդամոց բաժիններէն կազմուած գումարն անձեռնմխելի գրամագլուխ է . որուն շահովը եւ գրոց վաճառմանէն յառաջ եկած գումարով նոր գրքեր պիտի տպուին : Վ երջինս կարելի է նաեւ գրամագլխոյն վրայ աւելցրնել :

4. Պրքերն որչափ կարելի է սրժան պիտի ծախուին :

5. Անդամոց անուանքն եւ Բնկերութեան հաշիւը՝ Բնկերութեան իւրաքանչիւր հրատարակութեան վրայ պիտի դրուի, ինչպէս նաեւ գրքին գինը :

Ինչպէս Յայտարարութեանս կցուած հաշիւներէն կ'երեւայ՝ 1843—1894 Բնկերութեանս անդամակցած են 41 հոգի, 64 բաժին ստորագրելով, որով կազմուած է Ֆլ. 6.725.73 գրամագլուխ մը, եւ տպագրուած 14 զիրք :

Խէ Բնկերութեան անուան ու նպատակին, եւ թէ ժամանակիս պահանջումն է, որ մեր ազգին մատենագրութիւններն ժամանակիս քննական ուղղութեամբ մանրամասն ուսումնասիրուած լոյս տեսնեն: Այս պատճառաւ Ա ինննայի Մխիթարեան Միաբանութիւնն որոշած է իւր մտադրութիւնն ուղղել այս շատ կարեւոր եւ ազգին մեծապէս օգտակար կէտին, եւ հետզհետէ՝ որչափ պարագաները կը ներին, հնարաւոր կատարելութեամբ պատրաստել հայ հին մատենագրութեան հրատարակութիւնները եւ յանձնել Արամեան Բնկերութեան վարչութեան, որ ըստ կարի կատարեալ եղանակաւ լոյս հանուի Բնկերութեան ծախքով:

Այս ուղղութեան եւ ամէն նկատմամբ տարուած խղճամիտ խնամոց կրնայ վկայել Բնկերութեան սոյն Ժ.Վ. հրատարակութիւնը՝ «Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց», որ Ա. Հատորն է «Բնական հրատարակութիւն Մատենագրութեան եւ Խարգմանութեան Նախնեաց Հայոց», ձեռնարկութեան: Ասոր պիտի յաջորդեն նոյն կերպով յօրինուած հասորներ նախնեաց մատենագրութեան:

Ազգիս ինքնաձանաչութիւնն այժմ այնչափ զարգացած է, որ վստահ ենք թէ ձեռնարկուացս անհրաժեշտ պէտք եղած ուսումնական, բարոյական եւ նիւթական ձեռնտուութիւնը պիտի չզլանան ազգային հաստատութիւնք եւ անհատք, այսպիսի հատորներ ամենայն կատարելութեամբ եւ շուտով ի լոյս հանելու համար: Ասով Հայն այս կողմանէ պիտի կարենայ Աւրոպական ամենարարձր զարգացեալ ազգերու այս կարգի ուսումնական արտադրութեանց հետ աներկիւղ մրցիլ, եւ պատուով պսակուիլ:

«Հայ ձեռագրաց Մայր ցուցակն», եւ «Ազգային Մատենադարանն», զոր Ա ինննայի Մխիթարեան Միաբանութիւնը իբր տասր տարիէ վեր սկսած է հրատարակել եւ պիտի շարունակէ, պատրաստութիւնք են նախնեաց մատենագրութեան քննական հրատարակութեան: Հոյց տրուեցաւ ըստ բաւականի՝ թէ որչափ թերի են ցայժմ հրատարակուածները: Այս Ա. Հատորն Բնկերութիւնն ամենայն վստահութեամբ հրատարակ կը հանէ այսօր, միշտ կատարելագունի հասնելու ճգամբ:

Յուսանք որ յաջորդ Հատորը պիտի կարենայ Բնկերութեանն նոր անդամոց շարք մը հրատարակ հանել, որոնք թէ այսպիսի բարձր նպատակներու ձեռնտու եղած ըլլալու պատիւն եւ ուրախութիւնը կունենան, եւ թէ Բնկերութեան հրատարակած եւ հրատարակելի զրքերը կը վայելեն:

Ա Ր Ա Մ Ե Ա Ն Ը Ն Կ Ե Ր Ո Խ Թ Ի Խ Ն
Ի ՎՈՆՍ
Մ Խ Թ Ա Ր Ե Ա Ն Մ Ի Ա Ր Ա Ն Ո Խ Թ Ե Ա Ն
Ի Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Ժ Ա. Հ Ա Շ Ի Ի Ա Ր Ա Մ Ե Ա Ն Ը Ն Կ Ե Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Զ Ա Ն Գ Ա Մ Ո Ց Ա Ր Ա Մ Ե Ա Ն Ը Ն Կ Ե Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Քիչ Ընկալցի	Անունը անդամից Արամեան Ընկերութեան	Անդամակցութեան ժամանակը	Բաժին	Դրամա- գլուխ		
				Ֆլ.	ժր.	
1	Ղարամեան Ռաֆայէլ Աղեքսանդր Ասպետ	1843	Մարտ 4	5	500	—
2	Եռուսեֆեան Պետրոս Ամիրա	1843	Ապրիլ 10	5	500	—
3	Ապրոյեան Աբրահամ	1843	" 10	2	200	—
4	" Ստեփան	1843	" 10	4	400	—
5	Աբէլեան Գրիգոր	1843	" 10	2	200	—
6	Սարգսեան Յակոբ	1843	Դեկտ 1	2	200	—
7	Ազարեան Յովհաննէս	1843	" 1	3	300	—
8	Համսօն Վիշէն	1843	" 4	2	200	—
9	Ճէվահիրճեան Գրիգոր (Ճիւլյա)	1843	" 10	2	200	—
10	Սարգսեան Ռուստոֆ	1843	" 11	1	100	—
11	Մանասեան Բուզանդ	1843	" 11	1	100	—
12	Կարապետեան Յովհաննէս	1843	" 14	1	100	—
13	Նիկողայոսեան Ղազարոս	1843	" 20	1	100	—
14	Շանշեան Նիկողայոս	1845	Յուլիս 8	1	100	—
15	Մ. Վ.	1844	Ապրիլ 18	1	100	—
16	Եղիսարեթուպոլսոյ Հասարակութիւն	1844	Յուլիս 8	1	100	—
17	Տիւզեան Յակոբ	1844	" 27	2	200	—
18	Սամուէլյարի Հասարակութիւն	1844	" 31	1	100	—
19	Լազարէվ Խաչատուր	1844	Սեպտեմ. 30	3	300	—
20	Բալլօ Մկրտիչ	1845	Յունուար 1	1	100	—
21	Ալլահվերտեան Աբրահամ Ամիրա	1845	Ապրիլ 11	1	100	—
22	" Անտոն Պէյ	1845	" 11	1	100	—
23	Ջէմպերէքճեան Պետրոս	1845	Յունիս 4	1	100	—
24	Թընկերեան Յովհաննէս	1845	Յունիս 24	1	100	—
25	Աղեաւորեան Միքայէլ	1845	Նոյեմբ. 2	1	100	—
26	Տէվրիշեան Սերովբէ	1846	Յունուար 11	1	100	—
27	Քրճեան Վիշէն	1846	Փետր. 1	1	100	—
28	Տատեան Յովհաննէս Ամիրա	1847	Մայ. 5	2	200	—
29	Ալլահվերտեան Գրիգոր եւ Յովհաննէս Պէյլը	1847	Յունիս 20	1	100	—
30	Համազգեաց Ընկերութիւն	1848	Յունուար 4	1	100	—
31	Աղաշեան Յովհաննէս	1849	Յունիս 6	1	100	—
32	Մարտիրոսեան Գալուստ	1850	Յունուար 30	1	100	—
33	Յովհաննէսեան Ղազարոս	1850	" 30	1	100	—
34	Պիւլպիւճեան Յովսէփ	1850	" 25	1	100	—
35	Ֆինճանճեան Ներսէս Վ.	1851	Օգոստ. 31	1	100	—
36	Թօսուռեան Անանիա	1852	Դեկտ. 31	1	100	—
37	Հանրմեան Յարութիւն	1857	Յունուար 30	1	100	—
	Փոխտխեալ գհին ՓԼ. Աւար. Ի նոր ՓԼ. յաւելաւ				295	—
38	Կաթողիկոսարան Ջրմնարու	1861	Հսկտ. 31	1	105	—
39	Զունդեան Ատուաճատուր	1862	Յուլ. 12	1	105	—
40	Հայ ոճի	1892	Ապրիլ 11	1	100	—
41	Գարագաշեան Ա. Ս.	1894	Ապրիլ 30	2	220	73
				64	6725	73

ԺԱ. ՀԱՇԻԻ ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

1 Մ Ա Յ Ի Ս 1894ԷՆ Մ Ի Ն 2 Ե Ի 30 Ա Պ Ր Ի Լ 1897

Մուտք

Ելք

	ՓԼ.	ՔՐ.		ՓԼ.	ՔՐ.
Թ. Հաշուէն կ'աւելնար 4% Շահ 6.725.73 ՓԼ. դրամագլխոյ 1894 Մայիս 1—1897 Ապր. 30	5.871	88	Ծախուցաւ արման եւ կազմից, եւն 1894 Մայիս 1 — 1897 Ապր. 30 . . .	285	70
Ի վաճառմանէ մատենից 1894 Մայ. 1 — 1897 Ապր. 30	807	09	Տպագրութեան 500 օր. "Սրբազան Պատարագա- մատոյցք Հայոց" դրքին կ'աւելնայ ԺԲ. Հաշուին անցուցանելի	4.087	58
	71	93		2.377	62
	6.750	90		6.750	90

ԸՆԻՀԱՆՈՒՐ ԿՇԻՌ

ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՅԱՄԷՆ 1843—1897 Ա Պ Ր . 30

Մուտք

Ելք

	ՓԼ.	ՔՐ.		ՓԼ.	ՔՐ.
Անձեռնմխելի դրամագլուխ 4% Շահ դրամագլխոյ 1843 Մարտ — 1897 Ապր. 30 ըստ Ա.—ԺԱ. Հաշուոց	6.725	73	Տպագրութեան 15 մատե- նից ընկերութեան ըստ Ա.—ԺԱ. Հաշուոց . . .	14.954	22
Ի վաճառմանէ մատենից Ընկերութեան ըստ Ա.— ԺԱ. Հաշուոց	13.042	22	Ծախիք առարման, կազմից փոփոխութեան դրամոյ, եւ այլն ըստ Ա.—ԺԱ. Հաշուոց	1.815	65
Շտեմարան մատենից, ար- ժէք	6.105	27	Ի հաւասարութիւն մնայ մտքուր ստացուածք ըն- կերութեան	13.111	42
	4.008	07			
	29.881	29		29.881	29

Մ Ա Տ Ե Ա Ն Ք

Ա Ր Ա Մ Ե Ա Ն Ը Ն Կ Ե Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

	Ֆր.
Ա. Նկարագիր ուսմանց, որ է Օգուտ իւրաքանչիւր մասանց գրագիտութեան, ի Հ. Մատթիա վ. Գարագաշեան, 1845 (գրաբար)	1.50
Բ. Գիտութիւն Տէրութեանց, կամ վիճակագրութիւն Եւրոպայ, ի Հ. Ղեւոնդ վ. Յովնանեան, Հատոր Ա. 1847 (գրաբար)	1.50
Գ. Գիտութիւն վաճառականութեան, ի Հ. Ղուկաս վ. Տէրտէրեան, 1848 (աշխարհաբար)	1.25
Դ. Պատմութիւն Հայոց, Հայկազանց Տէրութեան սկսելէն մինչեւ մեր ժամանակը. ի Հ. Եփրեմ վ. Չափրճեան, 1851 (աշխարհաբար) Բ. Տպագրութիւն, 1872	3.50
Ե. Պատմութիւն քաղաքականութեան եւրոպական Տէրութեանց ընդհանրապէս, ի Հ. Ղեւոնդ վ. Յովնանեան, Հատոր Ա. 1856 (աշխարհաբար)	1.25
Զ. Նոյն Հատոր Բ. 1856	1.25
Է. Գործնական Արուեստախօսութիւն, կամ Գլխաւոր արուեստներու եւ անոնց դիւրին կերպով գործադրութեան առաջնորդ, ի Հ. Եփրեմ վ. Չափրճեան, 1858 (աշխրհբար):	
Բ. Տպագրութիւն, 1869:	
Գ. Տպագրութիւն, 1884	2.—
Ը. Ատլաս կամ Աշխարհացոյց տախտակք ի պէտս ազգային դպրոցաց, յորինեալ եւ ծրագրեալ ի Հ. Աստուածատուր վ. Աւագեան, 1857:	
Բ. Տպագրութիւն, 1860	4 —
Թ. Պատմութիւն քաղաքականութեան եւրոպական Տէրութեանց ընդհանրապէս, Հատոր Գ. 1857	1.25
Դ. Նոյն, Հատոր Դ. 1860	1.25
ԺԱ. Գործնական վաճառագիտութիւն ի պէտս վաճառականաց, արուեստաւորաց, դպրոցաց եւ տանուտեարց, ի Հ. Եւգինէոս վ. Համբարեան, 1867 (աշխրհբար)	1.50
ԺԲ. Լուսավիչութիւն սկզբնական դասագիրք պարզ ուսողութեան. թարգմանեց Հ. Պետրոս վ. Պիւլպիւլճեան, 1868 (աշխրհբար)	1.—
ԺԳ. Ընդհանուր Պատմութիւն Համառօտ. ազգային դպրոցաց համար, ի Հ. Գրիգոր վ. Գովրիկեան, 1879 (աշխրհբար).	2.—
ԺԴ. Առակք Լաֆոնդեանի, թարգմանեաց Ա. Մ. Գարագաշեան, 1894 (գրբար)	4.50
ԺԵ. Արաբական Պատարագամատոյցք Հայոց, ի Հ. Յովսէփ վ. Գաթրճեան (աշխարհաբար) 1897 (րբ. 12. — մարբ 28. — ֆլ. 16. —)	34.—
(Վերջին ժե. Հրատարակութեան ճամբու ծախքին համար՝ ֆր. 2.50 = ֆլ. 1.20 = ռբ. 1.— աւելի վճարելու է:)	

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 04146 4515

